

คำนำ  
(เมื่อพิมพ์ครั้งแรก)

วิสุทธิมรรค เป็นปกรณ์พิเศษที่พระเถระชาวชมพูทวีปผู้มีชื่อเสียงรูปหนึ่งได้รจนาขึ้น เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปได้ประมาณ ๑,๐๐๐ ปี ที่ลังกาทวีป พระเถระรูปนี้คือ พระพุทธโฆสะ เป็นที่รู้จักกันมากในเมืองไทย และในเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนาทั้งปวง เพราะท่านได้ทำหนังสือทางพระพุทธศาสนาที่เป็นภาษามคธไว้มาก งานใหญ่ที่เป็นมรดกตกทอดมาถึงเราทั้งหลาย ก็คือ งานแปลคัมภีร์อรรถกถาพระไตรปิฎกจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษามคธ หรือ ภาษาบาลี ในเมืองไทยได้เรียนคัมภีร์ที่ท่านทำไว้เป็นภาษามคธตั้งแต่ประโยค ๓ คือ อรรถกถาธรรมบท จนถึงประโยค ๕ คือวิสุทธิมรรค โดยเฉพาะหนังสือวิสุทธิมรรคเป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษากันมาก นับถือว่าเป็นปกรณ์สำคัญปกรณ์หนึ่ง เพราะท่านพระพุทธโฆสะได้ประมวลธรรมในพระไตรปิฎก มาแสดงไว้เป็นหมวด ๆ ตั้งแต่ศีล และสมาธิ ปัญญา โดยลำดับ วิธีแต่งเหมือนอย่างแต่งกระทู้ หรือเรียงความแก้กระทู้ธรรมในปัจจุบัน คือขยายความย่อให้พิสดาร บทกระทู้ของวิสุทธิมรรค ว่าด้วยไตรสิกขา ซึ่งเป็นหัวข้อใหญ่ในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น นับว่าเป็นบทกระทู้ของหัวใจการปฏิบัติธรรมทีเดียว ท่านพระพุทธโฆสะแต่งอธิบายโดยวิจิตรพิสดารอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย ได้อ้างพระพุทธวจนะเป็นอาคตสถานไว้ในที่นั้น ๆ ทั่วไป แสดงว่าท่านมีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก สามารถยกเอาธรรมที่ว่าด้วยศีล มารวมไว้ในหมวดศีล ยกเอาธรรมที่เกี่ยวกับสมาธิมารวมไว้ในหมวดสมาธิ ยกเอาธรรมที่กล่าวถึงปัญญามารวมไว้ในหมวดปัญญา โดยป็นออกเป็นนิเทศ ๆ รวมทั้งหมด ๒๓ นิเทศ และประวัติดังกล่าวนี้ วิสุทธิมรรคปกรณ์ของท่านก็คล้ายกับการแต่งสอบได้ เพราะพระเถระชาวสันสกฤตได้ออกกระทู้ให้ท่านแต่งดูก่อน เมื่อท่านทำได้เป็นที่พอใจ

จึงจะยอมยกคัมภีร์อรรถกถาภาษาสันสกฤต ให้ท่านแปลเป็นภาษามคธต่อไป ท่านพระพุทโธมโหสิได้ทำสำเร็จอย่างรวดเร็วและดียิ่ง เป็นที่พอใจของพระเถระชาวสันสกฤตทั้งปวง ฉะนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้จึงเป็นวิทยานิพนธ์สอบความรู้ของท่านพระพุทโธมโหสิ ที่รับรองกันว่า เป็นชั้นเยี่ยมมาตั้งแต่เบื้องต้น และเป็นที่ยอมรับกันในกลุ่มนักศึกษาตลอดมา

วิสุทธิมรรคปกรณ์นี้ แม้จะได้ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกภาษาบาลีแห่งคณะสงฆ์ประเทศไทยมานาน แต่สำนวนแปลเป็นภาษาไทยยังมีน้อย และที่เป็นหลักฐานก็มีเพียงบางตอนที่เป็นการแปลเฉลยข้อสอบสนามหลวง นักเรียนต้องคัดลอกจากผู้ได้รวบรวมไว้มาศึกษากัน จะอาศัยสำนวนที่แปลกันภายนอกของแต่ละบุคคลก็ไม่ค่อยให้ความมั่นใจนัก มหามกุฏราชวิทยาลัยได้ปรารถนาให้มีฉบับแปลของมหากุฏ ฯ เพื่อเป็นอุปกรณ์การศึกษาและเพื่อให้เป็นหนังสืออ่านได้ทั่วไปสำหรับผู้ใฝ่หาความรู้ และเป็นคู่มือในการปฏิบัติพระพุทธศาสนา จึงได้ขอให้ท่านผู้ทรงคุณวุฒิมากท่านช่วยกันแปลและตรวจแก้เพื่อให้เป็นฉบับแปลของมหามกุฏราชวิทยาลัย บัดนี้ได้ทำเสร็จ ๒ นิเทศ คือ สีนิกเทศ และ ฐคณิกเทศ รวมเข้าเป็นตอนที่หนึ่ง กำลังแปลและตรวจพิมพ์นิตยเทศต่อไปโดยลำดับ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ขอขอบคุณท่านผู้ได้ช่วยแปลช่วยตรวจ และผู้ที่ได้ช่วยในการนี้ทุก ๆ ท่าน ตั้งแต่เบื้องต้นจนสำเร็จเป็นฉบับพิมพ์ และขออุทิศน้ำพักน้ำแรงในการทำกิจนี้บูชาคุณท่านพระพุทโธมโหสิผู้รจนาวินิสุทธิมรรคปกรณ์นี้ และท่านบูรพาจารย์ผู้สืบศาสนาสั่งสอนมาโดยลำดับ จนถึงบุคคลในรุ่นนี้สามารถเรียนแปลออกมาเป็นภาษาไทยได้

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

สิงหาคม ๒๕๐๘

## ปกรณวิเสสชื่อวิสุทธิธรรมรค

### ภาค ๑ ตอน ๑

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้เอง  
โดยชอบ พระองค์นั้น

[ พรรณนาความแห่งปัญหาพยากรณ์

"ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาบริหาร  
ตน ตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญาตั้งอยู่ นั้น  
พึงอาจชัญนี้ได้เลย"

คำดังนี้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้. ก็เหตุไฉนตรัสคำนี้ ?

ได้ยินว่า เทพบุตรองค์หนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อ  
ประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี ในเวลาตอนกลางคืน ทูลถามปัญหานี้ เพื่อ  
ถอนความสงสัยของตนว่า

"ธรรมชาติอันหนึ่ง เป็นชัญทั้งภายใน ชัญทั้งภาย  
นอก ประชาชนถูกชัญ (นั้น) เกี้ยวสอดไว้แล้ว  
ข้าแต่พระโคตม เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าขอทูลถาม  
พระองค์ ใครจะพึงอาจชัญนี้ได้."

อรรถกถาธิบายย่อแห่งปัญหานั้นต่อไปนี้ :- คำว่าชัญนี้ เป็นชื่อ

\* ตี. ศ. ๑๕/๒๐. โบราณท่านนิยมเดิมคำเพื่อเข้ากับอติว่า พระคานานี้ว่า "ภิกษุผู้. ชัญนี้  
ได้" ดังนี้ ซึ่งนับเนื่องในขุทฺธสสูตร อันพระพุทธโฆษาจารย์ชักมาตั้งไว้แล้วในกาลเป็นที่เริ่มปกรณนี้  
เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นบทกระทู้.

ของคันหา ซึ่งเป็นธรรมชาติมีข่าย แท้จริง คันหานั้นได้ชื่อว่าขัญ  
เพราะเป็นคัจขัญ กล่าวคือข่ายแห่งกิ่งของต้นไม้ (ที่มีกิ่งเป็นข่าย)  
ทั้งหลาย มีกอไผ่เป็นต้น ด้วยอรรถว่าเกี่ยวประสานไว้ เพราะเกิดขึ้น  
แล้ว ๆ เล่า ๆ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น โดยเป็นไปในทั้งอารมณ์  
ชั้นต่ำและอารมณ์ชั้นสูง.\*

ก็คันหานี้แหละ เทพบุตรเรียกว่า "ขัญทั้งภายใน ขัญทั้งภายนอก"  
เพราะมันเกิดขึ้นทั้งในบริวารของตน และบริวารของผู้อื่น ทั้งใน

\*เหตุอุปริยเสน. มหาภูทิกฯ ให้ถือเอาความว่า ลางคราวเป็นไปในรูปอารมณ์ ลางคราวเป็นไป  
ในอารมณ์ที่เลื่อนจนถึงธรรมารมณ์ ลางคราวเป็นไปในธรรมารมณ์ ลางคราวเป็นไปในอารมณ์  
โดยลำดับจนถึงรูปารมณ์ หรือลางครั้งเป็นไปในกามภพ ลางครั้งในรูปภพ ลางครั้งในรูปภพ  
หรือ ลางครั้งเป็นไปในอรูปภพ - ในรูปภพ - ในกามภพ ตามมติท่านภูทิกจารย์นี้ ดูเหมือนจะให้  
ถือว่า รูปารมณ์เป็นต่ำ เลื่อนขึ้นไปโดยลำดับจนถึงธรรมารมณ์เป็นสูง และกามภพเป็นต่ำ  
อรูปภพเป็นสูง เข้าใจว่า ท่านจะหมายถึงหยาบละเอียดกว่ากันกระมัง.

น่าเห็นว่า สำหรับอารมณ์ ๖ นั้น หมายเอาความต่ำสูงซึ่งมีอยู่ในตัวของมันแต่ละ  
อย่างนั่นเอง เช่นรูปที่หยาบ เลว นับเป็นชั้นต่ำ รูปที่ละเอียด ประณีต นับเป็นชั้นสูง  
ทั้งนี้อาศัยนัยพระบาลีเช่นบาลีอนัตตลักขณสูตร ตอนนิเทศปัญจขันธ์ว่า ขงฺกิลฺลิจิ รูป. . . โอปาริกิ  
วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณฺตํ วา (รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง. . . หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือ  
ประณีตก็ตาม) ดังนี้ อันคันหานี้มันไม่เลือกสุดแต่ความยินดีพอใจมีในที่ใด มันก็เกิดขึ้นในที่นั้น  
ไม่ว่าที่ต่ำที่สูง มันจึงยุ่งไปหมด ส่วนภพทั้ง ๓ นั้น จะถือเอาความหยาบละเอียดเป็นที่สูงต่ำกว่า  
กันก็ชอบอยู่ สมด้วยพระบาลีในติลักขุคฺคตระ สูตรที่ ๑๑ ว่า กามธาคู เป็น หีนธาคู, รูปธาคู  
เป็น มัชฌิมธาคู, อรูปธาคู เป็น ปณฺธิธาคู. บุคคลจะอยู่ในฐานะอย่างไรก็ตาม แต่คันหาใน  
สันดานของบุคคลนั้น มันหาเป็นไปตามควรแก่ฐานะไม่ มันย่อมเป็นไปสูงบ้าง ต่ำบ้าง ตามความ  
ยินดีพอใจ (นนฺทิราศสทฺคตา) จึงปรากฏว่า มนุษย์ไปเกิดเป็นพรหมและเทวดาก็มี พรหมและ  
เทวดากลับลงมาเกิดเป็นมนุษย์ก็มี สับสนกันไปมา มันจึงยุ่ง.

อัตภาพของตนและอัตภาพของผู้อื่น ทั้งในอายตนะภายใน และ  
อายตนะภายนอก ประชาชนอันชุก (คือค้นหา) ที่เกิดขึ้นอยู่อย่างนี้  
นั้นเกี่ยวสอดไว้แล้ว (รวม) ความว่า ประชา กล่าวคือหมู่สัตว์นี้  
แม้ทั้งหมด อันชุกคือค้นหานั้นเกี่ยวสอด คือรัดรั้งตรึงไว้ เหมือน  
ต้นไม้มที่มีชุกทั้งหลายมีไม้ไฟเป็นอาทิ อันชุกมีชุกไฟเป็นต้นเกี่ยวสอดไว้  
ฉะนั้น ก็เพราะเหตุว่าหมู่สัตว์อันชุกคือค้นหาเกี่ยวสอดไว้อย่างนี้  
ข้าแต่พระโคตม เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงขอทูลถามพระองค์ ชื่อว่า  
คัมภีร์ โคตม ปุจฉามิ ความว่า เพราะเหตุนี้\* ข้าพเจ้าจึงขอทูลถาม  
พระองค์. เทพบุตรออกพระนามพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยพระโคตร  
ว่า โคตมะ ชื่อว่า ใครพึงถามชุกนี้ได้ คือเทพบุตรทูลถามว่า "ใคร  
จะพึงถาม คือใครสามารถจะถามซึ่งชุกนี้อันเกี่ยวสอดไว้ทั้งไตร (โลก)  
ธาตุตั้งอยู่อย่างนี้ได้."

ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ท่องเที่ยวไปด้วยพระญาณ อันไม่มีอะไร  
ขัดขวางในธรรมทั้งปวง ผู้เป็นของเทพ เป็นเทพยิ่งเหล่าเทพ เป็น  
สักกะยิ่งเหล่าสักกะ เป็นพรหมยิ่งเหล่าเหล่าพรหม เป็นผู้แก้แล้วกล้าด้วย  
เวสัชญาณ ๔ ผู้ทรงไว้ซึ่งทศพลญาณ ผู้ทรงมีพระญาณหาเครื่อง  
กั้นทางมิได้ ผู้ทรงมีสมันตจักขุ อันเทพบุตรทูลถามอย่างนี้แล้ว  
เมื่อจะทรงวิสัชนาความนี้แก่เทพบุตรนั้น จึงตรัสกล่าวนีว่า

\*วิธีแปลเช่นนี้ คือเป็นทั้งความเป็นทั้งบทตั้งแล้วแก้ความด้วย นิยมกันไว้ในวิธีแก้รรถ ยก  
ตัวอย่างในอรรถกถาธรรมบท แก่รรถเรื่องกุมารกศุสพเถรมาตุตถุ (ภาค ๖/๑๑).. อุตตนาณเจ  
ตถา กยิรา ขณณมนุสสาติฯ เอว สนฺเต สฺทฺทฺโต วต ทเมถาติ เยน: कुณฺเนน परि अनुसสติ  
देन อุตตนา สทฺทฺโต หตฺวา ทเมยฺยฯ

"ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญา  
บริหารตน ตั้งอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่  
นั้น พึงถางวัฏนี้ได้" ดังนี้.  
บัดนี้ ข้าพเจ้าเมื่อจะพรรณนาเนื้อความอันต่าง  
โดยคุณมีศีลเป็นต้น แห่งพระคาถาที่พระผู้แสวง  
คุณอันใหญ่ตรัสแล้วนี้ตามที่ถูกต้อง จักกล่าว  
วิสุทธิมรรค อันอาศัยนัยแห่งเทศนาของพระเถระ  
ฝ่ายมหาวีร ซึ่งมิวินิจฉัยอันหมดจดดี เป็นเครื่อง  
ปลูกปราโมทย์แก่เหล่าพระโยคีในพระศาสนานี้ ผู้  
ได้บรรพชาในศาสนาแห่งพระชินศรีเจ้า อันได้  
แสนยากแล้ว เมื่อไม่รู้วิสุทธิมรรคอันตรงอันเกษม  
อันรวบรวมคุณมีศีลเป็นต้นตามที่ถูกต้อง แม้มุ่ง  
ความบริสุทธิ์ แม้พยายามอยู่ ย่อมไม่ลู่ถึงวิสุทธิ  
ได้ ดูกุราฐชนทั้งหลาย เมื่อข้าพเจ้ากล่าว  
วิสุทธิมรรคโดยเคารพ ขอท่านทั้งหลายทั้งปวง  
ผู้มุ่งวิสุทธิ จงตั้งใจฟังวิสุทธิมรรคนั้นโดยเคารพ  
เทอญ.

บทว่า วิสุทธิ ในคำว่า ข้าพเจ้ากล่าววิสุทธิมรรค นั้น พึง  
ทราบว่าหมายเอาพระนิพพานอันปราศจากมลทินทั้งปวง อันบริสุทธิ์  
แท้จริง ทางแห่งวิภูษิตนั้นแลชื่อว่าวิสุทธิมรรค อุบายเป็นเครื่อง  
บรรลู่ ท่านเรียกว่าทาง ความก็คือข้าพเจ้าจักกล่าวทางแห่งวิภูษิตนั้น.

ก็ทางแห่งวิสุทธินั้น ในพระบาลีต่างแห่งทรงแสดงเนื่องด้วย  
ธรรมเพียงวิปัสสนาอย่างเดียว ดังที่ตรัสว่า

"เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่าสังขารทั้งปวง  
ไม่เที่ยง เมื่อนั้น เขาย่อมหน่ายในทุกข์ นั้นทาง  
แห่งวิสุทธิ."

ต่างแห่งทรงแสดงเนื่องด้วยฉานและปัญญา เหมือนที่ตรัสว่า

"ฉานย่อมไม่มีแก่ผู้หาปัญญามีได้ ปัญญาย่อม  
ไม่มีแก่ผู้ไม่มีฉาน ฉานและปัญญามีอยู่ในผู้ใด  
ผู้นั้นแลอยู่ใกล้พระนิพพาน".

ต่างแห่งทรงแสดงเนื่องด้วยธรรมมีกรรมเป็นต้น เช่นที่ตรัสว่า

มักจะทั้งหลายหมดจดได้ด้วยธรรม ๕ ประการนี้  
คือ กรรม วิชา ธรรม ศีล และอุดมชีวิต ไม่ใช่  
ด้วยโคตรหรือด้วยทรัพย์."

ต่างแห่งทรงแสดงเนื่องด้วยธรรมมีศีลเป็นต้น อย่างที่ตรัสว่า

"ภิกษุสมบูรณ์ด้วยศีล มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว มีปัญญา  
มีความเพียรอันปรารถนาแล้ว มีตนอันส่งไปแล้ว ใน  
กาลทุกเมื่อ ย่อมข้ามโอฆะอันยากที่จะข้ามได้."

ต่างแห่งทรงแสดงเนื่องด้วยโพธิปักขิยธรรม มีสติปัฏฐานเป็นต้น อย่าง

ที่ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ทางที่ไปอันเอกนี้ ย่อมเป็นไป

พร้อมเพื่อวิสุทธิแห่งสัตว์ทั้งหลาย ๑๓ ๑ เพื่อให้แจ้งซึ่งพระ  
นิพพาน นี่คืออะไร คือสติปัฏฐาน๔."

แม้ในโพธิปักขิยธรรมอื่น มีสัมมปปธานเป็นต้น ก็นัยเดียวกัน  
แต่ในปัญหาวายากรณ์นี้ ทางแห่งวิสุทธินั้น ทรงแสดงเนื่องด้วยไตร  
สิกขามีศีลเป็นต้น นี่เป็นพรรณนาโดยย่อในพระคานานี้.

คำว่า สีเล ปติญจาย นั้น แปลว่าตั้งอยู่ในศีล ก็ภิกษุ  
ทำศีลให้บริบูรณ์นั่นเอง เรียกว่าผู้ตั้งอยู่ในศีล ในที่นี้ เพราะฉะนั้น  
ความหมายในคำว่า สีเล ปติญจาย นี้ จึงมีดังนี้ว่า ตั้งอยู่ในศีล  
โดยทำให้ศีลบริบูรณ์ บทว่า นโร ได้แก่สัตว์๒ บทว่า สปลญโณ  
ความว่า "ผู้มีปัญญา โดยปัญญาอันมาพร้อมกับปฏิสนธิอันเป็นไตร-

๑. ที. ม. ๑๐/๓๒๕. ๒. นโรติ สตุโต. รู้สีกว่าท่านแก่ออกจะมากไป สำหรับนักศึกษา  
ชาวไทยฟังใจกันมานานแล้วว่า นโร นี่แปลว่า คน ไม่เคยแปล นโร ว่าสัตว์ จริงอยู่คำว่าสัตว์  
นั้นเป็นคำรวม จะหมายความถึงมนุษย์หรือดิรัจฉานตลอดไปถึงเทวดามารพรหมอะไรก็ได้ แต่  
บรรดาที่มีวิญาณครอง และแม้ว่าอาจารย์ทางศัพทศาสตร์ท่านจะวิเคราะห์ศัพท์นโรนี้ว่า สัตว์อัน  
ขรรณณะนำไป แต่ว่าโดยเฉพาะในพระคานานี้ ต้องเป็นคน จึงจะเหมาะสมแก่การตั้งอยู่ในศีล  
และบำเพ็ญสมาธิปัญญาได้.

ในทางไวยากรณ์ บทที่จะเป็นประธานได้ในพระคานานี้มีอยู่ ๒ บท คือ นโร กับภิกษุ แต่  
จะเป็นสยกัตตาทั้ง ๒ บทไม่ได้ จำต้องเป็นสยกัตตาบทหนึ่ง อีกบทหนึ่งเป็นวิกตีกัตตา ถ้าดูตาม  
ที่ท่านแก้ไว้ คือแปล นโร ว่าสัตว์ ส่วน ภิกษุ ท่านวิเคราะห์ว่า สัสสเร ภย อิกฺขขติติ ภิกษุ  
ก็คือว่า ให้แปล ภิกษุ ว่าผู้เห็นภัยในสงสาร เช่นนี้ก็ประหนึ่งว่าจะยกให้ นโร เป็นสยกัตตา คือ  
แปลคานานี้ว่า "สัตว์ผู้ฉลาด ตั้งอยู่ในศีล ๑๓ ๑ มีปัญญาเห็นภัยในสงสาร ๑ ๓ ๑" แต่ว่าโดย  
ทางความ ผู้เอา ภิกษุ เป็นสยกัตตาไม่ได้ ดังที่นักศึกษาเข้าใจและแปลกันอยู่ทั่วไปเช่นนั้น ถ้า  
ดังนี้แล้วไซ้ คงจะแปล นโร ว่าสัตว์ เอาความว่า ภิกษุผู้เป็นสัตว์ฉลาด ๑ ๓ ๑ ดังนี้ จะขัดหู  
คนไทยอย่างยิ่ง อันที่จริงบทว่า นโร ก็ดูจะเป็นเพียงบทบุรณ คือใส่เข้ามาให้เต็มคณะฉันทเท่านั้น  
โดยว่าจะไม่มี นโร ก็คงแปลได้ความบริบูรณ์ ดีกว่ามีนโรเสียอีก.



เหตุ เกิดแต่กรรม" คำว่า จิตต์ ปัญฺณจ ภาวํ ความว่า  
"ยังสมาธิและวิปัสสนาให้เจริญอยู่" จริงอยู่ ในคำนี้สมาธิทรงแสดง  
ด้วยหัวข้อคือจิต ส่วนวิปัสสนาทรงแสดงโดยชื่อว่าปัญญา ดังนี้  
บทว่า อาตาปี แปลว่ามีความเพียร ก็ความเพียร ท่านเรียกว่า  
อาตาปะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุเผากิเลสให้เราร้อน ความเพียรเป็น  
เหตุเผากิเลสของภิกษุนั้นมีอยู่ เหตุนี้ภิกษุนั้นจึงชื่อว่าอาตาปี (ผู้มี  
ความเพียรเป็นเหตุเผากิเลสให้เราร้อน) ปัญญาท่านเรียกว่า เนปกะ  
ในคำว่า นิปโก หมายความว่า ผู้ประกอบด้วยปัญญานั้น พระผู้มี  
พระภาคเจ้าทรงแสดงปาริหาริกปัญญาด้วยบทนี้ ก็ในปัญหาพยากรณ์นี้  
ปัญญามาถึง ๓ วาระ ในปัญญาทั้ง ๓ นั้น ที่ ๑ ชื่อว่าสาขาติปัญญา  
(ปัญญามีมาพร้อมกับการกำหนด) ที่ ๒ ชื่อว่าวิปัสสนาปัญญา ที่ ๓  
ชื่อว่าปาริหาริกปัญญา (ปัญญาบริหาร) อันเป็นผู้นำในกิจทุกอย่าง  
บทว่า ภิกฺขุ มิวีเคราะหฺว่า "ผู้โดยย่อเห็นภัยในสงสาร เหตุนี้  
ผู้นั้นจึงชื่อว่าภิกษุ."

บทท้ายว่า โส อิมํ วิชฺฌเย ชญฺ ความว่า "ภิกษุนั้น คือ  
ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ คือด้วยศีลนี้ ด้วยสมาธิที่แสดง

\* มหาฎีกา ๑/๒๓ ว่า ปัญญาประกอบในการบริหารกัมมัญฐาน ชื่อว่าปาริหาริกปัญญา  
ที่กำหนดนำไปซึ่งกิจทุกอย่างมีการก้าวเดินไปเป็นต้น โดยสัมปชัญญะมีสาคถกสัมปชัญญะเป็นอาทิ  
ชื่อสัพพกิจปริณายกา อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาที่นำสรรพกิจ เป็นต้นว่า การเรียน การไต่ถาม  
การทำภาวนา มนสิการวิธีและความเป็นผู้ทำโดยเคารพทำติดต่อไป ทำสิ่งที่เป็นสัพปายะ ฉลาด  
ในนิमित ความเด็ดเดี่ยว ไม่หวั่นไหวกลางคัน ทำอินทรีย์ให้เสมอกัน ประกอบความเพียรให้  
สม่ำเสมอในกิจเหล่านั้น ชื่อว่า สัพพกิจปริณายกา.

ออกด้วยห้วงข้อคือจิตนี้ ด้วยปัญญา ๓ ประการนี้ และด้วยความเพียร  
เพากิเลสนี้ ยืนอยู่บนแผ่นศิลาคือศีลแล้ว ยกศีลตราคือวิปัสสนาปัญญา  
ที่ลับดีแล้วด้วยศิลาคือสมาธิ ด้วยมือคือปาริหาริกปัญญา อันกำลังคือ  
วิริยะสนับสนุนแล้ว พึงถาง คือพึงตัด ทำลาย ซึ่งชฎาคือคณหาอัน  
ตกอยู่แล้วในสันดานของตนนั้นทั้งหมดได้ เปรียบเหมือนบุรุษยืนบน  
แผ่นดิน ยกศีลตราที่ลับดีแล้ว ถางกอไผ่ใหญ่ฉะนั้น" ก็ในขณะแห่ง  
มรรค ภิกษุนี้ชื่อว่ากำลังถางชฎานั้นอยู่ ในขณะแห่งผลชื่อว่าถางชฎ  
เสร็จแล้ว ย่อมเป็นอัครทักษิณของ (มนุษย์) โลก กับทั้งเทวโลก  
เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

**"ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญา  
บริหารตน ตั้งอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญา  
อยู่ นั้น พึงถางชฎนี้ได้."**

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในพระคานานี้ว่า เป็นผู้ฉลาด ด้วย  
ปัญญาใด กิจที่ผู้นั้นจะพึงทำในปัญญานั้นหาไม่ เพราะปัญญานั้น  
สำเร็จแก่เขาด้วยอานุภาพแห่งบุริมกรรมแล้วทีเดียว แต่ผู้นั้นพึงเป็นผู้  
กระทำโดยติดต่อด้วยอำนาจแห่งวิริยะ เป็นผู้ทำโดยความรู้ดีด้วยอำนาจ  
แห่งปัญญา ที่ตรัสไว้ในสองบทว่า อาตาปี นิปโก นั้น ตั้งอยู่ใน  
ศีลแล้ว อบรมสมถะและวิปัสสนา ที่ตรัสด้วยอำนาจจิตและปัญญานั้น  
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงทางแห่งวิสุทธินี้ด้วยมุข คือ ศีล สมาธิ  
ปัญญา ในพระคานานี้ ดังนี้แล.

ก็แลด้วยพระธรรมเทศนาเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันพระพุทธองค์  
ได้ทรงประกาศ (๑) สิกขา ๓ (๒) ศาสนามีความงาม ๓ อย่าง  
(๓) อุปนิสัยแห่งคุณวิเศษมีความเป็นผู้ได้วิชา ๓ เป็นต้น (๔) การ  
เว้นที่สุดโต่ง ๒ อย่างและการเสพข้อปฏิบัติสายกลาง (๕) อุบายเป็น  
เครื่องล่วงพ้นจากคติมือบาย เป็นต้น (๖) การละกิเลสด้วยอาการ ๓  
(๗) ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อโทษมีวิติกกมะ เป็นต้น (๘) การชำระ  
สังกิเลส ๓ และ (๙) เหตุแห่งความเป็นพระอริยะบุคคลมีพระโสดาบัน  
 เป็นต้น.

ถามว่า ทรงประกาศอย่างไร ?

ตอบว่า ก็ในปัญหากรรมนี้ อธิสัสสิกขา ย่อมเป็นอันทรงประกาศ  
ด้วยศีล อธิจิตตสิกขา ทรงประกาศด้วยสมาธิ อธิปัญญาสิกขา ทรง  
ประกาศด้วยปัญญา อนึ่ง ความงามในเบื้องต้นแห่งพระศาสนา ก็  
เป็นอันทรงประกาศด้วยศีล จริงอยู่ ศีลชื่อว่าเป็นเบื้องต้นแห่ง  
พระศาสนา เพราะพระบาลีว่า (ถามว่า) "อะไรเล่าชื่อว่าเป็นเบื้องต้น  
แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย" (ตอบว่า) "ศีลที่หมดจดดีแล้วด้วย  
(ชื่อว่า เป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย)" และเพราะพระบาลี  
(โอวาทปาฏิโมกข์ข้อต้น) ว่า "ความไม่ทำบาปทั้งสิ้น" ดังนี้  
เป็นต้น ก็ศีลนั้นชื่อว่างาม เพราะความเป็นเหตุนำมาซึ่งคุณมีความ  
ไม่เดือดร้อน เป็นต้น ความงามในท่ามกลางเป็นอันทรงประกาศ

\* ส. มหา. ๑๕/๒๒๑. ในที่นี้ยกมาเพียงศีล ในพระบาลีมี ทิฏฐิ จ อชุกา ด้วย.

ด้วยสมาธิ จริ่งอยู่ สมาธิชื่อว่า เป็นคุณในท่ามกลางแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลี (โอวาทปาฏิโมกข์ข้อกลาง) ว่า "การยังกุศลให้ถึงพร้อม" ดังนี้ เป็นต้น ก็สมาธินั้นชื่อว่างาม เพราะเป็นเหตุนำมา ซึ่งคุณมีอิทธิวิธี เป็นต้น ความงามในที่สุดเป็นอันทรงประกาศด้วย ปัญญา จริ่งอยู่ ปัญญาชื่อว่า เป็นที่สุดแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลี (โอวาทปาฏิโมกข์ข้อสุดท้าย) ว่า "การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย" ดังนี้ และเพราะศาสนามี ปัญญาเป็นคุณอันยิ่ง ก็ปัญญาชื่อว่า งาม เพราะความเป็นเหตุ นำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ สมดังพระพุทธ- พจน์ว่า

"ภูเขาศิลาแห่งที่บเป็นอันเดียว ย่อมไม่เขยื้อน

เพราะลม ฉนใด บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่

หวั่นไหวในเพราะนิทานและสรรเสริญ ฉนนัน"

อนึ่ง อุปนิสัแห่งความเป็นผู้ได้วิชา ๓ ก็เป็นอันทรงประกาศ ด้วยศีล เพราะบุคคลอาศัยศีลสมบัติจึงบรรลุวิชา ๓ ได้ มิใช่อาศัย เหตุอื่นจากศีลนั้น อุปนิสัแห่งความเป็นผู้ได้อภิญญา ๖ ทรง ประกาศด้วยสมาธิ เพราะบุคคลอาศัยสมาธิสมบัติจึงบรรลุอภิญญา ๖ ได้ จะอาศัยเหตุอื่นจากสมาธินั้นหาไม่ได้ อุปนิสัแห่งการแตกฉาน ในปฏิสัมภิทา ทรงประกาศด้วยปัญญา เพราะบุคคลอาศัยปัญญา

สมบัติจึงบรรลุปฏิสัมภิตา ๔ ได้ หาใช่ด้วยเหตุอย่างอื่นไม่.

อนึ่ง การเว้นที่สุดโต่งคือกามสุขัลลิกานุโยค ก็เป็นอันทรงประกาศด้วยศีล การเว้นที่สุดโต่งคืออิตถกิลมณานุโยคทรงประกาศด้วยสมาธิ การเสพอข้อปฏิบัติสายกลางทรงประกาศด้วยปัญญา.

เช่นเดียวกัน อุบายเครื่องลงอุบาย ก็ทรงประกาศด้วยศีล อุบายเครื่องก้าวล่วงกามธาตุทรงประกาศด้วยสมาธิ อุบายเครื่องก้าวล่วงภพทั้งปวงทรงประกาศด้วยปัญญา.

และการละกิเลสด้วยอำนาจตักขณปหานทรงประกาศด้วยศีล การละกิเลสด้วยอำนาจวิกขณปหานทรงประกาศด้วยสมาธิ การละกิเลสด้วยอำนาจสมุจเฉตปหานทรงประกาศด้วยปัญญา.

เช่นเดียวกัน ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อวิติกัมมะ (การล่วงละเมิดออกถึงกายวาจา) แห่งกิเลส ทรงประกาศด้วยศีล ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อปริยภูฐาน (การกลุ้มรมจิต) แห่งกิเลส ทรงประกาศด้วยสมาธิ ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัย (การแอบแนบอยู่ในจิต) แห่งกิเลส ทรงประกาศด้วยปัญญา อนึ่ง การชำระสังกิเลสคือทุจริต เป็นอันทรงประกาศด้วยศีล การชำระสังกิเลสคือคณหาทรงประกาศด้วยสมาธิ การชำระสังกิเลสคือทิฎฐิ ทรงประกาศด้วยปัญญา.

โดยนัยนั้น เหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามีเป็นอันทรงประกาศด้วยศีล เหตุแห่งความเป็นพระอนาคามีทรงประกาศ

ด้วยสมาธิ เหตุแห่งความเป็นพระอรหันต์ ทรงประกาศด้วยปัญญา  
เพราะว่าโศดาบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์  
ในศีลทั้งหลาย" พระสกทาคามีก็อย่างนั้น ส่วนพระอนาคามี ตรัสว่า  
"เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ" แต่พระอรหันต์ ตรัสว่า "เป็นผู้  
ทำให้บริบูรณ์ในปัญญา."

ดังนี้แล ด้วยพระธรรมเทศนาเพียงเท่านั้น ย่อมเป็นอันทรง  
ประกาศคุณ ๘ อย่างนี้คือ (๑) ศึกษา ๓ (๒) ศาสนามีความงาม  
๓ อย่าง (๓) อุปนิสัยแห่งคุณวิเศษมีความเป็นผู้ได้วิชา ๓ เป็นต้น  
(๔) การเว้นที่สุดโต่ง ๒ อย่าง และการเสพข้อปฏิบัติสายกลาง  
(๕) อุบายเครื่องล่วงพ้นจากคติมีอุบาย เป็นต้น (๖) การละกิเลส  
ด้วยอาการ ๓ (๗) ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่อโทษมีวิติกัมมะ เป็นต้น  
(๘) การชำระสังกิเลส ๓ และ (๙) เหตุแห่งความเป็นอริยบุคคล  
มีพระโศดาบัน เป็นต้น อนึ่ง คุณที่เป็นหมวด ๓ อื่น ๆ รูปเดียวกันนี้  
ก็เป็นอันทรงประกาศด้วย."

๑. ความตอนนี้นำตามนัยพระสูตรที่ ๘๗.๘๘ ดิกังคุดตร หน้า ๒๕๓ ๓๐๑.

๒. มหาภูติกวาท คุณที่เป็นหมวดที่ ๓ อื่น ๆ เช่น วิเวก ๓ กุศลมูล ๓ เป็นต้น อธิบายความ  
เป็นนิทสสนะต่อไปว่า กายวิเวกเป็นอันประกาศด้วยศีล เพราะศีลในที่นี้หมายเอาศีลที่อิงวิภูฏะ  
จิตตวิเวกประกาศด้วยสมาธิ อุปริวิเวกประกาศด้วยปัญญา นัยเดียวกัน อโทสกุศลมูลประกาศ  
ด้วยศีล เพราะศีลมีความอดกลั้นเป็นประธาน และเพราะศีลมีสภาวะไม่ทำร้ายผู้อื่น อโลกะ  
ประกาศด้วยสมาธิ เพราะสมาธิเป็นข้าศึกต่อโลกะ และมีอโลกะเป็นประธาน ส่วนอโมหะ  
ประกาศด้วยปัญญาแท้ ๆ ล ฯ

### ศีลนิเทศ

กัวิสุทธิธรรมรคนี้ แม้ทรงแสดงโดยมุขคือศีลสมาธิและปัญญา อัน  
ประมวลไว้ซึ่งคุณเป็นอนเอกอย่างนี้แล้ว ก็ยังนับว่าเป็นอันทรงแสดงโดย  
สังเขปอยู่นั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงยังไม่เพียงพอที่จะช่วยเหลือแก่ชน  
ทุกจำพวกได้ เพราะเหตุนี้ เพื่อแสดงความพิสดารแห่งวิสุทธิธรรมรค  
นั้น จึงมีปัญหกรรม (การตั้งปัญหา) นี้ ประรภศีลก่อน คือ

อะไรเป็นศีล ?

ที่เรียกว่าศีล เพราะอรรถว่าอะไร ?

อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็นปัจจุปัญฐาน เป็นปทัชฐาน  
ของศีลนั้น ?

ศีลมีอานิสงส์อย่างไร ?

ศีลนั้นมีกี่อย่าง ?

อะไรเป็นความเศร้าหมอง และอะไรเป็นความผ่องแผ้วของศีล  
นั้น ? (ต่อไป) นี่เป็นคำแก้ในปัญหกรรมนั้น.

[ อะไรเป็นศีล ]

ปัญหาชื่อว่า "อะไรเป็นศีล"

แก้ว่า "ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นของบุคคลผู้เว้นจากโทษ  
มีปาณาติบาตเป็นต้นก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติที่ดี เป็นศีล"  
ข้อนี้ สมคำที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ ในปฏิสัมภิทาวา  
"ถามว่า อะไรเป็นศีล ตอบว่า เจตนาเป็นศีล เจตสิกก็เป็นศีล  
สังวรก็เป็นศีล ความไม่กำเริบกำเริบก็เป็นศีล" ดังนี้\* ในศีลเหล่านั้น

เจตนาของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้นก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติก็ดี ชื่อว่าเจตนาศีล ความงดเว้นของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่าเจตสิกศีล อีกอย่างหนึ่ง เจตนาในกรรมบถ ๓ ของบุคคลผู้ละโทษมีปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่าเจตนาศีล ธรรมคือ อนภิขมา อพยาบาท และสัมมาทัญญู ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า "ภิกษุละอภิขมา มีใจปราศจากอภิขมาอยู่" ดังนี้เป็นต้น\* ชื่อว่าเจตสิกศีล.

[ สัทฺถว ๕ ]

ในชื่อว่า "สัทฺถวกัเป็นศีล" นี้ พึงทราบสัทฺถวโดยอาการคือ ปาฏิโมกขสัทฺถว สติสัทฺถว ญาณสัทฺถว จันตีสัทฺถว วิริยสัทฺถว.

ในสัทฺถว ๕ อย่างนั้น สัทฺถวที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยปาฏิโมกขสัทฺถวนี้" นี้ชื่อว่าปาฏิโมกขสัทฺถว. สัทฺถวที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุยอมรักษานิธิยัคือจักขุ ย่อมถึงความสัทฺถวโรนินทริยัคือจักขุ\* (เป็นต้น) นี้ชื่อว่าสติสัทฺถว. สัทฺถวที่กล่าวไว้ว่า

"พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า ดูก่อนนชิตะ  
กระแสด [แห่งตัณหา] ทั้งหลายเหล่าใดมีอยู่ในโลก  
สติเป็นเครื่องกัันกระแสดเหล่านั้น เรากล่าวสติว่า  
เป็นเครื่องกัันกระแสดทั้งหลาย แต่กระแสด  
เหล่านั้นอันผู้ปฏิบัติจะละได้ด้วยปัญญา"



นี้ชื่อว่าญาณสังวร. แม้การเสพปัจจัยก็รวมลงในญาณสังวรนี้ด้วยเหมือนกัน. ส่วนสังวรที่มาโดยนัยว่า "ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ต่อความร้อน" ดังนี้ เป็นต้น\* นี้ชื่อว่าขันติสังวร. และสังวรที่มาโดยนัยว่า "ภิกษุยอมไม่รับไว้ซึ่งกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้ เป็นอาทิ\* นี้ชื่อว่าวิริยสังวร. แม้อาชีพาริสุทธิก็รวมลงในวิริยสังวรนี้ด้วย.

สังวรทั้ง ๕ ประการนี้ที่กล่าวมาจะนี้ก็ดี ความงดเว้นจากวัตถุที่ประจวบเข้า แห่งกุศลบุตรทั้งหลายผู้กลัวบาปก็ดี แม้ทั้งหมดนี้พึงทราบชื่อว่าศีลสังวร.

ชื่อว่า ความไม่กำกวมเป็นศีลนั้น ได้แก่ความไม่ลวงละเมิดทางกายและวาจาแห่งผู้สมทานศีลแล้ว.

นี้เป็นคำแก้ปัญหาชื่อว่า อะไรเป็นศีล เป็นอันดับแรก.

[ อรรถแห่งศีล ]

จะแก้ในปัญหาที่เหลือ (ต่อไป) ปัญหาชื่อว่า "ที่เรียกว่าศีล เพราะอรรถว่าอะไร ?" แก้วว่า "ที่เรียกว่าศีลเพราะอรรถว่าเป็นศีลนะ (คือเป็นมูลราก) ชื่อว่าศีลนะนี้เป็นอย่างไร ? ชื่อว่าศีลนะนี้ คือกิริยาที่รวมเอาไว้อย่างดี หมายความว่ากรรมในทวารมีกายกรรม เป็นต้น ไม่กระจัดกระจาย โดยความมีระเบียบอันคืออย่าง ๑ คือความเข้าไปรับไว้ หมายความว่าเป็นที่รองรับ โดยความเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกุศลธรรมทั้งหลายอย่าง ๑ ก็อาจารย์ผู้รู้ลักษณะแห่ง

ศัพท์ทั้งหลาย เห็นชอบด้วยอรรถ ๒ อย่างนี้เท่านั้น ในสัทศัพท์นี้  
ส่วนอาจารย์อื่น ๆ พรรณนาอรรถในสัทศัพท์นี้ไว้ โดยนัย (ต่าง ๆ)  
เช่นว่า สัทศัพท์มีอรรถว่าสิระ มีอรรถว่าสีสะ มีอรรถว่าสีตละ (เย็น)  
มีอรรถว่าสีวะ (เกษม) ดังนี้เป็นอาทิ.

[ ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัฏฐาน ของศีล ]

บัดนี้จะแก้ในปัญหาข้อว่า "อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็น  
ปัจจุปฏิฐาน และเป็นปทัฏฐานของศีลนั้น"

สีลนะ [ ความเป็นมูลราก ] เป็นลักษณะของศีล

นั้น แม้ [ มีประเภท ] ต่างกันโดยอเนก

เปรียบเหมือนความเป็นสิ่งมีชีวิตที่จะพึงเห็นได้

[ ด้วยจักขุ ] เป็นลักษณะของรูป อัน [ มีชนิด ]

ต่างกันโดยอเนก ฉะนั้น.

จริงอยู่ ความเป็นสิ่งมีชีวิตที่จะพึงเห็นได้ (ด้วยจักขุ) ชื่อว่า  
เป็นลักษณะของรูปายตนะ แม้ (มีชนิด) ต่างกันโดยอเนกประการ  
โดยต่างแห่งสัมผัสเขียวและสีเหลืองเป็นต้น เพราะรูปายตนะแม้ต่างกัน  
โดยต่างแห่งสัมผัสเขียวเป็นต้น ก็ไม่ลวงพ้นความเป็นสิ่งมีชีวิตที่จะพึง

\* มหาภูิกาชช่วยขยายอรรถแห่งสัทศัพท์นี้ไว้ ๓ ศัพท์ คือ สิระ สีสะ สีตละ ส่วนสีวะ  
ไม่เห็นขยาย สิระกับสีสะนั้นเป็นอันเดียวกัน คือแปลว่า ห้าว เหมือนกัน ท่านขยายไว้ว่า  
เมื่อห้าวขาดแล้ว ร่างกายทั้งหมดก็เสีย ใช้งานไม่ได้ จันใด เมื่อศีลแตกทำลายเสียแล้ว  
ร่างกายคือคุณธรรมทั้งปวง ก็เสียไปหมด ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ศีล จึงมีอรรถว่า สิระ หรือ  
สีสะ แต่เรียกว่า สีละ ไม่เรียก สิระ หรือ สีสะ นั้น เป็นโดย นิรุกตินัย อรรถว่า  
สีตละ (เย็น) เห็นได้ง่าย คือมีศีลแล้วก็จะจับเรื่องร้อนได้ (คนมีศีลเป็นคนเย็น ไม่ทำความ  
เดือดร้อนให้ใคร) แต่เรียกสีละ โดยลบ ต.เสีย ตามนิรุกตินัยเหมือนกัน.

เห็น (ด้วยจักขุ) ไปได้ จันใด สัตนะที่กล่าวไว้โดยเป็นการรวม  
เอาไว้อย่างดีซึ่งกายกรรมเป็นต้น และโดยเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกุศลธรรม  
ทั้งหลายนั้นแหละชื่อว่าเป็นลักษณะแห่งศีล แม้ (มีประเภท) ต่าง  
กันโดยอเนก โดยต่างแห่งธรรมมีเจตนาเป็นต้น เพราะศีลแม้ (มี  
ประเภท) ต่างกันโดยอเนก โดยต่างแห่งเจตนาเป็นต้น ก็ไม่ล่วง  
พ้นความเป็นที่รวมเอาไว้อย่างดี และความเป็นที่ตั้งอาศัยไปได้ จันนั้น.

[ รส ]

ส่วนว่า กิริยาที่กำจัดความทุกข์ อีกอย่างหนึ่ง  
คุณคือความหาโทษมิได้ ท่านกล่าวชื่อว่าเป็นรส  
เพราะอรรถว่าเป็นกิจและเป็นสมบัติ ของศีลนั้น  
ซึ่งเป็นลักษณะดังกล่าวมานี้.

เพราะฉะนั้น ชื่อว่าศีลนี้ พึงทราบว่าการกำจัดซึ่งความทุกข์  
เป็นรส โดยรสอันมีกิจเป็นอรรถ (อย่าง ๑) มีความไม่มีโทษเป็น  
รส โดยรสอันมีสมบัติเป็นอรรถ (อีกอย่าง ๑) แท้จริงกิจนั่นเอง  
หรือ (มีจะนั้นก็) สมบัติ ท่านเรียกว่ารส ในบท (ปัญหาทั้ง ๔)  
มีลักษณะเป็นต้น.\*

\* หมายความว่า รสในที่นี้ไม่ใช่รสายตนะอันเป็นคู่กับชีวหาตนะ คำว่า กิจ คงหมายความว่า  
เป็นไทยๆ ว่า "หน้าที่" คุณก็ได้ความดีว่า ศีลมีหน้าที่กำจัดความทุกข์ ส่วนคำว่า สมบัติ  
ในที่นี้ น่าจะหมายความว่า "ดีพร้อม" คือไม่บกพร่องต้องดำหนิ อธิบายว่า คนรักษาศีล  
แล้ว ย่อมปราศจากโทษทางกายวาจา แม้บัณฑิตพิจารณาแล้วก็หาที่ดำหนิมิได้ อีกนัยหนึ่ง อธิบาย  
ว่า ศีลนั้นบุคคลอาจรักษาไม่ให้โทษมีทางกาย วาจา คือไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย  
(อชณฺหา อจฺจุทฺท อสพล อกมฺมาส) แต่โทษทางใจยังมี คืออาจรักษาศีลด้วยอำนาจคณหา  
มานะทิฎฐิ ทำให้เกิดความฟุ้งซ่าน ผู้รู้ไม่สรรเสริญ (ไม่เป็นภุชิสฺส วิญญปสฺสฺส อปฺรามภฺส  
สมาธิสํวตฺตนิค) ต่อเมื่อรักษาประกอบพร้อมด้วยองค์ ๘ นี้แล้ว จึงเป็นอริยกันตศีล ซึ่งจะเรียก  
อนวัชศีลก็ได้ เพราะดีพร้อมหาที่ติมิได้.

[ ปัจจุบันฐาน ปทัฐาน ]

ศีลนี้นั้นผู้รู้พรรณนาไว้ว่า มีความสะอาดเป็นปัจจุบัน ฐาน โอตตปปะและหิรินั้นแล เป็นปทัฐาน แห่งศีลนั้น.

แท้จริง ศีลนี้นั้นมีความสะอาดที่ตรัสไว้ว่า "(ความสะอาด ๓ คือ) ความสะอาดทางกาย ความสะอาดทางวาจา ความสะอาดทางใจ"<sup>๑</sup> ดังนี้ ป็นปัจจุบัน หมายความว่าศีลนั้นย่อมปรากฏ ก็ถึงความ เป็นคุณที่ควรถือเอาโดยความเป็นธรรมชาติสะอาด ส่วนหิริและ โอตตปปะ นักปราชญ์ทั้งหลายพรรณนาว่าเป็นปทัฐาน อธิบายว่า เป็นอาสนนเหตุ (เหตุใกล้) แห่งศีลนั้น เพราะเมื่อหิริและโอตตปปะ มีอยู่ ศีลจึงจะเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ เมื่อหิริและโอตตปปะไม่มี ศีลก็ เกิดไม่ได้ ตั้งอยู่ไม่ได้.

ลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน และปทัฐานแห่งศีล สาธุชน พึงทราบ ด้วยประการดังพรรณนามาจะนี้.

[ อานิสงส์ของศีล ]

ชื่อว่า ศีลมีอานิสงส์อย่างไร ? แก้วว่า มีอันได้รับคุณเป็นอนนก มีความไม่ต้องเดือดร้อนเป็นต้นเป็นอานิสงส์ สมคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า "คูกรอนนทํ ก็แลศีลเป็นกุศล มีความไม่ต้องเดือดร้อน ใจเป็นผล มีความไม่ต้องเดือดร้อนใจเป็นอานิสงส์" ดังนี้<sup>๒</sup> ตรัสไว้ อื่นอีกก็มีว่า "คูกรคฤหบดีทั้งหลาย อานิสงส์แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล

๑. อัง. ติก. ๒๐/๓๕๐.    ๒. อัง. ทสก. ๒๔/๑.

๕ ประการนี้ อานิสงส์ ๕ เป็นไหน ? ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้เป็นผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมได้ประสบกองแห่งโภคะใหญ่ มีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี่เป็นอานิสงส์ที่ ๑ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก กิตติศัพท์อันงามของผู้มีศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมฟุ้งไป นี่เป็นอานิสงส์ที่ ๒ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล จะเข้าไปสู่บริษัทใด ๆ จะเป็นชาติตยบริษัทก็ตาม พรหมณบริษัทก็ตาม คฤหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมเป็นผู้องอาจ ไม่เคอะเขินเข้าไป นี่เป็นอานิสงส์ที่ ๓ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล เป็นผู้ไม่หลงทำกาลกิริยา นี่เป็นอานิสงส์ที่ ๔ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่ ผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ นี่เป็นอานิสงส์ที่ ๕ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล."

อานิสงส์ของศีลเป็นอนันต์อีกเล่า มีความเป็นที่รักที่พอใจ เป็นเบื้องต้น มีความสิ้นอาสวะเป็นที่สุด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุพึงหวังว่า เราพึงเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพ เป็นที่ยกย่อง ของสพรหมจารีทั้งหลาย ภิกษุนั้นพึงเป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายเถิด" ดังนี้ เป็นต้น.

ศีลมีคุณเป็นอนันต์มีความไม่ต้องเดือดร้อนใจเป็นต้นเป็นอานิสงส์

มีประการดังกล่าวมานี้. อีกนัยหนึ่ง

เว้นศีลใดเสียแล้ว ที่พึง (อื่น) ของกุลบุตร

ในพระศาสนาหาไม่ ใครเล่าจะพึงกล่าวกำหนด

อาณิสต์ของศีลนั้นได้ น้ำคือศีลย่อมชำระ

มลทินอันใดของสัตว์มีชีวิตในโลกนี้ได้ แม่น้ำ

ใหญ่ทั้งหลาย คือแม่น้ำคงคาก็ดี ยมุนาก็ดี

สรภูทก็ดี สรัสวดีก็ดี แม่น้ำอจิรวดี

ก็ดี มหิก็ดี หาอาจชำระมลทินอันนั้นได้ไม่

ศีลที่บุคคลรักษาดีแล้วเป็นอริยศีลนี้ มีความ

เย็นยิ่งนัก ย่อมระงับความร้อนอันใด ของ

สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ได้ ลมเจือฝนก็ระงับ

ความร้อนอันนั้นไม่ได้ และแม่น้ำแก่นจันทน์แดง

ก็ระงับไม่ได้ สร้อยคอมุกดาก็ไม่ได้ แก้วมณีก็

ไม่ได้ รัตนะมีอ่อน ๆ แห่งจันทร์ก็ไม่ได้ กลิ่นที่

เสมอด้วยกลิ่นศีล ซึ่งฟุ้งไปได้ทั้งในที่ตามลมและ

ทวนลมเท่า ๆ กัน จักมีแต่ที่ไหน" สิ่งอื่นที่จะเป็น

บันไดขึ้นสู่สวรรค์ หรือจะเป็นประตูในอันที่จะ

ยังสัตว์ให้เข้าสู่พระนครนิพพาน อันเสมอด้วย

๑. ในอภิธานปิฎกกล่าวว่า หริจันทน์ เป็นจันทร์สีเหลือง.

๒. หรือจะแปล ข-ค ว่ากลิ่นศีลใด ย่อมฟุ้งไปได้ทั้งในที่ตามลมและทวนลมเท่า ๆ กัน กลิ่นที่เสมอด้วยกลิ่นศีลนั้น จักมีแต่ที่ไหน.

ศีล จักมีแต่ที่ไหน พระราชาทรงประดับแล้ว  
ด้วยมุกดาและมณี ก็ยังงามไม่เหมือนนักพรต  
ผู้ประดับด้วยเครื่องประดับคือศีลแล้วงาม ศีล  
ย่อมกำจัดภัยมีอิตตานุวาทภัยเป็นต้นได้ โดยประ-  
การทั้งปวง ศีลย่อมขจัดชื่อเสียงและความร่าเริงให้  
เกิดแก่ผู้มีศีลทุกเมื่อ กลามุขแสดงอานิสงส์ของ  
ศีล อันเป็นมูลแห่งคุณทั้งหลาย อันมีปกติทำลาย  
กำลังแห่งโทษทั้งหลาย สาธุชนพึงทราบ ด้วย  
ประการฉะนี้แล.

[ ศีลมีกี่อย่าง ]

ต่อไปนี้เป็นคำวิสัชนาในปัญหาที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ก็ศีลนั้นมี  
กี่อย่าง ?

ศีลนี้ทั้งหมด โดยลักษณะคือความเป็นมูลรากของตน ก็เป็น  
เพียงอย่างเดียว (แต่) เป็น ๒ อย่าง โดยเป็นจาริตศีลและวาริตศีล  
อนึ่ง เป็น ๒ โดยเป็นอภิสาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยิกศีล โดย  
เป็นวิริตศีลและอวิริตศีล โดยเป็นนิสิตศีลและอนิสิตศีล โดยเป็นกาล-  
ปริยัตตศีลและอาปาลณโกฏิกศีล โดยเป็นสปริยัตตศีลและอปริยัตตศีล  
และโดยเป็นโลกียศีลและโลกุตตรศีล.

เป็น ๓ อย่างโดยเป็นหินศีล มัชฌิมศีล ปณิตศีล อนึ่งเป็น ๓  
โดยเป็นอิตตาริปปเตยยศีล โลการิปปเตยยศีล และธัมมาริปปเตยยศีล  
โดยเป็นปราวัฏฐศีล อปราวัฏฐศีล และปฏิบัติสัทธศีล โดยเป็น

วิสุทธิศีล อวิสุทธิศีล และเวมตสิกศีล และโดยเป็นเสขศีล อเสขศีล และเนวเสขานาเสขศีล.

เป็น ๔ อย่าง โดยเป็นหानภากิยศีล จิตภากิยศีล วิเสสภากิยศีล และนิพเพชภากิยศีล อนึ่งเป็น ๔ โดยเป็นภิกขุศีล ภิกขุณีศีล อนุปลัมป็นนศีล และคหฬฐศีล โดยเป็นปกตศีล อาจารย์ศีล รัชมตาศีล และบุพพเหตุกศีล และโดยเป็นปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล และปัจจยสันนิตตศีล.

เป็น ๕ อย่าง โดยเป็นปาริสุทธิศีลมีปริยัตตปาริสุทธิศีลเป็นต้น ก็แลข้อนี้แม้พระสารีบุตรก็ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาวา "ศีล ๕ ประการ คือปริยัตตปาริสุทธิศีล อปริยัตตปาริสุทธิศีล ปริบุญณปาริสุทธิศีล อปรามัญฐปาริสุทธิศีล ปฏิปัสสทธิปาริสุทธิศีล"· ดังนี้ อนึ่ง เป็น ๕ โดยเป็นปหานศีล เวรมณีสีล เจตนาศีล สังวรศีล และอวิติกมศีล.

บรรดาศีลเหล่านั้น ในส่วนที่เป็นศีลอย่างเดียว พึงทราบ เนื้อความตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นเกิด.

[ ทูกะ (ศีลหมวด ๒) ที่ ๑ ]

วินิจฉัยในส่วนศีลที่เป็นที่ ๒ อย่างดังต่อไปนี้ การบำเพ็ญสิกขาบท อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้ว่า นี่ควรทำ อันใด การบำเพ็ญนั้นชื่อว่า จาริตศีล การไม่กระทำข้อที่ทรงห้ามไว้ว่า นี่ไม่ควรทำ อันใด การไม่กระทำนั้นชื่อ วาริตศีล (ต่อไป) นี่เป็นอธิบาย

\* ขุ. ป. ๓๖๑.



คำในบททั้ง ๒ นั้น บุคคลทั้งหลายย่อมประพฤตินิสิตนั้น คือดำเนิน (กายวาจา) ไป โดยความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย เพราะเหตุ นั้น นิสิตนั้นจึงชื่อว่า จาริตะ (เป็นข้อประพฤตินิสิต) บุคคลทั้งหลาย ย่อมป้องกัน คือย่อมรักษาข้อที่ทรงห้าม ด้วยศีลนั้น เพราะเหตุ นั้น นิสิตนั้นจึงชื่อว่า วาริตะ (เป็นเครื่องรักษาข้อห้าม) ในศีล ๒ อย่าง นั้น จาริตศีลสำเร็จด้วยศรัทธาและวิริยะ วาริตศีล สำเร็จด้วยศรัทธา (อย่างเดียว) ดังนี้ ศีลเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นจาริตศีลและวาริตศีล.

[ ทูกะที่ ๒ ]

วินิจฉัยในทูกะที่ ๒ มรรยาทอย่างสูง ชื่ออภิสมาจาร อภิ-สมาจารนั้นแล เรียกว่าอภิสมาจาร ชื่ออภิสมาจาริกะ อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทที่ทรง บัญญัติปรารภอภิสมาจาร ชื่ออภิสมาจาริก คำว่าอภิสมาจาริกนี้ เป็นคำเรียกศีลที่นอกไปจากอาชีวัฏฐมกศีล.

ศีลชื่อว่าอาทิพรหมจริยกะ เพราะเป็นภาวะเบื้องต้นแห่งมรรค-พรหมจรรย์ คำว่าอาทิพรหมจริยกะนี้ เป็นชื่อแห่งอาชีวัฏฐมกศีล ก็อาชีวัฏฐมกศีลนั้นชื่อว่าเบื้องต้นแห่งมรรค เพราะเป็นคุณ อันบุคคลพึงทำให้หมดจดในส่วนเบื้องต้นนั่นเอง เพราะเหตุ นั้นพระผู้-มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ก็แลกายกรรม วาจากรรม อาชีวะ ของภิกษุ นั้น ย่อมเป็นอันหมดจดดีแล้วในเบื้องต้นแล" ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่ตรัสว่า "เป็นสิกขาบทเล็กน้อย" นี้ก็เป็นอภิสมา-จาริกศีล ที่เหลือเป็นอาทิพรหมจริยศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่นับเนื่อง

\* ม. อุปริ. ๑๔/๕๒๓.

ในอุทฺตวิภังค์ เป็นอาทิพรหมจริยศีล ที่นับเนื่องในชั้นธกวัตร เป็น  
อภิธมาจารศีล อาทิพรหมจริยศีลย่อมถึงความพร้อมเพราะความถึงพร้อม  
แห่งอภิธมาจารศีลนั้น เพราะเหตุที่นั่นนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้า  
จึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ภิกษุนั้นหนอไม่ทำกรรมที่เป็น  
อภิธมาจาริกะให้บริบูรณ์ก่อนแล้ว จักยังกรรมที่เป็นอาทิพรหมจริย  
ให้บริบูรณ์ ดังนี้ นี้มิใช่ฐานะจะมีได้" ดังนี้ ศีลเป็น ๒ อย่างโดย  
เป็นอภิธมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยศีล.

[ ทูกะที่ ๓ ]

วินิจฉัยในทูกะที่ ๓ คุณคือความเว้นจากโทสมิปาณาติบาต  
เป็นต้นอย่างเดียว เป็นวิริตติศีล คุณที่เหลือมีเจตนาเป็นต้น เป็น  
อวิริตติศีล" พึงทราบศีลเป็น ๒ อย่างนั้น โดยเป็นวิริตติศีลและอวิริตติศีล  
ด้วยประการฉะนี้.

[ ทูกะที่ ๔ ]

วินิจฉัยในทูกะที่ ๔ คำว่านิสสัย ได้แก่นิสสัย ๒ คือตัณหา-  
นิสสัย ๑ ทิฏฐินิสสัย ๑ ใน ๒ อย่างนั้น ศีลใดอันบุคคลหวังภพสมบัติว่า  
"เราจักได้เป็นเทพเจ้าหรือเทพตนใดตนหนึ่งด้วยศีลนี้" ดังนี้ ประพฤติ

๑. อภ. ปญจก. ๒๒/๑๕. ๒. ดูคำตอบปัญหาว่า อะไรเป็นศีล ข้างต้น. ๓. บท นิสฺสโย  
ไม่มีในบทตั้ง ท่านยกเอามาแก้รรถเฉย ๆ เช่นนี้ ขัดเชิงความ แล้วก็พูดทิ้งไว้แค่นี้เอง ต่อไป  
ก็ใช้ นิสฺสิต.

ไป สິลนี้เป็นตัณหานิสิตสึล สึลใดบุคคลประพฤติไปด้วยสุทธิทัญญา ว่า "ความหมดจด (จักมีได้) ด้วยสึล" ดังนี้ สึลนี้เป็นทัญญานิสิตสึล ส่วนสึลใดเป็นโลกุตระกัถิ เป็นโลกียะแต่เป็นเครื่องสนับสนุนโลกุตระสึลนั้นกัถิ นี่เป็นอนิสิตสึล ดังนี้แล สึลเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นนิสิตสึล และอนิสิตสึล.

[ ทุกะที่ ๕ ]

ในทุกะที่ ๕ พิงทราบวินิจฉัยดังนี้ สึลที่บุคคลทำกำหนดกาลสมาทาน ชื่อกาลปริยัตสึล สึลที่บุคคลสมาทานตลอดชีวิตแล้ว ประพฤติไปตลอดชีวิตเช่นกัน ชื่อว่าอาปาณโกฏิกสึล พิงทราบ สึลเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นกาลปริยัตสึลและอาปาณโกฏิกสึล ด้วยประการฉะนี้.

[ ทุกะที่ ๖ ]

พิงทราบวินิจฉัยในทุกะที่ ๖ ต่อไป สึลที่มีความเห็นด้วยอำนาจ

\* สุทธิทัญญา มหาภูทิกายความว่า อธิ สัสารสุทธิ ภวิสัตติ เอว ปวตตทัญญา ด้วยความเห็นอันเป็นไปดังนี้ว่า สัสารสุทธิจักมีอย่างนี้

เคยเข้าใจว่า มีมัจฉาทัญญาประเภทหนึ่ง เห็นว่าความบริสุทธิ์นั้น มิได้ด้วยสังสาร คือเวียนว่ายตายเกิดไปนานเข้าก็บริสุทธิ์เอง ไม่ต้องทำอะไร เรียกว่าสังสารบริสุทธิ์ แย้งกับทางพระพุทธศาสนาที่สอนว่าความบริสุทธิ์นั้นมิได้ด้วยความเพียร ก็ต้องประกอบเหตุให้ควรกัน จึงจะมีความบริสุทธิ์เป็นผลขึ้นได้ ดังนี้

การบำเพ็ญสึลในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งว่าเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งการทำความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ ไม่เข้าหลักสังสารสุทธิ ไฉนมหาภูทิกายจึงแก้ไปอย่างนั้น ถ้าเป็นเช่นนั้น ทัญญานิสิตสึล ก็ต้องไม่ใช่สึลในพระพุทธศาสนา แต่ในวิสุทธิธรรมรค นั้น ท่านมุ่งหมายเอาสึลในพระพุทธศาสนาทั้งนั้น ที่จริงท่านก็แก้ของท่านไว้แล้วว่า... สีเลน สุทธิติ เอว สุทธิทัญญา.

ลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ และชีวิตเป็นที่สุด ชื่อว่าสปริยัตตศีล ที่  
ตรงกันข้าม ชื่อว่าอปริยัตตศีล จริงอยู่ แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร  
ก็กล่าวคำนี้ไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาวา " (ถามว่า) ศีลมีที่สุคนั้น  
เป็นไหน ? ตอบว่า ศีลมีลาภเป็นที่สุดก็มี ศีลมียศเป็นที่สุดก็มี  
ศีลมีญาติเป็นที่สุดก็มี ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุดก็มี ศีลมีชีวิตเป็นที่สุดก็มี  
(ถามว่า) ศีลมีลาภเป็นที่สุดนั้นเป็นไหน ? (ตอบว่า) บุคคลกลางคน  
ในโลกนี้ย่อมละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมารถได้ เพราะลาภเป็นเหตุ  
เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวละคร นีศีลนั้นชื่อว่ามิลาภ  
เป็นที่สุด" ถึงศีลนอกนี้ก็พึงให้พิสดารโดยอุบายนี้นั่นแล แม้ในการ  
วิธานอปริยัตตศีล ท่านก็กล่าวไว้ว่า " (ถามว่า) ศีลมิใช่มีลาภ  
เป็นที่สุดนั้นเป็นไหน ? (ตอบว่า) บุคคลกลางคนในโลกนี้ไม่ยังแม้แต่  
ความคิดที่จะละเมิดสิกขาบทตามที่สมารถแล้ว เพราะลาภเป็นเหตุ  
เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวละคร ให้เกิดขึ้น ไฉนเขาจัก  
ละเมิด (ด้วยกายวาจา) เล่า นีศีลนั้นชื่อว่ามิใช่มีลาภเป็นที่สุด"  
แม้ศีลนอกนี้ก็พึงให้พิสดารโดยอุบายนี้เหมือนกัน พึงทราบศีลเป็น  
๒ อย่าง โดยเป็นสปริยัตตศีลและอปริยัตตศีล ด้วยประการฉะนี้.

[ ทูกะที่ ๗ ]

ในทูกะที่ ๗ พึงทราบวินิจฉัยว่า ศีลมีอาสวะแม้ทั้งหมด เป็น  
โลกียศีล ที่ไม่มีอาสวะเป็นโลกุตตรศีล ในศีล ๒ อย่างนั้น โลกียศีล

ย่อมเป็นคุณนำภพพิเศษมาให้ และเป็นเครื่องสนับสนุนการออกจากภพ ด้วยดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "วินัย (ย่อมมี) เพื่อประโยชน์ แก่สังวร สังวรเพื่อประโยชน์แก่อวิปฏิสาร อวิปฏิสารเพื่อประโยชน์แก่ ปราโมทย์ ปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ปีติ ปีติเพื่อประโยชน์แก่ ปัสสัทธิ ปัสสัทธิเพื่อประโยชน์แก่สุข สุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ญาณทัสสนะ ยถาภูตญาณทัสสนะเพื่อ ประโยชน์แก่นิพพิทา นิพพิทาเพื่อประโยชน์แก่วิราคะ วิราคะเพื่อ ประโยชน์แก่วิมุตติ วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ วิมุตติ- ญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่อนุपाทาปรีนิพพาน การพุดกัน การ ปรินิพพาน การเข้านั่งใกล้กัน การเสวยโสด (ลงสดับ) (ทุกอย่าง) มีนั่นเป็นประโยชน์ นั่นคืออะไร นั่นคือความพ้นแห่งจิต เพราะ 'ไม่ถือนั่น'" ดังนี้ ส่วนโลกุตตรศีล ย่อมเป็นคุณนำมาซึ่งการสลัด ออกจากภพ และเป็นภูมิแห่งปัจเจกขณญาณแล บัณฑิตพึงทราบ ศีลเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นโลกียศีลและเป็นโลกุตตรศีล ด้วย ประการดังนี้.

[ ดิกะ (ศีลหมวด ๓) ที่ ๑ ]

ในดิกะทั้งหลาย พึงทราบวินิจฉัยในดิกะที่ ๑ ดังนี้ ศีลที่บุคคล ประพฤติด้วยฉันทะ จิตตะ วิริยะ วิมังสา<sup>๑</sup> อย่างทรม เชื่อว่า หินศีล ที่ประพฤติด้วยฉันทะเป็นต้นปานกลาง เชื่อว่ามัชฌิมศีล ที่

๑. วิ. ป. ๘/๔๐๖.

๒. อย่างไรท่านจึงเรียงจิตตะไว้หน้าวิริยะ ?

ประพัตติด้วยจันตะเป็นต้นอย่างประณีต ชื่อว่าปณิตศีล อีกอย่างหนึ่ง  
ศีลที่สมาทานด้วยความปรารถนายศ ชื่อว่าหีนศีล ที่สมาทานด้วย  
ต้องการผลบุญ ชื่อว่ามัชฌิมศีล ที่สมาทานอาศัยอริยภาวะ ด้วยคิดว่า  
สิ่งนี้ควรทำแท้ ชื่อว่าปณิตศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่เศร้าหมอง  
ด้วยโทษมีการยกตนข่มผู้อื่นอย่างนี้ว่า "เราเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล  
ส่วนภิกษุอื่นเหล่านี้เป็นผู้ทุศีล มีธรรมลามก" ดังนี้เป็นต้น  
เป็นหีนศีล โลภียศีลที่ไม่เศร้าหมองอย่างนั้น เป็นมัชฌิมศีล  
โลกุตตรศีล เป็นปณิตศีล อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่ประพัตติเพื่อ  
ต้องการภพและโคกะด้วยอำนาจตัณหา เป็นหีนศีล ที่ประพัตติเพื่อ  
ต้องการความหลุดพ้นแห่งตน เป็นมัชฌิมศีล ศีลবারมีที่ประพัตติ  
เพื่อต้องการความหลุดพ้นแห่งสรรพสัตว์ เป็นปณิตศีล บัณฑิตพึง  
ทราบศีลเป็น ๓ อย่าง โดยเป็นหีนศีล มัชฌิมศีล และปณิตศีล  
ด้วยประการฉะนี้.

[ ดิเกที่ ๒ ]

พึงทราบวินิจฉัยในดิเกที่ ๒ ต่อไป ศีลที่บุคคลผู้หนักในตน  
มุ่งจะละกรรมที่ไม่ควรแก้ตน ประพัตติด้วยความเคารพในตน ชื่อว่า  
อัตตาริปะเตยยศีล (ศีลมีตนเป็นใหญ่) ศีลที่บุคคลผู้หนักในโลก  
มุ่งจะหลีกเลี่ยงคำติเตียนของชาวโลก ประพัตติด้วยความเคารพโลก ชื่อว่า  
โลการิปะเตยยศีล (ศีลมีโลกเป็นใหญ่) ศีลที่บุคคลผู้หนักในธรรม  
มุ่งจะบูชาความใหญ่แห่งธรรม ประพัตติด้วยความเคารพธรรม ชื่อว่า

ธัมมารูปเตยยศีล (ศีลมีธรรมเป็นใหญ่) พึงทราบศีลเป็น ๓ อย่าง โดยเป็นอธตารูปเตยยศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

[ ดิเกที่ ๓ ]

พึงทราบวินิจฉัยในดิเกที่ ๓ ต่อไป ศีลใดที่เรียกว่านิสสิตศีล ในศีลหมวด ๒ ศีลนั้นชื่อว่าปรัมภัสสศีล เพราะเป็นที่ถูกค้นหา และทักขิจับ ศีลอันเป็นสัมภาระแห่งมรรคของกัลยาณปุถุชน\* และที่สัมปยุตด้วยมรรคของพระเสขะทั้งหลาย ชื่อว่าอปรัมภัสสศีล (ศีลที่ไม่ถูกค้นหาและทักขิจับ) ส่วนที่สัมปยุตด้วยผลทั้งของพระเสขะและของพระอเสขะ ชื่อว่าปฏิปัสสัทธิศีล (ศีลอันระงับแล้ว) พึงทราบศีลเป็น ๓ อย่าง โดยเป็นปรัมภัสสศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

[ ดิเกที่ ๔ ]

พึงทราบวินิจฉัยในดิเกที่ ๔ ต่อไป ศีลที่ภิกษุผู้ไม่ต้องอาบัติ ทำให้บริบูรณ์ก็ดี ที่ต้องแล้วทำคืนเสียก็ดี ชื่อว่าวิสุทธศีล ศีลที่ภิกษุต้องอาบัติแล้ว ไม่ทำคืน ชื่อว่าอวิสุทธศีล ศีลของภิกษุผู้สงฆ์ในวัตรก็ดี ในอาบัติก็ดี ในอหัมมจารก็ดี ชื่อว่าเวมติกศีล ในศีลเหล่านั้น อวิสุทธศีล พระโยคีกรรทำให้บริสุทธิ์เสีย ในเวมติกศีล อย่างพึงทำการล่วงละเมิดวัตร พึงถ่วงถอนความสงสัยเสียให้ได้ อย่างนี้ ความผาสุกจะมีแก่เธอแล พึงทราบศีลเป็น ๓ อย่าง โดย

\* ปุถุชนกัลยาณกสุส มหาภูทิกแก้วว่า ปุถุชนเนสุ กัลยาณกสุส เห็นว่าลงกันได้กับคำกัลยาณ-ปุถุชน ที่เราใช้ ซึ่งพึงสนทิตกว่า.

เป็นวิสุทธิศีลเป็นต้น\* ด้วยประการฉะนี้.

[ ดิเกที่ ๕ ]

พึงทราบวินิจฉัยในดิเกที่ ๕ ต่อไป ศีลที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค ๔ และสามัญญผล ๓ เป็นเสกขศีล ที่สัมปยุตด้วยอรหัตผล เป็น อเสกขศีล ที่เหลือเป็นเนวเสขานาเสกขศีล พึงทราบศีลเป็น ๓ อย่าง โดยเป็นเสกขศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้ แต่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวว่า "เพราะเหตุว่าแม้ปกติของสัตว์นั้น ๆ ในโลก ก็เรียกว่าศีล ซึ่งเขาหมายกล่าวกันอยู่ว่า อัย สุขสีโล คนนี้มีปกติเป็นสุข อัย ทุกขสีโล คนนี้มีปกติเป็นทุกข์ อัย กลหสีโล คนนี้มีปกติทะเลาะ อัย มนุชนสีโล คนนี้มีปกติแต่งตัว" ดังนี้ โดยปริยายนั้น ศีลจึงมี ๓ อย่าง คือกุศลศีล อกุศลศีล อัปพยากตศีล ศีลเป็น ๓ โดยเป็นกุศลศีลเป็นต้นก็มีอย่างนี้แล ในศีล ๓ อย่างนั้น อกุศลศีล ย่อมไม่สมกับอาการแม้อย่างเดียว ในอาการทั้งหลายมีลักษณะเป็นต้นแห่งศีลที่ประสงค์ในอรรถนี้ เพราะเหตุนั้น จึงไม่นับเข้าในศีลนิเทศนี้ เพราะฉะนั้น พึงทราบความที่ศีลนั้นเป็น ๓ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วเท่านั้น.

[ จตุกกะ ( ศีลหมวด ๔ ) ที่ ๑ ]

ในจตุกกะทั้งหลาย พึงทราบวินิจฉัยในจตุกกะที่ ๑ (ดัง

๑. วิสุทธาชีวเสน ผิดหลักการใช้อาทิ เข้าใจว่าจะคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น วิสุทธาชีวเสน.

๒. มหาฐีกาว่า คำว่าศีลที่เหลือนี้ ได้แก่โลกียศีลทั้งหมด.



ต่อไปนี้)

ภิกษุใดในพระศาสนานี้คบแต่คนทุศีล ไม่คบ  
คนมีศีล เป็นคนเขลา ไม่เห็นโทษในการล่วง  
วัตถุ เป็นผู้มากไปด้วยความดำริผิด ไม่รักษา  
อินทรีย์ทั้งหลาย ศีลของภิกษุนั้นนั้นแล จัดเป็น  
หानภคิยศีล (ศีลตั้งอยู่ในฝ่ายแห่งความเสื่อม)

ส่วนภิกษุใดในพระศาสนานี้เป็นผู้มีใจยินดีแต่  
ด้วยศีลสมบัติ ไม่ยังความพอใจในการประกอบ  
กัมมัญฐานเนื่อง ๆ ให้เกิดขึ้น ศีลนั้นของภิกษุ  
ผู้พอใจอยู่ด้วยคุณเพียงศีล ไม่พยายามสืบต่อให้ยิ่ง  
ขึ้นไปนั้นเป็นจตุททศีล (ศีลตั้งอยู่ในฝ่ายทรงตัว)

ส่วนภิกษุใดเป็นผู้มีศีลถึงพร้อมแล้ว พยายาม  
สืบต่อให้ได้สมาธิ ศีลของภิกษุนั้นเป็นวิเสส-  
ภคิยศีล (ศีลตั้งอยู่ในฝ่ายวิเศษขึ้น)

ภิกษุใดไม่พอใจด้วยคุณเพียงศีล ประกอบ  
นิพพิทาเนื่อง ๆ อยู่ ศีลของภิกษุนั้นเป็น  
นิพเพชภคิยศีล (ศีลตั้งอยู่ในฝ่ายชำแรกกิเลส)

ฉะนั้นแล

พึงทราบศีลเป็น ๕ อย่าง โดยเป็นหानภคิยศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

[ จตุกกะที่ ๒ ]

พึงทราบวินิจฉัยในจตุกกะที่ ๒ ต่อไป สิกขาบทที่ทรงบัญญัติ

ปรารภภิกษุทั้งหลาย และสิกขาบททั้งหลาย ที่ภิกษุเหล่านั้นจำเป็นต้องรักษา โดยเป็นพระบัญญัติสำหรับภิกษุ<sup>๑</sup> นี้ชื่อว่าภิกษุศีล สิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภภิกษุทั้งหลาย และสิกขาบทที่ภิกษุเหล่านั้นจำเป็นต้องรักษา โดยเป็นพระบัญญัติสำหรับภิกษุ<sup>๒</sup> นี้ชื่อว่าภิกษุณีศีล ศีล ๑๐ ของสามเณรและสามเณรีทั้งหลาย ชื่อว่าอนุปสัมปันนศีล สิกขาบท ๕ ของอุบาสกอุบาสิกา โดยเป็นนิจศีล หรือเมื่อมีอุตสาหะ สิกขาบท ๑๐<sup>๓</sup> (หรือ) สิกขาบท ๘ โดยเป็นองค์อุโบสถ นี้ชื่อว่าคหฬฐศีล พึงทราบศีลเป็น ๔ อย่างโดยเป็นภิกษุศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

[ จตุกกะที่ ๓ ]

พึงทราบวินิจฉัยในจตุกกะที่ ๓ ต่อไป ความไม่ล่วง (ศีล ๕) ของมนุษย์ชาวอุตรกุรุทวีป ชื่อปกติศีล มรรยาทและจารีตของตน ๆ แห่งตระกูลแห่งเทศะและแห่งปาณินทะ (ลัทธิ) ชื่อว่าอาจารย์ ศีลของพระมารดาพระโพธิสัตว์ ที่มีพระพุทธรักษาไว้ไว้อย่างนี้ว่า "คุณอรานนที ขื่อนี้เป็นธรรมดา คือในกาลเมื่อพระโพธิสัตว์ก้าวลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาแล้ว ความพอใจอันเกี่ยวด้วยกามคุณในบุรุษทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดแก่พระมารดาของพระโพธิสัตว์" ดังนี้<sup>๔</sup> ชื่อว่าธัมมตาสีล ส่วนศีลในชาตินั้น ๆ ของสัตว์ผู้มีสันดานหมดจดทั้งหลาย

๑. หมายถึงสิกขาบทอื่น ๆ ลางประเภท ซึ่งมีใช้สาธารณบัญญัติ.

๒. มหาฐีกาว่า สิกขาบท ๑๑ ก็คือศีลของสามเณรนั่นเอง คฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาอุตสาหะ ลางคน เช่น ฌฎิการพราหมณ์ รับประทาน.

๓. ที. มหา. ๑๐/๑๔.

มีพระมหากัสสปะเป็นอาทิ และของพระโพธิสัตว์ ชื่อว่าบุพพเหตุกศีล (ศีลมีเหตุอันสำเร็จมาแต่ในชาติปางก่อน ๆ) พึงทราบศีลเป็น ๔ อย่าง โดยปกติศีลเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

[ จตุกกะที่ ๔ ]

พึงทราบวินิจฉัยในจตุกกะที่ ๔ ต่อไป

[ ปาฏิโมกขสังวรศีล ]

ศีลใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ภิกษุใดในศาสนานี้เป็นผู้ ดำรวมด้วยปาฏิโมกขสังวรอยู่ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติ เห็นเป็นภัยในโทษมากกว่าเล็กน้อย สมาทานศีลกายอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย" ดังนี้ ศีลนี้ชื่อปาฏิโมกขสังวรศีล.

[ อินทริยสังวรศีล ]

ส่วนศีลใดที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้ไม่ ถือเอาณินมิต ไม่ถือเอาอนุพยัญชนะ" อภิชฌาโทมนัสทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นบาปเป็นกุศล จะพึงไหลไปตามภิกษุผู้ไม่สำรวม จักขุนทริยอยู่ เพราะเหตุไม่สำรวมจักขุนทริยอันใด ย่อมปฏิบัติเพื่อปิด กันเสียซึ่งจักขุนทริยนั้น รักษาจักขุนทริย ถึงความสำรวมในจักขุนทริย เธอพึงเสียงด้วยโสตะแล้ว ฯ ล ฯ คมกลืนด้วยฆานะแล้ว ฯ ล ฯ ลิ้ม รสด้วยชีวหาแล้ว ฯ ล ฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯ ล ฯ รู้ ธรรมารมณ์ด้วยมโนแล้ว ไม่ถือเอาณินมิต ไม่ถือเอาอนุพยัญชนะ

๑. อภ. วิ. ๓๕/๓๒๘.

๒. เราเคยแปลกันว่า ไม่ถือโดยณินมิต ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ แต่ในคัมภีร์นี้ท่านให้แปลว่าไม่ถือ ซึ่งณินมิต ไม่ถือซึ่งอนุพยัญชนะ ดังจะปรากฏในตอนแก้ธรรณอินทริยสังวรศีล.

๗ ล ๗ ถึงความสำรวมในมโนทริย์"๑" ดังนี้ ศีลนี้ชื่อว่า อินทริย-  
สังวรศีล.

[ อาชีวปาริสุทธิศีล ]

ส่วนการงดเว้นจากมิจฉาชีวะ อันเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการ  
ละเมิดสิกขาบท ๖ ที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติเพราะอาชีวะเป็นเหตุ  
เพราะอาชีวะเป็นจวการณ และ (ด้วยอำนาจ) แห่งบาปกรรมทั้งหลาย  
มีอย่างนี้ คือ "การล่อลวง (กุหนา) การป้อยอ (ลปนา) การ  
ทำใบ้ (เนมิตุติกา) การบีบบังคับ (นิปเปสิกตา) การแสวงหา  
ลาภด้วยลาภ (ลาเภณ ลากัม นิชิคีสนตา)" ดังนี้เป็นต้น ศีลนี้ชื่อว่า  
อาชีวปาริสุทธิศีล.

[ ปัจจยสันนิตศีล ]

การบริโกคปัจจย ๔ อันบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา ที่พระศาสดา  
ตรัสไว้ไวโยนัยว่า "ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วเสพจิรว ว่าเพียง  
เพื่อบำบัดความหนาว"๒" ดังนี้เป็นต้น นี้ชื่อว่าปัจจยสันนิตศีล.

[ แก้อรรถแห่งบทต่าง ๆ ]

(ต่อไป) นี้เป็นคำวินิจฉัยพร้อมด้วยพรรณนาความแห่งบท  
โดยลำดับจำเดิมแต่ต้นในศีลเหล่านั้น :-

บทว่า อิธ คือในพระศาสนานี้ บทว่า ภิกขุ ได้แก่กุลบุตรผู้บวช  
ด้วยศรัทธาอันได้แก่โฆหาร (คำเรียก) อย่างนั้น เพราะภาวะคือเห็นภัย

๑. อจ. ติก. ๒๐/๑๔๓.

๒. ม. มุ. ๑๒/๑๗.

ในสงสาร หรือนัยหนึ่งว่า เพราะความเป็นผู้ใช้ผ้าที่ฉีกเป็นชิ้นแล้ว เป็นต้น.

ในบทว่า สรรวมด้วยปาฏิโมกขสังวรนี้ มีความว่า คำว่า ปาฏิโมกข์ หมายเอาศีลที่เป็นสิกขาบท เพราะว่าผู้ใดเฝ้าระวัง คือรักษาศีลนั้น ศีลนั้นย่อมยังผู้นั้นให้รอด คือให้พ้นจากทุกข์ทั้งหลายมีทุกข์ในอบาย เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ศีลนั้นท่านจึงเรียกว่า ปาฏิโมกข์<sup>๑</sup> ความปิดกัน ชื่อว่าสังวร คำว่า สังวรนี้ เป็นชื่อแห่งความไม่ละเมิดทางกายและทางวาจา สังวรคือปาฏิโมกข์ ชื่อว่าปาฏิโมกขสังวร<sup>๒</sup> ภิกษุสรรรวมแล้ว คือเข้าถึง ประกอบพร้อมแล้วด้วยสังวรคือปาฏิโมกข์นั้น ชื่อว่าผู้สรรรวมด้วยปาฏิโมกขสังวร บทว่า วิหริติ คือผลัดเปลี่ยนอิริยาบถอยู่.

[ อาจารย์ อนาจารย์ ]

เนื้อความแห่งคำว่า "ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร" เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่มาแล้วในพระบาลีนั้นแล จริงอยู่ พระธรรมสังคหา-

๑. ครั้งแรก (วิสุทธิมรรคหน้า ๔) แก้ววรรคเดียว คือเห็นภัยในสงสาร ( .... ภยิกุขติ) คราวนี้แก้เพิ่มอีกวรรคหนึ่ง คือใช้ผ้าฉีก (ภินฺนปฏฺฐโร) มีอาทิไว้ด้วย.

๒. ตามนี้ ปาฏิโมกข แปลว่า ศีลที่ยังรักษาให้พ้น ท่านแก้เอาตามรูปของศัพท์ง่าย ๆ ดี แต่ทางนักปราชญ์ไทยเรา ดูเหมือนจะไม่ชอบแปลอย่างนั้น ท่านแปลโดยความหมายทางหนึ่งว่า เป็นหลักเป็นประธาน ใช้ประกอบกับธรรมก็ได้ เช่นโอวาทปาฏิโมกข์ ก็ไม่เคยได้ยินใครแปลว่า โอวาทที่ยังผู้ปฏิบัติให้พ้น ได้ยินแต่คำสอนอันเป็นหลัก หรือหลักคำสอน.

๓. ปาฏิโมกฺขเมว ตัวโร ก็ต้องแปลว่า สังวรคือปาฏิโมกข์ จะเป็นนิยามเฉพาะวรรคแห่งสังวร ๕ นี้กระมัง ท่านแก้วรรคให้แปลแบบเดียวกัน คือ สติสังวร สังวรคือสติ ขันติสังวร สังวรคือขันติ วิริยสังวร สังวรคือวิริยะ แต่ในที่อื่นเป็น ปาฏิโมกฺเข จ ตัวโร - สังวรใน...

อาจารย์กล่าวคำนี้ไว้ว่า "คำว่า ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร" มี  
นิเทศว่า อาจารย์ก็มี อนุอาจารย์ก็มี ใน ๒ อย่างนั้น อนุอาจารย์เป็น  
ไหน? ความละเมิดทางกาย ความละเมิดทางวาจา ความละเมิดทั้ง  
ทางกายทั้งทางวาจา นี่ท่านเรียกว่าอนุอาจารย์ ความเป็นผู้ทุศีลแม้ทั้ง  
หมด ก็ชื่ออนุอาจารย์ ภิกษุทางรูปในธรรมวินัยนี้ ย่อมเลี้ยงชีวิตด้วย  
การให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้ ผลไม้  
เครื่องสนานและไม้สีฟันบ้าง ด้วยการทำตัวดำ (เพื่อจะให้เขารัก) บ้าง  
ด้วยพูด (เล่นปนจริง) เป็นแกงถั่วบ้าง ด้วยการทำตัวเป็นพีเลี้ยงทารกบ้าง  
ด้วยการรับสื่อก้าวให้เขาบ้าง หรือด้วยมิจฉาชีวะอย่างอื่น ๆ ที่พระ-  
พุทธเจ้าทรงรังเกียจ นี่ชื่อว่าอนุอาจารย์.

ใน ๒ อย่างนั้น อาจารย์เป็นไหน? ความไม่ละเมิดทางกาย  
ความไม่ละเมิดทางวาจา ความไม่ละเมิดทั้งทางกายทั้งทางวาจา นี่ท่าน  
เรียกว่าอาจารย์ สิลสังวรแม้ทั้งหมดก็ชื่อว่าอาจารย์ ภิกษุทางรูปใน  
ศาสนานี้ ไม่เลี้ยงชีพด้วยการให้ไม้ไผ่ก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการให้ใบไม้ก็ดี  
ไม่เลี้ยงชีพด้วยการให้ดอกไม้ ผลไม้เครื่องสนาน และไม้สีฟันก็ดี ไม่  
เลี้ยงชีพด้วยการทำตัวให้ดำ (เพื่อจะให้เขารัก) ก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยพูด  
(เล่นปนจริง) เป็นแกงถั่วก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการทำตัวเป็นพีเลี้ยง  
ทารกก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วยการรับสื่อก้าวให้เขาก็ดี ไม่เลี้ยงชีพด้วย

๑. เหตุไร ท่านจึงแยก ปุพฺผล มารวมเข้าสมาคมกับ สีนานทฺตกฺกุช ซึ่งเป็นคนละประเภท  
ถ้าจะรวมกันจะรวมกับ ปตฺต เป็น ปตฺตปุพฺผลทานน ซึ่งก็เป็นประเภทเดียวกัน.

๒. ท่านว่าแกงถั่วนั้นจะมีถั่วที่ไม่สุกปนอยู่บ้างนิดหน่อยเสมออันใด คนพูดเล่นปนจริงก็ฉนั้น  
ถ้อยคำของเขาไม่เป็นจริงส่วนมาก มีจริงปนอยู่นิดหน่อย.

มิจาชีวะอย่างอื่น ๆ ที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจก็ดี นี่ก็เรียกว่าอาจารย์.

[ โจร อโจร ]

คำว่า โจร มีนิเทศว่า โจร ก็มี อโจร ก็มี ใน ๒ อย่าง  
นั่น อโจรเป็นไฉน? ภิกษุลงรูปในศาสนานี้ก็เป็นผู้หึงมีแพศยา  
เป็นโจร หรือมีหึงหม้าย สาวเทื่อ บัณเฑาะก์ ภิกษุณี และ  
โรงสุราเป็นโจร เป็นผู้คลุกคลีอยู่กับพระราชา กับมหาอำมาตย์  
กับเดียรถีย์ โดยการสังสรรค์กับคฤหบดีอย่างไม่สมควร\* ก็หรือว่าย่อม  
เสพ ย่อมคบ ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ซึ่งตระกูลทั้งหลายที่ไม่มีศรัทธา ไม่  
เลื่อมใส ที่คำว่าเอา ที่มุ่งสิ่งอันไม่มีประโยชน์ (ให้) มุ่งสิ่งที่ไม่  
เกื้อกูล (ให้) มุ่งความไม่ผาสุก (ให้) มุ่งความไม่เกษมจากโยคะ  
(ให้) แก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา นี่เรียกว่าอโจร.

ใน ๒ อย่างนั้น โจรเป็นไฉน? ภิกษุลงรูปในศาสนานี้ไม่  
เป็นผู้มีหึงแพศยาเป็นโจร ฯลฯ ไม่เป็นผู้มีโรงสุราเป็นโจร ไม่  
คลุกคลีอยู่กับพระราชา ฯลฯ กับสาวกของเดียรถีย์ โดยการสังสรรค์  
กับคฤหบดีที่ไม่สมควร ก็หรือว่าย่อมเสพ ย่อมคบ ย่อมเข้าไปนั่งใกล้  
ซึ่งตระกูลทั้งหลายที่มีศรัทธาเลื่อมใส เป็น (จุจ) บ่อน้ำ<sup>๒</sup> รุ่งเรืองด้วย

๑. อนนุโลมิเคน คิหิสัสสุเคน มหาฐีกาเขียนไว้ไม่มีคำ คิหิ ว่า อนนุโลมิเคน สัสสุเคน  
มีปัญหายุ่งว่า เดียรถีนับเป็นคฤหบดีหรือไม่.

๒. โอปานภูตานิ มหาฐีกาแก้ว่า ตระกูลที่มีศรัทธาเลื่อมใส นั้น เป็นจุจบ่อน้ำควรเป็นที่ลงไป  
ดื่มหรือใช้ตามสบายแห่งหมู่ภิกษุภิกษุณี เหมือนสระโบกขรณีที่เขาขุดไว้เป็นสาธารณะที่ทางสี่แยก  
ฉะนั้น.

ผ้ากาสาวพัสตร์ มีกลิ่นอายฤๅษีเข้าออก\* มุ่งประโยชน์ (ให้) ๆ ล ๆ มุ่ง  
ธรรมที่เกษมจากโยคะ (ให้) แก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา  
นี้เรียกว่าโคจร ภิกษุผู้ไปเข้าจนถึง เป็นผู้เข้ามาจนถึง เป็นผู้  
ปฏิบัติจนถึง เป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยอาจารย์ด้วย\* ด้วยโคจรนี้ด้วย  
โดยนัยที่กล่าวมานี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงเรียกว่า "อาจารย์-  
สมุปนโน" (ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร).

[ อนุาจารย์ ๒ อย่าง ]

ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบอาจารย์และโคจร แม้โดยนัย (ต่อไป)  
นี้อีกนัยหนึ่ง ก็อนาจารย์มี ๒ อย่าง คือ อนุาจารย์ทางกาย ๑ อนุาจารย์  
ทางวาจา ๑ ใน ๒ อย่างนั้น อนุาจารย์ทางกายเป็นไหน ? ภิกษุทุกรูป

๑. อธิवादปฏิวาทานิ มหาฐีกาแก้วว่า ตระกูลเช่นนั้น ย่อมมีพวกฤๅษีคือภิกษุภิกษุณีเข้าออกกัน  
อยู่เสมอ จึงมีลมจิวรและลมสรีระที่เกิดแต่การรู้เห็นเหยียดแขนเป็นต้น ของท่านพวกฤๅษีเหล่านั้น  
กระพืออยู่เรื่อย ๆ

น่าจะเห็นว่า วาสัตว์ในที่นี้ โดยความก็หมายถึงกลิ่นนั่นเอง เพียงลมจิวรและลมสรีระของท่าน  
เหล่านั้น คงไม่มีอะไรมาจนควรเป็นที่สังเกต แต่กลิ่นที่ฟุ้งออกมาแต่จิวรและสรีระของท่านเหล่า  
นั้นสิควรจะได้ไฉนว่า "อธิवाद" ละ กลิ่นเมื่อท่านเข้าสู่บ้านเป็น วาส กลิ่นเมื่อท่านออกจาก  
บ้านเป็น ปฏิवाद หรือเมื่อเดินสวนกันเป็นปฏิवाद แต่มหาฐีกาแก้รรถปฏิवाद เป็น ปาวิต  
ถา

เช่นนั้นก็แปลว่า "ฟุ้งไปด้วยกลิ่นพระฤๅษี" ฟุ้งได้ดี.

๒. อภิ. วิ. ๓๕ ๓๓๑. อุเปโต โหติ สมุเปโต อุปาคโต สมุปาคโต อุปปนโน สมุปนโน  
สมนฺนาคโต ศัพท์เหล่านี้ความเดียวกันทั้งนั้น บาลีท่านชอบเก็บศัพท์ที่มีความเดียวกันมาเรียง  
ไว้ด้วยกันมาก ๆ น่าจะมีได้ประสงคจะแปลหมดทุกศัพท์ เพราะยังแปลละเอียดจนหมด ก็ยัง  
ไม่เป็นภาษา น่าจะมีประสงคว่า ใครแปลศัพท์หน้าไม่ได้ ก็อาจแปลศัพท์หลังได้ หรือแปล  
ได้

ศัพท์ใดศัพท์หนึ่งก็ใช้ได้ แต่เราจะทิ้งศัพท์ของท่านเฉย ๆ ก็อย่างไรอยู่ จึงหาทางแปล โดยรวม  
เป็นคู่ ๆ เช่นนั้น คู่ อุเปโต แปลว่า เข้าไปจนถึง คู่ อุปาคโต แปลว่า เข้ามาจนถึง คู่



อุปปโน แปลว่า ปฏิบัติจนถึง ส่วน สมุนนาคโต เป็นศัพท์เดียวรวบท้าย.

ในพระศาสนา<sup>๑</sup>นี้ แม้อยู่ในชุมนุมสงฆ์ ก็ไม่กระทำความขำเกรง ยืน เบียดบ้าง นั่งเบียดบ้าง ซึ่งภิกษุทั้งหลายผู้เถระ ยืนหน้า (ท่าน) บ้าง นั่งหน้า (ท่าน) บ้าง นั่งอาสนะสูง (กว่าท่าน) บ้าง นั่งคลุมศีรษะบ้าง ยืนพุดบ้าง<sup>๒</sup> ยกมือขวกไขว่พุดบ้าง เมื่อภิกษุผู้เถระไม่สวมรองเท้า จงกรมอยู่ ตนสวมรองเท้าจงกรมบ้าง เมื่อท่านจงกรมอยู่ที่จงกรมต่ำ ตนจงกรมอยู่ที่จงกรมสูงบ้าง เมื่อท่านจงกรมอยู่ที่พื้นดิน ตนจงกรมบนที่จงกรมบ้าง ยืนแทรกบ้าง นั่งแทรกบ้าง ซึ่งภิกษุผู้เถระ กันภิกษุใหม่ด้วยอาสนะบ้าง<sup>๓</sup> ยังไม่ทันขอโอกาสภิกษุผู้เถระ แม้ใน เรือนไฟ ขนฟืนไป ปิดประตูไป แม้ที่ท่าน้ำ เดินเสียดสีภิกษุผู้เถระ ลงไปบ้าง ลงก่อนบ้าง เบียดอาบบ้าง อาบก่อนบ้าง เบียดขึ้นบ้าง ขึ้นก่อนบ้าง แม้เข้าไปสู่ตะแวงบ้านก็เดินเบียดเสียดภิกษุผู้เถระไปบ้าง ไปก่อนท่านบ้าง หลีกขึ้นหน้าพระเถระไปบ้าง อนึ่ง ห้องเรือนของ ตระกูลทั้งหลายที่เป็นห้องลับและเขาปิดไว้ ซึ่งเป็นที่กุลสตรีกุลกุมารนั่ง กัน ก็ผลุนพลันเข้าไปในห้องนั้นบ้าง ลูบคลำศีรษะเด็กชายบ้าง นี้ เรียกว่าอนาจาระทางกาย.

ใน ๒ อย่างนั้น อนาจาระทางวาจาเป็นไฉน? ภิกษุลงรูปใน ศาสนา<sup>๑</sup>นี้ แม้อยู่ในชุมนุมสงฆ์ก็ไม่ทำความขำเกรง ยังมีได้ขอโอกาส ภิกษุผู้เถระ กล่าวธรรมไป แก้ปัญหาไป สวดปาฏิโมกข์ไป ยืนพุด

๑. มหาภูติกาขยายความว่า อุปริ ติฏฐนโต วิย อาสนนตรภูจाने जित्ति गोपि गन्धि "ยืนพุดอยู่ ใกล้ท่านมาก รวกระย็นอยู่บน (ศีรษะท่าน)" ยืนแบบนี้ ภาษาไทยว่า ยืนค้ำ (หัว).

๒. คือไม่นั่งตามที่อันสมควรแก่ตน นั่งหลังไปหรือนั่งต่ำไป เป็นเหตุให้ภิกษุใหม่หาที่นั่งไม่ได้ เพราะที่อันสมควรแก่ตน ท่านนั่งเสียแล้ว จะไปนั่งหน้าเหนือท่านก็ไม่ได้.

บ้าง ยกมือชักไขว่พุดบ้าง แม้เข้าไปสู่ระแวกบ้าน กล่าวกะหญิง หรือเด็กหญิงอย่างนี้ว่า "แน่แม่ผู้มีชื่ออย่างนี้ ผู้มีโคตรอย่างนี้ ข้าวดัมยังมืออยู่หรือ ข้าวยมมืออยู่หรือ ของเกี้ยวมืออยู่หรือ" พุดพล่ามไปว่า "อาตมาจักคืบอะไร จักเกี้ยวอะไร จักฉั่นอะไร" หรือว่า "ท่านทั้งหลายจักให้อะไรแก่อาตมา" ดังนี้ นี่เรียกว่าอนาจาระทางวาจา ส่วนอาจารย์ ฟังทราบโดยปฏิปักษ์นัยแห่งอนาจาระนั้นเกิด.

อีกนัยหนึ่ง ภิกษุผู้มีความเคารพ มีความขำเกรง ถึงพร้อมด้วยหิริโอตตปปะ นุ่งเรียบร้อย ห่มเรียบร้อย มีกิริยาก้าวไป ถอยกลับ แล เหลียว คู้แขน เขยียดแขน นำเลื่อมใส จักขุทอดลง ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ รักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะ ประกอบเนื่องๆ ซึ่งชาคริยธรรม กอบด้วยสติสัมปชัญญะ มักน้อย สันโดษ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ประรภความเพียร กระทำโดยเคารพในอภิสมาจารสิกขาบททั้งหลาย มากไปด้วยความเคารพและขำเกรงอยู่ ความเป็นผู้มีมีความเคารพเป็นอาทินี้ เรียกว่า อาจารย์ ฟังทราบอาจารย์ดังนี้ก่อน.

### โคจร ๓

[ อุปนิสัยโคจร ]

ส่วนโคจรมี ๓ อย่าง คือ อุปนิสัยโคจร อารักขโคจร อุปนิพันธโคจร ในโคจร ๓ อย่างนั้น อุปนิสัยโคจรเป็นไหน ? กัลยาณมิตรผู้กอบด้วยคุณอันเป็นกถาวัตถุ ๑๐ ซึ่งเป็นที่บุคคลได้อาศัยแล้วยอมฟัง

สิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ทำสิ่งเคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง ข้ามความสงสัยเสียได้ ทำความเห็นให้ตรง ทำจิตใจให้ผ่องใสได้ หรือบุคคลศึกษาตามกัลยาณมิตรใดอยู่ ย่อมเจริญด้วยศรัทธา ย่อมเจริญด้วยศีลสุตะ จาคะ ปัญญา กัลยาณมิตรนี้เรียกว่า อุปนิสัยโคจร."

[ อารักขโคจร ]

อารักขโคจรเป็นไหน ? ภิกษุในพระศาสนา นี้ เข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินไปตามถนน มีจักขุทอดลง มองดูชั่วแอก ส้ารวมไป ไม่แลดูพลช้าง ไม่แลดูพลม้า ไม่แลดูพลรถ ไม่แลดูพลราบ ไม่แลดูหญิง ไม่แลดูชาย ไม่แหงนดู ไม่ก้มดู ไม่เหลียวดอกแฉกเดินไป นี้เรียกว่า อารักขโคจร."

[ อุปนิพันธโคจร ]

อุปนิพันธโคจรเป็นไหน ? อุปนิพันธโคจรได้แก่สติปัญฐาน ๔ ซึ่งเป็นที่นำจิตเข้าไปผูกไว้ สมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "(ถามว่า) คุณภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าเป็นโคจรของภิกษุ? (ตอบว่า) ธรรมที่เป็นวิสัยของบิดาของตน ธรรมนี้คืออะไร? ก็อสติปัญฐาน ๔"

๑. มหาภูิกถาแก้รรถศัพท์นี้ว่า สีลาทินิ คุณานํ อุปนิสัสมญุโธ โจรโร อุปนิสัสมโยจโร "โคจรอันเป็นที่เข้าอาศัยแห่งคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ชื่อว่าอุปนิสัยโคจร" แก้อย่างนั้นไม่สมกับบาลี ในนั้นท่านแสดงว่า โจร (คือกัลยาณมิตร) เป็นที่อาศัยของบุคคล บุคคลได้อาศัยโคจรนั้นแล้วจึงได้อานิสงส์ เจริญด้วยศรัทธาที่คุณ.

๒. มหาภูิกถาแก้รรถศัพท์นี้ว่า สติสงขาโต อารกขญุโธเอว โจรโร อารกขโยจโร "โคจรอันเป็นอารักข ก่อว่าคือสตินั้นแล ชื่อว่าอารักขโคจร"

๓. ตี. มหาวาร. ๑๕/๑๕๘. มหาภูิกถาแก้รรถตรงนี้ว่า สโก เปตติโก วิสโยติ อุตตโน ปีตุสมฺมาสมพุทฺธสฺส สนฺตโก เตน ธิฏฺโฐ ทสฺสีโต จ วิสโย - "สามบทว่า สโก เปตติโก

นี้เรียกว่าอุปนิพนธโคจร\* ภิกษุเป็นผู้เข้าถึง เป็นผู้ประกอบพร้อมด้วย  
อาจารย์ด้วย ด้วยโคจรนี้ด้วย โดยนัยที่กล่าวมานี้ แม้เพราะเหตุนี้  
จึงเรียกว่า "อาจารย์โคจรสมบุโน" (ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารย์  
และโคจร)

ข้อว่า 'มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษมากกว่าเล็กน้อย' ความว่า  
เป็นผู้มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย อันต่างโดย  
โทษเป็นต้นว่าเสขิยวัตรที่ไม่จงใจล่วงละเมิดและจิตตบาทที่เป็นอกุศล ข้อ  
ว่า 'ย่อมสมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย' ความว่า คืออย่างใด  
อย่างหนึ่งที่ต้องศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ก็ถือศีลทั้งปวงนั้นด้วยดี  
ศึกษาอยู่ ก็ในอธิการแห่งปาฏิโมกขสังวรศีลนี้ พึงทราบว่  
ปาฏิโมกขสังวรศีล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโดยบุคคลาธิษฐาน-  
เทศนาด้วยบทว่า ปาฏิโมกขสังวรสูตร เพียงบทเดียวนี้ ส่วนคำว่า  
อาจารย์โคจรสมบุโน เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อทรงแสดง  
ข้อปฏิบัติอันเป็นทางถึงพร้อมแห่งศีลนั้นทั้งหมดนั้นแก่ผู้ปฏิบัติ.

[ อินทริยสังวร ]

ส่วนอินทริยสังวรศีลนั้นใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้โดย

วิสโย ความว่า ธรรมอันเป็นสมบัติของบิดา คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของตน เป็นวิสัยที่พระบิดา  
นั้นทรงเห็นและทรงแสดงแล้ว"

พระบาลีนี้สำนวนฟังยาก คิดไม่เห็นว่เหตุไรท่านจึงใช้สำนวนแบบนี้.

\* ศัพท์นี้มหาภูติภาแก่ว่า กัมมภูฐานสงขาโต จิตตสฺส อุปนิพนธภูฐานภูโต โจรโร  
อุปนิพนธโคจร "โคจรอันเป็นที่เข้าไปผูกจิตไว้ กล่าวคือกัมมภูฐาน ชื่อว่าอุปนิพนธโคจร"

โคจร ๓ ตามนัยนี้ เป็นคน ๑ คืออุปนิสสยโคจร ได้แก่กัณยานมิตร เป็นธรรม ๒ คือ  
อารกขโคจร ได้แก่สติ อุปนิพนธโคจร ได้แก่กัมมภูฐาน (สติปัญฐาน).

นัยว่า "ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักขุ" ดังนี้เป็นอาทิ ในลำดับแห่งปาฏิโมกขสังวรศีลนั้น พึงทราบวินิจฉัยในอินทริยสังวรศีลนั้นดังต่อไปนี้ :-

บทว่า ภิกษุนั้น ได้แก่ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในปาฏิโมกขสังวรศีลนั้น คำว่าเห็นรูปด้วยจักขุ ความว่าเห็นรูปด้วยจักขุวิญญานอันสามารถในการเห็นรูป ซึ่งได้ไฉนเห็นรูปด้วยจักขุ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นเหตุ๑ จริงอยู่ โภราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า "จักขุย่อมไม่เห็นรูป เพราะจักขุไม่มีจิต แม้จิตก็ไม่เห็นรูป เพราะจิตไม่มีจักขุ แต่เมื่อทวารกับอารมณ์กระทบกันเข้า บุคคลย่อมเห็นรูปด้วยจิตมีจักขุประสาทเป็นที่ตั้ง" ก็คำพูดเช่นนี้ชื่อว่า สัมผัสการกตา เหมือนกลาในคำว่า ยิงด้วยธนู เป็นต้น" เพราะเหตุนี้ ความที่ว่า "เห็นรูปด้วยจักขุ-วิญญาน" นั้นแหละ เป็นความหมายในคำว่า เห็นรูปด้วยจักขุนั้น บทว่า น นิमितตคฺคฺคาหิ ความว่า ย่อมไม่ถือเอานิมิตว่าหญิงหรือชาย หรือนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งกิลสมีสุกนิमितเป็นต้น ยังหยุดอยู่

๑. ตรึงนี้เข้าใจยาก แม้ค้นหาฎีกาแล้วก็ยังไม่ง่ายขึ้น ดูเหมือนจะหมายความว่า จักขุเป็นเหตุให้เกิดผลคือการเห็นรูปขึ้น ถึงแม้ว่าต้องมีวิญญานประกอบ การเห็นนั้นจึงจะสำเร็จก็ตาม แต่วิญญานเป็นเหตุสาธารณะอันไม่ปรากฏ ส่วนจักขุเป็นอสาธารณะที่ปรากฏ เพราะฉะนั้น พูดเพียงว่า "เห็นด้วยจักขุ" ก็ซึมซาบกันดี เหมือนคำว่า "เสียงกลอง" กลองเป็นเหตุจำเพาะให้เกิดผล คือเสียงกลอง ถึงแม้ว่าจะต้องมีคนตีหรือมีสิ่งอะไรมากระทบมันก็จะเกิดเสียง แต่ว่าพูดแต่ผลกับเหตุจำเพาะว่าเสียงกลอง เราก็เข้าใจซึมซาบดี ไม่จำเป็นต้องพูดให้หมดว่า "เสียงแห่งกลองอันเขาตีแล้ว."

๒. สัมผัสการกตา แปลว่าคำพูดมีสัมภาระ คือมีองค์ประกอบ จึงจะได้ความสมบูรณ์ เช่นคำว่า ยิงด้วยธนู สัมภาระของคำนี้คือลูกธนู เพราะว่าถ้าไม่มีลูกธนู การยิงก็ไม่สำเร็จ แต่เมื่อยิงลูกธนูออกไปจากเล็งธนูเสร็จแล้ว ก็พูดว่า "ยิงด้วยธนู" เป็นอันรู้กันกันใจ คำว่าเห็นรูปด้วยจักขุ ก็มีสัมภาระคือจักขุวิญญานอันนั้น.

ในอาการสักว่าเห็นเท่านั้น บทว่า นานุพยุชชนคฺคาหิ ความว่า ย่อมไม่ถือเอาอาการอันต่างโดยมือ เท้า ศีรษะ และการหัวเราะ การพูด การขบเคี้ยว การแลเหลียวเป็นต้น ซึ่งได้ไฉนว่าอนุพยุชชนะ เพราะเป็นอนุพยุชชนะ คือเป็นเครื่องทำความปรากฏแห่งกิเลสทั้งหลาย สิ่งใดเด่นอยู่ในสรีระนั้น ก็ถือเอาสิ่งนั้น (เป็นอารมณ์) เหมือนพระมหาตีสเถระผู้อยู่ในเจติยบรรพตขณะนั้น.

[ เรื่องพระมหาตีสเถระ ]

มีเรื่องเล่าว่า หญิงสะไก่แห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง ทะเลาะกับสามี ตกแต่งและประดับกายเสียสวย ราวกะเทพกัญญา ออกจากอนูราชปุระ แต่เช้าตรู่ เดินไปสู่เรือนญาติ ในระหว่างทางได้พบพระมหาตีสเถระ นั้นผู้เดินจากเจติยบรรพตมาสู่อนูราชปุระ เพื่อเที่ยวบิณฑบาต เกิดมีจิตวิปลาสหัวเราะดังขึ้น ฝ่ายพระเถระแลดูว่า นี่อะไร กลับได้อสุกัญญาในฝันของหญิงนั้น แล้วได้บรรลุพระอรหัต เพราะเหตุนี้ พระโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ (เป็นคาถา) ว่า

พระเถระเห็นฝันของหญิงนั้นแล้ว หวนระลึกถึง

\* สุมณฑิตปสาธิตา มหาฎีกาแยกเป็น ๒ ศัพท์ และให้อรรถเป็น ๒ นัย นัยหนึ่งประดับกายด้วยเครื่องประดับต่าง ๆ อันเป็นอาหริมะ คือเป็นของนอกกาย นำเอาเข้ามาประดับ (เช่นคัมพู แหวน) เรียกมณฑนะ แต่งตัวเช่นอบกลั่นเป็นต้น เรียกปสาธนะ อีกนัยหนึ่ง แต่งด้วยเครื่องประดับเป็นปสาธนะ แต่งตัวเช่นแถมปาก แถมตา เป็นมณฑนะ นัยหลังนี้ชอบด้วยอาคตสถาน เพราะเครื่องประดับใหญ่ของท่านมหาอุบาลิกาวีสาขา ก็เรียกว่า มหาลดาปสาธนะ ส่วนมณฑนะ เป็นการแต่งร่างกายให้สวยงาม เช่นผัดหน้า แต่งคิ้ว ปาก เล็บ เป็นต้น.

**สัญญาเก่า ท่านยืนอยู่ที่นั่นนั่นเอง ได้บรรลุ**

**พระอรหันต์.**

ข้างฝ่ายสามีของนางเดินติดตามมา พบพระเถระเข้าจึงถามว่า  
"ท่านผู้เจริญ ท่านเห็นหญิงบ้างหรือ ?" พระเถระกล่าว (เป็นคาถา)  
กะเขาว่า

**ฉันไม่ทราบว่ายหญิงหรือชายเดินไปจากที่นี่**

**แต่ว่าร่างกระดูกนั้นกำลังเดินไปในทางใหญ่.**

ในคำว่า ยตฺวาธิกรณเมณํ เป็นต้น มีวินิจฉัยว่า ธรรม  
ทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่านั้น พึงไหลไปตาม คือพึงติดตาม  
บุคคลนั้นผู้สำรวจจักขุนทรีย์ คือเป็นผู้มีจักขุทวารอันไม่ปิด ด้วย  
บานประตูคือสติอยู่ เพราะเหตุใด ก็เพราะเหตุแห่งการไม่สำรวจ  
จักขุนทรีย์อันใด ชื่อว่า ย่อมปฏิบัติเพื่อกันจักขุนทรีย์นั้น ความว่า  
ย่อมปฏิบัติเพื่อปิดจักขุนทรีย์นั้นด้วยบานประตูคือสติ ก็ภิกษุปฏิบัติ  
อยู่อย่างนั้นนั่นแล ท่านกล่าวว่า ย่อมรักษาจักขุนทรีย์บ้าง ย่อมถึง  
ความสำรวจในจักขุนทรีย์บ้าง.

ในคำว่า ถึงความสำรวจในจักขุนทรีย์นั้น พึงทราบว่า อันที่  
จริง ความสำรวจหรือไม่สำรวจก็ตาม ในจักขุนทรีย์หาไม่มี เพราะ  
สติที่ดี ความหลงลืมสติที่ดี มิได้อาศัยจักขุประสาทเกิดขึ้น อนึ่ง ใน

\* มหาภูิกว่า พระเถระท่านได้เจริญอภิชฌากรรมอยู่ก่อนแล้ว เพราะฉะนั้น พอเห็น  
ฝันของหญิงนั้น อภิชฌาสัญญาก็เกิดขึ้นทันที และเพราะความที่ท่านชำนาญสัญญาะนั้น ร่างของหญิง  
นั้นเลยปรากฏแก่ท่านเป็นร่างกระดูกไปทั้งร่าง.



เวลาที่รูปารมณ์มาสู่คลองจักษุ เมื่อภวังคจิตเกิดดับไปสองขณะ แล้วมโนธาตุอันเป็นกิริยาให้สำเร็จอวิชชนกิจ (กิจคือการนึกห่วงอารมณ์) เกิดขึ้นแล้วดับไป แต่นั่นจักขุวิญญาณให้สำเร็จทสสนกิจ (คือกิจการเห็น) เกิดขึ้นแล้วดับไป ต่อนั้นมโนธาตุอันเป็นวิบากให้สำเร็จสัมปฏิจันนกิจ (กิจคือการรับเอา) เกิดขึ้นแล้วดับไป ที่นั่นมโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นเหตุวิบากให้สำเร็จสันตிரณกิจ (กิจคือการตรึกตรอง) เกิดขึ้นแล้วดับไป ครั้นแล้วมโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นเหตุกิริยาให้สำเร็จโวภูฐัพพกิจ (กิจคือการกำหนดเอา) เกิดขึ้นแล้วดับไป ในลำดับนั้นชวนจิตจึงแล่นไป ความสำรวมหรือความไม่สำรวมก็ตาม ในสมัยทั้งหลายเมื่อนั้น คือในภวังคสมัยก็ไม่มี ในบรรดาสมัยแห่งวิถิจิตมีอวิชชนะเป็นต้นสมัยใดสมัยหนึ่งก็ไม่มีเลย แต่ทว่า ในขณะที่แห่งชวนจิต ถ้าความทสฺสีก็ดี ความหลงลืมสติก็ดี ความไม่รู้ก็ดี ความไม่อดทนก็ดี ความเกียจคร้านก็ดี เกิดขึ้นไซ้ ความไม่สำรวมก็มีขึ้น ก็ความไม่สำรวมที่มีขึ้นอย่างนี้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ความไม่สำรวมในจักขุนทรีย์ เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่าเมื่อความไม่สำรavnนั้นมีอยู่ แม้ทวารก็เป็นอันไม่ได้คุ้มครอง แม้ภวังคจิตแม้วิถิจิตมีอวิชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันไม่ได้คุ้มครอง (ไปตามกัน) เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อประตูประนกรทั้ง ๔ ด้าน อันบุคคลไม่ระวังแล้ว แม้ถึงภายในเรือน ชุ่มประตูและห้องเป็นต้น อันบุคคลระวังดีแล้ว ถึงอย่างนั้นสิ่งของภายในพระนกร ก็ชื่อว่า เป็นอันไม่ได้รับการ ไม่คุ้มครองอยู่นั่นเอง เพราะพวกโจรพึงเข้า

ไปทางประตูประนคแล้ว ทำสิ่งที่ตนต้องการได้ จันใด เมื่อความ  
ทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิต ก็จันนั้นเหมือนกัน ครั้นความไม่สำรวม  
นั้นมียู่ แม้ทวารก็เชื่อว่าเป็นอันไม่ได้คุ้มครอง ถึงภวังคจิต ถึงวิถิจิต  
มีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เชื่อว่าเป็นอันไม่ได้คุ้มครอง แต่เมื่อสังวรมีศีลสังวร  
เป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิตนั้นแล้ว แม้ทวารก็เชื่อเป็นอันได้คุ้มครอง ถึง  
ภวังคจิต ถึงวิถิจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันได้คุ้มครองแล้ว เปรียบ  
เหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อประตูประนคอันบุคคลระวางดีแล้ว  
ถึงแม้ภายในเรือนเป็นต้นเขาไม่ระวัง ถึงอย่างนั้นสิ่งของทั้งหมดใน  
ภายในพระนค ก็เชื่อว่าเป็นอันรักษาคุ้มครองดีแล้วทั้งนั้น เพราะเมื่อ  
ประตูประนคปิดแล้ว พวกโจรก็ไม่มีช่องทางที่จะเข้าไปได้ จันใด  
เมื่อสังวรมีศีลสังวรเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิต ก็จันนั้นเหมือนกัน แม้  
ทวารก็เชื่อเป็นอันคุ้มครองแล้ว ถึงภวังคจิต ถึงวิถิจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น  
ก็เป็นอันคุ้มครองแล้ว เพราะฉะนั้น ความสำรวมแม้เกิดขึ้นอยู่ใน  
ขณะแห่งชวนะ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ความสำรวมในจักขุนทรีย์  
นัยแม้ในข้อว่า ฟังเสียงด้วยหูเป็นต้น ก็ดูจันนี้เหมือนกัน ศีลที่  
บรรยายมาอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยสังเขปว่า เชื่อว่าอินทริยสังวร-  
ศีล อันมีความเว้นจากการถือเอาอนิมิตที่กิเลสติดตามเป็นอาทิในรูป  
เป็นต้นเป็นลักษณะ.

[ อาชีวปาริสุทธิศีล ]

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในอาชีวปาริสุทธิศีล ซึ่งกล่าวไว้ใน

ลำดับแห่งอิทธิยสังวรศีลต่อไป คำว่า "สิกขาบท ๖ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้ เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ" ความว่า สิกขาบท ๖ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติไว้อย่างนี้คือ "เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ ภิกษุมีความปรารถนาลามกอันความอยากครอบงำแล้ว พุคควอดุตตริมุสสธรรมอันไม่มีไม่เป็น (ในตน) ต้องอาบัติปาราชิก เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ ภิกษุถึงความเป็นผู้ชักสื่อ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ ภิกษุพูดว่า "ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์" ดังนี้ เมื่อเธอปฏิบัติอยู่ ต้องอาบัติอุลลัจจัย เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ ภิกษุไม่เป็นไข้ ขอโกชนะอันประณีตเพื่อประโยชน์แก้ตนนั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ ภิกษุไม่เป็นไข้ ขอโกชนะอันประณีตเพื่อประโยชน์แก้ตนนั้น ต้องปาฏิเทสนียะ เพราะอาชีวะเป็นเหตุ เพราะอาชีวะเป็นตัวการณ ภิกษุไม่เป็นไข้ ขอแคงหรือข้าวสุกเพื่อประโยชน์แก้ตนนั้น ต้องทุกกฏ" ดังนี้ เหล่านี้ใด (หมายถึง) สิกขาบท ๖ เหล่านี้.

ในคำทั้งหลายมีคำว่า ล่อลวง (กุหนา) เป็นต้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ :-

บรรดาภิรยาเหล่านั้น ล่อลวงเป็นไฉน ? การเสแสสร้างทำหน้าสยิว เสแสสร้างทำหน้าเบ้ ล่อลวงเขาให้งงวย ด้วยวิธีลวง กล่าวคือการสร้าง ปฏิเสธปัจจัยก็ดี ด้วยการพูดเลียบเคียงก็ดี การสร้างวางทำต้งทำแต่ง

ทำอริยาบถให้งดงามก็ดี ของภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำแล้ว นี่เรียกว่า "ล่อลวง."

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ป้อยอเป็นไหน ? การพูดชักเขาก่อน พูดโอ้ พูดเอาใจเขา พูดยกยอเขา พูดผูกพันเขา พูดคาดคั้นเขา พูดประจบเขา (พูด) ลดตัว พูด (เล่นปนจริง) เป็นแกงถั่ว (พูดประจ้อประแจ) เป็นพี่เลี้ยงเด็ก อันใด ของภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำแล้ว นี่เรียกว่า "ป้อยอ."

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ความเป็นผู้ทำปู้เป็นไหน ? การทำ บู้ปู้ บอปปี้ พูดเกาะ พูดเกาะไ้ พูดเลียบเคียง พูดหวานล่อม

\* ตามมหานิเทศว่า กุหนวัตถุ (วิธีล่อลวง) มี ๓ คือ ๑. สร้างปฏิเสธปัจจัย ๒. พูดเลียบเคียง ๓. แสดงอริยาบถให้น่าเลื่อมใส ในนิเทศแห่งกุหนานี้ ท่านก็กล่าวกุหนวัตถุไว้ครบทั้ง ๓ นั้น มี "วา" นิบาตกำกับอยู่ด้วย แต่ในทางไวยากรณ์ ท่านทำรูปศัพท์ไว้ไม่เสมอกัน คือกุหนวัตถุที่ ๑ ที่ ๒ ทำเป็นตติยวิภัติ ส่วนกุหนวัตถุที่ ๓ เป็นปฐมวิภัติ ถ้าจับไม่มั่นก็ชวนให้แปลเขาไป ได้ยึดกุหนวัตถุ ๓ เป็นหลัก แปลไว้ตามนั้น โปรดพิจารณาให้ดีเถิด

อนึ่ง กุหนวัตถุที่ ๑ ตามคัมภีร์ของเรา (ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๒) เป็น ปจฺยปฏิเสวน ทั้งนี้ แต่คัมภีร์ของสีหฬเป็น ปจฺยปฏิเสธน พิจารณาดูความในมหานิเทศตลอดแล้ว เห็นว่า.... ปฏิเสธน ถูก ท่านกล่าวไว้ชัดว่า ทายกนิมนต์รับปัจจัย ภิกษุก็อยากได้ แต่สร้างปฏิเสธ คือไม่รับเพื่อให้เขาเห็นว่าเป็นผู้มีกนน้อย จะได้เกิดศรัทธาถวายของดี ๆ มาก ๆ ขึ้น และอ้อนวอนขอให้รับให้จงได้ ในที่สุดก็รับ โดยสร้างแสดงว่า เพื่อบุญเคราะห์ให้เขาได้บุญ แล้วต่อไปถวายเป็น

เล่มเกวียน ๆ ก็รับ ๆ ละ ๆ ดังนี้ ในที่นี้จึงแปลเป็น "ปฏิเสธปัจจัย" ทุกแห่ง แต่เพราะมิใช่ ปฏิเสธจริง จึงเติมคำว่า สร้าง.

แก่ชนเหล่าอื่นอันใด แห่งภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า "ความเป็นผู้ทำป้."

บรรดาภิกษุเหล่านั้น บิบบึงคับ (นิปฺเปสิกตา) เป็นไหน ? การค่าเขา การพูดข่มเขา การพูดติเขา พูดจับเขา พูดไล่เขา พูดเย้ยเขา พูดหยันเขา พูดเหยียดเขา พูดหยามเขา พูดโพทะนาเขา พูดขู่เข็ญเขา แห่งภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า "บิบบึงคับ."

บรรดาภิกษุเหล่านั้น การหาลาภด้วยลาภเป็นไหน ? ภิกษุเห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำ ย่อมนำอมิสที่ตนได้แต่เรือนนี้ไปที่เรือนโน้น หรือนำอมิสที่ตนได้ในที่โน้นมาในที่นี้ การไฝหา เสาะหา แสวงหา อมิสด้วยอมิสเห็นปานนี้ นี้เรียกว่า "การหาลาภด้วยลาภ."

\* อภ. วิ. ๓๕/๔๖๕. บาปกรรม ๕ ประการ คือ กุหนา ลปนา เนมิตุคิตา นิปฺเปสิกตา ลาเภณ ลากิ นิชิคีสันตา มีจุดประสงค์อย่างเดียวกัน คือให้ได้ซึ่งปัจจัย แต่โดยวิธีต่างกัน คือกุหนา ลวงให้เขาหลงศรัทธาให้ปัจจัย ลปนา ใช้เล่ห์กลให้เขารักเขาสงสารให้ปัจจัย เนมิตุคิตา ใช้ภริยาจากบุญไปเคาะและเขาจนเขาให้ นิปฺเปสิกตา ทำหรือพูดให้เขากลัว ต้องยอมให้ ลาเภณ ลากิ นิชิคีสันตา ได้อะไรเอามาฝากเขา ทำให้เขาเกรงใจต้องให้ตอบแทน

ปรปฺปิฏฺฐิมสิคิตา เป็นอาการอย่างหนึ่งในหัวข้อ นิปฺเปสิกตา ข้าพเจ้าแปลเอาความว่าขู่เข็ญเขา ในวิสุทธิธรรมรคนี้ท่านแก้รรถบทนี้ไว้ว่า ความที่พูดติต่อหน้าเขาแล้วลับหลังดั่งติเตียนเขา กิริยาอย่างนี้เป็นเหมือนกับคนไม่สู้เขาซึ่งหน้า ลอบกัดเนื้อหลังข้างหลังเขา (ปรมฺมุขานํ ปิฏฺฐิชาทนํ) คือท่านแก้ ปร เป็น ปรมฺมุข ตามนี้ดูที่จะต้องแปลว่าลอบกัด แต่ในมหาฎีกาแก้ไว้ว่า ปรลํ ปิฏฺฐิมสิ ขาทนสิโล ปรปิฏฺฐิมสิโก ตสฺส ภาโว ปรปิฏฺฐิมสิคิตา - ผู้มีปกติกัดเนื้อหลังของคนอื่น ฉะนั้น ปร คงเป็น ปร (คือคนอื่น) ตามนี้น่าจะได้กับคำพังเพยไทยว่า 'หากินบนหลังคน' เห็นเข้าที่ จึงแปลเอาความว่าขู่เข็ญเขา.

ในกุหลาบวัตถุทั้ง ๓ อย่างนั้น การทำให้เขางงวยด้วยการที่เมื่อเขานิมนต์ด้วยปัจจัยมีจิ๋วเป็นต้น (ตนเอง) ก็เป็นผู้มีความต้องการด้วยปัจจัยนั้นแท้ๆ แต่อาศัยความที่ปรารถนาลามก แสร้งห้ามเสียก็ดี ด้วยการที่รู้ (ว่า) ฤๅหบดี (ทายก) เหล่านั้นมีศรัทธามั่นในตัว (ของ) เธอ) แล้ว พอเขาบอกว่า "พระคุณเจ้าช่างเป็นผู้มักน้อยเสียจริง ไม่ต้องการรับอะไร ๆ เลย จะเป็นอันพอกข้าพเจ้าได้ดีเสียเวลา หากพระคุณเจ้าจะพึงรับอะไร ๆ สักหน่อยหนึ่ง" ดังนี้แล้ว น้อมปัจจัยมีจิ๋วเป็นต้นที่ประณีต ๆ เข้าไป (ถวาย) ด้วยอุบายวิธีต่าง ๆ อีก (เธอ) แสร้งทำให้ปรากฏเป็นว่าใครจะอนุเคราะห์เขาเท่านั้น แล้วรับก็ดี เป็นเหตุให้ต่อนั้นไป (เขา) น้อมเข้ามา (ถวาย) กระทั่งเป็นเล่มเกวียน ๆ (ดังนี้) พึงทราบว่ (นี่เป็น) กุหลาบวัตถุ ที่นับว่าการสร้างปฏิเสชปัจจัย.

[ กุหนวัตถุเกี่ยวกับปัจจัย ]

จริงอยู่ แม้ในมหานิทเทศท่านก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า "กุหนวัตถุที่  
นับว่าการสร้างปฏิเสธปัจจัยเป็นไฉน ? คฤหบดีทั้งหลายนิมนต์ภิกษุ  
ในพระศาสนา นี้ ด้วยจิรวินิษยาสนาสนะคิลานปัจจัยเภสัชชบาริหาร  
ทั้งหลาย เธอมีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว  
เป็นผู้มีความต้องการอยู่ สร้างบอกคินจิรว สร้างบอกคินวินิษยาสนา  
สนะ คิลานปัจจัยเภสัชชบาริหาร เพราะอาศัยความใคร่จะให้ได้จิรว  
๗ ล ๗ เภสัชชบาริหารมากขึ้น เธอกล่าวอย่างนี้ว่า "ประโยชน์อะไร  
ของสมณะด้วยจิรวที่มีค่ามาก ข้อที่สมณะพึงเลือกหาผ้าที่เขาทิ้งแล้ว  
จากป่าช้าบ้าง จากกองหยากเยื่อบ้าง จากตลาดบ้าง มาทำเป็นผ้า  
สังฆาฏีครอง นั้นจึงควร ประโยชน์อะไรของสมณะด้วยวินิษยาสนา  
ที่มีค่ามาก ข้อที่สมณะพึงเลี้ยงชีวิตด้วยก้อนข้าวที่ได้มาด้วยปลีแข้ง  
โดยเที่ยวแสวงหาวินิษยาสนาตามมีตามได้ นั้นจึงควร ประโยชน์อะไร  
ของสมณะด้วยสนาสนะที่มีค่ามาก ข้อที่สมณะพึงเป็นผู้อยู่ตามโคน  
ไม้ หรืออยู่ในอัพโกกาส นั้นจึงควร ประโยชน์อะไรของสมณะด้วย  
คิลานปัจจัยเภสัชชบาริหารที่มีค่ามาก ข้อที่สมณะพึงทำน้ายาด้วยน้ำมูตร  
เน่าหรือด้วยขี้ฉี่สมอ นั้นจึงควร" เพราะอาศัยเหตุนี้ เธอจึงสร้าง  
ครองจิรวที่ปอน สร้างฉันทวินิษยาสนาที่ทรม สร้างเสพสนาสนะที่คร่ำ  
สร้างเสพคิลานปัจจัยเภสัชชบาริหารที่เลว คฤหบดีทั้งหลายเข้าใจเธอ  
อย่างนี้ว่า "สมณะรูปนี้เป็นผู้มักน้อย สันโดษ สงัด ไม่ระคนด้วยหมู่  
ปรารภความเพียร มีปกติกล่าวธรรมขจัดกิเลส" ดังนี้ ย่อมนิมนต์เธอ

ด้วยจิรว ๑ ล ๑ เกสัชชบริขารยิ่ง ๑ ขึ้น เธอสร้างกล่าวอย่างนี้ว่า  
"เพราะความพร้อมหน้าแห่งวัตถุ ๓ กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมได้บุญ  
คือ เพราะความหนักแน่นแห่งศรัทธา กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมได้บุญ  
มาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งไทยธรรม ๑ ล ๑ แห่งทักษิณียบุคคล  
ทั้งหลาย กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมได้บุญมาก\* ศรัทธาของท่านทั้งหลาย  
มีอยู่แต่ด้วย ไทยธรรมก็มีพร้อมอยู่ด้วย ปฏิภาหคืออาตมาก็มีอยู่ด้วย  
ถ้าอาตมาจักไม่รับไซ้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านทั้งหลายจักเป็นผู้ฉลาด  
จากบุญไป อาตมาไม่มีความต้องการด้วยของนี้เลย แต่อาตมารับ  
เพื่ออนุเคราะห์ท่านทั้งหลายเท่านั้น" ดังนี้ เพราะอาศัยเหตุนี้ เธอ  
ก็รับจิรว ภัณฑบาต เสนาสนะ กิลานปัจฉัยเกสัชชบริขารแม้มาก ๆ  
ความสร้างทำหน้าสยิว สร้างทำหน้าเบ้ ล่อลวงเขาให้งงวย เห็น  
ปานนี้อันใด นี่ท่านเรียกว่า กุหนวัตถุที่นับว่าสร้างปฏิเสธปัจฉัย แล.

[ กุหนวัตถุเกี่ยวกับการพูดเลียบเคียง ]

ก็การทำให้เขางงวยด้วยประการนั้น ๆ ด้วยวาจาแสดงการบรรล  
อุตริมนุสสรธรรม แห่งภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั้นแล ฟังทราบ  
ว่า เป็นกุหนวัตถุที่นับว่าการพูดเลียบเคียง เหมือนอย่างที่ท่านกล่าว  
ไว้ว่า "ในวัตถุเหล่านั้น กุหนวัตถุที่นับว่าการพูดเลียบเคียงเป็นไหน ?  
ภิกษุกลางรูปในพระศาสนา มีมีความปรารถนาลามก อันความอยาก  
ครอบงำ มีประสงค์จะให้ยกย่อง คิดว่า 'ชนจักยกย่องเราด้วยอาการ

\* นี้กล่าวตามนัยพระบาลีติงสุตร หน้า ๑๕๐ สูตรที่ (๔๘๐) ๔๑.



อย่างนี้' แล้วกล่าวหาอิงอารยธรรม (คือ) พูดว่า "ภิกษุใดครองจีวร  
เช่นนี้ ภิกษุนั้นเป็นสมณะมเหสักข์" กล่าวหา "ภิกษุใดใช้บาตร  
โอโลหะ กระบอกกรองน้ำ ผ้ากรองน้ำ กุญแจ ประคด รองเท้า  
เช่นนี้ๆ ภิกษุนั้นเป็นสมณะมเหสักข์" พูดว่า "พระอุปัชฌายะ พระ  
อาจารย์ ภิกษุร่วมอุปัชฌายะ ภิกษุร่วมอาจารย์ ภิกษุผู้เป็นมิตร  
ภิกษุผู้เป็นเกลอ ภิกษุผู้ชอบพอกัน ภิกษุผู้สหาย ของภิกษุใด เป็น  
อย่างนี้ๆ ภิกษุใดอยู่ในวิหาร โรงยาว ปราสาท เรือนโล้น คูหา  
ที่เร้น กระท่อม เรือนยอด ป้อม โรงกลม ศาลายาว โรงประชุม  
มณฑป โคนไม้ อย่างนี้ๆ ภิกษุนั้นเป็นสมณะมเหสักข์" มิฉะนั้น  
เธอแสดงอาการที่น่าเกลียดหนักเข้า หน้าด้านเข้า ลวงเขามากเข้า  
พูดป้อยอเข้า เข้า ก็เสนอหน้าตัวเอง กล่าวถ้อยคำที่ลึกลับซับซ้อนซ่อน  
เงื่อน เกี่ยวด้วยโลกุตตรธรรมและสุญญตา (พาดพิงตน) เช่นว่า  
"สมณะผู้นี้ได้วิหารสมบัติอันละเอียดเหล่านี้อย่างนี้ๆ" การแสรังทำ  
หน้าสยิว ทำหน้าเบ้ ล่อลวงให้เขางงวยเช่นนี้อันใด นี่ท่านเรียกว่า  
กุหนวัตถุที่นับว่าการพูดเลียบเคียง."

[ กุหนวัตถุเกี่ยวข้องกับอริยาบถ ]

ส่วนว่า การลวงเขาด้วยอริยาบถ ซึ่งทำด้วยประสงค์จะให้เขา  
ยกย่อง แห้งภิกษุผู้เป็นคนมีความปรารถนาตามก้นนั้นแล ฟังทราบ  
ว่า เป็นกุหนวัตถุอาศัยอริยาบถ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า  
"กุหนวัตถุที่นับว่าการวางท่าอริยาบถ เป็นไฉน ? ภิกษุลงรูปใน

พระศาสดานี้ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว มีความประสงค์จะให้เขายกย่อง คิดว่า "ชนจักยกย่องเราด้วยอาการอย่างนี้" แล้วสร้างบรรจงเดิน บรรจงยืน บรรจงนั่ง บรรจงนอน ตั้งทำเดิน ตั้งทำยืน ตั้งทำนั่ง ตั้งทำนอน ทำดั่งว่าเข้าสมาธิเดิน ดั่งว่าเข้าสมาธิยืน ดั่งว่าเข้าสมาธินั่ง ดั่งว่าเข้าสมาธินอน และเป็นผู้มักสร้างเข้ามานให้คนเห็น การวางท่า ตั้งท่า แต่งท่า อิริยาบถ การสร้างทำหน้าสยิว ทำหน้าเบ้ ล่อลวงเขาให้งงงวย เช่นนี้อันใด นี้เรียกว่า กุหนวัตถุที่นับว่าการวางอิริยาบถ."

ในบาลีแห่งกุหนานั้น บทว่า **ปจฺจุยฺยปฏิเสชนสงฺขาเตน** ความว่า (ด้วยกุหนวัตถุ) อันบัณฑิตนับพร้อมอย่างนี้ ว่าการสร้างปฏิเสธ ปัจจย หรือว่าด้วยการสร้างปฏิเสธปัจจยอันบัณฑิตกล่าวเรียก บทว่า พุคฺเคยฺยเคยฺย ได้แก่พุทฺเฑยฺย (วัตถุที่ประสงค์) บทว่า อิริยาบถ ประสงค์เอาอิริยาบถทั้ง ๔ บทว่า **อญฺจปนา** แปลว่า การตั้ง (ท่า) ไว้ก่อน หรือการตั้ง (ท่า) โดยเอื้อเพื่อ บทว่า **จปนา** คือการที่ตั้ง (ท่า) บทว่า **สญฺจปนา** คือการจัดแต่ง อธิบายว่า การทำภาวะอันว่าเลื่อมใส บทว่า **ภาวุกฺกิกา** คือการทำหน้าสยิว อธิบายว่า ทำหน้าย่น โดยแสดงภาวะของผู้ตั้งอยู่ในความเพียรอย่างเคร่งครัด การทำหน้าสยิว เป็นปกติของภิกษุ นั้น เหตุ นั้น ภิกษุ นั้น ชื่อว่า **ภาวุกฺกิก** (ผู้มีการทำหน้าสยิวเป็นปกติ) ความเป็นแห่งภาวุกฺกิก ชื่อว่า **ภาวุกฺกีย** (ความเป็นผู้มีการทำหน้าสยิวเป็นปกติ) บทว่า **กุหนา** แปลว่าการลวง การประพศิตลวงออกไป ชื่อว่า **กุหายนา** ความ

เป็นแห่งบุคคลผู้ล่วง ชื่อว่า กุหิตตต.

[ ลปนานิเทศ ]

พึงทราบอธิบายในลปนานิเทศต่อไป การที่ภิกษุเห็นคน มาสู่วิหาร แล้วพูดขึ้นก่อนว่า "ท่านผู้เจริญ ท่านทั้งหลายมาเพื่อ ต้องการอะไร จะนิมนต์ภิกษุหรือ ถ้าอย่างนั้น เชิญกลับเถิด อาตมา จะพาภิกษุไปภายหลัง" ดังนี้ชื่อว่า **อลปนา** (ทักษ) อีกนัยหนึ่ง การที่ภิกษุเสนอตนเข้าไป พูดแบบชักเข้าหาตนว่า "อาตมาซื้อคิสร พระราชาทรงเลื่อมใสในอาตมา ราชมหาอำมาตย์โน้น ๆ ก็เลื่อมใส ในอาตมา" อย่างนี้ก็ชื่อว่า **อาลนปา** (เสนอตัว) การที่ภิกษุ ถูกถามแล้วพูดอย่างทีกล่ามาแล้วนั้น ชื่อว่า **ลปนา** (โอ) การที่ ภิกษุกล่าวพ่อเจ้าเรือนและแม่เจ้าเรือนทั้งหลายจะหน่ายแห่ง พุด อ่อนน้อมยอมให้โอกาสเขา ชื่อว่า **สลดปนา** (พูดเอาใจ) การพูด ทำให้เขาสูงขึ้น (กว่าพื้นเพที่เขาเป็นอยู่) ว่า "ท่านกฤมพิใหญ่ ท่านนายเรือใหญ่ ท่านทนายบดใหญ่" ดังนี้ ชื่อว่า **อุลลปนา** (พูดยก) การพูดทำให้เขาสูงไปเสียทุกอย่าง ชื่อว่า **สมุลลปนา** (พูดยก) การผูก ก็อรรถาธิบายว่า "ดูกรอุบาสกอุบาสิกา ทั้งหลาย เมื่อก่อน ในกาลเช่นนี้ พวกท่านยอมให้นวทาน บัดนี้ ไม่ให้ดอกหรือ" ดังนี้ นักเข้าจนพวกเขาตอบว่า "ท่านเจ้าข้า พวกข้าพเจ้าจักให้ (เหมือนกัน) แต่บัดนี้ยังไม่ได้โอกาส" ดังนี้

\* นวทาน การให้ของที่ผลิตใหม่ เช่นข้าวใหม่ ผลไม้สุกใหม่

เป็นต้น ชื่อว่า **อุณฺหนนา** (พูดผูก) อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเห็นเขา  
ถืออ้อยแล้ว ถามว่า "อุบาสกได้อ้อยมาแต่ไหน" เขาตอบว่า "แต่  
ไร่อ้อย เจ้าข้า" ภิกษุถามว่า "อ้อยไร่นั้นหวานไหม" เขาตอบว่า  
"เคี้ยวจึงจะรู้เจ้าข้า" ภิกษุจึงพูดว่า "อุบาสก อันจะพูดว่า ท่านจงให้  
อ้อย (แก่อาตมา) ดังนี้ หากควรแก่ภิกษุไม่" ถ้อยคำผูกมัดของภิกษุผู้  
แม่ (พูด) แก่ไปเช่นนี้อันใด ถ้อยคำนั้นก็ชื่อว่า **อุณฺหนนา** การพูด  
ผูกแล้ว ๆ เล่า ๆ ทุกท่าทางไป ชื่อว่า **สมุณฺหนนา** (พูดพัน)  
บทว่า **อุกฺกุปฺปา** อธิบายว่า การพูดปั่นขึ้นว่า "ตระกูลนี้รู้จักฉัน  
ผู้เดียว ถ้าหากไทยธรรมเกิดขึ้นในตระกูลนี้ เขาย่อมจะให้แก่ฉัน  
ผู้เดียว" อย่างนี้เรียกว่า **อุกฺกุปฺปา** (พูดคาด) อธิบายว่า พูดจี ก็  
ในอธิขยานี้ บัณฑิตควรเล่าเรื่องนางเตลกันทริกา (มาสาธก)  
การพูดคาดเขาไปเสียทุกอย่าง ชื่อว่า **สมุกฺกุปฺปา** (พูดคั่น)  
การพูดพร้าทำให้เขารักไปทำเดี๋ยว ไม่ต้องแลเหลียวว่าควรแก่สัจจะ  
หรือควรแก่ธรรมะ (หรือไม่) ชื่อว่า **อนุปฺปิยาภาณิตา** (ความเป็น  
ผู้พูดประจบ) ความประพฤติดนตำ คือความประพฤติวางตนไว้ต่ำ ๆ  
ชื่อว่า **จาฏุกมฺยุตา** (ลดตัว) ความเป็นผู้เป็นเช่นกับแกงถั่ว ชื่อว่า  
**มุกฺคสุปฺตา** เหมือนอย่างถั่ว เมื่อต้มมันไป มันย่อม (มีที่) ไม่สุก  
บ้างเล็กน้อย นอกนั้นสุก ฉันทใด ในคำพูดของบุคคลใด คำจริงมีเพียง  
เล็กน้อย นอกนั้นเป็นคำพล่อย ๆ (ทั้งสิ้น) ก็ฉันทนั้น บุคคลนี้ท่าน  
เรียกว่า **มุกฺคสุป** (คนเหมือนแกงถั่ว) ภาวะแห่งคน **มุกฺคสุป**

\* ฟังดูเรื่องนี้ในมหาฎีกา ๑/๘๑

นั่น ชื่อว่า **มุกตอุปมา** ความเป็นพี่เลี้ยง ชื่อว่า **ปาริภุชตา**  
อธิบายว่า ก็ภิกษุใดเลี้ยงดู คืออุ้มชูเด็กในสกุล ด้วยสะเอวบ้าง ด้วย  
คอบ้าง รวากะหญิงพี่เลี้ยงเด็ก การกระทำของภิกษุผู้เลี้ยงเด็กนั้น  
ชื่อว่า **ปาริภุช** ความเป็นแห่งปาริภุช ชื่อว่า **ปาริภุชตา** ฉะนี้.

[ เนมิตติกทานิเทศ ]

พึงทราบอรรถาธิบายในเนมิตติกทานิเทศต่อไป กายกรรมและ  
วจีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง อันยังความหมายรู้ในอันให้ปัจจัย (แก่ตน)  
ให้เกิดแก่คนอื่น ๆ ชื่อว่า **นิมิตต์** (บู้บปั) การที่ภิกษุเห็นเขาถือ  
ขาทนียะเดินไป จึงทำนิมิตโดยนัยว่า "ท่านทั้งหลายได้ของเคี้ยว  
อะไรมา" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า **นิมิตตกมมัม** (บอกปั) การพูด  
เกี่ยวข้องกับปัจจัย ชื่อว่า **โอภาโส** (พูดเคาะ) การที่ภิกษุเห็นเด็ก  
เลี้ยงโคแล้วแสวงถามว่า "ลูกโคเหล่านี้เป็นลูกโคนมหรือลูกโคเปรียง"  
เมื่อเขาตอบว่า "ลูกโคนมเจ้าข้า" แล้วทำโอภาสมิอันพูดเคาะได้โดย  
นัยว่า "ไม่ใช่ลูกโคนมกระมัง ถ้าเป็นลูกโคนม พวกภิกษุคงได้นมสด  
บ้าง" ดังนี้เป็นต้น จนเด็กเหล่านั้นต้องไปบอกบิดามารดาให้ถวายนมสด  
(แก่เธอ) เป็นอาทิ ชื่อว่า **โอภาสกมมัม** (พูดเคาะได้) การพูด  
เฉียด (วัตถุที่ประสงค์) ชื่อว่า **สามนุตชปปา** (การพูดเลียบเคียง)  
ก็ในบทนี้ควรจะเล่าเรื่องภิกษุชิตัน (มาสาธก)

ได้ยินว่า ภิกษุชิตันใครจะฉันอาหาร จึงเข้าไปสู่เรือน (ของ  
อุปัชฌายิกา) แล้วนั่งลง หญิงแม่เรือนเห็นภิกษุนั้นแล้ว ไม่ยาก

จะให้ จึงเสพพูดว่า "ข้าวสารไม่มี" ทำทีจะไปหาข้าวสาร ไปสู่เรือน  
ของคนที่คุณเคยกันเสีย ภิกษุเข้าไปในห้องมองดูไป พบท่อนอ้อย  
ที่ชอกประตู เห็นน้ำอ้อยงบบในภาชนะ เห็นปลาแห้งในตระกร้า เห็น  
ข้าวสารในหม้อ เห็นเรียงในกระออมแล้วออกมานั่งอยู่ หญิง  
แม่เรือน (กลับ) มาถึง แสร้งบอกว่าไม่ได้ข้าวสาร ภิกษุก็พูดขึ้นว่า  
"อุบาสิกา ฉันเห็นลางก่อนแล้ว รู้ว่าวันนี้ภิกษาจักไม่สำเร็จ" หญิง  
แม่เรือนถามว่า "ลางอะไร เจ้าข้า" ภิกษุว่า "ฉันเห็นงูคล้าย  
ท่อนอ้อยที่เก็บไว้ชอกประตู คิดจะตีมัน มองดูไปก็เห็นพังพานซึ่ง  
คล้ายกับปลาแห้งที่เก็บไว้ในตะกร้า อันงูนั้นมันถูกประหารด้วยก้อนหิน  
และก้อนดิน ซึ่งคล้ายกับน้ำอ้อยงบบที่วางไว้ในภาชนะ ทำ (แผ่) ขึ้น  
เมื่อมันจะกัดก้อนดินนั้น ก็เห็นเขี้ยวของมันคล้ายเมล็ดข้าวสารในหม้อ  
พอเคืองจัด (ก็เห็น) น้ำลายเจือด้วยพิษที่ออกจากปากของมัน  
คล้ายกับเปรียงที่ใส่ไว้ในกระออม" หญิงแม่เรือนนั้นเห็นว่าไม่อาจ  
จะลวงคนหัวโล้นได้ จึงถวายเป็นอ้อยแล้วหุงข้าวถวายเป็นพร้อมทั้งเปรียง  
น้ำอ้อยงบบและปลา ฉะนั้นแล การพูดเท็จอย่างนี้ ฟังทราบว่าเป็น **สามนุ-**  
**ชปะปา** (พูดเลียบเคียง) พูดล่อไปล่อมาเอาจนได้ปัจจัยนั้น ชื่อว่า  
"**ปริกธา**" (พูดหวานล่อ).

[ นิปเปสิกทานิเทศ ]

ฟังทราบอรรถาธิบายในนิปเปสิกทานิเทศต่อไป บทว่า **อกุ-**  
**โกสนา** ได้แก่การค้าด้วยวัตถุสำหรับค่า ๑๐ อย่าง บทว่า **วมภนา**

ได้แก่พุดข่ม บทว่า ครหนา ได้แก่การพุดใส่ร้ายเขา โดยนัยว่า เขา  
เป็นคนไม่มีศรัทธา เป็นคนไม่เลื่อมใส เป็นต้น บทว่า อุกุเขปนา  
คือจับเขาด้วยวาจา "ท่านอย่าพุดอย่างนี้ในที่นี้" การจับเขาอ้างเรื่อง  
อ้างเหตุทุก ๆ อย่าง ชื่อว่า สมุกุเขปนา (การพุดใส่เขา) อีกอย่างหนึ่ง  
การที่เห็นเขาไม่ให้แล้วแสวงพุดยกเขาว่า "โอ ท่านทานบดี" ดังนี้  
ชื่อว่า อุกุเขปนา (ประชด) ยกหนักขึ้นไปว่า "โอ ท่านมหาทานบดี"  
ดังนี้ ชื่อว่า สมุกุเขปนา บทว่า จิปนา คือพุดเย้ย อย่างนี้ว่า "นี่  
อย่างไร ชีวิตของผู้บริโภคผักละ" บทว่า สงฺจิปนา คือพุดเย้ยให้  
วิเศษยิ่งขึ้นอย่างนี้ว่า "ท่านทั้งหลายจะเรียกท่านผู้นี้ซึ่งให้คำว่าไม่มี แก่  
ชนทั้งปวงตลอดกาลเป็นนิตย์ ว่าไม่ใช่ทายกได้อย่างไร" บทว่า ปาปนา  
ได้แก่เหยียดเขาว่าไม่ใช่ทายก หรือกดเขาให้เสียหาย การพุดเหยียด  
เขาไปหมดทุกอย่าง ชื่อว่า สมุปาปนา (หยาม) บทว่า อวณฺณ-  
หาริกา ความว่า การนำความเสียหายจากเรือน (นี้) ไปสู่เรือน  
(โน้น) จากบ้าน (นี้) ไปสู่บ้าน (โน้น) จากชนบท (นี้) ไปสู่  
ชนบท (โน้น) ด้วยคิดว่า "เขาจะต้องให้ (ปัจจัย) แก่เรา เพราะกลัว  
ความเสียหายอย่างนี้" บทว่า ปรปฺญมฺลิกตา ได้แก่ความเป็นผู้พุด  
คำหวานต่อหน้า พุดนินทาลับหลัง ก็ความเป็นเช่นนั้น เป็นคุณการที่  
เมื่อบุคคลไม่อาจสู้หน้าเขา กัดเนื้อหลังเขาข้างหลัง เพราะเหตุนี้ จึง  
เรียกว่า ปรปฺญมฺลิกตา คำว่า อัย วุจฺจติ นิปฺเปลิกตา ความว่า  
กิริยาที่มีการด่าเป็นอาทินั้น ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า นิปฺเปลิกตา เพราะ  
กวาดล้างความดีของคนอื่นให้เสียไป รวากะกวาดด้วยไม้กวาดซี่ไม้ไผ่

อีกนัยหนึ่ง เพราะเป็นการบดป่นความดีของคนอื่นแสวงหาลาภ เหมือน  
บดคันธชาติหาของหอมฉะนั้น.

[ ลาเภณ ลาภ นิชิคีสันตานิเทศ ]

พึงทราบอรรถาธิบายในนิเทศแห่ง ลาเภณ ลาภ นิชิคีสันตา  
ต่อไป การแสวงหา ชื่อว่า นิชิคีสันตา คำว่า อิโต ลทุธ คือได้  
แต่เรือนนี้ บทว่า อมุตฺร คือที่เรือนโน้น บทว่า เอญฺจิ ได้แก่  
ความไฝหา บทว่า คเวญฺจิ ได้แก่การเสาะหา บทว่า ปริเยญฺจิ  
ได้แก่การแสวงหา ก็ในนิเทศนี้ บัณฑิตพึงกล่าวเรื่องของภิกษุผู้ให้  
ภิกษาที่ได้ ๆ ตั้งแต่แรกแก่กุลทารกในสกุลนั้น ๆ (แล้วได้ปัจจัย  
ตอบแทนเรื่อยมา) ในที่สุดได้จึรยาญไป (เป็นนิตฺตนะ) บทว่า  
เอสนา เป็นต้น เป็นไวพจน์ของบทว่า เอญฺจิ เป็นต้นนั่นเอง เพราะ  
เหตุนี้ พึงทราบโยชนาในบทเหล่านี้ว่า บทว่า เอญฺจิ คือ เอสนา  
บทว่า คเวญฺจิ ก็คือ คเวสนา บทว่า ปริเยญฺจิ ก็คือ ปริเยสนา  
ดังนี้

ความที่กล่าวมานี้เป็นอรรถาธิบายแห่งบาปกรรมทั้งหลายมีกุหนา  
 เป็นต้น.

บัดนี้พึงทราบว่า ในคำว่า เอวมาทินฺนํ ปาปมฺมานํ นั้น  
คือเอาบาปกรรมเป็นอเนก ที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร โดยนัยว่า  
"อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างว่าสมณพราหมณ์ผู้เจริญพวกหนึ่ง  
บริโภคนิโคโภชนะที่ทากกลวยด้วยศรัทธาแล้ว ย่อมเลี้ยงชีวิตโดย



มิจฉาชีพ ด้วยตริจณานวิชาเช่นนี้ ตริจณานวิชานี้คืออะไรบ้าง  
ตริจณานวิชาคือ อรูป วิชาทำนายอังกาพยพ นิमितต วิชาทำนายलग  
อุปปาด ทำนายอุบาท สุปิน ทำนายฝั้น लगขณ ทำนายลักษณะ  
มุลิกจณินัน ทำนายรอยหนูกัดผ้า อคฺคิโหม วิชฺฐาเพลิง ทพฺพิ-  
โหม วิชฺฐาหวนควัน" ดังนี้เป็นต้นด้วย.

มิจฉาชีวะที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการละเมิดสิกขาบท ๖ ที่ทรง  
บัญญัติเพราะอาชีวะเป็นเหตุเหล่านี้ก็ดี ด้วยอำนาจแห่งบาปกรรมทั้ง  
หลายมีอาทิอย่างนี้ คือการलग การป้อยอ การขู่เข็ญ และการแสวง  
หาलगด้วยलगเหล่านี้ก็ดีอันใด การงดเว้นจากมิจฉาชีวะทุกประการ  
นั้นใด อันนี้ชื่อว่า อาชีวะปาริสุทธิสีล ฉะนี้แล.

ความแห่งคำในคำว่า อาชีวะปาริสุทธิสีลนั้น ดังนี้ ชนทั้งหลาย  
ย่อมอาศัยสิ่งนั้นเป็นอยู่ เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าอาชีวะ สิ่งนั้นได้แก่  
อะไร ? สิ่งนั้นได้แก่ความพยายามในการแสวงหาปัจจัย ความหมจดจ  
ชื่อว่าปาริสุทธิ ความหมจดจแห่งอาชีวะ ชื่อว่าอาชีวะปาริสุทธิ.

[ ปัจจัยสันนิสิตสีล ]

ส่วนปัจจัยสันนิสิตสีล ที่กล่าวไว้ในลำดับแห่งอาชีวะปาริสุทธิสีล  
นั้นใด พึงทราบอรรถาธิบายในปัจจัยนิสิตสีลนั้น ดังต่อไปนี้ :-

[ แก้วทจิวร ]

คำว่า พิจรณาโดยแบบคาย ความว่า พิจรณา คือรู้  
เล็งเห็น โดยอุบาย คือโดย (ถูก) ทาง แท้จริง การเล็งเห็น

ซึ่งกล่าวไว้โดยนัยว่า เพื่อบำบัดความหนาว เป็นต้นนั่นเอง บัณฑิต  
พึงทราบว่า ชื่อว่า พิจารณาโดยแยกกาย ในที่นี้ ในบท  
เหล่านั้น บทว่า จีวร ได้แก่บรรดาผ้ามีอันตราสกเป็นต้น ผืนใด  
ผืนหนึ่ง บทว่า เสพเฉพาะ คือใช้สอย ได้แก่ถุงหรือห่ม คำว่า  
ยาวเทว เป็นคำนิยามกำหนดเขตแดนแห่งประโยชน์ จริงอยู่ ประโยชน์  
ในการใช้จีวรของพระโยคีก็มีเท่านั้นเอง นี่คืออะไร คือประโยชน์ว่า  
เพื่อบำบัดหนาวเป็นต้น หายยิ่งไปกว่านี้ไม่ คำว่าความหนาว ได้แก่  
ความหนาวอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งความกำเริบแห่งธาตุภายในก็ดี ด้วย  
อำนาจความแปรเปลี่ยนแห่งธาตุภายนอกก็ดี อย่างใดอย่างหนึ่ง บทว่า  
ปฐิมายา แปลว่า เพื่อบำบัด คือเพื่อบรรเทาเสียซึ่งความหนาว  
นั้น อย่างที่มันจะไม่ยังอาพาธให้เกิดขึ้นในสรีระได้ เพราะว่าเมื่อสรีระ  
ถูกความหนาวเบียดเอาแล้ว ภิกษุมิจิตกระสับกระส่าย ย่อมไม่อาจ  
จะตั้งความเพียรโดยแยกกายได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง  
ได้ทรงอนุญาตว่า พึงใช้จีวรเพื่อบำบัดความหนาวได้ นัยนี้พึงทราบ  
ในประโยชน์ที่เหลือทั้งปวง เพราะในอธิการนี้ได้กล่าวไว้สิ้นเชิงแล้ว  
บทว่า ความร้อน คือความร้อนแห่งไฟ บัณฑิตพึงทราบแดนเกิด  
แห่งความร้อนนั้น ในเพราะไฟป่าเป็นต้น.

ส่วนในประชุมบทว่า ทสมกสวาตตปสิริสปสมฺผลฺสถานํ นั้น  
พึงทราบอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ บทว่า ทสฺมา แปลว่าเลื้อย บาง  
อาจารย์ว่า แมลงวันหัวเขียวก็มี บทว่า มกฺสา แปลว่ายุงนั่นเอง  
บทว่า วาตา ได้แก่กลมทั้งหลาย อันต่างโดยเป็นลมเจือฝุ่นและลม

ไม่เจือฝุ่นเป็นต้น บทว่า **อาตโป** คือแดด สัตว์ที่เสือกกลานไป  
ทุกชนิด ชื่อว่า **สิริส** ได้แก่สัตว์จำพวกตั๊กแตนเป็นต้น สัมผัส  
ของสัตว์เหล่านั้นมี ๒ อย่าง คือ สัมผัสด้วยอาการกัดเอา ๑ สัมผัสด้วย  
การถูต้องเอา ๑ สัมผัส ๒ อย่างนั้น หาเบียดเบียนภิกษุผู้ห่มจีวร  
นั่งอยู่ได้ไม่ เพราะเหตุนี้ ในที่เช่นนั้น ภิกษุจึงเสพจีวรเพื่อประ-  
โยชน์แก่การบำบัดสัมผัสเหล่านั้น การกล่าวคำว่า ยาวเทว นี้ก็  
ก็เพื่อแสดงการกำหนดเขตแดนแห่งประโยชน์ที่แน่ แท้จริงการปกปิด  
อวัยวะที่ยังความละเอียดให้กำริบ เป็นประโยชน์ประจำ ประโยชน์  
นอกนี้ย่อมมีในกาลกลางครั้งกลางคราว คำว่า **หิริโกปิน** ในบท  
**หิริโกปินปฏิญาณตน** นั้น หมายถึงที่แคบ ๆ นั้น จริงอยู่ เมื่อ  
อวัยวะใด ๆ อันบุคคลเปิดเข้า ความละเอียดย่อมกำริบ คือย่อม  
เสียไป อวัยวะนั้น ๆ ท่านเรียกว่า หิริโกปินะ เพราะเป็นที่ยังความ  
ละเอียดให้กำริบ ความแห่งบทนั้นว่า เพื่อปกปิดเสียซึ่งอวัยวะหิริ-  
โกปินะนั้นแล เพราะเหตุนี้ (ปาฐะจึงควรเป็น) **หิริโกปินปฏิญ-**  
**ญาณตน** (แต่) ปาฐะว่า **หิริโกปิน ปฏิญาณตน** ก็มี.

[ แก้บทพิณพาท ]

บทว่า **พิณพาท** ได้แก่อาหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็อาหาร  
อย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า **พิณพาท** เพราะอาหารนั้นตกลงใน  
บาตรของภิกษุโดยการภิกขาจาร อีกนัยหนึ่ง ความตกลงแห่งก้อนข้าว  
ทั้งหลาย อธิบายว่าความประชุมกัน ความรวมกันแห่งภิกษาทั้งหลาย  
ที่ภิกษุได้แล้วในที่นั้น ๆ ชื่อว่า **พิณพาท** บทว่า **เนว ทวาย** คือ

เพื่อทวะ อธิบายว่า มุ่งจะเล่นเช่นดังทารกทั้งหลายมีคามทารกเป็นต้น  
หามีได้ บทว่า น มทาย คือเพื่อทมะ อธิบายว่า มุ่งมัวเมาใน  
กำลังกาย และมุ่งมัวเมาในความเป็นผู้ชาย\* เช่นดังพวกนักมวยเป็นต้น  
หามีได้ บทว่า น มนุทนาย คือเพื่อมณฺทนะ อธิบายว่า  
มุ่งทำภาวะคือการทำอวัยวะใหญ่ให้อุ่มเอิบ เช่นดังหญิงสาววัง และ  
หญิงแพศยาเป็นต้นหามีได้ บทว่า น วิภูสนาย คือเพื่อวิภูสนะ  
อธิบายว่า มุ่งความมีฉวีวรรณศดใส เช่นดังตัวละครและตัวระบำเป็นต้น  
หามีได้.<sup>๒</sup>

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบไว้ใน ๔ บทนั้น บทว่า เนว ทวายน นั้น  
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อละความเป็นอุปนิสัยแห่งโมหะ บทว่า น  
มทาย นั้น ตรัสเพื่อละความเป็นอุปนิสัยแห่งโทสะ สองบทว่า น  
มนุทนาย น วิภูสนาย นั้น ตรัสเพื่อละความเป็นอุปนิสัยแห่งราคะ  
อนึ่ง สองบทว่า เนว ทวายน น มทาย นี้ ตรัสเพื่อกันความ

๑. โปริสมท มหาฎีกาแก้ว่า ได้แก่ปุริสมานะ คือถือตัวว่าเป็นลูกผู้ชาย ลงอาจารย์ว่าได้แก่  
ราคะอันอาศัยความสามารถในการเสพอสังกรรมนั่นเอง เรียกว่า โปริสมทะ.

๒. ตอนแก้ เนว ทวายน ๔ เปฯ นี้ ท่านแก้รูปเดียวกันทุกบท คือ ทวายเป็น ทวตฺถิ, มทายเป็น  
มทตฺถิ, มนุทนายเป็นมณฺทตฺถิ, วิภูสนายเป็น วิภูสตฺถิ. แล้วก็มีไขด้วยประโยค  
วุตฺติ โหติ ทุกบท ไขนั้นเห็นได้ว่าไขบททั้ง ๔ โดยเฉพาะ ซึ่งเมื่อแปลบททั้ง ๔ แล้ว ก็จะต้อง  
แปลคำไขต่อทันที คือท่านต้องการขยายความเฉพาะบทที่ประสงค์ แปลบทนั้นแล้วก็แปล วุตฺติ  
โหติ เลย เสร็จแล้วจึงมาเรื่องเกี่ยวกับบทนั้นทีหลัง.

มหาฎีกาท่านแก้เห็นได้ว่า บทตั้งกับคำไขอยู่ในประโยคเดียวกัน ดังนี้ สหสา กิริยาปี  
ทวาทิ วุจฺจติ ตโต วิสฺสณฺตฺถิ ทวตฺถิ กิพฺพานิมิตฺตฺตฺถิ วุตฺติ โหติติ อาห แปลว่า แม้กิริยาอุกถน  
ก็เรียกว่า ทวะ เพื่อจะให้ต่างกัน ท่านจึงกล่าวว่า เพื่อทวะ อธิบายว่า มุ่งจะเล่น ดังนี้.

ในที่นี้แปลตามมหาฎีกา ด้วยเห็นว่าชอบด้วยหลักไวยากรณ์และสัมพันธ.

เกิดขึ้นแห่งสังโยชน์สำหรับตน สองบทว่า น มนุชานาย น วิภูษณาย  
นี้ ตรัสเพื่อกันความเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์สำหรับคนอื่นด้วย อนึ่ง การ  
ละอโยนิโสปฏิบัติ และกามสุขัลลิกานุโยค ก็เป็นอันตรัสด้วยบททั้ง ๔  
นั้นด้วย.

บทว่า ยาวเทว มีอธิบายดังกล่าวแล้วนั้นแล บทว่า อิมสุต  
กายสุต คือแห่งรูปกายอันประกอบด้วยมหาภูต ๔ นี้ บทว่า จิตฺติยา  
คือเพื่อดังอยู่โดยต่อเนื่องกันไป บทว่า ยาปนาย คือเพื่อความไม่  
ขาดสายแห่งความเป็นไป หรือเพื่อดังอยู่ตลอดกาลนาน จริงอยู่ ภิกษุ  
นี้ย่อมเสพพิณฆาตเพื่อความดังอยู่แห่งกาย และเพื่อความเป็นไปได้  
เหมือนเจ้าของเรือนชำระค้ำเรือน และเหมือนพ่อค้าเกวียนหยอดเพลลา  
เกวียนจะนั้น หาใช่เพื่อเล่น เพื่อเมา เพื่อตกแต่งและประเทืองผิวไม  
อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่ คำว่า จิตฺติ นี้ เป็นชื่อของชีวิตินทรีย์  
เพราะเหตุนี้ ด้วยคำว่า อิมสุต กายสุต จิตฺติยา ยาปนาย เพียง  
เท่านั้น จึงมีคำอธิบายว่า "เพื่อยังชีวิตินทรีย์แห่งกายนี้ให้เป็นไป"  
ดังนี้ก็ได้.

บทว่า วิหีสุปรตฺติยา มีวินิจฉัยว่า ความหิว ชื่อวิหีสา เพราะ  
อรรถว่าทำให้ป่วย แท้จริง ภิกษุนี้เสพพิณฆาตเพื่อระงับความหิวนั้น  
เหมือนคนเป็นแผลทายารักษาแผล และคนไข้ ในเมื่อเกิดอาการร้อน  
และหนาวเป็นต้น ก็กินยาแก้อาการจะนั้น บทว่า พุรหุมจฺริยา-  
นุคฺคหยา คือเพื่อบูชาเคราะห์สาสนพรมจรรย์ทั้งสิ้น และมรรค  
พรมจรรย์ด้วย จริงอยู่ ภิกษุนี้ เมื่ออาศัยกำลังกาย (อันเกิดมี)

เพราะการเสพบิณฑบาตเป็นปัจจัย ปฏิบัติไปเพื่อข้ามภพกันดาร โดยประกอบเนื่องๆ ในสิกขา ๓ ชื่อว่าย่อมเสพ (บิณฑบาต) เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เสมือน (คู่ภริยาสามี) ผู้มีความต้องการข้ามทางกันดาร (จำใจ) บริโภคเนื้อบุตร เสมือนคนผู้ต้องการข้ามแม่น้ำอาศัยแพ และเสมือนคนผู้ต้องการข้ามทะเลอาศัยเรือ ฉะนั้น.

ชื่อว่า อิติ ปุราณญจ เวทนํ ปฏิหังขามิ นวญจ เวทนํ น

อุปปาตสุตตานิ มีอรรถธิบายว่า "ภิกษุคิดว่า ด้วยประการนี้ คือด้วยการเสพบิณฑบาตนี้ เราจักกำจัดเวทนาคือความหิวแต่เก่าก่อนเสียได้ ด้วย จักยังไม่เวทนาใหม่ อันมีการบริโภคเกินประมาณเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น เหมือนดังพราหมณ์อาหารหัดถะ พราหมณ์อลังสาฎกะ พราหมณ์ตัดถวัฏฏกะ พราหมณ์กาคมาสกะ พราหมณ์กุตตวมิตกะ คนใดคนหนึ่งด้วย" ดังนี้ เสพ (บิณฑบาต) ดังคนใช้เสพเกสัช

๑. มหาภูทิกาวา ชื่อพราหมณ์ ๕ คนนี้ ไม่ใช่ชื่อตัว เป็นฉายา พราหมณ์ ๕ ส่วนแต่เป็นคนกินจุเกินประมาณทั้งนั้น

คนหนึ่ง กินมากจนลุกไม่ไหว ต้องให้คนอื่นช่วยลุกมือจึงลุกขึ้นได้ คำขอร้องให้ช่วยลุกมือนี้น่า "อาหาร หุดถ" เพราะฉะนั้น พราหมณ์ผู้นี้จึงได้ฉายาว่า "อาหารหัดถะ" (ตาพราหมณ์ "ลุกมือที่")

คนหนึ่ง กินแล้วลุกขึ้นเองได้ แต่ว่าท้องกางเกินขนาด ไม่อาจนุ่งผ้าได้ (เพราะมือโอบท้องตัวไม่หุ้ม) จึงได้ฉายาว่า "อลังสาฎกะ" (ตาพราหมณ์ "อย่าผ้า")

คนหนึ่ง กินแล้วลุกไม่ไหว เลยนอนกลิ้งเกลือกอยู่กับที่กินนั่นเอง จึงได้ฉายาว่า "ตัดถวัฏฏกะ" (ตาพราหมณ์ "กลิ้งอยู่กับที่")

คนหนึ่ง กินจนคูกปาก อ้าปากให้กากิจอาหารกินจากช่องปากได้ จึงได้ฉายา "กาคมาสกะ" (ตาพราหมณ์ "กินเผือก")

คนหนึ่ง กินจนอูบไม่ไหว ต้องคาย คืออ้วกออกมา ในที่นั้นกินนั่นเอง จึงได้ฉายาว่า "กุตตวมิตกะ" (ตาพราหมณ์ "คายข้าว")

จะนั้น" ดังนี้หนึ่ง อีกหนึ่ง ฟังทราบอธิบายในข้อนี้ว่า "เวทนาใดที่ท่านเรียกว่าเวทนาเก่า เพราะอาศัยการบริโภคของอันไม่เป็นสัปายะและบริโภคเกินประมาณในปัจจุบันเกิดขึ้น ด้วยอำนาจกรรมเก่าเป็นปัจจัย เราเมื่อยังปัจจัยแห่งเวทนานั้นให้เสื่อมไปด้วยบริโภคอาหารที่เป็นสัปายะและบริโภคพอประมาณ ชื่อว่าย่อมกำจัดเวทนานั้นเสียได้ด้วย และเวทนาใดที่เรียกว่า เวทนาใหม่ เพราะอาศัยก่อกรรม คือการบริโภคที่ไม่ชอบ ซึ่งตนกระทำในบัดนี้ เกิดขึ้นต่อไป เราเมื่อไม่ให้มูลแห่งเวทนาใหม่นั้นเกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งการบริโภคชอบ ชื่อว่าจักไม่ยังเวทนาใหม่นั้นให้เกิดขึ้นด้วย" ดังนี้ก็ได้.

ก็แล การถือความบริโภคชอบ การละอัตตกิลมถานุโยค และการไม่ละเลยสุขอันชอบธรรม (๓ ประการนี้) ฟังทราบว่า เป็นอันทรงแสดงครบแล้ว ด้วยปาฐะเพียง ๒ ข้อนี้.

ชื่อว่า ยาทุรา จ เม ภวิสฺสติ ความว่า ภิกษุคิดว่า 'ด้วยการบริโภคพอประมาณ ความเป็นไป กล่าวคือความดำเนินไปตลอดกาลนาน เพราะความไม่มีอันตรายที่จะเข้ามาตัดรอนชีวิตินทรีย์ หรือจะบั่นทอนอิริยาบถ จักมีแก่เรา อนึ่งว่า จักมีแก่ร่างกายของเราที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยนี้ด้วย' ดังนี้แล้วเสพ (บิณฑบาต) เหมือนคนมีโรคเรื้อรังเสพยาแก้โรคนั้น สองบทว่า อนวช-

\* คือ ปุราณญ เวทนํ ปฏิหฺงขามิ ข้อ ๑ นวญ เวทนํ น อุปฺปาตฺสฺสามิ ข้อ ๑ บ้างก็รวมเอา วิหีสฺสฺปริตฺติยา และ พุรฺหมจฺริยานุคฺคฺหาชฺ เข้าด้วยกันเป็น ๔ ข้อ.

ขตา จ ภาตวิหาโร จ ความว่า ภิกษุคิดว่า 'ความหาโทษมิได้  
จักมีแก่เรา ด้วยเว้นการแสวงหา การรับ และการบริโภคที่มีขอบเสีย  
และความอยู่ผาสุกจักมีแก่เราด้วยบริโภคพอประมาณ' ดังนี้ นัยหนึ่ง  
ว่า "ความหาโทษมิได้ โดยไม่มีโทษต่าง ๆ เช่นความกระสัน  
ความคร้าน ความอึดอาด ความถูกผู้รู้ติเตียนเป็นต้น เพราะบริโภคของ  
ที่ไม่เป็นสัพปาเยและบริโภคเกินประมาณเป็นปัจจัย จักมีแก่เรา และ  
ความผาสุกโดยมีร่างกายแข็งแรง เพราะบริโภคอาหารที่เป็นสัพปาเย  
และบริโภคพอประมาณเป็นปัจจัย จักมีแก่เรา" ดังนี้บ้าง นัยหนึ่งว่า  
"ความหาโทษมิได้โดยละสุขในการนอน สุขในการเอกเขนก สุขใน  
การหลับเสียได้ จักมีแก่เรา ด้วยเว้นบริโภคอาหารตามที่ต้องการจน  
เต็มท้อง และความผาสุก โดยอิริยาบถ ๔ ดำเนินไปสมประกอบ  
จักมีแก่เรา ด้วยบริโภคอาหารให้หย่อนไว้สัก ๔ - ๕ คำ" ดังนี้บ้าง  
แล้วการเสพ (บิณฑบาต) สมดังคำประพันธ์ที่กล่าวไว้ว่า

โยคาวจรภิกษุพึงเลิกบริโภค (ก่อนจะอิ่ม)

๔ - ๕ คำ แล้วดื่มน้ำ การบริโภคเพียงเท่านั้น

ก็พอแล้วเพื่อความอยู่ผาสุก แห่งภิกษุผู้มีตน

ส่งไปแล้ว (คือไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต) ดังนี้.

การกำหนดถือเอาประโยชน์ และข้อปฏิบัติสายกลาง พึงทราบ  
ว่าเป็นอันทรงแสดงแล้วด้วยปาฐะเพียง ๓ บทนี้ (มีบทว่า ยมฺมตรา  
เป็นอาทิ)



[ แก้วทศนาสนะ ]

บทว่า เสนาสนะ หมายถึงทั้งที่นอนและที่นั่ง ก็ภิกษุนอนในที่ใด ๆ จะเป็นวิหารหรือโรงเรือนต่าง ๆ มีเพิงเป็นต้นก็ตาม ที่นั้น ๆ ชื่อว่าเสนาสนะ ภิกษุข่มนึ่ง คือข่มนึ่งพักอยู่ในที่ใด ๆ (ดังกล่าวแล้ว) ที่นั้น ๆ ชื่อว่าอาสนะ รวมสองคำนั้นเข้าด้วยกันเรียกว่า "เสนาสนะ" สองบทว่า อุตฺตปฺริสฺสยวิโนทณํ ปฏิสฺสฺสณารามคฺคํ อธิบายว่า "ฤๅณฺเณง ชื่อ อุตฺตปฺริสฺสย (อันตรายคือฤๅณ) เพราะอรรถว่าเบียดเบียน" ความแห่งสองบทนั้นว่า "เพื่อบรรเทาอุตฺตปฺริสฺสยด้วย เพื่อสำราญในการเร้นอยู่ด้วย" มีคำขยายความว่า "ฤๅณใดไม่เป็นสัปปายะ ทำความอาพาธแห่งสรีระ และความกระสับกระส่ายแห่งจิต เป็นสิ่งพึงบรรเทาเสียได้ด้วยการเสพเสนาสนะ เพื่อบรรเทาฤๅณนั้น และเพื่อเอากิภาวสุขด้วย" แท้จริง การบรรเทาอุตฺตปฺริสฺสยก็ได้ตรัสไว้แล้วด้วยบาลีข้างต้นมีคำว่า "ลิตฺตสฺส ปฏิมาย" เป็นอาทิ นั้นโดยแท้ถึงอย่างนั้น พึงทราบว่ ตรัสคำนี้ไว้ในตอนท้ายนี้อีก (ด้วย) ทรงมุ่งหมาย (ให้ทราบว่) การบรรเทาอุตฺตปฺริสฺสยเป็นประโยชน์ประจำ เช่นเดียวกับคำที่กล่าวไว้ในตอนเสพจิรว่ "การปกปิดอวัยวะที่ยัง

\* อุตฺตปฺริสฺสย นั้น เราเคยแปลกันว่า "อันตรายเกิดแต่ฤๅณ" แต่ตามนัยที่ท่านแกนี้ คูทิจะต้องแปลว่า "อันตรายคือฤๅณ"

บท ปฏิสฺสฺสณารามคฺคํ นั้น แปลกันมั่ว ๆ มานานแล้ว ท่านแกเป็น เอากิภาวสุขคฺคํ วิเศษแท้คือแก้ว ปฏิสฺสฺสณ (เร้นอยู่) เป็น เอากิภาวะ (ผู้อยู่เดียว) ส่วนอารามะ (ยินดี) แก่เป็น สุข สมควรแก่พญฺชนะและอิตถะทุกอย่าง ในที่นี้มีถ้อยเอนั้นนั้นแปล ปฏิสฺสฺสณาราม ว่ "สำราญในการเร้นอยู่" เป็นอันพ้นแกลงไปที.

ความละเอียดให้กำริบ เป็นประโยชน์ประจำ ประโยชน์นอกนี้ย่อมมีในกาลกลางครั้งกลางคราว" ฉะนั้น.

อีกนัยหนึ่ง ฤๅมมีประการดังกล่าวแล้วนี้ คงเป็นอุตุ (ส่วนหนึ่ง) ส่วนปริสุตย (เป็นอีกส่วนหนึ่ง) มี ๒ อย่างคือ ปากฐปริสุตย อันตรายเปิดเผย ๑ ปฏิญาณนปริสุตย อันตรายปกปิด ๑ ในอันตราย ๒ อย่างนั้น อันตรายเปิดเผย ได้แก้สัตว์ทั้งหลาย มีสีหะและเสือเป็นต้น อันตรายปกปิด ได้แก้กิเลสทั้งหลายมีราคะและโทสะเป็นต้น อันตรายเหล่านั้นย่อมทำความอาพาธให้ เหตุไม่มีที่คุ้มตัวก็ดี เหตุ (มองไป) เห็นรูปที่เป็นอุปายะเข้าเป็นต้นก็ดี ไม่ได้ในเสนาสนะใด ภิกษุเมื่อรู้อย่างนั้นแล้วพิจารณาเสพเสนาสนะนั้น พึงทราบว่ ชื่อว่า "พิจารณาโดยแยกกายแล้วเสพเสนาสนะ ๑ ล ๑ เพื่อบรรเทาฤๅมและอันตราย" ดังนี้.

[ แก้วทกิลานปัจฉยเกสัชชบริหาร ]

ในบทว่า คิลานปัจฉยเกสัชชบริหาร นี้ มีวินิจฉัยว่า เกสัชชชื่อว่าปัจฉย เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องต่อต้านโรค หมายความว่า เป็นเครื่องปราบโรค คำว่าปัจฉยนี้ เป็นชื่อของเกสัชชซึ่งเป็นอุปายะ

๑. ประโยคนี้ปฏิเสธซ้อน ต้องอ่านให้ดี จึงจะจับความได้ ความก็คือว่า ปริสุตยทั้งสองอย่างนั้นจะทำอันตรายแก่ภิกษุได้ ก็เมื่อภิกษุไม่มีที่คุ้มตัว คือไม่มีเสนาสนะอยู่ เช่นอยู่กลางแจ้ง หรืออยู่โคนไม้ สัตว์ร้ายอาจทำอันตรายได้ และอยู่โล่งๆ เช่นนั้นอาจมองเห็นรูปที่ไม่เป็นอุปายะเข้า อันตรายปกปิดคือกิเลสก็จะเกิดขึ้น ถ้าได้อยู่เสนาสนะเป็นที่คุ้มตัวแล้ว ก็บรรเทาอันตรายทั้ง ๒ อย่างนั้นได้ ท่านจึงว่า "อันตรายเหล่านั้นย่อมทำความอาพาธให้.... ไม่ได้....

นัยหลังนี้ อุตุปริสุตย ให้แปลว่า ฤๅมและอันตราย.

อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่าเกสซ์ เหตุว่าเป็นสิ่งที่หมอฟังทำ (ปรุง)  
เพราะเป็นสิ่งที่หมออำนาจให้ เกสซ์ คือปัจจัยแห่งคนไข้ ชื่อว่า  
กิลานปัจจัยเกสซ์ หมายถึงสิ่งที่หมอทำ เป็นสัพปายะแก่คนไข้  
อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น.

กัปบริวาร (เครื่องแวดล้อม) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าบริวาร  
ในบาลีว่า "พระนครเป็นสถานอันเขาล้อมคืบแล้ว ด้วยนครบริวาร ๗"  
เป็นต้น อลังการ (เครื่องประดับ) ก็ตรัสว่าบริวาร ในบาลีว่า  
"รถมีศีลเป็นบริวาร มีฉานเป็นเพลา มีความเพียรเป็นล้อ" เป็นต้น  
สัมภาระ (เครื่องคำจุน) ก็ตรัสว่าบริวาร ในบาลีมีว่า "ชีวิตบริวาร  
เหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง บรรพชิตหามาโดยชอบ" เป็นต้น<sup>๑</sup> ก็ใน  
บทว่า กิลานปัจจัยเกสซ์บริวาร นี้ ย่อมควรทั้งสัมภาระ ทั้งบริวาร  
จริงอยู่ กิลานปัจจัยเกสซ์นั้น ชื่อว่า เป็นเครื่องล้อมกันแห่งชีวิตก็ได้  
เพราะเป็นเครื่องรักษา(ชีวิต) ไว้ ไม่ให้ช่องแก่อาพาธอันจะทำให้

๑. อัง. สุตตค. ๒๓/๑๐๗. สุตตหิ นครปริกขารเหติ - ด้วยนครบริวาร ๗ - นี้ ลงท่านก็หมาย  
เอากำแพง ๗ ชั้น แต่ในมหาฎีกาว่า ลงอาจารย์หมายเอาเครื่องล้อมรักษาเมือง ๗ อย่าง และ  
จำแนกไว้ดังนี้ ตมฺหุปริกฺขเโป มุลคินฺ ปริชา กูเมือง อุตฺปาโป เฌงเทิน ปากาโร กำแพง  
เอสิกา เสาระเนียด ปลิฆา ลิมสลัก ปาการปตฺถณฺทิล หอรบ ?

"สตฺตหิ นครปริกขารเหติ" มีแสดงไว้ในพระบาลีทั้ง ๗ อย่างคือ เอสิกา ปริชา อนุปริยาชปโ  
พหิ อวฺรุฬฺ พหุ พลกาโย โทวาริโก ปากาโร นี้แล นครปริกขาร "เครื่องแวดล้อมนคร" จะ  
แปลตามมหาฎีกาว่า 'เครื่องล้อมรักษานคร' - นคร ปริวารเหตุว่า รกฺขณเกหิ ก็จะได้ อนึ่ง จะถือ  
ตามมติอรรถกถาก็ไม่ได้ เพราะท่านแก้ไว้ว่า นคราลงฺกาเรหิ อลงฺกตํ คือ "เครื่องประดับสำหรับ  
นคร" ในที่นี้ ปริกขาร หมายเอา ปริวาร เพราะที่หมายเอา อลงฺการ ก็มีอยู่ต่อไป จึงต้อง  
แปลเป็น "ปริวาร" ตามที่ประสงค์.

๒. ส. มหาวาร. ๑๕/๗.

๓. ม. ม. ๑๒/๑๐๕.

เสียชีวิตเกิดขึ้นได้ ชื่อว่า เป็นเครื่องคำนวณแห่งชีวิตก็ได้ เพราะเป็น  
เครื่องบันดาลชีวิตให้ยั่งยืน เพราะฉะนั้น คิลานปัจจัยเภสัชนั้น จึง  
ตรัสเรียกว่า "บริหาร".

ดังนี้ (บทนี้จึงทำวิเคราะห์ได้ว่า) คิลานปัจจัยเภสัชขุขณจ ต  
ปริกษาโร จาติ คิลานปัจจัยเภสัชปริกษาโร (บริหารคือเภสัช  
อันเป็นเครื่องปราบโรคแห่งคนไข้) ความแห่งปาฐะนั้นว่า ... ซึ่ง  
คิลานปัจจัยเภสัชบริหารนั้น อธิบายว่า "ซึ่งเครื่องคำนวณแห่งชีวิต  
มีน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้นที่หมออำนาจให้ เป็นที่สบายแห่งคนไข้  
อย่างใดอย่างหนึ่ง" บทว่า อุปุปนํ แปลว่าเกิดแล้ว เป็นแล้ว  
ก่อนแล้ว ในบทว่า เวຍยาพาธิกานํ นี้ ความกำเริบแห่งธาตุ ชื่อ  
พยาพาธ ส่วนโรคต่างๆ มีโรคเรื้อน ฝี และพุพองเป็นต้น ซึ่งมีความ  
กำเริบแห่งธาตุนั้นเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า เวຍยาพาธิก เพราะเกิดแต่  
พยาพาธ บทว่า เวทนา ได้แก่ทุกขเวทนา คือเวทนาซึ่งเป็นวิบาก  
แห่งอกุศล ความก็คือ (เพื่อบำบัดเสีย) ซึ่งเวทนาเนื่องด้วยโรคอันเกิด  
แต่พยาพาธเหล่านั้น บทว่า อပ္ยาปหุณฺณปรมตตาย หมายความว่า  
เพื่อความไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง อธิบายว่า เพียงที่ทุกข์นั้นเสื่อมหมดไป.

ศีล อันมีการพิจารณาโดยแยกคายก่อนแล้วจึงบริโภคปัจจัยเป็น  
ลักษณะนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อปัจจัยสันนิสิตศีล โดยสังเขป ด้วย  
ประการฉะนี้ ส่วนอรรถแห่งคำในคำว่า ปัจจัยสันนิสิตะ นี้ พึง  
ทราบดังนี้ ก็เครื่องอาศัยมีจิวรเป็นต้น ท่านเรียกว่าปัจจัย เพราะเป็น  
ที่สัตว์ทั้งหลายอาศัย คือใช้บริโภค จึงไปได้ คือจึงดำเนินไปได้

หมายความว่าจึงเป็นไปได้ ศิลปนี้จึงอาศัยปัจจัยเหล่านั้น เพราะเหตุนี้  
จึงชื่อว่าปัจจัยสันนิหิตะ.

[ สาธนะ เหตุให้สำเร็จศิลป ]

พึงทราบสาธนะ (เหตุให้สำเร็จ) ในศิลป ๕ อย่างนี้ ดังนี้  
ปาฏิโมกขสังวร ภิกษุพึงให้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา เพราะปาฏิโมกข-  
สังวรศิลานั้น เป็นสัทธาสาธนะ (มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ) เหตุที่  
การบัญญัติสิกขาบทเป็นการล่งวิสัยของพระสาวก จริงอยู่ การตรัส  
ห้ามเสียซึ่งการทูลขอให้ทรงบัญญัติสิกขาบท เป็นนิทสนะในข้อนี้ได้  
อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น ปาฏิโมกขสังวรศิลานั้น ภิกษุสมาทานสิกขาบท  
ตามที่ทรงบัญญัติไว้ให้สิ้นเชิงด้วยศรัทธาแล้ว ไม่ทำความอาลัยแม้  
ในชีวิต จะพึงทำให้ถึงพร้อมได้อย่างดี สมคำที่ตรัสไว้ว่า

"ภิกษุทั้งหลายผู้จะตามรักษาศิลป จงเป็นผู้มี  
ศิลปที่เป็นที่รักด้วยดี มีความเคารพ (ในศิลป)  
ทุกเมื่อไป ดูกนท้อยติวิตรักษาฟอง จามรี  
รักษานหาง มารดารักษานูตรที่รักคนเดียว  
คนตาเดียวรักษานัยน์ตา (ที่เหลื่ออยู่) ข้างเดียว  
ฉะนั้น"

และตรัสไว้ (ในที่อื่น) อีกว่า "มหาสมุทรมีความยังอยู่เป็น  
ธรรมดาไม่สิ้นฝั่งอันใด ดูกรปหาราทะ สาวกทั้งหลายของเราก็ฉันนั้น  
เหมือนกัน ย่อมไม่ล่งสิกขาบทที่เราบัญญัติสาวกทั้งหลาย แม้  
เพราะเหตุแห่งชีวิต" ก็แลในความข้อนี้พึงทราบเรื่องพระเถระทั้ง

หลาย ที่ถูกใจมัดไว้ในดง (เป็นนิทสนะ)

ได้ยินว่า โจรทั้งหลายมัดพระเถระ (รูปหนึ่ง) ด้วยเถาหญ้านาง (ทึง) ให้นอนในดงมหาวัตตนิ พระเถระนอนอยู่อย่างไรรื่นแหละ เจริญวิปัสสนาตลอด ๗ วัน ได้บรรลุอนาคามีผลแล้วถึงมรณภาพในที่นั้นเอง ไปเกิดในพรหมโลก (อีกเรื่องหนึ่ง) พวกโจรมัดพระเถระ อีกรูปหนึ่งด้วยเถาหัวคว้น (ทึง) ให้นอนอยู่ในดัมพปณณิทวีป พระเถระนั้นเมื่อไฟป่าไหม้ลามมาก็หาเค็ดเถาวัลย์ไม้ เริ่มตั้งวิปัสสนาจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์สมสี่สี ปรินิพพานไป พระอภัยเถระผู้เป็น ทิฆมภณกะ (กล่าวคัมภีร์ที่ฉนิทาย) เดินทางไปพร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ ได้พบเข้า จึงให้ทำฉาปนกิจสรีระของพระเถระแล้ว ให้อ้อพระเจดีย์ (บรรจุอัฐ) ไว้. เพราะเหตุนี้ กุลบุตรผู้มีศรัทธาแม่อื่น

เมื่อจะยังพระปาฏิโมกข์ให้หมดจด แม้จะพึงสละ

ชีวิต ก็ไม่พึงทำลายศีลสังวรที่พระโลกนาถเจ้า

ทรงบัญญัติไว้.

เหมือนอย่างว่า ปาฏิโมกข์สังวร ภิกษุพึงให้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา จันใด อินทรีย์สังวรก็พึงให้ถึงพร้อมด้วยสติฉันนั้น เพราะว่าอินทรีย์-สังวรศีลนั้น เป็นสติสาธนะ (มีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ) เหตุที่อินทรีย์ทั้งหลายที่ตั้งมั่นแล้วด้วยสติ ไม่เป็นช่องที่โทษทั้งหลายมีอภิชฌา เป็นต้น จะพึงไหลเข้ามาได้ เพราะเหตุนี้ อินทรีย์สังวรนั้นอันพระโยคีผู้เมื่ออนุสรณ์ถึง (พระธรรมเทศนา) อาทิตตปริยาย โดยนัยว่า "ภิกษุทั้งหลาย จักขุนทรีย์ถูกทิ่มเอาด้วยซี่เหล็กอันเผาไฟจนร้อนโชน

เป็นแสงสว่าง ยังประเสริฐกว่า ส่วนการถือเอาโดยอนุพยัญชนะ  
ถือเอาโดยนิमित ในรูปทั้งหลายอันจะพึงรู้ด้วยจักขุ ไม่ประเสริฐเลย"  
ดังนี้ เป็นต้นแล้ว เมื่อวิญญาณเป็นไปแล้วทางทวารมีจักขุทวารเป็น  
อาทิ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น หักห้ามความถือมีถือเอาโดย  
นิमितเป็นต้น อันเป็นทางที่โทษทั้งหลาย มีอภิชฌาเป็นต้น จะพึงไหล  
เข้ามาเสียได้ ด้วยสติอันไม่หลงลืม (นั่นแหละ) จะพึงทำให้ถึงพร้อม  
ได้อย่างดี.

ก็แล เมื่ออินทริยสังวรนั้น ภิกษุไม่ทำให้ถึงพร้อมอย่างนี้แล้ว  
แม้ศีลปาฏิโมกข์ก็ย่อมไม่ยังไม่ขึ้นอยู่ได้ เปรียบเหมือนข้าวกล้าที่มีได้  
ทำไร่ล้อม ก็ไม่ขึ้นอยู่ได้ ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ไม่ทำอินทริยสังวรให้  
ถึงพร้อมนี้ ย่อมจะถูกโจรคือกิเลสทั้งหลายทำร้ายเอาได้ คุชบ้านที่เปิด  
ประตูไว้ ก็ถูกโจรทำลายเอาได้ฉะนั้น อีกประการหนึ่ง ราชะย่อมรั่ว  
เข้าจิตของเธอได้ เหมือนฝนร่ำรดเรือนที่มุงไว้ไม่ดีฉะนั้น สมด้วย  
พระพุทธภาษิตว่า

"ภิกษุพึงรักษาอินทริย์" ในเพราะรูป เสี่ยง

รส กลิ่น และผัสสะทั้งหลาย เพราะ

ทวารทั้งหลาย ที่เปิดไว้ไม่รักษานั้น ย่อมทำ

ร้ายเอา (ผู้ไม่รักษา) เหมือนโจรทำลาย

๑. ตั. สพายตน. ๑๘/๑๒๐. ๒. ในวิสุทธิธรรมรคที่เป็นต้นฉบับแปลนี้ว่า รุกขณดินุทริยิ ฉบับยุโรป  
เป็น รุกข อินทริยิ แต่ว่ามหาภูทิกาทานแก้ไว้ดังนี้ รูปเปสฺสติ รูปเหตุ รูปนิมิตฺตํ อุปฺปชฺชนกอนตุถโต  
รุกเข อินฺทฺริยฺนฺติ สมฺพนฺโธ ในที่นี้แปลตามมหาภูทิก.

บ้าน (ที่ปิดประตูไว้) ฉะนั้น.

ฝนย่อมร่วรตเรือนที่มุงไม่ดีได้ ฉนใด

ราคะก็ย่อมร่วรตเข้าจิตที่มีได้อบรมได้ ฉนน."

แต่เมื่ออินทริยสังวรนั้น อันภิกษุทำให้ถึงพร้อมแล้ว แม้ศีล  
ปาฏิโมกข์ก็ย่อมยังยืน เหมือนข้าวกล้าที่มีร่วรล้อมไว้ดี ย่อมยืนอยู่ได้  
ฉนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ทำอินทริยสังวรให้พร้อมนี้ โจรคือกิเลสทั้งหลาย  
ย่อมทำร้ายไม่ได้ เหมือนบ้านที่ประตูปิดดีแล้ว พวกโจรทำลายไม่ได้  
ฉนั้น อีกประการหนึ่ง ราคะย่อมร่วรตเข้าจิตของเธอไม่ได้ เหมือน  
ฝนร่วรตเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉนั้น สมด้วยพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุพึงรักษาอินทริย์ ในเพราะรูป เสียง รส

กลิ่น และผัสสะทั้งหลาย เพราะว่าทวาร

ทั้งหลายที่ปิดแล้วระวังดีแล้วนั้น หาทำร้าย

(ผู้ระวัง) ไม่ เหมือนพวกโจรทำลายบ้าน

ที่ประตูปิดแล้วไม่ได้ ฉนั้น.

ฝนย่อมร่วรตเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉนใด

ราคะย่อมร่วรตเข้าจิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉนน.

ก็เทศนานี้เป็นเทศนาอันอุกฤษฏ์ยิ่ง.

อันจิตนี้เป็นธรรมชาติเปลี่ยนเร็ว เพราะฉนั้น อินทริยสังวร

๑. พ. ๖. ๒๕/๑๖.

๒. เพราะว่าแสดงถึงที่สุด คือถึงกิเลสไม่เกิดหมดทีเดียว จึงเรียกว่า เทศนาอย่าง  
อุกฤษฏ์ยิ่ง.



(นั่น) ภิกษุจำต้องบรรเทาโรคที่เกิดขึ้น ด้วยมนสิการอสุภกรรมฐาน แล้วจึงทำให้ถึงพร้อมได้ เหมือนพระวังคีสเถระผู้บวชใหม่ฉะนั้น.

[ เรื่องพระวังคีสเถระ ]

ได้ยินว่า เมื่อพระเถระบวชแล้วไม่นาน (ตามพระอานนทเถระ) ไปเที่ยววิณฑบาต ราคะเกิดขึ้นเพราะเห็นหญิงคนหนึ่งเข้า ท่านจึงเรียนพระอานนทเถระว่า

ข้าแต่ท่านผู้โคทมโคตร ข้าพเจ้าถูกกามราคะเผาเอา

จิตของข้าพเจ้าร้อนรน สาธุ ขอพระคุณเจ้า

ได้กรุณาบอกอุบายดับร้อนด้วยเถิด.

พระเถระจึงบอกว่า

จิตของท่านร้อนรน เพราะแส่สำคัญผิดไป ท่าน

จงเว้นสุกนิมิตอันเป็นทางเกิดราคะเสีย จงอบรมจิต

ให้ตั้งมั่นแน่วแน่ด้วยอสุภสัญญา จง (พิจารณา)

เห็นสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นอื่น (ไม่คงที่)

โดยความเป็นทุกข์ และโดยความเป็น

สภาพมิใช่ตน ยังราคะใหญ่ให้ดับเสียจงได้

อย่าร้อนอีกต่อไปเลย

พระ (วังคีส) เถระ ต่อบรรเทาโรคได้แล้ว จึงเที่ยววิณฑ-  
บาต (ต่อไป)

อนึ่ง อันภิกษุผู้บำเพ็ญอินทริยสังวร พึงเป็นเช่นพระจิตตคฤตเถระ ผู้อยู่ในถ้ำใหญ่ ชื่อภูริณทกะ และพระมหามิตตเถระผู้อยู่ในมหาวิหารชื่อโจระกะ.

[ เรื่องพระจิตตคฤตเถระ ]

ได้ยินว่า ในถ้ำใหญ่ภูริณทกะ มีจิตรกรรมเรื่องอภิเนษกรรมแห่งพระพุทธเจ้า ๘ พระองค์ เป็นที่น่าพิงใจ ภิกษุหลายรูปเดินเที่ยวดูเสนาสนะ เห็นจิตรกรรม (นั้น) เข้า ก็กล่าว (ชมกะพระเถระ) ว่า "จิตรกรรม (นั้น) น่ารื่นรมย์ใจ" พระเถระกล่าวว่า "อาวุโสทั้งหลาย เมื่อเราอยู่ในถ้ำมากกว่า ๖๐ ปี เรายังหาว่าจิตรกรรมมีหรือไม่มีเลย วันนี้ อาศัยท่านทั้งหลายผู้ใช้ตา จึงรู้ด้วยตัวเอง" นัยว่า พระเถระอยู่มานานถึงเท่านี้ ยังไม่เคยเหลือบเห็นถ้ำเลย. อนึ่ง ที่ใกล้ประตูถ้ำของท่าน มีไม้กาะทิงอยู่ต้นหนึ่งด้วย แม้ไม้ต้นนั้น พระเถระก็ไม่เคยเห็นจนเคยเห็น ต่อได้เห็นเกสรร่วงลงมาที่พื้นดินตามฤดูปี จึงรู้ว่ามันมีดอก พระราชาได้ทรงสดับคุณสมบัติของพระเถระ มีพระประสงค์จะนมัสการ ทรงส่ง (ราชบุรุษไปนิมนต์) ถึง ๓ ครั้ง เมื่อพระเถระไม่มา จึงตรัสสั่งให้รัดฉันทของพวกหญิงลูกอ่อนในหมู่บ้านนั้นแล้วให้ประทับตราพระราชลัญจกร (ที่รัดผ้าฉันท) มีพระราชโองการไว้ว่า "พวกทารกอย่าได้ (ดื่ม) น้านม ตลอดเวลาที่พระเถระยังไม่มา" พระเถระจึงยอมไปสู่มหาคาม เพราะความเอ็นดูพวกทารก พระราชาทรงสดับ (ข่าวนั้น) แล้ว ตรัสสั่ง (ราชบุรุษ) ว่า "เณรพนาย ท่านทั้งหลายจงไปนิมนต์พระเถระเข้ามา เราจักรับศีล"

แล้วโปรดให้นำเข้าไปถึงพระราชวังชั้นใน ทรงนมัสการพระเถระ ทรง  
อังกาสแล้วตรัสว่า "ท่านผู้เจริญ วันนี้ยังไม่มีโอกาส พรุ่งนี้ข้าพเจ้า  
จึงจักรับศีล" ดังนี้ ทรงถือบาตรของพระเถระเสด็จตามส่งหน่อยหนึ่ง  
พร้อมด้วยพระเทวี ทรงนมัสการแล้วก็เสด็จกลับ พระราชาหรือพระ  
เทวีจะนมัสการก็ตาม พระเถระก็กล่าวถวายพระพร (อยู่คำเดียว)  
ว่า "สุจี โหตุ มหาราชฯ ขอพระมหาราชเจ้าจงทรงมีความสุข"  
๗ วันล่วงไปด้วยอาการอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลายเรียนถามท่านว่า  
"ท่านผู้เจริญ ไฉนเมื่อพระราชาทรงนมัสการก็ดี พระเทวีทรงนมัส-  
การก็ดี ท่านจึงกล่าวถวายพระพร (เหมือนกัน) อย่างนี้ว่า "สุจี  
โหตุ มหาราชฯ" พระเถระตอบว่า "อาวุโสทั้งหลาย เราไม่ได้ทำ  
ความกำหนดว่าพระราชหรือพระเทวีดอก" ครั้นล่วง ๗ วัน พระราชา  
ทรงโปรดปล่อย ด้วยทรงเห็นว่า การอยู่ในที่นี้ของพระเถระเป็นการ  
ลำบาก ดังนี้ จึงได้ (กลับ) ไปถ้าใหญ่กรุณาทะ ละแล้วขึ้นสู่ที่จงกรม  
ในตอนกลางคืน เทวดาผู้สิงอยู่ในคันทกาทะกัง ช่วยยืนถือประทีปมีด้าม  
(ส่องให้) ครั้งนั้น กรรมฐานของท่าน ได้ปรากฏบริสุทธิ์อย่างยิ่ง  
พระเถระชุ่มชื่นใจอยู่ว่า "อย่างไรหนอ วันนี้กรรมฐานของเราจึงกระจ่าง  
ยิ่งนัก" บันดาลให้ภูเข (ลูกนั้นเกิดเสียง) เลื่อนลั่นไปทั้งลูก  
ได้บรรลुพระอรหัตในระหว่างมัชฌิมยาม เพราะเหตุนี้ แมื่กลบุตร  
อื่นผู้ใคร่ประโยชน์

ไม่พึงเป็นผู้มีนัยน์ตาลอกแล็ก เหมือนลิงในป่า

เหมือนเนื้อตื้นในดง และเหมือนเด็กอ่อน

สะดุ้งกลัว ฟุ้งทอดจัญญ์ แลดูชั่วแอก อย่า  
พึงไปสู่อำนาจจิตที่หลุกหลิกเหมือนลิงป่า.

[ พระมหามิตตเถระ ]

ฝ่ายหนึ่ง โรคผีมีพิษเกิดขึ้นแก่โยมหญิงของพระมหามิตตเถระ  
แม่ธิดาของนางก็บวชในสำนักภิกษุณี นางจึงกล่าวกะภิกษุณีธิดานั้นว่า  
"ไปเถิด แม่คุณ เธอจงไปสู่สำนักพี่ชาย บอกความที่โยมไม่สบาย  
แล้วนำยามาเถิด" ภิกษุณีนั้นไปบอกแล้ว พระเถระกล่าวว่า "ฉัน  
ไม่รู้จะเก็บยาต่าง ๆ มียารากไม้เป็นต้นมาต้มเป็นยาให้ดอก แต่จัก  
บอกยาแก่เธอ (ดังนี้) อหิ ยโต ปพฺพชิ ฯ เป ฯ มาตุยา เม ผาสู  
โหตุ) 'เรา จำเดิมแก่กาลที่บวชแล้ว ไม่เคยมีจิตสทรรคด้วยโลก  
แล้วทำลายอินทรีย์ทั้งหลาย แลดูรูปที่เป็นวิสภาคเลย ด้วยคำสัจนี้ ขอ  
ความผาสุกจะมีแก่โยมหญิงของเราเถิด' เธอ (กลับ) 'ไปเถิด จง  
ว่าคำ (อหิ ยโต ฯ เป ฯ) ที่เรากล่าวแล้วนี้ดูบสรีระของอุบาสิกาเถิด"  
ภิกษุณีนั้น (กลับ) ไปแจ้งเนื้อความนั้นแล้ว ได้กระทำตามสั่ง  
ทันใดนั้นเอง ฝีของอุบาสิกาก็ฝ่อหายไป เหมือนฟองน้ำแตกหายไป  
ฉะนั้น นางลุกขึ้นแล้วเปล่งวาจาแสดงความชื่นบานออกมาว่า "ถ้า  
พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังดำรงพระชนมอยู่ไซ้ไร โฉนพระองค์จะไม่พึง  
ทรงดูบสรีระของภิกษุผู้เช่นดังบุตรของเรา ด้วยพระหัตถ์อันมีลาย  
วิจิตรเล่า" ดังนี้. เหตุนั้น

แม้บุคคลอื่น ผู้มีความสำคัญว่า (ตน)

เป็นลูกสกุล ได้บวชในพระศาสนาแล้ว

## พึงตั้งอยู่ในอินทริยสังวรอันประเสริฐ ดัง

พระมิตตเถระ เทอญ.

เหมือนอย่างว่า อินทริยสังวรอันภิกษุพึงให้ถึงพร้อมด้วยสติอันใด  
อาชีวปาริสุทธิกี่พึงให้ถึงพร้อมด้วยความเพียรนั้น เพราะอาชีวปาริ-  
สุทธินั้น เป็นวิริยสาธนะ (มีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ) เหตุว่าความ  
เพียรที่ปรารถนาแล้วโดยชอบ เป็นเหตุให้มีการละมิจฉาอาชีวะ เหตุนี้  
อาชีวปาริสุทธินี้ ภิกษุผู้ละอนาการแสวงหาไม่สมควรเสียแล้ว  
เสพแต่ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์ เว้นปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์  
อันเป็นเหมือนอสรพิษเสีย พึงทำให้ถึงพร้อมได้ ด้วยการแสวงหา  
โดยชอบ มีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น ด้วยความเพียร.

ในปัจจัย ๒ อย่าง (คือปาริสุทธูปาทปัจจัย และอุปาริสุทธูปา-  
ทปัจจัย) นั้น สำหรับภิกษุผู้ไม่ได้ถือธุดงค์ ปัจจัยที่เกิดแต่  
สงฆ์หรือแต่คณะก็ดี แต่สำนักของภคิณผู้เลื่อมใสด้วยคุณทั้งหลาย  
ของเธอมีการแสดงธรรมเป็นต้นก็ดี ชื่อว่าปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์  
ส่วนปัจจัยที่เกิดขึ้นด้วยวัตรมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่าเกิดขึ้น  
โดยบริสุทธิ์อย่างยิ่งทีเดียว สำหรับภิกษุผู้ถือธุดงค์ ปัจจัยที่เกิดขึ้น  
ด้วยวัตรมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น และเกิดแต่สำนักของภคิณผู้  
เลื่อมใสในธุดงค์คุณของเธอ โดยอนุโลมแก่ธุดงค์นิยม ชื่อว่า ปัจจัย  
ที่เกิดขึ้นโดยบริสุทธิ์ อนึ่ง การสมาทานธุดงค์ของเธอผู้เมื่อยาสมอ  
(ดองน้ำมูตร) เน่า และมธุรสเภสัช ๔ เกิดขึ้น (ได้มา) เพื่อใช้ระงับ  
พยาธิอย่างหนึ่ง คิดว่า "เพื่อนพรหมจารีอื่น ๆ จะต้องฉันทุมธุร-

เกสซ์ (เป็นแน่)" ดังนี้แล้ว (ตัวเอง) ฉันแต่ขึ้นสมอเท่านั้น (เช่นนี้) เป็นการชอบแท้ อันภิกษุเช่นนี้ท่านเรียกว่า อริยวัสิกภิกษุ (ภิกษุผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์) <sup>๑</sup> ชั่นอุดม.

ก็แลปัจจัยทั้งหลาย มีจิวรเป็นต้นนั้นใด บรรดาปัจจัยเหล่านั้น ในจิวรและบิณฑบาต นิमित (พูดไป) โอภาส (พูดเคาะ) ปริกธา (พูดหวานล่อม) วิญญูติ (ขอตรงๆ) ย่อมไม่สมควรแก่ภิกษุทุกรูป ผู้จะทำอาชีวะให้หมดจด แต่ในเสนาสนะ นิमित โอภาส และปริกธา ก็ควร สำหรับภิกษุผู้ไม่ได้ดีอรรถคงค์.

ในอาการเหล่านั้น การที่เมื่อภิกษุกระทำกิจมีปริกรรมพื้นที่ เป็นต้น เพื่อ (ปลูก) เสนาสนะอยู่ ครั้นคฤหัสถ์ทั้งหลายถามว่า "ท่าน ผู้เจริญ ท่านทำอะไร ใครให้ทำ" แล้วกล่าวตอบว่า "ไม่มีใครๆ ให้ทำดอก" ดังนี้ ก็หรือว่านิमितกรรม (การทำไป) รูปนั้น อย่างอื่นอีก ชื่อว่านิमित (ไป) การที่เมื่อภิกษุถามว่า "อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอยู่เรือนอะไร" ครั้นเขาตอบว่า "(อยู่) ปราสาท เจ้าข้า" แล้วพูดว่า "อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ก็แต่ ปราสาทย่อมไม่สมควรแก่ภิกษุทั้งหลาย" ดังนี้ ก็หรือโอภาสกรรม (การพูดเคาะ) รูปนั้น อย่างอื่นอีก ชื่อว่า โอภาส (เคาะ) การที่ ภิกษุพูดว่า "เสนาสนะของภิกษุคับแคบ" ดังนี้ ก็หรือว่าการ

\* ที่แปลว่าอริยวัสิกเช่นนี้ แปลโดยนัยแห่งพระบาลีในอริยวัสิกสูตร จตุกกังคุดตตรา....อคุคณเณ อริยวเส จิโต แต่ในมหาฎีกาแก้ของท่านไว้ว่า อริยวโส เอตสฺส อคฺคิ อริยวเส วา นิยุตฺโตติ อริยวสิโก (ผู้มีอริยวงศ์ หรือผู้ประกอบในอริยวงศ์).

พูดอ้อมไปรูปนั้นอย่างอื่นอีก ชื่อว่า ปริกถา (พูดห้วนลือม).

ในเกสัช อาการทั้งหมดย่อมควร แต่เกสัชที่เกิดขึ้น (ด้วยอาการมีนิมิตเป็นต้น) อย่างนั้น ภิกษุจะฉันทเมื่อโรคหายแล้ว ไม่ควรในเรื่องเกสัช (ที่เกิดขึ้นอย่างนั้น) นั้น พระวินัยธรทั้งหลายกล่าวว่า "ช้อง (ที่จะฉันทยาได้) พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดประทานไว้ให้แล้ว เพราะเหตุนี้ จิงควร" ส่วนอาจารย์ฝ่ายพระสูตรกล่าวอย่างนี้ว่า "ไม่เป็นอาบัติก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นมันก็ทำอาชีวะให้กำเริบ เหตุนี้จึงไม่ควร" ภิกษุใดไม่ทำนิมิต โอภาส ปริกถา และวิญญูติ แม้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาต อาศัยคุณมีความมกน้อยเป็นต้นนั้นแล แม้เมื่อความจะสิ้นชีวิตปรากฏเฉพาะหน้า ก็ยังเสพเฉพาะปัจจัยที่เกิดขึ้นเว้นจากกรรมที่เป็นเหตุทำอาชีวะให้กำเริบ มีโอภาสเป็นต้น ภิกษุนี้ท่านเรียกว่า "ผู้มีความประพฤติเป็นบรมสัลเลาะ" เหมือนพระเถระสารีบุตรฉะนั้น.

[ พระสารีบุตรอาพาธ ]

ได้ยินว่า ในสมัยหนึ่งท่านองค์นั้นจะเพิ่มพูนปวิเวก จึง (ไป) อยู่ในป่าแห่งใดแห่งหนึ่งกับพระมหาโมคคัลลานเถระ อยู่มาวันหนึ่งอาพาธเพราะลมในท้องเกิดขึ้น ยังทุกข์หนักให้เกิดแก่ท่าน พระมหาโมคคัลลานเถระไปสู่ที่อุปัฏฐากท่านในตอนเย็น เห็นพระเถระนอนอยู่ถาม (ทราบ) ความเป็นไปนั้นแล้ว ถามว่า "อาวุโส ในกาลก่อนความผาสุกได้มีแก่ท่านด้วยสิ่งอะไร ?" พระเถระกล่าวว่า "อาวุโส

ครั้งยังเป็นภคหัตถ์ โยมหญิงของข้าพเจ้า ได้ให้ข้าวปายาสหุงด้วย  
น้ำมันสดล้วน ๆ ประด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด ความผาสุก  
ได้มีแก่ข้าพเจ้าด้วยปายาสนั้น" ฝ่ายท่าน (พระมหาโมคคัลลานะ)  
นั้นจึงกล่าวว่า "อาวุโส เออเถิด หากบุญของข้าพเจ้าหรือของท่านมีอยู่  
ถ้ากระไร พรุ่งนี้เราคงจักได้" กล่าวถึงเทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้ทางท้าย  
ที่จักรม ได้ยินคำพูดนี้ของท่านทั้งสอง จึงคิดว่า "เราจะต้องช่วย  
ให้ข้าวปายาสเกิดแก่พระคุณเจ้าในวันพรุ่งนี้ (ให้จงได้)" จึงไปสู่  
ตระกูลอุปฐากของพระเถระในทันใดนั้น เข้าถึงกายบุตรคนใหญ่  
เสริมบันดาลอาการเจ็บให้เกิดขึ้น ครั้นแล้ว เทวดานั้นจึงออกปาก  
กะพรวณฺฑิตีมาประชุมกันหมายจะเยียวคนเจ็บนั้นว่า "ถ้าสูเจ้าจัด  
ทำข้าวปายาสชื่ออย่างนี้ถวายพระเถระในวันพรุ่งนี้ได้ ข้าจึงจะปล่อย"  
ญาคิเหล่านนั้นกล่าวว่า "ถึงท่านไม่บอก พวกข้าพเจ้าก็ถวายภิกษาแก่  
พระเถระทั้งหลายเป็นประจำอยู่แล้ว" ดังนี้ ในวันรุ่งขึ้นได้ช่วยกันจัด  
ทำข้าวปายาสอย่างนั้นเตรียมไว้ พระมหาโมคคัลลานเถระมา (ที่พระ  
สารีบุตร) แต่เช้า กล่าวว่า "อาวุโส ท่านจงอยู่ที่นี้จนกว่าข้าพเจ้า  
ไปบิณฑบาตกลับมา" แล้วเข้าไปสู่บ้าน คนเหล่านนั้นออกไปต้อนรับ  
ท่าน ภัตตาหารของพระเถระมาบรรจุข้าวปายาสชนิดดังกล่าวจนเต็ม  
ถวายเป็น พระเถระแสดงอาการจะ (กลับ) ไป คนเหล่านนั้นจึงกล่าวว่า  
"ท่านผู้เจริญ นิมนต์ฉันเถิด ข้าพเจ้าทั้งหลายจักถวายท่านอีก  
(บาตรหนึ่ง)" ยังพระเถระให้ฉันเสร็จแล้ว ได้ถวาย (ข้าวปายาส)  
เต็มบาตรอีก (บาตรหนึ่ง) พระเถระมาถึงแล้วน้อมเข้าไปถวาย



กล่าวว่า "อาวุโสสารีบุตร นิมนต์ท่านฉันเกิด" ฝ่ายพระเถระเห็น  
ข้าวยาสนั้นแล้ว คิด (แคลงใจ) ไปว่า "ข้าวยาสน่าพึงใจยิ่ง  
(นี้) เกิดขึ้นอย่างไรหนอ" ก็ได้เห็นมูลที่เกิดขึ้นแห่งข้าวยาสน  
นั้น จึงกล่าวว่า "นำไปเสีย อาวุโสโมคคัลลณะ บิณฑบาต (นี้)  
ไม่ควรบริโภค" ฝ่ายท่าน (พระมหาโมคคัลลณะ) นั้น ไม่ให้แม่  
แต่จิต (คิดโทมนัส) เกิดขึ้นว่า "เขาไม่ฉันบิณฑบาตซึ่งคนเช่น  
เรานำมาให้เสียวะ" โดยคำ (สั่งของพระสารีบุตร) คำเดียวเท่านั้น  
ก็จับขอบปากบาตร (นำออกไป) ครว้เสียในส่วนที่สุคข้างหนึ่ง  
พร้อมกับที่ข้าวยาสน (ลงไป) กองที่พื้นดิน อาพาธของพระเถระ  
ก็หาย จำเดิมแต่นั้นมาตลอด ๔๕ ปี อาพาธเช่นนั้นไม่เกิดขึ้นอีกเลย  
ลำดับนั้นพระสารีบุตร จึงกล่าวกะพระมหาโมคคัลลณะว่า "อาวุโส  
ข้าวยาสนที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวิวิญญูติ เป็นของไม่ควรจะบริโภค  
แม่เมื่อ (หิวจน) ไล่ออกมาเที่ยว (หาของกิน) อยู่ตามพื้นดิน  
(ก็ตามที) และได้เปล่งอุทานนี้ว่า

\* มูลที่เกิดข้าวยาสนั้น หมายถึงการเปล่งวาจาของท่านเอง บอกพระมหาโมคคัลลณะว่า  
เมื่อครั้งเป็นคฤหัสถ์ เวลาท่านอาพาธอย่างนี้ โยมหญิงเคหุงข้าวยาสน ด้วยน้ำมันไม่ปนน้ำ  
ปรุงด้วยเนยใส น้ำผึ้งและน้ำตาลกรวด ให้รับประทานจึงหาย ดังนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าว  
กะพระมหาโมคคัลลณะ เมื่อหายเจ็บแล้วว่า ข้าวยาสนที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวิวิญญูติ เป็นของ  
ไม่ควรจะบริโภค

มหาภูทิกไปความต่อไปว่า ความจริง เมื่อท่านเล่าความที่เคยเป็นมาให้พระมหาโมคคัลลณะ  
ทราบนั้นจะได้เกิดจิตคิดมุ่งให้เป็นนิมิตโอกาสอันใดก็หาไม่ได้ แต่ว่าที่ท่านปฏิเสธข้าวยาสนเสีย  
ด้วยเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ คือเห็นว่า คนปูลูชนางพวกที่ไม่รู้ธรรมชาติของท่าน  
อาจสำคัญผิดไปเช่นนั้นได้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เพื่อนพรหมจรรย์ในกาลภายหลังหน้า อาจ  
ถือ

เป็นเยี่ยงอย่างว่าท่านเคยประพฤติอย่างนั้น ก็จะประพฤติตามบ้าง.

"ถ้าเราพึงเป็นผู้บริโภคข้าวมธุปายาส ที่  
เกิดขึ้นเพราะเผยวจาเป็นวจีญญัตติไซร้  
อาชีวะของเราจักจะพึงถูกติเตียน แม้ ว่า  
ชนดไล้ของเรา จะพึงออกไปเที่ยวอยู่ข้าง  
นอก เราก็ไม่พึงทำลายอาชีวะเป็นเด็ดขาด  
แม้ต้องสละชีวิต (ก็ตาม) เราอุหมิจิตของ  
ตนได้ เราเว้นการแสวงหาไม่ควร ไม่ทำ  
อนสนาที่พระพุทธเจ้าทรงเกลียดเลย" ดังนี้.

\* ในคานานี้มีเรื่องที่น่าจะพูดกันอยู่หลายข้อดังนี้

ก. ในบท สาชีโว มหาภูิกาท่านคัดเป็น ส - อาชีโว และแก้ว่า ส ได้แก่ อสุส  
(พึงเป็น) ลบ อ เสย เช่นในคำว่า เอวส เต เป็นต้น

ข. คำว่า "ไล้" ในประโยคเราใช้ อนุต ในคานาใช้ อนุตคุณ ถ้าจะแปลไปตามที่ซึมซาบ  
ว่า "ไล้ใหญ่" ที่ แล้วก็ "ไล้่น้อย" ที่ ก็ดูเป็นพูดไม่คิดเสยเลย คนเดียวพูดความอย่างเดียว  
จะพูดอย่างนั้นกระไรได้ มหาภูิกาท่านคงเห็นอย่างนี้ จึงแก้ อนุตคุณ เป็น อนตโกโก (ชนดไล้)  
ซึ่งก็บ่งความว่าทั้ง ๒ ศัพท์มีความหมายว่า "ไล้" ก็แล้วกัน อย่าไปแยกเป็นไล้ใหญ่ไล้่น้อยเลย

ค. คำว่า "ไล้ ออก" นั้นเป็นสำนวนอย่างหนึ่ง มหาภูิกาก็รู้ ๆ อย่างไรอยู่จะเป็น  
ว่า คนที่กินของไม่ควรเข้าไปนั้นแหละ เขาเรียกว่าคนไล้ ออก (มาเที่ยวหากินของอันไม่ควร)  
ข้างนอก (?) ทางความเข้าใจน่าจะหมายถึง "หิวเหลือเกิน" ครั้งใดครั้งหนึ่งคนจะเข้าใจว่า  
ความอิ่ม ความหิว เป็นเรื่องของไล้ ถ้าหิวจัด ๆ คนไม่กินอะไรเข้าไป ไล้มันจะออกมาหา  
ของมันเอง เพราะมันทนความหิวไม่ไหว เพราะฉะนั้น ถ้าพูดเป็นสำนวนสั้น ๆ ก็ว่า "หิวจนไล้  
ออก" ขอบกล ที่มาคล้ายคลึงกับสำนวนไทยที่ว่า "หิวไล้แทบขาด" อดจนไล้ก๊ว - ไล้แห้ง"  
ต่างกันตรงที่ว่าไล้ไทยยอมหิวอยู่แต่ในท้อง แม้กระทั่งหิวแทบขาดก็ตาม ส่วนไล้ชาวขมพุกวิป  
ไม่ยอมอดอยู่ในท้อง ถ้าหิวเต็มที เป็นออกมาหากินข้างนอก !

ฅ. อาราธมิ มหาภูิกาท่านแก้เป็น วเส วตุเตมิ จึงถือเอานัยแปลว่า คุณ.

คุณพิหาร ก็ควรเล่าไว้ในที่นี้

นักพรตผู้บวชด้วยศรัทธา มีปัญญาพิจารณา

เห็นผลโดยประจักษ์ ไม่ให้แม้แต่ความคิด

ในการแสวงหาไม่ควรด้วยประการทั้งปวง

เกิดขึ้น พึงทำอาชีวะให้หมดจดได้

ด้วยประการฉะนี้แล.

เหมือนอย่างว่า อาชีวะปาริสุทธิ อันภิกษุพึงให้ถึงพร้อมด้วยความเพียร ฉันทะ ปิณัยสันนิตติศีลก็พึงให้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ฉันทะ เพราะปิณัยสันนิตติศีลนั้น เป็นปัญญาสาธนะ (มีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ) เหตุว่าบุคคลผู้มีปัญญาเป็นผู้สามารถเห็นโทษและอานิสงส์ในการบริโภคปัจจัยทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ ปิณัยสันนิตติศีลนั้น ภิกษุผู้ละความกำหนัดในปัจจัยแล้ว พิจารณาด้วยปัญญาโดยวิธีตามที่กล่าวแล้ว จึงบริโภคปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยธรรมโดยสมควร (นั่นแหละ) พึงทำให้ถึงพร้อมได้.

ในปิณัยสันนิตติศีลนั้น การพิจารณามี ๒ คือ พิจารณาในเวลาได้ปัจจัยทั้งหลาย ๑ พิจารณาในเวลาบริโภคปัจจัยทั้งหลาย ๑ ที่จริง

\* มหาภูิก้าได้เรื่องมาแล้วว่า คราวหนึ่งเกิดทุพภิกขภัย พระเถระองค์นี้เดินทางไปขออาหาร ประกอบกับเมื่อขาลำในการเดินทาง เลยหมดแรง ลงนอนใต้ต้นมะม่วง ซึ่งกำลังมีผล ผลมะม่วงสุกหล่นอยู่เกลื่อน (ก็ไม่หยิบจับ) มีอุบาสกผู้เฒ่าคนหนึ่งมาพบเข้าทำอัมพพาน (น้ำมะม่วงคั้น) ถวายให้ดื่ม แล้วยกขึ้นหลังไปส่งถึงที่อยู่ ระหว่างทางเถระสอนตนคิดว่า 'ท่านผู้เฒ่านี้ ไม่ใช่พ่อไม่ใช่แม่ของเจ้า ไม่ใช่ญาติไม่ใช่เผ่าพันธุ์ ของเจ้าทั้งนั้น ท่านทำกิจถึงเช่นนี้ให้เจ้าก็เพราะเหตุที่เจ้าเป็นผู้มีศีลเท่านั้นดอก' แล้วเจริญวิปัสสนาจนได้พระอรหัตผลตามทาง ทั้งที่อยู่บนหลังอุบาสกผู้เฒ่านั่นเอง.

การบริโภคนของภิกษุผู้บริโภคนปัจจัยทั้งหลายมีจิวรเป็นต้น ที่พิจารณา  
โดยเป็นธาตุ หรือโดยเป็นปฏิภูม แม้ในเวลาได้มาแล้วเก็บไว้ ต่อ  
จากเวลาได้นั้นไป ก็หาโทษมิได้เลย แม้ในเวลาบริโภคน

(ต่อไป) นี่เป็นวินิจฉัยที่ทำความตกลง (ไม่มีสงสัย) ในการ  
พิจารณาเวลาบริโภคนปัจจัยนั้น

ก็การบริโภคน มี ๔ คือ

|              |                              |
|--------------|------------------------------|
| โดยบริโภคน   | (บริโภคนอย่างขโมย)           |
| อินบริโภคน   | (บริโภคนอย่างเป็นหนี้)       |
| ทายัชชนิโภคน | (บริโภคนอย่างเป็นผู้รับมรดก) |
| สามีบริโภคน  | (บริโภคนอย่างเป็นเจ้าของ)    |

ในบริโภคน ๔ อย่างนั้น การบริโภคนของภิกษุผู้ถือ ผู้นั่งบริโภคน  
อยู่แม้ในท่ามกลางสงฆ์ ชื่อว่าโดยบริโภคน การบริโภคนปัจจัยอันตน  
มิได้พิจารณา ของภิกษุผู้มีศีล ชื่อว่าอินบริโภคน เพราะเหตุนี้

๑. ในมหาฐีกาแสดงอุปมาว่า อธิฐจิตฺวา จปิตฺตตฺตจิวรานํ วิย (เหมือนการบริโภคนบาตรและ  
จิวรที่อธิษฐานแล้วเก็บไว้เช่นนั้น).

๒. มหาฐีกาขยายความ โดยบริโภคน และ อินบริโภคน ไว้ว่า อันปัจจัยทั้งหลายนั้น  
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตไว้ เพื่อภิกษุผู้ถือในศาสนาของพระองค์หาใช้ทรงอนุญาตเพื่อ  
คนผู้ถือไม่ ฝ่ายทายกแล้ว เขาบริจาคปัจจัย ก็เพื่อท่านผู้มีศีลเหมือนกัน หาใช้บริจาคเพื่อคน  
ผู้ถือด้วยไม่ ทั้งนี้ เพราะเขาหวังให้การกุศลของเขาจะมีผลมาก ก็เพราะพระศาสดามีได้ทรงอนุญาต  
ทายกก็มีได้บริจาคให้ ดังนี้ การบริโภคนของภิกษุผู้ถือ จึงเป็นบริโภคนโดยกิริยาแห่งขโมย คือ  
บริโภคนของที่เขาไม่ให้ เรียกว่า โดยบริโภคน

ส่วนภิกษุผู้มีศีล แต่บริโภคนปัจจัยมิได้พิจารณานั้น ทำให้ทักขิณาขาดความถึงพร้อมไป  
ไม่เป็นอุกโตวิสุทธิ เพราะไม่มีวิสุทธิฝ่ายปฏิภาณ การบริโภคนของเธอจึงเป็นเหมือนหนี้เขา  
บริโภคน หมายความว่า เป็นหนี้ทักขิณาวินิษัณนํเอง เรียกว่า อินบริโภคน.

จิ๋ว ภิภุขังพิจารณาทุกคราวที่บริโภค บิณฑบาต พึงพิจารณา  
ทุกคำกลืน เมื่อไม่อาเจียนั้น พึงพิจารณาในกาลก่อนนั้น ภาย  
หลังนั้น ในยามต้น ยามกลาง ยามสุดท้าย (เวลาใดเวลาหนึ่ง)  
ถ้าเมื่อภิกษุนั้นไม่พิจารณาเสียเลยจนอรุณขึ้น เธอย่อมตั้งอยู่ในฐาน  
อินบริโภค แม้เสนาสนะเล่าก็พึงพิจารณาทุกคราวที่ใช้สอย ความ  
มีสติกำกับ ทั้งในขณะรับ ทั้งในขณะบริโภคเภสัช ย่อมควร แม้  
เช่นนั้น เมื่อภิกษุทำสติในเวลารับแล้ว ไม่ได้ทำในเวลาบริโภคเท่านั้น  
เป็นอาบัติ แต่ไม่ได้ทำสติในเวลารับ ไปทำในเวลาบริโภค หาเป็น  
อาบัติไม่

ก็สุทธินี้ ๔ อย่าง คือ

|                  |                       |
|------------------|-----------------------|
| เทศนาสุทธิน      | (หมดจดด้วยการแสดง)    |
| สังวรสุทธิน      | (หมดจดด้วยสังวร)      |
| ปริเยญฺฐิสุทธิน  | (หมดจดด้วยการแสวงหา)  |
| ปัจจนเวยขณสุทธิน | (หมดจดด้วยการพิจารณา) |

ในสุทธิน ๔ อย่างนั้น ปาฏิโมกขสังวรศีล ชื่อเทศนาสุทธิน เหตุ  
'ว่าปาฏิโมกขสังวรศีลนั้น ท่านเรียกว่าเทศนาสุทธิน เพราะหมดจด  
ด้วยการแสดง อินทริยสังวรศีล ชื่อว่าสังวรสุทธิน เหตุว่าอินทริย-  
สังวรศีลนั้น ท่านเรียกว่าสังวรสุทธิน เพราะหมดจดด้วยสังวร โดย  
ตั้งใจว่า "เราจักไม่ทำอย่างนี้อีก" อาชีวปาริสุทธินศีล ชื่อว่าปริเยญฺฐิ-  
สุทธิน เหตุว่าอาชีวปาริสุทธินศีลนั้น ท่านเรียกว่าปริเยญฺฐิสุทธิน เพราะ  
หมดจดด้วยการแสวงหา แห่งภิกษุผู้ละอเนสนา ยังปัจจัยให้เกิดขึ้น

โดยธรรมโดยชอบอยู่ ปัจจยบริโภคสันนิตศีล ชื่อปัจจเวกขณสุทธิ เหตุว่าปัจจยบริโภคสันนิตศีลนั้น ท่านเรียกว่าปัจจเวกขณสุทธิ เพราะหมดจดด้วยการพิจารณามีประการดังกล่าวแล้ว เหตุนั้นข้าพเจ้า จึงกล่าวว่า "แต่ไม่ได้ทำสติในเวลารับ ไปทำในเวลาบริโภค หาเป็น อปฏิบัติไม่" ดังนี้.

การบริโภคปัจจยของพระเสขะ ๘ จำพวก ชื่อว่าทาสยชชบริโภค เพราะว่าพระเสขะ ๘ จำพวกนั้น นับว่าเป็นบุตรของพระผู้มีพระภาคเจ้า เหตุนี้ท่านจึงเป็นทาสยแห่งปัจจยทั้งหลาย อันเป็นสมบัติของพระบิดา บริโภคปัจจยเหล่านั้น ถามว่า "ก็ท่านเหล่านั้นบริโภคปัจจยของพระผู้มีพระภาคเจ้าหรือ หรือว่าบริโภคปัจจยของพวกคฤหัสถ์?" แก้วว่า "ปัจจยทั้งหลายแม้เป็นของคฤหัสถ์ถวาย แต่ก็นับเป็นของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ เพราะเป็นของที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาต เหตุนี้พระเสขะทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบว่ ท่านบริโภคปัจจยของพระผู้มีพระภาคเจ้า" จริงอยู่ ธรรมทาสยสูตรเป็นเครื่องสาธกในความข้อนี้ การบริโภคของพระจินาสพทั้งหลาย ชื่อว่าสามิบริโภค เหตุว่าพระจินาสพเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นเจ้าของบริโภค เพราะล่วงความเป็นทาสแห่งคันหาเสียแล้ว.

ในบริโภคเหล่านี้ สามิบริโภค ๑ ทาสยชชบริโภค ๑ ย่อมควรแก่บรรพชิตทุกจำพวก ส่วนอินบริโภค ย่อมไม่ควร (แก่บรรพชิตทั้งปวง) ในไถยบริโภค ไม่มีคำจะพูดถึงเสียเลย ก็การบริโภคปัจจยที่ตนพิจารณาแล้วของภิกษุผู้มีศีลนั้นอันใด การบริโภคอันนั้น ชื่อว่า

เป็นการบริโศกโดยความไม่มีหนี้ เพราะความเป็นข้าศึกต่ออินบริโศก  
ก็ได้ หรือจะสงเคราะห์เข้าในทาสยชบริโศกก็ได้เหมือนกัน เพราะ  
แม้คนผู้มีศีลก็เรียกว่าเสาะได้ เหตุประกอบพร้อมด้วยสิกขา (คือศีล)  
นี้ ก็แลในบริโศกเหล่านี้ เพราะเหตุที่สามมีบริโศกเป็นเลิศ เหตุนี้  
ปัจฉยสันนิสิตศีล ภิกษุเมื่อปรารธนาสามมีบริโศกนั้น พิจารณาด้วย  
ปัจฉยขณะมีประการดังกล่าวแล้วบริโศกอยู่ (นั่นแล) พึงทำให้ถึง  
พร้อมได้.

อันภิกษุผู้ทำอยู่อย่างนี้ ย่อมชื่อว่าเป็นกิจจการี จริงอยู่ แม้คำนี้  
ท่านก็ได้กล่าวไว้ว่า

"สาวกผู้มีปัญญาได้พึงธรรมอันพระสุตเจ้า  
ทรงแสดงแล้ว พึงพิจารณาก่อนแล้วจึงเสพ  
ก้อนข้าว ที่อยู่ และที่นอน ที่นั่ง น้ำสำหรับซัก  
ฟอกธุลีในผ้าสังฆาฏิ เพราะเหตุนี้แล ภิกษุ  
จึงเป็นผู้ไม่ติดอยู่ในสิ่งเหล่านี้ คือในก้อนข้าว  
ในที่นอน ที่นั่ง และในน้ำสำหรับซักฟองธุลีในผ้า

๑. วรปัญณสาวโก มหาภูทิกานะให้แปลว่า สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงมีปัญญอัน  
ประเสริฐ เห็นไม่จำเป็นจะแปลเช่นนั้น.

๒. อาปณฺจ สงฆาฏิฐูปวาหนํ ในมหาภูทิกาก็ว่า อาปณฺติ อุทกํ สงฆาฏิฐูปวาหนนฺติ  
ปัสุมลาทีโน สงฆาฏิกตรชฺสส ไรวัน นาคิดว่า น้ำสำหรับสุผ้า นับเข้าในปัจฉยข้อไหน จึงจะต้อง  
พิจารณาก่อนเสพ และเอนจึงไม่ให้พิจารณาตัวผ้า กลับให้พิจารณาเครื่องสุเครื่องซักเล่า  
มหาภูทิกายกัถังรู้สีกอย่างนี้ ท่านจึงกล่าวในตอนแก้บท สงฺขา ยว่า ก็คือพิจารณาปัจฉย ๔  
นั่นเอง บท ปิณฺฑํ ได้แก่ภัณฑาต วิหารํ กับ สยนาสนํ ได้แก่เสนาสนะ อาปํ ได้แก่กิลานปัจฉย  
สงฆาฏิ ก็หมายถึงจิวรนั่นเอง.

สังฆาฏิ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดอยู่ในใบบัวฉะนั้น\*  
เธอได้อาหาร โดยการอนุเคราะห์แต่ชนอื่นตามกาล  
แล้ว พึงตั้ง (สติ) มั่นเนื่องนิยต์ รู้ประมาณ  
ในของเกี้ยว ในของฉันท และในของลุ่มทั้งหลาย  
เหมือน (คนเป็นแผล) รู้ประมาณในการพอกยา  
รักษาแผล ฉะนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้ไม่สยบ ฉันท  
อาหารแต่พอยังร่างกายให้เป็นไปได้ เหมือน  
(ภริยาสามี) กินเนื้อบุตรในทางกัณดาร (เพื่อ  
ให้รอดตายผ่านทางกัณดารไปได้เท่านั้น) เหมือน  
(พ่อค้าเกวียน) หยอดน้ำมันเพล (เกวียน เพื่อ  
ให้เกวียนไปถึงที่หมายได้เท่านั้น) ฉะนั้น" ดังนี้.

ก็ในความเป็นผู้ทำปัจจัยสันนิสิตศีลนี้ให้บริบูรณ์ ควรเล่าเรื่อง  
สังฆรักจิตสามเณรผู้หลาน\* (เป็นอุทาหรณ์) เพราะสามเณรนั้น  
พิจารณาโดยชอบแล้วจึงบริโภค ดังเธอกล่าว (ประวัติของตน) "ไว้ว่า

"พระอุปัชฌายะกล่าวกะข้าพเจ้าผู้กำลังบริโภค  
ข้าวสาลีอันเย็นสนิทว่า 'แน่ะสามเณร เจ้าอย่า  
เป็นผู้ไม่สำรวม เผลอลิ้น (ตัวเอง) เลย' ข้าพเจ้า  
ฟังคำของพระอุปัชฌายะแล้ว ได้ความสังเวชใน

๑. ขุ. สุ. ๒๕/๔๐๒.

๒. เพราะสามเณรองค์นี้ มีชื่อเดียวกับพระสังฆรักจิตเถระผู้เป็นลุง เมื่อพูดถึงเธอจึงต้องเติม  
คำ ภาคินชย (ผู้หลาน) ประกอบไว้ด้วย.



กาลนั้น ข้าพเจ้านั่ง ณ อาสนะอันเดียว ได้บรรลุ  
พระอรหัต ข้าพเจ้านั้นมีความดำริเต็มเปี่ยมแล้ว  
เหมือนดวงจันทร์ในวัน (ขึ้น) ๑๕ (ค่ำ) ฉะนั้น  
เป็นผู้มีอาสวะทั้งปวงสิ้นแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มี"  
ดังนี้ เหตุฉนั้น แม้กุลบุตรอื่น เมื่อปรารถนาความ  
สิ้นทุกข์ พึงพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงเสพ  
ปัจจัยทั้งหลาย เทอญ.

คิดเป็น ๔ อย่าง โดยจัดเป็นปาริสุทธิศีล มีปาฏิโมกขสังวรศีล  
เป็นต้น พึงทราบด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

[ ปัญจกศีล ( ศีลหมวด ๕ ) ที่ ๑ ]

อรรถาธิบายในปัญจกะที่ ๑ แห่งศีลส่วนที่เป็น ๕ อย่าง บัณฑิต  
พึงทราบโดยเป็นศีลของอนุปสัมบันเป็นต้น จริงอยู่ คำต่อไปนี้พระ  
ธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาทว่า ปริยัตตปาริ-  
สุทธิศีลเป็นไฉน ? ศีลของอนุปสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาบหมิที่สุด นี้  
ชื่อว่า ปริยัตตปาริสุทธิศีล อปริยัตตปาริสุทธิศีลเป็นไฉน ? ศีลของ  
อุปสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาบหามิได้ นี้ชื่อว่า อปริยัตตปาริสุทธิ-  
ศีล ปริบูรณ์ปาริสุทธิศีลเป็นไฉน ? ศีลของกัลยาณปุณฺณชนผู้ประกอบ  
ในกุศลธรรม กระทำให้บริบูรณ์จนจดชายแดนพระเสาะ ไม่ไยดีใน  
ร่างกายและชีวิต ขอมสละชีวิตได้ นี้ชื่อว่า ปริบูรณ์ปาริสุทธิศีล  
อปราภุญฐปาริสุทธิศีลเป็นไฉน ? ศีลของพระเสาะ ๗ จำพวก นี้ชื่อว่า

อุปมาภุมมปฏิรูปธรรมศีล ปฏิบัติธรรมปฏิรูปธรรมศีลเป็นไหน ? ศีลของ  
พระชินาสพทั้งหลาย ผู้สาวกของพระตถาคต ศีลของพระปัจเจกพุทธ  
ทั้งหลาย ศีลของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย นี่ชื่อว่า  
ปฏิบัติธรรมปฏิรูปธรรมศีล (ศีลอันมีความบริสุทธิ์ด้วยความระงับไปแห่ง  
กิเลส)

ในศีลเหล่านั้น ศีลของอนุปสัมบัน ฟังทราบว่าเป็นปริยัตต-  
ปฏิรูปธรรมศีล เพราะมีที่สุด (แห่งจำนวน) ด้วยอำนาจแห่งการนับศีล  
ของอนุปสัมบันทั้งหลาย แม้เป็นศีลมีที่สุด ด้วยอำนาจแห่งการนับ (ดัง  
ท่านผู้เป็นคณาจารย์) ว่า

"สิกขาบททั้งหลายที่เป็นเครื่องสังวร และเป็น  
วินัยเหล่านี้มี (จำนวนนับได้ถึง) เก้าพันโกฏิข้อ  
กับแปดสิบร้อยโกฏิข้อ กับอีกห้าสิบแสนข้อ และ  
อื่นๆ อีกสามสิบหกข้อ (รวมเป็นหนึ่งหมื่นเจ็ด  
พันโกฏิห้าล้านสามสิบหกข้อ) อันพระสัมพุทธ-  
เจ้าทรงประกาศแล้ว (แต่) ในคัมภีร์วินัยท่าน  
นิเทศไว้โดยมุข คือ เปยยาล"

ดังนี้ก็ดี (แต่) บัณฑิตก็ฟังทราบว่าเป็นอปริยัตตปฏิรูปธรรมศีล เพราะ  
มุ่งเอาภาวะคือการสมาทานโดยเป็นอนวเสสศีล (ศีลไม่มีส่วนเหลือ)  
และความเป็นศีลมิใช่ศีลมีความเห็นแก่ลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ และ

ชีวิตเป็นที่สุด เหมือนศีลของพระมหาตีสเถระผู้ฉันทะมัวง ซึ่งพำนัก  
อยู่ที่จิวรคัมภพวิหารฉะนั้น จริงอย่างนั้น ท่านผู้มีอายุนั้นไม่ละอยู่ซึ่ง  
สัปปริสาณุสสติ (ความตามระลึกถึงสัตบุรุษ) นี้ว่า

"นรชนพึงสละทรัพย์ เพราะเหตุแห่งอวัยวะอัน  
ประเสริฐกว่า เมื่อจะรักษาชีวิต พึงสละอวัยวะเสีย  
เมื่อระลึกถึงธรรม พึงสละอวัยวะ ทรัพย์ และแม่  
ทั้งชีวิตเสียทั้งหมด"

ดังนี้ แม่เมื่อความสงสัยในชีวิตมีอยู่ ก็ไม่ล่วงสิกขาบท อาศัยอุปนิสัย-  
ปาริสุทธิศีลนั้นแล อยู่บนหลังของอุบาสกนั่นเอง ได้บรรลุพระอรหัต  
ดังท่านกล่าว (ประวัติ) ไว้ว่า

(พระมหาเถระให้โอวาทตนว่า) "อุบาสกนี้มีไข้บิดา  
ทั้งไม่ใช่มารดา ไม่ใช่ญาติ ทั้งไม่ใช่เผ่าพันธุ์ของ  
เจ้า เขาทำกิจเช่นนี้ให้ ก็เพราะเหตุแห่งเจ้าเป็นผู้  
มีศีล" (ดังนี้แล้ว) ยังความสังเวชให้เกิดแล้ว  
พิจารณา (สังขาร) โดยแยบคาย ทั้งที่อยู่บน  
หลังขอลอุบาสกนั้น ได้บรรลุพระอรหัตแล้ว" ดังนี้.

ศีลของกัลยาณปุุณฺชนทั้งหลาย อันเว้นจากมลทิน แม้มาตรว่า  
ความเกิดขึ้นแห่งจิต (คิดจะล่วง) เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์ยิ่ง เหมือน  
แก้วมณีแท้อันนายช่างเจียรไนดีแล้ว และเหมือนทองคำที่นายช่างทำ  
บริกรรมดีแล้ว ตั้งแต่กาลที่อุปสมบทมา ย่อมเป็นปัทมฐานแห่งพระ

อรหัตโดยแท้ เหตุนี้ ท่านจึงเรียกว่าปริณิพพานปาริสุทธิศีล เหมือน  
ศีลของพระมหาสังฆรักขิตเถระและพระภิกษุสงฆ์สังฆรักขิตเถระฉะนั้น.

[ เรื่องพระมหาสังฆรักขิต ]

ได้ยินว่า พระภิกษุสงฆ์เรียนถามถึงการบรรลุโลกุตระธรรมกะ  
พระมหาสังฆรักขิตเถระผู้มีพรรษา ๖๐ ถ่วงแล้ว นอนอยู่บนเตียงเป็นที่  
มรณะ พระเถระบอกว่า "โลกุตระธรรมของเราไม่มี" ครั้งนั้นภิกษุ  
หนุ่มผู้อุปัชฌายาท่านเรียนว่า "ท่านผู้เจริญ คนทั้งหลายอยู่ในที่ประมาณ  
๑๒ โยชน์โดยรอบ ประชุมกันด้วยคิดว่า 'พระคุณเจ้าปรีณิพพาน'  
ดังนี้ ความร้อนใจในภายหลังจะต้องมีแก่มหาชน เพราะการมรณภาพ  
อย่างปุถุชนแห่งพระคุณเจ้า" พระเถระกล่าวว่า "อาวุโส เราไม่  
เริ่มตั้งวิปัสสนา เพราะปรารถนาว่า 'จัก (รอ) พบพระผู้มีพระภาค  
เมตเตยยะดอก' ถ้ากระนั้น เธอจงช่วยเราให้นั่งแล้วทำโอกาส (แก่  
เรา)" ภิกษุหนุ่มนั้นช่วยพระเถระให้นั่งแล้วออกไปข้างนอก พระเถระ  
ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมกับการออกไปแห่งภิกษุนั้นนั่นเอง จึงให้สัญญา  
ด้วยการคืบนิ้วมือ พระสงฆ์มาประชุมกันแล้ว กราบเรียนว่า "ท่าน  
ผู้เจริญ พระคุณเจ้ายังโลกุตระธรรมให้เกิด ในเวลาจวนมรณภาพ  
เห็นปานนี้ ชื่อว่าได้กระทำกิจที่บุคคลทำได้ยาก" พระเถระกล่าวว่า  
"อาวุโสทั้งหลาย นี่มิใช่กิจทำได้ยาก เออที่เราจักบอกกิจที่ทำยากแก่ท่าน  
ทั้งหลาย (คือ) อาวุโสทั้งหลาย เราละถึงกรรมที่ได้กระทำด้วย

ความไม่รู้ ด้วยไม่มีสติ ตั้งแต่กาลที่เราบวชแล้ว ไม่ได้เลย"

แม่หลานของท่าน ก็ได้บรรลุพระอรหัตโดยท่านเองนี่เหมือนกัน  
ในกาลมีพรรษาได้ ๕๐ แล.

บุคคลใด ถ้าแม่เป็นคนระดับน้อย ทั้งไม่มั่นคง  
ในศีลทั้งหลาย บัณฑิตทั้งหลายย่อมติบุคคลนั้น  
ทั้ง ๒ ทาง คือทั้งทางศีลและทางสุตะ

บุคคลใด ถ้าแม่เป็นคนระดับน้อย แต่เป็นผู้  
มั่นคงในศีลทั้งหลาย บัณฑิตทั้งหลาย ย่อม  
สรรเสริญบุคคลนั้นทางศีล (แต่) สุตะของเขา  
ใช้ไม่ได้

บุคคลใด ถ้าแม่เป็นคนระดับมาก แต่ไม่มั่นคง  
ในศีลทั้งหลาย บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมติบุคคลนั้น  
ทั้งทางศีล (แต่) สุตะของเขาใช้ได้

บุคคลใด ถ้าแม่เป็นคนระดับมาก ทั้งมั่นคงใน  
ศีลทั้งหลาย บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญบุคคล  
นั้นทั้ง ๒ ทาง คือทั้งทางศีลและทางสุตะ

ใครจะควรติบุคคลผู้เป็นพุทธสาวก ได้ระดับ  
มาก ทรงธรรม มีปัญญา ราวกะแท่งทองชมพูท

\* นึกคิดว่า การที่ท่านได้อาศัยพระพุทธเจ้าองค์นี้ปฏิบัติธรรมมาจนจะถึงอาสวกัยอยู่รอบร่อ  
แล้ว ยังปรารถนาจะรอไปพบพระเมตไตรยอยู่อีกนั้น ท่านได้กระทำไปด้วยความไม่รู้ และด้วย  
ความไม่มีสติหรือเปล่า ?

นั่นเล่า แม่เหล่าเทวดาก็ยอมชม ถึงพรหมก็

สรรเสริญแล.

ส่วนศีลของพระเสขะทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอุปรมัญญ-  
ปาริสุทธิศีล เพราะเป็นศีลไม่ถูกแตะต้องด้วยอำนาจทิฐิ อีกอย่างหนึ่ง  
ศีลที่ไม่ถูกแตะต้องด้วยอำนาจราคะ<sup>๒</sup> ของปุถุชนทั้งหลายก็พึงทราบว่าเป็น  
อุปรมัญญปาริสุทธิศีล เหมือนศีลของพระคัสสเถระผู้บุตรของ  
กุฏุมพินนั้น ท่านองคั่นประสงคจะอาศัยศีลเห็นปานนั้น แล้วตั้งอยู่  
ในพระอรหัต จึงกล่าวกะพวกไพร่ทั้งหลายว่า

"เราทำลายขาทั้งสองข้าง ทำสัญญาแก่ท่าน

ทั้งหลาย เราเกลียดตายความตายอย่างคนมีราคะ

เราก็ดอย่างนี้แล้ว จึงพิจารณา (สังขาร) โดย

แบบกาย ก็ได้บรรลุพระอรหัตเมื่ออรุณขึ้นพอดี"

๑. อจ. จตุกก. ๒/๑๕.

๒. ภาวเสน แต่ฉบับพม่าเป็น ราควเสน ในมหาฎีกาหน้า ๑๑๔ ข้อ ๕๕ ก้อนั้น คำของ  
พระคัสสเถระในคากามี สราคมรณ พิจารณาความก็น่าจะเป็นอย่างนั้นด้วย จึงตกลงแก้เป็น  
ราควเสน.

๓. เรื่องพระคัสสเถระนี้ พบเล่าไว้ในอรรถกถาหาสติปัฏฐานสูตรว่า ท่านละสมบัติออกบวชแล้ว  
ไปอยู่ในป่า น้องสะใภ้จ้างพวกโจรให้ไปปลงชีวิตท่าน พวกโจรไปล้อมท่านไว้ ท่านถามทราบว่า  
เขาจะมาปลงชีวิตท่าน ท่านจึงพูดขอชีวิตไว้สักคืนหนึ่ง โดยมีประกันว่าไม่หนี พวกโจรท้วงว่า  
อยู่ในป่าเช่นนี้ จะไปหาประกันได้ที่ไหน พระเถระจึงคว้าเอาก้อนหินขนาดเขื่องก้อนหนึ่งไถ่ ๆ นั้น  
ทุบขาตัวเองจนกระดูกขาแตกทั้ง ๒ ข้าง แล้วถามพวกโจรว่า "พอใจหรือยังละ ประกันอย่างนี้"  
พวกโจรเห็นเช่นนั้นก็ยอมทุเลาให้ท่าน พวกโจรไปก่อไฟพักผ่อนอยู่ทางคันที่จึงกรม พระเถระ  
ข้าม

ทุกขเวทนา พิจารณาคุณศีลของตน เห็นศีลบริสุทธิ์ดีก็เกิดปีติปราโมทย์ เจริญวิปัสสนาต่อไป ทำ  
สมณธรรมอยู่ตลอดคืน พออรุณขึ้นก็ได้บรรลุพระอรหัต จึงเปล่งอุทานคากานั้นขึ้น

ปาฐะในคากาต่างกันบ้าง คือ สยณมิตฺตสวามี ในอรรถกถาสติปัฏฐานเป็น สยณาสวามี

ส่วน สมมติฐาน โยนิโต ในอรรถกถาปิฎกานเป็น ขณกัต วิปัสสิ

[ เรื่องพระเถระองค์หนึ่ง ]

พระมหาเถระอีกองค์หนึ่ง อาพาธหนักจนไม่อาจจะบริโภคอาหารด้วยมือของตนได้ นอนกลิ้งเกลือกอยู่ในมูตรและอุจจารของตน ภิกษุหนุ่มรูปใดรูปหนึ่งเห็นท่านแล้วกล่าวขึ้นว่า "โอ ชีวิตสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์" พระมหาเถระกล่าวกะเธอขึ้นว่า "อาวุโส เราตายลงในบัดนี้ จะได้สวรรค์สมบัติ ความสงสัยเรื่องนี้ไม่มีแก่เรา แต่เชื่อว่าสมบัติที่ต้องทำลายศีลนี้แล้วจึงได้ ก็เป็นเช่นกับความเป็นภคฤหัสถ์ที่ภิกษุบอกค้นศึกษาแล้วได้มาจะนั้น" ดังนี้แล้วคิดว่า "เราต้องตายไปกับศีลให้ได้"\* นอนอยู่นั่นนั่นเอง พิจารณาโรคนั้นแหละ (เป็นอารมณ์) บรรลุพระอรหัตแล้วพยากรณ์ (พระอรหัต) แก่ภิกษุสงฆ์ด้วยคาถาเหล่านี้ว่า

เมื่อเราถูกพยาธิต่างใดอย่างหนึ่งต้องเอาแล้ว  
โรครันทำให้ลำบาก อาการทรุดหนัก กเลวระนี้  
เหี่ยวแห้งลงโดยเร็ว เหมือนดอกไม้ที่เขาทิ้งไว้ที่  
ฝุ่นกลางแดด พลันเหี่ยวแห้งไปจะนั้น กเลวระนี้  
ไม่น่าพึงพอใจ คนพาลกลับนับเอาว่าเป็นของน่า  
พึงพอใจ กเลวระนี้ไม่สะอาด คนพาลกลับว่า

\* ตรงนี้มีมหาภูิกาท่านให้ความกระจ่างไว้ดียิ่งว่า เมื่อจะตายกับศีลให้เด็ดขาดก็ต้องตายแล้วไม่เกิดอีก ถ้ายังมีภพชาติไปเกิดใหม่ ศีลก็ขาดตอน คล้ายกับลาสิกขาเป็นภคฤหัสถ์ไปจะนั้น เพราะฉะนั้น ต้องทำให้สิ้นภพสิ้นชาติเสียก่อนจะดับขันธ จึงจะได้ตายไปกับศีลนั้นเป็นเด็ดขาดไม่มีขาดตอน.



เอาว่าเป็นของสะอาด กเลวระนี้เต็มด้วยซากต่าง ๆ  
แต่กลับ (ปรากฏ) เป็นรูปน่าพึงใจสำหรับคนผู้  
ไม่เห็น (ตามเป็นจริง) ขอดิกายอันอาดูรนำเหม็น  
สกปรก มีอันจะต้องเจ็บอยู่เสมอนี้ ที่หมูสัตว์ผู้  
ประมาทหลงมอยู่ ทำหนทางแห่งการเข้าถึงสุคติ  
ให้เสื่อมเสียไป" ดังนี้.

ส่วนศีลของท่านผู้สิ้นกิเลสมีพระอรหันต์เป็นต้น พึงทราบว่าเป็น  
ปฏิบัติสัทธปาริสุทธิศีล เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์ด้วยความระงับแห่ง  
กิเลสเครื่องกระวนกระวายทั้งปวง ศีลเป็น ๕ อย่าง โดยจัดเป็นปาริสุทธิ-  
ศีลมีปริยัตตปาริสุทธิศีลเป็นต้น สาธุชนพึงทราบด้วยประการดังกล่าว  
มาดังนี้.

#### [ ปัญจกะที่ ๒ ]

ในปัญจกศีลที่ ๒ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความด้วยอำนาจคุณมีการ  
ละเป็นต้น ซึ่งโทษทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นอาทิ จริงอยู่ พระธรรม-  
เสนาบดีสาริบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาวา "ศีล ๕ คือ การละ  
ปาณาติบาตเป็นศีล ความงดเว้น (จากปาณาติบาต) ก็เป็นศีล เจตนา  
(ละเว้นปาณาติบาต) ก็เป็นศีล ความสำรวม (จากปาณาติบาต)  
ก็เป็นศีล ความไม่ละเมิด (ปาณาติบาต) ก็เป็นศีล

การละ ความงดเว้น เจตนา ความสำรวม ความไม่ละเมิด  
อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา

สัมผัสปลาปะ อภิขมา พยาบาท มิจฉาทิภูติ (แต่ละอย่างๆ) เป็นศีล.

การละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ ละพยาบาทด้วยอพยาบาท (คือเมตตา) ละถีนมิทระด้วยอาโลกสัญญา ละอุทธัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน (คือเอกัคคตา?) ละวิกิจฉาด้วยธัมมวรัฏฐาน (ความปลงใจในธรรม) ละอวิชชาด้วยญาณ ละอริด้วยปราโมทย์ ละนิวรณด้วยปฐมฌาน ละวิตกวิจารณ์ด้วยหุตติยฌาน ละปีติด้วยตติยฌาน ละสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ละรูปสัญญา ปฏิมสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอากาสนัญจนสมาบัติ ละอากาสนัญจนตตสัญญา ด้วยวิญญาณัญจนสมาบัติ ละวิญญาณัญจนตตสัญญา ด้วยอาภิกญัญจนสมาบัติ ละอาภิกญัญจนตตสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ละนิจจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา ละสุขสัญญา ด้วยทุกขานุปัสสนา ละอึดตสัญญา ด้วยอนัตตานุปัสสนา ละนันทิ ด้วยนิพพิทานุปัสสนา (อนุปัสสนาที่เป็นไปด้วยอาการหน่ายในสังขาร) ละราคะ ด้วยวิราคานุปัสสนา (อนุปัสสนาที่เป็นไปด้วยอาการคลายกำหนด) ละสมุทัย ด้วยนิโรธานุปัสสนา (ดูสังขารด้านดับ) ละความไม่อยากพ้น ด้วยมูญจิตุกามขตานุปัสสนา ละความถือเอาไว้ ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา (อนุปัสสนาที่เป็นไปด้วยอาการสละสังขาร) ละฉนสัญญา (ความหมายว่าเป็นก้อน) ด้วยขยานุปัสสนา (ดูสังขารด้านสิ้นไป) ละความประมวลเอาไว้ ด้วยขยานุปัสสนา (ดูสังขารด้านเสื่อม) ละฐวสัญญา (ความหมายว่ายั่งยืน) ด้วยวิปริณามานุปัสสนา (ดูสังขารด้านแปรปรวน) ละกิเลตอันเป็นนิमित ด้วยอนิมิตตานุปัสสนา ละกิเลตอัน

เป็นที่ตั้ง ด้วยอัปณิหิตานุปัสสนา ละอกินิเวส (ความปักใจมั่น)  
ด้วยสุญญตานุปัสสนา<sup>๒</sup> ละความปักใจมั่นในอันถือเอาว่าเป็นสาระ (ใน  
สิ่งมิใช่สาระ<sup>๓</sup>) ด้วยอริปัญญารัมมวิปัสสนา<sup>๔</sup> (การเห็นแจ้งธรรมด้วย  
อริปัญญา) ละความปักใจมั่นด้วยอำนาจความมกมาย<sup>๕</sup> ด้วยยถาภูตญาณ-  
ทัตสนะ ละความปักใจมั่นด้วยอำนาจอาลัย ด้วยอาทีนวานุปัสสนา  
ละความไม่พิจารณา (หาทางพ้น) ด้วยปฏิสังขานุปัสสนา ละความ  
ปักใจมั่นด้วยอำนาจสังโยค ด้วยวิวิฏฐานุปัสสนา<sup>๖</sup> ละกิเลสทั้งหลาย  
อันมีที่ตั้งร่วมกันกับทกฺขิ ด้วยโศคาปตติมรรค<sup>๗</sup> ละกิเลสอย่างหยาบ  
ด้วยสททาคามิมรรค ละกิเลสอย่างละเอียด ด้วยอนาคามิมรรค ละ

๑. อกินิเวส บทนี้ มหาภูติกว่า ได้แก่อัตตานุทกฺขิ.

๒. อนิมิตตานุปัสสนา อัปณิหิตานุปัสสนา สุญญตานุปัสสนา ๓ นี้ ชื่อพ้องกับวิโมกข์ ๓ คือ  
สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปณิหิตวิโมกข์ เข้าใจว่าจะมีความหมายนัยเดียวกัน อนุปัสสนา  
เป็นมรรค วิโมกข์ เป็นผล.

๓. อกินิเวส บทนี้ มหาภูติกาแก้เป็น วิปลาส.

๔. อริปัญญารัมมวิปัสสนา คำนี้มีมาในสูตรที่ ๘๒ จดกัณฑ์สูตร หน้า ๑๒๐ ปิณณาสกะ ๒  
วรรค ๕ ว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ ผู้ได้อัชฌัตตังเจโตสมณะ แต่ไม่ได้อริปัญญารัมมวิปัสสนา ก็มี  
ผู้ได้อริปัญญารัมมวิปัสสนา แต่ไม่ได้อัชฌัตตังเจโตสมณะก็มี ผู้ไม่ได้ทั้งสองอย่างก็มี ผู้ได้ทั้ง  
สอง

อย่างก็มี.

๕. สัมโมหาอกินิเวส มหาภูติกว่า หมายเอาความปักใจเชื่อด้วยความมกมาย เช่นว่า โลกนี้มีผู้สร้าง  
และว่าบางท่านหมายเอาอุจเจตทกฺขิ และสัสสตทกฺขิ.

๖. มหาภูติกว่า วิวิฏฐานุปัสสนานี้ ได้แก่สังขารูเบกขา และอนุโลมญาณ.

๗. การละทกฺขิผิดเป็นกิจสำคัญแห่งโศคาปตติมรรค แม้สังโยชนที่พระโศคาบันละได้ก็ขึ้นต้นด้วย  
สัทกกายทกฺขิ ตรงกันข้าม การประกอบด้วยทกฺขิชอบ ที่ลงรองกระแสดแห่งพระนิพพาน เป็นเหตุให้  
ได้นามว่าโศคาบัน ก็เป็นคุณสำคัญในความเป็นอริยบุคคลขั้นต้น จึงมีพระบาลีเรียกพระโศคาบันว่า  
ทกฺขิสมุปนโน ผู้ถึงพร้อมด้วยทกฺขิ.

สรรพกิเลส ด้วยอหัตมรรค\* (แต่ละอย่างๆ) เป็นศีล, ความ  
งดเว้น เจตนา ความสำรวม ความไม่ละเมิด (โทษและคุณ  
เหล่านั้นแต่ละอย่าง) เป็นศีล, ศีลเห็นปานนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่  
เดือดร้อนแห่งจิต เป็นไปเพื่อปราโมทย์ เป็นไปเพื่อปิติ เป็นไปเพื่อ  
ปีติสัทธา เป็นไปเพื่อโสมนัส เป็นไปเพื่อเสพให้ยิ่งขึ้น (ซึ่งสมาธิ) เป็น  
ไปเพื่อธรรมอันเป็นเครื่องประดับ (แห่งสมาธิ) เป็นไปเพื่อธรรม  
อันอุดหนุน (สมาธิ) เป็นไปเพื่อธรรมอันเป็นบริวาร (แห่งสมาธิ)  
เป็นไปเพื่อความเต็มรอบ (แห่งสมาธิ) เป็นไปเพื่อความหน่ายโดย  
ส่วนเดียว เพื่อสํารอการละ เพื่อความดับ เพื่อความสงบระงับ เพื่อ  
ความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้พร้อม เพื่อนิพพาน"<sup>๑</sup> ดังนี้.

ก็แลธรรมใน ๕ ประการมีปหานะเป็นต้นนี้ ชื่อว่าธรรมอะไร ๆ  
ที่จะเรียกว่าปหานะย่อมไม่มี เว้นแต่ธรรมคือความไม่เกิดขึ้นแห่งโทษ  
มีปาณาติบาตเป็นต้น มีประการดังกล่าวแล้วอย่างเดียว\* แต่เพราะว่า  
การละนั้น ๆ นับได้ว่าเป็นการเข้าไปปรับไว้ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง

๑. มหาภูติกถาอธิบายว่า ที่ว่ากิเลสอย่างหยาบ อย่างละเอียด ในที่นี้ เพราะเทียบกันในระหว่างกิเลส  
ที่มรรคด้วยกันจะพึงละ ไม่ได้หมายความว่าไป ส่วนสรรพกิเลสที่อหัตมรรคพึงละนั้น ก็หมายถึง  
กิเลสที่ยังเหลืออยู่เท่านั้น เพราะไม่จำเป็นต้องละกิเลสที่มรรคต้น ๆ ละไปแล้วซ้ำอีก.

๒. ขุ. ป. ๓๑/๖๗.

๓. มหาภูติกถาแก้ไว้ว่า "ปชหนํ อนุปปาตนิโรธํ ปหานํ ความละไป คือ ความดับไปไม่เกิดขึ้นอีก  
ชื่อว่า ปหานะ" อธิบายว่า ธรรมคือความไม่เกิดขึ้นอีกแห่งโทษนั้น ๆ อย่างเดียวเท่านั้น เป็น  
ความหมายแห่งปหานะ แต่ที่ในปฏิสัมภิทาทานับปหานะเป็นศีลด้วยนั้น เพราะอรรถาธิบาย ดัง  
ต่อไปนี้.

อาศัยแห่งกุศลธรรมนั้น ๆ นับว่าเป็นการรวมเอาไว้ เพราะทำ  
ความไม่กระจัดกระจาย (แห่งกุศลธรรมนั้น ๆ) เพราะเหตุนี้ ท่าน  
จึงเรียกว่าศีล เพราะอรรถว่าเป็นรากฐาน กล่าวคือเป็นการเข้าไปปรับ  
ไว้และรวมเอาไว้ ดังกล่าวไว้ในเบื้องต้นนั้นแล ธรรม ๔ อย่างนอกนี้  
ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นไปเองแห่งใจ โดยเว้นจากโทษนั้น ๆ ด้วย  
โดยสำรวมต่อโทษนั้น ๆ ด้วย โดยเจตนาสัมปยุตด้วยความเว้นและ  
ความสำรวมทั้งสองนั้นด้วย โดยไม่ละเมิดแห่งบุคคลผู้ไม่ล่วงโทษนั้น ๆ  
ด้วย\* ส่วนอรรถว่าธรรม ๔ อย่างนั้นเป็นศีล ข้าพเจ้าแถลงไว้ข้างต้น  
แล้วแล ศีลเป็น ๕ อย่าง โดยเป็นเป็นปัญจศีล มีปหานศีล เป็นต้น พึง  
ทราบด้วยประการฉะนี้.

ก็แลการแก้ปัญหาเหล่านี้ คือ อะไรเป็นศีล ที่เรียกว่าศีล เพราะ  
อรรถว่าอะไร อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็นเครื่องปรากฏและเป็น  
ปทัฏฐานของศีลนั้น ศีลมีอานิสงส์อย่างไร และศีลนั้นมีก็อย่าง จบลง  
เพียงนี้แล.

[ ความเศร้าหมองและผ่องแผ้วแห่งศีล ]

ส่วนปัญหากรรมข้อที่ว่า อะไรเป็นความเศร้าหมอง และอะไร  
เป็นความผ่องแผ้วแห่งศีลนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวแก้ในปัญหากรรมนั้น  
ต่อไป ความที่ศีลขาดเป็นต้น ความเศร้าหมองแห่งศีล ความที่

\* หมายความว่าเมื่อปหานะเป็นไปแล้ว ธรรมอีก ๔ อย่าง คือ ความเว้น ความสำรวม เจตนา  
และความไม่ล่วงโทษนั้น ๆ ก็ย่อมเกิดขึ้นและเป็นไปเอง มหาฐิกายอธิบายว่า เอกกขณปิ ลพฺภนฺติ  
ธรรมเหล่านี้ย่อมมีในขณะ (จิต) เดียวกันก็ได้.

ศีลไม่ขาดเป็นต้น เป็นความผ่องแผ้วแห่งศีล.

[ ความเศร้าหมองแห่งศีล ]

ก็แลความที่ศีลขาดเป็นต้นนั้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความแตก (แห่งศีล) ซึ่งมีลาภและยศเป็นต้นเป็นเหตุอย่าง ๑ ด้วยเมณฺฐนสังโยค ๗ ประการอย่าง ๑

จริงอย่างนั้น ลิกขาบทในส่วนเบื้องต้นหรือในส่วนเบื้องปลาย ในกองอาบัติทั้ง ๗ ของภิกษุใด ทำลายแล้ว ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นศีลขาด เหมือนผ้าขาดที่ชายจะนั้น ส่วนลิกขาบทของภิกษุใด ทำลายในส่วนท่ามกลาง ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นศีลทะลุ เหมือนผ้า เป็นช่องโหว่ตรงกลางผืนจะนั้น ลิกขาบทของภิกษุใดทำลายไปที่ละ ๒ - ๓ ลิกขาบทโดยลำดับ ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่า เป็นศีลค้าง เหมือน แม่โคตัวสีดำหรือแดงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง มีสีติดกับสีดำผุดขึ้น ที่หลังบ้าง ที่ท้องบ้างจะนั้น ลิกขาบทของภิกษุใดทำลายยับยับไป ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่า พร้อย เหมือนแม่โคตัวลายไปด้วยจุดสีที่ติดกับ สีดำยับยับไปจะนั้น ความที่ศีลขาดเป็นต้น ด้วยความแตก (แห่งศีล)

\*เรื่อง ขาด ทะลุ ค้าง พร้อย ที่ท่านอธิบายนี้ ได้ความว่าขาดทั้งนั้น ต่างกันด้วยอาการที่ ขาดเท่านั้น พิจารณาคุศัพทแล้วเห็นว่าน่าจะเป็นโทษลดหลั่นกัน คือมีเจตนาล่วงศีลจนถึงที่สุด เป็นขาด มีเจตนาล่วงศีล แต่พยายามไม่สำเร็จ เช่น ฆ่าเขา แต่เขาไม่ตาย เป็นทะลุ มีเจตนาล่วงศีล ตั้งท่าจะพยายามแล้วดเสีย เช่น เจื่อมมือจะประหารแล้วดได้ เป็นค้าง ไม่มีเจตนาล่วงศีล เป็นแต่เจตนาตกลงนอน หรือไม่เอื้อเพื่อสำรวม ทำ พุคะอะไรเจียดความล่วงศีล จะว่าไม่เป็น ความเสียทีเดียวก็ว่าได้ นับเป็นความเสียชนิดน้อย นี่เป็นพร้อย หรือมีจะนั้น ล่วงถึงปาราชิก เป็นขาด ล่วงสังฆาติเสส เป็นทะลุ ล่วงปาจิตติย เป็นค้าง ล่วงทุกกฏ พุพภาสิต เป็นพร้อย ดังนี้จะเข้าใจง่ายขึ้น.

ซึ่งมีลาภเป็นต้นเหตุ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้ก่อน.

[ เมถุนสังโยค ๗ ]

(ส่วนความที่สืลขาดเป็นต้น) ด้วยอำนาจแห่งเมถุนสังโยค ๗  
พึงทราบดังต่อไปนี้ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ (ในเมถุน  
สังโยคสูตรนั้น)ว่า

(๑) "ดูกรพราหมณ์ สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี ลางคนใน  
โลกนี้ ปฏิญญา (ตนว่า) เป็นพรหมจารีจริงๆ หาได้ร่วมประกอบ  
กิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงประกอบกันด้วยมาตุคามไม่เลย แต่ว่า  
ยังยินดีการลูบไล้ การขัดสี การให้อาบน้ำ การนวดพั้น แห่งมาตุคาม  
เขย็นดี ไคร่ใจ และถึงความปลื้มใจ ด้วยการบำเรอมีการลูบไล้  
เป็นต้นนั้น ดูกรพราหมณ์ แม้ความยินดีการบำเรอแห่งมาตุคามนี้  
นับเป็นความขาดก็ได้ ทะลุก็ได้ ค้างก็ได้ พร้อยก็ได้ แห่งพรหมจรรย์  
ของสมณพราหมณ์นั้น ดูกรพราหมณ์ สมณพราหมณ์นี้เรากล่าวว่า  
เขาประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ย่อม  
ไม่พ้นจากชาติขรามรณะ ฯ ล ฯ เราบอกได้ว่า เขาย่อมไม่พ้นไปจาก  
ทุกข์ได้เลย.

(๒) ดูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี  
ลางคนในโลกนี้ ปฏิญญา (ตนว่า) เป็นพรหมจารีจริงๆ หาได้ร่วม  
ประกอบกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึงประกอบกันกับด้วยมาตุคามไม่เลย  
ทั้งไม่ (ถึงกับ) ยินดีการลูบไล้ ฯ ล ฯ แห่งมาตุคาม แต่ว่ายังชกชี้

เล่นหัวสัพยอกกับมาตุคามอยู่ เขายินดีด้วยการซิกซี้เป็นต้นนั้น ฯ ล ฯ  
เราบอกได้ว่า เขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์ได้เลย.

(๓) คูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี  
นางคนในโลกนี้ ฯ ล ฯ หาได้ร่วมประกอบกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึง  
ประกอบกันด้วยมาตุคามไม่เลย ทั้งไม่ (ถึงกับ) ยินดีการลู่ได้  
 ฯ ล ฯ แห่งมาตุคาม ทั้งไม่ (ถึงกับ) ซิกซี้ เล่นหัว สัพยอกกับ  
มาตุคาม แต่ว่ายังเพ่ง ยังจ้องดูตามาตุคามด้วยตา (ของตน) เขา  
ยินดีด้วยการเพ่งดูนั้น ฯ ล ฯ เราบอกได้ว่า เขาย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์  
ได้เลย.

(๔) คูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี  
นางคนในโลกนี้ ฯ ล ฯ หาได้ร่วมประกอบกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึง  
ประกอบกันด้วยมาตุคามไม่เลย ทั้งไม่ (ถึงกับ) ยินดีการลู่ได้  
 ฯ ล ฯ แห่งมาตุคาม ทั้งไม่ (ถึงกับ) ดูตาแห่งมาตุคาม ฯ ล ฯ แต่ว่าพึงเลียงมาตุคาม  
หัวเราะ  
อยู่ก็ดี พุดอยู่ก็ดี ขับร้องอยู่ก็ดี ร้องให้อยู่ก็ดี ข้างนอกฝา หรือ  
ข้างนอกกำแพงก็ตาม เขายินดีด้วยเสียงนั้น ฯ ล ฯ เราบอกได้ว่า เขา  
ย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ได้เลย.

(๕) คูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี  
นางคนในโลกนี้ ฯ ล ฯ หาได้ร่วมประกอบกิริยาที่คนสองต่อสองจะพึง  
ประกอบกันด้วยมาตุคามไม่เลย ทั้งไม่ (ถึงกับ) ยินดีการลู่ได้  
 ฯ ล ฯ แห่งมาตุคาม ทั้งไม่ (ถึงกับ) ซิกซี้ ฯ ล ฯ กับมาตุคาม ทั้ง



ไม่ (ถึงกับ) จ้องดูตาแห่งมาตุคาม ฯ ล ฯ ทั้งไม่ (ถึงกับ) ฟังเสียง  
แห่งมาตุคาม ฯ ล ฯ ร้องให้อยู่ก็ดี ฯ ล ฯ แต่ว่ายังตามนึกถึงการที่  
เคยหัวเราะพูดจาเล่นหัวกับมาตุคาม ในกาลก่อน เขายินดีด้วยเรื่องเก่า  
นั้น ฯ ล ฯ เรบอกได้ว่า เขาย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ได้เลย.

(๖) ดูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี  
นางคนในโลกนี้ ฯ ล ฯ หาได้ร่วมประกอบกิจที่คนสองต่อสองจะพึง  
ประกอบกันด้วยมาตุคามไม่เลย ฯ ล ฯ ทั้งไม่ (ถึงกับ) ตามนึกถึง  
การที่เคยหัวเราะพูดจาเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน แต่ว่าเขาเห็น  
คฤหบดีก็ดี บุตรคฤหบดีก็ดี ผู้เฒ่าเฒ่าพร้อมพร้อมด้วยกามคุณ ๕ บำเรอ  
ตนอยู่ เขายินดีด้วยการบำเรอตนแห่งคฤหบดี หรือบุตรคฤหบดีนั้น  
 ฯ ล ฯ เรบอกได้ว่า เขาย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ได้เลย.

(๗) ดูกรพราหมณ์ อีกข้อหนึ่ง สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี  
นางคนในโลกนี้ ฯ ล ฯ หาได้ร่วมประกอบกิจที่คนสองต่อสองจะพึง  
ประกอบกันด้วยมาตุคามไม่เลย ฯ ล ฯ ทั้งไม่ (ถึงกับ) เห็นคฤหบดี  
หรือบุตรคฤหบดี ฯ ล ฯ บำเรอตนอยู่ ฯ ล ฯ แต่ว่าประพฤติพรหมจรรย์  
ปรารถนาเทวนิกายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ด้วยหวังว่า เราจักได้เป็นเทพเจ้า  
หรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง ด้วยศีลนี้ ด้วยตบะนี้ หรือด้วยพรหมจรรย์นี้  
ก็ดี เขายินดี ใคร่ใจ ถึงความปลื้มใจด้วยความเป็นเทวดานั้น ดูกร  
พราหมณ์ แม้ความยินดีด้วยการเป็นเทวดานี้ นับเป็นขาดก็ได้ ทะลุ  
ก็ได้ ค้างก็ได้ พร้อยก็ได้ แห่งพรหมจรรย์" ฉะนี้.

\* อภ. สดุดก. ๒๓/๕๖.

ความที่ศีลเป็นศีลขาดเป็นต้น พึงทราบของท่านสงเคราะห์ด้วยความแตก (แห่งสิกขาบท) ซึ่งมีลาภเป็นต้นเหตุประการ ๑ ด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการ ๑ ดังกล่าวมานี้.

[ ความผ่องแผ้วแห่งศีล ]

ส่วนความที่ศีลเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความไม่แตกแห่งสิกขาบททั้งหลายโดยประการทั้งปวงประการ ๑ ด้วยการทำคืนซึ่งสิกขาบททั้งหลายที่พึงทำคืนได้อันแตกแล้วประการ ๑ ด้วยความไม่มีเมถุนสังโยค ๗ ประการ ๑ ด้วยความดีอื่นอีก คือด้วยความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปกรรมทั้งหลายเช่น โกธะ อุปนาหะ มัถะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาถะยะ ถัมภะ สारัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ เป็นต้นประการ ๑ ด้วยความบังเกิดแห่งคุณทั้งหลาย มีอัปปิจจตา สันตุฏฐิตา และสัลเลขตาเป็นต้นประการ ๑

จริงอยู่ ศีลเหล่าใดแม้ไม่แตกเพื่อต้องการลาภเป็นต้นก็ดี แม้แตกด้วยโทษคือความประมาทแต่ทำคืนแล้วก็ดี อันเมถุนสังโยคหรือบาปกรรมมีโกธะและอุปนาหะเป็นต้น ไม่เข้ามาทำลายเสียก็ดี ศีลเหล่านั้นท่านเรียกว่าอัมมัททะ (ไม่ขาด) อัจฉิตะ (ไม่ทะลุ) อสพละ (ไม่ค้าง) อกัมมาสะ (ไม่พริ้ว) โดยประการทั้งปวง และศีลเหล่านั้นแหละ ชื่อว่ากุชิสสะ เพราะกระทำความเป็นไท ชื่อวิญญูปัตตะ เพราะความเป็นศีลอันวิญญูสรรเสริญ ชื่ออปราหมัญญะ เพราะความเป็นศีลอันคณหาไม่แตะต้อง และเป็นสมาธิสังวัตตนิกะ

เพราะยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้เป็นไปโดยง่าย ๆ เพราะเหตุ นั้น ความเป็นสติไม่ขาดเป็นต้นนี้ พึงทราบว่าเป็นความผ่องแผ้วแห่งสติเหล่านั้น ก็แลความผ่องแผ้วนี้ นั้น ย่อมสำเร็จด้วยอาการ ๒ คือ ด้วยการเห็นโทษแห่งศีลวิบัติ ๑ ด้วยการเห็นอานิสงส์แห่งศีลสมบัติ ๑

[ โทษแห่งศีลวิบัติ ]

ในอาการ ๒ อย่างนั้น โทษแห่งศีลวิบัติพึงเห็นตามนัยแห่งพระสูตร อันมีคำขึ้นต้นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งศีลวิบัติของภิกษุผู้ทุศีล ๕ อย่างนี้" ดังนี้ นัยหนึ่ง อีกนัยหนึ่งบุคคลผู้ทุศีล เพราะความทุศีลเป็นต้นเหตุ ย่อมไม่เป็นที่ชอบใจของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ที่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายไม่พึงพำสอน ต้องทุกข์ใจในเพราะคำติเตียนความทุศีล (ของตน) ต้องร้อนใจในเพราะคำสรรเสริญ (คนอื่น) ผู้มีศีลทั้งหลาย ก็แลเพราะความเป็นผู้ทุศีลนั้น เขาย่อมเป็นผู้มีผิวพรรณหมอง อนึ่ง นับว่าเป็นผู้มีสัมผัสหยาบ เพราะนำอบายทุกข์มาให้แก่คนทั้งหลายที่เอาเยี่ยงอย่างเขาตลอดกาลนาน นับว่าเป็นผู้มีราคาถูก เพราะทำความไม่มีผลมากแก่ทายกทั้งหลายผู้ที่ตนรับไทยธรรม (ของเขา) มา จุจผ้าป่านดิบซึ่งเป็นผ้ามีสีทรม สัมผัสหยาบและราคาถูกฉะนั้น" เป็นคนชำระ (ให้บริสุทธิ์) ได้ยาก เหมือน

๑. อจ. ปญจก. ๒๒/๒๘๑.

๒. ความที่เปรียบคนทุศีลด้วยผ้าป่านดิบมีโทษ ๓ ประการนี้ กล่าวตามนัยสูตรที่ (๕๓๕) ๑๐๐ ในติกังคุดตร หน้า ๓๑๓ คำ "สาณสาณโก วยิ" จึงเป็นอุปมาแห่งบททั้ง ๓ (คือ ทุพฺพณฺโณ ทุภฺขสมฺมุสฺโส อปฺปคฺโค).

หลุมคูที่หมักหมมมานาน (ยากที่จะชำระให้สะอาด) ฉะนั้น เป็นผู้  
คลาดจากประโยชน์ทั้งสอง เหมือนค้อนฟันเศษ (ที่ไฟไหม้ทั้งสอง  
ข้าง ตรงกลางเปื้อนคู ใช้ประโยชน์ไม่ได้ทั้งในป่าและในบ้าน)  
ฉะนั้น แม้ปัญญาความเป็นภิกษุ ก็ไม่เป็นภิกษุอยู่นั่นเอง เหมือน  
ลาที่เดินตามฝูงโค (แม้ร้องอย่างโค ก็ไม่เป็นโคอยู่นั่นเอง) ฉะนั้น  
เป็นผู้หวาดอยู่เนื่องนิตย์ เหมือนคนมีเวรต่อคนทั่วไป เป็นคนไม่ควร  
อยู่ร่วมด้วย เหมือนซากศพ แม้ประกอบด้วยคุณสมบัติเป็นต้น ก็  
ไม่ควรแก่การบูชาของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เหมือนไฟในป่าช้า  
ไม่ควรแก่การบูชาของพวกพราหมณ์ เป็นคนอาภัพในการบรรลุลูกพิเศษ  
เหมือนคนตาบอดอาภัพในการเห็นรูป เป็นผู้ไร้ความหวังในพระสัท-  
ธรรม เหมือนเด็กจันทาลไม่มีหวังในราชสมบัติ แม้สำคัญตนว่ามีสุข  
ก็เชื่อว่าเป็นคนมีทุกข์อยู่นั่นเอง เพราะความเป็นผู้มีส่วนแห่งทุกข์ที่ตรัส  
ไว้ในอัครกัณฑ์ปริยาย.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเห็นกรรมและวิบากชัด โดย  
อาการทั้งปวง เมื่อจะทรงแสดงทุกข์อันเผ็ดร้อน มีความยินดีในสุข  
ดังจะกล่าวเป็นปัจจัย ซึ่งด้วยเหตุเพียงแต่นี้ก็ถึง สามารถยังความร้อน  
ไหม้แห่งหทัยให้เกิดขึ้น แล้วยังการกระอักโลหิตอุ่น ๆ<sup>๒</sup> ให้เป็นไป แก่  
คนทุศีลทั้งหลาย ผู้มีจิตกำหนดด้วยยินดีความสุขในการบริโภคเบญจ-  
กามคุณ และในสามิยกรรม (ที่คนอื่นทำ) มีการไหว้ การแสดง

๑. ความขื่อนี้ กล่าวตามนัยพระสูตรที่ (๕๕) จตุกกัฏฐตร หน้า ๑๒๔.

๒. ไทยพูดว่า เลือดสด ๆ ความก็ได้อัน เพราะเลือดสด ๆ มันก็ขมอุ่น.

ความนับถือเป็นต้น จึงตรัส (อัคคิขันธปริยาย) ว่า

(๑) "ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายเห็นหรือไม่ ซึ่งกองไฟใหญ่ อันใหม่ลุกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่โน้น" ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า "(เห็น) อย่างนั้นพระเจ้าข้า" ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญ ความข้อนั้นเป็นไฉน ข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งกอด หรือเข้าไปนอนกอด ซึ่งกองไฟใหญ่อันลุกเป็นเปลวโชติช่วงอยู่โน้นก็ดี ข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งเกล้า หรือเข้าไปนอนเกล้าซึ่งนางกษัตริย์ นางพราหมณ์ หรือนาง คฤหบดี ผู้มีฝ่ามือและฝ่าเท้านุ่มเหมือนปุยพุดนั้นก็ดี สองข้อนี้ข้อไหน เล่าหนอประเสริฐกว่ากัน?" ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ ผู้เจริญ ข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งเกล้าหรือเข้าไปนอนเกล้านางกษัตริย์ นางพราหมณ์ หรือนางคฤหบดี นั้นแหละประเสริฐกว่า ข้อที่บุคคล พึงเข้าไปนั่งกอดหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ ฯลฯ โน้น เป็น ทุกข์ พระเจ้าข้า" พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจะบอกท่านทั้งหลายให้ทราบ โดยข้อที่บุคคลพึงเข้าไปนั่งกอดหรือ เข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ ฯลฯ โน้นนั้นแหละประเสริฐกว่า สำหรับ ภิกษุผู้ทุศีล มีธรรมลามก มีสมาจารไม่สะอาดที่พึงระลึกถึงด้วยความ รังเกียจ มีการทำงานช้อนเร้น ไม่ใช่สมณะแต่ปฏิบัติญาว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารีแต่ปฏิบัติญาว่าเป็นพรหมจารี เป็นคนในเน่า เปียกขึ้น รกเรื้อ (ด้วยกิเลส) ข้อนั้นเพราะเหตุไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะ ภิกษุนั้นพึงถึงตายหรือทุกข์ปางตาย เพราะเหตุเข้าไปนั่งกอดหรือเข้าไป นอนกอดกองไฟใหญ่นั้น (ก็จริง) แต่เพราะกายแตกตายไปจะพึงเข้า

ถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะข้อนั้นเป็นปัจจัยหามิได้เลย ภิกษุทั้งหลาย ส่วนข้อที่บุคคลผู้ทุศีล มีธรรมลามก มีสมาจารไม่สะอาด ที่พึงระลึกถึงความรังเกียจ มีภาระงานช้อนเร้น ไม่ใช่สมณะ แต่ปฏิบัติว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารี แต่ปฏิบัติว่าเป็นพรหมจารี เป็นคนเน่าใน เปียกชื้น รกเรื้อ (ด้วยกิเลส) นั้น พึงเข้าไปนั่งเกล้า หรือเข้าไปนอนเกล้านางกษัตริย์ ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้อนั้นย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์ เพื่อทุกข์แก่เขาตลอดกาลนาน เพราะกายแตกตายไป เขาย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก" ดังนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงทุกข์มีการบริโภคมกคุณ ๕ อันเนื่องด้วยสตรีเป็นปัจจัย ด้วยอุปมากองเพลิงอย่างนี้แล้ว จึงทรงแสดงทุกข์ อันมีการอภิวาท การทำอัญชลี การบริโภคมจีวร บิณฑบาตเตียงตั้งและวิหารเป็นปัจจัย ด้วยอุปมาด้วยเชือกพันด้วยขนหางสัตว์ หอกอันคม แผ่นเหล็ก ก้อนเหล็ก เติงเหล็กหรือตั้งเหล็ก และหม้อเหล็กเหล่านี้ โดยทำนองเดียวกันนั้นว่า

(๒) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง เอาเชือกที่พันด้วยขนหางสัตว์อย่างเขม็ง พันแข่งทั้งสองแล้วชักสีไปมา เชือกนั้นพึงตัดผิวนั่ง ครั้นตัดผิวนั่งแล้ว พึงตัดหนัง ครั้นตัดหนังแล้วพึงตัดเนื้อ ครั้นตัดเนื้อแล้วพึงตัดเส้นเอ็น ครั้นตัดเส้นเอ็นแล้วพึงตัดกระดูก ครั้นตัดกระดูกแล้วพึงจดเยื่อในกระดูก (กับ) ข้อที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงยินดีการอภิวาท ของกษัตริยมหาศาล

\* อภ. สดุดก. ๒๓/๑๒๕.

พราหมณมหาศาล หรือคฤหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่า  
เล่าหนอ ฯ ล ฯ

(๓) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร  
ข้อที่บุรุษมีกำลังประหารเอาที่กลางอก ด้วยหอกอันคมที่ชะโลมด้วย  
น้ำมัน (กับ) ข้อที่ภิกษุทุศีลพึงยินดีการทำอัญชลี ของกษัตริยมหาศาล  
พราหมณมหาศาล คฤหบดีมหาศาล อย่างไหนจะประเสริฐกว่า  
เล่าหนอ ฯ ล ฯ

(๔) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อ  
ที่บุรุษมีกำลัง เอาแผ่นเหล็กที่ร้อนแดงเป็นแสงช่วงเข้าหุ้มกาย (กับ)  
ข้อที่ภิกษุทุศีลพึงบริโภคน้ำจืดที่เขาถวายด้วยศรัทธา ของกษัตริยมหาศาล  
ฯ ล ฯ อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ฯ ล ฯ

(๕) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร  
ข้อที่บุรุษมีกำลัง เอาเข็มเหล็กที่ร้อนแดงเป็นแสงช่วง จัดปากแล้ว  
ยัดก้อนโลหะที่ร้อนแดงเป็นแสงช่วงเข้าไปในปาก ก้อนโลหะร้อนนั้น  
ไหม้ทั้งริมฝีปาก ทั้งปาก ทั้งลิ้น ทั้งลำคอ ทั้งท้อง พาเอาทั้งไส้ใหญ่  
ทั้งไส้เล็กของเขาออกไปทางทวารส่วนภายใต้ (กับ) ข้อที่ภิกษุทุศีล  
พึงบริโภคน้ำจืดที่เขาถวายด้วยศรัทธา ของกษัตริยมหาศาล ฯ ล ฯ  
อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ฯ ล ฯ

(๖) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร  
ข้อที่บุรุษมีกำลัง จับที่ศีรษะก็ดี จับที่คอก็ดี (กค) ให้นั่งลงไปก็ดี

ให้นอนลงไปก็ดี ตรงเตียงเหล็กหรือตั้งเหล็กที่ร้อนแดงเป็นแสงช่วง (กับ) ข้อที่ภิกษุทุศีลพึงบริโภคเตียงหรือตั้งที่เขาถวายด้วยศรัทธา ของ กษัตริยมหาศาล ฯ ล ฯ อย่างไหนจะประเสริฐกว่าเล่าหนอ ฯ ล ฯ

(๗) ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญความนั้นอย่างไร ข้อที่บุรุษมีกำลัง พึงจับเท้าขึ้นศีรษะลง แล้วซัดลงไปในหม้อโลหะ ที่ร้อนแดงเป็นแสงช่วง เขาถูกด้ามเคียวพล่านเป็นฟอง ลางที่ลอยขึ้น ลางที่จมลงไป ลางที่ลอยขวางไป อยู่ในหม้อโลหะนั้น (กับ) ข้อที่ภิกษุ ทุศีลบริโภควิหารที่เขาถวายด้วยศรัทธา ของกษัตริยมหาศาล ฯ ล ฯ อย่างไหนประเสริฐกว่าเล่าหนอ ฯ ล ฯ เขาย่อมถึง ฯ ล ฯ" ดังนี้

เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบการเห็นโทษในเพราะศีลวิบัติ ด้วยการพิจารณาโดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า

"ความสุข ของคนผู้มีศีลอันทำลายแล้ว ไม่ละ  
กามสุขอันมีผลเป็นทุกข์เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์เพราะ  
กอดกองไฟ จักมีแต่ไหน

สุขในอันยินดีการกราบไหว้ จักมีแก่คนมีศีล-  
วิบัติ ผู้มีอันจะต้องรับทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์อันเกิดแต่  
การดีด้วยเชื่อคนหางสัตว์อันเหนียวไฉนเล่า

สุขในการยินดีอัญชลีกรรมแห่งคนผู้มีศรัทธา  
ทั้งหลาย ซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์อันประมาณยิ่งกว่า  
ทุกข์อันเกิดแต่การประหารด้วยหอก จักมีแก่คนผู้  
ไม่มีศีลอะไรได้



ความสุขในการบริโภควรรณของคน (ทูล) ผู้  
ไม่สำรวมแล้ว จะต้องเสวยสัมผัสแห่งแผ่นเหล็ก  
อันร้อนในนรก สิ้นกาลนาน จักมีอะไร

บิณฑบาตแม้มีรสอร่อย ก็เปรียบด้วยยาพิษอัน  
แรงกล้า สำหรับคนไม่มีศีลผู้จะต้องกลืนก้อนเหล็ก  
อันร้อน สิ้นราตรีนาน

การบริโภคเตี้ยและตั้ง แม้เขาสมมติกันว่า  
เป็นสุข แต่ก็ทุกข์สำหรับคนไม่มีศีลผู้จะต้อง  
ถูกทุกข์ (อันเกิดแต่การบริโภค) เตี้ยและตั้ง  
เหล็กอันร้อนเบียดเบียนเอาตลอดกาลนาน

ความยินดีในการอยู่อาศัยในวิหารที่เขาให้ด้วย  
ศรัทธาอะไร จักมีแก่คนทูลผู้จะต้องตกอยู่กลาง  
หม้อเหล็กอันร้อน

พระผู้เป็นครูของโลก เมื่อจะทรงติคนทูล ตรัส  
ว่า 'เป็นคนมีสมาจารที่พึงระลึกถึงความ  
รังเกียจ ว่าเป็นคนรกรื้อ (ด้วยหยากเยื่อคือกิเลส)  
ว่าเป็นคนเปื่อยขึ้น (ด้วยน้ำคือกิเลส) ว่าเป็นคน  
ลามก และว่าเป็นคนเน่าใน' ดังนี้ นาคชีวิตของ  
คนทูลนั้น ผู้เป็นคนไม่มีปัญญา ทรงเพศสมณชน  
แต่ไม่ใช่สมณะ นาคตนซึ่งถูกกันถูกขูดออกไป

สัตว์บุรุษทั้งหลายผู้มีศีลในโลกนี้ ย่อมหลีกเลี่ยง

ทูลลิดไฉย ดุคคนผู้รักสวยทั้งหลายหลีกคูล หลีก  
ซากศพ ชีวิตของคนทูลลิดนั้น (จะมีประโยชน์)  
อะไร

คนทูลลิดนั้นเป็นผู้ไม่พ้นจากภัยทั้งปวง แต่เป็น  
ผู้พ้นจากอริคมสุข (สุขอันเกิดแต่มรรคผล) ทั้ง  
หมด เขาปิดประตูสวรรค์เสียดสนิท ขึ้นสู่ทางอบาย  
ไปฉิบ

คนอื่น ใครเล่าจะเป็นวัตถุแห่งความสงสารของ  
ชนผู้มักสงสาร เสมอด้วยคนทูลลิด

โทษแห่งความเป็นผู้ทูลลิดมีมากอย่างดังกล่าวมา  
ฉะนี้"

การเห็นอนิสงส์ในสิลสมบัติ ฟังทราบโดยนัยตรงกันข้ามจาก  
ประการที่กล่าวแล้ว

อีกนัยหนึ่ง

ศีลของภิกษุใดหมดมลทินดี การทรงบาตร  
และจีวรของภิกษุนั้น ย่อมเป็นที่น่าเลื่อมใส  
บรรพชาของเธอก็มีผล

หทัยของภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์ ย่อมไม่หยั่ง  
ลงสู่ภยมีความคติเตียนตนเองเป็นต้น ดุจพระ  
อาทิตย์ไม่ลงสู่ความมืดฉะนั้น

ภิกษุเมื่องามในตโปวัน ย่อมงามด้วยความ

ถึงพร้อมแห่งศีล ดูพระจันทร์เมื่องามในท้องฟ้า

ย่อมงามด้วยความถึงพร้อมแห่งรัศมีฉะนั้น

แม้กลิ่นกายของภิกษุผู้มีศีล ยังทำความ  
ชื่นบานแม้แก่เทวดาทั้งหลาย จะกล่าวไยในกลิ่น  
ศีลเล่า กลิ่นแห่งศีลย่อมครอบงำสมบัติแห่งคันธ-  
ชาติทั้งปวง ฟุ้งไปทั่วทิศทิศมิได้ติดขัด

สักการะเมื่อน้อยอันทายกทำแล้วในท่านผู้มีศีล  
ย่อมเป็นการมีผลมาก เพราะฉะนั้นผู้มีศีลจึงเป็น  
ดูภาชนะ (รองรับ) เครื่องบูชาและสักการะ

อาสวะทั้งหลายอันเป็นไปในทิฏฐิธรรม\* ย่อม  
ไม่เบียดเบียนท่านผู้มีศีล ผู้มีศีลย่อมชูดรากแห่ง  
ทุกข์อันเป็นไปในสัมปรายภาพเสียได้

สมบัติใดในมนุษย์ และสมบัติใดในเทวดา  
สมบัติทั้งสองนั้น เมื่อผู้มีศีลถึงพร้อมปรารถนาอยู่  
มิใช่เป็นสิ่งที่จะพึงได้ยากเลย อนึ่ง ใจของผู้มีศีล  
ถึงพร้อม ย่อมแล่นไปสู่พระนิพพานสมบัติ อัน  
เป็นสมบัติที่สงบระงับสุดยอดเป็นแท้

บัณฑิตพึงแสดงอานิสงส์อันมีอาการต่างๆ เป็น  
อันมาก ในศีลซึ่งเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง ด้วย  
ประการฉะนี้แล.

\* ท่านหมายเอาความมัวหมองต่าง ๆ เช่นถูกจองจำทำโทษในปัจจุบันชาติ.

เพราะเมื่อแสดงอยู่อย่างนี้ จิตใจย่อมจะหวาดแต่สืลวิบัติแล้ว  
น้อมไปสู่สืลสมบัติ เพราะฉะนั้น ภิกษุเห็นโทษแห่งสืลวิบัตินี้ และ  
อานิสงส์แห่งสืลสมบัตินี้ ดังกล่าวแล้ว พึงยังสืลให้ผ่องแผ้วด้วยความ  
เอื้อเพื่อทุกประการ เทอญ.

ก็แลสืลในวิสุทธิธรรมรคที่ทรงแสดงด้วย मुख คือ สืล สมาธิ ปัญญา  
เป็นอันได้แสดงบริบูรณ์แล้ว ด้วยพระคาถา (บาทต้น) นี้ว่า สืล  
ปติฏฺฐาย นโร สปลฺลฺโย เพียงเท่านั้นเป็นอันดับแรก

ปริเฉทที่ ๑ ชื่อสืลนิเทศ

ในปกรณวิเสสชื่อวิสุทธิธรรมรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน  
ดังนี้

รุดงคนิเทศ

เพราะเหตุที่พระโยคีผู้มีสืลอันสมาทานแล้ว ควรทำการสมา-  
ทานรุดงค์ (ต่อไป) ด้วยเมื่อทำอย่างนั้น สืลของเขามีมลทินอันล้าง  
แล้วด้วยน้ำคือคุณมีความมักน้อย และความสันโดษ ความขัดเกลา  
ความสงัด ความไม่สังสม (กองกิเลส) ความปรารภความเพียร  
และความเป็นผู้เลี้ยงง่ายเป็นต้น ก็จักเป็นสืลบริสุทธิดี และข้อวัตร  
ทั้งหลายของเธอก็จักถึงพร้อมด้วย ผู้มีสมาจารทั้งปวงบริสุทธิด้วยคุณ  
คือสืลและพรตอันหาโทษมิได้ดังนี้แล้ว จักเป็นผู้ชื่อว่าตั้งอยู่ในอริยวงศ์

(ประเพณีของพระอริยเจ้า) ๓ ข้อ อันเป็นวงศ์เก่า ควรบรรลุลอริยวงศ์  
ข้อคำรบ ๔ กล่าวคือความเป็นผู้มีภavanaเป็นที่มายินดีได้ เพราะ  
เหตุ นั้น เราจักเริ่มธุดงค์กถา ณ บัดนี้ เพื่อยังคุณทั้งหลายมีความ  
มักน้อยสันโดษเป็นอาทิ อันเป็นเหตุพองแผ้วแห่งศีลมีประการดังกล่าว  
แล้วให้ถึงพร้อมต่อไป แท้จริง ธุดงค์ (ถึง) ๑๓ ข้อ พระผู้มี  
พระภาคเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้สำหรับกุลบุตรทั้งหลาย ผู้สละโลกามิสได้  
ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต ใครจะยังอนุโลมปฏิบัติให้สำเร็จอย่างเดียว  
ธุดงค์ ๑๓ นี้ คืออะไรบ้าง คือ

๑. ปิงสุกฺคฺลิกังคะ      องค์แห่งภิกษุผู้มีการทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล  
เป็นปกติ
๒. เตจฺจิริกังคะ      องค์แห่งภิกษุผู้มีการทรงไว้ซึ่งไตรจีวร  
เป็นปกติ
๓. ปิณฑปาติกังคะ      องค์แห่งภิกษุผู้มีการเที่ยวไปบิณฑบาต  
เป็นปกติ
๔. สปาทานจาริกังคะ      องค์แห่งภิกษุผู้มีการเที่ยวไปตามลำดับ  
เรือนเป็นปกติ
๕. เอกาสนิกังคะ      องค์แห่งภิกษุผู้มีการฉัน ณ อาสนะเดียว  
เป็นปกติ
๖. ปัตตปิณฑิกัง      องค์แห่งภิกษุผู้มีอันถือเอาก้อนข้าวใน  
บาตรเป็นปกติ

๗. ขลุ่ปัจฉิมกัฏฐังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ
๘. อารัญญกัฏฐังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ
๙. รุกขมูลกัฏฐังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่โคนไม้เป็นปกติ
๑๐. อัปโภกาสิกัฏฐังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในที่แจ้งเป็นปกติ
๑๑. โสสานิกัฏฐังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นปกติ
๑๒. ยถาสันถติกัฏฐังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในเสนาสนะตาม  
ที่ท่านจัดให้เป็นปกติ
๑๓. เนสัชชีกัฏฐังคะ องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ด้วยความนั่งเป็น  
ปกติ.

วินิจฉัยตรงค่านั้น ฟังทราบโดยอรรถ

(แห่งคำ) ๑ โดยปกิณณกะมีลักษณะเป็นต้น ๑

โดยการสมาทาน ๑ โดยวิธี (ปฏิบัติ) ๑ โดย

ประเภท ๑ โดยความแตกแยก ๑ โดยอานิสงส์

แห่งตรงค่านั้น ๑ โดยกุสสติกะ ๑ โดย

จำแนกศัพท์ มีฐตศัพท์เป็นต้น ๑ โดยย่อและ

โดยพิสดารอีก ๑

[ วินิจฉัยโดยอรรถ ]

ในบททั้งหลายเหล่านั้น จะวินิจฉัยโดยอรรถก่อน ฝ่ายใดเป็นคูกอง  
ฝุ่นในที่นั้น ๆ ด้วยอรรถว่าสูงขึ้น เพราะวางอยู่บนกองฝุ่น ในที่  
ทั้งหลายมีตรอกและป่าช้าและกองหยากเยื่อเป็นคูดินที่ใดที่หนึ่ง เพราะ

ฉะนั้น ผ้านั้นจึงชื่อว่า ปิงสุกุล (ผ้าดุกองฝุ่น) อีกนัยหนึ่ง ผ้าชื่อว่า ปิงสุกุล เพราะไปสู่ภาวะแห่งผ้าอันบุคคลเกลียด อธิบายว่า ถึงความเป็นผ้าที่เขาเกลียด คุงฝุ่น การทรงไว้ซึ่งผ้าปิงสุกุลที่มีค่าไขอันได้แล้ว อย่างนั้น ชื่อ ปิงสุกุล ความทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า ปิงสุกุลิกะ องค์แห่งภิกษุปิงสุกุลิกะ ชื่อว่า ปิงสุกุลิกังคะ. เหตุ ท่านเรียกว่า องค์. เพราะฉะนั้นพึงทราบ ว่า คำว่า องค์ นั้น เป็นชื่อของการสมทาน ซึ่งเป็นเหตุแห่งความเป็น ปิงสุกุลิกะแห่งภิกษุนั้น.

โดยนัยเดียวกันนี้ (การทรง) ไตรจีวร กล่าวคือ สังฆาฏิ อดตราสงค์ อันตราวาสก เป็นปกติแห่งภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่าไตรจีริกะ องค์แห่งภิกษุไตรจีริกะ ชื่อว่า ไตรจีริกังคะ.

ก็การตกแห่งก้อนอามิสกล่าวคือภิกษุณันแล ชื่อว่าบิณฑบาต อีกนัยหนึ่ง การตกลงแห่งก้อนข้าวอันชนเหล่าอื่นให้แล้วนั้นแล ชื่อว่า บิณฑบาต มีคำอธิบายว่า การตกลงในบาตรแห่งก้อนข้าวที่คนอื่นให้. ภิกษุใดแสวงหา คือ การเข้าไปสู่ตระกูลนั้น ๆ แสวงหาซึ่งบิณฑบาต นั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า บิณฑปาติกะ (ผู้แสวงหาบิณฑบาต) อีกอย่างหนึ่ง การตกไปเพื่อก้อนข้าวเป็นวัตรของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่าบิณฑปาติ. คำว่าตกไป (ในที่นี้) หมายความว่า เทียวไป. บิณฑปาตินั่นเอง ชื่อว่าบิณฑปาติกะ องค์แห่งภิกษุ

\* มหาฐีกว่า ปิงสุกุลธารณ เป็น ปิงสุกุล ไปนั้น เพราะลบพทหลัง (คือ ธารณ) และ คำว่า ปิงสุกุล แปลกันว่า "ผ้าดุกองฝุ่น" ก็มี.

ปิตทปาติกะ ชื่อว่า ปิตทปาติกังคะ (องค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไป  
เพื่อก่อนข้าวเป็นวัตร)

การขาดตอน เรียกว่า ทานะ ความปราศจากทานะ ชื่อว่า  
อปทานะ อธิบายว่า ความไม่ขาดตอน การเที่ยวใดเป็นไปกับด้วย  
อปทานะ การเที่ยวนั้น ชื่อว่า สปทานะ อธิบายว่า เที่ยวไปเว้น  
จากการขาดตอน คือ เที่ยวไปตามลำดับเรือน ความเที่ยวเป็นไป  
กับด้วยความปราศจากการขาดตอนนี้ เป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุฉะนั้น  
ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า สปทานจารี สปทานจารีนั่นแลเป็นสปทานจาริกะ  
องค์แห่งภิกษุสปทานจาริกะนั้น ชื่อว่า สปทานจาริกังคะ.

การฉัน ณ อาสนะเดียว ชื่อ เอกาสนะ การฉัน ณ อาสนะ  
เดียวนั้น เป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุฉะนั้น จึงชื่อว่า เอกาสนิกะ  
องค์แห่งภิกษุเอกาสนิกะนั้น ชื่อว่า เอกาสนิกังคะ.

ก่อนข้าวจำเพาะในบาตรใบเดียวแท้ๆ เพราะห้ามในภาชนะที่ ๒  
ชื่อว่า ปิตตปิณฑะ (การถือเอาปิตตปิณฑะนั้น ก็ชื่อว่าปิตตปิณฑะ)\*  
เพราะบัดนี้\* ทำความหมายแห่งปิตตปิณฑะ ใน (อรรถคือ) การถือ  
เอาก่อนข้าวจำเพาะในบาตร การถือเอาก่อนข้าวจำเพาะในบาตร  
เป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุฉะนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า ปิตตปิณฑิกะ (ผู้มีการ

๑. อิทั เป็นวิเสสณะของศัพท์ประกอบ คำ ปัจจัย (ที่ใช้เป็นนาม) ก็ได้ ?

๒. ความในวงเล็บนี้เติมลงไว้เพราะเข้าใจว่าปาฐะตก โดยเทียบกับตอนแก้ขลุปัจจัยกัตติกังคะ  
ซึ่งท่านดำเนินความแบบเดียวกันคือ ตสฺส ปจฺจกตฺตสฺส โภชนํ ปจฺจกตฺตํ ตอนนี้ก็ควรจะมี  
ปาฐะว่า ตสฺส ปิตตปิณฑสฺส ทณฺณํ ปิตตปิณฑํ ความจึงต่อกันดี ดังแปลไว้แล้ว.

๓. อิทานิ นี้ ชัดเชิงอยู่ ถ้าแก้เป็น ตสฺมี เหมือนอย่างตอนล่างก็จะดี.



ถือเอาก้อนข้าวในบาตรเป็นปกติ) องค์แห่งภิกษุปัตตปิณฑิกะนั้น ชื่อว่า ปัตตปิณฑิกังคะ.

คำว่า ขลุ เป็นนิบาตในอรรถปฏิเสธ ภักตร์ที่ภิกษุเป็นผู้ห้าม (ภักตร์) แล้วได้มาในภายหลัง ชื่อว่า ปิจฉาภักตร์ การฉนปิจฉาภักตร์นั้น ก็ชื่อว่า ปิจฉาภักตร์ เพราะทำความหมายแห่งปิจฉาภักตร์ ใน (อรรถคือ) การฉนปิจฉาภักตร์นั้น การฉนปิจฉาภักตร์เป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้น จึงชื่อว่าปิจฉาภักตร์ติกะ (ผู้มีการฉนปิจฉาภักตร์เป็นปกติ) ภิกษุไม่เป็นผู้มีการฉนปิจฉาภักตร์เป็นปกติ ชื่อว่า ขลุปิจฉาภักตร์ติกะ คำว่า ปิจฉาภักตร์นี้ เป็นชื่อแห่งการฉนอดิริตตะโกชนะ ที่ห้ามด้วยอำนาจการสมาทาน\* แต่ในอรรถถกกล่าวว่ "นกตัวหนึ่ง ชื่อ ขลุ นกนั้นคาบเอาผลไม้ (ผลหนึ่ง) ได้แล้ว กรันผลไม้ นั้น (บังเอิญ) ตกไปเสีย ย่อมไม่กินผลไม้ อื่นอีก (ในวันนั้น) ภิกษุนี้ก็เป็นเช่นนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า ขลุปิจฉาภักตร์ติกะ (ผู้มีอันไม่ฉนปิจฉาภักตร์เป็นปกติเหมือนนกขลุ)" องค์แห่งภิกษุขลุปิจฉาภักตร์ติกะนั้น ชื่อว่า ขลุปิจฉาภักตร์ติกกังคะ.

การเข้าไปอยู่ในป่า ชื่อว่า อรัญญะ การเข้าไปอยู่ป่านั้น เป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่าอรัญญิกะ (ผู้มีการเข้าไปอยู่ในป่าเป็นปกติ) องค์แห่งภิกษุอรัญญิกะนั้น ชื่อว่า อรัญญิกังคะ.

การเข้าไปอยู่ที่โคนไม้ ชื่อ รุกขมุล การเข้าไปอยู่ที่โคนไม้นั้นเป็น

๑. หมายความว่า ไม่ใช่ห้ามด้วยสิกขาบท แต่ห้ามตามที่ภิกษุสมาทานธุตงค์ข้อนี้.

๒. อรรถถกชื่ออะไร ?

๓. ขลุติ เอโก สกุโณ เอโก ตรงนี้ชวนให้น่าแปลว่า "ชนิดหนึ่ง" แต่ถ้าประสงค์จะให้แปลอย่างนั้น เหตุไรท่านจึงไม่ใช่ โยโกจิ เล่า.

ปกติของภิกษุ นั้น เหตุ นั้น ภิกษุ นั้น จึงชื่อว่า รุกขมุทิกะ องค์แห่ง  
ภิกษุ รุกขมุทิกะ นั้น ชื่อว่า รุกขมุทิกังคะ. นัยแม่ในอัปโกกาสิกังคะ  
และโสทานิกังคะก็คือนัยนี้.

เสนาสนะที่ลาดไว้แล้วอย่างไรวินั้นแล ชื่อว่า ยถาสันถะ คำว่า  
ยถาสันถะนี้ เป็นชื่อแห่งเสนาสนะที่เสนาสนปัญญาปะกะจีให้ที่แรก  
อย่างนี้ว่า "อิทํ ตฺยํ ปาปุณฺณํ" (เสนาสนะนี้ย่อมถึงแก่ท่าน)  
ความอยู่ในเสนาสนะที่ลาดไว้แล้วอย่างไรวินั้น เป็นปกติของภิกษุ นั้น  
เหตุ นั้น ภิกษุ นั้น จึงชื่อว่า ยถาสันถิกะ องค์แห่งภิกษุ ยถาสันถิกะ  
นั้น ชื่อว่า ยถาสันถิกังคะ.

การทิ้งคนอนเสย (สำเร็จอิริยาบถ) อยู่ด้วยการนั่ง เป็น  
ปกติของภิกษุ นั้น เหตุ นั้น ภิกษุ นั้น ชื่อว่า เนสัชชิกะ องค์แห่ง  
ภิกษุ เนสัชชิกะ นั้น ชื่อว่า เนสัชชิกังคะ.

ก้องค์เหล่านี้ทั้งหมดชื่อว่า รุกงค์ เหตุเป็นองค์แห่งภิกษุ  
ชื่อว่า รุกะ เพราะความเป็นผู้กำจัดกิเลสได้ด้วยการสมาทานนั้น ๆ. อีก  
อย่างหนึ่ง ชื่อว่า รุกงค์ เพราะมีญาณที่ได้ไวยหารว่า รุกะ เหตุเป็น  
เครื่องกำจัดกิเลสเป็นองค์. อีกนัยหนึ่ง องค์เหล่านี้ชื่อว่า รุกะ เพราะ  
กำจัดกรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลายได้ด้วย เป็นองค์แห่งความปฏิบัติด้วย  
เหตุ นั้น จึงชื่อว่า รุกงค์.

ในบททั้งหลายเหล่านี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถดังกล่าวมา  
จะนี้ เป็นอันดับแรก

[ วินิจจยโดยลักษณะเป็นต้น ]

ก็ธุดงค์ทั้งหมดนี้ มีสมาทานเจตนาเป็นลักษณะ จริงอยู่แม้คำนี้ ท่านก็ได้กล่าวไว้ว่า "ผู้สมาทานได้แก่บุคคล ธรรมเครื่องสมาทาน ได้แก่จิตและเจตสิก สมาทานเจตนาเป็นตัวธุดงค์ สิ่งที่ห้ามคือวัตถุ." อนึ่ง ธุดงค์ทั้งหมดนั้นมีอันกำจัดการละโมภเป็นรศ มีอันปราศจากความโลเลเป็นเครื่องปรากฏ มีอริยธรรมมีความมักน้อยเป็นต้นเป็น ปทัฏฐาน. ในบทเหล่านั้น ฟังทราบวินิจจยโดยปณิณกะมีลักษณะ เป็นต้น ดังนี้.

[ วินิจจยโดยการสมาทาน และวิธี (ปฏิบัติ) เป็นต้น ]

ส่วนวินิจจยใน ๕ บท มีบทว่า โดยการสมาทานและวิธี (ปฏิบัติ) เป็นต้น ฟังทราบต่อไป :- ธุดงค์ทั้งหมดนั้น เมื่อพระผู้มี พระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ฟังสมาทานในสำนักของพระผู้มีพระภาค เจ้า เมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว ฟังสมาทานในสำนักของพระ มหาสาวก เมื่อพระมหาสาวกไม่มี ฟังสมาทานในสำนักพระชีนาสพ... พระอนาคามี...พระสกทาคามี...พระโสดาบัน...ภิกษุผู้ทรงไตรปิฎก ภิกษุผู้ทรงทวีปิฎก...ภิกษุผู้ทรงเอกปิฎก...พระเอกสังคีติกะ...พระอรรค- ถาจารย์ เมื่อพระอรรคถาจารย์นั้นไม่มี ฟังสมาทานในสำนักภิกษุ ผู้ทรงธุดงค์ แม้เมื่อท่านผู้ทรงธุดงค์ไม่มี ฟังกวาดลานพระเจดีย์แล้ว นั่งกระโหย่ง กล่าวสมาทานเหมือนอย่างกล่าวในสำนักของพระสัมมา- สัมพุทธเจ้าเกิด แม้ว่าสมาทานด้วยตนเองก็ใช้ได้เหมือนกัน. ก็แล

\* เอกสังคีติกะ มหาฐีกาว่า หมายเอาภิกษุผู้ทรงพระสูตรนิกาย ๑ ใน ๕ นิกาย.

ในการสมาทานด้วยตนเองก็ใช้ได้ นี่ ฟังเล่าเรื่องความมกน้อยในชุดงค์  
ของพระเถระผู้พี่แห่งพระเถระสองพี่น้องในเจติยบรรพต\* (เป็นนิทศนะ)  
นี้เป็นคำกล่าวโดยทั่วไปก่อน.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท  
ความแตก และอานิสงส์แห่งชุดงค์แต่ละข้อต่อไป :-

### ๑. ปิงสุกุลิกังคะ

[ การสมาทานปิงสุกุลิกังคะ ]

ก่อนอื่น ปิงสุกุลิกังคะ ย่อมเป็นอันสมาทานด้วยคำ ๒ คำนี้คำใด  
คำหนึ่ง ว่า **คหปติทานจิวร ปฏิภุจิปามิ** ข้าพเจ้างดผ้าอันเป็นของ  
คฤหบดีถวาย **ปิงสุกุลิกังคะ สมายิยามิ** ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของภิกษุ  
ผู้มีการทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ\* นี่เป็นการสมาทานในปิงสุกุลิกังคะ  
นี้ก่อน.

๑. มหาภูทิกได้เรื่องมาเล่าไว้ว่า พระเถระองค์นั้นถือเนสัชชิก ไม่มีใครรู้ว่าท่านถือ (เพราะ  
ท่านมกน้อย ไม่ให้ใครรู้?) วันหนึ่งตอนกลางคืน (ดึกแล้ว) พระเถระผู้น้อง (นอนอยู่?)  
มองไปเห็นท่านนั่งอยู่บนที่นอนด้วยแสงฟ้าแลบ จึงทักขึ้นว่าท่านถือเนสัชชิกหรือ (เมื่อมีคนเห็น  
เสียแล้ว) ก็เพราะความมกน้อยนั้นแหละ ท่านเลยเอนกายลงนอนในทันทีทันใดนั้น แล้วภายหลัง  
ได้โอกาส ท่านก็สมาทานด้วยตนเองถือใหม่ต่อไป (มกน้อยเช่นนี้จะเป็นอุชุปฏิปันโน หรือ?)

๒. ในคำสมาทาน ๒ คำนี้ มีปัญหาอยู่ ๒ ข้อ

ก. คำ คหปติทานจิวร แปลกอยู่ พบโดยมากมีแต่ คหปติจิวร ในที่นี้ท่านเดิม -  
ทาน - เข้ามาเพื่ออะไร มหาภูทิกท่านแย้งไว้ ดูเหมือนว่าดังนี้ ผ้าที่เจ้าของทอดไว้ด้วยประสงค์จะ  
ให้บรรพชิตมาชักเอาไป (อย่างผ้าป่าของเราทุกวันนี้?) ฟังเรียกคหปติจิวรได้ แต่ไม่เรียกคหปติ -  
ทานจิวร (เพราะคหปติทานจิวรหมายเอาจิวรที่เจ้าของนำมาประเคนด้วยมือ? เพราะฉะนั้นท่านจึง  
ประกอบ - ทาน - ไว้ด้วย เพื่อให้ต่างกับคหปติจิวร) เพื่ออนุโลมตามนัยภูทิกนี้ จึงแปลว่า "จิวร  
อันเป็นของคฤหบดีถวาย"

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในปัฏฐกัถังคะ ]

ก็ในบรรดาผ้า (ที่นับว่าเป็นผ้าปัฏฐกัถังคะ) คือ

๑. โสทานิกะ (ผ้าที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า)
๒. ปาปณิกะ (ผ้าที่เขาทิ้งอยู่ตามทางเข้าตลาด)
๓. รติยโจพะ (ผ้าที่ทิ้งอยู่ตามตรอก)
๔. สังการโจพะ (ผ้าที่เขาทิ้งอยู่ในกองหยากเยื่อ)
๕. โสตติยะ (ผ้าที่เขาใช้เช็ดกรรมลทินแล้วทิ้ง)
๖. นหานโจพะ (ผ้าที่เขาผลัดอาบนํ้ามนต์แล้วทิ้ง)
๗. ติตถโจพะ (ผ้าที่เขาทิ้งอยู่ตามท่าน้ำ)
๘. กตปัจจาคตะ (ผ้าที่เขาทิ้งไปป่าช้ากลับมาแล้วทิ้ง)
๙. อักกิทัทธะ (ผ้าถูกไฟไหม้แล้วทิ้ง)
๑๐. โภขายิตะ (ผ้าที่โคเคี้ยวแล้วเขาทิ้ง)
๑๑. อุปจิกขายิตะ (ผ้าปลวกกัดแล้วเขาทิ้ง)
๑๒. อุนทुरขายิตะ (ผ้าหนูกัดแล้วเขาทิ้ง)
๑๓. อันตัจฉินนะ (ผ้าขาดริมแล้วเขาทิ้ง)
๑๔. ทสัจฉินนะ (ผ้าขาดชายแล้วเขาทิ้ง)

ข. มหาอุกาท่านแต่งปัญหาสอดเข้ามาว่า การสมาทานด้วยการใช้คำสมาทานตรง ๆ (สมาธิยามิ) ย่อมสำเร็จเป็นการสมาทานโดยไม่มีปัญหา แต่การใช้คำปฏิเสธ (ปฏิเสธปาติ) จะเป็นอันสมาทานอย่างไรกัน ? แล้วท่านก็ตอบของท่านเองว่า เป็นได้เพราะความถึงกัน เช่นเมื่อพูดว่าเทวทัตไม่บริโภคอาหารกลางวัน ความก็บังไปว่าเขาบริโภคกลางคืนนะซิ เพราะเว้นอาหารเสียหมดแล้ว ร่างกายของเขาจะอยู่ไปได้หรือ ดังนั้นใด แม้ในการสมาทานนี้ก็ฉันทันนั้น เมื่อกล่าวปฏิเสธหปติทานจิวร ความก็แล่นไปถึงว่า ถ้าเช่นนั้นเธอก็ถือเอาจิวรอย่างอื่นนะซิ เพราะว่า จะบวชอยู่โดยไม่มีจิวรนั้นไม่ได้ด้วยเอง.

๑๕. ธชาหฏฐะ (ผ้าที่เขายกเป็นธงแล้วทิ้งไว้)  
๑๖. อุปจีวระ (ผ้าที่เขาห่มจอมปลวกทำพิธีกรรมแล้วทิ้งไว้)  
๑๗. สมณจีวระ (ผ้าของภิกษุด้วยกัน)  
๑๘. อาภิสกิกะ (ผ้าที่เขาทิ้ง ๆ ไว้ในที่ราชาภิเษก)  
๑๙. อิทิมยะ (ผ้าสำเร็จด้วยฤทธิ์)  
๒๐. ปันถกะ (ผ้าที่ตกอยู่ตามหนทางไม่ปรากฏเจ้าของ)  
๒๑. วาตาหฏฐะ (ผ้าที่ลมหอบไปไม่มีเจ้าของติดตาม)  
๒๒. เทวทัตติยะ (ผ้าที่เทวดาถวาย)  
๒๓. สามุททิสยะ (ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นฝั่ง)

เหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่ง พระโยคีผู้มีธุดงค์อันได้สมาทานอย่างนั้นแล้ว ฟังถือเอามาฉีกเนื้อผ้าเปื่อยทิ้งเสีย ชักเนื้อผ้าที่ยังเหนียวทำเป็นจีวร เปลื้องคฤหบดีจีวรผืนเก่าแล้วใช้เถิด.

บรรดาผ้าเหล่านั้น ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า ชื่อว่า โสสานิกะ ผ้าที่ตกอยู่ที่ทางเข้าตลาด ชื่อว่า ปาปณิกะ ผ้าที่เหล่าชนผู้ต้องการบุญ ห้างลงตามตรอก ทางช่องหน้าต่าง ชื่อว่า รติยโจพะ ท่อนผ้าที่เขาทิ้งที่กองหยากเยื่อ ชื่อว่า สังการโจพะ ผ้าที่เขาเช็ดกรรมลทินแล้วทิ้ง ชื่อว่า โสตติยะ เล่ากันว่า มารดาของตีสสอำมาตย์ให้ใช้ผ้ามีราคานับแสนเช็ดกรรมลทินแล้วให้ทิ้งไว้ที่ทางเดินชื่อตาลเวฬี ด้วยประสงค์ว่าภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรทั้งหลายจักถือเอา ภิกษุทั้งหลายถือเอา

(ผ้านั้น) เพื่อ (ปะจิรว) ที่ชำระเท่านั้น\* คนทั้งหลายที่พวกหมอผี  
ให้อาบน้ำดำเกล้าแล้ว (ผลัด) ทิ้งผ้าอันใดไป ด้วยสำคัญว่า ผ้า  
(ที่ผลัด) นั้น เป็นกาลกัณฐี ผ้า (ที่เขาผลัดทิ้งไป) นั้น ชื่อ  
นหานโจพะ ผ้าเก่าๆ ที่เขาทิ้งไว้ตามท่าอาบน้ำ ชื่อว่า ติตถโจพะ  
คนทั้งหลายที่ไปป่าช้ากลับมาอาบน้ำแล้วทิ้งผ้าใดเสีย ผ้านั้นชื่อว่า  
คตปัจจาตะ ผ้าที่ถูกไฟไหม้บางส่วน ชื่อว่า อักคิทัทตะ คน  
ทั้งหลายย่อมทิ้งผ้าที่ไฟไหม้นั้นเสียเหมือนกัน ผ้า (๕ อย่าง) มี  
ผ้าที่ชื่อว่าโคขายตะเป็นต้น ชัดอยู่แล้ว แม้ผ้าเช่นนั้นๆ คนทั้งหลาย  
ย่อมทิ้งเสียเหมือนกัน ผ้าที่คนทั้งหลายเมื่อจะขึ้นเรือผูกเป็นธงไว้  
แล้วจึงขึ้นไป ชื่อว่า ธชาหฎะ ภิกษุจะถือเอาผ้านั้นเมื่อสุดสายตาคน  
เหล่านั้นไปก็ควร แม้ผ้าที่เขาผูกเป็นธงปักไว้ในยฺหัทธุมิ เมื่อทหาร  
ทั้งสองฝ่ายไปแล้ว ภิกษุจะถือเอาผ้านั้นก็ควร ผ้าที่เขาห่มจอมปลวก  
ทำพิธีกรรม ชื่อว่า อุปะจิรวะ ผ้าเป็นของภิกษุด้วยกัน ชื่อว่า  
สมณจิรวะ ผ้าที่เขาทิ้งไว้ในสถานที่ราชาภิเษก ชื่อว่า อาภิเสกิกะ  
จิรวของเอหิภิกษุ ชื่อว่า อิทธิมยะ ผ้าที่ตกอยู่ในระหว่างทาง ชื่อ

\* ชินฺนกุญฺจนตุณฺณว ก็น่ามีคำไหนที่จะแปลว่า "ปะ" ได้ แต่เห็นว่าความบ่งไปทางนั้น  
ก็ต้องแปลเอาความไปอย่างนั้น หากว่าแปลอย่างนี้เป็นถูก ก็ยังมีปัญหาคิดต่อไปว่า เพราะเหตุไร  
ภิกษุผู้ถือเอาผ้านั้นไป จึงไม่ใช่ผ้านั้นทำจิรว ใช้เพียงเป็นผ้าสำหรับปะจิรวเท่านั้น เหตุน่าจะเป็น  
ดังนี้

ก. ผ้าผืนนั้นนับเป็นผ้าบังสุกุลก็จริง แต่เราแพงนัก ทำเป็นจิรวแล้วจะทำไมสนใจ  
และอาจถูกขโมยโดยง่ายด้วย

ข. ผ้าผืนนั้นขนาดไม่พอทำจิรว จะไปแสวงหาผ้าราคาเป็นแสนอย่างนั้นมาเพิ่มเติม  
ได้ทีไหนง่าย ๆ เล่า จึงป่วยการที่จะเก็บรอไว้ ใช้ประโยชน์อย่างอื่นเสียดีกว่า.

ปันถิกะ ก็ผ้าใดตกลงเพราะความหลงลืมสติแห่งเจ้าของ ผ้านั้นภิกษุ  
ควรรักษาไว้ชั่วหน่อยหนึ่งแล้วจึงถือเอา ผ้าที่ลมหัดไปตกในที่ไกล  
ชื่อว่า วาตาทฎะ ก็ภิกษุ เมื่อไม่เห็นเจ้าของ จะถือเอาผ้านั้นก็ควร  
ผ้าที่เทวดาถวาย ดุจผ้าที่เทวดาถวายแก่พระอนุรุทธเถระฉะนั้น  
ชื่อว่า เทวทัตติยะ ผ้าที่คลื่นทะเลซัดขึ้นบก ชื่อ สามุททियะ

ส่วนผ้าใดที่ทายกกล่าวคำว่า **สงฺฆสฺส เทม** (ข้าพเจ้าทั้งหลาย  
ถวายแก่สงฆ์) ถวายก็ดี ที่ภิกษุผู้เที่ยวไปภิกขาผ้าได้มาก็ดี ผ้านั้น  
ไม่เป็นผ้าบังสุกุล. แม้ในผ้าที่ภิกษุด้วยกันให้ ผ้าใดที่จิวรภษกะแจก  
ให้ตามลำดับพรรษาก็ดี จิวรประจำเสนาสนะก็ดี ผ้านั้นก็ไม่เป็นผ้า  
บังสุกุล. ผ้าที่จิวรภษกะไม่ได้แจกให้เท่านั้น จึงเป็นผ้าบังสุกุล. แม้  
ในผ้าบังสุกุลชนิดนั้น ผ้าใดที่ทายกทอดไว้แทบเท้าของภิกษุ (รูปหนึ่ง)  
แต่ภิกษุนั้น (ถือเอาไป) วางถวายในมือของปึงสุกุลิกภิกษุ (อีก  
ทอดหนึ่ง) ผ้านั้น ชื่อว่า เอกโตสุทธิกะ (บริสุทธีสองฝ่ายเดียว)  
ผ้าใดที่ทายกวางถวายในมือของภิกษุ (รูปหนึ่ง) แล้วภิกษุนั้น  
(นำไป) ทอดไว้แทบเท้า (ของปึงสุกุลิกภิกษุ) แม้ผ้านั้นก็เป็น  
เอกโตสุทธิกะ ผ้าใดที่ทั้งทายกก็ทอดไว้แทบเท้าของภิกษุ (รูปหนึ่ง)  
ทั้งภิกษุนั้นก็ถวาย (แก่ปึงสุกุลิกภิกษุ) โดยวิธีอย่างเดียวกัน ผ้านั้น  
จึงเป็นอุกโตสุทธิกะ (บริสุทธีสองฝ่าย) ผ้าใดที่ภิกษุได้มาเพราะ  
(ทายก) วาง (ถวาย) ในมือ แล้วภิกษุนั้นก็ (นำไป) วาง

\* เสนาสนจิวร มหาฐีกาขยายความว่า ทายกสร้างเสนาสนะขึ้นแล้ว ถวายจิวรไว้สำหรับ  
เสนาสนะด้วย โดยเจาะจงไว้ให้เฉพาะภิกษุที่มาอยู่ในเสนาสนะนั้นใช้



(ถวายเป็นมือ) (ของปิงสุกติกภิกขุ) เหมือนกัน ผ่านนั้นชื่อว่า  
จิวร (บังสุกุล) อย่างไม่อุกฤษฏ์. ปิงสุกติกภิกขุรู้ความต่างแห่งผ้า  
บังสุกุลนี้อย่างนี้แล้วจึงควรใช้จิวรแล นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) ใน  
ปิงสุกติกังคะนี้.

[ ประเภทแห่งปิงสุกติกภิกขุ ]

ส่วนประเภทพึงทราบดังต่อไปนี้ คือ ปิงสุกติกภิกขุมี ๓ จำพวก  
คือ ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ๑ ผู้ถืออย่างกลาง ๑ ผู้ถืออย่างเพลลา ๑ ใน  
๓ จำพวกนั้น ผู้ถือเอาแต่ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าเท่านั้น ชื่อว่า เป็นผู้ถือ  
อย่างอุกฤษฏ์ ผู้ถือเอาจิวรที่ผู้ปรารธนาบุญทอดไว้ด้วยคิดว่าบรรพชิต  
จักถือเอา ดังนี้ ชื่อว่าผู้ถืออย่างกลาง ผู้ถือเอาผ้าที่เขาวางถวาย  
แทบเท้า ชื่อว่าผู้ถืออย่างเพลลา.

[ ความแตกแห่งปิงสุกติกังคะ ]

จุดประสงค์ของปิงสุกติกภิกขุ ๓ จำพวกนั้น จำพวกใดจำพวกหนึ่ง  
ก็ตาม ย่อมแตกในขณะที่เธอยินดีผ้าที่พวกภคฤหัสถ์ถวายตามความชอบ  
ใจพอใจของตน นี่เป็นความแตกในปิงสุกติกังคะนี้.

[ อานิสงส์แห่งปิงสุกติกังคะ ]

ส่วนอานิสงส์พึงทราบดังต่อไปนี้ (คือ) (๑) เกิดมีความปฏิบัติ  
ที่สมควรแก่นิสัย ตามพระบาลี (บอกอนุศาสน์) ชื่อว่า บรรพชา  
อาศัยบังสุกุลจิวร (๒) ได้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ข้อที่ ๑ (๓) ไม่ต้อง  
ลำบากเพราะการรักษา (๔) ไม่เป็นผู้มีความเป็นไปเกี่ยวเกาะกับ

ผู้อื่น (๕) ไม่มีความกลัวเพราะโจรภัย (๖) ไม่มีค้นหาในการ  
บริโภค (๗) มีบริจารเป็นสมณสาธูป (๘) มีปัจจัยตามที่พระ-  
ผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้ว่า เป็นของเล็กน้อยด้วย เป็นของหา  
ได้ง่ายด้วย เป็นของหาโทษมิได้ด้วย\* (๙) เป็นผู้นำเลื่อมใส (๑๐)  
ธุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้นอันวยผล<sup>๒</sup> (๑๑) สัมมาปฏิบัติเพิ่มพูน  
ขึ้น (๑๒) ทำให้ประชุมชนผู้เกิดในภายหลังได้ทิฏฐานุกติ.

[ คาถาสรูป ]

ภิกษุผู้ดำรง ทรงแฝงบังสุกุล เพื่อกำจัดการ  
และเสนามาร ย่อมงาม ดังกษัตริย์ผู้ทรงสวมเกราะ  
แล้วงามสง่าอยู่ในที่รบฉะนั้น ผ้าบังสุกุลใด แต่  
องค์พระผู้เป็นครูของโลกยังทรงละผ้าอย่างดี ๆ มี  
ผ้ากาฐีเป็นต้นเสียแล้วมาทรงใช้ ใครจะไม่พึงใช้  
ผ้าบังสุกุลนั้น (โดยเสด็จ) เล่า เพราะเหตุนั้นแล  
ภิกษุเมื่อระลึกถึงคำปฏิญญาของตน\* พึงเป็นผู้ยินดี  
ในผ้าบังสุกุล อันอนุกุลแก่การบำเพ็ญเพียร เทอญ.

นี่เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความ  
แตก และอานิสงส์ในปึงสุกุลิกังคะ เป็นอันดับแรก.

๑. อจ. จดกก. ๒๐/๓๔.

๒. ธุตธรรม มี ๕ คือ อปฺปิจฺจตา สนฺตุฏฺฐิตา สลฺเลขตา ปวิเวกตา อิทฺมตฺถิตา (ดูตอนแก้  
ธุตธรรม วิสุทธิธรรมรค หน้า ๑๐๑).

๓. ท่านหมายถึงคำรับ "อาม ภนฺเต" ของภิกษุใหม่ เมื่อพระอนุสาสนาจารย์บอกอนุสาสน์จบ  
ในโรงอุปสมบท

## ๒. เตจวิรังกะ

[ การสมาทานเตจวิรังกะ ]

ก็เตจวิรังกะอันเป็นลำดับแห่งปิงสุกติกังคะนั้น ย่อมเป็นอันสมาทานด้วยคำ ๒ นี้ คำใดคำหนึ่งว่า จตุตถจิวรี ปฏิกุจิปามิ ข้าพเจ้างดผ้าจิวรีผืนที่ ๔ เตจวิรังกุค สมายิยามิ ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีอันทรงผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ ดังนี้.

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในเตจวิรังกะ ]

ก็เตจวิรังกิภิกษุนั้น ได้ผ้าสำหรับทำจิวรมาแล้ว ยังไม่อาจจะทำ เพราะไม่สบายเสียดสี ยังไม่ได้กะก็ดี เครื่องอุปกรณ์มีเต็มเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งยังไม่พร้อมก็ดี ตราบใด พึงเก็บไว้ได้ ตราบนั้น. โทษเพราะการเก็บไว้เป็นปัจจัยหาไม่ แต่ว่าจำเดิมแต่กาลที่ย้อมแล้ว จะเก็บไว้ไม่ควร (ถ้าเก็บไว้) เธอจะได้ชื่อว่าเป็นรูดงคโจรไป นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) ในเตจวิรังกะนั้น.

[ ประเภทแห่งเตจวิรังกิภิกษุ ]

ว่าโดยประเภท แม้ภิกษุเตจวิรังกะนี้ก็มี ๓ จำพวก ใน ๓ จำพวกนั้น ท่านผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ในเวลาข้อมผ้า พึงข้อมอันตราวาสกหรืออุตตราสงค์ (ผืนใดผืนหนึ่ง) ก่อน (เมื่ออุตตราสงค์แห่งแล้ว) พึงห่มอุตตราสงค์นั้นแล้วจึงข้อมสังฆาฏิ แต่จะนุ่งสังฆาฏิไม่ควร นี่เป็นวัตร

ในเสนาสนะชายบ้าน สำหรับภิกษุเตจิวรีกะนั้น. ส่วนผู้เป็นอารัญญิกะ จะชักซ้อม ๒ ผืนในคราวเดียวกันก็ได้ แต่พึงนั่งอยู่ใกล้ๆ (ผ้า) พอ ที่เห็นว่าใครๆ มา สามารถจะชักผ้ากาสาละ (ที่ตากอยู่) มาคลุมตัว ได้ทัน. ส่วนสำหรับท่านผู้ถือกลางอย่าง ตามปกติ ผ้ากาสาละสำหรับ (ยืมใช้ในเวลา) ย้อมผ้าในโรงย้อมมีอยู่ นุ่งหรือห่มผ้า (สำหรับยืม ใช้) นั้นแล้ว ทำรชนกรรม (การย้อมผ้าของตน) ก็ควร. สำหรับ ผู้ถืออย่างเพลา จะนุ่งหรือห่มจีวรของภิกษุผู้ชอบพอกันแล้วทำรชน- กรรมก็ควร แม้ผ้าปูนอนอันเป็นของมีอยู่ในเสนาสนะนั้น ก็ควรแก่ เธอ แต่จะรักษาไว้ (ใช้เป็นนิจไป) ไม่ควร จะ (ยืม) ใช้แม้จีวร ของภิกษุผู้ชอบพอกันในระหว่างๆ ย่อมไม่ควร. ก็แลภิกษุเตจิวรีกะ จะมีผ้าผืนที่ ๔ เพิ่มขึ้นก็ได้แต่เพียงอย่างเดียว แต่ผ้าอังสะนั้น กว้าง ประมาณคืบหนึ่ง ยาวประมาณสามศอกเท่านั้นจึงควร.

\* ฉบับสืบทอดและฉบับยุโรป ไม่มีคำปฏิเสธ การมีคำปฏิเสธ กับไม่มีคำปฏิเสธเป็นเรื่องสำคัญ อยู่ ควรจะวิจารณ์ดูบ้าง

โดยทางไวยากรณ์ น ศัพท์ ที่ปฏิเสธ วญฺญติ มักเรียงไว้ติดกับ วญฺญติ เป็น น วญฺญติ ดูในรูปของคณิตีเองก็เห็นอยู่เช่นนั้นเป็นแถวไป มาแปลกเพื่อนอยู่ตรงนี้แห่งเดียวเรียง น ไว้ต้น ประโยคที่เดียว - น สภาคภิกขุณฺ ๑ เป ๑ วญฺญติ ดังนี้

โดยทางความที่ควรจะเป็น การยืมใช้จีวรของภิกษุที่ชอบพอกันในเมื่อย้อมผ้าของตนนั้นเป็นการ ควรอยู่แล้ว ก็การชักซ้อมผ้านั้น ย่อมจะต้องทำเนืองๆ ไปหลายครั้งหลายหน การยืมผ้าเขา ผลัดก็จะต้องมีทุกครั้งนั่นเอง แม้จะยืมเขาใช้ครั้งไหนก็ครั้งก็ควรทุกครั้งไป ท่านจึงว่า อนฺตรนุ ตรา

ปริกฤษฺชติ วญฺญติ (ยืมเขา) ใช้ในระหว่างๆ (คือหลายครั้ง) ก็ควร ความน่าจะเป็นดังนี้ ไม่น่าจะว่า "ไม่ควร" เลย

โดยทางพยัญชนะ ศัพท์ อนฺตรนุตรา นั้นแหละ สนับสนุนความที่ว่ามัน คือ ไม่ได้ถือ สิทธิเป็นของตัวเอง ยืมเขาใช้เป็นระหว่างๆ เท่านั้น จึงว่าควร

[ ความแตกแห่งจิวิริกังคะ ]

ก็ชุดงค์ของภิกษุเตจิวิริกะทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมแตกในขณะที่  
ที่เขยยิดจิวิรผืนที่ ๔ นั้นแล นี่เป็นความแตกในจิวิริกังคะนี้.

[ อานิสงส์แห่งเตจิวิริกังคะ ]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ คือ คุณทั้งหลายเช่นที่จะกล่าวต่อไปนี้ ย่อม  
สำเร็จ (แก่ภิกษุเตจิวิริกะ) คือ (๑) ภิกษุเตจิวิริกะย่อมเป็นผู้  
สันโดษด้วยจิวิรแต่พอรักษากาย ด้วยความสันโดษนั้น (ไปข้างไหน)  
เธอถือเอา (จิวิรนั้น) ไปได้ คุณนวก (พาเอาแต่ปีกบินไป) ฉะนั้น  
(๒) มีกิจที่จะพึงปรารภกันน้อย (๓) เลิกการสะสมผ้า (๔) มีความ  
ประพฤติกเป็นคณเบาคี (๕) ละความละโมภในอติเรกจิวิรได้ (๖) ทำ  
ความพอใจในผ้าที่เป็นกัปปิยะ\* (๗) มีความประพฤติกชุกเกลากิเลส  
(๘) ชุตธรรมมีความมักน้อยเป็นต้นอำนวยผล (แก่เธอ) ดังนี้.

[ คาสาสรูป ]

พระโยคีผู้มีปัญญา รู้สคความสุขอันเกิดแต่  
สันโดษ จึงละตัณหาในผ้าที่เหลือเพื่อได้ เลิกการ  
สะสม (ผ้า) เป็นผู้ทรงไว้แต่ไตรจิวิร เพราะ  
เหตุฉนั้น พระโยคีผู้ประเสริฐ ปรารภนาจะเที่ยว  
ไปให้สะดวก พึงกระทำคามยินดีในชุดงค์ที่ท่าน

\* มหาภูิกาท่านขยายความว่า แม้ทรงอนุญาตผ้าไว้ตั้งหลายอย่าง เช่นผ้านิสิตนนะ ฯลฯ  
โดยที่ชุดผ้าบริวารโจล แต่ภิกษุเตจิวิริกะนี้ไม่ใช้ผ้าอื่น ๆ เลย ใช้อยู่แต่ผ้า ๓ ผืนเท่านั้น.

กำหนดด้วยจิวร (ไปข้างไหน) มีแต่ (ไตร)

จิวรไป คุณก็มีแต่ปีกละนั้นเกิด.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก  
และอานิสงส์ในเตจิวกังคะ.

### ๓. ปิณฑปาติกังคะ

[ การสมาทานปิณฑปาติกังคะ ]

แม้ปิณฑปาติกังคะก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใด  
คำหนึ่งว่า อติเรกลาภ ปฏิภุจิปามิ ข้าพเจ้าขอติเรกลาภ ปิณฑ-  
ปาติกังคัม สมาทियามิ ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของภิกษุผู้มีการเที่ยว  
บิณฑบาตเป็นปกติ.

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในปิณฑปาติกังคะ ]

ก็ปิณฑปาติภิกษุนั้น ไม่พึงยินดีภัต ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. สงฺฆภตุตฺ (ภัตรที่เขาถวายสงฆ์ทั่วไป)
๒. อุทฺเทสภตุตฺ (ภัตรที่เขาเจาะจงถวายเฉพาะตัว)
๓. นิมนฺตนํ (ภัตรในที่นิมนต์)
๔. สลากภตุตฺ (ภัตรที่ถวายโดยสลาก)
๕. ปกฺขิกํ (ภัตรถวายประจำปักษ์)
๖. อุโปสถิกํ (ภัตรถวายประจำวันอุโบสถ)

- ๗. ปาฏิปติก (ภัตตถวายประจำวันปาฏิบต)
- ๘. อาคนตุกตต (ภัตตเพื่อภิกษุอาคันตุกะ)
- ๙. คมิกกตต (ภัตตเพื่อภิกษุผู้เตรียมเดินทาง)
- ๑๐. คิลานกตต (ภัตตเพื่อภิกษุผู้อพาธ)
- ๑๑. คิลานุปฏจากกตต (ภัตตเพื่อผู้อุปัฏฐากภิกษุอาพาธ)
- ๑๒. วิหารกตต (ภัตตประจำวิหาร)
- ๑๓. ชุรกกตต (ภัตตประจำวิหาร)
- ๑๔. วารกตต (ภัตตที่เขาถวายโดยวาระ คือแบ่งเวรกันถวาย)

แต่ภัตตเหล่านี้ ถ้าทายกไม่ได้กล่าว (ออกชื่อ) โดยนัยเป็นต้นว่า "ขอท่านทั้งหลายจงรับสังฆภัตต" ดังนี้ (เป็นแต่) กล่าวว่า "ขอสงฆ์ จงรับภิกษาในเรือนของข้าพเจ้า" (หรือว่า) "แม้ท่านทั้งหลายจงรับภิกษา" ดังนี้แล้วถวายไซ้ ภัตตปาติกภิกษุจะยินดีภัตตเหล่านั้นก็ควร นิรามิสสลาก (สลากที่ไม่มีอมิส) แต่สงฆ์ก็ดี ภัตตที่เขาหุง (ถวาย)

๑. มหาฐีกาแก้ไ้วว่า "ชุรเคเหอว จเปตวา ทาดพุพกตต ชุรกกตต - ภัตตที่เขาพึงตั้งถวายที่เรือนใกล้เคียงนั้นแล ชื่อชุรภัตต" ถ้าแก้และแปลอย่างนี้ถูก ก็ยังจะต้องหาทางเข้าใจต่อไปอีกว่า ลักษณะการภัตตชนิดนี้เป็นอย่างไร อาจเป็นไปได้หรือไม่ว่า ผู้มีศรัทธามาปลูกบ้านอยู่ใกล้วัด เพื่อมีโอกาสทำบุญได้สะดวกๆ บ้านอย่างนี้เรียกว่าชุรเคหะ ท่านผู้มีศรัทธาเจ้าของบ้านนั้น จัดอาหารเตรียมไว้สำหรับภิกษุในวัดเป็นประจำ ท่านองค์ไหนเข้าไปเป็นไม่ผิดหวัง เรียกว่า ชุรภัตต? เพราะเข้าใจยากอย่างนี้ จึงมีผู้คิดว่าน่าจะเป็น ชุรกกตต ซึ่งแปลได้ง่ายๆ ว่าภัตตประจำ.

๒. นิรามิสสลากา มหาฐีกาท่านไม่วินิจฉัยว่าได้แก่อะไร เป็นแต่แนะนำอามติของเกจิอาจารย์มากล่าวไ้วว่า ลงท่านว่าได้แก่สลากของอย่างอื่นมิเกสัซเป็นต้น ลงท่านว่าได้แก่สลาก (ของกิน) ที่ไม่ใช่ชาวกาลิก ทั้งสองมตก็ลงลงกันว่า ไม่ใช่สลากภคันตนเอง จึงมีปัญหาวาเมื่อไม่ใช่ภัตต จะกล่าวในนิเทศนี้เพื่ออะไรเล่า คำข้างหลังที่กล่าวเป็นคู่กันก็ยืนยันอยู่ว่าเป็นภัตต

ในวิหารก็ดี ย่อมควรโดยแท้แล นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งปิตทปาติ-  
กิกษุนั้น.

[ ประเภทแห่งปิตทปาติกิกษุ ]

ส่วนว่าโดยประเภท แม้ปิตทปาติกิกษุนี้ก็มี ๓ จำพวก ใน  
๓ จำพวกนั้น ผู้ที่ถืออย่างอุกฤษฏ์ ย่อมรับรักษาที่ทายกนำมา (ถวาย  
จากเรือน) ข้างหน้าก็ได้ (จากเรือน) ข้างหลังก็ได้ ยืนที่ประตู  
บ้านหนึ่ง แม่เมื่อคน (บ้านอื่น ๆ มาขอ) รับบาตรก็ให้ รับรักษา  
ที่เขานำมาถวายในเวลากลับก็ได้ แต่ (เลิกบิณฑบาต) นั่งลงแล้ว  
ย่อมไม่รับรักษา (อีก) ในวันนั้น ผู้ถืออย่างกลาง แม้นั่งลงแล้ว  
ยังรับ (อีก) ในวันนั้น แต่ไม่รับ (นิมนต์) เพื่อฉันในวันพรุ่ง  
ผู้ถืออย่างเพลา ย่อมรับ (นิมนต์) เพื่อฉันในวันพรุ่งก็ได้ ในวัน  
ต่อไปก็ได้ ปิตทปาติกิกษุทั้ง ๒ ประเภทนั้น ย่อมไม่ได้ความสุข  
ในการอยู่โดยเสรี ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์เท่านั้นจึงได้ (ดัง) มีเรื่องเล่าว่า  
ในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง มี (การแสดงธรรมกล่าวด้วย) อริยวงศ์ ปิตท-  
ปาติกิกษุผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ กล่าวกะปิตทปาติกิกษุทั้ง ๒ ประเภทว่า  
'อาวุโส เรามาไปฟังธรรมกันเถิด' ในกิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งกล่าวว่า  
'ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้า (ติดขัดด้วย) คน ๆ หนึ่งนิมนต์ให้นั่ง (คอย)  
อีกรูปหนึ่งกล่าวว่า 'ท่านผู้เจริญ แม้ข้าพเจ้าก็ได้รับนิมนต์เพื่อฉันรักษา

(คือ วิหาร ปกุกตตมปิ) จึงน่าจะสันนิษฐานว่า กัฏฐที่ทางการสงฆ์ จัดแจกให้โดยสลา-  
กไม่นับเป็นสังฆกัฏฐและสลาภกัฏฐ เพราะไม่ใช่กัฏฐที่ชาวบ้านถวาย จึงควรแก่กิกษุปิตทปาติกะ ?

\* ปฏิกุมเน ลงมติว่า ที่โรงฉัน หอฉัน.



ในวันพรุ่งนี้ ของทายกคนหนึ่งไว้' ภิกษุทั้งสองรูปนั้นได้เสื่อมเสีย (ประโยชน์) ไป ด้วยประการอย่างนี้ ฝ่ายท่านผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ที่ยวบิณฑบาตแต่เช้า (ฉัน) แล้วก็ไป ได้เสวยธรรมรส.

[ ความแตกแห่งปณทปาติกังคะ ]

ก็รูปดั่งแม่ของปณทปาติกกิยทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่ ยินคือติเรกลาภมีสังฆภัตตรเป็นต้นนั้นแล นี่เป็นความแตกในปณท-  
ปาติกังคะนี้.

[ อานิสงส์แห่งปณทปาติกังคะ ]

ส่วนอานิสงส์มีดังต่อไปนี้ คือ (๑) เกิดมีความปฏิบัติที่สมควร แก่นิสัย ตามพระบาลี (บอกอนุศาสน์) ข้อนั้น บรรพชาอาศัยการ บริโภคข้าวที่แสวงหาด้วยกำลังแข็ง (๒) ได้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ข้อที่ ๒ (๓) ไม่เป็นผู้มีความเป็นไปเกี่ยวเกาะกับผู้อื่น (๔) มีปัจจัยตาม ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้ว่า เป็นของเล็กน้อยด้วย เป็นของ หาได้ง่ายด้วย เป็นของหาโทษมิได้ด้วย (๕) ย่ำยีความเกียจคร้าน เสียได้ (๖) มีอาชีพะบริสุทธิ์ (๗) ได้บำเพ็ญเสขิยปฏิบัติ (๘) ไม่ต้องเลี้ยงผู้อื่น (๙) ได้ทำความอนุเคราะห์ผู้อื่น (๑๐) ละ ฆาณะได้ (๑๑) ป้องกันตนหาในรสได้ (๑๒) ไม่ต้องอาบัติ เพราะคนโภชนสิกขาบท ปรมปรโภชนสิกขาบท และจาริตตสิกขาบท (๑๓) มีความประพฤติดมสมควรแก่ธุดธรรมทั้งหลาย มีความมักน้อย

เป็นต้น (๑๔) สัมมาปฏิบัติเพิ่มพูน (๑๕) ได้อนุเคราะห์ประชุมชน  
ผู้เกิดในภายหลัง.

## [ คาถาสรุป ]

นักพรตผู้สันโดษในโภชนะ คือ คำข้าว

อันตนแสวงหามาได้ด้วยกำลังแข็ง มีความเป็นอยู่

ไม่เกี่ยวเกาะกับคนอื่น ละความละโมภในอาหาร

เป็นพระ ๔ ทิศ<sup>๑</sup> บรรเทาความเกียจคร้านได้ อาชีวะ

ของเขาย่อมหมดจด เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้มี

ปัญญาดีไม่ควรดูหมิ่นภิกขาจาร.

ด้วยว่าเทวดาทั้งหลาย ย่อมใส่ใจต่อภิกษุผู้มี

การเที่ยวบิณฑบาตเป็นปกติ ผู้เลี้ยงตนเอง มิใช่

ผู้เลี้ยงคนอื่น มันคงอยู่เช่นนั้น ถ้าเธอเป็นผู้ไม่

มุ่งลาภและความสรรเสริญ ดังนี้แล.

๑. มหาภูติกายขยายความไว้บางข้อ ดังนี้

ข้ายึดความเกียจคร้านเสียได้ เพราะต้องอาศัยกำลังแข็งแสวงหาบิณฑบาตอยู่เป็นปกติ.

มีอาชีวะบริสุทธิ์ เพราะแสวงหาอาหารแบบแมลงภู่ ไม่ทำให้เกิดความชอกช้ำเสียหาย.

ได้บำเพ็ญเสขิยปฏิบัติ เพราะต้องเข้าสู่ละแวกบ้านอยู่เป็นนิจ.

ไม่ต้องเลี้ยงผู้อื่น เพราะรู้ประมาณในการรับ (คือรับมาแต่พอเลี้ยงตัวคนเดียว) และ  
เพราะไม่อยู่ระคนกับใคร จึงไม่มีใครที่จะต้องเลี้ยง.

ทำความอนุเคราะห์ผู้อื่น เพราะรับบิณฑบาตบ้านละนิดละหน่อย.

ละมานะได้ เพราะยอมเลี้ยงชีวิตด้วยวิธีอันต่ำต้อยที่สุด (คือเที่ยวบิณฑบาต).

ป้องกันค้นหาในรสได้ เพราะฉันอาหาร (สำ) รวม.

๒. มหาภูทิกอธิบายว่า จะอยู่ไหนก็อยู่ได้ จะไปไหนก็ไปได้ทั้ง ๔ ทิศ ไม่มีขัดข้อง (ด้วย  
เรื่องอาหารการกิน).

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก  
และอันสงฆ์ในปิตทปาติกังคะ.

#### ๔. สปัตทานจาริกังคะ

[ การสมาทานสปัตทานจาริกังคะ ]

แม้สปัตทานจาริกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใด  
คำหนึ่งว่า โสตุปฺปจาริ ปฏิกุจิปามิ ข้าพเจ้าจัดการเที่ยวโดยละโมบเสีย  
สปัตทานจาริกังคะ สมาธิยามิ ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มี  
อันเที่ยวไปตามลำดับเรือนเป็นปกติ ดังนี้.

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในสปัตทานจาริกังคะ ]

ก็สปัตทานจาริกภิกษุนั้น พึง (หยุด) ยืนที่ประตูบ้าน กำหนด  
ดูความปลอดภัยอันตราย (เสียก่อน) ในตรอกหรือบ้านใดมีอันตราย  
จะละตรอกหรือบ้านนั้นเสียแล้วไปตามตรอกหรือบ้านอื่นก็ควร เธอไม่ได้  
โภชนะสักน้อยหนึ่ง ที่ประตูเรือนใด หรือที่ตรอกใด หรือที่บ้านใด  
พึงทำความสัญญา (ความหมายว่า ที่นั้นไม่ใช่บ้าน) แล้วไปเสียใน  
ที่อื่นเถิด (แต่ถ้า) เธอได้โภชนะน้อยหนึ่งในที่ใด จะละที่นั้นไปยอม  
ไม่ควร ก็ภิกษุนี้น่าพึงเข้าไปก่อนเวลา (อาหาร) เพราะเมื่อทำเช่นนั้น  
เธอจึงจักอาจละที่ไม่ผาสุก แล้วไปในที่อื่นได้ (ทันเวลาอาหาร)  
ก็ถ้ามนุษย์ทั้งหลายกำลังถวายทานในวิหาร หรือมาในระหว่างทาง  
รับบาตรของเธอแล้วถวายบิณฑบาตแก่เธอ (เธอจะรับ) ก็ควร อนึ่ง

ภิกษุนี้แม้เมื่อเดินทาง พึ่งเที่ยว (บิณฑบาต) อย่าลวงเลยหมู่บ้าน ที่ไปถึงเข้าในเวลาภิกขาจารไปเสีย เธอจะไม่ได้อาหารเลย หรือได้นิดหนึ่งก็ตามในหมู่บ้านนั้น ก็พึ่งเที่ยวไปตามลำดับหมู่บ้านเถิด นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งสप्तทานจาริกังคะนั้น.

[ ประเภทแห่งสप्तทานจาริกภิกษุ ]

ส่วนว่าโดยประเภท แม้สप्तทานจาริกภิกษุนี้ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น พวกถืออย่างอุกฤษฏ์ย่อมไม่รับภิกษาที่เขานำมา (ถวายจากเรือน) ข้างหน้าก็ดี ภิกษาที่เขานำมา (ถวายจากเรือน) ข้างหลังก็ดี ภิกษาที่เขานำมาถวายในเวลากลับก็ดี แต่ (ยื่น) ที่ประตูบ้านหนึ่ง (เมื่อคนบ้านอื่นมาขอรับบาตร) ย่อมปล่อยบาตร (ให้เขารับไป) ได้<sup>๑</sup> จริงอยู่ ในรุดงค์ข้อนี้ ภิกษุ (ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์) เสมอ กับพระมหากัสสปเถระหาไม่ แม้กระนั้น ที่ปล่อยบาตรของพระเถระ ก็ยังปรากฏอยู่เหมือนกัน<sup>๒</sup> ภิกษุผู้ถือปานกลาง ย่อมรับภิกษาที่เขา นำมา (ถวายจากเรือน) ข้างหน้าหรือข้างหลังนั้นก็ได้ ที่เขานำมา (ถวาย) ในเวลากลับก็ได้ (ยื่น) ที่ประตูบ้านหนึ่ง (เมื่อคนบ้านอื่น

๑. นี่หมายเอาเมื่อเดินไปตามถนน เรือนที่ยังไปไม่ถึง เรียกว่าข้างหน้า ส่วนเรือนที่เลยมาแล้ว เรียกว่าข้างหลัง ถ้าวรับก็เป็นผิดลำดับ?

๒. ตรงนี้ ท่านว่าไว้ย่อเหลือเกิน เข้าใจว่าท่านจะสังเขปความมาจากนิเทศแห่งปัญจปาติกังคะปรทวาระ จตุวา ปตฺตํ คณฺหนฺตานุปฺปี เทติ นั้นเอง.

๓. มหาฐีกาว่า หมายเอาที่ๆ ท่านปล่อยบาตรให้สักกเทวราช ผู้นิรมิตองค์เป็นช่างทอหูกคอยขอรับบาตรท่านอยู่ที่ประตูเรือน (นิรมิต) ในถนนช่างหูก (เมืองราชคฤห์).

มาขอรับบาตร) ก็ปล่อยบาตร (ให้เขาออกไป) ได้ แต่ยอมไม่นั่งคอย  
ภิกษา โดยข้อที่ไม่นั่งคอยภิกษาอย่างนี้ ชื่อว่าอนุโลมตามภิกษุ  
ปัทมปาตีกะอย่างอุกฤษฏ์ ผู้ถืออย่างเพลา ย่อมนั่งคอย (ภิกษา)  
ในวันนั้นได้.

[ ความแตกแห่งสปทานจาริกังคะ ]

ก็รู้คงค์ของสปทานจาริกภิกษุทั้ง ๓ พวกนี้ แต่พอการเที่ยวไป  
ด้วยความละโมภเกิดขึ้นก็ยอมแตก นี่เป็นความแตกในสปทาน-  
จาริกังคะนี้.

[ อานิสงส์แห่งสปทานจาริกังคะ ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) เป็นผู้ใหม่ในตระกูลเป็นนิตย  
(๒) มีใจไม่ติดข้องดังดวงจันทร์ (๓) ละความตระหนี่ในตระกูล  
เสียได้ (๔) ได้อนุเคราะห์ (ทายก) สม่าเสมอกัน (๕) ไม่มีโทษ  
อันจะพึงมีแก่กุลูปภิกษุ (๖) ไม่ต้องจ้อง (ฟัง) คำขานชื่อ (ในการ  
นิมนต์) (๗) ไม่ต้องการด้วยการนำภิกษามาเฉพาะตัว (๘) มีความ  
ประพาศิสมควรแก่ธุตธรรม มีความมักน้อยเป็นต้น.

[ คาสาสรูป ]

สปทานจาริกภิกษุในศาสนานี้ ย่อมเป็นผู้มีใจ  
ไม่ติดข้องดังดวงจันทร์ เป็นผู้ใหม่ในตระกูล  
เป็นนิจ ไม่ตระหนี่ (ตระกูล) เป็นผู้อนุเคราะห์

ทายกทั้งปวงโดยสม่ำเสมอ กัน ปลอดภัยโทษ  
อันจะพึงมีแก่กุลปกกฤษ เพราะฉะนั้น กฤษผู้มี  
ปัญญา เมื่อหวังเที่ยวไปโดยเสรี พึงละความเที่ยว  
ไปโดยความละโมภเสีย เที่ยว (บิณฑบาต)  
ให้เป็นไปตามลำดับเรือน เทอญ.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ความแตก  
และอานิสงส์สัพทานจาริกังคะ.

#### ๕. เอกสนิกังคะ

[ การสมาทานเอกาสิกังคะ ]

แม้เอกาสิกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำ  
หนึ่งว่า นานาสโนหณ ปฏิกุขิปามิ ข้าพเจ้าจัดการนั้น ณ อาสนะต่าง  
เอกาสิกังคะ สมมติยามิ ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งกฤษผู้มีการนั้น  
ณ อาสนะเดียวเป็นปกติ.

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในเอกาสิกังคะ ]

ก็เอกาสิกฤษนั้น เมื่อจะนั่งในโรงนั้น อย่างนั่งที่เถรอาสน์  
พึงกำหนดอาสนะอันสมควร ว่าอาสนะนี้จักถึงแก่ตน แล้วจึงนั่ง ถ้า  
การนั้นของเธอค้างอยู่ อาจารย์หรืออุปัชฌาย์มา ลูกขึ้นทำวัตร ย่อม  
ควร ส่วนพระติปิฎกจูฬกยเถระกล่าวว่า อาสนะพึงรักษา หรือว่า  
การนั้นพึงรักษา (มิใช่ธุรงค์แตก) ก็ตาม แต่เพราะกฤษนี้เป็นผู้ฉ้น

ค้างอยู่แล้ว เพราะเหตุนั้น จงทำวัตรเถิด แต่อย่าฉันทโกชนะเลย  
ดังนี้ นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งเอกาสนิกิกษุณนั้น.

[ ประเภทแห่งเอกาสนิกิกษุ ]

ว่าโดยประเภท แม้เอกาสนิกิกษุนี้ก็มี ๓ พวก ใน ๓  
พวกนั้น ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ โภชนะจะน้อยหรือมากก็ตามเถิด  
เธอห้อยมือลงในโภชนะใด ย่อมไม่ได้เพื่อจะรับโภชนะอื่นจาก  
โภชนะนั้น แม้ถ้าคนทั้งหลายรู้ว่า พระเถระไม่ได้ฉันอะไร ๆ เลย<sup>๑</sup>

๑. ตรงนี้เข้าใจยากอยู่ ทั้งหมดนี้เป็นปัญหาสำหรับเอกาสนิกิกษุผู้ไปนั่งฉันในโรงฉัน ที่ท่าน  
ให้เลือนั่ง ณ อาสนะที่สมควรแก่ตน ก็เพื่อนั่งลงฉันแล้วจะได้ไม่ต้องลุก แต่ก็เกิดมีปัญห  
ขึ้นว่า กำลังฉันอยู่ พระอุปัชฌาย์หรือพระอาจารย์เข้ามาในโรงฉันจะทำอย่างไร ? ท่าน  
แนะว่า ลุกขึ้นทำวัตรนั้นแหละควร ท่านแนะถูก เพราะว่า ถ้าไม่ทำวัตรก็ต้องอาบัติทุกกฏ  
ด้วยอุปัชฌายวัตร อาจริวัตรนี้ มิได้มีที่ยกเว้นว่า ถ้าถือธุดงค์แล้วไม่ต้องทำ คราวนี้ก็มี  
ปัญหาต่อไปอีกว่า ลุกขึ้นทำวัตรแล้ว จะนั่งลงฉันต่อ ณ อาสนะเดิมได้หรือไม่ ท่านไม่  
กล่าวไว้ให้ชัด แต่ดูเป็นที่ว่า นั่งลงฉันต่อไปได้ ท่านจึงนำเอาวาทะของพระจุฬาลงกรณ์เถระ ซึ่ง  
เป็นคำแย้งมากล่าวไว้ในลำดับ

วาทะของพระจุฬาลงกรณ์เถระนั้น เมื่อได้ดูฎีกาประกอบแล้ว เข้าใจว่าท่านว่าดังนี้  
ตามที่มิมีมติเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งว่าการนั่งเป็นหลักในการรักษารูขุดงค์ข้อนี้ เพราะฉะนั้น นั่งลง  
แล้วต้องไม่ลุกจนกว่าจะฉันเสร็จ ฝ่ายหนึ่งว่า การฉันเป็นหลักในการรักษารูขุดงค์ ข้อนี้ เมื่อ  
ไม่เป็นโอกาสที่จะฉันก็ลุกได้ แล้วมาฉันต่อให้อิ่มในมือเดียวนั้น ส่วนพระจุฬาลงกรณ์ท่านว่า การ  
ที่ฉันค้างอยู่แล้วลุกขึ้นทำวัตรเช่นนั้น จะถือการนั่งเป็นหลักลุกขึ้นเสียแล้ว จะถือการฉันเป็น  
หลักก็ฉันแล้ว จะถือเอาการทำวัตรมาเป็นข้อยกเว้นก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้น เมื่อจะรักษารูขุดงค์  
ก็อย่าฉันทอีกเลย จงทำวัตรให้บริบูรณ์เถิด.

๒. ท่านผู้ชำระปกรณ์วิสุทธิธรรมรคท่านว่า ความประโยชน์ในคัมภีร์ฉบับอื่น ๆ ไม่มี น ปฏิเสธ  
ถ้าเช่นนั้น ความที่จะเป็นว่า คนทั้งหลายรู้ว่าพระเถระได้ฉันอาหารน้อยเดียว จึงนำเกสขมา  
ถวายให้ฉันเพิ่มเติม ?

แล้วนำเกสขมีเนยใสเป็นต้นมา (ถวายเป็น) เนยใสเป็นต้นนั้นย่อมควร  
เพื่อ (บริโภคเป็น) เกสขเท่านั้น ไม่ควรเพื่อ (บริโภคเป็น) อาหาร  
ผู้ถืออย่างกลาง ย่อมได้เพื่อจะรับโภชนะอื่น ครอบงำที่ภักตรในบาตร  
ยังไม่หมดไป ด้วยว่าภิกษุนี้ชื่อว่า โภชนปริยัตติก (ผู้มีโภชนะ  
เป็นที่สุด) ภิกษุผู้ถืออย่างเพลา ย่อมได้เพื่อจะฉนครอบงำที่ยัง  
ไม่ลุกจากอาสนะ ด้วยว่าภิกษุนั้นชื่อว่า อุทกปริยัตติก (ผู้มีน้ำ  
เป็นที่สุด) เพราะฉนได้ครอบงำที่ยังไม่รับน้ำล้างบาตรบ้าง ชื่อว่า  
อาสนปริยัตติก (ผู้มีอาสนะเป็นที่สุด) เพราะฉนได้ตลอดเวลาที่ยัง  
ไม่ลุกขึ้นบ้าง.

[ ความแตกแห่งเอกาสนิกังคะ ]

ก็รู้จักของเอกาสนิกภิกษุทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่เธอ  
ฉนโภชนะ ๓ อาสนะต่าง นี่เป็นความแตกในเอกาสนิกังคะนี้.

[ อานิสงส์แห่งเอกาสนิกังคะ ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) มีอาพาธน้อย (๒) มีโรคน้อย  
(๓) (ร่างกาย) คล่องแคล่ว (๔) แข็งแรง (๕) อยู่สำราญ  
(๖) ไม่ต้องอาบัติเพราะอนติริตตสิกขาบทเป็นปัจจัย (๗) บรรเทา  
ค้นหาในรสได้ (๘) มีความประพฤติสมควรแก่ธุดชกรรม มีความ  
มักน้อยเป็นต้น.



[ คาถาสรุป ]

โรคทั้งหลายที่มีการกินเป็นปัจจัย ย่อม

ไม่รบกวนนักพรตผู้ยินดีในการฉัน ฌ อาสนะอัน

เดียว เป็นผู้ไม่ละโมภในรส จึงไม่ทำงาน

(โยคะ) ของตนให้เสื่อมเสียไป เพราะฉะนั้น

นักพรตผู้มีใจหมดจด พึงปลุกความยินดีในการฉัน

ฌ อาสนะอันเดียว อันเป็นเหตุแห่งความอยู่

สำราญ ซึ่งเป็นวัตรที่ท่านผู้ยินดีในสัลเลหะที่สะอาด

ประพุดตักันเกิด.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก  
และอานิสงส์ในเอกาสนิกังคะ.

#### ๖. ปัตตปิณฑิกังคะ

[ การสมาทานปัตตปิณฑิกังคะ ]

แม้ปัตตปิณฑิกังคะก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง  
ว่า ทุตติยาภนํ ปฏิกุชิปามิ ข้าพเจ้าถวายภานะที่ ๒ ปัตตปิณฑิกังคํ  
สมาทียามิ ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีการฉันก่อนข้าวในบาตร  
เป็นปกติ ดังนี้.

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในปัตตปิณฑิกังคะ ]

ก็ปัตตปิณฑิกภิกษุนั้น ในเวลาดึกยาคู เมื่อได้กับข้าววางใน

ภาชนะแล้ว ควรนํ้าก่อน หรือคัมยาคูก่อนก็ได้ เพราะว่าเธอ  
ปนกับลงในข้าวต้ม เมื่อกับมีปลาร้าเป็นต้นปนลงไป ยาคูจะปฏิภู  
ไปเสีย อันภิกษุผู้จะฉัน ทำให้เป็นของไม่ปฏิภูนั้นแหละฉัน จึงควร  
เหตุนี้ ขอนี้ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอากับข้าวรูปนั้น แต่สิ่งใดเป็นของ  
ไม่น่าเกลียดเช่นน้ำผึ้งและน้ำตาลกรวด สิ่งนั้นพึงปนลงไปได้ แต่เมื่อ  
จะรับ (สิ่งนั้น) พึงรับแต่พอประมาณ ใช้มือ (ข้างหนึ่ง) ถือผักสด  
และมันดิบฉัน ก็ควร แต่ไม่ทำอย่างนั้น ก็ต้องใส่ลงในบาตรเท่านั้น  
ก็เพราะห้ามภาชนะที่ ๒ ของอื่นแม้แต่ใบไม้ (จะเอามารอง) ก็ไม่  
ควรแล นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งปตตปิณฑิกภิกษุนี้.

[ ประเภทแห่งปตตปิณฑิกภิกษุ ]

ว่าโดยประเภท แม้ปตตปิณฑิกภิกษุนี้ก็มี ๓ จำพวก ใน ๓  
พวกนั้น สำหรับผู้ที่ถืออย่างอุกฤษฏ์จะทิ้งกากก็ไม่ควร เว้นแต่เวลา  
เคี้ยวอ้อย จะบิก้อนข้าว ปลา เนื้อ และขนมฉัน (เป็นอย่างๆ)  
ไม่ควร สำหรับผู้ถืออย่างกลาง จะใช้มือข้างเดียวบิฉันก็ควร ภิกษุ  
ผู้ถืออย่างกลางนี้ จึงชื่อว่า หัตถโยคี (โยคีมือ) ส่วนผู้ถืออย่างเพล  
มีชื่อว่า ปตตโยคี (โยคีบาตร) สำหรับผู้ถืออย่างเพลานั้น สิ่งใด  
อาจจุลงในบาตรได้ จะบิสิ่งนั้นด้วยมือหรือด้วยฟันเคี้ยวกินก็ได้หมด.

๑. เห็นจะเป็นพวก "น้ำบูดู" ของแขก. ๒. มหาภูิกขาขยายความข้อนี้ไว้ว่า ปฏิภูณสุต  
ภุตสุต อสฺสจฺจนมปิ ลีขา ของปฏิภูณ ขึ้นกินเข้าไป มันก็จะกลับออกมาหมด. ๓. คงจะ  
หมายถึงกากที่พอจะฉันได้ ส่วนกากที่หยาบเต็มที เช่นขานอ้อย ก็ทิ้งก็คายได้เช่นนั้นกระมัง ?  
๔. คือให้ฉันแบบ (สำ) รวม ถ้าไปบิฉันเป็นอย่างๆ ก็จะเป็นอย่างๆ ก็จะเป็นทางให้เกิดสติ  
ขึ้น ?

[ ความแตกแห่งปัตตปิณฑิกังคะ ]

ก็รู้คงค์ของปัตตปิณฑิกิกิณฺหํทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่  
ที่เรอยินดีภาชนะที่ ๒ นี้เป็นความแตกในปัตตปิณฑิกังคะนี้.

[ อานิสงส์ปัตตปิณฑิกังคะ ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) บรรเทาค้นหาในรสต่าง ๆ ๑๑  
(๒) ละความจะกละเสียได้ (๓) เป็นผู้มุ่งแต่ประโยชน์ในอาหาร  
(๔) ไม่ต้องลำบากใจในการรักษาภาชนะมีถาดเป็นต้น (๕) ไม่เป็นผู้  
สอดสายบริโภคน (๖) มีความประพฤติดมควรแก่ธุตธรรม มีความ  
เป็นผู้มักน้อยเป็นต้น แล.

[ คาทาสรูป ]

บุคคลอื่นที่ไหนเล่าจะพึงเป็นผู้มีตาทอดลง

ละความสอดสายในภาชนะต่าง ๆ เป็นผู้มืพรต

อันดี ชุมมูลแห่งรสค้นหาเสีย รวากะชูดรากไม้

(ทั้ง) เป็นผู้มืใจงาม ทรงไว้ซึ่งความสันโดษ

รวากะทรงไว้ซึ่งรูปกายของตน (สามารถ) บริโภคน

อาหาร (รวม) ได้ (บุคคลผู้นี้) ก็คือ

ปัตตปิณฑิกิกิณฺหํ (นั่นแล)

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก  
และอานิสงส์ในปัตตปิณฑิกังคะ.

### ๗. ขลุปิจฉาภัตติกังคะ

[ การสมาทานขลุปิจฉาภัตติกังคะ ]

แม้ขลุปิจฉาภัตติกังคะก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใด  
คำหนึ่งว่า อติริตฺตโกชนํ ปฏิกุจฺปามิ ข้าพเจ้างดโกชนะอันเป็น  
อติริตตะเสีย ขลุปิจฉาภตุติกังคํ สมาธิยามิ ข้าพเจ้าสมาทานองค์  
ของภิกษุผู้มีการไม่ฉันทกตรภายหลังเป็นปกติ.

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในขลุปิจฉาภัตติกังคะ ]

ก็ภิกษุขลุปิจฉาภัตติกังคะนั้นห้ามกัตรแล้ว จะให้ทำโกชนะให้เป็น  
กัปปิยะแล้วฉันทอีกไม่ได้ นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งขลุปิจฉาภัตติ-  
ภิกษุนั้น.

[ ประเภทแห่งขลุปิจฉาภัตติภิกษุ ]

ว่าโดยประเภท แม้ขลุปิจฉาภัตติภิกษุนี้ ก็มี ๓ พวก  
ใน ๓ พวกนั้น ท่านผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ เพราะเหตุที่เชื่อว่าการห้าม  
ในบิณฑบาตแรกย่อมไม่มี แต่เมื่อเธอกลืนบิณฑบาตรายแรกนั้น  
เข้าไป ก็ (ถือว่า) เป็นอันห้ามรายอื่น เพราะเหตุนั้น เธอได้เชื่อว่า  
ห้าม (กัต) อย่างนั้นแล้ว ครั้นกลืนบิณฑบาตรายแรกเข้าไปแล้ว  
ย่อมไม่ฉันทบิณฑบาตรายที่ ๒ (ต่อไป) ผู้ถืออย่างกลาง ห้าม  
(โกชนะอื่น) ใน (ขณะฉันท) โกชนะใด ย่อมฉันทแต่โกชนะนั้น

เท่านั้น ผู้ถืออย่างเพลาย่อมฉันได้ตลอดเวลาที่ตนยังไม่ลุกจากอาสนะ.

[ ความแตกแห่งขลุปีจนาภัตติกังคะ ]

ก็รู้จักของขลุปีจนาภัตติกังคะทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่เมื่อเธอห้าม (โภชนะ) แล้ว ให้ทำเป็นกับปิยะฉัน นี่เป็นความแตกในขลุปีจนาภัตติกังคะนี้.

[ อานิสงส์แห่งขลุปีจนาภัตติกังคะ ]

ส่วนอานิสงส์มีดังต่อไปนี้ คือ (๑) เป็นผู้ไกลจากอาบัติที่ต้อง เพราะฉันอนัตริตตโภชนะ (๒) ไม่มีเนนทออง (๓) ไม่มีการตั้งสมามิส (๔) (ฉันแล้ว) ไม่ต้องแสวงหาอีก (๕) มีความประพฤติสมควรแก่ฐตธรรม มีความมักน้อยเป็นต้น แล.

[ กาธาสรูป ]

ขลุปีจนาภัตติโยคีผู้มีปัญญา ย่อมไม่ลำบาก

ในการแสวงหา ไม่ทำสันนิธิ หายความเนนทออง

เหตุนั้น พระโยคีผู้ปรารถนาจะกำจัดโทษทั้งหลาย

พึงเสพธุดงค์ข้อนี้ อันพระสุคตเจ้าทรงสรรเสริญ

อันเป็นเหตุให้เกิดความเจริญด้วยคุณ มีคุณคือ

สันโดษเป็นต้น เทอญ.

\* นี่ก็เข้าใจยาก จะเป็นเช่นนี้กระมัง ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ เมื่อลงมือฉันอาหารรายแรกแล้ว เป็นอันห้ามรายอื่น โดยอัตโนมัตติ ผู้ถืออย่างกลาง ขณะฉันอาหารอยู่มีผู้น้อมอาหารเข้ามาถวาย ถ้าเธอห้าม ก็คงฉันอาหารที่กำลังฉันอยู่นั้นได้ต่อไป ส่วนผู้ถืออย่างเพลา ท่านกำหนดเอาอาสนะเป็นเกณฑ์ จะฉันอาหารที่นำมาเติมได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกจากอาสนะ ?

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก  
และอานิสงส์ในขลุ่ปัจฉาภัตติกัังคะ.

#### ๘. อารัญญกัังคะ

[ การสมาทานอารัญญกัังคะ ]

เมื่ออารัญญกัังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใด  
คำหนึ่งว่า คามนิตเสนาสนํ ปฏิกุจิปามิ ข้าพเจ้าจะเสนาสนะชายบ้าน  
อารัญญกัังคะ สมาธิยามิ ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีการอยู่  
ในป่าเป็นปกติ.

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในอารัญญกัังคะ ]

ก็อารัญญกัังคะนั้น พึงละเสนาสนะชายบ้านเสียแล้ว ยังอรุณ  
ให้ตั้งขึ้นในป่าเถิด.

[ วินิจนัยเสนาสนะป่า ]

บ้านกับทั้งอุปจารนั้นแล ชื่อว่า เสนาสนะชายบ้าน ในค่านัน  
บ้านมีกระท่อมหลังเดียวหรือหลายหลังก็ตาม มีรั้วล้อม หรือไม่มี  
รั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่ หรือไม่มีคนอยู่ก็ตาม อย่างใดอย่างหนึ่ง  
ชื่อว่าบ้าน โดยที่ผู้คนแม่หมูก่เวียนใด ๆ ที่จอดพักอยู่เกินกว่า ๔ เดือน  
ก็ชื่อว่าบ้าน สำหรับบ้านที่มีรั้วล้อม ถ้ามีอินทขิล ๒ ชั้น เหมือน  
อนุราธปุระ ที่ ๆ ก้อนดินตกแห่งบุรุษผู้มีกำลังปานกลาง ยื่นที่อินทขิล  
ชั้นใน (ขว้างไปเต็มแรง) ชื่อว่า อุปจารบ้าน พระวินัยธรทั้งหลาย

\* อินทขิล ตรงนี้ มหาภูิกาท่านแก้เป็น อุมมาร ซึ่งแปลกันว่า ธรณีประตู่.

กล่าวว่า อนึ่ง ลักษณะแห่งเลททุบาทนั้น ก็คือร่วมในแห่งที่ที่ตกลง  
แห่งก้อนดินที่ข้างไป (เต็มแรง) อย่างพวกคนรุ่มนุ่ม เมื่อจะ  
แสดงกำลังของตน เขยียดแขนข้างก้อนดินไป (โดยแรง) ฉะนั้น  
ส่วนอาจารย์ฝ่ายพระสูตรกล่าวว่า ภายในที่ที่ตกแห่งก้อนดิน ที่ข้างไป  
(พอดีพอร้าย) ทำนองไถ่กา ชื่อว่า เลททุบาท.

พึงทราบวินิจฉัยในบ้านที่ไม่ได้ล้อมว่า มาตุคามยืนอยู่ที่ประตูเรือน  
หลังสุดเขาทั้งหมด สาดน้ำไปถึงที่ใด ที่นั่นนั้นตก ชื่อว่า อุปจารเรือน,  
เลททุบาทหนึ่งโดยนัยที่กล่าวแล้ว จากอุปจารเรือนนั้น ชื่อว่า บ้าน,  
เลททุบาทที่ ๒ เป็นอุปจารแห่งบ้าน. ส่วนป่า ว่าทางพระวินัยก่อน  
ท่านกล่าวไว้ว่า ที่ทั้งปวงยกบ้านและอุปจารแห่งบ้านเสีย นั้นชื่อว่าป่า.  
ทางพระอภิธรรม กล่าวว่า ที่ทั้งปวงภายนอกอินทิลออกไป นั้นชื่อ  
ว่า ป่า. แต่ลักษณะที่กล่าวทางพระสูตรว่า ที่มีระยะไกล ๕๐๐ ชั่วธนู  
เป็นอย่างน้อย ชื่อว่า เสนาสนะป่า, นี่เป็นลักษณะในคำว่า ป่า นี้.  
เสนาสนะป่านั้นสำหรับบ้านที่มีรั้วล้อม พึงกำหนดวัดแต่อินทิล ด้วย  
(คัน) ธนูของอาจารย์ที่โก่งแล้ว, สำหรับบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม พึงกำหนด  
วัดจำเดิมแต่เลททุบาทที่แรก จนถึงเครื่องล้อมแห่งวิหาร. ในอรรถกถา  
พระวินัยทั้งหลายกล่าวว่า แต่ถ้าวิหารไม่ได้ล้อม เสนาสนะที่อยู่ต้นเพื่อน  
หรือโรงครัว หรือที่ประชุมประจำ ต้นโพธิ์หรือเจดีย์อันใด แม้ผิวอยู่  
ห่างจากเสนาสนะออกไป พึงทำที่นั้นให้เป็นแดนกำหนดวัดเกิด.

ส่วนในอรรถกถามัชฌิมกถา กล่าวว่า พึงวัดอุปจารแม่แห่ง

วิหาร ตรงไปในระหว่าง ๒ เลททูบาท เหมือนวัดอุปัชฌาย์บ้าน. นี่เป็น  
ประมาณในวิธีวัดนี้. แม้ถ้าบ้านอยู่ใกล้ ก็กษุอยู่ในวิหารได้ยืนเสียง  
คนชาวบ้าน แต่ไม่อาจจะเดินตรงไป (สู่บ้านนั้น) ได้ เพราะมีภูเขา  
หรือแม่น้ำเป็นต้นคั่นอยู่ในระหว่าง ทางใดเป็นทางปกติของบ้านนั้น  
แม้ถ้าจะต้องไปด้วยเรือ ก็พึงถือเอา ๕๐๐ ชั่วขันธุโดยทางนั้น, แต่กษุใด  
เกลี้ยปิดทางแต่ที่นั่น ๆ (อันเป็นทางเดินตรงไปสู่บ้านได้ ไม่ถึง ๕๐๐  
ชั่วขันธุ) เสีย เพื่อยังองค์แห่งบ้านใกล้ให้ถึงพร้อม (คือเพื่อให้ต้อง  
เดินอ้อมไปให้ได้กำหนด ๕๐๐ ชั่วขันธุ ดังลักษณะบ้านใกล้ มีแม่น้ำ  
คั่นที่กล่าวข้างต้น) กษุนี้ชื่อว่า ชุตตคโจร. ก็ถ้าอุปัชฌาย์หรือ  
อาจารย์ของอารัญญิกกษุเป็นไข้ไป เธอหาสิ่งสัปปายะ (ที่จะเป็น  
เครื่องรักษาอาจารย์) ไม่ได้ ก็พึงนำท่านไปสู่เสนาสนะชายบ้าน  
อุปัชฌายาท่านเกิด. แต่เธอพึงออกไปแต่เช้ามีด ยังอรุณให้ตั้งขึ้นในที่  
อันประกอบด้วยองค์, ถ้าในเวลาอรุณจะขึ้น อาพาธของท่านกำเริบ  
ก็ควรทำกิจเพื่อท่านนั้นเกิด ไม่พึงเป็นฐตังคสุทธิก (ผู้มุ่งจะรักษาชุตตค  
ให้บริสุทธิ์ไปทำเดียว) เลย.

[ ประเภทแห่งอารัญญิกกษุ ]

ว่าโดยประเภท แม้อารัญญิกกษุนี้ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น  
ท่านผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ ต้องยังอรุณให้ตั้งขึ้นในป่าตลอดกาลทั้งปวง ผู้  
ถืออย่างกลาง ย่อมได้เพื่อจะอยู่ในเสนาสนะชายบ้านตลอด ๔ เดือน  
ฤดูฝน ผู้ถืออย่างเพลาย่อมได้เพื่อจะอยู่ตลอด ๔ เดือนฤดูเหมันต์ด้วย.



[ ความแตกแห่งอริยญักกคะ ]

ก็เมื่ออริยญักกิกษุทั้ง ๓ พวกนี้ มาแต่ป่าในเวลาที่ได้กำหนดไว้แล้วอย่างไร ฟังธรรมอยู่ในเสนาสนะชายบ้าน แม้จนอรุณขึ้น ชุติงค์ย่อมไม่แตก, ฟังธรรมแล้วไป แม้อรุณขึ้นในระหว่างทาง ชุติงค์ก็ไม่แตก, แต่เมื่อพระธรรมกถึกลุกขึ้นแล้ว เธอคิดว่า นอนสักครู่ แล้วจักไป ดังนี้ นอนเสีย จนอรุณขึ้น หรือว่ายังอรุณให้ตั้งขึ้นในเสนาสนะชายบ้านตามชอบใจตน ชุติงค์ย่อมแตกแล นี่เป็นความแตกในอริยญักกิกษุนี้.

[ อานิสงส์แห่งอริยญักกคะ ]

ส่วนอานิสงส์มีดังนี้ (๑) อริยญักกิกษุทำความสำคัญว่าป่าไว้ในใจอยู่ ย่อมเป็นผู้ควรเพื่อจะได้สมาธิที่ยังไม่ได้บ้าง เพื่อจะรักษาสมาธิที่ได้ไว้แล้วบ้าง (๒) แม้พระศาสดาทรงชื่นชมต่อเธอ ดังที่ตรัสว่า 'ดูกรนาคิตะ เพราะเหตุนี้ เราจึงมีใจยินดีด้วยการอยู่ป่าของภิกษุนั้น' (๓) อันตรายทั้งหลายมีรูปที่ไม่เป็นสัปปายะเป็นต้น ย่อมไม่รบกวนจิตของเธอผู้อยู่ในเสนาสนะอันสงัด (๔) เธอย่อมหายความสะดุ้งกลัว (๕) ย่อมละความเชื่อใจในชีวิตได้ (๖) ย่อมยินดีรสแห่งความสุขอันเกิดแต่วิเวก และ (๗) แม้ความเป็นผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นต้น ย่อมเป็นภาวะที่เหมาะสมแก่เธอด้วย.

\* อภ. อญจก. ๒๓/๓๕๖.

[ กาธาสรูป ]

นักพรตผู้สัจ ไม่คลุกคลี (กับใคร) ยินดี

ในเสนาสนะอันสัจยังพระมานัสของพระนาถเจ้า

ให้ทรงยินดี เพราะการอยู่ป่า อาศัยอยู่ในป่าผู้เดียว

ย่อมได้ความสุขอันใด แม้เทวดากับทั้งพระ

อินทร์ ก็ไม่ได้รสแห่งความสุขอันนั้น และขอ

ผู้นี้แล ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลอันเป็นดุจเกราะเข้าสู่

สงครามคือป่า มีชุดงค์ที่เหลือเป็นอาวุธ ก็สามารถ

จะข้ามมารพร้อมทั้งพาหนะได้ ไม่นานเลย

เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตพึงทำความยินดี

ในการอยู่ป่าเถิด.

นี่เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก  
และอานิสงส์ในอารัญญกัมมะ.

๕. รุกขมุลิกังคะ

[ การสมาทานรุกขมุลิกังคะ ]

แม้รุกขมุลิกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง  
ว่า **ฉนฺนํ ปฏิกุจิปามิ** ข้าพเจ้างดที่มุงบัง รุกขมุลิกงฺคฺ สมายิยามิ  
ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอันอยู่ ณ โคนต้นไม้เป็นปกติ ดังนี้.

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในรุกขมุลิกังคะ ]

ก็รุกขมุลิกภิกษุนั้น พึงเว้นต้นไม้เหล่านี้เสีย คือ ต้นไม้ที่ตั้งอยู่

ระหว่างพรมแดน ต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ ต้นไม้มียาง ต้นไม้ (กำลัง)  
มีผล ต้นไม้ (กำลัง) มีดอก ต้นไม้มีค้ำคาว (เกาะ) ต้นไม้มีโพรง  
ต้นไม้ที่อยู่กลางวัด แล้วจงเอาต้นไม้ที่อยู่ชาย ๆ วัดเถิด นี่เป็นวิธี  
(ปฏิบัติ) แห่งรุกขมูลิกังคะ.

[ ประเภทแห่งรุกขมูลิกิกิษุ ]

ว่าโดยประเภท แม้รุกขมูลิกิกิษุนี้ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น  
ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ จงต้นไม้แล้ว จะใช้ใครแผ้วกวาด (พื้นที่)  
ให้ตามชอบใจ หาได้ไม่ ต้องใช้เท้ากวาดไปไม้และหยากเยื่ออยู่เอง"  
ผู้ถืออย่างกลาง จะวานใครที่บังเอิญมาที่นั่น (ช่วย) แผ้วกวาดให้ก็ได้  
ผู้ถืออย่างเพลลา จะเรียกคนงานวัดและสมณทูตมาช่วยชำระ (พื้นที่)

๑. ต้นไม้ที่พรมแดนคาบเกี่ยวนั้น ศัพท์ว่า สิมบุตริรุกข มหาฐิกาท่านว่า ตามแถบ  
พรมแดนนั้น ไพร่พลสองฝ่ายมักจะปะทะกันอยู่เนื่อง ๆ แม้พวกโจรก็มักจะใช้เป็นที่พักพิง  
ดังนั้น กิษุจะไปนั่งอยู่เป็นสุขกระไรได้  
ต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ ศัพท์ว่า เจดิรุกข ได้แก่ ต้นไม้ที่คนนับถือกันว่ามีเทวดา (หรือผี)  
สิง เกิดเป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ มีคนไปบูชากันไม่ขาด ไม่สงบสงัดได้  
ต้นไม้ทั้ง ๘ ประเภทนี้ ล้วนแต่มีอันตราย และยากที่จะหาความสงบสงัด กิษุจึงไม่ควร  
ไปจงนั่ง.

๒. ใบไม้และหยากเยื่อ แปลตามฉบับพม่าว่า ปณณกสฏฺ์ ส่วนฉบับของเราเป็น ปณณสฏฺ์  
มหาฐิกาก่อนว่า "รุกขโต ปติตปณณ - ใบไม้ที่หล่นจากต้นแล้ว" แต่ความจริง น่าจะไม่มี  
แต่ใบไม้ น่าจะมีอะไรอื่น ไปด้วย เช่น กะเทาะ เปลือก กิ่ง หนาม ๆ ล ๆ อันรวมเรียกว่า  
หยากเยื่อ

ที่เครื่องจมน้อยไม่ยอมใช้ไม้กวาด ต้องใช้เท้ากวาดนั้น คูอย่างไรรู้ ถ้าหนามขอกจะเอาว่า  
กระไร พระอรุณคัจฉาต้องทำมั่งง่ายเช่นนั้นด้วยหรือ ถ้ากำหนดแต่เพียงว่า ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์  
ต้องชำระโคนไม้ด้วยตนเอง ผู้ถืออย่างกลาง วานใครช่วยชำระก็ได้ ทำแต่พออยู่ได้ ส่วนผู้  
ถืออย่างเพลลา ใช้คนงานตกแต่งตลอดถึงล้อมรั้วติดประตูล้อมอย่างมิดชิดก็ได้ อย่างนี้จะเข้าใจง่าย.

ทำให้เรียบแล้ว เกลี่ยทราย ทำรื้อล้อม ดิด (บาน) ประตู เสียด้วย  
แล้วจึงอยู่ก็ได้ แต่ในวันที่มีงานมหรหรรรม รุกขมุติภิกษุอย่างงัอยู่ที่นั่น  
พึง (ไป) นั่งที่อื่นที่มีอะไรบ้าง.

[ ความแตกแห่งรุกขมุติภิกษุ ]

ก็แล ชุวงศ์แห่งรุกขมุติภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่  
เธอสำเร็จความอยู่ในที่มุงบัง. (ส่วน) พระอังกุตรภาณกาจารย์  
ทั้งหลาย กล่าวว่า "(ชุวงศ์นี้แตก) ในขณะที่เธอรู้อยู่แล้ว" ยังอรุณ  
ให้ตั้งขึ้นในที่มุงบัง" นี่เป็นความแตกในรุกขมุติภิกษุนี้.

[ อานิสงส์แห่งรุกขมุติภิกษุ ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) เกิดเป็นความปฏิบัติสมควรแก่  
นิสัยขึ้นเอง ตามพระบาลี (บอگونุศาสน์) ขั้วว่า "รุกขมูลเสนาสน  
นิสฺสาย ปพฺพชฺชา การบรรพชาอาศัยโคนไม้เป็นที่นอนที่นั่ง"  
(๒) ปัจจยตามทีพระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญว่า เป็นของเล็กน้อย  
ด้วย ง่ายด้วย ไม่มีโทษด้วย (๓) ปลุกอนิจจสัญญาขึ้นได้ด้วย  
ได้เห็นความเปลี่ยนแปลงแห่งใบไม้ผู้นอง ๆ (๔) เลิกความตระหนี่  
ในเสนาสนะและความเพลินในงาน (ก่อสร้าง) (๕) ได้อยู่กับ (รุกข)  
เทวดาทั้งหลาย (๖) มีความประพฤติสมควรแก่ชุตธรรม มีความ  
มักน้อยเป็นอาทิ.

๑. ไม่แสดงตัว เพราะความมักน้อย. ๒. คือรู้อยู่แล้วว่าอรุณจะขึ้นในบัดนั้น.

[ คาถาสรูป ]

ที่อยู่ของภิกษุผู้สัจจ อันเป็นที่ ๆ พระพุทธ-  
เจ้าผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญ และตรัสว่าเป็นนิสัย  
(ของผู้บรรพชา) ซึ่งเสมอด้วยโคนไม้ จักมี  
ที่ไหน เพราะว่า ภิกษุผู้มีพรตอันดี เมื่ออยู่ ณ  
โคนไม้อันสัจจ อันเป็นที่น่าเสียซึ่งอาวาสมัจฉริยะ  
เป็นที่อันเทวดาบริบาล เห็นใบไม้ทั้งหลาย  
(ที่ยังอ่อน) สีแดง (แล้วก็เปลี่ยนเป็น) สีเขียว  
และสีเหลืองแล้วก็หล่นไป ย่อมถ่วงถอนความ  
สำคัญว่าเที่ยงเสียได้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มี  
ปัญญาเห็นแจ้ง จึงไม่ควรดูหมิ่นโคนไม้อันเป็น  
ที่สัจจ อันเป็นที่อยู่ของท่านผู้ยินดีในภาวนา อัน  
นับว่าเป็นมรดกของพระพุทธเจ้าฉันใด.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก  
และอานิสงส์ในรุกขมุติกังคะ.

๑๐. อัปโกกาสิกังคะ

[ การสมาทานอัปโกกาสิกังคะ ]

แม้อัปโกกาสิกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใด  
คำหนึ่งว่า **ณฺณนฺนฺจ รุกฺขมฺมฺลนฺจ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้างดที่มุงบังด้วย

\* มหาภูิกายขยายความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประสูติ ตรัสรู้ ทรงแสดงธรรมจักร และเสด็จ  
ดับขันธปรินิพพาน ที่โคนไม้ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงไว้ว่า โคมไม้เป็นมรดกของพระองค์.

โคนไม้ด้วย อพฺพโลกาสิกงฺค สมมติยามิ ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของ  
ภิกษุผู้มีอันอยู่กลางแจ้งเป็นปกติ ดังนี้.

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในอพฺพโลกาสิกงฺค ]

ก็แล การเข้าไปสู่โรงอุโบสถเพื่อการฟังธรรมก็ดี\* เพื่อทำ  
อุโบสถก็ดี ย่อมควรแก่อพฺพโลกาสิกงฺคิกษุ<sup>๑</sup>นั้น ถ้าเมื่อเธอเข้าไปแล้ว  
ฝนตกลงมา<sup>๒</sup> ฝนยังตกอยู่ อย่าเพิ่งออก ต่อฝนหยุดจึงออกไป  
อันอพฺพโลกาสิกงฺคิกษุ<sup>๑</sup>นั้นเข้าไปสู่โรงนั้น หรือโรงไฟ ทำวัตรก็ดี  
(เข้าไป) อาปุจฉา (เขื้อเขิญ) ภิกษุเถระด้วยภัตตาหารในโรงนั้นก็ดี  
เมื่อให้อุทเทศ (สอน) หรือถือเอาอุทเทศ (เรียน) เข้าไปแม้ที่  
มุงบังก็ดี ขนเครื่องเสนาสนะ มีเตียงตั้งเป็นคันที่วางเกะกะอยู่ข้างนอก  
เข้าไปไว้ภายใน (ที่มุงบัง) ก็ดี ย่อมควร (ทุกอย่าง) ถ้าเดินทาง  
ถือบริวารของภิกษุที่เป็นผู้เฒ่ากว่าไป เมื่อฝนตก เข้าสู่ศาลาอันตั้งอยู่  
ในท่ามกลาง<sup>๓</sup> ก็ควร ถ้ามิได้ถืออะไร จะเล่นไปด้วยหวังใจว่า  
จะอยู่ในศาลา ย่อมไม่ควร\* แต่พึงเดินโดยปกติเข้าไป ยืนอยู่จนฝนหยุด  
จึงไปเทอญ นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งอพฺพโลกาสิกงฺคิกษุ นัยแม่แห่ง  
รูกขมุสิกภิกษุก็คฺจฺฉนฺน<sup>๔</sup>.

๑. มหาภูติกายาความว่า ไม่ใช่แต่ตัวเข้าไปฟังเอง คนทั้งหลายอาจารธนาเธอให้เข้าไป  
แสดงธรรม เธอเข้าไปเพื่อประโยชน์แก่พระศาสนา รักษาศรัทธาของผู้ฟัง ก็ควร.

๒. มกฺขมฺมุณฺณ จิตฺตํ มหาภูติภาวํ เป็นศาลาที่เขาปลูกไว้ตรงกลางทางเดิน เช่นที่มีอยู่ในสี่หล  
ทวิปผู้จะเข้าไปพัก ไม่ต้องแหวะลงจากทาง ตรงเข้าไปเลย.

๓. มหาภูติภาวํ ไม่ควร เพราะเสียสารูป.

[ ประเภทแห่งอัปโกกาสิกกิกุ ]

ว่าโดยประเภท แม้อัปโกกาสิกกิกุนี้ ก็มี ๓ พวก ใน ๓ พวกนั้น สำหรับผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ จะเข้าไปอาศัย (เงา) ต้นไม้ หรือภูเขาหรือเรือนอยู่ ย่อมไม่ควร ต้องทำจิวรกุกิ (กระโจมจิวร) อยู่กลางแจ้งนั้นแหละ สำหรับผู้ถืออย่างกลาง จะเข้าไปอาศัย (เงา) ต้นไม้ ภูเขา และเรือนอยู่ (แต่) ไม่เข้าไปข้างใน ก็ควร สำหรับผู้ถืออย่างเพลา แม้เงอมเขาที่คนมิได้มุงบัง (เสริม) แม้ซุ้มกิ่งไม้ แม้ฝ้า แม้กระท่อม (ร้าง) อันตั้งอยู่ในนานั้น ๆ ที่คนเฝ้ามาเป็นต้น ทิ้งไว้ ย่อมควร (ทั้งนั้น) แล.

[ ความแตกในอัปโกกาสิกกิกุ ]

ก็รุดงค์แห่งอัปโกกาสิกกิกุทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในขณะที่ เธอไปสู่ที่มุงบังก็ดี โคนไม้ก็ดี เพื่ออยู่. (ส่วน) พระอังคุดตร- ภาณาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "(รุดงค์นี้ย่อมแตก) ในขณะที่เธอ รู้อยู่แล้วยังอรุณให้ตั้งขึ้นในที่มุงบังก็ดี โคนไม้ก็ดี นั้น" นี่เป็นความ แตกในอัปโกกาสิกกิกุนี้.

[ อานิสงส์แห่งอัปโกกาสิกกิกุ ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) ตัดอาวาสปริโพธได้ (๒) บรรเทาถิ่นมิทระได้ (๓) ไม่มีสถานที่ๆ ดัดข้อง สมแก่คำ

\* ข้างใน สำหรับต้นไม้ก็คือ โคน (หรือร่ม) สำหรับภูเขาก็คือ เอกเทศแห่งภูเขา เช่น เงอม สำหรับเรือนก็คือชาคา.

สรรเสริญว่า 'ภิกษุทั้งหลายที่อยู่ไม่ติดที่ เทียวไปไม่มีที่ข้องขัด จุลมฤคทั้งหลาย' ดังนี้ (๔) เป็นพระ ๔ ทิศ (๕) มีความประพฤติสมควร แก่ธรรมชาติ มีมักน้อยเป็นอาทิ.

[ คาถาสรุป ]

เพราะเหตุที่ภิกษุเมื่ออยู่ในอัฟโลกาส อัน  
มิใช่ที่หายาก มีมณีนีคือดวงดาวดาดเป็นพาดาน มี  
ประทีปคือดวงจันทร์ส่องสว่าง สมควรแก่ภาวะ  
แห่งอนาคาริยชน (เธอ) มีใจ (ไม่ข้องขัด)  
เป็นดุจใจมฤค บรรเทาถิ่นมิหะได้ อาศัยความ  
ที่มีภาวนาเป็นที่ยินดี ย่อมจะได้ประสบความอร่อย  
แห่งปวิเวกสถานไม่ช้าเลย เพราะเหตุนั้นแล  
ภิกษุผู้มีปัญญา พึงเป็นผู้ยินดีในอัฟโลกาส เทอญ.  
นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก  
และอานิสงส์ในอัฟโลกาสีงคะ.

#### ๑๑. โสสานิกังคะ

[ การสมาทานโสสานิกังคะ ]

แม้โสสานิกังคะก็เป็นอันสมทานด้วยคำสองคำนี้ ถ้าใดคำหนึ่งว่า  
น สุตถัง ปฏิจิปามิ ข้าพเจ้าคที่อันมิใช่ป่าช้า โสสานิกังค  
สมาทียามิ ข้าพเจ้าสมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นปกติ  
ดังนี้.



[ วิธี (ปฏิบัติ) ในโศสานิกังคะ ]

ก็แลคนทั้งหลายเมื่อตั้งหมู่บ้าน กำหนดที่ใดไว้ว่า ที่นี้เป็น  
ป่าช้า โศสานิกิกิษุณนั้นอย่าพึงอยู่ ณ ที่นั้น เพราะว่าที่นั้น เมื่อศพ  
ยังมิได้ถูกเผา ก็ยังไม่นับว่าเป็นป่าช้า แต่ว่า จำเดิมแต่การที่เผาศพ  
แล้วไป แม้หากจะร้างไปตั้ง ๑๒ ปี ก็นับว่าเป็นป่าช้าอยู่นั่นเอง ก็แล  
โศสานิกิกิษุณผู้อยู่ป่าช้านั้น (๑) ไม่ควรให้ทำที่ต่าง ๆ มีปะรำ  
จงกรมเป็นต้น ตั้งเตียงตั้ง จัดน้ำฉันน้ำใช้แล้วบอกรรมอยู่ (ใน  
ป่าช้านั้น) เพราะว่าธุดงค์ข้อนี้หนัก\* เพราะเหตุนี้ โศสานิกิกิษุ  
ควรเป็นผู้ไม่ประมาท แจ้งพระสังฆเถระหรือเจ้าหน้าที่ทางราชการ  
ให้ทราบไว้ เพื่อป้องกันอันตรายอันจะเกิดขึ้นแล้วจึงอยู่\* (๒) เมื่อ  
จงกรม พึงชำเลื่องดูที่เผาศพไปด้วย\* (๓) เมื่อไปป่าช้าเล่า  
ก็พึงหลีกทางใหญ่เสีย เดินไปทางนอกเถิด\* (๔) พึงกำหนดอารมณ์

๑. มหาภูิกาท่านว่า ที่ว่าหนัก หมายความว่า ยากที่จะรักษา.

๒. ท่านว่า ป่าช้าเป็นที่ลับคน พวกโจรไม่ว่าไปทำโจรกรรมมาแล้วก็ดี ยังมีได้ทำก็ดี มักนัด  
พบกัน หรือชวนกันเข้าไปชุมนุมกันนั้น หากว่าพวกโจรไปโจรกรรมได้ของมาแล้วไปแบ่งปัน  
กันนั้น พวกเจ้าของทรัพย์รู้เฝ้าติดตามเข้าไป พวกโจรทิ้งของไว้ใกล้ ๆ ที่กิษุณ้งแล้วหนีไป  
พวกเจ้าของทรัพย์เห็นของตกอยู่ใกล้กิษุณเช่นนั้น ก็จะหาว่าเธอเป็นโจรปลอมเป็นกิษุ แล้วทุบตีเอา  
หรือจับตัวส่งเจ้าหน้าที่บ้านเมือง เพราะฉะนั้น ท่านจึงแนะนำให้รายงานตัวต่อพระสังฆเถระในวัด หรือ  
เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองเป็นหลักฐานไว้เสียก่อน.

๓. ท่านขยายความว่า ถ้าที่เผาศพอยู่ตรงหน้าที่จงกรม ก็แลดูตรง ๆ นี่ที่เผาศพอยู่เอียงไป  
ข้าง ๆ จึงให้ชำเลื่องดู (แต่พอเห็น ไม่ต้องถึงกับหลียวไปดู) ทั้งนี้เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้  
เกิดสังเวชไว้เสมอ มิให้เผลอคิดไปอื่น.

๔. ทางใหญ่ นั้น คนเดินไปมามาก ถ้าเธอเดินไปทางนั้นก็เท่ากับประกาศตัวว่าฉันเป็นโศสานิกะ  
ท่านจึงแนะนำให้เดินไปทางนอก ซึ่งไม่มีใครเดิน จะได้ไม่มีใครรู้ ข้อนี้เนื่องด้วยความมกน้อยอัน  
เป็น

ตัวเลขปฏิบัติ.

ให้แม่นย่ำเสียแต่ในกลางวัน ด้วยเมื่อกำหนดเสียอย่างนั้น มันจะได้  
ไม่เป็นสิ่งชวนกลัวสำหรับเธอในเวลากลางคืน\* (๕) อมนุษย์ทั้งหลาย  
แม่นมันจะเที่ยวส่งเสียงร้องไปก็อย่าประหารมันด้วยวัตถุอะไร ๆ (๖) อัน  
โสสานิกภิกษุจะขาดไปป่าช้าเสียแม้วันเดียวยอมไม่ควร. พระอังคุตตร-  
ภาณกจารย์กล่าวว่า ยังมีขณิยามให้สิ้นไปในป่าช้า แล้วกลับเสีย  
ในปัจฉิมยามก็ควร (๗) ของเคี้ยวของกินที่มนุษย์ชอบ เช่น  
ขนมโรยงา ข้าวเจือกล้วย ปลา เนื้อ นมสด น้ำมัน น้ำอ้อยงาบ  
โสสานิกภิกษุไม่ควรเสพ\* (๘) ไม่ควรเข้าไปสู่เรือนแห่งตระกูล\* แล  
นี้เป็นวิธี (ปฏิบัติ) แห่งโสสานิกภิกษุ.

๑. อารมณ์ในที่นี้ หมายถึงวัตถุต่าง ๆ ในบริเวณนั้น เช่น จอมปลวก ดันไม้ ตอไม้ มีอะไร  
บ้างก็กำหนดไว้ให้แม่นย่ำว่า อะไรอยู่ที่ไหน ทางไหน ถึงตอนกลางคืนจะได้ไม่เห็นเป็นผีสาว  
อะไรไป.

๒. เพิ่งทราบนี่เองว่า ผีสาวชมพูทวีปหรือชาวสีหฬทวีปชอบกินอะไร แต่อันที่จริงดูเหมือนว่า คน  
ชอบ

กินอะไร ก็เกณฑ์ผีให้ชอบด้วย ทำเช่นผีแล้วตัวจะได้ยกมากิน

ประหลาดที่ว่า เมื่อเร็ว ๆ นี้ ได้ยินคณะกรรมการโภชนาการมาสนทนากับออกอากาศว่า

เพื่อให้ได้วิตามินหรือเพิ่มวิตามินในข้าว เวลาหุงข้าวควรปนถั่วเหลือง หรือถั่วเขียวลงไปด้วย

ฟังดูเป็นวิทยาการใหม่ แต่ที่ไหนได้ คนรู้จักทำกันมาเป็นพัน ๆ ปีแล้ว ผีก็ชอบกินด้วย

ท่านไม่ให้orroธาธิบายว่า เพราะเหตุไร โสสานิกภิกษุจึงไม่ควรเสพของที่ชอบ สันนิษ-

ฐานว่า เมื่อภิกษุฉันของที่ชอบ แต่เธอมิได้เช่นมัน มันอยากจะกินแล้วมารบกวนเธอ อาจทำ

ให้เจ็บป่วยไปก็ได้ ดังเคยได้ยินเล่ากันอยู่ในเมืองไทยนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้บำเพ็ญธุดงค์ข้อนี้

จำต้องศึกษาเสียให้รอบคอบก่อนว่า ผีในถิ่นนั้นชอบอะไรบ้าง จะได้ไม่เกิดเรื่องเพราะกิน น่าคิดว่า

ก็ถ้าผีมันชอบเสียหมด เจ้ากูก็ต้องอดคักดานหรือ.

๓. ท่านว่า เพราะเนื้อตัวและสวสจิวรของเธอ อาจมีกลิ่นผิดดี จะทำให้คนอื่นสะดุ้งเสียน

(เกิดความรังเกียจ) และอีกอย่างหนึ่ง ปัสสาวะตามเธอเข้าไป (รังควาน) ด้วย การเข้านั้น

หมายถึงเข้าไปในเหย้าเรือนเขา มิใช่เข้าไปบิณฑบาตตามละแวกบ้าน.

[ ประเภทแห่งโสดานิกิกฤษฎ์ ]

ว่าโดยประเภท แม้โสดานิกิกฤษฎ์นี้มี ๓ พวก ใน ๓ พวก  
นั้น ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ พึงอยู่แต่ในป่าช้าที่ (ได้ลักษณะ ๓ คือ)  
มีการเผาศพเป็นประจำ มีซากศพ (ทอดอยู่) มิได้ขาด และมีเสียง  
ร้องไห้อยู่เนื่องนิตย์ สำหรับผู้ถืออย่างกลาง ในป่าช้าที่ได้ลักษณะ  
หนึ่งใน ๓ ลักษณะ (นั้น) ก็ใช้ได้ สำหรับผู้ถืออย่างเพลา ใน  
ที่ ๆ สักว่าได้ลักษณะป่าช้าโดยนัยที่กล่าวแล้ว ก็ใช้ได้.

[ ความแตกแห่งโสดานิกังคะ ]

ก็ฐงค์แห่งโสดานิกิกฤษฎ์ทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกเพราะสำเร็จ  
ความอยู่ในที่อันมิใช่ป่าช้า (ส่วน) พระอังกุตรภาณกาจารย์ กล่าว  
ว่า (ฐงค์นี้แตก) ในวันที่เธอไม่ไปป่าช้า นี่เป็นความแตกใน  
โสดานิกังคะนี้.

[ อานิสงส์แห่งโสดานิกังคะ ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) ได้มรณสติ (๒) อยู่ด้วย  
ความไม่ประมาทเป็นปกติ (๓) บรรลุสุกนิมิต (๔) บรรเทา  
กามราคะได้ (๕) เห็นสภาพของร่างกายเนื่องๆ (๖) มีความ  
สังเวชหนัก (๗) ละความเมา มีเมานะในความไม่มีโรคเป็นอาทิได้  
(๘) ข่มความกลัวภัยได้ (๙) เป็นที่เคารพที่สรรเสริญแห่งมนุษย  
ทั้งหลาย (๑๐) มีความประพาสสมควรแก่ธุตธรรม มีความมักน้อย  
เป็นต้น.

[ คาถาสรุป ]

ก็เพราะอำนาจแห่งมรณานุสติ (ระลึกถึงความแตก  
ตายอยู่เนื่อง ๆ) โทษอันจะพึงเกิดขึ้นเพราะความ  
ประมาททั้งหลาย ย่อมไม่ตกต้องโศสานิกิกิณ  
ผู้แม่แต่หลับไปแล้ว อนึ่งเล่า จิตของเธอผู้เห็น  
ซากศพมากเข้า ย่อมจะไม่ตกไปสู่อำนาจของ  
กามราคะ เธอจะเกิดสังเวชใหญ่ ไม่เข้าใจกลัวความ  
เมาเลย ทั้งพยายามจะหาแต่ความดับ (ทุกข์)  
โดยทางที่ชอบ เพราะเหตุนั้น กิณผู้มีใจน้อมไป  
สู่พระนิพพานจึงควรเสพอโศสานิกังคะ (นี้) เพราะ  
เป็นธุดงค์อันนำมาซึ่งคุณเป็นอเนก แล.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก  
และอานสงสฺในโศสานิกังคะ.

#### ๑๒. ยถาสันตติกังคะ

[ การสมาทานยถาสันตติกังคะ ]

แม้ยถาสันตติกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใด  
คำหนึ่งว่า เสนาสนโลลูปปํ ปฏิกุชิปามิ ข้าพเจ้างดความโลเลใน  
เสนาสนะ ยถาสนฺตติกังคํ สมาทียามิ ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของ  
กิณผู้มีอันอยู่ในเสนาสนะตามที่ท่านจัดให้เป็นกติ ดังนี้.

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในยถาสันตติกัมมะ ]

ก็แล ยถาสันตติกัมมะนั้น เสนาสนะใดที่เสนาสนคาหาปกะชี้  
แจกให้ว่า "เสนาสนะนี้ได้แก่เธอ" ก็พึงยินดีด้วยเสนาสนะนั้น ไม่  
พึง (เลือก) ทำกัมมอื่นให้ต้องย้าย (เสนาสนะ) นี่เป็นวิธี (ปฏิบัติ)  
แห่งยถาสันตติกัมม.

[ ประเภทแห่งยถาสันตติกัมมะ ]

ว่าโดยประเภท แม้ยถาสันตติกัมมนี้ก็ มี ๓ พวก ใน ๓ พวก  
นั้น ผู้ถืออย่างอุกฤษฏ์ยอมไม่ได้เพื่อจะถามถึงเสนาสนะที่ได้แก้ตนว่า  
อยู่ไกลหรือว่าอยู่ใกล้ไป หรือว่าอันตรายต่าง ๆ มีมนุษย์และทมิฬชาติ  
เป็นต้นรบกวนไหม ว่าร้อนหรือหนาวไหม ผู้ถืออย่างกลางถามได้  
แต่ไปตรวจดูไม่ได้ ผู้ถืออย่างเพลา ไปตรวจดู ถ้าเสนาสนะที่แจก  
ให้ นั้นไม่ชอบใจเธอ ถือเอาเสนาสนะอื่นก็ได้.

[ ความแตกแห่งยถาสันตติกัมมะ ]

ก็แล รุคงค์ของยถาสันตติกัมม ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในเมื่อพอ  
สักว่าความโลเลในเสนาสนะเกิดขึ้น นี่เป็นความแตกในยถาสันตติ-  
กัมมะนี้.

\* ถ้าถือเสนาสนะอื่นได้ จะชื่อยถาสันตติกัมมะอย่างไร ? ดังนี้แหละ มหาภูิกาท่านจึงช่วยแก้ว่า  
ที่ว่าไม่ชอบใจเธอนั้น มิใช่ไม่ชอบเพราะเป็นที่เลว แต่ไม่ชอบเพราะเห็นว่าเสนาสนะนั้นไม่เป็น  
สัปปายะต่อโรคของเธอ ถ้าเธออยู่ที่นั่นโรคของเธอจะกำเริบ จึงขอให้จัดเสนาสนะอื่นที่เป็นสัปปายะ  
ให้ใหม่ เพราะฉะนั้น เมื่อโรคไม่มี เลือกลงอย่างนั้นก็เป็นโลภูปะ รุคงค์แตก.

[ อานิสงส์แห่งยถาสันถติกังคะ ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ (๑) ได้ทำตามโอวาทที่กล่าวไว้ว่า ยัม  
ลทฺธํ เตน ตฺถุจฺจุพฺพิ ได้สั่งใจพึงยินดีด้วยสิ่งนั้น (๒) ฝัประโยชน์  
เกื้อกูล แก่เพื่อนพรหมจารี (โดยไม่กวนให้ย้ายเสนาสนะ) (๓) เลิก  
ความกำหนดว่าเลวประณีต (๔) ละความยินดียินร้ายได้ (๕) ปิด  
ประตุความตะกราม (๖) มีความประพฤติสมควรแก่ธุดชกรรม มีความ  
มักน้อยเป็นอาทิ.

[ คาสารูป ]

นักพรตผู้เป็นยถาสันถติกะเป็นผู้ยินดีด้วยเสนา-  
สนะที่ตนได้ ไม่เลือก (ว่าดีเลว) ย่อมนอนเป็นสุข  
แม้ในที่อันลาดด้วยหญ้า ในเสนาสนะอย่างดี  
เธอก็ไม่ติดใจ ได้เสนาสนะที่เลวก็ไม่ขุ่นเคือง  
ช่วยเกื้อกูลเพื่อนพรหมจารีที่เป็นนวกะ (ให้ได้  
เสนาสนะอยู่) เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีเมธาพึง  
หมั่นประกอบความที่เป็นผู้ยินดีในเสนาสนะตามที่  
ท่านจัดให้ อันเป็นอาจิณณวัตรแห่งหมู่พระอริยะ  
เป็นวัตรที่พระมุนีเจ้าทรงสรรเสริญ แล.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแกล  
และอานิสงส์ในยถาสันถติกังคะ.

๑๓. เนสัชชีกังคะ

[ การสมาทานเนสัชชีกังคะ ]

แม้เนสัชชีกังคะ ก็เป็นอันสมาทานด้วยคำสองคำนี้ คำใดคำหนึ่ง  
ว่า **เสยฺย ปฏิกุจิปามิ** ข้าพเจ้างดการนอน **เนสัชชิกงฺคํ** สมาธิยาม  
ข้าพเจ้าสมาทานองค์ของภิกษุผู้มีอัน (สำเร็จอิริยาบถ) อยู่ด้วยการนั่ง  
เป็นปกติ ดังนี้.

[ วิธี (ปฏิบัติ) ในเนสัชชีกังคะ ]

ก็แล เนสัชชิกภิกษุ นั้น ใน ๓ ยามแห่งราตรี พึงลุกขึ้นจงกรม  
เสวยยาม ๑ เพราะในอิริยาบถทั้งหลาย การนอนเท่านั้นไม่ควร\* นี่เป็น  
วิธี (ปฏิบัติ) แห่งเนสัชชิกภิกษุ.

[ ประเภทแห่งเนสัชชิกภิกษุ ]

ว่าโดยประเภท แม้เนสัชชิกภิกษุนี้ก็มี ๓ จำพวก ใน ๓ พวกนั้น  
สำหรับผู้ถืออย่างอุกฤษ์ พนักอิง ผัวรัดเข้า ผัวรัดตัว ไม่ควรทั้งนั้น  
สำหรับผู้ถืออย่างกลาง ของ ๓ อย่างนั้น อย่างใดอย่างหนึ่งก็ใช้ได้  
สำหรับผู้ถืออย่างเพลา แม้พนักอิง แม้ผัวรัดเข้า ผัวรัดตัว หมอน  
(อิง) แม้เก้าอี้ปัญจังคะ เก้าอี้สตัดังคะ ก็ใช้ได้.

เก้าอี้ที่เขาทำมีพนักหลังด้วย ชื่อปัญจังคะ เก้าอี้ที่เขาทำมี  
พนักหลังและพนักทั้งสองข้างด้วย ชื่อสตัดังคะ ได้ยินว่า คน

\* ที่ต้องบอกวิธีปฏิบัติไว้เช่นนั้น อาจเกรงไปว่าจะมีภิกษุเนสัชชิกที่ถือชื่อเกินไป ไม่ยอมลุกขึ้น  
และเปลี่ยนอิริยาบถเอาเสียเลย ก็จะเกิดทุกขเวทนาขึ้น ไม่สำเร็จประโยชน์.

ทั้งหลายได้ทำแก้อิสต์ตั้งคะนั้น (ถวาย) พระติปิฎกจุฬายกัธเถระ พระเถระได้เป็นพระอนาคามี (ภายหลังสำเร็จพระอรหัต) แล้วปรินิพพาน.

[ ความแตกแห่งเนสัชชิกังคะ ]

ก็แล ชุติคแห่งภิกษุเนสัชชิกทั้ง ๓ พวกนี้ ย่อมแตกในขณะพอว่าสำเร็จการนอนลงไป นี่เป็นความแตกในเนสัชชิกังคะนี้.

\* เถโร อนาคามี หุตวา ปรินิพฺพายิ ท่านว่าไว้สั้นเท่านี้ ประโยคนี้มีปัญหาหลายประการ เช่น

ก. การแปล จะแปลตรงทื่อไปว่า พระเถระเป็นพระอนาคามีแล้วปรินิพพาน ก็ขัดความรู้สึกเต็มที่ ข้าพเจ้าจึงเดิมความในวงเล็บว่า "(ภายหลังสำเร็จพระอรหัต)".

ข. การที่ท่านอ้างอิงมาเป็นนิตินะเช่นนั้น จะให้เข้าใจว่าอะไร จะให้เข้าใจว่าท่านเป็นพระอนาคามีอยู่ก่อนแล้ว หรือนั่งแก้อิสต์ตั้งคะแล้วจึงได้เป็น ถ้าท่านเป็นพระอนาคามีอยู่แล้ว ก็จะเป็นว่า อ้างท่านเป็นนิตินะเพื่อแสดงว่า การนั่งแก้อิสต์ตั้งคะบำเพ็ญเนสัชชิกนั้น ไม่เป็นการผิด

แม้แต่ท่านพระอนาคามีท่านยังใช้ ถ้าท่านได้เป็นพระอนาคามีภายหลัง อ้างท่านมาเป็นนิตินะ ก็

เป็นว่า เพื่อแสดงว่า การนั่งแก้อิสต์ตั้งคะบำเพ็ญเนสัชชิก มิได้ทำให้เสื่อมเสียผลประการใด ดูแต่พระจุฬายกัธเถระ ท่านยังนั่งแก้อิสต์ตั้งคะบำเพ็ญเนสัชชิก จนได้สำเร็จพระอนาคามีผล มหาภูิกาคูเหมือนจะให้เข้าใจโดยประการหลังนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า เพื่อจะแก้ความคิดเห็นที่ว่า ผู้ถือเนสัชชิกนั่งมีที่อิงข้างหลังตามสบายอย่างนั้น จะแปลอะไรจากผู้นั่งไม่ถือเล่า ดังนี้ ในวิสุทธิธรรมรค ท่านจึงชักพระอภัยเถระมาเป็นนิตินะว่า เถโร อนาคามี หุตวา ปรินิพฺพายิ.

ก. ประการเหตุอะไร คนทั้งหลายจึงทำแก้อิสต์ตั้งคะถวายท่าน (แล้วท่านก็ยอมใช้)

ไม่พบที่เล่าไว้ ก็ต้องสันนิษฐานเอาว่า เพราะท่านทพพพลภาพ นั่งตัวเปล่าไม่ไหว แต่ก็ยังไม่ยอมเลิกเนสัชชิก เขาจึงคิดทำแก้อิสต์ถวายให้นั่งเป็นเนสัชชิกอย่างเพลา เรื่องนี้ก็มาเข้ากันได้พอดีกับเรื่องพระภิกษุฝรั่งเศสสมัยนี้ (ลางรูป) นั่งขัดสมาธิไม่ไหว ขอนั่งแก้อิสต์ทำกรรมฐาน ท่านก็ว่าของท่านได้ผลดีเหมือนกัน.



[ อานิสงส์แห่งเนสัชชิกังคะ ]

ส่วนอานิสงส์ดังต่อไปนี้ คือ (๑) ตัดเครื่องผูกพันใจที่กล่าว  
ในบาลีว่า ภิกษุประกอบเนื่องๆ ซึ่งความสุขในการนอน สุขในการ  
เอกเขนก สุขในความหลับ' ดังนี้เสียได้ (๒) มีความสะดวกในการ  
ประกอบกรรมฐานทั้งปวง (๓) มีอิริยาบถน่าเลื่อมใส (๔) เป็นผู้  
เหมาะสมที่จะทำความเพียร (๕) สัมมาปฏิบัติเพิ่มพูนด้วยดี.

[ คาถาสรูป ]

เพราะเหตุที่นักพรตนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรงนั่งอยู่  
ย่อมยังหัวใจของมารให้หวั่นไหว ภิกษุผู้ละความ  
สุขในการนอน สุขในความหลับ ปราศจากความ  
เพียร ยินดีการนั่ง ยังไปตวันให้งามอยู่ ย่อม  
ได้ปีติสุขอันปราศจากอามิส เพราะเหตุนั้น ภิกษุ  
ผู้มีปัญญา จึงควรบำเพ็ญให้ดี ซึ่งเนสัชชิกพรต  
เทอญ.

นี้เป็นคำพรรณนาการสมาทาน วิธี (ปฏิบัติ) ประเภท ความแตก  
และอานิสงส์ในเนสัชชิกังคะ.

ต่อไปนี้เป็นคำพรรณนาตามบทบังคับแห่งคาถานี้ คือ

กุสลดติโก เจว ฯ เป ฯ วิญญาตพุโท วินิจฺจโย.

วินิจฺจย... พึงทราบ... โดยกุสลดิกะ ๑ โดยจำแนกศัพท์

มีรูปศัพท์เป็นต้น ๑ โดยย่อและโดยพิสดารอีก ๑.

[ วินิจฉัยโดยกุสลดิกะ ]

ในบทเหล่านั้น บทว่า โดยกุสลดิกะ ความว่า ก็รูปศัพท์ทั้งหมด เป็นกุสลดิกะ เป็นอภัยกถกติกะ เนื่องด้วยผู้รักษาที่เป็นพระเสขะ ปุณฺณ และพระชีนาสพ (แต่) รูปศัพท์ที่เป็นอกุศลไม่มี. ส่วนผู้ใด จะพึงกล่าวว่า รูปศัพท์แม้เป็นอกุศลก็มี โดยพระบาลีมีอาทิว่า "ภิกษุมีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว เป็นอารัญญิกะ"<sup>๑</sup> ดังนี้, ผู้นั้นควรถูกกล่าวว่า เรามิได้พูดว่าภิกษุมีจิตเป็นอกุศล ย่อมไม่อยู่ป่า, ด้วยว่า ความอยู่ป่าของภิกษุใดมีอยู่ ภิกษุนั้นก็ชื่อว่า อารัญญิกะ, และอารัญญิกภิกษุนั้น พึงเป็นผู้มีความปรารถนาลามกก็มี เป็นผู้มักน้อยก็มี, ก็ (คำนี้) ได้กล่าวไว้แล้ว (ในตอนแก้บรรทัดแห่ง คำรูปศัพท์)<sup>๒</sup> ว่า "องค์เหล่านี้ ชื่อว่า รูปศัพท์ เพราะเป็นองค์แห่ง ภิกษุผู้ชื่อว่า รูปศัพท์ เหตุเป็นผู้กำจัดกิเลสได้ด้วยการสมาทานนั้น ๆ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ารูปศัพท์ เพราะมีญาณอันได้ไฉนว่า รูปศัพท์ เหตุเป็นเครื่องกำจัดกิเลสเป็นองค์, อีกนัยหนึ่ง องค์เหล่านี้ชื่อว่ารูปศัพท์ เพราะกำจัดโทษอันเป็นข้าศึกด้วย เป็นองค์แห่งความปฏิบัติด้วย, แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า รูปศัพท์" ดังนี้, ใคร ๆ ซึ่งจะพึงมีรูปศัพท์เหล่านั้น เป็นองค์ ได้ชื่อว่าเป็น รูปศัพท์ (ผู้กำจัดกิเลสได้) ด้วยอกุศล ห้ามมิด้วย, อกุศลซึ่งจะพึงเป็นเหตุให้รูปศัพท์ได้ชื่อว่ารูปศัพท์ เพราะทำกุศลนั้นให้เป็นองค์ จะกำจัดกิเลสอะไร ๆ ได้ ก็หาไม่ด้วย, ทั้งอกุศลจะ

๑. อจ. ปญจก. ๒๒/๒๔๕. ๒. วิสุทธิธรรมรค หน้า ๓๖.

กำจัดปฏิบัติโทษมีความละโมภในจิตรเป็นต้นก็ไม่ได้เลยด้วย, เป็นองค์แห่งความปฏิบัติก็ไม่ได้ด้วย, เพราะเหตุนั้น คำว่า "รุดงค์เป็นอกุศลไม่มี" นี้ จึงเป็นคำที่กล่าวดีแล้ว, ข้างฝ่ายรุดงค์ของภิกษุเหล่าใดหันไปจากกุสลดิเก ว่าโดยความ (ที่แท้แล้ว) รุดงค์ของภิกษุเหล่านั้นก็ไม่มีนั่นเอง. สิ่งที่ไม่มี จักได้ชื่อว่าเป็นรุดงค์ เพราะกำจัดอะไรกัน, แม้ความผิดต่อพระบาติ (ให้) สมาทานรุดงค์ทั้งหลาย ประพฤติ ก็จะต้องมาเอาแก่เธอทั้งหลายด้วย, เพราะฉะนั้น คำของเธอนั้น จึงไม่ควรถือเอาแล. นี่เป็นคำพรรณนาโดยกุสลดิเกเป็นอันดับแรก.

[ วินิจฉัยโดยจำแนกรุดาติศัพท์ ]

ในชื่อว่า โดยจำแนกศัพท์มีรุดศัพท์เป็นต้นนั้น พึงทราบรุดะ พึงทราบว่ารุดวาทะ พึงทราบรุดธรรมทั้งหลาย พึงทราบการเสพรุดงค์ว่าเป็นสัปปายะสำหรับใคร.

[ รุดะ ]

ในบทเหล่านั้น บทว่า รุดะ หมายเอาบุคคลผู้มีกิเลสอันกำจัดแล้วอย่าง ๑ หมายเอาธรรมอันเป็นเครื่องกำจัดกิเลสอย่าง ๑.

[ รุดวาทะ ]

ส่วนในบทว่า รุดวาทะ พึงทราบว่า บุคคลเป็นรุดะ แต่ไม่เป็น

\* มหาภูิกาท่านว่า หมายถึงคณะภิกษุวัคคยัคิริ ซึ่งมีวาทะว่า รุดงคัม นาม ปญญตฺติ อันรุดงค์เป็นแต่บัญญัติ โดยปรมาตฺถแล้วไม่มีอะไร (คือไม่เป็นกุศล ไม่มีกำจัดกิเลส ไม่จำต้องสมาทาน )

เป็นธุดาธะก็มี, บุคคลไม่เป็นธุดะ แต่เป็นธุดาธะก็มี, บุคคลไม่เป็นทั้งธุดะทั้งธุดาธะก็มี, บุคคลเป็นทั้งธุดะทั้งธุดาธะก็มี. ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดกำจัดกิเลสทั้งหลายของตนด้วยธุดงค์ แต่ไม่แนะนำพร้าสอนผู้อื่นด้วยธุดงค์ จุฬพระพากุลเถระ บุคคลนี้เป็นธุดะ แต่ไม่เป็นธุดาธะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ที่เป็นธุดะ แต่ไม่เป็นธุดาธะนี้นั้น คือท่านพากุละ. ส่วนบุคคลใดไม่กำจัดกิเลสทั้งหลายของตนด้วยธุดงค์ ได้แต่แนะนำพร้าสอนคนอื่น ๆ ด้วยธุดงค์ จุฬพระอุปนันทเถระ บุคคลนี้ไม่เป็นธุดะ แต่เป็นธุดาธะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ที่ไม่เป็นธุดะ แต่เป็นธุดาธะนี้นั้น คือท่านอุปนันทสังกยบุตร. บุคคลใดขาดไปทั้ง ๒ ทาง จุฬพระโฬุทายี บุคคลนี้ไม่เป็นทั้งธุดะทั้งธุดาธะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ที่ไม่เป็นทั้งธุดะและธุดาธะนี้นั้น คือ ท่านโฬุทายี. ส่วนบุคคลใดถึงพร้อมทั้ง ๒ ทาง จุฬพระธรรมเสนาบดี บุคคลนี้เป็นทั้งธุดะทั้งธุดาธะ ดังท่านกล่าวไว้ว่า ผู้ที่เป็นทั้งธุดะทั้งธุดาธะนี้นั้น คือ ท่านสารีบุตร ดังนี้.

[ ธุดธรรม ]

ชื่อว่า พึงทราบธุดธรรมทั้งหลาย นั้น มีวินิจฉัยว่า ธรรม ๕ ประการ อันเป็นบริวารของธุดงค์เจดนาเหล่านี้ คือ **อปปีจุจตา** (ความมกน้อย) **สนุฏฐจิตา** (ความสันโดษ) **สละเขตตา** (ความปฏิบัติขุดเกลากิเลส) **ปวิเวกตา** (ความอยู่เจียบสงัด) **อิทมุตติตา** (ความรู้ว่าสิ่งนี้มีประโยชน์)ชื่อว่า ธุดธรรม โดยพระบาลีว่า (ภิกษุ

เป็นผู้อันอยู่ป่าเป็นปกติ) เพราะอาศัยความมักน้อยแล ดังนี้เป็นต้น\*  
ในธรรมเหล่านั้น อปฺปิจจตา และ สนฺตุริตา นับเข้าในอโโลกะ  
สลฺเลขตา และ ปริวิเวกตา นับเข้าในธรรมทั้ง ๒ คือ อโโลกะ และ  
อโมหะ อิทมตฺติตา ได้แก่ฌานนั่นเอง. ธรรมทั้ง ๒ (คืออโโลกะ  
และอโมหะ) นั้น ภิกษุผู้ประพาศิรุธงศ์ย่อมกำจัดความโลภในวัตถุที่  
ต้องห้ามทั้งหลายได้ด้วยอโโลกะ กำจัดความหลงอันกำบังโทษในวัตถุ  
ที่ต้องห้ามเหล่านั้นนั้นแลได้ด้วยอโมหะ. อนึ่ง ย่อมกำจัดกามสุขา-  
นุโยคอันเป็นไปทางเสพปัจจัยทั้งหลายที่ทรงอนุญาตเสียได้ด้วยอโโลกะ  
กำจัดอิตถกิลดานุโยคอันเป็นไปทางเครื่องเรี่ยคลุกไปในรุธงศ์ทั้งหลาย  
ได้ด้วยอโมหะ เพราะเหตุนี้ ธรรม ๕ ประการนี้ พึงทราบว่าเป็น  
รุธธรรม.

[ รุธังกะ ]

ชื่อว่า พึงทราบรุธังกะทั้งหลาย ความว่า พึงทราบรุธงศ์ ๑๓  
คือ ปิงสุกฺกิกังกะ ๑๓ ๑ เนสัชชิกังกะ รุธงศ์เหล่านั้นได้กล่าวแล้ว  
ทั้งโดยอรรถและโดยปณิณกะมีลักษณะเป็นต้น.

[ รุธังคเสวนา ]

ชื่อว่า การเสพรุธงศ์เป็นสัปปายะสำหรับใครนั้น แก้วว่า การ  
เสพรุธงศ์เป็นสัปปายะสำหรับคนราคจริต และคนโมหจริต เพราะ  
เหตุไร เพราะการเสพรุธงศ์เป็นทุกขาปฏิบัติ (ปฏิบัติลำบาก) และ  
เป็นสัลเลขวิหาร (อยู่อย่างเคร่ง) อันระคะยอมสงบเพราะอาศัยทุกขา-  
ปฏิบัติ โมหะ ผู้ที่ไม่ประมาทย่อมละได้เพราะอาศัยสัลเลขปฏิบัติ

\* บ. มหา. ๒๘/๒๘๕. อปฺปิจจณฺณว นิสฺสาย ๑ เป ๑ อิทมตฺติณฺณว นิสฺสาย อารณฺณโก  
โหติ ๑ เป ๑ ขลาสนฺนติโก โหติ.

อนึ่ง ในชุดงศ์เหล่านี้ การเสพอารัญญกัณฑ์ และ รุกขมูลกัณฑ์ เป็นสัปปายะ แม้แห่งคนโทสจริต ด้วยเมื่อคนโทสจริตนั้นแน่นไม่มีใครกระทบกระทั่งอยู่ในป่าและโคนไม้ นั้น แม้โทสะก็ย่อมสงบแล นี่เป็นคำพรรณนาโดยจำแนกศัพท์ มีชุดศัพท์เป็นต้น.

[ วินิจฉัยโดยย่อและโดยพิสดาร ]

[ โดยย่อ ]

ชื่อว่า โดยย่อและโดยพิสดารนั้น มีวินิจฉัยว่า ก็ชุดงศ์เหล่านี้ โดยย่อมี ๘ เท่านั้น คือ องค์เป็นประธาน ๓ องค์ที่ไม่ระคนกัน ๕ ในองค์เหล่านั้น องค์ ๓ นี้ คือ สปาทานจาริกัณฑ์ เอกาสนิกัณฑ์ อัปภอกาสิกัณฑ์ เป็นองค์ประธาน ด้วยเมื่อรักษาสปาทานจาริกัณฑ์ ก็ต้องรักษาปิณฑปาติกัณฑ์ด้วย และเมื่อรักษาเอกาสนิกัณฑ์ แม้ ปัตตปิณฑิกัณฑ์และขลุปีจนาภัตติกัณฑ์ ก็จักเป็นอันต้องรักษาอย่างดี ด้วย เมื่อรักษาอัปภอกาสิกัณฑ์ จะมีอะไรชื่อว่าต้องรักษาในรุกขมูลกัณฑ์ และยถาสันถติกัณฑ์เล่า ดังนี้ ชุดงศ์จึงเป็น ๘ เท่านั้น คือองค์ประธาน ๓ นี้ และองค์ไม่ระคนกัน ๕ นี้ คือ อารัญญกัณฑ์ ปิงสุกุลิกัณฑ์ เตจิวิริกัณฑ์ เนสัชชิกัณฑ์ โสสานิกัณฑ์.

โดยย่ออีกอย่างหนึ่งเป็น ๔ ดังนี้ คือ เนื่องด้วยจิวร ๒ เนื่องด้วยบิณฑบาต ๕ เนื่องด้วยเสนาสนะ ๕ เนื่องด้วยวิริยะ ๑ ใน ๔ อย่างนั้น เนสัชชิกัณฑ์เป็นองค์เนื่องด้วยวิริยะ นอกนั้นขาดแล้วทั้งนั้น.

โดยย่ออีกนัยหนึ่ง ชุดงศ์ทั้งหมดนั้นเป็น ๒ โดยที่อาศัย คือ อาศัยปัจจัย ๑๒ อาศัยวิริยะ ๑ แม้โดยจัดเป็นองค์ที่ควรเสพและ

ไม่ควรเสพ ก็เป็น ๒ เหมือนกัน ก็เมื่อภิกษุใดเสพถูกต้องอยู่ กรรมฐานเจริญขึ้น ภิกษุนั้นก็ควรเสพ เมื่อภิกษุใดเสพเข้า กรรมฐานเสื่อม ภิกษุนั้นก็ไม่ควรเสพ อนึ่ง แม้ผู้ที่ถึงจะเสพไม่เสพ กรรมฐานก็คงเจริญไม่เสื่อม เมื่อ (คิด) อนุเคราะห์ประชุมชนภายหลัง ก็ควรเสพ แม้ผู้ที่ถึงจะเสพไม่เสพ กรรมฐานก็ไม่เจริญเล่า ก็ควรเสพเหมือนกัน เพื่อเป็นวาสนาต่อไป รุคงค์เป็น ๒ ก็ได้ โดยจัดเป็นองค์ที่ควรเสพ และไม่ควรเสพ ดังนี้แล.

แม้ในอรรถกถาทั้งหลาย ก็กล่าว (ย่อ) ไว้ว่า "รุคงค์ทั้งปวงนั้น เป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจแห่งเจตนา เพราะเจตนาในการสมาทาน รุคงค์เป็นอันเดียวกันนั้น" ดังนี้ ลางอาจารย์ก็ว่าไว้ (ง่าย ๆ) ว่า "เจตนาอันใด รุคงค์อันนั้น" (รุคงค์ก็คือเจตนา).

[ โดยพิสดาร ]

ส่วนโดยพิสดาร รุคงค์เป็น ๔๒ คือ สำหรับภิกษุ ๑๓ สำหรับภิกษุณี ๘ สำหรับสามเณร ๑๒ สำหรับสิกขมานาและสามเณรี ๗ สำหรับอุบาสกอุบาสิกา ๒ ก็ถ้าป่าช้าได้ลักษณะอารัญญิกังคะ อยู่ในที่แจ้งไซ้ แม้ภิกษุรูปเดียวก็อาจบริโภครุคงค์ได้หมดทุกข้อคราวเดียวกัน ส่วนภิกษุณี อารัญญิกังคะและขลุปีจณากัตติกังคะทั้ง ๒ ข้อ ทรงห้ามไว้ด้วยสิกขาบทเดียว องค์ ๓ คือ อัปโกกาสิกังคะ

\* เพราะเหตุที่รุคงค์บางข้อขัดกัน เช่น รุกขมุติกังคะ กับ อัปโกกาสิกังคะ ต่างว่ารักษา อัปโกกาสิกังคะอยู่ จะรักษารุกขมุติกังคะไปพร้อมกันได้อย่างไร มหาฐีกาท่านชี้ช่องให้ว่า คำสมาทานรุกขมุติกังคะว่า จนนฺธิ ปฏิกุปิยามิ รุกขมุติงฺคํ สมาทียามิ เพราะฉะนั้น รุคงค์ข้อนี้

จะแตกก็เมื่อปล่อยให้อรุณขึ้นในที่มุงบังเท่านั้น หากอรุณขึ้นเมื่อเธอไปนั่งอยู่กลางแจ้ง รุคงค์หาแตกไม่ รุกขมุติกังคะ กับ อัปโกกาสิกังคะ จึงเป็นอันรักษาไปด้วยกันได้ ดังนี้.

รุกขมูลกัณเฑาะ โสธานิกัณเฑาะ นี้ ภิกษุณีรักษายาก เพราะการอยู่วัน  
สหายย่อมไม่ควรแก่ภิกษุณี ก็แต่ในที่เช่นนั้น หญิงสหายที่มีฉันทะเสมอ  
กันหาได้ยาก หากหาได้เล่า ก็ไม่พ้นจากความอยู่คลุกคลีกัน เมื่อเป็น  
เช่นนั้น ภิกษุณีพึงเสพรุคงค์เพื่อประโยชน์อันใด ประโยชน์อันนั้นก็  
ไม่พึงสำเร็จแก่เธอเลย พึงทราบว่ เพราะความที่ไม่พึงอาจบรีโกคอย่างนี้  
รุคงค์สำหรับภิกษุณีทั้งหลายจึงลดไปเสีย ๕ คงเหลือ ๘ เท่านั้น.

อนึ่ง บรรดารุคงค์ตามที่กล่าวแล้ว เว้นเตจิวรีกัณเฑาะเสีย เหลือ ๑๒  
พึงทราบว่าเป็นองค์สำหรับสามเณร ๗ เป็นองค์สำหรับสิกขามานาและ  
สามเณรี ส่วนสำหรับอุบาสกอุบาสิกา มีรุคงค์ ๒ เพราะรุคงค์คือ  
เอกาสนิกัณเฑาะ ปัตตปณทิกัณเฑาะ นี้เท่านั้น เหมาะสมด้วย อาจบรีโกค  
ได้ด้วย ดังนี้ โดยพิสดารรุคงค์เป็น ๔๒ ด้วยประการฉะนี้แล นี่เป็น  
คำพรรณนาโดยย่อและพิสดาร.

ก็แสดงว่าด้วยรุคงค์ อันเป็นวัตรที่ภิกษุควรสมาทาน เพื่อยัง  
คุณทั้งหลายมีความมักน้อยสันโดษเป็นต้นอันเป็นเครื่องผ่องแผ้วแห่งศีล  
มีประการดังกล่าวแล้วให้ถึงพร้อม ในวิสุทธิธรรมรคที่ทรงแสดงโดยทาง  
ศีล สมภาสิ ปัญญาด้วยพระคาถาที่ขึ้นต้นว่า สีเล ปติฏฐาย นโร  
สปลุโย นี้ เป็นอันกล่าวแล้วด้วยกถามรรคเพียงเท่านี้.

ปริเฉทที่ ๒ ชื่อ รุคคณิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิธรรมรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้



คำนำ  
(เมื่อพิมพ์ครั้งแรก)

วิสุทธิธรรมรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑ สืบนิเทศกับรุดงคนิเทศ  
มหามกุฏราชวิทยาลัยได้พิมพ์แล้วเมื่อ พ.ศ. ก่อน บัดนี้ได้พิมพ์ภาค ๑  
ตอน ๒ ขึ้นอีกเล่ม ๑ ตอน ๒ นี้มี ๕ นิเทศ คือ กัมมฐานคหณ-  
นิเทศ ปฐวีกถินนิเทศ เสสกกถินนิเทศ อสุภกัมมฐานนิเทศ  
ฉอนุสสตินิเทศ จบภาค ๑

วิสุทธิธรรมรคมีความพิเศษสมบัติที่เป็นประโยชน์พิเศษอย่างไรวินั้น ได้  
กล่าวไว้ในคำนำ เมื่อพิมพ์ตอน ๑ นั้นแล้ว ในตอนนี้ขอกกล่าวเพิ่มเติม  
ในเรื่องการแปลให้ทราบไว้ด้วยว่า การแปลนี้มุ่งให้เป็นคู่มือให้นักศึกษา  
ภาษาบาลีเป็นสำคัญ พร้อมกันนั้นก็พยายามแปลสำนวนพอให้ผู้อ่าน  
เพื่อศึกษาวิชาธรรมอ่านได้บ้าง แต่ผู้ยังไม่คุ้นกับสำนวนบาลีของท่าน  
ก็จะอ่านยากอยู่บ้าง ในตอนแรกๆ ควรอ่านซ้ำๆ เมื่อคุ้นกับสำนวน  
ของท่านแล้ว ก็อาจเข้าใจและได้รสอรรถธรรมอันมีอยู่บริบูรณ์

ขอความสำเร็จจงมีแก่นักศึกษาภาษาบาลี ขอความรู้ธรรมและ  
สัมมาปฏิบัติจงมีแก่ผู้ศึกษาวิชาธรรมทุกเมื่อเทอญ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๕

วิสุทธิมรรคแปล

ภาค ๑ ตอน ๒

กัมมฐานคหณินเทศ

เพราะเหตุที่สมาธิ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยห้วงข้อ

คือ จิต ตามพระบาลี ( นิกเขปปบท ) ว่า

สีเล ปติญฺญาย นโร สปลฺยโล จิตฺตํ ปญฺญจ ภาวยฺ \*

นั่น อันพระโยคาวจรผู้ตั้งมั่นอยู่ในศีลนี้ ที่ผ่องแผ้วด้วยคุณทั้งหลาย

มีความมักน้อยเป็นต้น อันตนทำให้ถึงพร้อมด้วยการรักษาตถะคืออย่างนี้

แล้วควรบำเพ็ญต่อไป ก็แต่ว่าสมาธินั้น ไม่ง่ายแม้เพียงจะเข้าใจ

จะกล่าวไยถึงจะบำเพ็ญเล่า เพราะทรงแสดงไว้ ( ในพระคานานั่น )

ย่อเน่ก เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงความพิสดาร และนัยแห่งการ

บำเพ็ญสมาธินี้ จึง (ขอ) ตั้งปัญหาขึ้นดังนี้ คือ (๑) อะไร เป็น

\* คานานี้ บาทต้นเป็นอินทริยเชิรฉนท์ บาทนอกนั้นเป็นปัญญาวัตถฉนท์ คานานี้จะ

เป็นปัญญาวัตถทั้ง ๔ บาท ถ้าวัด นโร หรือ สปลฺยโล ในบาทต้นนั้นออกไปเสียบทใดบทหนึ่ง

ถ้าวัด นโร ออก ก็ยก ภิกขุ เป็นประธาน ยิ่งได้ความดีขึ้น เพราะไม่มี นโร อยู่ขัดเชิง

แล้วนิปผันรูป สปลฺยโล ที่ยังผิดอักษรวิธีอยู่เพราะฉันทานุรักษ์นั้น ก็ทำเสียให้ถูกเป็น

สปลฺยโย ได้ ส่วนปัญหาว่าอักษรเกินไป ๑ คือเป็น ๕ ไปนั้น ขอนี้ท่านอนุญาต เมื่อ

ไม่ขัดอุจจารณวิธี คือเชิงสวด มีตัวอย่างมาก เช่นบทคาถาว่า อริยมิตฺตกโร สียาแม่

ในคานานี้ บาทท้าย คือ โส อิมํ วิชฺฌเย ชญฺ ก็เป็น ๕ ( เคยเห็นเป็น วิชฺฌเย ก็มี เช่นนี้

ก็ได้ ๘ พอดี หรือจะสนธิ โส อิมํ เป็น โสมํ เสียไม่ต้องแก้ วิชฺฌเย ก็ได้เหมือนกัน )

สมาธิ (๒) ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่าอะไร (๓) อะไร  
เป็นลักษณะ เป็นรส เป็นปัจจุปัญฐาน และปทัฏฐานแห่งสมาธินั้น  
(๔) สมาธิ มีกี่อย่าง (๕) อะไรเป็นความเศร้าหมอง และอะไร  
เป็นความผ่องแผ้ว แห่งสมาธินั้น (๖) สมาธิ จะพึงบำเพ็ญขึ้น  
อย่างไร (๗) อะไรเป็นอานิสงส์แห่งการบำเพ็ญ (สมาธิ)

ต่อไปนี้เป็นคำเฉลย ในปัญหาเหล่านั้น

[สมาธิโดยสรุป]

ชื่อว่า อะไรเป็นสมาธิ แก้วว่า สมาธิมีหลายอย่างต่างประการ  
การจะเฉลยมุ่งให้สมาธินั้นแจ่มแจ้งไปทุกอย่าง จะไม่พึงเป็นประโยชน์  
ที่ประสงค์ให้สำเร็จได้ มิหนำซ้ำจะพึงเป็นไปเพื่อความพินาศยิ่งขึ้น  
เพราะฉะนั้น เรามาพูดกันหมายเอาความที่ประสงค์ในที่นี้ที่เดียวเถิดว่า  
" ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล เป็นสมาธิ "

[อรรถแห่งสมาธิศัพท์]

ชื่อว่า ชื่อว่าสมาธิเพราะอรรถว่าอะไร แก้วว่า ชื่อว่าสมาธิ  
เพราะอรรถว่าตั้งมั่น ถามว่า ชื่อว่าตั้งมั่นนี้เป็นอย่างไร ตอบว่า  
ชื่อว่าตั้งมั่นนี้ คือการดำรงอยู่ อธิบายว่าตั้งอยู่สม่ำเสมอด้วย ถูกทาง  
ด้วย แห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย ในอารมณ์อันเดียว เพราะเหตุนี้  
พึงทราบว่จิตและเจตสิกเป็นธรรมชาติไม่ซัดส่ายและไม่ชันไป ตั้งอยู่

สม่าเสมอและถูกทาง ด้วยอานุภาพแห่งธรรมใด<sup>๑</sup> การตั้งอยู่แห่งจิต  
เจตสิก สม่าเสมอและถูกทาง ด้วยอานุภาพแห่งธรรมนั้น<sup>๒</sup> นี้ชื่อว่า  
ความตั้งมั่น

[ลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน ปทัฏฐานแห่งสมาธิ]

ส่วนในชื่อว่า อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็นปัจจุบัน  
เป็นปทัฏฐานแห่งสมาธินั้น มีคำแก้ว่า สมาธิมีความไม่ซัดส่ายเป็น  
ลักษณะ มีการกำจัดความซัดส่ายเป็นรส มีความไม่หวั่นไหวเป็น  
ปัจจุบันฐาน ส่วนปทัฏฐานแห่งสมาธินั้น คือความสุข ตามพระบาลีว่า  
จิตของผู้มีความสุขย่อมตั้งมั่น<sup>๓</sup> ดังนี้

[ประเภทแห่งสมาธิ]

ชื่อว่า สมาธิมีกี่อย่างนั้น มีเฉลยว่า โดยลักษณะคือความ  
ไม่ซัดส่าย สมาธิก็มีเพียงอย่างเดียว (แต่) เป็น ๒ โดยบังคับ  
แห่งอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ เช่นเดียวกัน โดยบังคับแห่ง  
โลกียสมาธิและโลกุตตรสมาธิ โดยบังคับแห่งสัมปติกสมาธิ (สมาธิ

๑. ตรงนี้ป้าฐะว่า ยสฺส ธมฺมสุตฺตานุภาเวน คำยสฺส นี้มีปัญหา เพราะเหตุที่ท่านมิได้  
เรียง ศัพท์ไว้ จึงอาจมีทางคิดได้อีกทางว่า ยสฺส โยคบุคคฺล ก็จะได้ความดีเหมือนกัน  
ดังนี้-จิตเจตสิกของบุคคลใด...ตั้งมั่นด้วยอานุภาพแห่งธรรม การตั้งมั่นแห่งจิตเจตสิก  
ของบุคคลนั้น ชื่อว่า สมาธาน<sup>๑</sup> แต่ว่าหากจะเป็นอย่างนี้ก็น่าจะเรียงศัพท์ไม่ให้มีปัญหาได้  
คือเรียกว่า ยสฺส อมฺมานุกฺเวน...

มหาภูทิกาท่านไม่พูดถึงเสียเลย กลับไปแก้ อานุภาเวน ออกเป็น พเลน แล้วเท่านั้น  
ท่านเห็นว่ายังไม่แจ่ม จึงไขต่อไปอีกว่า ปจฺจุยฺภาเวนาคิ อตุโธ.

๒. ที.ปาฎิ๑๑/๒๕๔

สัมปยุตด้วยปิติ) และนิปปีติกสมาธิ (สมาธิไม่สัมปยุตด้วยปิติ) และโดยบังคับแห่งสมาธิที่เป็นสุขสหคตะ (สหคตด้วยสุข) และเป็นอุเบกขาสหคตะ (สหคตด้วยอุเบกขา) เป็น ๓ โดยจัดเป็นอย่างทรมอย่างกลาง อย่างประณีต เช่นเดียวกัน โดยจัดตามองค์คือวิตกวิจารณ์วิตักกสวิจารสมาธิ (สมาธิยังมีวิตกวิจารณ์) เป็นต้น โดยจัดตามธรรมที่สหคตมีปิติสหคตสมาธิ (สมาธิสหคตด้วยปิติ) เป็นต้น และโดยจัด (ตามคุณานุภาพ) เป็นปริตตะ มหัคคตะ และอัปปมาณะ เป็น ๔ โดยจำแนกตามความปฏิบัติและความรู้ มีทุกขปฏิบัติทันทธาภิญญสมาธิ เป็นต้น เช่นเดียวกัน โดยจำแนกตามอานุภาพและอารมณ์ มีปริตตปริตตารมณสมาธิ เป็นต้น โดยเป็นองค์แห่งจตุกमान โดยจำแนกตามฝ่ายมีหानภาคิยสมาธิ เป็นต้น โดยจำแนกตามภูมิวิกรมาวจรสมาธิ เป็นต้น และโดยจำแนกตามอิทธิบาทที่เป็นอธิบดี เป็น ๕ โดยเป็นองค์แห่งปัญจกमानในปัญจกนัย

ในสมาธิเหล่านั้น สมาธิส่วนที่เป็นอย่างเดียว มีความตื่นอยู่แล้ว

[ทุกะ (สมาธิหมวด ๒) ที่ ๑]

อรรถาธิบายในสมาธิส่วนที่เป็น ๒ พึงทราบดังต่อไปนี้ เอกัคคตาแห่งจิต ที่พระโยคาวจรได้ด้วยอำนาจธรรมเหล่านี้ คือ อนุสสติฐาน ๖ มรณสติ อุปสมานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา จตุราควัฏฐาน กัณธี เอกัคคตาในส่วนเบื้องต้นแห่งอัปนาสมาธิทั้งหลายก็ดี อันใด

เอกัคคตาอันนี้เป็นอุچارสมาธิ ส่วนเอกัคคตาในลำดับแห่งบริกรรมตามบาลีว่า บริกรรมแห่งปฐมฌาน เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัยแห่งปฐมฌาน ดังนี้เป็นอาทิอันใด เอกัคคตาอันนี้เป็นอัปนาสมาธิอย่างนี้แล สมาธิเป็น ๒ โดยบังคับแห่งอุچارและอัปนา

[ทูกะที่ ๒]

เอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นกุศลใน ๓ ภูมิ เป็นโลกียสมาธิ เอกัคคตาที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค เป็นโลกุตระสมาธิ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๒ โดยบังคับแห่งโลกียะและโลกุตระ

[ทูกะที่ ๓]

เอกัคคตาใน ๒ ฌานในจตุกนัย ใน ๓ ฌานในปัญจกนัย เป็นสัมปติกสมาธิ เอกัคคตาในฌาน ๒ ที่เหลือ เป็นนิปปีติกสมาธิ แต่อุچارสมาธิ ลางที่เป็นสัปปีกะ ลางที่เป็นนิปปีติกะ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๒ โดยบังคับแห่งสัปปีกะและนิปปีติกะ

[ทูกะที่ ๔]

เอกัคคตาใน ๓ ฌานในจตุกนัย ใน ๔ ฌานในปัญจกนัย เป็นสุขสหคตสมาธิ เอกัคคตาในฌานที่เหลือเป็นอุเปกขาสหคตสมาธิ แต่อุچارสมาธิ ลางที่ก็เป็นสุขสหคตะ ลางที่ก็เป็นอุเปกขาสหคตะ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๒ โดยบังคับแห่งสุขสหคตะและอุเปกขาสหคตะ

[ติกะ (สมาธิหมวด ๓) ที่ ๑]

สมาธิที่ต่ำกว่าได้ จัดเป็นสมาธิอย่างทราม สมาธิที่อบรมแล้ว  
ยังไม่ดีนัก จัดเป็นสมาธิอย่างกลาง สมาธิที่อบรมดีแล้วถึงความเป็นวิ  
จัดเป็นสมาธิอย่างประณีต อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๓ โดยจัดเป็นอย่าง  
ทราม อย่างกลาง อย่างประณีต

[ติกะที่ ๒]

สมาธิในปฐมฌานกับอุปจารสมาธิ จัดเป็นสวิตักกสวิจารสมาธิ  
(สมาธิมีทั้งวิตกทั้งวิจาร) สมาธิในทุติยฌานในปัญจกนัย จัดเป็น  
อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ (สมาธิไม่มีวิตกมีแต่วิจาร) ก็บุคคลใด  
เห็นโทษแต่ในวิตกเท่านั้น ไม่เห็นโทษในวิจาร มุ่งอยู่แต่จะละวิตก  
อย่างเดียวล่วงปฐมฌานไป บุคคลนั้นย่อมได้สมาธิที่ไม่มีวิตกมีแต่  
วิจาร คำว่าสมาธิในทุติยฌานในปัญจกนัย จัดเป็นอวิตักกวิจาร-  
มัตตสมาธิ นั้น ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาสมาธิของบุคคลนี้ ส่วน  
เอกัคคตาใน ๓ ฌานในจตุกนัย มีทุติยฌานเป็นต้น และในปัญจกนัย  
มีตติยฌานเป็นต้น จัดเป็นอวิตักกวิจารสมาธิ (สมาธิไม่มีทั้งวิตก  
ทั้งวิจาร) อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๓ โดยจัดตามองค์คือวิตกวิจาร  
มีสวิตักกสวิจารสมาธิเป็นต้น

[ติกะที่ ๓]

เอกัคคตาในฌาน ๒ ข้างต้นในจตุกนัย และในฌาน ๓ ข้างต้น  
ในปัญจกนัย จัดเป็นปีติสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบพร้อมกับปีติ)

เอกัคคตาในตติยฌาน และจตุตถฌานในจตุกนัยและปัญจกนัยนั้นแล  
จัดเป็นสุขสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบพร้อมทั้งสุข) เอกัคคตาในฌาน  
สุดท้าย (ทั้ง ๒ นัย) จัดเป็นอุpekขาสหคตสมาธิ (สมาธิประกอบพร้อม  
กับอุเบกขา) แต่อุปจารสมาธิ ข้อมสหคตด้วยปีติสุขบ้าง สหคต  
ด้วยอุเบกขาบ้าง อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๓ โดยจัดตามธรรมที่สหคต  
มีปีติสหคตสมาธิเป็นต้น

[ติกะที่ ๔]

เอกัคคตาในภุมิอุปจาร จัดเป็นปริตตสมาธิ (สมาธิมีคุณา-  
นุภาพน้อย) เอกัคคตาใน (ภุมิ) รูปาวจรและอรุปาวจรที่เป็นกุศล  
จัดเป็นมหัคคตสมาธิ (สมาธิมีคุณานุภาพใหญ่) เอกัคคตาที่สัมปยุต  
ด้วยอริยมรรค จัดเป็นอัปปมาณสมาธิ (สมาธิมีคุณานุภาพหาประมาณ  
มิได้) อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๓ โดยจัด (ตามคุณานุภาพ) เป็น  
ปริตตะ มหัคคตะ และอัปปมาณะ

[จตุกกะ (สมาธิหมวด ๔) ที่ ๑]

พึงทราบว่ สมาธิที่มีปฏิปทาลำบาก ทั้งมีอภิญญาช้าก็มี  
สมาธิที่มีปฏิปทาลำบาก แต่มีอภิญญาเร็วก็มี สมาธิที่มีปฏิปทาสะดวก  
แต่มีอภิญญาช้าก็มี สมาธิที่มีปฏิปทาสะดวกทั้งมีอภิญญาเร็วก็มี  
ในคำว่าปฏิปทาและอภิญญานั้น สมาธิภาวนา (การบำเพ็ญสมาธิ)  
อันเป็นไปเริ่มแต่ปฐมสมันนาหาร (การประมวลจิตตั้งลงในกรรมฐาน  
ที่แรก) ไปจนถึงอุปจารแห่งฌานนั้นๆ เกิดขึ้น ท่านเรียกว่า ปฏิปทา



ส่วนปัญญอันเป็นไปตั้งแต่อุपाจารย์จนถึงอัปปนา ท่านเรียกว่า อภิญญา\*  
ก็แลปฏิปทานั้นนั้น ย่อมเป็นการลำบาก คือเป็นการยาก หมายความว่า  
เจริญไม่สะดวกสำหรับคนบางคน เพราะธรรมอันเป็นข้าศึก มีนิวรณ์  
เป็นต้นยึด (จิต) โดย (เกิด) ขึ้นท่องเที่ยว (ในจิต) (แต่) เป็นการ  
สะดวกสำหรับบางคน เพราะไม่มีธรรมอันเป็นข้าศึกนั้น อภิญญาเล่า  
ก็ย่อมเป็นช้า คือเป็นเนือๆ ไม่เป็นไปฉับพลัน สำหรับคนบางคน  
(แต่) เป็นเร็ว คือไม่เป็นเนือๆ เป็นไปฉับพลันสำหรับบางคน

(พึงทราบวินิจฉัย) ในปฏิปทาและอภิญญานั้น (ดังนี้) ใน  
บรรดาสั่งสัปปายะและอัสสัปปายะทั้งหลายก็ดี บุญกิจทั้งหลายมีการตัด  
ปليโพธเป็นต้นก็ดี อัปปนาโกศลทั้งหลายก็ดี ซึ่งข้าพเจ้าจักพรรณนา  
ข้างหน้า พระโยคาวจรผู้ใดได้เสพลิงอัสสัปปายะ ปฏิปทาของพระ-  
โยคาวจรผู้นั้นย่อมเป็นการลำบาก และอภิญญาของเธอก็เป็นช้า  
ปฏิปทาของพระโยคาวจรผู้ใดเสพลิงสัปปายะ ย่อมเป็นการสะดวก  
และอภิญญาก็เป็นเร็ว ส่วนว่าพระโยคาวจรผู้ใด เสพลิงอัสสัปปายะ  
ในเบื้องต้นแล้วได้เสพลิงสัปปายะในเบื้องปลาย พึงทราบว่าปฏิปทา  
และอภิญญาของพระโยคาวจรนั้นก็ละกัน นัยเดียวกันนั้น ปฏิปทา  
ของพระโยคาวจรผู้ไม่ทำบุญกิจมีการตัดปليโพธเป็นต้นให้พร้อมแล้ว  
มาประกอบภาวนา ย่อมเป็นการลำบาก โดยบรรยายตรงกันข้าม  
ก็เป็นการสะดวก อนึ่ง อภิญญาของผู้ไม่ทำอัปปนาโกศลให้ถึงพร้อม

\* มหาภูติกถา ที่เรียกอภิญญา เพราะเป็นปัญญาที่พิเศษกว่าปกติปัญญา

ยอมเป็นช้า ของผู้ทำอัปนาโกศลให้ถึงพร้อม ย่อมเป็นเร็ว อนึ่ง  
ประเภทแห่งปฏิบัติและอกุศลเหล่านั้น พึงทราบด้วยอำนาจแห่ง  
ค้นหาและอวิชา และแม้ด้วยสามารถแห่งความสั่งสมที่เคยทำมา  
ในสมณะและวิปัสสนา แท้จริง ปฏิบัติของผู้ถูกค้นหาครอบงำ  
ยอมเป็นการลำบาก ของผู้ไม่ถูกค้นหาครอบงำ ย่อมเป็นการสะดวก  
และอกุศลของผู้ถูกอวิชาครอบงำ ย่อมเป็นช้า ของผู้ไม่ถูกอวิชา  
ครอบงำยอมเป็นเร็ว อนึ่ง ผู้ใดมิได้ทำความสั่งสมมาในสมณะ\*  
ปฏิบัติของผู้นั้นยอมเป็นการลำบาก ของผู้มีความสั่งสมได้ทำไว้ยอม  
เป็นการสะดวก ส่วนผู้ใดมิได้ทำความสั่งสมมาในวิปัสสนา อกุศล  
ของผู้นั้นยอมเป็นช้า ของผู้มีความสั่งสมได้ทำไว้ยอมเป็นเร็ว อนึ่ง  
เล่า ประเภทแห่งปฏิบัติและอกุศลเหล่านั้นพึงทราบด้วยอำนาจแห่ง  
กิเลสและอินทรีย์ด้วย แท้จริง ปฏิบัติของผู้มีกิเลสกล้า แต่อินทรีย์  
อ่อน ย่อมเป็นการลำบาก ทั้งอกุศลก็เป็นช้า แต่ออกุศลของผู้มี  
อินทรีย์แก่กล้ายอมเป็นเร็ว ส่วนปฏิบัติของผู้มีกิเลสอ่อน และ  
อินทรีย์อ่อน ย่อมเป็นการสะดวก แต่ออกุศลเป็นช้า แต่ว่าอกุศล  
ของผู้มีอินทรีย์กล้ายอมเป็นเร็ว ดังนี้ ในปฏิบัติและอกุศลเหล่านี้  
บุคคลใดได้สมาธิด้วยปฏิบัติลำบาก และด้วยอกุศลช้า สมานั้น  
ของบุคคลนั้นเรียกว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทนฺตาทิโย** ด้วยประการฉะนี้  
นัยนี้พึงกล่าวแม้ในสมาธิ ๓ ที่เหลือ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๔  
โดยจำแนกตามความปฏิบัติและความรู้ มีทุกขาปฏิบัติทนฺตาทิโย-

\* แปลตามมหาฎีกาซึ่งแก้ไขว่า อคตาทิกาโรติ ภวนฺตเร อคตปริจโย

สมาธิเป็นต้น

[จุดกาะที่ ๒]

พึงทราบว่สมาธิเป็นปริตตปริตตารมณ (มีอานุภาพน้อยทั้งมี  
อารมณ์แคบสั้น) ก็มี สมาธิเป็นปริตตอัปปมาณารมณ (มีอานุภาพ  
น้อยแต่มีอารมณ์กว้างขวาง) ก็มี สมาธิเป็นอัปปมาณปริตตารมณ  
(อานุภาพหาประมาณมิได้ แต่มีอารมณ์แคบสั้น) ก็มี สมาธิเป็น  
อัปปมาณอัปปมาณารมณ (มีอานุภาพประมาณมิได้ทั้งมีอารมณ์  
กว้างขวาง) ก็มี ในสมาธิ ๔ นั้น สมาธิใดยังไม่เชี่ยวชาญ ไม่อาจ  
เป็นปัจจัยแห่งฌานเบื้องสูงได้ สมาธินี้จัดเป็นปริตตะ (มีอานุภาพน้อย)  
ส่วนสมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ขยายตัว สมาธินี้ จัดเป็น  
ปริตตารมณ (มีอารมณ์แคบสั้น) สมาธิใดเชี่ยวชาญ อันพระโยคาวจร  
อบรมดีแล้ว อาจเป็นปัจจัยแห่งฌานเบื้องสูงได้ สมาธินี้จัดเป็น  
อัปปมาณ (มีอานุภาพหาประมาณมิได้) อนึ่ง สมาธิใดเป็นไปใน  
อารมณ์ที่ขยายตัว สมาธินี้จัดเป็นอัปปมาณารมณ (มาอารมณ์กว้าง  
ขวาง) ส่วนนัยแห่งสมาธิที่คละกัน (ข้อ ๒ ข้อ ๓) พึงทราบโดย  
คละลักษณะแห่งสมาธิ (ข้อ ๑ ข้อ ๔) ที่กล่าวแล้วเข้ากัน อย่างนี้แล  
สมาธิเป็น ๔ โดยจำแนกตามอานุภาพและอารมณ์ มีปริตต-  
ปริตตารมณสมาธิเป็นต้น

[จุดกาะที่ ๓]

ปฐมฌานประกอบด้วยองค์ ๕ ด้วยอำนาจ วิทก วิจาร ปีติ สุข

และสมาธิอันข่มนิรณได้แล้ว ต่อนั้น ทุติยฌาน วิตก วิจาร สงบไป  
เหลือองค์ ๓ ต่อนั้น ตติยฌาน ปีติคลายไป เหลือองค์ ๒ ต่อนั้น  
จตุตถฌาน ละสุขเสียว เหลือองค์ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิอันประกอบ  
ด้วยอุเบกขาเวทนา สมาธิ ๔ เป็นองค์แห่งฌาน ๔ นี้ ดังนี้ อย่างนี้แล  
สมาธิเป็น ๔ โดยเป็นองค์แห่งจตุกฌาน

[จตุกกะ ที่ ๔ ]

สมาธิที่เป็นหानภากิยะ (เป็นทางฝ่ายเสื่อม) ก็มี เป็นฐิต  
ภากิยะ (เป็นไปทางฝ่ายทรงตัวอยู่) ก็มี เป็นวิเสสภากิยะ (เป็นไป  
ทางฝ่ายวิเศษขึ้น) ก็มี เป็นนิพเพธภากิยะ (เป็นไปทางฝ่ายจะให้อำนาจ  
แข็งแกร่งตลอดอริยสัจ) ก็มี

ในสมาธิ ๔ นั้น ความที่สมาธิเป็นหานภากิยะ พึงทราบ  
(ว่าย่อมเป็น) ด้วยอำนาจความฟุ้งขึ้นมาแห่งปัจฉินิกรรม ความที่  
สมาธิเป็นฐิตภากิยะ พึงทราบ (ว่าย่อมเป็น) ด้วยอำนาจความหยุด  
อยู่แห่งสติเป็นสภาพควรแก่สมาธินั้น<sup>๑</sup> ความที่สมาธิเป็นวิเสสภากิยะ  
พึงทราบ (ว่าย่อมเป็น) ด้วยอำนาจความได้บรรลุธรรมวิเศษเลื่อนชั้น  
ขึ้นไป และความที่สมาธิเป็นนิพเพธภากิยะ พึงทราบ (ว่าย่อมเป็น)  
ด้วยอำนาจความผุดขึ้นแห่งสัญญาและมนสิการ อันสหระคตด้วยนิพพิทา<sup>๒</sup>  
ดังท่านกล่าวว่า สัญญาและมนสิการอันสหระคตด้วยกามเกิดขึ้น

๑. แปลโดยนัยมหาฎีกาซึ่งแก้ไว้ว่า ตทณฺฐมฺมคยาติ ตทณฺฐูปตาฏฺฐาย สติยา

๒. ถือว่าเป็นวิปัสสนาขึ้น

ครอบงำบุคคลผู้ได้ปฐมฌาน ปัญญา (ในปฐมฌานนั้น) ก็เป็น  
หानภาคินี (ไปข้างเสื่อม) สติอันเป็นสภาพควรแก่ปฐมฌานนั้นหยุดอยู่  
ปัญญาก็เป็นฐิติภาคินี (ไปข้างทรงตัว) สัญญาและมนสิการที่สหระค  
ด้วยความไม่มีวิตกเกิดขึ้น (ดำเนินไป) ปัญญาก็เป็นวิเสสภาคินี  
(ไปข้างวิเศษขึ้น<sup>๑</sup>) สัญญาและมนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทาไกล่ต่อ  
วิราคะ ผุดขึ้น (เป็นไป) ปัญญาก็เป็นนิพเพชภาคินี (ไปข้างรู้แจ้ง  
แทงตลอด<sup>๒</sup>) ดังนี้ แม้สมาธิอันสัมปยุตด้วยปัญญานั้นก็เป็นสมาธิ ๔  
(อีกนัยหนึ่ง) อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๔ โดยจำแนกตามฝ่าย มีหान-  
ภาคิยสมาธิเป็นต้น

[จุดกาะที่ ๕]

สมาธิ ๔ อย่างนี้ คือ สมาธิเป็นกามาวจร สมาธิเป็นรูปาวจร  
สมาธิเป็นอรุปาวจร สมาธิเป็นอปริยาปนนะ (ไม่เนื่องด้วยภูมิทั้ง ๓ นั้น  
คือเป็นโลกุตตระ) ในสมาธิ ๔ นั้น เอกัคคตาชั้นอุปจารทั้งปวง  
จัดเป็นกามาวจรสมาธิ เอกัคคตาแห่งกุศลจิตมีรูปาวจรจิตเป็นอาทิ  
จัดเป็นสมาธิ ๓ นอกนี้ อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๔ โดยจำแนกตามภูมิ  
มีกามาวจรสมาธิเป็นต้น

[จุดกาะที่ ๖]

ถ้าภิกษุทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์

๑. คือว่าเข้าถึงทุติยฌาน ปัญจกนัย

๒. อภิ. วิ. ๔๑๕

เดียวไชรั สมาธินี้เรียกว่าฉันทสมาธิ ถ้าภิกษุทำวิริยะให้เป็นใหญ่  
ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไชรั สมาธินี้เรียกว่า วิริยสมาธิ  
ถ้าภิกษุทำจิตตะให้เป็นใหญ่ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไชรั  
สมาธินี้เรียกว่าจิตตสมาธิ ถ้าภิกษุทำวิม้งสาให้เป็นใหญ่ได้สมาธิ  
ได้ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไชรั สมาธินี้เรียกว่า วิม้งสาสมาธิ  
อย่างนี้แล สมาธิเป็น ๔ โดยจำแนกตามอิทธิบาทที่เป็นอธิบดี

[ปัญจกะ ( สมาธิหมวด ๕ )]

พึงทราบฉาน ๕ เพราะแบ่ง ( ทุคฺคฉานในจตุกนัย ) เป็น ๒  
โดยวิธีอย่างนี้ คือ ทุคฺคฉานที่กล่าวในจตุกนัย ( นั้นแลแบ่ง ) เป็น  
ทุคฺคฉาน เพราะวิตกอย่างเดี๋ยวล่วงไป เป็นตฺคฺคฉาน เพราะทั้งวิตก  
และวิจารณ์ล่วงไป สมาธิเป็นองค์แห่งฉาน ๕ นั้น จึงเป็นสมาธิ ๕  
พึงทราบความที่สมาธิเป็น ๕ โดยเป็นองค์ปัญจกฺฉานอย่างนี้แล

[ความเศร้าหมองและความฟุ้งเฟ้อแห่งสมาธิ]

ก็แลคำเฉลยในปัญหาชื่อว่า " อะไรเป็นความเศร้าหมอง และ  
อะไรเป็นความฟุ้งเฟ้อแห่งสมาธินั้น " นี้ท่านกล่าวไว้แล้วในวิภังค์  
จริงอยู่ ในวิภังค์นั้นกล่าวไว้ว่า หานภาคิยธรรม ( ธรรมอันเป็นไป  
ทางฝ่ายเสื่อม ) ชื่อว่า ความเศร้าหมอง วิเสสภาคิยธรรม ( ธรรมอันเป็นไป  
ทางฝ่ายวิเศษขึ้น ) ชื่อว่าความฟุ้งเฟ้อ ดังนี้ ในธรรม ๒

๑. อภิ.วิ ๓๕/๒๕๖

๒. อภิ.วิ ๓๕/๔๖๕

อย่างนั้น หานภคิยธรรมพึงทราบตามนัยนี้ว่า " สัจญาและมนสิการอันสหรัคด้วยกามเกิดขึ้นครอบงำบุคคลผู้ได้ปฐมฌาน ปัญญา (ในปฐมฌานนั้น) ก็เป็นหานภคินี"<sup>๑</sup> ( ส่วน ) วิเสสภคิยธรรมพึงทราบตามนัยนี้ว่า " สัจญาและมนสิการที่สหรัคด้วยความไม่มีวิตกเกิดขึ้น (ดำเนินไป) ปัญญาที่เป็นวิเสสภคินี"<sup>๒</sup> ดังนี้

[การเจริญสมาธิ]

ส่วนคำเฉลยในปัญหาชื่อว่า " สมานินั้นจะพึงเจริญอย่างไร " นี้พึงทราบต่อไปนี้ สมาธิใดอันสัมปยุตด้วยอริยมรรค ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ก่อนแล้วในทุกสมาธิ มีชื่อว่า " นี่สมาธิเป็น ๒ โดยเป็นโลกิยะและโลกุตระ " ดังนี้เป็นอาทิ นัยแห่งการเจริญอริยมรรค-สมาธินั้นสงเคราะห์เข้ากับนัยแห่งการเจริญปัญญาได้ที่เดียว เพราะว่าเมื่อเจริญปัญญาแล้ว มรรคสมาธินั้นก็ย่อมเป็นอันเจริญด้วยแท้ เพราะเหตุนั้น เราจะไม่มองเอามรรคสมาธินั้นมากล่าวแยกไว้ต่างหาก ว่ามรรคสมาธินั้นจะพึงเจริญอย่างนี้ๆ ส่วนว่าสมาธิอันเป็นโลกิยะนี้ใด โลกิยะสมาธินั้น อันพระโยคาวจรผู้ยังศีลทั้งหลายให้หมดจดโดยนัยที่กล่าวแล้ว ตั้งอยู่ในศีลอันบริสุทธิ์ดีแล้ว บรรดาปติโพธ ๑๐ ประการ ปติโพธใดของเขามีอยู่ ตัดปติโพธนั้นเสียแล้วเข้าไปหาท่านผู้ให้กรรมฐานผู้เป็นกัลยาณมิตร ถือเอากรรมฐาน ๔๐ ข้อใดข้อหนึ่ง ซึ่งอนุกุลแก่จริยาของตน ละวิหารอันไม่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิเสีย

๑. อภิ.วิ๓๕/๔๔๓

๒. อภิ.วิ๓๕/๔๔๘

อยู่ในวิหารอันเหมาะ ตัดความกังวลเล็กๆ น้อยๆ (เสียให้หมดด้วย)  
แล้วพึงเป็นผู้ไม่ทำภาวนาวิธีทั้งปวงให้บกพร่องไป เจริญขึ้นเถิด  
นี่เป็นความตั้งใจในการเจริญสมาธินั้น ส่วนความพิสดารดังต่อไปนี้

[ปฐก ๑๐]

วินิจฉัยในข้อที่ว่า " บรรดาปฐก ๑๐ ประการ ปฐกใด  
ของเธอมืออยู่ ตัดปฐกนั้นเสีย " นี้ก่อน

เครื่องกังวลนั้น คือ อาวาส ตระกูล ลาภ คณะ

และการทำงานเป็นที่ ๕ การเดินทาง ญาติ อาพาธ

การเล่าเรียน และฤทธิ รวมเป็น ๑๐

เครื่องกังวล ๑๐ นี้แล ชื่อว่า ปฐก ในปฐก ๑๐ นั้น อาวาสนั่นเอง  
เรียกว่าอาวาสปฐก นัยในปฐก นอกนี้มีตระกูลเป็นต้น ก็ดังนี้  
อรรถาธิบายในปฐก ๑๐ เหล่านี้ พึงทราบดังนี้

[อาวาสปฐก]

แม้ห้อง (นอนได้) เล็กๆ ห้องหนึ่ง ก็เรียกว่า อาวาส  
แม้บริเวณๆ หนึ่งก็เรียกว่าอาวาส แม้สังฆารามทั้งหมดก็เรียกว่า  
อาวาส อาวาสนี้นั้นหาเป็นปฐกต่อกิจทุกทั้งปวงไปไม่ ก็แต่กิจใด

๑. คำว่าอาวาส ต้องแปลว่า " ที่อยู่ " ไม่แปลว่า " วัด " คำว่า  
โอวรกะที่แปลว่า ห้องเล็กๆ นั้น น่าจะหมายเอากุฏิเล็กๆ อยู่ได้รูปเดียว ซึ่งมักเห็น  
ตามวัดหรือสำนักฝ่ายวิปัสสนาธุระในบ้านเมืองเรา นี้ บริเวณได้แก่ที่อยู่ มีกุฏิหลังเดียว  
หรือหลายหลังก็ตาม มีกำหนดที่เป็นเขตแดน น่าจะตรงกับที่เราเรียกว่าคณะในวัดต่างๆ  
บัดนี้ สังฆาราม ก็คือวัดทั้งหมด อาจมีหลายบริเวณ หลายโอวรกะก็ได้

ความกังวลของกิริยาลงรูป อาจมีเฉพาะแต่โอวรกะที่ตนอยู่ ลางรูปกังวลกว้าง  
ออกไปถึงบริเวณที่ตนอาศัยอยู่ ลางรูปกังวลหมดทั้งวัดที่เป็นสำนักของตน



ต้องชวนขายในงานต่างๆ มีการก่อสร้างเป็นต้นในอาวาสนั้นก็ดี มีการสังฆมสังของไว้มากในอาวาสนั้นก็ดี มีความอาลัยใจผูกพันอยู่ในอาวาสนั้นด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งก็ดี อาวาสนั้นจึงเป็นปติโพธสำหรับภิกษุนั้นเท่านั้น หาเป็นแก่ภิกษุนอกนั้นไม่ เรื่อง (ต่อไป) นี้เป็นนิทศนะในความที่อาวาสไม่เป็นปติโพธนั้น

มีเรื่องเล่าว่า กุลบุตร ๒ คนออกจากเมืองอนูราชปุระ ( เดินทางไป ) จนได้ไปบวชอยู่ในวัดอุปาราม บรรพชิต ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งเรียนมคธได้คล่อง ๓ มคธ เป็นผู้มีพรรษาครบ ๕ ปวารณาแล้ว ไปสู่ชนบทชื่อปาจิณจันทรารัษฏี รูปหนึ่งคงอยู่ในอุปารามนั้น รูปที่ไปปาจิณจันทรารัษฏี อยู่ที่นั่นนาน ( จน ) เป็นพระเถระแล้วคิดว่า " ที่นี้ เป็นที่เหมาะสมแก่การจะเร้นอยู่ มาเราจะบอกความนั้นแก่ภิกษุผู้สหายด้วยเถิด " แล้วออกจากชนบทนั้น ( เดินทางไป ) จนย่างเข้าสู่อุปาราม พระเถระผู้ร่วมพรรษาเห็นท่านกำลังเดินเข้าวัดมาก็ไปต้อนรับ ช่วยรับบาตรจีวร ทำ ( อาคันตุก ) วัตร พระเถระอาคันตุกะเข้าสู่เสนาสนะ ( ที่พัก ) แล้วคิดว่า " ประเดี๋ยวสหายของเราจะต้องส่งเนยใสหรือน้ำอ้อย หรือน้ำป่านะมาให้หรือ เพราะเธอเป็นผู้อยู่มานานในนครนี้ " ( คอย ) จนกลางคืน ท่านก็ไม่ได้รับ ( สิ่งที่เกิดไว้ ) ตอนเช้าจึงคิด ( ใหม่ ) ว่า " ที่นี้ เธอจะต้องส่งข้าวต้มและกับที่พวกอุปัชฌาย์ส่งมาให้ ( เรา ) ละ " แม้ข้าวต้มและกับที่คิดนั้นก็ไม่ได้เจอ จึงคิด ( ต่อไป )

\* มหาอุกาช่วยขยายความไว้ว่า ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งเช่นว่ามีรมเงาเย็นสบายดี น้ำทำสมบุรณ์ ภิกษาหารหาง่าย ฯลฯ

ว่า " เอนะ ของส่งมาไม่มี พวกอุปัฏฐากคงจะ ( คอย ) ถวาย เมื่อ  
เธอเข้าไป ( บิณฑบาต ) กระมัง " ( ตกลง ) เข้ากรุง ( เพื่อบิณฑบาต )  
กับพระเถระเจ้าถิ่นนั้นแต่เช้าท่านทั้งสองเดินไปในถนนสายหนึ่งได้  
ข้าวต้มกระวยเดียว ก็ ( ไป ) นั่งดื่มกันในโรงฉัน ถึงบัดนั้น ท่าน  
อาคันตุกะก็ยังคงคิดว่า " ข้าวต้มประจำที่จะไม่มี ในเวลานั้นข้าวสวย  
นี้แหละ คนทั้งหลายคงจะถวายข้าวอย่างประณีตละ " แต่แล้ว แม้  
ถึงเวลานั้นข้าวสวย ท่านก็ได้ฉันอาหารที่ไปบิณฑบาตได้มานั่นเอง  
( นั่งต่อไปไม่ไหว ) จึงเอ่ยถามขึ้นว่า " ท่านผู้เจริญ ท่านเลี้ยงอัธภาพ  
มาอย่างนี้ตลอดกาลหรือ " เมื่อพระเถระรับว่าเป็นอย่างนั้น จึงออก  
ปากชวนว่า " ท่านผู้เจริญ ชนบทปาจิณฉัณฑราชิเป็นที่ผาสุก เราไป  
( อยู่ ) ที่นั่นกันเถิด " พระเถระ ( รับปาก ตกลงไป ) ก็ออกจากพระ-  
นครทางประตูด้านใต้ เดินไปตามทางที่จะไปหมู่บ้านช่างหม้อ\* ( เลย  
ทีเดียว ไม่ต้องกลับวัดไปเสียก่อน ) พระอาคันตุกะจึงท้วงว่า " อย่างไร  
ท่านจึงเดินไปทางนี้เล่า " พระเถระตอบว่า " อาวุโส ! ท่านกล่าว  
สรรเสริญชนบทปาจิณฉัณฑราชิมิใช่หรือ ( จะไปชนบทนั้นก็ต้องเดิน  
ไปทางนี้นะซี ) " ท่านอาคันตุกะ ( ประหลาดใจที่ท่านไม่กลับไปเก็บ  
ของที่วัด ) จึงว่า " ก็ในที่ๆ ท่านอยู่มานานถึงเพียงนี้ อติเรกบริหาร  
สักอย่างไม่มีดอกหรือ " ท่านรับว่า จ๊ะ อาวุโส เที่ยงตั้ง ( ที่เรา

\* ที่ว่าผู้แต่งคัมภีร์นี้ เป็นชาวชมพูทวีป และไปถึงสิหฬทวีปไม่นานเท่าไรก็แต่งคัมภีร์นี้  
ไหนท่านจึงรู้เรื่องราวภูมิประวัติของสิหฬคืออย่างกับเป็นชาวสิหฬ เรื่องที่จะนำมาเล่าเป็น  
นิทสณะ น่าจะมีพระชาวสิหฬช่วยด้วย ในความอำนวยการของท่าน

ใช้) ก็เป็นของสงฆ์ เราก็เก็บมันเรียบร้อยแล้วของอะไรๆ อื่นก็ไม่มี ( จึงไม่จำเป็นต้องกลับไปวัดก่อน ) " ท่านอาคันตุกะบอกว่า " แต่ไม่ทำและกระบอกน้ำมันรองเท่า ถลกบาตรของกระผม ยังอยู่นั่น " พระเถระว่า " อาวุโส ท่าน ( มาพัก ) อยู่วันเดียว ยังมีของมาไว้ถึงเท่านั้น ( เทียนนะ ) " ท่าน ( อาคันตุกะ ) รับว่าอย่างนั้น มีจิตเลื่อมใสให้พระเถระแล้วกล่าวว่า " ท่านผู้เจริญ สำหรับภิกษุอย่างท่าน อรัญญวาส ( การอยู่อย่างอยู่ป่า ) ย่อมเป็นได้ในทุกแห่งไป อุปัชฌายะเป็นที่บรรจุพระธาตุของพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์\* ได้ฟังธรรมที่เป็นสัพปาเยในโลหปราสาท ได้ชมพระมหาเจดีย์ และได้พบพระผู้ใหญ่เป็นไปราวกะพุทธรูป ขอท่านจงอยู่ ( ต่อไป ) ในอุปัชฌายะนี้เถิด ( อย่าต้องไปปาจิณชันทราชากับกระผมเลย ) " ดังนี้แล้ว วันรุ่งขึ้นก็ถือบาตรจีวร ( กลับ ) ไปแต่ผู้เดียว อาวาสย่อมไม่เป็นปติโพธสำหรับภิกษุเช่น ( พระเถระผู้อยู่ในอุปัชฌายะ ) นี้แล

#### [กุลปติโพธ]

พระกุลญาติที่ดี พระกุลอุปฐากที่ดี ชื่อว่ากุละ จจริงอยู่ สำหรับภิกษุบางรูปผู้อยู่คลุกคลี ( กับคนในตระกูล สนทนกันใจผูกพันกัน ) โดยนัยว่า เมื่อเขาเป็นสุขก็สุขด้วย ดังนี้ เป็นต้น แม้แต่พระกุลอุปฐากก็เป็นปติโพธได้ ( จะกล่าวอะไรถึงพระกุลญาติเล่า ) ภิกษุ ( เช่น ) นั้น

\* มหาภูิกาท่านบอกไว้ว่า เป็นบริโกชธาตุ ๓ คือ ประคต กระบอกกรอง ผ้าชุบสรง (ของ ๓ พระพุทธองค์ข้างต้นโดยลำดับ) เป็นสรีระธาตุ ๑ คือ อัฐิรากขวัญ ( ของพระองค์ปัจจุบัน )

จะพราจากคนในตระกูลไปแม้แต่วิหารใกล้เคียง เพื่อฟังธรรมก็ไม่ได้  
( ส่วน ) สำหรับภิกษุลงรูป แม่ ( แต่ ) โยมผู้หญิงโยมผู้ชายก็หาเป็น  
ปติโพธิ์ไม่ ดังเช่นภิกษุหนุ่มผู้หลานของพระติสสเถระผู้อยู่ ณ โกรนทก  
วิหาร

มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุหนุ่มรูปนั้นได้ไปโรหณชนบทเพื่อเรียนบาลี  
ฝ่ายอุบาสิกา ( โยมผู้หญิง ) ผู้เป็นน้องสาวของพระเถระ ก็ถามข่าวเธอกะ  
พระเถระอยู่รำไป ( จน ) วันหนึ่งพระเถระ ( ท่านรำคาญ ) คิดว่าจะ  
ต้อง ( ไป ) นำภิกษุหนุ่มกลับมา ( เสียที ) จึงออกเดินมุ่งหน้าไปโรหณ-  
ชนบท ข้างภิกษุหนุ่มก็คิดว่า เราอยู่ที่นี้มาเกินนานแล้ว บัดนี้เราจะต้อง  
( ไป ) เยี่ยมพระอุปัชฌายะและทราบบ่าวอุบาสิกาแล้ว ( ค่อยกลับ ) มา  
ดังนี้ แล้วก็ออกจากโรหณชนบทมา ท่านทั้งสองมาเจอกันที่ฝั่งแม่น้ำ  
( แห่งหนึ่ง ) ภิกษุหนุ่มนั้นก็ทำ ( อุปัชฌาย ) วัตรแด่พระเถระที่โคนไม้  
ต้นหนึ่ง ท่านถามว่าจะไปไหน ก็เรียนความ ( ที่คิด ) นั้น ( ให้ทราบ )  
พระเถระจึงว่า เธอทำดีแล้ว แม่อุบาสิกาก็ถาม ( ถึงเธอ ) อยู่มิได้ขาด  
ถึงตัวฉันมานี้ก็เพื่อ ( ความกลับไปของเธอ ) นั้นแหละ เธอไปเถิด  
ส่วนฉันจะพักจำพรรษา ( ในวิหารแห่งใดแห่งหนึ่ง ) ในถิ่นนี้ละ ดังนี้  
แล้วส่งภิกษุหนุ่มนั้นไป เธอ ( ไป ) ถึง ( โกรนทก ) วิหารนั้นในวันเข้า  
พรรษาพอดี แม้เสนาสนะที่ได้แก่เธอ ก็คือเสนาสนะที่โยมผู้ชาย  
ของเธอให้สร้างไว้นั่นเอง ครั้นวันรุ่งขึ้น ( จากวันเข้าพรรษา ) โยม  
ผู้ชายของเธอมากลาม ( พระเสนาสนคาหาปกะ ) ว่า " ท่านเจ้าข้า  
เสนาสนะของข้าพเจ้าได้แก่ใคร " ได้ยินว่าได้แก่ภิกษุหนุ่มอาคันตุกะ

จึงไปหาเธอ ใหว่แล้วกล่าวว่า " ท่านเจ้าข้า สำหรับภิกษุผู้เข้าพรรษา  
ในเสนาสนะของข้าพเจ้า มีวัตร ( ที่จะพึงปฏิบัติ ) อยู่ " เธอซักถามว่า  
" วัตรว่ากระไร ท่านอุบาสก " โยมผู้ชายจึงบอกว่า " ( วัตรนั้นคือ ) พึง  
รับภิกษาที่เรือนของข้าพเจ้าแห่งเดียว ตลอดไตรมาส ( ประการ ๑ )  
ปวารณาแล้วเวลาจะไปต้องบอกลา ( ประการ ๑ ) " เธอรับโดยดุษณี  
ภาพ ฝ่ายอุบาสก ( กลับ ) ไปเรือน บอก ( อุบาสิกา ) ว่า " พระคุณ  
ท่านอาคันตุกะรูปหนึ่งเข้าพรรษาในอาวาสของเรา พึงบำรุงโดยเคารพ  
เถิด " อุบาสิกาก็รับคำว่าสาธุแล้วให้จัดขาทนียะโภชนียะอันประณีต  
ไว้ ข้างภิกษุหนุ่มถึงเวลาฉันก็ไปเรือนของญาติ ไม่มีใครจำเธอได้  
สักคนเธอฉันบิณฑบาตที่เรือนนั้น จำพรรษาจนตลอดไตรมาสแล้ว  
ก็บอกลาว่า อาตมาจะไปละ ครั้งนั้นพวกญาติของเธอขอร้องว่า  
" พรงนี้ค่อยไปเถิด เจ้าข้า " วันรุ่งขึ้นเลี้ยงเธอที่เรือนนั้นแล้ว เติม  
น้ำมันให้เต็มกระบะบอก ถวายน้ำอ้อยก้อน ๑ และผ้าสาฎกยาว ๕ ศอก  
( ผืน ๑ ) แล้วจึงอนุญาตให้เธอไป เธอทำอนุโมทนาแล้วก็มุ่งหน้าไป  
โรหณชนบท

ฝ่ายพระอุปัชฌายะของเธอ ปวารณาแล้วเดินย้อนทางมาก็ได้พบ  
เธอในที่ๆ เคยพบกันนั่นเอง เธอใหว่พระเถระแล้วได้ทำ ( อุปัชฌาย )  
วัตรแด่พระเถระที่โคนไม้แห่งหนึ่ง ( เช่นเคย ) ครั้นแล้วพระเถระถาม  
เธอว่า " อย่างไรพ่อภทรมุข ( ผู้มีหน้าแจ่ม ) เธอได้พบอุบาสกและ  
อุบาสิกาของเธอแล้วหรือ " เธอรับว่าได้พบแล้ว แล้วก็เล่าประพฤติ-  
การณ์ทั้งปวงถวาย ทาเท้าของพระเถระด้วยน้ำมันนั้น ทำปานะด้วย

น้ำอ้อย ( ถวาย ) ถวายผ้าสาฎกผืนนั้นแหละแด่พระเถระ ไหว้แล้ว  
เรียนว่า โรหณชนบทเท่านั้นเป็นที่สัปปายะสำหรับผม ขอรับ แล้วก็  
( ลา ) ไป ข้างพระเถระก็มาสู่ ( โกรันทก ) วิหาร รุ่งขึ้นจึงเข้าไปหมู่  
บ้านโกรันทกคาม

ฝ่ายอุบาสิกาหวังใจว่า หลวงพี่ของฉันจะพาพระลูกชายของฉัน  
มาประเดี๋ยวนี้ละ ก็เฝ้ายืนมองหนทางอยู่ทุกวัน ( วันนั้น ) นางเห็น  
ท่านมาองค์เดียว สำคัญเอาว่า ชะรอยบุตรของตัวตายเสียแล้ว พระ  
เถระนี้จึงมาแต่ผู้เดียว ก็ฟูบลงร้องไห้คร่ำครวญอยู่แทบเท้าพระเถระ  
พระเถระนี้ก็รู้ว่า " ภิกษุหนุ่ม ( มาแล้ว ) ไม่ให้ใครรู้จักตัว เพราะความ  
มักน้อย ( กลับ ) ไปเสียแล้วละซิหนอ " จึงปลอบนาง ( ให้คลายปริ-  
เทวะ ) แล้วเล่าประพจน์เหตุทั้งปวง ( ให้ฟัง ) แล้วนำผ้าสาฎก ( ผืนนั้น )  
ออกจากถลกบาตรแสดง ( ให้เห็นเป็นพยาน ) อุบาสิกา ( ทราบความ  
จริงเช่นนั้น ) เกิดความเลื่อมใส หันหน้าไปทางทิศที่พระลูกชายไป  
ก้มลงนมัสการ\*พลางกล่าวว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้า คงทรงทำ  
ภิกษุผู้เช่นดังบุตรเรา ( นี้แหละ ) หนอ ให้เป็นกายสักขี ( ผู้ถูกชี้เป็น  
ตัวพยาน ) ตรัส รตวินิตปฏิปทานาลกปฏิปทา ๑๐ ๒๐ ๓๐ ๔๐ ๕๐ ๖๐ ๗๐ ๘๐ ๙๐ ๑๐๐ และ

๑. อูเรน นิปชชิตวา นมสฺสมานา พังคฺคทวํทีจะเปณโหวด้วยอัยฐานคประดิษฐ์กระมัง ?

๒. มหาภูทิกวา วินิตปฏิปทา หมายเอาการปฏิบัติวิสุทธิ ๙ อันมาในรตวินิตสูตร ( มัช-  
ฌิมนิกาย ) ซึ่งกล่าวถึงกถาวัตถุ ๑๐ มีความมักน้อยเป็นต้นไว้ตอนต้นสูตร

นาลกปฏิปทา หมายเอา ( โมโนย ) ปฏิปทา ที่ตรัสแก่พระนาลกเถระ ด้วย  
พระคาถาว่า โมเนยฺยนเต อุปญฺญสุสฺส เปณอาทิ ( ในขุททกนิกาย )

ตฺวญฺญกปฏิปทา หมายเอาปฏิปทาที่ตรัสด้วยพระคาถาว่า มฺหํ ปปญฺจสงฺขาเย เปณ  
อาทิ ( ในขุททกนิกาย สุตตนิบาต )

ทั้งหมดนี้ มุ่งหมายถึง อธิปปัจจกถา ซึ่งมีกล่าวไว้ในสูตรนั้น ๆ อันเป็นปฏิปทา  
แห่งพระลูกชายของนาง

มหาอริยวงสปฏิปาทา อันแสดงความสันโดษด้วยปัจจัย ๔ และความ  
ยินดีในภาวานา นำสรรเสริญ แม้นอาหารอยู่ในเรือนของมารดา  
บังเกิดเกล้าแท้ๆ ถึง ๓ เดือน เธอก็มิได้ปรียาว่า ฉันเป็นบุตรของ  
ท่าน ท่านเป็นมารดา โอ อัจฉริยมนุษย์!" สำหรับภิกษุ (ผู้มีจิต  
ไม่ติดข้อง) อย่างนี้แล แม้ (แต่) มารดาบิดา ยังหาเป็นปติโพธิ์ไม่  
จะกล่าวไยถึงตระกูลอุปฐากอื่น ด้วยประการฉะนี้

[ลากปติโพธิ์]

ปัจจัย ๔ ชื่อว่า ลาก ถามว่า ปัจจัย ๔ นั้นเป็นปติโพธิ์ได้  
อย่างไร? แก้วว่า ก็ในที่ ๆ ภิกษุผู้มีบุญไป ๆ คนทั้งหลายย่อมถวาย  
ปัจจัยมีของบริวารมาก เขมว่อน โมนา มัวแสดงธรรมแก่คนเหล่านั้น  
ย่อมไม่ได้โอกาสจะทำสมณธรรมตั้งแต่อรุณขึ้นจนถึงปฐมยาม (ต้อง)  
เกี่ยวข้องกับคนมิได้ขาดสาย ช้าตอนเช้ามีคเล่า พวกภิกษุผู้ถือบิณฑ  
บาตเป็นวัตรประเภทพาลุกลิเก (มักมากด้วยปัจจัย) ก็พากันมาบอกว่า  
" ท่านผู้เจริญ อุบาสกโน้น อุบาสิกานั่น อำมาตย์โน้น บุตรอำมาตย์  
โน้น ธิดาอำมาตย์โน้น ใครจะเห็นท่าน " เธอ (ขัดเขาไม่ได้) ก็บอก  
ภิกษุเหล่านั้นให้ช่วยถือบาตรจีวรแล้ว เป็นผู้เตรียมที่จะไปทีเดียว  
เป็นผู้ (ต้อง) ขวนขวาย ( ในการสงเคราะห์ผู้อื่น ) อยู่เป็นนิจ ปัจจัย  
เหล่านั้นย่อมเป็นปติโพธิ์ต่อภิกษุนั้นดังนี้\* อันภิกษุ (เช่น ) นั้น ต้อง  
ละทิ้งคณะเสีย จาริกไปแต่ผู้เดียวในที่ที่คนไม่รู้จักเธอ อย่างนี้เธอจึง  
จะตัดปติโพธิ์นั้นเสียได้

\* นิเทศแห่งลากปติโพธิ์นี้ ที่แก้วว่า ลาก หมายถึงปัจจัยทั้ง ๔ นั้น น่าจะมากไป เพราะ-

[คนปติโพธิ์]

ขณะภิกษุผู้เรียนพระสูตรก็ดี ขณะภิกษุผู้เรียนพระอภิธรรมก็ดี  
ชื่อว่า ขณะ ภิกษุใดมัวให้อุเทศบ้าง ปฏิปจฉาบ้างแก่ขณะนั้น ย่อม  
ไม่ได้โอกาสสำหรับสมณธรรม ขณะจึงเป็นปติโพธิ์ต่อภิกษุนั้น คน-  
ปติโพธิ์นั้น เธอพึงตัดเสียด้วยอุบายดังต่อไปนี้ ถ้างาน ( เรียน ) ของ  
ภิกษุเหล่านั้นเสร็จไปแล้วมาก งานที่เหลือน้อยไฉร เธอพึงทำงานนั้น  
เสียให้เสร็จแล้วเข้าป่าไปเสียเถิด ถ้างานที่เสร็จแล้วน้อย ที่เหลือมากไฉร  
เธอ ( พึงไปหาคนวางก ( ผู้สอนหมู่ ) อื่นให้สอนแทน ) อย่างพึงไป  
( ไกล ) เลย ๑ โยชน์ เข้าไปหาคนวางกอื่น ( ซึ่งตั้งสำนักอยู่ ) ภายใน  
ที่กำหนด ๑ โยชน์ขอร้องให้ท่านช่วยสงเคราะห์ภิกษุในขณะของตน  
ด้วยสังคหวิธีมิให้อุเทศเป็นต้น ( แทนตน ) เถิด แม้นไม่ได้ อย่างว่า  
มานี้ ก็พึงบอก ( ภิกษุเหล่านั้น ) ว่า "อาวุโสทั้งหลาย กิจอย่างหนึ่ง  
ของข้าพเจ้ามีอยู่ ( ไม่อาจสอนท่านทั้งหลายต่อไปได้ ) เชิญท่าน

เสนาสนะเข้ากับอาวาส น่าจะหมายเอาปัจฉัย ๓ เท่านั้น

ที่ท่านแก้ไว้นั้น ดูจะจำกัดว่า ลากนั้นเป็นปติโพธิ์แก่ภิกษุผู้มีบุญเท่านั้น หาเป็น  
ปติโพธิ์แก่ภิกษุผู้มีบุญไม่ ซึ่งความจริงไม่น่าจะจำกัดเช่นนั้น เพราะแม้ภิกษุผู้ไม่มีบุญ  
ใครถวายอะไรนิดหน่อย แปลว่ามีลากน้อย ก็อาจคิดใจข้องอยู่ในลาคนิด ๆ หน่อย ๆ  
นั้น เกิดเป็นกังวลขึ้น จนไม่อาจตัดไปได้ เช่นนี้จะไม่จัดเป็นลากปติโพธิ์หรือ แต่ก็อาจ  
เป็นได้ว่าท่านมุ่งแสดงเป็นตัวอย่างว่า ลากเกิดเป็นปติโพธิ์ได้อย่างไรเท่านั้น หาได้มุ่ง  
จำกัดความเช่นนั้นไม่

ที่ว่า ถวายปัจฉัยของบริวารมากนั้น มหาภูทิกให้ความหมายว่า เจตนามุ่งถวาย  
ปัจฉัยอย่างหนึ่ง แต่ถวายของอื่น ๆ ให้เป็นบริวารปัจฉัยนั้นไปด้วย เช่นถวายบิณฑบาต  
ก็ถวายสบงจีวรและของใช้อื่น ๆ เป็นบริวารบิณฑบาตไปด้วย นี่ก็เป็นอย่างที่เราทำอยู่  
ทุกวันนี้ คำถวายทานทานต่าง ๆ ก็มีคำเช่นนี้แสดงไว้ด้วย เช่น อิมานิ มยฺ ภนฺเต สปริวารานิ  
ภตุตานิ



ทั้งหลาย ( แยกย้าย ) ไปหาที่ ( เรือน ) ตามสะดวกเถิด " ดังนี้แล้ว ละทิ้ง  
คณะ ( ไป ) ทำงานของตนเถิด

[กัมมปติโพธิ์]

นวกกรรม ( การก่อสร้าง ) ชื่อว่า กัมมะ ( การงาน ) อันภิกษุผู้  
ทำนวกกรรมนั้น จำต้องรู้ทัฬหกรรมที่คนงานมีช่างไม้เป็นต้นได้ไว้แล้ว  
และยัง ( หา ) ไม่ได้ ต้องชวนชาย ( คูเเล ) ในงานที่เขาทำเสร็จแล้ว  
และยังไม่ได้ทำผู้ทำนวกกรรมต้องมีปติโพธิ์ไปเสียทุกอย่างดังนี้แหละ  
แม้กัมมปติโพธิ์นั้น ก็พึงตัดเสียด้วยอุบายดังต่อไปนี้ ถ้างานเหลือน้อย  
พึงทำเสียให้เสร็จ ถ้าเหลือมาก หากเป็นนวกกรรมของสงฆ์ไซ้ พึง  
มอบหมายแก่สงฆ์ หรือภิกษุผู้นำภาระ ( ในสังฆกิจ ) ทั้งหมด หาก  
เป็นนวกกรรมส่วนตัว พึงมอบแก่ผู้นำภาระของตน ไม่มีภิกษุผู้นำภาระ  
เช่นนั้น ก็พึงสละ ( งาน ) ให้แก่สงฆ์แล้วไปเถิด

[อัทธานปติโพธิ์]

การเดินทาง ชื่อว่า อัทธานะ ก็บรรพชาเปลกะของภิกษุใดมีอยู่  
ที่ไหนก็ดี ปัจจัยชนิดใดๆ อันภิกษุใดจะพึงได้อยู่ที่ไหนก็ดี ถ้าภิกษุ  
นั้นยังไม่ได้ ( พบ ) บรรพชาเปลกะและปัจจัยนั้น เธอไม่อาจหยุดยัง  
อยู่ได้ อันคมกจิต ( ความคิดจะไป ) แม้แห่งภิกษุผู้เข้าป่าทำสมณธรรม  
อยู่ ก็เป็นของยากที่จะบรรพชาได้<sup>๒</sup> เพราะฉะนั้น เธอพึงไปจัดทำกิจนั้น

๑. การหารภิกษุผู้เป็นเจ้าหน้าที่ (?)

๒. เข้าใจว่า การเดินทางในที่นี้ หมายถึงการเดินทางไปเป็นกิจ เช่นเป็นอุปัชฌายะไป  
ทำการบรรพชาอุปสมบท ไปในจินนิมต ไม่ใช้เดินทางเพื่อจาริก มหาภูิกว่า ในสิล-  
ทวิปนั้น การบรรพชาภคตารก ( บาชฌร ? ) เขาจัดเป็นงานเอิกเกริก คล้ายงาอาวหะ  
วิวาหะ มีวันกำหนดนัดหมายกัน เพราะฉะนั้น พระอุปัชฌายาจารย์ ถ้าอยู่ในวัดไกล  
จะต้องเดินทางไปให้ทันวันกำหนดเขา เมื่อยังไม่ได้เดินทางไปจัดกิจอันนั้น จึงเป็น  
ปติโพธิ์อยู่ ในจินนิมตก็ในเดียวกัน

ให้เสร็จแล้ว จึงทำความชวนชวายนในสมณธรรมเกิด

[ญาติปติโพธิ์]

บุคคลทั้งหลายที่จำต้องรู้จัก มีดังนี้คือ ใน (ฝ่าย) วัด พระ  
อาจารย์ พระอุปัชฌายะ สัทธวิहारิก อันเตวาสิก ภิกษุร่วม  
อุปัชฌายะ ภิกษุร่วมอาจารย์ ใน (ฝ่าย) บ้านเรือน มารดา บิดา  
พี่น้องหญิง พี่น้องชาย เป็นต้น ชื่อว่า ญาติ บุคคลเหล่านั้น (เกิด)  
เป็นไขขึ้น จึงเป็นปติโพธิ์แก่ภิกษุนี้ เพราะเหตุนี้ ปติโพธิ์นั้น เธอ  
พึงตัดด้วยการอุปัฏฐาก ทำบุคคลเหล่านั้น (ผู้เป็นไข) ให้ (หาย) เป็น  
ปกติเสีย

ในบุคคลเหล่านั้น (ว่าถึง) พระอุปัชฌายะเป็นไขก่อน ถ้าท่าน  
ไม่หายเร็ว พึงปรณินิบัติท่านตลอดชีวิตเกิด พระบรรพชาจารย์  
พระอุปสัมปทาจารย์ สัทธวิहारิก อันเตวาสิกที่ตน (สวดกรรมวาจา)  
ให้อุปสมบทและให้บรรพชา และภิกษุร่วมอุปัชฌายะ (เป็นไข) ก็พึง  
ปรณินิบัติอย่าง (อุปัชฌายะ) นั้นเกิด ส่วนพระนิสยาจารย์พระ  
อุเทศาจารย์ นิสัยันเตวาสิก อุเทศันเตวาสิก และภิกษุร่วมอาจารย์  
พึงปรณินิบัติเพียงที่นิสัยและอุเทศยังไม่ขาด (แต่) เมื่อสามารถ ก็ควร  
ปรณินิบัติต่อไปอีกแท้

ในมารดาบิดา พึงปรณินิบัติเหมือนในอุปัชฌายะเกิด จริงอยู่  
มารดาบิดานั้น แม้หากท่านเป็นผู้สถิตอยู่ในราชสมบัติ ถ้าท่าน  
(ประจวบ) หวังได้รับการอุปัฏฐากแต่บุตรไซ้ ภิกษุก็ควรทำ (ให้  
ท่าน) แท้ อนึ่ง ยาของท่านไม่มี ก็พึงให้ยาอันเป็นของๆ ตน เมื่อ

ยาของตนไม่มี ก็ควรแม่แสวงหาด้วยภิกขาจารมาให้ ( ท่าน ) จึงได้เกิด

แต่สำหรับพี่น้องชายหญิง ( เป็นไข้ ) พึงประกอบยานเป็น  
ของ ๆ เหนื่อนั้นแหละให้ ( เขา ) ถ้า ( ของ ๆ เขา ) ไม่มี จึงให้ของ ๆ ตน  
เป็นของยืม เมื่อ ( หา ) ได้ภายหลัง จึงถือเอา ( คืน ) เมื่อ ( หา ) ไม่ได้  
ก็อย่าทวงเลย จะทำยา จะให้ยาแก่สามีของพี่น้องหญิงผู้มีปัญญา  
ย่อมไม่ควร แต่พึงให้แก่พี่น้องหญิง บอก ( เขา ) ให้ให้แก่สามีของเขา  
นับแม่ในภริยาของพี่น้องชาย ก็ดูจันนี้ ส่วนบุตรทั้งหลายของเขา  
เป็นญาติของเรอแท้ เพราะฉะนั้น ทำ ( ยา ) ให้บุตรทั้งหลายของเขา  
เหล่านั้นย่อมควร

[อาพาธปติโพธ]

โรคชนิดใดชนิดหนึ่ง ชื่อว่า อาพาธ โรคนั้นมันเบียดเบียนเอา  
จึงชื่อว่า ปติโพธ เพราะเหตุนี้ พึงตัดมันเสียด้วยการทำเภสัช แต่ถ้า  
แม้เมื่อภิกษุทำเภสัช ( รักษาอยู่ ) สองสามวัน อาพาธไม่สงบไซ้ ก็พึง  
ติเตียนอรรถาพว่ ข้ำไม่ใช่บ่าว ไม่ใช่ลูกจ้างของเจ้า ก็ข้ำเลี้ยงเจ้า  
นี้แหละ จึงได้รับทุกข์ในสังสารวัฏอัน ( ยาวนาน ) ไม่ปรากฏเงื่อนต้น  
เงื่อนปลาย ( นี้ ) ดังนี้แล้ว ทำสมณธรรมเถิด

[กัณถปติโพธ]

การบริหารปรีชิตี ชื่อว่า กัณถะ การบริหารปรีชิตินั้น ย่อม  
เป็นปติโพธแก่ภิกษุผู้ชวนขวายเป็นนิจ ด้วยกิจมีการสาธยายเป็นต้น  
เป็นปติโพธแก่ภิกษุผู้ชวนขวายเป็นนิจ ( ผู้ไม่ได้ชวนขวาย ) ไม่ เรื่อง

เหล่านี้ (เป็นนิทสนะ) ในความที่คันถะ ไม่เป็นปติโพธสำหรับภิกษุผู้ไม่  
ขวนขวาย

ได้ยินมาว่า พระเทวเถระผู้เป็นมิชฌิมภานกะ ( สวคัมมิ  
นิกาย ) ไปสู่สำนักของพระเทวะเถระชาวมลฺลขอ ( เรียน ) ธรรมเนียม  
พระเถระถามว่า อาวุโส ท่านเป็นผู้ ( ได้ ) ขนาดไหนในปริยัติ พระ  
มิชฌิมภานกะตอบว่าท่านผู้เจริญ มัชฌิมนิกาย ข้าพเจ้าชำนาญ  
พระเถระกล่าวว่า อาวุโส อันมัชฌิมนิกายนั้นบริหารยาก เมื่อสาธยาย  
มูลปณาสกะ มัชฌิมปณาสกะก็มา ( คละ ) สาธยายมัชฌิม-  
ปณาสกะเล่า อุปปณาสกะก็มา ( ปน\* ) ( เมื่ออยู่ไม่รู้จบเช่นนั้น )  
ที่ไหนธรรมเนียมจักมีแก่ท่านได้เล่า พระมิชฌิมภานกะปฎิญาณว่า  
ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าได้ธรรมเนียมในสำนักของพระคุณท่านแล้ว จัก  
ไม่เหลียวแล ( คันถะนั้น ) ต่อไปละ ดังนี้แล้ว รับเอาธรรมเนียม ( ไป  
ทำความเข้าใจ ) มิได้ทำการสาธยายถึง ๑๕ ปี ต่อปีที่ ๒๐ ได้บรรลु  
พระอรหัตแล้ว ( วันหนึ่ง ) กล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายผู้พากันมาเพื่อจะ  
สาธยาย ( สอบ ) ว่า อาวุโสทั้งหลาย เมื่อเรามีได้เหลียวแลปริยัติมา  
ถึง ๒๐ ปี แต่ว่าเรามีการสังสมได้ทำไว้ในปริยัตินั้น เจริญท่าน  
ทั้งหลายเริ่ม ( สาธยายไป ) เกิด ( เมื่อภิกษุเหล่านั้น สาธยายไป  
ปรากฏว่า ท่านยังจำปริยัตินั้นได้ดี ) ท่านมิได้มีความเคลือบแคลงแม้

\* มหาภูิกว่า ที่เป็นเช่นนั้น เพราะหลงสุดตปเทศ ( ตำแหน่งพระสูตร ? ) และวาน  
( ตอน ) ซึ่งคล้าย ๆ กันก็มี ( ทำให้สาธยายเวียนวนไป จบไม่ลง ? )

เรื่องอย่างนี้ พวกเราไม่ใคร่จะเข้าใจ เพราะเราเกิดมาในสมัยที่พระไตรปิฎกพิมพ์  
เป็นเล่มสมุดแล้ว ไม่มีความจำเป็นจะต้องท่องจำมากมายเช่นนั้น

ในพยานะสักตัวเดียว ตั้งแต่ต้นจนจบ

แม้พระนาคเถระ ผู้อยู่ ณ ภูเขากุรุณชียคีรี ทอดทิ้งปรีชาถึง ๑๘ ปี  
แล้วมาแสดงธาตุกถาแก่ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้น ( จำเอาไป )  
สอบเทียบกับพระเถระคามวาสีทั้งหลาย<sup>๑</sup> ปรากฏว่า ปัญหาแม้ข้อหนึ่ง  
ซึ่งมาผิคลำดับ ก็ไม่มี

แม้ในมหาวิหาร พระเถระชื่อจุฬาทักขิผู้เป็นคิปปิกกะ ( ทรงปิณฑ  
ทั้ง ๓ ? ) มิได้เรียนอรรถกถาเลย ( คิดอย่างไรขึ้นมา ) ให้คนตีสุวรรณ-  
เกร็ร้องไปว่า จักปริวัตร<sup>๒</sup> ปิณฑ ๓ ในวง ( ผู้ศึกษา ) ปัญจนิกาย<sup>๓</sup> หมู่  
ภิกษุด้วยกัน ( ทราบว่า พระจุฬาทักขิไม่มีครูอาจารย์ ) จึงแสวงกล่าว  
( ถ้วน ) ว่า " ได้เรียนต่ออาจารย์ไหนมา พระจุฬาทักขิก็จึงว่าแต่ที่ได้เรียน  
ต่ออาจารย์ของตนเถิด เราทั้งหลายไม่ยอมให้ว่าไปนอกนี้ " แม้พระ  
อุปัชฌาย์ ก็ได้ถามเธอมาอุปฐากตนว่า อาวุโส เธอหรือให้ตีเกร็  
เธอรับว่า ใช่ พระอุปัชฌาย์จึงถามอีกว่า เพราะเหตุอะไร เธอ  
กราบเรียนว่า เธอจักปริวัตรธรรม ( ให้คนฟัง ) พระอุปัชฌาย์ ( ลอง )  
ถามว่า แน่อาวุโสภักย์ อาจารย์ทั้งหลายกล่าววนนี้อย่างไร เธอ  
ตอบ ( ทันที ) ว่า กล่าวอย่างนี้ พระอุปัชฌาย์แสวงปฏิเสธด้วยเสียงว่า  
หึหึ เธอก็ตอบใหม่โดยปริยายอื่นๆ ว่า กล่าวอย่างนี้ๆ ถึง ๓ ครั้ง  
พระเถระก็ปฏิเสธด้วยเสียง หึหึ ทั้งหมด แล้วกล่าวว่า แน่อาวุโส ทาง  
ที่เธอกล่าวตอบครั้งแรกนั้นแหละเป็นอาจริยมรรค<sup>๔</sup> ละ แต่เพราะเธอ

๑. มหาฐีกาว่า หมายถึงพระเถระทั้งหลายที่อยู่วัดในกรุงอนุราชปุระ

๒. ปริวัเตสามิ มหาฐีกาแก้ว่า วนฺณยิสฺสามิ จักพรรณนา เราเคยแปลว่า " แปล"  
คือเปลี่ยนภาษา

๓. ปัญจนิกายมณฑล มหาฐีกาแก้ว่า ที่มามากิเถ ปญฺจนิกายะ สิกฺขิตปริสาธ แก่  
บริษัทผู้ศึกษาในนิกาย ๕ มีทีมนิกายเป็นอาทิ

๔. อาจริยมคฺโค มหาฐีกาไขความว่า อาจริยานํ กถามคฺโค กถามรรคของอาจารย์

ไม่ได้เรียนต่ออาจริยมุข (ปากของอาจารย์) จึงไม่อาจยืนยันว่า อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอย่างนี้ (เพราะฉะนั้น) เธอจึงไปฟังในสำนักแห่ง อาจารย์ทั้งหลาย (ที่ควรจะเป็นอาจารย์) ของตนเถิด เธอกราบเรียนถาม (หาหรือ) ว่า จะไปที่ไหน (ดี) พระอุปัชฌาย์จึงบอกว่า พระเถระ ชื่อ มหาธรรมรักจิต ผู้เชี่ยวชาญปริยัติทั้งปวง<sup>๒</sup> อยู่ประจำ ณ วัดเขาคุลาธารบรรพตในโรหมชนบทปากแม่น้ำข้างโน้น เธอจึงไปสู่สำนักของท่านเถิด

พระจุฬากัณฑ์รับคำ กราบพระเถระแล้ว (ต่อมา) ไปสู่สำนักพระ (ธรรมรักจิต) เเถระ พร้อมด้วยภิกษุ (บริวาร) ๕๐๐ (ครั้งไปถึงแล้ว เข้าไป) กราบแล้ว นั่งลง พระเถระถามว่า มาทำไม ก็ทราบเรียนว่า มาเพื่อฟังธรรม พระเถระจึงว่า อาวุโสภิกษุ ภิกษุทั้งหลายมาถามฉัน ในที่นิกายและมัชฌิมนิกาย (บ้าง) เป็นครั้งเป็นคราวส่วนสูตรที่เหลือ ฉันไม่เคยเหลียวแลมาประมาณ ๓๐ ปีแล้ว เอาอย่างนี้เถิด กลางคืน เธอ (มา) ปฏิบัติในสำนักของฉัน กลางวันฉันจักกล่าวแก่เธอ (ให้ฟังว่าผิดถูกอย่างไร) พระจุฬากัณฑ์ตกลงทำอย่างนั้น พวกชาวบ้านให้ทำ

๑. อุตตโน อาจริยาน จะแปลตรง ๆ ว่า "แห่งอาจารย์ของตน" ไม่ได้กับความจริง เพราะพระจุฬากัณฑ์ ไม่มีอาจารย์ และท่านที่พระเถระจะแนะนำให้ไปหา ก็ยังไม่ได้เป็นอาจารย์ของพระจุฬากัณฑ์ มหาภูิกาท่านก็เห็นเช่นนี้ จึงแนะนำให้เดิมข้อความ อุตตโน กเถตุ ขุตตาน อาจริยาน (แห่งอาจารย์ทั้งหลาย ผู้ควรจะกล่าวแก่แก่นตน) ในที่นี้เห็นว่า บท อุตตโน เดิมรูปจะเป็น จัณฐิวิภคิต แต่ที่ มหาภูิกากลับไปนั้น กลายเป็นจตุตถิวิภคิตไป เพื่อจะให้บท อุตตโน คงเป็น จัณฐิ จึงคิดเดิมข้อความไปอีกตอนหนึ่งดังนั้น โดยอาศัย นัยแห่ง มหาภูิกากลับเป็นเค้า

๒. สัพพปริยตติโก มหาภูิกาท่านไขว่ ว่า ก็เตปิฏโก นั้นเอง (เพราะถ้าไม่ทรงพระไตรปิฎกแล้ว จะยกให้เป็นผู้เชี่ยวชาญสรรพปริยัติหาได้ไม)

ปะรำใหญ่ที่ข้างประตูบริเวณแล้ว มาฟังธรรมกันทุกวัน พระเถระเอา  
สูตรที่พระอุปัชฌาย์ปริวัตรในกลางคืน มากล่าว ( สอบ ) ในกลางวัน  
( ไม่มีผิด ) เรื่อยๆ ไปจนจบ ( พระสูตร ) แล้ว ( คงจะสังเกตเห็นว่า  
พระอุปัชฌาย์มีปฏิภาณสูงกว่าตน จึงวันหนึ่งเข้าไป ) นั่งบนเสื่อ\*ไกล่ๆ  
พระอุปัชฌาย์เถระกล่าวว่า " อาวุโส ท่านจงบอกกรรมฐานแก่ฉันด้วยเถิด "  
พระอุปัชฌาย์จึงว่า " พระคุณท่านพูดอะไร เจ้าข้า กรรมฐานนั้น ข้าพเจ้า  
ก็ฟังมาในสำนักของพระคุณท่านนั่นเอง มิใช่หรือ ข้าพเจ้าจักบอก  
กรรมฐานอะไร ( อีก )เล่า ที่พระคุณท่านยังไม่รู้" ที่นั้น พระเถระจึง  
กล่าว ( ให้ชัดขึ้น ) ว่า " อาวุโส อันทางของบุคคลผู้ไปถึงแล้วนั้นเป็น  
อย่างหนึ่ง<sup>๒</sup> ( ที่ท่านกล่าวเช่นนี้ก็เพราะ ) ทราบกันว่า เวลานั้นพระอุปัชฌาย์  
เถระ เป็นพระโสดาบัน

ครั้งนั้น พระอุปัชฌาย์ให้กรรมฐานแก่พระเถระแล้ว ก็ ( กลับ )  
มาปริวัตรธรรมที่โลหประสาท ( กรุงอนुरาธปุระ ) ( ต่อมา ) ได้ยิน  
ข่าวว่า พระเถระ ( สำเร็จพระอรหัต ) ปรินิพพานแล้ว ครั้นได้ยิน  
( เช่นนั้น ) จึงบอก ( ศิษย์ ) ให้หีบจิวรมาให้ ห่มจิวร ( เป็นปริมณฑล )  
แล้ว กล่าวสรรเสริญพระเถระ ( ในท่ามกลางภิกษุทั้งหลาย ) ว่า

๑. มหาอุปัชฌาย์ช่วยเสริมคำว่า ที่แรกนั่งบนตั่ง ( ในฐานะเป็นอาจารย์แล้วที่นี้จะขอเป็น  
ศิษย์บ้างก็ต้องลด ) ลงนั่งบนเสื่อที่พื้น ( ให้เสมอกับอาจารย์ )

๒. หมายความว่า ผู้ปฏิบัติบรรลุมรรคผลแล้ว ย่อมจะบอกทางปฏิบัติได้ถูกต้องดีกว่า  
บอกตามทางปริยัติ

๓. มหาอุปัชฌาย์ว่า ก่อนจะพูดถึงอาจารย์ ห่มจิวรให้เรียบร้อยเสียก่อน เพื่อแสดงความ  
เคารพยำเกรง

" อาวุโสทั้งหลาย พระอรหันตมรรคควรแก่ท่านอาจารย์ของเราแล้วละ  
ท่านอาจารย์ของเราเป็นผู้ซื้อตรง เป็นอาชาไนยบุคคล\* ท่านจึงยอม  
นั่งบนเสื่อไถ่ล้างมันเตวาลิกของตน กล่าวว่า " เธอจงบอกกรรมฐาน  
แก่นั่นด้วยเถิด " อาวุโสทั้งหลายพระอรหันตมรรค สมควรแก่พระเถระ  
ท่านแล้ว "

คันถะ ย่อมไม่เป็นปติโพธแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มีคุณธรรมเช่นนี้<sup>๒</sup>

#### [อิทธิพลโพธ]

คำว่า อิทธิ หมายถึงเอาฤทธิ์อันมีในปุถุชน ฤทธิ์ที่มีในปุถุชน  
นั้น เป็นสิ่งที่รักษายาก เด็กอ่อนที่ยังนอนแบและดุจข้าวกล้าอ่อน  
ย่อมจะแตกได้ด้วยเหตุเพียงเล็กน้อย ก็ฤทธิ์นั้น ย่อมเป็นปติโพธ  
ต่อวิปัสสนา หาเป็นปติโพธต่อสมาธิไม่ เพราะฤทธิ์นั้น บุคคลบรรลु  
สมาธิแล้วจึงได้ เพราะเหตุนี้แล อิทธิพลโพธ พระโยคาวจรผู้  
ประสงควิปัสสนาจำต้องตัด ( ส่วน ) ปติโพธ ( ๕ ) ที่เหลือ พระโยคา-  
วจรผู้ประสงคสมถะพึงตัด

นี้แล ความพิสดารในเรื่องปติโพธ พึงทราบเป็นอันดับแรก

ส่วนในข้อว่า " เข้าไปหาท่านผู้ให้กรรมฐาน ผู้เป็นกัลยาณ-  
มิตร " นั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้

๑. มหาภูิกว่า ท่านซื้อ เพราะไม่มีสาลีไทย คือไม่อดดี นับเป็นอาชาไนย เพราะรู้เหตุ  
ที่ควรรู้ ไม่มัวงมอยู่ )

๒. หมายถึงท่านพระธรรมรักจิตเถระผู้ปรินิพพานไปแล้ว เรื่องพระจุพากษ์นี้ ท่าน  
ผู้แต่งเล่าด้วยสำนวนโวหารที่ฟังเข้าใจยาก ตั้งแต่ต้นจนจบ ต้องใช้เวลาอ่านทำความเข้าใจ  
เข้าใจมากอยู่ ซึ่งในที่สุดก็ต้องใช้วิธีเดิมข้อความเอาตามที่เข้าใจจะเป็นเช่นนั้น



[กัมมฐาน ๒ และกัมมฐานทายกะ]

กรรมฐานมี ๒ อย่าง คือ สัพพัตถกัมมฐาน ๑ ปาริหาริ-  
กัมมฐาน ๑ ในกรรมฐาน ๒ อย่างนั้น ( กรรมฐานคือ ) เมตตา ( อัน  
แผ่ไป ) ในประชาชนต่างๆ มีหมู่ภิกษุเป็นต้น ก็ดี มรณสตีกีดี ชื่อว่า  
สัพพัตถกัมมฐานอาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อสุภสังขยา ( เป็น  
สัพพัตถกัมมฐาน ) ก็มี จริงอยู่ เมตตา ( นั้น ) ขึ้นแรก ภิกษุผู้  
บำเพ็ญกรรมฐาน พึงกำหนดเอาหมู่ภิกษุนั้นแล้ว เจริญไปในหมู่ภิกษุ  
ผู้อยู่ในสีมา ( เดียวกันกับตน ) โดยนัยว่า ขอภิกษุผู้อยู่ในสีมาทั้งหลาย  
จงเป็นผู้มีความสุข ไม่เบียดเบียนกันเกิด ต่อนั้นจึงเจริญไปในหมู่  
เทวดาผู้อยู่ในสีมา ( นั้น ) แต่นั้นจึงเจริญไปในหมู่อิสรชนในโคจรคาม  
แล้วจึงเจริญไปในคน ( ชาวบ้าน )<sup>\*</sup> ในโคจรคามนั้น ตลอดไปถึงสัตว์  
( คีรีจนา ) ทั้งปวง ก็แล ด้วยเมตตา ( ที่เธอเจริญไป ) ในหมู่ภิกษุ  
เธอยอมทำให้ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ร่วมกันเกิดมีจิตอ่อนโยน ( ในตัวเธอ  
ได้ )<sup>๒</sup> เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุเหล่านั้นก็เป็นสุขสังวาส ( มีการอยู่  
ร่วมกันเป็นสุข ) สำหรับเธอ ด้วยเมตตา ( ที่เจริญไป ) ในหมู่เทวดา  
ผู้อยู่ในสีมานั้น เธอจะเป็นผู้ที่เทวดาทั้งหลายผู้มีจิตอันเมตตานั้น  
ทำให้อ่อนโยนแล้ว จัดการรักษาย่างดี โดยการรักษาที่เป็นธรรม  
ด้วยเมตตา ( ที่เจริญไป ) ในอิสรชนในโคจรคาม เธอจะเป็นผู้ที่

๑. ครึ่งนี้ ปาฐะที่พิมพ์ไว้เป็น มนุสเส น่าจะเป็น มนุสเสสุ ปาฐะต่อไปก่อนที่จะแสดงผล  
ก็ยืนยันว่า มนุสเสสุ เมตตาย

๒. ปาฐะว่า สหวาสิน มุฑุจิตตัม ชเนติ แปลโดยพยัญชนะว่ายังความที่ภิกษุทั้งหลาย  
ผู้อยู่ด้วยกัน เป็นผู้มีจิตอ่อนโยน ( ในตัวเธอ ) ให้เกิด

อิสรชนทั้งหลาย ผู้มีจิตสันดานอันเมตตานี้ทำให้อ่อนโยนแล้ว  
รักษาล้อมกันอย่างดี โดยการรักษากันเป็นธรรม ด้วยเมตตา  
(ที่เจริญไป) ในคนทั้งหลายในโคจรคามนั้น เธอ่อมจะเป็นผู้ที่  
คนเหล่านั้นผู้มีจิตอันเมตตานี้ ทำให้เลื่อมใสแล้ว ไม่รังเกียจเที่ยวไป  
(ไหนได้ตามสบาย) ด้วยเมตตา (ที่เจริญไป) ในสัตว์ (ดิรัจฉาน)  
ทั้งปวง เธอจะเป็นผู้มีการเที่ยวไปไม่ถูกขัดขวางในที่ทั้งปวง อนึ่ง  
ด้วยมรณสติ เธอคิดอยู่ว่า อวสุส มยา มริตพุพ (เราต้องตายแน่)  
ดังนี้ จะละอเนสนาเสียได้ มีความสังเวชเพิ่มขึ้นๆ เป็นผู้มีความ  
ประพฤติกุศลไม่ย่อหย่อน (ในสัมมาปฏิบัติ) อนึ่ง เมื่อเธอมีจิตอันได้  
สั่งสม (อบรม) แล้วในอสุภสังขยา อารมณ์ทั้งหลายแม้เป็นทิพย์  
ย่อมไม่ยึดจิต (ของเธอ) โดยทำให้อยากได้ ด้วยประการดังกล่าวมา  
ฉะนั้น ธรรมเนียม ๑๖ เมตตาเป็นต้น ท่านจึงเรียกว่า สัพพัตถกัมมฐาน  
เหตุเป็นธรรมเนียมที่พึงต้องการ คือพึงปรารถนาในภาวานาโยคทั้งปวง  
เพราะความเป็นธรรมเนียมมีอุปการะมากประการ ๑ เหตุเป็นที่ตั้ง<sup>๑</sup>  
แห่งการงาน คือการประกอบเนื่องๆ ซึ่งโยคภาวนาที่ประสงค์  
ประการ ๑ ส่วนว่าธรรมเนียมข้อใดในธรรมเนียม ๔๐ อนุกุลแก่จริยา ของ  
ภิกษุใด ธรรมเนียมข้อนั้น ท่านเรียกว่า ปาริหาริกัมมฐานของภิกษุนั้น  
เพราะเป็นธรรมเนียมที่เธอต้องบริหารเป็นกิจ<sup>๒</sup> และเพราะเป็นปทัฏฐาน  
แห่งงานภาวนาเบื้องต้นของเธอด้วย ท่านผู้ใดให้ธรรมเนียมทั้ง ๒ อย่าง

๑. ฐาน มหาภูติกาแก้วว่า นิพพุตติ เหตุเกิด

๒. มหาภูติกาขยายความว่า ปาริหาริกัมมฐานนี้ต้องบริหาร คือประกอบบำเพ็ญอยู่  
ตลอดกาล ไม่มคเสียบ้างกลางคราก็ได้ ดุจสัพพัตถกัมมฐาน

ดังกล่าวมานี้ ท่านผู้นี้ชื่อว่า ( กัมมฐานทายกะ ) ผู้ให้กรรมฐาน  
พระโยคาวจร พึงเข้าไปหาท่านผู้ให้กรรมฐานนั้น

[กัลยาณมิตร]

คำว่า ผู้เป็นกัลยาณมิตร คือผู้เป็นมิตรที่ดี ผู้ตั้ง ( ตน ) อยู่ใน  
ฝ่ายเจริญ แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ( ผู้อื่น ) ไปฝ่ายเดียว กอบด้วยคุณ  
มีคุณอย่างนี้ คือ

นารัก ๑ นำเคารพ ๑ น่ายกย่อง ๑ เป็น  
ผู้ว่ากล่าว ( คนอื่น ไม่เฉยเมย ) ๑ เป็นผู้ยอม  
ให้ ( คนอื่น ) ว่ากล่าว ( ไม่หวั่นไหว ) ๑ แต่ง  
( ธรรม ) ถกอันลึกซึ้งได้ ๑ ไม่ชักชวน  
( ผู้อื่น ) ในที่อันไม่ควร ๑

เป็นอาทิ ก็เพราะพระพุทธพจน์ว่า ดูกรอานนท์ จจริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย  
ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา อาศัยเราเป็นกัลยาณมิตรแล้ว ย่อม  
พ้นจากความเกิดได้ ดังนี้เป็นต้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว  
จึงเป็นกัลยาณมิตรที่ถึงพร้อมด้วยอาการทั้งปวง เพราะเหตุนี้ เมื่อ  
พระองค์ยังเสด็จอยู่ กรรมฐานที่ถือเอาในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า  
นั้นเท่านั้น จึงเป็นอันถือเอาอย่างดี แต่เมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว  
บรรดาพระมหาสาวก ๘๐ องค์ พระมหาสาวกองค์ใดยังทรงชีพอยู่  
ถือเอา ( กรรมฐาน ) ในสำนักพระมหาสาวกองค์นั้น จึงควรแน่วพระ  
มหาสาวกนั้น ไม่มี ตนใครจะถือกรรมฐานบทยใด ก็พึงถือเอาในสำนัก  
พระชินาสพผู้ทำตุกฏมานหรือปัญจกฏมานให้เกิดด้วยอำนาจ

กรรมฐานบท (เดียวกับที่ตนใคร่จะถือ) นั้นแล้ว เจริญวิปัสสนา

อันมีฐานนั้นเป็นปทัฏฐาน (จน) ได้บรรลุอาสวัคชัย (นั้น) เกิด

ถามว่า ก็พระชินาสพ (ท่าน) ประกาศตนว่า อาตมาเป็น  
พระชินาสพหรือ ?

ตอบว่า จะต้องพูดอะไรกันเล่า ด้วยว่า พระชินาสพ (องค์หนึ่ง)  
รู้ความที่ (ภิกษุรูปหนึ่ง) เป็น (การกบฏ) ผู้ทำจริงแล้ว ก็ประกาศ  
(ตนออกมา) พระอัสสสุตเถระ (นั้นอย่างไร) รู้ว่ากรรมฐานอัน  
ภิกษุนี้เริ่มแล้ว ภิกษุนี้เป็นผู้ทำจริงดังนี้แล้ว (เหาะขึ้นไป) ลาดจัมม-  
จันท์ในอากาศ นั่งโดยบัลลังก์ (ขัดสมาธิ) ณ จัมมจันท์นั้นบอกกรรมฐาน  
ให้มิใช่หรือ ?

เพราะฉะนั้น ถ้าพระโยคาวจรได้พระชินาสพ (เป็นผู้ให้กรรมฐาน)  
ไชรั การ ได้อย่างนี้ นั้นเป็นการดี ถ้าไม่ได้ไชรั ฟังถือเอา (กรรมฐาน)  
ในสำนัก พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน ปุณชนผู้ได้ฌาน  
ผู้ทรงไตรปิฎก ผู้ทรงทวีปิฎก ผู้ทรงเอกปิฎกหล่นกันลงมา แม้  
ผู้ทรงเอกปิฎกไม่มี ภิกษุใดชำนาญ (พระสูตร) แม้นกาย ๑ พร้อม  
ทั้งอรรถถา และตัวเธอเองเป็นลัทธิด้วย ก็ฟังถือเอาในสำนักภิกษุนั้น  
เกิด เพราะว่า ภิกษุ (ผู้เป็นพหูสูตและเป็นลัทธิ) เช่นนี้ ย่อมเป็น  
ผู้ทรงไว้ซึ่งแบบแผน ตามรักษาวงศ์ รักษาประเพณี เป็นอาจารย์  
ผู้ถือตามพระไตรปิฎก (เป็นสำคัญ) ไม่ถือแต่อัตตโนมัตติ เพราะเหตุ  
นั้นแหละ พระเถระในปางก่อนทั้งหลายจึงได้กล่าว (คติพยากรณ์)  
ไว้เป็น ๓ คาบว่า ลขชี่ รกขิสฺสตี ลขชี่ รกขิสฺสตี ลขชี่ รกขิสฺสตี

ภิกษุสังฆิจักริกขา ภิกษุสังฆิจักริกขา ภิกษุสังฆิจักริกขา ดังนี้

ก็ในการให้กรรมฐานนี้ ภิกษุ ( ผู้บรรลุมรรคผล ) มีพระ-  
จินาสพ เป็นต้นที่กล่าวมาก่อน ( นั้น ) ย่อมบอกได้แต่ทางที่ตนได้บรรลุ  
มาเท่านั้น แต่ภิกษุพหูสูต เพราะความที่เธอได้เข้าไปหาอาจารย์นั้นๆ  
สอบอุคคหะและปริจฉา ( อรรถกถา ) มาอย่างวิเศษแล้ว ( ก่อนจะ  
ให้กรรมฐาน เธอ ) จะต้องกำหนดพระสูตร ( คือข้อความที่กล่าวไว้ใน  
พระสูตร อันสมควรแก่กรรมฐานนั้น ) และเรื่องราวเนื่อง  
ด้วยการบำเพ็ญกรรมฐานที่มีมาในพระสูตร แต่ที่นี้บ้าง ที่นั่นบ้าง  
( ใน ๕ นิกาย รวบรวมมา ) ประกอบเข้าให้เป็นข้อที่เป็นสัปปายะ  
มากนัก้อย\* ( แก่ผู้เรียน ) แล้วแสดง ( กัมมฐานวิธี ) เป็นทางกว้าง  
บอกกรรมฐานให้ อุปมาเหมือนช้างใหญ่เดินไปในที่ป่ารก ย่อม  
แสดงทางที่มันไปเป็นช่องกว้าง ฉะนั้น

เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร พึงเข้าไปหาท่านผู้ให้กรรมฐาน  
ผู้เป็นกัลยาณมิตรอย่างนั้น ทำวัตรปฏิบัติต่อท่านแล้ว ถือนาฏกรรมฐาน  
( ในสำนักของท่านนั้น ) ถัด ก็แล ถ้าพระโยคาวจรได้ท่านผู้ให้  
กรรมฐานนั้น ( อยู่ ) ในวัดเดียวกัน การได้ออย่างนี้ นั้นเป็นการดี<sup>๒</sup>  
ถ้าไม่ได้<sup>๑</sup> ไซ้ ท่านอยู่ที่ใด ก็พึงไปที่นั่น ก็แลเมื่อจะไป ไม่พึงสวม  
รองเท้าด้วยทั้งเท้าที่ล้างและทา ( น้ำมัน ) แล้ว ก็นั่งร่วม ใช้คนถือ

๑. จากศัพท์ว่า สปปายาสปปายั โยเซตุวา บท สปปายาสปปายั นั้น มหาภูติกาทานแก้  
เป็น อุปการานุการี เป็นอุปการะมากนัก้อย
๒. อภิเจต กุศล แปลว่า "การได้ออย่างนี้ นั้นเป็นกุศล" ตรงๆ ก็ดูจะได้ความดี  
ในภาษาไทยเหมือนกัน

เครื่องใช้และเกสัช มีกระโหลกน้ำมันและน้ำผึ้งน้ำอ้อยเป็นต้น มีอันเต-  
วาลิกห้อมล้อมไป แต่พึงบำเพ็ญกัมมัฏฐานแล้วถือบาตรจีวรของตน  
( ไป ) เองทีเดียวก็นั่งไปสู่วัดใดๆ ในระหว่างทาง ก็ทำวัตรปฏิบัติ  
ทุกแห่ง\* เป็นผู้บริวารเบา มีความประพฤติดังกล่าวอย่างยิ่งไป  
เมื่อจะเข้าสู่วัด ( ที่อาจารย์อยู่ ) นั้น พึงวานใครทำไม้ชำระฟันให้เป็น  
กับปิยะในระหว่างทางนั้นแหละถือเข้าไป ( ด้วย ) และไม่ควรเข้าไป  
บริเวณอื่น ด้วยคิดว่า จักพักทำสรีริกมีล้างและทาเท้าเป็นต้นจึงไปหา  
อาจารย์ ดังนี้เลย ถามว่า เพราะเหตุอะไร ? ตอบว่า เพราะถ้า  
ภิกษุทั้งหลายที่ไม่อยู่กับอาจารย์นั้น จะพึงมีอยู่ในบริเวณนั้นไซ้  
พวกเขาถาม ( ทราบ ) เหตุแห่งการมา ( ของเธอ ) แล้ว ก็จะพึงเปิด  
เผยเรื่องเสียหายของอาจารย์ ( ให้เธอฟัง ) แล้วพูด ( เป็นที่ทักท้วง )  
ว่า " จบกันละท่าน ถ้าท่านมาหาอาจารย์รูปนั้นละก็ " ทำความผิตหวัง  
ให้เกิด ( แก่เธอจน ) เป็นเหตุให้เธอกลับไปเสียจากที่นั่นก็ได้ เพราะ  
เหตุนี้ถาม ( ทราบ ) ที่อยู่ของอาจารย์แล้ว พึงตรงไป ณ ที่นั้น  
ทีเดียวก่

ถ้าอาจารย์อ่อน ( พรรษา ) กว่า อย่าพึงยินดีสามีจิกรรมมีการ  
รับบาตรจีวรเป็นต้น ( ที่อาจารย์นั้นจะทำให้ ) ถ้าอาจารย์แก่ ( พรรษา )  
กว่า ไปถึงแล้วพึงไหว้อาจารย์แล้วยืนอยู่ ท่านบอกให้วางบาตรจีวร  
จึงวาง ท่านบอกให้ดื่มน้ำ ถ้าต้องการ ก็พึงดื่ม ( แต่เมื่อ ) ท่าน  
บอกให้ล้างเท้า อย่าพึงล้าง เพราะถ้า น้ำ ( ล้างเท้า ) นั้น จะพึงเป็น

\* มหาฐิกาท่านช่วยขยายความว่า บำเพ็ญวัตรต่างๆ ตามสมควร เช่น เมื่อเข้าไป  
ก็บำเพ็ญอาคันตุกวัตร เมื่อจะออกจากวัดไป ก็บำเพ็ญกัมมัฏฐาน

น้ำที่อาจารย์ดักมาไซ้ ก็เป็นการไม่สมควร ต่อท่านบอกว่า " ล้างเถิด  
อาวุโส น้ำนั้นมิใช่ฉันทักมา คนอื่นดักดอก " ดังนี้แล้ว พึงไปนั่งในที่ๆ  
อาจารย์มองไม่เห็น จะเป็นที่ว่างอันมีสิ่งปิดบัง หรือว่ากลางแจ้ง  
ทางท้ายๆ วัดก็ได้ ล้างเท้าเถิด ถ้าอาจารย์นำกระโหลกน้ำมัน  
( มาให้ ) พึงลูกลูขึ้นรับโดยการพด้วยมือทั้ง ๒ เพราะถ้าเธอไม่รับ  
กระโหลกน้ำมันนั้น อาจารย์จะเกิดความกینเหงงว่า " ภิกษุนี้ทำสมโภค  
( การใช้ร่วมกัน ) ให้เสียไปตั้งแต่บัดนี้เทียวนะ " แต่ครั้งรับมาแล้ว  
ก็ไม่ต้องพาเท้าเข้าก่อนทีเดียว เพราะถ้าน้ำมันนั้น จะพึงเป็นน้ำมัน  
สำหรับชะโลมตัวอาจารย์ไซ้ ก็จะเป็นการไม่สมควรไป เพราะฉะนั้น  
พึงทาสีระก่อน แล้วจึงทาวัวะอื่นมิกอเป็นต้น ( ต่อไป ) ต่อท่าน  
บอกว่า " อาวุโส น้ำมันนี้เป็นน้ำมันสำหรับใช้ได้ทุกอย่าง ทาเท้าก็ได้ "  
ดังนี้ จึงตะขะที่สีระหน้อยหนึ่ง ต่อขึ้นจึงทาเท้า ( เสร็จ ) แล้ว พึงเรียน  
( ท่าน ) ว่า จะเก็บกระโหลกน้ำมัน ( ที่ไหน เพื่อท่านจะได้ชี้ที่เก็บให้  
แต่ ) เมื่ออาจารย์รับเอาไป ( จะเก็บเอง ) ก็ให้ ( ท่าน ) ไปเถิด

ไม่ควรเร่งเร้าให้ท่านบอกกรรมฐานให้ตั้งแต่วันที่มาถึง แต่ว่า  
ตั้งแต่วันที่สองไป ถ้า ( ภิกษุ ) อุปัฏฐากประจำของอาจารย์มีอยู่  
พึงขอกะเธอ ทำวัตร ( อาจารย์บ้าง ) ถ้าแม้ขอแล้ว เธอไม่ยอมให้  
ก็พึงคอยทำเมื่อได้โอกาสก็แล้วกัน ก็แลเมื่อจะทำ พึงน้อมถวายไม้  
ชำระฟันทั้ง ๓ ขนาด คือขนาดเล็กขนาดกลางและขนาดใหญ่ น้ำล้าง  
หน้าและน้ำอาบเล่า ก็พึงจัดถวายทั้ง ๒ อย่าง คือ อย่างเย็น อย่างอุ่น  
อาจารย์ไซ้ไม้ชำระฟันและน้ำ ( อย่าง ) ใดตลอดสามวัน ต่อขึ้นไป

ฟังเข้าไปตั้งไม้ชำระฟันและน้ำอย่างนั้นถวายเป็นนิจไป เมื่อท่านไม่  
พิถีพิถันใช้อะไรก็ได้ ก็ฟังน้ำอมฤตของตามแต่จะได้เกิด จะว่ากันมาก  
ไปโย สัมมาวัตร ( วัตรอันชอบ ) ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติ  
ไว้แล้วในมหาขันธกะว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อันเตวสิก ฟังทำวัตร  
อันชอบในอาจารย์ นี่เป็นการทำวัตรชอบในข้อนั้น คือ อันเตวสิก  
ฟังลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ถอดรองเท้า ทำอุตตราสงค์เฉียงบ่าแล้ว ( เข้าไป )  
ถวายไม้ชำระฟัน ถวายน้ำล้างหน้า ปูอาสนะ ถ้ายาคูมีอยู่ ฟังล้าง  
ภาชนะ น้อมยาครูเข้าไปถวาย ดังนี้เป็นต้นนั้นอันใด ฟังทำสัมมาวัตร  
นั้นทุกข้อเกิด

อันศิษย์ผู้ยังครูให้พอใจอยู่ด้วยวัตรสมบัติอย่างนี้ ในเวลาเย็น  
ท่านปล่อยให้ ( กลับ ) ไป จิงกราบ ( ลา ) ไป เมื่อใดท่านถามว่า  
เธอมาเพื่ออะไร จึงเรียนเหตุแห่งการมาเมื่อนั้น ถ้าท่านไม่ถามเสียเลย  
แต่ว่าท่านยินดี ( การทำ ) วัตรไซ้ร้ เมื่อล่วง ๑๐ วัน หรือปักขหนึ่ง  
ไปแล้ว ( ได้โอกาส ) ณ วันหนึ่ง แม้ท่านปล่อย ( ในตอนเย็น ) แล้ว  
ก็อย่าไป ให้ท่านทำโอกาสแล้ว เรียนบอกเหตุแห่งการมา หรือว่า  
เธอแสวงไป ( หาท่าน ) ฆิตเวลา ( เพื่อจะให้ ) ท่านถามว่า มาทำไม  
จิงกราบเรียน ( เหตุแห่งการมาให้ท่านทราบ ) ถ้าท่านสั่งให้มาตอนเช้า  
ก็ฟังไปแต่เช้า แต่ถ้าวานเวลานั้น ท้องของเธอร้อน เพราะน้ำดีเบียนเอา  
ก็ดี อาหารไม่ย่อยเพราะไฟ ( ธาตุ ) อ่อนก็ดี<sup>๒</sup> โรคอะไรอื่นๆ เบียนเอา

๑. ปิตุตาพาเรน เห็นจะอย่างไรที่เราเข้าใจว่า เวลาท้องว่างต้องการอาหาร น้ำย่อยออกมา  
ทำให้ท้องร้อน กระทบ?

๒. ข้อนี้จะมีอาการเป็นอย่างไร คงจะท้องเพื่อเปรี้ยวคลื่นเหียน กระทบ?



ก็ดี ฟังเปิดเผยอาพาทนั้น ( ให้อาจารย์ทราบ ) ตามที่มันเป็น เรียนบอก  
เวลาที่ ( ภายใจ ) สบายสำหรับตน แล้วไปหา ( ท่าน ) ในเวลานั้น  
เพราะว่าในเวลาที่ไม่สบาย แม้ท่านบอกกรรมฐานให้ เธอก็ไม่อาจ  
มนสิการ ( ใส่ใจ ) ได้ นี่เป็นความพิสดารในข้อว่า " เข้าไปหาท่านผู้ให้  
กรรมฐานผู้เป็นกัลยาณมิตร " นั้น

[จริยา และ จริต ๖]

บัดนี้ ฟังทราบความพิสดารในข้อว่า " กรรมฐานอันอนุกุลแก่  
จริยาของตน " นั้นต่อไป

คำว่า จริยา ได้แก่จริยา ๖ คือ รากจริยา โทสจริยา โมหจริยา  
สัทธาจริยา พุทธิจริยา วิตกจริยา แต่อาจารย์ต่างพวกประสงค์เอา  
จริยา ๑๔ ทั้งจริยา ๘ นี้ โดยสังสัคคะ ( ความระคนกัน ) และ  
สันนิบาต ( ความรวมกัน ) แห่งวัตถุ ๓ ข้างหน้ามีรากะเป็นต้น  
ได้จริยา ๔ หมวด ๑ แห่งวัตถุ ๓ ข้างหลัง มีสัทธาเป็นต้น ก็ได้จริยา ๔  
อีกหมวด ๑ เหมือนกัน\* แต่เมื่อจะกล่าวประเภทออกไปอย่างนี้ จริยา

๑. มหาภูติกว่า จริยา ๖ นั้น อาจารย์พวกหนึ่ง แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม

๓ ข้างหน้า คือ รากะ โทสะ โมหะ เป็นกลุ่ม ๑ ๓ ข้างหลัง คือ สัทธา พุทธิ วิตก  
เป็นกลุ่มหนึ่ง แต่ละกลุ่มจัดแบ่งตามที่มีนระคนกัน และตามที่มีนเกิดร่วมกันได้ ได้อีก  
กลุ่มละ ๔ ๒ กลุ่มเป็น ๘ รวมกับมูลจริยา ๖ จึงเป็นจริยา ๑๔

กลุ่มหน้า ๔ นั้น โดยระคนกัน ๒ โดยเกิดร่วมกัน ๒ โดยระคนกัน ๒ คือ รากโมห-  
จริยา และโทสโมหจริยา หมายความว่า รักเจือหลงก็มี โกรธเจือหลงก็มี โดยเกิดร่วมกัน ๒  
คือ รากโทสจริยา และรากโทสโมหจริยาหมายความว่า รักกับโกรธ หรือรักโกรธหลง  
มันเกิดต่อเนื่องเป็นอันเดียวกัน และรุนแรงหนักหนาปานๆ กันมีในคนๆ เดียวก็ได้  
กลุ่มหลัง ๔ ก็นัยเดียวกัน คือ สัทธาพุทธิจริยา สัทธาวิตกจริยา พุทธิวิตกจริยา-  
สัทธาพุทธิวิตกจริยา หมายความว่า ความเชื่อเจือความฉลาดก็มี ความเชื่อเจือความคิด  
มากก็มี และความฉลาดกับความคิดมาก หรือ ความเชื่อความฉลาดความคิดมาก มันเกิดต่อเนื่อง  
เป็นอันเดียวกันได้ และเกิดมีในสันดานคนๆ เดียวปานๆ กันก็ได้

ก็ย่อมจะมีได้มากหลาย เพราะระคนด้วยวัตถุ ๓ ข้างหน้ามีรากะเป็นต้น  
เข้ากับวัตถุ ๓ ข้างหลัง มีสหภาพเป็นต้นอีกก็ได้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า  
โดยสังเขป จริยาก็มี ๖ เท่านั้น

คำว่า จริยา ปกติ อุตุนนตา (ความหนา) (๓ นี้) โดย  
ความก็อันเดียวกัน

เนื่องด้วยจริยา ๖ นั้น บุคคลก็มี ๖ เหมือนกัน คือ คนรากจริต  
คนโทสจริต คนโมหจริต คนสัทธาจริต คนพุทธิจริต คนวิตกจริต เพราะ  
เหตุที่ในบุคคล ๖ จำพวกนั้น คนรากจริต ในเวลาประพตีกุศล ย่อม  
ศรัทธากลับ เพราะศรัทธาเป็นคุณที่บังใกล้ต่อรากะ จริงอยู่ในฝ่ายอกุศล  
รากะเป็นโทษที่สโต ไม่มอชอ ฉันทใด ในฝ่ายกุศล ศรัทธาก็เป็น  
คุณที่แจ่มใส ไม่มัวชัว ฉันทนั้น รากะย่อมแส่หาวัตถุตาม ฉันทใด  
ศรัทธาก็แสวงหาสัจจาทิคุณ ฉันทนั้น รากะไม่ทิ้งสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์  
เกื้อกูล ฉันทใด ศรัทธาก็ไม่สละสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ฉันทนั้น เพราะ  
เหตุนี้ คนสัทธาจริตจึงมีส่วนเสมอกันแก่คนรากจริต<sup>๒</sup> ส่วนว่าคนโทสจริต  
ในเวลาประพตีกุศล ย่อมมีปัญญากลับ เพราะปัญญาเป็นคุณใกล้  
ต่อโทสะ จริงอยู่ในฝ่ายอกุศลโทสะเป็นโทษที่ไม่มีเชื้อใย ไม่ติดพัน

๑. มหาภูิกว่า เช่น รากสัทธาจริต (รักก็ง่าย เชื่อก็ง่าย) โทสสัทธา-  
จริยา (โกรธก็ง่าย เชื่อก็ง่าย) ฯลฯ ท่านว่าระคนกันไประคนกันมาได้ถึง ๓๖ หรือ  
มากกว่านั้น

๒. ที่ว่าสหภาพใกล้รากะ นั้น มีได้หมายความว่า ใกล้จะกลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน  
เพราะความจริงนั้นฝ่ายหนึ่งเป็นกุศล ฝ่ายหนึ่งเป็นอกุศล ไม่มีวันจะเป็นอันเดียวกันได้  
มหาภูิกาท่านว่า คำว่าใกล้นั้น หมายความว่า เป็นสภาค คือมีส่วนเสมอกัน เสมอกัน  
โดยอะไรบ้าง ? ก็โดยความนุ่มนวล ความแสวงหา ความไม่ทอดทิ้ง ที่ท่านไขความไว้  
นั่นเอง ท่านว่า สิ่งที่มีอะไรเสมอกัน ถึงใกล้กันก็เหมือนใกล้กัน

อารมณ์ จันใด ในฝ่ายกุศล ปัญญาก็เป็นคุณที่ไม่มีเยี่ยง ไม่  
พัวพันอารมณ์จันนั้น อนึ่ง โทสะล่าหาแต่โทษ แม้ที่ไม่เป็นจริง  
จันใด ปัญญาที่สอดหาโทษแต่ที่เป็นจริง จันนั้น<sup>๑</sup> โทสะเป็นไปโดย  
อาการไม่เอื้อสัตว์ ( คน ) จันใด ปัญญาที่เป็นไปโดยอาการไม่เอื้อ  
สังขาร จันนั้น<sup>๒</sup> เพราะเหตุนี้ คนพุทธิจิต จึงมีส่วนเสมอกันแก่คน  
โทสจิต ฝ่ายว่าคนโมหจิต เมื่อพยายามทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด  
ให้เกิดขึ้นอยู่ วิตกทั้งหลายที่เป็นอันตราย ( ต่อการทำกุศล ) มักจะ  
เกิดขึ้น ( ทั้งนี้ ) เพราะวิตกมีลักษณะใกล้เคียงต่อโมหะ จริยอยู่ โมหะ  
ไม่ปกลงไปได้ เพราะมัววุ่นวายอยู่ ( ไม่แนลงไปได้ ) จันใด วิตก  
ก็ไม่หยุดลงได้ เพราะมัวตริกันไปมีประการต่างๆ ( ไม่รู้จบ ) จันนั้น  
อนึ่ง โมหะเป็นโทษที่โอบอุ้ม เพราะความไม่ปักใจมั่น จันใด  
วิตกก็เป็นธรรมที่ไหวไปมา เพราะความคิด ( เปลี่ยนเรื่อง ) เร็ว  
จันนั้น เพราะเหตุนี้ วิตกจิต จึงมีส่วนเสมอกันแก่โมหจิต แล

อาจารย์อีกพวก ๑ กล่าวว่า จริยา ๓ อย่างอื่นอีกก็มี โดยเนื่อง  
ด้วยต้นหามานะทิฏฐิ ( แต่ว่า ) ใน ๓ อย่างนั้นต้นหาก็คือรากะนั่นเอง  
มานะเล่าก็สัมปยุตตรากะนั้น เพราะฉะนั้น ต้นหา มานะ ทั้ง ๒ นั้น

๑. น่าจะหมายความว่า เกิดโทสะขึ้นแล้วก็เพ่งโทษคนอื่น หากความผิดให้คนอื่นแม้จะ  
เป็นเรื่องไม่จริงก็ตาม ส่วนปัญญานั้นพิจารณาหาคุณโทษ ( ในตนหรือในสังขาร ) ตามที่  
เป็นอยู่อย่างไร เพื่อจะปล่อยวาง ดังนี้กระมัง ?

๒. หมายความว่า โทสะเกิดขึ้นแล้วก็ไม่เอื้อ คือคิดร้ายต่อสัตว์ต่อคน ปัญญาเกิดขึ้น  
ก็ไม่เอื้อ คือเบียดเบียนในสังขาร คิดเพิกสัจจะว่า ปัญญาที่ท่านว่า ๆ นี้เป็น  
ปัญญาเบื้องสูงทั้งนั้น น่าสงสัยว่าพุทธินั้น ท่านหมายเอาปัญญาสูง ๆ เช่นนี้ หรือหมาย  
เพียงว่า คนที่มีความฉลาดในสันดาน?

ก็ไม่นอกเหนือราคจริยาไป ส่วนทักขิจริยาก็ไปตามโมหจริยานั่นเอง  
เพราะทักขิมีโมหะเป็นต้นเหตุ

ถามว่า ก็จริยาเหล่านั้น มีอะไรเป็นต้นเหตุ และจะพึงทราบ  
ได้อย่างไรว่า บุคคลนี้เป็นราคจิต บุคคลนี้เป็นจิตอย่างใดอย่างหนึ่ง  
ในจิตที่เหลือมีโทสจิตเป็นต้น และอะไรเป็นสัปปายะของบุคคลจิต  
อะไร ?

[ต้นเหตุแห่งจริยา]

ในจริยา ๖ นั้น จะแก้จริยา ๓ ข้างต้นก่อน อาจารย์ต่างพากัน  
กล่าวว่า จริยา ๓ ข้างต้นนั้น มีอาฉิณกรรมในภพก่อนเป็นต้นเหตุ  
ประการ ๑ มีธาตุและโทษ (ในร่างกาย) เป็นต้นเหตุประการ ๑

ว่ากันว่า คนที่มากไปด้วยประโยค (คือการกิริยาวิจาจา ?)  
น่าพอใจ และกรรมที่สั่งมาแต่ในปางก่อนก็ดี คนที่จุติจากสวรรค์  
มาเกิด (เป็นคน) ในมนุษยโลกนี้ก็ดี ย่อมเป็นคนราคจิต คนมาก  
ไปด้วยกรรมอันเป็นเวร คือ ฟินเขา ตีเขา ฆ่าเขา จองจำเขาในปาง  
ก่อนก็ดี คนที่จุติจากนรก หรือกำเนิดุมมาเกิด (เป็นคน) ในมนุษย-  
โลกนี้ก็ดี ย่อมเป็นคนโทสจิต คนที่มากไปด้วยการดื่มน้ำเมา และ  
ละเลยในการฟังและการไต่ถาม ในปางก่อนก็ดี คนที่จุติจากกำเนิด  
ดิรัจฉานมาเกิด (เป็นคน) ในมนุษยโลกนี้ก็ดี ย่อมเป็นคนโมหจิต  
โดยนัยดังนี้แล ท่านจึงกล่าวว่า จริยา ๓ มีอาฉิณกรรมคนโมหจิต  
เป็นต้นเหตุ อนึ่ง บุคคลย่อมเป็นโมหจิต เพราะธาตุ ๒ อย่าง คือ  
ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุหนา เป็นโทสจิตเพราะธาตุ ๒ อย่างนอกนี้หนา

เป็นรากจริต เพราะธาตุทั้งปวงเสมอกัน โดยนัยดังนี้ ๑ ในโทษ  
ทั้งหลายเล่า คนที่ยิ่งด้วยเสมหะย่อมเป็นรากจริต คนที่มีด้วยลมเป็น  
โมหจริต หรือว่าคนที่ยิ่งด้วยเสมหะเป็นโมหจริต คนที่ยิ่งด้วยลมเป็น  
รากจริต โดยนัยดังนี้ ๑ ท่านจึงกล่าวว่า จริยา ๓ ข้างต้น มีธาตุและ  
โทษ (ในร่างกาย) เป็นต้นเหตุ

(แต่) เพราะว่าในบุคคลเหล่านั้น แม้คนทั้งหลายที่มากไปด้วย  
ประโยคอันน่าพอใจและกรรมที่ติงามในปางก่อน และแม้คนทั้งหลาย  
ที่จุติจากสวรรค์มาเกิด (เป็นคน) ในมนุษยโลกนี้ก็ดี หาได้เป็นราก-  
จริตไปทั้งหมดไม่ หรือว่าคนทั้งหลายนอกนี้ (คือคนที่มากไปด้วยกรรม  
อันเป็นเวร มีพินเขาเป็นต้น และคนที่จุติจากนรกเป็นต้นมาเกิด  
(เป็นคน) ในมนุษยโลกนี้) ก็มีได้เป็นโทสจริต และโมหจริตไป  
ทุกคน อนึ่ง การกำหนดจริยาด้วยความหนาแห่งธาตุทั้งหลาย โดย  
นัยตามที่กล่าวนั้นก็มีไม่ได้<sup>๑</sup> และในการกำหนด (จริยา) ด้วยโทษ  
(ในร่างกาย) ท่านก็กล่าวไว้แต่ ๒ คือ รากจริต และโมหจริตเท่านั้น  
แม้คำที่กล่าวในตอนนี้อีก คำหนึ่งกับคำหลังก็ผิดกันทีเดียว<sup>๒</sup> ส่วน  
ในจริยา ๒ ข้างปลาย ท่านไม่กล่าวต้นเหตุไว้เลยสักข้อเดียว เพราะ  
ฉะนั้น คำทั้งหมดนั้นจึงเป็นคำ (ที่กล่าวโดย) มิได้กำหนด (ให้  
เด็ดขาด)

๑. มหาภูติกายช่วยขยายความ ดูเหมือนจะว่าดังนี้มีไม่ได้

เพราะจะวัดจำนวนหรือวัดขนาด

กันได้อย่างไร ว่าอะไรหนาเท่าใด อีกอย่าง ธาตุทั้ง ๔ นั้นย่อมอาศัยกันเป็นไป  
จะแยกให้เด็ดขาดออกจากกันเอามาประมาณขนาดได้อย่างไร

๒. คือคำหน้าว่า คนที่ยิ่งด้วยเสมหะเป็นรากจริต และคำหลังกลับว่า คนที่ยิ่งด้วยลมเป็น  
รากจริตอีกเล่า

ส่วนความต่อไปนี้เป็นวินิจฉัยตามแนวคิของอรรถกถาจารย์  
ทั้งหลาย ในปัญหาว่าจริยาทั้งหลายมีอะไรเป็นต้นเหตุ นั้น แท้จริง  
ใน อุตฺตมกิตตนะ ( ตอนว่าด้วยความหนาในวิปากกถา ) ท่านกล่าว  
คำนี้ไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ โดยนิยามแห่งเหตุในปางก่อน ย่อม  
เป็นผู้หนาด้วยโลภะก็มี หนาด้วยโทสะก็มี หนาด้วยโมหะก็มี มาก  
ด้วยโลภะก็มี มากด้วยโทสะก็มี มากด้วยโมหะก็มี จริงอยู่  
ในขณะที่พยายามทำกรรม ผู้ใดมีโลภะกล้า อโลภะอ่อน ( แต่ว่า )  
อโทสะอโมหะกล้า โทสะโมหะเบา อโลภะอันอ่อนของบุคคลนั้นย่อม  
ไม่อาจข่มโลภะได้ แต่อโทสะอโมหะกล้าย่อมอาจข่มโทสะโมหะได้  
เพราะเหตุ นั้น บุคคลนั้น ( เมื่อ ) เกิดมาด้วยอำนาจปฏิสนธิที่กรรมนั้น  
อำนาจ ย่อมเป็นคนโลก ( แต่ ) เป็นคนใจเย็น\* ไม่มักโกรธ  
ฉลาดหลักแหลมราวกะเพชร ส่วนบุคคลใด ในขณะที่พยายามทำ  
กรรม มีโลภะและโทสะกล้า อโลภะอโทสะอ่อน แต่อโมหะกล้า  
โมหะเบา บุคคลนั้น โดยนัยก่อนนั้นแล ( คือเกิดมาด้วยอำนาจ  
ปฏิสนธิที่กรรมนั้นอำนาจ ) ย่อมจะเป็นคนโลกด้วย เป็นคนจุนเจียว  
ด้วย แต่ว่าเป็นคนฉลาดหลักแหลมราวกะเพชร ดูพระทัตตถาภยเถระ  
จะนั้น บุคคลใด ในขณะที่พยายามทำกรรม มีโลภะและโมหะกล้า  
นอกนั้นอ่อน บุคคลนั้น โดยนัยก่อนเหมือนกัน ย่อมเป็นคนโลกด้วย  
เป็นคนทึบด้วย แต่เป็นคนใจเย็น ไม่มักโกรธ โดยนัยนั้น บุคคลใด  
ในขณะที่พยายามทำกรรม มีโลภะโทสะโมหะกล้าทั้ง ๓ ฝ่ายอกุศล

\* สุขสีโล มหาภูิกาก่เป็น สขีโล (อ่อนหวาน ?)

มือโลเกเป็นต้นอ่อน บุคคลนั้น โดยนัยก่อนเหมือนกัน ย่อมจะเป็น  
คนโลกด้วย จุนเจียวด้วย ลุ่มหลงด้วยส่วนผู้ใด ในขณะที่พยายาม  
ทำกรรม มือโลเก และโทสะโมหะกล้า นอกนั้นอ่อน บุคคลนั้น  
โดยนัยก่อนเหมือนกัน ย่อมจะเป็นคนไม่โลกและมีกิเลสน้อย เห็น  
อารมณ์แม้เป็นทิพย์ก็นิ่งเฉยอยู่ได้ แต่เป็นคนจุนเจียวและปัญญาทึบ  
บุคคลใด ในขณะที่พยายามทำกรรม มือโลเกอโทสะและโมหะกล้า  
นอกนั้นอ่อน บุคคลนั้น โดยนัยก่อนเหมือนกันย่อมจะเป็นคนไม่โลก  
ด้วย ใจเย็นด้วย แต่เป็นคนทึบ โดยนัยเดียวกัน บุคคลใดในขณะ  
พยายามทำกรรม มือโลเก โทสะ อโมหะกล้า นอกนั้นอ่อน บุคคลนั้น  
โดยนัยก่อนเหมือนกันย่อมจะเป็นคนไม่โลกด้วย ฉลาดด้วย แต่  
เป็นคนจุนเจียวมักโกรธ ส่วนบุคคลใด ในขณะพยายามทำกรรม มี  
ฝ่ายกุศลทั้ง ๓ มือโลเกอโทสะอโมหะกล้า ฝ่ายอกุศลมีโลเกเป็นต้นอ่อน  
บุคคลนั้นย่อมจะเป็นคนไม่โลก ไม่จุนเจียว และฉลาดด้วย จุพระ-  
มหาสังฆรักจิตเถระ ฉะนั้น ดังนี้

ก็แล บุคคลที่เรียกใน อุตฺตทกิตฺตุน ว่า คนโลก นั้น (พึงทราบ  
ว่า) ได้แก่คนราคะจริต (ในจริยาวิจารณ์) ส่วนที่เรียกว่า คนจุนเจียว  
และคนทึบ ได้แก่คนโทสจริต และคนโมหจริต ที่เรียกว่าคนฉลาด  
ได้แก่คนพุทฺธิจริต ที่เรียกว่า คนไม่โลกและไม่จุนเจียว ได้แก่คน  
สัทธาจริต เพราะคนไม่โลกและไม่จุนเจียวนั้นมีปกติแจ่มใส\* อนึ่ง  
พึงทราบ ปฏิสนธิชนกรรม อันมีบุพเหตุมีโลเกเป็นต้นอย่างใด

\* มหาภูิกาชวชยบายความอีกว่า เพราะมีศรัทธาเป็นพื้นใจอยู่ อโลเก อโทสะ จึงเกิด  
และมีกำลังขึ้นได้

อย่างหนึ่งเป็นเครื่องแวดล้อมกันและกัน เป็นต้นเหตุแห่งจริยาทั้งหลาย  
โดยนัยดังนี้ คือ คนที่เกิดมาด้วยกรรมอันมีโมหะเป็นเครื่องแวดล้อม  
ย่อมเป็นคนพุทฺธิจริตจันใด คนที่เกิดมาด้วยกรรมอันมีพลวสัทธาเป็น  
ต้นเครื่องแวดล้อม ย่อมเป็นสัทธสาจริต คนที่เกิดมาด้วยกรรมอันมีวิตก  
มีกามวิตกเป็นต้นเป็นเครื่องแวดล้อม ย่อมเป็นคนวิตกจริต คนที่เกิด  
มาด้วยกรรมอันมีเครื่องแวดล้อมมีโลภะเป็นต้นเจือกัน ย่อมเป็นคน  
ไวสมิตฺตจริต ( จริตเจือ ) ฉะนั้นแล

[ลักษณะแห่งจริต]

ส่วนข้อใดที่ว่า " และจะพึงทราบได้อย่างไรว่า บุคคลนี้เป็น  
ราคะจริต " ดังนี้ เป็นต้น พึงทราบนัยในข้อนั้น ดังต่อไปนี้

[มาติกาแห่งลักษณะ]

บัณฑิตพึงบอกแจ้งจริยาทั้งหลายได้ โดย  
อิริยาบถ โดยกิจ โดยการบริโภค โดยอาการ  
มีการดูเป็นต้น และโดยธรรมชาติ ( ความ  
เป็นไปแห่งธรรม ) นั้นแล

[ลักษณะโดยอิริยาบถ]

ในข้อว่า " โดยอิริยาบถ " พึงทราบนัยดังนี้ ก็คนราคะจริต เมื่อ  
เดินไปโดยปกติ ย่อมเดินโดยอาการน่านรัก ค่อยวางเท้า วางเท้ายกเท้า  
สม่ำเสมอ และรอยเท้าของเขาเป็นรอยกระโห้งกลาง

คนโทสจริต เดินราวกะชูด ( ดิน ) ด้วยปลายเท้า วางเท้ายกเท้า  
ด้วยอาการผลุบผลับ และรอยเท้าของเขาเป็นรอยขยุ้ม



คนโมหจริต เดินทำทางเงอะงะ วางเท้ายกเท้าราวกะคนหวาด  
สะดุ้ง และรอยเท้าของเขาเป็นรอยเลอะเลือน  
จริงอยู่ ในเรื่องต้น มาคันทียาสูตร พราหมณ์ก็ได้กล่าวคำประพันธ์  
นี้ไว้ว่า

ก็รอยเท้าของคนเจ้าราคะ เป็นรอยกระโหย่งกลาง  
รอยเท้าของคนเจ้าโทสะ เป็นรอยขยุ้ม รอยเท้า  
ของคนเจ้าโมหะ เป็นรอยเลอะเลือน ( แต่ ) รอยเท้า  
เช่นนี้เป็นรอยเท้าของท่านผู้มีหลังคา ( คือกิเลส )  
อันเปิดแล้ว ดังนี้

แม้การขึ้นแห่งคนราคะจริต ก็มีอาการนุ่มนวลน่าเลื่อมใส แห่ง  
คนโทสะจริต มีอาการกระด้าง แห่งคนโมหจริต มีอาการส่ายไปมา  
แม้ในการนั่ง ก็มีนัยคุณนัยนี้

ส่วน ( การนอน ) คนราคะจริตไม่รีบร้อน ปูที่นอนเรียบร้อยแล้ว  
ค่อย ( เขยียดกาย ) นอน รวบองคาพยพ( วาง ) ไว้ดี นอน ( หลับ )  
ด้วยอาการน่าเลื่อมใส และเมื่อถูกปลุกให้ลุก ก็ไม่ลุกทันที ( คือค่อย  
ลุก ) ให้คำตอบเบาๆ ราวกะคนมีความรังเกียจ

คนโทสะจริต ( จะนอน ) ก็รีบปูที่นอนแต่พอดีพอร้ายแล้วทิ้งตัวลง  
ทำหน้านิ้วหลับไป และเมื่อถูกปลุกให้ลุกก็ลุกเร็ว ให้คำตอบราวกะ  
คนโกรธ

คนโมหจริต ปูที่นอนไม่เป็นรูป นอนแก้งก้าง ค่ำหน้าเป็น  
ส่วนมาก และเมื่อถูกปลุกให้ลุก ทำเสียงหือๆ ( อยู่那儿 ) ลุกขึ้นอืดอาด

ก็เพราะบุคคล ๓ ข้างปลาย มีคนสัทธาจริตเป็นต้น เป็นสภาคแห่ง  
คน ๓ ข้างคนมีคนราจริตเป็นต้น เพราะเหตุนี้ อิริยาบถแม่แห่ง  
บุคคล ๓ ข้างปลายมีคนสัทธาจริตเป็นต้นนั้น ก็เป็นเช่นเดียวกันนั้นแล  
บัณฑิตพึงบอกจริยาด้วยอิริยาบถ ดังกล่าวมานี้ เป็นอันอับแรก

[ลักษณะโดยกิจ]

พึงทราบในชื่อว่า " โดยกิจ " ต่อไป ก็เล่าในกิจทั้งหลาย  
เช่นว่า การกวาด คนราจริตจับไม้กวาดพอดี ( ไม่แน่นไม่หลวม )  
ไม่รีบเร่ง ไม่ฟาดทราย ( ให้กระจาย ) กวาดสะอาดเรียบราวกะลาด  
เสียดอกอย่างทราย

คนโทสจริต จับไม้กวาดแน่น เร่งร้อน ( กวาดกด ) ทำให้ทราย  
นูนออก ๒ ข้าง มีเสียงกรียวกราด กวาดสะอาด แต่ไม่เรียบ

คนโมหจริต จับไม้กวาดหลวม ปัดไปปัดมา กวาด ( ทั้ง ) ไม่  
สะอาด ( ทั้ง ) ไม่เรียบ

ก็เล่า ในการกวาดเป็นฉันใด ในกิจทั้งปวงมีการข้อมและชัก  
จิรวเป็นต้น ก็เป็นฉันนั้น คนราจริต มักทำละเอียดละออเรียบร้อย  
และทำด้วยความเคารพ คนโทสจริต มักทำแน่นหนาแข็งแรง แต่ไม่เรียบ  
ร้อย คนโมหจริต มักทำไม่ละเอียด ชุ่ม ไม่เรียบร้อย และไม่รู้จัก  
แล้ว และการทรงจิรวแห่งคนราจริตเล่า ก็ไม่รัดนัก ไม่หย่อนนัก  
เป็นปริมณฑลน่าเลื่อมใส แห่งคนโทสจริต รัดมากและไม่เป็น  
ปริมณฑล แห่งคนโมหจริต หย่อนยานรุ่มร่าม แม้บุคคล ๓ ที่เหลือ  
มีคนสัทธาจริตเป็นต้น ก็พึงทราบตามแนวแห่งบุคคล ๓ ที่กล่าวแล้ว

นั้นเกิด เพราะมีส่วนเสมอกันแล บัณฑิตพึงบอกจرياโดยกิจ ด้วย  
ประการดังนี้

[ลักษณะโดยการบริโภคน้ำ]

ชื่อว่า " โดยการบริโภคน้ำ " มีนัยดังนี้ คนราคะจิต ชอบของกิน  
ที่บรรจงจัด และของหวาน เมื่อบริโภคน้ำแล้ว ก็ทำคำข้าวกลมกล่อม  
ไม่ใหญ่จน เป็นคนรู้จักรส ( อาหาร ) บริโภคน้ำไม่ร้อน ได้ของกิน  
ดีนิดหน่อยก็พอใจ

คนโทสจริตชอบของกินของที่หยาบๆ ( ง่าย ) และของเปรี้ยว เมื่อ  
บริโภคน้ำแล้วก็ทำคำข้าว ( ใหญ่จน ) เต็มปาก เป็นคนไม่รู้จักรส ( อาหาร )  
รับบริโภคน้ำ ได้ของกินไม่ดีนิดหน่อยก็เสียใจ

คนโมหจริต เป็นคนชอบของกินไม่แน่นอน เมื่อบริโภคน้ำแล้ว  
ทำคำข้าวเล็กๆ ไม่กลมกล่อม ปล่อยเม็ดข้าว ( ให้ร่วง ) ลงใน  
ภาชนะ ( ที่ใส่ข้าว ) ทำปากเลอะ ความคิดฟุ้งซ่าน ตรึกตรองเรื่อง  
นั้นๆ ไปกินไป แม้บุคคล ๓ ที่เหลือมีคนสัทธาจริตเป็นต้น พึงทราบ  
ตามแนวแห่งบุคคล ๓ ที่กล่าวแล้วนั้นเกิด เพราะมีส่วนเสมอกันแล  
บัณฑิตพึงบอกจرياโดยการบริโภคน้ำ ด้วยประการดังนี้

[ลักษณะโดยอาการมีการดูเป็นต้น]

ชื่อว่า " โดยอาการมีการดูเป็นต้น " นั้นมีนัยดังนี้ คนราคะจิต  
เห็นรูปที่น่ารื่นรมย์ใจแม้สักหน่อย ก็จ้องดูเสียนานราวจะว่าเกิดความ

\* รสปฏิสัเทติ หมายความว่า เป็นคนรู้รสอร่อยของอาหารชนิดไหน เป็นอย่างไร  
สามารถชิมและติชมปรุงแต่งอาหารได้ ส่วน อรสปฏิสัเทติ อันเป็นลักษณะของคนโทส-  
จริตนั้น ก็ได้แก่คนที่เรียกกันว่า " ลิ้นจระเข้ " นั่นเอง

พิศวงติดใจในส่วนดี ( ของรูปนั้น ) แม้เล็กน้อย ไม่ถือส่วนเสียของมัน  
แม่ ( มองเห็น ) ได้งั้นเมื่อจะจากไปเล่าก็ไม่ใคร่จะพ้นไปได้ จาก  
ทั้งที่มีความอาลัย

คนโทสจรีต เห็นรูปไม่วรรณใจแม้สักหน่อย ก็อยู่ย่นาน  
ไม่ได้ ทำท่าว่าจะเหน็ดเหนื่อย เดือดใจในส่วนเสีย ( ของรูปนั้น )  
แม้นิดเดียว ไม่ถือส่วนดี ( ของมัน ) แม่ ( มองเห็น ) เค้นๆ เมื่อ  
จะจากไปเล่า ก็ใคร่จะพ้นไปเสียทีเดียว จากไปไม่มีอาลัย

คนโมหจรีต เห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเข้า ก็สุดแต่คนอื่น ได้ยิน  
เขาติ กิติ ( บ้าง ) ได้ยินเขาชม กัชม ( บ้าง ) แต่ส่วนตนเป็นคน  
เฉยๆ โดยอณูเบกขา ( อุเบกขาใจ ) นัยนี้พึงทราบแม่ในอาการ  
ทั้งหลายมีพึงเสียงเป็นต้น ส่วนบุคคล ๓ ที่เหลือมีคนสัทธาจรีตเป็นต้น  
พึงทราบตามแนวแห่งบุคคล ๓ ที่กล่าวมาแล้วนั้นเถิด เพราะมีส่วนเสมอกัน  
บัณฑิตพึงบอกจริยาโดยอาการมีการดูเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

[ลักษณะโดยธรรมประวัติ]

ชื่อว่า " และโดยธรรมประวัตินั้นแล " นั้น มีนัยดังนี้ ก็ธรรม  
ทั้งหลายคือ มายา สาถะยะ มานะ ปาปีจุตตา ( ความปรารถนา  
ลามก ) มหิจุตตา ( ความมักมาก ) อสนุญฐิตา ( ความไม่สันโดษ )  
สิงคะ ( ความแรงแงอน ) จาปลยะ ( ความโอ้อำ ) อย่างนี้เป็นต้น ย่อม  
เป็นไปมากแก่คนราคะจรีต

\* แปลโดยนัยแห่งมหาภูทิกว่า อุตตโน สรรีสุต จีวราทิปริกขารสุต จ มณฑนวเสน  
ปวตติ โลลุปปี จาปลย ความโลภอันแสดงออกทางการตกแต่งร่างกายและบริหารของตน  
ชื่อ จาปลยะ ดังนี้ จึงถือเอาความว่า โอ้อำ

ธรรมทั้งหลายคือ โภคะ อุปนาหะ มกฺขะ ปลาสะ อิสฺสา  
มจฺจริยะะ ดังนี้เป็นต้น ย่อมเป็นไปมากแก่คนโทสจฺริต

ธรรมทั้งหลายคือ ถีนมิทระ อุทฺธจฺจกุกฺกจฺจะ วิจิจฺจนา  
อาทานคาหิตา ( ความถือผิด ) ทุปฺปญฺนิสฺสคฺคิตา ( ความร้น ) ดังนี้  
เป็นต้นย่อมเป็นไปมากแก่คนโมหจฺริต

ธรรมทั้งหลายคือ มุคฺตจาคตา ( ความสละปล่อยเลย ) อริยานํ  
ทสฺสณกามตา ( ความใคร่ที่จะได้พบพระอริยะทั้งหลาย ) สทฺธมมํ  
โสตุกามตา ( ความใคร่จะฟังพระธรรม ) ปาโมหฺขพหุลตา ( มี  
ความขึ้นบานในธรรมมาก ) อสฺสตา ( ความไม่ไอ้อวด ) อมายาวิตา  
( ความไม่มีมายา ) ปสาทนีเยสุ จฺ्ञาเนสุ ปสาโท ( ความเลื่อมใส  
ในฐานะทั้งหลายที่ควรจะเลื่อมใส ) ดังนี้เป็นต้น ย่อมเป็นไปมากแก่  
คนสัทธาจฺริต

ธรรมทั้งหลายคือ โสวจฺสุสฺสตา กลฺยาณมิตฺตตา โภขเนมฺต-  
ตญฺญตา สติสมฺปชฺชญะ ชาคริยานุโยคํ สํเวชนีเยสุ จ्ञาเนสุ สํเวโค  
( สังเวชในฐานะทั้งหลายอันควรจะสังเวช ) สํวิคฺคสุสฺส โยนิโส ปชานํ  
( เมื่อสังเวชแล้วควรทำความเพียรอย่างแยบคาย ) ดังนี้เป็นต้น เป็นไปมาก  
แก่คนพุทฺธิจฺริต

ธรรมทั้งหลาย ภสฺสพหุลตา ( พุคมากกว่าทำ ) คณารมตา  
( ชอบคลุกคลีในหมู่คณะ ) กุสฺสลาณฺุโยเค อรติ ( หน่ายทำกุศล ) อนวญฺจิตกิจฺจตา  
( จັบจด ) รตฺติธฺมมายนา ( กลางคืนบังหวนควัน ) ทิวาปชฺชนา

( กลางวันไม่ลุกเป็นเปลว \*) หุราหุรี ธารนา ( พลุปลาน \*) ดังนี้  
เป็นต้น เป็นไปมากแก่คนวิตกจริต บัณฑิตพึงบอกจริยาโดยธรรม  
ประวัติ ด้วยประการฉะนี้เทอญ

แต่เพราะว่า วิธีบอกจริยานี้ มิได้มาในพระบาลี มิได้มาใน  
อรรถกถาทุกอาการ\* ข้าพเจ้าว่าไปตามแนวอาจริยมัตถ์เท่านั้น เพราะ  
เหตุนี้ บัณฑิตจึงไม่จำเป็นต้องเชื่อเอาเป็นสาระ ด้วยว่า แม้คนจริต  
ต่างๆ มีโทษจริตเป็นต้น ที่ไม่ผลอดัว ก็อาจ ( ผัน ) ทำอะไรต่างๆ มี  
อิริยาบถเป็นอาทิ ที่กล่าวไว้สำหรับคนราคจริตได้ และอาการทั้งหลาย

๑. ตอนกลางคืนครุ่นคิดไปว่า พรุ่งนี้จะทำกิจอย่างนั้นๆ เปรียบได้กับสุมไฟแต่พอเป็น  
กลางวันอยู่ ครั้นถึงกลางวันลุกขึ้นประกอบกิจนั้นๆ ตามที่คิดไว้  
เปรียบได้กับไฟที่สุมมาแต่ตอนกลางคืนนั้นลุกเป็นเปลวขึ้น เรียกว่า ทิวาปชุลนา  
ศัพท์ ทิวาปชุลนา ในที่อื่น ๆ มีความดังกล่าวนี้นั้น แต่ในที่นี้จะคงถือเอา  
ความอย่างนั้น ไม่ได้กับความจริงในคนวิตก มหาภูิกาท่านก็เห็นเช่นนี้ จึงแก้ไว้ว่า  
ตถาวิตกกิตานัน เตส ทิวสภาค อนุฐานัน ทิวาปชุลนา ไม่ลุกขึ้นทำกิจที่คิดอย่างนั้น  
ในตอนกลางวัน ชื่อว่า ทิวาปชุลนา ดังนี้ก็เท่ากับแนะให้ตัดบทว่า ทิวา อปชุลนา  
นั่นเอง จึงแปลว่า กลางวันไม่ลุกเป็นเปลว เป็นลักษณะคนวิตกจริต ซึ่งได้แต่งคิด ๆ  
แล้วก็ไม่ค่อยทำตามคิด

ในฐานะอย่างนี้ ถ้าเป็น ทิวา อปชุลนา ก็จะเป็นการดี ไม่ต้องมีปัญหา

๒. คำ หุราหุรี ธารนา นี้ มหาภูิกาท่านหมายเอาเป็นกิริยาของจิต แก้ไว้ว่า อิโต จิตโต  
จ ตตฺถ ตตฺถ อารมฺมณ จิตฺตวสุสฺสโก ปล่อยจิตไปทางนั้นทางนี้ คือในอารมณ์นั้น ๆ  
ถ้าอย่างนี้ ก็ต้องแปลว่า ความคิดพลุ่งพล่าน (หรือใจลอย) แต่ที่แปลไว้ว่า พลุปลาน  
นั้น หมายถึงกิริยาทางกาย เนื่องมาจากความจับจด ได้แต่คิด ๆ แล้วก็เล่นไปเล่นมา  
ให้พล่านไป ไม่เป็นอันทำอะไรให้เป็นขึ้นเป็นอัน ทั้งนี้ด้วยเห็นว่า เรื่องคิดนั้นรวมอยู่ใน  
รตติธมฺมาณา แล้ว คำนี้จึงไม่น่าเป็นเรื่องคิดซ้ำอีก นักศึกษาพิจารณาดูเถิด

/๓. สัพพทาเรน มหาภูิกาท่านว่า คำนี้ชื่อว่า จริยาวิภาวนวิธาน นั้น ใคร ๆ ไม่อาจปฏิเสธ  
ได้ว่า มิได้มาในบาลีและอรรถกถาเสียเลย ความจริงก็มีมาบ้างเป็นความเล็ก ๆ น้อย ๆ  
ไม่เป็นสรรพากรอย่างอาจริยมัตถ์ที่นำมาพรรณนาไว้ในวิสุทธิธรรมรคนี้ แต่ความเข้าใจ  
อย่างนี้ ขัดกับคำท่อนหลังที่ท่านปฏิเสธด้วยศัพท์ เกวล



มีอิริยาบถเป็นอาทิ ที่มีลักษณะแตกต่างกัน จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มี  
จิตระคนคนเดียวไม่ได้เลยทีเดียวแหละ ส่วนวิธีบอกจิตอันใดที่กล่าว  
ไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย วิธีบอกจิตยานั้นเท่านั้นควรเชื่อถือเป็นสาระ  
ได้จริงอยู่ ท่านกล่าวไว้ ( ในอรรถกถา ) ว่า อาจารย์ผู้ได้เจโต  
ปริยญาณ รู้จิต ( ของอันเตวาสิก ) แล้วจึงบอกกรรมฐานให้ อาจารย์  
นอกนั้น ( ผู้ไม่ได้เจโตปริยญาณ ) จำต้องซักถามอันเตวาสิกเอา ( ให้  
รู้จิตแล้วจึงบอกกรรมฐานให้เขา ) ดังนี้ เพราะฉะนั้น จะรู้ว่าบุคคล  
นี้เป็นราคจิต บุคคลนี้เป็นคนจิตอย่างใดอย่างหนึ่งในจิตที่เหลือ มี  
โทสจิตเป็นต้นได้ ก็ด้วยเจโตปริยญาณ หรือมิฉะนั้นก็ซักถาม  
( เจ้าตัว ) บุคคลนั้นเอา จึงจะรู้ ด้วยประการฉะนี้

[ สัปปายะของบุคคลจิตต่าง ๆ ]

ส่วนวินิจฉัยในปัญหาชื่อว่า " และอะไรเป็นสัปปายะของบุคคล  
จิตอะไร " นั้น พึงทราบต่อไปนี้

[ สัปปายะของคนราคจิต ]

สำหรับคนราคจิต อันดับแรก เสนาสนะ เป็นเสนาสนะที่มี  
ยกพื้นอันมิได้เช็ดล้าง เสนาสนะที่ตั้งอยู่กะพื้นดิน เจือมเขาที่มีได้  
ตกแต่ง บรรดาเสนาสนะเลวๆ ทั้งหมด มีกุฏิหญาละโรงโบไม  
เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เสนาสนะอันเคลื่อนไปด้วยฝุ่นละออง  
เต็มไปด้วย ( มูล ) ค้างคาว หักๆ พังๆ สูงเกิน หรือไม่ถึงเกิน  
แห่งแสง น่ารังแกทางเดินก็ไม่สะอาดและขรุขระ ในเสนาสนะใด  
แม้เพียงตั้งก็ใช้เข้คร่ำคร่า เต็มไปด้วยเรือด คนมองเห็นเสนาสนะใด



เข้าเท่านั้น ความเกลียดก็เกิดขึ้น เสนาสนะเช่นนั้น ( แล ) เป็นสัพปายะ

ผ่านงุ่มห่มที่ริมขาดแล้ว ( ทอหยาบๆ ) เคลื่อนไปด้วยเส้นด้าย  
ห้อยอยู่รุ่งริ่งไปอย่างกับขนมร่างแห สัมผัสหยาบราวกะป๋านดิบ คร่ำ  
หนัก ไขล้าบาก ( นั่นแล ) เป็นสัพปายะ

แม้บาตร ก็เป็นบาตรดินสีเลอะๆ หรือมีจะนั้นก็บาตรเหล็กที่  
พรุนไปด้วยลิ้มและหมุดหนัก ทรวดทรงเลว น่าเกลียด ดูประหนึ่ง  
กะโหลกศีรษะ ( นั่นแหละ ) เหมาะ

แม้ทาง ( เดินไป ) ภิกขาจาร ก็เป็นทางไม่น่าชอบใจ ไม่ใกล้  
หมู่บ้าน ขรุขระ ( นั่นแล ) เหมาะ

หมู่บ้านที่ภิกขาจารเล่า ก็เป็นหมู่บ้านชนิดที่ภิกษุทั้งหลายเที่ยว  
( ภิกขาจาร ) ไป ( ไม่มีวิญญูว่าใครจะถวายภิกษา ) ราวกะว่า คน  
ทั้งหลายไม่เห็น เป็นหมู่บ้านชนิดที่คนทั้งหลายนิมนต์ภิกษุผู้ไม่ได้รับ  
ภิกษาในตระกูลเดียวแล้ว ( กลับ ) ออกไป ให้เข้าโรงฉัน  
ด้วยคำ ( ห้วนๆ ) ว่า " มานี้ ท่าน " ถวายข้าวยาตุและภัตรแล้ว  
เมื่อจะไปก็ไป ( อย่าง ) ไม่แยแส คล้ายต่อนางโคเข้าคอกแล้วก็ไปเสีย  
ไม่แลหลังขวิด จะนั้น ( นั่นแล ) เหมาะ

แม้พวกคนองคาส ก็เป็นพวกทาส หรือกรรมกรที่ผิวดำไม่น่าดู  
ผ่านงุ่มห่มสกปรกเหม็นสาบ น่าเกลียดจริงๆ องคาสด้วยอาการไม่  
ยำเกรง ดู ( เท ) ทั้งยาตุและภัตรเสียจะนั้น พวกคนองคาสเช่นนั้น  
( แล ) เป็นสัพปายะ

ยาตุ ภัตรและของขบเคี้ยวเล่า ก็เป็นของปอนๆ สีเลอะๆ ล้วน

ไปด้วยอุปนิสัย มีข้าวฝาง และลูกเคียว และปลายข้าวเป็นคัน  
เครื่องแครงประกอบด้วยเปรียงเก่า น้ำผักคอง และผักเก่าๆ อย่างใด  
อย่างหนึ่งก็ได้ พอทำท้องให้เต็มก็แล้วกัน ( นั่นแล ) เหมาะ

แม้อิริยาบถสำหรับคนราคจริตนั้น ก็เป็นการยืน หรือจงกรม  
( นั่นแล ) ควร

อารมณ์ ( กรรมฐาน ) เล่า ก็เป็นบรรดาพรรณกสิณ  
เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่สีไม่สด ( นั่นแล ) ควร

นี้แล เป็นสัปปายะของคนราคจริต\*

[สัปปายะของคนโทสจริต]

สำหรับคนโทสจริต เสนาสนะ เป็นเสนาสนะที่ไม่สูงนัก ไม่  
เตี้ยนัก มีร่มเงาและน้ำพร้อม ฝาเสาและบันไดได้สัดส่วน มีการแต่ง  
ด้วยไม้ดอกและไม้เถาไว้งดงาม เรียบร้อย พร่าวไปด้วยจิตรกรรม  
ต่างๆ อย่าง พื้นที่เรียบสนิทและนุ่ม ประดับเพดานด้วยพวงดอกไม้  
และผ้าสีวิจิตร มีเครื่องลาดและเตียงตั้งอันสะอาดน่ารื่นรมย์ใจ ที่เขา  
ปลูกดอกไม้ มีดอกไม้เครื่องอบและเครื่องหอม วางไว้เพื่อบอกกลิ่นในที่  
นั้นๆ รวบรวมวิมาน เสนาสนะไรเล่า เพียงแต่เห็นเท่านั้น ก็ยัง  
ปีติปราโมชให้เกิดได้ เสนาสนะเช่นนี้ ( แล ) เป็นสัปปายะ

ส่วนทาง ( เข้าไป ) แห่งเสนาสนะนั้น ควรเป็นทางปลอด

\* มหาภูิกว่า คนอ่านจะผลอเข้าใจคำสัปปายะเป็นสุขสบายไป ท่านจึงไข

ความไว้เตือนสติว่า เอวมสุส กิเลสสมุททาจาโร น โหติติ อธิปฺปาโย ที่ว่า นี่เป็นสัปปายะ  
ของคนราคจริตนั้น มีอธิบายว่า อย่างนี้กิเลสของเขาจึงจะไม่ฟุ้งขึ้น ดังนี้ คำว่า เป็น  
สัปปายะ ก็หมายความว่า เหมาะแก่การที่จะกำหนัดกิเลสที่เป็นเจ้าเรือนของเขานั้นเอง

อันตรายทั้งปวง พื้นสะอาดเรียบ ( มีคนคอย ) ตกแต่งไว้

ส่วนเครื่องบริขารสำหรับเสนาสนะ ในเสนาสนะนั้น ควรมีไม่  
มากนัก มีเตียงหรือตั้งสักตัวหนึ่งเท่านั้นก็พอ เพื่อตัดความเป็นที่อาศัย  
แห่งตัวแมลง เรือค ู และหนูทั้งหลาย

แม้ผ้าปูห่ม สำหรับคนโทสจรรย์นั้นเล่า ก็ควรเป็นบรรดาผ้า  
เช่น ผ้าจัน ผ้าโสมาระ ผ้าไหม ผ้าด้ายเนื้อละเอียด และผ้าใยไม้  
( ลินิน ) เนื้อละเอียดใดๆ ที่เนื้อดี ( ทำเป็น ) จีวรชั้นเดียวหรือสองชั้น  
ก็ตาม ( แค่นี้ ) เบาดี ย้อมอย่างดี สีหมจจตามสมณสาธูป  
แม้บาตร ก็ควรเป็นบาตรเหล็กที่ทรงงามดูต่อมน้ำ เกลี้ยงเกลา  
ไม่มีสนิมดูแก้ว ระบายอย่างดี มีผิวหมจจตามสมณสาธูป

ทางภิกขาจาร ควรเป็นทางปลอดอันตราย เรียบน่าชื่นใจ ไม่  
ไกลไม่ใกล้หมู่บ้านนัก

หมู่บ้านที่ภิกขาจารเล่า ก็ควรเป็นชนิดที่คนทั้งหลายดีใจว่า  
พระคุณเจ้าจักมาเดี๋ยวนี้ แล้วให้ลาดอาสนะ ( เตรียม ) ไว้ ณ ที่ๆ ลาด  
น้ำ ( กันฝุ่น ) และปิดกวาดแล้ว ( เมื่อภิกษุไปถึง ) ก็ไปรับ รับบาตร  
นิมนต์ให้เข้าสู่เรือนในนั้น ณ อาสนะที่ลาดไว้ แล้วอังคาสโดยเคารพ  
ด้วยมือตน

ส่วนพวกคนอังคาส เป็นจำพวกคนสวยงาม น่าเลื่อมใส ให้  
อาบน้ำลูบไล้ ( ร่างกาย ) ดีแล้ว ( ตัว ) หอมกรุ่นไปด้วยกลิ่นธูปอบและ  
ดอกไม้ แต่งกายด้วยพัศตราภรณ์หลาก ๆ สี และสะอาดน่าพึงใจ ทำ  
( การอังคาส ) โดยเคารพเช่นนั้น ( แล ) เป็นสัปปายะของคนโทสจรรย์

แม้ยาก ภัตร และของขบขัน ก็ควรเป็นของมิกลันรสร่วม  
มีโอชะประณีตไปทุกท่า น่าพอใจ มี ( มากพอ ) ตามที่ต้องการ  
แม้อิริยาบถสำหรับคนโทสจรรย์นั้น ก็ควรเป็นนอน หรือนั่ง  
อารมณ์ ควรเป็นบรรดาวรรณกลีมนีลกลีณเป็นต้น อย่างไร  
อย่างหนึ่งที่มีสิดไส

นี้แล เป็นสัปปายะของคนโทสจรรย์

[สัปปายะของคนโมหจรรย์]

สำหรับคนโมหจรรย์ เสนาสนะ ก็ควรเป็นเสนาสนะที่หันหน้าสู่  
ทิศ ( คือที่โล่งแจ้ง ) ไม่คับแคบ เป็นที่ซึ่งทิศทั้งหลายย่อมปรากฏโล่ง  
สำหรับคนที่นั่งอยู่ ในอิริยาบถทั้งหลาย การจงกรมเป็นเหมาะ ส่วน  
อารมณ์สำหรับคนโมหจรรย์ ไม่ควรเป็นปริตกลีณ ( วงเล็ก ) ขนาดครก  
หรือขนาดขัน เพราะในโอกาสที่คับแคบ จิต ( ของเขา ) จะถึงความ  
หลงยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น จึงควรเป็นกลีณที่วงกว้างเป็นมหากลิณ  
สัปปายะที่เหลือก็เช่นเดียวกับที่กล่าวแล้วสำหรับคนโทสจรรย์

นี้แล เป็นสัปปายะสำหรับคนโมหจรรย์

[สัปปายะของคนสัทธาจรรย์ และพุทธิจรรย์]

วิธีที่กล่าวไว้ใน ( ตอนว่าด้วย ) คนโทสจรรย์ทั้งหมด ก็เป็น  
สัปปายะของคนสัทธาจรรย์ และในอารมณ์ทั้งหลาย แม้อนุสสติกรรม-  
ฐาน ก็เหมาะแก่เธอด้วย

คำที่จะพึงกล่าวว่า บรรดาวัตถุทั้งหลายมีเสนาสนะเป็นต้น วัตถุ  
ชิ้นนี้เป็นสัปปายะของคนพุทธิจรรย์ดังนี้ หามิได้

[สัปปายะของคนวิตกจริต]

สำหรับคนวิตกจริต เสนาสนะ ไม่ควรเป็นเสนาสนะที่เปิดเผย  
หันหน้าสู่ทิศ ซึ่งเป็นที่ๆ สวน วนะ และสระโบกขรณีอันน่ารื่นรมย์  
ตามนิคมและชนบทเป็นลำดับกันไป และภูเขาสี่เขี้ยวคราม ย่อม  
ปรากฏแก่คนผู้นั่งอยู่ ( ที่เสนาสนะนั้น ) เพราะเสนาสนะ ( เช่น ) นั้น  
ย่อมเป็นปัจจัยแห่งความท่องเที่ยวแห่งวิตกโดยแท้ เพราะเหตุนี้ อัน  
คนวิตกจริตควรอยู่ในชอกเขาอันลึก ในเสนาสนะที่มีป่าบัง เช่น  
เงื้อมท้องช้าง และถ้ำพระมหินท์ แม้อารมณ์สำหรับเธอ ก็ไม่ควร  
เป็นวิบูลกสิณ ( กสิณวงกว้าง ) เพราะกสิณเช่นนั้น เป็นปัจจัยแห่ง  
ความพลาถด้วยอำนาจแห่งวิตก แต่ควรเป็นปริตกสิณ สัปปายะที่เหลือ  
ก็เช่นเดียวกับที่กล่าวแล้วสำหรับคนราคะจริต

นี้แล เป็นสัปปายะของคนวิตกจริต

ความที่กล่าวมานี้ เป็นความพิสดารแห่งจริยาอันมาในคำว่า  
" ( กรรมฐาน ) อันอนุกุลแก่จริยาของตน " นั้น โดยกำหนดประเภท  
เหตุ วิธีบอก และวัตถุที่เป็นสัปปายะ

แต่ว่ากรรมฐานอันอนุกุลแก่จริยา ยังมิได้ทำให้แจ้งด้วยอาการ  
ทั้งปวงก่อน เพราะว่ากรรมฐานนั้นจักมีแจ้งโดยแท้ในความพิสดาร  
แห่งบทมาติกอันจะกล่าวเป็นลำดับ เพราะเหตุนี้ บัณฑิตพึงทราบ  
วินิจฉัยในกรรมฐาน ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วว่า " ถือเอากรรมฐาน  
ในกรรมฐาน ๔๐ ข้อใดข้อหนึ่ง " นั้น โดยอาการ ๑๐ เหล่านี้ก่อน คือ

๑. สงฺขตนิทุเทศโต โดยการแสดงจำนวน ( ธรรมเนียม )
๒. อุปจารปฺปนาวหโต โดยเป็นกัมมฐานนำมาได้เพียงอุปจาร-  
ฉานหรือถึงอุปปนาฉาน
๓. ฉานปฺปเภทโต โดยแตกต่างกันแห่งฉาน
๔. สมตฺกมฺโต โดยการก้าวล่วง ( เลื่อนชั้นฉาน )
๕. วฑฺฒนาวิฑฺฒนโต โดยเป็นธรรมเนียมควรขยายและไม่ควร-  
ขยาย ( นิमित )
๖. อารมฺมโต โดยอารมณ์
๗. ฐมิตโต โดยภูมิ
๘. คณโต โดยการถือเอา ( นิमित )
๙. ปจฺจยโต โดยเป็นปัจจัย
๑๐. จริยานุสฺสโต โดยอนุสฺสแก่จริยา

[สงฺขตนิทุเทศโต]

ในบทมตฺติกาเหล่านั้น บทว่า " โดยแสดงจำนวน " มีวินิจฉัย  
ว่า ก็แล คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า " ในธรรมเนียม ๔๐ " ดังนี้ นี้  
ธรรมเนียม ๔๐ ในคํานั้น คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหม-  
วิหาร ๔ อารูป ๔ สัญญา ๑ วัฏฐาน ๑

ในธรรมเนียมเหล่านั้น นี้กสิณ ๑๐ คือ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ  
เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ  
อาโลกกสิณ ปริจฉินนาทกสิณ

นื้อสุกะ ๑๐ อุทุมมตกะ วินีลกะ วิบุพพะกะ วิจฺฉิททกะ

วิกขาติกะ วิกจิตตะกะ หตวิจิตตะกะ โลหิตกะ ปุพฺพกะ อัญฺญิกะ

นี้อนุสสติ ๑๐ คือ พุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ  
สีลानุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ มรณานุสสติ กายคตาสติ  
อานาปานสติ อุปสมมานุสสติ

นีพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

นีอรู ๔ คือ อากาธานัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญญ-  
ัญญาตนะ เนวสัญญานาสัญญาตนะ

อาหารเปฏฺฐุลสํญญา ชื่อว่า สํญญา ๑ จตุรตฺตวํฐฺฐาน ชื่อ  
ว่า วํฐฺฐาน ๑ แล

บัณฑิต พึงทราบวินิจจัยโดยแสดงจำนวน ดังนี้

[อุปจารูปปนาหโต

บทว่า " โดยเป็นกรรมฐานนำมาได้เพียงอุปจารมาณหรือถึง  
อัปปนามาณ " มีวินิจจัยว่า ก็ในกรรมฐานเหล่านั้น กรรมฐาน  
๑๐ ชื่อ คือ อนุสสติ เว้นกายคตาสติ และอานาปานสติ เหลือ ๘  
อาหารเปฏฺฐุลสํญญา ๑ จตุรตฺตวํฐฺฐาน ๑ นี้เท่านั้นเป็นอุปจารา-  
วหะ ( เป็นกรรมฐานนำมาได้เพียงอุปจารมาณ ) กรรมฐานนอกนั้น  
เป็นอัปปนาหะ ( นำมาได้ถึงอัปปนา ) แล

พึงทราบวินิจจัย โดยเป็นกรรมฐานนำมาได้เพียงอุปจารมาณ  
หรือถึงอัปปนามาณ ดังนี้แล

[ฉานุปปาทโต]

บทว่า " โดยแตกต่างกันแห่งฉาน " มีวินิจฉัยว่า ก็ใน  
กรรมฐาน ๒ อย่างดังที่กล่าวแล้วนั้น บรรดาอัปนาวกรรมฐาน  
ทั้งหลาย กลิน ๑๐ กับอานาปานสติ เป็นจตุกฉานิกะ (เจริญให้  
เกิดฉานได้ครบ ๔) อสุภ ๑๐ กับกายคตาสติ เป็นปฐมฉานิกะ (เจริญ  
ให้เกิดฉานได้เพียงปฐมฉาน) พรหมวิหาร ๓ ข้างต้นเป็นตติยฉานิกะ  
(เจริญให้เกิดฉานได้เพียง ๓) พรหมวิหารที่ ๔ และอรุป ๔ เป็น  
จตุตถฉานิกะ (เป็นไปในจตุตถฉาน) แล

พึงทราบวินิจฉัยโดยความแตกต่างแห่งฉาน ดังนี้

[สมตักกมโต]

บทว่า " โดยการก้าวล่วง " มีวินิจฉัยว่า การก้าวล่วงมี ๒ คือ  
ก้าวล่วงองค์ ๑ ก้าวล่วงอารมณ์ ๑ ในการก้าวล่วง ๒ อย่างนั้น การ  
ก้าวล่วงองค์ ย่อมมีในกรรมฐานทั้งหลายที่เป็นตติยฉานิกะ และจตุก-  
ฉานิกะทั้งปวง เพราะฉานเบื้องสูงมีตติยฉานเป็นต้น พระโยคาวจร  
จำต้องก้าวล่วงองค์ฉาน ( เบื้องต่ำ ) มีวิตกวิจารณ์อาทิแล้วจึงจะ  
บรรลุได้ในอารมณ์เหล่านั้นนั่นเอง ในพรหมวิหารที่ ๔ ก็เช่นนั้น  
เพราะแม้พรหมวิหารที่ ๔ นั้นพระโยคาวจรก็จำต้องก้าวล่วงโสมนัส  
แล้ว จึงจะบรรลุได้ ในอารมณ์แห่งพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น มีเมตตา  
เป็นต้นนั่นเอง ส่วนการก้าวล่วงอารมณ์ ย่อมมีในอรุป ๔ เพราะ  
อากาสัญญาขณะ พระโยคาวจรจำต้องก้าวล่วงอารมณ์ในกลิน ๕



ข้างต้น อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วจึงบรรลุได้ และรูปเบื้องสูง มี  
วิญญูณัญญาตนะเป็นอาทิ พระโยคาวจรก็จำต้องก้าวล่วงอารมณ์  
(เบื้องต่ำ) มีอากาศเป็นต้นเสีย จึงจะบรรลุได้ ในกรรมฐานที่เหลือ  
(๒๑) การก้าวล่วง (อะไร) หามีไม่ แล

บัณฑิต พึงทราบวินิจฉัยโดยการก้าวล่วง ดังนี้

[วาทมนาวาทุมนโต]

บทว่า " โดยเป็นกรรมฐานที่ควรขยายและไม่ควรขยาย ( นิमित )  
" มีวินิจฉัยว่า ในกรรมฐาน ๔๐ นี้ กสิณ ๑๐ เท่านั้นควรขยาย ( นิमित )  
เพราะว่า พระโยคาวจรแผ่ไปด้วยกสิณตลอดโอกาสเท่าใด ภายใน  
โอกาสนั้น เธอย่อมเป็นผู้สามารถจะได้ยินเสียง ( ทุกอย่าง ) ด้วย  
โสตธาตุทิพย์ ที่จะเห็นรูปทั้งหลายด้วยจักขุทิพย์ และที่จะรู้จิตของ  
สัตว์อื่นๆ ด้วยใจ ( ของตน ) ได้ ส่วนกายคตาสติ และอสุภทั้งหลาย  
ไม่ควรขยาย ( นิमित ) เพราะเหตุอะไร เพราะกายคตาสติและอสุภนั้น  
ถูกจำกัดโดยโอกาส\* และเพราะไม่มีอานิสงส์ด้วยก็แล ความที่  
กรรมฐานเหล่านั้นถูกจำกัดโดยโอกาสนั้น จักมีแจ้ง ( ในตอนว่า ) ด้วย  
ภาวนามัย อันกรรมฐานเหล่านั้นครั้งพระโยคาวจรขยาย ( นิमित ) ไป  
ก็กองซากศพเท่านั้นเจริญ อานิสงส์น้อยหนึ่งหามีไม่<sup>๒</sup> จริงอยู่ แม้

๑. มหาภูิกว่า (จำกัด) โดยโอกาส ที่จะขึ้น (เช่นต้องขึ้นเหนือลม)

๒. มหาภูิกว่า ขยายนิमितไปที่เจริญแต่ซากศพ ถึงไม่ขยาย การข่ม

กามราคก็มีได้อยู่แล้ว เพราะฉะนั้น จึงว่าไม่มีอานิสงส์ ( หมายความว่า การทำกรรมฐาน  
ประเภทนี้ ก็เพียงข่มกามราคะได้เท่านั้น จะขยายไปถึงอกุญญาหาได้ไม่

พระเถระโสปากะก็ได้กล่าวคำนี้ ( กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า ) ใน  
โสปากปัญหพยากธัมมว่า " ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า รูปสัญญา  
ปรากฏชัด อัญญสัญญาไม่ปรากฏชัด " ดังนี้ ก็ในสัญญา ๒ อย่างนั้น  
รูปสัญญาท่านกล่าวว่าปรากฏชัด ก็เนื่องด้วยความขยายตัวแห่งนิมิต  
อัญญสัญญาท่านกล่าวว่าไม่ปรากฏชัดก็เนื่องด้วยความไม่ขยายตัว  
( แห่งนิมิต ) ส่วนคำที่พระเถระกราบทูล ( ตอนหนึ่ง ) ว่า " ข้าพระ  
พุทธเจ้าได้แผ่ไปด้วยอัญญสัญญา ท้าวปฐพีนี้ " ดังนี้ นั้น ท่านกล่าว  
ด้วยอาการที่มันเข้ามาปรากฏแก่ตัวท่าน ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญ ( ใน  
อัญญสัญญานั้น ) เหมือนอย่างใน ( รัช ) กาลของพระเจ้าธรรมาสก  
นการะเวก( ตัวหนึ่ง เขายังไว้ในห้องแวน ) เห็นเงาของตัวเองในฝาแวน  
โดยรอบ\* ก็สำคัญว่า เงาของตัวเองเป็นนการะเวก( จริงๆ ) อยู่ทุกทิศ  
จึงส่งเสียงอันไพเราะขึ้น ฉันทก็ดี แม้พระเถระก็ฉันทนั้น เพราะความ  
ที่ท่านชำนาญอัญญสัญญาเห็นนิมิตอันปรากฏอยู่ทุกทิศ ก็คิดไปว่า  
ปฐพีเต็มไปด้วยอัญญสินเชิง<sup>๒</sup> ฉะนี้แล

ถามว่า ถ้าอย่างนั้น ความที่อสุกฆมาณทั้งหลายเป็น อัปปมาณา-  
รณ<sup>๓</sup> ที่กล่าวไว้ ( ในธัมมสังคหะ ) มีผิดไปหรือ ? ตอบว่า ความที่

๑. แวน คือแผ่นโลหะขัดให้เป็นเงาใช้ส่องหน้า ในสมัยที่ยังไม่มีกระจกเงา นการะเวก  
นั้นว่าร้องเพราะรัก แต่จับมันขังไว้ตัวเดียว มันจะหงอยเหงา ไม่มีกำลังใจจะร้อง คน  
จึงลวงมัน โดยใช้แวนมารูฝาห้องไว้รอบ มันมองทางไหนก็เห็นเงาของตัวเอง เข้าใจว่ามี  
พวกมาอยู่ด้วยจึงดีใจหายเหงา ส่งเสียงร้องขึ้นได้

๒. มหาภูทิกว่า พระเถระท่านเชี่ยวชาญนัก นั่งที่ไหน หรือแม้ยืนที่ไหน  
ก็เข้าฌานนั้นได้ นิมิตปรากฏแก่ท่านรอบตัว คล้ายนิมิตขยาย ( แต่ความจริงหาขยายไม่ )  
อสุกฆณฺฑล อสุล สากนฺโต วิย เหมือนขับม้าตัวเดียวให้วิ่งวนอยู่ในสนามวงกลมฉะนั้น

ว่านั่น ไม่ผิดดอก เพราะพระโยคาวจรลงท่าน ถือเอานิมิตในอุทธุ  
มาตกอสก หรือ...ในอัฐกอสกก็ตามที่ใหญ่ ลงท่านก็ถือเอา  
นิมิตในอัฐกนั้นๆ ที่เล็กๆ โดยบรรยายนี้ ฌานของลงท่านจึงเป็น  
อัปปมาณารมณ์ ของบางท่านจึงเป็นปริตตารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง  
บุคคลใดไม่เห็นโทษในการขยายอัฐกนิมิตนั้น ขยาย ( มาก ) ไป ท่าน  
หมายเอาฌานของบุคคลนั้น กล่าวว่า อัฐกฌานเป็นอัปปมาณารมณ์( ก็  
เป็นได้ ) แต่ ( อย่างไร ) ก็ไม่ควรขยายไป เพราะไม่มีอานิสงส์ นั้นแล

และแม้กรรมฐานที่เหลือ ก็ไม่ควรขยาย ดังกายคตาสติ และ  
อัฐกนั้นแหละ ถามว่า เพราะเหตุอะไร ตอบว่าเพราะบรรดากรรม  
ฐานที่เหลือนั้น ก่อนอื่น เมื่อบุคคลขยายอานาปานนิมิต ก็กอง  
ลมเท่านั้นเจริญ และอานาปานนิมิตนั้นก็ถูกจำกัดโดยโอกาส<sup>๑</sup> ด้วย  
เพราะมีโทษ และเพราะถูกจำกัดโดยโอกาสดังนี้ อานาปานสติ จึงไม่  
ควรขยาย

พรหมวิหาร ก็มีสัตว์เป็นอารมณ์ เมื่อพระโยคาวจรขยายนิมิต  
แห่งพรหมวิหารนั้น ก็กองสัตว์เท่านั้นพึงเจริญแต่ว่าประ โยชน์ด้วย  
การเจริญกองสัตว์นั้นก็หาไม่ เพราะเหตุนี้ แม้พรหมวิหารนิมิตนั้น

๑. มหาภูิกาท่านช่วยแก้เรื่องนิมิตใหญ่นิมิตเล็กว่า เมื่อถือเอานิมิตซากศพหมดทั้งตัว  
ก็เป็นนิมิตใหญ่ ถ้าถือเอานิมิตเป็นส่วนใดส่วนหนึ่งแห่งซากนั้นก็เป็มนิมิตเล็ก อีกนัยหนึ่ง  
ถือเอานิมิตในซากที่ใหญ่หรือในซากของคนผู้ใหญ่ ก็เป็นนิมิตใหญ่ ถ้าถือเอานิมิตใน  
ทารกที่เล็ก หรือในซากทารก ก็เป็นนิมิตเล็ก

๒. มหาภูิกาท่านว่า เช่นจำกัดอยู่ที่ช่องปลายจมูกเป็นต้น

ก็ไม่ควรขยาย ส่วนคำบาลีที่กล่าวว่า " ภิกขุมีใจสหระศ ด้วยเมตตา  
แผ่ไปตลอดทิศ ๑ " ดังนี้เป็นอาทินั้นท่านกล่าวด้วยอำนาจการจำกัด  
( เขตสัตว์เป็นอารมณ์ ) แท้จริง พระโยคาวจรผู้จำกัดเอาสัตว์ทั้งหลาย  
ในทิศ ๑ ภาวนา ( เมตตา ) ไปโดยลำดับ ( หมู ) เช่น วัดหนึ่ง สองวัด  
( นั้นแหละ ) พระบาลีเรียกว่า " ผู้ . . .แผ่ไปตลอดทิศ ๑ " หาใช่ขยาย  
นิमितไม่ ด้วยปฏิภาณนิमितซึ่งพระโยคาวจรควรทำให้เจริญนั้น หามี  
ในพรหมวิหารภวานั้นไม่ ส่วนความเป็นปริตตามรณ และอัป-  
มาณารมณในพรหมวิหารนี้ ก็พึงทราบว่าเป็นด้วยจำกัด ( เขตสัตว์  
เป็นอารมณ์ ) นั้นเอง \*

แม้ในอารมณ์แห่ง อรูปทั้งหลาย อากาสก็ไม่ควรขยาย เพราะ  
ทำให้เกิดสณเพิก แท้จริง อากาสนั้น จะต้อง มนสิการก็เนื่องด้วยการ  
เลืกกสนเท่านั้น เมื่อทำให้เจริญมากไปกว่านั้น ก็หาผลประโยชน์อะไรๆ ไม่  
วิญญูณ ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวะธรรม แท้จริง ใครๆ ก็  
ไม่อาจทำสภาวะธรรมให้เจริญได้ การหายไปแห่งวิญญูณก็ไม่ควรขยาย  
เพราะก็เป็นแต่เพียงความไม่มี ( ปราภว ) แห่งวิญญูณ อารมณ์แห่ง  
เนวสัญญานาสัญญายตนะ ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวะธรรม  
เหมือนกัน

\* มหาภูิกว่า พรหมวิหารที่จำกัดสัตว์เป็นอารมณ์ จำนวนเล็กน้อย ก็เป็น  
ปริตตามรณ ถ้าขยายเขตสัตว์เป็นอารมณ์มากออกไป ( จนไม่มีสิ้นสุด ) ก็เป็น  
อัปมาณารมณ

กรรมฐานที่เหลือ (อนุสสติ) ก็ไม่ควรขยาย เพราะไม่มี (ปฏิภาค) นิमित แท้จริง ปฏิภาคนิमितเป็นนิमितที่จำต้องทำให้เจริญโดยแท้ แต่ว่า อารมณ์แห่งอนุสสติทั้งหลายมีพุทธานุสสติเป็นต้น หาเป็น ปฏิภาคนิमितไม่ เพราะฉะนั้น อนุสสติกรรมฐานนั้นจึงไม่ควรขยาย (นิमित) แล

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยเป็นกรรมฐานที่ควรขยายและไม่ควรขยาย (นิमित) ดังนี้

[อารมฺมณโต]

บทว่า " โดยอารมณ์ " มีวินิจฉัยว่า ก็ในกรรมฐาน ๔๐ นี้ กรรมฐาน ๒๒ คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ นี้ มีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิमितได้ กรรมฐานที่เหลือ (๑๘) หากมีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิमितได้ไม่ โดยนัยนี้กรรมฐาน ๑๒ คือในอนุสสติ ๑๐ อนุสสติเวทนาอานาปานสติและกายคตาสติเหลือ ๘ และ อาหารเรปฏิภูมัตถุยา (๑) จตุราศรวาฏฐาน (๑) วิญญานัญญาชตนะ (๑) เนวสัณญานาสนัญญาชตนะ (๑) นี้มีสภาวะธรรม (ปรมาตมธรรม) เป็นอารมณ์ กรรมฐาน ๒๒ คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ (๑) นี้มีนิमित เป็นอารมณ์ กรรมฐานที่เหลือ ๖ (คือ พรหมวิหาร ๔ อากาสนัญญาชตนะ (๑) อาภิญญัญญาชตนะ (๑) (เป็นนวัตตัพพารมณ) มีอารมณ์ไม่พึงกล่าว อนึ่ง กรรมฐาน ๘ คือ วิปัสสกะ โลหิตกะ ปุพฺพกะ อานาปานสติ อาโปกสิณ เตโชกสิณ

วาโยกสิณ และลำแสงแห่งตะวันเป็นต้น ( ที่ส่องเข้ามาตามช่อง )  
อันเป็นอารมณ์ในอาโลกกสิณ เหล่านี้ ( เป็นจลิตารมณ์ ) มีอารมณ์  
ไหว แต่ว่าอารมณ์ไหวเหล่านั้นก็เป็นในตอนต้น ( เท่านั้น ) พอ  
เป็นปฏิภาคนัยหนึ่ง ธรรมฐานที่เหลือ ๓๒ ( เป็น นจลิตารมณ์ )  
มีอารมณ์ไม่ไหว แล

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยอารมณ์ ดังนี้

[กัมมิโต]

บทว่า " โดยกัมมิ " มีวินิจฉัยว่า ก็ในกรรมฐาน ๔๐ นี้  
กรรมฐาน ๑๒ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อาหารเรปฏิกูลสัญญา  
๑ นี้ ย่อมไม่เป็นไปในหมู่เทวดา<sup>๑</sup> กรรมฐาน ๑๓ คือ กรรมฐาน  
๑๒ นั้น และอานาปานสติ นี้ไม่เป็นไปในพรหมโลก<sup>๒</sup> แต่ในรูปภพ  
กรรมฐานอื่นเว้น อรูป ๔ ย่อมเป็นไปมิได้ ในหมู่มนุษย์ กรรมฐาน  
ย่อมเป็นไปได้ทุกข้อ แล

พึงทราบวินิจฉัยโดยกัมมิ ดังนี้

[กหณโต]

บทว่า " โดยการถือเอา ( นิमित ) " มีวินิจฉัยว่า ก็การ  
วินิจฉัยในบทนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยการถือเอา ( นิमित ๓ ทางคือ )

๑. มหาภูติกวาท เพราะในเทวภูมิ ไม่มีอสุภและอาหารที่เป็นปฏิภูล
๒. มหาภูติกวาท ที่อานาปานสติไม่เป็นไปในพรหมโลกนั้น เพราะในพรหมโลก ( รูป  
ภพ ? ) ไม่มีลมหายใจเข้า-ออก

ทางดู ทางกระทบถูก และทางฟัง ใน ๓ ทางนั้น ธรรมเนียม ๑๕ คือ  
กสิณเว้นวาโยกสิณ เหลือ ๕ อสุภ ๑๐ นี้ต้องถือเอา ( นิमित ) ทางดู  
หมายความว่า นิमितของธรรมเนียมเหล่านั้น เบื้องแรกต้องดูด้วยตา  
( เป็นบริกรรมนิमित ) แล้วจึงถือเอา ( เป็นอุคคหนิมนิต ) ได้  
ในกายคตาสติ อารมณ์ของกายคตาสตินั้น ถือเอาได้ทั้งทางดูและ  
ทางฟัง ดังนี้ คือ ส่วนที่เป็นตจปัญจะ ๑ ถือเอาทางดู ส่วนที่เหลือ  
ถือเอาทางฟัง อานาปานสติ ถือเอาทางกระทบถูก วาโยกสิณ  
ถือเอาได้ทั้งทางเห็นและทางกระทบถูก ที่เหลือ ๑๘ ถือเอาทางฟัง  
แต่ในธรรมเนียม ๔๐ นั้น ธรรมเนียมคือ อุเบกขาพรหมวิหาร  
( และ ) อารูป ๔ นี้ พระโยคาวจรผู้เป็นอาทิกำมิมิจะไม่ควรถือเอา\*  
ที่เหลือ ๓๕ จึงควรถือเอา แล

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยการถือเอา ( นิमित ) ดังนี้

[ปัจจัยโต]

บทว่า " โดยเป็นปัจจัย " มีวินิจฉัยว่า ก็ในธรรมเนียม  
เหล่านี้ กสิณเว้นอากาศกสิณ เหลือ ๕ ย่อมเป็นปัจจัยแห่ง อารูป  
ทั้งหลาย กสิณทั้ง ๑๐ เป็นปัจจัยแห่งอภิญญา พรหมวิหาร ๓ เป็น  
ปัจจัยแห่งพรหมวิหารที่ ๔ อรูปชั้นต่ำๆ เป็นปัจจัยแห่งอรูปชั้น

\* มหาภูิกว่า ผู้เริ่มทำธรรมเนียมจะไปคว้าเอา อุเบกขากับอรูป ๔ มาเริ่มทำหาได้ไม่  
เพราะอุเบกขานั้นต้องบรรลुพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นก่อนจึงจะทำให้เกิดขึ้นได้ และอรูป  
เล่าก็ต้องบรรลुरुปาวจรจตุตถฌาน ในกสิณก่อน จึงจะทำให้เกิดขึ้นได้

สูง ๆ เนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นปัจจัยแห่งนิโรธสมบัติ  
กรรมฐานทั้งหมด เป็นปัจจัยแห่ง สุขวิหาร แห่งวิปัสสนา  
และภพสมบัติแล

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยปัจจัย ดังนี้

[จริยานุกุลโต]

บทว่า " โดยอนุกุลแก่จริยา " มีวินิจฉัยว่า ก็การวินิจฉัย  
ในบทนี้ บัณฑิตพึงทราบตามกรรมฐานอันอนุกุลแก่จริยาทั้งหลาย  
กรรมฐานอันอนุกุลแก่จริยานี้เป็นอย่างไร ก่อนอื่น ในกรรมฐาน ๔๐  
นั้น กรรมฐาน ๑๑ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อนุกุลแก่คน  
ราคะจริต กรรมฐาน ๘ คือ พรหมวิหาร ๔ วัณณกสิณ ๔ อนุกุลแก่  
คนโทสจริต อานาปานสติกรรมฐานอย่างเดียวนั้น อนุกุลแก่คน  
โมหจริตและคนวิตกจริต อนุสติ ๖ ข้างต้น อนุกุลแก่คนสัทธาจริต  
กรรมฐาน ๔ คือ มรณสติ อุปสมานุสติ จตุราศววัฏฐาน อาหาร-  
ปฏิกูลสัญญา อนุกุลแก่คนพุทธิจริต กสิณที่เหลือและ อรูป ๔ อนุกุล  
แก่คนทุกจริต อนึ่ง ในกสิณทั้งหลาย กสิณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็น  
ปริตตารมณฺ์ อนุกุลแก่คนวิตกจริต ที่เป็นอัปปมาณารมณฺ์ อนุกุล  
แก่คนโมหจริต แล

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในกรรมฐานเหล่านี้ โดยอนุกุลแก่  
จริยา ดังนี้แล

ก็แลคำที่กล่าวมาทั้งหมด ( ในบทจริยานุกุลโต ) นี้ กล่าวตาม  
ที่ ( กรรมฐานนั้นๆ และจริยานั้นๆ ) เป็นเข้าสีกกันโดยตรงประการ ๑



ตามที่เหมาะสมอย่างยิ่งประการ ๑ แต่ขึ้นชื่อว่ากุศลภาวนาที่ไม่ขมโทษ  
ทั้งหลายมีรากะเป็นต้นก็ดี ที่ไม่เป็นอุปการะแก่คุณทั้งหลาย มีศรัทธา  
เป็นอาทิจ์ดี หามิได้ จริงอยู่แม้ในเมฆียสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้า  
ก็ได้ตรัสคำนี้ ( แก่พระเมฆิยะ ) ว่า ธรรม ๔ ประการ เธอพึงเจริญ  
ให้ยิ่งขึ้นไป คือ อสุกทั้งหลาย เธอพึงบำเพ็ญเพื่อละรากะ เมตตา  
เธอพึงบำเพ็ญเพื่อละพยาบาท อานาปานสติเธอพึงบำเพ็ญเพื่อตัดวิตก  
อนิจสัญญาเธอพึงบำเพ็ญเพื่อถอนอัสมิมานะ ดังนี้ แม้ในราหุลสูตร  
ก็ตรัสกรรมฐาน ๗ ข้อแก่พระราหุลผู้เดียว โดยนัยว่า " ดูกรราหุล  
เธอจงบำเพ็ญเมตตาภาวนา " ดังนี้เป็นอาทิจ์\* เพราะเหตุนี้ บัณฑิต  
อย่าปักใจเชื่อในคำ ( ที่กล่าวไว้ ) เท่านั้น ควรค้นหาอธิบายในอนาคต-  
สถานทั้งปวงเทอญ

[การถือกรรมฐาน]

( ต่อไป ) นี่เป็นวินิจฉัยในกัมมัฏฐานกล่าวในข้อว่า " ถือเอา  
กรรมฐาน " นั้น

ก็คำแสดงความแห่งบทว่า " ถือเอา " นี้ มีดังต่อไปนี้ อัน  
พระโยคินพึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้มีประการอันกล่าวแล้วตามนัยที่ว่า

\* มหาภูิกว่า การที่ตรัสธรรม ๔ ประการอันควรบำเพ็ญแก่

พระเมฆิยะผู้เดียว หาใช่เพราะพระเมฆิยะผู้เดียวท่านมีจิต ๔ อย่างไม่ และที่ตรัส  
กรรมฐาน ๗ ข้อแก่พระราหุลผู้เดียว ก็หาใช่เพราะราหุลท่านมีจิตไปทุกอย่างหามิได้เพราะ  
ฉะนั้นจึงเข้าใจได้ว่า กรรมฐานทุกข้อเป็นเครื่องข่มอกุศลทั้งปวง และเป็นเครื่องก่อเกิด  
กุศลทั้งสิ้น

ไว้ในชื่อว่า " เข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน " นั้นแล้ว มอ  
บคนแต่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าหรือแก่พระอาจารย์ ( บำเพ็ญตนให้ )  
เป็นผู้มีอัมมัตถ์อันถึงพร้อมและมีอัมมัตถ์อันถึงพร้อมของกรรมฐานเกิด

[การมอตัว]

ในการมอตัวนั้น พึงมอตัวแต่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ด้วย  
คำว่า " อิม่าหิ ภควา อุตตภาวํ ตุมหากํ ปริจฺจชามิ " " ข้าแต่  
พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าขอสละอัตภาพนี้แด่พระองค์ "  
ดังนี้ ด้วยภิกษุ เมื่อไม่มอ( ตัว ) อย่างนี้ อยู่ในเสนาสนะ  
ทั้งหลายอันสัจจ ครั้นอารมณ์นำหาวคกลัวมาประจันเข้า ไม่อาจทาน  
อยู่ได้ ก็จะพึงกลับไปสู่แดนบ้าน เป็นผู้คลุกคลีกับคฤหัสถ์เข้าก็จะ  
ถึงความแสวงหาไม่สมควรจนเกิดความเสื่อมเสียหายไป แต่เมื่อเธอ  
ได้มอตัวแล้ว ครั้นอารมณ์นำหาวคกลัวแม้มาประจันเข้า ความ  
กลัวก็ไม่เกิดขึ้น ข้าเมื่อเธอพิจารณาเห็น ( ด้วยการเตือนตน ) ว่า  
เนะพอบัณฑิต พอบได้มอตัวแต่พระพุทธเจ้าเมื่อวันก่อนนี้เองมิใช่  
หรือ ดังนี้ ความดีใจจะเกิดขึ้นเสียอีก เหมือนอย่างว่า ผ้ากาสิราคา  
แพงของบุรุษ ( ผู้หนึ่ง ) พึงมีอยู่ เมื่อผ้านั้นถูกหนูกัดดี แมลงก็ดีกัด  
ความเสียใจจะเกิดขึ้นแก่บุรุษนั้น แต่ถ้าเขาพึงถวายเป็นภิกษุผู้  
ไม่มีจีวร ไซ้ร้ ต่อมาความดีใจจะพึงเกิดขึ้นแก่เขาแม้เพราะเห็นผ้า  
ผืนนั้นถูกภิกษุนั้น ( ตัด ) ทำให้เป็นขัณฑ์น้อยขัณฑ์ใหญ่อยู่ด้วยซ้ำ  
อุปมาฉันใด อุปมานี้บัณฑิตก็พึงทราบฉันนั้น

แม้เมื่อจะมอบ ( ตัว ) แด่พระอาจารย์ ก็พึงกล่าวว่า " อิมหา  
ภนฺเต อุตฺตภาวํ คุมฺหากํ ปริจฺจขามิ " " ข้าแต่อาจารย์ผู้เจริญ  
ข้าพเจ้าขอสละอรรถภาพนี้แด่ท่าน " ดังนี้ ด้วยภิกษุผู้ไม่มอบอรรถภาพ  
อย่างนี้ จะเป็นผู้ที่อาจารย์ปรามไม่ได้บ้าง จะเป็นคนว่ายากไม่ทำ  
ตามโอวาทบ้าง จะเป็นคนไปตามชอบใจ ยังมีได้ลาอาจารย์ก็ไปเสีย  
ณ ที่ๆ ตนปรารถนาบ้าง พระอาจารย์จะไม่สงเคราะห์เธอผู้นั้นด้วย  
อามิสบ้าง ด้วยธรรมบ้าง ( ทั้ง ) จะไม่ให้เธอศึกษาข้อข้อที่ลึกลับ  
ภิกษุนั้นเมื่อไม่ได้รับความสงเคราะห์ ๒ ประการนี้ ชื่อว่าไม่ได้ที่พึง  
ในพระศาสนา ไม่ช้าก็จะถึงซึ่งความทุกข์ หรือเป็นคลุ้มคลั่งไป แต่  
ภิกษุผู้ที่มอบตัว ( แด่อาจารย์ ) แล้ว จะไม่เป็นผู้ที่อาจารย์  
ปรามไม่ได้ ไม่เป็นผู้ไปตามชอบใจ เป็นผู้ว่าง่าย มีความเป็นไป  
ต่อเนื่องกับอาจารย์อยู่เสมอ เธอเมื่อได้รับสงเคราะห์ทั้ง ๒ ประ  
การจากพระอาจารย์ ย่อมจะถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในพระศาสนา  
ดังพวกอันเตวาสิกของพระจูฬปิณฑปาคิตตสเถระฉะนั้น

ได้ยินว่าภิกษุ ๓ รูปมาสู่สำนักพระเถระ ในภิกษุ ๓ รูปนั้น รูป  
หนึ่งกราบเรียน (พระเถระ) ว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เมื่อว่า  
เพื่อประโยชน์แก่ท่านแล้ว ข้าพเจ้าพึงอาจโจนลงเหว ( ลึก )  
๑๐๐ ชั่วคนได้ " รูปที่สองกราบเรียนว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เมื่อ  
ว่าเพื่อประโยชน์แก่ท่านแล้ว ข้าพเจ้าพึงอาจที่จะถูร่างกายนี้ เริ่มแต่  
สันเท่าเข้าที่ลานหินให้ ( ตัวลึก ) ลื่นไปไม่ให้เหลือเลยได้ " รูป  
ที่สามกราบเรียนว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เมื่อว่าเพื่อประโยชน์แก่

ท่านแล้ว ข้าพเจ้าอาจกลั่นลมอัสสาส-ปัสสาสะจนทำกาลกิริยาได้ "

พระเถระเห็นว่าภิกษุพวกนี้เป็นภพพบุคลแน่นอน ก็บอกกรรมฐาน

( ให้ ) พวกเขาดั่งอยู่ในโอวาทของท่านได้บรรลุพระอรหัตต์ทั้ง ๓ รูป

แลนี้อานิสงส์ในการมอบัติ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า

" ....พึงมอบัติแต่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า หรือแก่พระอาจารย์ ... "

ดังนี้

[อัชฌาสัย ๖]

ส่วนในชื่อว่า " ... เป็นผู้อัชฌาสัยอันถึงพร้อมและมีอธิมุตติ  
อันถึงพร้อม " นั้น มีวินิจฉัยว่า อันพระโยคินั้นพึงเป็นผู้มีอัชฌาสัย  
อันถึงพร้อมโดยอาการ ๖ เนื่องด้วยคุณธรรมมีอโลกะเป็นต้น ด้วย  
พระโยคิผู้มีอัชฌาสัยอันถึงพร้อมอย่างนี้ ย่อมจะบรรลุโพธิ ๓\*  
อย่างใดอย่างหนึ่ง ดังท่านกล่าวไว้ว่า ก็อัชฌาสัย ๖ ประการของพระ  
โพธิสัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความสุกรอบแห่งโพธิ คือ  
พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอัชฌาสัยกอปรด้วย อโลกะ เห็นโทษใน  
โลกะอยู่โดยปกติ ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอัชฌาสัย กอปรด้วย  
อโทสะ เห็นโทษในโทสะอยู่โดยปกติ ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย  
เป็นผู้มีอัชฌาสัย กอปรด้วย อโมหะ เห็นโทษในโมหะอยู่โดยปกติ ๑  
พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอัชฌาสัยในเนกขัมมะ ( การออกบวช )  
เห็นโทษในการครองเรือนอยู่โดยปกติ ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็น

\* โพธิ ๓ คือสัมมาสัมโพธิ ปัจเจกโพธิ สวากโพธิ.

ผู้มีอชฌาสัยในปวิเวก เห็นโทษในสังคณิกา ( ความระคนด้วยหมู่คณะ ) อยู่โดยปกติ ๑ พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอชฌาสัยในนิสสรณะ ( ความออกจากทุกข์ ) เห็นโทษในภพและคติทั้งปวงอยู่โดยปกติ ๑ ดังนี้ แท้จริงบุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระชีนาสพ พระปัจเจกพุทธะ และพระสัมมาสัมพุทธะ ทั้งที่เป็นอดีต เป็นอนาคต และเป็นปัจจุบัน ท่านทั้งปวงนั้นได้บรรลุคุณวิเศษที่ตนจะพึงบรรลุได้ ก็ด้วยอาการ ๖ เท่านั้น เพราะเหตุนี้ พระโยคีเป็นผู้มีอชฌาสัยถึงพร้อมโดยอาการ ๖ นี้เกิด

อนึ่ง พระโยคีพึงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอธิมุตติ โดยความเป็นผู้ ( มีจิต ) น้อมไปในธรรม ( ที่จะกล่าวต่อไป ) นั้น อธิบายว่า พึงเป็นผู้ ( มีจิต ) น้อมไปในสมาธิ หักไปในสมาธิ โน้มไปในสมาธิ และเป็นผู้ ( มีจิต ) น้อมไปในพระนิพพาน หักไปในพระนิพพาน โน้มไปในพระนิพพาน เทอญ

ก็แลจริยาของพระโยคินั้นผู้มีอชฌาสัยและอธิมุตติถึงพร้อมแล้วอย่างนี้ ( มา ) ของกรรมฐานอยู่ พระอาจารย์ผู้ได้เจโตปริยญาณตรวจดูวาระจิต ( ของเธอ ) แล้วก็พึงทราบได้ อาจารย์นอกนี้ ( ที่ไม่ได้เจโตปริยญาณ ) ต้องถามเอา โดยนัยว่า (๑) เธอเป็นคนจืดอะไร หรือว่า (๒) ธรรมเหล่าใดเป็นไปมากแก่เธอ หรือว่า (๓) เมื่อเธอมนสิการกรรมฐานข้อไหนจึงมีความสุข หรือ (๔)

จิตของเธอโน้มไปในกรรมฐานบทไหน ดังนี้เป็นต้น จึงจะทราบได้

พระอาจารย์ได้ทราบอย่างนี้แล้วจึงบอกกรรมฐานอันอนุกุลแก่จริยาเถิด

ก็แต่เมื่อจะบอก ฟังบอกโดย ๓ วิธี คือ (๑) สำหรับผู้เรียนกรรม-

ฐานอยู่โดยปกติ<sup>๒</sup> ฟังให้ทำการสาธยาย ( ฟังดู ) นั่ง ๑ (หรือ)

๒ หน<sup>๓</sup> แล้วจึงให้ (๒) สำหรับผู้อยู่ในสำนักฟังบอกให้ทุกขณะที่

เธอมา (หา) (๓) สำหรับผู้เรียนแล้วใครจะไปที่อื่น ฟังบอก

อย่าให้ย่อนัก อย่าให้พิศดารนัก

ในกรรมฐานเหล่านั้น ก่อนอื่น เมื่อจะบอกปฏิวิกิจสิกขกรรมฐาน

ฟังบอกอาการ ๕ นี้ คือ (๑) กสิณโทษ ๔ (๒) การทำกสิณ (๓)

ภาวนานัยแห่งกสิณที่ทำแล้ว (๔) นิमित ๒ (๕) สมาธิ ๒ (๖)

สัพปายะและอสัพปายะ ๑ (๗) อปปนาโกศล ๑๐ (๘) วิริยสมตา

( ความสม่ำเสมอแห่งความเพียร ) (๙) อปปนาวิธาน ( วิธีเจริญ

อปปนา ) แม้ในกรรมฐานที่เหลือ ก็ฟังบอกสิ่งที่ควรแก่กรรมฐาน

นั้นๆ วิธีทั้งปวงนั้นจักมีแจ้งใน ( ตอนที่ด้วย ) ภาวนาวิธีแห่ง

๑. มหาภูิกาท่านแนะว่า ควรถามตามนัยที่ ๑ ว่า เธอเป็นคนจริตอะไร ดังนี้ก่อน เมื่อเธอตอบว่าไม่ทราบ จึงถามตามนัยอื่นต่อไป ( ไม่ใช่นี้จะถามอะไรก็ถามส่งไป )

๒. มหาภูิกาท่านหมายถึงผู้ได้ทำความสังขมในกรรมฐานที่ตนมีประสงค์จะถือ โดยสาธยายบ้าง มนสิการบ้างอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นอาจารย์จึงควรให้ลองว่าให้ฟังดู แล้วจึงให้กรรมฐาน

๓. เอก์ เทว นิสซุชา มหาภูิกาก็ไว้ว่า เอก์ วา เทว วา อุณฺหาสนานิ หมายความว่า นั่งจนอาสนะร้อนหน ๑ หรือ ๒ หน ไม่ใช่ที่นั่งครั้งเดียว อาสนะยังไม่ร้อน

ขอบกล สำหรับนี้ก็มีมาได้กับตำนานภาษาไทยที่ว่า นั่งจนก้นร้อน ต่างกันแต่วัตถุที่ร้อน ของท่านเป็นอาสนะ ของเราเป็นอวัยวะ

กรรมฐานเหล่านั้น

ก็แล ครั้นกรรมฐานอันอาจารย์บอกอยู่อย่างนี้ พระโยคินั้น ฟังฟังถือเอานิมิตให้ได้ คำว่า "ถือเอานิมิต" หมายความว่า ผูกพันอาการนั้น ๆ เข้าไว้ (ในใจ) อย่างนี้ว่า นี่เป็นบทเบื้องต่ำ นี่เป็นบทเบื้องสูง นี่เป็นเนื้อความแห่งบทนั้น นี่เป็นอธิบาย นี่เป็นคำอุปมา ดังนี้ ด้วยเมื่อพระโยคิฟังโดยเคารพถือเอานิมิตได้อย่างนี้ ย่อมเป็นอันได้ถือเอากรรมฐานด้วยดีแล้ว ภายหลังการบรรลุคุณวิเศษ จะสำเร็จแก่เธอเพราะอาศัยกรรมฐานที่ตนถือเอาด้วยดีนั้น หากสำเร็จแก่บุคคลนอกนี้ (ผู้มีได้ถือเอากรรมฐานด้วยดีเช่นนั้น) ไม่แล นี่เป็นคำแสดงความแห่งบทว่า "ถือเอา" นี้

บททั้งหลายเหล่านี้คือ "เข้าไปหากัลยาณมิตรถือเอากรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐ ที่อนุกุลแก่จริยาของตน" ดังนี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้ (กล่าวแก่) ให้พิสดารแล้วโดยอาการทั้งปวง ด้วยกลามรรคเท่านั้นแล

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อกัมมฐานคหณนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิสุทธิธรรมรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน

ดังนี้

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ ( ใน  
กัมมฐานคณนิเทศตอนแก้สมาธิภาวนา ) ว่า " . . . อันพระโยคีผู้  
ละวิหารอันไม่เหมาะสมแก่การบำเพ็ญสมาธิเสียแล้ว พ้นไปอยู่ใน  
วิหารที่เหมาะสม . . . " ดังนี้ต่อไป

ก่อนอื่น เมื่อพระโยคีผู้ใดอยู่ในวิหารเดียวกันกับพระอาจารย์  
มีความผาสุก พระโยคินั้น เมื่อจะชำระกรรมฐานก็พึงอยู่ในวิหาร  
นั้นแหละ ถ้า ( เมื่ออยู่ ) ในวิหารนั้นไม่มีความผาสุกไซ้ วิหาร  
อื่นใดเป็นสัปปายะมีอยู่ในที่ ( ไกลแต่วิหารของอาจารย์ ) ประมาณ  
คาจูดหนึ่งหรือถึงโยชน์ หรือแม้ประมาณถึงโยชน์หนึ่งก็ดี ก็พึง ( ไป )  
อยู่ในวิหารนั้นเถิด ด้วยเมื่อได้อยู่อย่างนั้น ครั้นมีความสนทนทุกข์หรือ  
เกิดความหลงลืมในข้อกรรมฐานที่ตรงไหนก็ดี จะได้ ( ลูกขึ้น )  
ทำวัตรในวิหาร ( ที่ตนอยู่ ) แต่เช้าแล้ว ( ออกเดิน ) เทียบนิมิตบาท  
( ถิ่น ) ในระหว่างทาง ไปถึงที่อยู่ของพระอาจารย์ในเวลา ( ท่าน )  
เสร็จภักติกิจพอดี แล้ววันนั้นชำระกรรมฐานในสำนักของพระอาจารย์  
เสีย ( ให้เสร็จ ) วันรุ่งขึ้นก็กราบ ( ลา ) พระอาจารย์ ( เดินทางกลับ )  
ไป เทียบนิมิตบาท ( ถิ่น ) ในระหว่างทาง ยังไม่ทันเหนื่อยก็อาจ  
มาถึงที่อยู่ของตนได้ ส่วนพระโยคีผู้ใดไม่ได้ที่ผาสุกในที่แม่ ( ไกล )  
ตั้งโยชน์ พระโยคินั้นพึงตัดข้ออันเป็นขอดทั้งปวงของกรรมฐาน ( เสีย  
ให้ได้ ) \* ทำกรรมฐานที่เนื่องด้วยความนึกหน่วงให้หมดจดดีแล้ว ไป

\* มหาภูิกว่า คำว่า ตัด ในที่นี้หมายความว่าตัดข้อที่เป็นขอดเป็นปม เพราะเข้าใจ  
ยากออกไป โดยหาความเข้าใจให้ถูกต้องตามที่จริง ทั้งโดยอรรถ และโดยอธิบาย  
อย่าให้มีที่เคลือบแคลงเหลืออยู่



ให้ไกล ( กว้าง ) ก็ได้ละวิหารอันไม่เหมาะสมแก่การบำเพ็ญ

สมาธิเสีย แล้วพำนักอยู่ในวิหารที่เหมาะสมเถิด

[วิหารไม่เหมาะสม]

ในวิหารไม่เหมาะสมและวิหารเหมาะสม ๒ อย่างนั้น วิหาร  
ที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวิหารไม่  
เหมาะสม นี้โทษ ๑๘ ประการในค่านั้น คือ

- |                          |                                                                          |
|--------------------------|--------------------------------------------------------------------------|
| (๑) มหุตตัม              | ความเป็นวิหารใหญ่                                                        |
| (๒) นวตัม                | ความเป็นวิหารใหม่ ( ยังไม่แล้วดี )                                       |
| (๓) ชินฺณกตัม            | ความเป็นวิหารเก่า ( ทรุศโทรมแล้ว )                                       |
| (๔) ปนฺณสฺสนิสฺสิตตัม    | ความเป็นวิหารติดทางเดิน                                                  |
| (๕) โสณฺฑี               | วิหารมีตระพังน้ำ                                                         |
| (๖) ปณฺณ                 | วิหารมีไม้ใบ ( ที่เป็นผัก )                                              |
| (๗) ปุปฺผ                | วิหารมีไม้ดอก                                                            |
| (๘) ผล                   | วิหารมีไม้ผล                                                             |
| (๙) ปฏฐนียตา             | ความเป็นวิหารที่คนทั้งหลายมุ่งมั้น                                       |
| (๑๐) นครสฺสนิสฺสิตตา     | ความเป็นวิหารติดเมือง                                                    |
| (๑๑) ทารุสฺสนิสฺสิตตา    | ความเป็นวิหารติดป่าไม้                                                   |
| (๑๒) เขตฺตสฺสนิสฺสิตตา   | ความเป็นวิหารติดที่นา ( ของชาวบ้าน )                                     |
| (๑๓) วิสภากานํ ปุคฺคาลนํ | ความเป็นวิหารมีบุคคลผู้เป็น<br>อตุลิตา                      วิสภากันอยู่ |

- |                              |                                         |
|------------------------------|-----------------------------------------|
| (๑๔) ปฏฺฐสนฺนิสฺสิตตา        | ความเป็นวิหารติดท่า                     |
| (๑๕) ปจฺจนตสนฺนิสฺสิตตา      | ความเป็นวิหารติดปลายแดน                 |
| (๑๖) รหฺขสึมนตฺรสนฺนิสฺสิตตา | ความเป็นที่วิหารติดที่ระหว่าง<br>พรมแดน |
| (๑๗) อสปฺปายตา               | ความเป็นวิหารไม่เป็นสัปปายะ             |
| (๑๘) กลฺยาณมิตตานํ อลาโภ     | วิหารที่หากัลยาณมิตรไม่ได้              |

วิหารที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า  
วิหารไม่เหมาะสม พระโยคีไม่ควรอยู่ในวิหารนั้น เพราะเหตุใด

[มหฺนุตฺตํ]

ก่อนอื่น ในวิหารใหญ่ ภิกษุมากด้วยกันมีฉันทะต่างๆ กัน  
รวมกันอยู่ เธอทั้งหลาย เพราะความที่ผิด (ใจ) กันและกันเลยไม่  
(มีใคร) ทำวัตร บริเวณทั้งหลายมีลานต้นโพธิ์เป็นต้น เป็นอัน  
ว่าไม่ (มีใคร) กวาดเลข น้ำฉันทน้ำใช้ก็ไม่ (มีใครตัดมา) ตั้ง  
ในวิหารใหญ่นั้น เมื่อเธอ (พระโยคี) คิดว่า จะต้องไปบิณฑบาต  
ในโคจรคาม(เสียที) ถือบาตรจิรวออกไป ถ้าเห็นวัตรยังมีได้ทำก็ดี  
หม้อน้ำดื่มวางก็ดี ที่นี้วัตร (นั้น) ก็เป็นการที่เธอต้องทำ น้ำดื่ม  
ก็จำต้อง (ตัดมา) ตั้ง เธอไม่ทำก็จะต้องอาบัติทุกกฏเพราะวัดเกา  
เมื่อเธอมาทำวัตรนั้น (ภัต) กาลก็จะล่วงเลยไป เข้าไป (ถึง  
หมู่บ้าน) สายมาก เมื่อภิกษา (เขาถวายแก่ภิกษุที่เข้าไปๆ หมด )  
เสร็จไปแล้วก็จะไม่ได้อะไร (ฉัน) สักอย่าง แม้ว่าเธอไป (พัก

อยู่) ในที่สำหรับเร้น (จิตใจ) ก็ยังจะซัดสายได้ด้วยเสียงเอ็ดอึง  
และการทำ (อะไร) รบกวกัน) แห่งสามเณรและภิกษุหนุ่ม  
ทั้งหลาย แต่ในวิหารใหญ่ใด วัตรทั้งปวงเขาทำๆ กันเรียบ แม้  
การรบกวนนอกนั้นเล่าก็ไม่มี ในวิหารเช่นนี้ ถึงเป็นวิหารใหญ่  
ก็ควรอยู่ได้

[นาคุต]

ในวิหารใหม่ (ยังไม่แล้วดี) การก่อสร้างมีมาก ไม่ทำเขาก็  
โพทนาเอา แต่ในวิหารใหม่ใด ภิกษุทั้งหลายบอก (เธอ) ว่า  
"ขอท่านจงทำสมณธรรมตามสบายเถิด พวกข้าพเจ้าจักทำการก่อสร้าง  
เอง" ดังนี้ ในวิหารใหม่เช่นนี้ควรอยู่ได้

[ชินณกคุต]

ส่วนในวิหารเก่า (ทรุดโทรมแล้ว) สิ่งที่จะต้องดูแลมีมาก  
ไม่ดูแลที่สุดแต่เสนาสนะสำหรับตน เขาก็จะโพทนาเอา มัวดูแล  
กรรมฐานก็จะเสื่อม\*

[ปณฺณสนฺนิสฺสิตุต]

ในวิหารติดทางเดิน คือวิหารติดทางหลวง อาคันตุกะชุมทั้ง  
กลางคืนและกลางวัน เมื่อพวกเขามากันในเวลาวิกาล ก็จำต้องยก

\* มหาภูิกว่า โคนัยอันกล่าวในวิหารใหม่ แม้ในวิหารเก่านี้ก็ชอบที่เสริมความว่า  
"แต่ในวิหารเก่าใด ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า (รับรอง) ว่า ขอท่านจงทำสมณธรรมตามสบาย  
เถิด พวกข้าพเจ้าจะดูแลเอง" ดังนี้ ในวิหารเก่าเช่นนี้ควรอยู่ได้

เสนาสนะสำหรับตน ( ให้เขาพัก ) แล้ว ( ตนเอง ) ไปอยู่ที่โคนไม้ หรือไม้ที่ที่ลานหิน แม้วันรุ่งขึ้น ( ต่อไป ) ก็เป็นอยู่อย่างนั้นแหละ เพราะเช่นนี้ โอกาสสำหรับกรรมฐานก็จะไม่มี แต่ในวิหารคิดทางเดินใด ความคับคั่งด้วยอาคันตุกะเช่นนั้นไม่มี ก็ควรอยู่ในวิหาร ( แม้คิดทางเดิน ) นั้นได้

[โศภิต]

สระโบกขรณีกรุด้วยหิน ชื่อว่า ตระพัง ในวิหารมีตระพังนั้น ชนมากันมากเพื่อ ( ดัก ) น้ำดื่ม พวกอันเตวาสิกของพระเถระราช-กุลูปกะทั้งหลาย ผู้อยู่วัดในพระนคร\* ก็จะพากันมาเพื่อประโยชน์ ด้วยรชนกรรม ( การชักย้อม ) เมื่อพวกเขาถามถึงเครื่องใช้มีภาชนะ ฟืนและรางเป็นต้น ก็จะต้องชี้ให้ว่า ( สิ่งนั้นๆ อยู่ ) ที่โน่นๆ การช่วยขนขวายเป็นประจำย่อมจะมีไปตลอดกาลอย่างนี้

[ปัญญ]

ในวิหารใด ใบไม้ที่เป็นผักต่างๆ มีอยู่ เมื่อเธอ ( พระโยคี ) แม้เรียนกรรมฐานแล้วนั่งพักกลางวันอยู่ในวิหารนั้น พวกหญิงหาผัวจะมาร้องเพลงพลางเลือกเก็บใบไม้ที่อยู่ใกล้ๆ ย่อมจะทำอันตรายแก่กรรมฐานด้วยการรบกวนด้วยเสียงอันเป็นข้าศึกต่อกรรมฐานได้

[บุปผ]

ส่วนวิหารใด กอไม้ดอกนानาพรรณมีดอกบานสะพรั่งอยู่ แม้ในวิหารนั้น ก็ย่อมจะมีอันตราย เช่นนั้นเหมือนกัน

\* คำว่า ราชกุลูปกะ ในที่นี้ น่าจะหมายความว่าตรงกับพระราชาคณะของเรา

[ผล]

ในวิหารใด ไม้ผลนานาชนิดเช่นมะม่วง ชมพู ขนุนมีอยู่ใน  
วิหารนั้น พวกคนที่ต้องการผลไม้ก็จะพากันมาขอเมื่อไม่ให้เขาก็โกรธ  
เอา มิฉะนั้นเขาก็ถือเอาโดยพลการ ตอนเย็นเธอเดินจงกรมอยู่  
กลางวิหารพบเขา ( ทำเช่นนั้น ) ทักขึ้นว่า " พวกอุบาสก ทำไม  
พวกท่านทำอย่างนั้นเล่า " เขาก็จะด่าเอาตามชอบใจ ( มีหน้า ) ซ้ำ  
จะพยายาม( หาเรื่อง ) เพื่อมิให้เธออยู่ ( ในวิหารนั้น ) เสียอีก

[ปฏิญญา]

ส่วนภิกษุผู้อยู่ในวิหารที่คนทั้งหลายมุ่งมัน คือที่ชาวโลกแต่งตั้ง  
ให้ ( ว่าเป็นวิหารวิเศษ ) เช่นทักษิณาคิริวิหารหัตถิกจลวิหาร  
จิตตลบรรพตวิหาร คนทั้งหลายยกให้ว่าเป็นพระอรหันต์ ( เขา )  
ใครจะได้ไหว้ ( เธอ ) ก็มาออกันอยู่ให้รอบไป เพราะเหตุนี้  
ความผาสุกก็ย่อมจะไม่มีแก่เธอ แต่ ( หาก ) วิหารนั้นเป็นสัปปายะ  
สำหรับโยคีรูปใดพระโยคีรูปนั้นก็พึงไป ( พัก ) เสียที่อื่นในตอน  
กลางวัน ต่อกลางคืนจึงมาอยู่เถิด

[นครสนนิสุตต]

ในวิหารติดเมือง วิสภาคารมณทั้งหลาย\* ย่อมมาสู่คลอง  
( แห่งทวารมิจักขุทวารเป็นต้น ) พวกกุมภทาสี ( นางทาสตักน้ำ ) เล่าก็เดิน

\* มหาภูิกว่า อารมณอันเป็นข้าศึก แก่กรรมฐาน ในที่นี้หมาย  
เอาทั้งอภิชฌาและอนิภิชฌา ที่กล่าวถึงพวกกุมภทาสีรับกวนนั้นแสดงอนิภิชฌา

หมอน้ำกระทบกันไป ( เดินสวนกัน ) มันก็ไม่หลีกทางให้ ข้างพวก  
เจ้านายก็มาจึงมานั่งเป็นวงนั่งอยู่กลางวิหาร\*

[ทราสุนิสิตตา]

ส่วนวิหารติดป่าไม้ คือเป็นที่ไม้แห้ง และมีต้นไม้ที่ใช้เป็น  
เครื่องเรือนได้ พวกหาไม้แห้ง ( ไปทำฟืน ) จะทำความไม่ผาสุก  
ให้ พวกพวกหาผักและดอกไม้ที่กล่าวมาในข้อก่อน คนทั้งหลายคิด  
กันว่าจะต้องตัดไม้ที่มีอยู่ในวิหารมาทำเรือนกันเถิด ก็พากันมาตัดเอา  
ตอนเย็น พระโยคีออกจากเรือนที่ทำความเพียร ( ไป ) จงกรมอยู่กลาง  
วิหาร เห็นคนเหล่านั้น ( ตัดต้นไม้ ) ถ้า ( เธอ ) ทักขึ้นว่า " พวก  
อุบาสก ทำไมพวกท่านจึงทำอย่างนั้นเล่า " เขาก็จะด่าเอาจนจุใจ  
( มีหน้า ) ซ้ำจะพยายาม ( หาเรื่อง ) เพื่อมิให้เธออยู่ ( ในวิหารนั้น )  
เสียอีก

[เขตตสุนิสิตตา]

ส่วนวิหารใดติดที่นา ( ของชาวบ้าน ) นาล้อมอยู่รอบ ใน  
วิหารนั้น คนทั้งหลายจะทำลานนวดข้าวเข้าที่กลางวิหารนั่นเอง ( แล้ว

\* ไม่เข้าใจเลยว่า ท่านพวกคนใหญ่คนโตชาวสีหฬจะมาใช้ที่ในวิหารโดยวิธีนั้นเพื่อ  
อะไร หรือจะเป็นอย่างที่เราเล่าสืบกันมาว่า คนโบราณสร้างวัดกันง่าย ๆ ไม่มีเรื่องอะไร  
ก็สร้างวัดไว้ให้ลูกไปวิ่งเล่น พวกเจ้านายชาวสีหฬนี่ก็จะเป็นอย่างนั้น ท่านพาลูก ๆ ไป  
วิ่งเล่นในวัด แต่ท่านเป็นคนใหญ่คนโตจะไปนั่งโตนโทอยู่อย่างไรรู้ได้ ก็ต้องมานั่งเป็น  
ลับแลเสียหน่อยเช่นนั้นกระมัง

ก็) ดากข้าวที่หน้าวิหาร\* ยังทำไม่ผาสุกอย่างอื่นอีกมาก แม้

ในวิหารใด มีโรคสมบัติของสงฆ์มาก พวกคนวัดกันฝูงโคของตระกูล  
ทั้งหลาย ( มิให้เข้ามาหากินที่วัด ) กันทางน้ำ ( กักน้ำไว้ใช้ในที่ของ  
วัด น้ำก็ไม่ไหลไปสู่บ้านของชาวบ้าน ต้นข้าวของชาวบ้านก็เหี่ยวแห้ง )  
คนทั้งหลายพากันถือเอารวงข้าวที่เหี่ยวแห้งไปแสดงแก่สงฆ์ ร้องทุกข์  
ว่า " พระคุณท่านทั้งหลาย ดูเอาเถิด การกระทำของพวกคนวัดของ  
พระคุณท่าน " เพราะเหตุ ( ที่เกิดขึ้น ) นั้น ( เมื่อสงฆ์ไม่สามารถจะ  
จัดการให้เป็นทีพอใจของพวกเขาได้ เขาก็จะร้องทุกข์ถึงเจ้าถึงนาย  
ที่นี่ ) พระโยคินันท์ก็ต้องไปสู่ทวารพระราชนิเวศน์ หรือประตูบ้าน  
ท่านราชมหาดำรง ( ซึ่งเป็นที่รับเรื่องราวร้องทุกข์ เพื่อให้ถ้อยคำ  
แก่เจ้าหน้าที่ ) แม้วิหารที่มีโรคสมบัติของสงฆ์มากนี้ ก็สงเคราะห์เข้า  
ด้วยวิหารคติที่นาได้เหมือนกัน

[วิสภาคานัน ปุคฺคาลนํ อตุติตา]

ชื่อว่า " ความเป็นวิหารมีบุคคลผู้เป็นวิสภาคกันอยู่ " มีวินิจฉัย  
ว่า ในวิหารใด ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นวิสภาค คือ เป็นข้าศึกกันและกัน  
อยู่ ( ร่วมกัน ) ภิกษุพวกใดทะเลาะกันอยู่ เมื่อพระโยคิห้ามว่า  
" ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ขอท่านทั้งหลายอย่าทำอย่างนั้นเลย " ภิกษุ

\* ปมฺมุขํ สุสฺสยณฺติ ศัพท์ ปมฺมุขํ ถ้าแปลว่า "หน้ามุข" เป็นปัญหามาก หน้ามุขอะไร  
จะกว้างพอตากข้าวได้ และถ้าละลาบละล้งถึงใช้หน้ามุขเป็นที่ตากข้าว มิเป็นบังอาจเกิน  
ไปหรือ ในที่นี้จึงแปลว่า "หน้าวิหาร" ด้วยคิดเห็นว่าหน้าวัดอาจมีลานพอตากข้าวได้

พวกนั้น ( กลับ ) จะเป็นผู้ว่าเอาไว้ " ตั้งแต่ภิกษุถือบั้งสุกุลรูปนี้มา  
พวกเรา ( กลาย ) เป็นคนเสียไปเสียแล้ว "

[ปฏุกุสณินิสิติตา]

ฝ่ายวิหารใดคิดทำน้ำหรือทำบก<sup>๒</sup> ในวิหารนั้นพวกคนที่มาทาง  
เรือก็ดี ทางหมู่เกวียนก็ดี เนื่องๆ ย่อมจะรบกวนทำความไม่ผาสุกให้  
ด้วยการออกปากขอโอกาส ขอน้ำดื่ม ขอเกลือ

[ปัจจุณุตสนนินิสิติตา]

ส่วนในวิหารใดปลายแดน ( ฟังทราบ ) คนทั้งหลาย ( ในบ้าน  
ปลายแดน ) เป็นคนไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัยมีพุทธรัตนะเป็นต้น  
( แม้หากไม่ทำอันตรายเอา ก็ไม่อุปถัมภ์บำรุง จะอยู่ผาสุกที่ไหน )

[ราชสิมมุตสนนินิสิติตา]

ในวิหารใดที่ระหว่างพรมแดน ราชภัย ( มัก ) จะมี เพราะพระ  
ราชาองค์หนึ่งก็ว่าที่ตรงนี้ยังไม่ได้อยู่ในอำนาจของเรา ก็ ( มา ) ดีเอา  
ที่นั่น ข้างพระราชาก็ฝ่ายหนึ่งก็ว่าที่ตรงนี้ยังไม่ได้อยู่ในอำนาจของ

๑. อรรถาธิบายของมหาภูทิกว่า วิหารนั้นภิกษุทั้งหลายเป็นวิสภาคกัน คือไม่ถูก  
กัน ระหองระแหงกัน ทะเลาะกัน ทำความไม่ผาสุกแก่เธอผู้เป็นพระโยคาวจร ครั้น  
ขอร้องห้ามปรามเขา เขากลับว่ากระทบกระเทือนให้เสียอีก

๒. มหาภูทิกว่า ได้แก่ด่านขนอน เป็นที่เก็บภาษีสินค้าที่มาทางบก ( ท่านอากาศ-  
ยานที่ดอนเมืองเวลานี้ก็นับเป็นท่านบก )



ตน ก็ ( มา ) ตีเอาที่นั่น ภิกษุนี้ ( อยู่ ) ในวิหารนั้น ลางครั้งก็เที่ยว  
ไปในแวนแคว้นของพระราชาองค์นั้น ลางคราวก็เที่ยวไปในแวนแคว้น  
ของพระราชาอีกองค์หนึ่ง\* เมื่อเป็นเช่นนั้น ทางการ ( อาจ ) สำคัญ  
ว่าเธอเป็นจารบุรุษ ก็จะทำเอาเธอป่นปี้ไป

[อสปายตา]

ชื่อว่า " ความเป็นวิหารไม่สัปปายะ " มีวินิจฉัยว่า " ความ  
ที่วิหารได้ชื่อว่า ไม่เป็นสัปปายะ ก็เพราะเป็นที่หูกชุมไปด้วย  
อารมณ์ มีรูปเป็นต้นบ้าง เพราะเป็นที่ๆ อมนุษย์หวนเห่นบ้าง  
เรื่อง ( ต่อไป ) นี้ ( เป็นตัวอย่าง ) ในความเป็นวิหารที่อมนุษย์  
หวนเห่นนั้น

มีเรื่องเล่าว่า พระเถระรูปหนึ่งอยู่ในป่า อยู่มาบังเอิญตนหนึ่ง  
( หวังจะล่อให้พระเถระนั้นไปตกเหวตาย ตัวจะได้กินเนื้อพระเถระเป็น  
ภัททาหาร หนแรกมา ) ยืนขับร้องขึ้นที่ใกล้ประตูบรรณศาลาของท่าน  
ท่านออกไปยืน ( ดู ) ที่ประตู ( ไม่เห็นอะไร ) มัน ( เลื่อนที่ ) ไป  
ขับร้องขึ้นที่หัวที่จงกรม พระเถระก็ ( ตาม ) ไป ( ดู ) ที่หัวที่จงกรม ( อีก  
ก็ไม่เห็นอะไร ) มัน ( เห็นว่าล่อพระเถระออกมาได้สองทอดแล้ว ที่  
จะได้การ คราวนี้ ) จึงไปยืนขับร้องขึ้นที่ ( ปาก ) เหวอันลึกตั้งร้อย

\* ตรงนี้ประโยคหน้าท่านใช้ อิตตสฺส ประโยคหลังใช้เอตตสฺส น่าจะเรียงหรือลอกคัด  
ไขว้กันไป ที่ถูก อิตร จะต้องอยู่ประโยคหลังเสมอ ข้างต้นก็เห็นเป็นตัวอย่างอยู่คือ  
ประโยคหน้า เอโก ราชา ประโยคหลังจึงใช้ อิดโรปี ในที่นี้แปลตามเห็นว่าถูก

ชั่วคน พระเถระ ( ที่จะได้สติ ) กลับมาเสีย ( ไม่ตามไปอีก ) ที่นี้  
มัน ( เห็นว่าล่อพระเถระไม่สำเร็จดังใจนึก ) ก็โลดเล่นมาจับ ( ตัว )  
ท่าน ร้องตะคอกว่า " เอ๊ยพระ คนเช่นแก ( นี้ ) ข้ำกินเสียไม่ใช่  
คนหนึ่งสองคนแล้ว "

[กลุณามิตตทาน อลาโก]

ชื่อว่า " วิหารที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ " ความว่าในวิหารใด  
พระโยคาวจรไม่อาจหาอาจารย์หรือภิกษุปรุณาจารย์ก็ดี อุปัชฌาย์  
หรือภิกษุปรุณาจารย์ก็ดีเป็นกัลยาณมิตรได้ ความไม่ได้กัลยาณมิตร  
นั้นในวิหารนั้นมีโทษมากทีเดียว

วิหารที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง พึง  
ทราบว่าเป็นวิหารไม่เหมาะสม จริงอยู่ แม้ในอรรถกถาทั้งหลาย  
ท่านก็ได้กล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

\* เรื่องนี้ท่านเล่าลัดไป รวาทะเรื่องนิกพูคในใจ รู้เรื่องแต่ตัวผู้เดียวก็แล้วกัน ถ้าจะ  
แปลกันเท่าตัวก็รู้สึกกว่า คนอ่านจะกลืนยากเต็มที จึงต้องเติมความกันเป็นบรรทัด ๆ ถ้า  
เติมผิดความจริงไป ก็ขอรับประทานโทษ และยังมีปัญหาอีก ๒ ข้อคือ

๑. มันจับท่านได้แล้วหักคอกินเสีย หรือว่ามีปาฏิหาริย์อะไรเกิดขึ้นทำให้มันต้อง  
ปล่อยท่าน ข้อนี้ไม่สามารถจะเติมความอะไรลงไปได้ เพราะไม่มีแนวความจะให้คิด  
จึงเป็นเรื่องที่ไม่จบเรื่อง

๒. ยักยอมนักรอโรดเล่นมาจับตัวท่านจะหักคอกิน มันยังจะใช้คำสุภาพ  
อ่อนน้อมพูดกับท่านว่า ภนฺเต อยู่ละหรือ อย่างดีก็น่าจะใช้คำตรง ๆ ว่า ภิกขุ แม้ว่า  
อาจใช้คำ ภนฺเต แต่ยักยอมนันคงไม่ใช่เสียงปกติ มันคงใช้เสียงตะคอกแล้วเราจะยังคง  
อาจใช้คำ ภนฺเต แต่ยักยอมนันคงไม่ใช่เสียงปกติ มันคงใช้เสียงตะคอกแล้วเราจะยังคง  
แปลตามเคยว่า " ข้าแต่ท่านผู้เจริญ หรือ ท่านเจ้าข้า " จะได้กับความจริงละหรือ

[คาถาสรูปไทย ๑๘]

บัณฑิตรู้จักที่ ( อันประกอบด้วยไทย ) ๑๘ อย่าง  
คือ อาวาสใหญ่ ๑ อาวาสใหม่ ๑ อาวาสเก่า ๑  
อาวาสติดทาง ๑ อาวาสมีตระพังน้ำ ๑ อาวาสมี  
ใบไม้ ๑ ( ที่ใช้เป็นผักได้ ) ๑ อาวาสมีไม้ดอก ๑  
อาวาสมีไม้ผล ๑ อาวาสที่คนทั้งหลายมุ่งมัน ๑  
อาวาสติดเมือง ๑ อาวาสติดป่าไม้ ๑ อาวาส  
ตึกนา ๑ กับอาวาสมีภิกษุที่เป็นวิสภาคันและกัน  
อยู่ ๑ อาวาสติดท่า ๑ อาวาสติดชายแดน ๑ อาวาส  
ติดที่ระหว่างพรมแดน ๑ อาวาสไม่เป็นที่  
สัปปายะ ๑ อาวาสที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ ๑ เหล่านี้ ( ว่า  
เป็นที่ไม่เหมาะสม ) ดังนี้แล้วพึงหลีกเลี่ยงให้ห่าง  
ดูหลักทางอันมีภัยปรากฏอยู่ ฉะนั้นเถิด

[ลักษณะวิหารอันเหมาะสม]

ส่วนว่าวิหารใดประกอบด้วยองค์ ๕ มีความเป็นวิหารที่ไม่ไถ่โลก  
ไม่ไถ่โลกแต่โคจรคาม เป็นอาทิ วิหารนี้ ชื่อว่าวิหารเหมาะสม  
จริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย  
ก็เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะ  
ในศาสนานี้เป็นที่ไม่ไถ่โลกไม่ไถ่โลก ไปมาสะดวก กลางวันไม่  
พลุกพล่าน กลางคืนไม่มีเสียงอีกทีก ปราศจากสัมผัสแห่งเลื้อยบุง

ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน ก็แลเมื่อภิกษุพำนักอยู่ในเสนาสนะนั้น  
จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขารทั้งหลายย่อม  
เกิดขึ้นโดยไม่ฝืดเคืองเลย อนึ่ง ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระ เป็นพหูสูต  
ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมัทิกา ย่อมอยู่ในเสนาสนะ  
นั้น ภิกษุเข้าไปหาพระเถระเหล่านั้นตามกาลอันควร ได้สอบถาม  
(ข้อธรรม ข้ออรรถ) ว่า " ท่านเจ้าข้า บทนี้เป็นอย่างไร " ท่าน  
เหล่านั้นย่อมจะเปิดข้อที่ยังไม่ได้เปิด ทำให้ตื่นข้อที่ยังมิได้ทำให้ตื่น  
และบรรเทาความสงสัยในธรรมทั้งหลายอันน่าจะสงสัยได้หลายๆ อย่าง  
ดูกรภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างนี้แล\*  
นี่เป็นความพิสดารในข้อว่า " ละวิหารอันไม่เหมาะสมแก่การบำเพ็ญ  
สมาธิเสียแล้วพำนักอยู่ในวิหารที่เหมาะสม "

[ตัดปลิโพธิ์เล็กน้อย]

พึงทราบวินิจฉัยในข้อว่า " ทำการตัดปลิโพธิ์เล็กน้อยเสีย "

(ต่อไป) พระโยคาวจรผู้ได้อยู่ในวิหารอันเหมาะสมอย่างนี้ ปลิโพธิ์  
ทั้งหลายแม้ที่เล็กน้อยซึ่งเธอมีอยู่ ก็พึงตัดเสียด้วย ปลิโพธิ์เล็กน้อย

\* องค์ ๕ นับอย่างไร มหาภูิกาท่านให้นับอย่างนี้ ไม่ไกลนักไม่ใกล้นัก ไปมาสะดวกเป็น  
องค์ ๑ กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนเงียบ เป็นองค์ ๑ ปราศจากสัมผัสแห่งเหลือยุง  
เป็นองค์ ๑ ปัจจัยสี่ไม่ฝืดเคือง เป็นองค์ ๑ มีภิกษุพหูสูตอยู่ด้วย เป็นองค์ ๑

อนึ่ง ศัพท์ โข ปน โหติ ท้ายบท... สิริปสมุสสุส เกินแน่ เพราะอยู่ในตำแหน่ง  
ที่ไม่ตรงควรอยู่ ไม่ช่วยทำความให้ดีขึ้น กลับทำให้เสีย และสอบดูในฉบับบาลีทศกัณฑ์  
(หน้า ๑๗) แล้ว ไม่มีศัพท์ทั้ง ๓ ต่อท้ายบท สิริปสมุสสุส จึงควรขีดศัพท์ทั้ง ๓  
ออกได้

คืออะไรบ้าง คือ ผมขาว เล็บขาวແຂນ ( คือขนจุมูกหนวดเครา )

ขาว ฟิงโกนเสียบ ฟิงทำทัฬหีกรรม ( ปะ คาม ) หรือตุณนกรรม

( ชุน ) ในจิวรเกล้าหรือว่าจิวร ( สี ) หมองไปก็ย้อมเสียบ ถ้า

สนิมในบาตรมี ก็พึงระบมบาตรเสียบ เครื่องเสนาสนะมีเพียงตั้งเป็น

ต้นก็พึงทำเสียบให้สะอาด

นี้เป็นพิสดารในชื่อว่า " ทำการตัดปลิโพธเล็กน้อยเสียบ "

[วิธการกถาแห่งภาวนาวิธี]

คำพรรณา ( ต่อไป ) นี้เป็นคำกล่าวอย่างพิสดารในชื่อว่า " อย่า  
ทำภาวนาวิธีทั้งปวงให้เสื่อมไป บำเพ็ญขึ้นเถิด " นี้ โดยกล่าวภาวนา-  
วิธีแห่งกรรมฐานทั้งหมด จับปฐวิกสิตเป็นต้นไป ณ กาลบัดนี้

[ปฐวิกสิต]

ความพิสดารว่า ภิกษุผู้ตัดปลิโพธเล็กน้อยเสียบได้อย่างนี้แล้ว  
กลับจากบิณฑบาต หลังอาหาร บรรเทาความเมาอาหารแล้ว นั่งอย่าง  
สบาย\* ในโอกาสที่สังค ฟิงถือเอานิมิตในคืนที่แต่งขึ้นหรือไม่แต่ง  
ก็ได้ จริงอยู่ ข้อนี้พระโบราณจารย์\* ก็ได้กล่าวไว้ว่า " พระ  
โยคาวจรผู้จะขึ้นเอาปฐวิกสิต ถือเอานิมิตในคืน\* ที่แต่งขึ้น หรือ

๑. นั่งอย่างสบาย (สุขนิสินฺ) ในที่นี้ มหาภูิกาท่านเกรงว่าคนจะเข้าใจผิดไปว่านั่ง  
อย่างไรก็ได้ ท่านจึงกำชับว่านั่งสบายอย่างนั่งกรรมฐาน คือขัดสมาธิ ตั้งกายให้ตรง

๒. ตายนัยมหาภูิกาท่านว่า วุตฺตณฺเหตํ โปราณญฺจกถา

๓. บท ปฐวียี นี้ มหาภูิกาท่านว่า แม้รูปเป็นอดีติลิงค์ แต่เพ่งมณฑลศัพท์ (คือเป็นดิน  
ส้นฐานกลมมีกำหนด มิใช่ดินกว้างใหญ่หากำหนดมิได้) จึงนับเอาเป็น นปฺสกลิงค์  
เท่ากับ ปฐวิมณฑล เพราะฉะนั้น ศัพท์วิเสสนะข้างหลัง จึงมีรูปเป็นนปฺ. เป็นแถวไป  
คือ กเต วา ออกเต วา สานฺตโก โน อนนฺตเก ฯ เป ฯ

มิได้แต่งขึ้นก็ตาม ( แต่ต้อง ) เป็นดินมีที่สุด คือมีกำหนด สันฐานกลม  
ชักวงรอบได้ มิใช่ ( กว้างใหญ่จน ) ไม่มีที่สุด คือไม่มีกำหนดสุด  
สันฐานไม่กลม ชักวงรอบไปไม่ได้ ขนาดเท่ากะโล่หรือเท่าชามอ่าง°  
เธอทำนินิตนั้นให้ขึ้นดี" กำหนดจดจำไว้อย่างดี ครั้นเธอทำนินิตนั้น  
ให้ขึ้นดี กำหนดจดจำไว้อย่างดีแล้ว จะเป็นผู้เห็นอานิสงส์ มีความ  
สำคัญ ( ในปฐวินินิต ) ว่าเป็นดวงแก้วแล้วตั้งความยำเกรง ( ใน  
นินิตนั้นด้วยเห็นเป็นสำคัญไม่ปล่อยให้เสื่อมไปเสีย ) รัก ( นินิตนั้น )  
อยู่ ผูกจิตไว้มั่นในอารมณ์ ( คือนินิตที่ขึ้นดี ) นั้น เธอสงัด  
จากกามทั้งหลายที่เคี้ยว ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่ " ดังนี้

พระโยคาวจรผู้ใดเคยบวชในพระศาสนาหรือว่าบวชเป็นฤณี ทำ  
จตุกฌาน หรือ ปัญจกฌานในปฐวิกสิณให้เกิดมาแล้วแม้ในอดีตภพ  
นินิตในดินที่มีได้แต่ง ( ดังกล่าว ) ในคำอรรถกถาโบราณนั้น คือใน

๑. มหาฐีกาว่า ในคำของพระโบราณจารย์นี้ท่านประสงค์ว่า สุปปะ กับสรวะนั้น ขนาด  
เท่ากัน ทั้งสองอย่างนั้นไม่ใหญ่นัก พอเป็นฝาปิดคุ่มได้ ( จาฐิปิธานปโปโหนก ) อาศัย  
นัยนี้จึงแปล สุปปะ ว่า กะโล่ แปล สรวะ ว่า ชามอ่าง เพราะของสองอย่างนี้ขนาดใกล้เคียง  
กันและเคยเห็นคนใช้ของสองอย่างนี้เป็นฝาปิดคุ่มจริง ๆ ด้วย

สุปปะ แปลว่ากระดิ่งก็ได้ แต่ต้องเป็นกระดิ่งขนาดย่อม ซึ่งพอ ๆ กับกะโล่  
เพราะถ้าเป็นกระดิ่งขนาดใหญ่ที่ใช้ฝังข้าว อาจเหลือตาไป ส่วย สรวะ แปลว่า ขัน  
ก็ได้ เห็นจะต้องหมายถึงขันโอ หรือขันสาครขนาดกลาง ๆ จะไม่เล็กถึงขันจอก เพราะ  
มหาฐีกาท่านว่าอาจารย์เล่ากำหนดขนาด สรวะ ว่า ประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว ส่วน  
สุปปะ โตกว่านั่น แถมกลางอาจารย์ว่า ทำวงกลีณขนาดเท่าร่มก็ได้

๒. ต่ นิมิตต์ สุกคหิต กโรติ มหาฐีกาท่านว่า ลืมตาดูจนถึงอานิमितในดินนั้นได้แล้ว  
หลับตานึกนินิตนั้นปรากฏเหมือนในขณะลืมตาดูเมื่อใด เมื่อนั้น ชื่อว่า สุกคหิต กโรติ  
ตามอธิบายนี้ ก็คือว่าทำให้เป็นอุคคหนินิตนั่นเอง

ที่ ( ดิน ) ที่เขาไถแล้วหรือในท้องกลมแห่งลานนวดข้าว ย่อมเกิดขึ้น  
ได้แก่พระโยคาวจรผู้มี ( ภาวนามัย ) บุญ ผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย  
( แห่งภาวนา ) เห็นปานนั้น ดูพระมัลลกเถระ

ได้ยินว่า เมื่อท่านองค์นั้น ( เฟง ) ดูที่ ( ดิน ) ที่เขาไถแล้ว  
นิมิตขนาดเท่าที่ ( ที่ดูเห็น ) นั้นได้เกิดขึ้น ท่านขยายนิมิตนั้น  
ยังปัญจกามาให้เกิดแล้วเจริญวิปัสสนามีฉานเป็นปทัฏฐาน ได้บรรลุ  
พระอรหัต

ส่วนพระโยคาวจรผู้ใดมิได้ทำบุญญาธิการไว้อย่างนั้น พระ-  
โยคาวจรผู้นั้นอย่าพึงทำกรรมฐานวิธีที่เรียนมาในสำนักของอาจารย์ให้  
ผิดไป เว้นกสิณโทษ ๔ ประการเสีย แต่ง ( วง ) กสิณขึ้นเกิด  
ก็โทษแห่งปฐมวิกกสิณมี ๔ เนื่องด้วยความปนกันแห่งดินสีเขียว ดิน  
สีเหลือง ดินสีแดง และดินสีขาว<sup>๑</sup> เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจร  
อย่าถือเอาดิน ( เหนียว ) อันมีสี ( เป็นโทษ ) มีสีเขียวเป็นอาทิ  
พึงแต่ง ( วง ) กสิณด้วยดิน ( เหนียว ) มีสี ( ผ่อง ) ดังสีอรุณ เช่นกับ  
ดินในท้องคงคา<sup>๒</sup> ก็แล ( วง ) กสิณนั้นไม่ควรแต่งในที่ที่เป็นที่สัญจร  
ไปมาแห่งอนุปสัมบันทั้งหลายมีสามเณรเป็นต้นในกลางวิหาร แต่ควร  
แต่งในที่มิคจิตทางท้ายวิหาร เป็นจอมเขา หรือบรรณศาลาก็ดี

๑. ตามนัยฎีกาดูเหมือนจะว่า ปนกันโดยนำดินต่างสีมาปะติดกันเข้ากลายเป็นดินหลายสี

ก็ดี ปนกันโดยนำดินต่างสีมากลุกขยาเข้ากันกลายเป็นดินสีอะไรไปอีกก็ดี

๒. มหาฎีกาท่านว่า ท่านได้ทราบมาว่า ในสีหลทวิปมีแม่น้ำสายหนึ่งชื่อ โรวนคงคา

ดินทางคลังพังของแม่น้ำนั้นเป็นดินสี ( ผ่อง ) ดังสีอรุณ คำที่ว่านี้ หมายถึงเอาดินใน

แม่น้ำนั้น ( หาใช้แม่คงคาในชมพูทวีปไม่ )

ทำเป็นชนิดเคลื่อนที่ได้ก็ได้ เป็นชนิดตั้งอยู่กับที่ได้

[วิธีแต่งวงกลินชนิดเคลื่อนที่ได้]

ใน ( วง ) กลิน ๒ ชนิดนั้น ชนิดเคลื่อนที่ได้ ฟิงผูกท่อนผ้า  
เก่า หรือแผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพนก็ได้ เข้าที่ไม้ ( สะดิง ) ๔ อัน  
แล้ว เอาดินที่เก็บรากหญ้า ก้อนกรวด และทราย ( หยาบ ) ออก  
แล้ว ขยี้ดีแล้วมาบดแต่งให้เป็นแผ่นกลมได้ขนาดดังกล่ามาแล้ว  
ลงในท่อนผ้าเก่าหรือแผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพนที่ตรึงไว้นั้น ( วง )  
กลินชนิดเคลื่อนที่ได้ นั้น เวลาจะบริกรรม ฟิงวางราบลงที่พื้นแล้ว  
จึง ( เฟ่ง ) ดู

[วิธีแต่งวงกลินชนิดตั้งอยู่กับที่]

( วง ) กลินชนิดตั้งอยู่กับที่ ฟิงตอกหลักเข้าหลายๆ อันลงที่  
พื้นดินโดยอาการแห่งฝักบัว ( คือตอกให้ข้างล่างสอบข้างบนผาย  
โดยรอบ สัญฐานดังฝักบัว ) แล้วตรึง ( หลักเหล่านั้นให้ติดกัน )  
ด้วยเถาวัลย์ แต่ง ( เป็นโครง ) ขึ้น<sup>๐</sup> ผีว่าดิน ( ในที่ ) นั้นไม่พอ ฟิง  
ใช้ของอื่นรองข้างล่างแล้ว จึงแต่งกลินให้มีสัญฐานกลม กว้าง  
ประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว ด้วยดินสีอรุณที่ชำระดีแล้วลงข้างบน อันที่จริง  
คำว่า " ขนาดเท่ากะโล่ หรือขนาดเท่าชามอ่าง " ( นั้น ) พระ-  
โบราณจารย์กล่าวหมายเอาประมาณ ( ๑ คืบ ๔ นิ้ว ) นั้นนั่นเอง  
ส่วนคำว่า " เป็นดินมีที่สุก มิใช่ ( กว้างใหญ่จน ) ไม่มีที่สุก "

๑. การแต่งกลินชนิดนี้เห็นจะต้องมีกับปียการช่วยทำ เพราะมีการขุดดินและตัด  
เถาวัลย์ ?



เป็นต้น ท่านกล่าวไว้เพื่อตัดตอน (ขนาด) ปฐวินิมิตนั้น เพราะ  
เหตุนี้ พระโยคาวจรแต่งวงกลินให้ได้กำหนดขนาด ดังกล่าวนั้นแล้ว  
อย่าใช้เกรียงไม้เพราะมันทำให้เกิดสีที่แตกต่างกัน (คือสีที่เป็นโทษ°)  
พึงใช้เกรียงหินปาด (ดิน) ทำให้เรียบเช่นหน้ากลองแล้วกวาดสถานที่  
นั้นเสีย (ให้เตียน) ไปอาบน้ำแล้วจึงมานั่งที่ดั่งอันตั้งไว้เรียบร้อมแล้ว  
มีเท้าสูงประมาณคืบ ๔ นิ้ว ซึ่งจัดไว้ตรงจุดที่มีระยะ ๒ ศอกคืบแต่ง  
กลิน เพราะเมื่อนั่งไกลกว่านั้น กลินจะไม่ชัด ไกลกว่านั้น  
กลินโทษจะปรากฏ<sup>๒</sup> อนึ่ง ผู้นั่งสูงไป จะต้องโน้มคอดลง (น่านเข้า  
คอดจะปวด) นั่งต่ำไป (จะต้องคุกเข่าขึ้นคูด นานเข้า) เข่าจะปวด<sup>๓</sup>  
เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรพึงนั่งตามนัยที่กล่าวนั้นแล้ว พิจารณา

๑. ปาฐะในวิสุทธิมรรค พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๘๒ ที่ใช้เป็นต้นฉบับแปล ตรงนี้  
เป็น รุกขปณณิกาย (วิสทกคณณ สมุฏฐเปติ..) แต่ในมหาฎีกา (พิมพ์ครั้งแรก  
๒๔๖๘ หน้า ๒๐๕) เบน รุกขปณณิกา (ปฐมาวิภคิต) เห็นว่าปาฐะในมหาฎีกาถูก  
เพราะสมุฏฐาเปติ ต้องเป็นกิริยาของ รุกขปณณิกา ๆ เป็นเหตุกัตตา จึงแปลเอาความได้

อนึ่ง มหาฎีกาท่านว่า เกรียงไม้ที่ทำให้เกิดสีเป็นสีวิภาคแสดินสีอรุณนั้น เป็นแต่  
ไม้ยางชนิด (ที่มียางมาก) เช่นไม้ที่ท่านเรียกว่า กุจันทนะ (แปลว่าไม้จันทน์อย่างเลว  
กระมัง) ส่วนเกรียงทำด้วยไม้ปกคิตก็ใช้ได้เหมือนดังเกรียงหิน (คือไม่ทำให้ดินเกิดสี)

๒. กลินโทษในที่นี้ ไม่ใช่อย่างเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว มหาฎีกาท่านว่ารอยอะไรเล็ก ๆ  
น้อย ๆ ซึ่งนั่งห่างพอสมควรย่อมมองไม่เห็น แต่ถ้านั่งใกล้เพ่งดูเขาจะเห็น เช่นรอย  
ฝ่ามือ (ซึ่งอาจหลงตาเวลาแต่งเติมอยู่)

๓. ชนุนกานิ รุชุนนติ (รุชุนนติ ?) เมื่อนั่งสูงกว่าวงกลิน ท่านบอกว่าจะต้องโน้มคอด  
ลงคูด กรันนั่งต่ำกว่า แทนที่ท่านจะบอกว่าต้องแหวนคอด กลับบอกว่าเข่าจะปวด ถ้า  
เช่นนั้นคงจะไม่ใช่แหวน เพราะถ้าแหวนก็ต้องปวดคอ เมื่อปวดเข่าจะต้องเป็นคุกเข่า  
ขึ้นคูด คุกเข่าอยู่นานเข้ามันก็ต้องปวดเข่าอยู่เอง ก็การนั่งเพ่งกลินนั้น ท่านก็ให้นั่งตาม  
แบบ คือนั่งขัดสมาธิตั้งกายตรง เมื่อดูมานั่งหยั่งโยหยกเช่นนั้น ก็เป็นนั่งผิดแบบ  
ไม่น่าจะให้มีขึ้น

เห็นโทษในกามทั้งหลาย โดยนัย ( พระบาลี ) ว่า กามทั้งหลายมี  
คุณน่ายินดีน้อย ดังนี้เป็นอาทิ ( จน ) เกิดความพอใจในเอนขัมมะ<sup>๑</sup>  
อันเป็นเครื่องสลัดกามออกไป เป็นอุบายก้าวล่วงสรรพทุกข์ ยัง  
ปิติและปราโมชให้เกิด ด้วยระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์  
มีความเคารพเกิดขึ้นในข้อปฏิบัติ ด้วยคิดเห็นว่า " เอนขัมมปฏิทานี้  
นั้นเป็นทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวก  
ทั้งปวงปฏิบัติกันมาแล้ว ( จน ) บัดนี้ " ปลุกความอุตสาหะขึ้นด้วย  
ความหวังว่า " เราจะต้องเป็นผู้มีส่วนแห่งรสของปวิเวกสุข ด้วยข้อ  
ปฏิบัตินี้เป็นแน่แท้ " ดังนี้แล้วลืมหัดตาโดยอาการพอดิ ( เฟงดู ) ถือ  
เอานิมิตถาวรไป เพราะผู้เหลือกตา ( ดู ) ตาจะเมื่อย และดวงจะ  
ปรากฏเกิน ( จริง ) ไปด้วย โดยวิธีนั้น นิมิต ( แท้ ) ก็จะไม่เกิด  
ขึ้นแก่เธอ ผู้หรีตา ( ดู ) ดวงจะไม่ชัด ขำจิตก็จะหลุดไปเสียด้วย  
แม้โดยวิธีอย่างนี้ นิมิต ( แท้ ) ก็ไม่เกิด ( เหมือนกัน ) เพราะ  
เหตุนั้น ต้องลืมหัดตาโดยอาการพอดิ ( เฟงดู ) ถือเอานิมิตถาวร  
ไป จดจูนิมิตแห่งหน้า ( ของตน ) ที่หน้าแว่น ฉะนั้น ไม่ต้อง  
พิจารณาถี่ ไม่ต้องใส่ใจถึงลักษณะ ( แห่งปฐวินิมิตนั้น<sup>๒</sup> ) แต่ว่า  
จะทิ้งเสียก็ไม่ได้ พึงทำให้มันเป็นสิ่งเสมอกันกับที่อาศัย ( ของมัน

๑. เอนขัมมะ ในที่นี้ มหาภูิกว่าได้แก่ฉนวน

๒. มหาภูิกว่า คนที่ดูเงาหน้าของตนในแว่นนั้นยอมไม่เหลือกตา ไม่  
หรีตา ไม่พิจารณาถี่ของแว่น ทั้งไม่ใส่ใจถึงลักษณะของแว่นด้วย แต่ใช้ตามองดูพอดิ  
เห็นแต่เงาหน้าของตนเองเท่านั้น ฉนใด พระโยคาวจรนี้ก็ฉนนั่น เฟงดูปฐวิกสิณด้วย  
อาการพอดิ ขวนขวายแต่ถือจะเอานิมิตเท่านั้น ไม่พะวงถึงสีและลักษณะ

คำว่าลักษณะท่านหมายเอาลักษณะของปฐวิธาตุ คือความแก่นแข็ง

คือนึกเสียว่า สิ้นเป็นอันเดียวกับคนซึ่งเป็นที่อาศัยของมัน แยกกันไม่ออก) ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรม (คือโลกโวหาร) มนสิการไปโดยอุสทโวหาร (คือ คำที่ขึ้นปาก พูดกันมาก) บรรดาชื่อของดินทั้งหลายเช่น ปฐวี มหิ เมทนี ภูมิ วสุธา วสุนธรา พระโยคาวจรชอบชื่อใด ชื่อใดเป็นคำอนุกุลแก่สัญญา (คือช่วยให้กำหนดจดจำง่าย) สำหรับเธอ ก็พึงว่าชื่อนั้น ก็แต่ว่าชื่อคือ ปฐวีนั่นแหละเด่น เพราะฉะนั้น พึงภาวนาว่า ปฐวี ปฐวี โดยเป็นชื่อเด่นอย่างเดียวเถิด พึงลืมตาดูพักหนึ่งแล้วหลับตานึกห้วงดูพักหนึ่ง (สลับกันไป) อุกคหนิมิตยังไม่เกิดขึ้นเพียงใด พึงภาวนาโดยนัยนั้นแลเพียงนั้น แม้ ๑๐๐ พัก ๑,๐๐๐ พัก แม้อีกกว่านั้นก็ดี เมื่อเธอภาวนาไปอย่างนั้น ในขณะที่หลับตานึกห้วงดู นิมิตมาสู่คตอง (แห่งมโนทวาริกขณะ) คุจในเวลาลืมตา ในขณะที่นั้นชื่อว่าอุคคหนิมิตเกิดแล้ว ตั้งแต่เวลาที่อุคคหนิมิตนั้นเกิดแล้วไปไม่พึงนั่งในที่นั้น พึงเข้าไปสู่ที่อยู่ของตนแล้วนั่งในที่อยู่ของตนนั้นภาวนา (ต่อไป)°

อนึ่ง เพื่อแก้ความชักช้าด้วยการที่ต้องล้างเท้า ต้องการรองเท้าขึ้นเดียวคู่ ๑ และไม้เท้าอัน ๑ สำหรับเธอ เพื่อถ้าสมารถที่ยังอ่อน (นั้น) เสื่อมไปด้วยเหตุอันเป็นอุปายะอะไร ๆ ก็ดี เธอจะได้

๑. มหาภูิกว่า ถ้าเมื่ออุคคหนิมิตเกิดแล้ว ยังดูวงกลิน ภาวนาอยู่อีก ปฏิภาคนิมิตก็ไม่เกิด แล้วนั่งอยู่ใกล้เช่นนั้นก็อดดูไม่ได้ ท่านจึงแนะนำให้ย้ายที่เสีย

สวมรองเท้าเดินไม้เท้าไป ( ที่วงกลืนตั้งอยู่ ) นั้น ถือเอานิมิต<sup>๒</sup>  
( ได้แล้วกลับ ) มานั่งตามสบาย ภาวนา ( สืบไป ) ฟังนึกเหนียว  
( นิมิต ) แล้วๆ เถอะๆ ทำให้เป็นตักกาหตะ ( นึกมาได้ ) วิตตักกาหตะ  
( นึกมาให้เป็นอย่างอื่นได้ )<sup>๓</sup> เมื่อเธอทำอยู่อย่างนั้นนิรณทั้งหลาย  
จะราบลง กิเลสทั้งหลายจะระงับลงได้โดยลำดับ จิตจะตั้งมั่นด้วย  
อุปจารสมาธิ ปฏิภาคนิมิตจะเกิดขึ้น

[ความต่างกันแห่งอุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิต]

( ต่อไป ) นี้ เป็นความต่างแห่งอุคคหนิมิตที่กล่าวมาก่อน  
และปฏิภาคนิมิตนี้ ในคำที่กล่าวมานั้น

ในอุคคหนิมิต กลืนโทษยังปรากฏอยู่<sup>๔</sup> ( ส่วน ) ปฏิภาคนิมิต  
เป็นราวกะว่าทำลายอุคคหนิมิตออกมาปรากฏเป็นนิมิตที่บริสุทธิ์ดีกว่า  
อุคคหนิมิตนั้น ๑๐๐ เท่า ๑,๐๐๐ เท่า คุณแผ่นดินที่นำออกจากถุ้ง<sup>๕</sup> คุณ

๑. มหาภูิกว่า ให้ใช้รองเท้าชั้นเดียว เพื่อไม่ให้มีเสียงเมื่อเดิน ให้ใช้ไม้เท้าด้วยเพื่อ  
ป้องกันอันตราย (อันตรายอะไรป้องกันด้วยไม้เท้า สุนัขกระมัง ?)

๒. น่าจะเข้าใจว่า ย้ายที่มาแล้ว อุคคหนิมิตอาจเสื่อมไปเสีย จึงกลับไปเพ่งใหม่ จน  
อุคคหนิมิตเกิดอีกแล้วจึงกลับ เมื่อกลับมาถึงที่ ควรจะได้เข้าที่นั่งเจริญนิมิตต่อไปโดย  
เร็ว ท่านจึงแนะนำให้สวมรองเท้าเดินไปมา จะได้ไม่ต้องเสียเวลาล้างเท้า

๓. มหาภูิกาท่านอธิบายลึกลงไป ไม่เข้าใจของท่าน จึงขอคิดเอาใหม่ว่า ตักกาหตะ นั้น  
คือ นิมิตที่ติดตาอย่างสนิท กลับตานึกดูเป็นมาทันที ก็หมายถึงอุคคหนิมิตนั่นเอง ส่วน  
วิตตักกาหตะ วิเศษขึ้นไปอีก คือนึกให้นิมิตแปลกไปจากเดิม เช่นขยายใหญ่ขึ้น  
หรือย่อให้เล็กลงโดยไม่ผิดส่วนได้ก็คือว่าเกิดปฏิภาคนิมิตนั่นเอง

๔. กลืนโทษ ก็หมายความว่าเคยมาแล้ว คือ รอยอะไรต่างๆ เช่น รอยนิ้ว รอย  
ฝ่ามือ

๕. เห็นจะหมายความว่า แวนเขาขัดดีแล้วเก็บไว้ในถุ้ง เมื่อจะใช้ นำออกจากถุ้งใหม่ๆ  
ใสสะอาดยิ่งนัก

เปลือกสังข์ที่ขัดอย่างดีแล้ว ดูดวงจันทร์ออกจากกลุ่มพลาหฺคฺ ดู  
ฝูงนกยาง ( ขาว บินอยู่ ) หน้าเมฆ ( ดำ ) แต่ว่านิมิตนั้นหาได้เป็นสิ่งที่  
ที่มีศีลสถานไม่ เพราะถ้ามันเป็น ( สิ่งที่มีศีลสถาน ) เช่นนั้นไซ้  
มันก็จะพึงเป็นสิ่งที่รู้ได้ทางจักขุ เป็นของหายาบ ลูบคลำได้ เข้า  
ลักษณะ ๓ ได้ แต่ไม่เป็นเช่นนั้น แท้จริงมันเป็นสิ่งที่เกิดแต่  
สัญญา ( ในภาวนา ) เพียงเป็นอาการที่ปรากฏแก่ผู้ได้สมาธิเท่านั้น  
เองแหละ ก็แลตั้งแต่เวลาที่ปฏิภาคนิมิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว นิ वर्ณ  
ทั้งหลายก็เป็นอย่างนั้นถูกรวมไป กิเลสทั้งหลายก็ระงับเรียบไป จิต  
เป็นอันตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิแท้แล

[สมาธิ ๒ ต่างกัน]

ก็สมาธิมี ๒ คือ อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑ จิตเป็น  
สมาธิด้วยอาการ ๒ ในอุปจารภูมิอย่าง ๑ ในปฏิลาภภูมิอย่าง ๑ ใน  
๒ ภูมินั้น ในอุปจารภูมิ จิตเป็นสมาธิด้วยการละนิ वर्ณ เป็นปฏิลาภ-  
ภูมิ จิตเป็นสมาธิด้วยความปรากฏแห่งองค์ ( ฌาน ) ส่วนข้อที่ทำ  
ให้ต่างกันแห่งสมาธิ ๒ อย่าง ( นั้น ) ดังนี้ ในอุปจาร องค์ทั้งหลาย  
ยังไม่เกิดกำลัง เพราะความที่องค์ทั้งหลายยังไม่เกิดกำลัง ( แม้ )  
เมื่ออุปจารสมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตจึงถือเอานิมิตเป็นอารมณ์ได้พักหนึ่ง  
ก็ตกสู่ภวังค์เสียพักหนึ่ง ( ยังขึ้นๆ ตกๆ ) เปรียบเหมือนเด็กอ่อน  
เขาพุงขึ้นยืน ( ตั้งไข่ ) ก็ล้มร่ำไป ฉะนั้น ส่วนในอัปปนา องค์

๑. ติลกฺขณพฺพาหํ มหาภูทิกานิเนจฺจํ แก้ว ๒ นัย คือหมายถึงสังขตลักษณะ ๓  
หรือสามัญญลักษณะ ๓ ก็ได้

ทั้งหลายเกิดมีกำลังแล้ว เพราะความที่องค์ทั้งหลายเกิดมีกำลังแล้ว  
เมื่ออุปปาสมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตต์ดวงกว้างระเหิดแล้วย่อมตั้งอยู่  
คือเป็นไปตามทางกุศลชวณะโดยลำดับตลอดทั้งคืนทั้งวันทีเดียว เปรียบ  
เหมือนบุรุษผู้มีกำลังลุกขึ้นจากที่นั่งแล้ว พิงยืนอยู่ทั้งวันก็ได้จะนั้นแล  
ในสมาธิ ๒ อย่างนั้น อันการทำปฏิกากณิคมิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับ  
อุปจารสมาธินั้นให้เกิดขึ้นได้เป็นการยากยิ่ง เพราะฉะนั้น ถ้าพระ  
โยคาวจรอาจทำนิมิตนั้นให้เจริญ ( จน ) บรรลุอุปปนา โดยบัลลังก์  
เดียวนั้นได้ไซ้ร นั่นเป็นการดีถ้าไม่อาจไซ้ร ดังนั้นเธอพึงเป็นผู้  
ไม่ประมาทรักษานิมิตนั้นไว้ ดังนางแก้วรักษาครรภ์อันเกิดแต่พระเจ้า  
จักรพรรดิฉะนั้นเกิด ด้วยเมื่อรักษานิมิตไว้ได้อย่างนี้ ความเสื่อม  
แห่งฌานที่ได้แล้วย่อมไม่มี ( แต่ ) เมื่อการรักษาไม่มี ฌานที่ได้ๆ  
แล้วก็ย่อมเสื่อมไป

[วิธีรักษานิมิต]

นี้เป็นวิธีรักษา ในการรักษานิมิตนั้น ( คือ )

พระโยคาวจรพึงเว้น ๑ สิ่ง คืออาวาส ( ที่อยู่ )

โคจรคาม การพูดคุย บุคคล โภชนะ ฤดู

อิริยาบถ เหล่านี้ที่เป็นอุปายะเสีย พึงเสพ

๑ สิ่ง ( นั้น ) ที่เป็นอุปายะเกิด ด้วยเมื่อ

พระโยคาวจรใดๆ ก็ดี ปฏิบัติได้อย่างนั้น

อุปปนาย่อมจะ ( เกิด ) มีโดยกาลไม่นานเลย

แล

[อวาส]

พึงทราบวินิจฉัยในบทมคคาเหล่านี้ ดังนี้ เมื่อพระโยคาวจร  
นั้นอยู่ในอวาสใด นิमितที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้นก็สิ่งที่เกิดแล้วเสื่อม  
หายไปเสียก็ดี สติที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่นด้วย จิตที่ยังไม่เป็นสมาธิ  
ก็ไม่เป็นสมาธิด้วย อวาสนี้นับเป็นอสังขยา เมื่อเธออยู่ในอวาส  
ใด นิमितเกิดและถาวรด้วย สติก็ตั้งมั่น จิตก็เป็นสมาธิ คุณพระ  
ปธานยติสสเถระผู้อยู่ ณ นาคบรรพต อวาสนี้นับเป็นสังขยา เพราะ  
เหตุนี้ ในวิหารใด อวาส ( ที่อยู่ ) มีหลายแห่งพระโยคาวจร  
พึง ( ลอง ) อยู่ในอวาสเหล่านั้นแห่งละ ๓ วัน จิตของเธอเป็น  
เอกัคคะ ( ตั้งมั่นในอารมณ์เดียว ) ในอวาสแห่งใด ก็อยู่ในอวาสแห่งนั้น  
เพราะความที่มีอวาสเป็นสังขยาแท้ๆ ภิคุ ๕๐๐ รูปผู้อยู่ในถ้ำ  
จุฬานาคในคัมภีร์นิทวิป ถือเอากรรมฐาน ( บำเพ็ญอยู่ ) ใน  
ถ้ำจุฬานาคนั้นแหละได้บรรลุพระอรหัต ( ทั้งหมด ) ส่วนพระอริย-  
บุคคลเบื้องต้นมีพระโสดาบันเป็นอาทิ และท่านผู้ได้อริยภูมิในที่อื่น  
แล้ว ( มา ) บรรลุพระอรหัตในถ้ำจุฬานาคนั้นคณนามิได้ แม้ใน  
อวาสสังขยาแห่งอื่นๆ เช่นจิตตบรรพตวิหาร ก็เช่นกัน

[โคจรคาม]

ส่วนโคจรคาม พึงทราบดังนี้ โคจรคามใดมีอยู่ในที่ไม่ไกลนัก  
ไม่ไกลนักในระยะประมาณโกสะกึ่ง\* แต่เสนาสนะทางทิศเหนือ หรือ

\* มหาภูติกว่ำ ประมาณ ๑,๐๐๐ ชั่ววัน

ทางทิศใต้\* เป็นที่มีภิกขาสมบุรณ์หา่ง่าย โจรคามนั้นนับเป็นสัปปายะ  
ตรงกันข้ามนับเป็นอสัปปายะ

[การพุดคุย]

บทว่า การพุดคุย มีความว่า ถ้อยคำที่นับเนื่องในไตรจณนกลา  
๓๒ จัดเป็นอสัปปายะ เพราะมันเป็นไปเพื่อความอันตรายแห่งนิมิต  
ของเธอ ถ้อยคำที่อิงกถาวัตถุ ๑๐ จัดเป็นสัปปายะ แม้ถ้อยคำอิงกถา-  
วัตถุนั้นเล่า ก็พึงพุดแต่พอประมาณ

[บุคคล]

แม้บุคคลที่เป็นผู้ไม่พุดไตรจณนกลา ถึงพร้อมด้วยสี่ลาทิคุณ  
ซึ่งพระโยคาวจรได้อาศัยแล้ว เป็นเหตุให้จิตที่ยังไม่เป็นสมาธิย่อม  
จะเป็นสมาธิบ้าง จิตที่เป็นสมาธิแล้วจะตั้งมั่นยิ่งขึ้นบ้าง เช่นนี้เป็น  
สัปปายะ ส่วนบุคคลผู้มากไปด้วยการทำกายให้มันคง๒ มักพุดไตรจณน-  
กลา เป็นอสัปปายะ เพราะว่าเขามีแต่จะทำให้เธอเศร้าหมอง คุณน้ำ  
โคลนทำน้ำใสให้ขุ่นไปฉะนั้นและเพราะอาศัยบุคคลเช่นนั้น สมาบัติ  
ย่อมเสื่อม คุณสมาบัติของภิกษุหนุ่มผู้อยู่ ณ โกฏิบรรพต ( วิหาร ) เสื่อม  
เพราะอาศัยบุคคลเช่นนั้น ฉะนั้น จะกล่าวอะไรถึงนิมิตเล่า

๑. มหาภูิกาให้อรรถาธิบายว่า ที่ท่านแนะนำให้เลือกโจรคามที่อยู่ทางทิศเหนือหรือทิศเหนือหรือทิศ  
ใต้แห่งที่อยู่ของคณนั้น ก็เพื่อไม่ต้องหันหน้าสู่ตะวันตกในเวลาเดินไปมา
๒. มหาภูิกว่า คือแทนที่จะมุ่งทำความตั้งมั่นทางจิต กลับไปสนใจทำความมั่นคง  
ทางกาย ซึ่งมหาภูิกาให้อรรถาธิบายว่า ขวนขวายแต่ปรนปรีอร่างกาย ดังบาลีที่หมายเอา  
ข้อนี้กล่าวไว้ว่า บริโภจณเต็มท้องตามที่ต้องการแล้วประกอบความสุขในการนอนอยู่  
เป็นประจำ



[โกษณะ และ ฤค]

ส่วนโกษณะ สำหรับนางคนรศหวน นางคนกัรสปริชว เป็น  
สัปปายะ แมฤค นางคนกัรหวน นางคนกัรชอน เป็นสัปปายะ  
เพราะฉะนั้น เมื่อพระโยคาวจรเสพโกษณะใดก็ดี ฤคใดก็ดี ความผาสุก  
ย่อมเกิดมี (จิตของเธอ) ที่ยังไม่เป็นสมาธิย่อมเป็นสมาธิ หรือว่า  
จิตที่เป็นสมาธิแล้วย่อมตั้งมั่นยิ่งขึ้นก็ดี โกษณะนั้นและฤคนั้นนับเป็น  
สัปปายะ โกษณะนอกนี้และฤคนอกนี้นับเป็นอสัปปายะ

[อิริยาบถ]

ในอิริยาบถทั้งหลายเล่า นางคน จงกรม เป็นสัปปายะ นาง  
คนกัรชอน ขึ้น นั่ง อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสัปปายะ\* เพราะฉะนั้น  
พึงลองดู ( สัก ) ๑ วัน ดูจงกรมดูอาวาส ( ที่กล่าวแล้ว ) นั้น ใน  
อิริยาบถใด จิต ( ของพระโยคาวจร ) ที่ยังไม่เป็นสมาธิเป็นสมาธิ  
ขึ้นก็ดี จิตที่เป็นสมาธิแล้วยิ่งตั้งมั่นขึ้นก็ดี อิริยาบถนั้นนับเป็นสัปปายะ  
อิริยาบถนอกนี้ ( ที่จิตไม่เป็นสมาธิ ) นับเป็นอสัปปายะ

พระโยคาวจรพึงเว้น ๗ สิ่งนี้เป็นอสัปปายะ แล้วเสพ ( ๗ สิ่ง  
นั้น ) ที่เป็นสัปปายะ ดังนี้เกิด ด้วยเมื่อปฏิบัติไปอย่างนี้มีการส้อง  
เสพในนิมิตมากเข้า อปปนาจะเกิดมีได้สำหรับนางคนโดยกาลไม่นาน  
เลย แต่เมื่อผู้ใดแม้ปฏิบัติอยู่อย่างนั้น อปปนาก็หาเป็นไม่ ผู้นั้น

\* สยณภูจนนิสชชาน อณฺณคโร อย่างไรท่านจึงอิริยาบถนอนด้วย หรือว่า นอน  
เพ่งกสิณก็ได้ ?

พึงทำอัปนาโกศล ๑๐ ประการให้ถึงพร้อม (ต่อไป) เกิด\*

[มาติกาแห่งอัปนาโกศล]

นี่เป็นนัยในอัปนาโกศลนั้น พระโยคาวจรพึงปรารถนาอัปนา-

โกศล โดยอาการ ๑๐ คือ

- (๑) โดยทำวัตถุให้สละสลวย
- (๒) โดยทำอินทรีย์ให้ถึงความเสมอกัน
- (๓) โดยฉลาดในนิมิต
- (๔) โดย ยกจิตในสมัยที่ควรยก
- (๕) โดย ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม
- (๖) โดย ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง
- (๗) โดย พังคูจิตอยู่เฉยๆ ในสมัยที่ควรจะพังคูจิตอยู่  
เฉยๆ
- (๘) โดยหลีกบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิเสีย
- (๙) โดยเสพแต่บุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ
- (๑๐) โดยน้อมจิตไปในสมาธินั้น

ดังนี้แล

[ขยายความมาติกาแห่งอัปนาโกศล]

(๑) การทำวัตถุให้สละสลวย

ในอาการ ๑๐ นั้น การทำภาวะคือความสดใสแห่งวัตถุทั้งหลาย  
ทั้งภายในและภายนอก ชื่อว่า ทำวัตถุให้สละสลวยก็เมื่อใดผม

\* อปฺปนาโกสลลฺล มหาภูทิกายให้แปลว่า วิธีทำให้ฉลาดในอัปนา

เลียบ ขน (จุมก?) ของพระโยคาวจรนั้นยาวหรือว่าร่างกายมี  
เหงื่อไคลจับก็ดี เมื่อนั้น ชื่อว่า วัตถุภายในไม่สทไส คือไม่หมด  
จด ส่วนว่าเมื่อใดจิวรของเธอรำคร่ำ เปื้อนเประอะ เหมือนสาบ  
หรือว่าเสนาสนะรกเรื้อก็ดี เมื่อนั้นชื่อว่าวัตถุภายนอกไม่สทไส คือ  
ไม่สะอาด ก็แลเมื่อวัตถุภายในและภายนอกไม่สทไส แม้ญาณใน  
จิตเจตสิกทั้งหลายที่เกิดขึ้น ก็พลอยไม่หมดจดไปด้วย ดุจแสงของ  
เปลวประทีปที่อาศัยโคม ใส และน้ำมันอันไม่สะอาดเกิดขึ้น ก็ไม่  
สทไสด้วยฉะนั้น และเมื่อพระโยคาวจรพิจารณาสังขารด้วยญาณ  
อันไม่หมดจดเล่า สังขารทั้งหลายก็จะไม่ปรากฏชัด แม้นประกอบ  
กรรมฐานไป กรรมฐานก็ไม่ถึงความงอกงามไพบลฺยด้วย แต่  
เมื่อวัตถุภายในและภายนอกสทไส แม้ญาณในเจตสิกทั้งหลายที่  
เกิดขึ้นก็พลอยหมดจดไปด้วย ดุจแสงของเปลวประทีปที่อาศัยโคม ใส  
และน้ำมันสะอาดเกิดขึ้น ก็สทไสไปด้วยฉะนั้น และเมื่อพระ  
โยคาวจรพิจารณาสังขารด้วยญาณอันหมดจดเล่า สังขารทั้งหลายก็  
จะปรากฏชัด แม้ประกอบกรรมฐานไป กรรมฐานก็จะถึงความ  
เจริญงอกงามไพบลฺยด้วย

#### (๒) การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน

การทำความเสมอกันแห่งอินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ชื่อ  
ว่า การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน เพราะว่าถ้าสัทธินทรีย์ของเธอล้ำ  
อินทรีย์นอกนั้นอ่อนไช้ ที่นั่น วิริยินทรีย์ ก็ไม่อาจจะทำปคฺคหกิจ  
( กิจคือการขยจิตไว้ ) สตินทรีย์ ไม่อาจทำอุปัฏฐานกิจ ( กิจคือ

การดูแลจิต) สมาธิในทริย ไม่อาจทำอภิชฌนกิจ ( กิจคือทำจิตไม่ให้หวั่นไหว ) ปัญญาในทริย ไม่อาจทำทสสนกิจ ( กิจคือการเห็นตามความเป็นจริง )<sup>๑</sup> เพราะเหตุนี้ สัทธินทริยอันกล้านั้น พระโยคาวจรต้องทำให้ลดลงเสียด้วยพิจารณาภาวะแห่งธรรม<sup>๒</sup> หรือด้วยไม่ทำในใจอย่างที่ไม่ทำเข้า สัทธินทริยเกิดมีกำลังขึ้นเสียได้ จริงอยู่ เรื่องพระวิกกเถระย่อมเป็นตัวอย่างในข้อนี้ได้ แต่ถ้าวิริยินทริยกล้าไชร<sup>๓</sup> ที่นี้ สัทธินทริยก็ไม่อาจทำกิจอภิชฌนกิจ ( กิจคือการน้อมใจเชื่อ ) อินทริยนอกนั้นก็ไม่สามารถทำกิจนอกนั้นแต่ละข้อ เพราะฉะนั้น วิริยินทริยอันกล้านั้น พระโยคาวจรจำต้องทำให้ลดลงด้วยเจริญสัมโพชฌงค์มีปัสสัทธิเป็นต้น<sup>๔</sup> ความที่เมื่อความกล้าแห่งอินทริยอันหนึ่งมีอยู่ อินทริยนอกนั้นไม่สามารถในกิจของตนๆ ได้ ( นั้น ) บัณฑิตพึงทราบแม้ในอินทริยที่เหลือ ( คือ สติ สมาธิ ปัญญา ) โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นเทอญ

[ทำอินทริย ๒ คู่ให้เสมอกัน]

แต่ ( เมื่อจะว่า ) โดยพิเศษ (ไม่ทั่วไป) ในอินทริย ๕ นั้น

๑. มหาภูติกาเดิมความตรงนี้ว่า ทั้งนี้เพราะสัทธินทริยอันกล้าครอบงำเสียหมด
๒. ธรรมสภาวปัจจุเวกษณเณ เข้าใจความได้ยาก อ่านมหาภูติกาก็ไม่ประจักษ์นัก ดูเหมือนจะว่าดังนี้ การที่ทำให้พิจารณาภาวะคือความเป็นจริงแห่งธรรม (สัทธินทริย) นั้นก็คือให้ใช้ปัญญานั้นเอง อันสัทธากับปัญญาเป็นธรรมาธรรม คือเป็นธรรมคู่คู่พาหะคู่เอก เพราะฉะนั้น เมื่อใช้ปัญญาขึ้น สัทธินทริยอันกล้าย่อมจะลดลง คือไม่เชื่อไปทำเดิย รู้จักความจริงอันมีอยู่อย่างไรในสัทธินทริยนั้นแล้วเชื่อตามเหตุผล
๓. มหาภูติกว่า ด้วยคำว่า "เป็นต้น" นี้ พึงเห็นว่าท่านสงเคราะห์เอาสมาธิและอุเบกขาสัมโพชฌงค์ด้วย

บัณฑิตทั้งหลายสรรเสริญความเสมอกันแห่งสัทธากับปัญญาและ  
สมาธิกับวิริยะ เพราะว่าบุคคลผู้มีสัทธาแก่กล้าแต่ปัญญาอ่อน  
ย่อมเป็นผู้เลื่อมใสในที่อันไม่เป็นวัตถุ ( แห่งความเลื่อมใส ) บุคคล  
ผู้มีปัญญากล้าแต่สัทธาอ่อน ย่อมตกไปข้างอวดดี เป็นคนแก้ไขไม่ได้  
เหมือนโรคที่เกิดแต่ยา รักษาไม่ได้ ฉะนั้น ต่อธรรมทั้ง ๒ เสมอกัน  
บุคคลจึงจะเลื่อมใสในวัตถุ ( แห่งความเลื่อมใส ) แท้ โกสัชชะย่อม  
ครอบงำบุคคลผู้มีสมาธิกล้าแต่วิริยะอ่อน เพราะสมาธิเป็นฝักฝ่าย  
โกสัชชะ อุทธัจจะย่อมครอบงำบุคคลผู้มีวิริยะกล้าแต่สมาธิอ่อน  
เพราะวิริยะเป็นฝักฝ่ายอุทธัจจะ แต่สมาธิที่มีวิริยะประกอบเข้าด้วยกัน  
แล้ว เป็นไม่ตกไปในโกสัชชะ วิริยะที่มีสมาธิประกอบพร้อมกัน  
แล้วเป็นไม่ตกไปในอุทธัจจะ เพราะฉะนั้นอินทรีย์ทั้ง ๒ คู่ นั้น พระ  
โยคาวจรต้องทำให้เสมอกัน ด้วยว่าอุปปนาจะมีได้ก็เพราะความเสมอ  
กันแห่งอินทรีย์ทั้ง ๒ คู่

[อินทรีย์มีกำลังแต่ละข้อควรแก้กันมิจะต่างกัน]

อีกนัยหนึ่ง สัทธาแม้มีกำลังก็ควรสำหรับสมาธิกัมมิกะ ( ผู้  
บำเพ็ญสมถกรรมฐาน ) ( ด้วย ) เมื่อสัทธามีกำลังอย่างนั้น เธอ  
เชื่อคั่งลงไป จักบรรลุอุปปนาได้ ในสมาธิและปัญญาเล่า เอกัคคตา  
( สมาธิ ) มีกำลัง ก็ควรสำหรับสมาธิกัมมิกะ ด้วยเมื่อเอกัคคตามี  
กำลังอย่างนั้น เธอย่อมจะบรรลุอุปปนาได้ ปัญญามีกำลังย่อมควร  
สำหรับวิปัสสนากัมมิกะ ( ผู้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน ) ด้วยเมื่อ  
ปัญญามีกำลังอย่างนั้น เธอย่อมจะบรรลุลักษณะปฏิเวธ ( เห็นแจ้ง

ไตรลักษณ์ได้) แต่แม้เพราะสมาธิและปัญญาทั้ง ๒ เสมอกัน  
อัปทานก็ยังมีได้

[สติเป็นสัพพตฺติกา]

ส่วนสติ มีกำลังในที่ทั้งปวงย่อมควร เพราะสติรักษาจิตไว้แต่  
ความตกไปในอุทฺธัจจะ เพราะอำนาจแห่งสัทธาวิริยะ และปัญญา  
อันเป็นฝักฝ่ายอุทฺธัจจะ และรักษาจิตไว้แต่ความตกไปในโกสฺสชะ  
เพราะสมาธิอันเป็นฝักฝ่ายโกสฺสชะเพราะเหตุนั้น สตินั้นจึงจำ  
ปรารธนาในที่ทั้งปวง จุจเกลื้อสะดูเป็นลึงฟิงปรารธนาในกับข้าว  
ทั้งปวง และจุจสรพการมิกอำมาตย์ ( ผู้รอบรู้ในการทำงานทั้งปวง )  
เป็นผู้พึงปรารธนาในสรรพราชกิจ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น พระอรธ-  
กถาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า " ก็แลสติ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็น  
คุณชาติจำปรารธนาในที่ทั้งปวง เพราะเหตุไร เพราะจิตมีสติเป็นที่  
อาศัยไป และสติมีการรักษาเอาไว้ได้เป็นเครื่องปรากฏ การยกและ  
ข่มจิต เว้นสติเสีย หามิได้ไม่ "

#### (๓) ความฉลาดในนิमित

ความฉลาดในการทำนิमितแห่งจิตแตกคตตามิปฐุวิกสิณเป็นต้น  
ที่ยังมิได้ทำ ความฉลาดในอันยังนิमितที่ทำแล้วให้เจริญ และความ  
ฉลาดในการรักษานิमितที่ได้แล้ว ด้วยภาวนา ชื่อว่าความฉลาดใน  
นิमित ในที่นี้ท่านประสงค์เอาความฉลาดในการรักษานั้น ( แล\* )

#### (๔) ยกจิตในสมัยที่ควรยก

ถามว่า ก็พระโยคาวจรยกจิตในสมัยที่ควรยก อย่างไร ?

\* มหาภูิกาสริมความว่า เพราะความฉลาดในการเจริญสำเร็จไปก่อนแล้ว

วิธาน ในกาลใด จิตของเธอดูเพราะเหตุมีความเพียรย่อ  
หย่อนนักเป็นต้น ในกาลนั้นอย่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มีปีสัทธ  
สัมโพชฌงค์เป็นอาทิแล้วเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์  
เป็นต้น จริงอยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า " ดูกรภิกษุ  
ทั้งหลาย ต่างว่าบุรุษใครจะก่อไฟ ( ซึ่งติดอยู่ ) น้อยหนึ่งให้โพล  
ขึ้น ( หาก ) เขาใส่หญ้าสดๆ ลงไป ใส่มูลโคสดๆ ลงไป ใส่  
ฟืนสดๆ ลงไป ให้ลมเจือน้ำเข้าไป และเอาฝุ่นโปรยลงไปที่ไฟนั้น  
ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นจะอาจก่อไฟน้อยหนึ่ง ( นั้น ) ให้โพลขึ้นได้  
หรือหนอ " ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า " ข้อนั้นหาไม่ได้ พระพุทธ-  
เจ้าข้า " ตรัสต่อไปว่า " ฉะนั้นนั่นแล ภิกษุทั้งหลายในสมัย  
ใดจิตหดหู่อยู่ ในสมัยนั้น ( กาลนั้น ) มิใช่กาลที่จะเจริญปีสัทธ-  
สัมโพชฌงค์ มิใช่กาลที่จะเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ มิใช่กาลที่จะ  
เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ นั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย ( เพราะ )  
จิตหดหู่อยู่ จิตหดหู่ นั้นยากที่จะทำให้ฟื้นขึ้นได้ด้วยธรรมเหล่านั้น  
ภิกษุทั้งหลาย ก็แลในสมัยใดจิตหดหู่อยู่ในสมัยนั้น ( กาลนั้น )  
เป็นกาลที่จะเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลที่จะเจริญวิริย-  
สัมโพชฌงค์เป็นกาลที่จะเจริญปีติสัมโพชฌงค์ นั้นเพราะเหตุอะไร  
ภิกษุทั้งหลาย ( เพราะ ) จิตหดหู่อยู่ จิตหดหู่ นั้นพระโยคาวจร  
พึงทำให้ฟื้นขึ้นได้โดยง่ายด้วยธรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือน บุรุษ  
ใครจะก่อไฟน้อยหนึ่งให้โพลขึ้น เขาพึงใส่หญ้าแห้งๆ ลงไป ใส่  
มูลโคแห้งๆ ลงไป ใส่ฟืนแห้งๆ ลงไป เป่าเข้าไป และไม่เอา

ฝุ่นโปรยลงไปฟุ้งนั้น ภิขุทั้งหลาย บุรุษนั้นจะอาจก่อไฟน้อย  
หนึ่ง ( นั้น ) ให้โพล่งขึ้นได้หรือไม่ "ภิขุทั้งหลายกราบทูลว่า  
" ได้ พระพุทธเจ้าข้า " ดังนี้

[อาหารแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์]

ก็ในอธิการนี้ พึงทราบการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มีธัมมวิจย-  
สัมโพชฌงค์เป็นต้นโดยเนื่องด้วยธรรมอันเป็นอาหารของโพชฌงค์นั้นๆ จริง  
อยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า " มีอยู่ ภิขุทั้งหลาย  
ธรรมทั้งหลายที่หยาบและประณีต ธรรมทั้งหลายที่มีส่วนเปรียบ  
ด้วยคำและขาว การทำโยนิโสมนสิการให้มากในธรรมเหล่านี้  
เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดบ้าง  
เพื่อภิกขุภิกขาปฏิบัติเจริญเต็มทีแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้ว  
บ้าง " ดังนี้<sup>๒</sup>

[อาหารแห่งวิริยสัมโพชฌงค์]

นัยเดียวกัน ตรัสว่า " ดูกรภิขุทั้งหลาย มีอยู่ อารัมภธาตุ  
( ธาตุคือความกิดริเริ่ม ) นิคมธาตุ ( ธาตุคือความลงมือทำ )  
ปรักกมธาตุ ( ธาตุคือความบากบั่นไม่ท้อถอย ) การทำโยนิโสมนสิการ  
ให้มากในธาตุเหล่านั้น นี่เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งวิริยสัม  
โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดบ้าง เพื่อภิกขุภิกขาปฏิบัติเจริญเต็มทีแห่งวิริย-  
สัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วบ้าง " ดังนี้

๑. สัมมหาร ๑๕/๑๓๐ )

๒. สัมมหาร ๑๕/๘๓ )



[อาหารแห่งปิติสัมโพชนงค์]

นัยเดียวกัน ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย มีอยู่ ธรรม  
ทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปิติสัมโพชนงค์ การทำโยนิโสมนสิการให้  
มากในธรรมเหล่านั้น นี่เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปิติสัมโพ-  
ชนงค์ที่ยังไม่เกิดบ้าง เพื่อภิกขุโยภาพไพบุลย์เจริญเต็มทีแห่งปิติสัม-  
โพชนงค์ที่เกิดแล้วบ้าง ดังนี้

[แก้อรธปาฐะบางบท]

มนสิการอันเป็นไปโดยแทงตลอดซึ่งสภาวะลักษณะและสามัญ-  
ลักษณะ ชื่อว่าโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลายมีธรรมเป็นกุศลเป็น  
ต้น ในพระบาลีนั้น มนสิการอันเป็นไปโดยยังธาตุทั้งหลาย มี  
อาร์มกธาตุ เป็นอาทิให้เกิดขึ้น ชื่อว่า โยนิโสมนสิการในอาร์มกธาตุ  
เป็นต้น ในธาตุทั้ง ๓ นั้น ความเพียรเริ่มแรกเรียกว่า อาร์มกธาตุ  
ความเพียรอันมีกำลังยิ่งกว่านั้น ( ขึ้นไป ) เพราะออกจากโกสัชชะได้  
เรียกว่า นิกกมธาตุ ความเพียรมีกำลังยิ่งกว่านิกกมธาตุนั้น ( ขึ้นไป )  
อีก เพราะก้าวอย่างสูงฐานะอื่นๆ ต่อไป เรียกว่า ปรักกมธาตุ ก็  
คำว่า " ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปิติสัมโพชนงค์ " นั้น เป็น  
ชื่อแห่งปิตินั่นเอง มนสิการที่ยังปิติเมื่อนั้นให้เกิดขึ้นนั่นแล ชื่อว่า  
โยนิโสมนสิการ

[ทางเกิดแห่งธัมมวิจยะ วิริยะ ปิติ อักขณหนึ่ง]

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการเป็นทางเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจย-  
สัมโพชนงค์ คือ

|                                                      |                                                                                                                                                                 |
|------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ปริปัญจกตา                                           | ความเป็นผู้ไต่ถาม                                                                                                                                               |
| วตฺถุวิสทกิริยา                                      | การทำวัตถุให้สละสลวย                                                                                                                                            |
| อินฺทริยสมตฺตปฏฺฐาปนา                                | การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน                                                                                                                                       |
| ทฺวปฺปญฺญปฺปคฺคฺลปฺปวชฺชนา                           | การหลีกเลี่ยงบุคคลปัญญาทรม                                                                                                                                      |
| ปญฺญวณฺตปฺปคฺคฺลเสวนา                                | การคบหาบุคคลมีปัญญา                                                                                                                                             |
| กมฺภีรญาณจริยปจฺจเวกฺขณา                             | การพิจารณาสอดส่องด้วยปัญญา<br>อันลึก*                                                                                                                           |
| ตฺถมฺมุตฺตตา                                         | ความน้อมจิตไปในชั้นมวิชะนั้น                                                                                                                                    |
| ธรรม ๑๑ ประการเป็นทางเกิดขึ้นแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ คือ |                                                                                                                                                                 |
| อปายาทิภยปจฺจเวกฺขณา                                 | ความพิจารณาเห็นภัยมีอบาย<br>เป็นต้น                                                                                                                             |
| วิริยายตฺต ... วิเสสธิกฺขมานิสฺส                     | ความเป็นผู้มีปกติเห็นอานิสงส์ คือ                                                                                                                               |
| ทสฺสุติตา                                            | การได้บรรลุคุณพิเศษที่เป็นโลกียะ<br>และโลกุตตระอันเนื่องด้วยวิริยะ                                                                                              |
| ... คมนวิธิปจฺจเวกฺขณา                               | ความพิจารณาเห็นวิถีทางดำเนิน<br>โดยนัยดังนี้ว่า " มรรคาที่พระ-<br>พุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และ<br>พระมหาสาวกทั้งหลายดำเนินไป<br>แล้ว เราต้องดำเนิน ( ตาม ) ก็ |

\* แปลโดยนัยมหาภูทิก ซึ่งแก้ไว้ว่า คมฺภีรญาณเหิ จริตพฺพานํ ฯ เป ฯ สุตตฺตฺตฺตฺตฺตฺต  
ปจฺจเวกฺขณา

แต่ว่ามรรคานั้นคนเกียจคร้านหา  
อาจไปได้ไม่ "

... ปิณฑาปจายนตา ความยำเกรงในการเที่ยวบิณฑบาต  
โดยทำให้มีการมีผลมากแก่ทายก  
ทั้งหลาย

... สตถุมหุตตปจเวกฺขณตา ความพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่  
แห่งพระศาสดา โดยนัยดังนี้ว่า  
" พระศาสดาของเราทรงมีปกติตรัส  
สรรเสริญวิริยารัมภะ พระองค์มี  
คำสอนอันใครๆ ไม่พึงละเมิดด้วย  
พระองค์มีพระอุปการะมากแก่เรา  
ทั้งหลายด้วย พระองค์ เมื่อเรา  
บูชาด้วยการปฏิบัติ จึงเป็นอัน  
บูชา มิใช่ด้วยประการอื่นด้วย "

... ทายชฺชมหุตตปจเวกฺขณตา ความพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่  
แห่งมรดก โดยนัยดังนี้ว่า " มฤ-  
ตกกองใหญ่กล่าวคือพระสัตถธรรม  
เราจะพึงได้รับ ก็แต่ว่ามรดกใหญ่  
นั้น คนเกียจคร้านหาอาจรับได้ไม่ "

... ถีนมิทฺฐวินฺทนตา ความบรรเทาถีนมิทฐะเสียด้วยข้อ  
ปฏิบัติทั้งหลาย มีการทำอาโลก

|                           |                                                                                 |
|---------------------------|---------------------------------------------------------------------------------|
|                           | สัญญาไว้ในใจ การเปลี่ยนอิริยา<br>บถ และการเสพอัพโภกาสเป็นต้น                    |
| กุสืตปุคคลปริวัชชนตา      | ความหลีกเลี่ยงบุคคลเกียจคร้าน                                                   |
| อารทฐวิริยปุคคลเสวนตา     | ความคบหาบุคคลปรารภความเพียร                                                     |
| สัมมุปปธานปัจจุเวกษณตา    | ความพิจารณาเห็น ( อานุภาพ )<br>สัมมุปปธาน                                       |
| ตทธิมุตตตา                | ความน้อมใจไปในวิริยะนั้น<br>ธรรม ๑๑ ประการเป็นทางเกิดขึ้นแห่งปีติสัมโพชฌงค์ คือ |
| พุทธานุสสติ               | ระลึกพระพุทธรคุณ                                                                |
| ธมมานุสสติ                | ระลึกพระธรรมคุณ                                                                 |
| สงฆมานุสสติ               | ระลึกพระสังฆคุณ                                                                 |
| ศีลานุสสติ                | ระลึกถึงศีลที่รักษา                                                             |
| จาคานุสสติ                | ระลึกถึงการบริจาค                                                               |
| เทวตานุสสติ               | ระลึกถึงเทวดาและเทวธรรม                                                         |
| อุปสมมานุสสติ             | ระลึกถึงคุณพระนิพพาน                                                            |
| ดูชปุคคลปริวัชชนตา        | ความหลีกเลี่ยงคนมัวชู้*                                                         |
| สินิทฐปุคคลเสวนตา         | ความคบหาผู้แจ่มใส                                                               |
| ปสาทนียสุตตตปปัจจุเวกษณตา | ความพิจารณาความในพระสูตร<br>อันชวนเลื่อมใส                                      |

\* มหาภูติกว่า ดูชบุคคลนั้นหัวใจหยาบมั่ว เพราะไม่มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย  
ส่วนสินิทฐบุคคลตรงกันข้าม

ตทริมุตตดา

ความน้อมใจไปในปีตินั้น

พระโยคาวจร เมื่อยังธรรมเหล่านั้นให้เกิดขึ้นด้วยอาการเหล่านี้  
ดังกล่าวมา ชื่อว่าทำสัมโพชฌงค์ ๓ มีธรรมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น  
ให้เจริญ พระโยคาวจรยกจิตในสมัยที่ควรยก อย่างนี้แล

(๕) ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม

ถามว่า " พระโยคาวจรข่มจิตในสมัยที่ควรข่มอย่างไร " วิชฌนา  
ว่า ในกาลใดจิตของเธอพุ่งชานเพราะเหตุมีความเป็นผู้ปรารถนา  
เพียรเกินไปเป็นต้น ในกาลนั้นอย่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มีธรรมวิจย-  
สัมโพชฌงค์เป็นอาทิ แล้วเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มีปีสัทธสัมโพชฌงค์  
เป็นต้น จริยอยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า " ดูกรภิกษุทั้งหลาย  
ต่างว่าบุรุษใครจะดับกองไฟใหญ่ ( หาก ) เขาใส่หญ้าแห้งๆ  
ลงไป ใส่มูลโคแห้งๆ ลงไป ใส่ฟืนแห้งๆ ลงไป เป่าเข้าไป และ  
ไม่เอาฟืนไปรยลงไปที่กองไฟนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นจะอาจดับไฟ  
กองใหญ่ ( นั้น ) ได้หรือหนอ " ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า " ข้อนั้นหา  
มิได้ พระพุทธเจ้าข้า " ตรัสต่อไปว่า " ฉะนั้นนั่นแล ภิกษุทั้งหลาย  
ในสมัยใดจิตพุ่งชานอยู่ ในสมัยนั้น ( กาลนั้น ) มิใช่กาลที่จะเจริญ  
ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ มิใช่กาลที่จะเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ มิใช่  
กาลที่จะเจริญปีติสัมโพชฌงค์ นั้นเพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย  
( เพราะ ) จิตพุ่งชานอยู่ อันจิตพุ่งชานนั้นยากที่จะทำให้สงบลงได้  
ด้วยธรรมเหล่านั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็แลในสมัยใดจิตพุ่งชานอยู่ ใน  
สมัยนั้น ( กาลนั้น ) เป็นกาลที่จะเจริญปีสัทธสัมโพชฌงค์ เป็นกาลที่

จะเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลที่จะเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์  
นั้นเพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย ( เพราะ ) จิตฟุ้งซ่านอยู่ อันจิต  
ฟุ้งซ่านนั้น พระโยคาวจรพึงทำให้สงบได้โดยง่ายด้วยกรรมเหล่านั้น  
เปรียบเหมือนบุรุษใครจะดับไฟกองใหญ่ ต่างว่าเขาใส่หญ้าสดๆ ลง  
ไป ใส่มูลโคสดๆ ลงไป ใส่ฟืนสดๆ ลงไป ให้ลมเจือด้วยน้ำเข้าไป  
และเอาฝุ่นไปรยลงไปที่กองไฟนั้นภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นจะอาจดับ  
ไฟกองใหญ่ ( นั้น ) ได้หรือไม่ " ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า " ได้  
พระพุทธเจ้าข้า " ดังนี้\*

[อาหารแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์]

แม้ในอธิการนี้ ก็พึงทราบการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ มี  
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นอาทิ โดยเนื่องด้วยธรรมอันเป็นอาหารของ  
โพชฌงค์นั้นๆ จริ่งอยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า " มีอยู่ ภิกษุ  
ทั้งหลาย กายปัสสัทธิ ( ความสงบระงับแห่งกาย ) จิตตปัสสัทธิ ( ความ  
สงบระงับแห่งจิต ) ความทำโยนิโสมนสิการให้มากในปัสสัธินั้น นี่เป็น  
อาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดบ้าง เพื่อ  
ภิกขุโยกพาไปบุญเจริญเต็มทีแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดแล้วบ้าง "  
ดังนี้

[อาหารแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์]

นัยเดียวกัน ตรัสว่า " มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย สมณนิมิต ( นิมิต  
สงบ ) อัปยัคคนิมิต ( นิมิตไม่ชัดส่าย ) ความทำโยนิโสมนสิการให้

\* สัมมทวาร ๑๕/๑๓๑

มากในนิมิตนั้น นี่เป็นอาหารเพื่อเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์  
ที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อภิกขุภาพไพบูลย์เจริญเต็มที่แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์  
ที่เกิดขึ้นบ้าง " ดังนี้

[อาหารแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์]

นัยเดียวกัน ครัสว่า " มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอัน  
เป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ความทำโยนิโสมนสิการให้มากใน  
ธรรมเหล่านั้น นี่เป็นอาหารเพื่อเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์  
ที่ยังไม่เกิดขึ้นบ้าง เพื่อภิกขุภาพไพบูลย์เจริญเต็มที่แห่งอุเบกขา-  
สัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นบ้าง " ดังนี้

[แก้บรรพฐานะบางบท]

มนสิการอันเป็นไปโดยกิริยาที่พระโยคีกำหนดอาการอันเคยเป็น  
เหตุเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้ง ๓ มีปัสสัทธิเป็นต้นได้แล้วยังธรรมทั้ง ๓ นั้น  
ให้เกิดขึ้นนั้นแล ชื่อว่าโยนิโสมนสิการในบททั้ง ๓ ในพระบาลีนั้น คำว่า  
" อัปยัคคณิมิต " ก็เป็นคำเรียกสมณะนั้นเหมือนกัน โดยอรรถว่าไม่ฟุ้ง  
ซ่าน

[ทางเกิดแห่งปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา อีกนัยหนึ่ง]

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการเป็นทางเกิดขึ้นแห่งปัสสัทธิสัม  
โพชฌงค์ คือ

ปณิตโฆชนเสวนตา

เสพโฆชนะอันประณีต

อุตุสุขเสวนตา

เสพฤดูเป็นที่สบาย

|                          |                             |
|--------------------------|-----------------------------|
| อิริยาปดสุขเสวนตา        | เสพอิริยาบถเป็นที่สบาย*     |
| มณฑตุตปโปยคตา            | ประกอบความเพียรปานกลาง      |
| สารถุภกายปุกุคคปวิรุขนตา | หลักเว้นบุคคลผู้มีกายกระสับ |
|                          | กระต่าย                     |

|                                                      |                             |
|------------------------------------------------------|-----------------------------|
| ปฐุตฺถกายนุคฺคเสวนตา                                 | คพบานุคคผู้มีกายสงบ         |
| ตถมิตฺตตา                                            | น้อมจิตไปในปัสสัทธินั้น     |
| ธรรม ๑๑ ประการเป็นทางเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ คือ |                             |
| วตฺถุวิสทา                                           | ความระลึกละเอียดแห่งวัตถุ   |
| นิमितฺตกุสฺสตา                                       | ความฉลาดในนิमित             |
| อินทฺริยสมฺมตฺตปฏฺิปาทนตา                            | ความปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน  |
| สมเย จิตฺตสฺส นิคฺคหณตา                              | ความข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม   |
| สมเย จิตฺตสฺส ปคฺคหณตา                               | ความยกจิตในสมัยที่ควรยก     |
| นिरสฺสาทสฺส จิตฺตสฺส ...                             | ความทำจิตที่ไม่มีอัสสาทะให้ |
| สมฺปหฺสณตา                                           | รุ่งเรืองขึ้นด้วยอำนาจ      |
|                                                      | สังเวช <sup>๒</sup>         |

สมมาปวตฺตสส อชฺฐเปกฺขณตา เพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่เป็นไป

๑. มหาภูิกว่าอาหารประณีต ที่พระโยคิบริโภคแต่พอประมาณแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปัสสัทธิ เพราะทำให้เกิดกายลหุตาเป็นต้น ถดูและอิริยาบถที่เป็นสัปปายะก็เช่นกัน
๒. มหาภูิกว่า อัสนาตะในที่นี้ หมายเอาความสุขที่เกิดแต่ความสงบ ภาวนาจิตที่ไม่ได้ความสุขอย่างนั้นต้องแก้ด้วยทำให้เกิดสังเวชแล้วปลุกศรัทธาเลื่อมใสขึ้น



โดยชอบแล้ว °

อสมาคิตปุคคลปริวชนตา      หลีกเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ

สมาคิตปุคคลเสวนตา      คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ

ฉานวิโมกฺขปจฺจเวกฺขนตา      พิจารณาวิโมกข์ในฉาน<sup>๒</sup>

ตทริมุตฺตา      น้อมจิตไปในสมาธินั้น

ธรรม ๕ ประการ เป็นทางเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ

สตุตฺตมชฺฌตฺตตา      ความวางเฉยในสัตว์

สขฺขารมชฺฌตฺตตา      ความวางเฉยในสังขาร<sup>๓</sup>

สตุตฺตสขฺขารเถลายนปฺปคฺค-      ความหลีกเว้นบุคคลผู้พัวพันอยู่ใน  
ปริวชนตา      สัตว์และสังขาร

สตุตฺตสขฺขารมชฺฌตฺตปฺปคฺค-      ความคบหาบุคคลผู้วางเฉยในสัตว์  
เสวนตา      และสังขาร

ตทริมุตฺตา      ความน้อมจิตในอุเบกขานั้น

พระโยคาวจร เมื่อยังธรรมเหล่านั้นให้เกิดขึ้นด้วยอาการเหล่านี้

๑. มหาภูติกว่า ภวานาจิตที่ดำเนินอยู่ในสมถวิธิเรียบร้อยสม่ำเสมอ ไม่มีอาการหดหู่ และ  
อาการฟุ้งซ่าน เรียกว่าจิตเป็นไปโดยชอบ ไม่ต้องยก ไม่ต้องข่ม ไม่ต้องปลุก

๒. มหาภูติกว่า ฉานนั้นเองชื่อว่าวิโมกข์ เพราะพ้นจาก ธรรมอันเป็นข้าศึก พิจารณา  
ก็คือดูว่าวิโมกข์นั้น ทำให้เกิดได้เช่นนั้น เข้า ตั้งอยู่ ออก เสร้าหมอง ผ่องแผ้วอย่าง  
นั้น ๆ

๓. มหาภูติกว่า สัตว์ หมายถึงสัตว์และคนทั้งภุคฺคหัตถ์และบรรพชิต สังขาร หมายถึง  
อังกาพหุภายใน เช่นในตา และวัตถุภายนอก เช่นบาตร จีวร

ดังกล่าวมาแล้ว ชื่อว่าทำสัมโพชฌงค์ ๑ มีปีสัทธัมมโพชฌงค์เป็นต้น  
ให้เจริญ พระโยคาวจรย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม อย่างนี้แล

#### (๖) ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรร่าเริง

ถามว่า พระโยคาวจรทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง  
อย่างไร? วิธินาว่า ในกาลใด จิตของเธอเป็นจิตไม่มีอัสสาทะ  
เพราะความพยายามทางปัญญา อ่อนไปก็ดี เพราะไม่ได้ความสุขอัน  
เกิดแต่ความสงบก็ดี ในกาลนั้นพระโยคาวจรย่อมยังจิตนั้นให้สังเวช  
ด้วยการพิจารณาสังเวกวัตถุ ๘ วัตถุทั้งหลาย คือ ชาติ ชรา พยาธิ  
มรณะ เป็น ๔ อายทุกขเป็น ๕ วัฏฏมูลกทุกข ( ทุกขมีวัฏฏะเป็น  
มูล ) ในอดีต (๑) วัฏฏมูลกทุกขในอนาคต (๑) อาหารปริเยฐมูลก-  
ทุกข ( ทุกขมีการแสวงหาอาหารเป็นมูล ) ในปัจจุบัน (๑) ชื่อว่า  
สังเวกวัตถุ ๘\* อนึ่ง เธอย่อมยังความเลื่อมใสให้เกิดแก่จิตนั้น ด้วย  
ระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ด้วย พระโยคาวจรย่อม  
ยังจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ด้วยประการฉะนี้

#### (๗) เพ่งดูจิตอยู่เฉย ๆ

ถามว่า พระโยคาวจรย่อมเพ่งดูจิตอยู่เฉย ๆ ในสมัยที่จิต  
ควรเพ่งดูอยู่เฉย ๆ อย่างไร? วิธินาว่า ในกาลใดจิตของเธอผู้

\* มหาภูิกาท่านว่า อาหารปริเยฐมูลกทุกขขึ้น หมายถึงเอาทุกขในการเลี้ยงชีพของบุคคล  
จำพวก อุฏฐานพลุปชีวี คืออาศัยผลแห่งความขยันเป็นอยู่ ถ้าเกียจคร้านไม่ทำงานก็อด  
(มิได้หมายถึงจำพวกปญฺญพลุปชีวี เป็นอยู่ด้วยผลแห่งบุญ ถึงไม่ทำงานก็ไม่อด)

ปฏิบัติอยู่อย่างนั้น เป็นจิตไม่หัดหุ้ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ปราศจากอัสสาทะ  
เป็นไปสม่ำเสมอในอารมณ์ ดำเนินอยู่ในวิถีแห่งสมณะ ในกาลนั้น  
เธอไม่ต้องขวนขวายในการยก การข่ม และการทำให้ร่าเริง สุข  
สารถิ เมื่อมาถึงหลายวังไปเรียบร้อยแล้วก็ไม่ต้องขวนขวาย ( อะไร )  
ฉะนั้น พระโยคาวจรย่อมเพ่งดูจิตอยู่เฉยๆ ในสมัยที่จิตควรจะเพ่งดู  
อยู่เฉยๆ อย่างนี้ ( แด )

(๘) หลีกบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ

การสละเสียให้ไกลซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้ไม่เคยขึ้นสู่เนกขัมมปฏิบัติ\*  
วุ่นอยู่แต่ในกิเลสมากหลาย มีใจซัดส่ายไป ชื่อว่าหลีกบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ

(๙) คบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ

การเข้าไปหาบุคคลทั้งหลายผู้ดำเนินเนกขัมมปฏิบัติ ได้สมาธิ  
อยู่โดยปกติ ตามกาลอันควร ชื่อว่าคบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ

(๑๐) ความน้อมใจไปในสมาธิ

ความน้อมจิตไปในสมาธิ ชื่อว่า **ตทิมุตตตา** หมายความว่า  
หนักไปในสมาธิ หนักไปในสมาธิ โน้มไปในสมาธิ เหน้มไปใน  
สมาธิ

อัปนาโกศล ๑๐ อย่างนี้ พระโยคีพึงทำให้ถึงพร้อม ด้วย  
ประการฉะนี้เทอญ

\* เนกขัมมะ ในที่นี้ท่านหมายถึงอาฆาน

ด้วยเมื่อพระโยคาวจร ครั้นนิมิตเกิดแล้ว ทำ  
อัปนาโกศลนี้ให้ถึงพร้อมอยู่อย่างนี้ อัปนา  
จึงจะเป็นไป ถ้าเมื่อเธอแม่ปฏิบัติอย่างนี้แล้ว  
อัปนานั้นก็ยังหาเป็นไปไม่ แม้เช่นนั้น เธอ  
ผู้เป็นบัณฑิตก็ไม่ควรละความเพียรเสีย พึง  
พยายามอยู่นั้น เพราะขึ้นชื่อว่า คนละสัมมา-  
วายามะเสียแล้ว จะพึงได้บรรลุคุณวิเศษแม้  
สักหน่อยหนึ่ง นั้นไม่ใช่ฐานะจะมีได้ เพราะ  
เหตุนั้น ผู้รู้กำหนดอาการเป็นไปแห่งจิตได้  
พึงประกอบความเสมอกันแห่งวิริยะ ( กับสมาธิ )  
ไว้ร่าไป ( คือ ) พึงยกจิตซึ่ง ( มีความเพียร )  
ย่อหย่อนไปแม้หน่อยหนึ่งไว้ พึงข่มจิตอัน ( มี  
ความเพียร ) ปรารภเกินไปลง ให้เป็นไปพอดี  
พึงเปลื้องจิตเสียจากความย่อหย่อน และความ  
ฟุ้งโดยประการทั้งปวงแล้ว ยังจิตอันมี ( ปฏิ  
ภาค ) นิมิตอยู่จำเพาะหน้าดำเนินไป เยี่ยง  
ความเป็นไปแห่งแมลงและคน มีตัวผึ้งเป็นต้น  
ในเกสรดอกไม้ ในใบบัว ในใยแมลงมุม  
ในเรือ ในกะโหลก ( น้ำมัน ) อันท่าน  
พรรณนาไว้ ( ในอรรถกถา ) ฉะนั้นเถิด

[อุปมาแห่งสัมมาวายามะ]

(ต่อไป) นี้ เป็นคำแสดงความในสองคาถาข้างท้าย อุปมาเหมือนผึ้ง (ตัวหนึ่ง) ใจรู้ว่าดอกไม้ต้นโน้นบานแล้ว แล่นไปโดยความเร็วจัด (จนยังไม่อยู่) เลยล่วงดอกไม้โน้นไปเสีย ย้อนกลับมาถึงต่อเมื่อเกสรมันสิ้น (รส) เสียแล้ว อีกตัวหนึ่งก็ใจ แล่นไปโดยความเร็วอ่อน ไปถึงเมื่อ (เกสร) มันสิ้น (รส) แล้วเหมือนกัน ส่วนผึ้งตัวที่ฉลาดแล่นไปโดยความเร็วพอดี ถึงกลุ่มดอกไม้แล้ว เคล้าเอาเกสรเท่าที่ต้องการมาปรุงเป็นน้ำผึ้ง ก็ได้เสวยรสหวานสบายไป ฉนั้นใด อนึ่งอุปมาเหมือนเมื่อพวกลูกศิษย์ช่างสลักใช้ (ปลาย) มีดสลัก (ลวดลาย) ลงที่ใบอบุล\*ที่ลอยไว้ในอ่างน้ำกันอยู่ ศิษย์คนหนึ่งฉลาดเกินไปจดมีดลงเร็ว (ทำให้) ใบอบุลฉีกบ้าง จมน้ำไปบ้างอีกคนหนึ่งไม่ฉลาดเลย ไม่กล้าแม้แต่จะเอามีดดู (ใบอบุล) เพราะกลัวมันฉีกและจม ส่วนคนฉลาดแสดงรอยมีด (เป็นลวดลาย) ในใบอบุลนั้นด้วยประโยชน์ (พยายาม) ที่พอดี ก็เป็นผู้ได้ชื่อว่ามีศิลปะสำเร็จทำงานในตำแหน่งทั้งหลาย (ที่ต้องใช้ศิลปะ) เช่นนั้นย่อมได้ลาภ ฉนั้นใด อนึ่งอุปมาเหมือนพระราชาทรงประกาศว่า" ผู้ใดนำใบแมลงมุมมาประมาณ ๔ วามา (ถวายเป็น) ได้ ผู้นั้นจะได้ทรัพย์ ๔,๐๐๐ (เหรียญ)

\* ที่แปลทับศัพท์ว่า ใบอบุล ไม่แปลเป็นไทยว่าใบบัว เพราะคำว่า บัว ในภาษาไทยเป็นการรวม หมายถึงอบุลก็ได้ ปทุมก็ได้ แต่ในภาษาบาลี อบุล กับ ปทุม ไม่ใช่บัวพันธุ์เดียวกัน อบุลนั้นได้แก่บัวสาย ปทุมได้แก่บัวก้าน ที่เราเรียกว่าบัวหลวง ถ้าสีขาวเรียกบุณฑริก เพราะฉะนั้น จึงแปลทับศัพท์ไว้เพื่อให้ทราบชนิดของมัน

ดังนี้แล้ว บุรุษผู้หนึ่งฉลาดเกินไป ดึงใยแมลงมุมเร็ว ใยก็ขาดทุกที ( ที่ดึง ) บุรุษอีกคนหนึ่งไม่ฉลาดเลย ไม่กล้าแม้อะไรมือถูก ( ใยแมลงมุม ) เพราะกลัวมันจะขาด ส่วนบุรุษผู้ฉลาดพัน ( ใย ) เข้าในท่อนไม้ตั้งแต่ปลายเข้าไปด้วยประโยชน์ ( ความพยายาม ) ที่พอดี นำ ( ใย ) ไปถวายเป็นก็ได้ ( รับพระราชทาน ) ลาก ฉันทิ อนึ่ง อุปมาเหมือนต้นหน ( คนหนึ่ง ) ฉลาดเกินไป กางใบเต็มในเมื่อลมแรง ทำให้เรือแล่นไปผิดที่ ต้นหนอีกคนหนึ่งไม่ฉลาดเลย ในเมื่อลมอ่อน ( กลับ ) ลดใบเสีย จอดเรืออยู่ที่นั่นเอง " ส่วนต้นหนผู้ฉลาด กางใบเต็มที่ในเมื่อลมอ่อน ลดใบเสียครั้งหนึ่งเมื่อลมแรงยอมไปถึงที่ที่ปรารถนา โดยสวัสดิ์ ฉันทิ อนึ่ง อุปมาเหมือนอาจารย์ประกาศแก่อันเตวาสิกทั้งหลายว่า " ผู้ใดไม่ทำน้ำมันหก ( รินน้ำมันลง ) ให้กระโหลก ( ปากเล็ก ) เต็มได้ ผู้นั้นจะได้ลาภ " ดังนี้ อันเตวาสิกผู้หนึ่งฉลาดเกินไป อยากได้ลาภ ( รินจะ ) ให้เต็มเร็วไปก็ทำน้ำมันหก อีกคนหนึ่งไม่ฉลาดเลย ไม่กล้าแม้อะไรจะริน เพราะกลัวน้ำมันหกฝ่ายอันเตวาสิกผู้ฉลาด ( ริน ) ให้เต็มด้วยประโยชน์ ( พยายาม ) อันสมควร ก็ได้ลาภไป ฉันทิ อุปมาอีกต้นหนนั้นภิกษุรูปหนึ่ง ครั้นเมื่อ ( ปฏิภาณ ) นิमितเกิดแล้วมุ่งว่าจะถึงอัปปนาโดยเร็วทีเดียว ทำความเพียรอย่างหนักจิตของเธอก็ตกไปในอุทธานจะเสีย เพราะปรารถนาความเพียรมากเกินไป เธอก็ไม่อาจถึงอัปปนาได้ ภิกษุรูปหนึ่งเห็นโทษในเพราะปรารถนาเพียรเกินไป เลยคิดเสียว่า " เราจะมีความต้องการด้วยอัปปนาในเวลาไหนทำไม " ดังนี้แล้วลดความเพียรเสีย จิตของเธอก็ตกไปใน

โกสัชชะ เพราะมีความเพียรห่อหุ้มไป แม่เธอ (รูปนี้) ก็ไม่อาจถึง  
อัปปนาได้ (เหมือนกัน) ส่วนว่าภิกษุใด (ค่อย) เปลื้องจิตที่ห่อหุ้มไป  
เมื่อน้อยหนึ่งเสียดจากความห่อหุ้ม ที่ฟุ้งซ่านไปเมื่อนิดหนึ่งเสียดจากความ  
ฟุ้งซ่านแล้ว ยังจิตอันมี (ปฏิภาค) นิमितอยู่จำเพาะหน้าให้เป็นไป  
ด้วยพระโยค (ความพยายาม) อันสมำเสมอเธอย่อมถึงอัปปนาได้ อัน  
พระโยคาวจรพึงเป็นเช่นภิกษุ (รูปที่ ๓) นั้นเกิด ข้าพเจ้าหมายเอา  
ความ (ดังกล่าวมา) นี้ จึงกล่าวคำประพันธ์ (๒ คาถาข้างท้าย) นี้ไว้ว่า

" พึงเปลื้องจิตเสียดจากความย่อห่อหุ้ม และ  
ความฟุ้งโดยประการทั้งปวงแล้ว ยังจิตอันมี  
(ปฏิภาค) นิमितอยู่จำเพาะหน้าให้ดำเนินไป  
เยี่ยงความเป็นไปแห่งแมลงและคน มีตัวผึ้ง  
เป็นต้น ในเกสรดอกไม้ ในใบบัวในใย  
แมลงมุม ในเรือในกระโหลก (น้ำมัน)  
อันท่านพรรณนาไว้ (ในอรรถกถา) ฉะนั้น  
เถิด " ดังนี้

[จิตในขณะที่อัปปนาจะสำเร็จ]

ก็แล เมื่อพระโยคาวจรนั้น ทำจิตอันมี (ปฏิภาค) นิमितอยู่  
จำเพาะหน้าให้ดำเนินไปอยู่ โดยประการดังกล่าวมาจะนี้ ในขณะที่  
ว่าอัปปนาจักสำเร็จ มโนทวาราวชชจิตย่อมตัดภวังค์ ทำปฐวิกสิณ  
ซึ่งปรากฏด้วยอำนาจแห่งการอนุโยค (ภาวนา) ว่า ปฐวี ปฐวี นั้นแล

ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นแต่นั้นจนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเล่นไปใน  
อารมณ์นั้นนั่นแหละ ในที่สุด ในชวนจิตเหล่านั้น ดวงหนึ่งเป็นรูปาวจร  
ที่เหลือ ( ๓ หรือ ๔ ดวง ) เป็นกามาวจรจิต มีจิตมีวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข  
และจิตเตกัลลคตา มีกำลังกว่าปกติ ( กามาวจร ) จิต ซึ่งท่านเรียกว่า  
บริกรรมจิต เพราะเป็นจิตแต่งอัปปนาบ้าง เรียกว่าอุปจารจิต เพราะ  
เป็นจิตใกล้ชิดอัปปนา หรือท่องเที่ยวอยู่ในที่ใกล้แห่งอัปปนา จุจ  
( ภูมิ ) ประเทศใกล้ชิดสถานที่มีหมู่บ้านเป็นต้นก็เรียกว่าอุปจาร  
บ้าน อุปจารเมืองจะนั่นบ้าง เรียกว่าอนุโลมจิต เพราะเป็นจิตอนุโลม  
( ไปกันได้ ) แก่บริกรรมจิต ( ในนันทวิชัย ) ทั้งหลายก่อนนี้ และ  
แก่อัปปนาข้างหน้าด้วยบ้าง อนึ่ง ในบรรดาจิต ( ที่ได้ชื่อว่า บริกรรม  
อุปจาร และ อนุโลม ) เหล่านี้ ดวงใดเป็นที่สุดเขาหมด ดวงนั้นท่าน  
เรียกว่า โคตรภู บ้าง เพราะครอบงำปรีดโคตรได้ และทำมหัคคต-  
โคตรให้เป็นขึ้น\*

ว่าโดยลำดับแห่งชวนจิต ที่ท่านยังมิได้จัดไว้ในชวนจิตเหล่านั้น  
ดวงที่หนึ่งเป็นบริกรรม ดวงที่สองเป็นอุปจารดวงที่สามเป็นอนุโลม  
ดวงที่สี่เป็นโคตรภู อีกนัยหนึ่ง ดวงที่หนึ่งเป็นอุปจาร ดวงที่สองเป็น  
อนุโลม ดวงที่สามเป็นโคตรภู ดวงที่สี่หรือที่ห้าเป็นอัปปนาจิต แท้จริง  
ชวนจิตที่สี่เท่านั้น หรือไม่กี่ที่ห้า ย่อมเป็นอัปปนา ชื่อนั้นก็เป็นด้วย  
อำนาจแห่งจิตปาปิกัญญาและทันธาภิญญา ชวนะต่อแต่นั้นไปย่อมตก

\* ปรีดโคตร (โคตรน้อย) หมายถึงกามภูมิ มหัคคตโคตร (โคตรใหญ่) หมายถึง  
ฉานภูมิ หรือพรหมภูมิ



เป็นวาระแห่งภวังคไป\*

ฝ่ายพระโคตมุตตเถระนวกอภิธรรม อังสุตริ์ว่า "ธรรมทั้งหลาย" อันเป็นกุศลที่เกิดก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่ง "ธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศลที่เกิดหลัง ๆ" ดังนี้แล้ว กล่าวว่า "ธรรมที่" เกิดหลัง ๆ ย่อมมีกำลังขึ้นด้วยอาเสวนปัจจัย เพราะเหตุนี้ อปปนา "ย่อมมีได้แม้ในขณะที่หกที่เจ็ด" คำของพระโคตมุตตเถระนั้น ท่าน "กล่าวคัดค้านไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า "นั่นเป็นเพียงอัตโนมติของ" "พระเถระ" แล้วกล่าว (ต่อไป) ว่า "อันอปปนา (นั้น) ย่อมมีใน" ชวณะที่สี่หรือที่ห้าเท่านั้น ชวณะต่อนั้นไปนับได้ว่าตกแล้ว เพราะใกล้ "(จะตก) ภวังค์" ดังนี้ ใคร ๆ ไม่อาจคัดค้านคำในอรรถกถานั้นได้" เพราะเป็นคำที่ท่านได้วิจารณ์แล้วอย่างนี้จึงกล่าวไว้ แท้จริงจิตย่อม ไม่อาจเป็นอปปนา ได้ในขณะที่หกหรือที่เจ็ดก็ตาม เพราะใกล้ (จะ ตก) ภวังค์ เปรียบเหมือนบุรุษวิ่งตรงไปลงเหวชัน แม้ใครจะหยุด ก็ไม่อาจยังเท้าหยุดที่ริม (เหว) ได้ย่อมจะตกลงไปในเหวจนได้ ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ อปปนา (นั้น) บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมมีได้ ในชวณะที่สี่หรือที่ห้าเท่านั้น

ก็แลอปปนานั้น เป็นไปในขณะจิตเดียวเท่านั้น จริงอยู่ ชื่อว่า

\* มหาภูติกายขยายความไว้ว่า

(ก) การที่นัยที่สอบนับอุปจารเป็นที่หนึ่ง ไม่นับบริกรรมนั้น เพราะอธิบายว่า บริกรรมก็คือบริกรรมในนานาวัชชนะนั่นเอง (หาใช่ในชวณะไม่ ?)

(ข) สำหรับจิตปาภิญญา ชวณะที่สี่เป็นอปปนา สำหรับพันธากิญญา ก็ชวณะที่ห้าเป็นอปปนา

กำหนดกาลในสถาน ๗ หามีไม่ คือในปฐมอัปนา (๑) ในโลกีย-  
อภิญญาทั้งหลาย (๑) ในมรรคสี่ (๑) ในผลอันเป็นลำดับแห่ง  
มรรค (๑) ในภวังคฌานในรูปารูปกพ (๑) ในเนวสัญญานาสัญญา-  
ยณะอันเป็นปัจจัยแห่งนิโรธ (๑) ในผลสมาบัติแห่งท่านผู้ออกจาก  
นิโรธ (๑) ในสถานเหล่านั้น ผลอันเป็นลำดับแห่งมรรคามีเหนือ  
๓ ชวนะไปไม่ เนวสัญญานาสัญญาชานะอันเป็นปัจจัยแห่งนิโรธก็หา  
มีเหนือ ๒ ชวนะไม่ ภวังคฌานในรูปารูปกพนับประมาณ (ขณะ  
จิต) ไม่ได้ ในสถานที่เหลือ (๕) มี (ขณะ) จิตเดียวเท่านั้นแล\*  
อัปนาเป็นไปในขณะจิตเดียวดังกล่าวมานี้ ต่อนั้นก็เป็นภวังคบาท  
ครั้นแล้วอาวัชชนะจึงตัดภวังค์เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก้ฉานปัจจุเวกขณ  
ต่อนั้นไปก็ฉานปัจจุเวกขณแล

[ปฐมฌาน]

ก็ด้วยลำดับแห่งภavanaเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั้น ชื่อว่า  
สังคจกามทั้งหลายเทียว สังคจกกรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลเทียว  
เข้าถึงฌานที่ ๑ อันมีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวกอยู่  
ปฐมฌานปฐมวิกสิตอันละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓  
ประการถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ เป็นอันพระโยคาวจรนั้นได้บรรลุ  
แล้ว ด้วยประการฉะนี้

\* มหาภูติกถาอธิบายว่า ที่ว่ากำหนดกาลในสถาน ๗ ไม่มีนั้น ก็เพราะว่า ในสถาน ๗ นั้น  
บางสถานนับประมาณขณะจิตไม่ได้เอาทีเดียว บางสถานก็นับได้เป็นขณะสั้นเต็มที  
เป็นว่าจะหาสถานไหนได้ชวนะเต็มวิถีไม่มีเลย

[แก้รรธ วิวิจเจว กามะหิ...]

ในฉานปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า วิวิจเจว กามะหิ ความว่า  
สัจจ คือพรากไป หลีกไปจากกามทั้งหลาย ส่วนเอวสัพพที่ประกอบ  
ในปาฐะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นสัพพที่จำกัดความ ก็เพราะเหตุ  
ที่เอวสัพพที่นั้นเป็นสัพพที่จำกัดความ มันส่องถึงความที่กามทั้งหลาย  
แม้ไม่มีอยู่ในสมัยที่เข้าถึงปฐมฉานอยู่นั้น ก็เป็นปฏิปักษ์ต่อปฐม  
ฉานนั้น และความจะลู่ถึงปฐมฉานนั้น ได้ก็ด้วยสละกามทั้งหลายนั้น  
เสียเท่านั้น คืออย่างไร ? คือเมื่อทำความจำกัดลงไปด้วยปาฐะว่า  
" วิวิจเจว กามะหิ สัจจจากกามทั้งหลายเทียว " ดังนี้ คำอธิบาย  
(ต่อไป) นี้ก็รู้ได้ชัดว่า " กามทั้งหลายเป็นปฏิปักษ์ต่อฉานนี้แน่แท้  
ซึ่งเมื่อมันมีอยู่ ฉานนี้ย่อมเป็นไปไม่ได้ คุณเมื่อความมีติดมีอยู่ แสง  
ประทีปก็ไม่มี ฉะนั้น และความบรรลุฉานนั้นจะมีได้ก็ด้วยสละกาม  
ทั้งหลายนั้นเสียเท่านั้น คุณความลู่ถึงฝั่งนอกจะมีได้ด้วยสละฝั่งในไป  
เท่านั้น เพราะเหตุฉนั้นเอวสัพพที่นั้น จึงชื่อว่าทำความจำกัด ( ความ ) "  
ดังนี้

ในปาฐะนั้น ปัญหาพึงมีว่า " ก็เพราะเหตุฉนั้น เอวสัพพที่นั้น  
ท่านจึงกล่าวไว้แต่ในบทหน้า หากกล่าวในบทหลังไม่ แม้นบุคคล  
ไม่สัจจจากกรรมทั้งหลายอันเป็นอกุศลแล้ว จะพึงเข้าถึงฉานอยู่ได้  
ละหรือ? คำเฉลยพึงมีว่า " ก็ข้อที่เอวสัพพที่ท่านกล่าวไว้แต่  
ในบทหน้าไม่กล่าวในบทหลังนั้น บัณฑิตไม่พึงเห็นเช่นนั้น อัน  
เอวสัพพที่นั้น ท่านกล่าวไว้ในบทหน้า ก็เพราะฉานเป็นนิสสรณะแห่ง

กามนั้น<sup>๑</sup> แท้จริง ฌานนี้เชื่อว่าเป็นเหตุออกไปแห่งกามทั้งหลาย  
เท่านั้น<sup>๒</sup> เพราะเป็นทางก้าวล่วงกามราคะ และเพราะเป็นปฏิปักษ์  
ต่อกามราคะ ดังพระสารีบุตรกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทา) ว่า "ธรรม-  
ชาตินั้นเป็นนิสสรณะแห่งกามทั้งหลาย ธรรมชาตินี้คืออะไร? ธรรม-  
ชาตินี้คือเนกขัมมะ"<sup>๓</sup> " ดังนี้ แต่ที่ว่า เอวสัพพัตถ์ในปาฐะนี้ ควร  
(นำมา) กล่าวแม้ในบทหลังด้วย คงเดียวกันกับเอวสัพพัตถ์ในปาฐะนี้ว่า  
"อิธว ภิกขเว ปจโสม สมโณ อิธ ทุตติโย สมโณ" ซึ่ง  
ท่านนำมากล่าวในบทหลังด้วย เพราะว่าใคร ๆ หาอาจที่จะไม่สงัด  
จากธรรมทั้งหลายอันเป็นอกุศล กล่าวคือนิर्वรณข้ออื่นๆ แต่กามฉันท  
นี้แล้วเข้าถึงฌานอยู่ได้ไม่ เพราะเหตุนั้น เอวสัพพัตถ์นั้น บัณฑิต  
พึงเห็น (ว่าท่านกล่าว) ในบททั้ง ๒ ว่า "วิวิจเจว กามเมหิ วิวิจเจว  
อกุสเลหิ ฐมเมหิ" ดังนี้เถิด

อนึ่ง วิเวกทั้งหลาย (ประเภท ๕) มีตทังควิเวกเป็นต้นที่ดี  
(ประเภท ๑) มีจิตตวิเวกเป็นอาทิจที่ดี ย่อมสงเคราะห์เข้าได้ทั้งหมด  
ด้วยสาธารพจน์ ว่า 'วิวิจเจ' นี้ทั้ง ๒ บทก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นบัณฑิต  
ก็พึงเห็น (ว่า) ในฉานกถานี้ (ได้แก่) วิเวก ๑ คือ กายวิเวก จิตต-  
วิเวก วิขัมภณวิเวก เท่านั้น

๑. ปาฐะที่ถูกต้อง ดัดกับบทหลัง เป็นศัพท์สมาส ฎีกาก็แก้ในรูปนั้น คือเขียนเป็น  
ตณฺนิสฺสรณํ

๒. หมายความว่า มิได้เป็นนิสสรณะแห่งนิर्वรณข้ออื่นๆ คือว่า ฌานนี้เป็นข้าศึก  
โดยตรงต่อกามราคะ เช่นเดียวกับเมตตา เป็นข้าศึกโดยตรงต่อพยาบาทเป็นต้น ฉะนั้น

๓. เคยบอกมาแล้วว่า เนกขัมมะนี้ หมายถึงฌานนั่นเอง

ก็แลด้วยบทว่า 'กามะหิ' นี้ บัณฑิตพึงทราบวาท่านสงเคราะห์  
เอาทั้งวัตถุสามที่กล่าวไว้ใน ( มหา ) นิเทศโดยนัยว่า " วัตถุสาม  
ทั้งหลายคืออะไร คือรูปอันน่ารักน่าชบใจ... ดังนี้เป็นต้น  
ทั้งกิเลสสามที่กล่าวไว้ใน ( ฌาน ) วิภังค์ใน ( มหา ) นิเทศนั้นเหมือนกัน  
ว่า " ความพอใจเป็นกาม ความกำหนดเป็นกาม ความกำหนดตาม  
ความพอใจเป็นกาม ความพอใจเป็นกาม ความกำหนดเป็นกาม  
ความกำหนดตามความพอใจเป็นกาม กิเลสเหล่านี้เรียกว่า กาม\* " ดังนี้  
เข้าด้วยกันทั้งหมดทีเดียว ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ปาฐะว่า " วิวิจฺเจว  
กามะหิ " นั้น แม้จะหมายความว่า " สัจจจากวัตถุสามทั้งหลายเทียว "   
ดังนี้ก็ชอบ ภายวิเวกเป็นอันกล่าวด้วยความสัจจจากวัตถุนั้น  
( ส่วน ) ปาฐะว่า " วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺมมะหิ " จะหมายความว่า  
" สัจจจากกิเลสสามทั้งหลาย หรือว่าจากอกุศลทั้งปวง " ดังนี้ก็ชอบ  
จิตตวิเวกเป็นอันกล่าวด้วยความสัจจจากกิเลสสามนั้น อนึ่ง บัณฑิต  
พึงทราบวาท่านใน ๒ ปาฐะนั้น การสละกามสุขย่อมเป็นอันประกาศด้วย  
ปาฐะแรก เพราะกล่าวความสัจจจากวัตถุสามทั้งหลายแท้ การยิดเอา  
เนกขัมมสุขเป็นอันประกอบด้วยปาฐะที่ ๒ เพราะกล่าวความสัจจจาก  
กิเลสสามทั้งหลาย และเพราะกล่าวความสัจจจากวัตถุสามและกิเลสสาม

\* มหาภูติกาท่านแก้บรรทัดไว้ว่า โลกะอย่างอ่อนเป็นฉันทะ ด้วยบรรทัดว่าพอใจ โลกะ  
ที่แรงกว่านั้นเป็นราคะ ด้วยบรรทัดว่ากำหนด ที่แรงกว่านั้นขึ้นไปอีก เป็นราคะอย่างหนา  
เรียกว่าฉันทราคะ โลกะอันเป็นเหตุให้พอใจถึงนิमितและอนุพยัญชนะ เป็นสังกัปปะ  
โลกะที่แรงขึ้นไปเป็นราคะ ที่แรงขึ้นไปอีกเป็นสังกัปปราคะ เป็นอันได้ความว่า  
กิเลสสามก็คือโลกะอันเดียนั่นเอง ตั้งแต่อ่อน ๆ ไปจนแรงที่สุด

ฉันเดียวกันนั้นแล ใน ๒ ปาฐะนั้น การละวัตถุแห่งสังกิเลสเป็นอัน  
ประกาศด้วยปาฐะที่ ๑ การละตัวสังกิเลสประกาศด้วยปาฐะที่ ๒ การ  
สละเหตุแห่งโลภภาพ ( ความละโมภ ) ประกาศด้วยปาฐะที่ ๑ การสละ  
เหตุแห่งพาลภาพ ( ความโง่เขลา ) ประกาศด้วยปาฐะที่ ๒ และ  
ปโยคสุทธิ ( ความหมดจดแห่งความเพียรพยายาม ) ประกาศด้วยปาฐะ  
ที่ ๑ อาสยโปสนะ ( ความกล่อมเกล้าอหังสา ) ประกาศด้วยปาฐะที่ ๒ \*

ในกามที่กล่าวในบทว่า " กามะหิ " นั้น นี่เป็นนัยะในฝ่ายวัตถุกามก่อน

ส่วนในฝ่ายกิเลสกาม ท่านมุ่งเอากามฉันท์ ซึ่งมีหลายประเภท  
โดยชื่อว่า 'ฉันทะ' ก็มี ว่า 'ราคะ' ก็มีดังนี้เป็นอาทิฉันเองว่า 'กาม'  
ก็แลกามฉันท์นั้น แม้เป็นโทษที่นับเนื่องในอกุศล ( แต่ ) ท่านกล่าวไว้  
ต่างหากโดยเป็นข้อฝึกแห่งฌาน ในวิภังค์ โดยนัยว่า " ตตฺถ กตเม  
กามา จนฺตฺวา โม " ดังนี้เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง กามฉันท์นั้น  
นับว่ากล่าวในบทแรก เพราะมันเป็นกิเลสกาม นับว่ากล่าวในบทที่ ๒  
เพราะมันนับเนื่องในอกุศล และเพราะมันมีหลายประเภทจึงไม่ตรัส  
( เป็นเอกพจน์ ) ว่า กามโต ( แต่ ) ตรัส ( เป็นพหูพจน์ ) ว่า กามะหิ

\* มหาภูติกถาว่า (๑) โลภภาพ คือความเกิดแห่งคันทหาในอารมณ์นั้นๆ  
เหตุแห่งโลภภาพ ก็คือวัตถุกามนั้นเอง (๒) พาลภาพ คือ อวิชาหรือความคิดชั่ว  
เหตุแห่งพาลภาพ คือ อโยนิโสมนสิการหรือ อกุศลธรรมทั้งปวง (๓) กิริยาที่บุคคล  
ประกอบอกุศลมีปาณาติบาตเป็นต้น เนื่องด้วยกามคุณเป็นเหตุ เรียกว่า อสุทธประโยชน์  
ความสงัดจาก อสุทธประโยชน์นั้น เรียกว่า ปโยคสุทธิ (๔) การชำระอหังสา โดยทำ  
ให้สะอาดจากสังกิเลสคือคันทหา และ โดยทำให้เจริญด้วยอุปนิสัยแห่งวิวิญญะเรียกว่า  
อาสยโปสนะ

อนึ่ง แม้เมื่อธรรมทั้งหลายอื่นเป็นอกุศลมีอยู่ ( แต่ ) นิเวศน์ทั้งหลาย  
เท่านั้น ท่านกล่าวไว้ในวิงค์โดยนัยว่า " **ตถุถ กตเม อกุสลา ฐมฺมา  
กามจฺนุโท** " ดังนี้เป็นต้น โดยแสดงความที่มันเป็นปฏิปักษ์ต่อองค์  
ฉาน อันจะกล่าวข้างหน้า\* ซึ่งเป็นข้าศึก ( ของมัน ) มีคำอธิบายว่า  
" เพราะนิเวศน์ทั้งหลายเป็นข้าศึกต่อองค์ฉาน องค์ฉานเล่าก็เป็น  
ข้าศึก คือเป็นเครื่องกำจัดนิเวศน์เหล่านั้น " จริงอย่างนั้น ข้อนี้พระ  
มหากัจจนาเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์ปัญจกถาว่า " สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อ  
กามฉันท์ ปิติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท วิคกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ  
สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกฺกุจะ วิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิฉา "  
ดังนี้ โดยนัยที่กล่าวมาจะนี้ ในปาฐะ ๒ บทนั้น ( วิกขมฺภนวิเวก )  
ความสังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งกามฉันท์ เป็นอันกล่าวด้วยบทแรกนี้ คือ  
" **วิวิจฺเจว กามเมหิ** " ความสังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งนิเวศน์ทั้ง ๕ เป็น  
อันกล่าวด้วยบทที่ ๒ นี้ คือ " **วิวิจฺจ อกุสเลหิ ฐมฺเมหิ** "

แต่ ( เมื่อว่า ) โดยการถือเอาข้อที่ยังมิได้ถือเอา\* บัณฑิต  
พึงทราบว่ " ความสังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งกามฉันท์เป็นอันกล่าวด้วยบท  
แรก ความสังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งนิเวศน์ที่เหลือเป็นอันกล่าวด้วยบทที่ ๒

\* อุปริ ฌานจฺกรณํ ในมหาภูทิกะเรียงติดกันเป็นบทสมาส และตั้งวิเคราะห์ไว้ด้วยว่า  
อุปริ วุจฺจมานานิ ฌานจฺคามิ อุปริฌานจฺคานิ

๑. อคฺคหิตคฺคหณฺเณ หมายความว่า เท่าที่จำแนกธรรมอันควรเป็นความหมายแห่งปาฐะ  
ทั้ง ๒ ได้มาแล้วนั้น ยังไม่สิ้นกระแสความที่ควรจะจำแนก ยังมีข้อที่ควรถือเอานัยะ  
มากล่าวได้อีก ดังต่อไปนี้ ( ? )

นัยเดียวกันนั้น ในอภิสมมุต ๓ ความสังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งโลภะอันมี  
ประเภทแห่งกามคุณ ๕ เป็นอารมณ์ เป็นอังกถาด้วยบทแรก ความ  
สังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งโทสะและโมหะ อันมีประเภทแห่งอาฆาตวัตถุ  
เป็นต้นเป็นอารมณ์ เป็นอังกถาในบทที่ ๒\* หรือว่าในธรรมทั้งหลาย  
มีโอฆะเป็นต้น ความสังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งกาโมฆะ กามโยคะ กามาสวะ  
กามุปาทาน อภิขฌาภายคันถะ และการราคสังโยชน์ เป็นอังกถา  
ด้วยบทแรก ความสังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งโอฆะ โยคะอาสวะ อุปาทาน  
ภายคันถะ และสังโยชน์ที่เหลือ เป็นอังกถาด้วยบทที่ ๒ และความ  
สังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งตัณหาและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยตัณหานั้น  
เป็นอังกถาด้วยบทแรก ความสังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งอวิชชาและธรรม  
ทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยอวิชชานั้น เป็นอังกถาด้วยบทที่ ๒ อนึ่ง  
ความสังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งจิตตูปาทที่สัมปยุตด้วยโลภะ ๘ ดวง เป็น  
อังกถาด้วยบทแรก ความสังคด้วยข่มไว้ได้ซึ่งอภิสมมุตจิตตูปาทที่เหลือ  
๔ ดวงเป็นอังกถาด้วยบทที่ ๒" ดังนี้

คำที่กล่าวมานี้ เป็นคำชี้แจงเนื้อความในฉานปาฐะว่า " วิวิจเญ  
กามเมหิ วิวิจเญ อภิสมมุตติ ธมฺเมหิ " นี้ เป็นอันดับแรก

[แก้ธรรมองค์ฉาน บท สวิตถกัม สวิตถาร]

ก็แลพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงองค์ที่พึงละแห่งปฐมฉานด้วย

\* เพราะเหตุที่โทสะ กับ โมหะ มีอารมณ์ต่างกัน แต่ในที่นี้แสดงไว้แต่อารมณ์ของ  
โทสะอย่างเดียว คืออาฆาตวัตถุ มหาภูติกายจึงแสดงอารมณ์ของโมหะเพิ่มเติมไว้ดังนี้  
ทุกขาภิปปพพนาภิเวทิสยสส โมหสฺส-ซึ่งโมหะอันมีประเภทแห่งความไม่รู้เช่น ไม่รู้  
ส่วนเบื้องต้นแห่งทุกข์เป็นต้นอารมณ์



ปาฐะเพียงเท่านั้นแล้ว บัดนี้จะทรงแสดงองค์ที่พึงประกอบเข้า ( แห่ง  
ปฐมภูมิตานั้น ) จึงตรัสคำว่า " สวิตกุก์ สวิจาร " เป็นต้น

ในคำเหล่านั้น ความตรึกชื่อว่า วิตก มีคำอธิบายไว้ว่า ความ  
จรด ( จิต ) ลงไป วิตกนี้นั้น มีอันปักจิตลงไปในการเป็นลักษณะ  
มีอันจรดไปทั่วๆ จรดไปรอบๆ เป็นกิจ จริงอย่างนั้น ด้วยองค์  
คือ วิตกนั้น พระโยคาวจรได้ชื่อว่าทำอารมณ์ให้เป็นที่วิตกจรดไปทั่ว  
แล้ว ให้เป็นที่วิตกจรดไปรอบแล้ว ดังนี้ วิตกนั้นมีการนำจิตเข้ามา  
ในการนั้นได้เป็นเครื่องปรากฏ

ความตรองชื่อว่า วิจาร มีคำอธิบายไว้ว่า ความ ( พิจารณา )  
ตาม ( วิตก ) ไป วิจารนี้นั้นมีอันตามพื้นอารมณ์เป็นลักษณะ มีอัน  
ประกอบสหชาตธรรมในอารมณ์นั้นไว้เป็นกิจ มีอันตามผูกพันจิต  
ไว้เป็นเครื่องปรากฏ

เมื่อวิตกและวิจารนั้น แม้ว่าแยกกันไม่ได้ในที่ไหนๆ ก็ดี  
( แต่บัณฑิตพึงทราบ ) วิตกก็คือความจรดจิตลงไปทีแรก ดุจเสียง  
เคาะระฆัง เพราะอรรถว่าเป็นสภาพยังหยาบ ( กว่าวิจาร ) และเพราะ  
อรรถว่าเป็นสภาพไปหน้า ( วิจาร ) วิจารก็คือความตามผูกพันไป  
ดุจเสียงกรวยแห่งระฆัง เพราะอรรถว่าเป็นสภาพสุขุม ( กว่าวิตก )  
และเพราะเป็นสภาพตามพื้น ( อารมณ์ ) หนึ่ง ในสองอย่างนั้น วิตก  
ยังมีแกว่ง เป็นการไหวแห่งจิตในเวลาแรกเกิดขึ้น ดุจการกระพือปีก

\* กตฺถจิ ในที่ไหนๆ มหาภูทิกว่าหมายเฉพาะในปฐมภูมิต และในปริตติจิตตฺตฺตฺตฺตฺตฺต  
ทั้งหลาย ไม่ใช่ทั่วไป

แห่งนกที่ใครจะทะยานขึ้นไปในอากาศ และดุจกิริยาโผล่ตรงดอกปทุม  
แห่งแมลงภู่ที่มีใจผูกพันอยู่ในกลีบ ( ปทุม ) ฉะนั้น ( ส่วน ) วิจารณ์  
มีความเป็นไปละเมียด ( กว่าวิตก ) เป็นภาวะที่จิตไม่แกว่งนัย คจ  
การกางปีก ( ราร่อน ) ไปแห่งนกที่ขึ้นอยู่ในอากาศแล้ว และดุจการ  
บินวน ( ฐ ) อยู่เหนือดอกปทุมแห่งแมลงภู่ที่ลงมาถึงตรงดอกปทุมแล้ว  
ฉะนั้น

ส่วนในอรรถกถาแห่งทุกนิบาตกล่าวไว้ว่า " วิตกเป็นไปโดยภาวะ  
คือปักจิตลงไปในการมณฺฑ์ ดุจกิริยาที่นกใหญ่ที่ไปในอากาศวกปีก  
ทั้ง ๒ ข้างแล้วราปีกไป " ฉะนั้น วิจารณ์เป็นไปโดยสภาวะตามพื้น  
( อารมณฺ ) ดุจกิริยาที่นกกระดิกปีกรับลม ( ร่อน ) ไป " ฉะนั้น

คำในอรรถกถาทุกนิบาตนั้นชอบแต่ในความเป็นไปโดยต่อ  
เนื่องกัน ด้านความต่างกันแห่งวิตกและวิจารณ์นั้นย่อมปรากฏอยู่แล้ว  
ในปฐมฉานและทุติยฉาน

อีกนัยหนึ่ง วิตกเป็นดังมือที่จับไว้มั่น วิจารณ์เป็นดังมือที่ขัดสี

๑. ปริพุทมนฺ บินวน มหาภูิกาวา ที่แมลงภู่ทำเช่นนั้นเพื่อตรวจตราดูมีอันตรายหรือไม่  
ก่อนที่จะลงไปคล้า

๒. แปลตามพหุชนะว่า ดุจการยังปีกทั้งสองให้รับลมแล้วยังปีกให้หนึ่งแล้วแลไปแห่งนก  
ใหญ่ที่ไปในอากาศฉะนั้น

๓. แปลตามพหุชนะว่า ดุจความไปแห่งนกนั้นที่ยังปีกให้กระดิกเพื่อรับลม ฉะนั้น

๔. นำมาหมายความว่า ไม่ใช่ว่าวิตกเกิดขึ้นแล้วไปหยุดนิ่งเสีย เหมือนนกวกปีกแล้วหยุด  
วก ราร่วงไปเฉย ๆ เพราะถ้าวิตกหยุดเสีย จิตก็เข้าไม่ถึงอารมณฺ วิตกกับวิจารณ์ถึงแม้  
มีลักษณะต่างกัน แต่ควรทำงานต่อเนื่องกัน ทำจิตให้ดำเนินประณีตไปโดยลำดับ ดัง  
ปรากฏในปฐมฉานและทุติยฉาน ( ปัญจนัย ) คือปฐมฉานมีทั้งวิตกและวิจารณ์ ถึง  
ทุติยฉาน วิตกสงบไป วิจารณ์ยังทำงานต่อไป

แห่งบุคคลผู้จับภาชนะสาริดที่สนิมจับไว้มันด้วยมือข้างหนึ่ง แล้วใช้  
เครื่องมือคือแปรงขนสัตว์จุ่มน้ำมันผสมฝุ่นขัด ( ภาชนะนั้น ) ด้วยมือ  
ข้างหนึ่ง ฉะนั้น

นัยเดียวกัน วิตกเป็นคัมภีร์ที่ดับ ( จินรูป ) วิจารเป็นคัมภีร์ที่  
คอยแต่งตรงนั้นตรงนี้ แห่งช่างหล่อผู้หมุน ( แป้น ) ล้อทำภาชนะ  
โดยใช้ไม้ตบ

นัยนั้นเหมือนกัน วิตกเป็นสภาพปักลงไป ดูกเหล็กแหลมที่  
เสียบตรงกลาง ( ภาชนะ ) ตรึงไว้ วิจารเป็นสภาพตามตบแต่ง ดูก  
เหล็กแหลมอันหมุน ( ทำรอย ) อยู่ด้านนอก ( ภาชนะ ) แห่งช่างผู้ทำ  
รอยวงกลม ( ในภาชนะ ) ฉะนั้น

ฉานนี้ได้ชื่อว่า สวิตกภูมิ สวิจารี เพราะเป็นไปกับวิตกนี้  
และวิจารนี้ ดังกล่าวมา ดูกฉันไม่เป็นไปกับดอกและผลฉะนั้น แต่  
ในวิภังค์ท่านทำเป็นปุจฉาฐานเทศนาโดยนัยว่า " บุคคลเป็นผู้เข้าถึง  
เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิตกนี้ และด้วยวิจารนี้ " ดังนี้เป็นอาทิ ถึงกระนั้น  
อรรถาธิบายแม้ในวิภังคปาฐะนั้น บัณฑิตพึงเห็น ( ว่า ) เป็น  
อย่างเดียวกันนี้เอง

[แก้อรรถบท วิเวกขั]

บัณฑิตพึงทราบอรรถในบทว่า วิเวกขั ( ดัง ) นี้ ความสัจจะ  
วิเวก หมายความว่า ปราศไปจากนิรวณ อีกนัยหนึ่งธรรมใดสัจแล้ว  
เหตุนี้ ธรรมนั้นจึงชื่อว่า วิเวก คือธรรมอันสัจจากนิรวณ หมาย  
ถึงกองธรรมอันสัมปยุตด้วยฉาน ปีติสุขชื่อว่า วิเวกชะ เพราะเกิด

แต่บริเวณนั้น หรือเกิดในบริเวณนั้น

[แก้บรรณบท ปิติสุข]

พึงทราบอรรถในบทว่า **ปิติสุข** ( ดังต่อไป ) นี้ ธรรมชาติใดทำให้ห่อหุ้ม เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า ปิตี ปิตินั้นมีความปรีย่ปรรมเป็นลักษณะ มีอันยังกายและจิตใจให้ห่อหุ้มเป็นรส หรือว่ามีอันซาบซ่านเป็นรส มีความฟูขึ้นเป็นเครื่องปรากฏ ก็ปิตินั้นมี ๕ อย่างคือ

|               |                       |
|---------------|-----------------------|
| ขุททกปิตี     | ปิตีเล็กน้อย          |
| ขณิกปิตี      | ปิตีชั่วขณะ ( แปลบๆ ) |
| โอกกนตีกาปิตี | ปิตีเป็นพักๆ ( ชู่ๆ ) |
| อุพเพกกาปิตี  | ปิตีโลดโผน            |
| พรรณาปิตี     | ปิตีซาบซ่าน           |

ในปิตี ๕ อย่างนั้น ขุททกปิตีอาจทำเพียงอาการขบขันในร่างกายเท่านั้น ขณิกปิตีย่อมเป็นชั่วขณะๆ เช่นกับฟ้าแลบ โอกกนตีกาปิตีลงสู่กายแล้วหายไป จุกคลื่นซัดฝั่งสมุทรแล้วก็แตกไป ฉะนั้น อุพเพกกาปิตี เป็นปิตีอย่างแรงถึงขนาดทำกายให้ลอยขึ้น แล้วให้โลดไปในอากาศได้

จริงอย่างนั้น พระมหาตีสสระอยู่ ณ ปุณณวัถลิกวิหาร ในเวลาเย็นวันเพ็ญไปสู่ลานพระเจดีย์ ( ยังไม่ทันถึง ) เห็นแสงพระจันทร์แล้วหันหน้าต่อพระมหาเจดีย์ ร่ำพึมพำว่า " ในเวลานี้ละหนอ บริษัท ๔ ไหว้พระมหาเจดีย์กัน " ยังอุพเพกกาปิตีอันมีพระพุทธร ( คุณ ) เป็น

อารมณ์ให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ที่ตนเห็นมาแล้วโดยปกติ ก็  
ลอยขึ้นในอากาศ ไปหยุดยืน ณ ลานพระมหาเจดีย์ที่เดียว รวากับ  
ลูกคลื่นแห่งอณวม ที่บุคคลปลางที่พื้นปูนแล้วกระดอนขึ้นในอากาศ  
ฉะนั้น

แม้กุลธิดาผู้หนึ่งในบ้านวัดตกลคามอันเป็นที่อาศัย ( โจร  
บิณฑบาต ) แห่ง ( ภิกษุ ) วัดศิริกัณทวิหาร ก็โลดไปในอากาศได้ด้วย  
อุพเพกขาปีติอันมีพระพุทธ ( คุณ ) เป็นอารมณ์อย่างแรง เช่นเดียวกัน

ได้ยินว่า มารดาบิดาของกุลธิดาผู้นั้น เมื่อจะไปวัดเพื่อ  
ฟังธรรมในเวลาเย็น ตั้งว่า " แน่แม่ เจ้าเป็นภาระหนักไม่อาจไปใน  
เวลาค่ำมืด เราจักฟังธรรมให้ส่วนบุญแก่เจ้า " ดังนี้แล้วจึงได้ไป  
กุลธิดานั้นแม้ใครจะไป แต่ไม่อาจขึ้นคำของท่านได้ ก็ยังอยู่เรือน  
( ออกไป ) ยืนที่ชานเรือน มองไปดูลานพระเจดีย์ลอยฟ้า<sup>๒</sup> บนเขา  
ศิริกัณทกะด้วยแสงจันทร์ ได้เห็นการบูชาพระเจดีย์ด้วยประทีป  
ได้เห็นบริษัท ๔ ทำเจดีย์บูชาด้วยเครื่องบูชาไม้ดอกไม้และของหอม  
เป็นต้นแล้วทำประทักษิณกันอยู่ และได้ยินเสียงคนสาธยายของหมู่  
ภิกษุด้วย ครั้นนั้น เมื่อนางรำพึงไปว่า " พวกเขาช่างมีบุญจริงหนอ  
ที่ได้ไปวัดแล้วได้เดินไปมาที่ลานพระเจดีย์เช่นนั้น และได้ฟังธรรมภา  
อันไพเราะเช่นนั้น " พนางมองดูพระเจดีย์อัน ( ขาวโพลน ) เช่นกับ

๑. อกาล จะแปลโดยพยัญชนะว่า ในคราวมิใช่กาล หรือว่า ในกาลอันไม่สมควร  
ก็คงได้ความหมายพิเศษในประโยคนี้ว่า "เวลาค่ำมืด" นั่นเอง

๒. อากาสเจติยคุณ มหาภูิกาท่านว่า เจดีย์ที่สร้างไว้บนยอดเขา เรียกว่า อากาสเจติย์  
จะหมายความว่ามองเห็นเด่นอยู่ในที่สูง ดังว่าลอยอยู่ในอากาศ กระมัง?

กองไข่มุกอยู่นั่นเอง อุพเพกคาปิตีก็เกิดขึ้น นางโศดลัวไปในอากาศ  
ลงที่ลานพระเจดีย์ลอยฟ้าก่อนกว่ามารดาบิดาเสียอีก ไหว้พระเจดีย์  
แล้วยืนฟังธรรมอยู่ พอมารดาบิดามาถึงจึงทักนางว่า " แม่เอ๋ย เข้ามา  
ทางไหนกัน "นางบอกว่า " ดิฉันมาทางอากาศ มิได้มาตามทาง  
( เดิน ) " แล้วถูกซักว่า " แม่คุณ อันมาทางอากาศ พวกท่านพระ  
จินาสพจึงจะไปมาได้ เข้ามาได้อย่างไรกัน " จึงบอกว่า " เมื่อดิฉัน  
ขึ้นแลดูพระเจดีย์ด้วยแสงจันทร์อยู่ พลวปีติมีพระพุทธร ( คุณ ) เป็น  
อารมณ์เกิดขึ้น ครั้นแล้วดิฉันก็มิได้รู้ความที่ตนยืน มิได้รู้ความที่ตน  
นั่งเลย ( รู้ ) แต่ว่าโศดลไปในอากาศตามนิมิตที่ ( จิต ) ถือเอาตนเอง  
แล้วมาขึ้นอยู่ที่ลานพระเจดีย์นี้ "

อุพเพกคาปิตี เป็นปีติ ( อย่างแรง ) ถึงขนาดทำกายให้โศดลไป  
ในอากาศได้ ดังตัวอย่างที่กล่าวมานี้

ส่วนว่าเมื่อพรณาปิตีเกิดขึ้น สรีระย่อมเิบอาบไปทั่วร่าง คุณ  
กระเพาะบาทที่พองเต็ม ( ด้วยน้ำเบา ) และคุณเหงื่อที่ห้วงน้ำใหญ่หลาก  
เข้าไป ( เต็ม )

ก็แลปีติ ๕ อย่างนี้นั้น เมื่อตั้งครรรภ์ไปจนแก่ได้ที่\* ย่อม

\* คพฺภิ คณฺหนฺติ เคยแปลว่า "เมื่อถือนาฬิก" เข้าใจว่าผิด ต้องแปลว่า "เมื่อถือนาฬิก  
ครรรภ์" คือ "ตั้งครรรภ์ หรือตั้งท้อง" จึงจะได้ความ เป็นสำนวนหมายความว่า ธรรม  
นั้น ๆ ดำเนินไปถึงขั้น "ได้ที่" แล้ว จะผลัดผลเป็นแน่ คุณเมื่อมารดา "ตั้งครรรภ์"  
แล้ว ก็เป็นหวังว่าจะได้ผลคือได้บุตรแน่ สำนวนนี้ท่านใช้สำนวนซ้ำกล้ำ ก็มี เช่น  
ในอรรถกถาปิฎกในคัมภีร์คฤตตะ หน้า ๓๐๕ ว่า... อชฺเชว เม ฌณฺญานิ ชายนฺตุ  
เสว คพฺภินิโย โหนฺตุ อุตฺตรเสว ปจนฺตุติ... คฤหบดีชาวนาไม่มีอำนาจจะบันดาลว่า  
ข้าวของเราจะงอกวันนี้ ตั้งท้องพรงนี้ สุกมะรืนนี้... คพฺภินิ กับ คพฺภิ คณฺหนฺติ  
ก็ความเดียวกัน

ยังปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิให้เกิดบริบูรณ์  
ปัสสัทธิเมื่อตั้งครรภไปจนแก่ได้ที ย่อมยังสุขทั้ง ๒ อย่าง คือ กายิกสุข  
และเจตสิกสุขให้เกิดบริบูรณ์ สุขเมื่อตั้งครรภไปจนแก่ได้ที ย่อม  
ยังสมาธิ ๑ อย่าง คือขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปนาสมาธิให้เกิด  
บริบูรณ์แล้ว

ในปิติ ๕ อย่างนั้น พรณาปิติใด ที่เจริญขึ้นเป็นมูลแห่งอัปนา-  
สมาธิ จนถึงประกอบเข้ากับสมาธิได้ พรณาปิตินี้เป็นปิติที่ท่าน  
ประสงค์เอาในอรรถนี้

ส่วนบทนอกนี้ ( คือสุข ) มีอรรถดังนี้ ความสำราญชื่อว่า สุข  
อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติใดก่ดเสียด ( หรือ ) ขุดเสียด ( คือ ) กำจัดเสียดด้วยดี  
ซึ่งอาหารในกายและใจ เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าสุข ( ธรรมชาติ  
อันกำจัดอาหารเสียดด้วยดี ) สุขนั้นมีความอร่อยเป็นลักษณะ มีอันพอกพูน  
ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับสุขเป็นรส ( เป็นกิจ ) มีอันช่วยขำสนับสนุน  
( สัมปยุตธรรม ) เป็นเครื่องปรากฏ\*

แม้ว่า เมื่อความแยกกันไม่ได้ในที่ไหนๆ แห่งปิติและสุขนั้น  
มีอยู่ก็จริง ( แต่ ) บัณฑิตพึงทราบ ( ความต่างกัน ) ว่า ความยินดี  
เพราะได้อิฏฐารมณ์เป็นปิติ ความเสวยรสแห่งอิฏฐารมณ์ที่ได้แล้ว  
เป็นสุข ปิตินี้มีอยู่ในที่ใด สุขย่อมมีในที่นั้น ( แต่ว่า ) สุขมีอยู่ในที่ใด  
ไม่แน่ว่าปิตินี้จะมีในที่นั้น ปิตินั้นสงเคราะห์ในสังขารขันธ สุข

\* มหาภูติกายขยายความว่า สุข นั้น ไม่สละผลออกเหมือนทุกข์ ไม่เฉยอยู่เหมือน  
อทุกขมสุข แต่เข้าช่วยเหลือสนับสนุน ( สัมปยุตธรรม )

สงเคราะห์ในเวทนาขันธ ปิติเปรียบเหมือนความดีใจในเพราะได้เห็น  
หรือได้ยินข่าวหมู่ม้าหรือน้ำ สุขเปรียบเหมือนความสำราญในเพราะ  
ได้เข้าร่วมงานหมู่ม้า หรือได้บริโภคน้ำ แห่งบุคคลผู้อ่อนเปลี้ยอยู่ใน  
ทะเลทราย นี่กล่าวตามปิติและสุขมีปรากฏอยู่ในสมัยนั้นๆ จริงๆ

ปิตินี้ด้วย สุขนี้ด้วย มีประการดังกล่าวมา มีอยู่แก่मानนั้น  
หรือว่ามีอยู่ในमानนั้น เหตุนี้ ฌานนี้ท่านจึงกล่าวว่า ( ปิติสุข )  
มีปิติและสุข อีกนัยหนึ่ง ปิตินี้ด้วย สุขด้วย ชื่อว่า ( ปิติสุข ) ปิติและสุข  
จุบจบทวันทวะทั้งหลาย มีบท ธรรมวินยะ ( ธรรมและวินย ) เป็นต้น  
ปิติและสุขอันเกิดแต่วิเวกมีอยู่แก่मानนั้น หรือมีอยู่ในमानนั้น  
เหตุนี้ ฌานนี้ท่านจึงกล่าวว่า ( วิเวกขมฺปิติสุข ) มีปิติและสุขอันเกิด  
แต่วิเวก ดังนี้ก็ได้ แท้จริง ฌานเป็นสิ่งที่เกิดแต่วิเวก ฉันทใดก็ดี  
แม้ปิติและสุขในमानนั้นก็เป็สิ่งที่เกิดแต่วิเวกเหมือนกันฉันทนั้น และ  
ปิติสุขที่เกิดแต่วิเวกนั้นมีอยู่แก่मानนั้นด้วย เพราะเหตุนี้ กล่าวว่  
'วิเวกขมฺปิติสุข' โดยเป็นบทเดียวกันนั้นแหละจึงจะชอบ\* ส่วน  
ในวิงศ์กล่าวไว้โดยนัยว่า " สุขนี้ไปพร้อมกับปิตินี้ " ดังนี้เป็นต้น

\* อรรถวิเคราะห์แห่งปาฐะ วิเวกขมฺปิติสุข นี้ มหาภูิกาท่านอธิบายให้เข้าใจดีขึ้น  
ว่าดังนี้ ในอรรถวิเคราะห์แรกเรียงแยกกันเป็น วิเวกขํ ปิติสุขํ บทวิเวกขํ เป็นวิเสสณะ  
ของฌาน เช่นเดียวกับบททั้ง ๓ (คือ สวิตถกํ สวิจาร์ ปิติสุขํ) ส่วนอรรถวิเคราะห์  
หลังเป็นบทสมาสนิปปันนรูปเป็น วิเวกขมฺปิติสุขํ วิเวกขํ เป็นวิเสสณะของปิติสุข  
เข้าสมาสโดยไม่ลบวิภัติ ในอรรถนี้ ถ้าลบวิภัติก็จะสำเร็จรูปเป็น วิเวกขบฺปิติสุขํ แปล  
อย่างเดียวกัน วิเวกขมฺปิติสุข

วิสุทธิมรรคว่าภายหลัง (วิเวกขมฺปิติสุข) นี้แหละถูก ไทยเราก้ใช้ตามนัยนี้  
ทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ



แต่เนื้อความแม้ในวิภังคปาฐะนั้น ก็พึงเห็นอย่างเดียวกันนี้

คำว่า 'ปฐมมณานิ' นี้จักมีแจ้งข้างหน้า บทว่า อุปสมปชฺช  
แปลว่าเข้าถึงแล้ว มีอธิบายว่าบรรลุแล้ว หรือแปลว่า ให้เข้าถึง  
พร้อมแล้ว มีอธิบายว่าให้สำเร็จแล้ว แต่ในวิภังค์แก้ไข

ว่า "บทว่า อุปสมปชฺช คือความได้เข้า ความถึงเข้า ความถูกเข้า  
ความทำให้แจ้ง ความลุล่วง ซึ่งฉนาคที่ ๑" ดังนี้ บัณฑิตพึงเห็น  
ว่าเนื้อความแม้แห่งวิภังคปาฐะนั้นก็อย่างเดียวกันนี้ บทว่า วิหริติ  
คือ พระโยคาวจรเป็นผู้ได้ฉนาคมีประการดังกล่าวฉนาคนี้แล้ว ยังความ  
เคลื่อนไหวความเป็นไป ความรักษาไว้ ความสืบไป ความดำเนินไป  
ความไปมาได้ ความอยู่ไปได้ แห่งร่างกายให้สำเร็จด้วยอิริยาบถ  
วิหาร (ความผลัดเปลี่ยนอิริยาบถอยู่) อันสมควรแก่ฉนาคนั้น สมคำ  
ที่กล่าวไว้ในวิภังค์ว่า "บทว่า วิหริติ ความว่าย่อมเคลื่อนไหว เป็นไป  
รักษา สืบไป ดำเนินไป ไปมาได้ อยู่ไปได้ เพราะเหตุนี้จึงกล่าวว่า  
วิหริติ" ดังนี้

ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ปฐมมณานิฉนาค ๕ ดังนี้ ความ  
ที่ปฐมมณานิฉนาค ๕ ในคัมภีร์ บัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจแห่งการละ  
นิวัตร ๕ เหล่านี้ คือ กามฉนาค พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ  
วิจิกิจฉา เพราะเมื่อนิวัตรเหล่านี้ยังมีได้ละแล้ว ฉนาคจะเกิดขึ้นหา  
ได้ไม่ เหตุฉนาค นิวัตรเหล่านี้ จึงเรียกว่า 'องค์ที่ต้องละ' แห่งปฐม-  
มณานิ ฉนาค ๕ แม้ว่าธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลอื่นๆ ก็ละได้ในขณะแห่ง

ฉานด้วย ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้นก็นิรณ ๕ นี้เท่านั้น เป็นตัวทำอันตราย  
แก่ฉานอย่างวิเสส (คือยิ่งกว่าเขา<sup>๒</sup>) แท้จริง จิตที่ถูกกามฉันทะประโลม  
ไปในอารมณ์ต่างๆ แล้วยอมไม่ตั้งมั่นในเอกัตตารมณ์<sup>๓</sup> นัยหนึ่ง จิตนั้น  
ถูกกามฉันทะครอบงำแล้วยอมไม่ดำเนินไปสู่ทางที่จะละกามธาตุ อนึ่ง  
จิตนั้นถูกพยาบาทกระทบกระทั่งอยู่ในอารมณ์ ย่อมเป็นไปอย่างสะกด  
ถูกถิ่นมิทธะครอบงำแล้วยอมเป็นจิตไม่ควรแก่การงาน มีอุทัจจ-  
กุกกุจะเป็นเบื้องหน้าแล้วยอมเป็นจิตสงบไม่ลง คิดพล่านไป ถูก  
วิจิกิจฉาขัดขวางแล้วยอมไม่ขึ้นสู่ทางอันจะยังการบรรลุฉานให้สำเร็จ  
นิรณ ๕ นี้เท่านั้นท่านเรียกว่า " องค์ที่จะต้องละ " เพราะเป็นตัวทำ  
อันตรายแก่ฉานอย่างมาก ดังกล่าวมานี้

ก็เพราะว่า วิตกยอมปักจิตลงไป ในอารมณ์ วิจารณ์ตามผูกพันไว้  
ปีติอันเกิดแต่ประโยชน์สมบัติทำความอิมเอบ และสุขทำความเพื่องฟู  
แก่ใจอันมี ( ภาวนา ) ประโยชน์ที่วิตกวิจารณ์นั้นทำให้สำเร็จแล้ว โดย  
ไม่พุ่งชานออกไป ครั้นแล้ว เอกัคคตาอันความปักจิต ความตามผูกพัน  
ความอิมเอบ และความเพื่องฟูเหล่านั้นอุดหนุนแล้วยอมตั้งไว้

๑. มหาภูติกว่า หมายเอาในขณะเข้าฉาน เพราะแม้ผู้ได้ฉาน แต่ในเวลา  
มิได้เข้าฉาน อกุศลจิตมีโลกจิตเป็นต้นก็เกิดขึ้นได้

๒. ที่แปลความหมายแห่ง วิเสส ว่ายิ่งกว่าเขานี้ อาศัยนัยที่ท่านจัดคุณศัพท์เป็น ๓ ชั้น  
คือ ปกติ วิเสส อติวิเสส

๓. เอกัตตารมณ์ คือ อารมณ์อันมีสภาพเป็นหนึ่งด้วยอำนาจแห่งกสิณ มีปฏิวิ-  
กสิณเป็นต้น หรือว่าอารมณ์อันนำมาซึ่งความเป็นหนึ่ง กล่าวคือเอกัคคตา

ซึ่งจิตนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมที่เหลือ โดยเสมอโดยชอบ\* ใน  
เอกัตถารมณ์ เพราะเหตุนี้ ความที่ปฐมฌานประกอบองค์ ๕  
บังเกิดขึ้นโดยเป็นความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๕ นี้ คือ วิตก วิจารณ์  
ปีติ สุข จิตเตกัคคตา ด้วยเมื่อองค์ ๕ นี้เกิดขึ้นแล้ว ฌานจึงได้ชื่อว่า  
เกิดขึ้นแล้ว ด้วยเหตุนี้ องค์ ๕ นั้นท่านจึงเรียกว่า " องค์ประกอบ "  
แห่งปฐมฌานนั้น เพราะฉะนั้นไม่ควรถือว่ายังมีฌานอื่นที่ประกอบ  
ด้วยองค์ ๕ นั้นอยู่อีก เหมือนเสนา ท่านกล่าวว่าประกอบด้วยองค์ ๔  
ดนตรี กล่าวว่าประกอบด้วยองค์ ๕ มรรค กล่าวว่าประกอบด้วยองค์ ๘  
ก็ด้วยบังคับแห่งองค์ท่านนั้นโดยแท้ ฉะนั้น แม้ปฐมฌานนี้ก็พึงทราบว่  
ท่านกล่าวว่ามีองค์ ๕ หรือว่าประกอบด้วยองค์ ๕ ก็ตาม ก็ด้วยบังคับ  
แห่งองค์ท่านนั้นเหมือนกัน ฉะนั้น องค์ ๕ นี้ย่อมมีแม้ในขณะแห่ง  
อุปจารโดยแท้ แต่ว่าในอุปจาร องค์ ๕ นั้นมีกำลังยิ่งกว่าปกติ ( กามา-  
วจร ) จิต ส่วนในฌานนี้ องค์เหล่านั้นได้ลักษณะรูปาวจร ย่อม  
มีกำลังยิ่งกว่าอุปจาร ( จิต ) เสียอีก แท้จริง ในองค์เหล่านั้น วิตก  
ปักจิตลงไปในการมณด้วยอาการอันชัดเจนยิ่งเกิดขึ้น วิจารณ์ก็ตามพื้น  
อารมณ์อย่างเต็มที่เกิดขึ้น ปีติและสุขก็แผ่ไปทั่วสรรพางค์กายเกิดขึ้น  
เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า " องค์ ( อวิยะ ) สักกน้อย  
หนึ่งแห่งสรรพางค์กายของเธอผู้ได้ปฐมฌานนั้น อันปีติและสุขที่เกิดแต่  
วิเวกไม่สัมผัสแล้วหาไม่มี" ดังนี้ แม้จิตเตกัคคตาก็สัมผัสในอารมณ์

\* มหาภูิกว่า โดยเสมอ คือ โดยความเสมอกันแห่งอินทรีย์ ชอบโดยไม่มีความหย่อน และ  
ความฟุ้ง เพราะไกลจากปฏิบัติภพธรรม

ทั้งหลายเกิดขึ้น ดูฝ่าหีบขึ้นบน สัมผัส ที่ฝ่าหีบขึ้นล่าง  
ฉะนั้น นี่เป็นความพิเศษ กว่ากามาวจรจิตนอกนี้แห่ง  
องค์ ๕ นั้น

ในองค์ ๕ นั้น เอกัคคตาพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงชี้ไว้  
ในปาฐะว่า สวิตกกัม สวิจาริ ... นี่ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นเอกัคคตา  
ก็นับเป็นองค์ได้แท้ เพราะตรัสไว้ในวิภังค์ว่า " คำว่าฉาน คือ วิตก  
วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา " ดังนี้แท้จริง อุเทศ พระผู้มีพระภาคเจ้า  
ทรงทำด้วยอธิบายใด อธิบายนั้นเป็นอันพระองค์ได้ทรงประกาศแล้ว  
ในวิภังค์นั้นแล

ส่วนวินิจฉัยใน ๒ บทว่า " ปฐมฉานมีความงาม ๓ ประการ  
ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ นั้น ดังนี้ ความที่ปฐมฉานมีความงาม ๓  
ประการ บัณฑิตพึงทราบโดยจัดเป็นเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด และ  
ความที่ฉานนั้นถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ก็พึงทราบโดยเป็นลักษณะ  
แห่งเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด เหล่านั้นแล พระบาลีในเรื่องนี้มีดังนี้  
ปฏิบัติวิสุทธิ ( ความหมดจดแห่งปฏิบัติ ) เป็นเบื้องต้นแห่ง  
ปฐมฉาน อุปะกุขานุพฺรหฺมา ( ความเพิ่มพูนแห่งอุเบกขา ) เป็นท่าม  
กลางแห่งปฐมฉาน สมุปฺปหฺสณา ( ความร่าเริง ) เป็นที่สุดแห่งปฐมฉาน\*  
( ในชื่อว่า ) ปฏิบัติวิสุทธิ เป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฉาน ( นั้นถาม  
ว่า ) ลักษณะแห่งเบื้องต้นมีเท่าไร ( ตอบว่า ) ลักษณะแห่งเบื้องต้น  
มี ๓ คือ จิตหมดจดจากอันตรายแห่งปฐมฉานนั้น (๑) เพราะความ

\* มหาภูติกถาอธิบายว่า ภาวานันยอันเป็นบุพภาค ไปจนสุดโคตรภู เรียกว่าปฏิบัติ

ที่หมดจดแล้ว จิตย่อมดำเนินไปสู่สมณนิมิตอันเป็นสายกลาง (๑)  
เพราะความที่ดำเนินไปแล้ว จิตย่อมตั้งไปในสมณะนั้น (๑) ข้อที่จิต  
หมดจดจากอันตรายก็ดี ข้อที่เพราะหมดจดแล้วจิตย่อมดำเนินไปสู่  
สมณนิมิตอันเป็นสายกลางก็ดี ข้อที่เพราะดำเนินไปแล้ว จิตย่อมตั้งไป  
ในสมณะนั้นก็ดี นั้นเป็นปฏิปทาวิสุทธิเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน  
นี้เป็นลักษณะ ๑ แห่งเบื้องต้น เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวว่า ปฐมฌาน  
เป็นคุณมีความงามในเบื้องต้นด้วย ถึงพร้อมด้วยลักษณะ (๑) ด้วย  
( ในข้อว่า ) ความเพิ่มพูนแห่งอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐม-  
ฌาน ( นั้นถามว่า ) ลักษณะแห่งท่ามกลางมีเท่าไร ( ตอบว่า ) ลักษณะ  
แห่งท่ามกลางมี ๑ คือ พระโยคาวจรย่อมเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่  
หมดจดแล้ว (๑) ย่อมเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่ดำเนินสู่สมณะแล้ว (๑)  
ย่อมเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งความตั้งมั่น โดยความเป็นหนึ่ง ( แห่งจิต ) (๑)  
ข้อที่พระโยคาวจรเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่หมดจดแล้วก็ดี ข้อที่เพ่งดู  
อยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่ดำเนินสู่สมณะแล้วก็ดี ข้อที่เพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งความ  
ตั้งมั่น โดยความเป็นหนึ่ง ( แห่งจิต ) ก็ดี นั้นเป็นความพอกพูนแห่ง  
อุเบกขา เป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน นี้เป็นลักษณะ ๑ แห่ง

เพราะเป็นทางดำเนินแห่งฌาน ปฏิปทานั้นหมดจดจากอันตรายแห่งฌาน เรียกปฏิปทา-  
วิสุทธิๆ นี้มีในอุปปาทขณะแห่งฌาน ท่านจึงกล่าวว่าเป็นเบื้องต้น ตตรมชฺชตฺตฺเพกฺขา  
ที่เนื่องในฌาน เพิ่มพูนขึ้นโดยความสำเร็จกิจ เพราะไม่มีกิจอันใดอีก เรียกว่าอุเพกฺขานุ-  
พฺรุหฺนา ฯ นี้มีในจิตติขณะแห่งฌาน ท่านจึงกล่าวว่าเป็นท่ามกลาง ความพ่องแผ้วเนื่อง  
ด้วยความสำเร็จกิจแห่งฌานอันทำกิจให้สำเร็จ เรียกว่า สมฺปหิสนา ฯ นี้มีในโอสานขณะ  
แห่งฌาน ท่านจึงกล่าวว่าเป็นที่สุด

ท่ามกลาง เพราะเหตุนี้จึงกล่าวว่าปฐมฌานเป็นคุณมีความงามใน

ท่ามกลางด้วย ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๓ ด้วย

( ในข้อว่า ) ความร่าเริง เป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน ( นั้นถามว่า )

ลักษณะแห่งที่สุดมีเท่าไร ( ตอบว่า ) ลักษณะแห่งที่สุดมี ๔ คือ

ความร่าเริง ( ย่อมมี ) ด้วยหมายถึงว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในฌานจิตนั้น

มีความเป็นไปไม่ล่วงกันเลย (๑) ความร่าเริง ( ย่อมมี ) ด้วยหมาย

ถึงว่า อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกัน (๑) ความร่าเริง ( ย่อมมี )

ด้วยหมายถึงการยังความเพียรอันควรแก่ภาวนานั้นให้เป็นไป (๑) ความ

ร่าเริง ( ย่อมมี ) ด้วยหมายถึงว่าฌานจิตนั้นเป็นอาสวณะ ( คล่อง ) (๑)

( ๔ ข้อนี้จัดว่า ) เป็นความร่าเริง เป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน นี่เป็น

ลักษณะ ๔ แห่งที่สุดเพราะเหตุนี้จึงกล่าวว่าปฐมฌานเป็นคุณมี

ความงามในที่สุดด้วย ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๔ ด้วย " ดังนี้

#### [อรรถาธิบายแห่งบาลีติวิธกัลยาณตา]

อาจารย์พวงหนึ่งพรรณนาไว้ว่า "ในธรรม ๓ ประการนั้น

อุปจารพร้อมทั้งสัมภาระ ( องค์ประกอบ ) ชื่อว่าปฏิบัติวิสุทธิ อธิปนา

ชื่อว่า อุปะกขานุพฺรุหฺนา ปจฺจเวกฺขณา ( ปัญญาอันพิจารณาความ

สำเร็จกิจ ? ) ชื่อว่า สมุปฺหึสนา" ดังนี้ แต่เพราะว่าในพระบาลี

กล่าวไว้ว่า "จิตอันถึงความเป็นหนึ่งแล้ว ย่อมเป็นจิตแล่นไปสู่

ปฏิบัติวิสุทธิด้วย เป็นจิตอันอุเบกขาพอกพูนด้วย เป็นจิตอันญาณให้

ร่าเริงด้วย" ดังนี้ เพราะฉะนั้นปฏิบัติวิสุทธิ บัณฑิตพึงทราบโดย

ว่าเป็น (บริกรรม) มาภายในอัปนา นั่นเอง **อุปฺปะกฺขณฺนุพฺพุทฺทา**  
ก็พึงทราบโดยว่าเป็นกิจแห่ง **ตฺตมฺมชฺฌตฺตูปฺปะกฺขา** และ **สมฺปหํสฺนา**  
ก็พึงทราบโดยว่าเป็นความสำเร็จกิจแห่งญาณอันทำให้ผ่องแผ้ว โดยยัง  
ภาวะ คือ ความไม่เป็นไปล่วงเลยกันแห่งธรรมทั้งหลายเป็นอาทิให้  
สำเร็จ\* ถ้ามว่าคำที่กล่าวนี้มีอรรถาธิบายอย่างไร ? แก้วว่า ก็อัปนา  
เกิดขึ้นในวาระใด ในวาระนั้นจิตย่อมหมดจดจากหมุกิเลสกล่าวคือ  
นิर्वณอันเป็นอันตรายแห่งฌานนั้น เพราะหมดจดแล้ว จิตก็เป็น  
ธรรมชาติปราศจากเครื่องกั้น ดำเนินไปสู่สมณนิมิตอันเป็นสายกลาง  
อัปนาสมาธิอันเป็นไปสม่าเสมอตนเอง ชื่อว่าสมณนิมิตอันเป็นสาย  
กลาง<sup>๒</sup> ก็แลอันเป็นอนันตรปัจจัยแห่งอัปนาจิตนั้น<sup>๓</sup> เมื่อ  
เข้าถึงความเป็นจิตมั่น โดยปริณามนัย ( นัยแห่งความแปร ) ชั่วสันตติ  
เดียว ชื่อว่าดำเนินสู่สมณนิมิตอันเป็นสายกลาง เพราะดำเนินไป  
อย่างนั้น จิตชื่อว่าคืบไปในสมณะนั้น โดยเข้าถึงความเป็นจิตตั้งมั่น  
ปฏิบัติวิสุทธิอันยังอาการ ( มีความหมดจดจากอันตรายเป็นต้น ) ที่มี

๑. อาจารย์พวกหนึ่งทีกล่าวว่าปฏิบัติวิสุทธิ ได้แก่อุปปจารนั้น มหาฐีกาว่าหมายเอาภิกษุ  
วัดอภัยคีรี มหาฐีกาสันนับสนุนวิสุทธิมรรคว่า คำของภิกษุวัดอภัยคีรีนั้นไม่ชอบ เพราะ  
เท่ากับแสดงคุณของฌานด้วยอฌานธรรม ผิดจากพระบาลี ซึ่งกล่าวไว้ว่าเป็นเรื่องภายใน  
อัปนาทั้งนั้น

๒. มหาฐีกาว่า ที่ชื่อว่ามัชฌิมะ (สายกลาง) ก็เพราะไม่ข้องแวะส่วนสุดทั้งสอง  
กล่าวคือ ความย่อหย่อนและความฟุ้งซ่าน

๓. มหาฐีกาว่า ปุริมจิตแห่งอัปนาจิต ก็คือ โคตรภูจิต

อยู่ในโคตรภูจินั้นให้สำเร็จ บัณฑิตพึงทราบ ( เป็นบริกรรม )  
มาในอุปาทะณะแห่งปฐมฌานนั่นเอง โดยนัยดังกล่าวมานี้ เป็น  
ข้อแรก

อนึ่ง เมื่อจิตนั้นหมดจดแล้วอย่างนั้น พระโยคาวจรไม่ ( ต้อง )  
ทำความขวนขวายในการชำระ เพราะไม่มีอะไรจะต้องชำระอีก ชื่อว่า  
เพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่หมดจดแล้ว เมื่อจิตดำเนินสู่สมณะโดยเข้าถึง  
ความเป็นสมณะแล้วพระโยคาวจรไม่ ( ต้อง ) ทำความขวนขวายใน  
การสมาทานอีก ชื่อว่าเพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งจิตที่ดำเนินสู่สมณะแล้ว และ  
เมื่อจิตนั้นละความระคนด้วยสังกิเลสแล้ว ตั้งมั่นอยู่โดยความเป็นหนึ่ง  
เพราะความที่เป็นจิตดำเนินสู่สมณะแล้วนั่นเอง พระโยคาวจรไม่ ( ต้อง )  
ทำความขวนขวายในอันตั้ง ( จิต ) ไว้มั่นโดยความเป็นหนึ่งอีก ชื่อว่า  
เพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งความตั้งมั่นโดยความเป็นหนึ่ง ( แห่งจิต ) **อุปฺเพกฺขา-**  
**นุพฺพหฺนา** บัณฑิตพึงทราบโดยว่าเป็นกิจแห่ง **ตฺตรมฺมชฺฌตฺตฺเพกฺขา** โดย  
นัยดังกล่าวมานี้

อนึ่ง บุคณัทธิธรรม ( ธรรมคู่ คู่จตุโลกที่เขาจับเทียมแอกเข้าด้วยกัน )  
กล่าวคือ สมาธิกับปัญญา ที่เกิดในฌานจิตนั้น อันอุเบกขาพอกพูน  
แล้วอย่างนี้เหล่านั้นใด เป็นธรรมไม่ล่วงเลยกันและกัน ( คือ เสมอกัน )  
เป็นไปแล้วก็ดี อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นอาทิ เหล่าใดเป็นคุณมีรส  
อันเดียว โดยรสคือวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากกิเลสต่างๆเป็นไปแล้ว  
ก็ดี พระโยคาวจรนั้นยังความเพียรใดอันควรแก่ภาวนานั้น คือควรแก่ภาวนา  
คือ ความไม่เป็นไปล่วงเลยแห่งธรรมเหล่านั้น และความเป็นคุณ



มีรสอันเดียว (แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย) ให้เป็นไปก็ดีอาเสวนา (ความ  
คล่อง) แห่งฉานจิตนั้นใดเป็นไปแล้วในขณะนั้นก็ดี\* อาการทั้งปวง  
นั้นชื่อว่าสำเร็จ เพราะเป็นอาการที่พระโยคาวจรเห็นโทษและอานิสงส์  
นั้นๆ ในเพราะความเศร้าหมอง และความผ่องแผ้ว ด้วยญาณแล้ว  
ยังจิตให้ร่าเริงคือให้หมดจด ให้ผ่องแผ้วได้โดยอาการนั้นๆ เพราะ  
เหตุใด เพราะเหตุที่นั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า สมบุพพสนา บัณฑิตพึงทราบ  
โดยว่าเป็นความสำเร็จกิจแห่งญาณอันทำให้ผ่องแผ้ว โดยยังภาวะคือ  
"ความไม่เป็นไปล่วงเลยกันแห่งธรรมทั้งหลายเป็นอาทิให้สำเร็จ" ดังนี้

เพราะเหตุที่ในภาวนาจิตนั้น ญาณย่อมปรากฏด้วยอำนาจแห่ง  
อุเบกขา ดังพระบาลีว่า พระโยคาวจรย่อมเพ่งดูอยู่เฉยๆ ด้วยสติซึ่งจิต  
ที่ยกขึ้น (ด้วยวิริยสัมโพชฌงค์) อย่างนั้นแล้ว ปัญฺญินทรีย์  
ย่อมเป็นคุณมีประมาณยิ่งด้วยอำนาจแห่งอุเบกขาและด้วยอำนาจแห่ง  
ปัญญา จิตย่อมพ้นจากกิเลสอันมีสภาพต่างๆ ด้วยอำนาจแห่งอุเบกขา  
ปัญฺญินทรีย์ย่อมเป็นคุณมีประมาณยิ่งด้วยอำนาจแห่งความพ้น และ  
ด้วยอำนาจแห่งปัญญา เพราะพ้น (จากกิเลสต่างๆ) แล้ว ธรรม  
ทั้งหลายเหล่านั้น (มีศรัทธาเป็นต้น) ย่อมเป็นธรรมมีรสเป็นอันเดียว

\* มหาภูติกถาอธิบายว่า คำว่า "ในขณะนั้น" หมายความว่าในภังคขณะ เพราะเมื่ออุปปาทขณะ  
ล่วงไปแล้ว ตั้งแต่ฐิตินะไป อาเสวนาจึงเป็นไป อาเสวนาก็คืออาการที่เป็นไปแห่ง  
ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นส่วนอาเสวนาปัจจุ

ในมหาภูติภาค ๑ หน้า ๑๒๐ แก้วศัพท อาเสวนา iva...สมาธิสุส อาเสวนาย  
ปคุณพลวภาวย สิวตุนติ... (คืออย่างนี้ย่อมเป็นไปเพื่ออาเสวนา คือเพื่อความมี  
กำลังด้วยความคล่องแห่งสมาธิ)

เพราะอรรถคือความมีรสเป็นอันเดียว ( แห่งธรรมเหล่านั้น ) ภาวนา  
จึงมี " ดังนี้ เพราะเหตุนี้ สมุห์สนา อันเป็นกิจแห่งญาณ ท่าน  
จึงกล่าวว่า เป็นที่สุด ( แห่งปฐมฌาน )

บัดนี้พึงทราบวินิจฉัยในปาฐะว่า " ปฐม ฌาน อริคต โหติ  
ปฐวีกสิณ " ( ปฐมฌานปฐวีกสิณเป็นอันพระโยคาวจรได้บรรลุแล้ว )  
นี้ ( ต่อไป )

[ปฐมฌาน]

ฌานนี้ชื่อว่าปฐม เพราะมีลำดับแห่งจำนวน บ้างว่า ชื่อว่าปฐม  
เพราะเกิดขึ้นเป็นที่แรก คุณอันนี้ได้ชื่อว่าฌาน เพราะเข้าไปเพ่ง  
อารมณ์ หรือว่าเพราะเพ่งเสวยซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก ส่วนวงจิน  
ท่านเรียกว่า ปฐวีกสิณ เพราะหมายถึงดินทั่วไป แม้มีมติที่พระโยคาวจร  
อาศัยวงดินนั้นได้ขึ้นก็เรียกปฐวีกสิณ ถึงฌานที่ได้ในเพราะนิมิตก  
เรียกว่าปฐวีกสิณ ในอรรถว่าแห่งปฐวีกสิณ ๓ อย่างนั้น ในอรรถ  
นี้บัณฑิตพึงทราบว่ ฌานชื่อว่าปฐวีกสิณ ปาฐะว่า " ปฐม ฌาน  
อริคต โหติ ปฐวีกสิณ " นั้นท่านกล่าวหมายเอาอรรถนี้

ก็แลครั้นได้บรรลุฌานอย่างนี้แล้ว พระโยคินพึงกำหนดจับ  
อาการทั้งหลายในฌานนั้นให้ได้ เยี่ยงนักยิงชนทรายและพ่อกัวร์  
ฉะนั้น อันนายขมังธนูผู้ชาญฉลาด ทำงานในการยิงชนทรายอยู่ ยิง  
ถูกชนทรายในวาระใด พึงกำหนดจับอาการแห่งเท้าที่เหยียบยัน แห่ง

\* สกตภูฐาน คือมิได้เจาะจงเอาเอกเทศแห่งดินเป็นอารมณ์

คันธนู แห่งสายธนู และแห่งลูกธนู ในวาระนั้นว่า เราขึ้นด้วยอาการ  
 อย่างนี้ จับคันธนูอย่างนี้ จับสายธนูอย่างนี้ จับลูกธนูอย่างนี้ จึงยิง  
 ลูกขนทราย ดังนี้แต่นั้นไปเขาทำอาการเหล่านั้นให้ถูกทำอย่างนั้นอยู่  
 จะพึงยิงขนทรายไม่พลาดได้ ฉันทใด แม้พระโยคีก็ฉันทนั้นแล ต้อง  
 กำหนดจับอาการทั้งหลายมีโกชนสัปปายะเป็นอาทิเหล่านี้ว่า "เรา  
 บริโภคโภชนะชื่อนี้แล้วคบบุคคลรูปนี้ อยู่ในเสนาสนะเช่นนี้ ได้  
 บรรลุฌานนี้โดยอิริยาบถทำนี้ในกาลนี้ " ดังนี้ ด้วยเมื่อกำหนดจับได้  
 อย่างนั้น ครั้นฌาน ( อ่อนๆ ) นั้นเสื่อมไปเสียก็ดี เธอก็จักอาจเพื่อ  
 จะทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมแล้วยังฌานนั้นให้เกิดขึ้นได้อีก เมื่อ  
 จะทำฌานนั้นอันยังไม่คล่องแคล่วให้คล่องแคล่วก็ดี เธอก็อาจจักทำให้  
 ถึงอัปปนาได้บ่อยๆ อนึ่ง เปรียบเหมือนพ่อครัวผู้ฉลาด ประนเปรอ  
 นายจ้างอยู่ นายจ้างบริโภคอาหารใดๆ ด้วยความพอใจ สังเกต  
 อาหารนั้นๆ ไว้แล้ว แต่มันไปก็น้อมนำอาหารอย่างนั้นแลเข้าไปให้  
 นายจ้างนั้น ย่อมได้รางวัล ฉันทใด แม้พระโยคีนี้ก็ฉันทนั้น จับอาการ  
 ทั้งหลายมีการบริโภคโภชนะเป็นต้นในขณะที่ได้บรรลุ ( ฌาน ) แล้ว  
 ทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมก็ย่อมเป็นผู้ได้อัปปนาบ่อยๆ

เพราะเหตุนี้ อาการทั้งหลาย ( ดังกล่าวมา ) พระโยคินั้น ต้อง  
 กำหนดจับให้ได้จนนักยิงขนทราย และคู่พ่อครัวฉะนั้น จจริงอยู่  
 แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสความข้อนั้นไว้ว่า " ดูกรภิกษุทั้งหลาย  
 พ่อครัวผู้ฉลาดเชี่ยวชาญพึงเป็นผู้ปรนนิบัติพระราชาบ้าง ราชมหา-  
 อำมาตย์บ้าง ด้วยแกงอันปรุงรสต่างๆ คือรสก่อนข้างเปรี้ยวบ้าง รส

ค่อนข้างขมบ้าง รสค่อนข้างเผ็ดบ้าง รสค่อนข้างหวานบ้าง รสกร่อย  
บ้าง รสชืดบ้าง รสเค็มบ้าง รสจืดบ้าง    ภิภุทั้งหลาย พ่อครัว  
ผู้ฉลาดเชี่ยวชาญนั้นแล ย่อมเรียนอาการ แห่งนายจ้างของตน  
ว่า " วันนี้แกนี้ชอบใจนายจ้างของเรา หรือว่า นายจ้างของเราขึ้น  
(มือ) จำเพาะเพื่อแกนี้ หรือว่านายจ้างของเราดักแกนี้มาก หรือว่า  
นายจ้างของเราชมแกนี้ หรือว่าวันนี้แกนี้รสเปรี้ยวชอบใจนายจ้าง  
ของเรา หรือว่านายจ้างของเราขึ้น (มือ) จำเพาะเพื่อแกนี้รสเปรี้ยว  
หรือว่านายจ้างของเราดักแกนี้รสค่อนข้างเปรี้ยวมาก หรือว่านายจ้าง  
ของเราชมแกนี้รสค่อนข้างเปรี้ยว ฯลฯ หรือว่านายจ้างของเราชมแก  
รสจืด " \* ภิภุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ฉลาดเชี่ยวชาญนั้นแล ย่อมเป็น  
ผู้ได้เครื่องนุ่งห่ม ได้บำเหน็จและได้รับค่ายกย่อง นั้นเพราะเหตุไร  
เพราะพ่อครัวผู้ฉลาดเชี่ยวชาญนั้น เรียนนิมิต (อาการ) แห่งนายจ้าง  
ของตนไว้ได้ดังกล่าวนั้น ฉะนั้นใดก็ดี ภิภุทั้งหลาย ภิภุผู้บัณฑิต  
เฉลียวฉลาดลงรูปในธรรมวินัยนี้ตามดูกายในกายอยู่ ตามดูเวทนา  
ในเวทนาทั้งหลายอยู่ ตามดูจิตในจิตอยู่ ตามดูธรรมในธรรมทั้งหลาย  
อยู่ พึงเป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและ  
โทมนัสในโลกเสียได้ เมื่อเธอตามดูกายในกาย ตามดูเวทนาในเวทนา  
ทั้งหลาย ตามดูจิตในจิต ตามดูธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ จิตย่อมเป็น  
สมาธิ อุปกิเลสทั้งหลายเธอละได้ เธอก็เรียนอาการนั้นไว้ ภิภุ

\* ต่อนี้จะกล่าวความว่า ตั้งแต่นั้นพ่อครัวก็น้อมนำแต่แกที่นายจ้างชอบเข้าไปตั้ง  
ให้ ดังนี้แล้วจึงถึงตอนได้รางวัลต่อไป

ทั้งหลาย ภิกษุผู้บัณฑิตเจตยวณลาดนั้นแล ย่อมเป็นผู้ได้ทิวฐธรรม-  
สุขวิหาร (ฌาน) ทั้งหลาย ได้สติสัมปชัญญะ นั้นเพราะเหตุไร  
ภิกษุทั้งหลาย เพราะภิกษุผู้บัณฑิตเจตยวณลาดนั้นเรียนนิมิตแห่งจิต  
ของตนไว้ได้ดังกล่าวนั้น" ดังนี้

ก็แล เมื่อพระโยคินั้นใช้วิธีจับอาการ (แห่งจิตของตนเป็นร่อง  
รอย) ทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมได้อีก ก็ชั่วแต่อุปนา สำเร็จ  
ความตั้งอยู่นานหาไม่มี อันความตั้งอยู่นานจะมีได้ก็เพราะธรรม  
ทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแห่งสมาธิถูกชำระไปอย่างดีแล้ว แท้จริงภิกษุใด  
มิได้ข่มกามฉันท์เสียอย่างดีด้วยปัจจเวกขณวิธีมีพิจารณาโทษของกาม  
เป็นต้น มิได้บรรเทาถีนมิถะเสียอย่างดีด้วยอำนาจแห่งมนสิการ-  
ปัสสัทธิ" มิได้บรรเทาถีนมิถะเสียอย่างดีด้วยอำนาจแห่งกาย-  
วิธีมีมนสิการถึงอารมณ์ธาตุ (ธาตุริเริ่ม) เป็นต้น มิได้ทำอุทธัจ-  
กุกกุจะให้ดอนขึ้นเสียอย่างดีด้วยอำนาจแห่งมนสิการวิธีมีมนสิการถึง  
สมณนิมิตเป็นต้น มิได้ชำระธรรมที่เป็นข้าศึกแห่งสมาธิอื่นๆ อีก  
เสียด้วยดีแล้วเข้าฌาน ภิกษุนั้นจะออก (จากฌาน) เร็วโดยแท้  
ดังแมลงภู่ที่เข้าสู่ (ปล่อง) ที่อาศัยอันมิได้ทำให้หมดจด ย่อมออกมา

๑ นี่ก็เหมือนกัน น่าจะมีเปยฆาละใดตกหล่นอยู่บ้าง ถ้าเราไม่ได้อ่านคำพรรณนา  
เรื่องนี้มาก่อน มาอ่านพระบาลีนี้ที่เดียว ก็แทบจะเข้าใจไม่ถึง ว่าท่านหมายความว่า  
๒ ในที่นี้ท่านกล่าว กายทูลฐุลละ ในที่แห่งพยาบาท (หรือปฏิมะ) ชอบกลอยู่ มหา-  
ภูิกว่า กายทูลฐุลละ (ซึ่งแปลในที่นี้ว่า กายส่วนที่หยาบนั้น) คือความกระวนกระวายแห่ง  
กาย หรือความที่กายกระสับกระส่าย พยาบาทนิर्वรณเป็นเหตุแห่งความกระสับกระส่าย  
ทั้งทางกายละทางจิต เพราะฉะนั้น กล่าวกายทูลฐุลละแล้วก็ไม่ต้องกล่าวพยาบาท  
(เพราะถ้าข่มพยาบาทไม่ได้ กายปัสสัทธิตีไม่ได้ ?)

เร็ว และดังพระราชผู้เสด็จเข้าสู่อุทยานอันไม่สะอาด ย่อมเสด็จออก  
โดยเร็ว ฉะนั้นส่วนภิกษุใดยังธรรมทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแห่งสมาธิ  
ให้หมดจดด้วยดีแล้วเข้ามาน ภิกษุนั้นจะอยู่ภายในสมาบัติได้ตลอด  
ทั้งวัน ดังแมลงงูเข้าสู่ ( ปล่อง ) ที่อาศัยอันทำให้หมดจด ( อยู่ภายใน  
ปล่องที่อาศัยได้นาน ) และดังพระราชผู้เสด็จเข้าสู่อุทยานที่สะอาดดี  
( เสด็จอยู่ในอุทยานนั้นนาน ) ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ พระโบราณจารย์  
ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"พระโยคาวจรพึงถ่ายถอนเสียซึ่งฉันทะในกาม

ทั้งหลาย ซึ่งปฏิมะ ซึ่งอุทธัจจะ ( ถูกอุทธัจจะ )

และ ( ถีนะ ) มัทธะ ครบ ๕ ทั้งวิจิกิจฉา

( เข้ามาน ) มีใจอันทำความบันเทิงในวิเวก

ยินดีอยู่ในฌานนั้น ดุจพระราชผู้เสด็จไปสู่

อุทยานอันสะอาดทั่วถึงแล้ว ทรงยินดีอยู่ใน

อุทยานนั้น ฉะนั้น"

เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรผู้ปรารถนาความตั้งอยู่นาน ( แห่งฌาน )

พึงยังธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลายให้หมดจดแล้วจึงเข้ามานเถิด

อนึ่ง เพื่อความไพบูลย์แห่งจิตตภาวนา พระโยคาวจรพึงขยาย

( ส่วน ) ปฏิภาคนิมิตตามที่ได้ไว้แล้ว ภูมิแห่งการขยายปฏิภาคนิมิต

นั้นมี ๒ คือ ( ชั้น ) อุปจารก็ได้ ( ชั้น ) อปปนาก็ได้ แท้จริง แม้ถึง

( ชั้น ) อุปจารแล้วจะขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ควร แต่แม้ถึง ( ชั้น )

อัปปรมาแล้ว ก็จำต้องขยายในฐานะ ( จด ) หนึ่งเป็นแน่แท้ เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า " พึงขยาย ( ส่วน ) ปฏิภาคนิมิตตามที่ได้ไว้แล้ว "

( ต่อไป ) นี่เป็นนัยในการขยายปฏิภาคนิมิตนั้น พระโยคินั้นไม่พึงขยายนิมิตนั้นโดยทำนองขยายบาตร ( ดิน ) ทำนองขยายขมม ทำนองขยายข้าว ทำนองขยายตัวแห่งเถาวัลย์และทำนองขยายผ้า พึงนึกกำหนด ( ขยาย ) ขนาดแห่งนิมิตที่ได้ไว้ไว้อย่างไรนั้นว่า ( จงขยาย ) ประมาณ ๑ องคุลี ๒ องคุลี ๓ องคุลี ๔ องคุลี ... โดยลำดับ แล้วจึงขยายเท่าที่กำหนดไว้ หากมิได้กำหนด ( ดังกล่าว ) ไม่ควรขยาย เปรียบเหมือนชวานา กำหนดที่ๆ จะพึงไถด้วย ( รอย ) ไถแล้วจึงไถไปภายในที่กำหนดไว้ ฉะนั้น อนึ่งเหมือนภิกษุทั้งหลายจะผูกสีมา กำหนดนิมิตทั้งหลายก่อนแล้วจึงผูกภายหลัง ฉะนั้น แต่นั้นเมื่อจะขยาย ( ต่อไป ) ก็พึงกำหนดโดยขนาดคืบ ๑ ศอก ๑ เท้าบริเวณด้านหน้า ( แห่งวิหาร ) เท้าแดนวิหาร และแล้ว เท้าแดนหมู่บ้าน แดนนิคม แดนชนบท แดนราชอาณาจักร และแดนสมุทร หรือโดยขนาดเท้าจักรวาล หรือแม้ยิ่งกว่านั้น ก็ขยายไปได้ เปรียบเหมือนลูกหงส์ ตั้งแต่กาลที่ ( ขน ) ปีกงอกไป ( มันหัด ) โผไปทีละน้อยๆ กล้าแข็งเข้า ก็ ( บิน ) ไปสู่ที่ไกลพระจันทร์พระอาทิตย์ได้โดยลำดับ ฉะนั้น ฤกษ์ก็ฉนั้นเหมือนกัน เมื่อกำหนด ( ขนาด ) แล้วขยายนิมิตไปโดยนัยที่กล่าวแล้ว ก็ย่อมขยายไปจนเท่าขนาดจักรวาล หรือยิ่งกว่านั้นได้

๑. มหาภูติกะแก้วว่า ขวนหิสโปตกา ลูกหงส์พันธ์ที่บินเร็ว

ที่นั่นมิตนั้นยอมเป็น ( ปรากฏ ) แก่เธอ ดูหนัง โคตัวผู้ที่ถูกสับด้วยขอ  
ตั้ง ๑๐๐ ( แผล ) ในเพราะที่สูงๆ ต่ำๆ เป็นแม่น้ำเป็นหล่มเลน เป็น  
ภูเขาขรุขระแห่งแผ่นดินในที่ๆ ขยายไปๆ

ก็แลพระอาทิตย์กัมมิกะ ( โยคาวจร ) ผู้ได้ปฐมฉานในเพราะนิมิต  
นั้นแล้ว พึงเป็นผู้เข้า ( ฉาน ) ให้มาก ไม่พึงปัจจเวกขณ์มาก เพราะ  
เมื่อเธอปัจจเวกขณ์มากไป องค์ฉานทั้งหลายจะปรากฏเป็นหยาบ  
และมีกำลังเพล่า\* ที่นี้ เพราะปรากฏเสียอย่างนั้นแล้ว องค์ฉาน  
เหล่านั้นก็จะไม่สำเร็จเป็นปัจจยแห่งความชวนชวายนเบื้องสูงของเธอ  
( ต่อไป ) เธอชวนชวายนไปในฉานอันไม่คล่องแคล่ว ( ในการเข้า ก็  
กลับ ) จะเสื่อมจากปฐมฉาน และไม่อาจบรรลุทุติยฉานได้เสียด้วย  
เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า " ดูกรภิกษุทั้งหลาย  
เปรียบเหมือนแม่โคที่หากินบนภูเขา ( แต่มัน ) เป็นสัตว์โง่เขลา ไม่รู้  
จักเขต ( ที่จะไปได้ไม่ได้ ) ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาอันขรุขระ  
มันมีความราพึงไปว่า โฉนมันจะได้ไปทางทิศที่ไม่เคยไปบ้าง จะ  
ได้กินหญ้าที่ไม่เคยกินบ้าง จะได้ดื่มน้ำดื่มที่ไม่เคยดื่มบ้าง ดังนี้แล้ว  
มัน ( จะออกเดินไป ) ยังมีได้ตั้งทำหน้าที่ให้มันยกเท้าหลังขึ้น มัน  
( ก็จะพลาด ) ไม่ได้ไปทางทิศที่ไม่เคยไปด้วย ไม่ได้กินหญ้าที่ไม่เคย  
กินด้วย ไม่ได้ดื่มน้ำดื่มที่ไม่เคยดื่มด้วย ทั้งไม่ได้กลับไปสู่ที่ๆ มันยืน  
ราพึงว่าโฉนมันจะได้ไปทางทิศที่ไม่เคยไป ฯลฯ โดยสวัสดิด้วย นั้น

\* มหาภูิกว่า หยาบเพราะปัจจเวกขณ์เสียจนขาด กำลังเพล่าเพราะไม่เชี่ยวชาญ  
( ในการเข้า )



เพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะแม่โคนั้นเป็นสัตว์หากินบน  
ภูเขา แต่โง่เขลาไม่รู้จักเขต ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาอันขรุขระ  
ฉันทก็ดี ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุลงรูปในธรรมวินัยนี้ก็ฉันทนั้น  
เหมือนกัน เป็นคนโง่เขลาไม่รู้จักเขต (แห่งภavana ) ไม่ฉลาดที่จะ  
สงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่ เธอไม่สอเสพ  
ไม่เจริญ ไม่ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น และไม่ตั้งนิมิตนั้นไว้ให้มันดี  
แล้ว จะมีความคิดรำพึงว่า โฉนหนอเราจะพึงเข้าถึงทุติยฌาน ฯลฯ  
เพราะวิตกวิจารณ์สงบไปอยู่ ดังนี้ เธอก็ไม่อาจเข้าถึงทุติยฌาน ฯลฯ  
เพราะวิตกวิจารณ์สงบไปอยู่ได้ ( ครั้นเข้าทุติยฌานไม่ได้ ) เธอจะ ( หวน )  
รำพึงว่า โฉนหนอเราจะพึงสงัดจากกามทั้งหลายแล้ว ฯลฯ เข้า  
ถึงปฐมฌาน อยู่ ดังนี้ เธอก็หาอาจที่จะสงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ  
เข้าถึงปฐมฌาน ... อยู่ได้ไม่ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เราเรียกว่าพลาด  
ทั้งสองข้าง เสื่อมทั้งสองทาง เปรียบเหมือนแม่โคตัวนั้นที่หากินบน  
ภูเขา แต่โง่เขลาไม่รู้จักเขต ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาอันขรุขระ  
ฉะนั้น\* ดังนี้ เพราะฉะนั้นพระโยคาวจรนั้นพึงเป็นผู้บำเพ็ญวิสี ( ความ  
ชำนาญ ) โดยอาการ ๕ ในปฐมฌานนั้นแลก่อน

[วิสี ๕]

ในอาการเหล่านั้น นี้ วิสี ๕ คือ

อวัชชนวิสี

ชำนาญในการนึกหน่วง

\* นวังกุตตระ ๒๓/๔๓๓

|               |                             |
|---------------|-----------------------------|
| สมาปัชชนวสี   | ชำนาญในการเข้า              |
| อธิฐานวสี     | ชำนาญในการดำรงอยู่          |
| วุฒฐานวสี     | ชำนาญในการออก               |
| ปัจจบเวกขณวสี | ชำนาญในการพิจารณา ( ทบทวน ) |

พระโยคาวจรนิกนห้วงเอาปฐมฌานได้ในสถานที่ๆ ต้องการ ใน  
กาลที่ต้องการ ในระยะ ( ชวนวาระ ) ที่ต้องการ ความซัดซ้าแห่งการ  
นิกนห้วงหาไม่มี เพราะฉะนั้น อาการเช่นนั้นจึงชื่อ อาวัชชนวสี  
( ชำนาญในการนิกนห้วง ) พระโยคาวจรเข้าปฐมฌานได้ในสถานที่  
ต้องการ ฯลฯ ความซัดซ้าแห่งการเข้าหาไม่มี เพราะฉะนั้น อาการ  
เช่นนั้นจึงชื่อว่าสมาปัชชนวสี ( ชำนาญในการเข้า ) แม้วสีที่เหลือ ก็  
พึงขยายความโดยนัยเดียวกันนี้

( ต่อไป ) นี่เป็นคำชี้แจงในวสี ๕ นั้น เมื่อใดพระโยคาวจรอาจ  
ส่งจิตไปในองค์ฌาน ๕ มิให้มีระหว่าง ( วิสภาคารมณฺ์เกิดขึ้น ) ได้  
อย่างนี้คือ เมื่อเธอออกจากปฐมฌานแล้วนิกนห้วงเอาวิตกเป็นวาระ  
แรก ชวนะอันมีวิตกเป็นอารมณ์นั้นแลเล่นไป ๔ หรือ ๕ วาระใน  
ลำดับแห่งอาวัชชนะที่ตัดภวังค์เกิดขึ้น แต่นั้นภวังค์ ( เกิด ) ๒ วาระ  
ต่อนั้นอาวัชชนะอันมีวิจารณ์เป็นอารมณ์ ( ตัดภวังค์เกิดขึ้น ) อีก ( แล้ว )  
ชวนะ ( ก็เล่นไป ) โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล เมื่อนั้นอาวัชชน-  
วสีก็เป็นอันสำเร็จแก่เธอ ก็แล วสีนี้ที่ถึงความเป็นยอด ได้มีในยมก  
ปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า หรือของท่านผู้อื่น ( มีพระธรรม  
เสนาบดีเป็นอาทิ ) ในกาล ( แสดงปาฏิหาริย์ทันทีทันใด ) เช่นนั้น

ขึ้นชื่อว่าอวิชชนวสีรวดเร็วยิ่งกว่านี้หาไม่มี\* ส่วนความเป็นผู้สามารถ  
ในการเข้า ( ฌาน ) ได้เร็วคือการเข้าเมื่อครั้งทรงมานั้นโทปนันท-  
นาราช แห่งท่านพระมหาโมคคัลลานะ ชื่อว่าสมาปัชชนวสี ความ  
เป็นผู้สามารถที่จะยัง ( ฌาน ) ไว้ได้ขณะหนึ่ง ชั่วลัดนิ้วมือทีเดียวก็นั่ง  
ชั่วลัดนิ้วมือ ( อย่างมาก ) ถึง ๑๐ ทีก็นั่ง ชื่อว่า อธิฐานวสี ความ  
เป็นผู้สามารถที่จะออก ( จากฌาน ) ได้เร็วเช่นเดียวกันนั้นชื่อว่า วุฏ-  
ฐานวสี

เพื่อที่จะแสดง ( ตัวอย่าง ) อธิฐานวสีและวุฏฐานวสีทั้ง ๒ อย่าง  
นั้น เล่าเรื่องพระพุทธบริษัทเถระ ( มาสารถ ) ก็ควร

มีเรื่องเล่าว่า ท่านองค์นั้น แต่อุปสมบทได้ ๘ พรรษา  
( วันนั้น ) นั่งอยู่ในท่ามกลางภิกษุผู้มีฤทธิ์ประมาณ ๓๐,๐๐๐ รูป ผู้มา  
อุปฐากใช้พระมหาโรหมกุตเถระที่เถรัมพัตถละ ( วิหาร ) เห็นพญา  
ครุฑพาโถมลงมาแต่อากาศหมายจักจับพญานาค ( จำแลง ) ผู้เป็น  
อุปฐาก ซึ่งกำลังประเคนข้าวยาตแด่พระเถระอยู่ ก็นิรมิตภูเขาขึ้นแล้ว  
ใช้แขนโอบเอาพญานาคเข้าไปใน ( ช่อง ) เขานั้นเสียทันใด พญา  
ครุฑปะทะภูเขาเข้าก็หนีไป พระมหาเถระจึงกล่าวขึ้นว่า " อาวุโส  
ทั้งหลาย ถ้าพุทธบริษัทจักไม่มีอยู่แล้วไซ้ พวกเราทุกคนก็จักเป็นผู้  
ถูกตำหนิ " ดังนี้

ส่วนปัจเจกชนวสี เป็นอันกล่าวแล้วด้วยอวิชชนวสีนั่นเอง

\* มหาภูิกว่า อวิชชนวสี ของท่านผู้นั้นถึงแม้จะรวดเร็ว แต่ก็ชั่วกาลอันสั้น ไม่  
เหมือนของพระศาสดาซึ่งในคราวมกปาฏิหาริย์ ซึ่งทรงทำได้ต่อกันไปนาน เป็น  
อสาธารณปาฏิหาริย์ ไม่มีผู้ใดทำได้

เพราะว่าขณะทั้งหลาย อันเป็นลำดับแต่อาวัชชนะในอาวัชชนวนั้น  
ก็คือขณะในปัจจุบันขณะนั้นแล

[ทุติยฉาน]

ก็แลพระโยคาวจรผู้บำเพ็ญวิปัสสนา ๕ นี้ ออกจากปฐมฉาน  
อันคล่องแคล่วแล้ว เห็นโทษในปฐมฉานนั้นว่า สมาบัตินี้มีข้าศึก  
คือนิวรณ์อยู่ใกล้ และว่าสมาบัตินี้ยังมีองค์ทรมากำลัง เพราะความ  
ที่วิตกวิจารณ์ยังเป็นธรรมหยาบ ดังนี้แล้ว พึงทำในใจถึงทุติยฉานโดย  
ว่าเป็นธรรมละเอียด ปลดปล่อยวางความพอใจในปฐมฉาน ทำโยคะ  
( ความเพียร ) เพื่อบรรลุทุติยฉาน ( ต่อไป )

ครั้นเมื่อพระโยคาวจรนั้นออกจากปฐมฉานแล้ว มีสติสัม-  
ปชัญญะปัจจุเวกขณะองค์ฉานทั้งหลายอยู่ วิตกวิจารณ์ปรากฏโดยความ  
เป็นองค์หยาบ ปิณี สุข และเอกัคคตาปรากฏโดยความเป็นองค์  
ละเอียดในกาลใด ในกาลนั้นเมื่อเธอทำในใจแล้วๆ เถาๆ ซึ่งนิมิต  
นั้นนั้นแล โดยปริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี ดังนี้ เพื่อละองค์หยาบ และ  
เพื่อไต่ต่องค์ละเอียดอยู่ ขณะที่ปรากฏว่าทุติยฉานจักเกิดขึ้น มโน-  
ทวารวัชชนะย่อมตัดภวังค์ทำปฐวีภิกคิณนั่นเองเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ต่อ  
นั้นขณะ ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเล่นไปในอารมณ์นั้นแล ซึ่งดวงหนึ่ง  
ในที่สุด เป็นรูปาวจรจิตมีทุติยฉานดวงที่เหลือเป็นกามาวจรจิต  
มีประการดังกล่าวแล้ว ( ในตอนปฐมฉาน มีปริกรรมจิตเป็นต้น ) แล

ก็ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั้นชื่อว่าเข้าถึง  
ฉานที่ ๒ อันผ่องใสภายใน มีความที่ใจเป็นหนึ่ง ไม่มีวิตกไม่มี

วิจารณ์ไม่มีวิตก เพราะวิตกวิจารณ์ระงับไป มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ ด้วยประการฉะนี้ ทุติยฌานปฐมวิกสินอันละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓ งาม ๓ ประการ พร้อมไปด้วยลักษณะ ๑๐ ก็เป็นอันพระโยคาวจรนั้นได้บรรลุแล้ว

[ แก้อรรถแห่งทุติยฌานปาฐะ ]

( แก้วิตกวิจารณ์ วูปสมา )

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า วิตกวิจารณ์ วูปสมา นั้น ความว่า เพราะระงับไป ก็เพราะล่วงเลยไป แห่งองค์ ๒ นี้ คือ วิตก ๑ วิจารณ์ ๑ มีอธิบายว่า เพราะความที่องค์ ๒ นั้น ไม่ปรากฏในขณะแห่งทุติยฌาน แม้ว่าธรรมในปฐมฌานทั้งสิ้นย่อมไม่มีในทุติยฌาน แท้จริงธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นอาทิ ในปฐมฌานเป็นอย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้ก็อย่างหนึ่งโดยแท้ ถึงกระนั้นก็พึงทราบว่ามีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า วิตกวิจารณ์ วูปสมา ดังนี้ไว้ในทุติยฌานปาฐะนั้น ก็เพื่อแสดงว่า เพราะองค์หยาบๆ ล่วงไป ความบรรลุฌานที่ยังกว่าปฐมฌานขึ้นไป มีทุติยฌานเป็นต้นจึงจะมีได้

[ แก้อุคฺคตํ ]

บท อุคฺคตํ ในที่นี้หมายเอาภายในตน ส่วนวิภังค์กล่าวไว้ว่า "อุคฺคตํ คือจำเพาะตน" เท่านั้นเอง ก็เพราะหมายเอาภายในตน เพราะฉะนั้น ความในบท อุคฺคตํ นี้จึงมีดังนี้ว่า เกิดแก่ตน หรือว่าเกิดในตน เกิดในสันดานแห่งตน

( แก้ว สมปสาทน์ )

บท สมปสาทน์ มีวินิจฉัยว่า ศรัทธาท่านเรียกว่า สัมปสาทนะ  
แม้ท่านก็เรียกสัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความใสผ่อง คุณผ้า  
ที่เรียกว่าผ้าเขียว ก็เพราะประกอบด้วยสีเขียว ฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง  
เพราะเหตุที่ภูมิต้นนั้นยอมยังใจให้ใสผ่อง เพราะตัวเองก็ประกอบไป  
ด้วยความผ่องใสด้วย เพราะความกำเริบ ( แห่งจิต ) ด้วย วิตกวิจารณ์  
ระงับไปด้วย เพราะเหตุนี้ประการหนึ่ง ภูมิต้นท่านเรียกว่า  
" สัมปสาทนะ " ( เครื่องยังใจให้ผ่องใส ) ก็แลในอรรถวิภังค์นี้  
ปราชญ์พึงทราบบทสัมพันธ์ดังนี้ว่า สมปสาทน์ เจตโส ( ทุณยภูมิต้น  
เครื่องยังใจให้ใสผ่อง ) ส่วนในอรรถวิภังค์ก่อน บทว่า เจตโส นั้น  
พึงประกอบเข้ากับอโกทิภาวศัพท์

( แก้ว เจตโส เอโกทิภาว )

( ต่อไป ) นี้เป็นอรรถโยชนา ( คำประกอบความ ) ในเอโกทิภาว-  
ศัพท์นั้น ธรรมใดเป็นหนึ่งผู้ค้ำชู เหตุนี้ ธรรมนั้นจึงชื่อ เอโกทิ  
หมายความว่า เป็นเลิศ เป็นใหญ่ผู้ค้ำชู เพราะไม่ถูกวิตกวิจารณ์  
ครอบงำ แท้จริง คนผู้เป็นใหญ่ก็เรียกว่าผู้เป็นหนึ่งในโลก หรือ  
จะกล่าวว่า " คนผู้ไ้จากวิตกวิจารณ์แล้ว ก็เป็นหนึ่ง คือไม่มีสหาย "  
ดังนี้บ้างก็ได้ อีกนัยหนึ่ง ธรรมใดยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้อุทัย  
เหตุนี้ ธรรมนั้นจึงชื่อว่า อุทิ หมายความว่า ยังสัมปยุตธรรมให้ตั้ง  
ขึ้น ธรรมนั้นเป็นเอก ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ด้วย เป็นอุทิศด้วย

เหตุนี้ธรรมนั้นจึงชื่อว่า เอโกทิ คำว่า เอโกทิ นี้ เป็นชื่อแห่งสมาธิ  
ทุกขนิมิตยังเอโกทินี้ให้มี คือให้เจริญ เหตุนี้ ทุกขนิมิตนั้นจึงชื่อว่า  
เอโกทิภาวะ ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง เอโกทินี้ เพราะเหตุที่เป็น  
ธรรมสำหรับใจ มิใช่สำหรับสัตว์ มิใช่สำหรับชีวะ เพราะเหตุนี้จึง  
ตรัสคำนี้ (ประกอบเจตโสไว้ด้วย) ว่า เจตโส เอโกทิภาว ดังนี้

ถามว่า " ก็ศรัทธาและสมาธิอื่นได้ชื่อว่า เอโกทิ นี้ ถึง  
ในปฐมฌานก็มีอยู่มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไฉนจึงตรัสแต่  
ทุกขนิมิตว่าเป็นสัมปสาทนะ และเป็นเจตโสเอโกทิภาวะเล่า ? "

เฉลยว่า " บัณฑิตพึงทราบ เพราะปฐมฌานโน้นยังไม่  
ผ่องใสดี เพราะยังกำเริบอยู่ด้วยวิตกวิจารณ์ ( ท้อง ) น้ำอัน  
ป่วนอยู่ด้วยละลอกคลื่น ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ถึงแม้ศรัทธามี  
อยู่ ท่านก็ไม่เรียกสัมปสาทนะ และเพราะยังไม่ผ่องใสดีนั้นแหละ  
แม้สมาธิในปฐมฌานนี้ก็ยังไม่ชัดเจนดี เหตุนี้ ท่านจึงไม่เรียกว่า  
เอโกทิภาวะด้วย แต่ในทุกขนิมิตนี้ ศรัทธาได้ช่อง เพราะไม่มีวิตกวิจารณ์  
เป็นกังวล จึงมีกำลัง และเพราะได้พลวศรัทธาเป็นสหายนั่นเอง แม้  
สมาธิเล่าก็ชัดเจน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวแต่ทุกขนิมิตเท่านั้น  
ว่าเป็นอย่างนั้น " ส่วนในวิภังค์กล่าวไว้แต่ว่า " ศรัทธาอันใด ความ  
เชื่อ ความปลงใจ ความเลื่อมใสยิ่งอันใด อันนั้นชื่อว่า สัมปสาทนะ

๑. มหาภูทิกให้ความรู้รอบตัวไว้ว่า ขุทฺทกา อุมฺมิโย วิจิโย มหฺติโย ตฺรงฺคา คลื่น  
เล็กเรียกว่า วิจิ (ละลอก) คลื่นใหญ่ เรียกว่า ตฺรงฺคะ

๒. มหาภูทิกช่วยคิดอุปมาไว้ว่า พหฺเล วิย ชฺเล มฺจุโจ เหมือนปลกในน้ำลึก (มอง  
เห็นไม่ชัด)

ความตั้งอยู่แห่งจิตอันใด ฯลฯ สัมมาสมาธิอันใด อันนั้นชื่อ เจตโส  
เอโกทิวาละ" ดังนี้เท่านั้น ก็แลคำพรรณนาความ (แห่งปาฐะทั้ง  
สองนี้) อย่างไรก็ดี ไม่ผิด เทียบเคียงกันได้ และลงกันได้แน่ ๆ กับวิภังค-  
ปาฐะที่กล่าวมาดังนี้ นั้น ก็พึงทราบอย่างนั้นเถิด

[ แก้ว อวิตกก อวิจาร ]

ปาฐะว่า อวิตกก อวิจาร มีอธิบายว่า ความตรึกไม่มี  
ในทุติยฌานนั้น หรือว่า แก่ทุติยฌานนั้น เพราะความตรึกนั้นละไป  
แล้วด้วยภาวนา เหตุนี้ในทุติยฌานนั้นจึงชื่อ อวิตกกะ ( ไม่มีความตรึก )  
ที่ชื่อว่าอวิจาระ ( ไม่มีความตรอง ) ก็พึงทราบ โดยนัย  
เดียวกันนี้ แม้ในวิภังคก็กล่าวไว้ว่า " ทั้งวิตกและวิจาร์นี้เป็นธรรม  
สงบระงับดับไปแล้ว ตกกลับไปแล้ว เลื่อมหายไปแล้ว เหือดแห้ง  
ไปแล้ว ถูกทำให้สุดสิ้นไปแล้ว เหตุนี้ ฌานนี้จึงเรียกว่า อวิตกกะ  
อวิจาระ " ดังนี้

ในข้อนี้มีปัญหาว่า " ก็ความข้อ ( ที่ว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์  
เพราะวิตกวิจาร์นั้นละไปแล้วด้วยภาวนา ) นี้ ก็เป็นอัน ( ได้ความ )  
สำเร็จแม้ด้วยปาฐะว่า วิตกกวิจาร์อัน วูปสมมา ( เพราะวิตกวิจาร์ระงับ  
ไป ) นี้แล้วมิใช่หรือเมื่อเป็นเช่นนั้น โจนจึงตรัสคำว่า อวิตกก  
อวิจาร ( ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์ ) อีกเล่า ? "

ขอเฉลยว่า " ความข้อนี้เป็นอันสำเร็จแล้วด้วยปาฐะที่ว่าอย่าง  
นั้นแท้ แต่ทว่า คำ ( ว่า วิตกกวิจาร์อัน วูปสมมา ) นั้นได้ส่งถึงแต่  
ความ ( ที่ว่าไม่มีวิตกวิจาร์เท่า ) นั้นไม่ เราได้กล่าวแล้วมิใช่หรือว่า



" ถึงกระนั้น ( ก็พึงทราบว่า ) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า วิตก-  
 วิจารณ์ รูปสมา ดังนี้ไว้ ก็เพื่อแสดงว่า เพราะองค์หยาบๆ ล่วง  
 ไป ความบรรลุมานที่ยิ่งกว่าปฐมฌานขึ้นไปมีทุกขฌานเป็นต้น จึง  
 จะมีได้ " ดังนี้ เออ ก็คำ ( วิตกวิจารณ์ รูปสมา ) นี้เป็นคำแสดง  
 เหตุแห่งความที่ทุกขฌานเป็นสัมปสาทนะ และเป็นเอโกทิกภาวะ อย่าง  
 นี้ คือ ทุกขฌานนี้เป็นสัมปสาทนะ เพราะความระงับไปแห่งวิตกวิจารณ์  
 ทั้งหมด มิใช่ ( เพราะความระงับไป ) แห่งกิเลสอันฟุ้งขึ้นตามกาล  
 และเป็นเอโกทิกภาวะก็เพราะความระงับไปแห่งวิตกวิจารณ์ทั้งหมด มิใช่  
 เพราะละนิวรณ์ได้ดังอุปจารฌาน และ ( มิใช่ ) เพราะความปรากฏ  
 แห่งองค์ฌานดังปฐมฌานดังนี้ด้วย อย่างเดียวกัน เป็นคำแสดงเหตุแห่ง  
 ความเป็นอวิตกกถาวิจารณ์ อย่างนี้คือ ทุกขฌานนี้ชื่ออวิตกกถาวิจารณ์  
 เพราะความระงับไปแห่งวิตกวิจารณ์ทั้งหมด มิใช่เพราะความไม่มี  
 ( วิตกวิจารณ์ ) จตุตถฌานและจตุตถฌานและจุจวิญญานมีจักขุ-  
 วิญญานเป็นต้น \* ดังนี้ด้วย หาเป็นคำแสดงแต่เพียงความไม่มีแห่ง  
 วิตกวิจารณ์เท่านั้นไม่ส่วนคำ อวิตกกถาวิจารณ์ นี้เป็นคำแสดงแต่  
 ความไม่มีแห่งวิตกวิจารณ์เท่านั้น เพราะเหตุนี้ คำ อวิตกกถาวิจารณ์  
 นั้นแม้ตรัสคำหน้า ( คือ วิตกวิจารณ์ รูปสมา ) แล้ว ก็ต้องตรัส  
 อยู่นั่นแล

( แก่ สมาริข ปิติสุข )

บทว่า สมาริข ความว่า เกิดแต่สมาธิในปฐมฌาน หรือว่า แต่  
 สัมปยุตตสมาธิ ( สมาธิประกอบกัน ) ในสมาธิ ๒ อย่างนั้น แม้ปฐม-

ฌานก็เกิดแต่สัมปยุตสมาธิโดยแท้ แต่ถึงกระนั้นก็สมาธิ ( ในทุติย-  
ฌาน ) นี้เท่านั้นควรเรียกว่าสมาธิ เพราะไม่หวั่นไหว และเพราะ  
ผ่องใสอย่างยิ่ง โดยปราศจากความกำเริบแห่งวิตกวิจารณ์ เพราะ  
เหตุนี้ เพื่อสรรเสริญสมาธินี้จึงตรัสว่า สมาธิขี แต่ทุติยฌานนี้  
เท่านั้น

บทว่า ปิติสฺ สุขํ นี้มีนัยดังกล่าวมาแล้ว บทว่า ทุติยํ คือ  
ฌานนี้เป็นที่ ๒ เพราะมีลำดับแห่งจำนวน บ้างว่า ชื่อ ทุติยะ เพราะ  
พระโยคาวจรเข้าถึงฌานนี้เป็นที่ ๒

ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า " ทุติยฌานละองค์ ๒ ประกอบ  
ด้วยองค์ ๓ " ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในค่านั้น ( ต่อไป ) ความ  
ที่ฌานนี้ละองค์ ๒ พึงทราบโดยที่ละวิตกวิจารณ์ได้ ก็แลนิर्वรณทั้งหลาย  
พระโยคาวจรจะได้ในอุปจารขณะแห่งปฐมฌานเช่นใด วิตกวิจารณ์หา  
ละได้ในอุปจารขณะแห่งทุติยฌานนี้เช่นนั้นไม่ แต่ในอัปปนาขณะ  
ฌานนี้เกิดขึ้นมาเว้นจากวิตกวิจารณ์เหล่านั้นทีเดียว เหตุนี้ วิตกวิจารณ์  
เหล่านั้นจึงเรียกว่าเป็นองค์ที่พึงละแห่งทุติยฌานนั้น ส่วนความที่ฌาน  
นี้ประกอบด้วยองค์ ๓ พึงทราบโดยความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๓ นี้คือ ปิติ  
สุข เอกัคคตา เพราะเหตุนี้ คำใดที่กล่าวไว้ในวิภังค์ว่า " สัม-  
ปสาทนะ ( ความผ่องใสแห่งจิต ) ปิติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต ชื่อว่า  
ฌาน " ดังนี้ค้ำนั้นท่านกล่าวโดยปริยาย เพื่อแสดงฌานนั้นพร้อมทั้ง  
บริวาร ( เครื่องประดับ ) แต่ยกสัมปสาทนะเสีย ฌานนั้นก็มียोगค์ ๓  
เท่านั้น โดยเป็นองค์ที่เข้าลักษณะอุปนิชฌานโดยตรง ดังท่านกล่าว

( ในวิภังค์ตอนหนึ่ง ) ว่า " ถามว่า ในสมัยนั้นฆานมืองค์ ๓ เป็นไฉน ?

ตอบว่าฆานมืองค์ ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา " ดังนี้

คำที่เหลือมีนัยอันกล่าวใน (ตอบแก้) ปฐมฆานนั้นแล้ว

[ ตติยฆาน ]

ก็แลครั้นได้บรรลุตติยฆานเมื่อนั้นอย่างนี้แล้ว พระโยคาวจรพึง  
ประพฤติกให้เป็นวิโสโดยอาการ ๕ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้น ออกจากตติย-  
ฆานอันชั่วของแล้ว ( พิจารณา ) เห็นโทษในตติยฆานนั้นว่า " สมบัติ  
นี้มีข้าศึกคือวิตกวิจารณ์อยู่ใกล้ " และว่า " สมบัตินี้ชื่อว่ายังมีองค์ทรม  
เพราะ ( องค์คือ ) ปิติ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า " ความปลื้มเปรม  
แห่งใจอันไปด้วยปิติในตติยฆานนั้นอันใดเล่า เพราะความปลื้มเปรม  
อันนั้น ตติยฆานนั้น ท่านจึงกล่าวว่ายังหยาบ " ดังนี้ เป็นองค์ที่ยัง  
หยาบ พึงทำในใจถึงตติยฆานโดยว่าเป็นธรรมละเอียด ปล่อยวาง  
ความพอใจในตติยฆาน ทำโยคะ ( ความเพียร ) เพื่อบรรลุตติยฆาน  
( ต่อไป )

ครั้นเมื่อพระโยคาวจรมันออกจากตติยฆานแล้วมีสติสัมปชัญญะ  
ปัจจุเวกษณ์องค์ฆานทั้งหลายอยู่ ปิติปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ  
สุขและเอกัคคตาปรากฏโดยความเป็นองค์ละเอียดในกาลใด ในกาล  
นั้น เมื่อเธอทำในใจแล้วๆ เล่าๆ ซึ่งนิมิตนั้นนั้นแลโดยปริกรรมว่า  
ปฐวี ปฐวี ดังนี้ เพื่อละองค์หยาบและเพื่อให้้องค์ละเอียดอยู่ ขณะ  
ที่ปรากฏว่าตติยฆานจักเกิดขึ้น มโนทวารวัชระย่อมตัดภวังค์ ทำ  
ปฐวีกลีณนั้นเองให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ต่อนั้นชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวง

ย่อมเล่นไปในอารมณ์นั้นแล ซึ่งดวงหนึ่งในที่สุดเป็นรูปาวจรจิตมี  
ตติยฌาน ดวงที่เหลือเป็นกามาวจรจิตโดยนัยที่กล่าวแล้ว (ในตอน  
แก้ปฐมฌาน) นั้นแล

ก็ด้วยภวานุกรมเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั้น เพราะปีติคลาย  
ไปด้วย เธอเป็นผู้วางเฉยอยู่ด้วย มีสติสัมปชัญญะด้วย เสวยสุข  
ด้วยกายด้วย ซึ่งพระอริยะทั้งหลายกล่าว (สรรเสริญ) ว่า เป็นผู้วาง  
เฉยมีสติเป็นสุขวิหารี (ผู้มีปกติอยู่เป็นสุข) ดังนี้ ชื่อว่า เข้าถึงฌาน  
ที่ ๓ อยู่ ด้วยประการดังนี้ ตติยฌานปฐวิกสิตอันละองค์ ๑ กอบ  
ด้วยองค์ ๒ งาม ๓ ประการ พร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ก็เป็นอันพระ  
โยคาวจรนั้นได้บรรลุลแล้ว

[ แก้อรรถแห่งตติยฌานปาฐะ ]

( แก่ ปิตยา จ วิราคา )

ในปาฐะทั้งหลายเหล่านั้น ปาฐะว่า ปิตยา จ วิราคา ( เพราะ  
ปีติคลายไปด้วย ) นั้น มีวินิจฉัยว่า ความหน่ายปีติก็ดี ความก้าว  
ล่วงปีติก็ดี ชื่อว่าวิราคะ ( ความคลายไป ) ก็ จ ศัพท์ในระหว่าง  
บททั้ง ๒ เป็นสัมปินทนต์ถนิบาต (คือ) จ ศัพท์นั้นผนวกเอาอุปสม  
หรือ วิตกุกิจารณ รูปสมะ เข้ามาด้วย ในอรรถสองอย่างนั้น เมื่อ  
จ ศัพท์ผนวกเอา รูปสมศัพท์เดียวเข้ามา ฟังทราบโยชนา (การ  
ประกอบความ) ดังนี้ว่า "เพราะปีติคลายไปด้วย เพราะสงบระงับ  
ยิ่งขึ้นอีกหน่อยด้วย" ก็แลวิราคศัพท์ในโยชนานี้มีอรรถว่า หน่าย  
เพราะเหตุนั้น ฟังเห็นความ (ดัง) นี้ว่า "เพราะหน่ายปีติด้วย

เพราะสงบระงับด้วย" แต่เมื่อ จ ศัพท์นั้นผนวกเอาวิตกวิจากรูปสม-  
ศัพท์เข้ามา พึงทราบโยชนาดังนี้ว่า "เพราะปีติคลายไปด้วย เพราะ  
วิตกวิจารณ์ระงับไปยิ่งขึ้นอีกหน่อยด้วย" ก็วิราศศัพท์ในโยชนนี้มีอรรถ-  
ว่า ก้าวล่วง เพราะเหตุนี้จึงเห็นความ (ดัง) นี้ว่า "เพราะ  
ก้าวล่วงปีติด้วย เพราะวิตกวิจารณ์ระงับไปด้วย"

อันที่แท้ วิตกวิจารณ์เหล่านั้นระงับไปแต่ในหุตติยฉานแล้ว แต่  
คำนั้น ( นำมา ) กล่าว ( ในวาระแห่งหุตติยฉานอีก ) เพื่อแสดงทางของ  
ฉานนี้ และเพื่อกล่าวสรรเสริญนี้ด้วย แท้จริง เมื่อกล่าวว่า  
" เพราะวิตกวิจารณ์ระงับไปด้วย " ดังนี้ ข้อที่ว่า " ความระงับแห่งวิตก  
วิจารณ์เป็นทางแห่งฉานนี้แน่แท้ " นี้ย่อมปรากฏ อนึ่ง เมื่อกล่าว  
การละ ( สังโยชน์ ) โดยนัยว่า เพราะละสังโยชน์เบื้องต้น ๕ มี  
สักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่แม้มิใช่เพ็งมาละในอริยมรรคที่ ๓ ดังนี้ ก็ย่อม  
เป็นอันกล่าวสรรเสริญ ( ตติยมรรคนั้น ) ยังอุตสาหะให้เกิดแก่พระ  
โยคาวจรทั้งหลายผู้ชวนชวายเป็นบรรลุตติยมรรคนั้น จันใด เมื่อกล่าว  
ความระงับไปแห่งวิตกวิจารณ์ทั้งหลาย ที่แม้มิใช่เพ็งมาระงับในหุตติ-  
ยฉานนี้ ก็เป็นอันกล่าวสรรเสริญ ( ตติยฉานนั้น ) จันนั้นเหมือนกัน  
เหตุนี้ข้าพเจ้าจึงกล่าวความ ( ดัง ) นี้ว่า " เพราะก้าวล่วงปีติด้วย  
เพราะวิตกวิจารณ์ระงับไปด้วย "

( แก่ อุเปกขโก จ วิหริติ )

พึงทราบวินิจฉัยในปาฐะว่า อุเปกขโก จ วิหริติ นี้ ( ต่อไป )  
ธรรมชาติอันหนึ่งชื่อว่าอุเบกขา เพราะอรรถว่าเพ่งโดยอุปปติ หมาย

ความว่าอย่างสงบ คือดูไม่ตกเป็นฝักฝ่าย ผู้ถึงตติยฌานท่านเรียกว่า อุเปกขโก เพราะประกอบด้วยอุเบกขานั้นสดใสปริมาณเร็วแรงก็แลอุเบกขามี ๑๐ อย่าง คือ จฬังคุเบกขา พรหมวิหารอุเบกขา โภฆณคุเบกขา วิริยอุเบกขา สังขารอุเบกขา เวทณอุเบกขา วิปัสสนุเบกขา ตัตรมัมมัตตอุเบกขา ฌานอุเบกขา ปริสุทฺธอุเบกขา

ในอุเบกขา ๑๐ นั้น อุเบกขาใดเป็นอาการที่ไม่ละปกติภาพอันบริสุทธิ์ในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ทั้งที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ในทวาร ๖ แห่งพระจันตาสพ อันมา ( ในบาลี ) อย่างนี้ว่า " ภิกขุ จันตาสพในพระธรรมวินัยนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้วเป็นผู้ไม่ใส่ใจไม่เสียใจเลย และเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะวางเฉยอยู่ " ดังนี้เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า จฬังคุเบกขา ( อุเบกขามีองค์ ๖ )

ส่วนอุเบกขาใด เป็นอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย อันมา ( ในบาลี ) อย่างนี้ว่า " ภิกขุผู้มีใจไปกับอุเบกขา แผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่ " ดังนี้เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า พรหมวิหารอุเบกขา

อุเบกขาใดเป็นอาการเป็นกลางในสหชาตธรรมทั้งหลาย อันมา ( ในบาลี ) อย่างนี้ว่า " ภิกขุเจริญอุเบกขาสัมโพฆณคังอันอิงวิเวก อิงวิราคะ " ดังนี้เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อ โภฆณคุเบกขา

ส่วนอุเบกขาใด ได้แก่ความเพียรไม่ตึงนักและไม่หย่อนนัก อันมา ( ในบาลี ) อย่างนี้ว่า " ภิกขุทำในใจถึงอุเบกขานิมิตอยู่ตลอดเวลาตามกาลอันสมควร " ดังนี้เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า วิริยอุเบกขา

อุเบกขาใด คือวิปัสสนาปัญญาพิจารณาบาปกรรมและองค์

ที่พึงละมีนิเวศน์เป็นต้น ( ที่ข่มไว้และละได้ด้วยฉันทตามลำดับแล้วให้  
เห็นตามสภาพ ) แล้วตกลงใจวางเฉยในอันจะถือเอา ( สิ่งทีละแล้วเหล่านี้นั้นอีกเพราะเห็นโทษ ) อันมา ( ในบาลี ) อย่างนี้ว่า " ถ้ามว่าสังขาร-  
เบกขาเท่าไรเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารเบกขาเท่าไรเกิดขึ้นด้วย  
อำนาจวิปัสสนา ? ตอบว่า สังขารเบกขา ๘ เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ  
สังขารเบกขา ๑๐ เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา " ดังนี้เป็นต้น อุเบกขา  
นี้ชื่อว่า สังขารเบกขา

ส่วนอุเบกขาใดที่หมายรู้ด้วยไม่ทุกข์ไม่สุข อันมา ( ในบาลี )  
อย่างนี้ว่า " ในสมัยใดจิตเป็นกามาวจรกุศลเกิดขึ้นสหระคด้วย  
อุเบกขา " ดังนี้เป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า เวทนุเบกขา

ส่วนอุเบกขาใดเป็นอาการที่วางเฉยในการเพ้น ( สังขาร ) อันมา  
( ในบาลี ) อย่างนี้ว่า " สิ่งใดมี สิ่งใดเป็นพระโยคาวจรละสิ่งนั้น  
เสีย ย่อมได้อุเบกขา " ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า วิปัสสนุเบกขา

ส่วนอุเบกขาใดเป็นธรรมที่คฤมสหชาตธรรมทั้งหลายให้เสมอกัน  
อันมาใน เขวาลปนกกรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น \*อุเบกขานี้ชื่อว่า  
คตรมัชฌัตตุเบกขา

อุเบกขาใดไม่ยังความตกเป็นฝักฝ่ายให้เกิดในคติขณานั้นที่แม้  
มีสุขอย่างเลิศ อันมา ( ในคติขณานุปาฐะ ) อย่างนี้ว่า " อุปกขโก จ

\* เขวาลปนกกรรม ได้แก่ เจตสิก ๑๖ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุเบกขา มนสิการ  
อุทธีจะ กรุณา มุทิตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ มานะ อิสสา  
มัจฉริยะ กุกกุจะ ถินะ มัทธะ ที่เรียกว่า เขวาลปนกะ คือกำหนดไม่ได้ว่า ธรรม  
ข้อไหนจะเกิดขึ้น

วิหริติ เธอเป็นผู้วางเฉยอยู่ด้วย " ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า ฌานูเบกขา

ส่วนอุเบกขาใดหมดจดจากปัจจัยนิกรรมทั้งปวง เป็นอาการที่ไม่ต้องชวนขยายแม้ในการระงับปัจจัยนิกรรม อันมา ( ในจิตตุดมมานปาฐะ ) อย่างนี้ว่า " อุเบกขาสติปาริสุทธิ จตุตถิ ...เข้าถึงจิตตุดมมานอันมีความบริสุทธิ์แห่งสติที่เกิดแต่อุเบกขา " ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า ปริสุทธิเบกขา

ในอุเบกขา ๑๐ นั้น จฬังकुเบกขา ๑ พรหมวิหารุเบกขา ๑ โภชณกุเบกขา ๑ ตัตตรมัชฌัตตุเบกขา ๑ ฌานูเบกขา ๑ ปริสุทธิเบกขา ๑ ( รวม ๖ ) โดยความก็เป็นตัตตรมัชฌัตตุเบกขาอันเดียวเท่านั้น แต่ที่อุเบกขานั้นแตกต่างกัน ( เป็นหลายประเภท ) นี้ก็เพราะความต่างกันแห่งฐานะ ( ความเป็นอยู่ในสมัย ) นั้นๆ คุณคนแม้เป็นคนๆเดียวก็ต่างกันได้โดยฐานะ เช่นเป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดี เป็นพระราช เพราะเหตุนี้ ในอุเบกขา ๖ นั้น พึงทราบ ว่า จฬังकुเบกขามีอยู่ในที่ใด อุเบกขา ( อีก ๕ ) มีโภชณกุเบกขาเป็นต้นก็ไม่มีในที่นั้น หรือว่าโภชณกุเบกขามีอยู่ในที่ใด อุเบกขา ( อีก ๕ ) มีจฬังकुเบกขาเป็นอาทิก็ไม่มีในที่นั้น ก็แลความที่อุเบกขา ๖ นั้นเป็นอันเดียวกันโดยความ ย่อมมีฉันใด แม้ความเป็นอันเดียวกันโดยความแห่งสังขารุเบกขาและวิปัสสนุเบกขาก็มีฉันนั้นแท้จริง อุเบกขาทั้งสองนั้นคือปัญญาเหมือนกัน แต่เป็น ๒ โดยกิจ เหมือนอย่างว่าเมื่อบุรุษถือไม้จิ้มฟันขึ้น ( เลื้อย ) เข้าไปสู่เรือนเมื่อตอนเย็น พบมันซุกอยู่ที่ลังเกลบ จ้องดูว่ามันเป็นงูหรือมิใช่ เห็น



สวัสดิกะสามแฉก\* ( ที่ห้วน ) แล้วสิ้นสงสัยความวางเฉยในการที่จะ  
เพินว่างไม่ใช่งูก็ยอมมีจันใด เมื่อเห็นลักษณะ ๓ ด้วยวิปัสสนา  
ญาณแล้ว ความวางเฉยอันใดในอันที่จะเพินความไม่เที่ยงแห่ง  
สังขารทั้งหลายเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรผู้ทำวิปัสสนา ฉะนั้น  
เหมือนกัน ความวางเฉย ( ในการเพินสังขาร ) นี้ ชื่อว่าวิปัสสนุเบกขา  
ส่วนว่าเมื่อรูษนั้น ( กค ) จับงูไว้แน่นด้วยไม้งามแล้วคิดจะปล่อยมัน  
ไป ( โดย ) ไม่เบียดเบียนมันด้วย ไม่ให้มันกัดตัวด้วย ( ตรง ) หา  
วิธีการจะปล่อยอยู่นั้นแล ความวางเฉยในอันจะจับเอา ( งู ) ไว้ย่อมมี  
จันใด เมื่อพระโยคาวจรเห็นภพ ๓ จุกถูกไฟไหม้เพราะเห็นลักษณะ  
๓ แล้ว ความวางเฉยอันใดในอันที่จะยึดถือเอาสังขารไว้ ย่อมมี  
ฉะนั้นแล ความวางเฉย ( ในการยึดสังขาร ) นี้ชื่อว่า สังขารุเบกขา  
โดยประการดังนี้ เมื่อวิปัสสนุเบกขาสำเร็จแล้ว แม้สังขารุเบกขา  
ก็เป็นอันสำเร็จด้วยแท้ อันอุเบกขานี้แตกเป็น ๒ โดยกิจ กล่าวคือ  
ความวางเฉยในความเพิน ( สังขาร ) และ ( วางเฉยใน )  
ความยึดถือ ( สังขาร ) ไว้ ( ดัง ) นี้แล

ส่วนวิริยเบกขาและเวทนุเบกขา ต่างกันและกันด้วย โดยความ  
ก็ต่างจากอุเบกขานอกนั้นด้วยแท้แล

โดยนัยดังนี้ ในอุเบกขาเหล่านี้ ฌานุเบกขาท่านประสงค์เอา  
ในที่นี้ ฌานุเบกขานั้นมีความวางเฉยเป็นลักษณะ มีความไม่

\* โสวตถุติคตฺย ไทยเราเรียก "ดอกจันทน์" นักปราชญ์ว่า เครื่องหมายสวัสดิกะ  
มี ๒ อย่าง คือสี่แฉกอย่างหนึ่ง สามแฉกอย่างหนึ่ง สวัสดิกะสี่แฉกเป็นเครื่องหมาย  
ข้างดี สวัสดิกะสามแฉกเป็นเครื่องหมายข้างร้าย

คำนึงเป็นรส มีความไม่ต้องชวนขายเป็นเครื่องปรากฏ มีความ  
คลาไคลแห่งปีติเป็นเหตุใกล้ แล

ในข้อนี้มีปัญหาว่า " ก็ฉันทุเบกขานี้โดยความก็คือ ตัตตรมัชฌตฺต-  
เบกขานั่นเอง และตัตตรมัชฌตฺตเบกขานั่นก็มีอยู่แม้ในปฐมฌาน  
และทุติยฌานมิใช่หรือ เพราะเหตุนี้ อุเบกขานี้จึงเป็นข้อที่น่าจะ  
ตรัสด้วยปาฐะว่า อุเปกฺขโก จ วิหริติ ดังนี้ ไว้ในปฐมฌานและ  
ทุติยฌานนั้นบ้าง เหตุไฉนอุเบกขานั่นจึงไม่ได้ตรัสไว้ ( ในฌานทั้ง  
สองนั้น )"มีคำแก้ว่า " เพราะอุเบกขาในฌานทั้งสองนั้นมีกิจยังไม่  
ชัดเจน แท้จริง กิจแห่งอุเบกขาในฌานทั้งสองนั้น จัดว่ายังไม่  
ชัดเจน เพราะถูกปัจจัยนิกรรมมีวิตกเป็นอาทิครอบงำอยู่ ส่วนอุเบกขา  
ในตติยฌานนี้ เพราะความที่วิตกพิจารณาและปีติไม่ครอบงำ เป็นเสมือน  
ว่าโง่ศีรษะขึ้นได้แล้ว จึงเกิดเป็นธรรมชาติมีกิจชัดเจน เพราะฉะนั้น  
จึงตรัสไว้ "

พรรณนาความอย่างครบถ้วนแห่งปาฐะว่า อุเปกฺขโก จ วิหริติ  
นั้น จบแล้ว

( แก้ว สโต จ สมุปชาโน )

บัดนี้พึงทราบวินิจฉัยในปาฐะว่า สโต จ สมุปชาโน นี้  
( ต่อไป ) ภิกษุชื่อว่า สโต เพราะระลึกได้ ชื่อว่า สมุปชาโน  
เพราะรู้ตัวโดยชอบ ( สองบทนั้นก็คือ ) สติและสัมปชัญญะ พระผู้มี  
พระภาคเจ้าตรัสโดยเป็นบุคคลใน ๒ อย่างนั้น สติ มีความระลึกได้  
เป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเป็นรส มีความระวังรักษาเป็นเครื่อง

ปรากฏ สัมปชัญญะ มีความไม่หลงเป็นลักษณะ มีความตัดสินใจ  
เป็นรส มีความเลือกเฟ้นเป็นเครื่องปรากฏ

ในฉานเหล่านั้น สติสัมปชัญญะนี้ ย่อมมีแม้ในฉานต้นๆ  
ด้วยว่าแม้เพียงแต่อุจารก็ย่อมไม่สำเร็จแก่ภิกษุผู้ลืมสติไม่มีสัมปชัญญะ  
จะป่วยกล่าวไปไยถึงอัปนา ก็จริงแล แต่ทว่าเพราะความที่ฉาน  
( ต้นๆ ) เหล่านั้นยังหยาบอยู่ ความดำเนินไปแห่งจิตยังเป็นการ  
สะดก จุกการที่บุรุษเดินไปบนพื้นราบ ย่อมเป็นการสะดกฉะนั้น  
กิจแห่งสติสัมปชัญญะในฉานเหล่านั้นจึงยังไม่ชัด แต่เพราะความที่  
( ตติย ) ฉานนี้ละเอียดเข้าเพราะละองค์ที่หยาบได้จำปรารณาความ  
ดำเนินไปแห่งจิตมีสติสัมปชัญญะกิจประทับระครองทีเดียว จุกการที่  
คนเดินไปบนพื้นอันแหลมคมฉะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงตรัส ( สโต  
สมุปชาโน ) ไว้แต่ในตติยฉานนี้

พึงทราบอรรถาธิบายยิ่งขึ้นอีกหน่อย ลูกโคที่ยังติดแม่ ถูก  
พรากไปจากแม่แล้วไม่ ( มีไคร ) คุมไว้ ก็ย่อมเข้าไปหาแม่อีกนั่นเอง  
นั่นใด สุขในตติยฉานนี้ที่ถูกพรากออกจากปีติแล้วก็นั่น สุขนั้น  
พระโยคาวจรไม่กุมไว้ด้วยเครื่องคุมคือสติสัมปชัญญะ ก็จะพึงเข้าไป  
สู่ปีติอีกแน่แท้ ( กลับ ) เป็นฉานที่สัมปยุตด้วยปีติไปเสียเท่านั้น\* อนึ่ง  
บัณฑิตพึงทราบว่า บททั้ง ๒ ( คือ สโต สมุปชาโน ) นี้พระผู้มีพระภาค  
เจ้าตรัสไว้แต่ในตติยฉานนี้ เพื่อแสดงอรรถพิเศษนี้ยิ่งกว่า ถึงแม้  
สัตว์ทั้งหลายยินดีในความสุข และสุข ( ในตติยฉาน ) นี้เล่าก็เป็น

\* หมายความว่า เสื่อมลงเป็นทุติยฉานไป (?)

สุขหวานนัก เพราะไม่มีสุขยิ่งกว่านั้น แต่ว่าความไม่ตั้งใจในสุขใน  
คติขณานี้ ย่อมมิได้ด้วยอานุภาพสติสัมปชัญญะ มิใช่ด้วย  
ประการอื่น ดังนี้แล

( แก้ว สุขณฺจ กาเยน ปฏิสฺสเวเตติ )

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในปาฐะว่า สุขณฺจ กาเยน ปฏิสฺสเวเตติ  
นี้ ( ต่อไป ) ความคำนึงถึงการเสวยสุขย่อมไม่มีแก่พระโยคาวจรผู้ได้  
คติขณานี้โดยแท้ แม้เช่นนั้น เพราะเหตุที่เธอพึงได้เสวยสุขอัน  
สัมปยุตด้วยนามกายของเธอ อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่รูปกายของ  
เธอมี อติปณฺธิรูปอันมีความสุขที่สัมปยุตด้วยนามกายนั้นเป็นสมุฏฐาน  
ถูกต้อง ( ชาบชาน ) แล้ว ซึ่งเพราะความที่รูปกายมีอติปณฺธิรูปถูก  
ต้อง แม้ออกจากขณแล้ว เธอก็ยังรู้สึกเป็นสุข เพราะเหตุนี้  
พระผู้มีพระภาคเจ้าจะแสดงความข้อนั้น ( คือการเสวยสุขด้วยนามกาย  
และรูปกายทั้ง ๒ นัย ) จึงตรัสว่า สุขณฺจ กาเยน ปฏิสฺสเวเตติ  
( เสวยสุขด้วยกายด้วย ) ดังนี้

( แก้ว อนุตฺติ อริยา ฯ เป ฯ สุขวิหารี )

พึงทราบวินิจฉัยในปาฐะว่า " อนุตฺติ อริยา ฯ เป ฯ สุขวิหารี "  
นี้ต่อไป บัณฑิตพึงทราบโยชนา ( การประกอบความ ) ในปาฐะนี้ดังนี้  
ว่า " เพราะ ( คติ ) ขณใดเป็นเหตุ เพราะ ( คติ ) ขณใดเป็น  
การณฺ์ พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมกล่าว แสดง  
แต่งตั้ง เปิดเผย ทำให้ตื่น หมายความว่าประกาศสรรเสริญซึ่งบุคคล  
ผู้ได้คติขณานั้น ถ้ามว่าสรรเสริญอย่างไร ? ตอบว่าสรรเสริญว่า

" เป็นผู้วางเฉยมีสติเป็นสุขวิหารี ( มีปกติอยู่เป็นสุข ) " พระโยคาวจร  
เข้าถึงตติยฌานนั้นอยู่ "

ถามว่า " ก็เพราะเหตุไฉน ท่านจึงสรรเสริญบุคคลผู้ได้ตติย-  
ฌานนั้นอย่างนี้ ? "

แก้วว่า " เพราะควรแก่การสรรเสริญ แท้จริง ผู้ได้ตติยฌานนี้  
เพราะเหตุที่เป็นผู้วางเฉยได้ ใน ( ขณะแห่ง ) ตติยฌานที่แม้มีความ  
สุขอย่างหวานยิ่ง ถึงขนาดเป็นสุขบาร์มี\* ก็ไม่ถูกเครื่องติดข้องคือ  
ความสุขในตติยฌานนั้นดึงเหนี่ยวไว้ประการ ๑ เพราะเหตุที่เป็นผู้ชื้อ  
ว่ามีสติ เพราะความที่มีสติตั้งมั่นอยู่จนปิติเกิดขึ้นไม่ได้ประการ ๑  
เพราะเหตุที่ได้เสวยสุขอันไม่เศร้าหมอง เป็นสุขที่พระอริยะใคร่ใจ  
และเป็นสุขที่อริยชนเสพ โดยแท้ด้วยนามกายประการ ๑ เพราะเหตุนี้  
จึงเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ บัณฑิตพึงทราบ ว่า เพราะควรแก่การ  
สรรเสริญ ดังกล่าวมานี้ พระอริยะเหล่านั้น จะประกาศคุณอันเป็น  
เหตุแห่งความสรรเสริญอย่างนี้ จึงสรรเสริญบุคคลผู้ได้ตติยฌาน  
นั้นว่า " ผู้วางเฉย มีสติ เป็นสุขวิหารี " ดังนี้

บทว่า " ตติย " คือฌานนี้เป็นที่ ๓ เพราะมีลำดับแห่งจำนวน  
บ้างชื่อว่า ตติยะ เพราะพระโยคาวจรเข้าถึงฌานนี้เป็นที่ ๓

ส่วนในคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า " ตติยฌานละองค์ ๑ ประกอบ  
ด้วยองค์ ๒ " ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในค่านั้น ( ต่อไป ) ความ  
ที่ตติยฌานละองค์ ๑ พึงทราบโดยที่ละปิติได้ ก็แลปิตินั้นจะไปใน

\* สุขที่จะส่งให้ถึงฝั่ง ก็เป็นนิรามิสสุขอย่างเยี่ยม

ขณะอุปทานั้นแล้ว จตุตถกถาอันละไปในขณะอุปทานแห่งหฤทัย  
ฌานเช่นกัน เพราะเหตุนี้ ปิณินันจึงเรียกว่า เป็นองค์สำหรับละ  
ส่วนความที่ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๒ พึงทราบโดยเกิดขึ้นแห่ง  
องค์ ๒ นี้คือ สุข จิตตกคคตา เพราะเหตุนี้ คำใดที่ท่านกล่าวไว้ใน  
วิภังค์ว่า อุเบกขา สติสัมปชัญญะ สุข เอกกคคตาแห่งจิต ชื่อว่า ฌาน  
คำนั้นจึงเป็นอันท่านกล่าวไว้โดยอ้อม เพื่อแสดงฌานพร้อมทั้งบริหาร  
แต่ว่าตติยฌานนี้เว้นอุเบกขาและสติสัมปชัญญะแล้ว ก็คงมีองค์ ๒ โดย  
เป็นองค์ที่เข้าลักษณะอุปนิชฌานโดยตรง ดังท่านกล่าวไว้ ( ในวิภังค์ )  
ว่า " ถ้ามว่า ในสมัยนั้นฌานประกอบด้วยองค์ ๒ คืออะไรบ้าง ?  
ตอบว่า ( ฌานประกอบด้วยองค์ ๒ ) คือ สุข ๑ เอกกคคตาแห่งจิต ๑ "  
ดังนี้ คำวินิจฉัยที่เหลือมีนัยคุณอันกล่าวแล้วในปฐมฌาน

[จตุตถฌาน]

ก็แลครั้นได้บรรลุตติยฌานนั้นอย่างนี้แล้ว พระโยคาวจรพึง  
ประพฤติกให้เป็นวิเสสโดยอาการ ๕ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล ออกจาก  
ตติยฌานอันชั่วของแล้ว ( พิจารณา ) เห็นโทษในตติยฌานนั้นว่า  
" สมาบัตินี้มีข้าศึกคือปีติอยู่ใกล้ " และว่า " สมาบัตินี้ชื่อยังมีองค์  
ทราหม เพราะ ( องค์คือ ) สุข ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า " ความ  
คำนึงแห่งใจว่า สุข ในตติยฌานนั้นอันใดเล่า เพราะความคำนึงอันนั้น  
ในตติยฌานนี้ ท่านจึงกล่าวว่ายหยาบ " ดังนี้เป็นองค์ที่ยังหยาบ ทำ  
ในใจถึงจตุตถฌานโดยว่าเป็นธรรมละเอียด ปล่อยวางความพอใจใน  
ตติยฌาน ทำโยคะเพื่อบรรลุจตุตถฌาน ( ต่อไป )

ครั้นเมื่อพระโยคาวจรนั้นออกจากตติยฌานแล้ว มีสติสัม-

ปัญญะปัจจุเวกษณ์องค์ฌานทั้งหลายอยู่ สุขกล่าวคือ โสมนัสเวทนา  
เจตสิกสุข ปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ อุเบกขาเวทนาและจิตเต  
กัคคตาปรากฏโดยความเป็นองค์ละเอียดในกาลใด ในกาลนั้นเมื่อเธอ  
ทำในใจแล้วๆ เถาๆ ซึ่งนิมิตนั้นนั่นแล โดยปริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี  
ดังนี้เพื่อละองค์หยาบและเพื่อได้องค์ละเอียดอยู่ ขณะที่ปรากฏว่า  
จตุตถฌานจักเกิด มโนทวาราวชชนะย่อมตัดภวังค์ ทำปฐวีกสิณ  
นั่นเองให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ต่อนั้น ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิด  
ในอารมณ์นั้นแล ซึ่งดวงหนึ่งในที่สุดเป็นรูปาวจรจิตมีจตุตถฌาน  
ดวงที่เหลือเป็นกามาวจรจิตมีประการดังกล่าวแล้ว ( ในตอนแก้ปฐม-  
ฌาน ) แล แต่ความ ( ต่อไป ) นี้เป็นข้อแปลก ( จากความที่กล่าวๆ  
มาแล้ว ) คือเพราะเหตุที่สุขเวทนาหาเป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัย  
แห่งอทุกขมสุขเวทนาไม่ อ้นอทุกขมสุขเวทนาพึงเกิดขึ้นในจตุตถฌาน  
นั่นเอง เพราะเหตุนี้ชวนะ ( ในอัปปนาวิถิ ) เหล่านั้น จึงเป็น  
จิตสัมปยุตอุเบกขาเวทนา ก็เพราะสัมปยุตด้วยอุเบกขานั้นแล แม้  
ปีติในฌานนี้ก็เสื่อมไปสิ้น

ก็ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั้น เพราะละสุขด้วย  
เพราะละทุกข์ด้วย เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไปก่อนเที่ยว ชื่อ  
ว่าเข้าถึงฌานที่ ๔ อ้นไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีความบริสุทธิ์แห่งสติอันเกิด  
แต่อุเบกขาอยู่ ด้วยประการดังนี้ จตุตถฌานปฐวีกสิณอันละองค์ ๑  
กอบด้วยองค์ ๒ งาม ๓ ประการ พร้อมไปด้วยลักษณะ ๑๐ ก็เป็นอัน  
พระโยคาวจรนั้นได้บรรลุแล้ว

[ แก้อรรถแห่ง จตุตถฌานปาฐะ ]

( แก่ สุขุส จ ปหานา ฯ เป ฯ อตถกฺมา )

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า " เพราะละสุขด้วย เพราะละทุกข์ด้วย " นั้น คือเพราะละกายิกสุข และกายิกทุกข์ด้วย บทว่า " ก่อนเที่ยว " หมายความว่า การละนั้นแลได้มีมาก่อนแล้ว มิใช่เพิ่งมามีในขณะแห่งจตุตถฌาน คำว่า " เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไป " นั้น หมายความว่า เพราะธรรมทั้ง ๒ นี้ คือ เจตสิกสุข และเจตสิกสุขด้วยดับหายไป ( ซึ่งก็ ) อธิบายว่า ละไปนั่นเองเสียแต่ในขณะก่อนนั้นแล้ว ถ้ามว่า " ก็การละไปแห่งธรรมเหล่านั้นนะ มีในขณะไหน ? " ก็ว่า " มีในอุปจารขณะแห่งฌานทั้ง ๔ " แท้จริง โสมนัส ละได้ในอุปจารขณะแห่งจตุตถฌานนี้แหละ ทุกข์ โทมนัส และสุข ละได้ในอุปจารขณะแห่งปฐมฌาน ทุติยฌานและตติยฌาน ( ตามลำดับ ) การละสุขทุกข์โสมนัสโทมนัส ซึ่งแม้ในจตุตถฌานปาฐะนี้ มิได้ตรัสไว้ตามลำดับแห่งการละมันเลยก็ดี แต่ก็ได้ตรัสไว้ตามลำดับอุเทศแห่งอินทรีย์ในอินทรีย์วิภังค์โดยแท้\* บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานี้

ถ้ามว่า " ถ้าองค์เหล่านั้นละได้เสียแต่ในอุปจารขณะแห่งฌานนั้นๆ เมื่อเป็นเช่นนั้น โฉนพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสความดับในตัว

\* หมายความว่า เมื่อว่าตามลำดับแห่งการละ ก็ต้องว่าทุกข์ โทมนัส สุข โสมนัส แต่ที่ตรัสในจตุตถฌานปาฐะเป็นสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส นั้นไปได้กับลำดับข้อแห่งอินทรีย์ ในอินทรีย์วิภังค์ ซึ่งเรียกลำดับไว้ว่า สุขินทรีย์ ทุกฺขินทรีย์ โสมนสฺสอินทรีย์ โทมนสฺสอินทรีย์ อุเปกฺขินทรีย์



ฉานทีเดียวอย่างนี้ว่า" ก็ทุกชินทรีย์อันเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไม่เหลือ  
ในที่ไหน ? ภิกขุทั้งหลาย ภิกขุในธรรมวินัยนี้สังัดจากกามทั้งหลาย  
 ฯลฯ เข้าถึงฉานที่ ๑ อยู่ ทุกชินทรีย์อันเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่เหลือ  
ในที่นี้ ก็โสมนัสสินทรีย์ ... สุกชินทรีย์ ... โสมนัสสินทรีย์อันเกิดขึ้นแล้ว  
ย่อมดับไปไม่เหลือในที่ไหน ภิกขุทั้งหลาย ภิกขุในธรรมวินัยนี้  
เพราะละสุขด้วย ฯลฯ เข้าถึงฉานที่ ๔ อยู่ โสมนัสสินทรีย์อันเกิดขึ้น  
แล้วย่อมดับไปไม่เหลือในที่นี้ " ดังนี้เล่า แก้ว " เพราะความนิโรธใน  
ตัวฉานนั้นๆ เป็นอติสัยนิโรธ ( ดับสนิทเลย ) แท้จริง ความดับแห่ง  
องค์เหล่านั้นในตัวฉานมีปฐมฉานเป็นต้น เป็นความดับสนิท หาใช่  
ความดับสามัญไม่ ส่วนความดับในอุปจารขณะเป็นความดับสามัญ ไม่เป็น  
ความดับสนิท จริงอย่างนั้น ความเกิดขึ้นแห่งทุกชินทรีย์ ซึ่งแม้ดับไป  
ในอุปจารแห่งปฐมฉานอันเป็นนานาวัชชนะแล้ว ก็พึงมีได้ เพราะ  
สัมผัสมีเหลือและยังเป็นต้นบ้าง เพราะความเดือดร้อน ( เมื่อยขบ )  
อันเกิดแต่ที่นั่นไม่เรียบบ้าง<sup>๑</sup> แต่ว่าภายในอัปปนาไม่พึงมีเลย อีกนัย  
หนึ่งทุกชินทรีย์นั้น แม้ดับไปในอุปจารแล้ว ก็ชื่อว่ายังไม่ดับด้วยดี  
เพราะทุกขนั้นอันปฏิบัติภพธรรม ( คือ สุข ) ยังมิได้กำจัด ( ให้สิ้น ) ไป แต่  
ว่าภายในอัปปนา สรรพวงค์กาย ( ของพระโยคาวจร ) เป็นสภาพก้าว

๑. นานาวัชชนะ มหาภูติก้าว อวัชชนะอันแตกต่างจากอวัชชนะทางอัปปนา  
หรือว่าเป็นอวัชชนะอนก เพราะว่าในทางอัปปนานั้น อุปจารเป็นเอกาวัชชนะ ( มี  
อวัชชนะเดียว ) อุปจารนอกนั้น ( คือมิใช่ในทางอัปปนา ) เป็นอนกวัชชนะ ( มี  
อวัชชนะหลายดวง ) เพราะเป็นไปหลายครั้ง

๒. วิสมาสนูปตาป ในมหาภูติเป็น วิสมาสนูปตาป ( ไม่มีอาสน ) และแก้ไขว่า วิสม-  
นิ สุขขาย อุปปยุตถกิลมโธ ( ความเมื่อยอันเกิดแต่การนั่งผิดท่า )

ลงสู่ความสุขแล้ว เพราะความซาบซ่านแห่งปีติ อันทุกขินทรีย์ของผู้ที่มีกายหยังลงสู่ความสุขแล้วย่อมเป็นอันดับด้วยดี เพราะทุกขนั้นถูกปฏิบัติขธรรม ( คือสุข ) กำจัดไปแล้ว

อนึ่ง ความเกิดแห่งโสมนัสสินทรีย์ ซึ่งแม้ดับไปแล้วในอุปจารแห่งทุคตนิมิตอันเป็นนานาวิชชนะเหมือนกัน ก็พึงมีได้ เพราะเหตุที่โสมนัสสินทรีย์นั้น เมื่อความเหนื่อยกายและความเหนื่อยใจอันมีวิตกวิจารณ์เป็นปัจจัยมีอยู่ ก็ย่อมเกิดขึ้น และเพราะไม่มีวิตกวิจารณ์ มันจะไม่เกิดขึ้นเลย อนึ่งเล่า วิตกวิจารณ์ ( ขึ้น ) อุปจารแห่งทุคตนิมิตนับว่ายังมีได้ละแท้ เพราะความที่โสมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นในที่ใด ก็มีวิตกวิจารณ์ที่นั่น เพราะเหตุนี้ ความเกิดขึ้นแห่งโสมนัสสินทรีย์ จึงพึงมีได้ในอุปจารแห่งทุคตนิมิตนั้น แต่ว่าใน ( อปปนา ) ทุคตนิมิตไม่มี เพราะละปัจจัย ( คือ วิตกวิจารณ์ ) เสียได้แล้ว

เช่นเดียวกันนั้น ความเกิดขึ้นแห่งสุขินทรีย์ซึ่งแม้ละไปแล้วในอุปจารแห่งตติยนิมิต ก็พึงมีได้แก่พระโยคาวจรผู้มีกายอันปณีตรูปที่มีปีติเป็นสมุฏฐานสัมผัสแล้ว แต่ใน ( อปปนา ) ตติยนิมิตไม่มี เพราะใน ( อปปนา ) ตติยนิมิตอันเป็นปัจจัยแห่งสุขดับไปแล้วโดยประการทั้งปวงแล

นัยเดียวกันนั้น ความเกิดขึ้นแห่งโสมนัสสินทรีย์ ซึ่งแม้ละไปแล้วในอุปจารแห่งจตุตถนิมิต ก็พึงมีได้ เพราะโสมนัสสินทรีย์นั้นยังอยู่ใกล้ประการหนึ่ง เพราะยังไม่ล่วงไปดี เหตุว่าอุเบกขาที่ไม่ถึงอปปนาไม่มีประการหนึ่ง แต่ใน ( อปปนา ) จตุตถนิมิตไม่มี

ก็เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงทำอปริเสสศัพท์  
(ประกอบไว้) ในบาลี (ฉานนิโรธ) นั้น ๆ (ทุกข้อ) เป็นต้นว่า  
"เหตุอุปนัน ทุกจินฺทริย อปริเสสํ นิรุชฺชติ ทุกจินฺทริยํที่เกิด  
ขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่เหลือในที่นี้" ด้วยประการฉะนี้แล

ในอธิการนี้ นักปราชญ์กล่าว (อธิบายเป็นปจฺจาวชิสนา) ไว้  
ว่า "ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นเวทนาเหล่านี้ แม้นว่าละไปแล้วใน  
อุปจารแห่งฉานนั้น ๆ โฉนพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงประมวลมา  
(ตรัส) ในจตุตถฉานนี้ (อีกเล่า?)" ตอบว่า "เพื่อ (ให้กำหนด)  
จับได้โดยง่าย เพราะอทุกขมสุขเวทนานี้ใด ที่ตรัสไว้ในปาฐะว่า  
อทุกขมสุขํ นั้น อทุกขสุขเวทนานั้นเป็นธรรมชาติสุขุม รู้ได้ยาก  
ไม่อาจ (กำหนด) จับเอาโดยง่าย เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า  
จึงทรงประมวลเวทนาทั้งหมดนั้นมา (ตรัสไว้ในจตุตถฉาน) เพื่อ (ให้  
กำหนด) จับ (อทุกขมสุขเวทนา) ได้โดยง่าย เปรียบประคุนาย  
โคบาลต้อนโคทั้งหมดเข้าไว้ในคอกเดียวเพื่อจะจับโค (ตัวหนึ่งซึ่ง  
เป็นโค) พยส ใดๆ ไม่อาจเข้าจับ (มัน) ทำไรได้ ให้ได้โดยง่าย  
ครั้นแล้วปล่อยออกทีละตัวก็จะชี้ให้คนจับมันนั้นแหละซึ่ง (ออก)  
มาตามลำดับได้ว่า นี่โคตัวนั้น พวกท่านจงจับมันเถิด ดังนี้ฉะนั้น  
ด้วยว่าครั้นทรงแสดงเวทนาเหล่านั้น อันประมวลไว้อย่างนั้นแล้ว ก็  
ทรงอาจยังพระโยคาวจรให้ (กำหนด) จับอทุกขมสุขเวทนานั้นได้ว่า  
"อันใดไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส นี่คือ  
อทุกขมสุขเวทนา"

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าเวทนาเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เพื่อแสดงปัจจัยแห่งเจโตวิมุตติที่เป็นอุทกขมสุขด้วยก็ได้ แท้จริง อาการทั้งหลายมีการละทุกข์เป็นอาทิ เป็นปัจจัยแห่งเจโตวิมุตติที่เป็นอุทกขมสุขนั้น ดังพระธรรมทินนาเถริกถ่าว (กะวิสาขอุบาสก) ว่า " ดูกร อวูโส ปัจจัยแห่งเจโตวิมุตติสมาบัติที่เป็นอุทกขมสุขมี ๔ ประการแล ดูกรอวูโส ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เพราะละสุขด้วย ฯลฯ เข้าถึงฌานที่ ๔ อยู่ นี้แล อวูโส ปัจจัย ๔ แห่งเจโตวิมุตติสมาบัติที่เป็นอุทกขมสุข " ดังนี้

หรือนัยหนึ่ง พึงทราบว่าเวทนาเหล่านั้น พระองค์ตรัสไว้ใน จตุตถฌานนี้เพื่อสรรเสริญฌานนั้นก็ได้ เปรียบเหมือนโอรัมภาภิกขุสังโยชน์มีสัทธิกายทิฐิเป็นต้น แม้ละได้ (กลางส่วน) แล้วในมรรคอื่น แต่ตรัสว่าละในคติมรรค (ทั้งหมด) ก็เพื่อสรรเสริญคติมรรคนั้น ฉะนั้น

หรือนัยหนึ่ง พึงทราบว่าเวทนาเหล่านั้น ตรัสเพื่อแสดงความจริงที่ รากะ โทสะ ในฌานนั้นอยู่ไถ่ยิ่ง เพราะ ( ฌานนั้น ) ขจัดเสียได้ซึ่ง ปัจจัย ( ของมัน ) ก็ได้ แท้จริง ในเวทนาเหล่านั้น สุขเป็นปัจจัยแห่ง โสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแห่งรากะ ทุกข์เป็นปัจจัยแห่งโทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแห่งโทสะ ก็เพราะฌานนั้นขจัดเวทนา มีสุขเป็นต้น เสียได้ รากะ โทสะ พร้อมทั้งปัจจัย ก็เป็นอันถูกขจัดไป เพราะฉะนั้น รากะ โทสะ จึงชื่อว่าอยู่ไถ่ยิ่งแล

\* อุทกขมสุขเจโตวิมุตติก็คือ จตุตถฌาน นั้นเอง ปัจจัย ๔ ก็คือละสุข ๑ ละทุกข์ ๑ ละโสมนัส ๑ ละโทมนัส ๑ ;

( แก่ อทุกขมสุข )

ปฐะว่า **อทุกขมสุข** มีวินิจฉัยว่า ฌานนี้ชื่อว่าอทุกข เพราะไม่มีทุกข์ ชื่อว่าอสุข เพราะไม่มีสุข พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์แห่งทุกข์และสุขด้วยคำนั้น มิใช่ทรงแสดงเพียงแต่ความไม่มีทุกข์และสุขในฌานนี้ อันเวทนาที่ ๓ ท่านเรียกว่าอทุกขมสุขเวทนา บ้าง ว่า อุเบกขาเวทนา บ้าง เวทนาที่ ๓ นั้น บัณฑิตพึงทราบว่ามีอันเสวยอารมณ์ผุดไปจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นกลางเป็นรส มีอาการไม่ขัด เป็นปัจจุภูฐาน<sup>๑</sup> มีสุขนิโรธ (สุขดับ) เป็นปทัฏฐาน<sup>๒</sup>

( แก่ อุปุทธาสติปาริสฺสฺส )

ปฐะว่า **อุปุทธาสติปาริสฺสฺส** แปลว่า มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาให้เกิด เพราะว่าสติในฌานนี้บริสุทธิ์ดี ก็แลความบริสุทธิ์แห่งสตินั้นอันใด ความบริสุทธิ์อันนั้น อุเบกขาทำขึ้น มิใช่สิ่งอื่นทำขึ้น เพราะเหตุนี้ในฌานนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อุปุทธาสติปาริสฺสฺส** ( มีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาให้เกิด ) ในวิภังค์กล่าวไว้ว่า " สตินี้เป็นธรรมชาติเปิดเผย บริสุทธิ์ผุดผ่อง เพราะอุเบกขานี้ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า **อุปุทธาสติปาริสฺสฺส** ( มีความบริสุทธิ์แห่งสติ เพราะอุเบกขา ) ก็ความบริสุทธิ์แห่งสติในฌานนี้ ย่อมมีเพราะอุเบกขาใด อุเบกขานั้นบัณฑิตพึงทราบ ว่า โดยความก็คือ ตตรมฺช-

๑ มหาภูทิกให้อุปมาไว้ว่า เหมือนทางที่เนื้อเดินไปบนลานหิน ก็ได้แต่อนุมานเอา

๒. มหาภูทิกว่า อุปจารแห่งจตุตถฌาน ชื่อว่า สุขนิโรธ

ฉัตตดา อนึ่ง มิใช่ว่าสติอย่างเดียวเท่านั้นที่บริสุทธิ์เพราะอุเบกขานั้น  
 ในเวลานี้ ที่แท้สัมผัสปยุตธรรม ( ธรรมที่ประกอบด้วยสติ ) ทั้งปวงก็  
 บริสุทธิ์ไปด้วย เป็นแต่รัสเทศนาโดย ( ยก ) สติเป็นประธาน ใน  
 ฌานเหล่านั้น อุเบกขานี้ย่อมมีแม้ในฌาน ๓ เบื้องต่ำด้วยก็จริงแล  
 แต่ทว่าเปรียบเหมือนจันทร์เสภา ถึงว่ามีอยู่ในกลางวัน ก็ย่อมไม่แจ่ม  
 ไม่กระจ่าง เพราะถูกแสงอาทิตย์ในกลางวันข่มประการหนึ่ง เพราะ  
 ไม่ได้ราตรี ( กาล ) เป็นสภาพกัน โดยความเป็นโสม ( คือแสงอ่อน  
 ด้วยกัน ) หรือโดยความที่ราตรีเป็นสภาพที่สนับสนุนตน ประการหนึ่ง  
 จันใด แม้จันทร์เสภาคือ ตัณห์ฆัตตอุเบกขานี้ก็จันนั้น ถึงว่ามีอยู่ก็ไม่  
 บริสุทธิ์ในฌานต่างประเภทมีปฐมฌานเป็นต้น เพราะถูกเดชแห่ง  
 ปัจจณิกธรรมมีวิตกเป็นอาทิข่มอยู่ประการหนึ่ง เพราะไม่ได้ราตรีคือ  
 อุเบกขาเวทนาอันเป็นสภาพกัน ( สนับสนุน ) ประการหนึ่ง และเมื่อ  
 อุเบกขาไม่บริสุทธิ์แล้ว แม้สหชาตธรรมทั้งหลายมีสติเป็นอาทิ  
 ก็ไม่บริสุทธิ์ไปตามกัน คุณแสงของจันทร์เสภาไม่กระจ่างใน  
 กลางวันก็ย่อมไม่แจ่มฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ในฌานเบื้องต่ำทั้ง ๓ นั้น  
 จึงไม่ตรัสว่า อุเบกขาสติปาริสุทธิ แม้ฌานเดียว แต่ในจุตถฌานนี้  
 จันทรเสภาคือตัณห์ฆัตตอุเบกขานี้ บริสุทธิ์ยิ่งนัก เพราะไม่มีเดช  
 แห่งปัจจณิกธรรมมีวิตกเป็นต้นข่ม และเพราะได้ราตรีคืออุเบกขา-  
 เวทนาอันเป็นสภาพกัน ( สนับสนุน ) ด้วย เพราะความที่อุเบกขานั้น  
 บริสุทธิ์แล้ว แม้สหชาตธรรมทั้งหลายมีสติเป็นอาทิ ก็เป็นบริสุทธิ์  
 ผุดผ่องไปด้วย คุณแสงจันทร์เสภาที่กระจ่าง ( ก็ย่อมแจ่ม ) ฉะนั้น

เพราะเหตุนี้ บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า จตุตถฌานนี้เท่านั้น พระผู้มี

พระภาคเจ้าตรัสว่า **อุเบกขาสติปาริสุทธิ**

บทว่า **จตุตถ** คือฌานนี้เป็นที่ ๔ เพราะมีลำดับแห่งจำนวน  
บ้างว่าชื่อ จตุตถะ เพราะพระโยคาวจรเข้าถึงฌานนี้เป็นที่ ๔

ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า จตุตถฌานละองค์ ๑ ประกอบด้วย  
ด้วยองค์ ๒ บัณฑิตพึงทราบอรรถาธิบายในคำนั้นต่อไป ความที่  
จตุตถฌานละองค์ ๑ พึงทราบโดยการละโสมนัส ก็แลโสมนัส  
ละได้แต่ในขณะต้นๆ ในวิถิอันเดียวเพราะฉะนั้น โสมนัสจึง  
เรียกว่า ปหานังคะ ( องค์ที่พึงละ ) ส่วนความที่จตุตถฌานประกอบด้วย  
องค์ ๒ พึงทราบโดยความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ นี้ คือ อุเบกขาเวทนา  
เอกัคคตา คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วในปฐมฌาน นี้เป็นนัย  
ในจตุตถฌาน ( ฌานหมวด ๔ ) ก่อน

[ ปัญจฌาน ฌานหมวด ๕ ]

ส่วนว่าพระโยคาวจรผู้จะยังปัญจฌานให้เกิด ออกจากปฐม-  
ฌานอันชำรุดแล้ว ( พิจารณา ) เห็นโทษในปฐมฌานนั้นว่า " สมบัติ  
นี้มีข้าศึกคือนิเวศอยู่ใกล้ " และว่า " สมบัตินี้นับว่ามีองค์ทราม  
เพราะความที่วิตกเป็นองค์หยาบ " ดังนี้แล้ว พึงทำในใจถึงทุกขฌาน  
โดยว่าเป็นธรรมละเอียด ปลดอย่างความพอใจในปฐมฌานเสีย ทำ  
โยคะเพื่อบรรลุทุกขฌาน ( ต่อไป ) ครั้นเมื่อพระโยคาวจรนั้นออกจาก  
ปฐมฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะปัจจุเวกษณ์องค์ฌานทั้งหลายอยู่  
วิตกอย่างเดียวปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ องค์ ๔ มีวิจาร์เป็นต้น

ปรากฏโดยความเป็นองค์ละเอียดยในกาลใดในกาลนั้น เมื่อเธอทำในใจแล้วๆ เเล่ๆ ซึ่งนิมิตนั้นแหละ โดยปริกรรมว่า ปจวิ ปจวิ ดังนี้ เพื่อละองค์หยาบและเพื่อได้องค์ละเอียดยอยู่ ทุติยฌานย่อมเกิดขึ้นโดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั้นแล วิตรกอย่างเดียวยเท่านั้นเป็นองค์สำหรับละแห่งทุติยฌานนั้น องค์ ๔ มีวิจารณ์อาทิเป็นองค์ประกอบ คำที่เหลือมีประการดังกล่าวแล้ว

ก็แลครั้นทุติยฌานเมื่อนั้น อันเธอได้บรรลุอย่างนี้แล้ว พึงประพฤติให้เป็นวิติโดยอาการ ๕ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นออกจากทุติยฌานอันชั่วของแล้ว ( พิจารณา ) เห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า " สมบัตินี้มีข้าศึกคือวิตกอยู่ใกล้ " และว่า " สมบัตินี้บว้างยังมีองค์ทรมเพราะความที่วิจารณ์ยังเป็นองค์หยาบ " ดังนี้แล้ว ทำในใจถึงตติยฌานโดยว่าเป็นธรรมละเอียดย ปล่อยวางความพอใจในทุติยฌานนั้นเสีย ทำโยคะเพื่อบรรลุตติยฌาน ( ต่อไป ) ครั้นเมื่อพระโยคาวจรนั้นออกจากทุติยฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะปัจจุเวกษณ์องค์ฌานทั้งหลายอยู่ วิचारอย่างเดียวยปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ องค์ ๓ มีปิตีเป็นต้นปรากฏโดยความเป็นองค์ละเอียดยในกาลใด ในกาลนั้น เมื่อเธอทำในใจแล้วๆ เเล่ๆ ซึ่งนิมิตนั้นแล โดยปริกรรมว่า ปจวิ ปจวิ ดังนี้ เพื่อละองค์หยาบ และเพื่อได้องค์ละเอียดยอยู่ตติยฌานย่อมเกิดขึ้นโดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั้น วิचारอย่างเดียวยเท่านั้นเป็นองค์สำหรับละแห่งตติยฌานนั้น องค์ ๓ มีปิตีเป็นต้นเป็นองค์ประกอบ คุจในทุติยฌานแห่งจตุกนัย คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้ว



ตามนัยที่กล่าวมานี้ ฌานซึ่งเป็นทุดิยะในจตุกนัยแตกออกเป็น ( ๒ )

มาเป็นทุดิขฌานและตติขฌานในปัญจกนัย ส่วนฌานที่เป็นตติขฌานและจตุตตะ  
ฌานในจตุกนัยนั้น มาเป็นจตุตตะฌานและปัญจฌาน ( ในปัญจกนัย )ปฐมฌาน เป็น  
ปฐมฌานตรงกันแล

ปริเฉทที่ ๔ ชื่อปฐมวิกสิณนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณวิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

เสกสถินนิเทศ

[อาโปกสถิน]

ต่อไปนี้เป็นวิถิตถารกถาในอาโปกสถิน ในลำดับแห่งปฐมวิถิตถิน  
ก็แลพระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญปฐมวิถิตถิน เป็นผู้นั่งให้สบายฉันใดเล่า  
แม้ผู้จะเจริญอาโปกสถินก็พึงเป็นผู้นั่งให้สบายฉันนั้น แล้วถือเอานิมิต  
ให้น้ำเกิด บททั้งปวงว่า กเต วา อกเต วา ( นิมิตที่แต่งขึ้นก็ดี ที่  
มิได้แต่งขึ้นก็ดี ) เป็นต้น บัณฑิตพึง ( นำมากล่าว ) ให้พิสดาร  
( ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐมวิถิตถิน ) อนึ่ง บททั้งปวงนั้นพึง ( นำมา  
กล่าว ) ให้พิสดารในอาโปกสถินนี้ฉันใด ในสถินทั้งปวงก็พึงให้พิสดาร  
ฉันนั้นเถิด เพราะว่าต่อไปนี้ไป ข้าพเจ้าจักไม่กล่าวคำ ( กเต วา ฯ เป ฯ  
วิถิตถารกถา ) เพียงเท่านี้อีก กล่าวแต่คำที่แปลออกไป

แม้ในอาโปกสถินนี้ นิมิตในน้ำที่มีได้แต่ง คือ ( น้ำ ) ในสระ  
ในบึง หรือในทะเล ในสมุทรก็ตาม ย่อมเกิดขึ้นได้แก่พระโยคาวจร  
ผู้มีบุญ มีอธิการได้สร้างไว้ในปางก่อนแท้ คุณพระอุฬารวิเศษ ฉะนั้น  
ได้ยืนยันว่า เมื่อท่านผู้นั้นละลาภสักการะ ตั้งใจว่าจัก ( ไป ) อยู่อย่างสงัด  
ขึ้นเรือที่ท่ามหาตติยะไปชมพุกาวิป มองดู ( น้ำใน ) มหาสมุทร  
ในระหว่าง ( ทาง ) สถินนิมิตอันมีส่วนเปรียบแห่ง ( น้ำใน ) มหา-  
สมุทร นั้น ได้เกิดขึ้น ( ส่วน ) พระโยคาวจรผู้มีได้สร้างอธิการไว้

๑. โลงนิขิ เช่นทะเลสาบน้ำเค็ม (?)

๒. หมายความว่า มีขนาดเท่าที่มองเห็น (?)

เมื่อจะหลีกละกสิณโทษทั้ง ๔ อย่าพึงถือเอาน้ำที่มีสีเขียว เหลือง แดง  
ขาว สีใดสีหนึ่ง ส่วนน้ำ (ฝน) ไค (ตกลงมา) ยังไม่ถึงพื้นดิน  
บุคคลรองเอาในอากาศด้วยผ้าสะอาด\* หรือน้ำอื่นที่ใสสะอาดอย่างนั้น  
ก็ได้ พึงบรรจุให้น้ำให้เต็มบาตรหรือกุนที (หม้อน้ำ) เสมอขอบปาก  
แล้ว (นำไป) ตั้งในที่ว่างที่กำหนด มีประการดังกล่าวแล้ว  
นั่งให้สบาย ไม่ต้องพิจารณาสี (ของน้ำ) ไม่ต้องใส่ใจลักษณะ  
(ของมัน) พึงทำให้น้ำเป็นสิ่งเสมอกันกับที่อาศัย (ของมัน คือนึกเสียว่า  
สีนั้นเป็นอันเดียวกันกับน้ำซึ่งเป็นที่อาศัยของมัน) ตั้งจิตไว้ใน  
บัญญัติธรรม (คือโลกโวหาร) ตามที่เป็นคำใช้กันมาก ภาวนาไปว่า  
อาโป อาโป โดยที่เป็นนามเด่นในบรรดานามของน้ำทั้งหลาย เช่น  
อมพุ อุทก วาริ สลิล เมื่อเธอภาวนาไปอย่างนั้น นิमितทั้ง ๒ ย่อม  
จะเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นโดยลำดับแต่ในอาโปกสิณนี้  
อุคคหิมิตจะปรากฏเหมือนว่ายังไหวอยู่ ถ้าน้ำนั้นเป็นน้ำเจือด้วยฟอง  
ด้วยต่อม อุคคหิมิตก็จะปรากฏเป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ชื่อว่ากสิณ-  
โทษปรากฏ ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นดวงนิ่งแจ่มเหมือนพัดใบตาล  
แก้วที่คนวางไว้ในอากาศ และเหมือนวงแว่นแก้วฉะนั้น พร้อมกับ  
ความปรากฏแห่งปฏิภาคนิมิตนั้นแหละพระโยคาวจรนั้น ก็จะบรรลุ  
อุปะจรรณ และจตุกัณณ ปัญจกัณณ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

อาโปกสิณ จบ

\* สุททตฺเถน หมายถึงผ้าไม่มีสี เพราะถ้าเป็นผ้ามีสี สีอาจตกทำให้น้ำกลายเป็นน้ำสีไป  
ไม่ใสสะอาด

[เตโชกสิน]

ฝ่ายพระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญเตโชกสิน พึงถือเอานิมิตในไฟ  
ในเตโชกสินนั้น สำหรับพระโยคาวจรผู้มีบุญมอชการได้สร้างไว้  
เมื่อถือเอานิมิตในไฟที่มีได้แต่ง แลดูเปลวไฟที่ตะเกียง ที่เตา ที่ๆ  
ระบบบาตรหรือที่ไฟไหม้ป่าที่ใดที่หนึ่งก็ตาม นิมิตก็เกิดขึ้นได้ ดังพระ  
จิตตคฤตเถร จะนั้น เล่ากันว่าเมื่อท่านผู้นั้นเข้าไปสู่โรงอุโบสถในวัน  
ธรรมสวนะ แลดูเปลวตะเกียงเท่านั้น นิมิตก็เกิดขึ้น ส่วนพระ  
โยคาวจรนอกนี้ ( คือผู้ไม่มีบุญมอชการ ) ต้องแต่ง ( กสินนิมิต ) ขึ้น

นี้เป็นวิธีทำ ในการแต่ง ( กสินนิมิต ) นั้น พึงผ่าฟืนไม้แก่นที่  
( แห้ง ) สนิท\* ผึ่ง ( แดด ) ไว้แล้ว ( ตัด ) ทำเป็นท่อนๆ ( หอบ ) ไปสู่  
โคนไม้หรือมณฑปที่เหมาะสม กอง ( ฟืน ) เข้าโดยอาการควรระบมบาตร  
ก่อไฟขึ้น แล้วทำให้เป็นช่อง ( กว้าง ) ประมาณคืบ ๔ นิ้ว ( เป็นวงกลม )  
เข้าที่เสื่อลำแพนหรือแผ่นหนังหรือผืนผ้าก็ได้ ตั้งเสื่อลำแพนหรือ  
แผ่นหนังหรือผืนผ้านั้นไว้ข้างหน้า นั่งโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล อย่า  
ใส่ใจถึงหญ้าและไม้ข้างใต้ ( ช่อง ) หรือคว้นและเปลวข้างบน ( ช่อง )  
ถือเอานิมิตที่เปลวที่ตรงกลาง ( ช่อง ) ไม่ต้องพิจารณาสี ( ของไฟ )  
โดยว่ามันเป็นสีขาว หรือว่าสีเหลืองเป็นต้น ไม่ต้องใส่ใจลักษณะ  
( ของเตโชธาตุ ) โดยว่ามันร้อน พึงทำให้มันเป็นสิ่งเสมอกันกับที่อาศัย  
( ของมัน คือนึกเสียวสั่นมันเป็นอันเดียวกันกับไฟ ซึ่งที่อาศัย

\* ให้ใช้ฟืนไม้แก่น เพื่อให้ติดไฟอยู่ทน ที่ว่าสนิท หมายความว่าไม่มียางแล้ว

ของมัน ) ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรม ( คือโลกโวหาร ) ตามที่เป็นคำใช้  
กันมาก ภาวนา เตโช เตโช โดยที่เป็นนามเด่นในบรรดานาม  
ของไฟทั้งหลาย เช่น ปาวโก กณฺหุตฺตนิ ชาคเวโท หุตาสโน  
เมื่อเธอภาวนาไปอย่างนั้น นิमितทั้ง ๒ ย่อมจะเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าว  
แล้วนั้นโดยลำดับ อุกกหนิมิตในเตโชกสินนั้น ปรากฏเป็นเช่นกับ  
เปลวไฟขาดตกลงไปๆ แต่สำหรับผู้ถือเอา ( นิमित ) ในไฟที่มีได้แต่ง  
กสินโทษย่อมจะปรากฏ คือ ท่อนฟืนบ้าง ก้อนถ่านบ้าง ถ้ำบ้าง  
ควันบ้าง ย่อมปรากฏ ( ส่วน ) ปฏิภาคนิมิตปรากฏนี้ จุททอนผ้า  
กัมพลแดงที่วางไว้ในอากาศ และจุฑพัคใบตาลสีทองจุฑเสาทอง  
จะนั้น พร้อมกับความปรากฏแห่งปฏิภาคนิมิตนั้นแหละ พระโยคาวจร  
นั้นจะบรรลุปจารฉาน และจุตฺตกฉาน ปญฺจกฉาน โดยนัยที่กล่าว  
แล้วนั้นแล

เตโชกสิน จบ

[วาโยกสิน]

พระโยคาวจรแม้ใคร่จะเจริญวาโยกสิน พึงถือเอานิมิตในลม  
ก็แลนิमितในลมนั้น พึงถือเอาได้ทางเห็นบ้าง ทางถูกต้องบ้าง เพราะคำ  
( ต่อไป ) นี้ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า " พระโยคาวจรผู้จะขึ้น  
เอาวาโยกสินย่อมถือเอานิมิตในลม คือกำหนดเอายอดอ้อยที่ไหว  
ไปมา หรือกำหนดเอายอดไผ่ หรือยอดไม้ หรือปลายผมที่ไหวไปมา  
ก็ได้ กำหนดเอาลมอัน ( พัดมา ) ต้องที่กายก็ได้ " ดังนี้ เพราะเหตุนี้

พระโยคาวจร ( ผู้เจริญวาโยกสิณ ) เห็นต้นอ้อยก็ดี กอไผ่ก็ดี ต้นไม้ก็ดี ที่มีใบหนาดั่งอยู่ ( สูง ) เพียงศีรษะ\* หรือผมของคนที่มีผมหนายาว ประมาณ ๔ องคุลี\* ก็ดี ที่ลมพัดอยู่ พึงตั้งสติ ( ระลึก ) ว่า " ลมนี้พัด ที่นั่น " ก็หรือว่า ลมเข้าทางช่องหน้าต่างข้าง ช่องฝาข้าง มาต้อง ร่างกายของเธออันใด พึงตั้งสติในลมอันนั้น ภาวนาว่า วาโต วาโต โดยที่เป็นนามเด่นในบรรดานามของลมทั้งหลาย เช่น วาตะ มาลุตะ อนิละ อุกกหนิมิตในวาโยกสิณนี้ปรากฏยังเป็นนิมิตไหว เช่นกับกลุ่มไธ ( ร้อน ) แห่งข้าวปายาสที่เพิ่งปลงลงจากเตา ( ส่วน ) ปฏิภาคนิมิตเป็นดวงนิ่งแน่ว คำที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นเทอญ

วาโยกสิณ จบ

[นิลกสิณ]

ส่วน ( กสิณ ) ถัดนั้นไป ( บัณฑิตพึงทราบดังนี้ ) โดยคำ ( ในอรรถ-กถาทั้งหลาย ) ว่า " พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอานิลกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในสีเขียว ( คราม ) เป็นดอกไม้อย่าง เป็นผ้าอย่าง เป็นธาตุสีอย่าง " ดังนี้ ( ว่า ) สำหรับผู้มีบุญมลอริการได้สร้างไว้ก่อน เพียงได้เห็นกอดอกไม้ อันมีสีอย่างนั้น หรือพรมดอกไม้อันมีสีอย่างนั้นในที่บูชาหรือผ้าเขียว และแก้วเขียว อย่างใดอย่างหนึ่ง นิมิตก็เกิดขึ้นได้ พระโยคาวจรนอกนี้

๑. จะได้เพ่งดูตรงๆ ตามสบาย ไม่ต้องแหยง ไม่ต้องก้ม

๒. ผมสั้นไป ต้องลมก็ไม่ไหว ถ้ายาวไปก็ห้อยเสีย ถ้าบางไปก็ลู่ตามลม

ไม่ปรากฏอาการต้องลม เพราะฉะนั้นท่านจึงกำหนดเอา ๔ องคุลี ไม่สั้น ไม่ยาว และหนาด้วย อาการต้องลมจะได้ปรากฏ คือไหวไปมาได้

( ที่ไม่มีบุญ ) พึงถือเอาดอกไม้ มีดอกนิลบล และดอกศิริกัณณิกา  
เป็นต้น มาเรียงเข้าให้เต็มผอบหรือเตียบเสมอขอบปากทั้งใบด้วย  
โดยวิธีที่เกสรที่ดี ข้าวก็ดี ไม่ปรากฏ หรือใช้ผ้าสีเขียวผูกเข้าเป็นห่อของ  
บรรจุลงไปก็ได้ หรือใช้ผ้าสีเขียวนั้นผูก ( จิง ) เข้าที่ขอบปากมันให้เป็น  
คุงหน้ากลองก็ได้ หรือใช้ธาตุ ( สี ) มีเขียวเหมือนสำริด เขียวเหมือน  
ใบไม้ และเขียวเหมือนดอกอัญชัน เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งทำให้  
เป็นกสิณมณฑล ชนิดเคลื่อนที่ได้ ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐมกสิณ  
หรือ ( ดิดไว้ ) ที่ฝ่าเท้าก็ได้ แล้วตัดโดยรอบด้วยสีที่แตกต่าง แต่นั้น  
มนสิการว่า นิล นิล พระโยคาวจรพึงให้เป็นไปโดยนัยอันกล่าวแล้ว  
ในปฐมกสิณเถิด แม้ในนิลกสิณนี้ กสิณโทษก็ปรากฏในอุคคหนิมิต  
คือ สิ่งที่เกิดด้วยกสิณมณฑล มีเกสร ก้าน ระหว่างกลีบเป็นต้น  
ย่อมปรากฏ ( ส่วน ) ปฏิภาณนิมิตหลุดจากกสิณมณฑล ปรากฏเช่น  
กับข้าวตาลฝงแก้ว ( อินทนิล ) อยู่ในอากาศ คำพรรณนาที่เหลือ  
พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วนั้น เทอญ

นิลกสิณ จบ

[ปีติกสิณ]

นัยแม้ในปีติกสิณก็คือนัยนั้น สมคำ ( อรรถกถา ) ที่กล่าวไว้ว่า  
" พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอาปีติกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในสีเหลือง ใน  
ดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุสีบ้าง " ดังนี้ เพราะเหตุนั้น แม้ใน  
ปีติกสิณนี้ สำหรับผู้มีบุญมอริการได้สร้างไว้ เพียงได้เห็นกอดอกไม้

หรือพรมดอกไม้ อันมีสีอย่างนั้น หรือผ้าสีเหลือง ธาตุสีเหลือง  
อย่างใดอย่างหนึ่ง นิमित्तก็เกิดขึ้นได้ คือพระจิตตกุศลเถระ ฉะนั้น  
ได้ยินว่า เมื่อท่านผู้นั้นแลดูเครื่องบูชาบนแท่นบูชาที่แล้วด้วยดอก  
ปัดตั้งกะทั้งหลาย ณ จิตตบรรพตวิหาร นิमितขนาดเท่าแท่นบูชาเกิดขึ้น  
พร้อมกับการแลดูนั่นเอง ( ส่วน ) พระโยคาวจรนอกนี้ ( ที่ไม่มีบุญ )  
พึงใช้ดอกไม้มีดอกกัณณการเป็นต้น หรือใช้ผ้าสีเหลือง หรือธาดู  
( สีเหลือง ) ก็ได้ ทำกสิณ ( มณฑล ) แล้วยังมนสิการว่า ปัดกัม ปัดกัม  
ให้เป็นไปโดยนัยที่กล่าวแล้วในนิลกสิณนั้นเถิด คำที่เหลือก็เช่นเดียว  
กันนั้นแล

ปัดกสิณ จบ

[โลหิตกสิณ]

นัยแม้ในโลหิตกสิณก็ดูจนยั้ง สมคำ ( อรรถกถา ) ที่กล่าวไว้ว่า  
" พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอาโลหิตกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในสีแดง ใน  
ดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาดูสีบ้าง " ดังนี้ เพราะเหตุนั้น แม้ใน  
โลหิตกสิณนี้ สำหรับผู้มีบุญมลอธิการได้สร้างไว้ เพียงได้เห็นกอดอกไม้  
เช่นดอกหงอนไก่ หรือพรมดอกไม้ อันมีสีอย่างนั้น หรือผ้าแดง  
แก้วแดง ธาดูสีแดง อย่างใดอย่างหนึ่ง นิमित्तก็เกิดขึ้นได้ ส่วนพระ-  
โยคาวจรนอกนี้ ( ที่ไม่มีบุญ ) พึงใช้ดอกไม้เช่นดอกชะบา หงอนไก่ และ  
หญ้าหางช้างแดง หรือผ้าสีแดง หรือธาดู ( สีแดง ) ก็ได้ ทำกสิณ

\* อาสนะในที่นี้ คือ แท่นบูชา ที่บูชา



( มณฑล ) แล้วยังมนสิการว่า โลหิตก โลหิตก ให้เป็นไปโดยนัย  
ที่กล่าวแล้วในนิลกสินนั้นเถิด คำที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั้นแล

โลหิตกสิน จบ

[โอทาทกสิน]

แม้ในโอทาทกสิน ( ก็พึงทราบนัยดังนี้ ) โดยคำ ( ในอรรถกถา )  
ว่า " พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอาโอทาทกสิน ย่อมถือเอานิมิตในสีขาว  
ในดอกไม้ว้าง ในผ้าขาว ในธาตุสีขาว " ดังนี้ ( ว่า ) สำหรับผู้มีบุญ  
มอริการได้สร้างไว้ก่อน เพียงแต่ได้เห็นกอดอกไม้อันมีสีอย่างนั้น  
หรือพรมดอกไม้ว้างมีดอกมะลิซ้อน เป็นต้น หรือกองดอกบัวขาว ( ที่เขา  
ขนจากที่บูชาไปทิ้งๆ ไว้ ) หรือผ้าขาว ธาตุสีขาวอย่างใดอย่างหนึ่ง  
นิมิตก็เกิดขึ้นได้ แม้ในแผ่นดินบุกกกลม แผ่นเงินกลม และดวงจันทร์  
( เพ็ญ ) นิมิตก็เกิดได้เหมือนกัน ( ส่วน ) พระโยคาวจรนอกนี้ ( ที่ไม่มี  
บุญ ) พึงใช้ดอกไม้ว้าง หรือผ้าขาว หรือธาตุสีขาวก็ได้ ทำกสิน  
( มณฑล ) แล้วยังมนสิการว่า โอทาท โอทาท ให้เป็นไปโดยนัยที่  
กล่าวแล้วในนิลกสินนั้นเถิด คำที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั้นแล

โอทาทกสิน จบ

[อาโลกกสิน]

ส่วน ( นัย ) ในอาโลกกสิน ( พึงทราบดังนี้ ) โดยคำ ( ในอรรถ-  
กถา ) ว่า " พระโยคาวจรผู้จะขึ้นเอาอาโลกกสิน ย่อมถือเอานิมิต

ในแสงที่ช่องฝาข้าง ที่ช่องคาลข้าง ที่ช่องหน้าต่างข้าง " ดังนี้ ( ว่า )  
สำหรับผู้มีบุญมือธิการ ได้สร้างไว้ก่อนเพียงแต่ได้เห็นแสงอาทิตย์  
หรือแสงจันทร์เข้ามาทางช่อง มีช่องฝาเป็นคั่น ช่องใดช่องหนึ่งแล้ว  
ทำให้เกิดเป็นดวงขึ้นที่ฝาหรือที่พื้นก็ดี ลอดหว่างกึ่งต้นไม้ที่มีใบทึบ  
ทำให้เกิดเป็นดวงขึ้นที่พื้นดินนั้นก็ดี เท่านั้นนิมิตก็เกิดขึ้นได้ แม้พระ-  
โยคาวจรอนัน ( ที่ไม่มีบุญ ) ก็พึง ( เฟงดู ) ดวงแสงมีประการดังกล่าว  
แล้วนั้นแหละ ภาวนาไปว่า โอภาโส โอภาโส หรือว่า อาโลโก  
อาโลโก ก็ได้ เมื่อไม่อาจ ( ทำ ) อย่างนั้นได้ \* พึงตามประทีปเข้าไป  
ในหม้อ ปิดปากหม้อเสีย<sup>๒</sup> ทำช่องเข้าที่ ( ข้าง ) หม้อแล้วตั้งหันหน้า  
( ช่อง ) เข้าฝา แสงประทีปออกทางช่องนั้น ทำให้เป็น ดวงขึ้นที่ฝา  
พึง ( เฟงดู ) ดวงแสงนั้น ภาวนาไปว่า อาโลโก อาโลโก ดวงแสงนี้อยู่  
ได้นานกว่าดวงแสงนอกนั้น ( ที่กล่าวมาข้างต้น ) อุกคหนิมิตในอาโลโก-  
กสินนี้ก็เป็นเช่นเดียวกับดวงที่ติดอยู่ที่ฝาหรือที่พื้นนั่นเอง ( ส่วน )  
ปฏิภาคนิมิตเป็นดวงหนาและใสคล้ายกับก้อนแสง คำ ( พรณนา )  
ที่เหลือก็เช่นเดียวกันนั้นแล

[ปริจจณนาภาสกสิน]

แม้ในปริจจณนาภาสกสิน โดยคำ ( ในอรรถกถา ) ว่า "พระ

๑. มหาภูทิกว่า ดวงแสงที่เกิดแต่แสงอาทิตย์และจันทร์นั้น ตั้งอยู่ไม่นาน  
( เพราะมันเคลื่อนไปตามดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ ) ผู้ไม่มีบุญ ไม่อาจภาวนาให้นิมิตเกิด  
ในช่วงเวลาอันสั้นนั้นได้ จึงต้องใช้ประทีปหม้อ
๒. เพราะแสงที่ออกทางปากหม้อมันใหญ่ และจะทำให้ตาพร่า

โยคาวจรผู้จะขึ้นเอาอากาศสถิน ย่อมถือเอานิมิตในอากาศที่ช่องฝาข้าง  
ที่ช่องคาลข้าง ที่ช่องหน้าต่างข้าง " ดังนี้ สำหรับผู้มีบุญ  
มีอธิการได้สร้างไว้ก่อน เพียงแต่ได้เห็นอากาศที่ช่องต่างๆ มีช่องฝา  
เป็นต้น นิมิตก็เกิดขึ้นได้ ( ส่วน ) พระโยคาวจรนอกนี้ ( ที่ไม่มีบุญ )  
พึงทำช่องขนาดคืบ ๔ นิ้ว เข้าที่ ( ฝา ) โรงที่มุงมิดชิดหรือที่ ( แผ่น ) ผนัง  
และเสื่อลำแพนเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ( เพ่งดู ) ช่องอันต่างโดย  
เป็นช่องฝาเป็นต้นนั้นแล ภาวนาไปว่า อากาโส อากาโส ( ว่าง ว่าง )  
อุคคหนิมิตในอากาศสถินนี้ ก็เป็น ( ดวง ) เหมือนกับช่อง พร้อม  
ทั้งสิ่งเนื่องด้วยช่องมีขอบฝาเป็นต้นนั้นเอง แม้พระโยคาวจรจะ ( นึก )  
ขยาย ( ส่วน ) ก็หาขยายไม่ ( ส่วน ) ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นดวง  
อากาศแท้ และพระโยคาวจรจะ ( นึก ) ขยาย ก็ขยายได้ คำที่เหลือ  
พึงทราบโดยนัยอันกล่าวแล้วในปฐมวิภังคินั้นแล

ปริจินนากาสถสถิน จบ

พระทศพลผู้สรรพธรรมทส ( ทรงเห็นธรรม  
ทั้งปวง ) ได้ตรัสทศสถิน ซึ่งเป็นเหตุแห่ง  
จตุกถาและปัญจกถาในชั้นรูปาวจร ดัง  
พรรณนามาจะนี้ บัณฑิตได้ทราบทศสถินนั้น  
และนัยในการเจริญกถาเหล่านั้นนี้ดังนี้แล้ว  
พึงทราบปณิกกถาในกถาเหล่านั้นนั้นแหละ  
ต่อไปนี้

[ปกิณณกถา]

( คุณวิเศษต่างๆ ที่สำเร็จด้วยอำนาจสถิณ )

ก็แสดงสถิณเหล่านี้ ด้วยอำนาจแห่งปฐมวิสถิณ คุณวิเศษ

ทั้งหลายเป็นต้นว่า ความบันดาล\* คือว่าคนเดียวบันดาลเป็นคนมาก  
ก็ได้เป็นต้น นิรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศหรือน้ำแล้วเดินไปได้ หรือ  
สำเร็จอิริยาบถมียืนและนั่งเป็นต้นได้

ด้วยอำนาจแห่งอาโปกสถิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า ผุดขึ้น  
และดำลงในแผ่นดินได้ ทำฝนน้ำให้เกิดขึ้นได้ นิรมิตสิ่งขวางกั้น  
มีแม่น้ำและทะเลเป็นต้นได้ ทำของหนักมีแผ่นดิน ภูเขา และปราสาท  
เป็นต้นให้ไหวได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งเตโชสถิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า บังหวน  
ควันได้ บังหวนเพลิงได้ ทำฝนถ่านเพลิงให้เกิดขึ้นได้ ล้างไฟด้วยไฟได้  
สามารถเผาเฉพาะสิ่งที่ต้องการได้<sup>๓</sup> ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อประโยชน์แก่  
การเห็นรูปด้วยทิพจักขุได้ทำสรีระให้ไหม้ไปด้วยเตโชธาตุ ในคราว  
ปรินิพพานได้ อย่างนี้ย่อมสำเร็จ

๑. ภาโว ทำให้มีให้เป็นขึ้น เอาความว่าบันดาล

๒. อุทกวุฏฐิ ไม่แปลว่า น้ำและฝน แปลว่า ฝนน้ำ เพราะมีที่เทียบ คือในดอนเตโชสถิณ  
มี อังคารวุฏฐิ ฝนถ่านเพลิง และในดอนวาโยสถิณมีวาทวุฏฐิ ฝนลม คือฝนมีพายุ

๓. มหาภูติกาชยความว่า เมื่อของต่าง ๆ เช่นฝ้าย สำลี ไม้แก่น ไม้พินกองรวมกันอยู่  
ต้องการจะเผาของสิ่งใด ก็ทำให้ไหม้เฉพาะสิ่งนั้นได้

ด้วยอำนาจแห่งวาโยกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า ไปได้  
( เร่ว ) เยี่ยงพายุ ทำฝนลมให้เกิดขึ้นได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งนิลกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า นิรมิตรูป  
สีเขียวขึ้นได้ ทำให้มืดไปได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจปีตกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า นิรมิตรูป  
สีเหลืองได้ น้อมใจลง ( อธิษฐาน ) ว่า ให้เป็นทองได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งโลหิตกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า นิรมิต  
สีแดงขึ้นได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งโอทาทกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า นิรมิต  
รูปสีขาวขึ้นได้ ขยับถิ่นมิทธะ ได้ ไล่ความมืดได้ ทำแสงสว่างขึ้นเพื่อ  
ประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยทิพจักขุได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งอาโลกกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า นิรมิต  
รูปโปร่งแสงได้ ขยับถิ่นมิทธะได้ เพิกความมืดได้ ทำแสงสว่างขึ้น  
เพื่อประโยชน์แก่การเห็นรูปด้วยทิพจักขุได้ ดังนี้ย่อมสำเร็จ

ด้วยอำนาจแห่งआกาสกสิณ คุณวิเศษทั้งหลายเป็นต้นว่า ทำสิ่ง  
ที่ลึกลับอยู่ให้เปิดเผยได้ นิรมิตช่องว่างเข้าในที่ทึบเช่นภายในแผ่นดิน  
และภายในภูเขาล้วนสำเร็จอิริยาบถอยู่ได้ ผ่านที่ตันมีฝาเป็นต้น  
ออกไปข้างนอกได้ไม่ติด ดังนี้ย่อมสำเร็จ

[ความแตกต่างแห่งกสิณ]

กสิณทั้งหมดนั้น มีความแตกต่าง ( ดัง ) นี้ คือ **อุทฺธ** ( ขยายขึ้น  
เบื้องบน ) **อโธ** ( ขยายลงเบื้องล่าง ) **ติริย** ( ขยายไปโดยขวางรอบตัว )  
**อทฺถ** ( ขยายไปไม่เป็น ๒ ) **อปฺปมาณ** ( ขยายไปไม่มีประมาณ ) จริงอยู่  
ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า " บุคคลกลางคนกำหนดกสิณไป  
เบื้องบน กลางคนกำหนดกสิณไปเบื้องล่าง กลางคนกำหนดกสิณไป  
โดยขวาง ไม่เป็น ๒ ไม่มีประมาณ " ดังนี้ เป็นต้น

ในคำเหล่านั้น คำว่า **อุทฺธ** คือมุ่งสู่ท้องฟ้าเบื้องบน คำว่า **อโธ**  
คือมุ่งสู่พื้นดินเบื้องล่าง คำว่า **ติริย** คือกำหนดไปรอบตัวจุลสถาน  
แท้จริง พระโยคาวจรกลางท่าน ขยายกสิณไปเบื้องบนทางเดียว กลางท่าน  
ขยายไปเบื้องล่าง กลางท่านขยายไปโดยรอบตัว หรือแผ่ไปอย่างนั้น  
ตามเหตุการณ์นั้นๆ ดังผู้ใคร่จะเห็นรูปด้วยทิพจักขุ ก็แผ่แสงสว่างไป  
ฉะนั้น \* เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส ๓ บทว่า **อุทฺธ อโธ**  
**ติริย** ส่วนคำว่า **อทฺถ** นี้ ตรัสเพื่อ ( แสดง ) ความที่กสิณอันหนึ่ง  
ไม่กลายเป็นกสิณอันอื่นไป เปรียบเหมือนเมื่อคนลงน้ำไป ก็มีแต่น้ำ  
ไปทุกทิศ ไม่มีสิ่งอื่นฉนใด ปฐวิกสิณก็ย่อมเป็นแต่ปฐวิกสิณเท่านั้น  
ความระคนกับกสิณอื่นหาไม่แก่ปฐวิกสิณนั้นไม่ ฉะนั้น นัยดังนี้พึง  
ทราบในกสิณทั้งปวงคำว่า **อปฺปมาณ** นี้ตรัสโดยที่การแผ่ไปแห่ง

\* มหาภูติกถาว่า ถ้าใครจะเห็นรูปในเบื้องบนก็แผ่แสงสว่างไปเบื้องบน ถ้าใคร  
จะเห็นรูปในเบื้องล่าง ก็แผ่แสงสว่างไปเบื้องล่าง ถ้าใครจะเห็นรูปโดยรอบก็แผ่แสง-  
สว่างไปรอบๆ ตัว

กลืนนั้นหาประมาณไม่ได้ แท้จริง เมื่อพระโยคาวจรแผ่กลืนนั้นไป  
ด้วยใจ ย่อมแผ่รวดเร็วไปทีเดียว หาได้ (มัว) กะประมาณว่า (แค่) นี้  
เป็นเบื้องต้น (แค่) นี้เป็นท่ามกลางของกลืนนั้นไม่ ดังนี้แล

[ผู้ที่บำเพ็ญกลืนไม่สำเร็จ]

ก็แลสัตว์เหล่าใด ที่ท่านกล่าวว่าเป็นผู้กอบด้วยกัมมวารณ  
( เครื่องกั้นคือกรรม ) ก็ดี กอบด้วยกิเลสวารณ ( เครื่องกั้นคือกิเลส ) ก็ดี  
กอบด้วยวิปากวารณ ( เครื่องกั้นคือวิปาก ) ก็ดี ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ  
ปัญญาตรามเป็นผู้กัณฑ์ที่จะก้าวลงสู่ความแน่นอน ความดำเนินชอบ  
ในธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล ความบำเพ็ญในกลืนแม้แต่ข้อเดียว  
ก็ย่อมไม่สำเร็จ แก่สัตว์เหล่านั้น แม้สักผู้เดียว

ในคำเหล่านั้น คำว่า กอบด้วยกัมมวารณ ได้แก่ประกอบด้วย  
อนันตริยกรรม คำว่ากอบด้วยกิเลสวารณ ได้แก่เป็นนियตมิจฉาทิภูติ  
และเป็นอุกโตพยัชชนก เป็นบัณฑิตเท่าไร คำว่ากอบด้วยวิปากวารณ  
ได้แก่ปฏิสนธิเป็นอุเหตุกะและเป็นทวิเหตุกะ คำว่า ไม่มีศรัทธา  
คือไร้ความเชื่อในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น คำว่าไม่มีฉันทะ  
คือไร้ฉันทะในปัจจุบันิกปฏิบัติ\* คำว่า ปัญญาตราม หมายความว่าไร้  
ความเห็นชอบ ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตระชื่อว่า เป็นผู้กัณฑ์ที่จะ  
ก้าวลงสู่ความแน่นอน ความดำเนินชอบในธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลนั้น  
ความว่าเป็นผู้ไม่อาจก้าวลงสู่อุริมรรคที่นับว่าเป็นความแน่นอน และ

\* แปลว่า ปฏิบัติอันไม่เป็นข้าศึก มหาภูติกายเป็นอนุโลมปฏิบัติ คือปฏิบัติอัน  
ควรแก่มรรค และว่าหมายเอาวิปัสสนา

นับว่าเป็นความดำเนินชอบในธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล

อนึ่ง มิใช่แต่ในกสิณเท่านั้น การบำเพ็ญแม้ในกรรมฐาน  
อื่นๆ ก็ไม่สำเร็จแก่สัตว์เหล่านั้นแม้แต่ผู้เดียว เพราะเหตุนี้ กุลบุตร  
แม้ว่าปราศจากวิปាកารณแล้ว ก็พึงหลีกเลี่ยงกัมมวารณและกิเลสา-  
วารณเสียให้ไกล ยังศรัทธา จันทะ และปัญญาให้เจริญด้วยวุฒิธรรม  
มีสัทธัมมัสสวนะ ( ฟังธรรมของสัตบุรุษ ) และสัพปุริสุปัสสยะ ( ความ  
ฟังฟังสัตบุรุษ ) เป็นต้น ทำความเพียรในอันประกอบเนื่องๆ ในพระ  
กรรมฐาน เทอญ

ปริเลทที่ ๕ ชื่อเสตกสิณนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิวิวัฒนา

ในปกรณ์พิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้



อสุกกรรมฐานนิตะ

ก็แลในอสุกที่ไม่มีวิญญาน ๑๐ คือ อุตฺตมาตกะ วินีลกะ  
วิปฺพพะกะ วิจฺฉิทฺทกะ วิกขาธิตกะ วิกจิตตกะ หตฺตวิกจิตตกะ โลหิตกะ  
ปฺพุทฺทกะ อฏฺฐิกะ ซึ่งท่านจัดไว้ในลำดับแห่งกลิน

[อุตฺตมาตกอสูก]

อสุกที่ชื่ออุตฺตมาตกะ เพราะเป็นซากที่พองขึ้น โดยความที่มัน  
ค่อยอัดขึ้นตามลำดับนับแต่สิ้นชีวิตไป ดูลูกหนังอันพองด้วยลม  
อุตฺตมาตะนั้นเอง เป็นอุตฺตมาตกะ นัยหนึ่ง อุตฺตมาตอสูก จัดว่าเป็น  
ของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อุตฺต-  
มาตกะ ( อุตฺตมาตกอสูกอันน่าเกลียด ) คำว่า อุตฺตมาตกะ นั้นเป็น  
คำเรียกซากศพที่เป็นอย่างนั้น

[วินีลกอสูก]

อสุกที่มีสีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่างๆ เรียกว่า วินีลกะ วินีละนั้นเอง  
เป็นวินีลกะ นัยหนึ่ง วินีลอสูก จัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็น  
สิ่งปฏิกูล เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า วินีลกะ ( วินีลอสูกอันน่าเกลียด )  
คำว่า วินีลกะ นั้นเป็นคำเรียกซากศพอันมีสีแดงในที่ๆ เนื้อหนา  
มีสีขาวในที่ๆ บ่มหนอง แต่โดยมากมีสีเขียวคล้ำ ในที่ๆ เขียว  
เป็นเหมือนคลุ้มไว้ด้วยผ้าเขียว

[วิปฺพพอกอสุก]

อสุกที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ในที่ ๆ แดกปรืท้งหลาย ชื่อ  
วิปฺพพะ วิปฺพพะนั่นเองเป็นวิปฺพพะ นัยหนึ่ง วิปฺพพอกอสุก จัดว่า  
เป็นของน่าเกลียดเพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า วิปฺพพะ  
( วิปฺพพอกอสุกอันน่าเกลียด ) คำว่า วิปฺพพะ นั้นเป็นคำเรียกซาก  
ศพที่เป็นอย่างนั้น

[วิจฺฉิททอสุก]

อสุกที่แยกออกจากกันโดยขาดเป็น ๒ ท่อน เรียกว่า วิจฺฉิททะ  
วิจฺฉิททะนั่นเอง เป็นวิจฺฉิททะ นัยหนึ่ง วิจฺฉิททอสุก จัดว่าเป็น  
ของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิจฺฉิททะ  
( วิจฺฉิททอสุกอันน่าเกลียด ) คำว่า วิจฺฉิททะ นั้นเป็นคำเรียกซาก  
ศพที่ถูกตัดกลางตัว

[วิกฺขายิตอสุก]

อสุกที่ชื่อว่าวิกฺขายิตะ เพราะถูกสัตว์ทั้งหลายมีสุนัขบ้านและสุนัขป่า  
เป็นต้น กัดกินโดยอาการต่างๆ ตรงนี้บ้างตรงนั้นบ้าง วิกฺขายิตะ  
นั่นเองเป็นวิกฺขายิตะ นัยหนึ่ง วิกฺขายิตอสุกจัดว่าเป็นของน่าเกลียด  
เพราะเป็นสิ่งปฏิกูลเพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า วิกฺขายิตะ คำว่า วิก-  
ขายิตะ นั้นเป็นคำเรียกซากศพที่เป็นอย่างนั้น

\* ตรงนี้ป่าฐะฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ พิมพ์ไว้เป็น...วิสุตฺตมฺหานํ ปุพฺพํ ที่ถูกต้องเรียง  
ติดกันเป็นบทสมาสว่า วิสุตฺตมฺหานํปุพฺพํ เพราะเป็นบทวิเศษณะของ อสุก ในมหาฐีกา  
ก็เป็นอย่างนั้น

[วิกิขิตตอสุก]

อสุกที่กระจุยกระจายไปต่างๆ เรียกว่า วิกิขิตตะ วิกิขิตตะนั่นเอง เป็นวิกิขิตตะ นัยหนึ่ง วิกิขิตตอสุก จัดว่าเป็นของน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าวิกิขิตตะ คำว่า วิกิขิตตะ นั้น เป็นคำเรียกซากศพที่กระจุยกระจายไปที่นั่นๆ คือมือไปทางหนึ่ง เท้าไปทางหนึ่ง ศีรษะไปทางหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น

[หตวิกิขิตตอสุก]

อสุกที่ชื่อหตวิกิขิตตะ เพราะอสุกนั้นถูกประหารด้วย กระจุยกระจายโดยนัยก่อนนั้นด้วย คำว่า หตวิกิขิตตะนั้นก็ เป็นคำเรียกซากศพอันถูกคนสับฟันที่อวัยวะใหญ่ๆ โดยอาการ ( ชับอย่างกะ ) ตีนกา แล้วเหวี่ยงกระจายไปโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น\*

[โลहितกอสุก]

อสุกที่ชื่อโลहितกะ เพราะมีโลหิตเรียราดไหลออกจากตรงนั้น บ้าง ตรงนี้บ้าง คำว่า โลहितกะ นั้นเป็นคำเรียกซากศพอันเปื้อนโลหิตที่ไหลออก

\* วิกิขิตตะนั้น กระจุยกระจาย เนื่องด้วยสัตว์กัด ส่วนหตวิกิขิตตะนี้ กระจุยกระจาย เพราะถูกคนที่โกรธเกลียดกันสับฟันเอา

[ปุพฺพกอสฺส]

หนอนทั้งหลาย เรียกว่า ปุพฺพะ ปุพฺพะทั้งหลายคลาคล้าอยู่ใน  
อสฺสณํ เหตุนี้ อสฺสณํจึงชื่อปุพฺพกะ คำว่า ปุพฺพกะนั้นเป็น  
คำเรียกซากศพที่เต็มไปด้วยหนอน

[อภฺยฺยิกอสฺส]

กระดูกนั้นเองชื่ออภฺยฺยิกะ นัยหนึ่ง กระดูกจัดว่าเป็นของน่าเกลียด  
เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล เหตุนี้จึงชื่ออภฺยฺยิกะ คำว่าอภฺยฺยิกะนั้นเป็นคำเรียก  
ร่างกระดูกก็ได้ กระดูกท่อนเดียวก็ได้

ก็แลคำทั้งหลายมีคำว่าอุทฺธมาตกะเป็นต้นเหล่านั้นแล เป็นชื่อ  
แห่งนิมิตอันอาศัยอภฺยฺยิกะมีอุทฺธมาตกอสฺสเป็นอาทิเหล่านั้นเกิดขึ้นก็ได้ เป็น  
ชื่อแห่งฉานอันพระโยคาวจรได้ในนิมิตทั้งหลายก็ได้

[วิธีเรียนอุทฺธมาตกอสฺสกรรมฐาน]

ในอสฺส ๑๐ นั้น พระโยคีผู้ใคร่จะยังอุทฺธมาตกนิมิตในซากที่  
ขึ้นพองให้เกิด แล้วยังฉานที่ชื่ออุทฺธมาตกะให้มีขึ้นพึงเข้าไปหา  
อาจารย์มีประการดังกล่าวแล้ว เรียนเอาพระกรรมฐานโดยนัยที่กล่าว  
แล้วในปฐวิกสิณนั้นแล อาจารย์นั้นเมื่อจะบอกกรรมฐานแก่เธอ  
พึงบอกวิธีทุกอย่าง คือวิธีไปเพื่อ ( ถือเอา ) อสฺสนิมิต การกำหนด  
( จำ ) นิมิต ( ต่างๆ ) โดยรอบ การถือนิมิตโดยอาการ ๑๑ การ

พิจารณาทางไปมา ดังนี้จนถึงอัปนาวิธี\* ฝ่ายพระโยคินั้นเรียนเอา  
วิธีทั้งปวงให้ดีแล้วพึงเข้าไปสู่เสนาสนะมีประการดังกล่าวมาก่อน  
แล้วแสวงหาอุทฺธมตกนิมิตอยู่เกิด

ก็แลเมื่อเธออยู่อย่างนั้น แม้นได้ยินคำคนทั้งหลายพูดกันว่า ชาก  
อุทฺธมตกะ เขาทอดไว้ที่ช่องทางเข้าหมู่บ้านชื่อโน้น หรือที่ปากดง  
ที่หนทาง ที่เชิงเขา ที่โคนไม้ หรือที่สุสานชื่อโน้น ดังนี้ก็ไม่ควรไป  
ทันทีทันใด ( จะ ) เป็นเหมือนคนเล่นไปผิดทำ ถามว่าเพราะเหตุอะไร  
ตอบว่า เพราะอันอสุภะนั้นจะเป็นชากที่สัตว์ร้ายพอกเอาไว้บ้าง อมนุษย์  
พอกเอาไว้บ้าง อันตรายแห่งชีวิตจะพึงมีแก่เธอในเพราะอสุภะนั้น ( เป็น  
เหตุ ) ก็ได้ หรือหนึ่ง ทางไปที่นั่นจะเป็นทางผ่านช่องทางเข้าหมู่บ้าน  
บ้าง ผ่าทำอาบนํ้าบ้าง ผ่านปลายนาบ้าง รูปอันเป็นวิภาค ( ข้าศึก  
แห่งพรหมจรรย์ ) ในที่ทั้งหลายนั้น จะมาสู่คลอง ( จักขุ ) หรือมีฉะนั้น  
ชาก ( ศพ ) นั้นเองจะเป็นวิภาค จจริงอยู่ ชากสตรีย่อมเป็นวิภาค  
แห่งบุรุษ และชากบุรุษย่อมเป็นวิภาคแห่งสตรี ชากนั้นนั่นที่ตาย  
ไม่นาน<sup>๒</sup> ยังปรากฏเป็นร่างสวยงามอยู่ก็ได้ อันตรายแห่งพรหมจรรย์  
จะพึงมีแก่เธอเพราะอสุภะนั้น ( เป็นเหตุ ) ก็ได้ แต่ถ้าเธอไว้ใจตัวว่า  
" มันไม่เป็นของหนัก ( ใจ ) สำหรับภิกษุอย่างอาตมา " ดังนี้ไซ้เธอ  
ผู้ไว้ใจตัวได้อย่างนั้นก็พึงไปเกิด

๑ มหาภูิกว่า อัปนาวิธี หมายเอาวิธีปฏิบัติตั้งแต่อุคคหนิมิตเกิด ดังกล่าวไว้ใน  
ปฐวิกสิณแล้ว

๒ มหาภูิกว่า หมายเอาศพที่ยังไม่เป็นอุทฺธมตกะ

ก็แต่เมื่อจะไป ฟังบอกพระสังฆเถระ หรืออภิญญาตภิกขุ ( ภิกขุผู้มีชื่อเสียง ) อื่นแล้วจึงไป ถามว่า เพราะเหตุอะไร ? ตอบว่า เพราะหากว่าเมื่อเธอถูกอนิฏฐารมณ์ เช่นรูปร่างและเสียงแห่งสัตว์ร้ายทั้งหลายมีอมมนุษย์ และสัตว์สี่เท้าเป็นอาทิในป่าเข้าครอบงำเอา ( จน ) อกาพพ ( หนาว ) สั่นไปก็ดี<sup>๑</sup> ( ขวัญหนี ) ของที่บริโภคแล้วไม่อยู่ ( ในท้อง ) ก็ดี<sup>๒</sup> อาพาธเป็นอย่างอื่น ( อีก ) ก็ดี ( ไม่สามารถจะเดินกลับมาวิหารได้ ) ไชร เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านที่เธอบอกนั้นก็จัก ( ช่วย ) เก็บงำบาตรจีวรของเธอไว้ให้อย่างดีในวิหารจักส่งพวกภิกขุหนุ่มบ้าง สามเณรบ้าง ไปช่วยปรณิบัติ ( พยาบาล ) ภิกขุนั้น อีกประการหนึ่ง พวกโจรสำคัญว่า ป่าช้านั้นเป็นที่ไม่ต้องระวัง ( ว่าจะมีคนรู้เห็น ) ( มันไป ) ทำการมาแล้วก็ดี ยังมีได้ทำการก็ดี จึงมามั่วกันอยู่ ( ในนั้น ) มัน ( ไปทำการมาแล้ว ) ถูกคนทั้งหลายตามมาทันเข้าก็จะทึ้งห่อของไว้ใกล้ๆ ภิกขุแล้วหนีไปเสียก็ได้คนทั้งหลาย ( เห็นของตกอยู่ใกล้ภิกขุ ) ก็จะสำคัญว่า " พวกเราพบโจรพร้อมทั้งของกลาง " แล้วจับภิกขุไปทรมาน ที่นั่นท่านที่เธอบอก ( ทราบเข้า ) ก็จัก ( ไปช่วย ) อ้อนวอนว่า " ท่านทั้งหลายอย่าทรมานภิกขุนี้เลย เธอบอกข้าพเจ้าแล้วจึงไปทำงานอันนี้ดอก " ( ชี้แจง ) ให้คนเหล่านั้นเข้าใจถูกแล้ว ทำความสวัสดิให้แกเธอได้ นี่เป็นอานิสงส์ในการบอกแล้วจึงไป

๑. ข้อนี้ ตรงกับที่เราพูดกันว่า " ขวัญหนี " อาการสั่นนั้นเข้าใจว่าถึงกับจับไข้ทีเดียว ไม่ใช่สั่นพอดิพอร้าย.

๒. ข้อนี้ตรงกับ " ดีฝ่อ " นำย่อยอาหารเสีย อาหารที่กินแล้วไม่ย่อยหรือย่อยไม่หมด เกิดเป็นพิษ

[วิธีไปคู่อุทตามนัยอรรถกถา]

เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรผู้ได้ออกแก่ภิกษุมีประการดังกล่าว  
แล้ว เกิดความจำนงยิ่งในอันจะคู่อุทตามนิตพึงยังปิติโสมนัสให้เกิดขึ้น\*  
ไป ( ดู ) โดยวิธีที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย ( ให้ ) เหมือน  
กษัตริย์เกิดปิติโสมนัสเสด็จไปสู่สถานทีอภิเษก เหมือนผู้จะบูชาชัญญ  
เกิดปิติโสมนัสไปสู่โรงบูชาชัญญ หรือหนึ่ง เหมือนคนไม่มีทรัพย์เกิดปิติ  
โสมนัสไปสู่ที่ตักขุมทรัพย์จะนั้นเกิด จริงอยู่ คำ ( ต่อไป ) นี้ ท่าน  
กล่าวไว้ ( ในอรรถกถา ) ว่า " ภิกษุเมื่อจะขึ้นเอาอุทตามนิตชนิดอุท  
มัตตะ ย่อมไปผู้เดียว ไม่ ( ต้อง ) มีสหาย มีสติตั้งมั่นไม่หลงลืม มี  
อินทรีย์ทั้งหลายอยู่กับตัว ( คือสำรวม ) มีความคิดไม่ไปนอกตัว ( คือ  
ไม่คิดกลัวอะไรไปต่างๆ ) พิจารณาอุททางไปมาไว้ อุทตามนิตชนิด  
อุทมัตตะมีทอดอยู่ที่แห่งใด เธอย่อมทำก่อนหินก็ดี จอมปลวกก็ดี  
ไม้ต้นก็ดี ไม้กอก็ดี ไม้เถาก็ดี ( อันมีอยู่ ) ในที่แห่งนั้น ให้เป็นนิมิต  
ร่วม ย่อมทำ ( วัตถุนั้นๆ ) ให้เป็นอารมณ์ร่วม ครั้นทำ ( วัตถุนั้นๆ )  
ให้เป็นนิมิตร่วมแล้ว ทำ ( วัตถุนั้นๆ ) ให้เป็นอารมณ์ร่วมแล้ว จึง  
เข้าไปกำหนดอุทตามนิตตามความที่มั่นเป็นของตนเอง ( โดย  
อาการ ๑๑ คือ ) โดยสีกายบ้าง โดยเพศบ้างโดยสณฐานบ้าง โดย  
ทิศบ้าง โดยโอกาสบ้าง โดยตัดตอนบ้าง ( และ ) โดยที่ต่อ โดยช่อง  
โดยที่เว้า โดยที่นูน โดยรอบตัว เธอย่อมทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งที่  
ถือเอาไว้อย่างดีแล้ว ย่อมจดจำเอานิมิตนั้นให้เป็นสิ่งที่จำได้อย่าง

\* คือเกิดปิติโสมนัสว่า จักพ้นจากขรามณะด้วยปฏิปทานี้แน่

แม่นยำนแล้วยอมกำหนดเอาณิมนั้นให้เป็นสิ่งที่กำหนดไว้ได้อย่างดี  
แล้ว ครั้นทำณิมนั้น ฯลฯ ให้เป็นสิ่งที่กำหนดไว้ได้อย่างดีแล้ว เธอก็  
( กลับ ) ไปผู้เดียวไม่มีสหาย มีสติมั่นคงไม่หลงลืม มีอินทรีย์ทั้งหลาย  
อยู่กับตัว มีความคิดไม่ไปนอกตัว พิจารณาดูทางไปมา แม้นจะจงกรม  
เธอก็อธิฐานจงกรมให้เป็นการถือกุศลแก่ฝ่ายอสุกนิมนั้นเท่านั้น แม้  
จะนั่ง ก็อุปาสนะให้เป็นการถือกุศลแก่ฝ่ายอสุกนิมนั้นอย่างเดียว

ถามว่า การกำหนดจำนิมิต ( ต่างๆ มีก้อนหินเป็นต้น ) โดยรอบ  
มีประโยชน์อย่างไร มีอานิสงส์อย่างไร ? แก้วว่า การกำหนดจำนิมิต  
โดยรอบ มีความไม่หลงเป็นประโยชน์ มีความไม่หลงเป็นอานิสงส์  
ถามว่า การถือเอาณิมนิตโดยอาการ ๑๑ มีประโยชน์อย่างไร  
มีอานิสงส์อย่างไร ? แก้วว่า การถือเอาณิมนิตโดยอาการ ๑๑ มีอันนำ  
( กรรมฐาน ) เข้าไปสู่กุไว้เป็นประโยชน์ เป็นอานิสงส์

ถามว่า การพิจารณาดูทางไปมา มีประโยชน์อย่างไร มีอานิสงส์  
อย่างไร ? แก้วว่า การพิจารณาดูทางไปมา มีอันยังกรรมฐาน ( ที่เสื่อม )  
ให้ ( กลับ ) ดำเนินสู่วิถี เป็นประโยชน์ เป็นอานิสงส์\*

พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้เห็นอานิสงส์อยู่โดยปกติ มีความสำคัญ  
( ในอสุก ) ว่าเป็นดังแก้ว เข้าไปตั้งความขำเกรงไว้ ( ในอสุกนั้น )  
ประพุดคิดว่า ( อสุกนั้น ) เป็นที่รักอยู่ น่าจิตเข้าไปสู่กุไว้ในอารมณ์นั้น  
เป็นแน่แท้ ( ในที่สุด ) เธอสงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงฌาน

\* คำแก้ปัญห ๓ ข้อนี้ มีอธิบายข้างหน้า



ที่ ๑ อยู่ ปฐมฐานเป็นรูปาวจร เป็นอันชอบบรรลุแล้ว วิหารธรรม  
อันเป็นทิพย์ ก็เป็นอันชอบได้บรรลุ และบุญกิริยาวัตถุส่วนภาวนามัย  
ก็เป็นอันชอบได้บรรลุด้วย "

[วัตรในการไปคู่อสุภ]

เพราะเหตุนี้ กิษุโจะไปเยี่ยมป่าช้า เพื่อประโยชน์แก่การ  
ยังจิตให้ได้สำนึก กิษุณนั้นจงเคาะระฆัง ยังคณะ ( พระกรรมฐานด้วย  
กัน ) ให้ประชุม ( บอกกันให้ทราบก่อน ) ก็ได้แล้วจึงไป ก็แลเมื่อไป  
ด้วย ( มุง ) กรรมฐานเป็นสำคัญ พึงเป็นผู้เดียวไม่ ( ต้อง ) มีสหาย  
เป็นผู้ไม่ละทิ้งมูลกรรมฐาน\* มนสิการมูลกรรมฐานนั้นไว้เรื่อยไป  
ถือไม้เท้าหรือไม้ถือ ( ไปด้วย ) เพื่อกันอันตรายมีสุนัขเป็นต้นในป่าช้า  
ทำสติไว้มิให้หลงลืม โดยยังความเป็นผู้มั่นคง ( ในกรรมฐาน ) ให้  
ถึงพร้อม เป็นผู้มิใจไม่ไปนอกตัวโดยยังความที่อินทรีย์ทั้งหลาย  
มีใจเป็นที่ ๖ อยู่กับตัวให้ถึงพร้อม ( เคน ) ไปเถิด

พอออกจากวิหาร พึงสังเกตประคู้ไว้ว่า " เราออกทางประตูโน้น  
ในทิศโน้น " ต่อ นั้น เธอไปโดยทางใด พึงกำหนดจำทางนั้นไว้ว่า  
" ทางนี้ตรงไปทิศตะวันออก หรือว่า ตรงไปทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้  
หรือว่าตรงไปทิศเฉียง " อนึ่งพระโยคาวจรพึงกำหนดทางที่ ( เคน )  
ไปว่า " ตรงนี้ไปทางซ้าย ตรงนี้ไปทางขวา และในที่แห่งอสุภนั้น

\* ตบปัญจกรรมฐาน ที่พระอุปัชฌายะบอกให้เมื่ออุปสมบทได้ขึ้นเรียกมูลกรรมฐาน  
แปลว่ากรรมฐานดั้งเดิม พึงคู่ก็สม แต่ในที่นี้มหาภิภาแก่ไว้ว่า มูลกรรมฐานหมาย  
เอาสัพพัตถกรรมฐานมีพุทธานุสสติเป็นอาทิ ที่พระโยคาวจรนั้นบำเพ็ญอยู่ตามปกติ

ตรงนี้มีก้อนหิน ตรงนี้มีจอมปลวก ตรงนี้มีไม้ต้น ตรงนี้มีไม้กอ  
ตรงนี้มีไม้เถา " ดังนี้ ( เรื่อย ) ไป ( จน ) ถึงที่ๆ นิมิตตั้งอยู่ หนึ่งเล่า  
ไม่ควร ( เดินเข้า ) ไปทวนลม เพราะว่าเมื่อไปทวนลม กลิ่นศพจะฟุ้ง  
กระทบจมูกทำให้เยื่อสมองอักเสบไปก็ได้ ทำให้สำรอกอาหาร ( ที่กิน  
เข้าไปแล้วออกมา ) ก็ได้ ทำให้เกิดความเสียใจว่า " โธเอ๋ย เรามา  
( เจอเอา ) ที่ทั้งศพเช่นนี้เข้า " ก็ได้ เพราะฉะนั้น พึงเว้นทางทวนลม  
เสีย ไปตามลมเถิด\* ถ้าไม่อาจไปโดยทางตามลมได้ มีภูเขาหรือเหว  
ก้อนหิน ( ใหญ่ ) รั่ว ดงหนาม น้ำหรือหล่มก็ตามอยู่ในระหว่างไซ้  
ก็พึงปิดจมูกด้วยขี้จี้รไปเถิด นี่เป็นวัตรในการไปแห่งพระโยคาวจร  
นั้น

[วัตรเมื่อไปถึงที่อสุกแล้ว]

ก็แลพระโยคาวจรผู้ไปถึง ( ที่อสุก ) อย่างนี้แล้ว อย่าพึงอสุก-  
นิมิต พึงกำหนดทิศเสียก่อน เพราะเมื่อเธอขึ้นข้างทิศหนึ่ง อารมณ์จะ  
ไม่ปรากฏชัดและจิตก็จะเป็นกัมมนิยะ ( ควรแก่การภาวนา ) ด้วย  
( ก็ได้ ) เพราะเหตุนั้น พึงเว้นข้างทิศนั้นเสียแล้ว ขึ้นทางทิศที่เมื่อขึ้น  
แล้วอารมณ์จะปรากฏชัด และจิตก็จะเป็นกัมมนิยะด้วยนั้นเถิด

อนึ่ง พึงละ ( การขึ้น ) ทวนลมและตามลม ( ตรงๆ ) เสีย  
เพราะเมื่อขึ้นทวนลม ( ตรงศพ ) ถูกกลิ่นศพรบกวนจิตจะพล่าน เมื่อ  
ขึ้นตามลม ( ตรงศพ ) ถ้ามีมนุษย์สิ่งอยู่ในศพนั้น มันจะโกรธเอา

\* ลมที่ว่านี้ หมายถึงลมที่พัดผ่านศพ ท่านพูดว่าทวนลมตามลม เพราะหมายถึงลม  
เป็นหลัก ฝ่ายเราพูดกันว่าได้ลมเหนือลม เพราะมุ่งเอาศพเป็นหลัก

แล้วทำความพิณาศให้ เพราะเหตุนี้พึงเล็งเสียหน่อยหนึ่ง ยืนมิให้ตาม  
ลม ( ตรง ) นั้ก

แม้เมื่อยืนอย่างนี้ ก็พึงยืนในที่ไม่วิกลนั้กไม่วิกลั้ก ไม่วิกลั้กไป  
ทางเท้า ไม่วิกลั้กไปทางสิริษะ เพราะว่าเมื่อยืนในที่วิกลนั้ก อารมณ์จะ  
ไม่ชัด วิกลั้ก ความกลัวจะเกิดขึ้น เมื่อยืนก่อนไปทางเท้าก็ดี ก่อน  
ทางไปสิริษะก็ดี อสุกทั้งหมดจะไม่ปรากฏเท่ากัน เพราะเหตุนี้ พึง  
ยืนในที่ตรงส่วนกลางตัว ไม่วิกลนั้ก ไม่วิกลั้ก อันเป็นที่ผาสุกสำหรับ  
ผู้จะดู ( อสุก )

[วิธีกำหนดจำนิตต่างๆ โดยรอบอสุกนั้น]

พระโยคาวจรผู้ยืนอยู่อย่างนั้นแล้ว พึงกำหนดจำนิตทั้งหลาย  
โดยรอบ ที่กล่าวมาแล้วว่า " เธอยอมทำก่อนหินก็ดี ฯลฯ ไม่เถาก็ดี  
( อันมีอยู่ ) ในที่แห่งนั้นให้เป็นนิมิตรร่วม " ดังนี้ ( ต่อไป ) นี้ เป็นวิธี  
กำหนดจำนิตในข้อนี้

ถ้าโดยรอบ ( อสุก ) นิมนั้น ก้อนหินมีอยู่ในคลองจักษุไซริ  
พึงกำหนดดูก้อนหินนั้นว่า " หินก้อนนี้สูงหรือเตี้ย เล็กหรือใหญ่  
ดำหรือขาว\* ยาวหรือกลม " ต่อนั้นจึงสังเกตไว้ว่า " ในโอกาสตรงนี้  
นั้นเป็นก้อนหิน นี้เป็นอสุกนิมิตร นี้อสุกนิมิตร นั้นก้อนหิน "

ถ้าจอมปลวกมีอยู่ แม้จอมปลวกนั้นพึงก็กำหนดดูว่า " สูงหรือ  
เตี้ย ย่อมหรือใหญ่ แดง ( ข้ำ ) ดำหรือขาว สั้น ยาว หรือกลม "

\* หน้าคำว่า ดำ ( กาโพ ) ในฉบับพม่ามีคำว่า แดง ( ตมโพ ) น่าจะถูก เพราะหิน  
สีแดงนั้นมีอยู่ ตมพนั้นเป็นแดงข้ำ คือ แดงเจือดำ

ต่อนั้นจึงสังเกตไว้ว่า " ในโอกาสตรงนี้ นั้นเป็นจอมปลวก นี่เป็น  
อสุกนิมิต ( นือสุกนิมิต นั้นจอมปลวก ) "

ถ้าไม้ต้นมีอยู่ แม้นั้นไม้นั้นก็พึงกำหนดว่า " เป็นต้นโพธิ์หรือ  
ต้นไทร ต้นเต้าร้างหรือต้นมะขวิด สูงหรือเตี้ย เล็กหรือใหญ่ ดำ  
หรือขาว ต่อนั้นจึงสังเกตไว้ว่า " ในโอกาสตรงนี้ นั้นเป็นต้นไม้  
นี่เป็นอสุกนิมิต ( นือสุกนิมิต นั้นต้นไม้ ) "

ถ้าไม้กอมีอยู่ แม้นกอไม้นั้น ก็พึงกำหนดว่า " เป็นกอเป้ง  
หรือกอเล็บเหยี่ยว หรือกอพุท หรือกอว่านหางช้าง กอสูงหรือเตี้ย  
เล็กหรือใหญ่ ต่อนั้นจึงสังเกตไว้ว่า " ในโอกาสตรงนี้ นั้นเป็น  
กอไม้ นี่เป็นอสุกนิมิต ( นือสุกนิมิต นั้นกอไม้ ) "

ถ้าไม้เถามีอยู่ แม้นเถาไม้นั้นก็พึงกำหนดว่า " เป็นเถาน้ำเต้า  
หรือเถาฟัก หรือเถาหญ้านาง หรือเถากระพังโหมหรือเถาหัวด้วน "  
ต่อนั้นจึงสังเกตไว้ว่า " ในโอกาสตรงนี้ นั้นเป็นเถาไม้ นี่เป็นอสุก-  
นิมิต นือสุกนิมิต นั้นเถาไม้ "

ส่วนคำใดที่กล่าวว่า " ทำ---- ให้เป็นนิมิตร่วม ให้เป็นอารมณ์  
ร่วม " คำนั้นก็ ( มีอธิบาย ) รวมอยู่ในข้อ( กำหนดนิมิตโดย  
รอบ ) นี้แล เพราะว่าเมื่อกำหนดดู ( นิมิตโดยรอบ ) แล้วๆ เค้าๆ ก็  
ชื่อว่าทำ ( นิมิตโดยรอบนั้น ) ให้เป็นนิมิตร่วม เมื่อกำหนดรวม  
นิมิต ๒ อย่างเข้าด้วยกันว่า นั้นก้อนหิน นือสุกนิมิต นือสุกนิมิต  
นั้นก้อนหิน ดังนี้ ก็ชื่อว่า ทำให้เป็นอารมณ์ร่วม ก็แลครั้นทำให้  
เป็นนิมิตร่วม และให้เป็นอารมณ์ร่วมอย่างนี้แล้ว เพราะความที่กล่าว

ไว้ว่า " สภาวะภาวโต วฏฐเปติ" กำหนดดูตามความที่มันเป็นของมันเอง " ดังนี้ ภาวะอันใด เป็นภาวะที่ชากศพนั้นมันเป็นเอง เป็นภาวะที่มันไม่ทั่วไปแก่สิ่งอื่น เป็นภาวะของตัวมัน คือความที่มันเป็น ชากขึ้นพอง ฟุ้งทำในใจโดยภาวะอันนั้น หมายความว่าให้กำหนดดูตามความเป็นของมัน ตามรส ( กิจ ) ของมันอย่างนี้ว่า " วนิตฺ อุตฺตมตํ อสุกฺขินพองนํเกลียด " <sup>๒</sup>

[ถือเอานิมิตโดยประการ ๖]

ครั้งกำหนดได้แบบนี้แล้ว ฟังถือเอานิมิต โดยประการ ๖ ( ก่อน ) คือ โดยสีกายบ้าง โดยเพศบ้าง โดยสัณฐานบ้าง โดยทิสบ้าง โดยโอกาสบ้าง โดยตัดตอนบ้าง ถามว่า ถือเอาอย่างไร ? แก้ว ก็พระโยคินั้นฟังกำหนดดูโดยสีกายว่า " นี่เป็นชากของคน ( ผิว ) ดำ หรือของคน ( ผิว ) ขาว หรือของคนผิวสองสี "

ส่วนโดยเพศ อย่ากำหนดว่า เป็นเพศหญิง หรือว่าเพศชาย ฟังกำหนดว่า ( นี่เป็นชาก ) ของคนตั้งอยู่ในปฐมวัยหรือในมัชฌิมวัย หรือในปัจฉิมวัย

โดยสัณฐาน ก็ฟังกำหนดโดยสัณฐานอสุกที่ขึ้นพองเท่านั้น ( กระจายออกไป ) ว่า " นี่เป็นสัณฐานศีรษะ นี่สัณฐานคอ นี่สัณฐานมือ นี่สัณฐานท้อง นี่สัณฐานสะดือ นี่สัณฐานสะเอว นี่สัณฐานอก

๑. ปาฐะเดิม (หน้า ๒๓๐) เป็น... อุปลกฺเขตติ

๒. มหาภูติกวว่า ความขึ้นพอง เป็นสภาวะ คือ เป็นลักษณะของมัน ความทำให้เกิดความน่าเกลียดเป็นรส คือเป็นกิจ ( เป็นหน้าที่ ) ของมัน )

นี้สัณฐานแข็ง นี้สัณฐานเท้า ของชาคนั้น

ส่วนโดยทิส พึงกำหนดว่า " ในชาคนี มีทิส ๒ คือ ได้สะดือ  
ลงไปเป็นทิสเบื้องล่าง เหนือ ( สะดือ ) ขึ้นมาเป็นทิสเบื้องบน " อีก  
อย่างหนึ่ง พึงกำหนดว่า " เราขึ้นอยู่ในทิสนี้ อสุกนิมิตตั้งอยู่ใน  
ทิสนี้ "

ส่วนโดยโอกาส พึงกำหนดว่า " มือ ( ๒ ข้าง ) อยู่ในโอกาส  
ตรงนี้ เท้า ( ๒ ข้าง ) อยู่ในโอกาสตรงนี้ ศีรษะอยู่ตรงนี้ กาย  
ท่อนกลางอยู่ตรงนี้ " อีกนัยหนึ่งพึงกำหนดว่า " เราขึ้นอยู่ใน  
โอกาสนี้ อสุกนิมิตตั้งอยู่ในโอกาสนี้ "

โดยตัดตอน พึงกำหนดว่า " ชาคนี เบื้องล่างตัดตอนด้วยพื้น  
เท้า เบื้องบนตัดตอนด้วยปลายผม เบื้องขวางตัดตอนด้วยหนัง และ  
ในที่เท่าที่ตัดตอนไว้ ( นี้ ) มันเต็มไปด้วยซากศพ ๓๒ ทีเดียวกะ " อีก  
นัยหนึ่ง พึงกำหนดว่า " นั่นเป็นตอนมือ นั่นเป็นตอนเท้า นั่นเป็น  
ตอนศีรษะ นั่นเป็นตอนกายท่อนกลาง " หรืออนึ่งเธอถือเอาที่ ( แห่ง  
อวัยวะ ) ได้เพียงใด ก็พึงตัดตอนเอาที่เพียงนั้นแหละว่า " นี้อุทฐมาตก-  
อสุกเป็นเช่นนี้ " แต่ว่าร่างของสตรีย่อมไม่ควรแก่บุรุษ ร่างของ  
บุรุษเล่าก็ไม่ควรแก่สตรี อารมณ์ในร่างอันเป็นวิสภาค ย่อมไม่ปรากฏ

๑.มหาภูทิกาชช่วยขยายความว่า อวัยวะทั้ง ๕ นั้น ต้องขึ้นพองทั้งนั้นจึงถือเอา ตรงไหน  
ยังไม่ขึ้นพอง ถือว่าถือเอา เพราะถ้าไปถือเอาที่ยังไม่ขึ้น มันก็ไม่ใช่อุทฐมาตกะ

๒.มหาภูทิกาว่า การกำหนดตอน เช่นว่าตอนมือข้างล่าง ถือเอาแค่ปลายนิ้ว  
ข้างบน แลที่ต่อจากบ่า ทางขวาง แลหน้าที่หุ้มโดยรอบ แม้ตอนอื่นก็พึงเทียบ  
เคียงกำหนดตามนัยนี้

(อาการปฏิกุล) มีแต่จะเป็นปัจจัยแห่งความ (ใจ) แกว่งไปต่าง ๆ  
เพราะท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาัมหมินิกายว่า " สตรีแม่ (ตายจน )  
ขึ้นpongแล้วก็ยังยึดจิตบุรุษไว้อยู่ เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรพึงถือเอา  
นิमितโดยอาการ ๖ แต่ในร่างที่เป็นเพศเดียวกันเกิด

[ถือโดยอาการ ๕ เพิ่มเติม]

ฝ่ายว่ากุลบุตรใด (เคย) เสพกรรมฐาน บริหารธุดงค์ ย่ำ  
มหาภูต (โดยจตุราศวักฐาน) จับสังขาร ( โดยลักขณญาณ )  
กำหนดนามรูป เพิกสัจตัญญา ทำสมณธรรม อบรมวาสนา บำเพ็ญ  
ภาวนามาแล้วในสำนักของพระพุทธเจ้าในปางก่อนทั้งหลาย เป็นผู้มีพีช  
(คือกุศลอันเป็นอุปนิสัยทางวิวิญญะ) เป็นผู้มียุณยยิ่ง มีกิเลสน้อย  
ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏแก่กุลบุตรผู้นั้นได้ทุกที่ๆ เธอได้ดู (อสุภ\*) ถ้า  
ไม่ปรากฏ ( โดยง่าย ) อย่างนั้น ครั้นเธอถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ ที่  
กล่าวมาแล้วนั้น ก็จะปรากฏได้ แต่แม่ ( ถือเอาโดยอาการ ๖ ) อย่างนั้น  
ก็ยังไม่ปรากฏแก่กุลบุตรใดกุลบุตรนั้นจึงควรถือเอานิมิตโดยอาการ ๕  
ด้วยอีก คือ โดยที่ต่อ โดยช่อง โดยที่เว้า โดยที่นูน โดยรอบตัว

โดยที่ต่อ

ในข้อเหล่านั้น ชื่อว่า โดยที่ต่อ ได้แก่โดยที่ต่อ ๑๘๐ แห่ง  
แต่ว่าพระโยคาวจรจักกำหนดดูที่ต่อ ( ตั้ง ) ๑๘๐ แห่งในอุทฺทมาตโกสุภ  
อย่างไรได้ เพราะฉะนั้นพึงกำหนดโดยที่ต่อแต่ตามที่ต่อใหญ่ ๑๔ แห่ง

\* มหาภูตีสริมความว่า ไม่ต้องเลือกกาล หรือสถานที่เป็นพิเศษแต่อย่างไร

ดังนี้ คือ ที่ต่อทางมือขวา ๓ ที่ต่อทางมือซ้าย ๓ ที่ต่อทางเท้าขวา ๓  
ที่ต่อทางเท้าซ้าย ๓ ที่ต่อคอ ๑ ที่ต่อสะเอว ๑

โดยช่อง

ชื่อว่าโดยช่อง คือหว่างมือ หว่างเท้า หว่างท้อง หว่างหู  
เป็นต้น ชื่อว่าช่อง พระโยคาวจรพึงกำหนดดูโดยช่องอย่างนั้นเถิด แม้  
ความที่ในตาหลักก็ดี เหลือก็ดี แม้ความที่ปากหุบก็ดี อ้าก็ดี ก็พึง  
กำหนดดู ( ด้วย )

โดยที่เว้า

ชื่อว่าโดยที่เว้า คือ ที่ใดเป็นที่หวกลงในสรีระ ได้แก่เบ้าตาก็ดี  
ข้างในปากก็ดี หลุมคอก็ดี พึงกำหนดดูที่นั่น อีกนัยหนึ่งพึงกำหนด  
ว่า " เรื่อยอยู่ที่ลุ่ม ซากศพอยู่ที่ดอน "

โดยที่นูน

ชื่อว่าโดยที่นูน คือที่ใดเป็นที่สูงขึ้นในสรีระ ได้แก่หัวเข่าก็ดี  
อกก็ดี หน้าผากก็ดี พึงกำหนดดูที่นั่น อีกนัยหนึ่งพึงกำหนดว่า  
" เรื่อยอยู่ที่ดอน ซากศพอยู่ที่ลุ่ม "

โดยรอบตัว

ชื่อว่า โดยรอบตัว ความว่า พึงกำหนดดูร่างทั้งหมดโดยรอบ  
คือพึงยังญาณให้ท่องเที่ยวไปในร่างทั้งสิ้น แห่งใดปรากฏเป็นอุทธุ-  
มาตกะชัด ก็ตั้งจิตบริกรรมว่า อุทธุมาตัก อุทธุมาตัก ที่แห่งนั้น



ถ้าแม้ว่ากำหนดโดยอาการอย่างนั้นแล้ว อุทุมตภาวะ ก็ยังไม่  
ปรากฏไฉร ว่าง ( ท่อนบน ) แค่นั้น ย่อมจะขึ้นมากกว่า ( ท่อนล่าง )  
พึงตั้งจิตบริกรรมว่า **อุทุมตัก อุทุมตัก** ที่ว่างท่อนนั้นก็ได้

[วินิจัยอุคคหนิมิตเป็นอาทิ]

คำต่อไปนี้เป็นคำวินิจัยในอรรถกถาปาฐะมีคำว่า " เธอยอม  
ทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งที่ถือเอาได้อย่างดีแล้ว " ดังนี้เป็นอาทิ อัน  
พระโยคินั้นพึงถือเอานิมิตในชากนั้นให้ดี โดย ( วิธี ) ถือเอานิมิตตาม  
ที่กล่าวแล้ว พึงทำสติให้มั่นคงแล้วนึกหน่วงไป เธอผู้ทำ ( ความนึก  
หน่วง ) อย่างนั้นอยู่แล้วๆ เล่าๆ พึงจดจำและกำหนดเอาไว้ให้แม่น  
ด้วยเธอผู้ขึ้นก็ดี นั่งก็ดี ในที่ไม่ไถ่กลั่นก่ไม่ไถ่กลั่นแต่ชากศพ พึง  
ลืมหาคือถือเอานิมิต ( ให้ได้ ) พึงบริกรรมว่า **อุทุมตัก ปฏิภูณ**  
**อุทุมตัก ปฏิภูณ** ลืมหาคือ กลับตานึกหน่วงไป ๑๐๐ หน ๑,๐๐๐ หน  
เมื่อเธอทำอย่างนั้นเรื่อยไป **อุคคหนิมิต** ก็จะเป็นสิ่งที่เธอถือเอาได้  
อย่างดี

ถามว่า **อุคคหนิมิต** จะเป็นสิ่งที่พระโยคาวจรถือเอาได้อย่างดีใน  
กาลใด? ตอบว่า ในกาลใด เมื่อเธอลืมหาคือ กลับตานึกหน่วง  
ก็ดี นิมิต ( ปรากฏ ) เป็นอย่างเดียวกันมาสู่คลอง ( จักขุ ) ในกาลนั้น  
**อุคคหนิมิต** ชื่อว่าเป็นสิ่งที่เธอถือเอาได้อย่างดีแล้ว

พระโยคาวจรนั้น ครั้นทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งที่ถือเอาอย่างดี จดจำ  
ไว้อย่างดี กำหนดไว้อย่างดีดังนี้แล้ว ถ้าไม่อาจถึงที่สุดแห่งภาวนาใน  
ที่นั่นเลยไฉร เมื่อเช่นนั้น เธอแต่ผู้เดียว ไม่ ( ต้อง ) มีสหาย มนสิการ

กรรมฐานนั้นแหละพลาง ทำสติให้ตั้งมั่นดี มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่กับตัว ( คือสำรวม ) มีความคิดไม่ไปนอกตัว ( คือไม่คิดกลัวอะไรไปต่างๆ ) โดยนัยที่กล่าวแล้วในเวลามานั่นแล ( กลับ ) ไปสู่เสนาสนะของตนเถิด อนึ่ง เมื่อออกจากป่าช้า นั้น พึงกำหนดดูทางมาด้วยว่า " เราออกทางใด ทางนี้ตรงไปทิศตะวันออก หรือว่าตรงไปทิศตะวันตกเหนือ ได้ หรือว่าตรงไปทิศเฉียง หรืออนึ่ง ตรงนี้ไปทางซ้าย ตรงนี้ไปทางขวา ตรงนี้มีก้อนหิน ตรงนี้มีจอมปลวก ตรงนี้มีไม้คั่น ตรงนี้มีไม้ก่อดตรงนี้มีไม้เถา " เธอผู้กำหนดดูทางมาอย่างนี้ มา ( ถึงเสนาสนะของตน ) แล้ว แม้จะจงกรมก็พึงอธิษฐานจงกรมอันเป็นการเกื้อกูลแก่ฝ่ายอสุกนั้นเท่านั้น หมายความว่าพึงจงกรมในภูมิประเทศอันหันหน้าไปทางทิศแห่งอสุกนิมิต แม้จะนั่งก็พึงลาดอาสนะอันเกื้อกูลแก่ฝ่ายอสุกนั้นเหมือนกัน แต่ถ้าในทิศนั้น บ่อก็ดี เหวก็ดี ต้นไม้ก็ดี รั้วก็ดี หล่มก็ดีมีอยู่ เธอไม่อาจจงกรมในภูมิประเทศอันหันหน้าไปทางทิศนั้น แม้อาสนะก็ไม่อาจลาดได้เพราะไม่มีโอกาส ก็ไม่ ( ต้อง ) เหลียวไปทางทิศนั้น พึงจงกรมและนั่งในที่อันควรแก่โอกาสก็ได้ แต่พึงทำจิตให้มุ่งต่อทิศนั้นไว้เท่านั้น

[อธิบายคำแก้ปัญหว่า

การกำหนดจำนimitโดยรอบมีประโยชน์อะไร]

คำต่อไปนี้ เป็นอธิบายคำแก้ ( ปัญหา ) มีคำว่า ( การกำหนดจำนimitโดยรอบ ) มีความไม่หลงเป็นประโยชน์เป็นต้น แห่งปัญหา

ทั้งหลาย มีชื่อว่า การกำหนดจํานิตโดยรอบมีประโยชน์อย่างไร เป็นอาทิ

ก็เมื่อพระโยคาวจรผู้ใด ไปสู่ที่ตั้งอุทฺธมาตกนิมิตในเวลาไม่บังควร<sup>\*</sup> ทำการกำหนดนิมิตแม้โดยรอบแล้วล้มตาแลดู เพื่อถือเอา นิมิตอยู่นั้นแล ชากนั้นจะปรากฏเป็นเหมือนลูกขึ้นขึ้น เหมือนจะจับเอา และเหมือนจะไล่เอา พระโยคาวจรนั้นเห็นชากนั้นเป็นอารมณ์ พิลิกสะพังกแล้ว (เช่นนั้น) แล้ว ก็จะไม่หายเหมือนจะเป็นบ้าไปถึงซึ่งความกลัว ความสยอง ความขนพอง จริยอยู่ในอารมณ์ ๓๘ ที่ท่านจำแนกไว้ในบาลี อารมณ์อื่นที่จัดว่าเป็นอารมณ์น่ากลัวเห็นปานนี้ หามีไม่<sup>๒</sup> เพราะในกรรมฐานนี้ พระโยคาวจร (ถึงกับ) ได้ชื่อว่า ฌานวิพัสสกะ ( ลึกจากฌาน ) ก็มี เพราะเหตุอะไร เพราะความที่ กรรมฐาน ( นี้ ) เป็นกรรมฐานมีอารมณ์น่ากลัวยิ่ง เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรผู้นั้น พึงตั้งใจทำสติให้ตั้งมั่นด้วยดี ปลงใจลงว่า " อันร่าง ที่ตายแล้วจะลุกขึ้นไล่ ( คนเป็น ) ได้ไม่มี ก็ถ้าวก่อนหินหรือ ... ไม้เถา<sup>๓</sup> ที่อยู่ใกล้ๆ ร่างนั้นมันจะพึง ( เคลื่อน ) มาได้ไซ้ไร เจ้าร่าง ( นั้น ) ก็จะ พึง ( ลุก ) มาได้บ้างแต่ก่อนหินหรือ ... ไม้เถานั้นหา ( เคลื่อน ) มาได้

๑. เช่นเวลาโพล้เพล้

๒. อดุลยเวร รูป น่าจะผิด ที่ถูกจะเป็น อดุลย เอรูป เพราะรูปศัพท์และความ ควรจะเป็นเช่นนั้น

๓. ในวิสุทธิมรรคนี้ ท่านใช้โยคีทุกที่ไป แต่หมู่ไทยถนัดข้างโยคาวจร เพราะโยคีเรานิยมใช้เรียกผู้ประกอบโยคะ ที่มีใช้ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ก็เลยใช้ดังกันไปดังกันมาอยู่เช่นนี้

๔. นิมิตร่วมที่ท่านเคยให้ตัวอย่างไว้มี ๔ คือ ก้อนหิน ไม้ต้น ไม้กอ ไม้เถา แต่ในที่นี้ท่านกล่าวแต่อันต้นคือก้อนหิน กับอันท้ายคือไม้เถา ก็ต้องเข้าใจเอาได้ว่าท่านทำเพยขาดแต่เพราะในปาฐะไม่มีเครื่องหมายเพยขาด จึงใช้... แทน

ไม่ฉันใด แม้เจ้าร่าง ( นั่น ) ก็ ( ลูก ) มาไม่ได้ฉันนั้น อันอาการที่ปรากฏแก่ท่านนี้ เป็นอาการเกิดแต่สัญญา เป็นขึ้นเพราะสัญญาออก\* กรรมฐานจะปรากฏแก่ท่านในวันนี้แล้ว ท่านอย่ากลัวเลยนะ ภิกษุ " ดังนี้แล้ว บรรเทาตาสะ ( ความสะดุ้งกลัว ) เสีย ยังหาสะ ( ความร่าเริงยินดี ) ให้เกิดขึ้นแล้ว ยังจิตให้เพ่งทั่วไปในนิมิตนั้นเกิด ( เมื่อทำได้ ) อย่างนี้ เธอก็จะได้บรรลุธรรมวิเศษ ขี้ว่าการกำหนดจำนimit โดยรอบ มีความไม่หลงเป็นประโยชน์นั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวหมายเอาคำ ( ที่อธิบายมา ) นี้

[อธิบายคำแก้ปัญหาว่า

การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ มีประโยชน์อย่างไร]

ก็พระโยคาวจร เมื่อยังการถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ ให้สำเร็จ ชื่อนำกรรมฐานเข้าไปผูกไว้ได้ เพราะอุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นแก่เธอ เพราะการลืมตาแลดู ( นิมิต ) เป็นปัจจัย เมื่อเธอยังมานัส ( ภาวนาจิต ) ให้เพ่งทั่วไปในอุคคหนิมิตนั้น ปฏิภาคนิมิตจึงเกิด ยังมานัสให้เพ่งทั่วไปในปฏิภาคนิมิตนั้น จึงถึงอัปนา ตั้งอยู่ในอัปนา ยังวิปัสสนาให้เจริญแล้ว จึงทำให้แจ้งซึ่งพระอรหันต์ได้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า การถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑มีอันนำ ( กรรมฐาน ) เข้าไปผูกไว้ได้เป็นประโยชน์

[อธิบายคำแก้ปัญหาว่า

การพิจารณาดูทางไปมามีประโยชน์อย่างไร]

ส่วนในชื่อว่า การพิจารณาดูทางไปมามีอันยังกรรมฐาน ( ที่

\* มหาฐิกิว่าหมายถึงสัญญาในปริกรรม

เสื่อม) ให้ (กลับ) ดำเนินสู่วิธีเป็นประโยชน์นั้นความว่า การพิจารณา  
 ดูทางไปด้วยทางมาด้วยที่กล่าวแล้วอันใด การพิจารณาอันนั้น มี  
 ประโยชน์ คือยังกรรมฐาน (ที่เสื่อม) ให้ดำเนินไปตามวิธีแห่ง  
 กรรมฐาน ความพิสดารว่า ถ้าใครๆ ถามวันกะกัณฐ์ผู้ถือเอา  
 กรรมฐานได้แล้ว (กลับ) มาว่า " ท่านเจ้าข้า วันนี้คิดที่เท่าไร " ก็ดี  
 ถามปัญหาที่ดี ทำปฏิสันถารที่ดี ในระหว่างทางไซ้ อันเธอจะนั่ง  
 ด้วยไว้ตัวว่า ฉันเป็นพระกรรมฐาน (เดิน) ไปเสีย ก็ไม่ควร จำต้อง  
 บอกวัน ต้องแก้ปัญหาก ถ้าไม่รู้ ก็ต้องพูดว่า อาตมาไม่ทราบ ต้องทำ  
 ปฏิสันถารอันชอบธรรม เมื่อเธอมาทำอยู่อย่างนั้น นิमितอันอ่อนที่  
 คิดตามก็จักเสื่อม แม้เมื่อนิ.mitกำลังเสื่อม เธอถูกถามวัน ก็ต้องบอก  
 อยู่นั้น ไม่รู้ปัญหา ก็ต้องพูดว่าอาตมาไม่ทราบ แม้รู้ก็ชอบที่จะ  
 บอกโดยส่วนเดียว ปฏิสันถารเล่าก็จำต้องทำ อนึ่ง พบภิกษุอาคันตุกะ  
 ก็ต้องทำอาคันตุกปฏิสันถารอยู่นั้นแหละ แม้วัตรที่ยังเหลือ คือวัตร  
 อันมาในชั้นธกวินัยทั้งหลายทั้งปวง มีเจติยัคณวัตร ( วัตรอันพึงบำเพ็ญ  
 ที่ลานพระเจดีย์ ) โพธิยัคณวัตร ( วัตรอันพึงบำเพ็ญที่ลานต้นโพธิ์ )  
 อุโปสถาคารวัตร ( วัตรอันพึงบำเพ็ญที่เรือนอุโบสถ ) โกชนศาลาวัตร  
 ( วัตรอันพึงบำเพ็ญที่หอฉัน ) ชันดาฆรวัตร ( วัตรอันพึงบำเพ็ญใน  
 เรือนไฟ ) อาจริยวัตร ( วัตรอันพึงบำเพ็ญต่ออาจารย์ ) อุปัชฌายวัตร  
 ( วัตรอันพึงบำเพ็ญต่ออุปัชฌาย์ ) อาคันตุกวัตร ( วัตรอันพึงบำเพ็ญต่อ  
 อาคันตุกะ ) คมกวัตร ( วัตรอันพึงบำเพ็ญต่อภิกษุผู้เตรียมจะไป )  
 เป็นต้นก็จำต้องบำเพ็ญทั้งนั้น แม้เมื่อเธอมาบำเพ็ญวัตรเหล่านั้น

เสีย นิมิตอันอ่อนนั้นก็จักเสื่อมไป เมื่อเธอคิดว่าจักไปถือเอานิมิตอีก  
แม้เป็นผู้ใคร่จะไป ก็ไม่อาจแม้แต่จะเข้าไปสู่ป่าช้าได้ เพราะถูก  
อมนุษย์หรือสัตว์ร้ายขวางเสียข้าง ( หากเข้าป่าช้าได้ ) นิมิตก็กลายเป็น  
เสียข้าง จริงอยู่ อุทฺธมาตคอสฺส กง ( สภาพ ) อยู่วัน ๑ หรือ ๒ วัน  
เท่านั้น ก็ถึงความเป็นอย่างอื่นมิวิตถกอสฺสเป็นต้นไปเสีย ใน  
กรรมฐานทั้งหมด ชื่อว่ากรรมฐานที่หาได้ยากเสมอด้วยอุทฺธมาตค-  
อสฺสนั้นไม่มี เพราะเหตุนี้ เมื่อนิมิตเสื่อมไปเสียแล้วอย่างนี้  
ภิกษุที่นั่งนิ่งในที่พักกลางคืนหรือในที่พักกลางวันก็ตาม แล้ว ( ย้อน )  
พิจารณาถึงทางไปทางมา ( ตั้งแต่ต้น ) จนถึงที่ ตนนั่งคู้บัลลังก์ ( อยู่  
เวลานี้ ) อย่างนี้ว่า " เราออกจากวิหาร โดยประตูซื่อนี้ เดินไปทางที่  
ตรงไปทิศโน้น แล้วถือเอา ( เลี้ยว ) ซ้ายในที่ซื่อนั้น ถือเอาขวา  
ที่โน้น ในที่แห่งอุทฺธมานั้น ก้อนหินอยู่ตรงโน้น หรือจอมปลวก ไม้ต้น  
ไม้กอ ไม้เถา อย่างใดอย่างหนึ่ง อยู่ตรงโน้นๆ เรานั้น ( เข้า ) ไป  
โดยทางนั้น จึงได้เห็นอุทฺธมาตคอสฺสในที่ซื่อนั้น ในที่นั้นเราหันหน้าไปทาง  
ทิศโน้น สังเกตจำนิมิตทั้งหลายโดยรอบอย่างนั้นๆ ถือเอาอุทฺธมานิมิต  
( เป็นอุคคหนิมิต ) ขึ้นได้อย่างนั้น แล้ว ( กลับ ) ออกจากป่าช้าทางทิศ  
โน้น ทำกิจนี้ๆ ตามทางเช่นนั้นๆ พลังมาถึง ( ที่อยู่ ) แล้วนั่งอยู่ "   
เมื่อเธอ ( ย้อน ) พิจารณาไปอย่างนี้ นิมิตนั้นจะปรากฏขึ้น คือเข้ามา  
ตั้งอยู่ ( ในคลอง ) ราวกะวางไว้ข้างหน้า ( ต่อหน้า ) กรรมฐานจะดำเนิน  
ไปสู่วิถีดด้วยอาการดุจอาการครั้งแรก เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า  
การพิจารณาทางไปมา มีประโยชน์คือยังกรรมฐาน ( ที่เสื่อม ) ให้

( กลับ ) ดำเนินสู่วิถีได้ ดังนี้

[อธิบายชื่อว่า

อานิลัสทสสาวิ ฯ เป ฯ จิตฺตํ อุปนิพนฺธติ]

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบอรรถาธิบายในอรรถกถาปาฐะชื่อว่า  
" พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้เห็นอานิสงส้อยู่โดยปกติมีความสำคัญ ( ใน  
อสุภ ) ว่าเป็นดังแก้ว เข้าไปตั้งความยำเกรงไว้ ( ในอสุภนั้น ) ประพฤติ  
ดั่งว่า ( อสุภนั้น ) เป็นที่รักอยู่ นำจิตเข้าไปผูกไว้ในอารมณ์นั้น " นี้  
( ต่อไป ) อันพระโยคาวจรผู้ยังมานัส ( คือภวานาจิต ) ให้ท่องเที่ยวไป  
ในอุทฺทมาตกอสุภกอันปฏิภูล ( จน ) ยังฉานให้เกิดแล้ว เจริญวิปัสสนา  
อันมีฉานเป็นบาทฐานอยู่พึงเป็นผู้เห็นอานิสงส้อย่างนี้ว่า " เราจัก  
พ้นจากชรามรณะด้วยปฏิปทานี้เป็นแน่แท้ " เหมือนอย่างคนตกยาก  
ได้แก้วมณีมีค่ามากแล้ว ดีใจว่าตัวเองได้ของหายาก จะพึงเป็นผู้มีความ  
สำคัญในแก้วมณีนั้นว่าเป็นรัตนะ ยังการวะ ( ความตระหนก ) ให้เกิด  
คัมค้ำอยู่ด้วยความรักมากยิ่งขึ้น รักษาแก้วมณีนั้นไว้จันใด พระโยคาวจร  
ก็ฉานนั้นเหมือนกันยินดีว่าตัวได้กรรมฐานข้อนี้ อันเป็นกรรมฐานที่  
ได้ยากเช่นกับแก้วมณีมีค่ามากของคนทุกตะ เพราะว่าท่านผู้บำเพ็ญ  
จตุราศุกรรมฐาน ก็กำหนดเอามหาภูตรูป ๔ ของตน ผู้บำเพ็ญอานาปาน-  
กรรมฐาน ก็กำหนดเอาลมที่จมูกของตน ผู้บำเพ็ญกสิณกรรมฐาน  
ก็แต่ง ( วง ) กสิณเอา บำเพ็ญตามสบาย กรรมฐานทั้งหลายนอกนี้  
ก็หาได้ง่ายเช่นกัน แต่อุทฺทมาตกอสุภกกรรมฐานนี้ ( นิमित ) คง ( สภาพ )  
อยู่วัน ๑ หรือ ๒ วันเท่านั้น ต่อนั้นไปก็ถึงความเป็นอสุภอื่นมีวินิลก-

อสุภเป็นต้นไปเสีย เพราะเหตุนี้ ธรรมเนียมที่ทำได้ยากยิ่งกว่าอุทฺธ-  
มัตถกรรมฐานนี้จึงไม่มี " ดังนี้ จะพึงเป็นผู้มีความสำคัญในอุทฺธมา-  
ตกอสุนั้นว่าเป็นคังรัตนะ เข้าไปตั้งความยำเกรงไว้ ( ในอสุนั้น )  
ประพุดคังว่า ( อสุนั้น ) เป็นที่รักอยู่รักษานิมิตนั้นไว้ พึงนำจิต  
เข้าไปผูกพันในอสุนั้นรำไป ด้วยบริกรรมว่า **อุทฺธมัตถก ปฏิภูณ**  
**อุทฺธมัตถก ปฏิภูณ** พึงนึกหน่วง ( อุกคห ) นิมิตนั้นไว้ ทำนิมิตนั้นไว้  
ในใจแล้วๆ เเล่ๆ ทำจนเป็นสังคริกมาได้ นึกมาได้ เมื่อเธอทำอยู่  
อย่างนั้น ปฏิภาคนิมิตย่อมจะเกิดขึ้น

[นิมิต ๒ อย่างต่างกัน]

นี่เป็นความต่างกันแห่งนิมิตทั้งสอง ในอุทฺธมัตถกอสุนั้น คือ  
อุคคหนิมิตปรากฏเป็นรูปพิกลดูพิลลิสะพิงกลัว ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏ  
เป็นเหมือนคนผู้มีองคาพยพใหญ่น้อยอ้วนพี ที่บริโภคอาหารจนหน้า  
แฉ้วนอนอยู่

[ได้ปฏิภาคนิมิต ละนิวรณ์ได้ องค์ฌานเกิด]

พร้อมกับกาลที่ได้ปฏิภาคนิมิตนั่นเอง เพราะไม่ใส่ใจถึงกาม  
ทั้งหลายในภายนอก กามฉันทะ พระโยคาวจรนั้นก็จะได้ด้วยอำนาจ  
วิกัมภนปหาน และเพราะละความยินดีได้นั้นแหละ พยาบาทเธอก็  
ละได้ด้วย เปรียบเสมือนว่า เพราะละโลหิตได้ บุพโพก็เป็นอันละได้  
ด้วยฉะนั้น โดยนัยเดียวกัน เพราะความที่เป็นผู้มีความเพียรอันปรารภ  
แล้ว ถิ่นมิตระก็ละได้ อุทฺธจกุกุกจะละได้ด้วยอำนาจการตาม  
ประกอบธรรมอันสงบที่ทำความไม่ต้องร้อนใจ ( ในภายหลัง ) เพราะ



ความที่ธรรมวิเสสที่ตนได้บรรลุแล้ว เป็นคุณอันประจักษ์ ( แก่น )  
วิจิตรในองค์พระศาสดาผู้ทรงแสดงข้อปฏิบัติที่ดี ในตัวข้อปฏิบัติที่ดี  
ในผลแห่งการปฏิบัติที่ดี ก็จะได้ นวัตกรรมทั้ง ๕ พระโยคาวจรจะได้ดังนี้  
อนึ่ง องค์ฌานทั้งหลายคือ วิตก อันมีการปักจิตลงจำเพาะในนิมิตนั้นแล  
เป็นลักษณะ วิจาร อันยังกิจคือการตามเพ้นนิมิตให้สำเร็จ ปิติ อันมี  
วิเสสาคิม ( อธิคม คือธรรมวิเสส ) ที่ได้แล้วเป็นปัจจัย สุขอันจัดว่า  
เป็นปัสสัทธิเป็นเหตุ เพราะปัสสัทธิมีขึ้นแก่พระโยคาวจรผู้มีใจ  
กอบด้วยปิติ และเอกัคคตา อันจัดว่ามีสุขเป็น ( เหตุ ) เพราะ  
ความตั้งมั่นแห่งจิตเกิดมีแก่พระโยคาวจรผู้ถึงซึ่งความสุข ( ๕ นี้ ) ย่อม  
ปรากฏขึ้นโดยนัยนี้ แม้อุปจารฌานอันเป็นรูปเทียมนแห่งปฐมฌาน  
ก็เกิดแก่เธอในขณะนั้นเหมือนกัน\* ต่อนี้ไป คำพรรณนาทั้งปวงจนถึง  
( ตอนที่แปด ) อุปปนาและถึงความเป็นวสีแห่งปฐมฌาน บัณฑิตพึง  
ทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในปฐวิกลินนั้นเถิด

## ๒. วินีลโกสุกกรรมฐาน

อนึ่ง แม้ในกรรมฐานทั้งหลาย ( ที่เหลือ ) มีวินีลโกสุกกรรม-  
ฐานเป็นอาทิต่อแต่นี้ไป ลักษณะ ( การถือเอานิมิต ) จับแต่การไป ( ดู  
อสุก ) เป็นต้นไป ที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยว่า " อุกุฐุมตัก อสุกนิมิตตํ  
อุคคณฺหนฺโต เอโก อทุติโย คจฺจติ อุปฺปจฺจติยา สติยา ( ภิกษุ

\* ความตอนนี้ ถ้าไม่ทราบคำมูล อ่านไปเผินๆ อาจเข้าใจผิดว่า ได้ปฏิภาคนิมิต  
ละนิรุตติได้แล้ว องค์ฌานจึงเกิด มหาภูิกาท่านจึงแถลงไว้ว่า อันจะละโทษโดยเว้นปฏิ-  
ปักขธรรมนั้นเป็นไปไม่ได้ ปฏิปักขธรรมแห่งนิรุตติ ก็คือองค์ฌานนั่นเอง ดังที่กล่าวไว้ใน  
กัมภีร์เปฏนะว่า "สมาธิ (คือเอกัคคตา) เป็นปฏิบัติแห่งกามฉันท" ดังนี้ เป็นต้น

เมื่อจะเรียนเอาอสุกนิมิตชนิดอุทฺทมาตกะ ย่อมไปผู้เดียว ไม่ ( ต้อง ) มีสหาย มีสติตั้งมั่น ) " ดังนี้เป็นต้นอันใด ลักษณะนั้นทั้งปวงพร้อมด้วยวินิจัยและอธิบาย บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวนั้นแล เปลี่ยนแต่บทอุทฺทมาตกะในที่นั้นๆ ตามแต่ ( เป็น ) อสุกนั้นๆ เช่น อย่างนี้ว่า " วินีลํ อสุกนิมิตฺตํ อุกฺคณฺหนฺโต วิปฺพพฺกํ อสุกนิมิตฺตํ อุกฺคณฺหนฺโต ( ภิษุเมื่อจะเรียนเอาอสุกนิมิตชนิดวินีลกะ . . . ภิษุเมื่อจะเรียนเอาอสุกนิมิตชนิดวิปฺพกะ . . . ) " ( ดังนี้เป็นตัวอย่าง ) ส่วนความ ( ต่อไป ) นี้ เป็นความที่แตกต่างกัน

ในวินีลกอสูก พระโยคาวจรพึงยังมนสิการให้เป็นไปว่า **วินีลํ ปฏิกูลํ วินีลํ ปฏิกูลํ** ( วินีลกอสูกปฏิกูลๆ ) หนึ่ง อุกคณนิมิตในกรรมฐานข้อนี้ ปรากฏเป็นร่างที่มีสีต่างๆ ส่วนปฏิกาคณิมิตย่อมปรากฏด้วยอำนาจสีที่หนา ( กว่าเพื่อน )

### ๓. วิปฺพพกอสูกกรรมฐาน

ในวิปฺพพกอสูก พึงยังมนสิการให้เป็นไปว่า **วิปฺพพฺกํ ปฏิกูลํ วิปฺพพฺกํ ปฏิกูลํ** ( วิปฺพพกอสูกปฏิกูลๆ ) ส่วนอุคคณนิมิตในกรรมฐานข้อนี้ ปรากฏ ( เป็นร่าง ) คล้ายกับว่า ( มีน้ำเหลือง ) ไหลซึมอยู่ ปฏิกาคณิมิตปรากฏเป็นร่างนิ่งอยู่

### ๔. วิจิตฺตทกอสูกกรรมฐาน

วิจิตฺตทกอสูก ย่อมมีอยู่ในสนามรบบ้าง ในดงโจรบ้าง ในป่าช้าเป็นที่ พระราชาทั้งหลาย ( สั่ง ) ให้ ( ประหารโดยวิธี ) ตัด ( ร่าง ) พวกโจร ( เป็นท่อนๆ ) บ้าง หรือว่าในป่าตรงที่มีคนถูกสืหะ

หรือเสือกัด (จนตัวขาดออกจากกัน) บ้าง เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจร  
พึงไปสู่สถานที่เห็นปานนั้น ถ้าอสุกนั้นแม่ (ขาดเป็นท่อน) ตก (เรีย)  
อยู่ต่างทิศกัน (แต่) มาสู่คลอง (จักขุเดียวกัน) ได้ด้วยอาวัชชนะเดียวไซ้  
มาได้ดังนี้ นั่นเป็นการดี หากไม่มา ก็อย่าจับ (เอามารวมกัน)  
ด้วยมือตนเอง เพราะจับต้องเข้าจะชินไปเสีย เพราะเหตุนี้ จึงควร  
ใช้คนวัดหรือสมณเทศหรือใครๆ อื่นก็ได้ ให้ทำ (การเก็บมารวม)  
ไว้ในที่เดียวกัน เมื่อ (หากัน) ไม่ได้ พึงใช้ไม้ซ่าวหรือไม้เท้าเขี่ย  
เข้ามา (รวมกัน) ไว้ระหว่าง (ห่างกันสัก) องคุลี ๑\* ครั้นเขี่ยเข้ามา  
(รวมกัน) อย่างนั้นแล้ว จึงยังมนสิการให้เป็นไปว่า " **วิจฺฉิทุกฺกํ  
ปฏิกุลํ วิจฺฉิทุกฺกํ ปฏิกุลํ** (วิจฉิทกอสูกปฏิกุลฯ) " อุกคหนิมิต  
ในกรรมฐานนั้น ยังปรากฏเป็นร่างคล้ายกับว่าขาดกลางอยู่ ต่อถึง  
ปฏิกาคณิมิตจึงปรากฏเป็นร่างเต็ม

#### ๕. วิชยิตกอสูกกรรมฐาน

ในวิชยิตกอสูก พึงยังมนสิการให้เป็นไปว่า **วิชยิตกํ ปฏิกุลํ**  
**วิชยิตกํ ปฏิกุลํ** (วิชยิตกอสูกปฏิกุลฯ) ส่วนอุคคหนิมิตใน  
กรรมฐานนี้ ก็ปรากฏเป็นร่างคล้ายกับร่างถูกสัตว์กัดกะบ่อนกะแบน  
นั่นเอง ปฏิกาคณิมิตจึงปรากฏเป็นร่างบริบูรณ์แท้

#### ๖. วิชิตกอสูกกรรมฐาน

พระโยคาวจรพึงใช้คนให้ทำ (การเก็บ) หรือทำเอง (โดยใช้  
ไม้เท้าเขี่ย) แม้ซึ่งวิชิตกอสูก (เข้ามารวมกัน) ให้มีระหว่าง

\* มหาภูิกว่า ที่ให้ไว้ระหว่างนั้น เพื่อให้ปรากฏความเป็นวิจฉิทกอสูก

( ห่างกัน ) องค์ ๑ ๆ\* โดยนัยที่กล่าวในวิจิตตทกสูตรนั้นแหละ แล้ว  
ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **วิจิตตทก ปฏิรูป วิจิตตทก ปฏิรูป**  
( วิจิตตทกปฏิรูป ) อุกคหนิมิตใน ธรรมฐานนี้ ปรากฏเป็นร่าง  
มีรอยแยก ( แตกกระแหง ) ติด ต่อปฏิภาคนิมิตจึงปรากฏเป็นร่างเต็มเรียบ

#### ๗. หตวิจิตตทกสูตรธรรมฐาน

แม้หตวิจิตตทกสูตร ก็หาได้ตามที่ทั้งหลายอันมีประการดังกล่าว  
ในวิจิตตทกสูตร เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรพึงไป ณ ที่เหล่านั้น  
ใช้คนให้ทำหรือทำเอง ให้มีระหว่างองค์ ๑ ๆ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น  
แล้วยังมนสิการให้เป็นไปว่า **หตวิจิตตทก ปฏิรูป หตวิจิตตทก**  
**ปฏิรูป** ( หตวิจิตตทกปฏิรูป ) ส่วนอุคคหนิมิตในธรรมฐานนี้  
เป็นเหมือนร่างที่มีปากแผลถูกประหารติดอยู่ ( แผลเป็น ? ) ปฏิภาคนิ  
มิตจึงปรากฏเป็นร่างเต็มเรียบ

#### ๘. โลหิตกสูตรธรรมฐาน

โลหิตกสูตร ย่อมได้ในกาลที่เมื่ออวัยวะทั้งหลายมีมือและเท้า  
เป็นต้นของบุคคลที่ถูกประหารในที่ต่างๆมีสนามรบเป็นอาทิ ขาดแล้ว  
โลหิตไหลอยู่ หรือในกาลที่โลหิตไหลออกจากปากแผลของศพที่มีฝี  
และต่อมแตกเป็นต้นเพราะฉะนั้น พระโยคาวจรเห็นโลหิตนั้นแล้ว  
พึงยังมนสิการให้เป็นไปว่า **โลหิตก ปฏิรูป โลหิตก ปฏิรูป**  
( โลหิตกปฏิรูป ) อุกคหนิมิตในธรรมฐานข้อนี้ ปรากฏเป็น  
ร่างมีอาการไหว เหมือนธงผ้าแดงต้องลม แต่ปฏิภาคนิมิตปรากฏ  
เป็นร่างนิ่ง

\* องค์คุณคุณตรี ใช้ขมการ เพราะกระจุยกระจายอยู่หลายท่อนหลายชิ้น

#### ๕. ปุพฺพกอสฺสกรรมฐาน

ปุพฺพกอสฺส ย่อมเป็นในกาลที่กลุ่มหนอนซอนออกทางปากแผล  
ทั้ง ๕ ของชาคสพ ( คน ) เมื่อล่วงไป ๒-๓ วัน อนึ่ง ปุพฺพกอสฺสนั้น  
ย่อมมีขนาดเท่าชาคสพต่างๆ เช่น สุนัขบ้าน สุนัขป่า มนุษย์ โค  
กระบือ ช้าง ม้า และงูเหลือม ตั้งอยู่ราวกะกองข้าวสุกแห่งข้าวสาลี  
พระโยคาวจรพึงยังมโนการให้เป็นไปในชาคเหล่านั้น อย่างใดอย่าง  
หนึ่งว่า ปุพฺพกัม ปฏิกูลัม ปุพฺพกัม ปฏิกูลัม ( ปุพฺพกอสฺสปฏิกูลา )  
จริงอยู่ นิमितในชาคข้างภายในบึงกาฬทิมวาปี ก็ได้ปรากฏแก่พระ  
จูฬปิณฑปาคติตสเถระ ส่วนอุคคหนิมิตในกรรมฐานข้อนี้ปรากฏ  
คล้ายกับเป็นร่างไหวอยู่ ปฏิภาคนิมิตจึงปรากฏเป็นร่างนึ่ง ดูก่อน  
ข้าวสุกแห่งข้าวสาลี

#### ๑๐. อัญญิกอสฺสกรรมฐาน

อัญญิกอสฺส พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ( ในมหาสติปัฏฐานสูตร )  
โดยประการต่างๆ โดยนัยว่า " ภิกษุณั้นพึงเห็นชาค ( สพ ) ที่เขาทั้ง  
ไว้ในป่าช้า เป็นร่างกระดูกยังมีเนื้อและเลือด ( ติดอยู่บ้าง ) ยังมีเอ็นยึด  
อยู่ " ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ชาคนั้นเขาทอดทิ้งไว้ ณ ที่ใดมีอยู่  
พระโยคาวจรพึงไป ณ ที่นั้น โดยนัยที่กล่าวมาก่อนนั้นแล ทำนิมิต  
ร่วม อารมณร่วม ตามแต่วัตถุ ( อันมีอยู่ ) โดยรอบมีก้อนหินเป็นต้น  
แล้วสังเกต ( ชาคนั้น ) ให้แม่นตามความที่มันเป็นอยู่ว่า นีกระดูก แล้ว  
จึงถือเอานิมิต ( ให้เป็นอุคคหนิมิตขึ้น ) ด้วยอาการ ๑๑ โดยอาการมีสี่  
เป็นต้น แต่อัญญิกอสฺสนั้น เมื่อดู โดยสี ว่าขาว ย่อมไม่ปรากฏ ( ตาม

สภาพ ) ไปปนกับโศทกสถินเข้า เพราะฉะนั้น ต้องดูว่าเป็นกระดูก  
 โดยทางเป็นของปฏิภูมเท่านั้น คำว่าเพศ ( ลิงกะ ) ในอสุภะนี้ เป็นชื่อ  
 ของอวัยวะทั้งหลายที่มีมือเป็นต้น เพราะฉะนั้น โดยเพศ พึงกำหนดตาม  
 ( อวัยวะคือ ) มือ เท้า ศีรษะ อก แขน สะเอว ขา เข้ง เถิด  
 ส่วนว่า โดยสัณฐาน พึงกำหนดโดยความยาวและสั้น กลมและสี่  
 เหลี่ยม เล็กและใหญ่ทิส และ โอกาส มีนัยดังกล่าวแล้ว ส่วน โดย  
 ตัดตอน พึงกำหนดโดยขอบแห่งกระดูกนั้นๆ ในกระดูกเหล่านั้น  
 นิमितกระดูกท่อนใดแลปรากฏชัด พึงถือเอานิมิตนั้น ( ไปจน ) ถึง  
 อปนาเถิด ส่วน โดยที่เว้า และ โดยที่นูน พึงกำหนดเอาตามที่เว้า  
 และที่นูนแห่งกระดูกนั้นๆ อนึ่ง พึงกำหนดโดยสถานที่ว่า เราขึ้นอยู่  
 ที่ลุ่ม กระดูกอยู่ที่ดอน หรือว่าเราขึ้นอยู่ที่ดอน กระดูกอยู่ที่ลุ่ม ดังนี้  
 ก็ได้ ส่วน โดยที่ต่อ พึงกำหนดเอาตามที่กระดูก ๒ ท่อนชนๆ กัน  
 โดยช่อง พึงกำหนดเอาตามระหว่างของกระดูกทั้งหลายนั้นแหละ ส่วน  
 โดยรอบตัว พึงยังญาณให้ท่องเที่ยวไปในกระดูกจนทั่ว กำหนดไปว่า  
 ตรงนี้กระดูกนี้ เมื่อนิमितไม่ปรากฏแม้ด้วยภาวนาวิธีอย่างนี้ ก็พึงหยุด  
 จิตไว้ที่กระดูกหน้าผากเถิด ก็การถือเอานิมิตด้วยอาการ ๑๑ อย่างนี้  
 ในอภิสุมุขนี้เป็นจันใด แม้อในอสุภะข้อก่อนๆ นี้มีปุพฺพกอสุมุขเป็นต้น  
 ก็พึงสังเกตเอาตามอาการที่เหมาะสมกันเถิด

ก็เพราะกรรมฐานข้อนี้ ย่อมสำเร็จได้ในร่างกระดูกหมดทั้งตัว  
 ก็ได้ ในกระดูกท่อนเดียวก็ได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึงถือเอา  
 นิมิตด้วยอาการ ๑๑ ในร่างกระดูกหรือท่อนกระดูกนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง

ขึ้นแล้ว ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **อภฺยจํ ปฏฺยจํ อภฺยจํ ปฏฺยจํ**

( อภฺยจํ อภฺยจํ ) เกิด

[ลักษณะนิมิตทั้งสองในอภฺยจํ อภฺยจํ]

ท่านกล่าวไว้ ( ในอรรถกถา ) ว่า " อุกคหนิมิตฺตํ ปฏฺยจํนิมิต  
กํธิ ในกรรมฐานนี้ เป็นเช่นเดียวกันนั่นเอง " คำนี้ ( สำหรับ )  
ในกระดูท่อนเดียวก็ชอบอยู่ แต่ ( สำหรับ ) ในร่างกระดูก ( ละก็ )  
ความเป็นร่างมีช่องติดอยู่ ( ปรากฏ ) ในอุคคหนิมิต ความเป็นร่าง  
บริบูรณ์ ( ปรากฏ ) ในปฏฺยจํนิมิตจึงจะชอบ อนึ่ง แม้ในกระดู  
ท่อนเดียว ในอุคคหนิมิตก็ควรเป็นรูปพิกลนากแล้ว แต่ในปฏฺยจํนิมิต  
ควรเป็นรูปที่ทำให้ปิติโสมนัสให้เกิด เพราะเป็นนิมิตอันจะนำมาซึ่ง  
อุปการ แต่ว่าในโอกาสนี้ คำที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย ท่านก็  
กล่าวให้ช่องไว้เหมือนกันจริงอย่างนั้น ในอรรถกถานั้น แม้จะได้  
กล่าวว่า " ในพรหมวิหาร ๔ และในอสุภะ ๑๐ ปฏฺยจํนิมิตไม่มี  
เพราะในพรหมวิหาร สัมผัสภท ( ความรวมกันแห่งเขตแดน )  
เท่านั้นเป็นนิมิต และในอสุภะ ๑๐ เมื่อเห็นความเป็นปฏฺยจํจนไม่มีวิกัป  
( ข้อแม้ ) แล้วเท่านั้น ถิ่นนับว่าเป็นนิมิต " ดังนี้แล้ว ก็กล่าวติดต่อไป  
อีกเลยว่า " นิมิตในอสุภะนี้มี ๒ อย่าง คืออุคคหนิมิต ปฏฺยจํนิมิต  
อุคคหนิมิตปรากฏเป็นรูปพิกลดูพิลึก เป็นอารมณ์น่าหวาดกลัว "  
ดังนี้เป็นต้นเพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายได้พิจารณาแล้วกล่าวคำใดไว้  
คำนี้แลชอบแล้ว ในโอกาส ( ที่กล่าวถึงนิมิตทั้ง ๒ ในอภฺยจํ อภฺยจํ ) นี้  
เออ ก็เรื่องต่างๆ มีเรื่องราวของหญิง ( คน ๑ ) ทั้งหมดปรากฏเป็น

ร่างกระดูกแก่พระมหาตีสสระ เพราะแลเห็นแต่เพียงกระดูกฟืน  
( ของหญิงผู้นั้น ) เป็นอาทิ เป็นตัวอย่าง ( แสดงความต่างกันแห่งนิมิต  
ทั้งสอง ) ในอัฐิกรรมฐานนี้ได้ด้วยแล

[คาถาสรุป อสุภ]

พระทศพลเจ้า ผู้มีพระกิตติคุณอันท่านท้าว  
ทศตโลจน์ทอดทูนแล้ว ผู้ทรงพระสุภคุณ  
ได้ตรัสอสุภทั้งหลายเหล่าใด อันเป็นเหตุแห่ง  
ฉานแต่ละข้อแล้ว ด้วยประการฉะนี้ บัณฑิต  
ได้ทราบอสุภเหล่านั้น และภavnานี้แห่ง  
อสุภเหล่านั้นด้วย อย่างนี้แล้ว ควรทราบ  
ปณณกถาในอสุภเหล่านั้นแหละอีกบ้าง ต่อ  
ไปนี้

ปณณกถา

อันที่จริง พระโยคาวจรผู้ได้บรรลุนานในอสุภกรรมฐานเหล่านั้น  
ข้อใดข้อหนึ่ง ก็เป็นผู้ไม่มีความประพฤติดะโมบ คิดว่าเป็นผู้  
ปราศจากราคะ เพราะราคะถูกข่มไว้อย่างดีแล้ว แม้เช่นนั้น ประเภท  
แห่งอสุภที่ท่านกล่าวไว้นี้ ก็พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ตามความถึง  
สภาพ ( เป็นอยู่ ) แห่งซาก ( ศพ ) อย่าง ๑ ตามความแตกต่างกันแห่ง  
คนราคะจิตอย่าง ๑

เพราะว่า ซากศพเมื่อถึงความเป็นซากปฏิภูม ก็พึงเป็นซาก  
ถึงสภาพแห่งอุทฺธมาตคอสุภบ้าง ถึงสภาพแห่งอสุภที่เหลือมีวินิลก-



อสุภเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรอาจหา  
อสุภชนิดใดๆ ได้ ก็ต้องถือเอาชนิดในอสุภชนิดนั้นๆ โดยมนสิการ  
ว่า อุทฺธมาตกํ ปฏิกูลํ วินีลํ ปฏิกูลํ ดังนี้เป็นต้นนั่นเอง ประเภท  
แห่งอสุภ พึงทราบที่ท่านกล่าวไว้เป็น ๑๐ ชนิด ตามความถึงสภาพ  
(เป็นอยู่) แห่งซากศพดังนี้แล \*

ส่วนว่าโดยความต่างกัน ในอสุภเหล่านี้ พึงทราบที่ท่านกล่าว  
ประเภทแห่งอสุภไว้ถึง ๑๐ ชนิด ตามความต่างกันแห่งคนรากจริตอีก  
อย่าง ๑ ดังนี้คือ

[๑] อุทฺธมาตกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนดใน  
ทรวดทรง เพราะส่อความเสียทรวดทรงแห่งร่างกาย

[๒] วินีลอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนดในสีกาย  
เพราะส่อความเสียนวลแห่งผิว

[๓] วิบุพพอกอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้กำหนดในกลิ่นกาย  
ที่แต่งขึ้นด้วยอำนาจเครื่องอบกลิ่น มีดอกไม้และเครื่องหอมเป็นต้น  
เพราะส่อความที่สิ่งซึ่งเนื่องด้วยกายและผิวพรรณมีกลิ่นเหม็น

[๔] วิจลิททอสุภ เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนดใน  
ความเป็นชื้นทึบในสรีระ เพราะเผยความเป็นโพรงข้างใน

\* มหาภูิกาดังปัญหาขึ้นว่า ผิวว่าประเภทแห่งอสุภนี้ ท่านกล่าวไว้ตามความถึงสภาพแห่ง  
ซากศพไว้ เหตุใดในในที่อื่นเช่นมหาสติปัฏฐานสูตรจึงกล่าวไว้แต่ ๕ ประเภทเล่า ? แล้ว  
ท่านก็แก้ว่า ประเภท อสุภในมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นต้นนั้น ท่านกล่าวตามความถึงสภาพโดย  
มันเป็นของมันเอง (ตามลำดับ) ส่วนในที่นี้ท่านกล่าวอสุภที่ถูกสัตว์และคนทำร้าย  
แถมเข้ามาด้วย และว่าในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นท่านกล่าวทางวิปัสสนา ในที่นี้กล่าวทางสมณะ

[๕] วิกขิตกอสูก เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนดในเนื่อนุน ในตำแหน่งแห่งสรีระต่างๆ มีเต้านเป็นอาทิ เพราะแสดงความสูญเสียสมบัติแห่งเนื่อนุน

[๖] วิกขิตกอสูก เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนดในลีลา ( ท่าทาง ) ขององคภาพพใหญ่น้อย เพราะชี้ให้เห็นความกระจัดกระจายแห่งองคภาพพใหญ่น้อย

[๗] หตวิกขิตกอสูก เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนดในสมบัติแห่งเรือนร่าง เพราะประกาศความคิดรูปด้วยแตกกันไปแห่งเรือนร่าง

[๘] โลหิตกอสูก เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนดในความงามที่เครื่องประดับทำให้เกิด เพราะประกาศความเป็นร่างปฏิภูมด้วยโลหิตเปื้อน

[๙] ปุพุกอสูก เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนดในกายด้วยความสำคัญหมายว่า " ของเรา " เพราะสื่อความที่กายเป็นของสาธารณะแก่หมู่นอนหลายชนิด

[๑๐] อัญญิกอสูก เป็นสัปปายะแห่งบุคคลผู้มักกำหนดในสมบัติแห่งฟัน เพราะประกาศความที่กระดูกในสรีระทั้งหลายเป็นของปฏิภูม ( ทั้งนั้น )

[ในอสูกมีฉานเพียงปฐมฉานเท่านั้น]

อนึ่ง เพราะเหตุว่า ในอสูกทั้ง ๑๐ อย่างนั้น จิตจะตั้งอยู่เป็นหนึ่งแน่ได้ ก็ด้วยกำลังแห่งวิตก เท่านั้น เว้นวิตกเสีย หาอาจตั้งอยู่

ได้ไม่ เพราะอารมณ์มีกำลังทรมาน \* เปรียบเหมือนในแม่น้ำที่  
น้ำไม่นิ่งมีกระแสเชี่ยว เรือจะหยุดอยู่ได้ก็ด้วยกำลังถ่วงเท่านั้น เว้นถ่วงเสีย  
หาอาจหยุดอยู่ได้ไม่ ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ในอสุภกรรมฐานนี้จึงมี  
( ฌานเพียง ) ปฐมฌานเท่านั้น ฌานนอกนั้นมีทุติยฌานเป็นต้นหา  
ไม่ อนึ่ง ในเพราะอารมณ์นั้นแม้ปฏิรูป ปิติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้  
เพราะพระโยคาวจรเห็นอนิสงสัจจะอย่างนี้ว่า "เราจักพ้นจากชรามณะได้  
ด้วยปฏิปทานี้เป็นแน่แท้" และเพราะละเครื่องร้อนคือนิวรณ์เสียได้  
คุณในเพราะกองคุณ ปิติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้แก่คน ( รับจ้าง ) เทชยะ  
ผู้เห็นอนิสงสัจจะ " เราจะต้องได้ค่าจ้างแพงเดี๋ยวนี้ละ" และในเพราะ  
อาเจียนหรือถ่ายออกมา ปิติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้แก่คนเป็นโรคผู้มีพยาธิ  
ทุกข์หนักฉนั้น

[อสุภ ๑๐ มีลักษณะเดียว]

อนึ่ง อสุภทั้ง ๑๐ อย่างนั้น โดยลักษณะก็มีอันเดียวเท่านั้น แท้  
จริง ความเป็นสิ่งปฏิรูป คือไม่สะอาด เหม็นและน่าเกลียดเท่านั้น เป็น  
ลักษณะของอสุภทั้ง ๑๐ อย่างนั้น อสุภนี้มันมิใช่ปรากฏโดยลักษณะนี้  
แต่ในสรีระของคนตายอย่างเดียว แต่ย่อมปรากฏได้แม้ในสรีระของ  
คนเป็น ดังเช่นที่ปรากฏแก่พระมหาตีสเถระผู้อยู่ ณ เจติยบรรพตวิหาร  
ซึ่งได้เห็นกระดูกฟั่น ( ของหญิงผู้หนึ่ง ) และดังเช่นที่ปรากฏแก่สามเณร  
อุปฐากของพระสังฆรักขิตเถระ ซึ่งได้เลศดูพระราชาประทับอยู่บนคอ

\* มหาภูิกว่า เพราะความเป็นสิ่งปฏิรูป ไม่สามารถจะผูกจิตให้ค้ำค้ำอยู่ได้  
จึงเรียกว่าเป็นอารมณ์ที่มีกำลังทรมาน ต้องอาศัยวิตกเท่านั้นตรึงจิตไว้ จิตจึงจะตั้งอยู่ได้

ข้างด้วยว่าสรีระของคนตายเป็นอสุภจันใดแล แม้สรีระของคนเป็น  
ก็เป็นอสุภจันนั้นเหมือนกัน เป็นแต่ลักษณะอสุภในสรีระคนเป็นนั้น  
ไม่ปรากฏ เพราะเครื่องแต่งกายอันเป็นอาคันตุกะปิดบังไว้ โดยปกติ  
แล้ว อันสรีระนี้ มีกระดูก ๓๐๐ ท่อนกว่าๆ เป็นโครง ( กระดูกนั้น )  
ชนติดกันด้วยข้อต่อ ๑๘๐ ข้อ ยึดกันอยู่ด้วยเอ็น ๕๐๐ เส้น ฉาบด้วยเนื้อ  
๕๐๐ ชั้น หุ้มด้วยหนังสดบางๆ ปิดด้วย ( หนัง ) ผิว ( คือหนังกำพริบ )  
มีช่องทะลุปรุไป มีมันซึมออกทั้งข้างบนและข้างล่าง จุกโถมขึ้น  
เป็นบ่อนของหมู่หนอน เป็นบ่อเกิดแห่งโรคทั้งหลาย เป็นแหล่งแห่ง  
ทุกข์ธรรม ( ธรรมฝ่ายทุกข์ ) ทั้งหมด เป็นที่หลั่งออกเนืองๆ ( แห่ง  
ของไม่สะอาด ) ทางปากแผลทั้ง ๕ จุกฝีเรื้อรังที่แตกแล้ว คือเป็นสรีระ  
ที่มีมูลตาออกทางตาทั้งสองข้าง มูลหูออกทางช่องหู ( ทั้งสองข้าง )  
น้ำมูกออกทางช่องจมูก ( ทั้งสองข้าง ) อาหาร ( ลำรอก ) น้ำดี เสมหะ  
และเลือดออกทางปาก อุจจาระปัสสาวะออกทางทวารเบื้องล่าง  
( แถม ) หยาดเหงื่ออันไม่สะอาด ออกทางขุมขน ๕๕,๐๐๐ ขุม ตัวแมลง  
ทั้งหลายมีแมลงวันหัวเขียวเป็นต้นรุมตอมไป บุคคลไม่ปรนนิบัติสรีระ  
ไรเล่า ด้วยสรีริกมีสีฟันและบัวปาก สระหัว อาบน้ำ นุ่งผ้า ห่มผ้า  
เป็นต้น เป็นคน ( ปล่อยกาย ) ตามกำเนิด มีผมหยาบยุ่งเทียวไปตาม  
หมู่บ้าน เป็นราชาก็ดี เป็นคนชั้นเลวมีรับจ้างเทยยะและคนจันทาล  
เป็นต้นผู้ใดผู้หนึ่งก็ดี ก็หาไม่มีความแปลกกันไม่ เพราะความที่มีสรีระ  
ปฏิบัติเสมอกัน ชื่อว่าความต่างกันในสรีระของราชาก็ตาม ของ  
จันทาลก็ตาม หาไม่ เพราะความที่มีสรีระเป็นของปฏิบัติคือไม่สะอาด

หมื่นและน่าเกลียดดังนี้ ก็แต่บุคคลทั้งหลายขัดสีมลทินทั้งหลายมี  
มลทินแห่งพินเป็นต้นในสรีระนี้ ด้วยกัมมียสีพินและบัวปากเป็นอาทิ  
ปกปิดอวัยวะอันจะพร่าความอายเสียด้วยผ้าฉานาพรณ ลูบไล้ด้วย  
เครื่องลูบไล้อันหอมหลากๆ สี ประดับประดาด้วยเครื่องประดับมี  
ดอกไม้และเครื่องอาภรณ์เป็นต้น ทำให้ถึงซึ่งอาการที่พอจะถือเอาได้  
ว่าฉัน ว่าของฉัน แต่นั่นเขาทั้งหลาย ก็จำลักษณะอสุกอันเป็นสภาพ  
แท้จริงอย่างไรของมันนั้นไม่ได้ เพราะมันถูกปิดไว้ด้วยเครื่องอสังการ  
อันเป็นอาคันตุกะนี้ พวกที่เป็นบุรุษจึงทำความยินดีในสตรีทั้งหลาย  
พวกที่เป็นสตรีจึงทำความยินดีในบุรุษทั้งหลายแต่โดยปรมาตม์แล้ว  
ชื่อว่าแห่งที่ควรแก่ความน่าใคร่ในสรีระนี้ แม้สักชนิดหนึ่งก็ไม่มี จริง  
อย่างนั้น สัตว์ทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏแม้แต่จะแตะต้องด้วยมือ  
ย่อมสะอิดสะเอียนเกลียดชังซึ่งโกฏฐาส ( แห่งร่างกาย ) ในบรรดา  
โกฏฐาสทั้งหลายมี ผม ขน เล็บ ฟัน และน้ำลาย น้ำมูก อุจจาระ  
ปัสสาวะเป็นต้น แม้แต่โกฏฐาสหนึ่งซึ่งตกไปนอกร่างแล้วแต่ว่า  
โกฏฐาสใดๆ ที่ยังเหลืออยู่ในสรีระนั้น เขาทั้งหลายผู้ถูกความมืดคือ  
อวิชชาหุ้มห่อแล้ว ถูกเครื่องข้อม ( ใจ ) กล่าวคือความรักด้วยข้อมเอา  
แล้ว ก็ยังถือเอาโกฏฐาสนั้นๆ แม้เป็นของปฏิกูล อย่างนี้ว่า เป็น  
ของน่าปรารถนา น่าใคร่เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เขา  
ทั้งหลายถืออยู่อย่างนั้น ก็นับว่าถึงความเสมอกันกับจึงจอกแก่ผู้เห็นต้น  
ทองกวาวในดง แล้วร้อนใจด้วยสำคัญดอก ( ทองกวาว ) ที่ยังไม่หล่น  
จากต้นว่า นี่ขึ้นเนื้อ นั่นขึ้นเนื้อ นั่นเอง เพราะเหตุนี้

ผู้รู้ไม่พึงถือแต่โกฏฐาสที่ตก ( ไปนอกกาย )  
แล้วเท่านั้นว่า ว่าเป็นอสุภ เหมือนอย่างสุนัข  
จึงจอกเห็นดอกทองกวาวบานในป่า สำคัญว่า  
ตัวได้ค้นเนื้อเข้าแล้วรีบไป ตระกรามจับเอา  
ดอกที่หล่นๆ อยู่รู้นี้ไม่ใช่เนื้อ ( แต่ ) ก็  
ยังยึดอยู่ว่า ที่ยังอยู่บนต้นโน้นเป็นเนื้อ ฉะนั้น  
แล้วถือโกฏฐาสนั้นแม้ที่ยังอยู่ในสรีระว่า เป็น  
อสุภเช่นกันเถิด เพราะคนโง่ทั้งหลาย ผู้ถือ  
ร่างกายนี้โดยว่าเป็นของงามแล้วลุ่มหลงอยู่  
ในร่างกายนั้น มัวทำบาปเสีย ย่อมไม่พ้นจาก  
ทุกข์ได้ เพราะเหตุนี้ ผู้มีปัญญาพึงเห็น  
สภาพแห่งกายเฝ้า อันยังเป็นอยู่หรือตายแล้ว  
ก็ตาม ว่าเป็นของวันเสียแล้วจากความงามเถิด  
จริงอยู่ พระโบราณจารย์ก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า  
" กาย ( นี้ ) ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น เปรียบ  
ประดุจซากศพ ( หรือมิฉะนั้น ) เปรียบเหมือน  
หลุมคู เป็นกายที่ท่านผู้มี ( ปัญญา ) จัก  
ทั้งหลายติเตียนกัน ( แต่ ) คนโง่ชอบนัก  
กายใดเล่ามีหนังสดปิดหุ้มไว้ ( แต่ว่า ) มีแผล  
ใหญ่ถึง ๕ ช่อง ของสกปรกมีกลิ่นเน่าไหลซึม  
ออกรอบไป ถ้าข้างในของกายนี้พึง ( กลับ )

เป็นช่างนอกไซ้ร้ บุคคลก็จะพึงถือไม้ไผ่ไว้คอย

ป้องกันกาและสุนัขเป็นแน่ "

เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เป็นทัพพชาติ\* สรีระยังเป็นหรือสรีระตายแล้ว  
ก็ตามเกิด อาการแห่งอสุภปรากฏในสรีระใดๆ พึงถือเอานิมิตใน  
สรีระนั้นๆ ทำกรรมฐานให้ถึงอัปปนา เทอญ

ปริจเฉทที่ ๖

ชื่ออสุภกรรมฐานนิเทศ ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

\* ทัพพชาติกะ มหาภูิกาแก้ว ผู้เป็นภัพพบุคคล ควรจะบรรลุอุตัมมุตตมธรรมได้ ใน  
อธิกานัปทีปิกาเอนกัตถวรรค กล่าวอรรถทัพพศัพท์ไว้ ๕ คือ เป็นภัพพบุคคล เป็นผู้  
ทรงคุณ เป็นบัณฑิต ทรัพย์ เครื่องไม้ (ทัพพสัมภาระ)

### อนุสสติพิเศษ

ก็แลในอนุสติ ๑๐ ที่ท่านจัดไว้ในลำดับแห่งอสุภ สตินั้นเอง  
ชื่อว่าอนุสติ เพราะเกิดขึ้นบ่อยๆ อนึ่ง สติ ชื่อว่าอนุสติ เหตุเป็น  
ความระลึกอันนับว่าสมควรแก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา เพราะให้เป็น  
ไปในฐานะอันควรให้เป็นไปเท่านั้น ดังนี้ก็ได้\*

อนุสติอันปรารภพระพุทธเจ้าเกิดขึ้น ชื่อพุทธานุสติ คำว่า  
พุทธานุสตินั้น เป็นคำเรียกสติอันมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์

อนุสติอันปรารภพระธรรมเกิดขึ้น ชื่อธรรมานุสติ คำว่าธรรมา-  
नुสตินั้น เป็นคำเรียกสติอันมีพระธรรมคุณมีความเป็นสวากขาตธรรม  
เป็นต้นเป็นอารมณ์

อนุสติอันปรารภพระสงฆ์เกิดขึ้น ชื่อว่า สังฆานุสติ คำว่า  
สังฆานุสตินั้น เป็นคำเรียกสติอันมีพระสงฆ์คุณมีความเป็นผู้ปฏิบัติดี  
เป็นต้นเป็นอารมณ์

อนุสติอันปรารภศีลเกิดขึ้น ชื่อศีลानุสติ คำว่า ศีลानุสตินั้น  
เป็นคำเรียกสติอันมีศีลคุณมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นเป็นอารมณ์

อนุสติอันปรารภความสละเกิดขึ้น ชื่อ จาคานุสติ คำว่า จาคา-  
नुสตินั้น เป็นคำเรียกสติอันมีจาคคุณมีความเป็นผู้สละปล่อยเลยเป็นต้น  
เป็นอารมณ์

อนุสติอันปรารภเทวดาเกิดขึ้น ชื่อเทวดานุสติ คำว่า เทวดา-

\* ตามนเห็นได้ว่าท่านไม่ได้แปล อนุสติ ว่า "ความตามระลึก" แต่แปลว่า "ความ  
ระลึกเนื่อง ๆ" หรือ "ความระลึกสมควร"



นุสตินั้น เป็นคำเรียกสติอันมีคุณมีศรัทธาเป็นต้นของตน ตั้งเทวดาไว้ในฐานะพยานเป็นอารมณ์

สติอันปรารภความตายเกิดขึ้น ชื่อ มรณานุสติ คำว่า มรณานุสตินั้น เป็นคำเรียกสติอันมีความขาดแห่งชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ์

สติชื่อกายคตา เพราะไปสู่รูปกายอันต่างโดยโกฐฐาสมีผมเป็นต้น หรือว่า เพราะไปในกาย เมื่อควรจะกล่าว( วิเคราะห์ ) ว่า กายคตา จ สติ จาติ กายคตสุสติ ( สตินั้นด้วย ไปในกายด้วย เหตุ นั้น จึงชื่อว่ากายคตสติ ) แต่ท่านไม่ทำรัสสะ กล่าวว่ กายคตาสติคำว่า กายคตาสตินั้น เป็นคำเรียกสติอันมี ( ปฏิภูม ) นิमितในโกฐฐาสแห่ง กายมีผมเป็นต้นเป็นอารมณ์\*

สติอันปรารภลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเกิดขึ้น ชื่ออานาปานสติ คำว่า อานาปานสตินั้น เป็นคำเรียกสติอันมีนิमितในลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเป็นอารมณ์\*

อนุสติอันปรารภอุปสมะเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปสมานุสติ คำว่า อุปสมานุสตินั้น เป็นคำเรียกสติอันมีพระนิพพานซึ่งเป็นธรรมระงับแห่งสรรพทุกข์เป็นอารมณ์

[วิธีเจริญพุทธานุสติ]

ในอนุสติ ๑๐ มีประการดังกล่าวมานี้ พระโยคาวจรผู้ก่อปรด้วย ความเลื่อมใสมั่น ใครจะเจริญพุทธานุสติเป็นอันดับแรก พึงเป็นผู้

\* มหาภูิกว่า กายคตาสติ และอานาปานสติ ๒ นี้ มีนิमितเกิด ท่านจึงว่า ท่านจึงว่า มีนิमितในโกฐฐาส... เป็นอารมณ์ และว่ามีนิमितในลมหายใจ... เป็นอารมณ์ อนุสตินอกนั้นไม่มีนิमितเกิด

ไปในที่ลับ ( คน ) เ็นอยู่ในเสนาสนะอันสมควรแล้ว ระลึกถึงพระคุณ

ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ( โดยอนุสสรณปาฐะ ) อย่างนี้ว่า อติปิ

โส ภควา อรหํ สมมาสมพุทฺธो วิชชาจรณสมปนฺโน สุกโต

โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมมสารถิ สตฺถา เทวมनुสฺสณํ พุทฺธो

ภควา ( ต่อไป ) นี่เป็นนัยในการระลึกในพระพุทฺธคุณเหล่านั้น ( คือ )

ระลึก ( ประกอบ อติปิ ไว้ทุกบท ) ว่า โส ภควา อติปิ อรหํ

( แม้เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นพระอรหันต์ ) ฯ เป ฯ

โส ภควา อติปิ ภควา ( แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า

นั้นเป็นพระภควา ) ( คำ อติปิ นั้น ) มีอธิบายว่า " เพราะเหตุนี้ ฯ "

[แก้บรรทัดบท อรหํ ๕ นัย]

บัณฑิตย่อมระลึกว่า ในบทเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น  
ได้พระนามว่า อรหํ เพราะเหตุ ( ๕ นัย ) นี้ก่อน คือ อารกตฺตา เพราะ  
ความเป็นอารกะ ( ผู้ไกล ) ( ๑ ) อริํ อรานญฺห หตฺตฺตา เพราะ  
ความที่ทรงกำจัดอริ ( ข้าศึก ) ทั้งหลายเสียได้ ( ๑ ) และเพราะทรง  
ทำลายอระ ( ชี้อำ ) ทั้งหลายเสียได้ ( ๑ ) ปจฺจยาทีนํ อรหตฺตฺตา เพราะ  
ความเป็นอรหะ ( ผู้ควร ) ทักขิณาวัตถุทั้งหลายมีปัจจัย ๔ เป็นต้น ( ๑ )  
ปาปกรณฺเ รหภาวา เพราะความไม่มีรหะ ( ที่ลับ ) ในอันที่จะทำ  
บาป ( ๑ )

[นัยที่ ๑ ผู้ไกล]

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นชื่อว่า อารกะ คือทรงสถิตอยู่ใน  
ที่ไกลลิบลับแต่สรรพกิเลส เพราะกิเลสทั้งหลายกับทั้งวาสนา พระองค์

ทรงกำจัดเสียได้แล้ว เพราะความเป็นอารกะ ( ผู้ไกล ) ดังนี้ จึงได้

พระนามว่า อรหิ

[คาถาสรูปสำหรับนัยที่ ๑]

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นนาถะ ไม่ทรง  
มีความข้องแวะกับกิเลสใด และพระองค์ไม่  
ทรงประกอบด้วยสิ่งอันเป็นโทษทั้งหลาย ( คือ  
วาสนา ? ) ใด ก็ชื่อว่าทรงไกลแต่กิเลส และ  
โทษนั้น เพราะเหตุนั้น จึงปรากฏพระนามว่า  
อรหิ ( ผู้ไกล ) แล

[นัยที่ ๒ ผู้กำจัดอริ]

อนึ่ง อริ คือกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น พระองค์ทรงกำจัดเสียได้  
แล้วด้วยมรรค เพราะความที่ทรงกำจัดอริทั้งหลายเสียได้ดังนี้ จึงทรง  
พระนามว่า อรหิ ประการ ๑

[คาถาสรูปสำหรับนัยที่ ๒]

เพราะเหตุที่อริทั้งหลาย กล่าวคือกิเลสมิราคะ  
เป็นต้น แม้ทั้งสิ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็น  
นาถะ ทรงกำจัดเสียแล้วด้วยศัสตรา คือ พระ  
ปัญญา เพราะเหตุนั้น จึงปรากฏพระนามว่า  
อรหิ ( ผู้กำจัดข้าศึก ) ประการ ๑ แล

[นัยที่ ๓ ผู้ทำลายซึ่งกำสัถสารจักร]

อนึ่ง สังสารจักร ( ล้อคือสังสาร ) อันมีคัมทำด้วยอวิชา และ  
ภวตัณหา อภิสังขารมีบุญญาภิสังขารเป็นต้นเป็นชีก้า ชรามรณะ  
เป็นกง สอดด้วยเพลาทำด้วยอาสวสมุทัย ประกอบเข้าไว้ในตัวรถ  
คือไตรภพหมุนไปตลอดกาลอันหาเบื้องต้นมิได้ นั้นใด ซึ่งกำทั้งหลาย  
ของสังสารจักรนั้นพระองค์ทรงประดิษฐานอยู่ ณ พื้นปฐพี คือ สัต  
ด้วยพระยุคคัลบาท คือ วิริยะ แล้วทรงถือขวาน คือ พระญาณอันทำ  
ความสิ้นกรรม ด้วยพระหัตถ์ คือ ศรัทธา ทรงทำลายเสียสิ้นแล้ว  
เพราะความที่ทรงทำลายอระ ( ชีก้า คือ สังขาร ) เสียได้ดังนี้ จึงทรง  
พระนามว่า อรห อภิประการ ๑

หรือมิฉะนั้น สังสารวัฏ ( วงเวียน ) อันไม่ปรากฏที่สิ้นสุด เรียก  
ว่าสังสารจักร ก็แล อวิชา นับว่าเป็นคัมของสังสารจักรนั้น เพราะ  
เป็นต้น ( เหตุ ) ชรามรณะนับว่าเป็นกง เพราะเป็นปลาย ( เหตุ ) ธรรม  
ที่เหลือ ๑๐ ข้อนับเป็นชีก้า เพราะมีอวิชาอยู่ต้นและเพราะมีชรามรณะ  
อยู่ปลาย ในธรรมเหล่านั้น ความไม่รู้ในอริยสัจมีทุกข์เป็นอาทิชื่อว่า  
อวิชา และอวิชาในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลายใน  
กามภพ อวิชาในรูปภพย่อมเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลายในรูปภพ  
อวิชาในอรุภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลายในอรุภพ ( ด้วยกัน )

สังขารทั้งหลายในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิวิญญาณ  
ในกามภพ ในภพนอกนี้ก็นั้น

ปฏิสนธิวิญญาณในกามภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งนามรูปในกามภพ

ในรูปภพก็อย่างนั้น ( แต่ ) ในอรุภพ ( ปฏิสนธิวิญญาน ) เป็นปัจจัย  
แห่งนามอย่างเดียว

นามรูปในกามภพ เป็นปัจจัยแห่งอายตนะครบ ๖ ในกามภพ  
นามรูปในรูปภพเป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๓ ในรูปภพ นามในอรุภพ  
เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๑ ในอรุภพ

อายตนะ ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแห่งผัสสะทั้ง ๖ ในกามภพ  
อายตนะในรูปภพเป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ๓ ในรูปภพอายตนะ ๑ ใน  
อรุภพเป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ๑ ในอรุภพ

ผัสสะ ๖ ในกามภพ เป็นปัจจัยแห่งเวทนา ๖ กามภพ ผัสสะ  
๓ ในรูปภพเป็นปัจจัยแห่งเวทนา ๓ ในรูปภพนั้นด้วยกัน ผัสสะ ๑  
ในอรุภพก็เป็นปัจจัยแห่งเวทนา ๑ ในอรุภพนั้นด้วยกัน

เวทนา ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแห่งกองตัณหา ๖ ในกามภพ  
เวทนา ๓ ในรูปภพเป็นปัจจัยแห่งกองตัณหา ๓ ในรูปภพด้วยกันนั้น  
เวทนา ๑ ในอรุภพ ก็เป็นปัจจัยแห่งกองตัณหา ๑ อรุภพด้วย

ตัณหานั้น ๆ ในภพนั้น ๆ เป็นปัจจัยแห่งอุปาทานนั้น ๆ ธรรม  
ที่เหลือมีอุปาทานเป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายมีภพเป็นอาทิ  
ถามว่า ข้อนี้เป็นอย่างไร แก้วว่า " บุคคลกลางคนในโลกนี้ ประารถนา  
( ด้วยอำนาจกามตัณหา ) ว่า เราจักบริโภคนาม แล้วประพฤติกุศล  
ด้วยกาย ประพฤติกุศลด้วยวาจา ประพฤติกุศลด้วยใจ เพราะ  
กามุปาทานเป็นปัจจัย ครั้นเพียบไปด้วยกุศล เขา ( ตายไป ) ก็

เกิดในอบาย กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุปบัติในอบายนั่นของเขา  
เป็นกรรมภพ ชนทั้งหลายอันเกิดเพราะกรรมเป็นอุปบัติภพ ความ  
เกิดแห่งชนทั้งหลายเป็นชาติ ความห่อหมไป ( แห่งชนเหล่านั้น )  
เป็นชรา ความสลายไป ( แห่งชนเหล่านั้น ) เป็นมรณะ

อีกคนหนึ่ง ประรณานาว่า เราจักเสวยสมบัติในสวรรค์ แล้ว  
ประพตีสวรรค์เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยอย่างเดียวกันนั้น ครั้นเปี่ยม  
ไปด้วยสุจริต เขา ( ตายไป ) ก็เกิดในสวรรค์ นัย ( ความต่อไป ) ก็นัย  
เดียวกันนั้น คือ กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุปบัติในสวรรค์นั้นของเขา  
เป็นกรรมภพ ดังนี้เป็นต้น

ส่วนอีกคนหนึ่ง ประรณานาว่า เราจักเสวยสมบัติในพรหมโลก  
แล้วเจริญเมตตา เจริญกรุณา มุทิตา อุเบกขา เพราะกามุปาทาน  
เป็นปัจจัยเหมือนกัน \* ครั้นเต็มไปด้วยภavana เขา ( ตายไป ) ก็เกิด  
ในพรหมโลก นัย ( ความต่อไป ) ก็นัยเดียวกันนั้น คือ กรรมอันเป็น  
เหตุแห่งความอุปบัติในพรหมโลกนั้นของเขาเป็นกรรมภพ ดังนี้เป็นต้น  
อีกคนหนึ่ง ประรณานาว่าเราจักเสวยสมบัติในอรุภพ แล้ว  
เจริญสมาบัติมีอาภาสอันฉายตนะเป็นอาทิ เพราะกามุปาทานเป็น  
ปัจจัยเช่นเดียวกัน \* ครั้นบริบูรณ์ไปด้วยภavana เขา ( ตายไป ) ก็เกิด  
ในอรุภพนั้นๆ กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุปบัติในอรุภพนั้น

\* มีปัญหาว่า รูปภพและอรุภพไม่เกี่ยวข้องกามภูมิมิใช่หรือ โฉนจึงว่าเจริญพรหมวิหาร  
และเจริญสมาบัติเพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยเล่า ? มหาภูิกาท่านจึงแก้ไว้ว่า แม้  
ภวาระ ( ความยินดีพอใจในภพ ) ก็นับเป็นกามุปาทาน โดยอาศัยคำนี้เทศว่า สพุเพปิ  
เตภูมิกา ธมฺมา กามนียญฺเฐน กามา ธรรมอันเป็นไปในไตรภูมิทั้งสิ้นได้ชื่อว่ากาม เพราะ  
อรรถว่าเป็นสิ่งที่สัตว์พึงปรารถนา

ของเขา เป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายอันเกิดเพราะกรรมเป็นอุปบัติภพ  
ความเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็นชาติ ความห่อหุ้มไป (แห่งขันธ์) เป็น  
ชรา ความสลายไป (แห่งขันธ์) เป็นมรณะ " ( กามุปาทานเป็นปัจจัย  
แห่งภพเป็นต้นดังนี้ ) นัยแม้ในการประกอบ ( ความ ) อันมีอุปาทาน  
ที่เหลือเป็นมูล ก็ดูจันนี้

( ต่อไปนี้ ท่านชักเอาบาลีในปฏิสัมภิทามรรคมากล่าวว่าความเรื่อง  
ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยเนื่องกันไป โดยเรียกความกำหนดรู้ในเรื่องนี้ว่า  
ธรรมจตุตถญาณ แล้วสรุปเป็นสังเขปเป็นต้น ดังนี้ ) โดยนัยดังนี้ ปัญญา  
ในการกำหนดดับปัจจัยว่า " อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นเหตุสมุบัน  
( เกิดแต่เหตุ ) อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้น ก็เป็นเหตุสมุบันด้วยกัน"  
นี้ชื่อธรรมจตุตถญาณ ปัญญาในการกำหนดดับปัจจัยว่า " อวิชชาเป็น  
เหตุสังขารเป็นเหตุสมุบัน อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้น ก็เป็นเหตุ-  
สมุบันด้วยกันทั้งในกาลอดีตทั้งในกาลอนาคต "ชื่อว่าธรรมจตุตถญาณ  
แล<sup>๑</sup> บททั้งปวง บัณฑิตพึง ( กล่าว ) ให้พิสดารโดยนัยนี้เทอญ

ในธรรมเหล่านั้น อวิชชากับสังขารเป็นสังเขป ๑ วิญญูญาณ  
นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นสังเขป ๑ ตัณหา อุปาทาน  
ภพ เป็นสังเขป ๑ ชาติชรามรณะ เป็นสังเขป ๑ หนึ่ง ใน ๔ สังเขป  
นั้น สังเขปแรกเป็นอดีตอัทธา ( อดีตกาล ) สังเขปกลาง ๒ เป็นปัจจุบัน-  
อัทธา ชาติชรามรณะ เป็นอนาคตอัทธา หนึ่ง ในธรรมเหล่านั้น

๑. คือว่า สังขารเกิดแต่เหตุอันใด แม้อวิชชาก็เป็นธรรมมีเหตุเหมือนกันฉะนั้น เหตุ  
แห่งอวิชชาก็คืออาสวะ ดังกล่าวแล้ว

๒. พุ. ป. ๓๑/ ๗๓

ด้วยถือเอา ( คือกล่าวถึง ) อวิชา สังขาร ก็เป็นอันถือเอา ( คือกินความถึง )  
 ตัณหาอุปาทาน ภพ ( ซึ่งเป็นเหตุคือเป็นกิเลสและกรรมด้วยกัน ) ด้วย  
 เพราะฉะนั้น ธรรม ๕ ประการนี้ จึงจัดเป็นกรรมวิภูในอดีต ธรรม ๕ มี  
 วิญญาณ เป็นต้น ( คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา )  
 จัดเป็นวิปากวิภูในกาลบัดนี้ ด้วยถือเอา ( คือกล่าวถึง ) ตัณหา อุปาทาน  
 ภพ ก็เป็นอันถือเอา ( คือกินความถึง ) อวิชา สังขารด้วย เพราะฉะนั้น  
 ธรรม ๕ ประการนี้จึงเป็นกรรมวิภูในกาลบัดนี้ ( ด้วย ) ธรรม ๕ ประการ  
 นี้ ( คือ วิญญาณ ฯลฯ เวทนา ) จัดเป็นวิปากวิภูในกาลต่อไป ( ด้วย )  
 เพราะด้วยการกล่าวถึง ชาติ ชรา มรณะ ก็เป็นอันชี้ถึงธรรม ๕ มี  
 วิญญาณ เป็นต้น ( ซึ่งเป็นธรรมมีชาติชรามรณะเป็นสภาวะ ) ธรรม  
 เหล่านั้น โดยอาการจึงเป็น ๒๐ อย่าง ในธรรมเหล่านั้น ในระหว่าง  
 สังขารกับวิญญาณ มีสนธิ ๑ ระหว่างเวทนากับตัณหามีสนธิ ๑  
 ระหว่างภพกับชาติมีสนธิ ๑ ดังนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ทรงเห็น  
 คือทรงรู้ยังเห็นจริง ซึ่งปฏิจสุมบาท อันมี สังขเป ๔ , อัทธา ( กาล ) ๓  
 อาการ ๒๐ , สนธิ ๓ นั้น โดยอาการทั้งปวงโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้  
 ความรู้นั้น ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่าหยั่งรู้ ชื่อว่าปัญญา  
 เพราะอรรถว่ารู้ประจักษ์ เพราะเหตุฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาใน  
 การกำหนดจับปัจจัย ชื่อว่าธรรมวิภูติญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อ  
 ทรงรู้ธรรมเหล่านั้นตามจริงด้วยธรรมวิภูติญาณนี้แล้ว ทรงหน่ายใน  
 ธรรมเหล่านั้น ทรงคลายความยินดีหลุดพ้นไป ชื่อว่าทรงกำจัด คือรื้อ  
 ทำลาย ซึ่งกำทั้งหลายแห่งสังสารจักรอันมีประการดังกล่าวแล้ว เพราะ



ทรงกำจัดกำทั้งหลาย ( แห่งสังสารจักร ) เสียได้อย่างนี้พระผู้มีพระ

ภาคเจ้าจึงทรงพระนามว่า อรหฺ ประการ ๑

[คาถาสรุปสำหรับนัยที่ ๓]

เพราะเหตุที่อระ ( ชีคำ ) ทั้งหลายแห่งสังสารจักร

พระโลกนาถเจ้าทรงทำลายเสียแล้วด้วยดาบคือ

พระญาณ เพราะเหตุนั้นพระองค์จึงทรงพระ-

นามว่า อรหฺ ( ผู้ทำลายชีคำ )

[นัยที่ ๔ ผู้ควร]

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นควรซึ่งปัจฉิมปัจจุวัตรเป็นต้น และซึ่งการบูชาอย่างวิเศษ เพราะความที่พระองค์เป็นอัครทักษิณียบุคคล ก็เพราะเหตุนั้นแล เมื่อพระตถาคตเจ้าเกิดขึ้นแล้ว ชนทุกหมู่เหล่าผู้เป็นนมหัสสัณ ( ประชุมชนยกย่องว่าเป็นเจ้าเป็นใหญ่ ) ทั้งที่เป็นเทวดาทั้งที่เป็นมนุษย์มีอยู่ ท่านเหล่านั้นหาทำการบูชาในที่อื่นไม่จริงอย่างนั้น ท้าวสหัมบดีพรหมได้บูชาพระตถาคตเจ้าด้วยพวงรัตนะ ( ใหญ่ ) เท้าเขาสีเนรุ อนึ่ง เทวดาอื่นๆ และมนุษย์ทั้งหลาย เช่น พระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกศล ก็ได้บูชา ( พระองค์ ) ตามกำลัง อนึ่งแล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้ทรงสละทรัพย์ประมาณ ๘๖ โกฏิโปรดให้สร้างวิหารถึง ๘๔,๐๐๐ ( ตำบล ) อุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้าแม่เสด็จปรินิพพานแล้ว จะกล่าวอะไรถึงการบูชาอย่างวิเศษอื่นๆ ( ที่เทวดาและมนุษย์ผู้มีวิมมโหสิกรรมทำถวาย ) เล่า เพราะความที่ทรงเป็นอรห ( ผู้ควร ) แก่ทักษิณาวัตถุทั้งหลายมีปัจฉิม ๔ เป็นอาทิดังนี้ จึง

ทรงพระนามว่า อรหัง ประการ ๑

[คาถาสรุปสำหรับนัยที่ ๔]

เพราะเหตุที่พระโลกนาถเจ้านี้ ทรงควรซึ่งการ  
บูชาอย่างวิเศษกับทั้งปัจจัยทั้งหลาย เพราะ  
เหตุนั้นพระองค์ผู้เป็นพระชินะจึงทรงควรซึ่ง  
พระนามนั้น คือ อรหัง ในโลก ซึ่งเป็นพระนาม  
ที่มีอรรถอันสมแก่อรรถ (แห่งอรรถศัพท์)

[นัยที่ ๕ ผู้ไม่มีที่ลับ]

อนึ่ง คนพาลผู้ไฉนว่าเป็นบัณฑิตทุกจำพวกในโลก ย่อมทำบาป  
ในที่ลับ เพราะกลัวเสียชื่อ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นหาทรงทำ  
( บาปในที่ลับ ) ฉะนั้น ในกาลไหนๆ ไม่เพราะความไม่มีที่ลับใน  
การทำบาปดังนี้ จึงได้พระนามว่า อรหัง ประการ ๑

[คาถาสรุปสำหรับนัยที่ ๕]

เพราะเหตุที่ จันชื่อว่าที่ลับในการทำบาปทั้งหลาย  
ย่อมไม่มีแต่พระตถาคตเจ้า เพราะเหตุนั้น  
พระองค์จึงปรากฏพระนามว่า อรหัง เพราะไม่มี  
ที่ลับ

[คาถาสรุปสำหรับทุกนัย]

พระ牟尼เจ้านั้นทรงพระนามว่า อรหัง เพราะความ  
ที่ทรงไกลกิเลส ๑ เพราะความที่ทรงกำจัดอริ  
คือกิเลสทั้งหลายเสีย ๑ พระองค์เป็นผู้ทรง

ทำลายซึ่งกำหนดแห่งสังสารจักร ๑ เป็นผู้ควรแก่  
ทักษิณาวัตถุทั้งหลายมีปัจจัยเป็นอาทิ ๑ ไม่  
ทรงทำบาปทั้งหลายในที่ลับ ๑ เพราะเหตุนั้น  
จึงทรงพระนามว่า อรหํ โดยประการทั้งปวง  
ดังพรรณนามาจะนี้แล\*

[แก้อรธบท สมมาสัมพุทโธ]

ส่วนที่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า สมมาสัมพุทโธ  
ก็เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบและโดยพระองค์เอง จริงอย่างนั้น  
พระองค์ ทรงรู้โดยชอบด้วย โดยพระองค์เองด้วย ซึ่งธรรมทั้งปวง  
คือ ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลวิญญู โดยความเป็นธรรมที่พึงรู้อย่าง ๒  
ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่เป็นปริยวิญญู โดยความเป็นธรรมที่พึงกำหนดรู้  
ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่เป็นปหัตตัพพะ โดยความเป็นธรรมที่พึงละทรงรู้  
ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังกาคัตตัพพะ โดยความเป็นธรรมที่พึงทำให้แจ้ง  
ทรงรู้ธรรมทั้งหลายที่เป็นภาเวตตัพพะ โดยความเป็นธรรมที่พึงเจริญ  
ก็เพราะเหตุนี้แล พระองค์จึงตรัส ( แก่เสลพราหมณ์เป็นคาถา ) ว่า

๑. มหาภูติอาจารย์ท่านคิดและคั่นอรธแห่งอรหํได้อีก ๖ นัย ขอสังเขปความมาบันทึกไว้  
ในที่นี้ เพื่อเชิดชูความอุตสาหะช่างคิดช่างเล่นของท่าน คือแปลว่า (๑) ผู้ไกล (อัสตบุรุษ)  
(๒) ผู้ใกล้ (สตับุรุษ) (๓) ผู้ไม่มีธรรมที่จะต้องละ (๔) ผู้ที่คนดีไม่ละทิ้ง และผู้ไม่ทรง  
ทอดทิ้งคนดี (๕) ผู้ไม่มีความไป (ในคติภพ) (๖) ผู้ควรสรรเสริญไม่สิ้นสุด
๒. อกุศลวิญญูธรรม มหาภูติท่านแปลว่าธรรมที่พึงรู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง และว่าหมายเอา  
อริยสัจ ๔ นั่นเอง ที่ว่ารู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่ง ก็คือในกาลเบื้องต้นทรงรู้ด้วยวิปัสสนา-  
ปัญญา ในขณะที่บรรลุผล ก็ทรงรู้ด้วยมรรคปัญญา ในกาลต่อมา ก็ทรงรู้ด้วยพุทธานุ  
ทั้งหลายมีสัพพัญญุตญาณเป็นต้น

สิ่งที่ควรรู้ยิ่งเราได้รู้ยิ่งแล้ว และสิ่งที่ควรเจริญ

เราได้เจริญแล้ว สิ่งทีควรละเราก็ได้ละแล้ว"

เพราะเหตุนี้ เราจึงเป็นพุทธะ นะพราหมณ์

อีกนัยหนึ่ง พระองค์ตรัสรู้โดยชอบ และโดยพระองค์เอง ซึ่งธรรม  
ทั้งปวง โดยยกขึ้นเอาทีละบทดังนี้ก็ได้ว่าจักขุเป็นทุกขสัจ ฉันทา  
อันมีมาแต่ภพก่อน ซึ่งเป็นตัวก่อให้เกิด โดยความเป็นตัวเหตุที่เป็น  
มูลแห่งจักขุนั้น เป็นสมุทัยสัจ ความไม่เป็นไปแห่งจักขุ และจักขุ-  
สมุทัยทั้งสอง เป็นนิโรธสัจ ปฏิปทาที่เป็นเหตุรู้โรธเป็นมรรคสัจ  
ในโสตะ ฆานะ จิวหา กาย และมนะ คินยนี้ อายตนะ ๖ มีรูป  
เป็นต้น หมวตวิญญาน ๖ มีจักขุวิญญานเป็นต้นผัสสะ ๖ มีจักขุ-  
สัมผัสเป็นต้น เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสชาเวทนาเป็นต้น สัญญา ๖  
มีรูปสัญญาเป็นต้น เจตนา ๖ มีรูปสัญญาเจตนาเป็นต้น หมวตคัมภีระ ๖  
มีรูปคัมภีระเป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น วิจาร ๖ มีรูปวิจาร  
เป็นต้นขันธ ๕ มีรูปขันธเป็นต้น กสิณ ๑๐ อนุสติ ๑๐ สัญญา ๑๐  
โดยมีอุทฺทมาตกสัญญาเป็นต้น อาการ ๓๒ มีฌเป็นต้นอายตนะ ๑๒  
ธาตุ ๑๘ ภพ ๕ มีกามภพเป็นต้น<sup>๒</sup> ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น

๑. พุ. ส. ๒๕/๔๔๔ เพราะเหตุที่กาลานิ กล่าวถึงความรู้อย่างนี้ แต่ไม่จำแนกกิจไว้  
ให้ครบ มหาภูิกาท่านจึงบอกโยชนว่า จ. ศัพท์ในบท ภาเวตพฺพญจ นั้นมีอรรถเป็น  
อรรถตสมุจจัย คือ ผนวกเอาบทที่มีได้กล่าวไว้เข้ามาด้วย เพราะเหตุนี้ ด้วย จ. ศัพท์  
นั้น พึงทราบว่าเป็นความถึง สัจฉิกาดัพพะด้วย

๒. มหาภูิกายความว่า ภพ ๕ นั้น คือ ภพ ๓ มีกามภพเป็นต้น (คือกามภพ รูปภพ  
อรุภพ) หมวต ๑ ภพ ๓ มีสัญญาภพเป็นต้น (คือสัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญา-  
นาสัญญาภพ หมวต ๑ ภพ ๓ มีเอกโวการภพเป็นต้น (คือเอกโวการภพ-ภพของสัตว์  
ที่มีขันธ ๑ จตุโวการภพ-ภพของสัตว์ที่มีขันธ ๔ ปญจโวการภพ-ภพของสัตว์ที่มีขันธ  
ครบ ๕) หมวต ๑ จึงรวมเป็น ๕

อัปมัญญา ๔ มีเมตตาภาวนาเป็นต้นอุปสมบัติ ๔ และองค์แห่ง  
ปฏิจจสมุบาทโดยปฏิโลมมีชรามณะเป็นต้น โดยอนุโลมมีวิชา  
เป็นต้น ( เหล่านี้ ) ก็พึงประกอบ ( ความ ) เข้าโดยนัยนั้นแล

นี่เป็นการประกอบ ( ความ ) บท ๑ ในธรรมเหล่านั้น ( คือ )  
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้ คือทรงรู้โดยอนุโลมทรงรู้โดยปฏิโลม โดย  
ชอบและโดยพระองค์เอง ซึ่งธรรมทั้งปวง โดยยกขึ้นเอาที่ละบทย่าง  
นี้ว่า " ชรามณะเป็นทุกขสัจ ชาติเป็นสมุทัยสัจ ความออกไปแห่ง  
ทุกขและสมุทัยนั้นทั้งสองเป็นนิโรธสัจ ปฏิปทาเป็นเหตุรู้นิโรธ เป็น  
มรรคสัจ " ( ดังนี้เป็นตัวอย่าง ) เพราะเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงว่า " พระ  
ผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า สมมาสมพุทโธ ก็เพราะทรงรู้  
ธรรมทั้งปวงโดยชอบ และโดยพระองค์เอง " ดังนี้

[แก้รรถบท วิชชาจรณสมปบันโน]

ส่วนที่ทรงพระนามว่า วิชชาจรณสมปบันโน ก็เพราะทรงถึง  
พร้อมด้วยวิชาทั้งหลายและจรณะด้วย ใน ๒ บทนั้น บทว่า วิชา  
หมายเอาทั้งวิชา ๑ ทั้งวิชา ๘ วิชา ๑ พึงทราบตามนัยที่กล่าวใน  
ภยเกรวสูตรวิชา ๘ พึงทราบตามนัยที่กล่าวในอัมพภูฏสูตรเถิด ก็  
อัมพภูฏสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดเอาอภิญญา ๖ กับ  
วิปัสสนาญาณ และมโนมยิทธิ ตรัสเป็นวิชา ๘

ธรรม ๑๕ ประการ คือ สีสังวร อินทริเยสุคฤตทวารตา ( ความ  
คุ้มครองทวารในอินทริย์ทั้งหลาย ) โภชนมัตตัญญตา ชาคิริยานุโยค  
สัทธรรม ๑ ( คือ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ วิริยะ สติ ปัญญา )

รูปาวจรฉาน ๔ นี้แล พึงทราบว่า ชื่อ จรณะ แท้จริง ธรรม  
๑๕ ประการนี้นั่นเอง ท่านเรียกว่า จรณะ เพราะเป็นทางดำเนินไปถึง  
ทิศอมตะแห่งพระอริยสาวกดังพระอานนท์เถระกล่าว ( แก่เจ้ามหานาม  
สากยะ ) ว่า " ดูกรมหานาม อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้  
มีศีล " ดังนี้เป็นอาทิ" คำ ( ของพระอานนท์ ) ทั้งปวง บัณฑิตพึง  
ทราบตามนัยที่กล่าวใน ( เสขปฏิปทาสูตร มัชฌิมนิคาย ) มัชฌิม-  
ปิณณาสกะนั้นเทอญ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกอบด้วยวิชาเหล่านี้ และจรณะนี้  
ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงได้พระนามว่า วิชชาจรณสมุปบัน ถึงพร้อม  
ด้วยวิชาและจรณะ

ในความถึงพร้อม ๒ อย่างนั้น ความถึงพร้อมด้วยวิชาสร้าง  
ความเป็นพระสัพพัญญูแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าขึ้นแล้วตั้งอยู่ ความ  
ถึงพร้อมด้วยจรณะ สร้างความเป็นผู้ก่อปรด้วยพระมหากรุณาแห่ง  
พระผู้มีพระภาคเจ้าขึ้นแล้วตั้งอยู่ พระองค์ทรงรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์  
และสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ด้วยความเป็นพระสัพพัญญูแล้ว ทรงเว้น  
สิ่งอันไม่เป็นประโยชน์เสีย ทรงชักนำแต่ในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ด้วย  
ความเป็นผู้ก่อปรด้วยพระมหากรุณาแก่สัตว์ทั้งปวงเยี่ยงท่านผู้ถึงพร้อม  
ด้วยวิชาและจรณะ<sup>๒</sup> เพราะเหตุนี้ สาวกทั้งหลายของพระองค์จึงเป็น

๑. ม.ม.๑๓/๒๖

๒. ขาด วิชชาจรณสมุปบัน มหาภูทิกาก็เป็น ขาด อลโณปิ วิชชาจรณสมุปบัน  
(เหมือนอย่างผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาจรณะอื่นๆ) หมายความว่าความปฏิบัติอย่างนั้นเป็น  
ประเพณีหรือว่าเป็นเยี่ยงอย่างทางดำเนินของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ

ผู้ปฏิบัติดี ไม่เป็นผู้ปฏิบัติชั่ว ดูพวกสาวกของเจ้าลัทธิทั้งหลายผู้ขาด  
วิชาและจรณะ ที่เป็นบุคคลจำพวกทำตนให้ร้อน ( ทรมาณตัวเองให้  
ลำบาก ) เป็นอาทิ ฉะนั้น

[แก้อรธบท สุกโต ๔ นัย]

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า สุกโต เพราะเป็นผู้มีทาง  
เสด็จไปอันงาม ๑ เพราะเสด็จไปแล้วเป็นอันดี ๑ เพราะเสด็จไปแล้ว  
โดยชอบ ๑ เพราะตรัสโดยชอบ ๑

[นัยที่ ๑ ผู้มีทางเสด็จไปอันงาม]

เพราะว่า แม้คนนะ (ทางไป) ก็ใช้ว่า 'คต' 'ไค\*' ก็แลทางไป  
นั้นของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นทางงาม เป็นทางสะอาด หาโทษ  
มิได้ ถ้ามว่า ก็ทางไปนั้นคืออะไร? ตอบว่าคือ อริยมรรค จจริงอยู่  
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเสด็จไปไม่ข้องขัดสู่ทิศอันเกษมได้ก็ด้วยทางไปอันนั้น  
เหตุนี้จึงทรงพระนามว่า สุกโต เพราะความเป็นผู้มีทางเสด็จไป  
อันงาม

[นัยที่ ๒ ผู้เสด็จไปเป็นอันดี]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเสด็จไปแล้วเป็นอันดี คือพระอมต-  
นิพพาน เหตุนี้จึงทรงพระนามว่า สุกโต เพราะความเป็นผู้เสด็จ  
ไปเป็นอันดีแล้ว ประการ ๑

\* หมายความว่า ศัพท์ที่ลง ค ปัจจัยใช้เป็นนามก็ได้

[นัยที่ ๓ ผู้เสด็จไปโดยชอบ]

อนึ่ง พระองค์เสด็จไปแล้วโดยชอบ คือ ไม่กลับมาสู่กิเลส  
ทั้งหลายที่ทรงละได้แล้วด้วยมรรคนั้นๆ อีก สมคำที่กล่าวไว้ ( ใน  
ปฏิสัมภิทามรรค ) ว่า กิเลสเหล่าใด ทรงละแล้วด้วยโสดาปัตติมรรค  
พระองค์ไม่ทรงคืนมา ไม่ทรงหวนมา ไม่ทรงกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้น  
เหตุนั้น พระองค์จึงเป็น สุกโต ฯลฯ กิเลสเหล่าใดทรงละแล้วด้วย  
อรัหัตมรรคพระองค์ไม่ทรงคืนมา ไม่ทรงหวนมา ไม่ทรงกลับมาสู่  
กิเลสเหล่านั้น เหตุนั้น พระองค์จึงเป็น สุกโต ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง  
เสด็จไปโดยชอบ คือ ทรงทำแต่ประโยชน์เกื้อกูล และความสุข แก่  
โลกทั้งปวง ด้วยพระสัมมาปฏิบัติ เพราะทรงบำเพ็ญพระสมมติสภารมี  
จำเดิมแต่ ( กาลที่ตั้งพระปณิธาน ) เทพบาทมูลพระพุทธรูปที่ปิงกร ตราบ  
เท่าถึงกาลที่พระโพธิญาณแจ่มใส และทรงดำเนินไป ( เป็นมัชฌิมา )  
ไม่เข้าใกล้อันตราย ( ๒ คู่ ) คือ สัสสตะ และอุจเฉทะ ( คู่ ๑ ) กามสุขะ  
อิตถกิลมตะ ( คู่ ๑ ) เหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า สุกโต เพราะความ  
ที่เสด็จไปโดยชอบ ( ดังนี้ ) ประการ ๑

[นัยที่ ๔ ผู้ตรัสโดยชอบ]

อนึ่ง พระองค์ยอมตรัสโดยชอบ คือทรงกล่าววาจาแต่ที่ควร ใน  
ฐานะอันควร เหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า สุกโต เพราะความที่ตรัส  
โดยชอบประการ ๑ ( ความในอภัยราชกุมารสูตรต่อไป ) นี้ เป็นสูตร  
สาธกในความข้อนั้น คือ



(๑) ตลาคตรู้ว่าใจใดว่าเป็นวาจาไม่จริงไม่แท้ไม่ประกอบด้วย  
ประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่นๆ ด้วย  
ตลาคทย่อมไม่กล่าววาจานั้น

(๒) แม้วาจาใดตลาคตรู้ว่าเป็นวาจาจริงแท้ (แต่ว่า) ไม่ประกอบด้วย  
ด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่นๆ  
ด้วย แม้วาจานั้นตลาคตก็ไม่กล่าว

(๓) ส่วนวาจาใด ตลาคตรู้ว่าเป็นวาจาจริงแท้ประกอบด้วย  
ประโยชน์ ถึงวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่นๆ ใน  
ข้อนั้น ตลาคทย่อมเป็นผู้รู้จักกาลที่จะใช้วาจานั้น

(๔) ตลาคตรู้ว่าใจใดว่าเป็นวาจาไม่จริงไม่แท้ไม่ประกอบด้วย  
ประโยชน์ ถึงวาจานั้นเป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่นๆ ตลาคตก็ไม่  
กล่าววาจานั้น

(๕) แม้วาจาใด ตลาคตรู้ว่าเป็นวาจาจริงแท้ แต่ไม่ประกอบด้วย  
ประโยชน์ ถึงวาจานั้นเป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่นๆ แม้วาจานั้น  
ตลาคตก็ไม่กล่าว

(๖) ส่วนวาจาใด ตลาคตรู้ว่าเป็นวาจาจริงแท้ ประกอบด้วย  
ประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่นๆ ด้วย ในข้อนั้น  
ตลาคทย่อมเป็นผู้รู้จักกาลที่จะใช้วาจานั้น\*

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น บัณฑิตพึงทราบวาทรงพระนามว่า  
สุคโต เพราะความที่ตรัสชอบ ดังกล่าวมาจะนี้ประการ ๑

\* ม.ม. ๑๓/๕๒

[แก้รรณบท โลกวิทู]

( โลกยาวา )

ส่วนที่ทรงพระนามว่า โลกวิทู ก็เพราะทรงรู้โลก แม้โดย  
ประการทั้งปวง แท้จริงพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นได้ทรงรู้ คือ เข้าพระ  
หฤทัยปรุโปร่ง ซึ่งโลก โดยประการทั้งปวง คือ โดยสภาวะ โดยสมุทัย  
โดยนิโรธ โดยนิโรธบาย ( วิธีเข้าถึงนิโรธ ) ดังที่ตรัส ( แกโรหิตัสส-  
เทพบุตร ) ว่า " ดูกรอาวุโส ในที่สุดโลกใดแล สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ไม่ตาย  
ไม่จุติ ไม่อุปปีติ เราไม่กล่าวที่สุตโลกนั้นว่า เป็นที่จะพึงรู้พึงเห็นพึง  
ไปถึงด้วยการ ( เดินทาง ) ไป แต่เราก็ไม่กล่าวว่า ยังไม่ถึงที่สุด  
โลกแล้วจะทำที่สุดทุกข์ได้ แต่เออ เราบัญญัติโลกและโลกสมุทัย  
โลกนิโรธ โลกนิโรธคามินีปฏิปทา ( ลงใน ) กเลวระ อันยาวประมาณ  
หนึ่งวา มีสัญญา มีใจ ( ครอง ) นี้ออก " สุตรนี้มีนิคมคาถา ความว่า

ที่สุดโลก บุคคลไม่พึง ( ไป ) ถึงได้ด้วยการ  
( เดินทาง ) ไป แต่ไรมา แต่ยังไม่ถึงที่สุด  
โลกแล้วแลพ้นทุกข์ได้หาไม่ เพราะเหตุนี้  
แล ท่านผู้ปัญญาดิ ผู้ถึงที่สุดโลก อยู่จบ  
พรหมจรรย์ สงบแล้ว รู้ที่สุดโลกแล้ว จึงไม่  
ปรารถนาทั้งโลกนี้ และโลกอื่น\*

[โลก ๓]

อีกนัยหนึ่ง โลกมี ๓ คือ สังขารโลก สัตว์โลก โอกาสโลก

\* อัง.จตุกก. ๒๑/๖๔

ในโลก ๓ นั้น สังขารโลก พึงทราบในอาคตสถาน ( บาลี ) ว่า  
" โลก ๑ คือสัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร " สัตว์โลก พึงทราบใน  
อาคตสถาน ( บาลี ) ว่า " ( เห็น ) ว่าโลกเที่ยงบ้าง ว่าโลกไม่เที่ยง  
บ้าง " โอกาสโลก พึงเห็นในอาคตสถาน ( บาลีพรหมนิมิตตนิ-  
สูตร ) ว่า

" ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ลอบไปรอบ ( จักร  
วาล ทำให้ ) ทิศทั้งหลายสว่างไสว โดยที่มี  
ประมาณเท่าใด โลกในที่มีประมาณเท่านั้น มี  
อยู่ ๑,๐๐๐ ส่วน ( คือว่ามี ๑,๐๐๐ โลก ? )

อำนาจของท่านปกแผ่ไปในโลกเหล่านั้น " "

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงรู้โลกทั้ง ๓ นั้น โดยประการทั้งปวง จริง  
อย่างนั้น แม้สังขารโลก คือ โลก ๑ คือสัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร  
โลก ๒ คือ นาม ๑ รูป ๑ โลก ๓ คือเวทนา ๓ โลก ๔ คืออาหาร ๔  
โลก ๕ คือ อุปาทาน ๔ โลก ๖ คืออายตนะภายใน ๖ โลก ๗  
คือ วิญญาณฐิติ ๗ โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘ โลก ๙ คือ สัตตवास ๙  
โลก ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐ โลก ๑๑ คือ อายตนะ ๑๑ โลก ๑๒ คือ  
ธาตุ ๑๒ นี้ พระองค์ทรงรู้โดยประการทั้งปวง อนึ่ง เพราะเหตุที่  
พระองค์ทรงรู้สยะ ( ที่มานอนแห่งจิต ) ทรงรู้อนุสยะ ( กิเลสที่นอน

๑. พ.ป. ๓๑/๑๓๘

๒. ม. ม. ๑๒/๕๕๔

๓. พ.ป. ๓๑/๑๓๘

คือ ตกตะกอน อยู่ในสันดาน ) ทรงรู้จรัส ( ปกติของจิต ) ทรงรู้ธมฺมิตี  
( ความโน้มเอียงแห่งจิต ) ของสัตว์ทั้งปวงหมด ทรงรู้สัตว์ทั้งหลายที่มี  
กิเลสจุจลในดวงตาน้อย มีกิเลสจุจลในดวงตามาก ที่มีอินทรีย์กล้า  
มีอินทรีย์อ่อน ที่มีอาการดี มีอาการทรามที่จะพึง ( สอน ) ให้รู้ง่าย  
ที่จะพึง ( สอน ) ให้รู้ยาก ที่เป็นภพสัตว์ เป็นอภพสัตว์ เพราะ  
เหตุนั้น แม้สัตว์โลกพระองค์ทรงรู้โดยประการทั้งปวง อนึ่ง สัตว-  
โลกพระองค์ทรงรู้ฉันใด แม้โอกาสโลกก็ทรงรู้ฉันนั้น จริงอย่างนั้น

[ขนาดของจักรวาล]

จักรวาลอันหนึ่ง โดยยาวและโดยกว้าง ประมาณ ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์  
( ๑ โยชน์ = ๑๖ กิโลเมตร ) ส่วนโดยรอบ

ปริมาตรทั้งสิ้น ( ของจักรวาลนั้น ) ประมาณ

๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์

[ขนาดหนาของแผ่นดิน]

ในจักรวาลนั้น

แผ่นดินนี้ กล่าวโดยความหนา มีประมาณ

ถึงเท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์

\* มหาภูิกอาธิบายว่า ที่ว่ามีอาการดีนั้น คือมีปกติ ( กาย วาจา ? ) งาม มีอภัยาศัย (ใจ)  
น้อมไปทางวิวิญญะ

ที่ว่าจะพึง ( สอน ) ให้รู้ง่าย นั้น คือมีศรัทธาและปัญญา ง่ายที่จะให้รู้ธรรมที่ถูกต้อง  
ภพสัตว์ คือคนที่ปราศจากโทษอันกีดกันมิให้บรรลุมรรคผล ๓ อย่าง คือ กรรม  
กิเลส วิบาก เรียกเป็นศัพท์ว่า กัมมวารณ กิเลสวารณ วิปากวารณ  
ฝ่ายกาปักย พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม

[ขนาดหน้าของน้ำรองแผ่นดิน]

สิ่งที่รองแผ่นดินนั้นหรือ คือ

น้ำอันตั้งอยู่บนสม โดยความหนามีประมาณ

ถึงเท่านี้ คือ ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์

[ขนาดความหนาของลมรองน้ำ]

ลมอัน ( พัดดัน ) ขึ้นฟ้า \* ( โดยความหนา ) มี

ประมาณ ๘๖๐,๐๐๐ โยชน์ นี่เป็นความตั้งอยู่

พร้อมมูลแห่งโลก

[ขนาดภูเขาสิเนรุและต้นไม้ประจำทวีป]

อนึ่ง ในจักรวาลที่ตั้งอยู่พร้อมมูลอย่างนี้นั้น มี

ภูเขาสิเนรุอันเป็นภูเขาสูงที่สุด หยั่ง ( ลึก ) ลง

ไปในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไป

( ในฟ้า ) ก็ประมาณเท่ากันนั้น

ภูเขาใหญ่ทั้งหลาย คือภูเขาเขาคันธร ภูเขา

อิสินธร ภูเขากรวิกะ ภูเขาสุทัสสนะ ภูเขา

เนมินธระ ภูเขาวินตกะ ภูเขาอัสดกัณณะ

อันตระการไปด้วยรัตนะหลายๆ ราวภูเขา

ทิพย์ หยั่ง ( ลึก ) ลงไป ( ในมหาสมุทร ) และ

สูงขึ้นไป ( ในฟ้า ) โดยประมาณถึงหนึ่ง ๆ

\* เพราะพัดดันขึ้นข้างบน จึงธารน้ำไว้ได้

แต่ประมาณแห่งภูเขาสีเนรุไปตามลำดับ ภูเขา  
ใหญ่ทั้ง ๓ นั้น ( ตั้งอยู่ ) โดยรอบภูเขาสีเนรุ  
เป็นที่อยู่ของ ( จาคู ) มหาราช เป็นที่ๆ เทวดา  
และยักษ์อาศัยอยู่

ภูเขาหิมวาสูง ๕๐๐ โยชน์ ยาวและกว้าง  
๓,๐๐๐ โยชน์ ( เท่ากัน ) ประดับไปด้วยยอด  
ถึง ๘๔,๐๐๐ ยอด

ต้นชมพู ( หว้า ) ชื่อนี้จะ วัดรอบลำต้นได้  
๑๕ โยชน์ ลำต้นสูง ๕๐ โยชน์ และกิ่ง ( แต่  
ละกิ่ง ) กว้าง ๕๐ โยชน์ แผ่ออกไปวัดได้  
๑๐๐ โยชน์โดยรอบ และสูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น  
ด้วยอนุภาพของต้นชมพู ( นี้ ) ไรเล่า ทวีปนี้  
จึงถูกประกาศชื่อว่า ชมพูทวีป

ก็แลขนาดของต้นชมพูนี้ใด ขนาดนั้นนั่นแหละเป็นขนาดของต้นจิตร-  
ปาณลี ( แผลฝอย ) ของพวกอสูร ต้นลิมพลี ( จีว ) ของพวกครุฑ ต้น  
กัมพะ ( กระทุ่ม ) ในอมรโคยานทวีป\* ต้นกัมปะในอุตตรกุรุทวีป  
ต้นสิริระ ( ซีก ) ในบุพพิเทหทวีป ต้นปาริฉัตตะ ในดาวคิงส์  
เพราะเหตุนี้แล ท่านโบราณจารย์จึงกล่าวไว้ว่า

" ( ต้นไม้ประจำภพและทวีป คือ ) ต้นปาณลี

\* ในมหาภูฏา และที่อื่นๆ โดยมากเป็น อปร...

ต้นสิมพลี ต้นชมพู ต้นปาริฉัตตะของพวกเขา

เทวดา ต้นกัทมะพะ ต้นกัปปะ และต้นที่ ๗

คือ ต้นสิริสะ ดังนี้

[ขนาดภูเขาจักรวาล]

ภูเขาจักรวาล หยั่ง (ลึก) ลงไปในมหาสมุทร

๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไป (ในฟ้า) ก็เท่ากันนั้น

ภูเขาจักรวาลนี้ตั้งล้อมโลกธาตุทั้งสี่นั้นอยู่

[ขนาดของภพณ์และทวีป]

ในโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ (ขนาดวัตรอบ?) ประมาณ ๔๕  
โยชน์ ดวงอาทิตย์ประมาณ ๕๐ โยชน์ ภูเขาดังส์ ๑๐,๐๐๐ โยชน์  
ภพณ์อสูร มหานรกอเวจี และชมพูทวีปก็เท่ากันนั้น อมรโคยานทวีป  
๗,๐๐๐ โยชน์ บุพผริเทหทวีปก็เท่ากันนั้น อุตตรกุรุทวีป ๘,๐๐๐ โยชน์  
อนึ่ง ในโลกธาตุนั้นทวีปใหญ่ๆ ทวีป ๑ ๆ มีทวีปน้อยเป็นบริวาร  
ทวีปละ ๕๐๐

สิ่งทั้งปวง (ที่กล่าวมานี้) นั้น (รวม) เป็นจักรวาล ๑ ชื่อว่า  
โลกธาตุอัน ๑<sup>๑</sup> ในระหว่างแห่งโลกธาตุทั้งหลาย มีโลกันตรียนรก  
(แห่งละ ๑)<sup>๒</sup>

๑. มหาภูิกว่า จักรวาล ก็คือโลกธาตุ โลกธาตุได้ชื่อว่า จักรวาล ก็เพราะมีภูเขา  
จักรวาล ซึ่งตั้งฐานค้ำรองรับล้อมอยู่โดยรอบเท่านั้นเองไม่ใช่จักรวาลอัน ๑ โลกธาตุอัน ๑
๒. ท่านว่าจักรวาลหรือโลกธาตุนั้นมีมากนัก ช่องว่างในระหว่างจักรวาล ๓ จักรวาล  
ต่อกัน มีโลกันตรียนรก ๑ ทุกแห่งไป โดยนัยนี้ คำว่า โลกันตรียนรก ก็แปลว่า นรกอันตั้ง  
อยู่ในช่องระหว่างจักรวาล ๓ อันนั่นเอง

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น<sup>๑</sup> ได้ทรงรู้ คือเข้าพระหฤทัยปรุโปร่ง ซึ่ง  
อนันตจักรวาล อนันตโลกธาตุ มีประการดังกล่าวมาดังนี้ ด้วยพระ  
อนันตพุทธญาณ แม้โอกาสโลก พรองค์ก็ทรงรู้โดยประการทั้งปวง  
โดยนัยดังกล่าวมา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าโลกวิทู เพราะ  
ทรงรู้โลกโดยประการทั้งปวง ดังนี้ประการ ๑

[แก้รรถบท อนุตฺตโร แยกเป็นบท ๑]

ก็แลบุคคลผู้ยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นหาไม่มี เพราะไม่มี  
ใครสักคนที่วิเศษกว่าพระองค์โดยคุณทั้งหลายเหตุ นั้น จึงทรงพระนาม  
ว่า อนุตฺตโร จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นย่อมทรงครอบงำ  
เสียซึ่งโลกทั้งปวงด้วยศีลคุณก็ดี ด้วยสมาธิคุณ ปัญญาคุณ วิมุติคุณ  
และวิมุติญาณทัสสนคุณก็ดี พระองค์เป็นผู้ไม่มีผู้เสมอ ทรงเสมอ  
กับท่านที่ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้เปรียบ ไม่มีผู้คล้าย ไม่มีผู้ทัดเทียม  
ด้วยศีลคุณก็ดี ฯลฯ ด้วยวิมุติญาณทัสสนคุณก็ดี ดังที่ตรัสไว้ว่า  
"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แต่เราไม่เห็น ( สมณะหรือพราหมณ์อื่น )  
ผู้ถึงพร้อมด้วยศีลยิ่งกว่าตถาคตเลย ในโลก ( นี้ ) กับทั้งเทวโลก มารโลก  
พรหมโลก ฯลฯ ในประชาชนทั้งที่เป็นเทวดา และมนุษย์ " ดังนี้  
เป็นต้น<sup>๒</sup> ความพิสดาร บัณฑิตพึงกล่าว ( ตามนัยพระสูตรนี้ ) สูตร  
ทั้งหลายมีอัครัปสาทสูตรเป็นต้น และคาถาทั้งหลาย เช่นคาถาที่มี

๑. คำว่า "นั้น" นี้แปลจาก "เอส" ในคำ ตถา เสส เอกกุกวัพฯ เปฯ ต้นประโยค  
พรรณนจักรวาล (หน้า ๒๖๓)

๒. ส.ส. ๑๕/๒๐๔



คำขึ้นต้นว่า " น เม อจริโย อตุลฺ " อาจารย์ของเราไม่มี " บัณฑิต

พึง ( นำมากล่าว ) ให้พิสดาร เทอญ

[แก้บรรณบท ปุริสทมฺมสารถิ]

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **ปุริสทมฺมสารถิ** เพราะ  
ทรงขับ อธิบายว่าทรงฝึก ทรงนำไป ซึ่งบุรุษที่พึงฝึกได้ทั้งหลาย  
บุรุษทั้งหลายที่ยังมิได้ฝึก ( แต่ว่า ) ควรจะฝึกได้ เป็นดิรัจฉานบุรุษก็ดี  
เป็นมนุษย์บุรุษก็ดี เป็นอมมนุษย์บุรุษก็ดี ชื่อว่า **ปุริสทมฺมา** - บุรุษที่พึง  
ฝึกได้ทั้งหลาย<sup>๒</sup> ในบท **ปุริสทมฺมสารถิ** นั้น จริงอย่างนั้น แม้ดิรัจฉาน  
บุรุษทั้งหลาย เช่นอย่าง อปาลานาคราช จูโพนคราช มโพนคราช  
อัคคิสิขนาคราช ฐมฺสขนาคราช อาลวาพนาคราช ช้างชนปาลกะ<sup>๓</sup>  
พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงฝึกได้ คือทรงทำให้หมดพิษ ( หมดร้าย )  
ให้ตั้งอยู่ในสภาวะและในศีลได้ แม่มนุษย์บุรุษทั้งหลาย เช่น สัจจะกะ  
นิครนถบุตร อัมพัฏฐมาณพ โปกขรสาติพราหมณ์ โสณทัณฑ-  
พราหมณ์ ภูฏันทตพราหมณ์ แม่อมมนุษย์บุรุษทั้งหลาย เช่น  
อาพวกยัณห์ สุจิโถมยัณห์ ขรโถมยัณห์ และสักกเทวราช พระองค์  
ก็ทรงฝึกได้ คือทรงนำไปได้ด้วยวินยฺวยาย ( วินัย ) หลากๆ อนึ่ง  
ในความข้อนี้ พระสูตรนี้ ( ที่ตรัส ) ว่า " คูกรเกสิ เราก็นำบุรุษที่พึงฝึกได้

๑. ม.ญ. ๑๒/๓๒๕

๒. คำว่าบุรุษ ในที่นี้ ท่านมิได้หมายถึงเพศ แต่หมายถึงว่า ใครก็ตามที่จะรับการฝึกได้

๓. มหาฎีกาว่า อปาละ อยู่ในหินพานต์ จูโพน มโพน อยู่ในนาคทวีป อัคคิสิขะ  
ฐมฺสขะ อยู่ในสิหพัทวีป ส่วนอาลวาพะ ท่านไม่บอกว่าอยู่ที่ไหน ช้างชนปาลกะ ก็  
คือ ช้างนาพาครินั่นเอง

ทั้งหลายไปด้วยวิธีละม่อมบ้าง ... ด้วยวิธีหยาบบ้าง ... ด้วยวิธีทั้งละม่อม  
ทั้งหยาบ ( ระคนกัน ) บ้าง "° ดังนี้เป็นต้นบัณฑิตพึง ( นำมากล่าว )  
ให้พิสดารอีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อตรัสบอกคุณวิเสส  
( ที่ยิ่งขึ้นไป ) มีปฐมฉานเป็นต้น แก่การกบฏคตทั้งหลายมีบุคคลผู้มี  
ศีลหมดจดแล้วเป็นอาทิ และตรัสบอกมรรคปฏิบัติอันยิ่งขึ้นไปแก่  
อริยบุคคลทั้งหลาย มีพระโสดาบันเป็นต้น ก็ชื่อว่าทรงฝึกผู้ที่ได้ฝึกแล้ว  
ด้วยแท้ ๒

[แก้อรรถบท อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ รวมกัน]

อีกนัยหนึ่ง สอนบทว่า อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ นี้ เป็นอรรถบท  
( บทแสดงความ ) อันเดียวกัน เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจับบุรุษ  
ที่พึงฝึกทั้งหลายได้ อย่างที่เขาทั้งหลายนั่งขัดสมาธิอยู่แห่งเดียวนั้น  
แหละ ( แต่ ) เล่นไปได้ทั้ง ๘ ทิศ ไม่ติดขัด๑ เพราะเหตุนี้ บัณฑิต  
จึงถวายพระนามว่า อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ - ผู้จับบุรุษที่พึงฝึกได้  
ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า อนึ่ง ในความข้อนี้ พระสูตรนี้ ( ที่ตรัส ) ว่า " ดูกร  
ภิกษุทั้งหลาย ช้างที่พึงฝึกอันผู้ฝึกช้างจับแล้ว ย่อมเล่นได้แต่

๑. เกสีสูตร จดกัณฑ์คฤศระ ๒๑/๑๕๑

๒. ดังนี้ เป็นอันว่า ผู้ที่ยังไม่ได้ฝึกแต่ควรแก่การฝึกก็ดี ผู้ที่ได้ฝึกแล้ว แต่ยังไม่  
ถึงที่สุดก็ดี เป็นปุริสทมมະ ทั้งนั้น

๓. มหาภูิกาวาทิศ ๘ หมายถึงสมาบัติ ๘ แล้วก็อธิบายว่า สมาบัติ ๘ นั้น แม้เนื่องกัน  
แต่แยกชี้ได้เป็นอย่าง ๆ ไม่ปนกัน เพราะฉะนั้น จึงเป็นทิศ หรือเหมือนทิศ อันที่จริง  
ที่ว่า ๘ ทิศ ก็เป็นเพียงนิทสนะ แต่ว่าปุริสทมมະที่ทรงจับแล้ว อาจเล่นไปถึงทิศนิโรธ-  
สมาบัติและทิสอมตะ ที่โลกิยชนไม่เคยไปเลยก็ได้

ทิศเดียว "๑" ดังนั้นเป็นต้น บัณฑิตพึง ( นำมากล่าว ) ให้พิสดาร เทอญ

[แก้บรรณบท สุตตา เทวมนุสฺसान]

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า สุตตา ( ศาสตรา ) เพราะทรง  
ปราสอน ( เวไนยสัตว์ ) ด้วยประโยชน์โลกนี้ ประโยชน์โลกหน้า และ  
ประโยชน์อย่างยิ่ง ( คือ พระนิพพาน ) ตามสมควร อีกนัยหนึ่ง พระนาม  
ว่า สุตตา ( นั้น ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นสัตตวาหะ  
( ผู้นำหมู่คนนายกองเกรียน ) อรรถาธิบายในข้อนี้บัณฑิตพึงทราบ  
ตามนัยแห่ง ( บาลี ) นิเทศก็ได้ว่า " สัตตวาหะ ( นายกองเกรียน ) ย่อม  
นำหมู่เกรียนให้ข้ามคันการ คือให้ข้ามโจรกันดาร ให้ข้ามวาพกันดาร  
ให้ข้ามทูปกิกขกันดาร ให้ข้ามนิโรทกกันดารจนออกนอกถ่วงพัน  
( แคนกันดาร ) ไปถึงพื้นที่เป็นอันเกษม ( ปลอดภัย ) ฉะนั้นใด พระ  
ผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉะนั้นนั่นแล ทรงเป็นสัตตา คือเป็นสัตตวาหะ ยัง  
สัตว์ทั้งหลายให้ข้ามภพกันดาร ให้ข้ามชาติกันดาร<sup>๒</sup> ... ดังนั้นเป็นอาทิ

คำว่า เทวมนุสฺसान หมายความว่าของเทวดาทั้งหลายด้วย ของมนุษย์  
ทั้งหลายด้วย คำ ( เทวมนุสฺसान ) นี้ตรัสโดยกำหนดเอาเวไนยสัตว์  
ชั้นอุกฤษฏ์ และโดยกำหนดเอาเวไนยสัตว์ที่เป็นภพพบุคคล<sup>๓</sup> แต่ความ  
จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระศาสดาของสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายด้วย

๑. ม.อ. ๑๔/๔๐๕

๒. พ.อ. ๓๐/๓๑๓

๓. หมายความว่า เทวดาและมนุษย์เท่านั้น นับเป็นสัตว์ชั้นสูงอยู่ในฐานะจะเป็น  
ภพพบุคคล คือผู้ควรจะดำเนินไปสู่ธรรมอันถูกต้องได้ สัตว์ดิรัจฉานไม่อยู่ในฐานะ  
เช่นนั้น

แท้ โดยโปรยปรายพระอนุสาสน์ไปถึงข้าง สัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้นเล่า  
ได้อุปนิสัยสมบัติด้วยการฟังธรรมแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ด้วย  
อุปนิสัยสมบัตินั้นเอง จะเป็นผู้มีส่วนแห่งมรรคผลในชาติที่ ๒ หรือ  
ที่ ๓ จริงอยู่ ผู้ได้อุปนิสัยสมบัติด้วยการฟังธรรมทั้งหลาย มีมณฑุก-  
เทพบุตรเป็นต้น เป็นตัวอย่างในข้อนี้

[เรื่องมณฑุกเทพบุตร]

มีเรื่องเล่าว่า เมื่อครั้งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมแก่  
ชาวเมืองจัมปาอยู่ที่ขอบสระ โปกขรณิเชื้อคัคครา กบตัวหนึ่งจับนิมิต  
ในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ ( ว่าทรงแสดงธรรม มีจิต  
เลื่อมใส ขึ้นมาหมอบนั่งฟังอยู่บนบก ท้ายหมู่คน ) คนเลี้ยงลูกโคผู้หนึ่ง  
( เร่เข้าไปยืนฟัง และยืนอยู่ชิดกบ แต่กบกำลังเลื่อมใสในสุกพันธุ์อยู่  
ในพระสุรเสียง จึงไม่โคคหนี ฝ่ายคนเลี้ยงลูกโคก็ไม่เห็นกบ ) กระทั่ง  
ไม้พลองต้งลง ( บังเอิญ ) กระแทกถูกมันเข้าที่หัว มันตายทันที แล้ว  
ไปเกิดในวิมานทองสูง ๑๒ โยชน์ในภพดาวดึงส์ เป็นเหมือนหลับ  
ไปแล้วตื่นขึ้น เห็นตนมีหมูนางฟ้าห้อมล้อมอยู่ในวิมานนั้น คิดคำนึง  
คว่า " ชี ตัวเรากี้ ( มา ) เกิดที่นี่ด้วยนะ เราได้ทำกรรมอะไรเล่าหนอ "   
ก็มีได้เห็นกรรมอื่นสักอย่าง นอกจากการถือเอานิมิตในพระสุรเสียง  
ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ทันใดนั้น เทพบุตรนั้นก็มา ( เฝ้า ) ทั้งวิมาน  
( ครั้นถึง ) จึงถวายบังคมพระบาทยุคลของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มี  
พระภาคเจ้าก็ทรงทราบอยู่แล ( แต่ ) ตรัสถาม ( เพื่อให้คนทั้งหลายเห็น  
ประจักษ์ในผลกรรมและพุทธานุภาพ ) ว่า

" ใครนะ รุ่งเรืองด้วยฤทธิด้วยยศ ( บริวาร )  
มีสีกายงาม ยังทิศทั้งปวงให้สว่าง ( มา ) ไหว้เท้า  
ของเรา "

เทพบุตรนั้นกราบทูลว่า

" ในชาติก่อน ข้าพระองค์เป็นกบ ซึ่งเป็นสัตว์  
จำพวกวาริโคจร ( หากินทางน้ำ อยู่ ) ในน้ำ  
เมื่อข้าพระองค์กำลังฟัง พระสุรเสียงแสดง  
ธรรมของพระองค์อยู่ คนเลี้ยงลูกโคได้ทำให้  
ข้าพระองค์ตาย "

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงธรรมแก่เทพบุตรนั้น ธรรมาภิสมัย  
ได้มีแก่สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ฝ่ายเทพบุตรตั้งอยู่ในโศคาปตติผล ทำความ  
ยืมเยี่ยมกลับไป แล

[แก้อรรถบท พุทฺโธ]

ส่วนที่ทรงพระนามว่า พุทฺโธ ก็เพราะความที่ทุกสิ่งทุกอย่าง  
ที่เชื่อว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้มีอยู่ ทรงรู้สิ่งที่ควรรู้( นั้น ) ทั้งหมด ด้วยอำนาจ  
วิโมกขันติกญาณ ( พระญาณอันเกิดขึ้นในที่สุดแห่งวิโมกข์ ) \* อีกนัย  
หนึ่ง เพราะเหตุที่ตรัสรู้สัจจะ ๔ ด้วยพระองค์เองบ้าง ทรงยังสัตว์อื่นๆ

\* มหาภูิกว่า วิโมกข์ หมายถึงออรหัตมรรค (คือออรหัตมรรค) เพราะพ้นจากปฏิบัติข-  
ธรรมโดยประการทั้งปวง ที่สุดแห่งวิโมกข์นั้นก็คือออรหัตผล (อรหัตผล) ญาณอันเกิดใน  
อรหัตผลนั้น ชื่อ วิโมกขันติกญาณ เพราะเมื่อได้ออรหัตผลนั้นแล้วจึงได้ญาณนั้น วิโมก-  
ขันติกญาณนี้คือพุทธญาณทั้งปวง กับทั้งพระสัพพัญญุตญาณ

ให้รู้ ( ด้วย ) บ้าง เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า พุทฺโธ ด้วยเหตุ  
ดังกล่าวมานี้เป็นอาทิก็ได้ ก็เล่าเพื่อให้รู้ความข้อนี้ชด้นแห่งบาลี  
นิเทศก็ดี นัยแห่งบาลีปฏิสัมภิทาก็ดีทั้งหมด อันเป็นไปโดยนัยว่า  
พุทฺธิตา สัจจานิติ พุทฺโธ พระผู้พระภาคเจ้าทรงพระนามว่า พุทฺโธ  
เพราะตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย โพธิตา ปชายาติ พุทฺโธ ทรงพระนามว่า  
พุทฺโธ เพราะทรงยังหมู่สัตว์ให้รู้ ดังนี้เป็นต้น บัณฑิตพึง ( นามกล่าว )  
ให้พิสดาร เทอญ

[แก้รรถบท ภาควา]

ส่วนคำว่า ภาควา นี้ เป็นคำเรียกพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ผู้วิเศษ  
โดยพระคุณ ( ทั้งหมด ) ผู้อุดมกว่า ( สัตว์ทั้งหลาย ) และผู้เป็นครู  
ด้วยความเคารพ เพราะเหตุนี้ ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

" คำว่า ภาควา เป็นคำประเสริฐ คำว่า ภาควา  
เป็นคำสูงสุด พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงเป็น  
ครู ทรงประกอบด้วยคุณธรรมของครู เพราะ  
เหตุนี้ ประชัญจึงถวายพระนามว่า ภาควา "

[นาม ๔ อย่าง]

อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมี ๔ อย่าง คือ อาวัตถิกนาม ( ชื่อที่เรียกตามรุ่น ) \*  
ลึงคิกนาม ( ชื่อที่เรียกตามเพศ คือเครื่องหมายประจำตัว ) เนมิตติกนาม  
( ชื่อที่มาตามคุณอันเป็นนิमित ) อธิจสมุบันนาม ( ชื่อที่ตั้งขึ้นลอยๆ )

\* อวตฺถา แปลว่า เวลา สมัย ก็ได้ ในที่นี้แปลว่ารุ่น เพื่อให้สอดคล้องกับคำแก้  
ของท่านต่อไปนี้

มีคำอธิบายว่า " ชื่อที่ตั้งตามที่ปรารถนา โดยโวหารของชาวโลก  
ชื่อว่าตั้งขึ้นลอยๆ "

ในข้อ ๔ อย่างนั้น ชื่อเช่นว่า วจุโณ ( ลูกโค-ลูกแหง ) ทมโม  
( โคฝึก-รุ่นกระตัง ) พลพิทโท ( โคฝึก-โคงาน ) ดังนี้ เป็นต้น ชื่อว่า  
อวัตติกนาม ชื่อเช่นว่า ทนุที ( คนถือไม้เท้า = คนแก่ ) จตุติ ( ผู้มีฉัตร  
= พระราชา ) สิขี ( สัตว์มีหงอน = นกยูง ) กริ ( สัตว์มีงวง = ช้าง ) ดังนี้  
เป็นต้น ชื่อว่าลึงคิกนาม ชื่อเช่นว่า เทวิชโช ( ผู้ได้วิชา ๓ )  
จพภิญโญ ( ผู้ได้อภิญญา ๖ ) ดังนี้ เป็นต้น ชื่อว่า เนมิตติกนาม ชื่อ  
ตั้งส่งไปไม่คำนึงถึงความของคำเช่นว่า สิริวฑฒโก ( ผู้เจริญด้วยสิริ )  
ธนวฑฒโก ( ผู้เจริญด้วยทรัพย์ ) ดังนี้ เป็นต้น ชื่อ อธิจจมุขนาม

ส่วนพระนามว่า ภควา นี้ เป็นเนมิตติกนาม พระนางเจ้ามหา-  
มายามีได้ทรงขนานให้ พระเจ้าสุทโธทนมหาราชก็มีได้ทรงขนานให้  
พระญาติ ๘๔,๐๐๐ ก็มีได้ขนานถวาย เทวดาผู้วิเศษทั้งหลายมีท้าวสักกะ  
และท้าวสันตสูติเป็นอาทิก็มีได้ขนานถวาย จริงอยู่ ข้อนี้แม้พระธรรม-  
เสนาบดี ก็ได้กล่าวไว้ว่า " พระนามว่า ภควา นั้น พระมารดามีได้ทรง  
ขนานให้ ฯลฯ พระนามนั้นเป็นวิโมกขันติกนาม ( นามอันเกิดต่อท้าย  
วิโมกข์ ) ( มีขึ้น ) พร้อมกับความได้พระสัพพัญญุตญาณ ณ โคนโพธิ-  
พฤกษ์แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลาย พระนามนั้นเป็นสัจฉิกา-  
บัญญัติ ( ตั้งโดยที่รู้แจ้งธรรม ) พระนามนี้คืออะไร พระนามนี้  
คือ ภควา " ดังนี้

ก็แลพระนามนั้นมีคุณอันใดเป็นนิमित เพื่อจะประกาศคุณเหล่า

นั้น พระสังคีติกจารย์จึงกล่าว ( เป็น ) คาถานี้ไว้ว่า

" พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า ภควา  
เพราะทรงเป็น ( ภคิ ) ผู้มีภคะ ( คือโชค )  
เพราะเป็น ( ภชิ ) ผู้เสพ ( ที่สัจ ) เพราะเป็น  
( ภาคิ ) ผู้มีภาค ( คือมีส่วนควรได้รับจตุปัจจัย  
หรือมีส่วนแห่งธรรม ) เพราะเป็น ( วิภคตวา )  
ผู้จำแนก ( ธรรม ) เพราะได้ทรงทำภคะ  
( คือการหักกิเลสบาปธรรม ) เพราะทรงเป็นครู  
เพราะทรงเป็นภาคะ ( คือบุญบารมี ) เพราะทรง  
เป็น ( สุภาวิตตตะ ) ผู้อบรมพระองค์ดีแล้ว ด้วย  
อุบายธรรมเป็นอันมาก\* เพราะเป็น ( ภานุตตะ )  
ผู้ถึงที่สุดแห่งภพ "

ก็แลอรรถาธิบายแห่งบทนั้นๆ ในคานานั้น บัณฑิตพึงเห็นตามนัย  
แห่งบาลีที่กล่าวในนิเทศนั้นเถิด ส่วนนัย ( ต่อไป ) นี้ เป็นอีกนัยหนึ่งคือ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็น ( ภาคุยา ) ผู้มี  
ภาคะ เป็น ( ภคฺควา ) ผู้หัก และเป็น

๑. วทฺหติ มีปัญหาว่าใครเป็นผู้กล่าว มหาฐิกาวา วทฺหติติ มหาเถรสุส ครุภาวโต  
พหูจนนาห สงฺคีติกาเรหิ วา กตมนฺวาทุ สนฺธาย- " ท่าน ( ผู้แต่งวิสุทธิธรรมรค ) กล่าว  
เป็นพหูจนะว่า วทฺหติ เพราะความเคารพพระมหาเถระ ( ธรรมเสนาบดี ) หรือมิฉะนั้น  
กล่าวมุ่งเอาแนวคำที่พระสังคีตการทั้งหลายแต่งไว้ ( ให้เป็นคำของพระสังคีตการไป )"   
ในที่นี้แปลตามนัยหลัง
๒. มหาฐิกาวา สุภาวิตตฺตโน เป็นฉฐฐีวิภคฺติในอรรถแห่งปฐมาวิภคฺติ ส่วนอุบายะ ท่านว่า  
หมายเอาภาวนา ( การอบรม ) ซึ่งในนิเทศกล่าวไว้ ๔ คืออบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต  
อบรมปัญญา



( ภคฺคิ ยุตฺโต ) ผู้ประกอบด้วยภคธรรม  
ทั้งหลาย เป็น ( วิภุตฺตา ) ผู้จำแนก เป็น  
( ภุตฺตา ) ผู้คบ<sup>๑</sup> เป็น ( ภเวสุ วนฺตคฺคณฺหะ )  
ผู้คายความไปในภพทั้งหลายเสียแล้ว เพราะ  
เหตุ<sup>๒</sup>นั้นจึงทรงพระนามว่า ภควา

[แก้บท ภาคฺคฺชา]

ในบทเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ท่านถือนิรุติลักษณะ  
(คือลักษณะภาษาที่จะเปล่งออกมาให้เสนาะหู และสะดวกปากด้วย)  
มีลักษณะว่า "วณฺณคฺคโม วณฺณวิปริยาโย ลงอักษรใหม่ ย้าย  
อักษร" เป็นต้น หรือถือนิรุติลักษณะคือการรวมเข้าในชุดศัพท์มี  
ปิโสทรศัพท์เป็นอาทิ (คือทำอย่างปิโสทรศัพท์เป็นต้น) ตามนัยแห่ง  
ศัพทศาสตร์ เมื่อน่าจะเรียกว่า พระภาคฺคฺชา เพราะพระองค์ทรงมี  
พระภาคฺค<sup>๓</sup> คือ พระบารมี มีทานและศีลเป็นต้น อย่างเยี่ยมยอด  
อันสามารถยังความสุขทั้งที่เป็นโลกิยะ ทั้งที่เป็นโลกุตตระให้บังเกิดได้  
(แต่) เรียกเสียว่าพระภควา

[แก้บท ภคฺคฺชา]

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระองค์ได้ทรงหักเสียแล้ว ซึ่งกิเลสทำความ  
กระวนกระวายและเร่าร้อน ( แก่สัตว์ทั้งหลาย )ทั้งสิ้น นับด้วย  
แสนประเภท

๑. ภควา วิภุตฺตา ๓ ศัพท์นี้ลง ตวนฺตุ ปัจจกิริยาภิตฺถ์ ไม่ใช่ วนฺตฺตฺตฺตฺต  
ตฺตฺต

๒. เคยพบในหนังสือเก่าเขียนไว้ว่า "พระผู้มีพระภาคย์" น่าจะเขียนตามนัยนี้

ประเภท คือประเภทโลภะ ประเภทโทสะ ประเภทโมหะ ประเภท  
วิปริตมโนสิการ ( ความคิดผิดทาง ) ประเภทอหิริกะและอโนคตปปะ  
ประเภทโกธะและอุปนาหะ ประเภทมกขะและปลาสะ ประเภทอิสสา  
และมัจฉริยะ ประเภทมายาและสาถะยะ ประเภทถัมภะและสาร์มภะ  
ประเภทมานะและอดิมานะ ประเภทมทะและปมาทะ และประเภท  
ตัณหาและอวิชา ประเภทอกุศลมูล ๓ ประเภททุจริต ๓ ประเภท  
สังกิลส ๓ ประเภทมละ ( มลทิน ) ๓ ประเภทวิสมะ ( ความไม่สงบ ) ๓  
ประเภทสังญญา ๓ ประเภทวิตก ๓ และประเภทปปัญจา ( เครื่อง  
เน้นซ้ำ ) ๓ ประเภทวิปริยสะ ( ความสำคัญผิด ) ๔ ประเภทอาสวะ ๔  
ประเภทกัมมฐะ ( เครื่องผูกมัด ) ๔ ประเภทโอฆะ ๔ ประเภทโยคะ ๔  
ประเภทอคติ ๔ และประเภทตัณหุปปาทะ ( ที่เกิดตัณหา ) ๔ ประเภท  
เจโตชีละ ( คาปุตริงจิต ) ๕ ประเภทวินิพันธะ ( เครื่องผูกจิต ) ๕ ประเภท  
นิวรณ ๕ และประเภทอกินันทนะ ( เครื่องเพิดเพลิน ) ๕ ประเภท  
วิวาทมูล ( มูลแห่งการวิวาท ) ๖ และประเภทตัณหาภาย ( หมู่ตัณหา ) ๖  
ประเภทอนุสัย ๗ ประเภทมิถัตตะ ๘ ประเภทตัณหามูลกะ ( โทษ  
ที่มีตัณหาเป็นมูล ) ๙ ประเภทอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประเภททิฏฐิคตะ  
( ความเห็นผิด ) ๖๒ ประเภทตัณหาวิจริต ( ความนึกไปต่างๆ ด้วย  
อำนาจตัณหา ) ๑๐๘ ( เป็นตัวอย่าง ) หรือว่าโดยสังเขป ซึ่งมาร ๕ คือ  
กิเลสมาร ขันธมาร อภิสังขารมาร เทวบุตรมาร และมัจจุมาร เพราะ  
เหตุนี้ เมื่อน่าจะเรียกว่า พระภควา เพราะทรงหัก ( กิเลสอันทำ )  
อันตรายทั้งหลายเหล่านั้นเสียได้ ( แต่ ) เรียกเสียว่า พระภควา จริงอยู่

ในความขื่อนี้ ท่านกล่าว ( เป็นคาถา ) ไว้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็น ( ภคฺคราโค ) ผู้ทรง  
หักฺการะ ( ภคฺคโทโส ) ผู้ทรงหักโทสะ  
( ภคฺคโมโห ) ผู้ทรงหักโมหะ เป็นผู้หาอาสวะ  
มิได้ บาปกรรมทั้งหลายพระองค์ทรงหักเสีย  
( ล้น ) แล้ว เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงถวาย  
พระนามว่า พระภควา

ก็แลความถึงพร้อมแห่งพระรูปกายของพระองค์ ผู้ทรงไว้ซึ่งพระ  
บุญลักษณะ ( ลักษณะอันเกิดเพราะบุญ ) นับด้วย ๑๐๐ เป็นอันท่าน  
แสดงแล้วด้วยความที่ทรงเป็นผู้มีพระภาคย์ ( คือบุญบารมี ) ความถึง  
พร้อมแห่งพระธรรม เป็นอันแสดงด้วยความที่ทรงเป็น ( ภคฺคโทสะ )  
ผู้หักโทสะ ความเป็นผู้ที่ชาวโลกและคนไกลเคียงทั้งหลายรู้จักมากก็ดี  
ความเป็นผู้ที่คลุหฺสฺสและบรรพชิตทั้งหลาย พึงไปมาหาสู่ก็ดี ความ  
เป็นผู้สามารถในอันช่วยจัดทุกข์กายทุกข์ใจให้แก่เขาทั้งหลายผู้ไปหาก็คดี  
ความเป็นผู้ทำอุปการะเขาด้วยอามิสทานและธรรมทานก็ดีความเป็น  
ผู้สามารถในอันยังเขาให้ประกอบพร้อมไปด้วยโลกียสุข และโลกุตตร-  
สุขก็ดี ก็เป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยพระคุณสมบัติ ๒ อย่างนั้น \*

[แก้บท ภเคหติ ยุตุโต]

อนึ่ง เพราะเหตุที่ศัพท์ ภคะ ในโลกย่อมเป็นไปในธรรม ๖ อย่าง

\* มหาภูิกาท่านช่วยแยกความซึ่งรวมกันอยู่ออกให้เห็น เช่นว่าชาวโลกรู้จักมาก เพราะ  
ภคฺคยวตา คนไกลเคียงรู้จักมาก เพราะ ภคฺคโทสตา คลุหฺสฺสไปหา เพราะ ภคฺคยวตา  
บรรพชิตไปหา เพราะ ภคฺคโทสตา

คือ ความเป็นใหญ่ (อิสริยะ) ธรรม ยศ สิริ ความสำเร็จอย่างปรารถนา (กามะ) และความพยายาม (ปชัตตะ) ก็ความเป็นใหญ่ในพระจิตของพระองค์เองอย่างยอดเยี่ยมมีอยู่ หรือความเป็นใหญ่ที่โลกสมมติกัน (๘ อย่าง) มีทำร่างกายให้เล็ก (อณิมา) และทำร่างกายให้เบา (เดินอากาศได้ ลังฆิมา) เป็นต้น อันบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวงของพระองค์ก็มีอยู่โดยนัยเดียวกันนั้น พระธรรมอันเป็นโลกุตระของพระองค์ก็มีอยู่ พระยศของพระองค์ปรากฏทั่วโลก ๓ เป็นพระยศที่ทรงได้โดยพระคุณตามที่เป็นจริง เป็นพระยศที่บริสุทธิ์ยิ่งนักก็มีอยู่ พระสิริ (ความงามสง่า) แห่งพระอังกาพหุใหญ่ น้อยทั้งปวง บริบูรณ์ด้วยอาการทุกสิ่งทุกอย่าง สามารถให้เกิดขวัญตาและขวัญใจ แก่ชนผู้ชวนชวนในการเฝ้าชมพระรูปกาย ก็มีอยู่ พระกามะ อันหมายถึงความสำเร็จแห่งประโยชน์ที่ทรงพระประสงค์ ก็มีอยู่ เพราะประโยชน์ใดๆที่พระองค์มีพระประสงค์แล้ว ทรงปรารถนาแล้ว จะเป็นประโยชน์ตนก็ตาม ประโยชน์ผู้อื่นก็ตาม ประโยชน์นั้นๆก็สำเร็จ สมพระประสงค์ทั้งนั้น และพระปชัตตะ กล่าวคือสัสมาวายามะ อันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งความเป็นครูของโลกทั้งปวง ก็มีอยู่ เพราะเหตุนี้ บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า ภควา โดยอรรถ (วิเคราะห์) นี้ว่า ภคา อสุ สนฺติ - ทรงมีภคธรรม เพราะความที่ทรงประกอบด้วยภคธรรมทั้งหลาย ( ที่กล่าวมา ) นี้ ประการ ๑

[แก้บท วิภุตฺตวา]

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็น วิภุตฺตวา มีคำ

อธิบายว่าทรงจำแนก ทรงเปิดเผย ทรงแสดง ซึ่งธรรมทั้งปวง โดย  
ประเภททั้งหลาย มีประเภทกุศลเป็นต้น หรือว่าซึ่งธรรมมีกุศลธรรม  
เป็นอาทิ โดยประเภท จันท์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และ  
ปฏิจสมุบาทเป็นต้น หรือว่าซึ่งอริยสัจคือทุกข์ โดยอรรถ (๔) คือ  
ปีณะ (บีบคั้น) สังขตะ (อันปัจจัยปรุงแต่ง) สันตปาปะ (แผดเผา)  
วิปริณาม (แปรปรวน) ซึ่งอริยสัจคือสมุทัย โดยอรรถ (๔) คือ  
อายุหนะ (ประมวลมา ซึ่งทุกข์) นิทานะ (เป็นเหตุแห่งทุกข์) สังโยคะ  
(ผูกไว้กับทุกข์) ปลิโพธะ (หน่วงไว้มิให้ถึงมรรค) ซึ่งอริยสัจคือ  
นิโรธ โดยอรรถ (๔) คือ นิสสรณะ (ออกไปจากทุกข์) วิเวก (สังัด  
จากทุกข์) อสังขตะ (อันปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง) อมตะ (เป็นสภาพไม่ตาย)  
ซึ่งอริยสัจคือมรรค โดยอรรถ (๔) คือ นิยยานิกะ (นำออกจากทุกข์)  
เหตุ (เป็นเหตุแห่งนิโรธ) ทสสนะ (เป็นเครื่องเห็นแจ้งพระนิพพาน)  
อธิปไตย (เป็นใหญ่ในการเห็นอริยสัจ)\* เพราะเหตุนี้ เมื่อน่าจะ  
เรียกว่า พระ วิภุตตวา (แต่) เรียกเสียว่า พระภควา

[แก้บท ภคตวา]

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงคบ คือทรงเสพ  
ทรงทำให้มาก ซึ่งธรรมอันเป็นทิพวิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหาร<sup>๒</sup>  
ซึ่งกายวิเวก จิตวิเวก และอุปธิวิเวก ซึ่งสุญญตวิโมกซ์อัปปณิหิต-  
วิโมกซ์ และอนิมิตวิโมกซ์ และซึ่งอุตตริมนุสสรธรรมทั้งที่เป็นโลกียะ

๑. อรรถแห่งอริยสัจ ๑๖ อย่างนี้ มหาภูติกาท่านเรียก โสฬสาการ (อาการ ๑๖)

๒. ทิพวิหาร ได้แก่รูปาวจรฌาน อริยวิหาร ได้แก่ผลสมาบัติ

และโลกุตระอื่นๆ เพราะเหตุนี้เมื่อน่าจะเรียกว่าพระภคตวา

(แต่) เรียกเสียว่า พระภควา

[แก้บท ภเวสุ วนุตคมนะ]

อนึ่งเล่าเพราะความไป กล่าวคือค้นหาในภพ ๓ พระองค์ทรง  
กายเสียแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า ภเวสุวนุตคมนโน (แต่)  
ท่านถือเอา ภ อักษรแต่ ภว ศัพท์ ค อักษร แต่ คมนศัพท์ และ ว อักษร  
แต่ วนุต ศัพท์ ทำ (ว อักษร) ให้เป็นทีฆะ เรียกเสียว่า พระภควา  
เหมือนในทางโลก เมื่อควรเรียก (ให้เต็ม) ว่า เมहनสุส ขสุส มาลา  
(มาลาแห่งโอกาสอันเป็นที่ลับ ?) (แต่) นักปราชญ์ (ถือเอา เม แต่  
เมहनสุส ข แต่ ขสุส ลา แต่ มาลา) เรียกเสียว่า เมขลา\* ฉะนั้นแล

[พุทธานุสสติญาณ]

เมื่อพระโยคาวจรนั้น ระลึกถึงพระพุทธรูปลว่า " เพราะเหตุนี้  
พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นพระอรหันต์ ฯลฯ เพราะเหตุนี้ ฯ พระผู้มี  
พระภาคเจ้านั้น เป็นพระภควา " ดังนี้อยู่ในสมัยนั้น จิตของเธอ  
ย่อมไม่เป็นจิตที่ราคะกัสมุขุม ไม่เป็นจิตที่โทสะกัสมุขุม ไม่เป็นจิต  
ที่โมหะกัสมุขุมเลยทีเดียว ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมเป็นจิตดำเนิน  
ไปตรงแนว ปรารภ (คุณ) พระตถาคตเจ้า เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้โดย  
ที่ไม่มีปริยฐานกิเลสมีราคะเป็นอาทิอย่างนั้นเชื่อว่ามีจิตดำเนินไป  
ตรง เพราะความที่มีจิตมุ่งต่อพระกรรมฐานอยู่ ฉะนั้น วิตกและวิจาร  
อันโน้มไปในพระพุทธรูปย่อมเป็นไป เมื่อตรึกเมื่อตรองพระพุทธรูป

\* โบราณจึงแปล เมขลา ว่า ระเบียบเครื่องประดับโอกาสอันลับ.

รำไปๆ ปิตีย่อมเกิดขึ้นความกระวนกระวายกายจิตของเธอผู้มีใจกอปร  
ด้วยปิตีย่อมระงับ โดยปัสสัทธิอันมีปิตีเป็นปทัฏฐาน สุขทั้งทางกาย  
ทั้งทางจิต ย่อมเกิดแก่เธอผู้มีความกระวนกระวายอันระงับแล้ว จิต  
ของเธอผู้มีสุข เป็นจิตมีพระพุทธานุสสติเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นสมาธิ  
องค์ฌานย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับในขณะที่เขว ดังกล่าวมานี้ แต่เพราะ  
ความที่พระพุทธานุสสติทั้งหลายเป็นอารมณ์ลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิต  
น้อมไปในการระลึกถึงพระคุณมีประการต่างๆ ฌานนี้จึงเป็นฌานที่  
ไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปปจารเท่านั้น ( และ ) ฌานนี้ก็ถึงซึ่งความ  
นับ ( คือได้ชื่อ ) ว่าพุทธานุสสตินั่นเอง เพราะเป็นฌานที่เกิดขึ้นด้วย  
อำนาจการระลึกถึงพระพุทธานุสสติ

[อานิสงส์เจริญพุทธานุสสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งพุทธานุสสตินี้ ย่อมเป็นผู้มีความ  
เคารพมีความยำเกรงในพระศาสดา ได้รับความไพบูลย์แห่งศรัทธา ความ  
ไพบูลย์แห่งสติ ความไพบูลย์แห่งปัญญา และความไพบูลย์แห่งบุญ  
เป็นผู้มากไปด้วยปิตีและปราโมช ทนต่อความกลัวและความตกใจ  
สามารถอดคดล้นทุกข์ มีความรู้ลึก ( เสมือน ) ว่าได้อยู่กับพระศาสดา  
อนึ่ง แม้สตรีระของเธอนันพุทธานุสสติประทับอยู่ ย่อมเป็นร่างควร  
แก่การบูชาดุจเรือนพระเจดีย์จิต ( ของเธอ ) ย่อมน้อมไปในพุทธร  
อนึ่ง ในเมื่อมีการประจวบเข้ากับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิดหิริโอตตปปะ  
ย่อมจะปรากฏแก่เธอ ราวกะเธอเห็นพระศาสดาอยู่ต่อหน้า อนึ่ง เมื่อ

ยังไม่บรรลุคุณยิ่งขึ้นไป เธอย่อมมีสுகติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นแล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ

ไม่ประมาทในพุทธานุสสติ อันมีอนุภาพมาก

อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกลามุข ( คำแก้ไขที่สำคัญ ) อย่างพิสดาร

ในพุทธานุสสติ

เป็นอันดับแรก



ธัมมานุสสติ

แม้พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญธัมมานุสสติ ก็พึงเป็นผู้  
ไปในที่ลับ ( คน ) เร้นอยู่ ( ในเสนาสนะอันสมควร ) แล้วระลึกถึงคุณ  
ทั้งหลายแห่งพระปริยัติธรรมและพระโลกุตตรธรรม ๘ ( โดยอนุสสรณ-  
ปาฐะ ) อย่างนี้ว่า สุวากุขาโต ภควตา ธมโม สนฺทิฏฺฐิโก อกาลิโก  
เอหิปสฺสโก โอปนยิโก ปจฺจตุตฺต เวทิตพฺโพ วิญญูหิ

[แก้บท สุวากุขาโต]

ก็แลในบทว่า สุวากุขาโต นี้ แม้พระปริยัติธรรมก็สงเคราะห์  
เข้าด้วย ในบททั้งหลายนอกนี้ ได้แก่พระโลกุตตรธรรมอย่างเดียว  
ในธรรม ๒ อย่างนั้น ( ว่าด้วย ) พระปริยัติธรรมก่อน ( พระปริยัติ  
ธรรมนั้น ) ชื่อว่า สุวากุขาตะ เพราะความเป็นธรรมงามในเบื้องต้น  
งามในท่ามกลาง งามในเบื้องปลาย และเพราะความเป็นธรรม  
ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ  
บริบูรณ์สิ้นเชิง

[เพราะงามในเบื้องต้น ... ท่ามกลาง ... เบื้องปลาย]

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงพระคาถาใดสักบทหนึ่ง  
พระคานานั้น ก็งามในเบื้องต้นด้วยบาทแรกงามในท่ามกลางด้วย  
บาทที่ ๒ ที่ ๓ งามในเบื้องปลายด้วยบาทท้าย ( ทั้งนี้ก็ ) เพราะความ  
ที่พระธรรมมีความคืออยู่รอบด้าน พระสูตรที่มีอนุสนธิเดียว ก็งามใน  
เบื้องต้นด้วยคำนิทาน งามในเบื้องปลายด้วยคำนิคม งามในท่ามกลาง

ด้วยคำที่เหลือ พระสูตรที่มีอนุสนธิต่างๆ ก็งามในเบื้องต้นด้วย  
อนุสนธิแรก งามในเบื้องปลายด้วยอนุสนธิท้าย งามในท่ามกลางด้วย  
อนุสนธิที่เหลือ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่างามในเบื้องต้น เพราะมีทั้งคำ  
นิทานและคำแสดงเหตุเกิดขึ้น ( แห่งพระสูตร ) ชื่อว่างามในท่ามกลาง  
เพราะเนื้อความไม่วิปริตไป และเพราะประกอบไปด้วย ( คำชี้ ) เหตุ  
และอุทาหรณ์ ตามสมควรแก่แนวโน้มกรทั้งหลาย และชื่อว่างามใน  
เบื้องปลายด้วยนิคมอันยังความได้ศรัทธาให้เกิดแก่ผู้ฟังทั้งหลาย\*

ศาสนธรรมแม้ทั้งสิ้น งามในเบื้องต้นด้วยศีลอันเป็นรากฐานของ  
ตน งามในท่ามกลางด้วยสมถวิปัสสนาและมรรคผล งามในเบื้องปลาย  
ด้วยพระนิพพาน ( ดังนี้ ) ก็ได้ หรือว่างามในเบื้องต้นด้วยศีลและสมาธิ  
งามในท่ามกลางด้วยวิปัสสนาและมรรค งามในเบื้องปลายด้วยผล  
และนิพพาน หรืองามในเบื้องต้นด้วยพุทธสุโพธิตา ( ความตรัสรู้ดี  
แห่งพระพุทธเจ้า ) งามในท่ามกลางด้วยธัมมสุธัมมตา ( ความเป็น  
ธรรมดีแห่งพระธรรม ) งามในเบื้องปลายด้วยสังฆสุปฏิบัติ ( ความ  
ปฏิบัติดีแห่งพระสงฆ์ ) หรืองามในเบื้องต้นด้วยอภิสมโพธิ งามใน  
ท่ามกลางด้วยปัจเจกสัมโพธิ งามในเบื้องปลายด้วยสาวกโพธิ อัน  
บุคคลผู้ได้ฟังศาสนธรรมนั้นแล้ว ปฏิบัติแล้วเพื่อความเป็นอย่างนั้นจะพึง

\* สูตรหนึ่งหรือเรื่องหนึ่ง ย่อมมีข้อความเป็นตอนๆ เรียงต่อกันไป จนกว่าจะจบสูตร  
หรือจบเรื่อง น้อยตอนบ้าง มากตอนบ้าง ความตอนหนึ่งนั้นแหละเรียกว่า อนุสนธิหนึ่ง

นิทาน คือคำขึ้นต้นสูตร บอกกาลที่แสดง สถานที่ๆ แสดง ผู้แสดง และบริษัท  
คือผู้รับฟัง เป็นอาทิ

นิคม คือคำท้ายสูตร ย้ำหรือสรุปเรื่องที่กล่าวมา เพื่อให้ผู้ตระหนักรู้ก่อนจะจบ

บรรลุได้อันหนึ่ง ศาสนธรรมนั้น ( เมื่อ ) บุคคลพึงอยู่ ก็นำความงามมาให้ได้โดยแท้ แม้ด้วยการฟัง โดยข่มนิวรณ์ได้( ในขณะที่ฟัง ) เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่างามในเบื้องต้น ( เมื่อ ) บุคคลปฏิบัติอยู่ ก็นำความงามมาให้ได้แม้ด้วยการปฏิบัติ โดยนำความสุขในสมถะและสุขในวิปัสสนาให้ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่างามในท่ามกลาง และ ( เมื่อ ) บุคคลปฏิบัติแล้วอย่างนั้น ครั้นผลแห่งการปฏิบัติสำเร็จแล้ว ก็ย่อม นำความงามมาให้แม้ด้วยผลแห่งการปฏิบัติโดยนำความเป็นตาที่บุคคล ( ผู้คงที่ไม่หวั่นไหว ) มาให้ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่างามในเบื้องปลายแล ศาสนธรรมชื่อว่า **สุภาวชาตะ** เพราะเป็นธรรมงามในเบื้องต้นงามในท่ามกลางและงามในเบื้องปลาย โดยนัยดังกล่าวมานี้

[เพราะประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถ ... พยัญชนะ ...]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เมื่อทรงแสดงธรรม ย่อมทรงประกาศคือทรงแสดงโดยนัยต่างๆ ซึ่งศาสนพรหมจรรย์ และมรรคพรหมจรรย์อันใด ศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์อันนั้น ชื่อว่า **สาตถะ** เพราะความถึงพร้อมแห่งอรรถ ชื่อว่า **สพฺพญชนะ** เพราะความถึงพร้อมแห่งพยัญชนะตามสมควร

ชื่อว่า **สาตถะ** เพราะประกอบพร้อมด้วยอรรถบท ( บทแสดงอรรถ ๖ ) คือ สังกาสนะ ( แสดงความโดยสังเขป ) ปกาสนะ ( เริ่มแสดงเป็นหัวข้อ ) วิวาระ ( ขยายความ ) วิภชนะ ( จำแนกความ ) อุตตานีภระ ( ทำความให้ตื่น ) ปัญญุตติ ( แต่งความให้เข้าใจ )

ชื่อว่า **สพฺพญชนะ** เพราะความถึงพร้อมแห่ง ( พยัญชนบท ๖ คือ )

อักขระ ( ตัวหนังสือ ) บท ( คำที่ประกอบวิภัติ ) พยัญชนะ ( พากย์ )  
อาการ ( จำแนกพากย์ออกไป ) นิรุติ ( วิเคราะห์ศัพท์ ) นิเทศ ( ขยาย  
นิรุติให้พิสดาร )

ชื่อว่า **สาธุละ** เพราะความเป็นคุณเล็กโดยอรรถ และความเป็น  
คุณเล็กโดยปฏิเวธ ชื่อว่า **สพฺพญฺชนะ** เพราะความเป็นคุณเล็ก  
โดยธรรม และความเป็นคุณเล็กโดยเทศนา

ชื่อว่า **สาธุละ** เพราะเป็นวิสัยแห่งอรรถปฏิสัมภิตาและปฏิภาณ-  
ปฏิสัมภิตา ชื่อว่า **สพฺพญฺชนะ** เพราะเป็นวิสัยแห่งธรรมปฏิสัมภิตา  
และนิรุติปฏิสัมภิตา

ชื่อว่า **สาธุละ** เหตุเป็นคุณยังปรักขกชน ( คนมีปัญญาสอบ  
สวน ) ให้เลื่อมใส เพราะเป็นบัณฑิตเวทนิยธรรม ( สำหรับคนฉลาด  
จะพึงรู้ได้ ) ชื่อว่า **สพฺพญฺชนะ** เหตุเป็นคุณยังโลกียชน ( คนทั่วไป )  
ให้เลื่อมใส เพราะเป็นสัทโธธรรม ( ทำให้ศรัทธาเกิด ) °

ชื่อว่า **สาธุละ** เพราะมีอธิบายเล็กซึ่ง ชื่อว่า **สพฺพญฺชนะ** เพราะ  
มีบทสั้น ๒

๑. หมายความว่า พวกคนฉลาดๆ เชื่อยาก เพราะชอบใช้ปัญญาพิจารณาสอบ ธรรมนี้  
ก็ปลุกความเลื่อมใสให้เกิดแก่คนพวกนี้ได้ เพราะธรรมนี้บริบูรณ์ด้วยอรรถะ ซึ่งยัง  
พิจารณาก็ยังเห็นจริง ส่วนพวกคนพินๆ แม้ไม่ใช้ปัญญาก็เกิดความเลื่อมใสได้ด้วย  
พยัญชนะสมบัติ คือธรรมนี้มีพยัญชนะสมบูรณ์พอที่จะฟังให้รู้เห็นใจ เลื่อมใสทั้งที่  
ไม่รู้อรรถก็ได้

๒. หมายความว่า ถ้ามีอรรถอธิบายสั้นๆ คัดๆ จะสรรเสริญว่ามีอรรถสมบัติอย่างไร  
และถ้ามีบทพยัญชนะเล็กน้อย ไม่มีใครจะแปลออก จะสรรเสริญว่ามีพยัญชนะสมบัติ  
ไฉน

[บริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง]

ชื่อว่า บริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะความเป็นธรรมเต็มเปี่ยมทั่วถึง โดยที่ไม่มีข้อที่จะต้องเติมเข้า ชื่อว่า บริสุทธิ เพราะความเป็นธรรมหาโทษมิได้ โดยที่ไม่มีข้อที่จะต้องตัดออก

[ความหมายอีกนัยหนึ่ง]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **สาคู** เพราะมีประสบการณ์ในอริยม ( ปฏิเวธ ) ด้วยปฏิบัติ ชื่อว่า สพฺพญฺชนะ เพราะมีความกระจ่างในอาคม ( ปริยัติ ) ด้วยการเล่าเรียน\* ชื่อว่า บริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะประกอบด้วยธรรมชั้น ๕ มีศีลชั้นเป็นต้น ชื่อว่า บริสุทธิ เพราะไม่มีอุปกิเลส เพราะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การถอนออก ( จากวิญญูทุกข์ ) และ เพราะไม่มีความไยดีในโลกามิส แล

ปริยัติธรรม ชื่อว่า **สุวากุขาคะ** เพราะประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง ด้วยประการฉะนี้

[ปริยัติธรรมเป็นสุวากุขาคะอีกนัยหนึ่ง]

หรืออีกนัยหนึ่ง ปริยัติธรรมนั้น ชื่อว่า **ตรัสด้วยดี** เพราะไม่มีอรรถวิปลาส เพราะเหตุนี้ จึงชื่อ **สุวากุขาคะ** ( ตรัสดี ) เหมือนอย่างอรรถแห่งธรรมของพวกเจ้าลัทธิอื่น จัดว่าถึงความวิปลาส เพราะ

\* หมายความว่า พรหมจรรย์นี้มีสารัตถะ ปฏิบัติไปไม่ไร้ผล มีปฏิเวธประจักษ์อยู่ การเล่าเรียนปริยัติเล่า ก็หาโทษมิได้ ยิ่งเรียนยิ่งกระจ่างหายโง่หายหลง

เพราะความที่ธรรมที่เขาถือว่าเป็นอันตรายิทธิธรรมทั้งหลาย ความเป็น  
ธรรมทำอันตรายไม่ และเพราะความที่ธรรมที่เขาถือว่าเป็นนียา-  
นิกธรรมทั้งหลายก็หาเป็นความเป็นธรรมนำออก ( จากทุกข์ ) ไม่ เพราะ  
เหตุ นั้น เจ้าลัทธิอื่นเหล่านั้น จึงเป็นผู้มีธรรมเป็นทุกข์ขะตะ ( กล่าว  
ชั่ว ) แท้ฉันใด อรรถแห่งธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า หาถึงความ  
วิปัสสนานั้นไม่ เพราะธรรมที่พระองค์ตรัสว่า ธรรมเหล่านี้เป็น  
อันตรายิทธิธรรม ธรรมเหล่านี้เป็นนียานิกธรรมดังนี้แล้ว หาถึงความ  
เป็นอย่างนั้นไปไม่ได้ แล

ปริยัติธรรมเป็นสวากขะ โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้เป็นอันดับ  
แรก

[โลกุตตรธรรมเป็นสวากุขาตะ]

ส่วนโลกุตตรธรรม ชื่อว่า สวากุขาตะ เพราะตรัสข้อปฏิบัติอัน  
สมควรแก่พระนิพพาน และพระนิพพานสมควรแก่ข้อปฏิบัติ ดัง  
สักกเทวราชทรงกล่าว ( ในมหาโควินทสูตร ) ว่า " ก็เลปปฏิพาอันให้  
ถึงพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ได้ทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่สาวก  
ทั้งหลาย พระนิพพานและปฏิปาทย่อมเข้ากันได้ อุปมาเหมือนน้ำใน  
แม่น้ำคงคา ย่อมเข้ากันย่อมสมกันกับน้ำในแม่น้ำยมุนา ฉนใดก็ดี  
ก็เลปปฏิพาอันให้ถึงพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ได้ทรง  
บัญญัติไว้ดีแล้วแก่สาวกทั้งหลายพระนิพพานและปฏิปาทย่อมเข้ากัน  
ได้ ฉนนั่นแน่แล" ดังนี้ หนึ่ง ในโลกุตตรธรรมนั้นอริยมรรคอันเป็น

\* ที.มหา ๑๐/๒๖๑

ทางกลางไม่ไปใกล้อันตราย ( ที่สุดโต่ง ) ทั้ง ๒ ข้างนั่นเอง\* ชื่อว่า  
สวากขาตะ เพราะอริยมรรคนั้นแหละ ที่ตรัสว่าเป็นมัชฌิมาปฏิปทา  
สามัญผลทั้งหลายอันมีกิเลสระงับแล้วนั่นเอง ชื่อว่า สวากขาตะ เพราะ  
สามัญผลนั้นแหละ ที่ตรัสว่าเป็นธรรมชาติมีกิเลสระงับแล้ว พระ  
นิพพานอันเป็นสภาพเที่ยง สภาพไม่ตาย สภาพด้าน ( ทุกข์ ) และ  
สภาพที่ลี้ ( ทุกข์ ) นั่นเอง ชื่อว่า สวากขาตะ เพราะพระนิพพานนั้น  
แหละ ที่ตรัสโดยเป็นสภาพเที่ยงเป็นอาทิแลแม้โลกุตตรธรรมก็เป็น  
สวากขาตะ โดยนัยดังกล่าวมานี้

### [แก้บท สนฺทิฎฺฐิโก]

ส่วนวินิจฉัยในบทว่า สนฺทิฎฺฐิโก นี้ พึงทราบ ( ต่อไปนี้ )

[นัยที่ ๑ แปลว่า " พึงเห็นเอง "]

ก่อนอื่น อริยมรรคชื่อว่า สนฺทิฎฺฐิโก เพราะเป็นธรรมอัน  
พระอริยบุคคลผู้ทำความไม่มีกิเลสมีรากะเป็นต้นในสันดานของตนอยู่  
พึงเห็นเอง ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า " ดูกรพราหมณ์ บุคคลผู้  
กำหนดแล้ว ถูกความกำหนดครอบงำแล้ว มีจิตอันราคะยึดไว้รอบ  
แล้วนั้นแล ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น  
บ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนและคนอื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง ย่อมได้เสวย

\* อันตะ ๒ คือ กามสุขัลลิกานุโยค และ อตฺตกิลมณฺณโยค และอตฺตกิลมณฺณโยค  
เท่านั้น บรรดาสิ่งที่สุดโต่งไปคนละข้าง ท่านหมายเอาทั้งนั้น เช่น สัสสะกะกับอุจเจทะ  
สินะ ( หดหู่ ) กับอุทฺธจจะ ( พุ้งชาน ) ปติฏฺฐานะ ( หยุด ไม่พยายาม ) กับ อายุหะ  
( พยายามไม่หยุด ) เป็นอันตะทั้งนั้น

ทุกขโทมนัสทางใจบ้าง ครั้นความกำหนดเขาละเอียดได้แล้ว เขาย่อม  
ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ไม่คิด  
เพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้างเขาย่อมไม่ได้เสวยทุกข-  
โทมนัสทางใจ คุณพรหมณ์ ธรรมเป็นสันติภูมิกะอย่างนี้ประการ ๑\*"  
ดังนี้ อนึ่ง แม้โลกุตตรธรรมทั้ง ๔ ก็ชื่อสันติภูมิกะ เพราะเป็นธรรมที่  
บุคคลใดๆ ได้บรรลุแล้ว บุคคลนั้นๆ พึงละความที่จะพึงถึงด้วยความ  
เชื่อผู้อื่นเสียแล้ว เห็นเองด้วยปัจเจกขณญาณ  
[นัยที่ ๒ แปลว่า " ชนะ ( กิเลส ) ด้วยสันติภูมิกะ "]

นัยหนึ่ง ภูมิกะอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ ชื่อว่า สันติภูมิกะ โลกุต-  
ตรธรรมย่อมชำนะ ( กิเลส ) ด้วยสันติภูมิกะ เหตุนี้จึงชื่อ สันติภูมิกะ  
จริงอย่างนั้น ในโลกุตตรธรรมนั้น อริยมรรคย่อมชำนะกิเลสทั้งหลาย  
ด้วยสันติภูมิกะ อันสัมปยุต ( กับตน ) อริยผลย่อมชำระกิเลสทั้งหลาย  
ด้วยสันติภูมิกะ อันเป็นเหตุ ( ของตน ) พระนิพพานย่อมชำนะกิเลส  
ทั้งหลายด้วยสันติภูมิกะ อันเป็นวิสัย ( อารมณ์ของตน ) เพราะเหตุนี้  
โลกุตตรธรรมทั้ง ๔ จึงชื่อว่าสันติภูมิกะ เพราะชำนะ ( กิเลส ) ด้วย  
สันติภูมิกะประคองนักรบได้ชื่อว่า รติกะ เพราะ ( รบ ) ชนะด้วย รติ ฉะนั้น

[นัยที่ ๓ แปลว่า " ควรซึ่งการเห็น "]

อีกนัยหนึ่ง การเห็น เรียกว่า ภูมิกะ ภูมิกะนั้นเองเป็นสันติภูมิกะ  
แปลว่า การเห็น โลกุตตรธรรมย่อมควรซึ่งสันติภูมิกะ ( การเห็น )

\* อ.ต.ก. ๒๐/๑๕๕



เหตุนี้จึงชื่อว่า สันติภูชะ เพราะว่าโลกุตตรธรรม เมื่อบุคคลเห็นอยู่ ด้วยอำนาจวานาภิสมัย (รู้โดยทำให้มีขึ้น) และด้วยอำนาจสังจิ-  
กิริยาภิสมัย (รู้โดยทำให้แจ้ง) นั่นแล จึงยังวิภูษาย (ภัยคือวิภูชะ) ให้กลับได้<sup>๑</sup> เพราะเหตุนี้ โลกุตตรธรรมนั้นจึงชื่อ สันติภูชะ เพราะ  
ควรซึ่งสันติภูชะ (การเห็น) เปรียบเหมือนคนที่ได้ชื่อว่า วัตติกะ เพราะ  
เพราะความซึ่งวัตติกะ (ผ้า) ฉะนั้น<sup>๒</sup>

[แก้บท อกาลโก]

( นัยที่ ๑ แปลว่า ไม่มีกาล )

ธรรมนั้น มุ่งการให้ผล หามีกาลไม่ เพราะเหตุนี้  
จึงชื่อว่าอกาล อกาลโก ก็ อกาล นั่นเอง มีอธิบายว่า " ธรรมนั้น  
หาได้รอกาลอันต่างโดยการกำหนดมีปัญญาหะ ( ๕ วัน ) และสัปดาห์  
( ๗ วัน ) เป็นต้นให้ผลไม่ แต่ยอมให้ผลติดต่อกันไปกับความเป็นไป  
ของคนทีเดียว "

( นัยที่ ๒ แปลว่า " มิใช่ธรรมมีกาล " )

นัยหนึ่ง กาลในอันให้ผลแห่งธรรมนั้น ยังไกลที่จะถึง<sup>๓</sup>

๑. มหาภูิกว่า ที่เห็นโดยวานาภิสมัย หมายถึงมรรค ที่เห็นโดยสังจิกิริยาภิสมัย หมายถึงนิพพาน และยังว่าแม้ผลเบื้องต่ำก็กล่าวได้ว่า " เมื่อบุคคลเห็นอยู่ ย่อมยังวิภูษายให้กลับได้ " โดยยอม เพราะผลเบื้องต้นเป็นอุปนิสัยแห่งการบรรลุธรรมเบื้องสูง โดยเป็นปัจจัยแห่งวิปัสสนาเพื่อสภากามิผลเป็นต้น

๒. วัตติกะ หมายถึงเด็กโต ซึ่งจะเปลือยร่างต่อไปไม่น่าดู ควรจะใช้ผ้าปกปิดร่างกายแล้ว เช่นนั้นกระมัง ? ท่านชกมากล่าวเพื่อเปรียบเทียบศัพท์เท่านั้น ว่า สันติภูชะ มีทางจะแปลว่า " ควรซึ่งการเห็น " ได้ มีศัพท์เทียบคือ วัตติกะ แปลว่า " ผู้ควรซึ่งผ้า "

๓. หมายความว่าให้ผลในเวลาอื่น

เหตุ นั้น ธรรม นั้น จึงชื่อว่า กาลิกะ ถามว่า ธรรม นั้นคืออะไร ตอบว่า  
ธรรม นั้น คือ กุศลธรรม ที่เป็น โลภะ ส่วน โลกุตตรธรรม นี้มิใช่ กาลิกะ  
เพราะมีผลต่อเนื่องทันที เหตุ นั้นจึงชื่อว่า อกาลิกะ

บทว่า อกาลิกो นี้ ตรีศทมาเยามรรคเท่านั้น

[แก้บท เอหิปัสสิโก]

ธรรม ชื่อ เอหิปัสสิกะ เพราะควรซึ่งเอหิปัสสวิธีอันเป็นไปโดย  
ความว่า " ท่านจงมาดูธรรมนี้ " ดังนี้ ถามว่าก็เพราะเหตุไร ธรรม  
นั้นจึงควรซึ่งวิธีนั้น ตอบว่า เพราะธรรม นั้นเป็นสภาพมีอยู่ด้วย เพราะ  
ธรรม นั้นเป็นสภาพบริสุทธิ์ด้วย แท้จริง ใครๆ แม้จะพูด ( ลวง ) ได้ว่า  
เงินหรือทองก็ตามมีอยู่ในกำมือเปล่า ( แต่ ) ก็ไม่กล้าเรียก ( ผู้อื่น )  
ว่า " จงมาดูเงินหรือทองนี้ซิ " เพราะอะไร เพราะเงินหรือทองนั้น  
ไม่มีอยู่ และกุศหรือมูตรก็ตามแม้มีอยู่ ใครๆ ก็หาอาจเรียก ( ผู้อื่น )  
ว่า " จงมาดูกุศหรือมูตรนี้ เพื่อ ( ให้ ) ไร่แรงใจซิ " โดยเผยความที่  
มันเป็นของน่าพอใจ ( ให้เขาดู ) ได้ไม่ เพราะอะไร เพราะกุศหรือมูตร  
นั้น เป็นของโสโครก ส่วน โลกุตตรธรรม ทั้ง ๕ นี้โดยสภาพ เป็นของ  
มีอยู่ด้วย เป็นของบริสุทธิ์จงดวงจันทร์เพ็ญ ในอากาศอันปราศจาก  
เมฆ และเปรียบดุจแก้วมณีแท้นขาวางไว้ที่ผ้ากำพลเหลืองจะนั้นด้วย  
เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่าเอหิปัสสิกะ เหตุว่าควรซึ่งเอหิปัสสวิธี เพราะ  
ความที่เป็นสภาพมีอยู่ และเพราะความเป็นสภาพบริสุทธิ์ด้วย

[แก้บท โอปนยิโก]

ธรรม ชื่อ โอปนยิกะ เพราะควรนำเข้าไป ก็แลความ ( ต่อไป ) นี้

เป็นวินิจัยในบทนี้ คือการนำเข้าไป ชื่อ อุปนยะ ธรรมย่อมควร  
 ซึ่งการที่บุคคลแม้ผ้าหรือสิริยะไฟไหม้ก็เฉย ( คง ) นำเข้าไปในจิตของ  
 ตน ๆ โดยทำให้มีขึ้นจนได้ เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อ อุปนยิกะ  
 อุปนยิกะนั้นเองเป็นโอปนยิกะ คำวิเคราะห์นี้ใช้ได้ในโลกุตตรธรรม  
 ที่เป็นสังขตะ ส่วนในโลกุตตรธรรมที่เป็นอสังขตะ ( วิเคราะห์ว่า )  
 ธรรมนั้นควรซึ่งการนำเข้าไปด้วยจิต เหตุนี้จึงชื่อ โอปนยิกะ  
 หมายความว่าควรซึ่งการฝึกเข้าโดยทำให้แจ้ง หรือมีฉะนั้น ( ธรรม  
 คือ ) อริยมรรค ชื่อว่า อุปนยยะ เพราะนำ ( พระอริยบุคคล ) เข้าไป  
 ถึงพระนิพพาน ธรรมคือผล แลพระนิพพานชื่อว่า อุปนยยะ เพราะ  
 เป็นธรรมที่บุคคลพึงนำเข้าไปถึงความที่จะพึงทำให้แจ้ง โอปนยิกะ ก็  
 อุปนยยะ นั่นเอง

[แก้บท ปจจุตฺต เวทิตพฺโพ วิญญูหิ]

บทว่า ปจจุตฺต เวทิตพฺโพ วิญญูหิ ความว่า อันวิญญูชน  
 ทั้งหลายมีอุคคมตัตถัญญบุคคลเป็นต้นทั้งปวงพึง \* รู้ว่า " มรรค  
 เราเจริญแล้ว ผลเราบรรลุลแล้ว นิโรธเราทำให้แจ้งแล้ว " เพราะว่า  
 กิเลสทั้งหลายของสัทธวิหาริกจะละด้วยมรรคที่พระอุปัชฌายะเจริญ  
 หาได้ไม่ เธอจะอยู่เป็นผาสุกด้วยผลสมบัติของท่านก็ไม่ได้ จะทำให้  
 แจ้งซึ่งพระนิพพานที่ท่านทำให้แจ้งก็ไม่ได้ เพราะเหตุนี้ จึงมีคำ  
 อธิบายว่า โลกุตตรธรรมนั้น บุคคลไม่พึงเห็นดังเช่นเครื่องประดับที่  
 สิริยะของคนอื่น ( ซึ่งจะฉวยเอามาประดับที่สิริยะของตัวเองได้ ) แต่พึง  
 เห็นว่าธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเสวยอยู่ในจิตของตัวเองเท่านั้น

แท้จริง โลกุตตรธรรมนั้น ไม่เป็นวิสัยของพวกคนโง่เลยทีเดียว

[อีกนัยหนึ่ง ธรรมคุณบทต่างๆ เป็นเหตุของบทหน้าๆ]

อีกนัยหนึ่งเล่า ธรรมนี้เป็น สุวากุขาคะ ถามว่าเพราะเหตุอะไร ( จึงเป็น สุวากุขาคะ ) แก้วว่า เพราะธรรมนี้เป็นสันติภูมิกะ ธรรมนี้ได้ชื่อว่า สันติภูมิกะ ก็เพราะเป็นอกาลิกะ ธรรมนี้ได้ชื่อว่า อกาลิกะ ก็เพราะเป็นเอหิภัสสิกะและธรรมใดได้ชื่อว่า เอหิภัสสิกะ ธรรมนั้นก็ย่อมเป็น โอปนยิกะ แล

[ธรรมานุสสติมาน]

เมื่อพระโยคาวจรนั้น ระลึกถึงพระธรรมคุณทั้งหลาย อันต่าง โดยคุณมีความเป็นสุวากุขาคะเป็นต้น ดังกล่าวมานี้ผู้นั้น ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมไม่เป็นจิตที่ราคะกัสมุรุม ไม่เป็นจิตที่โทสะกัสมุรุม ไม่เป็นจิตที่โมหะกัสมุรุมเลยทีเดียว ในสมัยนั้นจิตของเธอเป็นจิต ดำเนินไปตรงแนวปรารภพระธรรมแล องค์มานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้น ในขณะเดียวกัน แก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วโดยนัยก่อน ( ที่กล่าวใน พุทธานุสสติ ) นั้นแล แต่เพราะความที่พระธรรมคุณทั้งหลายเป็น อารมณ์ลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิตโน้มไปในการระลึกถึงพระคุณ หลายอย่างต่างประการ ฆานนี้จึงเป็นฆานไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียง อุปจารเท่านั้น ( และ ) ฆานนี้นั้น ก็ถึงซึ่งความนับ ( ชื่อ ) ว่า ธรรมานุสสตินั่นเอง เพราะเป็นฆานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงพระ ธรรมคุณ

[อานิสงส์เจริญธรรมานุสสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งธรรมานุสสตินี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพมีความยำเกรงในพระศาสดา ทำความตระหนักรู้ และอ่อนน้อมในพระธรรม ด้วยระลึกถึงพระธรรมคุณโดยนัย ( สักกภาษิตในมหาโควินทสูตร ) ว่า " เราไม่พิจารณาเห็นศาสดาผู้แสดงธรรมอันเป็นโอปนยิกะอย่างนี้ ผู้แม้ประกอบด้วยองค์นี้ในกาลส่วนที่เป็นอดีตเลย ในกาลบัดนี้เล่า เราก็ไม่พิจารณาเห็น เว้นแต่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น " \* ดังนี้ ย่อมได้ความไพบูลย์แห่งคุณมีศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้มากไปด้วยปีติปราโมทย์ ทนต่อความกลัวและความตกใจ สามารถอดกลั้นทุกข์ มีความรู้สึก ( เสมือน ) ว่าได้อยู่กับพระธรรม อนึ่ง แม้สตรีระของเธอด้านธรรมคุณานุสสติประทับอยู่ ย่อมเป็นร่างควรแก่การบูชาดุจเรือนพระเจดีย์ จิต ( ของเธอ ) ย่อมอ่อนน้อมไปในอันจะบรรลु ( ให้ถึง ) อนุตตรธรรม อนึ่ง ในเมื่อมีการประจวบเข้ากับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิด หิริโอตตปปะย่อมปรากฏแก่เธอผู้ระลึกถึงความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรมได้อยู่ อนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุคุณอันยิ่งขึ้นไป เธอย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนี้แล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ

ไม่ประมาทในธรรมานุสสติ อันมีอานุภาพมาก

อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกลามุข ( คำแก้ข้อที่สำคัญ ) อย่างพิสดาร

ในธรรมานุสสติ

\* ที.มหา ๑๐/๒๖๑

[สังฆานุสสติ]

แม้พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญสังฆานุสสติ ก็พึงเป็นผู้ไปในที่  
ลับ ( คน ) เร้นอยู่ ( ในเสนาสนะอันสมควร ) แล้ว ระลึกรู้ถึงคุณ  
พระอริยสงฆ์ทั้งหลาย ( โดยอนุสตรณปาฐะ ) อย่างนี้ว่า **สุปฏิปันโน**  
**ภควโต สวากสงฺโฆ อชฺชุปฏิปันโน ภควโต สวากสงฺโฆ ฌาย-**  
**ปฏิปันโน ภควโต สวากสงฺโฆ สามิจิปฏิปันโน ภควโต สวาก-**  
**สงฺโฆ ยทิท จตฺตาริ ปุริสญฺคานิ อญฺฐ ปุริสปุคฺคลา เอส ภควโต**  
**สวากสงฺโฆ อาหุเนยฺโย ปาหุเนยฺโย ทกฺขิณฺเอยฺโย อณฺุชลิกรณฺเอยฺโย**  
**อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺขเขตฺตํ โลกสฺส**

[แก้บท สุปฏิปันโน]

ในบทเหล่านั้น บทว่า **สุปฏิปันโน** แปลว่า ปฏิบัติดี มีคำ  
อธิบายว่า ปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติ ( คือปฏิบัติชอบ ) เป็นอนิวัตติ-  
ปฏิบัติ ( ปฏิบัติไม่กลับ ) เป็นอนุโลมปฏิบัติ ( ปฏิบัติสมควรแก่พระ  
นิพพาน ) เป็นอปัจจนิกปฏิบัติ ( ปฏิบัติไม่เป็นข้าศึกแก่ธรรมและ  
บุคคล ) เป็นธรรมานุธรรมปฏิบัติ ( ปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่ธรรม )

บุคคลเหล่าใด พึงพระโอวาทานุสาสนีของพระผู้มีพระภาคเจ้า  
โดยเคารพ เหตุนี้ บุคคลเหล่านั้นจึงชื่อว่าสาวก ( ผู้ฟัง ) หมู่แห่ง  
สาวกทั้งหลายชื่อว่า สาวกสงฆ์ หมายความว่า ชุมนุมแห่งสาวกผู้ถึง  
ซึ่งความเป็นกลุ่มก้อนกันด้วยความเป็นผู้เสมอกันโดยศีลและทิวฐิ

[อุช... ฉาย... สามิจิปฏิบัติปฺโน เนื่องด้วย สุปฏิบัติปฺโน]

ก็เพราะว่า สัมมาปฏิบัติปฺโน นั้น เป็นปฏิปทาตรง คือไม่คด ไม่โกง ไม่งอ \* อนึ่ง ปฏิบัติปฺโน ท่านเรียกว่าอริยฐานะบ้าง และถึงซึ่งความนับ ( ได้ชื่อ ) ว่า สามิจิ เพราะเป็นปฏิปทาอันสมควรบ้าง เพราะเหตุ นั้น พระอริยสงฆ์ผู้ดำเนินปฏิบัติปฺโน นั้น จึงได้ชื่อว่า **อุชปฏิบัติปฺโน** ( ปฏิบัติตรง ) บ้าง ว่า **ฉายปฏิบัติปฺโน** ( ปฏิบัติเป็นฐานะ ) บ้างว่า **สามิจิ-ปฏิบัติปฺโน** ( ปฏิบัติควร ) บ้าง

[ท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ได้ชื่อ สุปฏิบัติปฺโน อย่างไร]

ก็แลในบท สุปฏิบัติปฺโน เป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบ ว่า พระอริยเจ้าเหล่าใดเป็นผู้ตั้งอยู่ในมรรค พระอริยเจ้าเหล่านั้นชื่อว่าปฏิบัติดี เพราะความเป็นผู้เพียบพร้อมไปด้วยความปฏิบัติชอบ พระอริยเจ้าเหล่าใดเป็นผู้ตั้งอยู่ในผล พระอริยเจ้าเหล่านั้น ก็ชื่อว่าปฏิบัติดี มุ่งเอาความปฏิบัติที่ล่วงไปแล้ว เพราะท่านเหล่านั้น ได้บรรลุมรรคที่พึงบรรลุ ก็ด้วยความปฏิบัติชอบนั้นแล

[แก้ ๔ บท อีกนัยหนึ่ง]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **สุปฏิบัติปฺโน** เพราะปฏิบัติไปตามอนุศาสนีที่ พระศาสดาทรงสอนไว้ก็ได้ เพราะปฏิบัติอปิลกฏกปฏิปทา ( คือปฏิบัติไม่ผิด ) ก็ได้ ( เฉพาะ ) ในธรรมวินัยที่เป็นสวากขาตะ ชื่อว่า **อุชปฏิบัติปฺโน** เพราะปฏิบัติตามมัชฌิมาปฏิปทา ไม่เข้าใกล้อันตราย ( ที่สุด

\* มหาภูติกาเปรียบเทียบไว้ว่า ไม่คดคดงอโคจร ( หมายถึงรอยมูลที่เดิน ซึ่งโคเดินพลาถ ถ่ายพลาถ คดไปคดมา ) ไม่โกงถึงความโกงของวงเดือน ไม่งอคดงอทางไกล

โต้ง ) ทั้ง ๒ ข้าง และเพราะปฏิบัติเพื่อละโทษ คือความคด ความโกง  
และความงอ ทางกายวาจาใจ

พระนิพพาน ตรัสเรียกว่า ฉายะ เพราะปฏิบัติเพื่อประโยชน์  
แก่พระนิพพานนั้น จึงชื่อ ฉายปฏิบัติ

บุคคลทั้งหลายปฏิบัติด้วยประการใด จึงเป็นผู้ควรแก่สามิจิกรรม  
เพราะปฏิบัติด้วยประการนั้น จึงชื่อ สามิจิปฏิบัติ

[แก้ ยทิท ๗ เป ๗]

คำว่า ยทิท ไชเป็น ยานิ อิมานิ ( แปลว่า เหล่านี้ใด ) คำว่า  
จตุตถปริสยคานี ความว่า โดย ( นับเป็น ) คู่ เป็นบุรุษ ๔ คู่ คือ  
พระผู้ตั้งอยู่ในปฐมมรรคพระผู้ตั้งอยู่ใน ( ปฐม ) ผล นี่เป็นคู่ ๑ ดังนี้  
เป็นต้น คำว่า อฏฐปริสยคคฺคา ความว่า โดย ( นับ ) บุรุษ ( แยก  
เป็น ) บุคคล เป็นบุรุษบุคคล ๘ พอดี โดยนัยนี้ คือพระผู้ตั้งอยู่ใน  
ปฐมมรรค ๑ พระผู้ตั้งอยู่ใน ( ปฐม ) ผล ๑ เป็นต้น กับทว่า บุรุษก็ดี  
ว่า บุคคล ก็ดี ในคำว่า อฏฐปริสยคคฺคา นั้น มีอรรถอันเดียวกัน  
แต่บทว่า ปริสยคคฺคา นั้น ตรัสด้วยอำนาจแห่งเวไนย ชื่อว่า เอส  
ภควโต สาวกสงฺโฆ ความว่า โดย ( นับเป็น ) คู่ บุรุษ ๔ คู่ โดย  
( นับ ) แยกเป็นองค์ๆ บุรุษบุคคล ๘ เหล่านี้ใด นี่คือหมู่สาวกของ  
พระผู้มีพระภาคเจ้า

[แก้บทอาหุเนยฺโย]

[นัยที่ ๑]

พึงทราบวินิจฉัยในบททั้งหลายมีบทว่า อาหุเนยฺโย เป็นต้น ( ต่อ  
ไป )



วัตถุดิฉันอันเขานำมาบูชา เหตุนี้ วัตถุนั้น ชื่อว่าอาหุณะ  
หมายความว่า วัตถุที่เขานำมาแม่แต่ไถ่ถวายในท่านผู้มีศีลทั้งหลาย  
คำว่า อาหุณะ นั้น เป็นชื่อแห่งปัจจัย ๔ พระสงฆ์เป็นผู้ควรที่จะรับ  
อาหุณะนั้น เพราะทำอาหุณะนั้นให้มีผลมาก เหตุนี้จึงชื่อ อาหุณียะ  
( ผู้ควรรับของอันเขานำมาบูชา )

[นัยที่ ๒]

อีกนัยหนึ่ง แม่สมบัติทั้งปวง อันบุคคลมาแม่แต่ไถ่พึงบูชา  
( คือถวาย ) ในพระสงฆ์นั้น เหตุนี้ พระสงฆ์นั้นจึงชื่อ อาหุณียะ ( ผู้  
อันบุคคลควรบูชา ) หรือว่า พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งอาหวนวัตถุ แม่  
แห่งเทพเจ้าทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้น เหตุนี้จึงชื่อ อาหุณียะ ( ผู้  
ควรของที่เขาบูชา ) อนึ่ง ไฟอันได้ชื่อว่า อาหุณียะ ของพราหมณ์  
ทั้งหลายนี้ใด ซึ่งลัทธิของพวกเขว่าเป็นของที่ๆของอันบูชาแล้วมีผลมาก  
หากว่าไฟนั้นชื่อว่าอาหุณียะ เพราะของที่บุคคลบูชาแล้ว ( ในไฟนั้น )  
มีผลมากไซ้รู้ก็พระสงฆ์นี้แหละเป็นอาหุณียะ ( แท้ ) เพราะของที่  
บุคคลบูชา ( คือถวาย ) ในพระสงฆ์เป็นสิ่งมีผลมาก ( จริงๆ ) ดังพระ  
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

" กัชนใด พิงบำเรอไฟอยู่ในป่าสิ้นร้อยปี  
ส่วนชนใด พิงบูชาท่านผู้ที่อบรมตนสำเร็จแล้ว  
ผู้เดียวแม้ครู่หนึ่ง การบูชานั้นแหละประเสริฐ  
กว่า การบูชาไฟสิ้นร้อยปีจะประเสริฐอะไร<sup>๒</sup> "

๑. ควรซึ่งของท่านที่แม่เทพเจ้ามีสักกะเป็นต้นถวาย

๒. พุ.ธ. ๒๕/๒๕

บทว่า อาหวนียะ นั้นเป็นคำในนิกายอื่น\* โดยอรรถก็อันเดียวกัน

บทว่า อาหุเนยยะ นี้ในที่นี้ แต่ใน ๒ บทนี้ ต่างกันนิดหน่อยโดย

พยัญชนะเท่านั้น พระสงฆ์เป็น อาหุเนยยะ ด้วยประการฉะนี้

[แก้บท ปาหุเนยโย]

ส่วนในบทว่า ปาหุเนยโย ( พึงทราบวินิจฉัยต่อไปนี้ ) อาคัน-  
ตุกทาน ( ของรับแขก ) ที่เขาจัดอย่างเครื่องสักการะ ( คือจัดอย่างดี )  
เพื่อประโยชน์แก่ญาติและมิตรทั้งหลายที่รักที่ชอบใจ อันมาแต่ทิศใหญ่  
น้อย เรียกว่า ปาหุณะ แม้อาคันตุกทานนั้น เว้นญาติมิตรที่รัก  
ที่ชอบใจเหล่านั้นและแขก ( อื่น ) อันมีฐานะอย่างนั้นเสีย ก็ควรถวาย  
แก่พระสงฆ์เท่านั้น พระสงฆ์เท่านั้นควรรับอาคันตุกทานนั้น เพราะว่า  
แขก ( ผู้ทรงคุณ ) เช่นดังพระสงฆ์หาไม่จริงอย่างนั้น พระสงฆ์นั้น  
ต่อพุทธันดรหนึ่งจึงจะได้พบ<sup>๒</sup> และท่านประกอบด้วยธรรมทั้งหลายที่ทำให้  
ความเป็นที่รักที่ชอบใจล้วนๆ ด้วย พระสงฆ์ชื่อว่า ปาหุเนยยะ เพราะ  
ของรับแขกควรถวายแก่ท่าน และท่านก็ควรรับของรับแขก ดังนี้แล

ส่วนบาลีของชนเหล่าใดว่า ปาหวนียโย บาลีของชนเหล่านั้นมี  
อธิบายว่า เพราะเหตุที่พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งบุญการ ( การทำให้ก่อน )  
เพราะฉะนั้น ทานวัตถุ บุคคลควรนำมาบูชาในพระสงฆ์นั้นก่อนใคร  
หมด เหตุฉะนั้นพระสงฆ์จึงชื่อ ปาหวนียะ ( ผู้ที่ควรนำของมาบูชา  
ก่อน ) นัยหนึ่ง พระสงฆ์ควรซึ่งอาหวนะโดยประการทั้งปวงเหตุนี้

๑. มหาฐีกาว่า หมายถึงนิกายสัพพัตติกวาที

๒. มหาฐีกาแกมว่า บางที่ตั้งอสงไขยกัปจึงจะได้พบ

จึงชื่อ ปาหวนียะ ( ผู้ครองอันเขานามานูชาโดยประการทั้งปวง )

ศัพท์ ปาหวนียะ นั้น ในที่นี้กล่าวว่าปาหุเนยยะ โดยอรรถ ( ก็อันเดียวกัน ) นั้นแล

[แก้บท ทกขิณโย]

ก็งานที่บุคคลพึงเชื่อปรโลกแล้วจึงให้ เรียกว่า ทกขิณา พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งทกขิณานั้น หรือว่าถือกุศลแก่ทกขิณา เพราะว่าทำทกขิณาให้หมดจด โดยภาวะคือทำทกขิณานั้นให้มีผลมาก เหตุนี้พระสงฆ์จึงชื่อว่า **ทกขิณียะ** ( ผู้ควรซึ่งทกขิณาหรือผู้ถือกุศลแก่ทกขิณา )

[แก้บท อญชติกรรมโย]

พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งอญชติกรรม อันชาวโลกทั้งปวงวางหัดตั้งสองไว้เหนือศีรกระทำอยู่ เหตุนี้จึงชื่อว่าอญชติกรรม ( ผู้ควรซึ่งการทำอญชติ )

[แก้ อนุตฺตริ ปุณฺณกุเขตฺตํ โลกสฺส]

บทว่า **อนุตฺตริ ปุณฺณกุเขตฺตํ โลกสฺส** ความว่า พระสงฆ์เป็นที่เพาะปลูกบุญของชาวโลกทั้งปวง ไม่มีที่เสมอเหมือน อย่างว่าที่เพาะปลูกข้าวสาธิตีดี ข้าวเหนียวก็ดี ของพระราชาหรือของอำมาตย์ก็ตาม เขาก็เรียก **รณฺโณสาธิกุเขตฺตํ รณฺโณ ยวกุเขตฺตํ** นาข้าวสาธิตีของพระราชา นาข้าวเหนียวของพระราชา ดังนี้เป็นต้นฉันใด

๑. มหาภูิกาท่านชั่งคิดว่า แม้บาลีจะใช้ศัพท์ว่า อนุตฺตริ ซึ่งแปลว่า "ไม่มีที่ยิ่งกว่า" ก็จริง แต่ที่แท้นั้น แม้แต่ "ที่เสมอ" ก็หาไม่มี เพราะฉะนั้น ท่านจึงแก้เป็น "อสทิล-ไม่มีเสมอเหมือน"

พระสงฆ์ก็เป็นทีเพาะปลูกบุญทั้งหลายของชาวโลกทั้งปวงฉนั้นแท้  
จริง เพราะอาศัยพระสงฆ์ บุญทั้งหลายอันเป็นเครื่องบันดาลประโยชน์  
เกื้อกูล และความสุขนานาประการของชาวโลกจึงได้งอกขึ้น เพราะ  
เหตุนั้นพระสงฆ์จึงชื่อว่าเป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาอื่นยิ่งกว่า\* แล

[สังฆานุสสติมาน]

เมื่อพระโยคาวจรระลึกถึงพระสังฆคุณทั้งหลาย อันต่างโดยคุณ  
มีความเป็นผู้ปฏิบัติเป็นต้น ดังกล่าวมานี้จะนี้อยู่ในสมัยนั้นจิต ( ของ  
เธอ ) ย่อมไม่เป็นจิตที่ราคะกัณฐรม ไม่เป็นจิตที่โทสะกัณฐรม ไม่เป็น  
จิตที่โมหะกัณฐรมเลยทีเดียวในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมเป็นจิต  
ดำเนินไปตรงแนวปรารภพระสงฆ์แล องค์มานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นใน  
ขณะเดียวกันแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วโดยนัยก่อน ( ที่กล่าวในพุท-  
ธานุสสติ ) นั้นแล แต่เพราะความที่พระสังฆคุณทั้งหลายเป็นอารมณ์  
ลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิตโน้มไปในการระลึกถึงพระคุณมีประการ  
ต่างๆ มานี้จึงเป็นมานที่ไม่ถึงอุปปนา ถึงเพียงอุปจารเท่านั้น  
( และ ) มานนี้นั้น ก็ถึงซึ่งความนับ ( ชื่อ ) ว่า สังฆานุสติดี้นั่นเอง  
เพราะเป็นมานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงพระสังฆคุณ

[อานิสงส์เจริญสังฆานุสสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งสังฆานุสตินี้ ย่อมเป็นผู้มีความ  
เคารพยำเกรงในพระสงฆ์ ได้ความไพบลแห่งคุณมีศรัทธาเป็นอาทิ

๑. ปุณฺณกุเขตฺตํ นี มหาฐิกาท่านแนะให้แปลว่า "เป็นคุณนาบุญ" (โดยวิเคราะห์ไว้ว่า  
เขตต์ วิย เขตต์ ปุณฺณานํ เขตต์ ปุณฺณกุเขตต์)

เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมช ทนต่อความกลัวและความตกใจ  
สามารถอดกลั้นทุกข์ มีความรู้สึก ( เสมือน ) ว่าได้อยู่กับพระสงฆ์  
อนึ่ง แม้สตรีระของเธอสั่งฆณานุสสติประทับอยู่ ย่อมเป็นรางวัล  
แก่การบูชา คุณโรงอุโบสถอันมีสงฆ์ประชุมกันอยู่ณนั้น จิตของเธอ  
ย่อมโน้มไปในอันจะบรรลุถึงพระสังฆคุณ อนึ่ง ในเมื่อมีการประจวบ  
เข้ากับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิด หิริโอตตปปะยอมจะปรากฏแก่เธอผู้  
( รู้สึก ) ราวจะเห็นพระสงฆ์อยู่ต่อหน้าอนึ่งเล่า เมื่อยังไม่บรรลุคุณ  
อันยิ่งขึ้นไป เธอย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนี้แล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ

ไม่ประมาทในสังฆานุสสติ อันมีอนุภาพมาก

อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นถกามุข ( คำแก้ข้อที่สำคัญ ) อย่างพิสดาร

ในสังฆานุสสติ

[สืลนุสสติ]

ส่วนว่า พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญสืลนุสสติ พึงเป็นผู้ไปในที่ลับ ( คน ) เร้นอยู่ ( ในเสนาสนะอันสมควร ) แล้ว ระลึกรังสีทั้งหลายของตน โดย ( ระลึกรังสี คุณ ( สมบัติแห่งสี ) มีความเป็นสีไม่ขาดเป็นอาทิ โดยนัยว่า " โอ ! สีทั้งหลายของเราไม่ขาดหนอ โอ ! สีทั้งหลายของเราไม่ทะลุหนอ ไม่ค้างหนอ ... ไม่พร้อยหนอ ... เป็นไทยหนอ ... ผู้รู้สรรเสริญหนอ ... ไม่ถูกปรามาสหนอ ... เป็นทางสมาธิหนอ " ดังนี้ ก็แลสีเหล่านั้น ผู้เป็นคฤหัสถ์พึงระลึกรังสีที่เป็นของคฤหัสถ์ บรรพชิตก็พึงระลึกรังสีที่เป็นของบรรพชิต จะเป็นสีของคฤหัสถ์หรือสีของบรรพชิตก็ตามแต่ ลิกขาบทแม้ข้อเดียวในเบื้องต้น หรือในเบื้องปลายของสีเหล่านี้ไม่แตก สีเหล่านั้นชื่อว่า **อจฺฉิทฺธะ** เพราะไม่ขาดเหมือนผ้าอันขาดที่ชาย<sup>๒</sup>

ลิกขาบทแม้ข้อเดียวในท่ามกลางของสีเหล่านี้ไม่แตก สีเหล่านั้นชื่อว่า **อจฺฉิทฺธะ** เพราะไม่ทะลุเหมือนผ้าทะลุกลางผืน

ลิกขาบท ๒ หรือ ๓ ข้อโดยลำดับของสีเหล่านี้ไม่แตก สีเหล่านั้นชื่อว่า **อสพละ** เพราะไม่ค้างเหมือนแม่โคซึ่งมีสีตัวดำหรือแดงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง มีสีที่ติดกับสีตัวมีสัณฐาน ( ต่างๆ ) เช่น ขาวหรือกลม ผุดขึ้นที่หลังบ้างที่ท้องบ้างฉะนั้น

๑. มหาภูติกาท่านแนะนำให้ประกอบ อโห วัต เม สืลนุ นิ ทุกบท

๒. มหาภูติกาท่านว่า วิสทิสฺสุทฺทหณฺณ เจตฺตํเป็นอุทาหรณ์ไม่เสมอ คือตัวความมีปฏิสระว่า "ไม่ขาด" แต่อุทาหรณ์ไม่มีปฏิสระว่า "เหมือนผ้าอันขาดที่ชาย" และว่า เอวํเสสาณํปี อุทาหรณานิ อุทาหรณํข้อต่อ ๆ ไปก็อย่างเดียวกัน

คิดเหล่านี้ไม่แตกในระหว่างๆ ไป คิดเหล่านั้นชื่อว่า อกัมมัสสะ  
เพราะไม่พริ้ว เหมือนแม่โคอันลายพริ้วไปด้วยจุดสีอันติดกับสีตัว  
ฉะนั้น \*

นัยหนึ่ง โดยอรรถอันไม่แปลกกัน คิดทั้งปวงชื่อว่าไม่ขาด ไม่  
ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พริ้ว เพราะไม่ถูกเมณฺฐนสังโยค ๘ ประการ และ  
บาปกรรมทั้งหลายมีโทษ อุปนาหะเป็นต้นเข้ามาทำลาย

คิดเหล่านั้นแหละ ชื่อว่า ภูษิตสสะ เพราะพ้นจากความเป็นทาส  
แห่งตัณหาแล้ว ทำความเป็นไทยได้

ชื่อว่า วิญญูปัตตสสะ เพราะเป็นคิดอันท่านผู้รู้ทั้งหลายมีพระ  
พุทธเจ้าเป็นต้นสรรเสริญ

ชื่อว่า อปรามัญญสสะ เพราะเป็นคิดอันค้นหาและทวิญฺญิไม่ปรามาส  
(แต่ต้อง<sup>๒</sup>) หรือว่าเพราะความเป็นคิดอันใครๆ ไม่พึงอาจปรามาส  
(ดำหนิ) ได้ว่า " นี่เป็นความเสียในคิดทั้งหลายของท่าน "

ชื่อว่า สมာธิสังวัตตนิกะ เพราะยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนา-  
สมาธิให้เป็นไป หรือมีฉะนั้น ยังมรรคสมาธิและผลสมาธิให้เป็นไป  
ก็ได้

[ลีลานุสสติมาน]

เมื่อพระโยคาวจรนั้นระลึกถึงคิดทั้งหลายของตน โดยคุณมีความ

๑. อรรถาธิบายบททั้ง ๔ นี้ เคยกล่าวมาแล้วในสีลนิตฺต โปรคฺคฺเขจฺจอรรถในวิสุทธิมรรค  
แปล ตอนที่ ๑ หน้า ๑๑๓

๒. เช่นรักษาจิตตั้งปรารภนาจะเป็นเทพเจ้าหรือเทพเหล่าใดเหล่าหนึ่ง หรือยึดมั่น  
ด้วยความเห็นว่า ความบริสุทธิ์จักมีได้ด้วยศีลอย่างนั้นอย่างนี้

เป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นดังนี้อยู่ในสมัยนั้น จิต ( ของเธอ ) ย่อมไม่เป็น  
จิตที่ระกะกลุ่มรุ่ม ไม่เป็นจิตที่โทสะกลุ่มรุ่ม ไม่เป็นจิตที่โมหะกลุ่มรุ่ม  
เลยทีเดียว ในสมัยนั้นจิตของเธอย่อมเป็นจิตดำเนินไปตรงแนวปรารภ  
ศีลแล องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์  
ได้แล้ว โดยนัยก่อน ( ที่กล่าวในพุทธานุสสติ ) นั้นแล แต่เพราะความ  
ที่ศีลคุณทั้งหลายเป็นอารมณ์ลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิตโน้มไปใน  
การระลึกถึงคุณนานาประการ ฌานนี้จึงเป็นฌานที่ไม่ถึงอัปปนา ถึง  
เพียงอุปรจารเท่านั้น ( และ ) ฌานนี้นั้นก็ถึงซึ่งความนับ ( ชื่อ ) สีลา  
นุสสติ นั่นเอง เพราะเป็นฌานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงศีลคุณ

[อานิสงส์เจริญสีลานุสสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนื่องๆ ซึ่งสีลานุสสตินี้ ย่อมเป็นผู้มีความ  
เคารพในสิกขา มีความประพฤติเหมาะสมไม่ประมาทในการปฏิบัติ-  
สังการ ปราศจากภัย มีอิตตานุวาทภัย ( ภัยคือตนคิดตนเองได้ ) เป็นต้น \*  
มีปกติเห็นเป็นภัยในโทษทั้งหลายมาตราว่าเล็กน้อย ได้ความไพบล  
แห่งคุณมีศรัทธาเป็นอาทิ เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมช อนึ่ง  
เมื่อยังไม่บรรลुकุณอันยิ่งขึ้นไป เธอย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปใน  
เบื้องหน้า

\* หมายถึง ๔ คือ อิตตานุวาทภัย ( ตนคิดตนเอง ) ปราณุวาทภัย ( คนอื่นดี )  
ทัณหาภัย ( ถูกจับลงอาชญา ) ทุกคติ ( ตายไปแล้วไปทุกคติ )



เพราะเหตุนี้แล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ

ไม่ประมาทในศีลานุสสติ อันมีอนุภาพมาก

อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุข ( คำแก้ข้อที่สำคัญ ) อย่างพิสดาร

ในศีลานุสสติ

จากานุสสติ

ส่วนผู้ใคร่จะเจริญจากานุสสติ ต้องเป็นผู้ ( มีจิต ) น้อมไปใน  
จาคะ มีการให้และการแบ่งเป็นไปอยู่เป็นนิตย์ หรือมีเจตนา เมื่อจะ  
เริ่มเจริญ พึงทำสมาทานว่า " บัดนี้ จำเดิมแต่กาลนี้ไป เมื่อปฏิบัติหาก  
มีอยู่ เรายังมิได้ให้ทานโดยที่สุดแม้ชั่ววอกสักคำหนึ่งแล้ว จักไม่บริโภคน้ำ  
ดังนี้แล้ว ให้ทานตามสามารถตามกำลัง ในปฏิบัติหากทั้งหลายผู้วิเศษ  
โดยคุณ ( ให้ได้ ) ในวันนั้น แล้วถือเอานิมิตในทานนั้น<sup>๑</sup> ไปในที่ลับ  
( คน ) เร้นอยู่ ( ในเสนาสนะอันสมควร ) แล้ว ระลึกถึงจาคะของตน  
โดย ( ระลึกถึง ) คุณมีความปราศจากความตระหนี่ อันเป็นตัวมลทิน  
เป็นต้น อย่างนี้ว่า " ( เป็น ) ลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ซึ่ง

๑. ทานสัณนิทการ เคยได้ยินแปลรวม ๆ ว่า "จำแนกแจกทาน" ก็มี แต่ในที่นี้ท่านแยก  
เป็น ๒ จัดของไว้สำหรับให้ผู้อื่น เรียกว่า ทาน แบ่งจากของของตนจะบริโภค เรียกว่า

๒. มหาภูติกถา ถือเอานิมิตในทานนั้น คือ กำหนดเอาอาการอันเป็นไปแห่งเจตนาบริจาค  
ในทานนั้น

เมื่อประชาชนถูกมลทินคือความตระหนี่กลุ่มรวมอยู่เรา ( มา ) มีใจ  
ปราศจากความตระหนี่อันเป็นตัวมลทินอยู่ มีการสละปล่อยเลย ( ไม่  
เสียดายอาลัยหรือหวังผลตอบแทน ) มีมืออันล้างไว้ ( คอยจะหยิบของ  
ให้ทาน ) ยินดีในการเสียสละ ควรในการขอ พอใจในการให้และ  
การแบ่ง"

[แก้orro อนุสรณปาฐะ]

ในปาฐะเหล่านั้น ชื่อว่า ลาภา วัต เม นั้น คือ มยุห วัต

ลาภา ( ลาภของเราหนอ ) อธิบายว่า " ลาภทั้งหลายของผู้เป็นทายก  
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพรรณนาไว้หลายนัยเป็นต้นว่า " ... ก็แลผู้เป็น  
ทายกนั้นครั้งให้อายุแล้ว ย่อมเป็นผู้มีส่วนได้อายุอันเป็นของทิพย์บ้าง  
เป็นของมนุษย์บ้าง " ดังนี้เป็นอาทิที่ดี ว่า " ผู้ให้ย่อมเป็นที่รัก ชน  
เป็นอันมากย่อมคบหา " ดังนี้ที่ดี ว่า " บุคคลเมื่อดำเนินตามธรรม  
ของสัตบุรุษทั้งหลาย ให้ ( ทาน ) อยู่ ย่อมเป็นที่รัก " ดังนี้ที่ดี  
เหล่านี้ใด ลาภทั้งหลายเหล่านั้นเป็นส่วนได้ของเราแน่นอน "

ชื่อว่า สุลทฐิ วัต เม ( เราได้ดีแล้วหนอ ) ความว่า พระ  
ศาสดานี้ หรือว่าอรรถาพมณูชนนี้ใดที่เราได้แล้ว พระศาสดาหรือ  
อรรถาพมณูชนนี้ ชื่อว่าเราได้ดีแล้วหนอ ถามว่า เพราะอะไร  
แก้ว่า เพราะ " เมื่อหมู่สัตว์ถูกมลทินคือความตระหนี่กลุ่มรวมอยู่เรา  
( มา ) มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นตัวมลทินอยู่ ฯลฯ พอใจใน

๑. อ.ปญจก. ๒๒/๔๔

๒. อ. ปญจก. ๒๒/๔๓ พระบาลีเป็นฉันทว่า " ทท ปิโย โหติ ภชนุติ น พหุ"  
ไม่มี หนา

การให้และการแบ่ง "

ในบทเหล่านั้น บทว่า มจฺเจรมลปริยฺญจิตาย ( ถูกมลทินคือ  
ความตระหนี่กลุ่มรุม ) หมายความว่า ถูกมลทินคือความตระหนี่  
ครอบงำ บทว่า ปชาย ( เมื่อประชาชน ) หมายความว่า สัตว์ทั้งหลาย  
ท่านเรียก ปชา โดยความที่ได้กำเนิดมา ( ตามกรรมของตน ) เพราะ  
ฉะนั้น ในข้อนี้จึงมีเนื้อความ ( ดัง ) นี้ว่า " เมื่อสัตว์ทั้งหลาย ถูก  
มลทินคือความตระหนี่ อันมีความทนไม่ไหวซึ่งความที่สมบัติทั้งหลาย  
ของตน ( มา ) เป็นของสาธารณแก่คนอื่นๆ ไปเป็นลักษณะ เป็น  
จำพวกธรรมด้าอันเป็นเครื่องประทุษร้ายความเป็นประภัสสร ( ผ่องใส )  
แห่งจิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ครอบงำเอาแล้ว "

บทว่า วิคตมฺลมจฺเจเรน หมายความว่า เชื่อว่า ปราศจากมลทินและ  
ความตระหนี่ เพราะความที่มลทินอื่นๆ เช่นราคะ โทสะ และความ  
ตระหนี่ด้วยปราศไปแล้ว คำว่า เจตสา วิหรามิ หมายความว่า เราเป็น  
ผู้มีจิตมีประการดังกล่าวแล้วอยู่ ส่วนในพระสูตรตรัสว่า อการี  
อชฺฌวสามิ ( เรา ... อยู่ครองเรือน ) เพราะเมื่อเจ้ามหานามสากยะ  
ผู้เป็นพระโสดาบันทูลถามถึงนิสสัยวิหาร ( ธรรมที่พึงอาศัยอยู่ของพระ  
โสดาบัน ) ก็ทรงแสดงไปโดยแนวนิสสัยวิหารด้วยกัน ความในบท  
อชฺฌวสามิ นั้นว่า อภิกวิตฺวา วสามิ เราอยู่ครองครอง ( เรือน )

บทว่า มุตฺตจาโค แปลว่า มีการสละปล่อยเลย

บทว่า ปยตปาณิ หมายความว่า มีมือสะอาด มีคำอธิบายว่า  
มีมืออันล้างไว้ทุกเมื่อ เพื่อจะให้ไทยธรรมด้วยมือตนโดยเคารพ

บทว่า **โอสถศุครโต** อธิบายว่า การเสียดละ ชื่อว่าโอสถัคคะ  
ความก็คือ บริจา ( นั่นเอง ) บุคคลชื่อว่า **โอสถศุครโต** เพราะยินดี  
โดยประกอบอย่างยิ่งเนื่องๆ ในโอสถัคคะนั้น

บทว่า **ยาจโยโค** อธิบายว่า เป็นผู้ควรในการขอ เพราะ  
คนอื่นๆ ขอสิ่งใดๆ ก็ให้สิ่งนั้นๆ ปาฐะว่า **ยาจโยโค** ก็มี แปลว่า  
ผู้ประกอบด้วยยัชชะ กล่าวคือการบูชา ( การให้ )

บทว่า **ทานลัมภิกโรโต** แปลว่า ยินดีในการให้และการแบ่ง  
ด้วย ความว่า พระโยคาวจรผู้ท่ายกย่อมระลึก ( ในข้อนี้ ) อย่างนี้ว่า  
เราแหละ ให้ทานด้วย ทำการแบ่งแม้จากของที่ตนจะพึงบริโภคด้วย  
เป็นผู้ยินดีในการให้และการแบ่งทั้งสองอย่างนั้นแลด้วย

[จากานุสสติมาน]

เมื่อพระโยคาวจรมั่นระลึกถึงจาคะของตน โดย ( ระลึกถึง ) คุณ  
มีเป็นผู้ปราศจากความตระหนี่ อันเป็นตัณหาเป็นอาทิอย่างนี้  
อยู่ในสมัยนั้น จิต ( ของเธอ ) ย่อมไม่เป็นจิตที่ราคะกัณฐัม รุม ไม่เป็น  
จิตที่โทสะกัณฐัม รุม ไม่เป็นจิตที่โมหะกัณฐัม รุมเลยทีเดียว ในสมัยนั้น  
จิตของเธอย่อมเป็นจิตดำเนินไปตรงแนวปรารภจาคะแล องค์มาน  
ทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว โดย  
นัยก่อน ( ที่กล่าวในพุทธานุสสติ ) นั้นแล แต่เพราะความที่จาคคุณ  
ทั้งหลายเป็นอารมณ์ลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิตโน้มไปในการระลึก  
ถึงจาคคุณนานาประการมานี้จึงเป็นมานที่ไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียง

อุปจารเท่านั้น ( และ ) ฌานนี้นั้น ก็ถึงซึ่งความนับ ( ชื่อ ) ว่า จาคา  
นุสสนั่นเอง เพราะเป็นฌานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงจากคุณ

[อานิสงส์เจริญจากานุสสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนืองๆ ซึ่งจากานุสสนี้ ย่อมเป็นผู้โน้มไป  
ในการสละโดยประมาณยิ่ง ( คือยิ่งขึ้นทุกที ? ) มีอริยาศยไม่โลภ ทำ  
สมควรแก่เมตตาอยู่โดยปกติ กล่าวหาญ ( ในชุมชนุมชน ) มากไปด้วย  
ปีติและปราโมช อนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลุคุณอันยิ่งขึ้นไป เธอย่อมเป็น  
ผู้มีสุคติที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนี้แล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ

ไม่ประมาทในจากานุสสติ อันมีอานุภาพมาก

อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุข ( คำแก้ข้อที่สำคัญ ) อย่างพิสดาร

ในจากานุสสติ

[เทวดานุสสติ]

ส่วนว่า พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญเทวดานุสสติ ต้องเป็นผู้ประกอบด้วยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น อัน ( เกิด ) ขึ้นมาอย่างดีด้วยอำนาจอิริยมรรคแล้ว แต่นั้น พึงไปในที่ลับ ( คน ) เร้นอยู่ ( ใน ) เสนาสนะอันสมควร ) แล้ว ตั้งเทวดาไว้ในฐานะแห่งพยาน ระลึกถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นของตนอย่างนี้ว่า " เทวดาเหล่าจาตุมหาราชิกามีอยู่ เทวดาเหล่าดาวดึงส์ เหล่ายามา เหล่าดุสิต เหล่านิมมานรดี เหล่าปรนิมมิตวสวัตตี ก็มีอยู่ เทวดาจำพวกรูปพรหมก็มีอยู่ เทวดาที่ชั้นสูงกว่าจำพวกรูปพรหมนั้นก็ยังมีอยู่ เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศรัทธาอย่างใด จุตติจากภพนี้แล้ว ( ไป ) เกิดในภพนั้นๆ ศรัทธาอย่างนั้น แม้ของเราก็มีอยู่ เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศีลอย่างใด สุตะอย่างใด จาคะอย่างใด ปัญญาอย่างใด จุตติจากภพนี้แล้ว ( ไป ) เกิดในภพนั้นๆ ศีลอย่างนั้น สุตะอย่างนั้น จาคะอย่างนั้น ปัญญาอย่างนั้น แม้ของเราก็มีอยู่ " ดังนี้ แต่ในพระสูตรตรัส ( สองฝ่ายเสมอกัน ) ว่า " ดูกรมหานาม ในสมัยใด อริยสาวกระลึกถึงศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาของตนและของเทวดาทั้งหลายเหล่านั้นด้วย ในสมัยนั้น จิตของเธอ่อมไม่เป็นจิตที่ระคายกลุ่มรุมเลย\*... " ดังนี้ ตรัส ( สองฝ่ายเสมอกันเช่นนั้น ) ก็จริง แต่ที่แท้ บัณฑิตพึงทราบว่คำ ( ในพระสูตร ) นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อแสดงคุณของเทวดา ที่พึงตั้งไว้ในฐานะแห่งพยานทั้งหลาย เสมอกันกับคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นของ

\* อง.น.ก. ๒๒/๓๒๐

ตนเพราะในอรรถกถาแก้ไว้เป็นมันเหมาะว่า " ตั้งเตวคาไว้ในฐาน  
แห่งพยาน ระลึกถึงคุณทั้งหลายของตน " ดังนี้

[เทวตานุสสติฉาน]

เพราะเหตุนี้ เมื่อพระโยคาวจรนั้น แม้ระลึกถึงคุณของเทวคา  
ทั้งหลายในเบื้องต้นแล้ว ระลึกถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นที่ตนมีอยู่ใน  
เบื้องต้นนั้นแล ในสมัยนั้นจิตของเธอจึงไม่เป็นจิตที่ระาคะกัสมรุม  
ไม่เป็นจิตที่โทสะกัสมรุมไม่เป็นจิตที่โมหะกัสมรุมเลยทีเดียว ใน  
สมัยนั้นจิตของเธอย่อมดำเนินไปตรงแน่วปรารภเทวคาแล องค์ฉาน  
ทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว โดยนัย  
ก่อน ( ที่กล่าวในพุทธานุสสติ ) นั้นแล แต่เพราะความที่สัทธาธิคุณ  
ทั้งหลายเป็นอารมณ์ลึกซึ้งหรือเพราะความที่จิตโน้มไปในการระลึก  
ถึงคุณมีประการต่าง ๆ ฉานนี้จึงเป็นฉานที่ไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียง  
อุปจารเท่านั้น ( และ ) ฉานนี้นั้นก็ถึงซึ่งความนับ ( ชื่อ ) ว่า เทวตานุสสติ  
นั่นเอง เพราะเป็นฉานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงสัทธาธิคุณ  
( ของตน ) อันเป็นเช่นกับคุณของเทวคาทั้งหลาย

[อานิสงส์เจริญเทวตานุสสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนื่องๆ ซึ่งเทวตานุสสตินี้ ย่อมเป็นที่รัก  
ที่ชอบใจของเทวคาทั้งหลาย ได้บรรลุความไพบูลย์แห่งสัทธาธิคุณโดย  
ประมาณยิ่ง เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมชอยู่ อนึ่ง เมื่อยังไม่  
บรรลุคุณอันยิ่งขึ้นไป เธอย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

\* มหาภูิกว่า เบื้องแรกคือเริ่มภาวนา เบื้องปลาย คือในเวลาจะสำเร็จอุปจาร

เพราะเหตุนั้นแล ผู้มีปัญญาดี พึงทำความ  
ไม่ประมาทในเทวดานุสสติ อันมีอนุภาพมาก  
อย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ  
นี่เป็นกลามุข ( คำแก้ข้อที่สำคัญ ) อย่างพิสดาร  
ในเทวดานุสสติ

[แก้รอบท อุดมเวท เป็นต้นในมหานามสูตร]

ก็แล ในการทรงแสดงอนุสสติเหล่านั้นโดยพิสดาร พระผู้มีพระ  
ภาคเจ้าตรัสคำว่า " ในสมัยนั้น จิตของเธอเป็นจิตดำเนินไปตรงแนว  
ปรารภเทวดา " ดังนี้ เป็นต้น แล้วตรัสพุทธวจนะไฉว่า " ดูกรมหานาม  
กัณเฑาะฐผู้มีจิตดำเนินไปตรงแล้วนั้นแล ย่อมได้สอรรถ ย่อมได้  
รสรธรรม ย่อมได้ความปราโมชอันประกอบด้วยธรรมเมื่อเธอปราโมช  
ปีติย่อมเกิด " ดังนี้ ในพุทธวจนะนั้นพึงทราบว่ คำว่าได้สอรรถ  
ตรัสหมายเอาความยินดี อันอาศัยอรรถแห่งอนุสสรณบาติ มีบทว่า  
อิตปิ โส ภควา เป็นต้นเกิดขึ้น คำว่า ได้รสรธรรม ตรัสหมายเอา  
ความยินดีอันอาศัย ( ตัว ) บาติเกิดขึ้น คำว่าได้ความปราโมชอัน  
ประกอบด้วยธรรม ตรัสโดย ( หมายถึง ) ความยินดีทั้ง ๒ อย่าง  
ส่วนคำใดที่ตรัสในเทวดานุสสติว่า " ปรารภเทวดา " คำนั้นพึง  
ทราบว่าตรัสโดย ( หมายถึง ) จิตอันปรารภเทวดาเป็นไป หรือโดย  
( หมายถึง ) จิตที่ปรารภคุณทั้งหลาย ( ของตน ) อันยังความเป็นเทวดา  
ให้สำเร็จซึ่งเป็นคุณเช่นเดียวกับคุณของเทวดา เป็นไปในเบื้องต้นแรก  
( แห่งการภavana )



[อนุสสติ ๖ สำเร็จแก่อริยสาวกเท่านั้น]

ก็แลอนุสสติ ๖ นี้ ย่อมสำเร็จแก่อริยสาวกทั้งหลายเท่านั้น

เพราะคุณของพระพุทธเจ้า และพระธรรม พระสงฆ์ย่อมปรากฏ (ชัด) แก่ท่าน และท่านประกอบพร้อมไปด้วยศีลทั้งหลายอันทรงคุณมีความไม่ขาดเป็นต้น ด้วยจาคะที่ปราศจากความตระหนี่ อันเป็นต้นมูลทิน และด้วยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นอาทิ อันเสมอเหมือนกับคุณของ ทวยเทพผู้มีอานุภาพมาก อนึ่ง ในมหานามสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้า อันเจ้ามหานามสาकยะทูลถามถึงนิสสัยวิหาร (ธรรมที่พึงอาศัยอยู่) ของ พระโศดบัน ก็ตรัสอนุสสติ ๖ นั้นโดยพิสดาร เพื่อทรงแสดงนิสสัย- วิหารของพระโศดบันนั่นเอง แม้ในเศรษฐกัตติ (อนุสสติ ๖ นั้น) เพื่อประโยชน์แก่การทำให้หมดจดด้วยอำนาจอนุสสติ แล้วได้ บรรลุปรมัตตวิสุทธิยิ่งขึ้นไปแก่อริยสาวก อย่างนี้ว่า " คูกริกขุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมระลึกถึงตถาคตว่า แม้เพราะ อย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ฯลฯ ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อม เป็นจิตดำเนินไปตรงแนว เป็นจิตออกไป พ้นไป เลิกไปจากเคระ ( ด้วยวิกขัมภณวิมุตติ ) ริกขุทั้งหลาย คำว่า เคระ นั้นแลเป็นชื่อแห่ง กามคุณ ๕ ริกขุทั้งหลาย สัตว์ต่างพวกในโลกนี้ ทำอนุสสติมานนี้ ให้เป็นอารมณ์แล้ว ย่อมหมดจดได้อย่างนี้ประการหนึ่ง " ดังนี้เป็นต้น แม้ในสัมพาทิโกสสูตรที่ท่านมหากัจจานะแสดง ก็กล่าว ( อนุสสติ ๖ นี้ ) โดยเป็นธรรมเครื่องได้ช่องว่าง ( ในที่คับแคบ ) เพื่อความเป็นผู้มี

ปรมัตตวิสุทธิเป็นธรรมแห่งอริยสาวกนั่นเอง อย่างนี้ว่า " ดูกรอาวุโส  
ข้อนี้เป็นอัครรรยฺ์ ดูกรอาวุโส ข้อนี้ไม่เคยมี มามีแล้ว ซึ่งพระผู้มี  
พระภาคเจ้าผู้รู้ผู้เห็นผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธะ ได้ตรัสรู้ธรรม  
เครื่องได้ช่องว่างในที่คับแคบ เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ  
เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ธรรมเครื่องได้ช่องว่างในที่คับแคบนี้คือ  
อะไร คือ อนุสสติฐาน ๖ อนุสสติฐาน ๖ คืออะไรบ้าง ดูกรอาวุโส  
อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ระลึกถึงพระตถาคต ฯลฯ สัตว์ต่างพวกใน  
โลกนี้... ย่อมเป็นผู้มีวิสุทธิเป็นธรรมอย่างนี้ประการ<sup>๑</sup> ๑" ดังนี้ เป็นต้น  
แม้ในอุโบสถสูตร ก็ตรัส ( อนุสสติ ๖ นี้ ) โดยเป็นกรรณฐานเครื่อง  
ชำระจิตของอริยสาวกผู้จำอุโบสถศีลนั้นแล อย่างนี้ว่า " ดูกรวิสาขา  
ก็แลอริยอุโบสถเป็นอย่างไร ดูกรวิสาขา การทำจิตที่เศร้าหมองให้ผ่อง  
แผ้ว ย่อมมีได้ด้วยความพยายาม ก็การทำจิตที่เศร้าหมองให้ผ่องแผ้ว  
ย่อมมีได้ด้วยความพยายามอย่างไร ดูกรวิสาขา อริยสาวกในธรรม  
วินัยนี้ ย่อมระลึกถึงตถาคต...<sup>๒</sup> " ดังนี้ เป็นต้น เพื่อทรงแสดงความมีผล  
มากแห่งอุโบสถ แม้ในเอกาทศกนิบาต ( อังคุตตรนิกาย ) เมื่อเจ้ามหา-  
นามทูลถามว่า " ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อข้าพระองค์ทั้งหลายนั้นอยู่  
กันด้วยวิหารธรรมต่างๆ กัน ข้าพระองค์จะพึงอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร "  
ดังนี้ ก็ตรัส ( อนุสสติ ๖ นี้ ) เพื่อแสดงวิหารธรรมแห่งอริยสาวกนั่นเอง  
อย่างนี้ว่า " ดูกรมหานาม ผู้มีศรัทธาแหละเป็นผู้ทำให้สำเร็จได้ ผู้  
ไม่มีศรัทธาหาเป็นผู้ทำให้สำเร็จได้ไม่ ผู้ปรารภความเพียร ผู้มีสติ

๑. อ.ง. น.ก. ๒๒/๓๕๐

๒. อ.ง. ต.ก. ๒๐/ ๒๖๕

ตั้งมั่น ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ผู้มีปัญหา เป็นผู้ทำให้สำเร็จได้ ผู้เกียจ-  
คร้าน ผู้มีสติหลงลืม ผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ ผู้มีปัญหาทรมาน หาเป็นผู้  
ทำให้สำเร็จได้ไม่ ดูกรมหานาม เธอพึงตั้งอยู่ในธรรม ๕ นี้แล้ว  
เจริญธรรม ๖ ต่อไป ( คือ ) ในการเจริญธรรม ๖ นี้ เธอพึงระลึกถึง  
தாகคำว่า " แม้เพราะอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น\* ... " ดังนี้เป็นต้น

[นุชชนบำเพ็ญก็สำเร็จประโยชน์]

ถึงเป็นอย่างนั้น ( อนุสติ ๖ นี้ ) แม้บุชชนผู้ประกอบด้วยคุณมี  
ศีลบริสุทธิ์เป็นต้น ก็ควรมนสิการได้ เพราะว่าแม้ด้วยอำนาจแห่งความ  
ระลึก จิตของบุคคลผู้ระลึกถึงคุณของอนุสรณวัตถุมีพระพุทธเจ้าเป็น  
อาทิอยู่ย่อม ( เกิดความ ) เลื่อมใสได้แท้ ด้วยอำนาจแห่งความ  
เลื่อมใสไรเล่า พระโยคาวจรเจ้าจะพึงข่มนิวรณ์ทั้งหลายเสียได้แล้ว  
เป็นผู้มีปราโมชเหลือล้น เริ่ม ( ทำ ) วิปัสสนาไป ก็ทำให้แจ้ง  
ซึ่งพระอรหัตได้เหมือนกันคุณพระปุตสเทวเถระผู้อยู่ ณ กัญฐอันธการ-  
วิหาร

ได้อินว่า ท่านผู้นั้นได้เห็นพระพุทธรูปที่มารนิรมิตแล้วรำพึงไป  
ว่า " มารนี้ ยังมี รากะ โทสะ โมหะอยู่แท้ๆยัง ( นิรมิตพระพุทธรูป  
ได้ ) งามถึงปานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งปราศจากรากะ โทสะ โมหะ  
โดยประการทั้งปวงแล้วจะงามปานไหนเล่าหนอ " ดังนี้แล้ว ได้ปีติอัน  
มีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ เจริญวิปัสสนาบรรลुพระอรหัตได้แล

\* อภ. เอกาทสก.๒๔/๓๕๕

ประโยค - วิสุทธิมรรคแปด ภาค ๑ ตอน ๒ - หน้าที่ 322

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อ อนุสสติเนต

ในอริการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมชแห่งสาธุชน

ดังนี้

## ปกรณ์พิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

### ภาค ๒

#### อนุสสติกัมมฐานนิเทศ

##### มรณสติ

บัดนี้ ภวานานิเทศแห่งมรณสติ (อันท่านจัดไว้) ถัดจาก  
เทวตานุสสตินี้ ถึงแล้วโดยลำดับ

ความขาดแห่งชีวิติทรีย์ที่เนื่องอยู่กับภพอันหนึ่ง\* ชื่อว่ามรณะ  
ในคำว่ามรณสตินั้น ส่วนว่าสมุจเจทมรณะ กล่าวคือความขาดเด็ดแห่ง  
วิญญูทุกข์ของพระอรหันต์ทั้งหลายก็ดี ขณิกมรณะ อันได้แก่ความดับ  
ในขณะ ๆ แห่งสังขารทั้งหลายก็ดี สัมมตมรณะ (อันได้) ในคำของ  
ชาวโลกว่า ดันไม้ตาย โลหะตาย เป็นต้นก็ดี นั้นใด มรณะนั้น  
ท่านมิได้ประสงค์เอาในคำว่ามรณสตินี้ ส่วนมรณะที่ท่านประสงค์เอา  
นั้น มี ๒ อย่าง คือ กาลมรณะ อกาลมรณะ ในมรณะ ๒ อย่าง  
นั้น กาลมรณะ ย่อมมีเพราะสิ้นบุญบ้าง เพราะสิ้นอายุบ้าง เพราะ  
สิ้นทั้งสองอย่างบ้าง อกาลมรณะ ย่อมมีด้วยอำนาจกรรมอันเข้าไปตัด  
(ชนก) กรรม ในมรณะเหล่านั้น มรณะใด แม้เมื่อความถึงพร้อม

\* ปาฐะในวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น เอกภว...ผิด ที่ถูกเป็น เอกภว...

แห่งปัจจัยอันเป็นเครื่องยังอายุให้สืบต่อไปยังมียู่ แต่ก็มิขึ้นได้ เพราะ  
ความที่กรรมอันก่อปฏิสนธิ มีวิบากสุกงอมสิ้นเชิงแล้วนี้ ชื่อว่า มรณะ  
เพราะสิ้นบุญ\* มรณะใดมิขึ้นด้วยอำนาจความสิ้นแห่งอายุ ดังอายุ  
อันมีประมาณสัก ๑๐๐ ปีของคนทุกวันนี้ เพราะความไม่มีสมบัติ เช่น  
คติ กาล และอาหารเป็นต้น นี้ชื่อว่ามรณะเพราะสิ้นอายุ ส่วน  
มรณะใดย่อมมีแก่บุคคลทั้งหลายผู้มีปัจจัยเครื่องสืบต่อ (แห่งอายุ) ถูก  
กรรมที่สามารถยังสัตว์ให้เคลื่อนจากฐานะ (ที่เป็นอยู่) ได้ทันที เข้า  
มาตัดเอา จุคนบาปทั้งหลายมีพญาทุติมาร และพญากลาพูเป็นต้น  
ก็ดี แก่บุคคลทั้งหลายผู้มีปัจจัยเครื่องทุติมาร และพญากลาพูเป็นต้น  
ด้วยอุปกัมมะ (ความทำร้าย) มีการใช้ศัสตราเป็นต้น ด้วยอำนาจ  
แห่งกรรมที่ทำไว้ในปางก่อนก็ดี\* มรณะนี้ชื่อว่า อกาลมรณะ มรณะ  
ทั้งหมดนั้น (ล้วน) สงเคราะห์เข้าด้วยความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ มี  
ประการดังกล่าวแล้ว ความระลึกถึงความตาย กล่าวคือความขาดแห่ง  
ชีวิตินทรีย์ ดังกล่าวมานี้แล ชื่อมรณสติ

[วิธีเจริญมรณสติ]

พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญมรณสตินั้น พึงเป็นผู้ไปในที่ลับ

๑. มหาภูติกว่า มรณะเพราะสิ้นบุญนี้ ท่านกล่าวสำหรับสมบัติภพ คือภพดี ถ้ากล่าวสำหรับวิบัติภพ  
คือภพเลว ก็ต้องว่า มรณะเพราะสิ้นบาป หมายความว่าสิ้นบุญตายก็มี สิ้นบาปตายก็มี
๒. นัยแรกหมายถึงกรรมหนักที่ทำในปัจจุบัน นัยหลังเป็นบุริมกรรม แต่ก็นับเป็นอุปัจเจกกรรม  
ทั้งคู่ (?)

(คน) เร้นอยู่ (ในเสนาสนะอันสมควร) แล้วยังมนสิการให้เป็นไป  
โดยแยกกายว่า "มรณ ภวิสฺสตี จีวิตินุทฺธิย อปฺยจุชฺชิสฺสตี  
ความตายจักมี จีวิตินุทฺธิยจักขาด" ดังนี้ หรือว่า "มรณ มรณ  
ตาย ตาย" ดังนี้ก็ได้ เพราะเมื่อยังมนสิการให้เป็นไปโดยไม่แยกกาย  
ความโศกจะเกิดขึ้นในเพราะไประลึกถึงความตายของอิฏฐชน (คนรัก)  
เข้า จุจความโศกเกิดแก่มารดาผู้ให้กำเนิดในเพราะไประลึกถึงความ  
ตายของบุตรที่รักเข้าฉะนั้น ความปราโมชจะเกิดขึ้น ในเพราะระลึกถึง  
ความตายของอนิฏฐชน (คนเกลียด) จุจความบันเทิงใจเกิดขึ้นแก่คน  
ที่มีเวรกันทั้งหลาย ในเพราะระลึกถึงความตายของเวรีชน (คนเป็น  
เวรกัน) ฉะนั้น ความสังเวชจะไม่เกิดขึ้นในเพราะระลึกถึงความตาย  
ของมัชฌัตตชน (คนที่เป็กลาง ๆ) จุจความสลัดใจไม่เกิดขึ้นแก่  
สัปหรือ ในเพราะเห็นซากคนตายฉะนั้น ความสะดุ้งกลัว เกิดขึ้นแก่  
คนชาติขลาด เพราะเห็นเพศฆมาตผู้เื่อคาบ (จะฟันเอา) ฉะนั้น  
ความเกิดขึ้นแห่งความโศกเป็นต้นนั้นทั้งหมดนั้น ย่อมมีแก่บุคคลผู้ไร  
สติ และสังเวช และญาณ เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรพึงดูสัตว์  
ที่ถูกฆ่าและที่ตาย (เอง) ในที่นั้น ๆ แล้วคำนึงถึงความตายของพวก  
สัตว์ที่ตายซึ่ง (มัน) มีสมบัติ (คือความพร้อมมูลต่าง ๆ) ที่ตนเคย  
เห็นมา ประกอบสติ และสังเวช และญาณเข้า ยังมนสิการให้เป็น  
ไปโดยนัยว่า "มรณ ภวิสฺสตี ความตายจักมี" ดังนี้ เป็นต้นเกิด  
ด้วยว่า เมื่อ (ยังมนสิการ) ให้เป็นไปอย่างนั้น จักว่าให้เป็นไปโดย

แบบกาย หมายความว่าให้เป็นไปโดยอุบาย (คือถูกทาง) จริงอยู่  
สำหรับพระโยคาวจรท่าน (ที่อินทรีย์กล้า) ยังมนสิการให้เป็นไป  
อย่างนั้นเท่านั้นแหละ นิเวศทั้งหลายจะรำบลง สติอันมีความตาย  
เป็นอารมณ์จะตั้งมั่น กรรมฐานถึงอุปจารทีเดียวก็เป็นได้

[ผู้อินทรีย์อ่อนพึงระลึกโดยอาการ ๘]

แต่สำหรับพระโยคาวจรผู้ใด ด้วยมนสิการเพียงเท่านี้ กรรมฐาน  
ยังไม่เป็น (อย่างนั้น) พระโยคาวจรผู้นั้น พึงระลึกถึงความตายโดย  
อาการ ๘ นี้ คือ

|                     |                                                             |
|---------------------|-------------------------------------------------------------|
| วธกปจฺจุปฺภูจฺจาทโต | โดยปราภุคฺคฺจเพชฌฆาต                                        |
| สมฺปตฺตติวิปตฺตติโต | โดยวิบัติแห่งสมบัติ                                         |
| อุปสํหรัณโต         | โดยเปรียบเทียบ                                              |
| กายพฺหูสาธาณโต      | โดยร่างกายเป็นสาธารณแก่สัตว์<br>และปัจจัยแห่งความตายมากชนิด |
| อายุทฺตพฺพตโต       | โดยอายุเป็นของอ่อนแอ                                        |
| อนิมิตฺตโต          | โดยชีวิตไม่มีนิมิต                                          |
| อทฺธานปริจฺเจทโต    | โดยชีวิตมีกำหนดกาล                                          |
| ขณฺปริตฺตโต         | โดยชีวิตมีขณะสั้น                                           |

[อธิบายอาการที่ ๑ - วธกปจฺจุปฺภูจฺจาทโต]

ใน ๘ บทนั้น บทว่า วธกปจฺจุปฺภูจฺจาทโต แปลว่าโดยปราภุ  
(แห่งความตาย) คฺคฺจเพชฌฆาต ความว่า พระโยคาวจรพึงระลึกว่า



เพชฌฆาตคิดว่าจักตัดศีรษะคนผู้<sup>นี้</sup> ถือดาบจ่อที่คอ ยืนประชิดตัวอยู่  
นั้นใด แม้ความตายก็ปรากฏกันนั้นเหมือนกัน ถามว่า เพราะอะไร  
ตอบว่า เพราะมันมาพร้อมกับความเกิด และเพราะมันคร่าเอาชีวิตไป  
อุปมาเหมือนดอกเห็ด\* ย่อมพาเอาฝุ่นติดตัวขึ้นมาด้วยนั้นใด สัตว์<sup>นี้</sup>  
ทั้งหลายก็พาเอาความแก่และความตายเกิดมาด้วยนั้น<sup>นี้</sup> จริงอย่างนั้น  
ปฏิสนธิจิตของสัตว์เหล่านั้นก็ถึงซึ่งความแก่ในลำดับแห่งความเกิดขึ้น  
นั่นเอง แล้วก็แตก (ดับ) ไปพร้อมกับสัมปยุตขันธทั้งหลาย ดังศิลา  
ตกจากยอดเขาแตกไปฉะนั้น (นี้ว่าด้วย) ขณิกมรณะมาพร้อมกับความ  
เกิดก่อน แต่แม้มรณะที่ท่านประสงค์เอาในมรณสตินี้ ก็จัดว่ามาพร้อม  
กับความเกิด เพราะความที่สัตว์ผู้เกิดมาแล้ว ต้องตายเป็นแน่ เพราะ  
เหตุ<sup>นั้น</sup> อันว่าสัตว์นั้น<sup>นั้น</sup> จำเดิมแก่กาลที่เกิดแล้วก็บ่ายหน้าสู่ความตาย  
ไปไม่กลับเลยแม้สักน้อยเดียว เปรียบดังดวงสุริยะที่ขึ้นแล้ว ย่อมบ่าย  
หน้าสู่ความตกไปทำเดียว มิได้กลับแต่ที่ ๆ ไป ๆ แล้วแม้สักหน่อย  
หนึ่ง หรือมิฉะนั้น เหมือนลำธารที่ไหลลงจากภูเขา มีกระแสเชี่ยว  
พัดพาเอาสิ่งที่มีมันจะพาไปได้ไหลรุดไปทำเดียว มิได้ (ไหล) กลับ  
แม้สักนิค<sup>นั้น</sup> เพราะฉะนั้น พระอโยฆรกุมารโพธิสัตว์จึงกล่าวว่า

\* ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคเป็น อหิจตุตถกัมมกุล แต่ในมหาฎีกาเป็น อหิจตุตถกมกุล เห็น  
ว่าปาฐะหลังนี้เข้าที่กว่า เพราะถ้าแยกอย่างปาฐะแรกจะต้องแปลว่า "เห็ดตุ่ม" ไม่เข้ากับความ  
ในประโยค ซึ่งมีได้มุ่งจะพูดถึงเห็ดตุ่มเห็ดบาน แต่มุ่งจะพูดถึงเห็ดที่ขึ้นจากดิน พาเอาดินติดหัว  
ขึ้นมาด้วย จึงเหมาะที่จะเป็น อหิจตุตถกมกุล ซึ่งแปลได้ว่า "ดอกเห็ด" ขึ้นชื่อว่าดอกเห็ดเร  
ขึ้นจากดิน มันก็ตุ่มก่อนทั้งนั้น แล้วจึงได้บานภายหลัง

"สัตว์เผ่ามนุษย์ (เจ้า) อยู่ในครรภ์ ในตอน  
กลางคืน ๆ หนึ่ง ในขณะที่แรก (ปฏิสนธิ)  
ใด (จำเดิมแต่ขณะแรกนั้นไป) สัตว์ผู้ผุดเกิด  
เป็นตัวแล้วก็บ้ายหน้าไปทีเดียว เขาไปเรื่อย ไม่  
กลับ" ดังนี้

อนึ่ง เมื่อสัตว์นั้น (บ้ายหน้า) ไปอยู่อย่างนั้น ความตายย่อม  
ใกล้เข้ามาทุกที ดูความแห้งไปแห้ง (น้ำใน) ลำน้ำน้อยทั้งหลาย  
ที่ถูกแดดในฤดูร้อนแผดเผา ดูความหล่นแห้งผลไม้ทั้งหลายที่มีขั้วอัน  
รสอาไปซาบแล้ว" ในตอนเช้า ดูความแตกแห้งภาชนะดินทั้งหลายที่สุด  
ทুবด้วยก้อน และดูความเหือดหายไปแห่งหยาดน้ำค้างทั้งหลายที่รัศมี  
ดวงอาทิตย์ต้องเอาะนั้น เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส (๓  
คาถาแรก และพระโพธิสัตว์กล่าวคาถาที่ ๔) ว่า

วันและคืนล่วงไป ชีวิตใกล้ดับเข้าไป อายุของ  
สัตว์ทั้งหลาย (ค่อย) สิ้นไป ดังนี้แห่งลำน้ำน้อย  
(ค่อย) แห้งไปฉะนั้น

ภัยแต่ความตาย ย่อมมีเป็นเที่ยงแท้แก่สัตว์  
ทั้งหลายผู้เกิดมาแล้ว ดูภัยแต่ความหล่นในเวลา  
เช้า ย่อมมีแก่ผลไม้ทั้งหลายที่สุกแล้วฉะนั้น  
เหมือนอย่างภาชนะดินที่ช่างหม้อทำขึ้นแล้ว ทั้ง

๑. พุ. ขา. วิสติ. ๒๓/๔๖๕

๒. น่าจะว่าอันรสอาไปซาบไม่ถึง ถ้าเช่นนั้น ปาฐะก็ควรจะเป็นว่า อาโปรสานนุกต...

เล็กทั้งใหญ่ ทั้งสูงทั้งดึบ ล้วนมีความแตกเป็นที่สุด

ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นฉันนั้น

น้ำค้างที่ยอดหญ้า เพราะดวงอาทิตย์ขึ้นมา ก็

เหือดไปฉันใด อายุของมนุษย์ทั้งหลายก็เป็น

ฉันนั้น ข้าแต่แม่ ขอแม่อย่าห้ามข้า ฯ (บวช) เลย"

ดังนี้

มรณะมาพร้อมกับชาติดุจเพชรฆาตที่เงื้อมดาบอยู่ขณะนี้ อนึ่งมรณะ  
นี้นั้นย่อมคร่าเอาชีวิตไปทำเดี๋ยว ครั้นคร่าเอาไปแล้วก็มีได้ (ปล่อย)  
ให้กลับ ดุจเพชรฆาตนั้นเงื้อมดาบที่คอ (จะฟันลงเป็นแน่) ฉะนั้น  
เพราะเหตุนี้ มรณะจึงชื่อว่าปรากฏดุจเพชรฆาตผู้เงื้อมดาบ เพราะมา  
พร้อมกับชาติ และเพราะคร่าเอาชีวิตไปด้วยประการหนึ่ง ดังนี้แล  
พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตาย โดยอาการปรากฏดุจเพชรฆาต  
ดังกล่าวมาจะนี้

[อธิบายอาการที่ ๒ - สมบัติวิปคฺติโต]

บทว่า สมบัติวิปคฺติโต (โดยวิบัติแห่งสมบัติ) มีอธิบายว่า  
อันสมบัติในโลกนี้จะคงามอยู่ได้ก็ชั่วเวลาที่วิบัติยังไม่ครอบงำ และขึ้น  
ชื่อว่าสมบัติที่จะล่วงพ้นวิบัติรอดอยู่ได้ หามีไม่ จริงอย่างนั้น

๑. อุกุมนน์ มหาภูิกากัเป็น อุกุมนน์นิมิตต์

๒. กาดานี้เป็นกาดากัเก็บผสม คือกาดากั ๑-อจฺจนฺติ ฯ ป ฯ โอทกั อยู่ใน ส. ส. ๑๕/๑๕๕

กาดากั ๒ ผลานมิว ฯ เป ฯ มรณฺโต ภยฺ อยู่ใน พุ. ส. ๒๕/๔๔๗ กาดากั ๓ ขดา

หิ ฯ เป ฯ ชีวิตฺ อยู่ใน ที. มหา. ๑๐/๑๔๑ กาดากั ๔ อุตฺสาโวว ฯ เป ฯ นิวารยฺ อยู่ใน

พุ. ขา. เอกาทสก. ๒๗/๓๑๖

แม้พระเจ้าโคกผู้ทรงมีสุข ได้ครอบครองแผ่นดิน

สิ้น (ชมพูทวีป) จำพระราชทรัพย์ (วันละ)

๑๐๐ โกฏิ ในบั้นปลาย (แห่งพระชนมชีพ)

ได้ทรงครองความเป็นใหญ่ต่อมะขามป้อมครึ่งผล

เท่านั้น ด้วยทั้งเรือนร่าง (ของมหาราช) นั้นแหละ

ครั้นบุญมาสิ้นไป พระองค์ก็บ้ายพระพักตร์ต่อ

มรณะ ถึงซึ่งภาวะอันน่าเศร้าไปดังนี้

อีกนัยหนึ่ง ความไม่มีครครแม่ทั้งปวง ย่อมมีความเจ็บไข้เป็น

ปริโยสาน ความเป็นหนุ่มทั้งปวงมีความเป็นปริโยสาน ความเป็นอยู่

ทั้งปวงมีความตายเป็นปริโยสาน โลกสันนิวาสทั้งปวงทีเดียว ถูกชาติ

ติดตาม ถูกชราไล่ตาม ถูกพยาธิครอบงำ ภูมรณะทำลายล้าง

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

ภูเขาหินใหญ่ (สูง) จดฟ้า กลิ้งบด (สัตว์)

มาทั้งสี่ทิศโดยรอบ (ไม่เว้นใคร) ฉันทใดก็ดี

ความแก่และความตาย ก็ฉันทนั้น ย่อมครอบงำสัตว์

ทั้งหลาย คือพวกกษัตริย์ พวกพราหมณ์ พวก

แพศย์ พวกศูทร พวกจัณฑาล และปุกกุสะ

(กรรมกรเทษยะ) ไม่เว้นใคร ๆ บดขยี้หมดทั้งนั้น

ในความแก่และความตายนั้น (ชั้ย) ภูมิสำหรับ

พลช้างไม่มี สำหรับพลม้าก็ไม่มี สำหรับพลรถก็

ไม่มี สำหรับพลราบก็ไม่มี และทั้งใคร ๆ ไม่อาจ

**เอาชนะได้ด้วยมโนตัณหา (การรบด้วยใจเวทมนต์)**

**หรือด้วยทรัพย์ (สินบน)**

วิบัติคือมรณะ เป็นปริโยสานแห่งสมบัติคือชีวิต โดยนัยดังกล่าว  
มาฉะนั้น พระโยคาวจรพึงเป็นผู้กำหนดความที่ชีวิตมีมรณะเป็นปริโยสาน  
นั้น ระลึกถึงความตาย โดยอาการวิบัติแห่งสมบัติเทอญ

[อธิบายอาการที่ ๓ - อุปสรรณโต]

บทว่า **อุปสรรณโต** คือโดย (นึก) เปรียบเทียบตนกับคนอื่น ๆ  
(ที่ตายแล้ว) ในข้อนั้นมีอธิบายว่า พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตาย  
โดยเปรียบเทียบด้วยอาการ ๗ คือ

|                 |                             |
|-----------------|-----------------------------|
| ยสมหตุตโต       | โดยความมียศใหญ่             |
| บุญญมหตุตโต     | โดยความมีบุญมาก             |
| ถามมหตุตโต      | โดยความมีเรี่ยวแรงมาก       |
| อิทธิมหตุตโต    | โดยความมีฤทธิ์มาก           |
| ปญญามหตุตโต     | โดยความมีปัญญามาก           |
| ปจฺเจกพุทฺธโต   | โดยความเป็นพระปัจเจกพุทธะ   |
| สมฺมาสมฺพุทฺธโต | โดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ |

[ยสมหตุตโต]

ถามว่า (พึงระลึกโดยความมียศใหญ่) อย่างไร ?

แก้ว่า พึงระลึกโดยความมียศใหญ่อย่างนี้ว่า "อันความตายนี้ได้  
ตกต้องพองท่านผู้มียศใหญ่ (คือ) ผู้มีบริวารมาก มีทรัพย์และพาหนะ

พร้อมพรั่ง แม้กระทั่งพระเจ้ามหาสมมต พระเจ้ามันธาตุ พระเจ้า-  
มหาสุทิสสนะ และพระเจ้าทัพนเนมิ มาแล้วไม่แคล้วได้ ก็เหตุไฉน  
มันจักไม่ตกต้องตัวเราเล่า

ท่านผู้มียศใหญ่ทั้งหลาย แม้เป็นท้าวพญาผู้

ประเสริฐเช่นพระเจ้ามหาสมมต ท่านยัง

ประสพอำนาจจอมฤตยู กล่าวอะไรใจคนทั้งหลาย

เช่นเราเล่า\*

ดังนี้เป็นการแรก

[บุญมมหุตโต]

(พึงระลึก) โดยความมีบุญมากอย่างไร ? พึงระลึกโดยความมี  
บุญมากอย่างนี้ว่า

เศรษฐีเหล่านี้คือ โชติยะ ชฎิละ อุดกะ

เมณฑกะ ปุณณกะ และคนอื่น ๆ ที่ปรากฏว่า

เป็นผู้มีบุญมากในโลก ยังถึงซึ่งความตายไป

สิ้น กล่าวอะไรในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

[ถามมหุตโต]

(พึงระลึก) โดยความมีเรี่ยวแรงมากอย่างไร ? พึงระลึกโดย

\* เข้าใจว่า ตั้งแต่ อิทั มรณั นาม จนถึง ขสมหุตโต อนุสสริตพุพฺพ เป็นประโยคเดียวกัน  
คือเป็นประโยควิสันหา อิติ ทำยคาถานั้นสรุปเข้าไป เหว่ ดังนี้แปลไว้นั้น แม้ในข้อต่อ ๆ ไป  
ก็เช่นกัน

ความมีเรี่ยวแรงมากอย่างนี้ว่า

พระวาสุเทพ พระพลเทพ พระกัมเมสน  
พระยชิฐฐิตะ แม่หนูระ นักมวยปล้ำใหญ่ ก็  
(ตก) ไปสู่อำนาจของความตาย (สิ้น) แล้ว  
แต่บุคคลเหล่านั้นผู้เลื่องชื่อในโลกว่า เป็นคน  
มีกำลังเรี่ยวแรงอย่างนี้ ก็ยังถึงซึ่งความตาย  
กล่าวอะไรในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

[อิทธิมหุตโต]

(พึงระลึก) โดยความมีฤทธิ์มากอย่างไร ? พึงระลึกโดยความ  
มีฤทธิ์มากอย่างนี้ว่า

พระอัครสาวกที่ ๒ ไค ผู้ได้ชื่อว่า (มีฤทธิ์)  
ประเสริฐสุดแห่งผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย (สามารถ)  
ยังไพชยนต์ (เทพปราสาท) ให้ไหวได้ ด้วย  
อวัยวะเพียงนิ้วแม่เท้า แม้พระอัครสาวกที่ ๒  
นั้นก็ยัง (ตก) เข้าสู่ปากของมฤตยูอันน่าสะพึง  
กลัวไปพร้อมกับฤทธิ์ทั้งหลาย (ของท่าน) ตั้ง  
มฤคเข้าปากสีกะ กล่าวอะไรในความทั้งหลาย  
เช่นเราเล่า

[ปัญญามาหุตโต]

(พึงระลึก) โดยความมีปัญหาอย่างมากอย่างไร ? พึงระลึกโดยความ  
มีปัญหาอย่างมากอย่างนี้ว่า

ยกเว้นพระโลกนาถเจ้าแล้ว ก็สัตว์ทั้งหลาย  
อื่นใดมีอยู่ สัตว์เหล่านั้น (ว่า) โดยปัญญา  
ย่อม (มีค่า) ไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่งพระ  
สารีบุตร\* พระอัครสาวกที่ ๑ ได้ชื่อว่ามีปัญญา  
มากอย่างนี้ ยิ่งถึงซึ่งอำนาจของความตาย กล่าว  
อะไรคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

[ปัจเจกพุทฺธโต]

(พึงระลึก) โดยความเป็นพระปัจเจกพุทธะอย่างไร ? พึงระลึก  
โดยความเป็นพระปัจเจกพุทธะอย่างนี้ว่า แม้พุทธบุคคลทั้งหลายเหล่านี้นั้นใด ทำความย่ำยีเสียซึ่งศัตรูคือสรรพกิเลส ด้วยพละคือญาณและ  
วิริยะของตน ๆ (จน) ได้บรรลุปัจเจกสัมโพธิเป็นพระสยัมภู (มี  
จริยา) เยี่ยงนอแรด แม้พุทธบุคคลเหล่านั้น ก็มีได้พ้นความตาย ก็ที่ไหน

๑. นาคุมฺติ ในที่นี้เป็นกิริยาของสัตว์ดังที่แปลไว้ แต่ในมหาภูติกาลิจิตไว้เป็น นาคุมฺติ แสดงว่า  
เป็นกิริยาของปัญญา และแนะให้แปลว่า ปัญญาของสัตว์เหล่านั้น มีค่าไม่ถึงเสียที่ ๑๖ แห่ง  
ปัญญาของท่านสารีบุตร

๒. ญาณ ได้แก่สัมมาทิฐิ วิริยะ ได้แก่สัมมาวายามะ ท่านว่าเมื่อองค์ทั้งสองนี้สำเร็จแล้ว  
อริยมรรคย่อมเป็นอันสำเร็จพร้อมทั้ง ๘ องค์



ตัวเราจักพ้นเล่า\*

พระมหาฤๅษีเหล่าใดอาศัย (จับเอา) นิमित  
นั้น ๆ มาพิจารณาสอบสวนไป\* (จน) ได้  
บรรลุนิพพานด้วย (ล่ำพัง) ญาณอันกล้า  
(ของตน) เป็นพระสยัมภูเปรียบเสมอด้วย  
นอแรด เพราะเที่ยวไปและพักอยู่ผู้เดียว แม้  
พระมหาฤๅษีเหล่านั้น ก็หาล่วงความตายไปได้  
ไม่ กล่าวอะไรในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า

[สมุมาสมพุทฺธโต]

(พึงระลึก) โดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทฺธอย่างไร ? พึง  
ระลึกโดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทฺธอย่างนี้ว่า แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า  
นั้นใด มีพระรูปกายวิจิตรไปด้วยมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ มีอนุพยัญชนะ  
๘๐ ประการประดับ มีพระธรรมกายสัมฤทธิ์ด้วยพระคุณรัตนะ มี  
สัจจันธอันบริสุทธิ์ด้วยอาการทั้งปวงเป็นอาทิ ทรงถึงฝั่ง (คือชั้นยอด)  
แห่งความมีศใหญ่ ความมีบุญมาก ความมีกำลังมาก ความมีฤทธิ์  
มาก และความมีปัญญามาก หาผู้เสมอมิได้ ทรงเสมอกับผู้ที่ไม่มี

๑. อติศัพทที่ มุณฺจิสฺสามิ น่าจะเกิน เทียบกับประโยคข้างต้นที่แก้ ยสมหุตฺโต ซึ่งดำเนินความ  
นัยเดียวกัน น ปติสฺสตริ ก็ไม่มี อติ

๒. หมายความว่า พระปัจเจกพุทฺธะนั้น เกิดนอกพุทฺธกาล ไม่ได้ฟังธรรมพุทฺธโอวาทและคำสอน  
ใครอื่นเลย แต่เพราะมีบารมีญาณแก่กล้าควรจะตรัสรู้ได้ ได้เห็นอะไรก็เก็บเอามาเป็นนิमित พิจารณา  
สอบสวนทบทวนไปจนเกิดญาณุตตญาณทัสสนะปหานกิเลสได้

มหาภูทิกให้ตัวอย่างนิมิตที่พระปัจเจกพุทฺธจับมาคิดว่า เช่นเห็นความกระทบเสียดสีกันแห่ง  
กำไลมือนี่สวมไว้หลาย ๆ อัน

ใครเสมอ หาผู้เปรียบมิได้ หากนเทียบมิได้ เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้  
เองโดยชอบ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นก็ยังทรงรำจับ (ดับขันธ)  
ไปโดยพลัน\* ด้วยหยาดฝนมรณะ คุกอบไฟใหญ่มอดไปด้วยหยาดฝน  
น้ำฉะนั้น

อันความตายนั้นใด (มัน) แผ่อำนาจมาถึงองค์  
พระมหาอุมีเจ้าผู้ทรงอนุภาพใหญ่อย่างนี้ได้  
โดยไม่กลัวโดยไม่อาย\* โฉนเจ้าความตายนั้นนั้น  
ซึ่งไร้ความอายปราศจากความกลัว มุ่งแต่จะ  
ย้ายสัตว์ทุกถ้วนหน้า จักไม่ (มา) ครอบงำ  
เอาสัตว์เช่นเราเข้าเล่า

เมื่อพระโยคาวจรนั้น เปรียบเทียบตนกับคนอื่น ๆ ผู้ถึงพร้อม  
ด้วยความใหญ่มีความเป็นผู้มีศใหญ่เป็นต้น โดยภาวะ คือความมี  
มรณะเสมอกันอย่างนี้แล้ว ระลึกไปว่า "ความตายจะต้องมีแต่เราบ้าง  
คุณมีแก่สัตว์วิเศษทั้งหลายเหล่านั้น" ดังนี้ กรรมฐานจะถึงอุปจารแล  
พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยเปรียบเทียบ ด้วยประการฉะนี้

๑. จานโส มหาอุกกาเภเป็น คัมภีร์แนว แม้ในวิสุทธิธรรมรคภาค ๒ นี้ หน้า ๔๕ ศัพท์จานโส  
อนุตธราเปติ ท่านก็ไขไว้ว่า ขณเนว อนุตธราเปติ ทำให้นึกไปถึง จานโส ในคำอนุโมทนา  
ทักษิณานุปทาน คิน ทิฆมตฺตํ หิตายสุต จานโส อุปกปฺปติ ซึ่งแปลทับศัพท์กันว่า 'โดยฐานะ'  
ไม่เข้าใจมานานแล้วนั้น ก็น่าจะแปลว่า "โดยพลัน โดยทันที" แบบเดียวกันนี้เอง เป็นอัน  
พ้นแกลงไปที

๒. ปาละ มรณวสมาคตํ ตัดบทว่า มรณวตฺ อาคตํ ถ้าแปลว่า "มาสู่อำนาจความตาย" ก็ต้อง  
หากัดคำว่า ไครมา ซึ่งในคานานั้นไม่มีศัพท์ที่จะเป็นกัศดาได้ ถ้าแปลว่า "อำนาจความตายมา-

[อธิบายอาการที่ ๔ - กายพหุสาธารณโต]

บทว่า กายพหุสาธารณโต มีอธิบายว่า กายนี้เป็นสาธารณแก่  
สัตว์มากชนิด คือประการแรกก็เป็นสาธารณแก่เหล่ากิมิชาติ ๘๐ จำพวก  
ในกิมิชาติเหล่านั้น จำพวกที่เป็นสัตว์อาศัยผิวหนัง ก็กัณฐกนิพพิง  
จำพวกที่อาศัยหนังก็กัณฐกนิพพิง จำพวกที่อาศัยเนื้อก็กัณฐกนิพพิง  
ที่อาศัยเอ็นก็กัณฐกนิพพิง จำพวกที่อาศัยกระดูกก็กัณฐกนิพพิง จำพวกที่  
อาศัยเยื่อ (ในกระดูก) ก็กัณฐกนิพพิง มันเกิด แก่ ตาย ถ้าย่อยจระ  
ปัสสาวะอยู่ในนั้นเอง และร่างกายก็ (นับว่า) เป็นเรือนตลอดด้วย  
เป็นโรงพยาบาลด้วย เป็นสุสานด้วย เป็นส้วมด้วย เป็นรางปัสสาวะ  
ด้วย ของพวกมัน อันว่าร่างกายนี้นั้น เพราะความกำเริบแห่งกิมิชาติ  
แม้เหล่านั้น ก็ถึงซึ่งความตายได้ประการหนึ่งเป็นแท้

อนึ่ง กายนี้เป็นสาธารณแก่เหล่ากิมิชาติ ๘๐ จำพวก ฉันทใด ก็  
ย่อมเป็นสาธารณแก่ปัจจัยแห่งความตาย ทั้งที่เป็นภายใน ได้แก่โรค  
หลายร้อยอย่างทีเดียว ทั้งที่เป็นภายนอก ได้แก่สัตว์มีพิษ เช่นงูและ  
แมลงป่อง ฉันทนั้น อุปมาดังอาวุธทั้งหลายมีลูกศร หอกแทง หอกซัด  
และก้อนหินเป็นต้น อัน (บุคคลซัด) มาแต่ทิศทั้งปวง (ประเด)

ถึง" พอไปได้ แต่เข้ากับ น ภยเน น ลุขชาย ไม่สนิทเพราะถ้าพูดว่า "ความตายนั้นมัน  
ไม่กลัวใคร ไม่อายใคร" อย่างนี้ฟังได้สนิท แต่ถ้าพูดว่า "อำนาจความตายไม่อายไม่กลัวใคร"  
ฟังอย่างไรอยู่ ด้วยเหตุนี้จึงคิดว่า ปาฐะตรงนี้เป็น มรณ วสภาคัม พิจารณาในมหาภูติ ก็  
เข้าใจว่าจะเป็นอย่างนั้น เพราะท่านยก วสภาคัม มาแก้ว่า "วสภาคัม อนุรูปคมนวเสนาดิ  
อธิปฺปาโย แต่ครั้งฟังอธิบายของท่านแล้ว ก็ถูกคิดขึ้นมาว่า ปาฐะ ถ้าเป็น มรณ วสภาคัม ก็จะ  
แปลได้ความง่ายติดออกกระมัง

ตกลงที่เป่า อันเขาตั้งไว้ ณ ลีแยกถนนใหญ่ จันใด แม่อุปัฏฐะทั้งปวง  
ก็ (ประคัง) ตกลงมาที่ร่างกาย จันนั้น อันว่าร่างกายนี้นั้น เพราะ  
ความ (ประคัง) ตกลงแห่งอุปัฏฐะเหล่านั้น ก็ถึงซึ่งความตายได้  
ประการหนึ่งเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้  
ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ครั้นกลางวันผ่านไป  
แล้ว กลางคืนย่างเข้ามา ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า "ปัจจัยแห่ง  
ความตายของเรามีมากนะ คืออุพพิงขบเอาเราก็ได้ แมลงป่องพืดตอด  
เอาเราก็ได้ จะขาบพืดกัดเอาเราก็ได้ เพราะปัจจัยมีอุพพิงขบเป็นต้นนั้น  
กาลกิริยาพืดมีแก่เราได้ ภาวะคือกาลกิริยานั้น พืดเป็นอันตรายแก่เรา  
(อนึ่ง) เราพืดพลาดตก (เหว ?) ก็ได้ ภัตที่เรากินแล้วพืดเกิดเป็น  
พิษก็ได้ น้ำดีของเราพืดกำเรบก็ได้ เสมหะของเราพืดกำเรบก็ได้ ลม  
สัดทะกะ (ตัดความสืบท่อแห่งชีวิต) ของเราพืดกำเรบก็ได้ เพราะ  
ปัจจัยมีพลาดตก (เหว) เป็นต้นนั้น กาลกิริยาพืดมีแก่เราได้ ภาวะ  
คือกาลกิริยานั้น พืดเป็นอันตรายแก่เรา" ดังนี้ พระโยคาวจรพืด  
ระลึกถึงความตาย โดยร่างกายเป็นสาธารณแก่สัตว์และปัจจัยแห่งความ  
ตายมากชนิด โดยนัยที่กล่าวมาดังนี้

[อธิบายอาการที่ ๕ - อายุทุพพลโต]

บทว่า อายุทุพพลโต อธิบายว่า อันอายุนั้นไม่แข็งแรงอ่อนแอ

๑. อ.อ. อนุจก. ๒๔/๓๓๑

๒. ตรงนี้ปาฐะในวิสุทธิมรรคว่า อายุ นามเต อพล ทุพพล น่าจะเรียง ทุพพล ไว้หน้า อพล  
เพราะทุพพล เป็นศัพท์มีในบทตั้ง (อายุทุพพลโต) อพลเป็นบทไข หมายความว่า ทุ. อุปสัค  
ในที่เช่นนี้เป็น ภาวภู - มีอรรถว่า "ไม่มี" เช่นเดียวกับ ทุ. ในบท ทุสสิโล ทุปฺปจฺโล

จริงอย่างนั้น ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายผูกพันอยู่กับลมหายใจเข้าออก ๑  
ผูกพันอยู่กับอิริยาบถ ๑ ผูกพันอยู่กับความเย็นความร้อน ๑ ผูกพัน  
อยู่กับมหาภูต ๑ ผูกพันอยู่กับอาหาร ๑

ชีวิตนี้นั้น ได้ความเป็นไปสมำเสมอแห่งลมหายใจเข้า และ  
ลมหายใจออกอยู่เท่านั้น จึงเป็นไปได้ แต่เมื่อลมหายใจที่ออกไป  
ข้างนอกแล้วไม่เข้าข้างในก็ดี ที่เข้าไปแล้วไม่ออกก็ดี บุคคลก็ได้ชื่อว่า  
ตาย

อนึ่ง ชีวิตนั้นได้ความเป็นไปสมำเสมอแห่งอิริยาบถ ๔ อยู่  
เท่านั้นจึงเป็นไปได้ แต่เพราะอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งเกินประมาณ  
ไปอย่างใดอย่างหนึ่ง อายุสังขารย่อมขาด

อนึ่ง ชีวิตนั้นได้ความเป็นไปพอสมควรแห่งความเย็นและความ  
ร้อนเท่านั้นจึงเป็นไปได้ แต่เมื่อบุคคลถูกความเย็นเกินก็ดี ความร้อน  
เกินก็ดี ครอบงำเอา ย่อมวิบัติไป

อนึ่ง ชีวิตนั้นได้ความเป็นไปสมำเสมอแห่งมหาภูต (คือธาตุ ๔)  
ทั้งหลายเท่านั้นจึงเป็นไปได้ แต่เพราะปฐวีธาตุ หรือธาตุที่เหลื่อ  
มีอาโปธาตุเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งกำเริบไป บุคคลแม้สมบุรณ์  
ด้วยกำลัง ก็ (กลาย) เป็นคนมีกายแข็งกระด้างไปบ้าง มีกายเน่า  
เหม็นเปรอะเปื้อนด้วยอำนาจแห่งโรคอดิสาร (ลงแดง) เป็นต้นบ้าง  
มีอาการร้อนหนักไปหน้า (คือร้อนไม่ลด) บ้าง ช้อและเส้นขาดไป  
บ้าง ถึงสิ้นชีวิต

อนึ่ง เมื่อบุคคลได้กวัฬงการอาหารในกาลอันควรเท่านั้น ชีวิต

จึงเป็นไปได้ แต่เมื่อไม่ได้อาหาร มันก็สิ้นกันแล

พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตายโดยอายุเป็นของอ่อนแอ โดย  
นัยดังกล่าวมานี้

[อธิบายอาการที่ ๖ - อนิมิตฺโต]

บทว่า อนิมิตฺโต คือ โดยไม่มีกำหนด หมายความว่า  
โดยไม่มีขีดกั้น จริงอยู่

ธรรม ๕ ประการนี้คือ ชีวิต พยาธิ กาล สถาน

ที่ทอดร่าง และคติ ของสัตว์ทั้งหลายในชีวิโลก

ไม่มีนิमित รู้ไม่ได้

ในธรรม ๕ ประการนั้น อันชีวิตชื่อว่าไม่มีนิमित เพราะไม่มี  
กำหนดว่า จะพึงเป็นอยู่เพียงเท่านี้ ไม่เป็นอยู่ต่อแต่นี้ไป (ดังนี้  
เป็นต้น) ด้วยว่าสัตว์ทั้งหลาย ย่อมตายเสียแคในกาลที่ยังเป็นกลดะก็มี  
ในกาลที่ยังเป็นอัมพุทะ เป็นเปสิ เป็นฉนะ อยู่ในครรภ์ได้เดือน ๑  
ได้ ๒ เดือน ได้ ๓ เดือน ได้ ๔ เดือน ได้ ๕ เดือน ได้ ๑๐ เดือน  
ก็มี ในสมัยที่ออกจากท้องก็มี ต่อนั้นก็ตายภายใน ๑๐๐ ปีก็มี ภายนอก  
(คือเกิน) ๑๐๐ ปีก็มีเหมือนกัน

พยาธิเล่า ชื่อว่า ไม่มีนิमित เพราะไม่มีกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลาย  
จะตายด้วยพยาธินี้เท่านั้น ไม่ตายด้วยพยาธิอื่น ด้วยว่าสัตว์ทั้งหลาย  
ตายด้วยโรคตาก็มี ด้วยโรคนอกนี้มีโรคหูเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็มี

กาลเล่า ก็ชื่อว่าไม่มีนิमित เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า จะต้อง

ตายในกาลนี้เท่านั้น ไม่ตายในกาลอื่น ด้วยว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมตาย  
ในตอนเช้าก็มี ในตอนอื่นมีตอนเที่ยงเป็นต้นตอนใดตอนหนึ่งก็มี

สถานที่ทอดร่างเล่า ก็ชื่อว่าไม่มีนิमित เพราะไม่มีกำหนดอย่าง  
นี้ว่า เมื่อสัตว์ทั้งหลายตาย ร่างจะต้องตกอยู่ที่นั่นเท่านั้น ไม่ตกอยู่ที่อื่น  
ด้วยว่าร่างของบุคคลทั้งหลายผู้เกิดภายในบ้าน (ไปตาย) ตกอยู่ภายใน  
นอกบ้านก็มี ร่างของบุคคลทั้งหลายผู้เกิดภายนอกบ้าน (มาตาย)  
ตกอยู่ภายในบ้านก็มี โดยนัยเดียวกันนั้น บัณฑิตพึง (พรรณนา) ให้  
กว้างไปหลาย ๆ ประการ เป็นต้นว่า ร่างของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดบนบก  
(ไปตาย) ตกอยู่ในน้ำ หรือว่าร่างของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในน้ำ (มา  
ตาย) ตกอยู่บนบก...

คติเล่า ก็ชื่อว่าไม่มีนิमित เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า อันสัตว์  
ผู้จุติจากคตินี้ จะต้อง (ไป) เกิดในคตินี้ ด้วยว่าสัตว์ทั้งหลายผู้จุติจาก  
เทวโลก (มา) เกิดในพวกมนุษย์ก็มี ผู้จุติจากมนุษย์โลก (ไป) เกิด  
ในโลกอื่นมีเทวโลกเป็นต้นที่ใดที่หนึ่งก็มี เพราะอย่างนี้ (สัตว์)  
โลกจึงหมุนเวียนไปใน ๕ คติ จุจโคที่เขาเทียมไว้ในยนต์ (คือกาง  
เวียน ?) เดินเวียนอยู่ฉะนั้น

พระโยคาวจรพึงระลึกถึงความตาย โดยชีวิตไม่มีนิमित ดังกล่าวมา  
ฉะนั้น

[อธิบายอาการที่ ๗ - อทฺธานปริจุเจตโต]

บทว่า อทฺธานปริจุเจตโต อธิบายว่า อัน (ระยะ) กาลแห่ง

ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายในบัดนี้สั้น ผู้ใดเป็นอยู่ยืน ผู้นั้นก็เป็นอยู่  
สัก ๑๐๐ ปี เกินนั้นไปก็มีบ้าง แต่ (เป็นส่วน) น้อย เพราะเหตุนั้น  
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลาย  
นี้น้อย สัมปรายภพ (เล่า) ก็จะต้องไป จึงควรทำกุศล ประพฤติ  
พรหมจรรย์ ความไม่ตายแห่งสัตว์ผู้เกิดแล้วหาไม่มี ดูกรภิกษุทั้งหลาย  
ผู้ใดเป็นอยู่ยืน ผู้นั้นก็เป็นอยู่สัก ๑๐๐ ปี เกินนั้นไปก็มีบ้าง แต่  
(เป็นส่วน) น้อย"

[นิคมคาถา]

อายุของมนุษย์ทั้งหลายน้อย คนดีพึงดูหมิ่นมันเสีย  
พึงประพฤติดังคนที่ศีรษะถูกไฟไหม้เกิด ไม่มีละ  
ที่มฤตยูจะไม่มา"

ตรัสไว้อื่นอีกว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว มีศาสดาชื่อ  
อรกะ" ดังนี้เป็นต้น พระสูตรอันประดับด้วยอุปมา ๗ ข้อทั้งปวง  
บัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดาร

ตรัสไว้อีกสูตรหนึ่งว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสติ

๑. ส. ส. ๑๕/๑๕๘ ขุ. มหา. ๒๕/๕๑

๒. อภ. สตุตถ. ๒๓/๑๓๘

๓. อุปมา ๗ ข้อ คือ (๑) เหมือนหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า พอต้องแสงอาทิตย์ปล้นเหือดไป  
(๒) เหมือนฟองน้ำในน้ำประเดี๋ยวก็แตก ๆ (๓) เหมือนรอยไม้ขีดน้ำประเดี๋ยวก็หาย (๔) เหมือน  
ธารน้ำหลั่งลงมาจากภูเขา มีแต่ไหลไปทำเดี๋ยว (๕) เหมือนคนแข็งแรงจะบ้วนน้ำลายที่ปลายลิ้น  
ก็ถูยออกไปได้ทันที (๖) เหมือนขึ้นเนื้อที่คนวางลงในกะทะเหล็กที่ร้อนจัด ก็ไหม้โดยเร็ว  
(๗) เหมือนโคที่เขาจะฆ่า เขาจึงเดินไปก็ไล่คนฆ่าและไล่ที่ฆ่าเข้าไปทุกที



อย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วคืน ๑ กับวัน ๑ (เพราะ-  
ฉะนั้น) เรา (รีบ) ทำในใจถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเกิด  
ข้อนั้นจะพึงเป็นอุปการะแก่เรามากหนอ" ดังนี้ก็ดี ภิกษุผู้ที่เจริญ  
มรณสตอย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วกลางวัน (เพราะ-  
ฉะนั้น) เราพึง (รีบ) ทำในใจถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเกิด  
ข้อนั้นจะพึงเป็นอุปการะแก่เรามากหนอ" ดังนี้ก็ดี ภิกษุผู้ที่เจริญ  
มรณสตอย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วเวลาฉันบิณฑบาต  
(อิ่ม) มื้อ ๑ (เพราะฉะนั้น) เราพึง (รีบ) ทำในใจถึงคำสอนของ  
พระผู้มีพระภาคเจ้าเกิด ข้อนั้นจะพึงเป็นอุปการะแก่เรามากหนอ"  
ดังนี้ก็ดี ภิกษุผู้ที่เจริญมรณสตอย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่ว  
เวลาเคี้ยว (อาหาร) กลืนลงไปได้ ๔-๕ คำ (เพราะฉะนั้น) เราพึง  
(รีบ) ทำในใจถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเกิด ข้อนั้นจะพึงเป็น  
อุปการะแก่เรามากหนอ" ดังนี้ก็ดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านี้  
เรากล่าวว่ายังเป็นผู้ประมาทอยู่ เจริญมรณสตยังต่อการจะสิ้นอาสวะ  
ภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุผู้ที่เจริญมรณสตอย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึง  
เป็นอยู่ได้ชั่วเวลาเคี้ยว (อาหาร) กลืนลงไปได้คำเดียว (เพราะ-  
ฉะนั้น) เราพึง (รีบ) ทำในใจถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเกิด  
ข้อนั้นจะพึงเป็นอุปการะแก่เรามากหนอ" ดังนี้ก็ดี ภิกษุผู้ที่เจริญ  
มรณสตอย่างนี้ว่า "โอหนอ เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วขณะหายใจเข้าแล้ว  
หายใจออก หรือหายใจออกแล้วหายใจเข้า (เพราะฉะนั้น) เราพึง

\* พหุ กต มีความหมายเท่า พหุการ (มีอุปการะมาก)

(ริบ) ทำในใจถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าเกิด ข้อนั้นจะพึงเป็น  
อุปการะแก่เรามากหนอ" ดังนี้ก็ดี ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านี้เรา  
กล่าวว่าเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ เจริญมรณสติเฝ้ายกพลันที่จะสิ้นอาสวะ"

(ระยะ) กาลแห่งชีวิตสั้น (จน) ไม่น่าวางใจ ชั่วขณะเดียว  
(อาหารกลืนลงไป) ๔-๕ คำ ดังนี้แล พระโยคาวจรพึงระลึกถึง  
ความตาย โดยชีวิตมีกาลกำหนด โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้

[อธิบายอาการที่ ๘ - ขณปริตฺตโต]

บทว่า **ขณปริตฺตโต** ความว่า ว่าโดยปรมัตถ์ ขณะแห่งชีวิต  
ของสัตว์ทั้งหลายสั้นเต็มที ชั่วความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่งเท่านั้นเอง  
อุปมาดังล้อรถ แม้เมื่อหมุนไป ก็หมุนด้วยชิ้นส่วนที่เป็นกงอันเดียว  
นั้นแล เมื่อหยุดแล้ว ก็หยุดด้วยชิ้นส่วนที่เป็นกงอันเดียวกันนั่นแหละ  
ฉับใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นสิ่งที่เป็นไปชั่วขณะจิตเดียวฉับนั้น  
เหมือนกัน พอจิตดวงนั้นดับ สัตว์ก็ได้ชื่อว่าดับ (คือตาย) ดังพระ  
บาลีว่า ในขณะจิตที่เป็นอดีต สัตว์ชื่อว่าเป็นแล้ว มิใช่เป็นอยู่ มิใช่  
จักเป็น ในขณะจิตที่เป็นอนาคต สัตว์มิใช่เป็นแล้ว มิใช่เป็นอยู่  
(แต่) ชื่อว่าจักเป็น ในขณะจิตอันเป็นปัจจุบัน สัตว์ก็มีใช่เป็นแล้ว  
(แต่) ชื่อว่าเป็นอยู่ (และ) มิใช่จักเป็น

ชีวิต อรรถาพ และสุขทุกข์ ทั้งมวล ประกอบอยู่

ด้วยจิตดวงเดียว ขณะ (แห่งชีวิตเป็นต้นนั้น)

ย่อมเป็นไปเร็ว ขันธิเหล่าใดของคนที่ตายไป หรือ

ของคนที่ยังตั้งอยู่ปวัตติกาลนี้ก็ตาม ที่ดับแล้ว  
ชั้นเหล่านั้นทั้งปวงก็เป็นเช่นเดียวกัน คือ (ดับ)  
ไปโดยไม่ต่อกัน โลก (คือสัตว์) ชื่อว่าไม่เกิด  
เพราะจิตไม่เกิด ชื่อว่าเป็นอยู่ เพราะจิตเกิดขึ้น  
จำเพาะหน้า ชื่อว่าตายเพราะจิตดับ (นี้) บัญญัติ  
ทางปรมัตถ์

พระโยคาวจร พึงระลึกถึงความตาย โดยชีวิตมีขณะสั้น โดยนัยดัง  
กล่าวมาดังนี้

[มรณสติฉาน]

เมื่อพระโยคาวจรแม้ระลึกอยู่ด้วยอาการ ๘ นี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง  
ดังนี้ ด้วยอำนาจการทำในใจแล้ว ๆ เถา ๆ จิตย่อมจะได้อาเสวนา  
(ความคล่อง) สติอันมีความตายเป็นอารมณ์ย่อมจะตั้งมั่น นิรณ  
ทั้งหลายย่อมจะรำลึก องค์ฌานทั้งหลายย่อมจะปรากฏขึ้น แต่เพราะ  
อารมณ์ (ของฌานนี้) เป็นสภาวะธรรม และเพราะอารมณ์เป็นที่ตั้ง  
แห่งความสังเวช ฌานนี้จึงเป็นฌานไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาร  
เท่านั้น ส่วนโลกุตตรฌานและอรุณฌานที่ ๒ ที่ ๔ ถึงอัปปนาได้ แม้  
ในสภาวะธรรม เพราะเป็นภavanaพิเศษ จจริงอยู่ โลกุตตรฌานถึง  
อัปปนาได้ด้วยอำนาจ (การนดำเนินไปโดย) ลำดับแห่งวิสุทธิภavana  
(การเจริญวิสุทธิ) อรุณฌานถึงอัปปนาได้โดยที่เป็นภavanaที่ก้าวล่วง

\* บพ. มหา. ๒๕/๔๘

อารมณ์ เพราะว่าในอรุณเวลานั้นมีแต่ความกำเริบอารมณ์แห่งฌานที่ถึงอุปมาแล้วเท่านั้น แต่ในมรณสตินี้ (วิสุทธิภาวนานุกรมและอารมณ์สมตีกกมะ) ทั้ง ๒ นั้นหาไม่มี เพราะฉะนั้น จึงเป็นฌานถึงเพียงอุปจาร ฌานนี้นั้นก็ถึงซึ่งความนับ (คือได้ชื่อ) ว่ามรณสตินั้นเอง เพราะเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งความระลึกถึงความตาย

[อานิสงส์เจริญมรณสติ]

ก็แกกษิษฐ์ผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งมรณสตินี้ ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทเนื่องนิตย ได้อนิภิติสัญญา (ความหมายว่าไม่น่ายินดี) ในภพทั้งปวง ละความโศกในชีวิตเสียได้ เป็นผู้ดีการบาป ไม่มากไปด้วยการสะสม ปราศจากมลทิน คือ ความตระหนี่ในบริวารทั้งหลาย แม้อนิจจสัญญาที่ย่อมถึงความชำรุดของแก่เธอ อนึ่ง ทุกขสัญญาและอนัตตสัญญาที่ย่อมปรากฏ (แก่เธอ) ไปตามแนวอนิจจสัญญานั้น สัตว์ทั้งหลายผู้มีได้อบรมเรื่องตาย เวลาจะตายย่อมถึงความกลัว ความสะดุ้ง ความหลง จุกคนถูกสัตว์ร้าย ยักษ์ ภู โจร และผู้ร้ายฆ่าคน จูโจมเอา (ไม่ทันรู้ตัว) จันใด เธอมิได้ถึงความเป็นจันนั้น เป็นผู้ไม่กลัว ไม่หลงทำกาลกิริยา ถ้าเธอมิได้ชมพระอมตะในทฤษฎธรรมนี้ไซ้ เพราะกายแตก (ตายไป) ย่อมเป็นผู้มีสุดคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุนั้นแล ผู้มีปัญญาดีพึงทำความไม่มาท

ในมรณสติ อันมีอานุภาพมากอย่างนี้ ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นกถามุข (คำแก้ข้อที่สำคัญ) อย่างพิสดารในมรณสติ

[กายคตาสติ]

กายคตาสติกรรมฐานนั้นใด ไม่เคยเป็นไปนอกพุทธบาทกาล  
ไม่เป็นวิสัยแห่งเดียริทธิ์ทั้งปวง อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญ  
ไว้ในพระสูตรนั้น ๆ ด้วยอาการเป็นอนนคอย่างนี้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย  
ธรรมเอก บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสังเวช  
ใหญ่ เป็นไปเพื่อประโยชน์ใหญ่ เป็นไปเพื่อความเกษมจากโยคะใหญ่  
เป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะใหญ่ เป็นไปเพื่อได้ญาณทัสสนะ เป็นไป  
เพื่อความอยู่ดำรงในทักขิณธรรม เป็นไปเพื่อให้แจ้งซึ่งวิชา วิมุตติ  
และผล ธรรมเอกคืออะไร ธรรมเอกคือกายคตาสติ คูกรภิกษุ  
ทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดบริโภคกายคตาสติอยู่ บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า  
บริโภคมฤตอยู่ บุคคลเหล่าใดไม่บริโภคกายคตาสติอยู่ บุคคลเหล่านั้น  
ก็ชื่อว่าไม่บริโภคมฤตอยู่ กายคตาสติอันบุคคลเหล่าใดได้บริโภค  
แล้ว อมฤตก็เป็นอันบุคคลเหล่านั้นได้บริโภคแล้ว กายคตาสติอัน  
บุคคลเหล่าใดไม่ได้บริโภคแล้ว อมฤตก็เป็นอันบุคคลเหล่านั้นไม่ได้  
บริโภคแล้ว กายคตาสติของบุคคลเหล่าใดเสื่อมแล้ว อมฤตของบุคคล  
เหล่านั้นก็เป็นอันเสื่อม กายคตาสติของบุคคลเหล่าใดไม่เสื่อม อมฤต  
ของบุคคลเหล่านั้นก็เป็นอันไม่เสื่อม กายคตาสติของบุคคลเหล่าใด  
พลัดไป อมฤตของบุคคลเหล่านั้นก็เป็นอันพลัด กายคตาสติ  
ของบุคคลเหล่าใดสำเร็จ อมฤตของบุคคลเหล่านั้นก็เป็นอันสำเร็จ"

\* อจ. เอก. ๒๐/๕๘

ดังนี้เป็นต้นแล้ว ทรงนิเทศ (ขยายความ) ไว้โดย (จัดเป็น) ๑๔  
บรรพ (ดัง) นี่ก็ อานาปานบรรพ อริยาปถบรรพ จตุสัมปชัญญ-  
บรรพ ปฏิกุลมณสิการบรรพ ชาติุมณสิการบรรพ สิวัญญิกบรรพ ๘  
โดยนัยว่า "คุณภิกษุทั้งหลาย ก็กายคตาสติบุคคลเจริญอย่างไร ทำ  
ให้มากอย่างไร จึงมีผลใหญ่มีอานิสงส์มาก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใน  
ธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี" ดังนี้เป็นอาทิ บัดนี้ นิเทศแห่งการเจริญ  
กายคตาสตินั้น ถึงแล้วโดยลำดับ

[กายคตาสติที่ประสงคในที่นี้]

ใน ๑๔ บรรพนั้น เพราะเหตุที่ ๑ บรรพนี้คือ อริยาปถบรรพ  
จตุสัมปชัญญบรรพ ชาติุมณสิการบรรพ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดย  
เป็นวิปัสสนา สิวัญญิกบรรพ ๘ ตรัสโดยเป็นอาทินวานุปัสสนา (คือ  
อาทินวญาณ) ในวิปัสสนาญาณทั้งหลายนั้นแล อนึ่ง แม้สมาธิภาวนา  
ใด พึงสำเร็จได้ (คือนับเข้าได้?) ในอสุกกรรมฐานทั้งหลาย มี  
อุทฺธมาตโกสุกเป็นต้น (อันมา) ในสิวัญญิกบรรพเหล่านั้น สมาธิ-  
ภาวนานั้นก็เป็นอันแจ่มแจ้งแล้วในอสุกนิเทศ ส่วน ๒ บรรพนี้เท่านั้น  
คืออานาปานบรรพ และปฏิกุลมณสิการบรรพ ตรัสโดยเป็นสมาธิ

๑. ม. อุ. ๑๔/๒๐๔

๒. มหาภูติกาชช่วยอธิบายว่า ชาติุมณสิการกรรมฐาน ให้สำเร็จได้เพียงชั้นอุปจารสมาธิก็จริงแล  
แต่ทว่า สัมมสนวาร ในกรรมฐานนั้นมีกำลังยิ่งนัก (สาติสย) เพราะฉะนั้นจึงว่าชาติุมณสิการบรรพ  
ตรัสโดยเป็นวิปัสสนา

๓. เพราะนวลิวัญญิกบรรพนั้นล้วนแต่แสดงโทษในร่างกาย พร้อมทั้งลักษณะมีความไม่งามและความ  
ไม่เที่ยงเป็นต้น

(ภาวนา) ในอนุสสติพิเศษนี้ ใน ๒ บรรพนั้น อานาปานบรรพ เป็นกรรมฐานบทหนึ่งต่างหาก โดยเป็นอานาปานสติ (กรรมฐาน) ส่วนว่า ทวติงสาการกรรมฐานนั้นใด ที่ทรงแสดงไว้โดยเป็นปฏิภาณ-มนสิการ สงเคราะห์เอามันสมองเข้ากับเชื้อในกระดูกอย่างนี้ว่า "ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ก็แลข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้แล แต่ ฟั่นเท้าขึ้นไป แต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้ม เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ คือ ผมทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ขนทั้งหลายมีอยู่ใน กายนี้ เล็บทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ฟันทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ หนัง มีอยู่ในกายนี้ เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไข หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไส้ใหญ่ ไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี เสมหะ น้ำเหลือง เลือด เหนือ มันทัน น้ำตา มันทลว ล้ามาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร มีอยู่ในกายนี้" ดังนี้ ทวติงสาการกรรมฐานนี้ ประสงค์เอาว่ากายคตาสติ ในอนุสสติพิเศษนี้

[อธิบายบาลีกายคตาสติ]

(ต่อไป) นี่เป็นตอนแสดงการบำเพ็ญในกายคตาสติกรรมฐาน นั้น อันมีคำแก้บาลีนำหน้า

ปาฐะว่า อิมเมว กาย ความว่า ซึ่งกายเนาอันเป็นที่อาศัย แห่งมหาภูต ๔ นี้ ปาฐะว่า อุกุฏ ปาทตลา แปลว่า แต่พื้นเท้า

๑. ท่านให้ประกอบ อตุล อิมสุมิ กาย ทุกบท ต่อไปพึงทราบว่ายบายไว้

๒. ที. มหา. ๑๐/๓๒๘

ขึ้นไป ปาฐะว่า **อโธ เกสมตถกา** แปลว่า แต่ปลายผมลงมา  
บทว่า**ตจปริยนต์** หมายความว่า มีหนังหุ้มโดยขวาง (คือหุ้มรอบ)  
ปาฐะว่า **ปฺรณฺนํ นปฺการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ** คือเห็นว่า  
กายน้ำเต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีผมเป็นต้นมีประการต่าง ๆ ถามว่า  
คืออย่างไร ? ตอบว่า คือ **อตุลฺลิ อิมสฺมํ กายเ** **เกสา โลมา นขา**  
**ฯป ฯ** **มุตฺตํ** ในบทเหล่านั้น บทว่า **อตุลฺลิ** คือ **สํวิขฺชนฺติ**  
(แปลว่ามีอยู่) บทว่า **อิมสฺมํ** คือในกายที่ตรัสว่า แต่พื้นเท้าขึ้นไป  
แต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้ม เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ  
บทว่า **กายเ** คือในสรีระ อธิบายว่า สรีระ เรียกว่ากาย เพราะ  
เป็นที่เกิดแห่งโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น และแห่งโรคนับ ๑๐๐  
มีโรคตาเป็นอาทิ อันชื่อว่าของน่าเกลียด เพราะก่อเกิดมาแต่ของ  
ไม่สะอาด๑ บททั้งหลายว่า **เกสา โลมา** เป็นอาทิเหล่านั้น คือ  
อาการ ๓๒ มีผมเป็นอาการต้น๑ บัณฑิตพึงทราบสัมพันธ์ในบทบาลี  
นั้น (โดยประกอบ **อตุลฺลิ อิมสฺมํ กายเ** ทุกบท) อย่างนี้ว่า

๑. หมายความว่า อตุลฺลิ เป็นวจนวิปลาส หรือว่าเป็นนิบาต คงรูปอยู่อย่างนั้นทั้ง ๓ วจนะ
  ๒. มหาฐีกาว่าในประโยคแก้กายศัพท์นี้ มีบทเหตุ ๒ บท คือ อสุจิตถยโต และ กุจฺจิตานํ... อายฺภูตโต บทหน้าให้ความหมายว่า กายศัพท์แปลว่า "ที่ประชุม (แห่งของไม่สะอาด)"  
บทหลังแสดงโดยนิตินัย แยกกายศัพท์ออกเป็น กุจฺจิต+อาย "ที่เกิดแห่งของน่าเกลียด"
- แต่ว่าในระหว่าง ๒ บทนี้ หามี จ ศัพท์เป็นเครื่องแสดงว่าศัพท์ทั้ง ๒ เป็นบทเหตุเสมอ  
กันไม่ จึงเข้าใจว่า อสุจิตถยโต เป็นเหตุในบท กุจฺจิตานํ ดังแปลไว้แล้ว
๓. เพราะเหตุที่ในบาลีเรียกโกฏฐาสเหล่านี้ว่า 'ประการ' (ในบทว่า นานปฺการสฺส) แต่ใน  
วิสุทธิมรรคนี้เรียก 'อาการ' (ในบทว่า ทฺวคฺคิสาการา) มหาฐีกาท่านเกรงว่าจะเกิดปัญหาขึ้น  
จึงบอกไว้ว่า อาการา ปการาติ หิ เอโก อตุลฺลิ-ที่จริง คำว่า อาการ ประการ ก็ความเดียวกัน



อตุถิ อิมสุมี กายเ เกสา อตุถิ อิมสุมี กายเ โลมา (ผม  
ทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ขนทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้) ดังนี้เป็นตัวอย่า

แท้จริง ใครสักคน เมื่อคันคูดในกเลวระอันยาวประมาณ ๑ วา  
มีขนาดเท่านี้ คือ ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา ตั้งแต่  
หนังเข้าไปโดยรอบนี้ แม้โดยอาการทุกอย่าง จะได้พบภาพของสะอาด  
อะไร ๆ เป็นไข่มุกก็ดี แก้วมณีก็ดี แก้วไพฑูรย์ก็ดี กฤษณาก็ดี การบูร  
ก็ดี ของอื่นมีกระแจะ เป็นต้นก็ดี แม้สักกณหนึ่งก็หาไม่ ที่แท้ก็พบแต่ของ  
ไม่สะอาดนานาประการ ต่างโดยโกฏฐาสมิผมและขนเป็นอาทิ อันมี  
กลิ่นเหม็น และน่าเกลียดไม่เป็นขวัญตาเลยเท่านั้น เพราะเหตุนี้ จึง  
ตรัสว่า อตุถิ อิมสุมี กายเ เกสา โลมา ฯ เป ฯ มุตตํ (ผม  
ทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ขนทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ ฯ ล ฯ มุตรมีอยู่ในกายนี้)  
นี้เป็นคำกล่าวแก่โดยบทสัมพันธ์ในบาลีนั้น

[ภาวนานิเทศแห่งกายคตาสติ]

ก็แลอาทิกัมมิกกุลบุตรผู้ใคร่จะเจริญกรรมฐานนี้ พึงเข้าไปหา  
กัลยาณมิตรมีประการดังกล่าวแล้วถือเอากรรมฐานนี้เถิด ข้างฝ่าย  
กัลยาณมิตร (ผู้อาจารย์) นั้น เมื่อจะกล่าวกรรมฐานแก่เธอ พึงบอก  
อุคคหโกสัลละ (วิธีทำให้ฉลาดในการขึ้นเอากรรมฐาน) ๗ วิธี และ  
มนสิการโกสัลละ (วิธีทำให้ฉลาดในการมนสิการกรรมฐาน) ๑๐ วิธี

[อุคคหโกสัลละ]

ในโกสัลละ ๒ อย่างนั้น อาจารย์พึงบอกอุคคหโกสัลละ ๗ วิธี

อย่างนี้ คือ ทางวาจา ทางใจ โดยสี โดยสัณฐาน โดยทิส โดย  
โอกาส (คือที่อยู่) โดยตัดตอน

[ทางวาจา]

ก็ในกรรมฐานที่ต้องมนสิการสิ่งปฏิภูลนี้ พระโยคาวจรถึงแม้  
เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกก็ควรทำสาธยายด้วยวากา<sup>๑</sup>ก่อน ในกาลมนสิการ  
เพราะว่า เมื่อพระโยคาวจรลงรูปทำสาธยายไปนั้นแล กรรมฐาน  
ย่อมปรากฏได้ดูกรรมฐานปรากฏแก่พระเถระ ๒ รูป ผู้เรียนกรรมฐาน  
ในสำนักพระมหาเทวเถระชาวมลีย ได้ทราบว่ พระเถระ อันท่านทั้งสอง  
ขอกรรมฐานแล้ว ก็ให้พระบาลีในทวคิงสาการ ตั้งว่ "ท่านทั้งสอง  
จงทำสาธยายอันนี้แหละตลอด ๔ เดือน" อันท่านทั้งสองนั้น ท่าน  
ข้าของ (พระบาลี) อยู่ตั้ง ๒ , ๓ นิภาย ก็จริงแล แต่ทว่า เพราะ  
ความที่ท่านเป็นผู้รับ (โอวาท) โดยเคารพอยู่เป็นปกติ ท่านจึง  
(อุตสาหะ) สาธยายทวคิงสาการอยู่จนตลอด ๔ เดือน เลยได้ (สำเร็จ)  
เป็นพระโสดาบัน<sup>\*</sup> เพราะฉะนั้น อาจารย์ผู้จะกล่าวกรรมฐาน จึง  
ควรบอกอันเตวสิกว่ "ชั้นแรก จงทำสาธยายด้วยวากา<sup>๑</sup>ก่อน"

[วิธีสาธยาย]

ก็แลเมื่อจะทำ ฟังกำหนดเป็นตอน ๆ มีตอนตจปัญจกะ (๕ ทั้ง

<sup>\*</sup> มหาภูิกษาช่วยขยายความว่ เมื่อท่านพร่ำสาธยายกันอยู่ถึง ๔ เดือน ใคร่ครวญอาการนั้น ๆ  
ไปตามแนวที่สาธยาย ทวคิงสาการก็ค่อยปรากฏชัดขึ้นโดยลำดับ ครั้นนิมิตนั้นตั้งมั่นโดยปฏิภูต-  
สัญญา (คือเห็นปฏิภูตชัด แล้ว ฌานก็เกิด ท่านเจริญวิปัสสนามีฌานเป็นบาทต่อไป ก็บรรล  
ุทสสนมรรค (คือธรรมจักษุ) จึงว่ ท่านสาธยายอยู่... เลยได้ (สำเร็จ) เป็นพระโสดาบัน

หนัง) เป็นต้นแล้ว ทำสาธยายโดยอนุโลมและปฏิโลม ก็อพึงว่า

'เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ' (ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง)

แล้วจึงว่าโดยปฏิโลมอีกว่า 'ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา'

(หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ลำดับนั้นพึงว่าในวัคกปัญจกะ (๕ ทั้ง๒) ว่า 'มถฺ นุหารุ  
อฏฺฐิ อฏฺฐิมิขุ วกฺก' (เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ๒๓)  
แล้วว่าโดยปฏิโลมอีก (ให้เชื่อมกับตอนแรกด้วย) ว่า 'วกฺก อฏฺฐิ-  
มิขุ อฏฺฐิ นุหารุ มถฺ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา' (ไร  
เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ต่อนั้นพึงว่าในปิปปาสปัญจกะ (๕ ทั้งปอด) ว่า 'หทยํ ยกนํ  
กิโถมกํ ปิหํ ปปฺผาถํ' (หัวใจ ดับ พังผืด ม้าม ปอด) แล้ว  
ว่าโดยปฏิโลมอีกว่า 'ปปฺผาถํ ปิหํ กิโถมกํ ยกนํ หทยํ  
วกฺก อฏฺฐิมิขุ อฏฺฐิ นุหารุ มถฺ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา  
เกสา' (ปอด ม้าม พังผืด ดับ หัวใจ ๒๓ เยื่อในกระดูก  
กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ต่อนั้นพึงว่าในมัตถลุงคปัญจกะ (๕ ทั้งมันสมอง) ว่า 'อนฺตุ  
อนฺตุคฺคณํ อุทริยํ กรีถํ มตฺถลฺลฺลํ' (ไส้ใหญ่ ไส้เล็ก อาหารใหม่  
อาหารเก่า มันสมอง) แล้วว่าโดยปฏิโลมอีกว่า 'มตฺถลฺลํ กรีถํ  
อุทริยํ อนฺตุคฺคณํ อนฺตุ ปปฺผาถํ ปิหํ กิโถมกํ ยกนํ หทยํ  
วกฺก อฏฺฐิมิขุ อฏฺฐิ นุหารุ มถฺ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา  
เกสา' (มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้เล็ก ไส้ใหญ่ ปอด

ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ  
หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ต่อนั้นไปพึงว่าในเมตตลักกะ (๖ ทั้งมันขึ้นป ว่า 'ปิตุตฺ เสมหํ  
ปุพฺพุ โลหิตํ เสโท เมโท' (ดี เสมหะ น้ำเหลือง เลือด  
เหงื่อ มันขึ้น) แล้วว่าโดยปฏิโลมอีกว่า 'เมโท เสโท โลหิตํ  
ปุพฺพุ เสมหํ ปิตุตฺ มตฺถลฺลํ กรีสํ อุทริยํ อนตฺถลฺลํ อนตฺ  
ปฺปผาสํ ปิหํ กิโถมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อญฺญิมิณฺขํ อญฺญี  
นุหารุ มํสํ ตโจ ทนฺดา นขา โลมา เกสา (มันขึ้น เหงื่อ  
เลือด น้ำเหลือง เสมหะ ดี มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่  
ไส้เนื้อ ไส้ใหญ่ ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ ไต เยื่อ  
ในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

ต่อนั้นไปพึงว่าในมุตตลักกะ (๖ ทั้งมุตฺร) ว่า 'อสุสุ วสา  
เขโฬ ลิงฺฆาณิกา ลลิกา มุตฺตํ' (น้ำตา มันเหลว น้ำลาย  
น้ำมูก ไขข้อ มุตฺร) แล้วว่าโดยปฏิโลมอีกว่า "มุตฺตํ ลลิกา  
ลฺลิกาณิก เขโฬ วสา อสุสุ เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺพุ  
เสมหํ ปิตุตฺ มตฺถลฺลํ กรีสํ อุทริยํ อนตฺถลฺลํ อนตฺ ปฺปผาสํ ปิหํ  
กิโถมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อญฺญิมิณฺขํ อญฺญี นุหารุ มํสํ ตโจ  
ทนฺดา นขา โลมา เกสา" (มุตฺร ไขข้อ น้ำมูก น้ำลาย มัยเหลว  
น้ำตา มันขึ้น เหงื่อ เลือด น้ำเหลือง เสมหะ ดี มันสมอง  
อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้เนื้อ ไส้ใหญ่ ปอด ม้าม พังผืด ตับ  
หัวใจ ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

พึงทำสาธยายด้วยวาจาไปอย่างนี้ ๑๐๐ ครั้ง ๑,๐๐๐ ครั้ง กระทั่ง ๑๐๐,๐๐๐ ครั้งก็ดี ด้วยว่า ด้วยการสาธยายทางปาก (อย่างนั้น) ระบบกรรมฐาน ย่อมจะคล่องตัว จิตจะไม่แปร่งไปทางโน้นทางนี้ โกฎฐาสทั้งหลายก็จะปรากฏ คือชัค (เป็นถ่องแถว) ดังแถวนิ้วมือ และดังแถวกระดูกสันหลัง

[ทางใจ-สี่-สัจฐาน-ทิส-โอกาส-ตอน]

ก็ทางวาจา ทำสาธยายอย่างไร ถึงทางใจ ก็พึงทำสาธยายอย่างนั้นแหละ เพราะการสาธยายทางวาจา เป็นปัจจัยแห่งการสาธยายทางใจ การสาธยายทางใจ เป็นปัจจัยแห่งการแทงตลอดลักษณะ (แห่งกฎฐาส ?)

คำว่า 'โดยสี่' คือพึงกำหนดคูสี่ของกฎฐาสทั้งหลายมีผม เป็นต้น

คำว่า 'โดยสัจฐาน' คือพึงกำหนดคูสัจฐานของกฎฐาสเหล่านั้นนั้นแล

คำว่า 'โดยทิส' อธิบายว่า ในสรีระนี้ เหนืออนาภขึ้นไป เป็นทิสบน ใต้อนาภลงไป เป็นทิสล่าง เหตุนั้น พึงกำหนดทิสว่า 'กฎฐาสนี้ (อยู่) ในทิสชื่อนี้'

คำว่า 'โดยโอกาส' ความว่า พึงกำหนดโอกาสของกฎฐาสนั้น ๆ อย่างนี้ว่า 'กฎฐาสนี้ตั้งอยู่ในโอกาสตรงนี้'

คำว่า 'โดยตัดตอน' มีอรรถาธิบายว่า ตัดตอนมี ๒ คือ (สภาพ-

ปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตน (วิสภาคปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ใน ๒ อย่างนั้น ตัดตอนด้วยส่วนของตน พึงทราบอย่างนี้ว่า 'โกฏฐาสนี' กำหนดตัดด้วยส่วนชื่อนี้ ทั้งเบื้องล่าง เบื้องบนและเบื้องขวาง' ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน พึงทราบโดยความไม่ปนกันอย่างนี้ว่า 'ผม คือสิ่งที่มีไชชน ชนเล่าก็คือสิ่งที่มีไชผม' ดังนี้เป็นตัวอย่าง\*

[ข้อที่ควรทราบก่อนจะบอกอุคคหโกศล]

ก็แลอาจารย์เมื่อจะบอกอุคคหโกศล ๘ วิธีดังกล่าวมานี้ พึงทราบ (ก่อน) ว่า กรรมฐานนี้ ตรัสในสูตรโน้นโดยเป็นสิ่งที่ปฏิภูม ในสูตรโน้นโดยเป็นธาตุ ดังนี้แล้วจึงบอก แท้จริง กรรมฐานนี้ ในมหาสติปัฏฐานสูตร ตรัสโดยเป็นสิ่งที่ปฏิภูม ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มหาราหุโลวาตสูตร และธาตุวิภังคสูตร ตรัสโดยเป็นธาตุ ส่วนในกายคตาสติสูตร ทรงจำแนกมาน ๔ มุ่งถึงบุคคลผู้ที่โกฏฐาสนีผมเป็นต้นปรากฏ (แก่เขา) โดยสี่ ในกรรมฐาน ๒ ฝ่ายนั้น ที่ตรัสโดยเป็นธาตุเป็นวิปัสสนากรรมฐาน ที่ตรัสโดยเป็นสิ่งที่ปฏิภูมเป็นสมถกรรมฐาน

\* ข้อนี้อธิบายว่า เนื่องด้วยโกฏฐาสนีทั้งหลาย ตั้งอยู่ใกล้ชิดติดกันก็มี คล้ายกันก็มี เมื่อจะกำหนดโกฏฐาใดให้ชัด ก็ต้องใช้วิธีตัดตอนโกฏฐานั้นให้ขาดออกไปจากโกฏฐาอื่น การตัดตอนนั้น ท่านแนะนำให้ทำ ๒ วิธี คือ กำหนดตัดด้วยส่วนของตนเองว่า เบื้องบนเบื้องล่างเบื้องขวางของโกฏฐาสนั้น กำหนดตัดด้วยอะไร ถ้าตัดตอนวิธีนี้แล้วยังไม่ปรากฏชัด ก็ใช้วิธีที่ ๒ คือกำหนดเทียบกับโกฏฐาอื่นที่ใกล้เคียงหรือคล้ายกัน เช่นผมกับขน เล็บกับฟัน ก็จะเห็นมันเป็นละคนอย่างชัดเจน เช่นนี้กระมัง ?

สภาค ในที่นี้ท่านแก้เป็น อุตฺตโน ภาค สภาโค (ส่วนของตน) ส่วนวิสภาคท่านถือว่า อสภาค (ส่วนมิใช่ของตน) นั่นเอง จึงแปลว่า 'ส่วนที่ผิดกับตน' เพื่อรักษาอรรถแห่ง วิอุปสัค

กรรมฐานในปฏิภูมณสิการบรรพนี้<sup>๑</sup> เป็นสมถกรรมฐานแท้แล

อุคคหโกสัลละ ๓ วิธี อาจารย์พึงบอกโดยนัยดังกล่าวมานี้

[มนสิการโกสัลละ]

อาจารย์พึงบอกมนสิการโกสัลละ ๑๐ วิธี อย่างนี้ คือ โดยลำดับ  
โดยไม่เร่ร่อน ไม่ไม่เงื่องนึ่ก ไม่ป้องกันความฟุ้งซ่าน โดยลวงเสีย  
ซึ่งบัญญัติ โดยปล่อยลำดับ โดยอัปปนา และสุตตันต ๓

[มนสิการโดยลำดับ]

ในมนสิการโกสัล ๑๐ นั้น ชื่อว่าโดยลำดับ อธิบายว่า กรรมฐาน  
นี้ เริ่มแต่ทำสาธยาย ต้องมนสิการไปตามลำดับ (บททวคิงสาการ)  
อย่ามนสิการโดยไ้ระหว่างเสียบท ๑ (คือข้ามเสียบท ๑ ๆ)\* เพราะ  
พระโยคาวจรมนสิการโดยไ้ระหว่างเสียบท ๑ จะเหน้อยใจ (จน) ตก  
ไปจากควมไ้รับอัสสาทะ อันจะพึงไ้ด้วยอำนาจควมถึงพร้อมแห่ง  
ภาวนาเสีย ไม่ยังภาวนาให้สำเร็จได้ เปรียบเหมือนคนที่ไม่ฉลาดขึ้น  
บันได ๓๒ ขึ้นโดยไ้ระหว่างเสียบท ๑ ก็จะเหน้อยกาย (จน) ตก  
ไม่ยังการขึ้นให้สำเร็จไ้จะนั้น

[มนสิการโดยไม่เร่ร่อน]

แม้เมื่อมนสิการโดยลำดับ ก็พึงมนสิการ โดยไม่เร่ร่อนด้วย  
เพราะเมื่อมนสิการเร่ร่อน กรรมฐานคงถึงที่สุดเป็นแท้ก็จริง แต่ว่า  
ไม่จะแจ้ง ไม่นำคุณวิเสสมาให้ เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษ (ผู้หนึ่ง)

\* เช่นว่า เกสา นขา ตโจ---- เว้น โลมา ทนฺตาเสียบหนึ่ง ๆ

เดินทางประมาณ ๓ โยชน์ มิได้สังเกตจำทางที่พึงเดิน และทางที่  
พึงเว้น\* ทำการคมนาคมด้วยฝีเท้าอันเร็วตั้ง ๘ เที้ยว ทางไปสุดก็  
จริง แต่ (เขาจำทางไม่ได้) ต้องถาม (ผู้อื่น) ไป (ทุกเที้ยว)  
ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรพึงมณสิการอย่าเร่งนัก

[มณสิการโดยไม่เจื่องนัก]

อนึ่ง แม้มณสิการโดยไม่เจื่องนัก ก็ฉันเดียวกับมณสิการโดยไม่  
เร่งนัก เพราะว่าเมื่อมณสิการเจื่องนัก ธรรมเนียมจะไม่ถึงที่สุด ไม่  
เป็นปัจจัยแห่งความได้คุณวิเศษ เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษผู้ใคร่จะเดิน  
ทาง ๓ โยชน์ (ให้ถึง) ในวันเดียวนั้น มัวโอ้อ้ออยู่ตามที่ต่าง ๆ  
เช่น ต้นไม้ ภูเขา และบึง ในระหว่างทางเสีย ทางก็ไม่เปลือง ต่อ  
๒-๓ วันจึงสุดฉะนั้น

[มณสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน]

ข้อว่าโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน ความว่าการที่จิตปล่อยกรรมฐาน  
เสียแล้วฟุ้งไปในอารมณ์หลากหลายในภายนอก (นั้น) พระโยคาวจร  
ต้องป้องกัน เพราะเมื่อไม่ป้องกัน ครั้นความฟุ้งไปข้างนอกมีอยู่ กรรม-  
ฐานย่อมเสื่อมหายทลายไป เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษผู้เดินทางเลียบ  
เหวอันเป็นทางเอกบท (รอยเดียว คือแคบเต็มที วางเท้าได้ทีละข้าง?)  
ไม่สังเกตรอยที่จะเหยียบให้แม่นยำ มัวเหยียบข้างนั้นข้างนี้ ก้าวเท้าพลาด  
(รอย) ก็จะต้องตกจากทางนั้นลงไปเหวอันลึก ๑๐๐ ชั่วโมงคน

\* โอภกมนวิสขุชน มหาฐีกาแก้เป็น ปฏิปชชิตพวิสชิตพเพ มกุเค



ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกรรมนสิการโดยป้องกันความ  
ฟุ้งซ่าน (ด้วย)

[มนสิการโดยล่วงเสียซึ่งบัญญัติ]

ชื่อว่าโดยล่วงเสียซึ่งบัญญัติ ความว่า บัญญัติว่า เกสา โลมา  
เป็นอาทินี้ใด พระโยคาวจรพึงก้าวล่วงเสียซึ่งบัญญัตินั้นแล้วจึงตั้งจิตไว้  
แต่ว่า 'ปฏิกูล' เหมือนอย่างว่า ในคราวน้ำหายาก คนทั้งหลาย  
พบบ่อน้ำในป่าแล้ว ผู้ก่สิ่งอะไร ๆ มีใบตาลเป็นต้นเป็นเครื่องหมายไว้  
ในที่นั้นแล้ว มาตามเครื่องหมายนั้น อาบและดื่มได้ แต่เมื่อใด ด้วย  
การเที่ยวไปเนื่อง ๆ แห่งคนเหล่านั้น รอยของคนที่มา ๆ ย่อมจะ  
ปรากฏ เมื่อนั้น ก็ด้วยเครื่องหมายมีไม้ คนทั้งหลายย่อมไปอาบ  
และดื่มได้ทุกขณะที่ต้องการ ฉะนั้น เมื่อพระโยคาวจรมนสิการไปตาม  
บัญญัติว่า เกสา โลมา---- ในเบื้องต้นแรก (จน) ความเป็นปฏิกูล  
ปรากฏ ภายหลังจึงเลิกบัญญัติว่า เกสา โลมา----เสีย ตั้งจิตไว้ในความ  
เป็นปฏิกูลแต่อย่างเดียว ฉะนั้นแล

[มนสิการโดยปล่อยลำดับ]

ชื่อว่าโดยปล่อยลำดับ มีอรรถาธิบายว่า โภกฐาสใด ๆ ไม่  
ปรากฏ พระโยคาวจรผู้ปล่อยโภกฐาสนั้น ๆ เสีย มนสิการไป ชื่อว่า  
มนสิการโดยปล่อยลำดับ ก็เมื่อพระอาทิตย์กัมมิกะมนสิการ (โดยอนุโลม  
เริ่ม) ว่า เกสา มนสิการก็ดำเนินไปจนสุดจดโภกฐาสปลาย คือ มุตต์  
นี้ทีเดียว และเมื่อมนสิการ (โดยปฏิโลม) ว่า มุตต์ มนสิการก็

ดำเนินไปจนสุดโกฏฐาสตัน คือ เกสา นี่เหมือนกัน ทีนี้เมื่อมนสิการ  
ไป ๆ โกฏฐาสตางเหล่าก็ปรากฏ ลางเหล่าก็ไม่ปรากฏ\* โกฏฐาส  
เหล่าใด ๆ ปรากฏ เธอพึงทำงาน (มนสิการ) ในโกฏฐาสเหล่า  
นั้น ๆ ไปจนกว่าเมื่อโกฏฐาสปรากฏ (แต่) ๒ แล้ว ๒ นั้นเล่า  
อันหนึ่งยอมปรากฏดีกว่า (อีกอันหนึ่ง) ก็และพระอาทิตย์ก็มิจะผู้มนสิ-  
การโกฏฐาสอันนั้นที่ปรากฏ (ดีกว่า) อย่างนั้นนั่นแลซ้ำแล้วซ้ำเล่า  
จะพึงยังอุปมาให้เกิดขึ้นได้

(ต่อไป) นี่เป็นอุปมาในข้อนั้น เหมือนอย่างว่าพราน (ผู้หนึ่ง)  
ใคร่จะจับลิง (ตัวหนึ่ง) ซึ่งอยู่ในดงตาลอันมีต้นตาล ๓๒ ต้น พึงใช้ศร  
ยิงใบตาลคันที่ยืนอยู่คันเพื่อนแล้วทำเสียงตะเพิด ทีนี้ ลิงนั้นก็จะพึง  
โผนไปที่ต้นตาลนั้น ๆ ตามลำดับจนถึงต้นท้ายเพื่อทีเดียว ครั้น  
พรานไปทำอย่างเดียวกันนั้นเข้าที่ต้นท้ายเพื่อนนั้นอีกเล่า มันก็จะพึง  
(โผนกลับ) มาทำนั้นแหละจนถึงต้นคันเพื่อนอีก มันโผนไปตามลำดับ  
คันบ่อ ๆ เข้าอย่างนั้น (ก็แล้ว ? ทีนี้มัน) จะถึงโผล่ขึ้นแต่ในที่ ๆ  
พรานทำเสียงตะเพิดไล่เท่านั้น (ถ้าไม่ตะเพิดก็ไม่โผล่) แล้วไป ๆ  
ก็จะหลบอยู่ที่ต้นตาลคันหนึ่ง ยึดยอดตาลตูมอันสะอาด (ซึ่งอยู่) ตรง  
กลางคันมันไว้มัน แม้มันยังไม่โผล่ จันใด คำอุปมาขี้นี้ก็พึงเห็น  
จันนั้น (ต่อไป) นี่เป็นคำประเทียบอุปมา

โกฏฐาส ๓๒ ในกายนี้เปรียบเหมือนตาล ๓๒ ต้นใจดงตาล จิต

\* ตามในมหาภูทิกว่า ที่ว่าปรากฏนั้น คือปรากฏโดยลักษณะของโกฏฐาสนั้น ๆ

เหมือนลิง พระโยคาวจรเหมือนพราน การที่จิตของพระโยคี ท่อง  
เที่ยวไปในกายอันมีโกฐฐาส ๓๒ โดย (ทำให้) เป็นอารมณ์เหมือนการ  
ที่ลิงอาศัยอยู่ในคงตาลอันมีตาล ๓๒ ต้น การที่เมื่อพระโยคีเริ่มมนสิการ  
ว่าเกสาแล้ว (มนสิการ) จิตดำเนินไป (จนสุด) หยดลงที่โกฐฐาสปลาย  
ทีเดียว เหมือนการที่เมื่อพรานใช้ศรยิงใบตาลต้นที่ยืนอยู่ต้นเพื่อนแล้ว  
ทำเสียงตะเพิด ลิงก็โผนไปที่ต้นตาลนั้น ๆ (จน) ถึงต้นท้ายเพื่อน  
แม้ในเที่ยวกลับอีกก็ยืนเดียวกันนั้น การที่เมื่อพระโยคาวจรมนสิการ  
(อย่างนั้น) บ่อยเข้า ครั้นโกฐฐาสลงเหล่าไม่ปรากฏ ลงเหล่าปรากฏ  
ก็ปล่อยโกฐฐาสทั้งหลายที่ไม่ปรากฏเสีย ทำบริกรรม (แต่) ในโกฐฐาส  
ทั้งหลายที่ปรากฏ เหมือนการที่ลิงโผนไปตามลำดับต้นบ่อย ๆ เข้า (ก็  
ล้า) โผนขึ้นแต่ในที่ ๆ พรานทำเสียงตะเพิดไล่ (ถ้าไม่ตะเพิดก็ไม่โผน)  
การที่เมื่อในที่สุดโกฐฐาสปรากฏ (แต่) ๒ ในโกฐฐาส ๒ นั้น  
โกฐฐาสใดปรากฏดีกว่า พระโยคาวจรมนสิการโกฐฐาสนั้นนั้นแหละ  
แล้ว ๆ เล่า ๆ ยังอุปมาให้เกิดได้ เหมือนการที่ลิงไป ๆ ก็หมอบอยู่ที่  
ต้นตาลต้นหนึ่ง ยึดยอดตาลตูมอันสะอาด (ซึ่งอยู่) ตรงกลางต้นมัน  
ไว้มัน แม้อูดยังก็ไม่โผนละนั้น

อีกอุปมาหนึ่ง เหมือนปีนทปาดิภิกขุ (ผู้ถือการเที่ยวบิณฑ-

๑. เพิ่งพบท่านใช้ 'โยคาวจร' ที่นี่ แต่แล้วก็ใช้ 'โยคี' ตามถนัดต่อไป

๒. ตรงนี้ปาฐะว่า เกสุจิ เกสุจิ อุปภูจิตสุ นันตก อนุปภูจิตสุ ไปบทหนึ่งเพราะฉะนั้น เมื่อ  
เรียงเต็มก็เป็น เกสุจิ อนุปภูจิตสุ เกสุจิ อุปภูจิตสุ แต่ถ้าถือเอาที่ท่านเรียงมาแล้วเป็นหลักคือ  
เกจิ โกฐฐาสา อุปภูจนฺติ เกจิ น อุปภูจนฺติ ดังนี้ ในที่นี้ ก็ควรเรียง อุปภูจิตสุ ไว้หน้า  
อนุปภูจิตสุ ไว้หลังด้วย

บาทเป็นปกติ) อาศัษหมุ่บ้านอันมีตระกูล ๓๒ ตระกูล (เป็นที่  
โคจรบิณฑบาต) อยู่ (ไปบิณฑบาต) ต่างว่าได้ศึกษา ๒ ที่ ใน  
เรือนหลังแรกทีเดียวแล้ว ก็สละเรือนหลัง ๑ ข้างหน้าเสีย (ไม่เข้า  
ไปรับภิกษา) วันรุ่งขึ้นต่างว่าได้ ๓ ที่ (ในเรือนหลังแรก) แล้วก็  
สละเรือน ๒ หลังข้างหน้าเสีย ในวันที่ ๓ ต่างว่าได้ศึกษาเต็มบาตร  
ในเรือนหลังต้นที่เดียวแล้วก็ (ไม่ไปบิณฑบาตต่อไป) ไปโรงฉัน ฉัน  
เสียเลยฉันใด คำอุปมาตอนนี้ก็พึงเห็นฉันนั้น อันอาการ ๓๒ ก็เหมือนหมุ่  
บ้านมีตระกูล ๓๒ ตระกูล พระโยคาวจรเหมือนปณทปาตคภิกษุ การ  
ที่พระโยคีทำบริกรรมในอาการ ๓๒ เหมือนการที่ปณทปาตคภิกษุนั้น  
อาศัษหมุ่บ้านนั้น (เป็นที่โคจรบิณฑบาต) อยู่ การที่เมื่อพระโยคี  
มนสิการไป ๆ สละโกฏฐาสทั้งหลายที่ไม่ปรากฏเสีย ทำบริกรรม (แต่)  
ในโกฏฐาสทั้งหลายที่ปรากฏ ๆ ไปจน (เหลือแต่) ๒ โกฏฐาส ก็  
เหมือนการที่ปณทปาตคภิกษุได้ศึกษา ๒ ที่ ในเรือนแรกแล้วสละเรือน  
หลังหนึ่งข้างหน้าเสีย และเหมือนในวันที่ ๒ ได้ ๓ ที่แล้วสละเรือน  
๒ หลังข้างหน้าเสีย การที่ในโกฏฐาส (ที่ปรากฏแต่) ๒ โกฏฐาสใด

มหาภูติกว่ำ เทว ภิกษา หมายความว่า เท่ากับภิกษาที่พึงได้ในเรือน ๒ หลัง สำหรับใน  
บ้านเมืองเรานี้ใช้ทัพพีตักภิกษาโดยมาก ใช้ถ้วย และขันก็มีบ้าง แต่ในชมพูทวีปและลังกาทวีป  
จะใช้อะไรไม่แจ้ง ในที่นี้จึงใช้คำว่า "ที่" ไว้เป็นกลาง ๆ หมายความว่า เรือนหลัง ๑ ก็ถวาย  
ที่ ๑ จะเป็นทัพพีหรือถ้วยขันอะไรก็ตาม

ปณทปาตคภิกษุในอุปมานี้ ถือบิณฑบาตไปอีกแบบหนึ่ง คล้ายกับจะถือว่า "เรือนละที่"  
เพราะฉะนั้นเมื่อได้ศึกษาในเรือนแรก ๒ ที่แล้ว จึงเว้นเรือนถัดไปเสียหลัง ๑ ไปรับในหลังที่ ๓  
ต่อไป ถ้าได้หลังแรก ๓ ที่แล้ว ก็เว้นหลังที่ ๓ ไปรับในหลังที่ ๔ ต่อไป---ก็ชอบกล ถ้าหลัง  
แรกถวาย ๒ ที่ ๓ ที่หรือเต็มบาตรเสียเรื่อยไป เรือนหลังถัด ๆ ไปก็เป็นอันไม่ได้ถวายสักทีละช้ ?

ปรากฏดีกว่า พระโยกิมนสิการโกฏฐาสนั้นแหละ แล้ว ๆ เล่า ๆ ยัง  
อุปมาให้เกิดขึ้นได้ ก็เหมือนในวันที่ ๓ ได้เต็มบาตรในเรือนหลัง  
ต้นที่เดียวแล้ว (ไป) นั่งจันเสียวในโรงจันจะนั้น

[มนสิการโดยอุปมา]

ชื่อว่า โดยอุปมา คือ โดยโกฏฐาสน์ที่เกิดอุปมา นี่เป็น  
อธิบายในข้อนั้นคือ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นโกฏฐาสน์ทั้งหลายมีผมเป็นต้น  
อุปมาย่อมมีได้ในโกฏฐาสน์หนึ่ง ๆ \*

นี่เป็นอธิบายในชื่อว่า "และสุดตันตะ ๓" นั้นว่า สุดตันตะ ๓  
นี้คือ อธิจิตต (สูตร) สติภาว (สูตร) โพชฌงค์โกสัลล (สูตร)  
พระโยคาวจรควรทราบ เพื่อประกอบวิริยสมาธิ

[อธิจิตตสูตร]

ใน ๓ สูตรนั้น สูตรนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบ  
อธิจิต ต้องมนสิการนิมิต ๓ ตามกาลอันควร คือต้องมนสิการ  
สมาธินิมิตตามกาลอันควร ต้องมนสิการปัสสัณณิมิตตามกาลอันควร  
ต้องมนสิการอุเบกขานิमितตามกาลอันควร ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่าภิกษุ  
ผู้ประกอบอธิจิต พึงมนสิการสมาธินิมิตส่วนเดียวเท่านั้นไซ้ร้ ย่อม  
เป็นได้ที่จิต (ของเธอ) จะพึงเป็นไปข้างโกสัลลจะเสีย ถ้าภิกษุผู้

\* พึงตามนี้เข้าใจว่า อาการ ๓๒ นั้น พระโยคาวจรพึงมนสิการให้เกิดอุปมาได้ทุกอาการ  
แต่ว่าอุปมาจะเกิด ก็ย่อมเกิดในอาการใดอาการหนึ่งแต่อาการเดียวที่ปรากฏดีกว่าเพื่อน ดังกล่าว  
ในตอนก่อน หาใช่ว่าเกิดพร้อมกันทั้ง ๓๒ ไม่

ประกอบอธิจิตพึงมนสิการปักคหณิมิตส่วนเดียวเท่านั้นไซ้ร้ ย่อมเป็น  
ได้ที่จิต (ของเธอ) จะพึงเป็นข้างอุทฺธจจะเสีย ถ้าภิกษุผู้ประกอบ  
อธิจิตพึงมนสิการอุเบกขานิมนต์ส่วนเดียวเท่านั้นไซ้ร้ ย่อมเป็นได้ที่จิต  
(ของเธอ) จะไม่พึงตั้งมั่นถูกทางเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย ต่อเมื่อ  
ภิกษุผู้ประกอบอธิจิต มนสิการสมาธินิมนต์ ปักคหณิมิต อุเบกขานิมนต์  
ตามกาลอันควร จิต (ของเธอ) นั้นจึงจะเป็นจิตอ่อน ควรแก่การ  
เป็นจิตผ่องใสและไม่แตก ตั้งมั่นถูกทางเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย อุปมา  
เหมือนช่างทองหรือลูกมือช่างทอง ก่อเตาเข้า ครั้นก่อเตาแล้ว ก็สูมเป่า  
ครั้งสูมเป่าแล้วใช้คีมจับทองวางลงไปในเตาแล้ว (สูบ) เป่าไปตามกาล  
อันควร (ถ้าไฟแรงร้อนมากไปก็) พรมน้ำ (ที่ทอง) ตามกาลอันควร  
(ถ้าไฟพอดีก็) ครอบอยู่เฉย ๆ ตามกาลอันควร ภิกษุทั้งหลาย หากว่า  
ช่างทองก็ตาม ลูกมือช่างทองก็ตาม จะพึง (สูบ) เป่าทองนั้นไป  
ส่วนเดียวไซ้ร้ ย่อมเป็นได้ที่ทองนั้นจะพึงไม่ไป หากช่างมองก็ตาม  
ลูกมือช่างทองก็ตาม พรมน้ำทองนั้นไปทำเดียวไซ้ร้ ย่อมเป็นได้ที่  
ทองนั้นจะพึงเย็นเสีย หากช่างทองก็ตาม ลูกมือช่างทองก็ตาม (พัก)  
ดูทองนั้นอยู่เฉย ๆ ไปอย่างเดียวไซ้ร้ ย่อมเป็นได้ที่ทองนั้นจะไม่พึงถึง  
ซึ่งความสุกดี ต่อเมื่อช่างทองก็ดี ลูกมือช่างทองก็ดี (สูบ) เป่าทอง  
นั้นไปตามกาลอันควร พรมน้ำทองนั้นไปตามกาลอันควร (พัก)  
ดูทองนั้นอยู่เฉย ๆ ตามกาลอันควร ทองนั้นจึงจะอ่อน ควรแก่  
การ เป็นทองสุกปลั่งและไม่เปราะ ใช้การได้ดี แม้นช่างทองประสงค์  
(จะให้เป็น) เครื่องประดับชนิดใด ๆ เป็นเข็มขัดก็ดี เป็นตุ้มหูก็ดี

เป็นเครื่องประดับคอกที่ดี เป็นสายสังวาลก็ดี สิ่งทีประสงคันั้นก็ยอม  
สำเร็จแก่เขาแล นั้นใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบอธิชาติ (ต้อง  
มนสิการนิมิต ๓ ตามกาลอันควร) ฯลฯ (จิตของเธอจึงจะ) ตั้ง  
มั่นถกทางเพื่อสิ้นอาสวะทั้งหลาย แม้นเธอน้อมจิตไปเพื่อให้แจ้ง  
ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมที่เป็นอภิญญาสังขารนิยยะใด ๆ เมื่อได้เหตุ  
อันควร เธอย่อมจะถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ได้ในอภิญญา-  
สังขารนิยธรรมนั้น ๆ โดยแท้"<sup>๑</sup> ดังนี้ พึงทราบว่า ชื่ออริจิตต (สูตร)

[สติภาวสูตร]

สูตรนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม  
๖ ประการ เป็นผู้อาจเพื่อให้แจ้งซึ่งสติภาวะ (ความดับเย็น) อัน  
ยอดเยี่ยม ธรรม ๖ ประการคืออะไรบ้าง คือภิกษุในธรรมวินัยนี้  
ข่มจิตในสมัยที่จิตควรข่ม ๑ ขกจิตในสมัยที่จิตควรขก ๑ ทำจิตให้  
ร่าเริงในสมัยที่จิตควรทำให้ร่าเริง ๑ เพ่งดูจิตอยู่เฉย ๆ ในสมัยที่จิต  
ควรเพ่งดูอยู่เฉย ๆ ๑ เป็นผู้มื่อธิมุตี (คืออหยาตัย) ประณีต ๑  
มุ่งยินดีพระนิพพาน ๑ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม  
๖ ประการนี้แล เป็นผู้อาจทำให้แจ้งซึ่งสติภาวะอันยอดเยี่ยม"<sup>๒</sup> ดังนี้  
พึงทราบว่ ชื่อ สติภาว (สูตร)

๑. อจ. ดิก. ๒๐/๓๒๕

๒. อจ. นก. ๒๒-๔๘๔

[โพชนงค โกตลลสูตร]

ส่วนสัตตโพชฌงคโกศล ได้แสดงมาแล้วในอัปปนาโกศลถาว่า "ฉันทันนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใดจิตหลุด ในสมัยนั้น (กาลนั้น) มิใช่กาลที่จะบำเพ็ญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์" ดังนี้เป็นอาทิ

พระโยคีนัน ทำอุคคหโกสัลละ ๗ วิธีนี้ ให้เป็นอันถือเอาได้  
อย่างดี และกำหนดมนสิการโกสัลละ ๑๐ วิธีนี้ด้วยดี โดยนัยดังกล่าว  
มาดังนี้แล้ว ก็จะพึงขึ้นเอากรมฐานได้ดี ด้วยอำนาจแห่งโกสัลละ  
ทั้ง ๒ (นั้น)

[ก่อนจะเริ่มกรรมฐาน]

ก็ถ้าว่าพระโยคินั้นมีความผาสุกอยู่ในวิหารเดียวกันกับพระอาจารย์ไชว์ เธอก็ไม่จำเป็นต้องให้อาจารย์บอก (วิธีต่าง ๆ) โดยพิสดารอย่างนั้น ประกอบกรรมฐานไปได้คุณวิเศษ (แห่งภavanaชั้น ๑) แล้วจึง (ขอ) ให้น่าบอกขึ้นสูง ๆ ขึ้นไป (แต่) พระโยคิผู้ใครจะ (ไป) อยู่ที่อื่น พึงให้อาจารย์บอกให้โดยพิสดาร โดยวิธีตามที่กล่าวแล้ว ทบทวนบ่อย ๆ (ให้ชำปากและใจ) ตัดที่ ๆ เป็นปมเสียทั้งหมด ละเสนาสนะที่ไม่เหมาะแล้วและอยู่ในเสนาสนะที่เหมาะสม ทำการตัดปลิโพธเล็กน้อยเสียตามนัยที่กล่าวในปฐวิกสิณนิเทศนั้นแล้ว จึงทำบริกรรมโดยปฏิภาณมนสิการเถิด

ก็เลเมื่อจะทำ ฟังถือเอานิมิตในผมทั้งหลายเป็นอันดับแรก

\* ตี. มหาสาร. ๑๘/๑๕๖



ถามว่า พึงถือเอานิมิตในผมทั้งหลายอย่างไร ? ตอบว่า พึงถอนผมเส้น ๑ หรือ ๒ เส้น\* วางลงที่ฝ่ามือแล้วกำหนดสี (ของมัน) ก่อน จะดูผมทั้งหลายแม้ในที่ ๆ เขาตัดผม\* ก็ควร แม้จะดูผมทั้งหลายที่ตกอยู่ในน้ำหรือตกอยู่ในยาสูบ ก็ควรเหมือนกัน เห็นในกาลที่สีมันยังดำ ก็พึงมนสิการว่ามันดำ เห็นในกาลที่สีมันขาว ก็พึงมนสิการว่ามันขาว แต่เห็นในกาลที่มันมีสีเจือปน ก็พึงมนสิการโดยสีที่หนา (กว่า) ก็ในผมทั้งหลายฉันใด ในโกฏฐาตตปัญจะก็จะสิ้นที่ฉันนั้น "ได้เห็นเทียวจึงถือเอานิมิต" ครั้นถือเอานิมิตอย่างนี้แล้วพึงกำหนดลักษณะโกฏฐาตตทั้งปวง โดยสี สัณฐาน ทิศ โอกาส (ที่ตั้ง) และตัดตอนแล้ว จึงกำหนดความเป็นปฏิภูม ๕ ประการ โดยสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัยอยู่ และโอกาส

(ต่อไป) นี่เป็นอนุพุทธานุสสติในการกำหนด (ลักษณะและความ เป็นปฏิภูม) นั้นในโกฏฐาตตทั้งปวง

[ผม]

อันดับแรก เกสา-ผมทั้งหลาย โดยสีปกติ เป็นสีดำดุจสีผล  
ประคำดีควายใหม่ ๆ โดยสัณฐาน ยาว กลม ดุจสัณฐานคันชั่ง โดยทิศ  
เกิดในทิศเบื้องบน (แห่งร่างกาย) โดยโอกาส (ที่ตั้ง) หนึ่งสด

๑. วินัยห้ามถอนผม แต่ถอนเพื่อประโยชน์เช่นนี้ท่านว่าไม่มีโทษ

๒. ฉินฺนกุจฺจาน มหาภูทิกากัเป็น มุชฺชิตกุจฺจาน-ที่ปลงผม

๓. ตตฺตปัญจะนี้ มองดูเห็นได้ทั้งนั้น ส่วนในโกฏฐาตตนอกนั้นดูไม่เห็น ได้แต่ฟังและนี้รู้แล้วถือเอานิมิต

ที่หุ้มกะโหลกศีรษะ ด้านข้างทั้งสองกำหนดตัดเอาแคะหมวกหู ด้านหน้าแคะรอบหน้าผาก ด้านหลังแคะคอต่อ เป็นโอกาส (ที่ตั้ง) ของผมทั้งหลาย\* โดยตัดตอน ผมทั้งหลาย ข้างล่างตัดตอนด้วยพื้นรากของตน อัน (หยั่ง) เข้าไปหนังหุ้มศีรษะสักแค่ปลายเมสันต์ ข้างบนเปลือกตั้งอยู่ ข้างบนตัดตอนด้วยอากาศ ข้าง ๆ ตัดตอนด้วยเส้นผมด้วยกัน การกำหนดตัดโดยนัยว่า 'ผม ๒ เส้นไม่มีรวมเป็นเส้นเดียว (คือเป็นเส้น ๆ หรือเส้นใครเส้นมัน)' นี่เป็น (สภาคปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตน ชื่อว่าผมทั้งหลาย (นั่น) ธรรมดาทำมา มิให้ปนกับโกฏฐาสที่เหลืออีก ๓๐ โดยนัยเช่นว่า 'ผมมิใช่ขน ขนก็มีใช่ผม' ดังนี้ การกำหนดตัดว่า 'โกฏฐาสนั้นเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก' นี่เป็น (วิสภาคปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน\* นี่เป็นกำหนดโดยลักษณะมีสี่เป็นต้นแห่งผมทั้งหลาย

ส่วนต่อไปนี้ เป็นกำหนดโดยความปฏิภูม ๕ ส่วน โดยประการมีสี่เป็นอาทิแห่งผมเหล่านั้น

อันผมนั้น แม้โดยสีก็ปฏิภูม แม้โดยสณฐาน แม้โดยกลิ่น แม้โดยที่อาศัย แม้โดยโอกาส ก็ปฏิภูม อธิบายว่า คนทั้งหลายเห็น

๑. ตอนกำหนดโดยโอกาสนี้ ปาฐะแยกเป็น ๒ ประโยค คือโอกาสโต---ปริจินฺนา ประโยค ๑ สีสกฺวาห---โอกาโส ประโยค ๑ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เพราะตรงนี้กำหนดหนึ่งซึ่งเป็นโอกาส คือที่ตั้งของผม ไม่ใช่กำหนดผม ควรแก้ ปริจินฺนา เป็น ปริจินฺน ให้เป็นวิเสสนะของ---จุมม
๒. ตอนวิสภาคปริเฉทนี้ ปาฐะก็วุ่น ๆ อย่างไรอยู่ ความไม่ใคร่ดี ในท้ายหน้า ๓๕
- กล่าวไว้หน้า ๑ ว่า 'เกสา น โลมา โลมาปี น เกสาติ เอว อมิตฺตสฺสทวเสน วิสภาคปริเฉโท เวทิตฺตฺวา' เป็นประโยคเดียวชัดดี

สิ่งอะไร ๆ ที่มีสีกคล้ายผม ในภาชนะข้าวต้มหรือในภาชนะข้าวสวย  
ก็ตาม แม้เป็นของพึงใจ ก็จะเกลียดขึ้นมา บอกว่า 'นี่มันปนผม  
น้ำมันไปเสีย' ผมทั้งหลายเป็นของปฏิภูลแม่โดยสี ดังนี้

อนึ่ง คนทั้งหลายกินอาหารกลางคืนอยู่ แม้นถูก (ใย) เปลือก  
รัก หรือเปลือกปออันมีสัณฐานดังผมเข้า ก็จะเกลียดขึ้นมานั้น  
เหมือนกัน ผมปฏิภูลโดยสัณฐาน ดังนี้

อนึ่ง กลิ่นของผมที่เว้นจากการตกแต่ง มีทาน้ำมันและอบดอกไม้  
เป็นต้น ย่อมน่าเกลียดนัก กลิ่นของผมที่ถูกไฟยิ่งน่าเกลียดกว่านั้น  
แท้จริง ผมทั้งหลาย โดยสีและสัณฐานจะพึงไม่ปฏิภูลก็เป็นได้ แต่ว่า  
โดยกลิ่นแล้ว ปฏิภูลทีเดียว อุปมาเหมือนก้อนอุจจาระของเด็กเล็ก  
โดยสี สีมันก็เหมือนสีขมิ้น แม่โดยสัณฐาน ก็สัณฐานเหมือนแงงขมิ้น  
และซากสุนัขดำที่ขึ้นแล้ว เขาทิ้งไว้ในที่สำหรับทิ้งขยะ โดยสี สีมันก็  
เหมือนสีผลตาลสุก โดยสัณฐาน ก็สัณฐานเหมือนตะโพนที่เขาปล่อย  
กลิ้งอยู่ เชื้อขของมันเล่าก็สัณฐานเหมือนดอกมะลิตูม เพราะเช่นนั้น  
อุจจาระเด็กและซากสุนัขดำทั้ง ๒ อย่าง โดยสีและสัณฐาน จะไม่  
ปฏิภูลก็เป็นได้ แต่ว่าโดยกลิ่นละก็ปฏิภูลแน่นอนใด แม้ผมก็ฉนั้น  
โดยสีและสัณฐานจะไม่ปฏิภูลก็เป็นได้ แต่ว่าโดยกลิ่นแล้วปฏิภูลเป็น  
แท้แล<sup>\*SUP></sup>

อนึ่ง ผักสำหรับแกง อันเกิดในที่โสโครกด้วยน้ำคร่ำที่ไหลออก

\* เทียบกับข้างหน้าและข้างหลัง ตรงนี้จะมี เอว คนุชโต ปฏิภูลา หรือ อิทธิ เนล คนุชโต  
ปาฏิภูลุย์

ไปแต่หมู่บ้าน ย่อมเป็นของน่าเกลียดไม่น่าบริโภคนสำหรับคนชาวเมือง  
ฉันใด แม้ผมก็ฉันนั้น ชื่อว่าน่าเกลียด เพราะเกิดด้วยน้ำที่ซึมออก  
มาแต่โกฏฐาสมีน้ำเหลือง เลือด มูตร กรีส น้ำดีและเสมหะเป็นอาทิ  
นี้แลเป็นความปฏิกุลโดยที่อาศัยแห่งผมทั้งหลายนั้น

อนึ่ง อันผมทั้งหลายนี้ เกิดในกองโกฏฐาส ๓๑ จุดผักที่ขึ้นใน  
กองคูด มันจึงเป็นของน่าเกลียดนัก เพราะเกิดในที่ที่ไม่สะอาด จุดผัก  
ที่เกิดในที่โสมนทั้งหลายมีที่ป่าช้าและที่เทยยะเป็นต้น และจุดดอกไม้  
(น้ำ) มีดอกบัวหลวงและดอกบัวสายเป็นอาทิ ที่เกิดในที่ที่ไม่สะอาด  
ทั้งหลาย มีคูเมือง เป็นต้น นี้แลเป็นความปฏิกุลโดยโอกาสแห่งผล  
ทั้งหลายนั้น

พระโยคาวจรพึงกำหนดความปฏิกุล ๕ ส่วน โดยสี่ สันฐาน  
กลืน ที่อาศัย และโอกาส แห่งโกฏฐาสทั้งปวง จุดกำหนดความปฏิกุล  
แห่งผมทั้งหลายจะนั้นเกิด แต่ว่าโดย (ลักษณะคือ) สี่ สันฐาน ทิศ  
โอกาส และการตัดตอน ต้องกำหนดแยก ๆ กันทุกโกฏฐาส

[ชน]

ในโกฏฐาสเหล่านั้น พึงกำหนด โลมา- ชนทั้งหลายก่อน ชนปกติ  
มีประมาณ ๕๐,๐๐๐ ชุม โดยสี่ปกติ ไม่ดำแท้เหมือนผม แต่เป็นดำปน  
เหลือง โดยสันฐาน ปลายโค้ง สันฐานดังรากตาล โดยทิศ เกิดใน  
ทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส เว้นโอกาสที่ผมตั้งอยู่และฝ่ามือฝ่าเท้าเสีย  
เกิดอยู่ตามหนังหุ้มสรีระนอกนั้นโดยมาก โดยตัดตอน เบื้องล่าง

\* ผม เกิดด้วยบุพโพโลหิต พอกิดเห็น แต่เลยไปถึงมูตร และกรีส...นั้น ดิฉันจะลึก

ตัดตอนด้วยพื้นรากของตนอัน (หยั่ง) เข้าไปในหนังสือสรีระประมาณ  
ลิกา\* ๑ ตั้งอยู่ เบื้องบนตัดตอนด้วยอากาศ เบื้องขวางตัดตอนด้วย  
เส้นขนด้วยกัน การกำหนดตัดโดยนัยว่า 'ขน ๒ เส้นไม่มีรวมเป็น  
เส้นเดียว (คือเส้นใครเส้นมัน)' นี่เป็น (สภาคบรีเจท) ตัดตอน  
ด้วยส่วนของคนแห่งขนเหล่านั้น ส่วน (วิสภาคบรีเจท) ตัดตอน  
ด้วยส่วนที่ติดกับตนก็ เป็นเช่นเดียวกับ (การกำหนด) ผมนั่นแล  
[เล็บ]

คำว่า นขา - เล็บทั้งหลาย เป็นชื่อแห่งใบเล็บ ๒๐ อัน\* เล็บ  
ทั้งปวงนั้น โดยสี เป็นสีขาว โดยสัณฐาน มีสัณฐานดังเกล็ดปลา  
โดยทิส เกิดในทิสทั้ง ๒ คือ เล็บเท้า เกิดในทิสเบื้องล่าง เล็บมือ  
เกิดในทิสเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่หลังปลายนิ้วทั้งหลาย โดย  
ตัดตอน ในทิสทั้ง ๒ (คือ ล่าง บน) กำหนดตัดด้วยเนื้อปลายนิ้ว  
ข้างใน กำหนดตัดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ข้างนอกและปลาย กำหนดตัด  
ด้วยอากาศ ด้านขวาง กำหนดตัดด้วยเล็บด้วยกัน การกำหนดตัด  
โดยนัยว่า "เล็บ ๒ ใบไม่มีรวมอยู่ด้วยกัน" นี่เป็น (สภาคบรีเจท)  
ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งเล็บเหล่านั้น ส่วน (วิสภาคบรีเจท)

๑. ลิกา เข้าใจว่าเป็นมาตรวัดความยาว ซึ่งกล่าวไว้ในอภิธานปิทีปิกา ดังนี้ ๓๖ ปริมาณเป็น  
อณู, ๓๖ อณูเป็นคัซซารี, ๓๖ คัซซารีเป็นรตเรณู, ๓๖ รตเรณูเป็นลิกขา, ๙ ลิกขาเป็น  
อูกา, ๙ อูกาเป็นธัญญูมาส (เมล็ดข้าวเปลือก), ๙ ธัญญูมาสเป็นอังกุละ (นิ้ว),  
๑๒ อังกุละเป็นวิทติ (คืบ), ๒ วิทติเป็นรตนะ (ศอก) ฯลฯ

ไฉนแปลกันว่าไขเหบบ้าง ปลายเหล็กจารบ้างก็มี

๒. มหาภูิกว่า ใบเล็บก็นั้นแหละ เรียกว่าใบเล็บ เพราะมันคล้ายใบไม้

ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับ (การกำหนด) ฆมนั้นแล

[พิน]

คำว่า **พิน** - พินทั้งหลาย คือกระดูกพิน ๓๒ ซึ่งของผู้มีพินเต็ม แม้พินทั้งหลายนั้น โดยสีก็ขาว โดยสัณฐาน มีสัณฐานหลายอย่าง จริงอยู่ บรรดาพินเหล่านั้น (ว่าด้วย) พิน ๔ ซึ่งตรงกลางพินแถวล่างก่อน มีสัณฐานคุดเมื่อน้ำเต้าที่เขาปักเรียงกันไว้ที่ก้อนดินเหนียว สองข้างพินกลาง ๔ ซึ่งนั้น พินข้างละซึ่งมีรากเดียว ปลายก็แฉ่งเดียว สัณฐานคุดคอกมะลิคุด ถัดไป พินข้างละซึ่ง มี ๒ ราก ปลายก็มี ๒ แฉ่ง สัณฐานคุดไม้ค้ำเกวียน ถัดไป พินข้างละ ๒ ซึ่ง มี ๓ ราก ปลายก็ ๓ แฉ่ง ถัดไป พินข้างละ ๒ ซึ่ง มี ๔ ราก ปลายก็ ๔ แฉ่งแล แม้แถวบนก็ทำเดียวกันนั้น โดยทิศ พินนั้นเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่ในกระดูกกรามทั้ง ๒ โดยตัดตอน ข้างล่างกำหนดตัดด้วยพื้นรากของคนอันตั้งอยู่ในกระดูกกราม ข้างบน กำหนดตัดด้วยอากาศ เบื้องขวาง กำหนดตัดด้วยพินด้วยกัน การกำหนดตัดโดยนัยว่า "พิน ๒ ซึ่งไม่มีรวมอยู่ด้วยกัน" นี้เป็น (สภาคบริเจท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งพินเหล่านั้น ส่วน (วิสภาคบริเจท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับ (การกำหนด) ฆมนั้นแล

[หนัง]

คำว่า **ตโจ - หนัง** คือหนังที่หุ้มร่างกายทั้งสิ้นอยู่ เนื้อหนังนั้น มีสิ่งที่ชื่อว่าฉวี (ผิว) มีสีต่าง ๆ เช่น ดำ คัลล้า เหลือง ซึ่ง

(หาก) ชักเอาออกจากร่างกายจนสิ้น (ป็นเป็นก้อนเข้า) ก็จะได้  
ประมาณเท่าเมล็ดในพุทรา\* แต่ตโจ โดยสีก็ขาวเท่านั้น ก็แล  
ความที่มันขาวนั้นจะปรากฏเมื่อจืดลอก เพราะเหตุมีเปลวไฟลวกเอา  
และถูกเครื่องประหารเป็นต้น โดยสัณฐานมันก็มีสัณฐานเหมือนร่าง  
กายนั่นเอง นี่เป็นความสังเขปในชื่อว่าโดยสัณฐานนี้

[สัณฐานหนังต่าง ๆ]

ส่วนโดยความพิสดาร (พิงทราบ) ดังนี้ หนังนิ้วเท้า สัณฐาน  
ดังรังไหม หนังหลังเท้า สัณฐานดังรองเท้าหุ้มหลังเท้า หนังแข้ง  
สัณฐานดังใบตาลห่อข้าว หนังขา สัณฐานดังไต้บรรจุข้าวสารเต็ม  
หนังตะโพก สัณฐานดังผืนผ้ากรองอุ่มน้ำ หนังหลัง สัณฐานดัง  
หนังหุ้มโล่ หนังท้อง สัณฐานดังหนังหุ้มรางพิณ หนังอก โดยมาก  
มีสัณฐานสีเหลือง หนังแขนทั้งสองข้าง สัณฐานดังหนังหุ้มແ່ງธนู  
หนังหลังมือ สัณฐานดังฝักมิด หรือสัณฐานดังถุงโล่ หนังนิ้วมือ  
สัณฐานดังฝักกุญแจ หนังคอ สัณฐานดังเสื้อปิดคอ หนังหน้า มี  
ช่องใหญ่หน่อย สัณฐานดังรังด้กแตน หนังศีรษะ สัณฐานดักกลกบาตร  
วิธีกำหนดหนัง

ก็แลพระโยคาวจรผู้จะกำหนดเอาหนัง (เป็นอารมณ์) พึงส่ง  
ญาณมุ่งขึ้นเบื้องบน (แห่งศีรษะ) จับแต่ริมฝีปากบน กำหนดหนัง  
ที่หุ้มอยู่รอบปากเข้าก่อนเป็นปฐม แต่นั้นจึงกำหนดหนังหุ้มกระดูก

\* พุทธาพันธุ์ชมพูทวีป ไม่ใช่พุทธาพันธุ์ไทย

หน้าผาก ต่อนั้นจึงส่งญาณเข้าไปโดยระหว่างกระดูกศีรษะและหนังหุ้มศีรษะ จุสอดมือเข้าไปโดยระหว่างเหง้าบาตรที่สวมถลกขณะนั้น แล้วและแยกความที่หนังเนื่องเป็นอันเดียวกันกับกระดูกออก กำหนด (แต่)หนังศีรษะ ต่อนั้น กำหนดหนังคอ ต่อนั้นกำหนดหนังมือขวาทั้งโดยอนุโลมและโดยปฏิโลม ครั้นแล้วกำหนดหนังมือซ้ายโดยนัยนั้นเหมือนกัน ต่อนั้นกำหนดหนังหลัง ครั้นกำหนดหนังหลังนั้นแล้ว จึงกำหนดโดยนัยเดียวกันนั้น แต่นั้นกำหนดหนังท้องน้อย หน้าหน้าเท้าซ้ายโดยนัยเดียวกันนั้น แต่นั้นกำหนดหนังท้องน้อย หน้าหน้าท้อง หน้าทรวงอกและหนังคอโดยลำดับไป ที่นี้กำหนดหนังได้ทางถัดหนังคอ (ขึ้นมา) จนถึงริมฝีปากล่างเป็นที่สุดจึงเสร็จ เมื่อพระโยคาวจรกำหนดเอาหนังหยาบ ๆ ได้อย่างนี้ แม้หนังที่ละเอียดก็ย่อมจะปรากฏ

โดยทิส หนังเกิดในทิสทั้ง ๒ โดยโอกาส มันหุ้มร่างกายทั้งสี่อยู่ โดยตัดตอน เบื้องล่างกำหนดตัดด้วยพื้นที่มันตั้งอยู่ เบื้องบนกำหนดตัดด้วยอากาศ นี่เป็น (สภาคบริเจท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งหนังนั้น ส่วน (วิสภาคบริเจท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑. มหาภูทิกว่า กำหนดตั้งแต่หัวไหล่งไปทางหลังแขน เป็นอนุโลม กำหนดแต่ข้อมือขึ้นมาทางหน้าแขน เป็นปฏิโลม

๒. มหาภูทิกว่า ที่ว่าละเอียด คือละเอียดกว่าหนังหยาบที่กล่าวมาแล้ว อีกนัยหนึ่ง หมายถึงหนังที่กำหนดเห็นยาก เพราะถูก ตโจ (หนังหยาบ) ปิดบังอยู่ เช่นหนังในที่ลับต่าง ๆ มีหนังข้างในปากเป็นต้น ซึ่งจะต้องส่งญาณเพิกตโจเข้าไปดูมันจึงจะปรากฏ



[เนื้อ]

คำว่า มัส - เนื้อ คือเนื้อ ๕๐๐ ชัน เนื้อทั้งปวงนั้น โดยสีแดง  
เช่นดังดอกทองกวาว โดยสีฐาน เนื้อปลีแข็ง สีฐานดังข้าวในห่อ  
ใบตาล\* เนื้อขา สีฐานดังลูกหินบด เนื้อสะโพก สีฐานดังก้อน  
เส้า เนื้อหลัง สีฐานดังแผ่นตาลงบ\* เนื้อซี่ข้างทั้งสอง สีฐาน  
ดังดินไฉ่บาง ๆ ตามท้องฉางข้าว\* เนื้อนม สีฐานดังก้อนดินที่เขา  
ผกไว้แล้วมันคล้อยลง เนื้อแขนทั้งสองข้าง สีฐานดังหนูตัวใหญ่  
ถลกหนัง เขาตั้งไว้ทำเป็น ๒ ชัน<sup>๔</sup> เมื่อพระโยคาวจรกำหนดเนื้อหยาบ ๆ

ได้ดังนี้<sup>๕/SUP> แม้เนื้อที่ละเอียดก็ย่อมจะปรากฏ โดยทิส เนื้อนั้นเกิด</sup>

ในคัมภีร์ ๒ โดยโอกาส มันโอบอยู่ตามกระดูก ๓๐๐ ท่อนกว่า ๆ<sup>๖/SUP></sup>

๑. ใบตาลนั้นแข็ง จะห่อพับอย่างใบตองหรือใบบัวไม่ได้ คงจะต้องเย็บเป็นกล่องรูปกระบอก  
ท่านจึงนำมาเปรียบกับเนื้อปลีแข็ง
๒. ตาลอุพพล มหาภูิกาบอกไว้ว่า เขาเอาเยื่อตาลสุกมาไฉ่บาง ๆ บงที่ใบตาลหรืออะไรก็ได้  
ที่แบน ๆ ผึ่งแดดไว้จนหมาดติดกันแล้วลอกเอาเป็นแผ่น ๆ ดังนี้ท่วงทีก็คล้าย "มะม่วงแผ่น"  
ของไทยเรา คือมะม่วงกวนแล้วได้แผ่ผึ่งแดด ลอกเอาเป็นแผ่น ๆ เหมือนกัน จะต่างกัน  
ก็ที่ตาลแผ่นไม่ได้กวน แต่มะม่วงแผ่นกวนก่อน เพราะทำเป็นแผ่นจึงเรียกว่างาบ
๓. ท่านใช้ กุญฺญิ ก็ต้องแปลว่าท้อง แต่ว่าในภาษาไทยก็ดูเหมือนจะใช้นัยเดียวกัน คือ บรรดา  
สิ่งที่มีระวางบรรทุกหรือบรรจุของเก็บของได้ ก็ใช้คำว่าท้องทั้งนั้น เช่น ท้องพระคลัง ท้องเรือ  
ท้องคลอง ฯลฯ
๔. เนื้อแขนท่อนบนชั้น ๑ ท่อนล่างชั้น ๑ เช่นนั้นกระมัง
๕. ปาฐะในวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น เอก์ เข้าใจว่าพิรุฑ ที่ถูกเป็น เอว มีที่เทียบในตอน  
นุหารู คือ เอว โอฟริโกพาริกั ปริคฺคณฺหนตฺตสฺส... ทำเดียวกัน
๖. ปาฐะว่า นาธิกานิ ติณิ อญฺฐิสฺตานิ จะต้องบอกทำอะไรว่า 'ไม่เกิน' คิดไม่เห็น  
เหตุ แต่ว่า นาธิกานิ นั้น ฉบับพม่าเป็นวิสาธิกานิ เลยกลายเป็นกระดูก ๓๒๐ ไป ได้  
พบในปรมัตถโชติกาอรรถกถาขุททกปาฐะ ตอนแก้ทวดังสาการ (หน้า ๕๒) เป็นสาธิกานิ  
(อิมานิ สาธิกานิ ติณิ อญฺฐิสฺตานิ) ถ้าอย่างนี้ก็ต้องแปลว่า 'กระดูก ๓๐๐ กว่า ๆ'  
ปาฐะนี้น่าจะถูกกว่า เพราะในตอนว่าถึงกระดูกต่อไป ท่านใช้ศัพท์ มตฺต-ประมาณ-

โดยตัดตอน เบื้องล่าง กำหนดตัดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ที่โครงกระดูก เบื้องบน กำหนดตัดด้วยหนัง เบื้องขวาง กำหนดตัดด้วยเนื้อด้วยกัน นี่เป็น (สภาคปริเนท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งเนื้อนั้น ส่วน (วิสภาค-ปริเนท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ติดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

[เอ็น]

บทว่า นุหารู-เอ็นทั้งหลาย คือ เอ็น ๘๐๐ เส้น โดยสี่ เอ็นทั้งปวงสีขาว โดยสีฐาน มีสีฐานต่าง ๆ จริงอยู่ ในเอ็นเหล่านี้ เอ็นใหญ่ที่รัดศีรษะจับแต่ส่วนบนแห่งคอห้อยลงไปทางข้างหน้า ๕ เส้น ทางข้างหลังก็ ๕ เส้น ทางเข้าขวาก็ ๕ เส้น ทางข้างซ้ายก็ ๕ เส้น แม้ที่รัดมือขวา ทางข้างหน้ามือก็ ๕ ทางข้างหลัง (มือ) ก็ ๕ ที่รัดมือซ้ายก็อย่างนั้น แม้ที่รัดเท้าขวา ทางข้างหน้าเท้าก็ ๕ ทางข้างหลังก็ ๕ ที่รัดเท้าซ้ายก็อย่างนั้น ดังนี้ แล เอ็นใหญ่ ๖๐ เส้น อันได้ชื่อว่า สรีรธารกา (เอ็นดำรงร่าง) รัดกายห้อยลงไป (ตลอดร่าง) ซึ่งท่านเรียกว่า กัณฐรา (เอ็นรากเง่า ?) บ้าง\* เอ็นเหล่านี้ทั้งปวง มีสีฐานดั่งต้นคล้าอ่อน ส่วนเอ็นอื่น ๆ แผลคลุมตำแหน่ง (แห่งร่างกาย) นั้น ๆ อยู่ ที่เล็กกว่า

(ติมตุตตานิ อฏฐิสตานิ) ซึ่งมหาภูทิกให้ข้อสังเกตไว้ว่า ด้วย มตุต ศัพท์ ส่อว่ายังมีกระดูกอื่นอีกที่มีได้นำมากล่าวไว้ในที่นั้น เช่นกระดูกก้น (อานิสทฐุจิ) เป็นต้น ดังนี้ จึงแก้เป็น สาทิกานิ แปลว่า กว้าง ๆ

\* เข ในประโยค เข กณฺฐราติปิ วุจฺจนฺติ นั้น เป็นสากัณฺฑคฺคิของประโยคข้างหน้า หาใช่เป็นคู่ ย. ต. กับ เต ในประโยคข้างหลังไม่ เพราะฉะนั้น ควรถอนเครื่องหมายหัวตาปูลัง โอดิณฺณา มาไว้หลัง วุจฺจนฺติ รวมเป็นประโยคเดียวกันจึงจะถูก

เอ็นสรีรารากันัน สัณฐานดังเชือกด้วย\* ยังมีเอ็นอื่น ๆ เล็กกว่านั้น  
สัณฐานดังเถากระพังโหมนั้นแหละ อื่น (อีก) เล็กกว่านั้น สัณฐาน  
ดังสายพินใหญ่ อื่น (อีก) สัณฐานดังเส้นด้วยอ้วน ๆ เอ็นที่หลังมือ  
และเท้า สัณฐานดังดินนาก เอ็นที่ศีรษะ สัณฐานดังข่ายคลุมศีรษะ  
ทารก เอ็นที่หลัง สัณฐานดังอวนเปือกที่เขาแผ่ไว้ในแดด เอ็นอัน  
(เล่น) ไปตามองคาพยพใหญ่น้อยนั้น ๆ ที่เหลือ (จากที่กล่าว  
แล้ว) มีสัณฐานดังเสื่อร่างแหที่สวมร่างกายไว้ โดยทิส\*เอ็นเกิดใน  
ทิสทั้ง ๒ โดยโอกาส มันยึดกระดูกในร่างกายทั้งสิ้นอยู่ โดยตัด  
ตอน เบื้องล่าง กำหนดตัดด้วยพื้นที่ยึดตั้งอยู่บนกระดูก ๓๐๐ ท่อน  
เบื้องบน กำหนดตัดด้วยตำแหน่งที่ยึดตั้งจดเนื้อและหนังอยู่ เบื้องขวาง  
กำหนดตัดด้วยเอ็นด้วยกัน นี่เป็น (สภาคปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วน  
ของตนแห่งเอ็นเหล่านั้น ส่วน (วิสภาคปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วน  
ที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

[กระดูก]

คำว่า อณูจิ - กระดูกทั้งหลาย คือ ยกเว้นกระดูกฟัน ๓๒ ซี่  
เสีย ที่เหลือเป็นกระดูกประมาณ ๓๐๐ ชิ้น ดังนี้ คือ กระดูกมือ ๖๔  
กระดูกเท้า ๖๔ กระดูกอ่อนที่ติดเนื้ออยู่ ๖๔ กระดูกชั้นเท้า ๒  
กระดูกข้อเท้าข้างละ ๒ กระดูกแข้ง (ข้างละ) ๒ กระดูกเข่า (ข้างละ) ๑  
กระดูกขา (ข้างละ) ๑ กระดูกสะเอว ๒ กระดูกสันหลัง ๑๘

\* เทียบดูกับประโยคหลัง ๆ แล้ว เห็นว่า อณูเณ ปน... จิตา กับ ตโต สุขุมตรา  
สุดตรชุกขณฺณานา นี่เป็นประโยคเดียวกัน จึงควรถอนเครื่องหมายหัวตามุหลัง จิตา เสีย

ในปรมัตถโชติกาไม่บอกจำนวน และใช้ศัพท์แปลกไปก็มี เช่นกระดุกสะบักใช้ว่า ปิฎฐิพาหกุจิ แต่ในวิสุทธิมรรคนี้ใช้ว่า โกฏฏกุจิ

๒. โบราณแปลกันมาเช่นนั้น ในปรมัตถโชติกาเป็น กกุฏกุพิช...อภิธานัปตีปีกาว่า เมล็ดตูมกา

๓. ในปรมัตถโชติกาว่า อปริปัญณปนสกุจิ เม็ดขนุนที่ยังไม่เต็ม

๔. ในปรมัตถโชติกาเป็น โกฏิตกนุทลปิณชราสี...

๕. ในปรมัตถโชติกา มี เอกโต อยู่หน้า พนฺธ... ดังนี้ โขปฺลภกุจิ นิ เอกโต พนฺธกัพา

คฤกสณฺณานานิ

สัณฐานคังหน่อเป้งที่ปอเปลือก กระดุกแข็งท่อนเล็ก สัณฐานคังคัน  
ธนู ท่อนใหญ่ สัณฐานคังหลังงูที่เหี่ยว ๆ กระดุกเข้า สัณฐานคังต่อม  
น้ำที่แห้วไปข้างหนึ่ง กระดุกแข็งตรงที่ตั้งจดในกระดุกเข้านั้น สัณฐาน  
คังเขาโคปลายหู กระดุกขา สัณฐานคังค้ำมพร้าวและค้ำมขวานที่ถาก  
แต่งหยาบ ๆ กระดุกขาตรงที่ตั้งจดในกระดุกสะเอว สัณฐานคังลูกสะบ้า  
กระดุกสะเอวตรงที่ตั้งจดกับกระดุกขานั้น สัณฐานคังผลมะงั่วใหญ่  
ปลายปาด กระดุกสะเอว แม้เป็น ๒ ชั้น แต่มันติดกัน สัณฐานคัง  
เตาช่างหม้อ (ถ้าแยกกันออก) แต่ละชั้น สัณฐานคังกิมช่างทอง  
กระดุกตะโปกทางปลาย สัณฐานคังพังพานงูที่เขาจับคว่ำหน้าลง มีช่อง  
น้อยใหญ่ ๙-๘ แห่ง กระดุกสันหลังข้างใน สัณฐานคังห้วงแผ่น  
ตะกั่วที่วางซ้อน ๆ กันไว้ ข้างนอก สัณฐานคังลูกประคำ ในระหว่าง ๆ  
กระดุกสันหลังเหล่านั้น มีเคื่อยอยู่ ๒-๓ ซึ่งคล้ายฟันเลื่อย ในกระดุก  
ซึ่งโครง ๒๔ ซึ่ง ซึ่งที่ไม่เต็ม (คือสั้น) สัณฐานคังเกี่ยวไม่เต็มเล่ม ซึ่ง  
ที่เต็ม (คือยาวจดกัน) สัณฐานคังเกี่ยวเต็มเล่ม หมดด้วยกันสัณฐาน  
คังปีกกางของไก่ขาว กระดุกอก ๑๔ ชั้น สัณฐานคังเรือนคานหาม  
ที่คร่ำคร่า กระดุกที่หัวใจ สัณฐานคังจวัก กระดุกรากขวัญ สัณฐาน  
คังมีดโลหะเล่มเล็ก ๆ กระดุกสะบัก สัณฐานคังจอบชาวสีหลที่เหียน  
ไปข้างหนึ่ง กระดุก (ต้น) แขน สัณฐานคังค้ำมแว่น กระดุก  
ปลายแขน สัณฐานคังรากตาลคู่ กระดุกข้อมือ สัณฐานคังห้วงแผ่น  
ตะกั่วที่เขาเชื่อมให้ติดกันตั้งไว้ กระดุกหลังมือ สัณฐานคังกองหัว

\* มหาภูิกว่า หมายถึงคันธนูเล็ก ๆ สำหรับเด็กเล่น

คล้าที่ถูกบุบ กระดูกล้อโคนนิ้วมือ สันฐานดั่งบันฑะวะ กระดูกล้อกลางนิ้ว สันฐานดั่งเมล็ดขนุนไม่เต็มเม็ด กระดูกล้อปลายนิ้ว สันฐานดั่งเมล็ดคุดมกา กระดูกล้อ ๗ ขึ้น สันฐานดั่งแวนหน่อไม้ที่คนใช้ไม้เสียบตั้งไว้ (เป็นแวน ๆ) โดยลำดับกัน กระดูกล้อข้างอันล่าง สันฐานดั่งกิมเหล็กของพวกช่างโลหะ อันบน สันฐานดั่งเหล็กสำหรับขุด กระดูกล้อกระบอกตาและกระบอกจุมุก สันฐานดั่งเต้าตาลอ่อนที่ควักจาวออกแล้ว กระดูกล้อหน้าผาก สันฐานดั่งเปลือกสังข์ที่วางคว่ำหน้าไว้ กระดูกล้อกหู สันฐานดั่งฝักมีดโกนของช่างกลบกล กระดูกล้อในที่ ๆ หน้าผากกับกกหูติดกันเป็นแผ่นอยู่ตอนบน สันฐานดั่งท่อนผ้าที่ยู่ยี่และเต็มไปด้วยเนยใส กระดูกล้อกระหม่อม สันฐานดั่งกะโหลกมะพร้าวเปื้อยที่ปาดหน้าแล้ว กระดูกล้อศีรษะ สันฐานดั่งกะโหลกน้ำเต้าแก่ที่เขาเขี่ยตรึงเอาไว้ (ไม่ให้มันแตกแยกออกจากกัน ?)

โดยทิส กระดูกล้อเกิดในทิสทั้ง ๒ โดยโอกาส (ว่า) โดยไม่แปลกกัน มันตั้งอยู่ทั่วร่างกาย แต่ (ว่า) โดยแปลกกัน ในกระดูกล้อทั้งหลายนั้น กระดูกล้อศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกล้อคอ กระดูกล้อคอตั้งอยู่บนกระดูกล้อสันหลัง กระดูกล้อสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกล้อสะเอว กระดูกล้อสะเอวตั้งอยู่บนกระดูกล้อขา กระดูกล้อขาตั้งอยู่บนกระดูกล้อข้อเท้า กระดูกล้อข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกล้อหลังเท้า โดยตัดตอน ข้างใน กำหนดตัดด้วยเยื่อในกระดูกล้อ ข้างบน กำหนดตัดด้วยเนื้อ ที่ปลายและโคน กำหนดตัดด้วยกระดูกด้วยกัน นี่เป็น (สภาคบริเวท) ตัดตอนด้วยส่วนของ

ตนแห่งกระดูกเหล่านั้น ส่วน (วิสภาคบริเณท) ตัดตอนด้วยส่วนที่  
ผิวกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[เยื่อในกระดูก]

คำว่า อฏฐิมิถุข-เยื่อในกระดูก คือเยื่ออันอยู่เฉพาะภายในแห่ง  
กระดูกทั้งหลายนั้น ๆ เยื่อในกระดูกนั้น โดยสี ขาว โดยสังฆฐาน เยื่อ  
ที่อยู่ภายในกระดูกท่อนใหญ่ ๆ สังฆฐานดังยอดหวายใหญ่ที่เขาลนไฟ  
แล้วสอดเข้าไปในกระดูกท่อนเล็ก ๆ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกท่อนเล็ก ๆ  
สังฆฐานดังยอดหวายเล็กที่เขาลนไฟแล้ว สอดเข้าไปในปล้องอ้อ โดย  
ทิส เกิดในทิสทั้ง ๒ โดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในกระดูก โดยตัดตอน  
กำหนดตัดด้วยพื้นข้างในกระดูกทั้งหลาย นี้เป็น (สภาคบริเณท)  
ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งเยื่อในกระดูกนั้น ส่วน (วิสภาคบริเณท)  
ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิวกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[ไต]

คำว่า วกฺก - ไต ได้แก่ก้อนเนื้อ ๒ ก้อน มีขั้วเดียวกัน ไต  
นั้น โดยสี แดงอ่อนดุจสีเม็ดทองเหลืองป้า โดยสังฆฐาน มีสังฆฐานดัง

๑. ศัพท์ ปกฺขิตฺต และเสทิต ในบทสมาส ปกฺขิตฺต... สณฺจณํ นั้น ลักษณะเป็นวิเสสนะ  
ทั้ง ๒ บท ทำให้แปลผิดและผิด เพราะต้องแปล เสทิต ก่อน ปกฺขิตฺต ผู้ปาฐะในปรมัตถ-  
โชติกาไม่ได้ ท่านเรียงไว้ให้แปลง่าย และได้ความดี ดังนี้ มหนฺตมฺหฺนฺตํ อฏฺฐินํ  
อพฺพณฺตรคฺคํ เสเทตฺวา วฏฺเฐตฺวา มหฺนฺตสฺส วสฺนพฺกปฺพพฺสฺส ปกฺขิตฺตมฺหาเวตฺตงฺกูร-  
สณฺจณํ... เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกท่อนใหญ่ ๆ สังฆฐานดังหน่อหวายใหญ่ที่เขาลนไฟแล้วสอด  
เข้าไปในปล้องไม้ไผ่และไม้ไผ่ที่ใหญ่...
๒. วักกะ นี้ โบราณแปลว่าม้าม

ลูกสะบ้าของผู้เด็ก ๆ (สำหรับล้อเล่น) หรือสัณฐานดังผลมะม่วงแผ่ติดอยู่ในขั้วเดียวกัน โดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน โดยโอกาส มันเป็นก้อนเนื้อที่เอ็นใหญ่ซึ่งโคนเป็นเส้นเดียว (เส้น) ออกจากหลุมคอไป หน้อยแตกเป็น ๒ เส้น รัศไว้ โอบเนื้อหัวใจตั้งอยู่ โดยตัดตอน ไต ก็กำหนดตัดด้วยส่วนของไต นี่เป็น (สภาคบริเวท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งไตนั้น ส่วน (วิสภาคบริเวท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ติดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

[หัวใจ]

คำว่า ทย - คือเนื้อหัวใจ หัวใจนั้น โดยสี แดงดังสีหลังกลีบปทุม โดยสัณฐาน มีสัณฐานดังดอกปทุมตูมที่เขাপลิดกลีบขึ้นนอกออกแล้วตั้งคว่ำลง ข้างนอกเกลี้ยง ข้างในเป็น (รัง) เช่นดังภายในบวบขม ของพวกคนมีปัญญาแย้มหน้อยหนึ่ง ของพวกคนปัญญาอ่อนคงตูมอยู่นั้น หนึ่ง ข้างในหัวใจนั้นมีหลุมขนาดจุเมล็ดในบุรณาคได้ เป็นที่ขังอยู่แห่งโลหิตประมาณกึ่งชองมือ ซึ่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุได้อาศัยเป็นไป ก็แลโลหิตนี้นั้น ของคนราคะ จิตเป็นสีแดง ของคนโทสจริตเป็นสีดำ ของคนโมหจริตเป็นสีเช่นดั่งน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริตเป็นสีดั่งเยื่อถั่วพู ของคนสัทธาจริตเป็นสีดั่งดอกกรรณิการ์ ของคนปัญญาจริตใส่ผ่องไม่หมองมัว ขาวบริสุทธิ์ ปรากฏมีแสงดังแก้วมณีแท้ที่เจียรระไนแล้ว โดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่หว่างกลางนมทั้ง ๒ ภายในร่างกาย

\* ในสรีรวิทยาว่า ไตอยู่ที่ข้างกระดูกสันหลัง แถวบันเอวทั้ง ๒ ข้าง



โดยตัดตอน หัวใจที่กำหนดตัดด้วยส่วนของหัวใจ นี่เป็น (สภาค-  
บริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งหัวใจนั้น ส่วน (วิสภาค-  
บริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

[ดับ]

คำว่า ยกน - ดับ 'ได้แก่แผ่นเนื้อสองแฉก ดับนั้น โดยสี แดง  
(แต่) พื้นเหลือง (จึง) ไม่แดงจัด สีดังสีหลังกลีบบัวแดง โดย  
ลักษณะ ที่โคนเป็นแผ่นเดียว ที่ปลายเป็นสองแฉก ลักษณะดังใบทอง  
หลาง อนึ่ง ดับนั้น ของพวกคนโง่ เป็นแผ่นโตแผ่นเดียวเท่านั้น  
ของคนมีปัญญา เป็นแผ่นย่อม ๆ ๒ หรือ ๓ แผ่นก็มี โดยทิส มัน  
เกิดในทิสเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่หว่างนมทั้งสองก่อนไปเข้าขวา  
โดยตัดตอน ดับก็กำหนดตัดด้วยส่วนของตัวเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท)  
ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งดับนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอน  
ด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

[พึงฝึก]

คำว่า กิโถมกั-พึงฝึก 'ได้แก่เนื้อ (เยื่อ) สำหรับหุ้ม มี  
๒ ประเภท โดยแยก เป็นพึงฝึกปกปิด และพึงฝึกเปิดเผย พึงฝึก  
ทั้ง ๒ อย่างนั้น โดยสี ขาวดังสีผ้าทูลเก่า\* โดยลักษณะ มีลักษณะ  
ตามโอกาส (ที่อยู่) ของตน โดยทิส พึงฝึกประเภทปกปิดเกิดใน

\* ผ้าทูล เป็นผ้าอย่างชนิดหนึ่ง ไม่ทราบว่าจะด้วยอะไร ท่านจึงมักใช้ศัพท์ว่า  
'ทูลพัสดุ' มาเรื่อย ๆ

ทิสเบื่องบน พังผืดอีกอย่างเกิดในทิสทั้ง ๒ โดยโอกาส พังผืด  
ประเภทปกปิด หุ้มหัวใจและไตอยู่ พังผืดประเภทเปิดเผย ยึดเนื้อ  
(กล้ามเนื้อ) ใต้หนังอยู่ทั่วร่างกาย โดยตัดตอน เบื่องล่างกำหนดตัด  
ด้วยเนื้อ เบื่องบนกำหนดตัดด้วยหนัง เบื่องขวางกำหนดตัดด้วยส่วน  
ของพังผืดเอง นี่เป็น (สภาคบริเวท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนเอง  
พังผืดนั้น ส่วน (วิสภาคบริเวท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน  
ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[ม้าม]

คำว่า ปิหก-ม้าม ได้แก่น้ำสัณฐานเป็นลื่นอยู่ในท้อง ม้าม  
นั้น โดยสี มีสีคราวอ่อนคุดสีดอกคนทิส๑ โดยสัณฐาน สัณฐาน  
ดั่งลื่นลูกโคดำ มีขั้วยาวประมาณ ๓ นิ้ว โดยทิส เกิดในทิสเบื่องบน  
โดยโอกาส มันตั้งอยู่ติดข้างบนของพื้นท้องทางซ้ายหัวใจ ซึ่งเมื่อมัน  
ออกมาข้างนอก เพราะถูกทำร้ายด้วยเครื่องประหาร สัตว์ทั้งหลาย  
ก็จะสิ้นชีวิต โดยตัดตอน ม้ามกำหนดตัวด้วยส่วนของม้ามเอง นี่เป็น  
(สภาคบริเวท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งม้ามนี้ ส่วน (วิสภาค-  
บริเวท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

๑. ปิหก โบราณแปลว่า ไต

๒. นิล แปลได้หลายอย่าง สีดำ สีขาว (น้ำเงินแก่) สีเขียวแก่ และสีคราวอ่อนก็ได้  
ในที่นี้เปรียบด้วยคนทิส๑ ๆ นั้นว่าสีครามอ่อน

๓. อวัยวะข้างใน มีอันเป็นออกมาข้างนอก ก็เป็นอาการร้ายแรงทั้งนั้น เหตุไร ท่านจึงมา  
กล่าวที่ตรงม้ามนี้แห่งเดียว? ศัพท์ ปุหรณุปุหารณ นั้น ถ้าแปลตรง ๆ ว่า ประหารด้วย  
เครื่องประหาร ก็ฟังที่อึดอัดก็ จึงแปลเอียงไปว่าทำร้ายด้วยเครื่องประหาร

[ปอด]

คำว่า **ปุปฺผาสฺ-ปอด** ได้แก่เนื้อปอดอันมีเนื้อย่อย ๆ ๓๒ ชิ้น (ประกอบกันอยู่) ปอดนั้น โดยสี แดงดั่งสีผลมะเดื่อที่สุกยังไม่จัด โดยลักษณะ มีลักษณะดั่งขึ้นขนมหนา ๆ ที่เขาดัดไม่เรียบ มันเป็นเนื้อที่ซิดเผือดเหมือนก้อนใบไม้ที่คนเคี้ยวแล้ว (จนจืดเหลือเป็นชาน) เพราะมันถูกไอร้อนที่เกิดแต่กรรมอันพลุ่งขึ้นมามาทำเอา เพราะข้างในมันไม่มีสิ่งที่กินเข้าไปและสิ่งที่ดื่มเข้าไปเลย\* โดยทิส มันเกิดในทิส เบื้องบน โดยโอกาส มันปกหัวใจและดับห้อยติดอยู่ในระหว่างนม ทั้ง ๒ ในภายในร่างกาย โดยตัดตอน ก็กำหนดตัดด้วยส่วนของปอดเอง นี่เป็น (สภาคบริเฑ) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งปอดนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฑ) ตัดตอนด้วยส่วนที่ติดกับตน ก็เช่นเดียวกับมนันแล

[ไส้ใหญ่]

คำว่า **อนุตฺ-ไส้ใหญ่** ได้แก่ลำไส้ ของผู้ชายยาวประมาณ

\* ความตอนนี ในปรมัตถโชติกาท่านแยกเป็นประโยคหนึ่ง ดังนี้ ดตฺเต อพฺกนฺตเร อสิตปีดาทีน... นิรลํ นิโรชํ แต่ถึงอย่างไรก็ดี ความท่อนนี้เป็นความแสดงลักษณะ ไม่ใช่แสดงลักษณะ จึงไม่น่าเรียบไว้ตรงนี้ น่าจะเรียบไว้ท่อนต้น

อนึ่ง ที่ว่าเนื้อปอดไม่สดใส เพราะถูกไอร้อนเกิดแต่กรรมนั้น อย่างไรอยู่ ทำไมกรรมจะไปทำแต่ปอดอย่างเดียวเล่า ถ้าว่าเป็นกรรมแล้วก็น่าจะเป็นหมดทั่วทั้งเนื้อตัวนั้นแหละ และที่ว่าปอดมันซิดเผือดเพราะภายในมันไม่มีข้าวและน้ำนั้น ก็อย่างไรอีก ธรรมชาติสร้างปอดไว้ทำหน้าที่อย่างอื่น ไม่ใช่หน้าที่รับข้าวน้ำ แล้วจะยกเรื่องนั้นมาอ้างอย่างไรได้

๓๒ สอก ของผู้หญิงยาวประมาณ ๒๘ สอก ขดไปมา ๒๑ ทบ\*  
ไส้ใหญ่นี้้น โดยสี ขาวดั่งสีก้อนกรวด (ขาว) หรือปูนขาว โดย  
สัณฐาน มีสัณฐานดังงูหัวขาดที่คนวางขนไว้ในรางเลือด โดยทิส  
เกินในทิสทั้ง ๒ โดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในร่างกาย มีปลายอยู่ที่คอ  
หอย (ข้าง ๑) และที่ทวารหนัก (ข้าง ๑) เพราะข้างบนมันติดอยู่ที่  
คอหอย\* และข้างล่างติดอยู่ที่ทวารหนัก โดยตัดตอนก็กำหนดตัด  
ด้วยส่วนของไส้ใหญ่เอง นี่เป็น (สภาคบริเณท) ตัดตอนด้วยส่วน  
ของตนแห่งไส้ใหญ่นี้้น ส่วน (วิสภาคบริเณท) ตัดตอนด้วยส่วนที่  
ติดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[ใสั้น้อย]

คำว่า อนุตลฺล-ใสั้น้อย คือใสั้นเป็นสายพันอยู่ตามขนคไส้  
ใหญ่ ใสั้น้อยนี้้น โดยสี ขาวดั่งสีรากจงกลนี โดยสัณฐาน ก็สัณฐาน  
ดั่งรากจงกลนีนั้นแหละ โดยทิส เกิดในทิสทั้ง ๒ โดยโอกาส  
มันยึดขนคไส้ใหญ่ให้เป็นมัดอยู่ด้วยกัน คงเชือกยนต์ยึดเป็นยนต์ไว้  
ในเวลาที่พักช่างผู้ทำงานต่าง ๆ มีงานขุดเจาะเป็นต้นชักยนต์ (มัน)  
อยู่ในระหว่างแห่งขนคไส้ใหญ่ ๒๑ ทบ เหมือนเชือก (เล็ก) ที่เย็บ

๑. ท่านน่าจะเพลอ ศัพท์ที่เป็นวิเสสนะ ๒ ข้างต้น คือ ทวตฺตีสหตุถิ กับ อฏฺฐีวิสตฺติหตุถิ  
เป็น นุป. อีกศัพท์หนึ่งคือ โอภคฺคา เป็น อิต. เห็นได้ว่า... หตุถิ นั้น มุ่งให้เป็นวิเสสนะ  
ของ อนุตฺ นำแก้เป็น ... หตุถา จะได้มีลิงค์เสมอกับบทลึงค์ตถะ คือ อนุตฺวฏฺฏิ
๒. ถ้าอย่างนี้ ก็เป็นอันรวมกระเพาะอาหารเข้าด้วย

รื้อไปตามหว่างแห่งขอเชือกสำหรับเช็ดเท้าจะนั้น\* โดยตัดตอน  
ก็กำหนดตัดด้วยส่วนของไส้น้อยเอง นี่เป็น (สภาคบริเณท) ตัดตอน  
ด้วยส่วนของตนแห่งไส้น้อยนั้น ส่วน (วิสภาคบริเณท) ตัดตอน  
ด้วยส่วนที่ติดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[อาหารใหม่]

สิ่งที่มีอยู่ในอุทร ชื่อ อุทริย - อาหารใหม่ หมายถึงสิ่งที่กิน ดื่ม  
เคี้ยว ลิ้ม เข้าไป<sup>๒</sup> อุทริยะนั้น โดยสี มีสีดังสีอาหารที่กลืนเข้าไป  
โดยสัณฐาน มีสัณฐานดังข้าวสารที่บรรจุหลวม ๆ ในผ้ากรอง (ที่ทำ  
เป็นถุง) โดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่ในอุทร

[อุทร]

อวัยวะที่หุ้มไส้ (ปอง) คล้ายโปงผ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางผ้าเปียก  
น้ำที่คนรวบ (ชาย) ทั้ง ๒ ข้างเข้า ชื่อว่า อุทร ข้างนอกเกลี้ยง  
ข้างในเป็นดังผ้าซับระดูที่เปียกแล้ว เขาห่อเศษเนื้อไว้ แม้นจะกล่าว

๑. ได้ความตรงนี้ว่าขอเชือกสำหรับเช็ดเท้า นั้น รู้จักใช้กันมานานแล้ว มหาฐีกาว่าตรงนี้  
ความตอนเดียว แต่มีอุปมาเป็น ๒ ท่อน ท่อนหน้าแสดงหน้าที่ไส้น้อย ท่อนหลังอาการที่มัน  
อยู่อย่างไร อนึ่ง ปาฐะว่า---อนุดรา ตัม สัพพิตวา---นั้นเข้าใจว่าคลาดเคลื่อน สอบปรมัตตโชติกา  
แล้ว เป็น---อนุดรา ตัม สัพพิตวา ได้แปลตามนี้

๒. มหาฐีกาว่า ของกิน เช่นข้าว เรียกอสิตะ ของดื่ม เช่นป่านะ เรียก ปิตะ ของแข็งกรอบ  
ต้องขบ เช่นแป้งทอดผลไม้ เรียกขาทิตะ ของลิ้ม เช่นมะม่วงสุก น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เรียก สายิตะ.

ว่า ข้างในอุทรนั้นเป็นดังข้างในของผลขนุนละมุด\* ดังนี้ก็ชอบ มันเป็นที่ที่หมู่นอน (ตัวพยาธิ) อันมีแตกต่างกันถึง ๓๒ ตระกูล มีชนิดคักโกฏกะ (พยาธิปากขอ) ชนิดคัณทุปปาทกะ (พยาธิตัวกลม) ชนิดตาลหีระกะ (พยาธิเสียนตาล) ชนิดสุจิมุขกะ (พยาธิตัวจิ๊ด) ชนิดปฏัตันตุ (พยาธิตัวแบน) ชนิดสุตตะกะ (พยาธิเส้นด้าย) อย่างนี้เป็นต้น อาศัยอยู่กันคลาคล่ำเป็นกลุ่ม ๆ ไป ซึ่งเมื่อของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้น ไม่มีอยู่ (ในอุทร) มันก็จะพลุ่งพล่านกันให้ระงมไปพากันตรงเข้าเล่นงานเนื้อหัวใจ\* และเมื่อเวลาที่คนกลืนอาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้นลงไป มันจะพากันชูปากตะลิตะตานเข้าแย่งอาหารที่คนกลืนลงไปแรก ๆ ๒-๓ คำ อุทรไรเล่า เป็นดุจเรือนคลอด วัจกุฎี โรงพยาบาลและสุสานของหนอนเหล่านั้น ในอุทรไรเล่า ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้น มีประการต่าง ๆ ที่هلكด้วยสาวกือฟัน คลุก

๑. มัส---กิลิกุจิ ปาวารปุปุสทิส ในปรมัตถโชติกาเป็นบทเดียวว่า มัสกสมพุปลิเวญ-จิตกิลิกุจิปาวารปุปุสทิส และ กุญจิตปนสจจุส ในปรมัตถโชติกา เป็น---ผลสุส ในที่นี้แปลตามปาฐะปรมัตถโชติกา ด้วยเห็นว่าแปลได้ความดี

๒. วิรวนตา จะแปลว่า 'ร้อง' ไปตรง ๆ ก็อย่างไรอยู่ เพราะไม่มีใครเคยได้ยอนหนอนหรือตัวพยาธิร้อง ถ้ามันร้องได้จริง ก็ที่จะต้องมีทิพโสตจึงจะได้ยิน เทียบเรื่องเส้นร้องในอรรถกถาธรรมบท ที่ว่าพระพุทธเจ้าทรงได้ยินด้วยพระทิพโสต ในที่นี้ จึงเลียงว่า 'ระงม' วิรวนตา นี้ ได้พบในสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังค์ ตอนนิเทศแห่งสติปัญฐานวิภังค์ เป็นวิจรณา-อุลลङ्ขิตวา วิจรณา ถ้าเช่นนั้นแปลว่า 'ที่ยวพลุ่งพล่านไป' ดูจะแนบเนียนกว่า---วิรวนตา กระมัง

อภิทรนติ ในปรมัตถโชติกาเป็น---หนนุติ พวกหนอนหรือตัวพยาธิส่วนมากอยู่ในลำไส้ จึงกินขย่ายพยาธิออกมาได้ แล้วอย่างไร มันจึงจะเจาะลำไส้ออกไปทะแหเนื้อหัวใจได้?

ด้วยมือคือลิ้น เกล้าด้วยน้ำย่อยคือเซพะแล้ว ทันทินัน มัน (กลาย)  
เป็นของปราศจากความถึงพร้อมแห่งสี่ กลิ่น และรสเป็นต้นไป ดู  
ประหนึ่งข้าวลงค้ำยของช่างหูกและรากสุนัข\* (กลิ่น) ลงไปแล้ว น้ำดี  
เสมหะและลม (ออกมา) กลั้วเป็นไอขึ้นด้วยกำลังสันดาปแห่งไฟ  
(ธาตุ) ในอุทร อาวุธไปด้วยหมุ่นอน ปล่อยฟองและต่อมขึ้นข้างบน  
เรื่อย ถึงซึ่งความเป็นขยะ (ที่จะต้องทิ้ง) เป็นของเหม็นและน่าเกลียด  
อย่างยิ่ง ตั้งอยู่ (ในอุทร) อุปมาเหมือนเมื่อฝนเม็ดหนาตกลงมาใน  
หน้าแล้ง ซากชนิดต่าง ๆ จับแต่ปีศาจจะอุจจาระ ท่อนหนัง ท่อน  
กระดูก ท่อนเอ็น น้ำลาย น้ำมูลและเลือด ที่น้ำ (ฝน) พัดพามา  
ตกลงในแอ่งโสโครกข้างประตูหมู่บ้านพวกจันทาลแล้ว ประสมเข้า  
กับน้ำโคลน (ในแอ่ง) ๒-๓ วัน ก็มีหมุ่นอนเกิดแล้ว เป็นไอขึ้น  
ด้วยกำลังสันดาปแห่งแสงแดด ปล่อยฟองและต่อมขึ้นข้างบนเรื่อย  
สีเขียวคล้ำเหม็นจืดน่าเกลียด ถึงซึ่งความเป็นรูปไม่น่าเข้าใกล้ไม่น่าดู  
เลยตั้งอยู่ จะกล่าวไปถึงความเป็นสิ่งน่าคมหรือน่าลิ้มเล่า ฉะนั้น แม้  
เพราะได้ฟังเรื่องอุทรไรเล่า ความเป็นสิ่งไม่น่าพอใจของกินทั้งหลาย

\* ข้าวลงค้ำย คือข้าวคันชัน ๆ สำหรับลงค้ำยที่จะทอดผ้า เมื่อขยำค้ำยไป สีที่ย้อมค้ำยไว้  
ก็จะออก ทำให้ข้าวและน้ำขึ้น ๆ นั้น ดูน่าเกลียดไป

รากสุนัข แปลจากศัพท์สุวรรณมฤ แต่ในปรมัตถโชติกาและสัมโมหวิโนทนี ตอนนิเทศ  
แห่งชาตวิภังค์ มีศัพท์สุวรรณโทณียิ เรียงไว้ข้างหน้า สุวรรณมฤ ถ้าเช่นนี้ สุวรรณมฤ จะไม่ใช่  
รากสุนัขเสียแล้ว เป็น 'ข้าวสุนัข' กระมัง มันจึงอยู่ใน 'รากสุนัข' แม้เป็น 'ข้างสุนัข'  
ถ้าเป็นอย่างในพื้นบ้านเรา นี้ ก็ดูน่าเกลียดจริง เพราะเป็นเศษข้าวปนเศษแคงกับสารพัด เขาเพลง  
ในรางสำหรับขุนสุนัข ท่านใช้ศัพท์วมฤ เพราะมันคล้ายรากกระมัง ?

มีน้ำและข้าวเป็นต้น ก็เกิดได้ จะกล่าวไปถึงความไม่น่าพอใจในของ  
กินอันเกิดขึ้น เพราะได้พิจารณาด้วยปัญญาจักขุแล้วเล่า อนึ่ง ใน  
อุทรไรเล่า ของกินมีน้ำและข้าวเป็นอาทิที่ตกลงไปแล้ว ย่อมถึงความ  
จำแนกออกเป็น ๕ ส่วน คือตัวสัตว์ (พยาธิ) กินเสียส่วนหนึ่ง ไฟ  
(ธาตุ) ในอุทรเผาไปเสียส่วนหนึ่ง ส่วนหนึ่งเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่ง  
เป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งถึงซึ่งความเป็น (โอชา) รสไปเพิ่มพูนโกฐฐาส  
แห่งร่างกายมีเลือดและเนื้อเป็นต้น

โดยตัดตอน อุทริยะนั้น กำหนดตัดด้วยกระพุ้งอุทรและด้วยส่วน  
ของอุทริยเองด้วย นี่เป็น (สภาคบริเณ) ตัดตอนด้วยส่วนของตน  
แห่งอุทริยนั้น ส่วน (วิสภาคบริเณ) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน  
ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[อาหารเก่า]

คำว่า กรีส-อาหารเก่า นั้น ได้แก่อุจจาระ กรีสนั้น โดยสี  
ก็มีสีดังอาหารที่กลืนเข้าไปนั่นแหละโดยมาก โดยสัณฐาน มีสัณฐาน  
ตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิส เกิดในทิสเบื้องล่าง โดย  
โอกาส มันตั้งอยู่ในปิกกาสยะ (ที่พักของสุก คือกระเพาะอุจจาระ)

อันปิกกาสยะ (นั้น) เป็นเหมือนกระบอกไม้ไผ่นี้เอง สูง  
ประมาณ ๘ องคุลี อยู่ที่ปลายไส้ใหญ่ ในระหว่างนาภิตอนล่างกับโคน  
กระดูกสันหลัง ซึ่งเป็นที่ ๆ ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นทุกชนิดที่ตก  
ลงไปในอามาสยะ (ที่พักของดิบ คือกระเพาะอาหาร) แล้วเดือดเป็น



ฟองด้วยไฟ (ธาตุ) ในอุทร สุกไป ๆ จนแหลกราวกะบดด้วยหินบด แล้วเลื่อนลงไปตามโพรงไส้ใหญ่ ไปตกทับถมกันอยู่ คล้ายดินสีเหลือง ที่คนขี้บรจลงไปในกระบอกไม้ไผ่ อุปมาเหมือนน้ำฝนอันตกลง ในภาคพื้นข้างบน ย่อมไหลลงมาทำให้ภาคพื้นข้างล่างเต็มแล้วขังอยู่ ฉะนั้น

โดยตัดตอน กริสนั้น กำหนดตัดด้วยกระพุ่มกระเพาะอุจจาระ และด้วยส่วนของอุจจาระเองด้วย นี่เป็น (สภาคบริเวท) ตัดตอน ด้วยส่วนของตนแห่งกริสนั้น ส่วน (วิสภาคบริเวท) ตัดตอนส่วน ที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

[มันในสมอง]

คำว่า มตฺถลฺลํ-มันในสมอง คือกองเชื้อ อันตั้งอยู่ภายใน กะโหลกศีรษะ มันในสมองนั้น โดยสี ขาวดังสีดอกเห็ด แม้จะ ว่าสีดังนมสดที่ไม่สดแล้ว แต่ยังไม่ถึงเป็นนมส้ม ดังนี้ก็ควร โดย สันฐาน มีสันฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิส มันเกิดใน ทิสเบื้องบน โดยโอกาส มันอาศัยแนวประธาน ๔ แฉก ตั้งชুমกัน อยู่ภายในกะโหลกศีรษะ คล้ายก้อนแป้ง ๔ ก้อน ที่คนวางชুমกันไว้ ฉะนั้น โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยพื้นภายในกะโหลกศีรษะและด้วย ส่วนของมันสมองเองด้วย นี่เป็น (สภาคบริเวท) ตัดตอนด้วยส่วน ของตนแห่งมันสมองนั้น ส่วน (วิสภาคบริเวท) ตัดตอนด้วย ส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

[น้ำดี]

คำว่า ปิตุต-น้ำดีนั้น มีพรรณนาว่า ดมี ๒ คือ ดิตติ (มีฝัก)  
๑ ดิไม่ติดที่ (ไม่มีฝัก) ๑ ในดิ ๒ อย่างนั้น ดิตติ โดยที่ มีสี  
(เขียว) ดังน้ำมันมะขางขึ้น ๆ ดิไม่ติดที่ มีสี (เหลืองหม่น ?)  
ดังดอกพิกุลแห้ง โดยสัณฐาน ดิทั้ง ๒ อย่าง มีสัณฐานตามโอกาส  
(ที่อยู่ของมัน) โดยทิส ดิตติที่เกิดในทิสเบื้องบน ดิอีกอย่างเกิด  
ในทิสทั้ง ๒

โดยโอกาส ดิไม่ติดที่ ยกเว้นแห่งที่พ้นจากเนื้อของนม ขน ฟัน  
เล็บ\* และหนังที่กระด้างที่แห้งเสียแล้ว (มัน) เอิบอาบไปทั่วร่าง  
ที่เหลืงตั้งอยู่ ดูหยาดน้ำมัน (ที่ตกลงไปบนน้ำ) อาบแผ่ไปทั่วน้ำ  
ฉะนั้น ซึ่งเมื่อมันกำริบ (เป็นโรคคิซ่าน) ดวงตาของสัตว์ทั้งหลาย  
จะเหลืองวิเวินไป ตัวก็จะอักเสบเป็นผื่นคัน ดิตติที่ ชังอยู่ในฝัก  
น้ำดี<sup>๑</sup> ซึ่งคล้ายกับรังบวบใหญ่ อยู่ติดเนื้อดำในระหว่างหัวใจกับ  
ปอด ซึ่งเมื่อมันกำริบ (เป็นคิเดียด) สัตว์ทั้งหลายจะเป็นบ้าจิ้น  
จิตวิปลาสไป ละเลยหิริโอตตปปะ ที่ไม่น่าทำก็ทำได้ ที่ไม่น่าพูดก็พูด  
ได้ ที่ไม่น่าคิดก็คิดไปได้

โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของดิเอง นี่เป็น (สภาค-  
บริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งคินัน ส่วน (วิสภาคบริเฉท)  
ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

๑. เกสโลมทนต์ขนัน น่าจะเรียงลำดับผิด ในปรมัตถโชติกาเป็น เกสโลมทนต์ขนัน ถูกลำดับ

๒. เดียวนี้มักเรียกกันว่า ถูน้ำดี

[เสมหะ]

คำว่า เสมหะ คือเสลด อันมีประมาณเต็มบาตรหนึ่งอยู่ภายใน  
ร่างกาย เสมหะนั้น โดยสี ขาวคังสีน้ำใบเตยหนู โดยสัณฐาน  
มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน

โดยโอกาส ตั้งอยู่ในกระพุ้งอุทร ซึ่งในเวลาทีกลืนอาหาร มีน้ำ  
และข้าวเป็นต้น เมื่อน้ำและข้าวเป็นต้นตกลงไป มันแยกออกจากกัน  
เป็น ๒ ส่วนแล้วหุ้มเข้าตามเดิม เหมือนเหนืในน้ำ เมื่อไม้หรือ  
กระเบื้องตกลงไป มันจะแยกออกจากกันเป็น ๒ ข้าง แล้วหุ้มเข้า  
ตามเดิมฉะนั้น อนึ่ง เมื่อมันมีบางไป อุทรจะ (ส่งกลืนออกมา)  
เป็นกลืนซากสัตว์น่าเกลียดนัก จุกฝีแตกและจุฟองไก่อเน่ามีกลิ่นเหม็น  
น่าเกลียดฉะนั้น และเพราะกลิ่นที่ขึ้นมาแต่อุทรนั้น แม้มเรอ แม้  
ปากก็ (พลอย) เหม็นเป็นเช่นกลืนซากสัตว์เน่าไปด้วย และคนผู้  
(เรอเหม็นปากเหม็น) นั้น จะถึงกับถูกเขาไล่เอาว่า "ไป แกล้งกลิ่น  
เหม็น" แต่มันเพิ่มมากขึ้นจนหนาแล้ว ก็ปิดกั้นกลืนซากสัตว์ไว้แต่  
ข้างในกระพุ้งอุทรอยู่ได้ จุกแผ่นกระดานปิดวัจกฏิจะนั้น

โดยตัดตอน กำหนดคัตส่วนของเสมหะเอง นี้เป็น (สภาค-  
บริเจท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งเสมหะเอง ส่วน (วิสภาค-  
บริเจท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

\* ถ้าเป็นบาตร ก็คงเป็นบาตรย่อม ๆ ในฉบับพม่าเป็น---ปตุถ---ปัตตะ เป็นมาตราดวง  
แปลว่า แล่ง คือประมาณกอบหนึ่ง ๒ ปัตตะเป็น ๑ นาฬิ (คือทะนาน) เอาความว่ามีสมหะอยู่  
ในร่างกายประมาณกอบหนึ่ง

[บุพโพ-น้ำเหลือง-หนอง]

คำว่า **บุพโพ** มีอธิบายว่า บุพโพนั้น (โดยสีปกติ) มีสี (เหลืองอ่อน) ดังสีใบไม้เหลือง แต่ในร่างคนตาย (กลาย) เป็นมีสี (ขาวหม่น) ดังสีน้ำข้าวบูดขึ้น ๆ ไป โดยสัจฐาน มีสัจฐานตาม โอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิส มันเกิดทั้ง ๒ ทิส โดยโอกาส ชื่อว่าโอกาสของบุพโพ ซึ่งเป็นที่ ๆ มันจะพึงขังอยู่เป็นประจำ หามิไม่เป็นแต่ในตำแหน่งร่างกายแห่งใด ๆ ที่ถูกต่อ หนาม เครื่องประหาร และเปลวไฟเป็นต้นโคนเอา โลหิตห่อใหม่ไป หรือว่าฝีและต่อมเป็นต้นเกิดขึ้น มันจึง (มา) อยู่แห่งนั้น ๆ โดยตัดตอน กำหนดด้วยส่วนของบุพโพเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งบุพโพนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ติดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

[โลหิต-โลหิต]

คำว่า **โลหิต** มีอธิบายว่า โลหิตมี ๒ คือสันนิจิตโลหิต (โลหิตขัง) ๑ สังสรณโลหิต (โลหิตไหลเวียน) ๑ ในโลหิต ๒ อย่างนั้น สันนิจิตโลหิต โดยสี มีสีดังสีน้ำครั้งขึ้นที่แก่ไฟ สังสรณโลหิตสีดังน้ำครั้งใส โดยสัจฐาน โลหิตทั้ง ๒ อย่างมีสัจฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิส สันนิจิตโลหิตเกิดในทิสเบื้องบน โลหิตอีกอย่าง

๑. เพราะฉะนั้น บุพโพ จึงแปลว่า น้ำเหลืองบ้าง น้ำหนองบ้าง

๒. สันนิจิตโลหิต จะตรงกับที่เรียกว่า โลหิตดำ ส่วนสังสรณโลหิต จะตรงกับโลหิตแดง กระมัง ?

เกิดทั้ง ๒ ทิศ โดยโอกาส สังสรณโลหิตเว้นแห่งที่พ้นจากเนื้อของ  
ผม ขน ฟัน เล็บ และหนังที่กระด้างที่แห้งเสียแล้ว (มัน) แผลไปทั่ว  
ร่างกายที่มีใจครองทั้งสิ้น ตามสายข้ายเส้น (เลือด) อยู่เสมอ สันนิ-  
จิตโลหิต (ยังอยู่) เต็มส่วนได้ที่ตั้งของตับ มีประมาณเต็มบาตรหนึ่ง  
ค่อย ๆ ซึมไปบนไต หัวใจ ตับและปอด ทำไตหัวใจตับและปอดให้  
ชุ่มอยู่เสมอ เพราะว่าเมื่อมันไม่ทำไตและหัวใจเป็นต้นให้ชุ่มอยู่ สัตว์  
ทั้งหลายจะเกิดระหายขึ้น โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของโลหิต  
เอง นี่เป็น (สภาคบริเณท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งโลหิตนั้น  
ส่วน (วิสภาคบริเณท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผม  
นั่นแล

[เสโท-เหงื่อ]

คำว่า เสโท-เหงื่อ ได้แก่อำพาธาตุที่ไหลออกตามช่องใน  
ร่างกายมีช่องชุมขนเป็น เสโตนั่น โดยสี สีสีแดงสีน้ำมันงาใส โดย  
สัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิศ เกิดทั้ง ๒ ทิศ  
โดยโอกาส ชื่อว่าโอกาสประจำของเสโท ซึ่งเป็นที่ ๆ มันจะพึงตั้งอยู่  
ทุกเมื่อเหมือนดัง (สันนิจิต) โลหิตหาไม่ ต่อเมื่อใด ร่างกายร้อน

๑. ก็คงจะบาตรย่อม ๆ อีกนั่นแหละ

๒. เนื่องจากน่าจะมีปัญหาว่าตับ (ยกนะ) นั้นก็ว่ามีเลือดขังแช่อยู่แล้ว ไฉนจึงยกมากกล่าว  
ในตอนนี้อีกเล่า มหาภูิกาจิงไขความไว้ว่า ขอให้เข้าใจว่า ตับ (ยกนะ) นั้นชุ่มด้วยเลือด  
ที่ขังอยู่นั่นแหละ นอกนั้นชุ่มด้วยเลือดที่ซึมไป"

ขึ้นด้วยเหตุต่าง ๆ เช่นร้อนไฟ ร้อนแดด และความผันแปรแห่งฤดู  
เมื่อนั้นมันจึงไหลออกตามช่องขุมผมและขนทั้งปวง ดูกำสายบัวที่พอ  
คนถอนขึ้นจากน้ำ มีเงาและรากขาไม่เสมอกัน (น้ำไหลออกไม่เสมอ  
กัน) ฉะนั้น เพราะฉะนั้น แม้สัณฐานของเสโทนั้น ก็พึงเข้าใจว่าเป็น  
ตามช่องขุมผมและขนนั้นแล พระโยคีผู้จะกำหนดเอาเสโท (เป็น  
อารมณ์) เล่า ก็พึงมนสิการเสโท ตามที่มันยังอยู่ในช่องขุมผมและ  
ขนเหมือนกัน โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของเสโทเอง นี่เป็น  
(สภาคปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งเสโทนั้น ส่วน (วิสภาค-  
ปริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

[เมโท-มันขึ้น]

คำว่า เมโท-คือมันขึ้น<sup>๑</sup> มันขึ้นนั้น โดยมี มีสีดังขมิ้นแดงหน่อ  
(เหลืองอ่อน ?) โดยสัณฐาน ว่าสำหรับคนอ้วนก่อน มีสัณฐานดัง  
ฝ้าทุกลเก่าสีขมิ้นที่แทรกไว้ในระหว่างหนังกับเนื้อ สำหรับคนผอม มี  
สัณฐานดังฝ้าทุกลเก่าสีขมิ้นที่ซ้อนกัน ๒-๓ ชั้น แนบติดเนื้อเหล่านี้  
คือ เนื้อแข็ง (น่อง) เนื้อขาอ่อน เนื้อหลังที่ติดกระดูกสันหลัง เนื้อ  
ช่องท้อง โดยทิส มันเกิดทั้ง ๒ ทิส โดยโอกาส มันแผ่ไปทั่วร่าง  
ของคนอ้วน ติดเนื้อต่าง ๆ เช่นเนื้อน่องของคนผอมอยู่ ซึ่งแม้ถึงนับ

๑. คือเหงื่อไหลออกจากที่สูงคือศีรษะก็มี จากที่ต่ำคือเท้าก็มี จากตัวทั่ว ๆ ไปไม่ว่าที่ไหนก็มี  
ดังกำสายบัวที่คนรวบถอนขึ้นมา มันขาดไม่เสมอกัน พอยกขึ้นพ้นน้ำ น้ำไหลลงจากที่ต่าง ๆ กัน  
ตามที่มันขาดสั้นบ้างยาวบ้างฉะนั้น

๒. ถินสินโน ในสัมโมหวิโนทนิ เป็น ปตฺถินุนฺนสิเสโท

ว่าเป็นมัน (แต่) เพราะมันเป็นของน่าเกลียดนัก คนทั้งหลายจึงไม่  
ถือเอาใช้เป็นน้ำมันทา (ผม) ที่ศีรษะ ไม่ถือเอาใช้เป็นน้ำมันอย่าง  
อื่น ๆ มิเป็นน้ำมันสำหรับ (นัคฺคฺทาง) จมูกเป็นต้น โดยตัดตอน  
เบื้องล่างกำหนดตัดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดตัดด้วยหนัง\* เบื้องขวาง  
กำหนดตัดด้วยส่วนของมันชั้นเอง นี่เป็น (สภาคบริเฑท) ตัดตอน  
ด้วยส่วนของตนแห่งมันชั้นนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฑท) ตัดตอนด้วย  
ส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[อสุสุ - น้ำตา]

คำว่า อสุสุ-น้ำตา ได้แก่เอาโปธาตุที่ไหลออกทางดวงตา น้ำตา  
นั้น โดยสี มีสีดั่งสีน้ำมันงาใส โดยสณฺฐาน มีสณฺฐานตามโอกาส  
(ที่อยู่ของมัน) โดยทิส มันเกิดในทิสเบื้องบน โดยโอกาส มัน  
อยู่ในเบ้าตา แต่ว่ามันมิได้ขังอยู่ทุกเมื่อในเบ้าตา ดั่งน้ำคิขังอยู่ในฝัก  
น้ำคิจะนั้นคอก ต่อเมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเกิดความคิใจหิวระะเสีย  
ใหญ่ เกิดความเสียใจร้องไห้คร่ำครวญ หรือว่ากินอาหารแสลง (ตา)  
อย่างนั้นเข้าไป หนึ่ง เมื่อใดดวงตาของสัตว์เหล่านั้น ถูกสิ่งที่จะทำ  
ให้น้ำตาไหล มีควนละออกและผงเป็นต้นกระทบเอาก็ดี เมื่อนั้น มัน

๑. เพราะเนื้ออยู่ล่าง หนังอยู่บน ส่วนมันชั้นอยู่กลาง

๒. ตถารูป ในที่นี้มีได้เพ่งข้อความอะไรที่กล่าวมาแล้ว แต่เพ่งความที่มุ่งหมายจะกล่าวคือน้ำตาไหล 'อย่างนั้น' คืออย่างที่จะทำให้ น้ำตาไหล

จึงเกิดขึ้น เพราะความดีใจ ความเสียใจ อาหารและฤดูที่แสง\* (ตา) เหล่านั้น (อย่างใดอย่างหนึ่ง) แล้วเอ่ออยู่เต็มเบ้าตาบ้าง ไหลออกมาบ้าง ก็พระโยคีผู้จะกำหนดเอาน้ำตา (เป็นอารมณ์) ก็พึงกำหนดเอาตามที่มันเอ่ออยู่เต็มเบ้าตานั่นแหละ โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของน้ำตาเอง นี่เป็น (สภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งน้ำตานั่น ส่วน (วิสภาคบริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับคนก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[วสา-มันเหลว]

คำว่า วสา แปลว่ามันเหลว มันเหลวนั้น โดยสี มีสีดั่งสีน้ำมันมะพร้าว แม้จะกล่าวว่า มีสีดั่งน้ำมันที่ราดลงไปบนน้ำข้าวก็ควร โดยสัจฐาน มีสัจฐานดั่งหยาดน้ำมัน ที่ซ่านไปตลอดกว้างอยู่เหนือน้ำอันใสในเวลาล้าง\* (มัน) โดยทิส มันเกิดในทิสทั้ง ๒ โดยโอกาส มันอยู่ในฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และจะงอยปาก โดยมาก แต่มันหาได้ละลายอยู่ในโอกาสเหล่านี้ทุกเมื่อไม่ ต่อเมื่อใดตำแหน่งเหล่านั้นเกิดอบขึ้นเพราะร้อนไฟ ร้อนแดด ผิดอากาศ

๑. ฤดู ไม่ได้พูดถึงมาก่อน มาโพล่แถมขึ้นอย่างไรอยู่ วิสภาคอาหารนั้นข้างต้นเป็นวิสมาหาร แต่ในปรมัตถโชติการ เป็น โสมนสฺสโทมนสฺสวิสมาหาราทีหิ ตรงกับที่ว่ามาข้างต้น อย่างไรก็ดี บทเหล่านี้ว่าไว้ในประโยค ยทา แล้ว ไม่น่ากล่าวซ้ำอีกในประโยค ตทา พอขึ้นประโยค ตทา ก็น่าจะกล่าวผลเลยทีเดียวนะ ความถึงจะสนิท

๒. นุหนกาสถ ถ้าจะแปลว่าในเวลา (คน) อาบน้ำ ก็มีปัญหาวว่า น้ำมันอะไรในตัวเอง ไหลซ่านออกไปอย่างนั้น จึงคิดว่า นุหนคัพพีนี้จะต้องแปลว่า 'ล้าง' ก็คือล้างน้ำมันที่ติดอะไรอยู่ก็ตาม น้ำมันจึงซ่านออกไปลอยอย่างนั้น



และธาตุพิการ เมื่อนั้น มันจึงจะกระจายไปทางโน้นทางนี้ในที่เหล่านั้น  
ดังหยาดน้ำมันที่ชันไปบนน้ำใสในเวลาล้าง (มัน) ฉะนั้น โดยตัดตอน  
กำหนดตัดด้วยส่วนของมันเหล่านั้น นี่เป็น (สภาคปริเฉท) ตัดตอน  
ด้วยส่วนของตนแห่งมันเหล่านั้น ส่วน (วิสภาคปริเฉท) ตัดตอน  
ด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

[เขโพบ - น้ำลาย]

คำว่า เขโพบ - น้ำลาย คืออาโปธาตุที่ประสมขึ้นเป็นฟองภายใน  
ปาก น้ำลายนั้น โดยสี ขาวดังสีฟองน้ำ โดยสังฐาน มีสังฐาน  
ตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) แม้จะว่าสังฐานดังฟองน้ำก็ได้ โดย  
ทิส เกิดในทิสเบื้องบน โดยโอกาส มันลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้าง  
มาอยู่ที่ลิ้น แต่มันมิได้ขังอยู่ที่นั่นทุกเมื่อดอก ต่อเมื่อใด สัตว์  
ทั้งหลายเห็นหรือนึกถึงอาหารอย่างนั้น (คืออย่างที่ชวนน้ำลายออก)  
เข้าก็ดี วางอาหารมีรสร้อน ขม เฝื่อน เค็ม เปรี้ยว อะไร ๆ ลงไป  
ในปากก็ดี หรือว่า เมื่อใด หัวใจของสัตว์เหล่านั้นละเหี่ยไปก็ดี ความ  
สะอิดสะเอียนเกิดขึ้นในอะไร ๆ ก็ได้ เมื่อนั้น น้ำลายจึงเกิดขึ้นลงจาก  
กระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้างมาอยู่ที่ลิ้น อนึ่ง น้ำลายนั้นที่ลิ้นทางปลายมี  
น้อย ที่ลิ้นทางโคนมีมาก และมันไม่รู้จักสิ้นไปเลย ดั่งน้ำในบ่อที่ขุด  
ไว้ในหาดทรายไม่รู้จักสิ้นฉะนั้น สามารถจะยังข้าวเม่าหรือข้าวสารหรือ  
ของขบเคี้ยว (ที่คุณน้ำลาย?) อะไร ๆ อื่นก็ตาม ที่ใส่เข้าไปในปาก  
ให้เปียกชุ่มได้ โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วนของน้ำลายเอง นี่

เป็น (สภาคบริเฑ) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งน้ำลายนั้น ส่วน  
(วิสภาคบริเฑ) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[สังฆาณิกา - น้ำมูก]

คำว่า **สังฆาณิกา - น้ำมูก** ได้แก่น้ำไม่สะอาดที่ไหลออกจากมัน  
ในสมอง น้ำมูกนั้น โดยสี มีสีดั่งเยื่อในเม็ดตาลอ่อน โดย  
ลักษณะ มีลักษณะตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิศ เกิดในทิศ  
เบื้องบน โดยโอกาส มันอยู่เต็มโพรงจมูก แต่ว่ามันมิได้ขังอยู่ที่นั่น  
ทุกเมื่อออก โดยที่แท้ เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายร้องไห้ก็ดี เป็นผู้มีความ  
กำเริบแห่งธาตุ อันเกิดขึ้นด้วยอำนาจอาหารแสลง และฤดูสำแดงก็ดี  
เมื่อนั้น มันในสมองก็กลายเป็นเสมหะเสีย จึงเลื่อนจากภายในศีรษะ  
ลงมาตามช่วงเพดานจนเต็มโพรงจมูกอยู่บ้าง ไหลออกมาบ้าง เปรียบ  
เหมือนคนหอนมส้มไว้ในใบปทุม แล้วพึงใช้หนามแทงข้างล่าง ที่นี้  
น้ำใสแห่งนมส้ม ก็จะพึงหยดออกทางช่องนั้น ตกไปข้างนอกฉะนั้น  
ก็แลพระโยคีผู้จะกำหนดเอน้ำมูก (เป็นอารมณ์) ก็พึงกำหนดเอา  
ตามที่มันเต็มโพรงจมูกอยู่นั่นแล โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยส่วน  
ของน้ำมูกเอง นี่เป็น (สภาคบริเฑ) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่ง  
น้ำมูกนั้น ส่วน (วิสภาคบริเฑ) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็  
เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[ลลิกา - ไขข้อ]

คำว่า **ลลิกา ไขข้อ** ได้แก่ไขมีกลิ่นสาบ ภายในข้อต่อใน

ร่างกาย ไขข้อนั้น โดยสี มีสีดั่งยางคอกกรรมิการ โดยสัณฐาน  
มีสัณฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) โดยทิส เกิดในทิสทั้ง ๒ โดย  
โอกาส มันอยู่ภายในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง คอยทำหน้าที่ทาข้อต่อกระดูก  
ทั้งหลาย ก็แลไขข้อนั้น ของผู้ใดมีน้อย เมื่อผู้นั้นลุก นั่ง ก้าว  
ถอย คว้า หยียด กระดูกทั้งหลายจะลั่นดังกุกะกุกะ คล้ายคนเที่ยวทำ  
เสียงตีมือไปจะนั้น เมื่อเขาเดินทางแม้สัก ๑ โยชน์ ๒ โยชน์ วาโย-  
ธาจะกำเริบ ตัวจะระบม แต่ว่าของผู้ใดมีมาก กระดูกทั้งหลายของ  
ผู้นั้นจะไม่ลั่นดังกุกะกุกะในเพราะความเคลื่อนไหวมีลูกนั้นเป็นต้น เมื่อ  
เขาเดินทางแม้ไกล วาโยธาจะไม่กำเริบ ตัวก็ไม่ระบม

โดยตัดตอน กำหนดด้วยส่วนของไขข้อเอง นี่เป็น (สภาค-  
บริเฉท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งไขข้อนั้น ส่วน (วิสภาคบริ-  
เฉท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล

#### [มุตฺต - มุตฺร]

วินิจฉัย คำว่า มุตฺต - มุตฺร มุตฺรนั้น โดยสี มีสีดั่งน้ำค้างถั่ว  
มาส โดยสัณฐาน มีสัณฐานดั่งน้ำอยู่ภายในหม้อน้ำที่เขาตั้งคว่ำปากไว้  
โดยทิส เกิดในทิสเบื้องล่าง โดยโอกาส มันอยู่ภายในหัวไส้  
กระเพราะเบา ท่านเรียกชื่อว่าหัวไส้ ซึ่งเป็นที่ที่น้ำมุตฺรแต่สรีระ (ซึม)  
เข้าไป แต่ว่าทางเข้าไปของมันไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ทางออก เหมือน  
น้ำครำ (ซึม) เข้าไปในหม้อเนื้อหยาบไม่มีปาก ที่เขาวาง (แช่) ไว้  
ในแอ่งน้ำครำได้ แต่ทางเข้าไปของมันไม่ปรากฏจะนั้น อนึ่ง เมื่อ

กระเพาะไรเล่า เต็มด้วยน้ำมูตรแล้ว ความขวนขวายว่า เราจะถ่าย  
ปัสสาวะ ย่อมมีแก่สัตว์ทั้งหลาย โดยตัดตอน กำหนดตัดด้วยด้านใน  
ของกระเพาะเบา และด้วยส่วนของน้ำมูตรเอาด้วย นี่เป็น (สภาคบริ-  
เจท) ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งน้ำมูตรนั้น ส่วน (วิสภาคบริเจท)  
ตัดตอนด้วยส่วนที่ผิดกับตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล

[สรุป]

ก็แล เมื่อพระโยคาวจรกำหนดโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นอาทิ  
โดยสี่ สัตถฐาน ทิส โอกาส และตัดตอนอย่างนี้แล้ว มนสิการว่าปฏิภูมิต  
โดยประการ ๕ ทางสี่ สัตถฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาส โดยนัย  
(มนสิการโกศลวิธี) มีโดยลำดับ โดยไม่เรงนักเป็นต้นอยู่ ในที่สุด  
แห่งมนสิการตอนล่วงเสียซึ่งบัญญัติ พิจารณาดูกายนี้ชื่อว่า 'อตุล  
ิมสมฺมึ กายเ เกสา- ผมทั้งหลายมีอยู่ในกายนี้ เป็นอาทิ ธรรม  
ทั้งหลายทั้งปวงนั้น' ย่อมจะปรากฏดังว่าไม่ก่อนไม่หลังกัน อุปมา  
เหมือนเมื่อบุรุษตาดีมองดูพวงมาลาที่ร้อยดอกไม้ ๓๒ สีไว้ด้วยด้ายเส้น  
เดียวกัน ดอกไม้ทั้งปวง (ในพวงนั้น) ย่อมจะปรากฏ ดังว่าไม่ก่อน  
ไม่หลังกันฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ในตอนว่าด้วยมน-  
สิการโกศลว่า "ก็เมื่อพระอาทิตย์กัมมิกะมนสิการ (โดยอนุโลม เริ่ม)  
ว่า เกสา มนสิการก็ดำเนินไปจนสุดจุโกฏฐาสปลาย คือ มุตุตฺ นี้  
ทีเดียว" ดังนี้ ก็ถ้าว่าพระโยคาวจรนั้น จะนำ (ปฏิภูมิต) มนสิการ  
ออกไปนอกตัวบ้างไซ้ ครั้นโกฏฐาสทั้งปวงปรากฏชัดอย่างนั้นแล้ว

\* มหาภูติกวาท ธรรมทั้งหลาย คือโกฏฐาสที่ปรากฏโดยอาการปฏิภูมิต

ที่นี้ สัตว์หลายมีมนุษย์และดิรัจฉานเป็นต้นที่เดินไปมาอยู่ ก็จะละ  
อาการของสัตว์ปรากฏแก่เธอโดยเป็นกองโกฏฐาสไปหมด อาหารมีน้ำ  
และข้าวเป็นต้น ที่สัตว์เหล่านั้นกลืนกินลงไปแล้ว ก็ปรากฏของที่  
เขาใส่ลงไป ในกองโกฏฐาส\* (ไปสิ้น)

[นิมิตและอัปนา]

ในลำดับนั้น เมื่อเธอมนสิการเนื่อง ๆ ว่า 'ปฏิภูม ๗' ตามมน-  
สิการโกศลวิธีต่อไปมีวิธีปล่อยลำดับเป็นต้น อัปนาจะเกิดขึ้นโดย  
ลำดับ ในการเกิดขึ้นแก่อัปนานั้น บัณฑิตพึงทราบถึงความปรากฏ  
แห่งโกฏฐาสมีผมเป็นต้นด้วยอำนาจแห่งสี่ สัตถฐาน ทิส โอกาส และ  
ตัดตอน เป็นอุคคหนิมิต ความปรากฏ (แห่งโกฏฐาสเหล่านั้น)  
ด้วยอำนาจแห่งความปฏิภูมโดยอาการทั้งปวง เป็นปฏิภาคนิมิต เมื่อ  
ส้องเสพเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นไป อัปนาจะเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่ง  
ปฐมฌาน (คือได้เพียงปฐมฌาน) จุอัปนาในอสุกกรรมฐาน  
โดยนัยที่กล่าวแล้ว พระโยคาวจรใด มีโกฏฐานปรากฏแต่อย่างเดียว  
หรือว่าพระโยคาวจรใด ได้บรรลุอัปนาในโกฏฐาสอย่างหนึ่งแล้ว  
ไม่ทำความเพียรในโกฏฐาสอื่นต่อไปก็ดี อัปนานั้นก็ย่อมเกิดขึ้นแก่  
พระโยคาวจรนั้นแต่ดวงเดียว ส่วนพระโยคาวจรใดมีโกฏฐาสหลายอย่าง  
ปรากฏ หรือว่าพระโยคาวจรใดได้บรรลุฌานในโกฏฐาสอย่างหนึ่งแล้ว  
ยังทำความเพียร แม้ในโกฏฐาสอย่างอื่นต่อไปอีกก็ดี ปฐมฌานหลาย

\* มหาภูติกว่า นี่เป็นภาวนาพิเศษของพระโยคี คล้ายวิธีขยายกลืน

ดวงตามจำนวนโกฏฐาส ย่อมเกิดแก่พระโยคาวจรนั้นได้ จุปฐมฉาน  
หลายดวงเกิดแก่พระมาลกเถระฉะนั้น

ได้ยินว่า ท่านผู้นั้นจับมือพระอภัยเถระผู้เป็นทิฆมภาณกาจารย์  
(ผู้บอกพระสูตรทิฆนิกาย) กล่าวว่า "แน่อาวุโสอภัย แต่นี้ไป ท่าน  
จงเรียนปัญหานี้ก่อนเถิด" แล้วบอกว่า "พระเถระผู้เฒ่า (รูปหนึ่ง)  
เป็นผู้ได้ปฐมฉาน ๓๒ ดวงในโกฏฐาส ๓๒ อย่าง ถ้าเข้ากลางคืน  
ฉาน ๑ กลางวันฉาน ๑ ท่านจะเชื่อมฉานนั้นได้โดยเวลาถึงเดือน  
กว่า ๆ แต่ถ้าเข้าวันละฉาน ท่านจะเชื่อมได้โดยเวลาเดือนกว่า ๆ"

[เหตุที่เรียกกายคตาสติ]

ก็กรรมฐานนี้ แม้ว่าจะสำเร็จด้วยอำนาจปฐมฉาน (คือได้เพียง  
ปฐมฉานเหมือนอสุกกรรมฐานที่กล่าวมาแล้ว) แต่เพราะสำเร็จด้วย  
เรี่ยวแรงแห่งสติ (อันเป็นไป) ในโกฏฐาสทั้งหลาย อันมีลักษณะ  
ต่าง ๆ มีสีและสัณฐานเป็นต้น จึงเรียกว่า กายคตาสติ (ไม่เรียก  
อสุก ?)

[อานิสงส์เจริญกายคตาสติ]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบโดยสมควรซึ่งกายคตาสตินี้แล้ว (๑) ย่อม

\* ข้อสำคัญที่ต่างกันนั้น คืออสุก พิจารณาร่างคนอื่นที่ตายแล้ว ส่วนกายคตาสติ พิจารณา  
ร่างของตนที่ยังเป็นอยู่

เป็นผู้ข่มได้ทั้งความไม่ยินดีและความยินดี อันความไม่ยินดีหาข่มเธอ  
ได้ไม่ (แต่) เธอข่มเสียได้ครอบงำเสียได้ ซึ่งความไม่ยินดีที่เกิดขึ้นอยู่  
(๒) เป็นผู้ข่มความกลัวภัยได้ อันความกลัวภัยหาข่มเธอได้ไม่ (แต่)  
เธอข่มเสียได้ครอบงำเสียได้ ซึ่งความกลัวภัยที่เกิดขึ้นอยู่ (๓) เป็นผู้  
ทนต่อความหนาวร้อน ฯ ล ฯ (๔) เป็นคนชนิดที่อดกลั้นต่อทุกขเวทนา  
กล้า... ขนาดจะคร่าชีวิตได้ (๕) ได้อาศัยสัตว์ต่าง ๆ แห่งโกฏฐาส  
ทั้งหลายมีผมเป็นต้น จะเป็นผู้ได้มานทั้ง ๔ ตลอดไปถึงอภิญญา ๖  
(ก็ได้)<sup>๔</sup>

เพราะเหตุนั้นแล ภิกษุผู้มีปัญญาพึงเป็นผู้ไม่ประมาท  
บำเพ็ญกายกตาสตินี้อันมีอานิสงส์เป็นอเนกดังกล่าวมา  
ฉะนั้นเทอญ

นี่เป็นกถามุขโดยพิสดาร  
ในกายกตีสติ

๑. มหาภูทิกว่า "อริติ คือไม่ยินดีในเสนาสนะสงัด และในกุศลธรรมอันยิ่ง ส่วนรติ  
ได้แก่ยินดีในกามคุณ" แต่คำทั้ง ๒ นี้กล่าวเป็นคู่กัน น่าจะมีความหมายที่ตรงกันข้าม  
เพ่ง รติ ที่ว่ายินดีในกามคุณ อริติ ก็น่าจะหมายความว่าตรงกันข้าม คือ ไม่ยินดีในพรหมจรรย์  
หรือเนกขัม

๒. บทตั้งคือ อริตริตสโห มีทั้งอริติ และรติ แต่ตอนขยายความ กล่าวแต่อริติ  
น่าจะครบครันไป

๓. ปาฐะที่เพยบาลไว้<sup>๕</sup> มรในจตุกกังคุตตระหน้า ๑๕๘ ความเต็มว่า ขโม โหติ สิตตส  
อุณหสส ชิมจุจาย ปิปาสาช ขัมสมกสวาตาคปรีติสปสมุสสุสานัน ทูรุตตานัน ทูราคตานัน  
วจนปถานัน อุปฺปนฺนํ สารีริกํ เวทนํ ทุกฺขํ ดิพฺพํ ขรานํ กญฺจํ อสาดานํ  
อมณฺาปํ ปาณฺหณํ อธิวสกชาติโก โหติ

๔. ที่เป็นได้ดังนี้ ด้วยอาศัยสี่ หมายความว่ากลายเป็นวัณณกลินไป

[อานาปานสติ]

อานาปานสติกรรมฐานนั้นใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า "คูกริกขุทั้งหลาย แม้อานาปานสติสมาธินี้แล บุคคลทำให้มีทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมละเมียดแท้ด้วย\* ประณีตแท้ด้วย เป็นธรรมเครื่องพักอยู่อันละมุนละไมและเป็นสุขด้วย ยังธรรมอันเป็นบาปอกุศลทั้งหลาย ที่เกิด ๆ ขึ้นให้หายลับร้างไปโดยพลันด้วย" ดังนี้แล้วตรัสจำแนกให้เป็นกรรมฐานมีวัตถุ (ถูกข้อ) ๑๖ อย่างนี้ว่า "คูกริกขุทั้งหลาย ก็อานาปานสติสมาธิ บุคคลทำให้มีอย่างไร ทำให้มากอย่างไร จึงเป็นธรรมละเมียดแท้ด้วย ประณีตแท้ด้วย เป็นเครื่องพักอยู่อันละมุนละไม และเป็นสุขด้วย ยังธรรมอันเป็นบาปอกุศลทั้งหลายที่เกิด ๆ ขึ้นให้หายลับร้างไปโดยพลันด้วย ? คูกริกขุทั้งหลาย กิขุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่า หรือโคนไม้ หรือเรือนว่างก็ตาม นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เธอคงมีสติหายใจออก คงมีสติหายใจเข้า (มีวัตถุ ๑๖ คือ)

๑. เคยได้รับอาจารย์กะว่า สนฺตะ ที่มากู้กับ ปณฺติตะ เช่นในที่นี่ ให้แปลว่า 'ละเมียด' แต่ดูตอนท่านแก้ (หน้า ๕๓) แล้วไม่มีเค้าจะให้แปลอย่างนั้นได้ เพราะท่านแก้ไว้ว่า สนฺโต วูปสนฺโต นิพฺพุโต อันชวนให้แปลว่า "สงบ คือ รำงับดับเย็น" แต่อาจารย์กะที่กล่าวนั้น ท่านนำสืบกับมานาน จะทิ้งเสียทีเดียว ก็น่าเสียดาย ในที่นี้จึงคิดแปลใหม่เป็น

ละเมียด ในที่หมายความว่าเรียบราบ เรียบร้อยหรือเรียบสนิท จะตีความว่า สงบก็ได้ เช่นทะเลราบ ก็คือคลื่นลมสงบ บ้านเมืองราบคาบ ก็คือโจรผู้ร้ายสงบ จะตีความว่า ละเมียดก็ได้ เพราะถ้าหายาบคายขรุขระ จะเรียกว่าละเมียดอะไรได้

๒. ส. มหาวาร. ๑๕/๔๐๓



[จตุกกะที่ ๑]

- (๑) เธอหายใจออกยาวอยู่      ก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว  
หรือหายใจเข้ายาวอยู่      ก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว  
(๒) เธอหายใจออกยาวอยู่      ก็รู้ว่าเราหายใจเข้าสั้น  
หรือหายใจออกสั้นอยู่      ก็รู้ว่าเราหายใจเข้าสั้น  
(๓) เธอสำเนียงว่า เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจ  
ออก สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจเข้า  
(๔) สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออก  
สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจเข้า

[จตุกกะที่ ๒]

- (๕) สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งปีติหายใจออก สำเนียง  
ว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งปีติหายใจเข้า  
(๖) สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งสุขหายใจออก สำเนียง  
ว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งสุขหายใจเข้า  
(๗) สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิตตสังขารหายใจออก  
สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้รู้ชัดซึ่งจิตตสังขารหายใจเข้า  
(๘) สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้ระงับจิตตสังขารหายใจออก  
สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้ระงับจิตตสังขารหายใจเข้า

[จตุกกะที่ ๓]

- (๙) สำเนียงว่า      เราจักเป็นผู้กำหนดรู้จิตหายใจออก

สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้กำหนดรู้จิตหายใจเข้า

(๑๐) สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้ยังจิตให้บังเกิดยังหายใจออก

สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้ยังจิตให้บังเกิดยังหายใจเข้า

(๑๑) สำเนียงว่า เราจักตั้งจิตมั่นหายใจออก สำเนียงว่า  
เราจักตั้งจิตมั่นหายใจเข้า

(๑๒) สำเนียงว่า เราจักเปลื้องจิตหายใจออก สำเนียงว่า  
เราจักเปลื้องจิตหายใจเข้า

[จตุกกะที่ ๔]

(๑๓) สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงหายใจ  
ออก สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงหายใจเข้า

(๑๔) สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความคลายไป  
หายใจออก สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความคลายไป  
หายใจเข้า

(๑๕) สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความดับไปหาย  
ใจออก สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความดับไปหายใจเข้า

(๑๖) สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละทิ้ง  
หายใจออก สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละทิ้ง  
หายใจเข้า" ดังนี้

บัดนี้ นิเทศแห่งการเจริญอานาปานสติกรรมฐานนั้น มาถึงแล้ว  
โดยลำดับ แต่เพราะนิเทศนั้น เมื่อกล่าวไปตามแนวคำบาลีนั้นแล

จึงจะบริบูรณ์อาการทั้งปวง เพราะเหตุนั้น นิเทศในอานาปาน-  
สติกรรมฐานนั้น (ต่อไป) นี้ จึงเป็นนิเทศยึดคำบาลีเป็นเบื้องต้น

[ขยายความบาลีคำถาม]

บัณฑิตพึงทราบนิเทศ (ขยายความ) แห่งบาลีคำถามว่า

"ถล ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสุตฺตสมฺมาธิ อุกฺกรภิกฺขุทั้งหลาย  
ก็อานาปานสติสมมาธิ บุคคลทำให้มีอย่างไร" เป็นต้นนี้ก่อน คำว่า 'ถล'  
เป็นพระปฐมเจ้าด้วยความเป็นผู้ทรงใคร่จะตรัสการเจริญอานาปานสติสมมาธิ  
ให้พิสดารโดยประการต่าง ๆ คำต่อไปว่า 'ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานา-  
ปานสุตฺตสมฺมาธิ' เป็นคำทรงชี้ธรรมที่ได้ตรัสถามไว้ ด้วยความเป็นผู้  
ทรงใคร่จะตรัสให้พิสดารโดยประการต่าง ๆ แม้ในคำว่า 'ถล พหุลี-  
กโต ฯ เป ฯ รูปสมมติ' นั้นก็นัยนี้เหมือนกัน

ในบทเหล่านั้น บทว่า ภาวิโต-ทำให้มี นั่นคือ ทำให้เกิดขึ้น  
หรือเจริญขึ้น บทว่า อานาปานสุตฺตสมฺมาธิ แปลว่า สมมาธิที่  
สัมปยุตกับสติ อันกำหนดเอาลมหายใจออกและลมหายใจเข้า (เป็น  
อารมณ์) นัยหนึ่ง สมมาธิในอานาปานสติ ชื่อว่า อานาปานสติสมมาธิ  
บทว่า พหุลีกโต-ทำให้มาก คือทำบ่อย ๆ

[แก้ สนฺโต ปณฺนิโต]

สองบทว่า สนฺโต เจว ปณฺนิโต จ นั้น พึงประกอบว่า สนฺโต  
เจว ปณฺนิโต เจว-ละเมียดแท้ด้วย ประณีตแท้ด้วย พึงทราบว่าการ  
จำกัดความด้วยเอวสัพพท์ ย่อมมีทั้ง ๒ บท ถาถามว่า พระพุทธาธิบายมีอยู่

อย่างไร ? เฉลยว่า พระพุทธาธิบายมีอยู่ว่า "อันอานาปานสติสมาธินี้  
จะได้เป็นธรรมไม่ละเมียดหรือไม่ประณีตโดยปริยายไร ๆ เหมือนอย่าง  
อสุกกรรมฐาน ซึ่งละเมียดและประณีตแต่โดยปฏิเวธอย่างเดียว แต่ไม่  
ละเมียดไม่ประณีตทางอารมณ์เลย เพราะมีอารมณ์หยาบ และมีสิ่งปฏิกุศล  
เป็นอารมณ์ (เช่นนั้น) หามิได้ ที่แท้เป็นธรรมชื่อว่าละเมียด คือ เรียบ  
ราบดับเย็น เพราะทั้งละเมียดโดยอารมณ์ เพราะทั้งละเมียดโดยองค์ที่  
นับว่าปฏิเวธ ชื่อว่าประณีต คือ ไม่ทำให้เบื้อ เพราะทั้งประณีตโดย  
อารมณ์ เพราะทั้งประณีตโดยองค์" ดังนี้ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า  
"(อานาปานสติสมาธิ) เป็นธรรมละเมียดแท้ด้วย ประณีตแท้ด้วย"

[แก้ อเสจโก]

ส่วนในคำว่า "อเสจโก จ สุโข จ วิหาโร เป็นธรรมเครื่อง  
พักอยู่อันละมุนละไมและเป็นสุขด้วย" นั้น มีอรรถาธิบายว่า เสนะ  
(ความเพียก) ไม่มีแก่อานาปานสติสมาธินั้น เหตุนี้ อานาปานสติ-  
สมาธินั้นจึงชื่อว่า อเสจโก-ละมุนละไม (เหมือนข้าวสวย) คือ  
ไม่เปรอะ ไม่ปน แยกเป็นหนึ่งได้จำเพาะตัว หมายความว่า ความ  
ละเมียดในอานาปานสติสมาธินี้ หามิโดยบริกรรมหรือโดยอุปัชฌาย์ก็ตาม  
ไม่ อานาปานสติสมาธินี้ เป็นธรรมละเมียดด้วย ประณีตด้วย โดย  
สภาวะของตนแท้ จำเดิมแต่อาทิสมันนาหาร (การเริ่มต้นประมวถจิต  
เข้าทำกรรมฐาน) ไป ส่วนอาจารย์ต่างเหล่ากล่าวว่า บทว่า

\* มหาฐีกาว่า เกจิอาจารย์ที่ว่านี้ หมายถึงอาจารย์วัดอตุตตรวิหาร (วัดเหนือ ?) อยู่ที่ไหน  
ไม่บอก

'อเสจนโก' ความว่า ไม่ต้องเติมอะไร เป็น (จุ) สิ่งมีรสคือร่อย  
โดยสภาพเอง บัณฑิตพึงทราบว่ อานาปานสติสมาธินี้ เป็น  
อเสจนกะอย่างนี้แหละ จึงเป็นสุขวิหารด้วย เพราะเป็นไปเพื่อได้  
กายกสุขและเจตสิกสุข ทุกขณะที่ถึงอัปปนา

คำว่า ที่เกิด ๆ ขึ้น หมายความว่าที่ยังมิได้ข่ม ๆ ลง คำว่า บาบ  
คือชั่ว คำว่า ธรรมอันเป็นอกุศล คือธรรมอันเกิดแต่ความไม่ฉลาด  
คำว่า ให้หายไปโดยพลัน หมายความว่าให้กลับไป คือข่มลงได้โดยทันที  
ทีเดียว คำว่า ให้รับไป คือให้สงบไปอย่างดี นัยหนึ่ง เธอถึง  
ความเจริญแห่งอริยมรรคโดยลำดับ ย่อมตัดขาดได้ อธิบายว่า ให้สงบ  
ราบคาบไปได้ เพราะอานาปานสติสมาธิเป็นนิพเพชภาคิยธรรม

ก็ในพระบาลีคำถามนี้ มีความสังเขป (ดังต่อไปนี้) นี้ว่า คุณกร  
ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิ บุคคลทำให้มีด้วยประการใด ด้วย  
อาการใด ด้วยวิธีใด ทำให้มากด้วยประการใด... จึงเป็นธรรมละเมียด  
แท้ด้วย ฯลฯ ให้รับไปโดยพลันด้วย

[ขยายความแห่งบาลีคำเฉลย]

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงยังความข้อนั้นให้พิสดาร จึง

๑. มหาภูิกายขยายความว่า ที่ว่าได้กายิกสุขด้วยนั้น ก็โดยที่ร่างกายของผู้เข้าฌาน  
ซาบซ่านด้วยประณิตรูปที่เกิดแต่ฌาน จะรู้สึกเป็นสุขเมื่อออกจากฌานแล้ว

๒. มหาภูิกว่า การบำเพ็ญฌานของศาสนิกชน ส่วนมากก็เป็นนิพเพชภาคิยะ แต่สำหรับ  
พระพุทธเจ้าแล้วเป็นนิพเพชภาคิยะโดยส่วนเดียวแท้ เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเจริญ  
กรรมฐานนี้เองจึงได้ทรงบรรลुพระสัมมาสัมโพธิญาณ

ส่วนบท อนุปฺพุเพน อริยมคฺคฺวุฑฺฒิปฺปโต ท่านอธิบายว่า สมาธินี้เป็นบาทแห่งอริยมรรค  
เจริญไปโดยลำดับย่อมเป็นดุจเข้าถึงความเป็นอริยมรรค

ตรัสคำว่า **อิธ ภิกขเว** เป็นต้น

[แก้ อิศัพพ์]

ในคำเหล่านั้น คำว่า **อิธ ภิกขเว ภิกขุ** แปลว่า 'ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนา' เพราะอิศัพพ์ในพระบาลีนั้นเป็นศัพท์แสดงถึงศาสนา อันเป็นที่ก่อเกิดแห่งบุคคลผู้ทำอานาปานสติสมาธิทุกประการให้เกิดขึ้น และปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นแห่งศาสนาอื่น สมพระพุทธรูปนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะมีอยู่ในศาสนาเท่านั้น ฯลฯ วาตะ" (ลัทธิ) อื่น ๆ วางเปล่าจากสมณะทุกจำพวก" เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงแก้ (อิธ ภิกขุ) ว่า **อิมสฺมี สาสเน ภิกขุ-ภิกษุในศาสนา**

[เหตุที่ตรัส อรณฺณคโต ฯ เป ฯ นัยที่ ๑]

คำว่า 'ไปสู่ป่าหรือโคนไม้หรือเรือนว่างก็ตาม' นี้เป็นคำแสดงถึงการกำหนดคือเอาเสนาสนะ อันเหมาะแก่การบำเพ็ญอานาปานสติสมาธิแห่งโยคาวจรภิกษุนั้น เพราะจิตของภิกษุนี (เคย) เพลิดเพลินไปตามอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณเป็นต้นมาเสียนาน ไม่ใคร่จะเข้าสู่

๑. มหาฐีกาว่า คำว่าทุกประการนี้หมายถึง ๑๖ ประการนั่นเอง

๒. สมณิกิ อญฺญาหิ ในจตุกกังคฺคตฺระหน้า ๓๒๓ อันเป็นที่มาแห่งพระบาลีนี้ พิมพ์ไว้เป็น สมณิกิ อญฺเฬหิ แต่จะเป็นอย่างไรก็ยากในการแปลทั้งนั้น

อญฺญาหิ รูปเป็นอดีตติลิ่ง เป็นวิเสสณะของ สมณิกิ ไม่ได้ อญฺญา แปลว่า ครอบคัลได้ แต่อญฺญา ในอรรถนี้ไม่เคยมีรูปเป็นพหุจนะ จึงเป็นอันตกไป

อญฺเฬหิ เป็นวิเสสณะของ สมณิกิ ได้ แต่ถ้าแปลไปตรง ๆ ว่า 'เหล่าอื่น' ความไม่เป็นภาษา-ลัทธิอื่นว่างจากสมณะเหล่าอื่น - เช่นนี้จึงชักเยื้องแปลว่า 'ทุกจำพวก' ก็จะเป็นสมณะจำพวกที่ ๑ (โศดาบัน) จำพวกที่ ๒ (สกทาคามี) จำพวกที่ ๓ (อนาคามี) จำพวกที่ ๔ (อรหนต์) ก็ว่างทั้งนั้น

อารมณ์แห่งอานาปานสติสมาธิได้ คอยแต่จะเล่นไปนอกทาง เหมือน  
รถที่เทียมด้วยโคโง่ง เล่นออกนอกทางไปฉะนั้น เพราะฉะนั้น  
นายโคบาลใครจะฝึกลูกโคโง่งซึ่งคืมน้ำนมแม่โคโง่ง\* (หมอ) จนเติบโต  
ใหญ่แล้วพึงพราด (มัน) ไปเสียจากแม่ ฟังหลักใหญ่เข้าข้างหนึ่ง  
ผูก (มัน) ด้วยเชือกไว้ที่หลักนั้น ที่นี้เจ้าลูกโคของเขาตัวนั้นจะเดินไป  
เดินมา (แต่) ไม่อาจหนีไปได้ (เหนื่อยเข้าหมดพละ) ก็จะพึง  
หมอบอิง หรือนอนอิงหลักนั้นอยู่นั่นเองฉันใดก็ดี แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้น  
เหมือนกัน ใครจะทรมานจิตร้าย อันเติบโตขึ้นด้วยการคืมนรสอารมณ์มี  
รูปารมณ์เป็นต้นมาเสียนาน ก็พึงพราด (มัน) เสียจากอารมณ์มีรูปเป็น  
อาทิ เข้าไปสู่ป่าหรือโคนไม้หรือเรือนว่างก็ตาม แล้วผูก (มัน)  
ไว้ที่หลักคือลมหายใจออกและลมหายใจเข้านั้นด้วยเชือกคือสติ เมื่อถูก  
ผูกไว้เช่นนั้น จิตของเรานั้นแม้จะเดินรนไปมา ก็ไม่ได้อารมณ์ที่เคย  
ชินมา (แต่) ไม่อาจตัดเชือกคือสติหนีไปได้ ก็ย่อมจะหมอบและ  
นอนอิงอารมณ์ (กรรมฐาน) นั้นเอง โดย (ถึงความเป็น) อุปจาร  
และอัปปนา เพราะเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า

คนจะฝึกลูกโคค พึงผูก (มัน) ไว้ที่หลักฉันใด

พระโยคาวจรในศาสนานี้ ก็พึงผูกจิตของตน

ไว้ที่อารมณ์ (กรรมฐาน) ให้มั่นด้วยสติ

ฉันนั้นเถิด

\* มหาภูติกถาธิบายว่า โคโง่งนั้นคือโคฝึกยาก ส่วนแม่โคโง่ง หมายถึงเอาแม่โคที่ขยันน้ำนมไว้ในเต้าได้ ริดก็ไม่ยอมปล่อยให้ไหลออกหมด !

เสนาสนะ (ที่กล่าวมา) นั้น เป็นที่เหมาะสมแก่การภาวนาแห่ง  
พระโยคาวจรนั้นด้วยประการฉะนี้ เหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า คำนี้  
เป็นคำแสดงถึงการกำหนดถือเอาเสนาสนะ อันเหมาะสมแก่การบำเพ็ญ  
อานาปานสติสมาธิแห่งโยคาวจรภิกษุนั้น ดังนี้

[เหตุที่ตรัส อรรถกถา โศ ๔.๒๖๖ นัยที่ ๒]

อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่อานาปานสติกรรมฐานอันเป็นยอดใน  
ประเภทกรรมฐาน เป็นปทัฏฐานแห่งการบรรลุธรรมวิเศษและทิฐิ-  
ธรรมสุขวิหาร ของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธ และพุทธสาวก  
ทั้งปวงนี้ มิใช่เป็นการง่ายที่จะไม่สละแดนบ้านอันอิงไปด้วยเสียงต่าง ๆ  
เช่นเสียงผู้หญิง เสียงผู้ชาย เสียงช้าง เสียงม้า แล้วบำเพ็ญขึ้นได้  
เพราะฉะฉานมิใช่เสียงเป็นข้าศึก แต่ในที่มิใช่แดนบ้านคือในป่า (ละก็)  
เป็นการง่ายที่พระโยคาวจรจะถือกรรมฐานนี้ ยังอานาปานจตุตถฌาน  
ให้เกิดแล้วทำฌานนั้นแหละให้เป็นบาท พิจารณาองค์สังขารจนบรรลุ  
พระอรหัตอันเป็นผลสุดยอดได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า  
จะทรงแสดงเสนาสนะอันเหมาะสมแก่พระโยคาวจรนั้น จึงตรัสคำว่า  
อรรถกถา โศ ๔.๒๖๖ ดังนี้เป็นอาทิ

[เหตุที่ตรัส อรรถกถา โศ ๔.๒๖๖ นัยที่ ๓]

แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นคุณวัตรวิชาจารย์ (อาจารย์  
วิชาที่) วัตรวิชาจารย์พบภูมิอันควรสร้างเมืองเข้า ตรวดดู



ตลอดแล้ว จึงชี้บอกว่่า "ท่านทั้งหลายจงสร้างเมืองในที่นี้เถิด"  
ก็แลครั้นเมืองสำเร็จโดยสวัสดิ์แล้ว ย่อมได้รับสักการะใหญ่แต่ราชสกุล  
จันใด พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นก็จันนั้นเหมือนกัน ทรงตรวจดู  
เสนาสนะอันเหมาะแก่พระโยคาวจรแล้วจึงทรงชี้บอกว่่า "กรรมฐาน  
ควรประกอบในสถานที่นี้" แต่นั้น ครั้นพระอรหัตผล อันพระโยคี  
ผู้ประกอบกรรมฐาน ณ ที่นั้นได้บรรลุโดยลำดับแล้ว ย่อมทรงได้รับ  
สักการะใหญ่ (โดยสรรเสริญพระคุณ) ว่่า "พระผู้พระเจ้านั้น  
เป็นพระสัมมาสัมพุทธะหนอ" ดังนี้ ส่วนว่่าภิกษุ (โยคี) นี้ท่าน  
กล่าวว่่าเป็นคูเสื้อเหลือง ฟังทราบอธิบายว่่า เหมือนอย่างพญาเสื้อ  
เหลืองใหญ่อาศัยพงพญาหรือปารกหรือคงเข้าในป่าช้่มอยู่ จึงจับสัตว์  
ป่าทั้งหลายมีกระบือป่า กวาง และสุกรป่าเป็นต้นได้ จันใด ภิกษุ  
ผู้ประกอบกรรมฐานอยู่ในเสนาสนะอันเหมาะทั้งหลาย มีป่าเป็นอาทินี้  
ก็ย่อมคว่่าเอาโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค  
และอรหัตมรรค และอริยผลตามลำดับได้ จันนั้นเหมือนกัน เพราะ  
เหตุ นั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่่า

อุปมาดังเสื้อเหลืองช้่มตัวอยู่ จึงจับสัตว์ป่าได้

จันใดก็ดี พระพุทธบุตรประกอบความเพียร

บำเพ็ญวิปัสสนา ก็จันนั้นแล (ต้อง) เข้าป่า

จึงคว่่าเอาอุดมผลได้

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะป่าอันเป็น  
โยคภูมิ (ที่ทำความเพียร) แห่งผู้มีความบากบั่นและความว่องไว

(ในการภาวนา) แก่โยคาวจรภิกษุนั้น จึงตรัสคำว่า **อรณฺณคโตะ**  
วา เป็นอาทิ

[แก้สรรพทต่าง ๆ แห่งบาลีคำเฉลย]

ในบทเหล่านั้น บทว่า **อรณฺณคโตะ** ความว่า ในบรรดาป่า  
อันมีลักษณะที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ชื่อว่าป่า คือที่นอกเสาอินทชีลออกไป  
ไปนั้นจัดเป็นป่าทั้งสิ้น" ดังนี้ก็ดี ว่า "เสนาสนะอันมีในที่ประมาณ  
๕๐๐ ชั่วธนู (แต่แดนบ้าน) เป็นอย่างต่ำ ชื่อว่าเสนาสนะป่า"<sup>๒</sup>  
ดังนี้ก็ดี ภิกษุไปสู่ป่าอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นที่สงัดเป็นสุข บทว่า  
**รุกขมุลคโตะ** คือไปสู่ที่ใกล้ต้นไม้<sup>๓</sup> บทว่า **สุญฺญาการคโตะ**  
หมายความว่าไปสู่โอกาสอันว่างคือสงัด และในบาลีบทนี้ เว้นที่เป็น  
ป่าและรุกขมุลเสีย แม้ไปสู่เสนาสนะที่เหลืออีก ๗ อย่าง<sup>๔</sup> ก็ควรเรียกว่า  
**สุญฺญาการคโตะ** ได้<sup>๕</sup>

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงชี้เสนาสนะอันเหมาะแก่การบำเพ็ญ

๑. พุ. ป. ๓๑/๒๖๔

๒. วิ. มหา. ๒/๑๔๖

๓. หมายความว่า คำว่า รุกขมุล นั้น มิได้จำกัดเอาที่ตรงโคนไม้เท่านั้น เพราะฉะนั้น มหาภูิกาก็  
จึงชักเอาคำอธิบายมากล่าวไว้ว่า "ในเวลาเที่ยง เมาไม้แผ่ออกไปเท่าใด ในเวลาไม่มีลม ใบไม้  
หล่นลงในที่เพียงใด ที่ท่านนเพียงนั้นเรียกว่า รุกขมุล"

๔. เสนาสนะที่เหลืออีก ๗ มหาภูิกาชักเอามาบอกไว้ว่า คือภูเขา ๑ ชอกเขา ๑ ถ้ำในเขา ๑  
ป่าช้า ๑ ป่าดง ๑ ที่แจ้ง ๑ กองฟาง ๑

๕. ถ้าอธิบายอย่างนี้ถูก สุญฺญาการ ก็จะต้องแปลว่า 'ที่ว่างจากเรือน' ไม่ใช่ 'เรือนว่าง' อย่างที่  
เคยแปลกัน เคยอ่านพบที่ไหนแห่งหนึ่งว่า สุญฺญาการนั้น ได้แก่เรือนที่เขาปลูกไว้ตามทางสำหรับ  
คนเดินทางพักอาศัย เรียกว่า สุญฺญาการ เพราะไม่มีเจ้าของ ไม่มีผู้ถือสิทธิครอบครอง เมื่อไม่มี  
ใครพัก ภิกษุก็ไปพักทำกรรมฐานได้

อานาปานสติอนุภูตแก่ฤดูทั้ง ๓ และอนุภูตแก่ธาตุและจิริยาด้วย อย่างนี้  
แล้ว จงทรงอิริยาบถอันสงบ ไม่เป็นไปข้างหู่และไม่เป็นข้างฟุ้ง  
แก่พระโยคาวจรภิกษุนั้น (ต่อไป) จึงตรัสคำว่า 'นั่ง' ต่อนั้น  
เมื่อจะทรงแสดงความมั่นคงแห่งการนั่ง ความเป็นไปสะดวกแห่งลม  
หายใจออกเข้า และอุปายในการกำหนดถือเอาอารมณ์ด้วย" จึงตรัส  
คำว่า 'คู้บัลลังก์' เป็นอาทิ

ในบทเหล่านั้น บทว่า บัลลังก์ ได้แก่นั่งคู้เขาเข้าโดยรอบ  
บทว่า คู้ ก็ขอคู้เข้า คำว่า ตั้งกายตรง ก็ตั้งสรีระส่วนบทให้ตรง  
ให้ปลายกับปลายกระดูกสันหลัง ๑๘ ข้องคั่น เพราะเมื่อพระโยคาวจร  
นั่งอย่างนี้ หนึ่งเนื้อและเอ็นย่อมไม่ขัด เมื่อเป็นอย่างนั้น เวทนา  
เหล่าใดจะพึงเกิดขึ้นในขณะ ๆ เพราะความขัดแห่งหนึ่งเนื้อและเอ็นนั้น  
เป็นปัจจัย เวทนาเหล่านั้นก็จะไม่เกิดขึ้นแก่เธอ ครั้นเวทนาเหล่านั้น  
ไม่เกิดขึ้น จิตก็จะมีอารมณ์เป็นหนึ่ง กรรมฐานไม่ตก เข้าถึงความ

๑. มหาภูติกายช่วยขยายความว่า อนุภูตแก่ฤดู คือป่าอนุภูตในฤดูร้อน รุกขมูลอนุภูตในฤดูหนาว  
สุญญาคารอนุภูตในฤดูฝน (นี้แสดงว่า สุญญาคาร เป็นเรือนมีเครื่องมุงบังกันฝนได้)

อนุภูตแก่ธาตุ คือป่าอนุภูตแก่คนเสมหธาตุ (มีเสมหะมาก ?) รุกขมูลอนุภูตแก่คนปิดทธาตุ  
(ดีพิการ อาหารไม่ค่อยย่อย ?) สุญญาคารอนุภูตแก่คนวาทธาตุ (มักเป็นลมวิงเวียน ?)

อนุภูตแก่จิริยา คือป่าอนุภูตแก่คนโมหจริต รุกขมูลอนุภูตแก่คนโทสจริต สุญญาคารอนุภูต  
แก่คนราคจริต

๒. มหาภูติกายช่วยอธิบายว่า อิริยาบถนอนไปข้างโกสัชชะ ยืนและเดินไปข้างอุทธัจจะ ส่วน  
อิริยาบถนั่งหาเป็นอย่างนั้นไม่ เพราะฉะนั้น ท่านจึงว่าเป็นอิริยาบถสงบ

๓. มหาภูติกายช่วยไขความว่า ทรงแสดงความมั่นคงแห่งการนั่งด้วยการคู้บัลลังก์ ทรงแสดงความเป็น  
ไปสะดวกแห่งลมหายใจ ด้วยการตั้งกายส่วนบนนั้นให้ตรง ทรงแสดงอุปายในการกำหนดถือเอา  
อารมณ์ด้วยการดำรงสติไว้เฉพาะหน้า

เจริญงอกงามขึ้น คำว่า ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า คือตั้งสติให้มุ่งหน้าต่อ  
กรรมฐาน อีกนัยหนึ่ง อรรถาธิบายในคำนี้พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ใน  
ปฏิสัมภิทาท่อนนี้ว่า "ศัพท์ว่า ปริ มี ปริคฺคห (ความกำหนดถือเอา  
เป็นอรรถ ศัพท์ว่า มุข มี นิยุยาน (ความออกไป) เป็นอรรถ  
ศัพท์ว่า สติ มี อุปฺปชฺชาน (ความเข้าไปตั้งอยู่ ไม่ลืมหืมตา เป็น  
อรรถ เหตุนี้ จึงตรัสว่า ปริมุขํ สรี" ดังนี้ก็ได้ นี่เป็นอธิบาย  
สังเขปในคำนั้น คือ "ทำสติให้มีความออก (จากปฏิปักษ์ธรรม) อัน  
กำหนดถือเอาแล้ว"

[สโตการี]

คำว่า "เธอคงมีสติหายใจเข้า" เป็นต้น ความว่า ภิกษุ  
นั่งอย่างนี้และตั้งสติไว้มั่นอย่างนี้แล้ว ไม่ละสตินั้นอยู่ ชื่อว่าคงมีสติ  
หายใจออก คงที่สติหายใจเข้า" มีคำอธิบายว่า เป็นสโตการี (ผู้มี  
สติทำ)

บัดนี้ พระโยคาวจรเป็นสโตการีด้วยอาการเหล่านี้ เพื่อจะ  
ทรงแสดงอาการเหล่านั้น จึงตรัสคำว่า ที่ฉัน ภา อสุสนฺโต เป็นอาทิ  
จริงอยู่ ในปฏิสัมภิทาท่านก็กล่าวคำ (ต่อไป) นี้ไว้ในวิภังค์แห่ง  
ปาฐะว่า 'โส สโตว อสุสสติ สโต ปสุสติ' นั้นนั่นแหละว่า  
"โยคาวจรภิกษุยอมเป็นสโตการีด้วยอาการ ๓๒ คือ (๑) เมื่อเธอรู้

๑. มหาภูติช่วยให้ความจริงว่า ทำสติให้มีความไม่หลงลืมอันถือเอาได้แล้ว คือว่าสละความ  
หลงลืมทิ้งเสียแล้ว

๒. มหาภูติแนะนำให้ประกอบ เอว ศัพท์ ในสโตทั้ง ๒ บท

ความมีอารมณ์เดียว ความไม่ส่ายไปมาแห่งจิต ด้วยอำนาจแห่งการ  
หายใจออกยาวอยู่ สติย่อมตั้งมั่น (ในอารมณ์นั้น) เธอก็เป็นสโตะการี  
ด้วยสตินั้น ด้วยความรู้<sup>๑</sup>นั้น (๒) เมื่อเธอรู้ความมีอารมณ์เดียว ความ  
ไม่ส่ายไปมาแห่งจิต ด้วยอำนาจแห่งการหายใจเข้ายาวอยู่ สติย่อมตั้งมั่น  
(ในอารมณ์นั้น) เธอก็เป็นสโตะการีด้วยสตินั้นด้วยความรู้<sup>๑</sup>นั้น ฯ เป ฯ  
(๓๑) เมื่อเธอรู้ความมีอารมณ์เดียว ความไม่ส่ายไปมาแห่งจิต ด้วย  
อำนาจแห่งความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละละทิ้ง หายใจออกอยู่---  
(๓๒) ---ด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละละทิ้งหายใจ  
เข้าอยู่ สติย่อมตั้งมั่น (ในอารมณ์นั้น) เธอก็เป็นสโตะการีด้วยสตินั้น  
ด้วยความรู้<sup>๑</sup>นั้น"๑ ดังนี้

[แก้ศัพท์ อัสสาสะปัสสาสะ]

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า ทีฆม วา อสฺสสนฺโต คือยังอัสสาสะ  
ยาวให้เป็นไป หรือ ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า ลมออกข้างนอก  
ชื่ออัสสาสะ ลมเข้าข้างในชื่อปัสสาสะ แต่ในอรรถกถาพระสูตรทั้ง  
หลายมากกลับกัน (กับคำอรรถกถาวินัย) ในลม ๒ อย่างนั้น เวลาที่  
กรรมภไซกสัคค์<sup>๒</sup>ทั้งปวงออกจากท้องมารดา ลมข้างในออกมาข้างนอก  
ก่อน ลมข้างนอกพาเอาธุลีละเอียดเข้าข้างในทีหลัง พอถึงเพดานปาก  
ก็ดับ<sup>๓</sup> พึงทราบเรื่องลมอัสสาสะและปัสสาสะอย่างนี้ก่อน

๑. พุ. ป. ๓๑/๒๖๔

๒. มหาภูติกาสริมความว่า "เพราะอย่างนี้เอง เขาจึงว่าเด็กแรกคลอดมัน"ไอออกมา" คงหมาย  
ความว่าเพราะไอออกมาปะทะเสีย ลมเข้าครั้งแรกจึงดับแค่เพดานปาก เช่นนั้นกระมัง

ส่วนความยาวและสั้นของลมทั้ง ๒ นั้นอันใด ความยาวและสั้น  
นั้นพึงทราบ (ว่าเป็น) ด้วยอำนาจอัทธานะ (คือระยะที่ และ  
ระยะกาล)\* เหมือนอย่างน้ำหรือทรายก็ดี ที่แผ่ไปตลอดอัทธานะคือที่  
(ยาวหรือสั้น) เขาก็เรียก (ล่ำ) น้ำยาว (หาด) ทรายยาว (ล่ำ)  
น้ำสั้น (หาด) ทรายสั้น จันใด ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าที่แม่  
เป็นของละเอียดยิ่งนัก (แต่มันเข้าไป) ทำอัทธานะ (คือที่) อัน  
ยาว ในร่างกายข้างและในร่างกายงู กล่าวคือลำตัวของมันให้เต็มซ้ำ ๆ  
แล้วออกซ้ำ ๆ เหมือนกัน เพราะฉะนั้น เขาจึงว่าลมหายใจ (ของข้าง  
และงู) ยาว ลมสั้น (เข้าไป) ทำอัทธานะ (คือที่) อันสั้น  
กล่าวคือลำตัวของสัตว์ (ตัวเล็กและตัวสั้น) มีสุนัขและกระต่าย  
เป็นต้นให้เต็มโดยเร็วแล้วออกเร็วเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เขาจึงว่า  
ลมหายใจ (ของสัตว์เล็ก) สั้น\* ส่วนในพวกมนุษย์ ว่าโดยอัทธานะ  
คือกาล บางเหล่าก็หายใจออกและหายใจเข้ายาว ดังสัตว์ (ตัว  
ใหญ่และตัวยาว) มีช้างและงูเป็นต้น บางเหล่าก็หายใจออกและ  
หายใจเข้าสั้น ดังสัตว์ (ตัวเล็กและตัวสั้น) มีสุนัขและกระต่ายเป็น  
อาทิ\* เพราะเหตุนี้ ลมหายใจของพวกมนุษย์นั้น เมื่อออกก็ดี เข้า  
ก็ดี กินระยะเวลาาน กี่พึงทราบว่ายาว เมื่อออกก็ดี เข้าก็ดี กิน  
ระยะเวลานิดหน่อย ก็พึงทราบว่าสั้น โดยเนื่องด้วยกาล

๑. มหาภูิกว่า อัทธานศัพท์ บอก กาละ ก็ได้ เทสะ ก็ได้ ดังความอุทาหรณ์ต่อไปนี้ อัทธานะ  
หมายเอา เทสะ ทั้งนั้น ส่วนตอนว่าถึงความยาวสั้นของลมหายใจ หมายเอากาละ
๒. อธิบายอย่างนี้ก็ต้องเข้าใจว่าลมหายใจแล่นเข้าไปตลอดลำตัว ไม่ใช่เป็นเรื่องของปอด (?)
๓. ท่านเปรียบน่างแล้ว !

[อานาปานสติเป็นกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน]

ในการหายใจออกและเข้ายาวสั้นนั้น ภิกษุ (โยคาวจร) นี้ เมื่อหายใจออกก็ดี หายใจเข้าก็ดียาว ย่อมรู้ว่าเราหายใจออกหายใจเข้า ยาว ด้วยอาการ ๕ และเมื่อเรารู้อยู่อย่างนั้น พึงทราบวาสติปัฏฐาน- กาวนาส่วนกายนุปัสสนา ย่อมสำเร็จโดยอาการอันหนึ่ง ดังท่านกล่าว ไว้ในปฏิสัมภิทาวา "ถามว่า ภิกษุโยคาวจรเมื่อหายใจออกยาวก็รู้ว่า หายใจออกยาว\* เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ว่าเราหายใจเข้ายาว ด้วย อาการอย่างไร" แก้วว่า "(๑) ภิกษุระบายลมออกเป็นลมหายใจออก ยาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว (๒) สูดลมเข้าเป็นลมหายใจ เข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว (๓) ทั้งระบายลมออก ทั้ง สูดลมเข้า เป็นลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับ ว่าระยะยาว"

เมื่อเธอทั้งระบายลมออกทั้งสูดลมเข้า เป็นลมหายใจออกและลม หายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาวอยู่ จันตะเกิดขึ้น (๔) ด้วยอำนาจจันตะ เธอระบายลมออก เป็นลมหายใจออกยาว ใน เพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดกว่าก่อนนั้น (๕) ด้วย

๑. ตรงนี้ปฐะตก ที่ผม ในระหว่าง อสุตสนโต กับ อสุตสามิติ

๒. มหาภูิกว่า พระโยคาวจรวางรูปกำหนดลมหายใจออกได้ชัด วางรูปก็กำหนดลมหายใจเข้า ได้ชัด วางรูปก็กำหนดได้ชัดทั้ง ๒ อย่าง ท่านจึงแจกเป็นอาการ ๓ และอาการนี้แล เมื่อจันตะ และปราโมชเกิด ก็แจกออกไปด้วยอำนาจจันตะ ๓ ด้วยอำนาจปราโมช ๓ จึงเป็น ๕ ดังกล่าว ต่อไปนั้น

อำนาจฉันทะ เธอสุดลมเข้าเป็นลมหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่า  
ระยะยาว เป็นลมละเอียดกว่าก่อนนั้น (๖) ด้วยอำนาจฉันทะ เธอ  
ทั้งระบายลมออกทั้งสุดลมเข้า เป็นลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาว  
ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดกว่าก่อนนั้น

เมื่อเธอทั้งระบายลมออกทั้งสุดลมเข้าเป็นลมหายใจออกและลม  
หายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดกว่าก่อน  
นั้นด้วยอำนาจฉันทะอยู่ ปราโมขเกิดขึ้น (๗) ด้วยอำนาจปราโมข  
เธอระบายลมออก เป็นลมหายใจออกยาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะ  
ยาว เป็นลมละเอียดยิ่งกว่านั้นไปอีก (๘) ด้วยอำนาจปราโมข เธอ  
สุดลมเข้า เป็นลมหายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็น  
ลมละเอียดยิ่งกว่านั้นไปอีก (๙) ด้วยอำนาจปราโมข เธอทั้งระบาย  
ลมออกทั้งสุดลมเข้า เป็นลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาว ในเพราะ  
กาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดยิ่งกว่านั้นไปอีก\*

เมื่อเธอทั้งระบายลมออกทั้งสุดลมเข้า เป็นลมหายใจออกและ  
หายใจเข้ายาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว เป็นลมละเอียดยิ่งกว่านั้น  
ไปอีก ด้วยอำนาจปราโมขอยู่ จิตก็ผละจากลมหายใจออกและลม

\* มหาภูิกว่า ฉันทะนี้ได้แกกัตตุกามตาฉันทะ (ความพอใจอันมีลักษณะใคร่จะทำ) เกิดขึ้น  
เพราะได้อัสสาทะในภาวนา ส่วนปราโมขได้แกปปีติอ่อน ๆ เกิดเพราะอารมณ์กรรมฐานละเมียดเข้า  
เพราะลมหายใจละเอียดยิ่งขึ้น



หายใจเข้ายาว (นั่น) อุเบกขาที่ตั้งขึ้น\*

ลมหายใจออกและลมหายใจเข้ายาว (ที่เป็นไป) โดยอาการ ๕  
นี้นับเป็นกาย สิ่งที่เข้าไป (ทำกายนั้นเป็นอารมณ์) ตั้งอยู่ เป็นตัวสติ  
อนุปัสสนา (ความตามกำหนดดูกายให้รู้ตามที่มันเป็น) เป็นตัวญาณ  
กาย เป็นที่เข้าไปตั้งอยู่ (แห่งสติ) มิใช่ตัวสติ สติ เป็นทั้งสิ่งที่เข้าไป  
ไปตั้งอยู่ และเป็นตัวระลึกด้วย พระโยคาวจรตามกำหนดดูกายนั้น  
ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้นแล เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า "การตาม  
กำหนดดูกายในกาย เป็นการบำเพ็ญสติปัฏฐาน" ดังนี้

นัยแม้ในรัสสบท (บทว่าด้วยลมหายใจสั้น) ก็คือนัยนี้ แต่  
เป็นความแปลกกัน คือคำว่า ทีฆม อสุสาถ์ อทุธานสงฺขาเต (เป็น  
ลมหายใจออกยาว ในเพราะกาลที่นับว่าระยะยาว) ที่ท่านกล่าวใน  
ทีฆมบท (บทว่าด้วยลมหายใจยาว) นั้นฉันใด ในรัสสบทนี้ คำนั้น  
ก็มา (เป็น) ว่า รสฺส อสุสาถ์ อิตฺตฺรสงฺขาเต อสุสสติ (ระบายน  
ลมออกเป็นลมหายใจสั้น ในเพราะกาลที่นับว่าระยะสั้น) ฉะนั้น  
เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงประกอบคำเข้าโดยใช้รัสสศัพท์ (แทน  
ทีฆศัพท์) ไปจนถึงคำว่า เตน วุจฺจติ กาเย กายานุปสฺสนา สติ-  
ปัฏฐานภาวนา (เพราะเหตุนี้จึงตรัสว่า การตามกำหนดดูกายในกาย

๑. มหาภูิกว่า ลางอาจารย์ว่า "เพราะลมหายใจจะเฝียดเข้าโดยลำดับจนไม่ปรากฏว่ามีหรือ  
ไม่มี จิต (ซึ่งตามกำหนดดูลมนั้น) จึงได้ผลคือเลิกกำหนด" แต่ส่วนมติของท่านว่าเมื่อลม  
หายใจจะเฝียดหนักเข้าด้วยกำลังภาวนา ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว จิตจึงผลจากลมหายใจปกติ  
(มาอยู่ที่ปฏิภาคนิมิต ?) อนึ่ง เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดได้สมาธิแล้ว จิตก็ว่างเฉยเพราะไม่ต้องพยายาม  
ที่จะทำสมาธิให้เกิดอีก จึงว่าอุเบกขาตั้งขึ้น

๒. ปาฐะในฎีกาเรียงติดกันเป็น---กายานุปสฺสนาสติปัฏฐานภาวนา

เป็นการบำเพ็ญสติปัญญาน) จะนี้เกิด

พระโยคาวจรนี้ เมื่อรู้ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าตามอาการเหล่านี้ ทั้งโดยกาลระยะยาวและโดยกาลระยะสั้นอยู่อย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เธอได้ชื่อว่า เมื่อหายใจออกยาวก็รู้ว่าเราหายใจออกยาว หรือเมื่อหายใจเข้ายาวก็รู้ว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกสั้นก็รู้ว่าหายใจออกสั้น หรือเมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้ว่าหายใจเข้าสั้น (ดังที่กล่าวในบาลี) ก็แลเมื่อภิกษุนั้นรู้อยู่อย่างนี้

ลม ๔ อย่าง\* คือลมหายใจออกยาวและสั้น แม้ลม

หายใจเข้าเล่าก็อย่างนั้น ย่อมเป็นไป (ก็รู้สึก ?)

อยู่ที่ปลายจมูก\* ของภิกษุนั้นแล

[แก้ สัพพกายปฏิสังเวท]

ชื่อว่า "เธอสำเนียงว่า เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออก----หายใจเข้า" นั้น คือเธอใส่ใจว่าเราจักทำต้น กลาง ปลาย แห่งกายคือลมหายใจทั้งสิ้นให้เป็นสิ่งที่เรารู้ คือทำ (ลมหายใจนั้น) ให้เป็นสิ่งที่เห็นชัดหายใจออก ใส่ใจว่าจักทำต้นกลางปลายแห่งกายคือลมหายใจทั้งสิ้นให้เป็นสิ่งที่เรารู้ คือทำ (ลมหายใจนั้น) ให้เป็นสิ่งที่เห็นชัดหายใจเข้า เมื่อทำ (ลมหายใจ) ให้เป็นสิ่งที่ตนรู้ คือทำ

๑. วณฺณ แปลว่า อย่าง ชนิด ก็ได้

๒. ว ที่นาสิกฺกุเคว นี้ มหาภูติกาทานว่าเป็นวา รัสสะให้ได้คาถา และว่า วา ศัพท์นี้มีอรรถ เป็นอนิยม เพราะฉะนั้น จึงรวมเอาริมฝีปากบนเข้าด้วย

รู้สึกของท่านคิดมากไป แม้จะเป็น ว อวธารณะ แต่นาสิกฺกุเค ก็คงมิได้หมายเอาตรงจะยอม จมูกเท่านั้น แต่หมายถึงบริเวณนั้น ซึ่งมันก็ถึงริมฝีปากบนด้วยอยู่เอง ต่างว่าเป็น วา อย่างท่านว่าแล้วจะเปลอย่างไร

(ลมหายใจ) ให้เป็นสิ่งที่เห็นชัดอย่างนั้น ก็ชื่อว่าเธอหายใจออกและหายใจเข้าด้วยทั้งจิตอันประกอบด้วยญาณ เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า "เธอสำเนียงกว่า เราจัก----หายใจออก----หายใจเข้า" ดังนี้

จริงอยู่ สำหรับภิกษุลงรูป ตันลมในกองลมหายใจออกก็ดี ในกองลมหายใจเข้าก็ดี ที่แล่น (ออกเข้า) อยู่อย่างละเอียด (นั้น) ชัด (แต่) กลางลมและปลายลมไม่ชัด เธอก็อาจกำหนดถือเอาได้ แต่ตันลม ยุ่งยากอยู่ในตอนกลางลมและปลายลม สำหรับลงรูป กลางลมชัด (แต่) ตันและปลายไม่ชัด (เธอก็อาจกำหนดถือเอาได้ แต่กลางลม ยุ่งยากอยู่ในตอนตันและปลาย) สำหรับลงรูป ปลายลมชัด (แต่) ตันและกลางไม่ชัด เธอก็อาจกำหนดถือเอาได้แต่ปลายลม ยุ่งยากอยู่ในตอนตันและกลาง สำหรับลงรูปชัดหมดทุกตอน เธอก็อาจกำหนดถือเอาได้หมด ไม่ยุ่งยากเลยสักตอน พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงแสดงความเป็นอันพระโยคาวจรควรเป็นเช่น (รูปที่ ๔) นั้น จึงตรัส (ข้อนี้) ว่า "ภิกษุสำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมด หายใจออก----หายใจเข้า" ดังนี้

ในบทเหล่านั้น บทว่า สำเนียง คือเพียรพยายาม (ทำมโนมยิทธิเพื่อรู้) อย่างนั้น อีกนัยหนึ่ง อรรถาธิบายในบทนี้ บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ว่า ความสำรวมแห่งภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น (คือผู้เจริญอานาปานสติ) อันใด ความสำรวมนี้จัดเป็นอธิศีลสิกขาในที่นี้ ความ

\* ความที่วงเล็บไว้นี้จะไม่มี เพราะตันก็มีปลายก็มี แต่ปาฐะในฉบับวิสุทธิธรรมรคไม่มี จึงเติมและวงเล็บไว้

ตั้งจิตมั่นแห่งภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด ความตั้งจิตมั่นนี้จัดเป็นอธิจิต-  
สิกขาในที่นี้ ความรู้ทั่วถึงแห่งภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด ความรู้ทั่วถึง  
นี้จัดเป็นอธิปัญญาสิกขาในที่นี้ ภิกษุสำนึยก คือส้องเสพ เจริญ  
ทำให้มากซึ่งสิกขา ๓ ตามที่กล่าวมานี้ในอารมณ์นั้น ด้วยสตินั้น ด้วย  
มนสิการนั้น ดังนี้

ในจตุกกะที่ ๑ นั้น เพราะเหตุที่ในนัยแรก พระโยคาวจรพึง  
หายใจออกหายใจเข้าอย่างเดียวกันเท่านั้น และไม่พึงทำกิจอะไร ๆ อื่น\*  
แต่ว่าต่อไปนี้ไปควรทำความเพียรในอาการทั้งหลายมีการยังญาณให้เกิด  
เป็นต้น เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระบาลี  
โดยเป็นวัตตมานกาลว่า---อสุตฺตสํมิตฺติ ปชานาติ---ปสุตฺตสํมิตฺติ ปชา-  
นาติ (---รู้ว่าเราหายใจออก---รู้ว่าเราหายใจเข้า) ดังนี้ในนัยแรก  
นั้นแล้ว จึงทรงยกพระบาลีเป็นคำแสดงอนาคตกาล โดยนัยว่า สพุพ-  
กายปฏิสัเทวํ อสุตฺตสํมิตฺตํ (---เราจักเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมด  
หายใจออก) ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะทรงแสดงอาการมีการทำญาณให้เกิด  
เป็นต้น อันควรทำต่อแต่นัยแรกนี้ไป

[แก้ ปสุตฺตสํมิตฺติ กายสงฺขาร]

ชื่อว่า "เธอสำเนียงว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขาร หายใจ  
ออก---หายใจเข้า" นั้น คือเธอใส่ใจว่าเราจักเป็นผู้ระงับ คือทำกาย-  
สังขารที่หยาบให้ค่อย ๆ เบาลง ให้ดับไปให้สงบไปหายใจเข้าหายใจออก  
ความหยาบและละเอียดก็ดี ความระงับก็ดี ในข้อนี้ พึงทราบ

\* นัยแรกหมายถึงวัตถุหมายเลข ๑ และ ๒ ในจตุกกะที่ ๑

ดังนี้ ก็กายและจิตของภิกษุนี้ ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนดถือเอา (อานาปานสติกรรมฐานนั้น) เป็นกายจิตที่ยังมีความกระวนกระวาย (นับว่า) ยังหยาบ ครั้นความหยาบแห่งกายจิตยังไม่สงบ แม้ลมหายใจ ออกและลมหายใจเข้าก็เป็นลมหยาบ คือเป็นไปแรงมาก จมูกไม่พอ ยืนหายใจทั้งออกทั้งเข้าทางปาก ต่อเมื่อใด ทั้งกายทั้งจิตของเธอ ถูกกำหนดถือเอา (เป็นที่ตั้งกรรมฐาน) แล้ว เมื่อนั้นมันก็จะละเอียด เข้า (จน) สงบไป ครั้นกายจิตนั้นสงบแล้ว ลมหายใจออกและเข้า ก็เป็นไปละเอียดลง (จน) ถึงซึ่งอาการคือความที่ต้องวิจัยว่ามีอยู่หรือ ไม่มีหนอ อุปมาเหมือนลมหายใจออกและเข้าของคนที่ยังลงมาจากภูเขา หรือปลงของหนักมากลงจากศีรษะแล้วยืนอยู่ ย่อมเป็นลมหยาบ จมูกไม่พอ ยืนหายใจทั้งออกทั้งเข้าทางปากอยู่ ต่อเมื่อใดเขาบรรเทา ความเหนื่อยนั้นแล้ว ได้อาบและดื่มน้ำแล้ว ทำ (คือประทับ) ผ้า เปียกไว้ตรงที่หัวใจ นอน (พัก) เสียที่ร่มอันเย็น ที่นี้ลมหายใจออก เข้าของเขานั้นก็ละเอียดลง (จน) ถึงซึ่งอาการคือความที่ต้องวิจัยว่ามี อยู่หรือไม่มีหนอ" ฉะนั้นก็ดี กายและจิตของภิกษุนี้ ในกาลก่อน ที่ยังมิได้กำหนดถือเอา (อานาปานสติกรรมฐานนั้น) ฯลฯ ถึงซึ่ง อาการคือ ความที่ต้องวิจัยว่ามีอยู่หรือไม่มีอยู่หนอ ก็ฉะนั้นเหมือนกัน

๑. มหาอุกาไซความว่า กิริยาที่นั้งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง เป็นกายปรีคหะ กิริยาที่ดำรงสติไว้เฉพาะ หน้า เป็นจิตตปรีคหะ
๒. เพิ่งทราบนี้เองว่า การใช้ผ้าเปียกประทับอก ช่วยทำให้หายเหนื่อยได้
๓. ท่านพรรณนาเพลินไปกระมัง การนอนพักเช่นนั้น ลมหายใจจะละเอียดถึงต้องวิจัยเที่ยวหรือ ถ้ายิ่งหลับกรนฟุ ๆ ก็ยิ่งไม่ต้องวิจัยเลย

ถามว่า ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุอะไร ตอบว่า เพราะเป็นความจริง  
ว่า ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนดถือเอา (พระกรรมฐานนั้น) ความ  
คำนึง ความรวมใจ ความใส่ใจ ความไตร่ตรอง ว่าเราจะระงับกาย-  
สังขารหยาบ ๆ หามิแก่เธอไม่ ต่อในกาลที่กำหนดถือเอา (พระ  
กรรมฐาน) แล้วจึงมี เพราะเหตุนี้ กายสังขารของเธอในกาลที่ได้  
กำหนดถือเอา (พระกรรมฐาน) แล้ว จึงละเอียดกว่า (กายสังขาร  
ใน) กาลที่ยังมิได้กำหนดถือเอา (พระกรรมฐาน) เพราะฉะนั้น  
พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

เมื่อกายละเอียดกระสับกระส่าย กายสังขารย่อม

เป็นไปหยาบแล ครั้นกายและจิตไม่กระสับ

กระส่ายแล้ว กายสังขารย่อมเป็นไปละเอียด

[ลมหยาบและละเอียดเป็นชั้น ๆ]

[นัยทางสมณะ]

"แม้ในชั้นกำหนด กายสังขารก็นับว่ายังหยาบ ในชั้นอุปจาร  
แห่งปฐมฌานจึงละเอียด ในชั้นอุปจารปฐมฌานนั้นเล่า ก็นับว่ายัง  
หยาบ ในชั้นตัวปฐมฌานจึงละเอียด ในชั้นปฐมฌานและชั้นอุปจาร  
แห่งทุติยานก็นับว่ายังหยาบ ในชั้นตัวทุติยานจึงละเอียด ในชั้น  
ทุติยานและอุปจารแห่งตติยานก็นับว่ายังหยาบ ในชั้นตัวตติยาน  
จึงละเอียด ในชั้นตติยานและอุปจารแห่งจตุตถฌาน ก็นับว่ายัง  
หยาบ ต่อชั้นจตุตถฌานจึงละเอียดยิ่ง (จน) ถึงซึ่งความไม่เป็นไป

ทีเดียว" คำที่กล่าวมานี้เป็นมติของพระทีฆภาณกะ (ผู้กล่าวคัมภีร์  
ทีฆนิกาย) และพระสังยุตตภาณกะ (ผู้กล่าวคัมภีร์สังยุตตนิกาย) ก่อน  
ฝ่ายพระมัชฌิมภาณกะ (ผู้กล่าวคัมภีร์มัชฌิมนิกาย) ทั้งหลาย ประสงค์  
เอาว่าแม้ในอุปจารแห่งฉนวนชั้นสูง ๆ ก็ละเอียดกว่าตัวฉนวนชั้นต่ำ ๆ  
(โดยลำดับกัน) เช่นว่า "ในปฐมฉนวนก็ยังหยาบ ในอุปจารแห่ง  
ทุติยฉนวนจึงละเอียด" ดังนี้ (เป็นตัวอย่าง)\* แต่ว่าโดยมติของ  
อาจารย์ทั้งหมดด้วยกัน คงได้ความว่า กายสังขารอันเป็นไปในกาลที่  
ยังมีได้กำหนดถือเอา (พระกรรมฐาน) ไปประจวบลงในกาลที่กำหนด  
ถือเอา (พระกรรมฐาน) แล้ว กายสังขารอันเป็นไปในกาลที่  
กำหนดถือเอา (พระกรรมฐาน) ก็ไปประจวบลงในอุปจารแห่งปฐมฉนวน  
 ฯลฯ กายสังขารอันเป็นไปในอุปจารแห่งจตุตถฉนวน ก็ไปประจวบลงใน  
จตุตถฉนวน" ดังนี้แล นี่เป็นนัยทางสมณะ เป็นอันดับแรก

[นัยทางวิปัสณา]

ส่วนในทางวิปัสณา กายสังขารอันเป็นไปในตอนที่ยังมิได้  
กำหนดก็ยังหยาบ ในตอนที่กำหนดมหาภูตรูปเข้าจึงละเอียดลง แม้  
กายสังขารในตอนที่กำหนดมหาภูตรูปนั้น ก็นับว่ายังหยาบอยู่ ต่อ  
ตอนที่กำหนดอุปาทารูปจึงละเอียดเข้า กายสังขารในตอนที่กำหนด  
อุปาทารูปนั้นเล่าก็นับว่ายังหยาบอยู่ ถึงตอนที่กำหนดสกลรูปนั้น

\* คีอมติแรกท่านถือว่าตัวฉนวนชั้นต่ำกับอุปจารชั้นต่อไปนั้นเท่ากัน ส่วนมติหลังถือว่าอุปจารฉนวน  
ชั้นสูงย่อมสุขุมกว่าตัวฉนวนชั้นต่ำ ไม่เท่ากัน

เล่า ก็นับว่ายังหายาบ ต่อตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งอรูปจึงละเอียดเข้า แม้  
กายสังขารในตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งอรูปนั้นก็นับว่ายังหายาบ ในตอนที่  
กำหนดปัจจัย (ของนามรูป) จึงละเอียดเข้า การสังขารในตอนที่  
กำหนดปัจจัยนั้นเล่าก็นับว่ายังหายาบ ต่อตอนที่เห็นนามรูปพร้อมทั้ง  
ปัจจัยจึงละเอียดเข้า แม้กายสังขารในตอนที่เห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย  
นั้นก็นับว่ายังหายาบ ถึงตอนที่เห็นวิปัสณา อันมี (ไตร) ลักษณะเป็น  
อารมณ์ จึงละเอียดเข้า ในทูลพลวิปัสณา (วิปัสณา กำลังอ่อน)  
ก็นับว่ายังหายาบ ในทูลวิปัสณา (วิปัสณา กำลังกล้า) จึงละเอียดเข้า

ในวิปัสณานั้น ความระงับแห่งกายสังขารอันเป็นไปในกาลตอน  
แรก ๆ ด้วยกาลตอนหลัง ๆ (โดยลำดับ) บัณฑิตก็พึงทราบโดยนัย  
ที่กล่าวมามาก่อนนั้นเถิด\*

ความหายาบและละเอียดก็ดี ความระงับก็ดี (แห่งกายสังขาร)  
ในข้อ ปสฺสสมุญฺญํ กายสงฺขารํ อสฺสสฺสิตฺตํ----ปสฺสสฺสิตฺตํ นี้  
บัณฑิตพึงทราบโดยประการดังกล่าวมาจะนี้เทอญ

[อรรถาธิบายในปฏิสัมภิทามรรค]

ส่วนในปฏิสัมภิทา ท่านกล่าวความแห่งข้อนี้ พร้อมทั้งคำท้วง

๑. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ครั้งที่ ๓ ลงหัวดาปู้้นประโยคไว้หลัง โอฬาริโก ทุกแห่งนั้น  
คลาดเคลื่อนไป ที่ถูกควรลงคั่นหลัง สุขุโม เพราะประโยคความสุดลงที่ สุขุโม ทุกแห่ง
๒. มหาฐีกว่า ตอนพิจารณาคลาปเป็นลักษณะมัคฌิกวิปัสณา ตั้งแต่นิพพิทานุปัสณาไป จัดเป็น  
ทูลวิปัสณา หย่อนกว่านั้นเป็นทูลพลวิปัสณา
๓. คือให้ประกอบความเช่นเดียวกับที่กล่าวในสมณัย เช่นว่ากายสังขารอันเป็นไปในตอนที่ยังมีได้  
กำหนด มาระงับลงในตอนกำหนดมหาภูตรูป กายสังขารอันเป็นไปในตอนกำหนดมหาภูตรูป  
มาระงับลงในตอนอุปาทารูป---ดังนี้ เป็นต้น



และคำเฉลยไว้ดังนี้ว่า "ถามว่า 'ภิกษุสำเนียงกว่าเราจักเป็นผู้ระงับ  
กายสังขารหายใจออก----หายใจเข้า อย่างไร อะไรชื่อกายสังขาร'  
เฉลยว่า 'ธรรมทั้งหลายที่มีอยู่ในกาย คือลมหายใจออกหายใจเข้ายาว  
อันเป็นธรรมเนื่องด้วยกาย นี้ชื่อกายสังขาร ภิกษุทำกายสังขารทั้ง  
หลายนั้นให้ระงับ คือให้ดับสงบลง สำเนียงไป ๆ ล ๆ (คือ)  
สำเนียงกว่า เราจักระงับกายสังขาร (หยาบ) ที่เป็นเหตุให้กายโยก  
โคลงโอนเอนส่ายสั่นหวั่นไหวไปมาเสีย หายใจออก สำเนียงกว่า  
เราจักระงับกายสังขาร (หยาบ)--- หายใจเข้า สำเนียงกว่าเราจัก  
ระงับกายสังขารอันสงบอันละเอียด ที่เป็นเหตุให้กายโยกโคลง  
ไม่โอนไม่เอนไม่ส่ายไม่สั่นไม่หวั่นไม่ไหว หายใจออก----หายใจเข้า

มีคำทั่ว (สอดเข้ามา) ว่า หากว่าอย่างนั้น ชื่อว่า ปสฺสมภฺย  
กายสงฺขาริ อสฺสสฺสฺสามิตฺติ ลิกฺขติ ปสฺสมภฺย กายสงฺขาริ ปสฺสสฺสฺสามิตฺติ  
ลิกฺขติ ละก็ เมื่อเป็นอย่างนั้น (คือแม้กายสังขารที่ละเอียดยิ่งก็ให้  
ระงับเสียอีก เช่นนั้น ?) การทำวาตูลัทธิ (ความกำหนดรู้ลม ?)  
ให้เกิดต่อไปก็ไม่มีละ การยังลมหายใจออกหายใจเข้าให้เป็นไปก็ไม่มี  
(เพราะทั้งหยาบทั้งละเอียดระงับไปหมดแล้ว ?) การเจริญอานาปานสติ  
ต่อไปก็ไม่มี (เพราะลมหายใจไม่มี ?) การบำเพ็ญอานาปานสติสมาธิ  
ต่อไปก็ไม่มี (เพราะไม่มีลมเป็นอารมณ์ ?) และบัณฑิตทั้งหลาย  
ก็เป็นอันไม่ได้เข้าสมาบัตินั้น ทั้งก็ไม่ได้ออกจากสมาบัตินั้นด้วยละซิ ?

มีคำเฉลยว่า ถึงว่าอย่างนั้น ชื่อว่า ปสฺสมภฺย กายสงฺขาริ  
อสฺสสฺสฺสามิตฺติ ลิกฺขติ ปสฺสมภฺย กายสงฺขาริ ปสฺสสฺสฺสามิตฺติ ลิกฺขติ

เมื่อเป็นเช่นนั้น (คือเมื่อกายสังขารระงับไปอย่างนั้น ?) การทำ  
วาทุปลัทธิให้เกิดต่อไปก็ยังมีได้ การยังลมหายใจออกและลมหายใจ  
เข้าให้เป็นไปก็มีได้ การเจริญอานาปานสติต่อไปก็มีได้ การบำเพ็ญ  
อานาปานสติสมาธิต่อไปก็มีได้ และบัณฑิตทั้งหลายเข้าสมาบัตินั้นก็ได้ออกจากสมาบัตินั้นก็ได้ อยู่ตามที่กล่าวมานี้มีอุปมาอย่างไร ? อุปมา  
เหมือนเมื่อกังสดาลถูกเคาะแล้ว เสียงหยาดย่อมเป็นไปก่อน จิต (ความ  
รู้สึกของคน ?) ก็เป็นไปได้ เพราะถือเอานิมิต\* แห่งเสียงหยาดได้ง่าย  
เพราะทำนิมิตแห่งเสียงหยาดไว้ในใจได้ง่าย เพราะจดจำนิมิตแห่ง  
เสียงหยาดได้ง่าย แม้เมื่อเสียงหยาดดับแล้ว หลังจากนั้นถัดไปเสียง  
ละเอียดยังเป็นไป จิตก็ยังเป็นไปได้ เพราะยังถือเอานิมิตแห่งเสียง  
ละเอียดได้ดี เพราะยังทำนิมิตแห่งเสียงละเอียดไว้ในใจได้ดี เพราะยังจด  
จำนิมิตแห่งเสียงละเอียดได้ดี ครั้นเมื่อเสียงละเอียดดับแล้วแล้ว หลังจากนั้น  
ไป จิตก็ยังเป็นไปได้แม้เพราะมีนิมิตแห่งเสียงละเอียดเป็นอารมณ์ จันใด  
ก็ดี อุปมาโดยจันนั้น ลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาดย่อมเป็นไปก่อน จิต  
ก็ไม่ส่ายไป เพราะถือเอานิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาดได้ง่าย  
เพราะทำนิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่หยาดไว้ในใจได้ง่าย เพราะ

๑. นัยมหาภูติกถาอธิบายว่า เพราะกายสังขารหยาด ๆ ระงับไป แต่ที่ละเอียด ๆ ยังมีอยู่ เมื่อ  
ละเอียดถึงที่สุดโดยลำดับแล้ว นิมิตเกิด ก็ถือนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ เจริญอานาปานสติ และ  
อานาปานสติสมาธิต่อไปได้

บาลีปฏิสัมภิทานี้อ่านใช้สำนวนลึกเต็มที โดยเฉพาะประโยค อติ ภิร นั้นลึกลับมาก ได้อาศัย  
นัยมหาภูติกถาอ่านจึงทราบว่า ประโยค อติ ภิร ข้างหน้าเป็นประโยคโจทนา คือคำท้วง ส่วน อติ  
ภิร หลัง เป็นประโยคโสธนาคือคำเฉลย จึงพอจับเค้าแปลให้เป็นภาษาได้ดังนั้น

๒. นิมิตตตัม มหาภูติกถาว่าเป็นทุตติยาวิภักติในอรรถแห่งฉฐวิภักติ เท่ากับ นิมิตตตตสฺส หมายความว่า  
เป็นภาวาทิสัมพันธ์ในบทหลัง ?

สังเกตนิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่หายได้ง่าย แม้เมื่อลมหายใจออกหายใจเข้าที่หายดับแล้ว หลังจากนั้น ลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดก็ยังเป็นไป จิตก็ยังไม่ส่ายไปได้ เพราะยังถือเอา นิมิตแห่งลม---ละเอียดได้ดี ยังทำ นิมิตแห่งลม---ละเอียดไว้ในใจได้ดี ยังสังเกตนิมิตแห่งลม---ละเอียดได้ดี ครั้นเมื่อลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดดับไปแล้ว หลังจากนั้นไป จิตก็ยังไม่ส่ายไปได้ แม้เพราะยังมี นิมิตแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าที่ละเอียดเป็นอารมณ์ เมื่อเป็นดังนี้จึงว่าการทำ วาตุปลัทธิให้เกิดต่อไปก็ยังมีได้ การยังลมหายใจออกหายใจเข้าให้เป็นไปก็มีได้ การเจริญอานาปานสติต่อไปก็มีได้ การบำเพ็ญอานาปานสติสมาธิต่อไปก็มีได้ และบัณฑิตทั้งหลายเข้าสมาบัตินั้นก็ได้ออกจากสมาบัตินั้นก็ได้

กองลมที่ระงับกายสังขารหายใจออกหายใจเข้านับเป็นกาย สิ่ง ที่เข้าไป (ทำกายนั้นเป็นอารมณ์) ตั้งอยู่ เป็นตัวสติ อนุปัสสนา (ความตามกำหนดดูกายให้รู้ตามที่มันเป็น) เป็นตัวญาณ กายเป็นที่เข้าไปตั้งอยู่ (แห่งสติ) มิใช่ตัวสติ สติเป็นสิ่งที่เข้าไปตั้งอยู่และ เป็นตัวระลึกด้วย โยคาวจรภิกษุตามกำหนดดูกายนั้นด้วยสตินั้น ด้วย ญาณนั้น เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า การตามกำหนดดูกายในกาย เป็นการบำเพ็ญสติปัญญา

นี่เป็นคำพรรณนาบทตามลำดับแห่งจตุกกะที่ ๑ ที่ตรัสได้เป็น กายาอนุปัสสนา ในอานาปานสตินี้ เป็นอันดับแรก

[วิธีฝึกหัดทำ]

ก็เพราะว่าในจุดกัณฑ์ทั้ง ๔ นั้น จุดกัณฑ์เท่านั้นที่ตรัสโดยเป็น  
กรรมฐานสำหรับอาทิกัมมิกะ (ผู้เริ่มปฏิบัติ) ส่วนจุดกัณฑ์ ๓ นอกนี้  
ตรัสโดยเป็นเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา สำหรับ  
ผู้ได้ฌานในจุดกัณฑ์แรกนี้แล้ว เพราะเหตุนี้ อาทิกัมมิกกุลบุตรผู้ใคร่  
จะเจริญกรรมฐานนี้แล้ว บรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ด้วย  
วิปัสสนาอันมีอานาปานจตุตถฌานเป็นปทัฏฐาน ก็พึงทำกิจทั้งปวงมีการ  
ทำศีลให้บริสุทธิ์เป็นอาทิ โดยนัยที่กล่าวมาก่อนหน้านี้แล้วจึงเรียน  
เอากรรมฐานอันมีสนธิ ๕\* ในลำดับของอาจารย์ผู้มีประการดังกล่าว  
แล้วเถิด

[ปัญจสนธิ]

นี้สนธิ ๕ ในคํานั้น คือ อุกคหะ ปริပ္พจนา อุปัฏฐาน อปปนา  
ลักษณะ ในสนธิ ๕ นั้น การเรียนเอา (แบบแผน) กรรมฐาน  
ชื่อว่าอุกคหะ การไต่ถาม (ข้อความ) กรรมฐาน ชื่อว่าปริပ္พจนา  
ความปรากฏแห่ง (นิमित) กรรมฐาน ชื่อว่าอุปัฏฐาน ความแน่วแน่  
แห่งกรรมฐาน ชื่อว่าอปปนา ความกำหนดกรรมฐานไว้ มีอธิบายว่า  
จดจำสภาพแห่งกรรมฐานไว้ว่า กรรมฐานนี้มีลักษณะอย่างนี้ ชื่อว่า  
ลักษณะ

พระโยคาวจร เมื่อเรียนเอากรรมฐานมีสนธิ ๕ ดังนี้ ตัวเอง

\* ปัญจสนธิกัมม มหาฎีกาและให้แปลว่า ปัญจปพฺพ - ๕ หมวด ๕ ข้อ หรือ ปัญจภาคี - ๕ ส่วน

เล่าก็ไม่ลำบาก ทั้งไม่เบียดเบียนอาจารย์ด้วย เพราะฉะนั้น อานาปาน-  
สติกรรมฐานนี้ พระโยคาวจรพึงให้อาจารย์แสดงขึ้นให้แต่ (คราวละ)  
น้อย ใช้เวลาสาธยายไปนาน ๆ เรียนเอากรรมฐานให้ได้สนธิ ๕ อย่าง  
นั้นแล้ว อยู่ในสำนักของอาจารย์ก็ได้ ในเสนาสนะอื่นมีประการดัง  
กล่าวมาก่อนก็ได้ ตัดปิลิโพธเล็กน้อยเสีย ทำภักตกิจ บรรเทาความเมา  
อาหารแล้วนั่งให้สบาย (คือนั่งตามแบบ) ยังจิตให้ร่าเริงด้วยระลึกถึง  
คุณพระรัตนตรัย ไม่ลืมแม้สักบทเดียวแต่ที่เรียนจากอาจารย์ มนสิการ  
ไปเทอญ

[วิธิมนสิการ]

นี้เป็นวิธิมนสิการในอานาปานสติกรรมฐานนั้น คือ

๑. คณนา                      นับ (ลม)
๒. อนุพณฺหา              ติดดา (ลม)
๓. สุสนา                    ที่ (ลม) กระทบ
๔. จปนา                    ตั้ง (จิต) มั่น
๕. สลุลกฺขณา              กำหนดได้ชัด
๖. วิวฏฺฐนา                หยุด
๗. ปาริสฺสุทฺธิ              หมดจด และ
๘. เถสํ ปฏิปฺสฺสุสนา      ย้อนดูวิวฏฺฐนาและปาริสฺสุทฺธินั้น

ในบทเหล่านั้น บทว่า คณนา ก็คือนับ (ลม) นั้นเอง บทว่า  
อนุพณฺหา คือตาม (ลม) ไป บทว่า สุสนา หมายถึงที่ ๆ ลม

กระทบ บทว่า จปนา หมายถึงเอาอัปนา บทว่า สลุลกขณา  
ได้แก่วิปสนา บทว่า วิภูฏา ได้แก่มรรค บทว่า ปาริสุทธิ  
ได้แก่ผล และบทว่า เตลั ปฏิปตฺตนา ก็คือปัจจุเวกชน

[คณนา-วิธีนับ]

ในวิธีเหล่านั้น อาทิกัมมิกกุลบุตรนี้ควรมนสิการกรรมฐานนี้  
ด้วยวิธีนับก่อน ก็แลเมื่อนับ ไม่พึงหยุดได้ ๕ ไม่พืงนำไปเหนือ ๑๐  
ไม่พืงแสดงความ (นับ) ขาดในระหว่าง เพราะเมื่อหยุดได้ ๕ จิต-  
ตฺบาทจะคืนรนอยู่ในโอกาสอัคเคบ ดังฝูงโคถูกกั้นไว้ในคอกแคบ ๆ  
คืนอยู่นั้น เมื่อนำไปเหนือ ๑๐ เล้า จิตตฺบาทก็จะพะวงอยู่ในการ  
นับนั้นเสีย (ไม่พะวงถึงกรรมฐาน) เมื่อแสดงความ (นับ) ขาดใน  
ระหว่าง จิตจะหวนไป ด้วยคิดท้อ) ว่ากรรมฐานของเราจะถึงที่สุด  
หรือไม่หนอ ? เพราะฉะนั้น พืงนับเว้นโทษเหล่านั้นเสีย

[นับซ้ำ]

อันอาทิกัมมิกะผู้จะนับ ควรนับโดยวิธีนับซ้ำคือนับอย่างคนดวง  
ข้าวเปลือกก่อน จริงอยู่ คนดวงข้าวเปลือกตักเต็มทะทานแล้วร้องว่า  
'๑' เทลงไป ตักอีก เห็นมูลฝอยอะไร ๆ (ปนอยู่ในข้าว เก็บ) ทิ้ง  
มันไปพลางก็ (เท) ร้องว่า '๑.๑' ไป นับในการรื้อว่า '๒.๒'

\* มหาภูทิกว่า นับขาดนั้นคือนับข้ามเสีย ๑ เช่นว่า ๑. ๓. ๕. เข้าใจว่านับข้าม ๆ ขาด ๆ  
อย่างนั้น หากเข้าจิตจะเหนื่อย จึงเกิดท้อใจขึ้น

เป็นต้น ก็ดูจันนี้ จันใด เมื่ออาทิตย์มิกกุลบุตรนี้ ก็พึงถือเอาลม  
อัสสาสะปัสสาสะอันที่ปรากฏ กำหนดลมซึ่งเป็นไปอยู่เรื่อย ๆ นั้นแหละ  
นับเริ่มแต่ว่า ๑.๑ จนถึง ๑๐.๑๐ จันนั้นเหมือนกัน เมื่อเรอนับ  
อยู่อย่างนั้น ลมอัสสาสะปัสสาสะที่ออกและเข้าอยู่ย่อมปรากฏ

[นับเร็ว]

ทีนี้ เธอพึงละวิธีนับช้า คือนับอย่างคนดวงข้าวเปลือกนั้นเสีย  
แล้ว นับโดยวิธีนับเร็ว คือนับอย่างโคบาล จริงอยู่ โคบาลผู้ฉลาด  
พกก้อนกรวด ถือเชือกและไม้ตะพด ไปสู่คอก (โค) แต่เข้าตรู่ (เปิด  
คอก) หวดโคหลายตัวเข้าที่หลัง แล้ว (ขึ้น) นั่งบนปลายเสาเดิม  
(คอย) นับแม่โคที่ออกมา ๆ ถึงประตูว่า ๑.๒---- (โคย) ชัดกรวด  
ลงที่ตะเม็ด (เป็นคะแนน) เรื่อยไป ฟุ้งโคซึ่งอยู่กันอย่างลำบากใน  
ที่แคบมาตลอด ๓ ขามราตรี เมื่อออกก็เบียดเสียดกันออกเป็นกลุ่ม ๆ  
โดยเร็ว โคบาลนั้นก็นับเร็ว ๆ เหมือนกันว่า ๓.๔.๕.----๑๐ (จันใด)  
แม้เมื่ออาทิตย์มิกกุลบุตรนี้นับอยู่โดยนัยก่อน ลมอัสสาสะปัสสาสะ  
ปรากฏแล้วเดินเร็วถึงขึ้น ต่อขึ้น เธอทราบวาลมเดินถี่แล้วอย่าพึงถือ  
เอาลมข้างในและข้างนอก ถือเอาแต่ที่มันมาถึงช่อง (จมูก) เท่านั้น

๑. ทำไมชาวสีหลจึงใช้ทะนาน (นาฬิ) ดวงข้าวเปลือก และทำไมคนดวงข้าวจึงต้องร้องบอก  
คะแนนเป็นคู่ว่า ๑. ๑, ๒. ๒ ไม่เข้าใจอีกแหละ จะเป็นร้อง ๒ คน คือคนดวงร้องก่อน แล้ว  
คนรับเอาไปเพรื้อยชำระมัง ?

๒. มหาภูิกว่า นี่หมายถึงผู้ที่ลมอัสสาสะหรือปัสสาสะ ปรากฏแต่อย่างเดียว ลมอย่างใดปรากฏ  
ก่อนก็นับลมนั้นไป แต่ผู้ใดลมปรากฏทั้ง ๒ คือทั้งออกทั้งเข้า ก็พึงนับทั้ง ๒

๓. มหาภูิกว่า ปรากฏเพราะจิตส่ายไปภายนอกไม่ ด้วยอำนาจแห่งการนับหน่วงไว้

นับเร็ว ๆ ว่า

๑. ๒. ๓. ๔. ๕.

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙. ๑๐

ฉนั้น เพราะว่ในกรรมฐานที่เนื่องด้วยการนับ จิตจะมีอารมณ์เดียวได้ก็ด้วยกำลังแห่งการนับเท่านั้น ดูความหยุดของเรือในกระแสน้ำเชี่ยว จะมีได้ก็ด้วยอำนาจการค้ำไว้ด้วยถ่อฉะนั้น เมื่อเขอนับเร็ว ๆ อยู่อย่างนั้น กรรมฐานย่อมปรากฏ เป็นดังว่าเป็นไปไม่มีช่องว่าง ครั้นว่าเธอทราบว่ กรรมฐานเป็นไปไม่มีช่องว่าง ก็อย่ากำหนดลมข้างในและข้างนอก ฟังนับเร็ว ๆ โดยนัยที่กล่าวมาก่อนนั้นเถิด เพราะว่เมื่อส่งจิตไปพร้อมกับลมที่เข้าข้างใน\* จิตจะ (รู้สึก) เป็นเหมือนถูกลมปะทะ และเหมือนเต็มไปด้วยมันข้นอยู่ข้างใน เมื่อปล่อยจิตออกไปพร้อมกับลมที่ออกข้างนอก จิตก็จะแผ่ส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ ภายนอกเสีย ต่อเมื่อตั้งสติไว้ตรงโอกาสที่ลมกระทบภาวนาไปนั้นแล ภาวนาจึงจะสำเร็จได้ เพราะเหตุฉนั้น ข้าพเจ้าจึงว่ "อย่างกำหนดลม

๑. มหาฐีกว่ นิรันดรปวัตติ (เป็นไปไม่มีช่องว่าง) ก็คือจิตตั้งมันอยู่กับลม ไม่ส่ายมาส่ายไปนั่นเอง (?)

๒. วาตพุทธาหติ เมทปุริติ วิย โหติ มหาฐีกาแก้เป็น ๒ อุปมาว่า วาเตน ตัม จานัม อพุทธาหติ วิย เมเทน ปุริติ วิย จ โหติ ในที่นี้แปลตามฐีกา



ข้างในและข้างนอก ฟุ้งนับเร็ว ๆ โดยนับที่กล่าวมาก่อนนั้นเกิด"

ถามว่า ก็ลมนั้นจะต้องนับไปนานเท่าไร ?

ตอบว่า ฟุ้งนับไป จนกว่าเว้นนับแล้ว สติก็ยังตั้งแน้อยู่ได้ใน  
อารมณ์คืออัสสาสะปัสสาสะ ด้วยว่าการนับก็ทำเพื่อตัดความตริกที่ซ่าน  
ไปภายนอกเสียแล้วตั้งสติไว้ในอารมณ์คืออัสสาสะปัสสาสะให้ได้แน่นแ

[อนุพณฺหา - วิธีจิตตามลม]

ครั้นมนสิการโดยวิธีนับอย่างนี้แล้ว ฟุ้งมนสิการโดยวิธีจิตตาม  
(ต่อไป)

เลิกนับเสีย แล้วใช้สติตามลมอัสสาสะปัสสาสะไปมิให้ขาดระยะ  
ชื่อว่าอนุพณฺหา - จิตตาม ก็แต่การตามไปนั้น ไม่พึงทำโดยวิธีตาม  
ไป (กำหนด) ต้น (ลม) กลาง (ลม) และปลาย (ลม) เพราะ  
ว่าสำหรับลมที่ออกข้างนอก ก็น่าก็เป็นต้น หทัยเป็นกลาง นาสิกเป็น  
ปลาย สำหรับลมเข้าข้างใน ก็ปลายนาสิกเป็นต้น หทัยเป็นกลาง  
นาสิกเป็นปลาย ก็เมื่ออาทิกัมมิฉะนั้นตามลมนั้นไป จิตอันแกว่งไปมา  
จะเป็น (ไป) เพื่อความป่วนปั่นและหวั่นไหวเป็นแท้ ดังท่านกล่าว  
ไว้ (ในบาลีปฏิสัมภิตา) ว่า "เมื่อภิกษุใช้สติตามลมอัสสาสะไป ทั้งต้น  
กลาง และปลาย (ก็เป็นอัน) มีจิตแกว่งไปมาอยู่ภายใน ทั้งกายทั้ง  
จิต (ของเธอ) ย่อมจะป่วนปั่น หวั่นไหวและวุ่นวายไป เมื่อภิกษุ  
ใช้สติตามลมปัสสาสะไป ทั้งต้น กลาง และปลาย (ก็เป็นอัน) มีจิต  
แกว่งไปมาอยู่ภายใน ทั้งกายทั้งจิต (ของเธอ) ย่อมจะป่วนปั่นหวั่น

ไหวและวุ่นวาย" ดังนี้ เพราะเหตุนี้ เมื่อจะมนสิการโดยวิธีอนุ-  
พันธนา อย่าพึงมนสิการโดย (ตามไปกำหนด) ต้น กลาง ปลาย  
ที่เพี้ยนนิการโดยวิธีสุสนาและจปนนานั้นแล

แท้จริง การมนสิการโดยวิธีสุสนาและวิธีจปนา หาได้มีส่วน  
หนึ่งต่างหาก ดังมนสิการโดยวิธีคณนาและอนุพันธนาไม่ แต่ผู้ที่  
นับ (ลม) อยู่ตรงที่ ๆ ลมกระทบ ๆ นั้นแหละ เชื่อว่ามนสิการโดย  
วิธีคณนาด้วย โดยวิธีสุสนาด้วย ผู้ที่เลิกนับแล้วติดตามลมอัสสาสะ  
ปัสสาสะนั้นไปด้วยสติ และตั้งจิตไว้ตามทางอัปปนา ในที่ ๆ ลมกระทบ  
ๆ นั้นแหละ ก็เรียกว่ามนสิการโดยวิธีอนุพันธนาด้วย โดยวิธี  
สุสนาด้วย โดยวิธีจปนาคด้วย ความข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบโดย  
อุปมาด้วยคนง่อยและคนรักษาประตู ที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย  
และโดยอุปมาด้วยเลื่อย ที่กล่าวไว้ในปฏิสัมภทา

ใน ๓ อุปมานั้น นี่เป็นอุปมาด้วยคนง่อย คือคนง่อยไกวชิงช้า  
ให้แม่ลูกผู้เล่นชิงช้ากัน\* นั่งอยู่ที่โคนเสาชิงช้า\*นั้นแหละ ย่อมเห็นปลาย  
๒ ข้าง ทั้งตรงกลางด้วย\* ของกระดานชิงช้าอัน (แกว่ง) มาและไป  
อยู่โดยลำดับ แต่ก็มิได้ชวนขวายจู่ดูปลายทั้ง ๒ ข้าง และกลาง (ของ

๑. ถ้ายอมรับว่า พระพุทธโสมสแต่วิสสุทธีมรรคนี้ก่อนอรรถกถาอื่น ๆ คำว่า 'ในอรรถกถาทั้งหลาย'  
นี้ ก็ต้องหมายถึงอรรถกถาทั้งหลาย ที่ปราชญ์ชาวสีหฬแต่งไว้ก่อน เช่น มหาอรรถกถา (?)
๒. มหาฐีกาว่า คำว่า แม่ลูก (มาตุบุตร) หมายถึงภรรยาและบุตรของเขา
๓. มหาฐีกาว่า ที่เห็นว่าปลายกระดานทั้ง ๒ ข้างนั้น คือ เมื่อมันแกว่งมา เห็นปลายหน้า เมื่อ  
มันแกว่งไป เห็นปลายหลัง เช่นนี้เราต้องเข้าใจว่า ท่านหมายถึงเขาไถวให้มันแกว่งไปมาทางปลาย  
กระดาน อย่างชิงช้าหน้าโบสถ์พราหมณ์ กรุงเทพฯ ไม่ใช่ไถวให้แกว่งทางหน้ากระดาน อย่างที่  
เห็นตามสนามเด็กเล่น

กระดานชิงช้า) จันใดก็ดี ภิกษุก็จันนั้นเหมือนกัน ยืนที่โคนเสา  
อันเป็นที่ผูก (จิต คือปลายจมูก) ด้วยอำนาจแห่งสติ ไกวชิงช้าคือ  
ลมอัสสาสะปัสสาสะแล้ว นั่งลงที่นิมิตนั้นแหละด้วยสติ เมื่อติดตามไป  
ด้วยสติ ตั้งจิตไว้ (มัน) ตรงที่ลมกระทบนั้นนั่นแหละ ย่อมเห็น ต้น  
กลาง ปลาย ของลมอัสสาสะปัสสาสะ ในที่ ๆ มันมาและไปกระทบอยู่  
โดยลำดับ แต่ไม่ชวนขวยที่จะคุ้มมัน นี่เป็นอุปมาด้วยคนง่อย

ส่วนความ (ต่อไป) นี่เป็นอุปมาด้วยคนรักษาประตู คือ คน  
รักษาประตูไม่ (เที่ยว) สอบสวนคน (ที่อยู่) ในเหมือนและนอกเมือง  
ว่าท่านเป็นใคร หรือว่าท่านมาแต่ไหน หรือว่าท่านจะไปไหน หรือ  
ว่าจะไรรอยู่ในมือท่าน เพราะว่าคนเหล่านั้น มิใช่เป็นภาระของเขา  
เขาจะสอบสวนแต่คนที่มา ๆ ถึงประตูเข้าเท่านั้น จันใจก็ดี ลมเข้า  
เข้าในก็ดี ลมออกข้างนอกก็ดี ไม่เป็นภาระของภิกษุนี้ ลมที่มา ๆ ถึง  
ช่อง (จมูก) เท่านั้นเป็นภาระ จันนั้นเหมือนกันและ นี่เป็นอุปมาด้วย  
คนรักษาประตู

ส่วนอุปมาด้วยเลื่อย ฟังทราบตั้งแต่ต้นไป ดังนี้

ก็และ คำ (ต่อไป) นี้ท่านกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า

นิमित ลมอัสสาสะ ลมปัสสาสะ มิได้เป็นอารมณ์

ของจิตดวงเดียวกัน แต่เมื่อภิกษุไม่รู้ธรรม ๓ อย่าง

(นี้) ภาวนาก็ไม่สำเร็จ นิमित ลมอัสสาสะ ลม

ปัสสาสะมิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียว แต่เมื่อ

\* คือตั้งแต่ความที่เป็นอุปมาต่อไป

ภิกษุรู้ธรรม ๓ อย่าง (นี้) ภาวนาย่อมสำเร็จ\*

มือธิบายอย่างไร ? มือธิบายว่า ธรรม ๓ อย่างนี้ มิได้เป็น  
อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่ธรรม ๓ นี้ จะเป็นสิ่งที่พระโยคีไม่รู้ก็  
หาไม่ได้ จิตเล่าก็มีได้ถึงซึ่งความส่ายไป ปธาน (ความเพียร) เล่า  
ก็ปรากฏ และพระโยคีก็ยิ่งประโยคให้สำเร็จบรรลุธรรมวิเศษได้ เปรียบ  
เหมือน (ขน) ไม้ที่เขาทอดไว้ที่พื้นดินราบแล้ว บุรุษพึงตัดมันด้วย  
เลื่อย บุรุษ (นั้น) ตั้งสติไว้ตรงที่พื้นเลื่อยกระทบไม้ หาใส่ใจพื้น  
เลื่อยที่มาหรือไปก็ตามไม่ แต่ว่าพื้นเรื้อยที่มาหรือไปก็ไม่ใช้เขาไม่รู้  
ปธาน (คือความเพียรเลื่อยไม้) เล่าก็ปรากฏอยู่ และเขายังประโยค  
(คือกิริยาเลื่อยไม้) ให้สำเร็จ ได้รับประโยชน์อันเยี่ยม ฉันทก็ดี อุป-  
นิพัตถนานิमित\* (ที่หมายสำหรับผูกจิต คือปลายจมูกหรือริมฝีปากบน)  
ก็เหมือน (ขน) ไม้ที่เขาทอดไว้ที่พื้นดินราบ ลมอัสสาสะปัสสาสะ  
เหมือนพื้นเลื่อย ภิกษุตั้งสติไว้ที่ปลายจมูกหรือมุขนิमित\* (ที่หมาย  
ริมฝีปากบน) ไม่ใส่ใจถึงลมอัสสาสะปัสสาสะ ที่มาหรือไปก็ตาม แต่  
ลมอัสสาสะปัสสาสะที่มาก็ดีไปก็ดี จะเป็นสิ่งที่เธอไม่รู้ก็หาไม่ได้ ปธาน-  
เล่าก็ปรากฏ และเธอยังประโยคให้สำเร็จ บรรลุธรรมวิเศษได้ ก็

๑. ที่ว่าไม่รู้ธรรม ๓ อย่าง หมายความว่าไม่ได้ทำธรรม ๓ อย่างนั้นให้เป็นอารมณ์ รู้ ก็คือได้  
ทำให้เป็นอารมณ์

๒. ที่ท่านประกอบคำว่า 'ราบ' ไว้ด้วยนี้ ก็เพราะว่าถ้าพื้นไม่ราบ ขอนไม้ก็กระโดดกระเดก  
เลื่อยยาก

๓. เป็นอุปนิพัตถน...ก็มี

๔. มหาภูทิกว่า คนจมูกยาว ใช้ปลายจมูกเป็นที่หมาย คนจมูกสั้นใช้ริมฝีปากบน ซึ่งเรียกว่า  
มุขนิमित (เพราะคนจมูกสั้น ลมถูกริมฝีปากบนขัด ?)

เหมือนบุรุษ (นั่น) ตั้งสติไว้ตรงที่พินเลื่อยกระทบไม้ ไม่ใส่ใจถึงพิน  
เลื่อยมาหรือไป แต่ว่าพินเลื่อยที่มาหรือไปก็มีใช่เขาไม่รู้ ปธาน  
(คือ ความเพียรเลื่อยไม้) เล่าก็ปรากฏอยู่ และเขายังประโยค (คือ  
กิริยาเลื่อยไม้) ให้สำเร็จ ก็ได้รับประโยชน์อันเยี่ยมฉะนั้น

พึงทราบอรรถาธิบายแห่งคำว่า ปธาน เป็นต้น ถามว่า ปธาน  
เป็นไฉน ? แก้วว่า ทั้งกายทั้งจิตของภิกษุผู้ปรารภความเพียร เป็น  
(กัมมนิยะ) ควรแก่การ (ภาวนา ด้วยความเพียรใด ความเพียร  
อันเป็นเหตุควรแก่การแห่งกายและจิต) นี้เรียกว่า ปธาน\*

ถามว่า ประโยคเป็นไฉน ? แก้วว่า อุปกิเลสทั้งหลาย ภิกษุผู้  
ปรารภความเพียรละได้ วิตกทั้งหลาย (ของเขอ) ร้างบไป (ด้วย  
ภาวนานุโยคใด ภาวนานุโยคอันเป็นเหตุละอุปกิเลสร้างบวิตก) นี้  
เรียกว่า ประโยค\*

ถามว่า ธรรมวิเศษเป็นไฉน ? แก้วว่า สังโยชน์ทั้งหลาย ภิกษุ  
ผู้ปรารภความเพียรละได้ อนุสัยทั้งหลายสุดสิ้นไป (ด้วยธรรมใด  
ธรรมอันเป็นเหตุละสังโยชน์ เป็นเหตุสิ้นอนุสัย) นี้เรียกว่าธรรมวิเศษ

ธรรม ๓ อย่างนี้ มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่ธรรม  
๓ อย่างนี้ จะเป็นสิ่งที่พระโยคีไม่รู้ก็หาไม่ได้ จิตเล่าก็มีได้ถึงซึ่งความ  
สลายไป ปธาน (ความเพียร) เล่าก็ปรากฏ และพระโยคินั้นก็ยัง

๑. พุดอย่างนี้ ท่านเรียกว่า ผลเนน เหตุทัตสนะ (แสดงเหตุด้วยผล)

๒. มหาฐีกาว่า อุปกิเลส ในที่นี้หมายเอานิวรณ์ ละโดยวิกขัมภนปหาน วิตก หมายถึงมิจฉาวิตก  
มีกามวิตก เป็นต้น

ประโยชน์ให้สำเร็จ บรรลุธรรมวิเศษได้ ด้วยประการฉะนี้

อานาปานสติ อันภิกษุใดบำเพ็ญดีเต็มที่แล้ว

สังสม (ทำให้เข้าของ) โดยลำดับ ตามที่

พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ภิกษุนั้น ย่อมยัง

โลกนี้ให้สว่าง ดูกดวงจันทร์พ้นจากหมอก

ส่องแสงอยู่ฉะนั้น\* แล

นี้เป็นอุปมาด้วยเลื่อย ก็การที่พระโยคีไม่ต้องใส่ใจไปตามลมที่มาและไปอย่างเดียวเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นประโยชน์ (ที่ต้องการ) ในข้อนี้

สำหรับผู้มนสิการกรรมฐานนี้ลงท่าน นิमितจะเกิด และ ฐปนา กล่าวคืออัปนาอันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือ จะสำเร็จไม่ช้าเลย แต่สำหรับลงท่าน เมื่อความกระสับกระส่ายทางกายรำบลงด้วยอำนาจความดับไปแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะที่หายโดยลำดับ จับแต่กาลที่มนสิการโดยวิธีนั้น ทั้งกายทั้งจิตย่อมเบา สรณะเป็นประหนึ่งถึงซึ่งอาการลอยอยู่ในอากาศ เมื่อคนมีกายกระสับกระส่าย นั่งบนเตียงหรือตั้งก็ตาม เตียงตั้งย่อมโยกโยมลั่น เครื่องลาดย่อมยับ แต่เมื่อคนมีกายไม่กระสับกระส่ายนั่ง เตียงตั้งก็ไม่โยกไม่ลั่นเลย เครื่องลาดก็ไม่ยับ เตียงตั้งเป็นดังว่ามั่นคง เพราะอะไร เพราะกายที่ไม่กระสับกระส่ายย่อมเบา ฉันทใด เมื่อความกระสับกระส่ายทางกายรำบลงด้วยอำนาจความดับไปแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะที่หายโดยลำดับ จับแต่กาลที่

\* ข. ป. ๓๑/๒๕๘

มนสิการโดยวิธีนับ ทั้งกายทั้งจิตย่อมเบา สรีระเป็นประหนึ่งถึงซึ่ง  
อาการลอยอยู่ในอากาศ จันนั้นเหมือนกัน ครั้งลมอัสตาสะปัสตาสะ  
หายาบดับไปแล้ว จิตของพระโยคีนั้ก็ยังมีนิมิตแห่งลมอัสตาสะ  
ปัสตาสะละเอียดเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่ แม้นิมิตนั้นดับ จิตดวงต่อ ๆ  
ไปก็ยังมีนิมิตแห่งลมที่ละเอียดยิ่งกว่านั้นเป็นอารมณ์ต่อไปอยู่นั้น ถาม  
ว่า เป็นไปอย่างไร ? เฉลยว่า บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเหมือนบุรุษ  
เกาะกังสดาลด้วยแท่นโลหะ เสียงอันดังฟังเกิดขึ้นจับพลัน จิตของเขา  
ฟังมีเสียงหายาบเป็นอารมณ์เป็นไป ครั้งเสียงหายาบดับแล้ว หลังจากนั้นไป  
จิตของเขาก็มีนิมิตแห่งเสียงละเอียดเป็นอารมณ์---- แม้เมื่อนิมิตนั้นดับ  
จิตดวงต่อ ๆ ไปของเขา ก็ยังมีนิมิตแห่งเสียงละเอียดยิ่งกว่านั้นเป็น  
อารมณ์ต่อไปได้ ฉะนั้น จริงอยู่ แม้พระสารีบุตรก็ได้กล่าวข้อนี้ไว้  
(ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "เมื่อกังส (ดาล) ถูกเกาะแล้ว---- แม้  
ฉันใด" ดังนี้ เป็นต้น ความพิสดาร บัณฑิตพึงกล่าว (ตามแนว  
ปฏิสัมภิทามรรคนั้น) เถิด

[ลักษณะที่ต่างจากกรรมฐานอื่น]

กรรมฐานนี้ หาเป็นอย่างกรรมฐานอื่น ๆ ซึ่ง (เมื่อเจริญไป)  
ยิ่งชัดแจ้งยิ่งขึ้นไม่ ส่วนกรรมฐานนี้ เมื่อเจริญยิ่งขึ้นไป (กลับ)  
ถึงซึ่งความละเอียดลงจนถึง (ลม) ไม่ปรากฏไปเลย แต่เมื่อกรรม-  
ฐาน (ลม) นั้นไม่ปรากฏไปอย่างนั้น ภิกษุนั้นก็อย่าเพ้อลูกลูกจากที่นั่ง  
สลัดจัมจัมเข้าไปเสีย ถามว่า จะพึงทำอะไรเล่า ? เฉลยว่า อย่า

พืงคิดว่จักไปถามอาจารย์ หรือ เข้าใจว่ บัดนี้ ธรรมเนียมของเรา  
เสื่อมเสียแล้ว ลูกไปเสีย เพราะเมื่อเปลี่ยนอิริยาบถไป ธรรมเนียม  
ก็กลายเป็นงานใหม่ไปใหม่เสียเท่านั้น เพราะฉะนั้น เชนั่งอยู่ตามเดิม  
นั่นแหละ พืงนำ (ลม) มาจากตำแหน่ง (แห่งที่มันกระทบ) เกิด

[อุบายนำลมคืน]

(ต่อไป) นี้ เป็นอุบายนำ (ลมคืน) มา ในคำนั้น ภิกษุ  
นั้นรู้ภาวะคือความไม่ปรากฏแห่งธรรมเนียมแล้ว พืงคิดเองดังนี้ว่  
"อันลมอัสสาสะปัสสาสะนี้มีอยู่ที่ไหน ไม่มีที่ไหน มีแก่ใคร หรือ  
ไม่มีแก่ใคร" ที่นี้ เมื่อเธอคิดดูไปอย่างนั้น ก็จะทราบได้ว่า "ลม  
อัสสาสะปัสสาสะนี้ ไม่มีอยู่ภายในท้องของมารดา (๑) ไม่มีแก่พวก  
คนที่ดำลงในน้ำ (๑) อย่างเดียวกัน คือไม่มีแก่พวกคนที่สลบ (๑)  
คนตายแล้ว (๑) ผู้เข้าจุตถฌาน (๑) ผู้ประกอบด้วยรูปภพและ  
อรุภพ (๑) ผู้เข้านิโรธ (๑)" ฉะนั้นแล้วพืงตักเตือนตนด้วยตนเอง  
ดังนี้ว่ "นี่แน่ะพ่อบัณฑิต ตัวเจ้ามิใช่ผู้อยู่ในท้องของมารดา มิใช่ผู้ดำ  
ลงในน้ำมิใช่ผู้สลบ มิใช่ผู้ตายแล้ว มิใช่ผู้เข้าจุตถฌาน มิใช่ผู้ประกอบ  
ด้วยรูปภพและอรุภพ มิใช่ผู้เข้านิโรธ มิใช่หรือ ลมอัสสาสะปัสสาสะ  
ของข้ามิอยู่แท้ แต่เจ้าไม่อาจกำหนดได้ เพราะความที่เจ้าเป็นคนมี  
ปัญญาอ่อนดก" ต่อนั้น เธอพืงตั้งจิตไว้ตามที่ ๆ ลมกระทบโดยปกติ  
ยังมนสิการให้เป็นไปเกิด ก็ลมอัสสาสะปัสสาสะนี้ สำหรับคนจุมูกยาว  
กระทบกระพุงจุมูกเป็นไป สำหรับคนจุมูกสั้น กระทบริมฝีปากบน  
เป็นไป เพราะฉะนั้น เธอพืงตั้งที่หมายไว้ว่ ลมกระทบที่ตรงนี้



แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยอำนาจประโยชน์ (คือเหตุ) นี้แล จึงตรัสไว้ว่า "อุกกริกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวอานาปานสติภาวนา แก่คนที่หลงลืมสติไม่มีสัมปชัญญะ" ดังนี้

อันกรรมฐานทุกอย่าง ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีสติสัมปชัญญะเท่านั้น ก็จริงแล แต่ทว่ากรรมฐานอื่นจากนี้ เมื่อภิกษุมนสิการไป ๆ (ยัง) เห็นชัด ส่วนอานาปานสติกรรมฐานนี้หนัก การภาวนาก็หนัก เป็น ภูมิมนสิการแห่งพระพุทธ พระปัจเจกพุทธ และพระพุทธรูปทั้งหลาย ผู้เป็นมหาบุรุษเท่านั้น ไม่ใช่การนิคหน้อย และไม่ใช่ว่าที่สัตว์เล็ก น้อยจะสั่งเสพอได้ มนสิการไปด้วยประการใด ๆ ก็ย่อมสงบและสุขุม ไปด้วยประการนั้น ๆ เพราะเหตุนั้น ในกรรมฐานข้อนี้ จำปรารธนา สติและปัญญอันกล้าแข็ง เหมือนในเวลาชุมผ้าเนื้อเกลี้ยง (ละเอียด) แม้เข็มก็ต้องใช้เข็มเล็ก ทั้งปัญญอันสัมปยุตด้วยสตินั้น ที่เปรียบด้วย ด้ายร้อยห่วงเข็มอันกล้าแข็ง ฉะนั้นเหมือนกัน

ก็แลภิกษุผู้ประกอบด้วยสติปัญญานั้น อย่าพึงแสวงหาत्मอัสสาสะ ปัสสาสะในที่อื่นจากที่ ๆ ลมกระทบตามปกติ เหมือนชวานาไถนา แล้วปล่อยโคพลีพ (โคงานตัวผู้) ทำให้มันบ้ายหน้าสู่ที่หากิน แล้ว พึ่งนั่งพักอยู่ในร่ม ครั้นแล้ว โคพลีพเหล่านั้นของเขา ก็เข้าคางไป (หากิน) โดยเร็ว ชวานาผู้ที่เป็นคนฉลาด ใครจะจับมันมาเทียม (ไถ)

\* ม. อ. ๑๔/๑๕๖

อีก จะไม่ตามรอยมันเที่ยวคั่นคง (ไปจับ) แต่เขาถือเชือกและปลัก

ตรงไปท่าที่มันลง (น้ำ) ที่เดียว นั่งหรือนอน (คอย) อยู่ ที่นี้เขา  
เห็นโคล่นที่มันเที่ยว (หากิน) ตอนกลางวันแล้วลงสู่ตม้ำ แช่  
และคืบน้ำแล้วขึ้นมาขึ้นอยู่ จึงผูกด้วยเชือก ทิ่มด้วยปลัก จูมาเทียม  
(ไถ) ทำงานอีก จันใด ภิกษุนี้ก็ไม่พึงแสวงหาत्मอัสสาสะปีสสาสะ  
นั้นในที่อื่น จากที่ ๆ ลมกระทบตามปกติ แต่พึงถือเชือกคือสติ และ  
ปลักคือปัญญา ตั้งจิตไว้ ณ ที่ ๆ ลมกระทบตามปกติ ลมนั้นจะ  
ปรากฏไม่นานเลย จุจโคทั้งหลายปรากฏตัวที่ท่าลงน้ำจะนั้น แต่นั้น  
เธอพึงผูกไว้ด้วยเชือกคือสติ เทียมไว้ที่ตรงนั้นแหละ แทะด้วยปลัก  
คือปัญญา ประกอบกรรมฐานไว้รำไปเกิด เมื่อเธอประกอบไปอย่างนั้น  
ไม่ชำนาญก็ปรากฏ

[นิมิตปรากฏต่าง ๆ กัน]

ก็แล อาจารย์กลางเหล่ากล่าวว่า นิมิตนี้นั้นหาเป็นเช่นเดียวกันแก่  
พระโยคาวจรทั้งปวงไม่ แต่มันปรากฏแก่กลางท่านเป็นเหมือนปุยนุ่น  
ก็มี เหมือนปุยฝ้ายก็มี เหมือนสายลมก็มี ที่ยังสุขสัมผัสให้เกิด

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นวินิจฉัยในอรรถกถาทั้งหลาย

ก็นิมิตนี้ สำหรับกลางท่าน ปรากฏเป็นเหมือนดวงดาว เหมือน  
เมฆมณี และเหมือนเม็ดไข่มุกก็มี กลางท่าน ปรากฏเป็นสัมผัส

๑. โคลเมืองไทย ดูเหมือนไม่มีใครชอบแช่น้ำ

๒. มหาภูติว่า นิมิต นี้ คือ อุกคหนิมิต หรือปฐกคณิมิต

หยาบ เหมือนเม็ดฝ้ายและเหมือนเส้นไหมแก่งก็มี ลางท่านเหมือน  
สายสังวาลยาว เหมือนพวงดอกไม้และเหมือนเปลววันก็มี ลางท่าน  
เหมือนใยแมลงมุมที่ขึงแล้ว เหมือนแผ่นเมฆ เหมือนดอกปทุม  
เหมือนล้อรถ เหมือนวงดวงจันทร์ และเหมือนวงดวงอาทิตย์ก็มี  
ก็แลกรรมฐานนี้นั้นก็อย่างเดียวนั้นแล (แต่นิมิต) ปรากฏต่าง ๆ กัน  
ก็เพราะความที่พระโยคาวจรมีสัญญาต่าง ๆ กัน เปรียบเหมือนเมื่อภิกษุ  
หลายรูปนั่งสาธยายพระสูตร (สูตรหนึ่ง) กันอยู่ ครั้นภิกษุรูปหนึ่ง  
กล่าว (ถาม) ขึ้นว่า สูตรนี้ปรากฏแก่ท่านทั้งหลายเป็นเช่นอะไร ภิกษุ  
รูปหนึ่งก็บอกว่า ปรากฏแก่ข้าพเจ้าเป็นเหมือนลำน้ำใหญ่ที่ไหลลงจาก  
ภูเขา อีกรูปหนึ่งบอกว่า สำหรับข้าพเจ้าเหมือนแนวป่าอันหนึ่ง  
(ซึ่งสะพรั่งด้วยไม้เป็นแนวไป ?) รูปหนึ่งบอกว่า สำหรับข้าพเจ้า  
เหมือนต้นไม้ที่เต็มไปด้วยพวงผล เปรียบพร้อมไปด้วยกิ่งก้านมีร่มเงา  
เย็น อันที่จริง พระสูตรนั้นก็สูตรเดียวนั้นแหละ (แต่) ปรากฏแก่เธอ  
ทั้งหลายต่าง ๆ กัน เพราะความที่เธอทั้งหลายมีสัญญาต่างกัน ฉะนั้น

๑. มหาภูทิกว่า อุปมาทั้งหลาย มีเมื่อดมธเป็นต้นไป ควรจะเป็นปฏิภาคนิมิต

๒. เรื่องอุปมาด้วยภิกษุหลายรูปสาธยายพระสูตรเดียวกัน ปรากฏความรู้สึกต่าง ๆ กันนี้เข้าใจ  
ยากอยู่ มหาภูทิกาท่านจึงช่วยอธิบายเพิ่มเติมให้ว่า ที่พระสูตรปรากฏเหมือนสายน้ำ ใหญ่ไหลลง  
จากภูเขานั้น หมายถึงสวดได้คล่อง เจื้อยไม่ขาดสาย รวกะสายน้ำไหลพลั่ง ๆ ลงจากภูเขา

ที่ว่าเหมือนแนวป่าหมายถึงพระสูตรนั้นมีความงามด้วยอรรถ และพยัญชนะ เป็นถ่องแฉไป  
แต่ต้นจนจบ รวกะหมู่ไม้ในป่าต้นฤดูฝน ผลิดอกออกใบงามสะพรั่งเป็นแนวเนื่องไปทั้งป่า

ที่ว่าเหมือนไม้ออกผล... มีเงาร่มเย็น หมายถึงพระสูตรนั้น มีอนุสนธิหลายตอนมีนัยต่าง ๆ  
ละเอียด แสดงกรรมฐานหลายอย่างวิธี พอที่คนผู้มีความประสงค์จะอาศัยศึกษาเป็นแนวทาง  
ปฏิบัติได้อย่างดี รวกะต้นไม้มีผลดก... ร่มเงาเย็น เป็นที่อาศัยของคนและสัตว์ ที่ต้องการผล  
ก็เข้าเก็บกิน ที่ต้องการร่มเงาก็เข้าจับเข้าพัก

เพราะกรรมฐานนี้เกิดจากสัญญา มีสัญญาเป็นเหตุ มีสัญญาเป็นแดนเกิด  
เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ย่อมปรากฏได้ต่าง ๆ กัน เพราะมีสัญญาต่างกัน

[ย่อเรื่องธรรม ๓ ข้อ]

ก็ในกรรมฐานนี้ จิตที่มีลมอัสสาสะเป็นอารมณ์ เป็นจิตดวงหนึ่ง  
จิตที่มีลมปีสสาสะเป็นอารมณ์ ก็เป็นจิตดวงหนึ่ง จิตที่มีนิมิตเป็น  
อารมณ์ ก็เป็นจิตดวงหนึ่งแท้ อรรถ ๓ ข้อนี้ ของผู้ใดไม่มี  
กรรมฐานของผู้นั้นย่อมไม่ถึงอัปปนา ไม่ถึงอุปปจารเลยทีเดียว\* แต่ธรรม  
๓ ข้อนี้ของผู้ใดมีอยู่ กรรมฐานของผู้นั้นแหละ ย่อมถึงอุปปจารด้วย  
อัปปนาคด้วย จริงอยู่ คำนี้ ท่านกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า

นิमित ลมอัสสาสะ ลมปีสสาสะ มิได้เป็น

อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่เมื่อภิกษุไม่รู้

ธรรม ๓ อย่าง (นี้) ภวานาก็ไม่สำเร็จนิमित

ลมอัสสาสะ ลมปีสสาสะ มิได้เป็นอารมณ์

ของจิตดวงเดียวกัน แต่เมื่อภิกษุรู้ธรรม ๓

อย่าง (นี้) ภวานาย่อมสำเร็จ

\* ปาฐะในวิสุทธิมรรคว่า เนว อปฺปนํ น อุปปจารํ ปาปุณาติ เรียงอัปปนาไว้ก่อนอุปปจาร  
ผิดลำดับอย่างไรอยู่ ไม่เห็นมีความจำเป็นอย่างไรเลยที่จะเรียงอย่างนั้น ปาฐะต่อไปบรรทัดล่างก็มี  
ว่า... อุปปจารณฺจ อปฺปนณฺจ ปาปุณาติ ถูกลำดับดี ตรงนี้มหาภูติกาแก้ไขว่า "น อุปปจารณฺติ  
อุปาจารมฺปิ น ปาปุณาติ ปเคว อปฺปนณฺติ อธิบายว่า-คำว่าไม่ถึงอุปปจาร อธิบายว่า แม้อุปปจาร  
ก็ยังไม่ถึง จะกล่าวอะไรถึงอัปปนาเล่า" ดังนี้ น่าจะเข้าใจว่า ตรงนี้มีแต่ น อุปปจาร ส่วน เนว  
อปฺปนํ เกิน ถ้าตัด เนว อปฺปนํ ออก ความจะสนิทดีกว่า

[นิมิตปรากฏแล้วทำอย่างไร]

พระทีฆภาณกาจารย์ทั้งหลาย กล่าวอย่างนี้ก่อนว่า "ก็เมื่อนิมิตปรากฏแล้วดังนี้ ภิกษุ<sup>๑</sup>นั้นพึงไปหาอาจารย์แล้วเรียนว่า 'ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อารมณ์รู้อย่างนี้ปรากฏแก่ข้าพเจ้า' ฝ่ายอาจารย์อย่าเพิ่งบอก ว่านั่นคือนิมิต หรือว่า ไม่ใช่nimิต พึงกล่าวว่า "มันย่อมเป็นอย่างนั้นแหละ อาวุโส (สำหรับผู้ประกอบภาวนา)" แล้วกล่าว (กำชับ) ว่า "เธอจงมนสิการอย่างนั้นบ่อย ๆ เข้าเถิด" เพราะว่า เมื่ออาจารย์บอกว่า เป็นnimิตเข้า เธอจะหยุดพักเสีย ครั้นบอกว่า ไม่ใช่nimิต เธอก็จะหมดหวังท้อเสีย เพราะเหตุ<sup>๒</sup>นั้น จึงไม่ควรบอกทั้ง ๒ อย่าง เป็นแต่กำชับในการมนสิการเท่านั้น

ฝ่ายพระมัชฌิมภาณกาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "โยคาวจรภิกษุ<sup>๓</sup>นั้น เป็นผู้<sup>๔</sup>ที่อาจารย์ควรบอก (ตรง ๆ) ว่า 'นี่ นิมิตละ อาวุโส เธอจงมนสิการกรรมฐานบ่อย ๆ เข้าเถิด สัตบุรุษ'

ลำดับนั้น โยคาวจรภิกษุ<sup>๕</sup>นั้นพึงตั้งจิตไว้ในnimิตนั้นแหละ (ให้

\* โดยนัยมหาภูติกา มติของอาจารย์ทั้ง ๒ ฝ่าย ก็มีทางเป็นได้ด้วยกัน คือ มติของพระทีฆภาณกาจารย์ ที่ว่า ถ้าบอกว่า เป็นnimิตเข้า เธอจะหยุดพักเสีย<sup>๖</sup>นั้น ก็อาจเป็นได้ว่าเมื่อเธอ<sup>๗</sup>รู้ว่าได้nimิตแล้ว ก็จะคิดว่า "อันnimิตนี้ยากที่จะทำให้เกิดขึ้น บัดนี้ นิมิตนั้นเราก็ได้<sup>๘</sup>แล้ว เอละ เราจะต้องบรรลุธรรมวิเศษ เมื่อใดก็เมื่อนั้นแหละ" ดังนี้แล้วก็จะหย่อนความเพียรพักเสียบ้าง ครั้นบอกว่าไม่ใช่nimิต ก็จะคิดว่า "เราอุตส่าห์บำเพ็ญภาวนามานานถึงเพียงนี้แล้ว แม้แต่นิมิตก็ไม่เกิด เราจะเป็นคนอภัพต่อธรรมวิเศษเสียละกระมัง" ดังนี้แล้วก็ท้อเสีย

ส่วนมติของมัชฌิมภาณกาจารย์ที่ให้บอกตรง ๆ นั้น ก็เป็นได้ว่า เมื่อพระโยคาวจรปฏิบัติด้วยความมั่นใจว่า เธอจะต้องพ้นจากขรามระณะได้ด้วยปฏิบัติ<sup>๙</sup>ทานันนี้ ครั้นทราบ<sup>๑๐</sup>แน่<sup>๑๑</sup>ว่า นิมิตเกิดแล้ว ที่ไหนจะหย่อนเพียรเสีย มีแต่จะทำความอดสา<sup>๑๒</sup>หะยิ่ง<sup>๑๓</sup>ขึ้นไปเสียอีก

มัน) โดย (การตั้งภาวนาจิตไว้ในปฏิภาคนิมิต มี) ประการดังกล่าว  
ภาวนาของเธอนี้ จำเดิมแต่ (เกิดปฏิภาคนิมิตขึ้น) นี่ไป จึงเป็น  
ภาวนาเนื่องด้วยวิธีอุปนา สมดังคำพระโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าว  
ไว้ว่า

**พระโยคาวจรผู้มีปัญญาตั้งจิตไว้ใน (ปฏิภาค)**

**นิमित ยังอาการต่าง ๆ ในลมอัสสาสะ ปัสสาสะ**

**ให้หายไป ย่อมผูกจิตของตนไว้ (ให้เป็น**

**อัปนา) ได้**

ตั้งแต่ปรากฏนิมิตอย่างนั้นไป นิเวศทั้งหลายก็เป็นโทษที่เธอ  
ข้ามได้แน่ ก็เลศทั้งหลายระงับเจียบไป สติมั่นคง จิตดำรงมั่นโดย  
อุปจารสมาธิเป็นแท้

ลำดับต่อไป นิมิตนั้น เธออย่าพึงใส่ใจโดยสี อย่าพึงกำหนด  
โดยลักษณะเลยทีเดียว\* แต่ว่าพึงเป็นผู้เว้นอัสปายะ ๗ มีอาวาส  
(ที่เป็นอัสปายะ) เป็นต้น แล้วเสพอัสปายะ ๗ มีอาวาส (ที่เป็น

๑. นานการ - อาการต่าง ๆ หมายถึงที่เรียกว่า 'จตุตาโร วนณา' คือ หายใจออกสั้น - ยาว  
หายใจเข้าสั้น - ยาว เป็นอาการ ๔ อย่าง

วิภาวีย์ ท่านแก้เป็น ๒ นัย ๆ แรก แปลว่า 'ทำให้หายไป' คือให้อันตรธานไป หมายความว่า  
ว่า ตั้งแต่ปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว พระโยคาวจรมิได้ใส่ใจถึงลม อาการเหล่านั้นจึงเท่ากับอันตรธานไป

อีกนัยหนึ่ง ลงท่านแปล วิภาวีย์ ว่า 'ทำให้มี - ให้ปรากฏ' ถ้าแปลอย่างนี้ต้องยกขึ้นแปล  
ก่อน จบยี้ ดังนี้ 'พระโยคีผู้มีปัญญายังอาการต่าง ๆ ในลมอัสสาสะปัสสาสะให้ปรากฏ' คือ รู้ลม  
เหล่านั้นโดยอาการต่าง ๆ ---นิมิตใดในลมนั้นเกิดขึ้น ตั้งจิตไว้ในนิมิตนั้น ย่อมผูกจิตของตนไว้ได้  
คือทำให้เป็นอัปนาได้โดยลำดับ' ในที่นี้แปลตามนัยแรก

๒. ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ นี้ ในมหาภูทิกเป็น ลกฺขิตพฺพํ จะเข้าทักล่าเพราะเข้ารูปกับ ลกฺขณโต สนิท

สัปปายะ) เป็นต้นเหล่านั้นแหละ รักษาไว้ให้ดี ดังพระชัตติย-  
มเหสี รักษาพระครรภ์ที่เกิดแต่พระเจ้าจักรพรรดิ และชาวนารักษาท้อง  
ข้าวสาลี และข้าวเหนียวฉะนั้น ที่นี้ ครั้นเธอรักษานิมนต์นั้นไว้อย่างนี้  
แล้ว พึงทำให้ถึงความเจริญงอกงามโดยวิธิมนสิการบ่อย ๆ ยังอัปปนา-  
โกศล ๑๐ ประการให้ถึงพร้อม ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอไว้เกิด  
เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนั้น จตุกमानหรือปัญจกमानจะเกิดขึ้นใน  
เพราะนิมนต์นั้น โดยลำดับที่กล่าวแล้วในปฐวิกสิณนั้นแล

[วิธีเจริญวิปัสณาต่อ]

[กำหนดนามรูป]

ก็แล ภิกษุผู้มีจตุกमानหรือปัญจกमानเกิดแล้วอย่างนี้ เป็นผู้  
ใคร่จะเจริญกรรมฐานโดยวิธีสัลลิกขณา (คือวิปัสณา) และวิวิญญา  
(คือมรรค) แล้วบรรลุปาริสุทธิ (คือผล) ในอานาปานสติภาวนานี้  
(ต่อไป) ย่อมทำมานั้นนั้นแลให้ถึงความเป็นวิสัยด้วยอาการ ๕ แคล้ว  
คล่องแล้ว กำหนดนามรูปเริ่มตั้งวิปัสณา ถ้ามว่า เริ่มตั้งอย่างไร ?  
ตอบว่า อันโยคาวจรภิกษุนั้นออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นได้ว่า  
รักษากายและจิตด้วย เป็นสมุทัยแห่งลมอัสสาสะปีสสาสะทั้งหลาย เปรียบ  
เหมือนเมื่อเตา (สุบ) ของช่างทอง ถูกชักสูบอยู่ ลมอาศัยสูบและ  
ความพยายามที่ควรแก่การนั้นของบุรุษ (ประกอบกัน) ย่อมเข้าออก  
ได้ฉันใด ลมอัสสาสะปีสสาสะก็อาศัยกายและจิต (ประกอบกัน)

เข้าออกได้ฉันนั้นเหมือนกันแล\* ต่อ นั้นเธอยอมกำหนดลงได้ว่า ลม  
อัสสาสะปัสสาสะและกายด้วย เป็นรูป จิตและธรรมที่สัมปยุตกับจิตนั้น  
ด้วย เป็นอรูปรูป นี่เป็นความสังเขปในการกำหนดนามรูปนั้น ส่วนการ  
กำหนดนามรูปโดยพิสดารจักมีแจ้งข้างหน้า

ครั้งกำหนดนามรูปได้ดังนี้แล้วก็หาปัจจัยของมันดู เมื่อหาดู  
เห็นมันแล้วก็ข้ามความสงสัยปรารภความเป็นไปแห่งนามรูปในกาลทั้ง  
๓ เสียได้ ผู้ข้ามความสงสัยได้แล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยพิจารณา  
เป็นกลาป ละวิปัสณุปกิเลส ๑๐ มีโอกาสเป็นต้น อันเกิดขึ้นในส่วน  
เบื้องต้นแห่งอุทยัพพยานุปัสนาเสีย กำหนดเห็นปฏิปทาญาณอันพ้น  
จากอุปกิเลสแล้วว่าเป็นทาง ละ (การพิจารณา) ข้างเกิดแล้ว ก็ถึง  
ภังคานุปัสนา (ดูแต่ข้างดับ) แล้วก็เบื่อหน่ายหายรัก ในสังขารทั้งปวง  
ที่ปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เพราะเห็นแต่ข้างดับหาระหว่างมิได้  
หลุดพ้นไป ถึงอริยมรรค ๔ ตามลำดับ ตั้งอยู่ในอรหัตผล ถึงที่สุด  
แห่งปัจจเวกขณญาณ ๑๕ ประเภท เป็นอัครทักษิณัยของโลกกับทั้ง  
เทวดา

ก็แล การเจริญอานาปานสติสมาธิแห่งโยคาวจรภิกษุ นั้น อัน  
จัดเอาคณนา (วิธีนับ) เป็นเบื้องต้น มีปฏิปัสนา (คือปัจจเวกขณะ)  
เป็นปริโยสาน ก็เป็นอันจบลงแต่เพียงนี้แล นี่เป็นพรรณนาจตุกกะ  
ที่ ๑ (จบ) โดยอาการทั้งปวง ส่วนในจตุกกะ ๓ นอกนี้ เพราะ  
ไม่จัดว่ามีนัยแห่งการเจริญกรรมฐานอีกแผนกหนึ่ง เพราะฉะนั้น

\* มหาภูติกถา กรัษกาย เหมือนตา จิต เหมือนความพยายามของคน



เนื้อความแห่งจตุกกะ ๓ นั้น บัณฑิตพึงทราบแต่โดยนัยแห่งการ  
พรรณานอานุบท (บทย่อ ?) เกิด

[พรรณนาจตุกกะที่ ๒]

ชื่อว่า ปิตปฐิสเวตี---นั่น ความว่า ภิกษุสำเหนียกว่า 'เรา  
จักทำปิตีให้เป็นสิ่งที่ตนรู้จัก คือทำให้ปรากฏ หายใจออกหายใจเข้า'  
ในข้อนั้นมีอรรถาธิบายว่า ปิตีเป็นสิ่งที่ภิกษุรู้จักโดยอาการ ๒ คือ  
โดยอารมณ์ ๒ โดยอัมมิมหะ ๑ ถ้ามว่า ปิตีเป็นสิ่งที่ภิกษุรู้จัก  
โดยอารมณ์อย่างไร ? ตอบว่า ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปิตี (เป็นองค์)\*  
เพราะได้ฌาน (๒ นั้น) ปิตีก็เป็นอันภิกษุนั้นรู้จักได้โดยอารมณ์  
เพราะอารมณ์ (ของฌานนั้น) เป็นสิ่งที่เธอรู้ประจักษ์อยู่ในขณะที่  
เธอเข้า (ฌาน) อยู่\* (นั่น)

ถ้ามว่า ปิตีเป็นสิ่งที่ภิกษุรู้จักโดยอัมมิมหะอย่างไร ? ตอบว่า  
ครั้งเธอเข้าฌาน ๒ ที่มีปิตี (เป็นองค์) ออกแล้วก็พิจารณาปิตี  
อันสัมปยุตด้วยฌาน (นั่น) โดยความสิ้นไปเสื่อมไป ปิตีก็เป็นอันเธอ  
รู้จักได้โดยอัมมิมหะ เพราะรู้แจ้งลักษณะ\* ในขณะที่เห็นด้วยวิปัสนา-

๑. หมายถึงเข้าปฐมฌานและทุติยฌานโดยลำดับ

๒. มหาภูทิกแสดงอุปมาว่า เหมือนคนเดินหาจับงู เมื่อพบโพรงที่อาศัยของมันแล้วก็เท่ากับได้พบ  
ตัวงู แล้วเขาก็จับมันได้จริง เพราะการจับงูด้วยอำนาจมโนนั้นทำได้ง่าย ๆ ฉะนั้น เมื่อภิกษุได้รู้  
อารมณ์ (ฌาน) อันเป็นที่อาศัยของปิตีแล้ว ปิตินั้นก็เป็นอันเธอรู้ด้วยโดยแท้ เพราะกรที่  
กำหนดจับปิตินั้นโดยลักษณะของมัน หรือโดยสามัญลักษณะ ทำได้ง่าย ฉะนั้น

๓. มหาภูทิกว่า หมายถึงลักษณะของปิตีเอง และสามัญลักษณะ

ปัญญาอยู่ (นั่น) สมด้วยคำที่กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวา "เมื่อภิกษุรู้  
 อยู่ซึ่งความมีอารมณ์เดียว ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ด้วยอำนาจความ  
 หายใจออกจาก (เป็นอารมณ์)... สติย่อมตั้งมั่น (อยู่ในอารมณ์นั้น)  
 ปีตินั้นก็เป็นสิ่งที่เรารู้ได้ชัดด้วยสตินั้นด้วยความรู้ นั้น เมื่อภิกษุรู้ที่อยู่ซึ่ง  
 ความมีอารมณ์เดียว ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ด้วยอำนาจความหายใจ  
 เข้ายาว (เป็นอารมณ์)--- ด้วยอำนาจความหายใจออกสั้น (เป็น  
 อารมณ์)--- ด้วยอำนาจความหายใจเข้าสั้น (เป็นอารมณ์)---ด้วยอำนาจ  
 ความเป็นผู้รู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออกหายใจเข้า (เป็นอารมณ์)---  
 ด้วยอำนาจความเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออกหายใจเข้า (เป็น  
 อารมณ์) สติย่อมตั้งมั่น (อยู่ในอารมณ์นั้น) ปีตินั้นเป็นสิ่งที่เรารู้  
 ได้ชัดด้วยสตินั้นด้วยความรู้ นั้น เมื่อภิกษุนึกหน่วง (ฌาน) อยู่ ปีติ  
 นั้นก็เป็นสิ่งที่เรารู้ชัดได้ เมื่อภิกษุรู้---เห็นอยู่---ปัจจุเวกขณะอยู่---  
 อริยฐานจิตอยู่ --- ตัดสินใจด้วยศรัทธาอยู่--- ประคองความเพียรอยู่---  
 ยังสติให้ตั้งมั่นอยู่--- ตั้งจิตให้แน่วแนอยู่--- รู้ด้วยปัญญาอยู่--- รู้ยิ่งซึ่ง  
 อภิญญาธรรมอยู่--- กำหนดรู้ซึ่งปริญาธรรมอยู่--- ละซึ่งปหัตตพ  
 ธรรมอยู่--- เจริญภาเวตัพพธรรมอยู่--- ทำให้แจ้งซึ่งสังนิภาตัพพธรรม  
 อยู่ ปีตินั้นก็เป็นสิ่งที่เรารู้ได้ชัด ปีตินั้นเป็นสิ่งที่ภิกษุรู้ชัดด้วย

\* คืออริยฐานจิตว่า จักอยู่ในฌานตลอดเวลาเท่านั้นเท่านั้น

ประการดังนี้"

แม้บทที่เหลือ (คือ สุขปฏิสัเวที จิตตสังขารปฏิสัเวที)

ก็พึงทราบโดยความตามนัยนี้เกิด แต่นี้เป็นความแปลกกัณนิคหน้อยใน  
บทเหล่านั้น คือ สุขปฏิสัเวทีตา (ความที่ภิกษุรู้ชัดซึ่งสุข) พึงเข้าใจ  
ว่าเนื่องด้วยฉน ๓ (ที่มีสุขเป็นองค์) จิตตสังขารปฏิสัเวทีตา  
(ความที่ภิกษุรู้ชัดซึ่งจิตตสังขาร) พึงเข้าใจว่า เนื่องด้วยฉนทั้ง ๔  
(ซึ่งมีเวทนาเป็นองค์ตลอด) ชั้น ๒ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อจิตตสังขาร  
ก็ในบทสุขปฏิสัเวทีนั้น ท่านแก้ไว้ในปฏิสัมภิทาวา คำว่า สุข ได้แก่  
สุข ๒ คือกายิกสุข ๑ เจตสิกสุข ๑ ดังนี้ เพื่อแสดงวิปัสสนาภูมิ"

ข้อว่า ปสฺสุมุญฺญ จิตตสังขารํ นั้น ความว่า ระวัง คือดับ  
จิตตสังขารที่หยาบ ๆ ความดับจิตตสังขารนั้น พึงทราบโดยนัยที่

๑. มหาภูติกวาทแบ่งเป็น ๔ ตอน ๆ แรก ๔ อาการ และต่อสอง ๕ อาการ (แต่อาวชฺชโต-  
นิกหน่วง ถึง จิตฺตํ อธิภูทิจฺจโต - อธิฐานจิต) แสดงการรู้ปิติโดยอารมณ์ตอนสี่ (แต่อภิณฺเณยฺย  
อภิธานโต - รู้ยิ่ง ซึ่งอภิณฺเณยฺยธรรม ถึง สจฺจิกาคตฺตํ สจฺจิกโรโต - ทำให้แจ้งซึ่งสัจจิกาคตฺตธรรม)  
แสดงการรู้ปิติโดยอัสสัมโมหะ ส่วนตอนสาม (สทฺธาย อธิมุจฺจโต - ตัดสินใจด้วยสทฺธยา ถึง  
ปญฺญา ปชานโต - รู้ด้วยปัญญา) แสดงการรู้ปิติทั้งโดยอารมณ์ทั้งโดยอัสสัมโมหะ เมื่อว่าโดย  
สังเขป รู้โดยอารมณ์ ก็ด้วยเป็นสมถะ รู้โดยอัสสัมโมหะ ก็ด้วยเป็นวิปัสสนา

ปาฐะตอนสี่ ในวิสุทธิธรรมรค เรียงไว้ว่า อภิณฺเณยฺย ปริณฺเณยฺย ปหาคตฺตํ ภาเวตฺตํ  
สจฺจิกาคตฺตํ สจฺจิกโรโต เมื่อแปลจำต้องเติม อภิธานโต ปริธานโต ปชหโต และภาวยโต  
ตามลำดับ ท่านไม่เรียงไว้ ด้วยเห็นว่านักเรียนอาจเดิมนำเองกระมัง แต่ในมหาภูติกวาทแก้ไข ดูเป็นว่า  
ของท่านเรียงไว้เสร็จ เพราะท่านยกมาเป็นบทตั้งเช่นว่า อภิธานโตติ วิปัสสนาปญฺญาปพฺพกฺขมา  
มคฺคปญฺญา ขานโต-บพวารู้ยิ่งคือรู้ด้วยมรรคปัญญาอันมีวิปัสสนาปัญญาไปหน้า

๒. มหาภูติกวาท สมถ กายิกสุขาภาวโต เพราะในสมถะ ไม่มีกายิกสุข

กล่าวแล้วใน (ตอนแรก) กายสังขารโดยพิสดาร\* อนึ่ง ในบทเหล่านั้น  
ในบทปิติ ท่านกล่าวเวทนาโดยแง่ปิติ ในบทสุข กล่าวเวทนา  
โดยรูปของมันเอง ในบทจิตตสังขาร ๒ บท นับว่ากล่าวเวทนาที่  
ประกอบกันกับสัญญา เพราะบาลี (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า  
"สัญญาและเวทนาเป็นเจตสิก ธรรม (๒) นั้นเนื่องกับจิต เป็นจิตต-  
สังขาร" ดังนี้แล"

บัณฑิตพึงทราบว่าจะตูกะนี้ตรัสโดยนัยแห่งเวทนานุปัสนา ด้วย  
ประการดังนี้

[จตุกกะที่ ๓]

แม้ จิตตปฏิสัทธิเวทิตา (ความกำหนดรู้จิต) ในจตุกกะที่ ๓  
ก็พึงทราบว่าเนื่องด้วยฉานทั้ง ๔ ข้อ ข้อว่า อภิปปโมทย จิตตํ  
นั้น ความว่า ภิกษุสำเหนียกว่าเราจักเป็นผู้ยังจิตให้บันเทิง ให้ปลื้ม  
ให้ร่าเริง ให้เบิกบาน หายใจออกหายใจเข้า ความบันเทิงในข้อนั้น  
ย่อมมีด้วยอาการ ๒ คือด้วยอำนาจสมาธิ ๑ ด้วยอำนาจวิปัสนา ๑  
ถามว่า บันเทิงอำนาจสมาธิอย่างไร ? แก้วว่า ภิกษุเข้าฉาน ๒  
ที่มีปิติ (เป็นองค์) เรายังจิตให้บันเทิงให้ปลื้มด้วยปิติ อันเป็นสัม-

๑. หมายความว่า แก่ความนัยเดียวกัน ต่างกันแต่ที่นั่นเป็นกายสังขาร ที่นี่เป็นจิตตสังขารเท่านั้น
๒. อรรถาธิบายว่า ใน ๑ บทนี้แสดงเวทนาด้วยกันทั้งนั้น ต่างกันตรงที่ว่า บทปิติแสดงสุขเวทนา  
ในแง่ปิติ หมายความว่า เวทนานี้สัมผัสกับปิติ ไม่ใช่เวทนาดุ่น ๆ และไม่ใช่ปิติอิสระ ส่วนใน  
บทสุখনั้นแหละแสดงเวทนาตรงตัว แต่ในบทจิตตสังขารแสดงเวทนาที่สัมผัสกับสัญญา

ปยุตธรรม ในขณะที่เข้าฌานอยู่นั้น (อย่างนี้เรียกว่า บันเทิงด้วย  
อำนาจสมาธิ) ถามว่า บันเทิงด้วยอำนาจวิปัสณาอย่างไร ? แก้ว  
ภิกษุ ครั้นเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติ (เป็นองค์) ออกแล้วพิจารณาปีติอัน  
สัมปยุตกับฌาน โดยความสิ้นไปเสื่อมไป เธอทำปีติอันสัมปยุตกับฌาน  
ให้เป็นอารมณ์ ยังจิตให้บันเทิง ให้ปลื้มอยู่ในขณะที่เห็นด้วยวิปัสณา  
อยู่ (นั้น) อย่างนี้

ผู้ปฏิบัติดังนี้เรียกว่า "สำเนียงว่า เราจักเป็นผู้ยังจิตใช้บันเทิง  
ยิ่ง หายใจออกหายใจเข้า"

ข้อว่า สมาทห จิตฺตํ นั้น ความว่า ดำรงจิตให้เสมอ คือตั้ง  
จิตให้เสมอในอารมณ์ ด้วยอำนาจฌาน มีปฐมฌานเป็นอาทิ หรือ  
อนึ่ง เมื่อภิกษุเข้าฌานเหล่านั้นออกแล้วพิจารณาจิตอันสัมปยุตกับฌาน  
โดยความสิ้นไปเสื่อมไปอยู่ ขณิกจิตเตกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียว  
แห่งจิตอันตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่ง) เกิดขึ้นเพราะความรู้แจ้ง (ไตร) ลักษณะ  
ในขณะแห่งวิปัสณา ภิกษುದำรงจิตให้เสมอ คือตั้งจิตให้เสมอใน  
อารมณ์แม้ด้วยอำนาจขณิกจิตเตกัคคตาอันเกิดขึ้นอย่างนั้นก็ดี เรียกว่า  
"สำเนียงว่า 'เราจักตั้งจิตมั่นหายใจออกหายใจเข้า'"

ข้อว่า วิโมจย จิตฺตํ นั้น ความว่า ภิกษุเปลื้องปลดจิตจาก  
นิเวรณทั้งหลายด้วยปฐมฌาน เปลื้องปลดจิตจากวิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน  
เปลื้องปลดจิตจากปีติด้วยตติยฌาน เปลื้องปลดจิตจากสุขทุกข์ด้วย  
จตุตถฌาน หรืออนึ่ง ภิกษุเข้าฌานเหล่านั้นออกแล้วพิจารณาจิตที่

\* หมายความว่า ตั้งแน่วเป็นอัปนา ไม่หคหุไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ยุบไม่ฟู

สัมปยุตกับฉานโดยความสิ้นไปเสื่อมไป ในขณะแห่งวิปัสณา (นั่น)  
เธอเปลื้องปลดจิตจากนิจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสณา เปลื้องปลดจิตจาก  
สุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสณา---- จากอตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสณา----  
จากนันทิด้วยนิพพิทานุปัสณา---- จากราคะด้วยวิราคานุปัสณา---- จาก  
สมุทัยด้วยนิโรธานุปัสณา---- จากอาทาน (ความยึดถือ) ด้วยปฏินิส-  
สัคคานุปัสณา หายใจออกและหายใจเข้า เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า  
"สำเนียงว่า เราจักเปลื้องจิต หายใจออกหายใจเข้า"

พึงทราบว่า จตุกกะนี้ ตรัสโดยเป็นจิตตานุปัสณา ด้วยประการ  
ฉะนี้

[จตุกกะที่ ๔]

[อนิจจานุปัสสี]

ส่วนในจตุกกะที่ ๔ มีพรรณนาว่า ในข้อ อนิจจานุปัสสี นั้น  
บัณฑิตพึงทราบ อนิจจ (สิ่งที่ไม่เที่ยง) พึงทราบอนิจจตา (ความ  
ไม่เที่ยง) พึงทราบอนิจจานุปัสณา (การพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง)  
พึงทราบอนิจจานุปัสสี (ผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง) ก่อน

ใน ๔ บทนั้น บทว่า อนิจจ (สิ่งที่ไม่เที่ยง) ได้แก่ปัญจจันท์  
เพราะอะไร เพราะความที่ปัญจจันท์เหล่านั้นมีความเกิดขึ้นเสื่อมไป  
และเป็นอื่นไป บทว่า อนิจจตา (ความไม่เที่ยง) ก็ได้แก่ความ  
เกิดขึ้นเสื่อมไปและเป็นอื่นไป หรือความที่มีแล้วก็ไม่มี แห่งปัญจ-  
จันท์เหล่านั้นแหละ อรรถาธิบายว่า อนิจจตา ก็คือความที่ปัญจจันท์

ทั้งหลายเกิดมาแล้ว ไม่ตั้งอยู่ตามอาการ (ที่เกิดมา) นั้น สลายไป  
โดยขณกังคะ (คือดับไปทุกขณะ) ทีเดียวนั้น บพว่า อนิจจานุปัสสนา  
คือการพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง ในขั้นทั้งหลายมีรูปเป็นอาทิ ด้วย  
อำนาจแห่งอนิจจตา (ที่กล่าวมา) นั้น บพว่า อนิจจานุปัสสี ก็ได้แก่  
พระโยคาวจรผู้ประกอบด้วยการพิจารณาเห็นนั้น เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้  
เป็นอย่างนั้นหายใจออกและหายใจเข้าอยู่ ฟังทราบทั่ว เชื่อว่า สำเนียง  
ว่า 'เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง หายใจออกหายใจเข้า' ในที่นี้

[วิราคานุปัสสี นิโรธานุปัสสี]

ส่วนในบพว่า วิราคานุปัสสี นี้ วิราคะ (ความคลายไป) มี ๒  
คือ ขยวิราคะ (ความคลายโดยสิ้นไป) ๑ อัจจันตวิราคะ (ความ  
คลายสุดยอด) ๑ ในวิราคะ ๒ อย่างนั้น ความสลายไปทุกขณะแห่ง  
สังขารทั้งหลาย ชื่อขยวิราคะ พระนิพพาน ชื่ออัจจันตวิราคะ  
วิปัสสนาและมรรคอันเป็นไปโดยอนุปัสสนา ๒ อย่างนั้น\* ชื่อว่าวิราคานุ-  
ปัสสนา พระโยคาวจรเป็นผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนาทั้ง ๒ อย่างนั้น  
หายใจออก และหายใจเข้าอยู่ ฟังทราบทั่ว เชื่อว่า สำเนียงว่า  
'เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความคลายไป หายใจออกหายใจเข้า'

นับแม้ในบพว่า นิโรธานุปัสสี ก็คือนัยนี้

\* มหาภูติกาและให้ประกอบความว่า ขยวิราคานุปัสสา สำหรับวิปัสสนา อัจจันตวิราคานุปัสสนา  
สำหรับมรรค

[ปฏินิสสัคคานุปัสสี]

แม้ในบทว่า **ปฏินิสสัคคานุปัสสี** นี้ ปฏินิสสัคคะก็มี ๒ คือ  
ปริจจาคปฏินิสสัคคะ (ปฏินิสสัคคะ คือสละเสีย) ๑ ปักขันทนปฏินิสสัคคะ (ปฏินิสสัคคะ คือเล่นเข้าไป) ๑ อนุปัสสนา คือปฏินิสสัคคะ  
ชื่อปฏินิสสัคคานุปัสสนา คำนี้เป็นชื่อแห่งวิปัสสนาและมรรค แท้จริง  
วิปัสสหาย่อมสละเสียซึ่งกิเลสพร้อมทั้งขันธ (คือวิบาก) และอกิสังขาร  
(คือกรรม) ด้วยอำนาจตทังคปหาน และย่อมและเข้าไปในพระ  
นิพพานอันตรงกันข้ามกับกิเลสนั้น โดยความที่น้อมโน้มไปทางนั้น  
เพราะเห็นโทษในสังขตธรรม เพราะเหตุนี้ จึงเรียก (ปฏินิสสัคคะ  
มี ๒ คือ) ปฏินิสสัคคะคือสละเสีย ๑ ปฏินิสสัคคะคือเล่นเข้าไป ๑  
ส่วนมรรคก็สละเสียซึ่งกิเลสพร้อมทั้งขันธและอกิสังขารด้วยอำนาจสมุจ-  
เฉตปหาน และเล่นเข้าไปในพระนิพพาน โดยทำ (พระนิพพาน)  
ให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า (ปฏินิสสัคคะมี ๒ คือ)  
ปฏินิสสัคคะคือสละเสีย ๑ ปฏินิสสัคคะคือเล่นเข้าไป ๑ ดังนี้  
ก็วิปัสสนาญาณและมรรคญาณทั้ง ๒ (นี้) เรียกว่าอนุปัสสนา เพราะ  
เห็น (พระนิพพาน) ภายหลังญาณก่อน ๆ\* พระโยคาวจรภิกษุ  
เป็นผู้ประกอบด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนาทั้ง ๒ อย่างนั้น หายใจออกและ  
หายใจเข้าอยู่ พึงทราบว่า ชื่อว่าสำเนียงว่า เราจักเป็นผู้พิจารณา

\* มหาภูทิกาสันนิษฐานว่า จริง แม้มรรคญาณก็เห็นพระนิพพานภายหลังโคตรภูญาณ นี่คือ  
ท่านให้แปล อนุ ว่า 'ภายหลัง' ท่านอธิบายแบบนี้ทำให้กระเทือนอนุปัสสนาที่อื่น ๆ แล้วก็มี  
ปัญหาว่าปฏินิสสัคคานุปัสสีเล่าจะแปลอย่างไร



เห็นความสละทิ้งหายใจออกหายใจเข้า

จุดกาะที่ ๔ นี้ ตรัสโดยเป็นวิปัสณาล้วน ส่วน ๓ จุดกาะก่อน  
ตรัสโดยเป็นสมณะและวิปัสณา (เจือกัน)

การเจริญอานาปานสติมีวัตถุ (ลูกขี้) ๑๖ โดยจัดเป็นจุดกาะ  
(หมวดละ ๔) ๔ หมวด บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่พรรณนามาจะนี้  
และอานาปานสตินี้ (ที่ภิกษุเจริญแล้ว) ตามวัตถุ ๑๖ อย่างนี้ ย่อม  
มีผลใหญ่มีอานิสงส์มาก

[อานิสงส์อานาปานสติ]

ในอานิสงส์แห่งอานาปานสตินั้น มีพรรณนาว่า ความที่อานา-  
ปานสตินั้นมีนิสงส์มาก บัณฑิตพึงทราบโดยเป็นธรรมที่พระผู้มี  
พระภาคเจ้าทรงสรรเสริญ มีความเป็นธรรมละเมียดเป็นต้น ตาม  
พระพุทธพจน์ว่า "ภิกษุทั้งหลาย แม้อานาปานสติสมาธินี้แล บุคคล  
ทำให้มีทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมละเมียดแท้ด้วยประณีตแท้ด้วย"  
ดังนี้เป็นต้นบ้าง โดยความเป็นธรรมสามารถในอันตัดเสียซึ่งวิตก  
(มีกามวิตกเป็นต้น) บ้าง จริงอยู่ อานาปานสติสมาธินี้ เพราะเป็น  
ธรรมละเมียด ประณีต และเป็นธรรมเครื่องพักอยู่อันละมุนละไมและ  
เป็นสุข จึงตัดความพล่านไปมาแห่งจิตด้วยอานาจิตกทั้งหลายอัน  
เป็นตัวทำอันตรายแก่สมาธิเสียได้ แล้วทำจิตให้มุ่งหน้าต่ออารมณ์คือ  
ลมหายใจออกหายใจเข้าเท่านั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง

\* ส. มหาวาร. ๑๕/๔๐๓

ตรัสไว้ว่า "อานาปานสติ ภิกษุพึงบำเพ็ญเพื่อตัดเสียซึ่งวิตก"<sup>๑</sup> ดังนี้

อนึ่ง ความที่อานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มาก บัณฑิตพึงทราบโดยความเป็นมูลแห่งการทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ก็ได้ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติ ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์"<sup>๒</sup> ดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง ความที่อานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มาก พึงทราบโดยทำความรู้ลมอัสสาสะปัสสาสะที่เป็นจirimกะ (คือครั้งสุดท้าย) ก็ได้สมคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส (ในราหุโลวาทสูตร) ว่า "คูกรราหุล เมื่ออานาปานสติ อันภิกษุเจริญแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้แล แม้ลมอัสสาสะปัสสาสะอันเป็นจirimกะดับก็รู้ หาดับไม่รู้ไม่"<sup>๓</sup> ดังนี้

ในลมเหล่านั้น ว่าโดยความดับ มีจirimกะ ๓ คือ ภวจirimกะ (สุดด้วยอำนาจภพ) ฌานจirimกะ (สุดด้วยอำนาจฌาน) จุติจirimกะ (สุดโดยจุตติ) ว่าข้างภพ ลมอัสสาสะปัสสาสะทั้งหลายย่อมเป็นไปในกามภพ หาเป็นไปในรูปภพและอรุภพไม่ เพราะฉะนั้น ลมเหล่านั้น จึงชื่อภวจirimกะ (สุดด้วยอำนาจภพ) ว่าข้างฌาน ลม

๑. อจ. นวก. ๒๓/๓๗๑    ๒. ม. อ. ๑๔/๑๕๓    ๓. ม. ม ๑๓/๑๔๒

อัสสาสะปัสสาสะ ย่อมเป็นไปในฉาน ๓ ข้างต้น หาเป็นไปในฉานที่ ๔ ไม่ เพราะฉะนั้น ลมเหล่านั้นจึงชื่อฉานจริมกะ (สุดด้วยอำนาจฉาน) ส่วนลมอัสสาสะปัสสาสะเหล่าใดเกิดขึ้นพร้อมกับจิตขณะที่ ๑๖ เบื้องหน้าแต่จตุตถจิต\* แล้วดับพร้อมกับจตุตถจิต ลมเหล่านี้ ชื่อ จตุตถจริมกะ (สุดโดยจตุตถจิต) ลมจตุตถจริมกะนี้ (แล) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาว่าเป็นลมครั้งสุดท้าย ในพระสูตรนี้

ได้ยินว่า เพราะความที่ลมหายใจออกหายใจเข้า อันภิกษุกำหนดเป็นอารมณ์ด้วยดีแล้ว แม้ความเกิดขึ้นแห่งลมเหล่านั้น ก็ปรากฏแก่ภิกษุผู้ประกอบกรรมฐานนี้ เมื่อเธอนึกหวังถึงความเกิด (ของมัน) ในขณะที่จิตดวงที่ ๑๖ เกิดเบื้องหน้าแต่จตุตถจิต แม้ความตั้งอยู่แห่งลมเหล่านั้น ก็ปรากฏ เมื่อเธอนึกหวังถึงความตั้งอยู่ (ของมัน) (ของมัน)

แท้จริง ภิกษุผู้เจริญกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง นอกจากกรรมฐานนี้แล้ว ได้บรรลุพระอรหัตต์ ย่อมกำหนดระยะเวลาแห่งอายุได้บ้างไม่ได้บ้าง แต่ภิกษุผู้เจริญอานาปานสติมีวิตถุ ๑๖ นี้แล้วได้บรรลุพระอรหัตต์ ย่อมกำหนดระยะเวลาแห่งอายุได้ทั้งนั้น

ภิกษุผู้เจริญอานาปานสติได้บรรลุพระอรหัตต์นั้น ย่อมรู้ว่า 'บัดนี้

๑. ท่านว่า อายุของรูปธรรมนั้น เท่ากับ ๑๖ ขณะจิต เพราะฉะนั้น จึงว่าอัสสาสะปัสสาสะ (ซึ่งเป็นรูปธรรม) เกิดพร้อมกับจิตขณะที่ ๑๖ หลังจตุตถจิตไป แต่ถ้านับจิตด้วยก็เป็น ๑๗ (?)

อายุสังขารของเราเป็นไปได้เพียงนี้ 'ไม่เคยนี้ไป' ดังนี้แล้วทำกิจทั้งปวงมีการชำระร่างกายและการนุ่งห่มเป็นต้น ตามธรรมดาของตนนั้นแหละ (เรียบร้อย) แล้วก็หลับตา (ดับไป) ดังพระติสสเถระ วัดโกฏิบรรพตวิหาร ดังพระมหาติสสเถระ วัดมหากรัญชนิยวิหาร ดังพระปัญจปาติกติสสเถระในทเวปุตร์ฐ และดังพระเถระสองพี่น้อง วัดจิตตลบรรพตวิหาร ฉะนั้น

(ต่อไป) นี่เป็นคำแสดงเรื่อง ๆ หนึ่ง ในเรื่องแห่งพระเถระทั้งหลายนั้น

มีเรื่องเล่าว่า ท่านองค์หนึ่ง แห่งพระเถระสองพี่น้อง (นั้น) ลงปาฏิโมกข์ในวันอุโบสถปุณณมีแล้ว มีหมู่ภิกษุแวดล้อมไปสู่ที่อยู่ของตน (ไป) ยืน ณ ที่จงกรม แลดู (ท้องฟ้าและพื้นดินอันสว่างด้วย) แสงจันทร์ ใคร่ครวญดูอายุสังขารของตนแล้ว กล่าวกะหมู่ภิกษุว่า "ท่านทั้งหลายเคยเห็นภิกษุผู้ปรินิพพานด้วยอาการอย่างไรบ้าง" ในภิกษุเหล่านั้น บ้างก็ว่าเคยเห็นนั่งที่อาสนะนั่งเองปรินิพพาน บ้างก็ว่าเคยเห็นนั้นคู้บัลลังก์ในอากาศปรินิพพาน พระเถระจึงว่า "บัดนี้เราจักแสดงภิกษุผู้กำลังจงกรมนั้นเองปรินิพพานให้ท่านทั้งหลาย (ดู)" ว่าแล้วก็ทำรอยขีดไว้ในที่จงกรม บอกว่า "เราเดินไปจากปลายที่จงกรมนี้ ถึงปลายที่จงกรมอีกข้างหนึ่งแล้วกลับมา พอถึงรอยนี้จักปรินิพพาน" ดังนี้แล้ว ลงสู่ที่จงกรมไปถึงปลายข้างนอกแล้วกลับมาในขณะที่ทำข้างหนึ่งเหยียบรอย (ที่ขีดไว้) ก็ปรินิพพานพอดี\*

\* ท่านน่าจะเล่าต่ออีกสักนิดว่า ปรินิพพานแล้ว ก็คงยืนอยู่ท่านั้น หรือว่าล้มลงทำไร

ประโยค - วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑ - หน้าที่ 145

เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงเป็นผู้ไม่ประมาท ประกอบ  
อานาปานสติ อันมีอานิสงส์เป็นอเนกดังกล่าวมานี้  
ทุกเมื่อเทอญ

นี้เป็นถามูขโดยพิสดาร

ในอานาปานสติ

[อุปสมานุสติ]

ส่วนว่าโยคจาริกิษผู้ใคร่จะเจริญอุปสมานุสติ ซึ่งท่านยกขึ้น  
แสดงไว้ในลำดับแห่งอานาปานสติ ก็พึงไปในที่ลับคน เร้นอยู่แล้ว  
ระลึกถึงคุณทั้งหลายแห่งพระนิพพาน ที่นับว่าเป็นที่ระงับแห่งทุกข์  
ทั้งหมด โดยนัยพระบาลีอย่างนี้ว่า "คูกริกิษทั้งหลาย ธรรมทั้งหลาย  
เป็นสังขตะก็ดี อสังขตะก็ดี มีประมาณเพียงใด วิราคธรรม เรากล่าว  
ว่าเป็นเลิศแห่งธรรมเหล่านั้น วิราคธรรมนี้คืออะไร ? วิราคธรรมนี้  
คือ ธรรมเป็นที่สร้างมา เป็นที่กำจัดความกระหาย เป็นที่ถอนอาลัย  
เป็นที่ตัดวัฏฏะ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สำรอก (ตัณหา) เป็นที่ดับ  
(ตัณหา) คือนิพพาน (แดนออกไปแห่งเครื่องร้อยรัด คือตัณหา)"  
ดังนี้

[แก้อรธบาลี]

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า 'มีประมาณเพียงใด' คือ มีประมาณ  
เท่าใด คำว่า 'ธรรมทั้งหลาย' หมายถึงอาสภาวะธรรม คำว่า 'เป็น  
สังขตะก็ดี อสังขตะก็ดี' นั้น คือ อันปัจจัยทั้งหลายประชุมทำขึ้นก็ดี  
อันปัจจัยทั้งหลายมิได้ประชุมทำขึ้นก็ดี คำว่า 'วิราคธรรม เรากล่าว  
ว่าเป็นเลิศแห่งธรรมเหล่านั้น' คือว่า วิราคธรรม เรากล่าวว่าเลิศ คือ  
ประเสริฐสูงสุด แห่งสังขตธรรม และอสังขตธรรมทั้งหลายเหล่านั้น

\* อ.จ. จตุกก. ๒๑/๔๔. คำแปลบาลีนี้ แปลตามนัยวิสุทธิธรรมรค ที่ท่านแก้ไว้ต่อไปนี้

ไชว่าเพียงแต่ความไม่มีระคะเท่านั้น ชื่อว่า วิราคธรรมในบาลีนั้น  
ก็หาไม่ ที่แท้ อสังขตธรรม ที่ได้นามต่าง ๆ มีนามว่า มทนิมุตโน  
เป็นอาทิ ตามบาลีว่า ยทิท มทนิมุตโน ฯ เป ฯ นิพพาน นั้น  
ก็พึงได้ชื่อว่า วิราคธรรมด้วย แท้จริงวิราคธรรมนั้น ท่านเรียกว่า  
มทนิมุตตะ เพราะความเมาทั้งหลายทั้งปวงมีความเมาด้วยอำนาจ  
มานะ และความเมาในความเป็นผู้ชาย เป็นต้น มาถึงวิราคธรรมนั้น  
เข้า ก็สร้าง คือ หายเมาไป และเรียกว่า ปีปาสวินยะ เพราะความ  
กระหายในกามทั้งหลายทั้งปวง มาถึงวิราคธรรมนั้นเข้า ก็ถึงซึ่งความ  
ปราศไป คือตกไป อนึ่ง เรียกว่า อาลยสมุทฺทาคะ เพราะอาลัย  
คือปัญญาความคุณ มาถึงวิราคธรรมนั้นเข้า ก็ถึงซึ่งความถอนขึ้นหมด  
และเรียกว่า วฏฺฏญฺเฑทะ เพราะวัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓ มาถึง  
วิราคธรรมนั้นเข้าก็ขาด อนึ่ง เรียกว่า ตณฺหุขยะ วิราคะ นิโรธะ  
เพราะตัดหามาถึงวิราคธรรมนั้นเข้า ย่อมถึงซึ่งความสิ้นไป สำรอกไป  
และดับไปโดยประการทั้งปวง อนึ่งเล่า เรียกว่า นิพฺพานะ เพราะ  
วิราคธรรมนั้นออกไปคือสลัดตัดไปจากตัณหาอันได้ไฉนว่า 'วานะ'  
เพราะร้อยไว้ผูกไว้เย็บไว้ซึ่งกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญานจิตติ ๗ และ  
สัตตาวาส ๘ เพื่อความเป็นสืบ ๆ ไปและ อุปสมะ กล่าวคือพระนิพพาน  
พระโยคาวจรพึงระลึกถึงโดยอำนาจคุณทั้งหลาย มีความเป็นที่สร้างเมา  
เป็นต้นเหล่านั้น ดังกล่าวมานะนี้ หรือหนึ่ง แม้คุณแห่งอุปสมะอื่นใด  
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสูตรต่าง ๆ เช่นสูตรว่า "ดูกรภิกษุ

ทั้งหลาย เราจักแสดงอสังขตธรรม (ธรรมอันปัจจัยมิได้ประชุมทำขึ้น)  
แก่ท่านทั้งหลายด้วย เราจักแสดงสัจธรรม (ธรรมอันจริงแท้) ด้วย...  
ปาริหาร (ธรรมอันเป็นฝั่งนอก) ด้วย... สุตตุตตธรรม (ธรรมอัน  
เห็นยากนัก) ด้วย... อัชชธรรม (ธรรมอันไม่มีชรา) ด้วย...  
ฐวธรรม (ธรรมอันยั่งยืน) ด้วย... นิปปัญจธรรม (ธรรมอันไม่มี  
สิ่งที่ทำให้เนิ่นช้า) ด้วย... อมตธรรม (ธรรมอันไม่ตาย) ด้วย...  
สิวธรรม (ธรรมอันปลอดโปร่ง) ด้วย... เขมธรรม (ธรรมอันพัน  
ภัย) ด้วย... อัพภูตธรรม (ธรรมอันอัศจรรย์) ด้วย... อนัตติ-  
กรรม (ธรรมอันไม่มีเสียด) ด้วย... อัปปาปิฆมธรรม (ธรรม  
อันไม่มีความเบียดเบียน) ด้วย... วิสุทธิธรรม (ธรรมคือความหมด  
จด) ด้วย... ทิปปธรรม (ธรรมดุจเกาะ) ด้วย... ตามธรรม  
(ธรรมอันเป็นเครื่องต้านทุกข์) ด้วย... เสนธรรม (ธรรมเป็นที่ลี้  
ทุกข์) ด้วยแก่ท่านทั้งหลาย" ดังนี้เป็นต้น พระโยคาวจรพึงระลึก  
ถึงโดยอำนาจคุณเหล่านั้นก็ได้เหมือนกัน

[อานิสงส์อุปสมานุสติ]

เมื่อเธอระลึกถึงอุปสมะ โดยอำนาจคุณมีความเป็นที่สร้างมา  
เป็นต้น อย่างนี้อยู่ ในสมัยนั้น จิต (ของเธอ) ไม่ถูกราคะกัสมรรณ...  
ไม่ถูกโทสะกัสมรรณ... ไม่ถูกโมหะกัสมรรณเลย ในสมัยนั้น จิตของเธอ  
เป็นจิตดำเนินตรงมุ่งต่ออุปสมะแท้แล องค์มานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่  
เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วในขณะเดียวกัน โดยนัยที่กล่าวไว้ในอนุสติ



ก่อน ๆ มีพุทธานุสติเป็นต้น แต่เพราะความที่อุปสมคุณทั้งหลายเป็น  
คุณอันลึก หรือว่าเพราะความที่จิตโน้มไปในการระลึกคุณมีประการ  
ต่าง ๆ กัน ฌานนี้จึงเป็นฌานไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจารเท่านั้น  
ฌานนี้นั้น ก็ได้ชื่อว่า อุปสมานุสติ นั่นเอง เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจ  
ความระลึกถึงคุณแห่งอุปสมะ และแม้อุปสมานุสตินี้ ก็ย่อมสำเร็จแก่  
พระอริยสาวกเท่านั้น เช่นดังฉอนุสติ (ที่กล่าวแล้ว) ถึงเช่นนั้น  
แม้ปุถุชนผู้หนักในอุปสมะ ก็ควรใส่ใจด้วย เพราะแม้ด้วยอำนาจการ  
ฟัง จิตก็เลื่อมใสในอุปสมะได้

ก็แลภิกษุผู้ประกอบอุปสมานุสตินั้น ย่อมหลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข  
เป็นผู้มีอินทรีย์สงบ มีใจสงบ ถึงพร้อมด้วยหิริโอตตปปะ น่าเลื่อมใส  
มีอฆاصัยประณีต เป็นที่เคารพและยกย่องแห่งสพรหมจารีทั้งหลาย  
อนึ่ง เมื่อยังไม่บรรลुकุณที่สูงขึ้นไป ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้อง  
หน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล บัณฑิตผู้เห็นแจ้งพึงเป็นผู้ไม่  
ประมาท เจริญความระลึกในอริยอุสมะ อันมี  
อานิสงส์เป็นอนันต์ โดยนัยดังกล่าวมานี้เทอญ  
นี่เป็นกถามุขโดยพิสดาร  
ในอุปสมานุสติ

ประโยค ๘ - วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๒ ตอน ๑ - หน้าที่ 150

บริเฉทที่ ๘

ชื่ออนุสสติกัมมฐานนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา

ในปกรณ์พิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมขแห่งสาธุชน

ดังนี้

## พรหมวิหารนิเทศ

### เมตตาพรหมวิหาร

ก็แลในพรหมวิหาร ๔ นี้ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา  
ที่ท่านยกขึ้นแสดงในลำดับอนุสติกรรมฐาน พระอาทิตย์ก็โยคาวจร  
ผู้ใคร่จะเจริญเมตตาพรหมวิหารเป็นอันดับแรก พึงเป็นผู้ตัดปถิโพธ  
ถือเอากรรมฐานแล้ว ทำกตกิจ บรรเทาความเมาอาหารแล้ว นั่งให้  
สบาย (ตามแบบนั่งกรรมฐาน) ณ อาสนะที่จัดไว้อย่างดีในที่สงัด  
ชั้นแรก พึงพิจารณาให้เห็นโทษในโทษะ และอานิสงส์ในขันติก่อน

ถามว่า เพราะเหตุอะไร ?

ตอบว่า เพราะโทษะจะพึงลงได้ และขันติจะพึงบรรลุได้ ก็ด้วย  
ภาวณานี้ และใคร ๆ จะอาจละโทษที่ตนไม่เห็นสักหน่อย หรือได้  
อานิสงส์ที่ตนไม่ทราบสักนิดหาได้ไม่ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรพึง  
เห็นโทษในโทษะ ตามแนวพระสูตรทั้งหลาย เช่นสูตรว่า "ดูกร  
อาวุโส บุคคลผู้เกิดโทษะแล้ว อันโทษะครอบงำ มีจิตอันโทษะยึดไว้  
รอบแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ๖ ดังนี้เป็นอาทิ พึงทราบอานิสงส์ในขันติ  
ตามแนวพระบาลีทั้งหลายเช่น บาลีว่า

**ขณฺธิ ปรมํ ตโป ตีติกฺขา นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา\***

ขันติ คือความอดกลั้นเป็นบรมตบะ พระพุทธทั้งหลาย กล่าว

\* ที. มหา. ๑๐/๕๖

นิพพานเป็นบรมธรรม

ขนฺติพลํ พฺลานิกํ ตนํ พุรุมิ พุราหมณฺ

เรากล่าวบุคคลนั้น ผู้มีขันติเป็นกำลัง มีกำลังคือขันติเป็นกอบทัพ  
ว่าเป็นพราหมณ์

ขนฺตฺยา ภฺยฺโย น วิชฺชติ

ประโยชน์ยิ่งกว่าขันติหาไม่

ดังนี้เป็นต้นเถิด

ครั้นแล้วพึงเริ่มเมตตาภาวนา เพื่อยังจิตให้สงัดจากโทสะอันมี  
โทษที่ตนเห็นแล้ว และเพื่อผูกจิตไว้ในขันติ อันมีอานิสงส์ที่ตนทราบ  
แล้วอย่างนี้ (ต่อไป)

[บุคคลที่เป็นโทษแก่ภาวนา ๖]

ก็แล เมื่อจะเริ่ม เบื้องต้นทีเดียว ควรทราบบุคคลโทษ (บุคคล  
ที่เป็นโทษแก่ภาวนา) ว่า ในบุคคลเหล่านี้ไม่ควรเจริญเมตตาไปเป็น  
ปฐม ในบุคคลเหล่านี้ไม่ควรเจริญเมตตาไปเลยทีเดียว แท้จริงเมตตา  
นี้ไม่ควรเจริญเป็นปฐม ในบุคคล ๔ นี้ คือในบุคคลที่เกลียดกัน ใน  
บุคคลที่เป็นสหายรักกันมาก ในบุคคลที่เป็นกลาง ๆ กัน ในบุคคลที่  
เป็นศัตรูกัน (ส่วน) ในบุคคลที่มีเพศเป็นข้าศึกกัน ไม่ควรเจริญโดย  
เจาะจง ในบุคคลที่ทำกาลกิริยาแล้ว ไม่ควรเจริญทีเดียว

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงไม่ควรเจริญไปในบุคคล ๔ ประเภท  
มีบุคคลที่เกลียดกันเป็นต้นเป็นปฐม ?

เถลยว่า เพราะว่าพระโยคาวจร เมื่อ (นึก) ตั้งคนที่เกลียดกัน  
ไว้ในฐานะแห่งคนรัก ย่อมลำบาก (ใจ) เมื่อ (นึก) ตั้งสหายที่รัก  
กันมาไว้ในฐานะแห่งคนกลาง ๆ กัน ก็ลำบาก ด้วยเมื่อทุกข์แม้เล็ก  
น้อยเกิดขึ้นแก่เขา เธอจะถึงกับร้องไห้ออกมาก็เป็นได้ เมื่อ (นึก)  
ตั้งคนกลาง ๆ กันไว้ในฐานะแห่งครูและในฐานะแห่งคนรัก ก็ลำบาก  
เมื่อระลึกถึงคนที่เป็นศัตรูกัน ความโกรธย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุนี้  
จึงไม่ควรเจริญไปในบุคคล ๔ ประเภท มีคนเกลียดกันเป็นต้น เป็น  
ปฐม

ส่วนในบุคคลที่มีเพศเป็นข้าศึกกัน เมื่อเจริญโดยเจาะจงถึงผู้มี  
เพศเป็นข้าศึกกันนั้นเข้า ความกำหนดย่อมเกิดขึ้น ดังมีเรื่องเล่าว่า  
บุตรขุนนางผู้ใดคนหนึ่ง (จะเจริญเมตตา) ถามพระเถระขึ้นว่า "ท่าน  
เจ้าข้า เมตตาควรเจริญในบุคคลไร" พระเถระบอก (โดยไม่มี  
เงื่อนไข) ว่า "ในบุคคลที่รัก" ก็ภริยาของตนย่อมเป็นที่รักของเขา  
เขาจึงเจริญเมตตาแก่หล่อน ก็ (ต้อง) ทำการรบกับฝาคืนยังรุ่ง"  
เพราะฉะนั้น ในคนที่มีเพศเป็นข้าศึกกัน จึงไม่ควรเจริญโดยเจาะจง

ส่วนในคนที่ทำกาลกิริยาแล้ว เจริญไปก็ไม่ถึงอุปปนา ไม่ถึง  
อุปจารได้เลย มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุหนุ่มรูปใดรูปหนึ่งทำเมตตากาวนา

๑. ปาฐะในวิสุทธิธรรมรค พิมพ์ครั้งที่ ๓ (๒๕๐๓) เป็น ตสุมี ผิด ที่ถูกเป็น ตสุมา

๒. รบกับฝาค (ภิกขุยฺย) มหาภูติกาชวอธิบายว่า บุตรขุนนางผู้นั้นอธิษฐานศีลแล้วเขานั่งบน  
เตียงนอนในห้อง ปิดประตูเจริญเมตตาถึงภรรยา ถูกระกะซึ่งมาในหน้าเมตตาทำให้มีคไป ใครจะ  
ไปหาภรรยา แต่คลำหาประตูไม่เจอ จึงรบกับฝาค คือทุบฝาคด้วยอกจะออกไป

ส่วนคำว่า 'คืนยังรุ่ง' (สพฺพหฺรตฺติ) ซึ่งฟังดูอย่างไรอยู่นั้น ท่านเลยไปเสีย ไม่พูดถึง

ถึงอาจารย์ เมตตาของเราหาคำเดินไปไม่ เธอจึงไปหาพระมหาเถระ (รูปหนึ่ง) เรียนว่า "ท่านผู้เจริญ การเข้าเมตตาตามของข้าพเจ้า คล่องแคล่วทีเดียว แต่ (เวลานี้) ข้าพเจ้าไม่อาจเข้าเมตตาตามนั้น ได้ เหตุอะไรเล่าหนอ?" พระเถระแนะว่า "เธอจงหานิมิต्तเกิด\* อานุโส" ภิกษุนั้นหา (นิมิต) คุไปจึงรู้ความที่อาจารย์ถึงมรณภาพแล้ว ก็ทำเมตตาถึงผู้อื่นต่อไป จึงยังสมาบัติให้แน่นได้ เพราะเหตุนี้ ไม่ควรเจริญไปในคนที่ทำกาลกิริยาแล้วเลยทีเดียว

[ให้เจริญเมตตาในตนเองก่อน]

แต่ว่าก่อนอื่นหมด ควรเจริญในตนเองบ่อย ๆ อย่างนี้ว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข ไม่มีทุกข์เกิด' หรือว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนไปเกิด' ดังนี้ก็ได้

หากมีความแคลงใจว่า "เมื่อเป็นเช่นนั้น คำใดที่ตรัสไว้ในวิภังค์ว่า "คุณภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุมีใจไปกับเมตตาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างใด เปรียบเหมือนบุคคลเห็นบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่รักที่เจริญใจแล้ว พึงแสดงความรักออกไปฉันใด ภิกษุย่อมแผ่เมตตา

\* นิมิต มหาฐิกาก้าวว่า อารมณ์ ไม่เข้าใจของท่าน น่าจะหมายถึงภาพที่ปรากฏแก่ใจของผู้ฟัง ตรวจดู (อย่างที่เรียกกันว่า 'นั่งทางใน') เมื่อเห็นภาพคนตาย จึงได้รู้ว่าอาจารย์ถึงมรณภาพ (?)

ไปถึงสัตว์ทั้งปวงฉะนั้นนั่นแหละ" ดังนี้ก็ดี คำใดที่กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาทว่า "เมตตาคือโศกที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจง ด้วยอาการ ๕ คืออะไรบ้าง ? คือ (ด้วยอาการปรารถนา) ว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร 'ไม่มี' ความเบียดเบียน 'ไม่มี' ความทุกข์ 'มี' ความสุขบริหารตนไปเกิด ปรารถนาทั้งหลายทั้งปวง... ภูตทั้งหลายทั้งปวง... บุคคลทั้งหลายทั้งปวง... ผู้เนื่องอยู่ในอรรถภาพทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร 'ไม่มี' ความเบียดเบียน 'ไม่มี' ความทุกข์ 'มี' ความสุขบริหารตนไปเกิด" ดังนี้เป็นอาทิกี่ดี คำใดที่ตรัสไว้ในเมตตาสูตรว่า "สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขความเกษม เป็นผู้มิตนถึงแล้วซึ่งความสำราญ" ดังนี้เป็นอาทิกี่ดี คำในวิภังค์เป็นต้นนั้นก็ผิด (นะซิ) เพราะในคำนั้น มิได้ตรัสการเจริญ (เมตตา) ในตนไว้" ดังนี้ไซ้รู้ฟังเฉลยว่า "คำในวิภังค์เป็นต้นนั้นไม่ผิดดอก เพราะอะไร เพราะคำนั้นตรัสโดยเป็นภาวนาถึงอัปปนา (ส่วน) คำแผ่เมตตาในตน มีคำว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข' เป็นต้นนี้ ข้าพเจ้ากล่าวด้วยความ (ทำตน) เป็นพยาน จริงอยู่ แม้หากบุคคลจะเจริญเมตตาในตนโดยนัยว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข' เป็นต้นนี้ ข้าพเจ้ากล่าวด้วยความ (ทำตน) เป็นพยาน จริงอยู่ แม้หากบุคคลจะเจริญเมตตาในตนโดยนัยว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข' ดังนี้ เป็นต้น ไป ๑๐๐ ปี หรือ ๑,๐๐๐ ปี อัปปนาก็ไม่เกิดขึ้นแก่เขาได้เลย แต่ว่าเมื่อเจริญ (เมตตาในตน) ว่า 'ขอเราจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข' ดังนี้ เป็นต้นไป ความเป็นผู้ปรารถนาประโยชน์สุขในสัตว์อื่น ๆ ย่อมเกิดขึ้น (โดย) ทำตนให้เป็นพยานว่า "เราเป็นผู้รักสุขเกลียดทุกข์ และอยากเป็นอยู่

“ไม่อยากตายฉันใด แม้สัตว์อื่น ๆ ก็ฉันนั้น” อนึ่ง แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าที่ตรัสว่า

“บุคคลตามค้นไปด้วยใจตลอดทุกทิศ ก็มีได้  
พบผู้เป็นที่รักยิ่งกว่าตนที่ไหนเลยฉันใด ตน  
ของคนอื่น ๆ ก็ย่อมเป็นที่รัก (ของเขา) มาก  
ฉันนั้น เพราะฉะนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียด  
เบียนผู้อื่น”

ดังนี้ ก็ทรงแสดงนัยอันนี้นั่นเอง เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงควรแผ่เมตตาให้ตนเป็นปฐม เพื่อเป็นพยาน แล้วในลำดับนั้นเพื่อยังเมตตาภาวนาให้เป็นไปโดยสะดวก ท่านผู้ใดเป็นที่รักที่เจริญใจ เป็นที่เคารพที่เชิดชู เป็นอาจารย์หรืออาจารย์มัต (ภิกษุขนาดอาจารย์) เป็นอุปัชฌายหรืออุปัชฌายมัต (ภิกษุขนาดอุปัชฌาย) ของเธอ พึงระลึกถึงเหตุแห่งความเป็นที่รักที่เจริญใจ มีการให้ปันและการพูดไพเราะ เป็นต้น และเหตุแห่งความเป็นที่เคารพและเชิดชู มีศีลและสุตะ เป็นอาทิแห่งท่านผู้นั้นแล้วเจริญเมตตาไปโดยนัยว่า ‘ขอท่านสัตว์บุรุษนั้นจงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข ไม่มีความทุกข์เกิด’ ดังนี้ เป็นต้น ก็แล (เมื่อเจริญไป) ในบุคคลเห็นปานนั้น อปปราย่อมจะสำเร็จเป็นแท้

[เจริญเมตตารวมแดน]

แต่ (โยคาวจร) ภิกษุนี้ เป็นผู้ไม่ถึงซึ่งความพอใจด้วยความ



สำเร็จแต่เพียงนั้น ใครจะทำสัมผัสเภท (การรวมแดน)\* ต่อไป จึง  
ในลำดับนั้น พึงเจริญเมตตาไปในบุคคลผู้เป็นสหายรักกันมาก ต่อ  
บุคคลผู้เป็นสหายรักกันมาก พึงเจริญไปในบุคคลที่กลาง ๆ กัน ต่อ  
บุคคลที่กลาง ๆ กัน พึงเจริญไปในบุคคลที่เป็นศัตรูกัน และเมื่อเจริญ  
ไป พึงจำจิตให้อ่อน ควรแก่การในแต่ละส่วน นำ (ภาวนาจิต)  
ไปในลำดับ ๆ กัน (ให้ได้) ส่วนว่าโยคาวจรภิกษุใด บุคคลที่เป็น  
ศัตรูกันไม่มีก็ดี แม้เมื่อผู้อื่นทำอนัตตะให้ ความรู้สึกว่าเป็นศัตรูก็ไม่  
เกิดขึ้น เพราะความที่เธอเป็นคนจำพวกมหาบุรุษที่ดี โยคาวจรภิกษุ  
ผู้นั้นไม่ต้องทำความขวนขวายว่า 'เมตตาจิตของเรา ในคนที่กลาง ๆ  
กัน เกิดเป็นจิตควรแก่การแล้ว บัดนี้เรานำเมตตาจิตนั้นเข้าไปใน  
คนเป็นศัตรูกัน (ต่อไป)' ดังนี้เลย ส่วนคำที่ว่าให้เจริญเมตตาใน  
บุคคลผู้เป็นศัตรูกัน ต่อจากคนกลาง ๆ กันนั้น ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอา  
ผู้ที่มิ (คนเป็นศัตรูกัน) ดอก

[การสอนตนเมื่อเกิดปฏิกัมพะ]

[นัยที่ ๑-ระลึกถึงโทษของความโกรธ]

แต่ถ้าเมื่อเรอนำจิตเข้าไปในคนเป็นศัตรูกัน ปฏิกัมพะเกิดขึ้นเพราะ  
ระลึกถึงความผิดที่เขาทำให้เรา ใจเรารู้ เมื่อเช่นนั้น เธอพึงเข้าเมตตา (ฌาน)  
ในบุคคลลำดับหน้า ๆ (มีคนที่รักเป็นต้น) ในบุคคลไร ๆ ก็ได้บ่อย ๆ  
ออกแล้วทำเมตตาถึงบุคคลนั้นรำไป บรรเทาปฏิกัมพะให้ได้

ถ้าแม้เมื่อเธอพยายามไปอย่างนั้น มันก็ไม่ดับใจเรารู้ ที่นี้

\* หมายความว่า 'ไม่ต้องเป็นแดนเป็นตัวเอง คนที่รัก คนกลาง ๆ คนเป็นศัตรูกัน เจริญเมตตา  
ต่อทุก ๆ คน โดยลำดับกัน

เธอพึงพยายามเพื่อละปฏิฆะ โดยระลึกถึงพระพุทโธวาท

ทั้งหลาย มีกกุปมโธวาท (พระโธวาทที่มีความอุปมาด้วย

เลื่อย) เป็นต้น บ่อย ๆ เกิด

ก็แลโยคาวจรภิกษุนั้นเมื่อจะสอนตน พึงสอนด้วยอาการ (ต่อไป)

นี้แลว่า "อะไรนี้เจ้าบุรุษชีโครธ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มิใช่หรือว่า

(๑) "ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้หากพวกโจรป่า" จะพึง (จับ

ตัว) ตัดคอด้วยดาบด้วยเลื่อยที่มีด้าม ๒ ข้าง แม้นผู้ใดยังใจให้คอด

๑. ความตอนนี จบบัวยุโรปเรียงไว้เป็นรูปคาถาว่า

กกุปมโธวาท- อาทีน อนุสรโต

ปฏิฆสฺส ปหานาย มนฺตพฺพ ปุณฺณปุณฺ

ข้าทีที่เดียว ส่วนฉบับของเราเรียงเป็นความเรียง และ ปุณฺณปุณฺ พัดไปอยู่ต้นประโยคหลัง  
อย่างไรอยู่ ในที่นี้แปลตามฉบับยุโรป

๒. ประโยคนี้มีปัญหา มหาภูิกาก็แก้แต่ศัพท์ และแก้ไวนิดหน่อย ไม่พอจะเก็บประสมเป็นความ  
ขึ้นได้

ศัพท์ ดั นั้นแหละชัดเจน มหาภูิกาก็เห็นเป็นสำคัญ แนะนำไว้ให้โยค มณฺณ วายมนั แต่ที่แนะนำ  
ข้างไว้แค่นั้น ไม่บอกสัมพันธให้ตลอด แต่ในที่นี้เห็นว่า ดั นี้เป็นศัพท์เกินเข้ามา จึงตัดเสียก็  
แปลได้ความดี

โธวาทนุตเนว เป็นวิเสสณะของโยคาวจรเนว ไม่มีปัญหา รูปเป็นอนภิตกัตตาเน แต่ไม่มี  
กริยาหมายประโยคเรียงไว้ที่ไหนเลย จึงต้องเติม โธวาทิตพฺพ ให้เป็นประโยคและแปลได้ความ  
เช่นนั้น

๓. โจรา โจรกา ศัพท์ โจรกา แห่งนี้ท่านแก้ไปทางความประพจน์ คือในอรรถกถากกุปมสูตร  
แก้ว่า นิจกมฺมารกา ผู้ทำกรรมอันดำช้า ในมหาภูิกแห่งวิสุทธิธรรมรคนี้แก้ว่า ลามกาจารา ผู้มีความ  
ประพจน์เลวทราม แต่ในที่อื่น ศัพท์นี้หมายถึงพวกคนสอดแนม คือลอบเข้าไปสืบความลับ เช่น  
ในโกศลสังยุต กล่าวถึงพวกราชบุรุษที่พระเจ้าปเสนทิโกศลโปรดให้ปลอมเป็นนักบวชลัทธิต่าง ๆ  
ไปสืบราชการลับในต่างแดน ก็เรียกว่า โจรกา มีอรรถกถาอธิบายว่า แม้พวกนี้จะไปเดินสืบอยู่  
บนภูเขา ก็คงเรียกว่า โจรกา ผู้เที่ยวไปด้า อยู่นั่นเอง เพราะไปด้วยอาการลอบ เป็นความลับ

(รากับไปได้คืน)

ในที่นี้ไม่เห็นด้วยกับนัยแรก เพราะเปลอย่างนั้นไม่ทำให้ความพิเศษอะไรขึ้นเลย ขึ้นชื่อว่า

ร้ายในพวกโจรนั้น เพราะเหตุที่โจรร้ายนั้น ผู้นั้นหาได้ชื่อว่าสาสนกร  
(ผู้ทำตามคำสอน) ของเราไม่" และว่า

(๒) ผู้ใดโกรธตอบผู้ที่โกรธเอา (ก่อน)  
เพราะเหตุที่โกรธตอบนั้น ผู้นั้นกลับเร็วกว่าผู้  
ที่โกรธ (ก่อน) นั้นเสียอีก ผู้ไม่โกรธตอบ  
ผู้โกรธเอา ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะยาก ผู้ใด  
รู้ว่าผู้อื่นขุ่นเคืองขึ้นมาแล้วมีสติระงับใจเสียได้  
(ไม่เคืองตอบ) ผู้นั้นชื่อว่าประพฤติเป็นประ-  
โยชน์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย คือทั้งฝ่ายตนและ  
ฝ่ายท่าน" และว่า

(๓) "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ศัตรูปรารณา (ให้มีแก่ผู้  
เป็นศัตรูกัน) ที่ศัตรูพึงทำ (ให้แก่ผู้เป็นศัตรูกัน) ๓ ประการนี้ย่อม  
มาถึงคนมกโกรธ จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม ธรรม ๓ ประการคือ  
อะไรบ้าง ดูกรภิกษุทั้งหลาย ศัตรูในโลกนี้ ย่อมปรารณาอย่างนี้  
ต่อผู้เป็นศัตรูกันว่า เออนะ ขอ (ให้) มันเป็นคนมีผิพรรณทรม  
เถิด" ดังนี้ ข้อนี้เป็นเพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย (เพราะ)

โจรแล้ว ก็ย่อมมีความประพฤติเลิขทรมทำการอันต่ำช้าทั้งนั้น ไม่จำเป็นต้องบอกไว้ ด้วยเหตุนี้ จึง  
เห็นด้วยกับนัยหลัง คือการที่ท่านเรียงศัพท์ โอจรกา กำกับไว้ด้วย ก็เพื่อแสดงว่า โจรนี้ไม่ใช่โจร  
สามัญตามหมู่บ้าน แต่เป็นพวกโจรที่ตั้งช่องเป็นที่พักสมุห่มซ่อนอยู่ในป่า คอยดักจับคนเดินทาง  
หรือลอบเข้าไปล้นเมือง เมื่อฝ่ายปกครองอ่อนแอหรือประมาท เพราะเช่นนั้นจึงสามารถจับ  
คนทรมาน ถึงขนาดใช้เลื่อยตัดลำตัวตามสบายได้ ในที่นี้จึงแปลเอาความว่า 'โจรป่า'

๑. ม. ม. ๑๒/๓๕๑

๒. ส. ส. ๑๕/๓๒๕

ศัตรูย่อมไม่ยินดีด้วยความมีผิวพรรณ (งาม) แห่งผู้เป็นศัตรูกัน  
ภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลผู้มักโกรธนี้ ถูกความโกรธครอบงำแล้ว  
โกรธเต็มประดาแล้ว ถึงเขาจะเป็นผู้อบน้ำแล้วอย่างดี ลูบได้กาย  
อย่างดี ตัดแต่งผมและหนวด นุ่งห่มผ้าขาวสะอาด ก็ตามเถิด ถึง  
กระนั้น เขาผู้ถูกความโกรธครอบงำ ก็เป็นคนมีผิวพรรณทรมายู่  
นั่นเอง นี้ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ศัตรูปรารณา (ให้มีแก่ผู้เป็น  
ศัตรูกัน) ที่ศัตรูพึงทำ (ให้มีแก่ผู้เป็นศัตรูกัน) ประการต้น  
ย่อมมาถึงคนมักโกรธ จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม อีกข้อหนึ่ง  
ภิกษุทั้งหลาย ศัตรูย่อมปรารณานี้ต่อผู้เป็นศัตรูกันว่า "เออ  
นะ ขอ (ให้) มันนอนเป็นทุกข์เถิด" ฯลฯ "ขอ (ให้) มันเป็น  
คนอึดคักเถิด" ฯลฯ "ขอ (ให้) มันเป็นคนไม่มีโรคเถิด" ฯลฯ  
"ขอ (ให้) มันเป็นคนไม่มี (เกียรติ) ยศเถิด" ฯลฯ "ขอ  
(ให้) มันเป็นคนไม่มีมิตรเถิด" ฯลฯ เพราะกายแตกตายไป ขอ  
(ให้) มันอย่าได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์เลย" ดังนี้ ข้อนั้นเป็น  
เพราะเหตุอะไร ภิกษุทั้งหลาย (เพราะ) ศัตรูย่อมไม่ยินดีด้วย  
ความไปสุคติแห่งผู้เป็นศัตรูกัน ภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลผู้มัก  
โกรธนี้ ถูกความโกรธครอบงำแล้ว โกรธเต็มประดาแล้ว ย่อม  
ประพฤติชั่วด้วยกาย ประพฤติชั่วด้วยวาจา ประพฤติชั่วด้วยใจ  
เขาผู้ถูกความโกรธครอบงำ ครั้นประพฤติชั่วด้วยกายวาจาใจแล้ว

\* น ปจฺรตุโถ อสุตฺต แปลโดยพยัญชนะว่า 'ขอมัน' ไม่พึงเป็นผู้มีผลประโยชน์มากเถิด"

เพราะกายแตกตายไป ย่อมเข้าถึงอบายทุกคติวิบาตนรก" และว่า

(๔) "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดุ้นฟืนเผาผล ไฟไหม้ทั้ง ๒  
ข้าง ตรงกลางก็เปื้อนคูด ใช้ประโยชน์เป็นเครื่องไม้ในบ้านก็ไม่ได้  
เป็นฟืนในป่าก็ไม่ได้ ฉันทใดก็ดี เรากล่าวบุรุษบุคคลผู้นี้ว่า มีอุปมา  
ฉันทัน"๑ ดังนี้

บัดนี้ ตัวเจ้านั้นมัวโกรธอยู่อย่างนี้ ก็จะไม่ถือว่าเป็นศาสนกร (ผู้  
ทำตามคำสอน) ของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วย มัวโกรธตอบ (เขา)  
กลับเป็นคนเลวกว่าคนที่โกรธ (ก่อน) แล้วก็จักไม่เชื่อว่าชนะสงคราม  
ที่ชนะยากด้วย จักได้ชื่อว่าทำสัปตกรรมกรรม (สิ่งที่ศัตรูทำให้แก่ผู้  
ที่เป็นศัตรูกัน) แก่ตนด้วยตนเองด้วย จักเป็นคนเหมือนดุ้นฟืนเผาผล  
ด้วยละซิ"

[ตอนต่อนัยที่ ๒ - ระลึกถึงความดีของเขา]

เมื่อเธอเพียรพยายาม (สอนตน) อยู่อย่างนี้ ถ้าปฏิกษณันัระงับ  
ลงได้ไซ้ ะงับได้ดังนี้นันัเป็นการดี หากไม่ระงับ ที่นี้ธรรมใด ๆ  
ของบุคคลนั้น เป็นส่วนที่เรียบร้อยหมดจด ระลึกถึงเข้าจะนำมาซึ่ง  
ความเลื่อมใสได้ ก็พึงระลึกถึงธรรมนั้น ๆ (ของเขา) ขจัดความ  
อาฆมาตเสียให้ได้เถิด

จริงอยู่ สำหรับบุคคลกลางคน กายสมาจารอย่างเดียวเป็นส่วนที่

๑. อัง. สตุตก. ๒๓/๕๘

๒. อัง. จตุก. ๒๑/๑๒๔

เรียบร้อย และความที่กายสมาจารของเขาเรียบร้อย (นั่น) เมื่อเขา  
ทำวัตรปฏิบัติเป็นอันมาก (ให้เห็น) อยู่ จนทั้งปวงก็รู้ได้ ส่วนวิ-  
สมาจารและมโนสมาจารไม่เรียบร้อย พระโยคาวจรก็อย่าคิดถึงวิ-  
สมาจารและมโนสมาจารที่ไม่เรียบร้อยของเขานั้น ระลึกถึงแต่ความ  
เรียบร้อยแห่งกายสมาจาร (ของเขา) อย่างเดียว

สำหรับบางคน วิสมาจารอย่างเดียวเป็นส่วนที่เรียบร้อย และ  
ความเรียบร้อยแห่งวิสมาจารของบุคคลนั้น จนทั้งปวงก็รู้ได้ เพราะ  
ตามปรกติเขาเป็นคนฉลาดในการปฏิสังขาร อ่อนหวาน พุดด้วยง่าย  
(พุด) ให้คนอื่นบันเทิงใจ มีหน้าชื่นบาน ทักก่อน สวดธรรมด้วยเสียง  
อันไพเราะ กล่าวธรรมกถาด้วยบทพยัญชนะอันกลมกล่อม ส่วนกาย-  
สมาจารและมโนสมาจารไม่เรียบร้อย พระโยคาวจรก็อย่าคิดถึงกาย-  
สมาจารและมโนสมาจารนั้น ระลึกถึงแต่ความเรียบร้อย แห่งวิ-  
สมาจารของเขาอย่างเดียว

สำหรับบางคน มโนสมาจารอย่างเดียวเรียบร้อย และความ  
เรียบร้อยแห่งมโนสมาจาร (ของเขา) นั้น ปรากฏแก่ชนทั้งปวงใน  
การ (ทำวัตร) ต่าง ๆ มีการไหว้พระเจดีย์เป็นต้น จริงอยู่ ผู้ใดเป็น  
คนมีใจไม่เรียบร้อย ผู้นั้นจะไหว้พระเจดีย์ก็ตาม ตันโพธิ์ก็ตาม พระ  
เถระทั้งหลายก็ตาม ย่อมไหว้โดยไม่เคารพ นั่งใจลอยบ้าง โงกบ้าง  
อยู่ในมณฑปที่ฟังธรรม ส่วนผู้ที่มีใจเรียบร้อย ย่อมปลงใจลงไหว้  
โดยเคารพ (เมื่อฟังธรรมก็) เจียโสศ ทำ (ธรรม) ให้เป็นของมี

ความสำคัญ\* ทำความเลื่อมใสแห่งจิตให้แจ้งออกมาทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ฟังธรรม สำหรับบางคน มโนสมาจารอย่างเดียวเป็นส่วนที่เรียบร้อยดังนี้ (แต่) กายสมาจารและวิจิตสมาจารไม่เรียบร้อย พระโยคาวจรก็อย่าคิดถึงกายสมาจารและวิจิตสมาจารของเขานั้น ระลึกรถึงความเรียบร้อยแห่งมโนสมาจาร (ของเขา) แต่อย่างเดียวก็นิด

ส่วนสำหรับบางคน ในธรรม ๓ ประการนี้ ธรรมแม้ประการเดียวก็ไม่เรียบร้อย พระโยคาวจรพึงเข้าไปตั้งความกรุณาในบุคคลนั้น ด้วยจิต (สงสาร) ว่า "เวลานี้เขาเที่ยวอยู่ในโลกมนุษย์แท้ ๆ แต่ว่าล่วงไปไม่กี่วัน เขาก็จะต้อง (ไป) เพิ่มให้มหานรกทั้ง ๘ และอุสสทนรก ๑๖ เต็มขึ้นละ" ด้วยว่าความอาฆาตย่อมระงับลงเพราะอาศัยความกรุณาได้

สำหรับบางคน ธรรมทั้ง ๓ นี้เรียบร้อย (หมด) พระโยคาวจร

๑. อุจฺจิกคฺคา (เป็นอุจฺจิก...ก็มี) มหาภูทิกาก็เป็น ๒ นัย คือนัยหนึ่งว่า อุดฺธิ กคฺคา (ทำให้เป็นประโยชน์) อีกนัยหนึ่งว่า อุดฺธิโก หคฺคา (เป็นผู้ใครประโยชน์?)

ที่แปลว่า 'ทำให้เป็นประโยชน์' นั้นได้กับพยัญชนะ แต่ดูทีจะเป็นคำมีสำนวน จะถือเอาความตรง ๆ ไม่ได้ เพราะ 'ธรรม' เป็นของมีประโยชน์อยู่แล้ว จะไปทำให้เป็นของมีประโยชน์อะไรขึ้นอีก จึงเห็นความในภาษาไทยว่า 'ประโยชน์' นี้ ได้แก่ 'มีความสำคัญ' 'ความสำคัญ' นั้นต้อง 'ทำ' คือต้อง 'ให้' จึงจะ 'สำคัญ' ขึ้น ถ้า 'ไม่ให้' ถึงจะมีประโยชน์สักเพียงไร ก็กลายเป็นของ 'ไม่สำคัญ' โดยนัยนี้ อุจฺจิกคฺคา หมายความว่า 'ให้ความสำคัญในธรรมที่ฟังนั้น' อันแสดงออกโดยอาการต่าง ๆ เช่นนั่งในท่าเคารพ ประณมมือสำรวม ไม่นั่งใจลอย หรือปล่อยให้โงก ไม่พูดคุย...

๒. มหาภูทิกาค่า มหานรก ๘ มีสัตตชีวนรกเป็นต้น ส่วนนรกสาขาของอเวจีมหานรก มีภุกกฤษณรกเป็นต้น ซึ่งตั้งอยู่ข้างประตูทั้ง ๔ ของอเวจี ประตูละ ๔ ขุม รวมเป็น ๑๖ ขุม เรียกว่า อุสสทนรก (นรกเพิ่ม?)



ต้องการธรรมส่วนใด ๆ ของเขา ก็พึงระลึกเอาธรรมส่วนนั้น ๆ เกิด

อนึ่ง เพื่อจะยังความขื่อนี้ว่า "การเจริญเมตตา (นั้น)

มิใช่เป็นการที่บุคคลทั้งหลายเช่นนั้นจะทำได้ยาก" ดังนี้ ให้กระจ่าง

อาฆาตปฏิวินัยสูตร ในปัญจกนิบาต (ดัง) นี้ว่า "ดูกรอาวุโส

อาฆาตปฏิวินัย ๕ นี้ ซึ่งเป็นที่ ๆ ความอาฆาตอันเกิดขึ้นแก่ภิกษุแล้ว

พึงถูกขจัดเสียได้ โดยประการทั้งปวง" ดังนี้เป็นต้น บัณฑิตพึง

(นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด

[สอนตนนัยที่ ๓ - โกรธคือทำทุกข์ให้ตนเอง]

แต่ถ้าเมื่อพระโยคาวจรนั้นพยายามอยู่ถึงอย่างนั้น ความอาฆาต  
ก็ยิ่งเกิดขึ้นอยู่นั้นไซ้ ทั้เธอพึงโอวาทตนดังนี้ว่า

"(๑) ถ้าศัตรูทำทุกข์ให้แก่เจ้าใจสิ่งอันเป็นวิสัย

(คือกาย) ของตนไซ้ ใจนเจ้าจึงปรารถนาจะทำ

ทุกข์ไว้ในใจของตัว ซึ่งมีวิสัย (คือไม่ใช่อกาย)

ของเขาเล่า"

(๒) ตัวเจ้า (เมื่อออกบวช) ยังละ (มารดาบิดา)

ผู้มีอุปการคุณมาก (และ) หมูญาติผู้ร้องให้น้ำตา

๑. อจ. ปญจก. ๒๒/๒๐๗

๒. ก่อนหน้านี้อธิบายว่า "โกรธแล้วคิดอาฆาตจะทำทุกข์ให้เขา ทำนั้นทำนี้ให้กลุ่มไป แต่เขาไม่รู้  
และไม่ทุกข์สักหน่อย ที่แท้ก็ทำทุกข์ไว้ในใจตัว คือว่าทำทุกข์ให้ตัวนั่นเอง" เช่นนี้กระมัง วิสัย  
นั้นมหาภูติแก้วว่า กาย

นองหน้า (ออกมาได้) แล้วทำไมจึงละความโกรธ

อันเป็นศัตรูทำความฉิบหายใหญ่ให้เสียไม่ได้เล่า

(๓) เจ้าไปพะนอนความโกรธ อันเป็นตัวตัดมูลราก  
ของศีลทั้งหลายที่เจ้ารักษาเสีย ขอถามหน่อย ใคร  
โง่เหมือนเจ้าบ้างเล่า

(๔) เจ้าโกรธว่า คนอื่นทำกรรมป่าเถื่อนให้ อย่าง  
ไรหนอ เจ้าจึงปรารถนาจะทำกรรมเช่นเดียวกัน  
นั้นเสียเองเล่า

(๕) ถ้าคนอื่น อยากให้เจ้าโกรธ จึงทำความไม่  
พอใจให้ ไฉนเจ้าจึงจะช่วยทำมโนรถของเขาให้  
สำเร็จ โดย (ปล่อย) ให้ความโกรธเกิดขึ้นเล่า นั้น

(๖) อนึ่ง นำคำหนิ เจ้าโกรธแล้วจักได้ทำทุกข์  
ให้แก่เขาหรือหาไม่ก็ตาม แต่เดี๋ยวนี้เจ้าก็ได้เบียด  
เบียนตนเอง ด้วยโทษทุกข์ (ความทุกข์ใจพระ  
โกรธ) อยู่แท้ ๆ

(๗) อนึ่ง ถ้า (เห็นว่า) พวกศัตรูขึ้น (คือเดินไป)  
สู่ทางอำมหิต\* คือความโกรธแล้วไซ้ เหตุไฉน

\* คำนี้เข้าใจมาจากศัพท์ อหิต นี้เอง ความหมายก็ไปกันได้ คือชั่วร้าย เดิมก็จะเพียงแสดง  
อะเป็นอำ เป็น อำหิต เช่นเดียวกับอนรรฆ เป็น อำนรรฆ อนนัต เป็น อำนนัต อมาตย์ เป็น  
อำมาตย์ นานมาจึงแถม ม เข้าไปให้เข้าแถวกับ อำมฤต อำมรินทร์ ตามคลองปาก และได้สัมผัส  
ในบทกลอน

เจ้าจึงโกรธเลียนแบบเขาด้วยเล่า

๘) ศัตรูอาศัยความโกรธอันใดของเจ้า (เป็น  
ชนวน) จึงทำสิ่งไม่พึงใจให้ (เจ้า) ได้ เจ้าจง  
ตัดความโกรธอันนั้นเสียให้ได้เถิด เจ้าจะมาเดือด  
ร้อนในฐานะอันไม่ควร (จะเดือดร้อน) ทำไม่กัน  
(๙) อนึ่ง ศัตรูทำสิ่งไม่พอใจแก่เจ้าด้วยขันธ  
เหล่าใด ขันธเหล่านั้นก็ดับไปแล้ว เพราะธรรม  
ทั้งหลายเป็นไปชั่วขณะ แล้วที่นี้เจ้ามาโกรธให้  
ใครกันในที่นี้  
(๑๐) ศัตรูใดจะทำทุกข์ให้แก่บุคคลใด เว้น (คือ  
ไม่มีตัว) บุคคลนั้นเสีย ศัตรูนั้นจะทำทุกข์ให้ใคร  
ได้ ตัวเจ้าเป็นเหตุของทุกข์อยู่เองจะนี้ ทำไม่เจ้า  
จึง (ไป) โกรธเขาเล่า"

[สอนตนนัยที่ ๔ - พิจารณากัมมัฏสกตา]

แต่ถ้าเมื่อเธอแม้สอนตนอยู่อย่างนี้ ปฏิฐะก็ยังไม่ระงับอยู่นั้นไซ้

๑. นีว่าโดยปรมัตถ์ ขันธที่เป็นเครื่องมือทำทุกข์ให้ ดับไปหมดแล้วในขณะนั้น ๆ ที่ตั้งอยู่ในเวลา  
โกรธอยู่นี้เป็นขันธอื่น ที่สืบต่อมาโดยสันตติ นับเป็นขันธที่ไม่ได้ทำผิด เมื่อโกรธ ก็กลายเป็นโกรธ  
ผู้ไม่ผินะชิ จะชอบหรือ ?
๒. นีก็ปรมัตถ์ ถ้าตัวผู้รับทุกข์ไม่มีอยู่ ศัตรูมันจะทำทุกข์ให้แก่ใครเล่า เพราะตัวเรามีอยู่เป็นเหตุ  
ของทุกข์ เขาจึงทำทุกข์ให้ได้ เมื่อตัวเป็นเหตุของทุกข์อยู่เองแล้ว จะไปโกรธคนอื่นจะถูกหรือ ถ้า  
จะโกรธก็ควรจะโกรธตัวเองชิ

ที่นี่ เธอพึงพิจารณาให้เห็นความที่ตนและคนอื่น มีกรรมเป็นของ ๆ  
ตนต่อไป ใน ๒ ฝ่ายนั้น พึงพิจารณาฝ่ายตนก่อนดังนี้ "นี่แน่ะ  
พ่อเอ๋ย เจ้าโอรสเขาแล้ว เจ้าจักทำอะไร กรรมอันมีโทษจะเป็นเหตุ  
นั้นมันจักเป็นไปเพื่อความสะดวกแก่ตัวเจ้าเองมิใช่หรือ เพราะว่า  
เจ้าเป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นผู้รับมรดกของกรรม เป็นผู้  
กรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัยไป เจ้าจัก  
ทำกรรมใดไว้ เจ้าจะต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น อนึ่ง กรรมอันนี้  
จะได้สามารถยังพระสัมมาสัมโพธิ (ญาณ) ให้สำเร็จแก่เจ้าก็หาไม่ได้  
ยังพระปัจเจกโพธิ (ญาณ) ให้สำเร็จแก่เจ้าก็หาไม่ได้ ยังสาวกภูมิ  
(ญาณ) ให้สำเร็จแก่เจ้าก็หาไม่ได้ ยังสมบัติทั้งหลายมีความเป็นพระ  
พรหม เป็นพระอินทร์ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ และเป็นพระราช  
เฉพาะในประเทศหนึ่งเป็นต้น สมบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้สำเร็จแก่  
เจ้าก็หาไม่ได้เลย ที่แท้กรรมนี้มีแต่จะยังเจ้าให้เคลื่อนจากพระศาสนาแล้ว  
ยังภาวะแห่งคนเข็ญใจมีความเป็นวิฆาสาท (คนกินเดน) เป็นอาทิ  
และยังทุกข์ชั้นวิเศษทั้งหลาย มีทุกข์ในนรกเป็นต้น ให้เป็นไปแก่เจ้า  
ตัวเจ้านั้นเมื่อทำกรรมอันนี้ (ลงไป) ก็เท่ากับเผาตัวเองก่อน และทำ  
ตัวเองให้เหม็นก่อน ดังบุรุษผู้จับถ่านอัน (ไฟติดตัวแล้วจน) ปราศ-  
จากเปลวก็ดี ถูก็ดี ด้วยมือทั้ง ๒ (มา) หวังจะประหารคนอื่น ก็  
เท่ากับเผา (มือ) ตัวเองก่อน หรือทำ (มือ) ตัวให้เหม็นก่อนละนั้น"

ครั้นเธอพิจารณากัมมัตสกตาฝ่ายตนอย่างนี้แล้ว จึงพิจารณา  
ฝ่ายผู้อื่นบ้างดังนี้ว่า "แม้เขาโอรสเจ้าแล้วจักทำอะไร กรรมอันมี

โทษะเป็นเหตุ นั้น จักเป็นไปเพื่อความเสื่อมเสียแก่เขาเองมิใช่หรือ  
เพราะว่าท่านผู้นี้ก็เป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นผู้รับมรดกของ  
กรรม ฯลฯ เขาจักทำกรรมอันใดไว้ เขาก็จะต้องเป็นผู้รับผลของ  
กรรมนั้น และกรรมอันนี้จะยังสามารถยังพระสัมมาสัมโพธิ (ญาณ)  
ให้สำเร็จแก่เขาก็หาไม่ได้ ยังพระปัจเจกโพธิ (ญาณ) ให้สำเร็จแก่เขา  
ก็หาไม่ได้ ยังสาวกภูมิ (ญาณ) ให้สำเร็จแก่เขาก็หาไม่ได้ ยังสมบัติ  
ทั้งหลายมีความเป็นพระพรหม เป็นพระอินทร์ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ  
และเป็นพระราชาเฉพาะในประเทศหนึ่งเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง  
ให้สำเร็จแก่เขาก็หาไม่ได้เลย ที่แท้กรรมนี้มีแต่จะยังเขาให้เคลื่อนจาก  
พระศาสนาแล้ว ยังภาวะแห่งคนเจ้าใจ มีความเป็นวิมาสาทเป็นอาทิ  
และยังทุกข์ชั้นวิเศษทั้งหลายมีทุกข์ในนรกเป็นต้น ให้เป็นไปแก่เขา  
ตัวเขานั้นเมื่อทำกรรมนี้ (ลงไป) ก็เท่ากับไปรย (โทษ) ใส่ตนเอง  
ดังบุรุษผู้ยืนทวนลมอยู่ หวังจะไปรยฝุ่นใส่คนอื่น (ทวนลม) ก็เท่ากับ  
ไปรยใส่ตนนั่นเองจะนั้น" จริงอยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระเจ้าก็ได้ตรัส  
ไว้ว่า

"คนพาลผู้ใดทำร้ายต่อคนผู้มีได้ประทุษร้าย ซึ่ง  
เป็นคนบริสุทธิ มิได้มีความคิดชั่ว ผลร้ายก็ย่อม  
กลับไปถึงคนพาลผู้นั้นเอง ดังฝุ่นละเอียดที่คนชั้ด  
ไปทวนลม ก็ย่อมกลับมาถึงผู้ชั้ดนั่นเองจะนั้น"

\* ความพิจารณากัมมัสสกตาตอนนี้ น่าจะไปสุดที่พระคาถาทัพพีกรรม์ ความจะได้รับกัมมสันนิท แต่  
ในฉบับวิสุทธิมรรค ลงอิติที่โอภีริติ แสดงว่าสุดที่นั่น อย่างไรอยู่

[สอนตนนัยที่ ๕ - พิจารณาถึงบุพจริยาของพระศาสดา]

แต่ถ้าเมื่อพระโยคาวจรนั้น แม้พิจารณาก็มัสสกตอยู่อย่างนี้  
ปฏิบัติยังไม่ระงับอยู่อีกไซ้ ทั้เรอพึงพิจารณาถึงพระคุณส่วนบุพ-  
จริยาของพระศาสดา (ต่อไป) (ต่อไป) นี่เป็นนัยแห่งการ  
พิจารณาในบุพจริยคุณของพระศาสดานั้น (คือสอนตน) ว่า "นี้  
แนะนำนักบวช พระศาสดาของเจ้าในกาลก่อนแก่สัมโพธิสมัย แม้  
เป็นพระโพธิสัตว์ยังมีได้ตรัสรู้ ทรงบำเพ็ญพระบารมีอยู่ตลอด ๔ อสงไขย  
กับแสนกัป ก็มีได้ทรงยังพระจิตให้ (คิด) ประทูลร้ายในบุคคลทั้งหลาย  
ผู้เป็นศัตรู แม้ (ถึงกับ) เป็นผู้ปลงพระชนม์เอาในชาตินั้น ๆ มิใช่  
หรือ ข้อนี้นี้เรื่องอย่างไรบ้าง ?

[สืลวชาดก]

พึงทราบเรื่องในสืลวชาดกก่อน พระเจ้าสีสวะโพธิสัตว์ เมื่อ  
พระราชผู้เป็นปฏิปักษ์ ที่อำมาตย์ชั่วผู้ประทุรร้ายในพระเทวของ  
พระองค์ นำมายึดเอาราชอาณาเขต อันมีเนื้อที่ถึง ๓๐๐ โยชน์ ก็  
มิได้โปรดให้หมู่อำมาตย์ผู้ลุกขึ้นจะป้องกัน แต่ต้อง (อะไร) แม้แต่  
อาวฐ ข้าเมื่อถูกปฏิปักษ์ขุดดิน (ลึก) แคคอ (จับพระองค์) ฝังไว้  
ในป่าช้าดิบ กับพวกอำมาตย์ ๑,๐๐๐ คนเล่า ก็มีได้ทรงทำพระวิการ

๑. มหาภูิกาช่วยไขความว่า พิจารณาพระคุณส่วนบุพจริยาไป ปฏิบัติอาจจะจับได้ด้วยความเคารพ  
ต่อพระศาสดา

๒. รุขั ถ้าจะแปลว่า 'ราชสมบัติ' ดังที่แปลคั่นอยู่โดยมาก ความไปขัดกับคำแสดงเนื้อที่ จึง  
เื่องแปลว่า ราชอาณาเขต จะแปลว่า รัชสีมา ก็ได้

แม้แต่เพียงยังพระจิตให้ (คิด) ประทุษร้าย (เขา) (แต่) อาศัย  
การค้ำคินของฝูงสุนัขจิ้งจอกซึ่งมาจะ (หา) กินซากศพ (ทำให้ดิน  
หลวม) จึงทรงทำบุรุษการ (คือใช้กำลังแรงของลูกผู้ชาย ช่วยพระ  
องค์เองขึ้นจากหลุม) รอดมาได้ (ลอบ) เสด็จเข้าไปถึงห้องพระ  
บรรทมของพระองค์ได้ด้วยอานุภาพของยักษ์ (ซึ่งสวามีภักดีในพระ  
องค์) ทอดพระเนตรเห็นศัตรูนอนอยู่บนพระแท่นบรรทม ก็มีได้  
กริ้ว (กลับทรงปลุกขึ้นปล ทรงแสดงให้กันและกันแล้วโปรดสถาปนา  
พระราชปฏิบัติภรณ์องค์นั้น ไว้ในตำแหน่งพระสหาย (ในที่สุด)  
ตรัส (อุทาน) ว่า

คนฉลาดพึงมุ่งหวังอยู่นั้น ไม่พึงเบื่อหน่ายเสีย เรา  
ได้เห็นตัวเรา (เป็นพยานอยู่) ว่าเราได้เป็นตามที่  
เรามุ่ง (จริง ๆ)

[ขันติวาทีชาดก]

เรื่องในขันติวาทีชาดก ขันติวาทีดาบสโพธิสัตว์ เมื่อพระราช  
(กลาพ) แคว้นกาสิผู้โง่เขลา (ตะคอก) ถามว่า "สมณะ แกเป็น  
วาทีอะไร" ตอบว่า "อาตมาชื่อว่า ขันติวาที" ถูกโบายด้วยหยา  
ทั้งหนามแล้ว ตัดมือและเท้าเสีย ก็มีได้ทำแม้แต่อาการขุ่นเคือง  
ข้อที่ขันติวาทีดาบสเป็นผู้ใหญ่ถึงได้บวชแล้ว พึงทำได้อย่างนั้น  
นับว่าไม่อัศจรรย์ (เท่าไร)

[อุพสัมมปาลชาดก]

แต่ในอุพสัมมปาลชาดก พระธรรมปาลกุมารโพธิสัตว์ แม้ยังเป็นเด็กอ่อนนอนเบอบอยู่ เมื่อ (ทั้ง ๆ ที่) พระมารดาทรงพระพิลาปอยู่ว่า

โอ้พระทูลกระหม่อม (แม่น) พาหาทั้ง ๒ อันดูบ

ไล่ด้วยจันทนรศ (น้ำอบแก่นจันทน์) ของพ่อ

ธรรมบาล ผู้เป็นทายาท (แห่งราชสมบัติ) ใน

ปฐพีชาติไป ชีวิตของเกล้ากระหม่อมฉันก็จะดับ

(ด้วย)

ดังนี้ ก็ถูกพระราชาทรงนามมหาปตาปนะผู้เป็นพระบิดา สั่งให้ตัดมือและเท้าทั้ง ๔ ข้างอัน (เรียวสลาย) ราวกะหน่อไม้เสีย (จะได้) แล้วเท่านั้นยังไม่พอพระหฤทัย ตรัสสั่งว่า "พวกเจ้าจงตัดหัวมันเสีย"

ดังนี้อีกเล่า จึงเตือนตนว่า "กาลบัดนี้เป็นเวลาที่เจ้าจะข่มจิตของเจ้าไว้ให้ดี เอาละเจ้าธรรมบาล คราวนี้ เจ้าจงเป็นผู้มีจิตเสมอในบุคคลทั้ง ๔ คือ ในพระบิดาผู้ทรงสั่งให้ตัดศีรษะ ในเจ้าหน้าที่ผู้ตัดศีรษะ ในพระมารดาผู้กำลังทรงคร่ำครวญ และในตัวเองเถิด ดังนี้แล้วทรงอธิษฐานทัพพสมათาน (ถือการทำให้เสมอให้มัน) มิได้ทรงกระทำแม้แต่อาการร้าย (ให้ปรากฏ)

แม้การที่พระธรรมปาลกุมารผู้เป็นมนุษย์ทำได้ดังนี้เล่า ก็นับว่ายังไม่อัศจรรย์แท้



[ฉัททันตชาดก]

แต่ (ในฉัททันตชาดก) พระโพธิสัตว์ผู้แม่เป็นคิริจัน (คือ) เป็นช้างชื่อฉัททันต์ แม่ถูกพรานยิงเข้าที่นาคด้วยลูกศรกำซาบยาพิษ แล้ว มิได้ยังจิตให้ (คิด) ประทุษร้ายในพรานผู้ทำความพินาศให้ ถึงเพียงนั้น ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

ช้างมีอาการหนักด้วย (ถูก) ศรใหญ่ ก็ไม่มีจิตคิดร้าย  
กล่าว (ถาม) พราน (โดยดี) ว่า ดูกรพรานผู้สหาย  
ท่านยังเข้าพเจ้าเพื่อประโยชน์อะไร หรือว่าเพราะเหตุ  
อะไร หรือมิฉะนั้น ประโยค (คือการกระทำ) อันนี้  
(ท่านทำ) เพื่อใคร

ก็และครั้งกล่าว (ถาม) อย่างนี้แล้ว เมื่อพานบอกว่า "พ่อผู้เจริญ  
เข้าพเจ้าเป็นผู้อันพระมเหสีของพระเจ้ากาสิ ทรงสั่งมาเพื่อต้องการงา  
ทั้ง ๒ ของพ่อ" ดังนี้ ยังช่วยให้มนรตของเขาสำเร็จ จึง (ให้) ตัด  
งาทั้ง ๒ ของตน อันแผ่ฉัพพรรณรังสีเป็นงามน่ารัก ให้ไปเสียด้วย

[มหากปิชาดก]

(ในมหากปิชาดก) พระโพธิสัตว์เป็นกระบี่ใหญ่ เมื่อถูกบุรุษผู้  
ที่ตนเอง (ช่วย) นุคขึ้นจากเหว (รอดชีวิต) แล้ว ยังคิด (ร้าย) ว่า

\* มหาภูิกว่า ที่ได้ชื่อว่า "ฉัททันต์" นั้น ก็เพราะงามีรังสี ๖ นั่นเอง มิใช่เพราะมี  
งา ๖ งา

"สิ่งนี้ก็เป็นอาหารของพวกมนุษย์ เหมือนสัตว์ป่า  
อื่น ๆ ในป่านั้นเอง อย่ากระนั้นเลยเราก็กินแล้ว  
ฆ่าสัตว์นี้กินเสียเถิดนะ" เรากินอิ่มแล้ว ก็จะต้อง  
ถือเอาเนื้อมันเป็นเสบียงไปด้วย (เมื่อเป็นเช่นนั้น)  
เราก็จักข้ามทางกันดารไปได้ เเสบียงก็จักมีแก่  
เรา (ด้วย)"

ดังนี้แล้วยกก้อนหินทุ่มหัวเอา ก็ยังมองบรูษนั้น ด้วยดวงตาอันมอง  
ด้วยน้ำตา กล่าว (กะเขาโดยดี) ว่า

"นายเจ้า นายอย่าทำกะข้าซิ นาคี ! ท่านทำกรรม  
เช่นนี้ได้ (ลงคอ) ท่านก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีอายุยืน  
ควรแต่จะห้ามคนอื่น (มิให้ทำร้ายกัน แต่ที่ท่าน  
กลับทำร้ายเสียเอง)"<sup>๒</sup>

ไม่ยังจิตให้คิดร้ายในบรูษนั้น ไม่คิดถึงความทุกข์ของตนเลย ยังพาบรูษ  
นั้น (ไปส่ง) ให้ถึงที่ ๆ ปลอดภัยเสียด้วย

๑. ขาเทยฺย นี้ คือ ขาเทยฺย ลบนิกคหิตด้วยอำนาจฉันท

๒. คานันแปลยา อรรถกถาท่านก็ทิ้งเสีย เปิดดูในอรรถกถาหากพิชาดก ตีสดินบาต ท่าน  
เรียงไว้ดังนี้

มายุโย มํ กริ ภทฺทนฺเต ตฺวณฺจ นามทิสํ กริ

ตฺวณฺจ โข นาม ทิมฺมาว อณฺเณ วาเตมฺรหสิ

เห็นว่าพอแปลได้ จึงแปลตามนี้

[ภริยัตตชาดก]

(ในภริยัตตชาดก) พระโพธิสัตว์เป็นนาคราช ชื่อภริยัตต อธิษฐาน  
องค์อุโบสถแก้วนอน (ขด) อยู่บนยอดจอมปลวก แม้เมื่อถูกพราหมณ์  
อาลัมพานไฉ่ยอัน (ร้อน) เช่นดั่งไฟประลัยกัลป์ รวดเอาตลอดตัว  
(จับ) ไส้หีบ (นำไป) ให้เล่น (ระบ่าง) ไปจนทั่วชมพูทวีป ก็มีได้ทำ  
วิการ แม้ความคิดร้ายในพราหมณ์นั้น ดังท่านเองกล่าวว่า

"แม้เมื่ออาลัมพาน (จับเรา) ไส้กระสอบ และแม่  
อาลัมพานกระต๊อบ (เรา) ด้วยชนเท้า เราก็มิได้  
โกรธอาลัมพาน เพราะกลัวศีลของเรานาค"

[จับเปยชาดก]

แม่ (ครั้ง) เป็นนาคราช ชื่อ จับเปยยะ ถูกหมองงูเบียดเบียนเอา  
ก็มีได้ยังวิการแม้แต่เพียงความคิดร้ายให้เกิดขึ้น ดังท่านกล่าวว่า

"หมองงูจับเราผู้ประพฤดิธรรม จำศีลอุโบสถอยู่  
(นำไปให้) เล่น (ระบ่าง) ที่ประตู่วัง เมื่อครั้ง  
นั้น เขาคิด (ให้ตัวเราเป็น) สีด เจริญ เหลือง  
หรือแดง" ก็ดี เราเมื่อตามใจเขา ก็เปล่งรัศมี (ให้  
เป็นสี) ที่เขาคิด เรา (มีอนุภาพ) จะพึงทำที่

๑. บางแห่งเป็นอัมพายน ซึ่งนักเทศน์ของเราออกเสียงเป็นไทยว่า 'อัมพายน'

๒. ปิตถุ นั้น มหาภูติกาลิจิตไว้เป็น ปีตัว และว่า ว นั้นคือ วา เป็นไปใน อวตตตวิกับ  
สงเคราะห์เอาสีที่มีได้กล่าวในคาถาเข้าด้วย เช่น สีขาว สีฝาง เป็นต้น  
เห็นว่า ปาฐะในมหาภูติกาลิจิตว่า จึงแก้และแปลตามนั้น

บกลีเป็นน้ำก็ได้ ทำน้ำให้เป็นบกลีได้ หากเรา  
โกรธเขาขึ้นมา จะทำ (ร่างกาย) เขาให้ (ไหม้)  
เป็นเถ้าไปโดยทันทีก็ได้ (แต่) ถ้าเราจักเป็นผู้  
ตามใจตัว (ทำร้ายเขาดังกล่าวมานั้น ไซ้  
เราก็จักเสื่อมจากศีล เมื่อเราเสื่อมจากศีลเสียแล้ว  
ประโยชน์สูงสุด (ที่เรามุ่ง คือพระโพธิญาณ)  
ก็จะไม่สำเร็จ"

[สังฆปาลชาดก]

แม่ (ครั้ง) เป็นสังฆปาลนาคราช ถูกลูกพราน ๑๖ คน ปักเอา  
ด้วยหอกอันคม ๘ แห่ง (๘ แผล) แล้ว สอดเครื่องมือหนามเข้าทาง  
ปากแผล สนเชือกอย่างเหนียวเข้าที่จมูก (ยก) ใส่กระชลากไป ตัว  
ครูดพื้นดินได้รับทุกข์มาก แม้เป็นผู้สามารถจะทำลูกพรานทั้งหมดให้  
(ไหม้) เป็นเถ้าไปได้ ด้วยเพียงแต่โกรธขึ้นมาแล้วจ้องดูเท่านั้น  
(แต่) ก็มีได้ทำแม่เพียงอาการที่จะล้มตาศั้นทำร้ายเขา ดังท่านกล่าว  
(กะนายกองเกวียนผู้ช่วยท่านให้พ้นจากมือพราน) ว่า

"ดูกร (นายกองเกวียน) อุพาระ ข้าพเจ้าจำศีล  
อุโบสถในวันจาตุทถี และวันปณฺจทสียอยู่เป็นนิตย์  
อยู่มาลูกพราน ๑๖ คน ได้มา (พบเข้า) พวกพราน  
(เหล่านั้น) ถือเชือกและบ่วงอันมั่น\* สนเข้าจมูก

\* ทพ ไม่พบคำแปล เข้าใจว่า เป็น ทพฺหิ แปลได้ความ

(ของข้าพเจ้า) แล้วชักเชือก (ที่ร้อยจุมก) รุมกัน

จับข้าพเจ้านำไป ข้าพเจ้าสู้อดกลั้นความทุกข์เห็น

ปานนั้น ไม่ทำอุโบสถศีลให้กำเริบ"

และพระบรมศาสดานั้นได้ทรงทำคุณน้าอัศจรรย์ มีประการดังกล่าวมานี้เท่านั้นก็หาไม่ ยังได้ทรงทำคุณน้าอัศจรรย์อย่างอื่น ๆ อีกเป็นอนันต์ (ดังกล่าว) ในชาดกทั้งหลายมีมาตุโปสกาชดกเป็นต้น อันการยังปฏิฆจิตให้เกิดขึ้น เป็นการไม่ชอบไม่ควรเหลือเกินแก่ตัวเจ้าผู้อ้างเอาพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ซึ่งบัดนี้บรรลुพระสัพพัญญุตญาณแล้ว ทรงมีพระขันติคุณ อันใคร ๆ ในโลก (นี้) กับทั้งเทวโลกไม่มีเสมอเหมือน\* นั้นว่า เป็นพระศาสดา (ของตน) ดังนี้

[ตอนต่อนี้ที่ ๖ - พิจารณาถึงความที่เคยเกี่ยวข้องกันในสังสารวัฏ]

แต่ถ้าเมื่อเธอแม้พิจารณาถึงพระคุณ อันเป็นส่วนบุญจริยาของพระศาสดาดังกล่าวมานี้อยู่ ปฏิฆะของเธอผู้ตกเป็นทาสของกิเลสทั้งหลายมาช้านานนั้น ก็ยังไม่ระงับอยู่นั้นไซ้ร้ ที่นี้เธอพึงพิจารณาถึงบทพระสูตรทั้งหลาย ที่มีความเนื่องด้วยศัพท์อนมตคคะ (สงสารที่ไม่ปรากฏต้นปลาย) ก็ในสุดตบทยเหล่านั้น สุดตบทย (ต่อไป) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "คุกริกษุทั้งหลาย สัตว์ผู้ที่ไม่เคยเป็นมารดา ไม่เคยเป็นบิดา ไม่เคยเป็นพี่น้องชาย ไม่เคยเป็นพี่น้องหญิง ไม่เคยเป็นบุตร ไม่เคยเป็นธิดา (ของเรา) มิใช่หาได้ง่าย"๑ ดังนี้

๑. อปปฏิสมํ ขนฺติคุณํ ปาฐะโนมหาภูทิกาเป็นบทสมาสว่า อปปฏิสมกฺขนฺติคุณ---- เข้าที่กล่าว

๒. ส. นิทาน. ๑๗/๒๒๓-๒๒๔

เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรพึงยังจิตอย่างนี้ ให้เกิดขึ้นในบุคคลนั้นว่า "นัยว่าบุคคลผู้นี้เป็นมารดาในอดีตของเรา รักษา (เรา) อยู่ในท้อง ถ้วนทศมาส (คลอดแล้ว) ไม่ (แสดงอาการ) เกลี่ยสิ่งปฏิภูลทั้งหลาย มีเยี่ยว จี๋ น้ำลาย และน้ำมูก เป็นต้น เช็ดได้ราวกะจันทน์แดง ให้ (เรา) นอนแนบบอก อุ้ม (เรา) ไปรอบ เลี้ยง (เรา) มา ... เป็นบิดาเดินทางลำบากต่าง ๆ มีอชบถ (ทางแพะเดิน) และสังกูปถ (ทางที่คนใช้ไม้ขอเหนี่ยวตัวขึ้นไป) เป็นต้น ประกอบการค้าขาย สละแม่แต่ชีวิตเข้าสงคราม อันจัดกระบวนแล้วทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เล่นเรือไปในมหาสมุทรบ้าง ทำงานที่ยากอื่น ๆ บ้าง เพื่อประโยชน์แก่ตัวเรา คิดว่าจักเลี้ยงลูกน้อย (อุตสาห์) รวบรวมทรัพย์ด้วยอุบายนั้น ๆ เลี้ยงเรามา ... แม้เป็นพี่น้องชาย พี่น้องหญิง บุตร และธิดาเล่า ก็ทำได้อุปการะสิ่งนี้ ๆ (แก่เรา) เพราะฉะนั้น อันการทำให้ร้ายในบุคคลนั้น หากควรแก่เราไม่"

[สอนคนนัยที่ ๙ - พิจารณาอนิสงส์เมตตา]

แต่ถ้าแม้อย่างนี้ เธอก็ยังไม่อาจดับจิต (ร้าย) ลงได้ไซ้\* ทีนี้ เธอพึงพิจารณาถึงอนิสงส์เมตตา (ต่อไป) อย่างนี้ว่า "นี่แน่ะพ่อ บรรพชิต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มิใช่หรือว่า 'คุณกริกขุทั้งหลาย เมื่อเจโตวิมุติ คือ เมตตา กริกขุเสพโดยเอื้อเพื่อ เจริญทำให้มาก ทำให้เป็นดูจยาน ทำให้เป็นดูจวัตร\* ก่อตั้งสั่งสมทำให้สำเร็จอย่างดีแล้ว

\* ทำให้เป็นดูจยาน หมายความว่า ทำให้เข้าได้ว่องไว ทำให้เป็นดูจวัตร หมายความว่า ทำให้คล่อง ดูจของใช้ประจำ หยิบใช้เมื่อใดก็ได้เมื่อนั้น (?)

อนิสงส์ ๑๑ เป็นหวังได้ อนิสงส์ ๑๑ คืออะไรบ้าง อนิสงส์ ๑๑

คือผู้เจริญเมตตา ย่อม

หลับเป็นสุข

ตื่นเป็นสุข

ไม่ฝันร้าย

เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย

เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย

เทวดารักษา

ไฟก็ดี พืชก็ดี ศัสตราก็ดี ไม่แผ้วพานเขา

จิตตั้งมั่นเร็ว

สีหน้าผ่องใส

ไม่หลงทำกาลกิริยา

เมื่อยังไม่บรรลุดุคอันยิ่งกว่า ย่อมเข้าถึงพรหมโลก"

ดังนี้ ถ้าเจ้าจักไม่ยังจิต (ร้าย) นี้ให้ดับไซ้ เจ้าก็จักเป็นผู้เริดร้าง

จากอนิสงส์เหล่านี้ไป"

[สอนตนนัยที่ ๘ - ใช้วิธีแยกธาตุ]

แต่พระโยคาวจรผู้ไม่อาจยังจิต (ร้าย) ให้ดับไป แม้โดยอุบาย

อย่างนี้ พึงทำธาตุวินิพโยก (แยกธาตุ) ต่อไป ถ้ามว่า ทำอย่างไร

แก้วว่า พึงสอนตนโดยวิธีแยกอย่างนี้ว่า 'นี่แน่ะพ้อบรรพชิต ก็ตัวเจ้า

เมื่อโกรธบุคคลนั้น โกรธอะไร โกรธผมหรือ หรือว่า โกรธขน

โกธเรือบ ๗๓๗ โกรธมุตร หรือมิฉะนั้น โกรธธาตุดิน โกรธธาตุน้ำ  
โกรธธาตุไฟ โกรธธาตุลม ในโกฏฐาตทั้งหลายมีผมเป็นต้น หรือว่า  
ท่านผู้นี้ได้ชื่ออย่างนี้ เพราะอาศัยขันธ์ ๕ เหล่าใด เพราะอาศัย  
อายตนะ ๑๒ เหล่าใด เพราะอาศัยธาตุ ๑๘ เหล่าใด ในธรรม  
ทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้นเหล่านั้น เจ้าโกธรูปขันธ์หรือ\* หรือว่าโกธ  
เวทนาขันธ์...สัญญาขันธ์...สังขารขันธ์...วิญญาณขันธ์ มิฉะนั้น เจ้า  
โกธจักขวาทนะหรือ โกรธรูปายตนะหรือ ๗๓๗ โกรธมนายตนะหรือ  
โกธธัมมายตนะหรือ มิฉะนั้น เจ้าโกธจักขุธาตุหรือ โกรธรูปธาตุ  
หรือ โกรธจักขุวิญญาณธาตุหรือ ๗๓๗ โกรธมนธาตุหรือ โกรธ  
ธัมมธาตุหรือ โกรธมนวิญญาณธาตุหรือ" ก็เมื่อเธอทำธาตุนิพโลก  
อยู่อย่างนี้ ฐานที่ตั้งแห่งความโกรธก็ไม่มี ฐานที่ตั้งแห่งเมล็ด  
พันธุ์ผักรากบนปลายเหล็กแหลมไม่มี และฐานที่ตั้งแห่งจิตรกรรมใน  
อากาศก็ไม่มี ฉะนั้น

[วิธีสุดท้าย - ทำทานสังวิภาค]

แต่พระโยคาวจรผู้ไม่อาจทำธาตุนิพโลก ก็พึงทำทานสังวิภาค  
(การให้และการแบ่ง) เกิด (คือ) พึงให้ของ ๆ ตนแก่ปรปักษ์ รับ  
ของ ๆ ปรปักษ์มาเพื่อตน แต่ถ้าปรปักษ์เป็นภินนาชีวะ (มีอาชีวะ  
แตก คือไม่บริสุทธิ์) มีบริวารไม่เป็นของควรแก่การบริโภควาไร ก็พึง  
ให้แต่ของ ๆ ตน (ไปฝ่ายเดียว อย่ารับของ ๆ เขาเลย) เมื่อเธอทำ

\* รูปกุขนเรสุ ผิด ที่ถูกเป็น รูปกุขนรสุส เพราะบทหลัง ๆ เป็นรูปจตุตถวิภคตินั้น



ไปอย่างนั้น ความอาฆาตในบุคคลนั้น จะระงับไปโดยส่วนเดียวเป็นแท้ และความโกรธของอีกฝ่ายหนึ่ง แม้จะติดตามมาตั้งแต่อดีตชาติ ก็ จะระงับไปในทันทีเหมือนกัน ดังความโกรธของพระมหาเถระผู้ได้บาตร ที่พระปิณฑปาติเถระผู้ถูกไล่เสาสนะ ในจิตตลบรรพตวิหารถึง ๓ ครั้ง (นำบาตรเข้าไป) กราบเรียนว่า "ข้าแต่พระมหาเถระ ผู้เจริญ บาตรใบนี้ราคา ๘ กหาปณะ อุบาสิกาโยมผู้หญิงของกระผม ถวาย จึงเป็นภาพอันชอบธรรม ขอพระคุณเจ้าได้โปรดช่วยมหาอุบาสิกา (ของกระผม) ให้ได้บุญด้วยเถิด" ดังนี้แล้ว (น้อม) ถวาย ระงับไปฉะนั้น อันชื่อว่าการให้นี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ สมคำ (โบราณ) ว่า

การให้ ปราบคนที่ใคร ๆ ปราบไม่ได้ (ก็ได้)

การให้ ยังสิ่งประสงค์ทั้งปวงให้สำเร็จ (ก็ได้) ด้วย

การให้กับการเจรจาไพเราะ (ประกอบกันทำให้)

คนทั้งหลายแย่งก็มี ก้มก็มี<sup>๒</sup>

เมื่อพระโยคาวจรนั้นมีปฏิมะในบุคคลผู้เป็นศัตรูระงับไปด้วยการสอน ตนที่ประการต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว จิต (ของเธอ) ก็ย่อมจะเป็นไป โดยทำเมตตาให้มีขึ้นแม้ในบุคคลผู้เป็นศัตรูนั้นได้ ดุจในบุคคลผู้เป็น ที่รัก บุคคลผู้เป็นสหายรักกันมาก และบุคคลที่เป็นกลาง ๆ ฉะนั้น

๑. น่าจะเล่าสักนิดว่า โกรธกันเรื่องอะไร มหาภูิกาก็ไม่เล่าในเรื่องนี้

๒. มหาภูิกว่า ฝ่ายแย่ง คือฝ่ายผู้ให้ ฝ่ายก้ม คือฝ่ายผู้รับ

[สืมสัมเมท - รวมแดน]

ตอนนี้พระโยคาวจรนั้นผู้ทำเมตตาให้มีขึ้นได้บ่อย ๆ (จน) ยังสมจิตตา (ความมีจิตเสมอ) ในชนทั้ง ๔ คือ ในตนเอง ในบุคคลที่รัก ในคนกลาง ๆ ในคนเป็นศัตรูกัน ให้สำเร็จได้อยู่ พึงทำสืมสัมเมท (การรวมแดน) ต่อไป นี่เป็นลักษณะแห่งสืมสัมเมทนั้น (คือ)

ถ้าเมื่อบุคคล (โยคาวจร) นี้ พร้อมด้วยภิกษุที่รักและที่กลาง ๆ ที่เป็นข้าศึกกัน เป็น ๔ รูปทั้งตนเอง นั่งกันอยู่ในที่แห่งหนึ่ง ต่างว่าพวกโจรมาบอกว่า "ท่านให้ภิกษุรูปหนึ่งแก่พวกข้าพเจ้า" เมื่อเธอถามว่า "เพราะเหตุไร" ก็ตอบว่า "เพื่อฆ่าภิกษุรูปนั้นแล้วเอาเลือดคอกทำพิธีกรรม" ดังนี้ไซ้รู้ หากว่าภิกษุ (โยคาวจร) นั้นคิดว่า ในภิกษุเหล่านั้น พวกโจรจงจับภิกษุรูปนั้น ๆ เกิด ดังนี้ละก็ เป็นอันไม่ได้ทำสืมสัมเมทเลย แม้หากเธอคิดว่า "พวกโจรจงจับเราเกิด อย่างจับภิกษุ ๓ รูปนี้เลย" ดังนี้ ก็เป็นการยังมีได้ทำสืมสัมเมทถามว่า เพราะอะไร ตอบว่า เพราะเธอต้องการ (ให้โจร) จับภิกษุรูปใด ๆ ก็ชื่อว่าเธอหาความพินาศให้แก่ภิกษุรูปนั้น ๆ หาประโยชน์ให้แก่ภิกษุนอกนี้ข้างเดียว ต่อเมื่อใดเธอไม่เห็น (ใคร) สักคนในระหว่าง ๔ คน จะควรให้แก่พวกโจร จิตเป็นไปเสมอแท้ทั้งในตนเองและคนทั้ง ๓ นั้น เมื่อนั้นจึงชื่อว่า เป็นอันได้ทำสืมสัมเมทแล เหตุนั้นพระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

เมื่อใด พระโยคาวจรผู้มีจิตคิดเกื้อกูลแก่สัตว์  
ทั้งหลาย ยังเห็นความต่างกันของคน ๔ คน คือใน  
ตน ในคนที่เกื้อกูล (คือรัก) กัน ในคนกลาง ๆ  
กัน และในคนไม่เกื้อกูล (คือเกลียด) กันอยู่  
เมื่อนั้นยังไม่เรียกว่าเป็นผู้ฉลาดได้เมตตา (ฉาน)  
อย่างที่ต้องการ ต่อเมื่อใด แดนทั้ง ๔ ภิกษุ  
(โยคาวจร) รวมเข้าด้วยกันแล้ว แผ่เมตตาไปยัง  
สัตว์โลกทั้งปวง กับทั้งเทวดาด้วย เสมอกันหมด  
เมื่อนั้น เธอผู้มีเมตตาไม่ปรากฏแดน จึงได้ชื่อว่า  
เป็นผู้ยิ่งใหญ่ (ในเมตตาภาวนา) กว่าพระโยคา-  
วจรรูปก่อน

[เมตตาฉาน]

ในกาลเสมอกับกาลที่รวมแดนได้แบบนี้แล้ว ภิกษุ (โยคา-  
จวร) นี้ ก็เป็นอันได้นิมิต และอุปจารด้วย\* ก็แต่ครั้งทำการรวม  
แดนแล้ว เธอเสวยยิ่งขึ้นไป เจริญทำให้มากขึ้นไปซึ่งนิมิตนั้นแหละ  
ก็จะบรรลุอุปปนา ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวิกสิณโดยไม่ยากเลย

ด้วยภาวนานุโยคเพียงนี้ ปฐมฉานที่สหระคตกับเมตตาอันละองค์  
๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ประการ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ

\* มหาภูติกถา นิมิต্ত ในที่นี้ ก็คือสัมผัสภavnันเอง (ไม่ใช่นิมิตอย่างนิมิตในกสิณ)  
เพราะเมื่อได้สัมผัสภavnแล้ว นีวรณจึงระจับ กิเลสจึงซมไป จิตจึงตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ

๑๐ ก็เป็นอันภิกษุ (โยคาวจร) นั้นได้บรรลุแล้ว และครั้งนั้นได้บรรลุ  
ปฐมฌานนั้นแล้ว เธอเสวยยิ่งขึ้นไป เจริญทำให้มากขึ้นไปซึ่งนิมิต  
นั้นแหละ ก็จะบรรลุทุกขฌานและตติยฌานในจตุกนัย และ (หรือ)  
ทุกขฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ในปัญจกนัยตามลำดับ\* แท้  
จริง พระโยคาวจรนั้นจะเชื่อว่ามีใจสหรัคตกับเมตตาแผ่ไปตลอดทิศ  
หนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น  
ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศขวาง ก็โดยนัยนั้นแล เธอมีใจสหรัคต  
กับเมตตา เป็นใจกว้างใหญ่ไม่มีประมาณ เป็นใจไม่มีเวร ไม่มีความ  
บีบคั้น แผ่ไปในทิศทั้งปวงตลอดโลกที่มีสรรพสัตว์โดยความเป็นตน  
(เสมอกัน) ในสัตว์ทั้งปวงอยู่ (ได้ดังนี้) ก็ด้วยอำนาจฌาน มี  
ปฐมฌานเป็นต้น ฌานใดฌานหนึ่ง เพราะว่าวิกุพพนา (การทำ  
[เมตตา] ได้ต่างๆ) นี้ ย่อมสำเร็จแก่พระโยคาวจรผู้มีจิตถึงอัปปนา  
ด้วยอำนาจฌาน มีปฐมฌานเป็นต้นเท่านั้น\* (มิใช่สำเร็จแก่ผู้ได้เพียง  
อุปจาร)

๑. พรหมวิหาร ๓ ข้างต้นให้สำเร็จได้เพียง ๓ ฌาน ในจตุกนัย หรือ ๔ ฌานในปัญจกนัย  
ไม่ถึงจตุตถฌาน หรือปัญจฌาน เพราะจิตยังไม่เป็นอุเบกขา

๒. ปาฐะในฉบับวิสุทธิธรรมรคพิมพ์ครั้งที่ ๓ ว่า ปฐมฌานาทีวเสน... อหิ วิกุพพนา  
อุปปนา ปมุขิชชติ เห็นว่า บทอุปปนานั้นเกิน เพราะไม่มีความจะจอด และในแง่รรถ  
กล่าวถึงความตอนนี (หน้า ๑๐๕ บรรทัดที่ ๘ นับลง) ก็มีแต่วิกุพพนา ไม่มีอุปปนา คือ  
ยถา จายิ อุปปนาปุตตจิตตสุเสว วิกุพพนา สมมุขิชชติ วิกุพพนา มหาภูทิกกาแก้เป็น  
วิวิธา กิริยา

[แก้บาปอัปมัญญา]

ก็ในบาลีนี้ บทว่า เมตฺตาสหคเตน (สหคตกับเมตตา)  
ความว่า ประกอบไปด้วยเมตตา บทว่า เจตฺตา (มีใจ) ก็คือ  
จิตฺเตน (มีจิต) คำว่า เอกํ ทิสํ (ตลอดทิศหนึ่ง) ตรีสโต  
เป็นการแผ่ไปถึงสัตว์ที่เนื่องอยู่ในทิศหนึ่ง มุ่งเอาสัตว์ที่พระโยคาวจร  
กำหนดครั้งแรกในทิศอันหนึ่ง บทว่า ปริตฺตฺวา (แผ่) คือสัมผัส  
(ด้วยใจ) ได้แก่ทำให้เป็นอารมณ์ บทว่า วิหริติ (อยู่) หมาย  
ความว่า ยังอิริยาบถวิหาร (การเปลี่ยนอิริยาบถอยู่) ที่อธิฐานเพื่อ  
พรหมวิหารให้เป็นไป คำว่า ตถา พุตฺติยํ (ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น)  
เป็นต้น ความว่า ในทิศทั้งหลาย มีทิศตะวันออกเป็นต้น เธอแผ่  
ไปตลอดทิศใด ๆ ก็ตาม ทิศหนึ่งอยู่ อย่างไร ก็แผ่ไปตลอดทิศที่ ๒  
ที่ ๓ และที่ ๔ ในลำดับกันอย่างนั้นแล คำว่า อิติ อุทฺธํ ไขความ  
ว่า และโดยนัยเดียวกันนั้น (แผ่ไป) ในทิศเบื้องบน สองบทว่า  
อโธ ติริยํ คือแม้ในทิศเบื้องล่าง แม้ในทิศขวาง ก็อย่างนั้นเหมือน  
กัน ก็แลใน ๒ บทนั้น บทว่า อโธ (ทิศล่าง) ได้แก่ทิศใต้  
(ตัวเรา) ลงไป บทว่า ติริยํ (ทิศขวาง) ได้แก่ในทิศเฉียง  
ทั้งหลาย

๑. หมายความว่า พู่ว่าทิศ แต่ที่จริงหมายถึงสัตว์ที่อยู่ในทิศนั้น

๒. มหาภูติกวาทว่า ลำดับการแผ่ ไม่ใช่ลำดับทิศ เพราะทิศเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น เมื่อแผ่ไปทิศใด  
ทิศหนึ่งเป็นการประเดิมแล้ว แผ่ไปทิศใดต่อไป ทิศนั้นก็นับเป็นทิศที่ ๒ แผ่ต่อไปก็เป็นที ๓ ที่ ๔  
ทีละทิศ

โดยนัยดังนี้ พระโยคาวจรเชื่อว่ายังจิตอันประกอบไปด้วยเมตตา ให้เล่นไปบ้าง ให้เล่นกลับมาบ้าง ในทิศทั้งปวง จุสสารถียังมาให้ เล่นไปมาอยู่ในสนามม้าวางกลม ฉะนั้นแล

การกำหนดเอาทิศหนึ่ง ๆ แผ่เมตตาไปเป็นแถบ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงด้วยบทพระบาลีเพียงนี้ (คือเพียง อุตฺตมโห ติริย) ส่วนบทพระบาลีมีบทว่า สพุทฺธิ เป็นต้นไป ตรัสเพื่อแสดง (การแผ่) โดยไม่เป็นแถบ (คือรวมหมด)

ในบทเหล่านั้น บทว่า สพุทฺธิ ก็คือ สพุทฺต (ในทิศทั้งปวง) บทว่า สพุทฺตตาย ความว่า โดยความเป็นตนในสัตว์ทั้งปวง อันมีประเภทต่าง ๆ เช่นสัตว์ชั้นเลว ชั้นกลาง และชั้นสูง ที่เป็นมิตรกัน เป็นศัตรูกัน และกลาง ๆ เป็นต้น มีอธิบายว่า โดยความเสมอกับตน ไม่แบ่งแยกว่าเราว่าสัตว์อื่น\* อีกนัยหนึ่ง บทว่า สพุทฺตตาย นั้น หมายความว่า โดยจิตตภาพ (กำลังจิต ?) ทั้งหมด อธิบายว่า ไม่ (ปล่อยให้) เขยื้อนไปภายนอก (กรรมฐาน) แม้แต่ชนิดเดียว บทว่า สพุทฺทวนฺตํ ความว่าที่มีสรรพสัตว์ คือประกอบด้วยสรรพสัตว์ บทว่า โลกํ หมายถึงสัตว์โลก

ส่วนคำว่า เมตฺตาสหคเตน ตรัสซ้ำอีกในตอนอนนโธโสพรรณะ (แผ่รวม) นี้ เพราะ (เพื่อ) แสดงปริยาย (คือไวพจน์แห่งเมตตา-

\* ปาฐะวิสุทธิธรรมรคฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ พิมพ์ไว้ว่า อหิ ปรสตุโตติ วิภาคิ อหตุวา อหตุตสมตาย เห็นว่า อหิ ผิด ที่ถูกเป็น อหิ เพราะความเลขนอกยื่นอยู่ ในที่นี้แปลตาม ที่เห็นว่าถูก

สทกตจิต) มีคำว่า วิปุลน ดังนี้เป็นอาทิ หรือว่า เพราะในตอน  
อนโธโสพรรณนี้ มิได้ใช้ตถาศัพท์หรืออติศัพท์อีก ดังในตอนโธโส-  
พรรณ (แผ่เป็นแถบ ๆ) เพราะเหตุนี้จึงตรัสคำว่า เมตตาสทกต  
เจตสา ซ้ำอีก หรือมิฉะนั้น คำว่า เมตตาสทกต เจตสา (ใน  
ตอนนี้) นั้น (พึงทราบว่) ตรัสโดยเป็นคำนิยม (ก็ไ้)

[อรรถแห่งวิภูพพนา]

ก็ในบทว่า วิปุลน เป็นต้นนั้น (พึงทราบวินิจฉัย ดังนี้)  
ความที่เมตตาสทกตจิตเป็นจิตกว้าง บัณฑิตพึงเห็น (ว่เป็น) ด้วย  
อำนาจการแผ่ และอนึ่ง จิตนั้นเป็นจิตใหญ่ด้วยอำนาจภูมิ (คือเป็น  
รูปาวจร) เป็นจิตไม่มีประมาณ ด้วยอำนาจความคล่องแคล่ว และ  
ด้วยอำนาจความที่มีสัต์หาประมาณมิได้เป็นอารมณ์ ชื่อว่เป็นจิต  
ไม่มีเวร เพราะละข้าศึกคือพยาบาทเสียได้ ชื่อว่เป็นจิตไม่มีความ  
บีบคั้น อธิบายว่ ไม่มีทุกข์ เพราะละโทมนัสได้

นี่เป็นความหมายแห่งวิภูพพนา อันกล่าวโดยนัยว่ เมตตาส  
ทกต เจตสา เป็นต้น\* และวิภูพพนานี้ ย่อมสำเร็จแก่พระ  
โยคาวจรผู้มีจิตถึงอัปปนาเท่านั้น ฉนใด แม้ลักษณะ (ที่นับว่  
วิภูพพนา) อันใด ที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาว่ "เมตตาสทกตจิต

๑. หมายถึง ตถา และ อติ ที่เพ่งความข้างหน้า ดัง ตถา ทุติย ตถา ตติย ตถา จตุตถ์ และ  
อติ อุทุมมโร ติริย

๒. หมายความว่า เมตตาสทกตจิต มีอาการได้ต่าง ๆ คือกว้างใหญ่ไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มี  
ความบีบคั้น นี้แหละเรียกว่ วิภูพพนา

เป็นอนิธิโสภรณด้วยอาการ ๕ เมตตเจโตวิมุตติ เป็นอิธิโสภรณด้วยอาการ ๗ เมตตเจโตวิมุตติ เป็นทิสภรณด้วยอาการ ๑๐" ดังนี้  
แม้ลักษณะ (ที่นับว่าวิกุพพนา) นั้น บัณฑิตก็พึงทราบว่าย่อมสำเร็จ  
แก่พระโยคาวจรผู้มีจิตถึงอัปปนา จันนั้นเหมือนกัน

[อนิธิโสภรณ ๕]

ก็แลในลักษณะเหล่านั้น เมตตเจโตวิมุตติ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอนิธิโสภรณด้วยอาการ ๕ นี้ คือ

(๑) สพุเพ สตุตา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนินฺหา สุขี  
อดฺตานํ ปริหรนฺตุ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มี  
ความบีบคั้น ไม่มีทุกข์ มีความสุข รักษาตนอยู่เถิด

(๒) สพุเพ ปาณา--- ขอปาณะ (ผู้เนื่องด้วยลมหายใจ)  
ทั้งหลายทั้งปวง---

(๓) สพุเพ ภูตา--- ขอภูต (ผู้เป็นแล้วไป ทั้งหลายทั้งปวง---

(๔) สพุเพ ปุคฺคตา--- ขอนุคคลทั้งหลายทั้งปวง---

(๕) สพุเพ อตฺตภาวปริยาปฺนฺนา อเวรา ฯ เป ฯ ปริหรนฺตุ  
ขอผู้นี้อยู่ในอรรถาพทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯลฯ รักษา  
ตนอยู่เถิด

[อิธิโสภรณ ๗]

เมตตเจโตวิมุตติ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอิธิโสภรณด้วยอาการ



๗ นี้ คือ

(๑) สพุพา อิตุถิโย อเวรา ฯเป ฯ อตุตานํ ปริหรนฺตุ  
ขอสตรีทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯล ฯ รักษาตนอยู่เถิด

(๒) สพุเพ ปุริสา---- ขอบุรุษทั้งหลายทั้งปวง----

(๓) สพุเพ อริยา---- ขออริยชนทั้งหลายทั้งปวง----

(๔) สพุเพ อนริยา---- ขออนริยชนทั้งหลายทั้งปวง----

(๕) สพุเพ เทวา---- ขอเทพทั้งหลายทั้งปวง----

(๖) สพุเพ มนุสฺสา---- ขอมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง----

(๗) สพุเพ วินิปาติกา อเวรา ฯเป ฯ อตุตานํ ปริหรนฺตุ  
ขอวินิปาติกะ (ผู้ตกอยู่ในอบาย) ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร  
 ฯล ฯ รักษาตนอยู่เถิด

[ทิสพรรณา ๑๐]

เมตตาเจโตวิมุตติ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นทิสพรรณา (แผ่เป็น  
ทิส ฯ ด้วยอาการ ๑๐ นี้ คือ

(๑) สพุเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตุตา อเวรา ฯเป ฯ  
อตุตานํ ปริหรนฺตุ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศตะวันออก จงเป็น  
ผู้ไม่มีเวร ฯล ฯ รักษาตนอยู่เถิด

(๒) สพุเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย สตุตา---- ขอสัตว์ทั้งหลา  
บทั้งปวง ในทิศตะวันตก----

(๓) สพุเพ อุตฺตราย ทิสาย สตุตา---- ขอสัตว์ทั้งหลา  
บทั้งปวง ในทิศเหนือ----

(๔) สพุเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สตุตา---- ขอสัตว์ทั้งหลาย  
ทั้งปวง ในทิศใต้----

(๕) สพุเพ ปุรฺตถิณาย อนุกฺทิสาย สตุตา---- ขอสัตว์ทั้งหลาย  
ทั้งปวง ในทิศเฉียงตะวันออก (คือตะวันออกเฉียงเหนือ)----

(๖) สพุเพ ปจฺฉิณาย อนุกฺทิสาย สตุตา---- ขอสัตว์ทั้งหลาย  
ทั้งปวง ในทิศเฉียงตะวันตก (คือตะวันตกเฉียงใต้)----

(๗) สพุเพ อุตฺตราย อนุกฺทิสาย สตุตา---- ขอสัตว์ทั้งหลาย  
ทั้งปวง ในทิศเฉียงเหนือ (คือตะวันตกเฉียงเหนือ)----

(๘) สพุเพ ทกฺขิณาย อนุกฺทิสาย สตุตา---- ขอสัตว์ทั้งหลาย  
ทั้งปวง ในทิศเฉียงใต้----(คือตะวันออกเฉียงใต้)----

(๙) สพุเพ เหนฏฺฐิณาย ทิสาย สตุตา---- ขอสัตว์ทั้งหลาย  
ทั้งปวง ในทิศเบื้องล่าง----

(๑๐) สพุเพ อุปริณาย ทิสาย สตุตา อเวรา ฯ เป ฯ  
ปริหรนฺตุ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร  
ฯลฯ รักษาตนอยู่เถิด  
(นี้แสดงบท สตุตา เป็นตัวอย่าง บทต่อไปมีบท ปาณา เป็นต้น ก็พึง  
ประกอบความอย่างเดียวกัน ต่อไปนี้ ท่านเพยายลไว้)

สพุเพ ปุรฺตถิณาย ทิสาย ปาณา---- ภูตา---- ปุคฺคฺลา----  
อุตฺตภาวปริยาปนฺนา---- สพุพา ปุรฺตถิณาย ทิสาย อิตฺถิโย----  
ปุริสา---- อริยา---- อนริยา---- เทวา---- มนุสฺสา---- วินิปาติกา  
อเวรา ฯ เป ฯ ปริหรนฺตุ ขอปาณะทั้ง---- ภูตทั้งหลาย----

บุคคลทั้งหลาย--- ผู้เนื่องอยู่ในอรรถภาพทั้งหลายทั้งปวงในทิศตะวันออก  
---- ขอสตรีทั้งหลาย--- บุรุษทั้งหลาย--- อริยชนทั้งหลาย--- อนริย-  
ชนทั้งหลาย--- เทพทั้งหลาย--- มนุษย์ทั้งหลาย--- วินิปาติกะทั้งหลาย  
ทั้งปวงในทิศตะวันออก จงเป็นผู้ไม่มีเวร ฯลฯ รักษาตนอยู่เถิด

สพฺเพ ปจฺจิมาย ทิสาย--- อุตฺตราย--- ทกฺขิณาย--- อนุ-  
ทิสาย--- เภฏฺฐิมาย ทิสาย--- อูปริมาย ทิสาย ปาณา ฯ เป ฯ  
อิตุลฺลโย ฯ เป ฯ วินิปาติกา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนีมา สุจี  
อตุตฺตานํ ปรีหฺรณตุ ขอปาณะทั้งหลาย ฯ ล ฯ สตรีทั้งหลาย ฯ ล ฯ  
วินิปาติกะทั้งหลายทั้งปวง ในทิศตะวันตก--- ทิศเหนือ---  
ทิศใต้--- ทิศเฉียงตะวันออก ตะวันตก เหนือ ใต้--- ทิศเบื้องล่าง---  
ทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความบีบคั้น ไม่มีทุกข์ มีความสุข  
รักษาตนอยู่เถิด"

[แก้orro สพฺเพ สตุตา เป็นต้น]

ในบทเหล่านั้น บทว่า 'ทั้งปวง' นั้น เป็นคำถือเอาหมด  
ไม่มีเหลือ ชนผู้ซึ่งอยู่ ติดอยู่ด้วยฉันทราคะ ในจันทร์ทั้งหลายมีรูป  
เป็นอาทิ เชื่อว่าสัตว์ จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำนี้ (แก่  
พระราชนัดดา) ว่า "ดูภรรยาคะ ผู้ใดมีความพอใจ ความกำหนัด ความ  
ยินดี ความปรารถนาในรูป ผู้นั้นเชื่อว่าซึ่งอยู่ในรูปนั้น ติดอยู่ใน  
รูปนั้น เหตุฉะนั้นแลจึงได้ชื่อว่า สัตว์ ผู้ใดมีความพอใจ ความกำหนัด  
ความยินดี ความปรารถนาใน เวทนา---สัญญา---สังขาร---วิญญาน

ผู้นั้นเชื่อว่าข้องอยู่ในเวทนา---สัญญา---สังขาร---วิญญาณนั้น ติดอยู่ใน  
เวทนา ๆ ล ๆ วิญญาณนั้น เหตุนั้นแล จึงได้ชื่อว่า สัตว์" ดังนี้  
แต่ด้วยรูปหิक्ષัฏ (สัพทังอก) โวหาร (ว่าสัตว์) นี้ ใช้ในท่านผู้  
ปราศจากระยะแล้วก็ได้เหมือนกัน ดังคำ ตาลวัณณะ (พัดก้านตาล)  
ใช้ในพัตชนิดหนึ่ง ซึ่งทำด้วยไม้ไผ่ (สาน) ก็ได้ ฉะนั้น ส่วนพวก  
อักษรจินตกะ (ผู้คิดเล่นอักษร) ไม่วิจารณ์ความ ลงเอาว่า นั่นเป็น  
ค่านามเท่านั้น ข้างพวกท่านผู้วิจารณ์ความ ประสงค์ความว่า เชื่อว่า  
สัตว์ เพราะประกอบด้วยสัตตะ"ก็มี

สัตว์ทั้งหลายชื่อว่า ปาณะ เพราะภาวะคือการหายใจ หมาย  
ความว่า เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยลมหายใจออกหายใจเข้า

ชื่อว่า ภูต เพราะเป็นแล้ว หมายความว่า เพราะเป็นขึ้นพร้อม  
คือ เกิดใหญ่ขึ้น

นิริยะ ท่านเรียกว่า ปุ่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเลื่อน หมายความว่า  
ย่อมไปในนิริยะที่เรียกปุ่ นั้น เหตุนั้นจึงชื่อ ปุ่ทุกล"

๑. ส. ขนฺธวาร. ๑๓/๒๓๒

๒. มหาภูทิกว่า คำว่า สัตตะ ในที่นี้ ได้แก่พุทธิ หรือ วิริยะ หรือ เดช เพราะฉะนั้น สดฺโตะก็  
แปลว่า ผู้ประกอบด้วยพุทธิ (คือความรู้) หรือผู้ประกอบด้วยวิริยะ หรือผู้มีเดช (คืออำนาจ)  
ก็ได้

ท่านช่างคิดเสียจริง ๆ แม้แต่บาลีอธิบายไว้ชัดเจนแล้วยังอุตส่าห์คิดอยู่อีก น่าสนุก

๓. ตามนี้ ปุ่ทุกล แปลว่า ผู้เลื่อนไปนรก ไม่น่าโมทนาเลย มหาภูทิกก็ที่จะไม่โมทนาเหมือนกัน  
จึงไม่ช่วยขยายความอะไรเลย กลับไปนำเอาอรรถาธิบายของอาจารย์ทางนิติศาสตร์มากกล่าวไว้แทน  
ว่า ทางนิติแก้ว่า "ชื่อว่า ปุ่ทุกล เพราะเพิ่มจำนวน และเพราะเลื่อนไป" ตามนี้ ปุ่ ออกเป็น  
ปุรุณ ส่วน คล ก็ กลธาตุ ในความเลื่อนไป แล้วก็มีอธิบายว่า แท้จริง สัตว์ทั้งหลายเกิดมา ก็  
เป็นจุมาเพิ่มจำนวนหมู่สัตว์นั้น ๆ ขึ้น และเลื่อน คือเลื่อนไปตามรุ่นตามคราวนั้น ๆ

ร่างกาย เรียกอรรถภาพ อีกนัยหนึ่ง อรรถภาพ ก็คือขันธ ๕ นั่นเอง  
คำว่าอรรถภาพนี้ ก็เป็นแต่คำที่หมายเอาขันธ ๕ บัญญัติขึ้นโดยสภาวะ  
สัตว์ทั้งหลายนับเนื่องอยู่ในอรรถภาพนั้น เหตุนี้จึงชื่อ อรรถภาพปริยา-  
ปนุน คำ ปริยาปนุน - นับเนื่อง หมายความว่ากำหนดไว้ (ในนั้น)  
อยู่ภายใน (นั้น)

ก็แล คำว่า สตุตา - สัตว์ทั้งหลาย (มีความหมาย) ฉันทใจ  
แม้คำที่เหลือ (มีคำว่าปาณาเป็นต้น ก็มีความหมาย) ฉันทนั้น บัณฑิต  
พึงทราบว่า คำเหล่านั้นเป็นไวพจน์ของคำว่า 'สรรพสัตว์' ทั้งนั้น  
แหละ เพราะยกขึ้นด้วยอำนาจรูปศัพท์

ไวพจน์ของคำสรรพสัตว์อื่น ๆ เช่นว่า สพุเพ ชนุญ สพุเพ  
ชีวา ยังมีอยู่อีกก็จริง แต่ทว่า (ในปฏิสัมภิทา) ท่านถือเอาคำ ๕ คำนี้  
เท่านั้น กล่าวไว้ว่า "เมตตาเจโตวิมุตติ เป็นอนิธิโสพรรณด้วย  
อาการ ๕" ดังนี้ ก็โดยที่ (คำทั้ง ๕ นั้น) เป็นคำปรากฏ (ก็เด่น)  
ส่วนเกจิอาจารย์เหล่าใดไม่ต้องการ (ให้เป็น) เพียงความที่คำทั้งหลาย  
มี สตุตา ปาณา เป็นต้น เป็นไวพจน์กันเท่านั้น แต่หากต้องการถึง  
ความที่คำเหล่านั้นต่างกันโดยอรรถด้วย ความต้องการของเกจิอาจารย์  
เหล่านั้น ผิดจากอนิธิโสพรรณ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรไม่ควร

๑. คือโดยลักษณะที่มันเป็นของมันได้ มิใช่โดยปรมาตม เพราะโดยปรมาตมแล้ว ตัวตนบุคคล  
หาใช่ไม่ว่าง ?

๒. เวจจนมคฺโค นั้น ในมหาภูติเป็น เวจจนตามคฺคฺ เห็นว่าของท่านถูก เพราะมี สตุตา  
ปาณาติอาหิณ เป็นภาวาทิสัมพันธ์อยู่ข้างหน้า และเป็นอรรถคุณธรรม ใน อภิเจษฺยุ สมอกับบท  
นาคคฺคฺ ข้างหลัง

ถือเอาความหมายอย่าง (เกจิอาจารย์) นั้น ฟังเผื่อโนธิโสเมตตา ใน  
อาการ ๕ เหล่านี้โดยอาการใดอาการหนึ่งไปเกิด

[อัปปนา ๕๒๘]

ก็แลในเมตตาทานนี้ ภาวนาว่า "สพฺเพ สตฺตา อเวรา  
โหนตุ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวรเกิด" นี่ก็เป็นอัปปนา  
อันหนึ่งได้ ภาวนาว่า "(สพฺเพ สตฺตา) อพฺยาปชฺฌา ดหนฺตุ-  
ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้มีความไม่บีบคั้นเกิด" นี่ก็เป็นอัปปนา  
อันหนึ่งได้

คำว่า 'อพฺยาปชฺฌา - ไม่มีความบีบคั้น' นั้น คือ พยาปาทรหิตา  
ปราศจากพยาบาท

ภาวนาว่า "(สพฺเพ สตฺตา) อนินฺมา โหนฺตุ - ขอสัตว์  
ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีทุกข์เกิด" นี่ก็เป็นอัปปนาอันหนึ่งได้

คำว่า อนินฺมา ได้แก่ นิทฺทุกฺขา - ไม่มีทุกข์

ภาวนาว่า "(สพฺเพ สตฺตา) สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ - ขอ  
สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้มีความสุขระกษัตนอยู่เกิด" นี่ก็เป็น  
อัปปนาอันหนึ่งได้

อโนธิโส พรรณานิ วุจฺจติ ในมหาภูทิกเป็น...พรรณา วิวชฺฌติ เห็นว่าของท่านถูก เพราะ  
แปลได้ความดี

ในที่นี้ได้แก่และแปลตามที่เห็นว่าถูก

ที่ว่าผิดจาอโนธิโสพรรณานั้น หมายความว่า ถ้าถือตามมติเกจิอาจารย์ว่าคำทั้ง ๕ มีความ  
หมายต่างกันแล้วก็จะกลางเป็นว่า สตฺตาก็อย่าง ๑ ปาณาก็อย่าง ๑ ภูตาก็อย่าง ๑ ปุคฺคฺลาก็อย่าง ๑  
...แยกแดนกันไป ไม่สมกับพระบาลีที่กล่าวความตอนเป็นอโนธิโสพรรณา (แผ่รวมแดน)

เพราะเหตุนี้ ในบทเหล่านี้ แม้นบทใด ๆ ปรากฏ (เห็นชัด  
ขึ้น) พระโยคาวจรก็พึงแผ่เมตตาไปตามกำลังของบทนั้น ๆ เกิด

โดยนัยที่กล่าวมาดังนี้ อปัณนาในโอริโสภณะจึงเป็น ๒๐  
เนื่องด้วยอปัณนา ๔ ๆ ในอาการ ๕ ส่วนในโอริโสภณะเป็น ๒๘  
เนื่องด้วยอปัณนา ๔ ๆ ในอาการ ๗

ก็แลในอาการ ๗ นั้น คำว่า อิตฺติโย ปุริสา - สตรี บุรุษ  
ท่านกล่าวโดยเทศ คำว่า อริยา อนริยา - อริยชน อนริยชน กล่าว  
โดย (แยก) เป็นพระอริยะ และปุณฺณชน คำว่า เทวา มนุสฺสา  
วินิปาติกา - เทวดา มนุษย์ วินิปาติกะ กล่าวโดยอุปบัติ (กำเนิด)

ส่วนในทิสาภณะ อปัณนาเป็น ๔๘๐ คือ ตามนัย (ตอน  
อาการ ๕) มี สพุเพ ปุตุถิมาย ทิสาย สตุตา----เป็นข้อต้น ทำ  
เป็นทิสละ ๒๐ (๑๐ ทิสรวม) เป็น ๒๐๐ ตามนัย (ตอนอาการ ๗)  
มี สพุพา ปุตุถิมาย ทิสาย อิตฺติโย---- เป็นข้อต้น ทำเป็นทิส  
ละ ๒๘ (๑๐ ทิสรวม) เป็น ๒๘๐

ทั้งหมดตามที่ว่ามานี้เป็นอปัณนา ๕๒๘ ที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิ-  
สัมภิตาแล

[แก้ธรรมเมตตานิสงส์]

พระโยคาวจรนี้ครั้งเจริญเมตตาเจโตวิมุตติตามทางอปัณนาเหล่านั้น  
ทางใดทางหนึ่งดังกล่าวมาจะนี้แล้ว ย่อมได้อานิสงส์ ๑๑ ประการ ที่  
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า "ผู้เจริญเมตตาเจโตวิมุตติ ย่อม  
หลับเป็นสุข" ดังนี้เป็นอาทิ

ในอนิสงส์ ๑๑ นั้น ขื่อว่า หลับเป็นสุข มีอธิบายว่า ชนทั้งหลายนอกนั้น (ที่ไม่ได้เมตตาเจโตวิมุตติ) ย่อมหลับพลิกกายไปมา (และ) กรนอยู่ ดูเป็นทุกข์อย่างใด ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตติหาหลับอย่างนั้นไม่ ย่อมหลับสบาย แม้หลับสนิทแล้วก็ยังคงเข้าสมาบัติ

ขื่อว่า ตื่นเป็นสุข มีอธิบายว่า ชนทั้งหลายอื่นตื่นขึ้นทำเสียงกราง บิดกายพลิกไปมาอยู่ ดูเป็นทุกข์อย่างใด ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตติหาตื่นอย่างนั้นไม่ ย่อมตื่นสบาย คือ ไม่มีการ (อาการผิดปกติ) จุกคอกปทุมแย้มอยู่ฉะนั้น

ขื่อว่า ไม่ฝันร้าย อธิบายว่า ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตตินั้น แม้ฝันเห็น ก็ฝันเห็นแต่ณิมิตที่ดีงาม เป็นเหมือนว่ากำลังไหว้พระเจดีย์ เหมือนว่ากำลังทำการบูชา และเหมือนว่ากำลังฟังธรรม ส่วนชนทั้งหลายอื่น (ฝัน) เห็นตนเหมือนว่าถูกพวกโจรล้อม เหมือนว่าถูกฝูงสัตว์ร้ายทำอันตรายเอา และเหมือนว่ากำลังตกเหว อย่างใด ท่านผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตติหาฝันร้ายอย่างนั้นไม่

ขื่อว่า เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย คือว่าเป็นที่รักที่พอใจของมนุษย์ทั้งหลาย ราวกะสร้อยไข่มุกที่สวมไว้แนบอก และราวกะพวงดอกไม้อันประดับไว้ที่ศีรษะฉะนั้น

ขื่อว่า เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย คือว่า ผู้เจริญเมตตาเจโตวิมุตตินั้น เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลายอันใด ก็ย่อมเป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลายอันนั้น เหมือนดังท่านวิสาขาเถระ



[เรื่องพระวิสาขเถระ]

ได้ยินว่า พระวิสาขเถระนั้น (เมื่อเป็นคฤหัสถ์) เป็นภุมมพินทุอยู่ในกรุงปาฏลิบุตร ท่านอยู่ในกรุงนั้นแหละได้ยินข่าวว่า ตัมพปัทมณีทวีป (คือเกาะลังกา) ประดับประดาไปด้วยถ้องแถวพระเจดีย์ รุ่งเรืองด้วยกาสาพัศตร์ ในทวีปนั้น ใคร ๆ อาจจะนั่งหรือนอนได้ในที่ทุกแห่งที่ตนปรารถนา สัปายะทั้งปวง คือ อุตุสัปายะ เสนาสนสัปายะ ปุคคสัปายะ รัมมสวนสัปายะ หาได้ง่ายในทวีปนั้น ดังนี้ ท่านจึงมอบกองโภคทรัพย์ของตนให้แก่บุตรและภริยามีเงินกหาปณะเดียวอันผูก (ขอด) ไว้ที่ชายผ้าท่านนั้น ออกจากเรือนไป คอยเรือที่ริมฝั่งทะเลอยู่ถึงเดือนหนึ่ง และเพราะความที่เป็นผู้ฉลาดในเชิงพูด ท่านซื้อของ (สินค้า) ที่ช่องนี้ไปขายที่ช่องโน้น โดยกาลในระหว่าง (ที่คอยเรือ) เดือนหนึ่งนั่นเอง (สามารถ) รวบรวมทรัพย์ได้ถึง ๑,๐๐๐ กหาปณะ ด้วยการค้าขายอันชอบธรรม ท่านมาถึงมหาวิหาร (ในลังกา) โดยลำดับ แล้วขอบรรพชา (เมื่อ) ภิกษุทั้งหลายนำท่านไปสู่สีมาเพื่อให้บรรพชา ท่านทำอุงเงิน ๑,๐๐๐ กหาปณะนั้นตกลงที่พื้นทางช่องชายผ้า และเมื่อภิกษุทั้งหลายทักวานั้นอะไร ก็บอกว่า "กหาปณะ ๑,๐๐๐ เจ้าข้า" ภิกษุทั้งหลายเดือน

๑. มหาอุทเทสว่า ที่นั่งนอนได้ทุกแห่ง เพราะเป็นประเทศเกษม คือปลอดภัยนั้นอย่างหนึ่ง เพราะมีที่ ๆ รื่นรมย์น่านั่งน่าชมอยู่ทั่ว ๆ ไปอีกอย่างหนึ่ง (มาถึงตอนนี้ แม้แต่ตัมพปัทมณีทวีป ก็วิเศษกว่ามัชฌิมประเทศในชมพูทวีปเสียแล้ว)

๒. ทวาร ในที่นี้จะแปลว่า 'ประตู' ความไม่ผูก สู้แปลว่า 'ช่อง' ไม่ได้เพราะมีตัวอย่างอยู่ในบ้านเมืองเรานี้ คือท่าจอดเรือสินค้าข้อม ๆ ริมทะเล มีทางขึ้นบกติดต่อไปที่อื่นได้ เขาเรียกว่า 'ช่อง' เช่นช่องแสมสาร ที่สัตหีบ จังหวัดชลบุรี

ว่า "เนาะอุบาสก ตั้งแต่กาลที่บรรพชาแล้วไป ท่านจะจัดการไม่ได้ ท่านจงจัดการมันเสียบัดนี้แหละ" ดังนี้ ท่านจึงประกาศว่า "คนทั้งหลายผู้มาสู่สถานที่นายวิสาขะบรรพชา อย่างได้มือเปล่า (กลับ) ไปเลย" แล้วแก่ (อุ) โปรย (ทานกหาปณะ)\* ในวงสีมาแล้ว จึงบรรพชาอุปสมบท ท่าน (อยู่มา) มีพรรษาครบ ๕ แล้ว (เรียน) ทำมัตถิกา ๒ มัตถิกาให้คล่องแล้ว ปวารณา (ออกพรรษา) แล้วเรียนเอากรรมฐานที่เป็นสัปปายะแก่แล้ว เทียวอยู่บำเพ็ญวัตรสมาธิเสมอกันไปในวิหารหนึ่ง ๆ วิหารละ ๔ เดือน ๆ" และ

พระเถระวิสาขะ (นั่น) เทียว (บำเพ็ญวัตร)  
ไปอย่างนั้นอยู่ (วันหนึ่ง) ยืนอยู่ในกลางป่า  
(พิจารณา) ตรวจค้นดูคุณธรรมของตนไป จะ  
บันลือเสียง (ให้ปรากฏไว้) จึงได้กล่าวความข้อ  
นี้ว่า "ข้าพเจ้าอุปสมบทมาโดยกาลเท่าใด (และ)  
มาในที่นี้โดยกาลเท่าใด ในระหว่างกาลเท่านั้น  
(ความผิด) ของข้าพเจ้าไม่มีเลย โอ เป็นลามกแท้  
นะท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย"

๑. จะเป็นเหยียงที่คนไทยเรา (ผู้มีเงิน) จัดให้เจ้านาคโปรยทานที่หน้าโบสถ์ ก่อนจะเข้าไปขออุปสมบท (ซึ่งบัดนี้ไม่มีใครนิยมกันแล้ว) หรือเปล่า
๒. สมวุตตวาล มหาฎีกาให้ธรรมาธิบายว่า กล่าวกันว่าพระเถระองค์นี้เข้าไปสู่วิหารใด ๆ ท่านไม่คิดว่า 'ฉันเป็นอาคันตุกะ' ท่านจะบำเพ็ญวัตรต่าง ๆ ที่ควรบำเพ็ญ เหยียงภิกษุประจำในวิหารนั้น ๆ เสมอกันทุกแห่งที่ท่านไปอยู่ แต่ต่างอาจารย์ประสงค์ความว่า อยู่ด้วยวิหารธรรมคือเมตตา อันเป็นไปเสมอในสัตว์ทั้งปวง เพราะพระเถระองค์นี้เป็นผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ทั้งในเวลาก่อนและหลังบรรลุประอรหัต

ท่านกำลังเดินไปจิตตลบรรพตวิหาร ถึงทางสอบแพร์ ก็หยุดคิดอยู่ว่า  
ทางนี้หรือทางนี้หนอ ครั้นนั้นเทวดาผู้สิงอยู่ที่ภูเขายืนมือชี้ให้ท่านว่า  
นั่นทาง ท่านอยู่ที่จิตตลบรรพต ๔ เดือนแล้ว คิดว่าจักไปในเวลา  
เช้าตรู่แล้ว (เช้า) จำวัด เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นมณิละทางหัวที่จิงกรม  
(มา) นั่งร้องไห้อยู่ที่ชั้นบันได พระเถระทักว่าไครนั้น

"ข้าพเจ้าชื่อมณิเลีย เจ้าข้า"

"ร้องไห้ทำไม"

"เกี่ยวกับการจะไปของท่าน"

"เมื่ออาตมาอยู่ที่นี่ มีคุณอะไรแก่ท่านทั้งหลาย"

"ท่านเจ้าข้า เมื่อท่านอยู่ที่นี่ พวกอมมนุษย์ มีเมตตา กันและกัน  
ที่นี่ ครั้นท่านไปเสีย เขาทั้งหลายก็จิกก่อนการทะเลาะกัน พูดคำหยาบ  
กัน"<sup>๑</sup>

พระเถระจึงว่า "ถ้าเมื่ออาตมาอยู่ที่นี่ ความอยู่ผาสุก (เกิด)  
มีแก่ท่านทั้งหลายไซ้ร ก็นับเป็นการดีอยู่" แล้วอยู่ที่จิตตลบรรพต  
นั้นต่ออีก ๔ เดือน แล้วยัง कमจิต (ความคิดจะไป) ให้เกิดขึ้น  
เช่นเดิมอีก ข้างเทวดาก็ (มา) ร้องไห้เช่นนั้นอีก โดยอุบายนั้น  
พระเถระอยู่ที่นั่น (จน) ปรินิพพานไปในที่นั่นเองแล ภิกษุผู้มีเมตตา  
เป็นวิหารธรรม ย่อมเป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย ดังนี้"

๑. มหาฐิกาวา รุกขเทวดามักได้ชื่อตามต้นไม้ที่อาศัย เทวดาผู้นี้อยู่ที่ต้นมณิละ จึงได้ชื่อเช่นนั้น
๒. พวกอมมนุษย์นี้หมายถึงอะไร หมายถึงจำพวกอสุรกายกระมัง
๓. ฟังจนจบแล้วก็ไม่ทราบว่าจะพระวิสาขะท่านบำเพ็ญเมตตาอย่างไร อมนุษย์ถึงได้รักนัก ท่านเล่าแต่ผล เหตุไม่เล่า

ชื่อว่า 'เทวดารักษา' คือเทวดาทั้งหลายย่อมรักษา (ผู้มีเมตตา  
เป็นวิหารธรรม) จุมารดาบิดาทั้งหลายรักษานุตรณะนั้น

ชื่อว่า 'ไฟก็ดี พืชก็ดี ศัสตราก็ดี ไม่แผ้วพานเขา' อธิบายว่า  
ไฟเล่าก็ไม่แผ้วพาน คือไม่เข้าไปในร่างกายของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม  
จุไฟไม่เข้าไปในร่างกายของอูตรอาบาสิกา\* ฉะนั้น พืชเล่าก็ไม่แผ้วพาน  
คือไม่เข้าไปในร่างกายของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม จุพืชไม่เข้าไปในร่างกาย  
ของพระจุฬาสีวะผู้สวดสังยุตนิคายฉะนั้น ศัสตราเล่าก็ไม่แผ้วพาน  
คือไม่เข้าไปในร่างกายของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม จุศัสตราไม่เข้าไป  
ในร่างกายของสังกัจจสามเณรฉะนั้น มีอธิบายว่า ไฟก็ดี พืชก็ดี ศัสตราก็ดี  
ย่อมไม่ทำร่างกายของท่านผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมนั้นให้กำเริบได้และ  
ในข้อนี้ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวเรื่องแม่โคนม (เป็นนิทสนะ) บ้างก็ได้

มีเรื่องเล่าว่า แม่โคนมตัวหนึ่ง ยืนปล่อยกษิรชรา (สาหร่ายน้ำนม)  
ให้แก่ลูกโคอยู่ พรานผู้หนึ่ง คิดจะแทงมัน จึงควงหอกด้ามยาวพุ่งไป  
หอกนั้น (ไป) ถึงร่างมันเข้าก็ปลิวไปดังใบตาล (ไม่เข้า) (ทั้งนี้) ด้วย  
กำลังแห่งอุปการสมาริก็หาไม่ได้ ด้วยกำลังแห่งอัปนาสมาริก็หาไม่ได้  
เลย (แต่) ด้วยความที่แม่โคนม มีจิตรักใคร่เป็นกำลังในลูกโคเท่านั้น  
เมตตามีอานุภาพมากดังนี้แล

ตกลงจะบวช เดินไปโบสถ์ ยังพกเงินอยู่อีก ถ้าเงินไม่หล่นเสียก่อน มีพกเข้าไปถึง  
ในโบสถ์หรือ ฟังดูราวจะเป็นคนไม่รู้เหนื่อรู้ได้ ท่านเล่าเลอะเลือนหรือเปล่า

สำเร็จหรือหัดด้วยกรรมฐานอะไร สำเร็จเมื่อไร ท่านก็ไม่เล่า ไปโผล่เอาตอนจบว่า ปริ-  
นิพพานอยู่ที่จิตบรรพตนั้นเอง

\* อูตรอาบาสิกาถูกนางสิริมารคด้วยน้ำมันเดือด ๆ ทว่าไฟไม่เข้า หมายความว่าไม่ร้อนกระมัง

ข้อว่า จิตตั้งมั่นเร็ว คือจิตของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ย่อม  
เป็นสมาธิได้เร็วทีเดียว ความชักช้าแห่งสมาธินั้นหาไม่มี

ข้อว่า สีนน้ำฟองใส คือ ประการหนึ่ง หน้าของผู้มีเมตตาเป็น  
วิหารธรรมนั้น ย่อมมีสีน้ำฟองใส ดัง (หัว) ตาลสุกที่เพิ่มหลุดจาก  
ขั้วฉะนั้น

ข้อว่า ไม่หลงทำกาลกิริยา ความว่า ขึ้นชื่อว่า สัมโมหมรณะ  
(ความหลงตาย) ของผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม ย่อมไม่มี ท่านเป็นผู้  
ไม่หลงเลยทำกาลกิริยา ดังว่ากลับไปจะนั้น

ข้อว่า เมื่อยังไม่บรรลुकุณอันยิ่งกว่า----นั้น ความว่า ประการหนึ่ง  
ผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมนั้น เมื่อไม่อาจบรรลुพระอรหัต อันเป็นคุณ  
ยิ่งกว่าเมตตาสมบัติ เคลื่อนจากภพนี้แล้ว ย่อมเข้าถึงพรหมโลก  
ดังว่ากลับแล้วคืนขึ้นจะนั้น

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในการเจริญเมตตา

[กรุณาพรหมวิหาร]

ส่วนว่า พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญกรุณาพรหมวิหาร พึง  
พิจารณาให้เป็นโทษของความไม่มีกรุณา และอนิสงส์ของกรุณาแล้ว  
จึงเริ่มเจริญกรุณาพรหมวิหาร (ต่อไป) ก็แลเมื่อจะเริ่มเจริญกรุณา  
นั้นไม่ควรเริ่มในบุคคลที่เป็นโทษแก่ภavana มีบุคคลที่รักเป็นต้นก่อน

\* มหาฐิกาวา หมายถึงผู้ที่ฉานเสื่อมไปเพราะอันตรายอะไร ๆ ก็ตาม เมื่อจะทำสมาธิอีก  
จิตของเขาจะเป็นสมาธิได้เร็ว เพราะพยายามทวนวนได้ถูกกำจัดไว้เสียไกลแล้ว

เพราะบุคคลที่รักก็ตั้งอยู่ในฐานแห่งคนที่รักนั้นแหละ (หาเป็นที่ตั้งแห่งกรุณาไม่) บุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่งเลาก็ตั้งอยู่ในฐานแห่งสหายที่รักยิ่ง บุคคลกลาง ๆ ก็ตั้งอยู่ในฐานแห่งคนกลาง ๆ บุคคลที่ไม่รักก็ตั้งอยู่ในฐานแห่งคนไม่รัก บุคคลที่เป็นศัตรูกันก็ตั้งอยู่ในฐานแห่งคนเป็นศัตรูกันนั้นแหละ (ทั้งหมดนี้หาเป็นที่ตั้งแห่งกรุณาไม่) (ส่วน) บุคคลผู้มีเพศเป็นข้าศึกกัน และบุคคลที่ทำกาลกิริยาแล้ว ก็ไม่ใช่แดน (ที่จะแผ่กรุณาไป) เลยทีเดียว แต่เพราะกล่าวไว้ในวิภังค์ว่า "อนึ่ง ภิกษุมีใจสหระคตกับกรุณาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างไร ? (คือ) ภิกษุมีกรุณาแผ่ไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนอย่างที่ได้เห็นบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นคนยาก แค้นเจ็บใจ\* แล้วพึงสงสารฉะนั้น" ดังนี้ (เพราะฉะนั้น) ก่อนอื่นหมด พระโยคาวจรได้พบใครสักคนที่น่าสงสาร (คือ) มีรูปร่างกายเกลียด ถึงซึ่งความลำบากเต็มประดา ยากแค้นแสนเจ็บ เป็นคนกำพร้า (แถม) มือและเท้าถูก นอนอยู่ที่ศาลาคนอนาถา วางกระเบื้อง (ขอทาน) ไว้ข้างหน้า มีหมุ่นอนออกจากมือและเท้า ทำเสียงครวญครางอยู่ พึงยังกรุณาให้เป็นไปว่า "สัตว์ผู้นี้ถึงซึ่งความทุกข์ยากหนอ โฉนเล่าหนอเขาจะพึงพ้นจากทุกข์นี้ได้" ดังนี้เกิด

เมื่อไม่ได้คนทุกตะ (เช่น) นั้น (เป็นอารมณ์) แม้บุคคลผู้มีความสุขแต่มักทำบาป ก็พึงเจริญกรุณาได้ (โดย) เปรียบกับใจที่เขา

\* ทูรเปตฺต มหาฐิกากะว่า ได้แก่ประพตฺติชฺว (กายทฺวจริตาทีหิ อุเปตฺต) เห็นว่าในที่นี้ ไม่น่าแก่เช่นนั้น เพราะการแผ่กรุณาแก่คนทำชั่ว ท่านกล่าวในตอนต่อไป เห็นว่า ทูรเปตฺต นี้ก็ไวพจน์ของ ทุกฺคตฺ ตนเอง

จะมาก่อน ถามว่า เปรียบอย่างไร ? ตอบว่า เปรียบเหมือนราชบุรุษ  
ทั้งหลายมัดโจรที่จับได้พร้อมทั้งของ (กลาง) โดยพระราชบัญชาว่า  
จงฆ่ามันเสีย ให้ประหาร (เจียน) ๑๐๐ ที ๆ ทุกทีสี่แพร่ง นำไปสู่  
ตะแลงแกง คนทั้งหลาย (สงสารมัน) ให้ของเคี้ยวบ้าง ของกินบ้าง  
ดอกไม้ของหอมเครื่องไล่และ (หมาก) พลุบ้างแก้มัน มันขบเคี้ยวและ  
กินของเหล่านั้นไป ดูราวจะเป็นคนมีความสุขพร้อมด้วยโกะกะก็  
จริงอยู่ ถึงกระนั้น ใคร ๆ ก็มิได้สำคัญเห็นมันว่า 'โจรผู้นี้เป็นผู้มีความสุข  
สุข มีโกะมากหนอ' ดังนี้เลย ที่แท้คนเขาอนุมาน "คนน่าสงสาร  
ผู้นี้จักตายบัดเดี๋ยวนี้ละ เพราะมันวางเท้าข้างใด ๆ ลงไป (ก้าวเดิน)  
มันก็ไถ่ความตายเข้าไปทุกทีด้วยเท้าข้างนั้น ๆ" ดังนี้ ฉันทิดก็ดี แม้  
บุคคลผู้มีความสุข (แต่ว่ามักทำบาป) ภิกษุผู้บำเพ็ญกุศลกรรมฐาน  
ก็พึงแผ่กรุณาได้อย่างนี้ว่า "บุคคลผู้น่าสงสารนี้ ในกาลบัดนี้เป็นผู้ถึง  
ซึ่งความสุข จัดเตรียม (สุขวัตถุ) ไว้อย่างดี บริโภคโกะกะ ก็จริงแล  
แต่ทว่าเขาจะต้องได้เสวยทุกข์โศกสนมมิใช่น้อยในอบายทั้งหลาย ในไม่  
ช้านี้ เพราะไม่มีกัลยาณกรรมที่ได้ทำไว้ด้วยทวารทั้ง ๓ แม้แต่ทวาร  
เดียว" ดังนี้ ฉันทันเหมือนกัน ครั้นกรุณามุข (ผู้มีความสุข  
แต่ทำบาป) นั้นได้อย่างนี้แล้ว ต่อนั้นไปจึงยังกรุณาให้เป็นไปโดย  
ลำดับ คือ ในบุคคลที่รักกัน ต่อนั้น ในบุคคลที่เป็นกลาง ๆ กัน แต่

๑. ตรงนี้จะตก ปาปการี เพราะตอนนี้ กล่าวถึงคนมีความสุข แต่ทำบาป ดังกล่าว  
ไว้ต้นประโยค จึงเดิมวงเล็บไว้

๒. สุขุขจิต มหาภูติกะแก้ว สุขานุภวเน สนนทโร - แต่งไว้ครบในการเสวยความสุข (?)

นั้น ในบุคคลที่เป็นศัตรูกัน โดยอุบาย (วิธี) เดียวกันนั้น แต่ถ้าปฏิบัติ (ความขี้เกียจ) ในศัตรูเกิดขึ้นแก่เธอ โดยนัยที่กล่าวมาในก่อนนั้นไซ้ ภูษะนั้น เธอก็พึงระงับเสีย ตามนัยที่กล่าวในเมตตภาวนานั้นเถิด  
อนึ่ง ในการแผ่กรุณาวิธีนี้ พระโยคาวจรได้พบหรือได้ยินข่าวบุคคลผู้ ที่แม้ได้ทำความดีไว้ แต่มาประสบความเสื่อม มีความเสื่อมญาติ เสื่อม เพราะเกิดโรค เสื่อมโภคทรัพย์ เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็พึง เจริญกรุณาได้ทุกประการอย่างนี้ว่า "บุคคลผู้นี้ แม้ไม่มีความเสื่อม เหล่านั้น แต่ก็เป็นผู้ซึ่งว่ามีทุกข์อยู่นั่นเอง เพราะยังไม่ล่วงวิภูษะทุกข์----" ดังนี้แล้ว จึงทำสิมสัมภะ (รวมแดน) ในชนทั้ง ๔ คือ ในตนเอง ในบุคคลที่รัก ในบุคคลกลาง ๆ ในบุคคลที่เป็นศัตรู ตามนัยที่กล่าว แล้วนั้นแหละ แล้วส้องเสพเจริญกระทำให้มากซึ่งนิमितนั้นไป ก็ทำ อปปนาให้เจริญได้ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๓ (ในจุตกนัย) และฌาน ๔ (ในปัญจกนัย) โดยนัยที่กล่าวแล้วในเมตตภาวนานั้นแล

ส่วนในอรรถกถาอังคุตร กล่าวลำดับ (อารมณ์ของกรุณาภาวนา) ไว้ (ดัง) นี้ว่า 'บุคคลที่เป็นศัตรู พระโยคาวจรพึงเจริญกรุณาให้ก่อน เพื่อน ทำจิตให้อ่อนในบุคคลที่เป็นศตุนั้นได้แล้ว จึงเจริญกรุณาให้คน ทุกตะ แต่นั้น ให้บุคคลที่รัก ต่อขึ้นให้ตน' ดังนี้ ลำดับที่กล่าวใน อรรถกถานี้ ไม่สมกับพระบาลี (ในวิภังค์) ที่มีคำว่า ทุกคตฺ ทฺรุเปตฺติ (ยากแค้นแสนเข็ญ) เป็นต้น เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรพึงเริ่มทำ ภาวนาในกรุณานี้ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ แล้วทำสิมสัมภะยัง อปปนาให้เจริญเถิด เบื้องหน้าแต่นั้น วิกุพพนา คือ กรุณาภาวนาเป็น



อินธิโสฬรณาด้วยอาการ ๕ เป็นอินธิโสฬรณาด้วยอาการ ๗ เป็น  
ทิสาฬรณาด้วยอาการ ๑๐ นี้ และอนิสงส์ทั้งหลายมีชื่อว่า หลับเป็นสุข  
เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในเมตตากาวานานันเทอญ  
นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในการเจริญกรรมา

[มุกิตาพรหมวิหาร]

พระโยคาวจรผู้จะเริ่มทำมุกิตากาวานา ก็ไม่ควรเริ่มทำในบุคคลที่  
เป็นโทษแก่กาวานา มีบุคคลที่รักเป็นต้นก่อน เพราะว่า บุคคลที่รัก  
หาเป็นปทัฏฐานแห่งมุกิตา ด้วยเพียงแต่ความเป็นที่รักเท่านั้นไม่ จะ  
กล่าวไยถึงบุคคลที่เป็นกลาง ๆ และที่เป็นศัตรูเล่า (ส่วน) บุคคลที่มี  
เพศเป็นข้าศึกกัน และบุคคลที่ทำกาลกิริยาแล้ว ก็มีไข้แดน (ที่จะเจริญ  
มุกิตา) เหมือนกัน แต่บุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง ซึ่งในอรรถกถา  
เรียกว่าสหายนักลง พึงเป็นปทัฏฐานได้ เพราะสหายนักลงนั้น  
เป็นคนบันเทิงเร็นแท้ (พบกันก็) หัวเราะก่อน แล้วจึงพุดภายหลัง  
เพราะเหตุนั้น สหายนักลงนั้น พระโยคาวจรพึงแผ่มุกิตาให้ก่อนก็ได้  
หรือมิฉะนั้น ได้พบหรือได้ยินว่าบุคคลที่รักได้รับความสุขก็ดี มีสุขวัตถุ  
จัดเตรียมไว้ก็ดี บันเทิงอยู่ พึงยังมุกิตาให้เกิดขึ้นว่า "สัตว์ผู้นี้บันเทิง  
หนอ โอ สาธุ ดีแท้" แท้จริง ท่านอาศัยอำนาจแห่งความข้อนั้นแหละ  
กล่าวไว้ในวิภังค์ว่า "อนึ่ง ภิกษุมีใจสหรัคตกับมุกิตา แผ่ไปตลอดทิศ

• โย ที่ โย อภูกถาขัย นั้นเป็น สากัจจคติ ของประโยคหน้า ไม่ใช่เป็น คู่ ย. ต. กับ  
ประโยคหลัง จึงควรยกหัวคาปฐู ระหว่าง ปทภูจัน กับโย ออกเสีย จะได้ไม่ทำให้เขว

หนึ่งอยู่อย่างใด คือ ภิกษุผู้มีมูทิตาแผ่ไปยังสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เหมือน  
อย่างเห็นบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่รักที่เจริญใจแล้ว พึงเป็นผู้บันเทิงใจ  
ฉะนั้น" ดังนี้

ถ้าแม่สหายนักเลง หรือบุคคลที่รักของเธอนั้น เป็นผู้ได้รับความ  
สุขมาแล้วในอดีต แต่เดี๋ยวนี้เป็นทุกข์จะเจริญใจไป ก็พึงระลึกถึงภาวะที่  
เขาได้รับความสุขอันเป็นอดีตนั้นแหละ แล้วถือเอาอาการบันเทิงใจ  
(ในอดีต) ของเขานั้นเอง ยังมูทิตาให้เกิดขึ้นว่า เขาผู้นั้น ในอดีต  
ได้เป็นผู้มีโภคะมากอย่างนั้น มีบริวารมาอย่างนั้น บันเทิงใจอยู่เป็น  
นิตย์อย่างนั้น หรือว่า ถือเอาอาการบันเทิงใจของเขาที่เป็นอนาคตก็ได้  
ยังมูทิตาให้เกิดขึ้นว่า ในอนาคตเขาจักได้สมบัติอันอีก แล้วเที่ยวไปด้วย  
ยานวิเศษทั้งหลาย มีคอช้าง หลังม้า และวอทองเป็นต้น

ครั้งยังมูทิตาให้เกิดขึ้นในบุคคลที่รักได้อย่างนี้แล้ว ที่นี้จึงยัง  
มูทิตาให้เป็นไปในคนกลาง ๆ ต่อนั้น ในคนเป็นศัตรู ดังนี้โดยลำดับ  
แต่ถ้าปฏิบัติในคนที่เป็นศัตรูเกิดขึ้นแก่เธอโดยนัยที่กล่าวในก่อนนั้นไซ้  
ก็พึงระงับมันเสียตามนัยที่กล่าวในเมตตากาวานานั้น แล้วทำสัมผัสเภท  
โดยความมีจิตเสมอในชนทั้ง ๔ คือ ในบุคคล ๓ (ที่กล่าวแล้ว) นี้  
และในตนเองด้วย จึงต้องเสพเจริญกระทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้นไป  
ก็จะพึงยังอุปนาให้เจริญได้ด้วยอำนาจแห่งฉาน ๓ (ในจตุกนัย) และ  
ฉาน ๔ (ในปัญจกนัย) โดยนัยที่กล่าวแล้วในเมตตากาวานานั้นแล  
ต่อนั้นไป วิกุพพนา คือ มูทิตากาวนาเป็นอนิธิโสพรรณด้วยอาการ ๕

\* อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๓

เป็นอิทธิโสภณด้วยอาการ ๗ เป็นทิสาพณด้วยอาการ ๑๐ นี้ และ  
อานิสงส์ทั้งหลาย มีชื่อว่า หลับเป็นสุข เป็นอาทิ บัณฑิตพึงทราบตาม  
นัยที่กล่าวแล้วในเมตตากาวานานันเทอญ

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในการเจริญมูทิตา

#### อุเบกขาพรหมวิหาร

ส่วนพระโยคาวจรผู้ใคร่จะเริ่มทำอุเบกขาภาวนา ออกจากฌาน  
ที่ ๓ หรือที่ ๔ อันคล่องแคล่ว\* ตามที่เป็นติกฌานหรือจตุกฌาน ที่ตน  
ได้ในภาวนา ๓ มีเมตตากาวานาเป็นต้นแล้ว เห็นโทษในภาวนา ๔ ข้าง  
ต้น เพราะเป็นภาวนาประกอบด้วยมนสิการอันเป็นไปโดยความรักใน  
สัตว์ เนื่องด้วยความนึกแผ่ไปว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ถึงซึ่งความ  
สุขเถิด ดังนี้เป็นต้น ๑ เพราะเป็นภาวนาที่ท่องเที่ยวอยู่ใกล้ความยิน  
ร้าย (ปฏิกัมพะ) และความยินดี ๑ เพราะเป็นภาวนาที่ยังหยاب เหตุยัง  
ประกอบด้วยโสมนัส ๑ และ (เห็น) อานิสงส์ในอุเบกขาโดยความเป็น  
ธรรมละเมียดแล้ว บุคคลใดเป็นกลาง ๆ อยู่โดยปกติของเธอพึงวางเฉย  
กะบุคคลนั้น ยังอุเบกขาให้เกิดขึ้น ต่อนั้นจึงยังอุเบกขาให้เกิดขึ้นใน  
บุคคลประเภทอื่น ๆ มีบุคคลที่รักเป็นอาทิ สมคำที่กล่าวไว้ (ในวิภังค์)

\* บทตติยาวิเสสนะข้างหน้า คือ ปฏิลทุตติกจตุกชฺฌานเนน กล่าวทั้งติกฌาน และจตุก-  
ฌาน แล้วบทหลังจะมีกล่าวแต่ตติยฌานอย่างไรได้ ที่ถูกควรจะเป็น ปุณตติยจตุกชฺฌานา  
ในที่นี้แปลเพิ่มตามที่เห็นว่าถูก ส่วนมหาฐิกากะ.... ตติยชฺฌานา เป็นตติยพुरुหมวิหารชฺฌานโต  
เห็นไม่สม เพราะไม่มีความตรงไหนส่อว่าจะพูดถึงเฉพาะมูทิตาในที่นี้เลย

ว่า "อนึ่ง ภิกษุมีใจสรวกกับอุเบกขาแผ่ไปตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างใด คือ ภิกษุแผ่อุเบกขาไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนอย่างได้เห็นบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่พอใจก็มีใจ ไม่พอใจก็มีใจ แล้วพึงวางเฉยอยู่ละนั้น" ดังนี้ เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรยังอุเบกขาให้เกิดขึ้นได้ ในบุคคล กลาง ๆ โดยนัยที่กล่าวแล้ว ที่นี้จึงยังอุเบกขาให้เกิดในบุคคลที่รัก แต่ นั้นในสหายนักเลง ต่อนั้นในคนที่ศัตรูแกล แล้วทำสัมผัสเมทโดย (วางใจ) เป็นกลางในบุคคลทั้งปวงคือ ในบุคคล ๓ ตามที่กล่าวมานี้ และในตนเอง แล้วเสพนิมิตนั้นให้ยิ่ง เจริญนิมิตนั้น ทำนิมิตนั้นให้มาก เมื่อพระโยคาวจรทำไปอย่างนั้น จตุตถฌาน (หรือปัญจฌาน) จะ เกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวิกสิตนั้นแหละ

มีปัญหาว่า "ก็จตุตถฌาน (ที่ว่า) นี้ เกิดแก่พระโยคาวจรผู้ ได้ตติยฌานที่เกิดในกรรมฐานอื่น มีปฐวิกสิตเป็นต้นด้วยหรือ?"

ตอบว่า "หาเกิดไม่"

ถามว่า "เพราะเหตุอะไร?"

ตอบว่า "เพราะความที่มีอารมณ์ไม่สมกัน แต่เกิดแก่ผู้ได้ ตติยฌานที่เกิดในพรหมวิหารภาวนา มีเมตตาภาวนาเป็นต้นเท่านั้น เพราะมีอารมณ์สมกัน"

ส่วนวิภวพณา และความได้อานิสงส์ ต่อแต่นั้นไป บัณฑิตพึง ทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว ในเมตตาภาวนานั้นเทอญ นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในการเจริญอุเบกขา

ปณิณณกถา

บัณฑิตได้รู้พรหมวิหาร อันพระพรหมอุตตมา-  
จารย์ตรัสไว้เหล่านี้ดังนี้แล้ว ฟังทราบ  
ปณิณณกถาในพรหมวิหารทั้งหลายนั้นอีกบ้าง  
ต่อไปนี้

[วินิจฉัยโดยอรรถ]

ก็ในเมตตากฤษฎามุทิตาอุเบกขานี้ บัณฑิตฟังทราบวินิจฉัยโดย  
อรรถก่อน (ดังต่อไปนี้)

ธรรมชาติไดย่อมรัก หมายความว่ามิใช่โดย เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น  
นั้นจึงชื่อว่าเมตตา (แปลว่าธรรมชาตินั้นรัก) ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น  
มีอยู่ในมิตร หรือว่าย่อมเป็นไปแก่มิตร เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า  
เมตตา (แปลว่าธรรมชาติที่มีอยู่ในมิตร)

ธรรมชาติไค เมื่อความทุกข์ของผู้อื่นมีอยู่ ย่อมทำความห่วง  
แก่สาธุชนทั้งหลาย\* เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า กรุณา (แปลว่า  
ธรรมชาตินั้นห่วง) ฉะนั้น ธรรมชาติไคย่อมซื้อเอาเสีย  
คือเป็นเอาเสียซึ่งความทุกข์ของผู้อื่น หมายความว่า ทำทุกข์ของ  
ผู้อื่นให้หายไปเสีย เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า กรุณา (แปลว่า  
ธรรมชาตินั้นซื้อเอาทุกข์ของผู้อื่น) อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติไค อันสาธุชน  
ย่อมทำไป คือเหยียดออกโดยการแผ่ไปในสัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับทุกข์

\* หมายความว่า ผู้ที่รู้จักห่วง เมื่อคนอื่นได้ทุกข์ ก็มีแต่สาธุชนเท่านั้น

เหตุ<sup>๑</sup>นั้นธรรมชาตินั้น จึงชื่อกรุณา (แปลว่าธรรมชาติที่เขาทำออกไป)

สาธุชนทั้งหลาย ย่อม<sup>๒</sup>บันเทิงต่อบุคคลผู้เพียบพร้อมไปด้วย  
สมบัติ<sup>๓</sup>นั้น ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุ<sup>๑</sup>นั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า มุทิตา  
(แปลว่า ธรรมชาติเป็นเหตุ<sup>๑</sup>บันเทิงแห่งสาธุชน) นัยหนึ่งธรรมชาติ  
นั้นบันเทิงในตัวเอง เหตุ<sup>๑</sup>นั้นจึงชื่อมุทิตา (แปลว่า ธรรมชาติ  
อันบันเทิง) อีกนัยหนึ่ง คำว่ามุทิตานั้น ได้แก่อิริยาบันเทิงเท่านั้น  
เอง (นัยนี้ มุทิตา แปลว่า ความบันเทิง)

ธรรมชาติใดวางเฉย โดยละเสียซึ่งความชวนชวาย ในการ  
มณสิการมีมณสิการว่า "(สพฺเพ สตฺตา) อเวรา โหนตุ" เป็นต้น  
และโดยเข้าถึงความ (วางใจ) เป็นกลางเสีย เหตุ<sup>๑</sup>นั้น ธรรมชาตินั้น  
จึงชื่อว่า อุเบกขา (แปลว่า ธรรมชาติผู้วางเฉย)

[วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น]

ส่วนวินิจฉัยโดยประการอื่นมีลักษณะเป็นต้น ในพรหมวิหาร-  
ธรรม ๔ นั้น พึงทราบ (ต่อไปนี้)

เมตตา มีความเป็นไปโดยอาการ (คิด) เกื้อกูล\* (แก่สัตว์  
ทั้งหลาย) เป็นลักษณะ มีอันนำเอาประโยชน์  
(คือเป็นกิจ) มีอันนำความอาฆาตออกไปเสียได้เป็นเครื่องปรากฏ  
(คือเป็นผล ?) มีอันมองเห็นความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นที่น่าเจริญใจเป็น  
เหตุใกล้ ความรำงับไปแห่งพยาบาท (ด้วยอำนาจวิกัมภณปหาน)  
เป็นสมบัติ (คือความถูกต้อง) แห่งเมตตานั่น ความเกิดขึ้นแห่ง

\* มหาฐีกาและให้แปลอีกนัยหนึ่งว่า มีอันยังอาการเกื้อกูลให้เป็นไปเป็นลักษณะ

ลิเนหา (คือกลายเป็นความรักด้วยตัณหาไป) เป็นวิบัติ (คือวิปริตไป) แห่งเมตตานั่น

กรุณา มีความเป็นไปโดยอาการ (คิด) เปลื้องทุกข์ (ของ สัตว์ทั้งหลาย) เป็นลักษณะ มีอันทนไม่ได้ต่อความทุกข์ของผู้อื่น เป็นรศ มีความไม่เบียดเบียน (สัตว์) เป็นเครื่องปรากฏ มีอันมองเห็นความที่สัตว์ผู้ถูกทุกข์ครอบงำทั้งหลายเป็นผู้อนาถ เป็นเหตุไถ่ ความรำบไปแห่งวิหิงสา (ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน) เป็นสมบัติ แห่งกรุณานั่น ความเกิดขึ้นแห่งความโสก (คือกลายเป็นโสกไป) เป็นวิบัติแห่งกรุณานั่น

มุทิตา มีความบันเทิงใจ (ในสมบัติของผู้อื่น) เป็นลักษณะ มีความไม่หึงหวงเป็นรศ มีอันกำจัดเสียได้ซึ่งความริษยา (ใน สมบัติของผู้อื่น) เป็นเครื่องปรากฏ มีอันมองเห็นสมบัติแห่งสัตว์ ทั้งหลายเป็นเหตุไถ่ ความรำบไปแห่งอรติ (ด้วยอำนาจวิกขัมภน- ปหาน) เป็นสมบัติแห่งมุทิตานั่น ความเกิดขึ้นแห่งความรื่นเริง (คือกลายเป็นสนุกรีนเริงด้วยกิเลสไป) เป็นวิบัติแห่งมุทิตานั่น

อุเบกขา มีความเป็นไปโดยอาการเป็นกลาง ในสัตว์ทั้งหลาย เป็นลักษณะ มีอันมองเห็นความเสมอกันในสัตว์ทั้งหลายเป็นรศ มีอันรำบไปแห่งความยินร้ายและความยินดี เป็นเครื่องปรากฏ มี อันเหี้ยกัมมัสสกตา ที่เป็นไปโดยนัยว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของ

๑. ท่านว่า รากะมันลงมาโดยหน้าเมตตาได้

๒. - ๓. ความโสกลงมาโดยหน้ากรุณาได้ ความสนุกรีนเริงก็ลงมาโดยหน้ามุทิตาได้

ตน สัตว์เหล่านั้น จักเป็นผู้ถึงซึ่งความสุขก็ดี จักพ้นจากทุกข์ก็ดี  
จักไม่เสื่อมจากสมบัติที่ได้รับแล้วก็ดี ตามความพอใจของกรรม ดังนี้  
เป็นเหตุไฉน ความรำลึกไปแห่งความยินดีและความยินดี (ด้วย  
อำนาจวิจิกขณูปทาน) เป็นสมบัติแห่งอุเบกขานั้น ความเกิดขึ้น  
แห่งอณูเบกขา (ความเฉยโดยใจ) เป็นคหสิตะ (อิงกามคุณ)  
เป็นวิบัติแห่งอุเบกขานั้น

[ประโยชน์ของพรหมวิหาร]

ก็แลวิปัสสนาสุข (ความสุขในวิปัสสนา) ก็ดี ภพสมบัติ (ความ  
ได้กำเนิดในรูปภพ ?) ก็ดี เป็นประโยชน์ทั่วไป ความกำจัดปฏิบัติข-  
ธรรมมีพยาบาทเป็นต้นได้ เป็นประโยชน์เฉพาะข้อ แห่งพรหมวิหาร  
ทั้ง ๔ นั้น จริงอยู่ ในพรหมวิหาร ๔ นั้น เมตตามีการจัด  
พยาบาทได้เป็นประโยชน์ ๓ ข้อนอกนี้ ก็มีการกำจัดวิหิงสา อรติ  
และราคะเป็นประโยชน์ (ตามลำดับ) สมคำพระสาริบุตรกล่าวไว้ว่า  
"คูกรอาวุโส สิ่งซึ่งเป็นทางออกไปแห่งพยาบาท ก็คือเมตตเจโต-  
วิมุตติ สิ่งซึ่งเป็นทางออกไปแห่งวิหิงสา ก็คือกรุณาเจโตวิมุตติ สิ่งซึ่ง  
เป็นทางออกไปแห่งอรติ ก็คือมูทิตาเจโตวิมุตติ สิ่งซึ่งเป็นทางออกไป  
แห่งราคะ ก็คืออุเบกขาเจโตวิมุตติ"<sup>๑</sup> ดังนี้

๑. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น อหีสา---- ปรุณาตปฺโปชนา คำ อหีสา นั้นผิด  
ที่ถูกเป็น วิหีสา เพราะคำทั้ง ๓ คือ วิหีสา อรติ ราคะ เป็นฉัฏฐีกรรมในปรุณาตะ
๒. ที. ปาฐ. ๑๑/๒๖๑



[ข้าศึกใกล้และไกลของพรหมวิหาร]

อนึ่ง ในพรหมวิหาร ๓ นั้น แต่ละข้อมีข้าศึกข้อละ ๒ ๆ โดยเป็นข้าศึกใกล้และข้าศึกไกล ความพิสดารว่า รากะเป็นข้าศึกใกล้ของเมตตาพรหมวิหาร เพราะความที่เมตตากับรากะมีส่วนเสมอกัน โดยมองดูแต่ส่วนที่เป็นคุณ คุณข้าศึกของคนที่มีนทียะวอยู่ใกล้ ๆ มันย่อมได้ช่องโดยง่าย เพราะเหตุนี้ เมตตา พระโยคาวจรต้องรักษาให้ดี (ให้ไกล) จารากะ (ส่วน) พยาบาทเป็นข้าศึกไกล (ของเมตตา) เพราะเมตตากับพยาบาทมี (สภาพ) ส่วนที่เป็นของตนไม่เหมือนกัน คุณข้าศึกของคนที่มีนทียะวอยู่ในป่าดงมีภูเขาเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรจึงไม่ต้องกลัวแต่พยาบาทนั้น เจริญเมตตาไปเถิด อันข้อที่ว่าบุคคลจักเจริญเมตตาด้วย ทำอาการโกรธไปด้วย นั้นเป็นอฐานะ (คือเป็นไปไม่ได้)

เคหสิตโถมันส อันมา (ในบาลี) โดยนัยว่า "เมื่อบุคคลเห็นความไม่ได้ซึ่งรูปทั้งหลายที่พึงรู้ทางจักขุ อันน่าปรารถนาน่าใคร่น่าเจริญใจน่ารื่นรมย์ใจ ประกอบไปด้วยโลกามิส โดยความ (เสียใจว่า) ไม่ได้ก็ดี เมื่อระลึกถึงรูปารมณฺเห็นปานนั้นที่ไม่เคยได้มาก่อน ที่ล่วงไปแล้ว ที่ดับไปแล้ว ที่แปรไปแล้วก็ดี โทมณฺสเกิดขึ้น โทมณฺสใดมีรูปอย่างนี้ โทมณฺสนั้น เรียกว่า เคหสิตโถมันส (ความเสียใจอิงกามคุณ)" ดังนี้เป็นต้น เป็นข้าศึกใกล้ของกรุณาพรหมวิหาร เพราะกรุณากับเคหสิตโถมันสมีส่วนเสมอกัน โดยมองดูแต่วิบัติ (คือส่วน

เสีย) (ส่วน) วิหเสสา เป็นข้าศึกไกล (ของกรุณา) เพราะมี (สภาพ) ส่วนที่เป็นของตนไม่เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงไม่ต้องกลัวแต่วิหเสนั้น เจริญกรุณาไปเถิด อันข้อที่ว่าบุคคลจักทำความกรุณาด้วย จักเบียดเบียน (สัตว์) ด้วยเครื่องประหารมีฝ่ามือเป็นต้น ด้วย นั้นเป็นอฐานะ (คือเป็นไปได้)

เคหสิตโสมนัสอันมา (ในบาลี) โดยนัยว่า "เมื่อบุคคลเห็นความได้ซึ่งรูปทั้งหลายที่พึงรู้ทางจักขุ อันน่าปรารถนาน่าใคร่หาเจริญใจน่ารื่นรมย์ใจ ประกอบไปด้วยโลกามิส โดยความ (ดีใจว่า) ได้ก็ดี เมื่อระลึกถึงรูปารมณฺ์เห็นปานนั้น ที่เคยได้มาก่อน ที่ล่วงไปแล้ว ที่ดับไปแล้ว ที่แปรไปแล้วก็ดี โสมนัสเกิดขึ้น โสมนัสใดมีรูปอย่างนี้ โสมนัสนั้น เรียกว่าเคหสิตโสมนัส (ความดีใจอิงกามคุณ)"<sup>๑</sup> ดังนี้ เป็นต้น เป็นข้าศึกไกลของมฤตดาพรหมวิหาร เพราะมฤตากับเคหสิตโสมนัสมีส่วนเสมอกัน โดยมองดูแต่สมบัติ (คือส่วนได้) ส่วนอติเป็นข้าศึกไกล (ของมฤตดา) เพราะมี (สภาพ) ส่วนที่เป็นของตนไม่เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงไม่ต้องกลัวแต่อตินั้น เจริญมฤตดาไปเถิด อันข้อที่ว่า บุคคลจักเป็นผู้บันเทิงใจ (ในความได้ดีของผู้อื่น) ด้วยจักหน่วยในเสนาสนะสังัดหรือในอิกุศลธรรมทั้งหลาย<sup>๒</sup>ด้วย นั้นเป็นอฐานะ (คือเป็นไปได้)

๑. ม. อุ. ๑๔/๔๐๓

๒. มหาฐีกาว่า อริกุศลธรรม ได้แก่สมณะวิปัสสนา

ส่วนเคหสิตอัญญาเบกขา อันมา (ในบาลี) โดยนัยว่า  
"เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ อุเบกขา (ความรู้สึกเฉย) เกิดขึ้นแก่บุรุษ  
ผู้โง่เขลา ผู้เป็นคนกิเลสหนา ยังไม่เป็นโอริชินะ (ผู้ชนะแดน)  
ไม่เป็นวิปากชินะ (ผู้ชนะวิปาก)\* ไม่เห็นโทษ (ในความลุ่มหลง ?)  
มิได้สดับ (อริยธรรม) อุเบกขาใดมีรูปอย่างนี้ อุเบกขานั้นย่อม  
ไม่ล่วงรูปไปได้" เพราะเหตุนี้ อุเบกขานั้นจึงเรียกว่า เคหสิตา  
(อิงคาม)" ดังนี้เป็นต้น เป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพรหมวิหาร  
เพราะอุเบกขาพรหมวิหารกับเคหสิตอัญญาเบกขา มีส่วนเสมอกันโดย  
ไม่วิจารณ์โทษและคุณ (เช่นกัน) ราคะและปฏิฆะ เป็นข้าศึกไกล  
(ของอุเบกขา) เพราะมี (สภาพ) ส่วนที่เป็นของตนไม่เหมือนกัน  
เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงไม่ต้องกลัวแต่ราคะและปฏิฆะนั้น

๑. โอนริชิน และ อวิปากชิน เป็นศัพท์แปลก โอนริชิน นั้น ตามมหาฎีกาท่านแบ่ง  
แดนเป็น ๒ คือ แดนกิเลสเรียก กิเลสฺธิ แดนมรรค เรียกว่า มกุโคธิ โอนริชิน  
ท่านให้อรรถาธิบายว่า ยังไม่ชนะแดนกิเลสด้วยแดนมรรค ก็หมายความว่า ยังตกอยู่ใน  
แดนกิเลสนั่นเอง อีกนัยหนึ่ง คำโอริชิน หมายถึงเอาชนะ เพราะท่านชนะกิเลสเป็น  
แดน ๆ ขึ้นไปโดยลำดับ เพราะฉะนั้น โอนริชิน ก็แปลว่า ผู้ยังมีได้เป็นพระเสขะ  
ความก็คือยังเป็นบุรุษนั่นเอง

อวิปากชิน ท่านให้อรรถาธิบายว่า ยังไม่ชนะวิปากที่อำนาจให้ขึ้นไปเกินกว่าภพ  
ที่ ๗ ก็แปลว่ายังไม่ได้เป็นพระโสดาบัน ซึ่งก็ได้ความว่ายังเป็นบุรุษนั้นแหละ อีกนัยหนึ่ง  
ท่านว่า วิปากชิน หมายถึงเอาชนะอรหัตต์ เพราะพระอรหัตต์ชนะวิปากถึงที่สุดไม่ปฏิสนธิอีก  
เพราะฉะนั้น อวิปากชิน ก็ได้แก่ยังไม่เป็นพระอเสขะ นัยนี้ไม่สมกับความในที่นี้ เพราะ  
ในที่นี้พระบาลีจำกัดความเฉพาะบุรุษที่โง่ ๆ เท่านั้น ที่ว่ายังไม่เป็นพระอเสขะ ความเด่น  
ไปว่า เป็นพระเสขะแล้วก็ได้

๒. มหาฎีกาขยายความว่า ไม่ล่วงกิเลสอันมีรูปเป็นอารมณ์ไปได้

เจริญอุเบกขาไปเกิด อันข้อที่ว่าบุคคลจักอุเบกขาคด้วย จักยินดีและ  
ยินร้ายไปด้วย นั้นเป็นอฐานะ (คือเป็นไปไม่ได้)

[เบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด อารมณ์และการขยายอารมณ์

แห่งพรหมวิหาร]

อนึ่ง พรหมวิหารทุกข้อนั้น มีกัตตุกามตาฉันทะ (ฉันทะคือ  
ความใคร่จะทำ) เป็นเบื้องต้น มีการข่มนิวรณ์ได้เป็นต้น เป็นท่าม  
กลาง มีอุปปนาเป็นที่สุด ด้วยอำนาจปัญญาติธรรม จักว่ามีเอกสัตว์  
เป็นอารมณ์ หรือว่า (โดยสมมติธรรม?) มีอเนกสัตว์เป็นอารมณ์  
เมื่อถึงอุปจารหรืออุปปนาแล้ว การขยายอารมณ์จึงมีได้

ในการขยายอารมณ์นั้น บัณฑิตพึงทราบลำดับการขยาย (ดัง  
ต่อไป) นี้ เหมือนอย่างชาวนาผู้ฉลาดกำหนดที่ ที่จะพึงไถแล้วจึง  
ไถไปฉับใด พระโยคาวจรก็ฉันทนั้น ชั้นแรกทีเดียวพึงกำหนดเอา  
เรือนหลังหนึ่ง แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายในเรือนนั้น โดย  
นัยว่า "ขอสัตว์ทั้งหลายในเรือนนี้จะเป็นผู้ไม่มีเวรเกิด" ดังนี้เป็นต้น  
ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การในภาวนา เฉพาะเรือนหลังหนึ่งนั้นแล้ว  
จึงกำหนด ๒ หลัง ค่อนั้นจึงกำหนด ๓-๔-๕-๖-๗-๘-๙-๑๐ หลัง  
(แล้ว) ถนนสายหนึ่ง ครึ่งหมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง ชนบท (จังหวัด)  
หนึ่ง ราชอาณาจักรหนึ่ง ทิศหนึ่ง โดยนัยดังนี้ไปจนกระทั่งจักรวาล  
หนึ่ง หรือว่าจะพึงเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายในที่นั้น ๆ ยิ่งกว่านั้น

\* อวาสในที่นี้ มิได้หมายถึงวัด แต่หมายถึงที่อยู่ของคนเป็นหลัง ๆ เพราะต่อไปมีกล่าวถึง  
ถนนสายหนึ่ง หมู่บ้านหนึ่ง กล่าวใหญ่ขึ้นโดยลำดับ จึงแปลเอาความว่า 'เรือน'

ไปอีกก็ได้ พรหมวิหารที่เลื่อมมีกรุณาเป็นต้น ก็พึงเจริญนัยเดียวกัน  
นั่นแล นี่เป็นลำดับแห่งการขยายอารมณ์ในพรหมวิหารภาวนานั้น

[อุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลลัพธ์แห่งพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น]

อนึ่ง อารูปเป็นผลลัพธ์แห่งกสิณทั้งหลาย เนวสัญญนาสัญญาย-  
ตนะเป็นผลลัพธ์แห่งสมาธิทั้งหลาย ผลสมาบัติเป็นผลลัพธ์แห่งวิปัสนา  
นิโรธสมาบัติเป็นผลลัพธ์แห่งสมถะวิปัสสนาฉันใด อุเบกขาพรหมวิหาร  
ในพรหมวิหารภาวนานี้ ก็เป็นผลลัพธ์แห่งพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นฉันนั้น  
เพราะเหมือนว่ายังมีได้ตั้งเสอ ยังมีได้ยกชื่อและจันทันแล้ว ก็ไม่อาจ  
วางจ้วและกลอนในอากาศได้ฉันใด เว้นตติยฌานในพรหมวิหาร ๓  
ข้างต้นเสีย ก็ไม่อาจทำ (อุเบกขา) จตุตถฌานให้เกิดได้ฉันนั้นแล

[เพราะเหตุไรจึงเรียกพรหมวิหาร เพราะอะไรจึงมี ๔ ฯลฯ]

ในที่นี้ปัญหาพึงมีว่า ก็เพราะเหตุอะไร เมตตา กรุณา มุทิตา  
อุเบกขานั้น ท่านจึงเรียกพรหมวิหาร ข้อ ๑ เพราะอะไรจึงมี ๔ ข้อ ๑  
อะไรเป็นลำดับแห่งคุณชาตเหล่านั้น ข้อ ๑ เหตุไฉน ในอภิธรรม  
ท่านจึงเรียกอัปมัณฺญา ข้อ ๑ ข้าพเจ้าขอเฉลย (ดังต่อไปนี้)

ข้อแรก ความเป็นพรหมวิหาร ในคุณชาตมีเมตตาเป็นอาทิฉัน  
พึงทราบ (ว่าเป็น) เพราะอรรถว่าเป็นธรรมประเสริฐ และ  
เพราะความเป็นธรรมหาโทษมิได้ แท้จริง ธรรมเหล่านั้น จัดว่าเป็น  
วิหารธรรมอันประเสริฐ เพราะภาวะที่เป็นความปฏิบัติชอบในสัตว์

ทั้งหลาย\* อนึ่ง พรหมทั้งหลายเป็นผู้มีจิตหาโทษมิได้อยู่\* ฉะนั้นใด พระโยคีทั้งหลายผู้ประกอบพร้อมด้วยธรรมเหล่านั้น ก็เป็นผู้ (มีจิต) เสมอด้วยพรหมอยู่เท่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ท่านจึงเรียกว่าพรหมวิหาร เพราะอรรถว่าเป็นธรรมประเสริฐประการ ๑ เพราะความเป็นธรรมหาโทษมิได้ประการ ๑

ส่วนคำ (ต่อไป) นี้ เป็นคำแก้ปัญหา (อีก ๓ ข้อ) มีชื่อว่า อนึ่ง เพราะอะไรจึงมี ๔ เป็นต้น

ภาวนามีเมตตาเป็นอาทิเป็น ๔ เพราะอำนาจแห่งกิจ

มีความเป็นทางแห่งวิสุทธิ เป็นต้น ส่วนลำดับแห่ง

ภาวนาเหล่านั้น เป็นเพราะอำนาจแห่งอาการมีความ

คิดเกื้อกูล เป็นต้น อนึ่ง เพราะเหตุที่ภาวนาเหล่า

นั้นเป็นไปในอารมณ์ (คือสัตว์) หาประมาณมิได้

จึงชื่ออัปมัณฑา

ก็เพราะในภาวนา ๔ ประการนั้น เมตตาเป็นทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มากด้วยพยาบาท กรุณาเป็นทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มากด้วยวิหเสา มุทิตาเป็นทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มากด้วยอริ อุเบกขาเป็นทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มากด้วยราคะ และเพราะเหตุที่การมนสิการ

๑. มหาภูติกว่า ธรรมเนียมอื่น ๆ มีแต่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน ส่วนธรรมเนียมนี้เป็นปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น โดยภาวนาว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงมีความสุขเถิด ดังนี้ เป็นต้น จึงว่าเป็นความปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลาย

๒. มหาภูติกว่า ผู้จะไปเกิดเป็นพรหมนั้น บำเพ็ญมานะ จิตปราศจากนิรวณแล้วจึงได้ไปเกิดในพรหมโลก แล้วก็เป็นผู้ที่มีจิตปราศจากนิรวณเช่นนั้นไปจนตลอดอายุของพรหม เพราะเหตุนี้ จึงว่าพรหมทั้งหลายเป็นผู้มีจิตหาโทษมิได้อยู่

ไปในสัตว์ทั้งหลาย ก็มีอยู่ ๔ ทางเท่านั้น โดยเป็นอาการ (คิด)  
หาประโยชน์ให้ (คิด) บำบัดสิ่งที่มีโทษประโยชน์ ยินดีในความได้ดี  
และความไม่คิดคำนึงถึง (คือเพิกเฉย) อนึ่ง เพราะอุปมาเหมือน  
มารดา ในบุตร ๔ คน ที่ (คน ๑) เป็นเด็กเล็ก (คน ๑) ป่วย  
(คน ๑) เป็นหนุ่ม และ (คน ๑ ออกเรือนไป) ประกอบการงาน  
ส่วนตัว ย่อมเป็นผู้ปรารถนาความเจริญเติบโต เพื่อบุตรคนเล็ก  
ปรารถนาบำบัดไข้เพื่อบุตรที่ป่วย ปรารถนาความยั่งยืนแห่งสมบัติ  
ความเป็นหนุ่ม เพื่อบุตรที่เป็นหนุ่ม ไม่ชวนขวายไม่ว่าในทางไร ๆ  
เพื่อบุตรที่ (ออกเรือนไป) ประกอบการงานส่วนตัวแล้ว ฉันทใด แม้  
พระโยคาวจรก็พึงเป็นผู้มีอุปมัญญาเป็นวิหารธรรม ด้วยอำนาจเจริญ  
ธรรม ๔ มีเมตตาในสัตว์ปวงเป็นอาทิ ฉันทนั้น เพราะเหตุนี้  
อุปมัญญา ก็เป็น ๔ เพราะอำนาจแห่งกิจมีความเป็นทางแห่งวิสุทธิ  
เป็นดังนี้เหมือนกัน

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอุปมัญญานั้น  
(ครบ) ทั้ง ๔ ที่แรกพึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหมด โดยยังอาหาร (คิด)  
เกื้อกูลให้เป็นไป ภาวนาอันมีความเป็นไปแห่งอาการ (คิด) เกื้อกูล  
เป็นลักษณะนั่นเองเป็นเตตาแต่นั้นได้พบก็ดี ได้ยินก็ดี ใคร่ครวญเห็น  
ก็ดี ซึ่งความที่สัตว์ทั้งหลายผู้ปรารถนาแต่ประโยชน์เกื้อกูลอย่างนี้แล้วยัง  
ถูกทุกข์ครอบงำ พึงปฏิบัติโดยยังอาการ (คิด) บำบัดทุกข์ให้เป็นไป  
ภาวนาอันมีความเป็นไปแห่งอาการ (คิด) บำบัดทุกข์เป็นลักษณะ  
นั่นเองเป็นกรุณา ที่นี้ ได้เห็นความได้ดีแห่งสัตว์เหล่านั้นผู้ปรารถนา

ประโยชน์และปรารถนาความปราศจากทุกข์อย่างนั้นแล้ว ฟังปฏิบัติโดย  
ยังใจให้บันเทิงในความได้ดี (ของเขา) ภavanaอันมีความบันเทิง  
ใจเป็นลักษณะนั่นเองเป็นมูทิตา ส่วนต่อ่นั้นไปฟังปฏิบัติโดยอาการ  
เป็นกลาง กล่าวคือความวางเฉย เพราะความไม่มีกิจอันควรจะทำ  
ภavanaอันมีความเป็นไปแห่งอาการเป็นกลางเป็นลักษณะนั่นเองเป็น  
อุเบกขา เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ก็เพราะอำนาจแห่งอาการมี  
(คิด) เกื้อกูลเป็นต้นนี้ ลำดับนี้ คือ เมตตา ตรีสเป็นข้อแรก แล้วกรุณา  
แล้วมูทิตา แล้วอุเบกขา จึงเป็นลำดับของอัปปมัญญา ๔ นั้น

อนึ่ง เพราะเหตุที่เมตตา กรุณา มูทิตา อุเบกขานั้นทุกข้อ ย่อม  
เป็นไปในอารมณ์หาประมาณมิได้ จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณ  
เป็นอารมณ์ของภavanaเหล่านั้น เพราะแม้สำหรับเอกสัตว์ (สัตว์ผู้เดียว)  
ภavanaเหล่านั้น ก็เป็นไปโดยอำนาจที่แผ่ไปทั่ว (ทั้งร่าง) มิได้ถือเอา  
ประมาณอย่างนี้ว่า ภavanaมีเมตตาเป็นอาทิ จะต้องเจริญในที่ (ส่วน  
หนึ่งของร่างกาย) เท่านั้น" ดังนี้แล เพราะเหตุานั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่า

**ภavanaมีเมตตาเป็นอาทิเป็น ๔ เพราะอำนาจแห่งกิจ**

**มีความเป็นทางแห่งวิสุทธิเป็นต้น ส่วนลำดับแห่ง**

๑. แปลอีกนัยว่า เพราะเหตุนั้น ฟังทราบลำดับของอัปปมัญญาเหล่านั้น ดังนี้ว่า พระผู้มี  
พระภาคเจ้าตรัสเมตตาก่อน แล้วจึงตรัสกรุณา มูทิตา และอุเบกขา ในลำดับ เพราะ  
อำนาจแห่งอาการมีอันนำเข้าไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้นนี้
๒. มหาภูิกาชวชีตตัวอย่างว่า เช่นเจริญอุทฺธมาตโกสุก ก็ให้ถือเอานิมิตตรงที่ ๆ ขึ้นมาก ๆ  
ที่ ๆ ขึ้นไม่มาก ก็ไม่ให้ถือเอา ส่วนอัปปมัญญาภavanaนี้ แม้จะแผ่ไปในสัตว์ผู้เดียว ก็มิได้  
เจาะจงแผ่ให้อวัยวะส่วนไหน แผ่เป็นสกลพรรณ (คือแผ่ไปทั่วทั้งร่าง) จึงนับเข้าว่าเป็น  
อัปปมัญญาเช่นกัน



ภavana เหล่านั้น เป็นเพราะอำนาจแห่งอาการมีความ  
คิดเกื้อกูลเป็นต้น อนึ่ง เพราะเหตุที่ภavana เหล่า  
นั้นเป็นไปในอารมณ์ (คือสัตว์) หาประมาณมิได้  
จึงชื่ออัปปมัญญา

[๓ พรหมวิหารข้างต้นสำเร็จได้เพียงตติยฌาน]

ก็แลในภavana เหล่านั้น ที่แม้มีลักษณะเป็นอันเดียวกันโดยความ  
ที่มีอารมณ์หาประมาณมิได้ (ด้วยกัน) อย่างนี้ ภavana ๓ ข้างต้นก็  
เป็นตติยฌานิกา เป็นไปเพียงในฌาน ๓ ในจตุกนัย) และหรือเป็นจตุก-  
ฌานิกา (เป็นไปเพียงในฌาน ๔ ในปัญจกนัย) เท่านั้น เพราะ  
เหตุอะไร เพราะพรากจากโสมนัสไม่ได้ ความพรากจากโสมนัส  
ไม่ได้มีแก่ภavana เหล่านั้น เพราะเหตุอะไร เพราะภavana เหล่านั้น  
เป็นทางออกไปแห่งปฏิปกขธรรมมีพยาบาทเป็นต้น\* ซึ่งเกิดจากโทมนัส  
ส่วนภavana ข้อสุดท้ายเป็นอเวสสเอกฌานิกา (เป็นไปในฌานเดียวที่  
เหลือ คือจตุตถฌาน ในจตุกนัย หรือปัญจฌาน ในปัญจกนัย)  
เพราะเหตุอะไร เพราะประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา แท้จริง  
อุเบกขาพรหมวิหาร อันเป็นไปโดยอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย  
เว้นอุเบกขาเวทนาเสียย่อมเป็นไปไม่ได้แล

ส่วนบุคคลใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า "เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส

\* มหาภูติกายช่วยขยายความว่า เมตตา กรุณา และมุทิตาเป็นทางออกไปแห่งพยาบาท  
วิหีสา และอรติ อันเกิดแต่โทมนัสหรือเจือด้วยโทมนัส เพราะฉะนั้น เมื่อพยาบาท วิหีสา  
และอรติออกไปแล้ว โทมนัสก็ระงับ กลับเป็นโสมนัส (?)

ไว้ในอัฐกนิบาต (อังคุตตรนิกาย) โดยความไม่แปลกกันในอัปมัญญา  
ทั้ง ๔ ว่า 'ดูกรภิกษุ เมื่อนั้นเธอพึงเจริญสมาธิอันมีทั้งวิตกทั้งวิจารณ์  
บ้าง พึงเจริญสมาธิอันไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์บ้าง พึงเจริญสมาธิอันไม่มี  
วิตกไม่มีวิจารณ์บ้าง พึงเจริญสมาธิ อันมีปีติบ้าง พึงเจริญสมาธิอันไม่มี  
ปีติบ้าง พึงเจริญสมาธิ อันประกอบไปด้วยความสำราญ (คือสุข) บ้าง  
พึงเจริญสมาธิ อันประกอบไปด้วยอุเบกขาบ้าง"๑ ดังนี้ เพราะเหตุ  
นั้นอัปมัญญาทั้ง ๔ ก็เป็นจตุกคณานิกา (เป็นไปในฉานทั้ง ๔ ใน  
จตุกคณ) หรือเป็นปัญจกคณานิกา (เป็นไปในฉานทั้ง ๕ ในปัญจกคณ)  
เท่า ๆ กัน)

บุคคลนั้น เป็นผู้อันภิกษุทั้งหลายพึงว่ากล่าวว่า "ท่านอย่าพูด  
อย่างนั้น เพราะเมื่อเป็นเช่นนั้น แม้ภาวณาทั้งหลายมีกายานุปัสนา  
เป็นต้น ก็จะเป็นจตุกคณานิกาหรือปัญจกคณานิกา (ด้วยละซี)"  
และในภาวณามีเวทนานุปัสนาเป็นอาทิ แม้แต่ปฐมฉานก็ไม่มี จะ  
กล่าวอะไรถึงทุติยฉานเป็นต้นเล่า เพราะเหตุนี้ท่านอย่าได้ถือเอาแต่  
เพียงเงา (ของสมาธิ) ตามพยัญชนะแล้วกล่าวต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเลย  
อันพระพุทธรวจนะเป็นคำลึกลับซึ่ง พระพุทธรวจนะนั้นท่านควรเข้าไปหา  
อาจารย์ (ตามอาจารย์ให้อธิบายแล้ว) ถือเอาด้วยความหมาย ก็แล  
ความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายในพระพุทธรวจนะนั้น "นัยว่า  
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำหนิภิกษุ (รูปหนึ่ง) ผู้ซึ่งกราบทูลขอพระ

๑. อจ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๑๐

๒. ซึ่งความจริงไม่เป็น เพราะกายานุปัสนาเป็นต้นนั้น ตรัสเป็นทางวิปัสนา

ธรรมเทศนาอย่างนี้ว่า "ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เจริญ สาธุ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์ โดยสังเขปเถิด ข้าพระองค์ได้ฟังธรรมไรเล่า จึงพึงเป็นผู้หลีกออก (จากหมู่) ไป ไม่ประมาท ทำความเพียรเด็ดเดี่ยวอยู่ผู้เดียว" ดังนี้ ว่า "ก็อย่างนี้แหละ โยมบุรุษบางพวกในโลกนี้เชยเรา (ให้แสดงธรรม) เทียว แต่ครั้งเราแสดงธรรมแล้วก็ยังสำคัญเห็นเราเป็นผู้ที่พวกเขาจะพึงติดตาม (รบกวน) อยู่นั่นเอง" ดังนี้ เพราะเหตุที่ภิกษุนั้นแม้ฟังธรรมครั้งก่อนแล้วก็ยังอยู่ที่นั่นเอง ไม่ปรารธนาจะ (ไป) ทำสมณธรรม (แต่) เพราะภิกษุนั้นถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งพระอรหัต เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงโอวาทเธอ จึงตรัสอีกว่า "ดูกรภิกษุ เพราะเหตุนี้ ในข้อนี้เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า 'จิตของเราจักเป็นจิตหยุดตั้งมั่นอยู่ภายใน และธรรมทั้งหลายอันเป็นบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว จะต้องไม่ยึดจิตตั้งอยู่' ดูกรภิกษุ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แล" ก็แลดูมูลสมาธิ (สมาธิขั้นมูล) อานาจาอันได้แก่อาการที่พอเป็นจิตเตกัคคตา\* โดยอานาจาที่จิตหยุดอยู่ภายในตนเป็นอันตรัสแก่ภิกษุนั้นด้วยพระโอวาทข้อนี้ ต่อนั้น เพื่อที่จะทรงแสดงพระพุทธรประสงค์ว่า ภิกษุนั้นไม่ควรถึงซึ่งความพอใจด้วยสมาธิเพียงเท่านั้นแล้วทำ (มูล) สมาธินั้นให้เจริญดังต่อไปนี้ จึงตรัสการเจริญ (สมาธิต่อไป) โดยทางเมตตา แก่ภิกษุนั้นอย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดจิตของเธอเป็นจิตหยุดตั้งมั่นอยู่ในภายใน และธรรมทั้งหลายอันเป็น

๑. อภ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๐๘

๒. มหาฐีกว่า ได้แก่ฌณีสมาธิ ที่เรียกว่า มูลสมาธิ ก็เพราะเป็นมูลแห่งสมาธิวิเสสต่อ ๆ ไป

บาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ยึดจิตตั้งอยู่ เมื่อนั้นเธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า 'เมตตาเจโตวิมุติ จักเป็นภาวณาอันเราเจริญ ทำให้มาก ทำให้เป็น คุชยาน ทำให้เป็นคุชของใช้ ก่อตั้งสั่งสมทำให้สำเร็จอย่างดี' ดูกร ภิกษุ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แล" ดังนี้แล้วจึงตรัส (ต่อไป) อีกว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแล (มูล) สมาธินี้ เป็นธรรมอันเธอเจริญทำให้ มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้นเธอพึงเจริญสมาธินี้ อันมีทั้งวิตก มีทั้งวิจารณ์ บ้าง ฯลฯ พึงเจริญสมาธินี้ อันประกอบไปด้วยอุเบกขาบ้าง"

เนื้อความแห่งพระโอวาทนั้นว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใด มูลสมาธิ นี้เป็นธรรมอันเธอเจริญโดยทางเมตตาอย่างนั้นแล้ว เมื่อนั้นเธออย่า พึงพอใจด้วยสมาธิแต่เพียงนั้น เมื่อจะยังมูลสมาธินี้ให้ถึงจตุกमान หรือปัญจกमानในอารมณ์อื่น ๆ" (ต่อไป) พึงเจริญ (สมาธินี้) โดย นัยว่า "สวิตกกัมปะ สวิจารณ์ - สมาธิมีทั้งวิตก มีทั้งวิจารณ์บ้าง" เป็นต้น อนึ่ง ครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว จะทรงแสดงความว่า 'ภิกษุพึงทำการเจริญ สมาธิ แม้ที่มีพรหมวิหารที่เหลือมีกรุณาเป็นต้นเป็นตัวนำ โดย (ให้ถึง) จตุกमानหรือปัญจกमानในอารมณ์อื่น ๆ ด้วย' จึงตรัสแก่ ภิกษุนั้น (ต่อไป) อีกว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้เป็นธรรม อันเธอเจริญทำให้มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้น เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า กรุณาเจโตวิมุติ จักเป็นภาวณาอันเราเจริญทำให้มาก----" ดังนี้ เป็นต้น ครั้นทรงแสดงการเจริญจตุกमानหรือปัญจกमान อันมีพรหมวิหาร ๔ มีเมตตาเป็นตัวนำอย่างนี้แล้ว จะทรงแสดงสมาธิอันมีอนุปัสนา ๔ มี

\* มหาภูิกว่า อารมณ์อื่น ๆ มีปฏิวิกลีเป็นต้น

กายานุปัสสนาเป็นต้นเป็นต้นนำ จึงตรัส (ต่อไป) อีกว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้เป็นธรรมอันเธอเจริญทำให้มากอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้น เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า 'เราจักเป็นผู้พิจารณาดูกายในกายอยู่' ดังนี้ เป็นต้นแล้ว จึงทรงยังภิกษุนั้นให้ถือเอา (พระธรรม) เทศนาด้วย ขอดคือพระอรหันต์ว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้เป็นอันเธอเจริญ ทำให้เป็นดีแล้วอย่างนี้ เมื่อนั้น เธอจักเดินไปทางใด ๆ ก็ดี เธอ ก็จักเดินเป็นผาสูกแท้ เธอจักยืนอยู่ ณ ที่ใด ๆ ก็ดี เธอก็จักยืนเป็น ผาสูกเทียว เธอจักนั่ง ณ ที่ใด ๆ ก็ดี เธอก็จักนั่งเป็นผาสูกทีเดียว เธอจักสำเร็จการนอน ณ ที่ใด ๆ ก็ดี เธอก็จักสำเร็จการนอนเป็น ผาสูกแล" ดังนี้

เพราะเหตุนี้\* อปปมัญญา ๓ มีเมตตาเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบ ว่า เป็นตักขณิกาหรือจตุตถณิกา (คือเป็นไปในฉาน ๓ ข้างต้น ในจตุกนัย หรือเป็นไปในฉาน ๔ ข้างต้นในปัญจกนัย) เท่านั้น ส่วนอุเบกขา ก็พึงทราบว่า เป็นอวเสสเอกณิกา (เป็นไปในฉาน เดียวที่เหลือ คือ จตุตถณิกานในจตุกนัย หรือปัญจณิกานในปัญจกนัย) เท่านั้น และในอธิกกรรม ท่านก็จำแนกไว้อย่างนั้นเหมือนกันแล\*

[อปปมัญญามีอนุภาพแปลกกัน]

บัณฑิตพึงทราบว่า อปปมัญญา ๔ นั้น แม้ตั้งไว้เป็น ๒ ส่วน

๑. คือ เพราะเหตุที่พระพุทธโฆสาวาทให้บำเพ็ญสมาธิที่กล่าวตอนต้นนั้น ตรัสหมายเอาสมาธิ ในอารมณ์อื่น มิใช่อารมณ์แห่งอปปมัญญา

๒. มหาฐีกาว่า เช่นในอปปมัญญาวิภังค์ ในจิตตูปาทกัณฑ์เป็นต้น

โดยเป็นติกณานหรือจตุกณานส่วน ๑ เป็นอเวสสเอกกณานส่วน ๑ ดัง  
กล่าวมานี้แล้วก็ดี ยังมีอานุภาพวิเศษไม่เหมือนกัน โดยภาวะมีความ  
เป็นสุกปรมา (มีสุกวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง) เป็นต้น จริงอยู่ ใน  
หัตถุททสนสูตร อปปมัญญาเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แปลก  
กัน โดยภาวะมีความเป็นสุกปรมาเป็นอาทิ ตรัสไว้อย่างไร ? ตรัส  
ไว้ดังนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเมตตาเจโตวิมุตติว่า มี  
สุกวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง กล่าวกรุณาเจโตวิมุตติว่า มีอาภาสอันญายตน-  
วิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง กล่าวมุทิตาเจโตวิมุตติว่า มีวัญญานัญญายตนวิโมกข์  
เป็นอย่างยิ่ง กล่าวอุเบกขาเจโตวิมุตติว่า มีอาภิชญัญญายตนวิโมกข์  
เป็นอย่างยิ่ง" ดังนี้ ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไฉน อปปมัญญาเหล่านั้น  
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่าอย่างนั้น แก้วว่า เพราะอปปมัญญาเหล่านั้น  
เป็นอุปนิสัยแห่งวิโมกข์นั้น ๆ แท้จริง สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นสิ่ง  
ไม่ปฏิกูล (ไม่พึงเกลียด) สำหรับพระโยคาวจรผู้เป็นเมตตาวีhari  
ที่นี่ เพราะคุ้นในสิ่งไม่ปฏิกูล เมื่อพระโยคาวจรเมตตาวีhari นั้น นำจิต  
เข้าในวรรณกสินทั้งหลาย มีนิตกสินเป็นต้น อันเป็นสิบริสุทธิไม่  
ปฏิกูล จิต (ของเธอ) ย่อมเล่นไปในวรรณกสินนั้นโดยไม่สัหายเลย  
เมตตาเป็นอุปนิสัยแห่งสุกวิโมกข์ โดยนัยดังกล่าวนี้ ไม่ (เป็นอุปนิสัย  
แห่งวิโมกข์) ยิ่งกว่า (สุกวิโมกข์) นั้นไป เพราะเหตุนี้ เมตตา  
นั้น จึงตรัสว่าเป็น สุกปรมา (มีสุกวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง)

สำหรับพระโยคาวจรผู้เป็นกรุณาวิhari ผู้มองเห็นความทุกข์ของ

สัตว์ ซึ่งมีรูป (ร่างกาย) เป็นเหตุ เช่นถูกหวดด้วยท่อนไม้\* โทษ  
ในรูป (ร่างกาย) ก็เป็นอันรู้ชัด ทั้งที่มีความเป็นไปแห่งกรุณา ที่นี้  
เพราะความที่รู้โทษในรูปชัด เมื่อเธอเพิกกสณอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน  
บรรดากสณมีปฐวิกสณเป็นต้น (เว้นอากาศกสณ) แล้วนำจิตเข้าไป  
อากาศอันเป็นรูปนิสสรณะ (ที่จากไปแห่งรูป คือว่างจากรูป?) จิต  
(ของเธอ) ย่อมแล่นไปในอากาศนั้นโดยไม่สู้ลำบากเลย กรุณาเป็น  
อุปนิสัยแห่งอกาสนัญจายตนวิโมกข์โดยนัยดังกล่าวมานี้ ไม่ (เป็น  
อุปนิสัยแห่งวิโมกข์) ยิ่งกว่านั้นไป เพราะเหตุนั้น กรุณานั้น จึงตรัส  
ว่าเป็น อากาสนัญจายตนปรมา (มีอากาสนัญจายตนวิโมกข์เป็น  
อย่างยิ่ง)

ส่วนจิตของพระโยคาวจรมุทิตาวิหारी ผู้พิจารณาเห็นวิญญาน  
(จิตใจ?) ของสัตว์ผู้เกิดความบันเทิงใจ ด้วยเหตุแห่งความบันเทิง  
นั้น ๆ อยู่ ย่อมเป็นจิตคู่ในการยึดถือวิญญาน\* ทั้งที่มีความเป็นไป  
แห่งมุทิตา ที่นี้ เมื่อเธอก้าวล่วงอากาสนัญจายตนะที่ได้บรรลุโดย  
ลำดับแล้ว นำจิตเข้าไปในวิญญาน ซึ่งยังมีนิมิตคืออากาศเป็นอารมณ์  
จิต (ของเธอ) ย่อมแล่นไปในวิญญานนั้นโดยไม่ยากเลย มุทิตา  
เป็นอุปนิสัยแห่งวิญญานัญจายตนวิโมกข์โดยนัยดังกล่าวมานี้ ไม่ (เป็น

๑. ปาฐะเรียงคิดกันว่า ทนุทาภิฆาตาทิจรูปนิมิตต์ ทำให้แปลยาก ถ้าแยกเป็น ทนุทาภิฆาตาที  
รูปนิมิตต์ ก็แปลได้ความดีดังที่แปลไว้นี้ เพราะบททั้งสองต่างก็เป็นวิสสณะของบท สดุดทุกข  
แม้มหาภูติฯ ลงท้ายก็ให้ความหมายว่า "ทนุทปุปหาราทิขริติ กรชรูปเหตุก สดุดานัน  
อุปุปชชนกทุกขชนิดิ อตฺโถ"

๒. ปาฐะ เป็น วิญญานคฺคหณปริวิทิตฺ แต่ในมหาภูติฯ เป็น... ปริจิตฺ เห็นว่าเข้าที่กว่า  
เพราะจิตรู้... ไม่ได้ความ แต่จิตคຸ້ມ... ได้ความ

อุปนิสัยแห่งวิโมกข์) ยิ่งไปกว่านั้น เพราะเหตุนี้ มุทิตานั้น จึงตรัส  
ว่าเป็น วิญญานัญญาตนปรมา (มีวิญญานัญญาตนวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง)

ส่วนจิตของพระโยคาวจรอุเบกขาวิหारी เป็นจิตยากที่จะถือเอาสิ่ง  
ที่ไม่มี เพราะความที่เป็นผู้เพิกเฉยต่อการถือเอาประโยชน์ผู้อื่นมาความ  
สุขความทุกข์เป็นต้น\* เพราะไม่มีความคำนึงว่า 'ขอสัตว์ทั้งหลาย  
จงเป็นผู้ถึงซึ่งความสุขเถิด' หรือว่า 'ขอสัตว์ทั้งหลายจงพ้นจากทุกข์เถิด'  
หรือว่า 'ขอสัตว์ทั้งหลายอย่าได้พราจากความสุขที่ถึงพร้อมแล้วเลย'  
ดังนี้ก็ดี ที่นี้ เมื่อเธอผู้มีจิตคุ่นในความเพิกเฉยต่อการถือเอาประโยชน์  
ผู้อื่น และมีจิตยากที่จะถือเอาสิ่งที่ไม่มีโดยปรมาตย์ ก้าวล่วงวิญญานัญญา-  
ตนะที่ได้บรรลุโดยลำดับแล้ว นำจิตเข้าไปในสิ่งที่ไม่มีโดยสภาวะ  
คือในความไม่มีแห่งวิญญานที่เป็นปรมาตย์ จิต (ของเธอ) ย่อมจะ  
เล่นไปในความไม่มีแห่งวิญญานนั้น โดยไม่สวียากเลย อุเบกขาเป็น  
อุปนิสัยแห่งวิโมกข์) ยิ่งกว่านั้นไป เพราะเหตุนี้ อุเบกขานั้น จึง  
ตรัสว่าเป็น อาภิญญานัญญาตนปรมา (มีอาภิญญานัญญาตนวิโมกข์เป็น  
อย่างยิ่ง)

[อัปมัณฺญาทำกัลยาณธรรมให้บริบูรณ์]

บัณฑิตได้ทราบอานุภาพของอัปมัณฺญาเหล่านั้น โดยความเป็น

\* ปาฐะ เป็น สุขทุกขาทิปรมตฺ... เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น... ปรตฺ เพราะ  
สุขทุกขาทิ ที่เป็นวิเสสนะ ก็บ่งอยู่ว่าเป็น ปรตฺตะ ไม่ใช่เรื่องปรมตฺตะ ความคิดคำนึง  
ก็สนับสนุนว่าเป็นเรื่อง ปรตฺตะ ทั้งนี้ แม้บท ปรมตฺตฺกฺกาหโต บรรทัดล่างก็เช่นเดียวกัน  
ในที่นี้แปลตามที่เห็นว่าถูก



สุกปรมาเป็นอาทิอย่างนี้แล้ว ควรทราบต่อไปอีกว่า อปัมมัญญา  
ทั้งปวงนั้นเป็นภาวนาที่ทำกัลยาณธรรมทั้งสิ้น มีทางเป็นต้นให้บริบูรณ์  
แท้จริง พระมหาสัตว์ทั้งหลายผู้มีจิตเป็นไปสม่ำเสมอ โดยความเป็นผู้มี  
อหังสาในอันทำประโยชน์เกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย โดยความที่ทนไม่ได้  
ต่อความทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย โดยความเป็นผู้ปรารถนาความตั้งอยู่  
นานแห่งสมบัติต่าง ๆ ของสัตว์ และโดยความที่ไม่ตกเป็นฝ่ายใน  
สัตว์ทั้งปวง ทรงบำเพ็ญบารมีทั้งหลายด้วยอาการอย่างนี้ คือ (๑)  
ทรงให้ทานอันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทุกถ้วนหน้า ไม่ทรงทำการ  
แบ่งแยกว่า ควรให้แก่ผู้นี้ ไม่ควรให้แก่ผู้นี้ (๒) ทรงเว้นการ  
ทำร้ายเขา (ไม่แบ่งแยกว่าควรทำร้ายผู้นี้ ไม่ควรทำร้ายผู้นี้) สมาทาน  
ศีล (อันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทุกถ้วนหน้า) (๓) ทรงเสพ  
เนกขัมมะ (อันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทุกถ้วนหน้าไม่แบ่งแยก)  
เพื่อทรงบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ (๔) ทรงชำระปัญญาให้ผ่องแผ้ว  
เพื่อประโยชน์แก่ความไม่มมิงาย ในสิ่งที่ประโชชน์ และมีใช้  
ประโยชน์ของสัตว์ทั้งหลาย (ทุกถ้วนหน้าไม่แบ่งแยก) (๕) ทรงทำ  
ความเพียรเป็นนิจเพื่อประโยชน์สุขแก่สัตว์ทั้งหลาย (ทุกถ้วนหน้า  
ไม่แบ่งแยก) (๖) อนึ่ง แม้ทรงถึงความเป็นวิบุรุษ ด้วยอำนาจ  
ความเพียรอันยิ่งยวด ก็ยังทรงยอมอดโทษมีประการต่าง ๆ ให้แก่  
สัตว์ทั้งหลาย (ทุกถ้วนหน้าไม่แบ่งแยก) (๗) ไม่ทรงยังปฏิกูญญา  
ที่ทำไว้ว่า 'ฉันจักให้สิ่งนี้แก่ท่าน จักทำสิ่งนี้แก่ท่าน' ดังนี้ให้คลาดไป  
(๘) ทรงเป็นผู้มีความตั้งใจมั่นไม่หวั่นไหว เพื่อประโยชน์สุขของ

สัตว์เหล่านั้น (ทุกถ้วนหน้าไม่แบ่งแยก) (๕) ทรงเป็นบุพการี  
ในสัตว์เหล่านั้น ด้วยพระเมตตาอันไม่หวั่นไหว (๑๐) แต่ไม่ตรง  
หวัคการตอบแทน ด้วยพระอุเบกขา ดังนี้ ตลอดจนทรงทำกัลยาณธรรม  
ทุกอย่าง อันต่างโดยพลญาณ ๑๐ เวสารัชญาณ ๔ อสาศารณญาณ ๖  
พุทธธรรม ๑๘ ให้บริบูรณ์ อัมปมัญญานั้นเป็นภาวนาที่ทำกัลยาณ-  
ธรรมทั้งปวงมีทานเป็นต้นให้บริบูรณ์อย่างนี้แล

บริเฉทที่ ๕ ชื่อพรหมวิหารนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา

ในปกรณวิเศษชื่อวิสุทธิธรรมรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปรามิทยแห่งสาธุชน

ดังนี้

## อารูปปนิเทศ

### อากาศาณัญจายตนะ

ก็ในอรุปกรรมฐาน ๔ ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งพรหม-  
วิหาร พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอากาศาณัญจายตนะ เป็นอันดับแรก  
(พิจารณา) เห็นโทษในภักรฐรูป (คือร่างกายสด ๆ) ทางโทษ (ภาย  
นอก) มีการที่ต้องถือไม้พลอง (เพื่อประหารกัน) เป็นต้นนั้น ตาม  
บาลีว่า "ก็แล การถือไม้พลอง ถือศัสตรา และการทะเลาะแก่งแย่ง  
ทุ่มเพิงกันทั้งหลาย ปรากฏมีอยู่ก็เพราะมีรูปเป็นเหตุ แต่ว่าโทษมีการ  
ถือไม้พลอง เป็นต้นนั้นไม่มีโดยประการทั้งปวงในอรุปภพ เธอพิจารณา  
เห็นอย่างนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความหน่ายรูปทั้งหลาย เพื่อ  
ความหายภักรฐรูปทั้งหลาย เพื่อความดับไปแห่งรูปทั้งหลายโดยแท้"  
ดังนี้ก็ดี ทางความเจ็บป่วยตั้ง ๑,๐๐๐ อย่าง มีโรคตาโรคหู เป็นต้นก็ดี  
แล้ว จึงยังจตุตถฌานให้เกิดขึ้นในภักรฐ ๕ มีปฐมภักรฐเป็นต้น อย่าง  
ในอย่างหนึ่ง เว้นปริจจินนาภักรฐ เพื่อก้าวล่วงเสียซึ่งภักรฐนั้น  
อันที่จริง ภักรฐก็เป็นอารมณ์ที่พระโยคาวจรนั้นก้าวล่วงเสียได้แล้ว  
ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌาน แต่เพราะว่าแม้ภักรฐรูป (คือนิมิตภักรฐ)  
ก็มีส่วนคล้ายภักรฐนั้นอยู่นั่นเอง เพราะเหตุนี้ เธอจึงใคร่จะก้าว  
ล่วงภักรฐนั้นเสียอีก ถ้ามว่า ก้าวล่วงอย่างไร ? ตอบว่า เปรียบ  
เหมือนบุรุษผู้กลัวงู ถูกงูในป่าไล่เอา ก็ (วิ่ง) หนีโดยเร็ว (วิ่งไป)

เห็นใบตาลมีลายเป็นรอย\* (กดไปมา?) หรือเถาวัลย์ หรือเชือก หรือ รอยดินแตกกระแหงก็ดี (ผาด ๆ คล้ายงู) ในที่ที่หนีไปแล้ว ก็กลัว ก็หวาด ไม่อยากมองมันเลยทีเดียว ฉันใด อนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษ ผู้อยู่ในบ้านเดียวกันกับคนที่เป็ศัตรูกัน ผู้คอยทำความพินาศให้ ถูก เขาช่มเหงเอา ด้วยการกระทำต่าง ๆ เช่นทำร้ายเอา (จะให้ตาย) จับมัด (ทรมาน) หรือเผาเรือนเอาเป็นต้น (ทนไม่ไหว) ก็ไปอยู่ บ้านอื่น (ไป) เห็นคนที่มีรูปร่างเท่า หรือเสียงเหมือน หรือทำทาง คล้ายคลึงกับคนที่เป็ศัตรูในหมู่บ้านนั้นเข้า ก็กลัว ก็หวาด ไม่อยาก มองเขาเลยทีเดียวนั่นใด

(ต่อไป) นี่เป็นการเทียบคำอุปมา ในข้ออุปมาขที่ว่านั่น คือ เวลาที่ภิกษุพรั่งพร้อมอยู่ด้วยภัษรูป โดยทำมันให้เป็นอารมณ์\* เหมือน เวลาที่บุรุษ (๒ คน) นั้น ถูกงู หรือศัตรูเล่นงานเอา เวลาที่ภิกษุ ก้าวล่วงภัษรูปเสียได้ด้วยอำนาจอุปาวจรจตุตถฌาน เหมือนการที่บุรุษ (๒ คน) นั้น (วิ่ง) หนีไปโดยเร็ว หรือไปอยู่บ้านอื่นเสีย ความ ที่ภิกษุกำหนดเห็นลงไปว่า แม้ภัษรูปนี้ก็มีส่วนคล้ายภัษรูปนั้นอยู่นั้น เอง ดังนี้แล้ว ใครจะก้าวล่วงภัษรูปนั้นเสียอี เหมือนความที่บุรุษ (๒ คน) นั้น เห็นสิ่งคล้ายงู เช่น ใบตาลมีลายเป็นรอย (กดไปมา)

๑. เลขาคิตฺตํ ตาลปณฺรํ มหาภูทิกาวํ ใบตาลมีลายด้วยรอยที่คนเอาสีต่าง ๆ เช่น สีดำ ขีดเขียน เข้าไว้ นึกไม่เห็นเหตุเลยว่าทำไมคนจึงไปทำจิตรกรรมใบตาลไว้ในป่า จะเป็นฝีมือพวกโคบาล กระมัง

๒. มหาภูทิกาวํ ทำภัษรูปให้เป็นอารมณ์ว่า ตาของเราแล ร่างกายของเราแข็งแรง บริหาร ของเราดี

ก็ดี บุรุษคล้ายศัตรูก็ดี ในที่ ๆ (วัง) หนีไปก็ดี ในหมู่บ้านอื่นก็ดี  
แล้วหวาดกลัว และไม่ยอมมองฉะนั้น

อนึ่ง แม้อุปมา (อื่นอีก) มีอุปมาด้วยสุนัขที่ถูกสุกร (ป่า)  
ขวิด และคนกลัวผีเป็นต้น ก็ควร (นำมา) กล่าว ในความข้อนี้ได้  
พระโยคาวจรนั้น หน่ายจากกสิณรูปอันเป็นอารมณ์ของจตุตถ-  
ฌานนั้นอย่างนี้แล้ว เป็นผู้ใคร่จะหลีกหนีไป จึงบำเพ็ญความเป็นวสี  
ด้วยอาการ ๕ ได้แล้ว ออกจากรูปาวจรจตุตถฌานอันคล่องแคล่วแล้ว  
เห็นโทษในฌานนั้นว่า "ฌานนี้ทำ (กสิณ) รูปที่เราหน่ายแล้วให้  
เป็นอารมณ์" บ้าง ว่า "ฌานนี้มีข้าศึกคือโสมนัสอยู่ใกล้" บ้าง ว่า  
"ฌานนี้หยาบว่าสันตวิโมกข์ (วิโมกข์อันละเอียด คืออรูปรูปรู)"  
บ้าง

ก็ความมีองค์หยาบ หามีในอรูปรูปรูนั่นไม่ เพราะแม้อรูปรูปรู  
ทั้งหลาย ก็มีองค์สอง จรูปรูปรูจตุตถฌานนั้นซึ่งมีองค์สองนั่นเอง  
แล (คืออุเบกขา กับ เอกัคคตา)

[เพิกกสิณ]

พระโยคาวจรนั้น ครั้นเห็นโทษในรูปาวจรจตุตถฌานนั้นอย่างนี้  
แล้ว ตัดความไยดี (ในฌานนั้น) เสีย ทำในใจซึ่งอากาศอันจุลเจิญ  
โดย (ว่า) เป็นธรรมละเอียด แผ่กสิณไปจนตลอดเขตจักรวาล หรือ

\* มหาภูติกายช่วยเหลือขยาความว่า สุนัขตัวหนึ่งพอลูกสุกรในป่าขวิดเอาที่วังหนี ขณะที่วังหนี  
ไปเห็นหม้อข้าวผาด ๆ สำคัญว่าสุกรก็กลัว วังหนีต่อไป

คนกลัวผี ในเวลากลางคืนเดินไปในที่ ๆ ไม่คุ้น เห็นต้นตาลยอดด้วนเข้า สำคัญว่าผี  
ก็กลัวจนสิ้นสติ

ตลอดที่เท่าที่ต้องการ ทำในใจซึ่งโอกาสที่กสิณรูปนั้นแผ่ไปถึงว่า 'อาภาโส อาภาโส' - อาภาส อาภาส' หรือว่า 'อนนฺโต อาภาโส- อาภาสเป็นอนันตะ' ดังนี้ไป ย่อมเพิกกสิณได้<sup>๑</sup> ก็แลเมื่อเพิก หา ไซ่ม้วนเอาเหมือนม้วนเสื่อลำแพนไม่ หาไซ่ยกเอาเหมือนยกขนมจากะทะไม้ เป็นแต่ไม่คิดถึง ไม่ทำในใจถึง ไม่พิจารณาถึง กสิณนั้นเสีย เท่านั้น และเมื่อไม่คิดถึง ไม่ทำในใจถึง ไม่พิจารณาถึง (กสิณนั้น) ทำในใจแต่โอกาสที่กสิณรูปแผ่ไปเท่าเดียวว่า 'อาภาโส อาภาโส- อาภาส อาภาส' ดังนี้ ชื่อว่าเพิกกสิณ ข้างกสิณเล่า เมื่อถูกเพิก ก็ไม่ไซ่หลุดขึ้น มิใช่กระจัดกระจายไป เป็นแต่อาศัยความไม่ทำในใจถึงกสิณรูปนี้ และทำในใจแต่ว่า 'อาภาโส อาภาโส- อาภาส อาภาส' ก็ได้ชื่อว่า ถูกเพิกแล้วเท่านั้น กสิณคฤมาณิกาสนิมิต (นิมิตคืออากาศตรงที่กสิณรูปเพิกไป) ก็ปรากฏขึ้น

คำว่า กสิณคฤมาณิกา (อากาศตรงที่กสิณรูปเพิกไป) ก็ดี  
คำว่า กสิณญฺจุโรกาส (โอกาสเท่าที่กสิณแผ่ไป) ก็ดี คำว่า กสิณ-  
วิวิตฺตอกาส (โอกาสที่ว่างจากกสิณรูป) ก็ดี ทั้งหมดนี้ก็อันเดียวกัน  
นั่นเอง

๑. ปาฐะเรียงอาภาโสไว้บทเดียว ที่ถูกควรเป็น ๒ บท ถัดไปอีก ๔ บรรทัดก็มีเห็นเป็นตัวอย่างอยู่
๒. กสิณ ที่ถูกเป็นอุตุตกรรมในอุกฺขมาณฺเฑชังหน้า แต่ปาฐะเรียงไว้ชิด อุกฺขมาณฺเฑชํ ไซ่หลังชวนให้เข้าใจผิด
๓. ปาฐะในฉบับวิสุทธิธรรมรคเป็น กสิณคฤมาณิกาสมตฺตํ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เพราะบทนี้เป็นกัตตาใน ปญฺญาขติ และถัดไป ๒ บรรทัดก็มี กสิณคฤมาณิกาสนิมิตฺตํ เป็นพยานยืนยันอยู่ในที่นี้แก้และแปลตามที่เห็นว่าถูก

[อุปจารและอัปนา]

พระโยคาวจรนั้น นึกห่วงเอากสิณคณาภิมาภาสนิมิตนั้นแล้ว ๆ  
เล่า ๆ ว่า 'อาภาโส อาภาโส - อาภาส อาภาส' ทำไปจนเป็นนิมิต  
ที่นึกเอามาได้ (ตักกาหตะ) ตรึกเอามาได้ (วิตักกาหตะ) เมื่อเธอ  
นึกห่วง (นิมิตนั้น) แล้ว ๆ เล่า ๆ ทำไปจนเป็นนิมิตที่นึกเอามาได้  
ตรึกเอามาได้อย่างนั้นอยู่ นิ वर्ณทั้งหลายก็รับ\* สติตั้งมั่น จิตเป็น  
สมาธิขึ้นอุปจาร เธอต้องเสพเจริญทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นให้บ่อยเข้า ๆ  
เมื่อเธอต้องเสพ เจริญ ทำให้มากบ่อยเข้า ๆ อย่างนั้นอยู่\* อาภาสา-  
นัญจายตนจิตย่อมแนบแน่นในอาภาส จิตจึงรูปาวจรจิตแนบแน่นใน  
กสิณมีปฐมวิกสิณเป็นต้น ฉะนั้น ก็แม้ในอาภาसानัญจายตนฌานนี้  
ชวนะ ๓ หรือ ๔ ดวงในส่วนเบื้องต้น ยังเป็นกามาวจรสัมปยุตด้วย  
อุเบกขาเวทนาอยู่ ชวนะดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ จึงเป็นอรุปาวจร คำ  
พรรณนาที่เลือนมีนัยดังกล่าวแล้ว ในปฐมวิกสิณนั้นแล

๑. มหาภูติกตั้งข้อสังเกตว่า "ใจท่านจึงมากล่าวถึงนิ वर्ณ ในที่นี้ อีก นิ वर्ณทั้งหลายรับไปแล้ง  
แต่ในอุปจารขณะแห่งรูปาวจรปฐมฌาน ตั้งแต่นั้นมันก็ไม่เกิดอีก มิใช่หรือ ถ้ามันเกิด ก็เสื่อม  
จากฌานละซิ ส่วนที่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "นิ वर्ณละเอียดที่จะพึงละด้วยอรุปฌานมีอยู่  
เหมือนกัน ที่ท่านกล่าวถึงการละนิ वर्ณในที่นี้ อีกนั้น ก็หมายถึงนิ वर्ณละเอียดนั้นเอง" นี่ก็เป็น  
แต่มติดของอาจารย์เหล่านั้น เพราะในมหัคคตกุศลทั้งหลาย ห้ามการละเป็นชั้น ๆ เหมือนใน  
โลกุตตรกุศลไม่... แต่ที่จริง คำว่านิ वर्ณรับ ในที่นี้ท่านกล่าวเป็นโวหารพรรณนาสรรเสริญ  
ไปอย่างนั้นเอง กิเลสที่ละแล้วในเบื้องต่ำมากล่าวการละอีกในเบื้องสูง ก็มีกล่าวในที่อื่นเหมือนกัน...

ท่านแก่นุ่มนวลดีแท้ ถ้าเป็นเราก็อ่า "ท่านเปลวไปกระมัง"

๒. ตรงนี้ปาฐะในฉบับวิสุทธิธรรมรคเป็น ดสุสว ปุณปุณิ อวชโชโต มนสิโรโต เห็นว่า  
คลาดเคลื่อน เพราะประโยคหน้าเป็น อาเสวติ ภาวะติ พหุลิกโรติ ประโยคหลังนี้ก็ต้อง  
เป็น อาเสวโต ภาโยโต พหุลิกโรติ ไปตามกันจึงจะถูก ในที่นี้แก้และแปลตามที่ได้เห็นว่าถูก

[ความแปลกในอากาสนัญจายตนะ]

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความแปลก (ในอากาสนัญจาย-  
ตณฺณ คือ) เมื่ออรุणาวจรจิตเกิดขึ้นอย่างนั้นแล้ว ภิกษุ<sup>๑</sup>นั้น (เคย)  
เพ่งดวงกสิณด้วยฌานจักขุมาก่อนอยู่แล้ว ครั้น (กสิณ) นิमित<sup>๒</sup>นั้นมาถูก  
การมนสิการด้วยบริกรรมว่า "อาภาโส อาภาโส" นี้พรวดออกไปโดย  
ฉับพลันเสียแล้ว ก็คงเพ่งแต่อากาศอยู่ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ที่ผูก  
(แต่ง) ช่องต่าง ๆ มีช่องประตูเล็กของยาน (วอ) หรือช่องปากหม้อ  
เป็นต้น<sup>๓</sup> อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยท่อนผ้าสีเขียว หรือสีอื่นมีสีเหลือง แดง  
ขาว เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเพ่งดูอยู่ ครั้นท่อนผ้า (นั้น)  
ถูกกำลังลมหรือกำลังอะไร ๆ อื่นพัดเอาไปเสียแล้ว ก็คงยืนเพ่งมองแต่  
อากาศอยู่เช่นนั้น

ก็แล ด้วยภาวณานุกรมเพียงเท่านี้ ภิกษุ<sup>๑</sup>นั้นได้ชื่อว่า "เพราะ  
ก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะตกไปแห่งปฏิสมสัญญาโดย  
ประการทั้งปวง เพราะไม่ทำในใจถึงนัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง  
ทำในใจแต่ว่า 'อนนโต อาภาโส - อากาศเป็นอนันตะ' เข้าถึง  
อากาสนัญจายตนะอยู่"

\* มหาฐีกาแยกเป็น ๓ คือ ยาน ปโตพิ กุมภิ และบอกให้ประกอบ मुख ทุกบท เป็นยานमुख  
ปโตพิमुख กุมภิมุข และปโตพิ ท่านแก้ว่า ขุทุกทวาร แต่ในที่นี้แปลตามรูปปาฐะในฉบับ  
วิสุทธิธรรมรค ที่เรียงไว้ให้เห็นว่าเป็น ๒ ศัพท์เท่านั้น คือ ยานปโตพิ ศัพท์ ๑ กุมภิมุข ศัพท์ ๑  
ซึ่งก็แปลได้ความดีอยู่แล้ว



[แก้รรถปาฐะในอาภาสนัญจายตนะ]

[แก้ สพุพโส]

ในปาฐะเหล่านั้น บทว่า 'สพุพโส - โดยประการทั้งปวง' คือ  
สพุพกาเรน - โดยอาการทั้งปวง\* ความก็คือว่า ทั้งหมด หรือว่าไม่  
มีส่วนเหลือ

[แก้ รูปสณฺณาน]

บทว่า รูปสณฺณาน ได้แก้รูปาจรณานที่กล่าวโดยยกสณฺณานเป็น  
สำคัญนั่นเอง และได้แก้อารมณ์ของรูปาจรณานนั้นด้วย จริงอยู่  
แม้รูปาจรณานเรียกว่ารูป (เฉย ๆ) ก็ได้ (ดัง) ในบาลีว่า รูป  
รูปานิ ปสฺสติ\* (ผู้ได้รูปมาน ย่อมเห็นกสิณรูปด้วยมานจักขุ) เป็น  
ต้น แม้อารมณ์ของรูปาจรณาน ก็เรียกว่ารูป (เฉย ๆ) ได้ (ดัง)  
ในบาลีว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ สฺวณฺณทพฺพณฺณานิ\* (ผู้ได้  
รูปมาน ย่อมเห็นกสิณรูปทั้งหลายในภายนอก อันงามและทราบ)  
เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ในที่นี้ คำว่ารูปสณฺณาน ที่มีความเข้าใจว่า  
รูป สณฺณาน รูปสณฺณาน-สณฺณานในรูป (มาน) ชื่อว่ารูปสณฺณาน\* ดัง  
นี้นั้น พึงทราบว่าเป็นชื่อแห่งรูปาจรณาน ที่กล่าวโดยยกสณฺณานเป็น  
สำคัญ และคำนี้ที่มีความเข้าใจว่า 'รูป สณฺณาน อสฺสชาติ รูปสณฺณ'

๑. เคยบอกแล้วว่า ประการ กับ อาการ ท่านว่าอันเดียวกัน คือ ประการ ในที่เช่นนี้ มีความ  
หมายว่า ชนิด อย่าง ส่วน อาการ มีความหมายว่า ส่วน เช่นเดียวกับ ทวตฺตีสภากร - ๓๒ อาการ  
ก็คือ ๓๒ ส่วน เพราะฉะนั้น จะว่า ทุกชนิด ทุกอย่าง หรือทุกส่วน ก็ได้ความเป็นอันเดียวกัน

๒. ที. ปาฎิ. ๑๑/๓๒๘

๓. ม. ม. ๑๓/๒๘

รูปเป็นสัญญาแห่งอารมณ์นั้น เหตุนั้น อารมณ์นั้นจึงชื่อ รูปสัญญา  
(มีรูปเป็นสัญญา) อธิบายว่า ฌานนั้นมีรูปเป็นชื่อ" ดังนี้ ฟังทราบว่าเป็นคำเรียกอารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้น อันต่างโดยกสิณ (๕) มี  
ปฐวิกสิณ เป็นอาทิ

[แก้สมตักกมา]

บทว่า เพราะกำวล่วง คือเพราะหายรัก และเพราะดับ ถามว่า  
คำอธิบายมีอย่างไร ? แก้วว่า "เพราะหายรัก และเพราะดับ คือ  
เหตุที่หายรักและเหตุที่ดับไป แห่งรูปสัญญาทั้งหลาย ที่ได้แก่ฌาน ๑๕  
โดยจัดเป็นกุศล วิบาก และกิริยา (อย่างละ ๕ป เหล่านั้น และรูป-  
สัญญาทั้งหลายที่ได้แก่อารมณ์ ๕ ตามจำนวนกสิณ มีปฐวิกสิณเป็นต้น  
เหล่านั้น โดยทุกส่วน หรือไม่มีส่วนเหลือ จึงเข้าถึงอากาสนัญจายตนะ  
อยู่ได้ เพราะว่าผู้มีรูปสัญญายังไม่กำวล่วงไปโดยประการทั้งปวง ไม่  
อาจเข้าถึงอากาสนัญจายตนะนั้นอยู่ได้" เพราะเหตุที่การกำวล่วง  
สัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ยังไม่หายรักในอารมณ์ แต่ครั้งสัญญาทั้งหลายกำ  
วล่วงไปแล้ว อารมณ์ก็เป็นอันกำวล่วงอารมณ์ไว้ ในอากาสนัญจา-  
ยตนะนั้น ตรัสแต่การกำวล่วงสัญญาไว้ในวิภังค์ อย่างนี้ว่า "บรรดา  
สัญญาเหล่านั้น รูปสัญญาทั้งหลายเป็นอย่างไร ? สัญญา คือ ความจำได้  
ความหมายรู้อันใดแห่งภิกขุผู้ถึงพร้อม หรือเข้าถึงซึ่งรูปาวจรสมบัติ

\* เทียบกับ รูป สขญา รูปสขญาติ เอว... ท่อนหน้าแล้วท่านหลังคือ รูป สขญา...  
วุตติ โหติ เอว... น่าจะประกอบ อิติ ที่ โหติ ในที่นี้แปลตามที่เข้าใจ

หรือมีรูปาวจรสมบัติเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิวชรรคมกัธย สัตถุญญา  
เหล่านี้เรียกว่า รูปสัตถุญญา ภิกษุนี้เป็นผู้ก้าวล่วง คือล่วงเลยไปอย่างดี  
แล้วซึ่งรูปสัตถุญญาเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ จึงว่า "เพราะก้าวล่วงรูป  
สัตถุญญาโดยประการทั้งปวง" ดังนี้

แต่เพราะ (อรุปาวจร) สมบัติเหล่านี้ พระโยคาวจรจะพึง  
บรรลุได้ด้วยการก้าวล่วงอารมณ์ (ตามลำดับ) ไม่เหมือนรูปาวจรฌาน  
มีปฐมฌานเป็นต้น ที่พึงบรรลุได้ในอารมณ์อันเดียวเท่านั้น เพราะ  
ฉะนั้น การพรรณนาความนี้ พึงทราบทั่วข้าพเจ้าทำโดย (หมายถึง)  
การล่วงอารมณ์ด้วย

[แก้ ปฏิมสญญานํ อตฺตงฺคมา]

ข้อว่า ปฏิมสญญานํ อตฺตงฺคมา (เพราะตกไปแห่งปฏิม-  
สัตถุญญา) มีพรรณนาความว่า สัตถุญญาอันเกิดขึ้นพร้อมเพราะการกระทบ  
กันแห่งวัตถุ มีจักขุเป็นอาทิ กับอารมณ์มีรูปเป็นต้น ชื่อปฏิมสัตถุญญา  
คำนี้เป็นชื่อแห่งสัตถุญญา ๕ มีรูปสัตถุญญาเป็นต้น ดังบาลีว่า "ในสัตถุญญา  
เหล่านั้น ปฏิมสัตถุญญาเป็นไฉน ? คือ รูปสัตถุญญา สัททสัตถุญญา คันธ-  
สัตถุญญา รสสัตถุญญา โสภณสัตถุญญา สัตถุญญาเหล่านี้เรียกว่า ปฏิม-

๑. มหาฐิกาวา สัพพทัง ๓ คือ สมาปन्नํ อุปปन्नํ และทิวชรรคมสุขวิหาร ท่านใช้หมายต่างกัน  
คือ สมาปन्नํ (ถึงพร้อม คือเข้า) หมายทางกุศลสัตถุญญา อุปปन्नํ (เข้าถึง คือเกิด หมายทาง  
วิปากสัตถุญญา ทิวชรรคมสุขวิหาร หมายทางกิริยสัตถุญญา เพราะฌานเป็นเครื่องพักผ่อนอยู่สำราญ  
ในอรรถภาพปัจจุบันแห่งพระอรหันต์ทั้งหลาย หมายความว่า พระอรหันต์เข้าฌานมิใช่เพื่อข่มนิรวรณ  
หรือเพื่อไปเกิดเป็นพรหมในภพหน้า ท่านเข้าฌานเพื่อพักผ่อนอยู่สบายในอรรถภาพปัจจุบันนี้เท่านั้น  
คุณสามัญชนพักผ่อนหลับนอน เพื่อย่อยเป็นผาสุกในแต่ละวันจะนั้น (?)

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๓

สัญญา" ดังนี้

เพราะตกไป คือ เพราะละไป เพราะไม่เกิดขึ้น อธิบายว่าเพราะ  
ทำมิให้เป็นไปแห่งปฏิมสัญญาเหล่านั้นทั้ง ๑๐ คือ ฝ่ายกุศลวิบาก ๕  
ฝ่ายอกุศลวิบาก ๕ โดยประการทั้งปวง

สัญญาเหล่านั้น ย่อมไม่มีแม้แก่พระโยคาวจรผู้บรรลुरुपाจธรรม  
มีปฐมฌานเป็นต้น เพราะในสมัย (ที่บรรลुरुमान) นั้น จิตย่อมไม่  
เป็นไปทางทวารทั้ง ๕ ก็จริงอยู่ ถึงเช่นนั้นการกล่าวถึงสัญญาเหล่านั้น  
ในอากาสนัญจายตนภคนี้ (อีก) บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นการ  
กล่าวโดย (หมายจะ) สรรเสริญฌานนี้ เพื่อยังอุตสาหะให้เกิด (แก่ผู้  
ปฏิบัติ) ในฌานนี้ จุจการกล่าวถึงสุขและทุกข์อันละได้แล้วในฌานอื่น  
ในจุตตฌาน (อีก) และจุจการกล่าวถึงสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ มีสัkkาย-  
ทิฏฐิเป็นต้น อันละได้ในมรรคอื่นแล้ว ในตติยมรรค (อีก) ฉะนั้น  
อีกนัยหนึ่ง สัญญาเหล่านั้น ไม่มีแม้แก่ผู้บรรลुरुपाจธรรมแล้วก็จริง  
ถึงกระนั้น ก็มีใช้ไม่มีเพราะละได้ เพราะรูปาจรภาวนา (การเจริญ  
รูปาจรธรรม) มิได้เป็นไปเพื่อสාරอกรูป อันความเป็นไปแห่งสัญญา  
เหล่านั้น ยังเนื่องด้วยรูปอยู่ ส่วน (อรูปาจร) ภาวนาก็เป็นไปเพื่อ  
สාරอกรูป (โดยตรง) เพราะเหตุนี้ จึงควรกล่าวไว้ว่า ปฏิมสัญญา  
เหล่านั้นละได้แล้วในอรูปีที่ ๑ นี้ และมีใช้แต่จะกล่าวเท่านั้น แม้จะ  
จำกัดความลงไปอย่างนั้นเสียทีเดียวก็ควร ก็เพราะปฏิมสัญญาเหล่านั้น  
ยังละไม่ได้ในฌานก่อนแต่นี้แน่แล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

\* อภ. วิ. ๓๕/๓๕๓

เสียงเป็นนวม (คือเป็นข้าศึก) สำหรับผู้เข้าปฐมณ\* ส่วนใน  
อรุณมานนี้ ตรัสความที่อรุณสมาบัติทั้งหลายเป็นอาเนนุชา (ไม่หวั่น  
ไหว) และเป็นสันตวิโมกข์ (วิโมกข์อย่างละเอียด) ด้วย ก็เพราะ  
ความที่ปฏิมุตสัญญาเหล่านั้นละได้แล้วโดยแท้ จจริงอยู่ ท่านอาพาธ-  
ดาบสกาลามโคตรเข้าอรุณสมาบัติอยู่ หาเห็นเกวียนประมาณ ๕๐๐ เล่ม  
ที่ผ่านไปใกล้ ๆ ไม่ ท่านไม่ได้ยินเสียงมันด้วยเข้าไป แล

[แก้ นานตตสัญญา อมณสิการา]

ชื่อว่า นานตตสัญญาน อมณสิการา (เพราะไม่ทำในใจถึง  
นานตตสัญญา) มีอรรถาธิบายว่า (คำว่า นานตตสัญญาน) คือซึ่ง  
สัญญาทั้งหลายอันเป็นไปในโคจร (คืออารมณ์) อันเป็นต่างกัน ๆ กัน  
หรือซึ่งสัญญาทั้งหลายอันมีสภาวะต่าง ๆ กัน ก็เพราะสัญญาเหล่านั้น  
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสจำแนกไว้ในวิภังค์อย่างนี้ว่า "ในสัญญาเหล่านั้น  
นานตตสัญญา เป็นไฉน? สัญญา คือ ความจำได้หมายรู้แห่งพระ  
โยคาวจร ผู้ประกอบไปด้วยมโนธาตุ หรือพร้อมไปด้วยมโนวิญญาณ-  
ธาตุ แต่ไม่ได้เข้าสมาบัติ สัญญาเหล่านี้เรียกว่า นานตตสัญญา"  
ดังนี้ สัญญาอันประสงค์เอาในที่นี้ จึงเป็นสัญญาที่สังเคราะห์อยู่ด้วย  
มโนธาตุ หรือมโนวิญญาณธาตุ แห่งพระโยคาวจรผู้ไม่ได้เข้าสมาบัติ  
ย่อมเป็นไปในโคจร (คืออารมณ์) อันเป็นต่าง ๆ คือมีสภาวะต่าง ๆ  
อันแตกต่างกันเป็นหลายอย่าง มีรูปเสียงเป็นต้น อนึ่ง เพราะแม้  
สัญญาทั้ง ๔๔ อย่างนี้ คือ สัญญาเป็นกามาวจรกุศล ๘ สัญญาเป็น

\* อจ. ทสก. ๒๔/๑๔๕

อกุศล ๑๒ สัญญาเป็นกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ สัญญาเป็นอกุศลวิบาก ๒ สัญญาเป็นกามาวจรกิริยา ๑๑ เหล่านี้เป็นต่าง ๆ กัน คือ มีสภาวะต่างกัน ไม่เหมือนกันและกัน เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า นานัตต-  
สัญญา (ความในข้อ นานตตสัญญานัน อมนสิการา นีว่า) เพราะ  
ไม่ทำในใจ คือ ไม่นึกห่วงเหนี่ยวเหลือวเล็ดถึงนานัตตสัญญาเหล่านั้น  
โดยประการทั้งปวง มีคำอธิบายว่า เพราะเหตุที่พระโยคาวจรไม่นึกถึง  
ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณาถึง ซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านั้นเสีย

[ความหมายต่างแห่งปาฐะ]

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่ เพราะเหตุที่ในสัญญา ๓ นั้น รูป-  
สัญญาและปฏิสมสัญญาข้างต้น ย่อมไม่มีแม้ในภพที่เกิดด้วยฉานนี้ทีเดียว  
จะกล่าวไยถึงกาลที่เข้าถึงฉานนี้อยู่ในภพนั้นแล้ว เพราะฉะนั้น พระ  
ผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสความไม่มีทีเดียวแห่งสัญญาเหล่านั้น ทั้งสองฝ่าย  
ด้วยคำว่า 'เพราะก้าวล่วง (และว่า) เพราะตกไป' ส่วนใน  
นานัตตสัญญา เพราะเหตุที่สัญญา ๒๓ คือ สัญญาเป็นกามาวจรกุศล ๘  
สัญญาเป็นกิริยา ๕ สัญญาเป็นอกุศล ๑๐ เหล่านี้ ยังมีอยู่ในภพที่เกิด  
ด้วยฉานนี้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าตรัส (ใช้คำ) ว่า 'เพราะไม่  
ทำใจถึงนานัตตสัญญาเหล่านั้น' แท้จริง แม้ในภพนั้น พระโยคา-  
วจรเมื่อจะเข้าถึงฉานนี้อยู่ ก็เข้าถึงอยู่ได้เพราะไม่ทำใจถึงนานัตต-  
สัญญาเหล่านั้นนั่นเอง ด้วยเมื่อยังทำใจถึงนานัตตสัญญาเหล่านั้นอยู่  
ก็ชื่อว่า เป็นผู้ยังไม่เข้าฉาน แล

[ความหมายโดยสังเขป]

แต่ (ว่า) โดยสังเขป พึงทราบว่า ในปาฐะเหล่านั้น ด้วย  
ปาฐะว่า 'รูปสณฺณํ สมตฺกฺกมา - เพราะกล่าวถึงรูปสณฺณํทั้งหลาย'  
นี่ เป็นอันตรัสการละรูปาวจรธรรมทั้งหมด ด้วยปาฐะว่า 'ปฏฺิ-  
สณฺณํ อตฺตจฺกมา นานตฺตสณฺณํ อมนสิการา - เพราะตกไปแห่ง  
ปฏฺิสณฺณํทั้งหลาย เพราะไม่ทำในใจถึงนันทสณฺณํทั้งหลาย' นี่  
ตรัสการละและการไม่ทำในใจซึ่งจิตและเจตสิกอันเป็นกามาวจรทั้งสิ้น

[แก้ อนนฺโต อากาโส]

ในปาฐะว่า "อนนฺโต อากาโส - อากาสะเป็นอนันตะ" นี้ มี  
วินิจฉัยว่า ที่สุดข้างเกิดก็ดี ที่สุดข้างเสื่อมก็ดี ของอากาสนั้น ไม่  
ปรากฏ เหตุนั้น อากาสนั้นจึงชื่อ อนันตะ\* (มีที่สุดไม่ปรากฏ)  
กสิณฺคฆาณิกาส (อากาสะตรงที่กสิณรูปเพิกไป) เรียกว่า อากาสะ  
อนึ่ง ความเป็นอนันตะในอากาสนั้น พึงทราบ (ว่าเป็น) ด้วยอำนาจ  
แห่งมนสิการก็ได้ เพราะเหตุนี้แหละ ในวิภังค์จึงว่า "ภิกษุตั้ง  
ดำรงจิตไว้มั่นในอากาสนั้น แผ่ไปหาที่สุดมิได้ เหตุนี้ จึงเรียกว่า  
'อนนฺโต อากาโส - อากาสะเป็นอนันตะ' ดังนี้

[แก้ อากาसानุยายตน...]

ส่วนในปาฐะว่า "อากาसानุยายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ-

\* มหาภูติกวาท สภาวธรรม กำหนดได้ด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะไม่มีแล้วมามีขึ้น  
ก็ได้ มีแล้วเสื่อมหายไปก็ได้ ส่วนอากาสะ ท่านกล่าวว่าเป็น อนันตะ เหตุไม่มีทั้งสองอย่าง  
เพราะไม่ใช่สภาวธรรม

เข้าถึงอากาสนัญญายตนะอยู่" นั้น มีอรรถวิเคราะห์ว่า สิ่งชื่อ  
อนันตะ เพราะไม่มีที่สุด อากาศเป็นอนันตะ จึงชื่ออากาสนันตะ  
อากาสนันตะนั่นเอง เป็นอากาสนัญญะ อากาสนัญญะนั้นชื่อว่า  
อายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งฉนนี้ พร้อมทั้งสัพปุ-  
ตธรรม ดังคำว่า เทวายตนะ (คือ เทวสถาน) ของเทวดาทั้งหลาย  
เหตุนี้ ฉนนั้นจึงชื่ออากาสนัญญายตนะ (ฉนมีอากาศหาที่สุดมิได้  
เป็นที่อาศัยอยู่) คำว่า "เข้าถึง---อยู่" นั้น ความว่า บรรลุ  
อากาสนัญญายตนะนั้นแล้ว ก็ทำอากาสนัญญายตนะนั้นให้สำเร็จแล้ว  
แลอยู่ไปโดยอิริยาบถวิหาร (การพลัดเปลี่ยนอิริยาบถ) อันสมควรแก่  
ฉนนั่น

นี้เป็นคำแก้อย่างพิสดาร

ในอากาสนัญญายตนกรรมฐาน

วิญญาณัญญายตนะ

ส่วนพระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญวิญญาณัญญายตนะ (ต่อไป) พึง  
เป็นผู้ประพฤติกิริยา (ทำให้ชำนาญ) ในอากาสนัญญาย-  
ตมปฏิบัติ โดยอาการ ๕ แล้ว (พิจารณาให้) เห็นโทษในอากา-  
สนัญญายตนะ ว่า "สมวัตินี้ มีข้าศึกคือรูปาวจรฉนอยู่ใกล้ และยัง

\* ในที่นี้ อายตนะ มีความหมายว่า ที่อาศัยอยู่ มหาภูติกว่า แม้จะหมายความว่า เป็นเหตุ  
เป็นบ่อเกิด ที่เกิด... อีกก็ได้



“ไม่ละเอียคดังวิญญูณัญจายตนะ” ดังนี้แล้ว ตัดความพอใจในอากาสนัญจายตนะนั้นเสีย ใส่ใจถึงวิญญูณัญจายตนะโดยว่าเป็นธรรมละเอียคแล้ว นึกหน่วงเอาความรู้สึทที่เป็นไปแผ่อยู่ทั่วอากาศ (นิมิต) นั้น มนสิการไปปัจจเวกขณ<sup>๑</sup>ไปเนื่อง ๆ ว่า ‘วิญญาณ วิญญาณ - วิญญาณ วิญญาณ’ ทำจนเป็นตักกาหตะ (นึกเอามาได้) เป็นวิตักกาหตะ (ตริกเอามาได้) แต่อย่างมนสิการ (แต่เพียง) ว่า ‘อนนุต<sup>๒</sup> อนนุต - ไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุด’ เมื่อเธอยังจิตให้ท่องไปในนิมิตนั้น เนื่อง ๆ อย่างนั้น นีวรณ<sup>๓</sup>ทั้งหลายจะรำบลง สติจะตั้งมั่น จิตจะเป็นสมาธิขึ้นอุปจาร เธอต้องเสพเจริญทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้นเนื่อง ๆ ไป เมื่อเธอทำไปอย่างนั้น วิญญาณัญจายตนะจิตย่อมจะแนบแน่น (เป็นอัปปนา) อยู่ในวิญญาณที่แผ่อยู่ทั่วอากาศ (นิมิต) จุจอากาสนัญจายตนะ (จิต) แนบแน่นอยู่ในอากาศจะนั้น

ส่วนนัยแห่งอัปปนาในวิญญาณัญจายตนะนี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว (ในอากาสนัญจายตนะ) เถิด

ก็และ ด้วยภาวนานุกรมเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั้นเรียกว่า “ก้าวล่วงอากาสนัญจายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว ทำในใจว่า ‘อนนุต วิญญาณ - วิญญาณเป็นอนันตะ’ เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอยู่”

<sup>๑</sup> ปาฐะว่า อนนุต อนนุตตติ ปน มนสิกาตพฺพ<sup>๔</sup> นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น...น มนสิกาตพฺพ ถึงกระนั้น ความตอนนี้ก็รู้สึกว่ามีอะไรขาดไป มหาภูิกาท่านจึงช่องเติมให้<sup>๕</sup>ได้ความชัดว่า อย่ามนสิการเพียงว่า อนนุต อนนุต แต่พึงมนสิการว่า อนนุต วิญญาณ อนนุต วิญญาณ หรือ วิญญาณ วิญญาณ เท่านั้นก็ได้

### [แก้รรณปาฐะในวิญญานัญจายตนะ]

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า 'โดยประการทั้งปวง' นี้ มีนัยอันกล่าวมาแล้ว ส่วนในคำ 'ก้าวล่วงอากาศนัญจายตนะ' นั้น มีอธิบายว่าตามนัยที่กล่าวมาก่อน แม้ฉนาก็ชื่อว่า อากาศนัญจายตนะ แม้อารมณ์ก็ชื่อ อากาศนัญจายตนะ จริงอยู่แม้อารมณ์ก็ชื่อ อากาศนัญจายตนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า "อากาศนัญจะ (อากาศหาที่สุคมิได้) ด้วย อากาศนัญจะนั้นชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่จริง (คำว่า) เทวายตนะ (คือเทวสถาน) ของเทวดาทั้งหลาย เพราะอากาศนัญจะนั้นเป็นอารมณ์แห่งารูปฉนที่ ๑ ด้วย" ดังนี้ ตามนัยแรก อีกนัยหนึ่ง อารมณ์ชื่อว่าอากาศนัญจายตนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า "อากาศนัญจะด้วย อากาศนัญจะนั้นชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่กำเนิด ดังคำว่า 'แคว้นกัมโพชาเป็นอายตนะ (คือถิ่นกำเนิด) ของม้าทั้งหลาย' เพราะอากาศนัญจะนั้นเป็นเหตุกำเนิด แห่งฉนนด้วย" ดังนี้ก็ได้ เพราะเหตุที่วิญญานัญจายตนะนี้ พระโยคาวจรจำต้องก้าวล่วงเสียทั้งสองอย่างนั้น คือทั้งฉนทั้งอารมณ์อย่างนั้น โดยทำมิให้ (อากาศนัญจายตนะนั้น) เป็นไป และโดยไม่ทำในใจ (ถึงอากาศนัญจายตนะนั้น) เท่านั้น จึงจะเข้าถึงอยู่ได้ เพราะเหตุนี้ คำว่า 'ก้าวล่วงอากาศนัญจายตนะ' นี้ พึงทราบว่ามันกล่าวรวมเอาฉนและอารมณ์ทั้งสองนั้นเข้าด้วยกัน

\* รวมความว่า อายตนะ มีความ ๒ นัย นัยหนึ่งว่าเป็นที่อาศัยอยู่ อีกนัยหนึ่งว่าเป็นที่เกิด

คำ **อนนุต วิญญาน** มีอธิบายว่า มนสิการเอาความรู้สึกที่เป็นไปแผ่อยู่ทั่วอากาศ (นิมิต) นั้น อย่างนี้ว่า 'อนนุต อากาโส-  
อากาศเป็นอนันตะ' ดังนั้นนั่นแหละมาว่า 'อนนุต วิญญาน-  
วิญญานเป็นอนันตะ' ดังนี้ อีกนัยหนึ่ง วิญญานนั้นเป็นอนันตะ  
ด้วยอำนาจมนสิการ จริงอยู่ พระโยคาวจรนั้น เมื่อมนสิการถึงวิญญาน  
ซึ่งมีอากาศเป็นที่ยึดหน่วงอยู่นั้นโดยไม่มีส่วนเหลือ ก็เท่ากับมนสิการว่า  
(วิญญาน) ไม่มีที่สุด แม้คำใดที่กล่าวในวิภังค์ว่า "อนนุต วิญญา-  
ณนุต ตลฺลเณว อากาสํ วิญญาเณน ฯ เป ฯ เตน วุจฺจติ อนนุต  
วิญญาณ" ดังนี้ บทว่า 'วิญญาเณน' ในคำนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น  
ตติยวิภังคิในอรรถแห่งตติยวิภังคิ เพราะพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย  
พรรณนาความแห่งบทนั้นไปนัยนั้น (ซึ่ง) มีอรรถาธิบาย (ให้แปล  
วิญญาเณน ว่า ซึ่งวิญญาน) ว่า พระโยคาวจรแผ่ (วิญญาน) ไป  
คือทำในใจซึ่งวิญญานที่สัมผัสอากาศ (นิมิต) นั้นนั่นแหละ หาที่สุด  
มิได้

ส่วนในคำว่า 'เข้าถึงวิญญาณฺญายตนะอยู่' นั้น มีอรรถวิเคราะห์  
ว่า ที่สุดแห่งวิญญาณนั้นไม่มี เหตุนั้น วิญญาณนั้นจึงชื่อ อนันตะ  
อนันตะนั่นเองเป็นอานัญจะ ท่านไม่กล่าววิเคราะห์ว่า วิญญาณเป็น  
อานัญจะ ชื่อว่า วิญญาณานัญจะ (แต่) กล่าวว่า 'วิญญาณัญจะ'  
ไปเสีย นี่แหละเป็นรูปหิศัพท์ (ศัพท์นอก ในอรรถนี้ วิญญาณัญจะ

\* หมายความว่าวิญญาณนี้ ก็คือความรู้สึกที่แผ่อยู่ที่อากาศนิมิตนั่นเอง ถึงตอนนี้ เพิกอากาศนิมิต  
เสีย ใส่ใจแต่ความรู้สึกที่แผ่อยู่นั้น เพราะอากาศเป็นอนันตะ วิญญาณที่แผ่อยู่ก็พลอยเรียก  
อนันตะ ไปด้วย

นั่นชื่อว่า เป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งฌานนั้น  
พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม คุณค่าที่เวลายตนะของเทวดาทั้งหลาย เพราะ  
เหตุนี้ ฌานนั้นจึงชื่อ วิญญาณัญจายตนะ (ฌานมีวิญญาณหาที่สุด  
มิได้เป็นที่อาศัยอยู่) คำที่เหลือมีอรรถเช่นที่กล่าวมาก่อนหน้านี้แล้ว

นี่เป็นคำแก้อย่างพิสดาร

ในวิญาณัญจายตนกรรมฐาน

### อาภิญญายตนะ

ส่วนพระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอาภิญญายตนะ พึงเป็นผู้  
ประพัตติวิภาวะ (ทำให้ชินชานาญ) ในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ  
โดยอาการ ๕ แล้ว (พิจารณาให้) เห็นโทษในวิญญาณัญจายตนะ ว่า  
"สมาบัตินี้มีข้าศึกคืออากาสนัญจายตนะอยู่ใกล้ และไม่ละเอียดยัง  
อาภิญญายตนะ" ดังนี้แล้ว ตัดความพอใจในวิญญาณัญจายตนะ  
นั้นเสีย ใส่ใจถึงอาภิญญายตนะ โดยว่าเป็นธรรมละเอียดยแล้ว ทำใน  
ใจถึงความไม่มี ความเปล่าว่าง อาการที่ว่างเปล่าไปแห่งความรู้สึกใน  
อากาสนัญจายตนะ ที่เป็นอารมณ์แห่งวิญญาณัญจายตนะนั้นนั้นแหละ  
ถามว่า พึงทำในใจอย่างไร ? เฉลยว่า อย่าใส่ใจถึงความรู้สึกอันนั้น  
นึกห่วงทำในใจกำหนดใจอยู่แต่ว่า 'นตฺถิ นตฺถิ - ไม่มี ไม่มี' หรือว่า  
'สุญฺญํ สุญฺญํ - เปล่า เปล่า' หรือว่า 'วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ - ว่าง ว่าง'  
ดังนี้แล้ว ๆ เล่า ๆ ทำจนเป็นตักกาทะวัตักกาทะ เมื่อเธอยังจิตให้  
ท่องไปในนิมิตนั้นเนื่อง ๆ อย่างนั้น นิ वर्ณทั้งหลายจะระงับ สติจะตั้ง  
มั่น จิตจะเป็นสมาธิขึ้นอุปจาร เธอต้องเสพเจริญกระทำให้มากซึ่งนิมิต  
นั้นเนื่อง ๆ ไป เมื่อเธอทำไปอย่างนั้น อาภิญญายตนจิตย่อมจะ  
แนบแน่น (เป็นอัปปนา) อยู่ในความเปล่าความว่าง หรือความไม่มี  
แห่งมหัคคตวิญญาณ (ความรู้สึกในฌาน ?) ที่แผ่เป็นไปอยู่ทั่วอากาศ  
(นิมิต) นั้นนั้นแหละ ดังวิญญาณัญจายตนะ (จิต) แนบแน่นอยู่ใน  
มหัคคตวิญญาณที่แผ่อยู่ที่อากาศ (นิมิต) ฉะนั้น

ส่วนนัยแห่งอุปมาแม่น้ำในอาภิญญายตนะนี้ บัณฑิตก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว (ในอาภิญญายตนะ) เกิด แต่เป็นความแปลกกัน คือ เมื่ออุปมาจิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว (โยคาวจร) ภิกษุนั้นเห็นความรู้สึกที่เป็นไปอยู่ในอากาศด้วยนัยน์ตาวิญญูญายตนะอยู่ก่อนแล้ว ครั้นความรู้สึกนั้นมาหายไป เพราะมนสิการด้วยบริกรรมว่า 'ไม่มี ไม่มี' เป็นต้นเสียแล้ว ก็เห็นแต่ความไม่มี กล่าวคือความปราศไปแห่งความรู้สึกนั้นอยู่เท่านั้นเอง\* เปรียบเหมือนบุรุษ (ผู้หิ่) เห็นภิกษุสงฆ์ผู้ประชุมกันด้วยกรณีะตางอย่างอยู่ในสถานที่ประชุมมีโรงกลม\* เป็นต้นแล้วไปไหน ๆ เสีย ต่อเมื่อเสร็จกิจประชุม ภิกษุทั้งหลายลุกเลิกไปแล้ว จึงมาขึ้นที่ประชุมมองดูสถานที่นั้นอีก ก็เห็นแต่ความเปล่าเท่านั้น เห็นแต่ความว่างเท่านั้น ความคิดทำนองนี้ย่อมไม่มีแก่เขาว่า "ตายจริง ภิกษุ (มาก) ตั้งเท่านั้น มรณภาพ (หมด) หรือว่าต่างองค์ต่างไป (หมด)" โดยที่แท้เขาเห็นแต่ความไม่มี โดยอาการว่า ที่นี้ว่างเปล่า เท่านั้น ฉะนั้น

ก็แล ด้วยภวานานุกรมเพียงเท่านี้ พระโยคาวจรนั้น เรียกว่า "กล่าวถึงวิญญูญายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว ทำในใจว่า 'นตฺถิ ภิกขุจิ - ไม่มีสักหน่อย' เข้าถึงอาภิญญายตนะอยู่"

๑. หมายความว่า เห็นเหมือนกัน แต่ไม่ใช่เห็นสิ่งอันใด เห็นแต่ความไม่มี (?)

๒. มณฑลสมาธิ หนังสือเก่าเป็น มณฑลปราสาท ก็มี

**[แก้บรรพปาฐะในอาภิกขุญญายตนะ]**

แม้ในที่นี้ บทว่า 'สพฺพโส - โดยประการทั้งปวง' นี้ก็มีนัย  
ดังกล่าวแล้วนั้นแล อนึ่ง ในบท 'วิญญูญายตนะ' นั้นเล่า ก็หมาย  
เอาทั้งฉานทั้งอารมณ์ เป็นวิญญูญายตนะ โดยนัยที่กล่าวมาก่อน  
เหมือนกัน จริงอยู่ แม้อารมณ์ก็ชื่อวิญญูญายตนะ เพราะอรรถ  
วิเคราะห์ว่า "วิญญูญายตนะ (วิญญูญายตนะที่สุคมีได้) ด้วย วิญญูญายตนะ  
นั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่ จุจ (คำว่า)  
'เทวายตนะ ของเทวาททั้งหลาย' เพราะวิญญูญายตนะนั้นเป็นอารมณ์  
ของอรุณมานที่ ๒ ด้วย" ดังนี้ตามนัยแรกนั้นแล อีกนัยหนึ่ง อารมณ์  
ชื่อวิญญูญายตนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า "วิญญูญายตนะด้วย  
วิญญูญายตนะนั้นชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่กำเนิด ดังคำว่า  
'แคว้นกัมโปชาเป็นอายตนะ (คือถิ่นกำเนิด) ของม้าทั้งหลาย' เป็น  
ต้น เพราะวิญญูญายตนะนั้นเป็นเหตุกำเนิดแห่งฉานนั้นเหมือนกันด้วย"  
ดังนี้ก็ได้ เพราะเหตุที่อาภิกขุญญายตนะนี้ พระโยคาวจรจำต้องก้าว  
ล่วงเสียทั้งสองอย่างนั้น คือทั้งฉานทั้งอารมณ์อย่างนั้น โดยทำมิให้  
(วิญญูญายตนะนั้น) เป็นไป และโดยไม่ทำในใจ (ถึงวิญญูญายตนะนั้น)  
เท่านั้น จึงจะเข้าถึงอยู่ได้ เพราะเหตุนี้ คำว่า  
'ก้าวล่วงวิญญูญายตนะ' นี้ พึงทราบว่าย่นกล่าวรวมเอฉานและ  
อารมณ์ทั้งสองนั้นเข้าด้วยกัน

คำว่า 'นตฺถิ กิณฺจ - ไม่มีสักหน่อย' นั้นมีอธิบายว่า (ก็เท่า  
กับ) มนสิการอย่างนี้ว่า 'นตฺถิ นตฺถิ - ไม่มี ไม่มี' 'สุญฺญํ สุญฺญํ -

เปล่าเปล่า' 'วิวิตต วิวิตต - ว่าง ว่าง' ดังนี้ (นั่นเอง) แม้คำ  
ใดที่กล่าวไว้ในวิภังค์ ว่า "คำว่า นตฺถิ กิณฺณจฺจิ คือทำวิญญานนั้นแล  
ไม่ให้มี ให้ปราศไป ให้อันตรายไป (จน) เห็นว่าไม่มีอะไร ๆ  
เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า นตฺถิ กิณฺณจฺจิ" ดังนี้ คำนั้นราวจะกล่าวการ  
พิจารณาโดยความเสื่อมสิ้นไปก็จริง แต่ที่แท้ ความหมายของคำนั้น ก็  
เพียงเห็นอย่างที่ว่านั้นแหละ เพราะเมื่อพระโยคาวจรไม่นึกถึงไม่ใส่ใจถึง  
ไม่กำหนดใจถึงวิญญานนั้นเสีย ใส่ใจแต่ความไม่มี ความเปล่า ความ  
ว่าง ของมันอย่างเดียวนั้น จึงจะเรียกได้ว่า ทำให้ไม่มี ให้ปราศไป  
ให้อันตรายไป มิใช่โดยอย่างอื่น แล

ส่วนในคำว่า 'เข้าถึงอากิญจัญญายตนะอยู่' นั้น มีอรรถ  
วิเคราะห์ว่า "น้อยหนึ่งแห่งวิญญานนั้นไม่มี" เพราะเหตุนั้น วิญญาน  
นั้นจึงชื่อว่า อกิญฺจนะ มีอธิบายว่า สิ่งที่เหลืออยู่แห่งวิญญานนั้น โดย  
ที่สุดแม้แต่เพียงความดับก็ไม่มี ความเป็น อกิญฺจนะ ชื่อว่า อากิญ-  
จัญญะ คำนี้เป็นคำเรียกความปราศไปแห่งวิญญาน (ความรู้สึกละเอียด)  
ในอากาสนัญญายตนะ (นั่นเอง) อากิญจัญญะนั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ  
โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งฌานนั้น ดังคำว่า เทวายตนะของเทวดา  
ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ฌานนั้นจึงชื่อ อากิญจัญญายตนะ (ฌานมี  
ความไม่มีวิญญานสักหน่อยเป็นที่อาศัยอยู่) คำที่เหลือก็มีอรรถเช่นที่  
กล่าวมาก่อนหน้านี้แล

นี้เป็นคำแก้อย่างพิสดาร

ในอากิญจัญญายตนกรรมฐาน



### เนวสัจญานาตัญญายตนะ

ส่วนพระโยคาวจรภิกษุผู้ปรารถนาจะเจริญเนวสัจญานาตัญญายตนะ (ต่อไป) พึงเป็นผู้ประพาศวิเสสภาวะ (ทำให้ชำนาญชำนาญ) ในอาภิญญายตนะสมาบัติโดยอาการ ๕ แล้ว (พิจารณาให้) เห็นโทษในอาภิญญายตนะอย่างนี้ว่า "สมาบัตินี้มีข้าศึกคือวิญญูญายตนะอยู่ใกล้ และยังไม่ละเอียดคังเนวสัจญานาตัญญายตนะ หรือ (เห็นโทษ) ว่าสัจญาเป็นจุโรค สัจญาเป็นจุฬี สัจญาเป็นจุลลกุศร ธรรมชาติ นั้นละเอียด ธรรมชาติ นั้นประณีต ธรรมชาติ นั้นคืออะไร ธรรมชาติ นั้นก็คือเนวสัจญานาตัญญายตนะ" และ (เห็น) อานิสงส์ในคุณที่สูงขึ้นไป (คืออารูปที่ ๔) แล้ว ตัดความพอใจในอาภิญญายตนะเสีย ใต้อาภิญญานาตัญญายตนะ โดยว่าเป็นธรรมละเอียด นึกห่วงเอาอาภิญญายตนะสมาบัติ ที่ทำความไม่มีเป็นอารมณ์เป็นไปอยู่นั้น แผละ มามนสิการไปปัจจเวกขณ์ไปเนื่อง ๆ ว่า สนฺตา สนฺตา ละเอียด ละเอียด' ทำจนเป็นตักกาทะ วิตักกาทะ เมื่อเธอยังจิตให้ท่องไปในนิมิตนั้นเนื่อง ๆ อย่างนั้น นีวรณทั้งหลายจะระงับ สติจะตั้งมั่น จิตเป็นสมาธิขึ้นอุปจาร เธอต้องเสพเจริญทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นเนื่อง ๆ ไป เมื่อเธอทำไปอย่างนั้น เนวสัจญานาตัญญายตนะจิต ย่อมจะแนบแน่น (เป็นอุปปนา) อยู่ในขั้นที่ ๔ กล่าวคือ อาภิญญายตนะสมาบัติ จุจอาภิญญายตนะ (จิต) แนบแน่นอยู่ในความปราศไปแห่งวิญญูญานะนั้น ส่วนนัยแห่งอุปปนาในข้อนี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นเถิด

ก็แลด้วยภวานานุกรมเพียงเท่านี้ โยคาวจรภิกษุนั้น เรียกว่า  
"ก้าวล่วงอาภิญญายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าถึงเนวสัณญานา  
สัณญายตนะอยู่"

แก้บรรดปาฐะในเนวสัณญานา สัณญายตนะ

แม้ในที่นี้ บทว่า 'สพฺพโส - โดยประการทั้งปวง' นี้ก็มีนัยดัง  
กล่าวแล้วนั้นแล ในคำว่า 'ก้าวล่วงอาภิญญายตนะ' นั้นเล่า ก็  
หมายเอาทั้งฌานทั้งอารมณ์เป็นอาภิญญายตนะ โดยนัยที่กล่าวมา  
ก่อนเหมือนกัน จริงอยู่ แม้อารมณ์ก็ชื่ออาภิญญายตนะ เพราะ  
อรรถวิเคราะห์ว่า "อาภิญจะ" (วิญญาณไม่มีสักน้อย) ด้วย อาภิญจะ  
นั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่ จุจ (คำว่า)  
เทวายตนะ ของเทวดาทั้งหลาย เพราะอาภิญจะนั้นเป็นอารมณ์ของ  
อรุพฌานที่ ๓ ด้วย" ดังนี้ ตามนัยแรกนั้นแล อีกนัยหนึ่ง อารมณ์ชื่อ  
อาภิญญายตนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า "อาภิญจะด้วย อาภิญจะ  
นั้นชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่กำเนิด ดังคำว่า "แคว้น  
กัมโพชาเป็นอายตนะ (คือถิ่นกำเนิด) ของม้าทั้งหลาย' เป็นต้น  
เพราะอาภิญจะนั้น เป็นเหตุกำเนิดแห่งฌานนั้นเหมือนกันด้วย" ดังนี้  
ก็ได้ เพราะเหตุที่เนวสัณญานา สัณญายตนะนี้ พระโยคาวจรจำต้องก้าว  
ล่วงเสียทั้งสองอย่างนั้น คือทั้งฌานทั้งอารมณ์อย่างนั้น โดยทำมิให้  
(อาภิญญายตนะนั้น) เป็นไปและโดยไม่ทำในใจถึง (อาภิญญาย  
ตนะ) เสียเท่านั้น จึงจะเข้าถึงอยู่ได้ เพราะเหตุนี้ คำว่า "ก้าว

\* น่าจะใช้ อาภิญจณฺณ เพราะเป็นศัพท์มีนิปผันรูป ส่วนอาภิญจ ไม่มีนิปผันรูป

ล่วงอาภิชฌาญญายตนะ" นี้ ฟังทราบของท่านกล่าวรวมเอาฉานและ  
อารมณ์ทั้งสองนั้นเข้าด้วยกัน

ส่วนในบทว่า 'เนวสัณญานาสัณญายตนะ' นั้นมีอธิบายว่า  
ฉานนั้นเรียกว่า เนวสัณญานาสัณญายตนะ เพราะความมีแห่งสัณญาใด  
สัณญานั้นย่อมมีแก่พระโยคาวจร ผู้ปฏิบัติอย่างใด ในวิภังค์จะแสดง  
ความปฏิบัติของพระโยคาวจรนั้นก่อน จึงยกขึ้น (เป็นปุคคลาธิษฐาน)  
ว่า 'เนวสัณญานาสัณญาย' แล้วกล่าว (อธิบาย) ว่า พระโยคาวจรทำ  
ในใจซึ่งอาภิชฌาญญายตนะนั้นนั้นแล โดยว่าเป็นธรรมละเอียด ทำจน  
เป็นสังขาราวเสตสมบัตติ (สมบัตติมีเพียงเศษสังขารเป็นอารมณ์ ?)  
เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า "เนวสัณญานาสัณญาย" ดังนี้ ในคำเหล่านั้น  
คำว่า "ทำในใจโดยว่าเป็นธรรมละเอียด" นั้น คือ ทำในใจซึ่งอาภิช-  
ฌาญญายตนะนั้นนั้นว่าเป็นสมบัตติละเอียด เพราะความที่มีอารมณ์ละเอียด  
(โดยนัย) ดังนี้ว่า 'สมบัตตินี้ละเอียดจริงหนอ ดูเถิด สมบัตติไรเล่า  
จักทำแม้ความไม่มี (แห่งวิญญาณ) ให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้'

หากมีคำท้วงว่า "พระโยคาวจร (มัว) ทำในใจ (ซึ่งอาภิช-  
ฌาญญายตนะ) โดยว่าเป็นธรรมละเอียด (อยู่เช่นนั้น) ความก้าวล่วง  
จะมีได้อย่างไร" ฟังเฉลยว่า "(ความก้าวล่วงมีได้) เพราะความที่  
พระโยคาวจรมิได้เป็นผู้ปรารถนาจะเข้า (อาภิชฌาญญายตนะนั้น) จริง  
อยู่เธอทำในใจซึ่งอาภิชฌาญญายตนะนั้นโดยว่าเป็นธรรมละเอียด (เช่น

\* มหาภูติกาชช่วยเสริมความว่า เมื่อทำในใจเช่นนั้น ความเห็นโทษก็ไม่มี เมื่อไม่มีเห็นโทษจะก้าว  
ล่วงได้อย่างไร

นั้น) ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น ความคิดคำนึง ความรวมใจ ความใส่ใจใน  
ว่าเรจักนึกหน่วง เรจักเข้า เรจักยังอยู่ เรจักออก เรจักปัจจเวกขณ์  
ถึงสมาบัตินั้น" นี้ ก็หาไม่แท้เธอไม่ ถามว่าเพราะเหตุไฉน? ตอบว่า  
เพราะความที่เนวสัญญาเนวสัญญายตนะละเอียดกว่า ประณีตกว่า อาภิญ-  
ญสัญญาตนะ เหมือนอย่างว่า พระราชาประทับคอช้างตัวประเสริฐ เสด็จ  
ไปในถนนในพระนครด้วยราชานุภาพอันยิ่งใหญ่อยู่ (ต่างว่า) ทอด  
พระเนตรเห็นพวกช่างฝีมือมีช่างงาเป็นต้น ซึ่งนั่งผ้าผืนหนึ่งไว้มัน โปก  
ศิริษะด้วยผ้าผืนหนึ่ง มีตัวเปื้อนด้วยผงทั้งหลายมีผงงาเป็นต้น ทำการ  
ฝีมือต่าง ๆ มีทันทวิกติ (ประดิษฐ์งาเป็นรูปต่าง ๆ) เป็นต้น ก็พอ  
พระหฤทัยในความฉลาดของพวกเขาคัวยรับสั่งว่า "เออเนาะ เจ้าพวก  
อาจารย์ฉลาดนะ คูรี ทำการฝีมือถึงเช่นนี้ก็ได้" ดังนี้ แต่จะทรงดำริ  
ว่า "เออ เราละสมบัติไปเป็นช่างฝีมือเช่นนั้นเกิดนะ" อย่างนี้ หาไม่  
แท้พระองค์ไม่ เพราะเหตุไร เพราะสิริราชสมบัติมีคุณใหญ่กว่า พระ-  
องค์ก็เสด็จล่องเลยพวกช่างฝีมือไปเสียเท่านั้นเองฉันใด อันพระโยคา-  
วรนั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ทำในใจถึงสมาบัตินั้นโดยว่าเป็นธรรม  
ละเอียดก็จริงแล แต่ทว่าความคิดคำนึง ความรวมใจ ความใส่ใจว่า  
"เรจักนึกหน่วง เรจักเข้า เรจักยังอยู่ เรจักออก เรจักปัจจเวกขณ์  
ถึงสมาบัตินั้น" นี้ ไม่มีแท้เธอเลย เธอเมื่อทำในใจถึงสมาบัตินั้น โดย  
ว่าเป็นธรรมละเอียดโดยนัยที่กล่าวมาก่อนนั้นแล ก็จะบรรลุถึงสัญญา  
อันถึงอุปนาที่ละเอียดยิ่งนั้น ซึ่งเป็นสัญญาที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าเป็น  
เนวสัญญาเนวสัญญี ชื่อว่าทำจนเป็นสังขาราวเสสมาบัติ

คำว่าสังขารวเสสสมบัติ ก็คืออารูปสมบัติที่ ๔ อันมีสังขารถึง  
ซึ่งความละเอียดที่สุด

[คำว่าเนวสัญญานาสัญญายตนะประสงค์เอาอะไร]

บัดนี้ เพื่อจะแสดงสิ่งที่เรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ด้วย  
อำนาจแห่งสัญญาที่พระโยคาวจรได้บรรลุแล้วอย่างนั้น โดยความหมาย  
(ในวิภังค์) จึงกล่าวไว้ว่า "คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ หมายถึง  
ถึงธรรมคือจิตและเจตสิก ของบุคคลผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ  
(ฌาน) หรือผู้เข้าถึง (คือเกิดใน) เนวสัญญานาสัญญายตนะ (ภพ)  
ผู้มีเนวสัญญานาสัญญายตนะ (ฌาน) เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขใน  
ทิฏฐธรรมก็ได้" ดังนี้ ในบุคคล ๓ นั้น ธรรมคือจิตและเจตสิกของ  
บุคคลผู้เข้า (เนวสัญญานาสัญญายตนะ) ท่านประสงค์เอาในที่นี้

[ความหมายแห่งคำ]

ส่วนความหมายแห่งคำในคำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ นั้นพึง  
ทราบ (ดังต่อไปนี้) ฌานนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมชื่อว่ามีสัญญาก็มิใช่  
ไม่มีสัญญาก็มิใช่โดยแท้ เพราะไม่มีสัญญาหยาบ แต่ว่ามีสัญญาละเอียด  
เหตุนี้ ฌานนั้นจึงชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญะ (ฌานมีสัญญาก็มิใช่ไม่มี  
สัญญาก็มิใช่) เนวสัญญานาสัญญะ (ฌาน) ด้วย เนวสัญญานาสัญญะ  
(ฌาน) นั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ เพราะนับเนื่องอยู่ในมนายตนะ และ  
ธัมมายตนะด้วย เหตุนี้จึงชื่อเนวสัญญานาสัญญายตนะ (อายตนะ

\* ศัพท์ทั้ง ๓ คือ สมาปนฺน อุปปนฺน ทิฏฐมฺมสุขวิหาร มีความหมายต่างกัน ได้กล่าวไว้  
แล้วในเชิงอรรถ ๑ หน้า ๒๓๘

คือฉณามีสัญญาที่มีไข่มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่) อีกอรรถวิภังค์หนึ่ง นี้สัญญาใด  
ในอรุปีที่ ๔ นี้ สัญญานั้นนับว่าเป็นสัญญาก็มิใช่แท้ เพราะไม่สามารถ  
จะทำสัญญากิจ (หน้าที่สัญญา) ที่ชัดแจ้งได้ จัดว่าไม่เป็นสัญญาก็มิใช่  
เพราะเป็นสิ่งที่มิอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด เพราะเหตุนี้  
สัญญานั้นจึงชื่อ เนวสัญญานาสัญญา (สัญญาที่นับว่าเป็นสัญญาก็มิใช่  
ไม่เป็นสัญญาก็มิใช่) เนวสัญญานาสัญญาดว้ย เนวสัญญานาสัญญานั้น  
เป็นอายตนะ โดยอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่แห่งธรรมที่เหลือ (คือสัมปยุต-  
ธรรม) ดว้ย เหตุนี้จึงชื่อ เนวสัญญานาสัญญาอายตนะ

ก็แลในอรุปีที่ ๔ นี้ สัญญาแต่เพียงอย่างเดียวเป็นเช่นนั้นก็หา  
มิได้ ที่แท้ แม้เวทนาก็เป็น เนวเวทนนานาเวทนา- เป็นเวทนาก็มิใช่  
ไม่เป็นเวทนาก็มิใช่ แม้จิตก็เป็น เนวจิตตฺตนาจิตตฺต- เป็นจิตก็มิใช่  
ไม่เป็นจิตก็มิใช่ แม้ผัสสะก็เป็น เนวผลฺลฺโสหนาผลฺลฺโส - เป็นผัสสะก็มิใช่  
ไม่เป็นผัสสะก็มิใช่ ในสัมปยุตธรรมที่เหลือทั้งหลายก็นับนี้ เพราะ  
(พระธรรม) เทศนาว่า บัณฑิตพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำ  
โดย (ยก) สัญญาเป็นประธาน อนึ่ง ความข้อนี้บัณฑิตพึงทำให้  
กระจ่างด้วยอุปมาทั้งหลาย เริ่มแต่เรื่องน้ำมันทาบาตรไป (ดังนี้)

เล่ากันว่าสามเณรทาบาตรด้วยน้ำมันแล้วตั้ง (เก็บ) ไว้ ถึงเวลา  
ดึกยาคู พระเถระเรียกเธอให้นำบาตรมา เธอเรียนว่า "ในบาตร  
มีน้ำมัน ขอรับ" ที่นั่นครั้งพระเถระบอกว่า "นำมาเถิด สามเณร  
เราจักเติมกะโหลกน้ำมันไว้" ก็เรียนว่า "ไม่มีดอกของรับ น้ำมัน"

ในคำของสามเณรนั้น คำว่า 'น้ำมันมี' ก็ใช่ โดยมุ่งถึงความ (ที่น้ำมัน) ไม่ควร (ปน) กับยาอุ เพราะมัน (มีติด) อยู่ข้างใน (บาตร) คำว่า 'ไม่มี' ก็ใช่ โดย (มุ่งถึง) การจะใช้งานต่าง ๆ มี เดิมกะโหลกน้ำมันเป็นต้นฉันใด แม้สัญญานั้นก็ฉันนั้น จักว่าเป็นสัญญา ก็มีใช่แท้ เพราะไม่สามารถจะทำสัญญากิจที่ขัดแย้งได้ ไม่เป็นสัญญา ก็มีใช่ เพราะเป็นสิ่งที่มิอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด

ถามว่า "ก็สัญญากิจในคำนั้น คืออะไร ?" แก้วว่า "สัญญากิจ ก็คือการจำอารมณ์ได้อย่างหนึ่ง การเข้าถึงความเป็นวิสัย (คือ อารมณ์) แห่งวิปัสณาแล้วยังนิพพิทาให้เกิดได้อย่างหนึ่ง อันสัญญานั้น แม้กิจคือการจำ (อารมณ์) ก็มีอาจทำให้ขัดได้ ดังธาตุไฟในน้ำร้อน มีอาจทำกิจคือการเผาให้ได้ฉะนั้น แม้การเข้าถึงความเป็นวิสัยแห่ง วิปัสณาแล้วยังนิพพิทาให้เกิด ดังสัญญาในสมบัติที่เหลือ ก็มีอาจทำได้ เพราะว่า ภิกษุผู้มีได้ทำอภินเวส (คือวิปัสณา) ใน (นาม) จันท์ อื่น ๆ มาเลย อันจะสามารถที่จะพิจารณา (แต่) เนวสัญญานาสัญญายตนจันท์แล้วถึงนิพพิทาได้ หามิได้ เออ จะมีก็แต่ท่านสารีบุตร หรือท่านผู้มีปัญญามากเป็นปกติวิปัสสก (พิจารณาเห็นแจ้งอยู่โดยปกติ) ปานท่านสารีบุตรนั้นแหละจึงจะอาจ (พิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนจันท์ทำให้ถึงนิพพิทาได้) (แต่) แม้ท่านสารีบุตรนั้นก็อาจ (ทำได้) แต่โดยพิจารณาเป็นกลาป (คือเป็นกลุ่มเป็นหมวด) เท่านั้น หาอาจ (ทำ) โดยพิจารณา (แยกสัมปยุต) ธรรม (มีผัสสะเป็นต้น) ออกเป็น บทย่อย ๆ ไม่ ด้วยท่านเห็นอยู่ว่า 'อันธรรมเหล่านี้ก็เป็นอย่างนั้น คือ

(จะว่า) 'ไม่มี' ก็มีอยู่ (จะว่า) 'มี' ก็บอกไม่ได้ (คือ'ไม่ชัด') ดังนี้  
สมาบัตินี้ถึงซึ่งความละเอียด ด้วยประการดังนี้

อนึ่ง ความข้อนี้ บัณฑิตพึงทำให้กระจ่าง ด้วยอุปมาด้วย  
น้ำในทาง (เดิน) ฉะนั้นเดียวกับอุปมาด้วยน้ำมันทาบาตรก็ได้

สามเณรผู้เดินไปข้างหน้าพระเถระ (องค์หนึ่ง) ซึ่งเดินอยู่ในทาง  
เห็นน้ำน้อยหนึ่ง (ในทาง) จึงเรียนว่า "น้ำ ขอรับ โปรดทอด  
รองเท้า" ที่นั้น ครั้นพระเถระบอกว่า "สามเณร ถ้าน้ำมี ก็จงนำ  
ฝ่าอาบมา เราจักอาบน้ำ" จึงเรียนว่า "(น้ำ) 'ไม่มี'ดอก ขอรับ"

ในคำของสามเณรนั้น คำว่า 'น้ำมี' ก็ใช่ โดยมุ่งถึง (มันมี)  
พอเปียกรองเท้า คำว่า '(น้ำ) 'ไม่มี' ก็ใช่ โดยมุ่งถึง (มันไม่มี  
พอจะ) อาบฉันใด แม้สัญญานั้นก็ฉนั้น จักว่าเป็นสัญญาก็มิใช่  
แท้ เพราะไม่สามารถทำสัญญากิจให้ชัดได้ นับว่าไม่เป็นสัญญาก็มิใช่  
เพราะเป็นสิ่งที่มิอยู่โดยความเป็นเศษสังขารที่ละเอียด

และความข้อนี้จะควรทำให้กระจ่างเพียงด้วยอุปมา (๒ ข้อที่กล่าว  
แล้ว) นี้เท่านั้นหามิได้ บัณฑิตพึงทำให้กระจ่าง แม้ด้วยอุปมาอื่น ๆ ที่สม

\* ปาฐะในฉบับวิสุทธิธรรมรคก่อนนี้ ตั้งแต่ อปิ จ อายสุมา สาริปุตุโต ถึง โน อนุปท-  
ธมฺมปวิสุตฺตาวเสน บทพหุญชนะไม่สมบูรณ์พอจะแปลให้ได้ความดี จึงตกเติมแปลไปดังนี้  
เห็นว่าตามที่แปลนี้ ได้ความตรงตามที่ท่านประสงค์เป็นแน่ และไม่ผิดธัมมะด้วย

ตามที่แปลนี้ แยก อปิ จ อายสุมา สาริปุตุโต เป็นประโยค ๑ ปกติวิปสุตโก  
สกุญฺเญยฺย ประโยค ๑ ในประโยคนี้ ปน เติม วา เป็น วา ปน

หุตฺวา ปฏิวเทฺนฺติ นีตฺก น. แน่ เพราะความบังคับอยู่ จึงเติม น. เข้าเป็น หุตฺวา น  
ปฏิวเทฺนฺติ (มีก็บอกไม่ได้) จึงได้ความ



กันอีกก็ได้

คำว่า 'อุปสมุทฺต วิหริ-เข้าถึง...อยู่' นี้ มีนัยอันกล่าว  
มาแล้วนั้นแล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดาร

ในแนวสัจญานาสัจญายตนกรรมฐาน

ปกิณณกถา

พระนาถะเจ้า ผู้มีพระรูปไม่มีใครเทียมถึง ตรัส

อารูป ๔ ประการอันใจใดไว้ บัณฑิตได้ทราบอารูป ๔

นั้นอย่างนี้แล้ว ควรเข้าใจปกิณณกถาในอารูป

นั้นอีกบ้าง

อารูปเลื่อนชั้นโดยลวงอารมณ์ มิใช่ลวงองค์

ก็อารูปสมบัติทั้งหลาย-

เหล่านี้แม้เป็น ๔ โดยการก้าวลวงอารมณ์ (แต่)

นักปราชญ์ทั้งหลายหาต้องการความก้าวลวงองค์แห่ง

สมบัติเหล่านั้นไม่

\* มหาภูติกาดิอุปมาได้ขอหนึ่งว่า พราหมณ์ผู้หนึ่ง เห็นชายคนหนึ่ง ถือภาชนะดินน่าชอบใจ  
ยืนอยู่ จึงออกปากขอภาชนะนั้น ชายคนนั้นมุ่งถึงว่าภาชนะนั้นเป็นอนสุรา ซึ่งเป็นของไม่ควร  
แก่พราหมณ์ จึงบอกว่า ถวายไม่ได้ ในภาชนะนี้มีสุรา ขณะนั้นมีชายผู้หนึ่งยืนอยู่ใกล้ ๆ  
พราหมณ์จึงว่า ถ้ามีก็ขอให้คนนี้ได้บ้าง ทีนี้ เจ้าของภาชนะมุ่งถึงว่า สุรานั้นไม่มีพอจะดื่มได้  
จึงบอกว่าสุราไม่มี

จริงอยู่ อารูปสมบัติเหล่านี้ ฟังทราบว่ามีเป็น ๔ โดยการล่วง  
อารมณ์ทุกประการ คือ ในสมบัติ ๔ นั้น สมบัติที่ ๑ เป็นโดยการ  
ก้าวล่วงรูปนิมิต ที่ ๒ โดยก้าวล่วงอากาศ ที่ ๓ โดยก้าวล่วงวิญญาณ  
ที่เป็นไปอยู่ในอากาศ ที่ ๔ โดยก้าวล่วงความปราศไปแห่งวิญญาณที่  
เป็นไปอยู่ในอากาศ แต่บัณฑิตทั้งหลายไม่ต้องการความก้าวล่วงองค์  
แห่งสมบัติเหล่านั้น เพราะความก้าวล่วงองค์ในสมบัติเหล่านั้นหา  
มีดังในรูปารสมบัติทั้งหลายไม่ ด้วยในสมบัติเหล่านั้นทุกข้อมีองค์  
ฉนวนอยู่ ๒ องค์เท่านั้น คือ อุเบกขา จิตเตกัคคตา

[อารูปประณีตกว่ากันเพราะองค์ประณีตเข้าโดยลำดับ]

แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น

ในอารูปสมบัตินี้ สมบัติข้อหลัง ๆ ก็ย่อม

ประณีตดีกว่า (ข้อหน้า ๆ) บัณฑิตฟังทราบ

(เรื่อง) พื้นปราสาทและผ้า เป็นอุปมาในความ

ที่ประณีตดีกว่ากันนั้น

เหมือนอย่างว่า ในพื้นชั้นล่างแห่งปราสาท ๔ ชั้น เบญจกามคุณ  
อันประณีตโดยอำนาจเครื่องบำเรอมีการฟ้อนรำ ขับร้อง และบรรเลง  
ดนตรี เครื่องหอม และพวงดอกไม้หอม โภชนะ ที่นอนและเครื่อง  
นุ่งห่ม (ราวกะเป็นของ) ทิพย์เป็นต้น ต่างว่าเป็นสิ่งจัดไว้ครบ (แต่)  
ในชั้นที่ ๒ เบญจกามคุณ (จัดไว้) ประณีตกว่าชั้นล่างนั้น ในชั้น  
ที่ ๓ ประณีตกว่านั้น (ไปอีก) ในชั้นที่ ๔ ประณีตกว่าเพื่อนหมด  
ในความอุปมานั้น พื้นทั้ง ๔ นั้น ก็เป็นพื้นปราสาท (ด้วยกัน) นั่นเอง

ความแปลกกันโดยความเป็นพื้นปราสาท แห่งพื้นทั้ง ๔ นั้น หามีไม่  
ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น พื้นชั้นบน ๆ ก็ย่อมประณีตกว่าชั้นล่าง ๆ โดย  
มีความสมบูรณ์แห่งเบญจกามคุณแปลกกันฉันใด อนึ่ง ผ้า (เนื้อบาง  
น้ำหนักเบา) ชนิดจุปละ (หนัก ๔ ปละ) และชนิดติปละ (หนัก  
๓ ปละ) ทวิปละ (หนัก ๒ ปละ) เอกปละ (หนักปละเดียว (อัน  
ประณีตด้วยอำนาจ) แห่งด้าย (๔ ชนิดคือ) หยาบ ละเอียด ละเอียดกว่า  
และละเอียดที่สุด ที่หญิงคนหนึ่งปั่นไว้ ต่างว่าเป็นผ้ามีขนาดเท่ากัน  
ทั้งโดยยาวและโดยกว้าง ในความอุปมานั้น ผ้าทั้ง ๔ ชนิดนั้นมีขนาด  
เท่ากันทั้งโดยยาวและโดยกว้าง ความแปลกกันโดยขนาดแห่งผ้าเหล่านี้  
นั้นหามีไม่ ก็จริงแล แต่ทว่า ผ้าชนิดหลัง ๆ ก็ย่อมประณีตกว่าชนิด  
หน้า ๆ โดยความมีสัมผัสนุ่ม เนื้อละเอียด และความมีราคาแพงฉันใด  
แม้ในารูปสมบัติทั้ง ๔ ก็มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา จิตตกักคตา นี้  
เท่านั้นโดยแท้ ถึงอย่างนั้น บัณฑิตก็พึงทราบเถิดว่า ในสมบัตินี้  
สมบัติข้อหลัง ๆ ย่อมประณีตดีกว่า โดยความประณีตและประณีตกว่า  
กันแห่งองค์เหล่านั้น ด้วยความวิเศษ (กว่ากัน) แห่งภavana ฉะนั้น  
เหมือนกัน อันารูปสมบัติเหล่านั้น ประณีตและประณีตไปโดยลำดับ  
ด้วยประการฉะนี้

[ารูป ๔ อุปมาด้วยบุรุษ ๔ คน]

บุรุษผู้หนึ่งเกาะอยู่ที่มณฑป (อันตั้งอยู่) ในที่

\* ปละ (อ่านปะละ) เป็นชื่อมาตราน้ำหนัก ว่าประมาณ ๘ ออนซ์ เคยเห็นผ้า ซึ่งคลี่ออก  
แล้วห่มนอนได้ แต่เมื่อรวบเข้าได้กำเดียว จะเป็นผ้าชนิดนั้นกระมัง ?

ไม่สะอาด คนหนึ่ง (มา) อาศัย (เกาะ) บุรุษ  
ผู้นั้น คนหนึ่ง (มา) ไม่อาศัย (เกาะ) ผู้นั้น  
(ยืนอยู่) ข้างนอก และอีกคนหนึ่ง (มา) อาศัย  
(อิง) คนที่ยืนอยู่ข้างนอกนั้นยืนอยู่ อารูปรสมาบัติ  
ทั้ง ๔ นักปราชญ์พึงทราบโดยความเป็นธรรมชาติ

เสมอกับบุรุษ ๔ คนนั้นโดยลำดับเถิด

(ต่อไป) นี้ เป็นคำประกอบความในอุปมานั้น เรื่องมีว่า มีมณฑป  
หลังหนึ่ง (อยู่) ในที่ไม่สะอาด คราวนั้นบุรุษผู้หนึ่งมา (ที่นั่น) เกลียด  
ที่ไม่สะอาดนั้น จึงโหมมณฑปนั้นด้วยมือ (ทั้งสองข้าง) เกาะอยู่ที่  
มณฑปนั้นราวจะถูกแขวนไว้ ครั้นแล้ว อีกคนหนึ่งมาอาศัย (เกาะ)  
บุรุษผู้เกาะมณฑปนั้น แล้วคนหนึ่งมาถึง คิดว่า "บุรุษผู้มีเกาะ  
มณฑป และผู้ที่อาศัย (เกาะ) บุรุษนั้นก็ดี ทั้งสองนี้ทำลำบาก และ  
การตกเหวมณฑปจะต้องมีแก่เขาทั้งสองเป็นแม่นมั่น เอาเถิด เราอยู่  
ข้างนอกนี่ละ" ดังนี้แล้ว เขาไม่อาศัย (เกาะ) คนที่อาศัย (เกาะ)  
บุรุษคนแรกนั้น คงยืนอยู่ข้างนอกนั้นเอง แล้วอีกคนหนึ่งมา สำคัญ  
(เห็น) คนที่คิด (เห็น) ความไม่ปลอดภัยแห่งบุรุษผู้เกาะมณฑปและ  
คนที่อาศัย (เกาะ) บุรุษนั้นด้วย แล้วยืนอยู่ข้างนอกนั้นแหละ (ว่า)  
ทำดี จึงอาศัย (อิง) คนที่ยืนข้างนอกนั้นอยู่

กลีณุกฆาฏิมาทาส (อากาศตรงที่กลีณุก) บัณฑิตพึงเห็น  
เหมือนมณฑป (อยู่) ในที่ไม่สะอาด ในคำอุปมานั้น อากาสนัญจา-  
ยตนะ อันมีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะเกลียดรูปนิมิต พึงเห็นเหมือน

บุรุษที่เกาะมณฑป (โหนอยู่) เพราะเกลียดที่ไม่สะอาด วิญญาณ-  
ัญญาตายณะอันปรารภอากาศนั้นตายณะที่มีอากาศเป็นอารมณ์เป็นไป  
พึงเห็นเหมือนคนที่อาศัย (เกาะ) บุรุษผู้เกาะมณฑป อากิญจัญญา-  
ยณะอันไม่ทำอากาศนั้นตายณะให้เป็นอารมณ์ มีความไม่มีวิญญาณ  
นั้นเป็นอารมณ์ พึงเห็นเหมือนคนที่คิด (เห็น) ความไม่ปลอดภัยแห่ง  
คนทั้งสองนั้น จึงไม่อาศัย (เกาะ) บุรุษผู้เกาะมณฑปนั้น ยืนอยู่  
เสียข้างนอก เนวสัณญานาสัณญายตนะ อันปรารภอากิญจัญญา-  
ยตนะ ซึ่งตั้งอยู่ ณ ที่ข้างนอก ที่ได้แก่ความไม่มีแห่งวิญญาณเป็นไป  
พึงเห็นเหมือนผู้ที่สำคัญ (เห็น) คนที่คิด (เห็น) ความไม่ปลอดภัย  
แห่งบุรุษผู้เกาะมณฑป และคนผู้อาศัย (เกาะ) บุรุษนั้นแล้วยืนอยู่  
เสียข้างนอกนั้นแหละว่า เป็นผู้ทำดี จึงอาศัย (อิง) คนผู้นั้นยืนอยู่  
ละนั้น อันเนวสัณญานาสัณญายตนะนี้เมื่อเป็นไปอย่างนั้น

จำต้องทำอากิญจัญญายตนะนั้นให้เป็นอารมณ์

เพราะไม่มีอารมณ์อื่น ดุจดั่ง (ประชา) ชน

จำต้องอาศัยพระราชผู้แม่มีความไม่มีปรากฏ

อยู่เป็นไป เพราะการเลียงชีพเป็นเหตุฉะนั้น

ขยายความว่า เนวสัณญานาสัณญายตนะนี้ จำต้องทำอากิญจัญญายตนะ  
นั้นแม้ที่มีโทษอันเห็นอยู่แล้วว่า 'สมาบัตินี้ มีข้าศึกคือวิญญาณัญญา-  
ยตนะอยู่ใกล้' ดังนี้ ให้เป็นอารมณ์ เพราะไม่มีอารมณ์อื่น เปรียบ  
เหมือนอะไร ? เปรียบเหมือน (ประชา) ชนจำต้องอาศัยพระราชผู้แม่มี  
ความไม่ดีปรากฏอยู่เป็น (อยู่) ไป เพราะการเลียงชีพเป็นเหตุฉะนั้น

อธิบายว่า (ประชา) คนเมื่อไม่ได้การเลี้ยงชีพในประเทศอื่น ก็จำต้อง  
อาศัยพระราชาสักกองค์หนึ่งผู้ไม่ทรงตำรวม (ในศีล) มีความประพฤติ  
ทางกายวาจาใจหยาบคาย แม้มีความไม่ดีที่ใคร ๆ เห็นกันว่าพระราชา  
เป็นผู้มีความประพฤติหยาบคาย ดังนี้ (อยู่) ไป เพราะการเลี้ยงชีพ  
เป็นเหตุฉนั้นใด เนวสัจญนาสัจญายตนะนี้เมื่อไม่ได้อารมณ์อื่นก็จำต้อง  
ทำอกิญจัญญายตนะนั้นแม้มีโทษอันเห็นอยู่แล้วให้เป็นอารมณ์ฉนั้น  
เหมือนกัน ก็แลเนวสัจญนาสัจญายตนะนี้ เมื่อทำอย่างนั้น

ก็ย่อมเกาะ (อกิญจัญญายตนะ) ฉานั้น เป็น

ไป (เพราะไม่มีอะไรจะเกาะ) เหมือนอย่าง

คนขึ้นบันไดยาว (ถึงขั้นบนแล้ว) ก็ย่อมยึดหัว

(แม่) บันได (เพราะไม่มีอะไรจะยึด) และ

เหมือนคนขึ้นเขา (ดินปนหิน) สุดท้ายก็ยึด

ยอดมัน (เพราะไม่มีอะไรจะยึด) หรือเหมือน

คนขึ้นเขา (โขดหิน) สุดท้ายก็ยันเข้าของตน

(เพราะไม่มีอะไรจะยึดยัน) ฉะนั้นแล

ปริเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารูปปนิเทศ

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา

ในปกรณวิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

## สมาธิเทศ

### อาหารเรปฏิกุลสัญญา

บัดนี้ ภาวนานิเทศแห่งอาหารเรปฏิกุลสัญญา ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ถัดอารูปนิเทศว่า "เอกา สลฺยา - สัญญา ๑" ดังนี้ มาถึงแล้ว  
โดยลำดับ

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในอาหารเรปฏิกุลสัญญานั้น ดังต่อไปนี้  
สภาพใดย่อมนำมา เหตุนี้ สภาพนั้นจึงชื่อว่า อาหาร (แปล  
ว่า สภาพผู้นำมา) อาหารนั้นมี ๔ อย่าง คือ กพพิงการาหาร  
ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร

[สิ่งที่อาหารนำมา]

ถามว่า ก็ในอาหาร ๔ อย่างนั้น อาหารอย่างไหน ย่อมนำ  
อะไรมา ?

ตอบว่า กพพิงการาหารย่อมนำไอชฺฐมกรูป (รูปกลาปมีไอชา  
เป็นที่ ๘) \* มา ผัสสาหรณำเวทนา ๓ มา มโนสัญเจตนาหาร  
นำปฏิสนธิในภพ ๓ มา วิญญาณหารนำมารูปในขณะปฏิสนธิมา

[ภัยที่เกิดเพราะอาหารเป็นเหตุ]

ในอาหาร ๔ อย่างนั้น ภัยคือความนิมยินดี ย่อมมีในเพราะ

\* คือมหาภูตรูป ๔ และ สี กลิ่น รส ไอชา.

กพพิงการาหาร ภัยคือความเข้าไปหา ย่อมมีในเพราะผัสสาหาร  
ภัยคือความเข้าถึง (คือเกิด) ย่อมมีในเพราะมโนสัญญาเจตนาหาร  
ภัยคือปฏิสนธิ ย่อมมีในเพราะวิญญาณาหาร ก็แลในอาหารทั้งหลาย  
อันมีภัยจำเพาะอย่างนี้นั้น กพพิงการาหาร จึงควรชี้แจงด้วยพระโอวาท  
ที่เปรียบอาหารด้วยเนื่อบุตร ผัสสาหาร ควรชี้แจงด้วยพระโอวาทที่  
เปรียบผัสสะด้วยโคถกหน้ มโนสัญญาเจตนาหาร ควรชี้แจงด้วย  
พระโอวาทที่เปรียบภพด้วยหลุมถ่านเพลิง วิญญาณาหารควรชี้แจง  
ด้วยพระโอวาทที่เปรียบวิญญาณด้วยหอกหลาว แล

[อาหารที่ประสงค์เอาในกรรมฐานนี้]

แต่ในอาหาร ๔ นี้ กพพิงการาหารอันแยกประเภทเป็นของกิน  
ของคัม ของเคี้ยว ของลิม เท่านั้น ท่านประสงค์เอาว่าอาหารในความ  
ข้อนี้ ความหมายรู้อันเกิดขึ้นโดยที่ถือเอาอาการที่ปฏิรูปในอาหารนั้น  
ชื่ออาหารปฏิรูปสัญญา พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอาหารปฏิรูปสัญญา  
นั้น พึงเรียนเอากรรมฐานได้แล้ว (จำไว้) มิให้ผิดจากที่เรียกมา  
แม้แต่บทเดียว ไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (คนเดียว) แล้วจึง  
พิจารณาความปฏิรูปในกพพิงการาหารอันแยกเป็นของกิน ของคัม  
ของเคี้ยว ของลิม โดยอาการ ๑๐ อาการ ๑๐ นี้ คืออะไรบ้าง คือ

|           |              |
|-----------|--------------|
| คมนโต     | โดยการเดินไป |
| ปริเยสนโต | โดยการแสวงหา |
| ปริโภคโต  | โดยการบริโภค |



|            |                                                                 |
|------------|-----------------------------------------------------------------|
| อาสยโต     | โดยอาสยะ (อาโปธาตุในลำไส้ที่ออกมา<br>มาประสมกับอาหารที่กลืนลงไป |
| นิธานโต    | โดยที่พัก (คือกระเพาะอาหาร ?)                                   |
| อปริปุกโต  | โดยยังไทย์ย่อย                                                  |
| ปริปุกโต   | โดยย่อยแล้ว                                                     |
| ผลโต       | โดยผล                                                           |
| นิสฺสนฺทโต | โดยการไหลออก                                                    |
| สมมกฺขนโต  | โดยความเปราะเปื้อน                                              |

[คมนโต-ปฏิกูลโดยการเกิดไป]

ใน ๑๐ บทนั้น บทว่า "คมนโต - โดยการเดินไป " นั้น

ความว่า ความปฏิกูลโดยการเดินไป พระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็น  
โดยนัยดังนี้ว่า "อันบรรพชิตในพระศาสนาที่ขึ้นชื่อว่ามีอานุภาพมาก  
อย่างนี้ละ ทำการสาธยายพระพุทธรูจนะก็ดี สมณธรรมก็ดี ตลอดทั้ง  
สิ้น เลิกในตอนเช้าตรู่แล้ว (ไป) ทำวัตรที่ลานพระเจดีย์และลาน  
พระโพธิ์ ตั้งน้ำฉัน น้ำใช้ กวาดบริเวณ ชำระร่างกายแล้ว ขึ้น  
ที่นั่ง มนสิการกรรมฐานสัก ๒๐ - ๓๐ คาบ แล้วจึงลุกขึ้นถือบาตรและ  
จีวร (จำต้อง) ละตไปวันอันเป็นที่ปราศจากชนเบียดเสียด สะดวก  
แก่ (การอยู่อย่าง) ปวิเวก ถึงพร้อมด้วยร่มเงาและน้ำ สะอาด เย็น  
เป็นภาคพื้นนารี نرمย์ (จำต้อง) งคมุ่งหวังความยินดีในวิเวกอันเป็น  
อริยคุณ มีน้ำมุ่งสู่หมู่บ้านไปเพื่อต้องการอาหาร ดังสุนัขจึงจอก

มุ่งหน้าสู่ป่าเข้าไป (เพื่อต้องการชากศพ) ฉะนั้น เมื่อไปอย่างนั้น  
เล่า ตั้งแต่ลงเตียงหรือตั้งไป ก็ต้องย่ำเครื่องลาดอันเคลื่อนกล่น  
ไปด้วยสิ่งไม่สะอาดมีละอองติดเท้าและมูลจึงจอกเป็นต้น ต่อนั้นไปก็  
จำต้องเจอหน้ามูขันปฏิกุลยิ่งกว่าภายในห้อง เพราะนางที่ถูกล้างปฏิกุล  
มีมูลหนูและมูลค้างคาวเป็นต้นทำให้เสียไป ถัดออกไปก็จำต้องเจอ  
พื้นล่าง (กุฎี) ซึ่งปฏิกุลยิ่งกว่าชั้นบน เพราะนางที่เปรี๊ยะไปด้วยมูล  
นกเค้าและมูลนกพิราบเป็นต้น ต่อกออกไปก็จำต้องเจอบริเวณอันปฏิกุล  
ยิ่งกว่าพื้นล่าง (ของกุฎี) เพราะนางที่สกปรกไปด้วยหญ้าและใบไม้  
เก่าๆ ที่ถมพัดมา ด้วยปัสสาวะ อุจจาระ น้ำลาย น้ำมูก ของพวก  
สามเณรที่เป็นไข้ และด้วยน้ำและโคลนในหน้าฝนเป็นต้น ทางเดิน  
ไปวิหาร (จากบริเวณ) อันปฏิกุลยิ่งกว่าบริเวณไปอีก ก็จำต้องเจอ  
หนึ่ง เธอผู้ให้พระโพธิ์และพระเจดีย์โดยลำดับแล้ว (ไปหยุด) ยืน  
อยู่ที่วัดกมลาล (โรงหยุดตริก) ตรึกไปว่าตนจำต้องไม่เหลียวแล  
พระเจดีย์อัน (งาม) เช่นกับกองแก้วมุกดา และพระโพธิ์อัน (งาม)  
จับใจเช่นกับกำหางนกยูง และเสนาสนะอัน (งาม) มีสง่าด้วยความ  
๑. ไม่สมกับคำพรรณนาชมเสนาสนะ (ถัดไป ๓ บรรทัด) ที่ว่างมสง่าราวกะเทพิमान  
น่ารื่นรมย์.  
๒. มหาภูิกว่า "เป็นที่ ๆ ภิกษุไปหยุดตริกว่า วันนี้จะไปภิกษาที่ไหนดนอ " ใน  
วิสุทธิมรรคแปลร้อยอธิบายเพิ่มเติมเอาไว้ว่า " วัดกมลาลนั้น เป็นโรงสำหรับภิกษุ  
ผู้ถือบิณฑบาต แต่ในขณะที่ไปยืนอยู่ที่โรงวัดนั้นเวลาเดียว เวลานอกนั้นเธอตรึกอยู่แต่ใน  
พระกรรมฐานทั้งวันทั้งคืน" ชอบกล ทำไมต้องทำที่ไว้ให้ไปหยุดตริก จะตรึกเสียที่กุฎี  
หรือที่อื่นไม่ได้หรือ.

พร้อมมูลแล้วแม่นเทพพิมาน หันหลังให้สถานที่อันน่ารื่นรมย์เห็นปานนี้  
ไป ก็เพราะอาหารเป็นเหตุ ดังนี้แล้วก้าวออกเดินไปตามทางไปสู่  
หมู่บ้าน ก็จำต้องเจอทางอันมีต่อแเลหนามบ้าง ทางอันถูกกำลังน้ำ  
เซาะ (เป็นร่องลึก) และลุ่ม ๆ ดอน ๆ บ้าง แต่นั่น เธอผู้นั่ง  
ผ้า (ด้วยความรู้สึก) เหมือนปิดแผลฝี คาดประคด (ด้วยความ  
รู้สึก) เหมือนพันผ้าพันแผล ห่มจีวร (ด้วยความรู้สึก) เหมือน  
คลุมโครงกระดูก นำบาตรไป (ด้วยความรู้สึก) เหมือนนำกระเบื้อง  
ใส่ยาไป ถึงที่ใกล้ช่องทางเข้าหมู่บ้าน ก็จะพึงได้เจอซากต่าง ๆ  
เช่นซากช้างบ้าง ซากม้าบ้าง ซากโคบ้าง ซากกระบือบ้าง ซาก  
คนบ้าง ซากงูบ้าง ซากสุนัขบ้าง \* ไซ้แต่จะพึงได้พึงได้เจอก็หาไม่ แม้  
กลิ่นของซากเหล่านั้นที่มากกระทบจมูก ก็เป็นสิ่งที่เธอจำต้องทนด้วย  
ต่อนั้น เธอจะต้อง (หยุด) ยืนที่ช่องเข้าหมู่บ้าน มองดูทางเดิน  
ในหมู่บ้าน (เสียก่อน) เพื่อหลีกเลี่ยงอันตราย มีช้างดุ ม้าดุเป็นต้น  
สิ่งปฏิกูลมีเครื่องลาด (ที่เปื้อนละออง) เป็นต้น มีซาก  
หลายอย่างเป็นปริโยสาน ดังกล่าวมาจะนี้นี้ เป็นสิ่งที่เธอจำต้องเหยียบ  
ย่ำด้วย จำต้องเจอด้วย จำต้องได้กลิ่นด้วย ก็เพราะอาหารเป็นเหตุ  
ความปฏิกูลโดยการเดินไป พระโยคาวจรพึงเห็นลงดังนี้เถิดว่า "โอ !  
ปฏิกูลจริงนะพ่อ อาหาร (นี้) "

\* พึงดูพิลึกพิลั่น หมู่บ้านอะไร มีกระทั่งซากช้างและซากคน ทั้งให้เหม็นโขงอยู่  
เช่นนั้น.

[ปริยสนโต - ปฏิภูตโดยการแสวงหา]

(ความปฏิภูต) โดยการแสวงหา เป็นอย่างไร ? บรรพชิต  
ผู้เม้นความปฏิภูตในการเดินไปอย่างนี้แล้ว เข้าสู่หมู่บ้าน คลุมตัว  
ด้วยสังฆาฏิ ก็ต้องเที่ยวไปตามทางในหมู่บ้านตามลำดับเรือน เหมือน  
คนกำพร้ามือถือกระบือซึ่งเที่ยวไปฉะนั้น ในทางไรเล่า คราวฤดูฝน  
ในที่ ๆ ย่ำ ๆ ไป เท้าจมลงในเลนกระทั่งถึงเนื้อปลีแข็ง ต้องถือบาตร  
ด้วยมือข้างหนึ่ง ยกจิวรได้ด้วยมือข้างหนึ่ง ครั้นถึงฤดูร้อน ก็ต้อง  
เที่ยวไป (ภิกขา) ทั้งที่ร่างกายมอมแมมด้วยฝุ่นและละอองหญ้า ที่  
ฟุ้งขึ้นด้วยกำลังลม ถึงประตูเรือนนั้น ๆ แล้ว ก็ต้องเจอ ลางที่ก็ต้อง  
ย่ำหลุมโสโครกและแอ่งน้ำครำ อันคละคล่ำไปด้วยของโสโครกมีน้ำ  
ล้างปลา น้ำล้างมือ น้ำชาข้าว น้ำลาย น้ำมูก และมูลสุนัขมูลสุกร  
เป็นต้น คลาคล่ำไปด้วยหมู่หนอนและแมลงวันหัวเขียว ซึ่งเป็น  
แหล่งที่แมลงวันในหมู่บ้านขึ้นมากาะที่สังฆาฏิบ้าง ที่บาตรบ้าง ที่  
ศิระบั้ง เมื่อเธอเข้าไปถึงเรือนเล่า เจ้าของเรือนลางพวกก็ให้  
ลางพวกก็ไม่ให้ ที่ให้เล่า ลางพวกก็ให้ข้าวที่หุงไว้แต่เมื่อวานบ้าง  
ของเคี้ยวเก่า ๆ บ้าง กับข้าวมีแกงถั่วบูด ๆ เป็นต้นบ้าง ที่ไม่ให้เล่า  
ลางพวกบอกว่า "โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด เจ้าข้า" เท่านั้น แต่  
ลางพวกแสรังทำเป็นไม่เห็น นิ่งเฉยเสีย ลางพวกก็เบือนหน้าเสีย  
ลางพวกก็ร้องว่าเอาด้วยคำหยาบ ๆ เป็นต้นว่า "ไปเว้ย คนหัวโล้น"  
ถึงอย่างนี้ เธอก็จำต้องเที่ยววิณฑาตไปในหมู่บ้านอย่างคนกำพร้า  
แล้วจึงออกไปแล

สิ่งปฏิกูลมีเลนเป็นอาติดังกล่าวมานี้ เป็นสิ่งที่เธอจำต้อง  
เหยียบย่ำด้วย จำต้องเจดด้วย จำต้องทนด้วย ตั้งแต่เข้าสู่หมู่บ้าน  
จนกระทั่งออกไป ก็เพราะอาหารเป็นเหตุโดยแท้ ความปฏิกูลโดย  
การแสวงหา พระโยคาวจรพึงเห็นลงดังนี้เถิดว่า "โอ ! ปฏิกูล  
จริงนะพ่อ อาหาร (นี้) "

[ปริโภคโต - ปฏิกูลโดยการบริโภค]

(ความปฏิกูล) โดยการบริโภคเป็นอย่างไร ? ก็ความปฏิกูล  
โดยการบริโภค บรรพชิตผู้มีอาหารอันแสวงหา (ได้มา) อย่างนี้แล้ว  
นั่งตามสบายอยู่ในที่อันผาสุกภายนอกหมู่บ้าน พึงเห็นลงดังนี้เถิดว่า  
"เธอยังมิได้หย่อนมือลงในอาหาร (ที่อยู่ในบาตร) นั้นเพียงใด  
เธอได้เห็นภิกษุผู้เป็นครุฐานิยะก็ดี คนผู้เป็นลัทธิก็ดี เช่นนั้นแล้ว  
ก็อาจนินต์ (หรือเชื่อเชิญให้บริโภคอาหารนั้น) ได้อยู่เพียงนั้น"  
แต่ครั้นพอเธอหย่อนมือลงในอาหารนั้นด้วยใครจะฉัน จะกล่าว (เชื่อ  
เชิญท่าน) ให้รับ (อาหารนั้น) มีอันจะต้องกระดากอาย" ครั้น  
เมื่อเธอหย่อนมือลงแล้วขำอยู่ เหงื่อ (มือ) ออกตามนิ้วทั้ง ๕  
ทำข้าวสุกแม้ที่กระดังเพราะความแฉ่งให้ชุ่มจนอ่อนไปได้ ทีนี้ ครั้น  
บิณฑบาตนั้นเสียงความงามไปแล้วเพราะการกระทำแม้เพียงขำ เธอ  
๑. ลขุมนุสฺสํ (คนผู้เป็นลัทธิ) นี้ ถ้าหมายถึงคฤหัสถ์ก็อย่างไรอยู่ เพราะอาหารที่  
ภิกษุยังมิได้ทำให้เป็นแดน จะให้คฤหัสถ์ได้ก็เฉพาะมารดาบิดาเท่านั้น ให้คฤหัสถ์อื่น  
เป็นอาบัติเพราะทำให้ศรัทธาไทยให้ตก เพราะฉะนั้นถ้าเป็น ลขุวิกิขุ ก็จะไม่สนิบัติ.  
๒. เพราะเกรงไปว่าท่านจะรังเกียจจะให้ของที่เป็นแดน.

ทำให้เป็นคำวางลงในปากแล้ว ฟินล่างทำกิจแห่งครก ฟินบนทำกิจแห่งสาก ลิ่นทำกิจแห่งมือให้สำเร็จไป บิณฑบาตนั้น อันโฆลกด้วยสากคือฟิน พลิกไปมาอยู่ด้วยลิ่น รวากะข้าวสุกในรางข้าวสุกอยู่ในปากนั้น น้ำลายใสจางที่ปลายลิ่นก็เปื้อนเอา น้ำลายข้นแต่กลางลิ่นเข้าไปก็เปื้อนเอา มูลฟินในที่ ๆ ไม่ชำระฟินไม่ถึงก็เปื้อนเอา บิณฑบาตนั้นที่แหลกและเปื้อนแล้วอย่างนี้ มีสีกลิ่นและการปรุงแต่อย่างวิเศษนานไปทันที กลับกลายเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่ง ดังสำรอกของสุนัขที่อยู่ในรางข้าวสุกจะนั้น บิณฑบาตนั้นแม้เป็นอย่างนี้ก็เป็นสิ่งที่พึงกลืนลงไปได้ เพราะมันล่องคลองจักษุ (คือมองไม่เห็น)"

[อาสยโต - ปฏิภูณโดยอาสยะ]

(ความปฏิภูณ) โดยอาสนะ (อาโปธาตุในลำไส้ที่ออกมาประสมกับอาหารที่กลืนลงไป) เป็นอย่างไร ? ความปฏิภูณโดยอาสยะพึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "ก็แลอาหารที่ได้บริโภคเข้าไปแล้วอย่างนี้ เมื่อกำลังเข้าไปข้างใน (ลำไส้) เพราะเหตุที่ในอาสยะ ๔ คือ ปิตตาสยะ (อาสยะคือน้ำดี) เสมหาสยะ (อาสยะคือเสมหะ) ปุพพาสยะ (อาสยะคือบุพโพ) โลหิตาสยะ (อาสยะคือโลหิต) อาสยะอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมมีเป็นแท้ แม้แก่พระพุทธรเจ้าและพระปัจเจกพุทธร แม้ \* ต่ (ปิณฑปาติ) เป็นอวุตตรกรรม ในมกุเจติ ทั้ง ๑ บท จะแปลเป็นอวุตตรกรรม ความจะพึงยากในภาษาไทย จึงแปลคัตไปอย่างนั้น.

แก่พระเจ้าจักรพรรดิ แต่สำหรับพวกคนมีปัญญาอ่อน\* อาสยะมีทั้ง ๔  
อย่าง เพราะเหตุนี้ ผู้ใดมีปิตตาสยะยิ่ง (อาหารที่เข้าไปในลำไส้)  
ของผู้ นั้น ก็เป็นเหมือนเปรอะด้วยยางมะขางชั้น ๆ น่าเกลียดยิ่งนัก  
ผู้ใดมีเสมหาสยะยิ่ง ของผู้นั้นก็เป็นเหมือนเปรอะด้วยน้ำในเตงหนู ผู้  
ใดมีปุพพาสยะยิ่ง ของผู้นั้นก็เป็นเหมือนเปรอะด้วยเปรียงเน่า ผู้ใด  
มีโลหิตาสยะยิ่ง ของผู้นั้นก็เป็นเหมือนเปรอะด้วยน้ำขี้ม (จิวร)  
น่าเกลียดยิ่งนัก"

[นิรนาโต - ปฏิกุลโคยที่พัก (คือกระเพาะอาหาร)]

(ความปฏิกุล) โคยที่พัก (คือกระเพาะอาหาร ?) เป็น  
อย่างไร ? ความปฏิกุลโคยที่พักพึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "อาหารอัน  
กลืนเข้าไปที่เปื้อนด้วยอาสยะ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วนั้น เข้าไป  
ภายในท้องแล้วจะได้ไปพักอยู่ในภษณะทำด้วยทองก็หาไม่ได้ ไปพัก  
อยู่ในภษณะ (อันวิเศษอื่นๆ ) มีภษณะประดับแก้วมณีหรือภษณะ  
ทำด้วยเงินเป็นต้นก็หาได้ แต่ว่าถ้าคนอายุ ๑๐ ขวบกลืนลงไป (มัน)  
ก็ (ไป) พักอยู่ในโอกาสที่เป็นเช่นหลุมคูถอันไม่ได้ล้างมา ๑๐ ปี  
๑. จบัปพมาเป็น มนุทปุลณัน - บุญน้อย ในมหาภูทิกาเป็น มนุทปุลณ แต่ว่าจะเป็น  
ปัญญาอ่อน หรือบุญน้อย อย่างไหนก็เข้าใจยากอยู่นั่นเองทำไมจึงเป็นเช่นนั้น.  
๒. อาสยะ ในที่อื่นหมายถึงกระเพาะก็มี เช่น อามาสยะ หมายถึงกระเพาะอาหาร  
และ ปกาสยะ หมายถึงกระเพาะอุจจาระ แต่ในที่นี้ท่านหมายถึงโอกาสหนึ่ง ยังไม่  
ถึง อามาสยะ อาหารลงไปถึงนั้นแล้วต้องระคนกับอาโปธาตุ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ  
ทั้ง ๔ อย่าง คือ น้ำดี เสมหะ บุปโพ และโลหิต แล้วจึงเลื่อนต่อไปถึง อามาสยะ  
(?) ข้อนี้อ่านเห็นเค้า อาหารที่สำรอกออกมามีสีแปลก ๆ ก็มี ดังที่เราพูดกันว่า "ราก  
เขียวรากเหลือง"

ถ้าคนอายุ ๒๐-๓๐-๔๐-๕๐-๖๐-๗๐-๘๐-๙๐ ปีกลืนลงไป (มัน)

ก็ (ไป) พักอยู่ในโอกาสที่เป็นเช่นหลุมคูอันไม่ได้ล้างมา ๒๐-๓๐-

๔๐-๕๐-๖๐-๗๐-๘๐-๙๐ ปี ถ้าคนอายุ ๑๐๐ ปีกลืนลงไป (มัน)

ก็ (ไป) พักอยู่ในโอกาสที่เป็นเช่นหลุมคูอันไม่ได้ล้างมา ๑๐๐ ปี "

[อปริปกุโธ - ปฏิภูณโดยยังไม่ย่อย]

(ความปฏิภูณ) โดยยังไม่ย่อย เป็นอย่างไร ? ความปฏิภูณ

โดยยังไม่ย่อย พึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "ก็แลอาหารนี้นั้น ที่เข้าไปพัก

อยู่ในโอกาสอย่างนั้นแล้ว ยังไม่ย่อยเพียงใด ที่กลืนลงไปในวันนั้น

บ้าง ในวันวานบ้าง ในวันก่อนนั้นบ้าง ทั้งหมดด้วยกัน อันฟ้าเสมหะ

ปิดคลุมไว้ ก่อเป็นฟองเป็นต่อมขึ้น อันเกิดซึ่งความเป็นของน่าเกลียด

อย่างยิ่งตั้งอยู่ในที่มีประการดังกล่าวแล้วนั้นแหละอันเป็นที่มิดมิด ตลบ

ไปด้วยกลิ่นอายอับด้วยกลิ่นซากสัตว์ (ที่เป็นอาหาร) ต่าง ๆ มี

กลิ่นเหม็นน่าเกลียดคั่นอยู่เพียงนั้น เปรียบประดุจของไม่สะอาดต่าง ๆ

เช่นหญ้า ใบไม้ เสื่อขาด ๆ และซากงู ซากสุนัข (กระทั่ง)

๑. ข้อ นิทานโด นี้ ว่าโดยลำดับความก็น่าจะเป็นกระเพาะอาหาร แต่อธิบายที่ว่า

เหมือนหลุมคู พึงดูเป็นลักษณะกระเพาะอุจจาระไปไม่สมกัน อาหารที่กลืนลงไปยัง

ไม่ย่อย ยังไม่เข้าลักษณะกระเพาะอุจจาระไปไม่สมกัน อาหารที่กลืนลงไปยัง

๒. นานรณป...ปวนวิจิเต ปาฐะนี้ถ้าไม่คลาดเคลื่อน ปวน ตรงนี้ก็มีได้หมายถึง

ปา ปวน แปลว่า ลม ก็ได้ ในที่นี้จึงแปลเอาความว่ากลิ่นอาย ส่วน วิจิเต เมื่อ

เข้ากับกลิ่น ก็ต้องแปลว่า ตลบ ว่า พุ้ง ให้ประสบประสานกันไปเช่นนั้น.



ซากคน \* ที่ตกอยู่ในหลุม (โศโครก) ข้างช่องเข้าหมู่บ้านพวก  
จันทาล อันถูกเมฆ (ฝน) นอก (ฤดู) กาลในหน้าร้อนตรครด  
แล้ว ถูกแดดแผดเผาก็ก่อเป็นฟองเป็นต่อม (ส่งกลิ่นน่าเกลียด)  
อยู่ฉะนั้น"

[ปริปกกโต - ปฏิภูมโดยย่อแล้ว]

(ความปฏิภูม) โดยย่อแล้วเป็นอย่างไร ? ความปฏิภูมโดย  
ย่อแล้ว พึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "อาหารนั้นเมื่อเป็นสิ่งที่ย่อยไปด้วย  
ไป (ธาตุ) ในร่างกาย ในโอกาส (ที่พักอยู่) นั้นแล้ว ก็หาได้  
กลายเป็นของมีค่าเช่นทองและเงินไป ดังแร่ทั้งหลายมีแร่ทองแร่เงิน  
เป็นต้นไม้<sup>๒</sup> แต่มัน (กลับ) ปล่อยฟองและต่อม (ออกมา)  
กลายเป็นกรีสประจุปีกกาสะยะ (กระเพาะอุจจาระ) ไป เหมือนดิน  
สีเหลืองที่เขาคดที่หินบดแล้วบรรจุเข้าไว้ในกระบอก (ไม้ไฟ) ฉะนั้น  
และกลายเป็นมูลประจุมุตตวัตติ (กระเพาะปัสสาวะ) ไป"

[ผลโต - ปฏิภูมโดยผล]

(ความปฏิภูม) โดยผลเป็นอย่างไร ? ความปฏิภูมโดยผล  
พึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "ก็อาหารนี้ ที่ย่อยดีเท่านั้นจึงผลิตซากต่าง ๆ มี  
๑. พวกจันทาลมักง่ายสกปรก ถึงกับทิ้งศพคนไว้เช่นนั้นเทียวหรือ ? จะเป็นกลางครึ่ง  
กลางที่กระมัง พอนึกเห็นอย่างได้ในบ้านในเมืองเรา นี้ นาน ๆ ก็มีความนำทารกเป็นบ้าง  
ตายบ้างไปทิ้งตามกองขยะ ผู้ร้ายฆ่าคนตายแล้วนำศพไปหมกทิ้งไว้ตามร่องตามคู แต่  
ก็ทำไมพวกจันทาลจึงไม่นำพาต่อศพนั้นเสียเลย ข้างตนคมกลืนอยู่ได้ !  
๒. อธิบายว่า แร่ธาตุ เช่น แร่ทองแร่เงินนั้น ใช้ไฟหลอมมันเข้า มันก็ปล่อยเนื้อแท้  
ของมันออกมา กลายเป็นทองเป็นเงินบริสุทธิ์ไป แต่อาหารหาเป็นเช่นนั้นไม่.

ผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้นขึ้นได้ ที่ข้อมไม่ดี (กลับ) ก่อโรค  
ตั้ง ๑๐๐ ชนิดขึ้น เป็นต้นว่า หิดเปื้อย หิดด้าน คุดทะราด เรื้อน  
กลาก หิด ไอ และลงแดง\* นี่ผลของมัน"

[นิสฺสนฺทโต - ปฏิกุฏโดยการไหลออก]

(ความปฏิกุฏ) โดยการไหลออก เป็นอย่างไร? ความปฏิกุฏ  
โดยการไหลออก พึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "ก็อาหารนั้น เมื่อกลืนลงไป  
เข้าไปช่องเดียว (แต่) เมื่อไหลออก ไหลออกจากหลายช่อง  
อย่างเช่นว่า มุลตา (ไหลออก) จากตา มุลหู (ไหลออก) จาก  
หู หนึ่ง อาหารนั้น ในคราวกิน กินกับพรรคพวกมากคนก็มี แต่  
ในคราวไหลออกมันกลายเป็นของไม่สะอาด มีอุจจาระปัสสาวะ เป็นต้น  
ไปเสียแล้ว ก็ถ่ายออกแต่คนเดียว หนึ่ง ในวันที่หนึ่ง คนกินมัน  
ราเริง เบิกบานใจ เกิดปีติโสมนัสก็มี (แต่) ในวันที่สองมันไหล  
ออก คนปิดจมูก เบือนหน้า เกลียด กระดาก หนึ่ง ในวันที่หนึ่ง  
คนยินดี ละโมบ ดิดใจ สยบ กลืนมันลงไปก็มี แต่พอวันที่สอง  
เพราะค้างอยู่ที่คั่นเดียวก็สิ้นยินดี เกิดเป็นทุกข์ อาย รังเกียจ ถ่าย  
ออกไป เพราะเหตุนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

\* โรคลงแดง เกิดเพราะอาหารข้อมไม่ดี หรือไม่ข้อม นี่คิดจะลึก! ทำให้นึกกลาง  
แคลงศัพท์อติสาร แปลว่า โรคลงแดง ถูกแล้วหรือ ได้พบลงแห่งแปลว่า โรคบิด  
ก็เข้าเค้าเหมือนกัน แต่ถ้าแปลเสียว่า โรคท้องร่วง หรือ ลงท้อง ก็จะหมดปัญหา  
ในที่นี้ เพราะว่าอาหารข้อมไม่ดีหรือไม่ข้อม เกิดเป็นพิษขึ้นก็ทำให้ท้องร่วง พึงได้สนิท.

"ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกิน อันมีค่ามาก  
เข้าทางช่องเดียว (แต่) ไหลออกจาก ๕ ช่อง  
ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินอันมีค่ามาก คน  
กินกันพร้อมทั้งพวกพ้อง (แต่) เมื่อถ่ายออก  
ย่อมซ่อนเร้น ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกิน  
อันมีค่ามาก คนนิยมยินดีกินเข้าไป (แต่) เมื่อ  
ถ่ายออกย่อมเกลียด ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และ  
ของกินอันมีค่ามาก ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และ  
ของกินอันมีค่ามาก เพราะค้างอยู่คั่นเดียว ก็เป็น  
ของเสียไปสิ้น"

[สมมุทฺถกฺขณโต - ปฏิภูทโดยความประอะเปื่อน]

(ความปฏิภูท) โดยความประอะเปื่อนเป็นอย่างไร ? ความ  
ปฏิภูทโดยความประอะเปื่อนพึงเห็นลงอย่างนี้ว่า "ก็เลอาหารนั้น  
แม้ในเวลาบริโภค ก็เปื่อนมือ ริมฝีปาก ลิ้น แลเพดานปาก มือ  
ริมฝีปาก ลิ้น แลเพดานปากนั้นเป็นสิ่งที่ปฏิภูทไปเพราะถูกอาหารนั้น  
เปื่อนเอา ซึ่งแม้ล้างก็ยังคงล้างอีกเล่า เพื่อขจัดกลิ่น เมื่อคน  
บริโภคมันเข้าไปแล้ว (มัน) ย่อยเป็นฟองปุดขึ้นด้วยไฟ (ธาตุ)  
ในกายอันชานไปทั่วร่างแล้วก็ขึ้นมาเปื่อนฟันโดยเป็นมูลฟัน เปื่อน  
สิ่งที่เนื่องด้วยปากเช่นลิ้นและเพดานปาก โดยเป็นขะพะและเสมหะ  
เป็นต้น เปื่อนทวารทั้งหลาย มีช่องตา ช่องหู ช่องจมูก และช่อง  
เบื้องล่าง เป็นต้น โดยเป็นมูลตา มูลหู น้ำมูก น้ำมูตร และกรีส  
เปรียบเหมือนเมื่อข้าวถูกหุงอยู่ สิ่งที่เป็นกากทั้งหลายมีแกลบ รำ และ

ข้าวลืบเป็นต้น ย่อมลอยขึ้นมาเปื้อนขอบปากหม้อข้าวและฝาละมี  
ฉะนั้น ซึ่งทวารเหล่านี้ที่มันเปื้อนเอาแล้ว แม้ล้างอยู่ทุกวันก็ยังเป็น  
สิ่งไม่สะอาดไม่น่าขบใจอยู่นั้น ในทวารทั้งหลายไรเล่า เพราะล้าง  
ทวารลงอย่างเข้า มือก็เป็นสิ่งที่จำต้องล้างด้วยน้ำอีกที เพราะล้าง  
ทวารลงอย่างแล้ว มือนั้นฟอกด้วยโคนนัยบ่าง ด้วยดินบ่าง ด้วย  
ฝุ่นหอมบ่างตั้ง ๒-๓ ครั้ง จึงหายจากความปฏิกูล"

[อาหารเรปฏิกูลสัญญาณาน]

เมื่อโยคางจรภิกษุนั้น พิจารณาเห็นความปฏิกูลโดยอาการ ๑๐  
อย่างนี้ ทำจนเป็นตักกาหตะ (ตริกเอามาได้) วิตักกาหตะ (ตริ  
เอามาได้) อยู่ กพพิงการาหารย่อมจะปรากฏโดยอาการปฏิกูล เชอ  
ส้องเสพเจริญทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อเธอทำไป  
อย่างนั้น นิเวศทั้งหลายจะรำบ จิตจะตั้งมั่นโดยอุปจารสมาธิ อัน  
ไม่ถึงอัปปนา เพราะความที่กพพิงการาหารเป็นสภาพลิกโดยความ

\* ปกฐะในวิสุทธิธรรมรค พิมพ์ครั้งที่ ๓ พิมพ์ไว้เป็น ปาฏิคุณุตตา น วิคจฺจติ - ความ  
ปฏิกูลไม่หาย เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น ปาฏิคุณุตตย วิคจฺจติ เพราะถึงจะ  
เป็นมือล้างทวารหนัก เมื่อได้ฟอกถึง ๓ ครั้งก็ควรจะหายปฏิกูลแล้ว แม้ในวิสุทธิธรรมรค  
แปลร้อย สมานินเทศ พิมพ์ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๙๒ หน้า ๒๕๓ ก็พิมพ์ไว้ว่า "ต้องสี  
ด้วยโคลมัย สีด้วยดิน สีด้วยจุนของหอม จึงปราศจากปฏิกูล" ดังนี้

ถึงกระนั้น ความที่ว่า "มือหายจากความปฏิกูล" นั้นก็ฟังดูไม่สู้จะแยบคาย  
เพราะที่จริงนั้น "ความปฏิกูลหายไปจากมือ" ต่างหาก ถ้าจะเป็นอย่างนี้ ปาฐะก็ต้อง  
เป็น "ปาฏิคุณุตตา วิคจฺจติ" และเมื่อเป็นดังนี้ ปาฏิคุณุตตา ย่อมเป็นประชาของ  
ประโยชน์ โหวิโต (เหตุใด) ก็เกื้อ หาที่จอดไม่ได้ ถ้าจะให้เข้ารูปประโยคได้ ก็ต้อง  
ทำเป็นลักษณะ คือ เป็น โหวิเต อย่างนี้ดูจะแยบคายดีกว่าอย่างอื่นด้วยซ้ำไป.

เป็นสภาวะธรรม\* แต่เพราะว่าสัญญา (ความกำหนดหมาย) ใน กพพิงการอาหารนั้น ย่อมปรากฏด้วยอำนาจการถือเอาการปฏิบัติ เพราะเหตุนี้ ธรรมฐานนี้จึงถึงซึ่งความนับ (คือได้ชื่อ) ว่า "อาหาเรปฏิกุลสัญญา" ดังนี้

[อานิสงส์แห่งอาหารเรปฏิกุลสัญญา]

ก็แลจิตของภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอาหาเรปฏิกุลสัญญานี้ย่อม ถอย ย่อมหด ย่อมกลับจากรสตัณหา เธอเป็นผู้ปราศจากความมัวเมา กลืนกินอาหารเพียงเพื่อต้องการจะข้ามทุกข์ไปได้ คุณคน (เดินทาง กันดาร) มีความต้องการจะข้ามทางกันดาร (ให้จึงได้ ไม่มีอะไร จะกิน จำต้องฆ่าบุตรแล้ว) กินเนื้อบุตรฉะนั้น ที่นี้ราคะอันเป็นไปในเบญจกามคุณของเธอก็จะถึงซึ่งความกำหนดรู้ (ละได้)\* ไม่สับสน ยาก โดยมีความกำหนดรู้กพพิงการอาหาร (โดยอาการปฏิบัติ) เป็น मुख (คือเป็นต้นทาง) เธอจะกำหนดรู้รูปขั้นได้โดยมีความ

๑. มหาภูทิกว่า นิमितในอาหาเรปฏิกุลสัญญานี้ ก็คือกพพิงการอาหารที่ปรากฏโดยอาการ ปฏิกุลนั่นเอง หาใช่อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตไม่ เพราะถ้าอุคคหนิมิตเกิด ปฏิภาคนิมิตก็ต้องมี และเมื่อปฏิภาคนิมิตมี ฌานก็ต้องถึงอัปปนาแต่ไม่มี เพราะอะไร เพราะภาวนามีอาการต่าง ๆ ประการหนึ่ง เพราะเป็นกรรมฐานลึกโดยความเป็นสภาวะธรรมประการหนึ่ง จริงอยู่ ภาวนานี้เป็นไปโดยอาการปฏิบัติ แต่สิ่งที่ปฏิกุลนั้น ได้แก่ สภาวะธรรมอันเป็นที่อาศัยแห่งสิ่งที่บัญญัติเรียกว่ากพพิงการอาหารนั้นต่างหาก หาใช่ตัว บัญญัตินั้นปฏิบัติไม่ ก็เพราะภาวนานี้ปรารภสภาวะธรรมโดยถือเอาอาการปฏิกุลออกหน้า เป็นไป และเพราะสภาวะธรรมทั้งหลายเป็นของลึกโดยสภาพ คือมันลึกของมันเอง เพราะฉะนั้น ฌานนี้จึงไม่ถึงอัปปนา.

๒. ปริณัย มหาภูทิกไขความว่า สมตักกัม ก้าวล่วง (คือละได้) แก่อย่างนี้เข้าหลัก ปหารปริณญา.

กำหนดรู้เบญจกามคุณเป็นมฺข\* อนึ่ง แม้การเจริญกายคตาสติของเธอ  
ก็จะถึงความบริบูรณ์ ด้วยอำนาจความปฏิกูล (แห่งอาหาร) มี  
อาหารที่ยังไม่ย่อยเป็นต้นด้วย\* เรอนับว่าเป็นผู้ดำเนินข้อปฏิบัติอนุโลม  
แก่อสุกสัญญา (ด้วย)\* อนึ่งเล่า เธออาศัยข้อปฏิบัติอันนี้แล้ว เมื่อ  
ยังไม่ถึงความสิ้นสุดคือพระอมตะในทิวสธรรมนี้ ก็จะมีสุคติเป็นที่  
ไปในเบื้องหน้าแล

นี่เป็นคำกล่าวแก้อย่างพิสดารในการเจริญอาหารเรปฏิกูลสัญญา

จตุธาตววัฏฐาน

บัดนี้ นิเทศ (คำอธิบาย) การเจริญจตุธาตววัฏฐาน ที่ท่าน  
แสดงไว้ถัดอาหารเรปฏิกูลสัญญามาว่า "ววัฏฐาน ๑" ดังนี้ มาถึง  
แล้วโดยลำดับ

[อธิบายคำบทมาติกา]

วินิจฉัยในบทมาติกา นั้น บทว่า ววัฏฐาน (วิเคราะห์ดู)

๑. เพราะรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ สงเคราะห์ในรูปขันธ(?)
๒. หมายความว่า การพิจารณาความปฏิกูลแห่งอาหารโดยอาการต่าง ๆ นั้น ก็เท่ากันได้  
พิจารณาอาการ ๑๒ ไปด้วย เช่นว่า พิจารณาอาหารที่ยังไม่ย่อย ก็คือพิจารณาอุทริยะ  
(อาหารใหม่) นั่นเอง พิจารณาโดยอาสยะ ก็คือพิจารณาน้ำดี เสมหะ บุปผ โสหิต  
พิจารณาอาหารที่ย่อยแล้วก็เป็นอันได้กำหนดครีตและมูตร พิจารณาโดยผลก็เป็นอันได้  
กำหนดโกฏฐาสทั้งหลายมีผลเป็นอาทิไปด้วย.
๓. อธิบายว่า เมื่อสุกสัญญาจะหมายถึงกำหนดซากศพ ส่วนสัญญานี้กำหนดความ  
ปฏิกูลในอาหาร แต่ว่ากำหนดโดยอาการปฏิกูล เหม็น น่าเกลียดในร่างกายด้วยกัน จึง  
ว่าอนุโลมกันได้.

ได้แก่สันนิฐาน (ลงความเห็น) ตามที่ได้กำหนดเห็นสภาวะ (ของ  
มัน) การวิเคราะห์ธาตุทั้ง ๔ ชื่อว่าจตุธาตุวัญฐาน คำว่า  
ธาตุมนสิการ (ความทำในใจโดยความเป็นธาตุ) ธาตุกรรมฐาน  
(กรรมฐานมีธาตุเป็นอารมณ์) จตุธาตุวัญฐาน (การวิเคราะห์  
ธาตุ ๔) โดยความก็อันเดียวกัน

[จตุธาตุวัญฐาน ๒ อย่าง]

จตุธาตุวัญฐานนี้นั้น (มี) มา ๒ อย่าง คือ อย่างสังเขป ๑  
อย่างพิสดาร ๑ จตุธาตุวัญฐานอย่างสังเขปนั้นมาในมหาสติปัฏฐาน  
สูตร อย่างพิสดารมาในมหาหัตถิปทุปมสูตร ราชูลิวาสสูตร และ  
ธาตุวิงกังคสูตร

[จตุธาตุวัญฐานอย่างสังเขป]

จริงอยู่ จตุธาตุวัญฐานนั้น มาโดยสังเขปในมหาสติปัฏฐาน-  
สูตร โดยเป็นธรรมสำหรับผู้เจริญธาตุกรรมฐานที่มีปัญญากลับ ดังนี้ว่า  
"คูกริกษุทั้งหลาย โคฆาตักผู้ชำนาญ หรือลูกมือโคฆาตัก ฆ่าโค  
แล้ว (ชำแหละ) แบ่ง (เนื้อ) ออกเป็นส่วน ๆ แล้วพียง  
(ขาย) อยู่ที่ทางใหญ่สี่แพร่ง ฉันทโคก็ดี คูกริกษุทั้งหลาย ภิกษุ  
ก็ฉันทนั้น พิจารณาดูกายนี้แหละ ที่มันตั้งอยู่เท่าไร ที่เรอดังไว้เท่าไร ๒  
๑. คาวี แปลว่า โค สามัญก็ได้ สำหรับในที่นี้พึงสนิทกว่าที่จะแปลว่า แม่โค.  
๒. ปณิหิต รูปเป็นกัมมวาทก สอนบทนี้น่าจะเป็นดังนี้ ยถาจิต เมื่อพิจารณาดูกายนั้น  
กายจะอยู่ในอิริยาบถใดก็ได้ ภิกษุจะเดินอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ หรือนอนอยู่ ก็เจริญธาตุ-  
มนสิการได้ ยถาปณิหิต ก่อนจะเจริญธาตุมนสิการ ภิกษุจัดแจงแต่งกายให้อยู่ในท่า  
ที่ต้องการ เช่นนั่งขัดสมาธิ.

(ก็ตาม) โดยธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม"

[ขยายความพระสูตร]

ความแห่งสูตรนั้นว่า "โคฆาตักผู้ฉลาด หรือลูกมือของเขาเอง ที่เขาจ้างด้วยข้าวและค่าจ้าง ฆ่าโคแล้วชำแหละทำให้เป็นส่วน ๆ ฟิงนั่ง (ขาย) อยู่ที่ทางใหญ่สี่แพร่ง กล่าวคือที่ตรงกลางทางใหญ่ อัน (เล่น) ไปสู่ทิศทั้งสี่ ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้นเหมือนกัน พิจารณา ดูกายที่ชื่อว่าตั้งอยู่เท่าไร เพราะตั้งอยู่ด้วยอาการแห่งอิริยาบถ ๔ อย่าง ใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าตั้งไว้เท่าไร เพราะมันตั้งอยู่ด้วยอาการอย่างไร นั่นแล โดยธาตุอย่างนี้ว่า มีอยู่นี้ว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ฯลฯ ธาตุลม "

ถามว่า พุทธาธิบายมีอยู่อย่างไร ?

ตอบว่า พุทธาธิบายมีอยู่ว่า เมื่อโคฆาตักปรนโคอยู่ก็ดี จูง (มัน) มาสู่โรงฆ่าก็ดี จูงมาถึงแล้วผูกพัคไว้ที่โรงฆ่านั้นก็ดี กำลัง ฆ่าก็ดี เห็นมันถูกฆ่า มันตายก็ดี ความรู้สึกว่โคยังไม่หายไปตราบเท่าที่เขายังมีได้ชำแหละมันแบ่ง (เนื้อ) ออกเป็นส่วน ๆ แต่เมื่อ แบ่งไปนั่ง (ขาย) แล้ว ความรู้สึกว่โคจึงหายไป กลายเป็น ความรู้สึกว่มั่งสะไป ความคิดดังนี้หาได้มีแก่เขาไม่ว่า "เราขายโค ชนเหล่านี้้นำเอาโคไป" แต่ที่แท้เขาย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า "เรา

\* มหาภูิกว่า ให้มันกินของดี ๆ เช่น รำ ข้าว และเมล็ดฝ้าย เพื่อให้มันอ้วนมีเนื้อ มาก จึงแปลว่าปรน.



ขายมังสะ ข้างชนเหล่านี้นำเอามังสะไป" ดังนี้ฉันใด แม้เมื่อภิกษุ  
นี้ยังเป็นคฤหัสถ์ก็ดี บวชแล้วก็ดี ในกาลก่อนที่ยังเป็นปุถุชนโง่ ๆ  
อยู่ (นั่น) ความรู้สึกว่าสัตว์ ว่าบุรุษ ว่าบุคคล ยังไม่หายไป  
ตราบเท่าที่เธอยังมิได้พิจารณาดูกายนี้แน่ละ ที่มันอยู่เท่าไร ที่  
เธอดังไว้เท่าไร (ก็ตาม) โดยธาตุ ทำให้มนวินิพโยก (แยก  
ก่อนออกไปเป็นส่วนย่อย) ต่อเมื่อเธอพิจารณาเห็นโดยธาตุ สัตต-  
สังขยา (ความรู้สึกว่าสัตว์) จึงหายไป จิตจึงตั้งมั่นอยู่โดยว่าเป็น  
ธาตุเท่านั้น เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุ  
ทั้งหลาย โภจนาตักผู้ชำนาญ ฯลฯ ฟังนั่ง (ขาย) อยู่ที่ทางใหญ่  
สี่แพร่ ฉันใดก็ดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน  
พิจารณาดูกายนี้แน่ละ ฯลฯ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม "

ส่วนในมหาหัตถิปทุปมสูตร มาอย่างพิสดารโดยเป็นธรรมสำหรับ  
ผู้เจริญธาตุกรรมฐานที่มีไข้ผู้มีปัญญาคล้านัก ดังนี้ว่า

"ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ก็ธาตุดินภายในเป็นอย่างไร ? สิ่งใด  
มีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของแน่นแข็งหยาบไป ซึ่งบุคคลยึดถือ  
(เป็นของตน) สิ่งนี้คืออะไร สิ่งนี้คือผมทั้งหลาย ขนทั้งหลาย  
เล็บทั้งหลาย ฟันทั้งหลาย ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือแม้  
สิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ในตนอาศัยตนอยู่ เป็นของแน่นแข็งหยาบไป  
ซึ่งบุคคลยึดถือ (เป็นของตน) ดูกรอาวุโสทั้งหลาย นี้เรียกว่า  
ธาตุดินภายใน "

และว่า "ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ก็ธาตุน้ำภายในเป็นอย่างไร ?

สิ่งใดมีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของเหลวอาบเอิบไป ซึ่งบุคคล  
ยึดถือ (เป็นของตน) สิ่งนี้คืออะไร ? สิ่งนี้คือ น้ำดี ฯลฯ น้ำ  
มูตร หรือแม้สิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็น  
ของเหลวอาบเอิบไป ซึ่งบุคคลยึดถือ (เป็นของตน) ดูกรอาวุโส  
ทั้งหลาย นี่เรียกว่าธาตุน้ำ"

และว่า "ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ก็ธาตุไฟภายในเป็นอย่างไร ?  
สิ่งใดที่มีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของร้อนเผาไหม้ไป ซึ่งบุคคล  
ยึดถือ (เป็นของตน) สิ่งนี้คืออะไร สิ่งนี้คือสิ่งที่เปื้อนเหตุอบอุ่น  
(แห่งกาย) ๑ เป็นเหตุทรุดโทรม (แห่งกาย) ๑ เป็นเหตุกระวน  
กระวาย (แห่งกาย) ๑ เป็นเครื่องย่อยไปดีแห่งของที่กินดื่มเคี้ยวลิ้ม  
เข้าไป ๑ หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของ  
ร้อนเผาไหม้ไป ซึ่งบุคคลยึดถือ (เป็นของตน) ดูกรอาวุโสทั้งหลาย  
นี่เรียกว่าธาตุไฟภายใน"

และว่า "ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ก็ธาตุลมภายในเป็นอย่างไร ?  
สิ่งใดมีอยู่ในตน อาศัยตนอยู่ เป็นของกระพือพัดไป ซึ่งบุคคลยึดถือ  
(เป็นของตน) สิ่งนี้คืออะไร สิ่งนี้คือลมขึ้นเบื้องสูง ลมลงเบื้อง  
ต่ำ ลมอยู่ในท้อง ลมอยู่ในไส้ ลมเล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลม  
หายใจออกหายใจเข้า ดังนี้คือ หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีกที่มีอยู่ในตน  
อาศัยตนอยู่เป็นของกระพือพัดไป ซึ่งบุคคลยึดถือ (เป็นของตน)  
ดูกรอาวุโสทั้งหลาย นี่ธาตุลมภายใน"

ก็แลธาตุควาวิภูฐานในมหาหัตถิปทุปสูตรนี้ มีฉันใด แม้ใน

ราหูโลวาทสูตรและสูตรวิภังคสูตรก็มีฉันนั้น

[อธิบายคำในมหาหัตถิปทุปมสูตร]

(ต่อไป) นี่เป็นคำแก้บทที่ไม่ง่าย ในพระสูตรนั้น ก่อนอื่น  
บท **อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ** ทั้งสองบทนี้เป็นคำทับศัพท์นียกะ สิ่งที่เกิด  
ในตน หมายความว่าเนื่องอยู่ในสันดานของตน ชื่อว่านียกะ นียกะ  
นี้นั้น (แหละ) ท่านกล่าวเสียว่า **อชฺมตฺตํ** เพราะสิ่งนั้นเป็นไป  
อยู่ในตน กล่าวเสียว่า **ปจฺจตฺตํ** เพราะสิ่งนั้นอาศัยตนเป็นไป  
เหมือนถ้อยคำ (อันเป็นไปเฉพาะ) ในหมู่ผู้หึงในโลกล เขาก็เรียกว่า  
**อชิตฺถิ** (ถ้อยคำเฉพาะหมู่ผู้หึง)๑ ฉะนั้น

บทว่า **กกุขงฺพิ** แปลว่า กระด้าง บทว่า **ขริคฺคํ** แปลว่า  
หยาบ ในสองบทนั้น บทที่หนึ่งบอกลักษณะ บทที่สองบอกอาการ  
เพราะปฐวีธาตุนั้นมีลักษณะแข็งแข็ง มีอาการหยาบ เพราะฉะนั้น๒  
ท่านจึงกล่าวว่า "**กกุขงฺพิ ขริคฺคํ**"

บทว่า **อุปาทินฺนํ** แปลว่าถือนั่น อธิบายว่า ถือนะเอยิดเอา  
จับเอาไว้มัน (ด้วยสำคัญ) อย่างนี้ ว่าเรา ว่าของเรา

๑. เข้าใจว่าท่านมุ่งอธิบายถึง อธิอุปสัค ว่าใช้ในความหมายภายใน หรือเฉพาะ  
ก็ได้ (?)

๒. ปาฐะวิสุทธิมรรคพิมพ์ครั้งที่ ๑ พิมพ์ไว้เป็น ตสุสา ผิด ที่ถูกเป็น ตสุมา.

๓. ตอนนี้ท่านแก้บท กกุขงฺพิ และบท ขริคฺคํ ทั้งสองเป็นคู่กันไป แต่ทำไมจึงไป  
ลงท้ายแต่บทเดียวว่า ตสุมา ขริคฺคตฺตฺติ วุตฺตา การเรียงบทข้างหน้าก็อย่างไรอยู่ คือ  
เรียงไว้เป็น ๒ ประโยคว่า กกุขพลกฺขณา หิ ปฐวีธาตฺตา วา ผรุสาการา โหติ ตสุมา  
ขริคฺคตฺตฺติ วุตฺตา ไม่สนิทเลย น่าจะเป็นประโยคเดียวว่า กกุขพลกฺขณา หิ ปฐวีธาตฺตา  
ผรุสาการา โหติ ตสุมา กกุขงฺพิ ขริคฺคตฺตฺติ วุตฺตา ในที่นี้แปลได้ตามที่เห็นว่าถูก.

บทว่า **เสยฺยถิทํ** เป็นนิบาต นิบาตนั้น มีความว่า "หากถามว่าสิ่งนั้นเป็นอย่างไร" ต่อนั้น ท่านจะแสดง (ตอบ) ความที่ถามนั้น จึงกล่าวคำต่อไปว่า เกสา โลมา เป็นอาทิ ก็ในปฐวิชาตุนิเทศน์นี้ พึงทราบของท่านแสดงปฐวิชาตุนิเทศน์ ๒๐ เพราะเต็มมัตถลุลค์เข้า ด้วยคำว่า "ยิ วา ปณฺณมฺปิ กิณฺณํ" หรือแม้สิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่นอีก " เป็นอันท่านสงเคราะห์เอา (สิ่งที่) เป็น ปฐวิชาตุนิเทศน์ (อันพึงมีอยู่) ในส่วน (แห่งธาตุ) ๓ ที่เหลือด้วย"

[อาโป]

สิ่งใดเอิบอวยไปได้ คือไปถึงที่นั้น ๆ ได้ โดยภาวะคือไหลไป เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่า อาโป สิ่งใดในอาโปทั้งหลาย อันมีประการต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งสมุฏฐานมีกรรมสมุฏฐานเป็นต้น เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อ อาโปคต สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? สิ่งนั้นได้แก่ลักษณะคือความซึมซาบได้แห่งอาโปธาตุ

[เตโช]

สิ่งที่ชื่อว่า **เตโช** เพราะอำนาจแห่งความเป็นเครื่องทำให้ร้อน สิ่งใดไปในแต่เตโชทั้งหลายโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล เหตุนั้น จึงชื่อว่า

๑. หมายความว่า สิ่งที่น่าเป็นปฐวิชาตุนิเทศน์ที่จำแนกไว้เป็น ๑๕ อากาโร มีผมเป็นต้น มีอาหารเก่าเป็นปริโยสานนั้น เป็นการจำแนกแต่อาการที่ปรากฏชัดเท่านั้น แต่ที่จริง สิ่งที่น่าเป็นปฐวิชาตุนิเทศน์ในส่วนธาตุอื่นอีกก็มี เป็นอันนับเอาเป็นปฐวิชาตุนิเทศน์ด้วยหมดนั้น.
๒. เตชนวเสน เตชน นิมหาภูิกายาให้แปลว่า คม.
๓. คือนัยตอนที่แก้อาโป ที่ว่า "มีประการต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งสมุฏฐาน ..."

**เตโชคต** สิ่งนั้นได้แก่อะไร ? สิ่งนั้นได้แก่ลักษณะคือความเป็นของ  
ร้อน (แห่งเตโชธาตุ)

คำว่า **เยน จ (สนุปปติ)** ความว่า ร่างกายนี้ ย่อม  
เราร้อน คือเกิดเป็นไอร้อนขึ้นโดยเป็นไขมีวันเดียวหายเป็นต้น  
เพราะเตโชคตได้อันกำเริบขึ้น

คำว่า **เยน จ ขริยติ** ความว่า ร่างกายนี้ย่อมทรุดโทรม  
คือ ถึงซึ่งความเป็นผู้มีอินทรีย์ (มีตาเป็นต้น) บกพร่องไป ซึ่ง  
ความถดถอยกำลัง และซึ่งความเป็นผู้มี (หนัง) เทียว และ (มี  
ผม) หงอกเป็นต้น เพราะเตโชคตใด

คำว่า **เยน จ ปริทยุหติ** ความว่า ร่างกายนี้กระสับกระส่าย  
และบุคคลนั้นคร่ำครวญไปว่า ฉันร้องจริง ฉันร้องจริง รอคอยยา  
ชะโลมมีสคตโรตส์ปิ (เนยใสอันชำระร้อยครั้ง)\* และโคสิตจันทน  
(น้ำไม่จันทนผสมด้วยน้ำนมโค) เป็นต้น และลมแต่พัดก้านตาล  
ด้วย เพราะเตโชคตได้อันกำเริบขึ้น

คำว่า **เยน จ อสิต ปีต ขายิต สายิต สมุมา ปริณามํ คจฺจนติ**  
ความว่า สิ่งที่เกี่ยวข้องกันไปมีขนมแข็ง (ทอกรอบ) เป็นต้นก็ดี  
สิ่งที่ลึ้มเข้าไปมีมะม่วงสุกและน้ำผึ้งน้ำอ้อยเป็นต้นก็ดั้นนั้น ย่อมถึงซึ่ง  
ความย่อยไปด้วยดี หมายความว่าถึงซึ่งความแยกออกไปโดยเป็น (สิ่ง

\* มหาภูทิกว่า เนยใสที่เขาตั้งไฟให้ร้อนแล้วกลงแช่น้ำเย็น ทำไปเช่นนั้น ๑๐๐ ครั้ง  
เรียกว่า สคตโรตส์ปิ.

ที่ร่างกายต้องการต่าง ๆ มี) รส (คือของเหลวอันมีประโยชน์  
แก่ร่างกาย? ) เป็นต้น\* เพราะเตโชคติใด

ก็ในอาการ ๔ อย่างนั้น อาการ ๓ ข้างต้นมีเตโชธาตุเป็น  
สมุฏฐาน อาการสุดท้ายมีกรรมเป็นสมุฏฐานแท้

[วาโย]

สิ่งที่ชื่อว่า วาโย เพราะอำนาจแห่งความเป็นสิ่งทำให้ฟุ้งไป  
สิ่งใดไปในวาโยทั้งหลายโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน\* เหตุนั้น สิ่งนั้น  
จึงชื่อว่า วาโยคต สิ่งนั้นได้แก่อย่างไร? สิ่งนั้นได้แก่ลักษณะคือการไหว  
ตัวได้

คำว่า อุกุขุมมา วาตา คือลมขึ้นเบื้องบน ยังอาการมีเรอ  
และสะอึกเป็นต้นให้เป็นไป คำว่า อโรคมา วาตา คือ ลมลงเบื้อง  
ล่าง นำเอาอุจจาระปัสสาวะเป็นต้นออกไป คำว่า กุจจิสยา วาตา  
คือลมอยู่ภายนอกลำไส้ คำว่า โภจจาสยา วาตา คือลมอยู่ภายใน  
ลำไส้ คำว่า องุมงุคานุสาริโน วาตา คือ ลมอันแล่นไปตาม  
องคาพยพใหญ่่น้อยทั่วสรีระ ตามแนวชายเส้น (เลือด) ยังการคู้  
(อวัยวะ) และการเหยียด (อวัยวะ) เป็นต้นให้เกิดขึ้นได้ คำว่า  
อสุสาโส ได้แก่มหาไฮใจเข้าข้างใน คำว่า ปสุสาโส ได้แก่ม  
๑. มหาภูิกอาธิบายว่า อาหารย่อยแล้วเกิดเป็นรสขึ้น แล้วก็แยกไปเป็นเลือด เนื้อ มน  
เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก และน้ำสุกกะ.

๒. คูเชิงอรรถ ๓ หน้า ๒๒

หายใจออกข้างนอก\*

ก็แลในลม ๖ อย่างนี้ ลม ๕ ข้างต้นเป็นจิตสมุฏฐาน ลม  
อัสสาสะปัสสาสะเป็นจิตสมุฏฐานอย่างเดียว"

ด้วยบทนี้ว่า "ยิ วา ปณณมปิ กิณฺจิ หรือแม้สิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่น  
อีก" ในทุกนิเทศ (มีอาโปธาตุนิเทศเป็นต้น) เป็นอันท่านสงเคราะห์  
เอา (สิ่งที่เป็น) อาโปธาตุเป็นต้น (อันพึงมีอยู่) ในส่วน (แห่ง  
ธาตุ) ที่เหลือเข้าด้วย"

ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ธาตุ ๔ เป็นอันท่านให้พิสดารแล้ว  
ด้วยอาการ ๔๒ คือ ปฐวีธาตุ... ด้วยอาการ ๒๐ อาโปธาตุ...  
ด้วยอาการ ๑๒ เตโชธาตุ... ด้วยอาการ ๔ วาโยธาตุ... ด้วยอาการ  
๖ ดังนี้แล

นี้เป็นพรรณากวามแห่งบาปในธาตุวิภูฐาน (วิถถารนัย) นั้น  
(เท่านี้) ก่อน

๑. ในตอนอานาปานสติ ท่านแก้ อัสสาสะ เป็นลมหายใจออก ปัสสาสะเป็นลมหายใจ  
เข้า ครั้นมาตอนนี้แก้กลับไปตรงกันข้าม ว่าเค็ดขาดเสียด้วย ไม่มีวิเคราะหอะไร  
ทั้งสิ้น ถ้าไม่แต่งคนละองค์ ก็น่าจะว่ามาถึงตอนนี้ท่านได้หลักวินิจัยใหม่กระมัง ก็ดี  
เหมือนกัน พวกเราจะได้อายใจกันเสียที ว่าอย่างนี้แหละถูก.

๒. จิตสมุฏฐาน คือมีจิต กรรม ฤคฺ ออาหาร เป็นสมุฏฐาน ที่ว่าสมอัสสาสะปัสสาสะ  
มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวนั้น มีอธิบายว่า ลมหายใจจะพ้นสรีระไปหาไม่มี แล้ว  
จิตตสมุฏฐานจะไปเกิดนอกร่างกายก็ไม่มี.

๓. มหาภูิกว่า เช่นในนิเทศแห่งอาโปธาตุ ก็สงเคราะห์เอาน้ำสัณณะเข้าด้วย ใน  
นิเทศแห่งเตโชธาตุสงเคราะห์เอาไออุ่นที่มีอยู่ตามปกติในร่างกายเข้าด้วย ในนิเทศ  
แห่งวาโยธาตุ สงเคราะห์เอาลมที่ยังหุดและสิวให้เกิดเข้าด้วย.

[ภาวณานัย - วิธีภาวณา]

[สังเขปนัย]

ส่วนวินิจฉัยในภาวณานัยในชาตกรรมฐานนี้ (พึงทราบดังนี้)

สำหรับภิกษุผู้มีปัญญากล้า การกำหนดธาตุโดยพิสดาร (แจกไปตามอาการ ๔๒) ว่า "เกสา ปฐวีธาตุ มหทั้งหลายเป็นธาตุดิน โลมา ปฐวีธาตุ - ขนทั้งหลายเป็นธาตุดิน " ดังนี้เป็นต้น จะปรากฏเป็นชักเข้าไป แต่เมื่อระมณสิกการ (แต่โดยลักษณะ) ว่า "สิ่งที่มีลักษณะกระด้าง เป็นธาตุดิน สิ่งที่มีลักษณะซึมซาบ เป็นธาตุน้ำ สิ่งที่มีลักษณะร้อน เป็นธาตุไฟ สิ่งที่มีลักษณะไหวตัวได้ เป็นธาตุลม" ดังนี้ กรรมฐานก็จะปรากฏแล้ว ส่วนสำหรับภิกษุผู้มีปัญญาไม่กล้านัก เมื่อมนสิกการ (โดยย่อ) อย่างนั้น กรรมฐานย่อมมีดไป ไม่ชัดแจ้ง ต่อมนสิกการอย่างพิสดารโดยนัยก่อน กรรมฐานจึงจะปรากฏ ความข้อนี้มีอุปมาอย่างไร ? มีอุปมาว่า เมื่อภิกษุ ๒ รูปสาธยายแบบ (บาลี) ที่มีไปยาลมากอยู่ ภิกษุรูปที่มีปัญญากล้า ยังไปยาลมูข (คือตัวเต็ม) ให้พิสดาร (คือสวดเต็ม) จบหนึ่งหรือสองจบแล้ว ต่อขึ้นไปก็ทำสาธยายแต่โดยเงื่อนไขทั้งสอง (คือต้นกับปลาย) ไป ในเรือ ๒ รูปนั้น รูปที่มีปัญญาไม่กล้านัก จะเป็นผู้กล่าวอย่างนี้ว่า "นั่นได้ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ให้ทำมาตาว่าริมฝีปากกระทบกัน (คือสวดละละไป) ไม่ทันไรก็จบเสียแล้ว ราวะว่าริมฝีปากยังไม่ทันกระทบกัน) เมื่อทำสาธยายวิธีนี้ สักเมื่อไร

\* ปาฐะพิมพ์ไว้ว่า วุตตา ผิด ที่ถูกเป็น วุตตา.



แบบ (บาลี) จึงจกคล้อง " เธอยังไม่ยอมขที่มาถึง ๆ ให้พิสดาร  
ทุกที ทำสาธยายไป (คือสาธยายเต็มทุกแห่ง ไม่ละตามไปยาล) ภิกษุ  
อีกรูปหนึ่ง (คือรูปที่มีปัญญากล้า) ก็กล่าวกะเธอรูปนั้นอย่างนี้ว่า  
"นั่นได้ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ให้ถึงที่สุดได้ เมื่อทำสาธยายวิธีนี้  
สักเมื่อไร แบบ (บาลี) จึงจกถึงที่จบ " ดังนี้ฉันใด การกำหนด  
ธาตุอย่างพิสดารไปตามอาการมีผมเป็นต้น ก็ปรากฏเป็นชักช้าสำหรับ  
ภิกษุผู้มีปัญญากล้า ต่อเมื่อเธอมนสิการอย่างสังเขปโดยนับว่า "สิ่ง  
ที่มีลักษณะกระด้าง เป็นธาตุดิน " เป็นต้น กรรมฐานจึงปรากฏ  
สำหรับอีกรูปหนึ่งมนสิการอย่างนั้น กรรมฐานจะมีคไปไม่ขัดแจ้ง ต่อ  
มนสิการโดยพิสดารไปตามอาการมีผมเป็นต้น กรรมฐานจึงปรากฏ  
ก็ฉันนั้นแล

[วิธีเจริญธาตุกัมมัฏฐานสำหรับผู้มีปัญญากล้า]

เพราะเหตุนี้ อันภิกษุที่มีปัญญากล้าผู้ปรารถนาจะบำเพ็ญ  
กรรมฐานนี้ ชั้นแรกพึงเป็นผู้ไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (ผู้เดียว) แล้ว

\* รโหคเตน ปฏิสสุตฺติเนน มหาภูติกอาธิบายให้ควารู้ว่า รโหค เป็นส่วนกายวิเวก  
คือไปสู่ที่อันอนุกุลแก่การเจริญภาวนาอยู่ผู้เดียว ปฏิสสุตฺติยา เป็นส่วนจิตตวิเวก คือพราก  
จิตจากอารมณ์ต่าง ๆ แล้วซ่อนจิตไว้ในกรรมฐาน

เราเข้าใจกันว่า ทั้งสองบทนี้เป็นส่วนกายวิเวกเท่านั้น การจะทำกรรมฐาน ก่อน  
อื่นก็ต้องหาที่ลับคน ถ้าไปนั้นทำอยู่ต่อหน้าคนหรือในที่ ๆ คนไปมาเห็นได้ ก็จะกลายเป็น  
อาปาลกขุณฺหาธิ - เข้ามานอวคคนไป นีรโหค ในที่ลับเช่นนั้นอาจมีภิกษุไปอาศัยทำ  
กรรมฐานด้วยกันหลายรูป ถ้าเช่นนั้นเมื่อจะนั่งเมื่อจะนั่งกรรมฐานก็พึงปลีกตัวไปหาที่เร้น คือ  
ให้ห่างกันตามสมควร ไม่ใช่จะนั่งทำอยู่ด้วยกันเป็นกลุ่ม นีปฏิสสุตฺติเนน แม้นในปาฐะท่าน  
ก็เรียง ๒ บทนี้ไว้เป็นบุพภาค แล้วจึงพิจารณาากกำหนดธาตุต่อไป.

รำพึงถึงรูปกายของตนให้ทั่วร่าง กำหนดถือเอา (เป็น) ธาตุทั้งหลาย โดยสังเขปอย่างนี้ว่า "ภาวะที่กระด้างก็ดี ภาวะที่แข็งก็ดี อันใด (มีอยู่) ในกายนี้ อันนี้เป็นธาตุดิน ภาวะที่ซึมซាប់ก็ดี ภาวะที่เหลวก็ดี อันใด (มีอยู่) ในกายนี้ อันนี้เป็นธาตุน้ำ ภาวะที่เผาไหม้ก็ดี ภาวะที่ร้อนก็ดี อันใด (มีอยู่) ในกายนี้ อันนี้เป็นธาตุไฟ ภาวะที่พัดไปก็ดี ภาวะที่ไหวได้ก็ดี อันใด (มีอยู่) ในกายนี้ อันนี้เป็นธาตุลม" ดังนี้แล้ว คะนิงนึกไปพิจารณาไปโดยว่าเป็นแต่ธาตุ หาสัตว์หาชีวิตมิได้ (โดยปริกรรม) ว่า "ธาตุดิน ธาตุน้ำ" เป็นต้นไปแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อภิกษุเหล่านั้นพยายามไปอย่างนั้น สมาธิอัน (ภาวนา) ปัญญาที่ (ทำกิจ) สอดส่องความแตกต่างแห่งธาตุกำหนดยึดเอาได้ เป็นสมาธิไม่ถึงอัปปนา เป็นเพียงอุปจาร เพราะความที่มีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมจะเกิดขึ้นโดยไม่ช้าเลย

หรือมิฉะนั้น โกฏฐาส ๔ เหล่านี้ใดที่พระธรรมเสนาบดิกกล่าวไว้ เพื่อแสดงความที่มหาภูตทั้ง ๔ เป็นนิสสัคตะ (หาสัตว์ คือวิญญาณ

\* มหาภูตีกาว่า อทุกาโว - ภาวะที่กระด้าง เป็นลักษณะ ขรภาโว - ภาวะที่แข็ง เป็นอาการที่ปรากฏแห่งธาตุดิน ทรวภาโว - ภาวะที่เหลว เป็นลักษณะ อาพนุชนภาโว - ภาวะที่ซึมซាប់ เป็นอาการที่ปรากฏแห่งธาตุน้ำ อุณหภาโว - ภาวะที่ร้อน เป็นลักษณะ ปริปาจนภาโว - ภาวะที่เผาไหม้ เป็นอาการที่ปรากฏแห่งธาตุไฟ วิตุมมณภาโว ภาวะที่พัดไป เป็นลักษณะ สมุทริณภาโว - ภาวะที่ไหวได้ เป็นอาการที่ปรากฏแห่งธาตุลม

ที่ว่าอาการที่ปรากฏ หมายถึงอาการที่ชัดแจ้งแก่ญาณ โดยธาตุทำหน้าที่ของมันให้ปรากฏ

ที่ท่านกล่าวธาตุละ ๒ บท เพราะเมื่อมนสิการธาตุไป ลางคนธาตุก็ปรากฏทางสภาวะคือลักษณะ ลางคนก็ปรากฏทางกิจคือหน้าที่ของมัน ทางใดปรากฏก็ถือเอาเท่านั้นมนสิการไป.

มิได้) ว่า "อากาศอันอาศัยกระดูก ๑ อาศัยเอ็น ๑ อาศัยเนื้อ ๑  
อาศัยหนัง ๑ ห่อหุ้ม (ตั้งอยู่) ได้ชื่อว่า "รูป" เท่านั้นเอง"  
ดังนี้ ภิกษุพึงแยกโกฏฐาสเหล่านั้นออกด้วยมือคือญาณอันเล่นไปตาม  
ระหว่างแห่งโกฏฐาสนั้น ๆ กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยนัยก่อน  
นั้นแล้วว่า "ภาวะที่แข็งก็ดี ภาวะที่หยาบก็ดี อันใด ในโกฏฐาส  
เหล่านั้น นี่เป็นธาตุดิน" ดังนี้เป็นต้น คะนึ่งนิกพิจารณาไปโดยว่า  
เป็นแต่ธาตุ หาสัตว์หาชีวะมิได้ (โดยบริกรรม) ว่า "ธาตุดิน  
ธาตุน้ำ" เป็นอาทิไปแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อเธอพยายามไปอย่างนั้น  
สมาธิอัน (ภาวนา) ปัญญาที่ (ทำกิจ) สอดส่องความแตกต่างแห่ง  
ธาตุกำหนดถือเอาได้ เป็นสมาธิไม่ถึงอัปปนา เป็นเพียงอุปจาร  
เพราะความที่มีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมจะเกิดขึ้นโดยไม่ช้าเลย  
นี่เป็นภาวานานัยในจตุรธาตุวักฎฐาน ที่มาโดยสังเขป

[วิถิตารนัย]

ส่วนภาวานานัยในจตุรธาตุวักฎฐาน ที่มาโดยพิสดาร พึงทราบดัง  
(ต่อไป) นี้

ก็แลพระโยคีผู้มีปัญญาไม่กล้านัก ใครจะเจริญกรรมฐานนี้ พึง  
เรียนเอาธาตุอย่างพิสดารโดยอาการ ๔๒ ในสำนักของอาจารย์แล้ว อยู่  
ในเสนาสนะมีประการดังกล่าวแล้ว ทำกิจทั้งปวงเสร็จแล้วไปในที่ลับ  
(คน) เร้นอยู่แล้วจึงเจริญกรรมฐานโดยอาการ ๔ อย่างนี้ คือ โดย  
สัมผัสการสังเขป (สังเขปโกฏฐาสทั้งหลายเข้าเป็นหมู่ ๆ ตามอาการ

ของชาตุนั้น ๆ ) โดยสสัมภารวิภัติ (จำแนกโกฏฐาสแห่งชาตุนั้น ๆ  
ออก กำหนดอาการไปที่ละอย่าง ) โดยสลักขณสังเขป (สังเขป  
โกฏฐาสทั้งหลายเข้าเป็นหมู่ ๆ ตามลักษณะของชาตุนั้น ๆ ) โดย  
สลักขณวิภัติ (จำแนกโกฏฐาสแห่งชาตุนั้น ๆ ออก กำหนดลักษณะ  
ไปที่ละอย่าง )

[เจริญโดยสสัมภารสังเขป]

ในอาการ ๔ นั้น เจริญโดยสสัมภารสังเขปอย่างไร ? ภิกษุ  
ในพระศาสนาที่กำหนดเอาอาการเข้้นแข็งในโกฏฐาส ๒๐ ว่าปฐวีธาตุ  
กำหนดเอาอาการซึมซาบ อันเป็นความเหลวล้าวคือเป็นน้ำในโกฏฐาส  
๑๒ ว่า อาโปธาตุ กำหนดเอาความร้อนอันเป็นเครื่องเผาไหม้ใน  
โกฏฐาส ๔ ว่าเตโชธาตุ กำหนดเอาอาการพัดไปมาในโกฏฐาส ๖ ว่า  
วาโยธาตุ เมื่อเธอกำหนดอยู่อย่างนั้นแหละธาตุทั้งหลายจะปรากฏได้  
เธออาจวนการไปมวนสิการไปซึ่งธาตุทั้งหลายนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ อุป-  
จารสมาธิจะเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล แต่เมื่อภิกษุใดเจริญไป

\* ศัพท์ สสมภาร สลักขณ เข้าใจยากอยู่บ้าง พิจารณาตามนัยมหาฐิกาเข้าใจว่าดังนี้  
ธาตุ ๔ ชื่อว่าสสัมภาร เพราะเป็นเครื่องรวบรวมหรือเลี้ยงรักษาไว้แห่งโกฏฐาสทั้งหลาย  
มีผมเป็นต้น ส่วนโกฏฐาสทั้งหลายนั้นชื่อว่าสลักขณ เพราะเป็นไปกับสสัมภารคือธาตุ  
เหล่านั้น หรือว่าเพราะมีอาการของชาตุนั้น ๆ อยู่ในตัว

นัยเดียวกัน ธาตุ ๔ ชื่อว่าลักษณะ เพราะเป็นเครื่องกำหนดแห่งโกฏฐาส  
ทั้งหลาย (ว่าเป็นธาตุอะไร) ส่วนโกฏฐาสทั้งหลายชื่อว่าสลักขณ เพราะเป็นไปกับ  
ลักษณะคือธาตุเหล่านั้น หรือว่าเพราะมีอาการของชาตุนั้น ๆ อยู่ในตัว

สสัมภาร...กำหนดอาการ สลักขณ...กำหนดลักษณะ.

อย่างนั้น กรรมฐานยังไม่สำเร็จ ภิกษุนั้นพึงเจริญโดยสัมภารวิบัติ  
เกิด

[เจริญโดยสัมภารวิบัติ]

(เจริญโดยสัมภารวิบัติ) อย่างไร ? คือภิกษุนั้น ชั้นแรก  
พึงทำอุคคหโกศล ๙ ประการ และมนสิการโกศล ๑๐ ประการ ที่  
กล่าวแล้วกายคตาสติกรรมฐานนิเทศทั้งหมดมิให้บกพร่องแล้วทำวิธีที่  
กล่าวในกายคตาสติกรรมฐานนิเทศนั้นทุกอย่าง ตั้งตั้งแต่สาธยายด้วย  
วจา ซึ่งอาการทั้งหลาย มีอาการหมวดตจปัญจะ เป็นต้น ในอาการ  
๓๒ ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ส่วนความแปลกกันมีดังนี้เท่านั้น  
คือ แม้มนสิการอาการทั้งหลายมีผมเป็นต้นโดยสี่ สัตฐาน ทิศ โอกาส  
และบริเวท (ด้วยกัน แต่ว่า) ในกายคตาสตินั้น ต้องตั้งจิตไว้  
ทางปฏิภูม ในธาตุวิภูฐานนี้ ต้องตั้งจิตไว้ทางธาตุ เพราะเหตุนี้  
โยคาวจรภิกษุ ครั้นมนสิการอาการทั้งหลายมีผมเป็นอาทิอย่างละ ๕  
ส่วน โดยประการมีสี่เป็นต้นแล้ว ในที่สุดพึงยังมนสิการให้เป็นไป  
ดังนี้

[ปจวิโกฏฐาส]

เกสา- ผมทั้งหลาย

ว่า "อันผมทั้งหลายนี้ เกิดที่หนังหุ้มกระดูกโลกศิระะ ใน  
หนังหุ้มกระดูกโลกศิระะกับผมทั้งหลายนั้น หนังหุ้มกระดูกโลกศิระะ  
หาไม่รู้ว่ามีผมทั้งหลายเกิดที่เรา ผมทั้งหลายเล่าก็หาไม่รู้ว่ามีเราเกิดที่หนัง

หุ้มกระโหลกศีรษะ เปรียบเหมือนในหญ้ากฐะทั้งหลายอันเกิดอยู่ที่ยอด  
จอมปลวก ยอดจอมปลวกหาว่าไม่ว่าหญ้ากฐะทั้งหลายเกิดที่เรา หญ้า  
กฐะเล่าก็หาว่าไม่ว่า เราเกิดที่ยอดจอมปลวกฉะนั้น ธรรม (คือ  
สิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด  
เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ)  
มิได้ เป็นของแข็งแน่น เป็นปฐวิธาค ด้วยประการฉะนี้"

โกลมา - ขนทั้งหลาย

ว่า "ขนทั้งหลายเกิดที่หนังหุ้มศีรษะ ในหนังหุ้มศีรษะกับขน  
ทั้งหลายนั้น หนังหุ้มศีรษะหาว่าไม่ว่าขนทั้งหลายเกิดอยู่ที่เรา ขน  
ทั้งหลายเล่าก็หาว่าไม่ว่าเราเกิดอยู่ที่หนังหุ้มศีรษะ เปรียบเหมือนใน  
หญ้าแพรกทั้งหลายอันเกิดอยู่ในที่บ้านร้าง ที่ข้างร้างหาทราบไม่ว่า  
หญ้าแพรกเกิดอยู่ที่เรา หญ้าแพรกเล่าก็หาว่าไม่ว่าเราเกิดอยู่ในที่บ้าน  
ร้างฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึง  
และไตรตรองถึงกันและกัน อันขนทั้งหลายเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่ง  
ในร่างกายนี้ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หา  
สัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแน่น เป็นปฐวิธาค ด้วย  
ประการฉะนี้"

นขา - เล็บทั้งหลาย

ว่า "เล็บทั้งหลายเกิดที่ปลายนิ้วทั้งหลาย ในนิ้วกับเล็บทั้งหลาย

นั่น นิ้วทั้งหลายหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าเล็บเกิดที่ปลายของเรา เล็บทั้งหลายเล่า<sup>ก็</sup>หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าเราเกิดอยู่ที่ปลายนิ้วทั้งหลาย เปรียบเหมือนเมื่อเด็กทั้งหลายใช้ไม้หลายอันเสียบเม็ดมะขางเล่นอยู่ ไม้ทั้งหลายหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าเม็ดมะขางติดอยู่ที่เรา เม็ดมะขางเล่า<sup>ก็</sup>หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าเราติดอยู่ที่ไม้ทั้งหลาย ฉะนั้นธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันเล็บทั้งหลายเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยากฤต ว้างเปล่า (จากอึดตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน) มิได้ เป็นของแข็งแน่น เป็นปฐวิธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

ทนต์ - ฟันทั้งหลาย

ว่า "ฟันทั้งหลายเกิดที่กระดูกกลาง ในกระดูกกลางกับฟันทั้งหลายนั้น กระดูกกลางหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าฟันทั้งหลายเกิดอยู่ที่เรา ฟันทั้งหลายเล่า<sup>ก็</sup>หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าเราเกิดอยู่กระดูกกลาง เปรียบเหมือนในเสา (เรือน) ที่ช่างไม้ทั้งหลายฟัน (โคน) ด้วยยางเหนียวลงชนิดแล้ว (ยก) ตั้งลงในหลุมหินทั้งหลาย \* หลุมทั้งหลายหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าเสาทั้งหลายตั้งอยู่ใน

\* ปาสาณอุทกุขลเกสุ อุทกุขล ตามปกติแปลว่าครก แต่ว่าด้วยความ หมายถึงรูหรือหลุมที่เจาะขุดลงไปอย่างครก เพื่อรับสิ่งที่จะตั้งหรือสอดลงไปอย่างสาก เช่นรูที่ธรณีประคูดสำหรับเคียวบางประคูด เราก็เรียกว่าครก บาลีก็เรียก อุทกุขล เหมือนกัน เพราะฉะนั้น อุทกุขลิกา จึงแปลว่า ธรณีประคูด

ในทนต์นำมาใช้กันเสาเรือน จะคงแปลว่าครกไม่ได้กับสมมติในภาษาไทย จึงแปลว่าหลุม

ส่วนมหาภูทิกว่า หินที่เขาวางรองโคนเสาเรือน (แทนเข็ม ?) นั้นแหละ ปาสาณอุทกุขล.

เรา เสาทั้งหลายเล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าเราตั้งอยู่ในหลุมจะนั้น ธรรม (คือ  
สิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันปะกัน  
อันพันทั้งหลายเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็น  
อภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอิตตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน) มิได้  
เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

ตโจ - หนั

ว่า "หนัหุ้มสรีระทั้งสี่ตั้งอยู่ ในสรีระกับหนันั้น สรีระหา<sup>รู้</sup>  
ไม่ว่า เราถูกหนัหุ้ม หนัเล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า สรีระนะ เราหุ้มไว้ เปรียบ  
เหมือนในพิณใหญ่ที่หุ้มด้วยหนังโคสด๑ พินใหญ่หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เราถูก  
หนังโคสดหุ้ม หนังโคสดเล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า พินใหญ่นะ เราหุ้มไว้ ฉะนั้น  
ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรอง  
ถึงกันและกัน อันหนั (นั้น) เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้  
ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอิตตา) หาสัตว์ (คือ  
วิญญาน) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

มัลล - เนื้อ

ว่า "เนื้อ ฉาบหาคืออยู่ตามโครงกระดูก ในเนื้อกับโครง  
กระดูกนั้น โครงกระดูกหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เราอันเนื้ออย่าง ๕๐๐ ชิ้นฉาบ  
๑. มหาภูิกว่าที่เปรียบด้วยหนังโคสด ก็เพื่อให้ได้กับหนังจริงของคนที่ถูกหุ้มร่างกายอยู่  
ยิ่งกว่านั้นก็เป็นเหมือนกันโดยประการอื่นอีก เช่นมีกลิ่นเหม็นปฏิกูลเหมือนกัน.



อยู่ เนื้อเล่าก็หาว่าไม่รู้ไม่ว่า โกรธกระดุกถูกเราจับไว้ เปรียบเหมือนใน  
ฝาค (เรือน) ที่พอกไว้ด้วยดินเหนียวก้อนใหญ่ ๆ ฝาคหาว่าไม่รู้ เรา  
ถูกดินเหนียวก้อนใหญ่พอก ดินเหนียวก้อนใหญ่เล่าก็หาว่าไม่รู้ ฝาค  
ถูกเราพอก ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั่น ปราศจากความคิด  
คำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันเนื้อ (นั่น) เป็นโกฏฐาสแผนก  
หนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอรรถา)  
หาคัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาตุ ด้วย  
ประการฉะนี้ "

น.หาญ - เอ็นทั้งหลาย

ว่า "เอ็นทั้งหลาย รัศรังกระดูกทั้งหลายไว้อยู่ภายในสรีระ ใน  
กระดูกกับเอ็นทั้งหลายนั้น กระดูกทั้งหลายหาว่าไม่รู้ เราถูกเอ็น  
ทั้งหลายรัศรัง เอ็นทั้งหลายเล่าก็หาว่าไม่รู้ กระดูกทั้งหลาย เรารัศรัง  
ไว้ เปรียบเหมือนในไม้ (เชิง) ฝาคที่เขามัดด้วยเถาวัลย์ทั้งหลาย ไม้  
(เชิง) ฝาคหาว่าไม่รู้ เราถูกเถาวัลย์มัด เถาวัลย์เล่าก็หาว่าไม่รู้ ไม้  
(เชิง) ฝาค ถูกเรามัดไว้ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั่น ปราศจาก  
ความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันเอ็นทั้งหลายเป็นโกฏฐาส  
แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก  
อรรถา) หาคัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาตุ  
ด้วยประการฉะนี้ "

\* มหาภูิกว่าที่เปรียบด้วยดินเป็นก้อน ๆ ก็เพราะชินเนื้อโดยมากเป็นก้อนหนา ๆ.

### อภิญญา - กระจกทั้งหลาย

ว่า " ในกระจกทั้งหลาย กระจกชนเท้าค้ำกระจกข้อเท้าตั้งอยู่  
กระจกข้อเท้าค้ำกระจกแข็งตั้งอยู่ กระจกแข็งค้ำกระจกขาตั้งอยู่ กระจก  
ขาค้ำกระจกสะเอวตั้งอยู่ กระจกสะเอวค้ำกระจกสันหลังตั้งอยู่ กระจก  
สันหลังค้ำกระจกคอตั้งอยู่ กระจกคอค้ำกระจกศีรษะตั้งอยู่ กระจก  
ศีรษะตั้งอยู่บนกระจกคอ ๆ ตั้งอยู่บนกระจกสันหลัง ๆ ตั้งอยู่บนกระจก  
สะเอว ๆ ตั้งอยู่บนกระจกขา ๆ ตั้งอยู่บนกระจกแข็ง ๆ ตั้งอยู่บนกระจก  
ข้อเท้า ๆ ตั้งอยู่บนกระจกชนเท้า ในกระจกเหล่านั้น กระจกชนเท้า  
หาไม่รู้ไม่ว่า เราค้ำกระจกข้อเท้าตั้งอยู่ กระจกข้อเท้าหาไม่รู้ไม่ว่า เราค้ำ  
กระจกแข็งตั้งอยู่ กระจกแข็งหาไม่รู้ไม่ว่า เราค้ำกระจกขาตั้งอยู่ กระจก  
ขาหาไม่รู้ไม่ว่า เราค้ำกระจกสะเอวตั้งอยู่ กระจกข้อเท้าหาไม่รู้ไม่ว่า เราค้ำ  
ค้ำกระจกสันหลังตั้งอยู่ กระจกสันหลังหาไม่รู้ไม่ว่า เราค้ำกระจกคอตัง  
อยู่ กระจกคอหาไม่รู้ไม่ว่า เราค้ำกระจกศีรษะตั้งอยู่ กระจกศีรษะก็หา  
ไม่รู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนกระจกคอ ๆ ก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนกระจก  
สันหลัง ๆ ก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนกระจกสะเอว ๆ ก็หาไม่รู้ไม่ว่า เรา  
ตั้งอยู่บนกระจกขา ๆ ก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนกระจกแข็ง ๆ ก็หาไม่รู้  
ไม่ว่า เราตั้งอยู่บนกระจกข้อเท้า กระจกข้อเท้าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่บน  
กระจกชนเท้า เปรียบเหมือนในกองวัตถุ (ที่วางซ้อน ๆ กัน) มีอิฐ  
ไม้ และโคลมัย (แห้ง) เป็นต้น อันล่าง ๆ หาไม่รู้ไม่ว่า เราค้ำอันบน ๆ

\* ได้ทราบว่า โคลมัยคือมูลโค เป็นของมีค่าสำหรับชาวชมพูทวีปจนทุกวันนี้ ใช้ไล่พื้น  
ฉาบฝา เป็นยา และทำเป็นแผ่นตากแห้ง กองซ้อน ๆ กันไว้เป็นเชื้อเพลิง ดังกล่าวในที่นี้.

ตั้งอยู่ อันบน ๆ เล่า ก็หา<sup>รู้</sup>ไม<sup>ว่า</sup> เราตั้งอยู่บนอันล่าง ๆ ฉะนั้น  
ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึง  
กันและกัน อันกระดู<sup>ก</sup>เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความ  
คิด เป็นอ<sup>ห</sup>พยา<sup>ก</sup>ถ<sup>ว</sup>งเป<sup>ล</sup>่า (จากอ<sup>ห</sup>ต<sup>ต</sup>า) หาส<sup>ต</sup>ว์ (คือวิญญ<sup>ณ</sup>) มิได้  
เป็นของ<sup>แ</sup>้น<sup>แ</sup>้ง เป็นป<sup>ญ</sup>วิ<sup>ช</sup>า<sup>ต</sup> ด้วยประการฉ<sup>นี้</sup> "

อ<sup>ญ</sup>จิมิ<sup>ณ</sup>ข<sup>ิ</sup> - เชื้อในกระดู<sup>ก</sup>

ว่า "เชื้อในกระดู<sup>ก</sup> ตั้งอยู่ในส่วนในของกระดู<sup>ก</sup>นั้น ๆ ใน  
กระดู<sup>ก</sup>กับเชื้อนั้น กระดู<sup>ก</sup>ทั้งหลายหา<sup>รู้</sup>ไม<sup>ว่า</sup> เชื้อตั้งอยู่ในภายในของเรา  
เชื้อเล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม<sup>ว่า</sup> เราตั้งอยู่ในภายในของกระดู<sup>ก</sup>ทั้งหลาย เปรียบ  
เหมือนในหน่อไม้ทั้งหลาย มีหน่อหวายที่<sup>น</sup>ึงแล้วเป็นต้น อันบุคคล  
สอดเข้าไว้ในภายในของปล้องไม้ไม่มีปล้องไฟ<sup>เ</sup>เป็นอา<sup>ท</sup>ิ ปล้องไฟ<sup>เ</sup>เป็นอา<sup>ท</sup>ิ  
หา<sup>รู้</sup>ไม<sup>ว่า</sup> หน่อหวายเป็นต้นเขาสอดไว้ในเรา หน่อหวายเป็นต้นเล่า  
ก็หา<sup>รู้</sup>ไม<sup>ว่า</sup> เราอยู่ในปล้องไฟ<sup>เ</sup>เป็นอา<sup>ท</sup>ิ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)  
ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อัน  
เชื้อในกระดู<sup>ก</sup>เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิดเป็น  
อ<sup>ห</sup>พยา<sup>ก</sup>ถ<sup>ว</sup>งเป<sup>ล</sup>่า (จากอ<sup>ห</sup>ต<sup>ต</sup>า) หาส<sup>ต</sup>ว์ (คือวิญญ<sup>ณ</sup>) มิได้ เป็น  
ของ<sup>แ</sup>้น<sup>แ</sup>้ง เป็นป<sup>ญ</sup>วิ<sup>ช</sup>า<sup>ต</sup> ด้วยประการฉ<sup>นี้</sup> "

ว<sup>ก</sup>ก<sup>ิ</sup> - ไต (โบราณว่า ม<sup>า</sup>น)

ว่า "วักกะ เป็นก้อนเนื้อ (คู่) ติดอยู่กับเอ็นใหญ่ ซึ่งโคนเป็น

เส้นเดียวเล่นออกจากหลุมออกไปหน่อย แตกเป็นสองเส้นโอบเนื้อหัวใจ  
อยู่ ในเอ็นใหญ่กับวักกะนั้น เอ็นใหญ่หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า วักกะติดอยู่กับเรา  
วักกะก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เราติดอยู่กับเอ็นใหญ่' เปรียบเหมือนในผลมะม่วงคู่  
อันติดอยู่กับขั้ว (เดียวกัน) ขั้วหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า ผลมะม่วงคู่ติดอยู่กับเรา  
ผลมะม่วงคู่เล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เราติดอยู่กับขั้ว ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)  
ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อัน  
วักกะเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอphyakฤต  
ว่างเปล่า (จากอิตตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง  
เป็นปฐวิธาค ด้วยประการฉะนี้ "

หทัย - หัวใจ

ว่า "หัวใจ อาศัยตรงกลางซี่กระดูกอกตั้งอยู่ในภายในสรีระ  
ในภายในซี่กระดูกอกกับหัวใจนั้น ภายในซี่กระดูกอกหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า  
หัวใจอาศัยเราอยู่ หัวใจเล่าก็ไม่หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เราอาศัยภายในซี่กระดูกอก  
ตั้งอยู่ เปรียบเหมือนในชิ้นเนื้อที่คนวางแอบไว้ภายในซี่กระดูกคานหาม  
(ปีกครุฑ) เก่า ๆ ภายในซี่กระดูกคานหามเก่าหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าชิ้นเนื้อแขวง  
แอบเราไว้ ชิ้นเนื้อเล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เราถูกแขวงแอบไว้ภายในซี่กระดูก  
\* สรีรวิทยาว่า ไต เป็นอวัยวะจำพวกต่อมชนิดหนึ่ง อยู่ที่ข้างกระดูกสันหลังแถวบน<sup>ๆ</sup>  
ทั้งสองข้าง มีหน้าทำให้เกิดน้ำปัสสาวะ เพื่อส่งไปยังกระเพาะปัสสาวะ ไม่ตรงกับ  
ลักษณะที่ท่านว่าในที่นี้ ส่วนม้าม ว่าเป็นอวัยวะริมกระเพาะอาหารข้างซ้าย ก็ไม่ตรง  
กับลักษณะที่ท่านว่าในที่นี้อีกแหละ.

คานหามเก่า' ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั่น ปราศจากความคิด  
คำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันหัวใจเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่ง  
ในร่างกายนี้ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอึดตา) หา  
สัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของแข็งแน่น เป็นปฐวิธาตุ ด้วย  
ประการฉะนี้ "

ยกน - ตับ

ว่า " ตับ ตั้งอยู่ติดสี่ข้าง ๆ ขวาในส่วนในของนมทั้งสองภายใน  
สรีระ ในสี่ข้าง ๆ ขวาส่วนในของนมกับตับนั้น สี่ข้าง ๆ ขวาใน  
ส่วนในของนมรู้ไม่ว่า ตับตั้งติดเราอยู่ ตับเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราตั้ง  
ติดสี่ข้าง ๆ ขวาในส่วนในของนมอยู่ เปรียบเหมือนในจีนเนื้ออุ้งอันติด  
อยู่ที่ข้างของกระเบื้องหม้อ ข้างของกระเบื้องหม้อหาไม่รู้ไม่ว่า จีนเนื้ออุ้ง  
ติดอยู่ที่เรา จีนเนื้ออุ้งเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราติดอยู่ที่ข้างของกระเบื้องหม้อ  
ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั่น ปราศจากความคิดคำนึงและ  
ไตร่ตรองถึงกันและกัน อันตับ (นั้น) เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่าง  
กายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอึดตา) หาสัตว์  
(คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของแข็งแน่น เป็นปฐวิธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

กิโถมก - พังผืด

ว่า " ในพังผืดทั้งหลาย พังผืดชนิดปกปิด ล้อม (หุ้ม) ทั้งหมด  
\* มหาภูิกว่า ไครงกระดุกอก ท่านเรียกว่า ชีกรงกระดุกอก เพราะไครงกระดุกอกนั้น  
คล้ายชีกรง และที่เปรียบด้วยชีกรงคานหามเก่า ๆ ก็เพื่อแสดงภาวะที่ไครงกระดุกอก  
เป็นของคร่ำเริ่ด และมีไขมันคงอันใด.

และวักกะอยู่ พังผืดชนิดเปิดเผย หุ้มยึด (กล้ามเนื้อ) เนื้ออยู่ได้หนังตัวสรีระ  
ในวักกะ หทัย และเนื้อ (กล้ามเนื้อ) ตัวสรีระกับพังผืดนั้น วักกะ หทัย  
และเนื้อ (กล้ามเนื้อ) ตัวสรีระหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เราถูกพังผืดปิด (หุ้ม) พังผืด  
เล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า วักกะ หทัย และเนื้อ (กล้ามเนื้อ) ตัวสรีระถูกเราปิด (หุ้ม)  
เปรียบเหมือนใน (จัน) เนื้อที่เขาห่อไว้ด้วยผ้าจี<sup>รี</sup>ว เนื้อหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เรา  
ถูกห่อไว้ด้วยผ้าจี<sup>รี</sup>ว ผ้าจี<sup>รี</sup>วเล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เนื้อนะเขาห่อไว้ด้วยเรา  
ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร  
ตรองถึงกันและกัน อันพังผืดเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มี  
ความคิด เป็นอphyakut ว่างเปล่า (จากอตตะ) หาสัตว์ (คือ  
วิญญาณ) มิได้ เป็นของแข็งแ้ง เป็นปฐวิธาค ด้วยประการฉะนี้ "

บิหัง - ม้าม (โบราณว่า ไต)

ว่า " ม้าม อยู่ติดด้านบนแห่งเพดานท้องข้างซ้ายของหัวใจ ใน  
ด้านบนแห่งเพดานท้องกับม้านั้น ด้านบนแห่งเพดานท้องหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า  
ม้านติดเราอยู่ ม้านเล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เราติดด้านบนแห่งเพดานท้องอยู่  
เปรียบเหมือนในก้อนโคลมย์ที่ติดด้านบนแห่งขั้วอยู่ ด้านบนแห่งขั้ว  
ขั้วหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า ก้อนโคลมย์ติดเราอยู่ ก้อนโคลมย์เล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เราติด  
ด้านบนแห่งขั้วอยู่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)ทั้งหลายนั้น ปราศจาก  
ความคิดคำนึงและไตรตรองถึงกันและกัน อันม้าม (นั้น) เป็นโกฏฐาส  
แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอphyakut ว่างเปล่า (จาก  
\* สรีรวิทยาว่า อยู่ข้างซ้ายกระเพาะอาหาร.

อตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแ้ง เป็นปฐฺวิธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

ปปฺผาสํ - ปอด

ว่า "ปอด ห้อยคลุมทั้งหัวใจและตับอยู่ในระหว่างนมทั้งสอง ในส่วนในของสรีระ ในส่วนในของสรีระกับปอดนั้น ส่วนในของ สรีระหาว่ามิว่า ปอดห้อยอยู่ที่เรา ปอดเล่าก็หาว่ามิว่า เราห้อยอยู่ใน ส่วนในของสรีระมีรูปร่างอย่างนั้น เปรียบเหมือนในรังนกอันห้อยอยู่ใน ภายในของขี้ผึ้งขาวเก่า ๆ ส่วนภายในของขี้ผึ้งเก่าหาว่ามิว่า รังนกห้อยอยู่ ในเรา รังนกเล่าก็หาว่ามิว่า เราห้อยอยู่ในภายในของขี้ผึ้งเก่า ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึง กันและกัน อันปอด (นั้น) เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มี ความคิด เป็นอภยากฤต ว้างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแ้ง เป็นปฐฺวิธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

อนุดํ - ใ้ใหญ่

ว่า "ใ้ใหญ่ อยู่ในภายในของสรีระ มีปลายอยู่ที่คอกอ (ข้าง ๑) และที่ทวารหนัก (ข้าง ๑) ในภายในของสรีระกับใ้ใหญ่นั้น ภายใน ของสรีระหาว่ามิว่า ใ้ใหญ่อยู่ในเรา ใ้ใหญ่เล่าก็หาว่ามิว่า เราอยู่ ในภายในของสรีระ เปรียบเหมือนในซากงูเรือนหัวขาดที่เขาควางลง ไว้ในรางเลือด รางเลือดหาว่ามิว่า ซากงูเรือนอยู่ในเรา ซากงูเรือน

เล่าก็หาว่าไม่ว่า เราอยู่ในรางเลื้อย ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหมด  
นั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตรตรองถึงกันและกัน อันไฉไลใหญ่  
(นั่น) เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภยา-  
กฤต ว้างเปล่า (จากอึดตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของ  
แข็งแข็ง เป็นปฐวิธาค ด้วยประการฉะนี้ "

อนตคุณ - ไฉน้อย

ว่า "ไฉน้อย พ้นชนคไฉใหญ่ (ซึ่งขดไปขดมา) ๒๑ ขด อยู่  
ในระหว่าง(ๆ) ของไฉใหญ่ ในไฉใหญ่กับไฉน้อยนั้น ไฉใหญ่หาว่า  
ไม่ว่า ไฉน้อยพ้นเราอยู่ ไฉน้อยเล่าก็หาว่าไม่ว่า เราพ้นไฉใหญ่อยู่  
เปรียบเหมือนในเชือก (เล็ก) ทั้งหมด ที่ร้อยขดเชือก (ใหญ่) สำหรับ  
เช็ดเท้าอยู่ ขดเชือก (ใหญ่) สำหรับเช็ดเท้าหาว่าไม่ว่า เชือก (เล็ก)  
ร้อยเราอยู่ เชือก (เล็ก) เล่าก็หาว่าไม่ว่า เราร้อยขดเชือก (ใหญ่)  
สำหรับเช็ดเท้าอยู่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหมดนั้น ปราศจาก  
ความคิดคำนึงและไตรตรองถึงกันและกัน อันไฉน้อยเป็นโกฏฐาส  
แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภยากฤต ว้างเปล่า (จาก  
อึดตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวิธาค  
ด้วยประการฉะนี้ "

อุทริย - อาหารใหม่

ว่า "อาหารใหม่ คือสิ่งที่กินดื่มเกลียวลิ้มเข้าไปอยู่ในท้อง ใน



ท้องกับอาหารใหม่นั้น ท้องหาไม่รู้ไม่ว่า อาหารใหม่อยู่ในเรา อาหารใหม่เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในท้อง เปรียบเหมือนในรากสุนัขที่อยู่ในรางสุนัข รางสุนัขหาไม่รู้ไม่ว่า รากสุนัขอยู่ในเรา รากสุนัขเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในรางสุนัข ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั่น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันอาหารใหม่เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว้างเปล่า (จากอึดตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

#### กริณี - อาหารเก่า

ว่า "อาหารเก่า อยู่ที่ปลายลำไส้ใหญ่ (สันฐาน) ดังปล้องไม้ไผ่ (ยาว) ประมาณ ๘ นิ้ว ที่เรียกกันว่า (ปีกกาสะยะ) กระเพาะอุจจาระ ในกระเพาะอุจจาระกับอาหารเก่า นั้น กระเพาะอุจจาระหาไม่รู้ไม่ว่า อาหารเก่าอยู่ในเรา อาหารเก่าเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในกระเพาะอุจจาระ เปรียบเหมือนในดินสีเหลืองอย่างละเอียด ที่เขาอัคบรรจุลงไปในปล้องไม้ไผ่ ปล้องไม้ไผ่หาไม่รู้ไม่ว่า ดินเหลืองอยู่ในเรา ดินเหลืองเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในปล้องไม้ไผ่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั่น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันอาหารเก่าเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว้างเปล่า (จากอึดตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

### มตฺถลฺลํ - มั่นในสมอง

ว่า "มั่นสมอง อยู่ในภายในของกระโหลกศีรษะ ในภายในของกระโหลกศีรษะกับมั่นสมองนั้น ภายในของกระโหลกศีรษะหาว่าไม่ว่า มั่นสมองอยู่ในเรา มั่นสมองเล่าก็หาว่าไม่ว่า เราอยู่ในภายในของกระโหลกศีรษะ เปรียบเหมือนในก้อนแป้งที่เขาบรรจุลงในกระโหลกน้ำเต้าเก่า ๆ กระโหลกน้ำเต้าหาว่าไม่ว่า ก้อนแป้งอยู่ในเรา ก้อนแป้งเล่าก็หาว่าไม่ว่า เราอยู่ในกระโหลกน้ำเต้า ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันมั่นสมองเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิดเป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน) มิได้ เป็นของแข็งแน่น เป็นปฐวิธาคู๑ ด้วยประการฉะนี้"

[อาโปโกฏฐาส]

ปิตุตฺ - ตี

ว่า "ในคิทั้งหลาย คิชนิตไม่ติดที่ เป็นของเนื่องอยู่กับชีวิตนทริย์ ๒ เอิบอาบอยู่ทั่วสรีระ คิชนิตติดที่ อยู่ในถึงน้ำดี๓ ในสรีระ

๑. ยังไม่พบคำพรรณนาว่า มตฺถลฺลํ นี้ มีหน้าที่อย่างไร.

๒. มหาภูทิกอธิบายว่า คิชนิตไม่ติดที่ ก็คงเดียวกันกับโลหิตที่เดินเวียนอยู่ในร่างกาย และคงเดียวกับไออุ่นในร่างกาย ซึ่งมันเป็นไปเนื่องอยู่กับกรรมรูป ท่านจึงว่าเนื่องอยู่กับชีวิตนทริย์ เพราะเมื่อชีวิตนทริย์ยังมีอยู่ มันจึงมี ถ้าชีวิตนทริย์หาไม่แล้ว มันก็เหือดหายไป

๓. ปิตุตโกสก เคยแปลกันว่าฝักน้ำดี แต่สมัยนี้เรียกว่า "ถุงน้ำดี" ในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถานก็เรียกเช่นนั้น อนึ่ง ศัพท์โกสก นี้แปลยกย่องไปตามภาษานิยมได้ ฟังเห็น โกสาคิโกสก ซึ่งอยู่ถัดลงไป ๕ บันทัด ก็แปลว่า รั้งบวบขม.

กับดีไม่คิดที่ และอุณน้ำดีกับคิดที่ สรีระหาว่าดีไม่คิดที่อาบเราอยู่  
ดีไม่คิดที่เล่าก็หาว่าไม่เราอาบสรีระอยู่ เปรียบ เหมือน ในน้ำมันที่ซาบ  
ขนมอยู่ ขนมหาว่าไม่ว่าน้ำมันซาบเราอยู่ น้ำมันเล่าก็หาว่าไม่เราซาบ  
ขนมอยู่ ฉะนั้น (และ) อุณน้ำดีหาว่าดีคิดที่อยู่ในเรา คิดที่  
เล่าก็หาว่าไม่เราอยู่ในอุณน้ำดี เปรียบเหมือนในรังบัวขมที่เต็มด้วย  
น้ำฝน รังบัวขม ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)ทั้งหลายนั้นปราศจากความคิด  
คำนึง และความไตรตรองถึงกันและกัน อันน้ำดีเป็นโกฏฐาสแผนก  
หนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอิตตา)  
หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็น  
อาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

เสมหะ - เสมหะ

ว่า "เสมหะ มีประมาณเต็มปีดละ ๑ อยู่ทีเพดานท้อง ใน  
เพดานท้องกับเสมหะนั้น เพดานท้องหาว่าไม่เสมหะอยู่ที่เรา เสมหะ  
เล่าก็หาว่าไม่เราอยู่ที่เพดานท้อง เปรียบเหมือนในบ่อน้ำโสโครกที่มี  
แผ่นฟอง (เป็นฝา) เกิดในเบื้องบน บ่อน้ำโสโครกหาว่าไม่แผ่น  
ฟองเกิดที่เรา แผ่นเล่าก็หาว่าไม่เราเกิดที่บ่อน้ำโสโครก ฉะนั้น  
ธรรม (คือสิ่ง)ทั้งหลายนั้นปราศจากความคิดคำนึง และความไตร  
ตรองถึงกันและกัน อันเสมหะ เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้  
\* ปาฐะเป็น เอกปตุ... ลางฉบับเป็น เอกปตุ... น่าจะถูก เพราะเสมหะ ๑  
ปีดละ คือกอบ ๑ พอฟังได้ ถ้าถึงบาตร ๑ จะมากไปกระมัง ?

ไม่มีความคิด เป็นอภยากฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือ  
วิญญาณ) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ  
ด้วยประการฉะนี้ "

บุพโพ - น้ำหนอง น้ำเหลือง

ว่า "บุพโพ ไม่มีโอกาส (คือที่อยู่) ประจำ ในตำแหน่ง  
แห่งร่างกายใด ๆ ที่ถูกต่อตำหนามยอกและเปลวไฟเป็นต้นกระทบเอา  
โลหิตคั่งแล้วเสีย หรือฝีและต่อมเป็นต้นเกิดขึ้น (มัน) ก็ (มา) อยู่  
ในตำแหน่งแห่งร่างกายนั่น ๆ แหละ ในตำแหน่งแห่งร่างกายที่ถูกต่อ  
และหนามเป็นต้นกระทบบุพโพนั้น ตำแหน่งแห่งร่างกายที่ถูกต่อ  
และหนามเป็นต้นกระทบ หาว่าไม่ว่าบุพโพ (มา) อยู่ในเรา บุพโพ  
เล่าก็รู้ไม่ว่าเราอยู่ในตำแหน่ง (แห่งร่างกาย) ทั้งหลายนั่น เปรียบ  
เหมือน ในต้นไม้ที่มียางไหลด้วยอำนาจแห่งการพินด้วยขวานเป็นต้น  
ตำแหน่งตรงที่ถูกพินเป็นของต้นไม้ หาว่าไม่ว่ายาง (มา) อยู่ในเรา  
ยางเล่าก็หาว่าไม่ว่าเราอยู่ในตำแหน่งที่ถูกพินเป็นของต้นไม้ ฉะนั้น  
ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้นปราศจากความคิดคำนึง และไตร่ตรอง  
ถึงกันและกัน อันบุพโพเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มี  
ความคิด เป็นอภยากฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ)  
มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการ  
ฉะนี้ "

๑. เล่ห์ทูลขุนราทีนิ เข้าใจว่าเป็น เล่ห์ทูลขงฑาทีนิ ถูกกว่า.

เสโท - เหงื่อ

ว่า "เหงื่อ (จั่ง) อยู่เต็มช่องขุมผลและขนบ้าง ไหลออกมา ในเวลาที่ร้อนเพราะไปเป็นต้นบ้าง ในช่องขุมผมและขนกันเหื่อนั้น ช่องขุมผมและขนทั้งหลายหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เหงื่อไหลออกจากเรา เหงื่อเล่า ก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เราไหลออกจากช่องขุมผมและขนทั้งหลาย เปรียบเหมือน ในกำเ้งาบัวและสายบัง พอถูกถอนขึ้นจากน้ำ ช่องในกำเ้งาบัวเป็นต้น หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าน้ำไหลออกจากเรา น้ำที่กำลังไหลออกจากช่องในกำเ้งาบัว เป็นต้นเล่า ก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าเราไหลออกจากช่องในกำเ้งาบัวเป็นต้น ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้นปราศจากความคิดคำนึง และไตรตรอง ถึงกันและกัน อันเหงื่อ (นั้น) เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอพยากฤต ว้างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือ วิญญูณ) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

เมโท - มันทัน

ว่า "มันทัน คือมันแซ้น ที่แผ่ไปอยู่ทั่วสรีระของคนอ้วน ติด อยู่ตามเนื้อ (กล้ามเนื้อ) มีปลีนองเป็นต้นของคนผอม ในเนื้อ (กล้ามเนื้อ) กับมันทันนั้น เนื้อ (กล้ามเนื้อ) ในสรีระทั้งสิ้น (ของคนอ้วน) ก็ดี ในอวัยวะมีแข็ง (น่อง) เป็นต้น (ของคนผอม) ก็ดี หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่ามัน ซันติดเราอยู่ มันทันเล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่า เราติดเนื้อ (กล้ามเนื้อ) อยู่ในสรีระ ทั้งสิ้น (ของคนอ้วน) หรือในอวัยวะมีแข็งเป็นต้น (ของคนผอม) เปรียบเหมือนในก้อนเนื้อที่เขาปิดไว้ด้วยผ้าเก่าสีขมื่น (เหลืองหม่น)

ก่อนเนื้อหารู้ไม่ว่าฝ่าเท้าสัมผัสกับดินเรารู้ ฝ่าเท้าสัมผัสกับเท้า ก็หาไม่รู้ เราติดก่อนเนื้ออยู่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)ทั้งหลาย นั้น ปราศจากความคิดคำนึง และไตร่ตรองถึงกันและกัน อันมันขึ้น เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว้างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของเหลวขึ้น ๆ มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

อสุ - น้ำตา

ว่า "น้ำตา เกิดขึ้นเมื่อใด เมื่อนั้นมันก็ (จัง) อยู่เต็มเบ้าตาข้าง ไหลออกมาข้าง ในเบ้าตากับน้ำตานี้ เบ้าตาหาไม่รู้ไม่ว่าน้ำตาอยู่ในเรา น้ำตาลึกก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่ในเบ้าตา เปรียบเหมือนในเบ้าตาลอ่อนที่เต็มด้วยน้ำ เบ้าตาลอ่อนหาไม่รู้ไม่ว่าน้ำอยู่ในเรา น้ำในเบ้าตาลอ่อนลึกก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่ในเบ้าตาลอ่อน ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)ทั้งหลาย นั้นปราศจากความคิด และไตร่ตรองถึงกันและกัน อันน้ำตา เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว้างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

วสา - มันเหลว

ว่า "มันเหลว คือมันที่ละลายอยู่ตามฝ่ามือหลังมือ ฝ่าเท้าหลังเท้า ตั้งจมูก หน้าผาก และจะงอยปาก ในเวลาที่ร้อนเพราะไฟเป็นต้น

ในตำแหน่งแห่งร่างกายมีฝ่ามือเป็นต้นกับมันเหลวนั้น ตำแหน่ง  
ร่างกายมีฝ่ามือเป็นต้น หารู้ไม่ว่ามันเหลวท่วมเราอยู่ มันเหลวเลาก็หา  
รู้ไม่ว่า เราท่วมตำแหน่งร่างกายมีฝ่ามือเป็นต้นอยู่ เปรียบเหมือน  
ในข้าวตังอันมีน้ำมันที่คนขาดไว้ ข้าวตังหารู้ไม่ว่าน้ำมันท่วมเราอยู่  
น้ำมันเลาก็หารู้ไม่ว่าเราท่วมข้าวตังอยู่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)  
ทั้งหลายนั้นปราศจากความคิดคำนึง และไตร่ตรองถึงกันและกัน อัน  
มันเหลวเป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภยา-  
กฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน) มิได้ เป็นของ  
เหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

#### เขโฬ - น้ำลาย

ว่า "น้ำลาย เมื่อปัจจัยให้น้ำลายออกอย่างนั้นมีอยู่ มันลงจาก  
กระพุ้งแก้มทั้งสองข้าง (มา) อยู่ที่แผ่นลิ้น ในแผ่นลิ้นกับน้ำลายนั้น  
แผ่นลิ้นหารู้ไม่ว่า เราลงจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้าง (มา) อยู่ที่เรา  
น้ำลายเลาก็หารู้ไม่ว่า เราลงจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้าง (มา) อยู่ที่  
แผ่นลิ้น เปรียบเหมือนในหลุมริมฝั่งแม่น้ำ อันมีน้ำซึมออกไม่ขาด  
พื้นหลุมหารู้ไม่ว่า น้ำอยู่ในเรา น้ำเลาก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในพื้นหลุม  
ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น ปราศจากความคิดคำนึงและ  
ไตร่ตรองถึงกันและกัน อันน้ำลาย เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกาย  
นี้ ไม่มีความคิด เป็นอภยากฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์  
(คือวิญญาน) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบได้ เป็นอาโปธาตุ  
ด้วยประการฉะนี้ "



### สังขานิกา - น้ำมูก

ว่า "น้ำมูก เกิดขึ้นเมื่อใด เมื่อนั้นมันก็ (ยัง) เต็มโพรงจมูก อยู่บ้าง ไหลออกมาบ้าง ในโพรงจมูกกับน้ำมูกนั้น โพรงจมูกหา รู้ไม่ว่า น้ำมูกอยู่ในเรา น้ำมูกเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่ในโพรงจมูก เปรียบ เหมือนใน (เปลือก) หอยโข่งที่เต็มด้วยนมส้มเสียว (เปลือก) หอย โข่งหาไม่รู้ว่านมส้มเสียวอยู่ในเรา นมส้มเสียวเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่ใน (เปลือก) หอยโข่ง ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)ทั้งหลายนั้น ปราศจาก ความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันน้ำมูก เป็นโกฏฐาส แพนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก อดตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบ ได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้ "

### ลลิกา - ไขข้อ

ว่า "ไขข้อ ทำกิจคือการพาที่ต่อแห่งกระดูกทั้งหลายให้สำเร็จ อยู่ในที่ต่อ (แห่งกระดูกประมาณ) ๑๘๐ แห่ง ในที่ต่อ ๑๘๐ แห่ง กับไขข้อนั้น ที่ต่อ ๑๘๐ แห่งหาไม่รู้ไม่ว่า ไขข้อพาเราติดอยู่ ไขข้อเล่า ก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราพาที่ต่อ ๑๘๐ แห่งติดอยู่ เปรียบเหมือนในเพลลาที่คน พาด้วยน้ำมัน เพลลาหาไม่รู้ไม่ว่าน้ำมันพาเราติดอยู่ น้ำมันเล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราพาเพลลาติดอยู่ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)ทั้งหลายนั้น ปราศจาก ความคิดคำนึง และไตร่ตรองถึงกันและกัน อันไขข้อเป็นโกฏฐาส แพนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก

อตฺตา) หาสฺตฺว (คือวิญญาน) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบ  
ได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

มุตฺติ - น้ำมูตร

ว่า "น้ำมูตร อยู่ข้างในกระเพาะปัสสาวะ ในกระเพาะปัสสาวะ  
กับน้ำมูตรนั้น กระเพาะปัสสาวะหา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าน้ำมูตรอยู่ในเรา น้ำมูตร  
เล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าเราอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ เปรียบเหมือนในหม้อดินเนื้อ  
หยาบ ที่คนโยนลงไปคว่ำอยู่ในหลุมโสโครก หม้อดินเนื้อหยาบหา<sup>รู้</sup>  
ไม่ว่าน้ำโสโครกอยู่ในเรา น้ำโสโครกเล่าก็หา<sup>รู้</sup>ไม่ว่าเราอยู่ในหม้อดิน  
เนื้อหยาบ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง)ทั้งหลายนั้น ปราศจากความ  
คิดคำนึง และไตร่ตรองถึงกันและกัน อันน้ำมูตร เป็นโกฏฐาส  
แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกถุต ว่างเปล่า (จาก  
อตฺตา) หาสฺตฺว (คือวิญญาน) มิได้ เป็นของเหลว มีอาการซึมซาบ  
ได้ เป็นอาโปธาตุ ด้วยประการฉะนี้"

[เตโชโกฏฐาส]

พระโยคาวจร ครั้นยังมนสิการให้เป็นไปในปฐวิโกฏฐาส และ  
อาโปโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นอาทิ ดังกล่าวมานี้แล้ว พึงยังมนสิการ  
ให้เป็นไปในเตโชโกฏฐาสทั้งหลายอย่างนี้ว่า

"ร่างกายย่อมเราร้อนเพราะไฟใด ไฟ (อันเป็นเหตุเราร้อน  
ร่างกาย) นี้ เป็นโกฏฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็น

อภัยกฤต ว้างเปล่า (จากอิตตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน) มิได้ มี  
อาการเผาไหม้ เป็นเตโชธาตุ"

ว่า "ร่างกายย่อมทรุดโทรมเพราะไฟใด ไฟ (อันเป็นเหตุ  
ทรุดโทรมแห่งกาย) นี้ เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มี  
ความคิด เป็นอภัยกฤต ว้างเปล่า (จากอิตตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน)  
มิได้ มีอาการเผาไหม้ เป็นเตโชธาตุ"

ว่า "ร่างกายย่อมกระสับกระส่ายเพราะไฟใด ไฟ (อันเป็นเหตุ  
กระสับกระส่ายแห่งกาย) นี้ เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มี  
ความคิด เป็นอภัยกฤต ว้างเปล่า (จากอิตตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน)  
มิได้ มีอาการเผาไหม้ เป็นเตโชธาตุ "

ว่า "ของที่กิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้มเข้าไปแล้ว ย่อมถึงความย่อยไปด้วยดี  
เพราะไฟใด ไฟ (อันเป็นเหตุย่อยดีแห่งของที่กิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้ม) นี้  
เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต  
ว่างเปล่า (จากอิตตา) หาสัตว์ (คือวิญญาน) มิได้ มีอาการเผาไหม้  
เป็นเตโชธาตุ" ดังนี้

[วาโยโกฐฐาส]

ต่อนั้น พึงกำหนดจับอุทฺธังคมวาท โดยเป็นลมขึ้นเบื้องบน (ให้  
ได้) กำหนดจับอโรคมวาท โดยเป็นลมลงเบื้องล่าง (ให้ได้) กำหนด  
จับกุณิสยวาท โดยเป็นลมอยู่ในท้อง (นอกลำไส้ ให้ได้) กำหนดจับ  
โกฐฐาสยวาท โดยเป็นลมอยู่ในภายในลำไส้ (ให้ได้) กำหนดจับ

อังกมังกานุสารีวัต โดยเป็นลมเล่นไปตามอังกาพพใหญ่่น้อย (ให้ได้)  
กำหนดจับอัสสาสะปัสสาสะ โดยเป็นลมหายใจเข้าและหายใจออก (ให้  
ได้) แล้ว ยังมนสิการให้เป็นไปในวาโยโกฐฐาสทั้งหลายอย่างนี้ว่า

"อันลมขึ้นเบื้องบนทั้งหลาย เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งในร่างกาย  
นี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอัสสา) หาสัตว์  
(คือวิญญูณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็นวาโยธาตุ "

ว่า "อันลมลงเบื้องล่างทั้งหลาย เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งใน  
ร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอัสสา) หา  
สัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็นวาโยธาตุ "

ว่า "อันลมอยู่ในท้อง (นอกลำไส้) ทั้งหมด เป็นโกฐฐาส  
แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก  
อัสสา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็น  
วาโยธาตุ "

ว่า "อันลมอยู่ในลำไส้ทั้งหลาย เป็นโกฐฐาสแผนกหนึ่งใน  
ร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอัสสา) หา  
สัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็นวาโยธาตุ "

ว่า "อันลมเล่นไปตามอังกาพพใหญ่่น้อยทั้งหลาย เป็นโกฐ-  
ฐาสแผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า  
(จากอัสสา) หาสัตว์ (คือวิญญูณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา  
เป็นวาโยธาตุ "

ว่า "อันลมหายใจเข้าและหายใจออกทั้งหลาย เป็นโกฐฐาส

แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด เป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จาก  
อตตตา) หาสัตว์ (คือวิญญาณ) มิได้ มีอาการกระพือไปมา เป็น  
วาโยธาตุ"

ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น ผู้มีมนสิการเป็น  
ไปอย่างนี้ เมื่อเธออาวัชนาการไป มนสิการไปซึ่งธาตุเหล่านั้น แล้ว ๆ  
เล่า ๆ อุปจารสมาธิย่อมจะเกิดขึ้น โดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั้นแล  
แต่เมื่อพระโยคาวจรผู้ใดเจริญไปอย่างนั้น กรรมฐานยังไม่  
สำเร็จ พระโยคาวจรผู้นั้นพึงเจริญโดยลักษณะสังเขปเกิด

[เจริญโดยสังเขป]

พึงเจริญโดยสังเขปอย่างไร ? พึงกำหนดเอาลักษณะที่  
แน่นแฟ้นในโกฏฐาส ๒๐ ว่า ธาตุดิน พึงกำหนดเอาลักษณะที่ซึมซาบ  
ได้ในโกฏฐาส ๒๐ นั้นแหละว่า ธาตุน้ำ พึงกำหนดเอาลักษณะที่ร้อน  
ในโกฏฐาส ๒๐ นั้นแหละว่า ธาตุไฟ พึงกำหนดเอาลักษณะที่เขยื้อน  
ได้ในโกฏฐาส ๒๐ นั้นแหละว่า ธาตุลม

พึงกำหนดเอาลักษณะที่ซึมซาบในโกฏฐาส ๑๒ ว่า ธาตุน้ำ พึง  
กำหนดเอาลักษณะที่ร้อนในโกฏฐาส ๑๒ นั้นแหละว่า ธาตุไฟ พึง  
กำหนดเอาลักษณะที่เขยื้อนได้ในโกฏฐาส ๑๒ นั้นแหละว่า ธาตุลม พึง  
กำหนดเอาลักษณะที่แน่นแฟ้นในโกฏฐาส ๑๒ นั้นแหละว่า ธาตุดิน

พึงกำหนดเอาลักษณะที่ร้อนในโกฏฐาส ๔ ว่า ธาตุไฟ พึง  
กำหนดเอาลักษณะที่เขยื้อนได้ ที่แยกออกจากธาตุไฟนั้นไม่ได้ ว่า ธาตุ

ถม พึงกำหนดเอาลักษณะที่แข็งแข็ง ที่แยกออกจากธาตุไฟนั้นไม่ได้ว่า  
ธาตุดิน พึงกำหนดเอาลักษณะที่ซึมซาบที่แยกออกจากธาตุไฟนั้นไม่ได้  
ว่า ธาตุน้ำ

พึงกำหนดเอาลักษณะที่เขื่อนได้ในโกฏฐาส ๖ ว่า ธาตุถม พึง  
กำหนดเอาลักษณะที่แข็งแข็งในโกฏฐาส ๖ นั้นแหละว่า ธาตุดิน พึง  
กำหนดเอาลักษณะที่ซึมซาบได้ในโกฏฐาส ๖ นั้นแหละว่า ธาตุน้ำ พึง  
กำหนดเอาลักษณะที่รื้อยในโกฏฐาส ๖ นั้นแหละว่า ธาตุไฟ

เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดไปอย่างนั้น ธาตุทั้งหลายย่อมจะ  
ปรากฏ อุปจารสมาธิย่อมจะเกิดขึ้นแก่เธอผู้อาวุชชนาการไป มนสิการ  
ไปซึ่งธาตุทั้งหลายนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

แต่เมื่อพระโยคาวจรผู้ใดแม้เจริญไปอย่างนั้น กรรมฐานก็ยังไม่  
สำเร็จ พระโยคาวจรผู้นั้นพึงเจริญโดยสลักขณวิภัติ (ต่อไป)

[เจริญโดยสลักขณวิภัติ]

พึงเจริญโดยสลักขณวิภัติอย่างไร ? พึงจับเอาโกฏฐาสทั้งหลาย  
มีผมเป็นอาทิ โดยนัยที่กล่าวมาก่อน (ในสัมมการวิภัติ) นั้นแล มา

กำหนดคุณลักษณะที่แข็งแข็งในผมว่า ธาตุดิน พึงกำหนดคุณลักษณะที่

\* อธิบายตามนัยมหาฎีกาว่า ปฐวิโกฏฐาสมีผมเป็นต้น เป็นสิ่งที่มีรูปร่างต่างกันเป็น  
ส่วน ๆ ธาตุอื่นมีอาโปธาตุเป็นต้น ที่มีอยู่ในโกฏฐาสเหล่านั้นก็เป็นสิ่งที่รู้กันได้ง่าย แม้  
อาโปโกฏฐาสมีน้ำดีเป็นอาทิเช่นกัน ถึงวาโยโกฏฐาสไม่มีรูปร่างสี่สัณฐาน ก็อาจ  
กำหนดถือเอาเป็นสัดเป็นส่วนได้ แต่ธาตุลม ดิน น้ำที่มีอยู่ในเตโชโกฏฐาสทั้ง ๔ นั้น  
รู้ได้ยาก เพราะแยกไม่ออก ถึงกระนั้นก็มีอยู่แน่ ๆ เพราะถ้าไม่มีธาตุอื่นๆ ธาตุไฟก็  
ไม่ปรากฏ (?).

ซึมซาบในพมณนั้นแหละว่า ธาตุน้ำ พึงกำหนดคุณลักษณะที่ร้อนในพมณนั้นแหละว่า ธาตุไฟ พึงกำหนดคุณลักษณะที่เข็ญได้ ในพมณนั้นแหละว่า ธาตุลม พึงกำหนดคุณธาตุ ๔ ๆ ในโกฏฐาส ๑ ๆ ไปทุกโกฏฐาสอย่างนี้ เมื่อเรากำหนดไปอย่างนั้น ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ อุปจารสมาธิ ย่อมจะเกิดขึ้นแก่เธอผู้เอาวัชณาการไป นมสิการไป ซึ่งธาตุทั้งหลายนั้น แล้ว ๆ เล่า ๆ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

[มนสิการโดยอาการ ๑๓ ก็ได้]

ก็แลอีกนัยหนึ่ง พึงมนสิการธาตุทั้งหลายโดยอาการเหล่านี้ก็ได้  
คือ

|                         |                                          |
|-------------------------|------------------------------------------|
| วจนภูจโต                | โดยความของคำ                             |
| กลาปโต                  | โดยกลาป (คือเป็นกลุ่ม)                   |
| จุณฺณโต                 | โดย (ย่อมให้) เป็นจุณ                    |
| ลกฺขณาทิโต              | โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น                  |
| สมฺภูจฺจานโต            | โดยสมภูจฺจาน                             |
| นानตฺเตกตฺตโต           | โดยความต่างกันและความเป็นอันเดียวกัน     |
| วินิพฺโกลาวินิพฺโกลโต   | โดยแยกกันได้และแยกกันมิได้               |
| สภาควิสภาคโต            | โดยที่เข้ากันได้แลเข้ากันไม่ได้          |
| อชฺชุตฺตติกาหิริวิเสสโต | โดยความแปลกกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก |

สกุคหโต                    โดยรวม (ที่เหมือนกัน) เข้าด้วยกัน  
ปจฺจยโต                    โดยเป็นปัจจัย (ของกันและกัน)  
อสมนุหฬาทโต            โดยไม่มีความคิดคำนึง  
ปจฺจยวิภาคโต            โดยจำแนกปัจจัย

[โดยความแห่งคำ]

ในอาการเหล่านั้น พระโยคาวจรผู้เมื่อจะมนสิการโดยความแห่งคำ พึงมนสิการโดยความแห่งคำตอบที่แปลกกันและเสมอกันอย่างนี้ (โดยแปลกกัน) ว่า ธาตุชื่อว่าปฐวี เพราะความเป็นของหยาบ ชื่อว่าอาโป เพราะไหลไปได้ หรือเพราะเอิบอาบไปได้ หรือเพราะ (ทำให้) ชุ่มชื้น ชื่อว่าเตโช เพราะทำให้ร้อน ชื่อว่าวาโย เพราะพัดไปได้ ส่วนว่าโดยไม่แปลกกัน (พึงมนสิการว่า) สิ่งซึ่งชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ และเพราะเป็นที่รองรับทุกข์ "

[โดยกลาป]

ชื่อว่า "โดยกลาป" มีพรรณนาว่า ปฐวีธาตุที่ท่านแสดงด้วยอาการ ๒๐ โดยนัยว่า ผม ขน เป็นต้น และอาโปธาตุที่แสดงด้วย

\* ทุกขภูฏานโต ท่านผู้ชำระลงเชิงอรรถแก้เป็นต้น ทุกขาทานโต เพราะถือเอาทุกข์ ส่วนมหาภูฏิกาก่อรรถว่า ทุกขสฺส วิทหนโต - เพราะจัดสรรทุกข์ อธิบายธาตุเหล่านั้น

ก่อนขึ้นเป็นเหตุแล้ว สรรค์สร้างทุกข์เป็นอเนกประการ ดุจธาตุคือแร่เหล็กแร่ทองแดง เป็นต้น สรรค์สร้างเนื้อเหล็กเนื้อทองแดงเป็นอาทิขึ้นจะนั้น.



อาการ ๑๒ โดยนัยว่า ดี เสมหะ เป็นต้นนี้ไค เหตุที่ในอาการเหล่านั้น

เพราะความประชุมกันแห่งธรรม ๘ คือ สี กลิ่น

รส โอชา และธาตุทั้ง ๔ ความสมมติว่า "ผม"จึง

มิได้ เพราะธรรมเหล่านั้นแยกกันเสีย ความสมมติว่า

"ผม" ก็หาไม่

เพราะเหตุนี้ คำว่า ผม ก็คือกลุ่มแห่งธรรม ๘ เท่านั้นเอง คำว่าชน  
เป็นต้น ก็อย่างนั้น แต่ในโกฏฐาสเหล่านั้น โกฏฐาสใดมีกรรมเป็น  
สมุฏฐาน โกฏฐาสนั้นเป็น (ทศธรรมกลาป) กลุ่มแห่งธรรม ๑๐ กับ  
ชีวิตินทรีย์และภาวะบ้าง\* แต่ก็คงนับว่า เป็นปฐวิธาตุ อาโปธาตุ โดย  
อำนาจแห่งลักษณะที่เด่น พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยกลาปดังกล่าว  
มาละนี้

[โดย (ย่อให้) เป็นจณ]

ชื่อว่า "โดยเป็นจณ" มีพรรณนาว่า ก็และปฐวิธาตุที่ย่อยจนเป็น  
ชนิดปรมาณู เป็นละอองละเอียด ในสรีระนี้ เมื่อกำหนดถือเอาโดย  
ประมาณ (ร่างกายคนขนาด) กลาง จะพึงมีสักโทณะหนึ่ง (เท่านั้น)  
ปฐวิธาตุนั้น อันอาโปธาตุซึ่งมีประมาณถึงโทณะนั้น ช่วยยึดไว้ (ให้  
ติดกัน) เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ (มิให้เน่าเสีย) วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้  
จึงไม่กระจัดกระจายไม่พังทะลายไป มันไม่กระจัดกระจายไม่พังทะลาย  
ไป จึงได้รับการวิกัป (ความกำหนดแยกภาวะ) หลายอย่าง มีความ

\* คือกลุ่ม ๘ กลุ่มนั้นแหละ เพิ่มชีวิตินทรีย์กับภารูปเข้าเป็น ๑๐.

นับว่าหญิงว่าชายเป็นต้น และประกาศภาวะ (ต่าง ๆ) มีความพอมออัน  
สูงต่ำ ลำสัน บอบบาง เป็นอาทิ

ส่วนอาโปธาตุที่ถึงความเป็นของเหลว มีอาการซึมซาบในสรีระ  
นี้ อาศัยปฐวิธาตุอยู่ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้  
จึงไม่หยดไม่ไหลออกมา (เสียหมด) มันได้หยดไม่ไหลออกมา (เสีย  
หมด) จึงแสดงความอัมเิบ (ออกมาให้ปรากฏ)

ส่วนเตโชธาตุอันมีความร้อนเป็นลักษณะ มีอาการเป็นไออุ่น  
ยังของที่กินเข้าไปดื่มเข้าไปเป็นต้นให้ย่อยได้ ในสรีระนี้ อาศัยปฐวิธาตุ  
อยู่ อาโปธาตุช่วยยึดไว้ วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้ จึงทำกายนี้ให้อบอุ่น  
อยู่ได้ และนำเอาความถึงพร้อมแห่งผิวพรรณมาให้แก่กายนั้นด้วย  
และอึ่งกายนี้ อันเตโชธาตุนั้นทำให้อบอุ่นไว้ จึงมิได้แสดงความเนา  
(ให้ปรากฏ)

ส่วนวาโยธาตุ อันมีความเคลื่อนไหวและพุงไว้เป็นลักษณะ  
เล่นไปตามองค้อวียะใหญ่่น้อยในสรีระนี้ อาศัยปฐวิธาตุอยู่ อาโปธาตุ  
ช่วยยึดไว้ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ จึงพะยุงกายนี้ไว้ได้ ก็แลกายนี้อัน  
วาโยธาตุ (ที่มีลักษณะพุงไว้) นั้น พะยุงไว้ จึงไม่ล้ม จึงตั้งตรง  
อยู่ได้ อันวาโยธาตุอิริยาบถ คือ เดิน ยืน นั่ง นอนได้ คว้าได้ เขยิบ  
ได้ กระดิกมือเท้าได้

ธาตุยนต์ (เครื่องกลไปที่ทำด้วยธาตุ) นี้ เป็นไปเช่นกับมายารูป  
(รูปกลเช่นภาพยนตร์ ?) เป็นเครื่องลวงคนไว้ได้ โดยภาพมีภาพหญิง

และภาพชายเป็นต้น ดังนี้แล

พระโยคาวจรพึงมนสิการโดย (ย่อ<sup>๗</sup>ให้) เป็นจุน ดังกล่าวมา  
ดังนี้

[โดยอาการมีลักษณะ]

ชื่อว่า "โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น" มีพรรณนาว่า พระโยคาวจรพึงอาวัชนาการถึงธาตุทั้งสี่ (เป็น ๓ ข้อ) ดังนี้ว่า ธาตุ\*(๑) มีอะไรเป็นลักษณะ (๒) มีอะไรเป็นรส (คือเป็นกิจ) (๓) มีอะไรเป็นเครื่องปรากฏ (คือเป็นผลปรากฏ) เป็นต้น แล้วจึงมนสิการโดยอาการมีลักษณะเป็นอาทิ อย่างนี้ว่า

ปฐวีธาตุ มีความเป็นของหยาบเป็นลักษณะ มีความเป็นที่อาศัยอยู่ (แห่งธาตุอื่น) เป็นรส มีความรับเอา (ธาตุอื่น) ไว้ได้เป็นเครื่องปรากฏ

อาโปธาตุ มีความไหลได้เป็นลักษณะ มีความช่วยเพิ่มพูน (ธาตุอื่น) เป็นรส มีความยึดเอา (ธาตุอื่น) ไว้ได้ เป็นเครื่องปรากฏ

เตโชธาตุ มีความร้อนเป็นลักษณะ มีความทำให้ย่อยเป็นรส มีการให้ความอ่อน (แก่ร่างกาย) ไว้เรื่อย เป็นเครื่องปรากฏ

วาโยธาตุ มีความทะลุไวกวายเป็นลักษณะ มีความเคลื่อนไหวเป็นต้นรส มีความแสดงท่าทาง (ต่าง ๆ) ได้ เป็นเครื่องปรากฏ

\* ปาฐะเป็น ปจวิธาตุ เข้าใจว่า ปจวิ เกิด เพราะยังไม่ถึงวาระจะพุดถึงปจวิ ในที่นี้แปล ตัด ปจวิ ออก ตามที่เห็นว่าถูก.

[โดยสมุฏฐาน]

ชื่อว่า "โดยสมุฏฐาน" มีพรรณนาว่า พระโยคาวจรพึงมนสิการ โดยสมุฏฐานอย่างนี้ว่า โกฏฐาส ๔๒ มีผมเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ โดยทรงแสดงเป็นโกฏฐาสแห่งธาตุ มีปฐวีธาตุ เป็นอาทิโดยพิสดารนี้ใด ในโกฏฐาสทั้งหลายนั้น โกฏฐาส ๔ นี้คือ อาหารใหม่ อาหารเก่า บุพโพ มูตร เป็นอตุสมุฏฐาน (มีฤดูเป็นสมุฏฐาน) อย่างเดียว ๔ นี้คือ น้ำตา เหงื่อ น้ำลาย น้ำมูก เป็นอตุจิตตสมุฏฐาน (มีฤดูบ้าง จิตบ้างเป็นสมุฏฐาน) ไฟที่ยังอาหารที่กิน เข้าไปเป็นต้น ให้อยู่ เป็นกรรมสมุฏฐาน (มีกรรมเป็นสมุฏฐาน) อย่างเดียว ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เป็นจิตตสมุฏฐาน (มีจิตเป็นสมุฏฐาน) อย่างเดียว โกฏฐาสที่เหลือทั้งหมด (คือปฐวีและอาโป โกฏฐาส ๓๒) เป็นจุตสมุฏฐาน (คือ มีกรรมบ้าง จิตบ้าง อาหารบ้าง ฤดูบ้าง เป็นสมุฏฐาน)

[โดยความต่างกันและความเป็นอันเดียวกัน]

ชื่อว่า "โดยความต่างกันและความเป็นอันเดียวกัน" มีพรรณนาว่า ธาตุทั้งปวงย่อมมีความต่างกันโดยอาการมีลักษณะประจำตนเป็นต้น จริงอยู่ ลักษณะ รส และเครื่องปรากฏแห่งปฐวีธาตุก็อย่างหนึ่ง แห่งธาตุอื่นมีอาโปธาตุเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง แต่ว่าธาตุทั้งหลายนั้น แม้เป็นต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจแห่งอาการมีลักษณะเป็นต้น และด้วยอำนาจแห่ง

สมุฏฐานมีกรรมสมุฏฐานเป็นต้น ก็ยังมีความเป็นอันเดียวกัน ด้วย  
อำนาจแห่งความเป็นรูป เป็นมหาภูต เป็นธาตุ เป็นธรรม และเป็น  
ของไม่เที่ยงเป็นอาทิ

แท้จริง ธาตุทั้งปวงได้ชื่อว่ารูป เพราะธาตุทั้งปวงนั้นไม่ล่วง  
รูปนลักษณะ (ลักษณะคือความทรุดโทรม) ไปได้ ชื่อว่าเป็นมหาภูต  
ด้วยเหตุหลายอย่าง เช่นมีปรากฏการณ์ใหญ่เป็นอาทิ

คำว่า เช่นมีปรากฏการณ์ใหญ่เป็นอาทิ นั้นอธิบายว่า ก็ธาตุ  
ทั้งหลายนี้ท่านเรียกว่า "มหาภูต" ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ

|                  |                                              |
|------------------|----------------------------------------------|
| มหนุตปาตุภาวโต   | เพราะมีปรากฏการณ์ใหญ่                        |
| มหาภูตสามยลโต    | เพราะเสมอด้วยมหาภูต                          |
| มหาปริหารโต      | เพราะต้องบริหารใหญ่                          |
| มหาวิการโต       | เพราะมีวิการใหญ่                             |
| มหตุดา ภูตตุดา จ | เพราะเป็นของใหญ่ และเพราะเป็นของ<br>จริงด้วย |

[ความมีปรากฏการณ์ใหญ่]

ในบททั้งหลายนั้น บทว่า "เพราะมีปรากฏการณ์ใหญ่" ความ  
ว่า ก็ภูตคือธาตุทั้งสิ้น ปรากฏเป็นของใหญ่ ทั้งในอนุปาทินนสันดาน  
ทั้งในอนุปาทินนสันดาน ความที่ปรากฏเป็นของใหญ่แห่งสันดาน ๒ อย่าง  
\* เอตานิ มหาภูทีกาว่า ท่านเพง ภูตศัพท์ ซึ่งเป็นได้สองลิงค์ (คือ ปุ. และ นปุ.) จึง  
ทำเป็น นปุ. ไป.

นั้น ในอนุปาทินนสันดาน กล่าวไว้แล้วในพุทธานุสตินิเทศ โดย  
นัยว่า

แผ่นดินนี้คำนวณด้านหน้าได้ประมาณเท่านี้

คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์

ดังนี้เป็นต้น แม้ในอนุปาทินนสันดาน ก็ปรากฏเป็นของใหญ่เหมือนกัน  
โดย (ปรากฏแห่ง) สรีระของปลาเต่า เทวดา และทานพ เป็นต้น สม  
พระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทร อัดภาพ (ลำตัวของ  
สัตว์) ทั้งหลาย ยาวตั้ง ๑๐๐ โยชน์ก็มี" ดังนี้เป็นอาทิ

[ความเสมอด้วยมหาภูต]

บทว่า "เพราะเสมอด้วยมหาภูต" มีพรรณนาว่า ก็ภูตคือธาตุ  
ทั้งหลายนั้น ตัวเองมิได้เป็นสิ่งมีชีวิตเลย (แต่) แสดงอุปาทายรูป  
มีชีวิตได้ ตัวเองมิได้เป็นสิ่งมีชีวิตเลย (แต่) แสดงอุปาทายรูป  
สีแดงได้ ตัวเองมิได้เป็นสิ่งมีชีวิตเลย (แต่) แสดงอุปาทายรูปสีขาวได้  
เปรียบประดุจคนเล่นกล แสดง (กล) ทำน้ำอันมิใช่แก้วเลย ให้  
เป็นแก้วได้ แสดงทำก้อนดินอันมิใช่ทองเลย ให้เป็นทองได้ ฉะนั้น  
อนึ่ง เหมือนคนเล่นกลนั้น ตัวเองมิได้เป็นยักษ์มิได้เป็นนกลอย (แต่  
แสดงเป็นยักษ์ก็ได้เป็นนกก็ได้ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ธาตุทั้งหลายนั้น  
จึงได้ชื่อว่า มหาภูต เพราะเสมอด้วยคนประหลาด (หรือคนไม่จริง)

\* อัง. อญฺจก. ๒๓/๒๑๐.

ใหญ่ คือคนเล่นกล\*

นัยหนึ่ง ภูตใหญ่ทั้งหลายมียักษ์เป็นต้น จับ (คือเข้าถึง) คนผู้ใด ที่(จับ) "อยู่แห่งภูตเหล่านั้น" ย่อมหาไม่พบเลยในภายใน (กาย) ของคนผู้นั้น (ถึง) ภายนอก (กาย) ของเขาก็หาไม่พบ และมันมิได้แอบอิงคนผู้นั้นอยู่ก็หามิได้ จันใด แม้ภูตคือธาตุทั้งหลายนั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ที่ตั้ง"อยู่ภายในกันและกันก็หาได้ ที่ตั้งอยู่ภายนอกกันและกันก็หาไม่ได้ และมันมิได้อาศัยกันและกันอยู่ก็หาได้ เพราะเหตุนี้" ธาตุทั้งหลายนั้นจึงได้ชื่อว่า มหาภูต เพราะเสมอด้วยภูตใหญ่ มียักษ์เป็นต้น เหตุว่ามีที่อยู่อันคิด (หา) "ไม่ได้" ประการ ๑

นัยหนึ่ง ภูตใหญ่ทั้งหลาย กล่าวคือยักษ์ ภูตปิดภาวะที่ตน

๑. มหาภูต นัยนี้มหาภูตกำหนดให้แยกเป็น มหา+ อพภูต (คนประหลาดใหญ่) หรือ มหา+ อภูต (คนไม่จริงใหญ่) หมายถึงคนเล่างล ซึ่งแสดงสิ่งประหลาด ๆ ได้มาก แต่ว่าล้วนไม่จริงทั้งนั้น.

๒. จานน์ เป็นประธานในประโยคนี้ แต่ปาฐะเรียงไว้ติดกับพนิ เป็น พหิฏจानน์ ขวนให้เขวไปว่า จานน์ เข้ากับ พหิ ศัพท์เดียวแต่ที่เดียวเข้ากับ อนฺโต ด้วย จึงควรเรียงแยกเป็น พหิ จานน์ จะได้ไม่ขวนเขว.

๓. จิตานิ หากเป็นวิเสสณะดังที่แปลไว้นี้ ได้ความดีกว่าเป็นวิคคิตตา ถ้าเช่นนั้น หุตวน่าจะเกินเข้ามา ในที่นี้แปลตามที่เห็นว่าถูก.

๔. น ตัญจนติ ตรงมนี้เห็นได้ว่าตก อติ เพราะมีประโยครูปเดียวกัน เป็นที่เทียบอยู่ทั้งข้างหน้าและข้างหลัง ข้างหน้าคือ... อุปาทายรูป ทสฺเสนฺตติ ข้างหลังคือ ทญฺจฺ น เทนฺตติ ในที่นี้จึงแปลอย่างมี อติ (เป็นเหตุ แปลว่า เพราะเหตุนั้น).

๕. อจินฺเตยฺยญฺจานตย หากแปลว่า "เพราะความมีฐานะเป็นอจินฺตย" หรือว่า "โดยความเป็นฐานะไม่ควรคิด" อะไรก็แล้วแต่ ก็แปลได้ แต่ที่ไม่ต้องความที่กล่าวมาแล้ว และไม่ได้กับหลักอจินฺตย ถึงแม้ท่านจะใช้ศัพท์เช่นนั้น เราก็ต้องแปลเยื้องไปให้ได้กับรูปความในที่นั้น โดยไม่เสียหลักไวยากรณ์ด้วย.

เป็นภูตที่น่ากลัวเสียแล้ว ลวงสัตว์ทั้งหลายด้วยผิวพรรณสัณฐานและ  
การกรีดกรายที่น่าพอใจฉันใด แม้ภูตคือธาตุเหล่านี้ก็ฉันนั้นแล ปกปิด  
รส (คือกิจ) และลักษณะประจำตน\* อันต่างโดยสภาพมีเวลาที่ตน  
เป็นของหายาเป็นต้นเสียแล้ว ลวงคนโง่ด้วยฉวีวรรณอันน่าพอใจ  
ด้วยทรวดทรงองค์วิยะน้อยใหญ่อันน่าชอบใจ ในร่างทั้งหลายมีร่างหญิง  
และชายเป็นต้น ไม่ให้เห็นสภาพแห่งตน เพราะเหตุนี้ ธาตุทั้งหลาย  
นั้นจึงได้ชื่อว่ามหากู เหตุเสมอด้วยภูตใหญ่คือยักษ์นิ\* เพราะความ  
ที่เป็นสิ่งลวง ประการ ๑

[ความที่ต้องการบริหารใหญ่]

บทว่า "เพราะต้องบริหารใหญ่" ความว่า เพราะต้องบริหาร  
ด้วยปัจจัยทั้งหลายเป็นอันมาก จริงอยู่ ภูตธาตุทั้งหลายนั้นเป็นแล้ว  
ก็เข้าไปได้ด้วยปัจจัยทั้งหลาย มีของกินและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น ที่นับ  
ว่ามาก เพราะต้องนำเข้ามา (ปรนเปรอ) ทุกวัน ๆ เพราะเหตุนี้จึง  
ชื่อ มหากูต อีกนัยหนึ่ง ชื่อมหากูต เพราะเป็นภูตมีเครื่องบริหาร  
มาก ดังนี้ก็ได้

๑. สรสลกฺขณฺ มหาภูทิกแปลว่า สภาวภูตลกฺขณฺ - ลักษณะอันเป็นความจริง สกฺิจจํ  
ว่า สภาว - หรือสภาพอันเป็นหน้าที่ของตน.
๒. พวกยักษ์นั้น ท่านว่ามันมีรูปใหญ่โตโดยกำเนิดของมัน.



[ความมีวิการใหญ่]

บทว่า "เพราะมีวิการใหญ่" ความว่า ก็ภูตคือธาตุทั้งหลายนั้น  
ทั้งที่เป็นอนุปาทินนะ ทั้งที่เป็นอนุปาทินนะ เป็นธรรมชาติมีความผิ  
ปกติใหญ่ ใน ๒ อย่างนั้น สำหรับอนุปาทินนะ ความใหญ่แห่งความ  
ผิปกติย่อมปรากฏในเมื่อกัปวินาศ สำหรับอนุปาทินนะ ปรากฏเมื่อ  
ธาตุกำเริบ จริงอย่างนั้น

เปลวไฟอันลุกขึ้นแต่แผ่นดิน แล่นลวง (ขึ้นไป)  
กระทั่งถึงพรหมโลก ในเมื่อโลกถูกไฟ (ประลัยกัลป์)  
ไหม้

แสนโกฏิจักรวาลหนึ่งถล่มทลายไป เมื่อโลก  
วินาศด้วยน้ำ (ประลัยกัลป์) อันกำเริบขึ้น

แสนโกฏิจักรวาลหนึ่งกระจัดกระจายไป เมื่อ  
โลกวินาศด้วยธาตุลม (ประลัยกัลป์) กำเริบขึ้น

ประการหนึ่ง ร่างกายถูกกัมมฐมุข (ปากไม้?)  
กัดเอาแล้ว ย่อมแข็งกระด้างไป ร่างกายนั้น เพราะ  
ปฐวีธาตุกำเริบ ก็ย่อมแข็งกระด้าง ดัง(ที่แข็ง  
กระด้าง) ในเพราะงกัมมฐมุขฉะนั้น"

๑. คำว่า เอก - หนึ่ง หมายความว่าทั้งหมดนั้น เป็นอาณาเขตหนึ่ง ของไฟ - น้ำ - ลม  
ประลัยกัลป์.

๒. วา ศัพท์ ที่ กฐมุข นั้น มหาภูตนั้นไฉนถึง ๓ นัย คือ

นัยที่ ๑ ใช้ในอรรถอุปมา คือ วา เมาเป็นขด กฐมุขเว ก็ไฉนเป็น กฐมุข-  
มุขโต วิย

ประการหนึ่ง ร่างกายอุกฤษฏิมุข (ปากเน่า ?)

กัดเอาแล้ว ย่อมเน่า (เฟอะ) ไป ร่างกายนั้น เพราะ  
อาโปธาตุกำเรบกี้ย่อมเน่า (เฟอะ) ดัง (ที่เน่าเฟอะ)  
ในเพราะอุกฤษฏิมุข ฉะนั้น

ประการหนึ่ง ร่างกายอุกฤษฏอักษิมุข (ปากไฟ ?)

กัดเอาแล้วย่อมเร้าร้อน ร่างกายนั้น เพราะเตโชธาตุ  
กำเรบ ก็ย่อมเร้าร้อน ดัง (ที่เร้าร้อน) ในเพราะอุ  
กักษิมุข ฉะนั้น

ประการหนึ่ง ร่างกายอุกฤษฏสัทตมุข (ปากมืด ?)

กัดเอาแล้วย่อมขาดยับ ร่างกายนั้น เพราะวาโยธาตุ  
กำเรบ ก็ย่อมขาดยับ ดัง (ที่ขาดยับ) ในเพราะอุ  
สัทตมุข ฉะนั้น

ภูต (คือธาตุ)ทั้งหลายมีการใหญ่ ๆ ดังนี้ เพราะเหตุนี้ จึงได้ชื่อ  
มหาภูต

นัยที่ ๒ ใช้ในอรรถาธารณะ แต่นำไปสัมพันธ์เข้ากับ ปฐวีธาตุปฐโกเปน  
เป็น... โกเปเนว เรียงเป็นความว่า ร่างกายแม้อุกฤษฏมุขกัดก็แข็งกระด้างไป เพราะ  
ปฐวีธาตุกำเรบนั่นเอง เพราะฉะนั้น ร่างกายซึ่งยังไม่ปราศจากปฐวีธาตุ ก็เท่ากับอยู่  
ในปากอุกฤษฏมุขทุกเมื่อ

นัยที่ ๓ ใช้ในอรรถอนิคม คือไม่แน่ ส่องความว่า กายที่อุกฤษฏมุขกัดแล้ว  
จะแข็งกระด้างหรือไม่แข็งกระด้างก็ได้ เพราะมีมนต์และมิยาแก้พิษงู แต่ร่างกายซึ่ง  
ปราศจากมนต์และยานี้ เพราะปฐวีกำเรบละก็เท่ากับตกอยู่ในปากอุกฤษฏมุข คือแข็ง  
กระด้างแน่ ๆ

ในที่นี้ เห็นว่าแปลเท่าศัพท์ในคาถา ตามที่ไม่ขัดไวยากรณ์และสัมพันธ์ ก็พอ  
ได้ความแล้ว จึงไม่แปลตามมหาฎีกา.

[ความเป็นของใหญ่และจริงด้วย]

ชื่อว่า "เพราะเป็นของใหญ่ของจริงด้วย" นั้น  
ความว่า ก็ภูตคือธาตุทั้งหลายนั้น ชื่อว่าเป็นของใหญ่ เพราะเป็นสิ่งที่  
จะพึงกำหนด (ให้เห็นตามสภาพ) ได้ด้วยความพยายามอันใหญ่ (เพราะ  
สภาวะเป็นสิ่งที่รู้ยาก) ชื่อว่าเป็นของจริง เพราะเป็นของมีอยู่ เพราะ  
เหตุนี้ จึงได้ชื่อว่ามหาภูต เหตุเป็นของใหญ่ และเหตุเป็นของจริง  
ด้วย

ธาตุทั้งปวงนั้น ได้ชื่อว่ามหาภูต ด้วยเหตุหลายอย่าง มีความ  
เป็นสิ่งมีปรากฏการณ์ใหญ่เป็นอาทิ ดังกล่าวมาดังนี้

แต่เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ๑ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ๑  
เพราะเป็นที่รองรับทุกข์ ๑ ธาตุทั้งปวงจึงได้ชื่อว่าธาตุ เหตุไม่ล่วง  
ลักษณะของธาตุ (ดังกล่าว) ไปได้ ชื่อว่ากรรม ก็เพราะทรงไว้ซึ่ง  
ลักษณะของตนนั่นเอง และเพราะทรงอยู่ตามควรแก่ขณะของตน  
ด้วย ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะความหมายว่าสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะ  
ความหมายว่าเป็นภัย ชื่อว่าอนัตตา เพราะความหมายว่าหาสาระมิได้  
ธาตุทั้งปวงมีความเป็นอันเดียวกัน โดยที่เป็นรูป เป็นมหาภูต เป็น  
ธาตุ เป็นธรรม และเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ดังนี้แล พระโยคาวจร  
พึงมนสิการโดยความต่างกันและความเป็นอันเดียวกัน ดังกล่าวมาดังนี้

๑. สลกขณธารณน จ ในมหาภูติกาเป็น ... ธารณเนว เห็นว่าปาฐะในมหาภูติกาเข้าที่กว่า  
จึงแปลตามนั้น.

๒. หมายถึงขณะเกิดดับของรูป (?)

[ความแยกกันได้และแยกกันมิได้]

ชื่อว่า "โดยแยกกันได้และแยกกันมิได้" ความว่า ธาตุทั้งหลาย  
นั้นเกิดร่วมกันแท้ แยกกันเป็นสัดส่วนมิได้ แม้ในกาลปหนึ่ง ๆ มี  
สุทธฐฐฐกลาปเป็นต้น อันมีจำนวนต่ำกว่าเพ็ญก็ดี \* แต่ว่าโดยลักษณะ  
ละก็แยกกันได้ พระโยคาวจรพึงมณสิการโดยแยกกันได้และแยกกัน  
มิได้ ดังกล่าวจะนี้

[ความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้]

ชื่อว่า "โดยที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้" นั้น ความว่า ใน  
ธาตุเหล่านั้น แม้ที่แยกกันไม่ออกอย่างนี้ก็ดี ธาตุ ๒ ข้างหน้าเข้ากันได้  
เพราะเป็นธาตุหนัก (ด้วยกัน) ธาตุ ๒ ข้างหลังก็อย่างนั้น คือเข้ากัน  
ได้ เพราะเป็นธาตุเบา (ด้วยกัน) แต่ว่าธาตุ (๒) ข้างหน้า เข้ากันไม่ได้  
พระโยคาวจรพึงมณสิการ โดยที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ ดังกล่าวมา  
จะนี้

[ความแปลกกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก]

ชื่อว่า "โดยความแปลกกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก" นั้น

\* วิเสสนะอยู่นอกสมาสบ้างก็ได้ สุทธฐฐฐากกลาป คือกลุ่มรูปที่เป็นหมวด ๘ คือ ดิน  
น้ำ ไฟ ลม สี กลิ่น รส โอชา อันเป็นรูปแท้ดั้งเดิม เรียกว่า อวินิพโกรูป แยกกัน  
ไม่ได้ ในกามภพนี้ ถ้ามีอะไรมาผสมอีกก็เป็น ๙ เป็น ๑๐... เช่นมีชีวิตมาผสมก็เป็น  
ชีวิตนวกะ (๙ กับชีวิต อายุณวกะ ก็เรียก) เป็นต้น.

ความว่า ธาตุภายในเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณวัตถุ วิญญาณุติ และอินทรีย์  
ทั้งหลาย มีอริยาบถ มีสมมุตฐานสี่ (ส่วน) ธาตุภายนอกมีประการ  
ตรงกันข้ามกับธาตุในที่กล่าวแล้ว พระโยคาวจรพึงมนสิการโดย  
ความแปลกกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก ดังกล่าวมานี้

[ความรวมเข้าด้วยกัน]

ชื่อว่า "โดยรวม (ที่เหมือนกัน) เข้าด้วยกัน" นั้น ความว่า  
ปฐวีธาตุ (ส่วน) ที่มีกรรมเป็นสมมุตฐาน ก็รวมเข้าเป็นอันเดียวกันกับ  
ธาตุนอกนี้ ที่มีกรรมเป็นสมมุตฐาน (ด้วยกัน) เพราะไม่มีความต่างกัน  
แห่งสมมุตฐาน ปฐวีธาตุ (ส่วน) ที่มีสิ่งอื่นมีจิตเป็นเป็นสมมุตฐาน  
ก็อย่างนั้น ก็รวมเป็นอันเดียวกับธาตุนอกนี้ ที่มีสิ่งอื่นมีจิตเป็นต้น  
เป็นสมมุตฐาน (ด้วยกัน) พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยรวม (ที่เหมือน  
กัน) เข้าด้วยกัน ดังกล่าวมานี้

[ความเป็นปัจจัยของกันและกัน]

ชื่อว่า "โดยเป็นปัจจัย (ของกันและกัน)" นั้นความว่า ปฐวีธาตุ  
อันอาไปช่วยยึดไว้ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้ (นั้น

\* มหาภูิกว่า วิญญาณวัตถุ ก็คืออายตนะภายใน ๖ มีจักขุเป็นต้น วิญญาณุติ ๒ คือ กาย-  
วิญญาณุติ วิจิวิญญาณุติ อินทรีย์ ๓ คือ อตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และชีวิตทรีย์ แต่ถ้า  
วิญญาณวัตถุ หมายถึง หทขวัตถุ (คือหัวใจ) ตามที่เกิดอาจารย์ว่า อินทรีย์ก็เป็น ๘ ขึ้น  
โดยเพิ่มอินทรีย์ที่เป็นรูปอีก ๕ คือ จักขุนทรีย์ ฯลฯ กายินทรีย์.

แหละ) เป็นปัจจัย โดยเป็นที่ตั้งแห่งมหาภูต ๓ (นั้น)

อาโปธาตุ อันตั้งอยู่ในปฐ्वิธาตุ เตโชธาตุช่วยรักษาไว้ วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้ (นั้นแหละ) เป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องยึดให้ติดกันแห่งมหาภูต ๓ (นั้น)

เตโชธาตุ อันตั้งอยู่ในปฐ्वิธาตุ อาโปธาตุช่วยยึดไว้ วาโยธาตุช่วยพะยุงไว้ (นั้นแหละ) เป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องทำให้อุ่นแห่งมหาภูต ๓ (นั้น)

วาโยธาตุ อันตั้งอยู่ในปฐ्वิธาตุ อาโปธาตุช่วยยึดไว้ เตโชธาตุช่วยทำให้อุ่นไว้ (นั้นแหละ) เป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องพะยุงไว้แห่งมหาภูต ๓ (นั้น)

[ความไม่มีความคิดคำนึง]

ชื่อว่า "โดยไม่มีความคิดคำนึง" นั้นความว่า ก็แลในธาตุ ๔ นั้น ปฐ्वิธาตุหาว่า "เราเป็นปฐ्वิธาตุ" หรือว่า "เราเป็นที่ตั้งแห่งมหาภูต ๓ จึงเป็นปัจจัย (ของมหาภูต ๓ นั้น)" ดังนี้ไม่ แม้มหาภูต ๓

\* ...ปติฏฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหติ เอว หุตฺวา เป็น ภาวน ตามนัยอรรถกถาอักษรธรรมที่แก้บท เหตุปจฺจโย คือท่านแยกเป็น เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย แล้วก็ไขเป็น เหตุภาวน ปจฺจโย - ธรรมเป็นเหตุจึงเป็นปัจจัย อธิบายว่า ธรรมนั้นเป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ แม้ในมหาภูตก็แก้ไปทำนองนี้ คือแก้ว่า ...ปติฏฐา หุตฺวา ตโต เอว ...อวสฺสโย โหติ ในตอนต่อไปก็พึงทราบตามนัยนี้

นอกนี้ ก็หาว่า "ปฐวีธาตุเป็นที่ตั้งแห่งเราทั้งหลาย จึงเป็นปัจจัย (ของเราทั้งหลาย)" ดังนี้ไม่ นัยในธาตุทั้งปวงก็คือนัยนี้ พระโยคาวจร พึงมนสิการโดยไม่มีคิดคำนึง ดังกล่าวมาจะนี้

[ความจำแนกปัจจัย]

ชื่อว่า "โดยจำแนกปัจจัย" นั้น มีพรรณนาว่า ก็ปัจจัยของธาตุทั้งหลายมี ๔ คือ กรรม จิต อาหาร ฤดู ในปัจจัยเหล่านั้น กรรม นั้นเอง เป็นปัจจัยของธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ปัจจัยธรรม (อีก ๓) มีจิตเป็นต้นหาเป็นปัจจัยไม่ ธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐานแล้ว ก็มีปัจจัยธรรม (ตามลำดับ) มีจิตเป็นต้นนั้นเองเป็นปัจจัย ธรรมนอกนี้หาเป็นปัจจัยไม่

อนึ่ง กรรมเป็นชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งธาตุที่เหลือ (มีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นต้น) โดยปริยาย

จิต เป็นชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจฉาชาติปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิตปัจจัยแห่งธาตุที่เหลือ

\* มหาภูิกาชี้ข้อสังเกตความแปลกกันแห่งข้อ ปจฺยโต ที่กล่าวแล้ว กับข้อนี้ ว่า ข้อ ปจฺยโต นั้น กล่าวความที่ธาตุ ๔ เป็นปัจจัยของกันและกัน ส่วนข้อนี้กล่าวถึงสิ่งที่ เป็นปัจจัยให้ธาตุ ๔ นั้นเกิดขึ้น โดยนัยต่าง ๆ อย่างละเอียด

ท่านว่า กรรม หมายถึงกุศลและอกุศลที่เป็นปัจจัยให้รูปเกิดขึ้น จิต ก็หมายถึงจิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นปัจจัยให้รูปเกิดขึ้น อาหาร หมายถึงอาหารภายในคนที่ เป็นปัจจัยให้รูปเกิดขึ้น ฤดู ก็ฤดูอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งโดยความก็มุ่งเอาเตโชธาตุ

อาหารเป็นชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน  
เป็นอาหารปัจจัย อตถปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุที่เหลือ\*

ฤดู เป็นชนกปัจจัยแห่งธาตุทั้งหลายที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน เป็น  
อตถปัจจัย และอวิคตปัจจัยแห่งธาตุที่เหลือ

มหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้งหลาย  
ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) บ้าง ที่มีสิ่งอื่นมีจิตเป็นต้นเป็น  
สมุฏฐานบ้าง (ก็ได้)

ฉันเดียวกัน มหาภูตที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแห่ง  
มหาภูตทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) บ้าง ที่มีสิ่งอื่นมีกรรม  
เป็นต้นเป็นสมุฏฐานบ้าง (ก็ได้)

มหาภูตที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้ง-  
หลายที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) บ้าง ที่มีสิ่งอื่นมีกรรมเป็นต้น  
เป็นสมุฏฐานบ้าง (ก็ได้)

มหาภูตที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแห่งมหาภูตทั้งหลาย  
ที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) บ้าง ที่มีสิ่งอื่นมีกรรมเป็นต้นเป็น  
สมุฏฐานบ้าง (ก็ได้)

ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น ปรวิธาตุที่มีกรรมเป็น  
\* ชนกปัจจัย เป็นปัจจัยโดยทำให้เกิด อุปนิสสยปัจจัย เป็นปัจจัยโดยเป็นพื้นฐาน  
ปัจฉาชาตปัจจัย เป็นปัจจัยโดยที่เกิดทีหลัง คือว่า จิตเจตสิกเกิดทีหลัง ก็เป็นปัจจัย  
คือสนับสนุนรูปซึ่งเกิดก่อนได้ อตถปัจจัย เป็นปัจจัยโดยที่อยู่ ถ้าไม่มีอยู่ก็สิ้นความ  
เป็นปัจจัย อวิคตปัจจัย เป็นปัจจัยโดยที่ยังไม่ปราศ ถ้าปราศไปแล้วก็สิ้นความเป็น  
ปัจจัย อาหารปัจจัย เป็นปัจจัยโดยเป็นอาหาร สนับสนุนรูป.



สมุฏฐาน ย่อมเป็นต้น โดยเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย  
นิสสยปัจจัย อตฺถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และโดยเป็นที่ตั้งด้วย แห่งธาตุ  
นอกนี้ (มีอาโปธาตุเป็นต้น) ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (ด้วยกัน) (แต่)  
หาเป็นปัจจัยโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ (อนึ่ง) เป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสย-  
ปัจจัย อตฺถิปัจจัย อวิคตปัจจัย แห่งมหาภูตที่เนื่องกันอีก ๓ (คือ  
มหาภูตที่มี จิต อาหาร และอตุ เป็นสมุฏฐาน) (แต่) มิได้เป็นปัจจัย  
โดยเป็นที่ตั้ง มิได้เป็นโดยเป็นชนกปัจจัย

อนึ่ง ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น อาโปธาตุย่อม  
เป็นปัจจัยโดยเป็นปัจจัยเป็นต้น และโดยเป็นเครื่องยึดให้ติดกัน  
ด้วย แห่งธาตุอีก ๓ (แต่) หาเป็นโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ เป็นปัจจัย  
โดยเป็นนิสสยปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แห่งมหาภูตที่เนื่องกัน  
อีก ๓ (คือที่มี จิต อาหาร และอตุ เป็นสมุฏฐาน) เหมือนกัน (แต่)  
มิได้เป็นปัจจัยโดยเป็นเครื่องยึดให้ติดกัน มิได้เป็นโดยเป็นชนกปัจจัย.

อนึ่ง ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น เตโชธาตุย่อม  
เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้น และโดยเป็นเครื่องทำให้อุ่นด้วย  
แห่งธาตุอีก ๓ (แต่) หาเป็นโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ เป็นปัจจัยโดยเป็น  
นิสสยปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แห่งมหาภูตที่เนื่องกันอีก ๓  
(คือที่มี จิต อาหาร อตุ เป็นสมุฏฐาน) เหมือนกัน (แต่) มิได้เป็น  
โดยเป็นเครื่องทำให้อุ่น มิได้เป็นชนกปัจจัย

\* สหชาติปัจจัย เป็นปัจจัยโดยที่เกิดพร้อมกัน อัญญมัญญปัจจัย เป็นปัจจัยโดยอิง  
อาศัยกันและกัน นิสสยปัจจัย เป็นปัจจัยโดยเป็นที่อาศัย.

อนึ่ง ในมหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น วาโยธาตุย่อม  
เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้น และโดยเป็นเครื่องพะยุงด้วย  
แห่งธาตุอีก ๓ (แต่) หาเป็นโดยเป็นชนกปัจจัยไม่ เป็นปัจจัยโดยเป็น  
นิสสยปัจจัย อตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แห่งมหาภูตที่เนื่องกันอีก ๓  
(คือที่มี จิต อาหาร ฤดู เป็นสมุฏฐาน) เหมือนกัน (แต่) มิได้เป็น  
โดยเป็นเครื่องพะยุง มิได้เป็นโดยเป็นชนกปัจจัย

นัย แม้ในมหาภูต (นอกนี้) มีปฐวีธาตุที่มี จิต อาหาร ฤดู  
เป็นสมุฏฐานเป็นต้น ก็คัจฉานี้

ก็แล ในธาตุทั้งหลายนั้นอันเป็นไปโดยอำนาจปัจจัย มีสหชาติ-  
ปัจจัยเป็นต้น ดังกล่าวมานี้

ธาตุ ๓ อาศัย ๑ คงเป็น ๔

และธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๓ ก็คงเป็น ๔

(แต่) ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ (กลาย) เป็น ๖\*

แท้จริง ในธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑  
ดังนี้คือ (จัด) ธาตุทีละ ๓ อาศัยธาตุทีละ ๑ จึงเป็น ๔ ทุกที ฉะนั้น  
เดียวกัน ในธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นอาทิ ธาตุ ๑ อาศัยธาตุ ๓  
(ทุกทีเข้ากัน) แต่ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ ดังนี้คือ ธาตุ ๒ ข้างหลัง  
อาศัยธาตุ ๒ ข้างหน้า (๑) ธาตุ ๒ ข้างหน้าอาศัยธาตุ ๒ ข้างหลัง (๑)

\* ตรงนี้ มหาภูตกว่าเป็นคาถา แต่ปาฐะในวิสุทธิมรรคไม่ได้เรียงไว้ในรูปคาถา พิจารณา  
ดูอักษรระด้อยคำ ก็ท้วงทีจะเป็นคาถา แต่จะเป็นฉันทหรือกาพย์อะไรนั้นยังไม่ได้สอบ  
ในที่นี้แปลเรียงในรูปคาถาตามมหาภูตกว่า.

ธาตุที่ ๒ ที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๑ ที่ ๓ (๑) ธาตุที่ ๑ ที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๒  
ที่ ๔ (๑) ธาตุที่ ๒ ที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๑ ที่ ๔ (๑) ธาตุที่ ๑ ที่ ๔  
อาศัยธาตุที่ ๒ ที่ ๓ (๑) จึง (กลาย) เป็น ๖๑

ในธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยแห่งการยืน ในเวทสภาวะ  
และถอยเป็นต้น ปฐวีธาตุนั้นแหละ อันอาโปธาตุช่วยแล้วก็เป็นปัจจัย  
แห่งการทรงตัว ส่วนอาโปธาตุอันปฐวีช่วยแล้ว เป็นปัจจัยแห่งความ  
ไม่กระจัดกระจาย เตโชธาตุอันวาโยธาตุช่วยแล้ว เป็นปัจจัยแห่งการ  
ยกขึ้น วาโยธาตุอันเตโชธาตุช่วยแล้ว เป็นปัจจัยแห่งการแกว่งไกว  
พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยจำแนกปัจจัย ดังกล่าวมาฉะนั้น

[ธาตุวาทฐานให้สำเร็จอุปจารสมาธิ]

แม้เมื่อพระโยคาวจรมนสิการไป โดย (กำหนด) อากร (๑๓)  
มีอรรถแห่งคำเป็นต้นดังกล่าวมานี้แล ธาตุทั้งหลายย่อมจะปรากฏ  
โดยมุขอันหนึ่ง ๆ เมื่อเรอนึกหน่วงมนสิการธาตุเหล่านั้นไปเนื่อง ๆ  
อุปจารสมาธิย่อมจะเกิดขึ้นโดยนับที่กล่าวมาแล้วนั้นแล อุปจารสมาธิ  
นั้น ก็ได้ชื่อว่าจตุธาตุวาทฐานนั่นเอง เพราะเกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่ง  
ญาณที่กำหนดธาตุ ๔

๑. เรื่องธาตุอาศัยธาตุ หรือธาตุเป็นปัจจัยของกันและกันที่กล่าวตรงนี้ คุณ่าพึงพินิจ  
แล้ว ก็เข้าใจความหายของท่านได้ยากมา ต้องแปลเติมบ้างตัดบ้าง จึงพอได้ความ  
ดังนี้แหละ.

๒. มหาภูติกวาท เตโชธาตุ มีคิพลุ่งขึ้นข้างบน จึงเป็นปัจจัยแห่งการยกขึ้น ส่วน  
วาโยธาตุ มีคิพัดไปโดยขวาง จึงเป็นปัจจัยแห่งการแกว่งไกว แต่ก็ต้องช่วยกัน.

[อานิสงส์แห่งธาตุวิภูฐาน]

ก็แลภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งจตุธาตุวิภูฐานนี้ ย่อมจะหยั่งลงถึงสุญญตา (ความว่างจากตัวตน) ถอนสัตว์สัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสัตว์บุคคล) เสียได้ เพราะถอนสัตว์สัญญาได้ เธอไม่ถึงกำหนดแยก ว่าพหุพมก ว่ายักษ์ ว่ารากษส เป็นต้น ย่อมเป็นผู้ข่มความกลัวภัยได้ ข่มความยินร้ายและยินดีได้ ไม่ถึงซึ่งความพัวพันและความยุบลงในเพราะอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ทั้งหลาย อีกทั้งจะเป็นผู้มีปัญญามาก มีพระอมตะ (นิพพาน) เป็นที่สุด หรือมิฉะนั้นก็จะมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้าแล

ผู้มีปัญญาพึงเสพธาตุวิภูฐาน อันมีอานุภาพมาก  
อย่างนี้ (ที่นับว่าเป็นกัมม) ซึ่งพระโยคีผู้เป็นสัทโห  
ประเสริฐเล่นกันแล้วนั้น เป็นนิตยเทอญ

นี้เป็นภาวณานิเทศแห่งจตุธาตุวิภูฐาน

[สรุปสมาธินิเทศ]

ก็การพรรณนาความโดยประการแห่ง (ปัญหากรรม ข้อว่า "สมาธิพึงบำเพ็ญอย่างไร " นี้ ในปัญหากรรมที่ข้าพเจ้าทำไว้โดยนัยว่า "อะไรชื่อว่าสมาธิ ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่าอะไร " ดังนี้ เป็นต้น เพื่อแสดงความพิสดารและนัย (วิธี) แห่งการบำเพ็ญสมาธิ เป็นอันจบแล้วเพียงเท่านี้

\* ปัญหากรรมนี้อยู่ในกัมมฐานคถาบท ซึ่งในตอนเริ่มต้นสมาธินิเทศ.

สมาธินี้ก็มีเพียงสองอย่างเท่านั้น ซึ่งเป็นสมาธิที่ประสงค์เอาในที่นี้ คืออุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑ ในสมาธิสองอย่างนั้น อุปจารสมาธิก็คือเอกัคคตาในกรรมฐาน ๑๐ และในจิตอันเป็นบุพภาคแห่งอัปปนาทั้งหลาย อัปปนาสมาธิ ก็คือเอกัคคตาแห่งจิตในกรรมฐานที่เหลือ (๓๐) สมาธิทั้งสองอย่างนั้น จะถือว่าเป็นธรรมอันพระโยคาวจรได้เจริญแล้ว ก็เพราะกรรมฐานเหล่านั้นเธอได้บำเพ็ญแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าว่า "การพรรณนาความโดยทุกประการแห่ง (ปัญหา) ชื่อว่า "สมาธิพึงบำเพ็ญอย่างไร" นี้ จบแล้ว"

[อานิสงส์แห่งการบำเพ็ญสมาธิ]

ส่วนใน (ปัญหา) ชื่อที่กล่าวไว้ว่า "อะไรเป็นอานิสงส์แห่งการบำเพ็ญสมาธิ " มีคำเฉลยว่า "อานิสงส์แห่งการบำเพ็ญสมาธิมี ๕ ประการ มีทิฏฐธรรมสุขวิหาร (ความอยู่สำราญในภพปัจจุบัน) เป็นอาทิ" จริงอย่างนั้น

[มีทิฏฐธรรมสุขวิหารเป็นอานิสงส์]

(๑) ภิกษุเหล่าใดเป็นพระอรหันต์จีณาสพ ย่อมเจริญสมาธิด้วยประสงค์ว่า จักเข้าสมาบัติให้จิตมีอารมณ์เดียวอยู่เป็นสุขตลอดวัน การเจริญอัปปนาสมาธิของภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่าทิฏฐธรรมสุขวิหารเป็นอานิสงส์ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส (กะพระจุนทะ)

\* มหาฐีกา หมายเอาจิตตูปาทอันเป็นบุพภาคแห่งฌาน ๘.

ว่า "คูกรจุนทะ ฌานธรรม (ที่พาหิรกบรรพชิตบำเพ็ญ) เหล่านั้น  
หาเรียก สัตถะ ในอริยวินัยไม่ ฌานธรรมเหล่านั้นเรียก ทิฏฐธรรม-  
สุขวิหาร ในอริยวินัย"

[มีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์]

(๒) ทั้งการเจริญอัปนาสมาธิ ทั้งการเจริญอุปจารสมาธิ โดย  
นัยแห่งการได้ช่องในที่ลับแคบ<sup>๒</sup> แห่งพระเสาะและปุณฺชนทั้งหลาย ผู้  
เจริญ (สมาธิ) ด้วยประสงค์ว่า ออกจากสมาบัติแล้วจักทำวิปัสสนาทั้ง  
จิตที่ยังตั้งมั่นอยู่ ชื่อว่ามีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์ เพราะสมาธินั้นเป็น  
ปัทมฐาน (เหตุใกล้ที่สุด) แห่งวิปัสสนา เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระ  
ภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายพึงเจริญสมาธิ  
เกิด ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ตามความเป็นจริง"

[มีอภิญญาเป็นอานิสงส์]

(๓) ส่วนภิกษุเหล่าใด ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดแล้วเข้าฌานอันเป็น

๑. ม. มู. ๑๒/๓๓.

๒. คูเหมือนจะหมายความว่า สงสารนี้เป็นที่ลับแคบอย่างยิ่ง เพราะรกรเอนเบียดเสียด  
ไปด้วยสังกิลสมากนัก หากที่คนไม่มีบุญจะได้ช่องที่จะได้กำเนิดเกิดมาเป็นคน มีอรรถา  
จิตใจสติปัญญาสมบูรณ์พอ แม้เพียงจะทำอุปจารสมาธิให้เกิดได้ พระโยคาวจรผู้นี้มีบุญ  
ได้ช่องมาเกิดเป็นคนมีอรรถาสมบูรณ์ และยินดีในโยคภาวนา จนสามารถทำอุปจาร  
สมาธิให้เกิดขึ้นได้ ชื่อว่าเธอได้สิ่งที่ได้โดยยาก ควรเป็นที่ตั้งแห่งความสังสารทุกข์  
เสียโดยเร็ว เพราะฉะนั้น แม้การเจริญอุปจารสมาธิของเธอผู้นี้ ก็ชื่อว่ามีวิปัสสนาเป็น  
อานิสงส์เหมือนกัน.

๓. ตี. ขนฺธวาร. ๑๓/๑๘.

บาทแห่งอภิญญา (ความรู้ยิ่ง) ออกจากสมาบัติแล้ว ประรณายอยู่  
ก็ทำอภิญญาอันมีนัยที่กล่าวไว้โดยประการว่า "เป็นคนเดียวแล้ว  
(อธิษฐานให้) เป็นมากคนก็ได้" ดังนี้เป็นต้นให้เกิดขึ้นได้ การเจริญ  
อัปนาสมาธิแห่งภิกขุเหล่านั้น ชื่อว่ามีอภิญญาเป็นอานิสงส์ เพราะ  
สมาธินั้น ในเมื่อเหตุ (ที่จะให้ได้อภิญญา) มีพร้อมอยู่ เป็นปทัฏฐาน  
แห่งอภิญญาได้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "เธอ  
น้อมจิตไปเฉพาะเพื่อทำให้แจ้งด้วยอภิญญา ซึ่งธรรมอันพึงทำให้แจ้ง  
ด้วยอภิญญาใด ๆ ก็ดี เธอก็บรรลุความเป็นผู้อาจเพื่อให้ประจักษ์ได้  
ในอภิญญาตักสิลกรณิยธรรมนั้น ๆ ที่เดียว ในเมื่อเหตุ (ที่จะให้ได้อ  
ภิญญา) มีพร้อมอยู่"<sup>๒</sup>

[มีภพพิเศษเป็นอานิสงส์]

(๔) บุคคลเหล่าใดมีฉันทไม่เสื่อม ประรณาคความเข้าถึง  
พรหมโลก ว่าเราจักเกิดในพรหมโลก หรือแม้ไม่ประรณาก็ตาม (แต่)  
ไม่เสื่อมจากสมาธิ การเจริญอัปนาสมาธิแห่งบุรุษเหล่านั้น ชื่อว่ามี  
ภพพิเศษเป็นอานิสงส์ เพราะสมาธินั้นนากภพพิเศษมาให้ เหตุนี้  
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "ถามว่า บุคคลทั้งหลายบำเพ็ญปฐม-  
๑. มหาภูติกวาทว่า อายตนะ ในที่นี้หมายถึงเหตุที่จะให้ได้อภิญญา อันสำเร็จมาแต่ชาติก่อน  
เพราะว่าผู้จะได้ภิญญานั้นต้องเป็นคนมีอธิการ (คือบุญบารมี) ซึ่งนางที่เรียกว่า "บุพเพ-  
เหตุ" มิใช่ได้เพราะความเชี่ยวชาญในสมาบัติ.

๒. อัง. ตัก. ๒๐/๓๓๑.

ฉานอันยังเป็นปริตกุศลได้แล้ว (ตายไป) ได้กำเนิดที่ไหน ? ตอบว่า  
ได้กำเนิดร่วมกับพวกเทพเหล่าพรหมปารีสัชชา " ดังนี้เป็นอาทิ" ส่วน  
การเจริญอุปปจารสมาธิเหล่า ก็นำภพพิเศษคือสุคติชั้นกามาวจร ๖ มาให้  
เหมือนกัน

### [มีนิโรธเป็นอนิสงส์]

(๕) ส่วนว่าพระอริยะเหล่าใดยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดแล้วอ้านิโรธ-  
สมาบัติ เจริญสมาธิด้วยประสงค์ว่า จักเป็นผู้ไม่มีจิต (คือดับความคือ  
เสีย) (เข้า) ถึงนิโรธนิพพานอยู่ตำราญในทิฏฐธรรมนี้สัก ๗ วันเกิด  
การเจริญอุปปจารสมาธิแห่งพระอริยะเหล่านั้น ชื่อว่ามีนิโรธเป็นอนิสงส์  
เหตุนี้ พระสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า "ความรู้ในการเจริญความเป็นวสี  
(คล่องแคล่วในการเข้านิโรธสมาบัติ) ด้วยญาณจริยา (ทางญาณ) ๑๖  
ด้วยสมาธิจริยา (ทางสมาธิ) ๕ จัดเป็นญาณในนิโรธสมาบัติ"

๑. คือยังเกี่ยวข้องกับวัตถุสาม เพราะยังมีชีวิตอยู่ในโลกนี้.

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๕๗๑.

๓. มหาภูิกว่า "ญาณจริยา ๑๖ คืออนิจจานุปัสสนา ทถุขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา  
นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏินิสสัคคานุปัสสนา วิวิฏฐานุ-  
ปัสสนา เป็น ๘ รวมกับมรรคญาณและผลญาณ ๘ เป็น ๑๖ ส่วนสมาธิจริยา ๕ หมายถึง  
สมาธิในรูปฌาน ๕ อรูปฌาน ๔ ลงอาจารย์ว่า ได้แกสมาธิในรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔  
เพิ่มอุปปจารสมาธิแห่งฌานทั้ง ๘ นั้นเข้า ๑ เป็น ๕.

ตรงนี้ ไม่เข้าใจตลอดสาย ข้อต้นไม่เข้าใจว่า คำในปฏิสัมภิทาที่ท่านชักมาอย่างนั้น  
สมกับเรื่องเข้านิโรธสมาบัติตรงไหน ? ข้อสอง นิโรธสมาบัติ ถึงจะมีญาณอะไร ก็คง  
เป็นโลกียะอยู่ แต่ท่านแก้ญาณจริยาถึงมรรคถึงผลอันเป็นโลกุตตระ จะไปกันได้หรือ ?  
ข้อสาม สมาธิจริยา น่าจะแก้ตามตามแนวอนุปปวิหาร ๕ ให้เข้าเรื่องนิโรธสมาบัติไป ?

๔. พ. ป. ๓๑/๑๔๗.



นี่เป็นอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ ๕ ประการ มีทิฏฐธรรมสุข-  
วิหารเป็นอาทิ ดังกล่าวมาจะนี้

เพราะเหตุนี้ บัณฑิตจึงไม่ควรประมาทในการ  
ประกอบสมาธิภาวนา อันมีอานิสงส์เป็นอนันต์ เป็น  
เครื่องชำระมลทินคือกิเลสได้แก่

ก็แล ด้วยการพรรณนาความมาเพียงเท่านี้ สมาธิไสวิสุทธิมรรค  
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้โดยหัวข้อ คือ สีล สมาธิ ปัญญา  
ด้วยคาถาว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สพลฺโล เป็นอาทินี้ ก็เป็นอัน  
ได้อธิบายจบแล้วอีกข้อหนึ่ง

ปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธิเทศ

ในปกรณ์พิเศษ ชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมขแห่งสาธุชน

ดังนี้

[ทบทวนลำดับนิเทศที่อ่านมาแล้ว]

ที่ ๑ สีลนิเทศ

ที่ ๒ ฐตฺถกนิเทศ

ที่ ๓ กัมมฐานคหณนิเทศ

ที่ ๔ ปฐวีกสิณนิเทศ

ที่ ๕ เสตกสิณนิเทศ

ที่ ๖ อสุภนิเทศ

ที่ ๗ นอนุสตินิเทศ

ที่ ๘ เสถนอนุสตินิเทศ

ที่ ๙ พรหมวิหารนิเทศ

ที่ ๑๐ อารูปนิเทศ

ที่ ๑๑ สองนิเทศคือปฏิญญัตถุญญาและชาตวักขณาน (ซึ่งท่าน  
รวมเรียกว่า สมานินิเทศ

### อิทธิวิธินิเทศ

เพราะเหตุที่การเจริญสมาธินี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ว่า มีอภิญญา  
เป็นอานิสงส์ ด้วยอำนาจแห่งโลกียอภิญญาทั้งหลายใด พระโยคีผู้ได้  
จตุตถฌานในกสณทั้งหลายมีปฐวิกสณเป็นต้นแล้ว ควรทำโยคะ (ต่อไป)  
เพื่อยังอภิญญาทั้งหลายนั้นให้ถึงพร้อม ด้วยว่า เมื่อทำได้เช่นนั้น การ  
เจริญสมาธินั้นของเธอก็จักเป็นภาวนาที่มีอานิสงส์อันได้แล้ว และจัก  
เป็นภาวนาที่มั่นคงยิ่ง (กว่าปกติภาวนา) ด้วย เธอผู้ประกอบด้วย  
สมาธิภาวนาที่มีอานิสงส์อันได้แล้ว ที่มั่นคงยิ่ง ก็จักยังการเจริญปัญญา  
ให้ถึงพร้อมได้โดยง่ายทีเดียว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจักเริ่ม  
อภิญญาากถาก่อน ณ กาลบัดนี้

### [โลกียอภิญญา ๕]

ก็โลกียอภิญญา ๕ คือ

|                        |                                                |
|------------------------|------------------------------------------------|
| อิทธิวิธ               | แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ                             |
| ทิพพโสตราตุณ           | ความรู้ดูใจด้วยโสตราตุ<br>อันเป็นทิพย์         |
| เจโตปริยญาณ            | ความรู้กำหนดใจ (คนอื่น) ได้                    |
| ปุพฺพเพนิวาสานุสสติญาณ | ความรู้ในอันตามระลึกถึง<br>ชาติก่อน ๆ ของตนได้ |

\* ปาฐะในวิสุทธิธรรมรคท่านใช้ โลกิกะ แต่ไทยเราใช้ โลกียะ มานานแล้ว คล่องลิ้น  
สนิทหูดีกว่า.

## สตุดาน จตุปปาตญาณ

ความรู้ในเรื่องตายไปและได้

กำเนิดขึ้นแห่งสัตว์ทั้งหลาย

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า "ภิกษุ นั้น ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่น  
บริสุทธิ์สะอาด ไม่มีอสังขะ (ความคิดไปตามอำนาจความปรารถนา?)  
ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนควรแก่การ ตั้งอยู่ ถึงซึ่งความไม่หวั่นไหว  
อย่างนี้แล้ว นำจิตมุ่งไป น้อมจิตมุ่งไปเพื่อฤทธิ์ชนิดหนึ่ง เธอก็บรรลุ  
ชนิดแห่งฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ เป็นคนเดียว (อริยฐาน) เป็นหลายคน  
ก็ได้" ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงแสดงอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ และ  
เพื่อแสดงธรรมอันประณีต ๆ ยิ่ง ๆ ขึ้นไป แก่กุลบุตรทั้งหลายผู้ได้บรรลุ  
สมาธิในจตุตถฌานแล้ว

[จิตตปริทมนวิธิ - วิธิฝึกฝนจิต]

ในโลกียอภิญญา ๕ นั้น พระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (แรกทำ)  
ใครจะทำอิทธิวิฤพณะ (การทำฤทธิ์ต่าง ๆ) มีฤทธิ์คือ เป็นคนเดียว  
(อริยฐาน) เป็นหลายคนก็ได้ เป็นต้น ๒ พึงยังสมาบัติ ๘ ในกสิณ ๘

๑. ที. ส. ๘/๑๐๓

๒. วิฤพณะ ที่ตรงนี้เข้าใจว่าท่านใช้แทน วิระ นั่นเอง ศัพท์ วิฤพณะ ถ้าใช้เป็น  
วิเสสนะ เรียงไว้หน้า อิทธิ เปลี่ยนรูปเป็นอิติลิต् คือเป็น วิฤพณา เป็นชื่อฤทธิ์อย่าง  
หนึ่ง เรียกว่า วิฤพณอิทธิ หมายถึงบิดเบือนร่างกายได้ต่าง ๆ ส่วน เอโกปิ หุตวา  
พหุตา โหติ - เป็นคนเดียว (อริยฐาน) เป็นคนมากก็ได้ นั่นเป็น อริยฐานอิทธิ  
หมายถึงสำเร็จได้ด้วยแรงอริยฐาน

มีโอทาทกสณเป็นข้อสุดท้ายให้เกิด\* ฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ นี้ คือ

|                    |                                      |
|--------------------|--------------------------------------|
| กสิณานุโลมโต       | โดยตามลำดับกสิณ                      |
| กสิณปฏิโลมโต       | โดยย้อนลำดับกสิณ                     |
| กสิณานุโลมปฏิโลมโต | โดยทั้งตามลำดับ<br>ทั้งย้อนลำดับกสิณ |
| ฌานานุโลมโต        | โดยตามลำดับฌาน                       |
| ฌานปฏิโลมโต        | โดยย้อนลำดับฌาน                      |
| ฌานานุโลมปฏิโลมโต  | โดยทั้งตามลำดับ<br>ทั้งย้อนลำดับฌาน  |
| ฌานุกุกนุตโต*      | โดยข้ามฌาน                           |
| กสิณุกุกนุตโต      | โดยข้ามกสิณ                          |
| ฌานกสิณุกุกนุตโต   | โดยข้ามทั้งฌานทั้งกสิณ               |
| องคสขกนุตโต        | โดยเลื่อนองค์ฌาน                     |
| อารมมณสขกนุตโต     | โดยเลื่อนอารมณ์                      |
| องการมมณสขกนุตโต   | โดยเลื่อนทั้งองค์ทั้งอารมณ์          |
| องควาฐาปนโต        | โดยกำหนดคูองค์                       |
| อารมมณวาฐาปนโต     | โดยกำหนดคูอารมณ์                     |

๑. หมายความว่า จะเข้าสมาบัติในกสิณข้อไหน ก็ให้ทำสมาบัติให้เกิดครบ ๘ (คือตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ) ทุกข้อไป

อนึ่ง มหาภูิกว่า ที่กำหนดกสิณเพียงโอทาทาสณ เพราะอาภาสกสิณทำให้เกิด  
อุปสมภาติไม่ได้ ส่วนอาโลกกสิณ นับรวมเข้าในโอทาทกสณได้

๒. ปาฐะในวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น ฌานานุกุกนุตโต นั้นคลาดเคลื่อน เพราะศัพท์นี้  
แยกเป็น ฌาน + อุกุกนุต แม้ปาฐะต่อ ๆ ไปก็พึงทราบตามนี้

ถามว่า "กัณโณการเหล่านั้ กสิณานุโลม (ตามลำดับกสิณ)  
เป็นไฉน ? ฯลฯ อารัมมณวักุฎฐาปนะ (กำหนดคุณารมณั) เป็น  
อย่างไร ?"

[เข้าตามลำดับกสิณ]

วิธัชนาว่า ภิกษุในพระศาสนานี้เข้า (ฌาน) ในกสิณ ๘ ตาม  
ลำดับดังนี้ คือ เข้าฌานในปฐวิกสิณ ต่อนั้ (เข้า) ในอาโปกสิณ...  
เป็นต้น ตั้ง ๑๐๐ ครั้ง ๑๐๐๐ ครั้ง กัณ นี้ ชื่อว่า กสิณานุโลม (ตาม  
ลำดับกสิณ)

[เข้าย้อนลำดับกสิณ]

ส่วนการเข้า (ฌาน) อย่างนั้นแหละ โดยลำดับย้อนตั้งแต  
โอทาทกสิณ (เข้ามา) ชื่อว่า กสิณปฏิโลม (ย้อนลำดับกสิณ)

[เข้าทั้งตามลำดับทั้งย้อนลำดับกสิณ]

การเข้า (ฌานในกสิณ) แล้ว ๆ เล่า ๆ (ร้อยครั้งพันครั้ง)  
โดย (เข้า) ทั้งตามลำดับทั้งย้อนลำดับ ดังนี้ คือ (เข้า) ตั้งแต่ปฐวิ-  
กสิณไปจนถึงโอทาทกสิณ (เข้า) ตั้งแต่โอทาทกสิณมาถึงปฐวิกสิณ  
ชื่อว่า กสิณานุโลม (ทั้งตามลำดับทั้งย้อนลำดับกสิณ)

[เข้าตามลำดับฌาน]

ทีนี้ การเข้า (ฌาน) แล้ว ๆ เล่า ๆ ตั้งแต่ปฐมฌานไปตามลำดับ  
จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ชื่อว่า ฌานานุโลม (ตามลำดับฌาน)

[เข้าย่อนลำดับฉาน]

การเข้า (ฉาน) แล้ว ๆ เล่า ๆ ตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะ  
เข้ามาจนถึงปฐมฉาน ชื่อว่า ฉานปฏิโลม (ย่อนลำดับฉาน)

[เข้าทั้งตามลำดับทั้งย่อนลำดับฉาน]

การเข้า (ฉาน) แล้ว ๆ เล่า ๆ โดย (เข้า) ทั้งตามลำดับ  
ทั้งย่อนลำดับ ดังนี้ คือ (เข้า) ตั้งแต่ปฐมฉานไปจนถึงเนวสัญญานา-  
สัญญายตนะ และ (เข้า) ตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะเข้ามาจนถึง  
ปฐมฉาน ชื่อว่า ฉานานุโลมปฏิโลม (ทั้งตามลำดับทั้งลำดับฉาน)

[เข้าข้ามฉาน]

ส่วนว่าการ (เข้า) ไม่ข้ามกสิณ แต่ข้ามฉาน โดยทำให้เป็น  
เอกัณตริยะ (ข้ามฉานถัดไปเสีย ๑) อย่างนี้ คือ เข้าปฐมฉานใน  
ปฐมวิกสิณแล้วเข้าตติยฉานในปฐมวิกสิณนั้นแหละ ต่อ นั้น เพิกปฐมวิกสิณ  
นั้นเสีย (เข้า) อากาสนัญญายตนะ แล้ว ต่อ นั้น (เข้า) อากิญจัญญายตนะ  
ดังนี้ ชื่อว่า ฉานุกกัณตกะ (ข้ามฉาน)

แม้โยชนา (การประกอบความ) อันมีกสิณที่เหลือ มีอาโปกสิณ  
เป็นอาทิเป็นต้นไป ก็พึงทำอย่าง (เดียวกัน) นี้

[เข้าข้ามกสิณ]

การ(เข้า) ไม่ข้ามฉาน แต่ข้ามกสิณ โดยทำให้เป็นเอกัณตริกะ  
(ข้ามกสิณถัดไปเสีย ๑) โดยนัยนี้ คือ เข้าปฐมฉานในปฐมวิกสิณแล้ว

เข้าปฐมฌานนั้นแหละอีก ในเตโชภคิน ต่อ นั้น ในนิลภคิน แล้วต่อ นั้น ในโลหิตภคิน... ดังนี้ ชื่อว่า ภคินุกันตกะ (ข้ามภคิน)

[เข้าข้ามทั้งฌานทั้งภคิน]

การ (เข้า) ข้ามทั้งฌานทั้งภคิน โดยนัยนี้ คือ เข้าปฐมฌาน ในปฐมภคินแล้ว ต่อ นั้น (เข้า) ตติยฌานในเตโชภคิน เพิกนิลภคิน แล้ว (เข้า) อากาสนัญจายตนะ (เข้า) อาภิญญายตนะ แต่ โลหิตภคิน\* ดังนี้ ชื่อว่า ฌานกสิรูกันตกะ (ข้ามทั้งฌานทั้งภคิน)

[เข้าเลื่อนองค์]

ส่วนว่าการเข้าปฐมฌานในปฐมภคินแล้ว เข้าฌานเมื่อนอกนี้ (คือ พุติยะ ... จตุตถ..) ในปฐมภคินนั้นเหมือนกัน ชื่อว่า อังคสังกัณตกะ (เลื่อนองค์)

๑. มหาภูทิกอธิบายว่า นึกหน่วงเอาโลหิตภคินมาไว้เฉพาะหน้า เมื่อโลหิตภคินเพิกปรากฏมีภคินุคฆาฏิมภาส (อากาศตรงที่ดวงภคินเพิก) ไม่ทำในใจภคินุคฆาฏิมภาสนั้น เข้าอากาสนัญจายตนะฌานแล้ว ทำความปราศไปแห่งวิญญานที่เป็นไปอยู่ในอากาสนัญจายตนะนั้น ให้เป็นอารมณ์แล้วเข้าอาภิญญายตนะ

๒. มหาภูทิกว่า การที่ข้อนี้หมายเอาแต่รูปาวจรฌาน ก็เพราะในรูปาวจรฌานหามีการเลื่อนองค์ไม่ ทั้งรูปาวจรฌานจะมาเป็นไปในปฐมภคิน ก็ไม่ได้ (เพราะภคินเป็นรูป) แต่ส่วนคำที่ว่า "เพิกนิลภคินแล้วเข้าอากาสนัญจายตนะ" เป็นต้น ซึ่งกล่าวในตอน "เลื่อนทั้งองค์ทั้งอารมณ์นั้น" ต่อไปนั้น พึงเห็นว่าเป็นคำกล่าวไปตามที่ได้ที่มี หรือว่ากล่าวโดยอ้อมก็ได้ แต่โดยตรงนั้น การเลื่อนองค์ย่อมมิได้แต่ในรูปฌานเท่านั้น จันใด การเลื่อนอารมณ์ก็มีได้แต่ในรูปฌาน จันนั้น เพราะอารมณ์สังกัณติ (การเลื่อนอารมณ์ ก็คือฌานนั้น ๆ ย้ายอารมณ์ไปนั่นเอง ท่านจึงว่า "เข้าแต่ฌานเดียวในทุกภคิน... ชื่อว่า เลื่อนอารมณ์")



[เข้าเลื่อนอารมณ์]

เข้าแต่ฌานเดียวในทุกกสิณอย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐวิกสิณ  
แล้ว (เข้า) ปฐมฌานนั้นแหละ ในอาโปกสิณ ฯลฯ (เข้า) ปฐมฌาน  
นั่นเอง ในโอทาทกสิณ ดังนี้ ชื่อว่า อารัมมณสังกัณติกะ (เลื่อนอารมณ์)

[เข้าเลื่อนทั้งองค์ทั้งอารมณ์]

การเลื่อนทั้งองค์ทั้งอารมณ์โดยเอคันตริกะ (เลื่อนไปที่ละ ๑)  
อย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐวิกสิณแล้ว (เข้า) ทุตติยานในอาโปกสิณ  
ตติยานในเตโชกสิณ จตุตถฌานในวาโยกสิณ เพิกนี้ลกสิณแล้วเข้า  
อากาสนัญญาตนะ เข้าวิญญูญายตนะแต่ปีตกสิณ เข้าอาภิน  
ดังนี้ ชื่อว่า อังการัมมณสังกัณติกะ (เลื่อนทั้งองค์ทั้งอารมณ์)

[กำหนดคูองค์]

ส่วนการกำหนดคู่แต่เพียงองค์ฌานอย่างนี้ คือ กำหนดคูปฐมฌาน  
ว่ามีองค์ ๕ แล้วกำหนดคูตติยานว่ามีองค์ ๓ ... ตติยานว่ามีองค์ ๒  
... จตุตถฌาน อากาสนัญญาตนะ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญาตนะ  
ก็ (มีองค์ ๒) อย่างนั้น ดังนี้ ชื่อว่า อังคววัฏฐापนะ (กำหนดคูองค์)

[กำหนดคูอารมณ์]

นับเดียวกัน การกำหนดคู่แต่เพียงอารมณ์อย่างนี้ คือ กำหนด  
คูว่า นี่ปฐวิกสิณแล้วกำหนดคูว่า นี่อาโปกสิณ ฯลฯ นี่โอทาทกสิณ ดังนี้  
ชื่อว่า อารัมมณววัฏฐापนะ (กำหนดคูอารมณ์)

อาจารย์พวกหนึ่ง ต้องการ (ให้มี ) อังคารัมมณววัฏฐापणे  
(กำหนดคู่ทั้งองค์ทั้งอารมณ์) อีก (ข้อหนึ่ง) แต่เพราะอังคารัมมณ-  
ววัฏฐापणे ไม่มาในอรรถกถาทั้งหลาย อังคารัมมณววัฏฐापणे นั้น  
จึงน่าจะไม่ใช่สำคัญในการภาวนากรรมัง\*

[การทำอุทธีเป็นงานหนัก]

ข้อที่ว่ายังมีได้ฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ อย่าง ดังกล่าวมานี้แล้ว  
พระอาทิตย์มิกโยคาวจรผู้ไม่เคยบำเพ็ญภาวนามาแต่ปางก่อน จักยังการ  
ทำอุทธีต่าง ๆ ให้สำเร็จได้นั้น มิใช่ฐานะจะมีได้ เพราะว่า แม้แต่การ  
บริกรรมกสิณก็เป็นงานหนักแก่พระอาทิตย์มิกะ (เสียแล้ว) หนึ่งในร้อย  
หรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (บริกรรมได้) สำหรับผู้ทำบริกรรมกสิณ  
ได้แล้ว การทำ (ปฏิบัติ) นิमितให้เกิดก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อย  
หรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (บรรลุอุปนาได้) สำหรับผู้ได้  
อุปนาแล้ว การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อย  
หรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (บรรลุอุปนาได้) สำหรับผู้ได้  
อุปนาแล้ว การฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อย  
หรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (ฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ ได้) สำหรับ  
ผู้มีจิตอันได้ฝึกฝนโดยอาการ ๑๔ แล้วเล่า อันกระทำอุทธีได้ต่าง ๆ

\* มหาภูิกาชช่วยขยายความว่า เมื่อองค์ก็ได้กำหนดคู่แล้วว่า ฌานนี้มีองค์ ๕ เป็นต้น  
อารมณ์ก็ได้กำหนดคู่แล้ว ว่านี้ปฐวิกสิณเป็นอาทิ แล้วจะไปกำหนดคู่ทั้งสองอย่างนั้น  
รวมกันอีก จะมีอะไรพิเศษขึ้นอีกเล่า เพราะฉะนั้น วิธีนี้จึงไม่มีมาในอรรถกถาทั้งหลาย  
ด้วยท่านเห็นว่าจะทำให้เน้นเข้าไปเปล่า ๆ

ก็ยังเป็นการหนัก หนึ่งในร้อยหรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (ทำ  
ฤทธิ์ได้ต่าง ๆ) แม้ผู้ทำฤทธิ์ต่าง ๆ ได้แล้ว อันความเป็นจิปนิสันติ  
(รวมจิตเข้ามานได้จับพลัน) ก็เป็นการหนัก หนึ่งในร้อยหรือในพัน  
เท่านั้น จะจิปนิสันติได้ นิทสะณะดังพระรักจิตเถระผู้มีพรรษา ๘  
(นับ) แต่อุปสมบท (ผู้เป็นหนึ่ง) ในภิกษุผู้มีฤทธิ์ประมาณ ๓๐,๐๐๐ รูป  
ที่มาพยาบาลไข้พระมหาโรหณคุตเถระ ณ เถรัมปัตถลวิหาร ฉะนั้น  
อานุภาพของท่าน ได้กล่าวไว้ในปฐมวิภังคสูตรแล้ว ก็พระ (มหา)  
เถระได้เห็นอานุภาพนั้นของท่านแล้ว จึงกล่าว (เตือนภิกษุทั้งหลาย)  
ว่า "อาวุโสทั้งหลาย ถ้ารักจิตจักไม่มีอยู่ (ในที่นี้) แล้ว เราทั้งปวง  
ก็จะต้องได้รับความดำนิ ว่า "(ภิกษุเหล่านี้) ไม่สามารถจะปกป้อง  
พญานาคได้" เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาวุธประจำตัวที่จะพึงถือเที่ยวไป  
ชำระสนิมเสียก่อนจึงถือเที่ยวไปนั้นแหละ จึงควร " ภิกษุทั้ง ๓๐,๐๐๐  
นั้น ตั้งอยู่ในโอวาทของพระเถระ ก็ได้เป็นจิปนิสันติ (ทุกรูป)  
แม้เมื่อจิปนิสันติมีอยู่แล้ว ความที่จะเป็นที่พึงของคนอื่นได้ ก็ยังเป็  
นการหนัก หนึ่งในร้อยหรือในพันเท่านั้น จะสามารถ (เป็นที่พึงของ  
คนอื่นได้) ดังพระเถระ (รูปหนึ่ง) ผู้ เมื่อฝนถ่านเพลิง อันมาร  
บันดาลให้เป็นไป ใน (คราวทำ) คิริกัณทวาหนบูชา<sup>๒</sup> สร้างแผ่นดินขึ้น  
๑. ประโยค เถรมพุตเต ๑ เป ๑ รกจิตตุเถโร วิย เป็นประโยคนิทสะณะ ของประโยค  
จิปนิสันติ ข้างหน้า ซึ่งควรจะเรียงต่อกันไป แต่ฉบับวิสุทธิมรรคแปลแยกไปเรียง  
ย่อหน้า โปรดเรียงเสียให้ถูกต้องด้วย  
๒. มหาฐีกาว่า คิริกัณทวาหนบูชา นั้น หมายถึงการตามประทีปบูชาเป็นการใหญ่ ตั้งต้น  
ที่เจดีย์ศรี ผ่องออกไปทั่วเกาะ (ลังกา) และเลกลงไปสนทเลอิกโยชนหนึ่งโดยรอบ

ในอากาศ ป้องกันฝนถ่านเพลิง (มิให้ตกลงมาถูกคน) ได้ ฉะนั้น

[ผู้มีบุญโยคะกล้าไม่ต้องฝึกฝนตามนี้ก็ทำฤทธิ์ได้]

แต่สำหรับท่านผู้มีบุญโยคะ (ความเพียรที่ทำมาแต่ปางก่อน)  
แรงกล้า เช่นพระพุทธ พระปัจเจกพุทธ และพระอัครสาวกทั้งหลาย  
แม้เว้นภวนานุกรม (คือการฝึกฝนจิตตามลำดับ) มีประการดังกล่าว  
มานี้ อธิวิภูพพะนี้ และคุณทั้งหลายอื่นต่างโดยปฏิสัมภิทาเป็นต้น  
ก็สำเร็จได้ ด้วยอำนาจแห่งความได้พระอรหัตโดยแท้ เพราะเหตุนี้  
พระอาทิตย์มิกโยคาวจร จึงควรฝึกฝนจิตโดยอาการ ๑๔ นี้ ทำ (จิต)  
ให้อ่อน ให้ควรแก่การ ด้วยอำนาจการเข้า (ฌาน) ทำจิตให้ใหญ่  
ใหญ่ และทำวิริยะให้เป็นใหญ่ ทำจิตตะให้เป็นใหญ่ ทำวิมังสาให้เป็น  
ใหญ่ และด้วยอำนาจ (ทำให้) เป็นวสี มีอาวัชชนวสี เป็นต้นด้วย  
จึงทำโยคะเพื่ออธิวิริยะเกิด เปรียบเหมือนช่างทอผู้ใคร่จะทำเครื่อง  
ประดับต่างชนิด ก็ย่อมทำทอให้อ่อนควรแก่การ ด้วยกรรมวิธีมีسوب  
เป่าไฟเป็นต้น แล้วจึงทำให้ ฉะนั้น อนึ่ง เปรียบเหมือนช่างหม้อ  
ผู้ประสงค์จะทำภาชนะต่างชนิด ก็ย่อมทำดินให้เป็นดินที่ขยำดี ให้เป็น  
ดินอ่อน แล้วจึงทำได้ ฉะนั้น แต่ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยบุญเหตุ (คือ  
บุญโยคะที่กล่าวแล้ว) แม้ประพฤติให้เชี่ยวชาญเพียงจุดถอดานในกสิณ  
ทั้งหลาย ก็ทำได้

[วิธีทำโยคะ]

ก็แลโยคะ ในการทำอิทธะให้สำเร็จนั้น จะพึงทำด้วยวิธีใด  
พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงแสดงวิธีนั้น จึงตรัสว่า "โส เอว สมာหิตะ  
จิตฺเต - ภิกษุณฺณ ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นอย่างนี้แล้ว" ดังนี้ เป็นอาทิ

[วินิจฉัยคำ โส เอว สมาหิตะ จิตฺเต เป็นต้น]

(ต่อไป) นี้ เป็นคำวินิจฉัยในวิธีนั้น ตามแนวนัยพระบาลีนั้นแล  
ในบทพระบาลีเหล่านั้น บทว่า "โส" คือพระโยคีผู้บรรลุจตุตถฌาน  
แล้วนั้น คำว่า "เอว" นั้นเป็นคำแสดงขั้นจตุตถฌาน ด้วยคำนี้  
เป็นอันอธิบายว่า ได้จตุตถฌานโดยลำดับการบรรลุ ตั้งต้นแต่บรรลุ  
ปฐมฌานมา บทว่า "สมาหิตะ" คือตั้งมั่นด้วยจตุตถฌานสมาธินี้  
บทว่า "จิตฺเต" หมายเอารูปาจรจิต ส่วนในบทที่เหลือมีบทว่า  
"ปริสุทฺธ - บริสุทฺธ" เป็นต้น มีวินิจฉัยว่า (จิต) ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะ  
ภาวะ คือความบริสุทธิ์แห่งสติด้วยอำนาจอุเบกขา\* ก็เพราะบริสุทธิ์  
นั่นเอง จึงชื่อว่า สะอาด อธิบายว่า ผ่องใส

ชื่อว่า ไม่มีอสังขะ เพราะความที่อสังขะมีรากะเป็นต้น ถูกจำกัด  
ไปด้วยความดับแห่งปัจจัยทั้งหลายมีสุขเป็นต้น ๒

๑. หมายถึงจตุตถฌาน

๒. มหาภูติกายความว่า หมายถึงความรำลึกไปแห่งสุขโสมนัส และทุกขโทมนัส อัน  
เป็นปัจจัยแห่งรากะ ทุกข์เป็นปัจจัยแห่งโทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแห่งโทสะ

(ตรงนี้ ปาฐะในมหาภูติกา ตก โทมนสฺสํ โทสฺสํ)

เพราะความไม่มีอังกณะนั้นแล จึงชื่อว่า ปราศจากอุปกิเลส  
เพราะว่าจิตย่อมเศร้าหมองด้วยอังกณะ

ชื่อว่า เป็นจิตอ่อน เพราะความเป็นจิตที่ได้อบรมดีแล้ว อธิบาย  
ว่า เป็นจิตถึงซึ่งความเป็นวิ (อยู่ในอำนาจ) เพราะจิตที่เป็นไป  
อำนาจ ท่านเรียกว่า จิตอ่อน เพราะความเป็นจิตอ่อนนั้นแหละ จึง  
เป็นจิตควรแก่การ อธิบายว่า ทนงาน ใช้การได้ อันจิตอ่อน เป็น  
จิตควรแก่การ เหมือนทองคำที่เขาเป่า (ไล่ลมทิน) ดีแล้ว\* (ก็อ่อน  
ใช้การได้) ฉะนั้น ก็แล ความอ่อนและควรแก่การทั้งสองนั้น จะมีได้  
ก็เพราะความที่จิตได้อบรมดีแล้วเท่านั้นแล ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส  
ไว้ว่า "คุณภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอันสักอย่างหนึ่ง ซึ่งได้  
อบรมทำให้มากแล้ว เป็นของอ่อนควรแก่การ เหมือนอย่างจิตนี้เลย"  
ดังนี้

เพราะความที่จิตนั้นตั้งอยู่ในอาการทั้งหลาย มีความเป็นสิ่ง  
บริสุทธิ์เป็นต้นนั้น จึงชื่อว่า ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่นั่นเอง จึงชื่อว่า ถึง  
ความไม่หวั่นไหว อธิบายว่า ไม่คลอนแคลน ไม่มีความเคลื่อนไหว  
หรือว่า ชื่อว่า ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่ในอำนาจของตน โดยความเป็น  
จิตอ่อนควรแก่การ ชื่อว่า ถึงความไม่หวั่นไหว เพราะเป็นจิตอันคุณ  
มีศรัทธาเป็นต้นจับแล้ว แท้จริง จิตอันศรัทธาจับแล้วย่อมไม่หวั่นไหว

๑. ปาฐะพิมพไไว้เป็น สุทนต์มิว นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น สุทนต์ คือเป็น ธรรมาค  
จึงจะสมกับเรื่อง

๒. อง. เอก. ๒๐/๑๑

ด้วยความไม่เชื่อ อันวิริยะจับแล้วยอมไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน  
อันสติจับแล้วยอมไม่หวั่นไหวด้วยความเลินเล่อ อันสมาธิจับแล้วยอม  
ไม่หวั่นไหวด้วยความฟุ้งซ่าน อันปัญญาจับแล้วยอมไม่หวั่นไหวด้วย  
ความไม่รู้ ไปกับแสงสว่าง (แห่งญาณ) แล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวด้วย  
ความมืด คือกิเลส จิตอันธรรม ๖ ประการนี้จับแล้ว ย่อมเป็นจิต  
ถึงซึ่งความไม่หวั่นไหว จิตประกอบด้วยองค์ ๘ ดังกล่าวมานี้ จึง  
เป็นจิตควรแก่การนាំมุ่งไป เพื่อการทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง ซึ่ง  
อภิญญาสังขารนิยธรรมทั้งหลาย

[วินิจฉัยคำพระบาลีอีกนัยหนึ่ง]

พึงทราบนัยอื่นอีก ชื่อว่า ตั้งมัน เพราะ (เป็น) สมาธิใน  
จตุตถฌาน ชื่อว่า บริสุทธ เพราะความเป็นจิตอยู่ไกลนิर्वรณ ชื่อว่า  
สะอาด เพราะก้าวล่วงองค์ (หยาบ) มีวิตกเป็นต้น ชื่อว่า ไม่มีอสังกะ  
เพราะความไม่มีแห่งอิจฉาวจร (ความท่องเที่ยวไปแห่งความปรารถนา)  
ทั้งหลายที่เลว อันเป็นข้าศึกแห่งการได้ฌาน" ชื่อว่า ปราศจากอุปกิเลส  
เพราะความปราศไปแห่งเครื่องเศร้าหมองจิต มีอภิขฌาเป็นต้น กับท  
ทั้งสอง (คือ อนนุสณ และ วิคตูปกิเลส) นี้ พึงทราบตามทำนอง

๑. ท่านนับ จิต กับ อาเนญชฺชปฺปตฺต เป็นองค์เดียวกัน จึงได้ ๘

๒. มหาภูติกายให้ตัวอย่างอิจฉาแล้วว่าได้แก่มานะ มายา สาทิย เป็นต้น ที่พละนไปด้วย  
อำนาจความอยาก เช่นอยากให้พระศาสดา หรือครูอาจารย์ทักตัวก่อนแล้วจึงสอน โดย  
นัยนี้ อังคณะ ก็คือกิเลสประเภทอยากเด่น สมกับที่แปลกันอยู่ว่า "กิเลสจุณิน"

ความในอนันตสูตร และวัตถสูตรเกิด\* ชื่อว่า เป็นจิตอ่อน เพราะ  
ถึงความเป็นวสี ชื่อว่า ควรแก่การ เพราะเข้าถึงความเป็นบาทแห่งอิทธิ  
ชื่อว่า ตั้งอยู่ ถึงความไม่หวั่นไหว หมายความว่า ตั้งอยู่อย่างที่เป็นสิ่ง  
ถึงความไม่หวั่นไหว\* เพราะเข้าถึงความเป็นจิตประณีต ด้วยความ  
เต็มเปี่ยมแห่งภavana

จิตประกอบด้วยองค์ ๘ แม้โดยนัยนี้ ก็เป็นจิตควรแก่การนำมุ่งไป  
คือเป็นบาท เป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) เพื่อให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง  
ซึ่งอภิญาตจักษิณธรรมทั้งหลาย แล

[วินิจัยศัพท์ อิทธิ - ฤทธิ]

พึงทราบวินิจฉัยในบาลีว่า "นำจิตมุ่งไป น้อมจิตมุ่งไป เพื่อ  
การแสดงฤทธิ" นี้ (ต่อไป)

สิ่งที่ชื่อว่า ฤทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ มีอธิบายว่า เพราะอรรถ  
ว่า เกิดผล และเพราะอรรถว่า ได้เฉพาะ ด้วยว่าสิ่งใดเกิดผล และ  
บุคคลได้เฉพาะซึ่งสิ่งใด สิ่งนั้น ก็เรียกได้ว่า สำเร็จ ดังพระบาลี  
(กามสูตร) ว่า

"กามํ กามยमानสุตฺตํ เจ ตํ สมิขฺณติ"

เมื่อบุคคลปรารถนา (วัตถุ) กามอยู่ หากว่าสิ่งที่ปรารถนานั้น  
สำเร็จแก่เขา (คือเขาได้ดังปรารถนา) "ไซ้" ดังนี้ นัยเดียวกัน บาลี

๑. สูตรทั้งสองนี้อยู่ในมัชฌิมนิกาย

๒. ท่านแก้เช่นนี้ หมายความว่า อานนฺตฺตปฺปตฺตํ เป็นวิเสสณะของ จิต

๓. ข. ส. ๒๕/๔๘๔ ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น เจตํ ผิด ที่ถูกเป็น เจตํ



ว่า "เนกขัม ชื่อว่าฤทธิ เพราะสำเร็จ (คือ เกิดผล) ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะนำปฏิบัติกษกรรมไปเสีย อรหัตมรรค ชื่อว่า ฤทธิ เพราะสำเร็จ (คือ ได้บรรลุ) ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะนำปฏิบัติกษกรรมไปเสีย"๑

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ฤทธิ เพราะอรรกว่าสำเร็จ (คือ เกิดผล) คำว่า ฤทธิ นี้ เป็นชื่อแห่งอุปายสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งอุปาย) จริงอยู่ อุปายสัมปทา ย่อมสำเร็จ (คือ ให้ผล) เพราะเป็นเหตุเกิดผล ที่ประสงค์ ดังบาลีว่า "จิตตะคฤหบดีนี้แล เป็นผู้มั่งคั่ง มีธรรมอันงาม ถ้ำปรารธนาว่า "ในอนาคตกาล ขอเราพึงได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเถิด" ดังนี้ ความปรารธนาของเธอจักสำเร็จ (คือ เกิดผล) เป็นแท้ เพราะ ความตั้งในปรารธนาแห่งผู้มั่งคั่ง เป็นกิริยาอันสะอาด"๒ ดังนี้

อีกนัยหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายย่อมสำเร็จ (คือ เจริญ) ด้วยคุณชาตินั้น เหตุฉะนั้น คุณชาตินั้น จึงชื่อว่า ฤทธิ มีอธิบายว่า คำว่า อิชฺฌนฺติ-สำเร็จ (นัยนี้) ประสงค์ความว่า เป็นผู้เจริญรุ่งเรืองเฟื่องฟู๓

[ฤทธิ ๑๐ อย่าง]

ฤทธินั้นมี ๑๐ อย่าง ดังพระบาลีว่า คำว่า ฤทธิทั้งหลาย หมายถึงเอาฤทธิ ๑๐ อย่าง และท่านกล่าวต่อไปอีกว่า ฤทธิ ๑๐ อย่างคืออะไรบ้าง ? ฤทธิ ๑๐ อย่าง คือ

๑. พุ. ป. ๓๑/๖๑๕

๒. ตี. สฬา. ๑๘/๓๓๓

๓. รวมทุกนัยได้ความว่า อิทธิ ที่เราแปลทับศัพท์ว่า ฤทธิ นั้น มีความหมายอย่างน้อยก็ ๔ คือ สำเร็จ เกิดผล ได้ตามประสงค์ และเจริญ.

|                       |                                               |
|-----------------------|-----------------------------------------------|
| อธิฏฐานาธิฐิ          | ฤทธิอธิฏฐาน                                   |
| วิฤพพนาธิฐิ           | ฤทธิบิคเปื้อน                                 |
| มโนมยาธิฐิ            | ฤทธิมโนมัย                                    |
| ฌาณวิปฬาราธิฐิ        | ฤทธิฌาณปกแผ่                                  |
| สมาธิวิปฬาราธิฐิ      | ฤทธิสมาธิปกแผ่                                |
| อริยธิฐิ              | ฤทธิของพระอริยะ                               |
| กมุทวิปากชาธิฐิ       | ฤทธิเกิดด้วยวิปากกรรม                         |
| ปุลลวโต ธิฐิ          | ฤทธิของผู้มีบุญ                               |
| วิชขามยาธิฐิ          | ฤทธิสำเร็จด้วยวิทยา                           |
| ตตถ ตตถ สมมาปโยค-     | ฤทธิโดยความหมายว่าสำเร็จ                      |
| ปจจยา อธิฏฐานญเณ ธิฐิ | เพราะความประกอบชอบ<br>ในกิจนั้น ๆ เป็นปัจจัย* |

[๑ อธิฏฐานาธิฐิ]

ในฤทธิเหล่านั้น ฤทธิที่ท่านแจกแจงแสดงไว้ว่า "(พระโยคี) โดยปกติเป็นคนผู้เดียว (แต่) นึกให้เป็นคนมาก จำนวน ๑๐๐ ก็ดี จำนวน ๑,๐๐๐ ก็ดี จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ ก็ดี ครั้นนึกแล้วก็อธิฏฐาน ด้วยฌาณ<sup>๒</sup> ว่า "เราจงเป็นคนจำนวนมาก" (แล้วเธอก็เป็นคนจำนวนมากขึ้น)"<sup>๓</sup> ดังนี้ เป็นต้น ชื่อว่า อธิฏฐานาธิฐิ - ฤทธิอธิฏฐาน เพราะความที่สำเร็จด้วยอำนาจการอธิฏฐาน

๑. พุ. ป. ๓๑/๕๘๘

๒. หมายถึงฌาณในอภิญญา

๓. พุ. ป. ๓๑/๕๘๒

[๒ วิกุพฺพนาอิทธิ]

ฤทธิ์ที่ (กล่าว) มาโดยพระบาลีว่า "พระโยคินัน ละเพศปกติ (ของตน) แล้ว แสดง (เป็น) เพศเด็กก็ดี แสดง (เป็น) เพศนาค ก็ดี ฯลฯ แสดง (เป็น) กระบวนทัพต่างอย่างก็ดี"๑ เรียกว่า **วิกุพฺพนาอิทธิ** - ฤทธิ์บิดเบือน เพราะเป็นไปโดยละเพศปกติ (ของตน) และ ทำ (เพศ) ให้ผิดไป (จากเพศปกติตน)

[๓ มโนมยาอิทธิ]

ฤทธิ์ที่ (กล่าว) มาโดยนัยนี้ว่า ภิกษุในศาสนานี้ นิรมิตกายอื่น (อีกอย่างหนึ่ง) จากกาย (เดิม) นี้ ให้มีรูปร่างแล้วแต่ใจ (ในอภิญญา)๒ ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า **มโนมยาอิทธิ** - ฤทธิ์มนนัย เพราะเป็นไปโดยเกิด เป็นร่างกายขึ้นอีกร่างหนึ่ง ซึ่ง (มีรูปร่าง) แล้วแต่ใจ ภายในร่างกายนี้

[๔ ญาณวิปฺผาราอิทธิ]

คุณวิเศษที่เกิดด้วยอำนาจแห่งญาณ ในกาลก่อนหรือภายหลัง แต่ความเป็นไปแห่งญาณ ก็ดี ในขณะที่ญาณนั้นเป็นไป ก็ดี๓ ชื่อว่า **ญาณวิปฺผาราอิทธิ** - ฤทธิ์ญาณปกแผ่ สมคำบาลีว่า "ผลคือการละ นิจสัจญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ได้ ชื่อว่า **ญาณวิปฺผาราอิทธิ** เพราะ

๑. พุ. ป. ๓๑/๕๔๖

๒. พุ. ป. ๓๑/๕๔๗

๓. ญาณที่กล่าวนี้ท่านหมายเอาอรหัตตมรรคญาณ ก่อนอรหัตตมรรคญาณเกิด หมายถึง ในขณะที่วิปัสสนาปัญญา หรือก่อนนั้นขึ้นไป นับตั้งแต่ถือปฏิสนธิมา สำหรับท่านผู้เป็น อัครมุนี (มีภพครั้งสุดท้าย)

สำเร็จด้วยอนิจจานุปัสสนา (ปัญญาพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง) ฯลฯ  
ผลคือการละกิเลสทั้งสิ้นได้ ชื่อว่า ฌาณวิปัสสารอิทธิ เพราะสำเร็จด้วย  
อรรหัตมรรค (ญาณ) ได้แก่ ฌาณวิปัสสารอิทธิ ของท่านพากุละ  
ฌาณวิปัสสารอิทธิ ของท่านสังกัจจะ ฌาณวิปัสสารอิทธิ ของท่าน  
ภูตปาละ"

[ฌาณวิปัสสารอิทธิของท่านพากุละ]

ในสามท่านนั้น อันดับแรก ท่านพากุล (เมื่อ) ยังเล็ก ใน  
วันมงคล (วันหนึ่ง) เขาให้ (ลง) อาบน้ำอยู่ในแม่น้ำ (พลัด) ตกลง  
ไปในสายน้ำเพราะความเลิกละของหญิงพี่เลี้ยง ปลา (ใหญ่ซุบเอา)  
กลืนท่าน (ลงไปในห้อง) แล้ว (ว่าย) ไป (จน) ถึงแม่น้ำเมืองพาราณสี  
คนหาปลา (ผู้หนึ่ง) จับมันได้ที่ท่านนั้นแล้ว (นำไป) ขายแก่ภริยาเศรษฐี  
ภริยาเศรษฐีนั้น เกิดมีความเชื่อใจในปลา (ตัวนั้น) จึงบอก (พวกบ่าว)  
ว่า ตัวจักคัมมันเอง ข้าแหละออกก็เห็นเด็ก (รูปงาม) ราวกะรูปทอง  
อยู่ในห้องปลา ก็เกิดความดีใจว่า ตัวได้บุตร ความที่ไม่เจ็บป่วยอยู่  
ในห้องปลาครั้งนี้ จักเป็น ฌาณวิปัสสารอิทธิ - ฤทธิ์ญาณปกแผ่ของท่าน  
พากุละ ผู้เป็นปัจฉิมภิก (มีภพครั้งสุดท้าย) เพราะความไม่เจ็บป่วย  
อยู่ในห้องปลานั้น เกิดด้วยอานุภาพแห่งอรรหัตมรรคญาณที่ท่านจะพึงได้  
โดยอัคภพนั้น อันเรื่อง (ของท่านพากุละนี้) นำเล่าโดยพิสดาร"

๑. พ. ป. ๓๑/๕๕๗

๒. เรื่องพระพากุละ มีเล่าไว้ในพากุลสูตร มัชฌิมนิคาय และอรรถกถาของสูตรนั้น.

[ฅณวืปฬารอฑธืของท่ำนสังกัจะ]

อึกรื่องหนึ่ เมื่อพระสังกัจะเถระย้งอยู่ในครรรค์ มารดาทำกาล-  
กัรียา (คนท้งหลายเข้าใจว่าตายท้งกลม) ครั้น (ศพ) นาง อันสัปเหร่อ  
ยกขึ้นเช้งตะกอน แทง (เจาะท้ง) ด้วยเหล็กแหลมเฝ้าอยู่ ทารกถูก  
ประหารที่เป้าดาด้วยปลายเหล็กแหลม ก็ส่งเสียงขึ้น บัดนั้น พวก  
สัปเหร่อรู้ว่าทารกย้งเป็นอยู่ จั้งยก (ศพ) นางลมมาผ่าท้ง (ดู ได้  
ทารกแล้ว) ให้ทารกเก่ายไป ทารกนั้น ยายเลียงคุดมาจนเต็บใหญ่  
ได้บรรพชาแล้ว ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมท้งปฎิสัมภิทา ความท่ไม่  
เจ็บบ่วยอยู่บนเช้งตะกอนฟืน โดยนัยท่กล่าวแล้วดั่งนี้ จั้ดเป็น ฅณ-  
วืปฬารอฑธื ของท่ำนสังกัจะ”

[ฅณวืปฬารอฑธืของท่ำนภูตปาละ]

อึกรื่องหนึ่ บิดาของเด็กชายภูตปาละ เป็นคนจน (อยู่) ใน  
กรุงราชคฤห์ (วันหนึ่) เขา (กับลูก) ไปป่าด้วยเกวียนเพื่อหาฟืน  
บันทุกฟืนแล้ว (กลับมา) ถึงท่ใกล้ประตูเมืองเวลาเย็น บังเอิญโค  
(ท้งสอง) ของเขาสลัดแอก (วิ่ง) เข้าเมืองไป เขาจั้งให้ลูกเล็กนั่งอยู่  
ได้ (ร่ม) เกวียน” แล้วตามรอยโคเข้าเมืองไปเหมือนกัน เมื่อเขาย้ง

๑. ปาฐะพิมพีไว้ว่า อกัขิณฺณุ คลาดเคลื่อน ท่ถูกเป็น อกัขิณฺเ

๒. เรืองท่ำนสังกัจะ มีเล่าไว้ในอรรธาธรรมบท

๓. สกณฺณูเล มหาฐึกาแก้ไว้ว่า สกณฺณูสมิเ - ท่ใกล้เกวียน แต่เทียบกับ รุกขมุล จั้ง  
ท่ำนหมายเอาในร่มเงาดันไม้ท่แผ่ในเวลาเที่ยง จั้งเข้าใจว่า สกณฺณูล กั้น่าจะนัยเดียวกัน  
เด็กเล็ก ๆ ให้นั่งชุกอยู่ใต้เกวียน ก็เห็นว่าดีแล้ว ย้งเวลานอน ก็ย้งไม่มีท่ไหนเหมาะเท่า  
ใต้เกวียน.

ไม่ทันออก ประตู (เมือง) ก็ปิดเสียแล้ว (ทั้งลูกเล็กนอนอยู่นอกเมืองคนเดียว) ความที่เด็กไม่เจ็บป่วยตลอดคืนทั้ง ๓ ยามอยู่ภายนอกเมือง ทั้งที่มียักษ์ร้ายออกพละ่านไป\* จัดเป็น **ฌาณวิปัสสารอิทธิ** โดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน อันเรื่อง (นี้) นำ (เล่า) ให้พิสดาร\*

[๕ สมาธิวิปัสสารอิทธิ]

คุณวิเศษอันเกิดด้วยอนุภาพแห่งสมณะ (ความที่จิตสงบ) ก่อนหรือหลังสมาธิ ก็ดี - ในขณะแห่งสมาธินั้น ก็ดี ชื่อว่า **สมาธิวิปัสสารอิทธิ** - ฤทธิ์สมาธิปกแผ่ สมคำบาลีว่า "ผลคือการละนิวรณ์ทั้งหลายได้" ชื่อว่า **สมาธิวิปัสสารอิทธิ** เพราะสำเร็จด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ผลคือการละสัญญาในอาภิญญายตนะได้ ชื่อว่า **สมาธิวิปัสสารอิทธิ**ของท่านสารีบุตร **สมาธิวิปัสสารอิทธิ**ของท่านสังขสิริ **สมาธิวิปัสสารอิทธิ**ของท่านชาณโกณฑัญญะ **สมาธิวิปัสสารอิทธิ**ของอุตตราอุบาลิกา **สมาธิวิปัสสารอิทธิ**ของพระนางสามาวดีอุบาลิกา"๕

๑. บ้านใหญ่เมืองโค ขนาคมหาอำนาจในสมัยนั้น ปลอ่ยให้มียักษ์ร้ายเที่ยวพละ่านอยู่ใกล้ ๆ กำแพงเมืองอย่างนั้น ก็เต็มที่อยู่แล้ว มหาฤๅษียังหนุณหักเข้าไปอีกว่า "ยक्ष-ปริศนาคิตติ ราชคหนคร - จริงชิ กรุงราชคฤห์เป็นเมืองที่ยักษ์สิง" แต่ไม่พบเล่าไว้ที่ไหนเลย ว่ายักษ์พวกนั้นเคยรบกวนพิษุทั้งหลาย ซึ่งพักอยู่ในบริเวณเมืองนั้น !

๒. เรื่องของท่านองค์นี้ น่าจะเป็นเรื่องเดียวกันกับเรื่องนายทารุสาภิกะ เล่าไว้ใน ปกิณณวรรค อรรถกถาธรรมบทภาค ๗

๓. มหาฤๅษีกว่า "ก่อน" หมายเอาขณะแห่งอุปจารณาน "หลัง" หมายเอาที่สุดแห่งสมาบัติ

๔. ขุ. ป. ๓๑/๕๕๘

[สมาธิวิปัสสการอิทธิของท่านสาริบุตร]

ในท่านเหล่านั้น เมื่อครั้งท่านสาริบุตรพักอยู่ที่วิหาร ชื่อ  
กโปตกันทรา (ชอกเขานกพิราบ) กับพระมหาโมคคัลลานเถระ ปลง  
ผมใหม่ ๆ นั่งอยู่กลางแจ้งในคืนเดือนหงาย ยักษ์ร้ายตนหนึ่ง แม้ยักษ์  
สหายห้ามอยู่ (ก็ไม่ฟัง) ประหารลงไปทีศรีษะ (ท่าน) มีเสียงดัง  
ราวกะเสียวฟ้าร้อง เวลานั้นประหาร พระเถระเข้าสมาบัติแน่วอยู่  
ครั้งนั้น อาพาธอะไร ๆ มิได้มีแก่ท่าน เพราะการประหารนั้นเลย นี่  
สมาธิวิปัสสการอิทธิ ของท่าน (สาริบุตร) นั้น ส่วนเรื่อง (ละเอียด)  
มาในอุทานแล

[สมาธิวิปัสสการอิทธิของท่านสัตยชีวะ]

ฝ่ายพระสัตยชีวะเถระเข้านิโรธอยู่ พวกโคบาลหมายว่าท่านตาย  
จึงสุมหญ้าไม้และมูลโค (แห้ง) เข้า (ทับตัวท่าน) แล้วจุดไฟขึ้น แม้  
แต่เส้นด้ายในจีวรของท่านก็มีไหม้ (ไม่ต้องกล่าวถึงร่างกายท่าน)  
นี้เป็น สมาธิวิปัสสการอิทธิ ของท่าน (สัตยชีวะ) ซึ่งเกิดแต่อำนาจ  
แห่งสมณะ อันเป็นไปโดยอำนาจอนุปสมปฏิบัติ ส่วนเรื่อง (ละเอียด)  
มาในพระสูตรแล ๑\*

\* มหาภูติกว่า พระสัตยชีวะ นี้ หมายถึงพระสัตยชีวะมหาเถระ ผู้เป็นพระอัครสาวกที่ ๒  
ของพระพุทธเจ้าผู้มีพระภาคกกุสันธะ ท่านนั่งอยู่ที่ใด ๆ ก็เข้านิโรธได้ไม่สู้ยาก และว่า เพราะ  
ถูกเขาลอกด้วยไฟก็ไม่เป็นอะไรนั่นแหละ ท่านจึงได้นามว่า "สัตยชีวะ" (ตรงกับที่ไทย  
เราเรียกว่า "พระรอด" นั่นเอง !)

[สมาธิวิปัสสการอิทธิของท่านขานุกโณทัตต]

ฝ่ายพระขานุกโณทัตตเถระ ท่านเป็นผู้มากไปด้วย (การเข้า) สมาบัติอยู่โดยปกติแล้ว ค็นหนึ่งท่านนั้นเข้าสมาบัติอยู่ในป่าแห่งในแห่งหนึ่ง พวกโจร ๕๐๐ ลักของเขาไป (มาถึงที่ท่านนั่งอยู่) คิดว่าป่านนี้ไม่มีใครตามรอยพวกตนมาละ ก็ใครจะหยุดพัก เมื่อจะปลงของลงสำคัญ (องค์พระเถระ) ว่า นี่ห้าวตอ จึงพากันวางของทั้งปวงลงไปบน (องค์) พระเถระนั่นเอง เมื่อพวกมันพัก (พอ) แล้วจะไป เวลาที่หยิบเอาของขึ้นที่วางลงที่แรก ก็พอดีพระเถระออก (จากสมาบัติ) ตามที่กำหนดกาลไว้ พวกมันเห็นอาการไหวของพระเถระก็กลัว ร้องขึ้น พระเถระจึงบอกว่า "อย่ากลัวเลย อุบาสกทั้งหลาย จันเป็นภิกษุคอก" โจรพวกนั้นจึงพากันมาไหว (ต่อมา) บวชด้วยความเลื่อมใสอัน (เป็น) ไปในพระเถระแล้วได้บรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ความที่พระเถระผู้ถูกของถึง ๕๐๐ ขึ้นทับตัวแล้ว ไม่มีอาพาธ (อะไรเลย) นี่เป็น สมาธิวิปัสสการอิทธิ ในเรื่องนี้

[สมาธิวิปัสสการอิทธิของนางอุตตรา]

ฝ่ายอุตตราอุบาสิกาเป็นธิดาของปุนณกเศรษฐี หญิงคนกาชื่อ สิริมา ถูกความหึงครอบงำ ราคน้ำมันเดือด ๆ ทั้งกะทะลงไปที่ศีรษะ

๑. ขึ้นที่วางลงที่แรก ก็ยอมอยู่ข้างล่าง ขึ้นที่วางลงหลัง ๆ สุมอยู่ข้างบน เมื่อหยิบขึ้นบน ๆ หมดแล้ว จึงหยิบขึ้นแรกที่อยู่ข้างล่างได้ จึงได้เห็นองค์พระเถระ.
๒. ตตตเตลกฐาห์ มหาภูทิกอาธิบายว่า เป็นคำกล่าวถึงของ โดยยกเอาภาชนะที่บรรจุของนั้นออกหน้า ความก็คือว่า ราคน้ำมันอันเดือดอยู่ในกะทะลงไปที่กะทะนั่นเอง.



ของนาง นางอุตตราเข้าเมตตา (สมบัติ) ในทันทีนั้น น้ำมันก็กลอก  
(ตก) ไป เหมือนหยาดน้ำกลอก (ตก) ไปจากใบบัวฉะนั้น นี่เป็น  
**สมาธิวิปัสณาภิสุทธิ** ของอุตตราอุบาสิกา อันเรื่อง (ของอุตตราอุบาสิกา  
นี้) บัณฑิตพึง (เล่า) ให้พิสดารเกิด

[สมาธิวิปัสณาภิสุทธิของพระนางสามาวดี]

พระอัครมเหสีของพระเจ้าอุเทน พระนามว่า สามาวดี มาคัน-  
ทียพราหมณ์ปรารถนาตำแหน่งอัครมเหสีแก่ (นางมาคันทียา) ธิดาของ  
ตน จึง (บอกอุบาย) ให้นางธิดาของตนนั้นชุกอสรพิษไว้ใน (ราง) พิน  
(ของพระราชา) แล้วเสด็จทูลพระราชาว่า "ข้าแต่พระมหาราชเจ้า  
พระนางสามาวดีทรงคิดจะปลงพระชนม์พระองค์ ทรงจับอสรพิษขังไว้  
ในพิน" พระราชาทอดพระเนตรเห็นอสรพิษนั้นแล้วก็กริ้ว ทรงคิดว่า  
จะต้องฆ่าพระนางสามาวดีเสีย (ให้จับพระนางและบริวารไปยืนกลาง  
แจ้งแล้ว) ทรงยกธนูขึ้น สอดลูกธนูอาบยาพิษเข้า (เตรียมจะยิง)  
พระนางสามาวดีพร้อมทั้งบริวาร (พร้อมใจกัน) แผ่เมตตาไปยังพระ  
ราชา พระราชาไม่อาจทรงยิงลูกศรออกไปได้เลย จะลั่นศรลงก็  
ไม่ได้ (ด้วย) ทรงยืนพระองค์สั่นอยู่ ดังนั้นพระนางจึงทูล (ถาม)  
พระองค์ว่า "ทรงลำบาก (พระวรกาย) อยู่หรือเพคะ " พระราชาตรัส  
(สารภาพ) ว่า "จ๊ะ ฉันกำลังลำบาก" พระนางจึงทูลว่า "ถ้ากระนั้น  
ของพระองค์จงทรงลดธนูลงเถิด " (พอลาพระดำรัสของพระนาง) ศร  
ก็ตกลงแทบพระบาทของพระราชานั้นเอง ต่อนั้นพระนางทรงเตือน

พระองค์ โดยใจความว่า บุคคลไม่ควรประทุษร้ายต่อผู้ที่มีได้ทำร้าย  
ความที่พระราชาไม่อาจทรงปล่อยลูกศรออกไปได้ดังกล่าวนี้นี้ เป็น  
สมาธิวิปัสณาอริยธรรม ของพระนางสามาวดีอุบาสิกา แล

[๖ อริยาอริยธรรม]

ส่วนฤทธิมีความเป็นผู้สำคัญว่าไม่ปฏิบัติ ในสิ่งปฏิบัติเป็นอหยาตติย  
เป็นปกติได้เป็นต้น ชื่อว่า อริยาอริยธรรม (สมคำที่กล่าวในปฏิสัมภิทา) ว่า  
"อริยาอริยธรรม เป็นโณ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ หากจำนงว่า "ขอเราพึง  
เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิบัติในสิ่งที่ปฏิบัติอยู่เถิด" ดังนี้ไซ้ เธอก็  
ย่อมเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิบัติในสิ่งปฏิบัติอยู่นั้นอยู่ได้ ฯลฯ เป็น  
ผู้มีสติสัมปชัญญะวางเฉยในสิ่งปฏิบัติอยู่นั้นอยู่ได้ " ฤทธิมีความเป็นผู้  
สำคัญว่าไม่ปฏิบัติในสิ่งปฏิบัติเป็นอาทิอยู่เป็นปกติได้เป็นต้นนี้แล เรียก  
ว่า อริยาอริยธรรม เพราะมีแต่แก่พระอริยะทั้งหลายผู้ได้เจโตวิธานั้น  
จริงอยู่ ภิกษุพิจารณาผู้ประกอบด้วยอริยาอริยธรรมนั้น เมื่อทำการแผ่เมตตา  
ก็ดี ชาติมนสิการก็ดี ในวัตถุที่ปฏิบัติ คือที่ไม่น่าปรารถนา ชื่อว่า  
เป็นผู้มีอุปปฏิบัติสัญญา (ความสำคัญว่าไม่ปฏิบัติในสิ่งที่ปฏิบัติ) อยู่  
เมื่อทำการแผ่เมตตาก็ดี มนสิการว่าไม่เที่ยงเป็นต้นก็ดี ในวัตถุที่ไม่ปฏิบัติ  
ในสิ่งไม่ปฏิบัติ) อยู่ นัยเดียวกันนั้น ภิกษุเมื่อทำการแผ่เมตตาก็ดี  
ชาติมนสิการก็ดี นั้นแหละ ในวัตถุทั้งปฏิบัติและไม่ปฏิบัติ ก็ชื่อว่าเป็น

\* พ. ป. ๓๑/๕๕๕.

ผู้มีอัปปฏิภูตสัญญาอยู่ และเมื่อทำการแผ่อดุรกัฏฐิ มนสิการว่าไม่เที่ยง  
เป็นต้นก็ดีนั้นแหละ ในวัตถุทั้งไม่ปฏิภูตและปฏิภูต ก็ชื่อว่าเป็นผู้มี  
ปฏิภูตสัญญาอยู่ ส่วนว่าเมื่อยังขังคฤเบกขา อันกล่าวไว้โดยนัยว่า  
"ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่เป็นผู้ดีใจ...เลย" ดังนี้เป็นต้นให้เป็นไป  
เว้นอาการทั้งสอง (คือดีใจและเสียใจ) นั้นเสีย ทั้งในวัตถุที่ปฏิภูตและ  
ไม่ปฏิภูต ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะวางเฉยอยู่ เพราะในปฏิสัม-  
ภิตา จำแนกความนี้แหละไว้โดยนัยว่า "ถามว่า ภิกษุเป็นผู้มีความ  
สำคัญว่าไม่ปฏิภูตในสิ่งปฏิภูตอยู่เป็นไหน ? แก้วว่า ภิกษุแผ่ไปโดย  
เมตตากัฏฐิ พิจารณาโดยความเป็นธาตุกัฏฐิ ในวัตถุอันไม่น่าปรารภนา..."  
ดังนี้เป็นอาทิแล ฤทธิมีความเป็นผู้สำคัญว่าไม่ปฏิภูตในสิ่งปฏิภูตเป็น  
อาทิอยู่เป็นปกติได้เป็นต้นนี้ เรียกว่า อริยาอริยา เพราะมีแต่แก่พระ  
อริยะทั้งหลายผู้ได้เจโตวิธานั้น ด้วยประการฉะนี้"

๑. อ.จ. น.ก. ๒๒/๓๑๐.

๒. คำว่า ปฏิภูต ในที่นี้ท่านมิได้หมายแต่เพียงว่า สกปรก โสโครก แต่หมายถึงวัตถุที่  
ไม่น่าปรารภนา น่าเกลียดน่าชัง ตลอดถึงสัตว์ คน ที่เป็นศัตรูผู้ร้ายที่เราเกลียดด้วย ฝ่าย  
ที่ไม่ปฏิภูตก็หมายตรงกันข้าม คือวัตถุที่น่าปรารภนา น่ารักน่าพอใจ ตลอดถึงสัตว์ คน  
ที่เป็นญาติมิตรที่เรารักด้วย จะเห็นได้ที่มีกล่าวถึงแผ่เมตตา การแผ่เมตตา ก็ต้องแผ่ไป  
ในคนและสัตว์ มิใช่แผ่ไปในสิ่งของ

แม้ในสัตว์ คน ที่พึงเกลียด แต่ถ้าแผ่เมตตาไป ใจมุ่งหมายอยู่ในความสุขของ  
เขา หรือทำตามมนสิการ พิจารณาเห็นเป็นแต่ธาตุ สัญญาของผู้นั้นเป็นอัปปฏิภูตสัญญา  
แต่ถ้าเจริญอสุภ พิจารณาในด้านไม่งาม หรือมนสิการทางไตรลักษณ์ แม้วัตถุ สัตว์ คน  
นั้นน่ารักน่าปรารภนา สัญญาของผู้นั้นก็เป็นปฏิภูตสัญญา.

[๗ กัมมวิปากชาอิทธิ]

ส่วนฤทธิมีความไปทางอากาศได้เป็นอาทิ แห่งสัตว์มีนกเป็นต้น  
ชื่อว่า **กัมมวิปากชาอิทธิ** ดังพระบาลีว่า "ถามว่า ฤทธิเกิดด้วย  
วิบากกรรมเป็นไฉน แก้วว่า ฤทธิของนกทั้งปวง ของเทวดาทั้งปวง  
ของมนุษย์ต่างพวก ของวินิปาติกะกลางเหล่า นี้เป็นฤทธิเกิดด้วยวิบาก-  
กรรม" ดังนี้ แท้จริง ในสัตว์เหล่านั้น ความไปทางอากาศได้โดย  
เวินฉานหรือวิปัสสนาทีเดียว" แห่งนกทั้งปวง เป็น **กัมมวิปากชาอิทธิ**  
อย่างเดียวกัน ความไปทางอากาศได้แห่งเทวดาทั้งปวงและแห่งมนุษย์  
ที่เกิดในปฐมกัปต่างพวก ก็เป็น **กัมมวิปากชาอิทธิ** ฉะนั้น  
ความไปทางอากาศได้แห่งวินิปาติกะกลางเหล่า เช่น ยักษิณียังกรมาตา  
ยักษิณียุตตรมาตา ยักษิณียุสสมิตตา ยักษิณิธัมมคุดตา เป็นอาทิ๗  
ก็เป็น **กัมมวิปากชาอิทธิ** แล

[๘ ปุณณวโตอิทธิ]

ส่วนฤทธิมีการไปทางอากาศได้เป็นต้น แห่งบุคคลผู้มีบุญทั้งหลาย  
มีพระเจ้าจักรพรรดิเป็นอาทิ ชื่อว่า **ปุณณวโตอิทธิ** ดังพระบาลีว่า

๑. พุ. ป. ๓๑/๖๐๐.

๒. มหาภูติกถาว่า ฌานนี้หมายถึงฌานที่ถึงอกิญญา วิปัสสนา ก็หมายถึงวิปัสสนาแก่กล้า  
เกิดอุพเพกขาปีติ ทำให้ร่างกายโลดลอยไปในอากาศได้.

๓. ยักษิณิเหล่านี้ ไม่พบเรื่องเล่าไว้ จึงแปลชื่อทับศัพท์ไว้ ควรสังเกตว่า วินิปาติกะ  
หมายถึงยักษด้วย สัตว์จำพวกนี้แม้เกิดด้วยกุศลกรรม (จึงมีฤทธิ) แต่ก็ตกต่ำ คือไม่  
อาจเพิ่มพูนความสุขยิ่งผู้เกิดด้วยกุศลกรรมจำพวกอื่น ทั้งนี้ก็เพราะอำนาจวิบากของ  
อกุศลอย่างหนึ่งที่ทำให้ จึงเรียกว่า วินิปาติกะ.

"ถามว่า **ปุณณวโตอิทธิ** เป็นไฉน พระเจ้าจักรพรรดิยอมไปในอากาศได้<sup>๑</sup> พร้อมทั้งจตุรงคินีเสนา โดยที่ผู้คนชั้นพวกคนเลี้ยงม้าคนเลี้ยงโค (ฤทธิ์ของพระเจ้าจักรพรรดินี้เป็น **ปุณณวโตอิทธิ**) ฤทธิ์ของโชติกกถุหบดีก็เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ฤทธิ์ของชฎิลกถุหบดีก็เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ฤทธิ์ของโหมสกกถุหบดีก็เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ฤทธิ์ของเมณฑกกถุหบดีก็เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ฤทธิ์ของผู้มีบุญทั้งห้า ก็เป็น **ปุณณวโตอิทธิ**"<sup>๒</sup> ดังนี้ ว่าโดยสังเขป คุณสมบัติที่สัมฤทธิ์ขึ้นในเมื่อบุญสมภารถึงความสุกงอมแล้ว ชื่อว่า **ปุณณวโตอิทธิ**

ก็แล บรรดาท่านผู้มีบุญเหล่านั้น สำหรับโชติกกถุหบดี มีปราสาทแก้ว (หลังหนึ่ง) และกัลปพฤกษ์ ๖๔ ต้น ทำลายแผ่นดินขึ้นมาตั้งอยู่ นี่แล **ปุณณวโตอิทธิ** ของโชติกกถุหบดีนั้น สำหรับชฎิลกถุหบดี มีภูเขาทอง (สูงใหญ่) ประมาณ ๘๐ ศอกเกิดขึ้น (นี้ **ปุณณวโตอิทธิ** ของชฎิลกถุหบดีนั้น) ความที่แม้เมื่อเขาทำความพยายามจะฆ่าถึง ๗ แห่ง (๗ ครั้ง) แต่ก็ไม่เจ็บอะไรเลย เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ของโหมสกกถุหบดี ความที่แกะอันล้วนแล้วไปด้วยแก้ว ๗ ประการ<sup>๓</sup> เกิดปรากฏขึ้นในที่ (นา) ที่เพียงแต่ไถได้รอยเดียว เป็น **ปุณณวโตอิทธิ** ของเมณฑกกถุหบดี

บุคคลคือ เมณฑกเศรษฐี ภริยาของเขาชื่อจันทปทุมสิริ บุตร

๑. เวทาส มหาภูิกว่า ในที่นี้เป็นเหตุวินาวัติ ในอรรถแห่งสัตตมมี หรือในอรรถจันตสังโยค (คือแปลว่า "สิ้น หรือ ตลอด" ก็ได้).

๒. ขุ. ป. ๓๑/๖๐๐.

๓. ไม่ใช่แก้ว ๗ ประการ อย่างของพระเจ้าจักรพรรดิ.

ชื่อธัญชนเศรษฐี สะใภ้ชื่อสุนทรี ทาสชื่อปณณะ ชื่อว่ามีบุญ  
ทั้งห้า ในบุคคลทั้งห้า นั้น ในกาลที่ท่านเศรษฐีผู้ดำหัวแล้วแหงนดู  
อากาศ นางข้าว ๑๒๕๐ นางก็เต็มด้วยข้าวสาธิตแดงจากอากาศ เมื่อ  
ภริยา (ของท่าน) ถือเอาข้าวสุกเพียงเท่านั้นเดียว เลี้ยงชาวชมพูทวีป  
ทั้งสิ้น ข้าวก็ไม่ (รู้จัก) สิ้น เมื่อบุตร (ของท่าน) ถือเอาอุกบรรจุนเงิน  
๑,๐๐๐ กหาปณะให้ (ท่าน) แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นไป กหาปณะก็ไม่  
(รู้จัก) เปลือง เมื่อสะใภ้ (ของท่าน) ถือเอาข้าวเปลือกคุ่มพะเดียวแจก  
ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นไป ข้าวเปลือกก็ไม่ (รู้จัก) หหมด เมื่อทาส (ของ  
ท่าน) ไถนาด้วยไถ (ผาด) เดียว (รอบเดียว) ก็เกิดเป็น ๑๔ รอย คือ  
ด้านละ ๗ รอย นี่เป็น **ปุลลวโศติ** ของบุคคลทั้งห้า นั้น

[๕ วิชขามยาอิทธิ]

ส่วนฤทธิมีการไปอากาศได้เป็นต้น แห่งเทพชั้นต่ำมีวิทยาร  
เป็นอาทิ ชื่อว่า **วิชขามยาอิทธิ** ดังพระบาลีว่า "ถามว่า **วิชขามยา  
อิทธิ** เป็นไฉน ? แก้วว่า พวกวิทยารวิทยาแล้วไปทางอากาศได้  
แสดงข้างในอากาศกลางหาวก็ได้ ฯลฯ แสดงขบวนเสนาต่าง ๆ ใน  
อากาศกลางหาวก็ได้"<sup>๑</sup>

๑. สมัยนี้ทำไมไม่มีคนมีบุญอย่างนี้หนอ ชมพูทวีปของท่านคงไม่กว้างใหญ่ และ  
ชาวชมพูทวีปก็คงมีจำนวนไม่มากเท่าปัจจุบันนี้กระมัง.

๒. พุ. ป. ๓๑/๖๐๑.

[๑๐ ตตฺถ ตตฺถ...อิชฺฌนญฺเณ อิทฺธิ]

ส่วนว่าความสำเร็จแห่งกรรมนั้น ๆ เพราะความประกอบชอบ  
นั้น ๆ ชื่อว่า **ตตฺถ ตตฺถ สัมมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนญฺเณ อิทฺธิ**  
- ฤทธิโดยความหมายว่าสำเร็จ เพราะประกอบชอบในกิจนั้น ๆ เป็น  
ปัจจัย ดังพระบาลีว่า "ผลคือการละกามฉันท์ ย่อมสำเร็จด้วยเนกขัมมะ  
เพราะเหตุนี้ ผลนั้นจึงชื่อว่าฤทธิ โดยความหมายว่าสำเร็จ เพราะ  
ประกอบชอบในกิจนั้น ๆ เป็นปัจจัย ฯลฯ ผลคือการละกิเลสทั้งปวง  
ย่อมสำเร็จด้วยอหัตมรรค เพราะเหตุนี้ ผลนั้นจึงชื่อว่าฤทธิ โดย  
ความหมายว่าสำเร็จ เพราะประกอบชอบในกิจนั้น ๆ เป็นปัจจัย"<sup>๑</sup>

ก็บาลีมานิเทศแห่งฤทธิข้อที่ ๑๐ นี้ ก็เป็นเช่นเดียวกับบาลีใน  
นิเทศแห่งฤทธิข้อก่อน ๆ (มี**สมาธิวิปัสสยา**เป็นต้น) โดยแสดง  
สัมมาปโยค ที่ได้แก่การปฏิบัติเหมือนกัน แต่มาในอรรถกถาว่า "ความ  
วิเศษที่เกิดขึ้นเพราะทำกรณนั้น ๆ คือศีลปกรรม (แสดงฝีมือ) อย่างใด  
อย่างหนึ่ง โดยสามารถทำพยุหะ (ค่ายกล ?) มีสกลพยุหะ (กลกอง  
เกวียน ?) เป็นต้น" เวชกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง การเรียนไตรเพท

๑. พุ. ป. ๓๑/๖๐๑.

๒. ตรงนี้มีหาฎีกาแก้ สกฺกพฺยุหาติกรณ เป็นการจัดพยุหะต่าง ๆ มี สกฺกพฺยุหะ จักร-  
พฺยุหะ และปทุมพฺยุหะเป็นต้น พยุหะต่าง ๆ นี้ น่าจะมีพรรณนาไว้ในตำราพิชัยสงคราม  
หรือตำราตั้งค่ายกล ซึ่งจะต้องใช้เวลาไปค้น เวลานี้ได้พบแต่คำอธิบายปทุมพฺยุหะ ว่า  
ไว้อย่างไร ๆว่า ยุทธวิธีแบบหนึ่ง จัดพลรบเป็นแนวรูปวงกลมซ้อนกันเป็นชั้น ๆ อย่างกลีบ  
ปทุม.

และมหาฎีกาบอกสัมพันธไว้ว่า บทสกฺก...วเสน นี้ เข้ากับบท นิพฺพตฺตวิเสโส  
เห็นว่าไกลไป ที่จริงเป็นคตินิยาสเนนินบท สิปฺปกมฺม โกลั ๆ นั้นเอง เพราะท่าน

การเรียนรู้พระไตรปิฎก โดยที่ผู้จดจนชั้นการกลักรรรมมีการไถหว่านเป็น  
อาทิ ชื่อว่า ตตุล ตตุล สมุมาปโยคปจฺจนา อิหฺมณฺณฺเจน อิหฺม -  
ฤทธิโดยความหมายว่าสำเร็จ เพราะประกอบชอบในกิจนั้น ๆ เป็น  
ปัจจัย"

[ฤทธิที่ท่านประสงค์เอาในบาลี]

ในอิทธิ ๑๐ ดังว่ามานี้ อธิฐานอิทธิ ท่านนั้นมาใน (บาลี) บท  
ว่า อิทธิวิธาย นี้ แต่ว่าในอรรถนี้จำต้องปรารธนา วิภวฺพนอิทธิ และ  
มโนมยาอิทธิ (ประกอบ) ด้วยแท้

[แก้อรรถบทบาลี]

บทว่า "อิทธิวิธาย - เพื่อฤทธิชนิดหนึ่ง " นั่นคือ เพื่อส่วนหนึ่ง  
แห่งฤทธิ หรือเพื่อวิภ (อย่าง) หนึ่งแห่งฤทธิ คำว่า "นำจิตมุ่งไป"  
ความว่า ภิกษุ นั้น เมื่อจิตนั้นคือฉานอันเป็นบาทแห่งอภิญญาเกิดแล้ว  
ด้วยอำนาจแห่งการฝึกจิตมีประการดังกล่าวแล้ว นำบริกรรมจิตมุ่งไป  
เพื่อประโยชน์แก่การได้ฤทธิชนิดหนึ่ง คือพราก (จิต) จากอารมณ์กสิณ  
เสียแล้วส่ง (จิตนั้น) ให้มุ่งหน้าต่อชนิดแห่งฤทธิ บทว่า "น้อม (จิต  
มุ่งไป" คือทำ (จิต) ให้โน้มไปสู่ฤทธิที่จะพึงบรรลุ ให้เอียงไปหาฤทธิ  
สัมพันธ์ห่างไปนั่นเอง ท่านเลยแก้ สิปฺปกมฺม เป็นการคำนวณ และการดนตรีเป็นต้นไป  
เมื่อเป็นเช่นนั้น การสามารถจัดพหูหะ ก็แก้.

๑. ตรงนี้ ปาฐะในฉบับวิสุทธิธรรมรค ลิจิตไว้ทั้ง อภิหิหรติ ทั้ง อภินินนาเมติ เข้าใจว่า  
บทหลังนี้เกิน เพราะมีแยกแก้เป็นบทหนึ่งต่างหาก ในที่นี้ได้แปลตามที่เข้าใจนี้.

๒. ปาฐะลิจิตไว้เป็น อธิคนฺตพฺพ อิทธิโปณ... แปลยาก เข้าใจว่าจะเป็น อธิคนฺตพฺพ-  
อิทธิ... ดังแปลไว้แล้ว.



ที่จะพึงบรรลุ ปาฐะว่า "โส" นั้น ได้แก่งิภษผู้มีการนำจิตมุ่งไป ได้กระทำแล้วอย่างนั้น บทว่า **อนกวิหิต** แปลว่าหลายอย่างต่างประการ บทว่า **อิทธิวิธ** แปลว่า ส่วน (หนึ่ง) แห่งฤทธิ บทว่า **ปัจจนุโภติ** ความว่าได้เสวย คือได้ถูกต้อง ได้ทำให้แจ้ง ได้บรรลุ

[พหูภาวปาฏิหาริย์ - ทำคนเดียวให้เป็นคนมาก]

ตอนนี้ เมื่อจะทรงแสดงความรู้ที่อิทธิวิธะนั้นมีหลายอย่าง ดังตรัสคำว่า **เอโกปี หุตฺวา** เป็นอาทิ ในคำเหล่านั้น คำว่า **เอโกปี หุตฺวา** คือโดยปกติก่อนแต่ทำฤทธิ (เธอ) ก็เป็นคนเดียวนั้นแหละ คำว่า **พหุชา โหติ** หมายความว่า (เธอ) เป็นผู้ใคร่จะจงกรม หรือใคร่จะทำการสาธยาย หรือใคร่จะถามปัญหาที่ดี ในที่ใกล้ภิกษุมารูป\* ก็ (นิรมิตกายตนขึ้น) เป็น ๑๐๐ รูปก็ได้ เป็น ๑,๐๐๐ รูปก็ได้

[อิทธิวิธ]

ถามว่า ก็ภิกษุนี้จะเป็นอย่างนั้นได้ด้วยวิธีอย่างไร ? ตอบว่า เธอยังภูมิ ๔ แห่งฤทธิ และบาท ๔ บท ๘ มูล ๑๖ แห่งฤทธิให้ถึงพร้อมแล้ว อธิษฐานด้วยญาณไป ย่อมเป็นอย่างนั้นได้

[ภูมิ ๔ แห่งฤทธิ]

ในวิธีเหล่านั้น ฌาน ๔ พึงทราบ (เรียกว่า) ภูมิ ๔ จริงอยู่

\* มหาภูิกษาช่วยขยายความว่า ภิกษุมารูปที่ว่านี้ก็คือ ภิกษุที่ตนนิรมิตขึ้นนั่นเอง คือนิรมิตภิกษุขึ้นมาก ๆ แล้วตัวเองก็เดินจงกรม..อยู่ในหมู่ภิกษุนิรมิตนั้น.

พระธรรมเสนาบดีได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า "ถามว่า ภูมิ ๔ แห่งฤทธิเป็นไฉน? แก้ว ปฐมฉาน เป็นวิเวกภูมิ (ภูมิเกิดแต่วิเวก) ทุติฉาน เป็นปีติสุขภูมิ (ภูมิปีติและสุข) ตติฉาน เป็นอุเบกขาสุขภูมิ (ภูมิอุเบกขาและสุข) จตุตถฉาน เป็นอทุกขมสุขภูมิ (ภูมิอทุกขมสุข) นี้ ภูมิ ๔ แห่งฤทธิ เป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ เพื่อความบรรลุฤทธิ เพื่อความทำฤทธิได้ต่าง ๆ เพื่อความได้รับอานิสงส์ต่าง ๆ แห่งฤทธิ เพื่อความเชี่ยวชาญแห่งฤทธิ เพื่อความกล้าแห่งฤทธิ"<sup>๑</sup> ดังนี้

ก็เพราะเหตุที่พระโยคีเข้าสู่สุขัตถุญา (ความกำหนดหมายอันไปด้วยกันกับความสุขในฉาน) และลหุัตถุญา (ความกำหนดหมายอันไปด้วยกันกับความเบาที่ประกอบด้วยความสุขนั้น) แล้วเป็นผู้มี (นาม) กาย เบา อ่อน ควรแก่การได้ฤทธิ เพราะความซาบซ่านแห่งปีติ (ในปฐมฉานและตุติฉาน) และเพราะความซาบซ่านแห่งสุข (ในตติฉาน) เพราะเหตุฉะนั้น ในฉาน ๔ นั้น ฉาน ๓ ข้างต้น พึงทราบว่า เป็นสัมภารภูมิ (ภูมิประกอบ?) เพราะเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิโดยปริยายนี้ ส่วนจตุตถฉาน เป็นปกติภูมิ (ภูมิตามปกติ) เพื่อความได้ฤทธิแท้

#### [บาทแห่งฤทธิ ๔]

อิทธิบาท ๔ พึงทราบว่า (เรียกว่า) บาท ๔ สมพระบาลีว่า

๑. ภูมิ ในที่นี้มหาภูติกายให้แปลว่า ที่เป็นที่มีขึ้นแห่งฤทธิ หรือที่เป็นเหตุมีขึ้นแห่งฤทธิ ซึ่งหมายถึงฉาน.

๒. ข. ป. ๓๑/๕๘๕.

"ถามว่า บาท ๔ แห่งฤทธิเป็นไฉน ? แก้วว่า ภิกษุในพระธรรมวินัย  
นี้เจริญอิทธิบาท อันมาพร้อมด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร เจริญ  
อิทธิบาทอันมาพร้อมด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร เจริญอิทธิบาท  
อันมาพร้อมด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทอันมาพร้อม  
ด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร นี่บาท ๔ แห่งฤทธิ ย่อมเป็นไป  
เพื่อความได้ฤทธิ ฯลฯ เพื่อความกล้าแห่งฤทธิ" ดังนี้

ก็แลในนิเทศแห่งอิทธิบาทนี้ สมาธิที่มีฉันทะเป็นต้นเหตุ หรือยิ่ง  
ด้วยฉันทะ ชื่อว่าฉันทสมาธิ คำนี้เป็นคำเรียกสมาธิที่พระโยคีทำฉันทะ  
คือความใคร่จะทำให้เป็นใหญ่ จึงได้บรรลุ

สังขารอันเป็นตัวความเพียร ชื่อว่าปธานสังขาร คำนี้เป็นชื่อ  
แห่งความเพียร กล่าวคือสัมมปปธาน อันยังกิจ ๔ ให้สำเร็จ"

คำว่า มาพร้อม... ก็ประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร  
ทั้งหลายด้วย

คำว่า อิทธิบาท ได้แก่กองจิตและเจตสิกที่เหลือ อันชื่อว่าเป็น  
บาท เพราะความหมายว่าเป็นที่ตั้งแห่งฉันทสมาธิ และปธานสังขาร  
ทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยขณิกัญญาจิต อันถึงซึ่งความนับว่าอิทธิ เพราะ  
อรรถว่าสำเร็จ โดยปริยายว่าเกิดผล หรือนัยหนึ่ง ถึงซึ่งความนับว่า  
อิทธิ เพราะเป็นเครื่องสำเร็จแห่งสัตว์ทั้งหลาย โดยปริยายนี้ว่า เป็น

๑. พุ. ป. ๓๑/๕๘๘.

๒. กิจทั้ง ๔ คือ ดำรงกิจ ระวังมิให้อกุศลเกิดขึ้น ปหานกิจ ละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว  
ภาวนากิจ ทำกุศลให้เกิด อนุรทฺทณากิจ รักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วมิให้เสื่อมไปเสีย

เครื่องรุ่งเรือง เจริญ สูงขึ้นไปแห่งสัตว์ทั้งหลาย สมพระบาลีว่า "คำว่า อธิธิบาท ใต้แก่ง กองสัญญา กองสังขาร กองวิญญาณ แห่งภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น"

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าบาท เพราะเป็นเครื่องอันบุคคลถึง หมายความว่า เป็นเครื่องให้บรรลุ บาทแห่งฤทธิ ชื่อว่าอธิธิบาท คำนี้เป็นชื่อแห่งธรรมมีฉันทะเป็นต้น ดังพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุอาศัยฉันทะ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ นี้เรียกว่าฉันทสมาธิ ภิกษุนั้นยังฉันทะให้เกิด พยายามปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งใจ เพื่อยังอุกุศลบาปธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ฯลฯ อาการเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร ด้วยประการดังนี้ ฉันทะนี้ด้วย ฉันทสมาธินี้ด้วย ปธานสังขารทั้งหลายนี้ด้วย นี้เรียกว่า อธิธิบาท ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร" ดังนี้ แม้ในอธิธิบาทที่เหลือ ก็พึงทราบความตามนัยที่กล่าวมานี้เทอญ

#### [บท ๘ แห่งฤทธิ]

บท ๘ มีฉันทะเป็นอาทิ พึงทราบว่า (เรียกว่า) บท ๘ สมพระบาลี (ในปฐีสัมภิตา) ว่า "บท ๘ แห่งฤทธิเป็นไฉน? (บท ๘ แห่งฤทธิคือ) หากภิกษุอาศัยฉันทะได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ ฉันทะมิใช่สมาธิ สมาธิก็มีใช่ฉันทะ ฉันทะเป็นอย่างหนึ่ง สมาธิก็เป็นอย่างหนึ่ง หากภิกษุอาศัยวิริยะ ได้สมาธิ ได้ความที่จิตมี

\* อภ. วิ. ๓๕/๒๕๔.

อารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ วิริยะมิใช่สมาธิ สมาธิก็มีใช้วิริยะ วิริยะเป็น  
อย่างหนึ่ง สมาธิก็เป็นอย่างหนึ่ง หากภิกษุอาศัยจิตตะ ได้สมาธิ ได้  
ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ จิตตะมิใช่สมาธิ สมาธิก็มีใช้จิตตะ  
จิตตะเป็นอย่างหนึ่ง สมาธิก็เป็นอย่างหนึ่ง หากภิกษุอาศัยวิมังสาได้  
สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งไซ้ วิมังสามิใช่สมาธิ สมาธิก็  
มิใช่วิมังสา วิมังสาเป็นอย่างหนึ่ง สมาธิก็เป็นอย่างหนึ่ง เหล่านี้บท ๘  
แห่งฤทธิ เป็นไปเพื่อได้ฤทธิ ฯลฯ เพื่อความกล้าแห่งฤทธิ "๑ ดังนี้

เพราะเหตุที่ฉันทะ คือความเป็นผู้ใคร่จะยังฤทธิให้เกิดขึ้น ที่  
ประกอบเข้าด้วยกันกับสมาธิแล้วเท่านั้น จึงเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ อธิ-  
บาทที่เหลือมีวิริยะเป็นต้นก็อย่างนั้น เพราะเหตุนี้ บท ๘ มีฉันทะ  
เป็นต้นนี้ พึงทราบของท่านเรียกว่า บท ๘ ในพระบาลีนั้น ๒

[มูล ๑๖ แห่งฤทธิ]

ความที่จิตไม่หวั่นไหวโดยอาการ ๑๖ พึงทราบ (เรียกว่า)  
มูล ๑๖ สมบาลี (ในปฎิสัมภิตา) ว่า "ถามว่า มูลแห่งฤทธิมีเท่าไร  
ตอบว่า มูลมี ๑๖ คือ

(๑) จิตที่ไม่ฟุบลง เชื่อว่า อาเนญชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย  
โกสัชชะ

๑. พุ. ป. ๓๑/๕๕๐

๒. บท ๘ นี้ ก็คือสมาธิที่ประกอบด้วยอธิบาท ๔ มีฉันทสมาธิเป็นต้น กับตัวอธิบาท ๔  
มีฉันทเป็นต้น ถ้าพึงอธิบาทจะทำให้เกิดฤทธิหาได้ไม่ ต่อประกอบเข้าด้วยกันกับ  
สมาธิ จึงจะสามารถทำให้เกิดฤทธิได้.

(๒) จิตที่ไม่ฟูขึ้น ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

อุทธีจจะ

(๓) จิตที่ไม่โอบไว้ ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

ราคะ

(๔) จิตที่ไม่ผลัดออก ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

พยาบาท

(๕) จิตที่ไม่เกาะเกี่ยว ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

ทัญญิ

(๖) จิตที่ไม่ผูกพัน ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

ฉันทะราคะ

(๗) จิตที่ไม่หลุดพ้น ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

กามราคะ

(๘) จิตที่ไม่พัวพัน ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

กิเลส

(๙) จิตที่ทำมิให้มีเขตแดน ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหวด้วย

ด้วยเขตแดนคือกิเลส

(๑๐) จิตที่ถึงความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะ  
ไม่หวั่นไหวด้วยกิเลสต่าง ๆ

(๑๑) จิตที่ศรัทธากำกับแล้ว ชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่น  
ไหวด้วยอัสถิยะ

(๑๒) จิตที่วิริยะกำกับแล้ว เชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหว ด้วยโกสัชชะ

(๑๓) จิตที่สติกำกับแล้ว เชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหว ด้วยปมาทะ

(๑๔) จิตที่สมาธิกำกับแล้ว เชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหว ด้วยอุทฺธัจจะ

(๑๕) จิตที่ปัญญากำกับแล้ว เชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหว ด้วยอวิชา

(๑๖) จิตที่ถึงความสว่างแล้ว เชื่อว่า อานนฺธุชะ เพราะไม่หวั่นไหว ด้วยความมีคคืออวิชา

นี้มูล ๑๖ แห่งฤทธิ เป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ ฯลฯ เพื่อความกล้าแห่งฤทธิ"๑ ดังนี้

ความข้อ (ที่ว่าไม่หวั่นไหวเพราะโกสัชชะเป็นต้น) นี้ เป็นอันเสร็จไปแล้ว แม้ด้วยปาฐะ (พระบาลี) ว่า เอวฺ สมหิตเต จิตฺเต-  
ครันเมื่อจิตตั้งมั่น ... อย่างนี้แล้ว " ดังนี้เป็นต้น"๒ โดยแท้ แต่ว่าท่านกล่าวไว้อีก ก็เพื่อแสดงความที่ฉานมีปฐมฉานเป็นอาทิ เป็นภุมิ เป็นบาท เป็นบพ และเป็นมูลแห่งฤทธิ อนึ่ง นับก่อนเป็นนัยมาในพระสูตรทั้งหลาย นัยนี้มาในปฐีสัมภิตา ท่านกล่าวไว้อีกเพื่อไม่หลงในนัยทั้งสอง ดังนี้ก็ได้

๑. พุ. ป. ๓๑/๕๕๐ (อานนฺธุชะ ที่กล่าวทั้งปวงนี้ หมายถึงฉานเท่านั้น).

๒. เพราะในบาลีนี้มีบท "อานนฺธุชฺชปฺตเต - ถึงซึ่งความไม่หวั่นไหว" อยู่ด้วยแล้ว.

[อธิษฐานด้วยญาณ]

ส่วนคำว่า "อธิษฐานด้วยญาณ" มีอธิบายว่า ภิกษุนี้ ครั้น  
ยังธรรมอันเป็นภูมิ เป็นบาท และเป็นมูล แห่งฤทธิเหล่านั้นให้ถึง  
พร้อมแล้ว เข้ามานันเป็นบาทแห่งอภิญญา ออกแล้ว ถ้าต้องการ  
(ให้ต้นเป็น) ๑๐๐ คน ก็บริกรรมว่า "สต โหมิ สต โหมิ - เรา  
จงเป็น ๑๐๐ คน เราจงเป็น ๑๐๐ คน" แล้วเข้ามานันเป็นบาท  
แห่งอภิญญาอีก ออกแล้วจึงอธิษฐาน พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง  
เธอก็เป็น ๑๐๐ คนขึ้นได้ นัยแม้นใน (การอธิษฐานให้เป็น) ๑,๐๐๐ คน  
เป็นต้น ก็คัจฉานี้ ถ้า (ทำ) อย่างนั้นยังไม่สำเร็จไซ้ พึงทำบริกรรม  
แล้วเข้า (มาน) เป็นวาระที่ ๒ ออกแล้วจึงอธิษฐานอีกก็ได้ เพราะใน  
อรรถกถาสังยุตติกายกล่าวไว้ว่า "เข้าวาระหนึ่ง สองวาระก็ควร" ดัง  
นี้\* ในการอธิษฐานนั้น จิตในมานันเป็นบาท มี (ปฏิภาณ) นิमितเป็น  
อารมณ์ จิตในบริกรรมมีคนจำนวนร้อยเป็นอารมณ์ หรือมีคนจำนวน  
พันเป็นอารมณ์ (ตามที่ต้องการ) แต่ว่าอารมณ์เหล่านั้นก็เป็นแต่พรรณ  
๑. มหาฐีกว่า "อาจารย์ลงพวกกล่าวว่า "เข้ามาน ๔ โดยลำดับ แล้วไปออกจาก  
จตุตถมาน" คำของเกจิอาจารย์นี้ไม่ชอบ เพราะการฝึกจิต ประโยชน์อยู่ที่สามารถเข้า  
มานได้ตามปรารถนา (คือเข้ามานไหนก็ได้ ไม่จำเป็นต้องเข้าตามลำดับ) และมานที่เป็น  
บาทแห่งอภิญญาได้แก่จตุตถมานเท่านั้น มานนอกนี้หาเป็นบาทแห่งอภิญญาได้ไม่."  
๒. มหาฐีกว่า สามวาระหรือยิ่งไปกว่านั้นก็ได้ เพราะการเจริญอภิญญาก็เช่นเดียวกับการ  
เจริญมาน (ที่วาระก็ไม่เห็นจะเสียอะไร ?) คำอรรถกถาที่ว่า วาระหนึ่ง สองวาระ  
ก็เป็นแต่บันทึกสนะ

อนึ่ง ตามที่กล่าวกันว่า "พระพุทธโมสะ แต่งวิสุทธิธรรมรคก่อนแต่งอรรถกถา"  
นั้น ถ้าคำนี้เป็นจริง ก็ไหนจึงมีการอ้างถึงอรรถกถาเช่นนี้เล่า ?



(เพศที่นึกกำหนดขึ้น) หาเป็นบัญญัติ (ว่าสัตว์คนจริง ๆ) ไม่ แม้จิต  
ในอธิฐานก็อย่างนั้นเหมือนกัน คือมีคนจำนวนร้อยเป็นอารมณ์ หรือ  
มีคนเป็นจำนวนพันเป็นอารมณ์ อธิฐานจิตนั้น เป็นจิตสัมปยุตด้วย  
รูปาวจรจุดตถมาน เกิดขึ้นดวงเดียวเท่านั้นต่อกับโคตรภูจิต เช่นดัง  
อัปนาจิตที่กล่าวมาแต่ก่อน แม้ในคำที่กล่าวในปฏิสัมภิทาว่า "โดย  
ปกติ (พระโยคี) เป็นคนผู้เดียว (แต่) นึกให้เป็นคนมากจำนวน ๑๐๐  
กัณฐี จำนวน ๑,๐๐๐ กัณฐี จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ กัณฐี ครั้นนึกแล้วก็อธิฐาน  
ด้วยญาณว่า "เราจึงเป็นคนจำนวนมาก" เขาก็เป็นคนมากจำนวน ๑๐๐  
ดังท่านจุลป็นถกะนั้น " ดังนี้แล้ว คำว่า "อวิชชติ - นึก" ท่านก็  
กล่าวโดยเป็นบริกรรมนั่นเอง (ไม่ใช่อาวัชชนะ) คำว่า "ครั้นนึกแล้ว  
ก็อธิฐานด้วยญาณ" (นี้) ก็กล่าวโดยเล็งเอาญาณในอภิญา (ไม่ใช่  
ญาณที่สัมปยุตด้วยบริกรรมจิต หรือญาณที่เป็นกามาวจรอื่น ๆ) เพราะ  
เหตุ นั้น บัณฑิตพึงเห็นความในคำว่า "อธิฐานด้วยญาณ" นั้น ดังนี้  
ว่า (พระโยคี) นึกให้เป็นคนมาก ครั้นแล้วในที่สุดแห่งบริกรรมจิต  
เหล่านั้นก็เข้าสมาบัติ ออกจากสมาบัติแล้วนึกอีกว่า "เราจึงเป็นคนมาก"  
แล้วจึงอธิฐานด้วยญาณในอภิญา อันเป็นญาณดวงเดียวเกิดขึ้นใน  
ลำดับแห่งจิตที่เป็นบุพภาคสามหรือสี่ดวงที่เป็นไปต่อแต่นั้น ซึ่งได้ชื่อ  
ว่า อธิฐาน (ญาณ) ด้วยอำนาจที่เป็นเหตุให้สำเร็จลง" ดังนี้เทอญ

ส่วนคำที่ว่า "ดังท่านจุลป็นถก" นั้น ท่านกล่าวเพื่อแสดงกาย  
สักขี (ประจักษ์พยาน) แห่งพหูรภาพ (ความอธิฐานให้เป็นคนมาก)  
ก็คำนั้นควรแสดงด้วยเรื่อง

[เรื่องพระจุลป็นถก]

ได้ยินมาว่า ท่านสองพี่น้องนั้นได้นามว่าป็นถก เพราะท่านเกิด  
ใน (กลาง) ทาง ท่านทั้งสองนั้น ผู้ที่เชื่อว่าหาป็นถก ท่านบวชแล้ว  
ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา ครั้นเป็นพระอรหันต์แล้วจึงให้  
(น้องชายชื่อ) จุลป็นถกบวช แล้วได้ให้ (ทอง) คาถานี้ว่า

ปทุมม ยถา โกกนุทํ สุกนุชํ

ปาโต ตียา ผลุลมวิตกนุชํ

องคิรลํ ปสฺส วิโรจมานํ

ตปนุตมาทิจูจมิวนุตลิกเข

ขอเชิญชมพระอังคีรลเจ้าผู้เบิกบาน หอมดังดอก  
ปทุมพรรณ โกกนุทอันบานเมื่อยามเช้า ยังไม่วายกลิ่น  
หอมกรุ่นอยู่ฉะนั้น

ขอเชิญชมพระอังคีรลเจ้าผู้แจ่มใส ดังพระอาทิตย์  
ส่องแสงอยู่ในกลางหาวฉะนั้น

พระจุลป็นถก (เป็นคนทึบในทางทองจํา) ไม่อาจทำ (ทอง) คาถานั้น  
ให้คล่องได้โดย (เวลาถึง) ๔ เดือน ดังนั้นพระเถระจึงบอกเธอว่า  
"เจ้าเป็นคนอภัพในพระศาสนา" แล้วขับออกจากวิหารไป ก็แลใน  
คราวนั้น พระเถระเป็นพระกัตตุเทศก์ หมอชีวกไปหาเถระ กล่าว  
(นิมนต์) ว่า "ท่านผู้เจริญ พຼຽงนี้ ขอท่านจงพาภิกษุ ๕๐๐ รูปพร้อม  
ทั้งพระผู้มีพระภาคเจ้า ไปรับภิกษาในเรือนของข้าพเจ้า" ข้างฝ่าย  
พระเถระรับนิมนต์โดยกล่าวว่า "อาตมารับนิมนต์สำหรับภิกษุที่เหลือ

เว้นพระจุลป็นถก" พระจุลป็นถก (เสียใจไป) ยืนร้องไห้อยู่ที่ซุ้มประตู (วัด) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นด้วยทิพจักขุ ก็เสด็จไปหาเธอ รับสั่ง (ถาม) ว่าร้องไห้ทำไม เธอกราบทูลเล่าความเป็นมานั้น (ให้ทรงทราบ) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส (ตอบ) ว่า "ผู้ไม่อาจทำการทอ (คาถา) ได้ จะนับเอาเป็นอภัพในศาสนาของเราหาได้ อย่างโศกเศร้าไปเลย ภิกษุ" แล้วทรงจับเธอที่แขน (จง) เสด็จเข้าสู่วิหาร ทรงเนรมิตผ้า (ขาว) ขึ้นท่อนหนึ่งด้วยพระฤทธิ์ประทานให้ ทรงแนะว่า "เอาเถิด ภิกษุ เธอจงลูบผ้านี้ไปมาพลางทอ (คำ) ว่า "รโหรัม รโหรัม - ปัตฐลิ ปัตฐลิ" ไว้ร่ำไปเถิด" เมื่อเธอทำอย่างนั้นไป ผ้านั้นก็เกิด มีสีดำขึ้น เธอก็ได้ (ปฏิญญาและอนิจจ) สัญญาขึ้นว่า "ผ้า (นี้) สะอาด โทษในผ้านี้หาไม่ แต่โทษ (คือความมีสีดำขึ้น) นี้ เป็นโทษของ ร่างกาย" แล้วหยั่งญาณลงในปัญจขันธ์ เจริญวิปัสสนาไปจนถึง (ขณะ) แต่อนุโลมญาณไปใกล้โคตรกญาณ ขณะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส โอภาสคาถาแก่เธอว่า

"ราคะ เรียกว่า ฐลิ แต่ละอง (ภายนอก) ไม่  
เรียกว่าฐลิ (ในอริยวินัย) คำว่าฐลินั้นเป็นคำเรียก  
ราคะ บุคคลทั้งหลายผู้ที่ละฐลิ (คือราคะ) นั้นได้  
แล้ว ก็เป็นบัณฑิตอยู่ในศาสนาของพระองค์ผู้  
ปราศจากฐลิได้"

\* มหาภูติกว่า คาถาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเปล่งแสงสว่างไปปรากฏแก่ผู้ฟังก่อนแล้ว  
จึงตรัส เรียกว่า โอภาสคาถา.

โทสะ เรียกว่า ฐลี แต่ละอองไม่เรียกว่าฐลี คำ  
ว่าฐลีนั้นเป็นเรียกโทสะ บุคคลทั้งหลายผู้ที่ละฐลี  
(คือโทสะ) นั้นได้แล้ว ก็เป็นบัณฑิตอยู่ในศาสนา  
ของพระองค์ผู้ปราศจากฐลีได้

โมหะ เรียกว่า ฐลี แต่ละอองไม่เรียกว่าฐลี  
คำว่าฐลีนั้นเป็นคำเรียกโมหะ บุคคลทั้งหลายผู้ที่  
ละฐลี (คือโมหะ) นั้นได้แล้ว ก็เป็นบัณฑิตอยู่  
ในศาสนาของพระองค์ผู้ปราศจากฐลีได้"

เมื่อจบพระคาถา นวโลกุตรธรรมอันมีจตุปฏิสัมภิตาและฉพ-  
ภิกขุญาเป็นบริวาร ก็ได้อยู่ในมือของพระจุลปิ่นถนนั้นแล้ว

วันรุ่งขึ้น พระศาสดาได้เสด็จไปสู่เรือนของหมอชีวก พร้อม  
ด้วยภิกษุสงฆ์ ครั้นสุด (การหลัง) ทักขิโณทก\* จะถวายยาจุก ก็ทรงปิด  
บาตรไว้ด้วยพระหัตถ์ หมอชีวกทูลถามว่า "เหตุอะไร พระพุทธ-  
เจ้าข้า " ตรัสบอกว่า "ในวิหารยังมีภิกษุ (เหลือ) อยู่รูปหนึ่ง " ท่าน  
(หมอ) จึงส่งบุรุษ (ผู้หนึ่ง) ไป สั่งว่า "เจ้าจงไปรับพระคุณเจ้ามาเร็ว"

ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าออกจากวิหารไป (นั้น)

พระปิ่นถนได้นิรมิตตนขึ้น ๑,๐๐๐ ส่วน นั้นอยู่ใน

สวนอัมพวันอันรื่นรมย์ จนถึงเวลา (ที่เขามา) บอก

(กัฏ) กาลแล

\* ทักขิโณทก ในที่นี้ได้แก่น้ำที่หลังในเวลาทำงาน (ลงในมือของผู้รับทาน) มิได้หมาย  
ถึงน้ำกรวด.

ครั้งนั้น บุรุษผู้นั้นไป (ถึง) เห็นสวน (มะม่วงของหมอชีวก) รุ่งเรืองเป็นอันเดียวด้วยผ้ากาสาจะทั้งหลาย จึง(กลับ) มากราบทูลว่า "สวนเต็มไปด้วยภิกษุทั้งหลาย พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระพุทธเจ้าไม่ทราบว่ พระคุณเจ้านั้นเป็นรูปไหน " ครั้งนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกะบุรุษผู้นั้นว่า "เจ้าจงไป (ใหม่) พบภิกษุรูปใดก่อน จงจับภิกษุนั้นไว้ที่ชายจีวร พูดขึ้นว่า "พระศาสดารับสั่งให้หาท่าน" แล้วนำมาเถิด" บุรุษนั้นจึง (กลับ) ไป จับที่ชายจีวรของพระเถระเข้าทันใดนั้น ภิกษุนิรมิตทั้งปวงก็อันตรธานไป พระเถระจึงบอกว่า "ท่านจงไป (ก่อน) เถิด" ส่งเขาไปแล้ว ทำสรีริกมีบัวปากเป็นต้นเสร็จแล้ว ไป (ด้วยฤทธิ์) ถึงก่อน (บุรุษนั้น) นั่ง ณ อาสนะที่เขาจัด (เตรียม) ไว้แล้ว

คำว่า "ตั้งท่านจุลปันถก" (นั้น) ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาเรื่อง (ที่เล่ามา) นี้

ภิกษุจำนวนมากที่ท่านผู้มีฤทธิ์นิรมิตขึ้น ในเรื่องที่เล่ามานั้น ก็ (มีอาการ) เป็นเช่นกันท่านผู้มีฤทธิ์นั้นเอง เพราะท่านนิรมิตขึ้น (โดย) ไม่กำหนด (ให้มีอาการต่างกัน) (คือ) ท่านผู้มีฤทธิ์ทำกิริยาในอิริยาบถมียืนและนั่งเป็นต้นก็ดี ในอาการมีพุดและนั่งเป็นต้นก็ดีใด ๆ ภิกษุนิรมิตเหล่านั้น ก็ทำกิริยานั้น ๆ เหมือนกัน แต่ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ใคร่จะทำภิกษุนิรมิตทั้งหลายให้มีเพศต่าง ๆ กัน คือกลางพวก (มีวัย) เป็นปฐมวัย ลางพวกมัชฌิมวัย ลางพวกปัจฉิมวัย โดยนัยนั้น บ้างก็มีผมยาว (คือควรจะปลงแล้วแต่ยังไม่ได้ปลง ? ) บ้างก็ศีรษะโล้น

(คือปลงไปแล้ว) ครึ่งหนึ่ง (ยังไม่เสร็จ) บ้างก็มีผลแซม (คือหงอกประ  
ปราย) บ้างก็มีจิวรสีแดงครึ่งหนึ่ง · บ้างมีจิวรสีเหลือง (ล้วน) บ้าง  
กำลังทำกิจต่าง ๆ กันมีบทภาณ (สวดไปตามบทพระบาลี) ธรรมกถา  
(กล่าวอธิบายธรรม) สรภัญญะ (สวดคาถาโดยใช้เสียงมีทำนอง) ถาม  
ปัญหา ตอบปัญหา และระบบบาตร เย็บจิวร สุจิวรเป็นต้น หรือว่า  
เป็นผู้ใคร่จะทำภิกขุนิรมิตให้มีหลายอย่างต่างประการอื่น ๆ อีก (เช่น  
สูงเตี้ยอ้วนผอม) ก็ดี ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นออกจากฌานอันเป็นบาทแล้ว  
พึงทำปริกรรมโดยนัยว่า "ภิกษุจำนวนเท่านั้นจง (มีวัย) เป็นปฐมวัย"  
ดังนี้เป็นต้นแล้วเข้าฌานอีก ออกแล้วจึงอธิษฐาน ภิกษุนิรมิตเหล่านั้น  
ก็จะเป็นอย่างที่ผู้มีฤทธิ์ปรารถนาทุกประการ พร้อมกับจิตอธิษฐานแล

ในข้อว่า "เป็นคนมากแล้ว (กลับ) เป็นคนเดียวก็ได้ " เป็นต้น  
กันยนี้ แต่เป็นความแปลกกัน คือ

[เอกภาพาฏิหาริย์ - ทำคนมากให้กลับเป็นคนเดียว]

อันภิกษุ (ผู้มีฤทธิ์) นี้ ครั้นนิรมิต (ตน) ให้เป็นคนมากอย่างนั้น  
แล้วคิดว่า "เราจัก (กลับ) เป็นคนเดียวอีก แล้วจงกรม ทำสาธยาย  
ถามปัญหาเถิด" หรือคิดด้วยความมักน้อยว่า "วิหารนี้ (ตามปกติ)  
มีภิกษุน้อย ถ้าใคร ๆ จักมา (เห็นภิกษุมาน) เข้า ก็จักนึกว่า "ภิกษุ  
เหล่านี้มีจำนวน (มากถึง) เท่านั้น แต่ (มีรูป) เป็นเช่นเดียวกัน (หมด)  
\* เข้าใจว่า จะไม่ใช่ว่าการติดตลก น่าจะเป็นว่า ไปได้ผ้าบังสุกุลต่างสีมาเย็บต่อกันเข้า  
เกิดเป็นจิวรหลายสี (?)

จักมีได้แต่ไหน นั่นเป็นอนุภาพของพระเถระเป็นแน่" แล้วก็รู้จักเรา (ว่าเป็นผู้มีฤทธิ์) " ดังนี้ก็ดี แล้วปรารภว่า "เราจะ (กลับ) เป็นคนเดียวเสียในระหว่าง (แห่งกาลที่กำหนดไว้) เกิด" ก็พึงเข้ามานั่นเป็นบาท ออกแล้วทำปริกรรมไปว่า "เราจะเป็นคนเดียว" แล้วเข้าอีก ออกแล้วจึงอธิษฐานว่า "ขอเราเป็นคนเดียว" พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง เธอก็จะ (กลับ) เป็นคนเดียว แต่ (แม้) เมื่อไม่ทำอย่างนั้น ก็คง (กลับ) เป็นคนเดียวได้เอง ด้วยอำนาจกาลที่กำหนดไว้ อย่างไร

[อวิภาวปาฏิหาริย์ ติโรภาวปาฏิหาริย์]

ในชื่อว่า อวิภาว ติโรภาว นั้น พึงทราบความ (ดัง) นี้คือ อวิภาว กโรติ ติโรภาว กโรติ - ทำอวิภาวะ ทำติโรภาวะ<sup>๑</sup> จริงอยู่ พระสารีบุตรก็หมายเอาการทำอวิภาวะและติโรภาวะนี้แล กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวา "บทว่า อวิภาว ความว่า (ทำให้) เป็นสิ่งที่อะไร ๆ มิได้กั้นไว้ เป็นสิ่งไม่กำบัง เป็นสิ่งเปิดเผยปรากฏ บทว่า ติโรภาว ความว่า (ทำให้) เป็นสิ่งที่อะไร ๆ กั้นไว้ เป็นสิ่งกำบัง เป็นสิ่งถูกปิดถูกครอบไว้"<sup>๒</sup> ดังนี้

๑. หมายความว่า เมื่อแปลบาลี ๒ บทนี้ให้เต็มกิริยา กโรติ.

๒. บ. ป. ๓๑/๕๕๒.

[อวิทาปาฏิหาริย์ - ทำสิ่งกำบังให้เปิดเผย]

ในปาฏิหาริย์ ๒ อย่างนั้น ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ใครจะทำอวิทา-  
ปาฏิหาริย์ ย่อมทำที่มีดให้สว่างบ้าง ทำสิ่งกำบังให้เปิดเผยบ้าง ทำสิ่งที่  
ไม่มีอยู่ในคลอง (จักขุ) ให้อยู่ในคลอง (จักขุ) บ้าง ทำอย่างไร ? ก็  
ภิกษุนี้ใครจะทำตนหรือคนอื่นก็ตาม ให้เป็นอย่างที่แม้ถูกสิ่งอื่นปิดบังอยู่  
หรือแม้อยู่ในที่ไกลก็มองเห็นได้ ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้ว ก็นึก  
หน่วงบริกรรมไปว่า "ที่มีดนี้จงกลายเป็นสว่าง" หรือว่า "ที่กำบังนี้จง  
เป็นที่เปิด" หรือว่า "สิ่งที่ไม่มีอยู่ในคลอง (จักขุ) นี้ จงเป็นสิ่งที่อยู่ใน  
คลอง (จักขุ)" แล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล พร้อมกับจิต  
อธิษฐาน มันก็จะไปตามที่อธิษฐานทีเดียว คนอื่น ๆ แม้อยู่ไกลก็  
(มองหา) เห็น (ตน) ฝ่ายตนอยากจะเห็น (เขา) บ้าง ก็ (มองไป) เห็น

ถามว่า (อวิทา) ปาฏิหาริย์นี้ใครเคยทำ ? ตอบว่าพระผู้มีพระ  
ภาคเจ้า จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า (ประทับอยู่ ณ เมืองสาวัตถี) นาง  
จุลสุภิตา (อยู่เมืองสาเกต) กราบมุลนิมนต์ (พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐)  
เมื่อเสด็จจากเมืองสาวัตถีสู่เมืองสาเกต อันมีระยะทาง ๗ โยชน์ (ทาง  
อากาศ) ด้วยเรือนยอด ๕๐๐ หลังซึ่งพระวิสสุกรรมนิรมิตถวาย (ครั้ง  
นั้น) ได้ทรงอธิษฐานอย่างที่ว่าเมืองสาเกตมองเห็นชาวเมืองสาวัตถีได้  
และชาวเมืองสาวัตถีก็มองเห็นชาวเมืองสาเกตได้ เสด็จลง (จากอากาศ)  
ที่ตรงกลางเมืองทีเดียว แล้วทรงแสดงแยกแผ่นดิน (ให้เห็นลงไป)  
กระทั่งถึงอเวจี และทรงแหวกอากาศ (ให้เห็นขึ้นไป) จนถึงพรหมโลก  
อนึ่ง ความข้อนี บัณฑิตควร (แสดง) ให้แจ่มแจ้งด้วยเรื่อง



เทโวโรหนะอีกก็ได้ ได้ยินมาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงทำยมก-  
ปาฏิหาริย์ ปลดปล่อยสัตว์ประมาณ ๘๔,๐๐๐ เสี่ยงจากเครื่องผูก (คือ  
มิจนทัญญู ?) แล้ว ทรงคำนึกว่า พระอศิตพุทธทั้งหลาย เมื่อสุดสิ้น  
ยมกปาฏิหาริย์ เสด็จไปที่ไหน ก็ทรงเห็นว่า ท่านเสด็จไปภพนั้นดาวดึงส์  
กัน ดังนั้น จึงทรงเหยียบย่นพื้นปฐพีด้วยพระบาทข้างหนึ่ง วาง  
พระบาทข้างที่สองลงบนเขาสุคันธร แล้วยกพระบาทแรกเหยียบยอดเขา  
สิเนรุอีกที ทรงจำพรรษาที่พื้นพระแท่นสิลาบัณฑุกัมพล (ของพระ-  
อินทร์) ณ ยอดเขาสิเนรุ (คือดาวดึงส์) นั้น ทรงเริ่ม (แสดง) อภิธรรม-  
กถาตั้งแต่ต้น (พรรษา) ไป แก่เทวดาในแสนจักรวาฬที่มาประชุมกัน  
ในเวลาภิกขาจาร ทรงแปลงพระนิรมิตพุทธขึ้น พระนิรมิตพุทธนั้น  
แสดงธรรม (แทน) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเกี่ยวไม้ชำระพื้นนาคลดา  
(แถววัลย์หรือแถวพลู) แล้ว (เสด็จลงไป) ทรงชำระพระโอษฐ์ที่สระ  
อโนดาต ทรงรับบิณฑบาตในหมู่ชนชาวอูตตรกุรุแล้ว (เสด็จกลับมา)  
เสวยที่ริมสระอโนดาต พระสารีบุตรเถระ (ขึ้น) ไปถวายบังคมพระผู้มี  
๑. ท่านเล่าเรื่องที่ซึ่มทราบกันดีมาโดยลำดับ ครั้นถึงตอนสำคัญ คือตอนทรงแสดง  
อภิธรรม แทนที่จะว่าตามที่ซึ่มทราบกันว่า ทรงแสดงอภิธรรมแก่พระพุทธรูป หรือ  
ว่า แก่เทวดาทั้งหลายมีพระพุทธรูปเป็นประมุข ท่านกลับทำเป็นไม่ทราบข้อสำคัญ  
กล่าวแต่ว่าทรงแสดงแก่เทวดาเฉย ๆ จะลงเอยว่า เป็นเพราะท่านไม่พอใจเชื่อเรื่องทรง  
แสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธรูป ไม่นัดนัก เพราะข้ออื่น ๆ ที่ไม่สำคัญ แม้แต่  
ดาวดึงส์ตั้งอยู่บนเขาพระสุเมรุ ท่านก็ยังเชื่อ เพราะฉะนั้น จึงน่าจะว่า ปาฐะแห่งนี้จะ  
ตกข้อสำคัญนั้นไปละกระมัง ?

๒. ตรงนี้จะใช้ สยัม ความจะได้กลมกลืนกับข้างต้น ว่า "... พระนิรมิตพุทธนั้น  
แสดงธรรม (แทน) ส่วนพระองค์ทรงเกี่ยวไม้ชำระพื้น..."

พระภาคเจ้าที่นั่น (ทุกวัน ?) พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดประทานนยะแก่พระเถระว่า "วันนี้เราแสดงธรรมเท่านั้น" พระองค์ตรัสอภิธรรมกถาไม่หยุดเลยตลอด ๓ เดือนด้วยประการฉะนี้ เพราะได้ฟังอภิธรรมกถา นั้น ธรรมากิสมัยได้มีแก่เทวดาถึง ๘๐ โกฏิ"

ทั้งฝ่ายหมุ่คนอันเต็มอยู่ในเนื้อที่ประมาณ ๑๒ โยชน์ ที่ประชุมกันเมื่อวันทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ คิดกันว่า "พวกเราได้เฝ้าองค์พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วนั้นแหละจึงจัก (กลับ)ไป" ดังนี้ จึงปลุกค่ายพัก (รอ) อยู่ ท่านจุลอนาถบัณฑิตกเศรษฐีผู้เดียวช่วยเหลือคนหมู่นั้น ด้วยปัจจัยทั้งปวง"

คนทั้งหลายวอนพระอนุรุธเถระ เพื่อ (ให้ทำอะไรให้) ทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ไหน พระเถระก็เจริญอาโลกกสิณ ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเข้าพรรษาอยู่ ณ ภพนี้ดาวดึงส์นั้นด้วยทิพจักขุ ครั้นเห็นแล้วจึงบอก (คนทั้งหลายนั้นให้ทราบ) เขาทั้งหลายวอนพระมหาโมคคัลลานเถระ เพื่อ (ให้ทำอะไรให้พวกเราได้)

๑. การจะแสดงฤทธิ์ขึ้นไปเฝ้าถึงดาวดึงส์ ก็ชอบที่จะเป็นพระมหาโมคคัลลานะ แต่ท่านแต่งให้พระสารีบุตรขึ้นไปรับนัยะพระอภิธรรมทุกวัน เพื่อให้เขาดำเนินที่ว่า พระอภิธรรมนั้นมาจากสายพระสารีบุตร (?)

๒. ที่ท่านเกณฑ์ให้ทรงแสดงอภิธรรมไม่หยุดเลยตลอด ๓ เดือน ก็เพื่อให้สมกับความยาวของพระอภิธรรมปิฎก (๑๒ เล่มใหญ่) ซึ่งคำนวณดูแล้วว่า ถ้าให้แสดงตามปกติวันละครั้ง สามเดือนเป็นไม่จบแน่ แต่ท่านไม่เล้าความเป็นไปทางฝ่ายผู้ฟังบ้างว่า ฟังกันอย่างไร นั่งฟังกันแน่วจนตลอดสามเดือนหมดทั้งแสนจักรวาล หรือผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันฟังอย่างไร หรือฟังไป ๆ ผู้ฟังก็ชักน้อยลงไป ๆ จนเหลือพวกฟังอีดยังมีเพียง ๘๐ โกฏิ เลยได้สำเร็จหมด.

๓. มหาภูติกวาท จุลอนาถบัณฑิตเศรษฐี เป็นน้องชายของท่านอนาถบิณฑิกมหาเศรษฐี.

บังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า พระเถระก็ดำลงไปนมหาปฐพีที่ตรงท่ามกลางหมู่คนนั้นเอง แล้ว (ไป) ชำแรกเขาสีเนรุ (อยู่ในท่า) ถวายบังคมพระบาทยุคลพระผู้มีพระภาคเจ้า โสฬสขึ้นแท่นบาทมูลของพระตถาคตเจ้าทีเดียวกว่า กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ชนชาวชมพูทวีปถวายบังคมพระบาทยุคลพระผู้มีพระภาคเจ้า (มา) พுகันว่า "เราทั้งหลายได้เห็น (พระองค์) แล้วนั้นแหละจึงจัก (กลับ) ไป" พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส (ถาม) ว่า "โมคคัลลาน ก็เดี๋ยวนี้ ธรรมเสนาบดี พี่ชายท่าน (อยู่) ที่ไหน" กราบทูลว่า "(อยู่) ที่เมืองสังกัสสะ พระพุทธเจ้าข้า " จึงรับสั่งว่า "โมคคัลลาน ชนเหล่าใดใครจะเห็นเรา ชนเหล่านั้นจงมาสู่เมืองสังกัสสะในวันพรุ่งนี้ เราจักลงที่เมืองสังกัสสะในวันพรุ่งนี้ อันเป็นวันเพ็ญมหาปวารณาและเป็นวันอุโบสถ" พระเถระรับรับสั่ง ถวายบังคมพระทศพลเจ้าแล้ว (กลับ) ลงมาตามทางที่มานั้นแล จนถึงที่พักของคนทั้งหลาย ท่านอธิษฐานอย่างที่คุณทั้งหลายเห็นท่านได้ทั้งเวลาไปและมา พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำอาวิภาวปาฏิหาริย์นี้ในตอนนี้ก่อน ท่านมาถึงอย่างนั้นแล้วจึงแจ้งข่าวนั้น (ให้ทราบทั่วกัน) กล่าว (กำชับ) ว่า "ท่านทั้งหลายอย่าได้สำคัญว่าไกล พอรับประทานอาหารเช้าแล้วจงออก (เดินทาง)เถิด"

- พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบอก (ลา) แก่ท้าวสักกะเทวราชว่า "ดูกร
๑. หมายความว่า โสฬสขึ้นมาทั้งทำถวายบังคม และโสฬสขึ้นตรงที่ใกล้พระบาท ได้ระยะถวายบังคมพอเหมาะทีเดียวกว่าให้ไปโสฬสเอาที่ไหน ๆ ต้องเดินมาถวายบังคมไม่.
  ๒. บทเดียว ท่านเรียงไว้ทั้งมหาปวารณา ทั้งอุโบสถ ซึ่งเป็นคนละความหมาย จึงเข้าใจว่าเป็นวันทวสมาส ดังแปลไว้นั้น.

มหाराช" วันพรุ่งนี้ ตถาคตจะ (กลับ) "ไปสู่มนุษยโลกละ" พระ  
เทวราชจึงตรัสสั่งพระวิสสุกรรมว่า "แน่พ้อ (วิสสุกรรม) พระผู้มีพระ  
ภาคเจ้ามีประสงค์จะเสด็จไปสู่มนุษยโลกวันพรุ่งนี้ เจ้าจงแปลง  
บันไดขึ้น ๓ แถว บันไดหนึ่งแล้วด้วยทอง บันไดหนึ่งแล้วด้วยเงิน  
บันไดหนึ่ง แล้วด้วยแก้ว" พระวิสสุกรรมก็ทำตามเทวบัญชา

วันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืนที่ยอดเขาสิเนรุทอด  
พระเนตรดูโลกธาตุด้านตะวันออก จักรวาฬหลายแสนก็เกิดโล่งราวกะ  
ลายเดียวกัน และทอดพระเนตรเห็นสิ่งอันเปิดเผยทุกสิ่งทางด้านตะวันออก  
ออกจันใด แม้ทางด้านตะวันตก ทางด้านเหนือ ทางด้านใต้ ก็ทอด  
พระเนตรเห็นสิ่งอันเปิดเผยทุกสิ่งจันนั้น เบื้องล่างเล่า ก็ทอดพระเนตร  
เห็นจนถึงอเวจี เบื้องบนถึงอกนิรุภพน์ ว่ากันว่าวันนั้นได้ชื่อว่า โลก-  
วिरณ (วันเปิดโลก) ข้างมนุษย์ก็เห็นเทวดา เทวดาเล่าก็เห็นมนุษย์  
ในการเห็นกันนั้น มิใช่มนุษย์เห็นคน มิใช่เทวดาเห็นคน ทุกผู้เห็นกัน  
และกันตรงหน้าที่เดียว

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จลงโดยบันไดแก้วในท่ามกลาง ทวย-  
เทพกามาพจรทั้ง ๖ ชั้นลงโดยบันไดทองข้างซ้าย เหล่าเทพสุทธาวาส  
และมหาพรหม (สหัมบดี) ลงโดยบันไดเงินข้างขวา พระเทวราชทรง  
ถือพระบาตรและพระจีวร<sup>๒</sup> ท่านมหาพรหมถือฉัตรขาวอันมีปริมณฑล

๑. น่าจะใช้ เทวราชเพราะท่านเป็นเทวดา.

๒. ท่านพรณนาเปลือยไปตามแบบ คือธรรมเนียมภิกษุในชมพูทวีปนั้น ตามปกติหาได้  
ห่มจีวรเสมอไม (อาจเนื่องด้วยการถนอมจีวร และอากาศร้อน) โดยเฉพาะเมื่อจะ  
เข้าบ้าน ก็ถือบาตรจีวร (ถ้ามีลูกศิษย์ก็ให้ลูกศิษย์ถือ) ไป ต่อจะเข้าเขตหมู่บ้าน จึง

ได้ ๓ โยชน ท้าวสุยามถีวาลวชนิ ปญจสิขะ บุตรคนธรรพ์ ถือ  
พิณสี่เหล็องคฺฉลมะตุมสุก ยาวประมาณ ๓ คาพยุด ทำบูชาแด่พระ  
ตถาคตเจ้า (ด้วยเสียงพิณ ?) ลงมา ขึ้นชื่อว่าสัตว์ผู้ได้เห็นพระผู้มีพระ  
ภาคเจ้าในวันนั้นแล้ว ไม่ยังความกระหึ่มต่อความเป็นพระพุทฺธเจ้าให้  
เกิดขึ้น (เฉย) อยู่ได้ ไม่มีแล พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำอาวิภาว-  
ปาฏิหาริย์นี้ในตอนนี (ตอนแรกพระโมคคัลลานทำดังกล่าวแล้ว)

อีกเรื่องหนึ่ง ยังมีพระเถระชื่อธัมมทินนะ ชาว (เมือง) ตพังคะระ  
ในตามพณฺณทวิป นั่งอยู่ ณ ลาน พระเจดีย์ในตีสสะมหาวิหาร กล่าว  
(แสดง) อปฺปนณกสูตร โดยปาฐะว่า ตีหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมฺนฺนาคโต  
ภิกฺขุ อปฺปนณกปฏิปทํ ปฏิปฺนฺโน โหติ - อฺนฺนํ ภิกฺขุทั้งหลาย ภิกฺขุ  
ผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ เชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติอปฺปนณกปฏิปทา  
(ข้อปฏิบัติไม่ผิด) " ดังนี้เป็นอาทิอยู่ (กลาง) คว่าพัคฺคํ ที่แต่เอวจิ  
ขึ้นมา (แลเห็นโล่ง) เป็นลานเดียว แล้วหงายพัคฺคํขึ้น ที่แต่พรหมโลก  
ลงมา (ก็แลเห็นโล่ง) เป็นลายเดียว พระเถระแสดงธรรม (โดย) ลำทับ  
หยุดครองจีวรแล้วจึงเข้าบ้าน แม้พระพุทฺธองค์ที่ทรงทำอย่างนั้น แต่ในการเสด็จลงจาก  
ทวโลก ในท่ามกลางทวเทพผู้ซึ่งล้วนแต่แต่งกายงดงาม แต่ส่วนพระพุทฺธองค์นี้ ไม่  
ทรงครอบพระจีวร ปล่อยพระองค์เถระ ๆ ลงมาอย่างนั้น จะน่าเลื่อมใสศรัทธา เป็น  
ทศนานุตริยะหรือ ?

๑. วาลวชนิ คือพัคฺคหรือเส้ทำด้วยขนสัตว์ สัตว์บททวโลกไม่มี ถ้าทวดาจะทำขึ้นใช้  
ก็ต้องหาอุปกรณ์ไปจากมนุษย์โลกนี้ และมีอะไรให้ปิด จึงต้องทำขึ้นใช้ บนโน้นมีแมลง  
หรือไฉน ?

๒. ที่ว่า "กระหึ่มต่อความเป็นพระพุทฺธเจ้า" นี้ ก็คงหมายความว่า เกิดอยากเป็นพระ  
พระพุทฺธเจ้าขึ้นมาบ้าง หรือพูดให้เข้าแบบก็ว่า ปรารถนาพุทฺธภูมิกันไปทุกคน กิเลส  
แบบนี้ (เอื้อมอาจ ?) นัยว่าเป็นกิเลสมาทางฝ่ายมหายานแต่ครั้งกระโน้น.

ด้วยภัยในนรก และประโลมด้วยสุขในสวรรค์ (ทำให้) ผู้ฟังลงพวก  
ได้เป็นพระโสดาบัน ลงพวกได้เป็นพระสกทาคามี... พระอนาคามี...  
พระอรหันต์แล

[ติโรภาวปาฏิหาริย์ - ทำสิ่งเปิดเผยให้กำบัง]

ส่วนภิกษุผู้ใคร่จะทำติโรภาวปาฏิหาริย์ ย่อมทำที่สว่างให้มืดบัง  
ทำสิ่งที่ไม่กำบังให้เป็นสิ่งกำบังบัง ทำสิ่งที่อยู่ในคลอง (จักขุ) ให้เป็น  
สิ่งไม่อยู่ในคลอง (จักขุ) บ้าง ทำอย่างไร ? ก็ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ใคร่จะทำ  
ตนหรือคนอื่นก็ตาม ให้เป็นอย่างที่แท้ไม่มีอะไรปิดบังเลย หรือแม้  
ยืนอยู่ใกล้ ๆ ก็มองไม่เห็น ออกจากฉานที่เป็นบาทแล้ว ก็นึกหน่วง  
ปริกรรมไปว่า "ที่ส่วนนี้จึงกลายเป็นมืดไป" หรือว่า "ที่ไม่กำบังนี้  
จึงเป็นที่กำบังไป" หรือว่า "สิ่งที่อยู่ในคลอง (จักขุ) นี้ จึงเป็นสิ่งที่  
ไม่อยู่ในคลอง (จักขุ) ไป " แล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวนั้นแล พร้อม  
กับจิตอธิษฐาน มันก็จะเป็นตามที่อธิษฐานโดยที่เดียว คนอื่น ๆ แม้ยืน  
อยู่ใกล้ ๆ (ตน) ก็ไม่เห็น (ตน) ฝ่ายตนอยากจะไม่เห็น (เขา) บ้าง ก็  
ไม่เห็น (ได้เหมือนกัน)

ถามว่า ก็ติโรภาวนาปาฏิหาริย์นั้น ใครเคยทำ? ตอบว่า พระผู้มี  
พระภาคเจ้า จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำยศกุลบุตรซึ่งนั่ง  
อยู่ใกล้ ๆ นั้นเอง ให้เป็นอย่างที่บิดา (ของเธอ) มองไม่เห็นเธอได้

อย่างเดียวกันนั้น (เสด็จพระพุทธดำเนินไป) ทรงทำประจุคมนน์  
(ต้อนรับ) พระเจ้ามหาภักปิณะ ระยะทางถึง ๑๒๐ โยชน์ โปรดให้

ท้าวเธอตั้งอยู่ในอนาคามิผล และโปรดยาคัย ๑,๐๐๐ ของท้าวเธอให้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผลแล้ว ทรงทำอย่างที่พระนางอโนชาพร้อมทั้งหญิงบริวาร ๑,๐๐๐ ผู้เสด็จ (ตาม) มา ตามทางของพระเจ้ามหากัปปีนั้นมาถึงแล้วแม้ประทับนั่งอยู่ใกล้ ๆ ก็ไม่ทอดพระเนตรเห็นพระราชากับราชบริพาร ครั้นพระนางทูล (ถาม) ว่า "ทอดพระเนตรเห็นพระราชาบ้างหรือเพคะ" ตรัสว่า "ก็พระนางทรงหาพระราชาคิดว่า หรือว่าทรงหาพระองค์เองดีกว่า" เมื่อพระนางทรงรับว่า "หาตนเองดีกว่าเพคะ" แล้วประทับนั่งลง จึงทรงแสดงธรรมโดยประการที่ (จบพระธรรมเทศนาแล้ว) พระนางพร้อมทั้งหญิง (บริวาร) ๑,๐๐๐ ทรงตั้งอยู่ในโศดาปัตติผล พวกอำมาตย์ตั้งอยู่ในอนาคามิผล พระราชาทรงตั้งอยู่ในอรหัตผลแล

อีกเรื่องหนึ่ง แม้พระมหินทเถระเจ้า ผู้เมื่อทำอย่างที่พระราชามิทอดพระเนตรเห็นชนที่เลื่อมใสผู้มาพร้อมกับตน ในวันที่มาถึงตามพินฉนิทวิป ก็ชื่อว่าได้ทำติโรภาวปาฏิหาริย์นี้เหมือนกัน

[อธิบายปาฏิหาริย์ทั้งสองอีกความหมายหนึ่ง]

อีกนัยหนึ่ง ปากฎปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์ที่ปรากฏตัวผู้มีฤทธิ์) ทุกอย่าง ชื่อว่า อาวิภาวปาฏิหาริย์ อปากฎปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏตัวผู้มีฤทธิ์) ชื่อว่า ติโรภาวปาฏิหาริย์ ในปาฏิหาริย์สองอย่างนั้น ในปากฎปาฏิหาริย์ ปรากฏทั้งฤทธิ์ทั้งผู้มีฤทธิ์ทีเดียว ปากฎปาฏิหาริย์นั้น พึงชี้ให้เห็นได้ด้วยยมกปาฏิหาริย์ แท้จริงในยมกปาฏิหาริย์

นั่น ปราภุทั้งสองอย่างดังนี้ คือ พระตถาคตเจ้าทรงทำยมกปาฏิหาริย์  
ในกาลนี้ ไม่ทั่วไปกับพระสาวกทั้งหลาย (คือพระสาวกทำไม่ได้ นี่  
องค์ผู้มีฤทธิ์ปราภุ) ถ้าไฟเป็นไปจากพระกายส่วนบน สายน้ำเป็นไป  
จากพระกายส่วนล่าง... (ผู้มีฤทธิ์ปราภุ)

ในอปาภุปาฏิหาริย์ ปราภุแต่ฤทธิ์อย่างเดียว ผู้มีฤทธิ์หา  
ปราภุไม่ อปาภุปาฏิหาริย์นั้น พึงชี้แจงด้วยมหากสูตรและพรหม-  
นิมิตตนิคสูตร จริงอยู่ ในปาฏิหาริย์ที่กล่าวในสูตรทั้งสองนั้น ปราภุ  
แต่ฤทธิ์แห่งท่านมหากะ และแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น ผู้มีฤทธิ์  
(คือท่านมหากะและองค์พระผู้มีพระภาคเจ้า) หาปราภุไม่ ดังท่าน  
กล่าวไว้ (ในมหากสูตร) ว่า "จิตตะคฤหบดีผู้หนึ่ง ณ ที่ควรข้างหนึ่ง  
แล้วแล ได้กล่าวคำนี้กะท่านมหากะว่า "สาธุ ขอพระคุณท่านมหากะ  
ได้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์อันเป็นอุตริมนุชยธรรมแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด " ท่าน  
มหากะกล่าวว่า "คฤหบดี ถ้ากระนั้นท่านจงปูผ้าอุตราสงค์เข้าที่ระเบียง  
แล้วเกลี่ยกำหญ้า (แห้ง) ลง (บนผ้านั้น)" จิตตคฤหบดีรับคำท่านมหากะ  
แล้ว ปูผ้าอุตราสงค์ลงที่ระเบียงแล้วเกลี่ยกำหญ้าลงไว้ ครั้นแล้วท่าน  
มหากะจึงเข้าสู่วิหาร (ไม่ให้เห็นตัว) แล้วแต่งฤทธาภิสังขารชนิดที่ (มี)  
เปลวไฟออกทางช่องคาลและช่องทับหลังประตู แล้วไหม้แต่หญ้า ไม่  
ไหม้ผ้าอุตราสงค์

อีกสูตรหนึ่งว่า (พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า) "ดูกรภิกษุทั้งหลาย  
ครั้งนั้นแล เราแต่ฤทธาภิสังขารชนิดที่ว่า (พกะ) พรหม พรหมบริวาร  
และพรหมปาริสาชชา จักได้ยินแต่เสียงของเรา และจักไม่เห็นตัวเรา



โดยกาลกำหนดเท่านั้น" ดังนี้แล้วทรงหายพระองค์ ตรัสพระคานี้ว่า

(ภเวหาหิ ภยิ ทิสฺวา

ภวญฺจ วิภเวสินฺ

ภว นภวทึ กิณฺจ

นนฺทิสฺส น อุปาทิยิ)

เราเห็นภัยในภพ และ (เห็นตัว) ภพ (เอง) ที่ก่น  
แต่จะวิภพ (คือเสื่อม) ไปนั้นเที่ยว จึงไม่ภวาท (คือ  
ยกย่อง) ซึ่งภพสักกนิค และไม่อุปาทานเอานันทิ (คือ  
ภวตัณหา) ไว้ด้วย

[ติโรกูฑฺทาติกมนปาฏิหาริย์ - ผ่านสิ่งกีดขวางมีฝาเป็นต้นไปได้]

พึงทราบวินิจฉัยในปาฏิหาริย์ชื่อว่า "ติโรกูฑฺทํ ติโรปการํ

ติโรปพฺพตํ อสขฺขมาโน คจฺจนฺติ เสยฺยถาปี อากาเส - ไปนอกฝา

นอกกำแพง นอกภูเขาได้ไม่ติด เหมือนไปในอากาศก็ได้ " นี้ (ดังต่อไปนี้)

บทว่า ติโรกูฑฺทํ แปลว่า นอกฝาอธิบายว่า ส่วนข้างนอก  
ของฝา ในบทนอกนี้ก็นัยนี้ และคำว่า กูฑฺท นัน เป็นคำเรียกฝาเรือน

\* คานี้ท่านเล่นอักษร คือ ภ. ว. และตอนท้ายแถมเล่นอักษร น.ท. จึงพลอยแปล  
ทับศัพท์เล่นอักษรตามท่านไปบ้างเล็กน้อย ในทางความ บาทสองคือ ภวญฺจ วิภเวสินฺ  
ติดจะมั่ว ๆ อยู่ ในเวลานี้เห็นว่า ความน่าจะเป็นดังแปลไว้นั้น

เนื่องด้วยคานี้ มีตำนานว่าพระพุทธองค์ทรงหายพระองค์ ตรัสไม่ให้พวกพรหม  
เห็นพระองค์ ให้ได้ยินแต่พระสรเสียง เภจจิอาจารย์ที่นิยมความขลัง จึงนับถือเอาว่าเป็น  
"คาถาหายตัว" มาจนบัดนี้ แต่ที่จริงพระพุทธองค์มิได้ทรงบริกรรมคานี้แล้วหายพระ  
องค์ ทรงหายพระองค์ด้วยติโรภาวปาฏิหาริย์ หรืออุปากฎปาฏิหาริย์ แล้วจึงตรัสคานี้  
เช่นนั้นต่างหาก

คำว่า ปาการ หมายถึงกำแพงล้อมสถานที่มี เรือน วิหาร และบ้าน  
เป็นต้น คำว่า ปพพต ได้แก่ภูเขาดินหรือภูเขาหินก็ได้ บทว่า  
อสุขมาโน แปลว่า ไม่ติด คำว่า เสยฺยถาปี อากาเส แปลว่า  
ดัง (ไป) ในอากาศ

ก็แลภิกษุผู้มีฤทธิ์ใครจะไปอย่างนั้น เข้าอากาศสถิน ออกแล้ว  
นึกห่วงถึงฝาหรือกำแพงหรือภูเขา แม้ในภูเขาสินธุและภูเขาจักรวาล  
ลูกในลูกหนึ่งก็ตาม (ที่ตนต้องการจะผ่านไป) ทำปริกรรมไป อธิษฐาน  
ว่าจะเป็นอากาศ(ๆ) มันก็เป็นอากาศไปทันที สำหรับผู้ใครจะลงไป  
ข้างล่าง หรือผู้ใครจะขึ้นไปข้างบน มันก็เป็นโพรง (ให้) สำหรับ  
ผู้ใครจะทะลวงไป (ตรง ๆ) มันก็เป็นช่องให้ เขาก็ไปในโพรงหรือ  
ช่องนั้นได้ไม่ติด

ส่วนพระติปิฏกอุพาสกเถระกล่าว( คำน) ในการทำปาฏิหาริย์ข้อนี้  
ว่า "ดูกรอาวุโสทั้งหลาย การเข้าอากาศสถินมีประโยชน์อะไร ผู้มี  
ฤทธิ์ใครจะนิรมิตรูปต่าง ๆ มีช้างและม้าเป็นต้น ก็จะต้อง) เข้าสถิน  
(สัตว์) มีกสถินช้างกสถินม้าเป็นต้นด้วยหรือ ความเป็นผู้เชี่ยวชาญใน  
สมาบัติ ๘ เพราะทำปริกรรมในสถินอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นแหละ เป็น  
ประมาณ ผู้เชี่ยวชาญในสมาบัติ ๘ บรรณาให้เป็นอย่างใด ๆ มันก็  
ย่อมเป็นเช่นนั้น ๆ เองแหละ มิใช่หรือ " ภิกษุทั้งหลายกล่าว (ท้วง) ว่า  
"ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อากาสสถินนั้นแหละมาในพระบาลี เพราะเหตุนี้  
การเข้าอากาศสถิน (ในการทำโรกฤษทาติคมนปาฏิหาริย์) นั้น ควร  
กล่าวได้โดยแท้ " นี้บาลีในข้อนี้ คือ

"ภิกษุผู้มีฤทธิ์ เป็นผู้ได้อากาสกสถิตสมาบัติอยู่โดยปกติ อาวัชนาการถึงที่นอกฝานอกกำแพงนอกภูเขา ครั้นแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า "(ผากำแพงภูเขา) จงเป็นอากาศ(ๆ)" มันก็เป็นอากาศไป เธอก็ไปนอกฝานอกกำแพงนอกภูเขาได้ไม่คิด มนุษย์ทั้งหลายผู้ไม่มีฤทธิ์อยู่โดยปกติ ย่อมไปในที่ ๆ ไม่มีอะไรกัน ไม่มีอะไรล้อมได้ ไม่คิด จันใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสีนั้น ก็จันนั้นเหมือนกัน ย่อมไปนอกฝานอกกำแพงนอกภูเขาไม่คิด คงไปในอากาศก็ได้ ฉะนั้น"

ถามว่า "ก็ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอธิษฐานแล้วกำลังไปอยู่ (อย่างนั้นเกิดมี) ภูเขาหรือต้นไม้ก็ตามผุดขึ้น (กัน) ในระหว่าง (ทาง) เธอจำเป็นต้องเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกหรือไฉน ?" แก้วว่า "โทษ (ในการเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกนั้น) หามิได้" ด้วยว่าการเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีก ก็เป็นเช่นกับการถือนิสสัยในสำนักพระอุปัชฌายะ และก็ (หากมีภูเขาเป็นต้นผุดขึ้นกันจริง ๆ) เพราะภิกษุนี้อธิษฐานว่า "จงเป็นอากาศ(ๆ)" มันก็คงเป็นอากาศอีกนั่นแหละ อันข้อที่ว่าภูเขาหรือต้นไม้อื่นจักเกิดด้วยฤคผุดขึ้น (กัน) ในระหว่าง (ทาง) ด้วยกำลังแห่งความอธิษฐานครั้งแรกของเธอนั่นเอง นั้นมิใช่ฐานะ (คือเป็นไปได้)" ในกรณี que สิ่งที่ผุดขึ้นในระหว่างนั้น เป็นสิ่งที่ผู้มีฤทธิ์อื่นนิรมิตขึ้นแล้ว การนิรมิตก่อนย่อมมีกำลัง (กว่า) สิ่งที่นิรมิตทีหลังต้อง (หลีก) ไปข้าง

๑. พ. ป. ๓๑/๕๕๔.

๒. มหาภูติกาสรูปว่าเป็น อฐานปริกัป คือข้อกำหนดที่เป็นไปไม่ได้ เพราะอะไรจะโผล่ขึ้นมาเช่นนั้นไม่มีดอก.

บนหรือข้างล่างสิ่งที่มีนิมิตก่อนนั้น \*

[ปจวิอุมมุขนิมมุขปาฏิหาริย์ - ผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินก็ได้]

ในปาฏิหาริย์ชื่อว่า "ปจวิยาปี อุมมุขนิมมุข - ผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินก็ได้" นี้มีอธิบายว่า การผุดขึ้นเรียกว่า **อุมมุข** การดำลงเรียกว่า **นิมมุข** ทั้ง **อุมมุข** และ **นิมมุข** เรียกว่า **อุมมุขนิมมุข** อันภิกษุผู้ใคร่จะทำอย่างนั้น พึงเข้าอาไปกสถิ ออกแล้วทำปริกรรม (โดย) กำหนดตัดตอน (พื้นดิน) ว่า "แผ่นดินในพื้นที่เท่านั้นจะเป็นน้ำ" แล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล พร้อมกับการอธิษฐาน แผ่นดินในพื้นที่เท่าที่กำหนดตัดตอน ก็เป็นน้ำทีเดียว เธอก็ทำความผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินตรงนั้นได้ นี้บาลีในข้อนั้นคือ

"ภิกษุผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ได้อาไปกสถิสมำปุดอยู่โดยปกติ เธออาวัช - นากการถึงแผ่นดิน ครั้นแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า "(แผ่นดิน) จงเป็นน้ำ" มันก็เป็นน้ำไป เธอก็ทำความผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินได้

๑. ปาระตอนนีวุ่น ๆ อยู่ นิมมิเตน นั้น จบบัพพมาเป็น นิมมิเต ปน ถ้าเป็น นิมมิเตน ก็จะต้องเป็น อปาทาน ใน พลว คือแปลว่า กว่ำ... อนุสนธิ (คือการเชื่อมความ) ไม่ดี หรือจะว่าไม่มีอนุสนธิก็ได้ เห็นว่าปาฐะจบบัพพมาจะเข้าที่กล่าว เป็นรูปนิมิตสติมี (ที่ในไวยากรณ์ให้แปลว่า "ในเพราะ..." แต่ในที่นี้ยังใช้โวหารที่เข้าใจกันดีในบัดนี้ว่า "ในกรณีที...") ได้อนุสนธิว่า ประโยคหน้ากล่าวสิ่งที่ผุดขึ้นมาเป็น อุคฺคฺมฺยะ คือเกิดด้วยฤดู ซึ่งว่าเป็นไปไม่ได้ ส่วนประโยคนี้กล่าวสิ่งที่ผุดขึ้นมานั้นว่า หากเป็นสิ่งที่ท่านผู้มีฤทธิ์อื่นนิมิตขึ้นแล้ว ซึ่งแม้อาจเป็นได้ แต่ก็ไม่สามารถจะกันไว้ได้ดอก เพราะการนิมิตก่อนย่อมมีกำลัง (กว่า) สิ่งที่มีนิมิตทีหลังย่อมหลีกไปไม่ประจัน.

มนุษย์ทั้งหลายผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติ ย่อมทำความผุดขึ้นและดําลงในน้ำ  
ได้ฉันใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสีนั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมทำ  
ความผุดขึ้นและดําลงในแผ่นดิน ดุลผุดขึ้นและดําลงในน้ำก็ได้จะนั้น"

อนึ่ง มิใช่แต่ผุดขึ้นและดําลงได้เท่านั้น ในกิจเนื่องด้วยน้ำ  
ทั้งหลาย เช่น อาบ คั้ม ล้างหน้าล้างของ เธอต้องการ (ทำ) กิจ  
ใด ๆ ก็ทำกิจนั้น ๆ ได้ อนึ่งเล่า ไซ้แต่ (อธิษฐานให้) เป็นน้ำได้แต่  
อย่างเดียวก็น่ามิได้ ในของเหลวทั้งหลายเช่นเนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำ  
อ้อย เมื่อเธอต้องการ (ให้เป็น) สิ่งใด ๆ ก็อาวัชนาการถึงสิ่งนั้น ๆ  
ทำบริกรรมไปว่า "สิ่งนั้น ๆ จงเป็นเท่านั้น" แล้วอธิษฐาน มันก็เป็นตาม  
ที่อธิษฐานทีเดียว เมื่อเธอตั้งขึ้นมาทำให้มันอยู่ในภาชนะเนยใสก็เป็น  
เนยใสแท้ สิ่งอื่นมีน้ำมันเป็นต้น ก็เป็นน้ำมันเป็นต้นแท้ น้ำก็เป็นน้ำ  
แท้ ในน้ำนั้น เธอต้องการให้เปียกเท่านั้น จึงเปียก ไม่ต้องการให้  
เปียก ก็ไม่เปียก อนึ่ง แผ่นดินตรงนั้น เป็นน้ำสำหรับผู้มีฤทธิ์นั้น  
เท่านั้น คงเป็นดินสำหรับคนนอกนั้น ที่แผ่นดินตรงนั้น พวกคน  
เดินเท้า ก็เดินไปได้ ไปด้วยพาหนะมียานเป็นต้นก็ได้ ทำกิจมิกสิกรรม  
เป็นต้น ก็ได้แท้ แต่ถ้าผู้มีฤทธิ์นี้ปรารถนาว่า (ดินตรงนั้น) จงเป็นน้ำ  
สำหรับคนทั้งหลายนั้นด้วยไซ้ มันก็เป็นเหมือนกัน ต่อล่วงกาลที่  
กำหนดไว้ เว้นน้ำในทิงน้ำทั้งหลายมีหม้อและตระพังเป็นต้น ซึ่งมีอยู่  
ตามปกติเสีย ที่ที่ผู้มีฤทธิ์กำหนดตัดตอนไว้นอกนั้น ก็ (กลับ) เป็นดิน  
ไปตามเดิม

\* บ. ป. ๓๑/๕๕๓.

[อภิขมาโนทกมนปาฏิหาริย์ - เดินบนน้ำอันไม่แตกก็ได้]

ในปาฏิหาริย์ชื่อว่า "อุทเทปี ปภิชฺชมานะ- (เดินไป) บนน้ำอันไม่แตกก็ได้" มีพรรณนาว่า บุคคลย่ำน้ำใดแล้วจม น้ำนั้นเรียกว่า ปภิชฺชมานะ - แตก น้ำตรงกันข้าม เรียกว่า อภิขฺชมานะ - ไม่แตก ก็แล ภิกษุผู้ใคร่จะเดินไป (บนน้ำอันไม่แตก) อย่างนั้น พึงเข้าปฐวิกสิณ ออกแล้วทำปริกรรม (โดย) กำหนดตัดตอน (พื้นน้ำ) ว่า "น้ำในที่เท่านั้นจะเป็นดิน" แล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ พร้อมกับการอธิษฐาน น้ำในที่เท่าที่กำหนดตัดตอน ก็เป็นดินทีเดียว เธอก็เดินไปบนนั้นได้ นีบาติในข้อนั้น คือ

"ภิกษุผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ได้ปฐวิกสิณสมาบัติอยู่โดยปกติ เธออาจหาการถึงน้ำ ครั้นแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า "(น้ำ) จงเป็นดิน" มันก็เป็นดินไป เธอก็เดินไปได้บนน้ำอันไม่แตก มนุษย์ทั้งหลาย ผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติย่อมเดินบนแผ่นดินอันไม่แตกได้ฉันใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสีนนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเดินไปบนน้ำอันไม่แตก จงเดินไปบนแผ่นดินก็ได้ ฉะนั้น"

อนึ่ง มิใช่แต่เดินได้เท่านั้น เธอต้องการอิริยาบถใด ๆ ก็ทำอิริยาบถนั้น ๆ ได้ และใช่แต่ (อธิษฐานให้) เป็นดินได้อย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ แม้ในอวิญญาณกวัตรทั้งหลาย เช่น แก้ว ทอง และภูเขา ต้นไม้ เธอต้องการสิ่งใด ๆ ก็อาจหาการถึงสิ่งนั้น ๆ แล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น มันก็เป็นไปตามที่อธิษฐานทั้งนั้น ก็แลน้ำนั้นเป็นดินสำหรับผู้มีฤทธิ์นั้นเท่านั้น คงเป็นน้ำสำหรับคนนอก

นั้น ปลา เต่า และสัตว์หากินในน้ำมีนกทาน้ำเป็นต้น\* คงท่อนไป  
ได้ตามพอใจ แต่ถ้าผู้มีฤทธิ์นี้ปรารถนาจะทำนั้นให้เป็นดินสำหรับ  
คนทั้งหลายอื่นด้วย ก็ทำได้เหมือนกัน ต่อล่วงเวลาที่กำหนดไว้ มัน  
จึง(กลับ) เป็นน้ำไปตามเดิม

[อากาศ ปลดลังกมปาฏิหาริย์ - นั่งขัดสมาธิไปในอากาศก็ได้]

คำว่า **ปลดฺลงฺกม กมติ** ความว่า ไปทั้ง (ที่นั่งคู่) บัลลังก์  
(คือนั่งขัดสมาธิไป) คำว่า **ปกุจี สกุโณ** แปลว่า นกที่ประกอบ  
ด้วยปีกทั้งสอง\* ก็แล ภิกษุผู้ใคร่จะทำ (ปาฏิหาริย์) อย่างนั้น  
พึงเข้าปฐมวิภังค์ ออกแล้ว ถ้าเธอต้องการจะนั่งไป ก็กำหนดตัดตอน  
ที่ (ในอากาศ) ขนาดเท่าบัลลังก์ (คือพอนั่งขัดสมาธิได้) ทำ  
บริกรรมไปแล้วอธิฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ พึงกำหนด  
ตัดตอนที่ (ในอากาศ) ตามควรอย่างนี้คือ ถ้าเธอเป็นผู้ใคร่จะนอน  
ไป ก็กำหนดตัดตอนที่ (ในอากาศ) ขนาดเท่าเตียงนอน ถ้าเธอ  
เป็นผู้ใคร่จะเดินไป ก็กำหนดตัดตอนที่ (ในอากาศ) ขนาดเท่าหนทาง  
แล้วอธิฐานว่า "(อากาศ) จงเป็นแผ่นดิน" โดยนัยที่กล่าวแล้ว

๑. อุทกชาตาทโย ไม่เข้าทีเลย นี่ก็พูดถึงสัตว์น้ำแล้ว จะว่ามีสัตว์เกิดในน้ำเป็นต้น  
อย่างไรกัน เป็นต้นของอะไร ปาฐะฉบับพม่าเป็น อุทกกาตาทโย เข้าทีกว่า มจฺจกจฺจปา  
ว่าถึงสัตว์น้ำโดยตรง ส่วนอุทกกาตาทโย ว่าถึงสัตว์บก แต่ชอบกินปลา จึงหากินใน  
น้ำ คำนี้ก็ใช้ได้ เช่นนกทาน้ำ ได้รับความดี ในที่นี้แปลตามฉบับพม่า.

๒. ที่บาลีใช้ ปกุจี เป็นวิเสสณะของ สกุโณ นั้นเป็นความรอบคอบของภาษา พุค  
ไม่ให้เดินได้ เพราะนกที่ไปในอากาศได้นั้นต้องเป็นนกมีปีกสมบูรณ์ นกปีกยังไม่งอก  
หรือปีกหักหาไปไม่ได้ไม.

เหมือนกัน พร้อมกับกรอชยฐาน มันก็เป็นแผ่นดินไปจริง ๆ นี่  
บาลีในข้อนั้น คือ

"ชื่อว่า "อากาศปี ปลุลงเคน กมติ เสยฺยถาปี ปกฺขิ

สกุโณ - ไปทั้ง (ที่นั่งคู่) บัลลังก์ (ก็นั่งขัดสมาธิไป) ในอากาศ  
เหมือนนกมีปีกบินไปในอากาศก็ได้ " นั้น ความว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์  
เป็นผู้ได้ปฏิเวธวิเศษสมาบัติอยู่โดยปกติ เธออาจหาญการถึงอากาศ ครั้น  
แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า "(อากาศ) จงเป็นดิน" มันก็เป็นดิน  
ไป เธอจงกรมก็ได้ หยดยืนก็ได้ นั่งก็ได้ นอนก็ได้ ในอากาศ  
ที่นับว่ากลางหาฯ มนุษย์ทั้งหลายผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติย่อมเดินไปมา  
ก็ได้ หยดยืนก็ได้ นั่งก็ได้ นอนก็ได้ บนแผ่นดิน ฉะนั้น ภิกษุ  
ผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสีนั้นก็ฉะนั้นเหมือนกัน ย่อมจงกรมก็ได้ หยดยืน  
ก็ได้ นั่งก็ได้ นอนได้ในอากาศที่นับว่ากลางหาฯ"

แต่ว่าภิกษุผู้ใคร่จะไปในอากาศ ต้องเป็นผู้ได้ทิพจักขุด้วย ถาม  
ว่า เพราะอะไร ? แก้วว่า (เพราะ) สิ่งที่เกิดขวางมีภูเขาและต้นไม้  
เป็นต้นที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจอตุมอยู่ในระหว่าง (ทาง) บ้าง พวก  
สัตว์มีฤทธิ์ เช่น นาคและครุฑที่มีใจทะยานบินดาลขึ้นเพื่อแสดงสิ่งเกิด  
ขวางเหล่านั้นบ้าง ถามว่า บทสิ่งเกิดขวางเหล่านั้นเข้า จะพึงทำ  
อย่างไรเล่า ? แก้วว่า ก็เข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้วทำปริกรรม  
อธิษฐานว่า (สิ่งนั้น) จงเป็นอากาศไป

๑. หมายความว่าในอากาศที่สูงถึงท้องฟ้า ไม่ใช่เรีย ๆ ดิน.

๒. พุ. ป. ๓๑/๕๕๔.



ฝ่ายพระเถระ (ติปิฎกอุปัชฌาย์) กล่าว (ท้วง) ว่า "อาวุโส การเข้าสมาบัติ (อีก) มีประโยชน์อะไร จิตของผู้มีฤทธิ์นั้นก็เป็ นสมาธิอยู่แล้ว เธอใช้จิตนั้นอธิษฐานที่ใด ๆ ว่าจะเป็นอากาศ ที่นั้น ๆ มันก็เป็นอากาศได้อยู่แล้ว มิใช่หรือ" ท่านกล่าวอย่างนั้นก็จริงอยู่ ถึงกระนั้นก็ควรปฏิบัติตามนัยที่กล่าวมาในติโรกฐทปาฏิหาริย์นั่นเอง

อีกประการหนึ่ง แม้เพื่อจะลงในที่ ๆ เป็นโอกาส (คือที่เหมาะสม) ภิกษุนี้ก็ต้องเป็นผู้ได้ทิพจักขุด้วย เพราะถ้าเธอลงในที่ไม่เป็นโอกาส (คือไม่เหมาะสม) เป็นท่านอาบน้ำก็ดี เป็นประคองหมูบ้านก็ดี เธอก็จะ เป็นผู้ปรากฏแก่มหาชน เพราะเหตุ นั้น เธอเห็น (โอกาส) ด้วย ทิพจักขุแล้ว ก็เว้นที่อันไม่เป็นโอกาส ลงในที่ เป็นโอกาสได้แล

[จันทิมสูตรีปรามสนปาฏิหาริย์ - จับต้องลูกคลำจันทรสุรย์ได้]

ในปาฏิหาริย์ชื่อว่า "อิมปิ จนุติมสุริเย เอวมหิทฺธิเก เอว-  
มหานุภาเว ปาณินา ปรามสตี ปริมุขตี - จับต้องลูกคลำจันทรและ  
สุรย์นี้ อันมีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ ด้วยฝ่ามือ  
ก็ได้" นี้ มีพรรณนาว่า ความมีฤทธิ์มาแห่งจันทรและสุรย์พึงทราบ  
โดยการที่จรไปได้เหนือปฐพีอันมีปริมาณถึง ๔๒,๐๐๐ โยชน์ (ส่วน)  
ความมีอานุภาพมาก พึงทราบโดยการที่ทำความสว่างใน ๓ ทวีปได้

\* มหาภูติกาชังคิต ว่าปริมาณนี้คำนวณไว้แต่ครั้งปฐมกับ เดียวนี้ น่าจะเปลี่ยนแปลง  
ไปแล้ว.

ในขณะที่เดียวกัน\* นัยหนึ่ง นับว่ามีฤทธิ์มาก โดยจรไปเหนือ (ปฐพี) และทำความสว่างอย่างนั้นได้ ชื่อว่ามีอนุภาพมาก ก็ โดยความมีฤทธิ์มากนั้นนั่นเอง\* บทว่า **ปรามสติ** แปลว่าจับ หรือ ตะต้องในเอกเทศ (แห่งดวงจันทร์อาทิตย์) บทว่า **ปริมชฺชติ** คือถูบล้าง ไปโดยรอบ ดังถูบน้ำแวน (ส่องหน้า)

ก็ฤทธิ์นี้ ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ด้วยอำนาจแห่งฉาน อันเป็นบาทแห่งอภิญญาเท่านั้น ความนิยมด้วยกลีณสมบัติมีใน ฤทธิ์ข้อนี้ไม่ สมบัติในปฏิสัมภิทาทว่า "ในข้อว่า "จับต้องถูบล้าง จันทรและสุรยนี้ ฯลฯ ก็ได้ " นี้ ความว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสี นั้น อาวชันการถึงจันทรและสุรย ครั้นแล้วอธิบายด้วยญาณว่า "จันทรและสุรย) จงมี (คือมาอยู่) ในหัตถบาลี" (จันทรและ สุรย) ก็มีในหัตถบาลี เธอผู้นั่งอยู่หรือนอนอยู่ก็ตาม ก็จับต้อง ถูบล้างจันทรและสุรยด้วยฝ่ามือได้ มนุษย์ทั้งหลายผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติ ย่อมจับต้องถูบล้างสิ่งที่เป็รูปอะไร ๆ (อันอยู่) ในหัตถบาลีได้ฉันใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสีนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมจับต้องถูบล้างจันทร

๑. มหาภูติกอธิบายเป็นทิวา ไม่ใช่สว่างเท่ากันทั้งสามทวีป ถ้าส่องแสงเจ้าอยู่กลางทวีป หนึ่ง อีกทวีปหนึ่งจะเห็นเป็นกำลังอัสดง อีกทวีปหนึ่งเห็นเป็นกำลังอุทัย.

๒. มหาภูติกช่วยคิดแถมว่า ชื่อว่ามีอนุภาพมาก โดยพระอาทิตย์รับความหนาว พระจันทร์ รับความร้อนของสัตว์ทั้งหลายได้ และช่วยทำต้นไม้ใบหญ้างอกงามเจริญ.

๓. หัตถบาลี แปลว่า บ่วงมือ คือไถ่ตัว พอยื่นมือไปจับได้.

และสุรย์ ฯลฯ ได้”

ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้นั้น หากว่าปรารถนาจะ (ขึ้น) ไปจับต้อง จันทรและสุรย์ ก็ (ขึ้น) ไปจับต้องได้ แต่ผิวประสงคจะเป็น ผู้นั่งหรือนอนจะต้องอยู่ที่นี้แหละ ก็อธิบายว่า "(จันทรและสุรย์) จะมี (คือมาอยู่) ในหัตถบาท" เธอก็จับต้องจันทรและสุรย์อันมา อยู่ในหัตถบาทด้วยกำลังแห่งการอธิษฐานได้ อุจพลตาลหลุดจากขั้ว มาอยู่ในหัตถบาทฉะนั้น หรือมิฉะนั้นยึดมือ (ขึ้นไป) จับก็ได้

ถามว่า ก็แลเมื่อยึดออกไป (นั้น) ยึดส่วนที่เป็นอุปาตินนกะ หรือส่วนที่เป็นอนุปาตินนกะ ? ตอบว่า อาศัยส่วนที่เป็นอุปาตินนกะ ยึดส่วนที่เป็นอนุปาตินนกะออกไป ในข้อนั้น พระติปิฎกจูฬนาค- เถระกล่าวว่า "ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ก็อุปาตินนกะจะเป็นของเล็กบ้าง ใหญ่บ้างไม่ได้หรือ เมื่อใดภิกษุ (แสดงฤทธิ์) ออกทางช่องเล็ก ๆ มีช่องคาลเป็นต้น เมื่อนั้นอุปาตินนกะก็เป็นของเล็กได้ เมื่อใดภิกษุ ทำอศภาพให้ใหญ่ เมื่อนั้นอุปาตินนกะก็เป็นของใหญ่ได้ ดังอุปา- ตินนกะของพระมหาโมคคัลลานเถระฉะนั้น มิใช่หรือ"

[เรื่องพระมหาโมคคัลลานะทรงมานั้น โทปนันทนาคราช]

ได้ยินว่า ในสมัยหนึ่ง อนาถบิณฑิกกฤหบดีฟังพระธรรมเทศนา แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วกราบทูลนิมนต์ว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ

\* ขุ. ป. ๓๑/๕๕๔.

วันพรุ่งนี้ขอพระองค์พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป ทรงรับภิกษาในเรือน  
ข้าพระองค์เถิด" แล้วกลับไป พระผู้มีพระภาคทรงรับ (นิมนต์)  
แล้ว ทรงใช้ (เวลากลางวัน) วันนั้น อีกทั้งส่วนราตรีกาลให้ล่วง  
ไป (ด้วยพุทธกิจอื่น ๆ) แล้ว ถึงปัจจุสมัยจึงทรงตรวจดูหมื่น  
โลกธาตุ ครั้นนั้นนั้นโทปนันทนาคราชผู้คล่อง (พุทธจักขุ)  
ในทางแห่งพระญาณของพระองค์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงคำนึงว่า  
"นาคราชผู้นี้มาสู่คล่องในทางแห่งญาณของเรา อุปนิสัยของเขามีอยู่  
หรือนาค" ก็ทรงเห็นว่า "นาคราชนี้เป็นมิจฉาทิฎฐิไม่เสื่อมใสใน  
พระไตรรัตน" จึงทรงรำพึง(ต่อไป) ว่า "ใครเล่าหนอ จะพึง  
เปลี่ยนนาคราชนี้จากมิจฉาทิฎฐิได้" ก็ได้ทรงเห็นพระมหาโมคคัลลาน-  
เถระ (ว่าจะสามารถทำอย่างนั้นได้) ต่อนั้น ครั้นราตรีรุ่งสว่าง  
ทรงชำระพระกายแล้ว จึงตรัสเรียกท่านอานนท์ว่า "อานนท์ เธอ  
จงบอกแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปว่าตถาคตจะไปจาริกในเทวโลก"

พอถึงวันนั้น พวกนาคราชได้จัดแต่งอาปานภูมิ (ที่กินเลี้ยง\*)  
สำหรับนั้นโทปนันทนาคราช นาคราชนั้นมีเสวตรฉัตรทิพกัน มี  
เหล่าระบำ ๓ พวก\* และนาคบริษัทแวดล้อม นั่งชมข้าวน้ำต่างอย่าง  
๑. สำนวนอย่างนี้ไม่คุ้นหูของเรา ที่คุ้นหูนี้เป็นสำนวนในอรรถกถาธรรมบทว่า "ปรากฏ  
ในชายแห่งพระญาณ"  
๒. อาปานภูมิ ตามรูปศัพท์น่าจะแปลว่า "ที่เป็นที่มาดื่ม" ขวนให้นึกไปว่าเป็นที่เลี้ยงสุรา  
แต่พิจารณาดูความต่อไปก็ไม่มีตรงไหนบอกว่าในการเลี้ยงนั้นมีสุราด้วยเลย ในมหาฎีกา  
ก็แก้ว่าเป็นที่นั่งทำโภชนกิจ แล้วสรุปว่า บริเวสนภูจัน - ที่จัดอาหารเลี้ยง ในเรื่อง  
เล่าทั้งหลายก็ไม่เคยพบเรื่องนาคดื่มสุรา มีแต่เรื่องอสุรชอบดื่มสุรา.  
๓. มหาฎีกาว่าหมายเอาหญิงนักฟ้อนรำ ๓ รุ่น คือ รุ่นวฐุ รุ่นกุมารี รุ่นกัญญา.

เขาจัดลงในภาชนะทิพย์ทั้งหลาย อยู่บนรัตนบัลลังก์ทิพย์ ครั้งนั้น  
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำอย่างทีนาคราชมองเห็น เสด็จมุ่งไปดาวดึงส์-  
เทวโลกพร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป (ผ่านไป) ทางเบื้องบนเพดาน  
(อาปानภูมิ) ของนาคราชนั้นทีเดียว

ก็แลสมัยนั้น ความเห็นชั่วเช่นนี้เกิดขึ้นแก่นันโทปนันทนาคราช  
ว่า "ซิชะ พวกสมณะหัวโล้นนี้ เข้า ๆ ออก ๆ ภพณ์ดาวดึงส์ของ  
พวกเทวดา โยทำอำนาจเหนือพวกเราทุกทีไป ทีนี้ข้า ๆ จะต้องไม่ให้  
สมณะพวกนี้ไปรยละองดินลงบนหัวพวกเราได้อีกต่อไปละ" (ว่า  
แล้ว) ลูก (จากบัลลังก์) ไปยังเชิงเขาสิเนรุ ละอิตภาพ (เดิม)  
นั้นเสีย (นิรมิตเป็นนาคใหญ่พิลึก) พันโอบเขาสิเนรุด้วยขนด ๘ รอบ  
ทำคังพานขึ้นเบื้องบน (เขาสิเนรุ) แล้วกุมเอาภพณ์ดาวดึงส์ไว้ด้วย  
พังพานอันคว่ำลง ถึงกับมองไม่เห็น (ภพณ์ดาวดึงส์)

ครั้งนั้น ท่านรัฐอุปาละได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้า  
แต่พระองค์ผู้เจริญ ในกาลก่อนข้าพระองค์ขึ้น ณ ที่ตรงนี้ ย่อมมอง  
เห็นเขาสิเนรุ เห็นบริกัณท์ (เขาที่ล้อมรอบ) เขาสิเนรุ เห็น  
ภพณ์ดาวดึงส์ เห็นปราสาทไพชยนต์ เห็นรงบนยอดปราสาทไพชยนต์  
ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ อะไรหนอเป็นปัจจัย บัด  
เดี๋ยวนี้ข้าพระองค์มองไม่เห็นเขาสิเนรุ ฯลฯ ไม่เห็นรงบนยอด

๑. อุปรูปริกวณ เทียบปริกวณ และ อภิกวณ.

๒. สิเนรุปริกัณท์ มหาภูิกะเป็น สิเนรุเมขล สานรัตเขาสิเนรุ แล้วก็มีอธิบายว่า  
ได้ทราบว่ามีบริกัณท์ ๔ สวยโคจรรอบเขาสิเนรุ พวกนาค ครุฑ กุมภักข์ ยักษ์ ตั้งไว้  
เพื่ออารักขาภพณ์ดาวดึงส์.

ปราสาทไพชยนต์"

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกว่า "ดูกรรัฐฐปาละ นี่ นาคราช  
ชื่อนันโทปนันทะ จัดเครื่องทำนทั้งหลาย พันโอบเขาสีเนรุด้วยขนด  
ถึง ๗ รอบแล้วบังข้างบนเสียดด้วยพังพาน (จึง) ทำให้มีคอยู่"

ท่านรัฐฐปาละกราบทูล (อาสา) ว่าจะทรมานนาคราชนั้น  
(แต่) พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงอนุญาต ลำดับนั้นภิกษุทั้งปวง  
เช่นท่านภททิยะ ท่านราหุลเป็นต้นลุกขึ้น (ทูลอาสา) โดยลำดับ  
พระผู้มีพระภาคเจ้าก็หาทรงอนุญาตไม่ ในที่สุด พระมหาโมคคัลลาน-  
เถระกราบทูล (อาสา) ว่า "ข้าพระองค์ขอทรมานเอง" พระผู้มี  
พระภาคเจ้าจึงทรงอนุญาตว่า "ทรมานเถิด โมคคัลลานะ"

พระเถระก็ละอรรถภาพ (เดิม) เสียดแล้วนิมิตเป็นเพศนาคราช  
ใหญ่ (ยิ่งกว่านันโทปนันทนาคราช) พันโอบ (ตัว) นันโทป-  
นันทะไว้ด้วยขนดถึง ๑๔ รอบ ตั้งพังพานของตนไว้เหนือพังพาน  
นันโทปนันทะนั้นแล้วบิภ (รัด) เข้ากับเขาสีเนรุ นาคราชบังหวน  
คว้นขึ้น (รมพระเถระ) ฝ่ายพระเถระจึงว่า "มิใช่คว้นจะมีอยู่แต่  
ในร่างกายของเจ้าผู้เดียว ของข้า ๆ ก็มีเหมือนกัน" แล้วบังหวนคว้น  
ขึ้น (บ้าง) คว้นของนาราชไม่เบียดเบียนพระเถระ แต่คว้นของ  
พระเถระเบียดเบียนนาคราช ลำดับนั้นนาคราชบันคลไฟขึ้น (ลน  
พระเถระ) ฝ่ายพระเถระจึงว่า "มิใช่ไฟจะมีอยู่แต่ในร่างกายของ  
เจ้าผู้เดียว ของข้า ๆ ก็มีเหมือนกัน " แล้วบันคลไฟขึ้น (บ้าง) ไฟ  
ของนาคราชไม่ทำพระเถระให้ลำบาก แต่ไฟของเถระทำนาคราช

ให้ลำบาก นาคราชคิดว่า "คนผู้นี้บีบ (รัด) เราเข้ากันเขาสินธุไว้แล้ว ทั้งบังหวนควัน ทั้งบันดลไฟเอา (ทำเราให้ลำบาก)" (ถ้าเราจะแสวงพุดจาด้วยโดยดีให้ตายใจ) จึงแสวงถามขึ้นว่า "พ่อคุณท่านเป็นใคร" พระเถระบอกว่า "เราคือโมคคัลลณะ (อย่างไร) ละ นันทะ" นาคราช (ลวง) ว่า "พระคุณท่านเจ้าข้า ขอพระคุณท่านโปรดดำรงความเป็นภิกษุ (ตามเดิม)เถิด" พระเถระก็ละอัทธภาพ (นาค) นั้นเสีย (แล้วนิรมิตเป็นอัทธภาพอันละเอียด) เข้าทางช่องหูขวาของนาคราชนั้น แล้วออกทางช่องหูซ้าย เข้าทางช่องหูซ้ายออกทางช่องหูขวา โดยนัยเดียวกันนั้นเข้าทางช่องจมูกขวา ออกทางช่องจมูกซ้าย เข้าทางช่องจมูกซ้ายออกทางช่องจมูกขวา พอ นาคราชอ้าปากขึ้น พระเถระก็เข้าทางปากเดินจงกรมไปทางตะวันออก และทางตะวันตกอยู่ภายในท้อง (ของนาคราช) พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัส (เตือน) ว่า "โมคคัลลณะ จงใส่ใจไว้นะว่านาคนั้นมีฤทธิ์มาก" พระเถระ (อยู่ในท้องนาค) กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อธิปไตย ๔ ข้าพระองค์ได้เจริญทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน (ที่เทียมแล้ว) ทำให้เป็นดุจของใช้ (ที่จัดเตรียมไว้) เฝ้าตั้งไว้ (มิให้เสื่อม) ข้าของทำได้ทันที ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อย่าว่าแต่นันโทปนันทะ (ผู้เดียวเลย) ข้าพระองค์จะพึงทรมานนาคราชเช่นนันโทปนันทะนี้ตั้งร้อยตั้งพันตั้งแสนก็ได้"

\* มหาภูทิกว่า เพราะนาคราชทอดตัวอยู่อย่างนั้น (คือ หัวอยู่ทางตะวันออก ทางไปทางตะวันตก เช่นนั้นกระมัง?)

ฝ่ายนาคราชคิด (แค้น) ว่า "เมื่อเข้าไป ข้าฯ ไม่ (ทัน) เห็นก็ช่างก่อนเถิด เวลาออกมาทีนี้ละ ข้าฯ จะต้องยัดเกเข้าชอก เขียวขบเสียจึงได้ " จึงแสรั่งพูด (อ้อนวอน) ว่า "นิมนต์ออกมาเถิด เจ้าข้า โปรดอย่าเดินไปมาอยู่ในห้องทำข้าพเจ้าให้ลำบากเลย" พระเถระก็ออกมายืนอยู่ข้างนอก นาคราชพอเห็นว่านี่คือท่าน ก็ปล่อยลมนาสวาท (คือพ่นลมออกทางจมูกอย่างแรง สามารถพัดเอาข้าศึกไปได้ ?) พระเถระเข้าจตุตถฌาน (ทันที) ลม (นั้น) ไม่อาจทำแม้แต่เส้นขนของท่านให้ไหว

นัยว่า ภิกษุณนอกนั้นพึงอาจทำปาฏิหาริย์ทุกอย่างตั้งแต่ต้นมาได้ แต่ถึงฐานะ (คือกรณีปล่อยลมนาสวาท) นี้เข้า จักไม่อาจเข้าสมบัติเป็นจิปปนินันตติ (เข้าได้ฉับพลัน) อย่างนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ทรงอนุญาตการทรมานนาคราชแก่ภิกษุเหล่านั้น

นาคราชคิด (ท้อใจ) ว่า "เราไม่อาจทำแม้แต่เส้นขนขอสมณะผู้นี้ให้ไหวได้ด้วยลมนาสวาท สมณะ (นี้) มีฤทธิ์มากนะ" (เห็นว่าสู้ไม่ได้ก็กลัว หนีไป) พระเถระจึงละอรรถภาพ (นั้น) แปลงเป็นรูปครุฑ แสดงสุบรรณวาท (ลมปีกครุฑ คือกระพือปีกทำให้เกิดลมอย่างแรงขึ้น) ติดตามนาคราช นาคราช (เห็นว่าจะหนี

๑. ถ้าหมายถึงลมออกทางจมูก น่าจะเป็น นาสวาท ให้ชัดไปทีเดียว เมื่อใช้ว่า นาส.. อาจทำให้เข้าใจเขวไปว่า นาส แปลว่า ทำลาย ก็ได้ การใช้ลมทำอันตรายข้าศึก มีด้วยกันทั้งนาคครุฑ นาคใช้พ่นลมออกทางจมูก เรียกนาสวาท ครุฑให้กระพือปีก เรียกว่าสุบรรณวาท (ซึ่งจะกล่าวข้างหน้า)

๒. โลมกูป ก็แปลกันว่าขุมขน แต่ถ้าแปลเรียงความไปว่า "ลมไม่อาจทำแม้แต่ขุมขนของท่านให้ไหว " ก็เหลือที่จะฟังได้ ในที่นี้จึงแปลเสียว่า "เส้นขน" (ถ้าแปลว่า "ปลายขน" ได้ ยิ่งวิเศษ)



ไม้พั่น) จึงละอรรถภาพนั้นเสียแล้วจำแลงเพศเป็นมาณพ กล่าวขึ้นว่า "พระคุณเจ้าข้า ข้าพเจ้าขอถึงท่านเป็นที่พึ่ง" พลาญกราบเท้าพระเถระ พระเถระ (เห็นนาคหมดพยศ) จึงว่า "นันทะ พระศาสดาก็เสด็จ มา (ด้วย) มา เราจักไป (เฝ้ากัน) ทรมานนาคราชทำให้หมดพยศ แล้ว ก็พาไปสู่สำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า นาคราชบังคมพระผู้มี 'พระภาคเจ้ากล่าวว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ของถึง พระองค์เป็นที่พึ่ง" พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส (ประทานพร) ว่า "สุชี โหหิ นาคราช - จงเป็นสุขเกิด นาคราช" แล้วมีภิกษุสงฆ์ แวดล้อมเสด็จไปสู่ณเวสน์ของอนาถบิณฑิกคฤหบดี

อนาถบิณฑิกคฤหบดีกราบทูล (ถาม) ว่า "ไฉนจึงได้เสด็จ มาถึงจนสาย พระเจ้าข้า " ตรัส (เล่า) ว่า "โมคคัลลนจะกับ นันโทปนันทนาราชเกิดสงครามกันขึ้น" กราบทูลถามว่า "ใคร ชนะ ใครแพ้ พระเจ้าข้า " ตรัสบอกว่า "โมคคัลลนจะชนะ นันโทปนันทะแพ้" อนาถบิณฑิกะจึงกราบทูลว่า "พระเจ้าข้า ขอ \* น่าสังเกตว่า ที่พระพุทธเจ้าจะประทานพรแก่ใครตรงๆ อย่างนี้มีน้อยเต็มที เท่าที่ นึกออกเวลานี้ ในบาลีพบ ๔ แห่ง คือในอัมพปฐมสูตร ที. ส. (๕/๑๓๕) ประทานพร แก่อัมพปฐมมาณพแห่งหนึ่ง ในสักกปัญหสูตร ที. ม. (๑๐/๓๐๓) ประทานแด่ สักกเทวราชแห่งหนึ่ง ในกัณณกัตถสูตร ม. ม. (๑๓/๕๑๕) ประทานพรแด่ เจ้าหญิง ๒ องค์ ราชกนิขของพระเจ้าปเสนทิโกศลแห่งหนึ่ง เป็นการประทานพร กลับหลังทั้งนั้น

ส่วนในอรรถกถาก็ในวิสุทธิธรรมรคเหล่านี้ กับในอรรถกถาธรรมบทอีกแห่งหนึ่ง ใน เรื่องอายุวัชฌณกุมาร (ภาค ๔ หน้า ๑๒๑) ประทานพรแก่อายุวัชฌณกุมาร แต่ในเรื่อง นี้ประทานว่า ทิฆายโก โหหิ ทั้งสองเรื่องนี้ประทานพรต่อหน้า.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับนิมนต์ (เสวย) ภัตตาหารของข้าพระองค์  
โดยลำดับเดียว (คือไม่เว้น) ตลอด ๗ วันเถิด ข้าพระองค์จักทำ  
สักการะแด่พระเถระสัก ๗ วัน" แล้วได้ทำมหาสักการะแก่ภิกษุ ๕๐๐  
มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขจนครบ ๗ วัน

คำว่า "เมื่อใด ภิกษุทำอรรถาธิบายให้ใหญ่ เมื่อนั้น อุปาตินนกะ  
ก็เป็นของใหญ่ได้" ดังอุปาตินนกะของพระมหาโมคคัลลานเถระจะนั้น"  
นั้น พระติปิฎกะจุฬานาคเถระกล่าวหมายเอาอรรถาธิบายใหญ่ที่พระมหา-  
โมคคัลลานะทำในการทรมานนั้นโทปนันทนาคราชนี้แล ถึงแม้ท่าน  
กล่าวอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลายก็ยังพากันกล่าว (ยืนอยู่) ว่า "อนุ-  
ปาตินนกะนั้นแหละอาศัยอุปาตินนกะยี่ดออกไป" และก๊วทะของ  
ภิกษุทั้งหลายนี้แหละเป็นยุดิในปาฏิหาริย์ข้อนี้

ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ครั้นทำได้อย่างนี้ (คือยึดมือไปหรือทำให้จันทร  
และสุริยมาอยู่ในหัตถบาตรได้แล้ว) มิใช่แต่จับต้องจันทรและสุริยได้เท่า  
นั้น ถ้าเธอปรารถนา จะทำ (จันทรและสุริยนั้น) ให้เป็นกระเบื้อง  
รองเท้าแล้ววางเท้า (ไว้บนจันทรและสุริยนั้นก็ได้) ทำให้เป็นดังแล้ว  
นั่ง (ก็ได้) ทำให้เป็นเตียงแล้วนอน (ก็ได้) ทำเป็นแผ่นพนักแล้ว  
อิง (ก็ได้) และผู้มีฤทธิ์ผู้หนึ่งทำได้ฉันทิ แม้ผู้มีฤทธิ์อื่นอีกก็ทำได้  
ฉันทิ นั้นจริงอยู่ แม้ภิกษุแม้หลายแสนรูปทำกันอยู่อย่างนั้น (พร้อม ๆ  
กัน) ปาฏิหาริย์ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุเหล่านั้นแต่ละรูปเป็นอย่างเดียวกัน  
ด้วย การ (โคจร) ไปก็ดี การทำความสว่างก็ดีแห่งจันทรและสุริยก็คง  
มีอยู่เช่นเดิมนั้นเองด้วย เปรียบเหมือนเมื่อตุ้ม ๑,๐๐๐ ใบเติมน้ำ

มีอยู่ วงจันทร์ย่อมปรากฏอยู่ในคุ่มทุกใบ (แต่) การ (โคจร) ไป  
ก็ดี การทำความสว่างก็ดีแห่งจันทร์ ก็คงมีอยู่ตามปกติมันเองฉันใด  
ปาฏิหาริย์ข้อนี้ก็อุปมาฉันนั้น

[กาเยน วสวัตตนปาฏิหาริย์ - ใช้อำนาจด้วยกายไปถึงพรหมโลกก็ได้]

คำว่า "ยาว พุรหมโลกาปี - เพียงไรแต่พรหมโลกก็ได้" หมายความว่าทำพรหมโลกให้เป็นที่กำหนดก็ได้" คำว่า "กาเยน วสวัตตติ - ยังอำนาจให้เป็นไปด้วยกาย" หมายความว่าใช้อำนาจของตนด้วยกายไปในพรหมโลกนั้น ความแห่งปาฐะนั้น ฟังทราบไปตามพระบาลีเถิด

ก็แล ปาฐะ (ต่อไป) นี้ เป็นบาลีในปาฏิหาริย์ข้อนี้คือ "บาลีว่า "ยาว พุรหมโลกาปี กาเยน วสวัตตติ - ยังอำนาจให้เป็นไปด้วยกายจนถึงพรหมโลกก็ได้" มีอธิบายว่า ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตวสีนั้น เป็นผู้ใคร่จะไปสู่พรหมโลกไซ้ เธออธิษฐานที่ ๆ อยู่ไกลให้เป็นที่ ๆ อยู่ใกล้ก็ได้ว่า (ที่ ๆ อยู่ไกล) จงเป็นที่ ๆ อยู่ใกล้" มันก็เป็นที่ ๆ อยู่ใกล้ไป อธิษฐานที่ ๆ อยู่ใกล้ให้เป็นที่ ๆ อยู่ไกลก็ได้ว่า "(ที่ ๆ อยู่ใกล้) จงเป็นที่ ๆ อยู่ไกล" มันก็เป็นที่ ๆ อยู่ไกลไป อธิษฐานของมากให้เป็นของน้อยก็ได้ว่า "(ของมากนั้น) จงเป็นของน้อย" มันก็เป็นของน้อย อธิษฐานของน้อยให้เป็นของมากก็ได้ว่า "(ของน้อยนั้น) จงเป็นของมาก" มันก็เป็นของมากไป เธอย่อมเห็นรูป

\* ถ้าอธิบายอย่างนี้ ปาฏิหาริย์ข้อนี้ก็ดูไม่ต่างอะไรกับฝันไป จะอัศจรรย์ตรงไหน.

ของพรหมนั้นได้ด้วยจักขุทิพย์ ย่อมได้ยินเสียงพรหมนั้นได้ด้วยโสตธาตุ  
ทิพย์ ย่อมรู้จิตของพรหมนั้นได้ด้วยเจโตปริยญาณ\* ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์  
ได้เจโตสัจนั้น เป็นผู้ใคร่จะไปสู่พรหมโลกด้วยทิสสมานกาย (กายที่  
ปรากฏ) ไชริ์ เธอก็ย่อมจิตไปตามอำนาจกาย อธิษฐานจิตไปตาม  
อำนาจกาย ครั้นย่อมจิตไปตามอำนาจกาย อธิษฐานจิตไปตามอำนาจ  
กายแล้วก้าวลงสู่สุขสัญญา (ความกำหนดหมายว่าสุข) และลหุสัญญา  
(ความกำหนดหมายว่าเบา) ก็ไปสู่พรหมโลกได้ด้วยทิสสมานกาย ถ้า  
ภิกษุผู้มีฤทธิ์ได้เจโตสัจนั้นเป็นผู้ใคร่จะไปสู่พรหมโลกด้วยอทิสสมานกาย  
(กายอันไม่ปรากฏ) ไชริ์ เธอก็ย่อมกายไปตามอำนาจจิต อธิษฐาน  
กายไปตามอำนาจจิต ครั้นย่อมกายไปตามอำนาจจิต อธิษฐานกาย  
ไปตามอำนาจจิตแล้วก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ก็ไปสู่พรหมโลก  
ได้ด้วยอทิสสมานกาย เชนิรมิตรูปมโนอันมีอวัยวะใหญ่ย่อยครบ  
มีอินทรีย์ (เช่นตาหู) ไม่พร้อมขึ้นต่อหน้าพรหมนั้น ถ้าเธอผู้มี  
ฤทธิ์นั้นจงกรม ภิกษุนิรมิตก็จงกรมอยู่ในพรหมโลกนั้นด้วย ถ้าเธอ  
ผู้มีฤทธิ์นั้นหยุดยืน นั่ง นอน ภิกษุนิรมิตก็หยุดยืน นั่ง นอนอยู่ใน  
พรหมโลกนั้นด้วย ถ้าเธอผู้มีฤทธิ์นั้นบังหวนคว้น บันดลไฟ กล่าว  
ธรรม ถามปัญหา ถูถามปัญหาแล้วแก้ ภิกษุนิรมิตก็บังหวนคว้น  
บันดลไฟ กล่าวธรรม ถามปัญหา ถูถามปัญหาแล้วแก้อยู่ในพรหม

\* เนื่องด้วยบาลีกล่าวถึงพรหมโดยเอกวณะว่า "ตสฺส พุทฺธมฺโน - ของพรหมนั้น"  
ชวนให้นึกไปว่าท่านไฉวณะผิดก็ได้ มหาภูติกาจึงช่วยไขความว่า "หมายถึงพรหมผู้ที่  
ภิกษุนั้นใคร่จะเห็นรูป ใคร่จะได้ฟังเสียง ใคร่จะได้รู้จิตผู้เดียวเท่านั้น " ดังนี้ มหาภูติกา  
ท่านช่วยแก้ปมได้ดีจริง ๆ.

โลกนั้นด้วย ถ้าเธอผู้มีฤทธิ์นั้นแสดงกริยาขึ้นด้วยกัน แสดงกริยา  
ปราศรัยกัน แสดงกริยาสนทนา (ธรรม) กันกับพรหมนั้น\* ภิกษุ  
นิรมิตก็ขึ้นด้วยกัน ปราศรัยกัน สนทนา (ธรรม) กันกับพรหมนั้น  
ในพรหมโลกนั้นด้วย ตกว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นทำกิจใด ๆ ภิกษุ  
นิรมิตก็ทำกิจนั้น ๆ ด้วยทั้งนั้นแหละ"

[อธิบายความแห่งบาลีและเรื่องนิทสนะ]

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า "ทูปริ สนฺตึเก อธิฐฺฐาติ-  
อธิฐฺฐานที ๆ อยู่ไกลให้เป็นที่ ๆ อยู่ใกล้ก็ได้" นั้นความว่า ภิกษุ  
ผู้มีฤทธิ์นั้นออกจากฌานอันเป็นบาทแล้ว อาวัชณาการถึงเทวโลกหรือ  
พรหมโลกก็ตาม (อันอยู่) ในที่ไกลว่า "จงมาอยู่ในที่ใกล้" ครั้น  
อาวัชณาการแล้วทำปริกรรมไป เข้าฌานอีกแล้วอธิฐฐานด้วยญาณว่า  
"(เทวโลกหรือพรหมโลกนั้น) จงมาอยู่ในที่ใกล้" มันก็มาอยู่ในที่  
ใกล้ นัยนี้พึงทราบแม้ในบทที่เหลือ

[ทำที่ไกลให้ใกล้]

ถามว่า "ในปาฏิหาริย์เหล่านั้น ใครจับเอาที่ไกล (มา) ทำ  
ให้เป็นที่อยู่ใกล้?"

๑. ถ้าแปลไปเท่าตัวศัพท์ ก็มีปัญหว่าภิกษุนั้นอยู่ในมนุษยโลกนี้จะขึ้นด้วยกัน ปราศรัย  
กัน สนทนากันกับพรหมนั้นอย่างไรกัน ในที่นี้จึงเดิมคำ "แสดงกริยา" ไว้ เพื่อให้  
ได้กับความจริง.

๒. พุ. ป. ๓๑/๕๕๔.

ตอบว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้า" จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อครั้งเสร็จ (การแสดง) ยมกปาฏิหาริย์ จะเสด็จไปสู่เทวโลก ก็ ทรงทำเขายุคันธรและเขาสีเนรุไว้ใกล้ ๆ จากพื้นดิน ทรงวางพระบาท ข้างหนึ่งบนเขายุคันธร แล้วทรงวางพระบาทข้างที่สองลงบนยอดเขาสีเนรุ

ถามว่า "ผู้อื่น ใครทำได้บ้าง" ตอบว่า "พระมหาโมคคัลลานเถระ" จริงอยู่ พระเถระย่นทางไปเมืองสังกัสสะประมาณ ๓๐ โยชน์ ยังบริษัทนันทในเนื้อที่ ๑๒ โยชน์ซึ่งทำภักติกแล้วออกจากกรุงสาวัตถีให้ถึงพร้อมกันในทันทีนั้นทีเดียว

อีกเรื่องหนึ่ง แม้พระจุฬสมุทฺธเถระในตามปณณทวิปก็ทำได้ ทำได้ยืนมาว่า ในคราวกันดารข้าว (คราวหนึ่ง) ภิกษุ ๙๐๐ รูปได้พากันมาสู่สำนักพระเถระแต่เช้า พระเถระคิดคำนึงดูว่า ภิกษุสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่ การภิกขาจารจักมิได้ในที่ไหน (จึงจะได้ภิกขาพอกัน) ก็มองไม่เห็นตามปณณทวิปทั้งสิ้น เห็นว่าจักมิได้ ณ กรุงปาฏลิบุตร ฟาก (ทะเล) ข้างโน้น จึงให้ภิกษุทั้งหลายถือบาตรจีวรเข้า บอกว่า "มา อาวุโสทั้งหลาย เราจักไปภิกขาจารกัน" แล้วย่นแผ่นดิน (พาภิกษุทั้งหลายไป) ถึงกรุงปาฏลิบุตร (ในทันใด) ภิกษุทั้งหลายเรียนถามว่า "นี่เมืองอะไร ขอรับ" ก็ตอบว่า "เมืองปาฏลิบุตร อาวุโส" ภิกษุทั้งหลายเรียนว่า "เมืองปาฏลิบุตรอยู่ไกลนี้นา ขอรับ"

\* มหาภิกษุสงฺโฆ ไม่ได้เป็นกัตตาใน ภวิสฺสติ เพราะฉะนั้นต้องแยกเป็นประโยคหนึ่งதாகหาก เรียกเป็น มหา ภิกษุสงฺโฆ.

ท่านว่า "อาวุโส พระเถระแก่ๆ ละก็ จับเอาที่ๆ อยู่ไกลมาทำให้ อยู่ใกล้ก็ได้ละ" ภิกษุทั้งหลายเรียนถามว่า "มหาสมุทรรอยู่ไหนล่ะ ขอรับ" ท่านจึงว่า "อาวุโส พวกท่านได้ผ่านได้ผ่านเหมือนน้ำเขียวแห่ง หนึ่งในระหว่างทางมามิใช่หรือ" ภิกษุทั้งหลายเรียนว่า "ใช่ ขอรับ แต่ว่ามหาสมุทรนั้นใหญ่นี่นา" ท่านก็ว่า "อาวุโส พระเถระแก่ๆ ละก็ ทำของใหญ่ให้เป็นของเล็กก็ได้ละ"

อนึ่ง พระจุฬามณีเถระนั้นใจ แม้พระคิณทัตตเถระก็ฉนั้นนั้น ในตอนเย็น สรงน้ำ ครองอุตราสงค์แล้ว พอลึกคิดว่า "เรา จักไหว้พระมหาโพธิ" เกิดขึ้น ก็ทำ (พระมหาโพธิซึ่งอยู่ไกล) ให้ มาอยู่ใกล้ได้

[ทำที่ใกล้ให้ไกล]

ถามว่า "ฝ่ายหนึ่ง ใครจับเอาที่ใกล้มาทำให้เป็นที่ไกล?" ตอบ ว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้า" จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำ ที่ระหว่างพระองค์กับโจรองคฺคิมาลซึ่งเป็นทีใกล้ ให้เป็นที่ไกลก็ได้

[ทำของมากให้เป็นของน้อย]

ถามว่า "ก็แล้วใครทำของมากให้เป็นของน้อย" ตอบว่า พระมหากัสสปเถระ" ได้ทราบ ว่า ในวันนักษัตฤกษ์ (วันหนึ่ง) ในกรุงราชคฤห์ กุมาริกาประมาณ ๕๐๐ คน ถือนมวงเดือนเดินกัน \* จันทปว จะทำเป็นวง อย่างขนมกงขอไทยเรา หรือทำเป็นแผ่นกลม อย่าง ขนมของจีนกระมัง ?

ไปเพื่อจะเล่นนักขัตฤกษ์ พบพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วมิได้ถวายอะไรเลย แต่พอพบพระเถระซึ่งเดินมาข้างหลังก็พูดกันขึ้นว่า "พระเถระของพวกเรามา พวกเราจักถวายขนม" แล้วทุกคนถือขนมเข้าไปหาพระเถระ พระเถระนำบาตรออก (รับนม) ได้ทำขนมทั้งหมดให้พอจุลงได้ในบาตรเดียว พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งรอพระเถระอยู่ข้างหน้า พระเถระก็นำ (ขนม) มาถวายพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉะนี้แล

[ทำของน้อยให้เป็นของมาก]

ส่วนในเรื่องอิลลิสเศรษฐี พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำของน้อยให้เป็นของมาก

อนึ่ง ในเรื่องกาวกพิยะ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ทรงทำ ได้ยินมาว่า พระมหากัสสปเถระใช้เวลาเช้า (นิโรธ) สมบัติอยู่ ๗ วัน (ออกแล้ว) จะทำการสงเคราะห์คนยากจน จึง (ไป) ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของคนใจบุญ (ผู้หนึ่ง) ชื่อกาวกพิยะ เมียของเขาเห็นพระเถระก็ (ยกเอา) ข้าวต้มอันไม่มีรสเปรี้ยวเค็ม (อะไรเลย) ที่ค้นไว้เพื่อผิวไปต้กบาตร พระเถระรับข้าวต้มนั้น (นำไป) ประเคนพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิษฐานทำ (ข้าวต้ม

\* อโณมฺพิลยาคุ อาจเป็นข้าวต้มมีแต่รสเปรี้ยว ไม่มีรสเค็มคือไม่เติมเกลือเลยก็ได้ หรือไม่มีทั้งสองรสก็ได้ ดังที่กล่าวไว้ จะเป็นข้าวต้มที่เขานิยามว่ามีรสอร่อยหรือไม่ เราไม่อาจทราบได้ แต่เป็นข้าวต้มของคนทุกคตะ ก็น่าจะไม่อร่อย ถ้าไม่มีทั้งสองรสก็เป็นข้าวต้มเปล่า ถ้ามีรสเปรี้ยว ก็เป็นข้าวต้มเปรี้ยว ลิ่นไทยเห็นจะเต็มกลืน แต่อย่างไรก็ตาม พระพุทธองค์และภิกษุสงฆ์ครั้งนั้นท่านก็ฉันกันได้สบาย.



นั้น) ให้ (มากขึ้น) พอแก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ข้าวต้มที่พระเถระ  
นำมาด้วยบาตรใบเดียวจึงเป็นอันพอแก่ภิกษุทุกรูป ข้างฝ่ายกากวพิยะ  
ก็ได้ตำแหน่งเศรษฐีในวันที่ครบ ๗ แล

[ทำของไม่อร่อยให้อร่อย ฯลฯ ก็ได้]

ใช้แต่ทำของน้อยให้เป็นของมากได้เท่านั้นก็หาได้ แม้ในการทำ  
ต่าง ๆ มีทำของอร่อยให้เป็นของไม่อร่อย ทำของไม่อร่อยให้เป็น  
ของอร่อย ดังนี้ เป็นต้น ผู้มีฤทธิ์ปรารถนาการทำ (อย่าง) ไค ๆ  
การทำ (อย่าง) นั้น ๆ ก็สำเร็จแก่ผู้มีฤทธิ์ทั้งสิ้น จริงอย่างนั้น  
พระมหากษัตริย์ท่านหนึ่ง (ท่าน) เห็นภิกษุเป็นอันมาก เทียว  
บิณฑบาตได้อาหารป้อน ๆ (มา) นั่งฉันกันอยู่ที่ริมฝั่งริมแม่น้ำ ก็  
อธิษฐานว่า "น้ำในแม่น้ำจงเป็นสัปปีมัตตะ" แล้วให้สัญญาแก่  
สามเณรทั้งหลาย (คือชี้ให้สามเณรเข้าใจว่าน้ำในแม่น้ำกลายเป็นเนย  
แล้ว) สามเณรเหล่านั้นจึงใช้ถ้วยตักมาถวายภิกษุสงฆ์ ภิกษุทั้งปวง  
๑. การเป็นเศรษฐีครั้งกระนั้น ต้องได้รับแต่งตั้งจากพระราชา ไม่ใช่อยกกันเอง  
เพราะฉะนั้น เสฎฐิฐานัน จึงได้แปลว่าตำแหน่งเศรษฐี.  
๒. กงคาติเร มหาภูิกาท่านว่าในตามพินฉิทวีปก็มีแม่น้ำคงคาเหมือนกัน แต่ในที่นี้  
แปลว่าแม่น้ำเฉย ๆ เพราะไม่แน่ใจว่าในลังกามีแม่น้ำคงคา.  
๓. สัปปีมัตตะ เป็นผลิตรักข์จากนมชนิดหนึ่ง พบในบาลีปิฎกอังคตตระว่าเป็นยอด  
ของผลิตรักข์จากนม โดยเทียบคุณค่าไว้ดังนี้ : ทริ (นมส้ม) ดีกว่า (จีระ) นมสด  
นวนีตะ (เนยข้น) ดีกว่า ทริ สัปปี (เนยใส) ดีกว่า นวนีตะ สัปปีมัตตะ  
ดีกว่า สัปปี โดยนัยนี้ สัปปีมัตตะ น่าจะได้แก่ "หัวเนยใส" เช่นเดียวกับ "หัว  
กระทิ " ของเรา คลุกข้าวกินได้ อร่อยด้วย !

ก็ได้ฉัน (อาหาร) กับสัปปีมณะอันอร่อยแล

คำว่า "...ด้วยจักขุทิพย์" เป็นต้น ความว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์  
นั้น สถิตอยู่ ณ มนุษย์โลกนี้แหละ เจริญอาโลกกสิณเข้าก็มองเห็นรูป  
ของพรหมผู้นั้น และเธอสถิตอยู่ ณ มนุษย์โลกนี้แหละ เมื่อพรหม  
นั้นพูดก็ได้ยินเสียง (และ) รู้จิต (ของพรหมนั้น) ได้

[กายวเสน จิตตปริณามนปาฏิหาริย์ - ไปด้วยทิสสมานกายก็ได้]

คำว่า "น้อมจิตไปตามอำนาจกาย" นั้น มีอรรถกถาธิบายว่า  
น้อมจิตไปตามของกรัชกาย คือถือเอาจิตในฌานที่เป็นบาทยกขึ้น  
ไว้ในกาย\* คือทำ (จิตนั้น) ให้มีคติตามกาย คือว่าให้ไปซ้ำ ด้วย  
ว่าการไปแห่งกายย่อมซ้ำ คำว่า "ก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา"  
(ในข้อนี้) มีความหมายว่า ก้าวลง คือ เข้าไป ถูกต้องเข้า ถึง  
เข้า ซึ่งสุขสัญญาและลหุสัญญา ซึ่งเกิดพร้อมกับอิทธิจิตอันมีบาทกณณ  
เป็นอารมณ์ สัญญาอันสัมปยุตกับอุเบกขาชื่อว่าสุขสัญญา เพราะ  
อุเบกขาท่านกล่าวว่า เป็นสุขอันละเอียด และสัญญานั้นนั้นแหละพึง  
ทราบว่าเป็นลหุสัญญาบ้าง เพราะเป็นสัญญาที่พ้นจากนิวรณ์ทั้งหลาย  
และจากกรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีวิตกเป็นอาทิ (ซึ่งเป็นของหนัก)  
ด้วย เมื่อเธอก้าวลงสู่สัญญานั้นอยู่ แม้กรัชกายก็ย่อมเบาเฉยยุยง

\* มหาภูติกายช่วยขยายความว่า พระโยคีเมื่อน้อมจิตไปด้วยอำนาจความใคร่จะไปด้วย  
ทิสสมานกาย ก็เข้าฌานอันเป็นบาท ออกแล้วทำปริกรรมว่า "จิตนี้จึงไปซ้ำเหมือน  
กาย" แล้วเข้าฌานอีก ออกแล้วอธิฐานด้วยญาณให้เป็นอย่างนั้น คือไปซ้ำ อย่างนี้  
เรียกว่าถือเอาจิต ... ยกขึ้นไว้ในกาย.

(ไปด้วย) ดังนั้น เธอก็ไปพรหมโลกได้ด้วยทิสสมานกายอันมา จุ  
ปยุ่นถูกลมพัดขึ้นไป และเมื่อขณะไปอย่างนั้น ถ้าเธอต้องการ เธอ  
จะนิรมิตหนทางขึ้นในอากาศ ด้วยอำนาจปฐวิกสิณแล้วเดินไป (ก็ได้)  
ถ้าเธอต้องการ เธอจะอธิษฐานให้เป็นพายขึ้นด้วยอำนาจวโยกสิณ  
แล้วไปด้วยพายนั่นจุปยุ่น (ปลิว) ไปด้วยลม (ก็ได้) แต่  
ความใคร่จะไปในันแต่เป็นประมาณในการไปด้วยทิสสมานกายนี้ เพราะ  
เมื่อความใคร่จะไปมีอยู่ เธอผู้มีจิตตาธิฐานอันทำแล้วอย่างนั้น จะ  
เป็นผู้ถูกกำลังแห่งความอธิษฐานชักขึ้นไป ก็ไป (พรหมโลก) ได้  
ทั้งที่ใคร ๆ มองเห็น (ตัว) อยู่ ดังลูกศรที่นายขมังธนูยิงขึ้นไป  
ฉะนั้น

[จิตตวเสน กายปริมาณปาฏิหาริย์ - ไปด้วยทิสสมานกายก็ได้]

คำว่า "น้อมกายไปตามอำนาจจิต" นั้น อธิบายว่าถือเอากาย  
ยกขึ้นไว้ในจิต คือทำ (กาย) ให้มีคติตามจิต คือว่าทำให้ไปเร็ว  
ด้วยการไปแห่งจิตย่อมเร็ว คำว่า "ก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุ-  
สัญญา" (ในข้อนี้) หมายความว่าก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญาที่  
เกิดพร้อมกับอิทธิจิตอันมีรูปกายเป็นอารมณ์ คำที่เหลือพึงทราบโดย  
นัยที่กล่าวแล้วนั้นเถิด

ที่จริง การ (ปาฏิหาริย์) ไป (ในข้อ) นี้ ก็คือการไปแห่ง

\* มหาภูติกายช่วยขยายความว่า ถือเอารักษากายด้วยบริกรรมจิต โดยทำให้เป็นอารมณ์  
ยกขึ้นในปาทกฌานจิต ด้วยอธิษฐานว่า "กายนี้จะเป็นเหมือนจิตนี้" ก็คือกายให้มี  
คติเหมือนจิตนั่นเอง.

จิตนั่นเอง" แต่เมื่อเกิดปัญหาขึ้นว่า "ผู้มีฤทธิ์นี้เมื่อไปด้วยยอหิสสมาน-  
กายอย่างนั้น ไปในอุปาทกขณะแห่งอริชฌานจิตนั้นหรือ หรือว่าใน  
จิตขณะหรือในภังคขณะ (แห่งอริชฌานจิต)?" พระเถระก็กล่าวว่า  
"ไปได้ทั้ง ๓ ขณะ" เมื่อถามอีกว่า "ก็ผู้มีฤทธิ์นั้นไปด้วยตนเอง  
หรือ หรือว่าส่งรูปนิรมิตไป?" ท่านก็ตอบว่า "ทำได้ตามชอบใจ"  
แต่ (ที่จริง) การไปด้วยตนเองแห่งผู้มีฤทธิ์นั้นนั่นแหละมาในปาฐะ  
(ที่กล่าวถึงปาฏิหาริย์ไปพรหมโลก) นี้ คำว่า "มโนมัย" คือ  
รูปนั้นชื่อว่ามโนมัย เพราะเป็นรูปที่ผู้มีฤทธิ์นิรมิตขึ้นด้วยใจอริชฌาน  
คำว่า "มีอินทริย์ไม่พร่อง" นี้ ท่านกล่าวโดยความตั้งอยู่พร้อมแห่ง  
องคาพยพมิตาหุเป็นต้น แต่ว่าประสาทในรูปนิรมิต ส่วน  
ปวงมีคำว่า "ถ้าภิกษุผู้มีฤทธิ์จึงกรม ภิกษุนิรมิตหาไม่ คำทั้ง  
โลกนั้นด้วย" เป็นต้น ท่านกล่าวหมายถึงพระสาวกนิรมิต ส่วน  
พระพุทธรูปนิรมิต พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำกิจใด ๆ ก็ย่อมทำกิจนั้น ๆ  
ด้วย ย่อมทำกิจอื่นอีก ตามพอพระเหตุทักขของพระผู้มีพระภาคเจ้า  
ด้วย แล

ก็แล ในปาฏิหาริย์ (ใช้อำนาจด้วยกาย) นี้ กิริยาที่ผู้มีฤทธิ์  
นั้นสถิตอยู่ในมนุษย์โลกนี้นี่แหละ เห็นรูป (พรหม) ได้ด้วยทิพจักขุ  
ได้ยินเสียง (พรหม) ได้ด้วยทิพโสตธาตุ รู้จิต (ของพรหม) ได้

๑. หมายความว่า ไปด้วยยอหิสสมานกาย ก็คือไปแต่จิต กายไม่ได้ไป (?)

๒. มหาฐีกาว่าหมายถึงพระเถระชั้นอรรถกถาจารย์องค์หนึ่ง.

๓. มหาฐีกาว่าหมายถึงขณะเริ่มไป.

๔. ที่ว่าไปเอง ก็เพราะกล่าวว่า "ไปพรหมโลก" หาได้กล่าวว่าส่งรูปอะไรไปไม่.

ด้วยเจโตปริยญาณ เพียงเท่านี้ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจด้วยกาย แม้ข้อที่  
ผู้มีฤทธิ์นั้นสถิตอยู่ในมนุษยโลกนี้แหละ (แสดงกิริยาไป) ยืนด้วย  
กัน ปราศรัยกัน สนทนา (ธรรม) กันกับพรหมนั้นได้ เพียงนั้น  
ก็ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจด้วยกาย ถึงการที่เธออธิษฐาน (ได้ต่าง ๆ)  
มีอธิษฐานที่ไกลให้เป็นที่ใกล้ก็ได้เป็นต้น เพียงนั้นก็ยังไม่ชื่อว่าใช้  
อำนาจด้วยกาย แม้แต่การที่ผู้มีฤทธิ์นั้นไปพรหมโลกได้ด้วยทิสสมานกาย  
ก็ดี ด้วยอทิสสมานกายก็ดี ถึงเพียงนี้ก็ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจด้วยกาย  
ส่วนการที่ผู้มีฤทธิ์นั้นมาถึงวิธี (แสดงฤทธิ์) ที่กล่าวไว้โดยนัยว่า  
นิรมิตรูปขึ้นต่อหน้าพรหมนั้นได้เป็นต้น เพียงนี้จึงชื่อว่าใช้อำนาจด้วย  
กาย\* ส่วนวิธีที่เหลือ (ที่กล่าวมาข้างต้น) ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดง  
บุพภาคแห่งการใช้อำนาจด้วยกายนั้นแล

นี่ อธิภูจฺจานาธิพุทฺธิ - ฤทธิ์อธิษฐาน

เป็นอันดับแรก

[วิภูพฺพนาธิพุทฺธิ - ฤทธิ์บิดเบือน]

ส่วน วิภูพฺพนาธิพุทฺธิ กับ มโนมยาธิพุทฺธิ<sup>๒</sup> มีข้อแตกต่างกัน

ดังนี้

๑. เป็นอันได้ความว่า การนิรมิตรูปกายขึ้นพุดจากกับพรหมได้ เป็นยอดปาฏิหาริย์ใน  
ข้อนี้.

๒. อย่างลึ้มว่าท่านบอกไว้ข้างต้นแล้วว่า ในอิทธิวิธะนี้ได้แก่ อธิภูจฺจานาธิพุทฺธิ เท่านั้น  
แต่มี วิภูพฺพนาธิพุทฺธิ กับ มโนมยาธิพุทฺธิ ประกอบด้วย เพราะเป็นพวกสำเร็จด้วยอธิษฐาน  
ด้วยกัน.

ภิกษุผู้มีฤทธิ์เมื่อจะทำวิภูพพนฤทธิ์ก่อน ในรูปร่างทั้งหลายมี  
ร่างเด็กหนุ่มเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) อย่างนี้  
ว่า "ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นละรูปร่างปกติเสีย แสดงเป็นร่างเด็กหนุ่ม หรือ  
แสดงเป็นร่างนาค... ร่างครุฑ... ร่างอสูร หรือแสดงเป็นเพศพระ-  
อินทร์... เพศเทวดา... เพศพรหม หรือแสดงเป็นรูปสมุทฺธ...รูป  
ภูเข หรือแสดงเป็นร่างสีหะ...ร่างเสือโคร่ง...ร่างเสือเหลือง แสดง  
เป็น (พล) ช้างบ้าง แสดงเป็น (พล) ม้าบ้าง แสดงเป็น  
(พล) รถบ้าง แสดงเป็น (พล) ทหารราบบ้าง แสดงเป็น  
กระบวนทัพต่าง ๆ บ้าง " ดังนี้ เธอจำนงรูปร่างใด ๆ ก็พึงอธิษฐาน  
รูปร่างนั้น ๆ ขึ้น ก็แลเมื่ออธิษฐาน ออกจากฌานที่เป็นบทแห่ง  
อภิญญาอันมีกสิณ ในบรรดากสิณมีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง  
เป็นอารมณ์แล้ว พึงนึกถึงชาวตรางเด็กหนุ่มของตนเข้า ครั้นแล้วใน  
ที่สุดแห่งบริกรรม พึงเข้าฌานอีก ออกแล้วจึงอธิษฐานว่า "เราจงเป็น  
เด็กหนุ่มมีรูปร่างนี้เถิด" พร้อมกับจิตอธิษฐาน เธอก็เป็นเด็กหนุ่ม  
ไป ดังพระเวททัตเป็นฉะนั้น ในบททั้งปวง (มีนาควณฺณ ทสฺเสติ  
-แสดงเป็นร่างนาคเป็นต้น) ถิ่นยนี้ ส่วนบทว่า "หตุถิมปี  
ทสฺเสติ - แสดงเป็น (พล) ช้างบ้าง " ในบาลีนั้น ท่านกล่าวโดยว่า

\* ขุ. ป. ๓๑/๕๕๖.

แสดงเป็น (พล) ช้างเป็นต้นขึ้นในกายานอกบ้าง\* ในการแสดง  
ภายนอกนั้น เธอไม่อธิษฐานว่า "หตุธิ โหมิ - เรางเป็นช้าง"  
(แต่) พึงอธิษฐานว่า "หตุธิ โหตุ-ช้างจงเป็นขึ้น" นับแม่ใน  
(การอธิษฐานเป็น) ม้าเป็นต้น ก็คุณนัยนี้แล

นี้ วิภูพพนาธิธุ - ฤทธิบิดเบียน

[มโนมยาธิธุ - ฤทธิมโนมัย]

ส่วนภิกษุผู้ใคร่จะทำมโนนัยฤทธิ ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้ว  
ขึ้นแรกก็นึกถึงกายแล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล้วว่า "กาย  
จงเป็นโพรง" มันก็เป็นโพรงไป ครั้นแล้วนึกถึงกายอื่น (อีก  
กายหนึ่งซ้อนขึ้น) ในภายในภายใน ทำบริกรรมไปแล้ว อธิษฐาน  
โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละว่า "กายอื่น (อีกกายหนึ่ง) จงมีขึ้นใน  
กายนั้น " เธอก็ชัก"กายนั้นออกมาได้ ดังชักไส้ (หญ้า) ออกจาก

๑. มหาภูทิกให้ธรรมาธิบายว่า ข้อต้น ๆ ที่ประกอบวาทะพท์ หมายถึงบิดเบียนรูปร่างตน  
ให้เป็นรูปร่างอะไรต่าง ๆ แต่ละอย่าง ส่วน ๕ ข้อหลังที่ประกอบปิศัพท์ หมายถึงบิด  
เบียนรูปร่างตนให้เป็นช้าง... อย่าข้อต้น ๆ ก็ได้ แสดงให้เป็นช้าง... ขึ้นนอกตัวก็ได้  
แต่หลวงอาจารย์ก็ค้านว่า ที่ว่าแสดงเป็นช้าง... ขึ้นนอกตัวนั้นผิดลักษณะวิภูพพนาธิธุที่  
กล่าวว่า ละรูปร่างปกติของตนแล้วแสดงเป็นรูปร่างต่าง ๆ ขึ้น คำค้านของเกจิอาจารย์  
นี้ไม่ชอบ เพราะอะไร เพราะการไม่แสดงรูปร่างปกติของตนให้คนอื่นเห็น ก็นับเป็น  
ละรูปร่างปกติของตนได้ ไม่ใช่ว่าต้องทำให้รูปร่างปกตินั้นหายให้คนอื่นเห็น ก็นับเป็น  
๒. ปาฐะในวิสุทธิธรรมรคพิมพ์ไว้เป็น อพุภาหติ เข้าใจว่าพิรุฑ ที่ถูกจะเป็น อุพพานติ  
(อุ. วท).

หญ้าปล้อง ดังชักดาบออกจากฝัก และดังชักงูออกจากคราบ' ฉะนั้น  
เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "ภิกษุใน  
ธรรมวินัยนี้ นිරมิตกายอื่นจัน (อีกกายหนึ่ง) จากกายนี้ ให้เป็นกายมี  
รูปมโนมัย มีอวัยวะใหญ่่น้อยครบ มีอินทรีย์ไม่พร่องได้ เปรียบ  
เหมือนบุรุษพึงชักไส้ (หญ้า) ออกจากหญ้าปล้อง ความรู้อย่างนี้ ก็พึง  
มีแก่บุรุษผู้นั้นเองว่า "นี้หญ้าปล้อง นี้ไส้มัน หญ้าปล้องก็อันหนึ่ง  
ไส้มันก็อันหนึ่ง แต่ว่าไส้มันเราก็ชักออกมาจากหญ้าปล้องนั่นเอง"  
ดังนี้ เป็นต้น ก็อุปมาในบาลีนี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงว่า "ไส้  
(หญ้า) เป็นต้น ย่อม (มีรูปร่าง) เป็นเช่นเดียวกันกับหญ้าปล้อง  
เป็นต้น ฉนใด รูปมโนมัยก็ (มีรูปร่าง) เป็นเช่นเดียวกันกับผู้ฤทธิ  
เหมือนกัน ฉนนั่นแล

นี้ มโนมยาธิ - ฤทธิมโนนัย

ปริเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิเทศ

ในปกรณ์พิเศษชื่อว่า วิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

\* อนุญาต มหาภูิกแก้ไขว่า เปฬาย แปลว่า จากหีบ แล้วก็บอกไว้อีกว่า "นิม-  
โมกโตติ จ วทนฺติ - อนึ่ง แปลกันว่า "คราบ" ก็มี" ในที่นี้ เห็นว่า แปลว่า "คราบ"  
สนิทกว่า.



## อภิญญานิเทศ

### ทิพพโสตธาตุกถา

บัดนี้ ลำดับนิเทศแห่งทิพพโสตธาตุมาถึงแล้ว อรรถแห่งบาลี (อภิญญา) มีคำว่า "โส เอว สมานิตเต จิตฺเต - ภิกษุณฺณํ ครันจิต เป็นสมาธิ ... อย่างนี้แล้ว " เป็นต้น ในทิพพโสตธาตุนิเทศนั้นก็ดี ในอภิญญา ๓ ต่อขึ้นไปก็ดี พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว (ในตอน ต้นอิทธินิเทศ) เกิด ข้าพเจ้าจักพรรณนาแต่คำที่แปลกกันเท่านั้น ในอภิญญาทั้งปวง

[อรรถาธิบายศัพท์บาลีทิพพโสต]

ในบาลี (ทิพพโสต) นั้น พึงทราบอรรถาธิบาย ในคำว่า "ทิพฺพาย โสตธาตุยา - เพื่อโสตธาตุอันเป็นทิพย์" นี้ โสตธาตุ นั้น ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นของทิพย์ จจริงอยู่ จจริงอยู่ ธาตุคือ ประสาทหูของเทวดาทั้งหลาย เป็นธรรมชาติที่เกิดด้วยสุจริตกรรม อัน โทษทั้งหลาย มีน้ำดี เสมหะ และโลหิตเป็นต้น ไม่ขัดขวาง สามารถ รับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้ เพราะพ้นจากโทษเครื่องขุนมัว จึงเป็นทิพย์ แม้ธาตุคือญาณโสต (ประสาทหูอันสำเร็จด้วยญาณ) อันเกิดด้วยกำลัง แห่งวิริยภาวนาของภิกษุนี้เล่า ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุ

๑. โปรดนึกทบทวนว่าโลกียอภิญญานั้นมี ๕ อธิบายมาแล้ว ๑ คืออิทธิวิธี ทิพโสต นี้เป็นที่ ๒ จึงเหลืออีก ๓

๒. วิริยภาวนา ถ้าให้เราแปลก็คงแปลว่า "การบำเพ็ญเพียร" ง่าย ๆ เท่านั้นเอง แต่ มหาภูิกาท่านไม่ง่าย ท่านแก้ไว้ว่า กุศลภาวนาทั้งปวง เรียกว่าวิริยภาวนา เพราะสำเร็จ ด้วยอำนาจวิริยารัมภะทั้งนั้น แต่เมื่อว่าโดยพิเศษ ในที่นี้ก็ได้แก่อิทธิบาทภาวนา

นั่น จึงว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นของทิพย์ อีกนัยหนึ่งชื่อว่า  
ทิพย์ เพราะได้มาเฉพาะด้วยอำนาจทิพย์วิหาร (คือฌานที่เป็นบาท)  
และเพราะอิงอาศัยทิพย์วิหารของตน (คืออาศัยทิพย์วิหารเป็นนิสสย-  
ปัจจัย) บ้าง

ธรรมชาตินั้นชื่อว่า โสตรธาตุ เพราะอรรถว่าได้ยิน และเพราะ  
อรรถว่ามีใช้ชีวะ (เป็นแต่ธาตุ) อนึ่ง ชื่อว่า โสตรธาตุ เพราะเป็น  
เหมือนธาตุหู เหตุที่กิจแห่งธาตุหูดังนี้บ้าง (ความหมายแห่งบาลีที่ว่า  
ทิพย์ทาย โสตรธาตุยา นั่นก็คือ) เพื่อโสตรธาตุอันเป็นทิพย์นั้น

บทว่า "วิสุทธิทาย - หมดจ" คือสะอาด ปราศจากโทษเครื่อง  
ขุ่นมัว บทว่า "อติกุณฑนมานุสติกาย ล่วงโสตรธาตุที่เป็นของมนุษย์"  
ความว่าล่วง คือล้ำธาตุหูเหนืออันเป็นของมนุษย์ไป โดยได้ยินเสียงเลย  
อุปจารของมนุษย์ไป คำว่า "อุฏฐ สทฺเท สฺสชาติ" แปลว่า  
ได้ยินเสียงทั้งสอง เสียงสองคืออะไรบ้าง คือเสียงทิพย์ด้วย เสียง  
มนุษย์ด้วย อธิบายว่า เสียงของเทวดาทั้งหลายและของคนทั้งหลาย  
ด้วย ด้วยคำ (อุส สทฺเท) นี้ ฟังทราบว่าเป็นการกำหนดคือ  
เอา (เสียง) เป็นกลางแห่ง (คือเพียงเสียงเทวดาและเสียงคน) คำว่า  
"เย พุเร สนฺติเก จ" อธิบายว่า เสียงเหล่าใดในที่ไกล แม้ใน  
จักรวาลอื่น และเสียงเหล่าใดในที่ใกล้ โดยที่ สุดแม้เสียงสัตว์ที่  
อาศัยอยู่ในร่างกายของตน ก็ได้ยินเสียงเหล่านั้น ด้วยคำ (เย พุเร  
สนฺติเก จ) นี้ ฟังทราบว่าเป็นการกำหนดถือเอา (เสียง) ไม่มีเขต  
แดน

[วิธีทำทิพย์โสต]

ปจฺฉาว่า "กัฏฺฐโสตธาตุนี<sup>๑</sup> พระโยคาวจรภิกษุจะพึงให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ?" วิสัชนาว่า ภิกษุนั้นเข้ามานั่นเป็นบาทแห่งอภิญญา ออกแล้วพึงอาวัชนาการถึงเสียงสัตว์มีสีหะเป็นต้นในป่า อันเป็นเสียงหายาบ ในระยะไกลขนาดโสตวิสัยปกติเข้าก่อนอื่น ด้วยสมาธิจิตส่วนที่เป็นบริกรรม (แห่งทิพพโสตญาณ) (ต่อนั้น) พึงอาวัชนาการถึงเสียงที่ละเอียด ๆ เข้าตามลำดับ จับแต่เสียงที่หายาบกว่าเพื่อนดังนี้คือ เสียงระฆังในวิหาร เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงสวดของสามเณรและภิกษุหนุ่มผู้สวดเต็มแรง เสียง (ถามกัน) ว่า "อะไรท่าน อะไรคุณ" เป็นต้น ของภิกษุสามเณรเหล่านั้นผู้พูดกันอยู่เป็นปกติ เสียงนก เสียงลม เสียงเท้า เสียงฉี่ ๆ ของน้ำเดือด เสียงใบตาลแห่งกรอบในแดด เสียงแมลงมีมดค้ำคดแดงเป็นต้น ภิกษุนั้นพึงมนสิการถึงสัตตทณินิต<sup>๒</sup> แห่งเสียงทั้งหลาย ในทิศตะวันออก พึงมนสิการถึงสัตตทณินิตแห่งเสียงทั้งหลายในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ...ทิศตะวันตกเฉียงใต้...ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ...ทิศตะวันออกเฉียงใต้ พึงมนสิการถึงสัตตทณินิตแห่งเสียงทั้งหลาย ทั้งหายาบทั้งละเอียด เสียงเหล่านั้นย่อมปรากฏ(ชัด) แก่เธอ ผู้แม้มีจิตเป็นไปตามปกติ แต่มันย่อมจะปรากฏ (ชัด) อย่างยิ่งแก่เธอผู้มีสมาธิจิตในบริกรรม

\* มหาภูิกว่า เสียงนั่นเอง ท่านเรียกว่า สัตตทณินิต เพราะเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งญาณ หรือมิฉะนั้นก็หมายถึงอาการหายาบละเอียดแห่งเสียงทั้งหลายตามที่กล่าวมา

เมื่อเธอมนสิการถึงสัททณิมิตอยู่นั้นแล มโนทวาราวชชนะ ทำเสียงเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นว่า "ทิพพโสตราตุจกเกิดขึ้นในบัดนี้" ครั้นมโนทวาราวชชนะนั้นดับแล้ว ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวง ย่อมแล่นไป ซึ่งบรรดาชวนะเหล่านั้น ๓ หรือ ๔ ดวงแรก เป็นกามาวจร มีชื่อว่าบริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู ดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เป็นอัปนาจิตรูปาวจรชั้นจตุตถฌานในชวนะนั้น ญาณใดที่เกิดขึ้นพร้อมกับอัปนาจิตนั้น ชาติคือญาณนี้พึงทราบว่ชื่อทิพพโสตราตุ ต่อขึ้นไป ทิพพโสตราตุนั้นก็ตกเข้าไป

(ก้อนับเข้า) ใน (ญาณ) โสตรา (ประสาทหูอันสำเร็จด้วยญาณ) นั้น\*

พระโยคาวจรภิกษุเมื่อจะทำทิพพโสตราตุนั้นให้เป็นกำลัง (แรงกล้า) ขึ้น พึงขยาย (อารมณ์แห่งปาตกฌาน คือกสิณนิมิต) กำหนดเอาเพียง ๑ องค์ (ก่อน) ด้วยตั้งใจว่า "เราจะฟังเสียงในระหว่างโอกาสนี้" แต่นั้นพึงขยาย (โดย) กำหนด ๆ ออกไปตาม (ลำดับ) ขนาดที่เช่น ๒ นิ้ว ๔ นิ้ว ๘ นิ้ว กีบหนึ่ง สอกหนึ่ง ภายในห้องหน้ามุข ปราสาท บริเวณ (เขตสังฆาวาส ?) สังฆาราม (วัด) โคจรคาม (หมู่บ้านที่บิณฑบาต) และชนบท (หัวเมือง ?) ไปจนกระทั่งจักรวาลหนึ่ง หรือแม้ยังไปกว่านั้น ภิกษุผู้มีอภิญญาอันได้บรรลุแล้วอย่างนี้นั้น ย่อมได้ยินเสียงที่ (แล่น) ไปภายในโอกาสที่อารมณ์แห่งปาตกฌาน (แผ่ไป) ถูกต้องเข้าได้โดยแท้ และเมื่อได้ยินอย่างนั้นเล่า ถ้าแม้มีเสียงกึกก้องเป็นอันเดียวด้วยเสียงเครื่องประโคมมี

\* มหาภูทิกเสริมความตรงนี้ว่า จำเดิมแต่อัปนาจิตเกิดขึ้น ภิกษุนั้นก็ชื่อว่าเป็นผู้ได้ทิพพโสตราญาณ ไม่ต้องการที่จะประกอบภาวนายิ่งขึ้นไป เพื่อให้ได้ทิพพโสตรานั้นอีกแล้ว

สังข์กลองและบันฑะวเป็นต้น (ดังขึ้นไป) กระทั่งถึงพรหมโลกก็ดี  
เมื่อความเป็นผู้ใคร่จะกำหนดแยก (เสียง) มีอยู่ เรายังอาจกำหนด  
(แยก) ว่า นี่เสียงสังข์ นี่เสียงกลอง เป็นต้นได้เสียด้วยแล

ทิพพิโสตราตุกตา จบ

เจโตปริยญาณกตา

[อรรถาธิบายศัพท์บาลีเจโตปริยญาณ]

ในบทว่า "เจโตปริยญาณาย - เพื่อเจโตปริยญาณ" นี้ ใน

ในเจโตปริยญาณกตา มีอรรถาธิบายว่า ญาณชื่อปริยะ เพราะไปรอบ  
หมายความว่ากำหนดได้ ญาณอันกำหนดได้ซึ่งใจ (ของผู้อื่น) ชื่อเจโต-  
ปริยะ ญาณนั้นด้วย กำหนดได้ซึ่งใจ (ของผู้อื่น) ด้วย เหตุนี้จึงชื่อ  
เจโตปริยญาณ (ญาณอันกำหนดใจของผู้อื่นได้) (บทว่า เจโตปริย-  
ญาณาย) มีอธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่เจโตปริยญาณนั้น บทว่า  
**ปรสตุตานํ** ของสัตว์อื่น " คือของสัตว์ที่เหลือทั้งหลายเว้นตนเสีย แม้  
บทว่า "**ปรปุกุกลานํ** - ของบุคคลอื่น " นี้ ก็มีความเป็นอันเดียวกับบท  
นี้แล แต่ทรงทำพยัญชนะต่างกันไป ตามประเภทแห่งเวไนย และโดย  
เทศนาวิลาส (ทำนองการแสดงที่ไพเราะ ?) คำว่า "**เจตสา เจโต**"  
คือซึ่งจิตของสัตว์อื่นบุคคลอื่นเหล่านั้น ด้วยจิตของตน บทว่า  
**"ปริจฺจุ"** แปลว่ากำหนด บทว่า "**ปชานาติ**" คือรู้โดยประการต่างๆ  
โดยประการแห่งจิตทั้งหลาย มีจิตมีราคะเป็นต้น

[วิธีทำเจโตปริยญาณ]

ปจฺฉาว่า "ก็ญาณนี้ พระโยคาวจรภิกษุจะพึงให้เกิดขึ้นได้  
อย่างไร ? วิสัชนาว่า เพราะว่าญาณนี้ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจทิพพจักขุ-  
(ญาณ) ทิพพจักขุญาณนั้นจึง (เท่ากับ) เป็นบริกรรมแห่งญาณนี้นั่น  
เอง เพราะเหตุนั้น ภิกษุ (ผู้ได้ทิพพจักขุญาณแล้ว ใครจะทำเจโต  
ปริยญาณนี้ให้เกิดขึ้น) นั้น พึงเจริญอาโลกกสิณสอบสวนจิต (โดย)  
คูสีของโลหิตที่อาศัยหทัยรูปของคนอื่นเป็นไปอยู่ด้วยทิพพจักขุ ก็โส-  
มนัสจิตเป็นไปในกาลใด ในกาลนั้น โลหิตก็สีดำ เช่นกับผลไทรสุก  
โทมนัสจิตเป็นไปในกาลใด ในกาลนั้น โลหิตก็สีดำ เช่นกับผลหว่า  
สุก อุเบกขาจิตเป็นไปในกาลใด ในกาลนั้น โลหิตก็ใส เช่นกับ  
น้ำมันงา เพราะฉะนั้น เธอผู้สอบสวน (จิต) อยู่ (โดย) คูสีของ  
โลหิตในหทัยของคนอื่นว่า "รูปนี้มีโสมนัสสินทรีย์เป็นสมุฏฐาน รูป  
นี้มีโทมนัสสินทรีย์เป็นสมุฏฐาน รูปนี้มีอุเบกขินทรีย์เป็นสมุฏฐาน"  
จะพึงทำเจโตปริยญาณให้ถึงความแรงกล้าได้ ด้วยว่าเมื่อเจโตปริย-  
ญาณนั้น ถึงความแรงกล้านั้นแล้ว ๓ เธอย่อมรู้ซึ่งกามาวจรจิต  
และรูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต ทั้งหมดได้โดยลำดับ ก้าวจากจิตสู่อจิต  
ได้ทีละเดียว แม้เว้นจากการดูหทัยรูปเสียก็ดี ๓ จจริงอยู่ แม้ในอรรถกา

๑. ถ้าโลหิตถึงใสดั่งน้ำมันงาแล้ว จะอยู่ได้อย่างไร เพียงแต่โลหิตจาง ก็ต้องเหยียวยากันเป็นการใหญ่แล้ว

๒. ปาฐะในวิสุทธิธรรมรคพิมพ์ไว้เป็น ถามคเตหิ นันพิรุฑ ที่ถูกเป็น ถามคเต หิ  
ก็ไม่ต้องไปหัดคูสีเลือดในหัวใจใครอีก

ก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า "ถามว่า โยคาวจรภิกษุผู้ใคร่จะรู้จิตของผู้อื่นใน  
ชั้นอรุณภพ จะเห็นหทัยรูปของใคร จะดูความผันแปรแห่งอินทรีย์ของ  
ใคร" แก้วว่า "ไม่ (ต้อง) ดูของใคร ๆ ข้อที่อาวัชณาการถึงจิต  
(ของผู้อื่น) ในภพใดภพหนึ่ง (ที่เป็นปัญจโวการ หรือจตุโวการ)  
ไป ย่อมรู้จิต ๑๖ ประเภทได้ นั้นเป็นวิสัยของภิกษุผู้มีฤทธิ์ (อยู่แล้ว)  
ส่วนกถา (กล่าวถึงการทำบริกรรม เริ่มแต่เจริญอาโลกสิณไปเป็น  
อาทิ) นี้ (นั้น) กล่าวสำหรับภิกษุผู้ยังมิได้ทำอกนิเวส (คือความลงมือ  
ทำจริงจงในการบำเพ็ญอุกฤษฏา)"

[อธิบายจิต ๑๖ ประเภท]

ส่วนในปาฐะมี "สราค วา จิตฺตํ - จิตฺมึราคะ...หรือ" เป็น  
อาทิ มีอรรถาธิบายว่า จิตที่สหระคตกับโลกะ ๘ ดวง พึงทราบว่าเป็น  
สราคจิต (จิตมึราคะ) จิตที่เหลือ คือจิตที่เป็นกุศลและอัปยากฤต  
เป็นไปในภูมิ ๔ ชื่อวิตรคจิต (จิตปราศจากราคะ) ส่วนจิต ๔  
ดวงนี้ คือ โทมนัสจิต ๒ วิจจนาจิตและอุทฺธัจจิต ๒ ไม่ถึงซึ่งการ  
สงเคราะห์ (คือรวมเข้า) ในทุกะนี้ แต่พระเถระกลางเหล่าก็สงเคราะห์  
จิตทั้ง ๔ นั้นเข้าด้วย

ส่วนโทมนัสจิต ๒ ชื่อว่า สโทสจิต (จิตมีโทสะ) จิตที่เป็น  
กุศลและอัปยากฤตเป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งปวง ชื่อว่า วิตโทสจิต (จิต  
ปราศจากโทสะ) จิตที่เหลือทั้งหลาย คืออกุศลจิต ๑๐ ไม่ถึงซึ่งการ

\* โดยมากที่ท่านใช้ศัพท์ อาทิกัมมิกะ (ผู้แรกทำ) ในที่นี้ท่านยกโวหารใช้ ออกตานิเวส

สงเคราะห์เข้าในทุกะนี้ แต่พระเถระกลางเหล่าก็สงเคราะห์อกุศลจิต ๑๐ นั้นเข้าด้วย

ส่วนในทุกะ คือ "สโมห วิตโมห" นี้ (ว่า) โดยปาฏิปุคคลิก-  
นัย (นัยเฉพาะตน ไม่ปนเจือ คือเป็นโมหะแท้ ไม่เจือด้วยโลภะโทสะ  
ก็จิตที่สหระคด้วยวิจิกิจฉาและอุทฺธจจะ ๒ ดวงเท่านั้น ชื่อว่าสโมหจิต  
(จิตมีโมหะ) แต่เมื่ออกุศลจิต ๑๒ ดวง ก็พึงทราบว่าเป็นสโมหจิต  
ด้วย เพราะโมหะมีอยู่ในอกุศลทั้งปวง จิตที่เหลือชื่อวิตโมหจิต (จิต  
ปราศจากโมหะ)

ส่วนจิตที่ (ตก) ไปตามถีนมิทธ ชื่อว่า สังขิตตจิต (จิตหดหู่)  
จิตที่ (ตก) ไปตามอุทฺธจจะ ชื่อว่า วิกขิตตจิต (จิตฟุ้งซ่าน)

จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร ชื่อว่า มหัคคตจิต (จิตถึงความ  
เป็นใหญ่ด้วยสามารถข่มกิเลสได้) จิตที่เหลือ (คือที่เป็นกามาวจร ?)  
ชื่ออมหัคคตจิต (จิตไม่ถึงความเป็นใหญ่)

จิตที่เป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด ชื่อสุดตฺตรจิต (จิตมีธรรมที่ยิ่ง  
กว่า) จิตที่เป็นโลกุตฺตระ ชื่ออนุตตฺตรจิต (จิตไม่มีธรรมที่ยิ่งกว่า)

จิตที่ถึงอุปจาร และที่ถึงอัปปนาด้วย ชื่อสมาหิตจิต (จิตเป็น  
สมาธิ) จิตที่ไม่ถึงทั้งสองอย่าง ชื่ออสมาคิตจิต (จิตไม่เป็นที่ยิ่งกว่า)

จิตที่ถึงตทังควิมุตติ วิกขัมภณวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิ-  
วิมุตติ ปละนิสสรณวิมุตติ พึงทราบว่าเป็นชื่อวิมุตติจิต (จิตพ้น) จิตที่ยังไม่ถึง



วิมุตติทั้ง ๕ อย่างนั้น ชื่อว่าวิมุตติจิต (จิตยังไม่พัวพัน)

ภิกษุผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จิตทุกประการว่า "จิตนี้เป็นจิตมี  
ราคะหรือ ฯลฯ หรือว่าเป็นจิตยังไม่พัวพัน" ด้วยประการฉะนี้แล

เจโตปริยญาณกถา จบ

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา

[อรรถาธิบายศัพท์บาลีในญาณนี้]

ในปุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา มีอรรถาธิบายว่า บทว่า "ปุพเพ-  
นิวาสานุสสติญาณาย - เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ" คือญาณใด  
(จะพึงเป็นไป) ในปุพเพนิวาสานุสสติ เพื่อประโยชน์แก่ญาณนั้น คำ  
ว่า "ปุพเพนิวาส" หมายถึงชั้นที่ตนอาศัยอยู่ในปางก่อน คือในชาติ  
ที่ล่วงแล้วทั้งหลาย คำว่า "นิมฺมฺลฺล - ที่ตนอาศัยอยู่" หมายความว่าที่  
ตนครอบครองมา ที่ตนเสวยมา ที่มันเกิดดับอยู่ในสันดานของตนมา

\* จิต ๘ คู่นี้ เป็นอย่างเดียวกันกับที่กล่าวในจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งในที่นั้นท่าน  
ให้พิจารณารู้จิตของตนเอง ตามที่มันเป็นอย่างไร แต่ในที่นี้เป็นการรู้จิตของคนอื่นที่  
เป็นเช่นนั้น

ในอรรถกถาตามหาสติปัฏฐานสูตรว่า จิตเหล่านี้เป็นโลกียจิตทั้งนั้น เช่น สอวตตรจิต  
ท่านก็ว่าได้แก่กามาวจร อนุตตรจิต ได้แก่รูปาณูปาวจร วิมุตติจิต ก็หมายถึง ตทั้งค-  
วิมุต และวิกขัมภณวิมุต แต่ที่นี้แก้ถึงโลกุตระก็มี เช่นอนุตตรจิต ว่าได้แก่โลกุตตรจิต  
วิมุตติจิต ก็แก้ถึงสมุจเฉท...

ก็น่าคิดอยู่ว่า อภิญญา ๕ นี้ เป็นโลกียอภิญญา ผู้ได้เจโตปริยญาณนี้ก็ยังไม่ได้บรรลุ  
มรรคผล จะไปรู้โลกุตตรจิตได้อย่างไร ?

อีกนัยหนึ่ง นิวัตรธรรม (เรื่องหรืออาการต่าง ๆ ที่อาศัยชั้น เช่น  
กำเนิด ชื่อ โคตร เพศ ผิวพรรณ ?)ทั้งหลาย ก็ชื่อนิวัตร หมายความว่า  
ความเป็นสิ่งที่อาศัยอยู่โดยเป็นโคจร (คือ เป็นอารมณ์สำหรับระลึก)  
กำหนดรู้ได้ด้วยวิญญาณ (ความรู้) ของตน อนึ่ง แม้ที่กำหนดรู้  
ด้วยวิญญาณ (ความรู้) ของท่านผู้อื่น ก็ชื่อ นิวัตระ พึงเห็นในการ  
ระลึกถึงท่านผู้เป็นฉินนวัตรุมกะ (ผู้ตัดวัตรสงสาร คือปริพพานแล้ว)  
นิวัตรธรรมเหล่านั้น ย่อมมิได้แต่พระพุทธรูปทั้งหลายเท่านั้น ๒

คำว่า **ปุพเพนิวาสานุสสติ** คือภิกษุระลึกปุพเพนิวาสได้ด้วยสติ  
ใด สตินั้นชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสสติ คำว่าญาณ หมายความว่า  
สัมปยุตกับสตินั้น

เพื่อประโยชน์แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนี้ ดังกล่าวมาจะนี้ ชื่อ  
ว่า "เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ" มีอธิบายว่า "เพื่อบรรลุถึงซึ่งญาณ  
นั้น"

บทว่า **อเนกวิหิต** แปลว่า มิใช่ออย่างเดียว อีกนัยหนึ่งความว่า  
ให้เป็นไปคือพรรณนาได้โดยประการเป็นอันมาก บทว่า **ปุพเพนิวาส**  
ได้แก่ (ชั้น) สันดานที่อาศัยมาในภพนั้น ๆ ตั้งต้นแต่ภพที่เป็นอดีต  
ไกลที่สุด บทว่า **อนุสตรติ** คือระลึก (ย้อน) ตามไป ๆ โดย

๑. ถ้าแปลอย่างนี้เป็นถูก เครื่องหมายหัวดาปู้ที่ นิวัตรมมา วา ก็เกิน

๒. นิวัตรธรรม ที่กำหนดรู้ด้วยวิญญาณของท่านผู้อื่น เช่นประวัติของพระอดีตพุทธ  
ทั้งหลาย ซึ่งพระพุทธเจ้าด้วยกัน ทรงระลึกกำหนดรู้แล้วตรัสเล่าไว้ ทั้งท่านเจ้าของ  
ประวัติและท่านผู้กำหนดรู้ ต่างก็ปรินิพพานด้วยอนุปาทิสถนิพพานธาตุไปหมดแล้ว (?)

๓. ถ้าแปลอย่างนี้เป็นถูก เครื่องหมายหัวดาปู้ที่ อดุถาย ก็เกิน

๔. หมายถึงภพที่ล่วงมานี้เอง นับเป็น ๑ แล้วระลึกย้อนไป ๒-๓-๔-๕ ฯลฯ โดย  
ลำดับจนเป็นกับ ๆ.

ลำดับแห่งชั้น หรือว่าโดยจุติปฏิสนธิ

[บุคคลผู้ระลึกปุพเพนิวาสได้ ๖ ประเภท]

ก็ชน ๖ ประเภท ย่อมระลึกปุพเพนิวาสนี้ได้ คือเดียรฉัตรทั้งหลาย  
พระปกติสาวกทั้งหลาย พระมหาสาวกทั้งหลาย พระอัครสาวกทั้งหลาย  
พระปัจเจกพุทธทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทั้งหลาย

[ระยะกาลต่างกัน]

ในชน ๖ ประเภทนั้น เดียรฉัตรทั้งหลาย ระลึกได้เพียง ๔๐ กัป  
ไม่ยิ่งกว่านั้น เพราะอะไร เพราะมีปัญหาอ่อน จริงอยู่ ปัญหา  
ของเดียรฉัตรเหล่านั้น จัดว่าเป็นปัญหาอ่อน เพราะปราศจากการกำหนด  
นามรูป พระปกติสาวก ระลึกได้ ๑๐๐ กัปก็มี ๑,๐๐๐ กัปก็มี  
ทีเดียว เพราะเป็นผู้มีปัญญากล้า พระอสีติมหาสาวก ระลึกได้แสน  
กัป พระอัครสาวกทั้งสองระลึกได้หนึ่งอสงไขยกับแสนกัป พระ-  
ปัจเจกพุทธระลึกได้สองอสงไขยกับแสนกัป เพราะว่าอภินิหารของ  
ท่านเหล่านั้นมีเท่านี้ แต่สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลายหากำหนด  
(กาล) ไม่

[ความสามารถในการระลึกต่างกัน]

อนึ่ง เดียรฉัตรทั้งหลาย ระลึกได้แต่ลำดับชั้น ไม่อาจปล่อย  
ลำดับ มาระลึกโดยจุติปฏิสนธิได้ เพราะการก้าวลง (ด้วยญาณ)

\* มหาภูิกว่า เดียรฉัตรในที่นี้ หมายถึงพวกที่เป็นกรรมวาที กิริยาวาที มีพวกคาบส  
เป็นต้น และว่าเรื่องเดียรฉัตรระลึกได้ ๔๐ กัปนี้ มีอาคตสถานในพระสูตรมีพรหมชาลสูตร  
เป็นอาทิ

ตรงที่ ๆ ต้องประสงค์ ย่อมไม่มีแก่เดียรฉัตรเหล่านั้นผู้เป็นดังคน  
ตาบอด อนึ่ง คนตาบอดทั้งหลาย ไม่ปล่อยไม้เท้าเที่ยวจึงเดินไปได้  
ฉันใด เเดียรฉัตรเหล่านั้นก็ไม่ปล่อยลำดับแห่งขันธเทียว จึงระลึกไปได้  
ฉันนั้น พระปกคิสาวกทั้งหลาย ระลึกโดยลำดับขันธบ้าง (ระลึก)  
ก้าวไปโดยจุติปฏิสนธิบ้าง พระอสีติมหาสาวกก็อย่างนั้น แต่สำหรับ  
พระอัครสาวกทั้งสอง กิจด้วย (ระลึกตาม) ลำดับขันธหาไม่มี ท่าน  
(ระลึก) ก้าวไปโดยจุติปฏิสนธิทีเดียว ดังนี้คือ เห็นจุติแห่งอรรถภาพ  
หนึ่งแล้วก็เห็นปฏิสนธิ (ในอรรถภาพอื่นต่อไป) อีก... พระปัจเจกพุทธ  
ทั้งหลายก็เช่นนั้น แต่สำหรับพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย กิจด้วย (ระลึก  
ตาม) ลำดับขันธไม่มีเลย กิจด้วย (ระลึก) ก้าวไปโดยจุติปฏิสนธิก็ไม่มี  
แท้จริง พระพุทธรเจ้าทั้งหลายมีพระประสงค์ (จะทรงทราบ) ตรงที่ใด ๆ  
ในเบื้องต่ำหรือในเบื้องบนก็ตาม ใน (กาล) หลายโกฏิกัป ที่นั้น ๆ  
ก็ย่อมปรากฏแก่พระองค์โดยแท้ เพราะเหตุนั้น พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย  
นั้น จึง (เท่ากับ) ทรงย่อทับหลาย ๆ โกฏิกัปเข้าดั่งเปยาลบาลี (บาลี  
ที่ละไว้ด้วยไปยาล) แล้ว ทรงพระประสงค์ (จะทรงทราบ) ตรงที่ใด ๆ  
(ในกัปใดในภพใด) ก็ก้าว (เจาะ) ลง (ด้วยพระญาณ) ในที่นั้น ๆ

๑. โดยลำดับขันธ คือระลึกยึดเอารายละเอียดความเป็นไปแห่งขันธ ตั้งแต่เกิดจาดาย  
ไปในชาติหนึ่ง ๆ โดยลำดับ ส่วนว่าโดยจุติปฏิสนธินั้น ระลึกเห็นจุติในชาตินั้น ๆ แล้ว  
ก้าวข้ามรายละเอียด ความเป็นไปในระหว่างเสีย ไปดูปฏิสนธิทีเดียว ก็ดูแต่ตอนจุติ  
ปฏิสนธิ หรือพูดง่าย ๆ ว่า ดูว่าตายจากอรรถภาพนั้นแล้วไปเกิดในอรรถภาพไหนเช่นนั้นไป  
เรื่อย ๆ รายละเอียดความเป็นไปในระหว่างตายเกิดไม่ดู คล้ายกับว่าคนตาดีก็ก้าว  
นับ ๆ ไปตามสบาย ไม่ต้องสักไม้เท้าเดินคลำไปอย่างคนตาบอด (?)

(ในกัปนั้นในภพนั้น) ที่เดียว ทรงดำเนิน (พระญาณ) ไปได้  
(อย่างแม่นยำ) โดยอาการดังราชสีห์ปบ (สัตว์)\* ก็และเมื่อทรง  
ดำเนิน (พระญาณ) ไปอย่างนั้น พระญาณของพระองค์ย่อมไม่ติดขัด  
อยู่ในชาติระหว่าง ๆ ย่อมไม่ผิดพลาด (ที่หมาย) เมื่อไม่ติดขัดไม่  
ผิดพลาด ก็ย่อมทรงจับเอาที่ ๆ ต้องพระประสงค์ได้แท้ เปรียบ  
เหมือนลูกศรที่นายขมังธนูผู้ทำความชำรุดในการยิงขนทรายมาแล้วเช่น  
สร้งคโพรสัตว์ ยิ่งออกไป ไม่ติดอยู่เสียในต้นไม้และเครือเถาเป็นต้น  
ในระหว่าง ย่อมตกถูกเป้าไม่ติดไม่ผิด ฉะนั้น

[เทียบอานุภาพแห่งญาณ]

ก็และในชนผู้ระลึกปุพเพนิวาสได้เหล่านี้ความเห็นปุพเพนิวาสแห่ง  
เดียรถียทั้งหลาย ปรากฏเป็นเช่นกับแสงหิงห้อย ...แห่งพระปกติ-  
สาวกทั้งหลาย ... เช่นกับแสงตะเกียง ... แห่งพระมหาสาวกทั้งหลาย  
... เช่นกับแสงคบเพลิง ... แห่งพระอัครสาวก ... เช่นกับแสง  
ดาวประกายพริ้ว ... แห่งพระปัจเจกพุทธทั้งหลาย .. เช่นกับ  
แสงจันทร์ ... แห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ปรากฏเป็นเช่นกับดวง  
อาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง ในฤดูสารท ซึ่ง (แต่ละดวง) ประดับไปด้วย  
สหรั้งสี (พันแสง) (นี้) ประการหนึ่ง

ประการหนึ่ง ความระลึกปุพเพนิวาสได้แห่งเดียรถียทั้งหลาย  
เป็นดั่งการเดิน (คลำ) ด้วยปลายไม้เท้าแห่งพวกคนตาบอด ... แห่ง

\* สีโหกนุด (การบปสัตว์แห่งสีหะ?) มหาภูิกากัเป็นสีหาคิปน (การประหาร  
สัตว์แห่งสีหะ ?)

พระปกตีสาวกทั้งหลาย เป็นดังเดินบนสะพานไม้ท่อน (เดินได้คนเดียว) ...แห่งพระมหาสาวกทั้งหลายเป็นดังเดินบนสะพานเท้า (คือปูกระดานคนเดินได้หลายคน) ... แห่งพระอัครสาวก เป็นดังเดินบนสะพานเกวียน ...แห่งพระปัจเจกพุทธทั้งหลายเป็นดังเดินในทางเท้าใหญ่ ...แห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นดังเดินในทางเกวียนใหญ่

[ความระลึกที่ประสงค์]

แต่ในอธิการ (แห่งสมาธิภาวนา) นี้ ประสงค์เอาความระลึกปูพเพนิวาสแห่งสาวกทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "บทว่า อนุสฺสรวติ คือระลึก (ย้อน) ตามไป ๆ โดยลำดับแห่งขั้นหรือว่าโดยจุติปฏิสนธิ" ดังนี้

[วิธีทำปูพเพนิวาสานุสสติ]

เพราะเหตุนี้ ภิกษุอาทิกัมมิกะผู้ใคร่จะระลึกได้อย่างนั้น เวลาหลังอาหาร กลับจากบิณฑบาตแล้ว พึงไปในที่ลับ (คน) เร้นอยู่ (ผู้เดียว) เข้ามาน ๔ โดยลำดับ ออกจากจุดถณานอันเป็นบาทแห่งอธิญญาแล้ว อาวัชนาการถึงการนั่งครั้งสุดท้ายเพื่อน (คือการนั่งครั้งนี้แหละ) ต่อนั้นพึงอาวัชนาการถึงกิจที่ทำมาตลอดคืนและวันทั้งคืน โดยย้อนลำดับดังนี้ คือ การปฐาเสวนะ (ก่อนจะนั่ง) การเข้ามาสู่เสนาสนะ (ที่นั่ง) การเก็บบาตรจีวร เวลานั้น เวลามาจากหมู่บ้าน เวลาเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้าน เวลาเข้าสู่หมู่บ้านเพื่อบิณฑบาต เวลาออกจากวิหาร เวลาไหว้ (พระเจดีย์และพระโพธิ์) ที่ลานพระเจดีย์และที่ลาน

พระโพธิ เวลาชำระบาตร เวลาหิบบาตร กิจที่ทำแต่หิบบาตรจนถึง  
ล้างหน้า กิจที่ทำในเวลาใกล้รุ่ง กิจที่ทำในมัชฌิมยาม กิจที่ทำใน  
ปฐมยาม

ก็กิจเพียงเท่านี้ ย่อมปรากฏแม้แก่ปกติจิต ยิ่งสมาธิจิตในบริ  
กรรมก็ยิ่งจะปรากฏชัดทีเดียว แต่ถ้าในกิจเหล่านั้น กิจอะไรอย่างหนึ่งไม่  
ปรากฏไซ้ ก็พึงเข้ามานันเป็นบาท ออกแล้วอาวัชนาการไปใหม่  
ด้วยวิธีเท่านี้ กิจนั้นก็ย่อมจะปรากฏ (เห็นได้สิ้น) ฉะนั้น

ภิกษุพึงอาวัชนาการถึงกิจที่ทำมาโดยย่อนลำดับไปทางเดียวอย่างนี้  
แม้ในวันที่ ๒ แม้ในวันที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ แม้ใน ๑๐ วัน แม้ในกึ่ง  
เดือน แม้ในเดือนหนึ่ง แม้กระทั่งปีหนึ่ง โดยอุบายนี้แล ภิกษุผู้  
เมื่ออาวัชนาการ (ย่อน) ไปได้ถึง ๑๐ ปี ๒๐ ปี เป็นอาทิไปจนถึง  
การปฏิสนธิของตนในภพนี้ได้ ก็พึงอาวัชนาการถึงรูปอันเป็นไปใน  
ขณะจุติในภพก่อน (ต่อไป) อันภิกษุผู้มีปัญญาย่อมอาจเพิกปฏิสนธิ  
เสีย ทำนามรูปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์ได้โดยวาระแรกทีเดียว แต่  
เพราะนามรูปในภพก่อน ก็ดับไปแล้วไม่มีเหลือ นามรูปอื่นเกิดขึ้น  
(ใหม่) เพราะเหตุนี้ ฉะนั้นจึงเป็นที่อับทึบ จุติที่มีคตื้อ ยากที่ผู้มี

\* ปศุคปฏิคคณ ถ้าแปลว่า รับเอาบาตร ความก็ส่อไปว่า ต้องมีผู้ให้ ภิกษุจึงได้รับ  
เอา ก็บาตรเป็นบริวารประจำตัวอยู่แล้ว เมื่อเก็บเขาก็เก็บไว้เอง จะต้องมีผู้ให้อะไรอีก  
ในที่นี้จึงแปลว่า หิบบ ปศุคโรจน ถ้าแปลว่าล้างบาตร ไม่ได้กับความจริง เพราะก่อนจะ  
เก็บ ก็ต้องล้างและเช็ดแล้ว ตอนนี้จะเพียงทำความสะอาด เช่นเช็ดฝุ่นละอองเท่านั้น  
ในที่นี้จึงแปลเสียว่า ชำระ

ปัญญาทรมามจะเห็นได้ แม้กระนั้น ภิกษุนั้นก็ไม่ควรทำความทอดธุระ  
เสียว่า "เราไม่อาจที่จะเพิกปฏิบัติเสีย ทำนามรูปที่เป็นไปในขณะจุติ  
ให้เป็นอารมณ์ได้" แต่ว่าควรเข้าฌานที่เป็นบาทนั้นแหละบ่อยๆ และ  
ออกจากฌานนั้นแล้วก็พิจารณาการถึงฐานะนั้น (ร่ำไป) เกิด ด้วยว่า  
เมื่อทำไปอย่างนั้น ก็เปรียบเหมือนบุรุษมีกำลัง เมื่อตัดต้นไม้ใหญ่เพื่อ  
ประโยชน์ (จะทำ) เป็นข้อฟ้าของเรือนยอด แม้เมื่อคมขวานบิน  
เสียด้วยเพียงแต่ตัดกิ่งใบ ไม่อาจตัดต้นไม้ใหญ่ได้ ก็ไม่ทำความทอดธุระ  
เสียเลย พึง (ถือขวานนั้น) ไปโรงช่างเหล็ก ให้ช่างเหล็กทำขวาน  
(นั้น) ให้คมแล้วมาตัดอีก และเมื่อมันบินอีก ก็ให้ช่างทำอย่างนั้น  
แล้ว (มา) ตัดอีกอยู่นั้น บุรุษนั้น (เพียร) ตัดไปอย่างนั้น ไม่นาน  
นักก็จะพึงโค่นต้นไม้ใหญ่ลงได้ เพราะ (เนื้อ) ไม้ที่ตัดแล้วไม่เป็นสิ่ง  
ที่จะต้องตัดอีก และเพราะตัดแต่ที่ยังไม่ได้ตัด ฉะนั้นก็ดี ภิกษุออกจาก  
ฌานที่เป็นบาทแล้ว ไม่อาจพิจารณาการถึงกิจที่อาวัชนาการมรก่อนแล้ว  
อาวัชนาการแต่ปฏิบัติอย่างเดียว ไม่นานนักก็จะพึงเพิกปฏิบัติ ทำ  
นามรูปอันเป็นไปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์ได้ ก็ฉะนั้นเหมือนกันแล  
ความข้อนี้ บัณฑิตพึงแสดงด้วยเรื่องอื่น ๆ มีเรื่องคนผ่าฟืน  
และช่างปลงปมเป็นต้นบ้างก็ได้

[ความรู้ตอนที่แปดปุพเพนิวาสญาณ]

ในกิจเหล่านั้น ญาณที่ทำ (กิจ) จำเดิมแต่การนั่งครั้งสุดท้าย  
จนถึงการปฏิบัติให้เป็นอารมณ์เป็นไป หาได้ชื่อว่าปุพเพนิวาสญาณ



ไม่ แต่ญาณนั้นจัดเป็นบริกรรมสมาธิญาณ (ญาณที่ประกอบด้วย  
บริกรรมสมาธิ) อาจารย์พวกหนึ่งเรียกว่าอติตังสญาณก็มี คำ (ของ  
อาจารย์พวกหนึ่ง) นั้นไม่ชอบ เพราะ (อติตังสญาณ) หมายถึงรูปา-  
วจร (ส่วนบริกรรมสมาธิญาณเป็นกามวจร)

ต่อเมื่อใด มโนทวาราวชนะก้าวล่วงปฏิสนธิ (ในภพนี้) เสีย  
ทำนารูปอันเป็นไปในขณะจุติ (จากภพก่อน) ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น  
แก่ภิกขุ นั้น และครั้นมโนทวาราวชนะนั้นดับไปแล้ว ชวนะ ๔ หรือ  
๕ ดวง ทำนารูปนั้นแหละให้เป็นอารมณ์แล่นไป ซึ่งชวนะดวงต้น ๆ  
ที่มีชื่อว่าบริกรรมเป็นต้น เป็นกามวจร ดวงสุดท้าย (คือดวงที่ ๔  
หรือที่ ๕) เป็นรูปางจรเป็นไปในจิตตถณานเป็นอัปนาจิต โดยนัย  
ที่กล่าวแล้วในก่อนนั้นแล เมื่อนั้น ญาณอันใดเกิดขึ้นแก่ภิกขุ นั้น  
พร้อมทั้งอาการ (เช่นผิพพรรณ) พร้อมทั้งอุเทศ (เช่นชื่อโคตร)  
ตลอดกาลดังนี้ คือชาติ ๑ ก็มี ๒ ชาติก็มี ฯลฯ ดังนี้

[ความหมายของคำว่า ชาติ และกัป]

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า "ชาติ ๑ ก็มี" ได้แก่ขันธสันดาน  
อันหนึ่ง ซึ่งมีปฏิสนธิเป็นต้น มีจุติเป็นปลาย เนื่องอยู่ในภพเดียวกัน

\* มหาภูติกว่า ไม่ชื่อปุพเพนิวาสญาณ เพราะปุพเพนิวาสญาณต้องมินิกุศลธรรมในอดีต  
ชาติเป็นอารมณ์

ก็มี แม้ในคำว่า "๒ ชาตีกัม" เป็นต้น ก็นัยนี้

[สังวัฏกัป วิวัฏกัป]

ส่วนในคำว่า "หลายสังวัฏกัปก็มี" เป็นต้น กัปเสื่อม พึงทราบ  
ว่า ชื่อสังวัฏกัป กัปเจริญ พึงทราบว่า ชื่อวิวัฏกัป ในสองกัปนั้น  
สังวัฏกัฏฐายิกัป เป็นอันถือเอาด้วยสังวัฏกัป เพราะอะไร ? เพราะ  
สังวัฏกัฏฐายิกัปมีสังวัฏกัปนั้นเป็นมูล วิวัฏกัฏฐายิกัป ก็เป็นอันถือ  
เอาด้วยวิวัฏกัป (เพราะวิวัฏกัฏฐายิกัปมีวิวัฏกัปเป็นมูลเหมือนกัน)\*  
ด้วยเมื่อเป็นอย่างนั้น อสงไขยกัปเหล่าใดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า  
"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อสงไขยแห่งกัป ๔ นี้ อสงไขยแห่งกัป ๔ คือ  
อะไรบ้าง คือสังวัฏกัป (๑) สังวัฏกัฏฐายิกัป (๑) วิวัฏกัป (๑)  
วิวัฏกัฏฐายิกัป (๑)" ดังนี้ อสงไขยกัปเหล่านั้น ก็เป็นอันได้ถือ  
เอาครบ

[สังวัฏกัป ๓]

ในกัปเหล่านั้น สังวัฏกัปมีถึง ๓ ทีเดียวกัป คืออาโปสังวัฏกัป  
(พินาศด้วยน้ำ) เตโชสังวัฏกัป (พินาศด้วยไฟ) วาโยสังวัฏกัป  
(พินาศด้วยลม)

[สังวัฏสี่มา - แดนแห่งความพินาศ]

แดนแห่งสังวัฏกัป (ด้านสูง) ก็ ๓ คือ (พรหมโลก) ชั้นอาภัสสรา

๑. สังวัฏกัฏฐายี คือระยะกาลในระหว่างเสื่อม วิวัฏกัฏฐายี คือระยะกาลในระหว่าง  
เจริญ นานเป็นอสงไขยๆ เหมือนกัน

๒. อ.จ. จตุกก. ๒๑/๑๘๐

ชั้นสุกฺกัณหา ชั้นเวหฬผลา เมื่อกัปปินาสด้วยไฟ (โลก) ได้ชั้น  
อาภัสสราลงมาถูกไฟไหม้ (สิ้น) เมื่อกัปปินาสด้วยน้ำ (โลก) ได้  
ชั้นสุกฺกัณหาหลงมาละลายด้วยน้ำ (สิ้น) เมื่อกัปปินาสด้วยลม (โลก)  
ได้ชั้นเวหฬผลาลงมา ทำลายไปด้วยลม (สิ้น) แต่ (เมื่อว่า) โดย  
แดนด้านกว้าง (โลก) พุทธเกษตรหนึ่ง ย่อมพินาสทุกครั้งไป

[พุทธเกษตร ๓]

อันพุทธเกษตร (นั้น) มี ๓ อย่าง คือชาติเกษตร อาณา-  
เกษตร และวิสัยเกษตร ในพุทธเกษตร ๓ นั้น ชาติเกษตร มี  
ขอบเขตหมื่นจักรวาล ซึ่งเป็นเขตที่ไหว ในเพราะเหตุอัศจรรย์ทั้งหลาย  
มีการถือปฏิสนธิแห่งองค์พระตถาคตเจ้าเป็นต้น อาณาเกษตรมีขอบ  
เขตแสนโกฏิจักรวาล ซึ่งเป็นเขตที่อานุภาพแห่งพระปริตเหล่านี้ คือ  
รัตนปริต ขันธปริต ธชัคคปริต อาณานาฎิยปริต และโมรปริต  
เป็นไป วิสัยเกษตร ไม่มีที่สุด ไม่มีปริมาณ ซึ่ง (ตรงกับที่)  
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ก็หรือว่า ตถาคตพึงจำนง (จะรู้) โดยที่  
เท่าใด" \* ดังนี้เป็นต้น เป็นเขตที่พระตถาคตเจ้าทรงจำนง (จะทรง  
ทราบ) สิ่งใด ๆ ก็ย่อมทราบสิ่งนั้น ๆ

ในพุทธเกษตร ๓ ดังกล่าวนี เกษตรเดียวคือ อาณาเกษตร  
ย่อมพินาสไป แต่ว่าเมื่ออาณาเกษตรนั้นพินาสไปอยู่ แม้ชาติเกษตร  
ก็ย่อมเป็นอันพินาสด้วยอยู่เอง อันพุทธเกษตรทั้งสองนั้นเมื่อพินาสย่อม  
พินาสด้วยกัน เมื่อตั้งขึ้น (ใหม่) เล่าที่ตั้งขึ้นด้วยกัน

\* อัง. ติก. ๒/๒๕๓

ความพินาศและความตั้งขึ้นใหม่ แห่งพุทธเกษตรนั้น พึงทราบ  
ดัง (ต่อไป) นี้

[ไตรสังวัฏฏะ]

ก็ในสมัยที่กัปพินาศด้วยไฟ แรกทีเดียวมหาเมฆล้ากัป ตั้งขึ้น  
ยังฝนใหญ่หาหนึ่งได้ทั่วแสนโกฏิจักรวาล มนุษย์ทั้งหลายดีใจ นำ  
เอาพืชทั้งปวงไปหว่าน แต่ครั้นข้าวทั้งหลายงอกขึ้น (ยาว) พอโค  
กัดกินได้ เมฆนั้นก็ร้องเป็นเสียงลา ไม่ยังฝนให้ตกแม้แต่หยาดเดียว  
ฝนเป็นอันขาดไปในกาลนั้น ซึ่งเป็นกาลที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมาย  
ถึง ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่ ซึ่งเป็นสมัยที่ฝน  
ไม่ตกหลายปี...หลายร้อยปี...หลายพันปี...หลายแสนปี" ดังนี้ สัตว์  
ทั้งหลายผู้เป็นวิศสุปชีวิ (อาศัยฝนเป็นอยู่) ก็ทำกาละไปเกิดในพรหม-  
โลก เทวดาจำพวกที่เป็น ปุပ္ผผลูปชีวิณี (อาศัยดอกไม้และผลไม้เป็น  
อยู่) (ก็จุติไปเกิดในพรหมโลก) ด้วย ครั้นกาลนานไกลล่วงไปโดย  
การขาดฝนอย่างนั้น น้ำในที่นั้น ๆ ก็ถึงซึ่งความสิ้นไป ที่นี้ปลาและ  
เต่าทั้งหลายก็ค่อย ๆ ทำกาละไปเกิดในพรหมโลกบ้าง แม้พวกสัตว์นรก  
(ก็จุติไปเกิดในพรหมโลก) ด้วย อาจารย์พวกหนึ่งว่า "ในสัตว์  
เหล่านั้น พวกสัตว์นรกยอมพินาศ เพราะความปรากฏเกิดขึ้นแห่งสุริย  
ดวงที่ ๗"

๑. อ.จ. สดุดก. ๒๓/๑๐๒.

๒. ถ้าเป็นเช่นนั้น ก็เป็นการยอมรับว่า ไฟนรกนั้นไม่เท่าไร สู้ไฟบรรลัยกัลป์ ที่เกิดแต่  
สุริย์ ๗ ดวงไม่ได้?

มีปัญหว่า "เว้นฉานเสีย ความเกิดในพรหมโลกหาไม่ได้ไม่  
และบรรดาสัตว์ที่กล่าวมานั้น ลางพวกก็ถูกความขาดอาหารบีบคั้น ลาง  
พวกก็ยังอภัพ (ไม่อาจ) ที่จะบรรลุฉานได้ สัตว์เหล่านั้นจะ (ไป) เกิด  
ในพรหมโลกนั้นได้อย่างไร ?" มีคำแก้ว่า "สัตว์เหล่านั้น (ไป) เกิด  
ในพรหมโลกได้ด้วยอำนาจฌานที่ตนไปได้ในเทวโลก" จริงอยู่ พวก  
กามาพจรเทพ เหล่าที่ชื่อว่า โลกพยูหะ (กระบวนการรู้โลก ?) ทราบ  
ว่า "โดยล่วงไปแสนปี ความสิ้นกับจักมี" ก็ปล่อยเสียด (ไม่โพกผ้า)  
สยายผม (ไม่เกล้าไม่แต่ง) (ร้องไห้) น้ำตานองหน้า เช็ดน้ำตาด้วยมือ  
นุ่งผ้าแดง ทรงเพศแห่งบุคคลผู้มีรูปวิกาลยิ่งนัก เทวร้องบอกไปในถิ่น  
มนุษย์ อย่างนี้ว่า "ชาวเราเอ๋ย แต่นี้ล่วงไปแสนปี ความสิ้นกับ  
จักมีละ โลกนี้จักพินาศ มหาสมุทรเล่าก็จักแห้ง มหาปฐพีนี้และขุนเขา  
สินธุ ก็จักถูกไฟไหม้พินาศ (สิ้น) ความพินาศจักมี (ขึ้นไป) กระทั่ง  
พรหมโลก ชาวเราเอ๋ย ท่านทั้งหลายจงเจริญเมตตา จงเจริญกรุณา  
จงเจริญมุทิตา จงเจริญอุเบกขาเถิด จงบำรุงมารดา จงบำรุงบิดา จง  
เป็นผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในสกุลเถิด" ได้ฟังคำของโลกพยูหเทพ  
เหล่านั้นแล้ว พวกมนุษย์และภุมเทวดาโดยมาก เกิดความสลัดใจมาก  
ก็เป็นผู้จิตอ่อนโยนกะกันและกัน พวกกันทำบุญทั้งหลายมีเมตตาเป็น  
อาทิ (ตายแล้ว) จึงไปเกิดในเทวโลก ได้บริโภคมกขสุราโภชนแล้ว  
๑. มีปัญหว่า เทพพวกนี้รู้ได้อย่างไรว่าจะสิ้นกับ ? มหาภูิกาท่านว่า อาจารย์ทั้งหลาย  
กล่าวว่า "ธรรมดาเดือนให้รู้" แต่อาจารย์พวกหนึ่งก็ว่า "รู้เพราะเห็นนิมิตเช่นนั้น"  
อีกพวกหนึ่งว่า "พวกพรหมส่งมาบอก"  
๒. หมายถึงเมตตาชั้นกามาจรรกุศล.

“ทำปฏิกิริยาในวาโยกสิณ จึงได้มานในเทวโลกนั้น” ส่วนสัตว์อื่น  
จากนั้น (คือพวกอบาย) ก็ไปเกิดในเทวโลกได้ด้วยอุปการะปริยเวทนิย-  
กรรม จริงอยู่ เชื่อว่าสัตว์ผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสงสาร ที่ปราศจากอุปการะ-  
ปริยเวทนิยกรรม ย่อมไม่มี แม้สัตว์เหล่านั้นก็ย่อมได้มานในเทวโลก  
นั้น ๆ ได้เหมือนกัน สัตว์แม้ทั้งปวงย่อมเกิดในพรหมโลกได้ ด้วย  
อำนาจฌานที่ตน (ไป) ได้ในเทวโลก ดังนี้แล

[เกิดสุรย์ ๙ ดวง]

อนึ่ง ต่อแต่ฝนขาด ล่วงกาลไปนานไกล สุรย์ดวงที่ ๒ ก็เกิด  
ปรากฏขึ้น จริงอยู่ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “อุกรกิกขุ  
ทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่”<sup>๑</sup> ดังนี้เป็นอาทิ สัตตสุริยสูตร บัณฑิตพึง  
(นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด ก็แลครั้งสุรย์ดวงที่ ๒ นั้น เกิดปรากฏ  
ขึ้นแล้ว กาลตอนกลางคืนตอนกลางวันก็มีได้รู้กันเลย สุรย์ดวงหนึ่งขึ้น  
ดวงหนึ่งตก โลกมีความร้อนจากสุรย์มิได้ขาดระยะเลย และในกัปป-  
วินาสกสุรย์ (สุรย์ล้างกัป) หามิสุริยเทพบุตรเหมือนดังที่มีในปกติสุรย์ไม่<sup>๒</sup>  
ในสุรย์ ๒ อย่างนั้น เมื่อปกติสุรย์ยังเป็นไปอยู่ ก่อนเมฆบัง เปลวควัน

๑. มหาภูทิกว่า พวกเทวดาได้ลมเย็นสบายอยู่โดยปกติจนชิน เจริญโยกสิณจึงสำเร็จ  
ได้โดยง่าย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวแต่ว่าเทวดาทำปฏิกิริยาในวาโยกสิณ ไม่กล่าวถึง  
กสิณอื่น.

๒. อัง. สุตตค. ๒๓/๑๐๒

๓. มหาภูทิกช่วยแก้ปัญหาว่า แม้สุริยเทพบุตรก็เจริญฌานได้แล้ว ก็ทั้งสุริยวิมานไปเกิด  
ในพรหมโลกเสียงเหมือนกามาวจรเทพอื่นๆ .

บ้าง ยัง (มี) ลอยอยู่ในอากาศ ครั้นก็ปวีนาสกุสุรย์เป็นไป ท้องฟ้า  
เป็นปราศจากควัน และก้อนเมฆ ไสรวะว่งแวน (ส่องหน้า) เว้น  
เบญจมหานทีแล้ว\* น้ำในที่ทั้งหลายมีแม่น้ำน้อยที่เหลือเป็นต้น แห่ง  
(หมด)

แต่นั้นไปอีกล่วงกาลนานไกล สุริยดวงที่ ๓ ก็เกิดปรากฏขึ้น  
เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสุริยดวงที่ ๓ ไรเล่า แม่ (เบญจ)  
มหานทีก็แห่ง

แต่นั้นไปอีกล่วงกาลนานไกล สุริยดวงที่ ๔ ก็เกิดปรากฏขึ้น  
เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสุริยดวงที่ ๔ ไรเล่า มหาสระทั้ง ๗ นี้  
คือ สระสี่หาตนะ สระหงสหาตนะ สระกัณณมณฑกะ สระรถการ  
สระอนาคต สระฉัททันต์ สระกุณณะ อันเป็นต้นน้ำ (เบญจ) มหานที  
(อยู่) ในหิพพานต์ ก็แห่ง

แต่นั้นไปอีกล่วงกาลนานไกล สุริยดวงที่ ๕ ก็เกิดปรากฏขึ้น  
เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสุริยดวงที่ ๕ ไรเล่า น้ำในมหาสมุทรแม่  
แต่พอเปียกซ้อของคุลีก็ไม่เหลืออยู่ (แห้งไป) โดยลำดับ

แต่นั้นไปอีกล่วงกาลนานไกล สุริยดวงที่ ๖ ก็เกิดปรากฏขึ้น  
เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสุริยดวงที่ ๖ ไรเล่า สกลจักรวาลก็เกิด  
เป็นควนกลุ่มไป (จน) สิ้นยาง (คืออาโปธาตุ) เพราะควน (รม)  
และจักรวาลนี้เป็นฉั่นใด แม่แสน โกฎิจักรวาลก็เป็นฉั่นนั้น

\* เบญจมหานที ท่านก็ชี้เอาแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ ในชมพูทวีปของท่าน คงคา ชมนา  
สรภู อจิรวดี มหิ เท่านั้นเอง.

แต่นั้นไปอีกล่วงกาลนานไกล สุรย์ดวงที่ ๗ ก็เกิดปรากฏขึ้น เพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสุรย์ดวงที่ ๗ ไรเล่า สกลจักรวาลก็ลุก (ไหม้) พริบขึ้นพร้อมทั้งแสนโกฏิจักรวาล แม้ยอดเขาตึนรุทั้งหลาย (อันมีจำนวนมาก) ต่างโดยขนาดมียอดที่สูง ๑๐๐ โยชน์ เป็นต้น ก็ละลายหายไปใ้อากาสนั่นเอง เปลวไฟนั้นลุกขึ้นไปติดเทวโลกชั้น จาตุมหาราช เหาวิมานทองวิมานแก้ววิมานเพชรพลอย ในชั้นจาตุ- มหาราชนั้น (สิ้น) แล้ว ก็ติดภพณ์ดาวดึงส์ โดยวิธีนี้แล มันทิด กระทั่งถึง (พรหมโลก) ภูมิปฐมฌาน เหาพรหมโลกทั้ง ๓ ชั้นในภูมิ ปฐมฌานนั้นแล้ว จดชั้นอาภัสราจึงหยุด เปลวไฟนั้น สิ่งที่เป็นสังขาร แม้ประมาณสักอณูหนึ่ง ยังมี (เหลือ) อยู่เพียงใด ก็ไม่ (ยอม) ดับ เพียงนั้น ต่อสิ้นสังขารทั้งปวงจึงดับไปไม่ให้อะไรเหลือแม้แต่เถ้า ดัง เปลวไฟที่ไหม้เนยใสและน้ำมันฉะนั้น อากาศเบื้องบนกับทั้งอากาศ เบื้องล่างก็เกิดมีคิมิตเป็นอันเดียว

[ตอนสังวัฏฏฐาปิ - ระยะเวลาระหว่าเสื่อม]

ต่อมอลงกาลนานไกล เมฆใหญ่ตั้งขึ้น ที่แรกยังฝนฝอย ๆ ให้ ตกลงมา (แล้ว) ยังฝนให้ตกโดยหยาดน้ำ (ใหญ่ขึ้น) ขนาดก้านบัว ขนาดไม้เท้า ขนาดสาก และขนาดลำตาลเป็นอาทิอยู่โดยลำดับ (จน) ยังที่ ๆ ไฟไหม้ทั้งปวง ในแสนโกฏิจักรวาลให้เต็มแล้วจึงหายไป ลม

\* น่าจะกล่าวอีกนิดว่า สุรย์ทั้ง ๗ ดวง ที่เป็นต้นเพลิงนั้น ก็เผาไหม้ตัวเองมอดสลาย ไปด้วย อากาศจึงได้มีคิมิต !



(พัด) อุ่มน้ำนั้นไว้ข้างล่างและทางขวาง (คือพัดไปรอบน้ำไม่ให้น้ำกระจายไป) ทำจน (น้ำนั้นแน่นเข้า) เป็นก้อน น้ำก้อนนั้นกลม เช่นกับหยาดน้ำในใบบัว

หากมีคำถามว่า "ลมทำกองน้ำใหญ่ปานนั้น ให้เป็นก้อนได้อย่างไร?" คำแก้พึงมีว่า "ทำได้โดยน้ำเปิดช่องให้" จริงอยู่ น้ำนั้นย่อมให้ช่องแก่ลมนั้น ในที่นั้น ๆ (ให้ลมแทรกเข้าไปทำให้แน่นได้) น้ำนั้นถูกลมปั่นทำให้เป็นก้อนอยู่อย่างนั้น ก็ค่อยเหือดไปงวดลงข้างล่าง โดยลำดับ ครั้นน้ำงวดลง ๆ พรหมโลกก็เกิดปรากฏขึ้นในที่ ๆ เคยเป็นพรหมโลก และเทวโลกทั้งหลายก็เกิดปรากฏขึ้นในที่ ๆ เคยเป็น กามาวจรเทวโลก ๔ ชั้นข้างบน แต่ครั้นงวดลงมาถึงที่ ๆ เคยเป็นแผ่นดินแต่ก่อน ลมแรงก็เกิดขึ้น ลมนั้นกั้นน้ำนั้นไว้ทำให้ระบายไปได้ ดังนั้นอยู่ในกระบอกกรองที่คนปิดช่อง (ระบายอากาศ) ไว้ฉะนั้น น้ำอันมีรสหวานถึงซึ่งความเหือดไป ทำให้เกิดง้วนดินเป็นฝ้ายขึ้น ง้วนดินนั้น เป็นสิ่งที่ถึงพร้อมด้วยสี และถึงพร้อมด้วยกลิ่นรส ดังหน้าข้าวปายาสที่หุงไม่ใช่ น้ำเลย (คือหุงด้วยน้ำมัน) ฉะนั้น

๑. ปาฐะฉบับที่พิมพ์ไว้เป็น วาเต สมฺปิณฺณิมาณํ คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น วาเตน...

๒. เทวโลก ๔ ชั้นข้างบน คือ ยามะ ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตติ ส่วน ๒ ชั้นข้างล่าง คือ ดาวดึงส์ และจาตุมาหาราชิก ท่านว่าเพราะสัมพันธ์กับแผ่นดิน จึงยังไม่เกิดก่อน

[อภัสสรพรหมลงมาเกิดและกินจวนดินเป็นอาหาร]

ก็ในกาลนั้น สัตว์ทั้งหลายผู้เกิดอยู่แต่แรกในอภัสสรพรหมโลก  
จุติจากอภัสสรพรหมโลกนั้น เพราะสิ้นอายุบ้าง เพราะสิ้นบุญบ้าง  
(มา) เกิดในโลกนี้ (โดย) เป็นอุปปาติกะ พรหมสัตว์เหล่านั้นเป็นผู้มี  
แสงในตัว ท่องเที่ยวไปในท้องฟ้าได้ (คือเหาะได้) เขาทั้งหลาย  
ได้สิ้นจวนดินนั้นเข้าก็เกิดเห็นกระหาย" ลงมือ (ปั้น) กินเป็นคำ ๆ  
โดยนัยที่กล่าวในอภักขุญสูตรนั้นแล" อยู่มาแสงในตัวของเขาทั้งหลาย  
อันตรธานไป ความมืดก็มีขึ้น เขาทั้งหลายเห็นมืดเข้าก็กลัว

[เกิดดวงอาทิตย์]

ต่อนั้น ดวงสุริย์ (ใหญ่) ๕๐ โยชน์เต็ม อันยังความกลัวให้หาย  
แล้วยังความกล้าให้เกิดแก่สัตว์เหล่านั้นได้ เกิดปรากฏขึ้น เขาทั้งหลาย  
เห็นดวงสุริย์นั้นแล้วก็ตื่นเต้นดีใจว่า "พวกเรากลับได้แสงสว่างแล้ว"  
พากันตั้งชื่อดวงสว่างนั้นว่า "สุริย์" นั่นเอง เพราะ (เนื่องด้วย) คำที่  
เขาทั้งหลายกล่าวกันว่า "ดวงสว่างอันยังความกลัวของพวกเราที่กลัวอยู่  
แล้วให้หาย ยังความกล้าให้เกิด (แก่พวกเรา) โผล่ขึ้นมา เพราะฉะนั้น  
ดวงสว่างนั้นจึงชื่อสุริย์ (ผู้โผล่ขึ้นมายังความกล้าให้เกิด) เกิด" ดังนี้

๑. คือเกิดอยู่ก่อนที่โลกพหูเทพจะมาบอกกล่าวเรื่องกับจะลีน

๒. กระหาย กับระหาย ความหายต่างกัน กระหาย เป็นอาการของใจที่มีความต้องการ  
อยากได้อารมณ์ ส่วนระหาย เป็นอาการทางกายที่ต้องการน้ำ เพราะฉะนั้น กระหาย  
จึงใช้ได้กับความหมายของตัณหา.

๓. ที. ปาฏิ. ๑๑/๘๗.

[เกิดดวงจันทร์]

อยู่มา ครันสุรย์ทำความสว่างในกลางวันแล้วอัสดงไป เขาทั้งหลายก็คร่ำครวญว่า "พวกเราได้แสงสว่างดวงใดเล่า แสงสว่างดวงนั้นของเราที่มาหายไปเสียแล้ว" ก็เกิดกลัวกันขึ้นมาอีก พวกเขาได้แต่คิดรำพึงกันไปว่า "จะเป็นการดีนะ หากว่าพวกเราได้แสงสว่างอีกดวงหนึ่ง" (ครันนั้น) ดวงจันทร์ (ใหญ่) ๕๐ โยชน์หย่อนหนึ่ง\* ราวกะรูใจของพวกเขา ก็เกิดปรากฏขึ้น พวกเขาได้เห็นดวงจันทร์นั้น ยิ่งตื่นตื่นยินดีนัก พวกเขาก็นั่งชื่อดวงจันทร์นั้นว่า "จันทร์" นั่นเอง เพราะ(เนื่องด้วย) คำที่พวกเขาเล่ากันว่า "ดวงสว่างนั้นราวกะรูจันทร์ (ความพอใจ) ของพวกเรา โผล่ขึ้นมา เพราะฉะนั้น ดวงสว่างนั้นจึงชื่อว่า จันทร์ (ผู้ราวกะรูจันทร์ของสัตว์ โผล่ขึ้น) เกิด" ดังนี้

[เกิดดวงนักษัตร คืนวัน...ทวีป]

ครันจันทร์สุรย์เกิดปรากฏอย่างนั้นแล้ว ดวงดาวนักษัตรทั้งหลาย ก็เกิดปรากฏขึ้น จำเดิมแต่นั้น กลางคืนกลางวันก็รู้กันขึ้น และเดือนก็เดือน ฤดู ปี ก็รู้จักขึ้นโดยลำดับ

อนึ่ง ในวันที่จันทร์สุรย์เกิดปรากฏขึ้นนั่นเอง\* ภูเขาสิเนรุ ภูเขา

๑. เล็งถึงดวงอาทิตย์ซึ่งใหญ่ ๕๐ โยชน์เต็ม (ปริบูรณ์ณปณฺหาสโยชน) ส่วนดวงจันทร์ ๕๐ โยชน์หย่อน คือ ๔๙ โยชน์.
๒. ถ้าอย่างนี้ ก็หมายความว่า จันท แปลงมาจาก จันท.
๓. ตรงนี้คลุมไป เพราะสุรย์กับจันทร์มิได้เกิดพร้อมกัน.

จักรวาล และภูเขาหิมพานต์ก็เกิดปรากฏขึ้น ก็แลภูเขาทั้ง ๓ นั้น  
เกิดปรากฏขึ้นในวันเพ็ญเดือนผกคุณะ (คือเดือน ๔) ไม่ก่อนไม่หลัง  
กันเลยทีเดียว ถามว่า เป็นอย่างไร ? แก้วว่า เมื่อข้าวฟ่าง (ที่ทุ่ง) สุก  
ฟองขึ้นชูเดียวเท่านั้น (หน้าข้าว) ลางแห่งก็ปูดขึ้น ลางแห่งก็บวมลง  
ลางแห่งก็เรียบ ๆ จันใด สิ่งเหล่านั้น ตรงที่ ๆ สูงขึ้นไปมันก็เป็น  
ภูเขา ที่ลุ่มลึกลงไปก็เป็นสมุทร ที่ราบเรียบก็เป็นทวีป (คือแผ่นดิน  
ใหญ่) จันนั้นเหมือนกัน

[อาหารละเอียดหาย กลายเป็นอาหารหยาบ]

อยู่มา เมื่อสัตว์เหล่านั้นกินจวนดินไป ลางพวกก็มีผิวพรรณงาม  
ลางพวกก็มีผิวพรรณทรามไปตามลำดับ ในสองพวกนั้น พวกผิวพรรณ  
งามเหยียดหยามพวกผิวพรรณทราม เพราะการเหยียดหยามกันเป็น  
ปัจจัย จวนดินนั้นเล่าก็หายไป สะเก็ดดินเกิดปรากฏขึ้น (แทน)  
ต่อมา โดยนัย (การเหยียดหยามกัน) นั้นแหละ แม้สะเก็ดดินนั้น  
ก็หายไปอีกเล่า เครื่องดินเกิดปรากฏขึ้น (แทน) โดยนัยเดียวกันนั้น

๑. มหาภูมิกาเห็นว่าความตรงนี้ขาดไป ก็ควรจะกล่าวถึงทวีปและสมุทรด้วย ไม่ใช่แต่  
ภูเขาเท่านั้น เพราะความต่อไปก็กล่าวอยู่ว่า ที่สูงเป็นภูเขา ที่ลุ่มเป็นสมุทร ที่ราบเป็น  
ทวีป เพราะฉะนั้น สิบเนรุ...ปพพตา ปาตุภวนฺติ ควรจะมีคำว่า ทวีปสมุทฺทาปี ต่ออีก  
ความจึงจะไม่ขาด.

๒. การถือวรรณะในชมพูทวีป นักปราชญ์ว่า เดิมก็คือถือผิวกาย ดังกล่าวนี้อย่างนี้แล้ว  
ต่อมากลายเป็นถือจำพวกไป การถือผิวกายนั้นก็ยังปรากฏอยู่ในทางประเทศจนทุกวันนี้.

แม้เครื่องดินก็หายไปเสียอีก ข้าวสาทิที่ไม่ต้องหุงด้วยไฟฟืน เป็น  
เมล็ดข้าวสารไม่มีรำไม่มีเกลบบมีกลิ่นหอม เกิดปรากฏขึ้น (แทน)  
ต่อนั้น ภาชนะทั้งหลายก็เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น พวกเขาบรรจุข้าวสาทิ  
ลงในภาชนะแล้วตั้งไว้ที่หลังแผ่นหิน เปลวไฟลุกขึ้นหุงข้างสาทินั้น  
เองแหละ มันก็เป็นข้างสวย เช่นคังคอกมะลิ (ตุ้ม) ที่เดียว กิจด้วย  
แรงหรือกับก็ตาม หามีแก่ข้าวนั้นไม่ สัตว์ทั้งหลายใครจะกินข้าวมีรส  
(อย่าง) ไດ ๆ มันก็เป็นข้าวมีรส (อย่าง) นั้น ๆ เอง

[เกิดมูตรกรีส ทวาร และเมณู]

เมื่อสัตว์เหล่านั้นกินอาหารหยาบนั้นเข้าไป แต่นั้นมูตรและกรีส  
ก็เกิดมา ที่นี้ ปากแผล (คือทวารทั้ง ๘) ก็แตกออก เพื่อประโยชน์แก่  
การถ่ายมูตรและกรีสนั้นของสัตว์เหล่านั้น ความเป็นชายจึงเกิดปรากฏ  
ขึ้นแก่คนผู้ชาย ความเป็นหญิงก็เกิดปรากฏขึ้นแก่คนผู้หญิงด้วย ใน  
ชายและหญิงนั้น ว่ากันว่า ผู้หญิงข้องคูผู้ชาย และผู้ชายก็ข้องคูผู้หญิง

๑. จัวนดิน (รสปฐวี) สะเก็ดดิน (ภูมิปปปฏุก) เครื่องดิน (ปทาลตา) ท่านว่าเป็น  
ของละเอียด กินแล้วระงับความหิวระหายได้ มีรสชาบชานไปบำรุงร่างกาย ไม่มีอะไร  
เหลือเป็นกาก คล้ายสุราหาร (คืออาหารทิพย์ของเทวดา)

จัวนดิน คือโอชะของดิน ยังเป็นรสคือเป็นของเหลวขึ้น ๆ ว่าหวานอร่อยนัก  
สะเก็ดดิน ท่วงทีก็จะจัวนดินนั่นเอง แต่หมาดเข้าแล้วแตกกระแหงเป็นสะเก็ด คือเป็น  
ชิ้นย่อยๆ เครื่องดิน คือดินนั้นแห้งเข้า ก็ที่จะก่อเกิดเป็นพืชชนิดเลื้อยไปตามดิน แต่ยังไม่  
เป็นพืชแท้ แต่อย่างไรก็ตาม ก็คงยังเป็นอาหารละเอียดดังกล่าวแล้ว จึงเรียกว่าเครื่องดิน  
ในไตรภูมิวินิจันว่า มีสัณฐานดังผักบุ้งและแพวพวย.

๒. มหาภูิก้าแสดงว่า ยัธรีล คัคร์โศ เป็นบทสมาส.

เกินเวลา (คือนาน) ไป เพราะการจ้องดูกันเกินเวลาเป็นปัจจัย ความ  
เร่าร้อนทางกามก็เกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น แต่นั่นก็เสพเมถุนธรรมกัน  
เพราะการเสพอสัทธิธรรมเป็นปัจจัย พวกเขาถูกท่านพวกนักปราชญ์  
ตำหนิเอาเบียดเอา ก็ปลุกเร้าขึ้น เหตุจะปกปิดอสัทธิธรรมนั้น

[เกิดอภินันทาน]

สัตว์เหล่านั้นอยู่ครองเรือนไป ได้เยี่ยงอย่างสัตว์ชาติเกียรจรรณ  
ผู้ใดผู้หนึ่งเข้า จึงทำ (สันนิธิ) การสะสม (ข้าว) ไว้โดยลำดับ ตั้งแต่  
นั้น ทั้งราทั้งกลบก็ (เกิด) หุ้ม (เมล็ด) ข้าวสาร แม้ที่ ๆ เกี้ยวแล้ว  
ก็ไม่กลับงอกขึ้นอีก พวกเขาจึงประชุมปรึกษากันว่า "ผู้เจริญทั้งหลาย  
ธรรมอันลามกเกิดปรากฏขึ้นในหมู่สัตว์เสียแล้วละหนอ พวกเราแต่ก่อน  
เป็นสัตว์มโนมัย (สำเร็จด้วยใจ)" ดังนี้เป็นอาทิ คำทั้งปวงพึง (นำ  
มากล่าว) ให้พิสดารโดยนัยที่กล่าวในอัครคัมภีร์สูตรเกิด ๓ แต่นั่น พวก  
เขาจึงปักปันแดน (นา) กัน อยู่มาสัตว์ผู้ใดผู้หนึ่ง (ไป) ถือเอา (ข้าว)  
ส่วนของผู้อื่น ที่เจ้าของมิได้ให้เขา พวกเขาคือว่าสัตว์ผู้ขึ้นสองครั้ง  
(ถ้ามีฟาง) ในครั้งที่สาม จึงประหารเอาด้วยอาวุธมีฝ่ามือ ก้อนดิน  
และท่อนไม้เป็นต้น

๑. เบียดเอา (วิหะขมานา) จะหมายความว่าไหน? เห็นแล้วเกิดบัดสีก็ไล่ตะเพิดเอา  
หรือใช้ไม้แพนเอา ให้ไปเสียให้พ้นสายตา เช่นนั้นกระมัง ?

๒. ที. ปาฏิ. ๑๐/๕๕

[แรกเกิดพระราชา]

ครั้นการลักทรัพย์ การติโทษ การพูดเท็จ และการจับท่อนไม้ (เป็นอาวุธ) เกิดขึ้นอย่างนั้นแล้ว พวกเขาก็จึงประชุมคิดกันว่า "ถ้า ภาระใด เราทั้งหลายพึงสมมตสัตว์ผู้หนึ่งขึ้น ในเราทั้งหลาย สัตว์ผู้ใดเล่า พึงดำเนินผู้ควรดำเนิน พึงติโทษผู้ควรติโทษ พึงขับไล่ผู้ควรขับไล่ได้ โดยถูกต้อง อนึ่ง เราทั้งหลายจักเพิ่มให้ ซึ่งส่วนแห่งข้าวสาธิตแก่สัตว์ ผู้นั้น " ดังนี้ ก็แล ในสัตว์ทั้งหลาย ที่ทำความตกลงกันอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นแหละ เป็นพระโพธิสัตว์ในกัปนี้ก่อน สมัยนั้น ทรงเป็นผู้มีพระรูปร่างงามกว่า (ใครหมด) เป็นขวัญตายิ่งกว่า (ใครหมด) และเป็นมเหสักข์ (ผู้ที่คนทั้งหลายยกย่อง ว่าเป็นผู้ใหญ่) ยิ่งกว่า (ใครหมด) ในบรรดาสัตว์ทั้งหลายนั้น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วย พุทธิ (คือปัญญา) สามารถจะทำนิคคะและปักษะ (คนในปกครองได้) เขาทั้งหลายจึงเข้าไปหาท่าน อ้อนวอน (ให้ท่านรับตำแหน่ง) แล้ว สมมตขึ้น พระโพธิสัตว์นั้นปรากฏโดยพระนาม ๓ คือ พระนาม ว่า (พระเจ้า) มหาสมมต เพราะเป็นผู้ที่มหาชนนั้นสมมตขึ้น พระนามว่า กษัตริย์ เพราะทรงเป็นเจ้าเป็นใหญ่แห่งเกษตรทั้งหลาย พระนามว่า ราชา เพราะทรงยังผู้อื่นให้ยินดีโดยธรรมสม่ำเสมอ ก็ตำแหน่งใด นับเป็นตำแหน่งอจริยะในโลก พระโพธิสัตว์เจ้านั้นเอง ทรงเป็นอาทิ-บุรุษ (คนแรก) ในตำแหน่งนั้นแล ครั้นวงกษัตริย์ยกพระโพธิสัตว์ เป็นต้นเดิมก่อตั้งขึ้นอย่างนั้นแล แม้บรรดาทั้งหลายมีพราหมณ์เป็นต้น ก็ก่อตั้งขึ้นโดยลำดับ

[กำหนดระยะเวลาแห่งอสงไขยกัปในเตโชสังวัฏฐะ]

ในกัป ๔ นั้น (ระยะเวลา) แต่ (เกิด) มหาเมฆล้าวกัปไปจนถึง  
เปลวไฟขาด นี่เป็นอสงไขยหนึ่งเรียกว่า สังวัฏฐกัป แต่เปลวไฟผลาญ  
กัปขาดไปจนถึง (เกิด) มหาเมฆก่อเกิด (โลก) ที่ยังแสนโกฏิจักรวาล  
ให้เต็ม (ด้วยน้ำ) นี่เป็นอสงไขยที่ ๒ เรียกว่า สังวัฏฐัญญาชีกัป แต่  
มหาเมฆก่อเกิด (โลก) ไปจนถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทรและสุรย  
นี่เป็นอสงไขยที่ ๓ เรียกว่า วิวัฏฐกัป แต่ความเกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทร  
และสุรยไปจน (เกิด) มหาเมฆล้าวกัปอีก นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ เรียกว่า  
วิวัฏฐัญญาชีกัป (รวม) ๔ อสงไขยนี้เป็นมหากัป ๑

ความพินาศด้วยไฟ และความต้งขึ้นใหม่ (แห่งพุทธเกษตร)  
บัณฑิตพึงทราบโดยดังกล่าวมาจะนี้ เป็นอันดับแรก

[อาโปสังวัฏฐะ]

ส่วนในสมัยที่กัปพินาศด้วยน้ำ (คำพรรณนาทั้งปวง) บัณฑิต  
พึง (กล่าว) ให้พิสดารตามนัยที่กล่าวในตอนก่อน (คือในตอนเตโช-  
สังวัฏฐะ) ว่า "แรกที่เดียว มหาเมฆล้าวกัปต้งขึ้น" ดังนี้เป็นต้น  
นั้นเกิด แต่ความ (ต่อไป) นี่เป็นความแปลกกัน มหาเมฆน้ำกรดที่  
เป็นต้นล้าวกัปในอาโปสังวัฏฐะนี้ต้งขึ้น เปรียบได้กับสุรยดวงที่ ๒ ใน  
เตโชสังวัฏฐะนั้น มหาเมฆน้ำกรดนั้น แต่แรกก็ตกลงมาเป็นฝอย ๆ  
(ค่อย) ตกโดย (เป็น) หยาดน้ำใหญ่ (ขึ้น) ตามลำดับ (จน) ยัง  
แสนโกฏิจักรวาลให้เต็ม สิ่งทั้งปวงมีแผ่นดินและภูเขาเป็นต้น ที่น้ำกรด



ถูก ๆ เข้าแล้ว ย่อมละลายไป (สิ้น) น้ำ (นั้น) ลมธารไว้อรอบ (คือ  
ลมแทนฝั่ง) น้ำจับแต่แผ่นดิน\* (ขึ้นไป) จนถึง (พรหมโลก) ชั้น  
หุตยฆานภูมิ มันยังพรหมโลกทั้ง ๓ ชั้น<sup>๒</sup>ในหุตยฆานนั้นให้ละลาย  
แล้ว (ขึ้นไป) หยุดจจ (ได้) ชั้นสุกิกณหะ<sup>๓</sup> น้ำล้างกับนั้น สิ่งที่น่า  
ว่าเป็นสังขาร แม้สักอณูหนึ่งยังมี (เหลือ) อยู่ตราบใด ก็ยังไม่ระงับ  
ตราบนั้น ต่อครอบงำ (คือย่อย) สิ่งที่น่าเป็นสังขารทั้งปวงอันถูกน้ำ  
แล้ว (ให้ละลายไปสิ้นแล้ว) จึงระงับคือถึงซึ่งความเหือดหายไปโดย  
ฉับพลัน อากาศเบื้องบนกับทั้งอากาศเบื้องล่างก็มีคัมภีร์เป็นอันเดียวกัน  
แล (แต่นี้) คำที่เหลือทั้งปวงก็เช่นเดียวกับที่กล่าวแล้ว (ในเตโช-  
สังวิภูฏะ) (เป็น) แต่ในอาโปสังวิภูฏะนี้ (ตอนเกิดขึ้นใหม่)  
โลกนับอาภัสสรพรหมโลกเป็นต้น เกิดปรากฏขึ้น (เพราะอาภัสสร-  
พรหมโลกก็ถูกน้ำกรดละลายด้วย) และสัตว์ทั้งหลายจุติจากชั้นสุกิกณหะ  
(ลงมา) เกิดในที่ต่าง ๆ มีที่ (ที่เคยเป็น) พรหมโลกชั้นอาภัสสรเป็นต้น  
เท่านั้น<sup>๔</sup>

๑. มหาภูติภาษาขยาความว่า ที่ว่า "แต่แผ่นดิน" นี้ หมายถึง "แต่ส่วนล่างสุดแห่งแผ่นดิน"  
ก็คือว่าละลายดินทั้งหมด ตลอดทั้งน้ำรองแผ่นดินและลมอุ้มน้ำนั้น ให้สลายกลายเป็น  
น้ำกรดไปหมดสิ้น.

๒. หุตยฆานภูมิ ๓ ชั้น คือชั้นปริตตาคะ อัมปมาณากะ และอาภัสสระ.

๓. มหาภูติว่า ที่ว่า ชั้นสุกิกณหะ นั้น ท่านกำหนดเอาหุตยฆานภูมิทั้ง ๓ ชั้นนั้นแหละ  
แต่ยกเอาชั้นสูงสุดมากล่าวแต่ชั้นเดียว เพราะฉะนั้น ความที่แท้ก็คือว่า น้ำกรดขึ้นไป  
หยุดจจได้หุตยฆานภูมินั่นเอง (หุตยฆานภูมิ ๓ คือ ปริตตสุกะ อัมปมาณสุกะ และ  
สุกิกณหะ)

๔. "เท่านั้น" คำนี้แปลจากศัพท์ เกวลี ดันประโยค (เกวลี ปนิช...) เข้าใจว่า  
สัมพัทธ์พึงประโยคหลังด้วย เพราะมี ๓ ศัพท์ควบอยู่ (สุกิกณหโต จ...)

[กำหนดระยะเวลาแห่งอสงไขยกัปในอาโปสังวัฏฏะ]

ในกัป ๔ นั้น (ระยะเวลา) แต่ (เกิด) มหาเมฆล้างกัปไปจนถึง  
น้ำกรดล้างกัปขาด (หายไป) นี่เป็นอสงไขยหนึ่ง แต่น้ำ (กรด) ขาด  
(หายไป) จนถึง (เกิด) มหาเมฆก่อเกิด (โลก) นี่เป็นอสงไขยที่ ๒  
แต่ (เกิด) มหาเมฆก่อเกิดไปจนถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทรและ  
สุริย์ นี่เป็นอสงไขยที่ ๓ แต่ความเกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทรและสุริย์ไป  
จนถึง (เกิด) มหาเมฆล้างกัปอีก นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ (รวม) ๔  
อสงไขยนี้ เป็นมหากัป ๑

ความพินาศด้วยน้ำ และความต้งขึ้นใหม่ (แห่งพุทธเกษตร)  
บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้

[วาโยสังวัฏฏะ]

ในสมัยที่กัปพินาศด้วยลม (คำพรรณนาทั้งปวง) บัณฑิตพึง  
(กล่าว) ให้พิสดารตามนัยที่กล่าวในตอนแรก (คือตอนเตโชสังวัฏฏะ)  
ว่า "แรกทีเดียว มหาเมฆล้างกัปต้งขึ้น" ดังนี้เป็นต้นนั้นเกิด แต่  
ความ (ต่อไป) นี่เป็นความแปลกกัน ลมต้งขึ้นเพื่อทำลายกัปในวาโย-  
สังวัฏฏะนี้ เปรียบได้กับสุริยดวงที่ ๒ ในเตโชสังวัฏฏะนั้น ลมนั้น  
แรกก็หอบเอาฝุ่นหยาบขึ้นไป ต่อ นั้น ก็หอบเอาฝุ่นละเอียด (ที่ติดดิน)  
...ทรายละเอียด ...ทราบหยาบ...สิ่งที่เขื่องขึ้นไปมีหินกรวดเป็นต้น  
ดังนี้ไปจนหินก้อนขนาดเรือนยอด และต้นไม้ใหญ่ที่ยืนต้นอยู่ในที่โลก  
ขึ้นไป สิ่งเหล่านั้นขึ้นจากดินไปสู่ท้องฟ้า และไม่ตกลงมาอีก มันเหลก

ละเอียดสลายไปในไฟนั่นเอง ลำดับนั้นลมทั้งขึ้นภายใต้มหาปฐพีพลิก  
แผ่นดินเอาล่างขึ้นบนแล้วซัดไปในอากาศ ที่ส่วนหนึ่ง ๆ แห่งแผ่นดิน  
ประมาณ ๑๐๐ โยชน์ก็มี ประมาณ ๒๐๐-๓๐๐-๔๐๐-๕๐๐ โยชน์ก็มี  
แตกออกแล้วถูกกำลังลมซัดขึ้นไป แผลกละเอียดสลายไปในอากาศ  
เหมือนกัน แม้ภูเขจักรวาล แม้ภูเขาสีเนรุ ลมก็ยกขึ้นแล้วซัดไปใน  
อากาศ มันกระทบกระแทกกันและกันแผลกละเอียดยับไป ลมซึ่งทำ  
วิมานของภุมมัญญภูทกทั้งหลาย และวิมานของอากาศัญญูทกทวดา  
ทั้งหลายให้พินาศไปโดยอุบาย (คือวิธี) เดียวกันนั้น (ไป) ทำกามาจร  
เทวโลก ๖ ชั้นให้พินาศแล้ว ทำแสนโกฏิจักรวาลให้พินาศไป เขา  
จักรวาลกับเขาจักรวาล เขามิพานต์กับเขามิพานต์ เขาสีเนรุกับเขา  
สีเนรุทั้งหลายในแสนโกฏิจักรวาลนั้น กระทบกระทบกันและกัน  
แผลกละเอียดพินาศไป ลมจับแต่แผ่นดินขึ้นไปถึงพรหมโลกตติยฌาน  
ภูมิ ยังพรหมโลก ๓ ชั้นในตติยฌานภูมินั้น ให้พินาศแล้วไปหยุดจด  
พรหมโลกชั้นเวหัปผละ ลมนั้นทำสิ่งที่นับเป็นสังขารทั้งปวงให้สลายไป  
อย่างนี้แล้ว ตัวเองก็สลายไปด้วย อากาศเบื้องบนกับทั้งอากาศเบื้องล่าง  
ก็มีอดมิดเป็นอันเดียวกันแล (ตอนนี้) คำที่เหลือทั้งปวงก็เช่นเดียวกับที่  
กล่าวแล้ว (ในเทศสังวัฏฏะ) (เป็น) แต่ในวาโนสังวัฏฏะนี้ (ตอน  
เกิดโลกขึ้นใหม่) โลกนับสุกกิมพรหมโลกเป็นต้น เกิดปรากฏขึ้น  
(เพราะสุกกิมพรหมโลกก็ถูกลมทำพินาศไปด้วย) และสัตว์ทั้งหลาย  
จุติจากชั้นเวหัปผล (ลงมา) เกิดในที่ต่าง ๆ มีที่ (ที่เคยเป็น) พรหมโลก  
ชั้นสุกกิมะเป็นต้น (เท่านั้น)

[กำหนดระยะเวลาแห่งอสงไขยกัปในวายุสังวัฏฐะ]

ในกัป ๔ นั้น (ระยะเวลา) แต่ (เกิด) มหาเมฆล้งกัปไปจนถึง  
ลมพายุกับบด นี่เป็นอสงไขยหนึ่ง แต่ลมบดไปจนถึง (เกิด) มหา-  
เมฆก่อเกิด นี่เป็นอสงไขยที่ ๒ แต่ (เกิด) มหาเมฆก่อเกิดไปจนถึง  
ความเกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทรและสุริย์ นี่เป็นอสงไขยที่ ๓ แต่ความ  
เกิดปรากฏขึ้นแห่งจันทรและสุริย์ไปจนถึง (เกิด) มหาเมฆล้งกัปอีก  
นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ (รวม) ๔ อสงไขยนี้เป็นมหากัป ๑

ความพินาศด้วยลมและความต้งขึ้นใหม่ (แห่งพุทธเกษตร)  
บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานั้น

[โลกพินาศด้วยอกุศลมูลเป็นเหตุ]

ถามว่า "โลกพินาศไปอย่างนั้น เพราะอะไรเป็นเหตุ" ตอบว่า  
"เพราะอกุศลมูลเป็นเหตุ" แท้จริง เมื่ออกุศลมูลทั้งหลายหนาขึ้น  
โลกจึงพินาศอย่างนั้น ก็แลโลกนั้น เมื่อราคะหนามากกว่า (อย่างอื่น)  
ย่อมพินาศด้วยไฟ เมื่อโทสะหนามากกว่า ย่อมพินาศด้วยน้ำ แต่  
อาจารย์ลางพวกกล่าวว่า "เมื่อโทสะหนามากกว่า (ย่อพินาศ) ด้วยไฟ  
เมื่อราคะหนามากกว่า (ย่อพินาศ) ด้วยน้ำ" เมื่อโมหะหนามากกว่า  
ย่อมพินาศด้วยลม\*

\* เรื่องว่าเมื่ออะไรหนาแล้วโลกย่อมพินาศด้วยอะไรนี้ ท่านไม่ชี้เหตุได้เลย มหาภูิกา  
จึงช่วยชี้ไว้ แต่ปาฐะจะตกขาไปหรืออย่างไรทราบ เรื่องราคะหนาแล้วโลกพินาศด้วย  
ไฟเพราะอะไร ไม่เห็นกล่าวไว้ กล่าวแต่โทสะ ว่าเมื่อโทสะหนาแล้วโลกพินาศด้วย  
น้ำกรคนั้นชอบแล้ว เพราะน้ำกรมนั้นมันร้ายเฉียบนัก เหมือนโทสะที่เกิดแรง ๆ นั้นเอง  
ส่วนวาทะของเกจิอาจารย์ที่กล่าวแย้ง มีอธิบายว่า โทสะนั้นอุปมาดังศัตรูที่ปรากฏตัว  
จึงได้กับไฟ ส่วนราคะเป็นดังศัตรูที่ไม่ปรากฏตัว ได้กันกับน้ำกรคนั้น ท่านว่า "ก็ชอบ  
เหมือนกัน" แต่เรื่องโมหะ ท่านไม่พูดเลย.

และเมื่อพินาสอย่างนั้นเล่า มันพินาสด้วยไฟ ๗ วาระติดต่อกัน  
ไป ในวาระที่ ๘ จึงพินาสด้วยน้ำ (เสียคราวหนึ่ง) พินาสด้วยไฟ  
๗ วาระ ในวาระที่ ๘ พินาสด้วยน้ำอีกเล่า...โดยนัยดังนี้ โลกเมื่อ  
พินาสอย่างนั้น พินาสด้วยน้ำ ๗ หน ทุกวาระที่ ๘ แล้วพินาสด้วยไฟ  
(แถม) อีก ๗ วาระ โดยกาลเท่านั้นเป็นอันล่วงไปถึง ๖๓ กัป ใน  
ระหว่าง ๖๓ กัปนั้น ลมซึ่งกันวาระที่จะพินาสด้วยน้ำอันมาถึงเข้าเสีย  
(วาระหนึ่ง) แล้วจึงได้ช่องทำลายเหล่าสุภกนิหพรหมผู้มีกำหนดอายุ ๖๔  
กัปเต็ม ยังโลกให้พินาสได้

[แก้บาลีที่แสดงอาการระลึก]

ก็แลภิกษุผู้ระลึกได้ตลอดกัป แม้เมื่อระลึกถึงบุพเพนิวาส ในกัป  
เหล่านั้น ย่อมระลึกได้หลายสังวัฏกัปก็มี หลายวิวัฏกัปก็มี หลายสังวัฏ  
วิวัฏกัปก็มี ระลึกได้ด้วยอาการอย่างไร ? ระลึกโดยนัยพระบาลีว่า  
"อมุตฺราสี" เป็นอาทิ

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า "อมุตฺราสี - ในที่โน้น เราได้เป็น...  
แล้ว" ความว่าในสังวัฏกัปโน้น หรือว่าในภพโน้น หรือว่าในกำเนิด

\* คือพินาสด้วยไฟ ๗ หน หนละ ๗ วาระ = ๔๙ วาระ พินาสด้วยน้ำหนละ ๑ วาระ =  
๗ วาระ พินาสด้วยไฟแถมอีก ๗ วาระ รวม ๔๙ + ๗ + ๗ จึงเป็น ๖๓ วาระ แต่ละวาระ  
นั้นนานเป็นกัปทั้งนั้น จึงเป็น ๖๓ กัป

ตามนี้เห็นได้ว่า โลกพินาสด้วยอำนาจระคะ (ไฟ) มากกว่าโทสะ (น้ำ) หลาย  
เท่า ทั้งนี้เพราะระคะเกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย มากกว่าโทสะหลายเท่านั่นเอง โมหะ  
(ลม) ยิ่งเบาไปกว่าโทสะ ไม่มีวาระของตัว ต้องไปกันเอาวาระของโทสะ (น้ำ) มา  
วาระหนึ่ง จึงได้ช่อง แต่ว่าพอได้ช่องก็ทำลายโลกได้มากกว่าใครหมด คือเล่นงานถึงขั้น  
สุภกนิหะ ตติยฉานภูมิ ดังกล่าวต่อไปนั้น.

... ในคติ... ในวิญญานฐิติ... ในสัตตาวาส ... ในสัตวันิกายโน้น  
ตัวเราได้เป็น...แล้ว คำว่า "เอว์นาโม - มีชื่ออย่างนี้" คือชื่อตีสสะ  
หรือชื่อปุตตะ (เป็นต้น) คำว่า "เอว์โคตุโต - มีโคตรอย่างนี้"  
คือโคตรกัจจายนะ หรือโคตรกัสสปะ (เป็นต้น) สองคำนี้ตรัสโดย  
เป็นการระลึกถึงชื่อและโคตรของตน ในอดีตภพแห่งภิกษุนั้น แต่ถ้า  
เธอเป็นผู้ใคร่จะระลึกถึง ความถึงพร้อมแห่งผิวพรรณก็ดี ความเป็นผู้  
เลี้ยงชีพอย่างปอน หรืออย่างประณีตก็ดี ความเป็นผู้มากไปด้วยความ  
สุข หรือความทุกข์ก็ดี ความเป็นผู้มีอายุสั้นหรืออายุยืนก็ดี ของตนใน  
กาลนั้น เธอก็ย่อมระลึกถึงภวะนั้นได้ด้วยเป็นแท้ เพราะเหตุนั้น จึง  
ตรัส (ต่อไป) ว่า "เอว์อญโณ - มีผิวพรรณอย่างนี้ ฯลฯ เอว-  
มายุปริยนโต - มีจิตใจอย่างนี้ "

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า "เอว์อญโณ - มีผิวพรรณอย่างนี้" คือ  
เป็นคนขาวหรือเป็นคนดำ (เป็นต้น) คำว่า (เอว์มาหาโร - มี  
อาหารอย่างนี้" คือกินข้าวสุกแห่งข้าวสาเลที่ปรุงด้วยมังสะ หรือกิน  
ผลไม้ที่เป็นไป (คือที่มีอยู่ในท้องถื่นนั้น) (เป็นต้น) คำว่า "เอว์  
สุขทุกข์ปฏิตังเวท - เสวยสุขทุกข์อย่างนี้ " คือเสวยสุขและทุกข์อันเป็น  
ไปทางกาย และทางใจ หรือมีชนิดต่าง ๆ เช่น สามิส และนิรามิส  
โดยอเนกประการ คำว่า "เอว์มายุปริยนโต - มีจิตใจอย่างนี้"  
คือมีจิตใจประมาณ ๑๐๐ ปี หรือว่ามีจิตใจถึง ๘๔,๐๐๐ กัป อย่างนี้

\* ศัพท์ปวัตตผล เทียบกับศัพท์ปวัตตมังสะ - เนื้อที่มีอยู่ในท้องตลาด (คู่กับอุทิส -  
มังสะ - เนื้อที่เขาเชือดเจาะจงภิกษุ)

(เป็นต้น) ข้อว่า "โส ตโต จูโต อมฺตฺรา ปาตี - เรานั้น  
จติจากที่นั่นแล้วเกิดในที่โน้น " ความว่า อนึ่ง เรานั้นจติจากภพหรือ  
จากกำเนิด จากคติ จากวิญญานฐิติ จากสัตตาวาส จากสัตตวนิกายนั้น  
แล้ว (ไป) เกิดในภพหรือในกำเนิด ในคติ ในวิญญานฐิติ ใน  
สัตตาวาส ในสัตตวนิกาย ชื่อโน้น คำว่า "ตตฺรา ปาตี - แม้ในที่นั้น  
เราได้เป็น...แล้ว " ความว่า ต่อมาแม้ในภพหรือในกำเนิด ในคติ  
ในวิญญานฐิติ ในสัตตาวาส ในสัตตวนิกายนั้น เราก็ได้เป็น.. อีกเล่า  
คำว่า "เอวฺนาโม - มีชื่ออย่างนี้ " เป็นต้น (ต่อไปนี้) ก็มีนัยดัง  
กล่าวแล้วนั้นแล

อนึ่ง เพราะเหตุที่คำว่า "อมฺตฺรา ปาตี - ในที่โน้นเราได้เป็น...แล้ว"  
นี้ ตรัสหมายเอาความระลึกได้เท่าที่ต้องการ แห่งภิกษุผู้ขึ้น (สู่  
บุพเพนิวาสย้อนขึ้นไป) โดยลำดับ คำว่า "โส ตโต จูโต -  
เรานั้นจติจากที่นั่น" ตรัสหมายเอาความพิจารณา (บุพเพนิวาสที่ระลึก  
ได้แล้ว) ของเธอผู้ (ระลึก) ย้อนกลับมา เพราะเหตุนี้ คำว่า  
"อมฺตฺรา ปาตี - เกิดในที่โน้น " นี้ พึงทราบทั่ว ตรัสหมายถึงที่เกิด  
ของเธอ ถัดความเกิดในอิธภพ ที่ตรัสในบทว่า "อิธูปปฺนุโน" นี้  
ขึ้นไปนั่นเอง ส่วนคำว่า "ตตฺรา ปาตี - แม้ในที่นั้น" เราก็ได้เป็นต้น  
ในที่เกิดของเธอ ภายในการอุปบัติ (ครั้ง) นี้ในภพนั้น คำว่า "โส  
ตโต จูโต อิธูปปฺนุโน - เรานั้นจติจากที่นั่น (มา) เกิดในที่นี้" ความ  
ว่า เรานั้นเคลื่อนจากที่นั่น คือจากที่เกิดถัดขึ้นไป แล้ว (มา) เกิด

ในที่นี้ คือในตระกูลกษัตริย์ หรือตระกูลพราหมณ์ชื่อนั้น (เป็นต้น)

คำว่า อิติ คือ เอว (แปลว่า) โดยประการดังกล่าวมานี้) คำว่า "สาการ สอทุเทส - (ซึ่งบุพเพนิวาส) พร้อมทั้งอาการพร้อมทั้งอุเทศ" อธิบายว่า (ซึ่งบุพเพนิวาส) นับว่าพร้อมทั้งอุเทศ ก็ด้วยอำนาจชื่อ และโคตร นับว่าพร้อมทั้งอาการก็ด้วยอำนาจเครื่องปรากฏอื่น ๆ มี ผิพพรรณเป็นอาทิ จจริงอยู่ โดยชื่อและโคตร สัตว์ (คนเรานี้) เขา จึงชี้ตัวได้ว่า "นายติสสะ กัสสปะ (โคตร)" เป็นต้น โดยประการ อื่น ๆ มีผิพพรรณเป็นอาทิ เขาจึงรู้จักต่างกันว่า (คนดำ คนขาว) (เป็นต้น) เพราะฉะนั้น ชื่อและโคตรจึงเป็นอุเทศ (เครื่องชี้ตัว) ประการนอกนี้เป็นอาการ (สภาพร่างกาย) คำว่า "อเนกวิหิต ปุพเพนิวาส อนุสูตรติ - ระลึกบุพเพนิวาสได้หลายอย่าง" นี้ มีอรรถคั่นอยู่ แล้วแล.

บุพเพนิวาสานุสสติญาณกถา จบ



### จุตูปปาตญาณกถา

พรรณนาความ ในเรื่องความรู้ในจิตและอุปบาท แห่งสัตว์ทั้งหลาย พึงทราบ (ดังต่อไปนี้)

[แก้orroบาลีจุตูปปาตญาณ]

คำว่า "เพื่อจุตูปปาตญาณ" คือ เพื่อความรู้ในจิตและในอุปบาท มีอธิบายว่า "ความเคลื่อนไหว และความเกิดขึ้นแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันพระโยคาวจรรู้ได้ด้วยญาณอันใด เพื่อญาณอันนั้น คือเพื่อทิพจักขุญาณ" คำว่า "นำจิตมุ่งไป น้อมจิตไปเฉพาะ" คำว่า "โส" คือภิกษุผู้มีการนำจิตมุ่งไปได้ทำมาแล้วนั้น ส่วนในคำทั้งหลาย มีคำว่า "ทิพเพน-เป็นทิพย์" เป็นต้น (มีพรรณนาความดังนี้)

[ทิพจักขุ]

จักขุเชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นของทิพย์ จริงอยู่ ประสาทจักขุของเทวดาทั้งหลาย เป็นธรรมชาติเกิดด้วยกรรมเป็นสุจริต โทษทั้งหลายมี น้ำดี เสมหะ และเลือด เป็นต้น ไม่ขัดขวาง สามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้ เพราะพ้นจากโทษเครื่องขุ่นมัว จึงเป็นทิพย์ แม้ญาณจักขุอันเกิดด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนานี้เล่า ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ จึงว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นของทิพย์ (นัยหนึ่ง) เชื่อว่าเป็นทิพย์เพราะได้มาเฉพาะ ด้วยอำนาจทิพวิหาร (คือ

\* ดูเชิงอรรถ ๒ หน้าต้นอภิธรรมนิเทศ

ฉานที่เป็นบาท) และเพราะอิงอาศัยทิพยวิหารของตน\* (คืออาศัย  
ทิพยวิหารเป็นนิสสยปัจจัย) บ้าง ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะมีแสงสว่าง  
ใหญ่\* เหตุกำหนดอาโลกสถิต (ได้มา) บ้าง ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะ  
ความมีที่ไปใหญ่\* เหตุเห็นรูปอันอยู่ในที่ (กำบัง) มีที่นอกฝาเป็น  
ต้นได้บ้าง คำว่า "ทิพพ" ทั้งปวงนั้น บัณฑิตพึงทราบ (อรรถ) ตาม  
แนวคัมภีร์ศัพทศาสตร์นั้นเถิด

ญาณนั้นชื่อว่าจักขุ เพราะอรรถว่าเห็น ๔ อย่าง ชื่อว่าจักขุ  
เพราะเป็นดังตา เหตุทำกิจของตา (คือเห็น)

(ญาณ) จักขุนั้น จัดว่าหมดจด เพราะเป็นเหตุแห่งทัญญูวิสุทธิ  
ด้วยการเห็นทั้งจตุตถะและอุปาท เพราะว่ามีบุคคลใดเห็นแต่จตุตถะอย่างเดียว  
ไม่เห็นอุปาท บุคคลนั้นย่อมยึดอุจเฉททัญญู (ความเห็นว่างขาดสูญ)  
บุคคลใดเห็นแต่อุปาทข้างเดียว ไม่เห็นจตุตถะ บุคคลนั้นย่อมยึดสัสสต-  
ทัญญู (ความเห็นว่ามีเที่ยง) ในเพราะความเกิดปรากฏขึ้นแห่งสัตว์ใหม่

๑. อุตตนา เข้าใจคลาดเคลื่อน เพราะไม่มีที่จอด ส่วนนี้ท่านกล่าวมาหนึ่งแล้ว  
ตอนแก้ทิพโสต (หน้า ๒๔๕) ที่นั่นเป็น อุตตโน เข้าความดี ดังที่แปลไว้ ด้วยเหตุนี้  
จึงแก้เป็น อุตตโน

๒. มหาภูติกว่ำ แม้แสงสว่างใหญ่ก็เรียกว่า ทิพย์ ได้ในคำว่า "ทิพฺพมิตฺตํ พุยมหิ-  
มิมานนีสวํ?"

๓. มหาภูติกาดูกตา มหาภูติกแก้เป็น มหนิยคมมตฺตา วิมฺหยนียปฺกาวตฺติตฺตฺตา - เพราะมี  
ความไปน่าบูชา คือเพราะเป็นไปอย่างน่าพิศวง

๔. เป็นอันว่ารู้กับเห็นนั้นอันเดียวกัน เพราะเหตุนี้ ญาณทัสสนะ จึงแปลว่า ความรู้  
ความเห็น (ไม่ใช่แปลว่าเห็นด้วยญาณ)

๕. นวสตุตปาตุภาวสสฺสทัญญู ขอบกล ! ท่านแสดงเหตุแห่งสัสสตทัญญูไว้ในตัวด้วย  
เสร็จ แต่อุจเฉททัญญู ท่านมิได้แสดงเหตุอะไรไว้ มหาภูติกเลยต้องช่วยแสดงว่า "เพราะ  
ไม่เห็นความเกิดต่อไป จึงเห็นว่างขาดสูญเท่านั้น"

ส่วนบุคคลใดเห็นทั้งสองทางนั้น บุคคลนั้น เพราะเหตุที่ล่วงเสียซึ่ง  
ความเห็น (ผิด) ไปนั้นได้ทั้งสอง ความเห็นนั้นของเขาจึงเป็นเหตุ  
แห่งทิวฏฐิวิสุทธิ อันภิกษุพุทธบุตรทั้งหลายย่อมเห็นจตุและอุปาทนนั้น  
ได้ทั้งสองเป็นแท้ เพราะเหตุนี้ จึงว่า "(ญาณ) จักขุนั้นจัดว่าหมด  
จด เพราะเป็นเหตุแห่งทิวฏฐิวิสุทธิ ด้วยการเห็นทั้งจตุและอุปาทน"  
ดังนี้ (ญาณ) จักขุนั้น บัณฑิตพึงทราบ ว่า ล่วงจักขุของมนุษย์  
เพราะเห็นรูปได้โดยอุปจารของมนุษย์ไป หรือชื่อว่าล่วงจักขุของมนุษย์  
เพราะล้าตานั้นที่เป็นของมนุษย์ (ความแห่งบาลีตอนนี้ก็ว่า เห็น)  
ด้วยจักขุทิพย์ อันหมดจดล่วงจักขุของมนุษย์ (ดังอรรถาธิบายมา) นั้น

คำว่า "ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลาย" คือมองเห็นสัตว์ทั้งหลาย ราว  
กะเห็นด้วยตาเนื้อของมนุษย์ ในสองคำว่า "จวมาเน อุปปชฺชมาน  
-ที่กำลงจตุ กำลงอุปบัติ" นั้น มีอรรถาธิบายว่า ในขณะที่จตุที่ดี ใน  
ขณะอุปบัติที่ดี ไม่อาจเห็น (แม้) ด้วยทิพยจักขุ แต่สัตว์เหล่าใดใกล้  
จะจตุ กล่าวได้ว่าจักจตุบัดนี้ละ สัตว์เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง  
ประสงค์เอาว่ากำลงจตุ และสัตว์เหล่าใดถือปฏิสนธิแล้ว กล่าวได้ว่า

๑. ปาฐะในมหาภูติกาลิจิตไวมิเอวสัพพที่ ปสฺสณฺติ ดังนี้ "พุทธปุตฺตา ปสฺสณฺติเยว"

แล้วบอกไว้ด้วยว่า เอวสัพพที่นั้นเป็นอวชาธนะในบทหลัง ไม่เป็นอวชาธนะในบทหน้า

๒. มหาภูติฯ ช่วยชี้เหตุว่า ไม่อาจเห็นแม้ด้วยทิพยจักขุญาณ เพราะขณะเป็นระยะสั้นนิด  
เดียว และเพราะรูปของสัตว์เหล่านั้นของละเอียดนัก อนึ่ง รูปปรมาณของทิพยจักขุเป็น  
ปัจจุบัน และรูปปรมาณนั้นเป็นปุเรชาติปัจจย ความเป็นไปแห่งมหัคคตธรรมเหล่า ที่จะเว้น  
อาวัชณะและบริกรรมเสียหามีไม่ อีกทั้งรูปเมื่อขณะเกิดขึ้นหรือเมื่อขณะดับ หากอาจเป็น  
อาร์มมณปัจจยได้ไม่ เพราะฉะนั้น รูปในขณะที่จตุและอุปาทน จึงไม่อาจเห็นได้ด้วยทิพย-  
จักขุ

เกิดเดี๋ยวนี้ละ\* สัตว์เหล่านั้น ทรงประสงค์เอวากำลังอุปบัติ ด้วย  
บททั้งสองนั้น<sup>๒</sup> พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงคำว่า "ภิกษุณัณยอม  
เห็นสองทั้งหลายที่กำลังจุติ และกำลังอุปบัติอย่าง (ที่ทรงประสงค์เอา)  
นั้น"

คำว่า "หิเน - เลว" คือที่เขาเหยียดหยามดูหมิ่นถ่มถุยแคลน ด้วย  
อำนาจแห่งฐานะมีชาติตระกูล และโกณะเป็นต้น ที่นับว่าเลว เพราะ  
ประกอบด้วยผลแห่งโมหะ คำว่า "ปณฺเฑ - ประณีต" คือที่ตรงกัน  
ข้ามกับเลว เพราะประกอบด้วยผลแห่งอโมหะ คำว่า "สุวณฺเฑ -  
ผิวพรรณงาม" คือประกอบด้วยผลแห่งอโทสะ คำว่า "ทุพฺพณฺเฑ -  
มีผิวพรรณทราม" คือประกอบด้วยผิวพรรณไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่  
ไม่น่าชอบใจ เพราะประกอบด้วยผลแห่งโทสะ หมายความว่า มีรูป  
ไม่งาม มีรูปน่าเกลียด\* คำว่า "สุกฺเต - ได้ดี" คือสุคติ หรือ  
เป็นผู้มั่งมีทรัพย์มาก เพราะประกอบด้วยผลแห่งอโลภะ คำว่า  
ทุกฺกเต - ตกยาก" คือถึงทุกติ หรือขัดสนอดขัดจืดขำน้ำ เพราะ

๑. สมฺปติ นิพฺพตฺตา จ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น... นิพฺพตฺตาติ (ไม่ใช่ จ)  
เพราะประโยคทั้งสอง (แก้จมานาประโยคหนึ่ง แก้อุปฺปชฺชมานาประโยคหนึ่ง) ต้อง  
เสมอกัน ประโยคหน้า เข อาสุณฺนจอตฺตการ อิทานิ จวิสุสฺสนฺตฺติ เต จมานา นี้เรียบร้อย  
เป็นตัวอย่างอยู่ ประโยคหลังก็ควรเป็นรูปเดียวกัน คือ เข จ คหิตฺปฏฺฐิสฺสนฺธิกา สมฺปติ  
นิพฺพตฺตาติ เต อุปฺปชฺชมานา ในที่นี้แปลตามที่ได้เห็นว่าถูก

๒. เต นี่ก็เข้าใจว่าพิรุช ที่ถูกจะเป็น เตน ตามรูปประโยค ในที่นี้แปลตามที่ได้เข้าใจ  
ว่าถูก

๓. แปลตามฉบับหม่าที่เป็นอนภิรุเป วิรุเป ซึ่งน่าจะถูกว่า

ประกอบด้วยผลแห่งโลภะ คำว่า "ยถากัมมุเป - เข้าถึง (คติ) ตามกรรม" คือกรรมใด ๆ ที่ตนก่อไว้ เข้าถึง (คติ) ตามกรรมนั้น ๆ

[ยถากัมมุปคณฺณ]

ในบทเหล่านั้น กิจแห่งทิพยจักขุ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยบททั้งหลายข้างต้น มีบทว่า "จวมาน" เป็นต้น ส่วนกิจแห่งยถากัมมุ-  
ปคณฺณ (ความรู้ว่าสัตว์เข้าถึงคติตามกรรมของตน) ตรัสด้วยบท (ยถา  
กัมมุเป) นี้ และ (ความต่อไป) นี้ เป็นลำดับความเกิดขึ้นแห่ง  
ญาณนั้น

ภิกษุในพระศาสนานี้ ขยายอาโลกกสิณ (ลง) ไปเบื้องล่าง มุ่ง  
หน้าสู่นรก ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดอยู่ในนรก ที่กำลังเสวยทุกข์หนัก  
ความเห็นนั้นเป็นกิจแห่งทิพยจักขุเท่านั้น ภิกษุนั้นทำในใจอย่างนี้ (ต่อ  
ไป) ว่า "สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรเล่าหนอ จึงได้เสวยทุกข์นั้น"  
ลำดับนั้น ญาณอันมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ จึงเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้นว่า  
"(สัตว์เหล่านั้น) ทำกรรมชื่อนี้..." นัยเดียวกันนั้น ภิกษุขยาย  
อาโลกกสิณ (ขึ้น) ไปเบื้องบน มุ่งหน้าสู่เทวโลก ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลาย  
ที่กำลังเสวยมหาสมบัติอยู่ในทิพยสถาน มีนันทวัน มิสสกวัน และ  
ปารุสกวันเป็นอาทิ แม้ความเห็นนั้นก็กิจแห่งทิพยจักขุนั่นเอง เธอ  
ทำในใจอย่างนี้ (ต่อไป) ว่า "สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรหนอ จึงได้"

\* ปาฐะพิมพ์ไว้ว่า ตัมมมารมฺมณฺ ฌาณํ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็นศัพท์สมาส  
ว่า ตัมมมารมฺมณฺ... เพราะความที่ควรจะเป็นนั้นว่า "ญาณอันมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์  
ไม่ใช่" ญาณอันมีกรรมเป็นอารมณ์นั้น" มหาภูทิกที่ตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า ตัม นิรยสํวตฺตนิย  
กมฺมํ อารมฺมณฺ เอกสุสาดิ ตัมกมฺมารมฺมณฺ

เสวยสมบัตินั้น " ลำดับนั้น ญาณอันมีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ จึงเกิดขึ้นแก่เธอว่า "(สัตว์เหล่านั้น) ทำกรรมชื่อนี้..." ความรู้นี้ชื่อ ยถากัมมุปคญาณ อันบริกรรมแผนกหนึ่งแห่งญาณนี้หาไม่ และ (บริกรรมแผนกหนึ่ง) แห่งญาณนี้ (ไม่มี) จันใด แม่ (บริกรรมแผนกหนึ่ง) แห่งอนาคตังญาณ (ก็ไม่มี) จันนั้น เพราะญาณอันมีทิพยจักขุเป็นบาท (คือเป็นพื้นฐาน) ทั้งหลายนั่นเอง ก็ย่อมสำเร็จมาพร้อมกับทิพยจักขุญาณนี้แล

[ทุจริต]

ในบททั้งหลายมีบทว่า "กายทุจจิริตเตน - ด้วยกายทุจจิริต" เป็นต้น มีพรรณนาความว่า "ความประพตฺติชั่ว หรือความประพตฺติเสีย เพราะเป็นความประพตฺติที่นำไปด้วยอำนาจกิเลส เหตุนั้นจึงชื่อทุจจิริต ความประพตฺติชั่วด้วยกาย หรือความประพตฺติชั่วอันเกิดขึ้นทางกาย เหตุนั้นจึงชื่อกายทุจจิริต" นับแม้ใน (สอง) บทนอกนี้ ก็ดูจันนี้ บทว่า "สมนุสสา - มาตามพร้อม" คือ สมมุติภูตา - เป็นผู้ประกบด้วย

[อริยอุปาท]

ชื่อว่า "อริยาน์ อุปาทก - ผู้ว่าร้ายพระอริยะทั้งหลาย" ความ

\* ที่ว่าบริกรรมแผนกหนึ่งแห่งญาณนี้หาไม่นั้น อ่านมหาภูติกากาดเหมือนท่านอธิบายว่า ไม่มีแผนกหนึ่งต่างหากจากทิพยจักขุญาณ คือไม่ต้องดำเนินกรรมวิธีตั้งบริกรรม เพื่อญาณนี้โดยเฉพาะเป็นแผนกหนึ่งขึ้นใหม่เท่านั้น หาใช่ว่าไม่มีบริกรรมเสียเลยไม่ เพราะมนสิกโรติ - ทำในใจ นั่นก็คือบริกรรมด้วยใครจะรู้กรรมของสัตว์เหล่านั้นเอง ทั้งนี้ก็เพราะญาณนี้ (และอนาคตังสญาณด้วย) เกิดเนื่องกับทิพยจักขุญาณ ถ้ายังไม่ทิพยจักขุญาณก่อนแล้ว ก็หาอาจทำให้ญาณนี้เกิดได้ไม่ จึงว่าญาณนี้มีทิพยจักขุญาณเป็นบาท

ว่า เป็นผู้มุ่งความเสื่อมเสีย ว่าร้ายเอา อธิบายว่าตัวเอง ดีโทษเอา  
ซึ่งพระอริยะทั้งหลาย คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธ และพระสาวก  
ทั้งหลาย โดยที่สุด แม้พระโศดาบันคฤหัสถ์ ด้วยอันติวัตตุก็ตาม  
ด้วยการลบหล้างคุณก็ตาม ในอาการสองอย่างนั้น ผู้กล่าวว่า "สมณ-  
ธรรมของบุคคลเหล่านี้ไม่มี บุคคลเหล่านั้นไม่เป็นสมณ" ดังนี้ พึง  
ทราบ ว่า "ว่าร้ายด้วยอันติวัตตุ" ผู้กล่าวคำ (ไม่จริง) เป็นต้นว่า  
"ณากี่ดี วิโมกขกี่ดี มรรคกี่ดี ผลกี่ดี ของบุคคลเหล่านี้ไม่มี" ดังนี้  
พึงทราบ ว่า "ว่าร้ายโดยมุ่งลบหล้างคุณ" ก็เลบุคคล (ผู้ว่าร้าย) นั้น  
รู้ (ว่าท่านเป็นพระอริยะ) ยังว่าร้าย (ท่าน) ก็ตาม ไม่รู้ (ว่าท่าน  
เป็นพระอริยะ) ว่าร้ายท่านไปก็ตมก็คงเป็นอริยปวาททั้งสองสถาน  
เดียวกันอนันตริยกรรม แต่ยังเป็นสเดกัจฉา (พอเยียวยาได้) เพื่อ  
ให้อริยปวาทกรรมนั้นชัดเจนขึ้น ยัณจิตพิทราบเรื่อง (ต่อไป) นี้

[เรื่องภิกษุหนุ่มว่าร้ายพระอริยะ]

เล่ากันว่า พระเถระรูปหนึ่ง และภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง ไปบิณฑบาต

๑. คำว่าอันติวัตตุ เป็นโวหารทรงพระวินัย แปลว่า เรื่องอันถึงที่สุด คือเรื่องที่ทำให้ถึง  
ขาดการความเป็นสมณะทีเดียว อันได้แก่ วัตตุปารชิก ในกรณีอริยปวาทนี้ ไปว่าพระ  
อริยะว่าท่านไม่มีสมณธรรม ไม่เป็นสมณะ ก็เท่ากับว่าท่านเป็นปารชิกเหมือนกัน
๒. มหาฐีกาว่า รู้หรือไม่รู้ไม่เป็นประมาณ ความเป็นพระอริยะเท่านั้นเป็นสำคัญ แต่  
อาจารย์กลางพวกกล่าวว่า เมื่อไม่รู้ว่าคุณเป็นอริยะ สำหรับผู้ไม่มีจิตคิดร้ายต่อท่าน  
เป็นต่อพูดไปว่าท่านไม่มีอริยคุณ ก็ไม่เป็นการลบหล้างคุณ เพราะฉะนั้น อริยปวาทก็  
ไม่มี (?)
๓. เป็นสเดกัจฉาด้วยการขอมาได้ แต่อันตริยกรรมเป็น อเตกัจฉา (เยียวยาไม่ได้  
ด้วยประการทั้งปวง

ในหมู่บ้านแห่งใดแห่งหนึ่ง ท่านทั้งสองนั้นได้ยากยิ่งร้อนประมาณ  
กระบวยหนึ่ง ในเรือนหลักแรกทีเดียว พอลมในท้องของพระเถระ  
เสียดขึ้น ท่านจึงคิดว่า "ยากนี้ เป็นของสัปปายะสำหรับเรา เราจะ  
ดื่มมันเสียแต่เวลามันยังไม่เย็นเกิด " ดังนี้แล้ว ท่านจึงนั่งลงที่ท่อนไม้  
ซึ่งคนทั้งหลายนำมาเพื่อ (จะทำ) ธรณีประตุ แล้วดื่ม (ยากนั้น)  
ข้างฝ่ายอีกรูปหนึ่ง รังเกียจท่าน (ที่นั่งลงจันกลางหมู่บ้านเช่นนั้น)  
ก็ว่าเอาว่า "คนแก่ หิวจัดเต็มที (ละซี) จึงได้ทำความขายน้ำถึง  
เราด้วย " พระเถระเที่ยว (บิณฑบาต) หมู่บ้าน แล้ว (กลับ) ไป  
ถึงวิหาร จึงพูดกะภิกษุหนุ่มว่า "ที่ฟังในพระศาสนานี้ของเรามีอยู่หรือ  
อาวุโส" ภิกษุหนุ่มบอกว่า "มีขอรับ กระผมเป็นโสดาบัน" พระ-  
เถระจึงว่า "อาวุโส ถ้ากระนั้นเธออย่าได้ทำความพยายามเพื่อมรรค  
เบื้องสูง (ต่อไป) เลย" ภิกษุหนุ่มถามว่า "เพราะเหตุอะไร ขอรับ"  
พระเถระบอกว่า "พระจีณาสพ ถูกเธอว่าร้ายเอาแล้ว "ภิกษุหนุ่ม  
รูปนั้น (จึงได้สำนึก) ขอมมาท่าน ด้วยการขอมมานั้น กรรมของ  
เธอนั้นจึงได้ (กลับ) เป็นปกติ

\* เรื่องที่เล่านี้มีปัญหามาก เช่นว่า

ก. คำที่ภิกษุหนุ่มว่าพระเถระนั้น เป็นอริยูปาทโดยสถานไหน ทางอันคิมัตถุนั้น  
ไม่ใช่แน่ แต่ทางคุณปริชณะก็ไม่ชัดเจน อริยคุณที่ให้ตัวอย่างไว้นั้น หมายถึงคุณพิเศษ  
ที่เป็นอุตตริมนุสสรธรรม แต่ในเรื่องนี้ไม่ได้ว่าถึงเช่นนั้น คำที่ว่านั้นเมื่อสรุปเป็นคำไทย ๆ  
ก็คงจะว่า "คนแก่หน้าไม่อาย " เท่านั้นเอง จัดเป็นคำคุณปริชณะได้หรือไม่ ?

ข. ภิกษุหนุ่มรูปนั้น ถ้าท่านเป็นผู้ปฏิบัติจนเป็นพระโสดาบัน (ตามที่ท่านเปิดเผย  
เอง) แล้ว ท่านน่าจะหยั่งทราบได้ว่าพระเถระนั้นมีภูมิธรรมสูงกว่าท่าน ซึ่งท่านน่าจะ  
เคารพ แต่ที่ท่านกล่าววาจาเอาพระเถระเช่นนั้น ส่อว่าไม่เคารพ พระโสดาบันเป็นพระ  
อริยะ กลับไปทำอริยูปาทเสียเอง อย่างไรอยู่ ฯลฯ

รวมความว่า ตามที่ท่านบอกว่าเล่าเรื่อง เพื่อให้เป็นอริยูปาทกรรมชัดเจนขึ้นนั้น  
การตรงกันข้ามเสียแล้ว คือฟังเล่าแล้วกลับเกิดความพินเฝ้าต่าง ๆ ดังนี้





[วิธีขอขมา]

เพราะฉะนั้น แม้นผู้ใดอื่นว่าร้ายพระอริยะเจ้า ผู้ที่นั้นพึงไป (หา  
ท่าน) ถ้าท่านเป็นผู้อ่อน (พรรยา) กว่าตน ก็นั่งกระโหรง (ไม่ต้อง  
ไหว้) ขอขมา (ด้วยคำ) ว่า **อหิ อายสมนตฺ อิทฺถจิทฺถจ อวจํ**  
**ตมฺเม ขมาหิ** -ฉันได้กล่าวคำนี้ ๆ กะท่าน ขอท่านจงอดโทษนั้นแก่  
ฉันด้วยเถิด" ถ้าท่านเป็นผู้แก่พรรยาว่า ก็พึงไหว้ (ท่าน) นั่ง  
กระโหรงประคองอัญชลี ขอขมา (ด้วยคำ) ว่า "อหิ ภนฺเต ตมฺเห  
อิทฺถจิทฺถจ อวจํ ตมฺเม ขมถ - ท่านเจ้าข้า กระผมได้กล่าวคำนี้ ๆ  
กะท่าน ขอท่านโปรดอดโทษนั้นแก่พระผมด้วยเถิด"

ถ้าแม้นท่านหลีกไปสู่ทิศ (คือไปที่อื่น) เสียแล้ว พึงไปเองหรือ  
ส่งศิษย์มีสัททวิหริกเป็นต้นไปขอขมา (ท่าน) แต่ถ้าไม่อาจไป (เอง)  
ทั้งไม่อาจส่ง (ใคร ๆ) ไปด้วยไซ้ ฤกษุเหล่าใดอยู่ในวิหาร (เดียว  
กันกับตน) นั้น พึงไปหาฤกษุเหล่านั้น ถ้าเธอทั้งหลายเป็นผู้อ่อน  
พรรยาว่า ก็นั่งกระโหรง (ไม่ต้องไหว้) ถ้าเธอทั้งหลายเป็นผู้แก่  
พรรยาว่า ก็ปฏิบัติโดยนัยแห่งวัตรที่พึงทำในท่านผู้แก่พรรยาดังกล่าว  
แล้วนั้นแล แล้วกล่าวขอขมาว่า "**อหิ ภนฺเต อสุกํ นาม อายสมนตฺ**  
**อิทฺถจิทฺถจ อวจํ ขมตุ มา โส อาสุมา** - ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าได้  
กล่าวคำนี้ ๆ กะท่านผู้มีอายุชื่อนั้น ขอท่านผู้มีอายุนั้น จงอดโทษแก่

\* ปาฐะตรงนี้พิมพ์ไว้เป็น วุฑฺฒตโร ถัดไปประโยคหลังเป็น นวกตโร เข้าใจว่าลิจิต  
ไว้ไขกันไป เพราะความข้างหลังไม่สมกัน ในที่นี้ได้แก้บทประโยคหน้าเป็น นวกตโร  
ในประโยคหลังเป็น วุฑฺฒตโร ดังที่แล้วไว้.

ข้าพเจ้าด้วยเถิด " แม้เมื่อไม่ได้ขอขมาต่อหน้า (ท่าน) ก็พึงทำวัตร  
นั้นเหมือนกัน

ถ้าพระอริยะนั้นเป็นเอกจาริกภิกขุ (ภิกษุผู้จาริกไปผู้เดียว) สถาน  
ที่อยู่ของท่านไม่มีใครรู้ สถานที่ไปของท่านเล่าก็ไม่ปรากฏไช้รู้ ก็พึง  
ไปหาภิกษุที่เป็นบัณฑิตรูปหนึ่ง แล้วบอก (ปริกษาท่าน) ว่า "ท่าน  
ขอรับ กระผมได้กล่าวถึงท่าน กะท่านผู้มีอายุชื่อนั้น วิปปฏิสาร (เกิด  
มีแก่กระผมทุกทีที่ระลึกถึงท่าน กระผมทำอะไร (ดี)" ภิกษุ  
บัณฑิตนั้นจะกล่าวว่า "ท่านอย่าคิดไปเลย พระเถระจะยอมอดโทษให้แก่  
ท่าน ท่านจงทำจิตให้ระงับเถิด " ฝ่ายเธอก็พึงบังหน้าต่อทิศทางที่  
พระอริยะไป ประคองอัฐชลีก้าว (ขึ้น) ว่า "ขมตุ" - ขอพระเถระ  
นั้นขงอดโทษเถิด"

ถ้าพระอริยะนั้นเป็นผู้ปรินิพพานเสียแล้ว เธอพึงไป (ให้) ถึง  
ที่ที่นับว่าเป็นเพียงที่ท่านปรินิพพาน<sup>๑</sup> กระทั่งถึงป่าช้าผิติดก็ดี ขอขมา  
๑. อขมนเต ในมหาฎีกาเป็น อขมาเปนเต แล้วบอกไว้ว่าปาฐะเป็น อขมนเต ก็มี  
เห็นว่า อขมาเปนเต นั้นแหละถูกต้อง เพราะข้างต้นเป็น ขมาเปติ ขมาเปตพุโพ ขมา-  
เปตพุพิ มาเป็นแถว

การขอขมานี้ ภาษาไขว้เขวกันอยู่ ภาษาไทยว่า "ขอขมา" นั้น อาจฟังเป็นว่าเรา  
ไปขมาท่าน แต่ที่จริงเป็นคำสมาส พูดเต็มว่า "ขอให้ท่านขมา" คือขอให้ท่านอดโทษ ให้  
ตรงกับภาษาบาลีว่า ขมาปน - ยังท่านให้ออดโทษนั้นแหละ ในที่นี้แปลตัดเป็นสำนวนไทย  
ว่า ขอขมา.

๒. ปรีนิพพุตมณญฐานัน มหาฎีกาว่า หมายถึง "ปฐากรรมฐานัน - ที่ท่านทำกรรมฐาน  
(ถึงท่าน)" จะอธิบายว่าอย่างไร น่าจะอธิบายว่า พระอรหันต์มิได้ปรินิพพานคนเดียว  
ไปทุกองค์ อนึ่ง แม้มีเพียง ล่วงกาลนานไปเดี๋ยวก็ผุพังไป เขาก็ทำที่สังเขปว่าเป็นที่  
ปรินิพพานของท่านขึ้นไว้ เป็นที่บูชาถึงท่าน ท่านองพระแท่นดงรังของเรานั้นกระมัง (?)

(ท่าน) เกิด\*

เมื่อได้ทำ (การขอขมา) เสียได้อย่างนี้แล้ว กรรมนั้นก็ไม่ใช่  
สักการณ์ ไม่เป็นมกการณ์เลย (กลับ) เป็นปกติเท่านั้นเองแล

[มิจฉาทิฎฐิ]

บทว่า "ผู้มีความเห็นผิด" คือผู้มีความเห็นวิปริต (ผิดคลอง  
ธรรม) บทว่า "ผู้มีกรรมสมาทานด้วยอำนาจมิจฉาทิฎฐิ" ความว่า  
ผู้มีกรรมต่างอย่างที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเห็นผิด ซึ่งเป็นผู้ที่ชักชวน  
คนอื่น ๆ ในกรรมทั้งหลายมีกายกรรมเป็นต้น ที่มีความเห็นผิดเป็น  
มูลด้วย

ก็แล ในอริยุปาทและมิจฉาทิฎฐินี้ แม้เมื่ออริยุปาท เป็นอัน  
สงเคราะห์ (รวม) เอาไว้แล้วด้วยศัพท์คือวจิตุจริต และมิจฉาทิฎฐิ  
เล่า ก็เป็นอันสงเคราะห์เอาไว้แล้วด้วยศัพท์คือมโนจตุจริตก็ดี (แต่)  
การตรัสสองบทนี้อีก บัณฑิตทราบ ว่า เพื่อทรงแสดงความรู้ที่อริยุ-  
ปาท และมิจฉาทิฎฐินั้นมีโทษมาก อันอริยุปาท (นั้น) จัดว่ามี  
โทษมากจริง เพราะเป็นโทษเมื่อนั้นตรัยกรรมทีเดียว จริงอยู่ แม้  
พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า "คูกรสาริบุตร ภิกษุผู้ถึงพร้อม  
ด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา" พึงยังอรหัตผลให้

๑. ประโยคนี้มี คนพูดว่า ซ้อนกัน ศัพท์ข้างหน้าน่าจะเกิน ในที่นี้แปลอย่างตัดศัพท์หน้า  
ออกก็คงได้ความดี

ที่กล่าวถึงปาชาศีลานั้น หมายความว่า หากศพท่านเขานำไปทิ้งไว้ที่ปาชาศีล ก็  
พึงอุตสาหะไปกราบที่ศพท่านให้จงได้ อย่าได้รังเกียจเลย เช่นนั้นกระมัง (?)

๒. มหาภูิกว่า ตรัสหมายถึงผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

สำเร็จได้ในทิฐฐธรรมนี้แน่ อุปมาฉันใด อุปไมยนี้ก็ฉันนั้น สาริบุตร  
เรากล่าวว่า บุคคลไม่เลิกคำพูดอันนั้น ไม่ละความคิดอันนั้น ไม่สละ  
ทั้งความเห็นอันนั้น เสียแล้ว ย่อมเป็นผู้ถูกเก็บไว้ในนรก คุณถูกเขานำ  
(ตัว) ไปเก็บไว้จะนั้น" อนึ่ง โทษอื่นที่ชื่อว่ามิโทษมากกว่ามิจา  
ทิฐฐิหาไม่ ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรา  
ไม่เห็นธรรมอื่นสักอย่างหนึ่ง ซึ่งมีโทษมากยิ่งอย่างนี้ เหมือนดั่งมิจา-  
ทิฐฐินี้เลย ภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลายมีมิจาทิฐฐิเป็นอย่างยิ่ง"  
ดังนี้

[อธิบาย ทศติ วินิบาท นิระยะ]

คำว่า "เพราะความแตกไปแห่งกาย" คือเพราะความสละไป  
แห่งอุปาทินนขันธ (ขันธที่วิญญูณครอง) คำว่า "เบื้องหน้าแต่  
ตายไป " คือในการถือเอาขันธที่เกิด (ใหม่) ในลำดับแห่งอุปาทินน-  
ขันธ (ที่สละไป) นั้น หรือนัยหนึ่งคำว่า "เพราะความแตกไปแห่ง  
กาย" คือเพราะความขาดไปแห่งชีวิตนทริย์ คำว่า "เบื้องหน้าแต่  
ตายไป " คือต่อจากจตุตถจิตไป

คำว่า "อธิบาย" ดังนี้เป็นต้น ทุกคำเป็นไวยากรณ์ของคำนิระยะนั้นเอง

จริงอยู่ นิระยะ จัดเป็นอธิบาย เพราะปราศจากอาเยะ ที่รู้กันว่าบุญ  
อันเป็นเหตุแห่งสรรค์และนิพพาน หรือว่าเพราะความไม่มีแห่งอาเยะ

๑. หมายถึงคำพูด และความคิดเห็นที่เป็นอริยุปาย

๒. ม. มุ ๑๒/๑๔๕

๓. อัง. เอก. ๒๐/๔๔.

(แคนมา) แห่งความสุขทั้งหลาย

นิริยะ จัดเป็นทุกคติ เพราะเป็นคติ คือเป็นที่อาศัยไปแห่งทุกข์  
นัยหนึ่ง จัดเป็นทุกคติ เพราะเป็นคติอันเกิดด้วยกรรมที่ชื่อว่าชั่ว เพราะ  
เป็นกรรมมากไปด้วยโทษ

นิริยะ จัดเป็นวินิบาต เพราะเป็นที่ตกลงไปอย่างหมดอำนาจ  
แห่งคนทำชั่วทั้งหลาย นัยหนึ่ง จัดเป็นวินิบาต เพราะเป็นที่ตกลงไป  
อย่างวินาศ คือมีอวัยวะใหญ่ย่อยยับ (แห่งคนทำชั่วทั้งหลาย) ดัง  
นี้ก็ได้

อายะ ที่เรียกกันว่า อัศสาทะ (ความยินดี) ไม่มีในที่นั้น เหตุ  
ฉะนั้น ที่นั่นจึงชื่อนิริยะ

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบ่งถึงกำเนิดดิรัจฉาน ด้วย  
อุปายศัพท์ จริงอยู่ กำเนิดดิรัจฉานชื่อว่าอบาย เพราะปราศจากสุคติ  
(แต่) ไม่จัดเป็นทุกคติ เพราะเป็นที่สมภพแห่งดิรัจฉานจำพวกมเหสักข์  
มีนาคราชเป็นต้น

ทรงบ่งถึงเปรตวิสัย ด้วยทุกคติศัพท์ จริงอยู่ เปรตวิสัยนั้น  
จัดเป็นอบายด้วย เป็นทุกคติด้วยแท้ เพราะปราศจากสุคติ และเพราะ  
เป็นคติแห่งทุกข์ แต่ไม่จัดเป็นวินิบาต เพราะเปรตวิสัยมิได้ตกอย่า  
ย่อยยับเช่นกับอสุรกาย\* (ดังจะกล่าวต่อไป)

๑. มเหสักข์ แยกเป็นมหา + อีส - อกฺข แปลว่าผู้มี เขากล่าวว่าเป็นเจ้าใหญ่ คู่กับอัปเปสักข์  
ผู้ที่เขากล่าวว่าเป็นเจ้าน้อย ตรงกับภาษาไทยเราว่า ผู้ใหญ่ ผู้น้อย(?)

๒. อสุรสทิสฺ มหาภูติกะเป็น เปตาสุรสทิสฺ จะหมายถึงอะไรของท่านทราบ ในที่  
นี้เห็นว่า อสุร ควรจะเป็นอสุรกาย ซึ่งจะกล่าวต่อไป ไม่จัดเป็นพวกอบายภูมิ

ศัพท์ อสุรสทิสฺ สะกดตามาพิจารณาอยู่ ว่าใช้ได้หรือไม่?

ทรงบ่งถึงอสุรกายด้วยวินิปาตศัพท์ จริงอยู่ อสุรกายนั้นจัดเป็น  
อบาย และเป็นทุกติด้วยแท้ โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว และยังเรียกว่า  
วินิปาตด้วย เพราะอสุรกายนั้นตกไปจากความเจริญ (ด้วยสมบัติ) ทุก  
อย่าง

ทรงบ่งถึงนิริยะ (คือนรก) มากชนิด มีอเวจีเป็นต้นนั่นเอง  
ด้วยนิริยศัพท์แล

บทว่า "อุปปนฺนา" คือ อุปคตา - เข้าถึง อธิบายว่า "เกิด  
ในอบายเป็นต้นนั้น"

[สุคติโลกสวรรค์]

สุกปกัซ (ฝ่ายดี) บัณฑิตพึงทราบโดยปริยายที่ผิด (ตรงกัน  
ข้าม) จาก (ฝ่ายชั่ว) ที่กล่าวแล้วนั้นเกิด แต่ความ (ต่อไป) นี้  
เป็นความแปลกกัน คือ

ในคำว่าสุคติเป็นต้นนั้น ด้วยสุคติศัพท์ ท่านรวมเอามนุษยคติ  
เข้าด้วย (แต่) ด้วยสักคศัพท์ ท่านถือเอาแต่เทวดาอย่างเดียว (ส่วน  
ความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายแห่งคำ คือในคำว่าสุคติโลกสวรรค์  
นั้น ภูมิที่ชื่อว่าสุคติ เพราะเป็นคติดี ชื่อว่าสวรรค์ เพราะเลิศ  
อย่างดีด้วยอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ทั้งหมดนั้น ได้ชื่อว่าโลก  
เพราะความหมายว่า มีอันจะต้องทรุดโทรมไป

คำว่า "อิติ ทิพฺพเพณ จกฺขุณา" เป็นต้น ทั้งหมดเป็นคำนิคม  
ความตามที่กล่าวมานี้ เป็นความสังเกตในพระบาลีว่า "เห็น...  
ด้วยทิพยจักขุ" นั้น ด้วยประการฉะนี้

[เริ่มทำทิพยจักขุ]

ก็แลเอาทักมิกกุลบุตร ผู้ปรารถนาจะเห็น (ด้วยทิพยจักขุ)  
อย่างนั้น พึงทำฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา อันมีกสิณเป็นอารมณ์  
ให้ควรแก่การนำ (จิต) ไป\* (เพื่อทิพยจักขุญาณ) ด้วยอาการทั้งปวง  
แล้ว ทำบรรดากสิณ ๑ นี้คือ เตโชกสิณ โอทาตรสสีณ อาโลกสิณ  
อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้ใกล้ (ที่จะเกิดทิพยจักขุญาณ) พึงทำอุปจาร -  
ฌานให้เป็นโคจร\* ขยาย (กสิณารมณ์) แล้วพักไว้ อธิบายว่า  
อัปปนา ไม่ควรให้เกิดขึ้นในอารมณ์ที่ขยายแล้วนั้น เพราะถ้าให้เกิด  
ขึ้น อารมณ์นั้นก็เป็นที่อาศัยแห่งปาทกฌานไป ไม่เป็นที่อาศัยแห่ง  
ปริกรรม\*

ก็ในกสิณ ๑ นี้ อาโลกกสิณนั้นแหละดีกว่าเพื่อน เพราะเหตุนี้  
พึงยังอาโลกกสิณนั้น หรือกสิณนอกนี้อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ให้เกิด  
ขึ้น (เป็นอุปจารฌาน) โดยนัยที่กล่าวในกสิณนิเทศแล้ว ตั้งอยู่ใน  
อุปจารภูมิละ จึงขยาย (อารมณ์กสิณ) เกิด\* แม้นัยในการขยาย  
อารมณ์นั้น ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวในกสิณนิเทศนั้นเหมือนกัน

พระโยคาวจรพึงดูรูปที่มีอยู่ ในภายในที่แห่งกสิณารมณ์ที่ขยาย ๆ

๑. อภินิหารนี้มุ่งถึงบาลีว่า จิตฺตํ อภินิหเรติ อภินินฺนาเมติ ที่กล่าวในเบื้องต้น.
๒. ทำ...ให้เป็นโคจร มหาภูทิกอธิบายว่า ทำ...ให้คล่องแคล่ว
๓. มหาภูทิกว่า เมื่อถึงอัปปนาแล้ว ก็เป็นอันไม่ได้ทำปริกรรม ปราศจากปริกรรมเสียแล้ว  
อภิญญาจะเกิดไม่ได้ การเห็นรูปก็ไม่มี
๔. เพราะปฏิภาคนิมิตเกิดพร้อมกับอุปจารฌาน ถึงอุปจารแล้วปฏิภาคนิมิตเกิด จึงขยาย  
ได้



ไปเท่านั้น (ไม่พึงดูไปภายนอก) ก็แล เมื่อเธอรูปรูปลเสีย วาระแห่ง  
บริกรรมย่อมล่วงไป ต่อนั้นแสงสว่างก็หายไป ครั้นแสงสว่างนั้นหาย  
ไปแล้ว รูปก็ไม่ปรากฏด้วย" เมื่อเป็นเช่นนั้น พระโยคาวจรนั้นพึง  
เข้าปาทณานั้นแหละ ออกจากณานั้นแล้ว จึงแผ่ (ขยาย) แสง  
สว่างไปให้บ่อย ๆ เกิด เมื่อทำไปอย่างนั้น แสงสว่างย่อมจะถึงความ  
แรงกล้า (คืออยู่ได้นาน) โดยลำดับแล (ต่อไปนี้) เธออธิบาย  
ว่า "แสงสว่างจงมีอยู่ในที่นี้" กำหนดที่ไว้เท่าใด แสงสว่างก็คงอยู่ใน  
ที่ (เท่า) นั้น การเห็นรูปย่อมมีแก่เธอผู้นั่งอยู่ทั้งวันก็ได้ ก็บุรุษ  
ผู้เดินทางในกลางคืนด้วยคบเพลิงหญา เป็นข้ออุปมาได้ในคำที่กล่าวนี้

ได้ย่นว่าบุรุษผู้หนึ่ง เดินทางไปในกลางคืนด้วยคบเพลิงหญา  
(ครั้นเดินไป) คบเพลิงหญ้านั้นของเขามอดลง ที่นี้พื้นดิน ทำ  
เรียบ ก็ไม่ปรากฏแก่เขา เขาจึงเขี่ยคบเพลิงหญ้านั้นเข้าที่พื้นดิน ทำ  
ให้มันโพล่งขึ้นอีก ก็แลคบเพลิงหญ้านั้น ครั้นโพล่งขึ้นแล้ว ได้ทำ  
แสงสว่างมากกว่าแสงสว่างครั้นก่อน (ไปอีก) เมื่อเขาทำคบก็ค่อยขึ้นมา  
ครั้นตะวันขึ้นแล้ว การใช้คบเพลิงก็ไม่มี ดังนั้นเขาจึงทิ้งคบเพลิงนั้น  
เสียแล้ว (เดิน) ไปได้ตลอดวัน

๑. เพราะถ้าดูออกไปภายนอก จะเป็นเหตุให้เกิดความฟุ้งซ่าน

๒. มหาภูติกถาอธิบายตรงนี้ว่า คำว่าบริกรรมในที่นี้ ก็คืออุปจารณา ที่มีกสิณเป็นอารมณ์  
ดังกล่าวแล้ว อุปจารณานั้น เมื่อพระโยคาวจรรูปรูปลเสีย ก็ไม่เป็นไป การเห็นรูปมิได้ด้วย  
อำนาจแสงสว่างแห่งกสิณ ๆ มิได้ก็ด้วยอำนาจบริกรรม เพราะฉะนั้น เมื่อบริกรรม (คือ  
อุปจารณา) ไม่เป็นไป แสงสว่างและการเห็นรูปก็มีไม่ได้ทั้งสองอย่าง

๓. เข้าณาท่านเคยใช้ สมาปชชิตฺวา มาทั้งนั้น เพิ่งมาใช้ ปวิสิตฺวา ที่ตรงนี้ แต่ออก  
จากณายังคงใช้ ภูฏชฺช ไม่ยักใช้ นิภฺชมิตฺวา

ในข้ออุปมาทั้งหลายนั้น แสงสว่างกลืนในเวลาปริกรรม (คือ  
ในอุปจารมาน) เปรียบดังแสงสว่างแห่งคบเพลิง การที่เมื่อแสงสว่าง  
หายไป เพราะเหตุที่เมื่อพระโยคาวจรคู้รูปอยู่ วาระแห่งปริกรรมล่วง  
ไปเสีย ก็ไม่เห็นรูปทั้งหลาย เปรียบดังเมื่อคบเพลิงมอดเสียแล้ว (บุรุษ  
นั้น) ก็ไม่เห็นที่เรียบที่ไม่เรียบจะนั้น การเข้า (ปาทกมาน) บ่อย ๆ  
เปรียบดังเขี่ยคบเพลิง (ร่ำไป) การที่เมื่อพระโยคาวจรทำปริกรรม  
อีก แสงสว่างที่แรงกล้ากว่าเก่าเผ (ขยาย) ไป เปรียบดังการที่คบเพลิง  
(ถูกเขี่ยให้โพล่งแล้ว) ทำแสงสว่างมากกว่าแสงสว่างครั้งก่อน การที่  
แสงสว่างอันแรงกล้าคงอยู่ตามที่ ๆ กำหนดไว้ เปรียบดังการที่ตะวันขึ้น  
การที่พระโยคาวจรทิ้งแสงสว่างอันน้อยเสียแล้ว เห็นรูปได้ทั้งวัน ด้วย  
แสงสว่างที่แรงกล้า เปรียบดังการที่ (บุรุษนั้น) ทิ้งคบเพลิงหญาแล้ว  
(เดิน) ไปได้ตลอดวัน (ด้วยแสงตะวัน) ฉะนั้น

[เมื่อทิพยจักขุเกิด]

ในการเห็นรูปนั้น เมื่อใด รูปนี้ คือรูปที่อยู่ในห้องและรูปที่อาศัย  
อยู่ในหทัยวัตถุ รูปที่อาศัยอยู่ใต้พื้นดิน รูปที่อยู่นอกฝา นอกภูเขา  
นอกกำแพง\* และรูปที่อยู่ในจักรวาลอื่น อันไม่มาสู่คลองมังสจักขุของ  
ภิกษุนั้น (คือภิกษุนั้นมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อ) มาสู่คลองแห่งญาณจักขุ  
(ของเธอ) เป็นราวกะว่าปรากฏแก่มังสจักขุ เมื่อนั้นพึงทราบว่  
ทิพยจักขุเป็นอันเกิดขึ้นแล้ว และในบรรดาจิตที่ปรารถนา รูปนี้ ทิพยจักขุ  
เท่านั้นสามารถในการเห็นรูป บุพพภาคจิตทั้งหลายมาหา มารดไม่<sup>๒</sup>

๑. หมายความว่า ภิกษุอยู่ภายในอาคาร ภายในถ้ำ ภายในกำแพง

๒. บุพพภาคจิต มหาภูติกว่ ได้แก่อาวัชนจิต และปริกรรมจิต แม้จะทำรูปให้เป็นอารมณ์  
แต่ก็ไม่อาจทำรูปให้แจ้งชัดอย่างของจริงได้

[ทิพยจักขุเป็นอันตรายแก่บุณชน]

ก็แลทิพยจักขุนี้นั้น ย่อมเป็นอันตรายแก่บุณชนได้ เพราะเหตุ  
อะไร ? เพราะเหตุว่าบุณชนนั้นอธิษฐานว่าให้แสงสว่างมีในที่ใด ๆ  
ที่นั่น ๆ เกิดมีแสงสว่างเป็นอันเดียวตลอดแผ่นดินสมุทรและภูเขาเข้าไป  
ก็ได้ ที่นี้ เมื่อเขาเห็นรูปอมมนุษย์มียักษ์และรากษสเป็นต้นอันเป็นรูปที่  
น่ากลัวในที่เหล่านั้นเข้า ความกลัวก็เกิดขึ้น ซึ่งเป็นเหตุให้เขาถึง  
วิกลจริต (กลาย) เป็นฉานวิพกัณฑกะ (บ้าเพราะฉาน) ไป (ก็ได้)  
เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรพึงเป็นผู้ไม่ประมาทในการดูรูป

[ลำดับความเกิดขึ้นแห่งทิพยจักขุ]

ในตอนทิพยจักขุเกิดขึ้น นี้เป็นลำดับความเกิดขึ้นแห่งทิพยจักขุ  
(คือ) คำทั้งปวง (ที่แสดงลำดับความเกิดแห่งทิพยจักขุ) ว่า "ครั้น  
มโนทวาราวชนะ ทำรูปที่ประการดังกล่าวแล้วนั้นให้เป็นรูปารมณ์เกิด  
ขึ้นแล้วดับไป ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวง ทำรูปนั้นแหละเป็นอารมณ์  
เกิดขึ้น" ดังนี้เป็นอาทิ พึงทราบโดยนัยที่มีมาในตอนก่อนนั้นเกิด  
แม้ในญาณนี้ กามาวจรจิตทั้งหลายอันยังมีวิตามีวิจาร นับเป็นบุพภาคจิต  
(คือจิตเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งญาณนี้) รูปาวจรจิตอันเป็นไปใน  
จตุตถฌาน เป็นอรรถสาธกจิต (จิตยังประโยชน์คือญาณนี้ให้สำเร็จ)  
ในปริโยสาน ญาณอันเกิดพร้อมกับรูปาวจรจิตนั้นแหละ ท่านเรียกว่า  
สัตตानังจุตูปปาตญาณบ้าง ว่าทิพจักขุญาณ บ้าง แล

จุตูปปาตญาณกถา จบ

[ปกิณณกถา]

อนึ่ง พระนาถเจ้าผู้ทรงรู้ชั้น ๕ ได้ตรัส  
อภิญญา ๕ ไต่ไว้โดยประการดังกล่าวมานี้  
แล้ว บัณฑิตได้ทราบอภิญญา ๕ นั้นแล้ว  
พึงทราบเรื่องเบ็ดเตล็ดในอภิญญา ๕ นั้น  
(ดังต่อไปนี้) นี่อีกบ้าง

ก็ในอภิญญา ๕ นั้น ทิพพจักขุ กล่าวคือจุตูปปาตญาณนั้น มี  
ปริกัณหาญาณ (ญาณเป็นบริวาร) ถึง ๒ อย่าง คืออนาคตังสญาณ และ  
ยถากัมมุปกญาณ เพราะฉะนั้น อภิญญาญาณมาในที่นี้ จึงเป็น ๗ คือ  
ปริกัณหาญาณ ๒ นี้ และ (ตัว) อภิญญาญาณ ๕ มีอิทธิวิญาณเป็นต้น  
บัดนี้

บัณฑิตพึงแสดงความเป็นไปแห่งอภิญญาญาณ ๗

ในอรัมมติกะ ๔ ที่พระมหาฤๅษีเจ้าตรัสไว้

เพื่อไม่หลงในการจำแนกอารมณ์แห่งอภิญญาญาณเหล่านั้น นี่เป็น  
การแสดงในอรัมมติกะนั้น

ก็อรัมมติกะ (หมวด ๓ แห่งอารมณ์) ๔ พระมหาฤๅษีเจ้า  
ตรัสไว้ อรัมมติกะ ๔ คืออะไรบ้าง คือปริตตารัมมติกะ  
(หมวด ๓ แห่งปริตตารมณ์) มัคคารัมมติกะ (หมวด ๓ แห่ง  
มัคคารมณ์) อตติตารัมมติกะ (หมวด ๓ แห่งอตติตารมณ์)

อัมมัตตารัมมณตักกะ (หมวด ๓ แห่งอัมมัตตารัมมณ\*)

[อิทธิวิธญาณเป็นไปในอามณ ๗]

ในอภิญญาญาณเหล่านั้น อิทธิวิธญาณย่อมเป็นไปในอามณ ๗  
โดยเป็นปริตตารัมมณ มหัคคตารัมมณ อนาคตารัมมณ ปัจจุบัน-  
นารัมมณ อัมมัตตารัมมณ และพหิทถารัมมณ ถามว่า เป็นไปอย่างไร ?  
แก้ว่า ก็อิทธิวิธญาณนั้น

จัดเป็นปริตตารัมมณ ก็เพราะมีรูปกายเป็นอามณ (โดย) ทำ  
ความหมายถึงความที่ว่า "เมื่อใดพระโยคีทำกายให้อาสัยจิต ใครจะ  
ไปด้วยยอหิตสมานกาย (กายที่ไม่ปรากฏ คือใคร ๆ มองไม่เห็น) ก็  
น้อมกายไปตามอำนาจจิต วางรูปกายลงไป ในมหัคคตจิต ปลุกรูปกาย  
ลงไป ในมหัคคตจิต เมื่อนั้น รูปกายก็เป็นอามณที่ได้อุปโยคะ (คือใช้  
การได้อย่างจิต ?)" ดังนี้

จัดเป็นมหัคคตารัมมณ ก็เพราะมีมหัคคตจิตเป็นอามณ (โดย)  
ทำความหมายถึงความที่ว่า "เมื่อใด พระโยคีทำจิตให้อาสัยกาย ใครจะ  
ไปด้วยยอหิตสมานกาย (กายที่ปรากฏ คือใคร ๆ มองเห็น) ก็น้อมจิต  
ไปตามอำนาจกาย วางปาทกณานจิตลงไป ในรูปกาย ปลุกปาทกณานจิต

\* ปริตตารัมมณตักกะ คือ ปริตตารัมมณะ มหัคคตารัมมณะ อัปปมาณารัมมณะ

มัคคารัมมณตักกะ คือ มัคคารัมมณะ มัคคเหตุกะ มัคคาธิปติ

อติตารัมมณตักกะ คือ อติตารัมมณะ อนาคตรัมมณะ ปัจจุบันนารัมมณะ

อัมมัตตารัมมณตักกะ คือ อัมมัตตารัมมณะ พหิทถารัมมณะ อัมมัตตพหิทธา-  
รัมมณะ

ลงไปในร่างกาย เมื่อนั้นปาทกมานจิต ก็เป็นอารมณ์ที่ได้อุปโยคะ (คือใช้การได้อย่างร่างกาย ?)" ดังนี้

อนึ่ง จัดเป็นอดีตารมณ์ ก็เพราะทำ (ปาทกมาน) จิตนั้นแหละ ที่ล่วงไปแล้วคือดับไปแล้ว ให้เป็นอารมณ์

เป็นอนาคตารมณ์ สำหรับพระโยคีทั้งหลายผู้อธิฐาน (ฤทธิ) ไว้เป็นอนาคต ดังพระเถระทั้งหลาย มีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น (อธิฐานไว้) ณ ที่บรรจुพระมหาธาตุ ได้ยินว่า พระมหากัสสปเถระ เมื่อทำการบรรจुพระมหาธาตุ ได้อธิษฐานไว้ว่า "ตลอด ๒๑๘ ปี ใน อนาคต กลิ่นหอมทั้งหลาย (นี้) ก็อย่าได้ดับไป" ดังนี้ ของ ทุกสิ่งนั้น ก็ได้เป็นตามที่อธิษฐานนั้นเทียว

พระอัสสกุตตเถระเห็นหมู่ภิกษุในวัดตนิยเสนาสนะ<sup>๑</sup> ล้นข้าวขาว ๆ (คือข้าวเปล่า ไม่มีแฉกกับคลุกเลย ?) จึงอธิษฐานไว้ว่า "(น้ำใน) ตระพัง จงเป็นน้ำนมส้ม (ขึ้น ๆ คลุกข้าวได้) ในเวลาปุเรกัต ทุกวัน ๆ" ดังนี้ น้ำ (ในตระพุนั้น) ที่ภิกษุดักเอาในปุเรกัต เป็นน้ำนมส้มไป ครั้นปัจฉากัต มันก็เป็นน้ำตามปกติมันเอง

แต่เป็นปัจจุปันนารมณ์ ในกาลที่พระโยคีทำกายให้อาศัยจิต ไป ด้วยยทิสสมานกาย

๑. มหาฐีกาว่า หมายถึง ที่บรรจुพระมหาธาตุ ซึ่งพระเถระใช้ฤทธิเชิญเอาพระธาตุใน พระเจดีย์ที่ผู้ครองนครทั้ง ๘ สร้างขึ้นเมื่อคราวแจกธาตุนั้น เว้นเจดีย์ที่รามคามเสีย แห่ง ๑ เอาแต่ ๗ แห่ง มาบรรจुไว้ ณ พระมณฑปในกรุงราชคฤห์ (?)
๒. มหาฐีกาว่า วิหารในคงคิย ชื่อวัดตนิยเสนาสนะ

เป็นอหังการมณเฑาะว์ โดยที่ร่างกายและจิตของตนให้เป็นอารมณ์  
ในกาลที่น้อมจิตไปตามอำนาจกาย หรือน้อมกายไปตามอำนาจจิต และ  
ในกาลที่นิมิตตนเป็นเพศต่าง ๆ มีเพศกumar เป็นต้น แต่ในกาลที่  
แสดงรูปต่าง ๆ มีช้าง ม้า เป็นต้น อันเป็นสิ่งภายนอก (กายของตน)  
ก็เป็นพหิทถารมณเฑาะว์ แล

ความที่อิทธิวิธญาณเป็นไปในอารมณ์ ๙ บัณฑิตพึงทราบโดยนัย  
ดังกล่าวมาจะนี้ เป็นอันดับแรก

[ทิพพโสตธาตุญาณเป็นไปในอารมณ์ ๔]

ทิพพโสตธาตุญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ โดยเป็นปริตถารมณเฑาะว์  
ปัจจุปันนารมณเฑาะว์ อหังการมณเฑาะว์ และพหิทถารมณเฑาะว์ ถามว่า เป็นไป  
อย่างไร ? แก้วว่า ก็ทิพพโสตธาตุญาณนั้น เพราะเหตุที่ทำให้เป็น  
อารมณ์ และเสียงเป็นปริตถารมณเฑาะว์ (คือเป็นกามาวจร) เพราะเหตุนี้  
จึงเป็นปริตถารมณเฑาะว์ แต่เพราะทำให้เสียงอันมีอยู่ (คือเป็นไปอยู่) นั่นเองให้  
เป็นอารมณ์เป็นไป จึงเป็นปัจจุปันนารมณเฑาะว์ ในกาลที่ได้ยินเสียง (สัตว์)  
ในท้องของตน ทิพพโสตธาตุญาณนั้นก็ใช่อหังการมณเฑาะว์ ในกาลที่ได้  
ยินเสียงของผู้อื่น ก็เป็นพหิทถารมณเฑาะว์แล ความที่ทิพพโสตธาตุญาณ  
เป็นไปในอารมณ์ ๔ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้

[เจโตปริยญาณเป็นไปในอารมณ์ ๘]

เจโตปริยญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ โดยเป็นปริตถารมณเฑาะว์  
มหัคคตารมณเฑาะว์ อัปปมาณารมณเฑาะว์ มัคคตารมณเฑาะว์ อตีตารมณเฑาะว์ อนาคตารมณเฑาะว์

ปัจจุบันนารมณ และพหิตถารมณ ปุจฉาว่า เป็นไปอย่างไร ? วิธินา  
ว่า ก็เจโตปริยญาณนั้น ในกาลที่รู้จิตอันเป็นกามาวจรของคนอื่น ๆ  
ก็เป็นปริตถารมณ ในกาลที่รู้จิตเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร (ของคน  
อื่น) ก็เป็นมหัคคตารมณ ในกาลที่รู้ (จิต) เป็นมรรคและเป็น  
ผล (ของคนอื่น) ก็เป็นอัปปมาณารมณ

ก็แลในอัปปมาณารมณนี้ บัณฑิตพึงทราบความแปลกกัน (ดังนี้)  
คือ ปุณฺณชย่อมไม่รู้จิตของพระโศดกานัน พระโศดกานันเล่าก็ย่อมไม่รู้จิต  
ของพระสกทาคามี... บัณฑิตพึงนำคำดังกล่าวมานี้ (เรียง) ไปจนถึง...  
ของพระอรหัตต์เกิด แต่พระอรหัตต์ย่อมรู้จิตของพระอริยะทั้งปวง  
แม้พระอริยะชั้นสูงอื่น (มีพระอนาคามีเป็นอาทิ) ก็ย่อมรู้จิตของพระ  
อริยะชั้นต่ำ (มีพระสกทาคามีเป็นอาทิ) ก็ย่อมรู้จิตของพระ

(เจโตปริยญาณนั้น) ในกาลที่มีมรรคจิตเป็นอารมณ์ ก็เป็น  
มัคคารมณ

ส่วนว่า เมื่อใดพระโยคีรู้จิตคนอื่นได้ในกาลภายใน ๗ วันที่ล่วง  
แล้วก็ดี ในกาลภายใน ๗ วันที่ยังไม่มีถึงก็ดี เมื่อนั้น เจโตปริยญาณ  
นั้น ก็เป็นอดีตารมณและอนาคตารมณ

[ปัจจุบันจิต ๓]

เจโตปริยญาณเป็นปัจจุบันนารมณอย่างไรเล่า ? ชื่อว่าปัจจุบัน  
(จิต) มี ๓ คือ ขณะปัจจุบัน (จิตเป็นปัจจุบันชั่วขณะ) ๑ สัตติ-

\* คือให้เรียงคำต่อว่า "พระสกทาคามี ก็ไม่รู้จิตของพระอนาคามี พระอนาคามีก็  
ไม่รู้จิตของพระอรหัตต์"



ปัจจุบัน (จิตเป็นปัจจุบันชั่วสัณตติแห่งรูป) ๑ อัทธาปัจจุบัน (จิตเป็นปัจจุบันชั่วกาลภพหนึ่ง) ๑

ในปัจจุบัน (จิต) ๓ อย่างนั้น (จิต) ที่ถึงความเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป (ขณะหนึ่ง) ชื่อขณะปัจจุบัน ที่นับเนื่องอยู่ใน (ระยะ) ๑-๒ สัณตติวาระชื่อสัณตติปัจจุบัน

[สัณตติปัจจุบัน]

พึงทราบอธิบายในสัณตติปัจจุบันนั้น (ดังนี้)

อารมณ์ (คือรูป) ย่อมไม่ปรากฏทันทีแก่คนผู้นั่งอยู่ในที่มืด แล้วไปสู่ที่สว่าง (ระยะ) ชั่วอารมณ์นั้นปรากฏ ในระหว่างนั้น พึงทราบว่าเป็น (ระยะ) ๑-๒ สัณตติวาระ

รูปย่อมไม่ปรากฏโดยพลันทันที แม้แก่คนผู้เที่ยวไปในที่สว่าง แล้วเข้าสู่ห้องใน (ระยะ) ชั่วรูปนั้นปรากฏ ในระหว่างนั้น พึงทราบว่าเป็น (ระยะ) ๑-๒ สัณตติวาระ ๑

อนึ่ง ภิกษุยืนอยู่ไกล แม้ (มอง) เห็นกิริยาเคลื่อนไหวมือ และกิริยาท่าทางในการตีฆ้องกลองเป็นต้น ของพวกนักฟ้อนรำ ๒ ก็ยังไม่ได้ ๑. มหาภูิกว่า ชั่วเวลาอันน้อยที่สัณตติ คือความสืบทอดแห่งรูปเป็นไปนั้นเรียกว่า วาระ เมื่อออกจากที่มืดไปสู่ที่สว่าง หรือจากที่สว่างไปสู่ที่มืด ชั่วระยะเวลาที่รูปปรากฏ ชัณนั้น แบ่งเป็น ๒ วาระ ครึ่งเวลาแรกเป็นอวิภูตวาระ (วาระไม่ชัด) ครึ่งเวลาหลังเป็นวิภูตวาระ (วาระชัด) รวมเข้าด้วยกันเรียกว่า เทวสนตติวาระ - สัณตติ ๒ วาระ แต่ความปรากฏชัดแห่งรูปนั้น ลางคนก็เป็นปรากฏเร็วจนไม่พอจะแบ่งเป็น ๒ วาระ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียงคำ เอก ไว้ด้วย เป็น เอกเทวสนตติวาระ แปลว่า สัณตติ ๑ หรือ ๒ วาระ ๒. ศัพท์ รัชกาน์ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน รัชกะ แปลว่าคนข้อมผ้า คนชักผ้า ไม่เข้ากับเรื่องเลย ในที่นี้แก้เป็น นฏาน ดังที่แปลไว้

ยังเสียงทันที\* (ระยะ) ชั่วได้ยินเสียงนั้น แม้ในระหว่างนั้นก็พึง

ทราบว่าเป็น (ระยะ) ๑-๒ สันตติวาระ

พระมัชฌิมภิกขุทักขณเถรทั้งหลายกล่าวไว้อย่างนี้ก่อน

ด้วยพระสังยุตตภิกขุทักขณเถรทั้งหลายกล่าวสันตติ ๒ คือ รูปสันตติ  
อรูปรสันตติ แล้วกล่าว (อธิบาย) ว่า "เมื่อคนย่ำน้ำ (ริมตลิ่ง) ไป  
(ระยะ) ชั่วรอยน้ำที่คนย่ำไปริมตลิ่งยังไม่โส นี่ชื่อว่ารูปสันตติ (หนึ่ง)  
เมื่อคน (เดิน) ทางมาไกล (ระยะ) ชั่วความร้อนในกายยังไม่ระงับ  
นี่ก็ชื่อว่า รูปสันตติ (หนึ่ง) เมื่อคนมาจากแดดเข้าห้อง (ระยะ)  
ชั่วความมืด (มัว) ยังไม่หาย นี่ก็ชื่อว่ารูปสันตติ (หนึ่ง) เมื่อภิกษุ  
มนสิการกรรมฐานอยู่ในห้อง แล้วเปิดหน้าต่างมองออกไปในตอน  
กลางวัน (ระยะ) ชั่วความพร่าแห่งตายังไม่ระงับ นี่ก็ชื่อว่า รูปสันตติ  
(หนึ่ง) วาระแห่งชวนะ ๒-๓ วาระ ชื่อว่าอรูปรสันตติ" ดังนี้แล้ว  
จึงกล่าว (สรุป) ว่า "สันตติทั้งสองนั้น ชื่อว่า สัตติปัจจุบัน"

[อัทธาปัจจุบัน]

ธรรมชาติที่กำหนดไว้ชั่วภพอันหนึ่ง ชื่ออัทธาปัจจุบัน\* ซึ่งเพราะ  
มหากัจจายนเถระหมายถึง กล่าวไว้ในภทเทกธตสูตรว่า "ดูกรอาวุโส  
มนะอันใดด้วย ธรรมทั้งหลายใดด้วย ธรรมชาติทั้งสองนั้นแล ชื่อว่า  
๑. ที่ว่าเห็นรูปแล้วยังไม่ได้ยินเสียงนี้ เข้าหลักที่ว่า "แสงเดินเร็วกว่าเสียง"  
๒. มหาภูติกะแก้ว กำหนดชั่วปฐกฐิตินิจจุติ ซึ่งพึงกล่าวได้ว่าเป็นกาลปัจจุบันนี้ จึงได้  
ชื่อว่า อัทธาปัจจุบัน

ปัจจุบัน วิญญาณย่อมผูกพันด้วยอำนาจฉันทราคะในปัจจุบันนั้น\* เพราะ  
ความที่วิญญาณผูกพันอยู่ด้วยอำนาจฉันทราคะ บุคคลจึงยินดีใน  
ปัจจุบันนั้น เมื่อยินดีในปัจจุบันนั้น จึงชื่อว่าคลอนแคลน\*ใน  
ปัจจุบันธรรมทั้งหลาย "๑" ดังนี้

ก็ในปัจจุบันทั้งสองนี้ สันตติปัจจุบันมาในอรรถกถาทั้งหลาย  
อรรถาปัจจุบันมาในพระสูตร"

ในปัจจุบันทั้งสามนั้น อาจารย์ต่างพากันกล่าวว่า "ขณะปัจจุบัน-  
จิต เป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณได้" มีคำถามว่า เพราะเหตุใด ?  
มีคำตอบว่า "เพราะจิตของผู้มีฤทธิ์และของผู้อื่น ย่อมเกิดขึ้นในขณะ  
เดียวกันได้" และนี่เป็นคำอุปมาแห่งจิตเหล่านั้น คือเมื่อดอกไม้  
กำหนึ่ง บุคคลซัดไปในอากาศแล้ว ดอกไม้ดอกหนึ่ง ย่อมจะเสียบก้าน  
เข้ากับก้านของดอก (อีก) ดอกหนึ่งได้เป็นแน่ ฉะนั้น เมื่อจิตของ  
คนหมู่มากคิดนึกกันเป็นกลุ่มด้วยตั้งใจว่า "เราจักรู้จิตของคนอื่น "  
จิตของคนผู้หนึ่งย่อมจะประสานเข้ากับจิตดวงหนึ่ง (ของผู้ใดผู้หนึ่ง  
ในหมู่นั้น) ในอุปบาทขณะ หรือจิตขณะ หรือภังคขณะก็ได้ เป็นแท้  
ฉันทนั้น"

๑. วิญญาณชนิดนี้ ท่านเรียกว่า นิกันตวิญาณ (วิญญาณใคร่)

๒. คำว่าคลอนแคลนนี้ มหาภูทิกอธิบายว่า ถูกกิเลสมีตัณหาและทิฐิเป็นต้นชักไป (ให้  
ยินดีในร้ายมีประการต่าง ๆ)

๓. ม.อ. ๑๔/๓๖๖

๔. มหาภูทิกว่า ที่ท่านไม่กล่าวว่า ขณะปัจจุบันมาในบาติ เพราะการทำอารมณ์ โดย  
ขณะปัจจุบันนั้น ไม่มาในอรรถกถา(?)

๕. ว่าหมายถึงเกจิอาจารย์วัดอภัยศิริ

แต่คำของเกจิอาจารย์นั้นถูกคัดค้านในอรรถกถาทั้งหลายว่า "คำนั้นไม่ชอบ เพราะคนแม้คิดนึกกันไป ๑๐๐ ปี ๑,๐๐๐ ปี ก็ดี จิตที่เป็นเครื่องนึกคิด และจิตที่เป็นเครื่องรู้ ทั้งสองนั้น มิได้มีฐานร่วมกันเลย และเพราะโทษคืออวิชชาจิต และชวนจิตถึงซึ่งความมีอารมณ์ต่างกันไป ในฐานอันไม่ต้องการ (โดยเป็นการนอกรอกออกไปจากวิถิแห่งมรรค ผล ?)"

ส่วนสันตติปัจจุบันและอัทธาปัจจุบัน พึงทราบว่าเป็นอารมณ์ (แห่งเจโตปริยญาณ) ได้ พระอรรถกถาจารย์กล่าว (อธิบาย) ไว้ ในอรรถกถาสังยุตนิคายว่า "ในปัจจุบันสองอย่างนั้น จิตของคนอื่น ในกาลประมาณ ๒-๓ ชวนวิถิ โดยเป็นอดีตหรืออนาคต แต่ชวนวิถิ อันเป็นไปอยู่ (คือปัจจุบัน) อันใด จิตของคนอื่นทั้งปวงนั้น ชื่อสันตติ-ปัจจุบัน ส่วนอัทธาปัจจุบัน พึงชี้แจงด้วยชวนวาร" ดังนี้ คำของ พระอรรถกถาจารย์นั้นกล่าวดีแล้ว (ต่อไป) นี่เป็นคำชี้แจงในอัทธา-ปัจจุบันนั้น คือ

ภิกษุผู้มีฤทธิ์ใครจะรู้จิตของคนอื่น อวิชชาการไป อวิชชา (จิตนั้น) ทำณปัจจุบันเป็นอารมณ์แล้วดับไปพร้อมกับอารมณ์นั้น นั้นเอง แต่นั่น ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวง (เล่นไป) ซึ่งดวงสุดท้าย (คือ ดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕) เป็นอิทธิจิต นอกนั้นเป็นกามาวจรจิต จิตที่ดับไปแล้วนั้นเองเป็นอารมณ์แห่งจิตทั้งปวงนั้น และจิตทั้งหลาย นั้นหาอารมณ์ต่าง ๆ กันไม่ เพราะความที่จิตเหล่านั้นมีปัจจุบันโดย

\* เมื่ออ้างเช่นนี้ ก็ถือว่าวิสุทธิมรรคนี้แต่งที่หลังอรรถกถาสังยุต แต่พบในอรรถกถา อังคุตตร (๒/๘) แก่หิริโอดตบปะยย่อ ๆ แล้วบอกว่าความพิสดารกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค กลับแสดงว่าแต่งวิสุทธิมรรคก่อนอรรถกถาอังคุตตร

(กำหนดไว้ด้วย) อำนาจกาล (คือภพ) เป็นอารมณ์ หนึ่ง แม้ใน  
เพราะมีอารมณ์เดียวกัน ก็อิทธิเท้านั้นย่อมรู้จิตคนอื่นได้ จิตนอกนี้  
หารู้ได้ไม่ เปรียบเหมือนจักษุวิญญาณในจักษุทวารเท้านั้นย่อมเห็นรูปได้  
วิญญาณนอกนี้หาเห็นได้ไม่ฉะนั้น

เจโตปริยญาณนี้เป็นปัจจุบันนารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งสันตติปัจจุบัน  
และอัทธาปัจจุบันโดยนัยดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่แม้สันตติปัจจุบัน ก็ย่อมเป็นไปใน  
อัทธาปัจจุบันเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ สันตติปัจจุบันนั้น ก็พึงทราบ  
เป็นปัจจุบันนารมณ์ด้วยอำนาจแห่งอัทธาปัจจุบันนั่นเอง

ก็แลเจโตปริยญาณนั้นจัดเป็นพหิชารมณ์ ก็เพราะมีจิตของ  
คนอื่นเป็นอารมณ์แท้แล

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งเจโตปริยญาณ บัณฑิตพึงทราบ  
โดยประการดังกล่าวมาจะนี้

[ปุพเพนิวาสญาณเป็นไปในอารมณ์ ๘]

ปุพเพนิวาสญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ โดยเป็นปริตตารมณ์  
มหัคคตารมณ์ อปฺปมาณารมณ์ มัคคตารมณ์ อติตารมณ์ อัชฌัตตารมณ์  
พหิทถารมณ์ และวัตตัพพารมณ์ (มีเรื่องไม่ควรกล่าวเป็นอารมณ์)  
เป็นไปอย่างไร ? ก็แลปุพเพนิวาสญาณนั้น ในกาลที่ระลึกถึงขั้นที่เป็น  
เป็นกามาวจร ก็เป็นปริตตารมณ์ ในกาลที่ระลึกถึงขั้นที่เป็นรูปาวจร  
และอรูปาวจร ก็เป็นมหัคคตารมณ์ ในกาลที่ระลึกถึงมรรคที่ตนหรือ

คนอื่นเจริญแล้ว และถึงผลที่ตนหรือคนอื่นทำให้แจ้งแล้วในอดีตกาล ก็เป็นอุปมาธรรมณ์ ในการที่ระลึกถึงมรรคที่ตนหรือคนอื่นเจริญ แล้วอย่างเดียว ก็เป็นมัลลการมณณ์

แต่โดยแน่นอนแล้ว ปุพเพนิวาสญาณนั้นเป็นอดีตารมณณ์แท้ (ต่อไป) นี่เป็นนัยแห่งอรรถกถาในเรื่องอดีตารมณญาณนั้นว่า "บัณฑิต พึงทราบความแปลกกัน (ดัง) นี้คือ ในญาณทั้งหลายนั้น แม้เจโต ปริยญาณและยถากัมมุปกญาณ ก็เป็นอดีตารมณณ์ ก็จริงแล แต่ทว่า ญาณทั้งสองนั้น เจโตปริยญาณมีจิตที่เป็นอดีตภายใน (ระยะ) ๗ วัน เท่านั้นเป็นอารมณณ์ เพราะเจโตปริยญาณนั้นหารู้ขั้นหรือสิ่งที่เนื่องด้วย ขั้นอื่นไปไม่ แต่ท่านกล่าวว่า เป็นมัลลการมณณ์โดยปริยาย ก็เพราะมีจิต ที่สัมปยุตด้วยมรรคเป็นอารมณณ์ ยถากัมมุปกญาณแล้ว ก็มีแต่เจตนา ที่เป็นอดีตเท่านั้นเป็นอารมณณ์ แต่ขั้นทั้งหลายและสิ่งอะไร ๆ ที่เนื่อง ด้วยขั้นที่เป็นอดีต จะชื่อว่ามิได้เป็นอารมณณ์แห่งปุพเพนิวาสญาณ หากมิใช่ ด้วยว่าปุพเพนิวาสญาณนั้นเป็นญาณมิกคิสมอดด้วยสัพพัญญุตญาณในธรรมทั้งหลาย คือขั้นและสิ่งอันเนื่องด้วยขั้นที่เป็นอดีต"

อนึ่ง เพราะเหตุที่ในคัมภีร์ปฏิฐานกล่าวไว้ว่า "ขั้นทั้งหลายที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณปัจจัยแห่งอิทธิวิธญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ยถากัมมุปกญาณ อนาคตังสญาณ"

ดังนี้ เพราะเหตุนี้ แม้ขั้น ๔ ก็เป็นอารมณณ์แห่ง เจโตปริยญาณและ

๑. มหาภูิกว่า สิ่งทีเนื่องด้วยขั้น คือ ชื่อ และโคตรเป็นต้น

๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๕๖

ยถากัมมุปกญาณได้ อนึ่ง ในญาณ ๒ นั้น จันท์ทั้งที่เป็นกุศลทัตที่เป็น  
อกุศลทีเดียวเป็นอารมณ์แห่งยถากัมมุปกญาณแล

ก็แล ปุพเพนิวาสญาณนั้น ในกาลที่ระลึกถึงขั้นของตน ก็เป็น  
อัมมัตตารมณ ในการที่ระลึกถึงขั้นของคนอื่น ก็เป็นพหิทธารมณ  
ในกาลที่ระลึกถึงที่เนื่องด้วยขั้นมีชื่อ และโคตรเป็นต้น โดยนัยเช่นว่า  
"ในอดีตกาล พระผู้มีพระภาควิปัสสีได้มีแล้ว พระมารดาของพระองค์  
ทรงนามว่าพันธุมตี พระบิดาทรงนามว่าพันธุม่า" ดังนี้ เป็นนวัตตพ-  
พารมณ

ในข้อนวัตตพพารมณนี้ นี้เป็นความชอบใจของพวกข้าพเจ้า คือ  
"ก็คำว่า ชื่อและโคตร ในที่นี้หมายถึงสิ่งทีเนื่องด้วยขั้น สำเร็จด้วย  
สมมติพึงเห็นว่าเป็นเนื้อความที่อาศัยพยัญชนะ มิใช่พยัญชนะ เหตุ  
พยัญชนะ จัดเป็นปริตตธรรม เพราะท่านสงเคราะห์เข้าในสัททายตนะ  
(คือเสียง) ดังบาลีว่า "นิรุตติปฏิสัมภิตาเป็นปริตตารมณ" ๒

ความเป็นในอารมณ์ ๘ แห่งปุพเพนิวาสญาณ บัณฑิตพึงทราบ  
โดยประการดังกล่าวมาดังนี้

๑. ปาฐะในวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้ว่า นามโคตตปจฺวณิมิตฺตาติ-- นามโคตต นั้นเข้ากับ  
เรื่อทีเดียว แต่ปจฺวณิมิตฺต ไม่เข้ากับเรื่องไหนทั้งสิ้น เข้าใจว่าจะเกินเข้ามา หรือ  
คลาดเคลื่อนเลื่อนมาจากศัพท์อะไรอื่น สิ่งทีเนื่องด้วยขั้นตามที่กล่าวไว้เนเทศแห่ง  
ปุพเพนิวาสญาณก็มี โคตร วัณณะ อาหาร สุขทุกข์ และจิตอายุ เท่านั้น

ในอนาคตังสญาณ มีนวัตตพพารมณเหมือนกัน ก็กล่าวแต่ว่า นามโคตต-  
ชานนกาล ไม่มีปจฺวณิมิตฺต ด้วยเหตุนี้ ในที่นี้จึงแปลตตปจฺวณิมิตฺต ออก ซึ่งไม่ทำให้  
เสียความอะไรเลย

๒. อภ. วิ. ๓๕/๔๑๖

[ทิพพจักขุญาณเป็นไปในอภยธรรม ๔]

ทิพพจักขุญาณ ย่อมเป็นไปในอภยธรรม ๔ โดยเป็นปริตตธรรม  
ปัจจุบันนารมย์ อหังการธรรม และพหิตถารมย์ เป็นไปอย่างไร ?  
ก็ทิพพจักขุญาณนั้น เพราะเหตุที่ทำรูปให้เป็นอภยธรรม และรูปเป็น  
ปริตตธรรม เพราะเหตุนี้จึงเป็นปริตตธรรม อนึ่ง เพราะเป็นไปใน  
รูปอันมีอยู่ (เฉพาะหน้า) เท่านั้น จึงเป็นปัจจุบันนารมย์ ในกาลที่  
เห็นรูปอันกำบังมีรูปที่อยู่ในท้องเป็นต้นของตน ก็เป็นอหังการธรรม  
ในกาลที่เห็นรูปคนอื่น ก็เป็นพหิตถารมย์แล

ความเป็นไปในอภยธรรม ๔ แห่งทิพพจักขุญาณ บัณฑิตพึงทราบ  
โดยประการดังกล่าวมานี้

[อนาคตสังขยญาณเป็นไปในอภยธรรม ๘]

อนาคตสังขยญาณ ย่อมเป็นไปในอภยธรรม ๘ โดยเป็นปริตตธรรม  
มหัคคตารมย์ อัปปมาณารมย์ มัคคตารมย์ อนาคตารมย์ อหังการ-  
ธรรม พหิตถารมย์ และ นวตตัพพารมย์ เป็นไปอย่างไร ? ก็อนา-  
คตสังขยญาณนั้น ในกาลที่รู้ว่า "บุคคลผู้นี้ ในอนาคต จักเกิดในกามา-  
วจรภพ" ก็เป็นปริตตธรรม ในกาลที่รู้ว่า "บุคคลผู้นี้ในอนาคต จัก  
เกิดในรูปาวจรภพหรืออรุฬาวจรภพ" ก็เป็นมหัคคตารมย์ ในกาล  
ที่รู้ว่า "บุคคลผู้นี้ในอนาคต จักทำมรรคให้มีขึ้น จักทำให้แจ้งซึ่งผล"  
ก็เป็นอัปปมาณารมย์ ในกาลที่รู้ว่า "บุคคลผู้นี้ในอนาคต จักทำ  
มรรคให้มีขึ้น " แต่เท่านี้ ก็เป็นมัคคตารมย์



แต่โดยแน่นอนแล้ว อนาคตังสญาณนั้น เป็นอนาคตารมณ์แม้  
ในอนาคตารมณ์ญาณทั้งหลายนั้น แม้เจโตปริยญาณก็เป็นอนาคตารมณ์  
ได้ก็จริงแล แต่ทว่า เจโตปริยญาณนั้น มีจิตที่เป็นอนาคตภายใน (ระยะ)  
๗ วันเท่านั้นเป็นอารมณ์ เพราะเจโตปริยญาณนั้นหารู้ขั้นหรือสิ่งที่  
เนื่องด้วยขั้นอื่นไปไม่ (แต่) สิ่งอะไร ๆ ในอนาคต เชื่อว่ามีได้  
เป็นอารมณ์แห่งอนาคตังสญาณหาไม่ โดยนัยที่กล่าวแล้วในปุพเพ-  
นิวาสญาณ

ในกาลที่รู้ว่า "เรา (ในอนาคต) จักเกิดในที่โน้น" ก็เป็น  
อหัตตารมณ์ ในกาลที่รู้ว่า "คนโน้น (ในอนาคต) จักเกิดในที่โน้น"  
ก็เป็นพหิทธารมณ์ ในกาลที่รู้ชื่อและโคตรโดยนัยเช่นว่า "ในอนาคต  
พระผู้มีพระภาคเมตเตตยะจักเกิดขึ้น พรหมณ์ชื่อสุพรหมา จักเป็น  
พระบิดา พรหมณ์ชื่อพรหมวดี จักเป็นพระมารดาของพระองค์"  
ดังนี้ ก็เป็นนวัตตัพพารมณ์ โดยนัยที่กล่าวแล้วในปุพเพนิวาสญาณ  
นั้นแล

ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งอนาคตังสญาณ บัณฑิตพึงทราบ  
โดยประการที่กล่าวมาดังนี้

[ยถากัมมุปกฺขญารเป็นไปในอารมณ์ ๕]

ยถากัมมุปกฺขญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๕ โดยเป็นปริตตารมณ์  
มหัคคตารมณ์ อตีตรมณฺ อหัตตารมณ์ และพหิทธารมณฺ เป็นไป  
อย่างไร ? ก็ยถากัมมุปกฺขญาณนั้น ในกาลที่รู้กรรมอันเป็นกามาวจร  
ก็เป็นปริตตารมณ์ ในกาลที่รู้กรรมอันเป็นรูปาวจร และอรูปาวจร

ก็เป็นมหัคคตารมณ์ เป็นอติตารมณ์ เพราะรู้แต่กรรมที่เป็นอดีต  
เท่านั้น ในกาบที่รู้กรรมของตนเอง เป็นอัมมัตตารมณ์ ในกาลที่  
รู้กรรมของคนอื่น ก็เป็นพหิทถารมณ์แล

ความเป็นไปในอารมณ์ ๕ แห่งยถากัมมุปคญาณ บัณฑิตพึงทราบ  
โดยประการที่กล่าวมาดังนี้

ส่วนว่า ในตอนที่กล่าวถึงอัมมัตตารมณ์และพหิทถารมณ์นี้ คำใด  
กล่าวไว้ในโบราณอรรถกถาว่า "ยถากัมมุปคญาณเป็นทั้งอัมมัตตา-  
รมณ์และพหิทถารมณ์" ดังนี้ คำนั้นท่านกล่าวด้วยอธิบายว่า ยถา-  
กัมมุปคญาณนั้น ในเวลาที่รู้ (กรรม) ภายใน (คือของตน) ตามกาล  
(กรรม) ภายนอก (คือของคนอื่น) ตามกาล (หมายความว่าลางคราว  
รู้กรรมภายใน ลางคราวรู้กรรมภายนอก ตามที่ตั้งใจจะรู้?) จะ  
นับเป็นอัมมัตตพหิทถารมณ์บ้างก็ได้เท่านั้นเองและ

บริเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิเทศ

ในปกรณ์พิเศษ ชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

\* เกิดปัญหาขึ้นในตอนจบ มหาฐีกาว่าที่อธิบายอย่างนี้ก็หมายความว่าไม่ยอมเพิ่ม  
อัมมัตตพหิทถารมณ์เข้าอีกข้อหนึ่ง และก็มีได้หมายความว่าทำสองอย่างนี้ให้มีอารมณ์เป็น  
อันเดียวกันด้วย

คิดดูชอบกล จะรู้กรรมทั้งของคนอื่นในคราวเดียวกันบ้างไม่ได้หรือ  
เช่นเมื่อตนและใครคนหนึ่งทำกรรมอะไรร่วมกัน แล้วมาได้รู้ผลเช่นเดียวกัน เมื่อ  
ทำยถากัมมุปคญาณให้เกิดขึ้นแล้ว ก็รู้ได้ในคราวเดียวกันว่า ตนและใครคนนั้นทำกรรมอะไร  
ไว้ด้วยกัน อย่างนี้เป็นอัมมัตตพหิทถารมณ์ ไม่ได้หรือ จะใคร่บริคิจะ คืออัมมัตตารมณ์  
พหิทถารมณ์ และอัมมัตตพหิทถารมณ์ (?)

## ปกรณ์พิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

### ภาค ๓

#### ชั้นธนิตะ

บัดนี้ เพราะเหตุที่สมาธิซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงออกไว้ ด้วยหัวข้อคือจิต ในบาทพระคาชา (ที่นึกเขไปได้เบื้องต้น) ว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปลฺลโณ จิตฺตํ ปญฺญมฺยจ ภาวยฺ---นั่น เป็นอัน ภิกษุผู้ประกอบพร้อมด้วยสมาธิภาวนาอันมั่นคง มีอานิสงส์อันได้รับแล้ว โดย (ที่ได้บรรลุ) อภิญญาดังกล่าวมานี้ ได้บำเพ็ญเสร็จแล้ว ด้วย อาการทั้งปวง\* ก็แลปัญญานัน้อยู่ในลำดับแห่งสมาธินั้น ภิกษุผู้ประกอบ พร้อมด้วยสมาธิภาวนานั้นแล้วพึงบำเพ็ญ (ต่อไป) ก็แต่ปัญญา นั้น เพราะทรงแสดงไว้สังเขปนัก ก่อนอื่นก็ไม่เป็นการง่ายแม้แต่จะ เข้าใจ (เสียแล้ว) จะกล่าวไปถึงจะบำเพ็ญได้ เพราะเหตุนั้น เพื่อ จะแสดงความพิสดารแห่งปัญญานั้น และนัย (วิธี) ในการบำเพ็ญด้วย จึงมีปัญหากกรรม (ดัง) นี้ คือ

(๑) อะไรเป็นปัญญา

(๒) ได้ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถอะไร

(๓) อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็นปัจจุปัญฺฐาน และปทัฏฺฐาน ของปัญญานั้น

\* คำว่า อาการทั้งปวง มหาภูติทานช่วยจาระไนให้ฟังว่า เช่นอาการที่ได้อุปจาร ได้อุปปนา ได้สภาวะ อาการที่ก้าวล่วงองค์มีวิตกเป็นต้น อาการที่หน่ายจากรูปารมณฺ์ เป็นต้น อาการที่ฝึกจิต ๑๔ สถาน อาการที่ได้อานิสงส์ ๕ เป็นอาทิ

- (๔) ปัญญามีก็อย่าง
- (๕) ปัญญาจะพึงบำเพ็ญขึ้นได้อย่างไร
- (๖) อะไรเป็นอานิสงส์แห่งการบำเพ็ญปัญญา
- (ต่อไป) นี่ เป็นคำวิสันนาในปัญหานั้น

[๑. อะไรเป็นปัญญา]

ปัญหกรรม (ข้อแรก) ว่า "อะไรเป็นปัญญา" นั้น มีวิสันนาว่า ปัญญามีหลายอย่างต่างประการ อันจะวิสันนาพยายามชี้แจงปัญญานั้นไปทุกอย่าง จะไม่พึงยังประโยชน์ที่ประสงค์ให้สำเร็จ ทั้งจะพึงเป็นไปเพื่อความเฟื่องขึ้นด้วย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจะกล่าวหมายเอาปัญญาที่ประสงค์ในที่นี้เท่านั้น คือ วิปัสสนาญาณ อันสัมปยุตด้วยกุศลจิต (นั้นแล) เป็นปัญญา

[๒. ได้ชื่อว่าปัญญาเพราะอะไร]

ปัญหกรรม (ข้อ ๒) ว่า "ได้ชื่อว่าปัญญาเพราะอะไร" มีวิสันนาว่า (ธรรมชาตินั้น) ได้ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถารู้ทั่วอันความรู้ทั่วนี้คืออะไร คือรู้โดยประการต่าง ๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จักและอาการที่รู้แจ้ง จริงอยู่ แม้เมื่อสัญญา (ความรู้จัก) วิญญาณ (ความรู้แจ้ง) และปัญญา (ความรู้ทั่ว) เป็นความรู้ด้วยกัน (แต่) สัญญาก็เป็นแต่ความรู้จักอารมณ์ว่า (รูปนั้น) มีสีเขียว มีสีเหลือง เป็นต้นเท่านั้น ไม่อาจให้ถึงความเข้าตลอดซึ่ง (ไตร) ลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ได้ วิญญาณ รู้อารมณ์ว่า (รูป) เขียว

เหลือ เป็นต้นด้วย ทำให้ถึงความเข้าใจตลอดซึ่ง (ไตร) ลักษณะด้วย\*  
แต่ไม่อาจส่งให้ถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ ส่วนปัญญารู้อารมณ์  
และทำให้ถึงความเข้าใจตลอดซึ่ง (ไตร) ลักษณะตามนัยที่กล่าวแล้ว  
ด้วย ส่งให้ถึงความเกิดปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ด้วย อุปมาเหมือน  
อย่างว่า เมื่อคน ๓ คน คือ คนหนึ่งเป็นทารกยังไม่เคยสา คนหนึ่ง  
เป็นบุรุษชาวบ้าน คนหนึ่งเป็นเศรษฐิก มองดูกองกหาปณะที่ตั้งไว้  
บนเป็น (กองเงิน) ของเศรษฐิก ทารกยังไม่เคยสาที่รู้แต่ความงาม  
แปลก ๆ ยาว สั้น สี่เหลี่ยม และกลม แห่งกหาปณะทั้งหลายเท่านั้น  
หาว่าสิ่งนี้เขาสมมตกันว่าเป็นแก้ว เป็นเครื่อง (ซื้อหา) อุปโภค  
และบริโภคแห่งมนุษย์ทั้งหลายได้ บุรุษชาวบ้านรู้ความสดใสแปลก ๆ  
เป็นต้นด้วย รู้ว่าสิ่งนี้เขาสมมตกันว่าเป็นแก้ว เป็นเครื่อง (ซื้อหา)  
อุปโภคและบริโภคแห่งมนุษย์ทั้งหลายได้ด้วย แต่ไม่รู้คัดแยก (อย่าง)  
นี้ว่า กหาปณะนี้แท้ กหาปณะนี้ปลอม กหาปณะนี้ (ปน) มีเงินจริง  
ครึ่งหนึ่ง เป็นต้น เศรษฐิกรู้ประการทั้งหลายนั้นทุกอย่าง เมื่อรู้แล้ว

\* มหาภูติกถาตั้งปัญหาว่า วิญญูญาน ทำให้ถึง (ลักษณะปฏิเวธ) ความเข้าใจตลอดซึ่งไตรลักษณ์ได้  
อย่างไร ? แล้วแก้ว่า "เข้าใจได้ตามทางที่ปัญญาชี้ให้" อธิบายว่า เมื่อวิปัสสนาปัญญาอันมี  
ไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ รู้แจ้งแทงตลอดซึ่งไตรลักษณ์ไปหลาย ๆ วาระเข้า วิปัสสนาย่อมมีได้แม้ด้วย  
จิตที่เป็นญาณวิปยุต (คือวิญญูญาน) ด้วยอำนาจความเคยชินด้วยชำนาญ ดังเช่นการสาธยายพระ  
คัมภีร์ที่ชำนาญ ก็ว่าไปได้คล่อง ๆ โดยไม่รู้ความก็ได้ และว่าลักษณะปฏิเวธ ในข้อนี้ก็หมายเพียง  
ว่า ทำไตรลักษณ์เป็นอารมณ์เท่านั้น มิใช่รู้แจ้งแทงตลอด (ด้วยปัญญา)

อธิบายของพระภูทิกจารย์นี้ กระเทือนถึงโวหารที่เราพูดกันอยู่ คือเราพูดกันว่าบุรุษ  
รู้ธรรมเช่นไตรลักษณ์ได้เหมือนกัน แต่เป็น "รู้ด้วยสัญญา มิใช่รู้ด้วยปัญญา" แต่ในภูทิกานี้  
ท่านว่า "รู้ด้วยวิญญูญาน" ซึ่งสูงกว่าสัญญา

แม่มองดูหาปณะก็รู้ แม่ฟังเสียงกหาปณะที่เขาเคาะก็รู้ แม่ดมกลิ่นดู  
ก็รู้ แม่ลิ้นรสดูก็รู้ แม่ช่วยดูด้วยมือก็รู้ เหรัญญิกนั้นรู้ด้วยว่า "กหาปณะ  
นั้น ทำที่บ้านชื่อนั้น หรือที่นิคม ที่นคร ที่ภูเขา หรือที่ฝั่งแม่น้ำ  
ชื่อนั้นๆ" รู้แม่ (กระทั่ง) ว่า อาจารย์ชื่อนั้นทำ ดังนี้ฉันใด ข้อ  
อุปมัยนี้ก็พึงทราบฉันนั้น แท้จริง **สัจญา** (ความรู้จัก) ก็เป็นราวกะ  
การดูหาปณะแห่งทารกยังไม่เคียงสา เพราะถือเอาแต่เพียงอาการที่  
ปรากฏแห่งอารมณ์โดยเป็นสีเขียวเป็นต้น **วิญญาณ** (ความรู้แจ้ง)  
เป็นเหมือนการดูหาปณะแห่งบุรุษชาวบ้าน เพราะถือเอาอาการแห่ง  
อารมณ์ (ที่ปรากฏ) โดยเป็นสีเขียวเป็นต้นด้วย ให้ถึงความเข้าใจ  
ตลอดซึ่ง (ไตร) ลักษณะสูงขึ้นไปได้ด้วย **ปัญญา** เป็นดังการดู  
กหาปณะแห่งเหรัญญิก เพราะถือเอาการแห่งอารมณ์โดยเป็นสีเขียว  
เป็นต้นก็ได้แล้ว และให้ถึงความเข้าใจตลอดซึ่ง (ไตร) ลักษณะก็  
ได้แล้ว ยัง(ส่ง) ให้ถึงความเกิดปรากฏแห่งมรรคสูงขึ้นไปกว่านั้นก็ได้  
ด้วย เพราะเหตุนี้ ความรู้โดยประการต่าง ๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จัก  
และอาการที่รู้แจ้งนั้นใด ความรู้นี้ (แหละ) พึงทราบว่า เป็นความรู้  
ทั่ว คำที่ว่า "ได้ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ทั่ว" นั้น ข้าพเจ้า  
กล่าวหมายเอาความรู้ทั่วนี้แล

ก็แลปัญญานี้ใน สัจญาและวิญญาณมีอยู่ในจิตตบาทใด หาได้มี  
ในจิตตบาทนั้น (ด้วย) โดยส่วนเดียวไม่ แต่เมื่อใดปัญญามี (ด้วย)  
เมื่อนั้นก็แยกจากธรรม (คือสัจญาและวิญญาณ) เหล่านั้นไม่ได้ จึง

๑. มหาภูติกว่า เพราะปัญญาย่อมไม่เกิดในจิตตบาทที่เป็นเหตุและอเหตุ

เป็นธรรมชาติที่ละเอียดเห็นได้ยาก เพราะมีความต่างที่จะพึงแยกออกไม่ได้ว่า นี่สัญญา นี่วิญญาณ นี่ปัญญา เพราะเหตุนี้ ท่านนาคเสน จึงถวายพระพร (พระเจ้ามิลินท์) ว่า "คุณกรมหาบพิตร กิจที่ทำได้ยาก พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำแล้ว" พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า "ท่านนาคเสน ผู้เจริญ กิจที่ทำได้ยากอะไรเล่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำแล้ว" ท่านนาคเสนถวายวิสัชนาว่า "คุณกรมหาบพิตร กิจอันทำได้ยากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำ ก็คือตรัสบอกการกำหนด (แยก) ธรรมทั้งหลายอันไม่มีรูป คือจิตและเจตสิกเหล่านี้ที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันอยู่ว่า นี่ผัสสะ นี่เวทนา นี่สัญญา นี่เจตนา นี่จิต" ดังนี้

[๓. อะไรเป็นลักษณะ ฯลฯ ของปัญญา]

ส่วนในปัญหากรรม (ข้อ ๓) นี้ว่า "อะไรเป็นลักษณะเป็นรส เป็นปัจจุปัญฐาน และเป็นปทัชฐานของปัญญานั้น" มีวิสัชนาว่า ปัญญา มีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีอันขัดเสียดซึ่งความมืดคือ โมหะอันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส (คือเป็นกิจ) มีความหายหลงเป็นปัจจุปัญฐาน (คือเป็นเครื่องปรากฏหรือเป็นผล) ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัชฐาน (คือเหตุใกล้) ของปัญญานั้น โดยพระบาลีว่า "สมาหิตายถาภูตํ ชานาติ ปสฺสตี ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง"

๑. มหาภูติกาท่านช่างคิดเปรียบเทียบว่า สัญญาและวิญญาณ แยกจากปัญญาโดยเด็ดขาดได้ ก็เหมือนสุขแยกจากปิติโดยเด็ดขาดได้ ส่วนปัญญาแยกจากสัญญาและวิญญาณโดยเด็ดขาดไม่ได้ เหมือนปิติแยกจากสุขโดยเด็ดขาดไม่ได้

๒. อัง. ทสก. ๒๔/๓

[๔. ปัญญามีกี่อย่าง]

ปัญหакรรณ (ข้อ ๔) ว่า "ปัญญามีกี่อย่าง" มีวิสัยว่า ว่า  
โดยลักษณะคือความตรัสรู้สภาวะแห่งธรรม ปัญญาก็อ่อย่างเดียวเท่านั้น

เป็น ๒ อย่าง โดย (จำแนก) เป็นโลกียะ และโลกุตตระ เป็น  
๒ อย่างนี้่เดียวกันนั้น โดย (จำแนก) เป็นสาสวะ (มีอาสวะ) และ  
อนาสวะ (ไม่มีอาสวะ) เป็นต้น โดย (จำแนก) เป็นนามวัญญูปนะ  
(กำหนดนาม) และรูปวัญญูปนะ\* (กำหนดรูป) โดย (จำแนก)  
เป็นโสมนัสสหคตะ (ร่วมกับโสมนัส) และอุเบกขาสหคตะ (ร่วมกับ  
อุเบกขา) และโดย (จำแนก) เป็นทัสนาญมิ (ขึ้นเห็น) และภาวนา-  
ญมิ (ขึ้นเป็น)

เป็น ๓ อย่าง โดย (จำแนก) เป็นจินตามยะ สุตมยะ และภาวนา-  
มยะ เป็น ๓ อย่างนี้่เดียวกันนั้น โดย (จำแนก) เป็นปริตตารัมมณะ  
มหัคคตารัมมณะและอัปมาณารัมมณะ โดย (จำแนก) เป็นอายโกศล  
อปายโกศล และอุปายโกศล และโดย (จำแนก) เป็นอภินิเวส ๓ มี  
อหัตตตภินิเวส (มุ่งมันข้างใน) เป็นต้น

เป็น ๔ อย่าง โดยเป็นญาณในอริยสัจ ๔ และโดยเป็นปฏิบัติ  
สัมภิตา (ญาณ) ๔ แล

ในส่วนแห่งปัญญาทั้งหลายเหล่านั้น ส่วนแห่งปัญญาที่เป็นอ่อย่าง  
เดียว มีเนื้อความง่ายอยู่แล้ว



[ปัญญา ๒]

ในส่วนแห่งปัญญาที่เป็น ๒ อย่าง (เมื่ออธิบายดังนี้)

(ในทักที่ ๑) ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นโลกียะ และโลกุตระ  
ดังนี้คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกียมรรค เป็นโลกียปัญญา ปัญญาที่  
สัมปยุตด้วยโลกุตรมรรค เป็นโลกุตระปัญญา

ในทักที่ ๒ ปัญญาที่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะทั้งหลาย (คือสนับสนุนอาสวะ) เป็นสาสวปัญญา ปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะ  
เหล่านั้น (คือไม่สนับสนุนอาสวะ) เป็นอนาสวปัญญา ก็ปัญญา ๒ นี้  
โดยเนื้อความก็เป็นโลกียปัญญาและโลกุตระปัญญานั้นเอง นัยแม้ใน  
สาสวทักอื่นเช่นว่า ปัญญาที่ประกอบกับอาสวะ เป็นสาสวปัญญา  
ปัญญาที่ไม่ประกอบกับอาสวะ เป็นอนาสวปัญญา ดังนี้ก็ดี ก็ดูจกนัยนั้น  
(คือโดยความก็เป็นโลกียะโลกุตระเหมือนกัน) ดังนี้ ปัญญาเป็น ๒  
อย่าง โดยเป็นสาสวะและอนาสวะ

ในทักที่ ๓ ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นนามวักฎฐापนะ  
และรูปวักฎฐापนะ ดังนี้ คือ ปัญญาในการกำหนดรูปขันธ์ ๔ แห่ง  
ภิกษุผู้ใคร่จะเริ่ม (ทำ) วิปัสสนาอันใด ปัญญาอันนี้ เป็นนามวักฎฐา-  
ปนปัญญา ปัญญาในการกำหนดรูปขันธ์ (แห่งภิกษุนั้น) อันใด ปัญญา  
อันนี้ เป็นรูปวักฎฐापนาปัญญา

ในทักที่ ๔ ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นโสมนัสสหคตะ และ  
อุเบกขาสหคตะ ดังนี้คือ ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และใน  
มรรคจิตที่เป็นไปในจตุตถฌานโดยปัญญาจกนัย ๑๖ ดวง เป็นโสมนัสสหคต-

ปัญญา ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมรรคจิต อันเป็น  
ไปในปัญจมาณ ๔ ดวง เป็นอุเบกขาสหคตปัญญา\*

ในทักขะที่ ๕ ปัญญาในปฐมมรรค เป็นทตฺตณฺมิปัญญา ปัญญา  
ในมรรค ๓ ที่เหลือ เป็นภาวนาณฺมิปัญญา ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดย  
เป็นทตฺตณฺมิ และภาวนาณฺมิ ดังนี้แล

[ปัญญา ๓]

ในติกะ (หมวดปัญญา ๓) ทั้งหลาย (มีอธิบายดังนี้)

ในติกะที่ ๑ ปัญญาที่ไม่ได้ฟังแต่คนอื่นได้มา เป็นจินตามยปัญญา  
เพราะสำเร็จโดยลำพังความคิดของตนเอง ปัญญาที่ฟังแต่ผู้อื่นแล้วจึงได้  
มาเป็นสุตมยปัญญา เพราะสำเร็จด้วยอำนาจการฟัง ปัญญาที่ถึงอัปปนา\*  
อันสำเร็จด้วยอำนาจภาวนาอย่างใดก็แล้วแต่ เป็นภาวนามยปัญญา สม  
คำ (ในวิภังค์) กล่าวไว้ว่า "ในปัญญา ๓ นั้น จินตามยปัญญาเป็นไหน ?  
บุคคลไม่ได้ฟังแต่ผู้อื่นแล้วแลได้ซึ่งกัมมัสกตาญาณ หรือซึ่งสัจจานุโล-  
มิกญาณ (คือวิปัสสนาญาณอันเป็นไปโดยนัย) ว่า รูปไม่เที่ยงก็ดี ว่า  
เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยงก็ดี หรือซึ่งขันติ (ความอาจเห็น

๑. ฉานตามบาลีพระสูตรเป็นจตุกนฺย คือเป็นฉาน ๔ ทั้งนั้น แต่ในอภิธรรมท่านจัด  
ใหม่ให้เป็นปัญจกนฺย คือเป็นฉาน ๕ โดยล่ององค์ไปขึ้นละ ๑ ๆ อุเบกขาไปมีเอาในฉาน  
ที่ ๕ ฟังทราบว่าเป็นที่ที่ท่านกล่าวฉานโดยปัญจกนฺยนั้น

๒. คำว่าปัญญาถึงอัปปนา (อปฺปนาปฺปตฺตา ปญฺญา) นี้ ฟังอย่างไรอยู่ เพราะ  
เคยฟังแต่ว่า อัปปนาเป็นเรื่องของจิต มหาภูติที่ท่านก็รู้สึกร้อยอย่างโรยอยู่เหมือนกัน จึงแก้  
ไว้ว่า "คำว่าปัญญาถึงอัปปนานี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงภาวนามยปัญญาที่ถึงสุดยอด น ปน  
อปฺปนาปฺปตฺตา ภาวนามยา แต่ไม่ใช่ภาวนามยปัญญาถึงอัปปนาคอก" ถือเอา  
ความว่าปัญญาของผู้ที่ได้อัปปนา ก็จะได้กระมัง ?

ได้) ทิฐิ (ความเห็น) รุจิ (ความพอใจ) มุติ (ความรู้) เปกขะ (ความค้นพบ) รัมมนิชฌานันติ (ความทนต่อความเพ่งแห่งธรรม) อันเป็นอนุโลมิกะ (คือควรแก่ธรรมคือการทำงานที่ประสงค์จะทำไมขัดกัน) รูปเดียวกันนั้น ในกัมมายนะ (อายตนะคือการทำงาน) ทั้งหลาย ที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ (คือปัญญา) ก็ดี ในลิตายตนะ (อายตนะคือจิตตะ) ทั้งหลายที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ (คือปัญญา) ก็ดี ในวิชาฐานะ (คือวิทยาการเสกเป่า?) ทั้งหลาย ที่บุคคลจัดทำด้วยโยคะ (คือปัญญา) ก็ดีอันใด ความรู้นี้เรียกว่า จินตามยปัญญา

สุตมยปัญญาเป็นไฉน ? บุคคลได้ฟังแต่ผู้อื่นแล้วจึงได้ซึ่งกัมมัสกตาญาณ ฯลฯ อันใด ความรู้นี้เรียกว่า สุตมยปัญญา

(ภาวนามยปัญญาเป็นไฉน ?) ความรู้ของผู้เข้าสมาบัติทุกอย่าง เรียกว่าภาวนามยปัญญา"

ปัญญาเป็น ๓ โดยเป็นจินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา ดังกล่าวมานี้

ในติกะที่ ๒ ปัญญาเป็น ๓ โดยเป็นปริตตารัมมณปัญญา มหัคคตารัมมณปัญญา และอัปปมาณารัมมณปัญญา อย่างนี้ คือ ปัญญาที่ปรารภธรรมทั้งหลายอันเป็นกามาวจรเป็นไป เป็นปริตตารัมมณปัญญา ที่ปรารภธรรมทั้งหลายอันเป็นรูปาวจรและอรูปาวจรเป็นไป เป็นมหัคคตารัมมณปัญญา ปัญญา ๒ นั้นเป็นโลกียวิปัสณาปัญญา ปัญญาที่ปรารภพระนิพพานเป็นไป เป็นอัปปมาณารัมมณปัญญา อัปปมาณารัมมณ-

ปัญญา เป็นโลกุตรวิปัสสนาปัญญา

ในคิกะที่ ๓ ความเจริญชื่อว่าอายะ ความเจริญนั้นมี ทาง  
คือสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เสื่อมไปทาง ๑ ประโยชน์เกิดขึ้นทาง ๑ ความ  
ฉลาดใน ๒ ทางนั้น ชื่ออายโกศล ดังบาลีว่า "ในโกศล ๓ นั้น อาย-  
โกศลเป็นไฉน ? ผู้มีปัญญารู้ว่า "เมื่อเรามาสนธิการธรรมเหล่านี้อยู่  
อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้นด้วย อกุศลธรรมทั้งหลายที่  
เกิดขึ้นแล้วก็จะไปด้วย อนึ่งเล่า เมื่อเรามาสนธิการธรรมเหล่านี้อยู่ กุศล  
ธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดมาเกิดขึ้นด้วย กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว  
มาเป็นไปเพื่อภิกขุโยภาพโพบูลย์เจริญเต็มที่ด้วย" ปัญญาคือความรู้ทั่ว  
ๆล ความไม่หลง ความวิจยธรรมได้ ความเห็นถูกต้องในความไม่  
เกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย และในความเกิดขึ้น  
และความเจริญแห่งกุศลธรรมทั้งหลายด้วย แห่งผู้มีปัญญานั้น อันใด  
อันนี้เรียกว่า อายโกศล" ดังนี้

ส่วนความเสื่อมชื่อว่า อาปายะ ความเสื่อมนั้นก็มี ๒ ทาง คือ  
ประโยชน์เสื่อมไปทาง ๑ สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกิดขึ้นทาง ๑ ความ  
ฉลาดใน ๒ ทางนั้น ชื่ออปาโยโกศล ดังบาลีว่า "ในโกศล ๓ นั้น  
อปาโยโกศลเป็นไฉน ? ผู้มีปัญญารู้ว่า "เมื่อเรามาสนธิการธรรมเหล่านี้อยู่

๑. มหาภูิกว่า โลกุตรวิปัสสนาปัญญานั้นหมายถึงมรรคปัญญา จจริงอยู่มรรคปัญญา  
นั้น แม้มิ ได้ยึดไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงแห่งสังขารเป็นต้น ก็เรียกว่าวิปัสณาได้ เพราะ  
เต็มไปด้วยวิปัสณาภิ หรือเพราะเห็นอย่างวิเศษซึ่งลักษณะอันแท้จริงแห่งพระนิพพาน  
แต่ส่วนโคตรภูญาณเป็นอัปปมาณาธรรมะก็จริง แต่เพราะโคตรภูญาณนั้นอยู่ในฐานเป็น  
อวิชชนะแห่งมรรค จึงไม่ได้ชื่อว่าวิปัสนา

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๔๓๕-๔๔๐

กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้นด้วย" ดังนี้เป็นต้น\*

ส่วนว่า ความฉลาดอันเป็นไปทันที คือ เกิดขึ้นฉับพลันในอุบาย คือ เหตุแห่งความสำเร็จแห่งธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ทุกสถาน ชื่อว่าอุบายโกศล ดังบาลีว่า "ปัญญอันเป็นอุบายในการล้าอกุศลธรรมและเจริญกุศลธรรมนั้นทุกอย่าง ชื่ออุบายโกศล"<sup>๑</sup> ดังนี้

ปัญญาเป็น ๓ โดยเป็นอายโกศล อปายโกศล และอุบายโกศล ดังกล่าวมาจะนี้

ในคิกะที่ ๔ ปัญญาเป็น ๓ โดยเป็นอัมมัตตาทิณิเวสเป็นต้น อย่างนี้คือ วิปัสณาปัญญาที่ (กำหนด) ถือเอาขันธของตนปรารภไป เป็นอัมมัตตาทิณิเวสปัญญา (ปัญญาอันมุ่งมั่นข้างใน) ที่ (กำหนด) ถือเอาขันธของผู้อื่น หรือรู้ภายนอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ปรารภไป เป็นพหิททาติณิเวสปัญญา (ปัญญาอันมุ่งมั่นข้างนอก) ที่ (กำหนด) ถือเอาขันธข้างในและขันธข้างนอกทั้งสองปรารภไป<sup>๒</sup> เป็นอัมมัตตพหิท-

#### ๑. ๒. อภ. วิ. ๓๕/๔๔๐

ที่ท่านอธิบายอุบายโกศลว่าเป็นความฉลาดในอุบายที่เกิดขึ้นฉับพลันทันทีนั้น มหาภูติกถาอธิบายสนับสนุนว่า เมื่อกิจรีบด้วยหรือภัยเกิดขึ้น ความฉลาดแก้ไขให้กิจสำเร็จ หรือให้ปลอดภัยได้ทันที เป็นอุบายโกศล

แต่พิจารณาลำดับความแล้วก็ไม่เห็นเหตุว่าทำไมจึงต้อง "ฉับพลันทันที" ต่างว่า ตรองหาอุบายที่จะละและที่จะเจริญเข้าไปสัก ๑ ชั่วโมง จึงได้อุบายนั้น ดังนี้จะไม่นับเป็นอุบายโกศลหรือ ในบาลีก็มีได้มีคำว่าฉับพลันทันที เห็นว่าถือเอาความเท่าบาลีก็ดีแล้ว

๓. ขอนี้มหาภูติกถาช่วยไขความว่า กำหนดทั้งสองข้างตามลำดับกัน คือกำหนดข้าง

ธากินิเวสปัญญา (ปัญญาอันมุ่มมั่นทั้งข้างในทั้งข้างนอก)

[ปัญญา ๔]

ในจตุกกะ (หมวดปัญญา ๔) ทั้งหมด (มีอธิบายดังนี้)

ในจตุกกะที่ ๑ ปัญญาเป็น ๔ โดยเป็นญาณในอริยสัจ ๔ ดังนี้คือ  
ความรู้อันปรารภทุกขสัจเป็นไป เป็นญาณในทุกข์ ความรู้อันปรารภ  
ทุกขสมุทัยเป็นไป เป็นญาณในทุกขสมุทัย ความรู้อันปรารภทุกขนิโรธ  
เป็นไป เป็นญาณในทุกขนิโรธ ความรู้อันปรารภทุกขนิโรธคามินี-  
ปฏิบัติเป็นไป เป็นญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ

ในจตุกกะที่ ๒ ความรู้ ๔ อันถึงซึ่งความแตกฉานในวัตถุ ๔ มี  
อรรถเป็นต้น ชื่อว่าปฏิสัมภิทา ๔ สมพระบาลีว่า "ความรู้ในอรรถ  
ชื่ออรรถปฏิสัมภิทา ความรู้ในธรรม ชื่อธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในการ  
กล่าวธรรมนิรุติ (คือภาษาที่ดี ภาษาที่ถูกต้อง)\* ชื่อนิรุติปฏิสัมภิทา  
ความรู้ในความรู้ทั้งหลาย ชื่อปฏิภาณปฏิสัมภิทา"<sup>๑</sup> ดังนี้

ในแล้วก็กำหนดข้างนอกติดต่อกันไป อีกนัยหนึ่งหมายความว่า กำหนดปัญจจันทร่วม  
กันไปทีเดียว ไม่จำแนกข้อ โดยนัยว่า ยกัญจิ สมุทฺยธมฺมํ สัพพนฺตํ นิโรธธมฺมํ

๑. อตฺตธมฺมนิรุตฺตาทิลาเป ศัพท์ อตฺต ดูเหมือนจะเกิน พิจารณาแล้วได้ความว่า  
ภาษาที่ดีนั้นท่านเรียก ธรรมนิรุติ เห็นได้ในตอนอธิบาย- "คนสา ธมฺมนิรุตฺตีสลฺลยิตาย  
สภวานิรุตฺตียา... มุลภาษาสย ปเลทคคฺ ฌาณํ- ความรู้อันถึงซึ่งความแตกฉานในมูล-  
ภาษา...อันเป็นภาษาแท้ (ไม่วิปริต) ซึ่งได้ชื่อว่า ธรรมนิรุติ นั้น " ดังนี้

ปาฐะในมหาฎีกาก็ไม่มีอตฺต ท่านลิขิตไว้ว่า "ธมฺมนิรุตฺตาทิลาเปติ เอตฺต ธมฺมสทฺโท  
สภาวาจโกติ กตฺวา อาห ยา สภวานิรุตฺตีสติ อวิปริตนิรุตฺตีสติ อตฺโถ- ท่านทำความ  
อธิบายว่า ธมฺม ศัพท์ในบทว่า ธมฺมนิรุตฺตาทิลาเป นี้บ่งสภาวะ จึงกล่าวว่า ยา สภวานิ-  
รุตฺติ-ภาษาที่แท้ใด หมายความว่าภาษาที่ไม่วิปริต" ดังนี้ ในที่นี้จึงแปลตัด อตฺต ออก

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๘

[อรรถปฏิสัมภทา]

ในวัตถุ ๔ นั้น คำว่า "อรรถ" นั้น โดยสังเขปเป็นคำเรียกผลที่  
แผ่ล้นมาแต่เหตุ จริงอยู่ ผลที่แผ่ล้นมาแต่เหตุ ท่านเรียกว่า 'อรรถ'  
เพราะเหตุที่ถึง คือได้บรรลุโดยทำนองแห่งเหตุ (คือเป็นไปตามเหตุ)  
แต่ (ว่า) โดยประเภท ธรรม ๕ นี้ คือสิ่งที่เกิดเพราะปัจจัยอย่างใด  
อย่างหนึ่ง พระนิพพาน\* เนื้อความแห่งภาสิต วิบาก กิริยา พึงทราบ  
ว่าชื่ออรรถ ความรู้อันถึงซึ่งความแตกฉานในอรรถนั้น แห่งบุคคลผู้  
พิจารณาอรรถนั้น ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภทา

[ธัมมปฏิสัมภทา]

คำว่า 'ธรรม' นั้นเล่า โดยสังเขปก็เป็นคำเรียกปัจจัย จริงอยู่  
ปัจจัย ท่านเรียกว่าธรรม เพราะเหตุที่จัดแจงผลนั้น ๆ ก็ยังผลนั้น ๆ ให้  
เป็นไปหรืออำนวยให้ถึงผลนั้น ๆ แต่ (ว่า) โดยประเภท ธรรม ๕ นี้  
คือ เหตุที่ยังผลให้เกิดอย่างใดอย่างหนึ่ง อริยมรรค ภาสิต กุศล  
อกุศล พึงทราบว่าชื่อธรรม ความรู้อันถึงซึ่งความแตกฉานในธรรม  
นั้นแห่งบุคคลผู้พิจารณาธรรมนั้น ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทา

แท้จริง ความ (ที่แจกอรรถธรรมเป็น ๕ ๆ) นี้แหละ ท่าน  
จำแนกแสดงไว้ในอภิธรรมโดยนัยว่า "ความรู้ในทุกข์เป็นอรรถปฏิสัม-  
ภทา ความรู้ในทุกขสมุทัยเป็นธัมมปฏิสัมภทา ความรู้ในทุกขนิโรธ เป็น  
อรรถปฏิสัมภทา ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นธัมมปฏิสัมภทา  
ความรู้ในเหตุ เป็นธัมมปฏิสัมภทา ความรู้ในผลที่แผ่ล้นมาแต่

\* จัดพระนิพพานเป็นผลอย่างไรอยู่ ? น่าจะกล่าว 'อริยผล' จะได้เข้าคู่กับ  
'อริยมรรค' ในธัมมปฏิสัมภทา

เหตุ เป็นอรรถปฏิสัมภทา

ธรรมเหล่าใดชาตะแล้ว เป็นแล้ว ได้กำเนิดเกิดสำเร็จแล้ว ปรากฏ  
ขึ้นมาแล้ว ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นอรรถปฏิสัมภทา ธรรมเหล่านั้น  
ชาติแล้วเป็นแล้ว... แต่ธรรมใด ความรู้ในธรรมนั้น เป็นสัมมปฏิ-  
สัมภทา

ความรู้ในชรามณะ เป็นอรรถปฏิสัมภทา ความรู้ในชรามณ-  
สมุทัย เป็นสัมมปฏิสัมภทา ฯลฯ ความรู้ในสังขารนิโรธเป็นอรรถ-  
ปฏิสัมภทา ความรู้ในสังขารนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นสัมมปฏิสัมภทา

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ซึ่งธรรมอันเป็น สุตตะ เคยยะ ฯลฯ  
เวทัลละ ความรู้ธรรมนี้เรียกสัมมปฏิสัมภทา ภิกษุนั้นย่อมรู้เนื้อความ  
แห่งภายิตัน ๆ นั้นแหละ ว่านี่เป็นความแห่งภายิตัน นี้เป็นความ  
แห่งภายิตัน ความรู้เนื้อความแห่งภายิตัน เรียกอรรถปฏิสัมภทา

ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลเป็นไฉน ? สมัยใดจิตเป็นกายาวจรกุศล  
เกิดขึ้น ฯลฯ ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นสัมม-  
ปฏิสัมภทา ความรู้ในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้น เป็นอรรถปฏิสัมภทา"  
ดังนี้ เป็นต้น

[นิรุติปฏิสัมภทา]

ชื่อว่า 'อตุลธมฺมนิรุตฺตาทิลเป ฌาณํ' มีอรรถาธิบายว่า  
สภวานิรุติ (ภาษาที่แท้) คืออภยาภิจาริโฆหาร (ถ้อยคำที่ใช้กันเป็น

\* เตสุ ธมฺเมสุ ต. ศัพท์นี้ต้องรับกับ ข. ศัพท์-ธมฺหา ธมฺมา แต่จะไม่เสมอกัน  
น่าจะเรียงเพลिनเนื่องมาแต่ อิมฺเมสุ ธมฺเมสุ ข้างหน้ากระมัง มองไม่เห็นเหตุที่จะต้องเป็น  
พหูวนะ ในที่นี้จึงแปลแก้เป็นเอกวนะ คือเป็น ตสฺมि ธมฺเม



ตายตัว ไม่วิปริตคลาดเคลื่อน) อันใดในอรรถและธรรมนั้น\* ความ  
รู้ในการกล่าวถ้อยคำอันนั้น คือในการพูดในการเปล่งขึ้นซึ่งถ้อยคำอัน  
นั้น ได้แก่ความรู้จนถึงซึ่งความแตกฉานในมูลภาษาของสรรพสัตว์ทั้ง  
หลาย คือภาษามคธ อันเป็นสภวานิรุตติ (ภาษาแท้) ซึ่งได้ชื่อว่า  
ธรรมนิรุตติ (ภาษาดี) นั้นโดยนัยว่า พอได้ยินถ้อยคำที่พูด ที่กล่าว ที่  
เปล่งขึ้นนั้น ก็รู้ว่าเป็นสภวานิรุตติ นี้ไม่ใช่สภวานิรุตติ ดังนี้ เป็นนิรุตติ-  
ปฏิบัติสัมภิตา จริงอยู่ ผู้ถึงนิรุตติปฏิบัติสัมภิตา พอได้ยินคำว่า ผสฺโส เวทนา  
ดังนี้เป็นต้น ก็ย่อมรู้ได้ว่านี่เป็นสภวานิรุตติ แต่ได้ยินคำว่า ผสฺสา  
เวทโน ดังนี้เป็นต้นละ ก็รู้ได้ว่านี่ไม่ใช่สภวานิรุตติ\*

#### [ปฏิภาณปฏิบัติสัมภิตา]

ชื่อว่า 'ฌาณสุ ฌาณ' มีอรรถาธิบายว่า ความรู้อันมีความ  
รู้เป็นอารมณ์แห่งบุคคลผู้พิจารณา (โดย) ทำความรู้ในความรู้ทั้งปวง  
ให้เป็นอารมณ์ หรือว่า ความรู้อย่างกว้างขวางด้วยอำนาจอารมณ์และ  
กิจของตนเป็นต้น ในความรู้ทั้งหลายตามที่กล่าวมานั้น เป็นปฏิภาณ-  
ปฏิบัติสัมภิตา\*

๑. เพราะมี อตุล ศัพท์เดียวเป็นเหตุ ดังกล่าวในเชิงอรรถ ๑ หน้า ๑๒ ท่านจึงไข  
ความเจื่อน ๆ ออกมาดังนี้ ถ้าไม่มี ตสฺมิ อตุเล ธมฺเม จ เสยฺยกัทยเจื่อนเข้าร่องรอยสนิท

๒. นิรุตติ เป็นเรื่อง 'พูดเป็น' ท่านอธิบายอย่างไรลงท้ายกลายเป็น 'ฟังเป็น' และ  
ที่ว่าภาษามคธเป็นมูลภาษานั้น ต้องหมายเหตุเฉพาะในชมพูทวีป ไม่ใช่ทั่วโลก

๓. ปฏิภาณ เราสอนกันว่าหมายถึงเขาวิเวกโหว่ที่ตอบและที่จะทำให้สับ  
เหมาะทันที แต่ท่านอธิบายคลุม ๆ ว่ารู้ในรู้หรือรู้อย่างกว้างขวางอะไรไป เลยไม่ทราบว่  
ปฏิภาณอยู่ที่ตรงไหน

[ภูมิปฏิบัติสัมภิทามี ๒]

ก็แปลปฏิบัติสัมภิทาทั้ง ๔ นั้น ย่อมถึงความแตกฉานในภูมิ ๒ คือใน  
เสขภูมิ ๑ ในอเสขภูมิ ๑ ใน ๒ ภูมินั้น ปฏิบัติสัมภิทาของพระอัครสาวก  
และของพระมหาสาวกทั้งหลาย ถึงความแตกฉานในอเสขภูมิ ปฏิบัติ-  
สัมภิทาของพระเสขอริยสาวกทั้งหลาย เช่นพระอนนทเถระ (เมื่อยังเป็น  
พระเสขะ) ท่านจิตตคฤหบดี และท่านขุชชุตตราอุบาสิกา ถึงความ  
แตกฉานในเสขภูมิ

[ปฏิบัติสัมภิทาแจ่มใสด้วยอาการ ๕]

อนึ่ง ปฏิบัติสัมภิทานั้นแม้ถึงความแตกฉานในภูมิ ๒ อย่างนี้ จะแจ่มใส  
ขึ้นก็ด้วยอาการ ๕ นี้คือ ด้วยอธิคม ด้วยปริยัติ ด้วยสวณะ ด้วย  
ปริปุจฉา และด้วยบุพโยคะ ในอาการเหล่านั้น การบรรลุพระอรหัต  
ชื่อว่าอธิคม การเล่าเรียนพระพุทธรวณะชื่อว่าปริยัติ การสนใจฟังพระ  
สัทธรรมโดยเคารพ ชื่อว่าสวณะ การกล่าววินิจนัยคัมภีรและอรรถบท  
ในคัมภีร์ทั้งหลายมีบาสิและอรรถกถาเป็นต้น ชื่อว่าปริปุจฉา การ  
ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งวิปัสสนาถึงขึ้นใกล้อนุโลมญาณและโคตรภูญาณ<sup>๑</sup>  
โดยภาวะแห่งพระโยคาวจรผู้มีการ (ท่องเที่ยว) ไป ๆ มา ๆ อยู่ในศาสนา

๑. ปริปุจฉา นัยนี้ท่านมิได้แปลว่าไต่ถาม แต่แปลว่า 'ปริโต สพุพโต ฌาตุ อิจฺจา-  
ปรารธนาจะรูโद्यรอบคิโธโดยประการทั้งปวง' จึงได้พุดจาหาทางวินิจนัยให้เป็นที่ตั้งลง  
ในคัมภีรบท คือบทที่แปลยาก และอรรถกถา คือบทที่อธิบายยาก ในคัมภีร์นั้น ๆ จน  
แตกฉาน

๒. มหาภูทิกว่า หมายเอาขั้นสังขารเบกขญาณ เพราะสังขารเบกขญาณเป็นไปใกล้ญาณ  
ทั้งสองนั้น

๓. คตปจจากตติ... มหาภูทิกแปลว่าผู้มีความไปและกลับประกอบด้วยภาวานานุโยค แล้ว  
อธิบายว่าจะไปไหนและกลับจากไหน เช่นจากที่อยู่ไปสู่โคจรคาม กลับจากโคจรคามมา  
สู่ที่อยู่ ก็พยายามทำกรรมฐานอยู่เสมอ

อธิบายอย่างนี้เป็นการยึดพยัญชนะตรงเกินไป ไม่คำนึงถึงสิ่งที่ควรจะเป็นได้  
หรือไม่ ในที่นี้จึงหาทางเข้าไปอย่างอื่นดั่งแปลไว้นั้น

ของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ชื่อว่าบุพโยคะ

อาจารย์อื่นอีกพวกหนึ่งกล่าวว่า

ปัจฉัย (เครื่องอุดหนุน) ของปฏิสัมภิทา (มี ๘) คือ บุพโยคะ ๑  
พาหุสัจจะ ๑ เทศภาษา ๑ อากม ๑ ปริปัญญา ๑ อธิคม ๑ ครุสันนิสัย ๑  
มิตรสมบัติ ๑

ในปัจฉัยเหล่านั้น บุพโยคะก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล ความ  
ฉลาดในคัมภีร์และตีปายตนะ (กระบวนศิลปะ ?)ทั้งหลายนั้น ๆ ชื่อว่า  
พาหุสัจจะ ความฉลาดในโวหาร (ถ้อยคำ) ร้อยเอ็ด (ท้องถิ่น)\* ชื่อ  
เทศภาษา แต่ (ว่า) โดยพิเศษก็ความฉลาดในโวหารของชาวมคธ (นั่น  
แหละ) ชื่อเทศภาษา การเล่าเรียนพระพุทธวจนะ โดยที่สุคแต่เพียง  
โอปัมมวรรค\* (สักวรรค ๑) ชื่ออากม การไต่ถามถึงคำวินิจฉัยเนื้อ  
ความแห่งคาถาแม้คาถาหนึ่ง ชื่อว่าปริปัญญา ความเป็นพระโสดาบันที่ดี  
ความเป็นพระสกทาคามีที่ดี ความเป็นพระอนาคามีที่ดี ความเป็นพระ  
อรหันต์ที่ดี ชื่อว่าอธิคม การอยู่ในสำนักของครูทั้งหลายผู้มีสุตปฏิภาณ  
มาก ชื่อว่าครุสันนิสัย ความได้มิตรทั้งหลายเห็นปานนั้นนั้นแล ชื่อว่า  
มิตรสมบัติ ด้วยประการฉะนี้

ในปัจฉัยเหล่านั้น พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธทั้งหลาย อาศัย  
บุพโยคะและอธิคมเท่านั้นทรงบรรลุปฏิสัมภิทา พระสาวกทั้งหลายอาศัย

๑. หมายเอาเฉพาะคัมภีร์และศิลปะที่หาโทษมิได้

๒. มหาภูติกว่า ภาษาท้องถิ่นของพญา (เจ้าแผ่นดิน) ร้อยเอ็ดในบรรพกาล เรียกว่า เอกสต-  
โวหาร (คำ 'พญาร้อยเอ็ด' นี้ ไทยเราก็ตู้กัน แต่ดูเหมือนความหมายว่ามากเท่านั้น ในชมพู  
ทวีป พญาอาจมีถึงร้อยเอ็ดจริง ๆ แต่ไทยเรามีไม่ถึงแน่ ๆ)

๓. หมายถึงโอปัมมวรรค ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ กระจ่าง ?

๔. สุตปฏิภาณพหุลาน มหาภูติกว่าเป็นพหูสูต มีปฏิภาณด้วย

เหตุ (คือปัจจัย) เหล่านั้นทุกอย่างจึงได้บรรลุ อนึ่ง อันการประกอบ  
กรรมฐานภาวนาเป็นส่วนหนึ่งต่างหากสำหรับจะบรรลุปฏิสัมภิทาหาไม่  
แต่การบรรลุปฏิสัมภิทาสำหรับพระเสขะทั้งหลายก็มีขึ้นในที่สุดแห่งผล-  
วิโมกข์ชั้นเสขะ สำหรับพระอเสขะทั้งหลายก็มีขึ้นในที่สุดแห่งผลวิโมกข์  
ชั้นอเสขะนั้นเอง จริงอยู่ ปฏิสัมภิทาทั้งหลายสำเร็จแค่พระตถาคตเจ้า  
ทั้งหลาย ก็ด้วยอริยผลแห่งอริยบุคคลเจ้าด้วยอริยผลแห่งอริยบุคคลทั้ง  
หลายเหมือนกัน)\*

คำว่า 'ปัญญาเป็น ๔ อย่าง โดยเป็นปฏิสัมภทา ๔' ข้าพเจ้ากล่าว  
หมายเอาปฏิสัมภทาเหล่านี้แล

[๕ ปัญญาจะพึงบำเพ็ญขึ้นได้อย่างไร]

ส่วนในปัญหกรรม (ข้อ ๕) ว่า "ปัญญาจะพึงบำเพ็ญได้อย่างไร" นี้ มีพรรณนาว่า เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็น  
ชั้นธ ายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิสมุบาท เป็นต้น เป็น  
ภูมิ (คือเป็นพื้น) ของปัญญานี้" วิสุทธิ ๒ นี้คือ สลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ

๑. มหาภูติกายความว่า แม้พระคุณพิเศษอื่น ๆ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าทุกอย่าง มีพระ  
สัพพัญญุตญาณเป็นต้น ก็มีขึ้นในที่สุดแห่งผลวิโมกข์ชั้นอเสขะเหมือนกัน
๒. มหาภูติกาท่านมีรรถาธิบายนำฟัง คือท่านตั้งปัญหาขึ้นว่า เหตุไฉนท่านจึงจัดธรรม  
เป็นปัญญาภูมิหรือวิปัสณาภูมิมากอย่างเช่นนี้ แม้เพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นขันธอย่าง  
เดียวก็สำเร็จประโยชน์ได้มิใช่หรือ ? แล้วท่านก็แก้ว่า อย่างเดียวไม่พอ เพราะสัตว์ผู้จะ  
บำเพ็ญวิปัสณาปัญญานั้น แบ่งออกได้ถึง ๓ พวก ว่าโดยความหลงคิด ก็มี ๓ คือ หลงรูป  
หลงรูป และหลงทั้งสองอย่าง ว่าโดยอินทรีย์ก็ ๓ คือ อินทรีย์กเล้า อินทรีย์ปานกลาง  
และอินทรีย์อ่อน ว่าโดยความชอบใจ ก็ ๓ คือ ชอบสังขเป ชอบปานกลาง ชอบพิสดาร  
ต่างก็เหมาะที่จะถือเอารูปต่างกัน เช่นพวกหลงรูปก็ถือเอาขันธ เพราะขันธเป็นรูปถึง  
๔ พวกหลงรูปก็ถือเอาอายตนะ เพราะอายตนะเป็นรูปตั้ง ๑๐ พวกหลงทั้งสองอย่างก็  
ถือเอาธาตุ เพราะธาตุเป็นทั้งสองส่วน ฯลฯ

เป็นมูล (คือเป็นรากเงา) วิสุทธิ ๕ นี้คือ ทิณฺณวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ  
มัลลคมัคคญาณทัสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสนวิสุทธิ ญาณทัสนวิสุทธิ  
เป็นสรีระ (คือเป็นลำตัวหรือลำต้น) ของปัญญานี้ เพราะเหตุนั้น  
ปัญญานั้น ภิกษุผู้ทำความสังสมความรู้โดยการเล่าเรียนและไต่ถามใน  
ธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิเหล่านั้นแล้ว ยังวิสุทธิ ๒ ที่เป็นมูลให้ถึงพร้อม  
แล้วทำวิสุทธิ ๕ ที่เป็นสรีระให้ถึงพร้อมอยู่ (นั่นแหละ) จะพึงบำเพ็ญขึ้น  
ได้ นี่เป็นความสังเขปในปัญหากรรมข้อนี้ ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็น  
ความพิสดาร

[ภูมิของปัญญา]

คำใดข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นชั้น  
อายตนะ ธาตุ อินทริย สัจจะ และปฏิสัมมบาทา เป็นภูมิ (ของปัญญา  
นี้) ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยความในค่านั้นเป็นอันดับแรก

[ชั้น]

คำว่า ชั้น ได้แก่ชั้นห้า คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญา-  
ชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น

[รูปชั้น]

ในชั้นห้านั้น ธรรมชาติอันมีความสลายไป โทรมไป เพราะ  
ปัจจัยที่เป็นขันธ์ทั้งหลายมีหนวเป็นต้นเป็นลักษณะทุกอย่าง\* พึงทราบ  
ว่าชื่อารูปชั้น (กองรูป) เพราะ (เรียก) รวมธรรมชาติทั้งปวงนั้น  
เข้าด้วยกัน อันว่าธรรมชาตินี้ แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะคือ  
ความสลาย (แต่) ก็เป็นสอง โดยแยกเป็นภูตรูป และอุปาทายรูป

\* ขงฺกฺยฺจฺติ แปลว่า 'ทุกอย่าง' ก็ได้ในที่ ๆ เหมาะแม้ในมหาภูตาก็ได้ไว้ว่า 'ขงฺกฺยฺจฺติ  
อนวเสสปริยาทาน'

[ภุตรูป]

ในรูป ๒ อย่างนั้น ภุตรูปมี ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ  
วาโยธาตุ ลักษณะ รส (คือกิจ) ปัจจุปัฏฐาน (คือผล) ของธาตุ ๔ นั้น  
ได้กล่าวไว้แล้วในจตุธาตวักฎฐาน แต่ว่าโดยปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้)  
ธาตุทุกอย่างนั้นแต่ก็มีธาตุที่เหลืออีก ๓ เป็นปทัฏฐาน

[อุปาทายรูป]

อุปาทายรูปมี ๒๔ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น  
รส อิตถินทรีย์ ปฐิตินทรีย์ จีวัตตินทรีย์ หทัยวัตถุ กายวิญญูติ วิจิวิญญูติ  
อากาศธาตุ รูปสสุ ลหุตา (ความเบาแห่งรูป) รูปสสุ มุทุตา (ความ  
อ่อนแห่งรูป) รูปสสุ กมฺมณฺณตา (ความคล่องแห่งรูป) รูปสสุ อุปจย\*  
(ความเติบโตแห่งรูป) รูปสสุ สนฺตติ (ความสืบทอดแห่งรูป) รูปสสุ ชรตา  
(ความทรุดโทรมแห่งรูป) รูปสสุ อนิจฺจตา (ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป)  
กาวฬิงการาหาร

[ลักษณะ ฯลฯ แห่งอุปาทายรูป]

[ปลาทรูป ๕]

ในอุปาทายรูปเหล่านั้น ตา มีความส่องใสแห่งภุตรูปพอกระทบรูป  
ได้เป็นลักษณะ\* นัยหนึ่ง มีความส่องใสแห่งภุตรูปอันมีกรรมที่มีความ  
ไครจะเห็นเป็นต้นเหตุเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในรูป  
ทั้งหลายเป็นรส มีความเป็นฐานที่รองรับจักขุวิญญาณเป็นปัจจุปัฏฐาน

๑. ในที่อื่นเป็น อุจฺจย ก็มี

๒. หมายความว่า ตรงที่เป็นตานั้น ภุตรูปมีความส่องใสจนสามารถกระทบรูปคือเห็น  
รูปได้ ตรงไหนเห็นรูปได้ ก็รู้ได้ว่าตรงนั้นเป็นตา นัยในหูเป็นต้นก็อย่างเดียวกันนี้

มีภูตรูปอันเกินแต่กรรมที่มีความใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

หู มีความพอใจในเสียงแห่งภูตรูปพอกระทบเสียงได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความพอใจในเสียงแห่งภูตรูปอันมีกรรมที่มีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุ เป็นสมุฏฐาน เป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในเสียงทั้งหลายเป็นรส มีความเป็นฐานที่รองรับโสตวิญญาณเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

จมูก มีความพอใจในเสียงแห่งภูตรูปพอกระทบกลิ่นได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความพอใจในเสียงแห่งภูตรูปอันมีกรรมที่มีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุ เป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในกลิ่นทั้งหลายเป็นรส มีความเป็นฐานที่รองรับฆานวิญญาณเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

ลิ้น มีความพอใจในเสียงแห่งภูตรูปพอกระทบรสได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความพอใจในเสียงแห่งภูตรูปอันมีกรรมที่มีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุ เป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีอันเวียนอยู่ในรสทั้งหลายเป็นรส มีความเป็นฐานที่รองรับชีวาหวิญญาณเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน

กาย มีความพอใจในเสียงแห่งภูตรูปพอกระทบโผฏฐัพพะได้เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความพอใจในเสียงแห่งภูตรูปอันมีกรรมที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีอันเวียนไปในโผฏฐัพพะทั้งหลายเป็นรส มีความเป็นฐานที่รองรับกายวิญญาณเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุ เป็นปทัฏฐาน



[ลักษณะตา ฯลฯ ตามมติเกจิอาจารย์]

ฝ่ายอาจารย์ล่างพวกกล่าวว่า "ตา ก็คือความส่องใสแห่งภูตรูปทั้งหลาย (ส่วน) ที่ยิ่งด้วยธาตุไฟ หู จมูก ลิ้น ก็คือความส่องใสแห่งภูตรูปทั้งหลาย (ส่วน) ที่ยิ่งด้วยธาตุลม ธาตุดิน และธาตุน้ำ (ตามลำดับ) กาย ก็คือความส่องใสแห่งภูตรูปทุกอย่าง (เสมอกัน)"

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "ตา คือความส่องใสแห่งภูตรูปทั้งหลาย (ส่วน) ที่ยิ่งด้วยไฟ หู จมูก ลิ้น กาย คือความส่องใสแห่งภูตรูปทั้งหลาย (ส่วน) ที่ยิ่งด้วยโพรง (คืออากาศ?) ลม น้ำ และดิน (ตามลำดับ)"

อาจารย์เหล่านั้น นำบอกให้ท่านชกพระสูตรมา (อ้าง) ท่านจักไม่พบพระสูตรเป็นแน่แท้ทีเดียว

ยังอาจารย์ล่างพวก (ช่วย) อ้างเหตุในคำของเกจิอาจารย์ที่กล่าวมานั้นว่า "เพราะธาตุทั้งหลายมีธาตุไฟเป็นต้น อันสิ่งที่เป็นคุณมีรูปเป็นต้น ต้องช่วยอนุเคราะห์" อาจารย์พวก (นี้) นั้น บัณฑิตพึงกล่าว (ด้าน) ได้ว่า "ใครกันเล่ากล่าวดังนี้ว่า สภาวะมีรูปเป็นอาทิเป็นคุณแก่ธาตุมี

มหาภูตีกว่า เกจิอาจารย์ที่กล่าวอย่างนี้ ได้แก่ภิกษุล่างพวกในนิกายมหาสังฆิกะ และว่าพระวสุธรรมเป็นคัมภีร์ที่กล่าวว่า "ธาตุไฟยิ่ง (คือมีมาก) ในตา ธาตุลมยิ่งในหู ธาตุดินยิ่งในจมูก ธาตุน้ำยิ่งในลิ้น ธาตุทุกอย่างเสมอกันในกาย (จึงทำให้เห็นให้ได้ยินได้กลิ่นได้รสได้สัมผัส)" ส่วนอีกพวกหนึ่งว่า "ไฟยิ่งในตา โพรงยิ่งในหู ลมยิ่งในจมูก น้ำยิ่งในลิ้น ดินยิ่งในกาย" แล้วยังมีอีกพวกหนึ่งช่วยอ้างเหตุว่า "ไฟคือประทีป อันรูปคือแสงสว่างต้องช่วยอนุเคราะห์ ลม เสียงอนุเคราะห์ ดิน กลิ่นอนุเคราะห์ น้ำ คือ เวพะ รสอนุเคราะห์"

ลัทธิของท่านพวกนี้ก็ชอบกล แต่อาจารย์วิสุทธิธรรมรคนี้ท่านค้านทั้งนั้น ฟังของท่านเข้าใจยากสักหน่อย

ไฟเป็นต้น ? เพราะว่าในภูตรูปทั้งหลายอันมีความเป็นไปที่แยกกันไม่  
ออก ใคร ๆ ก็กล่าวไม่ได้ว่า สิ่งนี้เป็นคุณแก่สิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นคุณแก่สิ่งนี้"

เมื่ออาจารย์พวกนั้นจะฟังกล่าวต่อไปอีกว่า "ท่านทั้งหลายประสงค์  
เอากิจ (คือหน้าที่) เช่นการทรงไว้ของธาตุดินเป็นต้นได้ ก็เพราะความ  
ที่ภูตรูป (คือธาตุ) นั้น ๆ มีมากในสัมภาระ (คือองค์อวัยวะ ?) นั้น ๆ  
ฉันใด ข้อที่ว่ารูปเป็นต้นเป็นคุณแก่ธาตุไฟเป็นอาทินั้น ก็น่าจะประสงค์  
เอาได้ เพราะรูปเป็นต้นปรากฏเป็นจำนวนมากในสัมภาระที่ยิ่งด้วยธาตุ  
ไฟ (คือตา) เป็นอาทิ ก็ฉันนั้น"

อาจารย์เหล่านั้น เราฟังกล่าว (ค้ำ) ว่า "ข้าพเจ้าทั้งหลาย  
ก็จะฟังประสงค์ หากว่ากลืนใน (เมล็ด) ฝ้ายที่ยิ่งด้วยดินจะฟังเป็น  
กลืนยิ่ง (คือคุณ) กว่ากลืนของดอกที่ยิ่งด้วยน้ำ และสีของน้ำเย็นจะ  
ฟังจาก (ใส) กว่าสีของน้ำร้อนที่ยิ่งด้วยไฟบ้างละก็ แต่เพราะทั้ง ๒  
อย่างนั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลายพึงเลิกการคิดกำหนดความ  
แปลกกันแห่งภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของปสาทรูปมีตาเป็นต้นเหล่านั้น  
เสียเถิด ควรถือเอาขัตติยนี้ว่า "รูปรสเป็นต้นแห่งภูตรูปทั้งหลายแม้  
ในกลาปเดียวกัน ไม่มี (อะไร) วิเศษ (กว่ากัน) ก็ยังไม่เหมือนกัน  
ฉันใด ประสาททั้งหลาย มีจักขุประสาทเป็นต้น แม้เหตุแห่งความ  
วิเศษ (กว่ากัน) อย่างอื่นไม่มี (มัน) ก็ไม่เหมือนกัน ฉันนั้น"<sup>๒</sup>

๑. ปหาเขต ปาฐะในมหาฎีกาเป็น ปหาข ถ้าเป็นอย่างนี้ก็ต้องสัมพันธ์เป็นบุพกาลกิริยา

ใน คเหตุพพิ ประกอบความว่า "พึงเลิก...เสีย แล้วถือเอา...เถิด" ดูจะเข้าที่กว่า

ปหาเขต ซึ่งต้องแยกเป็นประโยคหนึ่งระดับประเดิยอยู่

๒. ตอนเกจิวัตและคำค้ำนี้ คือเอาความยากเต็มที พิจารณาดูให้ดีเถิด

(หากมีคำถามว่า ถ้าความแปลกความยิ่งกว่ากันแห่งภูตรูปไม่มี ดังกล่าวนั้นไซ้) ก็อะไรเล่าเป็นเหตุ (ให้ปสาทรูปเหล่านั้น) ไม่  
สาธารณะแก่กันและกัน ? (คำแก้ก็พึงมีว่า) ก็กรรมนั้นชเป็นเหตุแห่ง  
ความแปลกกันของปสาทรูป มีจักขุเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น  
ความแปลกกันแห่งปสาทรูปเหล่านั้น ย่อมเป็นเพราะความแปลกกัน  
ของกรรม หาใช่เป็นเพราะความแปลกกันของภูตรูปไม่ ด้วยว่า เมื่อ  
ภูตรูป (เกิด) มีความแปลก (ยิ่งหย่อนกว่ากันขึ้น) ความผ่องใส  
(ประสาท) ย่อมไม่เกิดขึ้นเป็นแท้ จจริงอยู่ พระโบราณจารย์ทั้งหลาย  
ก็กล่าวไว้ว่า "เมื่อภูตรูปทั้งหลายเสมอกัน ความผ่องใส (ประสาท)  
จึงมี เมื่อภูตรูปทั้งหลายไม่เสมอกัน ความผ่องใส ก็ไม่มี" ดังนี้ ก็  
ในปสาทรูปเหล่านั้นอันมีความแปลกกัน เพราะความแปลกกันแห่ง  
กรรมอย่างนี้ จักขุและโสตรับวิสัยรูป (คืออารมณ์ ได้แก่รูปและเสียง)  
อันไม่ (มา) ถึงตัวได้ เพราะตาและหูเป็นเหตุแห่งวิญญาณในวิสัย-  
รูปอันมีที่อาศัยไม่ติด (กับ) ที่อาศัยของตนเลย\* (ส่วน) ฆมานะชีวหา  
และกาย รับได้แต่วิสัยรูปที่ (มา) ถึงตัวเข้า เพราะฆมานะชีวหา  
เป็นเหตุแห่งวิญญาณในวิสัยรูป อันติดที่อาศัยของตน ๆ อยู่แล้วนั่นเอง  
โดยเป็นที่อาศัย (ของวิสัยรูป) และเป็น (วิสัยรูปในตัว) เองด้วย\*

๑. คือที่อาศัยของตาหูกับที่อาศัยของรูปเสียงนั้นไม่ติดกัน

๒. คือที่อาศัยของกลิ่น รส ติดอยู่ในที่อาศัยของฆมานะและชีวหา ส่วนโณภูตัพพะติดอยู่  
ในกายเอง เพราะโณภูตัพพะก็คือภูตรูป ๓ เว้นอาโป

[ที่ตั้ง ฯลฯ แห่งปสาทรูป]

[จักขุ]

ในปสาทรูป ๕ นี้ สิ่งในโลกเรียกว่าจักขุ เรียงรายด้วยขนตา สีดำ วาวงามด้วยแววตาดำและขาว (สัณฐาน) คล้ายกับกลีบบัวขาบ นั้นใด แต่ (ตัว) จักขุ (แท้ ๆ นั้น เล็ก) โดยประมาณก็สักเท่า ศีรษะเส้น ได้รับอุปการะอันธาตุทั้ง ๔ ซึ่งมีหน้าที่อาบเยื่อตาทั้ง ๗ ชั้น คุยน้ำมันที่คนราดลงไปในปยุมน ๗ ชั้น อาบปยุมนทุกชั้นอยู่ ฉะนั้น แล้ว (ธาตุดิน) ทรงไว้ (ธาตุน้ำ) ยึด (ให้ติดกัน) ไว้ (ธาตุไฟ) ทำให้อุ่นไว้ (ธาตุลม) พยุงไว้ ทำให้ ดังขัตติยกุมารมีอุปการะ อันพระพี่เลี้ยงทั้ง ๔ ผู้มีหน้าที่ (คนหนึ่ง) อุ้ม (คนหนึ่ง) ให้สร่ง สนาน (คนหนึ่ง) แต่งองค์ (คนหนึ่ง) อยู่งานพัด ทำถวายอยู่ ฉะนั้น (และจักขุนั้น) อันถุจิตและอาหารอุปถัมภ์ไว้ อันอายุนุบาล ไว้ อันอวิณิพโกกรุปมีสีกลืนรสเป็นคันแฉอดล้อม ยังความเป็นวัตถุ และเป็นทวารตามควรแก่วิถีจิตทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง (ในร่างกาย) ที่เกิดขึ้นแห่ง (เงา) ทรวดทรง ร่างกายของรูปทั้งหลายที่อยู่ตรงหน้า ในกลางแววตาดำ ที่แววตาขาว ล้อมอยู่ ของสัมผัสการจักขุ (จักขุพร้อมทั้งสัมผัสการ คือเครื่องประกอบ) นั้น จริงอยู่ แม้พระธรรมเสนาบคก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า

๑. พยาเปตฺวา มหาภูฏิกาดิม จิตาหิ เป็นวิเสสณะของ ธาตุหิ แต่ในที่นี้แปลเป็น บุพกาลกิริยาใน สุนทรณ...

๒. ที่ไทยเราเรียก 'ตุ๊กตา' (?)

"คนย่อมเห็นรูปทั้งหลายด้วยจักขุประสาทใด จักขุ  
ประสาทนั้นเป็นของเล็กน้อยเยียด เปรียบได้กับ  
ศีรษะเส้น" ดังนี้

### [โสตะ]

ส่วนโสตะ ก็ได้อุปการะอันธาตุมีประการดังกล่าวแล้วทำให้ อัน  
ถุจิตและอาหารอุปถัมภ์ไว้ อันอายุนุบาลไว้ อันอวินิพโกรูปมีสี่  
เป็นต้นแวดล้อม ยังความเป็นวัตถุและเป็นทวารตามควรแก่วิจิต  
ทั้งหลาย มีโสตวิญญาณเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง (ใน  
ร่างกาย) ที่มีสัณฐานคังวแหวน มีขนอ่อนสีน้ำตาลพอกพูน (คือ  
ขึ้นอยู่มาก) ภายในช่อง สัมผัสการโสต (โสตพร้อมทั้งสัมผัสการคือ  
เครื่องประกอบ)

### [ฆานะ]

ฆานะ ก็ได้ความอุปการะ ความอุปถัมภ์ ความอนุบาลและ  
เครื่องแวดล้อมมีประการดังกล่าวแล้ว ยังความเป็นวัตถุและเป็น  
ตามควรแก่วิจิตมีฆานวิญญาณเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง  
(ในร่างกาย) มีสัณฐานคังกิบแพะอยู่ภายในช่องสัมผัสการฆานะ (ฆานะ  
พร้อมทั้งสัมผัสการคือเครื่องประกอบ)

### [ชีวหา]

ชีวหา ก็ได้ความอุปการะ ความอุปถัมภ์ ความอนุบาลและ  
เครื่องแวดล้อมมีประการดังกล่าวแล้ว ยังความเป็นวัตถุและเป็นทวาร  
ตามควรแก่วิจิตมีชีวหาวิญญาณเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่ง

(ในร่างกาย) มีสัณฐานดังปลายกลีบอุบล ที่ด้านบนของส่วนกลาง  
สัณการชีวหา (ชีวหาพร้อมทั้งสัณการะคือเครื่องประกอบ)

[กาย]

ก็แล ชื่อว่าอุปาทินรูปในกายนี้ยังมีอยู่ตราบใด ตราบนั้นกาย  
(ประสาท) ก็เป็นอันได้ความอุปการะ ความอุปถัมภ์ ความอนุบาล  
และเครื่องแวดล้อมมีประการดังกล่าวแล้วเหมือนกัน ดังน้ำมัน (อาบ  
อยู่) ในเยื่อปุยฝ้ายฉะนั้น ยังความเป็นวัตถุและเป็นทวารตามควรแก่  
วิถิจิตมีกายวิญญาณเป็นต้นให้สำเร็จ ตั้งอยู่ในทุกตำแหน่ง (แห่งร่างกาย)

อนึ่ง ปสาทรูปมีจักขุเป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ามันก็โน้ม  
เอียงไปสู่โคจร (ที่ไป) ของมันมีรูปเป็นต้นนั่นเอง ดังงู จรเข้า นก  
สุนัขบ้าน และสุนัขป่า ก็คอยแต่จะไปหาโคจรของตน กล่าวคือจอม  
ปลวก น้ำ อากาศ หมูบ้าน และป่าช้าฝิบฉะนั้น

[โคจรรูป ๔]

ส่วนในโคจรรูปทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ต่อแต่ปสาทรูปนั้นไป  
(มีวินิจจย ดังนี้)

รูป มีอันกระทบจักขุเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งจักขุวิญ-  
ญาณเป็นรส (คือกิน) มีความเป็นโคจรแห่งจักขุวิญญาณนั้นแหละเป็น  
ปัจจุปัญฐาน\* (คือผล) มีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้)

\* คำว่า วิสัยและโคจร เราก็แปลว่าอารมณ์ด้วยกันทั้งคู่ แต่ไม่เคยคิดวินิจจยว่าแปลก  
กันอย่างไร มหาภูทิกาท่านช่างคิดและได้ให้เห็นความแปลกกันได้ คือท่านว่าวิสัยภาโว  
ได้แก่ อนนฺตตถภาโว ความไม่มีในที่อื่น หมายความว่า จักขุวิญญาณย่อมมีในรูป  
เท่านั้น จะไปมีในที่อื่นหาได้ไม่ เพราะฉะนั้นรูปจึงเป็นวิสัย คือเป็นขอบเขตแห่งจักขุ-  
วิญญาณ ส่วนโคจรตา ได้แก่ ตพฺพหุลจาริตา ความท่องเที่ยวไปมากในรูปนั้น หมาย  
ความว่า จักขุวิญญาณก็เวียนเกิดอยู่ในรูปแล้ว ๆ เล่า ๆ อยู่นั่นเอง

ก็แล ข้อ (ที่รูปมีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน) นี้ จันใด  
อุปาทายรูปแม้ทั้งปวงก็เป็นจันนั้น เป็นแต่ในที่ใดที่ความแปลกออกไป  
ข้าพเจ้าจึงจักกล่าว (ความที่แปลก) ในที่นั้น

รูปนั้นนี้มีมากอย่าง ด้วยอำนาจแห่งสี มีสีเขียวสีเหลือง เป็นต้น  
เสียง มีอันกระทบโสตเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งโสต-  
วิญญาณเป็นรส มีความเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งโสต-  
ปัญฐาน มีมากอย่าง โดยนัยเป็นต้นว่าเสียงกลอง เสียงตะโพน  
กลิ่น มีอันกระทบฆานะเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่ง  
ฆานวิญญาณเป็นรส มีความเป็นโคจรแห่งฆานวิญญาณนั้นแหละเป็น  
ปัจจุปัญฐาน มีมากอย่าง โดยนัยเป็นต้นว่า กลิ่นราก (ไม้) กลิ่น  
แก่น (ไม้)

รส มีอันกระทบชีวหาเป็นลักษณะ มีความเป็นวิสัยแห่งชีวหา-  
วิญญาณเป็นรส มีความเป็นโคจรแห่งชีวหาวิญญาณนั้นแหละเป็น  
ปัจจุปัญฐาน มีมากอย่าง โดยนัยเป็นต้นว่า รสราก (ไม้) รสลำต้น  
(ไม้)

[ถาวรรูป ๒]

อิตถินทรีย์ มีภาวะแห่งหึงเป็นลักษณะ มีอันประกาศว่าหึง  
เป็นรส มีภาวะคือการทำ (อิตถิลิงคะ) เพศแห่งหึง (อิตถินิมิตตะ)  
นิमितแห่งหึง (อิตถิกุตตะ) กิริยาแห่งหึง และ (อิตถากัปปะ)

อาภัพแห่งหญิง\* เป็นปัจจุปัญฐาน

ปฐินทรีย์ มีภาวะแห่งชายเป็นลักษณะ มีอันประกาศว่าชาย  
เป็นรส มีภาวะคือการทำ (ปฐิสถิงคะ) เพศแห่งชาย (ปฐินนิมิตตะ)  
นิมิตแห่งชาย (ปฐิสกุตตะ) กิริยาแห่งชาย และ (ปฐิสากัปปะ)

อาภัพแห่งชาย เป็นปัจจุปัญฐาน

อิตถินทรีย์และปฐินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น ปกแผ่ไปทั่วร่าง (ของ  
หญิงชาย) ดังกายประสาทเหมือนกัน แต่ไม่ถึงกับจะกล่าวได้ว่า มัน  
ตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาทตั้งอยู่ หรือว่ามันตั้งอยู่ในโอกาสที่กาย-  
ประสาทมิตได้ตั้งอยู่ก็ตาม ความปะปนกันและกัน (แห่งภาวรูปกับกาย  
ประสาท) ก็ไม่มี ดังรูปกับรสเป็นต้น (ก็มีได้ปะปนกัน\*) ฉะนั้น

[ชีวิตรูป ๑]

ชีวิตทรีย์ มีการตามรักษาสหัชรูป (รูปที่เกิดร่วมกับตน) ไว้  
เป็นลักษณะ มีการยังสหัชรูปเหล่านั้นให้เป็นไปเป็นรส มีอันดำรงไว้

๑. มหาภูติอธิบายว่า ความกลมกลืน และอวัยวะมีมือเท้าเป็นต้น ไม่กระด้าง เป็นอิตถิลิงคะ  
ความมีเนื้อถึ้นนุ่ม ไม่มีหนวดเครา ถักผมและห่มผ้า เป็นอิตถินิมิต เพราะเป็นปัจจัยให้จำได้ว่า  
หญิง การเล่นด้วยเครื่องตำข้าวมีกระดังและสากเป็นต้น ในตอนเป็นเด็ก และการทำงานเกี่ยวกับ  
การทอมีกรอผ้าเป็นต้น เป็นอิตถิสกุตตะ คือกิริยาของหญิง อาการมีขึ้นเดินไม่ผ่านเผยเป็นต้น  
เป็นอิตถิสากัปปะ

อีกนัยหนึ่ง อิตถิลิงคะ หมายถึงอวัยวะเพศของหญิง อิตถินิมิต หมายถึงเสียงของหญิง  
อิตถิสกุตตะ หมายถึงกิริยาต่าง ๆ ของหญิง มีขึ้น เดิน นั่ง เคี้ยวกินเป็นต้นที่มิดเมี้ยน อิตถิสากัปปะ  
หมายถึงทรวดทรงของผู้หญิง

๒. มหาภูติกล่าวว่า ภาวรูปกับกายประสาท ไม่ปะปนเกี่ยวข้องกัน เพราะมีที่อาศัยต่างกัน ส่วนรูป  
กับรส แม้มีที่อาศัยร่วมกัน ก็ไม่ปะปนคาบเกี่ยวกัน เพราะมีลักษณะต่างกัน



ได้ซึ่งสัหฺสรูปเหล่านั้นแหละเป็นปัจจุปัญฐาน มีภูตรูปที่ตนจะพึงให้เป็นไป (ด้วยอำนาจการตามรักษา) เป็นปทัฏฐาน

ก็แล จีวิตินทรีย์นั้น แม้เมื่อวิธาน (การทำงาน) มีลักษณะคือ การตามรักษาเป็นต้นยังมีอยู่ ก็ย่อมตามรักษาสัหฺสรูปทั้งหลายแต่ในขณะ ที่ (สัหฺสรูปที่ตนจะพึงตามรักษานั้น) ยังมีอยู่เท่านั้น คุณน้ำรักษาไม้น้ำทั้งหลายมีอุปलเป็นต้น (ก็แต่ในขณะที่อุปลเป็นต้นนั้นยังมีอยู่) ฉะนั้น หนึ่ง ย่อมรักษา (แต่) ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน (เกิดขึ้น เฉพาะหน้า)\* ตามที่เป็นของ ๆ ตน (ที่อยู่ภายในวิสัยที่ตนจะพึงเลี้ยงรักษา?) คุณนางพระพีเลียง ก็ย่อมเลียง (แต่) พระกุมารที่ได้พระกานเณมา เฉพาะหน้าแล้ว ตามที่อยู่ภายในหน้าที่ของตน (เท่านั้น) หนึ่ง จีวิตินทรีย์ นั้น ย่อมเป็นไปแต่โดยสัมพันธ์กับธรรม (คือสิ่ง) ที่ตนให้เป็นไปเอง เท่านั้น คุณนายเรือย่อมเป็นไปโดยผูกพันกับสิ่งที่ตนให้เป็นไป (คือเรือ) ฉะนั้น หาเป็นไปต่อแต่แตกทำลายไม่ เพราะ (เมื่อแตกทำลายแล้วก็) ไม่มีตนและสิ่งทั้งหลายที่ตนจะพึงให้เป็นไปด้วย (หนึ่ง) ย่อมไม่ดำรง (สัหฺสรูป) ไว้ได้ในภังคขณะ เพราะตัวเองก็กำลังแตกอยู่ ดังไส้และ น้ำมันกำลังล้น ย่อมไม่ดำรงเปลวประทีปไว้ได้ฉะนั้น แต่พึงเห็นว่า จีวิตินทรีย์นั้นหาใช่ไร้อนุภาพในการเลี้ยงรักษา (สัหฺสรูป) การ (ยัง สัหฺสรูป) ให้เป็นไป และการดำรงไว้ (ซึ่งสัหฺสรูปนั้น) ไม่ เพราะ (จีวิตินทรีย์) ยังกิจนั้น ๆ (มีการเลี้ยงรักษาเป็นต้น) ให้สำเร็จในขณะ ตามที่กล่าวแล้ว

\* ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น - ปจฺจุปฺปนฺเนปิ ฐมฺมา ปาเลติ ไม่เห็นทางที่จะแปลให้ได้ความเลย พิจารณารอบคอบแล้วเห็นว่าจะเป็น ปจฺจุปฺปนฺเน---ฐมฺเม แปลแล้วได้ความดีตลอดถึงประโยคอุปมาด้วย ดังที่แปลไว้นั้น

[หัตถรูป ๑]

หัตถวัตถุ มีความเป็นที่อาศัยแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ  
เป็นลักษณะ มีการรองรับธาตุเหล่านั้นแหละไว้เป็นรส มีการแบก  
ธาตุทั้งสองนั้นไปเป็นปัจจุปฏิฐาน

หัตถวัตถุ นั้น อาศัยโลหิตมีประการดังกล่าวแล้วในกายคตาสติกขา  
ได้อุปการะที่ภูตรูป (๔) ซึ่งมีหน้าที่ค้ำจุนไว้เป็นต้นทำให้ อันฤจุติและ  
อาหารอุปถัมภ์อยู่ อายุคอยเลี้ยงรักษาอยู่ ยังความเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง)  
แห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ และธรรมอันสัมพันธ์กับธาตุทั้งสอง  
นั้น ให้สำเร็จตั้งอยู่ในภายในแห่งหัวใจ

[วิญญูติรูป ๒]

ความเปลี่ยนแปลง อันเป็นปัจจัยแห่งการค้ำกาย การทรงกาย  
และการไหวกายที่เป็นสหัสรูปแห่งวาโยธาตุ อันมีจิตที่ยังกิริยาที่มีการย่าง  
ก้าวเป็นต้นให้เป็นไปเป็นสมุฏฐาน\* ชื่อกายวิญญูติ (กายวิญญูตินั้น)  
มีอันประกาศความประสงค์เป็นรส มีความเป็นเหตุแห่งความไหวกาย  
เป็นปัจจุปฏิฐาน มีวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปทัฏฐาน ก็กิริยา  
อันนี้นั้นท่านเรียกกายวิญญูติ เพราะเป็นเหตุให้ (ผู้อื่น) รู้ความประสงค์  
ด้วยการไหวกาย และเพราะตัวเองก็พึงรู้ได้ด้วยกาย กล่าวคือความ  
ไหวกายนั้นด้วย\* ก็และกิริยาทั้งหลายมีก้าวและถอยเป็นต้น บัณฑิต

๑. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น อติกุกม-นั้นผิด ที่ถูกเป็น อภิกุกม-

๒. หมายความว่าวิญญูติมีอรรถเป็นทั้งเหตุกัตตุและสยกัตตุ (?)

พึงทราบว่าย่อมเป็นไปได้ เพราะความไหวเอนแห่งอตุขรรูปเป็นต้น อัน  
สัมพันธ์กันโดยเฉพาะกับจิตตัตถุรูปที่ไหวเพราะวิญญูตินั้น

[วจีวิญญูต]

ความเปลี่ยนอาการ ที่เป็นปัจจัยแห่งความกระทบกันแห่งอุปาทินทรูปแห่งปฐวีธาตุ อันมีจิตที่ยังความเปล่งวาจาให้เป็นไปได้เป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า วจีวิญญูต มีอันประกาศความประสงค์เป็นรส มีความเป็นเหตุแห่งการเปล่งคำพูดเป็นปัจจุปัญฐาน มีปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปทัฏฐาน ก็กิริยาอันนี้นั้นท่านเรียกวจีวิญญูต เพราะเป็นเหตุให้ (ผู้อื่น) รู้ความประสงค์ด้วยการเปล่งคำพูด และเพราะตัวเองก็พึงรู้ได้ด้วยวาจากล่าวคือการเปล่งคำพูดนั้น

เหมือนอย่างว่า บุคคลเห็นเครื่องหมาย (บ่อ) น้ำ มี (รูปไม้ที่ทำเป็น) หัววัวเป็นต้น ที่เขายกขึ้นผูกไว้ (ที่ปลายคันไถ) ในป่า ก็รู้ได้ว่าน้ำมีอยู่ที่นั่น ฉะนั้น แม้กายวิญญูตและวจีวิญญูต บุคคลจับการไหวกายและการเปล่งวาจาได้ ก็รู้ได้ฉะนั้น

[ปริเชทรูป ๑]

อากาศธาตุ มีการตัดตอนรูปเป็นลักษณะ มีอันประกาศริมรอบของรูปเป็นรส มีขอบรองรับรูปเป็นปัจจุปัญฐาน หรือว่ามีความที่ไม่ถูกภูตรูปสัมผัสและความเป็นช่องเป็นรูเป็นปัจจุปัญฐาน มีรูปที่ถูกตัดตอนแล้วเป็นปทัฏฐาน ในรูปทั้งหลายที่ถูกอากาศธาตุไรแล้วตัดตอนแล้วย่อมมีการกำหนดได้ว่า รูปนี้ ทางนี้บน ทางนี้ล่าง และทางนี้ขวาง

๑. หมายถึงอวัยวะที่กระทบกันทำให้เกิดอวัยวะเกิดเสียง (?)

[วิการรูป ๓]

ลหุตา (ความเบา) แห่งรูป มีความไม่อึดยาคเป็นลักษณะ มี  
อันบรรเทาเสียซึ่งความหนักแห่งรูปทั้งหลายเป็นรส มีการเปลี่ยน (ท่า)  
ได้เร็วเป็นปัจจุปัญฐาน มีรูปที่เบาเป็นปทัฏฐาน

มธุตา (ความอ่อนสลาย) แห่งรูป มีความไม่แข็งเป็นลักษณะ  
มีอันบรรเทาเสียซึ่งความกระด้างแห่งรูปทั้งหลายเป็นรส มีความไม่ขัด  
ในกิริยาทั้งปวงเป็นปัจจุปัญฐาน มีรูปที่อ่อนเป็นปทัฏฐาน

กัมมัญญตา (ความควรแก่การงาน) แห่งรูป มีความคล่องแคล่ว  
อันอนุกุลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นลักษณะ มีอันบรรเทาเสียซึ่งความไม่  
คล่องแคล่วเป็นรส มีความไม่ทุพลภาพเป็นปัจจุปัญฐาน มีรูปที่ใช้  
การได้เป็นปทัฏฐาน

กัวิการตา (ความที่รูปมีอาการต่างจากรูปของคนตาย) ๓ นี้ ย่อม  
ไม่ละกันและกัน แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ความแปลกกันแห่งวิการตา ๓ นั้น  
ก็พึงทราบได้ดังนี้ คือ :-

รูปวิการใดเป็นความเบาแห่งรูปทั้งหลาย จุรูปของคนไม่มีโรค  
มีความไม่อึดอาดและความเปลี่ยน (ท่า) ได้เร็วเป็นอาการทั่ว ๆ ไป  
มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้รูปหนัก เป็น  
สมุฏฐาน\* รูปวิการนั้นจัดเป็นรูปสสลหุตา (ความเบาแห่งรูป)

รูปวิการใดเป็นความอ่อนแห่งรูปทั้งหลาย จุหณังที่ขัดดีแล้ว

๑. ปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุ มหาภูติกว่าได้แก่ฤดูและอาหาร ที่  
เป็นสัปปายะ

มีความอ่อนโดยที่บังคับได้ในกิริยาทั้งปวงแปลก ๆ กัน เป็นอาการทั่ว ๆ ไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำให้รูปแข็งกระด้างเป็นสมุฏฐาน รูปวิการนั้น จัดเป็นรูปัสสมุทฺตา (ความอ่อนสลายแห่งรูป)

ส่วนรูปวิการใด เป็นความใช้ได้แห่งรูปทั้งหลาย จุดทองที่หลอมดีแล้ว มีความอนุกุลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นอาการทั่ว ๆ ไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำความไม่อนุกุลแก่กิริยาทางร่างกายเป็นสมุฏฐาน รูปวิการนั้นจัดเป็นรูปัสสกัมมัณฺณตฺตา (ความควรแก่การงานแห่งรูป)

#### [ลักษณะรูป ๔]

อุปยยะ (ความเติบโต) แห่งรูป มีความก่อขึ้นเป็นลักษณะ มีการยังรูปทั้งหลายให้ผุด (คือโต) ขึ้นไปภายในเป็นรส มีการมอบให้ (คือเหมือนเชื้อเชิญให้ถือเอา?) เป็นปัจจุปัญฐาน หรือว่ามีความเป็นรูปบริบูรณ์เป็นปัจจุปัญฐาน มีรูปที่เติบโตแล้วเป็นปทัฐาน

สันตติ (ความสืบเนื่อง) แห่งรูป มีความเป็นไปเป็นลักษณะ มีการสืบทอดไว้เป็นรส มีความไม่ขาดสายเป็นปัจจุปัญฐาน มีรูปที่สืบทอดกันมาได้เป็นปทัฐาน

รูปทั้งสองนี้ก็เป็นชื่อแห่งชาติริูปเท่านั้นเอง แต่ว่าตอนแสดงอุเทศ ท่านทำ (เป็นสอง) ว่า อุปยยะ สันตติ ก็โดยที่ชาติริูปนั้นมีอาการ (เป็นไป) ต่าง ๆ กันและโดยอำนาจแห่งเวไนยด้วย แต่เพราะเหตุว่า ความต่างกันโดยความหมายในบททั้งสองนั้นหาไม่มี เพราะเหตุ

นั้นในนิเทศแห่งบทเหล่านี้ จึงกล่าวไว้ว่า "อายะ (ความก่อกำเนิด)  
แห่งอายตนะทั้งหลายอันใด รูปัสสุปายะ (ความเติบโตแห่งรูป) ก็อันนั้น  
รูปัสสุปายะอันใด รูปัสสสันตติ (ความสืบเนื่องแห่งรูป) ก็อันนั้น"  
ดังนี้ แม้ในอรรถกถาก็กล่าวว่า "ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอายะ ความ  
เติบโต ชื่อว่าอุปายะ ความเป็นไป ชื่อว่าสันตติ" แล้วทำอุปมาว่า  
"อายะ ได้แก่ความเกิด เหมือนเวลาที่น้ำ (ซึม) ขึ้นในหลุมที่เขาขุด  
ไว้ริมฝั่งน้ำ อุปายะ ได้แก่ความเติบโต เหมือนเวลาที่น้ำเต็ม (หลุม)  
สันตติได้แก่ความเป็นไป เหมือนเวลาที่น้ำล้น (หลุม) ไปจะนั้น" และใน  
ที่สุดแห่งอุปมาท่านกล่าวว่า "ถามว่า ด้วยคำนิเทศ (ที่ว่า 'อายะ (ความ  
ก่อกำเนิด) แห่งอายตนะทั้งหลาย' เป็นต้น) อย่างนั้น เป็นอันท่านกล่าว  
ข้อความอะไร ? (ตอบว่า) ท่านกล่าวอายะด้วยอายตนะ กล่าวอายตนะ  
ด้วยอายะ" ดังนี้ เพราะเหตุนี้ความเกิดขึ้นที่แรกแห่งรูปทั้งหลาย  
อันใด อันนั้นพึงทราบเถิดว่า เรียกว่าอายะ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเหล่า  
อื่นอันเกิดต่อเติมรูปเหล่านั้นขึ้นไปยังอันใด อันนั้นพึงทราบเถิดว่าเรียกว่า  
อุปายะ เพราะปรากฏโดยอาการเติบโตขึ้น" ความเกิดขึ้นแห่งรูปอื่น ๆ

๑. อภิ. ตี. ๓๔/๒๒๖

๒. มหาภูติกถาอธิบายว่า อายะ อุปายะ และสันตติ รวมเข้าว่า อายะ คำเดียวก็ได้  
เพราะว่าโดยความก็เป็นเรื่องก่อกำเนิดด้วยกัน เพราะฉะนั้นจึงว่า "กล่าวอายะด้วย  
อายตนะ" เหตุว่าอายะเป็นต้น ประกาศออกมาให้เห็นได้ก็อายตนะทั้งหลาย อายตนะ  
ทั้งหลายเล่าก็มีความก่อกำเนิดเป็นสภาวะ คือว่ามีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น  
จึงว่า กล่าวอายตนะด้วยอายะ" เพราะจะเรียกอายตนะได้ก็ด้วยความก่อกำเนิดเป็นอาทิ  
๓. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้แยกกันเป็น วฑฺฒิ อากาเรน นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูก  
เข้าสมาสเป็น วฑฺฒิอากาเรน เพราะมี อนุปฺปพฺนฺธากาเรน เป็นบทเทียบกันอยู่ข้างหลัง

อันเกิดต่อเดิมรูปเหล่านั้นขึ้นไปอีกเรื่อย ๆ อันใด อันนั้นพึงทราบ  
เถิดว่า เรียกว่าสันตติ เพราะปรากฏโดยอาการสืบเนื่องกัน

**ขรตา** (ความทรุดโทรม) แห่งรูป มีความแก่ไปแห่งรูปเป็น  
ลักษณะ มีอันนำเข้าไป (หาความแตกดับ) เป็นรส มีความที่แม้เมื่อ  
สภาวะ (มีความหยาบแข็งเป็นต้น) ยังมิได้หายไป (แต่) ความใหม่  
(แห่งรูป) ก็หายไปได้เป็นปัจจุปัญฐาน จุความเก่าแห่งข้าวเปลือกฉะนั้น  
มีรูปอันแก่อยู่เป็นปทัฏฐาน

ความแก่ (ที่ว่า) นี้ กล่าวหมายเอาปากฏขรา (แก่เปิดเผย)  
เพราะแสดงความวิการในอวัยวะมีฟันเป็นต้น โดยภาวะมีความหักเป็นต้น  
ส่วนความแก่แห่งอรูปธรรมทั้งหลาย จัดเป็นปัจจุฉนฺนขรา (แก่ปก  
ปิด) ความวิการ (มีความหักเป็นต้น) นั้น หามีแก่ปัจจุฉนฺนขรานั้น  
ไม่ อนึ่ง ความขราซึ่งมีในแผ่นดิน น้ำ ภูเขา และจันทร สุริย์ เป็น  
ต้น อันได้ชื่อว่า **อวิจขรา** (ขราไม่มีเปลว) เล่า ความวิการนั้น  
ก็ไม่มีเหมือนกัน

**อนิจจตา** (ความไม่ยั่งยืน) แห่งรูป มีความแตกทำลายเป็น  
ลักษณะ มีความทรุดลงไปเป็นรส มีความสิ้นความเสื่อมเป็นปัจจุ-  
ปัญฐาน มีรูปอันแตกทำลายอยู่เป็นปทัฏฐาน

#### [โอชารูป ๑]

กวฬิงการาหาร มีคอกาเป็นลักษณะ มีอันนำมาซึ่งรูปเป็นรส  
มีการค้ำจุน (ร่างกาย) ไว้เป็นปัจจุปัญฐาน มีวัตถุฬิงทำให้เป็นค้ำ  
แล้วกลืนกินเป็นปทัฏฐาน

สัตว์ทั้งหลายยังชีวิตให้เป็นไปได้ด้วยโอชาใด คำว่า กวฬิงการา-  
หารนี้ เป็นชื่อแห่งโอชานั้นแล

รูปที่มาในบาลีมีเท่านั้นเอง

[อุปาทายรูปเพิ่มเติมตามมติเกจิอาจารย์]

แต่ในอรรถกถา ท่านนำเอารูปอื่น ๆ อีก (มากล่าวเพิ่มเติมไว้)  
อย่างนี้คือ "พลรูป (รูปคือกำลัง) สัมภารรูป (รูปคือน้ำสัมภะ)  
ชาติรูป (รูปคือความเกิด) โรครูป (รูปคือโรค) (และ) ตาม  
มติของอาจารย์ต่างพวก (อีกรูป ๑ คือ) มิทธรูป (รูปคือความว่าง)"  
ดังนี้แล้ว ชักเอาคำบาลี (ใน ขุ. สุ. ๒๕/๔๓๕) มากล่าว (เป็น  
หลักฐาน) ว่า

**"อทุชา มุนิสิ สมพุทฺโธ นตฺถิ นีวรณา ตว"**

"พระองค์เป็นพระมุนิผู้ตรัสรู้เองแน่แท้ นิ वर्ณทั้งหลายหาไม่แก่  
พระองค์ไม่" ดังนี้เป็นต้นแล้วคัดค้านว่า มิทธรูปไม่มีแต่อย่างเดียว  
เท่านั้น

(แต่อันที่จริง แม้) ในรูปนอกนี้ โรครูปก็เป็นอันถือเอาแล้ว  
โดยถือขรตาและอนิจตา (เป็นหลัก) ชาติรูป ก็เป็นอันถือเอา  
แล้วโดยถืออุปายะ และสันตติ (เป็นหลัก) สัมภารรูป ก็เป็นอัน  
ถือเอาแล้วโดยถืออาโปธาตุ (เป็นหลัก) พลรูป ก็เป็นอันถือเอา  
แล้วโดยถือวาโยธาตุ (เป็นหลัก) แท้ เพราะเหตุนี้ จึ่งลง  
สันนิษฐานได้ว่า ในรูปเหล่านั้น ไม่มีรูปที่ (แยก) เป็นส่วนหนึ่ง



แม้แต่รูปเดียว

อุปาทายรูปนี้มี ๒๔ อย่าง กับภูตรูปที่กล่าวมาก่อน ๔ อย่าง เพราะฉะนั้น จึงเป็นรูป ๒๘ อย่าง ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ด้วยประการฉะนี้

[รูป ๑]

รูปทั้งปวงนั้นเป็นอย่างเดียว โดยนัยเป็นต้นว่า รูปเป็น นเหตุ (ไม่ใช่เหตุ) เท่านั้น เป็น อเหตุกะ (ไม่มีเหตุ) เป็น เหตุวิปยุต (ไม่ประกอบด้วยเหตุ) เป็น สัมปปัจจยะ (เป็นไปกับปัจจัย) เป็น โลภะ (ถูกประกอบไว้ในโลก) เป็น าสวะ (เป็นไปกับอาสวะ) เท่านั้น<sup>๑</sup>

[รูป ๒]

เป็น ๒ อย่างด้วยอำนาจแห่งรูป (หมวด ๒) มีรูปคือ อัชฌัตติกะ (รูปภายใน) พาหิระ (รูปภายนอก) โอปาหารกะ (รูปหยาบ)

๑. มหาภูติกายช่วยอธิบายเรื่องรูปเพิ่มว่า "ในกายนี้ พละ มีอยู่จริง สัมภวะ โรค และชาติก็มีอยู่จริง ทั้ง ๔ นี้จัดเป็นอุปาทายรูป เพราะมหาภูตรูปมีมันจึงมี เว้นมหาภูตรูปเสียมันก็ไม่มี" ดังนี้ แต่ท่านผู้แต่งวิสุมธรรมรคค้านว่า รูปที่ว่ามีมันรวมอยู่ในอุปาทายรูปและมหาภูตรูปแล้ว เช่น โรครูปก็รวมอยู่ในขรตาและอนิจจตาแล้ว จึงไม่ควรแยกเป็นรูปอีกส่วนหนึ่ง ส่วนมิตถรูปที่อรรถกถาค้านว่าไม่มีนั้น ก็เพราะมิตถะเป็นนิรวณ ไม่ใช่รูป

อาจารย์ที่กล่าวมิตถรูปนี้ ท่านว่าเป็นฝ่ายอภัยศิริ

๒. หมายความว่า เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นอย่างเดียว ไม่มีคู่ คำว่าเหตุ ได้แก่ กุศลมูลและอกุศลมูล มีอโลภะ และโลภะเป็นต้น รูปไม่ใช่เหตุ ไม่มีเหตุ ไม่ประกอบด้วยเหตุเช่นนั้น รูปที่เป็นเหตุ... เช่นนั้นหาไม่

รูปเป็นไปกับปัจจัย ไม่มีปัญหา รูปที่ไม่อาศัยปัจจัยไม่มี รูปถูกปัจจัยของตนประกอบไว้ คือบังคับไว้ในโลกเท่านั้น รูปจึงเป็นแต่โลภะ รูปโลกุตตระไม่มี รูปเป็นไปกับอาสวะ หมายความว่า เป็นสิ่งที่อาสวะทั้งหลายพึงยึดหน่วงเกาะเกี่ยว

สุขุมะ (รูปละเอียด) ทูเร (รูปในที่ไกล) สันติเก  
(รูปในที่ใกล้) นิปผันนะ (รูปสำเร็จแล้วคือสมบูรณ์) อนิปผันนะ  
(รูปไม่สำเร็จคือไม่สมบูรณ์) ปสาทรูป (รูปใส) นปสาทรูป (รูป  
ไม่ใส) อินทริยะะ (รูปเป็นใหญ่) อนินทริยะะ (รูปไม่เป็นใหญ่)  
อุปาทินนะ (รูปที่กรรมครอง) อนุปาทินนะ (รูปที่กรรมมิได้ครอง)  
เป็นต้น

ในรูปเหล่านั้น รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น จัดเป็นอชฌัตติกรุป  
เพราะเป็นไปเฉพาะอตภาพ รูปที่เหลือ (๒๓) จัดเป็นพาหिरูป  
เพราะเป็นไปภายนอกอตภาพนั้น

รูป ๑๒ อย่าง คือ รูป ๕ มีจักขุรูปเป็นต้น (มีสรูปเป็นที่สุด)  
กับธาตุ ๓ เว้นอาโปธาตุ จัดเป็นโอพาริกรุป เพราะเป็นสิ่งที่พึงถือเอา  
ด้วยสามารถกระทบได้ รูปที่เหลือ (๑๖) จัดเป็นสุขุมรูป เพราะ  
เป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามจากโอพาริกรูปนั้น (คือไม่เป็นสิ่งที่พึงถือเอาได้ด้วย  
การกระทบ)

รูปที่เป็นสุขุมรูปนั้นแหละ จัดเป็นทูเรรูป เพราะเป็นรูปมีสภาพ  
ที่รู้ได้ยาก รูปนอกนี้ (คือโอพาริกรุป) จัดเป็นสันติกรุป เพราะ  
เป็นรูปมีสภาพที่รู้ได้ง่าย

รูป ๑๘ อย่าง คือ ธาตุ ๔ กับรูป ๑๓ มีจักขุรูปเป็นต้น (มี  
หทัยวัตถุรูปเป็นที่สุด) และกวฬิงการอาหาร จัดเป็นนิปผันนรูป เพราะ  
ล่วงความเป็นบริเจทรูปวิการรูปและลักษณะรูปเสีย แล้วกำหนดถือเอา  
ได้โดยสภาพทีเดียว (เช่นความแข็งเป็นต้น) รูปที่เหลือ (๑๐)

จัดเป็นอนิพัตตรูป เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจากนิพัตตรูปนั้น  
(คือกำหนดถือเอาโดยสภาพไม่ได้)

รูป ๕ อย่าง มีจักขุรูปเป็นต้น ชื่อว่า ปสาทรูป เพราะเป็นรูป  
ใสผ่องดุจหน้าแว่น โดยความเป็นปัจจัยให้รับอารมณ์ทั้งหลายมีรูป  
เป็นต้นได้ รูปนอกนี้ชื่อ นปสาทรูป เพราะเป็นรูปตรงกันข้ามจาก  
ปสาทรูปนั้น (คือไม่ใส)

ปสาทรูปนั้นเองรวมกับอินทริยรูป ๓ มีอิตถินทรีเป็นต้น ชื่อว่า  
อินทริยรูป เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ รูปที่เหลือชื่ออนินทริยรูป เพราะ  
เป็นรูปตรงกันข้ามจากอินทริยรูปนั้น

รูปที่ข้าพเจ้าจักกล่าวข้างหน้าว่า กัมมัชรูป จัดเป็นอุปาทินนรูป  
เพราะเป็นรูปที่กรรมครอง\* รูปที่เหลือจัดเป็นอนุปาทินนรูป เพราะ  
เป็นรูปตรงกันข้ามจากอุปาทินนรูปนั้น

[รูป ๓]

รูปทั้งปวงอีกนั้นแล เป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งตักกะ (รูป

๑. มหาภูติกายช่วยขยายความว่า อินทรี ๕ มีจักขุนทรีเป็นต้น เป็นใหญ่ในวิญญาณ มี  
จักขุวิญญาณเป็นต้น อิตถินทรีและปุริสินทรี เป็นใหญ่ในกิจของตน ชีวิตินทรี  
เป็นใหญ่ในการอนุบาลสหัชรูป.

๒. ศัพท์อุปาทินน เราแปลกันคล่องปากว่า 'มีใจครอง' (จากคำ อุปาทินนกสังขาร  
และอนุปาทินนกสังขาร แต่ในที่นี้ท่านให้แปลว่า 'กรรมครอง' กัมเมณ อุปาทินน  
มหาภูติกายช่วยอธิบายว่า รูปที่เกิดแต่กรรม ก็เป็นเหมือนถูกกรรมยึดครองเอาไว้ 'นี่เป็น  
ผลของมัน'

หมวด ๓) คือสนิทัสสนติกะและกัมมชาติติกะ\* ในรูปเหล่านั้น รูป (คือรูปายตนะ) ในโอพาริกรูป (๑๒) เป็นสนิทัสสนสัปปฏิหารูป (รูปที่ทั้งเห็นได้และกระทบได้) โอพาริกรูปที่เหลือ (๑๑) เป็น อนิทัสสนสัปปฏิหารูป (รูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้) สุขุมรูปทั้งสิ้น เป็นอนิทัสสนอปปฏิหารูป\* (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบก็ไม่ได้) รูป เป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสนิทัสสนติกะ ดังกล่าวมานี้ เป็น อันดับแรก

ส่วนรูปเป็น ๓ ด้วยอำนาจแห่งกัมมชาติติกะ พึงทราบดังนี้คือ รูปที่เกิดแต่กรรม ชื่อกัมมขรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจาก กรรมนั้น (คือเกิดแต่ฤดู จิต และอาหาร) ชื่อ อกัมมขรูป รูป ที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มีไซ้ ชื่อว่า เนวกัมมขนากัมมขรูป (ได้แก่ ลักษณะรูป)

รูปที่เกิดแต่จิต ชื่อจิตตขรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากจิตนั้น ชื่อ อจิตตขรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มีไซ้ ชื่อ เนวจิตตขนา- จิตตขรูป\*

รูปที่เกิดแต่อาหาร ชื่อ อาหารขรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจาก

๑. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคเรียงไว้เป็น สนิตสุสน กมฺมชาทินํ ติกานํ ชวนให้หลง แปลว่า 'แห่งติกะทั้งหลาย มีสนิทัสสนติกะและกัมมชาติติกะ เป็นต้น' แต่ที่ถูกต้องนั้น ว่า "แห่งสนิทัสสนติกะและกัมมชาติติกะทั้งหลาย" เพราะฉะนั้น ถ้าเข้าสมาสเป็น สนิตสุสนกมฺมชาติติกานํ เสีย ก็หมดปัญหา

๒. ในบาลีปฏิฐาน ทำสนธิเป็น อนิทัสสนาปปฏิหาร

๓. ปาฐะ พิมพ์ไว้ตก เนว

อาหารนั้น ชื่ออาหารรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มีไซ้ ชื่อ  
เนวอาหารชนอาหารรูป

รูปที่เกิดแต่ถุติ ชื่ออตุขรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากถุติ ชื่อ  
อนุตขรูป รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มีไซ้ ชื่อเนวอตุชนอนุตขรูป  
รูปเป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกัมมชาติติกะ\* ดังกล่าวมาจะนี้

[รูป ๔]

รูปทั้งปวงนั้นอีกแหละ เป็น ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทัญญา-  
ทิจตุกกะ (รูป ๔ มีทัญญรูปเป็นต้น) รูปรูปาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีรูป-  
รูปเป็นต้น) และ วัตถุาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีวัตถุรูปเป็นต้น)

อันดับแรก รูปเป็น ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทัญญาทิจตุกกะ  
พึงทราบดังนี้คือ

ในรูปเหล่านั้น รูปายตนะ ชื่อทัญญรูป เพราะเป็นวิสัย  
แห่งอันเห็น สัททายตนะ ชื่อสุตตรูป เพราะเป็นวิสัยแห่งอันได้ยิน  
๓ อายตนะ คือ คันธะ รสชะ โผฏฐัพพะ ชื่อมุตตรูป เพราะเป็นวิสัย  
แห่งอินทรีย์ที่รับอารมณ์อันถึงเข้า รูปที่เหลือ ชื่อวิญญูตรูป เพราะ  
เป็นวิสัยแห่ง (มโน) วิญญูณเท่านั้น

ส่วนรูปเป็น ๔ ด้วยอำนาจแห่งรูปรูปาทิจตุกกะ พึงทราบดังนี้  
คือ ในรูปเหล่านี้ (รูปที่เรียกว่า) นิปผันรูป ชื่อรูปรูป (รูปแท้ ?)  
อากาศธาตุ ชื่อบริเณทรูป รูปมีกายวิญญูติเป็นต้นมีกัมมัญญตาเป็น  
ปลาย ชื่อวการรูป ความเกิดความแก่และความแตกดับ ชื่อลักขณรูป

\* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น กัมมชาติตุตติก ผิด ที่ถูกเป็น กัมมชาติตุตติก

ส่วนรูปเป็น ๔ ด้วยอำนาจแห่งวัตถาทิฏฐกยะ พึงทราบดังนี้คือ  
ในรูปเหล่านี้ รูปใดชื่อหัตถรูป รูปนั้นเป็นวัตถรูป (เพราะเป็นที่อาศัย  
แห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ) ไม่เป็นทวารรูป วิญญาณรูปทั้ง  
๒ เป็นทวารรูป ไม่เป็นวัตถรูป ปสาทรูป เป็นทั้งวัตถรูปและ  
ทวารรูป รูปที่เหลือไม่เป็นทั้งวัตถรูปทั้งทวารรูป

รูปเป็น ๔ อย่างด้วยอำนาจแห่งวัตถาทิฏฐกยะ ดังกล่าวมานี้

#### [รูป ๕]

รูปทั้งปวงนั้นอีก เป็น ๕ อย่างด้วยอำนาจแห่งรูปเหล่านี้ คือ  
เอกขรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัยอย่างเดียว) ทวิขรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๒  
อย่าง) ตติขรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัย ๓ อย่าง) จตุขรูป (รูปเกิดแต่  
ปัจจัย ๔ อย่าง) น กุโธจิชาตรูป (รูปเกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มีใช้)

ในรูป ๕ อย่างนั้น รูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียวและรูปที่เกิดแต่  
จิตอย่างเดียว ชื่อว่า เอกขรูป ในรูปที่เกิดแต่กรรมและรูปที่เกิดแต่  
จิตนั้น อินทริยรูปกับหัตถวัตถุ เป็นรูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียว  
วิญญาณรูปทั้งสอง เป็นรูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว

ส่วนรูปใดเกิดแต่จิตก็มี แต่ฤคก็มี รูปนั้นชื่อทวิขรูป ทวิขรูป  
นั้นได้แก่สัทททายตนะอย่างเดียว"

รูปใดเกิดแต่ฤค จิต และอาหาร รูปนั้นชื่อตติขรูป อันตติขรูปนั้น  
ได้แก่วิการรูป ๓ มีลหุตาเป็นอาทินันแด

๑. มหาภูติกว่า ลางที่เกิดแต่จิต ลางที่เกิดแต่ฤค

๒. สัทททายตนะที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว ว่าได้แก่วิตกกุจิจารสทโท - เสียงวิตกจิจาร (คือ  
คิดพูดอย่างในใจ ?) ซึ่งจะพึงรู้ได้ด้วยทิพโสตา

รูปใดเกิดแต่ปัจจัยทั้ง ๔ มีกรรมเป็นต้น รูปนั้นชื่อ จตุขรูป  
จตุขรูปนั้นก็ไ้แก่รูปที่หล่อเว้นลักษณรูป (คือชาติ ชรา ภัยะ หรือ  
มรณะ)

ส่วนลักษณรูป เป็น นกฺโคจิชารูป เพราะเหตุอะไร ? เพราะ  
ความเกิดแห่งความเกิดหาไม่ และอีก ๒ ก็เป็นแต่ความงอมไปและ  
แตกไปแห่งรูปที่เกิดแล้ว\* แม้ความที่ชาติเกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ซึ่ง  
ท่านยอมให้ไว้ในบาลีว่า "ธรรมทั้งหลาย คือ รูปายตนะ สัททายตนะ  
คันธายตนะ รสายตนะ โภกฺกัปปายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ  
รูปัสสสลดฺตา รูปัสสมฺมุตฺตา รูปัสสกัมมัญญุตฺตา รูปัสสอุปฺปยฺสํ รูปัสสสันตติ  
กฺวพิงการาหารเหล่านี้มีจิตเป็นสมุฏฐาน" ดังนี้เป็นต้น ก็พึงทราบว่  
(ที่ท่านยอมให้) เพราะชนกปัจจัยแห่งรูปทั้งหลาย ปราภฺกฺวในลักษณะ  
คืออานุภาพแห่งกิน

นี่เป็นคำถามอย่างพิสดารในรูปจันท์เป็นอันดับแรก

\* ผู้อ่านศึกษาอาจงว่ ลักษณรูปเดิมว่ามี ๔ คือ อุปฺปยฺสํ สันตติ ชรตฺตา และอนิจฺจ-  
ตฺตา มาถึงตรงนี้อย่างไรจึงว่ามี ๓ ไป พึงทราบว่ ท่านรวมอุปฺปยฺสํกับสันตติ เข้าเป็น  
ชาติรูป ส่วนชรตฺตาก็เป็นชรา อนิจฺจตฺตา เปลี่ยนเรียกว่า ภัยะ หรือมรณะ มหาภูิกา  
ขยายความว่ ที่เรียกว่า นกฺโคจิชารูป เพราะเกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มีไ้ เกิดเองก็  
มีไ้ เพราะสิ่งทีเกิดเอง เว้นจากปัจจัย ไม่มีโดยประการทั้งปวง ถาถามว่ ที่ว่  
ลักษณรูปไม่เกิด จะพึงรู้ได้อย่างไร ตอบว่ รู้ได้โดยความไม่มีลักษณะ (คือ ตัวเป็น  
ลักษณะอยู่เองแล้ว จะมีลักษณะของลักษณะอะไรอีกเล่า ?) จริงอยู่ ลักษณะมีความเกิด  
เป็นต้น แห่งรูปทั้งหลายทีมีความเกิดมีรูปายตนะเป็นต้นนั้นมียู่ แต่ลักษณะอย่างนั้น  
หาไม่แก่ลักษณรูปมีความเกิดเป็นต้นไม่ เพราะฉะนั้น พึงทราบเถิดว่ ลักษณะมีความเกิด  
เป็นตนย่อมไม่เกิด ถ้าความเกิดเป็นสิ่งที่มีความเกิดไ้รู้ ก็ะว่ากันไปไม่รู้จบ - เกิดเกิด  
จากเกิด แล้วเกิดทีเกิดจากเกิด ก็เกิดจากเกิด ฯลฯ แก่ตายก็เหมือนกัน

[นามชั้น ๔]

ส่วนในชั้นนอกนี้ เวทนาชั้น ฟังทราบ (เรียกอย่างนั้น) เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นลักษณะ สิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน สัญญาชั้น... เพราะรวมธรรมชาติที่มีความจำได้ เป็นลักษณะ สิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน สังขารชั้น... เพราะรวมธรรมชาติที่มีการประสม (เจตสีต) เป็นลักษณะ สิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน วิญญาณชั้น... เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้ง (รู้สีกทางทวาร ๖) เป็นลักษณะ สิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน

ในชั้นทั้ง ๔ นั้น เพราะเหตุที่เมื่อวิญญาณชั้นอันบุคคลเข้าใจ แล้ว ชั้นนอกนี้ก็จะเป็่่นสิ่งที่ฟังเข้าใจได้ง่ายขึ้น เพราะเหตุ นั้น ข้าพเจ้าจึงจักทำวรรณนาจับวิญญาณชั้นเป็นค่นไป

[วิญญาณชั้น]

ก็คำว่า "วิญญาณชั้น ฟังทราบ (เรียกอย่างนั้น) เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ สิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน" ดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว ถาถามว่า "ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะชื่อว่าวิญญาณเป็นไฉน" ตอบว่า ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ ชื่อว่าวิญญาณ ดังพระสารีบุตรเถระกล่าว (แก่พระ-มหาโกณฑิยะ) ว่า "ดูกรอาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นย่อมรู้แจ้ง ย่อมรู้ต่าง ๆ เพราะเหตุ นั้น จึงเรียกว่าวิญญาณ" ดังนี้ คำว่า วิญญาณ จิต มโน โดยเนื้อความก็อันเดียวกัน วิญญาณนี้นั้น แม้เป็นอย่าง

๑. ในวิสุทธิมรรคนี้ อภิสุขรณ ท่านแก้ไปทางรวบรวม ไม่ใช่ปรุงแต่ง จะเห็นได้ตอน วินิจฉัยสังขารชั้นข้างหน้า

๒. ปาฐะในฉบับวิสุทธิมรรคเป็น กิณฺณิ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น กิณฺณ



เดียวตามสภาพ โดยลักษณะคือความรู้แจ้ง (แต่) ว่าโดยชาติเป็น

๓ อย่าง คือ เป็นกุศล อกุศล และอัปายากฤต

(ท่านใช้คำว่า วิญญานบ้าง จิตบ้างปน ๆ กัน)

[กุศลวิญญาน]

ในวิญญาน ๓ อย่างนั้น กุศลวิญญานเป็น ๔ โดยต่างแห่งภูมิถือ  
กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตระ ใน ๔ ภูมินั้น กามาวจร  
มี ๘ โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร กามาวจร-  
วิญญาน ๘ นี้ คืออะไรบ้าง? คือวิญญานโสมนัสสหรรค ญาณสัมป-  
ยุตเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุต ก็อย่างนั้น คือ เป็น  
อสังขาร ๑ สสังขาร ๑ (รวมเป็นฝ่ายโสมนัสสหรรค ๔) วิญญาน  
อุเบกขาสหรรค ญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็น  
ญาณวิปยุต ก็อย่างนั้น คือเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ (รวมเป็น  
ฝ่ายอุเบกขาสหรรค ๔ รวมเข้าด้วยกันทั้งสองฝ่ายจึงเป็น ๘)

ก็ในกาลใด บุคคลอาศัยความพร้อมมูลแห่งไทยธรรมและปฏิกา-  
หกเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น (เช่นเห็นอานิสงส์เกิดศรัทธา  
เต็มเปี่ยมเป็นต้น) แล้วเป็นผู้ร่าเริงยินดีทำความเห็นชอบอันเป็นไป  
โดยนัยว่า "(ผล) ทานที่ให้แล้วมีอยู่" เป็นต้นให้ออกหน้า ไม่  
ขยับเขยื้อน คนอื่น ๆ ก็ได้ชักจูง ทำบุญทั้งหลายมีทานเป็นต้น (ได้เอง)  
ในกาลนั้น จิตของบุคคลนั้น เป็นโสมนัสสหรรค ญาณสัมปยุต

\* ในอรรถนี้คัมภีร์ฎีกาอภิธรรม ท่านประกอบศัพท์เป็น อสังขาริก สสังขาริก ให้ต่างจากคำ  
สังขารทั่ว ๆ ไป

อสังขาร (ร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีใครจงใจ) แต่  
ว่าในกาลใด บุคคลเป็นผู้ร่าเริงยินดี แม้ทำความเห็นชอบให้ออกหน้า  
โดยนัยที่กล่าวแล้ว (แต่ว่า) มัวขยักขย่นด้วยอำนาจแห่งโทษมี  
อมุตตจากตา (ความไม่เป็นผู้สละปล่อยเลย คือมีความอาลัยในไทย-  
ธรรม) เป็นต้นเสียก็ดี คนอื่น ๆ ชักงูก็ดีจึงทำ ในกาลนั้น จิต (เช่น)  
นั้นแหละของบุคคลนั้นก็เป็ณสสังขาร (มีผู้อื่นจงใจ)

ก็แลบทว่า "สังขาร" ในอรรถนี้นั้น เป็นคำเรียกบุพโยคะ  
(ความริเริ่ม ?) อันเป็นไปด้วยอำนาจแห่งตนหรือแห่งคนอื่นก็ตาม

ส่วนว่า ในกาลใด พวกเด็กอ่อนที่เกิดความคุ้นเคยด้วยได้เห็น  
การปฏิบัติแห่งคนที่เป็นญาติ พบภิกษุทั้งหลายเข้าก็เกิดโสมนัส ถวาย  
ของที่อยู่ในมือนิดหน่อยก็ดี ไหว้ก็ดี ทันทินั้น ในกาลนั้นจิตดวงที่ ๓  
(คือที่เป็นญาณวิปยุต อสังขาร) ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็กเหล่านั้น แต่  
ในกาลใด เด็กเหล่านั้น ญาติทั้งหลายชักงูบอกให้ถวายให้ไหว้ จึง  
ปฏิบัติอย่างนั้นได้ ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๔ (คือที่เป็นญาณวิปยุต  
สสังขาร) ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็กเหล่านั้น

ส่วนว่าในกาลใด บุคคลอาศัยความไม่พร้อมมูลแห่งไทยธรรม  
และปฏิคาหก เป็นต้น หรือความไม่มีแห่งเหตุของโสมนัสอื่น ๆ (เลย)  
เป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิภังค์ทั้ง ๔ ในกาลนั้น จิตอุเบกขาสหระคต ๔  
ที่เหลือ จึงเกิดขึ้นแล

กามาวจรกุศลเป็น ๘ โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณ  
และสังขาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาจะนี้

ส่วนรูปาวจรกุศลมี ๕ โดยต่างแห่งการประกอบขององค์ฌาน  
รูปาวจร ๕ นี้ เป็นไหน? รูปาวจร ๕ คือ (รูปฌาน) ที่ ๑ ประ-  
กอบด้วย (องค์คือ) วิตก วิจาร ปีติ สุขและสมาธิ ที่ ๒ วิตก  
ก้าวล่วงไป แต่นั้น ที่ ๓ วิจารก้าวล่วงไป ต่อหน้าที่ ๔ ปีติคลายไป  
ที่ ๕ สุขตกไป ประกอบด้วยอุเบกขาและสมาธิ

อรูปรูปาวจรกุศล มี ๔ ด้วยอำนาจการประกอบแห่งอารูป ๔ คือ  
ว่า อารูปที่ ๑ ประกอบด้วยอากาศาณัญญาขณฌาน โดยประการที่  
กล่าวแล้ว อารูปที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ก็ประกอบด้วยฌานที่เหลือมี  
วิญญาณัญญาขณฌาน เป็นต้น

โลกุตตรกุศล มี ๔ โดยประกอบด้วยมรรค ๔ แล

กุศลวิญญาณเท่านั้นเป็น ๒๑ อย่าง ดังกล่าวมาจะนี้เป็นอัน  
ดับแรก

[อกุศลวิญญาณ]

ส่วนอกุศลวิญญาณ โดยภูมิก็อย่างเดียว คือ เป็นกามาวจรเท่านั้น  
โดยมูลมี ๓ คือ โลกมูล โทสมูล และโมหมูล

ใน ๓ มูลนั้น โลกมูลมี ๘ โดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา  
ทวิฏฐิตะ (ความเห็นไป คือเห็นผิด) และสังขาร โลกมูล ๘ นี้เป็น  
อย่างไร? โลกมูล ๘ คือ (อกุศลจิต) เป็นโสมนัสสहरคต ทวิฏฐิ-  
คตสัมปยุตเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นทวิฏฐิตวิปยุต ก็อย่างนั้น  
คือเป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ (เป็นฝ่ายโสมนัสสहरคต ๔) เป็น  
อุเบกขาสहरคต ทวิฏฐิตสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่

\* สมาธิ ในที่นี้ก็คือที่เราเรียกกันโดยมากกว่า เอกัคตา นั่นเอง

เป็นทวิปิณฑวิปยุตตอย่างนั้น คือ เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ (เป็นฝ่ายอุเบกขาสหคต ๔ รวมทั้งสอฝ่ายด้วยกันจึงเป็น ๘)

ก็ในกาลใด บุคคลทำความเห็นผิด (อันเป็นไป) โดยนัยว่า 'โทษในกามทั้งหลายหาไม่' เป็นอาทิให้ออกหน้า เป็นผู้ร่าเริงยินดี บริโภคกามทั้งหลายก็ดี เชื่อถือนมกตทั้งหลายมีทวิปิณฑมกต (สิ่งที่ได้เห็นเป็นมกต) เป็นต้น โดยว่าเป็นสาระก็ดี มีจิตกล้าแข็งเอง มิได้ถูก (ใคร ๆ) ชักจูงเลยทีเดียว ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๑ (คือ โสมนัสสหคต ทวิปิณฑวิปยุตต อสังขาร - ร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยความเห็นผิด ไม่มีใครจูงใจ) ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคล... มีจิตเฉื่อยชา คนอื่นชักจูง (จึงทำอย่างนั้น) ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๒ (คือที่เป็น...สสังขาร - มีคนจูงใจ) ย่อมเกิดขึ้น

ในกาลใดบุคคลมิได้ทำความเห็นผิดให้ออกหน้า เป็นแต่ร่าเริงยินดี เสพเมถุนก็ดี เฟื่องเริง (อยากได้) สมบัติของผู้อื่นก็ดี ลักของ ๆ ผู้อื่นก็ดี มีจิตกล้าแข็งเอง มิได้ถูก (ใคร ๆ) ชักจูงเลยทีเดียว ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๓ (คือที่เป็น...ทวิปิณฑวิปยุตต อสังขาร - ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ไม่มีใครจูงใจ) ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคลมีจิตเฉื่อยชา คนอื่นชักจูง (จึงทำอย่างนั้น) ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๔ (คือที่เป็น...สสังขาร) ย่อมเกิดขึ้น

ส่วนว่า ในกาลใด บุคคลเป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่พร้อมมูลแห่งกามทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่มีแห่งเหตุของโสมนัสอื่น ๆ ก็ตาม ในกาลนั้น จิตอุเบกขาสหคต ๔

ดวงที่เหลื่อจึงเกิดขึ้นแล

(อกุศลจิต) โภภมูลเป็น ๘ โดยประเภทแห่ง โสมนัส อุเบกขา  
ทัญญิตะ และสังขาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาจะนี้

ส่วนโทสมมูลมี ๒ เท่านั้น คือเป็นโทมนัสสหระคต ปฏิฆัมปยุต  
อสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ความเกิดขึ้นแห่งโทสมูลจิตนั้น พึงทราบ  
ในกาลที่เป็นไปกล้าแข็งและเฉื่อยชา (แห่งจิต) ในโทษทั้งหลายมี  
ปณาดิบาตเป็นต้น

โมหมูลก็มี ๒ คือ เป็นอุเบกขาสหระคตวิจิกิจฉาสัมปยุต ๑ อุทัจจ-  
สัมปยุต ๑ ความเป็นไปแห่งโมหมูลจิตนั้น พึงทราบในกาลที่ลังเลและ  
ฟุ้งซ่าน (แห่งจิต) แล

อกุศลวิญญานเป็น ๑๒ โดยนัยที่กล่าวมาจะนี้

[อภัยากฤตวิญญาน]

อภัยากฤตวิญญาน โดยประเภทแห่งชาติ เป็น ๒ คือ วิบาก ๑  
กิริยา ๑\* ใน ๒ ชนิดนั้น วิบาก โดยภูมิเป็น ๔ คือ กามาวจร รูปา-  
วจร อรูปาวจร และโลกุตระ ใน ๔ ภูมินั้น กามาวจรเป็น ๒ คือ  
กุศลวิบาก ๑ อกุศลวิบาก ๑

(กามาวจรกุศลวิบาก - อเหตุกะ)

กุศลวิบากเล่าก็เป็น ๒ คือเป็นอเหตุกะ ๑ สเหตุกะ ๑ ในกุศล-  
วิบาก ๒ นั้น วิญญานอันเว้นจากวิปากเหตุ (เหตุแห่งวิบาก) มี

\* ในที่นี้ท่านใช้ว่า 'กิริยะ' เป็นนปฺสกลิงค์ไปตามตัวประธาน คือ วิญญาน แต่  
หูไทย ชินกับคำ 'กิริยา' เป็นอดีตลึงค์ จึงใช้อนุโลมหูไทย จะได้ไม่สะดุด

อโกละเป็นต้น ชื่อเหตุกะ เหตุะนั้นมี ๘ คือ จักขุวิญญาณ  
โสต... ฆาน...ชีวหา...กายวิญญาณ มโนธาตุอันทำหน้าที่สัม-  
ปฏิจชนะ\* (รับอารมณ์) และมโนวิญญาณธาตุ ๒ อันทำหน้าที่  
สันตริณะ (สอบสวนอารมณ์) เป็นต้น

ในอเหตุกกุศลวิบาก ๘ นั้น จักขุวิญญาณ มีอันอาศัยจักขุ  
แล้วรู้แจ้งซึ่งรูปเป็นลักษณะ\* มีอันทำแต่รูปอย่างเดียวให้เป็นอารมณ์  
เป็นรส มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อรูป (อย่างเดียว) เป็นปัจจุ-  
ปฏฐาน มีอันไปปราศแห่งกิริยามโนธาตุอันมีรูปเป็นอารมณ์ (ที่เรียก  
อีกอย่างว่า อาวัชนะจิต?)\* เป็นปทัฏฐาน

โสต---ฆาน---ชีวหา---กายวิญญาณ มีอันอาศัยโสตะเป็นต้น  
แล้วรู้แจ้งซึ่งเสียงเป็นอาทิเป็นลักษณะ มีอันทำแต่เสียงเป็นต้นอย่างเดียว  
ให้เป็นอารมณ์เป็นรส มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อเสียงเป็นต้น  
เป็นปัจจุปฏฐาน มีอันปราศไปแห่งกิริยามโนธาตุทั้งหลาย อันมีเสียง  
เป็นต้นเป็นอารมณ์\* เป็นปทัฏฐาน

มโนธาตุ มีอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ในลำดับแห่งวิญญาณ

๑. ที่คล่องลิ้นและหูของเรานั้นเป็น 'สัมปฏิจฉันนะ' รูปกิริยาจิต แต่ที่จริงควรจะเป็น  
นาวกิต คือเป็น 'สัมปฏิจฉนะ' อย่างที่ท่านใช้ในที่นี้ เพราะมีเพื่อนเทียบอยู่เป็นแถว  
คือ อาวัชนะ สันตริณะ โภกฐัพพะ ชวนะ

๒. จกขุสนฺนิสฺสิตฺตฺวิฆานน...มหาภูทิกะแก้ไว้ว่า จกขุสนฺนิสฺสิตฺตํ หุตฺวา รูปสฺส  
วิฆานน... ซึ่งก็กล่าวตามแนวพระบาลีที่ว่า จกขุญจ ปฏิจจ รูปे จ อุปปชฺชติ จกขุ-  
วิญญาณํ นั้นเอง

๓. นึกถ้อยคำโดยลำดับแห่งวิถิจิต เมื่ออาวัชนะจิตกิริยามโนธาตุไปปราศ ก็ดับไปแล้ว  
ปัญจวิญญาณจึงจะเกิด

๔. นัยเดียวกับ เเชิงอรรถ ๒

มีจักขุวิญญาณเป็นอาทิ เป็นลักษณะ มีการรับเอาอารมณ์มีรูปเป็นต้น  
เป็นรส มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นสัมปฏิจชนะ) เป็นปัจจุปัญฐาน  
มีความไปปราศแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น เป็นปทัฏฐาน<sup>๑</sup>

มนโณวิญญาณธาตุ อันทำหน้าที่สันติระเป็นต้น ทั้งสอง มีอัน  
รู้แจ้งอารมณ์ ๖ ในลำดับแห่งอเหตุกวิบากวิญญาณเป็นลักษณะ มีการ  
สอบสวนอารมณ์เป็นต้นเป็นรส มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นสันติ-  
ระเป็นต้น) เป็นปัจจุปัญฐาน มีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐาน ด้วยความ  
แตกต่างกัน (เป็นสอง) แห่งมนโณวิญญาณธาตุนั้น เป็นเพราะประกอบ  
ด้วยโสมนัส (๑) และอุเบกขา (๑) และเพราะแยกเป็นทวิฐานและ  
ปัญฐาน จริงอยู่ ในมนโณวิญญาณธาตุ ๒ นั้น ดวงหนึ่งชื่อว่าเป็น  
โสมนัสสัมปยุต เพราะมีความเป็นไปในเอคันตอิฐฐารมณ์ (อารมณ์  
อันน่าปรารถนายิ่งนัก) เป็นสภาพ จัดเป็นทวิฐาน เพราะเป็นไปใน  
ปัญจवारและในวิถีวิญญาณมีขณะเป็นที่สุด ด้วยอำนาจแห่งสันติระ  
และตทารัมมณะ<sup>๒</sup> ดวงหนึ่ง ชื่อว่าเป็นอุเบกขาสัมปยุต เพราะมีความ  
เป็นไปในอิฐฐัมมฉัตตารมณ์ (อารมณ์อันน่าปรารถนาแต่พอปานกลาง)  
เป็นสภาพ จัดเป็นปัญฐาน เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่ง สันติระ  
ตทารัมมณะ ปฏิสนธิ ภวังค และจุติ

อนึ่ง อเหตุกวิบากวิญญาณทั้ง ๘ นี้ (ยังแบ่ง) เป็น ๒ เพราะ  
เป็นนิตยารมณ์ (มีอารมณ์แน่นอนก็มี) และอนิตยารมณ์ (มีอารมณ์

๑.๒. นี่ก็กล่าวโดยลำดับวิธีจิต ปัญจวิญญาณล่วงเลยไปแล้ว สัมปฏิจชนะ จึงเกิด

๓. ตทารัมมณะ ในคัมภีร์อื่นใช้ ตทาลัมพะณะบ้าง เพราะอาร์มมณะ กับ อาลัมพะณะ  
นั้นความเดียวกัน

ไม่แน่นอนก็มี) (และ) เป็น ๓ เพราะต่างโดย (ประกอบด้วย)  
อุเบกขา สุข โสมนัส จริงอยู่ ในวิญญานเหล่านั้น วิญญานทั้ง ๕  
(ข้างต้น) จัดเป็นนียตารมณ์ เพราะเป็นไปในอารมณ์ (๕) มีรูป  
เป็นต้นนั้นแลตามลำดับ วิญญานที่เหลือ เป็นอนียตารมณ์ เพราะ  
ในวิญญานที่เป็นอนียตารมณ์นั้น มโนธาตุ เป็นไปในอารมณ์มีรูป  
เป็นต้นทั้ง ๕ มโนวิญญานธาตุทั้งสอง เป็นไปในอารมณ์ ๖ แล  
ส่วนว่า ในวิญญานที่เป็น ๓ นั้น กายวิญญานประกอบด้วยสุข มโน  
วิญญานธาตุที่เป็นทวิฐาน ประกอบด้วยโสมนัส วิญญานที่เหลือ  
(อีก ๖) ประกอบด้วยอุเบกขา แล

วิญญาน ๘ ดวงอันเป็นเหตุกะ ใน (ฝ่าย) กุศลวิบาก พึง  
ทราบโดยประการที่กล่าวมาละนี้ เป็นอันดับแรก (ในอภยาคฤต-  
วิญญานกามาวจรภูมิ)

[กามาวจรกุศลวิบาก- สเหตุกะ]

ส่วนอภยาคฤตวิญญานที่ประกอบด้วยวิปากเหตุ มีอโลกะเป็นต้น  
ชื่อสเหตุกะ สเหตุกะอภยาคฤตนั้นก็มี ๘ โดยต่างแห่งสัมปยุตธรรมมี  
โสมนัสเป็นต้น ดังกามาวจรกุศลวิญญาน แต่สเหตุกะอภยาคฤตนี้ หา  
เหมือนกุศลวิญญาน ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ ๖ ด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยา  
มีทานเป็นต้นไม่ ด้วยสเหตุกะอภยาคฤตวิญญานนี้ เป็นไปในอารมณ์ ๖  
ที่นับเนื่องอยู่ในปริตธรรม (คือกามาวจร) เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่ง  
(กิจคือ) ปฏิสนธิ ภวัก จูติ และตทารัมมณะ ส่วนความเป็นสสังขาร  
และอสสังขาร ในสเหตุกะอภยาคฤตวิญญานนี้ บัณฑิตพึงทราบ (ว่าเป็น)



ด้วยอำนาจแห่งที่มาเป็นอาทิ หนึ่ง แม้เมื่อความแปลกกันแห่งสัมปยุต-  
ธรรมทั้งหลายไม่มี ก็พึงทราบว่ วิกาบัญญัติเป็นธรรมชาติไม่มี  
(อุสสาหะ) กำลังชักจูง ดุจเงาหน้าในพื้นแว่นเป็นต้น (ส่วน) กุศล  
วิญญาณมี (อุสสาหะ) กำลังชักจูง ดุจหน้า (ของคนที่ส่องดูเงาหน้า)๕

[กามาวจรอกุศลวิบาก]

ส่วนว่อกุศลวิบากวิญญาณ เป็นเหตุอย่างเดียวกันเท่านั้น อกุศล  
วิบากวิญญาณนั้นมี ๙ คือ จักขุวิญญาณ โสตะ---ฆาน---ชีวหา---  
กายวิญญาณ มโนธาตุอันทำหน้าที่สัมปฏิจชนะ (และ) มโนวิญญาณธาตุ  
ชนิดปัญญาอันทำหน้าที่สันติระเป็นต้น อกุศลวิบาก ๙ นั้น โดย  
ความแปลกกันมีลักษณะเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในเหตุก-  
วิบากฝ่ายกุศลนั้นเกิด เป็นแต่กุศลวิบากวิญญาณทั้งหลาย เป็นอิฐฐา-  
รณและอิฐฐมัตตตารณสิ้นเชิง อกุศลวิบากวิญญาณทั้งหลายนี้ ก็  
เป็นอนิฐฐารณและอนิฐฐมัตตตารณทั้งสิ้น หนึ่ง กุศลวิบาก

๑.๒. อาคมนาทิ มหาฐีกว่ ที่ท่านใช้อาทิศัพท์นั้น เพราะมี ๒ คือ อาคมณะและปัจจย  
อาคมณะ (ในที่นี้แปลว่ ที่มา) ท่านให้ันัทัศนะว่ โดยมติของอาจารย์ล่งเลว่ว่  
วิบากของกุศลที่เป็นอสังขาร มันก็เป็นอสังขาร วิบากของกุศลที่เป็นสสังขาร มันก็เป็น  
สสังขาร เหมือนอย่างว่ เมื่อน้ำของคนส่องไหว เงาหน้าในแว่นมันก็ไหวด้วย (ถ้า  
หน้าคนส่องไม่ไหว เงาก็ไม่ไหว) ฉะนั้น นี่เป็นอสังขารและสสังขารโดยที่มา (คือว่  
แล้วแต่มันจะมาแต่กุศลชนิดไหน)

โดยปัจจยันันั้นว่ โดยมติของอาจารย์เลว่หนึ่งว่ วิบากที่เกิดเพราะปัจจยมี  
กรรมเป็นต้นที่มีกำลัง ก็เป็นอสังขาร ที่เกิดเพราะปัจจยที่กำลังอ่อน ก็เป็นสสังขาร

โดยสัมปยุตธรรมแล้ว วิบากก็ไม่มีอะไรแปลกจากกุศล เป็นแต่วิบากไม่มี  
กำลังชักจูง คือไม่มีความสามารถในการันจะทำวิบากอะไรให้เกิด แม้ในสันดานของสัตว์  
ที่ยังมีกิเลส แต่กุศลมีกำลังเช่นนั้น เหมือนเงากับหน้าคน

ทั้งหลายนั้น เป็นสามโดยประเภทแห่ง (เวทนาคือ) อุเบกขา สุข โสม-  
นัส อกุศลวิบากทั้งหลายนี้มีสอง ด้วยอำนาจแห่งทุกข์และอุเบกขา  
ก็ในอกุศลวิบากวิญญานนี้ กายวิญญานเท่านั้นเป็นทุกข์สหระคต วิญญาน  
ที่เหลือเป็นอุเบกขาสหระคต อุเบกขาในอกุศลวิบากวิญญานทั้งหลาย  
นั้นนั่นเล่า ก็เป็นอุเบกขาอย่างเดียวกัน ไม่เหียนนัก คล้ายทุกข์ อุเบกขา  
ในฝ่ายกุศลวิบากทั้งหลายเป็นอุเบกขาประณีต (แต่) ก็ไม่สู้เหียน คล้าย  
สุข

กามาวจรวิบากวิญญานเป็น ๒๓ โดย (รวม) อกุศลวิบาก ๙  
นี้ และกุศลวิบาก ๑๖ ที่กล่าวมาก่อน ด้วยประการฉะนี้

#### [รูปาวจร---อรูปาวจร---และโลกุตระวิบาก]

ส่วนรูปาวจรวิบากวิญญานก็มี ๕ ดัง (รูปาวจร) กุศล แต่ (รูปา-  
วจร) กุศลเป็นไปในชวนวิถีโดยทางสมบัติ (คือเข้าฌาน) รูปาวจร-  
วิบากนี้เป็นไปในอุปบัติ (คือเข้าถึง)\* ทางปฏิสันธิ ภวังค และจุติ

อนึ่ง รูปาวจรวิบากเป็นฉันใด แม้อรูปาวจรวิบากก็มี ๔ ดัง  
(อรูปาวจร) กุศลฉันนั้น ถึงประเภทแห่งความเป็นไปของอรูปาวจร-  
วิบากนั้น ก็มีนัยดังกล่าวแล้วในรูปาวจรวิบากเหมือนกัน

โลกุตระวิบาก จัดเป็น ๔ เพราะเป็นผลของจิตที่ประกอบด้วย  
มรรค ๕ โลกุตระวิบากนั้น เป็นไป ๒ ทาง คือทางมรรควิถี ๑ ทาง  
ผลสมบัติ ๑ แล

วิบากวิญญานทั้งสิ้นมี ๓๖ ในภูมิ ๔ ดังกล่าวมาฉะนี้

\* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น อุปปตฺติย เข้าใจว่าพิรุณ ที่ถูกเป็น อุปปตฺติย

[กิริยาวิญญาณ]

ส่วนกิริยาวิญญาณ โดยประเภทแห่งภูมิ มี ๓ คือ กามาวจร  
รูปาวจร อรูปาวจร ใน ๓ ภูมินั้น กามาวจรเป็น ๒ คือ อเหตุกะ  
และสเหตุกะ ใน ๒ นั้น กามาวจรกิริยาวิญญาณอันเว้นจากกิริยเหตุ  
มือโลกะเป็นต้น ชื่ออเหตุกะ อเหตุกะนั้นก็เป็น ๒ โดยแยกเป็น  
มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ ในอเหตุกะ ๒ นั้น มโนธาตุ มี  
ความเป็นปุเรจร (นำหน้า) แห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิแล้ว  
แล้วแจ้งซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น เป็นลักษณะ มีความรำพึงเป็นรส  
มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่ออารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นปัจจุปัญฐาน มี  
ความขาดแห่งภวังคเป็นปทัฏฐาน มโนธาตุนั้นเป็นธรรมชาติประกอบ  
ด้วยอุเบกขาเท่านั้น

ส่วนมโนวิญญาณธาตุ เป็น ๒ คือ สาธารณะ (ทั่วไปแก่พระ-  
เสขะ พระอเสขะ และบุद्धชน) ๑ อาสาธารณะ (ไม่ทั่วไป คือเฉพาะ  
พระอเสขะ) ๑ ใน ๒ นั้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นสาธารณะ ก็คือ  
อเหตุกิริยาที่สหระคตกับอุเบกขา มีอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ  
มีโงฐัพพะและอวัชนะในปัญจทวารและมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่ง  
กิจ (คือโงฐัพพะทำกิจในปัญจทวาร ส่วนอวัชนะทำกิจในมโน-  
ทวาร) เป็นรส มีความเป็นเช่นนั้น (คือเป็นโงฐัพพะและอวัชนะ)  
เป็นปัจจุปัญฐาน มีความไปปราศแห่งเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุ  
(ในโงฐัพพนกาล) และภวังค\* (ในอวัชนกาล) อย่างใดอย่างหนึ่ง

\* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น อเหตุก...ธาตุภุคานํ ผิด ที่ถูกเป็น...ภวังคานํ

เป็นปทัฏฐาน (ส่วนมโนวิญญาณธาตุที่เป็น) อสาทารณะ ได้แก่  
อเหตุกิริยาที่สหรัคกับโสมนัส มีอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ  
มีอันยังความยื้มแน่นในเพราะวัตถุทั้งหลายอันไม่อุพาร (คือไม่ดีอะไร  
นัก) ให้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งกิจ (คือจิต  
ชนิดนี้ทำกิจหสิตุบาท) เป็นรส มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นหสิตุ-  
บาท) เป็นปัจจุปฏฐาน มีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐานโดยส่วนเดียว  
(เพราะเกิดแต่ในปัญจโวการภพเท่านั้น) แล

กามาวจรกิริยาวิญญูณที่เป็นเหตุกะ มี ๓ ดังกล่าวมาจะนี้\*

ส่วนที่เป็นสเหตุกะมี ๘ โดยต่างแห่งสัมปยุตตรรมมีโสมนัสเป็นต้น  
ดังกุศลวิญญูณ แต่เป็นความแปลกกัน ในกุศลวิญญูณและกิริยา  
วิญญูณนี้ คือ กุศลวิญญูณย่อมเกิดแก่พระเสขะและบุรุษทั้งหลาย  
เท่านั้น กิริยาวิญญูณนี้เกิดแก่พระอรหันต์ทั้งหลายพวกเดียว

กิริยาวิญญูณที่เป็นกามาวจรมี ๑๑ ดังนี้เป็นของแรก

ส่วนที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรมี ๕ และ ๔ เหมือนกุศล-  
วิญญูณ และความต่างจากกุศลวิญญูณแห่งกิริยาวิญญูณทั้งสองนั้น  
ก็พึงทราบโดยว่าเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลายเท่านั้นแล

กิริยาวิญญูณทั้งหมดใน ๓ ภูมิเป็น ๒๐ ดังนี้

[วิญญูณทั้งปวงเป็นไปโดยอาการ ๑๔]

โดยประการดังกล่าวมานี้ วิญญูณทั้งสิ้น คือกุศลวิญญูณ ๒๑

\* ที่ว่ามี ๓ คือ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๒ (?)

อกุศลวิญญาน ๑๒ วิบากวิญญาน ๓๖ กิริยาวิญญาน ๒๐ จึงเป็น  
วิญญาน ๘๘ ซึ่งเป็นไปโดยอาการ ๑๔ ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิ  
ภวังค อาวัชณะ ทัสนะ (เห็น) สวณะ (ได้ยิน) ฆายณะ (ได้กลิ่น)  
สายนะ (ได้รส) ผุสนะ (ได้ถูกต้อง) สัมปฏิจฉณะ สันติริณะ  
โฏฐัพพะ ชวนะ ตทารัมมณะ และจุติ

ถามว่า เป็นอย่างไร ?

#### [๑. ปฏิสนธิ]

แก้วว่า ก็ในกาลใด สัตว์ทั้งหลายเกิดใน (กำเนิด) เทวดา และ  
มนุษย์ ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศล ๘ ในกาลนั้น วิบากจิต ๕  
ดวง คือ สเหตุกกามาวจรวิบาก ๘ และอเหตุกมโนวิญญานธาตุที่เป็น  
อุเบกขาสหระต อันเป็นวิบากแห่งทวิเหตุกกุศลอย่างอ่อน\* ของพวกสัตว์  
ที่ถึงความเป็นคนวิกล มีเป็นกระเทยเป็นต้นในหมู่มนุษย์ ย่อมทำกรรม  
กรรมนิमितและคตินิमितอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เข้าไปปรากฏในกาล (ใกล้)  
จะตายแห่งสัตว์เหล่านั้นเป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ ใน  
กาลใด สัตว์ทั้งหลายเกิดในรูปภพและอรุภพ ด้วยอำนาจแห่งรูปา-  
วจรกุศลและอรูปาวจรกุศล ในกาลนั้น รูปาวจรวิบากจิตและอรูปา-  
วจรวิบากจิต ๕ ดวง ย่อมทำกรรมนิमितอย่างเดียว ที่เข้าไปปรากฏใน  
กาล (ใกล้) จะตายแห่งสัตว์เหล่านั้นเป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจ  
ปฏิสนธิ อนึ่ง ในกาลใด สัตว์ทั้งหลายเกิดในอบายด้วยอำนาจแห่ง

\* ปาฐะ ทุพฺพล...วิปากมโนวิญญานธาตุ ในมหาฎีกา ศัพท์ วิปาก หมายถึง มโนวิญญาน-  
ธาตุไม่มี เห็นว่าเข้าใจผิดว่า ในที่นี้จึงแปลตามมหาฎีกา.

อกุศล ในกาลนั้น อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบากแห่งอกุศล  
ดวง ๑ ย่อมทำกรรม กรรมนิमित และคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง  
ที่เข้าไปปรากฏในกาล (ใกล้) จะตายแห่งสัตว์เหล่านั้น เป็นอารมณ์  
เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ แล

ความเป็นไปแห่งวิบากวิญญาณ ๑๕ ดวง ด้วยอำนาจปฏิสนธิ  
บังเกิดพึงทราบดังกล่าวนั้นในวิญญาณขันธนิเทศนี้ เป็นอันดับแรก  
(ในอาการ ๑๔)

[๒. ภาวังก]

ก็แล เมื่อปฏิสนธิวิญญาณดับ (คือทำกิจเสร็จ) แล้ว วิญญาณ  
ชื่อภาวังก อันคอยติดตามปฏิสนธิวิญญาณนั้น ๆ อยู่ อันเป็นวิบากแห่ง  
กรรมนั้น ๆ (อย่างเดียวกับปฏิสนธิวิญญาณ) นั้นเอง อันเป็นเช่นนั้น  
(คือเป็นเช่นนั้นเดียวกันกับปฏิสนธิวิญญาณ) ในอารมณ์ (มีกรรมเป็นต้น)  
นั้นแหละย่อมเป็นไป เมื่อจิตตูปาทอื่น (คืออาวัชนะ ?) ที่เป็นเหตุ  
ยังความสืบต่อ (แห่งภาวังก) ให้หมุนกลับ (คือให้ภาวังกขาดไป) ไม่มี  
ภาวังกวิญญาณนั้นย่อมเป็นไปในกาลทั้งหลายมีกาลลงสู่ความหลับเป็นต้น  
แห่งคนผู้ไม่ฝัน โดยอาการ (สืบต่อ) คือเป็นเช่นนั้นอีกแล้วก็เช่นนั้น  
นั้นอีกเล่า ดังนี้ จะนับประมาณ (จำนวนจิต) มิได้โดยแท้ ดังกระแส  
น้ำ ฉะนั้นแล

ความเป็นไปแห่งวิญญาณเหล่านั้นแหละ แม้ด้วยอำนาจแห่งภาวังก  
พึงทราบดังกล่าวนั้น

[๓. อาวัชนะ]

ก็แล เมื่อความสืบทอดแห่งภวังคเป็นไปอย่างนั้น ในกาลใด อินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายควรแก่การรับอารมณ์ได้ ในกาลนั้น เมื่อรูปถึงคลองจักขุเข้า ความประธานเข้าแห่งจักขุประสาเกี่ยวกับรูปก็มีขึ้น แต่นั้น ด้วยอำนาจแห่งความประธานกัน ภวังคจลนะ (ความไหวแห่งภวังค) ก็มีขึ้น ต่อนั้น ครั้นภวังคดับไป กิริยามโนธาตุทำรูปนั้นแหละเป็นอารมณ์ เป็นดังตัดภวังค ยังอาวัชนกิจ (กิจคือความคำนึงถึงอารมณ์) ให้สำเร็จเกิดขึ้น นัยแม่ในโสตทวารเป็นต้น ก็ดูจนยี่ แต่ในมโนทวาร เมื่ออารมณ์ทั้ง ๖ ถึงคลอง (แห่งมโน) เข้า อเหตุก-กิริยามโนวิญญาณธาตุที่สหรัคกับอุเบกขา เป็นราวกะตัดภวังค ยังอาวัชนกิจให้สำเร็จ เกิดขึ้นในลำดับแห่งภวังคจลนะ แล

ความเป็นไปแห่งกิริยาวิญญาณ ๒ ดวง ด้วยอำนาจอาวัชนะ พึงทราบดังกล่าวมาละนี้

[๔-๘ ทัสสนะ สวนะ ฌายนะ สายนะ ศุสนะ]

ก็และ ในลำดับแห่งอาวัชนะ ข้อแรก จักขุวิญญาณอันมีจักขุประสาทเป็นที่ตั้ง ยังทัสสนกิจ (กิจคือการเห็น) ให้สำเร็จเป็นไปในจักขุทวาร โสต...ฆาน...ชีวหา...กาย วิญญาณ (อันมีโสตประสาท...ฆานประสาท...ชีวหาประสาท... กายประสาทเป็นที่ตั้ง) ยังก็มีสวนกิจ (กิจคือการได้ยิน) เป็นต้นให้สำเร็จเป็นไปในทวารมีโสตทวารเป็นอาทิ วิญญาณเหล่านั้น (ที่เป็นไป) ในอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นอภิสระ

(นำปรารภนาแท้) และอิฏฐมัจฉัตตะ (นำปรารภนาแต่ปานกลาง) ก็  
เป็นกุศลวิบาก (ที่เป็นไป) ในอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นอนิฏฐะ (ไม่นำ  
ปรารภนาทีเดียว) และอนิฏฐมัจฉัตตะ (ไม่นำปรารภนาแต่ปานกลาง)  
ก็เป็นอกุศลวิบาก แล

ความเป็นไปแห่งวิบากวิญญาณ ๑๐ (คือเป็นกุศลวิบาก ๕ อกุศล  
วิบาก ๕) ด้วยอำนาจแห่งทสณะ (เห็น) สวณะ (ได้ยิน) ฆายณะ  
(ได้กลิ่น) สายนะ (ได้รส) ผุสณะ (ได้ถูกต้อง) พิงทราบดังกล่าว  
มานะนี้

#### [๘ สัมปฏิจจนะ]

ก็แลโดยบาลีว่า "จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนธาตุอันเกิดแต่จิต  
นั้น ที่เป็น (ไป) ใน) ลำดับแห่งจักขุวิญญาณธาตุ อันเกิดขึ้นดับไป  
แล้ว ย่อมเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น มโนธาตุที่เป็น (ไป) ใน) ลำดับแห่ง  
วิญญาณ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น (หากเป็นไป) ในลำดับแห่งกุศลวิบาก-  
วิญญาณ ก็เป็นกุศลวิบาก (หากเป็นไป) ในลำดับแห่งอกุศลวิบาก-  
วิญญาณ ก็เป็นอกุศลวิบาก (ทำกิจ) รับเอาอารมณ์แห่งวิญญาณเหล่า-  
นั้นแหละเกิดขึ้น

ความเป็นไปแห่งวิบากวิญญาณ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสัมปฏิจจนะ  
(รับเอา) พิงทราบดังกล่าวมานะนี้

#### [๑๐ สันตிரณะ]

อนึ่งเล่า โดยบาลีว่า "จิต มโน มนัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ



เกิดแต่จิตนั้น ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งมโนธาตุอันเกิดขึ้นดับไปแล้ว"  
ดังนี้เป็นต้น\* วิปากาเหตุกมโนวิญญูณธาตุ ที่เป็นลำดับแห่งอกุศล  
วิบากมโนธาตุ ก็เป็นอกุศลวิบาก ที่เป็นลำดับแห่งกุศลวิบากมโนธาตุ  
ก็เป็นกุศลวิบาก (ที่เป็นไป) ในอิฏฐารมณ ก็เป็นโสมนัสสหระต  
(ที่เป็นไป) ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ ก็เป็นอุเบกขาสหระต (ทำกิจ)  
สอบสวนอารมณ์ที่มโนธาตุรับเอาไว้ในขณะนั้นแหละ เกิดขึ้น แล

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญูณ ๓ ด้วยอำนาจแห่งสันติระณะ  
(สอบสวน) พึงทราบดังกล่าวนี้นี้

#### [๑๑ โวภูจฺพนะ]

ส่วนกิริยาเหตุกมโนวิญญูณธาตุ เป็นอุเบกขาสหระต วิเคราะห์ดู  
อารมณ์นั้นในขณะนั้นแหละ เกิดขึ้นในลำดับแห่งสันติระณะ แล

ความเป็นไปแห่งกิริยามโนวิญญูณดวงเดียว ด้วยอำนาจแห่ง  
โวภูจฺพนะ (วิเคราะห์ดู) พึงทราบดังกล่าวนี้นั้น

#### [๑๒ ขวณะ]

ส่วนว่า ในลำดับแห่งโวภูจฺพนะ ถ้าอารมณ์มีรูปเป็นต้น เป็น  
มหันตารมณ (อารมณ์ใหญ่) ไชริ์ ที่นั้นขวณะ ๖ หรือ ๗ ดวง ย่อม  
เล่นไปในอารมณ์ตามที่โวภูจฺพนะวิเคราะห์ไว้แล้ว ด้วยอำนาจแห่ง  
กามาวจรกุศล ๘ บ้าง อกุศล ๑๒ บ้าง กามาวจรกิริยาที่เหลือ ๕ บ้าง  
อย่างใดอย่างหนึ่ง นี่เป็นนัยในปัญจทวารเท่านั้น ส่วนในมโนทวาร

\* อภ. วิ. ๓๕/๑๑๑

กามาวจรชวณะ (๒๕) เหล่านั้นนั้นแล ย่อมเล่นไปในลำดับมโนทวาร-  
วชณะ ต่อแต่โคตรภูไป บรรดาชวณะเหล่านี้ คือ ทางรูปาวจร กุศล  
ชวณะ ๕ กิริยาชวณะ ๕ ทางอรูปาวจร กุศลชวณะ ๔ กิริยาชวณะ ๔  
ทางโลกุตรมรรคจิต ๔ ผลจิต ๔ ชวณะใด ๆ ได้ปัจจัยแล้ว ชวณะ  
นั้น ๆ ย่อมเล่นไป แล

ความเป็นไปแห่งวิปากวิญญาณ เป็นกุศล อกุศล และกิริยา (รวม)  
๕๕ ดวง ด้วยอำนาจชวณะ พึงทราบดังกล่าวมานี้

[๑๓ ตทาร์มมณะ]

ส่วนว่า ในที่สุดแห่งชวณะ ถ้าอารมณ์นั้นเป็นอดีตหัตถารมณ  
(อารมณ์ใหญ่ยิ่ง) ในปัญจทวาร และเป็นวิภูตารมณ (อารมณ์ที่ปรากฏ  
ชัด) ในมโนทวารไซริ์ ที่นั้นวิปากวิญญาณ ในบรรดาสาเหตุกามา-  
วจรวิปาก ๘ และวิปากาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง  
อันติดตามชวณะที่เล่นไปในอารมณ์อื่นแต่อารมณ์ของภวังค<sup>๑</sup> ดังนั้น  
อันไหลทวนกระแสไปในระหว่างขณะนิคหน้อย ติดตามเรือที่เล่นไป  
ทวนกระแส ย่อมเกิดขึ้น ๒ ขณะ หรือขณะเดียว ด้วยสามารถของ  
ปัจจัยนั้น ๆ ตามที่ตนได้ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีอิฏฐารมณเป็นอาทิ  
และแห่งปุริมกรรม และแห่งจิตมีชวณะจิตเป็นต้น ในที่สุดแห่งกามา-

๑. ในบรรดาวิญญาณหรือจิตทั้งหลาย ชวณะนี้เข้าใจยากกว่าเพื่อน เพราะคำแปลว่า  
"เล่นไป" นั้นไม่เข้าแถวกับพวกเลย แต่อาจารย์ทั้งหลายท่านว่า "ชวณะนั้นได้แก่  
อาการที่ดีมีรสอารมณ์"

๒. ท่านว่า มหัตถารมณ มีอายุ ๑๔ ขณะจิต อดีตหัตถารมณ มีอายุ ๑๖ ขณะจิต และ  
ว่าตทาร์มมณะ ย่อมเกิดแต่ในอดีตหัตถารมณ ไม่เกิดในอารมณ์อื่น

๓. หมายความว่าไม่ตกภวังค (?)

วจรชวณะของกามาวจรสัตว์ทั้งหลาย\* วิกากวิญญูณนี้<sup>๑</sup>นั้น เป็นจิตควร  
แก่ความเป็นไปในอารมณ์ของภวังค ในที่สุดแห่งชวณะ (แต่) เพราะ  
มันทำอารมณ์ของชวณะนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไป (อีก) จึงเรียกว่า  
ตทารัมมณะ (มีอารมณ์ของชวณะนั้นเป็นอารมณ์)

ความเป็นไปแห่งวิกากวิญญูณ ๑๑ ดวง ด้วยอำนาจแห่งตทารัม-  
มณะ พึงทราบดังกล่าวนี

[๑๔ จุติ]

ก็แล ในที่สุดแห่งตทารัมมณะ ก็ภวังค<sup>๒</sup>นั้นเองเป็นไปอีก ครั้น  
ภวังคชาต วิถีวิญญูณทั้งหลายมีอาวัชณะเป็นต้น ก็เป็นไปอีกแล

จิตสันดานที่มีปัจจัยอันได้<sup>๓</sup>แล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นไปแล้ว ๆ เล่า ๆ  
ด้วยอำนาจแห่งจิตนิยม คือ อาวัชณะย่อมมีในลำดับแห่งภวังค วิญญูณ  
กิมิการเห็น (รูป) เป็นต้น ย่อมมีในลำดับแห่งอาวัชณะ ดังนี้เป็น  
อาทียุ่<sup>๔</sup>นั่นเอง จนกว่าภวังคในภพหนึ่งจะสิ้นไป จริยังอยู่ ในภพหนึ่ง  
ภวังคจิตดวงใดเป็นดวงสุดท้ายเพื่อน ภวังคจิตดวงนั้นท่านเรียกว่า จุติ  
เพราะเคลื่อนไปจากภพนั้น เพราะฉะนั้น แม้จุติจิตนั้นก็มี ๑๕ ดวง  
เหมือนกัน (กับปฏิสนธิและภวังคจิต)

ความเป็นไปแห่งวิกากวิญญูณ ๑๕ ดวง ด้วยอำนาจแห่งจุติ พึง  
ทราบดังกล่าวนี

๑. มหาภูิกาทธิบายว่า ชวณะที่<sup>๕</sup>วนี้ หมายเอากามาวจรชวณะเท่านั้น เพราะว่าวิกาก  
วิญญูณที่ติดตามชวณะไป (อันจะเป็นตทารัมมณะ) นั้นเกิดแต่กรรมซึ่งมีค้นหาเป็นเหตุ  
จึงไม่ติดตามมหัคคตชวณะ และอนุตตรชวณะ เพราะชวณะทั้งสองนั้นมิใช่ชนกปัจจัยของ  
ตน

ก็จิตสันดานอันไม่ขาดสายสัตว์ทั้งหลาย ผู้ท่องเที่ยวอยู่ใน  
ภพ คติ ฐิติ และนิवासทั้งหลาย\* ย่อมเป็นไปดังนี้ คือ แต่จิตก็ปฏิสนธิ  
อีก ต่อปฏิสนธิก็ภวังคอีก... อยู่นั่นเอง แต่ในสัตว์ทั้งหลายนั้น ท่าน  
ผู้ใดได้บรรลุพระอรหัต เมื่อจิตจิตของท่านผู้นั้นดับแล้ว จิต (ของ  
ท่าน) ก็เป็นอันดับทีเดียวแล

นี้เป็นกลามุข (คำแก้ข้อที่สำคัญ) อย่างพิสดาร ในวิญญานชั้น  
[เวทนาชั้น]

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยแม้ในข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "เวทนาชั้น  
พึงทราบว่า (เรียกอย่างนั้น) เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวย (รส  
อารมณ์) เป็นลักษณะสืบทุกอย่างเข้าด้วยกัน" ดังนี้ต่อไป

อันธรรมชาติที่มีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นลักษณะ ก็คือ  
เวทนานั่นเอง ดังพระสารีบุตรเถระกล่าว (แก่พระมหาโกฏฐิกะ) ว่า  
"ดูกรอาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นย่อมเสวย (รสอารมณ์) ย่อม  
รู้สึก (สุข ทุกข์) เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า เวทนา"<sup>๑</sup> ดังนี้

[เวทนา ๑ เวทนา ๓]

ก็เวทนานั้น แม้จะตามสภาพก็มีอย่างเดียว โดยลักษณะ คือ  
เสวย (รสอารมณ์) (แต่) ว่าโดยชาติเป็น ๓ คือ กุศล อกุศล และ  
อัพยาภุต ในเวทนา ๓ นั้น พึงทราบว่า เวทนาที่สัมปยุตด้วยกุศล-  
วิญญานอันกล่าวไว้โดยนัยว่า "กามาวจรวิญญานมี ๘ โดยต่างแห่ง

๑. ก็คือ ภพ ๓ คติ ๕ วิญญานฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ นั่นเอง

๒. ม. มุ. ๑๒/๕๓๘

โสมนัส อุเบกขา ญาณและสังขาร" ดังนี้เป็นต้น จัดเป็นกุศลเวทนา  
ที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาน จัดเป็นอกุศลเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอัพยา-  
กกุตวิญญาน จัดเป็นอัพยากกุตเวทนา

[เวทนา ๕]

เวทนานั้น (ว่า) โดยแยกตามสภาวะ ก็เป็น ๕ คือ สุข ทุกข์  
โสมนัส โทมนัส อุเบกขา ในเวทนา ๕ นั้น สุข สัมปยุตด้วยการวิญญาน  
อันเป็นกุศลวิบาก ทุกข์ สัมปยุตด้วยกายวิญญานอันเป็นอกุศลวิบาก  
โสมนัส สัมปยุตด้วยวิญญาน ๖๒ ดังนี้ คือ ฝ่ายกามาวจรวิญญาน  
กุศล ๔ สเหตุกวิบาก ๔ อเหตุกวิบาก ๑ สเหตุกกิริยา ๔ อเหตุกกิริยา ๑  
อกุศล ๔ (เป็น ๑๘) ฝ่ายรูปาวจรวิญญาน เว้นปัญจมาณวิญญาน  
กุศล ๔ วิบาก ๔ กิริยา ๔ (เป็น ๑๒) ฝ่ายโลกุตตรวิญญาน เพราะ  
อันโลกุตตรวิญญานที่ไม่ประกอบด้วยฉานหามีไม่ เหตุฉะนั้น โลกุตตร-  
วิญญาน ๘ จึงเป็น ๔๐ ด้วยอำนาจแห่งฉาน ๕ ในโลกุตตรวิญญาน  
๔๐ นั้น เว้นวิญญานที่เป็นไปในปัญจมฉาน ๘ เสีย เหลือกุศลวิบาก  
๓๒ (รวมเป็น ๖๒) โทมนัส สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาน ๒ อุเบกขา  
สัมปยุตด้วยวิญญาน ๕๕ ที่เหลือ

[ลักษณะ...ของเวทนา ๕]

ในเวทนา ๕ นั้น สุข มีการเสวยโภกฐัพพะอันน่าปรารถนาเป็น  
ลักษณะ มีอันเพิ่มสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้นเป็นรส มี (อัสสาทะ)  
ความสบายทางกาย เป็นปัจจุปัญฐาน มีกายินทรีย์เป็นปทัฏฐาน ทุกข์

มีการเสวยโณฏฐัพพะอันไม่นำปรารธนาเป็นลักษณะ มีอันลคสัมปยุต  
ธรรมทั้งหลายลงเป็นรส มีความไม่สบายทางกายเป็นปัจจุปัญฐาน มี  
กายินทรีย์เป็นปทัฏฐาน โสมนัส มีการเสวยอิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ  
มีอันเสวย (สุข) ด้วยอาการพอใจไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง เป็นรส มีความ  
สบายทางใจเป็นปัจจุปัญฐาน มีปีสัทธิ (ความระงับแห่งนามกาย) เป็น  
ปทัฏฐาน โทมนัส มีการเสวยอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีอันเสวย  
(ทุกข์) ด้วยอาการไม่พอใจไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งเป็นรส มีความไม่  
สบายทางใจเป็นปัจจุปัญฐาน มีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐานโดยส่วนเดียวเท่า  
นั้น" อุเบกขา มีการเสวยมัชฌัตตารมณ์เป็นลักษณะ มีอันไม่เพิ่มและ  
ไม่ลคสัมปยุตธรรมนักเป็นรส มีความละเมียดเป็นปัจจุปัญฐาน มีจิตอัน  
ปราศจากปิตีเป็นปทัฏฐาน แล

นี้เป็นคำถามอย่างพิสดารในเวทนาชั้น

[สัญญาชั้น]

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยแม้ในข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "สัญญาชั้น  
พึงทราบว่า (เรียกอย่างนั้น) เพราะรวมธรรมชาติที่มีความจำได้เป็น  
ลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน" ดังนี้ต่อไป

๑. ขณฺ ๓๓ วา มหาภูทิกแก้วา ภาวโต ปริกปฺปนโต วา โดยภาวะ (คือแสดงความ  
พอใจออกมาให้ปรากฏ อย่างไทยเราพูดว่า ออกนอกหน้า ?) หรือโดยปริกป (คือคิด  
พอใจอยู่ในใจ อย่างไทยเราว่า อยู่ในหน้า ?) และไขความออกไปอีกว่า ขณฺ ๓๓ วา  
อภยภูเตน วา อิฏฐากาเรน ด้วยอาการพอใจตามที่เป็น (คือแสดงออกมาตรงๆ) หรือ  
มิใช่ตามที่เป็น (คือคิดอยู่แต่ในใจ หรือสร้างแสดงเป็นอย่างอื่น ที่เรียกว่ามารยา ?)

๒. มหาภูทิกแก้วา โทมนัสมีหทัยวัตถุเป็นปทัฏฐานโดยส่วนเดียว เพราะโทมนัสเกิดแต่ใน  
กามธาตุ

อันธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะ ก็คือ สัญญานั่นเอง ดัง  
พระสารีบุตรเถระกล่าว (แก่พระมหาโกณฑัญญะ) ว่า "ดูกรอาวุโส  
เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นย่อมรู้จักย่อมจำได้ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า  
สัญญา" ดังนี้

[สัญญา ๑ สัญญา ๓]

ก็สัญญานี้มัน แม้ว่าจะตามสภาพก็มีอย่างเดียว โดยลักษณะ คือ  
ความจำได้ (แต่) ว่าโดยชาติเป็น ๓ คือ กุศล อกุศล และอัพยาทุกต  
ในสัญญา ๓ นั้น (พึงทราบ) สัญญาที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณ จัด  
เป็นกุศลสัญญา ที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ จัดเป็นอกุศลสัญญา ที่  
สัมปยุตด้วยอัพยาทุกตวิญญาณ จัดเป็นอัพยาทุกตสัญญา เพราะว่าวิญญาณ  
ที่ไม่ประกอบด้วยสัญญาหาไม่ เพราะฉะนั้น ประเภทแห่งวิญญาณมี  
เท่าใด ประเภทแห่งสัญญาก็มีเท่านั้น แล

[ลักษณะ...แห่งสัญญา]

ก็แลสัญญานี้มัน แม้มีประเภทเสมอกันกับวิญญาณอย่างนี้ (เมื่อ  
ว่า) โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น สัญญาทั้งปวงนั้นแหละ มีความจำ  
ได้เป็นลักษณะ มีการทำเครื่องหมายไว้เป็นปัจจัยแห่งความจำต่อไปว่า  
'นั่นคือสิ่งนั้น' เป็นรส ดังช่างมีช่างไม่เป็นต้น ทำเครื่องหมายไว้ใน  
วัตถุ มีตัวไม่เป็นอาทิจะนั้น มีการทำความมั่นใจตามเครื่องหมายที่ขีดไว้  
เป็นปัจจุปฏิฐาน ดังคนตาบอดคลำช้างทั้งหลาย มั่นใจตามเครื่องหมาย  
ที่ตนจับได้ (ว่าช้างเป็นอย่างไร) ฉะนั้น มีอารมณ์ที่ปรากฏอย่างไร

เป็นปทัฏฐาน ดังความจำที่เกิดขึ้นแก่ลูกเนื้อทั้งหลาย ในหุ่นคนที่ผูก  
ด้วยหญ้า ว่าเป็นคน (จริง ๆ) ฉะนั้นแล

นี่เป็นคำถามอย่างพิสดารในสัญญาขันธ

[สังขารขันธ]

ส่วนข้อใดข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "สังขารขันธ พึงทราบว่า (เรียก  
อย่างนั้น) เพราะรวมธรรมชาติที่มีการประสม (เจตสิก) เป็นลักษณะ  
สิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน" ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในข้อนั้น (ต่อไป)

ธรรมชาติที่มีการทำให้เป็นกลุ่มเป็นลักษณะ ชื่อว่าธรรมชาติที่มีการ  
การประสมเป็นลักษณะ ก็ธรรมชาติต้นนั้นคืออะไร ? ก็สังขารนั่นเอง  
ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะธรรมเหล่านั้น  
ย่อมประสมสิ่งที่เป็นสังขตะแล เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงได้  
ชื่อว่า สังขาร" (แปลว่าธรรมผู้ประสม ?) ดังนี้

[ลักษณะ...แห่งสังขาร]

สังขารเหล่านั้น มีการประสมเป็นลักษณะ มีการประมวลเข้าเป็น  
รส มีความเผยออกไปเป็นปัจจุปัญฐาน มีขันธ ๓ ที่เหลือเป็นปทัฏฐาน  
สังขาร ๑ สังขาร ๓

สังขารทั้งหลาย แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะเป็นต้นดังกล่าวมา  
นี้ (แต่) ว่าโดยชาติก็เป็น ๓ คือ กุศล อกุศล อัปยากฤต ในสังขาร  
๓ นั้น สังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณจัดเป็นกุศลสังขาร ที่สัมปยุต



ด้วยอกุศลวิญญาณ จัดเป็นอกุศลสังขาร ที่สัมปยุตด้วยอัพยากุต-  
วิญญาณ จัดเป็นอัพยากุตสังขาร

[กุศลสังขาร ๓๖]

ในสังขารเหล่านั้น ก่อนอื่น สังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศล-  
วิญญาณดวงที่ ๑ (คือวิญญาณที่เป็นโสมนัสสหระคต ญาณสัมปยุต  
อสังขาร) มี ๓๖ คือ เป็นนียตะ มา (ในบาลี) โดยรูปของตน (คือ  
ไม่ปะปน ?) ๒๗ เป็นเขวาปนกะ ๔ เป็นอนียตะ ๕ ในสังขาร ๓๖  
นั้น สังขาร ๒๗ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ ปีติ วิริยะ ชีวิต  
สมาธิ สัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ กาย-  
ปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา  
กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา จิตตปาคุณฺญูตา กาย-  
ชุกตา จิตตชุกตา เหล่านี้เป็นนียตะ มา (ในบาลี) โดยรูปของตน  
สังขาร ๔ คือฉันทะ อธิโมกข มนสิการ ตัตรมฺชณฺตตตา นี้เป็น  
เขวาปนกะ (เป็นกุศลก็ได้ อกุศลก็ได้ ?) สังขาร ๕ คือ กรุณา  
มุทิตา กายหุจฺจิตตวิริติ วชิหุจฺจิตตวิริติ มิจฺฉาชีววิริติ นี้เป็นอนียตะ  
เพราะสังขาร ๕ นั้น ย่อมเกิดในบางครั้ง แม้เมื่อเกิดแล้วก็หาเกิดรวม  
กันไม่ (จึงชื่ออนียตะ)

[อรรถาธิบายสังขาร ๓๖]

[นียตสังขาร ๒๗]

[๑ ผัสสะ]

วินิจฉัยในบทเหล่านั้น สภาวธรรมใดย่อมถูกต้อง เหตุนี้

สภาวะธรรมนั้นจึงชื่อว่า ผัสสะ (ผู้ถูกต้อง)\* ผัสสะนี้นั้น มีการถูกต้อง  
เอาเป็นลักษณะ มีการทำให้กระทบเป็นรส มีความร่วมกันเข้า (แห่ง  
จิตกับอารมณ์) เป็นปัจจุปัญฐาน มีอารมณ์ที่มาถึงคลอง (แห่งจิต ?)  
เป็นปทัฏฐาน จริงอยู่ ผัสสะนี้แม้เป็นรูปธรรม ก็ย่อมเป็นไปใน  
อารมณ์ ด้วยอาการ (จุ) ถูกต้องเอา (จึงว่ามีการถูกต้องเอาเป็น  
ลักษณะ) หนึ่ง ผัสสะนั้น แม้ไม่ติดอยู่ (ที่ไหน) สักแห่ง ก็ยังจิต  
และอารมณ์ให้กระทบกันได้ ดังรูปกระทบจักขุและเสียงกระทบหูฉะนั้น  
(จึงว่า มีการทำให้กระทบกันเป็นรส) ชื่อว่ามีความร่วมกันเข้าเป็น  
ปัจจุปัญฐาน เพราะปรากฏด้วยอำนาจเหตุของตน กล่าวคือติดสันนิบาต  
(ความร่วมมือกันเข้าแห่งธรรม ๓ คืออายตนะภายใน - อายตนะภายนอก  
และวิญญาณ) ชื่อว่ามามีอารมณ์ที่มาถึงคลองเป็นปทัฏฐาน เพราะเกิด  
ขึ้นในอารมณ์ที่สมันนาหาร (การประมวลความคิด) อันควรแก่ผัสสะ  
นั้น และอินทรีย์ด้วย (ช่วยกัน) แต่งให้ โดยไม่มีอันตรายทีเดียว  
แต่ว่าโดยความเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา ผัสสะนี้ บัณฑิตพึงเห็นเป็น  
ดังแม่โคหลังเปิกเถิด

[๒ เจตนา]

ธรรมชาติโดยอ้อมคิด อธิบายว่าย่อมพัวพัน (อารมณ์) เหตุนี้

\* วิเคราะห์นี้เป็นกัตตสาธนะ มหาฐีกาว่าเป็นภณสาธนะก็ได้ แปลว่าเครื่องถูก  
ต้อง อธิบายว่า สัมปยุตธรรมทั้งหลายเมื่อเป็นไปในอารมณ์ ย่อมเป็นดังว่า ถูกต้องเอา  
อารมณ์นั้นด้วยผัสสะซึ่งมีการถูกต้องเป็นลักษณะ หรือมิฉะนั้น เป็นภาวสาธนะก็ได้ แปลว่าความ  
ถูกต้อง ท่านว่า การกล่าวความเป็นกัตตสาธนะและภณสาธนะในสภาวะธรรมทั้งหลาย เป็นการ  
กล่าวโดยอ้อม กล่าวเป็นภาวสาธนะนั้นแหละ เป็นการกล่าวโดยตรง เพราะฉะนั้น จึงว่า ผุสน-  
ลกฺขणे ผัสสะมีการถูกต้องเป็นลักษณะ

ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่าเจตนา (ธรรมชาติผู้คิด) เจตนา<sup>๑</sup>นั้น มีภาวะ คือความจงใจเป็นลักษณะ มีความเคลื่อนไหวเป็นรส มีความจัดแจง เป็นปัจจุปัญฐาน คือยังกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ คุณคนผู้ใหญ่ มีศิษย์ผู้ใหญ่ (ของทศปาโมกษ์) และนายช่างไม้ใหญ่เป็นต้น<sup>๒</sup> ก็แล เจตนา<sup>๑</sup>เมื่อเป็นโดยภาวะที่ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้แข็งขันขึ้น ย่อมปรากฏในเมื่อนึกถึงงานรีบด่วนเป็นต้น

[๓-๔-๕ วิตก จาร ปิติ]

คำใดพึงเป็นข้อที่ควรกล่าวในวิตก วิจาร และปิติ คำนั้นทั้งหมด ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วละ ในตอนพรรณนาปฐมฌานในปฐมวิกิตินิเทศ

[๖ วิริยะ]

ความกล้า ชื่อว่าวิริยะ วิริยะ<sup>๑</sup>นั้นมีความแข็งขันเป็นลักษณะ มีการบำจุนสหชาตธรรมทั้งหลายเป็นรส มีภาวะที่ไม่จมลงเป็นปัจจุปัญฐาน มีความสังเวชเป็นปทัชฐาน ตามบาลีว่า "ผู้สังเวชแล้วย่อมทำความเพียรโดยแบบคายน"<sup>๒</sup> หรือว่ามีวัตถุแห่งวิริยารัมภะ (เรื่องที่จะต้องทำความเพียร) เป็นปทัชฐานก็ได้

วิริยะ<sup>๑</sup>นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า บุคคลทำโดยถูกต้องแล้ว ย่อมเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง

๑. มหาภูทิกายความว่า ศิษย์ผู้ใหญ่เมื่อจัดให้ศิษย์อื่น ๆ สาธยายมนต์ ตนเองก็ย่อมสาธยายด้วย เมื่อนายช่างใหญ่ลงมือทำงานแล้ว ช่างลูกมือทั้งหลายก็ทำด้วย

๒. อัง. จตุกก. ๒๑/๑๕๔

[๗ ชีวิต]

สหชาตธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นอยู่ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนี้  
ธรรมชาตินั้น จึงชื่อชีวิต (แปลว่าธรรมชาติเครื่องเป็นอยู่แห่งสหชาต-  
ธรรม) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นอยู่เอง เหตุนี้ จึงชื่อชีวิต  
(แปลว่าธรรมชาติผู้เป็นอยู่) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความ  
เป็นอยู่เท่านั้น เหตุนี้ จึงชื่อชีวิต (แปลว่าความเป็นอยู่) ส่วน  
ลักษณะเป็นต้นแห่งชีวิตนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในชีวิตแห่งรูป  
เกิด ความต่างกันในชีวิต - นั่นก็คือ อันนั้นเป็นชีวิตแห่งรูปธรรม  
ทั้งหลาย อันนี้เป็นชีวิตแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย เท่านั้นเอง

[๘ สมาธิ]

อรรถแห่งสมาธิศัพท์

ธรรมใดตั้งจิตไว้เสมอในอารมณ์ เหตุนี้ ธรรมนั้นชื่อว่า  
สมาธิ (ธรรมผู้ตั้ง (จิต) ไว้เสมอ) นัยหนึ่ง ธรรมใดตั้งจิตไว้โดย  
ชอบในอารมณ์ เหตุนี้ ธรรมนั้นชื่อว่า สมาธิ (ธรรมผู้ตั้ง (จิต)  
ไว้โดยชอบ) นัยหนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อสมาธินั้น ก็คือความตั้งมั่นแห่ง  
จิตเท่านั้นเอง

[ลักษณะ----แห่งสมาธิ]

สมาธินั้นมีความไม่พละไปเป็นลักษณะ หรือว่ามีความไม่ฟุ้งซ่าน  
เป็นลักษณะก็ได้ มีการประมวลสหชาตธรรมทั้งหลายไว้ (ให้เป็น  
กลุ่ม) เป็นรส คุณนำพนักเอาคุณสำหรับสนานไว้ (ให้เป็นก้อน)

ฉะนั้น มีความสงบระงับเป็นปัจจุบันฐาน มีความสุขเป็นปกติฐาน  
โดยพิเศษ

สมาธินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความตั้งอยู่แห่งจิต จักความตั้ง  
อยู่แห่งเปลวประทีปในที่ไม่มีลมฉะนั้น

[๕ สัทธา]

บุคคลทั้งหลายย่อมเชื่อด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนี้ ธรรมชาตินั้น  
จึงชื่อสัทธา (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุเชื่อ) นัยหนึ่ง ธรรมชาติ  
นั้น ย่อมเชื่อเอง เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อสัทธา (แปลว่าธรรมชาติ  
ผู้เชื่อ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น เหตุนี้  
ธรรมชาตินั้นจึงชื่อสัทธา (แปลว่าความเชื่อ)

[ลักษณะ---แห่งสัทธา]

สัทธานั้น มีความเชื่อเป็นลักษณะ หรือว่า มีความวางใจเป็น  
ลักษณะก็ได้ มีการทำให้ใสเป็นรส ดังแก้วอุทกปสาทกะ (แก้วทำน้ำให้  
ใส) หรือว่ามีความเล่นไป (ตามอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ)  
เป็นรสก็ได้ จักเล่นไป (คือไหลลลตามกระแสน้ำเชี่ยว) ในการข้าม  
ห้วยน้ำ (ที่บ่ามา) ฉะนั้น มีความไม่ขุ่นมัวเป็นปัจจุบันฐาน หรือ

๑. วิเสสโต-โดยพิเศษ มหาภูติกาแก้วว่า 'โดยมาก' แล้วอธิบายว่า เพราะสมาธิที่เว้น  
จากสุขก็มี

๒. หมายความว่า ตั้งแน่วอยู่ไม่วอกแวกก็จริง แต่ไม่ใช่ดับ มีความสืบทอดอยู่เหมือน  
เปลวประทีปในที่ไม่มีลม ดินิ่งอยู่นั่น

ว่ามโหทธิมุตติ (ความตัดสินใจ)\* เป็นปัจจุปัญฐานก็ได้ มีสัทธไชยวัตถุ  
(วัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ)\* เป็นปทัฏฐาน หรือว่ามีโศดาปัตติยังกะ  
มีสัทธัมมสวณะเป็นต้น\* เป็นปทัฏฐานก็ได้

สัทธานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นเหมือนมือ เหมือนทรัพย์ และ  
เหมือนพืช ฉะนั้น

[๑๐ สติ]

บุคคลทั้งหลายย่อมระลึกได้ด้วยธรรมชาตินั้น เหตุนี้ ธรรมชาติ  
นั้นจึงชื่อสติ (แปลว่าธรรมชาติเป็นเหตุระลึกได้) นัยหนึ่ง ธรรมชาติ  
นั้นย่อมระลึกได้เอง เหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อสติ (แปลว่าธรรม  
ชาติอันระลึกได้) นัยหนึ่งธรรมชาตินั้น สักว่าเป็นอันระลึกได้เท่านั้น  
เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อสติ (แปลว่าความระลึกได้)

สตินั้น มีความไม่ไหลยเป็นลักษณะ มีอันทำไมให้หลงลืมเป็น  
รส มีอันคุ้มครอง (ใจ) ไว้ได้เป็นปัจจุปัญฐาน หรือมีความเป็นเหตุ  
มุ่งหน้า (จดจ่อ) ต่ออารมณ์ (ของจิต) เป็นปัจจุปัญฐานก็ได้ มี

๑. อธิมุตินี้ มหาภูทิกแก้วว่า นิจุจโย - ตัดสินใจ ตั้งใจแน่ว ยึดสัทธไชยวัตถุเป็นหลัก  
เป็นฝ่ายกุศล เป็นข้าศึกต่ออสังขิยะ ไม่ใช่อริโมกข์ที่เป็นเยวปนกะ (เป็นกุศลก็ได้  
อกุศลก็ได้?)
๒. สัทธไชยวัตถุ มหาภูทิกชี้ไว้ ๓ คือ พระรัตนตรัย กรรม และผลของกรรม
๓. โศดาปัตติยังกะ ๔ คือ สัมปฐิสสวณะ สัทธัมมสวณะ โยนิโสมนสิการ ธรรมานุ-  
ธรรมปฏิบัติ
๔. มหาภูทิกขยายความว่า สัทธาเหมือนมือ ในกรณียึดเอากุศลธรรมทั้งหลายได้ เหมือน  
ทรัพย์ ในกรณียังสมบัติทั้งปวงให้ถึงพร้อม เหมือนพืช ในกรณีแผ่ลึกกลีผลที่เป็น  
อมตะ

ความจำนงค์เป็นทัฏฐาน หรือว่ามีสติปัญฐานมีกายเป็นต้น เป็น  
ปทัฏฐานก็ได้

อันสตินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนเสาเขื่อน เพราะปักธง  
ไปมั่นคงในอารมณ์ และเป็นเหมือนนายประตู่ เพราะรักษาทวารมี  
จักขุทวารเป็นอาทิ

[๑๑-๑๒ หิริ โอตตปปะ]

ธรรมชาติไดย่อมขวย เพราะความประพฤติชั่วมีกายทุจริตเป็นต้น  
เหตุนี้ธรรมชาตินั้น จึงชื่อ หิริ คำว่าหิรินั้นเป็นคำเรียกความละอาย

ธรรมชาติย่อมกลัว เพราะความประพฤติชั่วเหล่านั้นแหละ เหตุ  
นี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อโอตตปปะ คำว่า โอตตปปะนั้นเป็นคำเรียก  
ความหวาดแต่บาป

[ลักษณะ----แห่งหิริโอตตปปะ]

ในหิริและโอตตปปะนั้น หิริมีความเกลียดแต่บาปเป็นลักษณะ  
โอตตปปะมีความสะดุ้งแต่บาปเป็นลักษณะ หิริมีความไม่ทำบาปทั้งหลาย  
โดยอาการละอายเป็นรส โอตตปปะมีความไม่ทำบาปทั้งหลายโดยอาการ  
สะดุ้งกลัวเป็นรส อนึ่ง ทั้งสองอย่างนั้น มีอันหดกลับจากบาปโดย  
ประการที่กล่าวแล้วนั้นเป็นปัจจุปัญฐาน มีความเคารพตนและความ  
เคารพผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน จริงอยู่ บุคคลทำตนให้เป็นที่เคารพ จึงละ  
บาปได้ด้วยความละอาย คุณกุลพฐ ทำคนอื่นให้เป็นที่เคารพจึงละบาป

ได้ด้วยความคิดแล้ว คุณแพศยา ฉะนั้น

ก็แลธรรม ๒ ประการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นโลกปาลกธรรม

[๑๓.๑๔.๑๕ อโลกะ อโทสะ อโมหะ]

สัตว์ทั้งหลายไม่โลกด้วยธรรมนั้นเป็นเหตุ ธรรมนั้นจึงชื่ออโลกะ (แปลว่าธรรมเป็นเหตุไม่โลกแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง ธรรมใด ไม่โลกอยู่เอง ธรรมนั้นชื่ออโลกะ (แปลว่าธรรมอันไม่โลก) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันไม่โลกเท่านั้น เหตุนี้จึงชื่ออโลกะ (แปลว่าความไม่โลก) นัยะแม้อันอโทสะแลอโมหะ ก็นัยเดียวกัน\*

[ลักษณะ---แห่งอโลกะอโทสะอโมหะ]

ในธรรม ๓ ประการนั้น อโลกะมีความที่จิตไม่กำหนด (ไม่ยากได้) ในอารมณ์เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความที่จิตไม่ติดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ ประหนึ่งหยาดน้ำไม่ติดในกลีบบัวฉะนั้น มีความไม่หวงแหน (ในอารมณ์) เป็นรส ประหนึ่งภิกษุผู้พ้นแล้ว (จากฉราวาสกิจ ไม่หวงแหนวัตถุแห่งฉราวาส?) ฉะนั้น มีความต้องการในอันไม่ติด (แช่) อยู่ (ในอารมณ์) เป็นปัจจุปัญฐาน ประหนึ่งคนที่ตกอยู่ในที่โสโครก\* (ไม่ต้องการจะติดแช่อยู่ในที่โสโครกนั้น) ฉะนั้น อโทสะ มีความไม่คู่ร้ายเป็นลักษณะ นัยหนึ่งมีความไม่ถือผิดเป็น

๑. คือมีอรรถเป็น ๓ สาธนะเหมือนกัน

๒. อนลุตินภาโว มหาภูติกาย์ ออกเป็น อธิปฺปาโย แล้วว่า เหาณฺหิ อุปมา

สมมติ - อย่างนี้แหละจึงจะสมกับอุปมา คืออุปมาว่า เหมือนคนตกอยู่ในที่โสโครก ย่อมต้องการที่จะไม่ติดแช่อยู่ในที่โสโครกฉันใด อโลกะก็ฉนั้น



ลักษณะ ประหนึ่งมิตรผู้อารีฉะนั้น มีอันขจัดความอาฆาตเสียได้เป็น  
รส นัยหนึ่ง มีอันขจัดความร้อนรุ่มเสียได้เป็นรส ประหนึ่งไม้จันทน์  
(อันมีรสเย็น) ฉะนั้น มีโสภภาพ (ความสุภาพ ความเยือกเย็น)  
เป็นปัจจุปัญฐาน ประหนึ่ง ดวงจันทร์เพ็ญ (มีรัศมีเย็น) ฉะนั้น

อโหมะ มีความ (รู้แจ้ง) แทงตลอดตามสภาพ (แห่งธรรม)  
เป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความ (รู้แจ้ง) แทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็น  
ลักษณะ ประหนึ่งการแทงทะลุ (ตรงเป้า) แห่งลูกธนูที่นายขมังธนู  
ผู้ฉลาดยิงไปฉะนั้น มีอันส่ออารมณ์ (ให้เห็นตามสภาพ) เป็นรส  
ประหนึ่งประทีปฉะนั้น มีความไม่หลงลืมเป็นปัจจุปัญฐาน ประหนึ่งผู้  
ชี้ทางที่ชำนาญชี้ทางแก่คนไปป่า ฉะนั้น

อันธรรมทั้ง ๓ นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นมูลแห่งกุศลธรรมทั้งปวง

[๑๖.๑๗ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ]

ความรำบับแห่งกาย ชื่อกายปัสสัทธิ ความรำบับแห่งจิต ชื่อ  
จิตตปัสสัทธิ แต่คำว่ากายในบทกายปัสสัทธินี้ ประสงค์เอาขั้น ๓  
มีเวทนาเป็นต้น\* ก็แลกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ รวมเข้าด้วยกัน  
ทั้งสองนั้นมีความรำบับไปแห่งความร่าร้อนกายและจิตเป็นลักษณะ มี  
อันบิบเอาความร่าร้อนกายจิตออกไปเป็นรส มีความเยือกเย็นโดยไม่มี

\* นักเรียนมักจะเข้าใจเอาชื่อ ๆ ว่า คำว่ากายในบทนี้ คือรูปกาย เพราะมีจิตเป็นคู่  
อยู่ แต่ที่แท้ท่านหมายเอานามกาย ดังกล่าวนี้ แด่มหาฐีกากล่าวในที่สุดว่า จิตตปัส-  
สัทธิอาทีหิ จิตตเมว ปัสสัทธิ...อุชฺ จ โหติ กายปัสสัทธิอาทีหิ ปน รูปกาโยปี  
-ด้วยบาททั้งหลาย มีจิตตปัสสัทธิเป็นต้น ได้แก่วิจิตอย่างเดียว รำบับ...และตรง  
แต่ด้วยบททั้งหลายมีบทกายปัสสัทธิ เป็นต้น ได้แก่วิจิตด้วย (ไม่ใช่ได้แก่นามกาย  
อย่างเดียว ?)

ความกระวนกระวายกายจิตเป็นปัจจุปัญฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน

กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธินี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิบัติ  
ต่อกิเลสมีอุทธัจจะ เป็นอาทิ อันทำความไม่รำงับแห่งกายและจิต

[๑๘.๑๕ กายลหุตา จิตตลหุตา]

ความเบาแห่งกาย ชื่อกายลหุตา ความเบาแห่งจิต ชื่อจิตต-  
ลหุตา กายลหุตาและจิตตลหุตานั้น มีความเข้าไปรำงับแห่งความหนัก  
ของกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความหนักแห่งกายจิตออกไป  
เป็นรส มีความไม่อึดอัดแห่งกายและจิตเป็นปัจจุปัญฐาน มีการและ  
จิตเป็นปทัฏฐาน

ลหุตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีดินมีหระเป็นต้น  
ที่ทำความหนักแห่งกายและจิต

[๒๐.๒๑ กามมุตตา จิตตมุตตา]

ความอ่อนแห่งกาย ชื่อกายมุตตา ความอ่อนแห่งจิต ชื่อ  
จิตตมุตตา กายมุตตาและจิตตมุตตานี้ มีความเข้าไปรำงับแห่งความ  
กระด้างของกายจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความกระด้างแห่งกายและ  
จิตออกไปเป็นรส มีความไม่ข้องขัดเป็นปัจจุปัญฐาน มีการและจิต  
เป็นปทัฏฐาน

มุตตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีทัญญิมานะ  
เป็นต้นที่ทำความกระด้างแห่งกายและจิต

[๒๒.๒๓ กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา]

ความควรแก่การแห่งกาย ชื่อกายกัมมัณฺญตา ความควรแก่การ  
แห่งจิต ชื่อจิตตกัมมัณฺญตา กายกัมมัณฺญตาและจิตตกัมมัณฺญตานี้  
มีความเข้าไปรับแห่งความไม่ควรแก่การของกายและจิตเป็นลักษณะ  
มีอันบีบเอาความไม่ควรแก่การของกายและจิตออกไปเป็นรส<sup>๑</sup> มีความ  
ถึงพร้อมแห่งการทำอารมณ์<sup>๒</sup> เป็นปัจจุปัญฺฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฺฐาน

กัมมัณฺญตานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีนิวรณ์ที่  
เหลือเป็นต้น ที่ทำความไม่ควรแก่การแห่งกายและจิต นำมาซึ่งความ  
เลื่อมใสในวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสทั้งหลาย นำมาซึ่งความ  
เลื่อมใสในวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสทั้งหลาย นำมาซึ่งความควร  
แก่อันประกอบด้วยประการต่าง ๆ ในการทำประโยชน์ทั้งหลาย ดัง  
ความหมดจด (จากมลทิน) แห่งทอง (ควรแก่อันประกอบเป็นอสังการ  
ต่าง ๆ ชนิด) ฉะนั้น

[๒๔.๒๕ กายปาคุญฺญตา จิตตปาคุญฺญตา]

ความคล่องแห่งกาย ชื่อกายปาคุญฺญตา ความคล่องแห่งจิต  
ชื่อจิตตปาคุญฺญตา กายปาคุญฺญตาและจิตตปาคุญฺญตานี้ มีความ  
ไม่เป็นไขแห่งกายจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความเป็นไขแห่งกายจิต  
ออกไปเป็นรส มีความไร้โทษ (แห่งกายจิต) เป็นปัจจุปัญฺฐาน มีกาย  
และจิตเป็นปทัฏฺฐาน

๑.๒. ปาฐะพิมพีไไว้เป็น กายจิตตกมฺมณฺณ ---- นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น กายจิตตา-  
กมฺมณฺณ... (ตัดบทเป็นกายจิตต+อกมฺมณฺณ)

๓. หมายความว่าถือเอาอารมณ์ด้วยอาการถึงพร้อม คือด้วยความควรแก่การนั่นเอง

ปาคุญญตานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อบาปธรรมมี  
อัสทริยะเป็นต้น ที่ทำความเป็นไฉ้ แห่งกายและจิต

[๒๖.๒๗ กายชุกตา จิตชุกตา]

ความตรงแห่งกายชื่อกายชุกตา ความตรงแห่งจิต ชื่อจิตชุกตา  
กายชุกตาและจิตชุกตานี้ มีความชื่อตรงแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ  
มีอันบีบเอาความคดแห่งกายและจิตออกไปเป็นรส มีความไม่คด  
(แห่งกายและจิต) เป็นปัจจุปัญฐาน มีกายและจิตเป็นทักฐาน

อุชุกตานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่ออุปกิเลสมีมายาและ  
สาลิทยเป็นต้น ที่ทำความคดโกงแห่งกายและจิต

[เขวาปนกสังขาร ๔]

[๑ ฉันทะ]

คำว่าฉันทะนั้น เป็นคำเรียกกัตตุกัมมตา (ความใคร่จะทำ)  
เพราะเหตุฉนั้น ฉันทะนั้น จึงมีความใคร่จะทำเป็นลักษณะ มีอันแสวง  
หาอารมณ์เป็นรส มีความต้องการด้วยอารมณ์เป็นปัจจุปัญฐาน อารมณ์  
นั้นแหละเป็นปทัฏฐานของฉันทะนั้น

อันฉันทะนี้ ในการจะถือเอาอารมณ์ บัณฑิตพึงเห็นว่าเหมือน  
ใจยื่นมือออกไป ฉะนั้น

[๒ อธิโมกข]

ความน้อมใจเชื่อ ชื่ออธิโมกข อธิโมกขนั้นมีการลงความเห็น  
เป็นลักษณะ มีอันไม่รวนเรเป็นรส มีความตัดสินใจเป็นปัจจุปัญฐาน  
มีสันนิชฺฐยธรรม (เรื่องที่จะต้องลงความเห็น) เป็นปทัฏฐาน

อธิโมกข์ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นดังเสาเขื่อน เพราะความที่นิ่ง  
อยู่ในอารมณ์

[๓ มนสิการ]

ความทำ ชื่อว่าการ ความทำ (อารมณ์ไว้) ในใจ ชื่อมนสิการ  
นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมทำใจให้ไม่เหมือนใจเดิม (คือใจภวังค์)  
เหตุนี้เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อมนสิการ (แปลว่า เจตสิกธรรมอันทำใจให้  
ผิดเดิม) ดังนี้ก็ได้ มนสิการนี้นั้นมี ๓ ประการคืออาร์มณปฏิบัติปาทกะ  
(มนสิการอันจัดแจงในอารมณ์) วิถีปฏิบัติปาทกะ (มนสิการอันจัดแจง  
ในวิถีจิต) ขวนปฏิบัติปาทกะ (มนสิการอันจัดแจงในขวนจิต)

ในมนสิการ ๓ นั้น อาร์มณปฏิบัติปาทกะ ชื่อว่ามนสิการ เพราะทำ  
(อารมณ์) ไว้ในใจ อาร์มณปฏิบัติปาทกะมนสิการนั้น มีการยังสัมปยุต-  
ธรรมทั้งหลายให้เล่นไป (มุ่งหน้าสู่อารมณ์) เป็นลักษณะ มีอันผูก  
สัมปยุตธรรมทั้งหลายไว้ในอารมณ์เป็นรส มีความจดต่ออารมณ์เป็น  
ปัจจุปัญฐาน<sup>๑</sup> มีอารมณ์เป็นปทัฏฐาน

มนสิการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นธรรมจัดเข้าในสังขารขันธ  
เพราะความเป็นธรรมยังสัมปยุตธรรมให้ดำเนินไปในอารมณ์ จุจสารถิ  
(ยังมาให้เล่นไป ?) ฉะนั้น

๑. มหาภูติก้าวอธิโมกข์เจตสิก ที่เป็นเขวาปนกสังขารนี้ เป็นไปด้วยอำนาจความตกลงใจ  
เท่านั้นซึ่งเป็นกุศลก็ได้อกุศลก็ได้ ส่วนอธิโมกข์ที่เป็นฝ่ายสัทธานั้น เป็นปสาทาธิโมกข์  
น้อมใจเชื่อด้วยอำนาจความเลื่อมใส เป็นกุศลแท้

๒. สติกับมนสิการ มีความมุ่งหน้า คือจดต่ออารมณ์เป็นปัจจุปัญฐานเหมือนกัน  
มหาภูติท่านชี้ให้เห็นความแตกต่างกันว่า สตินั้นจดต่ออยู่ด้วยอำนาจความไม่ลืม ส่วน  
มนสิการนี้ จดต่ออยู่ด้วยอำนาจความผูกพัน

ส่วนคำว่า วิถีปฏิบัติทกะ (มนสิการอันจัดแจงในวิถี) นั้น เป็นคำเรียกปัญจวารวัชระ คำว่า ขวนปฏิบัติทกะ (มนสิการอันจัดแจงในขวนะ) นั้น เป็นคำเรียกมโนทวารวัชระ มนสิการทั้งสองนั้นไม่ประสงค์เอาในที่นี้

[๔ ตัตรมัชฌัตตตา]

ความเป็นกลางในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าตัตรมัชฌัตตตา ตัตรมัชฌัตตตานี้ มีการนำจิตและเจตสิกทั้งหลายไปโดยเสมอเป็นลักษณะ มีอันห้ามเสียซึ่งความหย่อนและความยิ่งเป็นรส หรือนัยหนึ่ง มีอันเข้าไปตัดเสียซึ่งความตกไปเป็นฝักฝ่ายเป็นรส มีความเป็นกลางเป็นปัจจุบัน

ตัตรมัชฌัตตตานี้ โดยที่เป็นความวางเฉยแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนสารถิผู้เพ่งดูอยู่เฉย ๆ ซึ่งม้าอาชาไนย (เทียมรถ) ที่วิ่งไปเรียบแล้วจะนั้น

[อนิยตสังขาร ๕]

[๑. ๒. กรุณา มุทิตา]

กรุณาและมุทิตา พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในพรหมวิหาร-นิเทศเถิด แท้จริง ความแปลกกันก็มีเพียงว่ากรุณามุทิตา (ในพรหมวิหาร) นั้นเป็นรูปาจรถึงอัปปนา (ส่วน) กรุณามุทิตา (ในอนิยต-

๑. มหาภูติกว่า ตัตรมัชฌัตตตานี้ แม้เป็นไปโดยอาการวางเฉย แต่ก็คุ้มครองสัมปยุตธรรมให้เป็นไปในกิจตามที่เป็นหน้าที่ของตน ๆ (ไม่ใช่เฉยเมย) เปรียบเหมือนพระราชาแม้ประทับนั่งอยู่หนึ่ง ๆ ก็ทรงคุมพวกเจ้าหน้าที่ดูแลการให้ไม่ประมาทพิจารณาและพิพากษาบรรดคดีให้เป็นไปโดยยุติธรรมตามหน้าที่ได้ฉะนั้น

สังขาร) นี่เป็นกามาวจร เท่านั้นเอง แต่อาจารย์ต่างพวกก็ต้องการเอา  
เมตตาและอุเบกขาเข้าในอนิยตสังขารด้วย คำของอาจารย์เหล่านั้น  
ไม่ควรถือเอา เพราะว่าโดยความแล้ว เมตตาก็คืออโทสะ อุเบกขา  
ก็คือคตมัจฉัตตอุเบกขานั้นเองแล

[๓.๔.๕. กายทุจจริตวิริตี ฯลฯ]

ความเว้นจากกายทุจจริต ชื่อกายทุจจริตวิริตี แม้ในวิริตีที่เหลือ  
กัณยนี้ ส่วนว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นอาทิ วิริตีทั้ง ๓ นั้น มีความ  
ไม่ก้ำก๋วล่วงวัตถุแห่งทุจจริตมีกายทุจจริตเป็นต้น มีอธิบายว่า ไม่ทำลาย  
(วัตถุเหล่านั้น) เป็นลักษณะ\* มีอันสยิว (คือทำให้น้ำนัวแสดงกิริยา  
เกลียดชัง) แต่วัตถุแห่งทุจจริตมีกายทุจจริตเป็นต้นเป็นรส\* มีความไม่  
กระทำเป็นปัจจุปัญฐาน มีคุณธรรมมีศรัทธาหิริโอตตปปะและอัปปิจฉตา  
เป็นอาทิเป็นปทัฏฐาน

วิริตินี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นภาวะที่จิตเบือนหน้าจากการทำบาป  
ก็ได้

[สังขารอะไรสัมปโยคกับกุศลวิญญานดวงไหน]

สังขาร ๓๖ ดังกล่าวมานี้แล พึงทราบทั่ว ถึงความสัมปโยคกับ  
กามาวจรกุศลวิญญานดวงที่ ๑ (คือวิญญานที่เป็นโสมนัสสหรคต  
ญาณสัมปยุต อสังขาร) ก็แล สังขารที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศล-

๑. มหาภูติกว่า วัตถุแห่งทุจจริต ก็คือปาณะของผู้อื่น ทรัพย์ของผู้อื่น ภรรยาของผู้อื่น เป็นต้น
๒. มหาภูติกว่า ข้อนี้น่ากล่าวกิริยาสยิวแต่ตัวทุจจริตนั่นเอง โดยไปชี้เอาวัตถุแห่งทุจจริต เพราะว่า  
วิริติหาใช่การไม่ทำวัตถุแห่งทุจจริตไม่ ที่แท้คือไม่ทำทุจจริตต่างหาก

วิญญานดวงที่ ๑ เป็นจันใด แม้ที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญาน  
ดวงที่ ๒ ก็เป็นจันนั้น ความแปลกในวิญญานดวงที่ ๒ นี้ มีเพียงแต่  
ว่าเป็นสังขารเท่านั้น ส่วนสังขารเว้นอโมหะ ที่เหลือ (๓๕) พึง  
ทราบว่สัมปโยคกับวิญญานดวงที่ ๓ (คือโสมนัสสหรรค ญาณวิปยุต  
อสังขาร) ที่สัมปโยคกับวิญญานดวงที่ ๔ ก็อย่างนั้น แปลกแต่ใน  
วิญญานดวงที่ ๔ นี้เป็นสังขารเท่านั้น ส่วนว่า ในสังขารทั้งหลาย  
ที่กล่าวในวิญญานดวงที่ ๑ สังขารเว้นปีติ ที่เหลือย่อมถึงความสัมป-  
โยคกับวิญญานดวงที่ ๕ (คืออุเบกขาสหรรค ญาณสัมปยุต อสังขาร)\*  
แลแม้ที่สัมปโยคกับวิญญานดวงที่ ๖ ก็เช่นเดียวกันกับที่สัมปโยคกับ  
วิญญานดวงที่ ๕ ด้วยว่าในวิญญานดวงที่ ๖ นั้นก็มีแปลกแต่เพียงเป็น  
สังขารเท่านั้น ส่วนสังขารเว้นอโมหะ ที่เหลือพึงทราบว่สัมปโยค  
กับวิญญานดวงที่ ๗ (คืออุเบกขาสหรรค ญาณวิปยุต อสังขาร) ที่  
สัมปโยคกับวิญญานดวงที่ ๘ ก็อย่างนั้น แปลกแต่ในวิญญานดวงที่ ๘  
นั้นเป็นสังขารเท่านั้น

ส่วนว่าในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในกามาวจรกุศลวิญญานดวงที่ ๑  
สังขารเว้นวิรติ ๓ ที่เหลือ (๓๓) ถึงความสัมปโยคกับปฐมวิญญานใน

๑. สังขารที่สัมปโยคกับกามาวจรกุศลวิญญานดวงที่ ๕ ซึ่งเป็นอุเบกขาสหรรคนี้ มี  
กรุณาและมูทิตาอยู่ด้วย จึงเกิดมีปัญหาคั้งว่า กรุณามูทิตาจะมามีในวิญญานที่เป็น  
อุเบกขาสหรรคได้อย่างไร ? มหาภูทิกว่าอาจารย์ทั้งหลายท่านว่า 'มิได้' โดยเป็นบุพภาค  
เพราะกรุณามูทิตาที่ถึงอุปนาเท่านั้นจึงไม่เป็นอุเบกขาสหรรค นอกจากนั้นเป็นอุเบกขา-  
สหรรคบ้างก็ได้'



รูปาวจรกุศล\* แต่นั้นสังขารทั้งหลายเว้นวิตก (เหลือ ๓๒) สัมปโยค  
กับทุติยวิญญาณ แต่นั้นสังขารเว้นวิจาร์ (เหลือ ๓๑) สัมปโยคกับ  
ตติยวิญญาณ แต่นั้นสังขารเว้นปีติ (เหลือ ๓๐) สัมปโยคกับจตุตถ-  
วิญญาณ แต่นั้นสังขารเว้นกรุณามุทิกานในฝ่ายอนิยตสังขาร (เหลือ ๒๘)  
สัมปโยคกับปัญจมวิญญาณ

สังขารในอรุปกุศลวิญญาณ ๔ ก็คือสังขาร (ในรูปาวจรปัญจม-  
วิญญาณ) เหล่านั้นแหละ ด้วยว่าความเป็นอรุปาวจรเท่านั้นเป็นความ  
แปลกในอรุปกุศลนั้น

ในโลกุตรวิญญาณทั้งหลาย สังขารในมรรควิญญาณที่มี  
ปฐมฌาน พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในปฐมรูปาวจรวิญญาณ เป็นข้อแรก  
(ข้อต่อไป) สังขารในมรรควิญญาณอันต่างโดยเป็นมรรควิญญาณที่มี  
ทุดิฌานเป็นต้น ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในวิญญาณเป็นลำดับไปมี  
ทุดิรูปาวจรวิญญาณเป็นต้นเหมือนกัน แต่นี้เป็นความแปลกในโลกุตระ-  
วิญญาณนี้ คือ กรุณาและมุทิตาไม่มี ๑ วิรติเป็นนิตตะ ๑ เป็นโลกุตระ ๑"

สังขารทั้งหลายที่เป็นกุศลเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดยประการ  
ที่กล่าวมาจะนี้ เป็นอันดับแรก

๑. มหาภูติกถาอธิบายว่า สำหรับพระโยคาวจรผู้มีการกรรมวจีกรรมและอาชีวะหมดจดดีแล้ว รูปา-  
รูปาวจรกุศลของท่าน ย่อมเป็นไปทางทำจิตให้ตั้งมั่นเท่านั้น มิใช่จะชำระกายกรรมวจีกรรมและ  
อาชีวะ ทั้งมิใช่จะตัดจะระงับทุจริตและทราชีวะอะไรอีก เพราะฉะนั้น วิรติทั้งหลายจึงไม่มีใน  
จิตตบาทที่เป็นมรรค

๒. มหาภูติกถาอธิบายว่า เพราะมรรควิญญาณมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ส่วนกรุณาทิตามีสัตว์  
เป็นอารมณ์ กรุณามุทิตาจึงไม่มีในมรรควิญญาณ และอริยมรรคย่อมตัดทุจริตเป็นสมุจเฉท  
เพราะฉะนั้น วิรติในโลกุตรวิญญาณจึงเป็นนิตตะ

[อกุศลสังขารโลกมูล ๑๗]

ในอกุศลสังขารทั้งหลาย ก่อนอื่น สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศล  
วิญญานดวงที่ ๑ ในโลกมูล (คือวิญญานที่เป็นโสมนัสสหระค  
ทัญญุคตสัมปยุต อสังขาร) มี ๑๗ คือเป็นนิตตะมาโคจรูปของตน ๑๗  
เป็นยวาปนกะ ๔ ในอกุศลสังขาร ๑๗ นั้น สังขาร ๑๗ คือ ผัสสะ  
เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ อโนตตปปะ  
โลกะ โมหะ มิจฉาทัญญุ เหล่านี้เป็นนิตตะมาโคจรูปของตน สังขาร  
๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ นี้เป็นยวาปนกะ

[อรรถาธิบายอกุศลสังขารโลกมูลข้างข้อ]

อรรถาธิบายในอกุศลสังขารเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้

[อหิริกะอโนตตปปะ]

บุคคลใดไม่อาย เหตุนี้บุคคลนั้นจึงชื่ออหิริโก (แปลว่าผู้ไม่อาย)  
ความเป็นแห่งผู้ไม่อาย ชื่อว่าอหิริโก\* (แปลว่าความไม่อาย) ความ  
ไม่กลัวชื่อว่า อโนตตปปะ ใน ๒ อย่างนั้น อหิริกะ มีความไม่  
รังเกียจแต่ทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ หรือว่ามีความไม่ขวยใจ  
แต่ทุจริตทั้งหลายเป็นลักษณะ (ก็ได้) อโนตตปปะ มีความไม่พรั่นแต่  
ทุจริตทั้งหลายนั้นแลเป็นลักษณะ หรือว่า มีความไม่สะดุ้งแต่ทุจริต  
ทั้งหลายนั้นเป็นลักษณะ (ก็ได้) นี่เป็นความสังเขปในอหิริกะและ  
อโนตตปปะนั้น ส่วนความพิสดาร พึงทราบโดยทำนองความที่ตรง

๑. มหาฐิกาวาควรจะเป็น อหิริโก\* แต่ท่านใช้กันลบ ก. ออกเสียตัวหนึ่ง

กันข้ามกับความแห่งหิริโอตตปปะที่กล่าวแล้วนั้นเกิด

[โลกะ โมหะ]

สัตว์ทั้งหลายย่อมโลภด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรม  
นั้นจึงชื่อว่า โลกะ (แปลว่าธรรมเป็นเหตุโลกแห่งสัตว์ทั้งหลาย)  
นัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมโลภอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้น ชื่อโลกะ  
(แปลว่าธรรมอันโลภ) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันโลกเท่านั้น  
เหตุนี้จึงชื่อโลกะ (แปลว่าความโลภ)

สัตว์ทั้งหลายย่อมหลงด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรม  
นั้นจึงชื่อ โมหะ (แปลว่าธรรมเป็นเหตุหลงแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง  
เจตสิกธรรมใดย่อมหลงอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้นชื่อโมหะ (แปลว่า  
ธรรมอันหลง) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันหลงเท่านั้น เหตุนี้  
จึงชื่อโมหะ (แปลว่าความหลง)

ในโลกะและโมหะนั้น โลกะ มีความยึดอารมณ์ไว้เป็นลักษณะ  
ดุจดังสำหรับคักลึง (ยึดลึงที่มาค้องเข้าไว้) ฉะนั้น มีอันตั้งหน้า  
เกาะติดไปเป็นรส ดุจขึ้นเนื้อที่คนโยนลงไปในกระทะอันร้อน (ก็ตั้ง  
หน้าติดไหม้ไปในกระทะนั้น) ฉะนั้น มีอันไม่ยอมสละเป็นปัจจุบันฐาน

๑. มหาภูติกว่า ความพิสดาร ก็คือเพิ่มรส ปัจจุบันฐาน และปทัฏฐานเข้าอีกดังนี้ว่า  
อหิริกะมีการทำบาปโดยอาการไม่ละอายเป็นรส อโนตตปปะ มีการทำบาปโดยอาการ  
ไม่สะดุ้งเป็นรส ทั้งสองอย่าง มีความไม่ระย่อแต่บาปโดยประการที่กล่าวแล้วเป็น  
ปัจจุบันฐาน มีความไม่เคารพในตนและในคนอื่นเป็นปทัฏฐาน ความไม่รังเกียจความ  
โสมนม ดุจสุกรบ้านไม่รังเกียจของโสโครก ย่อมมีเพราะอหิริกะ ความไม่สะดุ้งกลัว  
แต่บาป ดุจตัวแมลงไม่สะดุ้งแต่ไฟ ย่อมมีเพราะอโนตตปปะ

ดุจสีปายตาผสมน้ำมัน (ปายแล้วติด ล้างออกยาก) ฉะนั้น มีความเห็น  
ว่านายอินดีในสังโยชนียธรรมทั้งหลาย เป็นปทัฏฐาน

โลกะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เมื่อมันขยายตัวขึ้นจนเป็นแม่น้ำ  
ค้นหา ก็มีแต่พาไปนรกเท่านั้น ดังแม่น้ำมีกระแสนเชี่ยว ก็มีแต่  
พาไปสู่มหาสมุทรทางเดียว ฉะนั้น

โมหะ มีความบอดแห่งจิตเป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความไม่รู้  
เป็นลักษณะ มีความไม่เข้าใจตลอดเป็นรศ นัยหนึ่ง มีอันปกปิดเสีย  
ซึ่งสภาพแห่งอารมณ์เป็นรศ มีความปฏิบัติไม่ชอบเป็นปัจจุปัญฐาน  
นัยหนึ่ง มีความมืด (คือโง่เขลา) เป็นปัจจุปัญฐาน มีความทำในใจ  
โดยไม่แยบคาย เป็นปทัฏฐาน

โมหะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นมูล แห่งอกุศลทั้งปวง

[มิจฉาทิฏฐิ]

สัตว์ทั้งหลายย่อมเห็นผิดด้วยธรรมชาตินั้นเป็นเหตุ ธรรมชาตินั้น  
นั้นจึงชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ (แปลว่าธรรมชาตินั้นเป็นเหตุเห็นผิดแห่งสัตว์  
ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมเห็นผิดอยู่เอง ธรรมชาตินั้น  
ชื่อมิจฉาทิฏฐิ (แปลว่าธรรมชาตินั้นเห็นผิด) นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้น  
สักว่าเป็นอันเห็นผิด เหตุนี้จึงชื่อว่า มิจฉาทิฏฐิ (แปลว่าความเห็นผิด)

มิจฉาทิฏฐินั้น มีความยึดมั่นโดยไม่ถูกทางเป็นลักษณะ มีอัน  
จับเอาผิด ๆ เป็นรศ มีความปักใจผิดเป็นปัจจุปัญฐาน มิโทษมีความ  
ไม่อยากจะเห็นพระอริยะทั้งหลายเป็นต้น เป็นปทัฏฐาน

มิจนาทิฏฐินี้<sup>\*</sup> บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นบรมวัชระ (โทษอย่างยอด)

[อุทธัจจะ]

ความที่จิตฟุ้งซ่าน ชื่ออุทธัจจะ อุทธัจจะนั้นมีความไม่สงบราบเป็นลักษณะ คุณน้ำกระเพื่อมเพราะลมตี ฉะนั้น มีความไม่หยุดนิ่งเป็นรส คุณธงและผืนผ้าอันโบกสะบัดเพราะลมต้อง ฉะนั้น มีอาการหมุน (กระจัดกระจาย) ไป เป็นปัจจุปัญฐาน คุณเก้าอันฟุ้งกระจายเพราะถูกหุ้มด้วยก้อนหิน ฉะนั้น มีความทำในใจโดยไม่แยบคายในเพราะความไม่สงบลงแห่งใจเป็นปทัฏฐาน\*

อุทธัจจะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นความซัดส่าย (ไปมา) แห่งจิตอกุศลสังขารที่เหลือ ฟุ้งทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในกุศลสังขารเกิด ด้วยว่า ความเป็นอกุศลและความเป็นเจตสิกกรรมเลวทรามด้วยความเป็นอกุศลเท่านั้น เป็นความเหลวของมันจะกุศลสังขารเหล่านั้น  
[สังขารอะไรสัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงไหน]

สังขาร ๑๗ ดังกล่าวนานี้ ฟุ้งทราบถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๑ (ในโลภมูล คือวิญญานที่เป็นโสมนัสสหระคต ทิฏฐิตตสัมปยุต อสังขาร) ก็แลสังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๑ (นี้) เป็นฉันทะ แม้ที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๒ ก็เป็นฉันทะ ส่วนว่า ความต่างในอกุศลวิญญานดวงที่ ๒ นี้ ก็คือ

\* เจตโส อรูปสมอโยนิโสมนสิการ... ปาฐะในมหาภูทิกาเป็น...อรูปสม...  
เห็นว่าเข้าที่กว่า จึงแปลตามท่าน

ความเป็นสังขาร และถิ่นมิทธะ เป็นอนิยตะ

[ถิ่นมิทธะ]

ในถิ่นมิทธะนั้น ความท้อแท้ ชื่อถิ่นะ ความว่างงุน ชื่อ  
มิทธะ ขยายความว่า (ถิ่นะก็คือ) กิริยาที่ม้วนกลับ (คือถอย)  
เสีย ด้วยหมดอุตสาหะ (มิทธะก็คือ) ทลายลง (คือเลิกล้มป เสีย  
ด้วยหมดความสามารถ ถิ่นะด้วย มิทธะด้วย (รวมกัน) ชื่อถิ่น-  
มิทธะ ในสองอย่างนั้น ถิ่นะ มีความไม่มีอุตสาหะเป็นลักษณะ มี  
อันคลายความเพียรเสียเป็นรส มีอันจมอยู่เป็นปัจจุปัญฐาน มิทธะ  
มีความไม่ควรแก่การงาน (คือไม่คล่องแคล่ว) เป็นลักษณะ มี  
อันปิด (ทวาร) ลงเป็นรส มีอันหู่เข้าเป็นปัจจุปัญฐาน หรือว่ามีอัน  
หลับโงกเป็นปัจจุปัญฐาน (ก็ได้)\* ทั้งสองอย่างด้วยกันมีความทำในใจ  
โดยไม่ถูกต้อง ในเพราะความไม่ยินดี (ในกุศลธรรม) และความ  
คร้านกายเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญาณดวงที่ ๑ สังขารเว้น  
มิจนาทิกุฐี ที่เหลือ (๑๖) พึงทราบว่า สัมปโยกกับอกุศลวิญญาณ  
ดวงที่ ๓ (คือ โสมนัสสहरคต ทิฏฐิคตวิปยุต อสังขาร) แต่

๑. ปาฐะในวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น อาสตุติวิมาโต เข้าใจว่าเป็น อสตุติ--- มหาฎีกาก็แก้ไว้  
เป็น อสมตฺตดาวิมาต ได้แก้และแปลตามที่เข้าใจนี้

๒. มหาฎีกาตั้งข้อสังเกตว่า แม้ถิ่นะก็มีสภาพไม่ควรแก่การงานเหมือนกัน แต่ว่างกันที่ถิ่นะเป็น  
สำหรับจิต แต่มิทธะเป็นสำหรับขันธ ๓ มีเวทนาขันธเป็นต้น

๓. มหาฎีกาว่า ถิ่นะ เป็นเหตุหุดหู่แห่งจิตเท่านั้น แต่มิทธะ ถึงรูปกายด้วย เพราะเหตุนี้  
ท่านจึงว่า มิทธะ มีอันหลับโงกเป็นปัจจุปัญฐาน

มานะในกุศลวิญญานดวงที่ ๓ นี้ เป็นอนิยตะ นี่เป็นความแปลก

[มานะ]

มานะนั้น มีความหยิ่งเป็นลักษณะ มีความยกตัวเป็นรส มีความใคร่เป็นเช่นรง (คืออยากเด่น) เป็นปัจจุปัญฐาน มีโลภะอันไม่ประกอบด้วยทักขิเป็นปัทฐาน\*

มานะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นดังความบ้า

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญานดวงที่ ๒ (คือโสมนัสสหระต ทักขิจิตตัมปยุต สสังขาร) สังขารเว้นมิฉนาทักขิ ที่เหลือพึงทราบว่สัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๔ (คือโสมนัสสหระต ทักขิจิตตัมปยุต สสังขาร) แม้ในอกุศลวิญญานดวงที่ ๔ นี้เล่า มานะก็เป็นสังขารนในจำพวกอนิยตะเหมือนกัน ส่วนว่ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญานดวงที่ ๑ สังขารเว้นปีติ ที่เหลือถึงความสัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๕ (คืออุเบกขาสหระต ทักขิจิตตัมปยุต อสังขาร) และแม้สังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๖ (คืออุเบกขาสหระต ทักขิจิตตัมปยุต สสังขาร) ก็เหมือนสังขารที่สัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๕ แปลกกันแต่ในดวงที่ ๖ นี้เป็นสสังขารและถินมิทระเป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลวิญญานดวงที่ ๕ สังขารเว้นทักขิ ที่เหลือพึงทราบว่ สัมปโยคกับอกุศล

\* มหาภูิกอาธิบายว่ มานะนั้นเป็นไปคล้ายทักขิ เพราะเป็นไปโดยอหังการ แต่มันไม่เกิดในจิตตูปาทเดียวกันกับทักขิ มันอิงความรักตัว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงว่มันมีโลภะอันไม่ประกอบด้วยทักขิเป็นปัทฐาน

วิญญานดวงที่ ๗ (คืออุเบกขาสหระคต ทิฏฐิกตวิปยุต อสังขาร)  
แต่ในอกุศลวิญญานดวงที่ ๗ นี้ ฆานะเป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลาย  
ที่กล่าวในอกุศลวิญญานดวงที่ ๖ สังขารเว้นทิฏฐิ ที่เหลือพึงทราบว่  
สัมปโยคกับอกุศลวิญญานดวงที่ ๘ (คืออุเบกขาสหระคต ทิฏฐิกต-  
วิปยุต สสังขาร) แม้ในอกุศลวิญญานดวงที่ ๘ นี้เล่า ฆานะก็  
เป็นสังขารในจำพวกอนิยตะเหมือนกันแล

[อกุศลสังขารโทสมุล ๑๘]

ส่วนในโทสมุล ๒ อันดับแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญ-  
ญานดวงที่ ๑ (คือโทมนัสสหระคต ปฏิกขัมปยุต อสังขาร) มี ๑๘ คือ  
เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน ๑๑ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๓ ใน  
อกุศลสังขาร ๑๘ นั้น สังขาร ๑๑ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร  
วิริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ มโนตตปปะ โทสะ โมหะ เหล่านี้เป็น  
นิยตะมาโดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข อุทธัจจะ  
มนสิการ นี้เป็นเยวาปนกะ สังขาร ๓ คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจะ  
นี้เป็น อนิยตะ

[อรรถาธิบายอกุศลสังขารโทสมุลางข้อ]

[โทสะ]

พึงทราบอรรถในบทเหล่านั้น (ดังนี้) สัตว์ทั้งหลายย่อมประ-  
ทุษร้ายด้วยเจตสิกธรรมนั้น เหตุนี้ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อโทสะ (แปล  
ว่าธรรมเป็นเหตุประทุษร้ายแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิก-



ธรรมใดย่อมประทุษร้ายอยู่เอง เหตุนี้ เจริญธรรมนั้นจึงชื่อโทสะ  
(แปลว่าธรรมอันประทุษร้าย) นัยหนึ่ง ธรรมชาติมันสักว่าเป็นอัน  
ประทุษร้ายเท่านั้น จึงชื่อโทสะ (แปลว่าความประทุษร้าย)

โทสะนั้น มีความดุเป็นลักษณะ ดังอสรพิษที่ถูกดี มีความ  
พลุ่งพล่านเป็นรส ดังถูกพิษแทรก นัยหนึ่ง มีอันเผาที่อาศัยของตน  
เสียเป็นรส ดังไฟป่า มีความประทุษร้าย เป็นปัจจุปัญฐาน ดังข้าศึก  
ได้โอกาส มีอาฆาตวัตถุ (เรื่องที่จะให้เกิดอาฆาต) เป็นปทัฏฐาน

โทสะนี้ บัณฑิตเห็นว่าเป็นเหมือนน้ำมูตรเน่าระคนด้วยอาพิษ  
ฉะนั้น\*

[อิสฺสา]

ความประพฤดิหิงหวง ชื่อว่าอิสฺสา (ริษยา) อิสฺสา นั้นมี  
ความทนไม่ได้ต่อสมบัติ (ความได้ดี) ของคนอื่นเป็นลักษณะ มีความ  
ไม่ยินดีด้วยในสมบัติของผู้อื่นนั้นแหละเป็นรส มีความเบือนหน้าจาก  
สมบัติของผู้อื่นนั้น เป็นปัจจุปัญฐาน มีสมบัติของผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน

อิสฺสานี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นสังโยชน์<sup>๑</sup> (เครื่องผูกมัดจิต)

[มัจฉริยะ]

ความตระหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ มัจฉริยะนั้น มีการปิดซ่อน  
สมบัติทั้งหลายของตนที่ได้มาแล้ว หรือที่จะพึงได้ก็ตามไว้เป็นลักษณะ  
มีความทนไม่ได้ต่อความที่สมบัติทั้งหลายของตนนั้น จะเป็นของทั่วไปกับ  
คนอื่น ๆ เป็นรส มีความสยิวเป็นปัจจุปัญฐาน นัยหนึ่ง มีความเป็น

๑. คือทั้งหมิ่นทั้งมีพิษ ไม่ควรแตะต้องด้วยประการทั้งปวง

๒. เป็นสังโยชน์ข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐ (อีกนัยหนึ่ง)

เสื่อเกราะที่รัดกุม (คือความเหนียวแน่น) เป็นปัจจุปัญฐาน มีสมบัติ  
ของตนเป็นปทัฏฐาน

มัจฺจริยะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นความผิรุปล (คือพิการ) แห่งใจ

[กุกฺกุจจะ]

การทำ (ทางใจ) อันบัณฑิตเกลียด (คือไม่ดี) ชื่อ กุกตะ  
ภาวะแห่งกุกตะนั้น ชื่อกุกฺกุจจะ (แปลว่า ความเป็นการทำ (ทางใจ)  
อันบัณฑิตเกลียด) กุกฺกุจจะนั้น มีความทำให้ร้อนใจในภายหลัง  
เป็นลักษณะ มีความเศร้าใจถึงการที่ทำและการที่มิได้ทำเป็นรส มีความ  
เดือดร้อนเป็นปัจจุปัญฐาน มีการที่ทำและการที่มิได้ทำเป็นปทัฏฐาน\*

กุกฺกุจจะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นเหมือนความเป็นทาส\*

อกุศลสังขารที่เหลือ ก็มีประการดังกล่าวแล้วนั้นแล

๑. ท่านแก้รรถกุกฺกุจจะชอบกล กตะ ซึ่งในที่นี้แปลเป็นนามว่าทำนั้น น่าจะหมายถึง  
ถึงการทำทางใจ เพราะกุกฺกุจจะเป็นเจตสิก จึงเติมคำ "ทางใจ" วงเล็บไว้ ถึงกระ  
นั้นก็ไม่เห็นมีคำไหนแสดงความว่ากุกฺกุจจะ จะแปลว่า ความรำคาญหรือความกังวลใจ  
ดังที่เราว่ากัน มหาฐิกาท่านก็รู้สึกอย่างนี้เหมือนกัน ท่านจึงแนะไว้ว่า พึงเข้าใจว่า  
กุกตะนั้น หมายถึงจิตที่ปรารถถึงการทำอันบัณฑิตเกลียดแล้วเกิดร้อนใจขึ้น ความที่  
เป็นเช่นนั้น เรียวกุกฺกุจจะ (แล้วจึงแปลเอาความว่าความรำคาญ ความกังวล หรือ  
ความร้อนใจ) และท่านว่า กุกตะนั้นมิได้หมายเอาการทำอย่างเดียว การที่มิได้ทำก็  
เป็นกุกตะเหมือนกัน คือว่าการทำความชั่ว และการที่มิได้ทำความดี ก็เป็นเหตุให้ร้อน  
ใจภายหลังได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงว่า กตาคตานิสฺสจนรส-มีความเศร้าใจถึงการ  
ที่ทำและการที่มิได้ทำเป็นรส

๒. มหาฐิกาทธิบายว่า ทาสนั้นมีความเป็นอยู่ในบังคับผู้อื่น ต้องอาศัยเขาเป็นไป ไม่อาจ  
ทำกิจอะไรตามลำพังตนได้ด้วยมีกังวลฉันทใด ผู้มีกุกฺกุจจะก็ฉันทนั้น ไม่อาจยังกุศลธรรม  
ให้เป็นไปโดยธรรมชาติของตนได้ ด้วยมีรำคาญหรือกังวลอยู่

สังขาร ๑๘ ที่กล่าวมานี้แล บัณฑิตพึงทราบถึงความสัมปโยค  
กับอกุศลวิญญานที่เป็นโทสมูลดวงที่ ๑ ก็แลสังขารที่ถึงความสัมปโยค  
กับอกุศลวิญญานโทสมูลดวงที่ ๑ เป็นอันใด แม้ที่ถึงความสัมปโยค  
กับโทสมูลดวงที่ ๒ ก็อันนั้น แต่ความแปลก (ในดวงที่ ๒ นี้) ก็คือ  
เป็นสังขาร และในพวกอนิยตะมีถิ่นมิตระด้วย

[อกุศลสังขารโมหมูล ๑๓]

ส่วนในโมหมูล ๒ (ว่า) ทางวิจิกิจฉาสัมปยุตก่อน สังขาร  
(เป็นวิตติกิจฉาสัมปยุต) ๑๓ คือ (เป็นนิยตะ) มาโดยรูปของตน ๑๑  
คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ วิริยะ ชีวิต จิตตฐิติ (ความหยุดแห่ง  
จิต) อหิริกะ อนินตตัปปะ โมหะ วิจิกิจฉา และเป็นเยวาปนกะ ๒  
คือ อุทธัจจะ มนสิการ

ในคำเหล่านั้น คำว่า จิตตฐิติ หมายเอาอาการสักว่าความหยุด  
แห่งปวัตติจิต (เป็นขณะ ๆ) ได้แก่สมาธิย่ออ่อน

ความแน่วใจปราศไป เหตุนี้จึงชื่อว่าวิจิกิจฉา วิจิกิจฉานั้น มี  
ความสงสัยเป็นลักษณะ มีอันไหวไปเป็นรส มีอันไม่จีจาดเป็นปัจจุปัฏ-  
ฐาน นัยหนึ่งว่า มีอันถือเอาหลายอย่างเป็นปัจจุปัฏฐาน มีความทำในใจ  
โดยไม่ถูกทางในเพราะความลังเล เป็นปทัฏฐาน

วิจิกิจฉานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมชาติอันทำอันตราย  
(ขัดขวาง) แก่การปฏิบัติ

สังขาร (วิจิกิจฉาสัมปยุต) ที่เหลือ ก็มีประการดังกล่าวแล้ว  
นั้นแล

(ว่า) ทางอุทธัจจสัมปยุต ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในวิจิกิจฉา-  
สัมปยุต สังขารเว้นวิจิกิจฉา ที่เหลือ ๑๒ เป็นอุทธัจจสัมปยุต แต่  
เพราะในอุทธัจจสัมปยุตนี้ ไม่มีวิจิกิจฉา อธิโมกข์ (ความตัดสินใจ)  
จึงเกิดขึ้น รวมรับอธิโมกข์นั้นก็เป็น ๑๓ เหมือนกัน และเพราะมี  
อธิโมกข์ร่วม (จิตตฐิติ) จึงเป็นสมาธิมีกำลังกว่า อนึ่ง อุทธัจจะใด  
ในอุทธัจจสัมปยุตนี้ อุทธัจจะนั้นมาโดยรูปของตนแท้ อธิโมกข์และ  
มนสิการ มาโดยเป็นเยวาปนกะ แล

สังขารเป็นอกุศลทั้งหลาย พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาดังนี้

[อภัยกตสังขารฝ่ายวิบาก]

[อเหตุกวิบาก]

ในอภัยกตสังขารทั้งหลาย อันดับแรก อภัยกตสังขารฝ่าย  
วิบากมี ๒ โดยแยกเป็นอเหตุกะ และสเหตุกะ ใน ๒ อย่างนั้น  
อภัยกตสังขารที่สัมปยุตด้วยอเหตุกวิบากวิญญาณ จัดเป็นอเหตุกสังขาร  
ในอเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณ  
ทั้งที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากมี ๕ คือ สังขารที่มาโดยรูปของตน  
๔ คือ ผัสสะ เจตนา ชีวิต จิตตฐิติ ที่เป็นเยวาปนกะมีแต่มนสิการ  
อย่างเดียว แม้ที่สัมปยุตด้วย โสค---ฉาน---ชีวหา---กายวิญญาณ ก็  
๕ นั้นแหละ ในมโนธาตุที่เป็นวิบากทั้งสองฝ่าย (คือทั้งฝ่ายกุศล  
และฝ่ายอกุศล) มี ๘ คือ สังขาร ๕ นั้น และวิตก วิจารณ์ อธิโมกข์  
และฝ่ายอกุศล) มี ๘ คือ สังขาร ๕ นั้น และวิตก วิจารณ์ อธิโมกข์  
ด้วย แม้ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้งสาม (คืออุเบกขา สหระคต

สุขสหรรค โสมนัสสหรรค ?) ก็อย่างนั้น แต่ในอเหตุกมโนวินญาณ-  
ชาตุนี มโนวินญาณชาตุนีเป็นโสมนัสสหรรค ปิตี (ที่เกิด) พร้อม  
กับมโนวินญาณชาตุนี ฟังทราบว่าเป็นอธิกปีติ (ปีติยิ่ง)

[สเหตุกวิปาก]

ส่วนอัพยาตสังขาร ที่สัมปยุตด้วยเหตุกวิปากวินญาณ จัดเป็น  
สเหตุกสังขาร ในสเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น ข้อแรก สังขารที่  
สัมปยุตด้วยกามาวจรวิปากวินญาณ ๘ ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่สัม-  
ปยุตด้วยกามาวจรกุศลวินญาณ ๘ นั้นเอง แต่กรุณาและมูทิตาใดใน  
จำพวกอนิยตสังขาร กรุณาและมูทิตานั้นไม่มีในพวกวิปากสังขาร เพราะ  
กรุณาและมูทิตาเป็นสัตตารมณ์ (มีสัตว์เป็นอารมณ์) ฝ่ายกามาวจร-  
วิปากสังขารทั้งหลายเป็นปริตตารมณ์ (มีกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์)  
ส่วนเดียว และมีใช่แต่กรุณามูทิตาเท่านั้น แม้วิริติทั้งหลาย ก็ไม่มีใน  
พวกวิปากสังขาร เพราะท่านกล่าวว่า "สิกขาบท ๕ เป็นกุศลเท่านั้น"  
ส่วนอัพยาตสังขารทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยวิปากวินญาณ ที่เป็นรูปาวจร  
อรูปาวจรและโลกุตระ ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่สัมปยุตด้วยตัวกุศล-  
วินญาณแห่งวิปากวินญาณเหล่านั้นนั่นเอง

[อัพยาตสังขารฝ่ายกิริยา]

แม้อัพยาตสังขารฝ่ายกิริยาก็คือเป็น ๒ โดยแยกเป็นอเหตุกะ และ

๑. เศล มหาภูิกาท่านโยค รูปาวจรวิปากวินญาณาน คือโยคศัพท์ข้างหน้านั้นเอง  
แล้วบอกสัมพันธไว้ว่า บท เศล นี้เป็นฉฐฐวิภคิ ในชนนัตพพชนกสัมพันธ (ความ  
เกี่ยวเนื่องกันแห่งลูกกับพ่อ ?) จะหมายความว่าลูกก็เช่นเดียวกับพ่อ จันใด กุศลวิปาก  
ก็เป็นเช่นเดียวกับตัวกุศล ฉะนั้น เช่นนี้กระมัง ?

สเหตุกะ ในสองอย่างนั้น อภัยกตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยอเหตุก-  
กิริยาวิญญาณจัดเป็นอเหตุกะ อเหตุกิริยาสังขารเหล่านั้นก็เสมอกับ  
สังขารที่ประกอบด้วยกุศลวิบากมโนธาตุ และอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ  
ทั้งคู่ แต่วิริยะ (ที่ประกอบ) ด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่เป็นอชิกวิริยะ  
(วิริยะยิ่ง) และสมาธิก็เป็นสมาธิถึงซึ่งความมีกำลัง เพราะมีวิริยะร่วม  
นี่เป็นความแปลกในสังขารที่ประกอบด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่

ส่วนอภัยกตสังขารทั้งหลาย ที่สัมปยุตด้วยสเหตุกิริยาวิญญาณ  
จัดเป็นสเหตุกะ ในสเหตุกิริยาสังขารเหล่านั้น ข้อแรก สังขาร  
ที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกิริยาวิญญาณ ๘ เว้นวิริติ ก็เป็นเช่นกับสังขาร  
ที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศล ๘ สังขารที่สัมปยุตด้วยรูปาวจรกิริยาวิญ-  
ญาณและอรูปาวจรกิริยาวิญญาณเล่า ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สัมปยุตกับ  
ตัวกุศลวิญญาณแห่งกิริยาวิญญาณเหล่านั้น<sup>๑</sup> ทุกประการเหมือนกันแล

สังขารทั้งหลายแม้ที่เป็นอภัยกตะ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่  
กล่าวมาจะนี้

นี่เป็นคำถามอย่างพิสดารใดสังขารชั้น

นี่เป็นคำถามอย่างพิสดารในชั้นทั้งหลาย

ตามนัยแห่งบทภาษนียในพระอภิธรรมเท่านั้นก่อน

[ชั้นวิภาคอีกนัยหนึ่ง]

[แจกชั้น โดยกาลเป็นต้นตามนัยพระสูตร]

ก็แลชั้นทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้า (ทรงจำแนก) ให้

๑. มหาภูติกถาอธิบายว่า เพราะการเว้นของพระอรหันต์ทั้งหลาย สำเร็จด้วยสมุจเฉท-  
วิริติแล้ว วิริติในกิริยาจิต จึงไม่มี

๒. เต้ย นี้ก็รูปเดียวกับ เต้ย ในตอนก่อน (เชิงอรรถ ๑ หน้า ๙๘)

พิสดารอย่างนี้ ว่า "รูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่มรูปนี้เรียกว่ารูปชั้น เพราะรวบรวมรูป (ที่แจ้งมา) นั้นเข้าด้วยกัน เวทนาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มเวทนานี้ เรียกว่าเวทนาชั้น เพราะรวบรวมเวทนา (ที่แจ้งมา) นั้นเข้าด้วยกัน สัญญาทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสัญญาเรียกว่า สัญญาชั้น เพราะรวบรวมสัญญา (ที่แจ้งมา) นั้นเข้าด้วยกัน สังขารทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสังขารนี้เรียกว่า สังขารชั้น เพราะรวบรวมสังขาร (ที่แจ้งมา) นั้นเข้าด้วยกัน วิญญาณทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือเป็นภายนอกก็ตาม ฯลฯ กลุ่มวิญญาณนี้ เรียกว่าวิญญาณชั้น เพราะรวบรวมวิญญาณ (ที่แจ้งมา) นั้นเข้าด้วยกัน" ดังนี้

[อรรถาธิบายรูปวิภาค]

ในบทบาลีเหล่านั้น บทว่า ขงฺกิญฺจิ-ทุกอย่าง เป็นคำ (มีความหมายว่า) ถ้อยหาหมดไม่มีเหลือ\* บทว่ารูป-รูป เป็นคำจำกัดสิ่งที่ประสงค์โดยเฉพาะ ด้วยบททั้งสอง\* ดังนี้ ก็เป็นอันได้ทรงทำความเข้าใจ

๑. ท่านกล่าวอย่างนี้ ราวจะว่าพระอิทธิกรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ได้ตรัส กระนั้นแหละ ?

๒. เพราะฉะนั้น ขงฺกิญฺจิ จึงแปลว่า ทุกสิ่ง ทุกอย่าง ก็ได้

๓. บททั้งสองนี้ เราเข้าใจว่าหมายถึง ขงฺกิญฺจิ บทหนึ่ง รูปบทหนึ่ง แต่มหาภูิกาท่านว่า คำว่า ด้วยบททั้งสองนี้ หมายถึง ยัสสํทตฺตํ กิยฺมทตฺตํ ทั้งจินนิตยบทหนึ่ง เพราะแสดงอรรถอนิยมด้วยกัน

กำหนดเอารูปอย่างไมเหลือ ต่อนั้นจึงทรงเริ่มจำแนกรูปนั้น โดยกาล  
มือคิดเป็นอาทิ จริงอยู่ รูปนั้น บ้างก็เป็นอดีต บ้างก็แตกต่างเป็น  
อนาคตเป็นต้นแล นัยแม้ในขั้นที่เหลือมีเวทนาเป็นต้น ก็คัจฉานี้

### [รูปจันทร์]

ในขั้นทั้งหลายนั้น ข้อแรก รูปจัดเป็นอดีตโดยส่วน ๔ ด้วย  
อำนาจแห่ง อัทธา สัตติ สมัย และขณะ เป็นอนาคตและปัจจุบัน  
ก็อย่างนั้น

ในส่วน ๔ นั้น ว่าโดย อัทธา ก่อน ในภพหนึ่ง รูปของบุคคล  
ผู้หนึ่งในกาลก่อนแต่ปฏิสนธิ จัดเป็นอดีต รูปในกาลต่อแต่จัดไปเป็น  
อนาคต รูปในระหว่างกาลทั้งสองนั้น จัดเป็นปัจจุบัน

ว่าโดย สันตติ รูปอันมีอุตุที่เป็นสภาคอันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน และ  
มีอาหาร (ที่เป็นสภาค) อันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน\* แม้เป็นไปด้วยอำนาจ  
ระยะกาลเป็นเบื้องต้นและเบื้องปลายก็ดี จัดเป็นปัจจุบัน รูปที่มีอุตุ  
และอาหารเป็นวิสภาคเป็นสมุฏฐานในกาลก่อนแต่นั้น จัดเป็นอดีต ภายหลัง  
แต่นั้น จัดเป็นอนาคต ฝ่ายรูปที่เกิดแต่จิต มีวิถิจิตหนึ่ง ขวน  
จิตหนึ่ง และสมบัติจิตหนึ่งเป็นสมุฏฐาน จัดเป็นปัจจุบัน รูปในกาล  
ก่อนแต่นั้น จัดเป็นอดีต รูปในกาลภายหลังนั้นเป็นอนาคต สำหรับ

\* อุตุหมายเอาเย็นร้อน มหาภูติการอธิบายว่า เย็นเป็นสภาคของเย็น ร้อนก็เป็นสภาค  
ของร้อน แต่ว่าเย็นหรือร้อนอันรวมกันอยู่ในร่างกายนี้ เป็นอาการอันหนึ่งไม่หย่อน  
ไม่ยิ่ง เป็นไปโดยสืบต่อกัน อาการเย็นหรือร้อนนั้น ท่านเรียกว่าเอกอุตุ-อุตุอันหนึ่ง  
ที่ท่านประกอบศัพท์เอก-หนึ่งไว้นั้น เพราะอุตุที่เป็นสภาคมีมาก แม้ในอาหารก็  
อย่างนั้น



รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน หามีการแยกประเภทเป็นอดีตเป็นต้น ด้วย  
อำนาจสันตติเป็นส่วนหนึ่งต่างหากไม่ แต่ความเป็นอดีตเป็นต้น  
แห่งรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้น พึงทราบ (ว่าเป็น) โดยเป็น  
อุปถัมภ์ปัจจัยของรูปที่มีอยู่ อาหาร และจิตเป็นสมุฏฐานเหล่านั้น  
แหละ

ว่าโดยสมัย รูปมีสมัยนั้น ๆ อันเป็นไปโดยสืบต่อกันในสมัย  
ทั้งหลายมีครู่หนึ่ง และตอนเช้า ตอนเย็น ตอนกลางคืน ตอนกลางวัน  
เป็นต้น จัดเป็นปัจจุบัน รูปในสมัยก่อนแต่นั้น จัดเป็นอดีต รูปใน  
สมัยหลังแต่นั้น จัดเป็นอนาคต

ว่าโดย ขณะ รูปที่เนื่องอยู่ในขณะ ๓ มีอุปาทขณะเป็นต้น จัด  
เป็นปัจจุบัน รูปก่อนนั้น จัดเป็นอนาคต รูปหลังนั้นจัดเป็นอดีต\*  
อีกอย่างหนึ่ง รูปที่มีเหตุกิจและปัจจัยกิจล่วงไปแล้ว จัดเป็นอดีต รูป  
ที่มีเหตุกิจเสร็จแล้ว แต่ปัจจัยกิจยังไม่เสร็จ จัดเป็นปัจจุบัน รูปที่กิจ  
ทั้งสองยังไม่ถึงเข้า จัดเป็นอนาคต หรือว่ารูปในขณะทำกิจของตน  
เป็นปัจจุบัน รูปก่อนนั้นเป็นอนาคต รูปหลังนั้นเป็นอดีต

ก็แลในกถาจำแนกรูปนี้ ฌณาทิกถา (ว่าด้วยขณะเป็นต้น)

๑. ตรงนี้ชวนแนบ เพราะกลับกันกับตอนต้น ๆ แต่พึงทวนชี้เหตุแล้วก็เห็นได้ทันที คือ  
ความเกิดของรูปนั้นอยู่ในขณะ ๓ นั้นเท่านั้น ก่อนแต่นั้นนับเป็นอนาคต ก็เพราะยังไม่  
เกิด หลังแต่นั้นนับเป็นอดีต เพราะมันล่วงเลยขณะ ๓ ไปแล้ว

อย่างเดียว 'ไม่มีปริยาย' ถาที่เหลือ มีปริยาย'

ประเภทรูปภายในและรูปภายนอก มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแล  
ก็แต่ว่า ในสุดต้นคตินี้ ฟังทราบว่ แม้รูปที่มีอยู่ภายในตนของตน  
ก็จัดเป็นภายใน และแม้รูปที่เป็นของบุคคลอื่น ก็จัดเป็นภายนอกด้วย"  
ประเภทรูปหยาบ และรูปละเอียด ก็มีนัยดังกล่าวแล้วเหมือนกัน

ประเภทรูปเลว และรูปประณีต เป็น ๒ คือ เป็นรูปเลวและ  
ประณีตโดยปริยาย ๑ (คือแยกเป็นชั้น ๆ) โดยนิปปริยาย ๑ (คือ

๑. มหาภูิกาท่านว่า คำที่ว่ 'ก่อนนั้นจัดเป็นอนาคต หลังนั้นจัดเป็นอดีต' ในขณาทิกถานั้น เป็น  
คำไม่มีปริยาย เพราะไม่มีความแตกต่างเหมือนอย่างในอัทธทิกถา จริ่งอยู่ โดยอัทธาเป็นต้น มี  
ปริยาย คือแยกกันได้เป็นประเภท ๆ อดีตธรรมก็มีอย่างหนึ่ง อนาคตธรรมก็มีอย่างหนึ่ง ปัจจุบัน-  
ธรรมก็มีอย่างหนึ่ง เช่นว่ารูปก่อนปฏิสนธิก็มีเป็นประเภทหนึ่ง จัดเป็นอดีต รูปแต่จุติไปก็มีเป็น  
ประเภทหนึ่ง จัดเป็นอนาคต รูปในระหว่างปฏิสนธิและจุติ ก็มีเป็นประเภทหนึ่ง จัดเป็นปัจจุบัน  
แต่เมื่อว่าโดยขณะ หามืออะไรที่จะแยกประเภทธรรมอย่างนั้นไม่ มีแต่แยกกาลเท่านั้นเอง คือก่อน  
เกิดเป็นอนาคต กำลังเป็นไปอยู่ในขณะ ๓ เป็นปัจจุบัน ล่วงขณะ ๓ ไปแล้วก็เป็นอดีต เพราะ  
ฉะนั้น จึงว่าไม่มีปริยาย เพราะไม่มีรูปที่จะฟังกล่าวว่เป็นอดีตอนาคต โดยปริยายอะไรสัก  
อย่างเหมือนอย่างอัทธานั้นเลย

๒. มหาภูิกาท่านอธิบายว่ ความที่ว่ภายในภายนอกนั้น มีศัพท์ใช้ ๒ คู่ คือ อชฺมุคตติ กับ  
พาหิร คู่หนึ่ง อชฺมุคต กับพหิทฺธา คู่หนึ่ง แปลว่ภายในและภายนอกเหมือนกัน แต่ที่ใช้หมาย  
ความต่างกันก็มี เช่นอชฺมุคตติศัพท์ (ที่ใช้ในคำว่อายตนะภายใน) ย่อมหมายเอาอายตนะมีจักขุ  
เป็นต้นที่เป็นไปในสันดานทั้งของตนและคนอื่น พาหิรศัพท์ (ที่ใช้ในคำว่อายตนะภายนอก) ก็  
หมายเอารูปเป็นต้นทั้งของตนและของคนอื่น ส่วน อชฺมุคต ศัพท์ เช่นที่ใช้ในที่นี้ ย่อมหมายเอา  
สิ่งที่เป็นรูปอันเป็นไปในสันดานของตนแห่งสัตว์นั้น ๆ เท่านั้น ส่วนพหิทฺธาศัพท์ก็หมายถึงสิ่งที่เป็น  
รูปอันไปจากของตน เพราะฉะนั้น อชฺมุคตศัพท์และพหิทฺธาศัพท์นี้ จึงไม่เหมือน อชฺมุคตติศัพท์  
และพาหิรศัพท์ที่กล่าวแล้วทีเดียว

ไม่แยกเป็นชั้น) ใน ๒ อย่างนั้น ความเป็นรูปเลว และรูปประณีต โดยปริยาย พึงทราบโดยปริยาย คือ รูปของเทพเหล่าสุทัสสี เลวกว่า รูปของเทพเหล่าอภินิฐา รูปของเทพเหล่าสุทัสสีนั้นแหละ ประณีตกว่ารูปของเทพเหล่าสุทัสสา ดังนี้ จนกระทั่งถึงรูปของพวกสัตว์นรก (เรียกว่ารูปของพวกมนุษย์ ?) ส่วนความเป็นรูปเลวและรูปประณีต โดยนิปปริยาย พึงทราบว่า อกุศลวิบากวิญญาณเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็ เป็นรูปเลว กุศลวิบากวิญญาณเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็ เป็นรูปประณีต

แม้ชื่อว่า รูปไกลรูปใกล้ นี้ ก็มีนัยกล่าวมาแล้วเหมือนกัน แต่ว่า ในข้อนี้ พึงทราบความเป็นรูปไกลใกล้โดยอาศัยเทียบกันโดยโอกาส (คือที่ตั้งอยู่ของรูปนั้น ๆ) ด้วย

ในปาฐะว่า "ตเททขุณฺณ อภิสณฺณหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา- เพราะรวบรวมรูป (ที่แจ้งมา) นั้นเข้าด้วยกัน" นี้ มีความ (ดัง) นี้ว่า พวกรูปนี้เรียกว่ารูปขันธ เพราะทำรูปที่ทรงแจ้งออกเป็นส่วน ๆ ด้วยบททั้งหลายมีอดีตเป็นต้นนั้นทั้งสิ้น เข้าเป็นกองด้วยปัญญา ในความเป็นอย่างเดียว ที่ได้แก่รูปปนลักษณะ (ลักษณะที่รู้ทำลายได้) ด้วยปาฐะนี้ เป็นอันแสดงว่ารูปทั้งสิ้น ชื่อว่ารูปขันธ เพราะเข้าถึง ความ (รวมเข้า) เป็นกองได้ในรูปปนลักษณะ ด้วยขึ้นชื่อว่ารูป- ขันธ จะเป็นอย่างอื่นไปจากรูปหามีไม่

[เวทนาวิภาค]

ก็แล รูป (ได้ชื่อว่ารูปชั้น เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองในรูปนลักษณะได้) ฉนใด แม้เวทนาเป็นต้นก็ได้ชื่อว่าชั้น มีเวทนาชั้นเป็นอาทิ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกอง ใน ลักษณะทั้งหลายมีเวทิตลักษณะ (ลักษณะที่รู้เสวยรสอารมณ์) เป็นต้น ได้ ฉนนัน ด้วยขึ้นชื่อว่า ชั้นทั้งหลายมีเวทนาชั้นเป็นอาทิ จะเป็นอื่นไปจากเวทนาเป็นต้นหาไม่

ส่วนว่า ในการจำแนกโดยกาลมอดีตเป็นต้น ในเวทนาชั้นนี้ พึงทราบความเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจ สันตติ และด้วยอำนาจขณะ เป็นต้น

ในสันตติและขณะเป็นต้นนั้น ว่าโดยสันตติ เวทนาที่เนื่องอยู่ใน วิถีจิตหนึ่ง ชวนจิตหนึ่ง และสมาบัติจิตหนึ่ง และเวทนาที่เป็นไป โดยประกอบอยู่กับอารมณ์อย่างเดียวกัน เป็นปัจจุบัน เวทนาในกาล ก่อนแต่นั้น เป็นอดีต เวทนาในกาลภายหลังแต่นั้น เป็นอนาคต

ว่าโดยขณะเป็นต้น เวทนาที่เนื่องอยู่ในขณะ ๓ และเวทนาที่ กำลังทำกิจของตนทั้งที่เป็นตอนต้น ตอนปลาย และตอนกลาง เป็น ปัจจุบัน เวทนาในขณะก่อนนั้นเป็นอดีต เวทนาในขณะภายหลังนั้น เป็นอนาคต

ประเภทเวทนาภายในภายนอก พึงทราบโดยเป็นเวทนาภายใน

\* มหาภูิกาชี้ตัวอย่างเวทนาชนิดนี้ว่า ได้แก่เวทนาที่ประกอบด้วยกุศลเจตสิกมีศรัทธา เป็นต้น อันเป็นไปแก่นุคคลผู้มองดูพระพุทธรูป หรือฟังธรรมอยู่ทั้งวัน

ตนของตน และของบุคคลอื่น\* ประเภทเวทนาหยาบละเอียด พึงทราบด้วยอำนาจแห่งชาติ สภาวะ บุคคล โลภะ และโลภุทธะ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์ โดยนัยว่า "เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยาทุกตเป็นเวทนาละเอียด"<sup>๑</sup> ดังนี้ เป็นต้น

ก่อนอื่น ว่าโดย ชาติ เวทนาที่เป็นอกุศล หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกุศล เหตุมีความเป็นไปไม่สงบ (ไม่เรียบราบ) เพราะเป็นเหตุแห่งการทำความที่มีโทษ และเพราะมีความร่ำร้อนด้วยกิเลส หยาบกว่าเวทนาที่เป็นวิบากอัพยาทุกต เพราะเป็นไปกับความพยายาม (ที่จะให้มีวิบาก ?) เพราะเป็นไปกับความอูสาหะ (คือความสามารถในอันทำวิบากให้เกิด ?) เพราะเป็นไปกับวิบาก (คือมีวิบาก ?) เพราะมีความร่ำร้อนด้วยกิเลส เพราะเป็นไปกับความลำบาก และเพราะเป็นไปกับโทษ หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกิริยาอัพยาทุกต เพราะเป็นไปกับวิบาก เพราะมีความร่ำร้อนด้วยอำนาจกิเลส เพราะเป็นไปกับความลำบาก และเพราะเป็นไปกับโทษ ส่วนเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอัพยาทุกต ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นอกุศล โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)\* เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลทั้งสอง หยาบกว่าเวทนาที่เป็นอัพยาทุกตทั้งสองฝ่าย เพราะเป็นไปกับความพยายาม เพราะเป็นไปกับความอูสาหะ และเพราะเป็นไปกับวิบาก

๑. นิยขเหตุวเสน การที่แปลโดยนัยเอกเสสสมาสเช่นนี้ ก็เพราะท่านกล่าวถึงทั้ง อชฺฌตฺต และพหิทฺธา อชฺฌตฺตพหิทฺธาเกโท

๒. อภ. วิ. ๓๕/๔

๓. คือเพราะเป็นเหตุแห่งการทำความที่ไม่มีโทษ เพราะไม่มีความร่ำร้อนด้วยกิเลส เพราะไม่มีความลำบาก และเพราะมีความเป็นไปสงบ (เรียบราบ)

ตามที่ควรกัน\* เวทนาที่เป็นอภัยกฤตทั้งสองฝ่ายเล่า ก็ละเอียดกว่า  
เวทนาที่เป็นกุศล และเวทนาที่เป็นอกุศลทั้งสองนั้น โดยปริยายต่าง  
จากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งชาติ พึงทราบ  
โดยนัยดังกล่าวมานี้ เป็นอันดับแรก

ส่วนว่าโดย **สภาวะ** ทุกขเวทนาหยาบกว่าเวทนา ๒ นอกนี้  
เพราะไม่มีอัสสาทะ (ไม่มีรสอร่อย) เพราะเป็นไปกับความเผยตัว  
เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความหวาดกลัว และเพราะข่มเอา ฝ่ายเวทนา ๒  
นอกนี้ ก็ละเอียดกว่าทุกขเวทนา เพราะเป็นที่ยินดี เพราะละเอียด  
เพราะประณีต เพราะน่าพอใจ และเพราะเป็นกลาง ๆ ตามที่ควร  
กัน ส่วนสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งสองหยาบกว่าทุกขมสุขเวทนา  
เพราะเป็นไปกับความเผยตัว เพราะทำความไหวตัว และเพราะความ  
ปรากฏ อทุกขมสุขเวทนานั้นละเอียดกว่าสุขเวทนา และทุกขเวทนา  
ทั้งสองนั้น โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว (ตรงกันข้าม)

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งสภาวะ พึงทราบ  
โดยนัยดังกล่าวมานี้

ส่วนว่าโดย **บุคคล** เวทนาของบุคคลผู้มีได้เข้าสมาบัติ หยาบ  
กว่าเวทนาของท่านผู้เข้าสมาบัติ เพราะเวทนาของผู้มีได้เข้าสมาบัตินั้น  
ซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ เวทนานอกนี้ (คือเวทนาของท่านผู้เข้า

๑. คือในเหตุ ๓ ประการนั้น เหตุประการใด ควรแก้เวทนาข้อใด ก็ประกอบเหตุ

สมบัติ) ก็ละเอียด (กว่าเวทนาอีกฝ่าย) โดยปริยายตรงกันข้าม

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งบุคคล ฟังทราบ  
โดยนัยดังกล่าวมานี้

ส่วนว่าโดย โลภะ และ โสภตร เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะ  
เป็นโลภะเวทนา เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะนั้น หยาบกว่าเวทนาอัน  
หาอาสวะมิได้ เพราะเป็นเหตุเกิดอาสวะ เพราะเกื้อกูลแก่โสมะ เพราะ  
เกื้อกูลแก่โยคะ เพราะเกื้อกูลแก่คันถะ เพราะเกื้อกูลแก่นิรวณ เพราะ  
เกื้อกูลแก่อุปาทาน เพราะเกี่ยวเนื่องด้วยสังกิเลส และเพราะมีทั่วไปแก่  
บุตฺทชน เวทนาอันหาอาสวะมิได้นั้น ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นไปกับ  
อาสวะ โดยปริยายตรงกันข้าม

ความเป็นเวทนาหยาบละเอียดด้วยอำนาจแห่งโลกิยะและโลกุตระ  
พึงทราบโดยนัยดังกล่าวนี้นี้

[หยาบตะเอยดเป็นส่วน ๆ อย่าให้ปนกัน]

ความปนกันด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น ในความหยาบ ละเอียดตามทีกล่าวนั้น บัณฑิตพึงกันเสีย (อย่าให้ปนกันวุ่น) เพราะว่าเวทนาที่สัมปยุตด้วยกายวิญญูณอันเป็นอกุศลวิบาก แม้จัดเป็นเวทนาละเอียดเพราะเป็นอัพยากตโดยชาติ แต่ก็เป็นหยาบโดยส่วนอื่นมีสภาวะเป็นต้น สมพระบาลีว่า "อัพยากตเวทนาเป็นเวทนาละเอียด ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ เวทนาของผู้ไม่ได้เข้าสมบัติเป็น

\* ปาฐะว่า ปุณฺณชฺชโต สาธารณโต อย่างไรอยู่ เห็นว่า แปลตามปาฐะฉบับพม่า ซึ่งเป็น  
 ปุณฺณชนสาธารณโต เข้าที่กว่า

เวทนาหยาบ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาละเอียด เวทนาเป็นไปกับอัสวะเป็นเวทนาหยาบ เวทนาอันหาอัสวะมิได้ เป็นเวทนาละเอียด" ดังนี้ และทุกขเวทนาเป็นฉันทิ แม้สุขเวทนาเป็นต้นก็เป็นเวทนาหยาบโดยชาติ แต่ละเอียดโดยสภาวะเป็นอาทิลฉันทิ เพราะเหตุนี้ ความปนคละกันด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น จะไม่มีด้วยประการใด ความหยาบละเอียดแห่งเวทนาทั้งหลาย บัณฑิตก็พึงทราบด้วยประการนั้นเถิด คือ (เช่น) ว่า อภัยกฤตเวทนาเป็น เวทนาละเอียดกว่ากุศลเวทนา และอกุศลเวทนา โดยชาติ ก็ไม่ต้องไปแต่ละต้องถึงความต่างโดยส่วนอื่นมีสภาวะเป็นต้น ดังนี้ว่า "ในเวทนาเหล่านั้น อภัยกฤตเวทนาเป็นโณ เป็นทุกข์หรือ เป็นสุขหรือ เป็นของท่านผู้เข้าสมาบัติหรือ เป็นของผู้ไม่ได้เข้าสมาบัติหรือ เป็นสาสวะหรือ เป็นอนาสวะหรือ" นัยในเวทนาทั้งปวงก็นัยนี้

[นัยหนึ่ง หยาบละเอียดโดยเทียบกัน]

อีกนัยหนึ่ง โดยบาลีว่า "หรืออนึ่ง เวทนาเป็นหยาบละเอียด พึงเห็นโดยเทียบเคียงเวทนานั้น ๆ" ดังนี้ พึงทราบว่าในเวทนาอื่นมีอกุศลเวทนาเป็นต้น เวทนาที่เป็นโทสสหรรคหยาบกว่าเวทนาที่เป็นโลกสหรรค เพราะ (โทสะ) เภาที่อาศัยของตนเหมือนไฟ เวทนาที่เป็นโลกสหรรค ก็เป็นละเอียดไป โทสสหรรคเวทนาเล่า ที่เป็น

๑. ๓. อภ. วิ. ๓๕/๔

๒. คือว่า ใน ๔ ส่วน คือ ชาติ สภาวะ บุคคล และโลกียะ โลกุตระ ให้อำนาจเป็น ส่วน ๆ อย่างจับเอามาปนกันให้ยุ่งไปหมด เพราะเวทนาอย่างเดียวกันได้ทั้งหยาบ ทั้งละเอียดโดยส่วนนั้น ๆ (?) )



นิตะ\* เป็นหยาบ ที่เป็นอนิตะก็เป็นละเอียดยไป นิตะเล่า ที่เป็น  
กัปปัญจิติกะ\*เป็นหยาบ นอกนี้ก็จะเป็นละเอียดยไปเล่า แม้ในพวกที่เป็น  
กัปปัญจิติกะ ที่เป็นอสังขาริกเป็นหยาบ นอกนี้ (คือที่เป็นสังขาริก)  
ก็เป็นละเอียดยไป ฝ่ายเวทนาโลกสหรค ที่เป็นทัญญุสัมปยุตเป็นหยาบ  
นอกนี้ (คือทัญญุวิปยุต) เป็นละเอียดย แม้ทัญญุสัมปยุตนั้นเล่าที่เป็น  
นิตะ เป็นกัปปัญจิติกะ เป็นอสังขาริก ก็เป็นหยาบ นอกนี้ก็จะเป็น  
ละเอียดยไป

แต่ (เมื่อว่า) โดยไม่แปลกกัน (คือไม่แยกเป็นโทสสหรค  
โลกสหรค) อกุศลเวทนาที่มีวิบากมาก เป็นหยาบ ที่มีวิบากน้อย  
เป็นละเอียดย ส่วนกุศลเวทนาที่มีวิบากน้อย เป็นหยาบ ที่มีวิบากมาก  
เป็นละเอียดย

อนึ่ง กามาวจรกุศลเวทนา เป็นหยาบ รูปาวจรกุศลเวทนา  
เป็นละเอียดย อรูปาวจรกุศลเวทนาละเอียดยกว่ารูปาวจรกุศลเวทนานั้น  
โลกุตรเวทนาละเอียดยกว่าอรูปาวจรกุศลเวทนานั้น กามาวจรเวทนาเล่า  
ที่เป็นทณมัย จัดเป็นหยาบ ที่เป็นสิลมัยเป็นละเอียดย ที่เป็นภวานามัย  
ละเอียดยกว่าที่เป็นสิลมัยนั้น ---- แม้ภวานามัยเล่า ที่เป็นทุเหตุกะ\* เป็น  
หยาบ ที่เป็นดิเหตุกะก็เป็นละเอียดย ดิเหตุกะเล่า ที่เป็นสังขาริก เป็น  
หยาบ ที่เป็นอสังขาริก ก็เป็นละเอียดย ส่วนรูปาวจรเวทนาที่เป็นไป

๑.-๒. เป็นนิตะ คือโทสอย่างดัง ยากที่จะถอน ถึงกับทำอนันตริยกรรม เรียกว่า  
กัปปัญจิติกะ เพราะให้ผลอยู่ตลอดกัป เช่นโทส ของพระเทวทัต

๓. มหาฐิกาวา ในกาลที่ภวานาคลองแคล้วมีกำลัง ลางคราวมนสิการไปด้วยจิตที่เป็น  
ญาณวิปยุตก็มีได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงว่า ภวานามัยเป็นทุเหตุกะก็มี

ในปฐมฌานเป็นหยาบ ที่เป็นในทุติยฌานเป็นละเอียด ที่เป็นไป  
ในตติยฌานละเอียดกว่าที่เป็นไปในทุติยฌาน ที่เป็นในจตุตถฌาน  
ละเอียดกว่าที่เป็นไปในตติยฌาน ที่เป็นไปในปัญจฌานละเอียดกว่าที่  
เป็นไปในจตุตถฌานแท้ ข้างอรุণาวจรเวทนา ที่สัมปยุตด้วยอากาศา-  
ณัญญายตนะเป็นหยาบ ที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญญายตนะเป็นละเอียด  
ที่สัมปยุตด้วยอากาศัญญายตนะ ละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยวิญญาณัญญา-  
ยตนะ ที่สัมปยุตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะละเอียดกว่าที่สัมปยุต  
ด้วยอากาศัญญายตนะแท้ ฝ่ายโลกุตระเวทนา ที่สัมปยุตด้วยโสตาปัตติ-  
มรรค เป็นหยาบ ที่สัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรคเป็นละเอียด ที่สัมปยุต  
ด้วยอนาคามิมรรคละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรค ที่สัมปยุต  
ด้วยอรหัตมรรคละเอียดกว่าที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคแท้

นัยในเวทนาที่เป็นวิบากและที่เป็นกิริยาในภุมินั้น ๆ และใน  
เวทนาที่กล่าวด้วยอำนาจสภาวะมีทุกขเวทนาเป็นต้น ด้วยอำนาจบุคคล  
มีอสมุปันนเวทนา (เวทนาของผู้มิได้เข้าสมาบัติ) เป็นต้น และด้วย  
อำนาจโลกียโลกุตระมีสาสวเวทนา (เวทนาที่เป็นไปกับกับอาสวะ) เป็นต้น  
กัณย (เดียวกัน) นี้

เมื่อว่าโดยโอกาสเล่า ทุกขเวทนาในนรกเป็นหยาบ ทุกขเวทนา  
ในกำเนิดดิรัจฉานละเอียด ทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์ละเอียดกว่า  
ทุกขเวทนาในกำเนิดดิรัจฉาน ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าจาตุมหาราชิด

\* เช่นว่า กามาวจรวิบากหยาบ รูปาวจรวิบากละเอียด ฯลฯ กามาวจรกิริยาหยาบ  
รูปาวจรกิริยาละเอียด ฯลฯ

ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในกำเนิดมนุษย์ ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าดาว-  
ดึงส์ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าจาตุมหาราชิต ทุกขเวทนาใน  
เทวดาเหล่ายามะละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าดาวดึงส์ ทุกข-  
เวทนาในเทวดาเหล่าคุสิต ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดาเหล่ายามะ  
ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่านิมมานรดี ละเอียดกว่าทุกขเวทนาในเทวดา  
เหล่าคุสิต ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่าปรนิมมิตวสวัตดี ละเอียดกว่า  
ทุกขเวทนาในเทวดาเหล่านิมมานรดีแท้ ก็แลทุกขเวทนาประกอบ  
(ความ) ฉันทะ แม้สุขเวทนา ก็พึงประกอบ (ความ) ตามควร  
ในภูมิทั้งปวง ฉันทะนั้นเกิด

อนึ่ง ว่าโดยวัตถุ เวทนาทุกอย่างที่มีวัตถุเลยเป็นเวทนาหยาบ  
ที่มีวัตถุประณีตเป็นเวทนาละเอียด\*

ในประเภทเลยประณีต พึงเห็นเถิดว่า เวทนาใดหยาบ เวทนา  
นั้นก็เลย และเวทนาใดละเอียด เวทนานั้นก็ประณีต

ส่วนทุเรศ (บทว่าไกล) ท่านจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์โดย  
นัยว่า "เวทนาที่เป็นอกุศลไกลแต่เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยาทุกข"  
ดังนี้เป็นต้น สันติเกศ (บทว่าใกล้) ท่านก็จำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์  
โดยนัยว่า "เวทนาที่เป็นอกุศลใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศล (ด้วยกัน)"  
และอัพยาทุกขเวทนา เพราะเป็นวิสภาคกัน เพราะไม่เกี่ยวกัน และ  
เพราะไม่สมกัน กุศลเวทนาและอัพยาทุกขเวทนาไกลแต่อกุศลเวทนา

\* มหาฐิกาวา วัตถุ คือ สิ่งที่เป็นอารมณ์ให้เกิดเวทนา ท่านชักตัวอย่าง เช่นเวทนา  
ของคนที่ยืนขาฟังก็น่าหยาบ เพราะขาฟางเป็นวัตถุเลย เวทนาของคนที่ยืนขาฟาสี  
กับเนื้อ ก็ละเอียด เพราะขาฟาสีกับเนื้อเป็นวัตถุประณีต

ก็อย่างนั้น (คือเพราะเหตุอย่างเดียวกัน) ในวาระทั้งปวงก็เช่นนี้ ส่วน  
อกุศลเวทนาใกล้เคียงกับอกุศลเวทนา (ด้วยกัน) ก็เพราะเป็นสภาคกัน  
และเพราะสมกันด้วย"แล

นี่เป็นคำถามอย่างพิสดารในการจำแนกเวทนาชั้นโดยส่วนต่างๆ  
มีเป็นอดีตเป็นต้น

แม้คำถามอย่างพิสดารในการจำแนกสัญญาเป็นต้น ที่สัมปยุตกับ  
เวทนานั้น ๆ ก็พึงทราบโดยนัยดังนี้แล

[นัยสำหรับวินิจฉัยชั้น ๖ ประการ]

ก็แลครั้นทราบอย่างนั้นแล้ว

เพื่อความแตกฉานแห่งความรู้ในชั้นทั้งหลาย นั้น

แหละ ผู้มีปัญญาพึงทราบนัยสำหรับวินิจฉัย โดย

ชอบ คือ โดยลำดับ โดยแปลกกัน โดยไม่หย่อน

ไม่ยิ่ง โดยอุปมา โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นโดยอาการ

๒ และโดยความสำเร็จเป็นประโยชน์แก่ผู้เห็น

อย่างนั้น (ต่อไป)

[นัยโดยลำดับ]

ในนัย ๖ ประการนั้น ในชื่อว่า 'โดยลำดับ' นี้มีวินิจฉัยว่า

ลำดับมีมกอย่าง คือ ลำดับแห่งความเกิดขึ้น ลำดับแห่งการละ ลำดับ

\* ท่านแก้ข้อไกลใกล้เคียงชอบกล เราเข้าใจกันว่าหมายเอา "อยู่ในที่ไกล ในที่ใกล้"  
เข้าแถวกันกับอดีตอนาคตปัจจุบัน ภายในภายนอก หยาบละเอียด เลวประณีต แล้ว  
ก็อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม ดังนี้

แห่งการปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิ ลำดับแห่งการแสดง ในลำดับ ๕ อย่างนั้น ลำดับเช่นว่า "รูป (เกิด) เป็นกลละก่อน ต่อกลละไปเป็นอัพพุทะ----" ดังนี้ ชื่อว่าลำดับความเกิดขึ้น ลำดับเช่นว่า "ธรรมทั้งหลาย ที่พึง ละด้วยทัสสนะ (คือโศคาปติมรรค) ธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วย ภาวนา (คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค)----" ดังนี้ ชื่อว่าลำดับแห่งการละ ลำดับเช่นว่า "สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ----" ดังนี้ชื่อว่าลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับเช่นว่า "ธรรมทั้งหลายเป็น กามาวจร ธรรมทั้งหลายเป็นรูปาวจร" ดังนี้ชื่อว่าลำดับแห่งภูมิ ลำดับ เช่นว่า "สติปัญฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔----" หรือว่า "(ทรงแสดง) ทานกถา สีลกถา----" ดังนี้ ชื่อว่า ลำดับแห่งการแสดง

ในลำดับเหล่านั้น ก่อนอื่น ลำดับแห่งความเกิดขึ้นไม่ได้ในที่นี้ เพราะขั้นทั้งหลายมิได้เกิดขึ้นโดยกำหนดก่อนหลัง\* ดังกลสรุปเป็นต้น ลำดับแห่งการละก็ใช้ไม่ได้ เพราะขั้นที่เป็นกุศลและอัพยาทุกต มิใช่ สิ่งที่จะพึงละ ลำดับแห่งการปฏิบัติก็ใช้ไม่ได้ เพราะขั้นทั้งหลาย ที่เป็นอกุศล มิใช่สิ่งที่พึงปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิก็ใช้ไม่ได้ เพราะ ขั้น (๔) มีเวทนาเป็นต้น เป็นสิ่งที่เนื่องไปในภูมิทั้ง ๔\* แต่ลำดับ

๑. หมายความว่า ธรรมที่พึงละก่อน ก็กล่าวไว้ก่อน ธรรมที่พึงละถัดไป ก็กล่าวเป็น ข้อนรองลงไป

๒. หมายความว่า ปฏิบัติสีลวิสุทธีก่อนแล้วจึงปฏิบัติจิตตวิสุทธิ...

๓. ปาฐะในคัมภีร์ของเราเป็น ปุพพาจริยวฏฏาเนน แต่ฉบับพม่า เป็นปุพพาปரிய... เข้าที่กว่า ในที่นี้แปลตามต้นฉบับพม่า ก็ได้ความดี

๔. คือเวทนาขั้นนั้นมิตดไปทุกภูมิ จะว่าอยู่ในภูมิไหนก็ว่าได้ จึงไม่มีลำดับภูมิ

แห่งการแสดงให้เห็น ด้วยพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหวังประโยชน์ ใคร  
จะโปรยเวไนยชนผู้ตกอยู่ในอหัตถาหะ (ความยึดถือว่าเป็นตัวตน) ใน  
ขั้นที่ ๕ โดยไม่แยกกัน ให้หลุดพ้นจากอหัตถาหะ ด้วย (ให้) เห็น  
โดยกระจายกลุ่มก้อนออกไป จึงทรงแสดงรูปขั้นอันเป็นส่วนหยาบ  
เป็นวิสัยแห่งจักขุทวารเป็นต้นก่อน เพื่อ (ให้เวไนย) ชนนั้น  
(กำหนด) จับเอาได้ง่าย ต่อนั้นจึงทรงแสดงเวทนาอันเป็นส่วนความ  
รู้สึกในรูปอันน่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ทรงแสดงสัญญาอัน  
เป็นส่วนความยึด (จำ) อารมณ์แห่งอารมณ์ของเวทนา โดยนัยตามที่  
กล่าวว่า 'รู้สึกสิ่งใด ก็จำสิ่งนั้น' ดังนี้ ทรงแสดงสังขารอันเป็น  
ส่วนความปรุงแต่ง (นึกคิด) ไปตามอำนาจแห่งสัญญา ทรงแสดง  
วิญญาณอันเป็นที่อาศัยแห่งขั้น ๔ มีเวทนาเป็นต้นนั้น และเป็น  
อธิบดีแห่งขั้น ๔ นั้นด้วย"

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยลำดับ ฟังทราบโดยนัยดังกล่าวมานี้  
เป็นประการแรก

[นัยโดยแปลกัน]

ชื่อว่า 'โดยแปลกัน' คือโดยแปลกันแห่งขั้นทั้งหลาย และ  
แห่งอุปาทานขั้นทั้งหลาย ก็ความแปลกันแห่งขั้นและอุปาทาน-

๑. หมายความว่า สังขารนั้นก็นึกคิดไปในอารมณ์ที่สัญญาจำเอาไว้แล้วนั่นเอง หาใช่ไป  
คว้าเอาที่โหมมาคิดปรุงแต่งเอาเองไม่มี
๒. มหาภูทิกว่า ข้อที่ว่าวิญญาณเป็นอธิบดินั้นมีบาลีสาธก เช่น มโนปุพฺพุณฺณม ฐมา-  
ธรรมทั้งหลาย (คือขั้น ๔) มิมโนเป็นหัวหน้า จิตฺตานุปริวตฺตจิตฺต-ธรรมทั้งหลาย  
ปริวตฺตไปตามจิต จทวาราริพฺติ ราชา-ราชา (คือจิต) เป็นอธิบดีในทวารหก

ชั้นทั้งหลายนั้นคืออะไร ? (คือ) ในชั้นและอุปาทานชั้นทั้งสอง  
นั้น ก่อนอื่น ชั้นทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยไม่มีอะไร  
แปลก (ส่วน) อุปาทานชั้นตรัสไว้แปลก โดยความเป็นชั้นที่  
เป็นไปกับอาสวะและเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ดังตรัสไว้ว่า "คูกร  
ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงชั้น ๕ แท้ (และ) อุปาทานชั้น ๕ แก่  
ท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงฟังเรื่องชั้นนั้น คูกรภิกษุทั้งหลาย  
ก็ชั้น ๕ เป็นอย่างไร ? คูกรภิกษุทั้งหลาย รูปทุกอย่าง ทั้งที่เป็น  
อดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่ม  
รูปนี้เรียกว่ารูปชั้น เวทนาทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและ  
ปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มเวทนานี้เรียกว่า เวทนาชั้น สัญญาทุกอย่าง  
ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสัญญานี้เรียกว่า สัญญา  
ชั้น สังขารทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่ม  
สังขารนี้เรียกว่า สังขารชั้น วิญญาณทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคต  
และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มวิญญาณนี้เรียกว่า วิญญาณชั้น คูกรภิกษุ  
ทั้งหลาย กลุ่มเหล่านี้ เรียกว่าชั้น ๕

คูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อุปาทานชั้น ๕ เป็นอย่างไร ? คูกรภิกษุ  
ทั้งหลาย รูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน ฯลฯ อยู่ในที่  
ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน  
นี้เรียกว่า รูปอุปาทานชั้น เวทนาทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและ  
ปัจจุบัน ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า เวทนา-  
อุปาทานชั้น สัญญาทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้ง

แห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า สัญญาอุปาทานขันธ สังขารทุกอย่าง ฯลฯ  
เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า สังขารอุปาทานขันธ  
วิญญาณทุกอย่าง ฯลฯ เป็นไปกับอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้  
เรียกว่า วิญญาณอุปาทานขันธ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า  
อุปาทานขันธ ๕" ดังนี้

ก็แลในขันธทั้งหลายนี้ ขันธ ๔ มีเวทนาเป็นต้น เป็นอนาสวะ  
บ้างก็มี เป็นสาสวะบ้างก็มีฉนั้นใด รูปหาเป็นฉนั้นไม่ แต่เพราะเหตุที่  
รูปนั้น เป็นขันธก็ถูก ด้วยอรรถว่าเป็นกอง เหตุฉนั้นจึงตรัสไว้ในพวก  
ขันธ (แท้) (และ) เพราะรูปนั้น เป็นอุปาทานขันธก็ถูก ด้วยอรรถ  
ว่าเป็นกองด้วย ด้วยอรรถว่าเป็นสาสวะด้วย เหตุฉนั้น จึงตรัสไว้ใน  
พวกอุปาทานขันธ ส่วนขันธ ๔ มีเวทนาเป็นต้น ที่เป็นอนาสวะ  
ตรัสไว้ในพวกขันธ (แท้) เท่านั้น ที่เป็นสาสวะตรัสไว้ในพวก  
อุปาทานขันธ

ก็แลเนื้อความในคำว่า 'อุปาทานขันธ' นี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า  
"ขันธทั้งหลายเป็นที่โคจรแห่งอุปาทาน ชื่ออุปาทานขันธ" ดังนี้เถิด  
แต่ในปกรณ์วิสุทธิมรรคนี้ หมายเอาทั้งขันธ (แท้) ทั้งอุปาทาน  
ขันธ หมคนั้นรวมกันเข้าว่า 'ขันธ'

[นัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง]

ข้อว่า "โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง" มีวินิจฉัยว่า ถ้ามว่า เพราะเหตุ  
อะไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสขันธแต่ ๕ เท่านั้นไม่หย่อนไม่ยิ่ง ?  
แก้ว่า เพราะทรงสงเคราะห์ (รวบรวม) สังขตธรรมทั้งปวงเข้าด้วย



กันตามที่เป็นสภาคัน ๑ เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตนเป็นของ  
ตนมีเพียงนั้น ๑ เพราะรวบเอาธรรมที่จัดเป็นขั้นอื่น ๆ ไว้ในนั้นได้ ๑

ด้วยว่า ในบรรดาสังขตธรรมทั้งหลาย อันมีประเภทเป็นอนก  
เมื่อสงเคราะห์เข้าตามที่เป็นสภาคัน รูปจัดเป็นขั้นอันหนึ่ง โดยที่  
สงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกับรูปเข้าด้วยกัน เวทนาก็จัดเป็นขั้น  
อันหนึ่ง โดยที่สงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกับเวทนาเข้าด้วยกัน  
ในขั้นที่เหลือนี้มีสัญญาเป็นต้นกันยนี้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค  
เจ้าจึงตรัสขั้นแต่ ๕ เท่านั้น เพราะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งปวง  
เข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคัน

อนึ่ง วัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตนเป็นของตนนั้น มีเพียงนั้น  
ก็มี ๕ มีรูปเป็นต้น สมพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูป  
ແລະມີຢູ່ ການເຫັນ (ຜິດ) ອາສັຍຮູບ ຍິດຮູບ ຈິ່ງເກີດຂຶ້ນ ຢ່າງນີ້ວ່າ  
ນັ້ນຂອງເຮົາ ເຮົາເປັນນັ້ນ ນັ້ນເປັນຕົວຂອງເຮົາ ເມື່ອເວทนา ---- ເມື່ອ  
ສັງຂາລູກ ---- ເມື່ອວິຊຽນຢູ່ ການເຫັນ (ຜິດ) ອາສັຍ  
ເວทนา ---- ສັງຂາລູກ ---- ສັງຂາລູກ ---- ວິຊຽນ ຍິດເວทนา ---- ສັງຂາລູກ ----  
ສັງຂາລູກ ---- ວິຊຽນ ຈິ່ງເກີດຂຶ້ນຢ່າງນີ້ວ່າ ນັ້ນຂອງເຮົາ ເຮົາເປັນນັ້ນ  
ນັ້ນເປັນຕົວຂອງເຮົາ" ດັ່ງນີ້ ເພາະເຫດນັ້ນ ພຣະພຸດທະບາດເຈົ້າຈິ່ງຕຣັສ  
ຈັດຕັ້ງ ๕ ທ່ານນັ້ນ ເພາະວັດຖຸແຫ່ງການຍຶດຖືເປັນຕົ້ນ ເປັນຂອງຕົນ  
ມີເພື່ອນັ້ນ ປະກາດ ๑

ອີ່ຫລີກ ສັງຂາລູກ ๕ ອີ່ຫລີກເປັນຕົ້ນອັນໃດ ພຣະພຸດທະບາດ  
ເຈົ້າຕຣັສໄວ້ ແຕ່ສັງຂາລູກທັງຫລາຍນັ້ນ ກໍ່ເຖິງສິ່ງການລວມລວມເຂົ້າໃນ

ชั้น ๕ นี้แหละได้ เพราะธรรมชั้นทั้งหลายนั้น นับเข้าในสังขาร-  
ชั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสชั้นแต่ ๕ เท่านั้น  
เพราะรวบเอาธรรมที่จัดเป็นชั้นอื่น ๆ ไว้ในนั้นได้ ประการ ๑

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง พึงทราบดังกล่าวนี้นี้

[นัยโดยอุปมา]

ก็แลวินิจฉัยในชื่อว่า 'โดยอุปมา' นี้ บัณฑิตพึงทราบ (ดังนี้)  
ว่า รูปอุปาทานชั้นเปรียบเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อาศัยอยู่  
แห่งวิญญาณอุปาทานชั้นอันเปรียบเหมือนคนไข้ โดยเป็นวัตถุ (พื้น  
ฐาน) เป็นทวารและเป็นอารมณ์ (แห่งวิญญาณนั้น) เวทนาอุปาทาน  
ชั้นเปรียบเหมือนความไข้ เพราะเป็นธรรมชาติอาพาธ\* สัญญา  
อุปาทานชั้นเปรียบเหมือนสมุฏฐานแห่งความไข้ เพราะเป็นแดน  
เกิดแห่งเวทนาที่ประกอบด้วยกิเลสมีราคาเป็นต้น โดยเป็นสัญญา  
(อกุศล) มีกามสัญญาเป็นอาทิ สังขารอุปาทานชั้น เปรียบเหมือน  
การเสพของแสง เพราะเป็นเหตุแห่งความไข้คือเวทนา สมบัติ  
ว่า "สังขารทั้งหลายย่อมปรุงแต่งเวทนา เพื่อ (ให้คง) เป็นเวทนา  
(ตามสภาพ)"๒ นัยเดียวกันนั้น วิญญาณอุปาทานชั้นเปรียบเหมือน  
คนไข้ เพราะไม่พ้นจากความไข้คือเวทนา โดยบาลีว่า "เพราะอกุศล-

๑. มหาฐิกาวา ความที่เวทนาเป็นธรรมชาติอาพาธ พึงเห็นโดยความเป็นทุกข์ ๓ สถาน  
คือทุกขทุกข์ - เป็นทุกข์เพราะความขากลำบาก วิปริณามทุกข์ - เป็นทุกข์เพราะความ  
แปรปรวน สังขารทุกข์ - เป็นทุกข์เพราะปรุงแต่ง.

๒. ตี. ขนฺธวาร. ๑๗/๑๐๖.

กรรมอันบุคคลทำให้สังสมไว้ ภายวิญญานที่เป็นวิบาก จึงเกิดขึ้นเป็นวิญญานที่ร่วมไป (คลุกเคล้าไป) กับทุกข์" ดังนี้

อีกนัยหนึ่ง อุปาทานชั้นทั้งหลายนั้น เปรียบเหมือนลูก และการลงโทษ โทษ เจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษ นักโทษ และเหมือนภานะ โภชนะ (ข้าว) กับข้าว ผู้เลี้ยง (คือพ่อครัว) และผู้กิน (ก็ได้)

นัยสำหรับวินิจฉัยโดยอุปมา บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมานี้

[นัยโดยความเป็นสิ่งพึงเห็นโดยอาการ ๒]

ชื่อว่า "โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นโดยอาการ ๒" ความว่า ถิ่นสำหรับวินิจฉัยในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบ โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นโดยอาการ ๒ อย่างนี้ คือโดยสังเขป ๑ โดยพิสดาร ๑ จริงอยู่ โดยสังเขป อุปาทานชั้น ๕ พึงเห็นโดยเป็นข้าศึกผู้เฝ้าดาบ (จึงจะฆ่า) ตามนัยที่ตรัสไว้ในอาสิวิสุปมสูตร<sup>๑</sup> โดยเป็นของหนัก ตาม (ที่ตรัสใน) การสูตร โดยเป็นผู้กด ตาม (ที่ตรัสใน) ขัชนียปริยาย โดยเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตะ และเป็นผู้ฆ่า ตาม (ที่ตรัสใน) ยมกสูตร ส่วนว่าโดยพิสดารในที่นี้ รูปพึงเห็นเหมือนก้อนฟองน้ำ เพราะไม่ทนต่อการบีบคั้น เวทนาพึงเห็นเหมือนต่อน้ำ เพราะเป็นสิ่งที่น่ายินดี (คือดูงาม) อยู่ครู่เดียว สัญญาพึงเห็นเหมือนพยับแดด เพราะล่อใจ สังขารพึงเห็นเหมือนต้นกล้วย เพราะ

๑. อภ. ตี. ๓๔/๑๗๓.

๒. ตี. สพายตน. ๑๘/๒๑๘.

ไม่มีแก่น วิญญาณพึงเห็นเหมือนกล เพราะเป็นสิ่งลวง\*

ว่าโดยพิเศษอีกนัยหนึ่ง อัมมัตตสิกรูป (รูปภายใน คือรูปของ  
ตน ?) แม้โอด่า ก็พึงเห็นว่าเป็นของไม่งาม เวทนาพึงเห็นว่าเป็น  
ทุกข์ เพราะไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ ๓\* สัญญาสังขารพึงเห็นว่าเป็น  
อนัตตา เพราะไม่เชื่อฟัง วิญญาณพึงเห็นว่าเป็นอนิจจัง เพราะมีสภาวะ  
เกิดขึ้นเสื่อมไป

[นัยโดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอย่างนั้น]

ชื่อว่า "โดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอย่างนั้น" มีความว่า  
ก็แลความสำเร็จประโยชน์อันใด ย่อมมีแก่ผู้เห็นโดยอาการ ๒ โดย  
เป็นอย่างสังเขปและอย่างพิสดาร ดังกล่าวมานั้น บัณฑิตพึงทราบนัย  
สำหรับวินิจฉัย โดยความสำเร็จประโยชน์นั้นอีกบ้าง ข้อนี้คืออย่างไร  
คือ ข้อแรก โดยสังเขป พระโยคาวจรผู้เห็นอุปาทานขันธ ๕ โดย  
ความเป็นข้าศึกผู้เดือดดาล (จึงจะฆ่าตน) เป็นต้นอยู่ ย่อมไม่เดือด  
ร้อนเพราะขันธทั้งหลาย ส่วนโดยพิสดาร ผู้เห็นขันธทั้งหลายมีรูป  
เป็นต้น โดยความเป็นเช่นก้อนฟองน้ำเป็นอาทิอยู่ ก็ชื่อว่าไม่เป็นผู้  
เห็นสาระในสิ่งที่ไม่เป็นสาระทั้งหลาย

ว่าโดยพิเศษอีกนัยหนึ่งเล่า ผู้เห็นอัมมัตตสิกรูปโดยความเป็นของ

๑. ตามอธิบายนี้ โดยสังเขป คือวินิจฉัยโดยรวบว่าขันธ ๕ โดยพิสดารก็คือวินิจฉัย  
โดยแยกขันธ ๕ ออกไปเป็นอย่าง ๆ เท่านั้นเอง
๒. คูเชิงอรรถ ๑ หน้า ๑๑๕. ๑๕.

ไม่งามอยู่ ชื่อว่ากำหนดรู้กวพิงการอาหาร\* ย่อมละความวิปลาสว่างาม  
ในสิ่งที่ไม่งามเสียได้ ย่อมข้ามกามโอะมะได้ ย่อมแยกตัวออกจากกาม-  
โยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ ทางกามาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะ  
(เครื่องร้อยรัดนามกาย) คืออภิชฌาเสียได้ ย่อมไม่ถือนั่นอย่างกาม-  
ปาทาน ผู้เห็นเวทนาโดยความเป็นทุกข์อยู่ ชื่อว่ากำหนดรู้ผัสสหาร\*  
ย่อมละความวิปลาสว่าเป็นสุขในสิ่งที่ทุกข์เสียได้ ย่อมข้ามภวโอะมะ  
ย่อมแยกตัวออกจากภวโยคะได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางภवासวะ  
ย่อมทำลายกายคันถะคือพยาบาทได้ ย่อมไม่ถือนั่นอย่างสัลลพพุปาทาน  
ผู้เห็นสัญญาและสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตาอยู่ ชื่อว่ากำหนดรู้  
มโนสัญญาเจตนาหาร\* ย่อมละความวิปลาสว่าเป็นตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตน  
เสียได้ ย่อมข้ามทิกฺขุโอะมะได้ ย่อมแยกตนออกจากทิกฺขุโยคะได้ ย่อม  
เป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางทิกฺขุสาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะ คือ อิทัง-  
สัจจาภินิเวส (ความปักใจว่า นี่เท่านั้นจริง) เสียได้ ย่อมไม่ถือนั่น  
อย่างอิตถวาพุปาทาน ผู้เห็นวิญญาณโดยความเป็นอนิจจัง ชื่อว่า  
กำหนดรู้วิญญาณาหาร\* ย่อมละความวิปลาสว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยงเสียได้  
ย่อมข้ามอวิชาโอะมะได้ ย่อมแยกตนออกจากอวิชาโยคะได้ ย่อม  
เป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางอวิชาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะคือสัลลพพ-  
ปราคาสได้ ย่อมไม่ถือนั่นอย่างทิกฺขุปาทาน

\* มหาภูติช่วยอธิบายว่า กวพิงการอาหารเป็นปัจจัยของรูป ผัสสหารเป็นปัจจัยของ  
เวทนา มโนสัญญาเจตนา ก็คือตัวสังขาร ส่วนสัญญาก็สัมพันธ์กับสังขารนั้น วิญญาณก็  
วิญญาณตรงตัว เพราะฉะนั้น พิจารณาเป็นขั้น ๕ จนละจันทราคะในขั้นนี้ได้ ก็เป็น  
อันกำหนดรู้ คือละจันทราคะในปัจจัยของขั้นนั้น ๆ ได้ด้วย

เพราะเหตุที่การเห็น (จันฐ) โดยความเป็น  
เพชฌฆาตเป็นต้น มีอานิสงส์มาก ดังนี้  
เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาพึงเห็นจันฐ  
ทั้งหลาย โดยความเป็นเพชฌฆาตเป็นต้น  
เทอญ

บริเฉทที่ ๑๔ ชื่อ จันฐนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา

ในปกรณ์วิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน  
ดังนี้

อายตนะ ธาตุนี้เทศ

อายตนะนี้เทศ

อายตนะ ๑๒ คือ จักขวายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัท-  
ทายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ  
โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ฐัมมายตนะ ชื่อว่า อายตนะทั้งหลาย

วินิจฉัยในอายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบ

โดยอรรถ และ โดยลักษณะ โดยความมี

เพียงนั้น โดยลำดับ โดยสังเขป โดยพิสดาร

อนึ่ง โดยเป็นสิ่งพึงเห็นด้วยแล

[โดยอรรถ]

[แก้จักขุศัพท์เป็นต้น]

ในบทเหล่านั้น ว่าโดยอรรถ (แห่งศัพท์) ที่แปลกันก่อน

ธรรมชาติโดย้อมเห็น เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อ จักขุ ความ  
(แห่งศัพท์จักขุติ-เห็น) ว่า ย่อมยินดี (ลิ้มรส) รูป และย่อมบอก (ให้รู้)  
รูป สิ่งใดย่อมแสดงสี เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป ความ (แห่งศัพท์  
รูปยติ - แสดงสี) ว่า รูปเมื่อถึงความเปลี่ยนสีย่อมประกาศความในใจ

ธรรมชาติโดย้อมได้ยิน เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อ โสตะ สิ่งใด  
ถูก (ปัจจัยของตน) เสือก (ส่ง) ออกไป เหตุนี้สิ่งนั้นจึงชื่อ สัททะ

๑. เช่นในเวลาเกิดกำหนดหรือขัดเคือง รูปย่อมเปลี่ยนสีได้ มหาภูิก้าให้อุปมาว่า  
ดังรูปกิ้งก่า รูปศัพท์ในอรรถนี้ (คือที่หมายความว่าแสดงสี) ท่านทำวิเคราะห์ว่า รูปยติ  
ส่วนในอรรถที่หมายถึงรูปจันทร์ ฐ ท่านทำวิเคราะห์ว่า รูปยติ ดังกล่าวมาแล้ว

ความ (แห่งศัพท์ **สปปติ** - ถูกส่งออกไป) ว่าถูกเปล่าขึ้น (ให้เป็น  
สิ่งพึงรู้ได้ทางโตต)

ธรรมชาติไดย่อมสุด (เอากลับ) ได้ เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึง  
ชื่อ ฆานะ สิ่งไดย่อมพุ่งไปได้ เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อ คันธะ (กลับ)  
ความ (แห่งศัพท์ **คณฺหยติ** - พุ่งไป) ว่า ส่อที่อยู่ของตน

ธรรมชาติไดย่อมเรียกชีวิต เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อ ชิวหา  
สัตว์ทั้งหลายย่อมชอบใจซึ่งวิสัยนั้น เหตุนี้ วิสัยนั้นจึงชื่อ รส (วิสัยเป็น  
ที่ชอบใจแห่งสัตว์ทั้งหลาย) ความ (แห่งศัพท์ **รสนฺติ** - ชอบใจ) ว่า  
ยินดี (รู้สึกอร่อย)

ธรรมอันชื่อว่ากาย เพราะเป็นอายะ (ที่มา) แห่งกฺุณจิตธรรม  
(ธรรมเลว) คือสาสวธรรม (ธรรมที่เป็นไปกับอาสวะ) ทั้งหมด  
คำว่า อายะ (ที่มา) ได้แก่ที่เกิด\*

สิ่งใดถูกต้องได้ (ด้วยกาย) เหตุนี้ สิ่งนั้น จึงชื่อ โภฏฐัพพะ  
สภาพไดย่อมรู้ เหตุนี้ สภาพนั้นจึงชื่อ มนะ สภาพทั้งหลายไค  
ย่อมทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน เหตุนี้ สภาพทั้งหลายนั้นจึงชื่อ ธรรม  
[แก้อายตนศัพท์โดยแยกอวยะ]

แต่ (เมื่อว่า) โดยว่าแปลกกัน พึงทราบว่าทวารและอารมณ์  
มีจักขุและรูปเป็นต้นนั้น ได้ชื่อว่า อายตน เพราะเป็นที่สืบต่อ ๑  
เพราะแผ่อายะทั้งหลาย ๑ เพราะนำอายะไป ๑

\* ตามนัยมหาภูทิก สาสวธรรมในที่นี้ดูเหมือนหมายเอากามระคะเท่านั้น ท่านว่า  
บรรดามานะชิวหาและกาย ซึ่งเป็นปัจจัยพิเศษของกามราคะนั้น กายเป็นปัจจัยพิเศษกว่า  
เพื่อน เพราะฉะนั้นสัตว์ทั้งหลายเมื่อยินดีความสุขในโภฏฐัพพะ จึงถึงกับเสพเมถุน  
อันนับเป็นกฺุณจิตธรรมได้



(อรรถนัยที่ ๑ คืออายตนโต - เพราะเป็นที่สืบต่อ) มือธิบายว่า  
กัจจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ย่อมสืบต่อ คือ หมั่นเพียรพยายามไปตาม  
กิจ (คือหน้าที่) ของตน ๆ มีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นอาทิ ใน  
ทวารและอารมณ์นั้น ๆ มีจักขุและรูปเป็นต้น (เพราะเหตุนี้ ทวาร  
และอารมณ์นั้น ๆ จึงชื่ออายตนะ) แปลว่า เป็นที่สืบต่อแห่งจิตเจตสิก  
ธรรมทั้งหลาย)

(อรรถนัยที่ ๒ คือ อายัน ตนนโต - เพราะแผ่อายะทั้งหลาย)  
มือธิบายว่า ก็แลทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น ย่อมแผ่ คือขยาย (จิต  
เจตสิก) ธรรมเหล่านั้นอันเป็นอายะ (ผู้มา) (เพราะเหตุนี้ ทวาร  
และอารมณ์เหล่านั้นจึงชื่อ อายตนะ (แปลว่า แผ่ขยายอายะ คือ จิต-  
เจตสิกธรรม)

(อรรถนัยที่ ๓ คือ อายตสฺส นยฺนโต - เพราะนำอายะไป) มี  
มือธิบายว่า ก็ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้นยังไม่กลับ (คือยังไม่ดับ)  
เพียงใด ก็ยอมนำไปคือยังสงสารทุกข์อันเป็นไปในสงสาร ซึ่งมีเบื้องต้น  
เบื้องปลายที่รู้ไม่ได้ เป็นอายตะ (คือยึดถือ) ยิงนักร้อยแล้ว ให้เป็นไป

\* ปาฐะในฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ (๒๕๐๓) เป็น ตตฺตทวารารมฺมณา เข้าใจว่าคลาด  
เคลื่อน เพราะไม่เข้าลักษณะอะไรในไวยากรณ์ ที่จะแปลให้เป็นภาษาได้ ว่าโดยรูปทวัน-  
ทวสฺมาสก็ต้องเป็นนปฺ. คือเป็น ทวารารมฺมณานิ เห็นได้ในประโยคหลัง (บรรทัดที่ ๓)  
ท่านใช้ศัพท์นามว่า เอตานิ จะจับให้เป็นวิเศษณะของรฺมฺมา ร่วมกับจิตฺตเจตฺติกา เล่า  
ก็ไม่เข้าเรื่องอะไรทั้งสิ้น

อายตณศัพท์ในอรรถนี้เป็นอธิรณสาธนะ ก็แล้วศัพท์ไหนเล่าเป็นตัวอธิรณะ  
ความบ่งบอกว่า ทวารารมฺมณ นันเองเป็นตัวอธิรณะ จึงตกลงแก้เป็น ทวารารมฺมณฺส  
เป็นอธิรณะในอายตณฺคิ ได้ทั้งไวยากรณ์และอรรถพยัญชนะทุกอย่าง ดังแปลไว้นั้น

อยู่นั้นเพียงนั้น (เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น จึงชื่อ  
อายตนะ (แปลว่าอายตนะ คือสังสารทุกข์อันยึดเยื่ออยู่แล้วไป)

ธรรมทั้งปวงนี้ ได้ชื่อว่าอายตนะ ๆ เพราะเป็นที่สืบต่อ (แห่ง  
จิตเจตสิก) ๑ เพราะแผ่อาเย (คือจิตและเจตสิกที่มาในทวารและ  
อารมณ์นั้น ๆ) ๑ เพราะนำอายตนะ (คือสังสารทุกข์อันยึดเยื่ออยู่แล้ว)  
ไป ๑ โดยนัยดังกล่าวมานี้

[แก้อายตนะศัพท์โดยปริยาย]

อีกนัยหนึ่ง อายตนะ (ศัพท์) พึงทราบโดยอรรถว่าเป็นสถานที่  
อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดย  
อรรถว่าเป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑

จริงอย่างนั้น สถานที่อยู่ เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในคำว่า  
"อิสฺสรายตน์ - ศาลพระอิศวร วาสฺวเทวยตน์ - ศาลพระवासुเทพ"  
เป็นต้น บ่อเกิด ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "สุวณฺณายตน์-  
บ่อทอง รตนายตน์ - บ่อแก้ว (เพชรพลอย)" เป็นต้น ส่วนในพระ  
ศาสนา\* (นี้) สถานที่ชุมนุม ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า  
"มโนรมเ อายตเน เสวนฺติ น วิหงฺกมา" - ผูกวิหคในอรัญอันเป็น  
ที่ชุมนุมที่นารัณรมย์ในย่อมเสพต้นไม้ใหญ่นั้น" เป็นต้น ถิ่น (หรือ  
แหล่ง) กำเนิด ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "ทกฺขิณาปโต คุณฺนํ

๑. สาสน ศัพท์นี้เรียงไว้เพื่อประโยชน์อะไร ?

๒. อ. ๒. ๒๒/๔๖

อายตน์ - ประเทศทักษิณาบถ (แถบใต้) เป็นถิ่นกำหนดแห่งโคทั้งหลาย"

เป็นต้น เหตุ ก็เรียกอายตนะ (ได้) ในคำว่า "ตตฺร ตเตรว สกฺขิ-

ภพฺพตํ ปาปฺณาคิ สติ สติ อายตเน" - เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุ

นั้นย่อมถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ในธรรมนั้น ๆ ที่เดียว" เป็นต้น

อีกปริยายหนึ่ง จิตและเจตสิกธรรมนั้น ๆ ก็ (เป็นเหมือน)

อาศัยอยู่ในทวารและอารมณ์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เพราะมีความเป็นไป

เนื่องกับจักขุเป็นต้นนั้น เหตุนั้นทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น จึงได้

ชื่อว่าเป็นที่อยู่แห่งจิตเจตสิกเหล่านั้น ประการ ๑

อนึ่ง จิตเจตสิกเหล่านั้น (เป็นเหมือน) เคลื่อนกล่นอยู่ในจักขุ

เป็นต้น เพราะอาศัยจักขุเป็นต้นนั้น (เป็นทวาร) และเพราะมีรูป

เป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ เหตุนั้นทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น จึงได้

ชื่อว่าเป็นบ่อเกิดแห่งจิตเจตสิกเหล่านั้น ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นที่ชุมนุมแห่งจิตเจต-

สิกเหล่านั้น เพราะ (จิตเจตสิกเหล่านั้นเป็นเหมือน) ประชุมกันอยู่

ในทวารและอารมณ์นั้น ๆ โดย (มีจักขุเป็นต้นนั้น) เป็นวัตถุ (ที่ตั้ง

ที่อยู่) เป็นทวารและเป็นอารมณ์ ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่า เป็นแหล่งกำเนิดแห่ง

จิตเจตสิกเหล่านั้น เพราะ (จิตเจตสิกเหล่านั้น) เกิดขึ้นแต่ในจักขุ

เป็นต้นนั้นเท่านั้น โดยมีจักขุเป็นต้นนั้นเป็นที่อาศัย และ มีรูปเป็นต้น

เป็นอารมณ์ ประการ ๑

๑. อัง. ติก. ๒๐/๓๓๑

๒. ปาฐะเป็น อากโรติ ผิด ที่ถูกเป็น อากโร [ไม่มีติ]

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งจิตเจตสิกทั้งหลายนั้น เพราะเมื่อทวารและอารมณ์เหล่านั้นไม่มี (จิตเจตสิก) ก็ไม่มี ประการ ๑

ธรรมทั้งหลาย (มีจักขุและรูปเป็นต้น) นั้นได้ชื่อว่า อายตนะ ฯ แม้โดยเหตุเหล่านี้คือ โดยอรรถว่าเป็นสถานที่อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดยอรรถว่าเป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑ โดยนัยดังกล่าวมานี้แล เพราะเหตุนี้ วินิจ्ञัยในอายตนะเหล่านี้พึงทราบโดยอรรถอย่างนี้ ก่อนว่า จักขุด้วย จักขุนั้นเป็นอายตนะโดยอรรถตามที่กล่าวแล้วด้วย เหตุนี้จึงชื่อจักขุอายตนะ ฯ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายด้วย ธรรมเหล่านั้นเป็นอายตนะ โดยอรรถตามที่กล่าวแล้วด้วย เหตุนี้จึงชื่อธรรมายตนะ

[โดยลักษณะ]

คำว่าลักษณะ คือวินิจ्ञัยในอายตนะเหล่านี้ พึงทราบโดยลักษณะแห่งจักขุเป็นต้นด้วย ก็แลลักษณะทั้งหลายแห่งจักขุเป็นต้นเหล่านั้น ฯ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในขันธนิเทศเถิด

[โดยมีเพียงนั้น]

คำว่า ดาวตฺวโต คือ ดาวภาวโต - โดยความมีเพียงนั้น พระพุทธาธิบายนี้มีอยู่ว่า "หากมีคำทั่วว่า 'ก็ธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นอาทิ'

๑. คือโดยอรรถว่า ชื่อว่าจักขุเพราะเห็นเป็นต้น และชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่สืบต่อ เพราะเป็นที่อยู่เป็นต้น ที่กล่าวมาแล้ว

๒. ไม่สมกับข้างต้น ที่เป็น จักขุอายตนะ

คือธรรมนั้นแหละเมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไฉนจึงไม่ตรัสว่า 'ธรรมายณะ' แต่เท่านั้น (แต่) ตรัสอายตนะถึง ๑๒ เล่า" คำเฉลยพึงมีว่า "เพราะในที่นี้แยกเป็นทวารฝ่าย ๑ เป็นอารมณ์ฝ่าย ๑ แห่งกองวิญญูณ ๖ โดยที่ทรงกำหนด (จักขุและรูปเป็นต้นนั้นไว้) เป็นอุบัติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญูณ ๖ นี่เองเป็นความต่างแห่งธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงตรัสอายตนะถึง ๑๒ แท้จริง จักขายตนะเท่านั้นเป็นอุบัติทวารและรูปายตนะเท่านั้นเป็นอารมณ์ แห่งกองวิญญูณที่เนื่องในวิถีของจักขุวิญญูณ ฉะนั้นเดียวกันนั้น อายตนะนอกนั้นก็เป็นอุบัติทวาร และเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญูณที่เนื่องในวิถีของวิญญูณนอกนี้ ส่วนมนายตนะเป็นเอกเทศ (ส่วนหนึ่ง) ซึ่งได้แก่ ภาวักมณะ\* เท่านั้น เป็นอุบัติทวาร และธรรมายตนะเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญูณที่ ๖ ไม่ทั่วไป (แก้ววิญญูณอื่นมีจักขุวิญญูณเป็นต้น)"

อายตนะ ๑๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส โดยที่ทรงกำหนดไว้เป็นอุบัติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญูณ ๖ ดังนี้แล

วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้น ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาดังนี้

[โดยลำดับ]

ชื่อว่าโดยลำดับ ความว่า บรรดาลำดับทั้งหลาย มีลำดับความเกิดเป็นต้นที่กล่าวในนิเทศก่อน แม้ในที่นี้ก็ลำดับการแสดงเท่านั้น

\* มหาภูิกว่าหมายเอา ภาวักมณะ ที่ไหวสองครั้งแล้วเป็นไปพอจะให้เกิดอาวัชนะ จึงเป็นอุบัติทวารได้

แหละใช้ได้ แท้จริงในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะเป็นอายตนะที่ปรากฏ เพราะเป็นวิสัยที่เห็นได้และกระทบได้ เหตุนี้จึงทรงแสดงเป็นข้อแรก ต่อนั้นจึงทรงแสดงอายตนะที่เหลือมีโสตายตนะเป็นต้น อันเป็นวิสัยที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ อีกนัยหนึ่ง ในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะและโสตายตนะ ทรงแสดงก่อนเพราะเป็นสิ่งมีอุปการะมากโดยความเป็นเหตุแห่งทัศนานุตรริยะและสวานานุตรริยะ ต่อนั้นจึงทรงแสดงอายตนะ ๓ มีฆานายตนะเป็นอาทิ มนายตนะทรงแสดงไว้ในที่สุด เพราะเป็นโคจรวิสัยแห่งอายตนะ ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น ส่วนในเหล่าอายตนะภายนอก อายตนะ ๖ มีรูปายตนะเป็นต้น ทรงแสดงไว้เป็นลำดับ ๆ แห่งอายตนะภายในนั้น ๆ เพราะเป็นโคจรแห่งอายตนะภายในมีจักขายตนะเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ลำดับของอายตนะทั้งหลายนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยกำหนด (แจกไปตามลำดับ) เหตุเกิดแห่งวิญญาณก็ได้ จจริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า "อัสยจักขุและรูป เกิดจักขุ-วิญญาณ ฯลฯ อัสยมนะและธรรมทั้งหลาย เกิดมนโนวิญญาณ" ดังนี้

ก็แล วินิจนัยโดยลำดับในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาจะนี้

[โดยสังเขปและโดยพิสดาร]

ชื่อว่า โดยสังเขปและพิสดาร ความว่า "เมื่อว่าโดยสังเขป

อายตนะทั้ง ๑๒ ก็เป็นแต่นามรูปเท่านั้น เพราะมนายตนะและธรรมา-  
ยตนะเป็นส่วนหนึ่ง สงเคราะห์เข้ากับนาม และอายตนะที่เหลือนั้น  
สงเคราะห์เข้ากับรูป แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร (ว่า) ในอายตนะภายใน  
ก่อน จักขายตนะ โดยชาติก็เป็นแต่จักขุปสาทเท่านั้น แต่แตกออกไป  
เป็น ปิงจัย คติ นิกาย และบุคคล ก็มีประเภทเป็นอนันต์ อายตนะ ๔  
มี โสตายตนะเป็นต้น ก็อย่างนั้น มนายตนะมี ๘๘ ประเภท โดย  
แยกเป็นกุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณ วิบากวิญญาณ และกิริยา-  
วิญญาณ และ (อีกอย่างหนึ่ง) มีถึง ๑๒๑ ประเภท\* แต่เมื่อแยกเป็น  
วัตถุและปฏิบัติเป็นต้น\* ก็มีประเภทเป็นอนันต์

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ และรสายตนะ ก็มีประเภท  
เป็นอนันต์ โดยแยกเป็น (สภาค) วิสภาค และปิงจัย\* เป็นต้น  
โณภูมัพพายตนะมี ๓ ประเภท ด้วยอำนาจแห่งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ  
และวาโยธาตุ (แต่) โดยความแตกต่างแห่งปิงจัยเป็นต้น ก็มีประเภท  
เป็นอนันต์ ธรรมายตนะก็มีประเภทเป็นอนันต์ โดยความแตกต่างแห่ง  
สภาวะและความต่างกันแห่งเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ

๑. มหาภูติกายช่วยขยายความว่า ปิงจัยมีกรรมเป็นต้น คติมีนรกเป็นต้น นิกาย คือ  
สัตตนิกาย (พวกสัตว์) พวกดิรัจฉาน เช่น ช้าง ม้า พวกมนุษย์ เช่นกษัตริย์เป็นต้น  
บุคคล หมายถึงสันดานของสัตว์นั้น ๆ
๒. มหาภูติกายว่า โลกุตตรจิตเว้นจากฉานไม่มี เพราะฉะนั้น โลกุตตรจิต ๘ คุณด้วยฉาน  
๕ จึงเป็น ๔๐ รวมเข้ากับโลกียจิต ๘๑ จึงเป็น ๑๒๑
๓. มหาภูติกายว่า วัตถุ - ที่อาศัย มีจักขุเป็นต้น ปฏิปทามีทุกขาปฏิบัติเป็นต้น
๔. มหาภูติกายให้ตัวอย่าง เช่น รูปสีเขียว ก็เป็นสภาคแห่งรูปสีเขียว สีอื่นก็เป็นวิสภาค  
ปิงจัยมีกรรมเป็นต้น

สุขุมรูปและนิพพาน"

วินิจฉัยโดยสังเขปและโดยพิสดาร บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวนี้นะ

[โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น]

ส่วนในข้อว่า 'โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น' นี้ มีวินิจฉัยว่า "อายตนะทั้งหลายที่เป็นสังขตะทั้งสิ้น พึงเห็นโดยความไม่มา และโดยความไม่จากไป<sup>\*</sup> จริงอยู่ อายตนะเหล่านั้น ก่อนเกิดขึ้นก็มีได้มาแต่ที่ไหน ๆ ทั้งเบื้องหน้าแต่เสื่อมไปก็มีได้ไปในที่ไหน ๆ โดยที่แท้ ก่อนเกิดขึ้นมันก็ยังไม่ได้ (มี) สภาวะ เบื้องหน้าแต่เสื่อมไป มันก็เป็นสิ่งที่มีสภาวะอันแตกไปแล้ว ในท่ามกลาง (ระหว่าง) ต้นกับปลาย ก็เป็นสิ่งที่ไม่มีอำนาจเป็นไป เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย เพราะเหตุนี้ อายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นโดยความไม่มา และโดยความไม่จากไปเถิด

นัยเดียวกันนั้นพึงเห็นโดยไม่มีความดำริ และโดยไม่มีความขวนขวาย จริงอยู่ ความดำริอย่างนี้ย่อมไม่มีแก่จักขุและรูปเป็นต้นว่า "โอ ชื่อว่าวิญญูณพึงเกิดขึ้นในเพราะความพร้อมเพรียงของเราทั้งหลายเถิด" ทั้งจักขุและรูปเป็นต้นเหล่านั้นไม่ดำริ ไม่ถึงความขวนขวายโดยความเป็นทวารก็ดี โดยความเป็นวัตถุก็ดี โดยความเป็นอารมณ์ก็ดี

\* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น นิคมโนโต เข้าใจว่าจะคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น นิค...



เพื่อให้วิญญานเกิดขึ้น\* ที่แท้มันเป็นธรรมดาตัวเอง ที่วิญญานทั้งหลาย มีจักขุวิญญานเป็นอาทิเกิดขึ้นในเพราะความพร้อมเพรียงแห่งจักขุและ รูปเป็นต้นแล เพราะเหตุนั้น อายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นโดย ไม่มีความดำริและโดยไม่มีความชวนชวายเกิด

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายในพึงเห็นเหมือนบ้านร้าง\* เพราะ ปราศจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตน อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนโจรปล้นหมู่บ้าน เพราะอายตนะภายใน อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนโจรปล้นหมู่บ้าน เพราะอายตนะภายใน นอกเหล่านั้นเป็นฝ่ายอกิฆาต (กระทบ เบียดเบียน) ซึ่งอายตนะภายใน สมพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุถูกรูปร่างทั้งหลายทั้งที่ น่าพอใจและไม่น่าพอใจเบียดเบียนเอา" ดังนี้เป็นต้น ความพิสดาร บัณฑิตพึงทราบ (ตามแนวพระบาลีนั้นเทอญ)

อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายในพึงเห็นเหมือนสัตว์ ๖ จำพวก อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนที่โจรแห่งสัตว์ ๖ จำพวกนั้น"

๑. มหาภูติกาท่านแปล อีหา ว่าความดิ้นรนชวนชวาย (สปรินทุทกิริยาวเสน อีหน) แปล พุยาปาร ว่าคิด (จินตนวเสน พุยาปารณ) กลับกันกับที่แปลในที่นี้ และท่านว่า ปาฐะ น หิ จกขุรูปาทิน เอว โหติ... แสดงพิยาปาร ส่วน น จ ตานิ... แสดง อีหา ด้วยเหตุนี้ท่านเลยปรับเอาว่า ปาฐะในวิสุทธิธรรมรคนี้เรียงผิดลำดับ (อุปปฏิปาฏิ-วจน) คือเรียงอีหาก่อนพิยาปาร ทำไมท่านจึงว่าเช่นนั้นยังนึกหาเหตุไม่ได้

๒. ปาฐะเป็น สุขุณคาโม ผิด ที่ถูกเป็น สุขุณคาโม

๓. ตี. สฟา. ๑๘/๒๑๕. แต่ในบาลีเป็น มนาปมณาเปสุ รูปเปสุ ถ้าเช่นนั้นจะต้องแปล ว่า จักขุเดือนร้อนในเพราะรูปทั้งหลาย...กระมังกระมัง

๔. มหาภูติกาท่านว่า สัตว์ ๖ จำพวก ได้แก่ อหิ - งู คู้สุมาร - จรเข้ ปักจิ - นก กุกุร-สุนัขบ้าน สิงคาล - สุนัขป่า มกกฎ - ลิง ที่โจรแห่งสัตว์ ๖ จำพวกนั้น ได้แก่ วิสม-ที่รก พิล - วังน้ำ อากาส - ท้องฟ้า คาม - หมู่บ้าน สุสาน - ป่าช้า วน - ป่าไม้

วินิจฉัยโดยเป็นสิ่งพึงเห็น ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบ  
ดังกล่าวมาดังนี้

นี้เป็นกลาุมุขอย่างพิสดารแห่งอายตนะทั้งหลาย เป็นอันดับแรก

#### ธาตุนิเทศ

ส่วนธาตุ อันกล่าวไว้ต่ออายตนะนั้นไป มีวินิจฉัยว่า ธาตุ ๑๘  
คือจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสต-  
วิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ  
รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณ-  
ธาตุ มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ชื่อว่าธาตุทั้งหลาย

วินิจฉัยในธาตุเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบโดย

อรรถ โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดย

ความมีเพียงนั้น โดยความนับ (จำนวน) โดย

ปัจจัย และโดยเป็นสิ่งพึงเห็น

[โดยอรรถ]

ในข้อเหล่านั้น ชื่อว่า โดยอรรถ ความว่า วินิจฉัยโดยอรรถ  
ที่แปลกันแห่งจักขุศัพท์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยเช่นว่า "ธรรม-  
ชาติโดยอ้อมบอก เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าจักขุ สิ่งใดอ้อมแสดงสี  
เหตุนี้สิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป ความรู้แจ้งแห่งจักขุ ชื่อว่าจักขุวิญญาณ"

ดังนี้เป็นต้นก่อน ส่วนว่าวินิจัยโดยอรรถที่ไม่แปลกกัน พึงทราบดังนี้

ธรรมใดย่อมจัด (จำทุกข์ให้เกิดขึ้น) เหตุนี้ ธรรมนั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่าธรรมผู้จัดขึ้น\*)

หรือว่า ธรรมทั้งหลายใด อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) เหตุนี้ ธรรมทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า ธาตุ (แปลว่า ธรรมที่สัตว์ทรงไว้)

หรือว่า วิชาน - การตั้งไว้ (คือกฎเกณฑ์) ชื่อว่าธาตุ

หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) ด้วย ธรรมชาตินั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมชาติเป็นเหตุทรง (ทุกข์) ไว้ แห่งสัตว์ทั้งหลาย)

หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือตั้งไว้) ในธรรมชาตินั้น เหตุนี้ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าธาตุ (แปลว่า ธรรมชาติเป็นที่อันสัตว์ทรง (ทุกข์) ไว้)

จริงอยู่ ธาตุทั้งหลายที่เป็นโลกียะ เป็นสิ่งที่ธรรมดากำหนดไว้ โดยความเป็นตัวมูลเหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์ขึ้นเป็นอเนกประการ คือธาตุ (แร่) ทั้งหมด มีธาตุทองธาตุเงินเป็นอาทิ จัดสรรโลหะ มีทองและเงินเป็นต้นขึ้น ฉะนั้น"

๑. วิพทติ (ซึ่งแปลว่าจัด ในที่นี้) มหาภูติกาลให้ความหมายว่า 'ทำให้เกิดขึ้น' คุณบังคับว่า 'เจ้าต้องเป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้' เพราะฉะนั้น จะแปลโดยความอีกอย่างหนึ่งว่า 'บังคับ' ตรงๆ ก็น่าจะได้ในทางแห่ง

๒. มหาภูติกาลว่า โลกุตระธาตุ ย่อมไม่จัดแจงสังสารทุกข์ให้เกิดขึ้น มิแต่รู้ทำลายทุกข์ เพราะฉะนั้น ในที่นี้ท่านจึงเรียง 'โลกียะ' เป็นวิเสสณะกำกับไว้ด้วย

อนึ่ง โลกียธาตุทั้งหลายนั้นอันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ หมายความว่า  
ว่า (ยึด) ถือไว้ คุงภาระ (ของหนัก) อันคนทั้งหลายผู้ขนภาระ  
ถือ (แบกหาม) ไป ฉะนั้น

อนึ่ง โลกียธาตุนั้น เป็นแต่ทุกขวิชาน (กฎเกณฑ์แห่งทุกข์)  
เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร)

อนึ่ง สังสารทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายตาม (ยึด) ถือไว้ ก็ด้วย  
ธาตุทั้งหลายนั้นเป็นเหตุ

อนึ่ง สังสารทุกข์นั้นที่ถูกจัดไว้แล้วอย่างนั้น สัตว์ทั้งหลายก็ทรงไว้  
หมายความว่า ตั้งไว้ในธาตุทั้งหลายนั้นแล

ในธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น ธรรมแต่ละข้อทรงเรียกว่าธาตุ  
ก็ด้วยอำนาจแห่งความหมาย มีความหมายว่า 'วิพหติ - จัดขึ้น วิชียเต-  
อันสัตว์ทรงไว้' เป็นต้น ตามความเป็นไปได้ ดังกล่าวมาจะนี้

อีกนัยหนึ่ง ธาตุนีหาเหมือนอิตตาของพวกเดียรถีย์ซึ่งมิได้มีอยู่  
โดยสภาวะไม่ แต่ธาตุนี ได้ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน

อนึ่ง เสลาวยะ (จันหีน) ทั้งหลายมีหรรดาลและมโนศิลา  
เป็นต้น อันวิจิตร (แปลก ๆ) ในโลก ก็เรียกว่าธาตุ จันใด แม้  
ธาตุทั้งหลายนี้ ก็เหมือนธาตุทั้งหลายนั้น เพราะมันก็เป็นอวยวะแห่ง  
ความรู้และสิ่งที่ควรรู้อันวิจิตร จันนั้นแล หรือเปรียบเหมือนสมญาว่า  
ธาตุ ย่อมมิได้ในโกฏฐาสทั้งหลายอันกำหนดลักษณะต่างกันและกัน เช่น  
รสและโลหิตเป็นต้น ซึ่งเป็นอวยวะแห่งกลุ่ม กล่าวคือสรีระ จันใด  
สมญาว่าธาตุ ก็พึงทราบ (ว่ามีได้) แม้ในอวยวะทั้งหลายแห่งอิตถา

กล่าวคือปัญจขันธ์นี้ ฉะนั้น เพราะอวยะมีจักขุเป็นต้นนั้นก็กำหนด  
ลักษณะต่างกันและกันได้แล

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ธาตุ นั้นเป็นคำเรียกสภาวะที่เป็นนิรชิพ  
(ไม่มีชิพ) เท่านั้นเอง จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ทรงทำ  
ธาตุเทศนาเพื่อถอนชีวิตสัญญา (ความสำคัญว่าชิพ) ไว้ในพระบาลีว่า  
"คฺกุรภิกขุ บรุษณีนํมีธาตุ ๖" ดังนี้เป็นอาทิแล

เพราะเหตุนี้แล โดยอรรถตามที่กล่าวมา (บัณฑิตพึงทราบ  
วิเคราะห์ว่า) จักขุด้วย จักขุนั้นเป็นธาตุด้วย จึงชื่อจักขุธาตุ ฯลฯ  
มโนวิญญาณด้วย มโนวิญญาณนั้นเป็นธาตุด้วย จึงชื่อมโนวิญญาณธาตุ  
แล

วินิจฉัยโดยอรรถในธาตุเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมา  
ฉะนั้น เป็นอันดับแรก

[โดยลักษณะเป็นต้น]

ข้อว่าโดยลักษณะเป็นต้น" ความว่า วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น  
แห่งธาตุมีจักขุเป็นอาทิในนิเทศนี้ บัณฑิตก็พึงทราบด้วย ก็แต่ว่า  
ลักษณะเป็นต้นนั้นแห่งธาตุทั้งหลายนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วใน

๑. ความพอนี้ ตอนต้นดูเหมือนหมายความว่า อวยะ คือชิ้นส่วนย่อยๆ เรียกว่าธาตุ  
ส่วนตอนหลังดูเหมือนหมายความว่า อวยะซึ่งกำหนดลักษณะต่างกันได้ จึงเรียกว่า  
ธาตุ (?)

๒. ม. อ. ๑๔๑๔๓๖.

๓. หมายถึง ลักษณะ รส ปฏิจฺฐาณ และปฏิกุณ

ชั้นนิตเทสเถิด

[โดยลำดับ]

ข้อว่า โดยลำดับ ความว่า แม้ในที่นี้ บรรดาลำดับทั้งหลายมี  
ลำดับแห่งความเกิดเป็นต้นที่กล่าวแล้วในนิตเทสก่อน ก็ลำดับแห่งการ  
แสดงเท่านั้นใช้ได้ ก็แลลำดับแห่งการแสดงนี้นั้น ท่านกล่าวโดย  
กำหนดลำดับแห่งเหตุและผล จริงอยู่ ชาติสองนี้คือจักขุชาติ รูปชาติ  
เป็นเหตุ ชาติหนึ่งคือจักขุวิญญาณชาติเป็นผล ลำดับอย่างนี้ บัณฑิต  
พึงทราบในชาติที่เหลือทั้งปวง

[โดยความมีเพียงนั้น]

คำว่า ดาวตฺวโต คือ ดาวภาวโต - โดยความมีเพียงนั้น พระ  
พุทธาธิบายนี้มีอยู่ว่า หากมีคำท้วงว่า "ก็แม้ชาติทั้งหลายอื่น เช่นว่า  
'อากาศฺ สุขชาติ อากาสานัญจายตนชาติ วิญญาณัญจายตนชาติ  
อากิญจัญจายตนชาติ เนวสัณญานาสัณญายตนชาติ สัณญาวาทยิตฺติโรธ-  
ชาติ กามชาติ พยาบาทชาติ วิหิงสาชาติ เนกขัมมชาติ อพยา-  
บาทชาติ อวิหิงสาชาติ สุขชาติ ทุกขชาติ โสมนัสฺสชาติ โสมนัส-  
ชาติ อุเบกขาชาติ อวิชชาชาติ อารัมภชาติ นิกกมชาติ ปรักกม-  
ชาติ หีนชาติ มัชฌิมชาติ ปณิตฺตชาติ ปฐวีชาติ อาโปชาติ เตโช-  
ชาติ วาโยชาติ อากาสชาติ วิญญาณชาติ สังขตฺตชาติ อสังขตฺตชาติ  
โลกมีชาติเป็นอนेก มีชาติต่าง ๆ ' ดังนี้เป็นต้นก็ปรากฏอยู่ในกลางที่  
แห่งพระสูตรและพระอภิธรรมนั้น ๆ เมื่อเป็นอย่างนี้ เหตุไฉนพระ

ผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ทรงทำปริเฉท (กำหนดจัดเข้าเป็นหมวด) โดย  
อำนาจแห่งธาตุทั้งสี่ มาทรงทำปริเฉทแต่ว่าธาตุ ๑๘ เหล่านี้เล่า"  
ดังนี้ไซ้ คำเฉลยพึงมีว่า "เพราะธาตุทั้งปวงอันมีอยู่โดยสภาวะ ก็

แท้จริง อากาศธาตุ ก็คือรูปธาตุ ส่วนสุกษธาตุก็เนื่องอยู่ในรูป-  
ธาตุเป็นต้น เพราะอะไร ? เพราะสุกษธาตุก็คือสุกษนิมิต จริงอยู่  
สุกษธาตุ คือสุกษนิมิต และสุกษนิมิตนั้นพ้นไปจากรูปเป็นต้นหาไม่ นัย  
หนึ่ง สุกษธาตุก็คือธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้นที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก  
เพราะเหตุนี้ สุกษธาตุนั้น ก็คือรูปธาตุเป็นต้นเท่านั้นเอง

จิตในรูปธาตุ ๔ มีอากาสนัญจายตนธาตุเป็นต้น ก็เป็นมโน-  
วิญญูณธาตุ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เป็นธรรมธาตุ ส่วนสัญญา-  
เวทยิตนิโรธธาตุ ไม่มีโดยสภาวะ เพราะสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุนั้น เป็น  
แต่ความดับแห่งธาตุ ๒ (คือมโนวิญญูณธาตุและธรรมธาตุ) เท่านั้น

กามธาตุ ก็เป็นแต่ธรรมธาตุ ดังพระบาลีว่า "ในธาตุเหล่านั้น  
กามธาตุเป็นอย่างไร ? กามธาตุคือความคิด ความตริก ฯลฯ ความ  
ดำริผิอันเกี่ยวเนื่องด้วยกาม" ดังนี้ หรือมิฉะนั้น ก็เป็นธาตุทั้ง ๑๘  
ดังพระบาลีว่า "เบื้องต่ำทำอเวจिनรกาให้เป็นที่สุด เบื้องสูงทำพวกเทพ  
ปรนิมมิตสวตฺติไว้ภายใน ขันธ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา  
สังขาร วิญญูณ ที่ท่องเที่ยวอยู่ในภพทั้งหลายนั้น ที่เนื่องอยู่ในภพ  
ทั้งหลายนั้น ในระหว่าง (ที่กำหนด) นั้น อันใด อันนี้เรียกว่ากาม-

ธาตุ" ดังนี้

เนกขัมมธาตุ เป็นธรรมธาตุแท้ แม้จะเป็นมโนวิญญานธาตุ  
ก็ได้เหมือนกัน เพราะ (มี) บาลีว่า "ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลทั้งปวง  
ชื่อเนกขัมมธาตุ"<sup>๑</sup>

พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ อพยาบาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ  
ทุกขธาตุ โสมนัสธาตุ โทมนัสธาตุ อุเบกขาธาตุ อวิชชาธาตุ อารัมภ-  
ธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ ก็เป็นธรรมธาตุเหมือนกัน

หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณิตธาตุ ก็ธาตุ ๑๘ นั้นเองแหละ จริง  
อยู่ ธาตุมีจักขุธาตุเป็นต้น ที่เลว ก็เป็นหีนธาตุ ที่ปานกลางและ  
ที่ประณีต ก็เป็นมัชฌิมธาตุ และปณิตธาตุ แต่ (เมื่อว่า) โดย  
นิปริยาย (สิ้นเชิง) ธรรมธาตุและมโนวิญญานธาตุทั้งหลายฝ่ายอกุศล  
จัดเป็นหีนธาตุ ธาตุทั้งสอง (นั้น) ฝ่ายกุศลและอัพยาภุต และ  
จักขุธาตุเป็นต้นด้วยที่เป็นโลกียะ จัดเป็นมัชฌิมธาตุ ส่วนธรรมธาตุ  
และมโนวิญญานธาตุที่เป็นโลกุตระ จัดเป็นปณิตธาตุ

ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ก็ได้แก่โผฏฐัพพธาตุ อาโป  
ธาตุและอากาศธาตุ จัดเป็นธรรมธาตุ วิญญานธาตุก็เป็นสังขเปแห่ง  
วิญญานธาตุ ๗ มีจักขุวิญญานเป็นต้นนั้นแหละ<sup>๒</sup>

๑. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๖.

๒. อภ. วิ. ๓๕/๑๐๗.

๓. มหาฐีกาว่า วิญญานธาตุ โดยทั่วไปก็แจกเป็น ๖ แต่ในที่นี้ท่านถือเอาตัวมโนธาตุ  
(ธาตุรู้) เข้าด้วย จึงเป็น ๗ เพราะมโนธาตุเป็นทั้งปุเรจาริกและปัจฉาจาริกแห่ง  
วิญญานธาตุนั้น (หมายความว่ามโนธาตุมีอยู่ก่อนวิญญานธาตุ และเมื่อวิญญานธาตุดับ  
ไปแล้ว มโนธาตุก็ยังไปอยู่ เช่นนั้นกระมัง ?)



ธาตุ ๑๙\* เอกเทศแห่งธรรมชาติ เป็นสังขตธาตุ ส่วนสังขตธาตุ ได้แก่เอกเทศแห่งธรรมชาติอย่างเดียว

ส่วนอเนกธาตุนานาธาตุโลก ก็คือความแตกออกไป (เป็นหลายอย่างต่างชนิด) แห่งธาตุ ๑๘ เท่านั้นเองแล\*

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธาตุแต่ ๑๘ เพราะธาตุทั้งปวงอันมีอยู่โดยสภาวะ ตกอยู่ภายในธาตุ ๑๘ นั้นแล้ว ดังกล่าวมานี้แล

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธาตุแต่ ๑๘ เพื่อถอนสัญญาของบุคคลจำพวกชีวิตัญญี (มีความสำคัญว่ามีชีวิต) ในวิญญาณ อันมีความรู้เป็นสภาพด้วย จริงอยู่ บุคคลจำพวกชีวิตัญญีในวิญญาณอันมีความรู้เป็นสภาพมีอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระพุทธรประสงค์จะทรงประกาศความที่วิญญาณนั้นมีเป็นอเนก โดยแตกออกเป็นจักขุวิญญาณ-ธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กาย-วิญญาณธาตุ มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ\* ดังกล่าวมานั้น และความที่วิญญาณนั้นเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีความเป็นไปเนื่องอยู่ด้วยปัจจัยมีจักขุและรูปเป็นต้น ทรงถอนชีวิตัญญีอันนอนเนื่อง (อยู่ในสันดาน) มานานของบุคคลเหล่านั้นเสีย จึงทรงประกาศธาตุ ๑๘

แถมอีกหน่อย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศธาตุแต่ ๑๘

๑. นับตั้งแต่จักขุธาตุถึงมโนวิญญาณธาตุ เว้นธรรมชาติ.

๒. หมายความว่า ธาตุนั้นมีหลายอย่าง มีจักขุธาตุเป็นต้น และแต่ละอย่างก็มีประการต่าง ๆ

๓. เข้าใจว่าท่านกล่าววิญญาณธาตุ ๗ คือนับมโนธาตุด้วย ตามนัยที่อธิบายไว้แล้ว ในเชิงอรรถ ๓ หน้า ๑๔๑.

เท่านั้น ก็ด้วยอำนาจแห่งอรรถาธิบายของสัตว์ที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยประการ  
อย่างทีกล่าวนั้นประการหนึ่ง อนึ่ง สัตว์เหล่าใดเป็นสัตว์จำพวกที่  
จะพึงฝึกสอนได้ด้วยเทศนาอันไม่สังเขปและไม่พิสดารนักอันนี้ ก็ด้วย  
อำนาจแห่งอรรถาธิบายของสัตว์จำพวกนั้น ประการหนึ่งด้วย

จริงอยู่ ความมืดในหทัยของเวไนยสัตว์

ทั้งหลาย อันเดชแห่งพระสัทธรรมของ

พระองค์กำจัดแล้ว ย่อมถึงซึ่งความสลาย

ไปโดยพลัน ด้วยประการใด ๆ พระองค์

ย่อมทรงประกาศธรรมโดยนัยสังเขปบ้าง

พิสดารบ้าง ด้วยประการนั้น ๆ แล

วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้นในธาตุทั้งหลายนั้น บัณฑิตพึงทราบ  
ดังกล่าวมาจะนี้

[โดยการนับ (จำนวน)]

ชื่อว่า โดยการนับ (จำนวน) ความว่า อันดับแรก จักขุ

๑. มหาภูติกถาว่า จันทรเทศนา และอายตนะเทศนา เป็นเทศนาสังเขป อินทริยเทศนา  
เป็นเทศนาพิสดาร เพ่งเทศนา ๒ อย่างนั้น ธาตุเทศนาก็เป็นเทศนาไม่สังเขป ไม่  
พิสดารนัก อีกอย่างหนึ่ง ธาตุเทศนาที่กล่าวในอภิธรรม หรือในสุตตันตปิฎก เป็น  
เทศนาสังเขปนัย ส่วนธาตุเทศนาที่พึงแสดงด้วยอำนาจธาตุทั้งหลาย มีอาภาธาตุเป็นต้น  
มีอเนกธาตุนานาธาตุเป็นที่สุด เป็นเทศนาพิสดารนัก เพ่งธาตุเทศนา ๒ อย่างนั้นแล้ว  
ธาตุเทศนาก็เป็นเทศนาไม่สังเขปไม่พิสดารนัก.

๒. สัทธมมเทศวิหิต ท่านเรียงไว้หน้า วิลย ชวนให้เห็นว่าเป็นบทวิเสสของวิลย  
แต่ทางความเป็นไปไม่ได้ ในที่นี้แปลเป็นวิเสสของ ตโม ได้ความดี ส่วนปัญหาว่า  
เหตุไร ถึงจึงไม่เสมอกันเล่า ? ข้อนี้จะวิปลาศไปบ้างหรือไม่ ไม่ทราบได้ แต่ว่า  
คม นั้นเป็นได้สองลิงค์ คือเป็นปุ. ก็ได้ นปุ. ก็ได้.

ธาตุ (ว่า) โดยชาติก็ถึงซึ่งความนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๑ คือเป็น  
จักขุประสาท โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ  
สัทธาธาตุ คันธธาตุและรสธาตุ ก็อย่างนั้น คือถึงซึ่งความนับว่าเป็น  
ธรรมจำนวน ๑ โดยเป็นโสตประสาทเป็นต้น แต่โณภูมิจักขุถึง  
ซึ่งความนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๓ ด้วยอำนาจแห่งปฐวีธาตุเตโชธาตุ  
และวาโยธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ถึงซึ่งความนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๒  
โดยเป็นกุศลวิบากวิญญาณและอกุศลวิบากวิญญาณ โสตวิญญาณธาตุ  
ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ และกายวิญญาณธาตุก็อย่างนั้น  
ส่วนมโนธาตุ ถึงซึ่งความนับว่าเป็นธรรมจำนวน ๓ โดยเป็นปัญจทวาร-  
วัชระ กุศลกุศลวิบาก และสัมปฏิจฉันนะ ธรรมธาตุถึงซึ่งความ  
นับว่าเป็นธรรมจำนวน ๒๐ ด้วยอำนาจแห่งรูปขันธ์ ๓ สุขุมรูป ๑๖  
และอสังขตธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ถึงซึ่งความนับว่า เป็นธรรม  
จำนวน ๗๖ ด้วยอำนาจแห่งกุศลวิญญาณ อกุศลวิญญาณและอัพยาท-  
วิญญาณที่เหลือ แล

วินิจจัยแม้โดยการนับ (จำนวน) ในธาตุทั้งหลายนั้น บัณฑิต  
พึงทราบดังกล่าวนี

[โดยปัจจัย]

ในชื่อว่า ปัจจัย นี้มีวินิจจัยว่า ก่อนอื่น จักขุธาตุเป็นปัจจัยโดย  
ปัจจัย ๖ โดยเป็นวิปยุตปัจจัย ๑ ปุเรชาติปัจจัย ๑ อตถิปัจจัย ๑  
อวิคตปัจจัย ๑ นิสสยปัจจัย ๑ อินทริยปัจจัย ๑ รูปธาตุเป็นปัจจัย

โดยปัจจัย ๔ โดยเป็นปุเรชาตปัจจัย ๑ อตฺถิปัจจัย ๑ อวิคตปัจจัย ๑  
 อารัมมณปัจจัย ๑ แห่งจักขุวิญญาณธาตุ ธาตุที่เหลือ (อีก ๔ คู่)  
 มีโสทรธาตุ สัทธาธาตุเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณธาตุที่เหลือ มี  
 โสทวิญาณธาตุเป็นอาทิอย่างนั้น ส่วนอาวัชชนโนธาตุที่เหลือ มี  
 โดยปัจจัย ๕ โดยเป็นสมนันตรปัจจัย ๑ อนันตรปัจจัย ๑ นตฺถิ-  
 ปัจจัย ๑ วิคตปัจจัย ๑ อนันตรูปนิสสยปัจจัย\* ๑ แห่งวิญญาณธาตุ  
 ทั้ง ๕ นั้น วิญญาณธาตุทั้ง ๕ นั้นเล่าก็เป็นปัจจัยแห่งสัมปฏิจฉันน-  
 มโนธาตุ ฉันเดียวกันนั้น สัมปฏิจฉันนมนธาตุ ก็เป็นปัจจัยแห่ง  
 สันติริณมโนวิญญาณธาตุ สันติริณมโนวิญญาณธาตุนั้นเล่า ก็เป็น  
 ปัจจัยแห่งโวกุฐัพพนมโนวิญญาณธาตุ โวกุฐัพพนมโนวิญญาณธาตุเล่า  
 ก็เป็นปัจจัยแห่งขวนมโนวิญญาณธาตุ ส่วนขวนมโนวิญญาณธาตุเป็น  
 ปัจจัยโดยปัจจัย ๖ คือโดยปัจจัย ๕ นั้น และอนันตรปัจจัย ๑ แห่ง  
 ขวนมโนวิญญาณธาตุเป็นลำดับ ๆ ไป นี่เป็นนัยในปัญจทวารก่อน  
 ส่วนในมโนทวาร ภวังคมโนวิญญาณธาตุเป็นปัจจัยแห่งอาวัชชนมโน-  
 วิญญาณธาตุ และอาวัชชนมโนวิญญาณธาตุ เป็นปัจจัยแห่งขวนมโน-  
 วิญญาณธาตุโดยปัจจัย ๕ (มีสมนันตรปัจจัยเป็นต้น) ที่กล่าวมาก่อน  
 นั้นแล ส่วนธรรมธาตุ เป็นปัจจัยมากอย่าง โดยปัจจัยเป็นต้นว่า สห-  
 ชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อตฺถิปัจจัย  
 อวิคตปัจจัย แห่งวิญญาณธาตุทั้ง ๗ ส่วนธาตุทั้งหลาย (๑๗) มี

\* รูปนิสสยปัจจัย ท่านแจกเป็น ๓ คือ อารัมมณูปนิสสย อนันตรูปนิสสย ปกตูป-  
 นิสสย.

จักขุธาตุเป็นต้น และธรรมาธาตุกลางอย่าง เป็นปัจจัยแม้โดยปัจจัยมี  
อารมณ์ปัจจัยเป็นต้น แห่งมนวิญญาธาตุกลางอย่าง อนึ่ง ไซ้แต่  
จักขุและรูปเป็นต้นเท่านั้น เป็นปัจจัยแห่งจักขุวิญญาธาตุเป็นอาทิ  
ก็หาไม่ ที่แท้แม้สิ่งอื่นมีแสงสว่างเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยด้วย เพราะ-  
เหตุนี้ บุรพจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า "อาศัยจักขุ รูป แสงสว่าง  
และมนสิการ (คืออาวัชณะ) เกิดจักขุวิญญาธขึ้น อาศัยโสต เสียง  
ช่อง (หู) และมนสิการ เกิดโสตวิญญาธขึ้น อาศัยขณะ กลิ่น  
ลม และมนสิการ เกิดฆานวิญญาธขึ้น อาศัยชีวหา รส น้ำ (ลาย)  
และมนสิการ เกิดชีวหาวิญญาธขึ้น อาศัยกาย โภจวิญญาธขึ้น อาศัย  
(ที่อาศัยของกายประสาท) และมนสิการ เกิดกายวิญญาธขึ้น อาศัย  
ภวังคมนะ (คือภวังคจิตที่ไหวแล้ว ๒ ครั้ง) ธรรม และมนสิการ  
เกิดมโนวิญญาธขึ้น" ดังนี้

นี่เป็นความสังเขปในชื่อว่าปัจจัยนี้ ส่วนประเภทปัจจัยโดยพิสดาร  
จักมีแจ้งในนิเทศแห่งปฏิจาสุมุปาบท

วินิจจัยแม้โดยปัจจัย ในธาตุทั้งหลายนั้น บัณฑิตพึงทราบดัง  
กล่าวมาดังนี้

[โดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น]

ชื่อว่า ทฎฐัพพา ความว่า อนึ่ง พึงทราบวินิจจัยโดยเป็นสิ่งที่  
พึงเห็นในธาตุทั้งหลายนั้น แท้จริง สังขตธาตุทั้งหมดเทียว บัณฑิต  
พึงเห็นโดยความเป็นของว่างจากส่วนเบื้องต้น (คืออดีต) และส่วน  
เบื้องปลาย (คืออนาคต) โดยความเป็นของเปล่าจากความยั่งยืน ความ

งามความสุขความเป็นตน และโดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย แต่  
 (เมื่อว่า) โดยความแปลกกันในธาตุทั้งหลายนั้น จักขุธาตุพึงเห็น  
 เหมือนหน้ากลอง รูปธาตุเหมือนไม้ (ตีกลอง) จักขุวิญญาณธาตุ  
 เหมือนเสียง (กลอง) โดยนัยอย่างนั้น จักขุธาตุเหมือนหน้าแว่น  
 (ส่องหน้า) รูปธาตุเหมือนหน้า จักขุวิญญาณธาตุเหมือนเงาหน้า  
 อีกนัยหนึ่ง จักขุธาตุเหมือน (ท่อน) อ้อย และเมล็ดงา รูปธาตุ  
 เหมือนเครื่องหีบอ้อยและไม้บีบงา จักขุวิญญาณธาตุเหมือนน้ำอ้อยและ  
 น้ำมันงา นัยเดียวกันนั้นจักขุธาตุเหมือนไม้สีไฟอันล่าง รูปธาตุเหมือน  
 ไม้สีไฟอันบน จักขุวิญญาณธาตุเหมือนไม้สีไฟอันล่าง รูปธาตุเหมือน  
 โสตราตุเป็นต้น ก็นัยนี้ ส่วนมโนธาตุพึงเห็นเหมือนปุเรจร (ผู้นำ  
 หน้า) และอนุจร (ผู้ตามหลัง) แห่งวิญญาณธาตุทั้งหลายมีจักขุ  
 วิญญาณธาตุเป็นต้น โดยความตามที่มันเป็นได้ ในธรรมชาติ เวทนา-  
 ันธ์ พึงเห็นเหมือนลูกศรและเหมือนหลาว สัญญาพันธ์และสังขาร-  
 ันธ์ เหมือนคนที่อาครุเพราะต้องศรและหลาวคือเวทนาเข้า นัยหนึ่ง  
 สัญญาของบุรุษทั้งหลาย เหมือนกำมือเปล่า เหตุทำทุกข์เพราะความ  
 หวังให้เกิด เหมือนเนื้อป่า เพราะทำให้ถือเอาอนิมิตโดยความไม่เป็นจริง  
 สังขาร (พันธ์) เหมือนบุรุษผู้ซัด (คนอื่น) ลงหลุมถ่านเพลิง  
 เพราะซัด (สัตว์) ไปในปฏิสันธิ เหมือนโจรที่ราชบุรุษติดตาม  
 (จับ) เพราะถูกชาติทุกข์ติดตาม เหมือนพืชต้นไม่มีพิษ เพราะ  
 เป็นเหตุแห่งขันธสันดาน อันนำอนัตตะทั้งปวงมาให้ รูปพึงเห็น  
 เหมือนกงจักรอันคม เพราะเป็นเหตุแห่งอุปัทวันนาชนิด ส่วน

อสังขตธาตุทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นอมตะ เป็นสันตะ  
(สงบระงับ) เป็นขมะ (พ้นภัย) เพราะอะไร ? เพราะเป็น  
ฝ่ายตรงข้ามต่ออนัตตะทั้งปวง มโนวิญญาณธาตุ พึงเห็นเหมือนดัง  
ในป่า เพราะไม่มีความหยาบอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย เหมือนม้าเดว  
เพราะฝึกได้ยาก เหมือนท่อนไม้ที่ข้างขึ้นฟ้า เพราะมันตกไปตามที่  
มันปรารถนา เหมือนนักพ้อร่ำในโรงพ้อร่ำ (อันแต่งายหลากหลาย)  
เพราะประกอบด้วยเพศ (เครื่องแต่งกาย) คือกิเลสมีประการต่าง ๆ  
มีโลหะโทสะเป็นต้น แล

บริเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนะธาตุนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา

ในปกรณ์วิสุทธิธรรมรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

## อินทรีย์ สัจนิเทศ

### อินทรีย์นิเทศ

ส่วนว่า อินทรีย์ ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตถินทรีย์ ฆานินทรีย์  
ชีวนินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อตถินทรีย์ ปุริสอินทรีย์ ชีวิติน-  
ทรีย์ สุชินทรีย์ ทุกชินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์  
อุเบกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์  
ปัญญาอินทรีย์ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวิ-  
นทรีย์ ชื่อว่าอินทรีย์ ที่ยกขึ้นแสดงไว้ถัดธาตุมา

### บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในอินทรีย์ทั้งหลาย

นั้น โดยอรรถ โดยลักษณะเป็นต้น และโดย

ลำดับ อนึ่ง โดยแยกประเภท และไม่แยก

ประเภท โดยกิจ และโดยภูมิ

[โดยอรรถ]

ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น เบื้องแรก อรรถแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย  
มีจักขุเป็นต้น ชัดแจ้งตามนัย (ที่กล่าวมาแล้วในอายตตนิเทศ) ว่า  
"ธรรมชาติใดย่อมเห็น เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อจักขุ" ดังนี้เป็นต้น  
แล้ว

ส่วนในอินทรีย์ ๓ ข้างท้าย ชื่อแรกตรัสเรียกว่า อนัญญัตถัญญัส-  
สามิตินทรีย์ เพราะเกิดแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งอย่างนี้ว่า "เราจักรู้



ซึ่งอมตบทหรือว่าซึ่งสังขธรรม ๔ ที่ยังไม่รู้ ในบุพภาค (คือก่อน  
โสคาปติมรรค)" และเพราะมีอรรถ (คือสภาวะ) แห่งความเป็นอินทร  
(ใหญ่ยิ่ง) อยู่พร้อมด้วย ข้อ ๒ ตรัสเรียกว่าอัญญนทริย์ เพราะ  
รู้ชัด (ด้วยมรรค) และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรอยู่พร้อม  
ด้วย ข้อ ๓ ตรัสเรียกว่า อัญญาตาวินทริย์ เพราะเกิดแต่พระชินาสพ  
ผู้รู้ทั่วถึง คือมีญาณกิจในสังขะ ๔ สำเร็จแล้ว และเพราะมีอรรถ  
แห่งความเป็นอินทรอยู่พร้อมด้วย

ถามว่า "อะไรเล่า ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทรแห่งอินทริย์  
เหล่านั้น ?" แก้วว่า อรรถแห่งเครื่องหมายของสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่ง (คือ  
กรรม) ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็น  
ใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) แสดงไว้ ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร  
อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) ได้เห็น (คือรู้)  
ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถแห่งสิ่งอันสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่งคือ  
(กรรม) จัด (ให้เกิด) ขึ้น ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทร อรรถ  
แห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) ใช้สอย ชื่อว่าอรรถแห่ง  
ความเป็นอินทร อรรถทั้งปวงนั้นใช้ได้ตามที่ควรใช้ในอินทริย์นี้เทศน์

แท้จริง พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงพระนามว่า

\* ตรงนี้มหาภูทิกาท่านสอนให้แปลว่าอรรถแห่ง... และ 'อรรถ' ท่านแก้เป็นภาว  
และ สภาวะ เช่น อินฺทลึงฺคตฺส อตฺถิ ตสฺสว โนอินฺทลึงฺคภูจฺ และ อินฺทภูจฺ  
กาเรติ... อินฺทภาวํ การยติ (ครองความเป็นอินทร) แต่บางแห่งก็แปลว่า  
อรรถคือ... เราแปลว่าอรรถว่า... กันมาก เพราะฉะนั้นตรงไหนแปลอย่างใดความ  
จับใจดี ก็จะแปลอย่างนั้น

อินท เพราะทรงมีความเป็นใหญ่ยิ่ง\* อนึ่ง กุศลกุศลกรรม ก็ชื่อว่า  
อินท เพราะไม่มีใคร ๆ เป็นใหญ่ในกรรมทั้งหลาย (แต่กรรมเป็น  
ใหญ่ยิ่ง)\* เพราะเหตุนั้น ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น (ว่าถึง) อินทรีย์  
ที่กรรมให้เกิดก่อน (อินทรีย์ที่กรรมให้เกิดขึ้น) ย่อมต่อ (ให้รู้)  
กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล และมันก็เป็นสิ่งที่กรรมนั้นจัด (ให้เกิด)  
ขึ้นด้วย เพราะเหตุนี้จึงชื่ออินทรีย์ เพราะอรรถว่าต่อ (ให้รู้ถึง)  
สิ่งเป็นใหญ่ยิ่ง (คือกรรม) ด้วย เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันสิ่งที่เป็น  
ใหญ่ยิ่ง (คือกรรม) จัด (ให้เกิด) ขึ้นด้วย อนึ่งอินทรีย์ทั้งหมด  
นั้นแหละเป็นสิ่งอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศขึ้น และเป็นสิ่งที่  
พระองค์ได้ตรัสรู้เองด้วยตามที่เป็นจริง เพราะเหตุนี้จึงชื่ออินทรีย์  
เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) แสดง  
ขึ้นไว้ด้วย เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุท  
เจ้า) ได้เห็น (คือตรัสรู้) ด้วย อนึ่ง อินทรีย์เหล่านั้นลงอย่าง  
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นมุณีใหญ่ยิ่งพระองค์นั้นแหละ ทรงใช้สอยโดย  
ใช้เป็นโคจร (คือเป็นอารมณ์) ลงอย่างทรงใช้สอยโดยใช้ทางภาวนา  
(คือทรงทำให้มีขึ้นเช่นสัทธินทรีย์เป็นต้น) เพราะเหตุนี้ จึงชื่ออิน  
ทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่งใช้สอยด้วยประการหนึ่ง\*

๑. อินท หรือ อินท ท่านไขเป็น ปริมุข - เป็นใหญ่ยิ่ง ลงที่เรจึงแปลว่า จอม

๒. ปาฐะเป็น กมมุสุ กตฺสจฺจ อิตฺตริยาภาวโต น่าจะเป็น ... อิตฺตริยาภาวโต  
แปลว่า เพราะบรรดากรรมไม่ว่ากรรมอะไรก็มีความเป็นใหญ่ (ทั้งนั้น) จะได้เสมอ  
กับบท ปริมุขิตฺตริยาภาวโต ข้างต้น

๓. ตามนี้ อรรถทั้ง ๕ นี้ ใช้ในกรรม ๒ ใช้ในพระผู้มีพระภาคเจ้า ๓

อีกอย่างหนึ่ง จักขุเป็นต้นนั้น ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถแห่ง  
ความเป็นใหญ่ที่ได้แก่ความเป็นอธิบดี (คือเป็นอินทรีย์ปัจจัย - สนับสนุน  
โดยความเป็นใหญ่) จึงอยู่ความเป็นอธิบดีแห่งจักขุเป็นต้น ชื่อว่า  
สฤทธ์ผลในความเป็นไปแห่งจักขุวิญญาณเป็นอาทิ เพราะเมื่อมันกล้า  
วิญญาณก็กล้า และเพราะเมื่อมันอ่อน วิญญาณก็อ่อน แล

นี้เป็นวินิจฉัยโดยอรรถในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น เป็นอันดับแรก

[โดยลักษณะเป็นต้น]

ชื่อว่า โดยลักษณะเป็นต้น ความว่า พึงทราบวินิจฉัยแห่งจักขุ  
เป็นต้น โดยลักษณะ รส ปิณฑุสฐาน และปัทธุสฐานด้วย ก็แลลักษณะ  
เป็นต้นของจักขุเป็นอาทินั้น ได้กล่าวไว้แล้วในชั้นนิเทศ ส่วน  
อินทรีย์ ๔ (ข้างท้าย) มีปัญญินทรีย์เป็นต้น โดยความก็คืออโมหะ  
นั่นเอง อินทรีย์ที่เหลือก็มาแล้วโดยสรุปในชั้นนิเทศนั้นเหมือนกันแล

[โดยลำดับ]

แม้ลำดับในชื่อว่าโดยลำดับนี้ ก็เป็นลำดับแห่งการแสดงเหมือน  
กัน

ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น อินทรีย์ (๖) มีจักขุนทรีย์ เป็นต้น อัน  
นับเข้าในอัทภาพ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงก่อน เหตุว่าความ  
ได้อริยมุขมีย่อมมีเพราะกำหนดรู้ธรรมภายใน (ตนของตน) อัทภาพ  
นั้นเล่า ถึงซึ่งอันนับว่าหญิงก็ดี ว่าชายก็ดี เพราะอาศัยธรรมอันใด

เพื่อจะทรงชี้ว่านี้ธรรมอันนั้น จึงทรงแสดงอดีตินทรีย์ และปริสินทรีย์ เป็นลำดับไป ต่อนั้นทรงแสดงชีวิตินทรีย์ เพื่อให้ทราบว่ "แม้ธรรม ทั้งสองอย่างนั้น ก็มีความเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์" ถัดไปทรงแสดง อินทรีย์ (๕) มีสุชินทรีย์เป็นต้น เพื่อให้ทราบว่ "ความเป็นไปแห่ง ชีวิตินทรีย์นั้นยังมิอยู่ตราบใด ความไม่กลับ (คือไม่ดับ) แห่งความเสวย อารมณ์เหล่านั้นก็ยังมิอยู่ตราบนั้น และความเสวยอารมณ์ทุกอย่างนั้นก็ ล้วนเป็นทุกข์" ต่อนั้นทรงแสดงอินทรีย์ (๕) มีสัททินทรีย์เป็นอาทิ เพื่อชี้ข้อปฏิบัติว่ "อันธรรม (มีสัทธาเป็นต้น) นั้น พึงบำเพ็ญขึ้น เพื่อความดับแห่งความเสวยอารมณ์นั้น" ลำดับนั้นทรงแสดงอนัญญัตตัญญู- สามีดินทรีย์ เพื่อแสดงความไม่เปล่าประโยชน์แห่งการปฏิบัติว่ "ด้วยการปฏิบัตินี้ ธรรมนั้นจึงเกิดปรากฏขึ้นในตนเป็นปฐม" แต่นั้น ทรงแสดงอัญญินทรีย์ เพราะเป็นผลของอนัญญัตตัญญูสามีดินทรีย์นั่นเอง และเพราะเป็นธรรมพึงบำเพ็ญติดต่อกันไปด้วย ในที่สุดทรงแสดง อัญญาตาวิณทรีย์ อันเป็นบรมอัสดาสะ (ที่โล่งใจอย่างยิ่ง) เพื่อให้ ทราบว่ "ความบรรลุธรรมอันนี้ย่อมมิได้ด้วยภาวนาต่อนั้นไป ก็แล ครั้นธรรมอันนี้ พระโยคีได้บรรลุแล้วก็ไม่มีกิจที่จะต้องทำยิ่งขึ้นไปอะไร อีกเลย" แล

นี้เป็นลำดับในอินทรีย์ทั้งหลายนี้

\* มหาฎีกาภาค ๓ หน้า ๔๔๑ ว่า โดยปรมัตถ์ อริยผล ชื่อว่ อัสดาสะ - ที่โล่ง ใจ ส่วนอริยมรรค ชื่อ ปฏิญญา - ที่พึงที่อาศัยในพระศาสนา  
อัญญาตาวิณทรีย์นั้น ได้แก่อรหัตผล ซึ่งเป็นอริยผลชั้นยอด ท่านจึงเรียก ปรมัสสาสะ ที่โล่งใจอย่างยิ่ง

[โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภท]

ก็ในข้อว่าโดยแยกประเภทและไม่แยกประเภทนี้ จีวตินทรีย์  
อย่างเดียว มีการแยกประเภท เพราะจีวตินทรีย์นั้นมี ๒ คือ รูปจีวติน-  
ทรีย์ อรูปจีวตินทรีย์ อินทรีย์ที่เหลือไม่มีการแยกประเภทเลยแล

พึงทราบวินิจฉัยโดยแยกประเภทและไม่แยกประเภทในอินทรีย์  
ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวจะนี้

[โดยกิจ]

ข้อว่าโดยกิจ มีความว่า หากมีคำถามว่า "อะไรเป็นกิจแห่งอิน-  
ทรีย์ทั้งหลาย" ดังนี้ไซ้ คำเฉลยพึงมีว่า "โดยบาลีว่า 'จักขายตนะ  
เป็นปัจจัย (คือเป็นอุปการกรรม) โดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งจักขุ-  
วิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุ  
นั้น" ดังนี้ การที่ยังธรรมทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิให้เป็นไป  
ตามอาการของตน ที่ได้แก่อาการกล้าและอ่อนเป็นต้น อันจะพึงให้สำเร็จ  
ด้วยความเป็นอินทรีย์ปัจจัย และด้วยความที่ตนมีอาการกล้าและอ่อน  
เป็นอาทิด้วย นั้นใด นี่เป็นกิจแห่งจักขุนทรีย์" เป็นอันดับแรก กิจ  
แห่งโสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ จิวหินทรีย์และกายินทรีย์ ก็มีนัยอย่างนั้น  
แต่ว่าการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจ

๑. อภ. ป. ๔๐/๑๐

๒. สรุปความว่า จักขุเป็นอินทรีย์ปัจจัย (อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่) ของจักขุ-  
วิญญาณ เพราะฉะนั้น กิจคือหน้าที่ของจักขุ ก็คือยังจักขุวิญญาณและสัมปยุตธรรมให้  
เป็นไปตามอาการของตน ถ้าตนกล้า (เช่นตาแจ่มใสดี) จักขุวิญญาณก็กล้าคือชัดเจน  
ด้วย ถ้าตนอ่อน (เช่นตามัว) จักขุวิญญาณก็อ่อน คือไม่ชัดเจนด้วย

แห่งมนินทรีย์" การที่คอยเลี้ยงสหาชธรรมไว้ เป็นกิจแห่งชีวิติน-  
ทรีย์ การที่คอยจัดแจงเครื่องหมายเพศและอาการแห่งจิต และการ  
แต่งกายแห่งหญิงและชาย เป็นกิจแห่งอิตินทรีย์และปฐินทรีย์ การ  
ที่คอยครอบงำสหาชธรรมทั้งหลายไว้เสีย (มิให้ปรากฏ) แล้วยัง  
สหาชธรรมนั้นให้ถึงซึ่งอาการหายาบ (คือปรากฏชัดออกมา) ตาม  
หน้าที่ของตน ๆ เป็นกิจแห่งสุชินทรีย์ ทุกชินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์และ  
โทมนัสสินทรีย์ การที่คอยยังสหาชธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งอาการเป็น  
กลาง ๆ อันเป็นอาการที่ละเอียดประณีต เป็นกิจแห่งอุเบกชินทรีย์  
การที่ครองจำเสียดซึ่งปฏิบัติภชธรรม (ธรรมฝ่ายตรงข้าม มีอัสทริยะ  
เป็นต้น) และยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งความมีอาการเลื่อมใส  
เป็นอาทิ เป็นกิจแห่งอินทรีย์ ๕ มีสัทชินทรีย์เป็นต้น การละสังโยชน์ ๓  
(ข้างต้น) และการทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้มีความมุ่งหน้าต่อการ  
ละสังโยชน์ ๓ นั้นด้วย เป็นกิจแห่งอนัญญัตถัญญูสสามินทรีย์ การละ  
โดยทำสังโยชน์ที่เหลือมีกามราคพยาบาทเป็นต้น" ให้เบาบางลงไป  
และการยังสหาชธรรมทั้งหลายให้เป็นไปอำนาจของตนด้วย เป็น  
กิจแห่งอัญญินทรีย์ การละเลิกความชวนชวายนในกิจ (ละสังโยชน์)  
ทั้งปวงและความเป็นปัจจัยให้สัมปยุตธรรมทั้งหลายมีความมุ่งหน้าต่อ  
อมตธรรมด้วย" เป็นกิจแห่งอัญญาตาวินทรีย์

พึงทราบวินิจฉัยโดยกิจในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าวมาจะนี้

๑. เพราะธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า

๒. เมื่อมีคำว่า 'เป็นต้น' ก็เป็นอันกินความถึงอุทธัมภาคัยสังโยชน์ด้วย

๓. เพราะไม่มีกิจอื่นที่จะต้องทำอะไรอีก ก็มุ่งหน้าต่อพระนิพพานไปเท่านั้น

[โดยภูมิ]

ชื่อว่าโดยภูมิ ความว่า "กัณโณอินทรีย์ทั้งหลายนี้ จักขุนทรีย์  
โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์  
สุจินทรีย์ ทุกจินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์ (๑๐) เป็นกามาวจรแท้  
มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ และสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์  
สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ (๘) เนืองไปในภูมิทั้ง ๔  
โสมนัสสินทรีย์ เนืองไปใน ๓ ภูมิ โดยเป็นกามาวจร (กัณโณ) รูปาวจร  
(กัณโณ) โลกุตตระ (กัณโณ) อินทรีย์ ๓ ข้างท้าย เป็นโลกุตระแท้"

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยภูมิในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ดังกล่าว  
มาละนี้ด้วย ด้วยว่า

ภิกษุผู้ทราบอย่างนี้อยู่ จักเป็นผู้มากไปด้วยความสังเวช  
ตั้งอยู่ในอินทรีย์สังวร กำหนดรู้อินทรีย์ทั้งหลายแล้วทำที่สุด  
ทุกข์ได้แล

นี้เป็นกลาหมุขอย่างพิสดารแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย

สังจนีเทศ

กัณโณริย ๔ คือ ทุกขกัณโณริย ทุกขสมุทัยกัณโณริย ทุกขนิโรธกัณโณริย-  
สัง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง ชื่อว่าสังจะ อันมาในลำดับแห่ง  
อินทรีย์นั้น

[หัวข้อวินิจฉัย]

วินิจฉัยในอริยสังอันเป็นที่ดำเนินไปแห่งพระ

ศาสนานั้น\* ปราชญ์พึงทราบ โดยวิภาค (จำแนก  
อรรถแห่งอริยสัจ ๔ ป ๑ โดยนิพจน์ (แยกคำ) ๑  
โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น ๑ โดยอรรถ  
(แห่งสัจจะศัพท์) ๑ โดยอรรถุทธาระ (ระบอรรถที่  
ประสงค์) ๑ โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง ๑ โดย  
ลำดับ ๑ โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น ๑ โดยกิจ  
แห่งญาณ ๑ โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่  
ภายใน (คือนับเข้าในอริยสัจ) ๑ โดยอุปมา ๑  
โดยจตุกกะ (เป็นและไม่เป็นอริยสัจ ๔ นัย) ๑  
โดยว่างเปล่า ๑ โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียว  
เป็นต้น ๑ โดย (สภาคและวิสภาค) มีส่วนเสมอ  
กันและไม่เสมอกัน ๑

[โดยวิภาค]

ในหัวข้อเหล่านั้น ชื่อว่าโดยวิภาค ความว่าก็อรรถแห่งอริยสัจ  
มีทุกข้อเป็นต้น ท่านจำแนกเป็น ๔ ๆ (คือสัจจะละ ๔) เป็นอรรถจริง

\* มหาภูติกว่า อริยสัจ ท่านเรียกว่า ศาสนักกมะ เพราะพระศาสนาอันเป็นคำของ  
พระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหมด ที่จะพ้นไปจากสัจจะหาไม่ เพราะเป็นคำชี้แจงปวัตติ  
(ความหมุนไปคือความก่อให้เกิด) และนิวัตติ (ความหมุนกลับ คือความละเลิก  
ความดับ) และเหตุแห่งปวัตตินิวัตติทั้งสองนั้นด้วย เพราะฉะนั้น พระศาสนาชื่อ  
พุทธพจน์นั้น จึงชื่อว่าก้าวไป คือดำเนินไปในสัจจะทั้งหลาย อีกนัยหนึ่ง พระศาสนา  
กล่าวคือศีลสมาธิปัญญาข้อมก้าวไป คือเป็นไปโดยทำกิจมีปริญากิจเป็นต้นในสัจจะนั้น  
ให้สำเร็จ เพราะเหตุนี้ สัจจะนั้นจึงชื่อกมะ เพราะเป็นที่ก้าวไปแห่งพระศาสนาชื่อ  
ศีลสมาธิปัญญา รวมความที่ว่าอริยสัจเป็นปวัตติฐานแห่งพระศาสนานั้นแล



แต่ไม่เป็นเท็จไม่เป็นอื่น ซึ่งพระโยคาวจรทั้งหลายผู้ตรัสรู้หรือริสัจมี  
ทุกข์เป็นต้นพึงรู้ได้ ดังบาลีว่า "อรรถแห่งทุกข์คือความบีบคั้น (๑)  
----ความเป็นสังขตะ (๑) ----ความเร่าร้อน (๑) ---- ความแปรปรวน  
(๑) อรรถ ๔ ประการนี้เป็นอรรถว่าทุกข์แห่งทุกข์สัจ เป็นอรรถจริง  
แต่ไม่เป็นเท็จไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งสมุทัย คือ ความประมวลเอาไว้ (๑) ----ก่อเหตุเอาไว้  
(๑) ----ผูกไว้ (๑) ----พัวพันไว้ (๑) อรรถ ๔ ประการนี้ เป็น  
อรรถว่าสมุทัยแห่งสมุทัยสัจ เป็นอรรถจริงแต่ไม่เป็นเท็จไม่เป็นอื่น

อรรถแห่งนิโรธคือความออกไป (๑) ----ความว่าง (๑) ----  
ความเป็นอสังขตะ (๑) ----ความเป็นอมตะ (๑) อรรถ ๔ ประการนี้  
เป็นอรรถว่านิโรธแห่งนิโรธสัจ เป็นอรรถจริงแต่ไม่เป็นเท็จไม่  
เป็นอื่น

อรรถแห่งมรรค คือ ความนำออกไป (๑) ----ความเป็นเหตุ (๑)  
----ความเห็น (ตามเป็นจริง) (๑) ----ความเป็นอธิบดี (๑) อรรถ ๔  
ประการนี้ เป็นอรรถว่ามรรคแห่งมรรคสัจ เป็นอรรถจริงแต่ไม่เป็น  
เท็จไม่เป็นอื่น"

บาลีที่กล่าวไว้ (ในที่อื่น) ว่า "อรรถแห่งทุกข์ คือ ความบีบ  
คั้น ----ความเป็นสังขตะ ----ความเร่าร้อน ----ความแปรปรวน ----ความ  
เป็นสังขตวิญญู" ดังนี้เป็นต้น ก็อย่างเดียวกัน

หรือริสัจมีทุกข์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจแห่งอรรถ ๔ ๆ

ที่ท่านจำแนกไว้ดังกล่าวมานี้แล

นี้เป็นวินิจฉัยโดยวิภาคในอริยสัจนี้เป็นอันกับแรก

[โดยนิพจน์]

ส่วนใน ๒ หัวข้อคือ นิพพจนลกฺขณาทิปุเปกฺกโต - โดยนิพจน์  
และประเภทมีลักษณะเป็นต้นนี้ พึงทราบวินิจฉัย โดยนิพจน์ (แยกคำ)  
ก่อน

[แยกคำศัพท์ - ทุกข์]

ในคำว่า 'ทุกข์' นี้ ศัพท์ว่า 'ทุ' นี้ ท่านถือเอา<sup>๑</sup> ในอรรถ  
ก็น่าเกลียด ได้แก่ชั่วเลวทราม จริงอยู่ชนทั้งหลายย่อมเรียกบุตร  
ที่น่าเกลียด (คือชั่ว) ว่า 'ทุบุตร' ส่วนศัพท์ - ขฺิ ถือเอาใน  
อรรถ คือ ที่ว่างเปล่า จริงอยู่ ที่ว่างเปล่า คืออากาศ เขาก็เรียกว่า  
'ขฺิ' อันสัจจะที่ ๑ นี้ จัดว่าน่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งที่เลว  
ทรามมีอุปัท�ะเป็นต้นเป็นอนันต์ จัดว่าว่างเปล่า เพราะเว้นจากความ  
ยังยืนความงามความสุขและความเป็นตนที่พาลชนคาดหมายเอา เหตุ  
นั้น จึงเรียกว่า ทุกข์ เพราะน่าเกลียดและเพราะว่างเปล่าด้วย<sup>๒</sup>

๑. เครื่องหมายหัวดาบหลัง ปน ควรถอนออก เพราะ เหตุ เป็นนิทธารณียะ ของ  
นิพพจนโต ๆ เป็นนิทธารณะ

๒. นิส ธาตุ เป็นไปในความดูความเห็นก็มี ในความถือเอายึดเอาก็มี ในที่นี้เข้าใจว่า  
จะเป็นอรรถหลังนี้

๓. ตามนี้ ทุกข์ ท่านแยกเป็นทุ - ขฺิ - น่าเกลียดและว่างเปล่า แต่เราชอบแยกอีกนัย  
หนึ่ง คือทุ - ขมฺิ แปลว่าทนยาก ลบที่สุดธาตุจึงเป็น ทุกข์

[แยกคำศัพท์สมุทัย]

ส่วน (ในคำว่าสมุทัย) ศัพท์ว่า 'ส' นี้ บ่งถึงความประกอบกันเข้า (พึงเห็น) ในคำว่า 'สมาคมะ สเมตะ (ประชุมกัน)' เป็นต้น ศัพท์ว่า 'อุ' นี้บ่งถึง ความเกิดขึ้น (พึงเห็น) ในคำว่า 'อุปฺปนฺนํ อุทิสํ (เกิดขึ้น ขึ้นไป)' เป็นต้น ศัพท์ 'อยะ' บ่งถึงเหตุ อัน สัจจะที่ ๒ นี้เล่า เมื่อความประกอบกันเข้ากับปัจจัยที่เหลือมีอยู่ ก็ เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เหตุนั้น จึงเรียกว่าทุกข์สมุทัย เพราะเมื่อ มีความประกอบกันเข้า (แห่งปัจจัย) ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์

[แยกคำศัพท์นิโรธ]

ส่วนสัจจะที่ ๓ เพราะเหตุที่ นิ ศัพท์บ่งถึงความไม่มี และ โรธ ศัพท์ บ่งถึงลูก เหตุนั้น ความไม่มีแห่งที่คุมขังทุกข์ที่นับว่าลูกสังสาร- (วัฏ) ในสัจจะข้อนี้ จึงเรียกว่าทุกข์นิโรธ เพราะว่าเปล่าจากคติ ทั้งปวง หรือว่า เมื่อสัจจะข้อนี้ พระโยคาวจรได้บรรลุแล้ว ก็เป็น อันไม่มีที่คุมขังทุกข์ที่นับว่าลูกสังสาร (วัฏ) เพราะสัจจะนี้เป็นปฏิปักษ์ ต่อทุกข์นั้น เหตุนี้อีกประการ ๑ จึงเรียกว่าทุกข์นิโรธ<sup>๑</sup> หรือมิฉะนั้น

๑. ตามนี้ สมุทย แยกเป็น ส - อุ - อย

๒. นิโร ท่านแยกเป็นนิ - โรธ - ไม่มีที่ปิดล้อม เอาความว่าไม่มีลูก ไม่มีเรือนจำคือ สังสารวัฏ แต่การศึกษาของเราไม่เคยแปลกันแบบนี้ เราแปลแต่ว่าความดับ ที่จริงก็ รุชหรือรุชิตด้วยกัน แต่ใช้อุปสัคนิ. คนละอย่าง ท่านใช้นิ - ไม่มี เราใช้นิ - ลง นิโรธ แปลตามพยัญชนะว่า ปิดลง เอาความว่าเลิก หมดสิ้น (ได้กันกับคำ ปิดจากปิดมาน) สำหรับทุกข์เราเอาความว่าดับ (คู่กับเกิด เกิดเป็นเปิดจาก ดับเป็นปิดจาก) ตามนัย สุตท้ายของท่านนั่นแหละ

เรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะเป็นปัจจัยแห่งความดับ คือ ความไม่เกิดขึ้นแห่งทุกข์

[แยกคำศัพท์นิโรธคามินีปฏิปทา]

ส่วนสังขะที่ ๔ เรียกว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหตุที่สังขะนี้ชื่อว่า (ดำเนิน) ไปสู่ทุกขนิโรธ เพราะเป็นธรรมมุ่งหน้าต่อทุกขนิโรธนั้น โดยที่ (มีทุกขนิโรธนั้น) เป็นอารมณ์ และเป็นปฏิปทาแห่งการบรรลुทุกขนิโรธด้วย"

[แยกคำศัพท์อริยสัจ]

ก็แลสังขะทั้งหลายนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า อริยสัจ เพราะเป็นธรรมที่พระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นแทงตลอด ดังบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ นี้ อริยสัจ ๔ คืออะไร บ้าง ฯลฯ นี้แล ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ พระอริยะทั้งหลาย ย่อมแทงตลอดซึ่งสังขะเหล่านี้ เหตุฉะนั้น สังขะทั้งหลายนี้จึงเรียกว่า อริยสัจ"

อีกนัยหนึ่ง เรียกว่าอริยสัจ เพราะเป็นสังขะของพระอริยะ ก็ได้ ดังบาลีว่า "ตถาคตเป็นพระอริยะในโลกกับทั้งเทวโลก ฯลฯ ในหมู่

๑. อนุปปาทนิโรธ ความดับคือความไม่เกิดขึ้น ท่านใช้อนุปปาทกำกับ เพื่อให้เห็นว่าความดับนี้ไม่หมายความว่า แตกทำลาย แต่หมายความว่าไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป

๒. นิโรธคามินีปฏิปทา ท่านแยกเป็น ๒ ความคือ นิโรธคามินี - ไปสู่นิโรธ และนิโรธ-ปฏิปทา - ปฏิปทาแห่งนิโรธ แต่เราแปลรวมเป็นความเดียว เอาคามินีเป็นวิเศษณะของปฏิปทา เพราะเห็นว่ามีลึงค์เสมอกัน และคามินีก็มีรูปเป็นเหตุกัต. ด้วย จึงแปลว่า ปฏิปทาให้ถึงนิโรธ

สัตว์กับทั้งสมณะ พราหมณ์ ทั้งที่เป็นเทวดาและมนุษย์ เพราะเหตุ  
(ตถาคตเป็นพระอริยะ) นั้น สัจจะทั้งหลายนี้ (ของตถาคต) จึงเรียก  
อริยสัจ"<sup>๑</sup>

หรือนัยหนึ่ง เรียกอริยสัจ โดยที่ความสำเร็จเป็นพระอริยะ  
(มีได้) ก็เพราะได้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลายนั้นก็ได้ ดังบาลีว่า "คูกรภิกขุ  
ทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้สัจจะ ๔ นี้ตามจริงแล พระตถาคตอรหันต-  
สัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้นามว่าพระอริยะ"<sup>๒</sup>

อนึ่งโศค เรียกอริยสัจ เพราะเป็นสัจจะอย่างอริยะก็ได้ คำว่า  
อริยะ (ในอรรถนี้) มีความหมายว่าจริงแท้ไม่เท็จไม่ลวง ดังบาลี  
ว่า "นี้แล ภิกขุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เป็นความจริงแท้ไม่เท็จไม่เป็น  
อื่น เพราะเหตุนี้ สัจจะทั้งหลายนี้จึงเรียกว่า อริยสัจ"<sup>๓</sup>

วินิจฉัยโดยนิพจน์ (แยกคำ) ในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบ  
ดังกล่าวมาดังนี้

[โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น]

ถามว่า "วินิจฉัยโดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้นอย่างไร ?" เฉลย  
ว่า "ก็ในสัจจะ ๔ นี้ ทุกขสัจ มีความเปิดเผยเป็นลักษณะ มีความ

๑. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๔๕

๒. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๔๓

๓. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๔๕

เป็นอันว่า คำ 'อริยสัจ' แปลได้ ๔ นัย คือ สัจจะที่พระอริยะแทงตลอด ๑  
สัจจะของพระอริยะ ๑ สัจจะที่ยังความเป็นพระอริยะให้สำเร็จ ๑ สัจจะอย่างอริยะ  
(คือจริงแท้) ๑ เรามักแปลตามนัยที่ ๔ นี้ แต่แปลอริยะว่าประเสริฐ คือแปล  
ว่า ความจริงอย่างประเสริฐ

ทำให้เราร้อนเป็นรศ มีปวัตติ (ความเป็นไปไม่แล้วไม่รอด) เป็น  
ปัจจุปัญฐาน

สมุทัยสัจมีความก่อให้เกิดขึ้นเป็นลักษณะ มีอันทำไมให้ขาดสาย  
เป็นรศ มีความห่วงใยเป็นปัจจุปัญฐาน

นิโรธสัจมีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อนไหว (คือไม่  
เปลี่ยนสภาพ) เป็นรศ มีความไม่มีนิमित (เครื่องหมายแห่งทุกข์)  
เป็นปัจจุปัญฐาน

มรรคสัจ มีความนำออก (จากคุกสังสารวัฏ) เป็นลักษณะ มี  
การทำความละกิเลสเป็นรศ มีความออก (จากนิमितและปวัตติ) เป็น  
ปัจจุปัญฐาน

อีกนัยหนึ่ง สัจจะ ๔ มีปวัตติ (ความหมุนไป) ปวัตตนะ  
(เหตุให้หมุนไป) และนิวัตติ (ความหมุนกลับ) นิวัตตนะ (เหตุ  
ให้หมุนกลับ) เป็นลักษณะโดยลำดับกัน อนึ่ง ความเป็นสังขตะ  
ตัณหา (ความกระหาย)\* และความเป็นอสังขตะ ทัสสนะ (ความ  
เห็นตามเป็นจริง) เป็นลักษณะโดยลำดับกันอย่างนั้น"

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น ในอริยสัจนี้ พึงทราบ  
ดังกล่าวมาดังนี้

[โดยอรรถ]

ส่วนใน ๒ หัวข้อคือ อตุตตฤทธฐารโต เจว - โดยอรรถและโดย-

\* ระหายกับกระหาย ไม่ใช่อันเดียวกัน ระหายเป็นอาการที่ร่างกายต้องการน้ำ ส่วน  
การกระหาย เป็นอาการปรารถนาแห่งใจ ได้แก่ความอยาก

อรรถุทธาณะนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ (แห่งสังคัพท์) ก่อน"

หากมีคำถามว่า "อะไรเป็นอรรถแห่งสังจะ" ดังนี้ไซ้ คำตอบ ก็พึงมีว่า "สภาวะใด เมื่อพระโยคาวจรทั้งหลาย เข้าไปสอบดูด้วย ปัญญาจักขุอยู่ ก็ไม่เป็นสภาวะที่วิปริต (ผิดความจริง) ไปเหมือนกล ไม่เป็นสภาวะที่ลวงดูพยับแดด และไม่เป็นสภาวะที่ใคร ๆ หาไม่ได้ (คือไม่มี) ดังเช่นอรรถาของพวกเดียรถีย์ แต่เป็นโคจร (คือเป็น อารมณ์) แห่งอริยญาณ โดยความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นจริง อันมีประการ (คืออาการ) เบียดเบียน ก่อให้เกิดขึ้น สงบ และนำออกไปเท่านั้น ความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริตและเป็นจริงดังลักษณะ ของไฟ และดังปกติของโลก"นั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอรรถของ สังจะ ดังพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่านี้ทุกซ์ นั้นเป็นคำ จริงแท้ นั้นเป็นคำไม่เท็จ นั้นเป็นคำไม่ (แปรปรวน) เป็นอื่น "ดังนี้ เป็นต้น ความพิสดาร บัณฑิตพึงนำมากล่าวเถิด อีกนัยหนึ่ง

เหตุใด ทุกซ์ไม่เบียดเบียนไม่มี สิ่งอื่น (นอก)

จากทุกซ์เบียดเบียนก็ไม่มี เพราะเหตุนั้น ทุกซ์นี้

จึงตกว่าเป็นสังจะ เพราะเหตุนั้น ทุกซ์นี้

ธรรมชาติที่เบียดเบียน

๑. เครื่องหมายหัตถาปูหลัง ปน ตรงนี้ก็ควรถอนออก เช่นเดียวกับที่กล่าวในเชิงอรรถ หน้า ๑๕๕

๒. มหาภูทิกาลักษณะของไฟ ก็คือความร้อน มันไม่มีลวง ไม่แปรปรวน ไม่ว่ามี อะไรเป็นเชื้อ ไม่ว่ากาลไหน ๆ

ปกติของโลก ก็คือมีเกิดแก่ตายเป็นธรรมดาจริงแท้ไม่แปรผัน ลงอาจารย์ ก็ว่า ความที่ลำตัวสัตว์ดิรัจฉานยาวไปโดยขวาง ลำตัวมนุษย์สูงตรงขึ้น และ กฎธรรมดาเช่นว่า สิ่งที่เจริญสุดยอดแล้วย่อมไม่เจริญอีกเป็นต้นเรียกว่า ปกติของโลก

เหตุใด เว้นมัน (คือตัณหา) เสีย ทุกข์  
(เกิด) แต่เหตุอื่นไม่มี และมันไม่มี ทุกข์นั้นก็  
ไม่มี เพราะเหตุนั้น วิสัจจิกา (คือตัณหา) จึง  
ตกว่าเป็นสัจจะ เพราะแน่นอนในความเป็นเหตุแห่ง  
ทุกข์

เหตุใด ความสงบอื่นจากนิพพานไม่มี และ  
สันตะ (คือนิพพาน) ไม่มี ความสงบนั้นก็  
ไม่มี เพราะเหตุนั้น นิพพานนี้ จึงตกว่าเป็นสัจจะ  
เพราะแน่นอนในความเป็นธรรมสงบ\*

เหตุใด เครื่องนำออกอื่นจากมรรคไม่มีและ  
นิยานะ (คือมรรค) ไม่มี แม้ธรรมเครื่อง  
นำออกนั้นก็ไม่มี เพราะเหตุนั้น มรรคนั้นจึงตก  
ว่าเป็นสัจจะ เพราะความเป็นธรรมเครื่องนำออก  
แน่แท้

บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวความแท้ความไม่คลาด  
เคลื่อนและความเป็นจริงในอริยสัจทั้ง ๔ มีทุกข์เป็น  
ต้นโดยแปลกกัน ว่าเป็นอรรถแห่งสัจจศัพท์ ด้วย  
ประการฉะนี้

วินิจฉัยโดยอรรถ (แห่งสัจจศัพท์) พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

\* ขอให้สังเกตไว้ตรงนี้ก่อนว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ ท่านหมายเอานิพพานทีเดียว



[โดยอรรถุทธธรรมา]

วินิจฉัยโดยอรรถุทธธรรมา (ระบอบธรรมที่ประสงค์) อย่างไร ในข้อนี้  
สังคหะนี้ถือเอาในอรรถได้หลายอย่าง คืออย่างไรบ้าง? คือสังคหะ  
ในคำทั้งหลายมีคำว่า "สจฺจํ ภณํ น กุชฺฌณฺญํ" - บุคคลพึงพูดคำจริง  
ไม่พึงโกธ" เป็นต้น ถือเอาใน (อรรถคือ) วาจาสัง (จริงทางวาจา)  
สังคหะในคำทั้งหลายมีคำว่า สจฺจํ จิตฺตา สมณพราหมณา วา-  
สมณะพราหมณ์ทั้งหลายผู้ตั้งอยู่ในสัจจะก็ดี" เป็นต้น ถือเอาในวิริตติสัง  
(จริงทางวิริติ)<sup>๑</sup> สังคหะในคำทั้งหลายมีคำว่า

กสฺมา นุ สจฺจาณี วทนฺติ นานา

ปวาทิยาเส กุสลาวทานา<sup>๒</sup>

เหตุอะไรหนอ เจ้าลัทธิทั้งหลายผู้สำคัญว่าตนเป็นผู้มีวาตะเป็น  
กุศล (คือถูกต้อง) จึงกล่าวสัจจะหลายอย่างต่างกัน" เป็นต้น ถือเอา  
ในทัญญูสัง (จริงทางความเห็น) สังคหะในคำทั้งหลายมีคำว่า

๑. ปุ. ฐ. ๒๕/๔๕

๒. มหาฐิกาวา "วิริตติสังจะไ ได้แก่มุสาวาทวิริติ (เว้นจากพูดเท็จ) เพราะสัง  
คหะที่ไม่ออกไปในวิริตติข้ออื่น ๆ ส่วนที่ลงอาจารย์ว่า วิริตติสังจะไได้แก่สมาทานวิริติ  
(เว้นตามที่สมาทาน) นั้น เพียงการสมาทาน ยังมีใช้สัจจะ การไม่ให้ผิดสมาทาน  
จึงเป็นสัจจะ แต่นั่นเป็นปฏิกุญญาสัจจะ (คือรักษาให้จริงตามปฏิกุญญา) ก็คือมุสาวาท-  
วิริตินั่นเอง"

ท่านอธิบายชอบกล นาคิดว่า ถ้าเช่นนั้นสัจจะข้อนี้แปลกกับวาจาสังจะอย่างไร?  
เห็นอยู่ทางหนึ่งก็คือ วิริตติสังจะ นี่เป็นปหานกิจ - เว้นจากพูดเท็จ ส่วนวาจาสังจะ เป็น  
ภาวนากิจ - พูดจริง

๓. ปุ. สุ. ๒๕/๕๐๗ ปุ. มหา. ๒๕/๓๕๓ ปวาทิยาเส อรรถกถาญพพหุสูตรแก้เป็น  
วาทีโน กุสลาวทานา อรรถกถาปสุรสูตรแก้ว่า มยฺ กุสลาวทา ปณฺหิตวาทาติ  
เอวํ สยฺยณโน หุตฺวา

"เอกํ หิ สจฺจํ น ทฺวติยํ - สัจจะ อันหนึ่งแลไม่มีที่สอง" เป็นต้น  
ถือเอาในนิพพานและมรรคด้วย อันเป็นปรมัตตสัจ (จริงโดยปรมัตถ์)  
สัจจะศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า "จตุณฺณํ สจฺจํ กตํ กุสลา - บรรดา  
สัจจะ ๔ สัจจะเท่าไรเป็นกุศล" เป็นต้น ถือเอาในอริยสัจ (จริง  
อย่างอริยะ) แม้สัจจะศัพท์นี้ในข้อนี้ก็นั้นก็เข้าไปใน (อรรถคือ)  
อริยสัจ แล

วินิจฉัยแม้โดยอรรถุทธาระในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวมาละนี้  
[โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง]

ชื่อว่า "โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง" ความว่า หากคำถามพึงมี  
ว่า "ก็เพราะเหตุไฉน พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอริยสัจแต่ ๔ เท่านั้น  
ไม่หย่อนไม่ยิ่ง?" ดังนี้ไซ้ คำแก้ก็พึงมีว่า "เพราะไม่มีอริยสัจอื่น  
ประการ ๑ เพราะลคออกเสียข้อใดข้อหนึ่งก็ได้ ประการ ๑ แท้จริง  
อริยสัจอื่นจากอริยสัจ ๔ นั้นเป็นส่วนยิ่ง (คือเกิน) ก็ดี อริยสัจ ๔ นั้น  
แม้สักข้อหนึ่ง พึงลคออกเสียได้ก็ดี หามิได้ ดังพระบาลีว่า "คูกร  
ภิกขุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามในโลกนี้ จะพึงมากล่าวว่า  
"นี่ไม่ใช่ทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจเป็นอย่างอื่น ข้าพเจ้าจักยกเลิกทุกข-  
อริยสัจนี้เสียแล้วบัญญัติทุกขอริยสัจอื่น (ขึ้นใหม่)" ดังนี้ นี่ไม่มีทาง  
เป็นไปได้" ดังนี้เป็นอาทิ (และ) ดังพระบาลี (อีกข้อหนึ่ง) ว่า  
"คูกรภิกขุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งก็ตาม พึงกล่าว  
อย่างนั้นว่า 'ทุกขอริยสัจซึ่งพระสมณโคตมแสดงไว้นี้ไม่ใช่อริยสัจข้อที่ ๑

ข้าพเจ้าจักบอกปิดทุกขอริยสัจที่ (ว่า) เป็นอริยสัจข้อที่ ๑ นั้นเสียแล้ว  
บัญญัติทุกขอริยสัจอื่นเป็นอริยสัจข้อที่ ๑ (ขึ้นใหม่)" ดังนี้ นี่ไม่มี  
ทางเป็นไปได้" ดังนี้ เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสบอกประวัติ (ความ  
หมุนไป) ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งเหตุ เมื่อตรัสบอกนิวัตตุ (ความหมุน  
กลับ) เถา ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งอุบายด้วย ดังนี้ จึงเป็นอันตรัสแต่ ๔  
เท่านั้น เพราะมีประวัตินิวัตติและเหตุแห่งประวัตินิวัตติทั้งสองนั้นเพียง  
เท่านั้น นัยเดียวกันนั้น ตรัสแต่ ๔ เท่านั้นแม้ด้วยอำนาจแห่งธรรม  
ที่พึงกำหนดรู้ ธรรมที่พึงละ ธรรมที่พึงทำให้แจ้ง และธรรมที่พึงทำให้มี  
ขึ้น ๑ แห่งวัตถุของตัณหา (ตัว) ตัณหา ความดับตัณหา แล  
อุบายดับตัณหา ๑ แห่งอาลัย ความยินดีในอาลัย ความถอนอาลัย  
เสียได้ และอุบายถอนอาลัย ๑"

วินิจฉัยโดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่งในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าว  
มาดังนี้

[โดยลำดับ]

แม้ลำดับในชื่อว่า 'โดยลำดับ' นี้ ก็ได้แก่ลำดับแห่งการแสดง  
เหมือนกัน ก็ในอริยสัจ ๔ นี้ ทุกขสัจ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้

๑. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๓๘

๒. มหาภูติกาสริมความว่า สำหรับผู้ปรารถนานิพพาน ก็มีกิจที่ควรทำอยู่แต่ ๔ เท่านั้น  
คือกำหนดรู้ทุกข์เป็นต้น ไม่มีกิจอื่น ฯลฯ

เป็นข้อแรก เหตุว่ารู้ได้ง่าย เพราะเป็นของหายาและเป็นของสาธารณ  
แก่สัตว์ทั้งปวง สมุทัยสังคตไว้ในระดับนั้น เพื่อแสดงเหตุแห่งทุกข์-  
สังขันธ์และ นิโรธสังคตต่อนั้นไป เพื่อให้รู้ว่าความดับแห่งผลย่อมมี  
เพราะความดับแห่งเหตุ มรรคสังคตไว้ในที่สุด เพื่อแสดงอุบายบรรลุนิโรธ  
สังขันธ์นั้น\* นัยหนึ่ง ตรัสทุกข์ก่อนเพื่อยังความสังเวชให้เกิดแก่สัตว์  
ทั้งหลายผู้ติดใจในรสชาติแห่งความสุขในภพ ตรัสสมุทัยในระดับนั้น  
เพื่อให้ทราบว่ "ทุกข์นั้น ตัณหาได้แต่งขึ้นก็ไม่มา มันมีขึ้นเพราะ  
เหตุภายนอกมีพระอิศวรบันดาลเป็นต้นก็หาไม่ แต่มันมีขึ้นเพราะ  
ตัณหานี้" ต่อนั้นตรัสนิโรธ เพื่อยังความโล่งใจด้วยได้เห็นนิสสรณะ  
ให้เกิดแก่บุคคลทั้งหลาย ผู้มีใจสลด เพราะถูกทุกข์กับทั้งเหตุครอบงำ  
แล้วแสวงหาความออกไปจากทุกข์ ต่อนั้น จึงตรัสมรรคอันเป็นธรรม  
ยังนิโรธให้ถึงพร้อมเพื่อบรรลุนิโรธ แล

วินิจฉัยโดยลำดับในอริยสัจนี้ พึงทราบดังกล่าวนี

[โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น]

ชื่อว่า "โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น" ความว่า ธรรม  
ทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนั้นใด พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เมื่อทรงแจกแจงอริย-  
สัจทั้งหลาย ได้ตรัสไว้ในนิเทศแห่งอริยสัจ ๔ ดังนี้ คือ ธรรม ๑๒  
ประการตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกข์สัจว่า "ความเกิดก็เป็นทุกข์อย่าง ๑

\* ปาฐะเป็น ตทาทิคมุปาข... นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น ตททิ...

ความแก่ก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ ความตายก็เป็นทุกข์อย่าง ๑\* ความเศร้าใจ  
ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ความเสียใจ ความคับแค้น  
ก็เป็นทุกข์แต่ละอย่าง (นับ ๕) ความประสบเข้ากับสิ่งที่ไม่รัก  
ทั้งหลาย ก็เป็นทุกข์ (อย่าง ๑) ความพรากไปจากสิ่งที่รัก  
ทั้งหลายก็เป็นทุกข์ (อย่าง ๑) ความที่ปรารถนาอยู่ แต่ไม่ได้  
ก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ โดยย่อ อุปาทานจันท์ ๕ เป็นทุกข์" ค้นหา  
๓ ประการตรัสไว้ในนิเทศแห่งสมุทัยสังขว่า "ตัณหานี้ใด มีการก่อ  
ภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติ ไปด้วยกันกับนันทิราคะ มีปกติมุ่งผลิตผลิต  
ไปในอรรถาพจน์ ๆ ตัณหานี้คืออะไรบ้าง คือกามตัณหา ภวตัณหา  
วิภวตัณหา" นิพพานอันมีประการเดียวโดยประสงค์ ตรัสไว้ในนิเทศ  
แห่งนิโรธสังคังนี้ว่า "ความดับโดยสํารอกออกอย่างไรเหลือแห่งตัณหา  
นั้นนั่นแหละอันใด ความสละไป ความสลัดทิ้งไปความหลุดไปความหมด  
เชื้อใด แห่งตัณหานั้นนั่นแหละอันใด" ธรรม ๘ ประการ ตรัสไว้

๑. มหาภูติกดั่งปัญหาว่า เหตุใดจึงไม่ทรงนับเอาพยาธิเข้าด้วย ? แล้วก็แก้ว่า เพราะ  
พยาธิไม่เป็นเอคันตะ คือไม่แน่นอน จริงอยู่พยาธินั้นบางครั้งก็ไม่มี บางครั้งก็มี  
ดังที่ว่ากันว่า "แต่ก่อน โรคมี ๓ อย่าง คือ ความหิว ความอด ความทรุดโทรม" และ  
บางครั้งเช่นพระพาลเถรไม่มีพยาธิเลย นัยหนึ่ง พยาธิก็เป็นอันนับเอาแล้วด้วยทุกขศัพท์  
(ความไม่สบายกาย) เพราะว่าทุกข์ทางกายอันมีความกำเริบแห่งธาตุเป็นปัจจัย ชื่อว่า  
พยาธิโดยปรมาตถ์

๒. ปาฐะในนี้เป็น ปณฺณูปาทานกฺขนฺธาปิ แต่ที่เราสดกันอยู่ทั่วไปไม่มีปิ ที่จริงก็ไม่  
มีปิ เพราะเป็นความสังเขป ที่สมุปโยโควิปโยโค นํ นํจะมี จะได้เสมอกันกับบทอื่น ๆ  
ทำไม่จึงไม่มีก็ไม่ทราบ แต่เปิดไปดูตอนแก้บรรด (หน้า ๘๒) ปรากฏว่าไม่มีปิ  
ในที่นี้ จึงแปลอย่างไม่มีปิ

เราเลขนับ ๑๑ แต่ในที่นี้ท่านนับสังจิตทุกข์ คืออุปาทานจันท์ด้วย จึงเป็น ๑๒  
อย่างไรอยู่เหมือนกัน

ในนิเทศแห่งมรรคสดังนี้ว่า "ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจเป็น  
ไฉน? คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นี่แล อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้คืออะไรบ้าง  
คือสัมมทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ" ดังนี้ โดยวินิจัยธรรมทั้งหลาย  
มีชาติเป็นต้นนั้น"

[ทุกขนิเทศ]

[วินิจัยศัพท์ว่าชาติ]

วินิจัยในทุกขธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนี้ บัณฑิตพึงทราบ  
(ต่อไป) วินิจัยนี้เป็นอย่างไร?

ก็ศัพท์ว่าชาตินี้ มีอรรถหลายอย่าง จริงอย่างนั้น ศัพท์ว่าชาติ  
นั้น ในคำว่า "(ระลึกชาติได้) ๑ ชาติก็มี ๒ ชาติก็มี" เป็นต้น นี้  
มาใน (อรรถคือ) ภพ ในคำว่า "ดูกรวิสาขา สมณชาติชื่อนิครนถ์  
มีอยู่" นี้มาใน (อรรถคือ) นิกาย (พวก) ในคำว่า "ชาติ  
สงเคราะห์เข้ากับชั้น ๒" นี้มาใน (อรรถคือ) สังขตลักษณะ ใน

๑. อธิศัพท์ที่นิจุณา ตรงนี้ เข้าใจเป็นสรูปในอตุโธ และสุดประโยชน์ จึงควรลง  
เครื่องหมายหัวดาบขึ้น ส่วน เหตุ วิจุโย เวทิตพโพ ขึ้นประโยชน์ใหม่

ถ้าอย่างนี้ถูก หัวดาบหลัง นิจุณาดี ข้างต้น (ย่อหน้า) ก็ควรถอนออก ในที่นี้  
ได้แปลเรียงความตามที่เข้าใจนี้

๒. ที. ส. ๕/๑๓

๓. อ. ด. ๒๐/๒๖๔

๔. อ. ๖. ๓๖/๑๔

คำว่า "จิตดวงแรกเกิดขึ้น วิญญาณดวงแรกปรากฏขึ้นในท้องของ  
มารดาอันใด ชาตินั้นนั้นแลอาศัยจิตดวงแรกนั้นจึงมี"<sup>๑</sup> นี่มาใน  
(อรรถคือ) ปฏิสนธิ ในคำว่า "ดูกรอานนท์ ทันทิที่พระโพธิ-  
สัตว์ชาตะ"<sup>๒</sup> นี่ มาใน (อรรถคือ) ประสูติ (การคลอด) ในคำว่า  
"เป็นผู้ไม่ถูกคัดค้านไม่ถูกติเตียนด้วยชาติวาทะ (ถ้อยคำปรารภชาติ)"<sup>๓</sup>  
นี่มาใน (อรรถคือ) ตระกูล ในคำว่า "ดูกรน้องหญิง เราเกิด  
แล้วโดยชาติเป็นอริยะ แต่กาลใด"<sup>๔</sup> นี่มาใน (อรรถคือ) อริยศีล  
ศัพท์ว่า ชาติ นั้น ในที่นี้พึงเห็นว่ามาในชั้นทั้งหลายอันเป็นไปตั้งแต่  
ปฏิสนธิจนถึงออกจากท้องมารดาสำหรับสัตว์จำพวกครุฑไสยกะ (คือ  
อันทะและชลัพพะ) มาในปฏิสนธิชั้นทั้งหลายเท่านั้น สำหรับ  
สัตว์จำพวกนอกนี้ (คือสังเสทชะ และอุปปาติกะ) แม้วินิจจยถาที่  
กล่าวมานี้เล่าก็ยังเป็นปริยายถา (ว่าโดยอ้อม) อยู่ เมื่อว่าโดย  
นิปริยาย (โดยตรง) ชั้นทั้งหลายใด ๆ ปรากฏขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย  
ผู้เกิดอยู่ในภพนั้น ๆ ความปรากฏขึ้นที่แรกแห่งชั้นนั้น ๆ ชื่อว่าชาติ  
ก็แลชาตินี้ นั้น มีความเกิดที่แรกในภพนั้น ๆ เป็นลักษณะ มีการ  
มอบให้เป็นรส มีความผุดขึ้นในภพนี้จากอดีตภาพเป็นปัจจุปัญฐาน  
นัยหนึ่ง มีความวิจิตรไปด้วยทุกข์เป็นปัจจุปัญฐาน

๑. วิ. มหาวคฺค. ๔/๑๘๓

๒. ม. อุ. ๑๔/๒๕๓

๓. ม. ม. ๑๓/๕๕๔

๔. ม. ม. ๑๓/๔๘๕

[ชาติทุกข์]

หากคำถามพืงมีว่า "ก็เหตุไฉน ชาติจึงเป็นทุกข์ ?" ดังนี้ไซ้  
คำแก้พืงมีว่า "เพราะความเป็นวัตถุ (คือเป็นพื้นเป็นที่ตั้ง) ของทุกข์  
เป็นอนนค" จริงอยู่ทุกข์ทั้งหลายมีเป็นอนนค เช่นอะไรบ้าง เช่น  
ทุกข์ทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์ ปฏิจฉันทุกข์ อปฏิจฉันทุกข์  
ปริยายทุกข์ นิปริยายทุกข์

ในทุกข์เหล่านั้น ทุกขเวทนาทั้งทางกายและทางใจ เรียกว่า  
ทุกข์ทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ทั้งโดยสภาวะและโดยชื่อ สุขเวทนา\*เรียก  
ว่า วิปริณามทุกข์ เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์โดยแปรปรวนไป อุเบกขา-  
เวทนาและสังขารทั้งหลายอันเป็นไปในภุมิ ๓ ที่เหลือ เรียกว่าสังขาร-  
ทุกข์ เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ความเจ็บป่วย  
ทั้งทางกายและทางใจ มีปวดหู ปวดฟัน และความรุ่มร้อนเกิดแต่ราคะ  
ความเดือดดาลเกิดแต่โทสะเป็นต้น เรียกปฏิจฉันทุกข์ เพราะต้องถาม  
จึงรู้ และเพราะความไม่ปรากฏการกระทำ ความเจ็บป่วยมีทวดังส-  
กรรมกรรม (การลงอาชญา ๓๒ ประการ) เป็นต้น เป็นสมุฏฐาน  
เรียกว่าอปฏิจฉันทุกข์ เพราะไม่ต้องถามก็รู้ และเพราะความปรากฏ  
การกระทำด้วย เว้นทุกข์ทุกข์เสีย ทุกข์ที่เหลือมีชาติเป็นอาทิ ซึ่งมา  
ในวิภังค์แห่งทุกข์สัจทั้งหมดเรียกว่าปริยายทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุ  
แห่งทุกข์นั้น ๆ ส่วนทุกข์ทุกข์เรียกว่านิปริยายทุกข์

\* ปาฐะ พิมพ์ไว้เรียงศัพท์ สุขเวทนา ติดกับ วิปริณามน คลาดเคลื่อน ที่ถูกเรียง  
แยกเป็น สุขเวทนา วิปริณามน



[คัพโภกกันตมูลกทุกข์]

ในทุกข์เหล่านั้น ชาติ จัดเป็นทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุแห่ง  
ทุกข์อันมีในอบาย ที่แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ทรงประกาศไว้ในสูตร  
ทั้งหลายมีพาลบัณฑิตสูตรเป็นอาทิ โดยเป็นข้ออุปมา (มีอุปมาด้วย  
หลุมถ่านเพลิงเป็นต้น) และแห่งทุกข์อันต่างโดยทุกข์มีความลงสู่ครรภ์  
เป็นมูลเป็นต้นในมนุษยโลก ซึ่งเกิดขึ้นแม้ในสุคติ

ในทุกข์เหล่านั้น (ต่อไป) นี้ เป็นทุกข์อันต่างโดยทุกข์มีความ  
ลงสู่ครรภ์เป็นมูล เป็นต้น

ก็แลสัตว์นี้ เมื่อเกิดในท้องมารดา ก็หาใช่เกิดในกลีบดอกไม้มิ  
มี อุบล ปทุม และบุณฑริกเป็นต้นไม้มิ ที่แท้ย่อมเกิดในกุกุฉประเทศ  
(ส่วนหนึ่งของท้อง) ได้กระเพาะอาหารใหม่ เหนือกระเพาะอาหารเก่า  
ท่ามกลางแห่งหน้าท้องและกระดูกสันหลัง เป็นที่คับแคบอย่างยิ่ง มีดมิด  
อบอวลด้วยกลิ่นอายอันเหม็นยิ่ง ซึ่งกลิ่นซากสัตว์ (ที่กินเข้าไป) ต่าง ๆ  
ทำให้เกิดขึ้น นำเกลียดยิ่งนัก รวกระดูกอ่อนเกิดอยู่ในปลาเน่า ขนมน  
บูด และหลุมน้ำคร่ำเป็นต้น ฉะนั้น สัตว์ที่เกิดอยู่ในท้องมารดานั้น  
ร้อนอบออยู่ด้วยสัมภวะ (น้ำกำเนิด น้ำเลี้ยว ?) ในท้องของมารดา  
(เท่ากับ) ถูกคัมอยู่เหมือนปฏูปากะ (ข้าวต้มมัด ?) (เท่ากับ) ถูก  
นั่งอยู่เหมือนปิณฑุพิณทิจิ (ขนมก้อนแป้ง) ปราศจากความไหวกายมี  
คู่เหยียด (อวัยวะ) เป็นต้น เสวยทุกข์ขนาดหนักอยู่ตลอดทศมาส แล

\* ปาฐะเป็น อสุมานา คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น อสุมาโน

นี้เป็น คัพโภกกันตมูลกทุกข์ (ทุกข์มีความลงสู่ครรภ์เป็นมูล)  
เป็นอันดับแรก

[คัพภปริหณมูลกทุกข์]

ประการหนึ่ง สัตว์นั้นได้เสวยทุกข์ขนาดหนักอันใด\* ในเพราะการ  
สิ้นลม การเดิน การนั่งลง การลุกขึ้นและการพลิกตัวโดยเร็วของมารดา  
เป็นต้น (ก็ดี) เพราะการกระทำ (ของคนอื่น) มีการฉุดกระชาก  
ลากถู การกระแทกและการผลักเป็นต้น เหมือนลูกแกะอยู่ในมือนักเลง  
สุรา และเหมือนลูกงูอยู่ในมือหมองู (ก็ดี) อนึ่ง สัตว์นั้นได้เสวยทุกข์  
ล้ำอันใด ในเวลาที่มารดาต็มน้ำเย็นเป็นเหมือนสัตว์ที่ดำนรกหนาว  
ในเวลาที่มารดาคลื่นข้าวต้ม และข้าวสวยร้อนลงไปเหมือนลูกปรายด้วย  
เม็ดฝนถ่านเพลิง ในเวลามารดาคลื่นอาหารรสจัดเช่นเค็มและเปรี้ยว  
เป็นต้นลงไปก็เหมือนได้รับการลงโทษมีวิธีธาราวัจฉิกะ (สับร่างกาย  
แล้วราดด้วยน้ำกรด)\* เป็นต้น ทุกข์นี้เป็นคัพภปริหณมูลกทุกข์  
(ทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล)

คัพภวิปัตติมูลกทุกข์

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น เพราะเวชกรรมมี

๑. ปาฐะ ตรงนี้เป็น อัย เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เทียบกับพ่อนหลัง ๆ ซึ่งกล่าวความ  
เสมอกันเป็น ยี ทั้งนี้ มี อิท รัยอยู่ข้างหลัง ในที่นี้แก้เป็น ยี ดังที่แปลนี้
๒. ปาฐะเป็น ขารปติจก ก็มี มีอธิบายในที่อื่นว่า เป็นวิธีลงกรรมกรณ์ครั้งโบราณ  
อย่างหนึ่ง โดยสับร่างกายของนักโทษให้เป็นแผลแล้วราดด้วยน้ำกรด แล้วใช้แปรง  
แข็งถูไปมาให้เนื้อหลุดถึงกระดูก วิธีลงโทษ "แฉ่เนื้อเกลื้อทา" ของเราแต่โบราณ  
น่าจะได้เค้าจากวิธีขาราวัจฉิกะนี้เอง

การตัดและผ่าเป็นต้น ตรงที่ ๆ เกิดทุกข์ (คือมดลูก?) ของมารดา ผู้ครรภ์หลง (คือครรภ์ขัด) อันเป็นที่ไม่ควรดูแลแห่งคนที่สนิทกันมี มิตรสหายและคนชอบพอกันเป็นต้น\* ทุกข์นี้เป็นคัพภวิบัติมูลทุกข์ (ทุกข์มีความวิบัติขัดข้องแห่งครรภ์เป็นมูล)

[วิชาชนมูลทุกข์]

(ประการหนึ่ง) ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น ผู้ถูก (ลม) กรรม-ชวาทของมารดาเมื่อจะคลอดพัดผ่น (ศีรษะ) ให้กลับลงตรงช่องคลอด อันน่ากลัวยิ่งประดุจปล่องแหวน ถูกเบ่งออกจากช่องคลอดอันแคบยิ่งนัก ประดุจช้างใหญ่ถูกดันออกจากช่องคาน และถูกบีบด้วยภูเขาคือชื่อ (เชิงกราน) เหมือนสัตว์นรกถูกบีบด้วยสังฆาตบรรพต ทุกข์นี้เป็น วิชาชนมูลทุกข์ (ทุกข์มีการคลอดเป็นมูล)

[พหิณิกขมนมูลทุกข์]

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดที่เป็นเช่นกับการแทงและผ่าด้วยปลาย เข็มและคมมีดโกน ในเวลาที่เขารับด้วยมือให้อาบน้ำล้าง (กรรมมลทิน) และเช็ดด้วยผ้าเป็นต้น เกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้เกิดแล้ว ซึ่งมีร่างกายยังละเอียด อ่อนเช่นกับแปลใหม่ ทุกข์นี้เป็น มาตุกุกุจิโต พหิณิกขมนมูล-ทุกข์ (ทุกข์มีการออกมานอกท้องมารดาเป็นมูล)

\* ปาฐะพิมพัวไเป็น มิตฺตามจุสฺสขหาทีหิปี น่าจะคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น ...ทีนปี เป็นภาวาทิสัมพันธ์ใน อทสุสน

อมจุ มาคู่กับ มิตฺต ท่านว่าหมายเอาสหาย สุขุข ก็แปลกันว่าเพื่อน ถ้าจะ แปลไปว่า มิตรสหายและเพื่อน ก็ฟังดูเฝือไปนัก จึงแปล สุขุข เสียว่า คนชอบ พอกัน

[อตุตฺตูปัฏกมมุลกทุกฺข]

(ประการหนึ่ง) ในความเป็นไปต่อแต่นั้นไป ทุกฺขอันใดเกิดมีแก่สัตว์นั้นผู้ทำร้ายตนเอง ก็ดี ผู้ประกอบอาชญาปณปริตาปนาญโยค (ประกอบกรรมมานตัวเพื่ออย่างกิเลส) ตามทำนองวัตรของเดียรฉิยมีอเจลกวัตร (วัตรของชีเปลือย) เป็นต้นก็ดี ผู้ไม่กิน (อาหาร) และแขวนคอตาย ด้วยอำนาจความโกรธก็ดี ทุกฺขนี้เป็นอตุตฺตูปัฏกมมุลกทุกฺข (ทุกฺขที่มีการทำตัวเองเป็นมูล)

[ปรูปัฏกมมุลกทุกฺข]

ประการหนึ่ง ทุกฺขอันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้นผู้ได้รับการกระทำมีฆ่าและจองจำเป็นต้นแต่คนอื่น ทุกฺขนี้เป็นปรูปัฏกมมุลกทุกฺข (ทุกฺขมีการถูกคนอื่นทำเอาเป็นมูล) แล

[สรูปชาติทุกฺข]

ชาตินี้เป็นพื้น (ที่ตั้ง) แห่งทุกฺขทั้งปวงนี้แท้ ดังกล่าวมา เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สตุโต

ฯ เป ฯ

ทุกฺขชาติ สพุพปรมํ อิมมา ชาติ

หากว่าสัตว์ไม่พึงเกิดในนรกทั้งหลายไซ้ไร เขาก็

ไม่พึงได้รับทุกฺขเหลือทนมิเผาคด้วยไฟเป็นต้น ใน

๑. วธนฺตสฺส มหาภูทิกาแกวว่า "เบียดเบียนตัวเองด้วยการร้องไห้คร่ำครวญทูลบอกชกหัวเป็นต้น" (น่าจะหมายถึงไปถึงฆ่าตัวตายด้วย ?)

นรานั้น (ถ้าไม่เกิด) ทุกข์จะพึงได้ที่ตั้งที่ไหนเล่า  
เพราะเหตุนั้น พระมุนีเจ้าจึงตรัสความเกิดในนรนี้  
ว่าเป็นทุกข์

ทุกข์ในพวกสัตว์ดิรัจฉานเป็นอันมาก เกิด  
เพราะถูกฆาตด้วยเส้ ปะชุก และท่อนไม้เป็นต้น  
อันใด ทุกข์อันนั้น เว้นความเกิดในพวกดิรัจฉาน  
นั้นเสียจะพึงมีอย่างไรเล่า เพราะเหตุนั้น แม้  
ความเกิดในพวกดิรัจฉานนั้น จึงเป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ในพวกเปรตหลายหลาก เกิดเพราะ  
ความหิวระหายและลมแดดเป็นต้น ย่อมไม่มีแก่  
สัตว์ผู้ไม่เกิดในพวกเปรตนั้น เหตุใด แม้เพราะ  
เหตุนี้ พระมุนีเจ้าจึงตรัสความเกิด (ในพวก  
เปรตนั้น) ว่าเป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ใดในพวกอสูรในโลกันตร์อันเป็น  
ที่มีมืดมิดและเย็นเหลือทน หากความเกิดในโลกันตร์  
นั้นไม่มีไซ้ ทุกข์นั้นก็ไม่มีพึงมี เหตุใด แม้เพราะ  
เหตุนี้ ความเกิดนี้จึงเป็นทุกข์

อนึ่ง สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดา ซึ่งเป็นเหมือน  
คูถนรกเป็นเวลานาน และออกมานอกครรภ์นั้นย่อม  
ได้รับทุกข์อันร้ายกาจแม้ใด แม้ทุกข์นี้เว้นความ

เกิดเสีย ก็หาไม่ แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิด  
นี้จึงเป็นทุกข์แท้

ต้องการอะไรที่จะกล่าวไปมาก ทุกข์ใดแม้  
เล็กน้อยมีอยู่ในที่ไหน ๆ ในโลกนี้ก็ดี ทุกข์นี้  
เพราะเว้นความเกิดเสีย ก็ไม่มีในกาลไหน ๆ เลย  
เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระมหาฤๅษีเจ้าจึงตรัส  
ความเกิดนี้ว่าเป็นทุกข์ก่อนทุกข์ทั้งปวง  
นี้เป็นวินิจฉัยในชาติเป็นข้อแรก

[ชราทุกข์]

ในข้อว่า "แม้ชราก็เป็นทุกข์" นี้ มีวินิจฉัยว่า ชรา มี ๒ อย่าง  
คือ สังขตลักษณะ\* ๑ ความเก่าไปแห่งขันธที่เนื่องอยู่ในภพอันหนึ่งใน  
(รูป) สันตติซึ่งรู้กันโดยอาการมีพินหักเป็นต้น ๑ ชรา (อันปรากฏ)  
คือความเก่าไปแห่งขันธนั้น (แหละ) หมายเอาในที่นี้

ก็แลชรานั้น มีความเก่าไปแห่งขันธเป็นลักษณะ มีอันนำเข้าไป  
หาความตายเป็นรส มีความเสื่อมหายไปแห่งความเป็นหนุ่มเป็น  
ปัจจุภูฏฐาน ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์และเพราะเป็นที่  
ตั้งแห่งทุกข์ด้วย จริงอยู่ทุกข์อันเป็นไปทางกายและทางใจนี้ใด มีปัจจัย  
เป็นอนेก เช่นความห่อหุ้มแห่งอวัยวะใหญ่ ๆ ความพิการแห่ง  
อินทรีย์ ความมีรูปร่างวิกลไป ความเป็นหนุ่มหายไป ความเพียร

\* หมายเอาขณิกชราที่กล่าวในสังขตลักษณะ ว่าจิตตัส อณฺณตตํ - เมื่อตั้งอยู่ ความ  
แปรไปย่อมปรากฏ

(ความกล้า?) ตกไป\* สติ (ความจำ?) และมติ (ความคิดอ่าน?)  
จากไป และเป็นทีที่ผู้คนของผู้อื่นเป็นต้น เกิดขึ้น ชราเป็นที่ตั้ง  
แห่งทุกข์นั้น เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

องฺคานํ สติลีลาฯ ฯ เปฯ ยสุมา ตสุมา ชรา ทุกฺขา  
มัจจะ (สัตว์ที่จะต้องตาย) ได้รับความทุกข์ทางกาย  
และทางใจอันใด เพราะความหย่อนยานไปแห่ง  
องคาพยพ เพราะความวิการไปแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย  
เพราะความเสื่อมหายไปแห่งความเป็นหนุ่ม เพราะ  
ความถดถอยไปแห่งกำลัง เพราะความจากไป  
แห่งสติ (ความจำ?) เป็นต้น เพราะลูกเมียของ  
ตนเองก็ไม่พึงใจ และเพราะ (มีแต่จะ) ถึงซึ่งความ  
อ่อนเพลียยิ่งขึ้น เพราะเหตุที่ทุกข์ (ที่กล่าวมา) นั้น  
ล้วนมีชราเป็นเหตุ เพราะเหตุนั้น ชราจึงเป็นทุกข์  
นี้เป็นวินิจจยในชรา

\* วิริยาปสาท ท่านผู้ชำระบอกเชิงอรรถไว้ว่า ฉบับสันสกฤตเป็นวิริยาปสาท ฉบับพม่า  
เป็นพลูปฆาต นววิจารณ์ดู

ของเรากับของสันสกฤต พอไปกันได้ เพราะอุปสากับอวสาท ก็สัทธาตุ ในความ  
จม จบ หยุต ฯลฯ ด้วยกัน ส่วนพลูปฆาต ของพม่านั้นมองไม่เห็นกันเลยกับของเรา  
แต่ไปมองเห็นกันกับบาทกาธาสรูปต่อไปนั้น คือ พลสุส อุปฆาตโต เหมาะเจาะ  
ทีเดียว ถ้าถือว่าความในประโยคนี้ต้องกลมกลืนกับคาถา ปาฐะฉบับพม่าก็จะถูกต้อง  
กว่ากระมัง

[มรณทุกข์]

แม้ในชื่อว่า 'แม้มรณะก็เป็นทุกข์' นี้ มรณะก็มี ๒ คือ สังขต-  
ลักษณะ\* ซึ่งท่านหมายเอากล่าวไว้ว่า "ชรามรณะ สงเคราะห์ด้วย  
ชั้น ๒"<sup>๒</sup> ดังนี้ ๑ ความขาดการติดต่อกันไปแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่อง  
อยู่ในภพอันหนึ่ง ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า "ความ  
กลัวตายมีอยู่เป็นนิมิต"<sup>๓</sup> ดังนี้ ๑ มรณะคือความขาดชีวิตินทรีย์นั้น  
(แหละ) ประสงค์เอาในที่นี้ แม้คำว่า ชาติปัจจุยามรณะ (ความ  
ตายมีเพราะความเกิดเป็นปัจจุย) อุปัทภยมรณะ (ความตายเพราะการ  
กระทำ) สรสมรณะ (ความตายโดยสภาพ คือตายเอง ?) อายุขยมรณะ  
(ความตายเพราะสิ้นอายุ) ปุณฺณขยมรณะ (ความตายเพราะสิ้นบุญ)  
ดังนี้ก็เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนี้เอง มรณะคือความขาดชีวิตินทรีย์นั่นเอง

มรณะนี้นั้น มีจุติ (ความเคลื่อนไปจากปัจจุบันภพ) เป็นลักษณะ  
มิวิโยค (ความพรากไปจากสัตว์และสังขารตามที่ตนได้ไว้) เป็นรส  
มิตติวิปวาส (ความพลัดจากคติตามที่ตนเข้าถึงแล้วไป) เป็นปัจจุ-  
ปัฏฐาน ส่วนที่ว่า (มรณะ) เป็นทุกข์ ฟังทราบไว้ เพราะความ  
เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนี้เอง นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ปาปสฺส ปาปมฺมาทิ - ฯ เป ฯ ทุกฺขมิจฺเจว ภาสิตํ

ทุกข์ทางใจอันใดมีขึ้นโดยไม่แปลกกันแก่คนที่กำลัง

๑. หมายถึงขณิกมรณะ ที่กำหนดด้วยความเสื่อมไปแห่งสังขาร

๒. อภ. ธา. ๓๖/๑๔

๓. พุ. ส. ๒๕/๔๔๘



จะตายที่เป็นคนชั่ว เห็นนิมิตมีกรรมนิมิตฝ่ายบาป  
เป็นต้น แม้ที่เป็นคนดี (แต่) ทนความ  
พลัดพรากอันมีของรักเป็นที่ตั้งไม่ไหว อนึ่ง ทุกข์  
ทางกายอันใด มีข้อและเส้นเอ็นขาดเป็นต้น มีขึ้น  
แก่คนทุกคนผู้มีมัมมฐาน (ตำแหน่งสำคัญของ  
ร่างกาย) ถูกลมร้ายแทงเอา ทุกข์นี้เป็นทุกข์ที่คน  
ทนไม่ไหว แก้ไขก็ไม่ได้ เพราะเหตุที่มรณะเป็น  
ที่ตั้งแห่งทุกข์ (ที่กล่าวมาทั้งหมด) นั้น เพราะ  
เหตุนี้ มรณะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่าเป็น  
ทุกข์แท้

นี้เป็นวินิจฉัยในมรณะ

[โสกะ]

ในปถกณทุกข์มีโสกเป็นต้น ความเร่าร้อนจิตแห่งบุคคลผู้ถูก  
ทุกข์มีเสียดแทงไปเป็นต้นต้องเอา ชื่อว่า โสก โสกนั้น โดยความก็  
เป็นโทมนัสนั่นเองก็จริงแล แม้เป็นเช่นนั้น ก็ (มีลักษณะประจำตัว  
คือ) มีความตรอมตรมภายในเป็นลักษณะ มีความกรมเกรียมใจเป็นรส  
มีความละห้อยหาเป็นปัจจุปัญฐาน ส่วนที่ว่าโสกเป็นทุกข์พึงทราบ  
เพราะเป็นทุกข์ทุกข์ (คือเป็นตัวทุกข์) และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์  
ด้วย เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

๑. หมายความว่า โสก ก็เป็นพวกโทมนัสเจตสิกนั่นเอง เพราะไม่มีเจตสิกอื่น แต่ถึง  
กระนั้น ก็มีความแตกต่างกันโดยลักษณะเป็นต้นดังกล่าวต่อไปนั้น

สตฺตานํ หทยํ โสโก ฯเป ฯ ตสฺมา ทฺกุโฆติ - วุจฺจติ  
โสภยํมทิมํทงหฺวใจของสัตว์ทั้งหลาย ดังถูกร  
อาบยาพิษแทงเอา และยังเผาหัวใจเอาอย่างร้ายแรง  
อีกด้วย ราวกะหลาวเหล็กเผาไฟ (ทิ่มเข้าไป)  
เผาเอา และยังนำวิธีทุกข์ต่างโดยความเจ็บไข้  
ความแก่และความตายมาอีกด้วย เหตุใด เพราะ  
เหตุนั้น โสกนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า  
เป็นทุกข์

นี่เป็นวินิจฉัยในโสก

[ปริเทวะ]

ความคร่ำครวญแห่งบุคคลผู้ถูกทุกข์มีเสียญาติไปเป็นต้น ต้องเอา  
ชื่อปริเทวะ ปริเทวะนั้น มีความพร่ำบ่นเป็นลักษณะ มีการบอ  
(รำพัน) ความดีความเสียเป็นรส มีความกลิ้งเกลือกไปเป็นปัจจุบันฐาน  
ส่วนที่ว่าปริเทวะเป็นทุกข์ ฟังทราบว่า เพราะเป็นสังขารทุกข์และเป็น  
ที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้  
ไว้ว่า

ยํ โสกสฺสลฺลวิหโต ปริเทวมาโน

ฯ เป ฯ

ทฺกุโฆติ เตน ภควา ปริเทวมาห

บุคคลผู้ต้องตรัสโสกประหารเอาแล้ว ยังมาคร่ำครวญ

\* หมายความว่า ความโสกทำให้เกิดความเจ็บป่วยขึ้นได้ ทำให้แก่เร็ว และโสกหนัก  
ก็ถึงตายได้

(อีก) ย่อมได้รับทุกข์หนักยิ่งขึ้นไป ซึ่งเป็นทุกข์  
เกิดแต่ความแห้งผากแห้ง คอ ริมฝีปากและเพดาน  
ปากเหลือจะทน เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระผู้มี  
พระภาคเจ้าจึงตรัสปริเทวะว่าเป็นทุกข์  
นี้เป็นวินิจฉัยในปริเทวะ

[ทุกขะ]

ความทุกข์อันเป็นไปในกาย ชื่อว่าทุกขะ ทุกขะนั้น มีความ  
บีบคั้นกายเป็นลักษณะ มีอันทำความโหม่นัสแก่บุคคลผู้ทรมานปัญญา  
ทั้งหลายเป็นรศ มีความเจ็บป่วยทางกายเป็นปัจจุปัญฐาน ส่วนที่ว่า  
ทุกขะเป็นทุกข์ พึงทราบว่าเป็นทุกข์ทุกขะ (คือเป็นตัวทุกข์)  
และเพราะนำความทุกข์ทางใจมาให้ด้วย เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์  
จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ปีเพติ กายิกมิตฺ ๑ เป ๑ ทุกฺขนฺตฺ วิเสสโต วุตฺตํ  
ทุกฺข์ทางกายนี้ย่อมบีบคั้น (กาย) ข้ายังทำทุกข์  
ทางใจให้เกิดด้วย เหตุใด เพราะเหตุนี้ ทุกข์  
ทางกายนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า เป็น  
ทุกข์โดยพิเศษ (คือเป็นอย่างหนึ่งต่างหาก)

นี้เป็นวินิจฉัยในทุกขะ

[โหม่นัส]

ความทุกข์อันเป็นไปในใจ ชื่อว่าโหม่นัส โหม่นัสนั้นมีความ  
บีบคั้นจิตเป็นลักษณะ มีความแค้นใจเป็นรศ มีความเจ็บป่วยทางใจ

เป็นปัจจุปัญฐาน ส่วนที่ว่าโทมนัสเป็นทุกข์ ฟังทราบว่าเป็น เพราะเป็น  
ทุกข์ทุกข์ และเพราะนำทุกข์ทางกายมาให้ด้วย จริงอยู่ คนทั้งหลายที่  
เพียบด้วยความทุกข์ใจแล้ว ย่อมเสวยทุกข์มีประการต่าง ๆ เช่นสยายผม  
(ที่ขมวดไว้) ร้องไห้ ทูบอก หมุนตัวไปมา ทอดกาย ยกเท้า (ไขว้ขึ้น  
ลง) จับสัสตรา (ทำร้ายตัวเอง) กินยาพิษ\* แขนว (คอ) ด้วยเชือก  
(โจน) เข้า (กอง) ไฟ เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประ-  
พันธ์นี้ไว้ว่า

ปีเพติ ยโต จิตฺตํ ฯเป ฯ ตโต อาหุ  
โทมนสฺยอุมบิปปันจิตฺตํ และยํนำความลำบากกายมา  
ให้ด้วย เหตุใด เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้า  
ทั้งหลายผู้ปราศจากโทมนัส\* จึงตรัสโทมนสฺว่า เป็น  
ทุกข์

นี้เป็นวินิจฉัยในโทมนัส

[อุपाยาส]

โทสะ อันความทุกข์ใจอย่างหนักมันดาลขึ้น แห่งบุคคลที่ถูกทุกข์  
มีเสียดาเป็นต้นต้องเอาตัวเอง ชื่อว่าอุपाยาส อาจารย์พวกหนึ่งว่า

๑. วิลี ขาพนฺติ ขาพฺราตุ โดยมากใช้ในของที่ต้อง ขบ เลี้ยว กัดกิน ที่เรียกว่า  
ขาพนฺติยะ ยาพิช ไม่ใช่ของชนิดนั้นโดยตรง แต่ท่านใช้ขาพฺราตุ ก็ต้องแปลว่ากิน  
นักเรียนควรสังเกตจำ

๒. วิโทมนสุตา ต้องหมายถึงพระพุทธเจ้า จะเป็นคนอื่นไม่ได้ เพราะทุกคาถาที่กล่าว  
มาแล้ว และอีกหลายคาถาต่อไป ก็พระพุทธเจ้าทั้งนั้น แต่ตรงนี้แปลเขาหมดเป็น  
พหูจะ คือ วิโทมนสุตา. . อาหุ สงสัยว่าจะคลาดเคลื่อน เพราะไม่เห็นจำเป็น  
อันใดที่จะต้องเป็นพหูจะนะ ถ้าเป็นเอกจะนะ เสมอกับคาถาอื่น ๆ เสียจะดีกว่า เป็น  
วิโทมนสุโส. . อาหุ

อุपाยาสเป็น (เจตสิก) ธรรมอันหนึ่งนับเข้าในสังขารชั้น ๓ อุपाยาส  
นั้นมีความแผดเผาจิตเป็นลักษณะ มีการทอดถอนเป็นรส มีความ  
ตรมความเป็นปัจจุบันฐาน ส่วนที่ว่า อุपाยาสเป็นทุกข์ ฟังทราบ  
เพราะความเป็นสังขารทุกข์ เพราะแผดเผาจิตและเพราะทำร่างกายให้  
เผือดซีดด้วย เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

จิตตุตส จ ปริทหนา ฯ เป ฯ ทุกฺโข ตโต วุตฺโต  
อุपाยาส ย่อมยังทุกข์ใดให้เกิด ทุกข์นั้นจัดว่ามี  
ประมาณยิ่ง เพราะทั้งแผดเผาจิต ทั้งทำกายให้  
เผือดซีด เหตุนี้ อุपाยาส พระผู้มีพระภาคเจ้า  
จึงตรัสว่า เป็นทุกข์

นี้เป็นวินิจฉัยในอุपाยาส

[เปรียบเทียบโสกะปริเทวะอุपाยาส]

ก็แล ในโสกะ ปริเทวะ และอุपाยาสนี้ โสกะ ฟังเห็นเหมือน  
การที่ (น้ำ) เดือดอยู่ภายในภาชนะด้วยไฟอ่อน ๆ ปริเทวะ ฟังเห็น  
ดั่งการ (ลั่น) ออกนอกภาชนะแห่งน้ำที่เดือดด้วยไฟแรง อุपाยาส  
ฟังเห็นเช่นการเดือดจนแห้งไปอยู่ภายในภาชนะนั่นเอง แห้งน้ำที่เหลือ  
จาก (ลั่น) ออกข้างนอกแล้วไม่พอจะ (ลั่น) ออกอีก

[อัปปิยสัมปโยคทุกข์]

การร่วมเข้ากับสัตว์และสังขารทั้งหลายที่ไม่ชอบใจ ชื่อว่าอัปปิย-  
สัมปโยค อัปปิยสัมปโยคนั้น มีการพบปะกับสัตว์และสังขารที่ไม่  
ปรารถนาเป็นลักษณะ มีการทำความคับใจเป็นรส มีความเกิด

อนัตตะเป็นปัจจุปัญฐาน ส่วนที่ว่าอัปปิยะสัมปโยคเป็นทุกข์ ฟังทราบ  
ว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุฉะนั้นนักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้  
ไว้ว่า

ทิสฺวาน อปฺปิเย ทุกฺขํ ฯ เป ฯ อปฺปิเยหิ สมาคโม  
เพราะพบคนที่เกลียดเข้า ที่แรกทุกข์ก็มีขึ้นในใจ  
ต่อไปทุกข์อันเกิดแต่การทำร้ายเขาเข้า (ด้วยกาย  
และวาจา) ก็มีขึ้นในกาย (ของบุคคล) ในโลกนี้  
(ด้วย) เหตุใด เพราะเหตุนั้น การพบปะกับ  
สิ่งที่เกลียดนั้น ฟังทราบว่าพระมหาอุยิเจ้า ตรัสว่า  
เป็นทุกข์ เหตุว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งสอง (คือทั้ง  
ทางใจและทางกาย)

นี่เป็นวินิจฉัยในอัปปิยะสัมปโยคทุกข์

[ปิยวิปโยคทุกข์]

ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารทั้งหลายที่ชอบใจ ชื่อว่าปิย-  
วิปโยค ปิยวิปโยคนั้น มีความพรากจากวัตถุที่พอใจเป็นลักษณะ มี  
อันยังความโศกให้เกิดขึ้นเป็นรส มีความเสียหายไปเป็นปัจจุปัญฐาน  
ส่วนที่ว่า ปิยวิปโยคเป็นทุกข์ ฟังทราบว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์  
คือความโศก เหตุฉะนั้นนักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

ฉาติธนาทิวโยคา ฯ เป ฯ มโต ปิยวิปฺปโยโค  
คนเขลาทั้งหลายผู้เพียบแปล้ด้วยศรโศก เพราะ  
พลัดพรากจากสัตว์และสังขารที่รักมีญาติและทรัพย์

เป็นต้น ย่อมเจ็บปวด (ใจ) เหตุใด เพราะ  
เหตุนั้น ปิยวิปโยคนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส  
ว่าเป็นทุกข์

นี่เป็นวินิจฉัยในปิยวิปโยคทุกข์

[อิฉิตาโลกทุกข์]

ในชื่อว่า 'ยมปิจุณฺหํ น ลภติ----' นี้ มีวินิจฉัยว่า ความ  
ปรารถนาใน (อสังขในขันธ์) สิ่งที่ไม่มีทางจะได้ทั้งหลาย เช่น  
ปรารถนาว่า 'โอ หนอ เราทั้งหลายจักเป็นผู้มีความเกิดเป็น  
ธรรมดา' เป็นต้น นั่นแล ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า 'ยมปิจุณฺหํ  
น ลภติ ตมปิ ทุกฺขํ - ปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้ แม้อันใด แม้ความไม่ได้  
สิ่งที่ปรารถนาอันนั้นก็เป็ทุกข์' ดังนี้ ความปรารถนานั้น มีความ  
ต้องการสิ่งที่ไม่ได้เป็นลักษณะ มีการแสวงหาสิ่งที่ไม่ได้  
นั้นเป็นรส มีความไม่ได้สิ่งเหล่านั้นเป็นปัจจุปัตฐาน ส่วนที่ว่าความ  
ปรารถนานั้นเป็นทุกข์ พึงทราบว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เหตุนี้  
นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์ไว้ว่า

ตํ ตํ ปญฺญมมานํ ฯ เป ฯ อิฉิตาโลกมพฺรวิ  
ทุกข์อันประกอบไปด้วยความขุ่นเคืองอันใด เกิด  
แก่สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ เพราะเมื่อเขาทั้งหลาย  
ปรารถนาสิ่งนั้น ๆ อยู่แต่ไม่ได้สิ่งนั้น ๆ ความ  
ปรารถนาสิ่งที่ไม่ได้ทั้งหลาย (นั่นแหละ)

เป็นเหตุของทุกข์อันนั้น เหตุใด เพราะเหตุนั้น  
พระชินะเจ้าจึงตรัสความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาว่าเป็น  
ทุกข์

นี่เป็นวินิจฉัยในอจินิตาลาภทุกข์

[ปัญจูปาทานขันธทุกข์]

ส่วนในข้อว่า 'โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์' นี้ มี  
วินิจฉัยว่า

ทุกข์ตั้งแต่ชาติทุกข์มาอันใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า  
ผู้ทรงตาทิคุณ ตรัสไว้ในทุกข์นิเทศนี้แล้วก็ดี ทุกข์  
อันใดที่มีได้ตรัสไว้ในทุกข์นิเทศนี้ก็ดี ทุกข์ทั้งปวง  
นั้น เว้นอุปาทานขันธห้าอันเสีย ก็หาไม่มี เหตุใด  
เพราะเหตุนี้ อุปาทานขันธทั้งหลายนี้ พระ  
มหาฤๅษีเจ้าผู้ทรงชี้ที่สุดทุกข์ จึงตรัสว่าเป็นทุกข์  
โดยย่อ

\* ท่านแก้ทุกข์ข้อนี้ ก่อนข้างจะถามว่า คือไม่เดือดดาลลงไปว่า จะหมายเอาตัว  
ความปรารถนา หรือว่าจะหมายเอาความไม่ได้ (สิ่งที่ปรารถนา) ตอนต้นที่ว่า อิจจาว  
-ความปรารถนานั้นแล แต่ตอนท้ายในคาถาว่า อจินิตาลาภะ จบที่ว่าอจินิตาลาภะ-  
ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา

มหาฤๅษีกาท่านก็รู้สึกลักษณะนี้ จึงกล่าวว่า อาจารย์ทั้งหลายว่า คำว่า อิจจาว - ความ  
ปรารถนานั้นแล นี่ก็คือความไม่ได้เนื่องด้วยความปรารถนานั้นเอง (ไม่ใช่ปรารถนา  
เฉย ๆ เท่านั้น) และท่านว่า อจินิตาลาภะ ก็คือความไม่ได้อะไรก็แล้วแต่ที่ตนปรารถนา  
เพราะบาลีที่ว่าเพียงว่า ขมปิจุณฺ น ลภติ - ปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้ แม้อันใด เท่านั้น  
แต่ในคัมภีร์นี้ท่านกล่าวอจินิตาลาภะอย่างสุดยอด ตามนัยพระบาลีที่ว่า สัตว์ที่ยังจะ  
ต้องเกิด ปรารถนาไม่เกิด เป็นต้น



จริงอย่างนั้น ทุกขธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้น ซึ่งเป็ยอุปาทานขันธทั้งนี้แหละ โดยประการต่าง ๆ อยู่ ดังไฟเป็ยเชื้อ ดังเครื่องประหารเป็ยเป้า ดังแมลงทั้งหลายมีเหลือบและยุงเป็นต้นเป็ยโค ดังคนเกี่ยวข้าวทั้งหลายเป็ยนา ดังพวกโจรปล้นบ้านเป็ยหมู่บ้าน ก็เกิดที่อุปาทานขันธทั้งหลายนี้เอง เหมือนหญ้าและไม้เถาเป็นต้นเกิดที่พื้นดิน เหมือนดอกผลและหน่อเกิดที่ต้นไม้อันทั้งหลาย ฉะนั้น อนึ่ง ทุกข์ในเบื้องต้นของอุปาทานขันธทั้งหลาย ก็คือชาติ ทุกข์ในท่ามกลาง คือชรา ทุกข์ในที่สุด คือมรณะ ทุกข์คือความรู้ร้อน (ใจ) เพราะกระทบมรณังคิกทุกข์ (ทุกข์เมื่อใกล้ตาย) เป็นโสกะ ทุกข์คือความคร่ำครวญ เพราะทนต่อทุกข์นั้นไม่ได้ เป็นปริเทวะ ต่อไปทุกข์คือความเจ็บกาย เพราะประสบอนิภูฏโผฏฐัพพะ กล่าวคือความกำเริบแห่งธาตุ เป็นทุกขะ ทุกข์คือความเจ็บใจ เพราะเกิดปฏิกะในทุกข์กายนั้น แห่งปุณฺณทั้งหลายผู้ถูกความเจ็บกายนั้น เป็ยเอา เป็นโทมนัส ทุกข์คือความหมกไหม้ ของบุคคลทั้งหลาย ผู้มีความเศร้าสลดที่ความเพิ่มมากขึ้นแห่งทุกข์ที่กล่าวแล้วมีโสกะเป็นต้น ทำให้เกิดขึ้น เป็นอุปายาส ทุกข์คือความไม่สมปรารถนาของบุคคลทั้งหลาย ผู้ได้รับความคลาดหวัง เป็นอิจฉิตาลาภะ เพราะเหตุนี้ อุปาทานขันธทั้งหลายนี้เอง ซึ่งเมื่อพิจารณาโดยประการต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นทุกข์แท้แล

\* อนุตฺตุนน เคยแปลกันว่า ทอดถอนใจ แต่ตรงนี้มหาฐิกาทานแก้วว่า อนฺโตนิชฌายน - ใจอยู่ข้างใน พอได้กับกับภาษาเราว่าหมกไหม้ ความแรงพอสมกับความของอุปายาส

ใคร ๆ ไม่อาจกล่าว (พรรณนา) ทุกข์แต่ละอย่างนี้ใด ที่  
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงไว้ มิให้ (หลง) เหลือโดยกาลแม้หลาย  
กัปได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงแสดง (โดย) ย่น  
ทุกข์ทั้งปวงนั้น เข้าในอุปาทานชั้น ๕ ทุกอย่าง ด้วยนรสน้ำทะเล  
ทั้งสิ้นไว้ในหยดน้ำหยดเดียว จึงได้ตรัสว่า "โดยย่อ อุปาทานชั้น  
๕ เป็นทุกข์" ดังนี้

นี่เป็นวินิจฉัยในอุปาทานชั้นทั้งหลาย

นี่เป็นนัยในทุกขนิเทศเป็นอันดับแรก

[ทุกขสมุทัยนิเทศ]

ส่วนในสมุทัยนิเทศ มีวินิจฉัยว่า คำว่า ยายิ ตณฺหา ความว่า  
ตัณหานี้ใด คำว่า โปโนพฺภวิกา ความว่า การก่อภพ (ใหม่)  
อีกชื่อว่า पुณฺภวส การก่อภพ (ใหม่) อีกเป็นปกติของตัณหา  
นั้น เหตุนี้ตัณหานั้นจึงชื่อ โปโนพฺภวิกา\* (มีการก่อภพ (ใหม่)  
อีกเป็นปกติ)\* ตัณหานั้นชื่อ นนฺทราคะ เพราะไปด้วย  
กันกับนันทราคะ (ความยินดีอย่างเพลิดเพลิน) มีอธิบาย  
ว่า ถึงซึ่งความเป็นอันเดียวกันกับนันทราคะโดยอรรถ\* คำว่า ตตฺตร  
ตตฺตรานนฺทินิ ความว่า มันเกิดในอรรถภาพใด ๆ มันก็มีปกติมุ่งเพลิดเพลิน

๑. มีปัญหาว่า เมื่อศัพท์นี้สำเร็จรูปมาจาก ปุณฺภว ก็น่าจะเป็นโปณพฺภวีก โฉนจึง  
เป็น โปโนพฺ... ไป เคยเรียนถามนักปราชญ์ผู้หนึ่ง ท่านบอกนิบาตที่แปลว่า 'อีก'  
มี ๒ คือ ปน และปุโน โปโนพฺภวีก นี้ใช้ปุโน เวลาไปที่ไม่ได้ถามท่านว่า ท่านพบ  
อยู่ในคัมภีร์อะไร

๒. เราถือเอาความเป็นปัจจุบันว่า 'ไม่รู้จบ'

๓. เราถือเอาความง่าย ๆ ว่า ตัณหานั้น ไม่ใช่อยากลุ่ม ๆ มันต้องมีความยินดีพอใจ  
เป็นเกลียวไปด้วยเสมอ พุคฺสัน ๆ ว่า อยากไปตามที่พอใจ

๔. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น อตฺตภาโว ผิด ที่ถูกเป็น อตฺตภาเว

เพลินไปในอัตภาพนั้น ๆ\* คำว่า **เสยยลัท** เป็นนิบาต นี่เป็นความของนิบาตนั้น คือ "หากถามว่า ตัณหานั้นเป็นไฉน" ธรรมทั้งหลายนี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา จักมีแจ้งในปัจจุสมุปบาท-นิเทศ ส่วนในที่นี้ตัณหาทั้ง ๓ อย่างนี้ ฟังทราบว่ามีพระภาคเจ้าทรงผนวกเข้าเป็นอันเดียวตรัสว่าเป็นทุกขสมุทัยอริยสัจ โดยอรรถว่าเป็นเหตุยังทุกขสัจให้เกิด

[ทุกขนิโรธนิเทศ]

ในทุกขนิโรธนิเทศ มีวินิจฉัยว่า โดยนัยว่า โย ตสุสาเยว ตณฺหยา เป็นต้น เป็นอันตรัสความดับแห่งสมุทัย หากถามว่า เหตุไร จึงว่าตรัสความดับแห่งสมุทัย ? คำแก้พึงมีว่า ความดับแห่งทุกขย่อมมีเพราะความดับแห่งสมุทัย แท้จริง ทุกขย่อมดับเพราะความดับไปแห่งสมุทัย มิใช่เหตุอื่น เหตุนี้จึงตรัสไว้ (ในธรรมบท) ว่า

**ต้นไม้ เมื่อโคนยังมันอยู่ไม่มีอุปัทวะ แม้อูกตัด  
(ส่วนบน) แล้วกิ่งอดได้อีกอยู่นั้น จันใดก็ดี แม้  
ทุกขนี้ก็ฉนั้นนั้น เมื่อตัณหาสูญยังมิได้ถูกถอนทิ้ง  
แล้ว ก็เกิดได้รำไป**

เพราะเหตุที่ทุกขย่อมดับ เพราะความดับไปแห่งสมุทัยดังกล่าวมา

๑. เรานิยมเทศน์กันมาว่า "----ในอารมณ์นั้น ๆ " ฟังดูเป็นปัจจุบันดี ใจลอยเอาได้ง่ายด้วย

๒. มูล แปลว่า โคนก็ได้ รากก็ได้ ฯลฯ เห็นว่าแปลว่า โคน ก็กินความถึงรากด้วย ดีกว่าแปลว่า ราก เสียทีเดียว เพราะไม้ลงอย่าง หากเหลือแต่ราก ไม่มีโคนโผล่อยู่ด้วย จะไม่งอก

นั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงความดับแห่งทุกข์ จึงทรง  
แสดงโดยความดับแห่งสมุทัยนั่นเอง

อันพระตถาคตทั้งหลาย เป็นผู้มีความประพจน์เสมอด้วยสีหะ  
ท่านจะดับทุกข์และจะแสดงความดับแห่งทุกข์ ย่อมปฏิบัติในเหตุ มิ  
ได้ปฏิบัติในผล ส่วนเดียรฉัตรทั้งหลาย มีความประพจน์เสมอ  
ด้วยสุวาน เขาจะดับทุกข์และจะแสดงความดับแห่งทุกข์ ย่อมปฏิบัติ  
ในผล โดยแสดงอรรถกถาตามโยคเป็นต้น หาปฏิบัติในเหตุไม่ ด้วย  
ประการฉะนี้

ประโยชน์ (ความมุ่งหมาย?) แห่งการแสดงความดับแห่งทุกข์  
ด้วยอำนาจความดับแห่งสมุทัย บัณฑิตพึงทราบ โดยนัยดังนี้ก่อน

[แก้หรือรบบาลีทุกขนิโรธ]

ส่วน (ต่อไป) นี้ เป็น (แก้) อรรถ (แห่งบาลีทุกขนิโรธ)

คำว่า ตสุสาเยว ตณฺหยา ความว่า แห่งตัณหาที่พระผู้มีพระ-  
ภาคเจ้าตรัส (ลักษณะ) ว่า 'โปณพฺภวิกา - มีการก่อภพ (ใหม่)  
อีกเป็นปกติ' เป็นอาทิ แล้วทรงจำแนกโดยประเภทมีกามตัณหาเป็น  
ต้นนั้น

๑. คือแทนที่จะดับกิเลสอันเป็นเหตุให้ทุกข์เกิด กลับหาทุกข์มาทับถมตนหนักเข้าอีก

ท่านว่าราชสีห์นั้น เมื่อถูกยิงด้วยศรแล้ว มันไม่มัวโกรธถูกรศ เห็นตัวคนยิง  
แล้วก็พยายามจับตัวคนยิงประหารเสีย ถูกรศก็ไม่มาอีก ส่วนสุนัขนั้นถูกขว้างด้วยก้อน  
ดินแล้วก็มัวแต่เห่าไล่จับกันก้อนดิน ไม่ไล่ตะเพิดคนขว้างไปเสีย ก้อนดินก็มาอีกรำไป

มรรค เรียกว่าวิราคะ - ความสำรอกออก\* เพราะพระบาลีว่า

"วิราคะ วิมูจฺจติ - ย่อมหลุดพ้นเพราะวิราคะ"<sup>๒</sup> ความดับโดยสำรอกออก  
ชื่อว่าวิราคะนิโรธ ความดับโดยสำรอกออกอย่างไม่เหลือ เพราะถอน  
อนุสัยได้<sup>๓</sup> ชื่อว่า อเสตวิราคะนิโรธ อีกนัยหนึ่ง การละก็เรียกว่า วิราคะ  
เพราะฉะนั้น ในบทว่า อเสตวิราคะนิโรธ นี้ บัณฑิตพึงเห็น (ว่า)  
ประกอบความว่า "การละอย่างไม่เหลือ ความดับอย่างไม่เหลือ" ดังนี้  
ก็ได้ แต่ (เมื่อว่า) โดยเนื้อแท้ บททั้งปวงนั้นเป็นไวพจน์ของ  
นิพพานทั้งนั้น เพราะพระนิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า  
ทุกขนิโรธอริยสัจ โดยปรมาตถ์ ก็เหตุใด ค้นหาสำรอกออกและดับไปได้  
ก็เพราะ (พระโยคาวจร) อาศัย (หน่วง) พระนิพพานนั้น (เป็น  
อารมณ์) เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้น จึงตรัสเรียกว่า วิราคะ  
และว่า นิโรธะ ด้วย อนึ่ง เหตุใด ธรรมทั้งหลายมีความสละไปแห่ง  
ตัณหานั้นเป็นต้น ย่อมมีขึ้นได้ ก็เพราะอาศัยพระนิพพานนั้นนั่นแหละ  
อนึ่งเล่า บรรดาอาลัยทั้งหลายมีกามคุณาละเป็นต้น<sup>๔</sup> อาลัยแม้อย่างเดียว

๑. รากะ แปลว่า ย่อม ก็ได้ กำหนดินดี ก็ได้ วิราคะ อาจารย์แต่ก่อนจึงแปลว่า  
ปราศย่อมบ้าง ปราศจากความกำหนัดบ้าง ตามควรแก่ความในที่นั้น ๆ สำหรับในที่นี้  
เหมาะที่จะแปลว่าปราศย่อม อธิบายว่า สี คือตัณหาที่ย่อมใจมาแต่ก่อนนั้นมันปราศไป  
แต่คำว่าปราศย่อม เป็นภาษาตรงทื่อไป ฟังยาก ท่านจึงแปลเอาความเสียใหม่ว่า  
สำรอก อธิบายว่า สีคือตัณหานั้นมันสำรอกออกจากใจ ฟังง่ายขึ้น
๒. หมายความว่า ความหลุดพ้นนั้นเป็นผล วิราคะซึ่งเป็นเหตุ จึงเป็นมรรค
๓. หมายความว่า ถอนได้กระทั่งตัณหาอย่างละเอียดที่เรียกว่าอนุสัย จึงว่าดับอย่าง  
ไม่เหลือ
๔. มหาภูติกถาว่าทณิลิจิตกันไว้ในหลายฉบับว่า กามคุณาลเยสุ แต่ปาฐะที่ถูกต้องว่า กาม-  
คุณาลยาทีสุ ในที่นี้ได้แปลตามปาฐะที่ถูกต้อง

ย่อมไม่มีในพระนิพพานนั้น เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้น จึง  
ตรัสเรียกว่า จาคะ ปฏินิสสัคคะ มุตติ อนาลยะ\*

พระนิพพานนี้นั้น มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เลื่อน  
(คือไม่เปลี่ยนสภาพ) เป็นรส หรือว่ามีอันทำความโล่งใจเป็นรส  
(ก็ได้)\* มีความไม่มีนิमित (คือไม่มีเครื่องหมายแห่งทุกข์) เป็นปัจจุ-  
ปฏฐาน หรือว่ามี ความไม่มีเรื่องห่วงเหนี่ยว (จิต) เป็นปัจจุปฏฐาน  
(ก็ได้)

[ปัญหาซับซ้อนในเรื่องพระนิพพาน]

หากมีคำยืนยันว่า "ไม่มีดอก พระนิพพานนะ เพราะไม่ใช่สิ่ง  
ที่จะพึง (หา) ได้ คุณเขากระต่างฉะนั้น" ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า  
"พระนิพพานไม่มีหามิได้ เพราะพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติที่พึง  
(หา) ได้ด้วยอุบาย แท้จริง พระนิพพานนั้น ย่อม (หา) ได้ด้วยอุบาย  
กล่าวคือความปฏิบัติอันสมควรแก่พระนิพพานนั้น คุณโลกุตรจิตของ  
คนอื่น ๆ พระอริยะย่อมรู้ได้ด้วยเจโตปริยญาณฉะนั้น เหตุนี้ จึง

๑. เมื่อแก้อย่างนี้ บททั้งหลายนี้ ก็ต้องเป็นกัตตุรูป กัมมสาธนะ คือแปลว่า 'เป็นที่...'  
ดังนี้ วิราคะ - เป็นที่ตำรอก นิโรธะ - เป็นที่ดับ จาคะ - เป็นที่สละไป ปฏินิสสัคคะ - เป็น  
ที่สลัดทิ้งไป มุตติ - เป็นที่หลุดไป อนาลยะ - เป็นที่ไม่มีอาลัย แต่เราใช้เป็นภาวสาธนะ  
คือแปลว่า 'ความ...' กันมาแต่ไหน ๆ เห็นว่าเหมาะสมกับความในที่นี้แล้ว
๒. มหาภูติกถา ปาฐะในท่อนนี้ ไม่ใช่ของเดิม (ใครก็ไม่ทราบ) นำเอาความที่กล่าว  
ในตอนแก้บรรทัดจะ ๔ มาเพิ่มเข้าไปในภายหลัง แท้จริง อาการมีลักษณะเป็นดังนี้  
กล่าวไว้ก่อนในตอนนั้นแล้ว ถิ่นมากล่าวซ้ำอีก (ดูตอนประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น  
ในวิสุทธิมรรคหน้า ๑๘ - ๑๙ แปลหน้า ๑๖๓)

ไม่ควรกล่าวว่า "พระนิพพานไม่มี เพราะมิใช่สิ่งที่จะพึงได้" อันจะว่า บุณฺชนโง่ ๆ ไม่ได้ (ประสบ) สิ่งใด สิ่งนั้นย่อมไม่มี" ดังนี้ หากจะว่าไม่ (เพราะท่านผู้ใดประสบมีอยู่) อนึ่ง ไม่ควรกล่าวว่าพระนิพพานไม่มี เพราะอะไร เพราะต้อง (ถือเป็นผิดต่อ) ความไม่เป็นหมันแห่งความปฏิบัติ จริงอยู่ เมื่อพระนิพพานไม่มี ความปฏิบัติชอบที่สงเคราะห์ในธรรมชั้น ๓ มีศีลชั้นเป็นต้น อันมีสัมมาทิฏฐินำหน้า ก็ต้องเป็นหมัน แต่ความปฏิบัติชอบนี้ หาเป็นหมันไม่ เพราะเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานได้แล"

หากมีคำแย้งว่า "ความต้อง (ถือเป็นผิดต่อ) ความไม่เป็นหมันแห่งความปฏิบัติไม่มีดอก เพราะความปฏิบัตินั้น ก็เป็นเหตุให้ถึงความไม่มี (อย่างไรล่ะ)" ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า "(ความไม่มีเป็นนิพพาน) หามิได้ เพราะไม่มีการบรรลุพระนิพพาน ในเพราะความไม่มี (ชั้น) อดีตและอนาคต (ไม่มีชั้นอดีตอนาคตก็บรรลุพระนิพพานได้)"

หากแย้งอีกว่า "(มิใช่แต่ชั้นอดีตอนาคตเท่านั้น) แม้ความไม่มีวิวัฒมานชั้น (คือชั้นปัจจุบัน) ทั้งหลาย ก็เป็นนิพพานด้วย" ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า "หามิได้ เพราะพระนิพพานหาได้มีเพราะความ

๑. หมายความว่าในองคัมมรค ๘ ที่ย่นลงในศีลสมาธิปัญญานั้น สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า มหาภูติกอาธิบายว่าเป็นประธาน คือตรัสเป็นองค์แรกเท่านั้น มิใช่เกิดก่อนเพื่อน
๒. นี่คงหมายความว่า นิพพานก็คือ ความไม่มี ! ไม่มีอะไร ท่านไม่แสดงไว้ มหาภูติกจึงช่วยแสดงว่า ขนฺธภาโว - ไม่มีชั้น ก็จำต้องดำเนินความตามมคิมหาภูติกต่อไป

ไม่มีวิัตตมานันท์เหล่านั้นไม่\* อนึ่ง เพราะเมื่อวิัตตมานันท์ไม่มี พระนิพพานก็ถึงซึ่งความไม่เป็นไป (ด้วย) (มิใช่ไม่มีวิัตตมานันท์ แล้วเป็นนิพพานดอก) และเพราะโทษคือไม่มีการบรรลุสุภาทิเสสนิพพานธาตุ ในขณะที่แห่งมรรคจิตซึ่งอาศัยวิัตตมานันท์ด้วย (คือว่า ในขณะที่แห่งมรรคจะบรรลุนิพพานไม่ได้ ?)"

หากแย้งอีกว่า "โทษไม่มี เพราะในขณะที่ (แห่งมรรค) นั้น กิเลสทั้งหลาย ก็ไม่เป็นไปอยู่(แล้ว)" ดังนี้ไฉริ์ คำแก้พึงมีว่า "หาไม่ได้ เพราะ (หากในขณะที่แห่งมรรค กิเลสไม่เป็นไปละก็ป อริยมรรคก็ถึงซึ่งความไม่มีประโยชน์ (นะซี) จริงทีเดียว เมื่อเป็นอย่างนั้น กิเลสทั้งหลายก็ (เป็นอัน) ไม่มีมาเสียแต่ก่อนขณะแห่ง อริยมรรค เพราะฉะนั้น อริยมรรคก็ต้องถึงความไม่มีประโยชน์"

เพราะเหตุดังกล่าวมานั้น ข้อ (ที่ว่าพระนิพพานไม่มี เพราะ เป็นสิ่งที่หาไม่ได้ดูเขากระต่าง และว่าความปฏิบัติไม่เป็นหมัน เพราะ ความปฏิบัตินั้นเป็นเหตุให้ถึงความไม่มี และว่าโทษคือบรรลุพระนิพพานในขณะที่แห่งมรรคไม่ได้นั้นไม่มี เพราะในขณะที่แห่งมรรค กิเลส ก็ไม่เป็นไปอยู่แล้ว) นั้น จึงมิใช่เหตุ (คือไม่ชอบแก่เหตุ)

หากมีคำยืนยันอีกว่า "ขโย - ความสิ้นไปเป็นนิพพาน โดยบาลี ว่า โย โข อาวุโส รากุขโย - ดูกรอาวุโส ความสิ้นไปแห่ง

\* ตรงนี้ปาฐะ เรียงไว้เป็น... อากาา สมุทโตะ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น... อากาาสมุทโตะ แม้ในมหาฎีกาก็แสดงไว้อย่างนั้นคือ วตฺตมานัน อภาโวปิ น สมุทฺติ (หน้า ๑๕๒)



รากะใดแล' เป็นต้น" ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า "หามีได้ เพราะ  
เพียงแต่ความสิ้น หมายถึงพระอรหัตก็ได้ ด้วยพระอรหัตนั้นท่านก็  
แสดงไว้โดยนัยว่า 'โย โข อาวุโส รากุขโย' เป็นต้น ด้วย  
เหมือนกัน" ยังมี (ผิด) อะไร ๆ ต่อไปอีก คือ (การกล่าวเพียง  
แต่ว่าความสิ้นกิเลสเป็นนิพพานนั้นไม่ชอบ) เพราะโทษคือพระนิพพาน  
กลายเป็นธรรมชาติมีช่วงกาลอันสิ้นเป็นต้นไป จริงอยู่ เมื่อเป็นอย่าง  
นั้น พระนิพพานก็ถึงซึ่งความเป็นธรรมชาติมีช่วงกาลอันสิ้น ความ  
เป็นธรรมชาติมีลักษณะแห่งสังขตธรรม และความเป็นธรรมชาติที่จะ  
พึงบรรลุได้โดยไม่แยแสถึงสัมมาวายามะไปเสียด้วย อนึ่ง เพราะ  
ความเป็นธรรมชาติมีลักษณะแห่งสังขตธรรมนั้นแล พระนิพพานก็  
(เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็นธรรมชาตินับเข้าในสังขตธรรมไป เพราะ  
เป็นธรรมชาตินับเข้าในสังขตธรรม ก็ (เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็น  
ธรรมชาติถูกไฟมีรากะเป็นต้นเผาเอาได้ เพราะเป็นธรรมชาติถูกเผา  
ก็ (เลย) ถึงซึ่งภาวะคือเป็นทุกข์ไปเสียด้วย"

หากมีคำแย้งอีกว่า "โทษไม่มี เพราะความเป็นไป (แห่ง

๑. ส. สฟา. ๑๘/๓๑๑

๒. อธิบายตามนัยมหาภูทิกว่า พระอรหัตนั้นเกิดขึ้นในที่สุดแห่งความสิ้นกิเลส ส่วน  
พระนิพพานเป็นธรรมชาติที่มีอยู่ ซึ่งบุคคลจะพึงถึงเข้า ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงทำให้เกิดได้  
พระบาลีใช้ศัพท์ รากุขโย โทสกุขโย โมหกุขโย อย่างเดียวกัน แต่ความหมายต่าง  
กัน คือหมายถึงพระอรหัต แปลว่าความสิ้นรากะ โทสะ โมหะ ถ้าหมายถึงพระนิพพาน  
แปลว่า ธรรมที่สิ้นรากะ โทสะ โมหะ เพราะมาถึงพระนิพพาน กิเลสจึงสิ้น (หรือว่า  
หน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์ กิเลสจึงสิ้น) เพราะฉะนั้น ขยะ ถ้าแปลแต่ว่า ความ  
สิ้น ก็เป็นนิพพานไม่ได้ (?)

กิลต) ชื่อว่าไม่มีอีกต่อไป จำเริญแต่ความสิ้น (ครั้งสุดท้าย) อันใด  
ความสิ้นอันนั้นเป็นนิพพาน' ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า "หามิได้  
เพราะไม่มีความสิ้นเช่นนั้น\* ประการหนึ่ง เพราะแม้มีความสิ้นนั้นก็  
ไม่ล่วงโทษมีประการดังกล่าวแล้ว และเพราะอริยมรรคจะกลายเป็น  
นิพพานไปด้วย จริยังอยู่ อริยมรรคย่อมยังโทษทั้งหลายให้สิ้น เพราะ  
ฉะนั้น ท่านจึงเรียก ขโย (ด้วย) และตั้งแต่นั้นไป ความเป็นไป  
(แห่งโทษ) ก็ไม่มีอีกต่อไปด้วยแล แต่ว่าเพราะพระนิพพานนั้นเป็น  
อุปนิสัย (คือเป็นที่อาศัยมั่น\*) โดยปริยาย แห่งขย (คือมรรค)  
ที่ได้แก่อนุปปัตตินิโรธ (นิโรธคือความไม่เกิดขึ้น) พระนิพพานนั้น  
ท่านจึงเรียกว่า ขโย (ด้วย) โดยโวหารอันเป็นอุปจาร (คือเกี่ยว  
ข้องกันกับ) สิ่งซึ่งมีพระนิพพานเป็นอุปนิสัย"

หากมีคำถามว่า 'เพราะเหตุไร พระนิพพานนั้นพระผู้มีพระภาค  
เจ้าจึงไม่ตรัสโดยสรูปเสียทีเดียว?' ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า "เพราะ  
พระนิพพานเป็นธรรมสุขุมนัก ก็แลความที่พระนิพพานนั้นเป็นธรรม  
สุขุมนัก เป็นความสำเร็จ (คือปรากฏทั่วไป) แล้ว เพราะเป็น  
เหตุนำมาซึ่งความเป็นผู้ชวนขายน้อยแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า และ

๑. มหาภูติกายหาความว่า ความสิ้นที่จะพึงกำหนดแน่ว่า นี่แหละเป็นอารมณ์แห่งมรรค-  
ญาณผลญาณ ไม่มี (แต่พระนิพพานมี?)

๒. ทางอภิธรรม อุป (ในบทอุปนิสฺสยปจฺจโย) มีอรรถว่า ยิ่ง ว่า มั่น

๓. ควรทราบในที่นี้อีกว่า ขโย นั้น เป็นได้ทั้งมรรคผลและนิพพาน เป็นมรรคแปลว่า  
เป็นเครื่องสิ้นหรือเป็นเหตุสิ้น เป็นผลแปลว่าความสิ้น เป็นนิพพานแปลว่าที่สิ้น ดัง  
กล่าวแล้วในเชิงอรรถ ๒ หน้า ๑๘๘

เพราะเป็นธรรมที่ต้องเห็นด้วยอริยจักขุ\* เพราะเหตุนั้น\* พระนิพพาน  
นี้นั้น จึงเป็นธรรมชาติไม่ทั่วไป เพราะเป็นธรรมอันบุคคลผู้เพียบ  
พร้อมด้วยมรรค (เท่านั้น) จะพึงถึงได้ เป็นธรรมชาติไม่มีแดนเกิด  
เพราะไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย"

หากมีคำแย้งว่า "พระนิพพาน มิใช่ธรรมชาติไม่มีแดนเกิด  
เพราะเมื่อมีมรรคจึงมีได้" ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า "หามิได้ เพราะ  
พระนิพพานมิใช่ธรรมชาติที่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ แท้จริง พระ  
นิพพานนั้น เป็นธรรมชาติที่บุคคลพึงถึงด้วยมรรคเท่านั้น มิใช่มรรค  
จะพึงให้เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่าไม่มีแดนเกิดแท้  
เพราะไม่มีแดนเกิด จึงไม่มีชรามรณะ เพราะไม่มีแดนเกิดและชรา  
มรณะ จึงเที่ยง"

หากมีคำเสนออีกว่า "แม้อญฺเป็นต้นก็ถึงซึ่งภาวะอันเที่ยง ดัง

๑. ที่ว่าเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นผู้ชวนชวนน้อยนั้น ท่านเล็งถึงพระรำพึง เมื่อตรัสรู้  
แล้วใหม่ ๆ ว่า ธรรมที่ได้ตรัสรู้นี้ สุขุมลุ่มลึกนัก ยากที่คนมีกิเลสจะเห็นได้ จึงไม่  
ทรงชวนชวนที่จะทรงแสดงธรรมในตอนแรก ๆ ส่วนข้อที่จะต้องเห็นด้วยอริยจักขุนั้น  
เล็งถึงพระบาลีในมกคณขยสูตร [มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก] ที่ตรัสแก่มาคณขย-  
พราหมณ์ว่า เขายังไม่มีอริยจักขุที่จะเห็นพระนิพพานได้

๒. อิติท้ายศัพท์ สิทธา เข้าใจว่าเป็นเหตุ

๓. อญฺอาทิน มหาภูทิกฯ ออกไปเป็น ๔ คือ อญฺ ปกติ กาล ปุริส แล้วก็ลงอาทิไว้  
ด้วย ส่อว่ายังมีอะไรต่อไปอีก สิ่งเหล่านี้ลัทธิอื่นถือว่า เที่ยงแท้ไม่แตกดับ และ  
เป็นตัวอำนาจบันดาลโลกให้เกิดขึ้นและเป็นไปอยู่เสมอ อญฺ พบคำอธิบายสั้น ๆ ว่า อญฺหิ  
โลโก ปวตฺตติ - โลกย่อมเป็นไปด้วยอญฺทั้งหลาย ปกติ สังสกฤตเป็นประกฤติ หมายถึง  
สิ่งที่เป็นมูลเดิมของสิ่งต่าง ๆ ปุริสฯ เป็นชื่อหนึ่งแห่งอาดมัน ส่วนกาล [น่าจะตรง  
กับที่ไทยเราเรียกพระกาล] เป็นผู้สร้างและทำลายสัตว์ด้วย

พระนิพพาน" ฉะนั้นไซ้ คำสนองไขฟังมีว่า "อญเป็นคั่นนั้นชื่อว่า  
เที่ยงหาได้ เพราะไม่มีเหตุ (ที่จะให้เข้าถึง)" หากมีคำเสนออย่า  
อีกว่า "เพราะพระนิพพานเที่ยง สิ่งเหล่านั้นก็เที่ยง" ฉะนั้นไซ้ คำ  
สนองไขก็ฟังมีว่า "หาได้ เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เข้าลักษณะแห่งเหตุ  
(มีความเป็นธรรมที่พึงมุ่งหมายปรารถนาได้เป็นคั่น)" หากมีคำเสนอ  
อีกว่า "สิ่งเหล่านั้นจัดเป็นเที่ยง เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นเป็นคั่น  
เหมือนพระนิพพาน" ฉะนั้นไซ้ คำสนองไขฟังมีว่า "หาได้ เพราะ  
อญเป็นคั่นไม่สัมฤทธิ์ผล (คือไม่อำนาจผลให้ปรากฏ ?)

อันพระนิพพานนี้เท่านั้นเที่ยงแท้ เพราะมีสภาวะคือความถูกต้อง  
(ชอบด้วยเหตุผล) ดังกล่าวแล้ว เป็นอรุณ เพราะลวงเสียซึ่งสภาวะ  
แห่งรูป (มีความเสื่อมโทรมเป็นคั่น) มิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมาตม  
เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณพิเศษที่สำเร็จด้วยความบากบั่นอันไม่  
ย่อหย่อน และเพราะเป็นพระดำรัสของพระสัพพัญญูเจ้าด้วย จริงอยู่  
พระสัพพัญญูเจ้าได้ตรัสคำนี้ไว้ว่า "มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติ  
อันไม่เกิด ไม่เป็น อันเหตุอะไร ๆ มิได้ทำขึ้น อันปัจจัยอะไร ๆ มิได้  
แต่งขึ้น" ดังนี้

\* การที่ท่านกล่าวทุกขนิโรธว่า เป็นนิพพาน นี้อย่างไรอยู่ เราเข้าใจกันมาว่า อริยสัจ  
เป็นระบบเหตุกับผล คือทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุคู่ ๑ นิโรธเป็นผล มรรคเป็นเหตุ  
คู่ ๑ แต่ส่วนพระนิพพานหาได้อยู่ในระบบเหตุผลไม่ อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ที่หมายถึง  
มรรคก็ได้ ผลก็ได้ นิพพานก็ได้ อาจารย์สอนให้แปลต่างกัน ดังศัพท์ ขโย ที่กล่าว  
แล้ว ในเชิงอรรถ ๓ หน้า ๑๕๕ เพราะฉะนั้น นิโรธ ถ้าเป็นนิพพาน ก็ต้องแปลว่า  
"ธรรมเป็นที่ดับ" แต่เราแปลกันมาแต่ว่า "ความดับ" อันหมายถึงผล ยังไม่เคยมี  
นักปราชญ์ผู้ใดคัดค้านเลยว่าแปลผิด

นี้เป็นคำวินิจฉัยข้อที่สำคัญในทุกขนิโรธนิเทศ

[ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานิเทศ]

ก็และ ธรรม (คืออริยมรรค) ๘ ที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกข-  
นิโรธคามินีปฏิปทา (นี้) เป็นอันแจ่มแจ้งโดยใจความแล้วแท้ แม้  
ในชั้นนิเทศก็จริง แต่ว่าในที่นี้ข้าพเจ้าจะกล่าวเพื่อให้ทราบความ  
แปลกกันแห่งธรรมทั้ง ๘ นั้น อันเป็นไปในขณะเดียวกัน

[สัมมาทิฐิ]

แท้จริง (ว่า) โดยสังเขป ปัญญาจักขุอันมีพระนิพพานเป็น  
อารมณ์ ถอนอวิชานุสัยขึ้นได้ แห่งพระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อแทงตลอดซึ่ง  
สัจจะ ๔ (นั่นแล) ชื่อสัมมาทิฐิ สัมมาทิฐินั้น มีความเห็นชอบ  
เป็นลักษณะ มีอันประกาศความจริงแท้เป็นรส มีการทำลายความมืด  
คืออวิชาเสียได้เป็นปัจจุปัญฐาน

[สัมมาสังกัปปะ]

ความยกจิตขึ้นเฉพาะสู่ทางไปพระนิพพาน อันสัมปยุตด้วยสัมมา-  
ทิฐินั้น กำจักมิจนาสังกัปปะออกเสียได้ แห่งพระโยคีผู้มีทิฐิอันถึง  
พร้อมแล้วอย่างนั้น ชื่อสัมมาสังกัปปะ สัมมาสังกัปปะนั้น มีความ  
ยกจิตขึ้นถูกทางเป็นลักษณะ มีอัปปนา (ความตรึงแน่นอยู่ในทาง)  
เป็นรส มีการละมิจนาสังกัปปะได้เป็นปัจจุปัญฐาน

[สัมมวาจา]

ความงดเว้นจากมิจนาวาจา อันสัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะนั้น

\* ในอภิธรรมกล่าว อัปปนา เป็นศัพท์ปริยายหนึ่งแห่งวิตก

แหละ ถอนวิหจรีตขึ้นเสียได้แห่งพระโยคีผู้เห็นอยู่ (ด้วยสัมมาทิฐิ)  
และตริภคย์อยู่ (ด้วยสัมมาสังกัปปะ) อย่างนั้น ชื่อสัมมาวาจา สัมมา-  
วาจานั้นมีความกำหนดถือเอา (คือประมวลสัมปยุตธรรมไว้) เป็น  
ลักษณะ มีความละเว้นเป็นรส มีความละมิจฉาหาได้เป็นปัจจุปัญฐาน

[สัมมากัมมันตะ]

ความงดเว้นจากกายทุจริตมีปาณาติบาตเป็นต้น อันสัมปยุตด้วย  
สัมมาวาจานั้นแหละ ตัดมิจฉากัมมันตะได้ขาด แห่งพระโยคีผู้เว้นอยู่  
(ด้วยสัมมาวาจา) อย่างนั้น ชื่อสัมมากัมมันตะ สัมมากัมมันตะนั้น  
มีการพยุ (สัมปยุตธรรม) ไว้เป็นลักษณะ มีความละเว้นเป็นรส  
มีการละมิจฉากัมมันตะได้เป็นปัจจุปัญฐาน

[สัมมาอาชีวะ]

ส่วนความงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ อันสัมปยุตด้วยความงดเว้น  
ที่เป็นความหมกจืดแห่งสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะนั้น\* เข้าไปตัด  
เสียได้ซึ่งอเนสนา มีความล่องลงเป็นต้น แห่งพระโยคินั้น อันใด  
ความงดเว้นนั้น ชื่อสัมมาอาชีวะ สัมมาอาชีวะนั้น มีความสะอาด  
(แห่งอาชีวะ) เป็นลักษณะ มีอันยังอาชีวะที่ชอบธรรมให้เป็นไป  
เป็นรส มีการละมิจฉาอาชีวะเสียได้เป็นปัจจุปัญฐาน

[สัมมาวายามะ]

ลำดับนั้น วิริยารัมภะอันอนุรูปแก่สัมมาอาชีวะนั้น สัมปยุตด้วย

\* ปาฐะเรียงแยกไว้เป็น สมุมาวาจา กมฺมุนฺตานํ กลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็นบทสมาส  
คือ สมุมาวาจากมฺมุนฺตานํ

สัมมาอาชีวะนั้นแหละ ตัดโกสัชชะเสียได้ขาด แห่งพระโยคินั้น ผู้ตั้ง  
มันอยู่แล้วในภูมิแห่งศีล กล่าวคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ  
สัมมาอาชีวะนั้น อันใด วิริยารัมภะนั้นชื่อสัมมาวายามะ สัมมา-  
วายามะนั้น มีการประคอง (จิต) ไว้เป็นลักษณะ มีสัมมปปธาน ๔  
อันยังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นรส มีอันละมิจฉา-  
วายามะเสียได้เป็นปัจจุปัญฐาน

[สัมมาสติ]

ความไม่ลืมแห่งใจ อันสัมปยุตด้วยสัมมาวายามะนั้นแหละ กำจัด  
มิจฉาสติออกเสียได้ แห่งพระโยคินั้น ผู้เพียรพยายามอยู่อย่างนั้น ชื่อ  
สัมมาสติ สัมมาสตินั้นมีการตั้ง (สติ) ไว้มั่นเป็นลักษณะ มีความ  
ไม่ลืมเป็นรส มีการละมิจฉาสติได้เป็นปัจจุปัญฐาน

[สัมมาสมาธิ]

เอกัคคตาแห่งจิต อันสัมปยุตด้วยสัมมาสตินั้นแหละ ทำลายมิจฉา-  
สมาธิเสียได้ แห่งพระโยคินั้นผู้มีจิตอันสติชั้นยอดเยี่ยมรักษาอยู่อย่างนั้น  
ชื่อสัมมาสมาธิ สัมมาสมาธินั้นมีความไม่ส่ายไป (แห่งจิต) เป็น  
ลักษณะ มีอันตั้ง (จิต) ไว้มั่นเป็นรส มีการละมิจฉาสมาธิได้ เป็น  
ปัจจุปัญฐาน แล

นี่เป็นนยะในทุกขนิโรธมณีปฏิบัติทานิเทศ

วินิจัยคำว่าชาติเป็นต้น ในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบ ดัง  
กล่าวมาฉะนั้น

[โดยกิจแห่งญาณ]

ชื่อว่า 'โดยกิจแห่งญาณ' ความว่า บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย  
โดยกิจแห่งสัจญาณ (ความรู้โดยสัจ) ด้วย ก็สัจญาณมี ๒ คือ  
อนุโพธญาณ (ความรู้โดยรู้ตาม) ๑ ปฏิเวธญาณ (ความรู้โดย  
ตรัสรู้) ๑ ในญาณ ๒ อย่างนั้น อนุโพธญาณ เป็นโลกียะ เป็นไปใน  
นิโรธและมรรค ด้วยอำนาจการได้ฟังกันมาเป็นต้น ปฏิเวธญาณ เป็น  
โลกุตระ ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้ว ตรัสรู้สัจจะทั้ง ๔ ได้โดยกิจ  
(มีกำหนดรู้สัจจะเป็นต้น) ดังพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใด  
เห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเป็นทุกข์สมุทัยด้วย ย่อมเห็นทุกข์นิโรธด้วย ย่อม  
เห็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาด้วย" ดังนี้เป็นต้น คำบาลีแห่งนี้ บัณฑิต  
พึง (นำมา) กล่าวให้หมดเถิด อันกิจแห่งปฏิเวธญาณนั้น จักมี  
แจ้งใน (ตอนว่าด้วย) ญาณทัสสนวิสุทธิ ก็แล สัจญาณที่เป็น  
โลกียะนี้ใด ในโลกียญาณนั้น ทุกขญาณ (ความรู้ในทุกข์) ย่อม  
ยังสัkkายทิฏฐิอันเป็นไปด้วยอำนาจความครอบงำเอาไว้อย่างกลุ้มรุมให้  
กลับ สมุทัยญาณ (ความรู้ในสมุทัย) ย่อมยังอุจเฉททิฏฐิให้กลับ  
นิโรธญาณ (ความรู้ในนิโรธ) ย่อมยังสัสสตทิฏฐิให้กลับ มรรค-  
ญาณ (ความรู้ในมรรค) ย่อมยังอภิชฌทิฏฐิให้กลับ" นัยหนึ่ง ทุกข-

๑. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๔๗.

๒. มหาภูติกาชวอธิบายว่า ทุกขญาณยังสัkkายทิฏฐิให้กลับ คือว่าละสัkkายทิฏฐิได้  
เพราะเห็นร่างกายเป็นแต่กองสังขารล้วน ๆ สมุทัยญาณ ยังอุจเฉททิฏฐิให้กลับ เพราะ  
เหตุผลสัมพันธ์กันอยู่ไม่ขาดสาย นิโรธญาณยังสัสสตทิฏฐิให้กลับ เพราะเห็นว่าเมื่อเหตุ  
ดับ ผลก็ดับ มรรคญาณยังอภิชฌทิฏฐิให้กลับ เพราะเห็นอสังขาร (การกระทำของตน  
การสร้างสรรค์โดยตนเอง ?) อย่างประจักษ์



ญาณ ยังความปฏิบัติผิดในผล กล่าวคือความสำคัญอย่างยิ่ง ว้างาม  
ว่าเป็นสุข ว่าเป็นตัวตน ในขั้นทั้งหลายอันปราศจากความยั่งยืน  
ความงาม ความเป็นสุข ความเป็นตัวตน ให้กลับ สมุทัยญาณ ยัง  
ความปฏิบัติผิดในเหตุ อันเป็นไปโดยความนับถือในสิ่งที่มีใช้เหตุว่า  
เป็นเหตุ เช่นว่า "โลกย่อมเป็นไปโดยท่านผู้เป็นใหญ่ (พระอิศวร)  
โดยสิ่งที่เป็นประธาน โดย (พระ) กาล และโดยสภาวะ (ความ  
เป็นเอง) เป็นต้น" ให้กลับ นิโรธญาณ ยังความปฏิบัติผิดในนิโรธ  
อันได้แก่ความถือว่า ความหลุดพ้น" (มี) ในรูปโลกและในโลก-  
อุปปีกา (ภูมิที่ถือว่าเป็นยอดโลก) เป็นต้น" ให้กลับ มรรคญาณ ยัง  
ความปฏิบัติผิดในอุบาย ที่เป็นไปโดยอำนาจความถือในสิ่งที่มีใช้ทาง  
แห่งวิสุทธิ อันต่างโดยกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมทานุโยค ว่า  
เป็นทางแห่งวิสุทธิ ให้กลับ เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวคำประพันธ์นี้

๑. มหาภูติกว่า พวกที่ถือว่าพระอิศวรเป็นผู้ตกแต่งโลก เรียกว่า อิสสรการณิ (ถือว่า  
พระอิศวรเป็นเหตุ) พวกที่ถือว่า โลกปรากฏขึ้นโดยสิ่งที่เรียกว่าประธาน (เรียก  
ปกติ หรือ ประกฤติก็มี) และประธานนั้นก็ซ่อนอยู่ในโลกนี้เอง เรียกว่าปธานการณิ  
(ถือว่าประธานเป็นเหตุ) พวกที่ถือว่าพระกาลสร้างสัตว์ พระกาลสังหารสัตว์ ฯ ล ฯ  
เรียกว่ากาลวาที พวกที่ถือว่าโลกเป็นตาสภาวะ คือเป็นของมันเอง เช่น ความแหลม  
ของหนาม ความกลมของผลมะขวิด ความมีหลายหลาก ๆ ของเนืองนและงู เป็นต้น เรียก  
ว่าสภาวะาที ฯ ล ฯ
๒. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น อปฺปวคฺต... แต่ในมหาภูติเป็น อปฺปวคฺต... และไขว่ โมกฺข
๓. มหาภูติกว่า ความถือว่าความหลุดพ้นมีอยู่ในรูปโลก เช่นความถือของอุทกดาบส  
และอาฬารดาบส เป็นต้น ความถือว่าความหลุดพ้นมีในโลกอุปปีกา เช่นความถือของพวก  
นิครนถ์ เป็นต้น

โลกอุปปีกา - ยอดโลก น่าจะได้กันกับ ภวักคะ - ยอดภพ ในคัมภีร์ฝ่ายเรา ดังคำ  
ว่า ภวักคพรหม - พรหมในภพสูงสุด

ไว้ว่า

นรชนยังไม่รู้แจ้งสัจจะทั้งหลายอยู่ตราบใด เขาก็  
ยังหลงงมอยู่ในเรื่องโลก ในเหตุเกิดแห่งโลก  
ในนิพพานอันเป็นที่ดับแห่งโลก และในอุบาย  
(เครื่องเข้าถึง) นิพพานนั้น อยู่ตรานั้น

วินิจัยโดยกิจแห่งญาณในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวนี้นะ  
นี่ประการหนึ่ง

[โดยประเภทแห่งธรรมที่นับเข้าในอริยสัจ]

ชื่อว่า "โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลาย ที่อยู่ภายใน (คือนับ  
เข้าในอริยสัจ)" ความว่า เว้นตัณหาและอนาสวธรรมทั้งหลายเสีย  
(โลกีย) ธรรมที่เหลือทั้งปวงนับเข้าในทุกขสัจ ตัณหาวิจริต ๓๖ นับ  
เข้าในสมุทัยสัจ นิโรธสัจไม่เจือปน (กับอะไร) โดย मुख (หัวหน้า)  
คือสัมมาทิฐิ วิมังสาธิบาท ปัญฺญินทรีย์ ปัญญาพละ และธรรมวิย-  
สัมโพชฌงค์ นับเข้าในมรรคสัจ โดยอุปเทศ (ข้ออ้าง) คือสัมมา-  
สังกัปปะ วิตก ๓ มีเนกขัมมวิตกเป็นต้นนับเข้าในมรรคสัจ โดย  
อุปเทศคือสัมมาวาจา วิสุตจิต ๔ นับเข้าในมรรคสัจ โดยอุปเทศคือ  
สัมมากัมมันตะ กายสุจิริต ๓ นับเข้าในมรรคสัจ โดย मुख คือสัมม-  
อาชีวะ ความมักน้อย และความสันโดษนับเข้าในมรรคสัจ\* หรือ  
อนึ่ง สัทธินทรีย์ สัทธาพละ และฉันทิทธิบาทก็นับเข้าในมรรคสัจ

๑. มหาภูติกายช่วยอธิบายว่า เมื่อความมักน้อยและความสันโดษมี สัมมาอาชีวะจึงมี  
เพราะเหตุนี้ ความมักน้อยและความสันโดษท่านจึงนับเข้าในสัมมาอาชีวะ

เพราะสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ทั้งหมดนี้เป็น  
อริยกันตศีล และเพราะอริยกันตศีลเป็นธรรมที่พึงรับไว้ด้วยมือคือ  
ศรัทธา เพราะเหตุที่สัทธินทรีย์ สัทธาพละ และฉันทิทธิบาทมี ศีลจึง  
มี\* โดยอุปเทศคือสัมมาวาละมะ สัมมปัชาน ๔ วิริยทธิบาท วิริ-  
ยินทรีย์ วิริยพละ และวิริยสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมรรคสัง โดย  
อุปเทศคือสัมมาสติ สติปัฏฐาน ๔ สตินทรีย์ สติพละ และสติสัม-  
โพชฌงค์ นับเข้าในมรรคสัง โดยอุปเทศคือสัมมสมาธิ สมาธิ ๓ มี  
สวิตักกสวิจารสมาธิเป็นต้น จิตตสมาธิ (คือจิตตติทธิบาท) สมาธินทรีย์  
สมาธิพละ ปิติดัมโพชฌงค์\* ปัสสัทธิตัมโพชฌงค์ สมาธิตัมโพชฌงค์  
และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมรรคสังแล

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายในอริยสำนี้ บัณ-  
จิตพึงทราบดังกล่าวมาจะนี้ประการหนึ่ง

[โดยอุปมา]

ชื่อว่า โดยอุปมา ความว่า ก็แลทุกขสัง พึงเห็นเหมือนของ  
หนัก สมุทัยสังเหมือนการถือของหนัก นิโรธสังเหมือนการวางของ  
หนัก มรรคสังเหมือนอุบาย (คือวิธี) วางของหนัก อนึ่งทุกขสัง  
เหมือนโรค สมุทัยสังเหมือนเหตุของโรค นิโรธสังเหมือนความหาย

๑. อริยกันตศีล คือองค์มรรคทั้ง ๓ นั้น จะยังยืนอยู่ในสันดานของพระอริยเจ้า ก็ด้วย  
มีอันเหนียวแน่นคือศรัทธา เพราะฉะนั้น สัทธา ท่านจึงนับเข้าในองค์มรรคข้อนี้ ส่วน  
ฉันทะ เป็นคุณติดตามศรัทธา จึงพลอยถูกนับเข้าด้วย
๒. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น ...สมาธิ อุเบกขาสัมโพชฌงค์านิ กลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็นบท  
สมาส ต้องเรียงติดกันเป็น ... สมาธิอุเบกขา...

โรค มรรคสังเหมือนยา หรือว่าทุกขสังเหมือนขาดแคลนอาหาร  
สมุทัยสังเหมือนฝนไม่ดี\* นิโรธสังเหมือนมีอาหารสมบูรณ์ มรรคสัง  
เหมือนฝนดี\*

สังจะ ๔ นี้ บัณฑิตพึงทราบโดยประกอบ (ความ) อุปมา  
ด้วยคนมีเวร มูลแห่งเวร ความถอนเวร และอุบายถอนเวร ด้วย  
ต้นไม้มีพิษ รากของต้นไม้ การตัดราก และอุบายตัดรากนั้น  
ด้วยภัย มูลแห่งภัย ความปราศภัย และอุบายบรรลุความปราศภัยนั้น  
ด้วยฝั่งใน ห้วงน้ำใหญ่ ฝั่งนอก และความพยายามที่ให้ (ข้ามห้วง  
น้ำไป) ถึงฝั่งนอกนั้น บ้างก็ได้\*

วินิจฉัยโดยอุปมาในอริยสังนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวนะนี้

[โดยจตุกกะ - เป็นและไม่เป็นอริยสัง ๔]

ชื่อว่า โดยจตุกกะ ความว่า ก็ในอริยสัง ๔ นี้ สิ่งที่เป็นทุกข์  
(แต่) ไม่เป็นอริยสังก็มี สิ่งที่เป็นอริยสัง (แต่) ไม่เป็นทุกข์ก็มี  
สิ่งที่เป็นทั้งทุกข์ทั้งอริยสังก็มี สิ่งที่ไม่เป็นทุกข์ ไม่เป็นอริยสังก็มี ใน  
อริยสังที่เหลือนีสมุทัยเป็นต้นกันนี้\*

๑. พุพฺพภูจิ - ฝนชั่ว คือฝนไม่ดี หมายความว่าแล้ง หรือตกมากเกินไป

๒. ถ้านิโรธอริยสัง ได้แก่นิพพาน ดังท่านว่าไว้ข้างต้น การนิยุเขปน โสจอุปสโม  
สุภิกขํ มิต้องแปลว่า เป็นที่... ไปเป็นแถวหรือ?

๓. มหาภูทิกาชวชยชยความอุปมาข้อหนึ่งว่า เวรได้แก่พยาบาทหรือความเป็นศัตรูกัน  
ความถอนเวร คือความระงับเวร ได้แก่เมตตา อุบายถอนเวร ได้แก่สังคหวัตถุทั้งหลาย  
นอกนั้นไม่ขยาย

๔. เช่นว่า เป็นสมุทัยแต่ไม่เป็นอริยสังก็มี เป็นอริยสังแต่ไม่เป็นสมุทัยก็มี เป็นทั้ง  
สมุทัยทั้งอริยสังก็มี ไม่เป็นสมุทัยไม่เป็นอริยสังก็มี ฯ ล ฯ

ในจตุกกะนั้น ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญผล  
ทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ ตามพระบาลีว่า  
'สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์' แต่ไม่เป็นอริยสัจ นิโรธเป็นอริยสัจ  
แต่ไม่เป็นทุกข์ ส่วนอริยสัจ ๒ นอกนี้ (คือสมุทัยและมรรค) พึง  
เป็นทุกข์ก็ได้ เพราะไม่เที่ยง แต่ว่าพระโยคาวจรอยู่ (ประพฤติ)  
พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเพื่อกำหนดรู้ทุกข์ใด มิใช่เป็น  
ทุกข์โดยความเป็นทุกข์อย่างนั้น (คือว่าเป็นทุกข์เพราะไม่เที่ยง มิใช่  
เป็นทุกข์โดยเป็นปริยไฉยธรรม) ส่วนอุปาทานขันธ ๕ เว้นแต่ตัณหา  
เป็นทั้งทุกข์ทั้งอริยสัจ โดยอาการทั้งปวง ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุต  
กับมรรคและสามัญผลทั้งหลาย ไม่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์สำหรับ  
กำหนดรู้แห่งพระโยคาวจรผู้อยู่ (ประพฤติ) พรหมจรรย์ในพระผู้มี  
พระภาคเจ้า (คือไม่เป็นทุกข์โดยเป็นปริยไฉยธรรม แต่เป็นทุกข์โดย  
เป็นสังขารทุกข์ ดังกล่าวในบทแรก) (ทั้ง) ไม่เป็นอริยสัจ

วินิจฉัยในอริยสัจนี้โดยจตุกกะ โดยประกอบความเข้าตามควร  
ในอริยสัจอื่นมีสมุทัยเป็นต้นด้วย บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานี้

๑. มรรคสัมปยุตธรรมและสามัญผล ยังเป็นสังขารธรรม จึงยังเป็นสังขารทุกข์ มีเกิด  
มีดับ แต่ไม่เป็นอริยสัจ เพราะไม่เข้าลักษณะเป็นปริยไฉยธรรม ปหาตัณหา  
อสังขารธรรมและนิชชานธรรม ตามกิจของอริยสัจ
๒. เพราะตัณหาเป็นอริยสัจข้อหนึ่งต่างหาก คือเป็นสมุทัย
๓. คือไม่มียกเว้นอะไร

ประการหนึ่ง\*

[โดยว่างเปล่า]

ในสองข้อว่า 'โดยว่างเปล่าและโดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียว เป็นต้น' นี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยว่างเปล่าก่อน เพราะ (เมื่อว่า) โดยปรมาตม์ สัจจะทั้งสิ้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นของว่างเปล่า เพราะไม่มีผู้รู้สึก ผู้ทำ (คือผู้สร้าง) ผู้ดับ และผู้เดิน เหตุนี้หนักปราชญ์ จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"อันทุกข์มีอยู่แท้ แต่ใคร ๆ ผู้รับทุกข์ไม่มี ผู้ทำ

ไม่มี แต่การกระทำมีอยู่แท้ ความดับมีอยู่ แต่

คนผู้ดับไม่มี ทางมีอยู่ แต่ผู้เดินไม่มี"

อีกนัยหนึ่ง

\* มหาภูิกาชช่วยบอกข้อธรรมที่เป็นและไม่เป็นในอริยสัจข้อต่อไปโดยสังเขปว่า กิเลสที่เหลือ (นอกจากตัณหา) จัดเป็นสมุทัย เพราะอรรถว่าทำให้เกิด (ทุกข์) แต่ไม่เป็นอริยสัจ นิโรธเป็นอริยสัจแต่ไม่เป็นสมุทัย อีก ๒ คือทุกข์และมรรคพึงเป็นสมุทัยก็ได้ เพราะเป็นปัจจัยแห่งผลของตน แต่ไม่ใช่เป็นสมุทัยโดยเป็นปหัตตัพพธรรม ตัณหาเป็นทั้งสมุทัยทั้งอริยสัจโดยประการทั้งปวง มรรคสัมปยุตธรรมและสามัญผล ไม่เป็นสมุทัยที่จะต้องละ และไม่เป็นอริยสัจ

สังขารนิโรธและนิโรธสมาบัติ เป็นนิโรธแต่ไม่เป็นอริยสัจ สมุทัยเป็นอริยสัจ แต่ไม่เป็นนิโรธ อีก ๒ คือทุกข์และมรรคพึงเป็นนิโรธก็ได้ เพราะมีสภาวะเป็นขณนิโรธ คือดับไปในขณะ แต่ไม่ใช่เป็นนิโรธที่จะต้องทำให้แจ้ง อสังขตธาตุ เป็นทั้งนิโรธทั้งอริยสัจ (มรรคสัมปยุตธรรมและสามัญผล ไม่เป็นนิโรธไม่เป็นอริยสัจ)

องค์มรรคอื่นจากอริยมรรค เป็นมรรคแต่ไม่เป็นอริยสัจ นิโรธเป็นอริยสัจแต่ไม่เป็นมรรค อีก ๒ คือ ทุกข์และสมุทัย พึงเป็นมรรคก็ได้เพราะเป็นทางให้ไปสู่ภพ แต่ไม่ใช่มรรคที่จะต้องทำให้มีขึ้น นิโรธคามินีปฏิปทา เป็นทั้งมรรคทั้งอริยสัจ โดยประการทั้งปวง (มรรคสัมปยุตธรรมและสามัญผล ไม่เป็นมรรคไม่เป็นอริยสัจ)

ความว่างในสังขะ ๔ นั้น พึงทราบดังนี้ คือ สังขะ  
สองข้างต้น ว่างจากความยั่งยืน ความงาม ความ  
สุข และความเป็นตัวตน อมตบท (คือนิโรธ)  
ว่างจากความเป็นตัวตน มรรคเว้นว่างจากความ  
ยั่งยืน ความสุข และความเป็นตัวตน

หรือว่าสังขะ ๓ ว่างจากนิโรธ และนิโรธก็ว่างจากสังขะ ๓ ที่เหลือ  
หรือว่าในสังขะ ๔ นี้ สังขะที่เป็นเหตุว่างจากสังขะที่เป็นผล เพราะ  
ไม่มีทุกข์ในสมุทัย และไม่มีนิโรธในมรรค (เหตุ) การร่วมครรรค์กับ  
ผล ดังเช่นปกติ (หรือประภคฺติ) ของพวกปกติวาทีไม่<sup>๑</sup> และผล  
เล่าก็ว่างจากเหตุ เพราะทุกข์กับสมุทัยและนิโรธกับมรรคร่วมกลุ่มกัน  
ไม่ได้ (ผล) หาร่วมอยู่ในเหตุ เป็น 'เหตุผล - ผลร่วมเหตุ' ดัง  
เช่นทวิอนุภพ (ผลเกิดแต่อนุ ๒) เป็นต้น ของพวกสมวายวาที  
ไม่<sup>๒</sup> เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

๑. ปาฐะพิมพีไว้เป็น สุลลุตตา เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น สุลลุตตา

๒.-๓. วาทะของนักปราชญ์นอกพระศาสนาต่าง ๆ นี้ ไม่ทราบว่ามีตำรากล่าวไว้โดยละเอียด  
ที่ไหน ก็ได้แต่อาศัยมหาฎีกา ซึ่งท่านก็กล่าวแต่ย่อ ๆ อ่านเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง นัก  
ปราชญ์พวกปกติวาทีกล่าวว่า ปกติ (สังสกฤต เป็นประภคฺติ คือสิ่งที่เป็มูลเดิม) เป็น  
ตัวเหตุ เรียกประธานก็มี สิ่งทั้งหลายที่นับว่าเป็นผลของปกตินั้น เมื่อยังมีได้แยกตัว  
ออกมา ก็รวมอยู่กับปกติ คือเป็นตัวปกตินั่นเอง จึงว่า 'ปกติร่วมครรรค์กับสิ่ง  
เหล่านั้น' แต่เหตุคือสมุทัยและมรรคหาร่วมครรรค์กับผลคือทุกข์และนิโรธอย่างนั้นไม่

พวกสมวายวาทีก็คล้ายกัน คือ กล่าวว่า ผลร่วมติดอยู่ในเหตุได้ คล้ายกับว่าเป็น  
อันเดียวกัน เช่นว่าผืนผ้าร่วมติดอยู่ในเส้นด้าย เสื่อร่วมติดอยู่ในหญ้าก ก ส่วนอนุนั้น  
พวกนี้กล่าวว่าป็นตัวเหตุที่ให้โลกเป็นไป ผลของอนุนั้นเรียกว่าอนุภะ ถ้าอนุที่เป็นเหตุ  
มี ๒ ผลก็เรียกทวิอนุภะ ถ้าอนุที่เป็นเหตุมี ๓ ผลก็เรียกติอนุภะ ๑๓ ๑ ร่วมติดอยู่ใน  
อนุเป็นเหตุนั่นเอง แต่สังขะที่เป็นผลหาร่วมติดอยู่ในสังขะที่เป็นเหตุอย่างนั้นไม่

ในสัจจะ ๔ นี้ สัจจะ ๓ ห่างจากนิโรธ นิพพุตติ  
(คือนิโรธ) เล่า ก็ห่างจากสัจจะ ๓ นั้น สัจจะที่เป็นเหตุ  
ห่างจากสัจจะที่เป็นผล สัจจะที่เป็นผลนั้น  
เล่าก็ห่างจากสัจจะที่เป็นเหตุ

พึงทราบวินิจฉัยโดยวางแปลดังกล่าวนี้อีกก่อน

[โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น]

ข้อว่า โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น ความว่า ก็แลใน  
สัจจะ ๔ นี้ ทุกข์ทั้งหมดเป็นอย่างเดียวโดยเป็นปวัตติ (ความหมุนไป  
แห่งสงสาร) เป็น ๒ โดยเป็นนามและรูป เป็น ๓ โดยต่างแห่งอุปปีติ-  
ภพ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔ โดยแยกตามอาหาร ๔  
(ที่เป็นปัจจัย) เป็น ๕ โดยแตกเป็นอุปาทานขันธ ๕

ส่วนสมุทัย เป็นอย่างเดียว โดยเป็นปวัตตกะ (ผู้ยังสงสารให้  
หมุนไป) เป็น ๒ โดยเป็นสัมปยุตกับทกฺขลิตและไม่สัมปยุตกับทกฺขลิต เป็น  
๓ โดยต่างแห่งกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เป็น ๔ โดยเป็น  
โทษที่พึงละดับมรรค ๔ เป็น ๕ โดยแยกเป็นความมุ่งยินดีในอารมณ์  
๕ มีมุ่งยินดีในรูปเป็นต้น\* เป็น ๖ โดยแตกเป็นกองตัณหา ๖

ส่วนนิโรธ เป็นอย่างเดียว โดยเป็นอสังขตธาตุ แต่โดยปริยาย  
เป็น ๒ โดยเป็นสอุปาทิสสและอนุปาทิสส เป็น ๓ โดยเป็นความสูญ  
ไปแห่งภพ ๓ เป็น ๔ โดยเป็นธรรมที่พึงบรรลุด้วยมรรค ๔ เป็น ๕

\* มหาฎีกาแก้เป็น ๒ นัย นัย ๑ ว่า ในขันธ ๕ มีรูปขันธเป็นต้น นัย ๑ ว่า ในอารมณ์  
๕ มีรูปารมณเป็นต้น



โดยเป็นความหายไปแห่งความมุ่งยินดี ๕ เป็น ๖ โดยมีความ  
ทำลายไปแห่งกองตัณหา ๖\*

ส่วนมรรค เป็นอย่างเดียว โดยเป็นภาเวตัพพธรรม\* เป็น ๒  
โดยแยกเป็นสมณะและวิปัสณา หรือโดยแยกเป็น ทสฺสนะ (คือโศคา-  
ปัตติมรรค) และภาวนา (คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัต-  
มรรค) เป็น ๓ โดยต่างแห่ง (ธรรม) ชั้น ๓ แท้จริง มรรคนี้  
เพราะเหตุที่มีองค์เป็นส่วนย่อย ท่านจึงสงเคราะห์ (คือรวมเข้า)  
ด้วย (ธรรม) ชั้น ๓ ซึ่งเป็นส่วนรวม เหมือนเมืองรวมเข้าด้วย  
แคว้นฉะนั้น ดังพระขัมมทินนาเถรிகล่าว (แก้ปัญหาของวิสาขอบาสกป  
ว่า "คุณอรวิโสวิสาขะ ชั้น ๓ ท่านมิได้สงเคราะห์เข้าด้วยอริย-  
มรรคมองค์ ๘ ดอก แต่ว่าอริยมรรคมองค์ ๘ ต่างหาก ท่านสงเคราะห์  
เข้าด้วยชั้น ๓ คุณอรวิโสวิสาขะ สัมมวาจาใดด้วย สัมมกัมมันตะ  
ใดด้วย สัมมาอาชีวะใดด้วย ธรรม (๑) นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วย  
ศีลชั้น ๓ สัมมวาายามะใดด้วย สัมมสติใดด้วย สัมมาสมาธิใดด้วย  
ธรรม (๑) นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยสมาธิชั้น ๓ สัมมทิฏฐิใดด้วย

๑. จตตฺตฺทกาทกาทโด เกท มิความเป็น ๒ คือ แตกต่างก็ได้ แตกทำลายก็ได้  
ตรงนี้ต้องแปลว่าแตกทำลาย จึงจะเข้ากับเรื่อง

๒. เรื่องอริยสัจเป็น ๑ นี้ ท่านกล่าวอย่างไรอยู่ ฟังของท่านไม่ออก เมื่อชี้ทุกข์เป็น  
ปวัตติ สมุทัยเป็นปวัตตกะแล้ว ก็น่าจะชี้โรเป็นนิวัตติ มรรคเป็นนิวัตตกะ ไปแนว  
เดียวกัน ซึ่งก็เคยกล่าวมาแล้วในตอนต้น แต่ท่านกลับแยกแนวไปชี้โรเป็นอสังข-  
ธาตุ มรรคเป็นภาเวตัพพธรรม หรือเมื่อจะชี้โดยกิจ ดังที่ว่ามรรคเป็นภาเวตัพพธรรม  
ก็น่าจะชี้ทุกข์เป็นปริญญาธรรม สมุทัยเป็นปหาดัพพธรรม และนิโรธเป็นสัจฉิ-  
ภาตัพพธรรม เข้าแนวกัน

สัมมาสังกัปปะได้ด้วย ธรรม(๒) นี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยปัญญา  
ขั้นนี้" ดังนี้

เพราะในอริยมรรคนี้ ธรรม ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น เป็นศีลแท้  
เพราะเหตุนี้ ธรรม ๓ นั้นท่านจึงสงเคราะห์เข้าด้วยศีลขั้น โดย  
ความมีชาติเสมอกัน

ก็แลในบาลี ท่านท่านเทศไว้โดยอุบายว่า 'สีกุขนฺธ'  
ก็จริง แต่ก็พึงทราบเนื้อความโดยเป็นกรณีเฉพาะ (คือเป็นสีกุขนฺธ)  
เกิด

ส่วนในธรรม ๓ มีสัมมาวาจาเป็นต้น สมาธิมีอาจแนบแน่น  
โดยความเป็นหนึ่งแนในอารมณ์โดยธรรมชาติของตนได้ ต่อเมื่อวิริยะ  
ทำกิจคือระครอง (จิต) ไว้ให้สำเร็จ และสติทำกิจคือไม่พินเพื่อนไป  
ให้สำเร็จอยู่ (สมาธิ) เป็นธรรมได้รับอุปการะ (ดังนั้น) แล้ว จึง  
อาจ (แนบแน่นได้)

(ต่อไป) นี้เป็นอุปมาในธรรม ๓ นั้น เหมือนอย่างว่าในสหาย  
๓ คนผู้เข้าไปสู่อุทยานด้วยประสงค์ว่าจักเล่นนักขัตฤกษ์ ต่างว่าสหาย  
ผู้หนึ่งเห็นต้นจำปามีดอกบานงาม ก็เอื้อมมือขึ้นไป แต่เก็บไม่ถึง คนที่

๑. จุลเวทลสูตร ม. ม. ๑๒/๕๔๕

๒. ท่านอนาถปิณฑิกใช้ว่า 'สงเคราะห์ด้วย...' แต่ปาฐะตรงนี้ในฉบับที่ท่านพบ  
เป็นรูปศัพท์วิภัตติอันแปลว่า ใน... ท่านจึงบอกอยู่อย่างนั้น น่าสังเกตว่าโบราณจารย์ท่าน  
เคารพพระบาลีนัก ไม่กล้าแม้แต่จะบอกว่าปาฐะนี้คลาดเคลื่อน แต่ในบาลีฉบับของเรา  
เป็น สีกุขนฺธ สมาธิกุขนฺธ ปัญญากุขนฺธ เรียบร้อยแล้ว จะเป็นมาแต่เดิม  
หรือท่านผู้ชำระภายหลังแก้ก็ไม่ทราบ ส่วนท่านอนาถปิณฑิกใช้ว่า 'สงเคราะห์  
ใน...

สองจึงก้มตัวลงให้หลังแก่สหายผู้นั้น สหายผู้นั้นเมื่อยืนอยู่บนหลังสหาย  
ที่สองแล้ว แต่ตัวยังโง่งน ก็ยังเก็บไม่ได้ ที่นี้สหายอีกคนหนึ่งจึงเอียง  
ไหล่ให้สหายผู้นั้น สหายผู้นั้นยืนบนหลังสหายผู้หนึ่งเหยียบย่ำไหล่สหาย  
ผู้หนึ่ง จึงเลือกเก็บดอกไม้ได้ตามชอบใจมาประดับกายเล่นนักขัตฤกษ์ได้  
ฉันทิ ข้ออุปไมยนี้ก็พึงเห็นฉันทิ อันธรรม ๓ มีสัมมาวายามะเป็นต้น  
เป็นธรรมเกิดร่วมกัน เปรียบเหมือนสหาย ๓ คนผู้เข้าสู่อุทยานด้วยกัน  
อารมณ์ (ของสมาธิ) เหมือนต้นจำปามีดอกบานงาม สมาธิที่ไม่  
อาจแนบแน่น โดยความเป็นหนึ่งแนในอารมณ์โดยธรรมชาติของตนได้  
เหมือนสหายผู้เมื่อยืนมือขึ้นไปแล้วแต่เก็บไม่ถึง วายามะ เหมือน  
สหายผู้ก้มหลังให้ สติ เหมือนสหายผู้เอียงไหล่ให้ เมื่อวิริยะยังกิจ  
คือการประคอง (จิต) ให้สำเร็จ และเมื่อสติดังกิจคือไม่พินเพื่อน  
ไปให้สำเร็จอยู่ สมาธิเป็นธรรมได้รับอุปการะ (ดังนั้น) แล้ว จึงอาจ  
แนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งแนในอารมณ์ได้ เปรียบเหมือนในสหาย  
๓ คนนั้น อีกผู้หนึ่งยืนบนหลังของคนหนึ่งเหยียบย่ำไหล่ของคนหนึ่ง  
จึงสามารถเก็บดอกไม้ได้ตามชอบใจฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ในธรรม ๓  
นั้น สมาธิอย่างเดียว ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิขั้นโดยความมีชาติ  
เสมอกัน ส่วนวายามะและสติเป็นธรรมที่ท่านสงเคราะห์เข้าโดยกิริยา  
(คือเป็นธรรมอุดหนุนสมาธิ)

แม้ในสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะเล่า ปัญญาที่มีอาจตัดสิน  
อารมณ์ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาโดยธรรมชาติของตนได้ ต่อเมื่อ  
วิตกและ ๔ ให้จึงอาจ ข้อนี้อย่างไร ? เหมือนอย่างว่าเหรียญกวาง

เหริยญกษุปณฺณํ (ฝ่า) มือแล้ว แม้เป็นผู้ใคร่จะตรวจดูในทุก  
ส่วน (ของเหริยญ) ก็มีอาจใช้เปลือกตาพลิก (ดู) ได้เลย ต่อ  
ใช้ข้อนิ้วมือ (จับ) พลิกไปมา จึงอาจดูส่วนนั้นส่วนนี้ได้ จันใด  
ปัญญาก็จันนั้นเหมือนกัน มีอาจตัดสินใจโดยว่าไม่เที่ยงเป็นต้น  
โดยธรรมชาติของตนได้ ต่อวิตกซึ่งมีการปัก (จิต) ลงไปเฉพาะ  
(ในอารมณ์) เป็นลักษณะ มีการกระทบ (อารมณ์) ไปมา เป็นรส  
ดังว่าแตะเอามาให้ และดังว่าพลิกเอามาให้นั่นแหละ จึงอาจตัดสินใจได้  
เพราะเหตุนี้ แม้ในองคัมมรรค ๒ นี้ ก็สัมมาทิฏฐิเท่านั้นท่านสงเคราะห์  
เข้าด้วยปัญญารู้โดยมีชาติเสมอกัน ส่วนสัมมาสังกัปปะเป็นธรรมที่  
ท่านสงเคราะห์เข้าโดยเป็นกิริยา (คือเป็นองค์อุดหนุน)

มรรค ถึงซึ่งความสงเคราะห์เข้าด้วย (ธรรม) ขั้น ๓ นี้  
ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงว่า 'มรรคเป็น ๓ โดยต่าง  
แห่ง (ธรรม) ขั้น ๓'

มรรคนั้นเป็น ๔ ด้วยอำนาจแห่งมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น  
อีกนัยหนึ่ง สัจจะทุกข้อ จัดว่าเป็นอย่างเดียว เพราะเป็นธรรม  
ไม่กลายเป็นไม่จริง หรือเพราะเป็นอกุศลธรรม เป็น ๒ โดยเป็น  
โลกียะและโลกุตระหรือโดยเป็นสังขตะและอสังขตะ เป็น ๓ โดยเป็น  
ธรรมที่ต้องละด้วยทัสสนะและภาวนา และโดยเป็นธรรมที่ไม่ต้องละ  
เป็น ๔ โดยต่างแห่งก็มีเป็นธรรมที่พึงกำหนดรู้เป็นต้น แล

วินิจฉัยโดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้นในอริยสัจนี้ พึงทราบ  
ดังกล่าวมาฉะนี้

[โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน]

ชื่อว่า 'โดย (สภาคและวิสภาค) มีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน' ความว่า สัจจะทุกข้อมีส่วนเสมอกันและกัน โดยเป็นธรรมไม่กลายเป็นไม่จริง ๑ โดยเป็นธรรมว่างเปล่าจากอตฺตา ๑ โดยมีการตรัสรู้ อันทำได้ยาก ๑ ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส (ถามพระอานนท) ว่า "ดูกรอานนท ท่านจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ข้อที่บุคคลจะพึงยังลูกศร ลอดช่องคาลเล็ก ๆ แต่ที่ไกลมิให้พลาดลูกแล้วลูกเล่าหรือ หรือว่า ข้อที่บุคคลจะพึงใช้ปลายขนสัตว์ผ่า ๗<sup>๑</sup> ยังไปให้ถูกปลายขนสัตว์ (ที่เป็นเป้า) ข้อไหนทำได้ยากกว่า สำเร็จได้ยากกว่า" พระอานนท กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อที่บุคคลจะพึงใช้ปลายขนสัตว์ ผ่า ๗ ยังไปให้ถูกปลายขนสัตว์ (ที่เป็นเป้า) นั้นแหละทำได้ยากกว่า สำเร็จได้อากกว่า" ตรัสว่า "ดูกรอานนท บุคคลผู้มีเพงทะลุตาม เป็นจริงว่านี้ทุกข์ ๑ ล ๑ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ยังเพงให้ทะลุ ได้ยากยิ่งกว่ายังขนสัตว์ด้วยขนสัตว์นั้นไปอีกนะ" ดังนี้ (แต่) สัจจะทุกข้อนั้นมีส่วนไม่เสมอกันโดยกำหนดต่างกันไปตามลักษณะของตน ๆ

อนึ่งสัจจะ ๒ ข้างต้นจัดว่ามีส่วนเสมอกัน เหตุเป็นสภาพลิก เพราะ

อรรถว่ายากที่จะหยั่ง<sup>๒</sup> เหตุเป็นโลกิยธรรมและเป็นสาสวธรรมด้วยกัน

(แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกกันเป็นผล (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นเหตุ

๑. มหาฐิกาวา ขนสัตว์ผ่า ๗ นั้นคิดไว้ที่ปลายลูกศร ((ไม่ใช่ใช้มือจับจี))

๒. มหาฐิกาวา ที่จริงทุกข์และสมุทัย ก็เป็นสภาพที่หยาบ เพราะแม้แต่สัตว์ดิรัจฉาน ก็มีทุกข์และความอยากอาหารเป็นต้นปรากฏเห็นได้ แต่เพราะไม่อาจหยั่งทราบโดยถ่อง

แท้ตามลักษณะว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุของทุกข์ จึงว่าลิก

(ฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นปริยไฉยธรรม (ฝ่ายหนึ่ง)  
เป็นปหาตัพพธรรม สัจจะ ๒ ข้างปลายเล่า นับว่าส่วนเสมอกัน  
เหตุเป็นธรรมหยังไฉยาก เพราะเป็นธรรมล็ก เหตุเป็นโลกุตระธรรม  
และเป็นอนาสวธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกกัน  
เป็นวิสัย (คือแดนดับทุกข์ฝ่ายหนึ่ง) และเป็นวิสัย (คือทางไปสู่  
แดนนั้นฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสังนิคัตตัพพธรรม  
(ฝ่ายหนึ่ง) เป็นภาเวตัพพธรรม อนึ่งเล่า สัจจะที่ ๑ กับที่ ๓ มีส่วน  
เสมอกันโดยเป็นข้อที่ถูกชี้ว่าเป็นผลด้วยกัน\* (แต่) มีส่วนไม่เสมอ  
โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสังขตธรรม และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอสังขต-  
ธรรม ข้างฝ่ายสัจจะที่ ๒ กับที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นข้อที่ถูกชี้  
ว่าเป็นเหตุด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่ายหนึ่ง)  
เป็นกุศลส่วนเดียว และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอกุศลส่วนเดียว ฝ่ายข้าง  
สัจจะที่ ๑ กับที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นสังขตธรรมด้วยกัน (แต่)  
มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นโลกิยธรรม และ (ฝ่าย  
หนึ่ง) เป็นโลกุตระธรรม แม้สัจจะที่ ๒ กับที่ ๓ เล่า ก็มีส่วนเสมอ  
กันโดยเป็นแนวเสกขานาเสกขธรรม (ธรรมของพระเสกขะก็มีใช้ของ  
พระอเสกขะก็มีใช้) ด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่าย  
หนึ่ง) เป็นสารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์) และ (ฝ่ายหนึ่ง)

\* คัมภีร์นี้ท่านกล่าวว่า นิโรธอริยสังได้แก่นิพพาน ดังได้ปรารภมาแล้ว ตรงนี้ท่าน  
ใช้โวหารว่านิโรธเป็นวิสัย มรรคเป็นวิสัย (ไม่ว่าเป็นผลเป็นเหตุดังสัจจะ ๒ ข้างต้น)  
ก็เป็นหารกลมกลืนกันได้ แต่แล้วต่อไปนั่นกลับว่านิโรธเป็นผลเช่นเดียวกับทุกข์ ฟัง  
สับสนอยู่ เมื่อนิพพานเป็นอสังขตะแล้วจะอยู่ในระบบเหตุผลอย่างไรเล่า?

เป็นอนารัมมธรรม (ธรรมไม่มีอารมณ์)

ผู้มีสติปัญญาพิจารณาถึงความที่อริยสัจมีส่วนเสมอกัน

และเสมอกัน โดยประการและโดยนัยดังกล่าว

มาฉะนั้นแล

ปริเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสัจจนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญากาวนา

ในปกรณ์ชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

### ปัญญานูนิเทศ

เพราะเหตุที่ในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายต่างโดยชั้น อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และ ปฏิสุมบาทเป็นอาทิ เป็นภูมิ (แห่งปัญญา)" ดังนี้ ปฏิสุมบาท และปฏิสุมบันธรรมทั้งหลาย ที่รวมเข้าไว้ด้วยอาทิสัพพัตถ์ ยังเหลืออยู่ (ยังมีได้พรรณนา) เพราะเหตุนั้น บัดนี้ จึงถึงลำดับแห่งการสังวรณนา ปฏิสุมบาทและปฏิสุมบันธรรมทั้งหลายนั้น

ในธรรมสองอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นปฏิสุมบาท เป็นอันดับแรก จจริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า "คูกริกขุทั้งหลาย ก็ปฏิสุมบาทเป็นอย่างไร คูกริกขุทั้งหลาย

|                |                  |         |
|----------------|------------------|---------|
| สังขารทั้งหลาย | มีเพราะปัจจัยคือ | อวิชา   |
| วิญญาณ         | " "              | สังขาร  |
| นามรูป         | " "              | วิญญาณ  |
| สพายตนะ        | " "              | นามรูป  |
| ผัสสะ          | " "              | สพายตนะ |
| เวทนา          | " "              | ผัสสะ   |
| ตัณหา          | " "              | เวทนา   |
| อุปาทาน        | " "              | ตัณหา   |
| ภพ             | " "              | อุปาทาน |
| ชาติ           | " "              | ภพ      |



ชราภรณ์ โสกะ

ปริเทวะ ทุกขะ

โหมนัส อุปายาส มีเพราะปัจจัยคือ ชาติ  
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้น ย่อมมีดังนี้ คุณกริกขุทั้งหลาย  
นี้เรียกว่า ปฏิสุมุบาท"

ส่วนธรรมทั้งหลายมีชราภรณ์เป็นต้น พึงทราบว่ชื้อ ปฏิสุมุบันธรรม  
จริงอยู่ค่านี่พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า "คุณกริกขุ  
ทั้งหลาย ก็ปฏิสุมุบันธรรมทั้งหลายเป็นอย่างไร คุณกริกขุทั้งหลาย  
ชราภรณ์ เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็น  
ปฏิสุมุบัน (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา  
มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับ  
ไปเป็นธรรมดา คุณกริกขุทั้งหลาย ชาติ----ภพ----อุปาทาน----ตัณหา----  
เวทนา----ผัสสะ----สพายตนะ----นามรูป----วิญญูณ----สังขาร----อวิชชา  
เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นปฏิสุมุบัน  
(อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อม  
ไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา  
คุณกริกขุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปฏิสุมุบันธรรม" ดังนี้

๑. ส. นิตาน. ๑๖/๑

๒. ส. นิตาน. ๑๖/๓๑

[ความหมายของคำปฏิสุมบาท]

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายสังเขปในปฏิสุมบาท และปฏิสุมบันธรรมนั้น

ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย พึงทราบว่ชื่อ ปฏิสุมบาท ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ พึงทราบว่ชื่อปฏิสุมบันธรรม หากมีคำถามว่ "ข้อนี้จะพึงทราบได้ว่อย่างไร ?" พึงแก้ว่ "ทราบได้โดยพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า" จริงอยู่พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงปฏิสุมบาทในพระสูตร อันว่ด้วยการแสดงปฏิสุมบาท และปฏิสุมบันธรรมไว้ดังนี้ว่ "คูกริกษุทั้งหลาย ก็ปฏิสุมบาทเป็นว่อย่างไร คูกริกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ธาตุอันนั้น ชัมมจิตตา (ความตั้งอยู่แห่งธรรมตา) อันนั้น ชัมมนิยามตา (ความแน่นอนแห่งธรรมตา) อันนั้น อิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) อันนั้น ก็คงตัวอยู่นั้น ตถาคตมารู้ถึงธาตุอันนั้นเข้า ครั้นรู้ถึงเข้าแล้วจึงบอกจึงแสดง จึงบัญญัติแต่งตั้งเปิดเผยจำแนกออกทำให้ว่ง่ายขึ้น ท่านทั้งหลายจงคูเถิด" ดังนี้เป็นต้น และตรัสว่ "คูกริกษุทั้งหลาย ชรามรณะ มีเพราะปัจจัยคือชาติ ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯ ล ฯ สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ฯ ล ฯ จำแนกออกทำให้ว่ง่ายขึ้น ท่านทั้งหลายจงคูเถิด" และตรัสว่ "คูกริกษุทั้งหลาย

สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา ตถตา (ความมีเพราะปัจจัย  
อย่างนั้น)\* อย่างนี้แลอันใด อวิตถตา (ความไม่มีที่จะไม่มีเพราะ  
ปัจจัยอย่างนั้น) อย่างนี้แลอันใด อนัญญตถตา (ความไม่มีธรรมอื่น  
เพราะปัจจัยอื่น) อย่างนี้แลอันใด อิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็น  
ปัจจัยของสิ่งนี้) อย่างนี้แลอันใด ในธรรมนั้น อันนี้เรียกว่าปฏิ-  
สมุบาท" ดังนี้ เป็นต้น\* ก็เป็นอันตรัสธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลายนั่นเอง  
ว่าเป็นปฏิสมุบาท โดยคำทั้งหลายที่เป็นไวยากรณ์ (ของปฏิสมุบาท)  
มีตถตา เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ปฏิสมุบาท บัณฑิตพึงทราบว่  
มีความเป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลาย มีชรามณะ เป็นต้นเป็นลักษณะ  
มีการผูกพันทุกข์ไว้เป็นรส มีความเป็นทางผิดเป็นปัจจุปัญฐาน ก็แล  
ปฏิสมุบาทนี้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ตถตา (ความมี  
เพราะปัจจัยอย่างนั้น) เพราะความมีขึ้นแห่งธรรมนั้น ๆ ก็เพราะปัจจัย  
ทั้งหลายนั้น ๆ อันไม่ขาดไม่เกิบนั่นเทียว ตรัสเรียกว่า อวิตถตา  
(ความไม่มีที่จะไม่มีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) ก็เพราะเมื่อปัจจัยทั้งหลายถึง  
ความพร้อมกันเข้าแล้ว เป็นไม่มีละที่ธรรมทั้งหลายอันเกิดเพราะปัจจัย  
นั้นจะไม่มีขึ้นแม้แต่ครั้งหนึ่ง ตรัสเรียกว่า อนัญญตถตา (ความไม่มี  
ธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น) ก็เพราะธรรม (ที่เป็นผล) อย่างหนึ่งไม่เกิด

๑. คำแปล ตถตา เป็นต้น ที่วงเล็บไว้นี้ แปลตามนัยมหาฎีกาแก้ไขต่อไปนั้น

๒. ปาฐะพิมพีไวลังหัตวาปุที ปฏิจุสมบุปาโทติ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน อติศัพท์นี้ทาง  
สัมพันธเป็นสรูปใน เอว ข้างหลังไม่มีปัญหา จึงควรถอนหัตวาปุทีนั้นออก

ประโยคนี้ ขึ้นต้นที่ ภควตา หิ สุตลงที่ ปฏิจุสมบุปาโทติ วุตตา และ  
ปจยธมมา เป็นประธาน ภควตา เป็นอนภิตกัตตา

ขึ้นเพราะปัจจัยของธรรม (ที่เป็นผล) อีกอย่างหนึ่ง ตรัสเรียกว่า  
อิทัปปัจจยา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ก็เพราะความเป็นปัจจัย  
หรือเพราะเป็นประชุมแห่งปัจจัยของธรรม (ที่เป็นผล) ทั้งหลายมี  
ชราภรณ์เป็นอาทิตามที่กล่าวแล้วนั้น

### [แก้อิทัปปัจจยา]

(ต่อไป) นี่เป็นความหมายแห่งคำในคำอิทัปปัจจยานั้น ธรรม  
ทั้งหลายใดเป็นปัจจัยของธรรมเหล่านี้ ธรรมทั้งหลายนั้นชื่อว่า อิทัป-  
ปัจจัยา อิทัปปัจจยา ก็ อิทัปปัจจยา นั้นเอง\* นัยหนึ่ง ประชุม  
แห่งอิทัปปัจจยา ชื่อว่าอิทัปปัจจยา

ก็แลลักษณะในคำอิทัปปัจจยานี้ พึงคั่นดูจากศัพท์ศาสตร์เถิด

### [คำความหมายปฏิเสธสมุบาทในลัทธิเดียรฉัตร]

เจ้าลัทธิบางพวกกล่าวกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉย ๆ ไม่มี  
เหตุ) ว่าเป็นปฏิเสธสมุบาท โดยนัยดังนี้ว่า "ความอิง (สิ่งต่าง ๆ)  
เกิดขึ้น และเกิดขึ้นอย่างถูกต้องด้วย (โดย) ไม่เกี่ยวข้องกับเหตุ เช่น  
ความเกิดแห่งปกติ (ประภคติ - มุลเดิม) และปฐิส (อาตมัน) เป็นต้น

\* มหาภูิกาชช่วยอธิบายหนุนว่า ดาเป็นศัพท์แถม ไม่มีความอะไร เช่นเดียวกับ  
เทวดาก็เทโว้นเอง ดังนี้ก็เป็นอันว่า อิทัปปัจจยา ไม่ใช่ภาวฉัตริต คือไม่แปลว่า  
ความ - แต่ว่าศัพท์พวกเดียวกันคือ ตถตา อวิตถตา อนนุณตตา ก็แปลว่า ความ-  
มาเป็นแถวแล้ว อิทัปปัจจยา ไม่แปลว่าความ - จะเข้าแถวกันอย่างไรได้

ส่วนคำแปล อิทัปปัจจยา ที่วงเล็บไว้ว่า 'ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้'  
นั้น โดยเข้าใจว่าศัพท์นี้ท่านจะสรุปมาจาก 'ขอความแห่งปฏิเสธสมุบาท' ในบาลีว่า  
"อิมสมิ สติ อิทั โหติ อิมสุปปาธา อิทั อุปุชฺชติ - ในเมื่อสิ่งนี้มีอยู่สิ่งนี้ย่อมมี  
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้น -" นี้เอง

ซึ่งเดียรถีย์กำหนดขึ้น ชื่อว่าปฏิจสุมบาท" คำของเจ้าลัทธินั้นไม่ชอบ เพราะอะไร ? เพราะไม่มีพระสูตร (อ้าง) เพราะผิดต่อพระสูตร เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย และเพราะเป็นสัททเภท (ศัพท์แตก) ด้วย

[ไม่มีพระสูตรอ้างและผิดต่อพระสูตร]

จริงอยู่ พระสูตรว่า "กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (ไม่มีเหตุ) ชื่อว่า ปฏิจสุมบาท" ดังนี้หามีไม่ และความผิดอุปเทศวิหารสูตร (พระสูตรที่กล่าวถึงอุปเทศวิหารธรรม) ก็ต้อง (มี) แก่ผู้ที่กล่าวว่า 'กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นนั้นชื่อว่าปฏิจสุมบาท' ด้วย ถ้ามว่า (ผิด) อย่างไร ? แก้วว่า ก็กรรมนสิกการปฏิจสุมบาทเป็นปฐมภิกขุสัมพุทธุวิหาร (วิหารธรรมเมื่อแรกตรัสรู้) แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยบาลีว่า "ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงมนสิกการปฏิจสุมบาท ทั้งอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยามแห่งราตรี" ดังนี้เป็นอาทิ อนึ่ง วิหารธรรมเป็นส่วนหนึ่งแห่งปฏิจสุมบาทนั้น ชื่อ อุปเทศวิหารธรรม ดังที่ตรัสว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแรกตรัสรู้ พักผ่อนอยู่ด้วยวิหารธรรมใด เราพักผ่อนอยู่แล้วด้วยอุปเทศ (ส่วนหนึ่ง) แห่งวิหารธรรมนั้น" ก็แล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพักผ่อนอยู่ในอุปเทศวิหารธรรมนั้น ก็โดยทรง (พิจารณา) คูปัจจาการ (อาการแห่งปัจจยธรรม) หาใช่ทรง (พิจารณา)

๑. ตามนี้ แยกศัพท์เป็น ปฏิจ - สุม - บาท แต่ว่า ปฏิจ ในลัทธินี้มิได้เล็งถึงเหตุปัจจย เป็นแต่ถึง คือเข้าถึงอยู่ในสิ่งต่าง ๆ เหมือนผัสส (?)

๒. วิ. มหาวรรค ๔/๑

๓. ตี. มหาวรร. ๑๕/๑๖

ดูกรियाสกว่าความเกิดขึ้นไม่แล ดังที่ตรัสว่า "เรานั้นรู้ทั่วถึงอย่างนี้ว่า 'ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือมิจาทัฏฐิกมี ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือสัมมาทัฏฐิกมี ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยคือมิจาสังกัปปะกมี'" ดังนี้ เป็นต้น คำบาลีทั้งปวง บัณฑิตพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารเกิด ความผิดต่อปเทสวิหารสูตร ต้อง (มี) แก่ผู้กล่าวว่า 'กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น ชื่อว่าปฏิจสมุบาท' ด้วยประการฉะนี้

นัยเดียวกัน ผิดต่อกัจจานสูตรด้วย จริงอยู่ แม้ในกัจจานสูตร ก็กล่าวว่า "ดูกรกัจจานะ อนึ่ง เมื่อบุคคลเห็นโลกสมุทัย (เหตุเกิดขึ้นแห่งโลก) ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอยู่ นัตติตา (ความเห็นว่าไม่มี เห็นว่าขาดสูญ) อันใดในโลก นัตติตาอันนั้นย่อมไม่มี" ดังนี้ ปฏิจสมุบาทฝ่ายอนุโลม ชื่อว่า โลกสมุทัย เพราะเป็นปัจจัยแห่งโลก เพราะฉะนั้น ปฏิจสมุบาทฝ่ายอนุโลมนั้น จึงเป็นธรรมที่ทรงประกาศ เพื่อถอนอุจเฉททัฏฐิ มิใช่ทรงประกาศกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉยๆ) เหตุว่าความถอนอุจเฉททัฏฐิ จะมีขึ้นด้วยการ (พิจารณา) เห็นแต่เพียงความเกิดขึ้นหาได้ไม่ แต่ย่อมมีได้ด้วยการ (พิจารณา) เห็นความสืบต่อกันแห่งปัจจัย เพราะความสืบต่อแห่งผลย่อมมีในเพราะความสืบต่อแห่งปัจจัยแล แม้ความผิดต่อกัจจานสูตรก็ต้อง (มี) แก่ผู้กล่าวว่า "กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นชื่อว่าปฏิจสมุบาท" ดังประการฉะนี้

\* มหาภูทิสรูปความว่า ที่ว่าทรงพักผ่อนอยู่ด้วยวิหารธรรมส่วนหนึ่งแห่งปฏิจสมุบาท ในที่นี้ ก็คือทรงพิจารณาดูปัจจัยการแห่งเวทนานั้นเอง

ไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย

ข้อว่า 'เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย' ความว่า ก็เล่านี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ดูกรอานนท์ ปฏิสุมบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้งทั้งอาการที่ปรากฏก็ลึกด้วย" ดังนี้ ก็อันความลึกซึ้ง (แห่งปฏิสุมบาทนั้น) มี ๔ ประการ ข้าพเจ้าทั้งหลายจักพรรณนาความลึกซึ้งนั้นข้างหน้า ความลึกซึ้งนั้นหามีในกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่

อนึ่ง บัณฑิตทั้งหลายพรรณนาปฏิสุมบาทนั้นไว้ให้ประดับด้วยนัย ๔ ประการ แม้นัยทั้ง ๔ นั้นก็หามีในกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่

กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่เป็นปฏิสุมบาท เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย ดังกล่าวมานี้ ประการ ๑

[เป็นสัททเภท]

ข้อว่า 'เพราะเป็นสัททเภท (ศัพท์แตก)' ความว่า ก็แลปฏิสัททนี้ ในเพราะกัตตาเสมอกัน (คือหากมีกัตตาเดียวกันกับอุปบาท) ประกอบไว้ในบุพกาล (คือใช้เป็นบุพกาลกิริยา) จึงทำความสำเร็จแห่งอรรถได้ (คือได้ความเป็นภาษา) เช่นกับพาคย์นี้ว่า "จกฺขุณฺจ ปฏิจฺจุรูปํ จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญญฺณํ" จกฺขุวิญญฺณํ ย่อมอาศัยจกฺขุและรูปเกิดขึ้น" แต่ในคำของเกจิอาจารย์นี้ ปฏิจฺจุศัพท์นั้นประกอบเข้ากับอุปบาท ศัพท์อันเป็นภาวสาธนะ (คือแปลว่าความเกิดขึ้น) จึงถึงซึ่งความเป็นสัททเภท เพราะไม่มีกัตตาเสมอกัน และไม่มีอรรถอะไร ๆ

๑. ที. มหา. ๑๐/๖๕

๒. ตั. นิทาน. ๑๖๑๘๗

ให้สำเร็จด้วย เพราะฉะนั้น กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นจึงไม่เป็นปฏิ-  
สมุบาท เพราะเป็นสัททเภทประการ ๑ ฉะนั้น

ในข้อนั้น พึงมีคำแย้งว่า "พวกข้าพเจ้าจักประกอบเข้ากับโหติ-  
ศัพท์ว่า 'ปฏิจฺจนุสฺสุปาโท โหติ' ดังนี้ก็ได้" คำแก้พึงมีว่า "คำนั้น  
ก็ไม่ชอบ เพราะอะไร ? เพราะไม่มีความที่ควรประกอบประการ ๑  
เพราะโทษคือต้อง (กลายเป็นความว่า) ความเกิดขึ้นแห่งความเกิดขึ้น  
ไปประการ ๑ ด้วยว่าในบททั้งหลายเหล่านี้คือ "ปฏิจฺจนุสฺสุปาทำ โว  
ภิกฺขเว เทสิสุตฺตานิ กตฺถิม จ ภิกฺขเว ปฏิจฺจนุสฺสุปาโท ฯ เป ฯ  
อัย วุจฺจติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจนุสฺสุปาโท" (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจัก  
แสดงปฏิจฺจนุสฺสุบาทแก่ท่านทั้งหลาย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แลปฏิจฺจนุสฺสุบาท  
เป็นอย่างไร ฯ ล ฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าปฏิจฺจนุสฺสุบาท) โหติศัพท์  
ก็ไม่ถึงซึ่งความควรประกอบเข้ากับบท (ไหน) แม้แต่บทเดียว ทั้งไม่  
เป็นความเกิดขึ้นด้วย (เพราะไม่ประกอบด้วยลักษณะแห่งความเกิด)  
ถ้าหากเป็น ก็จะต้อง (กลายเป็น) ความเกิดขึ้นแห่งความเกิดขึ้นไปอิ  
ประการ ๑

แม้อาจารย์เหล่าใดสำคัญเอาว่า "ภาวะแห่งอิทัปปัจจยธรรม  
ทั้งหลาย ชื่ออิทัปปัจจยตา และอันภาวะ (นั้น) ก็ได้แก่อาการที่เป็น  
เหตุแห่งปัจจยธรรมทั้งหลาย มีวิชาเป็นอาทิ ในเพราะความปรากฏ  
ขึ้นแห่งสังขาร (สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น ?) เป็นต้น และชื่อว่าปฏิจฺจนุสฺสุบาท  
(นั้นเล่าก็มีขึ้น) ในเพราะความมีแปลก ๆ แห่งสังขารนั้นแหละ" ดังนี้  
ความสำคัญเอาแห่งอาจารย์เหล่านั้นก็ไม่ชอบ เพราะอะไร เพราะ



กล่าวเหตุของปัจจัยธรรมทั้งหลายมีวิชาเป็นต้น ที่จริงปัจจัยธรรม  
ทั้งหลายมีวิชาเป็นต้นนั่นเอง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นเหตุ  
โดยนัยพระสูตรว่า 'เพราะเหตุที่นั่นนั่นแล อานนทฺ์ สิ่งนั้นแลเป็นเหตุ  
สิ่งนั้นเป็นนิทาน สิ่งนั้นเป็นสมุทัย สิ่งนั้นเป็นปัจจัยแห่งขรามรณะ  
สิ่งนี้คืออะไร คือชาติ ฯ ล ฯ สิ่งนั้นเป็นเหตุ---แห่งสังขารทั้งหลาย  
สิ่งนี้คืออะไร (เป็นปฏิสมุบาท) ไม่ เพราะเหตุที่นั่น พึงทราบเถิดว่า  
ปัจจัยธรรมทั้งหลาย (นั่นแหละ) ชื่อว่าปฏิสมุบาท คำนั้นใดที่  
ข้าพเจ้ากล่าวไว้ดังนี้ คำนั้นพึงทราบว่าเป็นคำกล่าวชอบแล้ว

ส่วนความเข้าใจไปอันใดเกิดขึ้นในบทปฏิสมุบาทนั้นว่า 'ความ  
เกิดขึ้นนี้เอง เรียกว่าปฏิสมุบาท' (ไม่ใช่เหตุ) ด้วยฉาษาแห่ง  
พยัญชนะว่าปฏิสมุบาทนี้ ความเข้าใจไปอันนั้น อาจารย์ทั้งหลาย  
พึงถือเอาอรรถแห่งบทนี้ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้น แล้วระงับเสียเถิด  
ด้วยว่า

ในกลุ่ม (ปัจจัยบัน) ธรรมอันเป็นไปเพราะกลุ่ม  
ปัจจัยธรรมนั้น คำ (ปฏิสมุบาท) นี้ (ท่าน  
ประสงค์) โดยส่วน ๒ (คือทั้งส่วนผลและส่วน  
เหตุ) เหตุใด เพราะเหตุที่นั่น (แม้) ปัจจัยแห่ง  
กลุ่มธรรมนั้นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่า  
ปฏิสมุบาท โดยอุปการ (คือโดยโวหาร) แห่งผล

จริงอยู่กลุ่มธรรม (ปัจจัยอันนี้เป็นผล) อันเป็นไป (คือเกิดขึ้น)  
เพราะกลุ่มปัจจัยอันนี้ใด ในกลุ่มธรรมนั้นบัณฑิตทั้งหลายประสงค์เอา  
คำว่าปฏิสมุบาทนี้เป็น ๒ ส่วน ขยายความว่า

[ปฏิสมุบาทส่วนผล]

กลุ่มธรรมนั้น อันบัณฑิตอาศัย (ดำเนินญาณ) อยู่ ย่อมเป็นไป  
เพื่อประโยชน์และเพื่อความสุข (ที่เป็นโลกุตระ) เหตุใด เพราะ  
เหตุนี้ กลุ่มธรรมนั้น จึงชื่อปฏิจจะ เพราะเป็นที่บัณฑิตควรอาศัย  
และกลุ่มธรรมนั้นชื่อสมุบาทด้วย เหตุว่าเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น  
ด้วยกันและ (เกิดขึ้น) โดยชอบ เพราะมิได้เกิดขึ้นทีละอย่าง ทั้งมิได้  
เกิดขึ้นโดยหาเหตุมิได้ด้วย เหตุฉะนั้นกลุ่มนั้น จึงชื่อปฏิสมุบาท  
เพราะเป็นที่บัณฑิตควรอาศัยด้วย เกิดขึ้นด้วยกัน และโดยชอบด้วย  
โดยนัยดังกล่าวมานี้ อีกนัยหนึ่ง กลุ่มธรรม (ที่เป็นผล) ชื่อสมุบาท  
เพราะเกิดขึ้นด้วยกัน อนึ่งกลุ่มธรรมนั้นอาศัยคือไม่ปฏิเสธความพร้อม  
เพียงแห่งปัจจัยเกิดขึ้น เหตุฉะนั้น กลุ่มธรรมนั้นจึงชื่อปฏิสมุบาท  
เพราะกลุ่มธรรมนั้นอาศัย (ปัจจัย) ด้วย เกิดขึ้นด้วยกันด้วย ดังกล่าวมา  
ฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง

[ปฏิสมุบาทส่วนเหตุ]

ส่วนว่ากลุ่มเหตุนี้เล่า ก็เป็นปัจจัยของกลุ่มธรรมนั้น เหตุนี้กลุ่ม  
เหตุนี้จึงได้ชื่อ ตปปัจจัยะ เพราะความที่กลุ่มเหตุเป็นตปปัจจัยะ (นั่น  
แล) แม้กลุ่มเหตุนี้ บัณฑิตก็พึงทราบเถิดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส

เรียกว่าปฏิสมุบาทเหมือนกัน โดยโวหารแห่งผล ดังเช่นในทางโลก  
ก่อนน้ำอ้อยอันเป็นปัจจัยแห่งเสมหะ เขาเรียกกันเสียว่า 'ก้อนเสมหะ'  
และเหมือนอย่างในทางศาสนา ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธทั้งหลายอัน  
เป็นปัจจัยแห่งความสุข ท่านก็กล่าวเสียว่า 'ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธ  
ทั้งหลายเป็นสุข' ฉะนั้น อีกนัยหนึ่ง

กลุ่มเหตุนี้เรียกว่าปฏิจจะ เพราะอรรถว่า 'ถึง  
เฉพาะหน้ากัน' และกลุ่มเหตุนั้นเรียกว่าสมุบาท  
ด้วย เพราะอรรถว่ายังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกัน  
ให้เกิด

จริงอยู่ กลุ่มเหตุของความปรากฏ (เกิดขึ้น) แห่งธรรมทั้งหลาย  
มีสังขารเป็นอาทิ ที่ทรงแสดงไว้โดยหัวข้อเหตุเป็นข้อ ๆ มีอวิชชา  
เป็นต้นนั้นใด กลุ่มเหตุนั้น เรียกว่า 'ปฏิจจะ' เพราะทำอรรถวิเคราะห์  
ว่าบรรดาปัจจัยธรรมที่เป็นองค์แห่งความรวมกลุ่ม ต่างถึงเฉพาะหน้า  
กันและกัน คือไปพบหน้ากันและกัน (หมด) โดยอรรถว่า (ร่วมกัน)  
ยังผลทั่วไปให้สำเร็จ และโดยอรรถว่าไม่มี (ผลอะไร) ขาดตกบกพร่อง  
ไป (และ) กลุ่มเหตุนั้น ยังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกัน คือธรรมที่มี  
ความเป็นไปไม่แยกกันและกันนั้นแลให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น กลุ่มเหตุ  
นั้นจึงเรียกว่า 'สมุบาท' ด้วย (ดังนี้) กลุ่มเหตุ จึงได้ชื่อปฏิสมุบาท  
เพราะกลุ่มเหตุนั้นถึงเฉพาะหน้ากันด้วย ยังธรรมที่ไปด้วยกันให้เกิด  
ด้วย ดังกล่าวมาจะนี้อีกนัยหนึ่ง

นัยอื่นอีกยังมี

**กลุ่มปัจจัยนี้ อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม)**

**ยังธรรมทั้งหลาย (ที่เป็นผลของตน) ให้เกิดขึ้นเสมอ**

**กันและด้วยกัน เหตุใด แม้เพราะเหตุนั้น**

**กลุ่มปัจจัยนี้ พระมุนีเจ้าจึงตรัสไว้ในบทปฏิจ-**

**สมุบาทนี้ด้วยเหมือนกัน**

จริงอยู่ ในปัจจัยทั้งหลายที่ทรงแสดงไว้ด้วยห้วข้อมีวิชาเป็นต้น  
ปัจจัยเหล่าใดยังธรรมมีสังขารเป็นต้นให้เกิดขึ้น ปัจจัยเหล่านั้นหาใช่ไม่  
อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม) เมื่อขาดกันและกันไปเสียจะสามารถ  
ยังธรรมมีสังขารเป็นต้นนั้นให้เกิดขึ้นได้เลยไม่ เพราะฉะนั้น กลุ่ม  
ปัจจัยนี้พระมุนีเจ้าผู้ฉลาดในโวหารตามทำนองความว่า "กลุ่มปัจจัยนี้  
อาศัย (กันและกันเป็นเหตุร่วม) ยังธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้นโดยเสมอ  
กันและด้วยกัน คือมิใช่ (ให้เกิดขึ้น) เป็นส่วน ๆ ทั้งมิใช่ (ให้เกิดขึ้น)  
โดยเป็นก่อนและหลัง" ดังนี้ จึงตรัสไว้ในบทปฏิจสมุบาทนี้ด้วย  
เหมือนกัน หมายความว่าตรัสว่าเป็นปฏิจสมุบาทด้วยนั่นเอง

[ปฏิจสมุบาทเป็นมัชฌิมาปฏิปทา]

ก็แล พระมุนีเจ้านั้น เมื่อตรัสอย่างนี้

ก็เป็นอันทรงแสดงความไม่เป็นสัตสตวาทะ เป็นต้น

ด้วยบทหน้า และทรงแสดงความแย้งต่ออุจเฉทวาทะ

เป็นอาทิด้วยบทหลัง ทรงแสดงความถูกต้อง ด้วย

บททั้งสอง

อรรถาธิบายแห่งคำประพันธ์นี้ว่า คำว่า 'ด้วยบทหน้า' เป็นต้น  
ความว่า ความเป็นสัตสวาทะ เป็นต้น ซึ่งแยกออกไปเป็นสัตสวาทะ  
(กล่าวว่าอิตตาและโลกเที่ยง ไม่สูญ ตายแล้วเกิด) อเหตุวาทะ  
(กล่าวว่าเหตุปัจจัยแห่งความเศร้าหมอง และความบริสุทธิ์ ของสัตว์  
ทั้งหลายไม่มี แล้วแต่โชคเคราะห์) วิสมเหตุวาทะ (กล่าวว่าโลกเป็น  
ไปด้วยอำนาจเหตุไม่เสมอกัน คือด้วยอำนาจประภคติ อนุ และกาล  
 เป็นต้น) วสวัตติวาทะ (กล่าวว่ามีพระอิศวร อาตมัน หรือพระปชาบดี  
คือพรหม เป็นผู้ครอบงำสัตว์ไว้ในอำนาจ คือเป็นผู้บันดาล) เป็นอัน  
ทรงแสดงด้วยบทปฏิบัติจะ ซึ่งต้องความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย เพราะ  
ปวัตติธรรม (ธรรมฝ่ายปวัตติ - หมุนไป) มีความเป็นไปเนื่องอยู่ใน  
ความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย จริงอยู่ ประโยชน์อะไรด้วยความ  
พร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเล่า สำหรับที่เป็นสัตสตะ เป็นต้น หรือสำหรับ  
สิ่งที่เป็นไปด้วยอำนาจเหตุ เป็นต้น

คำว่า 'และ---ด้วยบทหลัง' เป็นต้น ความว่า อุจเฉทวาทะ  
(กล่าวว่าตายแล้วสูญ) นัตถิกวาทะ (กล่าวว่าอะไร ๆ ไม่มี ผลของ  
บุญบาปก็ไม่มี) อภิรียวาทะ (กล่าวว่าไม่เป็นอันทำ คือทำอะไรไม่เป็น  
กรรม) ชื่อว่าถูกปิดออกไป เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย  
ก็เพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย เหตุนี้จึงเป็นอันทรงแสดงความ  
แย้งต่ออุจเฉทวาทเป็นต้นด้วยบทสมุบาท ซึ่งต้องความเกิดขึ้นแห่งธรรม  
ทั้งหลาย จริงอยู่ในเมื่อธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นแล้ว ๆ เล่า ๆ ด้วย  
อำนาจแห่งปัจจัยก่อน ๆ อยู่ อุจเฉทวาทะ นัตถิกวาทะและอภิรียวาทะ

จักมีแต่ไหนเล่า

คำว่า 'ด้วยบททั้งสอง' เป็นต้น ความว่า ความถูกต้องนี้คือ มัชฌิมาปฏิปทา (ทางกลาง) ความละเอียดซึ่งว่ากันว่า "ผู้นั้นทำ ผู้นั้น ได้รับผล (คือใครทำอะไรได้เรื่อยไปไม่มีจบสิ้น)" ความละเอียดซึ่งว่ากันว่า 'คนอื่นทำ คนอื่นได้รับผล (คือคนหนึ่งทำ คนหนึ่งได้)' ความไม่ยึดมั่นในภาษาของท้องถิ่น ความไม่ล่วงเลยซึ่งสามัญญา (คือชื่อคนและสัตว์สิ่งของที่ชาวโลกเรารู้กัน) เป็นอันทรงแสดงด้วยคำว่า ปฏิจสมุบาทหมดทั้งคำ เพราะธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้นโดยไม่ตัด (คือไม่เว้น ?) ความสืบเนื่องกับความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยนั้น ๆ

นี่เป็นความหมายของคำเพียงแต่ว่า 'ปฏิจสมุบาท' เท่านั้น

ส่วนว่าแบบที่พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงปฏิจสมุบาท ได้ทรงวางไว้โดยนัยว่า 'อวิชขปัจจุยา สงฺขารา - สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา' เป็นต้นนี้ใด บัณฑิตเมื่อจะทำสังวรธรรมาความแห่ง

\* ตอน ทูยเนน นี้เมื่อเทียบกับสอบตอนต้น (คือตอนปริเมน และปัจจุเมน)

แล้ว หัวตาคู้คันประโยคหลัง---วจเนนและหลัง---ปฏิปทา ควรถอนออก รวมเข้าเป็นประโยคเดียวกันดังแปลไว้นี้ น่าจะถูกกว่า

สรุปความตอนนี่ว่าที่ทรงแสดงปฏิจสมุบาท ก็คือทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทานั่นเอง เพราะไม่สุดโต่งไปข้างสัสสะตะ และอุจเฉตะ

ที่ว่าใครทำอะไรได้เรื่อยไป ไปข้างสัสสะตะ ผิดหลักที่ว่ากรรมและวิบากสิ้นสุด ได้ด้วยอรหัตมรรค ที่ว่าคนหนึ่งทำคนหนึ่งได้ไปข้างอุจเฉตะ ผิดหลักที่ว่า กรรมเกิดในสันดานของผู้ใด ผลของมันก็เกิดในสันดานของผู้นั้น จะรับผลแทนกันไม่ได้

ส่วนการพูดจานั้น แม้ยังรู้ปฏิจสมุบาทแล้ว ก็ว่าไปตามภาษานิยมของชาวโลก แต่ไม่ยึดมั่น

แบบที่ทรงวางไว้นั้น ลงสู่วงวิภาวาทแล้วไม่กล่าวต่อ อาจารย์ทั้งหลาย  
ไม่ดังลงสู่ตักสมัย (คือไม่ยึดแต่ความรู้ฝ่ายตน ?) ไม่ขึ้นคร่อมปรตัมย  
(คือไม่ข่มจีความรู้ฝ่ายอื่น ?) ไม่ค้านพระสูตร อนุโลมพระวินัย มองดู  
มหาปเทศไว้ ชี้อรรถ (คือบาลี) ได้ (ถูกต้อง) ถือเอาอรรถ (คือความ  
อธิบายแห่งบาลีนั้น) ได้ (ไม่ผิด) และยกเอียงอรรถนั้นนั้นแหละอธิบาย  
ไปโดยบรรยายอื่นอีกก็ได้ (ดังนี้) จึงควรทำอรรถสังวรรณนาได้  
อนึ่งเล่า โดยปกติ อรรถสังวรรณนาแห่งปฎิจสมุบาท ก็ทำยากอยู่แล้ว  
ดังโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

**ธรรม ๔ ประการ คือสัตย สัตว ปฏิสันธิและ  
ปัจจัยการนี้แหละ เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยาก  
ที่จะแสดงด้วย**

ดังนี้ เหตุใด เพราะเหตุนี้ การสังวรรณนาความแห่งปฎิจสมุบาท  
อันใคร ๆ เว้นเสียแต่ท่านผู้สำเร็จอาคม (คือพระปริยัติ) และอริคม  
(คือมรรคผล) จะทำได้มิใช่ง่าย เหตุดังนี้ ข้าพเจ้าจึงใจฉ่ำแล้ว

**วันนี้ใครจะกล่าวพรรณนปัจจัยการ (ทั้ง ๆ ที่)  
ยังไม่ได้ (นัยอันเป็น) ที่ตั้ง (ที่อาศัย ด้วยกำลัง  
ปัญญาตน) ดังก้างลงสู่สาครยังไม่ได้ที่เหยียบยัน  
ฉะนั้น ก็แต่ว่าคำสอนข้อนี้เป็นคำสอนที่ประดับ**

๑. ปาฐะพิมพ์เป็น อนพฺพาจิขฺขุนเต กลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น...จิขฺขุนเตน
๒. มหาฐีกาว่า อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำนี้หมายเอา 'สัตตสุญญตา' เพราะในกอง  
สังขารซึ่งเป็นสภาพว่างจากสัตว์ เมื่อใช้คำว่าสัตว์ ก็หมายถึงสัตตสุญญตา
๓. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น วตฺตุกาโม กลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น วตฺตุกาโม

ประดาไปด้วยนัยเทศนาเป็นนানা (วิธี) ทั้งแนวทาง  
(พรรณนาคืออรรถถา) ของท่านบูรพาจารย์เล่าก็  
ยังไม่ขาดสาย เป็นไปอยู่ (จนทุกวันนี้) เหตุใด  
เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยนัยทั้งสองนั้นลงมือ  
พรรณนาความแห่งปฏิจสมุบาทนั้น (ดู) ของท่าน  
ทั้งหลายจงตั้งใจฟังคำพรรณนานั้นเถิด

ด้วยพระบูรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

"ผู้ใดผู้หนึ่งหากสนใจฟังข้าพเจ้า จะพึงได้รับคุณ  
(คือความรู้) วิเศษอันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลาย ครั้นได้  
รับคุณ (คือความรู้) วิเศษอันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลาย  
แล้ว ก็จักพึงรู้ถึงฐานะที่มัจจุราชมองไม่เห็น" ดังนี้  
ก็แลในคำบาลีปฏิจสมุบาทมีคำว่า 'อวิชชาปุจฺยา สงฺขาร'

เป็นต้น

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา โดย  
อรรถ โดยลักษณะ (เป็นต้น) โดยอย่างต่าง ๆ  
มีอย่างเดียวเป็นต้น และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย

แต่ต้นไปทีเดียว กังนีก่อน

[วินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา]

ในบทเหล่านั้น บทว่า 'โดยประเภทแห่งเทศนา' มีวินิจฉัยว่า  
ก็การแสดงปฏิจสมุบาทแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้ามี ๔ อย่าง คือ ทรงแสดง  
ตั้งแต่ต้นไปจนถึงปลายบ้าง ตั้งแต่กลางไปจนถึงปลายบ้าง นัยเดียวกัน



นั่น ทรงแสดงแต่ปลายมาถึงต้นบ้าง แต่กลางมาถึงต้นบ้าง จุการ  
(ซัก) เอาเถวาลัยแห่งคนหาเถวาลัย ๔ คนจะนั่น

[แสดงแต่ต้นถึงปลาย]

เหมือนอย่างว่า ในคนหาเถวาลัย ๔ คน คนหนึ่ง พบโคน  
เถวาลัยเข้าก่อน เขาก็ตัดมันที่โคนแล้วชักเอามาจนหมด นำไปใช้งาน  
อันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉนั้นนั่น ทรงแสดงปัจจุสมุบาท ตั้งแต่ต้น  
ไปจนปลายว่า "ดังนี้ และ ภิกษุทั้งหลาย สังฆาทถุทั้งหลาย มีเพราะปัจจุ  
คืออวิชา ๑ ล ๑ ชรามณะมีเพราะปัจจุคือชาติ" ดังนี้ก็มี

[แสดงแต่กลางถึงปลาย]

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพลตอนกลางเถวาลัยนั้นเข้าก่อน  
เขาก็ตัดมันตรงกลาง ชักเอาส่วนบนเท่านั้นนำไปใช้งาน อันใด พระผู้มี  
พระภาคเจ้า ก็ฉนั้นนั่น ทรงแสดง (ปัจจุสมุบาท) ตั้งแต่กลางไปถึง  
ปลายว่า "เมื่อกุนารนั้นตั้งหน้ายนิซึ่งเวทนานั้นอยู่ พร้าชมเชนเวทนา  
นั้นอยู่ ยนิเวทนานั้นติดอยู่ นันทิ (ความเพลิดเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น  
นันทิในเวทนาทั้งหลายอันใด อันนั้นเป็นอุปทาน ภพย่อมมีแก่เขาเพราะ  
ปัจจุคืออุปทาน ชาติย่อมมีเพราะปัจจุคือภพ" ดังนี้เป็นต้นก็มี

[แสดงแต่ปลายถึงต้น]

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบปลายเถวาลัยเข้าก่อน เขาก็จับ

๑. ม. ม. ๑๒/๔๘๐

๒. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น ตสุมี คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น ตสุต

๓. ม. ม. ๑๒/๔๘๕

มันเข้าที่ปลายและชักเอาหมดจนถึงโคน โดยสาวไปแต่ปลายนั้นแหละ  
นำไปใช้งานฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ฉันนั้น ทรงแสดงปฏิจสมุบาท  
ตั้งแต่ปลายไปจนถึงต้นว่า "ก็แลคำที่เรากล่าวว่ ชรามรณะมีเพราะ  
ปัจจัยคือชาติ ดังนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือ  
ชาติหรือหนอ หรือว่ามีไช้ หรือว่าความสำคัญของท่านทั้งหลายในข้อ  
นี้มีอย่างไร" (ภิกษุทั้งหลายทราบทูลว่า) "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ  
ชรามรณะย่อมมีเพราะปัจจัยคือชาติ ความสำคัญของข้าพระองค์ทั้งหลาย  
ในข้อนี้มีอย่างนี้ว่า ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ" (ตรัสต่อไปว่า)  
"คำที่เรากล่าวว่ ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯ ล ฯ สังขารทั้งหลายมี  
เพราะปัจจัยคืออวิชชา ดังนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย... สังขารทั้งหลายมี  
เพราะปัจจัยคืออวิชชาหรือหนอ หรือว่ามีไช้ หรือว่าความสำคัญของ  
ท่านทั้งหลายในข้อนี้มีอย่างไร" ดังนี้เป็นต้นก็มี

[แสดงแต่กลางถึงต้น]

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางเถาวัลย์เข้าก่อน เขา  
ก็ตัดมันตรงกลางแล้วสาวลงไปส่วนล่างจนถึงโคน นำไปใช้งาน ฉันใด  
พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจสมุบาท) เริ่มแต่กลาง  
ไปถึงต้นว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แลอาหาร ๔ นี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ  
มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกามนิค มีอะไรเป็นแดนเกิด ? อาหาร ๔  
นี้มีต้นเหตุเป็นต้นเหตุ มีต้นเหตุเป็นสมุทัย มีต้นเหตุเป็นกามนิค มีต้นเหตุ  
เป็นแดนเกิด ต้นเหตุมีอะไรเป็นต้นเหตุ... เวทนา... ผัสสะ...

สพายนะ... นามรูป... วิญญาณ... สังขารมีอะไรเป็นต้นเหตุ...

สังขารมีวิชาเป็นเหตุ ๆ ล ๆ มีวิชาเป็นแดนเกิด"๑๑ ดังนี้ก็มี

[เหตุที่ทรงแสดงเช่นนี้]

ถามว่า ก็เพราะเหตุไฉนจึงทรงแสดงอย่างนี้ ? แก้วว่า เพราะ  
ปฏิสัมมบาทเป็นธรรม (สมันตภัทร) มีความงามรอบตัว และเพราะ  
พระองค์เองก็ทรงถึงซึ่ง (เทศนาวิลาส) ความงามใน (กระบวน)  
เทศนาด้วย จริยอยู่ปฏิสัมมบาทเป็นธรรมมีความงามรอบตัว จึงเป็น  
ไปเพื่อแทงตลอดซึ่งธรรมที่ถูกต้อง เพราะ (กระบวน) เทศนานั้น ๆ  
โดยแท้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเล่าก็ทรงถึงซึ่งความงามใน (กระบวน)  
เทศนา เพราะทรงประด้วยพระเวสัชชาญาณ ๔ และพระปฏิสัม-  
มบาทญาณ ๔ และเพราะทรงถึงซึ่งพระคัมภีรภาพ ๔ ประการด้วย  
เพราะทรงถึงซึ่งความงามใน (กระบวน) เทศนา พระองค์จึงทรง  
แสดงธรรมได้โดยนัยต่าง ๆ แท้

แต่ (เมื่อว่า) โดยความแปลกกัน (แห่งเทศนาทั้ง ๔) อนุโลม-  
เทศนา (การแสดงปฏิสัมมบาทโดยอนุโลม) ตั้งแต่ต้นไปอันใด  
อนุโลมเทศนานั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นไปแก่พระองค์ผู้ทรงพิจารณา  
เห็นเวไนยชน ซึ่งยังเขลาอยู่ในการจำแนกเหตุแห่งปวัตติ (ความหมุน  
ไป) เพื่อทรงชี้แจงซึ่งปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็น

๑. ส. นิทาน. ๑๖/๑๔

๒. มหาภูติกาถกัมภีรภาพ ๔ ว่า ได้แก่อธิปไตยธรรม ลีลโดยอรรถ ลีลโดยเทศนา ลีล  
โดยปฏิเวธ

ของตน และเพื่อทรงชี้แจงซึ่งลำดับแห่งความเกิดขึ้นด้วย

ปฏิโลมเทศนา (การแสดงปฏิจสมุบาทโดยปฏิโลม) ตั้งแต่  
ปลายเข้ามาอันใด ปฏิโลมเทศนานั้น พึงทราบว่าเป็นไปแก่พระองค์  
ผู้ทรงเล็งเห็นสัตตโลกซึ่งต้องทุกข์ยาก โดยนัย (พระพุทธราพึง) ว่า  
"สัตตวโลกนี้ต้องทุกข์ยากหนอ เกิดอยู่ด้วย แก่อยู่ด้วย ตายอยู่ด้วย"  
ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงชี้แจงซึ่งเหตุของทุกข์นั้น ๆ มีขรามรณะเป็นต้น  
ซึ่งพระองค์ได้ทรง (ค้น) พบ ตามแนวความตรัสรู้ในตอนแรก (คือ  
แรกตรัสรู้)

เทศนาที่เป็นไปตั้งแต่กลางถึงต้นอันใด เทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไปเพื่อทรงชี้แจงซึ่งระดับแห่งเหตุและผล ตั้งแต่ข้ามอดีตอัทธา  
เสีย ไปจนถึงอดีตอัทธาอีก ตามแนวกำหนดเหตุแห่งอาหาร

ส่วนเทศนาที่เป็นไปเริ่มแต่กลางถึงปลายอันใด เทศนานั้นพึง  
ทราบว่าเป็นไปเพื่อทรงชี้แจงซึ่งธรรม (อันจักมีใน) อนาคตอัทธา (กาล  
อนาคต) เริ่มแต่ความเกิดขึ้นแห่งธรรมอันเป็นเหตุแห่ง (ผลอันจักมี  
ใน) อนาคตอัทธาในกาลปัจจุบัน (นี้เอง)

ในเทศนา (๔) นั้น อนุโลมเทศนาเริ่มแต่ต้นไป เพื่อทรงชี้แจง  
ซึ่งปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็นของตน และเพื่อทรง  
ชี้แจงลำดับแห่งความเกิดขึ้น แก่เวไนยชนผู้ยังเขลาใน (การจำแนก)  
เหตุแห่งปวัตติ (ความหมุนไป) อันใด อนุโลมเทศนานั้นบัณฑิตพึง  
ทราบว่าเป็นแบบที่ทรงวางไว้ ในที่นี้

[อวิชชาที่มีเหตุ]

ถามว่า ก็เพราะเหตุไฉน ในปัจฉาการนี้ อวิชชา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้เป็นข้อต้น แม้อวิชชาก็เป็นสิ่งไม่มีเหตุ (แต่) เป็นตัวมูลเหตุของโลก ดังปกติ (ประภคฺติ) ของพวกปกติว่าที่ด้วยหรือ ? แก้วว่า อวิชชาเป็นสิ่งไม่มีเหตุหาไม่ได้ เพราะว่าเหตุของอวิชชาก็ได้ตรัสไว้ (ในพระบาลี) ว่า "อสาวิสมุทฺยา อวิชฺชาสมุทฺโย - ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา มีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอสาวิ" ดังนี้ แต่ว่าปริยาย (คือเหตุโดยอ้อม) ซึ่งเป็นเหตุ (ให้กล่าวได้ว่าอวิชชา) เป็นตัวมูลเหตุ ก็มีอยู่ถามว่า ก็ปริยานั้นคืออะไร ? แก้วว่า คือความที่อวิชชาเป็นสึสะ (เป็นยอดเหตุ) ในวิภูฏกตา (คือพระธรรมเทศนาว่าด้วยวิภูฏะ) จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสวิภูฏกตา ย่อมตรัสโดยทรงยกธรรม ๒ ประการเป็นสึสะ คือ อวิชชาบ้าง ดังที่ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ หากใคร ๆ กล่าวว่า 'ก่อนนี้ อวิชชาไม่มี มาภายหลังมันจึงเกิด' ดังนี้ไซ้ร้ แต่ที่แท้ อวิชชา มีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยก็ปรากฏอยู่" ฉะนี้ ภาวตัณหาบ้าง ดังที่ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งภาวตัณหาไม่ปรากฏ หากใคร ๆ กล่าวว่า 'ก่อนนี้ภาวตัณหาไม่มี มาภายหลังมันจึงเกิด' ดังนี้ไซ้ร้ แต่ที่แท้ ภาวตัณหา มีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยก็ปรากฏอยู่" ฉะนี้

ถามว่า ก็เพราะเหตุอะไร พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสวิภูฏกตา

๑. ม. ม. ๑๒/๑๐๐

๒. อ. พ. พ. ๒๔/๑๒๐.๑๒๔

จึงตรัสโดยยกธรรม ๒ ประการนี้ เป็นสี่สละ ? เพราะว่า เพราะธรรม ๒ ประการนี้ เป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นสุคติคามิ และทุกคติคามิ จริงอยู่ อวิชชาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นทุกคติคามิ เพราะอะไร เพราะบุญชนผู้ถูกอวิชชาครอบงำแล้ว ย่อมริทำกรรมที่เป็นทุกคติคามิเป็นอเนกประการ มีปาณาติบาต เป็นต้น ซึ่งทั้งไม่มี (อะไร) ที่น่าพอใจ เพราะเราร้อนด้วยกิเลส ทั้งนำมาซึ่งอนัตตะแต่ตนเอง เพราะทำให้ตกไปสู่ทุกคติเหมือนโคที่เขาจะฆ่า ซึ่งถูกความเหนียวหอบเพราะถูกลนด้วยไฟและถูกทุบด้วยไม้ค้อนครองงาแล้ว ย่อมรนคั้นน้ำร้อน (ที่เขาตั้งให้) ซึ่งทั้งไม่อร่อยทั้งนำมาซึ่งความพินาศแก่ตน (ทั้งนี้ก็) เพราะกระสับกระส่ายอยู่ด้วยความเหนียวหอบนั้น ฉะนั้น

ส่วนภควัตถหาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นสุคติคามิ เพราะอะไร เพราะบุญชนที่ภควัตถหาครอบงำแล้ว ย่อมพยายามทำกรรมอันเป็นสุคติคามิเป็นอเนกประการ มีเว้นจากปาณาติบาต เป็นต้น ซึ่งเป็นกรรมมีคุณค่าขึ้นใจ เพราะปราศจากความเราร้อนด้วยกิเลส และเป็นกรรมที่บรรเทาเสียซึ่งความทรมานทรมายด้วยทุกข์ในทุกข์ของตน เพราะยังผู้ทำให้ถึงสุคติ จูโกมีอาการดังกล่าวแล้วนั้น (ไม่ยอมคั้นน้ำร้อน) พยายาม

\* การฆ่าโคอย่างทารุณวิธีหนึ่ง ซึ่งมหาฤทธิกาขยายความไว้เล็กน้อยว่า จับมันผูกตรึงไว้ ก่อไฟล้อมลนมัน ใช้ไม้ค้อนทุบมันไปทั่ว ๆ ด้วย เพื่อให้เนื้อฟูอ่อนไม่ติดกระดูก เมื่อมันบอบช้ำเหนียวหอบเต็มทีแล้ว ก็นำน้ำร้อน (น่าจะผสมเกลือด้วย) ไปตั้งให้มันคั้น มันก็ต้องซังกะตายคั้น เพื่อแก้ระหาย คั้นเข้าไปแล้วก็ทำให้มันท้องเดิน ระบายมูลออกมาจากเกลี้ยง.... ในที่สุด โคฆาตกรก็ได้เนื้อโคที่ฟูอ่อนไม่ติดกระดูก และเครื่องในก็สะอาดไปขาย....

วิธีนี้ก็แบบเดียวกับวิธีฆ่าสุกรของจุนทสุกริกะ ในอรรถกถาธรรมบทนั่นเอง

(หา) คืมน้ำเย็น ซึ่งมีรสอร่อย และบรรเทาความเหนื่อยหอบของตน  
ได้ด้วย (ทั้งนี้) เพราะความระหายในน้ำเย็น ฉะนั้น

แต่ในธรรม (ทั้งสอง) ที่เป็นสี่สื่อนิวกุณณั้น ในทางสูตร  
พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงแสดง (ปฏิจัมบาท) เทศนา ยกธรรมข้อ  
เดียวเป็นมูล นี่เช่นอย่างไร เช่นว่า "ดังนี้แล ภิกษุทั้งหลาย สังขาร  
ทั้งหลายมีอวิชชาเป็นสาเหตุ วิญญาณมีสังขารเป็นสาเหตุ" ดังนี้เป็น  
ต้น นัยเดียวกัน เช่นว่า "คูภิกษุทั้งหลาย ตัณหาข่มองงามแก่  
บุคคลผู้คอยเห็นแต่ส่วนที่น่าพอใจในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่ง  
อุปาทาน อุปาทานก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคือตัณหา" ดังนี้เป็นอาทิ ใน  
ทางสูตรก็ทรงแสดง (ปฏิจัมบาท) เทศนา ยกธรรมทั้งสองข้อเป็น  
มูลก็มี นี่เช่นอย่างไร เช่นว่า "คูภิกษุทั้งหลาย กายอันนี้ของคนเขลา  
ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น ประกอบไปด้วยตัณหา เป็นไปแล้ว (คือเกิด  
ขึ้น) ด้วยเหตุฉะนั้น กายดังกล่าวนี้ด้วย นามรูปภายนอกด้วย ทั้งสอง  
นั้นเป็นทวย (คือเป็นคู่กัน) อย่างนี้ เพราะอาศัยทวยธรรม คือ  
อายตนะ ๖ นั้นแล ผัสสะก็เกิดขึ้น คนเขลาถูกรมมีผัสสะเป็นต้น  
ไรเล่า กระทบเอาแล้ว ข่มได้เสวยสุขทุกข์" ดังนี้เป็นอาทิ

ในเทศนาเหล่านั้น เทศนาว่า "อวิชชาปัจจุตา สงขารา - สังขาร  
ทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา" เป็นต้นนี้ เฉพาะในที่นี้พึงทราบว่าเป็น  
เทศนาที่มีธรรมข้อเดียวเป็นมูล โดย (ยก) อวิชชา (เป็นสี่สื่อนิวกุณณ)

๑. ส. นิทาน. ๑๖/๓๓

๒. ส. นิทาน. ๑๖/๑๐๒

๓. ส. นิทาน. ๑๖/๒๘

วินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนาในบาลีปฏิสมุบาทนี้ บัณฑิตพึง  
ทราบดังกล่าวมาจะนี้ เป็นอันดับแรก

[วินิจฉัยโดยอรรถ]

คำว่า "โดยอรรถ" คือโดยความ (แปล) แห่งบททั้งหลาย มี  
บทว่า อวิชา เป็นต้น อรรถนี้อย่างไรบ้าง

[อรรถแห่งบทอวิชาปจฺจยา]

[อวิชา]

(๑) อกุศลกรรมมีกายทุจริตเป็นต้น ชื่อวินิทยะ แปลว่าไม่  
ควรได้ เพราะอรรถว่าไม่ควรบำเพ็ญ ธรรมชาติโดยย่อไม่ได้ซึ่งวินิทยะ  
นั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อ อวิชา (ได้สิ่งที่ไม่ควรได้)

(๒) กุศลกรรม ที่กายสุจริตเป็นต้น ชื่อ วินิทยะ (แปลว่าควร  
ได้) เพราะอรรถตรงกันข้าม (คือควรบำเพ็ญ) ธรรมชาติโดยย่อไม่ได้  
ซึ่งวินิทยะนั้น เหตุนี้ธรรมชาตินั้นจึงชื่ออวิชา (ไม่ได้สิ่งที่ควรได้)

(๓) ธรรมชาติใด ทำอรรถคือความเป็นกองแห่งขันธทั้งหลาย  
มิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นเครื่องต่อแห่งอายตนะทั้งหลายมิให้  
ปรากฏ ทำอรรถคือความว่างเปล่าแห่งธาตุทั้งหลาย มิให้ปรากฏ ทำ  
อรรถคือความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือ  
ความจริงแท้แห่งสัจจะทั้งหลายมิให้ปรากฏ เหตุนี้ธรรมชาตินั้น จึงชื่อ  
อวิชา (ทำอรรถแห่งขันธเป็นต้นมิให้ปรากฏ)

(๔) ธรรมชาติใดทำอรรถ ๔ อย่าง (ในอริยสัจ ๔) ที่กล่าว



โดยอรรถคือบีบคั้นเป็นต้นแห่งสังขจะมีทุกขสังขเป็นอาทิมิให้ปรากฏ เหตุ  
นี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่ออวิชา (ทำอรรถแห่งอริยสังขมิให้ปรากฏ)

(๕) ธรรมชาติใด ยังสัตว์ทั้งหลายให้เล่นไปกำเนิด คติ ภพ  
วิญญานฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง ในสงสารอันปราศจากที่สิ้นสุด เหตุ  
นี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่ออวิชา (ยังสัตว์ให้เล่นไปในสงสารอันปราศจาก  
ที่สิ้นสุด)\*

(๖) ธรรมชาติใดย่อมเล่นไปในบัญญัติธรรมทั้งหลาย มีหญิง  
และชายเป็นต้น อันไม่มีอยู่โดยปรมาตม ไม่เล่นไปในบัญญัติธรรมมี  
ขันธเป็นอาทิ แม้มีอยู่โดยปรมาตม เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อ อวิชา  
(เล่นไปในวิชขมานบัญญัติ หรือไม่เล่นไปในวิชขมานบัญญัติ)

(๗) อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นชื่ออวิชา เพราะปกปิดเสียซึ่ง  
วัตถุและอารมณ์แห่งวิญญานมีจักขุวิญญานเป็นต้น และซึ่งธรรม  
ทั้งหลาย ทั้งที่เป็นปฏิสุมบาท (คือปัจจัย) และที่เป็นปฏิสุมบัน  
(คือผล) (ดังนี้) ก็ได้ (โดยสภาวะ)

[ปัจจัย]

ผลอาศัยธรรมใดไป ธรรมนั้นชื่อปัจจัย (แปลว่าธรรมเป็นที่  
อาศัยไปแห่งผล) ศัพท์ว่า 'ปัจจัย - อาศัย' หมายความว่าไม่เว้น ไม่  
ปฏิเสธ ศัพท์ว่า 'เอติ - ไป' หมายความว่าเกิดขึ้นและเป็นไป อีก

\* มหาฎีกาข้างสังเกตุ ชี้ไว้ว่าอวิชาในอรรถนี้ ท่านจับเอาอักษรต้นศัพท์ อนุตวิริเต  
ชาวเปติ คือ อ. จาก อนุต วิ. จาก วิริเต ข. จาก ชาวเปติ ประกอบเข้า ลบอักษร  
อื่น ๆ เสียแล้ว ลง ข. อาคมที่อักษรที่ ๑ สำเร็จรูปเป็น อวิชา

อย่างหนึ่ง อรรถว่าอุปการกะ - ผู้อุดหนุน เป็นอรรถแห่งปัจจัยศัพท์

อวิชาด้วย อวิชานั้นเป็นปัจจัยด้วย เหตุนี้จึงชื่อ อวิชา-  
ปัจจัย (แปลว่าอวิชาเป็นปัจจัย) (บทว่าอวิชาปจฺจยา แปลว่า)  
เพราะอวิชาเป็นปัจจัยนั้น

[สังขาร]

ธรรมทั้งหลายไคมุงแต่ปรุงแต่ง (สิ่งต่าง ๆ) ให้เป็น (อย่าง  
สังขตะขึ้น เหตุนี้ ธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อสังขาร (แปลว่าธรรมผู้ปรุง  
แต่ง) แต่ว่าสังขารมี ๒ อย่าง คือ อวิชาปัจจัยสังขาร - สังขารที่มี  
อวิชาเป็นปัจจัย ๑ สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ๑

ในสังขาร ๒ อย่างนั้น สังขารเหล่านี้คือ บุญญิกสังขาร อบุญ-  
ญิกสังขาร และอเนยฆิกสังขาร เป็น ๓ (กับ) กายสังขาร วจิตสังขาร  
และจิตตสังขาร (อีก) ๓ (รวม) เป็น ๖ จัดเป็นอวิชาปัจจัยสังขาร  
อวิชาปัจจัยสังขารทั้งหมดนั้น ก็ได้แก่กุศลเจตนาและอกุศลเจตนา  
ฝ่ายโลกิยะนั่นเอง ส่วนสังขาร ๔ นี้ คือสังขตสังขาร (สังขาคือสิ่งที่  
ปัจจัยของตน ๆ แต่งขึ้น) อภิสังขตสังขาร (สังขารคือสิ่งที่กรรมแต่ง  
ขึ้น) อภิสังขรณกสังขาร (สังขารคือตัวกรรมผู้เป็นเจ้าหน้าที่แต่ง)

๑. อวิชาปจฺจยา มหาฐีกาแปลว่า เพราะปัจจัยคืออวิชา ตลอดถึง ชาติปจฺจยา  
ท่านก็แปลว่า ชาติสงฺขตา ปจฺจยา - เพราะปัจจัยคือชาติ แต่ในที่นี้ท่านวิเคราะห์เป็น  
วิเสสนุตรบพ กัมมธาระ ก็ต้องแปลว่าอวิชาเป็นปัจจัย ได้กันกับที่เราแปลกันอยู่  
อย่างไรจนจะชอบด้วยระเบียบไวยากรณ์และภาษา ก็โปรดพิจารณาเถิด

๒. มหาฐีกาว่า แม้อวิชาปัจจัยสังขาร ก็มาโดยสังขารศัพท์เหมือนกัน แต่ท่านแยกมา  
กล่าวเป็นประธานสังขารในปฏิจสมุบาทเทศานี้เป็นส่วนหนึ่ง วนหนึ่ง

ปโยคาสังขาร (สังขารคือความเพียรพยายาม) จัดเป็นสังขารที่มา  
โดยสังขารศัพท์ ในสังขาร ๔ นั้น ธรรมที่มีปัจจัยทั้งปวง ที่กล่าวไว้ใน  
บาลีทั้งหลาย มีคำว่า "อนิจฺจา วต สงฺขารม - สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง  
หนอ" เป็นต้นชื่อว่าสังขตสังขาร อภิสังขตสังขารกล่าวไว้ในอรรถกถา  
ทั้งหลายว่า "รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดแต่กรรม เป็นไปใน  
ไตรภูมิ ชื่ออภิสังขตสังขาร" ดังนี้ แม้อภิสังขตสังขารนั้นก็ถึงความ  
สงเคราะห์ลง (ในสังขตสังขารที่กล่าวใน) บาลีว่า "อนิจฺจา วต  
สงฺขารม" นี้เหมือนกัน แต่อาคตสถานแห่งอภิสังขตสังขารนั้นมิได้  
ปรากฏ (ในบาลี) โดยเฉพาะ ส่วนกุศลเจตนาและอกุศลเจตนาอัน  
เป็นไปในไตรภูมิ เรียกว่าอภิสังขรณกสังขาร อาคตสถานแห่งอภิ-  
สังขรณกสังขารนั้นปรากฏในบาลีทั้งหลายมีบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย  
บุรุษบุคคลนี้ตกอยู่ในอวิชชาข่มสร้างสังขารที่เป็นบุญบ้าง..." ดังนี้  
เป็นต้น ส่วนความเพียรทางกายและทางจิต เรียกว่า ปโยคาสังขาร  
สังสาร (คือกำลังความเพียร) มีเพียงใด เขาก็ไปได้เพียงนั้นแล้วก็หยุด  
ราวกะเกวียนเพลาก็คงนั้น" ดังนี้ เป็นต้น

อนึ่ง สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ไซ้มีแต่สังขาร ๔ นั้นเท่านั้น  
ก็หามิได้ สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์อื่น ๆ อีกก็มีเป็นอนันต์ โดยนัย  
(พระบาลี) ว่า "ดูกรอาวุโสวิสาขะ เมื่อภิกษุเข้าสู่สัญญาเวทยิตถิโรธ

๑. ส. นิทาน. ๑๖/๕๘

๒. อัง. ติก. ๒๐/๑๔๑

วจีสังขารดับก่อน แต่นั้นกายสังขารดับ ต่อนั้นจิตตสังขารจึงดับ"๑๑ ดังนี้  
เป็นต้น ในสังขารทั้งหลายนั้น สังขารที่จะไม่พึงถึงความสงเคราะห์  
ในสังขตสังขารหาไม่

[อรรถแห่งศัพท์มีวิญญาณเป็นต้น]

อธิบาย๑๒ในบาลีทั้งหลายมีคำว่า 'สขฺขารปจฺจุยา วิญฺญาณํ - วิญฺญาณ  
มิเพระปัจจยฺคฺคิสังขาร' เป็นต้น ต่อนี้ไป พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว  
เกิด ส่วนในคำที่ยังมิได้อธิบาย พึงทราบดังต่อไปนี้

ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิญญาณ เพราะรู้ (อารมณ์) ต่าง ๆ ชื่อว่า  
นาม เพราะน้อมไป (สู่อารมณ์) ชื่อว่ารูป เพราะ (รู้จัก) สลาย  
ชื่อว่า อายตนะ เพราะแผ่ไปในอายะ (คือขยายตัว) และเพราะนำให้  
อายตะ (คือต่อออกไป) สภาพที่ชื่อว่า ผัสสะ เพราะถูกต้องกันเข้า  
(แห่งอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก) ธรรมชาติที่ชื่อ เวทนา  
เพราะรู้ (รสอารมณ์) ชื่อว่า ตัณหา เพราะกระหาย (อารมณ์) ชื่อ  
ว่า อุปาทาน เพราะถือมั่น สภาพอันชื่อว่า ภพ เพราะเป็นขึ้น หรือ  
เพราะทำให้เป็นขึ้น๑๓ ความเกิดชื่อว่าชาติ ความแก่ ชื่อว่าชรา

๑. ม. มุ. ๑๒/๕๕๑

๒. แปลจากศัพท์ วุฑฺฒิ์ หมายถึงอธิบายเรื่องอรรถแห่งสังขารศัพท์ และอรรถแห่ง  
ปัจจัยศัพท์เป็นต้น

๓. มหาภูติกถาว่า ภวติ - เป็นขึ้น หมายถึงอุปบัติภพ ภาวยติ - ทำให้เป็นขึ้น หมายถึง  
กรรมภพ

ธรรมชาติอันชื่อว่า มรณะ เพราะเป็นเหตุตาย (แห่งสัตว์)\* ความ  
เศร้า ชื่อว่า โศก ความคร่ำครวญชื่อว่า ปริเทวะ ธรรมชาติที่ชื่อว่า  
ทุกข์ เพราะทำให้ลำบาก หรือว่าชื่อทุกข์ เพราะขุดอยู่สองตอน โดย  
(ขุดตอน) เกิดขึ้น และ (ตอน) ตั้งอยู่\* ก็ได้ ความเป็นผู้เสียใจ  
ชื่อว่าโทมนัส ความตรอมใจอย่างหนัก ชื่อว่าอุปายาส

คำว่า 'สมุททนต์ - มี' ได้แก่ 'เกิดขึ้น' อนึ่ง บัณฑิตอย่างพึง  
ทำโยชนา (ประกอบ) สมุททนต์ศัพท์เข้ากับบททั้งหลายมีโสกะเป็นต้น  
ไปแต่เพียงเท่านั้น ที่ถูกต้องทำโยชนสมุททนต์ศัพท์เข้ากับบททั้งปวง  
เพราะว่า เมื่อกล่าวโดยประการนอกนี้ (คือเมื่อไม่ประกอบสมุททนต์-  
ศัพท์) ว่า "อวิชชาปจฺยา สงฺขารา" (เฉย ๆ) ความก็จะไม่ปรากฏ  
ว่า สังขารทั้งหลายทำอะไร (คือไม่มีบทบาท) แต่ครั้งมีประกอบ  
ศัพท์ว่า สมุททนต์เข้า ย่อมเป็นอันทำความกำหนดได้ทั้งปัจจัยธรรมทั้ง  
ปัจจุบันธรรมว่า "อวิชชา จ สา ปจฺโย จาติ อวิชชาปจฺโย ตสฺมา  
อวิชชาปจฺยา สงฺขารา สมุททนต์ - อวิชาด้วย อวิชชา นั้นเป็นปัจจัยด้วย  
เหตุ นั้นจึงชื่ออวิชชาปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นเพราะอวิชา-

๑. มหาภูติกายช่วยอธิบายว่า "จฺติ ขนฺธานํ มรณฺณํ อเตนาคิ วุคฺติ - ความ  
เคลื่อนไปแห่งขันธทั้งหลาย ชื่อว่ามรณะ เพราะฉะนั้นท่านจึงว่าเป็นเหตุตาย" (หมาย  
ความว่าตายด้วยความเคลื่อนไปแห่งขันธเป็นเหตุ ไม่ใช่ตายลอย ๆ เช่นนั้นกระมัง เมื่อ  
ว่าเช่นนี้ ทำไมขราท่านจึงไม่ว่าเป็นเหตุแก่บ้างเล่า เพราะขราก็คือความเติบโตขึ้นแก่ขึ้น  
แห่งขันธนี้เดียวกัน)

๒. หมายถึงความที่บาลีกล่าวไว้ว่า ทุกขเวทนานั้นเป็นทุกข์ตอนที่มันเกิดขึ้น (อุปาท-  
ทุกข์) และตอนที่มันยังตั้งอยู่ (จิตทุกข์) เมื่อมันแปรไปแล้ว ก็เลิกทุกข์ ลงที่ก็  
กลายเป็นสุขไป จึงว่าขุดอยู่สองตอน (ทุ: ๒ ข: ขุด)

ปัจจัยนั้น" ดังนี้ ในบททั้งปวงดังนี้

คำว่า 'เอว' เป็นคำขึ้นยที่แสดงมาแล้ว ด้วยคำเอวนั้น แสดงว่า ปัจจุบันธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะปัจจัยธรรมมีวิชาเป็นต้นนั่นเองเป็นเหตุ หาใช่เกิดขึ้นเพราะพระอิศวรบันดาลเป็นต้นไม่ คำว่า 'เอตสฺส - นั้น' คือตามที่กล่าวมา คำว่า 'เกวลสฺส' แปลว่าไม่ (มีสุข) เจือปน หรือว่าทั้งหมด คำว่า 'ทุกฺขกฺขนฺธสฺส' แปลว่า กองทุกข์ คือไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ของสุขของงามเป็นต้น คำว่า "สมุทโย" แปลว่า ความเกิดขึ้น คำว่า โหติ แปลว่าย่อมมี

วินิจฉัยโดยอรรถในบาลีปฏิจสมุบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบดังพรรณนามาจะนี้

[วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น]

คำว่า 'โดยลักษณะเป็นต้น' คือโดยลักษณะเป็นต้น แห่งบทมีวิชาเป็นอาทิ ลักษณะเป็นต้นนี้อย่างไรบ้าง ?

อวิชา มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีการทำให้หลงเป็นรส มีการปกปิด (เสียซึ่งสภาวะ) เป็นปัจจุปัจฐาน มีอาสวะเป็นปทัฐาน\*

สังขาร มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นรส มีเจตนาเป็นปัจจุปัจฐาน มีอวิชาเป็นปทัฐาน

วิญญาน มีความรู้พิเศษเป็นลักษณะ มีความเป็นหัวหน้า (แห่งนามรูป) เป็นรส มีปฏิสนธิเป็นปัจจุปัจฐาน มีสังขารเป็นปทัฐาน

\* เพราะมีบาลีว่า "อาสวสมุทฺยา อวิชาสมุทโย - ความเกิดขึ้นแห่งอวิชามีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ" ดังกล่าวแล้ว

หรือว่า มีวัตถุและอารมณ์เป็นปทัฏฐาน

นาม มีความนุ่มไป (สู่อารมณ์) เป็นลักษณะ มีสัมปโยค  
(ความประกอบกันและกันไว้) เป็นรส มีความไม่แยกกันเป็นปัจจุ-  
ปฏฐาน มีวิญญานเป็นปทัฏฐาน

รูป มีความ (รู้จัก) สลายเป็นลักษณะ มีความกระจายตัวเป็น

รูป๑/SUP> มีความเป็นอหยากฤตเป็นปัจจุปฏฐาน มีวิญญานเป็นปทัฏฐาน

สหาคณะ มีความติดต่อกันเป็นลักษณะ มีการเห็นเป็นคันเป็นรส

มีความเป็นวัตถุและเป็นทวารเป็นปัจจุปฏฐาน มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน

ผัสสะ มีความติดต่อกันเป็นลักษณะ มีการกระทบเข้าเป็นรส มี

ความประจวบกัน (แห่งทวารอารมณ์และวิญญาน) เป็นปทัฏฐาน มี

สหาคณะเป็นปทัฏฐาน

เวทนา มีการประสพ (อารมณ์) เป็นลักษณะ มีการเสวยรส

อารมณ์เป็นรส มีสุขและทุกข์เป็นปัจจุปฏฐาน มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน

ตัณหา มีความเป็นเหตุ (คือเป็นทุกขสมุทัย) เป็นลักษณะ มี

ความมุ่งยินดี (ในอารมณ์นั้น ๆ) เป็นรส๒/SUP> มีความไม่ถุ่ม (ในอารมณ์)

เป็นปัจจุปฏฐาน มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน

อุปทาน มีความถือไว้เป็นลักษณะ มีความไม่ปล่อยเป็นรส มี

ความเห็นด้วยอำนาจความเหนียวแน่นแห่งตัณหาเป็นปัจจุปฏฐาน มี

๑. มหาฐิกาวาเหมือนเมล็ดข้าวสาร เพราะไม่มีสัมปโยค

๒. เพราะมีบาลีว่า "ตตฺรตตฺราภินนฺทนิ - ตณฺหาภิปกคฺคิมุํยนิคฺคิไปนอารมณฺณํ" เป็น  
หลัก

ค้นหาเป็นปทัฏฐาน

ภพ มีกรรมและผลของกรรมเป็นลักษณะ มีความได้ประสบ  
ความมีความเป็นเป็นรส มีกุศลอกุศลและอัพยากฤตเป็นปัจจุปัตถฐาน มี  
อุปาทานเป็นปทัฏฐาน

ลักษณะเป็นต้น แห่งชาติเป็นอาทิ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว  
ในสังขนิเทศนั้นเทอญ

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นในบาลีปัจจุสมุบาทนี้ พึงทราบดัง  
กล่าวมาจะนี้ ประการ ๑

[โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น]

ในคำว่า "โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น" นี้ มีวินิจฉัย  
ว่า "อวิชชามีอย่างเดียว โดยภาวะ คือ ความไม่รู้หรือความไม่เห็น  
หรือความหลงเป็นต้น มี ๒ อย่างโดยความไม่ปฏิบัติและความปฏิบัติ  
คิด\* หนึ่ง มี ๒ โดยเป็นสสังขารและอสังขาร มี ๓ อย่าง โดยสัมปโยค  
กับเวทนา ๓ มี ๔ อย่าง โดยเป็นความไม่ตรัสรู้สัจจะ ๔ มี ๕ อย่าง  
โดยปกปิดเสียซึ่งโทษในคติ ๕ ส่วนความที่ค้นหา มี ๖ อย่างในองค์  
ปัจจุสมุบาทที่เป็นอรุปรธรรมทั้งสิ้น พึงทราบโดย (เป็นไปใน) ทวาร  
(๖) และอารมณ์ (๖)

สังขาร มีอย่างเดียว โดยเป็นสาสวธรรม เป็นวิปากธัมมธรรม  
(ธรรมมีวิปากเป็นธรรมดา) เป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็นกุศลและ

\* มหาภูติกวาทว่า ไม่ปฏิบัติ โดยไม่รู้ในอริยสัจ ปฏิบัติคิดโดยสำคัญคิดเห็นวิปลาส



อกุศล อนึ่ง มี ๒ โดยเป็นปริตตะ มหัคคตะ เป็นหีนะ มัชฌิมะ เป็นมิจกัตตะ สิมมัตตะ เป็นนียตะ อนียตะ มี ๓ อย่าง โดยความเป็น อกิสังขาร ๓ มีบุญญาภิสังขารเป็นต้น มี ๔ อย่าง โดยให้เป็นไปใน กำเนิด ๔ มี ๕ อย่าง โดยยังสัตว์ให้ไปสู่คติ ๕

วิญญาน มีอย่างเดียว โดยเป็นโลกียวิบากเป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็นสเหตุกะและอเหตุกะเป็นต้น มี ๓ อย่างโดยนับเนื่องในภพ ๓ โดยสัมปโยคกับเวทนา ๓ และโดยเป็นอเหตุกะ พุเหตุกะ และติเหตุกะ มี ๔ อย่าง และ ๕ อย่าง โดยกำเนิด (๔) และคติ (๕)

นามรูป มีอย่างเดียว โดยเป็นวิญญานสันนิสสัย (ที่อาศัยแห่ง วิญญาน) และโดยเป็นกัมมปัจจัย (ปัจจัยของกรรม) มี ๒ อย่าง โดยเป็นสารัมมณะ (มีอารมณ์ = นาม) และอนารัมมณะ (ไม่มีอารมณ์ = รูป) มี ๓ อย่าง โดยกาลมอดิตเป็นต้น มี ๔ และ ๕ อย่าง โดย กำเนิดและคติ

สพายตนะ มีอย่างเดียว โดยเป็นที่เกิด และโดยเป็นที่ประชุม (แห่งวิญญานและธรรมที่สัมปยุตกับวิญญานนั้น\*) มี ๒ อย่าง โดยเป็น ภูตปสาท (ส่วนที่ห่อหุ้มแห่งภูตรูป) และเป็นเครื่องรู้พิเศษ<sup>๒</sup> มี ๓ อย่าง โดยเป็นสัมปตตโคจร (รับได้แต่อารมณ์ที่มาถึงตัว) อสัมปตต-โคจร (รับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตัวได้) และโนภยโคจร (รับอารมณ์ไม่ใช่

๑. ขอนี้ กล่าวโดยนัยแก่อรรถายตนะศัพท์ ในอายตนะนิเทศ หน้า ๑๒๗

๒. ภูตปสาทวิญญาณาทีโต มหาภูติกวาท...วิญญาโต (ไม่มีอาทิ) ถูก ในที่นี้เห็น ขอบด้วย เพราะถ้ามีอาทิ ก็มีปัญหาวานอกจากนี้แล้วมีอะไรอีกเล่า ไม่ทราบจะหาคำตอบ อย่างไร

ทั้งสองอย่างนั้น)\* มี ๔ อย่าง และ ๕ อย่าง โดยเนื่องด้วยกำเนิด และคติ"

แม้ความมีอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้นแห่งองค์ที่เหลือนี้ผัสสะ เป็นอาทิ ก็พึงทราบโดยนัย (ที่กล่าว) นี้เทอญ"

วินิจฉัยโดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น ในบาลีปฏิสุมบาท นี้ พึงทราบดังกล่าวมาจะนี้ ประการ ๑

[โดยกำหนดองค์]

ชื่อว่า 'และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย' มีวินิจฉัยว่า ก็แลใน ปฏิสุมบาทธรรมทั้งหลายนี้ ธรรมมีโสกะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเพื่อแสดงความไม่ขาดตอนแห่งภวจักร (วงล้อแห่งภพ) เพราะ ธรรมมีโสกะเป็นต้นนั้น ย่อมมีแก่คนเขลาผู้ถูกชราและมรณะกระทบ เอา ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มีได้สดับ เป็นผู้ถูก

๑. ข้อนี้กล่าวโดยนัยแก่อุปาทายรูปในชั้นชนิเทศหน้า ๒๔ ความว่าจักขุและโสต รับรูป และเสียงอันไม่มาถึงตัว คืออยู่ห่างตัวได้ เพราะที่อาศัยของจักขุโสตะ และที่อาศัยของ รูปเสียงนั้นไม่ติดกัน ส่วนมานะชีวหาและกาย รับได้แต่อารมณ์คือ กลิ่น รส โสภณูปะ ที่มาถึงตัวเข้า เพาะที่อาศัยของกลิ่นรสโสภณูปะติดอยู่กับที่อาศัยของมานะชีวหา และมานะชีวหาเกิดเป็นกลิ่นรสโสภณูปะขึ้นในตัวเองได้ด้วย ส่วนธรรมารมณ์ที่กระทบมโนยตนะนั้น จะว่าอยู่ใกล้หรือไกลก็แยกไม่ออก มโนยตนะ จึงเรียก โนภยโคจร ไม่เหมือนที่ กล่าวแล้วทั้งสองอย่า

๒. มหาภูติกายช่วยขยายอย่างต่าง ๆ จนครบ เช่นว่า ผัสสะ มีอย่างเดียวโดยสภาวะสัมผัส และโดยเป็นโลกียะหรือสาสวะเป็นต้น มี ๒ อย่าง โดยเป็น สเหตุกะ อเหตุกะ มี ๓ อย่าง โดยเนื่องด้วยภพ ๓ และสัมปโยคกับเวทนา ๓ และเป็น อเหตุกะ พุเหตุกะ ตีเหตุกะ มี ๔ และ ๕ อย่าง โดยกำเนิดและคติ ฯ ล ฯ

ทุกขเวทนากายต้องเอาแล้ว ย่อมเศร้าโศกลำเคี้ยวคร่ำครวญทูลบอกร่ำไห้ ถึงซึ่งความพ้นเพื่อนไป" เป็นต้น และด้วยพระพุทธรพจน์ว่า "ความหม่นไปแห่งธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นนั้น ยังมีอยู่ตราบไคความหม่นไปแห่งอวิชาก็ยังมีอยู่ตราบนั้น" ดังนี้ ภาจกรก็เป็นอันเชื่อมเข้ากับบทว่า อวิชชาปจฺญา สงฺขารา อิกเล้า เพราะเหตุนั้น ธรรม ๑๒ เท่านั้น โดยนำสังเขปธรรมมีโสกะเป็นต้นนั้นแหละเข้าเป็นอันเดียวกันกับชรามณะเสีย พึงทราบว่าเป็นองค์แห่งปฏิจสมุบาท

วินิจฉัยโดยกำหนดองค์ทั้งหลายในบาลีปฏิจสมุบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวนี้นี้ ประการ ๑

นี้เป็นเพียงสังเขปกถาในปฏิจสมุบาทธรรมนี้ ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นวิถิตารนัย

[แก้บทอวิชา]

โดยปริยาย (ทาง) พระสูตร ความไม่รู้ในฐานะ ๔ มิทุกข์เป็นต้น ชื่อว่าอวิชา โดยปริยาย (ทาง) พระอภิธรรม ความไม่รู้ในฐานะ ๘ กับทั้งฐานะมีปุพฺพัตตะ (เงื่อนไข) เป็นต้น ชื่อว่าอวิชา สมพระบาลีว่า "ในธรรมเหล่านั้น อวิชาเป็นไฉน? ความไม่รู้ในทุกข์ ๑ ล ๑ ไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในปุพฺพัตตะ (เงื่อนไข) ความไม่รู้ในอุปฺปนฺตะ (เงื่อนไขปลาย) ความไม่รู้ในปุพฺพัตตาปฺปนฺตะ (ทั้งเงื่อนไขทั้งเงื่อนไขปลาย) ความไม่รู้ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็น

\* ส. สฟา. ๑๘/๒๕๓.

อิทัปปัจจยตา (คือกลุ่มเหตุ) และปฏิจสมุบัน (กลุ่มผล) นี้เรียกว่า  
อวิชา" ดังนี้

ในฐานะเหล่านั้น ยกเว้นสัจจะสอง (คือนิโรธและมรรค) ที่เป็น  
โลกุตรเสีย อวิชชาย่อมเกิดขึ้นในฐานะที่เหลือแม่โดยทำให้เป็น  
อารมณ์ก็ได้ก็จริง (แต่) แม้เป็นอย่างนั้น ในบาลีนี้ท่านก็ประสงค์เอา  
โดยว่าเป็นเครื่องปิดบังเท่านั้นเอง จริงอยู่ อวิชชานั้นที่เกิดขึ้นแล้ว  
ย่อมปิดบังทุกขสัจตั้งอยู่ ไม่ให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอันเป็นรส (คือสภาวะ)  
ประจักษ์ตามเป็นจริงได้ อย่างเดียวกัน ย่อมปิดบังสมุทัยสัจ นิโรธสัจ  
มรรคสัจ ขันธบัญญัติส่วนอดีตที่นับว่าเจือปน ขันธบัญญัติส่วนอนาคต  
ที่นับว่าเจือปนพลาย ขันธบัญญัติทั้งสองส่วนนั้นที่นับว่าทั้งเจือปนและ  
เจือปนพลาย อิทัปปัจจยตา และปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลาย ที่นับว่า  
อิทัปปัจจยตา ปฏิจสมุบันธรรมด้วยตั้งอยู่ มิให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอัน  
เป็นรส (คือสภาวะ) ประจักษ์ตามเป็นจริง ในทุกขเป็นต้นนั้นว่า 'นี้  
อวิชา นี้สังขาร' ดังนี้เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า  
(อวิชาคือ) 'ไม่รู้ในทุกข ๑ ล ๑' 'ไม่รู้ในอิทัปปัจจยตาและปฏิจสมุ-  
บันธรรมทั้งหลาย"

[แก้บทสังขาร]

บทว่า 'สังขารทั้งหลาย' ได้แก้สังขาร ๖ ที่กล่าวโดยสังเขปไว้  
ในตอนก่อนดังนี้ว่า "สังขาร ๓ มีบุญเป็นต้น (และ) สังขาร ๓ มี  
กายสังขารเป็นต้น"

ส่วนว่าโดยพิสดาร ในสังขารเหล่านี้ สังขารทั้ง ๓ ได้แก่  
เจตนา ๒๕ คือ บุญญาภิสังขารได้แก่เจตนา ๑๓ คือ เจตนาเป็น  
กามาวจรกุศล ๘ อันเป็นไปด้วยอำนาจกุศลมีทานศีลเป็นต้น และ  
เจตนาเป็นรูปาวจรกุศล ๕ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาอย่างเดียว  
อบุญญาภิสังขารได้แก่เจตนาเป็นอกุศล ๑๒ อันเป็นไปด้วยอำนาจ  
อกุศลมีปาณาติบาตเป็นต้น อเนญชาภิสังขาร ได้แก่เจตนาเป็น  
อรูปาวจรกุศล ๔ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาเหมือนกัน

ส่วนในสังขารอีก ๓ กายสัญญาเจตนา (ความจงใจแสดงออกทาง  
กาย) เป็นกายสังขาร วชิสัญญาเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางวาจา)  
เป็นวจีสังขาร มโนสัญญาเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางใจ) เป็น  
จิตตสังขาร ดิกระนี้ ท่านกล่าวเพื่อแสดงความเป็นไปแห่งอภิสังขาร ๓  
มีบุญญาภิสังขารเป็นต้นทางทวาร ในขณะที่พยายามทำกรรม จริงอยู่  
เจตนา ๒๐ ถ้วน คือกามาวจรกุศลเจตนา ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ อันยัง  
กายวิญญูติให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางกายทวาร ได้ชื่อว่ากายสังขาร เจตนา  
เหล่านั้นแหละ ที่ยังวชิวิญญูติให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางวจีทวาร ได้ชื่อว่า  
วจีสังขาร

แต่อภิญญาเจตนา (เจตนาในอภิญญา) ไม่เป็นปัจจัยแห่งวิญญูณ  
องค์ต่อไป เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่ถือเอาในคำว่า กาย---วจีสังขารนี้

\* มหาภูติตั้งปัญหาขึ้นว่า เหตุไฉน อภิญญาเจตนา จึงไม่เป็นปัจจัยแห่งวิญญูณ  
อภิญญาเจตนาที่เป็นกุศลและมีวิบากมิใช่หรือ ? แล้วท่านก็ตอบเองว่า จริง แต่ว่าความ  
ที่อภิญญาเจตนาเป็นกุศลและมีวิบากนั้น ท่านกล่าวโดยความที่อภิญญาเจตนาเป็น

และอภิญญาเจตนาไม่เป็นปัจจัยแห่งวิญญูณันใด แม้อุทธัจจเจตนา  
ก็ไม่เป็นอันนั้น เพราะเหตุนี้ ถึงอุทธัจจเจตนาขึ้นก็ต้องคัดออก  
ในความเป็นปัจจัยแห่งวิญญูณ แต่เจตนาทั้งปวงนั้นก็คงเป็นธรรมมี  
อวิชาเป็นปัจจัย (เหมือนกัน)

ส่วนเจตนา ๒๕ ทั้งหมด ที่เกิดขึ้นในมโนทวาร (โดย) ไม่ยัง  
วิญญูติทั้งสองให้สูงขึ้น เป็นจิตตสังขารแล

ด้วยประการดังนี้ ติกะนี้ก็เข้าไปสู่ติกะก่อน (คือผนวกอยู่กับติกะ  
ก่อน) นั่นเอง เพราะฉะนั้น ว่าโดยใจความแล้ว ความที่อวิชาเป็น  
ปัจจัย (แห่งสังขาร) ก็พึงทราบโดยที่เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขาร ๓ มี  
บุญญาภิสังขารเป็นต้นนั้นแล

ในข้อนี้ หากมีปัญหว่า "ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่า  
สังขารทั้งหลายนี้เป็นธรรมมีอวิชาเป็นปัจจัย ?" คำแก้พึงมีว่า "ทราบ  
ได้โดยที่เมื่ออวิชามี มันจึงมี" แท้จริง ความไม่รู้ในฐานะทั้งหลาย  
มีทุกข์เป็นต้นที่เรียกว่าอวิชา บุคคลใดยังละไม่ได้ก่อนแล้ว บุคคลนั้น  
เพราะความไม่รู้ในทุกข์และในฐานะนอกนี้มีเงื่อนไขเป็นอาทิ จึงถือ  
เอาสังสารทุกข์โดยสำคัญว่าเป็นสุข แล้วก็ก่อสังขารทั้ง ๓ อย่าง ซึ่ง  
เป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั่นเองขึ้น เพราะไม่รู้ในสมุทัย จึงสำคัญเห็น

ไปด้วยความพยายามของตนในสันดานที่ยังมีคณาอันยังตัดไม่ขาด หาใช่กล่าวเช่นนั้น  
โดยเป็นปัจจัยยังวิบากให้เกิดขึ้นไม่ อนึ่งอภิญญาเจตนาขึ้น เมื่อยังวิบากให้เกิด วิบาก  
นั้นก็ปฐาจารเท่านั้น ไม่เป็นอย่างอื่น อันอภิญญานั้นเป็นอานิสงส์แห่งสมาธิในชั้น  
จตุตถฌาน ที่พระโยคาวจรทำให้เกิดขึ้นในกสิณ เพราะฉะนั้น อภิญญาที่เท่ากับเป็นผล  
ของสมาธิ ไม่ให้ผลเหมือนกุศล มี ทาน ศีล เป็นต้น.

สังขารทั้งหลายอันมีตัณหาเป็นเครื่องประดับ ซึ่งแม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ โดยว่าเป็นเหตุแห่งสุขไป ก็ก่อสังขารทั้ง ๓ อย่างขึ้น อนึ่ง เพราะไม่รู้ในนิโรธและในมรรค จึงเป็นผู้มีความสำคัญในคติพิเศษ (มีพรหมโลกเป็นต้น) ซึ่งแม้มิใช่เป็นที่ดับทุกข์ ว่าเป็นที่ดับทุกข์ไป เป็นผู้มีความสำคัญในพาหิรมรรคมี (บุชา) ยัญ และ (บำเพ็ญ) อมรตบะเป็นต้น\* ซึ่งแม้มิใช่ทางแห่งความดับทุกข์ ว่าเป็นทางดับทุกข์ไป เมื่อปรารณาความดับทุกข์ ก็ก่อสังขารทั้ง ๓ อย่างขึ้นทางมุขพาหิรมรรคมี ยัญและอมรตบะเป็นต้น อีกประการหนึ่ง บุคคลนั้น เพราะความที่ละอวิชาในสัจจะ ๔ ยังไม่ได้นั้น ก็ไม่รู้ทุกข์กล่าวคือผลแห่งบุญ ซึ่งแม้แทรกซ้อนด้วยอาทินพโทษเป็นอนก มี ชาติ ชรา โรค และมรณะเป็นต้นอย่างพิเศษ โดยว่าเป็นทุกข์ได้ จึงก่อบุญญาภิสังขาร อันต่างโดยเป็นกายสังขาร (บ้าง) วจิตสังขาร (บ้าง) จิตตสังขาร (บ้าง) เพื่อได้ผลแห่งบุญนั้น ดังบุคคลผู้ปรารณาเทพอัปสร ริโจน หน้าผา (ตาย)\* มิเช่นนั้นก็ไม่เห็นความที่ผลแห่งบุญนั้น ซึ่งแม้สมมติกันว่าเป็นสุข เป็นวิปริณามทุกข์ อันจะก่อให้เกิดความร้อใจใหญ่ใน

๑. อมรตบะ มหาภูติกายความไว้ ๓ นับ คือ ทุกกรกิริยาที่ถือว่าทำแล้วจะไม่ตาย ๑ การประพฤติพรตเพื่อเป็นอมรคือเป็นเทวดาหรือเทพเจ้า ๑ ตบะอันทำลายตน เพราะทำตนให้เป็นทุกข์ ๑ นัยหลังนี้ท่านว่า อมรใช้ในอรรถว่า มร คือตายก็ได้.

๒. มรูปปาด แปลกันว่า 'ความเกิดเป็นเทวดา' ก็มี แต่พิจารณาลักษณะศัพท์แล้ว ศัพท์นี้ต้องแยกเป็น มร + ปาด (ภูเข + ที่ลาดชัน) ในมหาภูติกายไม่ได้แปลศัพท์นี้โดยตรง แต่มีอธิบายความไว้ในรูป 'ปปาด' (ไม่ใช่รูปปาด) ดังนี้ ชาติอาทิปปาดทุกขชนนโค มรูปปปาดสทิสตา ปุณฺณภิสงฺขารสฺส วุคฺตา - ท่านกล่าวความที่บุญญาภิสังขารเป็นเช่นมรูปปาดะ เพราะเหวฬาคือชาติเป็นต้น เป็นเหตุยังทุกข์ให้เกิด.

ที่สุด (เมื่อหมดบุญ) และ (ไม่เห็น) ความที่ผลแห่งบุญนั้น (แม้มีคุณ  
น่ายินดีก็) มีคุณน่ายินดีเป็นส่วนน้อย จึงก่อบุญญาภิสังขารมีประการดัง  
กล่าวแล้วนั้น อันเป็นปัจจัยแห่งวิปริณามทุกข์นั่นเอง ดังแมลงเมา  
ริเข้าตอมเปลวไฟ และดังสัตว์ที่ตะกรามหยาดน้ำผึ้งริเข้าเลียคมศัสตรา  
ที่น้ำผึ้งติดฉะนั้น อนึ่ง ไม่เห็นโทษในโลกียวิสัย มีการเสพกำเป็นต้น  
พร้อมทั้งผลของมัน เพราะสำคัญว่าเป็นสุข และเพราะถูกกิเลสครอบงำ  
ด้วย จึงก่อบุญญาภิสังขารอันเป็นไปในทวารทั้ง ๓ ขึ้นก็ได้ ดังเด็ก  
อ่อนริเล่นลูก และดังคนอยากตายรักินยาพิษฉะนั้น อนึ่งเล่า ไม่รู้  
ความที่สังขารแม้ในฝ่ายอรุปวิบากก็เป็นวิปริณามทุกข์ จึงก่ออเนนุชาภิ-  
สังขารซึ่งเป็นจิตตสังขารขึ้น ด้วยวิปลาดไปว่าเป็นของเที่ยงเป็นต้น  
ดังคนหลงทิศริอ่านเดินทางมุ่งหน้าไปสู่เมืองปิศาจฉะนั้น

เพราะเหตุที่สังขารมีเพราะอวิชชาเท่านั้น หามีโดย (อวิชชา)  
ไม่มีไม่ ดังกล่าวมาจะนี้ บัณฑิตจึงรู้ข้อที่ว่า "สังขารทั้งหลายนี้เป็น  
ธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย" นั้นได้แล จริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระ  
ภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่ฉลาดตกอยู่ใน  
อวิชชา ย่อมปรุงแต่งบุญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอบุญญาภิสังขาร  
บ้าง ย่อมปรุงแต่งอเนนุชาภิสังขารบ้าง คูกรภิกษุทั้งหลาย ต่อเมื่อใด  
อวิชชา ภิกษุละได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว เมื่อนั้น ภิกษุนั้น เพราะ  
ความสำรอกออกไปแห่งอวิชชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งวิชชา ย่อม  
ไม่ปรุงแต่งบุญญาภิสังขารเลย" ดังนี้เป็นต้น

\* ส. นิทาน. ๑๖/๕๕.



ในบทว่าวิชชา<sup>นี้</sup> ข้าพเจ้าทั้งหลายขอพัก<sup>ข้อ</sup>ว่า "วิชชาเป็น  
ปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย" นี้ไว้ก่อน ด้วยข้อนี้ควรจะกล่าว (ต่อไป)  
คือ (ปัญหา) ว่า "วิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารเหล่าไหน อย่างไร ?"  
ในกรณีที่วิชชาเป็นปัจจัยอย่างไรบ้างนั้น ท่านกล่าวไว้ดังต่อไปนี้

[ปัจจัย ๒๔]

ก็แลปัจจัย ๒๔ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ คือ

เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปัตติปัจจัย อนันตรปัจจัย  
สมันตรปัจจัย สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย  
อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย ปีณาชาติปัจจัย อาเสวนปัจจัย  
กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย  
มกฺกปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย นัตถิปัจจัย  
วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย<sup>๑</sup>

[แก้เหตุปัจจัย]

ในอุเทศบทเหล่านั้น ธรรมที่ได้ชื่อว่าเหตุปัจจัย เพราะธรรมนั้น  
เป็นเหตุด้วย เป็นปัจจัยด้วย คือ เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ อธิบายว่า

๑. คุณหาญ ถ้าแปลตรงๆ ว่า 'ถือไว้ จับไว้ ยึดไว้ กุมไว้' ความไม่ผูกในภาษาไทย  
จึงแปลเอาความว่า 'พักไว้' (หรือ 'หยุดไว้' ก็จะได้) ที่พักไว้ ก็เพราะพรรณนา  
ข้อนี้มาพอเห็นความแล้ว ยังมีความที่ควรกล่าวอยู่ต่อไปอีก.

๒. อภิ. ป. ๔๐/๑.

เป็นปัจจัยโดยความเป็นเหตุ" นับแม้ในอุเทศบทอื่นมีอาร์มณปัจจัย  
เป็นต้น ก็นับเดียวกันนี้

[แก้ศัพท์เหตุ]

ในบท 'เหตุปัจจัย' นั้น คำว่า 'เหตุ' เป็นคำเรียกวจนาวะ  
(อวัยวะแห่งคำ คืออวัยวะที่ให้ความแต่ละคำ?) และการณะ (สิ่งที่  
ก่อผล) มุละ (สิ่งที่เป็รากเง่า) ก็วจนาวะ เรียกว่าเหตุ ในทาง  
โลก เช่นในคำว่า 'ปฏิญเหตุ' - 'ข้อปฏิญญา' แต่ในทางพระศาสนา  
การณะ เรียกว่า เหตุ เช่นในคำว่า 'เย ธมมา เหตุปฏภา' - ธรรม  
ทั้งหลายใดมีเหตุ (คือการณะ) เป็นแดนเกิด' มุล ก็เรียกว่า เหตุ  
เช่นในคำว่า 'ตโย กุสสเหตุ ตโย อกุสสเหตุ' - เหตุ (คือมูล) แห่ง  
กุสส ๓ เหตุ (คือมูล) แห่งอกุสส ๓' มุลนั้น (แหละ) ประสงค์เอา  
(ว่าเหตุ) ในที่นี้

[แก้ศัพท์ปัจจัย]

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความหมายแห่งคำในคำว่า 'ปัจจัย' นี้  
ธรรม (ที่เป็นผล) อาศัยไปแต่ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น หมายถึง

๑. ที่ท่านไข เหตุปัจจัย เป็น เหตุ หตุวา ปัจจัย แล้วไขอีกที่เป็น เหตุภาวน  
ปัจจัย นั้น ก็เพื่อแสดงว่า ศัพท์ประกอบ หตุวา ปัจจัย คือ หตุวา นั้น เป็นกิริยาดิยา-  
วิเสสนะ คือแปลว่า โดย... (ไม่ใช่บุพกาลกิริยา สมานกาลกิริยา ฯลฯ)

๒. ปาฐะเรียงแยกไว้เป็น ปฏิญเหตุ แต่ในมหาฎีกาเรียงติดกันเป็น ปฏิญเหตุ  
เหตุ แปลว่า 'ข้อความ' ก็ได้ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๔๕๓).

๓. วิ. มหาวรรค. ๔/๓๔.

๔. อภิ. ตี. ๓๔/๒๓๑.

ความว่า ไม่ปฏิเสธกรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นเป็นไป เหตุนี้ กรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นจึงชื่อว่าปัจจัย มีคำอธิบายว่า อันกรรม (ที่เป็นผล) ไคอาศัย คือไม่ปฏิเสธซึ่งกรรม (ที่เป็นเหตุ) ไคตั้งอยู่หรือว่าเกิดขึ้นก็ดี กรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น ชื่อว่าเป็นปัจจัยแห่งกรรม (ที่เป็นผล) นั้น แต่ (เมื่อว่า) โดยลักษณะ ปัจจัยมีความอุดหนุนเป็นลักษณะ ด้วยว่า กรรม (ที่เป็นเหตุ) ไค เป็นสภาพอุดหนุนเพื่อความตั้งอยู่หรือเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรม (ที่เป็นผล) ไค กรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น ท่านเรียกว่าเป็นปัจจัยแห่งกรรม (ที่เป็นผล) นั้น

คำว่า "ปัจจัย เหตุ การณ นิทาน สัมภว ปภว" เป็นต้น โดยความก็อันเดียวกัน ต่างกันแต่โดยพยัญชนะ

ธรรมชื่อว่าเหตุ เพราะอรรถว่าเป็นมูล ชื่อว่าปัจจัย เพราะอรรถว่าเป็นสภาพอุดหนุน ดังกล่าวมาจะนี้ เพราะเหตุนี้ (เมื่อว่า) โดยสังเขป ธรรมผู้อุดหนุนโดยความหมายว่าเป็นมูล ชื่อว่าเหตุปัจจัย

อธิบายของอาจารย์ทั้งหลายว่า "เหตุปัจจัยนั้นเป็นสภาพยังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จแก่ (สัมปยุต) ธรรมทั้งหลายมีกุศลธรรมเป็นอาทิ ดังพืชทั้งหลายมีพืชข้าวสาลีเป็นต้น ยัง (ความเป็น) ธัญญาชาติมีข้าวสาลีเป็นอาทิให้สำเร็จ และดังสีของมณีเป็นต้น ยังแสงของมณีเป็นอาทิให้สำเร็จจะนั้น" แต่เมื่อเป็นอย่างนั้น ความเป็นเหตุปัจจัยก็ไม่สำเร็จไปถึงในรูปทั้งหลายที่มีเหตุเป็นสมุฏฐาน (ด้วยนะชิ) เพราะว่า เหตุปัจจัยนั้นหายังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จแก่รูปเหล่านั้นไม่

\* มหาภูทิกว่า ท่านหมายถึงพระอาจารย์เรวตะ (อยู่ที่ไหนไม่ได้บอกไว้)

แต่ก็มีไม่ใช่เป็นปัจจัย สมพระบาลีว่า "เหตุ เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ-ปัจจัย แห่งกรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีเหตุ นั้นเป็นสมภูฐาน" ดังนี้ อนึ่ง สำหรับเหตุกจิตทั้งหลาย ความ เป็นอพยากฤต เว้นเหตุ นั้นเสียก็สำเร็จได้ (เพราะอพยากฤตเป็น อเหตุกะ) แม้สำหรับสเหตุกจิตทั้งหลายเล่า ความเป็นกุศลเป็นต้น ก็เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการเป็นต้น\* มีใจเนื่องด้วยสัมปยุตเหตุ (เหตุผู้ สัมปยุต) และหาว่าความเป็นกุศลเป็นต้น พึงมีได้โดยสภาวะแท้ใน สัมปยุตเหตุทั้งหลายไซ้ ในสัมปยุตกรรมทั้งหลาย อโลหะซึ่งเนื่อง ด้วยเหตุ ก็พึงเป็นกุศลบ้าง อพยากฤตบ้างได้ แต่เพราะเหตุที่เป็นได้ ทั้งสองอย่าง ในสัมปยุตกรรมทั้งหลาย หาความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่ เนื่องด้วยเหตุ มิใช่เป็นโดยสภาวะ) ได้ฉันใด แม้ในเหตุทั้งหลาย ก็พึงหาความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่เนื่องด้วยกรรมอื่น มิใช่เป็นโดย สภาวะ) ได้ฉันนั้น

แต่อันที่จริง เมื่ออรรถว่าเป็นมูลแห่งเหตุทั้งหลาย บัณฑิตไม่ถือ เอาโดยว่าเป็นเหตุยังความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จ (แต่) ถือเอา โดยว่าเป็นเหตุยังความตั้งมั่นด้วยดี (แห่งกรรมทั้งหลาย) ให้สำเร็จ ก็

๑. โดยพระบาลีว่า "โยนิโส ภุขเว มนสิโรโต ฯ เป ฯ อภิวาตุนติ ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งแก่ภิกษุผู้ทำในในโดยแบบคาย"

๒. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น มูลกุจฺ ตรงนี้ประโยชน์ลักษณะ มี คยฺหมาน เป็นลักษณะกิริยา แสดงอยู่ แต่ตัวนามที่เป็นลักษณะวันตะไม่ปรากฏ พิจารณาแล้วก็เห็นแต่ มูลกุจฺ เท่านั้น เป็นลักษณะวันตะ จึงตกลงแก้เป็น มูลกุเจ.

ไม่ผิดอะไรเลย แท้จริง ธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุปัจจัยแล้ว ย่อมเป็น  
ธรรมมั่นคงตั้งลงด้วยดี ดั้งเดิมไม่ทั้งหลายที่มีรากงอกงามแล้วก็ตั้งอยู่ได้  
ด้วยดีเช่นนั้น (ส่วน) อเหตุกธรรมทั้งหลายเป็นธรรมไม่ตั้งมั่นด้วยดี  
ดุจสาหร่ายทั้งหลาย มีสาหร่ายชนิดลิลพิกกะ (สาหร่ายเมือกดำ ?)  
เป็นต้น ฉะนั้น

เหตุปัจจัยเป็นธรรมอุดหนุนโดยความหมายว่าเป็นมูลดังนี้ เพราะ  
เหตุนี้ ธรรมผู้อุดหนุนโดยยังความตั้งมั่นด้วยดี (แห่งสัมปยุตธรรม)  
ให้สำเร็จ บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อเหตุปัจจัย

[แก้อาร์มณปัจจัย]

ในอุเทศบทแต่นั้นไป ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นอารมณ์  
ชื่อว่าอาร์มณปัจจัย ธรรมอะไร ๆ จะไม่เป็นอาร์มณปัจจัยนั้นไม่มี  
เพราะค่านิเทศแม้ท่านจะขึ้นต้นว่า "รูปายตนะเป็นปัจจัยโดยเป็นอาร์ม-  
ณปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ" ดังนี้เป็นต้น แต่ก็ลงท้ายว่า "ธรรม  
ทั้งหลายใด ๆ เป็นจิตเจตสิกธรรม ปารรภธรรมใด ๆ เกิดขึ้น ธรรม  
ทั้งหลาย (ที่ถูกปารรภ) นั้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอาร์มณปัจจัย  
แห่งธรรม (ที่เกิดขึ้น) นั้น ๆ "๒ ฉะนั้น เปรียบเหมือนคนอ่อนกำลัง  
ได้ยึดท่อนไม้หรือเชือกนั้นแหละ จึงลุกขึ้นและยืนอยู่ได้ ฉันทิ จิตและ  
เจตสิกธรรมทั้งหลายก็ฉันทินั้น ปารรภอารมณ์มีรูปเป็นต้นเข้านั้นแหละ  
จึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ เพราะเหตุนี้ ธรรมทั้งหลายอันเป็นอารมณ์

แห่งจิตเจตสิกทั้งหลายทั้งปวง บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อว่าอาร์มณปัจจัย

[แก้อธิปัตติปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่าอธิปัตติปัจจัย อธิปัตติ-  
ปัจจัยนั้นมี ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสหชาตธรรมและอาร์มณ ใน ๒  
อย่างนั้น ธรรม ๔ ประการ กล่าวคือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา  
พึงทราบว่ชื่อ สหชาตาทิปัตติปัจจัย (เป็นอธิปัตติปัจจัยแห่งสหชาตธรรม)  
โดยบาลีว่ "ฉันทาทิบัติ เป็นปัจจัยโดยเป็นอธิปัตติปัจจัยแห่งธรรม  
ทั้งหลายที่สัมปยุตกับฉันทะ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีฉันทะนั้นเป็น  
สมุฏฐาน" ดังนี้เป็นต้น แลว่าธรรมทั้ง ๔ นั้น มิได้เป็นอธิปัตติรวมกัน  
จริงอยู่ ในขณะที่จิตทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็นใหญ่เป็น  
ไป ในขณะนั้นก็ฉันทะอย่างเดียวเป็นอธิปัตติ นอกนี้มิได้เป็น ใน  
ธรรมที่เหลือ (อีก ๓) ถิ่นนี้ ส่วนว่ารูปธรรมทั้งหลายทำธรรมใดให้  
เป็นที่หนัก (คือเป็นทิหนัก) เป็นไป ธรรมนั้นเป็นอาร์มณาธิปัตติ  
แห่งรูปธรรมทั้งหลายนั้น เหตุนี้ท่านจึงกล่าวคำนิเทศไว้ว่ "ธรรม  
ทั้งหลายใด ๆ เป็นจิตเจตสิกธรรม ทำ (อาร์มณ) ธรรมใด ๆ ให้เป็น  
ที่หนักเกิดขึ้น ธรรม(อาร์มณ) ทั้งเหล่านั้น ๆ เป็นปัจจัย โดยเป็น  
อธิปัตติปัจจัยแห่งธรรม (จิตเจตสิก) ทั้งเหล่านั้น ๆ" ดังนี้

[แก่อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมไม่มีระหว่าง (คั่น) ชื่อ

\* อภ. ป. ๔๐/๒.

อนันตรปัจจัย ธรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมใกล้ที่สุด ชื่อ  
สมนันตรปัจจัย ก็เลยอาจารย์ทั้งหลายอธิบายปัจจัยคู่นี้ไว้มากประการ  
แต่ความ (ต่อไป) นี้ เป็นแก่นสารในปัจจัยคู่นี้

ก็จิตตนิยม (ทางของจิต) เป็นต้นว่า "มโนธาตุมีในลำดับแห่ง  
จักขุวิญญาณ มโนวิญญาณธาตุมีในลำดับแห่งมโนธาตุ" ดังนั้นใน  
จิตตนิยมนั้น ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจแห่งจิตดวงก่อน ๆ เท่านั้น หา  
สำเร็จโดยประการอื่นไม่ เหตุใด เพราะเหตุนี้ ธรรมผู้สามารถ  
ในอันยังจิตตบาทที่คู่ควรกันให้เกิดขึ้นในลำดับแห่งตน ๆ ชื่อว่า  
อนันตรปัจจัย เพราะฉะนั้นแลท่านจึงกล่าวว่า "บทว่า อนันตรปัจจัย  
ความว่า จักขุวิญญาณธาตุ และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณ-  
ธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัยแห่งมโนธาตุ และแห่งธรรม  
ทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโนธาตุนั้น" ดังนี้ เป็นต้น อนันตรปัจจัย  
อันใด สมนันตรปัจจัยก็อันนั้นแหละ แท้จริง ความต่างกันปัจจัย  
คู่นี้ เป็นเพียงพยัญชนะเท่านั้น คุณความต่างเพียงพยัญชนะในศัพท์  
อุปายะ (เติบโต) กับสันตติ (สืบต่อ) และในศัพท์คู่คือ อริวณะ  
(คำเรียก) กับ นิรุตติ (คำกล่าว) ฉะนั้น แต่ความต่างโดยอรรถหาไม่

ส่วนมติของอาจารย์ทั้งหลายว่า "ธรรมชื่อว่า อนันตรปัจจัย  
เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยอรรถ (คือไม่มีความอื่นคั่น ?)

๑. มหาภูิกว่า ด้วยคำว่า 'เป็นต้น' แสดงถึงจิตตนิยมทุกอย่างที่เกิดในลำดับกัน เช่น  
ว่า วัฏฐัพพะเกิดในลำดับสันติระ ปฏิสนธิมีในลำดับจุติ...

๒. อภิ. ป. ๔๐/๓

ชื่อว่าสมนันตรปิจัย เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล (คือไม่มีกาลกัน ?)" ดังนี้ใด มตินั้นผิดจากบาลีว่า "เมื่อพระโยคาวจรออกจากนิโรธ เนวสัณญานาสัณญายตนกุศลย่อมเป็นปิจัย โดยเป็นสมนันตรปิจัยแห่งผลสมบัติ" ดังนี้เป็นต้น

ในความที่ธรรมที่สมนันตรปิจัย เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาลนั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวแม้คำใดว่า "ความที่ธรรมนั้นเป็นธรรมสามารถในอันยังธรรมทั้งหลายให้ตั้งขึ้นมิได้เสื่อมไป แต่เพราะกำลังแห่งภวานาอันไว้ ธรรมทั้งหลายที่เป็นสมนันตรจะจึงยังเกิดขึ้นไม่ได้" ดังนี้ แม้คำนั้นก็ยังความไม่มีแห่งความเป็นกาลานันตระ (ไม่มีระหว่างโดยกาล) นั้นเองให้สำเร็จ (คือพิสูจน์ให้เห็นว่าความเป็นกาลานันตระไม่มีนั่นเอง) เพราะความเป็นกาลานันตระในธรรมนั้นไม่มีด้วยกำลังแห่งภวานา เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายจึงยังคงยืนยันข้อนั้นแหละ (คือกาลานันตระไม่มี) ก็เหตุใด ความเป็นกาลานันตระไม่มี เพราะเหตุนี้ ความที่ธรรมนั้นเป็นสมนันตรปิจัยก็ใช้ไม่ได้ด้วย ด้วยว่าความเห็นของท่านทั้งหลายว่า 'ธรรมชื่อว่าเป็นสมนันตรปิจัยแห่งธรรมทั้งหลายนั้น เพราะความเป็นธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล' (เช่นนั้น)

เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายอย่าทำความยึดมั่น (ความเห็น) ไปเลย พึงเชื่อเถิด (ว่า) ความต่างกันในปิจัยคูนี ก็เพียงแต่โดยพยัญชนะเท่านั้น หาต่างกันโดยอรรถไม่ ต่างกันโดยพยัญชนะอย่างไร ? ต่างกันเท่านี้ คือ



ระหว่างแห่งธรรมเหล่านั้นไม่มี เหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อ  
อนันตระ (ไม่มีระหว่าง)

ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอนันตระอย่างดี เพราะไม่มีหยุดชะงัก  
เหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อ สมันนตระ (ไม่มีระหว่างอย่างดี)\*

[แก้สหาตปัจจย]

ธรรมผู้อดหนุนโดยความเป็นธรรมที่เมื่อเกิดขึ้น ก็ยังธรรมอื่น  
ให้เกิดขึ้นพร้อมกันด้วย ชื่อว่าสหาตปัจจย จุขประทีปเป็นปัจจยโดย  
ยังแสงสว่างให้เกิดขึ้นพร้อมกัน ฉะนั้น\* สหาตปัจจยนั้นเป็น ๖ อย่าง  
ด้วยอำนาจแห่งอรุปขันธ์เป็นต้น ดังบาลีว่า "ขันธ์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็น  
ปัจจยโดยเป็นสหาตปัจจยซึ่งกันและกัน มหาภูต ๔ เป็นปัจจยโดยเป็น  
สหาตปัจจยซึ่งกันและกัน นามและรูปในขณะก้าวลง (สู่ครรภ์) เป็น

๑. เราไม่รู้ศัพทศาสตร์ลึกซึ้ง ก็ได้แต่นึกไปด้วยสามัญสำนึกว่า ถ้าไม่มีความต่างกันแล้ว  
พระบาลีจะแยกหัวข้อไว้เพื่อประโยชน์อะไร ?

ศัพท์ สมณนุตร นั้น ที่นึกออกในเวลานี้ ก็ในปรินิพพานสูตร พรหมสังยุต  
สังยุตตนิกาย คือ "...จตุตถภูมณา วุฏฺฐหิตฺวา สมณนุตรํ ภควา ปรินิพฺพายี" ซึ่ง  
น่าจะแปลว่า "ออกจากจตุตถภูมณาแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ปรินิพพานในทันที"

สมณนุตรนี้ ปราชญ์ในชั้นหลังตีความว่า "ระยะกาลใกล้ที่สุด" หรือว่า  
"ระยะกระชั้นชิด" ซึ่งก็ได้กันกับคำว่า 'ทันที' นั่นเอง สมกับที่ท่านเดิม ส อูปสัค  
เข้าใจ ก็เพื่อให้มีความต่างจาก อนนุตร เฉยๆ โดยนัยนี้ อนนุตร - ไม่มีระหว่าง เอา  
ความว่าลำดับปกติ สมณนุตร - ไม่มีระหว่างด้วยดี เอาความว่าลำดับกระชั้นชิด ส่วนว่า  
อะไร ได้แก่อะไรนั้น ขอยกไว้ถวายท่านผู้เชี่ยวชาญ

๒. มหาภูตีกว่า มิใช่เป็นปัจจยแห่งความเกิดขึ้นเท่านั้น เป็นปัจจยแห่งความตั้งอยู่ด้วย  
เหมือนประทีปเป็นปัจจยแห่งความตั้งอยู่ของแสงสว่างด้วย มิใช่เป็นปัจจยแห่งความ  
เกิดขึ้นเท่านั้น

ปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยซึ่งกันและกัน จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน มหาภูตทั้งหลาย เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยแห่งอุปาทายรูปทั้งหลาย ธรรมมีรูปทั้งหลายต่างเหล่า เป็นปัจจัยโดยเป็นสหชาตปัจจัยแห่งธรรม ไม่มีรูปทั้งหลายในกาลบางครั้ง บางครั้งเป็นปัจจัยมิใช่โดยเป็นสหชาตปัจจัย" คำหลัง (คือธรรมมีรูป) นี้ท่านกล่าวหมายเอาหทัยวัตถุอย่างเดียว

[แก้อัญญมัญญปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุนโดยความที่ยังกันและกันให้เกิด และสนับสนุนซึ่งกันและกัน ชื่อว่าอัญญมัญญปัจจัย คุณไม่สามท่อน (ตั้งฟังกันอยู่) คำกันและกันไว้ฉะนั้น อัญญมัญญปัจจัยนั้นเป็น ๓ อย่างด้วยอำนาจอุปจันท์เป็นต้น ดังบาลีว่า "จันท์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย มหาภูต ๔ เป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย นามและรูปในขณะก้าวลง (สู่ครรภ์) เป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย"

[แก่นิสสยปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุนโดยอาการเป็นที่ตั้งและโดยอาการเป็นที่อาศัย ชื่อว่า นิสสยปัจจัย คุณแผ่นดินและแผ่นผ้าเป็นต้น เป็นที่ตั้งและเป็นที่อาศัย

๑. มหาภูตีกาว่า กิณฺณิกาเล ขยายเป็น เกจิ กิสุมิณฺณจิ กาเล คำ กิณฺณจิ เป็นทุติยาวิภัติเอกวจนะ เมื่อมาสัมพันธกับ รูปิโน ธมฺมา กลายเป็นปฐมาวิภัติพหุวจนะไป และสัมพันธกับ กาเล ก็เป็นสัจจตมวิภัติเอกวจนะด้วย

๒. อภิ. ป. ๔๐/๖.

แห่งคันไม้และแห่งจิตรกรรมเป็นอาทิฉะนั้น นิสสยปัจจยนั้นพึงทราบตามนัยความที่กล่าวในสหชาติปัจจยนั้นแหละว่า "จันท์ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจยโดยเป็นนิสสยปัจจยซึ่งกันและกัน" ดังนี้เป็นต้นเกิด แต่โกฐาส (ส่วน) ที่ ๖ ในปัจจยนี้ ท่านจำแนกไว้ดังนี้ว่า "จักขายตนะเป็นปัจจยโดยเป็นนิสสยปัจจยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น โสตายตนะ---ฆานายตนะ---ชีวหายตนะ--- กายายตนะเป็นปัจจยโดยเป็นนิสสยปัจจยแห่งกาย-วิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจยโดยเป็นนิสสยปัจจยแห่งมโนธาตุ แห่งมโนวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น----"

[แก้อุปนิสสยปัจจย]

ส่วนในบทว่าอุปนิสสยปัจจยนี้ พึงทราบความหมายแห่งคำนี้ก่อน ธรรมอันผลแห่งตนอาศัย คือไม่ปฏิเสธ โดยที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น เพราะเหตุนี้ ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นจึงชื่อนิสสยะ (เป็นที่อันผลแห่งตนอาศัย) (อุป ศัพท์ในบทอุปนิสสยนั้นมีอรรถว่า 'ยิ่ง' ว่า 'นัก') เหมือนอย่างว่า ความคับใจนัก ชื่อว่าอุปายาสจันใด ธรรมเป็นที่อันผลแห่งตนอาศัยยิ่งนักก็ชื่อว่าอุปนิสสยะจันนั้น คำว่า อุปนิสสยะ นั้นเป็นชื่อแห่งเหตุอันมีกำลัง (เหตุอันเรียว

\* อภ. ป. ๔๐/๖.

แรง) เพราะเหตุ<sup>๑</sup>นั้น ธรรมผู้<sup>๒</sup>อดหนุนโดยความเป็นเหตุมีกำลัง พึง  
ทราบ<sup>๓</sup>ว่าชื่ออุปนิสสยปัจจัย

อุปนิสสยปัจจัย<sup>๔</sup>นั้นเป็น ๓ อย่าง คือ อารัมมณุปนิสสยะ อนันตร-  
อุปนิสสยะ ปกตูปนิสสยะ

[อารัมมณุปนิสสยะ]

ในอุปนิสสยปัจจัย ๓ นั้น อันดับแรก อารัมมณุปนิสสยะ ท่าน  
จำแนกไว้ (โดย) ไม่<sup>๕</sup>ทำความต่างกับอารัมมณาธิบดี (ความมีอารมณ์  
เป็นใหญ่?) เลย โดย<sup>๖</sup>นัยว่า "การกบุคคลให้ท่านแล้ว สมาทานศีลแล้ว  
ทำอุโบสถกรรมแล้ว ปัจจเวกษณ์ถึงกุศลกรรมที่กล่าว<sup>๗</sup>นั้น (โดย) ทำ  
(กุศลกรรมนั้น) ให้เป็นที่หนัก (คือเป็นใหญ่เป็นสำคัญ) ปัจจเวกษณ์  
ถึงกุศลกรรมทั้งหลายที่ได้ประพฤติดีแล้วในกาลก่อน (โดย) ทำ  
(กุศลกรรมนั้น) ให้เป็นที่หนัก ออกจากฌานแล้วปัจจเวกซ์ (องค์)  
ฌาน (โดย) ทำ (ฌานนั้น) ให้เป็นที่หนัก พระเสกขบุคคลทั้งหลาย  
ปัจจเวกษณ์โคตรภู (โดย) ทำ (โคตรภูนั้น) ให้เป็นที่หนัก ปัจจเวกษณ์  
โวทาน (ความผ่องแผ้วแห่งจิต) (โดย) ทำ (โวทานนั้น) ให้เป็นที่หนัก  
พระเสกขบุคคลทั้งหลายออกจากมรรค (ภวังค์) แล้ว ปัจจเวกษณ์มรรค  
(โดย) ทำ (มรรคนั้น) ให้เป็นที่หนัก" ดังนี้เป็นอาทิ

\* อภ. ป. ๔๐/๑๗๓ มหาภูทิก<sup>๘</sup>ว่า พระเสกขบุคคลปัจจเวกษณ์โคตรภูนั้นหมายถึง  
พระโสดาบัน (เพราะเป็นผู้แรกผ่านโคตรภู?) ส่วนท่านผู้ปัจจเวกษณ์โวทาน หมายถึง  
พระสกทาคามีและพระอนาคามี เพราะจิตของพระเสกขบุคคลสองประเภทนี้ได้ชื่อว่า  
โวทาน อีกนัยหนึ่ง พระเสกขบุคคล หมายถึงพระอริยบุคคลทั้ง ๓ ประเภทนั้นก็ได้

ส่วนที่<sup>๙</sup>ว่าออกจากมรรคนั้นหมายความว่าออกจากมรรคที่ตนได้ โดยก้าวล่วงมรรคภวังค์  
(หาใช่การออกจากมรรคแท้ ๆ ดังออกจากฌานไม่?)

ในอารมณ์นั้น จิตและเจตสิกทั้งหลายทำอารมณ์ใดให้เป็น  
ที่หนักเกิดขึ้น อารมณ์นั้น โดยนิยมนับเป็นอารมณ์มีกำลังในบรรดา  
อารมณ์เหล่านั้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความต่างกันแห่งอารมณ์  
เหล่านั้น พึงทราบดังนี้ว่า นับว่าเป็นอารมณ์ชนิดดี โดยหมายว่าเป็น  
เพียงอารมณ์ที่พึงทำให้เป็นที่หนัก นับว่าเป็นอารมณ์ชนิดเสีย โดย  
หมายว่าเป็นอารมณ์ที่เป็นเหตุมีกำลัง

[อนันตรูปนิสสยะ]

เมื่ออนันตรูปนิสสยะ ท่านก็จำแนกไว้โดยไม่ทำความต่างกับ  
อนันตรปัจจัยเหมือนกัน โดยนัยว่า "ขั้นทั้งหลายที่เป็นกุศลก่อน ๆ  
ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งขั้นทั้งหลายที่เป็นกุศล  
หลัง ๆ" ดังนี้เป็นต้น แต่ในมติกานิกเขป ความแปลกกันในนิกเขป  
แห่งจิตและเจตสิก (ที่เป็นอนันตรปัจจัยและอนันตรูปนิสสยะ) เหล่านั้น  
มีอยู่ เพราะอนันตรปัจจัยมาโดยนัยว่า "จักขุวิญญาณธาตุและธรรม  
ทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตร-  
ปัจจัยแห่งมโนธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น"  
ดังนี้เป็นต้น (ส่วน) อุปนิสสยะมาโดยนัยว่า "ธรรมทั้งหลายที่เป็น  
กุศลก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่  
เป็นกุศลหลัง ๆ" ดังนี้เป็นอาทิ

แม้ความแปลกกันในนิกเขปนั้น โดยใจความก็ถึงซึ่งความเป็น  
อันเดียวกันนั้นแล ถึงเป็นอย่างนั้น (ความแปลกกันก็มีอยู่คือ) ความเป็น  
อนันตรปัจจัย พึงทราบโดยความเป็นธรรมสามารถในอันยังจิตดูบาท

ที่ควรแก้ลำดับของตน ๆ ให้เป็นไป (ส่วน) ความเป็นอนันตรูปนิสสยะ  
พึงทราบโดยความที่จิตดวงก่อนเป็นเหตุมีกำลัง ในอันยังจิตดวงหลังให้  
เกิดขึ้น เพราะอันความเกิดขึ้นแห่งจิตเว้นจิตเป็นลำดับเสีย หามิได้  
จิตที่แม้เว้นธรรมเสียสักอย่าง ในบรรดาธรรมทั้งหลายมีเหตุปัจจัยธรรม  
เป็นต้นก็เกิดขึ้นได้ฉะนั้นไม่ เพราะเหตุนี้ อนันตรูปนิสสยะ จึงเป็น  
ปัจจัยมีกำลัง ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความต่างกันแห่งธรรม  
๒ อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบดังนี้เถิดว่า "ธรรมเป็นอนันตรปัจจัยด้วย  
อำนาจแห่งความ (สามารถ) ยังจิตอันควรแก้ลำดับของตน ๆ ให้เกิดขึ้น  
เป็นอนันตรูปนิสสยะ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นเหตุมีกำลัง"

[ปกตูปนิสสยะ]

ส่วนปกตูปนิสสยะ พึงทราบ (ดังต่อไปนี้) ว่า อุปนิสสยะที่สร้างขึ้น  
อย่างดี ชื่อว่าปกตูปนิสสยะ

ปัจจัยธรรมที่บุคคลสร้างขึ้นในสันดานของตนก็ดี ปัจจัยภายนอก  
มีฤดูและโภชนะเป็นต้น ที่บุคคลเสพด้วยอำนาจศรัทธาและศีลเป็นต้น  
ก็ดี ชื่อว่าปกตะ (ทำขึ้นอย่างดี)

อีกนัยหนึ่ง อุปนิสสยะ โดยปกติ (คือโดยสภาวะของตน) นั้นเอง  
ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ หมายความว่าไม่เจือปนด้วยอาร์มมณูปนิสสยะ  
และอนันตรูปนิสสยะ

ประเภทโดยอเนกประการแห่งปกตูปนิสสยะนั้น พึงทราบโดย  
นัยว่า "ปกตูปนิสสยะ คือบุคคลอาศัยยั้งนักซึ่งศรัทธาแล้ว ย่อมให้ทาน  
ย่อมสมาทานศีล ย่อมทำอุโบสถกรรม ย่อมยังฌานให้เกิดขึ้น ย่อมยัง

วิปัสสนาให้เกิดขึ้น ย่อมยังมรรคให้เกิดขึ้น ย่อมยังอภิญญาให้เกิดขึ้น  
ย่อมยังสมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยยี่งักซึ่งศีล----ซึ่งสุตะ----ซึ่งจาคะ---- ซึ่ง  
ปัญญาแล้ว ย่อมให้ทาน ฯลฯ ย่อมยังสมาบัติให้เกิดขึ้น ศรัทธา  
ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา จึงเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสัยปัจจัยแห่งศรัทธา  
ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา\* ดังนี้ เป็นต้น

ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นนี้ อันบุคคลทำขึ้นอย่างดีด้วย เป็น  
อุปนิสัยะ โดยความหมายว่า เป็นเหตุมีกำลังด้วย ดังกล่าวมาจะนี้  
เหตุนี้จึงได้ชื่อว่า ปกตุนิสัยะ

#### [แก้ปุเรชาตปัจจัย]

ธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อนแล้วเป็นไปอยู่  
ชื่อว่า ปุเรชาตปัจจัย\* ปุเรชาตปัจจัยนั้นมี ๑๑ อย่าง โดยเป็นวัตถุ  
และอารมณ์ในปัญจทวาร (เป็น ๑๐) และหทัยวัตถุ (รวมเป็น ๑๑) ดัง  
บาลีว่า "จักขายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณ-  
ธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น โส-  
ตายตนะ----ชานายตนะ----ชีวหายตนะ----กายายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็น  
ปุเรชาตปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับ  
กายวิญญาณธาตุนั้น ฐปายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่ง

๑. อภ. ป. ๔๐/๑๑๑ หมายความว่า กุศลธรรมก่อน ๆ เป็นอุปนิสัยปัจจัยแห่ง  
กุศลธรรมหลัง ๆ (?)

๒. ปัจจัยข้อนี้ท่านหมายเอารูปธรรม ได้แก่อายตนะภายใน ๕ อายตนะภายนอก ๕  
และหทัยวัตถุ (คือหัวใจ) ซึ่งจะกล่าวต่อไปนั้น ซึ่งเกิดขึ้นก่อนอรุปรธรรม เป็นปัจจัย  
แห่งอรุปรธรรม

จักขุวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น สัททายตนะ---คันธายตนะ---รสายตนะ---โณภูมัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาติปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณภูมัพพายตนะ เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาติปัจจัยแห่งมโนธาตุ มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้น (คือหทัยวัตถุ) เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาติปัจจัยแห่งมโนธาตุและแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโนธาตุนั้น เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาติปัจจัยแห่งมโนวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้นในกาลกลางครั้ง (คือในปวัตติกาล) ไม่เป็นปัจจัยโดยเป็นปุเรชาติปัจจัยในกาลกลางคราว (คือในจุติกาลและปฏิสนธิกาล)"๑

[แก้ปัญชาชาติปัจจัย]

อรุปรธรรมผู้อุดหนุน โดยความเป็นธรรมค้ำจุนรูปธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนไว้ ชื่อว่าปัญชาชาติปัจจัย ดังเจตนาคือความหวังในอาหาร ค้ำจุนสรีระของลูกเร้งทั้งหลายไว้ฉะนั้น" เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายอันเกิดภายหลัง เป็นปัจจัยโดยเป็นปัญชาชาติปัจจัยแห่งกายนี้ อันเกิดก่อน"๒

๑. เข้าใจว่าปาฐะตก คัมภีร์ปยุตตกานนุจ ฐมฺมานํ - และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับมโนธาตุนั้น

๒. อภิ. ป. ๔๐/๘

๓. มหาฎีกาว่า เจตนาชนิดนี้เป็นไปด้วยอำนาจมโนสัญญาเจตนาหาร

๔. อภิ. ป. ๔๐/๕



[แก้อาเสวนปัจจัย]

ธรรมผูุ้ดหนุนโดยความหมายคืออาเสวนะ (เสพมาก คือประพัตติจนคฺ้น) เพื่อความคล่องแคล่วและมีกำลังแห่งอนันตรธรรม (ธรรมเป็นลำดับ) ทั้งหลา ชื่อว่า อาเสวนปัจจัย คุจอกิโยค (ความประกอบยิ่ง คือความพากเพียร) ตอนก่อน ๆ ในการเรียนคัมภีร์เป็นต้น (เพื่อความคล่องแคล่วในการเรียนคัมภีร์ตอนหลัง ๆ) ฉะนั้น อาเสวนปัจจัยนั้น เป็น ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งขณะที่เป็นกุศลอกุศลและกิริยา ดังบาลีว่า "กุศลธรรมทั้งหลายก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งกุศลธรรมทั้งหลายหลัง ๆ อกุศลธรรมทั้งหลายก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งอกุศลธรรมทั้งหลายหลัง ๆ กิริยาอัพยากฤตธรรมทั้งหลายก่อน ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแห่งกิริยาอัพยากฤตธรรมทั้งหลายหลัง ๆ"

[แก้กรรมปัจจัย]

ธรรมผูุ้ดหนุน โดยความเป็นการกระทำ ที่ได้แก้จิตตประโยค (ความประกอบทางจิต คือเจตนา) ชื่อว่ากรรมปัจจัย กรรมปัจจัยนั้น เป็น ๒ ด้วยอำนาจแห่งกุศลเจตนาและอกุศลเจตนาอันเป็นไปในขณะต่าง ๆ และแห่งเจตนาทั้งปวงที่เป็นสหชาติ ดังบาลีว่า "กุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นปัจจัยโดยเป็นกรรมปัจจัยแห่งวิบากขันธทั้งหลาย และแห่งกฏัตตารูป (รูปที่เกิดแต่กรรม) ทั้งหลายด้วย สหชาติเจตนา

เป็นปัจจัย โดยเป็นกรรมปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนาและ  
แห่งรูปทั้งหลายที่มีเจตนาเป็นสมุฏฐานด้วย"

[แก้วิปากปัจจัย]

วิปากกรรมผู้อุดหนุนโดยความเป็นธรรมสงบ (คือว่ากรรมทำมา  
เสร็จแล้ว หรือว่าละเอียด เพราะรู้ยาก ?) ไม่มีอุตสาหะ (คือไม่ต้อง  
พยายามทำอะไรอีก ?) เพื่อความเป็นสภาพสงบไม่มีอุตสาหะ (คือต้อง  
เป็นอย่างนั้นไม่มีทางบ่ายเบี่ยง ?) ชื่อว่าวิปากปัจจัย วิปากกรรมนั้น  
ย่อมเป็นปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตตกาล และ  
แห่งกฐัตตารูปทั้งหลายในปฏิสนธิกาล และแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย  
ในกาลทั้งปวงด้วย ดังบาลีว่า "ขันธ ๑ ที่เป็นวิปากอภัยากฤต เป็นปัจจัย  
โดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ ๓ และแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน  
ฯลฯ ขันธ ๑ ที่เป็นวิปากอภัยากฤตเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่ง  
ขันธ ๓ และแห่งกฐัตตารูปทั้งหลายในปฏิสนธิขณะ ขันธ ๓ เป็น  
ปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ ๑ ขันธ ๒ เป็นปัจจัยโดยเป็น  
วิปากปัจจัยแห่งขันธ ๒ และแห่งกฐัตตารูปทั้งหลาย ขันธทั้งหลาย  
เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งวัตถุ (คือหทัยวัตถุ ?)"

[แก้อาหารปัจจัย]

อาหาร ๔ ผู้อุดหนุนโดยความคือเป็นผู้ค้ำจุนรูปและอรุปทั้งหลาย  
ไว้ ชื่อว่าอาหารปัจจัย ดังบาลีว่า "กพพิงการหาร เป็นปัจจัยโดย  
เป็นอาหารปัจจัยแห่งกายนี้ อาหารทั้งหลายที่เป็นอรุป (คือผัสสะ มโนสัญ-

เจตนาและวิญญาน) เป็นปัจจัยโดยเป็นอาหารปัจจัยแห่งสัมปยุตธรรม  
ทั้งหลาย และแห่งรูปทั้งหลายอันมีรูปอาหาร (ทั้ง ๓) นั้นเป็นสมุฏฐาน"  
แต่ในปัญหาวาร กล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ อาหารทั้งหลายที่  
เป็นวิปากอัพยาภคเป็นปัจจัย โดยเป็นวิปากปัจจัยแห่งขันธ์ทั้งหลายอัน  
สัมปยุตกับอาหารนั้น และแห่งกฏัตตารูปทั้งหลายด้วย" ดังนี้อีกด้วย

[แก้อินทรีย์ปัจจัย]

อินทรีย์ ๒๐ เว้นอิตถินทรีย์และปริสินทรีย์ ผู้อุดหนุนโดยความ  
คือเป็นใหญ่ ชื่อว่าอินทรีย์ปัจจัย ก็แลในอินทรีย์ ๒๐ นั้น อินทรีย์ ๕  
มีจักขุนทรีย์เป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลายอย่างเดียว อินทรีย์  
ที่เหลือ (๑๕) เป็นปัจจัยทั้งแห่งรูปธรรมและอรูปธรรม ดังบาลีว่า  
"จักขุนทรีย์เป็นปัจจัย โดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งจักขุวิญญูชาตฺ และ  
แห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญูชาตฺนั้น โสตินทรีย์---  
ฌานินทรีย์---ชีวหินทรีย์ ---กายินทรีย์เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่ง  
กายวิญญูชาตฺ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับกายวิญญูชาตฺ  
นั้น รูปชีวจินทรีย์เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งกฏัตตารูป  
ทั้งหลาย อินทรีย์ทั้งหลายที่เป็นอรูป (๑๔) เป็นปัจจัยโดยเป็นอินทรีย์-  
ปัจจัยแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย และแห่งรูปทั้งหลายที่มีรูปินทรีย์นั้น  
เป็นสมุฏฐานด้วย" แต่ในปัญหาวาระ กล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ

๑. อภิ. ป. ๔๐/๕

๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๘๕

๓. อภิ. ป. ๔๐ ๑๘๕

อินทรีย์ทั้งหลายที่เป็นวิบากอัพยาทุกตเป็นปัจจัย โดยเป็นอินทรีย์ปัจจัย  
แห่งสัมปยุตขันธทั้งหลายและแห่งกฏัตตารูปทั้งหลาย" ดังนี้อีกด้วย

[แก้ฉานปัจจัย]

องค์ฉาน ๗ (คือวิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา โสมนัส โทมนัส  
อุเบกขา) อันต่างโดยเป็นกุศลฉานเป็นต้นทั้งปวง ยกเว้นเวทนาสอง  
คือสุขทุกข์ในทวีปญญวิญญาน ผู้อุดหนุนโดยความคือเข้าไปเพ่ง  
(อารมณ์และลักษณะ) ชื่อว่าฉานปัจจัย ดังบาลีว่า "องค์ฉาน  
ทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นฉานปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฉาน  
และแห่งรูปทั้งหลายที่มีฉานนั้นเป็นสมุฏฐานด้วย" แต่ในปัญหาวาระ  
กล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ องค์ฉานทั้งหลายอันเป็นวิบากอัพยาทุกต  
เป็นปัจจัยโดยเป็นฉานปัจจัยแห่งสัมปยุตขันธทั้งหลาย และแห่งกฏัตตา-  
รูปทั้งหลายด้วย" ดังนี้อีกบ้าง

[แก้มรรคปัจจัย]

องค์มรรค ๑๐<sup>๔</sup> (คือสัมมาทิฎฐิ ๗ ล ๗ สัมมาวิมุตติ) อันต่างโดย  
เป็นกุศลมรรค (คือเป็นสัมมัตตะ) เป็นต้น ผู้อุดหนุนโดยความคือนำ  
ออกไปจากสิ่งใดก็แล้วแต่ (คือจากผิดหรือชอบ ก็แล้วแต่มรรค)<sup>๕</sup>  
ชื่อว่ามรรคปัจจัย ดังบาลีว่า "องค์มรรคทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็น

๑. อภิ. ป. ๔๐/๔๕๐

๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๐ ๓. อภิ. ป. ๔๐/๔๕๓

๔. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น ทวาทส คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น ทส

๕. อธิบายว่า ถ้าเป็นกุศลเป็นสัมมัตตะ ก็นำออกจากผิด ถ้าเป็นอกุศล ก็เป็น  
มิจัตตะ ก็นำออกจากชอบ

มรรคปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรค และแห่งรูปทั้งหลายที่มีมรรคนั้นเป็นสมุฏฐานด้วย" แต่ในปัญหาวาระ กล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิณะ องค์มรรคทั้งหลายอันเป็นวิบากอภัยกฤตเป็นปัจจัยโดยเป็นมรรคปัจจัยแห่งสัมปยุตขั้นทั้งหลาย และแห่งกฤตदारูปทั้งหลายด้วย" ดังนี้อีกบ้าง

แต่ว่ามานปัจจัยและมรรคปัจจัยทั้ง ๒ นี้ พึงทราบว่าย่อมไม่มีในทวีปญจวิญญาณ และอเหตุกจิตทั้งหลาย

[แก้สัมปยุตปัจจัย]

อรุปรธรรมทั้งหลาย ผู้อดหนุนโดยความเป็นธรรมประกอบกัน กล่าวคือมีวัตถุเดียวกันมีอารมณ์เดียวกัน และเกิดด้วยกันดับด้วยกัน ชื่อว่า สัมปยุตปัจจัย ดังบาลีว่า "ขั้น ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัย โดยเป็นสัมปยุตปัจจัยซึ่งกันและกัน"

[แก้วิปยุตปัจจัย]

รูปธรรมทั้งหลายผู้อดหนุนโดยไม่เข้าถึง (คือไม่เกี่ยวกับ) ความเป็นธรรมมีวัตถุเดียวกันเป็นต้น เป็นวิปยุตปัจจัยแห่งอรุปรธรรมทั้งหลาย เมื่ออรุปรธรรมทั้งหลายเล่า ก็เป็นวิปยุตปัจจัยแห่งรูปธรรมทั้งหลาย (เหมือนกัน) วิปยุตปัจจัยนั้นเป็น ๓ โดยแยกเป็นสหชาติ (เกิดพร้อมกัน) ปัจจชาติ (เกิดทีหลัง) และปุเรชาติ (เกิดก่อน) สมดังบาลีว่า "กุศลขั้นทั้งหลายที่เป็นสหชาติ เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัย

๑. อภ. ป. ๔๐/๑๐

๒. อภ. ป. ๔๐/๑๕๓

๓. อภ. ป. ๔๐/๑๐

แห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน กุศลชั้นทั้งหลายที่เป็นปัจฉาชาติ  
เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งกายนี้ซึ่งเป็นปุเรชาติ" แต่ในสหชาติ-  
วิภังค์แห่งบทอภัยากฤต กล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ ชั้นทั้งหลายที่  
เป็นวิบากอภัยากฤต เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งกฏัตตารูป  
ทั้งหลาย ชั้นทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่ง (หทัย)  
วัตถุ (หทัย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งชั้นทั้งหลาย"  
ดังนี้บ้าง ส่วนที่เป็นปุเรชาติ พึงทราบด้วยอำนาจแห่งวัตถุมิจักขุนทรีย  
เป็นต้นเท่านั้น ดังบาลีว่า "จักขายตนะที่เป็นปุเรชาติ เป็นปัจจัย  
โดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณ ๑ ล ๑ กายายตนะที่เป็นปุเรชาติ  
เป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งกายวิญญาณ (หทัย) วัตถุเป็นปัจจัย  
โดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่งชั้นทั้งหลาย ที่เป็นวิบากอภัยากฤต---- ที่เป็น  
กิริยาอภัยากฤต ๑ ล ๑ (หทัย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่ง  
กุศลชั้นทั้งหลาย ๑ ล ๑ (หทัย) วัตถุเป็นปัจจัยโดยเป็นวิปยุตปัจจัยแห่ง  
อกุศลชั้นทั้งหลาย"

[แก้อัตถิปัจจัย]

ธรรมผู้อดหนุน โดยความเป็นธรรมคำจุนซึ่งธรรมที่เป็นเช่นเดียว  
กันด้วยความที่มีอยู่อันมีลักษณะเป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอัตถิปัจจัย มาติกา  
แห่งอัตถิปัจจัยนั้นท่านวางไว้ ๓ ประการ ด้วยอำนาจแห่งอรุปชั้น  
มหาภูต นามรูป จิตเจตสิก มหาภูตรูป आयตนะ และ (หทัย) วัตถุ

ดังบาลีว่า "ขันธ ๔ ที่ไม่มีรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นอติปัจจัยซึ่งกันและกัน  
มหาภูต (คือธาตุ) ๔ เป็น---อติปัจจัยซึ่งกันและกัน นามรูปเป็น---  
อติปัจจัยซึ่งกันและกันในโอกันดิขณะ (ขณะลงสู่ครรภ์) จิตและ  
เจตสิกธรรมทั้งหลายเป็น --- อติปัจจัยแห่งรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุท-  
ฐาน มหาภูตรูปเป็น---อติปัจจัยแห่งอุปาทานรูปทั้งหลาย จักขยตนะ  
เป็น---อติปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ ๑ ล ๑ กายตนะเป็น---อติ  
ปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ รูปายตนะ ๑ ล ๑ โสภณูปายตนะเป็น---  
อติปัจจัยแห่งกายวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกาย  
วิญญาณธาตุนั้น รูปายตนะ ๑ ล ๑ โสภณูปายตนะ เป็น---อติปัจจัย  
แห่งมโนธาตุ และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น มโนธาตุ  
และมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูป (คือหทัยวัตถุ) ใดเป็นไป รูปนั้นเป็น---  
อติปัจจัยแห่งมโนธาตุและแห่งมโนวิญญาณธาตุ และแห่งธรรม  
ทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น" แต่ในปัญหาวาระวางมาดิกา  
เพิ่มไว้อีกคือ "สหชาต ปุเรชาต ปิจฉาชาต อาหาร อินทริย์" แล้ว  
ทำนิเทศ (คืออธิบาย) ในสหชาตก่อน โดยนัยว่า "ขันธ ๑ เป็น ---  
อติปัจจัยแห่งขันธ ๓ และแห่งรูปอันมีขันธ ๓ นั้นเป็นสมุฏฐาน"  
ดังนี้เป็นต้น (ส่วน) ในปุเรชาต ทำนิเทศด้วยอำนาจแห่งอายตนะ  
มีจักขุเป็นต้นซึ่งเป็นปุเรชาตธรรม ในปิจฉาชาต ทำนิเทศด้วยอำนาจ  
แห่งกายนี้อันเป็นปุเรชาต เป็นปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายอันเป็น  
ปิจฉาชาต ในอาหารและอินทริย์ ทำนิเทศจะเห็นว่า "กพพิงการราหาร  
เป็น---อติปัจจัยแห่งกายนี้ รูปชีวิตินทริย์เป็น---อติปัจจัยแห่ง

กฏัตตารูปทั้งหลาย" ดังนี้

[แก่นัตถิปัจจ]

อรุปธรรมทั้งหลายทั้งหลายที่ดับ ๆ ไปเร็ว ผู้อุหนฺนโดยให้โอกาสเพื่อความ เป็นไปแห่งอรุปธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งตน ชื่อว่า นัตถิปัจจ ดังบาลีว่า "จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับ ๆ ไปเร็ว เป็น---นัตถิปัจจแห่งจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นปัจจุบัน"

[แก่วิคตปัจจ]

นัตถิปัจจธรรมเหล่านั้นแหละชื่อว่าวิคตปัจจ เพราะเป็นธรรม ผู้อุหนฺนโดยความเป็นธรรมที่ปราศไปแล้ว (คือไม่มีแล้ว) ดังบาลีว่า "จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับ ๆ ไปเร็ว เป็น---วิคตปัจจแห่งจิต และเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน"

[แก่อวิคตปัจจ]

อนึ่ง อตถิปัจจธรรมทั้งหลายนั้นแลพึงทราบ ว่า ชื่อว่าอวิคตปัจจ เพราะเป็นธรรมผู้อุหนฺนโดยความเป็นธรรมที่ยังไปปราศไป (คือยังมีอยู่) ก็แลทุกะนี้ (คือปัจจกันนี้) ตรัสด้วยเทศนาวิลาส (ความงดงาม แห่งเทศนา) หรือด้วยอำนาจแห่งเวไนยที่จะพึงทรงฝึกสอนได้ด้วย เทศนาวิธีนั้น คุณเหตุวิปยุตทุกะ แม้ตรัสสอนเหตุทุกะแล้วก็ยังตรัส (อีก) ฉะนั้นแล

[แก้บทอวิชาปจฺยา สงฺขาร]

[อวิชาเป็นปัจจหลายประการ]

ในปัจจ ๒๔ ที่กล่าวมานี้ อวิชานี้



นับเป็นปัจจัยแห่งอกิสังขาร คือบุญทั้งหลาย โดย  
ประการ ๒ แต่มันเป็นปัจจัยแห่งอกิสังขารข้อถัดไป  
(คืออบุญญาภิสังขาร) โดยหลายประการ เป็น  
ปัจจัยแห่งอกิสังขารข้อสุดท้าย (คืออเนชชาภิสัง-  
ขาร) โดยประการเดียวแล

ในคำเหล่านั้น คำว่า 'เป็นปัจจัยแห่งอกิสังขารคือบุญทั้งหลาย  
โดยประการ ๒' ความว่า อวิชาเป็นปัจจัย (แห่งบุญญาภิสังขาร)  
โดยประการ ๒ คือโดยเป็นอรัมมณปัจจัย ๑ โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย ๑  
อธิบายว่า อวิชานั้นเป็นปัจจัยโดยเป็นอรัมมณปัจจัยแห่งบุญญา-  
ภิสังขารทั้งหลายฝ่ายกามาวจร ในกาลที่พิจารณาวิชาด้วยความสั่น  
ความเลื่อม เป็น---- อรัมมณปัจจัยแห่งบุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจร ใน  
กาลที่รู้จักอันเป็นไปกับโมหะ (ทั้งของตนและคนอื่น) ด้วยอภิญญาจิต  
(มีเจโตปริยญาณเป็นต้น) แต่ว่าเมื่อบุคคลบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุฝ่าย  
กามาวจรทั้งหลายมีทานเป็นต้นก็ดี ยักรูปาวจรฌานทั้งหลายให้เกิดขึ้นก็ดี  
เพื่อประโยชน์แก่การก้าวล่วงเสียซึ่งอวิชา มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็น  
อุปนิสสยปัจจัยแห่งบุญญาภิสังขารทั้งสองนั้น เมื่อบุคคลปรารถนา  
สมบัติในกามภพและรูปภพแล้วทำบุญ (ทั้งสอง) นั้นแหละอยู่ เพราะ  
หลงไปด้วยความไม่รู้ ก็อย่างนั้น (คืออวิชานั้นเป็น----อุปนิสสยปัจจัย  
แห่งบุญญาภิสังขารทั้งสองนั้นเช่นเดียวกัน)

คำว่า 'แต่มันเป็นปัจจัยแห่งอกิสังขารข้อถัดไปโดยหลายประการ'  
ความว่า อวิชาย่อมเป็นปัจจัยแห่งอบุญญาภิสังขารทั้งหลายโดยหลาย

ประการ ปุจฉาว่า เป็นอย่างไร ? วิชันว่า ก้อวิชชานั้นยอมเป็น  
ปัจจัย (แห่งอนุญญาภิสังขาร) โดยหลายประการคือ ในกาลที่เจตสิกมี  
รากเป็นต้นปรารภอวิชชาเกิดขึ้น มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็นอาร์มมณปัจจัย  
ในกาลที่ทำอวิชชาให้เป็นที่หนัก (คือน้ำหนักอยู่ที่อวิชชา) (เกิดความ)  
พอใจขึ้น มันก็เป็นปัจจัยโดยเป็นอาร์มมณาธิปไตยและอาร์มมณูปนิสสยะ  
เมื่อบุคคลผู้หลงไปด้วยความไม่รู้ไม่เห็นโทษ (ในบาป) ทำบาปทั้งหลาย  
มีปาณาติบาตเป็นต้นเข้า มันก็เป็น----อุปนิสสยะปัจจัย มันเป็น----  
อนันตร. . สัมมันตร. . อนันตรูปนิสสยะ. . อาเสวนะ. . นัตถิ. . และวิคตปัจจัย  
แห่งชวนะจิตมีชวนะดวงที่สองเป็นต้นไป เมื่อบุคคลทำอกุศลทุกอย่าง  
มันเป็น----เหตุ . . สหชาติ. . อนุญญมัญญะ. . นิสสยะ. . สัมปยุตตะ. . อัตถิและ  
อวิคตปัจจัย

คำว่า 'นับว่าเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขารข้อสุดท้ายโดยประการเดียว'  
ก้อวิชชานับว่าเป็นปัจจัยโดยประการเดียว คือโดยเป็นอุปนิสสยะปัจจัย  
เท่านั้นแห่งอนุญญาภิสังขารทั้งหลาย ก็แลความที่มันเป็นอุปนิสสยะ-  
ปัจจัยนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในอนุญญาภิสังขารนั้นเถิด

[แก้ปัญหาวาอวิชชาอย่างเดียวเป็นปัจจัยแห่งสังขารหรือ]

ในบทว่า 'สังขารทั้งหลายยอมมีเพราะปัจจัยก้ออวิชชา' นี้ โจท-  
ทการยกกล่าว (ทัก) ว่า "ก้อวิชชาอย่างเดียวเท่านั้นเป็นปัจจัยแห่ง  
สังขารทั้งหลายหรือ หรือว่าปัจจัยอื่น ๆ อีกก็มี?" พระอาจารย์  
กล่าวเฉลยว่า "ก็ในข้อนี้จะพึงว่ากันอย่างไร (ดี) เล่า ผิว่าอวิชชา  
อย่างเดียว (เป็นปัจจัย) ไชว์ ก็ต้องเป็นพวกเอกการณวาทะ (กล่าวว่า

มีเหตุอันเดียว ซึ่งไม่ถูกต้อง) หากว่าปัจจัยอื่น ๆ อีกก็มีไฉร  
เอกการณินเทส (คำบาลีที่แสดงเหตุไว้อันเดียว) ว่า "อวิชชาปจฺจยา  
สงฺขารา - สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา" ก็ไม่เกิดประโยชน์  
พระอาจารย์กล่าวต่อไปว่า "(แต่อันที่จริง) เอกการณินเทสนั้นจะไม่เกิด  
ประโยชน์หาไม่ได้ เพราะอะไร เพราะ

**เอกผล (เกิด) แต่เอกเหตุไม่มี แม้อเนกผล (เกิด)**

**แต่เอกเหตุก็ไม่มี เอกผลเล่า (เกิด) แต่อเนกเหตุ**

**ก็ไม่มี แต่อรรถ (คือประโยชน์) ในการแสดง**

**เอกเหตุเอกผลมีอยู่**

จริงอยู่ ผลอย่างเดียว (เกิด) แต่เหตุอันเดียวไม่มีสักอย่างใน  
ปัจจุการณนี้ ผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุอันเดียวก็ไม่มี ผลอย่างเดียว  
(เกิด) แต่เหตุหลายอันเล่าก็ไม่มี แต่ว่าผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุ  
หลายอันนั้นมี จริงอย่างนั้นผลหลายอย่างได้แก่รูป กลิ่น รสเป็นต้น  
และหน่อ (ไม้) นั้นเกิดขึ้นแต่เหตุหลายอันกล่าวคือฤดู ดิน พืช (พันธุ์)  
และน้ำปรากฏอยู่ แต่การแสดงเหตุอันเดียวและผลอย่างเดียว ที่พระผู้  
มีพระภาคเจ้าทรงทำไว้ว่า 'อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา  
วิญฺญาณ' นั้นใด ในการแสดงเหตุอันเดียวและผลอย่างเดียวนั้น  
อรรถมีอยู่ คือประโยชน์มีอยู่ แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง  
เอกเหตุบ้าง เอกผลบ้างเหมือนกัน โดยควรแก่พระเทศนาวิลาสและแก่

\* มหาภูิกว่า บท อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา แสดงเอกเหตุ บท สงฺขารปจฺจยา  
วิญฺญาณ แสดงเอกผล

(อัมมาสัยของ) เวไนยสัตว์ทั้งหลายบ้าง ในปางบพเพราะเป็นเหตุและ  
ผลประธาน ปางบพเพราะเป็นเหตุปรากฏ (เห็นเด่นชัด) ปางบพเพราะ  
เป็นเหตุอสาธณะ (เฉพาะ) ขยายความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส  
เอกเหตุและเอกผลด้วย เพราะความเป็นเหตุประธานและผลประธาน  
เช่นในบทว่า 'ผลสุปปญฺยา เวทนา' เหตุว่าผัสสะเป็นประธานเหตุแห่ง  
เวทนา เพราะกำหนดเวทนาตามควรแก่ผัสสะ เวทนาเล่าก็เป็นประธาน  
ผลแห่งผัสสะ เพราะกำหนดผัสสะตามควรแก่เวทนา\* ตรัสเอาเหตุ  
เพราะความปรากฏ เช่นในคำว่า 'สมุหสมุฏฺฐานา อาพาธา' - อาพาธ  
ทั้งหลายที่มีสมุหะเป็นสมุฏฐาน\* เพราะว่าในอาพาธนี้สมุหะเป็นเหตุ  
ที่ปรากฏ เหตุอื่นมีกรรมเป็นต้นไม่ปรากฏ ตรัสเอกเหตุเพราะความ  
เป็นเหตุอสาธณะ เช่นในข้อว่า 'เยเกจิ ภิกฺขเว อกุสลา ฆมฺมา  
สพฺเพ เต อโยนิโสมนสิการมฺูลกา' ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรม  
ทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง (บรรดา) อกุศลธรรมทั้งหลายนั้นล้วนมี  
อโยนิโสมนสิการเป็นมูล\* เพราะอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุอสาธณะ  
เหตุอื่น ๆ มีวัตถุและอารมณ์เป็นต้นเป็นเหตุสาธณะแก่อกุศลทั้งหลาย  
แล

เพราะเหตุนี้ ในปัจจุการนี้ อวิชชา\* แม้เมื่อเหตุแห่ง  
สังขารทั้งหลายอื่นมีวัตถุ อารมณ์และสหชาตธรรมเป็นต้นมีอยู่ ก็พึง  
ทราบเถิดว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงโดยความเป็นเหตุแห่งสังขาร

๑. เช่นว่า เวทนา อาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนาเกิดขึ้น ชื่อว่าสุขเวทนา

๒. อภ. ทสก. ๒๔/๑๑๖

ทั้งหลาย เพราะความที่อวิชชา<sup>๑</sup>นั้นเป็นสังขารเหตุที่เป็นประธาน<sup>๒</sup> แห่งสังขารเหตุอื่น ๆ มีตัณหาเป็นต้น โดยพระบาลีว่า "ตัณหาย่อมพอกพูนแก่บุคคลผู้คอยดูแต่ส่วนที่น่ายินดี (ในสังโยชนียธรรม)..."<sup>๓</sup> เป็นต้น และโดยพระบาลีว่า "ความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา"<sup>๔</sup> เพราะเป็นเหตุปรากฏและเพราะเป็นเหตุอสาธณะด้วย โดยพระบาลีว่า "คูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้โง่เขลาตกอยู่ในอวิชชา ย่อมสร้างบุญญาภิสังขารขึ้นบ้าง..." เป็นต้น ก็แลประโยชน์ในการทรงแสดงเอกเหตุเอกผลในบททั้งปวง พึงทราบโดยคำเฉลยการทรงแสดงเอกเหตุเอกผล (ที่กล่าวมา) นั้นเทอญ

[แก้ปัญหาว่าอวิชชาเป็นเหตุแห่งสังขารฝ่ายดีได้หรือ]

ในบท อวิชชาปัจจุยา สงฺขารา นี้ โจทกาจารย์กล่าวทัก (อีกประเด็นหนึ่ง) ว่า "ถึงเป็นอย่างกล่าวนั้น (แต่) การที่อวิชชาซึ่งเป็นสิ่งมีโทษ มีผลอันไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว มาเป็นปัจจัยแห่งบุญญาภิสังขารและอเนกขาริกสังขาร (ซึ่งมีผลน่าปรารถนา) จะใช้ได้ไฉน ? เพราะว่าอวิชชาจะเกิดแต่พืชสะเดาหาได้ไม่" พึงเฉลยว่า "ไฉนจักใช้ไม่ได้เล่า เพราะในโลก

ปัจจัยแห่ง (สภาวะ) ธรรมทั้งหลาย ที่ผิดกัน

(กับผล) ก็ดี ไม่ผิดกันก็ดี ที่เหมือนกันและไม่

๑. ปาฐะพิมพีไว้ว่า สงฺขารเหตุติ ปธานตุตา ไม่เห็นทางจะแปลให้ได้ความ เข้าใจว่าที่ถูกต้องจะเป็น สงฺขารเหตุปธานตุตา ดังแปลไว้นั้น

๒. ศ. นิทาน. ๑๖/๑๐๒ ท่านว่าข้อนี้แสดงว่า ตัณหาเป็นเหตุแห่งสังขาร

๓. ม. มุ. ๑๒/๑๐๑ ท่านว่าข้อนี้แสดงว่า อวิชชา เป็นเหตุแห่งตัณหา

เหมือนกัน (กับผล) ก็เช่นกัน ย่อมเป็นเหตุสำเร็จ

(คือให้เกิดผล) ได้ แต่กรรมเหล่านั้น มิได้เป็น

วิบาก (แห่งปัจจัยเหล่านั้น) เลย

จริงอยู่ ปัจจัยที่ผิติดกันโดยฐาน (ตำแหน่งที่และเวลา) สภาวะ และ  
กิจเป็นต้นแห่ง (สภาวะ) ธรรมทั้งหลายก็ดี ไม่ผิติดกันก็ดี ย่อมเป็น  
เหตุสำเร็จได้ในโลก ด้วยจิตดวงก่อน ย่อมเป็นปัจจัยที่ผิติดกันโดยฐาน  
แห่งจิตดวงหลังได้ และการศึกษามีศึกษาศิลปะเป็นต้นก่อน ย่อม  
เป็นปัจจัยที่ผิติดกันโดยฐานแห่งการทำงานมีประกอบศิลปะเป็นต้น อัน  
เป็นไปในภายหลังก็ได้ กรรมเป็นปัจจัยที่ผิติดกันโดยสภาวะแห่งรูปได้  
และนามสัคเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิติดกันโดยสภาวะแห่งนมสัคเป็นต้นก็ได้  
แสงสว่างเป็นปัจจัยที่ผิติดกันโดยกิจแห่งจักขุวิญญาณได้ และน้ำอ้อยยบ  
เป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิติดกันโดยกิจแห่งน้ำคอง (คือน้ำเมา) เป็นต้น  
ก็ได้ ส่วนจักขุและรูปเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ไม่ผิติดกันโดยฐานแห่งจักขุ-  
วิญญาณเป็นต้น ขวนจิตดวงก่อนเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ไม่ผิติดกันโดย  
สภาวะ และไม่ผิติดกันโดยกิจแห่งขวนจิตดวงหลังเป็นต้น

อนึ่ง ปัจจัยที่ผิติดกันและไม่ผิติดกัน (กับผล) เป็นเหตุสำเร็จได้  
ฉันใด แม้ปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน (กับผล) ก็เป็นเหตุ  
สำเร็จได้ฉันนั้น จริงอยู่ รูปกล่าวคือฤดูและอาหาร ซึ่งเหมือนกัน  
นั่นเองเป็นปัจจัยแห่งรูป พืชข้าวสาละเป็นต้น ซึ่งก็เหมือนกันนั่นแล  
เป็นปัจจัยแห่งเมล็ดข้าวสาละเป็นต้น รูปซึ่งแม้ไม่เหมือนกัน แต่เป็น  
ปัจจัยแห่งอรุปได้ อรุปลาก็เป็นปัจจัยแห่งอรุปได้ และชนโค ชนแกะ

เขาสัตว์ นมสัม ภา เป้งเป็นต้น ซึ่งไม่เหมือนกันก็เป็นปัจจัยแห่งหญา  
แพรกและตะไคร้เป็นต้นได้ แต่ปัจจัยธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัยที่ผิดกัน  
ไม่ผิดกันและเหมือนกันไม่เหมือนกัน (กัคคิ) แห่งธรรมเหล่าใด ธรรม  
เหล่านั้นก็มีได้เป็นวิบากแห่ง (ปัจจัย) ธรรมเหล่านั้นเลย

ด้วยประการดังนี้ อวิชานี้ แม้ว่าโดยวิบาก เป็นสิ่งที่มีผลไม่น่า  
ปรารถนาโดยส่วนเดียว และว่าโดยสภาวะก็เป็นสิ่งมีโทษ (แต่ก็) พึง  
ทราบเถิดว่า มันเป็นปัจจัยแห่งสังขารมีบุญญาภิสังขารเป็นต้นนั้นทั้งหมด  
ได้ ด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่ผิดกัน และไม่ผิดกัน โดยฐาน กิจ สภาวะ  
และด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกันตามควร ก็และ  
ความที่มันเป็นปัจจัยนั้น ได้กล่าวแล้วโดยนัยว่า "ความไม่รู้ที่นับว่า  
อวิชชาในทุกข์เป็นต้น บุคคลใดยังละไม่ได้แล้ว บุคคลนั้น เพราะ  
ความไม่รู้ในทุกข์ก่อน และในวัตถุแห่งอวิชชาทั้งหลายมีขันธบัญญัติจากส่วน  
อดีตเป็นต้น จึงยึดเอาสังสารทุกข์ไว้โดยสำคัญว่าเป็นสุขแล้วย่อมริ (ทำ)  
สังขารทั้งสามอย่าง อันเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้นขึ้น" ดังนี้ เป็นต้น  
นั่นแล

(ต่อไป) นี่เป็นปริยาอื่นอีกปริยาหนึ่งว่า

บุคคลใดหลงใน (เรื่อง) จุติ อุปบาทใน (เรื่อง)

สงสาร และในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย และ

\* ข้อนี้แจกผลไม่เท่ากับปัจจัย มหาภูติกาช่วยแจกและเพิ่มเติมว่า ขนโคและขนแกะ  
เป็นปัจจัยแห่งหญาแพรก เขาสัตว์ (สำหรับเป่า) เป็นปัจจัยแห่งเสียง นมสัม ภา  
เป้ง และน้ำอ้อยงบ เป็นปัจจัยแห่งตะไคร้ สาหร่าย เป็นปัจจัยแห่งกะเพราะ ล่อและ  
ม้าเมีย เป็นปัจจัยแห่งม้าอัสตร เป็นต้น

**ในปฏิจกสมุบันธรรมทั้งหลาย บุคคลนั้นย่อมสร้าง  
สังขารทั้งสามนั้นขึ้น (ทั้งนี้ก็) เพราะเหตุที่วิชชา  
เป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งสามนั้น**

หากมีคำถามว่า "ก็ไหน บุคคลใดหลงในธรรมเหล่านั้น บุคคล  
นั้นจึงทำสังขารทั้งสามนั้นขึ้น ?" ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า "อันดับแรก  
บุคคลผู้หลงใน (เรื่อง) จุติ ไม่ถือเอาจุติ (โดยความจริง) ว่า "ความ  
แตกแห่งขันธทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อว่า มรณะ" (แต่) กำหนดใจ  
ไปว่า "สัตว์ตาย ความตายก็คือความก้าวไป (คือเคลื่อนไป) สู่ร่าง  
อื่นแห่งสัตว์" ดังนี้ เป็นต้น

ผู้หลงในอุปาท ไม่ถือเอาอุปาท (โดยความจริง) ว่า "ความ  
ปรากฏขึ้นแห่งขันธทั้งหลายในภพทั้งปวง ชื่อว่าชาติ" (แต่) กำหนด  
ใจไปว่า "สัตว์เกิดขึ้น ความเกิดก็คือความปรากฏขึ้นแห่งร่างใหม่ของ  
สัตว์" ดังนี้ เป็นต้น

ผู้หลงในสงสาร ไม่ถือเอาสงสารอย่างที่ท่านพรรณนาไว้ดังนี้ว่า

**"ความสืบเนื่องกันแห่งขันธ ธาตุ และอายตนะ**

**ทั้งหลาย เป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย เรียกว่า สงสาร"**

(แต่) กำหนดใจไปว่า "สัตว์ผู้นี้ไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้ มาสู่โลกนี้จาก  
โลกอื่น" ดังนี้ เป็นต้น

ผู้หลงในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่ถือเอาสภาวะลักษณะ  
(มีรู้จักเสื่อม เป็นต้น) และสามัญลักษณะ (มีไม่เที่ยง เป็นต้น) แห่ง

\* มหาภูิกว่า คำว่า สัตว์ ในที่นี้ หมายถึง อตฺตา



สังขารทั้งหลาย (แต่) กำหนดใจเอาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นตน  
โดยความเป็นของตน โดยความเป็นของยั่งยืน โดยความเป็นของงาม  
และโดยความเป็นสุข

ผู้หลงในปฏิสมุบันธรรมทั้งหลาย ไม่ถือความหม่นไปแห่ง  
ปัจจุสมุบันธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น เพราะปัจจุสมุบันธรรมมีอวิชชาเป็น  
อาทิ (แต่) กำหนดใจไปว่า "อตฺตา ย่อมรู้บ้าง ไม่รู้บ้าง อตฺตา  
นั้นแลทำ (เอง) และใช้ (ผู้อื่น) ให้ทำด้วย ในปฏิสนธิก็อตฺตานั่นแล  
เกิดขึ้น ผู้บันดาลมีอนุและพระอิศวรเป็นต้น\* จัดแจงร่างให้อตฺตานั่น  
โดย (แต่งให้) เป็นกลละเป็นต้น (จน) ทำอินทรีย์ทั้งหลายให้ครบ  
ครบ อตฺตานั่นมีอินทรีย์ครบครบแล้วจึงสัมผัสได้รู้ (อารมณ์) ได้ อยาก  
เป็น ยึดถือเป็น พยายามเป็น อตฺตานั่นย่อมมีในภพอื่นอีก" ดังนี้บ้าง  
ว่า "สัตว์ทั้งปวงแปรเปลี่ยนไปตามภาวะ ก็ความเป็นไปตามโชค  
เคราะห์" ดังนี้บ้าง

บุคคลนั้น อวิชชาทำให้เป็นคนบอดแล้วกำหนดใจไปอย่างนั้น  
อยู่ ก็ย่อมก่อสังขารเป็นบุญบ้าง ไม่เป็นบุญบ้าง เป็นอเนนุชาบ้างขึ้น  
เปรียบเหมือนคนตาบอดเที่ยวไปบนแผ่นดิน ก็ย่อมเดินไปถูกทางบ้าง  
ผิดทางบ้าง ที่ดอนบ้าง ที่ลุ่มบ้าง ที่ราบบ้าง ที่ขรุขระบ้าง ฉะนั้น  
เพราะเหตุนี้ พระอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นคานี้ไว้ (ความ) ว่า

**เปรียบเหมือนคนตาบอดแต่กำเนิด ไม่มีคนจูง  
ลางที่ก็เดินไปตามทาง ลางที่ก็เดินไปนอกทางบ้าง**

\* ดูเชิงอรรถ ๓ หน้า ๒๐๐ และหน้า ๒๐๖, ๒๑๒ สัจจนีเทศ

ฉันใดก็ดี คนเขลาผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสงสารไม่มีผู้  
ชักนำ ลางคราวก็ทำบุญ ลางคราวก็ทำกรรมที่มีไช้  
บุญบ้างนั้นนั่น ต่อเมื่อใดเขาจักรู้ธรรมแล้วตรัสรู้  
สักจุได้ เมื่อนั้น เพราะอวิชาสงบไป เขาจึงจัก  
เป็นอุปสันตบุคคลไปได้  
นี่เป็นวิถดารกถาในบทว่า อวิชาปจฺจุยา สงฺขารฯ

[แก้บท สงฺขารปจฺจุยา วิญฺญาณ]

(ต่อไปนี้เป็น) วิถารกถาในบท สงฺขารปจฺจุยา วิญฺญาณ

คำว่า วิญฺญาณ ได้แก้วิญฺญาณ ๖ มีจักขุวิญฺญาณเป็นต้น ใน  
วิญฺญาณ ๖ นั้น จักขุวิญฺญาณ มี ๒ อย่าง คือ จักขุวิญฺญาณเป็นกุศล-  
วิปาก(๑) เป็นอกุศลวิปาก(๑) โสทวิญฺญาณ ฃานวิญฺญาณ ชิวหา-  
วิญฺญาณ กายวิญฺญาณก็อย่างนั้น มโนวิญฺญาณมี ๒๒ คือ มโนธาตุ ๒  
เป็นกุศลวิปากและอกุศลวิปาก มโนวิญฺญาณธาตุเป็นเหตุกะ ๓ กามา-  
วจรวิปากจิตเป็นสเหตุกะ ๘ รูปาวจรจิต ๕ อรูปาวจรจิต ๔ ดังนี้  
จึงเป็นอันรวมวิปากวิญฺญาณฝ่ายโลกียะทางวิญฺญาณ ๖ นี้ ทั้งหมดด้วย  
กันได้ ๓๒ ส่วนวิญฺญาณฝ่ายโลกุตระทั้งหลายใช้ไม่ได้ในถาว่าด้วย  
วิญฺญะ เพราะฉะนั้นจึงไม่ถือเอา

ในบทว่าวิญฺญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขารนั้น หากมีคำถามว่า  
"ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่า วิญฺญาณมีประการดังกล่าวมานี้ มีขึ้น

\* ปาฐะเป็น วิถดารกถามุขิ เข้าใจว่า มุขิ เกิน เพราะขัดกับศัพท์นาม อยู่ ข้างหน้า  
และบทหลัง ๆ ต่อไปก็เป็น อยู่...วิถดารกถา ทั้งนี้จึงแปลตัด มุขิ ออก

เพราะปัจจัยคือสังขาร ?" แก้วว่า "ทราบได้เพราะความที่เมื่อกรรมที่ก่อไว้ไม่มี วิบากก็ไม่มี" แท้จริง วิญญาณนั้นเป็นวิบาก อันวิบากในเมื่อกรรมที่ก่อไว้ไม่มี ย่อมไม่เกิดขึ้น ผิดว่ามันจะพึงเกิดขึ้นได้ (โดยไม่อาศัยกรรม) ใช่ วิบากวิญญาณทุกอย่าง ก็จะพึงเกิดขึ้นแก่สัตว์ทุกจำพวกได้ (นะซิ)\* แต่มันไม่เกิดดอก (ในเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้)" เพราะเหตุนี้ จึงทราบชื่อว่า วิญญาณนี้ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารนั้นได้

หากถามว่า "วิญญาณไหนย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารไหน" ดังนี้ใช่ฯ พึงตอบว่า "อันดับแรก วิญญาณ ๑๖ ดวง คือวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ๕ ในมโนวิญญาณ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๒ กามาจรวิบากวิญญาณ ๘ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือบุญญาภิสังขารฝ่ายกามาจร ดังบาลีว่า "เพราะกรรมที่เป็นกุศล กามาจรรอันบุคคลทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว จักขุวิญญาณ...โสทวิญาณ...ฆานวิญาณ...ชีวหาวิญาณ...กายวิญาณ ที่เป็นวิบาก จึงเกิดขึ้น มโนธาตุที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสหรรค...อุเบกขาสหรรคจึงเกิดขึ้น ที่เป็นโสมนัสสหรรคญาณสัมปยุต...โสมนัสสหรรคญาณสัมปยุตกับสสังขาร... โสมนัสสหรรค ญาณวิปยุต... โสมนัสสหรรคญาณวิปยุตกับสสังขาร... อุเบกขาสหรรคญาณสัมปยุต... อุเบกขาสหรรคญาณสัมปยุตกับสสังขาร... อุเบกขาสหรรค

\* มหาภูติกาชช่วยขยายความว่า สัตว์ต่างจำพวกอยู่ในภพที่ไม่เป็นโอกาสแห่งวิบาก-วิญญาณบางชนิด เช่นมหาวิบากวิญญาณ และฆานวิญาณเป็นต้น ไม่เกิดแก่สัตว์ที่เกิดเป็นพรหม เพราะพรหมมิได้ก่อกรรมที่จะให้มีวิบากอย่างนั้นเป็นต้น (?)

ญาณวิปยุต... อุเบกขาสหระคตญาณวิปยุตกับสสังขาร จึงเกิดขึ้น"  
ดังนี้

ส่วนรูปาวจรวิปากวิญญาณ ๕ ดวง มีเพราะปัจจัยคืออนุญญาภิ-  
สังขารฝ่ายรูปาวจร ดังบาลีว่า "เพราะกรรมที่เป็นกุศลฝ่ายรูปาวจร  
นั้นนั่นแล อันบุคคลทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว จึงสังคจากามทั้งหลาย  
๑ ล ๑ เข้าถึงปฐมฌาน ๑ ล ๑ ปัญจฌานอันเป็นวิปากอยู่" ดังนี้

(รวม) วิญญาณ ๒๑ ดวง ย่อมมีเพราะปัจจัยคืออนุญญาภิสังขาร  
ดังนี้

ส่วนวิญญาณ ๗ ดวง ดังนี้คือ วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น  
ที่เป็นอกุศลวิปาก ๕ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ย่อมมีเพราะ  
ปัจจัยคืออนุญญาภิสังขาร ดังบาลีว่า "เพราะกรรมเป็นอกุศล อันบุคคล  
ทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว จักขุวิญญาณ... โสตวิญญาณ... ฆานวิญญาณ...  
ชีวหาวิญญาณ... กายวิญญาณ อันเป็นวิปากจึงเกิดขึ้น มโนธาตุอันเป็น  
วิปาก... มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิปากจึงเกิดขึ้น" ดังนี้

ส่วนวิญญาณ ๔ ดวง ดังนี้คือ วิญญาณที่เป็นอรุปวิปาก ๔  
ย่อมมีเพราะปัจจัยคืออเนญชาภิสังขาร ดังบาลีว่า "เหตุกรรมที่เป็นกุศล  
ฝ่ายอรุปาวจรนั้นนั่นแล อันบุคคลทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว เพราะก้าวล่วง  
รูปสัญญาทั้งหลายเสียได้โดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงวิญญาณอันสหระค  
ด้วยอากาสนัญญาตณสัญญา... วิญญาณัญญาตณสัญญา... อากัญญา-

\* อภ. ตี. ๓๔๑๑๒๘. ๑๔๒

ญาตนัตถุญา... เนวัตถุญานาตถุญาตนัตถุญา ซึ่งเป็นวิบากอยู่" ดังนี้

[ความเป็นไปแห่งวิญญาณ]

วิญญาณใด ๆ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือสังขารใด ๆ แล้ว บัดนี้ พึงทราบปวัตติ (ความเป็นไป เรื่องราว) แห่งวิญญาณนั้น ๆ ดัง (ต่อไป) นี้

ก็วิญญาณทั้งปวงนี้แหละ ย่อมเป็นไปโดยส่วน ๒ ด้วยอำนาจแห่งปวัตติ (ความเป็นไปส่วนต่อแต่ปฏิสนธิไป) และ (ส่วนตอน) ปฏิสนธิใน ๒ ส่วนนั้น วิญญาณ ๑๓ ดวงนี้ คือ ปัญจวิญญาณ ๒ (เป็น ๑๐) มโนธาตุ ๒ เหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสหระต (๑) ย่อมเป็นไปในส่วนปวัตติในปัญจโวการภพเท่านั้น วิญญาณที่เหลือ ๑๕ ดวงเป็นไปทั้งในส่วนปวัตติทั้งในส่วนปฏิสนธิตามควรใน ๓ ภพ (คือปัญจโวการ จตุโวการ และเอกโวการ)

พิจารณาว่าเป็นไปอย่างไร ?

[ส่วนปวัตติ]

วิสัชนาว่า ในอรรถกถาัมขณนิมิตตภาสวาทว่า "อันดับแรก วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้นฝ่ายกุศลวิบาก ปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่มาสู่คลองแห่งทวารมีจักขุทวารเป็นต้น ของบุคคลผู้เกิดมา

๑. อภ. ต. ๓๔/๑๔๕ ปาฐะมิ สุขุสฺส จ ทุกฺขสุสฺส จ ปหานา จิตฺตํ ฆานํ แทรกอยู่ตอนท้าย เข้าใจว่าเกิดเข้ามา เพราะทรงเห็นว่าด้วยอรูปาจร ส่วนจุดตกฉานเป็นรูปาจร ไม่มีทางจะประสมประสานกันได้ จึงตัดออก

๒. มหาฐิกาวา ยํ ที่ สงฺขารปจฺจยา และที่วิญญาณํ เป็นอาเมจิตฺตโลโป - ลบคำซ้ำเสียคำหนึ่ง ต้องไขออกเป็น ยสุสฺ ยสุสฺ และ ยํ ยํ แปลว่าใด ๆ ที่นี้เมื่อ ย. เป็น 'ใด ๆ' ต. ก็ต้องเป็น 'นั้น ๆ' ด้วย จึงจะเข้ารูปกัน

ด้วยกุศลวิบากหรือด้วยกุศลวิบากก็ตาม ที่มีอินทรีย์เข้าถึงความแก่กล้า แล้วตามลำดับ เป็นอนุฏฐารมณ์ก็ตาม อนุฏฐัมมฉัตตารมณ์ก็ตาม อาศัย ประสาทมีจักขุประสาทเป็นอาทิ ก็ยังกิจ คือการเห็น การได้ยิน การดม การลิ้ม การสัมผัสให้สำเร็จเป็นไป วิญญูณ ๕ ฝ่ายอกุศลวิบากก็เป็นไป อย่างนั้น เป็นแต่อารมณ์ของอกุศลวิบากวิญญูณเหล่านั้น เป็นอนุฏฐา- รมณ์หรืออนุฏฐัมมฉัตตารมณ์สิ้นเชิง (เท่า) นี้เอง เป็นความแปลกกัน จริงอยู่ วิญญูณทั้ง ๑๐ นั้นก็มีทวาร อารมณ์วัตถุและฐานคงตัว และ มีกิจตายตัวอยู่เท่านั้นเอง ต่อนั้น มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ในลำดับ แห่งวิญญูณทั้งหลาย มีจักขุวิญญูณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ปราปรก อารมณ์ของวิญญูณเหล่านั้นแหละ อาศัยหทัยวัตถุก็ยังสัมปฏิจนจนกิจให้ สำเร็จเป็นไป มโนธาตุฝ่ายอกุศลวิบากในลำดับแห่งอกุศลวิบากวิญญูณ ทั้งหลายก็เป็นไปอย่างนั้น ก็แต่ว่ามโนธาตุนี้มีทวารและอารมณ์ไม่แน่ แต่มีวัตถุและฐานคงตัว และกิจก็ตายตัว ส่วนอเหตุกมโนวิญญูณธาตุ ที่เป็นกุศลวิบากมโนธาตุนั้นแหละ อาศัยหทัยวัตถุ ยังสันติธรรมกิจให้ สำเร็จ ตัณห์วิภังค์ในที่สุดแห่งขณะที่ยังสัมปยุตด้วยโลภะโดยมาก แห่ง เหล่าสัตว์จำพวกกามาวจร ในเมื่ออารมณ์นั้นเป็นอารมณ์มีกำลังใน ทวารทั้ง ๖ เป็นไปวาระเดียวบ้างสองวาระบ้าง ด้วยอำนาจแห่งตทา- รัมมณะในอารมณ์ที่ขณะยึดไว้" ดังนี้ แต่ในอรรถกถาอภิธรรม วาระจิตในตทารัมมณะมาเป็น ๒ (วาระเดียวไม่มี) ก็แสดงดวงนี้มี ๒ ชื่อ คือ ชื่อตทารัมมณะ ๑ ชื่อปฏิภาณวิภังค์ (มีภังค์แอบหลัง ?) ๑

เป็นจิตมีทวารและอารมณ์ไม่แน แต่มีวัตถุคงตัว ฐานและกิจก็ไม่ตาย  
ตัวแล

วิญญูณ ๑๓ คง พึงทราบว่าย่อมเป็นไปในส่วนปวัตติ  
ในปัญจโวการภพเท่านั้น ดังกล่าวมานี้ก่อน

ในวิญญูณ ๑๕ ที่เหลือเล่า วิญญูณอะไร ๆ ไม่เป็นไปโดย  
ปฏิสนธิ (กิจ) อันควรแก่ตนก็หาไม่ได้ แต่ในส่วนปวัตติ อันดับแรก  
อเหตุกมโนวิญญูณธาตุอันเป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากทั้ง ๒ ยังกิจ ๓  
ให้สำเร็จ คือ ยังสันติธรรมกิจในลำดับแห่งกุสลากุศลวิบากมโนธาตุใน  
ปัญจทวารให้สำเร็จ ยังตทารัมมณกิจในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวในตอน  
ก่อนนั้นแลให้สำเร็จ ยังตทารัมมณกิจในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวในตอน  
ก่อนนั้นแลให้สำเร็จ เมื่อจิตดูบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ยังภวังคกิจ  
เบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วไปให้สำเร็จ และยังจุติกิจในบั้นปลาย  
ให้สำเร็จ เป็นวิญญูณธาตุที่มีวัตถุคงตัว แต่มีทวาร อารมณ์ ฐาน และกิจ  
ไม่คงตัวเป็นไป สเหตุกจิตฝ่ายกามจร ๘ ยังกิจ ๓ ให้สำเร็จ คือ  
ยังตทารัมมณกิจในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละให้สำเร็จ เมื่อ  
จิตดูบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้  
แล้วไปให้สำเร็จ และยังจุติกิจในบั้นปลายให้สำเร็จ เป็นจิตมีวัตถุคงตัว  
แต่ทวาร อารมณ์ ฐาน และกิจไม่คงตัวเป็นไป รูปาวจรวิญญูณ ๕  
และอรูปาวจรวิญญูณ ๔ ยังกิจ ๒ ให้สำเร็จ คือเมื่อจิตดูบาทที่เข้าไป  
ตัดภวังค์ไม่มี ก็ยังภวังคกิจเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้วไปให้สำเร็จ  
และยังจุติกิจในบั้นปลายให้สำเร็จเป็นไป ในจิตสองประเภทนั้น รูปา-  
วจรจิตทั้งหลาย มีวัตถุ ทวาร และอารมณ์คงตัว แต่ฐานและกิจไม่คงตัว

ส่วนอรุณาจารจิตทั้งหลาย มีวัตถุคงตัว อารมณ์คงตัว แต่ฐานและกิจไม่คงตัว เป็นไปแล

วิญญาณทั้ง ๓๒ ดวง ย่อมเป็นไปเพราะสังขารปัจจัย ในส่วนปวัตติ ดังกล่าวมานี้ก่อน

สังขารนั้น ๆ เป็นปัจจัยโดยเป็นกัมมปัจจัยและเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งวิบากวิญญาณ ๓๒ นั้น ในปวัตตินั้น

#### [ส่วนปฏิสนธิ]

ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ในวิญญาณ ๑๕ ที่เหลือเล่า วิญญาณอะไร ๆ ไม่เป็นไปโดยปฏิสนธิ (กิจ) อันควรแก่ตนก็หาไม่ได้" คำนั้นยังรู้ได้ยากเพราะเป็นคำสังเขปนัย เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวเพื่อแสดงวิถีนัยแห่งปฏิสนธิวิญญาณนั้น (ต่อไป) โดยตั้งปัญหาว่า

- (๑) ปฏิสนธิมีกี่อย่าง ?
- (๒) ปฏิสนธิจิตมีเท่าไร ?
- (๓) ปฏิสนธิย่อมมีในภพไหนด้วยจิตอะไร ?
- (๔) อะไรเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิ ?

คำตอบมีว่า

- (๑) ปฏิสนธิมี ๒๐ ทั้งปฏิสนธิของอสังขยสัตว์ (คือ โดยปฏิสนธิจิตก็มีเพียง ๑๕ แต่นับปฏิสนธิของพวกอสังขยสัตว์เข้าด้วยจึงเป็น ๒๐
- (๒) ปฏิสนธิจิตมี ๑๕ ประการดังกล่าวแล้วนั้นแหละ
- (๓) ในปฏิสนธิจิต ๑๕ นั้น ปฏิสนธิในอบายทั้งหลายย่อมมีด้วยเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ปฏิสนธิแห่งพวกคนบอด



แต่กำเนิด คนหนวกแต่กำเนิด คนบ้าแต่กำเนิด คนใบ้แต่กำเนิด และ  
คนกะเทยทั้งหลายในมนุษยโลก ย่อมมีด้วยเหตุกรรมโนวินิยุตตามชาติที่  
เป็นกุศลวิบาก ปฏิสนธิแห่งเหล่าผู้มีบุญในพวกเทพชั้นกามาวจรก็ดี ใน  
พวกมนุษย์ก็ดี ย่อมมีด้วยเหตุกามาวจรวิบากจิต ๘ ปฏิสนธิในโลก  
รูปพรหม ย่อมมีด้วยรูปาวจรวิบากจิต ๕ ปฏิสนธิในโลกอรุปพรหม  
ย่อมมีด้วยอรุปาวจรวิบากจิต ๔ ก็แลปฏิสนธิย่อมมีในภพไรด้วยจิตไร  
ดังกล่าวมาจะนี้ ปฏิสนธินั้นแล ชื่อว่า ปฏิสนธิอันควรแก้วิญญานนั้น

(๔) ส่วนอารมณ์ของปฏิสนธิ โดยย่อมี ๓ คือ อดีตารมณ์  
ปัจจุบันารมณ์ และนวัตตัพพารมณ์ (คืออารมณ์ที่ไม่ควรจะกล่าวได้  
ว่าเป็นอดีตหรือปัจจุบัน) (แต่) ปฏิสนธิของพวกอสังขญีเป็นอนารมณ์  
(คือไม่มีอารมณ์) แล

ในอารมณ์ ๓ นั้น อารมณ์ของปฏิสนธิแห่งสัตว์ชั้นวิญญานัญ-  
จายตนะ และชั้นเนวสัญญานาสัญญาตนะ เป็นอดีตารมณ์อย่างเดียว  
แห่งสัตว์ชั้นกามาวจร ๑๐ เป็นอดีตารมณ์บ้าง ปัจจุบันารมณ์บ้าง  
แห่งสัตว์ที่เหลือ\* เป็นนวัตตัพพารมณ์แท้

อนึ่ง ปฏิสนธิที่เป็นไปในอารมณ์ ๓ อยู่ดังนี้ ก็ย่อมเป็นไปใน  
ลำดับแห่งจิตจิต ซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีตารมณ์บ้าง นวัตตัพพารมณ์บ้าง  
เท่านั้น เพราะธรรมดาว่าจิตจิตเป็นปัจจุบันารมณ์หาไม่\* เหตุใด

๑. สัตว์ที่เหลือได้แก่รูปาวจรสัตว์ ๕ อรูปาวจรสัตว์ ๒ คือ พรหมชั้นอากาศานัญจายตนะ  
และอากาศัญญาตนะ

๒. มหาภูติกว่า จิตจิต ไม่เป็นปัจจุบันารมณ์ เพราะเป็นไปในอารมณ์แห่งปฏิสนธิ  
(ซึ่งเป็นอดีต) นั่นเอง

เพราะเหตุนี้ บัณฑิตจึงควรทราบอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิอันมี  
อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๓ ในอันดับแห่งจิตซึ่งมีอารมณ์  
อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๒ ด้วยอำนาจแห่งสุคติและทุกติ (ต่อไป)  
ข้อนี้เป็นฉันท

อันดับแรก บำปกรรมตามที่ตนสะสมไว้บ้าง กรรมนิมิตบ้าง ย่อม  
มาสู่คลองในมโนทวารของบุคคลผู้ตั้งอยู่ในสุคติชั้นกามาวจร (แต่)  
เป็นคนมีบำปกรรม ซึ่ง (เจ็บหนัก) นอนอยู่บนเตียงมรณะ (ทั้งนี้)  
โดยบาลีก้าวไว้ว่า "ในสมัยนั้น กรรมทั้งหลาย (ที่ตนทำไว้ก่อน) นั้น  
ย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น" ดังนี้เป็นต้น จิต-  
จิตทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งขวนวิธอัน  
ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้นเกิดขึ้น มีตทารัมมณะเป็นสุดท้าย ครั้น  
จิตจิตนั้นดับแล้ว ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำถลำ  
เข้าไปทางทุกติ ก็ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่มาสู่คลอง (มโนทวาร)  
นั้นแลเกิดขึ้น นี่เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีต (เกิด) ในลำดับแห่ง  
จิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต (ด้วยกัน)

ในมรณสมัย (เวลาใกล้จะตาย) ทุกตินิมิตมีวรรณรูปแห่งเปลว  
เพลิงเป็นต้นในทุกติทั้งหลายมีนรกเป็นอาทิ ย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร  
ของบุคคลผู้มีบำปกรรมอีกคนหนึ่ง ด้วยอำนาจแห่งกรรมมีประการ  
ดังกล่าวแล้ว ครั้งภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ๒ วาระ วิถีจิต ๓ ดวง  
คือ อาวัชณะ ๑ ขวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความ  
ที่มรณะใกล้เข้ามา ตทารัมมณะ ๒ ปรารภอารมณ์นั้นเกิดขึ้นแก่บุคคล

\* ม. อ. ๑๔/๓๑๓

นั่น ต่อนั้น จุติจิตดวง ๑ ทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น

ขณะจิต ๑๑ (คือภวังค์ ๒ อาวัชนะ ๑ ชวนะ ๕ ตทาร์มมณะ ๒ จุติ ๑)

เพียงนี้นับเป็นอดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในอารมณ์

นั้นนั่นแหละ ซึ่งมีอายุชั่ว ๕ ขณะจิตที่เหลือ นี่เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์

เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

ในมรณสมัย อารมณ์ทรมอันเป็นเหตุแห่งกิเลสมีรากจะเป็นต้น

มาสู่คลองในทวาร ๕ ทวารใดทวารหนึ่งของบุคคลอีกคนหนึ่ง ชวนะ

(เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา และ

ตทาร์มมณะ ๒ เกิดขึ้นในที่สุดแห่งโงฐัพพะอันเกิดขึ้นตามลำดับแก่

บุคคลนั้น ต่อนั้น จุติจิตดวง ๑ ทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์

เกิดขึ้น ก็เลขขณะจิต ๑๕ คือ ภวังค์ ๒ อาวัชนะ (๑) ทัสสนะ

(เห็น ๑) สัมปฏิจฉันนะ (๑) สันติริณะ (๑) โงฐัพพะ (๑) ชวนะ ๕

ตทาร์มมณะ ๒ จุติจิต ๑ เพียงนี้นับว่าเป็นอดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิต

เกิดขึ้นในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ซึ่งมีอายุชั่วขณะจิต ๑ ที่เหลือ แม้ปฏิสนธิ

นี้ก็ปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งจิตซึ่งมีอารมณ์

เป็นอดีต

นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งทุกคติปฏิสนธิ อันมีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง

ปัจจุบันบ้าง (เกิด) ในลำดับแห่งทุกคติจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต เท่านั้นก่อน

สำหรับผู้ตั้งอยู่ในทุกคติ (แต่) มีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้

คำทั้งปวงบังเกิดก็พึงทราบโดยนัยก่อนนั้นและ โดยบรรจุคำฝ่ายขาวลง

(แทน) ในคำฝ่ายดำ เช่นว่า 'กรรมไม่มีโทษนั้นบ้าง กรรมนิमित

บ้าง ย่อมมาสู่คลองโนมโนทวาร" เป็นต้น ตามนัยที่กล่าวแล้วเกิด  
นี้เป็นอาการเป็นไปแห่งสุคติปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง ปัจจุบัน  
บ้าง (เกิด) ในลำดับแห่งทุกจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

ข้างฝ่ายผู้ตั้งอยู่ในสุคติมีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ (เจ็บหนัก)  
นอนอยู่บนเตียงมรณะ กรรมไม่มีโทษตามที่ได้สั่งสมไว้บ้าง กรรม  
นิमितบ้าง ย่อมมาสู่คลองโนมโนทวาร (ทั้งนี้) โดยพระบาลี (กล่าว  
ไว้) ว่า "ในสมัยนั้นอนวัชกรรมทั้งหลาย (ที่ตนสั่งสมไว้ก่อน)  
นั้น ย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น" ดังนี้  
เป็นต้น ก็แต่ว่าข้อที่ไม่กำหนดแน่ว่า อนวัชกรรมหรือกรรมนิमितจะ  
มาสู่คลองมโนทวารนั้น สำหรับผู้สั่งสมอนวัชกรรมฝ่ายกามาวจรไว้  
เท่านั้น ส่วนผู้สั่งสมมหรคตกรรมไว้ มีแต่กรรมนิमितอย่างเดียวมาสู่  
คลอง (มโนทวาร) จุติจิตทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์ เกิด  
ขึ้นในลำดับแห่งขณวิถิมิตทาร์มมณะเป็นสุดท้าย หรือขณวิถิล้วน  
(ไม่มีตทาร์มมณะ) ซึ่งปรารภกรรมหรือกรรมนิमितนั้นเกิดขึ้น ครั้น  
จุติจิตนั้นดับไปแล้ว ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำ  
เข้าไปทางสุคติ ก็ปรารภกรรมหรือกรรมนิमितที่มาสู่คลอง (มโน-  
ทวาร) นั้นแลเกิดขึ้น นี่เป็นปฏิสนธิเป็นอดีตารมณ์บ้าง เป็นนวัต-  
ตัพพารมณ์บ้าง\* (เกิด) ในลำดับแห่งจิตซึ่งเป็นอดีตารมณ์

บุคคลผู้มีอนวัชกรรมได้สั่งสมไว้อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย มี

๑. ม. อ. ๑๔/๓๒๓

๒. ปฏิสนธินวัตตัพพารมณ์ ได้แก่ รูปาวจรปฏิสนธิ ๕ และอรูปาจรปฏิสนธิ ๒ คือ  
อากาสนัญญาขณปฏิสนธิ และอากิญจัญญายตนปฏิสนธิ

อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย พวกญาติบอกว่า "นี่แน่พ่อ พุทธ-  
 ภูชาเราทำเพื่อประโยชน์แก่ท่าน ท่านจงยังจิตให้เลื่อมใสเถิด" แล้ว  
 นำรูปารมณฺ์โดยเป็นเครื่องบูชา มีช่อดอกไม้และธงแผ่นผ้าเป็นต้น  
 บ้าง สัททารมณฺ์โดยเป็นการฟังธรรมและการบูชาด้วยเสียงดนตรีเป็น  
 ต้นบ้าง คันธารมณฺ์โดยเป็นกลิ่นรูปและเครื่องอบเป็นต้นบ้าง รสา-  
 รมณฺ์โดยเป็นเครื่องล่อมินน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น (โดย) บอกว่า  
 "แน่พ่อ เชิญท่านชิมนี้ดู เป็นไทยธรรมที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์  
 แก่ท่าน" ดังนี้บ้าง โภกฺกัฏฐพารมณฺ์ โดยเป็นผ้ามีผ้าเงินและผ้า  
 โสมาระเป็นต้น (โดย) บอกว่า "แน่พ่อ เชิญแตะนี้ดู เป็นไทยธรรม  
 ที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์แก่ท่าน" ดังนี้บ้าง (น้อม) เข้าไปให้  
 ประจักษ์ในทวาร ๕ ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อน  
 ด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา และตทารมณฺะ ๒ เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น  
 ในที่สุดแห่งวิภวฺกัฏฐณะที่เกิดขึ้นตามลำดับในอารมณฺ์มีรูปเป็นต้นที่มาสู่  
 คลองทวารนั้น ต่อนั้นจุติจิตดวง ๑ ทำอารมณฺ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณฺ์  
 เกิดขึ้น ในที่สุดแห่งจิตจิตนั้น ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นในอารมณฺ์นั้นแหละ

ซึ่งตั้งอยู่ชั่วขณะจิตเดียว แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็ปฏิสนธิเป็นปัจจุบันนารมณ (เกิด) ในลำดับแห่งจิตซึ่งเป็นอดีตารมณ

ส่วนอีกผู้หนึ่ง สถิตอยู่ในสุคติสำหรับบุคคลผู้ได้มหรตวิบาก ด้วยอำนาจนามิปฏิวิกสินณเป็นอาทิ ในมรณสมัย กามาวจรกุศลกรรม กรรมนิมิตหรือคติมิตอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง กสินนิมิตมีนิมิตแห่งปฏิวิกสินเป็นต้นบ้าง มหรตจิตบ้าง มาสู่คลองในมโนทวาร หรือมิฉะนั้นารมณประณิตอันเป็นเหตุเกิดกุศลมาสู่คลองในจักขุทวาร หรือมิฉะนั้นารมณประณิตอันเป็นเหตุเกิดกุศลมาสู่คลองในจักขุทวาร หรือโศตทวาร อันใดอันหนึ่ง ชวนะ (เพียง) ๕ เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้นั้น ในที่สุดแห่งวิภูษณะที่เกิดขึ้นตามลำดับ เพราะตทารัมมณะย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้เข้าถึงคติมหรตทั้งหลาย เหตุนั้น จุติจิตดวง ๑ จึงทำารมณแห่งภวังค์ให้เป็นารมณเกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนะนั่นเอง ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ปฏิสนธิจิตมีารมณตามที่เข้ามาปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นารมณ หย้งเข้าในสุคติเป็นกามาวจรหรือมหรต สถานใดสถานหนึ่ง แล้วก็เกิดขึ้น นี่เป็นปฏิสนธิอันเป็นอดีตารมณ ปัจจุบันนารมณ และ นัตตัพพารมณ (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจิต ซึ่งเป็นนัตตัพพารมณ แม้ปฏิสนธิในลำดับแห่งารูปุติ ก็พึงทราบโดยทำนองนั้น

นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่เป็นอดีตารมณ นัตตัพพารมณ ปัจจุบันนารมณ (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจิตซึ่งเป็นอดีตารมณ นัตตัพพารมณ

ฝ่ายผู้มีบาปกรรมอยู่ในทุกติ (ในมรณสมัย) ย่อมมีกรรม (ที่

ทำไว้) นั้นบ้าง กรรมนิมิตบ้าง คตินิมิตบ้าง มาสู่คลองในมโนทวาร หรือมิฉะนั้น อารมณ์ที่เป็นเหตุเกิดกุศลมาสู่คลองในปัญจทวาร โดย นัยที่กล่าวแล้วนั้นแล ต่อนั้น ในที่สุดแห่งจิตจิตตามลำดับ ปฏิสนธิ- จิตมีอารมณ์เหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ตกไปทางทุกคติก็เกิด ขึ้นแก่เขา นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิอันเป็นอดีตารมณ์ ปัจจุบันนารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งทุกคติ จิต ซึ่งเป็นอดีตารมณ์และ

ความเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ แห่งวิญญานทั้ง ๑๕ ดวง เป็นอันแสดงแล้วเพียงเท่านี้

วิญญานทั้งสินนั้น

[คาถาสังเขปปฏิสนธิวิญญาน]

เมื่อเป็นไปใน (ปฏิ) สนธิตั้งกล่าวมานั้น ย่อม

เป็นไปด้วยกรรม ๒ แผนก และมีประเภทต่าง ๆ

เช่นประเภท ๒ เป็นต้น โดยประเภททั้งหลาย มี

ประเภทผสมเป็นอาทิ

[ขยายความ]

แท้จริง วิบากวิญญานทั้ง ๒๕ ดวงนี้ เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิ ย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ แผนกด้วยกัน ด้วยว่า ชนกกรรมย่อมเป็น ปัจจย โดยเป็นกรรมปัจจยอันเป็นไปในขณะต่าง ๆ กัน ๑ โดยเป็น อุปนิสสยปัจจย ๑ แห่งวิบากวิญญานนั้นตามที่เป็นของตน สมคำ บาลีว่า "กุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นปัจจยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจย

\* ปาฐะ เกทสฺส เข้าใจว่าตัดเป็น เกโท อสฺส

แห่งวิบาก" ดังนี้

อนึ่ง พึงทราบประเภทมีประเภท ๒ เป็นต้น โดยประเภท  
ทั้งหลายมีประเภทผสมกันเป็นอาทิ แห่งวิบากวิญญานอันเป็นไปอยู่  
อย่างนี้นั้น (ต่อไป) ข้อนี้เป็นฉันใด ? ก็วิบากวิญญานนี้ แม้  
เป็นไปอยู่อย่างเดียวกับอำนาจปฏิสนธิ (แต่) เป็น ๒ โดยแยกเป็น  
ประเภทผสมกับรูป และประเภทไม่ผสมกับรูป เป็น ๓ โดยแยกเป็น  
กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔ โดยกำเนิดอรรถชะ ชลาพุชะ  
สังเสทชะ โอปปาติกะ เป็น ๕ โดยคติ เป็น ๗ โดยวิญญานฐิติ  
เป็น ๘ โดยสัตตาวาส"

ในวิญญานผสมและไม่ผสมนั้น

[คาถาสังเขปวิญญานผสม]

วิญญานผสมเป็น ๒ โดยต่างแห่งภาวะ และใน  
ภาวะประเภทนั้นเล่า วิญญานที่มีภาวะก็เป็น ๒ (รูป  
กลาป) ทสกะ ๒ หรือ ๓ บ้างเป็นอย่างต่ำ ย่อม  
เกิดพร้อมกับวิญญานประเภทต้น (คือวิญญาน  
ผสม)

[ขยายความ]

ข้อว่า "วิญญานผสมเป็น ๒ โดยต่างแห่งภาวะ" นั้น ความว่า  
ก็ในวิญญานผสมและไม่ผสมนั้น ปฏิสนธิวิญญานที่ผสมกับรูปนั้นใด  
เกิดขึ้น (ในภพ) เว้นแต่อรูปภพ ปฏิสนธิวิญญานผสมนั้นย่อมมี

๑. อภิ. ป. ๔๐/๔๖๐

๒. สัตตาวาสทั้งหมดมี ๘ แต่ในที่นี้เว้นสัตตาวาสจำพวกอสังขญีเสข ๑ จึงว่าเป็น ๘



เป็น ๒ คือมีภาวะ (๑) ไม่มีภาวะ (๑) เพราะเกิดขึ้นเว้นจาก  
ภาวะกล่าวคืออิตถินทรีย์และปฐินทรีย์ในรูปภพ และเกิดขึ้นพร้อม  
กับภาวะในกามภพ เว้นแต่ปฏิสนธิของนกนกะเทยโดยกำเนิด

ชื่อว่า "และในภาวะประเภทนั้นเล่า วิญญาณที่มีภาวะก็เป็น  
๒" อธิบายว่า และแม้ในภาวะประเภทนั้นเล่า ปฏิสนธิวิญญาณใดมี  
ภาวะ ปฏิสนธิวิญญาณนั้นก็ เป็น ๒ เหมือนกัน เพราะเกิดขึ้นพร้อม  
กับอิตถิภาวะหรือปฐภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง

ชื่อว่า "(รูปกลาปน ทสกะ ๒ หรือ ๓ เป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิด  
พร้อมกับวิญญาณประเภทนั้น" มีอธิบายว่า ก็ (รูปกลาปน)  
ทสกะ ๒ โดยเป็นวัตถุทสกะ และกายทสกะ หรือทสกะ ๓ โดยเป็น  
วัตถุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะบ้างเป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดขึ้น  
พร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณที่ผสมกับรูป อันเป็นประเภทต้นใน ๒ ประ-  
เภท คือ ผสม (และ) ไม่ผสมนั้น รูป (กลาปน) ลดลงไปยัง  
กว่านี้ไม่มี

ก็แลปฏิสนธิวิญญาณที่มีปริมาณรูปกลาปนอย่างต่ำดับกล่าวนี้นั้น  
เมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดเป็นสิ่งที่ได้ชื่อว่า 'กลละ' อันมีประมาณเท่า  
(หยด) หัวเนยใสที่ใช้ขนแกะเส้นหนึ่ง (จุ่ม) ยกขึ้น ในกำเนิน ๒

๑. มหาภูิกว่า หมายเอารูปกลาปนของพวกครรภไสยสัตว์เท่านั้น

๒. ชาตฤคณา มหาภูิกาท่านไม่แปล เป็นแต่ยกเอาคำแปลของท่านผู้อื่นมาว่าไว้ว่า  
"นางอาจารย์ว่าขนแกะที่เกิดใหม่ในวันนั้น เรียกว่า ชาตฤคณา นางอาจารย์ว่าขนแกะ  
เกิดในถิ่นหิมพานต์ เรียกว่า ชาตฤคณา นางอาจารย์ว่าขนลูกแกะที่ยังอยู่ในท้องแม่  
ผ่าท้องเอาออกมา เรียกว่า ชาตฤคณา" ดังนี้ ก็คงได้ความว่าเป็นขนแกะอย่างละเอียด  
เท่านั้นเอง

ที่มีชื่อว่าอัมพะและชลาพุชะ ในกำเนิดและคติเหล่านั้น บัณฑิต  
พึงทราบว่ามีขึ้นแห่งกำเนิดทั้งหลายที่แตกต่างกันด้วยอำนาจคติ (ดัง  
ต่อไปนี้) ก็ในกำเนิดทั้งหลายนั้น

[คาถาสังเขปกำเนิด]

กำเนิด ๓ ข้างต้น ย่อมไม่มีในนรก และในพวก

เทพ เว้นภุมเทพ\* กำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีในคติ ๓

[ขยายความ]

ในบทเหล่านั้น ด้วย จ ศัพท์ในบทว่า 'เทเวสุ จ' กำเนิด  
๓ ข้างต้นพึงทราบว่า ไม่มีในนรกและในพวกเทพเว้นภุมเทพจันใด ก็  
ย่อมไม่มีในพวกนิชฌามัตถหิกเปรตด้วยฉนั้นนั้น เพราะพวกนิชฌาม-  
ัตถหิกเปรตนั้นก็เป็นโอปปาติกะเหมือนกัน\* ส่วนในคติ ๓ ที่เหลือ  
อันได้แก่อิรัจฉาน เปรตวิสัย มนุษย์ และในพวกภุมเทพที่เว้นไว้  
ก่อนด้วย ย่อมมีกำเนิด (ครบ) ทั้ง ๔\*

ในคติและกำเนิดเหล่านั้น

[คาถาสังเขปรูปกลาป]

รูป ๓๐ และ ๘ ย่อมเกิดในพวกรูปพรหม อนึ่ง

๑. หมายความว่าสัตว์นรกและพวกเทพมีกำเนิดอย่างเดียว คือเป็นโอปปาติกะ ที่ท่าน  
เว้นภุมเทพก็ต้องหมายความว่าพวกภุมเทพไม่ใช่โอปปาติกะ มหาภูิกาก็ไม่อธิบายเป็นแต่  
เยี่ยมไว้หน่อว่า เพราะพวกภุมเทพนั้นเป็นเช่นกับมนุษย์ ถ้าเป็นเช่นกับมนุษย์ ก็เป็น  
กำเนิดชลาพุชะนะชิ ขอบกล ยังไม่เคยพบเรื่องภุมเทพตั้งครรภ์และคลอดบุตรเล่าไว้  
ที่ไหนเลย

๒. แล้วก็เปรตพวกอื่น ๆ ไม่เป็นโอปปาติกะด้วยดอกหรือ ?

๓. คืออิรัจฉานเป็นอัมพะและสังเสทชะ เปรตวิสัยเป็นโอปปาติกะ มนุษย์เป็นชลา-  
พุชะ ภุมเทพก็เป็นชลาพุชะด้วย (?)

โดยกำหนดอย่างสูง รูป ๓๐ ย่อมเกิดในสัตว์จำพวก

ที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะและอุปปาตะ อีกอย่าง

หนึ่ง โดยกำหนดอย่างต่ำ รูป ๓๐ ย่อมเกิด

[ขยายความ]

อันดับแรก รูป ๓๐ และ ๕ ด้วยอำนาจแห่งกลาป ๔ คือจักขุ-  
ทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตนวกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับ  
ปฏิสนธิวิญญาณ ในเหล่าสัตว์ผู้เกิดในกำเนิดโอปปาติกะในจำพวกรูป  
พรหม ส่วนว่าโดยกำหนดอย่างสูง รูป ๓๐ ด้วยอำนาจแห่ง (กลาป-  
๗ คือ) จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ จิวหาทสกะ กายทสกะ  
วัตถุทสกะ และภาวทสกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมด้วยปฏิสนธิวิญญาณใน  
เหล่าสัตว์ที่เกิดในกำหนดสังเสทชะและโอปปาติกะจำพวกอื่น\*เว้นจำพวก  
รูปพรหม อนึ่ง รูปทั้ง ๓๐ นั้นย่อมเกิดขึ้นในจำพวกเทพเป็นนิตย์\*

ในทสกะเหล่านั้น กลุ่มรูปมีปริมาณรูป ๑๐ นี้ คือ สี กลิ่น  
รส โอชา อิกธาตุ ๔ จักขุประสาท และชีวิต\* ชื่อจักขุทสกะ (๑๐ ทั้ง  
จักขุ) ทสกะที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยดังนี้

๑. มหาภูติกวาทว่า อณฺณ ศัพท์เป็นวิเสสณะของโอปปาติกะเท่านั้น เพราะฉะนั้นถ้าจะให้  
ชัดควรเรียกว่า 'รูปปุพฺพหุเม ปน จเปตฺวา อณฺเณสุ โอปปาดิเกสุ ตสฺสเสทฺเชสุ จ'

๒. มหาภูติกวาทว่า เพราะพวกเทพไม่มีอินทรีย์วิกลและไม่กะเทย จึงมีรูปครบสืบต่อไป  
จนสิ้นชีพ

๓. นี่ท่านตัดมาจากคถา ถ้าเรียงตามสมควรเป็น ก็ควรเรียงว่าธาตุ ๔ และ สี กลิ่น รส  
โอชา ชีวิต กับจักขุ ปริมาณเพียงชีวิต เรียกว่าทชีวิตนวกะ (๕ กับชีวิต) เพิ่มจักขุ  
เข้าจึงเป็นจักขุทสกะ (๑๐ ทั้งจักขุ) ถ้าเพิ่มโสต ก็เป็นโสตทสกะ (๑๐ ทั้งโสต)

ส่วนว่าโดยอย่างต่ำ รูป ๓๐ ด้วยอำนาจแห่ง (กลาป ๓ คือ) จีวहतสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ ย่อมเกิดขึ้นแก่คนตาบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนจมูกด้วน (ไม่มีฆานประสาท) แต่กำเนิด คนกะเทยแต่กำเนิด อนึ่ง พึงทราบการกำหนด (รูปกลาป) ในระหว่างปริมาณรูปอย่างสูงและรูปอย่างต่ำ (คือในระหว่างรูป ๓๐ และ ๓๐) ตามควรเกิด\*  
ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว

[คาถาสังเขปจुติปฏิสนธิแปลก ๆ]

พื้กำหนดรู้ความแปลกแห่งความแตกต่าง และไม่  
แตกต่าง แห่งจุติปฏิสนธิ โดยขันธ อารมณ์ คติ  
เหตุ เวทนา ปีติ วิตก และวิจารณ์  
(ต่อไป) อีก

[ขยายความ]

ความแห่งคานันนั้นว่า "ก็ปฏิสนธิ ๒ อย่างโดยเป็นปฏิสนธิผสม และปฏิสนธิไม่ผสมนั้นใด และจิตอันมีในลำดับที่เป็นอดีตแห่งปฏิสนธิ นั้นใด พึงทราบความแปลกแห่งความแตกต่างและไม่แตกต่างแห่ง ปฏิสนธิและจิตนั้น โดยขันธเป็นต้นเหล่านี้" แปลกอย่างไร ? ก็ ลางทีปฏิสนธิอันมีขันธ ๔ ไม่แตกต่างกัน (กับจุติ) แม้โดยอารมณ์

\* เช่นคนตาบอดก็มีรูป ๖๐ เพราะไม่มีจักขุทสกะ คนหูหนวกก็เช่นนั้น เพราะไม่มี โสตทสกะ แต่ถ้าทั้งบอดทั้งหนวกก็เหลือ ๕๐ เพราะไม่มีจักขุทสกะและโสตทสกะ ดังนี้ เป็นต้น

มีขึ้นในลำดับแห่งารูปจิตที่มีชั้น ๔ (เหมือนกัน) ก็มี ลางที่ปฏิสนธิ  
มีอารมณ์เป็นมรรคและเป็นภายใน มีขึ้นในลำดับแห่งจิตที่มีอารมณ์  
ไม่เป็นมรรคและเป็นภายนอกก็มี\* นี่เป็นนัยในพวกอรุณภูมิเท่านั้น  
ก่อน

อนึ่ง ลางที่กามาจรปฏิสนธิอันมีชั้น (ครบ) ๕ มีในลำดับ  
แห่งารูปจิตที่มีชั้น ๔ (คือจิตจากอรุณภูมิมาปฏิสนธิในกามาจรภูมิ)  
ก็มี ลางที่ารูปปฏิสนธิที่มีชั้น ๔ มีในลำดับแห่งกามาจรจิตอันมี  
ชั้น ๕ บ้าง แห่งรูปาวจรจิตบ้าง (คือจิตจากกามาจรภูมิบ้าง รูปา-  
วจรภูมิบ้าง ไม่ปฏิสนธิในอรุณภูมิ) ก็มี อย่างนี้ เป็นปฏิสนธิมี  
อารมณ์เป็นปัจจุบัน มีในลำดับแห่งจิตที่มีอารมณ์เป็นอดีต

ทุกติปฏิสนธิลางอย่าง มีในลำดับแห่งสุคติจิตลางอย่าง (เช่น  
คนตายไปเกิดเป็นสัตว์ลางชนิด ?) ก็มี สเหตุกปฏิสนธิมีใน  
ลำดับแห่งอเหตุกจิต ตเหตุกปฏิสนธิมีในลำดับแห่งเหตุกจิตก็มี ปฏิ-  
สนธิเป็นโสมนัสสหรรค มีในลำดับแห่งจิตเป็นอุเบกขาสหรรคก็มี ปฏิ-  
สนธิประกอบด้วยปีติมีในลำดับแห่งจิตไม่ประกอบด้วยปีติก็มี ปฏิสนธิ  
มีวิตกมีในลำดับแห่งจิตไม่มีวิตก ปฏิสนธิมีวิจารณ์มีในลำดับแห่งจิตไม่มี  
วิจารณ์ ปฏิสนธิมีทั้งวิตกวิจารณ์มีในลำดับแห่งจิตไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ก็มีแล

๑. มหาภูติกว่า ที่ว่าไม่แตกต่างกันแม้โดยอารมณ์นั้น หมายความว่าจิตจากภูมินั้น ๆ  
ในารูป ๔ แล้วก็เกิดในภูมินั้น ๆ นั้นเอง

๒. มหัคคตอัชฌัตตรัมณปฏิสนธิ มหาภูติกว่า หมายถึงารูปปฏิสนธิที่ ๒ คือ  
วิญญาณัญชาตนะ และที่ ๔ คือ เนวสัญญานาสัญญาตนะ ส่วนอมหัคคตพหิทธารัมณ-  
จิต ท่านไม่ขยายว่าอะไร

อนึ่ง พึงประกอบ (คำ) เข้าตามทีควรประกอบได้โดยคำตรง  
กันข้ามแห่งบทนั้น ๆ เกิด\*

[คาถาสังเขปโดยปรมัตถ์]

อันว่าวิญญาณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมานี้ นันก็เป็น  
แต่ธรรมเข้าถึงภพอื่น ความเคลื่อนมาแต่ภพนั้น  
ของมันก็ไม่มี (แต่ว่า) เว้นเหตุแต่ภพนั้นเสีย มัน  
ก็ไม่มี

[ขยายความ]

กัวิญญาณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมานี้ นันก็เป็นแต่เพียงรูปธรรม  
อรุปรธรรม เมื่อเกิดขึ้นก็ (มิโหวาร) เรียกว่า เข้าถึงภพอื่น มิใช่  
สัตว์ มิใช่ชีวะ อีกทั้งความเคลื่อนจากอดีตภพมาในภพนี้ของมันก็ไม่มี  
แต่ว่าเว้นเหตุแต่อดีตภพนั้นเสีย ความปรากฏขึ้นในภพนี้ของมันก็ไม่มี  
ข้าพเจ้าทั้งหลายจักประกาศความเป็นไปแห่งวิญญาณดังกล่าวนี้  
โดยทางสืบปฏิสนธิจากจุดแห่งมนุษย์ซึ่งเห็นได้ชัด  
กัในอดีตภพ เมื่อบุคคลผู้จวนจะตายเพราะความสิ้นไปเอง หรือ

\* คือประกอบคำกลับกันไปมา เช่นเริ่มว่า ทุกติปฏิสนธิลงอย่าง มีในลำดับแห่ง  
สุคติจุติลงอย่างก็มี แล้วก็กลับว่า สุคติปฏิสนธิลงอย่าง มีในลำดับแห่งทุกติจุติลง  
อย่างก็มี ... แต่ที่ประกอบกลับไม่ได้ก็มี เพราะเป็นไปไม่ได้ เหตุฉะนั้นท่านจึงว่า  
ประกอบตามทีควรประกอบได้

อนึ่ง ท่านว่าทีกล่าวมานี้เป็นแต่ส่วนที่จุดกับปฏิสนธิแตกต่างกันทั้งนั้น ส่วนที่  
ไม่แตกต่างคือจุดกับปฏิสนธิอะไร ๆ เสมอกัน ก็ประกอบเอาเองได้ไม่ยาก เช่นว่า  
กามาวจรปฏิสนธิมีขันธ ๕ มีในลำดับแห่งกามาวจรจุติมีขันธ ๕ ๆ ล ๑ ปฏิสนธิไม่มีทั้ง  
วิตกวิจรมีในลำดับแห่งจุดไม่มีทั้งวิตกวิจร

เพราะการกระทำ (ร้าย) ก็ตาม\* ไม่อาจทนความรุมเฝ้าแห่งศีลตรา  
คือมรณันตเวทนา (ความเจ็บชนิดถึงตาย)ทั้งหลาย ซึ่งเช็ดเชือน  
เส้นเอ็นทั่วอวัยวะใหญ่ น้อยเหลือที่จะทน ครั้นร่างกายซบซิดไปโดย  
ลำดับ คุจไปตาลสอที่เขาวางไว้ในแดด ค่อยเหี่ยวแห้งไปฉะนั้น ครั้น  
อินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นดับ กายินทรีย์ มนินทรีย์และชีวิตินทรีย์  
คง (เหลือ) อยู่แต่ในหทัยวัตถุ วิญญาณซึ่งอาศัยหทัยวัตถุ (เท่า)  
ที่เหลืออยู่ในขณะนั้น ก็ปรารภเอากรรม (กรรมหนัก) สมาเสวิต-  
กรรม (กรรมที่ทำเนื่องๆ) อาสันนกรรม (กรรมที่ทำเมื่อใกล้ตาย)  
บุพพตกรรม (กรรมที่ทำไว้แต่ปางก่อน) อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่ง  
ได้แก่สังขารอันได้ปัจจัยที่เหลือ (มีวิชาเป็นต้น) แล้ว หรือ  
(ปรารภเอา) วิสัย (คือวรรณรูปารมณ) ซึ่งได้แก่กรรมนิमित คติ-  
นิमितอันเข้าไปปรากฏแก่วิญญาณนั้นเป็นไป ตัณหาในวิสัยนั้นอันมีโทษ  
ที่อวิชาปกปิดไว้เพราะยังละตัณหาวิชาไม่ได้ ก็ชักเอาวิญญาณที่  
เป็นไปอยู่อย่างนี้นั้นไป สังขาร (คือเจตนา) ที่เกิดร่วมกันก็ (ช่วย)  
ซัด (วิญญาณนั้น) ไป วิญญาณที่ถูกตัณหาซัดไป ถูกสังขารทั้งหลาย  
ซัดไปด้วยอำนาจแห่งสันตติอยู่นั้น ก็ละทิ้งที่อาศัย (คือหทัยวัตถุ)

\* สรเสน. รส ใช้ในอรรถหลายอย่าง ว่า อินดิ เยื่อใย รักใคร่ และเสื่อมสิ้น  
ก็ได้ ในที่นี้อรรถว่าเสื่อมสิ้นเป็นเหมาะ มีศัพท์ใช้เทียบว่า รสติพฺพโย-วัยเสื่อมสิ้นไป  
(ธาตุปทีปิกา หน้า ๓๒๑) มหาภูติกาก็แก่ไปทางนั้น คือแก่ว่า สภาเวน - เพราะเป็นเอง  
แล้วไขว่ ประโยชน์อายุสูง ขาดตาย - เพราะความที่อายุสังขารสิ้นไป ส่วนอุปกม แก่  
ว่า การกระทำมีศีลศีระเป็นต้นที่ตนทำเองหรือคนอื่นทำเอา

เดิมด้วย "ได้ที่อาศัยใหม่อันกรรมสร้างขึ้นบ้าง ไม่ได้บ้าง" เป็นไปด้วย  
ปัจจัยทั้งหลายมีอารมณ์เป็นต้นเท่านั้นด้วย คุณคนหน่วงเชือกซึ่งผูกต้น  
ไม้ที่ฝังในไว้ข้ามคลองไปฉะนั้นแล"

ก็แล ในวิญญาณที่เป็นไปนี้ วิญญาณดวงก่อนเรียกว่าจุติวิญญาณ  
เพราะเคลื่อนไป ดวงหลังเรียกว่าปฏิสนธิวิญญาณ เพราะสืบต่อมาแต่  
เบื้องต้นแห่งภพอื่น อันว่าวิญญาณนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า  
มันมา ณ ภพนี้จากภพก่อนหามิได้\* อีกทั้งเว้นเหตุ มีกรรม สังขาร  
ค้นหาผู้ชักและวิสัยเป็นต้นจากภพก่อนนั้นเสีย มันก็ปรากฏมีขึ้นหาได้ไม่

[คาถาสังเขปนิทสนะจุติปฏิสนธิ]

ธรรมทั้งหลายมีเสียงสะท้อนเป็นต้น พึงเป็นนิทสนะ

ในข้อนี้ได้ อนึ่ง เพราะความเนื่องกันในสันดาน

(คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้ง

๑. อสุสาทขมาน มหาภูติกานะให้แปลว่า ถึง ว่า ได้ และที่ว่าได้ที่อาศัยใหม่ หมายความว่าเกิดในปัญจโวการภพ ซึ่งมีหทัยวัตถุให้เป็นที่อาศัย ไม่ได้ที่อาศัย หมายความว่าเกิดในจุตฺตโวการภพ ซึ่งไม่มีรูป จึงไม่มีหทัยวัตถุเป็นที่ตั้ง

๒. มหาภูติกายบไว้ว่า อารมณฺมีกรรมเป็นต้นที่ผูกพันอรรถภาพในภพก่อน เปรียบ  
เหมือนเชือกที่ผูกต้นไม่วัที่ฝังนี้ วิญญาณเปรียบเหมือนคน ค้นหาเปรียบเหมือน  
ความปรารถนาจะข้ามคลองแห่งคนผู้นั้น สังขารผู้ชักเปรียบเหมือนความพยายามข้าม  
คนผู้นั้นเมื่อข้ามไปยืนอยู่ที่ฝั่งนอก ได้อะไร ๆ ที่ติดอยู่ที่ต้นไม้วางนอกข้างไมใดบ้าง ก็  
คนยืนอยู่ที่แผ่นดินได้ตามกำลังของตนแท้ จันใด แม้วิญญาณนี้ก็จันนั้น ได้ที่อาศัย  
กล่าวคือหทัยวัตถุที่ติดอยู่ในอรรถภาพในภพอื่น (ที่เป็นปัญจโวการ) บ้าง ไม่ได้ที่อาศัย  
นั้น (ในจุตฺตโวการภพ) บ้าง ก็คงเป็นไปได้ด้วยกรรมอันสัมปยุตกับอารมณ์ทั้งหลาย  
เท่านั้นเป็นแท้

๓. ที่ว่าวิญญาณนี้มีได้มา ณ ภพนี้ ... มหาภูติกาท่านว่า "ก็เพราะมันเกิดขึ้นในภพนี้  
นี่เอง"



## ความต่างกันก็ไม่มีด้วย

[ขยายความ]

แท้จริง ธรรมทั้งหลายมีประการคือเสียงสะท้อน ประทีป ตรา และรูปสะท้อน (คือเงา) พึงเป็นนิทสนะในข้อนี้ คือในความมิได้มา ณ ภาวนี แต่ภพก่อน และในความเกิดขึ้นด้วยเหตุที่เนื่องมาแต่ภพอดีต แห่งวิญญูณนั้น เหมือนอย่างว่าเสียงสะท้อน ประทีป ตรา และเงา ย่อมมีเสียงเป็นต้นเป็นเหตุจึงมี เว้นเสียงเป็นต้นเสีย ก็หาไปมิได้ ไม่นั่นใด จิตนี้ก็ฉันทันเหมือนกัน อนึ่ง ในข้อนี้ เพราะความเนื่องกันในส่วนดาน (คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย จริงอยู่ คิดว่าเมื่อความเนื่องกันในส่วนดาน (คือการสืบต่อ) มีอยู่ ความเป็นอันเดียวกันอย่างเด็ดขาดจะพึงมิใช่หรื นมสัก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เกิดมาแต่ณมสคละชิแม้ความต่างกันอย่างเด็ดขาด จะพึงมิได้ นมสัก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่อาศัยณมสคละชิ

(นัยการประกอบความ) ในสิ่งที่เกิดและที่เกิดแต่เหตุ (คือ ผล) ทั้งปวง ถิ่นนี้ เพราะเมื่อเป็นอย่างนั้น (คือเมื่อถือว่าเหตุ

๑. มหาภูทิกขยายความไว้ให้ครบว่า เสียงสะท้อนมีเสียง (ต้น) เป็นเหตุ ประทีป มีประทีปดวงอื่นเป็นต้นเป็นเหตุ ตรา มีการประทับเป็นเหตุ เงา มีอวัยวะมีหน้าเป็นต้นที่หันไปตรงวัตถุสะท้อนแสงมีแว่นส่องหน้าเป็นต้นเป็นเหตุ
๒. จิรสฐาธิโน ทิ ทิ เป็นนปฺ. ศัพท์หน้าจึงควรเป็น... ธิน ประโยคหน้าก็เป็น ทิ สมภูติ เทียบให้เห็นอยู่
๓. มหาภูทิกให้ตัวอย่างการประกอบความตรงนี้ว่า เมื่อวิญญูณที่เป็นเหตุและวิญญูณที่เป็นผล เป็นอันเดียวกันเด็ดขาดละก็ คติเทวดาก็มิได้เกิดแต่คตินุญชะชิ และเมื่อมันเป็นคนละอันเด็ดขาด ผล (ของกรรม) ก็ไม่มีแก่ผู้ทำละชิ เปรียบเหมือนเมล็ดพืชกับหน่อมัน จะว่ามันเป็นอันเดียวกันหรือคนละอันแท้ ก็ไม่ใช่ทั้งนั้น เพราะมันเนื่องกันด้วยการสืบต่อ

กับผลเป็นอันเดียวกันหรือต่างกันเป็นคนละอันเด็ดขาดไปอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นนั้น) การลบล้างโอาหารของโลกทั้งปวงก็จะมีขึ้น\* แต่การลบล้างโอาหารของโลกนั้น บัณฑิตไม่ปรารถนา เพราะเหตุนั้น ความเป็นอันเดียวกันหรือว่าความต่างกันเด็ดขาด ในสิ่งที่เป็นเหตุและผลอันเนื่องกันในสันดานทั้งหลายนี้ บัณฑิตจึงไม่ควรข้องแวะ (คืออย่าใส่ใน) แล

[คำท้วง]

ในข้อนี้ (มี) โจททการย (ผู้ท้วง) กล่าวว่า "เมื่อเป็นความปรากฏ (เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ) โดยมีได้เคลื่อนมา (แต่ภพก่อน) อย่างนั้น เพราะขันธทั้งหลายที่มีอยู่ในอัทภาพมนุษย์นี้ดับไป และเพราะกรรมที่เป็นปัจจัยแห่งผลไม่ไปในที่เกิดขึ้นแห่งผลนั้น ผลนั้นก็มี (ไป) มีแก่ผู้อื่น และแต่กรรมอื่นหรือ อนึ่ง เมื่อผู้เสวย (ผล) ไม่มี ผลนั้นจะพึงมีแก่ใครเล่า เพราะเหตุนี้ วิชาน (คือกฎเกณฑ์) อันนี้ไม่มีดอก"

ในคำท้วงนั้น ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไปนี้

[คาถาสังเขปเรื่องสันดาน]

ผล (แห่งกรรม) ที่มีในสันดาน (คือการสืบต่อ

\* คือสิ่งที่สืบต่อกันนั้น ชาวโลกเขามีได้คำนึงถึงว่าเป็นอันเดียวกันหรือคนละอัน เขาเรียกไปตามที่มันเป็น เช่น นมสด นมส้ม เนย... เมล็ดมะม่วง หน่อมะม่วง ต้นมะม่วง... ในจุติปฏิสนธิก็เช่นนั้น เขาพูดกันว่า คนชื่อนี้ตายไปเกิดเป็นเทพบุตร หรือเทพบุตรจุติมาปฏิสนธิเป็นคนชื่อนี้ กับไปเกิดเป็นเทพบุตร มนุษย์ไปเกิดเป็นสัตว์... ถ้าเอาลัทธิอันเดียวกันหรือคนละอันเข้ามาถือ ก็พูดตามโอาหารชาวโลกไม่ได้ จึงว่าเป็นการลบล้างโอาหารของชาวโลก (?)

อันหนึ่ง) หา (ไป) มีแก่ผู้อื่นไม่ และหาไม่แต่  
กรรมอื่นไม่ อภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) แห่ง  
พืชทั้งหลาย เป็นสาธกแห่งความข้อนี้ได้

[ขยายความ]

แท้จริง ผล (แห่งกรรม) เมื่อเกิดขึ้นในสันดานอันหนึ่ง  
(ถึงแม้) เพราะความเป็นอันเดียวกัน และความต่างกันเด็ดขาด ใน  
สันดานอันหนึ่งนั้นถูกปฏิเสธ ก็หา (กลาย) เป็นว่า (ไป) เกิดแก่  
ผู้อื่น หรือเป็นว่าเกิดแต่กรรมอื่น (ไป) ไม่ ก็อภิสังขาร (สภาพ  
ที่ปรุงแต่ง) แห่งพืชทั้งหลาย เป็นสาธกความแห่งคำนี้ได้ จริงอยู่  
เมื่ออภิสังขารทั้งหลายแห่งพืชทั้งหลายมีพืชมะม่วงเป็นต้น อันธรรมชาติ  
ทำให้แล้ว ผลต่าง ๆ เมื่อเกิดขึ้นในกาลอื่น (ภายหลัง) เพราะได้  
ปัจจัยในสันดานแห่งพืชนั้น ก็หาใช่เกิดขึ้นแก่พืชอื่น ๆ ไม่ ทั้งหาใช่  
เกิดเพราะปัจจัยคืออภิสังขารอื่นไม่ แต่ว่าพืชเหล่านั้น หรืออภิสังขาร  
ทั้งหลาย ก็หา (ไป) ถึงที่เกิดผลไม่ ข้ออุปมาขนี้ บัณฑิตก็พึง  
ทราบกันนั้น\*

อนึ่ง ความข้อนี้พึงทราบแม้โดยวิทยา ศิลป และโสตเป็นต้น  
ที่บุคคลประกอบเข้าไปในตัวเด็กแล้ว (ไป) ให้ผลในตัว (คนนั้น)

\* มหาภูติเปรียบเทียบความไว้ว่า สัตว์ผู้มีกรรมเหมือนพืชที่ธรรมชาติปรุงแต่งแล้ว  
กรรมเหมือนอภิสังขารของพืช ความสืบเนื่องกันแห่งปฏิสนธิวิญญูณเป็นต้นของสัตว์  
เหมือนความสืบเนื่องกันแห่งหน่อเป็นต้นของพืช ความมีขึ้นแห่งผลแก่สัตว์ผู้ทำกรรม  
นั้นก็เพราะกรรมของเขานั้นเอง เหมือนความมีช่อดอกหรือผลก็เพราะอภิสังขารแห่งพืช  
นั้นนั่นเอง

ที่เติบโตขึ้นเป็นต้น ในกาลอื่น (ภายหลัง) ก็ได้

แม้คำใดที่โจททการยักกล่าวว่า "อนึ่ง เมื่อผู้เสวย (ผล) ไม่  
มี ผลนั้นจะพึงมีแก่ใครเล่า" ดังนี้ ข้าพเจ้าจะเฉลยในคำนั้น (ต่อไป)

[คาถามาสงเขปเรื่องผู้เสวย]

ความสมมติว่า (มี) ผู้เสวย ย่อมเป็นอันสำเร็จ  
ได้ด้วยความคิดขึ้นแห่งผล เปรียบเหมือนความ  
สมมติว่ามีผล เป็นอันสำเร็จได้ด้วยความคิดขึ้น  
แห่งผลของต้นไม้ฉะนั้น

[ขยายความ]

เหมือนอย่างว่าต้นไม้ จะเรียกว่ามีผลหรือว่าผลก็ตาม ก็  
ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลไม้อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งธรรมทั้งหลายที่เรียกว่า  
ต้นไม้ นั่นเอง ฉะนั้น ทเวคาหรือมนุษย์ก็ดี จะเรียกว่าได้เสวย (ผล)  
หรือจะเรียกว่าผู้ได้รับความสุข ผู้ได้รับความทุกข์ก็ตาม ก็ด้วยความ  
เกิดขึ้นแห่งผลคือสุขทุกข์ ซึ่งนับเป็นอุปโลก (ของเสวย) เป็นส่วน  
หนึ่งแห่งขันธทั้งหลายที่เรียกว่าทเวคาและมนุษย์ ฉะนั้นเหมือนกัน  
เพราะเหตุนี้ ความหมายอะไร ๆ ด้วยผู้เสวยอื่น (นอกไปจากขันธ)  
ในชื่อว่าด้วยผู้เสวย (ผล) นี้ หามีไม่แล

\* มหาภูติกายขยายความไว้ว่า การเรียนวิชา การศึกษาศิลปะ และการประกอบอาชีพ  
ที่ทำไว้ในตัวเด็ก หาได้ไปถึงตัวคนนั้นที่เติบโตไม่ แต่ด้วยความเชี่ยวชาญวิชา ความ  
รู้ศิลปะ และความไม่มีโรค ซึ่งมีการประกอบไว้นั้นเป็นเหตุ ไปมีในตัวเขาที่เติบโตขึ้น  
ได้ มันหาไปมีแก่คนอื่นไม่ เพราะมันเกิดขึ้นในตัวเขาที่เติบโต ซึ่งเนื่องกันมาด้วยการ  
สืบต่อแต่ตัวเด็กนั่นเอง และเว้นเหตุมีการเรียนเป็นต้นเมื่อเป็นเด็กเสีย มันจะไปมีแต่  
เหตุอื่นก็หาไม่ได้ เพราะเมื่อการเรียนเป็นต้นไม่มี มันก็ไม่มี

แม้โจททการยัผู้ใดพึงกล่าวว่า "แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น สังขาร  
เหล่านั้น เมื่อมีอยู่จึงเป็นปัจจัยแห่งผลหรือ หรือว่าไม่มีอยู่ก็เป็นปัจจัย  
แห่งผลได้เล่า ก็ถ้ามีอยู่จึงเป็นปัจจัยได้ไซ้ วิกากของมันก็จะพึงมีแต่  
ในปวัตติขณะ (คือในขณะที่สังขารเป็นไปอยู่) เท่านั้น ถ้าแม้ไม่มี  
มันก็เป็นปัจจัยได้เล่า มันก็จะพืงนำผลมาให้ได้เป็นนิตยไป ทั้งในขณะ  
ก่อนปวัตติ (คือในขณะที่ทำกรรม) ทั้งภายหลังปวัตติ (คือเมื่อให้ผล  
เสร็จแล้ว ?) ละซิ" ดังนี้ โจททการยัผู้นั้น พึงได้รับเฉลยดังนี้

[คาถาสังเขปขอบเขตความเป็นปัจจัยแห่งสังขาร]

สังขารทั้งหลายนั้น เป็นปัจจัย (แห่งผล)

เพราะทำ (ผล) ขึ้น แต่มันนำผลมาให้เป็นนิตย

หามิได้ กิริยามีการประกันเป็นต้น พืงทราบว่

เป็นนิตินะในข้อนั้นได้

[ขยายความ]

แท้จริง สังขารทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยแห่งผลของตน เพราะทำ  
(ผล) ขึ้นเท่านั้น มิใช่เพราะมันมีอยู่หรือมันไม่มี ดังบาลีว่า "จักขุ-  
วิญญานอันเป็นวิกาก ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะกุศลกรรมฝ่ายกามาจร  
ทำขึ้นก่อนขึ้น" ดังนี้เป็นอาทิ และมันเป็นปัจจัยแห่งผลของตนตามที่  
ควรแล้วก็ไม่เป็นปัจจัยนำผลมาให้อีก เพราะมันมีวิกากสุกแล้ว (คือ  
ให้ผลเสร็จแล้ว) กิริยามีการประกันเป็นต้น (ดังจะกล่าวต่อไป) นี้  
พืงทราบว่เป็นนิตินะในการอธิบายความข้อนั้นได้ เหมือนอย่างใน

ทางโลก คนผู้ใดเป็นนายประกันเพื่อส่งผลประโยชน์อะไร ๆ (ให้เจ้าทรัพย์) หรือซื้อของก็ตาม กู้หนี้ยี้ก็ตาม ก็เพียงแต่การทำกริยานั้น (คือประกันหรือซื้อหรือกู้) แห่งคนผู้นั้นเท่านั้น เป็นปัจจัยในการส่งผลประโยชน์นั้นเป็นต้น\* หาใช่ความมียู่หรือไม่มีแห่งกริยา (เป็นปัจจัย) ไม่ และเบื้องหน้าแต่ส่งผลประโยชน์ให้ (แล้ว) เป็นต้นไป เขาก็ไม่เป็นลูกหนี้อีกเลย เพราะอะไร เพราะการส่ง (ผลประโยชน์) ให้เป็นต้น เขาได้ทำแล้ว ฉะนั้น แม้สังขารทั้งหลายก็เป็นปัจจัยแห่งผลของตน เพราะทำ (ผล) ขึ้นเท่านั้น และเบื้องหน้าแต่ให้ผลตามที่ควร (แล้ว) ไป มันก็ไม่ใช่ปัจจัยนำผลมาให้อีกต่อไป ฉะนั้นแล

ความเป็นไปแห่งปฏิสนธิวิญญาณอันเป็นไปทั้งสองส่วน โดยเป็นวิญญาณผสมและไม่ผสมเพราะปัจจัยคือสังขาร เป็นอันแสดงแล้ว ด้วยนิเทศกถาเพียงเท่านี้

บัดนี้ เพื่อกำจัดเสียซึ่งความเลือนหลง ในวิปากวิญญาณ ๓๒ ทั้งหมดนั้น

[คาถาสังเขปสังขารเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณอะไรอย่างไร]

บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนั้น (ว่า) เป็น  
ปัจจัยแห่งวิปากวิญญาณเหล่าใดและอย่างไร\* ใน  
แหล่งเกิดทั้งหลายมีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือ  
หลังบังคับ) แห่งปฏิสนธิและปวัตติ

๑. ที่ท่านประกอบคำ "เป็นต้น" ไว้ เพราะยังมีกริยาที่กล่าวไว้อีก ๒ คือการให้ค่าของที่ซื้อ และการใช้หนี้

๒. ย. ไม่มี ต. รับ อาจารย์จะให้แปลว่า 'ไร'

[ขยายความ]

ความในคานานี้ว่า แหล่งเกิดเหล่านี้ คือ ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๖ สัตตवास ๘ เชื่อว่าแหล่งเกิดมีภพเป็นต้นสังขารทั้งหลายนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแห่งวิบากวิญญาณเหล่านี้ใน (ตอน) ปฏิสนธิและในปวัตตกาล ในแหล่งเกิดทั้งหลายมีภพเป็นต้นเหล่านั้นแลมันเป็นปัจจัยด้วยประการใด บัณฑิตพึงทราบด้วยประการนั้นเถิด

[พรรณนาความ]

ในสังขารทั้งหลายนั้น พรรณนาในบุญญาภิสังขารก่อน

บุญญาภิสังขารประเภท (กุศล) เจตนา ๘ ฝ่ายกามาวจร (ว่า) โดยไม่แยก (ประเภท) กัน\* ย่อมเป็นปัจจัยโดยส่วนสอง คือโดยเป็นกรรมปัจจัยในขณะต่าง ๆ ด้วย โดยเป็นอุปนิสัยปัจจัยด้วย แห่งวิบาก-วิญญาณ ๘ ในสุคติกามภพ ใน ปฏิสนธิ (กาล) บุญญาภิสังขารประเภทกุศลเจตนา ๕ ฝ่ายรูปาวจร เป็นปัจจัยแห่งวิบากวิญญาณ ๕ แม้ในรูปภพ เฉพาะใน ปฏิสนธิ หนึ่ง บุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรมีประเภทดังกล่าว เป็นปัจจัยโดยส่วนสองตามนัยที่กล่าวนั้นแล แห่งวิบากวิญญาณกามภูมิ ๖ เว้นอุเบกขาในวิญาณธาตุที่สหคตกับอุเบกขา ในสุคติกามภพ ใน ปวัตตกาล\* ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ บุญญาภิสังขารประเภทที่กล่าวนั้นแหละ เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่าง

๑. คือกล่าวรวมทั้งหมด ไม่แยกเป็นประเภทไตรเหตุ ทวิเหตุ เอกเหตุ และอเหตุ(?)

๒. ท่านใช้ ปวัตติ บ้าง ปวัตตะบ้าง

นั้นเหมือนกันแห่งวิบากวิญญาณ ๕\* ในรูปภพ ใน ปวัตตกาล ไม่เป็น  
ปัจจัยในปฏิสนธิ

ส่วนในทศตีกามภพ บุญญาภิสังขารกามาจรที่กล่าวนั้น เป็น  
ปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิบากวิญญาณกามภูมิทั้ง ๘  
ใน ปวัตตกาล ได้ (แต่) ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิ ในทศตีกามภพนั้น  
ในนรก บุญญาภิสังขารกามาจรนั้นก็ปัจจัยในการประสบอิฏฐารมณ์  
ได้ ในคราวต่าง ๆ เช่นความจาริกไป (เยี่ยม) นรกแห่งพระมหาโมค-  
คัลลานเถระเป็นต้น\* อนึ่ง อิฏฐารมณ์ย่อมมีได้ในพวกสัตว์ดิรัจฉาน  
และในพวกเปรตที่มีฤทธิ์มากด้วยเหมือนกัน บุญญาภิสังขารกามาจร  
นั้นแหละ เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิญญาณที่  
เป็นกุศลวิบากทั้ง ๑๖ ในสุตตีกามภพ ทั้งใน ปวัตตกาล ทั้งใน ปฏิสนธิ  
แต่ (ว่า) โดยไม่แยกกัน (คือ รวมกามาจรและรูปาวจรเข้าด้วยกัน)  
บุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน แห่งวิบาก  
วิญญาณ ๑๐ ในรูปภพ ทั้งใน ปวัตตกาล และใน ปฏิสนธิ ด้วย

อบุญญาภิสังขาร ประเภทอกุศลเจตนา ๑๒ เป็นปัจจัยโดยส่วน  
สองอย่างนั้นนั่นแล แห่งวิญญาณดวง ๑ (คือปฏิสนธิวิญญาณ ?) ใน  
ทศตีกามภพ ในปฏิสนธิ ไม่เป็นในปวัตตกาล เป็นปัจจัยแห่งอกุศล-  
วิบากวิญญาณ ๖ ในปวัตตกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิ เป็นปัจจัยแห่งอกุศล

๑. วิบากวิญญาณ ๕ ตรงนี้ มหาภูติกายบอกไว้ว่าได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ สัม-  
ปฏิจฉันนมนโธราตุ สันตึระณมโนวิญญาณธาตุ ๒
๒. มหาภูติกายว่า ท่านใช้ฤทธิ์นิรมิตฝนขึ้นในนรคนั้น ดับไฟนรกเสียชั่วเวลาหนึ่ง  
แสดงธรรมแก่สัตว์นรกเหล่านั้น



วิบากวิญญาณทั้ง ๗ ทั้งในปวัตตกาลและในปฏิสนธิ ส่วนในสุคติ-  
กามภพ อนุญญาภิสังขารก็เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นนั่นแหละ  
แก่อกุศลวิบากวิญญาณทั้ง ๗ นั้นในปวัตตกาลได้เหมือนกัน (แต่) ไม่  
เป็นในปฏิสนธิ ในรูปภพมันก็เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นแหละ  
แห่งวิลาภวิญญาณ ๔ ในปวัตตกาล (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิ ก็แต่  
ว่าความที่อนุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยในรูปภพนั้น เป็นโดยได้เห็นรูปที่  
ไม่น่าปรารถนาและได้ยินเสียงที่ไม่น่าปรารถนาในกามาวจรภพ เพราะ  
ว่าในพรหมโลก อันสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาทั้งหลายมีรูปที่ไม่ปรารถนา  
เป็นต้นหาไม่มี แม้ในกามาวจรเทวโลกก็อย่างนั้น\*

ส่วนอเนญญาภิสังขาร เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน  
แห่งวิบากวิญญาณ ๔ ในอรุภพ ทั้งในปวัตตกาลและในปฏิสนธิ

สังขารเหล่านั้นเป็นปัจจัยแห่งวิบากวิญญาณเหล่าใด ด้วยอำนาจ  
แห่งปฏิสนธิและปวัตติในภพทั้งหลาย และมันเป็นปัจจัยด้วยประการใด  
พึงทราบด้วยประการนั้น ดังกล่าวมานี้ก่อน

แม้ในกำเนิดเป็นต้น ก็พึงทราบโดยนัยนั้นเหมือนกัน (ต่อไป)  
นี้เป็นคำชี้แจงข้อสำคัญในกำเนิดเป็นต้นนั้น ตั้งแต่ต้นไป

\* กามาวจรภพที่ว่านี้ ต้องหมายถึงมนุษย์โลก เพราะเทวโลกท่านถือว่าไม่มีอนิฏฐารมณ์  
การที่พรหมได้ประสบอนิฏฐารมณ์ในโลกอื่นนี้ เห็นจะพอเทียบได้กับพระในวัดได้ประสบ  
อนิฏฐารมณ์ในหมู่บ้าน เช่นได้เห็นหรือได้ยินชาวบ้านข้างวัดคบตีคำทอกันเป็นต้น

ส่วนที่ว่าเทวโลกไม่มีอนิฏฐารมณ์นั้น มหาภูติไม่ยอมให้ทั้งหมด ท่านว่านั่น  
เป็นแต่ 'ส่วนมาก' แต่ที่จริงชาวเทวโลกอาจมีเวลาประสบอนิฏฐารมณ์ได้ เมื่อถึงกาล  
จะจุติ ย่อมมีบุพนิมิตปรากฏขึ้นเช่นดอกไม้เหี่ยวเป็นต้น นั่นก็เป็นอนิฏฐารมณ์นั่นเอง

ก็เพราะว่าในสังขารทั้งหลายนี้ อันดับแรก บุญญาภิสังขารให้  
ปฏิสนธิในภพ ๒ (คือกามภพและรูปภพ) แล้วยังวิบากของตนทั้งปวง  
ให้เกิด (อย่างไร) ก็ให้ปฏิสนธิในกำเนิด ๔ อันอันตชะเป็นต้น ใน  
คติ ๒ กล่าวคือเทวดาและมนุษย์ ในวิญญานฐิติ ๔ ได้แก่กานัตตกาย-  
นानัตตสัญญา (สัตว์เหล่านี้มีกายต่างกันมีสัญญาต่างกัน) นานัตต-  
กายเอกตตสัญญา (สัตว์เหล่านี้มีกายต่างกันแต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน)  
เอกตตกายนานัตตสัญญา (สัตว์เหล่านี้มีกายอย่างเดียวกันแต่มีสัญญา  
ต่างกัน) เอกตตกายเอกตตสัญญา (สัตว์เหล่านี้มีกายอย่างเดียวกันมี  
สัญญาอย่างเดียวกัน) และในสัตตवासเพียง ๔ เพราะในอสัญญี-  
สัตตवास บุญญาภิสังขารนั้นปรุงแต่งแต่รู้ปอย่างเดียวกัน แล้วยัง  
วิบากของตนทั้งปวงให้เกิดอย่างเดียวกันนั้น เพราะเหตุนี้ บุญญาภิ-  
สังขารนั้นจึงเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้ว (คือเป็นนानาขณิกกรรม-  
ปัจจัยและอุปนิสัยปัจจัย) นั้นแล แห่งวิบากวิญญาน ๒๑ ในภพ ๒  
กำเนิด ๔ คติ ๒ วิญญานฐิติ ๔ และสัตตवास ๔ เหล่านั้น ทั้งใน  
ปฏิสนธิและในปวัตตกาล ตามที่มันเป็น\*

ส่วนอบุญญาภิสังขาร ย่อมให้ผลโดย (ให้) ปฏิสนธิในกามภพฯ  
เดียวกันนั้น ในกำเนิด ๔ นอกนั้นก็ในคติ ๓ ในวิญญานฐิติเดียว  
(คือกานัตตกายเอกตตสัญญา) และในสัตตวาสก็ (เดียว) เช่นนั้น

\* คือในกามาวจรและรูปาวจรกุศลวิบากวิญญาน ๒๑ นั้น บุญญาภิสังขารเป็นปัจจัย  
แห่งวิญญาน ๑๔ ทั้งในปฏิสนธิและปวัตตกาล เป็นปัจจัยแห่งวิญญาน ๓ เฉพาะใน  
ปวัตตกาล

เหมือนกัน เหตุใด เพราะเหตุนี้ อเนกชาภิสังขารนั้น จึงเป็นปัจจัย  
โดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน แห่งวิบากวิญญาน ๑ ในภพเดียว  
ในกำเนิด ๔ ในคติ ๓ ในวิญญานฐิติเดียว และในสัตตาวาสเดียว ทั้ง  
ในปฏิสนธิและในปวัตตกาล

ส่วนอเนกชาภิสังขาร ให้ผลโดย (ให้) ปฏิสนธิในอรุณภพ ฯ  
เดียวเท่านั้น ในกำเนิดโอปปาติกะกำเนิดเดียว ในเทวคติ ฯ เดียว  
ในวิญญานฐิติ ๓ มีชั้นอากาศนัญจายตนะเป็นต้น เหตุใด เพราะ  
เหตุนี้ อเนกชาภิสังขารนั้น จึงเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือน  
กัน แห่งวิญญาน ๔ ในภพเดียว กำเนิดเดียว คติเดียว วิญญานฐิติ ๓  
สัตตาวาส ๔ ทั้งในปฏิสนธิและในปวัตตกาล แล

บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนั้น (ว่า) เป็น  
ปัจจัยแห่งวิบากวิญญานเหล่าใดและอย่างไร ใน  
แหละเกิดทั้งหลาย มีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือ  
หลักบังคับ) แห่งปฏิสนธิและปวัตติ  
โดยนัยดังกล่าวมานี้ เทอญ  
นี้เป็นถ้อยคำพิสดารในบทว่า สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ

### [แก้บท วิญญานปจฺจยา นามรูป]

ในบท วิญญานปจฺจยา นามรูป

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยวิภาคแห่งนามรูป  
ทั้งหลาย โดยความเป็นไป (แห่งนามรูป) ใน

แหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น โดยสงเคราะห์

(ย่อเข้า) โดยปัจจัยนัย

[วินิจฉัยโดยวิภาค]

ก็ในชื่อว่า "โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย" นั้น มีวินิจฉัยว่า  
ชั้น ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่า นาม เพราะน้อมไปมุ่งหน้าต่ออารมณ์  
มหาภูต ๔ และอุปาทายรูป (รูปอาศัย) แห่งมหาภูต ๔ ชื่อว่ารูป  
วิภาค (คือประเภท) แห่งนามรูปทั้งหลายนั้น ได้กล่าวไว้ในชั้น  
นิเทศแล้วแล

วินิจฉัยในบท วิชฺฌานปัจจุภา นามรูปํ นั้น โดยวิภาคแห่ง  
นามรูปทั้งหลาย พึงทราบดังกล่าวนี้นี้ เป็นอันดับแรก

[วินิจฉัยโดยความเป็นไป]

ส่วนในชื่อว่า "โดยความเป็นไป (แห่งนามรูป) ในแหล่ง  
ทั้งหลายมีภพเป็นต้น" นั้น มีวินิจฉัยว่า นาม ย่อมเป็นไปในภพ  
กำหนด คติ วิชฺฌานฐิติทั้งปวงและในสัตตาวาสที่เหลือ เว้นสัตตาวาส  
หนึ่ง (คืออสัญญสัตตาวาส) รูป ย่อมเป็นไปในภพ ๒ กำหนด ๔ ใน  
คติ ๕ ในวิชฺฌานฐิติ ๔ ข้างต้น ในสัตตาวาส ๕ ข้างต้น (รวมอสัญญ-  
สัตตาวาสด้วย) ก็แลเมื่อนามรูปนั้นเป็นไปอยู่อย่างนั้น เหตุที่ใน  
ปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์กรรมไสยกะกำหนดที่ยังไม่แสดงภาวะ (เพศ)

\* ที่จริง อรูปชั้นทั้ง ๔ (รวมวิชฺฌานด้วย) เป็นนาม แต่ในที่นี้ท่านกล่าวแต่รูปชั้น ๓  
เป็นนาม ก็เพราะแยกวิชฺฌานไปเป็นตัวปัจจัยเสีย

และแห่งเหล่าสัตว์อันทชจะกำเนิดที่ยังไม่แสดงภาวะ สันตติสึสะ (คือ  
รูปกลาปซึ่งเป็นต้นเป็นมูลแห่งการสืบต่อ) ๒ โดยเป็นรูปด้วยอำนาจ  
แห่งวัตถุทสกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้งหทัย) และกายทสกะ (หมวดรูป ๑๐  
ทั้งกายประสาท) กับรูปชั้น ๓ ย่อมเกิดปรากฏขึ้น เหตุนั้น โดย  
กระจายรูปเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๒๓ คือ (รูป) ธรรม ๒๐ โดย  
เป็นรูปรูป (คือรูปที่สำเร็จแล้ว) กับรูปชั้น ๓ นั้น (แหละ)  
บัณฑิตพึงทราบว่ชื่อว่า นามรูป อันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ แต่โดย  
ถือเอาแต่รูปที่ยังไม่ได้ถือเอา (คือถือเอาแต่ที่ไม่ซ้ำกัน) ชักรูปธรรม  
๕ จากสันตติสึสะหนึ่งออกเสียก็ (เหลือ) ๑๔ เพิ่มภาวทสกะ (หมวด  
รูป ๑๐ ทั้งภาวะ) สำหรับสัตว์ที่มีภาวะ (แล้ว) เข้าก็เป็น ๓๓ อนึ่ง  
โดยถือเอาแต่ที่ยังไม่ได้ถือเอา ชักรูปธรรม ๑๓ จากสันตติสึสะ ๒ หมวด  
ออกเสียอีกก็ (เหลือ) ๑๕\* (ชื่อว่า วิญญาณปัจจัย นามรูป สำหรับ  
สัตว์ ๒ กำเนิดนั้น)

ส่วนในเหล่าสัตว์โอปปาติกะกำเนิด เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่ง

\* ในคัมภีร์นี้ท่านบัญญัติคำเรียกรูปกลาปว่า 'สันตติสึสะ' รูปกลาปนั้นตั้งต้นด้วยอัญญกะ (หมวด ๘)  
คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สี กลิ่น รส โอชา เรียกว่าอวินิพโกรูป - แยกกันหรือลดไม่ได้ มีแต่  
เพิ่ม สำหรับอุปาทินรูป เริ่มด้วยเพิ่มชีวิตเข้า ที่นี้ก็เป็นนวกะ (หมวด ๕) เรียกว่า ชีวิตนวกะ  
(หมวดรูป ๕ ทั้งชีวิต อายนวกะก็เรียก แปลว่า - ๕ ทั้งอายุ) ต่อไปตั้งชีวิตนวกะเป็นหลัก เพิ่ม  
รูปต่าง ๆ เข้าเป็น ๑๐, ๑๑, ๑๒, ๑๓ ฯลฯ เช่นเพิ่มวัตถุคือหทัยเข้าเป็นวัตถุทสกะ - ๑๐ ทั้ง  
วัตถุ เพิ่มภาวะคือเพศเข้าเป็นภาวทสกะ - ๑๐ ทั้งภาวะ เพิ่มจักขุประสาทเข้าเป็นจักขุทสกะ - ๑๐  
ทั้งจักขุ ฯลฯ ดังนั้นรูป ๕ คือ อวินิพโกรูป ๘ กับชีวิตรูป จึงมีทั่วกันทุกกลาป สำหรับอุปาทิน-  
รูปในกำเนิดครรภ์ไสยกะและอันทช

รูปพรหมมีจำพวก พรหมกายิกะ เป็นต้น สันตติสีสะ ๔ โดยเป็นรูป  
ด้วยอำนาจแห่งจักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตินทรียนวกะ  
กับอรุปชั้น ๓ ย่อมปรากฏ เหตุนี้ โดยกระจายรูปของรูปพรหม  
เหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๔๒ คือ (รูป) ธรรม ๓๕ โดยเป็นรูปรูป  
กับอรุปชั้น ๓ นั้นบัณฑิตพึงทราบชื่อว่าชื่อว่า นามรูป อันมีเพราะปัจจัย  
คือวิญญาน แต่โดยถือเอาแต่ที่ยังไม่ได้ถือเอา ชัก (รูป) ธรรม ๒๗  
(ที่ซ้ำกัน) จากสันตติสีสะ ๓ หมวดออกเสีย ก็ (เหลือ) ๑๕

ส่วนในกามภพ เหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์โอปปาติกะ  
กำเนิดที่เหลือก็ดี แห่งเหล่าสัตว์สังเสทชะกำเนิดก็ดี ที่มีภาวะและมี  
อายตนะครบ สันตติสีสะ ๗ โดยเป็นรูปและอรุปชั้น ๓ ย่อมปรากฏ  
เหตุนี้ โดยกระจายรูปเหล่านั้นออกไป (ก็) ธรรม ๗๓ คือ (รูป)  
ธรรม ๗๐ โดยเป็นรูปรูปกับอรุปชั้น ๓ นั้นบัณฑิตพึงทราบชื่อว่า  
นามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาน แต่โดยถือเอาแต่ที่ยังไม่ได้ถือเอา  
ชัก (รูป) ธรรม ๕๔ (ที่ซ้ำกัน) จากรูปสันตติสีสะ ๖ หมวดออกเสีย ก็  
(เหลือ) ๑๕ นี้ เป็นการนับอย่างสูง ส่วนอย่างต่ำ การนับนามรูปอันมี  
เพราะปัจจัยคือวิญญานในปฏิสนธิแห่งเหล่าสัตว์ผู้มีรูปสันตติสีสะ นั้น ๆ  
วิกล (บกพร่อง) ก็พึงทราบโดยลด ๆ ย่นลงบ้าง ขยายออกบ้าง ตาม  
เกณฑ์แห่งสันตติสีสะ นั้น ๆ เกิด

๑. สันตติสีสะ ๗ คือ วัตถุ - ภาวะ - จักขุ - โสตะ - ฆานะ - ชิวหา - กายะทสกะ

๒. ปาฐะพิมพัตถก อิติ ที่ถูกเป็น... ขนฺธาติ เอเต...

๓. ปาฐะพิมพัวไเป็น เสน เข้าใจว่าที่ถูกเป็น เอส เพราะความส่องไปอย่างนั้น

ส่วนว่าในปฏิสนธิแห่งรูปพรหมทั้งหลาย ก็ปรากฏแต่รูป-  
ชั้น ๓ (ไม่มีรูป) ในปฏิสนธิแห่งเหล่าอสังขีพรหม ปรากฏแต่ชีวิตินทรียนวกะเป็นรูปเท่านั้นแล นี่เป็นนัยในปฏิสนธิก่อน

ส่วนในปวัตตกาล สุธัมมกฐกรูป (กลุ่มรูป ๘ ล้วนคืออวินิพโยกรูป) อันมีฤดูเป็นสมุฏฐานโดยฤดู (คือเตโชธาตุ) ที่เป็นไปพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมปรากฏขึ้นในฐิตินะแห่งปฏิสนธิจิต ในทุกแหล่งที่เป็นไปแห่งรูป แต่ (ตัว) ปฏิสนธิจิตหายังรูปให้ตั้งขึ้นได้ไม่ แท้จริงปฏิสนธิจิตนั้นไม่อาจยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ เพราะเป็นจิตมีกำลังน้อย เหตุที่ (หทัย) วัตถุ (เพิ่มเกิด) ยังมีกำลังอ่อน เปรียบเหมือนคนตกเหว ไม่สามารถเป็นที่อาศัยแห่งคนอื่นได้ฉะนั้น จำเดิมแต่ภวังคจิตดวงแรก ต่อแต่ปฏิสนธิจิตไป สุธัมมกฐกรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานจึงปรากฏขึ้นถึงกาลที่เสียงปรากฏ (คือถึงคราวจะเกิดเสียงได้) สัตตนวกะ (กลุ่มรูป ๘ ทั้งเสียง) จึงปรากฏขึ้นแต่ฤดูอันเป็นไปต่อแต่ปฏิสนธิขณะนั้นแล และแต่จิตด้วย\* ส่วนสัตว์เหล่าใดเป็นครรภไสยกสัตว์อาศัยกพพิงการารหารเป็นอยู่ สุธัมมกฐกรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในสรีระของสัตว์เหล่านั้น ซึ่งอาหารที่มารดาคลืนกินลงไปซึมซาบเข้าไปตามบาฬีว่า

**"กัณฺโถผู้กำบังตัวอยู่ในท้องของมารดา มารดา  
ของเขาริโลกโกชนะอันใด เป็นข้าวกัณฺโถ น้ำกัณฺโถ**

\* เสียงในที่นี้เป็นเสียงเกิดจากการกระทบ เช่นเสียงดินเสียงคิด... ไม่ใช่เสียงพูด  
มีสมุฏฐาน ๒ คือฤดูกับจิต

(ลงไป) เขายังชีพให้เป็นไปในท้องมารดานั้น

ด้วยโภชนะนั้น"

ดังนี้ สำหรับโอปปาติกสัตว์ทั้งหลาย สุตตัญญูรูปอันมีอาหารเป็น  
สมุฏฐาน ย่อมปรากฏในกาลที่กลืนเศษที่อยู่ในปากของตนลงไปเป็น  
ครั้งแรก เพราะฉะนั้น\* โดยรวมกันเข้า ธรรม ๕๕ คือรูป ๕๖ อย่าง  
ได้แก่รูป ๒๖ ด้วยอำนาจแห่งสุตตัญญูรูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน (๘)  
และแห่งนวกรูป ๒ อย่างสูง อันมีเหตุและจิตเป็นสมุฏฐาน\* (๑๘) และ  
รูป ๑๐ อย่างที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเกิดขึ้น ๓ วาระในขณะจิต  
หนึ่ง ๆ ซึ่งกล่าวมาก่อนแล้ว กับอรุปชั้น ๓ (รวมเป็น ๕๕) หรือว่า  
เหตุที่เสี่ยงเป็นสิ่งไม่แน่นอน เพราะปรากฏในกลางคราวเท่านั้น เหตุนั้น  
ชักเสี่ยงทั้ง ๒ อย่าง (คือที่เป็นอุตฺตสมุฏฐานและจิตสมุฏฐาน) นั้น  
ออกเสีย ธรรมจำนวนนี้ก็เป็น ๕๗ บัณฑิตพึงทราบว่าชื่อวานามรูป  
อันมีเพราะปัจจัยคือวิญญูณแห่งสัตว์ทั้งปวงตามที่มันเป็น\* ด้วยว่าเมื่อ  
สัตว์ทั้งปวงนั้น แม่หลังไป\* แม่มีวมา แม่กินอยู่ แม่ดื่มอยู่ ธรรม  
อันมีวิญญูณเป็นปัจจัยเหล่านั้น ก็คงเป็นไปทั้งกลางวันและกลางคืน  
ก็แลความที่ธรรมเหล่านั้นมีวิญญูณเป็นปัจจัยนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจัก

๑. อิติ ที่ สุตตัญญูจกฺกนฺติ เห็นว่าเป็นเหตุ ได้ความดีกว่า

๒. นวกรูปนี้ ก็คือสัตว์ทณวนั้นเอง แยกเป็นอุตฺตสมุฏฐาน ๑ เป็นจิตตสมุฏฐาน ๑ จึง  
เป็น ๒ และที่ว่าอย่างสูงนั้น หมายความว่าอย่างต่ำ (คืออย่างต่ำ ๆ ไป) รูปก็ ๘ เท่านั้น  
แต่ถึงคราวมรเสียได้ เพิ่มขึ้นเป็น ๕ จึงว่าอย่างสูง

๓. ปาฐะพิมพฺไวกั เป็น ยถาสภาวํ นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น สมภวํ

๔. ปาฐะพิมพฺไวกั เป็น สุตตานํ นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น สุตตานํ



พรรณนาข้างหน้า

ส่วนว่าในรูปเหล่านั้น กรรมรูป (รูปเกิดแต่กรรม มีกรรมเป็นสมุฏฐาน) นั้นใด กรรมรูปนั้นแม้ตั้งขึ้นก่อนเพื่อน ในภพ กำเนิดคติ (วิญญาน) จิตติ และสัตตาวาสทั้งหลาย (แต่หาก) รูป ๓ สมุฏฐาน (คือ ฤค จิต อาหาร) ไม่ช่วยอุปถัมภ์แล้ว ก็หาอาจตั้งอยู่ทนไม่ แม้รูป ๓ สมุฏฐานเล่า (หาก) กรรมรูปนั้นไม่อุปถัมภ์ ก็ไม่อาจตั้งอยู่ได้นาน (เหมือนกัน) ที่เช่นนั้นรูปทั้ง ๔ สมุฏฐานนั้นต่างอุปถัมภ์กันและกันไว้นั้นแล จึงไม่ตกไปเสีย ตั้งอยู่ได้ปีหนึ่งก็มี ๒ ปีก็มี ฯลฯ ถึง ๑๐๐ ปีก็มี เป็นไปตราบเท่าสิ้นอายุหรือสิ้นบุญแห่งสัตว์เหล่านั้น ดังกลุ่มไม้่อที่รากยึดไว้ทั้ง ๔ ทิศ\* แม้ถูกลมตีก็ตั้งอยู่ได้ และดับพวกคนเรือแตกที่ได้ที่พึ่งที่โหนสักแห่งในมหาสมุทรแล้ว แม้ถูกกำลังคลื่นตีก็ตรงตัวอยู่ได้ฉะนั้นแล

การวินิจฉัยในบท วิญญานปัจจุยา นามรูป นี้ โดยความเป็นไปในแหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น บัญญัติพึงทราบดังกล่าวมาจะนี้

วินิจฉัยโดยสงเคราะห์

ส่วนในข้อว่า "โดยสงเคราะห์" นั้นมีวินิจฉัยว่า นามอันมี เพราะปัจจัยคือวิญญานอย่างเดียว ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล ใน

๑. ประโยคนี้ ของท่านเป็นกัตตุจาก แต่ในความภาษาของเรา เรียงเป็นกรรมจาก พึงสนิทกว่า ดังที่เรียงไว้นั้น
๒. มหาภูิกาช่วยขยายความว่า ต้นอ้อตามปกติมันขึ้นเป็นกลุ่มเกี่ยวกันและกันไว้ รากมันยึดไว้ทั้ง ๔ ทิศ (ลมจะมาทิศไหน ก็ต้านได้ทุกทิศ)

อรุณภาพ และ (เฉพาะ) ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพ อันใดก็ดี  
รูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณอย่างเดียว ในทุกกาลในพวกอสังขณัตว์  
และ (เฉพาะ) ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพ อันใดก็ดี ทั้งนามและ  
รูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ ในทุกกาลในปัญจโวการภพ อันใดก็ดี  
นามและรูปทั้งปวงนั้น บัณฑิตพึงสงเคราะห์เข้าโดยเอกเทศสรุปพิเศษ-  
นัย (วิธีรวมศัพท์ที่มีรูปเสมอกันแต่ละส่วนเข้าให้เหลือแต่ ๑) ดังนี้  
ว่า "นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่า นามรูป" แล้ว  
พึงทราบเถิดว่า นามรูปนั้นชื่อนามรูปที่มีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ

หากมีคำท้วงว่า "คำวินิจฉัยนี้ไม่ชอบ เพราะในพวกอสังขณัตว์  
ไม่มีวิญญาณ" ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า "ไม่ชอบหาได้ เพราะ

[กาธาสังเขป]

วิญญาณที่เป็นเหตุแห่งนามรูปนี้ใด วิญญาณนั้น

ปราชญ์ทราบกันว่ามี ๒ ส่วน คือ วิบากวิญญาณ

(วิญญาณที่เป็นวิบาก) ๑ อวิบากวิญญาณ (วิญญาณ

ที่ไม่ใช่วิบาก) ๑ เพราะเหตุที่วิญญาณมี ๒ ส่วน

(ดังนี้) คำวินิจฉัยนี้จึงชอบแท้

[ขยายความ]

จริงอยู่ วิญญาณใดเป็นเหตุแห่งนามรูป วิญญาณนั้นปราชญ์  
ทราบกันว่ามี ๒ ส่วน โดยแยกเป็นวิบากวิญญาณและอวิบากวิญญาณ  
ในพวกอสังขณัตว์ ก็วิญญาณนี้เองเป็นรูป ซึ่งมีเพราะปัจจัยคืออกิ-

สังขารวิญญานที่เป็นไปในปัญจโวการภพ เพราะเป็นรูปที่มีกรรมเป็น  
สมุฏฐาน ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพก็อย่างนั้น คือในขณะที่มี  
กุศลจิตเป็นต้น รูปก็มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (เช่นกัน) เพราะฉะนั้น  
คำวินิจฉัยนี้จึงชอบแล้ว

วินิจฉัยในบท วิญญานปัจจุยา นามรูป<sup>๑</sup> นี้ โดยสงเคราะห์เข้า  
บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวนี้นี้ ประการ ๑

[โดยปัจจัยนัย]

ส่วนในข้อว่า "โดยปัจจัยนัย" นั้น มีวินิจฉัยว่า

[คาถาสังเขป]

วิปากวิญญานเป็นปัจจัยแห่งนาม ๕ อย่าง แห่ง  
วัตถุรูป (คือ หทัย) ก็ ๕ อย่าง แห่งรูปที่เหลือ ๘  
อย่าง อภิสังขารวิญญานเป็นปัจจัยแห่งรูปอย่างเดียว  
ส่วนวิญญานนอกนั้น เป็นปัจจัยแห่งนามรูปนั้น ๆ  
ตามควร

[ขยายความ]

จริงอยู่ นามที่นับว่าเป็นวิปาก ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาล  
ก็คตินั้นใด วิปากวิญญานที่เป็นไปในปฏิสนธิกาลบ้าง อื่นบ้าง ย่อม

\* อภิสังขารวิญญาน (วิญญานผู้แต่ง ?) เข้าใจว่า เป็นอันเดียวกันกับอวิปากวิญญาน  
ที่กล่าวในคาถา

เป็นปัจจัย ๕ อย่างโดยเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย  
สัมปยุตปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย และอวิคต-  
ปัจจัย แห่งนามนั้น อันผสมกับรูปหรือมิได้ผสมก็ตาม เป็นปัจจัย  
๕ อย่าง โดยเป็นสหชาติ---อัญญมัญญ---นิสสย---วิปาก---อาหาร---  
อินทริย---วิปยุต---อัตติ---และอวิคตปัจจัย แห่งวัตถุรูปในปฏิสนธิ-  
กาล แต่เป็นปัจจัยโดยปัจจัยใน ๕ นี้ ชักอัญญมัญญปัจจัยออกเสีย  
เหลือ ๘ แห่งรูปที่เหลือเว้นวัตถุรูป ส่วนอภิสังขารวิญญานเป็นปัจจัย  
อย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แห่งรูปอัสสนิยัตถ์บ้าง  
แห่งกรรมรูปในปัญจโวการภพบ้าง (ทั้งนี้) โดยปริยายทางพระสูตร  
วิญญานที่เหลือทั้งหมดนับแต่ภวังค์ดวงแรก ฟังทราบว่าย่อมเป็นปัจจัย  
แห่งนามรูปนั้น ๆ ตามควร อันจะแสดงปัจจัยนัยแห่งนามรูปนั้นโดย  
พิสดาร ก็จำต้องขยายปฏิฐานกถาทั้งหมด (กัมภีร์) เพราะเหตุนี้  
ข้าพเจ้าจึงไม่รวิดถาวรณยานั้น

ในความที่วิญญานเป็นปัจจัยแห่งนามรูปนั้น หากมีคำถามว่า  
ก็ข้อที่นามรูปในปฏิสนธิย่อมมีเพราะปัจจัยคือวิญญาน นั้นจะฟัง  
ทราบได้อย่างไร ?" ดังนี้ ฟังแล้วว่า "ทราบได้โดยพระสูตรและโดย  
ยुติ (คือข้ออนุมานที่ชอบด้วยเหตุ)

จริงอยู่ ในพระสูตร ความที่นามธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น  
มีวิญญานเป็นปัจจัยเป็นส่วนมาก เป็นอันสำเร็จได้โดยนัยในพระสูตร  
เช่นว่า "จิตตานุปริวตติโน ธมฺมา - ธรรมทั้งหลายย่อมหมุนเวียน  
ไปตามจิต" ดังนี้เป็นอาทิ ส่วนว่าโดยยुติ

[คาถาสังเขป]

ก็ชื่อว่า วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งรูปแม่ที่ (มอง)  
ไม่เห็น ย่อมสำเร็จได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็น  
ได้ในโลกนี้

[ขยายความ]

ความว่า โดยนัยที่ว่า "เมื่อจิตส่องใสหรือไม่ส่องใส รูปอันเป็นไปตามจิตนั้น เมื่อเกิดขึ้นเป็นรูปที่ (มอง) เห็นได้ และการอนุमानถึงรูปที่ (มอง) ไม่เห็น ก็มีได้โดยรูปที่ (มอง) เห็น" (ดัง) นี้ ชื่อว่า "วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิรูปที่แม่ (มอง) ไม่เห็น" นั้นจึงทราบได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็นได้ในโลกนี้ จจริงอยู่ ความที่แม่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็มีวิญญาณเป็นปัจจัยได้ดังรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานมาในคัมภีร์ปฏิฐานแล\*

วินิจฉัยในบทวิญญาณปจฺจยา นามรูปํ นี้ โดยปัจจัยนัย บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาจะนี้ประการ ๑ แล

นี้เป็นถ้อยคำพิสดารในบทว่า วิญญาณปจฺจยา นามรูปํ

[แก้บท นามรูปปจฺจยา สพายตน]

[คาถาสังเขป]

ในบทว่า นามรูปปจฺจยา สพายตน

นามได้แก่ขันธ์ ๓ รูปได้แก่รูปมีภูตรูป

\* มหาภูติกายให้ข้อสังเกตว่า โดยพระสูตรแสดงว่า วิญญาณเป็นปัจจัยของนาม ส่วนโดยยติแสดงว่า วิญญาณเป็นปัจจัยของรูป

และวัตถุ (ทวาร) รูปเป็นต้น นามรูป  
นั้นอันทำให้เป็นเอกเทศ เป็นปัจจัยแห่ง  
สพายตนะนั้นอันทำให้เป็นเอกเทศเช่นนั้น  
เหมือนกัน

[ขยายความ]

ความว่า นามรูปอันเป็นปัจจัยแห่งสพายตนะนั้นใด ในนามรูป  
นั้น พึงทราบว่าขันธ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่านาม ส่วนรูปเป็น  
ของเนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติ โดยเฉพาะได้แต่รูปมีภูตรูป และวัตถุ  
(ทวาร) รูปเป็นต้น อย่างนี้คือ ภูตรูป ๔ วัตถุ (ทวาร) รูป ๖  
จิตตินทรีย์รูป (๑) ก็แลนามรูปนั้น อันทำให้เป็นเอกเทศว่า  
"นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่านามรูป" ดังนี้ พึง  
ทราบว่า ย่อมเป็นปัจจัยแห่งสพายตนะอันทำให้เป็นเอกเทศเหมือนกัน  
ดังนี้ว่า "ฉกฺขายตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย สพายตนะ (อายตนะ ๖)  
ด้วย ชื่อว่าสพายตนะ" ถามว่า เพราะเหตุไร (จึงทำเอกเทศอย่าง  
นั้น) ? ตอบว่า เพราะในอรูปภพ นามอย่างเดียวเป็นปัจจัย และ  
นามนั้นก็เป็นปัจจัยแห่งอายตนะที่ ๖ เท่านั้น หาเป็นปัจจัยแห่งอายตนะ  
อื่นไม่ สมคำในวิกัจว่า "นามปจฺจุยา ฉกฺขายตฺถํ" - อายตนะที่ ๖  
ย่อมมีเพราะปัจจัยคือนาม" ดังนี้

๑. มหาภูติกายช่วยไขความว่า ฉกฺขายตนะ กับสพายตนะ ไม่มีรูปเสมอกันโดยศัพท์ก็  
จริง แต่ว่าโดยอรรถ ฉกฺขายตนะ เป็นเอกเทศ (คือเป็นส่วนหนึ่ง) แห่งสพายตนะ  
เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าท่านทำเป็นเอกเทศสรูปเอกเทศ (คือทำศัพท์ที่เสมอกันโดย  
เอกเทศให้เหลือ ๑)

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๒๑๐

ในบท (นี้) นั้น หากมีคำถามว่า "ก็ข้อที่ว่า "นามรูปเป็น  
ปัจจัยแห่งสพายนะ" นั้น จึงพึงทราบได้อย่างไร ?" คำแก้พึงมีว่า  
"ทราบได้โดยที่มันมีในเมื่อนามรูปมี" จริงอยู่ เพราะมีนามและ  
รูปนั้น ๆ อย่างตณันนั้น ๆ จึงมี มันหาได้โดยประการอื่นไม่ ก็แต่  
ความที่อายตนะมีเพราะนามรูปนั้นมีนั้น จักมีแจ้งในปัจจัยนัยทีเดียว  
(ต่อไปนี้) เพราะฉะนั้น

ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาลก็ดี

นามใดและรูปใด เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ

ใด (๑) และเป็นปัจจัยโดยประการ

ใด (๑) ปราษณฺ์พึงนำพาโดยประการ

นั้น (๑) เทอญ

(ต่อไป) นี่เป็นคำขยายความในคาถา (ปัจจัยนัย) นั้น

[นามเป็นปัจจัยในอรูปภพ]

ความว่า ในอรูปภพ นามอย่างเดียวเป็นปัจจัย

๓ อย่าง (และ) ๖ อย่าง ในปฏิสนธิกาล

และปวัตติกาล นั้น (ว่า) โดยอย่างต่ำ

เป็นอย่างไร ? (ว่า) ในปฏิสนธิกาลก่อน โดยอย่างต่ำ นามย่อมเป็น

ปัจจัยแห่งัญญาตนะ ๓ อย่าง โดยเป็นสหชาติ----อัญญมัญญะ----นิสสย

\* เนยฺย มหาภูทิกานะให้แปลว่า 'พึงทราบ' (เฉยฺย) แต่เห็นว่าในภาษาไทย มี

คำที่พอเป็นคำแปลศัพท์ เนยฺย ตรง ๆ ได้ คือ 'นำพา' ซึ่งมีความหมายว่า 'ใส่ใจ'

ก็ได้ จึงแปลไว้เช่นนั้น

----สัมปยุต----วิปาก----อติ----และอวิคตปัจจย หนึ่ง ในปฏิสนธิกาลนี้  
นามเป็นปัจจยโดยประการอื่นบ้างก็มีดังนี้ คือ นามลงอย่างเป็นโดย  
เหตุปัจจย ลงอย่างเป็นโดยอาหารปัจจย ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ  
พึงทราบโดยอำนาจเหตุปัจจยเป็นต้นนั้น\* แม้ในปวัตตกาล นามที่  
เป็นวิปากก็เป็นปัจจยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน แต่ในปัจจยมี  
ประการดังกล่าวโดยอย่างต่ำ (นั้น) นามนอกนี้ (คือนามที่ไม่ใช่  
วิปาก) ย่อมเป็นปัจจยโดยปัจจย ๖ ยกเว้นวิปากปัจจย หนึ่ง ใน  
ปวัตตกาลนี้ อวิปากนามเป็นปัจจยโดยประการอื่นบ้างก็มีดังนี้ คือ นาม  
ลงอย่างเป็นโดยเหตุปัจจย ลงอย่างเป็นโดยอาหารปัจจย ส่วน  
อย่างสูงและอย่างต่ำ พึงทราบโดยอำนาจแห่งเหตุปัจจยเป็นต้นนั้น  
[กาถาสังเขปนามเป็นปัจจยในภพอื่นในปฏิสนธิ]

แม้ในภพอื่น นามก็เป็นปัจจยแห่ง

อายตนะที่ ๖ ในปฏิสนธิอย่างนั้น (คือ ๗

อย่าง) เหมือนกัน (แต่) มันเป็นปัจจย

แห่งอายตนะนอกนี้ โดยอาการ ๖

[ขยายความ]

ความว่า แม้ในภพอื่นจากอรุณภพ คือในปัจจุวัฏการภพ วิปาก-  
นามนั้น เป็นสหยา (คือร่วมกับ) หทัยวัตถุ เป็นปัจจยแห่งอายตนะ

\* นามลงอย่างที่ว่านี้ จะได้แก่สังขารขันธกระมัง เป็นกุศลเหตุ อกุศลเหตุและเป็น  
มโนสัญญาเจตนาหารก็ได้ ท่านแยกกล่าวไว้ทำไม ไม่ทราบความประสงค์ของท่าน



ที่ ๖ คือ มนายนะ อย่างต่ำก็ ๗ อย่างเช่นที่กล่าวใน (ตอน) อรูปภพ  
เหมือนกัน แต่มันเป็นสหาย (คือร่วมกับ) มหาภูต ๔ เป็นปัจจัย  
แห่งอายตนะ ๕ นอกนี้มีจักขุอายตนะเป็นต้น โดยอาการ ๖ โดยเป็นส-  
ชาติ---นิสสย---วิปาก---วิปยุต---อตฺติ---และอวิคตปัจจัย อนึ่ง ใน  
ปฏิสนธิกาลนี้ วิปากนามเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็มีดังนี้คือ นาม  
लगอย่างเป็นโดยเหตุปัจจัย लगอย่างเป็นโดยอาหารปัจจัย ส่วน  
อย่างสูงอย่างต่ำ ฟังทราบโดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

[คาถาสังเขปนามเป็นปัจจัยแห่งัญญาอายตนะในปวัตกาล]

แม้ในปวัตกาล วิปากนามก็เป็นปัจจัยแห่ง  
อายตนะที่ ๖ อันเป็นวิปากอย่างนั้น (คือ  
๗ อย่าง) (ส่วน) อวิปากนาม เป็น  
ปัจจัยแห่งอายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่วิปาก ๖ อย่าง

[ขยายความ]

ความว่า แม้ในปวัตกลในปัญจโวการภพ วิปากนามก็เป็นปัจจัย  
แห่งอายตนะที่ ๖ ที่เป็นวิปาก อย่างต่ำก็ ๗ อย่างดังในปฏิสนธิกาลเช่น  
กัน ส่วนอวิปากนามเป็นปัจจัยแห่งอายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่วิปาก อย่าง  
ต่ำ ๖ อย่างเท่านั้น โดยชักวิปากปัจจัยออกเสียจากปัจจัย ๗ นั้น ส่วน  
อย่างสูงอย่างต่ำในปัจจัยตอนนี้ ก็ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

[คาถาสังเขปนามเป็นปัจจัยแห่งอายตนะที่เหลือ]

ในปวัตกานั้นแหละ วิบากนาม

เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๕ ที่เหลือ ๔ อย่าง

แม้วิบากนาม ท่านก็ประกาศไว้เหมือน

อย่างนั้น

[ขยายความ]

ความว่า ในปวัตกานั้นแหละ วิบากนามที่เป็นวัตถุแห่ง  
ประสาทมีจักขุประสาทเป็นต้นก็มี นอกนั้นก็ดี ย่อมเป็นปัจจัย ๔ อย่าง  
แห่งอายตนะที่เหลือ ๕ มีจักขายตนะเป็นอาทิ โดยเป็นปัจจัยชาติ---  
วิปยุต---อตฺถิ---และอวิคตปัจจัย ก็แลวิบากนามเป็นปัจจัยอย่างใด  
เมื่อวิบากนาม ท่านก็ประกาศไว้ (ว่าเป็นปัจจัย) อย่างนั้นเหมือนกัน  
เพราะเหตุนี้ ฟังทราบ ว่า นามแม้แตกต่างกันโดยเป็นกุศลเป็นต้น ก็  
เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๕ นั้น ๔ อย่าง

นามอย่างเดียวเป็นปัจจัยแห่งอายตนะใด ๆ และเป็นปัจจัยด้วย  
ประการใด (๑) ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตกาก็ดี บัณฑิตฟังทราบ  
โดยประการนั้น (๑) ดังกล่าวมานี้ เป็นอันดับแรก

[รูปเป็นปัจจัย]

[คาถาสังเขป]

ส่วนรูปไม่เป็นปัจจัยแห่งอายตนะ แม้

อย่างเดียวในรูปภพนั้น แต่ในปัญจ-

ชั้นภพ ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปเป็น  
ปัจจัยแห่งัญญาอายตนะ ๖ อย่าง วัตถุรูป  
ทั้งหลายเป็นปัจจัยแห่งอายตนะ ๕ โดยไม่  
แปลกกัน ๔ อย่าง

[ขยายความ]

ความว่า ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปย่อมเป็นปัจจัยแห่งอายตนะ  
ที่ ๖ คือมโนอายตนะ ๖ อย่าง โดยเป็นสหชาติ---อัญญมัญญ---นิสสย---  
วิปยุต---อัตถิ---และอวิคตปัจจัย ส่วนวัตถุรูป ๔ เป็นปัจจัย ๔ อย่าง  
แห่งอายตนะทั้ง ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น สุดแต่อายตนะไหนจะเกิดขึ้น  
โดยเป็นสหชาติ---นิสสย---อัตถิ---และอวิคตปัจจัย ทั้งในปฏิสนธิกาล  
และในปัจเจกกาลโดยไม่แปลกกัน

[คาภาสังขะปจฺจิมารูปเป็นต้นเป็นปัจจัย]

จิวิตรูป และอาหารรูป เป็นปัจจัยแห่ง  
อายตนะ ๕ นั้น (ฝ่ายละ) ๓ อย่างใน  
ปัจเจกกาล อายตนะ ๕ นั้นเล่าก็เป็นปัจจัย

๑. น เอกายตนะสุสาปี้ เข้ากับประโยคข้างหน้า ส่วน ปญฺจกฺขนฺธเกว ปน เข้ากับ  
ประโยคข้างหลัง เพราะฉะนั้นเครื่องหมายหัวตาปู ขึ้นประโยคหลัง ปน ต้องถอนออก  
เสียจึงจะถูกต้อง

๒. มหาภูทิกาวา สำหรับสัตว์จำพวกอมนุษย์และเหล่าพฤษ ในกาลปฏิสนธิ ก็มีแต่  
กายอายตนะเท่านั้นเกิดขึ้น สำหรับสัตว์นอกนั้น ก็มีอายตนะนอกนี้เกิดตามควรแก่กำเนิด

แห่งจิตฐานอายตนะ ๖ อย่าง วัตถุรูปก็เป็นปัจจัย

แห่งจิตฐานอายตนะนั้นเหมือนกัน ๕ อย่าง

[ขยายความ]

ส่วนรูปชีวิตเป็นปัจจัย ๓ อย่าง โดยเป็นอตฺถิ---อวิคต---และอิน-  
ทริยปัจจัย แห่งอายตนะ ๕ นั้น มีจักขายตนะเป็นต้น ในปฏิสนธิกาล  
และในปวัตกาลด้วย และอาหารก็เป็นปัจจัย ๓ อย่าง โดยเป็นอตฺถิ---  
อวิคต---และอาหารปัจจัย ก็แต่อาหารนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแต่ในกาย  
ที่ชาบ (รส) อาหารได้ของสัตว์เหล่าที่อาศัยอาหารเป็นอยู่ในปวัตกาล  
เท่านั้น หาเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลไม่ ส่วนอายตนะ ๕ มีจักขายตนะ  
เป็นต้นนั้น เป็นปัจจัยแห่งจิตฐานอายตนะ คืออายตนะ อันได้แก่จักขุ---  
โสต---ฆาน---ชีวหา---กายวิญญาณ ๖ อย่าง โดยเป็นนิสสย---ปุเรชาต  
---อินทริย---วิปยุต---อตฺถิ---และอวิคตปัจจัย ในปวัตกาล ไม่เป็นใน  
ปฏิสนธิกาล อนึ่ง วัตถุรูปเป็นปัจจัยแห่งมนายตนะนั้นแหละเว้น  
วิญญาณ ๕ คือมนายตนะที่เหลือ (ได้แก่มนโวิญญาณ ?) ๕ อย่าง  
โดยเป็นนิสสย---ปุเรชาต---วิปยุต---อตฺถิ---และอวิคตปัจจัย เฉพาะ  
ในปวัตกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล

รูปอย่างเดียวเป็นปัจจัยแห่งอายตนะใด ๆ ในปฏิสนธิกาลหรือใน  
ปวัตกาลก็ดี และรูปนั้นเป็นปัจจัยโดยประการใด บัณฑิตพึงทราบโดย  
ประการนั้น ดังกล่าวมาจะนี้

[คาถาสรูปนามรูปปัจฉัย]

กัณามและรูปทั้งสองใด เป็นปัจฉัยแห่ง

อายตนะใด และเป็นโดยประการใด แม้

นามและรูปนั้น ปราษณูกัฬิงทราบในประ-  
การทั้งปวงเถิด

ข้อนี้เช่นอย่างไร ? เช่นว่า "(ชั้นแรกว่า) ในปฏิสนธิก่อน นาม  
และรูปกล่าวคือขันธรียและวัตถุรูป ย่อมเป็นปัจฉัยโดยเป็นสหชาติ----  
อัญญมัญญ----นิสสย----วิปาก----สัมปยุต----วิปยุต----อัตถิ----และอวิคต-  
ปัจฉัยเป็นต้น แห่งัญญาตนะในปัญจโวการภพ" ดังนี้เป็นต้น นี่เป็น  
เพียง मुख (หนึ่ง) ในข้อนี้ แต่ปราษณูกัฬิงประกอบความได้ทุกอย่าง  
ตามทำนองนัยที่กล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่แสดงความ  
พิสดารในข้อนี้ แล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า นามรูปปัจฉยา สพายตน

[แก้บท สพายตนปัจฉยา ผสุโส]

ในบทว่า สพายตนปัจฉยา ผสุโส

[คาถาสังเขป]

โดยสังเขป ผัสสะก็มี ๖ เท่านั้น มี

จักขุสัมผัสเป็นต้น (แต่) โดยพิสดาร

มันมีถึง ๓๒ ดุจวิญญาน

[ขยายความ]

ความว่า โดยสังเขป ผัสสะ ในบทว่าสพายตนปัจจุยา ผลุโส  
ก็มี ๖ เท่านั้นมีจักขุสัมผัสเป็นต้นเหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส  
ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส แต่ว่าโดยพิสดาร  
ผัสสะ มีจักขุสัมผัสเป็นต้นทั้งหมด มีถึง ๓๒ อุจฺฉิฏฐณฺณํที่กล่าวแล้ว  
ซึ่งมีเพราะสังขารปัจจัย ดังนี้ คือ ผัสสะ ๑๐ คือเป็นกุศลวิบาก ๕  
อกุศลวิบาก ๕ และผัสสะ ๒๒ อันสัมปยุตกับวิบากวิญญาณฝ่ายโลกียะ  
๒๒ ที่เหลือ

ก็แลสพายตนะอันเป็นปัจจัยแห่งผัสสะทั้ง ๓๒ อย่างนั้นใด ใน  
สพายตนะนั้น

[คาถาสังเขปวาทะของอาจารย์]

อาจารย์ผู้มีปัญญาทั้งหลายปรารณาเอา

สพายตนะภายในมีจักขุเป็นต้นกับจัญญายตนะ

บ้าง ปรารณาเอาสพายตนะกับอายตนะ

ภายนอก ๖ บ้าง

[ขยายความ]

ในอาจารย์ทั้งหลายนั้น อันดับแรก อาจารย์เหล่าใดชี้เอาธรรมที่  
เนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติประจำตัว\* ที่เป็นทั้งปัจจัยธรรม และเป็นปัจจัยบัน

\* ตรงนี้ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น สกสนตติปริยาปนุนเมว แต่ที่อื่น ๆ เป็น สสนตติ...  
ทั้งนั้น

ธรรมด้วยทีเดียว ด้วยหมายว่า นี่เป็นการกล่าวถึงความเป็นไปแห่งสิ่งที่เป็นอุปาทินกะ อาจารย์เหล่านั้นย่อมปรารณาเอาว่า สพายตนะภายในมีจักขุเป็นต้น กับัญญาตนะ โดยทำเอกเทศรูปเอกเทศว่า "ัญญาตนะในอรุปรภพโดยทำนองบาลีว่า 'ัญญาตนะปัจจุยา ผสุโส-ผัสสะมีเพราะปัจจัยคือัญญาตนะ" กระนี้ด้วย สพายตนะในภพอื่นโดยสรรพสังคหะ (รวมเข้าด้วยกันหมด) ด้วย เป็นปัจจัยแห่งผัสสะ" ดังนี้ อันที่จริง คำดังว่านั้น ก็เท่ากับ (วิเคราะห์เอกเทศ) ว่า

"ัญญาตนะญจ สพายตนะญจ สพายตน์ - ัญญาตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย สพายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่าสพายตนะ" นั่นเอง

ส่วนอาจารย์เหล่าใด ซึ่งเอาธรรมที่เนื่องด้วยสิ่งที่เป็นเอกสันตติ (สันตติอันเดียว) ซึ่งเป็นปัจจัยบันชรรมเท่านั้น แต่แสดงปัจจัยธรรมเป็นพวกภินนสันดาน (คือมีสันตติแตกต่างกันไม่เนื่องกัน)\* อาจารย์เหล่านั้น อายตนะใด ๆ เป็นปัจจัยแห่งผัสสะได้ จะแสดงเอาอายตนะนั้น (ๆ) ทั้งหมด จึงกำหนดเอาอายตนะภายนอกด้วย ปรารณาเอาว่า ๐อายตนะภายในกับัญญาตนะนั้นแหละ พร้อมทั้งอายตนะภายนอกมีรูปายตนะเป็นต้นด้วย ชื่อว่าสพายตนะ" ดังนี้ ที่จริงแม้คำที่ว่านั้น เมื่อทำมันให้เป็นเอกเทศเสียว่า "ัญญาตนะญจ สพายตนะญจ สพายตน์ - ัญญาตนะด้วย สพายตนะด้วย ชื่อว่าสพายตนะ" ฉะนี้

๑. อภ. วิ. ๓๕/๒๑๐

๒. ศัพท์นี้ มหาฎีกาหน้า ๓๕๕ แก้ไว้ว่า สมุพนุชรหิต และไขเป็น นานตต

แล้ว ก็เรียกได้ว่า 'สพายตนะ' เหมือนกัน"

ในข้อนี้ (มี) ผู้ท้วงกล่าวว่า "ผัสสะอันเดียวหาเกิดแต่อายตนะ  
ทุกอย่างได้ไม่ ทั้งผัสสะทุกอย่างก็หาเกิดแต่อายตนะอันเดียวได้ไม่ แต่  
ผัสสะในปาฐะว่า 'สพายตนปจฺจยา ผสฺโส' นี้ ตรัสไว้แต่อันเดียว  
ไฉนจึงตรัสผัสสะนั้นแต่อันเดียวเล่า ?

นี้เป็นคำแก้ในข้อนั้น คือที่ว่าผัสสะอันเดียวเกิดแต่อายตนะทุก  
อย่างไม่ได้ หรือว่าผัสสะทุกอย่างเกิดแต่อายตนะอันเดียวก็ไม่ได้ นั้น  
จริง แต่ว่าผัสสะอันเดียวย่อมเกิดแต่อายตนะหลายอย่างได้ เช่นจักขุ  
สัมผัสย่อมเกิดแต่จักขายตนะ (กับ) แต่รูปายตนะ แต่มนายตนะ กล่าว  
คือจักขุวิญญาณ และแต่ธรรมายตนะอันเป็นสัมปยุตธรรมที่เหลือ (ร่วม  
กัน) เป็นอาทิ บัณฑิตพึงประกอบความตามควรในผัสสะ (ข้ออื่น)  
ทุกข้อดังนี้ทัศนะที่กล่าวนี้เกิด" ก็เพราะเหตุนี้แหละ

**ผัสสะนี้ในบท สพายตนปจฺจยา ผสฺโส นี้**

**พระคาถาเจ้าจึงทรงแสดง โดยเอกวจนนิเทศ**

๑. มหาภูติกาสริมความว่า อาจารย์พวกแรกถือว่า อายตนะภายในมีจักขุเป็นต้น  
ซึ่งเป็นสิ่งเกิดแต่กรรมมีสันตติประจำตัว เป็นปัจจัยแห่งผัสสะ ส่วนอายตนะภายนอก  
มีรูปเป็นต้น เป็นอนุปาทินกะ ได้แต่เป็นอารมณ์ของผัสสะ หาเป็นปัจจัยของผัสสะ  
ดังอายตนะภายในไม่ จึงไม่นับเอาเป็นสพายตนะในบทนี้ ส่วนอาจารย์พวกหลังถือว่า  
เมื่ออะไร ๆ มันพอเป็นปัจจัยอะไร ๆ ได้ ก็จะเว้นมันเสียอะไรก็ได้ จึงนับรวมเอา  
อายตนะภายนอกเข้าในบทสพายตนะด้วย

๒. เช่นว่า โสตสัมผัส เกิดแต่โสตายตนะ กับสัททายตนะ มนายตนะ คือ โสตวิญญาณ  
และแต่ธรรมายตนะ ที่เป็นสัมปยุตธรรมที่เหลือ ๆ ล ฯ



เพื่อสื่อความว่า ผัสสะแม่คนเดียว

มีอายตนะหลายอย่างเป็นแดนเกิดได้

คำว่า "โดยเอกวจนะนิเทศ" เป็นต้น ความว่า พระตาที่เจ้าทรง  
แสดงพระพุทธานุญาตว่า 'ผัสสะอันเดียวย่อมมีเพราะอายตนะหลายอย่าง  
ได้' โดยแสดงออกด้วยคำเป็นเอกพจน์นี้ว่า 'สพายตนปจฺจยา ผลุโส'  
ส่วนว่า ในอายตนะทั้งหลาย

บัณฑิตพึงชี้แจงอายตนะ ๕ ในความเป็น

ปัจจัยแห่งผัสสะนั้น ๖ อย่าง พึงชี้แจงอาย-

ตนะ ๑ ถัดอายตนะ ๕ นั้นไป ในความเป็น

ปัจจัยแห่งผัสสะนั้น ๘ อย่าง พึงชี้แจง

อายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัย

แห่งผัสสะนั้นตามที่มันเป็น

(ต่อไป) นี่เป็นคำชี้แจงในความที่อายตนะเป็นปัจจัยแห่งผัสสะนั้น

อันดับแรก อายตนะ (ภายใน) ๕ มีจักขายตนะ เป็นต้น เป็น  
ปัจจัย ๖ อย่าง โดยเป็นนิสสย---ปุเรชาต---อินทริย---วิปยุต---อตฺถิ---  
และอวิกตปัจจัยแห่งผัสสะ ๕ อย่าง โดยแยกเป็นจักขุสัมผัสเป็นต้น  
อายตนะ ๑ ถัดอายตนะ ๕ นั้นไปคือมนายตนะอันเป็นวิปาก เป็นปัจจัย ๘  
อย่างโดยเป็นสหชาต---อัญญมัญญ---นิสสย---วิปาก---อาหาร---อินทริย

\* ปาฐะพิมพัวเป็น เอโก ปเนกาคณ... นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกต้องเรียงคิดเป็น  
เอโกปเนกาคณ... ซึ่งมหาภูทิกาดัดบทไว้ว่า เอโกปี อนนาคณ... (ปาฐะในมหาภูทิก  
ก็เรียงไว้คลาดเคลื่อนเหมือนกัน)

สัมปยุต---อตฺถิ---และอวิคตปัจจยฺ แห่มนโนสัมผัสที่เป็นวิบากหลายประเภท ส่วนในอายตนะภายนอกทั้งหลาย รูปายตนะเป็นปัจจย ๔ อย่าง โดยเป็นอารมณ์---ปุเรชาต---อตฺถิ---และอวิคตปัจจยฺแห่งจักขุสัมผัส อายตนะที่เหลือมีสัททายตนะเป็นต้น ก็เป็นปัจจยแห่งผัสสะที่เหลือมี โสตสัมผัสเป็นอาทิโดยนัยเดียวกันนั้น แต่สำหรับมนโนสัมผัส มีอายตนะเหล่านั้นด้วย ธรรมารมณ์ด้วยเป็นปัจจย โดยเป็นปัจจยนัยเดียวกันนั้น และโดยเพียงแต่เป็นอารมณ์ปัจจยเท่านั้นด้วย บัณฑิตพึงชี้แจง อายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจยแห่งผัสสะนั้นตามที่มันเป็น (มีเป็นอารมณ์ปัจจยเป็นต้น) โดยนัยดังกล่าวมาจะนี้และ

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า สพายตฺนปฺจฺจยา ผลฺลฺโส

[แก้บท ผลฺลฺสปฺจฺจยา เวทนา]

ในบทว่า ผลฺลฺสปฺจฺจยา เวทนา

[คาถาสังเขปเวทนา]

เวทนากล่าวโดยทวารก็มี ๖ มีจักขุสัมผัส-

ผัสสชาเวทนาเป็นต้นเท่านั้น (แต่) โดย

ประเภท ทราบกันว่ามันมีถึง ๕

[ขยายความ]

จริงอยู่ ในวิภังค์แห่งบทนี้ กล่าวเวทนาไว้ ๖ ตามทวารเท่านั้น ดังนี้ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสต---ฌาน---ชีวหา---กาย---มน-

สัมผัสสชาเวทนา แต่โดยประเภท ทราบกันว่ามันมีถึง ๘๕ เพราะ  
ความที่มันสัมผัสกับจิต ๘๕ ดวง

แต่ในเวทนาเหล่านั้น เวทนา ๓๒ ที่  
ประกอบกับวิบากจิตเท่านั้น ท่านกล่าวว่า  
เป็นเวทนาที่ประสงค์เอาในบพนี้

[คาถาสังเขปปัจจยนัย]

ในเวทนา (ที่ประสงค์เอา) เหล่านั้น  
ผัสสะเป็นปัจจัยแห่งเวทนา ๕ ในปัญจ-  
ทวาร ๘ อย่าง เป็นปัจจัยแห่งเวทนาที่เหลือ  
อย่างเดียว แม้ในมโนทวารมันก็เป็น  
อย่างนั้น

[ขยายความ]

ความว่า ในเวทนาเหล่านั้น ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นเป็นปัจจัย  
๘ อย่าง โดยเป็นสหชาติ---อัญญมัญญ---นิสสย---วิปาก---อาหาร---  
สัมผัส---อัตติ---และอวิคตปัจจัย แห่งเวทนา ๕ อันมีจักขุประสาท  
เป็นต้นเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) ในปัญจทวาร แต่ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้น  
นั้น เป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แห่งเวทนา  
ที่เหลือ คือ เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบาก อันเป็นไปด้วยอำนาจสัมปฏิจ-  
ฉันนจิตสันติระณจิตและตทารัมมณจิตในทวารหนึ่ง ๆ

ชื่อว่า 'แม้ในมโนทวารมันก็เป็นอย่างนั้น' ความว่า แม้ใน  
มโนทวาร ผัสสะกล่าวคือมโนสัมผัสที่เกิดร่วมกันนั้นก็ปัจจัย ๘ อย่าง

เช่นนั้นเหมือนกัน แห่งเวทนาที่เป็นกามาวจรวิบาก อันเป็นไปด้วย  
อำนาจตารัมมณจิต และแม้แห่งเวทนาเตญฺหิวิบากอันเป็นไปด้วย  
อำนาจปฏิสนธิจิตและภวังคจิติต ส่วนกามาวจรเวทนาทั้งหลายที่  
เป็นไปด้วยอำนาจตารัมมณจิตในมโนทวารนั้นใด มโนสัมผัสอัน  
สัมปยุตกับมโนทวาราวจรจิต เป็นปัจจัยแห่งเวทนาเหล่านั้นแต่อย่าง  
เดียว โดยเป็นอุปนิสัยปัจจัยเท่านั้น

นี่เป็นกลาอย่างพิสดารในบทว่า **ผลสุปฺปจฺยา เวทนา**

[แก้บท เวทนาปฺปจฺยา คณฺหา]

[คาถาสังเขปตัณหา]

**ตัณหา ๖ โดยแยกเป็นรูปตัณหาเป็นต้น**

**ทรงแสดงในบทนี้ ในตัณหาเหล่านั้น**

**ตัณหาข้อหนึ่ง ๆ ทราบกันว่าเป็น ๓ (๓)**

**อย่าง ตามอาการที่เป็นไป**

[ขยายความ]

จริงอยู่ ในบทนี้ ในวิภังค์ท่านแสดงตัณหา ๖ โดยให้ชื่อตาม  
อารมณ์ว่า รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพ-  
ตัณหา ธรรมตัณหา ดูบุตรที่ถูกแสดงโดยให้ชื่อตามบิดาว่า เศรษฐี-  
บุตร พราหมณบุตร เป็นต้นฉะนั้น อนึ่ง ในตัณหาเหล่านั้น  
ตัณหาข้อหนึ่ง ๆ ทราบกันว่าเป็น ๓ (๓) อย่าง ตามอาการที่เป็นไป  
ดังนี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ก็รูปตัณหานั้นและ เมื่อใด (มัน) ยินดีรูปารมณ์ที่มาสู่คลองจักษุ ด้วยอำนาจความพอใจทางกายเป็นไป เมื่อนั้น (มัน) ก็ได้ชื่อว่า เป็นกามตัณหา เมื่อใดมันเป็นไปกับสัสสตทิฏฐิ อันเป็นไปโดยเห็น ว่า อารมณ์อันนั้นแหละเป็นของเที่ยงยั่งยืน เมื่อนั้นมันก็ได้ชื่อว่า เป็นภวตัณหา ด้วยว่า ราคะที่สหคตกับสัสสตทิฏฐิ ท่านเรียกว่า ภวตัณหา ส่วนว่าเมื่อใดมันเป็นไปกับอุจเฉททิฏฐิ อันเป็นไปโดย เห็นว่า อารมณ์อันนั้นแหละจะขาดสูญไป เมื่อนั้นมันก็ได้ชื่อว่า เป็น วิภวตัณหา ด้วยว่าราคะที่สหคตกับอุจเฉททิฏฐิ ท่านเรียกว่าวิภว- ตัณหา แม้ในตัณหาที่เหลือมีสัพพตัณหาเป็นต้น ก็นัยนี้ เพราะ เหตุนั้น มันจึงเป็นตัณหา ๑๘ มันเป็นไปในรูปารมณ์เป็นต้นที่เป็น ภายใน ๑๘ ที่เป็นภายนอก ๑๘ เพราะฉะนั้น จึงเป็นตัณหา ๓๖ โดยประการดังนี้ มันเป็นอดีต ๓๖ เป็นอนาคต ๓๖ เป็นปัจจุบัน ๓๖ ดังนั้นมันจึงเป็นตัณหา ๑๐๘ ตัณหาเหล่านั้นบัณฑิตพึงทราบ ว่า เมื่อ ย่อมมันเข้าอีก มันก็คงเป็นตัณหา ๖ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น หรือเป็นตัณหา ๓ โดยเป็นประเภทกามตัณหาเป็นอาทิเท่านั้นเอง

ก็เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายนี้ พอใจเวทนาอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจ อารมณ์มีรูปเป็นต้น จึงทำสักการ (รางวัล) ใหญ่แก่จิตรการ (ช่าง เขียน) คนธรรพ์ (นักดนตรีและขับร้อง) คันทิก (ช่างปรุงเครื่องหอม) สูท (พ่อครัว) ตันตวาย (ช่างทอผ้า) และ รสาณวิธายกแพทย (แพทย์ผู้แต่งยาตามคำหรับรสาณเวท\*) เป็นอาทิ ซึ่งเป็นผู้ให้อารมณ์

\* รสาณเวท ในที่นี้ คือวิชาเคมีแผนโบราณ

มีรูปเป็นต้น\* ก็ด้วยความรักในเวทนา คุงบิดาพอใจบุตร (ของตน)  
แล้วทำสักการใหญ่แก่แม่นม ก็ด้วยความรักในบุตรฉะนั้น เหตุฉะนั้น  
ค้นหาทั้งปวงนั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า เป็นตัณหาเพราะปัจจัยคือ  
เวทนา

ก็เพราะ สุขเวทนาที่เป็นวิบากอย่างเดียว  
เท่านั้น ท่านประสงค์เอาในบทนี้ เหตุนั้น  
สุขเวทนานั้น จึงเป็นปัจจัยแห่งค้นหา  
ประการเดียวเหมือนกัน  
คำว่า '(เป็นปัจจัย) ประการเดียว' คือเป็นปัจจัยโดยเป็น  
อุปนิสัยปัจจัยเท่านั้น หรือเพราะว่า

ผู้มีทุกข์ ย่อมปรารถนาความสุข ผู้มี  
สุขเล่าก็ปรารถนาความสุขยิ่งขึ้นไป ส่วน  
อุเบกขาเวทนา เพราะเป็นเวทนาละเอียด  
ท่านก็กล่าวว่าเป็นสุขเหมือนกัน\* เหตุนั้น

๑. มหาภูิกาชช่วยขยายความว่า ช่างทอนนั้นให้โศภณูปการมณ คือ ผ้าเนื้อดีสัมผัสนี้มี  
แพทย์ให้ธรรมารมณ (คือความชุ่มชื้นใจ ?) ด้วยอำนาจรสยาที่ซึมซาบไป และช่วย  
เยียวยาให้รอดอยู่ได้

๒. มหาภูิกาชว่า อีกประการหนึ่ง อาจกล่าวได้ว่า อุเบกขาเป็นได้ทั้งทุกข์ทั้งสุข คือ  
อุเบกขาที่เป็นอกุศลวิบาก จัดเข้าฝ่ายทุกข์ เพราะเป็นอนิฏฐะ ที่เป็นกุศลวิบาก จัดเข้า  
ฝ่ายสุข เพราะเป็นอิฏฐะ เหตุฉะนั้น มันจึงเป็นอุปนิสัยปัจจัยแห่งค้นหาได้  
เหมือนทุกข์และเหมือนสุข

เวทนาจึงเป็นปัจจัยแห่งตัณหาได้ทั้ง ๓ แต่  
เพราะว่าตัณหา ซึ่งพระมหาอุยเจ้าตรัสไว้  
ในบทว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา นั้น แม้  
มีเวทนาเป็นปัจจัย (แต่) เว้นอนุสัย  
เสีย มันก็ไม่มี เพราะฉะนั้น มันจึงไม่มี  
แก่พราหมณ์ (คือสมณะ) ผู้อยู่อบพรหม-  
จรรย์แล้ว  
นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า เวทนาปจฺจยา ตณฺหา

\* เนื่องมาแต่ปัญหาซึ่งอาจมีว่า เมื่อตัณหาเป็นสิ่งที่มิขึ้นเพราะปัจจัยคือเวทนา พระ  
อรหันต์ก็มีเวทนาเหมือนกัน ถ้ากระนั้น พระอรหันต์มีตัณหาด้วยหรือ ? ในที่นี้ท่าน  
จึงแก้ไว้ว่า ถึงมีเวทนาเป็นปัจจัย แต่ไม่มีอนุสัยเป็นเชื้อ ตัณหาก็ไม่เกิด เพราะฉะนั้น  
ตัณหาจึงไม่มีแก่พระอรหันต์

มหาอุยกล่าวอธิบายว่า ที่ท่านกล่าวเช่นนี้ ก็เพื่อจะห้ามความประสงคฺ์ที่ว่ามีเวทนา  
เป็นปัจจัยแล้ว ตัณหาต้องเกิดแน่นอน เพราะบาลีว่าไว้อย่างนั้น (คือ เวทนาปจฺจยา  
ตณฺหา-ตัณหา มีเพราะปัจจัย คือเวทนา) มิได้มีบาลีว่า อนุสยสหายา เวทนา ตณฺหาปจฺจยา  
- เวทนามีอนุสัยเป็นสหาย จึงเป็นปัจจัยแห่งตัณหา เพราะฉะนั้น จะค้านความประสงคฺ์  
นั้นอย่างไรได้ ? แก้วว่า มิใช่เช่นนั้น เรื่องนี้พระองค์ตรัสเป็นเรื่องวิภูฏะ อันวิภูฏะนั้น  
ปราศจากอนุสัยแล้วมันก็เป็นไปไม่ได้ เพราะฉะนั้น ความที่บ่งอยู่ในตัวว่า มันก็ต้อง  
เป็นเวทนาที่ประกอบด้วยอนุสัยนั้นแหละ จึงเป็นปัจจัยแห่งตัณหาได้ อีกประการหนึ่ง  
มันเนื่องเป็นสาขมาแต่อวิชชา มันก็ย่อมมีอนุสัยประกอบอยู่เอง หนึ่ง บาลิบทนี้  
ก็กำหนดความแต่ว่า ตัณหา มีเพราะปัจจัยคือเวทนา เว้นเวทนาเสียมันก็ไม่มีเท่านั้น  
หาใช่กำหนดเด็ดขาดว่า มีเวทนาเป็นปัจจัยแล้ว ตัณหาต้องมี ดังนี้ไม่

[แก้บท ตณฺหาปจฺญา อุปาทาน]

ในบทว่า ตณฺหาปจฺญา อุปาทาน

อุปาทานมี ๔ บัณฑิตพึงอธิบายอุปาทาน ๔ นั้น

โดยอรรถวิภาค (จำแนกความ) โดยสังเขป

และโดยพิสดารแห่งธรรม และโดยลำดับ

นี่เป็นอธิบายในอุปาทานนั้น คือ ในคถาณี ชั้นแรก (ว่าด้วย)

อุปาทานมี ๔ นี้ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สิลฺลพฺพตฺอุปาทาน

อิตฺตวาทฺอุปาทาน

(ต่อไป) นี่เป็นอรรถวิภาคแห่งอุปาทานเหล่านั้น

[อรรถแห่งกามุปาทาน]

(อรรถว่า) บุคคลย่อมถือนั่นซึ่งกามที่ได้แก่วัตถุ เหตุนี้จึงชื่อ

กามุปาทาน (แปลว่า ความถือนั่นกามแห่งบุคคล) ดังนี้บ้าง

(อรรถว่า) กาม (คือกิเลส) ด้วย กาม (คือกิเลส) นั้นเป็น

ธรรมชาติผู้ถือนั่นด้วย เหตุนี้จึงชื่อกามุปาทาน (แปลว่ากามผู้ถือนั่น)

ดังนี้บ้าง\*

[อรรถแห่งอุปาทานศัพท]

คำว่า อุปาทาน แปลว่า ถือนั่น (คือยึดไว้) เพราะอุปศัพท

ในที่นี้มี ทัพพ ศัพท (มัน แข็งขัน รุนแรงยิ่งนัก) เป็นอรรถ ดังอุป

\* มหาฐีกาว่า "กามศัพทในอรรถก่อนเป็นกรรมสาธนะ ในอรรถหลังเป็นกัตตุสาธนะ เพราะหมายถึงกิเลสกาม ส่วนอุปาทานศัพทเป็นกัตตุสาธนะทั้งสอุงอรรถ"(?)



ศัพท์ในคำอุปมา (ลำบากใจยิ่งนัก คือคับแคบ) และคำ อุปกฤษฎ์  
(ชักมาใกล้นัก คือจวนเจียน) เป็นต้น

[อรรถแห่งทิวฐุปาทาน]

นัยเดียวกันนั้น (คืออุปาทานศัพท์มีอรรถว่า ถือมัน ยึดไว้  
เช่นเดียวกัน) คือ (อรรถว่า) ทิวฐิด้วย ทิวฐินั้นเป็นธรรมชาติถือ  
มันด้วย เหตุนี้จึงชื่อ ทิวฐุปาทาน (แปลว่า ทิวฐิอันยึดไว้) อีกอรรถ  
หนึ่งว่า ทิวฐิยอมถือนันทิวฐิ เหตุนี้ จึงชื่อทิวฐุปาทาน (แปลว่า  
ทิวฐิยึดทิวฐิ) ด้วยว่า อุตฺรทิวฐิ (ความเห็นชั้นหลังมา) ย่อมยึด  
ปริมทิวฐิ (ความเห็นที่มีมาก่อน) ในความเห็นผิดทั้งหลาย มีเห็นว่า  
อตฺตาเที่ยง และโลกเที่ยง เป็นต้น

[อรรถแห่งสิลัพพตูปาทาน]

นัยเดียวกัน คือ (อรรถว่า) บุคคลยอมถือนันศีลพฺรต เหตุนี้  
จึงชื่อ สิลัพพตูปาทาน (แปลว่า ความถือนันศีลพฺรตแห่งบุคคล) ดังนี้  
บ้าง (อรรถว่า) ศีลพฺรตด้วย ศีลพฺรตนั้นเป็นธรรมชาติถือนันด้วย  
เหตุนี้ จึงชื่อ สิลัพพตูปาทาน (แปลว่า ศีลพฺรตอันถือนัน) ดังนี้บ้าง  
ด้วยว่า ศีลพฺรตต่าง ๆ มีโคศีล และ โคพฺรต เป็นต้น\* เป็นอุปาทานอยู่  
ในตัวเอง เพราะยึดมั่นว่า ความบริสุทธิ์จักมีด้วยศีลพฺรตอย่างนั้น

๑. ปาฐะในมหาฐีกาเป็นอุปกฤษฎ์ (แปลว่าเด็ดพล่าน หรือเนาพะ กระมัง)

๒. ศีลพฺรตในที่ท่านหมายถึงปกติธรรมนิยมและการปฏิบัติที่วิปริตวิปลาสต่าง ๆ เช่น  
ถือธรรมนิยมโค เรียกว่า โคศีล ปฏิบัติอย่างโคเป็นอาจิม เรียกว่า โคพฺรต โคศีล  
นั้น เช่นอื่น ๔ ขา เปลือยกาย โคพฺรต เช่นเดิมกิน ยืนถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ฯ ล ฯ

[อรรถแห่งอิตตวาทุปาทาน]

นัยเดียวกัน บุคคลทั้งหลายย่อมกล่าวเพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ)  
เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อ วาตะ (แปลว่าสิ่งเป็นเหตุกล่าว)

สัตว์ทั้งหลายย่อมถือนั้น แม้เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้  
สิ่งนั้นจึงชื่อ อุปาทาน (แปลว่า สิ่งเป็นเหตุถือนั้น)

ถามว่า บุคคลทั้งหลาย ย่อมกล่าวก็ดี ย่อมถือนั้นก็ดี ซึ่งอะไร ?  
ตอบว่า--- ซึ่งอิตตา

สิ่งเป็นเหตุกล่าวเป็นเหตุถือนั้นซึ่งอิตตา ชื่อว่า อิตตวาทุปาทาน  
อีกอรรถหนึ่ง บุคคลทั้งหลาย ย่อมถือนั้นเอาเพียงคำว่า อิตตา  
เท่านั้นเอง ว่าเป็นอิตตา เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อ  
อิตตวาทุปาทาน (แปลว่าสิ่งเป็นเหตุถือนั้นเพียงคำว่า อิตตา)\*

นี่เป็นอรรถวิภาคแห่งอุปาทานเหล่านั้น เป็นอันดับแรก

[โดยสังเขปและโดยพิสดาร]

ส่วนในข้อสังเขปและพิสดารแห่งธรรม\* (นั้น) โดยสังเขป อัน

๑. เพราะอิตตาจริง ๆ ไม่มี มหาภูติกายช่วยอธิบายว่า อิตตวาทุปาทานนี้ โดยความ  
ก็คือทฤษฏีที่เป็นเหตุแห่งการกล่าวการบัญญัติอิตตาขึ้น และถือนั้นว่าเป็นอิตตาจริง ๆ

อรรถวิภาคแห่งอุปาทานนี้ แปลก็ผิด เข้าในก็ยาก ท่านยังเฝ้าความทำเป็น  
สาธนะต่าง ๆ คิดไม่เห็นเหตุว่าทำไมท่านจึงต้องทำให้ต่าง ๆ กัน ให้ยุ่งยากเช่นนั้น  
อุปาทาน เราเคยแปลมาเป็นภาวสาธนะ คือแปลว่า "ความ...อย่างเดียว ไม่เคยนึก  
ว่าจะเป็นสาธนะอื่นเลย ทั้งนี้ ก็เห็นจะต้องปรับเข้าบท "รู้มากยากนาน รู้น้อยพลอย  
รำคาญ" นั่นแหละ นักศึกษาพิจารณาดูให้ดีเถิด

๒. มหาภูติกายวินิจฉัยว่า ธรรมสังเขปวิตุตาร นี่เป็นนิพพานะ มี สังเขปโต และ  
วิตุตารโต เป็นนิพพานะ

ดังแรก ตัณหาทัพหัตตะ (ความแน่นเหนียวแห่งตัณหา) เรียกว่า  
กามุปาทาน เพราะมาในบาลีว่า "ในอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทาน  
เป็นไหน ? กามฉันทะ (ความพอใจด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม  
(คุณ)ทั้งหลายอันใด กามราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลสกาม)  
ในกาม (คุณ)ทั้งหลายอันใด กามนันทิ (ความยินดีด้วยอำนาจกิเลสกาม)  
ในกาม (คุณ)ทั้งหลายอันใด กามตัณหา (ความอย่างด้วยอำนาจกิเลส-  
กาม) ในกาม (คุณ)ทั้งหลายอันใด กามเสนหะ (ความรักด้วยอำนาจ  
กิเลสกาม) ในกาม (คุณ)ทั้งหลายอันใด กามปริพาหะ (ความรุ่มร้อน  
ด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ)ทั้งหลายอันใด กามมูจฉา (ความ  
สยบอยู่ด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ)ทั้งหลายอันใด กามช-  
โณสสานะ (ความจืดจางอยู่ด้วยอำนาจกิเลสกาม) ในกาม (คุณ)  
ทั้งหลายอันใด อันนี้เรียกว่า กามุปาทาน"

อุตรตัณหา (ตัณหาที่เกิดขึ้นหลังต่อ ๆ มา) อันเกิดเป็นโทษ  
หนาแน่นขึ้น เพราะมีปฐมตัณหา (ตัณหาที่เกิดขึ้นก่อน ๆ) เป็นอุปนิสัย-

\* อภ. สํ ๓๔/๓๐๖ ศัพท์เหล่านี้เคยแปลกันว่า ความพอใจในกาม ความกำหนัด  
ในกาม ฯลฯ แต่ในบาลีนี้มี กามะสุ ซึ่งหมายถึง วัตถุกาม เรียงกำกับไว้ข้างหน้า  
กามในศัพท์ทั้งหลายนั้น จึงหมายถึงกิเลสกาม ซึ่งเป็นเหตุให้พอใจให้กำหนัด ฯลฯ  
จะแปลอย่างเคยไม่ได้ โดยนัยนี้ กามุปาทาน ก็น่าจะต้องแปลว่า "ความถึอมั่นด้วย  
อำนาจกิเลสกาม" ไปตามกัน ส่วนในมหาฎีกาณะให้แปลเป็นอวชารณ คือแปลว่า  
ความพอในคือความใคร่ ความกำหนัดคือความใคร่ (กามสงฺขาโต จฺนฺโต กาโมเยว  
ราโ. .) ฟังชัดหูนักศึกษาไทย จึงไม่แปลตามท่าน และถ้าแปลอย่างนี้ กามุปาทาน  
ก็ที่จะต้องแปลว่า "ความถึอมั่นคือความใคร่" ไปด้วยกันกระมัง

ปัจจัย\* นั่นเอง ชื่อค้นหาทัพหัตตะ

แต่อาจารย์ลงหลักกล่าวว่า "ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง เป็นค้นหา อุปมาดังการยื่นมือของโจร (ความหาสิ่งของ) ใน ที่มีด ฉะนั้น ความยึดเอาอารมณ์ที่เข้าถึงไว้เป็นอุปาทาน อุปมา ดังการคว้าเอาสิ่งของ (ที่ความเจอเข้า) ของโจรนั้นนั่นแหละ อัน ธรรม (ทั้งสอง) นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออัปปิจจตาและสันตุกฺกิตา (คนละ อย่าง) อนึ่ง เป็นมูลแห่งปริยสนทุกซ์ (ทุกซ์เพราะการแสวงหา) และ อารักทุกซ์ (ทุกซ์เพราะการรักษา)" (คนละอย่างเหมือนกัน")

ส่วนอุปาทาน ๓ ที่เหลือ โดยสังเขปก็เป็นเพียงทิกฺกิตฺติ (อย่างหนึ่ง ๆ) เท่านั้น

ส่วนว่าโดยพิสดาร ความแน่นเหนียวแห่งค้นหา หา ใน อารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น อันมีประเภทตั้ง ๑๐๘ ที่กล่าวมาก่อน (นั่น) เป็นกามุปาทาน มิจจาทิกฺกิตฺติมีวัตถุ ๑๐ เป็นทิกฺกิตฺติอุปาทาน ดังบาลีว่า "ในอุปาทานเหล่านั้น ทิกฺกิตฺติอุปาทานเป็นอย่างไร ? ความเห็น ฯ ล ฯ ความถือวิปลาสนั้นว่า "การให้ (เป็นทาน) ไม่มี (ผลวิบาก)

๑. ปาฐะในสุทฺธิมรรคเรียงแยกไว้เป็น ปุริมตณฺหา อุปนิสฺสขปจฺเจยฺน เข้าใจว่า คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็นศัพท์สมาสเรียงติดกัน จึงจะได้ความดังแปลไว้นั้น
๒. มติของเกจิอาจารย์นี้ก็น่าฟัง ! เพราะตามที่แก้มาว่า กามุปาทาน ก็คือค้นหาอย่าง แน่นเหนียว โดยอ้างบาลีที่กล่าวไว้ว่า กามตณฺหานั่นเอง เรียกว่า กามุปาทาน ดังนี้ ก็สรุปได้ว่า ค้นหา กับ อุปาทาน เป็นอันเดียวกัน จึงน่ามีปัญหาว่า เมื่อเป็นอันเดียวกันแล้ว จะว่าค้นหาเป็นปัจจัยแห่งอุปาทานอย่างไรกัน ? เกจิอาจารย์นี้เห็นว่าเป็นคนละอัน (ก็เป็นค่านบาลีนั่นแหละ) มหาภูติกาก็อธิบายสนับสนุนด้วย ท่านพุทธโฆสะ ก็ดูที่ จะอ้างอิง เพราะไม่วินิจฉัยว่าชอบไม่ชอบอย่างไรเลย

การ (ให้เป็นการ) บูลา ไม่มี (ผลวิบาก) ฯลฯ สมณพราหมณ์ทั้งหลาย  
ผู้ดำเนินชอบปฏิบัติชอบ ผู้ซึ่งทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่น ด้วย  
อภิญญาเองแล้ว (ประกาศ) ให้รู้ทั่วกัน 'ไม่มีในโลก' ดังนี้อันใด  
อันนี้เรียกว่า ทิฏฐุปาทาน"

ส่วนความยึดมั่นว่า 'ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและพรตทั้งหลาย  
เป็นสัจพตูปาทาน' ดังบาลีว่า "ในอุปาทานเหล่านั้น สัจพตูปาทาน  
เป็นอย่างไร? ความเห็น ฯลฯ ความถือวิปลาสนี้ว่า "ความ  
บริสุทธิ์มีได้ด้วยศีล ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยพรต ความบริสุทธิ์ได้ด้วย  
ศีลและพรต" ดังนี้อันใด อันนี้เรียกว่า สัจพตูปาทาน"

สักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ เป็นอัตตวาทุปาทาน ดังบาลีว่า "ใน  
อุปาทานเหล่านั้น อัตตวาทุปาทานเป็นอย่างไร? ปุณฺชนํผู้มีได้สดับ  
ในโลกนี้ ฯลฯ มิได้รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปโดย  
ความเป็นตน ฯลฯ ความเห็น ฯลฯ ความถือวิปลาสนี้อันใด  
อันนี้เรียกว่า อัตตวาทุปาทาน"

นี่เป็นความสังเขปและความพิสดารแห่งธรรมในอุปาทานนั้น

[โดยลำดับ]

ส่วนในข้อว่า 'โดยลำดับ' นั้น มีพรรณนาว่า ลำดับมี ๓ อย่าง  
คือลำดับความเกิดขึ้น ๑ ลำดับการละ ๑ ลำดับการแสดง ๑

ในลำดับ ๓ อย่างนั้น เพราะไม่มีว่า "ความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้

มีก่อนเพื่อน ในสงสารอันไม่มีใครรู้เบื้องต้นเบื้องปลาย" ดังนี้ ลำดับ  
ความเกิดขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลาย ท่านจึงไม่กล่าวไว้โดยตรง แต่โดย  
อ้อมพึงกล่าวได้ว่า อตตวาทุปาทานเกิดก่อนเพื่อน ต่อนั้นทัญญาปาทาน  
สัลลพทุปาทาน และกามุปาทานจึงเกิด (โดยลำดับ) โดยอธิบายดังนี้  
คือ โดยมาก ในภพอันหนึ่ง (อตตวาทุปาทานคือ) ความถึอมน่าเที่ยง  
หรือว่าขาดสูญ อันมีความถึออดตาไปหน้า (เกิดขึ้นก่อน) ต่อนั้น  
สัลลพทุปาทาน อันมีความวิสุทธิแห่งอตตวาเป็นข้อมุ่งหมาย (จึงเกิดขึ้น)  
แก่บุคคลผู้ถึอว่า อตตานี้เที่ยง (แล้ว) กามุปาทาน (จึงเกิดขึ้น)  
แก่บุคคลผู้ถึอว่า อตตานี้ขาดสูญ ไม่แยแสต่อปรโลก นี่เป็นลำดับ  
ความเกิดขึ้นแห่งอุปาทาน ๔ นั้น ในภพอันหนึ่ง

ส่วนลำดับการละพึงทราบว่ ในอุปาทาน ๔ นั้น อุปาทาน ๓  
มีทัญญาปาทานเป็นต้น ละได้ก่อน เพราะอุปาทาน ๓ นั้น เป็นโทษ  
ที่โสคาปิตติมรรคพึงกำจัด กามุปาทานละได้ภายหลัง เพราะกามุปาทาน  
เป็นโทษที่อรัหัตมรรคพึงกำจัด นี่เป็นลำดับการละแห่งอุปาทาน  
ทั้งหลายนั้น

ส่วนลำดับการแสดง พึงทราบว่ในอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทาน  
แสดงก่อน เพราะเป็นโทษมีวิสัยใหญ่ และเพราะเป็นโทษปรากฏ  
(เห็นชัด) ด้วย จจริงอยู่ กามุปาทานนั้น นับเป็นโทษมีวิสัยใหญ่  
เพราะสัมปโยคกับจิตทั้ง ๘ ดวง อุปาทานนอกนี้นับเป็นโทษมีวิสัยน้อย  
เพราะสัมปโยคกับจิต (เพียง) ๔ ดวง\* อนึ่ง กามุปาทาน นับว่เป็น

\* คำว่าวิสัย มหาภูติกว่ ได้แกจิตตูปาท อันเป็นที่เกิด

โทษปรากฏแก่หมู่มสัตว์ เพราะความที่หมู่มสัตว์เป็นผู้ยินดีในอาลัย\* โดยมาก อุปาทานนอกนี้ไม่ปรากฏ ผู้มีกามุปาทาน ย่อมเป็นผู้มากไป ด้วยการทำมงคล มีโกตุหลมมงคล (การมงคลที่ทำให้เป็นการครึกครื้น ?)\* เป็นต้น เพื่อ (ให้) ได้ (วัตถุ) กามทั้งหลายโดยง่าย ความเป็นผู้มากด้วยการทำมงคล มีโกตุหลมมงคลเป็นต้น ของบุคคลผู้มีกามุปาทานนั้น เป็นสัตตทัญญู\* เพราะฉะนั้น ทัญญูปาทาน จึงแสดงในลำดับกามุปาทานนั้น ทัญญูปาทานนั้น เมื่อแตกออกก็เป็นสองอย่าง โดยเป็นสัลลพพคูปาทาน และอิตตวาทุปาทาน ในสองอย่างนั้น สัลลพพคูปาทาน แสดงก่อน เหตุว่าเป็นโทษหาย เพราะแม้เห็นกิริยาโคหรือกิริยาสุนัขก็ตาม (ที่คนมีสัลลพพคูปาทานแสดง) ก็พึงทราบได้ อิตตวาทุปาทาน แสดงไว้สุดท้าย เพราะเป็นโทษละเอียด นี่เป็นลำดับการแสดงแห่งอุปาทาน ๔ นั้น

๑. อาลยรามตา ในบาลีโดยมากเป็นอาลยา... อาลัย มหาภูติกว่าได้แก้ปัญจอุปาทาน-  
จันทร์ (น่าจะว่าได้แก้กามคุณ)

๒. โกตุหล หรือ โกตุหล แปลว่า ไหวห้วนด้วยเสียง อย่างไทยเราพูดว่า 'เสียงสนั่น  
ห้วน' (โกตุ - เสียง หล - ไหว) ชาวชมพูทวีปมักชอบเสียงดัง แม้แต่คู่กัน  
ก็ราวกะทะเลาะกัน ยังคำว่า 'โกตุหลสาละ' ก็คือศาลาที่ปลูกไว้สำหรับคนไปคุยกัน  
ได้วาทะกัน โดยใช้เสียงอันดัง จะแปลว่า 'ศาลาอีกทีก็' ก็น่าจะได้

๓. ปาฐะวิสุทธิธรรมรคตรงนี้เรียงพิมพ์ไว้ว่า ...พหุโล โหติ น สสฺสททัญญูติ ตทนนฺตร  
ทัญญูปาทานํ ไม่สามารถจะแปลให้มีความตามที่ควรจะเป็น โดยเฉพาะก็ น สสฺสท-  
ทัญญู เมื่อปฏิเสธว่า ไม่เป็นสัตตทัญญูเสียแล้ว ก็เข้ากับความข้างหลังไม่ได้ทีเดียว  
เดชะบุญ มหาภูติกาท่านนำศัพท์ตรงนี้มาแก้ไว้ ๒ ศัพท์ คือ สา กับ อสฺส สา โยค  
โกตุ... พหุลตา อสฺส โยค กามุปาทานวโด จึงเห็นความขึ้น และวินิจฉัยได้ว่า น.  
นั้นพลัดเข้ามาแน่ และตกคำสำคัญไป ๒ คำ เมื่อเรียงศัพท์ตามนัยมหาภูติกา จึงควร  
เป็นว่า ...พหุโล โหติ สาสฺส สสฺสททัญญูติ... ดังที่แปลไว้นั้น ได้ความดีทีเดียว

[คาถาสังเขปปัจจันน]

กในอุปาทานทั้งหลายนี้ ค้นหาเป็นปัจจัยอย่าง  
เดียวแห่งอุปาทานข้อหน้าเพื่อน มันเป็นปัจจัย  
๓ อย่างบ้าง ๘ อย่างบ้างก็มี แห่งอุปาทาน ๓ ที่เหลือ

[ขยายความ]

ก็แลในอุปาทานทั้งหลายนี้ คือในอุปาทาน ๔ ที่แสดงมาดังนี้  
ถามค้นหาเป็นปัจจัยอย่างเดียว โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น แห่ง  
อุปาทานข้อหน้าเพื่อน คือ กามอุปาทาน เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ทั้งหลาย  
ที่ค้นหายินดีโดยเฉพาะ แต่มันเป็นปัจจัย ๓ อย่าง โดยเป็นสหชาตปัจจัย  
อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตปัจจัย อัตถปัจจัย อวิคตปัจจัย  
และเหตุปัจจัยบ้าง เป็น ๘ อย่าง กับทั้งอุปนิสสยปัจจัยบ้างก็มี  
แห่งอุปาทาน ๓ ที่เหลือ แต่ว่าเมื่อใดมันเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยะ  
เมื่อนั้นมันก็เป็นอสหชาต (คือไม่เป็นสหชาต)\* ด้วยแล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ

[แก้บท อุปาทานปจฺจยา ภโว]

ในบทอุปาทานปจฺจยา ภโว

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ (คือความแห่งคำ) ๑

โดยธรรม (คือ ความหมายของข้อธรรม) ๑ โดย

สาตะถะ [คือ ข้อที่ยังมีประโยชน์ที่จะกล่าวซ้ำ] ๑

\* ขอบกล เมื่อเป็นอุปนิสสยะแล้วไม่เป็นสหชาตด้วย จะเป็น ๘ ได้อย่างไร



โดยเกะ (คือ แบ่งออก) และโดยสังกะ (คือ  
รวมเข้า) ๑ โดยสิ่งใดเป็นปัจจัยของสิ่งใด ๑

[วินิจฉัยโดยอรรถ]

วินิจฉัยโดยอรรถในบทนั้นว่า ธรรมใดย่อมเป็น เหตุนี้ ธรรมนั้น  
จึงชื่อว่า ภพ (แปลว่าธรรมที่เป็นขึ้น) ภพนั้นมี ๒ ประเภท คือ  
กรรมภพ ๑ อุปัตติภพ ๑ ดังบาลีว่า "ภพมีโดยส่วน ๒ คือ กรรมภพ  
ก็มี อุปัตติภพก็มี" ดังนี้

ในภพ ๒ นั้น ภพ คือกรรม ชื่อว่า กรรมภพ นัยเดียวกัน  
ภพคือความเข้าถึง ชื่อว่า อุปัตติภพ ก็แลในกรรมแลอุปัตตินี้  
อุปัตติจัดเป็นภพ เพราะเป็น (คือเกิด) ขึ้น ส่วนกรรม พึงทราบ  
ว่า จัดเป็นภพโดยผลไวยาหาร (คือกล่าวถึงถึงผล) เพราะกรรมนั้น  
เป็นเหตุแห่งภพ ดังความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธรูปทั้งหลาย ตรัสว่าเป็นสุข  
เพราะเป็นเหตุแห่งความสุขฉะนั้น

วินิจฉัยโดยอรรถในบทนี้ พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาจะนี้  
เป็นอันดับแรก

[วินิจฉัยโดยธรรม]

[กรรมภพ]

ส่วนวินิจฉัยโดยธรรม พึงทราบว่า ดันดับแรก กรรมภพ โดย  
สังเขป ก็ได้แก่เจตนา และธรรมทั้งหลายที่นับเป็นกรรมมีอภิขณา

เป็นต้น อันสัมปยุตกับเจตนานั้นเอง ดังบาลีว่า "ในภพ ๒ นั้น  
กรรมภพเป็นโณน บุญญาภิสังหาร อบุญญาภิสังหาร อเนญชาภิสังหาร  
เป็นปริตตภูม (คือภูมิภม) กัคคิ เป็นมหารภม (คือ ภูมิภมหรคค) กัคคิ  
นัเรยภว ภมภพ อนัณ ภมที่เป็ภวคามี (ยังสัคคัวให้ไปสู่ภพ)  
ทังปวง กัเรยภมภพ"

กัคคิในภมภพนี้ เจตนา ๑๓ ควง ซัคคัว บุญญาภิสังหาร  
เจตนา ๑๒ ควง ซัคคัว อบุญญาภิสังหาร เจตนา ๔ ควง ซัคคัว อเนญชาภิสังหาร  
โดยประภคคัณนี้ ภมที่เจตนาเหล่านัันเหละมีวิภคคันัอยและมคค  
เป็อันภคคัวคัคคัว "เป็ปริตตภูม กัคคิ เป็มหารภม กัคคิ" นััน  
สัวนธรรมทังหละยมัคคัชฌาเป็คัณที่สัมปยุคคักับเจตนา เป็อันภคคัว  
คัคคัว "อนัณ ภมที่เป็ภวคามีทังปวง" นั

[อุปัคคัภพ]

สัวนอุปัคคัภพ โดยสังเขปก็คัคคัคัณคัทังหละยที่เกคคัเพราะภม  
โดยเฉพา (ว) โดยประภคคัมี ๕ อยัภ คัคคัว "ในภพ ๒  
นััน อุปัคคัภพเป็โณน ภมภพ รุภภพ อรุภภพ สัคคัณภพ  
อสัคคัณภพ เนวสัคคัณภพอสัคคัณภพ เอกโวภคคัภพ จคคัโวภคคัภพ  
ปัณจโวภคคัภพ นัเรยภว อุปัคคัภพ"

ในภพเหล่านััน ภพที่นัับวคัภม ซัคคัวภมภพ (ควคัภม)  
ในรุภภพและอรุภภพกัคคันันี้ (คัคคัว รุภภพ กัคคัคคัว ภพที่นัับวคัภม

อรูปภพ แปลว่า ภพที่นับว่าอรูป)

ภพของสัตว์ทั้งหลายผู้มีสัญญา ชื่อสัญญาภพ นัยหนึ่ง สัญญามีอยู่ในภพนั้น เหตุนี้ ภพนั้นจึงชื่อ สัญญาภพ (แปลว่า ภพที่มีสัญญา) อสัญญาภพ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม

ธรรมชาติที่เป็นเนวสัญญานาสัญญา (มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เพราะไม่มีสัญญาหยาบและเพราะมีแต่สัญญาละเอียด มีอยู่ในภพนั้น เหตุนี้ ภพนั้นจึงชื่อ เนวสัญญานาสัญญาภพ

ภพที่เต็มไปด้วยรูปชั้นร้อยละเดียว ชื่อเอกโวการภพ นัยหนึ่ง โวการ (คือชั้น) ของภพนั้นมีอย่างเดียว เหตุนี้ ภพนั้น จึงชื่อ เอกโวการภพ (แปลว่าภพมีโวการเดียว) (ความหมาย) ในจิต-โวการภพแลปัญจโวการภพ ถิ่นนี้ (คือจิตโวการภพ ก็แปลว่า ภพมีโวการ ๔ ปัญจโวการภพ แปลว่า ภพมีโวการ ๕)

ในภพเหล่านั้น กามภพ ได้แก่อุปาทินชันธ์ (ชั้นมีใจครอง) ๕ รูปภพ ก็อย่างนั้น อรูปภพ ได้แก่อุปาทินชันธ์ ๔ สัญญาภพ ได้แก่อุปาทินชันธ์ ๕ อสัญญาภพ ได้แก่อุปาทินชันธ์ ๑ เนวสัญญานาสัญญาภพ ได้แก่อุปาทินชันธ์ ๔ ภพ ๓ มีเอกโวการภพ เป็นต้น ก็ได้แก่ชั้น ๑ ชั้น ๔ และชั้น ๔ โดยเป็นอุปาทินชันธ์\*

วินิจฉัยโดยธรรมในบทนี้ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้

ประการ ๑

\* เรื่องภพอะไร ได้แก่ชั้นอะไรนี้ ฟังวุ่น ๆ ขอบกล กามภพก็ชั้น ๕ รูปภพก็ชั้น ๕ สัญญาภพก็ชั้น ๕ ๗ ล ฯ เมื่อมีชั้นเท่ากันแล้ว โฉนจึงเรียกชื่อต่างกัน ท่านไม่แย้มอธิบายไว้บ้างเลย มหาภูิกาก็เฉยเสียด้วย

## [วินิจฉัยโดยสาตตะ]

ชื่อว่า 'โดยสาตตะ' มีวินิจฉัยว่า ก็แลอภิสังขารทั้งหลายมี  
บุญญาภิสังขารเป็นต้นนั้นแหละ แม้กล่าวมาแล้วในตอนแก้สังขาร เช่น  
ดังที่กล่าวในตอนแก้ภ (นี้) เหมือนกันก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น  
อภิสังขารตอนก่อน ท่านกล่าวโดยเป็นอดีตกรรม เพราะเป็นปัจจัย  
แห่งปฏิสนธิในภพนี้ (แต่) อภิสังขารตอนนี้กล่าวโดยเป็นปัจจุบันกรรม  
เพราะเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพต่อไป เพราะฉะนั้น การกล่าว  
(ถึงอภิสังขาร) ซ้ำจึงยังมีประโยชน์แท้ หรือ (อีกตัวอย่างหนึ่ง)  
ในตอนก่อน เจตนาท่านนั้นท่านกล่าวว่าเป็นสังขาร โดยนัยว่า 'ใน  
อภิสังขาร ๓ นั้น บุญญาภิสังขารเป็นโณ เจตนาเป็นกุศลคามาวจร...  
(นี้เรียกว่าบุญญาภิสังขาร) ดังนี้ เป็นต้น แต่ในตอนนี้ แม้ธรรมทั้งหลาย  
ที่สัมปยุตกับเจตนา ท่านก็กล่าวด้วย โดยคำว่า "แม้กรรมที่เป็นภวคามิ  
ทั้งปวง (ก็ชื่อว่ากรรมภพ)" ดังนี้ อนึ่ง ที่ก่อน กรรมที่เป็นปัจจัย  
แห่งวิญญูณท่านนั้น ท่านกล่าวว่าเป็นสังขาร มาที่นี้ แม้กรรมที่ยังสัตว์  
ให้เกิดในอสังขญาณภพ ท่านก็กล่าวด้วย จะกล่าวมากไปทำไมมิ ใน  
บทว่า 'อวิชชาปจฺจยา สงฺขารฯ' นั้น ก็บุญญาภิสังขารเป็นต้นนั้นแหละ  
ท่านกล่าวแต่ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ส่วนในบทว่า 'อุปาทาน-  
ปจฺจยา ภโว' นี้ ท่านกล่าวธรรมทั้งที่เป็นกุศล ทั้งที่เป็นอกุศล ทั้งที่  
เป็นอพยากต ก็เพราะ (ในตอนนี้) สงเคราะห์เอาอุปบัติภพเข้าด้วย  
เพราะฉะนั้น การกล่าวซ้ำนี้ จึงยังมีประโยชน์แท้

วินิจฉัยโดยสาตตะในบทนี้ ฟังทราบโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้  
อีกประการหนึ่ง

[วินิจฉัยโดยแบ่งออกและรวมเข้า]

ชื่อว่า 'โดยเกทะ และสังกะ' คือโดยแบ่งออกและโดยรวมเข้า  
ซึ่งภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน

[โดยแบ่งออก]

ความว่า กรรมที่ยังสัตว์ให้เกิดในกามภพ ซึ่งมีเพราะปัจจัย คือ  
กามุปาทานใด อันสัตว์ทำเข้า ธรรมคือกรรมนั้น\* ชื่อกรรมภพ  
ขั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นเพราะกรรมนั้นโดยเฉพาะ ชื่ออุปบัติภพ ใน  
รูปภพและอรูปภพ ก็นัยนี้\*

โดยนัยดังนี้ กามภพ ทั้งสัญญาภพ และปัญจโวการภพที่อยู่ภายใน  
(คือรวมอยู่ในกามภพ) เป็น ๒ รูปภพทั้งสัญญาภพ อสัญญาภพ  
เอกโวการภพ และปัญจโวการภพที่อยู่ภายใน เป็น ๒ อรูปภพ  
ทั้งสัญญาภพ เนวสัญญา นาสัญญาภพ และจตุโวการภพ ที่อยู่ภายใน  
เป็น ๒\* ดังนี้ ภพจึงเป็น ๖ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน อันมีเพราะ  
ปัจจัยคือกามุปาทาน ก็แล ภพที่มีเพราะปัจจัยคือกามุปาทาน เป็น ๖

๑. โส กมฺมกโว โส นิรฺรกับ ยํ ซึ่งหมายถึงกรรม เหตุไรท่านจึงไม่ประกอบเป็น  
คำ จะโยคว่า โส กมฺมํ ก็ขัดแย้งนัก จึงโยคว่า โส กมฺมธมฺโม

๒. ที่ว่า 'ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้' คือเรียงความอย่างเดียวกันกับกามภพ เปลี่ยน  
กามภวนิพพุตกํ ที่ยังสัตว์ให้เกิดในกามภพ เป็นรูปภวนิพพุตกํ อรูปภวนิพพุตกญฺจ  
ที่ยังสัตว์ให้เกิดในรูปภพ และที่ยังสัตว์ให้เกิดในอรูปภพ เท่านั้น นอกนั้นเหมือนกัน

๓. กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็นอย่างละ ๒ คือ เป็นกรรม ๑ อุปบัติ ๑ ประกอบ  
เป็นศัพท์ดังนี้ กามกรรมภพ กามูปบัติภพ รูปกรรมภพ รูปูปบัติภพ อรูปกรรมภพ  
อรูปูปบัติภพ

พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในฉันใด แม้ภพที่มีเพราะปัจจัยคืออุปาทานที่เหลือ  
ก็เป็น ๖ ๆ นั้นนั่นแล

ด้วยประการดังนี้ โดยแบ่งออก ภพที่มีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน  
จึงเป็น ๒๔ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

[โดยรวมเข้า] >

ส่วนว่าโดยรวมเข้า มีวินิจฉัยว่า รวมกามภพและอุปบัติภพเข้า  
ด้วยกันเสีย กามภพก็เป็น ๑ กับทั้งภพที่อยู่ภายใน รูปภพและอรุภพ  
ก็รวมเข้าอย่างนั้น ดังนี้จึงเป็นภพ ๓ อันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน  
แม้ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทานที่เหลือก็อย่างนั้น (คือคงเป็น ๓ ๆ)  
ด้วยประการดังนี้ โดยรวมเข้า ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน จึง  
เป็น ๑๒ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

อีกนัยหนึ่ง กรรมที่มีผลเป็นกามภพ จัดเป็นกรรมภพอันมีเพราะ  
ปัจจัยคืออุปาทาน โดยไม่แปลกกัน (คือไม่แยกประเภทอุปาทาน)  
จันทร์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นโดยเฉพาะ จัดเป็นอุปบัติภพ ใน  
รูปภพและอรุภพ ก็นัยนี้ ด้วยประการนี้ โดยรวมเข้าอีกปริยาย  
หนึ่ง... ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทานจึงเป็น ๖ คือ กามภพ ๒  
รูปภพ ๒ อรุภพ ๒ พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

หรือว่าไม่แต่ต้องการแยกเป็นกรรมภพและอุปบัติภพเสีย ภพ

\* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น กามภพอุปบัติภพแท้ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น  
กมฺมภว...

ก็คงเป็น ๓ โดยเป็นกามภพเป็นต้น พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน

อนึ่งเล่า ไม่แต่ต้องการแยกเป็นภพ ๓ มีกามภพเป็นต้นเสีย  
ภพก็เป็น ๒ โดยเป็นกรรมภพและอุปบัติภพ

ไม่แต่ต้องการแยกเป็นกรรมภพและอุปบัติภพเสียอีกเล่า ภพ  
ก็คงเป็น ๑ เท่านั้น โดยเป็นภพ (เอกพจน์) ตามบทว่า อุปาทานปจฺจยา  
ภโว แล

วินิจฉัยโดยแยกออกและรวมเข้า ซึ่งภพอันมีอุปาทานเป็นปัจจัย  
ในบทนี้ พึงทราบดังกล่าวนี้นี้ ประการ ๑

[วินิจฉัยโดยสิ่งใดเป็นปัจจัยของสิ่งใด]

ชื่อว่า "ยํ ยสฺส ปจฺจโย จ" ความว่า อนึ่ง ในบทอุปาทาน-  
ปจฺจยา ภโว นี้ อุปาทานใด เป็นปัจจัยของภพใด บัณฑิตพึงทราบ  
วินิจฉัยโดยประการที่สิ่งใดเป็นปัจจัยของสิ่งใดนั้นด้วย\*

ถามว่า ก็ในบทนี้ สิ่งใดเป็นปัจจัยของสิ่งใดเล่า ?

ตอบว่า ทุกสิ่งเป็นปัจจัยของทุกสิ่งแหละ

จริงอยู่ บุคคลเปรียบเหมือนคนบ้า เขาหาพิจารณาว่า สิ่งนี้ควร  
สิ่งนี้ไม่ควรไม่ ปรารณาทุกภพด้วยอำนาจอุปาทานทุกข้อ แล้ว  
ก็ทำกรรมทุกอย่างที่เดียว เพราะฉะนั้น อาจารย์ต่างเหล่ากล่าวคำใด  
ว่า "รูปภพอรูปรูปข้อมไม่มีเพราะสัพพัตตูปาทาน" ดังนี้ คำนั้น จึง

\* ตโต มิใช่รับกับ ยํ ยสฺส แต่แทนความทั้งประโยคนั้น

ไม่ควรถือเอา\* แต่ควรถือว่า "ภพทั้งปวงย่อมมีได้เพราะอุปาทานทั้งปวง" ข้อนี้มีอย่างไร ?

### [กามุปาทานเป็นปัจจัยแห่งกามภพ]

บุคคลบางคนในโลกนี้ คิดไปด้วยอำนาจการได้ยินสืบกันมาบ้าง ตามแบบอย่างที่ได้เห็นบ้าง ว่า "อณิกามทั้งหลายนั้น ก็สมบูรณ์แต่ในตะกุธมหาศาลมีตระกูลชาติมหาศาลเป็นต้น ในมนุษยโลก และในกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้นเท่านั้น" ดังนี้แล้ว ญกอสัปปริสธรรมมีการฟังเรื่องอสังขารเป็นต้น กล่อมใจเข้า สำคัญไปว่า กามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ (อย่าง) นี้ (คืออย่างที่ได้ยิน) เลยกระทำทุจริต มีกายทุจริตเป็นต้น ไปตามอำนาจแห่งกามุปาทานเข้าก็ได้\* เพื่อ (ให้) ได้กามทั้งหลายนั้น เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไปเกิดในอบาย หรือมิฉะนั้น เมื่อปรารถนากามทั้งหลายที่ประสบพบเข้า หรือจะคุ้มครองกามทั้งหลายที่ได้มาแล้วก็ตาม ทำทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเข้า ด้วยอำนาจแห่งกามุปาทาน (ก็ได้)\* เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไปเกิดในอบาย

กรรมที่เป็นเหตุแห่งความอุบัติในอบายนั้น เป็นกรรมภพ ชันธ

๑. มหาภูติภาษายความว่า เกจิอาจารย์สำคัญเอาว่าการบำเพ็ญชานยอมไม่สำเร็จแก่คนที่มิสลิพพตูปาทาน เพราะมีบาลีก้าวไว้ว่า คนที่ถือธรรมเนียมของโคของสุนัขเต็มที่แล้วก็จะไปเกิดร่วมกับโคและสุนัข เหตุนี้ จึงได้กล่าวว่า รูปภพ และ อรูปภพ ย่อมไม่มีเพราะสลิพพตูปาทาน แต่ที่จริงมีได้ ดังจะอธิบายต่อไปนั้น

๒. เช่นฆ่าสัตว์บูชาญ หรือฆ่าสัตว์เช่นสรวงต่าง ๆ

๓. เช่นรบเอา ปล้นเอา ขี้แย่งเอา ข่มขืนเอา หลอกหลวงเอา



ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้น ก็เป็นอุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วน  
สัญญาภพและปัญจโวการภพก็รวมอยู่ในนั้นนั่นเอง

ฝ่ายบุคคลอีกคนหนึ่ง เป็นผู้มีความรู้เพิ่มพูนขึ้นด้วยสัปปริสธรรม  
ทั้งหลายมีการได้ฟังสัทธรรมเป็นต้นแล้ว สำคัญเอาว่า กามทั้งหลายจะ  
สำเร็จได้ด้วยการกระทำ (อย่าง) นี้ ก็กระทำสุจริตมีกายสุจริตเป็นต้น  
ด้วยอำนาจกามุปาทาน เพราะสุจริตเปี่ยมเข้า เขาก็ไปเกิดในหมู่เทพ  
บ้าง ในหมู่มนุษย์บ้าง

กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุบัติในหมู่เทพและมนุษย์นั้น เป็น  
กรรมภพ จันทรทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นเป็นอุปบัติภพ ของ  
บุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพก็รวมอยู่ในนั้นเหมือนกัน

กามุปาทานเป็นปัจจัยแห่งกามภพอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท  
เช่น สுகติ ทุกติ) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน ดังนี้

[กามุปาทานเป็นปัจจัยแห่งรูปภพอรูปรูปภพ]

บุคคลอีกคนหนึ่ง ได้ฟังหรือคาดคะเนเอาก็ตาม ว่า กามทั้งหลาย  
ในรูปภพและอรูปรูปภพสมบุรณ์กว่ากามในกามภพนั้น ก็ทำรูปสมบัติ  
และอรูปรูปสมบัติให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจกามุปาทานนั่นเอง แล้วก็ไปเกิด  
ในโลกรูปพรหม และอรูปรูปพรหม ด้วยกำลังแห่งสมบัติ

กรรมอันเป็นเหตุแห่งความอุบัติในพรหมโลกนั้นเป็นกรรมภพ  
จันทรทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้น เป็นอุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วน  
สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญาเนวสัญญาภพ และ เอกโวการภพ  
จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

กามุปาทานเป็นปัจจัยแห่งรูปภพอรูปรูปอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ในก็ได้ดังนี้

[ทิฐูปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพทั้งสาม]

บุคคลอีกผู้หนึ่งเห็นไปว่า "อันอัตตานิ เมื่อภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือรูปภพอรูปรูปอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตามขาดแล้ว ก็เป็นอันขาดสูญ" ดังนี้แล้วยึดถืออุจเฉททิฐิ แล้วก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับทิฐินั้น

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็อุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วนภพทั้งหลายมีสัญญาภพเป็นต้น ก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

ทิฐูปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพทั้ง ๓ คือทั้งกามภพและรูปภพอรูปรูปอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในก็ได้ดังนี้

[อิตตวาทูปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพทั้งสาม]

บุคคลอีกผู้หนึ่ง เห็นว่า "อันอัตตานิ ย่อมจะมีความสุขปราศจากความเร่าร้อนอยู่ในภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือในรูปภพและอรูปรูปแห่งใดแห่งหนึ่งก็ได้" ดังนี้แล้วก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับความเห็นนั้นด้วย (อานาจ) อิตตวาทูปาทาน

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็อุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นแหละ

อิตตวาทูปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพทั้งสามอันมีแตกต่างกัน (หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายใน ดังนี้

[สัพพตฺตูปาทานเป็นปัจจัยแห่งภพทั้งสาม]

บุคคลอีกผู้หนึ่งเห็นว่า "อันความสุขย่อมถึงซึ่งความเต็มเปี่ยมแก่  
บุคคลผู้ทำศีลพรตนี้ให้บริบูรณ์ ในภพแห่งกามาวจรสมบัติก็ตาม ใน  
รูปภพและอรุพภพแห่งใดแห่งหนึ่งก็ตาม" ดังนี้แล้วก็ทำกรรมที่ไปกัน  
ได้กับความเหินนั้น ด้วยอำนาจสัพพตฺตูปาทาน

กรรมนั้นเป็นกรรมภพ จันทรทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็  
เป็นอุปบัติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้น  
เหมือนกัน

แม้สัพพตฺตูปาทาน ก็เป็นปัจจัยแห่งภพทั้งสามอันมีแตกต่างกัน  
(หลายประเภท) พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในได้ ดังนี้แล

วินิจฉัยโดยประการที่สิ่งใดเป็นปัจจัยของสิ่งใด ในบทนี้ พึงทราบ  
ดังกล่าวนี้นี้

[อะไรเป็นปัจจัยของอะไรอย่างไร]

หากถามว่า "ก็ในบทนี้ อุปาทานอะไรเป็นปัจจัยของภพอะไร  
อย่างไร" ดังนี้ไซ้ คำแก้พึงมีว่า

[คาถาสังเขปปัจจัยนัย]

บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า อุปาทานเป็นอุปนิสสยปัจจัย  
แห่งรูปภพและอรุพภพ อนึ่ง มันเป็นปัจจัยแห่ง  
กามภพโดยปัจจัยทั้งหลายมีสหชาติปัจจัยเป็นอาทิ

[ขยายความปัจจัยนัย]

ขยายความว่า อุปาทานทั้ง ๔ อย่างนั้น เป็นปัจจัยประเภทเดียว

โดยเป็นอุปนิสัยปัจจัยเท่านั้น ของรูปภพอรูปภพ คือของกรรมเฉพาะ ที่เป็นกุศลในกรรมภพ อันนับเนื่องในกามภพ และของอุปบัติภพด้วย\* (ส่วน) ในกามภพ มันเป็นปัจจัยโดยสหชาติปัจจัยเป็นต้นซึ่งแยกออกเป็น สหชาติ---อัญญมัญญ---นิสสย---สัมปยุตต---อัตถิ---อวิคต---และเหตุ ปัจจัย ของอกุศลกรรมภพอันสัมปยุตกับตน\* แต่เป็นปัจจัยโดย อุปนิสัยปัจจัยอย่างเดียว ของกรรมภพที่เป็นวิปยุต

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า อุปาทานปัจจัยา ภโว

[แก้บท ภวปัจจัยา ชาติ]

ในบททั้งหลายมีบทว่า ภวปัจจัยา ชาติ เป็นอาทิ การวินิจฉัยคำ มีคำว่าชาติเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสังขนิเทศเถลิต ส่วน คำว่า ภโว ในบทนี้หมายเอากรรมภพอย่างเดียว เพราะกรรมภพนั้น เป็นปัจจัยแห่งชาติ อุปบัติภพหาเป็นปัจจัยไม่\* ก็แลกรรมภพนั้นเป็น ปัจจัยสองอย่าง โดยเป็นกัมมปัจจัยและอุปนิสัยปัจจัยเท่านั้นแล

หากคำถามจะพึงมีว่า "ก็ข้อที่ว่า 'ภพเป็นปัจจัยของชาติ' นั้นจะ พึงทราบได้อย่างไร ?" ดังนี้ไซ้ คำตอบพึงมีว่า "พึงทราบได้โดย ที่แม้ในเมื่อปัจจัยภายนอกมีเสมอกัน ก็ปรากฏความแปลกกันมีความเป็น

๑. กัมมภเว เป็นภินนาธารใน กุศลกัมมสุต หมายความว่า กรรมภพนั้นได้ทั้งกุศลกรรม และอกุศลกรรม แต่ในที่นี้ได้แก่กุศลกรรมอย่างเดียว

ความท่อนี้ว่า อุปาทานเป็นอุปนิสัยปัจจัยของรูปภพอรูปภพ ทั้งส่วนกรรม และส่วนอุปบัติ

๒. ทำให้จึงว่าแต่อกุศลกรรม ไม่เข้าใจอธิบายของท่าน

๓. เพราะชาติก็คือความเกิดขึ้นแห่งอุปบัติภพนั่นเอง

ผู้ทรมและเป็นผู้ประณีตเป็นต้นได้ จริงอยู่ แม้ความเสมอกันแห่ง  
ปัจจัยภายนอกทั้งหลายมีสุกกโศณิต (เลือดขาว) ของชนกชนนี และ  
อาหารเป็นต้นมีอยู่ ความแปลกกันมีความเป็นผู้ทรมและเป็นผู้ประณีต  
เป็นต้นของสัตว์ทั้งหลายแม้เป็นลูกแฝดก็เห็นได้อยู่ อันความแปลก  
กันแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้นมิใช่ไม่มีเหตุ เพราะไม่มีไปทุกเมื่อและทุกคน  
มิใช่มีเหตุอื่นไปจากกรรมภพ เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่นในสันดานเฉพาะ  
ตัวของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมาเพราะกรรมภพนั้น เหตุฉะนั้นมันจึงมี  
กรรมภพเป็นเหตุแท้ เพราะกรรมเป็นเหตุแห่งความแปลกกันมีความ  
เป็นผู้ทรมและเป็นผู้ประณีตเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า  
จึงตรัสว่า "กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย นี่ก็อย่างหฺร คือย่อม  
จำแนกโดยความเป็นผู้ทรมและเป็นผู้ประณีต" ดังนี้ เหตุนี้ข้อที่ว่า  
'ภพเป็นปัจจัยของชาติ' นั้นจึงควรทราบได้ (โดยนัยดังกล่าวมานี้)

[แก้บท ชาติปัจจุยา ชรามรณ ๑ เป ๑]

ก็แล เหตุใด เมื่อชาติไม่มีอยู่ จึงชื่อว่าชราและมรณะ หรือ  
ธรรมทั้งหลายมีโสภเป็นต้นก็ย่อมไม่มี แต่เมื่อชาติมีอยู่ ชรามรณะ  
และธรรมทั้งหลายมีโสภเป็นต้นที่เนื่องกับความแก่ความตาย (ของตน)  
ย่อมมีแก่คนเขลาผู้ถูกทุกขธรรมกล่าวคือชรามรณะต้องเอาบ้าง ที่ไม่  
เนื่อง (กับความแก่ความตายของตน) ก็ย่อมมีแก่คนเขลานั้นผู้ถูก  
ทุกขธรรมนั้น ๆ (มีญาติตายเป็นต้น) กระทบเอาบ้าง เพราะเหตุนี้  
แม้ชาตินี้ก็พึงทราบว่า เป็นปัจจัยแห่งชรามรณะและแห่งธรรมทั้งหลาย  
มีโสภเป็นต้นด้วย อันชาตินั้นเป็นปัจจัยอย่างเดียวโดยเป็นปัจจัยยอด

คืออุปนิสัยปัจจัยเท่านั้นแล

นี่เป็นกถาอย่างพิสดารในบททั้งหลายมีบทว่า ภวปัจจัยา ชาติ  
เป็นต้น

[ภวจักร - ล้อแห่งภพ]

ก็เหตุใด ในปฏิจสมุบาทเทศานี้ ปกิณกรรมมีโสภเป็นต้น  
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเบื้องต้นปลาย เหตุนั้น อวิชาที่ตรัสไว้ใน  
เบื้องต้นแห่งภวจักรนั้นว่า 'อวิชาปัจจัยา สงฺขารา' ดังนี้ อวิชา  
นั้นก็เกินไป (คือมีได้)\* เพราะโสภเป็นต้น (นั่นเอง)\*

อันว่าภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า มีเบื้องต้น

ไม่ปรากฏ ปราศจากบุคคลผู้สร้างและบุคคลผู้สวय

(ผล) วางเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ ย่อม

หมุนไปเสมอเป็นเนืองนิตย์ (จนกว่าจะบรรลुพระ

อรหัต)

หากมีคำปจฺจว่า "ก็ในปฏิจสมุบาทเทศานี้ อวิชามีได้เพราะ  
โสภเป็นต้นอย่างไร ภวจักรนี้มีเบื้องต้นไม่ปรากฏอย่างไร ปราศจาก  
บุคคลผู้สร้างและบุคคลผู้สวय (ผล) อย่างไร วางเปล่าโดยสุญญตา ๑๒  
ประการอย่างไร" ดังนี้ไซ้

๑. หมายความว่าอุปนิสัยปัจจัยนี้ เป็นได้บ้างได้แทบทั้งนั้น จึงว่าเป็นยอด มหาฎีกา  
ว่าอุปนิสัยปัจจัยเป็นปัจจัยมหาปเทศ คือเป็นปัจจัยสำหรับอ้างใหญ่

๒. สิทุ นีได้แก่สิธฺธาตุ เป็นไปในอรรถว่า ไป ถึง เป็นไป มหาฎีกาไขว่า ลพฺภมาน  
แปลว่ามีได้

๓. หมายความว่า โสภเป็นต้นนั้น ก็หมุนกลับไปเป็นปัจจัยแห่งอวิชาอีก จึงเรียก  
ภวจักร ไม่ใช่อุคไปเลย

[อวิชชาที่มีเพราะโสภเป็นต้นได้]

คำวิสัญญาก็อ้างว่ามีว่า "ก็ในปฏิสุมบาทธรรมทั้งหลายนี้ โสภ ทุกข โทมนัส อุปายาส ย่อมมีแก่บุคคลผู้ยังไม่พราจจากอวิชชา อันปริเทวะเล่า ก็ย่อมมีแก่บุคคลผู้หลง เพราะเหตุนี้ ประการแรก เมื่อธรรมมีโสภ เป็นต้นเหล่านั้นเป็นไปแล้วอวิชชาก็เป็นอันมีอยู่เอง อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ" ดังนี้ ก็แลธรรมทั้งหลายมีโสภเป็นต้นนั้น ก็ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ข้อนี้อย่างไร ? อันดับแรก ในกรณีที่พลัดพราจจากวัตถุกาม โสภก็เป็นอันเกิดขึ้นเพราะกามาสวะ ดังพระบาลีว่า

ตสฺส เจ กามยามสฺส ฯเป ฯ สลฺลวิทุโชว รูปปติ

หากว่า เมื่อชนผู้นั้นเกิดความพอใจรักใคร่กาม

เหล่าใดอยู่ กามเหล่านั้นมาพราจไปเสียไซ้ร้ เขา

ย่อมโสภาคูรฺจฺจุกฺกฺกฺสรเสียบ"<sup>๑</sup>

และดังพระบาลีว่า "กามโต ชายตี โสภ - ความโสภย่อมเกิดแต่กาม"

ดังนี้

ธรรมทั้งหลายมีโสภเป็นต้นทั้งปวงนั้น ย่อมเป็นธรรมเกิดขึ้น เพราะทิฐฐาสวะด้วย ดังบาลีว่า "ตสฺส อหํ รูปํ ฯเป ฯ---โทม-  
นสฺสอุปายาส - โสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาส ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคล  
นั้น ผู้ยักราน (ด้วยทิฐฐิ) ว่า 'เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา' เพราะ  
ความที่รูปแปรปรวนและเปลี่ยนแปลงไป"<sup>๔</sup> ดังนี้เป็นต้น

๑. ม. ม. ๑๒/๑๐๐.

๒. พ. ศ. ๒๕/๔๘๔.

๓. พ. ศ. ๒๕/๔๓.

๔. ตี. ขนฺธวาร. ๑๓/๔.

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งทิวาสวะได้นั้นใด ก็ย่อมเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะก็ได้เช่นกัน ดังพระบาลีว่า "แม่เทวดาเหล่านั้นใดผู้มีอายุยืน ผิวพรรณงาม มากไปด้วยความสุข สถิตอยู่ในวิมานอันสูงตลอดกาลยาวนาน แม่เทวดาเหล่านั้น ได้ฟังธรรมเทศนาของตถาคตแล้วยังต้อง (คือรู้จัก) กลัว สะดุ้งใจ สลดใจ" (ธรรมเหล่านั้นเกิดแก่เทวดาทั้งหลาย เพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะ) ดังความโสกเป็นต้นเกิดแก่เทวดาทั้งหลายผู้ถูกมรณภัยคุกคาม เพราะเห็นบุพนิมิต ๕ ฉะนั้น"

อนึ่งธรรมเหล่านั้น เกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะได้นั้นใด ก็ย่อมเกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชาสวะก็ได้เช่นกัน ดังพระบาลีว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนเขลานั้นนั้นแล ย่อมได้เสวยทุกข์ โทมนัส ๓ ประการในทิวาสธรรมนี้แหละ" ดังนี้เป็นต้น

เพราะเหตุที่ธรรมเหล่านั้น ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ดังกล่าวมาฉะนี้ ธรรมเหล่านั้นเมื่อมีขึ้น จึงยังอาสวะอันเป็นเหตุแห่งอวิชาให้มีด้วย และครั้นอาสวะทั้งหลายมีแล้ว แม้อวิชาก็เป็นอันมีด้วยแท้ เพราะเมื่อปัจจัยมี ธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยก็ (ต้อง) มีแล

ในปฏิจสมุบาทเทศานี้ อวิชา บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมมีได้ เพราะธรรมทั้งหลายมีโสกเป็นต้น โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นประการแรก

๑. สัง ขนธวาร. ๒๓/๑๐๔. ๒. ประโยคนี้เป็นอุปมาความข้างหน้า แต่ความอุปมาขี้ที่เรียงไว้ใกล้ๆ กันไม่มี จึงเติมเข้ามาเช่นนั้น

๓. ม. อุ. ๑๔/๓๑๑



[ภวจักรมีเบื้องต้นไม่ปรากฏ]

ประการต่อไป เพราะความที่เมื่อปัจจยมี ธรรมที่เกิดแต่ปัจจยก็ (ต้อง) มีดังนี้ ครั้นอวิชชามีขึ้นแล้ว ความจบสิ้นก็ไม่มี เพราะความ สืบต่อกันแห่งเหตุและผล คือ สังขารทั้งหลายก็มีขึ้นเพราะปัจจยคือ อวิชชาอีก วิญญาณก็มีขึ้นเพราะปัจจยคือสังขารอีก อย่างนี้เป็นต้น เหตุใด เหตุนั้น ภวจักรมีองค์ ๑๒ อันหมุนไปด้วยอำนาจความ สัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลนั้น จึงเป็นอันสำเร็จ (คือเป็นได้) ว่า 'มี เบื้องต้นไม่ปรากฏ'

หากคำท้วงฟังมีว่า "เมื่อเป็นเช่นนั้น (คือเมื่อไม่มีอะไรเป็นตัว ต้นเช่นนั้น) การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นว่า 'อวิชชาปัจจุยา สงฺขาร' นี้ก็ผิด (นะซี)" ดังนี้ไซ้ ฟังแล้ว นี้ไม่ใช่การกล่าวความ ที่ภวจักรมีเบื้องต้นดอก แต่นั้นเป็นการกล่าวธรรมที่เป็นตัวประธาน (ต่างหาก) ด้วยว่าอวิชชา เป็นประธานแห่งวัฏฏะ ๓ จริ่งอยู่ เพราะ ยึดอวิชชาไว้ กิเลสวัฏที่เหลือ และวัฏอีกสองมีกรรมวัฏเป็นต้น ก็พัน เอาคนเขลาเข้าด้วย คุณเพราะจับห้วงไว้ ลำตัววัฏที่เหลือก็พันเอาแขน (คนจับ) เข้าฉะนั้น แต่เมื่อตัดอวิชชาขาดเสร็จแล้ว ความพ้นจาก ธรรมเหล่านั้นก็มีขึ้น คุณเมื่อตัดห้วงเสร็จแล้ว ความพ้นจากความเป็น แขนที่ถูกผูกพันก็มีขึ้นฉะนั้น ดังพระบาลีว่า "ส่วนความดับแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะความดับโดยสารถออกอย่างไม่เหลือแห่งวิชชานั้นแล" ดังนี้ เป็นต้น

นี่เป็นการกล่าวธรรมอันเป็นตัวประธาน ที่เมื่อบุคคลยึดอยู่ ย่อม

เป็นผู้ถูกผูกพัน เมื่อปล่อยเสีย ความพ้นย่อมมี มิใช่กล่าวความที่  
ภวจักรมีเบื้องต้น ดังนี้แล

ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีเบื้องต้นไม่ปรากฏ ดังกล่าวมา  
ดังนี้

[ภวจักรปราศจากผู้สร้างผู้สวय]

ภวจักรนี้นั้น เพราะเหตุที่ความหมุนไปแห่งธรรมทั้งหลายมี  
สังขารเป็นอาทิ ย่อมมีเพราะเหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น จึงว่างเว้น  
จากผู้สร้างสังสาระคือพรหมเป็นต้น ซึ่งกำหนดกันเอา (เอง) อย่างนี้ว่า  
"พुरुหฺมา - พระพรหม มหาพิริหฺมา - ท้าวมหาพรหม เสฏฺโฐ - ท่านผู้  
เป็นใหญ่ สหจิตฺตา - ท่านผู้บันดาล" อื่นไปจากเหตุมีอวิชชาเป็นต้นนั้น  
ก็ดี จากผู้เสยสุขและทุกข์คืออตฺตา ซึ่งกำหนดกันเอา (เอง) อย่างนี้ว่า  
"ก็แลอตฺตาของเรานี้มันแลเป็น วโท - ผู้กล่าว เวทยุโย - ผู้สวย" ดังนี้  
ก็ดี

ภวจักร บัณฑิตพึงทราบปราศจากผู้สร้างและผู้สวย ดังกล่าว  
มานี้

[ภวจักรว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ]

อีกประการหนึ่ง ในปฏิจสมุบาทธรรมนี้ อวิชชาชื่อว่าว่างจาก  
ความยั่งยืน เพราะมีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ๑ (ว่าง)  
จากความงาม เพราะเป็นสังกิเลสกิเลสธรรม เหตุเป็นธรรมเศร้าหมอง ๑  
(ว่าง) จากความเป็นสุข เพราะถูกความเกิดขึ้นและเสื่อมไปบีบคั้น ๑  
(ว่าง) จากความเป็นอตฺตา คือที่ (หมายความว่า) เป็นสิ่งบังคับได้ เพราะ

มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ๑ แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น  
ก็อย่างนั้น เหตุใด นัยหนึ่ง อวิชา มิใช่ตน มิใช่ของตน มิใช่มีใน  
ตน มิใช่มีตน แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นก็อย่างนั้น เหตุใด  
เหตุนี้ ภาวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒  
ประการ (โดยนัยดังกล่าวมา)

[มูลและกาลแห่งภาวจักร]

ก็แลครั้งทราบอย่างนี้แล้ว พึงทราบอีกว่า

[คาถาสังเขปมูลและกาล]

อวิชาและตัณหาเป็นมูลแห่งภาวจักรนั้น กาลของ  
มันมี ๓ มีอดีตกาลเป็นต้น องค์ในกาล ๓ นั้นโดย  
สรุปก็ ๒ และ ๘ และ ๒ เท่านั้นเอง

[ขยายความ]

ความว่า ธรรม ๒ คือ อวิชาและตัณหา พึงทราบว่า เป็นมูล  
แห่งภาวจักรนั้นนั่นแล ภาวจักรนั้นเล่าก็จัดเป็น ๒ ส่วน คือที่มีอวิชา  
เป็นมูลมีเวทนาเป็นที่สุด (เป็นภาวจักร ๑) เพราะนำ (ปัจจุบันผล) มาแต่  
ส่วนเบื้องต้น (คือส่วนอดีต) ที่มีตัณหาเป็นมูล มีขรามรณะเป็นที่สุด  
(เป็นภาวจักร ๑) เพราะต่อกับ (ผล) ส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต)  
ในภาวจักร ๒ ส่วนนั้น ภาวจักรส่วนแรกกล่าวด้วยอำนาจบุคคลทวิฐิจริต  
ส่วนหลังกล่าวด้วยอำนาจบุคคลตณฺหาจริต ด้วยว่า อวิชาเป็นสังสาร-  
นายิกา (ผู้นำไปในสังสาร) สำหรับบุคคลทวิฐิจริตทั้งหลาย ตณฺหา  
เป็นสังสารนายิกาสำหรับบุคคลตณฺหาจริตทั้งหลาย นัยหนึ่ง ภาวจักรที่ ๑

กล่าวเพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิ เพราะประกาศความไม่ขาดสูญแห่งเหตุ  
ทั้งหลาย โดยความเกิดขึ้นแห่งผล (ปัจจุบันปรากฏอยู่) ภาวจักรที่ ๒  
กล่าวเพื่อถอนสัสสตทิฏฐิ เพราะประกาศขรรณณะแห่งสัตว์ที่เกิ  
มาแล้วทั้งหลาย นัยหนึ่ง ภาวจักรแรกกล่าวด้วยอำนาจครภไสยสัตว์  
เพราะแสดงความหมุนไปแห่งธรรมตามลำดับ\* ภาวจักรหลังกล่าวด้วย  
อำนาจโอปปาติกสัตว์ เพราะแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน (แห่งอุปบัติ  
ภพและขันธ)

ส่วนกาลของภาวจักรนั้นมี ๓ คือ อดีต ปัจจุบันและอนาคต ในกาล  
๓ นั้น ว่าโดยที่มาในบาลีโดยสรุป องค์ ๒ คืออวิชาและสังขาร พึงทราบ  
ว่าเป็นอดีตกาล องค์ ๘ มีวิญญานเป็นต้นมีภพเป็นที่สุด พึงทราบว่า  
เป็นปัจจุบันกาล องค์ ๒ คือชาติและขรรณณะ พึงทราบว่า เป็นอนา  
คตกาล

[สนธิ ๓ สังคหะ ๔ อการ ๒๐ วัฏฏะ ๓ แห่งภาวจักร]

พึงทราบแม้ดังนี้อีกว่า

\* มหาภูติกายขยายความว่า ความหมุนไปแห่งธรรมตามลำดับเช่นว่า วิญญานมีเพราะ  
สังขารเป็นปัจจัย นามรูปมีเพราะวิญญานเป็นปัจจัย... สาธกให้เห็นเช่นในบทนามรูปมี  
เพราะวิญญานนี้กล่าวกลลรูปอันมีอายตนะยังไม่ครบแล้ว ต่อนั้น จึงกล่าวความเป็นไป  
ครบแห่งอายตนะว่า สฬายตนะมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ค่อยมีโดยลำดับดังความเป็น  
ไปแห่งครภไสยสัตว์ดังนี้ ส่วนภาวจักรหลังเช่นบทว่า ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย  
ก็ดี ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัยก็ดี นี่แสดงความเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งอุปบัติภพและ  
ขันธ ดังอาการเกิดแห่งโอปปาติกสัตว์ หากได้กล่าวความเกิดขึ้นแห่งอายตนะโดยลำดับ ดังในภา  
วจักรแรกไม่

[คาถาสังเขป]

ภวจักรนั้นมีสนธิ (เงื่อนไข) ๓ มีคำว่าเหตุผลและ

ผลเหตุเป็นบทหน้า และมีสังคหะ (คือสังเขป)

๔ ประเภท มีซึ่งคำคืออาการ ๒๐ มีวิภูษะ (วงกลม)

๓ ย่อมหมุนไปไม่หยุด (จนกว่าจะถึงอรหัตมรรค)

[ขยายความ]

[สนธิ ๓]

ในสนธิ ๓ นั้น เงื่อนไขหนึ่งในระหว่างสังขารกับปฏิสนธิ-  
วิญญาน ชื่อว่า เหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล) เงื่อนไขหนึ่งในระหว่าง  
เวทนากับตัณหา ชื่อว่า ผลเหตุสนธิ (ต่อผลกับเหตุ) เงื่อนไข  
หนึ่งในระหว่างภพกับชาติ ชื่อว่า เหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล) ภวจักรนี้  
บัณฑิตพึงทราบว่ามีสนธิ ๓ มีคำว่าเหตุผลและผลเหตุเป็นบทหน้า  
อย่างนี้แล

[สังคหะ ๔]

ส่วนสังคหะแห่งภวจักรนั้น กำหนดด้วยองค์ต้นกับปลายแห่ง  
สนธิทั้งหลายเป็น ๔ คืออย่างไรบ้าง คืออวิชาและสังขารเป็น  
สังคหะอัน ๑ วิญญานนามรูปสพายตนะผัสสะเวทนา เป็นสังคหะ  
ที่ ๒ ตัณหา อุปาทาน ภพ เป็นสังคหะที่ ๓ ชาติขรามรณะเป็นสังคหะ  
ที่ ๔ ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่ามีสังคหะ ๔ ประเภท ดังนี้แล

[อาการ ๒๐]

อนึ่ง ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่ามีอาการ ๒๐ โดยซึ่งกล่าวคือ  
อาการ ๒๐ นั้นคือ

[คาถาสังเขปอาการ ๒๐]

เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕ ผลในกาลบัดนี้ ๕ เหตุใน  
กาลบัดนี้ ๕ ผลในกาลต่อไป ๕

[ขยายความ]

[อดีตเหตุ ๕]

ในสี่ข้อนั้น ข้อว่า 'เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕' ขยายความว่า  
ชั้นแรก (อดีตเหตุ) ก็กล่าวอาชรรณ ๒ ประการคืออวิชชากับ  
สังขารนี้เท่านั้น แต่เพราะคนไม่รู้ย่อมทะเยอทะยาน คนทะเยอทะยาน  
ย่อมถือมั่น เพราะความถือมั่นของเขาเป็นปัจจัย ภพก็มีขึ้น เพราะ  
ฉะนั้น แม้ค้นหาอุปาทานและภพ ก็จึงถูกรวมเข้าด้วย เหตุนี้พระ-  
ธรรมเสนาบดีสาริบุตร จึงกล่าวไว้ว่า "ความหลงในบุริมกรรมภพเป็น  
อวิชชา เจตนาอันประมวลไว้ในบุริมกรรมภพ" เป็นสังขาร ความใคร่  
ในบุริมกรรมภพเป็นค้นหา ความข้องแวะในบุริมกรรมภพเป็นอุปาทาน  
เจตนาในบุริมกรรมภพเป็นภพ ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ ใน  
บุริมกรรมภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพนั้น"

อรรถ (แห่งบาลีนั้น) พึงทราบดังนี้ว่า ในบทเหล่านั้น บทว่า  
'ในบุริมกรรมภพ' คือในกรรมภพที่มีมาก่อน หมายความว่า ใน

๑. อภิธัมมคฺคสํกฺท ๕๑

๒. อายุหรฺนา หรืออายุหรฺนํ ทานแปลกันหลายนัย แต่ที่นิยมหาฎีกาแก้ไว้ว่า สมฺปิณฺฑนฺทกา  
จึงแปลตามท่านว่า ประมวลไว้ ถ้าแปลอีกนัยหนึ่งว่า ตระเตรียมไว้ ตกแต่งไว้  
(อภิสงฺขรณ) ก็จะเข้ากับสังขารได้สนิท

๓. ขุ. ป. ๓๑/๗๕

กรรมภพที่ได้ทำมาในชาติที่ล่วงแล้ว

คำว่า 'ความหลงเป็นอวิชชา' ความว่า ความหลงในธรรมเป็น ที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้นในกาลนั้นอันใด บุคคลผู้หลง แล้วทำกรรมด้วยความหลงอันใด ความหลงนั้นเป็นอวิชชา

คำว่า 'เจตนาอันประมวโลไว้เป็นสังขาร' ได้แก่เจตนาดวงแรก ๆ ของบุคคลผู้ทำกรรมนั้น ดังเช่นเจตนาดวงแรก ๆ ที่เกิดขึ้นแก่ทายกผู้ ยังจิตให้เกิดขึ้นว่าเราจักให้ทานแล้วเตรียมเครื่องอุปกรณ์ในการทาน ทั้งหลายอยู่เดือนหนึ่งก็ดี ปีหนึ่งก็ดี ส่วนเจตนาของทายกนั้นผู้วาง ทักษิณาลงในมือของปฎิภาหกทั้งหลาย เรียกว่าภพ นัยหนึ่งเจตนา ในขณะ ๖ ที่เป็นจิตมีอาวัชณะเดียว ชื่อว่าเจตนาอันประมวโลไว้ นับ เป็นสังขาร เจตนาในขณะที่ ๗<sup>๒</sup> เป็นภพ หรือมีจะนั้น เจตนา ทุกดวงเป็นภพ ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุต (กับเจตนาเหล่านั้น) ชื่อว่า เจตนาอันประมวโลไว้ เป็นสังขาร

คำว่า 'ความใคร่เป็นตัณหา' ความว่า เมื่อบุคคลทำกรรมอยู่ ความใคร่คือความปรารถนาในอุปบัติภพ อันเป็นผลของกรรมนั้นอันใด ความใคร่อันนั้นชื่อว่าตัณหา

๑. ปาฐะพิมพีไว้เป็น สา เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เพราะรับกับ ข. ข้างหน้าซึ่งโยค โมโห เป็นปี. จึงแก้เป็น โส วิดิกัดตาต่างลึงค์กับปกดิักตาก็ได้ เจตนา ภโว ข้างหลังก็เป็นพยานอยู่ ข้างหลังก็เป็นพยานอยู่

๒. ปาฐะพิมพีไว้เป็น สดตมา เจตนา ท่านผู้ชำระมหาฎีกาบอกเชิงอรรถไว้ว่า ฉบับ พม่าเป็น สดตเม เจตนา เห็นว่าปาฐะฉบับพม่าเข้าที่กว่า เพราะเพ่ง จสุ ชวนสุ เจตนา ข้างหน้า ในที่นี้จึงแปลตามที่เห็นว่าถูก

คำว่า 'ความข้องแวะเป็นอุปาทาน' ความว่า การที่ทำการอันเป็นปัจจัยแห่งกรรมภพนี้แล้ว ข้องแวะคือถือเอายึดเอา อันเป็นไปโดยนัยว่า "เราจัก (ไปเกิด) เสพกามทั้งหลายในที่ชื่อนั้น (หรือว่า) เราจักขาดสูญ (คือไม่เกิด)" ดังนี้เป็นต้นอันใด ความข้องแวะอันนี้ชื่อว่าอุปาทาน

คำว่า 'เจตนาเป็นภพ' คือเจตนาที่กล่าวแล้วในที่สุดแห่งเจตนาอันประมวลไว้เป็นภพ

#### [ปัจจุบันผล ๕]

ชื่อว่า 'ผลในกาลบัดนี้ ๕' ได้แก่องค์มีวิญญาณเป็นต้นมีเวทนาเป็นที่สุดอันมาในบาลีนั่นเอง ดังบาลีว่า "ปฏิสนธิในปัจจุบันภพนี้เป็นวิญญาณ ความกำวลง (ในครรภ์) ในปัจจุบันภพนี้เป็นนามรูป ประสาทในปัจจุบันภพนี้เป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ในปัจจุบันภพนี้เป็นผัสสะ ความเสวย (วิบาก) ในปัจจุบันภพนี้เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ มีในอุปบัติภพนี้ เพราะกรรมที่ทำได้ในภพก่อนเป็นปัจจัย"<sup>๑</sup>

อรรถ (แห่งบาลีนั้น) พึงทราบดังนี้ว่า ในคำเหล่านั้น คำว่า 'ปฏิสนธิเป็นวิญญาณ' หมายความว่า สิ่งใดท่านเรียกว่าปฏิสนธิ เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการเชื่อมต่อกับอื่น (กับปัจจุบันภพนี้) สิ่งนั้นเป็นวิญญาณ

๑. เครื่องหมายหัวดาปุดตรงนี้ควรถอนออก เพราะอติศัพท์ที่ภโวติ เป็นสรุปใน เอม์ น่าจะถูกต้องกว่า

๒. ขุ. ป. ๓๑/๗๕



คำว่า 'ความก้าวลงเป็นนามรูป' ความว่าความก้าวลงแห่ง  
รูปธรรมและอรูปธรรมในครรรค์ ราวกะว่ามา (แต่ที่อื่น) แล้วเข้าไป  
(ในครรรค์) อันใด อันนี้เป็นนามรูป

คำว่า 'ประสาทเป็นอายตนะ' นี่ท่านกล่าวด้วยอำนาจอายตนะ ๕  
มีจักขายตนะเป็นต้น

คำว่า 'ภาวะที่กระทบเป็นผัสสะ' ความว่า ภาวะในกระทบคือถูก  
ต้องอารมณ์เกิดขึ้น ภาวะนี้เป็นผัสสะ

คำว่า 'ความเสวยเป็นเวทนา' ความว่า ความเสวยวิบากอันเกิด  
ขึ้นร่วมกับปฏิสนธิวิญญาณก็ดี กับผัสสะที่มีสพายตนะเป็นปัจจัยก็ดี  
ความเสวยวิบากนั้นเป็นเวทนา

[ปัจจุบันเหตุ ๕]

ชื่อว่า 'เหตุในกาลบัดนี้ ๕' ได้แก่ปัจจัยธรรมมีต้นหาเป็นต้น  
ที่มาในบาลีก็ค้นหาอุปาทานและภพ แต่เมื่อภพถูกถือเอาแล้ว สังขาร  
อันเป็นบุพภาคของภพนั้น หรือว่าที่สัมปยุตกับภพนั้น ก็เป็นอันถือ  
เอาด้วย และด้วยการถือเอาต้นหาอุปาทาน อวิชชาอันสัมปยุตกับ  
ต้นหาอุปาทานนั้น หรือว่าที่เป็นเหตุทำกรรมแห่งคนหลง ก็เป็นอัน  
ถือเอาด้วย ดังนี้แหละปัจจุบันเหตุจึงเป็น ๕ เหตุนั้น พระสารีบุตร  
จึงกล่าวว่า "เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้ ความ  
หลงเป็นอวิชชา เจตนาอันพยายามเป็นสังขาร ความใคร่เป็นต้นหา  
ความข้องแวะเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ ประการดังกล่าว

นี้ในกรรมภพนี้ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพต่อไป"

ในคำเหล่านั้น คำว่า 'เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้ว  
ในภพนี้' ท่านแสดงความลุ่มหลงในเวลาทำกรรมแห่งบุคคลผู้มีอายตนะ  
งอมแล้ว" คำที่เหลือมีเนื้อความต้นอยู่แล้ว

[อนาคตผล ๕]

ชื่อว่า 'ผลในกาลต่อไป ๕' 'ได้แก่องค์ ๕' มีวิญญูชนเป็นต้น  
ธรรม ๕ นั้น ท่านกล่าวโดยถือเอาว่าเป็นชาติ ส่วนชรามรณะ ก็คือ  
ชรามรณะแห่งธรรมเหล่านั้นนั่นเอง เหตุนี้ พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า  
"ปฏิสนธิในภพต่อไปเป็นวิญญูชน ความกำลง (ในกรรม) ในภพ  
ต่อไปเป็นนามรูป ประสาทในภพต่อไปเป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ  
(อารมณ์) ในภพต่อไปเป็นผัสสะ ความเสวย (ผล) ในภพต่อไปเป็น  
เวทนา ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้มีในอุปบัติภพต่อไป เพราะกรรม  
ที่ทำในภพนี้เป็นปัจจัย"

ภวจักรนี้มีชื่อคืออาการ ๒๐ ดังกล่าวมาจะนี้

### [วิภูฏะ (วงกลม) ๓]

ส่วนในชื่อว่า 'ภวจักรมีวิภูฏะ ๓ หมุนไปไม่หยุด' นี้มีอธิบาย  
ธิบายว่า ภวจักรนี้มีวิภูฏะ ๓ โดยวิภูฏะ ๓ นี้ คือ สังขารและภพ เป็น

๑. พุ. ป. ๓๑/๓๖

๒. มหาภูทิกว่า ความเป็นไปแห่งจิตของเด็กหนุ่มมักตกวงวังค์เสียมาก ไม่สามารถจะ  
ประมวลชนกรรม... เห็นจะหมายความว่าเด็กหนุ่มนั้นทำอะไรก็ทำผิด ๆ ทำแล้วก็  
แล้วกัน ส่วนคนที่มียายตนะงอมแล้ว คือแก่แล้ว ทำอะไรด้วยความขมกเข้มนหวังผล  
ทำแล้ว ก็ยังพระวงจะทำอีก จะปรับปรุง หมกมุ่นอยู่นั้น... เช่นนั้นกระมัง

๓. พุ. ป. ๓๑/๓๖

กรรมวิภู อวิชาตณหาอุปาทานเป็นกิลเลสวัฏ วิญญานนามรูป  
สพายตนะผัสสะเวทนาเป็นวิปากวัฏ พิงทราบเถิดว่ากิลเลสวัฏยังไม่ขาด  
ลงตราบใด ก็ชื่อว่าหมุน เพราะเป็นไปรอบแล้วรอบเล่า ชื่อว่าไม่  
หยุด เพราะมีปัจจัยยังไม่ขาดลงตราบนั่นอยู่นั่นเอง

[ความรู้เบ็ดเตล็ดในภวจักร]

ภวจักรนั้นอันหมุนอยู่อย่างนี้

[คาถาสังเขปหัวข้อเบ็ดเตล็ด]

บัณฑิตพึงทราบโดยว่า (องค์ไหน) เกิดแต่สังขะ  
(ไหนและองค์ไหนเป็นสังขะอะไร) ๑ โดยกิจ ๑  
โดยเป็นเครื่องกัน ๑ โดยอุปมาทั้งหลาย ๑ โดย  
ต่างความลึก ๑ โดยต่างนัย ๑ (อีก) ตามควร

[ขยายความ]

[โดยว่าองค์ไหนเกิดแต่สังขะไหน]

ในข้อเหล่านั้น เพราะเหตุที่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ท่าน  
กล่าวไว้ในสังวิวงศ์ว่าเป็นสมุทัยสัง โดยไม่แปลกกัน ในธรรมทั้ง  
หลาย ในบทว่า อวิชาปจฺจุยา สงฺขารา เป็นต้น สังขารอันมีเพราะ  
อวิชา จึงเป็นเหตุสังขะเกิดแต่เหตุสังขะ (ด้วยกัน) วิญญานอันมีเพราะ  
สังขารเป็นปฐมสังขะเกิดแต่เหตุสังขะ องค์มีนามรูป เป็นต้น มีวิปากเวทนา  
เป็นที่สุด อันมีเพราะวิญญานเป็นต้น เป็นปฐมสังขะ เกิดแต่ปฐมสังขะ

(ด้วยกัน) ตัณหาอันมีเพราะเวทนา เป็นเหตุยัสัง เกิดแต่ปฐมสัง  
อุปาทานอันมีเพราะตัณหา เป็นเหตุยัสัง เกิดแต่เหตุยัสัง (ด้วยกัน)  
ภพอันมีเพราะอุปาทาน เป็นปฐมสังและเหตุยัสังทั้งสอง\* เกิดแต่เหตุยัสัง  
ชาติอันมีเพราะภพเป็นปฐมสังเกิดแต่เหตุยัสัง ขรามณะอันมีเพราะ  
ชาติ เป็นปฐมสัง เกิดแต่ปฐมสัง (ด้วยกัน)

ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบโดย (ว่าองค์ไหน) เกิดแต่สังจะ  
(ไหน) ตามควร โดยนัยดังกล่าวมานี้ เป็นอันดับแรก

[โดยกิจ]

อีกข้อหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ อวิชา ย่อมยังสัตว์ทั้งหลาย  
ให้ลุ่มหลงในวัตถุ (คืออารมณ์ ?) ทั้งหลาย และเป็นปัจจัยเพื่อความ  
ปรากฏขึ้นแห่งสังขารทั้งหลายด้วย นัยเดียวกันนั้น สังขารก็ปรุงแต่ง  
สังขตธรรมและเป็นปัจจัยแห่งวิญญาณด้วย ฝ่ายวิญญาณก็รับรู้วัตถุ  
(คืออารมณ์) และเป็นปัจจัยแห่งนามรูปด้วย ข้างนามรูปก็กำจุนกัน  
และกัน และเป็นปัจจัยแห่งสพายตนะด้วย สพายตนะเล่าก็เป็นไปใน  
วิสัยของตน ๆ (มีรูปเป็นต้น) และเป็นปัจจัยแห่งผัสสะด้วย ผัสสะ  
เล่าก็สัมผัสอารมณ์และเป็นปัจจัยแห่งเวทนาด้วย เวทนาเล่าก็เสวยรส  
อารมณ์และเป็นปัจจัยแห่งตัณหาด้วย ตัณหาเล่าก็กำหนดยินดีในธรรม  
เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดยินดี และเป็นปัจจัยแห่งอุปาทานด้วย  
อุปาทานเล่าก็ถือนั่นในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความถือนั่น และเป็นปัจจัย

\* เพราะภพแยกเป็น ๒ คือกรรมภพ อุปัตติภพ กรรมภพเป็นสมุทัยสัง อุปัตติ-  
ภพ เป็นทุกข์สัง จึงว่าเป็นทั้งสอง

แห่งภพด้วย ภพเล่าก็พล่านไปในคติต่าง ๆ และเป็นปัจจัยแห่งชาติด้วย ชาติเล่าก็ยั่วยุทั้งหลายให้เกิด และเพราะเป็นไปโดยเป็นอาการเกิดขึ้นแห่งยั่วยุทั้งหลายนั้น จึงเป็นปัจจัยแห่งชรามรณะด้วย ชรามรณะเล่าก็ครอบเอาความงอมและความแตกแห่งยั่วยุทั้งหลายไว้ และเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏขึ้นในภพอื่น เพราะเป็นที่ตั้ง (คือเป็นเหตุ) แห่งปฏิกิริยาทุกขมีโสภเป็นต้น\* เหตุนี้ ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบแม้โดยกิจคือความเป็นไปโดยหน้าที่ ๒ ๆ ในบททั้งปวงตามควร

[โดยเป็นเครื่องกัน]

อีกข้อหนึ่ง เหตุใด ในบทเหล่านี้ บทว่า 'สังขารมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา' นี้เป็นเครื่องกัน (คือปฏิเสธ) ความเห็นว่ามีผู้สร้าง บทว่า 'วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขาร' เป็นเครื่องกันความเห็นว่ามี อตตะเคลื่อนที่ได้ บทว่า 'นามรูปมีเพราะวิญญาณ' เป็นเครื่องกันฉนัตตัญญา (ความสำคัญว่าเป็นก้อน) เพราะแสดงความแตกได้แห่งวัตถุที่คนเขลากำหนดเอา (เอง) ว่าเป็นอตตะ บทว่า สฬายตนะมีเพราะปัจจัยคือ นารูป' เป็นต้น เป็นเครื่องกันความเห็น (ผิดต่าง ๆ) มีเห็นว่าอตตะ

๑. ตรงนี้มหาภูทิกช่วยอธิบายว่า ว่า ชรามรณะเป็นปัจจัยเพื่อความเกิดในภพอื่นได้นั้น ก็เพราะมีสหายคืออวิชชาทั้งสังขาร อวิชชาตอนนี้เป็นผลเนื่องมาจากความหลงเศร้าโศก เป็นต้น แล้วก็ก่อสังขารขึ้นเป็นสหายของชรามรณะ อีกนัยหนึ่ง จุตติจิตย่อมเป็นอนันตร-ปัจจัยแห่งปฏิสนธิวิญญาณ เพราะฉะนั้นจึงนับว่ามรณะเป็นปัจจัยเพื่อความเกิดในภพอื่นได้ อันจตุตตินั้นเว้นอวิชชาและสังขารเสียแล้วหาเป็นปัจจัยแห่งภพอื่นได้ไม่

๒. เทวธา ตรงนี้มหาภูทิกให้แปลซ้ำบท ๒ คำ เพราะเพ่งความเช่นนั้นหลายข้อด้วยกัน ท่านเรียกว่า พุยาปนิจจาโลป (ลงคำที่ต้องการด้วยอำนาจความซึมซาบเสียคำหนึ่ง ?)

เห็น ฯลฯ อตตารู้สึก อตตาสัมผัส อตตาสเวย (เวทนา) อตตาทายาก  
อตตาทือมัน อตตาเป็น อตตาทเกิด อตตาทแก่ อตตาทาย' ดังนี้เป็นต้น  
เหตุนี้ กวัจจกัณฺฐ บัณฑิตพึงทราบแม้โดยเป็นเครื่องกันความเห็นผิด  
ตามควร

[โดยอุปมา]

อีกข้อหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ อวิชาอุปมาเหมือนคนบอด  
เพราะไม่เห็นธรรมทั้งหลายทั้งโดยลักษณะประจำตัว (ของธรรมนั้น ๆ)  
ทั้งโดยสามัญลักษณะ สังขารอันมีเพราะปัจจัยคืออวิชา เหมือนการ  
ก้าวพลาดของคนบอด วิญญานอันมีเพราะปัจจัยคือสังขาร เหมือนการ  
หกล้มของคนก้าวพลาด นามรูปอันมีเพราะปัจจัยคือวิญญาน เหมือน  
ความเกิดเป็นแผลฝีขึ้นแห่งคนหกล้ม สฬายตนะอันมีเพราะปัจจัยคือ  
นามรูป เหมือนต่อม (หัวฝีอันเกิดขึ้นเพื่อให้) ฝีแตก ผัสสะอันมี  
เพราะปัจจัยคือสฬายตนะ เหมือน (อะไร) กระแทบต่อฝีเข้า เวทนา  
อันมีเพราะปัจจัยคือผัสสะ เหมือนความทุกข์ (เจ็บปวด) เกิดแต่การ  
กระแทบ ค้นหาอันมีเพราะปัจจัยคือเวทนา เหมือนความปรารถนาจะแก้  
ทุกข์ อุปาทานอันมีเพราะปัจจัยคือค้นหา เหมือนการคว้าเอายาแสดง  
ด้วยมุ้งแต่จะแก้ (ทุกข์) ภพอันมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน เหมือนการ  
ทนายแสดงที่ดินยึดถือ ชาติอันมีเพราะปัจจัยคือภพ เหมือนเกิดเป็นฝี  
กลายเป็น เพราะทนายแสดงเข้า ชรามรณะอันมีเพราะชาติ เหมือนความ

แตกแห่งฝิเพราะฝิกลาย\*

หรือนัยหนึ่ง เหตุใด ในองค์เหล่านี้ อวิชชาย่อมจำสัตว์ทั้งหลายไว้ โดยทำให้ไม่ปฏิบัติหรือปฏิบัติผิด เหมือนฝิางดวงตา (ทั้งสองข้าง) ไว้ คนโง่ที่ถูกอวิชชาจำไว้แล้ว ย่อมห่อตัวไว้ด้วยสังขารทั้งหลาย อันนำไปสู่ภพใหม่ เหมือนตัวไหมห่อตัวไว้ด้วยส่วนหนึ่งแห่งฝิกลไหม วิญญาณที่สังขารครอบครองแล้วย่อมได้ที่อาศัยในคติทั้งหลาย เหมือนพระราชกุมารที่ปรีณายกปกป้องแล้วย่อมได้ความสนับสนุนในราชสมบัติ วิญญาณย่อมยังนามรูปมากประการให้เกิดในปฏิสนธิ เพราะตริกไปในอารมณ์อันเป็นนิमितแห่งอุปบัติ (มีกรรมนิमितเป็นต้น) เหมือนนักเล่นกลทำกลให้เกิดได้หลายประการ สพายตะนะที่ตั้งมั่นอยู่ในนามรูปแล้วย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ เหมือนพุ่มไม้ในป่าที่ตั้งมั่นอยู่ในพื้นดินดี ย่อมถึงความเติบโตงอกงามแผ่กว้าง ผัสสะย่อมเกิดเพราะความกระทบกันแห่งอายตะนะ เหมือนไฟเกิดเพราะการสืแห่งไม้สืไฟอันบน เวทนาย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกผัสสะกระทบ เหมือนความร้อนเกิดแก่คนที่ไฟถูกเอา ตัณหาย่อมเจริญมากแก่คนที่เสวยเวทนาอยู่ เหมือนความระหายเพิ่มมากขึ้นแก่คนที่ดื่มน้ำเกลือเข้าไป ผู้ทะเยอทะยาน (ด้วยตัณหา) แล้วย่อมทำความปรารถนาในภพทั้งหลาย เหมือนคน

\* ขรามณะอุปมาเหมือนฝิแตกนี้ ฟังดูชอบกล เพราะธรรมดาคนเป็นฝิ เมื่อฝิแตก แล้วย่อมสลายหายเจ็บปวด ! แต่ดูเหมือนท่านไม่ได้หมายความว่าอย่างเราคิด เพราะฝิเป็นอุปมาของนามรูป นามรูปในภพหนึ่งย่อมสิ้นสุดที่มรณะ เหมือนฝิก็สิ้นสุดลงที่แตก ฉะนั้น หาได้หมายถึงเจ็บปวดอะไรไม่

อุปมาท่อนแรกนี้เป็นอุปมาเรื่องเดียวตลอดสาย คือเรื่องคนตาบอดหกล้มแล้วเป็นฝิ มหาฐิกาเรียกว่า เอกาธิกฐานุปมา ส่วนอุปมาท่อนหลังต่อไปนั้น เป็นอุปมาหลายเรื่อง คือข้อละเรื่อง ๆ เรียกว่า นานาธิกฐานุปมา

ระหายปรารณาในน้ำดื่ม การทำความปรารณานั้นนับเป็นอุปาทาน  
ของเขา เขาย่อมยึดเอาภพไว้มั่นด้วยอุปาทาน เหมือนปลายึดเอาเบ็ด  
ไว้มั่นด้วยความโลภในเหยื่อ เมื่อภพมีอยู่ชาติก็ย่อมมี เหมือนเมื่อพืชมี  
อยู่หน่อก็ย่อมมี ชรามรณะย่อมมีแก่ผู้เกิดมาแล้วแน่แท้ เหมือนความ  
ลึมย่อมมีแก่ต้นไม้ที่งอกขึ้นแล้วเป็นแน่ เหตุนั้น ภวจักรนั้น บัณฑิต  
พึงทราบแม้โดยอุปมาทั้งหลายดังกล่าวนี้นี้ ตามควร

[โดยต่างความลึก]

อีกข้อหนึ่ง เหตุใด คำบาลีว่า "คูกรอนนทํ ก็แลปฏิจสมุบาท  
นี้เป็นธรรมลึกด้วย คำ (ที่ปรากฏออกมา) ก็ลึกด้วย" ดังนี้ พระผู้  
มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาความที่ปฏิจสมุบาทนั้นเป็นธรรมลึกทั้งโดย  
อรรถ (คือผล) ทั้งโดยธรรม (คือเหตุ) ทั้งโดยการแสดง ทั้งโดย  
ปฏิเวธ เหตุนี้ ภวจักรนั้น บัณฑิตพึงทราบแม้โดยต่างความลึก  
ตามควร

[ลึกโดยผล]

ในความลึกเหล่านั้น เหตุใด อรรถคือความที่ชรามรณะเกิดขึ้น  
เป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือชาติ ชื่อว่าเป็นธรรมลึก เพราะอรรถคือ  
ความที่ชรามรณะเป็นไปพร้อม เพราะปัจจัยคือชาติอย่างนี้ว่า 'ชรามรณะ  
ย่อมไม่มีแต่ชาติหามิได้ และเว้นชาติเสียมันจะมีแต่เหตุอื่นก็หามิได้  
และมันย่อมเป็นไปพร้อมแต่ชาติด้วยประการอย่างนี้' ดังนี้เป็นธรรมที่รู้  
ได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่ชาติเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะ

\* มหาภูิกอาธิบายว่า ลางอย่างไม่ลึกเลย แต่ปรากฏเหมือนลึก เช่น แอ่งน้ำบนเขา  
ซึ่งมีหญ้าและไม้ปกคลุมอยู่เต็ม (หรืออย่างบึงของเรามีหญ้าคลุมอยู่ก็ได้) แต่  
ปฏิจสมุบาทธรรมนี้ไม่เป็นเช่นนั้น ลึกทั้งโดยสภาวะ ทั้งโดยคำโดยโถมที่ปรากฏออกมา



ปัจจัยคือภพ ฯ ล ฯ อรรถคือความที่สังขารเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะ  
ปัจจัยคืออวิชา (ล้วน) เป็นธรรมลิก... เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่า  
ลิกโดยอรรถแล นี่เป็นความลิกโดยอรรถ (คือผล) ในภวจักรนี้เป็น  
อันดับแรก แท้จริง ผลที่เกิดขึ้นแต่เหตุ ท่านเรียกว่าอรรถ ดังบาลีว่า  
"ความรู้ในผลอันเกิดแต่เหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิตา"

[ลิกโดยเหตุ]

ประการหนึ่ง เหตุใด อรรถคือความที่อวิชาเป็นปัจจัยแห่ง  
สังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นธรรมลิก เพราะอวิชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร  
นั้น ฯ โดยอาการใดและโดยสถานะใด อาการนั้นและสถานะนั้นเป็น  
กรณีที่อยู่ได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่สังขารเป็นปัจจัยแห่ง  
วิญญูณ ฯ ล ฯ อรรถคือความที่ชาติเป็นปัจจัยแห่งขรามรณะ (ล้วน) เป็น  
ธรรมลิก... เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลิกโดยธรรมแล นี่เป็นความ  
ลิกโดยธรรม (คือเหตุ) ในภวจักรนี้ แท้จริงคำว่า 'ธรรม' เป็น  
ชื่อแห่งเหตุ ดังบาลีว่า "ความรู้ในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิตา"

[ลิกโดยการแสดง]

ประการหนึ่ง เหตุใด แม้การแสดงปฏิสมุบาทนั้นก็ลิก เพราะ  
เป็นการแสดงที่พึงให้ดำเนินไปโดยเหตุนั้น ฯ โดยประการนั้น ฯ ญาณ  
อื่นแต่พระสัพพัญญุตญาณย่อมไม่ได้ที่ตั้งในปฏิสมุบาทนั้น จริงอย่าง  
นั้น ภวจักรนั้น ในทางสูตรทรงแสดงโดยอนุโลม ทางสูตรทรงแสดง

\* อภ. วิ. ๓๕/๓๕๕

โดยปฏิโลม ทางสูตรทรงแสดงทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ทางสูตรทรงแสดงตั้งต้นแต่ตอนกลางไปโดยอนุโลมบ้างโดยปฏิโลมบ้าง ทางสูตรทรงแสดงทั้ง ๓ สันธิ ๔ สังเขป ทางสูตรทรงแสดง ๒ สันธิ ๓ สังเขป ทางสูตรทรงแสดงแต่สันธิเดียว ๒ สังเขป เหตุนั้น ภวจักรนี้ จึงชื่อว่า ลึกโดยการแสดงและ นี่เป็นความลึกโดยการแสดง

[ลึกโดยปฏิเวธ]

ประการหนึ่ง เหตุใด ในปฏิจัมมบาทธรรมนี้ สภาวะแห่งธรรมมีอวิชาเป็นคั่นนั้นใด อนึ่ง เพราะสภาวะใดที่พระโยคาวจรแทงตลอดแล้ว ธรรมทั้งหลายมีอวิชาเป็นคั่น ก็เป็นอันได้แทงตลอดโดยลักษณะประจำตัว (ของธรรมนั้น ๆ) อย่างถูกต้องด้วย สภาวะนั้นจัดว่าลึกเพราะหยั่งได้ยาก เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยปฏิเวธ

นัยเดียวกันนั้นแล เหตุใด ในปฏิจัมมบาทธรรมนี้ อรรถคือความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่แทงตลอดด้วยดีซึ่งสัจจะ แห่งอวิชา ก็ลึก อรรถคือความปรุงแต่ง ความพอกพูนขึ้น ความเป็นไปกับราคะ ความแย้งต่อราคะ แห่งสังขารทั้งหลาย\* ก็ลึก อรรถคือความว่างเปล่า

\* สราคะวิราคะ มหาภูติกอาธิบายว่า ส่วนหนึ่งแห่งอนุญญาภิสังขารเป็นสราคะ อภิสังขารอื่น เป็นวิราคะ นัยหนึ่ง อนุญญาภิสังขาร อันเพิ่มพูนราคะเป็นสราคะทั้งหมด เพราะไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อราคะ อภิสังขารนอกนี้เป็นวิราคะ เพราะเป็นปฏิปักษ์คือแย้งต่อราคะ

อธิบายอย่างนี้เข้าใจยาก ถ้าอธิบายว่า อนุญญาภิสังขารและอนุญญาภิสังขารเป็นสราคะเพราะเป็นกามาวจร อนุญญาภิสังขาร เป็นวิราคะ เพราะเป็นรูปาวจรอรุพาจร ไม่เกี่ยวกับกาม จะเข้าใจง่ายกว่ากระมัง ?

ความไม่ชวนชวาย (คือไม่มีความคิด) ความไม่เคลื่อนที่ไป (แต่)  
ปรากฏโดยปฏิสนธิได้ แห่งวิญญาน กิเลศ อรรถคือความเกิดขึ้นพร้อม  
กัน ความแยกกัน ความแยกกันไม่ได้\* ความน้อมไปได้ ความสลาย  
ได้ แห่งนามรูป กิเลศ อรรถคือความเป็นอธิบดี ความเป็นโลก  
ความเป็นทวาร ความเป็นเขต ความเป็นวิสัย (คือเป็นอินทรีย์)  
แห่งสพายตนะ กิเลศ อรรถคือความต้องกันเข้า ความเบียดกันเข้า  
ความถึงกันเข้า ความประชุมกันเข้า แห่งผัสสะ กิเลศ อรรถคือ  
ความเสวยรสอารมณ์ ความเป็นสุขเป็นทุกข์และกลาง ๆ ความเสวย  
อย่างนิชิวะ (คือไม่มีอัตตาผู้เสวย) แห่งเวทนา กิเลศ อรรถคือความ  
เพติดเพลิน\* ความจอกใจ ความปรารถนา (ที่ไหลรด) จุลำธาร  
(แผ่คลุม) จุจเรื่อเถา (แผ่กว้าง) จุจแม่น้ำ และไม่รู้จักเต็มจุจทะเล  
แห่งคันหา กิเลศ อรรถคือความยึด ความถือความประมวไลว้ ความ  
ความกำล่งยาก แห่งอุปาทาน กิเลศ อรรถคือความประมวไลว้ ความ  
ปรุ่งแต่งไว้ และความซัดไปในกำเนตในคติใน (วิญญาน) จิตติ และใน  
(สัตว์) นิवास\* แห่งภพ กิเลศ อรรถคือความเกิด ความได้กำเนต  
ความหยั่งลง (ในครรภ์) ความผลิตขึ้น ความปรากฏขึ้นแห่งชาติ กิเลศ  
อรรถคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตกไป ความแปรไป แห่ง  
ชรามรณะ กิเลศ เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลิกโดยปฏิเวธแล

๑. มหาภูทิกว่า ในปฏิสนธิขณะ นามรูปเกิดพร้อมกัน นามกับรูปแยกกันได้ นาม  
กับนาม รูปกับรูป แยกกันไม่ได้ ฯ ๑ ๑ ๑

๒. ปาฐะพิมพ์ไว้ว่าอภินนุติ... แต่ในมหาภูทิกเป็นอภินนุติ...

๓. ปาฐะพิมพ์แยกไว้เป็น... นิวาเสสุ จิปนญโจ แต่มหาภูทิกว่าเป็นอลุตตสมาส  
เป็น ๓ บทเข้าสมาสกัน คือ อายุหน อภิสขุรณ โยนิ...นิวาเสสุจิปน

นี่เป็นความลึกโดยปฏิเวธในปฏิสมุบาทธรรมนี้

[โดยต่างนัย]

ประการหนึ่ง เหตุใดในปฏิสมุบาทธรรมนี้ มีนัยแห่งอรรถอยู่ ๔ คือ เอกัตตนัย (นัยแห่งอรรถเป็นอันเดียว) นานัตตนัย (นัยแห่งอรรถต่าง ๆ กัน) อพยาปนนัย (นัยแห่งอรรถว่าไม่มีความแขน ขวาย) เอวิธัมมตานุ (นัยแห่งอรรถว่าเป็นธรรมคือนั่นเอง) เหตุนี้ กวักกรัน บัณฑิตจึงควรทราบแม้โดยความต่างนัยอีกตามควร

[เอกัตตนัย]

ใน ๔ นัยนั้น ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อดังนี้คือ สังขารมี เพราะปัจจัยคืออวิชชา วิญญาณมีเพราะปัจจัยคือสังขารเป็นต้น จุขความ ที่พืชถึงความเป็นต้นไม่เพราะความมีขึ้นแห่งอวัยวะของต้นไม่มีหน่อเป็น ต้น (สืบต่อกันมา) ฉะนั้น ชื่อว่าเอกัตตนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อพระโยคาวจร เห็นโดยถูกต้อง ย่อมมาละอูจเฉททิฎฐิได้ เพราะยังรู้ความไม่ขาดสาย แห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล เมื่อ เห็นผิดไป ย่อมจะยึดมั่นสัสสตทิฎฐิ เพราะถือเอาความไม่ขาดสายแห่ง ความสืบต่ออันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลว่าเป็นอัน เดียวไปเสีย

\* ฟังยากอยู่หน่อย อ่านมหาฎีกาแล้วพอได้ความว่า เหตุกับผลนั้นต่างกันไม่ใช่อัน เดียวกัน แต่ว่าเนื่องกันอยู่เป็นธรรมดา พวกสัสสตทิฎฐิ ไม่แยกเหตุและผล ถือเป็น เอกัตตะ (หรือที่มักเรียกกันว่าเอกภาพ) โดยใจความก็คือ ถือว่ามีอัตราเพียงแท้ หรือว่าวิญญาณไม่สูญย่อมเวียนเกิดต่อไป ไม่เกี่ยวข้องกับเหตุผล

ส่วนเอกัตตนัยที่ขอบนั้นหมายความว่า เป็นอันเดียวกันโดยนับเนื่องด้วยสันตติอัน เดียวกันมาไม่ขาดสาย เหมือนต้นไม้ที่สืบมาแต่พืช จนเป็นต้นใหญ่ด้วยสันตติอันเดียวไม่ ขาดฉะนั้น

[นันทนัย]

ส่วนการกำหนดลักษณะของใครของมัน แห่งธรรมทั้งหลายมี  
อวิชาเป็นต้น ชื่อว่านันทนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อม  
ละสัสสตทิฐิได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นแห่งสิ่งใหม่ ๆ เมื่อเห็นผิดไป  
ย่อมจะยึดมั่นอุจเฉททิฐิ เพราะถือเอาเหตุผลอันตกอยู่ในสันดานเดียว  
กัน (คือมีสันตติเดียวกันดังกล่าวแล้ว) สันดานมาแตกลง (คือตาย ?)  
นั่นเองว่าต่างกัน (คือเป็นคนละอัน ไม่สืบต่อกัน) ไปเสีย"

[อัพยาปารนัย]

ความที่อวิชาไม่มีความชวนชวาย (คือไม่มีความคิด) ว่า  
"สังขารทั้งหลาย ข้าทำให้เกิดขึ้น" หรือว่า สังขารไม่มีความชวนชวาย  
(คือไม่มีความคิด) ว่า "วิญญูณ ข้าทำให้เกิดขึ้น" ดังนี้เป็นอาทิ  
ชื่อว่า อัพยาปารนัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอัสสตทิฐิ  
(ความเห็นว่ามีอัสสต) ได้ เพราะยังรู้ความไม่มีผู้สร้าง เมื่อเห็นผิด  
ไม่ย่อมจะยึดเอาอกิริยทิฐิ เพราะไม่ถือเอาความเป็นเหตุแห่งธรรม  
ทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้น ซึ่งแม้เมื่อความชวนชวายไม่มี ก็มีได้โดย

๑. ไม่พบคำอธิบายของท่าน จะอธิบายว่า "เมื่อมีสิ่งใหม่ ๆ เกิดขึ้นแปลก ๆ  
กันอยู่เสมอ ก็แสดงว่ามันมีเหตุให้เกิดต่าง ๆ กัน จะว่าเป็นเอกัตตะ อย่างไรได้" เช่น  
นี้กระมัง ?

๒. อธิบายตามนัยมหาภูติกถาว่า พวกอุจเฉททิฐินั้นถือนันทนัตตะ คนหนึ่งตายแล้วก็  
สูญไป คนหนึ่งเกิดขึ้นมาใหม่เป็นคนละคน ไม่มีอะไรสืบต่อกัน (แต่ไม่อธิบายว่าคนที่  
เกิดมาใหม่นั้นมาจากไหน ?) ส่วนนันทนัตตะที่ชอบนั้น หมายความว่า ธรรมทั้งหลาย  
มีอวิชาเป็นต้น คือเหตุและผลนั้นมีลักษณะ คือสภาวะแตกต่างกัน (แต่มันสัมพันธ์กัน)

สภานิคม\*

[เอวัธัมมตานัย]

ส่วนนัยว่า 'ความเกิดขึ้นแห่งผลมีสังขารเป็นต้น ย่อมมีแต่เหตุ  
มีวิชาเป็นต้นเท่านั้น' ดูจกความเกิดขึ้นแห่งนมสัมเป็นต้น ย่อมมีแต่  
นมสดเป็นต้น ฉะนั้น มิใช่อื่น' (ดัง) นี้ ชื่อว่า เอวัธัมมตานัย ซึ่งเป็น  
นัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อมละอเหตุกทกฏฐิแล้วอกริยทกฏฐิได้ เพราะ  
หยั่งรู้ผลโดยสมควรแก่ปัจจัย เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอเหตุกทกฏฐิ  
และนิยตวาทะ\* เพราะไม่ถือเอาความเป็นไปแห่งผลตามควรแก่ปัจจัย  
แล้ว ยังถือว่าสิ่งอะไร ๆ มิได้เกิดแต่เหตุอะไร ๆ (ถือว่าสุดแต่โชค  
เคราะห์ต่างหาก) แล

ภวจักรนี้

บัณฑิตพึงทราบ โดยว่า (องค์ไหน) เกิดแต่สัจจะ

(ไหน) ๑ โดยกิจ ๑ โดยเป็นเครื่องกัน ๑ โดย

อุปมาทั้งหลาย ๑ โดยต่างความลึก ๑ โดยต่าง

นัย ๑ ตามควร

ด้วยประการฉะนี้

เพราะเหตุที่บุคคลผู้ยังมิได้ทำลายภวจักรอันยังไม่ถึง เพราะเป็น

๑. พวกอกริยทกฏฐิ (เห็นว่าไม่เป็นอันทำ) คือเห็นว่าเพราะผู้ทำไม่มี กิริยา คือการกระทำก็เป็น  
อันไม่มี แล้วผลอะไรก็ไม่มีไปตามกัน

๒. ปาฐะพิมพ์ไฉเป็นนิยตวาทะ แต่ในมหาฎีกาเป็น นิยติ..เห็นว่าปาฐะในมหาฎีกาดีกว่า เพราะ  
เข้ากับเวลาที่พรรณนาได้สนิท จึงใช้ตามท่าน เพราะนิยติ แปลว่า โชติ เเคราะห์ ส่วนนิยตะ  
แปลว่า เทียง แน่นอน

ธรรมลัก อันต่อต้านยาก เพราะถือเอาได้โดยนัยต่าง ๆ นี่เสียด้วยคาบ  
คือญาณอันดีเลิศที่เห็นอย่างประเสริฐคือสมาธิ แล้วแล่งวังสังสารภยัน  
บิบบันอยู่เป็นนิตย์ จุจอสนิวิจักร (คือสายฟ้า?) ไปได้ ไม่สักคน  
แม้ในฝัน จริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า "ดูกร  
อานนท์ ก็ปฏิสัมมบาทนี้เป็นธรรมลักด้วย เค้า (ที่ปรากฏออกมา) ก็  
ลักด้วย ดูกรอานนท์ ก็เพราะไม่เข้าใจ ไม่รู้ตามซึ่งธรรมนั้น หมู  
สัตว์นี้จึงเกิดเป็นผู้ (ยุ่งเหยิง) จุจด้ายยุ่ง เกิดเป็นผู้ (จับซ้อน) จุ  
รังนกคุณิ เกิดเป็นผู้ (สับสน) จุหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง  
ไม่ล่งอบาย ทุกคติ วินิบาต สงสารไปได้" ดังนี้ เพราะเหตุนี้  
บัณฑิตผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูล และเพื่อความสุขแก่ตนก็ดี แก่ผู้อื่นก็ดี  
พึงละกิจพิเศษ ๆ เสียแล้ว

จะได้ความหยั่งลงมั่นในประเภทแห่งปัจจัยการ

อันลักนี้ ด้วยประการใด ก็พึงเป็นผู้มีสติ

ประกอบเนื่อง ๆ ด้วยประการนั้นเทอญ

บริเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา

ในปกรณวิสุทธิธรรมรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปรามิทยแห่งสาธุชน

ดังนี้

๑. คุณิณจุจชาติ ในมหาภูทิกเป็นกุกุณทิก.. ท่านผู้ชำระบอกเชิงอรรถไว้ว่า ในบาลีและ  
อรรถกถาทั้งหลายลิขิตปาฐะนี้ไว้ต่าง ๆ กัน ท่านชอบในปาฐะว่า 'กุกุณทิก.'

๒. ที. มหา. ๑๐/๖๕

๓. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น ขธาคัธ คลาดเคลื่อน ที่ถูกแยกเบน ขธาคัธ มี เอว รัญอยู่ข้างหลัง

## วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓

### ตอนจบ

#### ทฤษฎีวิสุทธินิเทศ

บัดนี้ วิสุทธิทั้งหลายใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "วิสุทธิอันเป็นมูล ๒ คือ สีลวิสุทธิ ๑ จิตตวิสุทธิ ๑ อันพระโยคาวจรทำความพอกพูนความรู้โดยการเล่าเรียนและสอบถาม ในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิ (แห่งวิปัสสนา มีขั้นเป็นต้น) เหล่านี้แล้วพึงทำให้ถึงพร้อมเกิด " ดังนี้ ในวิสุทธิ ๒ นั้น สีล ๔ อย่าง มีปาฏิโมกขสังสรสีลเป็นต้น ที่บริสุทธิดี ชื่อว่าสีลวิสุทธิ อันสีล ๔ อย่างนั้นข้าพเจ้าก็ได้ (กล่าว) ให้พิสดารในสีลนิเทศนั้นแล้ว สมบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจาร ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ แม้สมบัตินั้นเล่า ข้าพเจ้าก็ได้ (กล่าว) ให้พิสดารโดยอาการทั้งปวงในสมาธินิเทศที่กล่าวโดยหัวข้อคือจิตแล้วเหมือนกัน เพราะเหตุนี้วิสุทธิ ๒ นั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้าได้ (กล่าว) ให้พิสดารแล้ว ในนิเทศทั้งสองนั้นเกิด ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "วิสุทธิ ๕ นี้ คือ ทฤษฎีวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคญาณทัสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสนวิสุทธิ ญาณทัสนวิสุทธิ เป็นสรณะ (คือเป็นตัวปัญญา)" ดังนี้ ความเห็นนามและรูปโดยถ่องแท้ ชื่อว่าทฤษฎีวิสุทธิ ในคำนั้น



### วิปัสสนาวิธีแห่งสมณยานิกะ

พระโยคาวจรผู้ใคร่จะทำปฏิภาณวิสุทธิให้ถึงพร้อม (ว่าด้วย) ผู้ที่เป็นสมณยานิกะก่อน ออกจากรูปาวจรฌาน และอรุปาวจรฌานที่เหลืออันใดอันหนึ่ง ยกเว้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ\* แล้วพึงกำหนดจับองค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับองค์ฌานนั้น โดยลักษณะและรสเป็นอาทิ ครั้นกำหนดจับได้แล้วพึงกำหนดลงว่าทั้งหมดนั้นเป็นนาม ด้วยอรรถว่าเป็นสิ่งที่นุ่มไปได้ เพราะมันโน้มมุ่งหน้าไปสู่อารมณ์ ลำดับนั้น อุปมาดังบุรุษเห็นงูอยู่ในเรือนแล้วติดตามมันไปก็จะพบที่อยู่ของมัน จันใดก็ดี แม้พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อสำรวจนามนั้นหาดูไปว่านามนี้อาศัยอะไรเป็นไป ก็จะพบหทัยรูปอันเป็นที่อาศัยของนามนั้น ต่อนั้นจึงกำหนดจับรูป คือภูตรูปทั้งหลายอันเป็นที่อาศัยแห่งหทัยรูป และอุปทายรูปที่เหลือ อันอาศัยภูตรูปอยู่ (ครั้นกำหนดจับได้แล้ว) เธอจึงกำหนดลงว่าทั้งปวงนั้นเป็นรูป เพราะเป็นสิ่งสลายได้ แต่นั้นจึงกำหนดลงว่าทั้งปวงนั้นเป็นโดยสังเขปว่า สิ่งที่มีความนุ่มไปได้เป็นลักษณะเป็นนาม สิ่งที่มีอันสลายได้เป็นลักษณะเป็นรูป

๑. สมณยานิกะ มหาฤๅกาแปลว่า พระโยคาวจรผู้มียานคือสมณะ และว่าคำนี้เป็นชื่อของพระโยคาวจรผู้ตั้งอยู่ในฌานหรืออุปจารแห่งฌานแล้วประกอบวิปัสสนา

๒. มหาฤๅกาว่า ที่ท่านให้เว้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะภวักคกรรม (กรรมแห่งภพชั้นสูง) กำหนดได้ยาก สำหรับอาทิกัมมิกะ

[วิปัสณาวิธืแห้ววิปัสณยานิกะ]

[กำหนดนามรูปโดยจตุธาตวัญฐาน]

ส่วนพระโยคาวจรผู้ที่เป็นวิปัสณยานิกะล้วน\* หรือผู้ที่เป็นสมถยานิกะ (ตามที่กล่าวแล้ว) นี้เองก็ตาม กำหนดจับธาตุ ๔ อย่างสังเขปหรืออย่างพิสดาร โดยธาตุปริกหมุข (ทางกำหนดธาตุ) นั้น ๆ ที่กล่าวแล้วในจตุธาตวัญฐานมุขใดมุขหนึ่ง<sup>๑</sup> (ครั้งกำหนดจับได้แล้ว) ลำดับนั้น ในธาตุทั้งหลายอันปรากฏชัดโดยรส (คือสภาวะที่พึงรู้แจ้ง) และลักษณะของตนตามเป็นจริงแล้ว (จะว่า) ในผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน<sup>๒</sup>ก่อน รูป ๑๐ (ในผมนั้น) โดยบังคับแห่งกายทสกะ (กลุ่มรูป ๑๐ ทั้งกาย) ดังนี้คือ ธาตุ ๔ สี กลิ่น รส โอชา ชีวิต กายประสาทรูป ๑๐ โดยบังคับแห่งภาวทสกะ (กลุ่มรูป ๑๐ ทั้งภาวะคือเพศ) เพราะในผมที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นและมีภาวะด้วย<sup>๓</sup> รูป ๒๔ แม้อื่นอีกในกลุ่มรูปที่มีชื่อว่าผมนั้นเหมือนกัน คือ โอชัญฐมกรุป (กลุ่มรูปมีโอชาเป็นที่ ๘) ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน โอชัญฐมกรุปมีฤดูเป็นสมุฏฐาน โอชัญฐมกรุปมีจิตเป็นสมุฏฐาน (กลุ่มละ ๘ รวมเป็น ๒๔ กับข้างต้นอีก ๒๐ รวมเป็น ๔๔) ย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นแล

๑. วิปัสณยานิกะ คือผู้ประกอบวิปัสณาโดยไม่อาศัยสมถะ ใช้วิปัสณาเป็นยานเลยทีเดียว ที่ว่าวิปัสณยานิกะล้วน ก็หมายความว่าไม่เจือปนด้วยสมถภาวนานั้นเอง
๒. เช่นกำหนดโดยมุขสังเขปว่า สิ่งใดมีลักษณะเด่นชัด สิ่งนั้นเป็นปฐวิธาตุ เป็นต้น
๓. มหาภูติกว่า ผมนั้นเกิดติดอยู่ในหนัง จึงนับเป็นกรรมสมุฏฐาน
๔. มหาภูติกว่า ภาวะก็มีเอบอาบอยู่ทั่วร่าง เช่นเดียวกับกายประสาทเหมือนกัน

(ในพม มีรูป ๔๔ จันใด) ในโกฏฐาส ๒๔ ที่เป็นจุดสมุฏฐาน (หักโกฏฐาสที่จะแยกกล่าวต่อไปเสีย ๘) ก็มีรูป (อย่างละ) ๔๔ ๑  
จันนั้น ส่วนในโกฏฐาสที่มีฤดูและจิต (๒ อย่าง) เป็นสมุฏฐาน ๔ นี้  
คือ เหงื่อ น้ำตา น้ำลาย น้ำมูก มีรูป (อย่างละ) ๑๖ ๑ โดยบังคับ  
แห่งโอชัญญมกรุป ๒ กลุ่ม ในโกฏฐาสที่มีฤดูเป็นสมุฏฐาน (อย่าง  
เดียว) ๔ นี้ คืออาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำหนอง น้ำมูตร ก็มีรูป  
(อย่างละ) ๘ ๑ โดยบังคับแห่งโอชัญญมกรุป อันมีฤดูเป็นสมุฏฐาน  
อย่างเดียว ปราภฏแก่พระโยคาวจรนั้นแล นี่เป็นนัยในอาการ ๓๒  
เป็นครั้งแรก

อนึ่ง ครั้นอาการ ๓๒ นี้ ปราภฏชัดแล้ว อาการ ๑๐ อื่นอีก  
(คือเตโชโกฏฐาส ๔ และวาโยโกฏฐาส ๖) เหล่าใด ย่อมปราภฏชัด  
ในอาการเหล่านั้น ก่อนอื่นในเตโชโกฏฐาสอันเกิดแต่กรรมที่ยังอาหาร  
ที่กินเข้าไปเป็นต้นให้ย่อย มีรูป ๕ คือ โอชัญญมกรุป (๘) และชีวิต-  
รูป (๑) นัยเดียวกัน ในโกฏฐาสคือลมหายใจอันเกิดแต่จิตก็มีรูป ๕ คือ  
โอชัญญมกรุป (๘) และสัททรูป (๑) ในโกฏฐาสที่เหลืออีก ๘ (คือ  
เตโช ๓ วาโย ๕) อันเป็นจุดสมุฏฐานมีรูป ๓๓ ๑ คือ ชีวิตินวกรุป  
(๕) และโอชัญญมกรุป ๓ (=๒๔) ปราภฏ (แก่พระโยคาวจรนั้น)

ครั้นภูตรูปและอุปาทายรูปเหล่านี้เกิดปราภฏแก่พระโยคาวจรนั้น  
โดยเป็นอาการ ๔๒ อย่างพิสดารดังนี้แล้ว แม้รูปอื่นอีก ๖๐ คือ รูป-  
กลาป ๕ มีจักขุทสกะเป็นต้น และหทยวัตถุทสกะ โดยเป็นวัตถุและ  
ทวาร ก็ย่อมปราภฏ

พระโยคาวจรนั้น รวมรูปทั้งปวงนั้นเข้ากันโดยลักษณะ คือ  
ความสลาย ก็เห็นว่า "นั่นเป็นรูป"

อรูปธรรมทั้งหลายก็ย่อมปรากฏ โดยเป็นทวาร แก่พระโยคาวจร  
นั้นแหละผู้กำหนดจับรูปได้แล้ว อรูปธรรมนี้ได้อะไรบ้าง ได้แก่  
โลกียจิต ๘๑ คือทวิปัญญวิญญาณ (=๑๐) มโนธาตุ ๓ มโนวิญญาณ  
ธาตุ ๖๘ หนึ่ง (ว่า) โดยไม่แปลกกัน (คือเป็นสาธารณะ) ได้แก่  
เจตสิก ๙ นี้ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา ชีวิต จิตตฐิติ (ความ  
หยุดแห่งจิต คือสมาธิอย่างอ่อน)\* มนสิการ อันเกิดร่วมกับจิตเหล่านั้น  
แล

ส่วนโลกุตระจิตทั้งหลายจะถึงซึ่งความกำหนดจับเอาได้ แก่พระ  
โยคาวจรสุทธวิปัสสก (ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน) ก็หามิได้ แก่พระโยคาวจร  
สมถยานิกะก็หามิได้ เพราะยังมีได้บรรลु

พระโยคาวจรนั้น รวมอรูปธรรมทั้งปวงนั้นเข้ากันโดยลักษณะ  
คือความน้อมไปได้ ก็เห็นว่า "นั่นเป็นนาม"

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง กำหนดนามรูปอย่างพิสดารโดยमुखจตุราตุ-  
วัญฐาน ดังพรรณนามาจะนี้

[กำหนดนามรูปทางธาตุ ๑๘]

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่งกำหนดนามรูปทางธาตุ ๑๘ กำหนดอย่าง  
ไร คือ ภิกษุในพระศาสนานี้อาวัชนาการถึงธาตุทั้งหลายว่า "มีอยู่ใน

\* มีอธิบายในวิสุทธิมรรคแปล ขันธนิเทศ ภาค ๓ ตอน ๑ หน้า ๕๖

อรรถภาพนี้ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ  
ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ" ดังนี้แล้ว ไม่ถือเอาก้อนเนื้อที่สายเอ็น  
ยึดติดไว้ในเบ้าตา มีสัณฐานรี ๆ งดงาม (แปลก ๆ) ด้วยแววสีเทา  
(ก็มี) และสีดำสนิท (ก็มี) ซึ่งชาวโลกรู้จักกันว่าจักขุ (ว่าเป็นจักขุ-  
ธาตุ) (แต่) กำหนดเอาจักขุประสาท มีประการดังกล่าวไว้ในพวก  
อุปาทายรูปในชั้นนิเทศว่าเป็นจักขุธาตุ อนึ่ง รูปที่เหลือ ๕๓ เหล่าใด  
มีอยู่ดังนี้ คือ สหชาตรูป (ของจักขุประสาท) ๕ ได้แก่ธาตุ ๔ อัน  
เป็นที่อาศัยแห่งจักขุประสาทนั้น รูป ๔ คือ สี กลิ่น รส โอชา อัน  
เป็นรูปแวดล้อม ชีวิตนทรีอันเป็นรูป (เจ้าหน้าที่) อนุบาย กรรมช-  
รูป ๒๐ โดยเป็นกายทศกรุป (๑๐) และภาวทศกรุป (๑๐) อันตั้ง  
อยู่ในจักขุประสาทนั้นแหละ อนุปาตินนกรุป (คือกรรมรูป) ๒๔  
โดยเป็นโอชัญญมกรุป ๓ แห่งรูปที่เป็นอาหารสมุฏฐานเป็นต้น (๕+  
๒๐+๒๔=๔๙) ก็ไม่กำหนดเอารูป ๕๓ นั้นว่าเป็นจักขุธาตุ แม้ใน  
ธาตุทั้งหลายมีโสธธาตุเป็นต้นกันยนี้ แต่ในกายธาตุ รูปที่เหลือเป็น  
๔๓\* ฝ่ายอาจารย์ลงหลักกล่าวว่ามี ๔๕ โดยทำรูปที่เป็นอตุสมุฏฐาน  
และจิตตสมุฏฐานเป็นกลุ่มละ ๕ กับสัททรูป ๒

พระโยคาวจรนั้นกำหนดว่า "รูป ๑๐ คือ ประสาท ๕ ดังกล่าว  
มานี้ และวิสัยแห่งประสาทเหล่านั้น ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏ-

๑.๒. มหาภูติกว่า เพราะไม่ถือเอาเสียงสกะ ๑ จึงเหลือ ๔๓ รูปที่ไม่ถือเอานั่นดูเหมือนจะเป็น  
สัททรูป ด้วยว่าสัททรูปเป็นอนิยตะ คือเป็นเสียงเกิดแต่ฤดู เช่นเสียงฟ้า เสียงลมพัด ฯลฯ  
เรียกว่าสุทธสัททะ-เสียงแท้ก็มี เป็นเสียงเกิดแต่จิต คือเสียงที่คนพูด สัตว์ร้อง ที่เรียกว่าจิตวิญญูติ  
ก็มี (?)

ฐัพพะ เป็นธาตุ ๑๐ รูปที่เหลือ นับเป็นธรรมธาตุอย่างเดียว ส่วน  
ทวิปัญญาวิญญาณโดยนัยว่า "จิตอาศัยจักขุปารารูปเป็นไป ชื่อว่าจักขุ  
วิญญาณธาตุ" ดังนี้เป็นต้น เป็นวิญญาณธาตุ ๕ จิตมโนธาตุ ๓ ดวง  
เป็นมโนธาตุ ๑ จิตมโนวิญญาณธาตุ ๖๘ ดวง เป็นมโนวิญญาณธาตุ ๑  
(รวมเป็นธาตุ ๑๘)"

กำหนดว่า "โลกียจิตทั้งสิ้น ๘๑ ดวง วิญญาณธาตุ ๗ ธรรม  
ทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นที่สัมปยุตกับวิญญาณธาตุนั้น ก็เป็นธรรมธาตุ"

ในธาตุ ๑๘ นี้ ธาตุ ๑๐ กิ่ง เป็นรูป ธาตุ ๗ กิ่ง เป็นนาม  
ดังนี้แล

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง กำหนดนามรูปทางธาตุ ๑๘ โดยนัยดังกล่าว  
มาดังนี้

[กำหนดนามรูปทางอายตนะ ๑๓]

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง กำหนดนามรูปทางอายตนะ ๑๒ กำหนด  
อย่างไร กำหนดแต่จักขุประสาท เว้นรูป ๕๓ ตามนัยที่กล่าวใน (ตอน)  
จักขุธาตุเสีย ว่าเป็นจักขายตนะ และกำหนดโสทรธาตุ ฆานธาตุ ชิวหา-  
ธาตุ กายธาตุ ตามนัยที่กล่าวใน (ตอน) จักขุธาตุนั้นเหมือนกันว่า  
เป็นโสทรายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ กำหนดธรรม ๕  
อันเป็นวิสัยแห่งอายตนะ ๕ นั้น ว่าเป็นรูปายตนะ สัททายตนะ  
คันธายตนะ รสายตนะ โสภณรูปายตนะ กำหนดโลกียจิต และ

\* มหาฐีกาว่า หมายเอานิปผันรูป ๖

สัตตวิญญูชาตุ ว่าเป็นมนายตนะ กำหนดธรรมทั้งหลายมีผัสสะ  
เป็นต้นที่สัมปยุตกับวิญญูชาตุนั้น และรูปที่เหลือ ว่าเป็นธรรมายตนะ  
ในอายตนะ ๑๒ นี้ อายตนะ ๑๐ กิ่ง เป็นรูป อายตนะ ๑ กิ่ง  
เป็นนาม ดังนี้แล

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง กำหนดนามรูปทางอายตนะ ๑๒ โดยนัย  
ดังกล่าวมาจะนี้

[กำหนดนามรูปทางจันท์ ๕]

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง กำหนดให้ย่อลงกว่านั้น ทางจันท์ (๕)  
กำหนดอย่างไร ภิกษุในพระศาสนานี้ กำหนดว่า "รูป ๑๗ ในสรีระ  
นี้ คือ ธาตุ ๔ ทั้งสี่สมภูฐาน สี กลิ่น รส โอชา ที่อาศัยธาตุ ๔  
นั้นอยู่ ประสาม ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้น วัตถุรูป ภาวะ ชีวิตนทริย์  
เสียงทั้งสองสมภูฐาน เหล่านี้เป็นรูปสำเร็จแล้วเป็นรูปแท้ ควรแก่การ  
ลูกล้ำ (พิจารณา) ส่วนรูป ๑๐ คือ กายวิญญูติ วิจิวิญญูติ อากาสธาตุ  
ความเบาแห่งรูป ความอ่อนแห่งรูป ความคล่องแคล่วแห่งรูป ความ  
เติบโตแห่งรูป ความสืบทอดแห่งรูป ความโถมไปแห่งรูป ความไม่  
เที่ยงแห่งรูป เหล่านี้มีใช้รูปสำเร็จมิใช่รูปแท้ เป็นแต่อาการแห่งรูป  
วิการแห่งรูป และเครื่องกำหนดตัดระหว่างแห่งรูป มิใช่รูปที่ควรแก่  
การลูกล้ำ (พิจารณา) ก็แต่ว่ามันถึงซึ่งความนับว่ารูป โดย  
เพียงเป็นอาการ เป็นวิการ เป็นเครื่องกำหนดตัดระหว่างแห่งรูปทั้ง

\* อาการได้แก่วิญญูติ ๒ วิการได้แก่ลหุตาทิตริย์ (รูป ๑ มีความเบาเป็นต้น ) และลักษณะ ๔  
มีความเติบโตขึ้นเป็นต้น ส่วนเครื่องกำหนดตัดระหว่าง ได้แก่อากาสธาตุ

หลาย รูปทั้งปวงนั้น (รวม) ๒๗ เป็นรูปขั้น เวทนาอันเกิดขึ้น  
พร้อมกับโลกียจิต ๘๑ เป็นเวทนาขั้น สัญญาอันสัมปยุตกับโลกียจิต  
นั้นเป็นสัญญาขั้น สังขารทั้งหลาย... เป็นสังขารขั้น วิญญาณ...เป็น  
วิญญาณขั้น" รูปขั้นเป็นรูป อรูปขั้น ๔ เป็นนาม ดังนี้แล  
พระโยคาวจรผู้หนึ่ง กำหนดนามรูปทางขั้น ๕ โดยนัยดังกล่าว  
มานี้

[กำหนดนามรูปโดยสังเขป]

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง กำหนดเอารูปในอรรถาธิบายโดยย่อ  
ทีเดียวว่า "รูปทุกอย่าง รูปทั้งสิ้น คือมหาภูต ๔ และรูปอาศัยมหาภูต ๔  
ด้วย (เป็นรูป)" ดังนี้แล้ว กำหนดเอามนายตนะและส่วนหนึ่งแห่ง  
ธรรมายตนะ ว่าเป็นนาม โดยนัยเช่นเดียวกันแล้ว กำหนดนามรูป  
ลงโดยสังเขปว่า "นามนี้ด้วย รูปนี้ด้วยดังกล่าวมา นี้เรียกว่านามรูป"

[การกำหนดรูปเป็นอุบายอุดหนุนการกำหนดนาม]

ก็ถ้าเมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดรูปโดยมุขนั้น ๆ แล้วกำหนด  
อรูป (คือนาม) ไป อรูปยังไม่ปรากฏ เพราะเป็นธรรมละเอียดไซ้  
เธอก็อยากยิ่งทอดธุระเสีย ฟังลูกกล่าวทำในใจกำหนดแยกแยะดู รูปนั้น

#### ๑. อภิธรรมตถุสสงค ๓๗

๒. สมมุติศัพท์ มนสิการศัพท์ ปริศนศัพท์ วาจสุปเตศัพท์ เรามักแปลคลุมเหมือน ๆ กันว่า  
กำหนด แต่ในที่นี้มีหลักากคิดแปลให้เห็นต่างกันได้ว่า สมมุติศัพท์ คือสอบสวนดูโดยลักษณะ  
เป็นต้นโดยถูกต้อง มนสิกาศัพท์ คือตั้งจิตไว้อย่างนั้น ปริศนศัพท์ คือกำหนดตัดด้วยปัญญาถือ  
เอา วาจสุปเตศัพท์ คือ ชี้ขาดได้เป็นอย่างดี ไม่ปะปนคาบเกี่ยวกัน



แหละไว้ร่ำไปเกิด ด้วยว่ารูป (ปรากฏ) เป็นสิ่งที่สะอาดหมดจดดีไม่มีอะไรคาบเกี่ยว โดยประการใด ๆ อรูปธรรมทั้งหลายอันมีรูปธรรมนั้นเป็นอารมณ์ก็ย่อมปรากฏขึ้นเองโดยประการนั้น ๆ เหมือนอย่างว่า เมื่อบุรุษตาดีมองคูเงาหน้าในแวนที่มืด เขาไม่ปรากฏ เขาหาคิดว่าเขาไม่ปรากฏแล้วทั้งแวนเสียไม่ แต่ทว่าเขาขัดแวนนั้นบ่อย ๆ เข้า ครั้นแวนใสแล้ว เงาหน้าของเขาก็ปรากฏเองแหละฉันใด อนึ่ง เหมือนคนผู้ต้องการน้ำมัน เทเป้งวา (คือวาปีน) ลงในรางแล้วพรมด้วยน้ำ (เย็น) เมื่อน้ำมันยังไม่ออกด้วยเพียงแต่บีบที่หนึ่งสองที เขาก็ไม่ทิ้งเป้งวาเสีย แต่เขาพรมมันด้วยน้ำเรื่อยแล้วขยำบีบไปแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อเขาทำไปอย่างนั้น น้ำมันงาเมื่ออย่างใสก็ย่อมออก ฉันใด หรืออนึ่งเหมือนคนผู้ต้องการจะให้น้ำให้ใส ถือเม็ดตุ้มกา\* หย่อนมือลงข้างในหม้อน้ำ เมื่อน้ำยังไม่ได้ด้วยเพียงแต่ถูที่หนึ่งสองที เขาก็ไม่ทิ้งเม็ดตุ้มกาเสีย แต่เขาถูมันเข้าร่ำไป เมื่อเขาทำอย่างนั้นไป ตมบาง ๆ (คือตะกอน) ย่อมจะตก น้ำย่อมจะใสสะอาดฉันใด ภิกษุนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่เพียงทอดธุระเสีย ลูกคำทำในใจกำหนดแยกแยะรูปนั้นแหละบ่อย ๆ เข้าเกิด ด้วยว่ารูป (ปรากฏ) เป็นสิ่งที่สะอาดหมดจดดีไม่มีอะไรคาบเกี่ยว โดยประการใด ๆ กิเลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแก่ญาณกำหนดอรูปธรรมนั้น ย่อมจะชบไป จิตย่อมจะใสเหมือนน้ำ (ใส) อยู่บนตม อรูปธรรมทั้งหลายอันมีรูปธรรมนั้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมจะปรากฏเองโดยประการ

\* กตกฺกุจิ ยังไม่ได้สอบว่าเม็ดตุ้มกามีรสเปรี้ยวเหมือนสารส้มหรืออย่างไร จึงกวนนํ้าให้ใสได้ ?

นั้น ๆ

ความขื่อนี้ บัณฑิตพึงประกาศโดยอุปมาอื่น ๆ เช่น อ้อย โจร  
โค นมส้ม และปลา ก็ได้ ตามนัยดังกล่าวมานี้

[อรูปธรรมปรากฏโดยอาการ ๑]

ก็แล อรูปธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏแก่ภิกษุผู้มีการกำหนดรูปที่  
หมดจดดี (ไม่มีอะไรเจือปนคาบเกี่ยว) ได้อย่างนี้แล้วนั้น โดยอาการ  
๓ คือโดยอำนาจผัสสะบ้าง โดยอำนาจเวทนาบ้าง โดยอำนาจวิญญาณ  
บ้าง ปรากฏอย่างไร ?

[อรูปธรรมปรากฏทางผัสสะ]

อันดับแรก เมื่อพระโยคาวจรภิกษุรูปหนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลาย  
โดยนัยว่า "ปฐวีธาตุ มีความแข็งเป็นลักษณะ " ดังนี้เป็นต้นอยู่  
อรูปธรรมที่ตกลงมาเฉพาะหน้าที่แรก ชื่อผัสสะ ย่อมปรากฏ แต่นั้น  
เวทนาอันสัมผัสกับผัสสะนั้น ชื่อเวทนาขั้นที่ ๑ ก็ปรากฏ สัญญาอัน  
สัมผัสกับผัสสะนั้น ชื่อสัญญาขั้นที่ ๑ ก็ปรากฏ เจตนาร่วมกับผัสสะ ชื่อ  
สังขารขั้นที่ ๑ ก็ปรากฏ จิตชื่อวิญญาณขั้นที่ ๑ ก็ปรากฏ โดยนัยเดียวกันนั้น  
เมื่อพระโยคาวจรภิกษุกำหนดธาตุทั้งหลาย (อย่างพิสดาร) โดยนัยว่า

\* มหาภูติกายช่วยขยายความว่า คนจะใคร่ได้น้ำอ้อย เอาอ้อยเข้าหีบ เพียงหมุนเครื่องหีบที่สองที่  
น้ำอ้อยยังไม่ออกก็อย่าเพิ่งทิ้งอ้อยเสีย ฯลฯ เจ้าหน้าที่จับโจรได้ใคร่จะทราบการที่มันทำ เพียง  
เขี่ยที่สองที่มันยังไม่สารภาพ ก็อย่าเพิ่มปล่อยมันไปเสีย ฯลฯ คนจะกวนนมส้มให้เป็น  
เนยข้น เพียงกวนที่สองที่มันยังไม่เห็นเนยข้น ก็อย่าเพิ่งทิ้งนมส้มนั้นเสีย ฯลฯ คนจะปิ้งปลากิน  
เพียงปิ้งกลับสองกลับ ปลายังไม่สุก ก็อย่าเพิ่งทิ้งปลาเสีย ฯลฯ

"ปฐวีธาตุในผมมีความแน่นแข็งเป็นลักษณะ ฯลฯ ปฐวีธาตุในลม  
หายใจเข้าออกมีความแน่นแข็งเป็นลักษณะ " ดังนี้เป็นต้นอยู่ อรูปธรรม  
ที่ตกลงมาเฉพาะหน้าที่แรก ชื่อผัสสะ ย่อมปรากฏ (แต่นั้น) เวทนา  
อันสัมผัสกับผัสสนั้น ชื่อเวทนาขันธ ก็ปรากฏ ฯลฯ จิตชื่อวิญญาณ-  
ขันธ ก็ปรากฏ

อรูปธรรมทั้งหลายปรากฏโดยอำนาจผัสสะ ดังกล่าวมานี้

[อรูปธรรมปรากฏทางเวทนา]

เมื่อพระโยคาวจรภิกษุรูปหนึ่ง กำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า  
"ปฐวีธาตุมีความแน่นแข็งเป็นลักษณะ " ดังนี้เป็นต้นอยู่ เวทนาอันเสวย  
รสแห่งสภาวะ คือความแน่นแข็งนั้น ชื่อเวทนาขันธ ปรากฏ (ก่อน  
เพื่อน แล้ว) สัญญาอันสัมผัสกับเวทนานั้น ชื่อสัญญาขันธ ก็ปรากฏ  
ผัสสะและเจตนาอันสัมผัสกับเวทนานั้น ชื่อสังขารขันธ ก็ปรากฏ จิต  
อันสัมผัสกับเวทนานั้น ชื่อวิญญาณขันธ ก็ปรากฏ โดยนัยเดียวกัน  
นั้น เมื่อพระโยคาวจรภิกษุกำหนดธาตุทั้งหลาย (อย่างพิสดาร) โดย  
นัยว่า "ปฐวีธาตุในผมมีความแน่นแข็งเป็นลักษณะ ฯลฯ ปฐวีธาตุ  
ในลมหายใจเข้าออกมีความแน่นแข็งเป็นลักษณะ " ดังนี้เป็นต้นอยู่  
เวทนาอันเสวยรสแห่งสภาวะคือความแน่นแข็งนั้น ชื่อเวทนาขันธ ย่อม  
ปรากฏ (ก่อน แล้ว) ฯลฯ จิตอันสัมผัสกับเวทนานั้น ชื่อวิญญาณ-  
ขันธ ก็ปรากฏ

อรูปธรรมทั้งหลายปรากฏโดยอำนาจเวทนา ดังกล่าวมานี้

[ อรูปธรรมปรากฏทางวิญญาณ ]

เมื่อพระโยคาวจรภิกษุอีกรูปหนึ่ง กำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยว่า 'ปฐวีธาตุมีความแน่นแข็งเป็นลักษณะ' ดังนี้เป็นต้นอยู่ วิญญาณอันรู้แจ้งเฉพาะซึ่งอารมณ์ (นั้น) ชื่อวิญญาณขั้นที่ ปรากฏ (ก่อน แล้ว) เวทนาอันสัมผัสกับวิญญาณนั้น ชื่อเวทนาขั้นที่ ก็ปรากฏ สัญญาอันสัมผัสกับวิญญาณนั้น ชื่อสัญญาขั้นที่ ก็ปรากฏ ผัสสะและเจตนาชื่อ สังขารขั้นที่ ก็ปรากฏ โดยนัยเดียวกันนั้น เมื่อพระโยคาวจรภิกษุ กำหนดธาตุทั้งหลาย (อย่างพิสดาร) โดยนัยว่า "ปฐวีธาตุในผม มีความแน่นแข็งเป็นลักษณะ ฯ ล ฯ ปฐวีธาตุในลมหายใจเข้าออกมีความแน่นแข็งเป็นลักษณะ" ดังนี้เป็นต้นอยู่ วิญญาณอันรู้แจ้งเฉพาะซึ่งอารมณ์ (นั้น) ชื่อวิญญาณขั้นที่ ปรากฏ (ก่อน แล้ว) เวทนาอันสัมผัสกับวิญญาณนั้น ชื่อเวทนาขั้นที่ ก็ปรากฏ สัญญาอันสัมผัสกับวิญญาณนั้น ชื่อสัญญาขั้นที่ ก็ปรากฏ ผัสสะและเจตนาอันสัมผัสกับวิญญาณนั้น ชื่อสังขารขั้นที่ ก็ปรากฏ

อรูปธรรมทั้งหลายปรากฏโดยอำนาจแห่งวิญญาณ ดังกล่าวมานี้

โดยอุปมานี้แหละ บัณฑิตพึงทำโยชนา (การประกอบความ) ในโกฏฐาสแห่งธาตุ ๔๒ โดยนัยว่า 'ปฐวีธาตุในผมอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน มีความแน่นแข็งเป็นลักษณะ' ดังนี้เป็นต้น และในธาตุที่เหลือมีจักขุธาตุเป็นต้นด้วยอำนาจแห่งธาตุ ๔ ฯ (คือกำหนดจักขุเป็นอาทิตามลักษณะธาตุทั้ง ๔ เป็นต้น ?) ไปตามประเภทแห่งนัยทั้งปวง

ในหัวข้อกำหนดรูป (ที่กล่าวแล้ว) เกิด

อนึ่ง เพราะเหตุที่รูปธรรมทั้งหลาย ย่อมปรากฏโดยอาการ ๓ แก่ภิกษุผู้มีการกำหนดรูปที่หมดจดคืออย่างนี้เท่านั้น เหตุนั้น พระโยคาวจรพึงทำโยคะเพื่อกำหนดรูปธรรม โดยการกำหนดรูปที่หมดจดดังนี้แล ไม่พึงทำโดยการกำหนดอย่างอื่น เพราะถ้าเมื่อรูปธรรมอย่าง ๑ หรือ ๒ อย่างปรากฏ (ยังไม่หมดจดดี) เธอละรูปเสีย เริ่มกำหนดรูปใหม่ เธอจะเสื่อมจากกรรมฐานเสียก็ได้ เหมือนโคที่หากินบนภูเขา (ไม่รู้จักเขตแดน เดินไปพลัดตกเหว) มีประการดังกล่าวใน (ตอน) บำเพ็ญปฏิภาณ ต่อเมื่อเธอทำโยคะเพื่อกำหนดรูปโดยการกำหนดรูปที่หมดจดดีแล้ว กรรมฐานจึงจะถึงซึ่งความเจริญออกงามไพบูลย์

พระโยคาวจรนั้น กำหนดเอารูปขั้น ๔ อันปรากฏโดยอำนาจแห่งผัสสะเป็นต้นว่าเป็นนาม กำหนดเอามหาภูต ๔ อันเป็นอารมณ์แห่งรูปขั้นนั้น และรูปอาศัยแห่งมหาภูต ๔ ว่าเป็นรูป ด้วยประการฉะนี้

พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งสิ้น คือธาตุ ๑๘ आयตนะ ๑๒ ขั้น ๕ แยกเป็น ๒ ส่วน คือ นาม ๑ รูป ๑ คุณคนเปิดสมุคด้วยขรรค์ และคุณคนผ่าเง้าตาลแผลด้วยขรรค์ ฉะนั้น เธอย่อมถึงความปลงตกว่า "นอกจากเป็นเพียงนามรูปแล้ว

\* สมุคและเง้าตาลแผลมันเป็นภินนสันดาน คือมันต่อกันโดยมีรอยแยกอยู่แล้ว คือสมุคมีผ่าเง้าตาลแผลเป็น ๒ เง้า เมื่อเอาขรรค์ (คือกระบี่สองคม) จัดหรือผ่า มันก็แยกกันออกเป็น ๒ ส่วน (?)

สิ่งอื่นเป็นสัตว์ก็ดี บุคคลก็ดี เทพก็ดี พรหมก็ดี หามิได้"

พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดแยกนามรูปตามสภาพที่เป็นจริงได้  
อย่างนี้แล้ว เพื่อประโยชน์ที่จะละเสียซึ่งโลกสมัญญา (ชื่อที่ชาวโลก  
เรารู้กัน) นี้ว่า 'สัตว์' ว่า 'บุคคล' เพื่อประโยชน์ที่จะก้าวล่วงเสีย  
ซึ่งความลุ่มหลงว่าเป็นสัตว์ เพื่อประโยชน์ที่จะตั้งจิตไว้ในอสังขโมหภูมิ  
ให้ดียิ่งขึ้นไป ย่อมกำหนดโดยเทียบเคียงความข้อที่ว่า 'นี่มันเป็นแต่  
เพียงนามรูปเท่านั้น สัตว์ไม่มี บุคคลไม่มี' นี้ได้ตามพระสูตรหลายสูตร  
จริงอยู่ (ในวชิราสูตร) พระวชิราภิกษุณีก็กล่าวคำนี้ไว้ว่า

"เหมือนอย่างว่า เพราะมีองค์สัมภาระ (ส่วนต่างๆ

ที่ประกอบกันเข้า) เสียว่า 'รถ' จึงมีฉันใด เมื่อ

ชำรุดทั้งหลายมีอยู่ ความสมมติว่า 'สัตว์' จึงมีฉันนั้น"

อีกสูตรหนึ่ง พระสารีบุตร กล่าวไว้ว่า "ดูกรอาวุโส อากาศอาศัย  
เครื่องไม้ด้วย อาศัยถาวลัษ (สำหรับมัด) ด้วย อาศัยดินเหนียว  
(สำหรับฉาบฝา) ด้วย อาศัยหญ้า (สำหรับมุง) ด้วย ล้อมอยู่ ย่อม  
ได้ชื่อว่า 'เรือน' เท่านั้นเอง ฉันทใดก็ดี ดูกรอาวุโส อากาศอาศัย  
กระดุกด้วยอาศัยเอ็นด้วย อาศัยเนื้อด้วย อาศัยหนังด้วย ล้อมอยู่ ย่อม  
ได้ชื่อว่า 'รูป' เท่านั้นเอง ฉันทนั้นนั่นแล"

พระวชิราภิกษุณี กล่าวไว้อีกตอนหนึ่งว่า

"ความจริง ทุกข์นั่นเองเกิด ทุกข์นั่นเองตั้งอยู่และ

เสื่อมไป นอกจากทุกข์หาใช้สิ่งอื่นเกิดไม่ นอกจาก

ทุกข์หาใช้สิ่งอื่นดับไม่"

นามรูปนั่นเอง ที่พระสูตรหลายร้อยสูตรแสดงไว้โดยนัยดังกล่าว  
มานี้ หาใช้สัตว์ไม่ หาใช้บุคคลไม่ เพราะเหตุนั้น เมื่อองค์สัมภาระ  
มีเพลา ล้อ กรง และงอนเป็นต้น ตั้งอยู่เรียบร้อยโดยอาการอันหนึ่ง  
แล้ว โวหารว่า 'รถ' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง (แต่ว่า) เมื่อสำรวจดูองค์  
แต่ละส่วนๆ ไปโดยปรมัตถ์ ชื่อว่ารถ ก็หาไม่ ฉนใด อนึ่ง เมื่อ  
เครื่องเรือนมีไม้เป็นต้น ล้อมอากาศตั้งอยู่โดยอาการอันหนึ่งแล้ว โว-  
หารว่า 'เรือน' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง....โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าเรือนหาไม่  
ฉนใด อนึ่ง เมื่อนี้ทั้งหลายมีนิวห้วแม่มีเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการ  
อันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'กำปั่น' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง....โดยปรมัตถ์ ชื่อ  
ว่ากำปั่นหาไม่... เมื่อชิ้นส่วนของพิณมีรางเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการ  
อันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'พิณ' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง....โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าพิณ  
หาไม่.... เมื่อองค์แห่งกองทัพบีพลช้างและพลม้าเป็นต้น ตั้งอยู่โดย  
อาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'กองทัพ' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง....โดยปรมัตถ์  
ชื่อว่ากองทัพหาไม่.... เมื่อองค์แห่งเมืองมีกำแพงและประตูหอรบ  
เป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'เมือง' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง  
....โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าเมืองหาไม่.... เมื่ออวัยวะแห่งต้นไม้มีลำต้นกิ่งใบ  
เป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันหนึ่งแล้ว โวหารว่า 'ต้นไม้' ก็มีขึ้นเท่านั้น  
เอง (แต่ว่า) เมื่อสำรวจดูอวัยวะแต่ละส่วนๆ ไปโดยปรมัตถ์ ชื่อว่าต้นไม้

\* บาลีเป็นปฐมาวักติว่า อากาโส ปริวาริโต - อากาศล้อม ในอรรถกถาแห่งสูตรนี้ก็แก้ตามนัย  
บาลีว่า อากาโส ตานิ ปริวาริตฺวา จิตฺ - อากาศล้อมเครื่องเรือนเหล่านั้นตั้งอยู่ อย่างไรในที่นี้ท่าน  
จึงแก้เป็นทติยาวัคคิ กลายเป็นเครื่องเรือนล้อมอากาศไป อย่างไรหนจะถูกหรือผิด น่าคิดดู

ไม่หามีไม่ ฉันใด เมื่ออุปาทานขันธ ๕ มีอยู่ โวหารว่า 'สัตว์' ว่า 'บุคคล' ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง เมื่อสำรวจดูธรรมแต่ละส่วนๆ ไปโดยปรมัตถ์ ชื่อว่าสัตว์อันเป็นวัตถุแห่งความยึดถือว่า 'เราเป็น' หรือว่า 'เป็นเรา' หามีไม่ โดยปรมัตถ์แท้แล้ว ก็มีแต่นามกับรูปเท่านั้นเอง ฉะนั้นเหมือนกันแล

ทศนะแห่งพระโยคาวจรนั้นผู้เห็นอยู่อย่างนี้แหละ ชื่อว่า ยถาภูต-  
ทศนะ

ส่วนบุคคลใดละยถาภูตทศนะนั้นเสีย (ไป) ถือเอาว่า 'สัตว์มี' บุคคลนั้นก็จะพึงชื่อว่าอำนาจความหายนฺดู หรือว่าความไม่หายนฺดู ให้แก่ตนเอง (คือ) เมื่อจะอำนาจความไม่หายนฺดูก็จะตกไปในสัสสตะ เมื่ออำนาจความหายนฺดู ก็จะตกไปในอุจเฉทะ เพราะเหตุไร เพราะไม่มีสิ่งอื่นจะเป็นสิ่งติดตามมันไป ดังนมสัติดิตตามนสค บุคคลนั้น เมื่อถือว่า 'สัตว์เที่ยง' ชื่อว่าล้าหลังอยู่ เมื่อถือว่า 'สัตว์ขาดสูญ' ชื่อว่าเลยธงไป เหตุฉนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ถูกทักขณิกิตะ (ความเห็นไป คือเห็นวิปลัส) ๒ อย่างกลุ่มรวม (ครอบงำ) แล้ว พวกหนึ่งล้าหลังอยู่ พวกหนึ่งเลยธงไป ฝ่ายพวกมีจักขุ (คือปัญญา) ทั้งหลายย่อมเห็น (ความจริง)

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้าหลังอยู่เป็นอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ (พวกหนึ่ง) มีภพเป็นที่ยินดี พอใจใภภพ บันเทิงใจในภพ เมื่อธรรมเพื่อความดับแห่งภพอันเราแสดงอยู่ จิตของเทวดาและมนุษย์นั้นไม่แล่นไป (ตาม



กระแสนธรรม) ไม่เลื่อมใส ไม่ยังหยุด ไม่น้อมใจลง (เชื่อ) อย่างนี้  
แล ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งล้าหลังอยู่

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งเลยลงไปเป็น  
อย่างไร ก็แลเทวดาและมนุษย์พวกหนึ่ง ระอา ขยะแขยง รังเกียจพ  
นั้นแล ยินดีนักซึ่งวิภพ (ความขาดสูญ) เป็นเหตุ (ให้) กล่าวว่า  
" ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นัยว่า อัตตานิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกไป  
ย่อมขาด ย่อมสูญ ย่อมไม่มี (อีก) เบื้องหน้าแต่ตายไป ความขาดสูญ  
นั้นเป็นธรรมชาติละเอียด ความขาดสูญนั้นเป็นธรรมชาติประณีต ความ  
ขาดสูญนั้นเป็นธรรมชาติแท้จริง อย่างนี้แล ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและ  
มนุษย์พวกหนึ่งเลยลงไป

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ฝ่ายพวกผู้มีจักขุยอมเห็นเป็นอย่างไร ดูกร  
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ยอมเห็นภูต (คือเบญจจันท์หรือนาม  
รูป) โดยความเป็นภูต (คือไม่เห็นเป็นสัตว์เป็นบุคคล) ครั้นเห็นภูต  
โดยความเป็นภูตแล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อเบื่อน่าย เพื่อหายยินดี  
เพื่อดับไปแห่งภูต อย่างนี้แล ภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายพวกที่มีจักขุยอมเห็น"  
ดังนี้

เพราะเหตุนี้ ไมยณรงค์เป็นของว่างเปล่า (จากตัวตน) ไม่มี  
ชีวะ ไม่มีความดำริ แต่ทว่ามันเดินก็ได้ หยุดก็ได้ ปรากฏเหมือนของ  
มีความดำริมีความพยายาม ด้วยอำนาจการประกอบกันเข้าแห่งไม้ กับ  
เชือก (ชัก) ฉันทิ แม้นามและรูปนี้บังเกิดก็พึงเห็นว่าเป็นสิ่งว่างเปล่า  
ไม่มีชีวะ ไม่มีความดำริ แต่ทว่ามันเดินก็ได้หยุดก็ได้ ปรากฏเหมือน

สิ่งมีความดำริ มีความพยายาม ด้วยอำนาจการประกอบกันและกันเข้า  
กันนั้น เพราะฉะนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"นามและรูป (เท่านั้น) มีอยู่ในโลกนี้โดย (ปรมาตม)

สัจจะ ก็แลในนามและรูปนั้น สัตว์และคนไม่มีเลย

นามและรูปนี้เป็นของว่างเปล่า อันเป็นปัจจัยปรุงแต่ง

ขึ้น เหมือนยन्ตร์ มันเป็นกองทุกข์ เป็นเช่นกับ

(กอง) หญ้าและฟืน"

อนึ่ง นามรูปนั้นจะควร (อธิบาย) ให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาด้วย  
ไม้ยन्ตร์เพียงเท่านั้นหามิได้ บัณฑิตควร (อธิบาย) ให้แจ่มแจ้งแม้ด้วย  
อุปมาอื่น ๆ (อีก) มีกำอ้อเป็นต้น จริงอยู่ เมื่อกำอ้อ ๒ กำเขต้ง  
พังกันไว้ มันต่างคำกันไว้ เมื่อกำหนึ่งล้ม อีกกำหนึ่งก็ล้มด้วย จันใด  
นามและรูปในปัญจโวการภพ ก็อาศัยกันและกันเป็นไป ต่างคำจุนกัน  
ไว้ เมื่ออย่างหนึ่งล้มด้วยอำนาจมรณะ อีกอย่างหนึ่งก็ล้มด้วย จันนั้น  
เหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"นามและรูปเป็นคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกันและกัน

เมื่ออย่างหนึ่งแตก ก็แตกทั้งคู่ตามปัจจัย"

อนึ่ง เมื่อเสียงอาศัยกลองที่คนตีด้วยไม้เป็นไปอยู่ กลองก็อันหนึ่ง  
เสียงก็อันหนึ่ง กลองและเสียงมิได้ปนกัน กลองว่างจากเสียง เสียงก็  
ว่างจากกลองจันใด เมื่อนามอาศัยรูปกล่าวคือ (หทัย) วัตถุ ทวาร  
และอารมณ์เป็นไปอยู่ รูปก็อันหนึ่ง นามก็อันหนึ่ง นามและรูปมิได้  
ปนกัน นามว่างจากรูป รูปก็ว่างจากนาม จันนั้นเหมือนกัน เป็นแต่

ว่านามอาศัยรูปเป็นไป ดังเสียงอาศัยกลองเป็นไปฉะนั้น เพราะฉะนั้น  
พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่ตา  
มิได้เกิดแต่รูป และมิได้เกิดในระหว่างตาและรูป  
ทั้งสอง มันเป็นสังขตะ อาศัยเหตุเกิดขึ้น เปรียบ  
เหมือนกลองถูกตี เสียงก็เกิดขึ้นฉะนั้น.

ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่หู  
มิได้เกิดแต่เสียง และมิได้เกิดในระหว่างหูและ  
เสียงทั้งสอง ฯ ล ฯ

ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่จมูก  
มิได้เกิดแต่กลิ่น และมิได้เกิดในระหว่างจมูกและ  
กลิ่นทั้งสอง ฯ ล ฯ

ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่ลิ้น  
มิได้เกิดแต่รส และมิได้เกิดในระหว่างลิ้นและรส  
ทั้งสอง ฯ ล ฯ

ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่กาย  
มิได้เกิดแต่ผัสสะ และมิได้เกิดในระหว่างกายและ  
ผัสสะทั้งสอง ฯ ล ฯ

สังขตธรรมทั้งหลาย มิได้เกิดแต่วัตถุรูป (คือ  
หทัย) ทั้งมิได้ออกจากธรรมายตนะทั้งหลายด้วย  
มันเป็นสังขตะ อาศัยเหตุเกิดขึ้น เปรียบเหมือน

### เมื่อกลองถูกตี เสียงก็เกิดจะนั้น"

อนึ่งเล่า ในนามและรูปนี้ นามไม่มีเดช (อำนาจ) ไม่อาจเป็นไปด้วยเดชของตนได้ ขบเคี้ยวไม่ได้ คืบไม่ได้ พุดไม่ได้ สำเร็จอิริยาบถไม่ได้ แม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่อาจเป็นไปด้วยเดชของตน ทั้งความใคร่จะขบเคี้ยวของมันก็ไม่มี ความใคร่จะคืบก็ไม่มี ความใคร่จะพุดก็ไม่มี ความใคร่จะสำเร็จอิริยาบถก็ไม่มีเลย ที่แท้นั้น รูปอาศัยนามเป็นไป นามก็อาศัยรูปเป็นไป ก็แต่เมื่อความใคร่จะขบเคี้ยว เมื่อความใคร่จะคืบ เมื่อความใคร่จะพุด เมื่อความใคร่จะสำเร็จอิริยาบถ ของนามมีอยู่ รูปก็ขบเคี้ยว ก็คืบ ก็พุด ก็สำเร็จอิริยาบถ

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายนำอุปมา (ต่อไป) นี้มาอ้างไว้ เพื่อยังความขื่อนี้ให้แจ่มแจ้ง (ยิ่งขึ้นว่า) เหมือน (คนพิการ ๒ คน) คนหนึ่งตาบอดแต่กำเนิด คนหนึ่งเป็นคนง่อย ใครจะหลีกไปสู่ทิศ (ก็คิดจะเดินทาง) คนบอดแต่กำเนิดจึงพุดกะคนง่อยดังนี้ว่า "เนะภณ ข้าน่าจะสามรถใช้เท้าได้ แต่ตาที่จะใช้ดูที่เรียบของข้าไม่มี" ข้างคนง่อยก็พุดกะคนตาบอดดังนี้ว่า "เออภณ ข้าที่สามรถใช้ตาได้ แต่ดินที่จะก้าวหรือถอยของข้าไม่มี" คนตาบอดนั้นดีใจจึงคนง่อยขึ้นบ่า คนง่อยนั่งบนบ่าของคนตาบอด (ถอย) บอกดังนี้ว่า "หลีกซ้าย ไว้ขวา หลีกขวา ไว้ซ้าย" (คนตาบอดทำตามคนง่อยบอก พากันไปได้) ในสองคนนั้น ข้างคนตาบอดก็ไม่มีเดช อ่อนแอ ไปด้วยเดชของตนก็หาไม่ ไปด้วยผละของตนก็หาไม่ คนง่อยเล่าก็ไม่มีเดช อ่อนแอ ไปด้วยเดชของตนก็หาไม่ ไปด้วยผละของตนก็หาไม่ แต่การอาศัยกันและ

กันไปของเขาทั้งสองนั้นเป็นไปได้ก็หาไม่ จันใด แม้นามก็ไม่มีเดช  
เกิดขึ้นด้วยเดชของตนก็หาไม่ เป็นไปในกิริยานั้น ๆ ก็หาไม่ รูปเล่า  
ก็ไม่มีเดชเกิดขึ้นด้วยเดชของตนก็หาไม่ เป็นไปในกิริยานั้น ๆ ก็หาไม่  
แต่ความอาศัยกันและกันเกิดขึ้นหรือเป็นไปได้ แห่งนามและรูปนั้น ไม่มีก็  
หาไม่ เพราะเหตุนี้ พระอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"ธรรมทั้งหลายเป็นสังขตะ อ่อนแอโดยลำพัง

ตน เกิดด้วยพละของตนไม่ได้ ทั้งตั้งอยู่ด้วยกำลัง  
ของตนก็ไม่ได้ด้วย มันมีปกติเป็นไปตามอำนาจ  
ของธรรมอื่นเกิดขึ้น (คือ) ธรรมเหล่านี้เกิดเพราะ  
มีธรรมอื่นเป็นปัจจัย ตั้งขึ้นพร้อมเพราะมีธรรมอื่น  
เป็นอารมณ์ และอันอารมณ์และปัจจัยทั้งหลาย ซึ่ง  
เป็นธรรมอื่นให้เป็น (คือให้เกิด) ขึ้น

คนทั้งหลาย อาศัยเรือไปในทะเลได้จันใดก็ดี  
นามกายก็อาศัยรูปเป็นไปได้นั้นนั้นแล เรือ  
อาศัยคนทั้งหลายไปในทะเลได้จันใด รูปกายก็  
อาศัยนามเป็นไปได้นั้นเหมือนกัน คนทั้งหลาย  
และเรือทั้งสองฝ่ายต่างอาศัยกันไปในทะเลได้ จันใด  
นามและรูปทั้งสอง ก็เป็นธรรมอาศัยกันและกัน  
(เป็นไปได้) จันนั้น"

ความเห็นนามรูปตามเป็นจริง อันครอบงำเสียซึ่งสัตตัตถุญา ตั้ง  
อยู่ในอัมมโมหภูมิ แห่งพระโยคาวจรผู้กำหนดนามรูปโดยนัยต่าง ๆ ดัง

ประโยค - วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๒ (ตอนจบ) - หน้าที่ 23

พรรณนามาจะนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ชื่อ ทิฏฐิวิสุทธิ คำว่า 'นามรูป-  
วัญฐาน - ความกำหนดนามรูป' ก็ดี คำว่า 'สังขารปริเท - กำหนด  
สังขาร' ก็ดี ก็เป็นคำเรียก นามรูปยาถาวทสนะ (ความเห็นนามรูป  
ตามเป็นจริง) นั้นเอง

ปริเทที่ ๑๘ ชื่อ ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญากาวนา

ในปกรณีวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน  
ดังนี้

### กัณฑ์วิตรณวิสุทธิเทศ

ส่วนญาณอันข้ามความสงสัยในอรรถา ๓ เสียได้ ด้วยการกำหนด  
จับปัจจัยของนามรูปนั้นแหละ แล้วแลตั้งอยู่ ชื่อว่า กัณฑ์วิตรณวิสุทธิ

[ร่ำพึงถึงเหตุปัจจัยของนามรูป]

ภิกษุผู้ใคร่จะยังกัณฑ์วิตรณวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม ย่อมร่ำพึงถึง  
การหาเหตุปัจจัยของนามรูปนั้น ประคองแพทย์ผู้ฉลาด เห็นโรคแล้วย่อม  
หาสมุฏฐานของมันฉะนั้น หรือหนึ่ง ประคองบุรุษ (ผู้มีน้ำใจ) มักสงสาร  
พบเด็กอ่อนตัวเล็กๆ ยังนอนแบ นอนอยู่ที่ถนนแล้วย่อมร่ำพึงถึงมารดา  
บิดาของเด็กนั้น ด้วยคิด (ถามในใจ) ว่า 'นี่ลูกน้อยของใครเล่าหนอ'  
ฉะนั้น

เบื้องต้นทีเดียว ภิกษุนั้นย่อมใคร่ครวญดังนี้ว่า "นามรูปนี้  
ก่อนอื่น มิใช่สิ่งที่ไม่มิเหตุ เพราะมันถึงซึ่งความเป็นเช่นเดียวกันทุกแห่ง  
ทุกเมื่อ และทุกอัน มิใช่เป็นสิ่งที่มีปัจจัยภายนอกมีอิศวรเป็นต้นเป็น  
เหตุ เพราะไม่มีสิ่งทั้งหลายมีอิศวรเป็นต้นเหนือกว่านามรูปไป เพราะ  
แม้ชนเหล่าใดกล่าวเพียงแต่นามรูปนั่นเอง ว่าเป็นอิศวรเป็นต้น นาม  
รูปกล่าวคืออิศวรเป็นต้นของชนเหล่านั้นก็ต้อง (กลาย) เป็นสิ่งไม่มีเหตุ  
ไป เพราะเหตุนั้น อันเหตุปัจจัยทั้งหลายของนามรูปนี้น่าจะพึงมี  
(ก็แล้ว) เหตุปัจจัยเหล่านั้น ได้แก่อะไรเล่าหนอ"

[กำหนดจับเหตุปัจจัยของนามรูป นัยที่ ๑]

ภิกษุ นั้นครั้งรำพึงถึงเหตุปัจจัยทั้งหลายของนามรูปอย่างนี้แล้ว  
ย่อมกำหนดจับเหตุปัจจัยของรูปกายนี้ก่อนดังนี้ว่า "กายนี้เมื่อเกิด หาได้  
เกิดในภายใน (กลีบ) ดอกไม้มีอุบล (บัวสาย) ปทุม (บัวก้านสีแดง)  
บุณฑริก (บัวก้านสีขาว) และโสคันธิกะ (บัวเผื่อนสีขาว) เป็นต้น  
ไม่ หาได้เกิดในภายในรัตนชาติมีฉวีและมุกดาหารเป็นต้นไม่ ที่แท้  
เกิดอยู่ในระหว่างกระเพาะอาหารใหม่และกระเพาะอาหารเก่า หันหลัง  
ทางหน้าท้อง หันหน้าทางกระดูกสันหลัง มีไส้ใหญ่และไส้น้อยล้อมอยู่  
ตัวมันเองก็เป็นสิ่งปฏิภูลมีกลิ่นเหม็นน่าเกลียด (ยังอยู่) ในโอกาสที่ปฏิภูล  
มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียด เป็นที่คับแคบยิ่งนัก ราวกะตัวหนอนเกิดอยู่  
ในปลาเน่า ขนมบูด บ่อน้ำโสโครก และหลุมน้ำครำ เป็นต้นฉะนั้น  
ธรรม ๕ ประการ เป็นเหตุปัจจัยของรูปกายนั้นที่เกิดอยู่อย่างนั้นคือ  
ธรรม ๔ นี้ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม จัดเป็นเหตุ  
เพราะเป็นตัวทำให้เกิด อาหารจัดเป็นปัจจัยเพราะเป็นตัวอุดหนุน  
อนึ่ง ในธรรม ๕ นั้น ธรรม ๓ มีอวิชชาเป็นต้น เป็นที่อาศัย (เกิด)  
ของกายนี้ ดังมารดาเป็นที่อาศัย (เกิด) ของทารก กรรมเป็นตัวยัง  
กายนี้ให้เกิด คุจบิดายังบุตรให้เกิด อาหารเป็นตัวอุ้มชูกายนี้ไว้  
เสมือนที่เลี้ยงอุ้มทารกฉะนั้น" ครั้นทำการกำหนดจับปัจจัยของรูปกาย  
ได้อย่างนี้แล้ว ย่อมทำการกำหนดจับปัจจัยของนามกายต่อไปโดยนัยว่า  
"จักขุวิญญาณอาศัยจักขุและรูปเกิดขึ้น " ดังนี้ เป็นต้น



[ความสงสัย ๑๖ ประการ]

ภิกษุ นั้นเห็นความเป็นไปแห่งนามรูปโดยปัจจัยอย่างนี้แล้ว ย่อม  
สังเกตเห็นได้เองว่า "นามรูปนี้เป็นไปอยู่ในกาลบัดนี้ฉันใด แม้ใน  
กาลอดีตมันก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัย ในกาลอนาคตเล่ามันก็จะจักเป็นไป  
โดยปัจจัยฉันนั้น " เมื่อเธอสังเกตเห็นเองอยู่อย่างนั้น ความสงสัย  
ปรารภส่วนเบื้องต้น (คืออดีต) ๕ ประการที่กล่าวไว้ (ในบาลี) ว่า

|            |                                |
|------------|--------------------------------|
| "ในอดีตกาล | เราได้มีได้เป็นมาแล้วหรือหนอ   |
| "          | เราได้มีได้เป็นหรือหนอ         |
| "          | เราได้เป็นอะไรหนอ              |
| "          | เราได้เป็นอย่างไรหนอ           |
| "          | เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรหนอ" |

ดังนี้ฉันใด แม้ความสงสัยปรารภส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต)  
๕ ประการที่กล่าวไว้ (ในบาลี) ว่า

|             |                                |
|-------------|--------------------------------|
| "ในอนาคตกาล | เราจักมีจักเป็นหรือหนอ         |
| "           | เราจักไม่มีไม่เป็นหรือหนอ      |
| "           | เราจักเป็นอะไรหนอ              |
| "           | เราจักเป็นอย่างไรหนอ           |
| "           | เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรหนอ" |

ดังนี้ฉันใด แม้ความสงสัยปรารภปัจจุบัน ๖ ประการ ที่กล่าว  
(ในบาลี) ว่า

อนึ่ง หรือว่าบุคคลเป็นผู้มีความสงสัยในภายใน (ตนของตน)

ปรารภปัจจุบันกาล บัดนี้ว่า

เรามีอยู่เป็นอยู่หรือหนอ

เราไม่มีอยู่ไม่เป็นอยู่หรือหนอ

เราเป็นอะไรอยู่หนอ

เราเป็นอย่างไรอยู่หนอ

สัตว์ผู้นี้มาแต่ไหนหนอ

สัตว์ผู้นั้นจักเป็นผู้ไปที่ไหน (หนอ)“

ดังนั้นในใจ ความสงสัยทั้งปวงนั้น เธอย่อมละได้“

[กำหนดปัจจัยของนามรูป นัยที่ ๒]

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง เห็นปัจจัยของนาม ๒ ประการโดยเป็นสาธารณ-  
ปัจจัยและอสาธารณปัจจัย เห็นปัจจัยของรูป ๔ ประการ โดยเป็น  
กรรมปัจจัยเป็นต้น แท้จริง ปัจจัยของนามมี ๒ ประการ คือสาธารณะ  
และอสาธารณะ ในปัจจัย ๒ นั้น ทวาร ๖ มีจักขุเป็นต้น อารมณ์ ๖  
มีรูปเป็นต้น เป็นสาธารณปัจจัยของนาม ธรรมมีมนสิการเป็นต้น  
อันเป็นไป (ต่อ) แต่จักขุและรูปเป็นต้นนั้น เป็นอสาธารณปัจจัย  
ของนามแม้ทุกประการ โดยประเภทมีนามที่เป็นกุศลเป็นต้น จริงอยู่

๑. มหาภูติกาดังว่า อยู่ตุติ ปเนติ เรื่องสงสัยตัวเองนี้ไม่เข้าที่เลย ตัวมีอยู่โทนโท ยังจะสงสัยว่า  
ตัวมีหรือไม่มี ตัวเป็นอะไร เป็นอย่างไร เช่นว่าเป็นคฤหัสถ์เป็นบรรพชิต เป็นหญิงเป็นชาย  
และสูงต่ำดำขาวอย่างไร ก็ล้วนโทนโทอยู่ทั้งนั้น สงสัยทำไม ฯลฯ แต่ลงท้ายก็สรุปว่า อย่า  
ไปคิดเลยว่าเข้าที่ไม่ว่าที่ มันเป็นเรื่องของปุถุชนโง่ ๆ ซึ่งเหมือนคนบ้า คิดสงสัยไปได้แปลก ๆ  
ทั้งนั้นแหละ

๒. มหาภูทิกว่า ละได้ตอนนี้ ยังเป็นวิกขัมภนปหานเท่านั้น

ธรรมมีโยนิโสมนสิการและสัทธัมมสวนะเป็นต้น เป็นปัจจัยของนาม  
ที่เป็นกุศลอย่างเดียว ธรรมฝ่ายที่ตรงกันข้ามก็เป็นปัจจัยของนามที่เป็น  
อกุศล ธรรมมีกรรมเป็นต้นปัจจัยของนามที่เป็นวิบาก ธรรมมี  
ภวังค์เป็นต้นปัจจัยของนามที่เป็นกิริยา แล

ส่วนธรรม ๔ ประการมีกรรมเป็นต้นนี้ คือ กรรม จิต ฤดู  
อาหาร เป็นปัจจัยของรูป ในธรรม ๔ ประการนั้น กรรมที่เป็น  
อดีตเท่านั้นเป็นปัจจัยของรูปที่เป็นกรรมสมุฏฐาน จิตที่เกิดขึ้นอยู่เป็น  
ปัจจัยของรูปที่เป็นจิตตสมุฏฐาน ฤดูและอาหารเป็นปัจจัยของรูปที่เป็น  
อตุสมุฏฐานและอาหารสมุฏฐานในฐิตินะ แล

ภิกษุรูปหนึ่งทำการกำหนดปัจจัยของนามรูปโดยนัยดังกล่าวมาจะนี้  
ภิกษุนั้นครั้งเห็นความเป็นไปแห่งนามรูปโดยปัจจัยอย่างนั้นแล้ว ย่อม  
สังเกตเห็นบอกว่า "นามรูปนี้เป็นไปโดยปัจจัยอยู่ในกาลบัดนี้ฉันใด แม้  
ในกาลอดีตมันก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัย ในกาลอนาคตเล่ามันก็จะจักเป็นไป  
โดยปัจจัยฉันนั้น" ความสงสัยในกาลทั้ง ๓ เธอผู้สังเกตเห็นเองอยู่  
อย่างนั้นก็ได้โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล

[กำหนดปัจจัยของนามรูป นัยที่ ๓]

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง เห็นความถึงซึ่งขราแห่งสังขารทั้งหลายที่ได้แก่นามรูปเหล่านั้นนั้นแหละ และความสลายไปแห่งสังขารทั้งหลายที่ขราแล้ว ทำการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปทางปัจจุสมุปบาทโดยปฏิโลม  
อย่างนี้ว่า อันขราและมรณะแห่งสังขารทั้งหลายนี้ เมื่อชาติมี จึงมี  
ชาติ เมื่อภพมี จึงมี ภพ เมื่ออุปาทานมี จึงมี อุปาทาน เมื่อตัณหา

จึงมี ค้นหา เมื่อเวทนามี จึงมี เวทนา เมื่อผัสสะมี จึงมี ผัสสะ  
เมื่อสพายตนะมี จึงมี สพายตนะ เมื่อนามรูปมี จึงมี นามรูป เมื่อ  
วิญญาณมี จึงมี วิญญาณ เมื่อสังขารทั้งหลายมี จึงมี สังขารทั้งหลาย  
เมื่ออวิชชา มี จึงมี " ดังนี้ ครั้นแล้วความสงสัยเธอก็ละได้โดยนัยที่  
กล่าวแล้วนั้นแล

[กำหนดปัจจัยของนามรูป นัยที่ ๔]

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง กำหนดปัจจัยของนามรูปทางปฏิจจสมุปบาท  
โดยอนุโลมที่ได้แสดงให้พิสดารมาแล้วแต่ก่อนว่า "ดังนี้แล สังขาร  
ทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา " ดังนี้เป็นต้น ครั้นแล้วความสงสัย  
เธอก็ละได้โดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน

[กำหนดปัจจัยของนามรูป นัยที่ ๕]

ภิกษุอีกรูปหนึ่งทำการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปทางกรรมวัฏ\*  
และวิปากวัฏอย่างนี้ว่า "ธรรม ๕ ประการนี้ คือ ความหลงในบุริม-  
กรรมภพเป็นอวิชชา เจตนาอันประมวลไว้ในบุริมกรรมภพเป็นสังขาร  
ความใคร่ในบุริกรรมภพเป็นค้นหา ความข้องแหวะในบุริมกรรมภพ  
เป็นอุปาทาน เจตนาในบุริมกรรมภพเป็นภพ เมื่อบุริมกรรมภพมี  
อยู่ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิใน (อุปบัติ) ภพนี้

ธรรม ๕ ประการนี้คือ ปฏิสนธิใน (อุปบัติ) ภพนี้เป็นวิญญาณ

\* มหาฐีกาว่า กิเลสวัฏ ท่านรวมไว้ในกรรมวัฏ เพราะกิเลสเป็นสาขาของกรรม

ความกำวลง (ในกรรม) ใน (อุปบัติ) ภพนี้ เป็นนามรูป ประสาท  
ใน (อุปบัติ) ภพนี้ เป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์)  
ใน (อุปบัติ) ภพนี้ เป็นผัสสะ ความเสวย (ผล) ใน (อุปบัติ)  
ภพนี้ เป็นเวทนา เมื่ออุปบัติภพนี้มีอยู่ ย่อมเป็นปัจจัย (คือเป็นที่  
อาศัยเป็นไป ? ) แห่งกรรมที่ทำไว้ก่อน เพราะความที่อายตนะทั้ง  
หลายยอมแล้ว ธรรม ๕ ประการนี้ คือ ความหลงในกรรมภพนี้เป็น  
อวิชชา ฯลฯ เจตนาในกรรมภพนี้ เป็นภพ เมื่อกรรมภพนี้มีอยู่  
ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพต่อไป ดังนี้

[กรรมวิภาค]

[กรรมให้ผลตามคราว ๔]

ในกรรมและวิปากนั้น กรรม (วิภาคหนึ่ง) มี ๔ อย่าง คือ  
ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในอัตภาพปัจจุบัน) อุปปัชช-  
เวทนียกรรม (กรรมให้ผลในอัตภาพถัดไป) อปราชยเวทริยกรรม  
(กรรมให้ผลในภพต่อ ๆ ไป ) อโหสิกรรม (กรรมเลิกให้ผล)  
ในกรรม ๔ นั้น ขวนเจตนาดวงแรกเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม ใน  
จิต ๓ ดวงในขวนวิธินั้นหนึ่ง ชื่อว่าทิฏฐธรรมเวทนียกรรม ทิฏฐธรรม-  
เวทนียกรรมนั้นย่อมให้วิปากในอัตภาพนี้เท่านั้น แต่เมื่อไม่อาจ (ให้  
วิปาก) อย่างนั้น ก็ได้ชื่อ (คือกลายเป็น) อโหสิกรรมไป

อันอโหสิกรรมย่อมเป็นด้วยอำนาจตักะ (คือไม่มีผลทั้ง ๓ กาล  
ดังกล่าวในบาลี) นี้ว่า "วิปากของกรรมไม่ได้มีแล้ว วิปากของกรรม

จักไม่มี วิชาของกรรมไม่มีอยู่”

ส่วนชวนเจตนาดวงที่ ๗ อันยังผลที่มุ่งหมาย (เป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม) ให้สำเร็จ ได้ชื่อว่าอุปปชเวทนียกรรม อุปปชเวทนียกรรมนั้น ย่อมให้วิบากในอรรถภาพถัดไป เมื่อไม่อาจ (ให้วิบาก) อย่างนั้น ก็ได้ชื่อ (คือกลายเป็น) อโหสิกรรมไป

ชวนเจตนา ๕ ดวง ในระหว่างชวนเจตนา ๒ ดวงนั้น ชื่อว่าอุปปราปริยเทณียกรรม อุปปราปริยเวทนียกรรมนั้น ได้โอกาสเมื่อใด ย่อมให้วิบากเมื่อนั้นในอนาคต เมื่อความเป็นไปแห่งสงสารยังมีอยู่” อุปปราปริยเวทนียกรรมนั้นย่อมไม่ได้ชื่อ (คือไม่กลายเป็น) อโหสิกรรม

[กรรมให้ผลตามลำดับ ๔]

กรรม ๔ อย่างอีกวิภาคหนึ่ง คือกรรมที่เป็นครุกรรม (กรรมหนัก) พหุลกรรม (กรรมหนา) อาสันนกรรม (กรรมใกล้ตาย) กฐิตตาวาปนกรรม (กรรมลัทธิว่าทำ) ในกรรม ๔ นั้น กรรมเป็นกุศลหรือเป็นอกุศลก็แล้วแต่ ในกรรมหนักและไม่หนัก กรรมใดหนักคือเป็น (อนันตริย) กรรมมีมาตุฆาตเป็นต้นก็ดี เป็นมหรคตกรรมก็ดี กรรมที่หนักนั้นแหละย่อมให้ผลก่อน

แม้ในกรรมหนาและไม่หนาก็อย่างนั้น กรรมใดหนา (คือทำมาก) เป็น (ฝ่ายกุศล) เช่นความมีศีลงาม หรือเป็น (ฝ่ายอกุศล) เช่น

๑. พุ. ป. ๓๓๑/๔๑๔

๒. สงฆารปฺปวตฺติยา ในมหาฎีกา ท่านผู้ชำระบอกเชิงอรรถไว้ว่า ฉบับพม่าเป็น ตำราปฺปวตฺติยา เห็นว่าปาฐะฉบับพม่าได้ความดีกว่า จึงแก้และแปลตามฉบับพม่า

ความมีศีลธรรมก็ตาม กรรมหนานั้นแหละยอมให้ผลก่อน

กรรมที่บุคคลระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย ชื่อว่าอาสนันกรรม อันบุคคลผู้ใกล้ตายอาจระลึกถึงกรรมอันใดได้ เขาย่อม (ไป) เกิดด้วยกรรมอันเป็นนั่นนั่นแล

ส่วนกรรมนอกจากกรรม ๓ อย่างนั้น ที่ได้อาสวณะบ่อย ๆ ชื่อว่า กุฏิตตวาปนกรรม ในเมื่อกรรม ๓ อย่างนั้นไม่มี มันก็หลุดไปสู่ปฏิสนธิได้

[กรรมให้ผลตามกิจ ๔]

กรรม ๔ อย่าง อีกวิภาคหนึ่ง คือ ชนกกรรม (กรรมแต่งให้เกิด) อุปถัมภกกรรม (กรรมสนับสนุน) อุปปีฬกกรรม (กรรมบีบคั้น) อุปฆาตกรรม (กรรมตัดรอน) ในกรรม ๔ อย่างนั้น กรรมที่ชื่อชนกกรรม เป็นได้ทั้งกุศลทั้งอกุศล ชนกกรรมนั้นย่อมยังวิบากขึ้น ทั้งที่เป็นกามาวจร และรูปาวจร อรูปาวจรให้เกิด ทั้งในปฏิสนธิกาลทั้งในปวัตกาล ส่วนอุปถัมภกกรรมไม่อาจยังวิบากให้เกิด (เป็นแต่) เมื่อปฏิสนธิ อันกรรมอื่นให้แล้ว ย่อมเข้าสนับสนุนสุขหรือทุกข์ ที่เกิดขึ้นในวิบาก (ชั้น) ที่กรรมอื่นให้เกิดแล้ว ให้ (สุขและทุกข์นั้น ) เป็นไปนาม อุปปีฬกกรรม เมื่อปฏิสนธิอัน

\* กุฏิตตวาปนกรรมนี้ หวังไว้ว่าจะได้พบคำอธิบายอย่างชัดเจน ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมรคนี้ แต่ผิดหวัง อยากจะว่าท่านไม่ได้อธิบายอะไรเลย ข้ามีคำว่า "ได้อาสวณะบ่อย ๆ" เข้าอีก ยิ่งทำให้งง เพราะถ้าได้อาสวณะบ่อย ๆ (คือทำงานซ้ำ?) แล้วจะต่างกับพหุลกรรมอย่างไร? มหาภูิกาก็ไม่พูดถึงเสียเลยด้วย (แต่จะได้แก่กรรมที่ทำโดยไม่เจตนา ตรงกับคำว่าพุงหอกเข้ากร)

กรรมอื่นให้แล้ว ย่อมบีบย้อมกันสุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในวิบาก (จันทร์)  
ที่กรรมอื่นให้เกิดแล้ว มิให้ (สุขและทุกข์นั้น) เป็นไปนาน ฝ่าย  
อุปมากรรม ตัวเองเป็นกุศลก็ดี เป็นอกุศลก็ดี ย่อมตรองกรรม  
อื่นที่กำลังน้อย (กว่า) ห้ามกันวิบากของกรรมอื่นนั้นเสียแล้วเปิดช่อง  
ให้แก่วิบากของตน ก็แล เมื่อกรรมเปิดช่องให้อย่างนั้นแล้ว วิบาก  
นั้นก็เรียกได้ว่าเกิดขึ้นแล้ว

ความแตกต่างแห่งกรรม และความแตกต่างแห่งวิบาก\* แห่ง  
กรรม ๑๒ อย่าง ดังกล่าวมานี้ ย่อมปรากฏโดยสภาพอย่างถ่องแท้แก่  
กรรมวิบากญาณของพระพุทธทั้งหลายเท่านั้น ไม่สาธยายกับพระสาวก  
ทั้งหลาย ทั้งความแตกต่างแห่งกรรม และความแตกต่างแห่งวิบาก  
วิปัสสกิกิย (ผู้เห็นแจ้งด้วยการบำเพ็ญวิปัสสนา) จะพึงรู้ได้ (ก็แต่)  
โดยเอกเทศ เพราะเหตุนี้ ความแปลกกันแห่งกรรมนี้ ก็นับว่า  
เป็นอันได้ประกาศแล้ว ด้วยการแสดงกรรมแต่เพียงที่เป็น मुख ด้วย  
ประการฉะนี้

ภิกษุรูปหนึ่งทำการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปทรงกรรมวิญ และ  
วิปากวิญอย่างนี้ โดยผนวกกรรม ๑๒ อย่างนี้ เข้าในกรรมวิญ ด้วย

\* กัมมบุตร มหาภูทิกแก้วว่า กัมมวิเสโส กัมมานิ พลกพลเกโท- ความแปลกกันแห่งกรรม  
คือความแตกต่างเป็นแรงและไม่แรงแห่งกรรม วิปากบุตร ท่านก็แก้วว่า วิปารวิเสโส ตสฺส  
หีนปฺปณฺธิตาภิเกโท - ความแปลกกันแห่งวิบาก คือ ความแตกต่างเป็นอย่างเลว และประณีต  
เป็นต้น แห่งวิปากนั้นดังนี้ ก็เป็นอันได้ความว่า อนฺตร ศัพท์ในที่นี้ แปลว่า ความแปลกกัน  
ความแตกต่างกัน นั่นเอง



ประการดังนี้

ภิกษุ นั้น เห็นความเป็นไปแห่งนามรูปโดยปัจจัยทางการวิภู  
และวิปากวิภู ดังกล่าวมานี้แล้ว ย่อมพิจารณาเห็นเองว่า "นามรูปนี้  
เป็นไปโดยปัจจัยด้วยอำนาจกรรมวิภู และวิปากวิภูในกาลบัดนี้ จันใด  
แม้ในกาลอดีต ก็เป็นไปโดยปัจจัย ด้วยอำนาจกรรมวิภูและวิปากวิภู  
มาแล้ว ในกาลอนาคตกาล ก็จักเป็นไปโดยปัจจัยด้วยอำนาจกรรมวิภู  
และวิปากวิภูก็ดี จันนั้นเหมือนกัน กรรมและวิปากของกรรมก็ดี กรรม-  
วิภูและวิปากวิภูก็ดี กรรมประวัต (ความหมุนไปแห่งกรรม) และ  
วิปากประวัต (ความหมุนไปแห่งวิปาก) ก็ดี กรรมสันติ (ความ  
สืบเนื่องแห่งกรรม) และวิปากสันติ (ความสืบเนื่องแห่งวิปาก)  
ก็ดี กิริยาและผลแห่งกิริยาก็คดี ย่อมเป็นไปโดยนัยดังนี้

**"วิปากทั้งหลายย่อมเป็นไปเพราะกรรม วิปากมี**

**กรรมเป็นแดนเกิด ภพใหม่ย่อมมี เพราะกรรม**

**โลกย่อมหมุนไปดังนี้"**

เมื่อเธอพิจารณาเห็นอย่างนี้อยู่ ความสงสัยปรารภส่วนเบื้องต้นเป็น  
อาทิ ที่กล่าว (ในบาลี) โดยนัยว่า "(ในอดีตกาล) เราได้มี ได้  
เป็นมาแล้วหรือหนอ " เป็นต้นนั้นใด ความสงสัยทั้งปวงนั้น เธอ  
ย่อมละเสียได้ ปรากฏอยู่แต่นามรูปอันเป็นไปในกำเนิด คติ ฐิติ  
และนิवासทั้งปวง ด้วยอำนาจความสืบเนื่องกันแห่งเหตุและผลเท่านั้น  
เธอไม่เห็นผู้สร้างนอกเหนือไปจากเหตุ ไม่เห็นผู้เสวยผล นอกเหนือ  
ไปจากความเป็นไปแห่งวิปากเลย ก็เป็นอันเธอเห็นอย่างดีด้วยปัญญา

อันชอบว่า "เมื่อเหตุมีอยู่ บัณฑิตทั้งหลาย ก็กล่าวโดยคำเพียงเป็น  
สมญาว่า "ผู้สร้าง" เมื่อความเป็นไปแห่งวิบากมีอยู่ บัณฑิตทั้งหลาย  
ก็กล่าวโดยคำเพียงเป็นสมญาว่า "ผู้เสวย (ผล)" เท่านั้นเอง เพราะ  
เหตุ นั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

**ผู้สร้างกรรมไม่มี ผู้เสวยก็ไม่มี (เป็นแต่)**

**ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป ความเห็นดังนี้ เป็น  
ความเห็นชอบ**

เมื่อกรรมและวิบากพร้อมทั้งเหตุเป็นไปอยู่อย่าง  
นั้น เบื้องต้น เบื้องปลาย ใคร ๆ รู้ไม่ได้ ดังก่อน  
หลังแห่งพืชและต้นไม้เป็นต้น ซึ่งใคร ๆ รู้ไม่ได้  
(ว่าพืชเกิดก่อนต้นหรือต้นเกิดก่อนพืช) ฉะนั้น  
แม้ในอนาคตกาล เมื่อสงสารยังมีอยู่ ความจะไม่  
เป็นไป (แห่งกรรมและวิบาก) ก็ยังมองไม่เห็น  
(มันต้องเป็นไป เป็นแน่แท้)

พวกเดียรฉัตร ไม่รู้ความข้อนี้ จึงไม่เป็น สยวสี  
(คือ ไม่มีอำนาจในตน แต่ตกอยู่ในอำนาจความ  
ยึดถือผิด ๆ) คว่ำเอาสัตตัญญา (สำคัญว่ามีสัตว์  
บุคคล) เข้า แล้วก็มีความเห็นไปว่า เทียง (บ้าง)  
ว่า ขาดสูญ (บ้าง) ถือทิฏฐิ ๖๒ ขัดแย้งกันและ  
กัน เขาทั้งหลายถูกเครื่องมัดคือทิฏฐิมัดไว้ ล่อง  
ลอยไปตามกระแสน้ำคือตัณหา เขาทั้งหลายล่อง

ลดยไปตามกระแสน้ำคือตัณหาอยู่ จึงไม่พ้นจาก  
ทุกข์ไปได้

ภิกษุพุทธสาวกรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งความ  
ดังกล่าวมาดังนี้แล้ว จึงแทงตลอดปัจจัย (ของ  
นามรูป) อันลึกละเอียด (และ) ว่างเปล่าได้

กรรมไม่มีอยู่ในวิบาก วิบากเล่าก็ไม่มีอยู่ใน  
กรรม ทั้งสองว่างจากกันและกัน แต่ว่าเว้นกรรม  
เสีย ผลก็ไม่มี

เปรียบเหมือนไฟไม่มีในดวงสุรย์ ไม่มีในแก้ว  
(สุรย์กานต์) ไม่มีในโคมัย (คือมูลโคแห้งใช้  
เป็นเชื้อไฟ) ภายนอกวัตถุทั้ง ๓ นั้น มันก็ไม่มี  
แต่มันเกิดด้วยสัมภาระทั้งหลาย (คือวัตถุ ๓ อย่าง  
นั้นรวมกันเข้า) ฉนใด วิบากย่อมหาไม่ได้ใน  
ภายในกรรม แม้ภายนอกกรรมก็หาไม่ได้ กรรม  
เล่าก็ไม่มีอยู่ในวิบากนั้น กรรมนั้นว่างจากผล  
ผลก็ไม่มีอยู่ในกรรม แต่ว่าผลก็อาศัยกรรมนั้น  
แหละ จึงเกิดขึ้น ฉนนั่น

แท้จริง ในสังสารประวัตินี้ ผู้สร้างสงสาร จะ  
เป็นเทวดาหรือพรหมก็ตาม หามีไม่ (เป็นแต่)  
ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป เพราะการรวมกันเข้า  
แห่งเหตุเป็นปัจจัยแล

เมื่อภิกษุ<sup>๑</sup>นั้นทำการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปทางกรรมวิภู และ  
วิปากวิภูจนละความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ได้อย่างนี้แล้ว ธรรมที่เป็นอดีต  
อนาคตและปัจจุบันทั้งปวง ก็ย่อมเป็นอันเร<sup>๒</sup>ู้ได้ด้วยอำนาจจิตและ  
ปฏิสนธิ<sup>๓</sup> ความรู้ของเธอนั้น เป็นญาณปริ<sup>๔</sup>ญาณ

(คือ) เธอ<sup>๕</sup>รู้อย่างนี้ว่า "ขันธ<sup>๖</sup>เหล่าใด มีกรรมเป็นปัจจัยเกิด  
แล้วในอดีต ขันธ<sup>๖</sup>เหล่านั้นก็ดับไปแล้วในอดีตนั้นเอง ส่วนขันธ<sup>๖</sup>  
เหล่าอื่นมีอดีตกรรมเป็นปัจจัย เกิดขึ้นในภพนี้ ธรรม (อะไรสัก)  
สิ่งหนึ่งที่มาสู่ภพนี้จากอดีตภพหา<sup>๗</sup>มิได้ แม้ขันธ<sup>๖</sup>ทั้งหลายที่เกิดเพราะ  
กรรมปัจจัยในภพนี้<sup>๘</sup>เล่าก็จักดับ ขันธ<sup>๖</sup>เหล่าอื่น จักเกิดในภพใหม่ (ต่อ  
ไป) แม้ธรรม (อะไรสัก) สิ่งหนึ่ง ก็จักไม่ไปสู่ภพใหม่จากภพนี้  
ก็แต่ว่า เปรียบเหมือนการสาธยายจากปากของอาจารย์ ย่อมไม่เข้าไป  
สู่ปากของอันเตวสิก แต่ว่าการสาธยายในปากของอันเตวสิก จะ  
เป็นไปไม่ได้ เพราะการสาธยายจากปากของอาจารย์ ก็หา<sup>๙</sup>มิได้ ฉน<sup>๑๐</sup>ใด  
น้าม<sup>๑๑</sup>น<sup>๑๒</sup>ต์ (ของหมอ<sup>๑๓</sup>วิเศษ) ที่ผู้แทนตัว<sup>๑๔</sup>คิม ย่อมไม่เข้าสู่ท้องของคน  
มีโรค แต่<sup>๑๕</sup>ว่าโรคของเขาจะไม่หาย เพราะการคิม<sup>๑๖</sup>น้าม<sup>๑๗</sup>น<sup>๑๘</sup>ต์ของผู้แทนตัว<sup>๑๙</sup>  
นั้นเป็นปัจจัยก็หา<sup>๒๐</sup>มิได้ ฉน<sup>๒๑</sup>ใด วิธีแต่ที่หน้า<sup>๒๒</sup>ยอม<sup>๒๓</sup>ไม่<sup>๒๔</sup>ไปสู่<sup>๒๕</sup>เงา<sup>๒๖</sup>หน้า<sup>๒๗</sup>ในเครื่อง  
ส่อง<sup>๒๘</sup>หน้า<sup>๒๙</sup>ทั้งหลายมีหน้า<sup>๓๐</sup>แว่นเป็นต้น แต่<sup>๓๑</sup>ว่าวิธีแต่<sup>๓๒</sup>จะไม่<sup>๓๓</sup>ปรากฏ<sup>๓๔</sup>ในเครื่อง  
ส่อง<sup>๓๕</sup>หน้า<sup>๓๖</sup>เหล่านั้น เพราะวิธีแต่<sup>๓๗</sup>นั้นเป็นปัจจัยก็หา<sup>๓๘</sup>มิได้ ฉน<sup>๓๙</sup>ใด เปลว  
ประ<sup>๔๐</sup>ที<sup>๔๑</sup>ปของ<sup>๔๒</sup>ไส้ (ตะ<sup>๔๓</sup>เก<sup>๔๔</sup>ียง) อันหนึ่ง ย่อมไม่ข้าม<sup>๔๕</sup>ไปสู่<sup>๔๖</sup>ไส้<sup>๔๗</sup>อันอื่น แต่<sup>๔๘</sup>ว่า  
เปลวประ<sup>๔๙</sup>ที<sup>๕๐</sup>ปจะไม่<sup>๕๑</sup>เกิด<sup>๕๒</sup>ในไส้<sup>๕๓</sup>อันอื่นนั้น เพราะเปลวประ<sup>๕๔</sup>ที<sup>๕๕</sup>ปของ<sup>๕๖</sup>ไส้<sup>๕๗</sup>อัน

\* รู้ด้วยอาการดังจะกล่าวในตอนต่อไป

หนึ่งนั้นเป็นปัจจัย ก็หาไม่ได้ ฉะนั้น ธรรมสักสิ่ง ย่อมไม่ข้ามมาสู่ภพนี้ จากอดีตภพ หรือไม่ข้ามไปสู่ภพใหม่จากภพนี้ แต่ว่าขันธ आयตนะ ธาตุ จะไม่เกิดในภพนี้ เพราะขันธ आयตนะ ธาตุ ในอดีตภพเป็น ปัจจัย หรือขันธ आयตนะ ธาตุ ในภพใหม่ จะไม่เกิดเพราะขันธ आयตนะ ธาตุ ในภพนี้เป็นปัจจัย ก็หาไม่ได้ ฉะนั้นเหมือนกัน"

[คาถาสรุปเรื่องจุติปฏิสนธิจิต]

จักขุวิญญาณมีในลำดับแห่งมโนธาตุ แต่มันมิได้  
มาจากมโนธาตุ ทั้งมันไม่เกิดในลำดับแห่งมโนธาตุ  
ก็หาไม่ได้ ฉะนั้นก็ดี สันตติแห่งจิตย่อมเป็นไปใน  
ปฏิสนธิ ฉะนั้นเหมือนกัน\* จิตดวงก่อน (คือ  
จุติจิต) แยกดับ จิตดวงหลัง (คือปฏิสนธิจิต)  
ก็เกิด (ในลำดับ) ต่อนั้น สิ่งขัดขวางของจิต  
ทั้งสองนั้นไม่มี ถูกคลื่นไม่มีแก้อจิตทั้งสองนั้น จิต  
อะไร ๆ มิได้ไปแต่จุติจิตนี้ แต่ปฏิสนธิจิตก็เกิด  
ได้ (ตามปัจจัย) แล

ญาณที่กำหนดจับปัจจัยของนามรูป ของโยคาวจรภิกษุผู้รู้ธรรม  
ทั้งปวง ด้วยอำนาจจุติและปฏิสนธิอย่างนี้ ย่อมเป็นญาณถึงความมี  
กำลังโดยอาการทั้งปวง ความสงสัย ๑๖ ประการ เธอก็ละได้อย่างดี  
ยิ่ง มิใช่แต่ความสงสัย ๑๖ ประการนั้นเท่านั้น แม้ความสงสัย ๘

\* อธิบายว่า ปฏิสนธิจิต แม้มิได้มาจากจุติจิต แต่มันก็เกิดในลำดับแห่งจิตนั้นเอง จักขุ-  
วิญญาณมิได้มาจากกิริยามโนธาตุ แต่มันก็เกิดในลำดับกิริยามโนธาตุนั้นแหละ

ประการ อันเป็นไปโดยนัยว่า "ภิกษุยอมสงสัยในพระศาสดา" ดังนี้  
เป็นต้น ก็จะได้ด้วยเหมือนกัน ติฎฐิ ๖๒ ย่อมร่างไป

ญาณอันข้ามความสงสัยในอรรถา ๓ เสียได้ด้วยการกำหนดจับปัจจัย  
ของนามรูปโดยนัยต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้แล้วแลตั้งอยู่ พึงทราบว่ชื่อ  
กังขาวิตรณวิสุทธิ คำว่า ธรรมจิติญาณ ก็ดี คำว่า ยถาภูตญาณ ก็ดี  
คำว่า สัมมาทสฺสนะ ก็ดี ก็เป็นไวพจน์ของคำว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ  
นั่นเอง จริงอยู่ คำ (ต่อไป) นี้ พระสารีบุตรก็ได้กล่าวไว้ว่า  
"อวิชชาเป็นปัจจัย (คือเป็นเหตุ) สังขารทั้งหลายเป็นปัจจัยสมุปฺบัน  
(คือเป็นผล) ธรรมทั้งหลายนั้นเป็นปัจจัยสมุปฺบัน (ด้วยกันด้วย เพราะ  
อวิชชาก็มีปัจจัยเหมือนกัน) ปัญญาในการกำหนดจับปัจจัยโดยนัย  
ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่าธรรมจิติญาณ\* (รู้ที่ตั้งแห่งธรรม คือรู้ปัจจัยธรรม ?)"

(และกล่าวว่า) ถ้ามว่า "ภิกษุมนสิการไปโดยความไม่เที่ยง  
ย่อมรู้ย่อมเห็นตามเป็นจริง ซึ่งธรรมเหล่าไหน สัมมาทสฺสนะย่อมมี  
อย่างไร สังขารทั้งปวงย่อมเป็นอันภิกษุนั้นเห็นอย่างดี โดยความไม่  
เที่ยง ไปตามแนวความรู้เห็นตามเป็นจริงนั้นอย่างไร ความสงสัยเธอ  
ย่อมละได้ในที่ไหน ภิกษุมนสิการไปโดยความเป็นทุกข์... โดยความ  
เป็นอนัตตา ย่อมรู้ย่อมเห็นตามเป็นจริง ซึ่งธรรมเหล่าไหน ฯลฯ  
ความสงสัย เธอย่อมละได้ในที่ไหน ?"

ตอบว่า "ภิกษุมนสิการไปโดยความไม่เที่ยง ย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่ง

\* บ. ป. ๓๑/๓๒

นิมิตตะ (คือสังขาร ?) ตามเป็นจริง เพราะความรู้เห็นตามเห็นจริงนั้น  
จึงเรียกสัมมาทัศนะ สังขารทั้งปวงย่อมเป็นอันภิกษุ<sup>๑</sup>นั้นเห็นอย่างดีโดย  
ความไม่เที่ยงไปตามแนวความรู้เห็นตามเป็นจริง<sup>๒</sup>อย่างนี้ ความสงสัย  
เธอย่อมละได้ในที่นี้ (คือในธรรมตามที่รู้เห็น) ภิกษุมนสิการไป  
โดยความเป็นทุกซ์ ย่อมรู้ย่อมเห็นตามเป็นจริงซึ่งปวัตตะ (ความเป็น  
ไปแห่งสังขาร ?) ตามเป็นจริง... ภิกษุมนสิการไปโดยความเป็น  
อนัตตา ย่อมรู้ย่อมเห็นทั้งนิมิตตะทั้งปวัตตะตามเป็นจริง เพราะความ  
รู้เห็นตามเป็นจริงนั้น จึงเรียกสัมมาทัศนะ ธรรมทั้งปวง ย่อมเป็น  
อันภิกษุ<sup>๑</sup>นั้นเห็นอย่างดี โดยความเป็นอนัตตา ไปตามแนวความรู้เห็น  
ตามเป็นจริง<sup>๒</sup>อย่างนี้ ความสงสัย เธอละได้ในที่นี้ (คือในธรรม  
ตามที่รู้เห็น)"

ถามว่า "ยถาภูตญาณ (ความรู้ตามเป็นจริง) อันใดก็ดี สัมมา-  
ทัศนะ (ความเห็นชอบ) อันใดก็ดี กังขาวิตรณา (ความข้ามเสียได้  
ซึ่งความสงสัย) อันใดก็ดี ธรรมเหล่านี้มีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่าง  
กัน หรือว่ามีอรรถอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ ?" ตอบว่า  
"ยถาภูตญาณอันใดก็ดี สัมมาทัศนะอันใดก็ดี กังขาวิตรณาอันใดก็ดี  
ธรรมเหล่านี้ มีอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ" ดังนี้  
ก็แลวิปัสสกภิกษุผู้ประกอบด้วยญาณนี้แล้ว นับว่าเป็นผู้ได้ความ

\* พุ. ป. ๓๑/๓๕๔

อุณใจ ได้ที่พึงในพระพุทธศาสนา มีคติแน่นอน ได้ชื่อว่าจุฬโศดาบัน\*

เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีความต้องการด้วยกัขา-

วิตรณวิสุทธิ พึงเป็นผู้มีสติกำหนดจับปัจจัย

ทั้งหลายแห่งนามรูปโดยประการทั้งปวงทุกเมื่อ

เทอญ

ปริเฉทที่ ๑๕ ชื่อกัขาวิตรณวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญากาวนา

ในปกรณ์วิสัทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

\* ที่เดิมคำว่า นับว่า เชื่อว่า ก็เพราะยังไม่ได้บรรลุมรรคผลจริง ๆ เป็นแต่ตั้งอยู่ในทางแห่งมรรคผล เมื่อไม่เสื่อมจากกัขาวิตรณวิสุทธิ แม้ไม่ก้าวหน้าในปฏิบัติยิ่งขึ้นไปก็ย่อมจะเป็นผู้มีสุคติ เป็นเบื้องหน้าเป็นแน่แท้ คล้ายพระโศดาบันซึ่งเป็นผู้สิ้นทุกคติแล้ว จึงยกให้ว่าเป็นจุฬโศดาบัน หรือ จุลโศดาบัน - โศดาบันน้อย หมายความว่า นื่อง ๆ พระโศดาบันเข้าไปนั้นแหละ



### มัคคามัคคญาณทัสนวิสุทธินิเทศ

ส่วนญาณอันรู้ธรรมที่เป็นทรง และธรรมที่มีใช้ทางว่า "นี่เป็นทาง นี่มีใช้ทาง" ดังนี้แล้วแลตั้งอยู่ ชื่อว่ามัคคามัคคญาณทัสนวิสุทธิ

[นยวิปีสนาหรือกลาปสัมมสนะ]

พระโยคาวจรผู้ใคร่จะทำมัคคามัคคญาณทัสนวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อมพึงทำโยคะในนยวิปีสนา (เจริญวิปีสนาดำเนินตามนัยพระบาลี) ที่เรียก (อีกอย่างหนึ่ง) ว่า กลาปสัมมสนะ (การพิจารณาเป็นกลาป ?) ก่อน (หากมีปัญหาว่า) เพราะเหตุไร ? พึงแก้ว่า เพราะสำหรับผู้ลงมือทำวิปีสนาแล้ว ในเมื่อวิปีสนูปกิเลสมีโอกาสเป็นต้นมีขึ้น มัคคามัคคญาณทัสนะจึงมี แท้จริง เมื่อวิปีสนูปกิเลสทั้งหลายมีโอกาสเป็นอาทิเกิดขึ้นแล้ว มัคคามัคคญาณจึงมีแก่พระโยคาวจรผู้ลงมือทำวิปีสนา ก็เพราะกลาปสัมมสนะ เป็นเบื้องต้นของวิปีสนา เพราะเหตุนั้น มัคคามัคคญาณนั้นท่านจึงแสดงขึ้นไว้เป็นลำดับแห่งกัขาวิตรณญาณ อนึ่ง เหตุใด เมื่อไตรณปริยญาเป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณจึง

๑. สำหรับผู้อ่าน ควรทราบไว้ในขั้นต้นก่อนว่า วิปีสนาปัญญาที่ดำเนินไปตามวิถี ไม่ข้องแวะกับวิปีสนูปกิเลส ท่านเรียกว่า "ทาง" ส่วนวิปีสนูปกิเลส ๑๐ มีแสงสว่างเป็นต้นที่เกิดขึ้นในขณะนี้ เรียกว่า "มิใช่ทาง"

๒. มหาภูติกว่ำ การพิจารณาโดยสังเขปธรรมอันเป็นมากเช่นแยกเป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน... เข้าเป็นกลาป คือเป็นกลุ่มเป็นหมวด ชื่อว่ากลาปสัมมสนะ การเจริญวิปีสนาพิจารณาธรรมทั้งหลายไปตามนัยบาลีสังเขปนั้นว่า "รูปทุกชนิด... ไม่เที่ยง.." เป็นต้น เรียกว่านยวิปีสนาก็คือวิปีสนาอันเดียวกันนั้นแหละ แต่เรียกต่างกันคือทางชมพูทวีปเรียก กลาปสัมมสนะ ทางตามปณณิทวีปเรียก นยวิปีสนา เพราะฉะนั้นจึงว่า "ในนยวิปีสนาที่เรียกว่ากลาปสัมมสนะ"

เกิดขึ้น และศีรณปริยญาเล่าก็มีในลำดับแห่งญาณปริยญา แม้เพราะเหตุนั้น พระโยคีผู้ใคร่จะทำมคคามัคคญาณทัสนวิสุทธินั้นให้พร้อม จึงต้องทำโยคะในกลาปสัมมสนะก่อน

[ปริยญา ๓]

(ต่อไป) นี่เป็นวินิจัยในปริยญาทั้งหลายนั้น ก็โลกียปริยญา มี ๓ คือ ญาณปริยญา ศีรณปริยญา และปหารปริยญา ซึ่งท่านหมายเอากล่าว (จำแนกญาณไว้ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "อภิยญาปัญญา (ปัญญาอันมุ่งหน้ารู้ไฉยธรรม) จัดเป็นญาณ เพราะอรรถคือรู้ (ธรรมที่ควรรู้) ได้ ปริยญาปัญญา (ปัญญาอันกำหนดรู้ปริยไฉยธรรม) จัดเป็นญาณ เพราะอรรถคือตัดสินใจได้ ปหานปัญญา (ปัญญาอันละปหานตัปพรหม) จัดเป็นญาณ เพราะอรรถคือสละได้" ดังนี้

ในปริยญา ๓ นั้น ปัญหานั้นเป็นไปโดยกำหนดปัจจัยตัดลักษณะ (ลักษณะเฉพาะตัว) แห่งธรรมทั้งหลายนั้น ๆ โดยนัยว่า "รูปมีอันสลายไปได้เป็นลักษณะ เวทนามีอันเสวย (รสอารมณ์) ได้ เป็นลักษณะ" ดังนี้ เป็นต้น ชื่อว่า ญาณปริยญา ส่วนลักษณารัมมณียวิปัสณาปัญญา (วิปัสณาปัญญาอันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์) ที่เป็นไปโดยยกขึ้นสู่สามัญลักษณะแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้นแหละโดยนัยว่า "รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง" เป็นต้น ชื่อว่า ศีรณปริยญา ส่วนลักษณารัมมณียวิปัสณาปัญญานั้นเอง ที่เป็นไปด้วยสามารถละวิปลาสัญญามีความสำคัญว่าเที่ยงเป็นต้นในธรรมทั้งหลายนั้นแหละได้ ชื่อปหานปริยญา

[ภูมิของปริณญา]

ภูมิ (คือขั้น) ของญาณปริณญา เริ่มตั้งแต่สังขารปริเฉท (กำหนดสังขารคือนามรูป) ไปจนถึงปัจจุปริกหะ (กำหนดจับปัจจัยของนามรูป) ด้วยว่าในระหว่างนี้ความเป็นใหญ่ย่อมมีแก่ความแทงตลอดปัจจัยตลัทธิของธรรมทั้งหลายเท่านั้น

ภูมิของตริณปริณญา เริ่มตั้งแต่กลาปสัมมสนะไปจนถึงอุทัพพทานุปัสสนา (เห็นทั้งเกิดทั้งดับ) ด้วยว่าในระหว่างนี้ความเป็นใหญ่ย่อมมีแก่ความแทงตลอดสามัญตลัทธิเท่านั้น

ภูมิของปหารปริณญา จังกังคานุปัสสนา (เห็นแต่ความดับ) เป็นต้น สูงขึ้นไป ด้วยว่าตั้งแต่นั้นไปความเป็นใหญ่ย่อมมีแก่อนุปัสสนา ๗ อันยังการละพาตัพพธรรมมีนิจสัญญาเป็นต้นให้สำเร็จ ดังนี้ คือ พระโยคาวจรผู้ตามเห็น (สังขาร) โดยอาการไม่เที่ยงอยู่ ย่อมละนิจสัญญาได้ ตามเห็นโดยอาการเป็นทุกข์อยู่ ย่อมละสุขสัญญาได้ ตามเห็นโดยอาการเป็นอนัตตาอยู่ ย่อมละอัตตสัญญาได้ เบื่อหน่ายอยู่ ย่อมละนันทิได้ คลายกำหนดอยู่ ย่อมละราคะได้ ดับ (คือปิดทางเกิดของสังขารต่อไป) อยู่ ย่อมละสมุทัย (คือความเกิดของสังขาร) ได้ สละกิน (คือสละทั้ง) อยู่ ย่อมละความยึดถือได้

ในปริณญา ๓ ดังกล่าวมานี้ ญาณปริณญาอย่างเดียว อันพระโยคีผู้นี้ได้บรรลุแล้วมีอยู่ ส่วนปริณญานอกนี้ (คือตริณปริณญา และ ปหานปริณญา) ก็พึงได้บรรลุด้วย เพราะสังขารปริเฉทและปัจจุปริกหะ ทำให้สำเร็จได้ เหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ (ตอนต้น) ว่า "เหตุ

ใด เมื่อศีรณปริญาเป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณจึงเกิดขึ้น และศีรณ-  
ปริญาเล่าก็มีในลำดับแห่งญาตปริญา แม้เพราะเหตุนั้น พระโยคี  
ผู้ใคร่จะทำมัคคามัคคญาณทัสนาวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม จึงต้องทำโยคะ  
ในกลาปสัมมสนะก่อน " ดังนี้

[บาลีสัมมสนญาณ]

(ต่อไป) นี้ เป็นบาลีในกลาปสัมมสนะนั้นว่า "ปัญญาในอัน  
กำหนด (โดย) สังเขปธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน  
เข้า ชื่อสัมมสนญาณ (ญาณในการพิจารณา) เป็นไฉน ?

รูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายใน  
นอกก็ตาม ฯลฯ อยู่ในที่ไกลหรือในที่ใกล้ก็ตาม ภิกษุกำหนดรูป  
ทั้งปวง (นั้น) โดยอาการไม่เที่ยง เป็นสัมมสนะหนึ่ง กำหนดโดย  
อาการเป็นทุกข์เป็นสัมมสนะหนึ่ง กำหนดโดยอาการเป็นอนัตตา  
เป็นสัมมสนะหนึ่ง เวทนาทุกอย่าง ฯลฯ วิญญาณทุกอย่าง ฯลฯ  
กำหนดโดยอาการเป็นอนัตตา เป็นสัมมสนะหนึ่ง ภิกษุกำหนดจักขุ  
 ฯลฯ ชรามรณะ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน โดยอาการไม่เที่ยง  
เป็นสัมมสนะหนึ่ง กำหนดโดยอาการเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะหนึ่ง  
กำหนดโดยอาการเป็นอนัตตา เป็นสัมมสนะหนึ่ง

ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "รูปทั้งที่เป็นอดีต  
อนาคตและปัจจุบันไม่เที่ยงเพราะอรรธคือสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะอรรธ  
คือเป็นภัย เป็นอนัตตาเพราะอรรธคือหาสาระมิได้" ดังนี้ ชื่อ สัมม-  
สนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "เวทนา ฯลฯ

วิญญาณทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันไม่เที่ยง ฯลฯ " ชื่อสัมม-  
สนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "จักขุ ฯลฯ  
ชรามณะ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันไม่เที่ยง ฯลฯ" ชื่อสัมม-  
สนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "รูปทั้งที่เป็น  
อดีตอนาคตและปัจจุบันเป็นของไม่เที่ยง เป็นของที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น  
อาศัยเหตุเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา  
มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา " ดังนี้ชื่อสัมม-  
สนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "เวทนา ฯลฯ  
วิญญาณทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ มีความ  
ดับไปเป็นธรรมดา" ชื่อว่าสัมมสนญาณ ปัญญาในอันกำหนด  
(โดย) สังเขปเข้าว่า "จักขุ ฯลฯ ชรามณะ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคต  
และปัจจุบันเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ มีความดับไปเป็นธรรมดา " ชื่อ  
ว่าสัมมสนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "ชรา  
มณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ เมื่อชาติไม่มี ชรามณะก็ไม่มี " ชื่อสัมม-  
สนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "ชรามณะ  
มีเพราะปัจจัยคือชาติ เมื่อชาติไม่มี ชรามณะก็ไม่มี แม้ในกาลอดีตแม้  
ในกาลอนาคต" ชื่อสัมมสนญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สัง-  
เขปเข้าว่า "ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ ฯลฯ สังขารทั้งหลายมีเพราะ  
ปัจจัยคืออวิชชา เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายก็ไม่มี " ชื่อสัมมสน-  
ญาณ ปัญญาในอันกำหนด (โดย) สังเขปเข้าว่า "สังขารทั้งหลาย  
มีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายก็ไม่มี แม้ใน

กาลอดีต แม้ในกาลอนาคต " ชื่อสัมมสนญาณ

ความรู้ นั้น ชื่อว่าญาณ เพราะว่าอรรถรู้ได้ ชื่อว่าปัญญา เพราะ  
อรรถารู้ทั่ว เหตุ นั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "ปัญญาในอันกำหนด  
(โดย) สังเขปธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันเข้า ชื่อ  
สัมมสนญาณ"

ก็แลกลุ่มธรรมทั้งหลายนี้ คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในทวาร  
พร้อมทั้งตัวทวารและอารมณ์ (๑) ขั้น ๕ (๑) ทวาร ๖ (๑)

อารมณ์ ๖ (๑) วิญญาณ ๖ (๑) ผัสสะ ๖ (๑)

เวทนา ๖ (๑) สัญญา ๖ (๑) เจตนา (๑)

ตัณหา ๖ (๑) วิตก ๖ (๑) วิจาร ๖ (๑) ธาตุ ๖ (๑)

กสิณ ๑๐ (๑) โภกภูตาส (คือ อาการ) ๓๒ (๑) อายตนะ

๑๒ (๑) ธาตุ ๑๘ (๑) อินทริย์ ๒๒ (๑) ธาตุ ๓ (๑)

ภพ ๓ (๑) ภพแม้อื่นอีก ๓ (๑) ภพอื่นอีก ๓ ด้วย

(๑) ฌาน ๔ (๑) อัปปมัญญา ๔ (๑) สมาบัติ ๔ (๑)

องค์แห่งปฏิสุมบาท ๑๒ (๑) บัณฑิตพึงทราบว่าย่านสังเขป

ไว้ด้วยไปยาล คือ "จกฺขุ ฯ เป ฯ ชรามรณํ - จักขุ ฯ ล ฯ ชรามรณะ"

นี้ ในบาลีสัมมสนญาณนี้

[อภิญาญญนิเทศ]

แท้จริง ข้อนี พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ในอภิญาญญนิเทศว่า

"คุณภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง คุณภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงที่พึงรู้ยิ่ง คืออะไรเล่า คุณภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นพึงรู้ยิ่ง รูปทั้งปวงเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุวิญญาณเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุสัมผัสเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง แม้ความเสวย (รสอารมณ์) เป็นสุขบ้างเป็นทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้างนี้ใด เกิดเพราะปัจจัยคือจักขุสัมผัส แม้ความเสวย (รสอารมณ์) นั้นก็เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง โสตะเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ฯลฯ แม้ความเสวย (รสอารมณ์) เป็นสุขบ้างเป็นทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้างนี้ใด เกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือ มโนสัมผัส แม้ความเสวย (รสอารมณ์) นั้น ก็เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง

รูป... วิญญาณ เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปทั้งหลาย...ธรรมทั้งหลาย เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุวิญญาณ...มโนวิญญาณ เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุสัมผัส...มโนสัมผัส เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุสัมผัสสชาเวทนา...มโนสัมผัสสชาเวทนาเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปสัญญา...ธรรมสัญญา เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปสัญญาเจตนา...ธรรมสัญญาเจตนาเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปค้นหา...ธรรมค้นหาเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปวิตก...ธรรมวิตกเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง รูปวิจารณ์...ธรรมวิจารณ์เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ปฐวีธาตุ...วิญญาณธาตุ เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ปฐวิกถิน...วิญญาณกถินเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง ผม...มันในสมองเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขายตนะ รูปายตนะ...มนายตนะ ธรรมายตนะเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ...มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง จักขุนทรีย์...อัญญาตาวิณทรีย์เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพเป็น

สิ่งพึงรู้ยิ่ง เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ เป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง  
ปฐมฌาน...จตุตถฌานเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง เมตตาเจโตวิมุตติ...อุเบกขาเจโต-  
วิมุตติเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง อาการสannyายตนสมบัติ...เนวสัญญานาสัญญาย-  
ตนสมบัติเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง อวิชา...ชราภณะเป็นสิ่งพึงรู้ยิ่ง" ดังนี้

สิ่งทั้งปวงที่พึงรู้นั้น เชื่อว่าท่านได้สั่งเขปไว้ด้วยไปยาลทั้ง  
ปวงในบาลีสัมมสนญาณนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้อย่าง  
พิสดารในอภิญญานิเทศน์ดังกล่าวมาจะนี้

แต่ว่าธรรมเหล่าใดเป็นโลกุตรธรรม มาในอภิญญานิเทศที่  
สั่งเขปไว้อย่างนี้ ธรรมเหล่านั้นไม่พึงถือเอาในอธิการ (แห่งสัมมสนะ)  
นี้ เพราะไม่เข้า (เกณฑ์) สัมมสนะ แม้ธรรมเหล่าใดเข้า (เกณฑ์)  
สัมมสนะเล่า ในธรรมเหล่านั้น ธรรมทั้งหลายใดแจ้งชัดถึงซึ่งความ  
กำหนดจับเอาได้โดยง่ายแก่พระโยคีรูปใด พระโยคีรูปนั้นก็พึงเริ่มทำ  
สัมมสนะในธรรมทั้งหลายนั้นเทอญ

[แบบทำสัมมสนะ]

(ต่อไป) นี้ เป็นอรัพภวิธานโยชนา (การประกอบแบบทำ  
สัมมสนะ) ทางขั้น (โดยยกอุปจน์ขึ้นกล่าวเป็นนิตินะ) ว่า  
"รูปทุกอย่าง ฯลฯ ภิกษุกำหนดรูปทั้งปวงโดยอาการไม่เที่ยง เป็น  
สัมมสนะหนึ่ง กำหนดโดยอาการเป็นทุกข์ เป็นสัมมสนะหนึ่ง กำหนด  
โดยอาการเป็นอนัตตา เป็นสัมมสนะหนึ่ง" เพียงเท่านี้ ภิกษุนี้นับ  
ว่าได้กำหนด (ตัด) รูปทั้งปวง ที่นิเทศไว้โดยโดยคำไม่เจาะจง ดังนี้ว่า



"ขงฺกัณฺณิ รูปํ - รูปทุกอยํ" โดยโอกาส ๑๑ (คือตัดเป็น ๑๑ ช่อง)  
คือ โดยอดีตติกะ (หมวด ๓ ทั้งอดีต คืออดีตอนาคตปัจจุบันนับ ๓)  
และโดยทุกะ (หมวด ๒) ๔ มีอัมมัตตทุกะ (หมวด ๒ ทั้งรูปภายใน  
คือรูปภายในรูปภายนอก) เป็นต้น (นับ ๘ รวมเป็น ๑๑)  
แล้วกำหนดรูปทั้งปวงลงโดยอาการไม่เที่ยง คือ สัมมสนะ (พิจารณา)  
ว่าไม่เที่ยง ถามว่า สัมมสนะอย่างไร ? ตอบว่า สัมมสนะโดยนัยที่  
(บาลี) กล่าวตอนต่อไปนั่นแหละ เพราะ(บาลีตอยต่อไป) ท่าน  
กล่าวไว้ (ดัง) นี้ว่า "รูปํ อตีตानาคตปัจจุปันนํ อนิจฺจํ ขณฺณเจเน-  
...รูปทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันไม่เที่ยง โดยอรรถคือสิ้นไป"  
ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ภิกษุนี้จึงสัมมสนะว่า "รูปใดเป็นอดีต รูป  
นั้นก็สิ้นไปแล้วในภพอดีตนั่นเอง หามาถึงภพนี้ไม่ เหตุใด เหตุนี้จึง  
ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถคือสิ้นไป รูปใดเป็นอนาคตจักเกิดในภพถัด  
ไป แม้รูปนั้นก็จักสิ้นไปในภพที่เกิดขึ้นแหละ หาไปสู่ภพต่อแต่ภพนั้น  
ไปไม่ เหตุนี้จึงชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถคือสิ้นไป รูปใดเป็นปัจจุบัน  
แม้รูปนั้นก็สิ้นอยู่ในภพนี้แหละ หาไปจากภพนี้ไม่ เหตุนี้จึงชื่อว่าไม่  
เที่ยง เพราะอรรถคือสิ้นไป รูปใดเป็นภายนอกไม่ เหตุนี้จึงสิ้นอยู่ในภายใน  
นั่นแหละ หาไปสู่ความเป็นภายนอกไม่ เหตุนี้จึงชื่อว่าไม่เที่ยงเพราะ  
อรรถคือสิ้นไป รูปใดเป็นภายใน ฯลฯ ... เป็นรูปหยาบ...รูป  
ละเอียด...รูปเลว ...รูปประณีต..รูปในที่ไกล...รูปในที่ใกล้ แม้  
รูปนั้นก็สิ้นอยู่ในที่ใกล้นั่นแหละ หาไปสู่ความเป็นรูปในที่ไกลไม่  
เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถคือสิ้นไป สัมมสนะ

ทั้งปวงนี้ จัดเป็นสัมมสนะหนึ่ง ด้วยอำนาจบทว่า "อนิจฺจํ ขยฺยฺเจ-  
ชื่อว่าไม่เที่ยงเพราะอรรธคือสิ้นไป" นั้น แต่ (ว่า) โดยแยกออกไป  
ก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง (เมื่อตีตสัมมสนะ - พิจารณารูปที่เป็นอดีต  
เป็นต้น)

อนึ่ง รูปทั้งปวงนั้นแหละชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะอรรธคือเป็นภัย  
คำว่า "เพราะอรรธคือเป็นภัย" หมายความว่า เพราะเป็นสิ่งที่น่ากลัว  
ด้วยว่าสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมนำมาความกลัวมาให้ ดังความกลัวเกิด  
ขึ้นแก่เทวดาทั้งหลาย ในเพราะ (ได้ฟัง) สอิโหมปมสูตรจะนั้น แม้  
สัมมสนะดังกล่าวมานี้ก็จัดเป็นสัมมสนะหนึ่ง ด้วยอำนาจบทว่า "ทุกข์  
ขยฺยฺเจ-ชื่อว่าเป็นทุกข์เพราะอรรธคือเป็นภัย" นั้น แต่ (ว่า) โดย  
แยกออกไปก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง (เหมือนกัน)

อนึ่ง รูปทั้งปวงนั้นชื่อว่าเป็นทุกข์ฉนฺใด ก็ชื่อว่าเป็นอนัตตา  
เพราะอรรธคือหาสารมิได้จะนั้น คำว่า "เพราะอรรธคือหาสารมิ  
ได้" หมายความว่าเพราะไม่มีสาระคืออัตตา ที่พวกอัตตวาทีคาดคิด

\* ต. ขนฺธ. ๑๗/๑๐๓ สอิโหมปมสูตร มหาภูทิกานะให้แปลเป็นลักษณะ เดิม เทสิบมานะ  
เป็นลักษณะกิริยา เห็นว่าแปลเป็นนิมิตตมิตติดังที่แปลนี้ ก็พอได้ความแล้ว จึงไม่แปลตามท่าน

ความสังเขปสอิโหมปมสูตรนั้นว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงความไม่เที่ยงไม่ยั่งยืนแห่งเบญจขันธ์  
พวกเทวดาซึ่งสำคัญว่าพวกตนเป็นพวกยั่งยืนไม่รู้จักแก่ตาย ได้ฟังพระธรรมเทศนานั้นแล้วได้สำนึก  
รู้ความจริงขึ้น ก็เกิดความสะดุ้งกลัวว่าตัวจะต้องแก่ตาย จะต้องพลัดพรากสวรรคสมบัติ ดุจ  
สัตว์ทั้งหลายได้ยินเสียงแผดของราชสีห์ก็สะดุ้งกลัวจะนั้น

เอาดังนี้ว่า "รูปมีอิตตาครอง"เป็นผู้สร้าง ผู้เสวย (ผล) ผู้มีอำนาจในตน" เพราะรูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นย่อมเป็นทุกข์ ไม่อาจห้ามความไม่เที่ยงหรือความเกิดความเสื่อมความถูกบีบคั้นแม้ของตนเองได้ (ก็แล้ว) ความเป็นผู้สร้างเป็นต้นแห่งรูปนั้นจักมีที่ไหนเล่า เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็หากรูปนี้จักได้เป็นอิตตาแล้วไซ้ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ" ดังนี้เป็นอาทิ แม้สัมมสนะดังกล่าวมานี้ก็เป็นสัมมสนะหนึ่ง ด้วยอำนาจบทว่า "อนตฺตา อสารถฺเจน ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถคือหาสาระมิได้" นั้น แต่ (ว่า) โดยแยกออกไปก็เป็นสัมมสนะ ๑๑ อย่าง (เหมือนกัน) นัยในชั้นที่เหลือมีเวทนาชั้นเป็นต้น ก็นัย (เดียวกัน)นี้

อนึ่ง รูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นก็ย่อมเป็นประเภทสังขตะเป็นต้นโดยแน่แท้ เหตุใด เพราะเหตุนี้เพื่อจะแสดงปริยาย (คือคำไวพจน์) ของอนิจจศัพท์นั้น หรือว่าเพื่อแสดงความเป็นไปแห่งมนสิการโดยอาการต่าง ๆ พระบาลีจึงว่าไว้จึงอีกว่า "...รูปทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันเป็นของไม่เที่ยง เป็นของที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยเหตุเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา " ดังนี้ นัยในชั้นที่เหลือมีเวทนาชั้นเป็นต้น ก็นัย (เดียวกัน) นี้แล

เพื่อประโยชน์แก่ความมั่นคงแห่ง อนิจจสัมมสนะ ทุกขสัมมสนะ

\* ปาฐะเรียกแยกไว้เป็น อตฺตา นิวาสิ พิจารณาแล้วเห็นว่า เป็นศัพท์สมาส เรียงติดกันเป็น อตฺตานิวาสิ แปลได้ความดีกว่า เข้ากับความข้างหลังได้สนิทด้วย

และอนัตตาสัมมสนะ ในปัญจขันธ์นั้นแหละ พระโยคาวจรภิกษุ นั้น  
ย่อมจะพิจารณาปัญจขันธ์นี้ทางอนิจจาทิสัมมสนะ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า  
ผู้เมื่อทรงจำแนกอนุโลมญาณ ตรัสโดยแยก (อาการต่าง ๆ) ไว้ใน  
วิภังค์แห่งปาฐะว่า "ภิกษุย่อมได้ขันติ (คือญาณ) อันเป็นอนุโลม"  
โดยอาการ ๔๐ อะไรบ้าง ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (ความถูกต้อง  
แน่นอน) โดยอาการ ๔๐ อะไรบ้าง " นั้น โดยนัยว่า "ภิกษุเห็น  
ปัญจขันธ์โดยอาการไม่เที่ยงอยู่ ย่อมได้ขันติ (คือญาณ) อันเป็นอนุโลม  
เห็นอยู่ว่า "ความดับแห่งปัญจขันธ์เป็นความเที่ยงเป็นนิพพาน " ย่อม  
หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม โดยอาการ ๔๐ คือ

|         |                     |
|---------|---------------------|
| อนิจจโต | โดยอาการไม่เที่ยง   |
| ทุกขโต  | โดยอาการเป็นทุกข์   |
| โรคโต   | โดยอาการเป็นโรค     |
| คณฺหโต  | โดยอาการเป็นฝี      |
| สกลโต   | โดยอาการเป็นลูกศร   |
| อมโต    | โดยอาการเป็นของชั่ว |

๑. มหาภูติกะไว้ว่า ญาณเรียกว่า ขันติ เพราะทนในการกำหนดหยั่งลงไปจนถึงสิ่งซึ่งเป็นวิสัย
๒. มหาภูติกะว่า อนุโลม คืออนุภูตแก่ความบรรลุวิมรรค
๓. สัมมัตตนิยาม ก็คือวิมรรคนั่นเอง วิมรรคนั้นเป็นสัมมัตตะ (ความถูกต้อง) มี  
สัมมาทิฐิความเห็นถูกต้องเป็นต้น และเป็นนิยาม (ความแน่นอน) เพราะเป็นอนิวัตรธรรม มีอัน  
ไม่กลับกลายเป็นธรรมดา

|                 |                               |
|-----------------|-------------------------------|
| อาพาธโต         | โดยอาการอาพาธ                 |
| ปรโต            | โดยอาการเป็นฝ่ายอื่น          |
| ปโลกโต          | โดยอาการทลาย                  |
| อิตโต           | โดยอาการเป็นจัญไร             |
| อุพทุทโต        | โดยอาการเป็นอุบาทว์           |
| ภยโต            | โดยอาการเป็นภัย               |
| อุปสคฺคโต       | โดยอาการเป็นอุปสรรค           |
| จลโต            | โดยอาการเป็นไหว               |
| ปภงฺกฺโต        | โดยอาการเป็นแตกสลาย           |
| อทุฐฺโต         | โดยอาการเป็นไม่คงทน           |
| อตาณโต          | โดยอาการเป็นไม่มีที่ต้านทาน   |
| อเลณโต          | โดยอาการเป็นไม่มีที่กำบัง     |
| อสรณโต          | โดยอาการเป็นไม่มีที่พึ่ง      |
| ริตฺโต          | โดยอาการว่าง                  |
| ตุจฺจโต         | โดยอาการสูญ                   |
| สุญฺญโต         | โดยอาการมิใช่ตน               |
| อาทีนวโต        | โดยอาการเป็นโทษ               |
| วิวปริณามชฺมุโต | โดยอาการมีความแปรไปเป็นธรรมดา |
| อसारกโค         | โดยอาการไม่มีแก่น             |
| อหฺมมูลโต       | โดยอาการเป็นมูลแห่งความลำบาก  |

|                |                                                           |
|----------------|-----------------------------------------------------------|
| วชกโต          | โดยอาการเป็นผู้ฆ่า                                        |
| วิภวโต         | โดยอาการเสื่อม                                            |
| สทสวโต         | โดยอาการเป็นไปกับอาสวะ                                    |
| ตงฺขโต         | โดยอาการเป็นสังขตะ                                        |
| มารามิสโต      | โดยอาการเป็นเหยื่อมาร                                     |
| ชาติชฺมุโต     | โดยอาการมีชาติเป็นธรรมดา                                  |
| ชราชฺมุโต      | โดยอาการมีชราเป็นธรรมดา                                   |
| พฺยาชิชฺมุโต   | โดยอาการมีพยาธิเป็นธรรมดา                                 |
| มรณชฺมุโต      | โดยอาการมีมรณะเป็นธรรมดา                                  |
| โสภชฺมุโต      | โดยอาการมีโสกะเป็นธรรมดา                                  |
| ปริเทวชฺมุโต   | โดยอาการมีปริเทวะเป็นธรรมดา                               |
| อุปฺยาสชฺมุโต  | โดยอาการมีอุปฺยาสเป็นธรรมดา                               |
| ตฺสูกิลลชฺมุโต | โดยอาการเป็นสิ่งมีความเศร้าหมอง<br>เป็นธรรมดา ดังนี้ก็ได้ |

ถามว่า พิจารณาปัญจขั้นทางอนิจจาติสัมมสนะอย่างไร ? เฉลย  
ว่า ก็โยคาวจรภิกษุนี้ย่อมพิจารณาขั้นอันหนึ่ง ๆ ทางอนิจจาติสัมมสนะ  
ที่ตรัสโดยแยก (อาการต่าง ๆ) ไว้ดังนี้ คือ

อนิจฺจโต-โดยอาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะความที่ขั้นนั้นไม่เป็น  
สิ่งที่อยู่ตลอดไป และเพราะความที่มันมีเบื้องต้นเบื้องปลาย

ทุกฺขโต-โดยอาการชื่อว่าทุกข์ เพราะภาวะคือถูกความเกิดขึ้น  
ความเสื่อมไปบีบคั้น และเพราะความเป็นพื้นสำหรับทุกข์

**โรคโต-**โดยอาการชื่อว่าเป็นโรค เพราะพึงประทุงอยู่ได้ด้วยปัจจัย และเพราะเป็นมูลของโรค

**คณฺหโต** - โดยอาการชื่อว่าเป็นฝี เพราะความเป็นสิ่งอันประกอบ ด้วยความปวดคือความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งหนองคือ กิเลส และเพราะบวมขึ้น แก่เข้า และแตก ด้วยความเกิดขึ้น ความแก่ และความสลายไป

**สลุโต-**โดยอาการชื่อว่าเป็นลูกศร เพราะเป็นสิ่งยังความเจ็บ ให้เกิด เพราะทิ่มแทงอยู่ภายใน และเพราะพึงชักออกได้ยาก

**อมโต-**โดยอาการชื่อว่าเป็นของขั่ว เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความ ตีเตียน (แห่งอริยชน) เพราะนำความไม่องงามมาให้ และเพราะ เป็นพื้นสำหรับของขั่ว

**อาพาธโต-**โดยอาการชื่อว่าเป็นอาพาธ เพราะเป็นสิ่งยังความไม่เป็น เสรีให้เกิด และเพราะเป็นปทัสถานแห่งความเจ็บไข้

**ปรโต-**โดยอาการชื่อว่าเป็นฝ่ายอื่น เพราะไม่อยู่ในอำนาจ และ เพราะไม่เชื่อฟัง

**ปโลกโต-**โดยอาการชื่อว่าเป็นทลาย เพราะพังไปด้วยพยาธิขรา มรณะ

**อิตฺติโต-**โดยอาการชื่อว่าเป็นจัญไร เพราะนำความโชคร้ายมาให้ เป็นอนเณก

๑. มหาภูิกว่า เพราะเว้นคิมคืออริยมรรคเสีย เป็นไม่อาจชักออกได้

๒. มหาภูิกว่า เพราะต้องเนื่องด้วยคนอื่น เหมือนคนไข้ต้องอาศัยคนอื่นช่วยป้อนและประคอง ลูกนั่งเป็นต้น

**อุปทุทโต-**โดยอาการเชื่อว่าเป็นอุบาทว์ เพราะเป็นพื้นที่สำหรับ  
อุบาทว์ทั้งปวง เหตุนำมาซึ่งอนัตตผลใหญ่ ๆ ที่ไม่รู้ (คือไม่ได้คาด  
คิดไว้) เลย

**ภยโต-**โดยอาการเชื่อว่าเป็นภัย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งภัยทั้งปวง  
และเพราะเป็นฝ่ายตรงข้ามต่ออบรมอัสสาสะ (ความโล่งใจอย่างยอด-  
เยี่ยม) ที่ได้แก่ความสงบทุกข์

**อุปสคฺคโต-**โดยอาการเชื่อว่าเป็นอุปสรรค เพราะถูกอนัตตผลหลาย  
อย่างพัวพัน เพราะถูกสิ่งที่เป็นโทษขัดขวาง และเพราะควรแก้อัน  
ไม่พึงรับเอา ดังอุปสรรค

**จลโต-**โดยอาการเชื่อว่ายวุ่น เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิชราภริณะ  
และด้วยโลกธรรมทั้งหลายมีลาภะและเสื่อมลาภเป็นต้น

**ปภงฺกุโต-**โดยอาการเชื่อว่ายแตกสลาย เพราะมีปกติเข้าถึงความ  
แตกสลาย โดยการกระทำ (ของตนหรือคนอื่น) บ้าง โดยเป็นเองบ้าง

**อทุฐฺโต-**โดยอาการเชื่อว่ายไม่คงทน เพราะมีปกติตกไปได้ทุกรุ่น  
และเพราะไม่มีเสถียรภาพ

**อตาณโต-**โดยอาการเชื่อว่ายไม่มีที่ต้านทาน เพราะไม่มีที่คุ้มครอง  
และเพราะหาความปลอดภัยมิได้

**อเลณโต-**โดยอาการเชื่อว่ายไม่มีที่ต้านทาน เพราะไม่มีที่คุ้มครอง  
และเพราะหาความปลอดภัยมิได้

**อเลณโต-**โดยอาการเชื่อว่ายไม่มีที่กำบัง เพราะไม่มีที่ลับพอจะหลบ  
ซ่อนได้ และเพราะไม่ทำหน้าที่กำบังให้แม้แก่สัตว์ทั้งหลายผู้ซ่อนตัวอยู่

**อสรณโต-**โดยอาการเชื่อว่ายไม่มีที่พึ่ง เพราะไม่มีความเป็นที่  
กำจัดภัยให้แก่ผู้อาศัยทั้งหลายได้



**ริตฺโต** โดยอาการชื่อว่าว่าง เพราะว่างจากความยั่งยืนความ  
งามและความสุขตามที่คนเขลาคาดคิดเอา

**ตุจฺจโต** โดยอาการชื่อว่าไม่มีแก่น เพราะเป็นของว่างนั้น  
แหละ หรือว่าเพราะความเป็นของเล็กน้อยก็ได้ ด้วยว่าแม้ของเล็กน้อย  
เขาก็เรียกกันว่าของเปล่าได้ในโลก

**สุญฺญโต** โดยอาการชื่อว่าสูญ เพราะว่างจากเจ้าของ ผู้  
ครอง ผู้สร้าง ผู้เสวย (ผล) และผู้ดูแลรักษา

**อนตฺโต** โดยอาการชื่อว่ามิใช่ตน เพราะแม้แต่ตนเองก็มีได้  
เป็นเจ้าของเป็นต้น

**อาทินฺวโต** โดยอาการชื่อว่าอาทินพ (คือเป็นผลร้าย)  
เพราะเป็นปวัตติทุกข์ (ทุกข์โดยยังเป็นไป) และเพราะความที่ทุกข์  
เป็นตัวโทษ อีกนัยหนึ่ง บุคคลใดยอมไปสู่ความเจ็บใจ ย่อมถึง  
ซึ่งความเจ็บใจ ความเจ็บใจยอมเป็นไปแก่บุคคลใด เหตุนี้ บุคคล  
นั้นจึงชื่ออาทินวะ คำว่า อาทินวะนั้นเป็นคำเรียกคนเจ็บใจ แม้  
ชั้นทั้งหลายเล่า ก็เป็นสภาพเจ็บใจในแท้ เหตุนั้น (จึงกล่าวได้ว่า)  
โดยอาการชื่อว่าอาทินพ เพราะเป็นเช่นกับคนเจ็บใจ<sup>๑</sup>

๑. มหาภูตจักรพระบาตรมาอ้างว่า ยิ ภิกขุฉว ปญฺจุปานกฺขนฺธา ทฺกฺขา วิปริณามธมฺมา  
อภิ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺธสฺส อาทินโว จูกรภิกฺขุทั้งหลาย อุปาทานจันท์ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์  
มีอันแปรไปเป็นธรรมดาอันใด อันนี้เป็นโทษในอุปาทานจันท์ ๕
๒. นัยหลังนี้ อาทินว ท่านวิเคราะห์เป็น ที ธาตุ ในความสิ้น อา บนหน้า มีอรรถาธิบาย ว. คือ  
วา ธาตุ ในความไป ถึง เป็นไป รูปสัททวิเป็น อาทินว แปลว่า ถึงความสิ้นยิ่ง (ตรงสำนวนของ  
เราว่าสิ้นเนื้อประดาตัว) ในที่นี้เอาความว่าเจ็บใจ

**วิปริณามธมฺมโต** โดยอาการชื่อว่ามีความแปรไปเป็นธรรมดา  
เพราะมีความเปลี่ยนไปเป็นปกติโดยอาการ ๒ คือโดยชราและโยมรณะ\*

**อสารถโต** โดยอาการชื่อว่าไม่มีแก่น เพราะเป็นสิ่งที่อ่อนแอ  
และเพราะเป็นสิ่งที่พังกได้ง่ายเหมือนไม้กระพี้

**อฆมูลโต** โดยอาการชื่อว่าเปื้อนมูลแห่งความลำบาก เพราะ  
เป็นเหตุแห่งความทุกข์ยาก

**วธกโต** โดยอาการชื่อว่าเป็นผู้ฆ่า เพราะมักทำลายความไว  
วางใจเสีย คฤศตรูผู้มีหน้าเป็นมิตร\*

**วิภวโต** โดยอาการชื่อว่าเสื่อม เพราะปราศจากความเจริญและ  
เพราะเป็นตัวเสื่อม

**ธาสวโต** โดยอาการชื่อว่าป็นสังขตะ เพราะเป็นสิ่งที่เหตุปัจจัย  
ปรุงแต่ขึ้น

**มารามิสฺสโต** โดยอาการชื่อว่าเปื้อนเหยื่อมาร เพราะเป็นเหยื่อ  
ของมัจจุมารและกิเลสมาร

๑. มหาฐีกาว่า วิ ศัพท์หน้า ปริณาม นี้ ใช้ในอรรถแห่งทวิศัพท์ มีความหมายว่าแยกเป็น ๒  
เช่นเดียวกับศัพท์ วิจิติทุกก ก็มีความหมายว่า ขาดออกเป็น ๒ ท่อน ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ในที่นี้ท่าน  
จึงแก้ปริณามว่า เปลี่ยนไปโดยอาการ ๒

๒. อธิบายว่า ใครวางใจในเบญจขันธ์ว่าเป็นเหตุให้เกิดสุข ไม่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ดอก เป็นเหลว  
หมด เหมือนวางใจในศัตรูที่ดีหน้าเป็นมิตร

**ชาติชราพยุทธิมรรณมโต** โดยอาการชื่อว่า มีชาติ... ชรา...

พยาธิ... มรณะเป็นธรรมดา เพราะมีความเกิด... ความแก่...

ความเจ็บไข้... ความตายเป็นปกติ

**โสภปริเทวอุปายาธมมโต** โดยอาการชื่อว่า มีโสภะ...

ปริเทวะ...อุปายาสเป็นธรรมดา เพราะมีความเศร้าโสภ... ความ

คร่ำครวญ... ความคับแค้นในเป็นปกติ

**สงฺกิลลิกขมมโต** โดยอาการชื่อว่า เป็นสิ่งมีความเศร้าหมอง

เป็นธรรมดา เพราะมีความเป็นวิสัย (คือเป็นแดน หรือเป็นอารมณ์)

แห่งสังกิลล คือ ตัณหา ทิฏฐิ และทุจริตเป็นธรรมดา

[รวมสัมมสนะ ๔๐ ลงในอนุปัสสนา ๓]

ก็แลในสัมมสนะ ๔๐ นี้ สัมมสนะโดยอาการ ๑๐ คือ โดยอาการ

ไม่เที่ยง โดยอาการทลาย โดยอาการไหว โดยอาการแตกสลาย

โดยอาการไม่คงคน โดยอาการมีความแปรไปเป็นธรรมดา โดยอาการ

ไม่มีแก่น<sup>๒</sup> โดยอาการเสื่อม โดยอาการเป็นสังขตะ โดยอาการมีมรณะ

เป็นธรรมดา เป็นอนิจจานุปัสสนา ๕๐ โดยทำเป็น ๑๐ ๆ ในชั้นหนึ่ง ๆ

๑. มหาภูติกอาธิบายแถมว่า กินความถึงความเศร้าหมอง ความไม่สะอาดแห่งร่างกายด้วย

๒. อสารกโต-โดยอาการไม่มีแก่น น่าจะเป็นอนัตตานุปัสสนา เพราะในตอนก่อนก็มีกล่าวว่า

สพฺพมุปี ตํ อนตฺตา อสารกฺกุเณ สิ่งทั้งปวงนั้นชื่อว่าเป็นอนัตตเพราะคือไม่มีแก่น คือไม่มี

ตัวตน แต่ที่ตรงนี้ท่านเปลี่ยนอธิบายว่า เพราะเป็นของอ่อนแอและหักง่าย เหมือนไม้กระพี้ ให้เข้า

ลักษณะ อนิจจัง ก็เป็นอันว่า อสาระ อธิบายให้เป็นอนิจลักษณะก็ได้ อนัตตลักษณะก็ได้

สัมมสนะโดยอาการ ๕ คือ โดยอาการเป็นฝ่ายอื่น โดยอาการว่าง  
โดยอาการเปล่า โดยอาการสูญ โดยอาการมิใช่ตน เป็นอนัตตานุ-  
ปัสสนา ๒๕ โดยทำเป็น ๕ ๆ ในชั้นหนึ่ง ๆ

สัมมสนะที่เหลือ เป็นต้นว่า โดยอาการเป็นทุกข์ โดยอาการ  
เป็นโรค เป็นทุกข์านุปัสสนา ๑๒๕ โดยทำเป็น ๒๕ ๆ ในชั้นหนึ่ง ๆ แล

เมื่อพระโยคาวจรนั้นพิจารณาเบญจชั้น โดยอนิจจาติสัมมสนะ  
อันแยกเป็น ๒๐๐ อาการดังกล่าวมานี้ อยู่ อนิจจสัมมสนะ ทุกขสัมมสนะ  
และอนัตตสัมมสนะ ที่เรียกว่านยวิปัสสนานั้น ย่อมจะมั่งคั่ง

นี้เป็นวิธีทำสัมมสนะ ในอิทธิการแห่งสัมมสนญาณนี้ โดยดำเนิน  
ตามนัยพระบาลีก่อน

[ทำอินทรีย์ให้กล้าโดยอาการ ๕]

แต่เมื่อโยคาวจรภิกษุรูปใด แม้ทำโยคะโดยนยวิปัสสนาดังกล่าว  
มานี้ อยู่ นยวิปัสสนาก็ยังไม่ถึงพร้อม โยคาวจรภิกษุรูปนั้นพึงทำอินทรีย์  
ให้กล้าด้วยอำนาจแห่งอาการ ๕ ที่กล่าวไว้ อย่างนี้ว่า "อินทรีย์ทั้งหลาย  
(มีสัทธินทรีย์เป็นต้น) ย่อมกล้าแข็งด้วยอาการ ๕ คือ คุณแต่ความสิ้นไป  
แห่งสังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้น ๆ ขึ้นถ่ายเดียว ๑ ในการดูความสิ้นนั้น  
ยังวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมโดยสดัจฉิกิริยา (ทำติดต่อ) ๑ ยังวิปัสสนา-  
ญาณให้ถึงพร้อมโดยสัพปายกิริยา (ทำอย่างสบาย คือเสพสัพปายะทั้ง ๗

\* มหาภูติกาถาธิบายว่า อุทกัพพญาณไม่เกิด

มีอวาสลัปปายะเป็นต้น ) ๑ ยังวิปัสณาญาณให้ถึงพร้อม โดยจับนิมิต  
ของสมาธิ (ในวิปัสณา) ให้ได้ ๑ ยังวิปัสณาญาณให้ถึงพร้อม  
โดยกิริยาที่ยังโพชนงค์ให้เป็นไปตามควร ๑ เข้าไปตั้งไว้ซึ่งความ  
ไม่โยคิในร่างกายและชีวิต ๑ ในการเข้าไปตั้งไว้ซึ่งความไม่โยคิใน  
ร่างกายและชีวิตนั้น ยังภาวนาให้ถึงพร้อมโดยข่ม (ความทุกข์ที่เกิดขึ้น)  
ออกไป (เสียจากความโยคิในร่างกาย และชีวิตให้จงได้ ? ) ๑ ยัง  
ภาวนาให้ถึงพร้อมโดยไม่เลิก (ภาวนา) เสียในระหว่าง ๑ แล้ว  
เว้นอัสลัปปายะ ๗ เสพลัปปายะ ๗ โดยนัยที่กล่าวแล้วในปฐวิกสิณินิเทศ  
พิจารณารูปตามกาล พิจารณารูปตามกาลเกิด

[รูปสัมมสนะ-พิจารณารูปตามกาล]

[ความเกิดของรูป]

พระโยคาวจรผู้จะพิจารณารูป ควรดูความเกิดของรูป ความเกิด  
ของรูปนี้เป็นฉันทใด ? อันรูปนี้ ย่อมเกิดแต่เหตุ ๔ ประการด้วยอำนาจ  
เหตุมีกรรมเป็นต้น ในเหตุ ๔ ประการนั้น รูปของสัตว์ทั้งปวง  
เมื่อเกิด ย่อมเกิดแต่กรรมเป็นปฐม<sup>๑</sup>

ก็ในปฏิสนธิขณะนั่นเอง (ว่า) สำหรับพวกครรภ์ไสยภักสัตว์  
ก่อน รูป ๓๐ ที่ได้แก่วัตถุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะ ย่อม

๑. มหาภูติกาชช่วยขยายความว่า เมื่อภาวนาจิตหดหู่ย่อหย่อน ก็เจริญปีติวิริยะและธรรมวิริยะสัม-  
โพชนงค์ ยกจิตขึ้น เมื่อภาวนาจิตฟุ้งซ่าน ก็เจริญปีติสัทธิตสมาธิและอุเบกขาสัมโพชนงค์ข่มจิตไว้
๒. มหาภูติกาชว่า เพราะรูปอื่นมีอตุขรูปเป็นต้น ก็มีกรรมรูปนั้นเป็นมูล

เกิดด้วยอำนาจสันตติ ๓ อันรูปเหล่านั้นแล ก็เกิดในอุปาทาขณะ  
แห่งปฏิสนธิจิตนั่นเอง และแม้ในฐิติขณะ แม้ในภังคขณะ ก็อันเดียว  
กันกับในอุปาทาขณะเหมือนกัน ในรูปและจิตนั้น รูปเป็นธรรมชาติ  
ดับช้า เปลี่ยนหนัก จิตเป็นธรรมชาติดับพลัน เปลี่ยนเร็ว เพราะ  
เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็น  
ธรรมอันสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเปลี่ยนเร็วเหมือนดังจิตนี้เลย" ดังนี้  
เพราะเมื่อรูปยังทรงอยู่นั้นแล ภวังคจิตเกิดแล้วดังไปถึง ๑๖ ครั้ง  
แม้อุปาทาขณะ แม้ฐิติขณะ แม้ภังคขณะแห่งจิตก็เป็นเช่นเดียวกัน  
แต่อุปาทาขณะและภังคขณะของรูปนั้นแหละ เป็นขณะเร็ว เช่น  
เดียวกันกับอุปาทาขณะและภังคขณะของจิตนั้น" ส่วนฐิติขณะ (ของ  
รูป) เป็นขณะใหญ่ ย่อมเป็นไปเท่าเวลา จิต ๑๖ ดวงเกิดแล้วดับไป  
ภวังคจิตดวงที่ ๒ ย่อมอาศัยวัตรูปอันเกิดก่อน ที่เกิดขึ้นในอุปาทา-  
ขณะแห่งปฏิสนธิจิต ถึงความตั้งอยู่ (คือถึงฐิติขณะ) แล้ว เกิดขึ้น  
ภวังคจิตดวงที่ ๓ ย่อมอาศัยวัตรูปอันเกิดก่อน ที่เกิดขึ้นพร้อมกับ  
ภวังคจิตดวงที่ ๒ นั้น ถึงความตั้งอยู่แล้ว เกิดขึ้น "ความเป็นไป  
แห่งจิตจนตลอดอายุ พึงทราบโดยนัยนี้เทอญ

๑. อจ. เอก. ๒๐/๑๑

๒. มหาภูติกถาอธิบายว่า ระยะเวลาแห่งอุปาทาขณะ และภังคขณะของสังขารทั้งปวง ไม่แตกต่างกัน  
คือเป็นขณะเร็วเสมอกัน

๓. มหาภูติกถาอธิบายว่า วัตรูปเป็นที่อาศัยของจิตดวงหนึ่งแล้ว ย่อมไม่เป็นที่อาศัยของจิตดวงอื่น เว้น  
แต่ภรรณาสัน (ที่จะกล่าวต่อไปนั้น) เพราะฉะนั้นจึงว่า...วัตรูป...ที่เกิดพร้อมกับภวังคจิตดวง  
ที่ ๒ ... (เป็นอีกอันหนึ่ง)

แต่สำหรับสัตว์ผู้ไถ่กรรม จิต ๑๖ ดวง อาศัยวัตถุรูปอันเกิด  
ก่อนถึงความตั้งอยู่แล้วอันเดิวนั้นแหละ เกิดขึ้นได้ รูปที่เกิดในอุป-  
ปาทขระแห่งปฏิสนธิจิต ย่อมดับไปพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๖ ต่อแต่  
ปฏิสนธิจิตไป รูปที่เกิดโดยฐานขณะ (คือจิตขณะ) แห่งปฏิสนธิจิต  
ย่อมดับไปพร้อมกับอุปปาทขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๗ รูปที่เกิดในภังค-  
ขณะแห่งปฏิสนธิจิต ถึงฐานขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๗ ย่อมดับ ชื่อว่า  
ปวัตติ (ความหมุนไปแห่งสังสารจักร ?) ยังมีอยู่ตราบใด รูปก็ย่อม  
เป็นไปอย่างนี้อยู่ตราบนั้นแหละ

แม้สำหรับจำพวกโอปปาติกสัตว์ รูป ๗๐ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจ  
สันตติ ๗ อย่างนั้นเหมือนกัน

[วิภาคแห่งกรรมรูป]

ในความเป็นไปแห่งรูปที่เกิดแต่กรรมนั้น บัณฑิตพึงทราบวิภาค  
(ดัง) นี้ คือ (ตัว) กรรม (๑) รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (๑)  
รูปที่มีกรรมเป็นปัจจัย (๑) รูปที่มีจิตอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏ-  
ฐาน (๑) รูปที่มีอาหารอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑)  
รูปที่มีฤดูอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑)

ในวิภาคเหล่านั้น กุศลเจตนา และอกุศลเจตนา ชื่อว่ากรรม  
วิภาคชั้นทั้งหลาย และรูป ๗๐ ถ้วน มีจักขุทสกะเป็นต้น  
ชื่อว่ารูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน

วิภาคชั้นและรูป ๗๐ นั้นแหละ ชื่อว่ารูปมีกรรมเป็นปัจจัย ด้วย  
ว่ากรรมย่อมเป็นอุปถัมภกปัจจัยแห่งรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานด้วย

รูปที่มีวิบากจิตเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่ารูปมีจิตอันมีกรรมเป็นปัจจัย  
เป็นสมุฏฐาน

โอชา (รูป) ที่ถึงความตั้งอยู่แล้วในรูปอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน  
ทั้งหลาย ย่อมยังโอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น โอชาในโอชัญญกรุปนั้น  
เล่า ที่ถึงความตั้งอยู่แล้วก็ยังโอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความ  
เป็นไป ๔ หรือ ๕ ทอดโดยนัยดังกล่าวมานั้น ชื่อว่ารูปมีอาหาร  
อันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

เตโชธาตุที่เกิดแต่กรรมอันถึงความตั้งอยู่แล้ว ย่อมยังโอชัญญก-  
รุปซึ่งมีฤๅเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น ฤๅในโอชัญญกรุปนั้นเล่า ก็ยัง  
โอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ ทอดโดยนัย  
ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่ารูปมีฤๅอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ความเกิดแห่งกรรมรูป บัณฑิตพึงเห็นดังกล่าวมานี้ เป็น  
อันดับแรก

[วิภาคแห่งจิตตชรูป]

แม้ในจิตตชรูปทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาค (ดัง) นี้ คือ (ตัว)  
จิต (๑) รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่จิตเป็นปัจจัย (๑)  
รูปที่มีอาหารอันมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีฤๅอันมีจิต  
เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑)

ในวิภาคเหล่านั้น จิต ๘๕ ดวง ชื่อว่าจิต ในจิตเหล่านั้น

จิต ๓๒ (ส่วน ๑) จิต ๒๖ (ส่วน ๑) จิต ๑๕

(ส่วน ๑) จิต ๑๓ (ส่วน ๑) บัณฑิตทราบว่



**เป็นจิตยังรูป อริยาบถ และวิญญูติ ให้เกิด (ก็มี)**

**ไม่ยังรูป อริยาบถ และวิญญูติ ให้เกิด (ก็มี)**

ขยายความว่า โดยกามาวจรจิต จิต ๓๒ คือ กุศลจิต ๘  
อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๐ เว้นมโนธาตุ อภิญญาจิต ๒ โดยเป็นกุศล  
และกิริยา ยังรูป อริยาบถ และวิญญูติให้เกิดได้

จิต ๒๖ คือ กามาวจรจิต ๑๐ ที่เหลือ เว้นวิปากจิต อรูปาวจร-  
จิต ๘ ทั้งโลกุตรจิตอีก ๘ ยังรูปและอริยาบถให้เกิดได้ (แต่) ไม่ยัง  
วิญญูติให้เกิด

จิต ๑๕ คือ ภวังคจิต ๑๐ ในกามาวจร ภวังคจิต ๕ ในรูปาวจร  
มโนธาตุ ๓ อเหตุกมโนวิญญูณธาตุฝ่ายวิปาก เป็นโสมนัสสहरคต ๑  
ยังรูปอย่างเดียวให้เกิด ไม่ยังอริยาบถให้เกิด ไม่ยังวิญญูติให้เกิด

จิต ๑๖ คือ ปญฺญวชิญญูณ ๒ (เป็น ๑๐) ปฏิสนธิจิตของสัตว์  
ทั้งปวง (๑) จุตติจิตของพระชีนาสพทั้งหลาย (๑) อรูปวิปากจิต ๔  
ไม่ยังรูปให้เกิด ไม่ยังอริยาบถให้เกิด ไม่ยังวิญญูติให้เกิดเลย

อนึ่ง ในจิตเหล่านี้ จิตเหล่าใดยังรูปให้เกิดได้ จิตเหล่านั้นก็มี  
ได้ยังรูปให้เกิดในฐิตินะ หรือ ภัคขณะ เพราะจิตในขณะ (ทั้งสอง)  
นั้นเป็นจิตอ่อนกำลัง แต่จิตในอุปาทนขณะเป็นจิตมีกำลัง เพราะเหตุนั้น  
จิตนั้นอาศัยวัตถุรูปอันเกิดก่อนในขณะนั้น จึงยังรูปให้เกิดได้

อรุพขันธ ๓ และรูป ๑๗ อย่าง คือ สัทททวนกรู (นับ ๕)  
กายวิญญูติ วจวิญญูติ อาภาสธาตุ ลหุตา มุทุตา กัมมัณฺญตา อุปจยะ

\* ปาฐะเป็น นตฺถิ แต่ในมหาฎีกาเป็น น. เป็นว่าปาฐะมหาฎีกาดีกว่า เพราะแปลได้ความ  
ดังที่แปลไว้

สันตติ ชื่อว่ารูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน

รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่กล่าวไว้ดังนี้ว่า "จิตเจตสิกธรรมทั้งหลายอันเกิดภายหลัง ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นปัจจัยชาติปัจจัย แห่งกายนี้อันเกิดก่อน" ชื่อว่ารูปมีจิตเป็นปัจจัย

โอชารูปอันถึงความตั้งอยู่แล้วในรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ยังโอชัญญมกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไปโดยนัยดังนี้ ๒-๓ ทอด ชื่อว่ารูปมีอาหารอันมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ฤๅที่มีจิตเป็นสมุฏฐานถึงความตั้งอยู่แล้ว ยังโอชัญญมกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไปโดยนัยดังนี้ ๒-๓ ทอด ชื่อว่ารูปมีฤๅที่มีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ความเกิดแห่งจิตตชรูป บัณฑิตพึงเห็นดังกล่าวมานะนี้

[วิภาคแห่งอาหารชรูป]

แม้ในอาหารชรูปทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาค (ดัง) นี้ คือ (ตัว) อาหาร (๑) รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีอาหารเป็นปัจจัย (๑) รูปที่มีอาหารอันมีอาหาร (ด้วยกัน) เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีฤๅอันมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑)

ในวิภาคเหล่านั้น กพพิงการอาหาร ชื่อว่าอาหาร

รูป ๑๔ อย่าง คือ โอชัญญมกรุป ที่โอชาอันได้กรรมชรูปมีใจครองเป็นปัจจัยแล้วตั้งอยู่ในกรรมชรูปนั้น ถึงความตั้งอยู่แล้ว ให้ตั้งขึ้น (นับ ๘) อากาสธาตุ ลหุตา มหุตา กัมมัณฺญตา อุปยยะ สัตติ

ชื่อว่ารูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน

รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่กล่าวไว้ ดังนี้ว่า "กพพิงการาหารเป็นปัจจัย โดยเป็นอาหารปัจจัยแห่งกายนี้" ชื่อว่ารูปมีอาหารเป็นปัจจัย

โอชาที่ถึงความตั้งอยู่แล้วในรูปอันมีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ย่อมยังโอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น โอชาในโอชัญญกรุปนั้นเล่า ก็ยัง โอชัญญกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๑๐ ถึง ๑๒ ทอด โดย นัยดังกล่าวมานี้ ชื่อว่ารูปมีอาหารอันมีอาหาร (ด้วยกัน) เป็นปัจจัย เป็นสมุฏฐาน (ด้วยว่า) อาหารที่บริโภคนั้นเข้าไปในวันหนึ่ง ย่อม อุดหนุน (รูป) อยู่ได้ถึงสัปดาห์หนึ่ง ส่วนโอชาที่เป็นทิพย์อุดหนุน (รูป) อยู่ได้เดือนหนึ่งถึงสองเดือน แม้อาหารที่มารดาบริโภคเข้าไป ก็แผ่ไปถึงสรีระของทารก (ในครรภ์) ยังรูป (ของทารก) ให้ตั้ง ขึ้นได้ แม้แต่อาหารอันหาไว้ที่สรีระก็ยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ (อาหาร ที่กล่าวมานี้เป็นอนุปาทินนกะ ต่อไปนี้ กล่าวอาหารที่เป็นอนุปาทินนกะ?)

อาหารที่เกิดแต่กรรม ชื่อว่าอนุปาทินนกาหาร แม้อนุปาทินนกาหาร นั้น ที่ถึงความตั้งอยู่แล้วย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น โอชาในรูปนั้นเล่าก็ยังรูป อื่นให้ตั้งขึ้นต่อไป สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ ทอด โดยนัยดังกล่าวมานี้ ก็ชื่อว่ารูปมีอาหารอันมีอาหาร (ด้วยกัน) เป็นปัจจัยเป็น สมุฏฐาน

เตโชธาตุที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ย่อมยัง โอชัญญกรุปอันมีธาตุเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น ชื่อว่ารูปมีธาตุอันมีอาหาร

เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในสมุฏฐานเหล่านั้น อาหารที่เป็นปัจจัยแห่งรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลายโดยเป็นสภาพผู้ให้เกิด เป็นปัจจัยแห่งรูปที่เหลือ (คือรูปที่มีกรรม จิต ฤๅ เป็นสมุฏฐาน) โดยเป็นนิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อตติปัจจัย และอวิคตปัจจัย แล

ความเกิดแห่งอาหารขรูป บัณทิตพึงเห็น ดังกล่าวมานะนี้

[วิภาคแห่งอตุขรูป]

แม้ในอตุขรูปทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาค (ดัง) นี้ คือ (ตัว)

ฤๅ (๑) รูปที่มีฤๅเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มีฤๅเป็นปัจจัย (๑)  
รูปที่มีฤๅอันมีฤๅ (ด้วยกัน) เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑) รูปที่มี  
อาหารอันมีฤๅเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๑)

ในวิภาคเหล่านี้ เตโฆธาตุอันมีสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่าฤๅ ก็ฤๅ  
นั้นมี ๒ อย่าง ดังนี้ คือ อุนหฤๅ-ฤๅอัน สิตฤๅ-ฤๅเย็น

ฤๅอันมีสมุฏฐาน ๔ ได้อุปาทินนกรุปเป็นปัจจัย ถึงความตั้งอยู่  
แล้วย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นในสรีระ (รูปนั้น) ชื่อว่ารูปมีฤๅเป็นสมุฏฐาน  
รูปมีฤๅเป็นสมุฏฐานนั้นมี ๑๕ อย่าง (คือ สัททณวกรุป (นับ ๕  
อากาศธาตุ ลหุตา มุทุตา กัมมัณญตา อุปยยะ สันตติ

ฤๅย่อมเป็นปัจจัยแห่งความเป็นไปและความฉิบหาย ของรูปที่  
ประกอบด้วยสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมด (รูปที่ประกอบด้วยสมุฏฐาน ๔  
นั้น) ชื่อว่ารูปมีฤๅเป็นปัจจัย

เตโฆธาตุที่มีฤๅเป็นสมุฏฐานถึงความตั้งอยู่แล้ว ย่อมยังโอชัญ-  
ฐมกรุปอื่นให้ตั้งขึ้น ฤๅในโอชัญฐมกรุปนั้นเล่าก็ยังโอชัญมกรุปอื่น

ให้ตั้งขึ้น (ต่อไปอีก) รูปมีธาตุเป็นสมุฏฐาน แม้ตั้งอยู่ในฝ่ายอนุปาทินน-  
กรุปแล้วก็ยังเป็นไปอยู่นั้นมานาน ๆ ก็ได้ โดยนัยดังกล่าวมานี้ ชื่อ  
ว่ารูปมีธาตุอันมีธาตุ (ด้วยกัน) เป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

โอชาอันมีธาตุเป็นสมุฏฐานถึงความตั้งอยู่แล้ว ย่อมยังโอชัญญมก-  
กรุปอื่นให้ตั้งขึ้น โอชาใจโอชัญญมกรุปนั้นเล่า ก็ยังโอชัญญมกรุปอื่นให้ตั้ง  
ขึ้น (ต่อไปอีก) สืบต่อความเป็นไป ๑๐ ถึง ๑๒ ทอด โดยนัยดังกล่าว  
มานี้ ชื่อว่ารูปมีอาหารอันมีธาตุเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน

ในสมุฏฐานเหล่านั้น ธาตุนี้เป็นปัจจัยแห่งรูปที่มีธาตุเป็นสมุฏฐาน  
ทั้งหลาย โดยเป็นสภาพผู้ให้เกิด เป็นปัจจัยแห่งรูปที่เหลือ (คือ รูปที่มี  
กรรม จิต อาหาร เป็นสมุฏฐาน) โดยเป็นนิสสยปัจจัย อตติปัจจัย และ  
อวิคตปัจจัยแล ความเกิดแห่งอตุขรูป บัณฑิตพึงเห็นดังกล่าวนี้นี้

พระโยคมาจรดูความเกิดของรูปโดยนัยดังนี้แล ชื่อว่าพิจารณา-  
ณารูปตามกาล

[อรุปสัมมสนะ-พิจารณาอรุปตามกาล]

อนึ่ง ความเกิดแห่งรูป พระโยคาวจรผู้พิจารณาอรุปพึงเห็นได้  
ฉันทิ ความเกิดแห่งอรุป แม้พระโยคาวจรผู้พิจารณาอรุป ก็พึงเห็น  
ได้ฉันทิ นั้น ก็แลความเกิดแห่งอรุปนั้น พึงเห็นได้ด้วยอำนาจโลกียจิตต-  
บาท ๘๑ ดวงนั้นเทียว โลภียจิตตบาทนี้อย่างไร ? อันอรุปนี้ ชั้นแรก  
เกิดเป็นจิตตบาท ๑๕ ประเภท ในปฏิสนธิ ด้วยอำนาจกรรมที่สั่งสมไว้

\* เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน ในซากศพ ได้ธาตุอันเป็นสภาคเป็นปัจจัย ก็ยังเป็นไปได้นาน (?)

ในภพก่อน ก็เลออาการเกิดแห่งอรุณนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว  
ในปฏิสมุบาทนิตเสนนั้นเกิด อรูป (คือจิต ๑๕ ประเภท) นั้นแล  
ตั้งแต่จิตอันเป็นลำดับแห่งปฏิสนธิจิตไปย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งภวังค  
(คือ เป็นภวังคจิต) ในที่สุดอายุ ย่อมเกิดด้วยอำนาจจิต (คือเป็น  
จิตจิต) ในจิตเหล่านั้น จิตใดเป็นกามาวจร จิตนั้นย่อมเกิดในอารมณ์  
อันมีกำลังในทวาร ๖ ด้วยอำนาจตทารมณ์ (คือเป็นตทารมณ์จิต)  
ส่วนในปวัตกาล เพราะจักขุยังไม่ทำลาย เพราะรูปทั้งหลายมาสู่คลอง  
(แห่งจักขุ) จักขุวิญญานอันอาศัยแสงสว่างมีมนตรีการเป็นเหตุ ย่อม  
เกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย จริงอยู่ ในจิตขณะแห่งจักขุประสาท  
รูปที่ถึงความตั้งอยู่เหมือนกันย่อมกระทบจักขุได้ ครั้นจักขุนั้นถูก  
กระทบแล้ว ภวังคเกิดขึ้นดับไป ๒ วาระ ต่อนั้นกิริยามโนธาตุ ยัง  
อาวัชนกิจให้สำเร็จเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ลำดับนั้น จักขุ-  
วิญญานเป็นกุศลวิบาก หรือ อกุศลวิบากก็ตาม เพ่งรูปนั้นแหละเกิดขึ้น  
แต่นั้นวิบากมโนธาตุก็รับเอารูปนั้นแหละเกิดขึ้น (เป็นสัมปฏิจขณะ)  
ต่อไป วิบากอเหตุกมโนวิญญานธาตุตรวจรูปนั้นแหละเกิดขึ้น  
(เป็นสันตிரณะ) ถัดไป กิริยาอเหตุกมโนวิญญานธาตุ เป็นอุปกขา-  
สหระค กำหนดเอารูปนั้นแหละเกิดขึ้น (เป็นโวฏฐัพพะ) ต่อไปนั้น  
บรรดากุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตฝ่ายกามาวจรทั้งหลาย จิตเป็น  
อเหตุกะ อุเบกขาสหระคดวง ๑ หรือชวณะ ๕ ถึง ๗ ดวง เกิดขึ้น ต่อนั้น

\* หมายความว่า รูปในอุปาทกณะ และ ภัคขณะ หาเป็นปัจจัยของอะไรได้ไม่ เป็นได้แต่  
ในจิตขณะเท่านั้น

บรรดาตารัมณจิต ๑๑ ดวง แห่งกามาวจรจิตทั้งหลาย ตารัมณจิต  
ดวงใดดวงหนึ่ง อันคู่ควรแก่ชวณะก็เกิดขึ้นแล แม้ในทวารที่เหลือ  
(มีโสททวารเป็นต้น) ถิ่นนี้ แต่ว่าในมโนทวาร แม้หรรคจิต  
ทั้งหลายก็เกิดขึ้นได้แล ความเกิดแห่งรูปในทวาร ๖ บัณฑิตพึง  
เห็นดังกล่าวมานี้

พระโยคาวจรดูความเกิดแห่งรูปโดยนัยดังกล่าวมานี้แล ชื่อว่า  
พิจารณาอรูปตามกาล

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง แม้พิจารณาอรูปตามกาล (พิจารณา) อรูป  
ตามกาล ดังกล่าวมานี้แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ปฏิบัติไปโดยลำดับอยู่ ก็  
ยังปัญญาภาวนาให้ถึงพร้อมได้

[พิจารณาอรูปและอรูปโดยอาการ ๙]

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยยกขึ้นสู่  
ไตรลักษณ์ทางรูปสัตตะกะ (มนสิการโดยอาการ ๙ ในรูป) และ  
อรูปสัตตะกะ (มนสิการโดยอาการ ๙ ในอรูป)

[รูปสัตตะกะ]

ในสัตตะกะ ๒ อย่างนั้น พระโยคาวจรเมื่อพิจารณายกขึ้น (สู่  
ไตรลักษณ์) โดยอาการเหล่านี้ คือ

|                  |                                |
|------------------|--------------------------------|
| อาทานนิกุเขปนโต  | โดยการถือเอาและทอดทิ้งไป       |
| วโยวุฑฺฒตุคฺคมโต | โดยการตกไปแห่งรูปอันเติบโตขึ้น |
|                  | ตามวัย                         |

|               |                            |
|---------------|----------------------------|
| อาหารมยโต     | โดยเป็นรูปสำเร็จด้วยอาหาร  |
| อุตุมยโต      | โดยเป็นรูปสำเร็จด้วยฤดู    |
| กมฺมชโต       | โดยเป็นรูปเกิดแต่กรรม      |
| จิตตสมุฏฐานโต | โดยเป็นรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน |
| ธมฺมตารูปโต   | โดยเป็นรูปธรรมดา           |

ชื่อว่าพิจารณาโดยยกขึ้น (สู่ไตรลักษณ์) ด้วยอำนาจรูปสัตว์ตกะ เหตุ  
นั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ (เป็นคาถา) ว่า

"พระโยคาวจรย่อม (พิจารณา) เห็นแจ้งอย่างกว้าง  
ขวาง (โดยอาการ) ๗ คือ โดยการถือเอาและทอด  
ทิ้งไป ๑ โดยความตกไปแห่งรูปอันเติบโตขึ้นตาม  
วัย ๑ โดยอาหาร (เป็นปัจจัย) ๑ โดยฤดู (เป็น  
ปัจจัย) ๑ โดยกรรม (เป็นปัจจัย) ๑ โดยจิต  
(เป็นปัจจัย) ๑ โดยเป็นรูปธรรมดา ๑"

[ขยายความ]

[อาทานนิกฺเขปนโต]

ในบทเหล่านั้น บทว่าอาทาน-ถือเอา ได้แก่ปฏิสนธิ บทว่า  
นิกฺเขปน-ทอดทิ้งไป ได้แก่จตุติ พระโยคาวจรกำหนด (ตัดตอน)  
ร้อยปีหนึ่งด้วย การถือเอาและทอดทิ้ง ไปนี้ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในสังขาร  
(คือรูปธรรม)ทั้งหลายดังนี้ คืออย่างไร ? คือ สังขารทั้งปวง ใน  
ระหว่างการถือเอาและการทอดทิ้งไปนี้ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอะไร ?



เพราะเป็นไปด้วยอำนาจการเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะเปลี่ยนแปลงได้ เพราะเป็นของชั่วคราว และเพราะแย้งต่อความเที่ยง อนึ่ง เหตุใดสังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมถึงความตั้งอยู่ ใน (ขณะ) ตั้งอยู่ ย่อมลำบากด้วยชรา ถึงชราแล้วก็จะแตกแน่แท้ เหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเบียดเบียนเนื่อง ๆ มาจนบัดเดี๋ยวนี้ เพราะลำบาก\* เพราะทนยาก เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ และเพราะแย้งต่อความสุข อนึ่ง เหตุใดความใช้อำนาจ (บังคับ) ได้ ย่อมไม่มีแก่ใคร ๆ ในฐานะ ๓ นี้ ก็คือว่า "สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความตั้งอยู่เลย ที่ถึงความตั้งอยู่แล้วก็จงอย่างชราเลย ที่ถึงชราแล้วก็จงอย่าแตกดับเลย" ดังนี้ มั่นวางจากอาการใช้อำนาจนั้นทีเดียว เหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะเป็นของว่างเปล่า เพราะหาเจ้าของมิได้ เพราะใช้อำนาจไม่ได้ และเพราะแย้งต่ออัตตา แล

[วโยวุฒตถกมโค]

พระโยคาวจร ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนด (ตัดตอน) ร้อยปี ด้วยอำนาจแห่งอาทานะและนิคเขปนะอย่างนี้แล้ว ต่อนั้นไปยกขึ้นโดยวโยวุฒตถกมะ

\* ทุกฺขโต บทนี้ในฉบับสืบลและฉบับพม่าไม่มี ในมหาภูทิกะว่าไว้ว่า จดูหิ การเนหิ-เพราะเหตุ ๔ ประการ ทั้งไม่เที่ยง เป็นทุกข์และอนัตตาอย่างละ ๔ แต่ตรงนี้เป็น ๕ เห็นได้ว่า บททุกฺขโต นี้เกินแน่ เพราะไม่เข้าลักษณะเป็นคำแก้ด้วย

[ชอย ๑๐๐ ปี เป็น ๓ ส่วน]

ความตกไปแห่งรูปอันเติบโตขึ้น คือเจริญขึ้นด้วยอำนาจวัย ชื่อว่า  
วิโยจกัตตคมะ ในค่านั้น ความว่ายกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วยอำนาจ  
วิโยจกัตตคมนั้น ยกอย่างไร ? คือพระโยคาวจรนั้นตัดตอนร้อยปี  
นั้นแหละออกด้วยวัย ๓ คือ ด้วยปฐมวัย ด้วยมัชฌิมวัย ด้วยปัจฉิมวัย  
ใน ๓ วัยนั้น ๓๓ ปีแรก จัดเป็นปฐมวัน ๓๔ ปี ถัดไป จัดเป็น  
มัชฌิมวัย ต่อนั้น ๓๓ ปี จัดเป็นปัจฉิมวัย ครั้นตัดตอนด้วยวัย ๓ นี้  
อย่างนี้แล้ว ก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ (ด้วยมนสิการ) ว่า "รูปที่เป็นไป  
ในปฐมวัย ก็ดับไปในปฐมวัยนั่นเอง ไม่ถึงมัชฌิมวัน เหตุนั้น รูปที่  
เป็นไปในปฐมวัยนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็ชื่อว่า  
เป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นก็ชื่อว่าอนัตตา รูปที่เป็นไปในมัชฌิม-  
วัยแล้ว ก็ดับไปในมัชฌิมวัยนั่นเอง ไม่ถึงปัจฉิมวัย เหตุนั้น แม้รูปที่  
เป็นไปในมัชฌิมวัยนั้นก็ชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ถึงรูปที่  
เป็นไป ๓๓ ปี ในปัจฉิมวัย อันจะมีความสามารถ (เป็น) ไปต่อแต่  
มรรณะก็หาไม่ เหตุนั้น แม้รูปที่เป็นไปในปัจฉิมวัยนั้นก็ชื่อว่าไม่เที่ยง  
เป็นทุกข์เป็นอนัตตา" ดังนี้

[ชอย ๑๐๐ ปี เป็น ๑๐ ส่วน]

พระโยคาวจร ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยวิโยจกัตตคมะ  
ด้วยอำนาจวัยมีปฐมวันเป็นต้นอย่างนี้แล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดย  
วิโยจกัตตคมะ ด้วยอำนาจทสกะ ๑๐ เหล่านี้คือ

|           |                     |
|-----------|---------------------|
| มันททสกะ  | ๑๐ ปีแห่งเด็กอ่อน   |
| จิตทาทสกะ | ๑๐ ปีแห่งการเล่น    |
| วัณณทสกะ  | ๑๐ ปีแห่งผิวพรรณ    |
| พลทสกะ    | ๑๐ ปีแห่งกำลัง      |
| ปัญญทสกะ  | ๑๐ ปีแห่งปัญญา      |
| หानิทสกะ  | ๑๐ ปีแห่งความเสื่อม |
| ปัฬาทสกะ  | ๑๐ ปีแห่งความค่อม   |
| วังกทสกะ  | ๑๐ ปีแห่งความค่อม   |
| โมมุตทสกะ | ๑๐ ปีแห่งความหลงลืม |
| สยันทสกะ  | ๑๐ ปีแห่งความนอน    |

[ขยายความ]

ในทสกะเหล่านั้น ๑๐ เป็นแรกของบุคคลผู้มีชีวิตอยู่ ๑๐๐ ปี ชื่อว่า มันททสกะก่อน ด้วยว่าในตอนนั้น บุคคลนั้นยังเป็นเด็กอ่อนซุกซนอยู่ ๑๐ ปีต่อ่นั้นไป ชื่อจิตทาทสกะ ด้วยในตอนนั้นเขามากไปด้วยความ ยินดีในการเล่น ๑๐ ปีต่อ่นั้นไป ชื่อวัณณทสกะ ด้วยในตอนนั้น ส่วน ผิวพรรณของเขาย่อมถึงความไพบุลย์ ๑๐ ปีต่อ่นั้นไป ชื่อพลทสกะ ด้วยในตอนนั้น กำลังและเรี่ยวแรงของเขา ย่อมถึงความเต็มเปี่ยม ๑๐ ปีต่อ่นั้นไป ชื่อปัญญทสกะ ด้วยตอนนั้นปัญญาของเขาย่อมมั่นคงดี ได้ยินว่าปัญญาเม่นิดหน้อยของคนที่ไม่โดยปกติเป็นคนโง่ ก็เกิดขึ้น ได้ในกาลนั้นเหมือนกัน ๑ ปีต่อ่นั้นไป ชื่อหानิทสกะ ด้วยในตอนนั้น

ความยินดีในการเล่น ผิวพรรณ กำลัง และปัญญาของเขา ย่อมเสื่อม  
ถอยไป ๑๐ ปีต่อนั้นไป ชื่อปีพการทสกะ ด้วยในต่อนั้นร่างกาย  
ของเขาย่อมค้อมไปข้างหน้า ๑๐ ปีต่อนั้นไป ชื่อวังกทสกะ ด้วยในตอ  
นั้นร่างกายของเขาย่อมค่อมลงจุหางไถ ๑๐ ปีต่อนั้นไป ชื่อโมมูหทสกะ  
ด้วยในต่อนั้นเขาเป็นคนมักหลงลืม ย่อมลืมการทำ ๆ แล้ว ๑๐ ปี  
ต่อนั้นไป ชื่อสยทสกะ ด้วยคนมีอายุถึง ๑๐๐ ปีก็มากไปด้วยการนอน  
นั้นแล

พระโยคีผู้นี้ ย่อมไต่ตรองเพื่อยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยวิภูษ-  
ัตตถกมะด้วยอำนาจทสกะเหล่านั้นในรูปนั้นว่า ดังนี้ว่า "รูปอันเป็นไป  
ในทสกะแรกย่อมดับไปในทสกะแรกนั่นเอง ไม่ถึงทสกะที่ ๒ เหตุนี้  
รูปที่เป็นไปในทสกะแรกนั้น จึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา รูป  
อันเป็นไปในทสกะที่ ๒ ฯลฯ รูปอันเป็นไปในทสกะที่ ๕ ก็ดับไปใน  
ทสกะที่ ๕ นั่นเอง ไม่ถึงทสกะที่ ๑๐ ... รูปอันเป็นไปในทสกะที่ ๑๐  
ก็ดับไปในทสกะที่ ๑๐ นั่นเอง ไม่ถึงภพใหม่ เหตุนี้ แม้รูปที่เป็นไป  
ในทสกะที่ ๑๐ นั้นก็ชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา " เธอย่อมยก  
ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ดังกล่าวมานี้

[ชอย ๑๐๐ ปี เป็น ๒๐ ส่วน]

พระโยคีนั่น ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยวิภูษัตตถกมะด้วย  
อำนาจทสกะ ๑๐ อย่างนี้แล้ว ทำ ๑๐๐ ปีนั้นแหละให้เป็น ๒๐ ส่วน  
โดยเกณฑ์ (ส่วนละ) ๕ ปี ๆ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยวิภูษัตตถกมะ  
อีก ยกอย่างไร ? คือพระโยคีนั่นไต่ตรองเห็นดังนี้ว่า "รูปอันเป็นไป

ใน ๕ ปีแรก ก็ย่อมดับไปใน ๕ ปีแรกนั่นเอง ไปถึง ๕ ปีที่ ๒ เหตุ  
นั้น รูปใน ๕ ปีแรกนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา รูปอันเป็น  
ไปใน ๕ ปีที่ ๒ ก็ดับไปใน ๕ ปีที่ ๒ นั้นเอง ไม่ถึง ๕ ปีที่ ๓ ฯลฯ  
รูปอันเป็นไปใน ๕ ปีที่ ๑๕ ก็ดับไปใน ๕ ปีที่ ๑๕ นั้นเอง ไม่ถึง ๕ ปี  
ที่ ๒๐ รูปอันเป็นไปในปีที่ ๒๐ อันจะสามารถ (เป็น) ไปต่อแต่  
มรรณะก็หาไม่มี เหตุนี้ แม้รูปอันเป็นไป ๕ ปีที่ ๒๐ นั้น ก็ชื่อว่า  
ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ขอย ๑๐๐ ปี เป็น ๒๕-๓๓-๕๐-๑๐๐ส่วน]

ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยวิภูษัตถกมมะ ด้วยเกณฑ์ส่วน ๒๐  
อย่างนี้แล้ว ทำ (๑๐๐ ปี) ให้เป็น ๒๕ ส่วน ยกขึ้นด้วยเกณฑ์ (ส่วน  
ละ) ๔ ปี ๆ นัยเดียวกันนั้น ทำให้เป็น ๓๓ ส่วน ด้วยเกณฑ์ (ส่วน  
ละ) ๓ ปี ๆ แล้วทำให้เป็น ๕๐ ส่วน ด้วยเกณฑ์ (ส่วนละ) ๒ ปี ๆ  
แล้วทำให้เป็น ๑๐๐ ส่วน ด้วยเกณฑ์ (ส่วนละ) ๑ ปี ๆ

[ขอยปี ๑ ให้เป็น ๓ ส่วน]

แต่นั้นทำปี ๑ ๆ ให้เป็น ๓ ส่วน ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในวิ-  
ภูษัตถกมรูปนั้น ด้วยเกณฑ์ฤดู ๓ คือ ฤดูฝน ฤดูหนาว ฤดูร้อน  
ที่ละฤดู ยกขึ้นอย่างไร ? คือ พระโยคินั้นไตร่ตรองเห็นดังนี้ว่า "รูป  
อันเป็นไป ๔ เดือนในฤดูฝน ก็ดับไปแล้วในฤดูฝนนั่นเอง ไม่ถึงฤดู  
หนาว รูปอันเป็นไป (๔ เดือน) ในฤดูหนาว ก็ดับไปแล้วในฤดู  
หนาวนั่นเอง ไม่ถึงฤดูร้อน รูปอันเป็นไป (๔ เดือน) ในฤดูร้อน

ก็ดับไปแล้วในฤดูร้อนนั่นเอง ไม่ถึงฤดูฝนอีก เหตุนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่า  
"ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ชอยปี ๑ ให้เป็น ๖ ส่วน]

กรั้นยกขึ้น (โดยชอยปีเป็น ๓ ส่วน) อย่างนี้แล้ว ทำปี ๑ ให้  
เป็น ๖ ส่วนอีก ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในวโยจฺจตถกมรูปนั้นดังนี้ว่า  
"รูปอันเป็นไป ๒ เดือนในฤดูวัสสานะ ก็ดับไปในฤดูวัสสานะนั่นเอง  
ไม่ถึงฤดูสรทะ (สารท) รูปอันเป็นไป (๒ เดือน) ในฤดูสรทะ ก็ดับ  
ไปฤดูเหมันตะ ก็ดับไปในฤดูเหมันตะนั่นเอง ไม่ถึงฤดูสิติระ รูปอัน  
เป็นไป (๒ เดือน) ในฤดูสิติระ ก็ดับไปในฤดูสิติระนั่นเอง ไม่ถึง  
ฤดูวัสสันตะ รูปอันเป็นไป (๒ เดือน) ในฤดูวัสสันตะ ก็ดับไปใน  
ฤดูวัสสันตะนั่นเอง ไม่ถึงฤดูกิมหะ รูปอันเป็นไป (๒ เดือน) ในฤดู  
กิมหะ ก็ดับไปในฤดูกิมหะนั่นเอง ไม่ถึงฤดูวัสสานะอีก เหตุนั้น รูป  
นั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

\* ฤดู ๖ นี้ มหาภูิกาช่วยแบ่งเดือนไว้ให้ทราบดังนี้ ฤดูวัสสานะ (ฝน) ได้แก่เดือนสาวณะ  
(สิงหาคม) และเดือนโปฐูปทะ (กันยายน) ฤดูสรทะ (ใบไม้ร่วง) ได้แก่เดือนอัสสยุชะ  
(ตุลาคม) และเดือนกัตติกะ (พฤศจิกายน) ฤดูเหมันตะ (หิมะตก) ได้แก่เดือนมิกสิระ  
(ธันวาคม) และเดือนปุตตะ (มกราคม) ฤดูสิติระ (หนาว) ได้แก่เดือนจิตระ (เมษายน)  
และเดือนผัคคุณะ (มีนาคม) ฤดูวัสสันตะ (ใบไม้ผลิ) ได้แก่เดือนจิตระ (เมษายน)  
และเดือนเวสาชะ (พฤษภาคม) ฤดูกิมหะ (ร้อน) ได้แก่เดือนเชฏฐะ (มิถุนายน) และ  
เดือนอาสาพะ (กรกฎาคม)

[ชอยเดือน ๑ เป็น ๒ ส่วน]

กรั้นยกขึ้น (โดยชอยปี ๑ เป็น ๖ ส่วน) อย่างนี้แล้ว แต่นั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยเกณฑ์ (แบ่งเดือน ๑ เป็น) ข้างแรมข้างขึ้นว่า "รูปอันเป็นไปในข้างแรม ก็ดับไปในข้างแรมนั่นเอง ไม่ถึงข้างขึ้น รูปอันเป็นไปในข้างขึ้น ก็ดับไปในข้างขึ้นนั่นเอง ไม่ถึงข้างแรม เหตุ นั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ชอยวัน ๑ เป็น ๒ ส่วน]

แต่นั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยเกณฑ์ (แบ่งวัน ๑ เป็น) กลาง คือกกลางวันว่า "รูปอันเป็นไปในกลางคือ ก็ดับไปในกลางคินั่นเอง ไม่ถึงกลางวัน รูปอันเป็นไปในกลางวันแล้ว ก็ดับไปในกลางวันนั่นเอง ไม่ถึงกลางคืน เหตุ นั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ชอยวัน ๑ เป็น ๖ ส่วน]

แต่นั้น ทำกินและวันนั้นแหละให้เป็น ๖ ส่วน โดยเกณฑ์ส่วนของวันมีตอนเช้าเป็นต้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ว่า "รูปอันเป็นไปใน ตอนเช้า ก็ย่อมดับไปในตอนเช้านั่นเอง ไม่ถึงตอนกลางวัน รูปอัน เป็นไปในตอนกลางวัน ก็ดับไปในตอนกลางวันนั่นเอง ไม่ถึงตอนเย็น รูปอันเป็นไปในยามเย็น ก็ดับไปในตอนเย็นนั่นเอง ไม่ถึงยามดึก รูปอันเป็นไปในยามดึก ก็ดับไปในยามดึกนั่นเอง ไม่ถึงยามกลาง รูปอันเป็นไปในยามกลาง ก็ดับไปในยามกลางนั่นเอง ไม่ถึงยามปลาย

๑-๒. ท่านนับข้างแรมเป็นต้น และนับกลางคืนเป็นต้นวัน

รูปอันเป็นไปในยามปลาย ก็ดับไปในยามปลายนั่นเอง ไม่ถึงตอนเช้าอีก  
เหตุนี้ รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ชอยโดยอาการ ๖ แห่งรูป]

กรันยกขึ้น (โดยแบ่งวันเป็น ๖ ส่วน) อย่างนี้แล้ว ยกขึ้นสู่  
ไตรลักษณ์โดยเกณฑ์ (อาการ ๖ คือ) ก้าว ถอย แล เหลียว คู้ เขียด  
อีกว่า "รูปอันเป็นไปในตอนก้าว ก็ดับไปในตอนก้าวนั่นเอง ไม่ถึงตอน  
ถอย รูปอันเป็นไปในตอนถอย ก็ดับไปในตอนถอยนั่นเอง ไม่ถึงตอน  
แล รูปอันเป็นไปในตอนเหลียว ก็ดับไปในตอนแลนั่นเอง ไม่ถึงตอน  
เหลียว รูปอันเป็นไปในตอนคู้ ก็ดับไปในตอนคู้นั่นเอง ไม่ถึงตอน  
คู้ รูปอันเป็นไปในตอนเขียด ก็ดับไปในตอนเขียดนั่นเอง ไม่ถึงตอน  
เขียด เหตุนี้ รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[ชอยก้าวเท้า ๑ เป็น ๖ ส่วน]

แต่นั้นทำก้าวเท้าครั้ง ๑ ให้เป็น ๖ ส่วน โดยเกณฑ์ (แบ่งทำ  
เป็น ๖ ส่วน คือ) ยก ย่าง ย้าย หย่อน ยัน ใน ๖ ส่วนนั้น  
ยกเท้าขึ้นจากพื้น เรียกว่ายก นำเท้าไปข้างหน้า เรียกว่าย่าง เห็นต่อ  
หนาม งู เป็นต้นอะไร ๆ เข้าแล้วย้ายเท้าไปข้างนั้นข้างนี้ เรียกว่าย้าย  
ลดเท้าลงเบื้องล่าง เรียกว่าหย่อน วางเท้าลงที่พื้นดิน เรียกว่าเหยียบ  
กดเท้ากับดินในเวลายกเท้าอีก (ข้างหนึ่ง) เรียกว่ายัน

ใน ๖ ส่วนนั้นในส่วนยก (เท้า) ธาตุ ๒ คือ ปรฐวิธาตุ อาโป-

\* อาการ ๖ นี้ แยกได้เป็น ๓ คู่ คู่ไม่เนื่องกัน ท่านจับมาเข้าแถวกล่าวความให้เนื่องกัน  
ฟังไม่ค่อยสนิทนัก



ธาตุ มีประมาณต่ำ (คือ) อ่อน (กว่าปกติ) ธาตุ ๒ นอกนี้  
(คือเตโชธาตุ วาโยธาตุ) มีประมาณยิ่ง (คือ) แรง (กว่าปกติ)  
ในส่วนย่างและส่วนย้ายก็อย่างนั้น ในส่วนหย่อน ธาตุ ๒ คือ เตโช-  
ธาตุ วาโยธาตุ มีประมาณต่ำ (คือ) อ่อน (กว่าปกติ) ธาตุ ๒  
นอกนี้ (คือปฐวิธาตุ อาโปธาตุ) มีประมาณยิ่ง (คือ) แรง  
(กว่าปกติ) ในส่วนเหยียบและส่วนยันก็อย่างนั้น \*

ครั้นทำเป็น ๖ ส่วนอย่างนี้แล้ว จึงยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในวโย-  
วุทตัตถกมรูปนั้นตามเกณฑ์ส่วนทั้ง ๖ นั้น ยกขึ้นอย่างไร ? คือ  
พระโยคินั้นไตรตรองเห็นดังนี้ว่า "ธาตุทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนยก  
อันใดก็ดี อุปาทายรูปแห่งธาตุเหล่านั้นอันใดก็ดี ธรรมทั้งปวงนั้นก็  
ย่อมดับไปในส่วนยกนี้เอง ไม่ถึงส่วนย่าง เหตุนี้ ธรรมทั้งปวงนั้น  
จึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา อย่างเดียวกันนั้น ธรรมทั้งหลาย  
อันเป็นไปในส่วนย่าง ก็ดับไปในส่วนย่างนี้เอง ไม่ถึงส่วนย้าย ธรรม  
ทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนย้าย ก็ดับไปในส่วนย้ายนี้เอง ไม่ถึงส่วน  
หย่อน ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนหย่อน ก็ดับไปในส่วนหย่อน  
นี้เอง ไม่ถึงส่วนเหยียบ ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนเหยียบ ก็ดับ  
ไปในส่วนเหยียบนี้เอง ไม่ถึงส่วนยัน สังขารทั้งหลายอันเกิดขึ้นใน

\* ตามนัยมหาภูติฯ ดูเหมือนจะอธิบายว่า ปฐวิธาตุและอาโปธาตุมีสถานะหนัก ส่วนเตโชธาตุ  
และวาโยธาตุมีสถานะเบา เมื่อจะยกย้ายเข้า ต้องการความเบาจึงจะยกย้ายได้คล่อง  
ธรรมดาก็ลดความหนักของปฐวิและอาโปลง และเพิ่มกำลังของเตโชวาโยขึ้น ตรงกันข้าม เมื่อจะ  
หย่อนเหยียบยัน ต้องการความหนัก ธรรมดาก็ลดความเบาของเตโชวาโยลง เพิ่มกำลังปฐวิอาโป  
ขึ้น ให้หย่อนเหยียบยันลงได้

ส่วนนั้น ๆ ก็แตกไปในส่วนนั้น ๆ เอง เป็นข้อ ๆ เป็นท่อน ๆ เป็น  
แดน ๆ ไม่ถึงส่วนนอกนี้ ๆ เหมือนเมล็ดงาทั้งหลาย ที่ซัดลงใน  
กระเบื้องอันร้อน แตกดังตู่ ๆ (เป็นเมล็ด ๆ) ดังนี้ เหตุนี้  
สังขารทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะไม่เที่ยงจึงชื่อว่าเป็นทุกข์  
เพราะเป็นทุกข์จึงชื่อว่าเป็นอนัตตา"

[อุปมาความสุขแห่งรูปสัมมสนะ]

เมื่อพระโยคินั้น เห็นแจ้งสังขารทั้งหลายเป็นข้อ ๆ ไปอยู่อย่างนี้  
รูปสัมมสนะย่อมสุขุมเข้า ก็แลในความสุขแห่งรูปสัมมสนะนั้น มี  
ความอุปมา (ดังต่อไปนี้) นี้

ต่างว่าชาวบ้านปลายแดนคนหนึ่ง ผู้ทำความคุ้นเคยแต่ในคบไฟ  
มีคบไม้และคบหญ้าเป็นต้น ไม่เคยเห็นตะเกียง มาพระนครเห็นตะเกียง  
ส่องแสงอยู่อย่างตลาด จึงถามบุรุษผู้หนึ่งว่า "ผู้เจริญ นั้นเรียกอะไร  
น่าพอใจ (ออก) อย่างนั้น" บุรุษคนนั้นกล่าวกะเขาผู้นั้นว่า  
"น่าพอใจอะไรในมัน นั้นเรียกว่าประทีป เพราะสิ้นน้ำมันและเพราะ  
สิ้นไส้ด้วย แม้ทางไปของมันก็จักไม่ปรากฏดอก"

บุรุษอื่น (อีกคนหนึ่ง) กล่าวกะเขาอย่างนี้ว่า "ความไม่ปรากฏ  
แห่งดวงประทีปเพราะสิ้นน้ำมันและไส้ยังเป็นการหายาบ อันที่จริง  
เปลวไฟจักดับไปในส่วนที่ ๓ ๆ ของไส้ที่กำลังไหม้อยู่โดยลำดับนี้ ไม่

\* ดิล โดยมากเป็นนปฐกสิงค์ แต่ในที่นี้รูปเป็นสิงค์อื่น กิริยา ตฤตฎาขนฺดา มหาฐิกากัเป็น  
... ขนฺติ เป็นอิตถิสิงค์

ถึงที่ส่วนนอกนี้ ๆ ดอก "

บุรุษอื่น (อีกคนหนึ่ง) กล่าวกะเขาอย่างนี้ว่า "แม้ความดับ  
ไปแห่งเปลวไฟในส่วนที่ ๓ ๆ ของไส้นี้ก็ยังเป็นการหยาบ อันที่แท้  
เปลวไฟจกดับไปในระหว่างที่องคุลี ๑ ๆ (แต่ละองคุลี) ของไส้  
ไม่ถึงที่องคุลินอกนี้ ๆ ดอก...จกดับไปในระหว่างที่ครึ่งองคุลี ๆ (แต่  
ละครึ่งองคุลี) ของไส้ ไม่ถึงที่ครึ่งองคุลินอกนี้ ๆ ดอก...จกดับไป  
ในเส้นด้ายแต่ละเส้นของไส้ ไม่ถึงด้านเส้นนอกนี้ ๆ ดอก...จกดับไป  
ในใยด้ายแต่ละเส้นของไส้ ไม่ถึงใยนอกนี้ ๆ ดอก \* แต่พื้นใยด้านไป  
ใคร ๆ ก็ไม่อาจแต่งเปลวไฟ (ให้ปรากฏ) ได้"<sup>๒</sup>

[เปรียบเทียบความแห่งอุปมาอุปไมย]

ในข้ออุปมานั้นพึงทราบว่าการยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนด  
ตัดด้วย ๑๐๐ ปี โดยอาทานะแลนิกเขปนะ แห่งพระโยคี เปรียบเหมือน  
ความรู้ของบุรุษ (คนแรก) ว่า "เพราะลื่นน้ำมันและเพราะลื่นไส้  
ด้วย แม้ทางไปของประทีปก็จกไม่ปรากฏ"

การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในวโยวุฑฒัตถคมรูปที่กำหนดตัดด้วยส่วน

๑. อสุ-โย คือเส้นฝอย ๆ ที่รวมเข้าเป็นเส้นด้าย

๒. ข้ออุปมานี้ เป็นการหักความว่าเอาให้ได้อย่างที่ต้องการจะว่า ไม่คำนึงถึงตัวคนในท้องเรื่องที่  
สมมติขึ้น ก็คนปลายแดนโง่ ๆ แม้แต่ตะเกียงก็ไม่เคยเห็น เรื่องไส้เรื่องน้ำมันก็ 모르ทั้งนั้น แต่ง  
ให้มาพบพวกนักปราชญ์ปรมาจารย์อธิบายเรื่องตะเกียงเสียลึกซึ้งอย่างนั้น แยกกลายเป็นความฟังปิไป  
เท่านั้นเอง ถ้ายกเองคนปลายแดนออกเสีย สมมติคนที่พอจะฟังปิเป็นขึ้นแทนก็จะฟังได้ดี

ที่ ๓ ๆ แห่ง ๑๐๐ ปี ของพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๒) ว่า "เปลวไฟจกดับไปในส่วนที่ ๓ ๆ ของไส้ ไม่ถึงที่ส่วนนอกนี้ ๆ เลย "

การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนดตัดด้วย ๑๐ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี แห่งพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๓) ว่า "เปลวไฟจกดับไปในระหว่างท้องคุลี ๑ ๆ (แต่ละองคุลีของไส้) ไม่ถึงท้องคุลินอกนี้ ๆ เลย "

การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนดตัดด้วย ๔ เดือน ๒ เดือน โดยแบ่งปี ๑ เป็น ๓ ส่วน และ ๖ ส่วน โดยเกณฑ์ฤดู ๑ ๆ แห่งพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๔) ว่า "เปลวไฟจกดับไปในระหว่างที่ครึ่งองคุลี ๆ (แต่ละครึ่งองคุลีของไส้) ไม่ถึงที่ครึ่งองคุลินอกนี้ ๆ เลย

การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนดตัดโดยเกณฑ์ข้างแรมขึ้น และโดยเกณฑ์กลางคืนกลางวัน และโดยเกณฑ์ส่วนของวันมีตอนเช้า เป็นต้น โดยทำคืนและวัน ๑ ให้เป็น ๖ ส่วน แห่งพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๕) ว่า "เปลวไฟจกดับไปในเส้นด้ายแต่ละเส้น (ของไส้) ไม่ถึงด้านเส้นนอกนี้ ๆ เลย"

การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่กำหนดตัดโดยเกณฑ์อาการ ๖ มีอาการก้าวเป็นต้น และโดยเกณฑ์ส่วนท่า ๖ มียกเท้าเป็นต้น แต่ละส่วน แห่งพระโยคี เปรียบเหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๖) ว่า "เปลวไฟจกดับไปในใยด้ายแต่ละใย (ของไส้) ไม่ถึงใยนอกนี้ ๆ เลย"

[มนสิการโดยเกณฑสมุฏฐาน ๔]

พระโยคีนัน ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในวโยตัตถรูปโดย  
อาการต่าง ๆ อย่างนี้แล้ว กระจายรูปนั้นแหละออก ทำให้เป็น ๔ ส่วน  
โดยเกณฑสมุฏฐาน ๔ มีอาหารมยรูป (รูปที่เกิดด้วยอาหาร) เป็นต้น  
ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในแต่ละส่วนอีก

[มนสิการอาหารมยรูป]

ในรูป ๔ ส่วนนั้น อาหารมยรูป ย่อมปรากฏแก่พระโยคีนันด้วย  
อำนาจจودและอิม จริงอยู่ รูปที่ตั้งขึ้นในคราวอด ย่อมเป็นรูปห่อเหี่ยว  
อิดโรยผิวพรรณคล้ำเสียทรุดทรวงไป ราวกะตอไฟไหม้ และราวกะกา  
ซุกอยู่ในตะกร้าถ่าน รูปที่ตั้งขึ้นในคราวอิม ย่อมเป็นรูปอิมเต็ม  
อ่อนละมุนมีผัสสะ (ก็น่าจับต้อง)

พระโยคีนันกำหนดเอาอาหารมยรูปนั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูป  
นั้นอย่างนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในคราวอด ย่อมดับไปในคราวอดนี้เอง  
ไม่ถึงคราวอิม รูปอันตั้งขึ้นในคราวอิมเล่า ก็ดับไปในคราวอิมนี้เอง  
ไม่ถึงคราวอด เหตุนั้น แม้อาหารมยรูปนั้น จึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์  
เป็นอนัตตา"

[มนสิการอุตุมยรูป]

อุตุมยรูป (รูปที่เกิดด้วยฤดู) ย่อมปรากฏด้วยอำนาจเย็นและ  
ร้อน จริงอยู่ รูปที่ตั้งขึ้นในความร้อน ย่อมเป็นรูปเกรียมระโหย  
ผิวพรรณคล้ำไป รูปที่ตั้งขึ้นด้วยฤดูอันเย็น (สบาย) ย่อมเป็นรูป

\* อุปมานี้ใช้ได้สำหรับคนผิวคล้ำ เช่นชาวลังกาเท่านั้น (?)

อิมเตมละมุน

พระโยคินั้กำหนดเอาอุตฺมรูปนั้ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้  
อย่างนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในคาวก็ดับไปในคราวร้อนนี้เอง ไม่  
ถึงคราวเย็น รูปอันเป็นไปในคราวเย็นก็ดับไปในคราวเย็นนี้เอง ไม่ถึง  
คราวร้อน เหตุนี้ อุตฺมรูปนั้จึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

[มนสิการกัมมชรูป]

กัมมชรูป (รูปเกิดด้วยกรรม) ย่อมปรากฏด้วยอำนาจอายตนะ\*  
ทวาร (ทวารคืออายตนะ)\* จริงอยู่ ในจักขุทวาร มีกัมมชรูป ๓๐  
โดยเป็นจักขุทสกะ (๑๐) กายทสกะ (๑๐) และภาวทสกะ (๑๐)  
อนึ่งรูปอุดหนุนกัมมชรูปเหล่านั้นมีอุจฺจิตและอาหารเป็นสมุฏฐาน (อีก)  
๒๔ ดังนั้นจึงเป็นรูป ๕๔ ในโสตทวาร ฆานทวารและชีวหาทวารก็  
อย่างนั้น ในกายทวารมีรูป ๕๔ โดยเป็นกายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ  
(๑๐) และโดยเป็นรูปอุดหนุนมีอุตฺสมุฏฐานเป็นต้น (อีก ๒๔)  
ในมโนทวาร มีรูป ๕๔ เหมือนกัน โดยเป็นหทยวัตถุทสกะ (๑๐)  
กายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) และโดยเป็นรูปอุดหนุนมีอุตฺ-  
สมุฏฐานรูปเป็นต้น (อีก ๒๔)

พระโยคินั้กำหนดเอารูปนั้ทั้งหมด ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปนั้  
อย่างนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในจักขุทวาร ก็ดับไปในจักขุทวารนี้เอง ไม่  
ถึงโสตทวาร รูปอันเป็นไปในโสตทวาร ก็ดับไปในโสตทวารนี้เอง ไม่

\* มหาภูิกว่า ท่านเรียงคำอายตนะควไว้ด้วยว่า อายตนะทวาร เพื่อมิให้เข้าใจเขาไปเป็น  
กรรมทวาร (คือ กาย วิ มโน)

ถึงฆานทวาร รูปอันเป็นไปในฆานทวาร ก็ดับไปในฆานทวารนี้เอง  
ไม่ถึงชีวาทวาร รูปอันเป็นไปในชีวาทวาร ก็ดับไปในชีวาทวาร  
นี้เอง ไม่ถึงกายทวาร รูปอันเป็นไปในกายทวาร ก็ดับไปในกายทวาร  
นี้เอง ไม่ถึงมโนทวาร เหตุนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์  
เป็นอนัตตา"

[มนสิการจิตตสมุฏฐานรูป]

รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏด้วยอำนาจคราวดีใจเสียใจ  
จริงอยู่ รูปที่เกิดขึ้นในคราวดีใจ ย่อมเป็นรูปละมุนละม่อม เอิบอิ่ม  
มีผัสสะ รูปที่เกิดขึ้นในคราวเสียใจ ย่อมเป็นรูปเหี่ยวแห้งระโหย  
ผิวพรรณเผือดไป

พระโยคิน้นกำหนดเอาจิตตสมุฏฐานรูปนั้น ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์  
ในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในคราวดีใจ ก็ดับไปในคราวดีใจ  
นี้เอง ไม่ (อยู่ไป) ถึงคราวเสียใจ รูปอันเป็นไปในคราวเสียใจ  
ก็ดับไปในคราวเสียใจนี้เอง ไม่ (อยู่ไป) ถึงคราวดีใจ เหตุนั้น  
แม้จิตตสมุฏฐานรูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา"

เมื่อพระโยคิน้นกำหนดเอารูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน ยกขึ้นสู่ไตร-  
ลักษณ์ในรูปนั้นอย่างนี้อยู่ เนื้อความ (ต่อไป) นี้ย่อมจะปรากฏขึ้นว่า

**"ชีวิต อัตภาพ และสุลทุกซ์ทั้งมวล ประกอบ**

**(คือผูก) ไว้กับจิตดวงเดียว ขณะ (แห่งชีวิต)**

\* เกวลา นี้ มหาภูิกะแก้ไว้ว่า "อตุตตะนา นิจุจภาเวน วา อโวมิสฺสา-ไม่เจือปนกับอตฺตา  
หรือกับความเที่ยง" ดังนี้ ก็คือให้แปลเกวลาว่า "ล้วน ๆ" นั่นเอง

เป็นต้นนั้น) ย่อมเป็นไปพลัน (คือชั่วขณะจิต  
หนึ่ง) แม้เทวดาเหล่าที่ (มีอายุยืน) ตั้งอยู่ได้  
ตลอด ๘๔,๐๐๐\* กัป ก็ชื่อว่าปลง (ชีวิตเป็นต้น)  
ไว้กับจิต ๒ ดวงตั้งอยู่หาไม่

ชั้นเหล่าใดที่ดับแล้ว ของสัตว์ที่ตายหรือของ  
สัตว์ที่ยังตั้งอยู่ในปวัตติกาลนี้ก็ตาม ชั้นเหล่านั้น  
ก็เหมือนกันหมด (คือดับ) ไปไม่ต่อกัน

ชั้นทั้งหลายที่ (เป็นปัจจุบัน) ดับๆ อยู่ใน  
ระหว่างแห่งชั้น (อดีต) ที่ดับๆ มาแล้วไม่ขาด  
ระยะ และชั้นที่ (จัก) ดับในอนาคต หามีความ  
ต่างกันเพราะลักษณะ (ที่ดับ) ไม่

เพราะจิตไม่เกิดสัตว์โลกก็ถือว่าไม่เกิด เพราะ  
จิตเกิดขึ้นจำเพาะหน้า สัตว์โลกก็ถือว่าเป็นอยู่  
เพราะความแตกดับแห่งจิต สัตว์โลกก็ถือว่าตาย  
(นี้) เป็นบัญญัติทางปรมาตม์

สังขารธรรมทั้งหลายที่แตกดับแล้ว ก็มีได้ไป  
เก็บไว้ (ที่ไหน) กอง (สังขารสำหรับที่จะเกิด)  
ในอนาคตก็หาไม่ สังขารทั้งหลายเหล่าใดที่เกิด  
แล้วตั้งอยู่เล่า สังขารเหล่านั้นก็อุปมาดังเมล็ด  
พรรณผักราก (ที่คนวางลง) บนปลายเข็ม (พอ

\* จุลลลิตี แปลว่า ๘๔ จุลล เป็นสังขยา เท่ากับ จตุ



ถูกปลายเข็มก็ตกไปพลัน )

อนึ่ง เมื่อ (สังขาร) ธรรมทั้งหลายเกิดแล้ว  
ความแตกดับก็รุ่มล่อมธรรมเหล่านั้นไว้ มันจึงมี  
ความแตกทำลายเป็นธรรมดา (ในตัวตน) ไม่  
ปนกันธรรมก่อน ๆ

มันมาโดยไม่เห็น แตกดับแล้วก็ถึงซึ่งความไม่  
เห็น มันเกิดขึ้นและเสื่อมสิ้นไป ดังความเกิดขึ้น  
แห่งสายฟ้าในอากาศ ฉะนั้น"

[ธรรมดารูป]

พระโยคีนั่นครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปทั้งหลาย มีอาหารมขรูป  
เป็นต้นอย่างนี้แล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในธรรมดารูปอีก

รูปอันเกิดขึ้นจำเดิมแต่วิวิฏกัปต่างชนิดเช่น เหล็ก โลหะ (ทอง  
แดง) ดินบุก ตะกั่ว ทอง เงิน มุกดา มณี ไพฑูรย์ สังกะสี  
(หินสี) ประพาฬ ทับทิม แก้วลาย แผ่นดิน หิน ภูเขา หญา  
ไม้ต้น ไม้เถา อันเป็นรูปภายนอก ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่าธรรมดา-  
รูป

ธรรมดารูปนั้น ย่อมปรากฏแก่พระโยคีนั่น โดย(ตัวอย่าง)  
ยอดคั่นอโศกเป็นต้น อันยอดอโศก (นั้น) แรกทีเดียวก็เป็น (ปุ่ม)

\* อังคุร ในที่นี้ ถ้าแปลว่า หน่อ ความเข้าใจของเราก็พุ่งไปว่า มันแตกขึ้นจากง่า จาก  
โคน ต่อไปก็เป็นลำต้น แต่ความที่ท่านกล่าวนี้ ไม่มีอะไรแสดงว่า แตกเป็นลำต้น ว่าแต่เรื่องแตก  
เป็นใบจนตลอด ด้วยเหตุนี้ จึงแปล อังคุร ตรงนี้ว่า "ยอด" จะได้เข้ากับภาษาเราว่า  
"แตกยอดแล้วก็แตกใบ"

แดงเรื่อย ๆ แต่นั่นล่วงไป ๒-๓ วัน ก็แดงเข้มขึ้น ล่วงไป ๒-๓

วันอีก แดงจางลง ต่อขึ้น (เป็นใบอ่อน) มีสีแดงใบอ่อนแรก

ผลิ (ของไม้อื่น ๆ มีมะม่วงเป็นต้น) ต่อไปมีสีเป็นใบอ่อนที่

แก่จัดขึ้น ต่อไปเป็นใบสีเขียวอ่อน แล้วเป็นสีเขียวแก่ ตั้งแต่

กาลที่เป็นใบสีเขียวแก่ขึ้นไป มันทำความสืบทอดแห่งรูป (ใบของ

มัน) ที่เสมอกัน (คือรูปเดิม) ให้สืบเนื่องไป (ไม่เปลี่ยนสี)

โดยกาลประมาณปีหนึ่ง จึงเป็นในเหลือง ร่วงจากหัวหล่นไป

พระโยคินกำหนดถือเอาใบโศกนั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ใน

ธรรมคารูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปอันเป็นไปในกาลที่มันมีสีแดงเรื่อย ๆ

ย่อมดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันมีสีแดงเข้มเลย รูปอันเป็นไป

ในกาลที่มันมีสีแดงเข้มก็ดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันมีสีแดงจางลง

เลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันมีสีแดงจางลงก็ดับไป ไม่ (อยู่มา)

ถึงกาลที่มันมีสีแดงใบอ่อนแรกผลิเลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันมีสี

แดงใบอ่อนแรกผลิก็ดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันมีสีเป็นใบอ่อนที่

แก่จัดขึ้นเลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันมีสีเป็นใบอ่อนที่แก่จัดขึ้นก็ดับ

ไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันเป็นใบสีเขียวอ่อนเลย รูปอันเป็นไป

ในกาลที่มันเป็นใบสีเขียวอ่อนก็ดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันเป็น

ใบสีเขียวแก่เลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันเป็นใบสีเขียวแก่ก็ดับไป ไม่

(อยู่มา) ถึงกาลที่มันเป็นใบเหลืองเลย รูปอันเป็นไปในกาลที่มันเป็น

ใบเหลืองก็ดับไป ไม่ (อยู่มา) ถึงกาลที่มันร่วงจากหัวหล่นไปเลย

เหตุนี้ มันจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา" ดังนี้แล้ว พิจารณา

ธรรมดารูปทั้งปวงโดยนัย (ดังกล่าวในใบอโศก) นี้

พระโยคีพิจารณาสังขารทั้งหลาย ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ทางรูป-  
สัตตะกะ ดังกล่าวมาจะนี้ เป็นอันดับแรก

[อรูปสัตตะกะ]

ส่วนข้อในที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ทางอรูปสัตตะกะ" ดังนี้ (ต่อ  
ไป) นี้เป็นมาติกาในข้อนั้น คือ

|                   |                       |
|-------------------|-----------------------|
| กลาปโต            | โดยเป็นกลาป           |
| ยมกโต             | โดยเป็นคู่            |
| ขณิกโต            | โดยเป็นขณะ            |
| ปฐุปาฐิตโต        | โดยลำดับ              |
| ทัญญูอุคฺคฺมาณโต  | โดยเพิกทัญญู          |
| มานสมุคฺคฺมาณโต   | โดยเพิกมานะ           |
| นิกนฺติปริยาทานโต | โดยคุมความยินดีไว้ได้ |

[กลาปโต-โดยเป็นกลาป]

ใน ๗ ข้อนั้น ข้อว่า "กลาปโต-โดยเป็นกลาป" (พึงทราบ  
อรรถาธิบายดังนี้) ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ (ชื่อว่ากลาป)  
พิจารณาโดยกลาปอย่างไร ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณา  
เห็นดังนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ อันเกิดขึ้นในสัมมสนะ  
ว่า "ผมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา " นี้ใด และธรรม  
ทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ อันเกิดขึ้นในสัมมสนะว่า "ชนทั้งหลาย ฯลฯ

มันในสมอง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" นี่ใด ธรรมทั้งปวงนั้น  
เสื่อมหายไปเป็นข้อ ๆ เป็นแดน ๆ ไม่ (อยู่) ไป ถึงข้อนอกนี้ ๆ ดัง  
เมล็ดงาทั้งหลายที่ซัดลงในกระเบื้องอันร้อน (แตก) ดังตู่ ๆ (เป็น  
เมล็ด ๆ) อยู่ฉะนั้น เหตุนั้น ธรรมทั้งหลายนั้น จึงชื่อว่าไม่เที่ยง  
เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" เพียงนี้เป็นนัยในวิสุทธิกถา

ส่วนในอริยวาทสกลกล่าวไว้ว่า "เมื่อพิจารณาจิตดวงที่เป็นไป  
(โดยพิจารณาเห็น) ว่ารูปในฐานะทั้ง ๘ ในรูปสัตกะในหนหลังไม่  
เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า จิตดวงก่อนนั้นก็  
เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ดังนี้ ชื่อว่า พิจารณาโดยเป็นกลาป"  
คำที่กล่าวในอริยวาทสกลนั้นถูกต้องกว่า เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้า  
ทั้งหลายจักจำแนกแม้ข้อที่เหลือโดยนัยนี้เหมือนกัน

[ขมกโต-โดยเป็นคู่]

ชื่อว่า "ขมกโต-โดยเป็นคู่" ความว่า ภิกษุในพระธรรม  
วินัยนี้ พิจารณาอาทานนิกเขปรูปว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์อนัตตา  
แล้วซ้ำพิจารณาจิต (ดวงที่พิจารณารูป) นั้น ด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า  
จิต (ที่พิจารณาก่อน) นั้น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา พิจารณา  
วโยจฺจตฺตคฺคมฺรูป... อหฺมมฺรูป... อฺคฺคฺมฺรูป)... กัมมฺรูป... จิตต-  
สมุฏฺฐานฺรูป... ธรรมคฺคฺรูป ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา แล้วซ้ำ  
พิจารณาจิต (ดวงที่พิจารณารูป) นั้นด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง ว่าจิต (ที่  
พิจารณาก่อน) นั้น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ดังนี้ชื่อว่าพิจารณา

โดยเป็นคู่' (คือ ๒ ชั้น ?)

[ขณิกโต-โดยเป็นขณะ]

ชื่อว่า "ขณิกโต...โดยเป็นขณะ" ความว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาอาทานนิกเขปรูปว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาแล้ว พิจารณาจิตดวงแรก (ที่พิจารณารูป) นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒ ว่าแม้จิตดวงแรกนั้น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓... พิจารณาจิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔... พิจารณาจิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่าแม้จิตดวงที่ ๒... จิตดวงที่ ๓... จิตดวงที่ ๔ นั้น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ภิกษุพิจารณาโยวาทัตถกมรูป... อาหารมยรูป... อุดุมยรูป.. กัมมชรูป... จิตตสมภูฐานรูป... ธรรมคารูป ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาแล้ว พิจารณาจิตดวงแรก (ที่พิจารณารูป) นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒... พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓... พิจารณาจิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔... พิจารณาจิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่าแม้จิตดวงที่ ๑... จิตดวงที่ ๒... จิตดวงที่ ๓.... จิตดวงที่ ๔ นั้น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ภิกษุพิจารณาจิตทีละ ๔ ดวง ตั้งแต่จิตดวงที่กำหนดถือเอารูป (เป็นอารมณ์) ไป ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าพิจารณาโดยเป็นขณะ (คือ พิจารณาจิต ๔ ขณะ หรือ ๔ ชั้น)

\* มหาภูิกถาอธิบายว่า เพราะพิจารณาปรารภรูปธรรม กับนามธรรม คือ จิต เป็นคู่ ๆ กัน

[ปฏิบัติ-โดยลำดับ]

ชื่อว่า "ปฏิบัติ-โดยเป็นลำดับ" ความว่า ภิกษุพิจารณา  
อาทานนิกเขปรูปว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาแล้ว พิจารณาจิตดวง  
แรก (ที่พิจารณารูป) นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒... พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วย  
จิตดวงที่ ๓... พิจารณาจิตดวงที่ ๓... ด้วยจิตดวงที่ ๔ ฯลฯ พิจารณา  
จิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๓... ด้วยจิตดวงแรก ฯลฯ จิตดวงที่ ๑๐  
นั้น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา พิจารณาวิยวาทคัคคกรูป...  
อาหารมยรูป... อุดมยรูป... กัมมชรูป... จิตตสมุฏฐานรูป... ธรรมคา-  
รูป ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาแล้ว พิจารณาจิตดวงแรก (ที่  
พิจารณารูป) นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒... พิจารณาจิตดวงที่ ๒ ด้วยจิต  
ดวงที่ ๓... ฯลฯ พิจารณาจิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่าแม้จิต  
ดวงแรก ฯลฯ จิตดวงที่ ๑๐ นั้น ก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา  
พึงหมุนเวียนพิจารณาไปตามลำดับวิปัสสนา ดังนี้ตลอดทั้งวันก็ได้ แต่  
เพราะว่า เพียงพิจารณาจิตดวงที่ ๑๐ (ไม่ว่า) รูปกรรมฐานก็ดี  
อรูปกรรมฐานก็ดี ก็เป็นอันคล่องแคล่ว (คือปรากฏชัดแล้ว) เหตุ

\* วกุญเญย ปาฐะมหาฎีกาแก้ความไว้ว่า สมุทเทยฺย พิจารณาแล้วเห็นว่า วกุญเญย ในที่นี้  
แปลว่า "หมุนเวียน" ได้ความดีกว่าแปลว่า "ควร" เพราะกรรมฐานนี้ให้พิจารณาจิตเพียงดวงที่  
๑๐ เป็นวาระ ๑ เมื่อจะพิจารณาอีก ก็กลับตั้งต้นใหม่ โดยนัยนั้นเป็นวาระ ๑ ไป จึงว่า "หมุนเวียน"  
ถ้าดังนี้ ปาฐะมหาฎีกาที่พิมพ์ไว้ว่า "สมุทเทยฺย" น่าจะคลาดเคลื่อน ที่ถูกต้องจะเป็น "สมุทเมยฺย" ซึ่ง  
แปลว่า "หมุน" ก็คือให้ แปล วกุญเญย ศัพท์นี้ว่า "หมุน" ไม่ใช่ "ควร" นั่นเอง

นั้น (ในอริยวงศ์) ท่านจึงบอกไว้ว่า "พึงหยุดไว้ในจิตดวงที่ ๑๐  
เท่านั้นเถิด"

พิจารณาดังกล่าวมานี้ เชื่อว่าพิจารณาโดยลำดับ\*

[ทฤษฎีอนุภาณโต-โดยเพิกทฤษฎี]

ฯ เปฯ

ใน ๓ ข้อคือ ทฤษฎีอนุภาณโต-โดยเพิกทฤษฎี มานสมุภาณ-  
โต-โดยเพิกมานะ นิคนตปริยาทานโต-โดยคุมความยินดีไว้ได้ นี้  
หาหมื่นสำหรับพิจารณาคนละอย่างไม่ จริยอยู่รูป (ที่กล่าว) ในหน  
หลังนั้นก็ดี รูปที่กำหนดถือเอาในตอนนี้ก็คั่นใจ เมื่อดูรูปและ  
อรุณนั้นไป ย่อมไม่เห็นสิ่งอื่นที่จะได้ชื่อว่าสัตว์ นอกเหนือไปจากรูป  
และอรุณ ตั้งแต่ไม่เห็น (เป็น) สัตว์ไป สัตตสัจญาก็เป็นอันถอนได้  
เมื่อพระโยคาวจรกำหนดถือเอา (เป็น) สังขาร ด้วยจิตที่ถอนสัตต-  
สัจญ์ได้แล้ว ทฤษฎีย่อมไม่เกิดขึ้น เมื่อทฤษฎีไม่เกิดขึ้น ทฤษฎีก็ชื่อว่า  
ถูกเพิกไป เมื่อกำหนดถือเอา (เป็น) สังขาร ด้วยจิตที่เพิกทฤษฎีแล้ว  
มานะย่อมไม่เกิดขึ้น ครั้นมานะไม่เกิดขึ้น มานะก็ชื่อว่าถูกเพิกไป เมื่อ  
กำหนดถือเอา (เป็น) สังขาร ด้วยจิตที่เพิกมานะแล้ว ตัณหาย่อมไม่  
เกิดขึ้น เมื่อตัณหาไม่เกิดขึ้น ความยินดีก็ชื่อว่าถูกคุมไว้ได้ แล  
เพียงนี้เป็นคำกล่าวไว้ในวิสุทธิกถา

\* ขมกโต ขณิกโต ปฏิภาณโต ๓ ข้อนี้ พึงอธิบายก็เป็นความเดียวกัน คือจิตดวงแรกพิจารณา  
รูป แล้วต่อไปจิตพิจารณาจิต ที่แปลกกันก็คือ ขมกโต พิจารณาเพียง ๒ ชั้น ขณิกโต พิจารณา  
๔ ชั้น ปฏิภาณโต พิจารณา ๑๐ ชั้น เท่านั้นเอง

ส่วนในอริยวังสกา ตั้งมาติกาว่า "ทิจฺจุคฺคาณโต มานสมุคฺคา-  
ณโต นิกฺกนฺติปริยาทานโต" แล้วแสดงนัย (ดัง) นี้

ก็แลเมื่อถือว่า "เราเห็นแจ้งอยู่ ความเห็นแจ้งของเรา" ดังนี้  
ไม่ชื่อว่าเพิกทิจฺจุ แต่ถือว่า "สังขารทั้งหลายนั้นเองเห็นแจ้งสังขารทั้ง  
หลาย สังขารทั้งหลายนั้นเองพิจารณา...วิเคราะห์ดู... จับดู... กำหนด  
แยกดูสังขารทั้งหลาย" ดังนี้ จึงชื่อว่าเพิกทิจฺจุ เมื่อถือว่า "เราเห็นแจ้งอย่าง  
ดีเราเห็นแจ้งอย่างน่าพอใจ" ดังนี้ ไม่ชื่อว่าเพิกมานะ ต่อถือว่า "สังขาร  
ทั้งหลายนั้นเองเห็นแจ้งสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลายนั้นเองพิจารณา...  
วิเคราะห์ดู... จับดู... กำหนดแยกดูสังขารทั้งหลาย" ดังนี้จึงชื่อว่าเพิก  
มานะ เมื่อพอใจวิปัสณาด้วยคิดว่า "เราสามารถเห็นแจ้งได้" ดังนี้ ไม่  
ชื่อว่าคุมความปรารถนาได้ ต่อถือว่า "สังขารทั้งหลายนั้นเองเห็นแจ้ง  
สังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลายนั้นเองพิจารณา... วิเคราะห์ดู... จับดู  
...กำหนดแยกดูสังขารทั้งหลาย" ดังนี้ จึงชื่อว่าคุมความยินดีไว้ได้

เมื่อเห็นว่า "ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นอตฺตาไซร้ จะถือเอาว่ามัน  
เป็นอตฺตา ก็ควรละ แต่ (นี้) มันไม่ใช่อตฺตาเลย มาถือเอาว่าเป็นอตฺตา  
เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้นจึงเป็นอนัตฺตา เพราะความหมายว่า  
ไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร) ไม่เที่ยง เพราะความหมายว่า มีแล้ว  
ก็ไม่มี เป็นทุกข์ เพราะความหมายว่าถูกความเกิดและความเสื่อมบีบ  
คั้น" ดังนี้ ชื่อว่าเพิกทิจฺจุ เมื่อเห็นว่า "ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นของ  
เที่ยงไซร้ จะถือเอาว่ามันเที่ยงก็ควรละ แต่ (นี้) มันไม่เที่ยงเลย มา  
ถือเอาว่าเที่ยง เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้นจึงเป็นของไม่เที่ยง



เพราะความหมายว่ามีแล้วก็ไม่มี เป็นทุกข์เพราะความหมายว่าถูกความ  
เกิดและความเสื่อมบีบคั้น เป็นอนัตตา เพราะความหมายว่าไม่เป็นไป  
ในอำนาจ (ของใคร)" ดังนี้ ชื่อว่าเพิกมานะ เมื่อเห็นว่า "ถ้าสังขาร  
ทั้งหลายพึงเป็นสุขไซ้ จะถือเอาว่ามันเป็นสุขก็ควรละ แต่ (นี้) มัน  
เป็นทุกข์แท้ ๆ มาถือเอาว่าเป็นสุข เพราะเหตุนี้ สักขารทั้งหลาย  
นั้นจึงเป็นทุกข์ เพราะความหมายว่าถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น  
ไม่เที่ยง เพราะความหมายว่ามีแล้วก็ไม่มี เป็นอนัตตา เพราะความ  
หมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร)" ดังนี้ ชื่อว่าคุมความยินดีไว้ได้

ชื่อว่าความเพิกทัญญู ย่อมมีแก่พระโยคีผู้เห็นสังขารทั้งหลายโดย  
ความเป็นอนัตตา ชื่อว่าความเพิกมานะ ย่อมมีแก่พระโยคีผู้เห็นสังขาร  
ทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าความคุมความยินดีไว้ได้ ย่อมมีแก่  
พระโยคีผู้เห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นทุกข์ดังกล่าวดังนี้ วิปัสสนา  
นี้จึงชื่อว่าตั้งอยู่ในที่ของตน ๆ แท้

พระโยคีพิจารณาสังขารทั้งหลายยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ทางอรุปัสตตะกะ  
ดังกล่าวดังนี้

ก็แลด้วยภวานานุโยคเพียงเท่านี้ รูปกรรมฐานก็ดี อรูปกรรมฐาน  
ก็ดี ของพระโยคินั้น ย่อมเป็นอันคล่องแคล่วละ

[มหาวิปัสสนา ๑๘]

พระโยคีผู้มีรูปกรรมฐานและอรุปกรรมฐานคล่องแคล่วอย่างนี้

\* หมายความว่าอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา ก็คงปฏิบัติกรรมตามหน้าที่  
ของตน ไม่ก้าวก่ายไขว้เขวกัน (?)

นั้น มหาวิปัสณา (คืออนุปัสณา) ๑๘ เหล่าใดที่พึงถึงได้โดยอาการทั้งปวง ด้วยอำนาจปหานปริยญา ตั้งแต่กังคานุปัสสนาญาณ (ปัญญาคำนิ้งเห็นความดับ) ข้างหน้าไป\* เมื่อแทงตลอด (คือได้) ส่วนหนึ่งแห่งมหาวิปัสณา\* เหล่านั้น ใน (ชั้น) สัมมสนญาณ (คือศีรณปริยญา) นี้แล ก่อนที่ย่อมละปฏิปักษ์ธรรม (มีนิจสัจญญาเป็นต้น) แห่งมหาวิปัสณานั้นได้

ปัญญามือนิจจานุปัสณาเป็นต้น ชื่อว่ามหาวิปัสณา ๑๘ ในอนุปัสณาทั้งหลายใดเล่า(๑) เมื่อเจริญอนิจจานุปัสณา (ปัญญาคำนิ้งเห็นความไม่เที่ยง) ย่อมละนิจสัจญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ได้ (๒) เมื่อเจริญทุกขานุปัสณา (ปัญญาคำนิ้งเป็นทุกข์) ย่อมละสุขสัจญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) ได้ (๓) เมื่อเจริญอนัตตานุปัสณา (ปัญญาคำนิ้งเห็นเป็นอนัตตา) ย่อมละอัตตสัจญญา (ความสำคัญว่าเป็นอัตตา) ได้ (๔) เมื่อเจริญนิพพิทานุปัสณา (ปัญญาคำนิ้งถึงความเบื่อหน่าย) ย่อมละนันทิ (ความเพติดเพลิน) ได้ (๕) เมื่อเจริญวิราคานุปัสณา (ปัญญาคำนิ้งด้วยความคลายกำหนด) ย่อมละราคะได้ (๖) เมื่อเจริญนิโรธารุปัสณา (ปัญญาคำนิ้งเห็นนิโรธ) ย่อมละสมุทัยได้ (๗) เมื่อเจริญปฏิณิสสัคคานุปัสสนา (ปัญญาคำนิ้งด้วยความสลัดทิ้ง) ย่อมละอาทาน (ความถือไว้) ได้ (๘) เมื่อเจริญขยานุปัสณา

๑. ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น อปริภคานุปัสสนโต ราวจะจะให้แปลว่า "แต่กังคานุปัสสนาญาณ เบื้องสูง แต่ไม่ปรากฏว่ามีกังคานุปัสสนาญาณเบื้องต่ำเป็นคู่กัน" จึงเข้าใจว่าถูกที่จะเรียงแยกเป็น อปริ ภค...ดังแปลไว้

๒. ที่ว่า "ส่วนหนึ่ง" ก็เพราะเท่าที่จะกล่าวมาแล้วมีเพียง ๓ อนุปัสณาเท่านั้น คือ อนิจจานุปัสณา ทุกขานุปัสณา อนัตตานุปัสณา

(ปัญญาคำนี้เห็นความสิ้นไป) ย่อมละฉนสัญญา (ความสำคัญว่าเป็น  
ก้อน คือเป็นร่างกาย) ได้ (๘) เมื่อเจริญยานุปัตสนา (ปัญญา  
คำนี้เห็นความเสื่อมไป) ย่อมละอายุหน (ความพยายาม) ได้ (๑๐)  
เมื่อเจริญวิปริณามานุปัตสนา (ปัญญาคำนี้เห็นความปรวนแปร) ย่อม  
ละฐสัญญา (ความสำคัญว่ามั่นคง) ได้ (๑๑) เมื่อเจริญอนิมิต-  
ตานุปัตสนา (ปัญญาคำนี้เห็นความไม่มีนิमित) ย่อมละนิमित (คือสิ่งที่ถือ  
เอาเป็นเครื่องหมายในความเป็นกลุ่มเป็นก้อน) ได้ (๑๒) เมื่อเจริญ  
อัปปณิหิตานุปัตสนา (ปัญญาคำนี้เห็นเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา) ย่อมละ  
ปณิธิ (ความปรารถนาด้วยอำนาจค้นหา) ได้ (๑๓) เมื่อเจริญสุญญ-  
ตานุปัตสนา (ปัญญาคำนี้เห็นความว่างเปล่า) ย่อมละอกินิเวส (ความยึด  
มั่นว่าเป็นตน) ได้ (๑๔) เมื่อเจริญอุปปิณญาณุพัตตานุปัตสนา (ปัญญา  
เห็นแจ้งในธรรมอันเป็นอุปปิณญาณ) ย่อมละสาราทานากินิเวส (ความ  
ยึดมั่นโดยถือเอาว่ามีสาระ) ได้ (๑๕) เมื่อเจริญยถาภูตญาณุพัตตานุ  
(ความรู้เห็นตามจริง) ย่อมละสัมโมหากินิเวส (ความยึดมั่นด้วยอำนาจ  
ความหลงมกมาย) ได้ (๑๖) เมื่อเจริญอาทินวานุปัตสนา (ปัญญาคำนี้  
เห็นโทษ) ย่อมละอาลยาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยอำนาจความอาลัย)  
ได้ (๑๗) เมื่อเจริญปฏิสังขานุปัตสนา (ปัญญาคำนี้ด้วยพิจารณาหา  
ทางพ้น) ย่อมละอัปปฏิสังขา (ความไม่พิจารณาหาทางพ้น) ได้ (๑๘)  
เมื่อเจริญวิวิฏฐานุปัตสนา (ปัญญาคำนี้เห็นวิวิฏฐะ คือทางพ้นจากวิฏฐะ)  
ย่อมละสังโยคากินิเวส (ความยึดมั่นด้วยอำนาจสังโยคะ) ได้

\* มหาภูทิกว่า สัขารุเบกขา และอนุโลมญาณ ซึ่งว่าวิวิฏฐานุปัตสนา

ในมหาวิปัสสนา ๑๘ นี้ อนิจจานุปัสสนา ทุขานุปัสสนา และอนัตตานุ-  
ปัสสนา เป็นอันพระโยคีผู้ (เจริญสัมมสนญาณ) นี้ได้แล้ว เพราะเหตุที่  
สังขารทั้งหลายเธอเห็นแล้วด้วยอำนาจลักษณะตรัยมือนิจจลักษณะเป็นต้น  
อนึ่ง เหตุที่ท่านกล่าวไว้ว่า "อนิจจานุปัสสนาอันใดก็ดี อนิมิตตานุปัสสนา  
อันใดก็ดี ธรรม(๒) นี้มีอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ นัย  
เดียวกันนั้น ทุกขานุปัสสนาอันใดก็ดี อัปปณิหิตานุปัสสนาอันใดก็ดี ธรรม  
(๒) นี้ก็มีอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ อนัตตานุ-  
ปัสสนาอันใดก็ดี สุธมฺมตานุ-  
ปัสสนาอันใดก็ดี ธรรม (๒) นี้ ก็มีอรรถเป็นอันเดียวกัน  
ต่างกันแต่พยัญชนะ" ดังนี้ เหตุนี้ แม้อนิมิตตานุปัสสนา อัปปณิหิตานุ-  
ปัสสนาและสุธมฺมตานุ-  
ปัสสนาเหล่านั้นก็เป็นอันพระโยคีผู้ได้แล้ว ส่วนอริ-  
ปัญญาธรรมวิปัสสนา ก็คือวิปัสสนาทั้งปวง ยถากถญาณทัสสนะก็สงเคราะห์  
เข้าด้วยกัมมวิตรณวิสุทธินั้นเอง เพราะฉะนั้นเมื่ออริปัญญาธรรมวิปัสสนา  
และยถากถญาณทั้งหลายที่เหลือ ก็เป็นอันพระโยคีผู้ได้แล้วเหมือนกัน  
ในวิปัสสนาญาณทั้งหลายที่เหลือ (มีนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น) ลางส่วนก็  
เป็นอันได้แล้ว ลางส่วนยังไม่ได้ ข้าพเจ้าทั้งหลายจกอธิบายวิภาคแห่ง  
วิปัสสนาญาณเหล่านั้นให้แจ้งข้างหน้า ก็แต่คำว่า "พระโยคีผู้รู้รูปกรรม-  
ฐานและอรูปกรรมฐานคล่องแคล่วอย่างนี้ มหาวิปัสสนา ๑๘ เหล่าใด

\* หมายความว่าได้เป็นเอกเทศ มหาภูทิกายความเพิ่มเติมว่า เมื่ออนิจจานุปัสสนา  
สำเร็จแล้ว นิโรธานุปัสสนา ขยานุปัสสนา วยานุปัสสนา และวิปริณามานุปัสสนา ก็นับว่า  
นับว่าสำเร็จโดยเอกเทศ เมื่ออนัตตานุ-  
ปัสสนาสำเร็จแล้ว อนุปัสสนานอกนี้ก็นับว่าสำเร็จ  
โดยเอกเทศ

ที่พึงถึงได้โดยอาการทั้งปวง ด้วยอำนาจปหานปริยญา ตั้งแต่ถึงคานา-  
ปัสสาณญาณข้างหน้าไป เมื่อแทงตลอดส่วนหนึ่งแห่งมหาวิปัสณาเหล่านี้  
ใน (ชั้น) สัมมสนญาณ (คือศีรณปริยญา) นี้แลก่อน ก็ย่อมละปฏิ-  
ปักษกรรมแห่งมหาวิปัสณานั้นได้" (ดัง) นี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้หมายเอา  
วิปัสณาญาณที่พระโยคีผู้นี้ได้แล้วนั่นเอง

[อุทฺธัพพยานุปัสสนญาณ]

พระโยคินั้น เป็นผู้มีญาณหมดจด เพราะละนิจจสัญญาเป็นต้น อัน  
เป็นปฏิปักษกรรมของวิปัสนามือนิจจานุปัสสนาเป็นอาทิได้ ถึงฝั่งแห่ง  
สัมมสนญาณอย่างนี้แล้ว ย่อมเริ่มทำความเพียร เพื่อบรรลุลุทฺธัพพยานุ-  
ปัสสนญาณ ที่ท่านกล่าวไว้ในลำดับสัมมสนญาณว่า "ปัญญาในอันคำนึง  
เห็นความปรวนแปรแห่งธรรมทั้งหลายอันเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ชื่อว่าอุท-  
ธัพพยานุปัสสนญาณ (ญาณในอันคำนึงเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อม  
ไป)"= ดังนี้ ก็แลเมื่อเริ่มทำย่อมเริ่มทำโดยสังเขปก่อน (ต่อไป) นี้  
เป็นบาลีในการเริ่มทำโดยสังเขปนั้น

"ถามว่า ปัญญาในอันคำนึงเห็นความปรวนแปรแห่งธรรมทั้ง  
หลายอันเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ชื่อว่า อุทฺธัพพยานุปัสสนญาณ"<sup>๓</sup> เป็นอย่าง

๑. ตรงนี้ ปาฐะเรียงไว้เป็น อุปริทฺถกานุปัสสนาโค ปฏฺฐาย ไม่สมกับข้างต้นที่เป็น  
อุปริทฺถกานุปัสสนโค ปฏฺฐาย พิจารณาแล้วเห็นว่าปาฐะข้างต้นดีกว่า จึงแก้และแปลตามปาฐะ  
ข้างต้น (ดูเชิงอรรถ ๑ หน้า ๘๘ ด้วย)

๒. พุ. ป. ๓๑/๑

๓. อุทฺธัพพยานุปัสสนา แปลว่าเห็นทั้งเกิดทั้งดับ เหตุไฉนบาลีจึงว่าเห็นความแปรชื่อว่าอุทฺธัพ-  
พยานุปัสสนา ซึ่งก็หมายความว่าเห็นความดับนั้นแหละ ชื่อว่าเป็นทั้งเกิดทั้งดับ ดังนี้ มหาภูิกาท่าน  
จึงช่วยอธิบายว่า การดูความเกิดก็เพียงจะเห็นความดับ เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงการเห็นความ

ไร ? แก้วารูปเกิดขึ้นปัจจุบัน\* ลักษณะที่เกิดขึ้นแห่งรูปนั้นเป็น  
อุทยะ ลักษณะที่แปรไปแห่งรูปนั้นเป็นวยะ ปัญญาคำนึงเห็น  
(อุทยะและวะนั้น) เป็นญาณ เวทนา... สัญญา... สังขาร...  
วิญญาณเกิดขึ้นเป็นปัจจุบัน ลักษณะที่เกิดขึ้นแห่งเวทนา...สัญญา  
...สังขาร...วิญญาณนั้นเป็นอุทยะ และลักษณะที่แปรไปแห่งเวทนา  
...สัญญา...สังขาร...วิญญาณนั้นเป็นวยะ ปัญญาคำนึงเห็น  
(อุทยะและวะนั้น) เป็นญาณ จักขุเกิดขึ้นเป็นปัจจุบัน ฯลฯ ภพ  
เกิดขึ้นเป็นปัจจุบัน ลักษณะที่เกิดขึ้นแห่งจักขุ ฯลฯ ภพนั้น เป็น  
อุทยะ ลักษณะที่แปรไปแห่งจักขุ ฯลฯ ภพนั้นเป็นวยะ ปัญญา  
คำนึงเห็น (อุทยะและวะนั้น) เป็นญาณ"

พระโยคินั้นคำนึงเห็นนิพัตติลักษณะ คือความเป็นขึ้นความเกิด  
ขึ้น อาการที่เป็นใหม่ขึ้น แห่งนามรูปที่เกิดแล้วว่าเป็นอุทยะ คำนึง  
เห็นวิปริณามลักษณะคือความสิ้นไปความดับไปแห่งนามรูปที่เกิดแล้ว  
เป็นวยะ ตามนัยบาลีนี้ เธอย่อมรู้ทั่วถึงอย่างนี้ว่า "ในกาลก่อนแต่  
ความเกิดขึ้นแห่งนามรูปนี้ กองหรือหมวดหมู่ ของนามรูปที่ยังไม่เกิด

ดับเป็นสำคัญ ท่านจึงยกปัญญาเห็นความแปรเป็นประธาน แต่ว่าการเห็นความดับนั้นมีการเห็น  
ความเกิดเป็นบุพภาค คือต้องเห็นความเกิดก่อนจึงจะเห็นความดับได้ ท่านจึงเรียกวิปัสสนาญาณ  
ข้อนี้เสียว่าอุทฺทัพพยานุปีสนญาณเท่านั้นเอง

๑. ชาต-เกิดแล้ว ในบาลีนี้ท่านหมายเอาว่าเนื่องอยู่ในขณะ ๑ ไม่ใช่เป็นอดีต เพราะฉะนั้น  
ท่านจึงเรียง ปจฺจุปฺปนฺนํ กำกับไว้ด้วย

๒. ขุ. ป. ๓๑/๗๘

หามีไม่ ชื่อว่าความจากกองหรือจากหมวดหมู่แห่งนามรูปที่กำลังเกิด  
เล่าก็หามีไม่ ชื่อว่าความไปสู่ทิศใหญ่ย่อยแห่งนามรูปที่กำลังดับเล่าก็  
หามีไม่ ชื่อว่าความตั้งลง โดย (รวมกัน) เป็นกอง เป็นหมวดหมู่  
เป็นหลุมบ่อ ในที่อันหนึ่ง แห่งนามรูปที่ดับไปแล้วเล่าก็หามีไม่ เหมือน  
อย่างว่า เมื่อพิณอันบุคคลบรรเลงอยู่ ชุมชุมของเสียงที่เกิดขึ้นมามีอยู่  
'ก่อนเกิดขึ้นไม่ กำลังเกิดมันก็มีได้มาแต่ชุมนุม ความไปสู่ทิศใหญ่ย่อย  
แห่งเสียงที่กำลังดับก็ไม่มี มันดับแล้วก็มีได้ตั้งเป็นชุมนุมอยู่ที่ไหน ๆ  
โดยที่แท้ เสียงพิณนั้นไม่มีมาขึ้น เพราะอาศัยตัวพิณ คอพิณ และ  
ความพยายามอันควรแก่การนั้นของคน (ประกอบกัน) ครั้นมีแล้ว  
ก็กลับหายไปจันใด แม้ธรรมทั้งหลายทั้งที่รูปและไม่มีรูปทั้งปวงก็  
ไม่มีมาขึ้น ครั้นมีแล้วก็กลับเสื่อมไปจันนั้น แล

พระโยคีครั้นทำอุทฺทพยมนสิการอย่างสังเขป ดังนี้แล้ว จึงทำ  
มนสิการอย่างพิสดารโดยปัจจัยและโดยขณะอีก (ต่อไป) เป็นต้นว่า ความ  
เกิดขึ้นแห่งรูปย่อมมี (เพราะความเกิดขึ้นแห่งปัจจัย) อย่างนี้บ้าง ความ  
เสื่อมไปแห่งรูปย่อมมี (เพราะความดับแห่งปัจจัย) อย่างนี้บ้าง รูปย่อม  
เกิด (โดยขณะ) อย่างนี้บ้างรูปย่อมกลับเสื่อมไป (โดยขณะ) อย่างนี้บ้าง  
ตามเกณฑ์ลักษณะ ๕๐ โดยทำเป็น ๑๐ ๆ ด้วยเห็นความเกิดความดับ  
แห่งขั้นแต่ละขั้น ซึ่งกล่าวไว้ในวิภังค์แห่งอุทฺทพยญาณนั้น  
แล ดังนี้ว่า "ภิกษุย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้นโดยอรรถคือความ

\* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น วุฑฺดา ผิด ที่ถูกเป็น วุฑฺตานิ

เกิดขึ้นแห่งปัจจยว่า "ความเกิดขึ้นแห่งรูปย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่ง  
อวิชา" ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้นโดยอรรถคือความเกิดขึ้น  
แห่งปัจจยว่า "ความเกิดแห่งรูปย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งตัณหา...  
เพราะความเกิดขึ้นแห่งกรรม...เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาหาร" แม้  
เห็นนิพัตติลักษณะ (ลักษณะที่เกิดขึ้นแห่งรูป) ก็ชื่อว่า เห็นความ  
เกิดขึ้นแห่งรูปขั้น เมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้น ก็ชื่อว่า เห็น  
ลักษณะ ๕ นี้ ภิกษุย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขั้นโดยอรรถ คือ  
ความดับแห่งปัจจยว่า "ความดับแห่งรูปย่อมมี เพราะความดับแห่ง  
อวิชา" ย่อมเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปขั้นโดยอรรถคือความดับ  
แห่งปัจจยว่า "ความดับแห่งรูปย่อมมี เพราะความดับแห่งตัณหา...  
เพราะความดับแห่งกรรม... เพราะความดับแห่งอาหาร" แม้เห็น  
วิปริณามลักษณะ (ลักษณะที่แปรไปแห่งรูป) ก็ชื่อว่า เห็นความเสื่อม  
แห่งรูปขั้น เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งรูปขั้น ก็ชื่อว่า เห็นลักษณะ ๕ นี้  
นัยเดียวกันนั้น ภิกษุย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขั้น โดย  
อรรถคือความเกิดขึ้นแห่งปัจจยว่า "ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมมี  
เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชา" ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขั้น  
โดยอรรถ คือ ความเกิดขึ้นแห่งปัจจยว่า "ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา  
ย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งตัณหา... เพราะความเกิดขึ้นแห่งกรรม  
...เพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ" แม้เห็นนิพัตติลักษณะ (แห่ง  
เวทนา) ก็ชื่อว่า เห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขั้น เมื่อเห็นความ  
เกิดขึ้นแห่งเวทนาขั้น ก็ชื่อว่า เห็นลักษณะ ๕ นี้ ภิกษุย่อมเห็น



ความเสื่อมไปแห่งเวทนาชั้นโดยอรรถคือความดับแห่งปัจจัยว่า "ความดับแห่งเวทนาย่อมมีเพราะความดับแห่งอวิชา...เพราะความดับแห่งตัณหา...เพราะความดับแห่งกรรม... เพราะความดับแห่งผัสสะ แม้เห็นวิปริณามลักษณะ (แห่งเวทนา) ก็ชื่อว่า เห็นความเสื่อมแห่งเวทนาชั้น เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งเวทนาชั้น ก็ชื่อว่า เห็นลักษณะ ๕ นี้

และสำหรับสัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ก็เช่นดังเวทนาชั้น แต่นี้เป็นความแปลกสำหรับวิญญาณชั้น คือประกอบคำว่า "นามรูปสมุทथा-เพราะความเกิดขึ้นแห่งนามรูป นามรูป-นิโรธา-เพราะความดับแห่งนามรูป (แทน) ในที่แห่งคำ ผสฺส"

เมื่อพระโยคินั้นมโนมติการไปอย่างนี้ ญาณว่า "ธรรมเหล่านี้ไม่มีมาขึ้น ครั้นมีแล้วก็กลับเสื่อมไป ดังนี้เอง " จะเจียบขึ้น

เมื่อพระโยคินั้นเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยส่วนสอง คือโดยปัจจัย ๑ โดยขณะ ๑ อย่างนั้นอยู่ ความต่างแห่งสัจจะ ปฏิจ-สมุปบาทนัย และลักษณะ ย่อมปรากฏ

พระโยคินั้นเห็นความเกิดขึ้นแห่งชั้นทั้งหลายเพราะความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยมีอวิชาเป็นต้น และความดับแห่งชั้นทั้งหลาย เพราะความดับแห่งปัจจัยมีอวิชาเป็นต้นอันใด อันนี้เป็นเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยปัจจัยของเธอ ส่วนว่าเมื่อเห็นลักษณะที่เกิด

\* คือเปลี่ยนคำว่า ผสฺสมิทยา เป็น นามรูปสมุทथा เปลี่ยนคำว่า ผสฺสนิโรธา เป็น นามรูปนิโรธา สำหรับวิญญาณชั้น

ขึ้นและลักษณะที่แปรไป จึงเห็นความเกิดและความเสื่อมแห่งขันธ  
ทั้งหลาย อันใด อันนี้เป็นเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยขณะของ  
เธอ เพราะว่าลักษณะที่เกิดขึ้นย่อมมีในอุปตติขณะเท่านั้น และ  
ลักษณะที่แปรไปก็ย่อมมีในภังคขณะ

[ลัจจะปรากฏ] >

เหตุนี้ เมื่อพระโยคินั้นเห็นความเกิดและความเสื่อมโดยส่วนสอง  
คือโดยปัจจัย ๑ โดยขณะ ๑ ดังกล่าวมานี้ อยู่ ด้วยการเห็นความ  
เกิดขึ้นโดยปัจจัย สมุทยสัจก็เป็นอันปรากฏ เพราะมาหยั่งรู้ปัจจัยผู้ให้เกิด  
ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ ทุกขสัจก็เป็นอันปรากฏ เพราะ  
หยั่งรู้ชาติทุกข์ ด้วยการเห็นความเสื่อมไปโดยปัจจัย นิโรธสัจก็เป็น  
อันปรากฏ เหตุหยั่งรู้ความไม่เกิดขึ้นแห่งสิ่งที่มีปัจจัยทั้งหลายเพราะ  
ความไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจัย ด้วยการเห็นความเสื่อมโดยขณะ ทุกขสัจ  
ก็เป็นอันปรากฏอีกแหละ เพราะหยั่งรู้มรณทุกข์ ส่วนการเห็นความ  
เกิดขึ้นและความเสื่อมไป (ทั้งโดยปัจจัยและโดยขณะ) แห่งพระโยคินั้น  
อันใด อันนี้เป็นโลกิยมรรค เพราะเหตุนี้ มรรคสัจก็เป็นอัน  
ปรากฏ เพราะกำจัดสามโมหะในมรรคนั้นเสียได้

[ปฏิจจนสมุปปาทและปฏิจจนสมุบันธรรมปรากฏ]

อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย อนุโลมปฏิจจนสมุปปาท  
ก็เป็นอันปรากฏแก่พระโยคินั้น เพราะหยั่งรู้ว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี "

ด้วยการเห็นความเสื่อมไปโดยปัจจัย ปฏิโลมปฏิจสมุปบาทก็เป็นอัน  
ปรากฏ เพราะยังรู้ว่า "เพราะความดับแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับ" แต่  
ด้วยการเห็นทั้งความเกิดและความเสื่อมโดยขณะ ปฏิจสมุบันธรรม  
ทั้งหลายนับว่าปรากฏ เพราะยังรู้สังขตลักษณะ ด้วยว่าธรรม  
ทั้งหลายที่มีความเกิดและเสื่อมไปได้ ย่อมเป็นสังขตธรรม และ  
สังขตธรรมเหล่านั้นก็เป็นปฏิจสมุบันธรรมนั้นแล

[นัยทั้ง ๔ ปรากฏ]

อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เอกัตตนัยก็เป็นอัน  
ปรากฏแก่พระโยคินั้น เพราะยังรู้ความไม่ขาดสายแห่งสันดาน ด้วย  
การสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล ดังนั้น เธอก็ละอุเบกขาทิฎฐิได้ดียิ่งขึ้น  
ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ นานัตตนัยก็เป็นอันปรากฏ เพราะ  
ยังรู้ความเกิดขึ้นแห่งสิ่งใหม่ ๆ ดังนั้น เธอก็ละสัสสตทิฎฐิได้ดียิ่งขึ้น  
อนึ่ง ด้วยการเห็นทั้งความเกิดขึ้นและเสื่อมไปโดยปัจจัย อพยาปารนัย  
ก็เป็นอันปรากฏแก่เธอ เพราะยังรู้ความที่ธรรมทั้งหลายเป็นสภาพ  
ไม่เป็นไปในอำนาจ ดังนั้น เธอก็ละอัตตทิฎฐิได้ดียิ่งขึ้น อนึ่งเล่า  
ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เอวัมมตานุัยก็เป็นอันปรากฏ  
เพราะยังรู้ความเกิดขึ้นแห่งผลโดยอนุรูปแก่ปัจจัย ดังนั้น เธอก็ละ  
อภริยทิฎฐิได้ดียิ่งขึ้น

[ลักษณะปรากฏ]

อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย อนัตตลักษณะก็เป็น

อันปรากฏแก่พระโยคีนัน เพราะยังรู้ความที่ธรรมทั้งหลายเป็นสภาพ  
มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย โดยไม่เคลื่อนคลาด ด้วยการเห็น  
ทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยขณะ อนิจจลักษณะย่อมเป็นอัน  
ปรากฏ เพราะยังรู้ความที่ธรรมทั้งหลายเป็นสภาพมีแล้วก็ไม่มี และ  
เพราะยังรู้ความว่างเปล่า (แห่งสังขารธรรมทั้งหลาย) ทั้งในส่วนก่อน  
และส่วนหลัง\* (คือทั้งในอดีตและอนาคต) ทั้งทุกขลักษณะก็เป็น  
อันปรากฏ เพราะยังรู้ความถูกบีบคั้นด้วยความเกิดและความเสื่อม  
แม้สภาวะลักษณะ (ลักษณะที่เป็นสภาวะ) ก็เป็นอันปรากฏ เพราะ  
ยังรู้ว่าเป็นธรรมที่กำหนดไว้ด้วยความเกิดและความเสื่อม แม้ความที่  
สังขตลักษณะเป็นไปชั่วกาล (คือชั่วขณะ ๆ) ก็ปรากฏในสภาวะลักษณะ  
เพราะยังรู้ความไม่มีแห่งความเสื่อมในลักษณะเกิด และแห่งความเกิด  
ในลักษณะเสื่อม แล

สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏเป็นของนิตย์แก่พระโยคีนัน  
ผู้มีประเภทแห่งสัจจะ ปฏิจาสมุปบาท นัย และลักษณะอันเกิดปรากฏ  
แล้วอย่างนั้น โดยยังรู้ว่า "อันธรรมเหล่านี้มิใช่ไม่เคยมาเกิดขึ้น  
(แต่) มันเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปอย่างนี้เอง" อนึ่ง ไซ้แต่มันปรากฏ  
เป็นของใหม่เป็นนิตย์เท่านั้นหามิได้ มันยังปรากฏเป็นของตั้งอยู่ชั่วกาล  
อันสั้นโดยปกติ ดังหยาดน้ำค้าง เมื่อดวงอาทิตย์ขึ้น ดังต่อน้ำ ดัง  
รอยไม้ (จิด) ในน้ำ ดังเมล็ดผักกาดที่ปลายหลักแหลม และดังฟ้าแลบ

\* หมายความว่า สังขารธรรมนั้น มันก็อยู่ใน ๓ ขณะ คือเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป ไม่มีเหลือตกค้าง  
อยู่เป็นอดีต และจักไม่ไปตกค้างอยู่ในอนาคต

ทั้งยังปรากฏว่าเป็นของไม่เป็นสาระ (คือไม่จริงจัง) และไม่มีแก่นสาร  
ดังมายา (กล) พยับแคด ความฝัน ล้อไฟ เมืองคนธรรพ์  
ฟองน้ำ และต้นกล้วยเป็นต้น

ด้วยภาวนาวิธีเพียงเท่านั้น ตรุณวิปัสณาญาณ (วิปัสณาญาณอย่าง  
อ่อน) ข้อแรกชื่อว่าอุทฺทพฺยาณุปัสนา อันแทงตลอดลักษณะ ๕๐ ถ้วน  
ตั้งอยู่ด้วยอาการนี้ว่า "สิ่งที่มีความเสื่อมเป็นธรรมดาแน่นอนเกิดขึ้น และ  
มันเกิดขึ้นแล้ว ก็เข้าถึงความเสื่อม " ย่อมเป็นอันพระโยคินั้น ได้  
บรรลุแล้ว เพราะได้บรรลุตามตรุณวิปัสณาญาณไรเล่า พระโยคินั้นจึง  
ได้ชื่อว่า "อรัทธวิปัสสก-ผู้เริ่มต้นเห็นแจ้ง"

[วิปัสณุปกิเลส ๑๐]

ลำดับนั้น ด้วย (อำนาจแห่ง) ตรุณวิปัสสนา วิปัสณุปกิเลส ๑๐  
ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีอรัทธวิปัสสกนั้น อันวิปัสณุปกิเลสทั้งหลาย  
หาเกิดขึ้นแก่พระอริยาสาวกผู้ถึงปฏิเวธแล้ว และแก่บุคคลผู้ปฏิบัติผิด  
(ทาง) เกียจคร้าน ทอดทิ้งกรรมฐานเสียไม่ แต่ย่อมเกิดแก่กุลบุตร  
ผู้ปฏิบัติชอบ ประกอบภาวนาที่ถูกต้อง เป็นอรัทธวิปัสสกเท่านั้น

๑. คือฝุ่นฟุ้งติดไฟ จับแกว่งเป็นวงกลม ดูราวกะล่อไฟ

๒. มหาภูติว่า ภาพที่เพียงแต่ปรากฏในอากาศ ดูราวกะบังเมือง ด้วยอำนาจความคิดเล่นของ  
พวกเทพบุตรธรรพ์ เรียกว่า คันธัพพนคร-เมืองคนธรรพ์ (เพื่อยุติตรงกับคำพังเพยของเราที่ว่า  
"สร้างวิมานในอากาศ")

ถามว่า "ก็อุปกิเลส ๑๐ นั้น เป็นไหน ?" แก้วว่า "อุปกิเลส ๑๐ นั้น คือ โภกาส (แสงสว่าง) ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ (ความรำงับ) สุข อธิโมกษ์ (ความน้อมใจเชื่อ) ปัคคาหะ (ความเพียร) อุปปัฏฐาน (คือสติ) อุเบกขา นิกันติ (ความพอใจ) จริงอยู่ คำ (ต่อไป) นี้ พระธรรมเสนาบคีกี้ได้กล่าวไว้ว่า "บุจฉาว่า "ใจอันถือเอาผิดด้วยธรรม-อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน คือต้นอุปกิเลสว่าเป็นธรรม ?) เป็นอย่างไร" วิสัชนาว่า "เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ โภกาสเกิดขึ้น" เธอ นึกห้วงเอาโอภาสว่า "โอภาสเป็นธรรม" ความฟุ้งซ่านไปเพราะ โอภาสนั้น เป็นอุทธัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอาผิดไปด้วยอุทธัจจะนั้น ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความ ปรากฏความเป็นทุกข์... โดยความเป็นอนัตตามความเป็นจริง นัยเดียวกันนั้น เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ ญาณเกิดขึ้น... ปีติ... ปัสสัทธิ ... สุข ... อธิโมกษ์ ... ปัคคาหะ ... อุปปัฏฐาน... อุเบกขา...นิกันติเกิดขึ้น เธอนึกห้วงเอานิกันติว่า "นิกันติเป็นธรรม" ความฟุ้งซ่านไปเพราะนิกันตินั้น เป็นอุทธัจจะ เธอเป็นผู้มีใจถือเอา ผิดไปด้วยอุทธัจจะนั้น ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามเป็นจริง ย่อมไม่รู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์... โดยความเป็นอนัตตามเป็นจริง"

[อรรถาธิบายวิปัสนูปกิเลส]

[โอภาส]

ในอุปกิเลส ๑๐ นั้น ชื่อว่า โอภาส ได้แก่วิปัสโนภาส (แสงสว่างในวิปัสณา หรือแสงสว่างเกิดแต่วิปัสณา?) ครั้นโอภาสนั้นเกิดขึ้นแล้ว พระโยคาวจรคิด (ตื่น) ไปว่า "ก่อนแต่นี้ โอภาสเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลยหนา เราเป็นผู้บรรลุมรรค เป็นผู้บรรลุลผลแล้วเป็นแน่" ดังนี้แล้ว ถือเอาสิ่งที่มีไช้มรรคเลย ว่าเป็นมรรคไป และ (ถือเอา) สิ่งที่มีไช้ผลเลย ว่าเป็นผลไป เมื่อเธอเอาสิ่งที่มีไช้มรรค ว่าเป็นมรรค สิ่งที่มีไช้ผลว่าเป็นผลไปเสีย วิปัสณาวิธิ ก็เป็นอันชะงักไป เธอก็ปล่อยมูลกรรมฐานของตนเสีย นั่งชมโอภาสอยู่นั่นเอง

ก็แลโอภาสนี้มัน เกิดขึ้นแก่ภิกษุลงรูป ให้สว่างอยู่เพียงที่ (คู่) บัลลังก์เท่านั้น ลงรูปให้สว่าง (กว้างออกไป แต่ว่า) อยู่ภายในห้อง ลงรูปให้สว่าง (ออกไป) กระทั่งนอกห้อง ลงรูปให้สว่างไปทั่ววิหาร ลงรูปให้สว่างไปถึงคาจูด (๑๐๐ เส้น)...ถึงกิ่งโยชน...ถึงโยชน...ถึง ๒ โยชน...ถึง ๓ โยชน ฯลฯ ลงรูป (โอภาสเกิด) ทำให้มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกันแต่พื้นปฐพีจนพรหมโลกชั้นอกนิยฐ แต่ โอภาสได้เกิดขึ้นแต่องค์พระผู้มีพระภาคเจ้า ให้สว่างไปตลอดหมื่น

๑-๒. มหาฐีกาว่า วิปัสณาที่ดำเนินไปโดยลำดับ ชื่อว่า วิปัสณาวิธิ ส่วนมูลกรรมฐาน ก็คือ วิปัสณาที่บำเพ็ญมานั้นนั่นเอง

โลกธาตุ\* ก็เรื่อง (ต่อไป) นี้ เป็นเรื่องของความมีประมาณต่างกัน  
แห่งโอภาสนั้น ดังกล่าวมา

ได้ย่นว่าพระเถระ ๒ รูปนั่ง (ทำความเพียร) อยู่ภายในเรือนฝา  
สองชั้น ที่จิตตลบรรพต ถัดวันนั้นเป็นวันอุโบสถกาฬปักข์ ทิศทั้งหลาย  
ถูกปิดด้วยเพดานเมฆ ความมืดประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นไปในตอน  
กลางคือ\* ครั้นแล้วพระเถระรูปหนึ่งกล่าวขึ้นว่า "ท่านครับ เวลานี้  
ดอกไม้เบญจพรรณบนสิงหาสน์ (ท่านทำสิ่งห้?) ที่ลานพระเจดีย์  
ปรากฏแก่ผม" อีกรูปหนึ่งก็กล่าวขึ้นว่า "คุณ (ที่) คุณบอก (นะ)  
ยังไม่น่าอัศจรรย์ แต่เดี๋ยวนี้ ปลาและเต่าในที่ (น้ำ) ไกลออกไป  
โยชน์หนึ่งในมหาสมุทรปรากฏแก่ฉัน (นี้) ถึงจะน่าอัศจรรย์!"

อันวิปัสณุปกิเลสนี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่สมถวิปัสณาภิบุคลล (ผู้ได้  
สมถและวิปัสณา) โดยมาก สมถวิปัสณาภิบุคลลนั้น เพราะความ  
ไม่ปรากฏขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลายที่สมาบัติข่มไว้\* จึงยังจิตให้เกิดขึ้น

๑. มหาภูติกถาอธิบายเพิ่มเติมว่า ไม่ใช่ปรากฏเห็นแต่แสงสว่าง รูปอะไร ๆ ที่อยู่ในที่ ๆ แสงสว่าง  
แผ่ไปถึง ก็ปรากฏเห็นหมด มีปัญหาว่า ที่เห็นนั้น เห็นด้วยจักขุวิญญาณหรือเห็นทางมโนวิญญาณ  
ท่านว่า ดูเหมือนอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า รูปในโอภาสนั้นเป็นสิ่งพึงรู้ทางมโนวิญญาณเท่านั้น ดัง  
ท่านผู้ได้ทิพจักขุ

๒. มีดประกอบด้วยองค์ ๔ คือ (๑) เป็นวันเดิยดับ (๒) เป็นเวลาที่ขงกิน (๓) ที่เป็นป่าทึบ  
(๔) เมฆปิดท้องฟ้า

๓. เบื้องต้นท่านกล่าวว่า บำเพ็ญวิปัสนามาถึงขั้นอุทฺทพฺพยานุปัสสา ได้ชื่อว่าอรัทธวิปัสสกลแล้ว  
วิปัสณุปกิเลสจึงเกิดขึ้น แปลว่า เลขสมถะไปแล้ว แต่คำที่ท่านกล่าวตรงนี้ ฟังเป็นว่า ชั้นสมถะ  
ก็มีอุปกิเลสพวกนี้เกิด ถ้าเช่นนั้นมันต้องเรียก "สมถูปกิเลส" หรือ อนึ่ง เราเข้าใจกันว่า ชั้นสมถะ  
นั้น กิเลสสร้างด้วยอำนาจสมาบัติ แต่ชั้นวิปัสณา กิเลสสร้างด้วยอำนาจญาณ เขียนว่าสมาบัติ  
ขึ้นไป



(คือคิดไปว่า) "เราเป็นพระอรหันต์" ดังพระมหานาคเถระผู้อยู่ ณ อุจจิงกวาลิก (วิหาร ?) ดังพระมหาทัตตเถระผู้อยู่ ณ หังกนก (วิหาร ?) และดังพระจุฬสมณเถระผู้อยู่ที่เรือนเป็นที่ทำความเพียร ชื่อเรือนนี้แปลณกะ ที่จิตตลบรรพต ฉะนั้น

(ต่อไป) นี้ เป็นการแสดงเรื่อง ๆ หนึ่ง ในความทะนงตัวของ สมณวิปัสณาภิบุคคณนั้น

มีเรื่องเล่าว่าพระมหาจีณาสพผู้มีปฏิสัมภิทาแตกฉานรูปหนึ่ง ชื่อ ชัมมทินนเถระอยู่ที่ตลังคร (วิหาร?) เป็นผู้ให้โอวาทแก่ภิกษุสงฆ์ หมู่ใหญ่ วันหนึ่งท่านนั่งอยู่ในที่นั้น (พัก) กลางวันของท่าน แล้ว รำพึงถึง (อาจารย์) ว่า "กิจแห่งความเป็นสมณะ ของพระมหานาคเถระ ผู้อยู่ ณ อุจจิงกวาลิก (วิหาร ?) อาจารย์ของพวกเรา ถึงที่สุดแล้วหรือ ยังหนอ" ก็เห็นความที่พระมหานาคเถระนั้นยังเป็นบุณชนเป็นอยู่ และ ทราบด้วยว่า "เมื่อเราไม่ไป ท่านจักทำกาลกิริยาทั้งที่เป็นบุณชนเป็น แน่" จึงโลดขึ้นสู่เวหาด้วยฤทธิ์ (ลอดลิ่วไป) ลงในที่ใกล้พระเถระ ผู้นั่งอยู่ ณ ที่นั้น (พัก) กลางวัน กราบแล้วแสดง (อาจริย) วัตร แล้วนั่งลงข้างหนึ่ง แล้วถูกพระเถระทักว่า "อาวุโส ชัมมทินนนะ ทำไมจึงมาไม่ใช้เวลา" ก็เรียนว่า มาจะเรียนถามปัญหา ต่อآن ครั้งพระเถระอนุญาตว่า "ถามเถิด อาวุโส เราจักกล่าวแก้ให้"<sup>๑</sup>

๑. หมายความว่า มาในเวลาท่านกำลังพักกลางวัน เช่นนั้นกระมัง

๒. ชานมานา ถยีสุตาม การใช้พหูพจน์เป็นการแสดงความเคารพ นี่ท่านเป็นอาจารย์จะแสดงความเคารพศิษย์อย่างไรกัน ท่านเรียงเพลนไปกระมัง

จึงถามปัญหา (เสียตั้ง) ๑,๐๐๐ ข้อ พระเถระก็กล่าว (แก่) ปัญหา  
ที่ถาม ๆ ได้ไม่ข้องขัดเลย\* ที่นี้เมื่อเรียน (สรรเสริญและถาม) ว่า  
ญาณของท่านเลียบอย่างยิ่ง ธรรมอันนี้\* ท่านได้บรรลุเมื่อไร พระ  
เถระก็บอกว่า เมื่อ ๖๐ ปี (นับ) แต่ปีนี้ (ถอยหลังไป) จึงขอให้  
ท่านใช้ (อภิญา) สมาธิ (ให้ดู) ท่านก็การใช้สมาธินี้ไม่เป็นการ  
หนัก (อะไรเลย) จึงว่า ถ้ากระนั้นขอให้ท่านสร้างช้าง (นิรมิต) ขึ้น  
ตัวหนึ่ง๓ ท่านก็สร้างช้างสรรพเสวต (เผือกผ่องสรรพางค์) ขึ้น จึง  
กล่าว (ต่อไป) ว่า ที่นี้ขอให้ท่านทำมันให้เป็นอย่างช้างไบหูผึ่ง หางชี้  
ม้วนงวงไว้ในปาก ทำเสียงโกญจนาทอย่างน่ากลัว (แฉ่น) มาตรงหน้า  
ท่าน พระเถระก็ทำอย่าง (ที่ขอให้ทำ) นั้น แล้วเห็นอาการอันน่ากลัว  
ของช้างซึ่ง (แฉ่น) มาโดยเร็ว ก็ (เกิดกลัว) ตั้งท่าจะลุกหนี๔  
พระเถระพิจารณาจึงเหยียดมือชี้ชายจิวของท่านไว้ แล้วเรียนว่า "ท่าน  
(อาจารย์) ขึ้นชื่อว่าความขลาดของพระภิกษุสมาบัติไม่มี"๕ ท่านจึงรู้  
ความที่ตนยังเป็นบุญชน (ขึ้น) ในกาลนั้น แล้วกล่าวว่า "อาวุโส

๑. ปัญหาตั้ง ๑,๐๐๐ ท่านมิใช้เวลาถามตอบกันเป็นวัน ๆ หรือ คิดดูไม่เห็นเหตุว่าทำไมท่านจะต้อง  
จับเคี้ยวถึงถึงปานนั้น
๒. ธรรมอันนี้ มหาภูิกว่า หมายถึงปฏิสัมภิทาธรรม(?)
๓. คำว่า "เชือก" นั้น ใช้เรียกช้างบ้าน ที่เขาใช้เชือกผูกแล้ว เมื่อยังเป็นช้างเถื่อน ช้างนิรมิต ก็ต้อง  
เรียก "ตัว" ไปก่อน
๔. กลัวสิ่งที่ตัวสร้างขึ้นมาเอง ไม่น่าเป็นเลย อนึ่ง ตอนนี้เป็นตอนที่พรรณนาเรื่องความตอน  
โอกาสวิปัสสนูปกิเลส แต่เรื่องที่เล่านี้ไม่เห็นเกี่ยวกับโอกาส กลายเป็นเรื่องอภิญาแสดงฤทธิ์เดช  
อะไรไป
๕. ปาฐะตค น. ที่ถูกเป็น... สารขั นาม น โหติ

ธัมมทินนะ ขอเธอจงเป็นที่พึ่งพิงของฉันทด้วยเถิด" แล้วนั้นกระหย่ง (คือคุกเข่า) เทบเท้า (พระชีณาสพ) พระเถระชีณาสพจึงว่า "ท่าน (อาจารย์) กระผมมาก็ด้วยตั้งใจว่าจักเป็นที่พึ่งพิงของท่านนั้นแหละ ทำอย่าคิดไปเลย" แล้วบอกกรรมฐานให้ พระเถระรับกรรมฐาน แล้วขึ้นสู่ที่จงกรม ในอย่างเท้าที่ ๓ ก็ได้บรรลุผลเลิศคือพระอรหัต\* ได้ยินมาว่า พระเถระเป็นคนโทสจริต\*

ภิกษุ (โยคาวจร)ทั้งหลายผู้เป็น (คนทะนง) ชนิดนี้ (แล) ย่อมหวั่นไหวในเพราะโอภาส

[ญาณ]

ชื่อว่า ญาณ ได้แก่วิปัสณาญาณ (ญาณในวิปัสณา) นัยว่า ญาณอันคมกล้าเฉียบแหลมยิ่ง มีกำลังอันอะไร ๆ ล้างมิได้ ดังวิชราวุธ ของพระอินทร์ที่ปล่อยออกไปแล้ว (ไม่มีอะไรจะล้างได้) ฉะนั้น ย่อม เกิดขึ้นแก่พระโยคี (ผู้ได้อุทธัพพญาณ) นั้น ผู้พิจารณาพิจารณาธรรม และอรูปธรรมทั้งหลายอยู่

[ปีติ]

ชื่อว่า ปีติ ก็ได้แก่วิปัสณาปีติ (ปีติในวิปัสณา) นัยว่า ในสมัย (คือเวลาที่เกิดอุทธัพพญาณ) นั้น ปีติทั้ง ๕ อย่างนี้ คือ ขุททกปีติ

๑. ท่านเล่ารวบรัดเต็มที่ ใจเราพลิกตามไม่ค่อยทัน ท่านได้วิปัสณาญาณอย่างสูงก็เพียงอุทธัพพ-  
ขานุปัสสา แล้วก็หลงวิปัสสนูปกิเลสอยู่ตั้ง ๖๐ ปี บทจะสำเร็จได้ในไม่กี่จิตใจ !

๒. มหาภูิกาหนุนว่า คนโทสจริต แม้จะเป็นคนกล้า แต่บทจะกลัวก็กลัวขึ้นจับพลัน เพราะฉะนั้น  
จึงตรัสรู้ได้เร็ว เพราะบทจะคลายก็คลายได้เร็วเหมือนกัน (ที่เรียกว่า ขิปปวิราติ)

ขณิกาปีติ โอกันติกาปีติ อุพเพกสปีติ อุพเพกคาปีติ ผรณาปีติ ย่อมเกิดแก่  
พระโยคินันต์เต็มทั่วสระ

[ปัสสัทธิ]

ชื่อว่า ปัสสัทธิ ก็ได้แก่วิปัสนาปัสสัทธิ นัยว่า ในสมัย (คือ  
เวลา) นั้น ความกระวนกระวายแห่งกายและจิต ย่อมไม่มีเลยแก่พระ  
โยคินันต์ ผู้นั่งอยู่ในที่ (สำหรับนั่ง) ในกลางคืน หรือในที่ (สำหรับ  
นั่ง) ในกลางวันก็ตาม ความหนักแห่งกายและจิตก็ไม่มี ความกระด้าง  
...ความไม่ควรแก่การ...ความไข้...ความโง่งแห่งกายและจิตก็ไม่มี  
แต่กายและจิตของพระโยคินันต์ ย่อมรำจับ เบา อ่อน ควรแก่การ  
แจ่มใส ตรง โดยแท้ทีเดียว พระโยคินันต์ มีกายและจิตอันธรรม  
มีปัสสัทธิเป็นต้นทั้งหลายนี้อนุเคราะห์แล้ว ในสมัยนั้น ย่อมได้เสวย  
ความยินดีชื่ออามานุสี (มิใช่ของมนุษย์สามัญ) ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า  
ทรงหมายถึง ตรีส (พระพุทธรพจน์นี้) ไว้ ว่า

|                      |                  |
|----------------------|------------------|
| ความยินดีชื่อนอมนุสี | ย่อมมีแก่ภิกษุ   |
| ผู้เข้าไปสู่สุญญาคาร | มีจิตสงบเห็นแจ้ง |
| ธรรมโดยชอบอยู่       | ภิกษุพิจารณาเห็น |

๑. มหาภูติกวาทว่า เมื่ออุทฺธัพพยานุปีสนาดำเนินสู่วิถิแล้ว ปีติ ๕ ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ แต่เฉพาะ  
ผรณาปีตินั้น มีขึ้นพร้อมกับอุทฺธัพพญาณที่ถึงจุดสุดยอด

๒. ปัสสัทธิ (ความรำจับ) ลหุหา (ความเบา) มุทุตา (ความอ่อน) กัมมัฏญตา (ความสมควร  
แก่การ) ปากุญญตา (ความคล่องแคล่ว) อุชุกตา (ความตรง) แห่งกายและจิตเป็นเป็นคู่ ๆ  
เรียกว่า ยุคละธรรม ๖ มหาภูติกวาทว่า บุคคลธรรม ๖ นี้ ไม่พราจากกันและกัน เพราะฉะนั้น เมื่อ  
ปัสสัทธิเกิดแล้ว อีก ๕ อย่างนั้นก็เกิดขึ้นด้วย ในที่นี้ท่านจึงนำมากล่าวรวมกันทั้ง ๖

๓. หมายความว่า ไม่ใช่ความยินดีในกามสุขซึ่งเป็นวิสัยของสามัญมนุษย์

ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งจันท์  
ทั้งหลายทางไร ๆ (คือทางรูปจันท์หรือ  
ทางอรุจันท์) ก็ตาม เขอย่อมได้ปีติ  
ปราโมทย์ ปีติปราโมทย์ (เช่น) นั้น  
เป็นน้ำอมฤตของท่านผู้รู้ทั้งหลาย

ปีสัทธอินสัมปยุตด้วยยุกถรรรมมิลหุตตา (ความเบา) เป็นต้น ที่  
ยังความยินดีชนิดอมานูสินีให้สำเร็จ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคี (ผู้ได้  
อุทัพพญาณ) นั้น ดังกล่าวมาดังนี้

[สุข]

ชื่อว่าสุข ก็ได้แก่วิปีสนาสุข (คือเจตสิกสุขที่สัมปยุตด้วยวิปีสนาจิต)  
นัยว่า ในสมัยนั้น ความสุขอันประณีตยิ่งที่แผ่ไปทั้งร่างกาย ย่อมเกิดขึ้น  
แก่พระโยคินั้น

[อิโมกข์]

ชื่อว่า อิโมกข์ ได้แก่ศรัทธา ด้วยว่า ศรัทธาที่สัมปยุตกับ  
วิปีสนานั้นแหละ เป็นศรัทธามีกำลังยังจิตและเจตสิกให้ผ่องใสอย่าง  
ล้ำเลิศ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคินั้น

๑. พุ. ธ. ๒๕ ๖๖ ศัพท์ อมตฺ ในคานานี้ จะหมายถึง อมตธรรม หรือพระนิพพานหาได้ไม่  
เพราะปีติปราโมทย์นี้ เป็นเพียงธรรมที่เกิดขึ้นในวิปีสนาเท่านั้น ในที่นี้จึงแปล อมตฺ ว่าน้ำอมฤต  
หมายความว่า เป็นชนิดน้ำทิพย์ของเทวดา
๒. มหาฐีกาว่า อิโมกข์ นี้ มิใช่อันเดียวกับอิโมกข์ ในเขวปนกมจตสิก (ซึ่งเป็นกุศลก็ได้  
อกุศลก็ได้) ท่านจึงแก้ว่า ได้แก่ศรัทธา ศรัทธานี้เล่าก็มีได้เป็นไปทางความเชื่อกรรมเชื่อวิบาก  
หรือเชื่อพระรัตนตรัย แต่เป็นเหตุแห่งความผ่องใสอย่างยิ่งของสัมปยุตธรรม เพราะปราศจาก  
เครื่องเศร้าหมองของจิต

[ปัทมาหะ]

ชื่อว่า ปัทมาหะ ได้แก่วิริยะ ด้วยว่า วิริยะที่สัมปยุตกับวิปัสสนา  
นั่นเอง เป็นวิริยะที่ได้ประกอบไว้อย่างดีไม่ย่อนนักร่ไม่ตึงนัก ย่อม  
เกิดขึ้นแก่พระโยคินั้น

[อุปัฏฐาก]

ชื่อว่า อุปัฏฐาก ได้แก่อสติ ด้วยว่า สติอันสัมปยุตกับวิปัสสนา  
นั้นแหละ ที่เข้าไปตั้งอยู่อย่างดี ตั้งอยู่อย่างมั่นคง เป็นหลักไม่หวั่นไหว  
เช่นกับภูเขาหลวง ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคินั้น เธอค้ำค้ำนี้ก่นหวง  
กำหนดในใจพิจารณาฐานะใด ๆ ฐานะนั้น ๆ ก็แล่นไหลเข้าไป  
ปรากฏแก่เธอด้วยสติ จุปรโลกปรากฏแก่ท่านผู้มีทิพจักขุฉะนั้น

[อุเบกขา]

ชื่อว่า อุเบกขา หมายถึงวิปัสสนุเบกขา (อุเบกขาในวิปัสสนาจิต)  
และอาวัชฌุเบกขา (อุเบกขาในอาวัชฌจิต) ด้วย ด้วยว่า ในสมัยนั้น  
ทั้งวิปัสสนุเบกขานั้นเป็นความเป็นกลาง (คือวางเฉย) ในสังขารทั้งปวง  
อย่างมีกำลังก็เกิดขึ้น ทั้งอาวัชฌุเบกขาในมโนทวารก็เกิดขึ้นแก่พระโยคิ  
นนั้น อันอุเบกขานั้น เมื่อพระโยคินั้นอาวัชฌาการถึงฐานะนั้น ๆ ย่อม  
นำไปอย่างกล้าแข็ง ดังวิชสุทธของพระอินทร์ที่ปล่อยไปแล้ว ดังหอก  
อันร้อนที่ปักลงไปในห่อใบไม้จะนั้น

[นิกันติ]

ชื่อว่า นิกันติ ได้แก่วิปสนานิกันติ (ความพอใจในวิปสนา) ด้วย  
ว่า ความพอใจอย่างสุขุมมีอาการสงบ ทำความไยดีในวิปสนาอันประทับ  
ประคองด้วยวิปสนูปกิเลสทั้งหลายมีโอกาสดังเป็นต้น ดังกล่าวนั้น  
ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคีนั่น ซึ่งเป็นสิ่งที่เธอไม่อาจแม้แต่จะกำหนด  
จับได้ว่ามันเป็นกิเลส

ก็แลเมื่อโอกาสเกิดขึ้นฉับใด แม้เมื่ออุปกิเลสที่เหลือนั้นอย่างใด  
อย่างหนึ่งเกิดขึ้นก็ฉับนั้น พระโยคาวจรก็คิด (ตื่น) ไปว่า "ก่อนแต่นี้  
ญาณเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลยหนา...ปีติ...ปีสัทธา...  
สุข...อิโมกข์...ปีคาคหะ...อุปปิณฐาน...อุเบกขา...นิกันติเห็น  
ปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลยหนา เราเป็นผู้บรรลุมรรค เป็นผู้  
บรรลุลผลแล้วเป็นแน่" ดังนี้แล้ว ถือเอาสิ่งที่ใช่มรรคเลย ว่าเป็น  
มรรคไป และ (ถือเอา) สิ่งที่มีใช่ผลเลย ว่าเป็นผลไป เมื่อเธอ  
ถือเอาสิ่งที่ใช่มรรค ว่าเป็นมรรค สิ่งที่มีใช่ผล ว่าเป็นผลไปเสีย  
วิปสนาวิธีก็นั่นแหละไป เธอก็ปล่อยมูลกรรมฐานของตนเสีย นั่ง  
ขมก้นคือนั่นเอง แล

[อุปกิเลส ๑๐ แจกเป็น ๓๐ ก็ได้]

ก็แลในวิปสนูปกิเลส ๑๐ นี้ วิปสนูปกิเลส (๘) มีโอกาสดังเป็นต้น  
ท่านเรียกว่าอุปกิเลส เพราะเป็นวัตถุ (คือเป็นที่ตั้งที่เกิด) แห่งอุปกิเลส  
มิใช่เพราะเป็นอกุศล แต่นิกันติเป็น (ตัว) อุปกิเลสด้วย เป็นวัตถุ

แห่งอุปกิเลสด้วย อนึ่ง ว่าโดยเป็นวัตถุ วิปัสณุปกิเลสทั้งหลายนั้น  
ก็เป็น ๑๐ แต่ว่าโดยคาหะ (ความถือ) เป็น ๓๐ ถ้วน เป็นอย่างไร  
ก็อุปกิเลสเป็น ๓๐ ถ้วน ด้วยอำนาจคาหะ ดังนี้ คือ เมื่อถือเอาว่า  
"โอกาสเกิดขึ้นแก่เรา" ดังนี้ ก็เป็นทัญญูคาหะ (ความถือเอาด้วยอำนาจ  
ทัญญู) เมื่อถือเอาว่า "โอกาสน่าชอบใจหนอเกิดขึ้น" ดังนี้ ก็เป็น  
มานคาหะ (ความถือเอาด้วยอำนาจมานะ) เมื่อเพลินชมโอกาสอยู่  
ก็เป็นตัณหาคาหะ (ความถือเอาด้วยอำนาจตัณหา) ในโอกาสมีคาหะ  
๓ ด้วยอำนาจทัญญูมานและตัณหา ดังกล่าวมานะนี้ แม้ในอุปกิเลส  
ที่เหลือทั้งหลายก็อย่างนั้น

พระโยคาวจรผู้ไม่ฉลาดไม่คงแก่เรียน ย่อมหวนไหวไป ย่อม  
ฟุ้งซ่านไปในเพราะอุปกิเลสมีโอกาสเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งคาหะ ๓  
นั้น ย่อมตามเห็นอุปกิเลสมีโอกาสเป็นต้น แต่ละอย่างว่า "นั่นเป็น  
ของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา" เพราะเหตุนั้น พระ  
โหราจารย์ทั้งหลายจึงกล่าว (เป็นคาถา) ไว้ว่า

"พระโยคาวจร (ผู้ไม่ฉลาด) ย่อมหวนไหว

ไปต่าง ๆ ในเพราะโอกาส...ญาณ...ปีติ

...ปัสสัทธิ...สุข...อิโมกข์...ปัสสะคาหะ...

อุปปัฏฐาน...อุเบกขา (ในวิปัสสนา) และ

อุเบกขาในอาวัชนะ...นิกันติ ซึ่งเป็น

เครื่องสะดุ้งสะเทือนแห่งจิต"

ฝ่ายพระโยคาวจรผู้ฉลาดเป็นบัณฑิตคงแก่เรียน ถึงพร้อมด้วย



พุทธิ (รู้โทษและคุณ) เมื่ออุปกิเลสมีโอกาสเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว ย่อมกำหนดพิจารณาเห็นมันด้วยปัญญาอย่างนี้ว่า "โอกาสที่เกิดขึ้นแก่เราแล้วละ ก็แต่ว่าโอกาสนี้มันไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น อาศัย (ปัจจัย) เกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา" ดังนี้บ้าง หรือมิฉะนั้น ความพิจารณาเห็นอย่างนี้ ย่อมมีแก่เธอว่า "ถ้าว่าโอกาสพึงเป็นอัตตาไซ้ จะถือเอาว่า มันเป็นอัตตาก็ควรละ แต่ที่มันเป็นอนัตตาแท้ มาถือเอาว่ามันเป็นอัตตาเพราะเหตุนี้ โอกาสนั้นจึงเป็นอนัตตา โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร ๆ) เป็นสิ่งไม่เที่ยง โดยความหมายว่า มีแล้วก็ไม่มี เป็นทุกข์ โดยความหมายว่า ถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น" ดังนี้บ้าง

คำพรรณนาทั้งปวงพึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารโดยนัยที่กล่าวแล้วในรูปสัตตกะเกิด อนึ่ง คำพรรณนาในโอกาสเป็นฉันทะ แม้ในอุปกิเลสที่เหลือก็ฉันทะนั้น

พระโยคาวจรนั้น ครั้นพิจารณาเห็นอย่างนั้นแล้ว ก็ย่อมเข้าใจโอกาสได้ว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นั่น นั่นไม่ใช่ของเรา" ย่อมเข้าใจญาณ ฯลฯ นิกันได้ว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นั่น นั่นไม่ใช่ของเรา" เมื่อเข้าใจได้อย่างนั้นอยู่ ก็ไม่หวั่นไหว ไม่สะดุ้งสะเทือนในเพราะอุปกิเลสมีโอกาสเป็นต้น เหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าว (เป็นคาถา) ไว้ว่า

"ปัญญาของพระโยคาวจรผู้ใดเชี่ยวชาญ

(คือรู้เท่า) ฐานะ (ที่ตั้งที่เกิดอุปกิเลส) ๑๐ นี้

พระโยคาวจรผู้นั้น ย่อมเป็นผู้ฉลาดในธรรม-

มุตัจจะ (ความตื่นอุปกิเลสว่าเป็นธรรม)

และย่อมไม่ถึงซึ่งความฟุ้งซ่านไป"

[สรุปความ]

พระโยคาวจรนั้น เมื่อไม่ถึงซึ่งความฟุ้งซ่านไปอย่างนี้ ก็ถึงซึ่ง  
คืออุปกิเลส ๑๐ ประการนั้นได้แล้ว กำหนดทางและมีไช้ทางลงได้ว่า  
"ธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น มีไช้ทาง ส่วนวิปัสณาญาณอันพ้นจาก  
อุปกิเลสด้วยดำเนินไปตามวิถี (ของวิปัสณา) เป็นทาง"

ญาณของพระโยคาวจรนั้น อันรู้ทางและมีไช้ทางว่า นี่เป็นทาง  
นี้มีไช้ทาง ตั้งอยู่อย่างนี้ พึงทราบว่า ชื่อมัลลคามัคคญาณทัสนาวสุทธิ

ก็แลด้วยวิสุทธิเพียงเท่านี้ เป็นอันพรโยคาวจรนั้นได้ทำความ  
กำหนดสัจจะ ได้ ๑ แล้ว กำหนดได้อย่างไร เบื้องแรก ในทวิวิสุทธิ  
ด้วยการกำหนดนามรูป ก็เป็นอันได้ทำความกำหนดทุกขสัจ ในกัมมชา-  
วิตตวิสุทธิ ด้วยการกำหนดจับปัจจัย (ของนามรูป) ก็เป็นอันได้ทำ  
ความกำหนดสมุทัยสัจ ในมัลลคามัคคญาณทัสนาวสุทธินี้ ด้วยการเลือก  
เอาแต่ทางที่ถูก ก็เป็นอันได้ทำความกำหนดมรรคสัจ การกำหนด  
สัจจะ ๓ เป็นอันพรโยคาวจรนั้นทำได้ ด้วยญาณอันเป็นโลกิยะนี้เอง  
ดังกล่าวมานี้ก่อน

\* บาทที่ ๔ คาถา นี้ ปาฐะพิมพ์ไว้ว่า น จ วิกุเขปี จจฺจติ ชัดลักษณะฉันท์ เข้าใจว่า ที่ถูกเป็น  
น วิกุเขปี จ จจฺจติ

ประโยค๘ - วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๒ (ตอนจบ) - หน้าที่ 124

ปริเฉทที่ ๒๐

ข้อมัคคามัคคญาณทัสนาวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาวานา

ในปกรณ์วิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

[ปฏิบัติภาวนาทัศนวิสุทธิเทศ]

ส่วนวิปัสณาที่ถึงยอดด้วยอำนาจแห่งญาณ ๘ และญาณที่ ๙ คือ  
สัจจานุโลมิกญาณ นี่แลชื่อปฏิบัติภาวนาทัศนวิสุทธิ

ก็แลในคำว่า (แห่งญาณ) ๘ นั้น ฟังทราบ (ว่าได้แก่) ญาณ ๘ นี้  
คือ อุทฺธัพพยานุปีสนาญาณอันพ้นจากอุปกิเลส นับว่าเป็นวิปัสณาที่  
ดำเนินไปตามวิถี กังคานุปีสนาญาณ ภยตุปฺปฐฐานญาณ อาทีนวานุ-  
ปีสนาญาณ นิพพิทานุปีสนาญาณ มุญฺจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขานุ-  
ปีสนาญาณ สังขารุเบกขาญาณ คำว่าญาณที่ ๙ คือสัจจานุโลมิกญาณ  
นั้น เป็นคำเรียกอนุโลมญาณ เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรผู้ใคร่จะ  
ทำปฏิบัติภาวนาทัศนวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม จึงควรทำความเพียรในญาณ  
เหล่านั้น โดยทำอุทฺธัพพญาณที่พ้นจากอุปกิเลสให้เป็นข้อต้น

[บำเพ็ญอุทฺธัพพญาณซ้ำ]

หากคำถามว่า "ทำความเพียรในอุทฺธัพพญาณซ้ำ มีประโยชน์  
อะไร?" ดังนี้ไซ้ ฟังตอบว่า "มีประโยชน์ที่จะได้กำหนด (ไตร)  
ลักษณะให้ชัดขึ้น " เพราะอุทฺธัพพญาณในหนหลัง เป็นญาณเศร้า-  
หมองไปด้วยอุปกิเลส ๑๖ ไม่อาจกำหนดไตรลักษณะให้ชัดตามสภาพ  
ที่เป็นจริงได้ ต่อพ้นจากอุปกิเลสแล้วจึงอาจ เหตุนี้ จึงควรทำความ  
เพียรในอุทฺธัพพญาณนี้ซ้ำอีก เพื่อกำหนด (ไตร) ลักษณะให้ชัดขึ้น  
ก็ลักษณะทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ เพราะอะไรปิดบังไว้ เหตุไม่มนสิการ  
ถึงอะไร ? อันดับแรก อนิจจลักษณะไม่ปรากฏ เพราะถูกสันตติปิดบังไว้

เหตุไม่มโนการถึงความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ทุกขลักษณะไม่ปรากฏเพราะถูกอริยาบถปิดบังไว้ เหตุไม่มโนการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ อนัตตลักษณะไม่ปรากฏเพราะถูกขณะ (กลุ่มก้อน) ปิดบังไว้ เหตุไม่มโนการถึงความแยกจากกันได้แห่งธาตุต่าง ๆ ต่อเมื่อสันตติถูกทำให้ยกเลิกไป เพราะกำหนดจากความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปได้ อนิจจลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้ เมื่ออริยาบถถูกเพิกเพราะมโนการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ ทุกขลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้ เมื่อทำมนวินิพโลก (ย่อยก้อนออก) ได้ เพราะแยกธาตุต่าง ๆ ออก อนัตตลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้

[วิภาคไตรลักษณะ]

อนึ่ง ในไตรลักษณะนี้ พึงทราบวิภาค (ดัง) นี้ คือ สิ่งที่ไม่เที่ยง ลักษณะของความไม่เที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ ลักษณะของความเป็นทุกข์ สิ่งที่เป็นอนัตตา ลักษณะของความเป็นอนัตตา

ในวิภาคนั้น ชั้น ๕ ชื่อว่า สิ่งที่ไม่เที่ยง เพราะอะไร เพราะภาวะคือมันมีความเกิดขึ้นความเสื่อมไป และความเปลี่ยนแปลงไป หรือเพราะความที่มันมีแล้วก็ไม่มี ความเกิดขึ้นความเสื่อมไป และความเปลี่ยนแปลงไป หรือความแปรไปแห่งอาการ กล่าวคือความที่มีแล้วก็ไม่มี เป็นลักษณะของความไม่เที่ยง

อนึ่ง ชั้น ๕ นั้นเอง ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะบาลีว่า "ยทนิจุจํ ตํ ทุกขํ- สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์" เพราะอะไร เพราะ

ความถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์ อาการคือความถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์  
เป็นลักษณะของความเป็นทุกข์

อนึ่งเล่า กัจจันต์ ๕ นั้นแหละ ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะบาลีว่า  
"ยิ ทุกฺขํ ตทนฺตฺตา" สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นย่อมเป็นอนัตตา " เพราะ  
อะไร เพราะความไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร) อาการคือ  
ความไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร ๆ) เป็นลักษณะของความเป็น  
อนัตตา

พระโยคาวจรผู้นี้ ย่อมกำหนดหมายลักษณะ ๓ ละจันท์ ๕  
ทั้งปวงนี้นั้นตามสภาพที่เป็นจริงได้ ด้วยอุทยัพพยานุปัสสนาญาณที่  
ผ่องพ้นจากอุปกิเลสแล้ว นับเป็นวิปัสสนาอันดำเนินไปตามวิถี เมื่อ  
เธอกำหนดหมายได้อย่างนั้นแล้ว พิจารณาพิจารณาธรรม และอุปธรรม  
ทั้งหลายว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาไปแล้ว ๆ เล่า ๆ ญาณนั้นย่อม  
จะเป็นไปคมกล้า สังขารทั้งหลายก็จะปรากฏ (โดยเกิดดับ) เร็วครั้น  
ญาณเป็นไปคมกล้า ครั้นสังขารทั้งหลายปรากฏเร็ว ญาณย่อมไม่ประสพ  
(คือไม่ถือเอา ปล่อยเสีย) ซึ่งความเกิดขึ้น หรือความตั้งอยู่ หรือ  
ความเป็นไป หรือนิมิตต์ตาม สติ (คือความระลึกรู้) ตั้งแน่นอยู่แต่  
ในความสิ้น ความเสื่อม ความแตก ความดับเท่านั้น

[ภังคานุปัสสนาญาณ]

เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ว่า "สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นสังขารชื่อดังนี้"

แล้วยอมดับไปอย่างนี้" วิปัสสนาญาณชื่อภังคานุภัสสนาย่อมเกิดขึ้นใน  
ฐานนั้น (คือในกาลที่ปล่อยข้างเกิดเสีย ทำในใจแต่ข้างดับอย่างเดียว?)  
ซึ่งท่านหมายกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "ถามว่าปัญญาในการ  
พิจารณาอารมณ์แล้วตามเห็น (แต่) ความแตกดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ  
เป็นไฉน? จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วยอมแตกดับ ภิกษุพิจารณา  
อารมณ์นั้นแล้ว ย่อมตามเห็นความแตกดับแห่งจิตนั้น คำว่าตามเห็น  
(นั้น) คือตามเห็นอย่างไร ? คือตามเห็นโดยความไม่เที่ยง มิใช่  
โดยความเที่ยง ตามเห็นโดยความเป็นทุกข์ มิใช่โดยความเป็นสุข  
ตามเห็นโดยความเป็นอนัตตา มิใช่โดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย  
มิใช่ยินดี ย่อมคลายกำหนด มิใช่กำหนด ย่อมดับเสีย มิใช่ให้เกิดขึ้น  
ยอมสลัดทิ้งเสีย มิใช่ถือไว้ เมื่อตามเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละ  
นิจจัตถุญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ได้ เมื่อตามเห็นโดยความเป็นทุกข์  
ยอมละสุขัตถุญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) ได้ เมื่อตามเห็นโดยความ  
เป็นอนัตตา ย่อมละอัตตัตถุญา (ความสำคัญว่าเป็นอนัตตา) ได้ เมื่อ  
เบื่อหน่าย ย่อมละนันทิ (ความเพติดเพลินยินดี) ได้ เมื่อคลาย  
กำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อดับเสีย ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสลัด  
ทิ้งเสีย ย่อมละความยึดถือได้

จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์...มีสัญญาเป็นอารมณ์...มีสังขารเป็น  
อารมณ์...มีวิญญาณเป็นอารมณ์...มีจักขุเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีชรา  
มรณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว ย่อมแตกดับ ฯลฯ เมื่อสลัดทิ้งเสีย  
ยอมละความยึดถือได้

การพิจารณา (อารมณ์) ที่เลื่อนวัตถุ  
(คืออารมณ์) ได้ด้วย เปลี่ยนสัญญา (คือ  
ความกำหนดหมาย) ได้ด้วย มีกำลังในการ  
นึกหวังได้ด้วย (นั่น) ชื่อว่า ปฏิสังขา-  
วิปัสณา (เห็นแจ้งโดยการพิจารณาเห็น)

การพิจารณาที่กำหนดอารมณ์ทั้ง ๒ ส่วน  
(คือทั้งที่เห็นแล้วทั้งที่มีได้เห็นเพราะเป็นอดีต  
อนาคต) ว่ามีสภาพเป็นอันเดียวกัน ตาม  
อย่างอารมณ์ (ปัจจุบันที่พิจารณาเห็น) คือ  
ความที่นึกน้อมลงไปนิโรธ (คือความดับ)  
นั่นแหละ ชื่อว่า วยลักขณวิปัสณา (เห็นแจ้ง  
ในลักษณะเสื่อม)

พิจารณาอารมณ์ (แรก) ด้วยแล้วตาม  
เห็นความดับด้วย ความปรากฏโดยความ  
ว่างเปล่า (มีขึ้น) ด้วย (นั่น) ชื่อว่า อธิ-

\* ปฏิสังขา เป็นนามก็ได้ เป็นกิริยาก็ได้ เช่น ปฏิสังขา ในบาลี ปฏิสังขาโย...  
เท่ากับ ปฏิสังขาโย (เป็นอนุาทิปัจจย) ในที่ท่านก็แก้เป็นกิริยา คือเป็นชานิตฺวา เมื่อเป็นเช่นนั้น  
ทางสัมพันธก็เป็นปฏกาทกิริยาในอนุปสฺสติข้างหลังไป แต่ทางประโยคมี จ สมฺมจฺจ กํกัปปอยู่ทุก  
บาท อันบทหรือประโยคที่เป็นสมฺมจฺจนั้น ย่อมมีรูปเสมอกัน คือเป็นนามหรือกิริยาก็เป็นเสมอกัน  
แต่นี้ประโยคหน้ากับประโยคหลังมีกิริยาไม่เสมอกัน จึงเป็นสมฺมจฺจชนิดพิเศษ เห็นว่าถ้าเอาเป็น  
นามเสียทั้งหมด ก็จะสิ้นปัญหา คือเป็นปฏิสังขา อนุปสฺสณา และ อุปฏฺฐานํ ซึ่งในที่สุดตอนแก้  
คำอธิบายวิปัสณา (หน้า ๒๘๐ บรรทัดสุดท้าย) ท่านก็ทำอย่างนี้ คือเป็นนามทุกบท  
นั่นเอง



**ปัญญาวิปัสสา (เห็นแจ้งเป็นอธิปัญญา)**

**ภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสสา ๓ และใน  
วิปัสสา ๔ ย่อมไม่หวั่นไปในเพราะทฤษฎี  
ต่างๆ เหตุที่มีความฉลาดในอุปัฏฐาน ๓**

**แล**

การพิจารณานั้นจัดเป็นญาณ เพราะการพิจารณานั้นมีความหมาย  
ว่ารู้ จัดเป็นปัญญา เพราะมีความหมายว่ารู้ทั่ว เหตุนี้ จึงกล่าวไว้ว่า  
ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วตามเห็น (แต่) ความแตกดับ ชื่อว่า  
วิปัสสนาญาณ ดังนี้

[อธิบายบาลี]

อรรถาธิบายในบาลีนั้น พึงทราบดังนี้ คำว่า "อารมณ์-  
ปฏิสงขา-พิจารณาอารมณ์" ความว่า พิจารณาแล้ว คือรู้แล้ว ได้  
แก่เห็นแล้ว ซึ่งอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยความสิ้น โดยความ  
เสื่อม" คำว่า "ภิกษุคณุปัสสเน ปญญา-ปัญญาในการตามเห็นความ

๑. พุ. ป. ๓๑/๘๓ บาทท้ายแห่งคาถาที่ ๑ และ ๓ ที่ปาฐะพิมพ์แยกไว้เป็น ปฏิสงขา  
วิปัสสนา และ อธิปัญญาวิปัสสนา นั้น น่าจะเรียงติดกันเป็น ปฏิสงขาวิปัสสนา  
อธิปัญญาวิปัสสนา เป็นชื่อของวิปัสสนาแต่ละขั้น เข้าแถวกับ วยลภุชณวิปัสสนา ในคาถา  
ที่ ๒

๒. หมายความว่า ปฏิสงขา-พิจารณา ในที่นี้ได้แก่รู้ และรู้นั้นก็หมายเอาเห็นโดยความสิ้น  
ความเสื่อมนั่นเอง เพราะประสงค์เอากังคานุปัสสนา

แตกดับ" เป็นต้น ความว่า ปัญญาในการตามเห็นความแตกดับแห่ง  
ความรู้ที่พิจารณาอารมณ์ โดยความสิ้นความเสื่อมเกิดขึ้นนั้น อันใด  
อันนี้เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ถามว่า ญาณนั้นเป็นไฉน ? นี่เป็นความ  
(อธิบาย) แห่งกเถตุกัมมยาปจฺจนา เป็นอันดับแรก

อันดับต่อนั้น ญาณนั้นเป็นประการใด จะแสดงประการนั้น  
ท่านจึงกล่าวคำว่า "รูปารมฺมณตา-มีรูปเป็นอารมณ์" เป็นอาทิ

ในคำเหล่านั้น คำว่า รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ  
ความว่า "จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกดับไป" หรือนัยหนึ่ง  
ความว่า "จิตเกิดขึ้นในความเป็นจิตมีรูปเป็นอารมณ์แล้วย่อมแตกดับ  
ไป"

คำว่า "ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา-พิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว"ความ  
ว่า พิจารณาแล้ว คือรู้แล้ว ได้แก่เห็นแล้ว ซึ่งรูปารมณฺ์นั้น โดย  
ความสิ้น โดยความเสื่อม

คำว่า "ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺกํ อนุปสฺสติ-ย่อมตามเห็นความ  
แตกดับแห่งจิตนั้น" ความว่า รูปารมณฺ์ นั้น อันจิตดวงใดเห็นแล้ว  
โดยความสิ้นความเสื่อม ภิกษุย่อมตามเห็นความแตกดับแห่งจิตดวงนั้น  
ด้วยจิตอีกดวงหนึ่ง เหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า  
"ฌาตณฺจ ฌาณณฺจ อุโปปี วิปสฺสติ-พระโยคาวจรย่อมเห็นแจ้ง

\* ความนัยแรก ตา. ที่อารมณ์ตา ท่านเห็นเป็นสกัตตปัจจย ไม่มีอรรถอะไร มหาภูติกา  
ชักตัวอย่างว่า เช่น เทวดา ก็เท่ากับ เทโว นั่นเอง ส่วนความนัยหลัง ท่านอธิบายเป็น ภูมิณฑุเก  
ปจฺจตฺตวตฺตํ คือปฐมาวิภิกฺขุในอรรถสัทธมมิมภิกฺขุ ถ้าใช้อย่างนี้ น่าจะเรียงติดกับบทหลังเป็น  
รูปารมฺมณตาจิตฺตํ เป็นสัทธมมิมภิกฺขุปฐมาวิภิกฺขุ

ซึ่งสิ่งที่ถูกรู้ (คืออารมณ์) ด้วย ซึ่งตัวรู้ (คืออนุปัสสนาญาณ) ด้วย  
ทั้ง ๒ อย่าง " ดังนี้

ก็แปลคำว่า "อนุปัสสติ-ย่อมตามเห็น" ในข้อนี้ ได้แก่เห็นเนื่อง  
ไป หมายความว่า เห็นเนื่อง ๆ ด้วยอาการหลายอย่าง เพราะเหตุนั้น  
ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "คำว่าตามเห็น (นั้น) คือตามเห็นอย่างไร ? คือ  
ตามเห็นโดยความไม่เที่ยง" ดังนี้ เป็นต้น

ในอาการเหล่านั้น เหตุใด อันความแตกดับย่อมเป็นปลายสุด  
แห่งอนิจจตา เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรผู้เป็นภังคานุปัสสคนั้นจึง  
ตามเห็นสังขารทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง มิใช่โดยความเที่ยง ลำดับนั้น  
เพราะความที่สิ่งที่ไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ และเพราะความที่สิ่งที่เป็นความทุกข์  
ก็เป็นอนัตตา จึงตามเห็นสังขารทั้งปวงนั้นแหละโดยความเป็นทุกข์  
มิใช่โดยความเป็นสุข ตามเห็นสังขารทั้งปวงนั้นแหละโดยความเป็น  
อนัตตา มิใช่โดยความเป็นอัตตา อนึ่ง เหตุใด สิ่งใดไม่เที่ยงเป็น  
ทุกข์เป็นอนัตตา สิ่งนั้นก็มิใช่เพียงนิมิตยินดี และสิ่งใดไม่เพียงนิมิตยินดี  
ก็ไม่เพียงกำหนดในสิ่งนั้น เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรผู้นั้นจึงเพื่อง่าย  
มิใช่ยินดี จึงคลายกำหนด มิใช่กำหนด ในสังขารที่เห็นแล้วว่าไม่เที่ยง  
เป็นทุกข์เป็นอนัตตา ตามแนวภังคานุปัสสนานั้น

เธอไม่กำหนดอยู่อย่างนั้น ก็ชื่อว่า ยังระคาให้ดับ มิใช่ให้เกิดขึ้น  
หมายความว่า ไม่ทำให้เป็นสมุทัย (ก่อขึ้น) ได้ ด้วยญาณอันเป็น  
โลกิยะนั้นแลก่อน หรืออีกนัยหนึ่ง เธอเป็นผู้คลายกำหนดอย่างนั้น

\* มหาภูทิกว่า ญาณขั้นนี้ สามารถเพียงให้ถึงวิกัมภณนิโรธ คือดับได้ด้วยข่มไว้ (ไม่ถึง  
สมุจเฉท) จึงว่าเป็นญาณโลกิยะ

แล้ว เธอยังสังขารที่เห็นแล้ว (คือที่ปรากฏบัดนี้) ให้ดับ มิใช่ให้เกิด  
ขึ้น จันใด ก็ยังสังขารแม้ที่ไม่ได้เห็น (คือเป็นอดีตอนาคต) ให้ดับ  
มิใช่ให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจอานุภาพ (คือรู้โดยอนุโลมหรืออนุมาน  
ตามที่ปรากฏแล้ว) จันนั้น หมายความว่า ทำในใจแต่ข้างดับ ดูแต่  
ความดับของมันข้างเดียว ไม่ดูความเกิด

เธอปฏิบัติได้อย่างนั้นแล้ว ก็ชื่อว่า สลัดทิ้ง (สังขาร) ได้ มิใช่  
ถือเอาไว้ ข้อนี้มีอธิบายอย่างไร ? อธิบายว่า เมื่ออนุปัสนา มี  
อนิจจานุปัสนาเป็นต้นนี้ ก็เรียกได้ว่า เป็นปริจจาคปณินิสลัคคะ (สลัดทิ้ง  
โดยการสละเสีย) และเป็นปักขันทปณินิสลัคคะ (สลัดทิ้งโดยเล่นไป  
เสีย)\* เพราะสละกิเลสทั้งหลายเสียพร้อมทั้งขันธและอกิสังขาร (คือ  
กรรม)\* ด้วยอำนาจตทังคปหาน และเพราะด้วยการเห็นโทษใน  
สังขตธรรม จึงเล่นไปเสียในพระนิพพาน อันตรงกันข้ามกับสังขต-  
ธรรมนั้น โดยกิริยาที่น้อมใจไปพระนิพพานนั้น เหตุนี้ กิษุ  
ผู้ประกอบพร้อมด้วยอนุปัสนามีอนิจจานุปัสนาเป็นต้นนั้น จึงสละกิเลส  
ทั้งหลายได้ และเล่นไปในพระนิพพานได้ด้วย โดยนัยดังกล่าวแล้ว  
ทั้งไม่ยึดเอากิเลสทั้งหลายไว้โดยทำให้มันเกิดขึ้น ไม่ยึดเอาอารมณ์  
ที่เป็นสังขตธรรมไว้ โดยความที่ไม่เห็นโทษ เพราะฉะนั้น ท่านจึง  
ว่า ปณินิสลัคคะ โน อาทียติ-สลัดทิ้งเสีย มิใช่ถือไว้

๑. ท่านแก่นี้ ก็เท่ากับบอกว่า ศัพท์ปณินิสลัคคะ มีอรรถ ๒ อย่าง สละก็ได้  
เล่นไปเสียก็ได้

๒. มหาภูิกาชช่วยขยายความว่า เมื่อจะกิเลสได้ ก็ชื่อว่าละกรรม อันมีกิเลสนั้นเป็นเหตุ และ  
ขันธอันเกิดแต่กรรมนั้นได้ด้วย

ที่นี่ การละธรรมทั้งหลายได้ได้ด้วยญาณเหล่านั้น ย่อมมีแก่  
พระโยคาวจรนั้น จะแสดงการละธรรมทั้งหลายนั้น ท่านจึงกล่าวว่า  
"เมื่อตามเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจสัญญาได้" ดังนี้เป็นต้น  
ในคำเหล่านั้น คำว่า "นหฺนฺติ-เพลิตเพลินินฺติ" ได้แก้ค้นหาอันเป็น  
ไปกับด้วยปีติ (ความปลื้มใจ) คำที่เหลือมีนัยอันกล่าวมาแล้วนั้นแล

[อธิบายความคาถา]

ส่วนในคาถาทั้งหลาย (พึงทราบอรรถาธิบายดังต่อไปนี้) คำว่า  
"วัตถุสฺสํกมฺมา-เลื่อนวัตถุ" ความว่า การพิจารณาที่เห็นความดับแห่ง  
รูปแล้วเลื่อนไปสู่วัตถุอื่นจากวัตถุแรก ด้วยสามารถเห็นความดับแม้  
แห่งจิตดวงที่เห็นความดับ (แรก) นั้นอีก๒ คำว่า "สญฺญา ย จ วิญฺญา  
-เปลี่ยนสัญญาได้ด้วย" คือการพิจารณาที่ละข้างความเกิดเสียแล้ว ตั้ง  
เนื่ออยู่แต่ในข้างความเสื่อม คำว่า "อาวชฺชนาพลญฺเจว-มีกำลังใน  
การนึกหน่วงได้ด้วย" อธิบายว่า เห็นความดับแห่งรูปแล้วสามารถใน  
การนึกหน่วง (อารมณ์) ไม่ขาดระยะ เพื่อเห็นความดับแห่งจิตดวงที่มี  
ความดับ (ของรูป) เป็นอารมณ์อีก คำว่า "ปฺปฺพิสฺสขา วิปสฺสนา"  
หมายความว่า การพิจารณาอารมณ์นั้น ชื่อว่า ถึงคานุปัสสนา

๑. ปาฐฉบับของเราเป็น เสสธมฺมาน แต่ของพม่าเป็น เฮลฺ ธมฺมาน เห็นว่าฉบับพม่า  
เข้าที่ว่า เพราะธรรมที่ละได้ด้วยญาณเหล่านั้น ยังไม่ได้กล่าวมาก่อนเลยสักข้อ จะใช้ เสส-  
ที่เหลือ กระไรได้
๒. มหาภูทิกว่า วัตถุก็คืออารมณ์มีรูปเป็นต้นนั่นเอง ท่านเรียกวัตถุ เพราะอารมณ์เป็นที่ตั้ง  
แห่งความเป็นไปของวิปัสสนา

ชื่อว่า "อารมฺมณานวเณน อุโภ เอววฏฺฐนา - การพิจารณา  
ที่กำหนดอารมณ์ทั้ง ๒ ส่วนว่ามีสภาพเป็นอันเดียวกัน ตามอย่างอารมณ์  
นั้นแหละ" ความว่า กำหนดอารมณ์ทั้งสองส่วน โดย (ว่า) มีสภาพ  
อย่างเดียวกัน ดังนี้ว่า "สังขาร (ปัจจุบัน) นี้ แยกดับอยู่อย่างใด  
แม้สังขารในอดีตก็แตกดับมาแล้ว สังขารในอนาคตเล่า ก็จักแตกดับ  
อย่างนั้น" ตามอย่างก็ตามแบบอารมณ์ที่เห็นแล้วโดยประจักษ์นั้นแหละ  
ความข้อนี้ แม้พระโบราณจารย์ทั้งหลายก็ได้กล่าวไว้ว่า

"พระโยคาวจรผู้มีความเห็นความจดแล้ว  
ในสังขารอันมีอยู่ (คือที่เป็นปัจจุบัน) ย่อม  
นำความเห็นตามแบบความเห็นอันนั้นไป  
(ใช้) ในสังขารที่เป็นอดีตและอนาคต  
(ด้วย) ว่า สังขารทั้งปวงมีความแตกทำลาย  
ไปเป็นปกติ ดังหยาดน้ำค้าง เมื่อดวง  
อาทิตย์ขึ้นแล้ว (เหือดแห้งไป) ฉะนั้น"

คำว่า "นิโรธ อธิมุตฺตตา-ความที่นึกน้อมลงไปในความดับ" ความ  
ว่า ความที่ทำการกำหนดสังขารทั้งสองส่วนเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจ  
ความแตกดับอย่างนั้นแล้ว นึกน้อมลงไปในความดับ กล่าวคือความ  
แตกลั่นเท่านั้น" หมายความว่า (นึก) หนักไปในความดับนั้น (นึก)

\* ศัพท์นิโรธ โดยมากใช้ในอรรถที่หมายถึงมรรคผลนิพพาน เมื่อนำมาใช้ในอรรถเช่นนี้  
จึงต้องไขความไว้ว่า หมายถึงจะ ความแตกดับแห่งสังขาร เพื่อให้ทราบว่ ไม่ใช่ความ  
ดังกิเลส

เอียงไปในความด้นนั้น (นึก) ลาดไปในความด้นนั้น (นึก) เทไปในความด้นนั้น คำว่า "วยลภขณวิปัสสนา" มีอธิบายว่า ความพิจารณา นั้น ชื่อว่าวยลภขณวิปัสสนา (เห็นแจ้งในลักษณะดับ)

คำว่า "อารมฺมณญจ ปฏิสงฺขา-พิจารณาอารมณ์ด้วยแล้ว" คือ รู้อารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่เป็นอารมณ์แรกด้วยแล้ว คำว่า "ภฺงคณฺจ อนุปสฺสติ-ตามเห็นความดับด้วย" คือเห็นความดับแห่งอารมณ์ (แรก) นั้น แล้วตามเห็นความดับแห่งจิตดวงที่มีอารมณ์ (แรก) นั้น เป็นอารมณ์ (ด้วย) คำว่า "สุญฺญโต จ อุปฺปจฺจํ - ความปรากฏ โดยความว่างเปล่า (มีขึ้น) ด้วย" คือเมื่อเธอตามเห็นความดับแห่งสังขารนั้นอย่างนั้นอยู่ ความปรากฏโดยความว่างเปล่าว่า "สังขารทั้งหลายนั้นเองแตก ความแตกแห่งสังขารทั้งหลายนั้น เรียกว่าความตาย หามี (อิตฺตา) อะไร ๆ อื่น (จากขันธ) ไม่" ดังนี้ ย่อมเจริญขึ้น เหตุนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

ขันธทั้งหลายดับ สิ่งอื่นไม่มีเลย ความ  
แตกแห่งขันธทั้งหลายเรียกว่าตาย พระ  
โยคาวจรผู้ไม่ประมาท ย่อมเห็นความสิ้น  
ไปแห่งขันธทั้งหลายนั้น ดูกคนผู้เจาะแก้ว  
ด้วยเพชรโดยแยกคาย (คือโดยวิธีที่ถูก  
ต้อง ย่อมเห็นความสิ้นไปแห่งแก้วที่ถูก  
เจาะ) ฉะนั้น

คำว่า "อิปฺปยุถวิปัสสนา" มีอธิบายว่า ความพิจารณา (รู้) อารมณ์

อันใดด้วย ปัญญาตามเห็นความแตกดับอันใดด้วย ความปรากฏโดย  
ความว่างเปล่าอันใดด้วย (รวม ๓ ประการ) นี้ชื่อว่า อธิปัญญาวิปัสนา  
(เห็นแจ้งเป็นอธิปัญญา)

คำว่า "กุสโล ตีสุ อนุปัสสนาสุ- ภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓"  
คือภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น คำว่า  
"จตฺตโส จ วิปัสสนาสุ-และในวิปัสนา ๔" คือ ในวิปัสนา ๔ มี  
นิพพิทานุปัสสนาเป็นต้นด้วย คำว่า "ตโย อุปฏฺฐานเ กุสฺลตา-เหตุ  
ที่มีความฉลาดในอุปัฏฐาน ๓ คือเพราะความที่เป็นผู้ฉลาดในความ  
ปรากฏ ๓ สถานนี้ คือ (ปรากฏ) โดยความสิ้น โดยความเสื่อม โดย  
ความว่างเปล่าด้วย คำว่า "นานาทิฏฺฐีสุ ฯ กมฺปติ-ย่อไม่หวั่น  
ไปในเพราะทฤษฎีต่าง ๆ" คือย่อไม่ไหวไปในเพราะทฤษฎีทั้งหลายมีประ-  
การต่าง ๆ มีสัตตทฤษฎีเป็นต้น

พระโยคาวจรนั้น ไม่หวั่นไหวอยู่อย่างนั้น มีมโนการเป็นไป  
โดยนัยว่า "สิ่งที่ยังไม่ดับนั้นแหละ กำลังดับ สิ่งที่ยังไม่แตกนั้นแหละ  
กำลังแตก" ย่อมปล่อยนิमितแห่งความเกิด ความตั้งอยู่ และความเป็น  
ไปแห่งสังขารทั้งปวงเสีย แล้วดูแต่ความแตก (ของมัน) อย่างเดียว  
เหมือนดูความแตกของภาชนะโตรม ๆ ที่คนทุบอยู่ เหมือนดูความแตก  
(กระจาย) ของฝุ่นละเอียดที่คนโปรยอยู่ เหมือนดูความแตกของเมล็ดงา

\* ท่านแก้ศัพท์ดังนี้ ก็เป็นอันว่า จตฺตโส ตโย และ กุสฺลตา เป็นวิภัติวิปลาตเป็นแถว  
อนุปัสสนา ๓ คืออนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา วิปัสนา ๔ คือ นิพพิทานุปัสสนา  
วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏินิสสัคคานุปัสสนา



ทั้งหลายที่คนคั่วอยู่นั้น พระโยคาวจรนั้น ย่อมเห็นว่า "สังขาร  
ทั้งปวงกำลังแตกอยู่ ๆ " ประคอบบุรุษผู้มีตา (ดี) ยืนอยู่ที่ขอบสระ  
โบกขรณี หรือที่ตลิ่งแม่น้ำ เมื่อฝนเม็ดหนาดกลงมา จะพึงเห็นตอมน้ำ  
ใหญ่ๆ บนหลังน้ำ ซึ่งเกิดขึ้น ๆ แล้ว พลันแตกไปโดยเร็วฉะนั้น  
แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงหมายถึงพระโยคาวจรเห็นปานนี้ ตรัส  
ไว้ว่า

**"มัจจุราชย่อม (หาตัว) ไม่พบ ซึ่งบุคคล  
ผู้มองดูโลก (คือขันธ) เหมือนอย่างมองดู  
ตอมน้ำ เหมือนอย่างมองดูพยับแดด"**

[อานิสงส์กังกานุปัสสนาญาณ]

เมื่อเห็น'อยู่'เนื่อง ๆ ว่า "สังขารทั้งปวงแตกอยู่ ๆ " อย่างนั้น  
กังกานุปัสสนาญาณอันมีอานิสงส์ ๘ เป็นบริวาร ย่อมเป็นญาณมีกำลัง  
นี้เป็นอานิสงส์ ๘ ในค่านั้น คือ

|                       |                                                               |
|-----------------------|---------------------------------------------------------------|
| ภวทิจฺฉิปปหานํ        | การละภวทิจฺฉิปปหานํได้                                        |
| ชีวิตินิกนฺตปริจฺจาโค | การสละความยึดมั่นในชีวิตได้                                   |
| สทา ยุตฺตปยุตฺตตา     | ความประกอบ (ภาวนา) อันชอบ<br>ทุกเมื่อ (ทั้งกลางคืนและกลางวัน) |
| วิสุทฺธาชีวิตา        | ความมีอาชีวะหมดจด                                             |

\* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น ปสฺสนุโต กลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น ปสฺสโต

|                  |                                                                                         |
|------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------|
| อุตุตถกุปปหาน    | การละความขวนขวาย (ในกิจจานุกิจภายนอก)                                                   |
| วิคตภยตา         | ความเป็นผู้ปราศจากความกลัว                                                              |
| ขนฺติโสจจปฏฺฐาโก | ความได้เฉพาะซึ่งขันติโสรัจจะ                                                            |
| อรติรติสหนตา     | ความอดกลั้น (ครอบงำเสียได้)<br>ซึ่งความไม่ยินดีใน (อริกฺขล) และ<br>ความยินดี (ในกามคุณ) |

เพราะเหตุนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

พระมุนีผู้ (สำคัญ) เหมือนคนมีผ้าถุงห่ม  
และศีรษะถูกไฟไหม้อยู่แล้ว เห็นคุณอันเยี่ยม ๘  
ประการนี้แล้ว พิจารณาในภังคานุปสนานั้น  
เนื่อง ๆ ไป ย่อม (สำเร็จ) เป็นภังคานุปัสสี-  
บุคคล เพื่อบรรลु เพื่อบรรลุมรรคได้

ภังคานุปสนาญาณ จบ

[ ภัยตีปฏฺฐานญาณ ]

เมื่อพระโยคาวจรนั้น เสพโดยเอื้อเฟื้ออยู่ เจริญอยู่ทำให้มากอยู่  
ซึ่งภังคานุปสนา อันมีความสิ้นความเสื่อมความแตกความดับแห่ง

สังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์อย่างนั้น สังขารทั้งหลายอันแตกอยู่ตามสภาพ อยู่ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง ย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างใหญ่ ดังสิ่งที่น่ากลัวทั้งหลายมี สิ่งห้ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี เสือดำ ช้าง ราชสว โคอุ สุนัขดุ ช้างดุตกมัน อสรพิษร้าย สายฟ้า ป่าช้า สนามรบ และหลุมถ่านที่ยังลุกอยู่ เป็นต้น ย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่น่ากลัวยิ่งนักสำหรับคนขลาดผู้รักชีวิตโดยง่าย (คือเห็นเป็นของน่ากลัวยิ่งนักสำหรับคนขลาดผู้รักชีวิตโดยง่าย (คือเห็นเป็นของน่ากลัวและกลัวง่าย ๆ) ฉะนั้น เมื่อเธอเห็นอยู่ว่า "สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับ แม้สังขารทั้งหลายที่จะเกิดในอนาคต ก็จักดับอย่างนี้เหมือนกัน" ดังนี้ ญาณชื่อว่า ทยตูปัญฐานญาณ ย่อมจะเกิดขึ้นในฐานะ (คือในโอกาส) นั้น

(ต่อไป) นี้ เป็นอุปมาในความเกิดขึ้นแห่งทยตูปัญฐานญาณนั้น

ต่างว่าบุตร ๓ คนของหญิงผู้หนึ่ง ทำความผิดต่อพระราชา พระราชาลงพระราชอาญาตัดศีรษะมันทั้ง ๓ คน หญิงผู้นั้นได้ไปสู่ตะแลงแกงพร้อมกับบุตร ที่นี้ พวกราชบุรุษตัดศีรษะบุตรคนโตของเขาแล้ว ก็เริ่มจะตัดศีรษะบุตรคนกลาง เขาเห็นศีรษะบุตรคนโตขาดไปแล้ว และศีรษะบุตรคนกลางกำลังจะขาด ก็ทอดอาลัยในบุตรคนเล็ก ด้วยเห็นว่า "แม้บุตรคนเล็กนี้ ก็จักเป็นเช่นกับบุตร ๒ คนนั้นเหมือนกัน"

ในทัศนกิจเหล่านั้น การเห็นความดับแห่งสังขารที่เป็นอดีตทั้งหลายของพระโยคี เปรียบเหมือนการเห็นศีรษะที่ขาดแล้วแห่งบุตร

\* ปาฐะเป็น สภททา แต่ฉบับพม่าเป็น ปภททา ถ้าเป็น ปภททา แปลว่า แยกอยู่ทั่วไป ก็ได้ความดีเหมือนกัน ข้างหลังต่อไปก็เป็น ปภททา ทั้งนี้

คนโตของหญิงผู้นั้น การเห็นความคับแค้นแห่งสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน  
ของพระโยคี เปรียบเหมือนการเห็นศิรชะที่กำลังขาดของบุตรคนกลาง  
ของหญิงคนนั้น การเห็นความคับแค้นแห่งสังขารทั้งหลายที่เป็นอนาคต ด้วย  
เห็นว่า "แม้สังขารทั้งหลายที่จะเกิดในอนาคต ก็จักดับอย่างนี้เหมือนกัน"  
ของพระโยคี เหมือนการทอดอาลัยในบุตรคนเล็ก ด้วยเห็นว่า "แม้  
บุตรคนเล็กนี้ ก็จักเป็นเช่นกับบุตร ๒ คนนั้นเหมือนกัน " ของหญิงผู้นั้น  
เมื่อเธอเห็นอยู่อย่างนั้น ภัยพิบัติฐานญาณ ย่อมจะเกิดขึ้นในฐานะ  
(คือในโอกาส) นั้น

อุปมาอื่นอีกก็มี ต่างว่าหญิงผู้หนึ่งเป็นหญิง (ปฤติปชา) มีลูกเสีย  
คลอดทารกออกมา ๑๐ คนแล้ว ในทารก ๑๐ คนนั้น ๕ คนตายไป  
แล้ว คนหนึ่งอยู่ในมือกำลังตาย อีกคนหนึ่งอยู่ในท้อง หญิงนั้น  
เห็นทารก ๕ คนตายไปแล้ว และคนที่ ๑๐ กำลังตาย ก็ทอดอาลัยใน  
ทารกที่อยู่ในท้อง ด้วยเห็นว่า "ถึงเจ้าคนที่อยู่ในท้องที่ ก็จักเป็น  
เช่นกับพวก ๑๐ คนนั้น เหมือนกัน"

ในทัศนกิจเหล่านั้น การเห็นความคับแค้นแห่งสังขารที่เป็นอดีต  
ทั้งปวงของพระโยคี เปรียบเหมือนการระลึกถึงความตายแห่งทารก ๕  
คนของหญิงผู้นั้น การเห็นความคับแค้นแห่งสังขารที่เป็นปัจจุบันทั้งหลาย  
ของพระโยคี เปรียบเหมือนคนการเห็นภาวะที่ทารกอยู่ในมือกำลังตาย  
ของหญิงผู้นั้น การเห็นความคับแค้นแห่งสังขารที่เป็นอนาคตทั้งหลายของ  
พระโยคี เปรียบเหมือนการทอดอาลัยในทารกที่ยังอยู่ในท้องของหญิง  
ผู้นั้น

เมื่อเธอเห็นอยู่นั้น ภัยตุปฏฐานญาณย่อมจะเกิดขึ้นในขณะ  
นั้น

[ญาณนี้มีกลิ่นด้วยหรือไม่]

ถามว่า "ก็ภัยตุปฏฐานญาณ (นี้) กลิ่นหรือมิได้กลิ่น?" ตอบว่า  
"มิได้กลิ่นดอก" เพราะว่าภัยตุปฏฐานญาณนั้น ก็เป็นแต่ความ  
พิจารณาว่า "สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลัง  
ดับ ที่เป็นอนาคตก็จักดับ" เท่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงเปรียบเสมือนว่า  
คนมีตา (ดี) แลดูหลุมถ่าน (เพลิง) ๓ หลุม ที่ใกล้ประตูเมืองอยู่  
ตัวเองมิได้กลิ่น เขาเป็นแต่มีการพิจารณาว่า "สัตว์ไร ๆ จักตกลงไปใน  
หลุมถ่าน (เพลิง) ๓ หลุมนี้ ก็จักได้รับทุกข์ไม่น้อยทุกตัว" ดังนี้  
เท่านั้นเองฉันใด หรือมิฉะนั้น เปรียบเสมือนว่าคนมีตา (ดี) แลดู  
หลาว ๓ เล่มเขาปักเรียงกันไว้อยู่ ก็หลาวไม้ตะเคียน หลาวเหล็ก  
หลาวทอง ตัวเองก็มิได้กลิ่น เขาเป็นแต่มีการพิจารณาว่า "สัตว์ไร ๆ  
จักตกลงไปที่หลาว ๓ เล่มนี้ ก็จักได้รับทุกข์ไม่น้อยทุกตัว" ดังนี้เท่านั้น  
เอง ฉันใด ภัยตุปฏฐานญาณ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตัวเองมิได้กลิ่น  
เป็นแต่มีความพิจารณาว่า "สังขารทั้งหลายในภพ ๓ อันเป็นเช่นกับหลุม  
ถ่าน (เพลิง) ๓ หลุม และเช่นกับหลาว ๓ เล่ม ที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว  
ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับ ที่เป็นอนาคตก็จักดับ" ดังนี้ เท่านั้นเอง  
แต่เพราะสังขารทั้งหลายอันไปอยู่ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิवास

\* ท่านใช้ จาเน มาสองหน หนี่ใช้ ขณ ก็เป็นอันว่า จาเน ในที่นี้ หมายถึงกาล โอกาส  
ขณะ มิใช่หมายถึงสถานที่

ทั้งปวงเป็นสภาพที่ถึงซึ่งความฉิบหาย มีภัยเฉพาะหน้า ปรากฏแก่  
ญาณนั้น โดยเป็นของน่ากลัวแต่อย่างเดียว เพราะเหตุานั้น ญาณนั้น  
จึงเรียกว่า ภัยคุปฏฐาน (เห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว)

[บาลีภัยคุปฏฐานญาณ]

ก็แลปาฐะ (ต่อไป) นี้ เป็นบาลีในความปรากฏโดยเป็นของ  
น่ากลัวดังกล่าวมานี้แห่งญาณนั้น ว่า "ปุจฉาว่า "เมื่อภิกษุทำใจโดย  
ความไม่เที่ยง สิ่งอะไรปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว เมื่อภิกษุทำใจโดย  
ความเป็นทุกข์ สิ่งอะไรปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว เมื่อภิกษุทำใจ  
โดยความเป็นอนัตตา สิ่งอะไรปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว?" วิสัชนา  
ว่า "เมื่อภิกษุทำใจโดยความไม่เที่ยง นิमितย่อมปรากฏโดยเป็นของ  
น่ากลัว เมื่อภิกษุทำใจโดยความเป็นทุกข์ ปวัตตะ ย่อมปรากฏโดย  
เป็นของน่ากลัว เมื่อภิกษุทำใจโดยความเป็นอนัตตา ทั้งนิमितและ  
ปวัตตะ ย่อมปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว"

[แก้orroธบาลีภัยคุปฏฐานญาณ]

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า "นิमितฺต" ได้แก้สังขารนิमित คำว่า  
"นิमित" นั้น เป็นชื่อแห่งสังขารทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน  
จริงอยู่ ภิกษุผู้ทำใจโดยความไม่เที่ยงอยู่ ย่อมเห็นแต่ภวัณณะ (คือ  
ความแตกดับ) แห่งสังขารทั้งหลายเท่านั้น เหตุ (ที่เห็นแต่ความแตก

ดับ) นั้น นิमित (คือสังขาร) จึงปรากฏโดยเป็นของน่ากลัวแก่ภิกษุนั้น

ปาฐะว่า "ปวัตตะ" ได้แก้ความหม่นไปในรูปภพและอรุภพ  
จริงอยู่ ภิกษุผู้ทำในใจโดยความเป็นทุกข์อยู่ ย่อมเห็นภาวะคือความ  
ถูกบีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ เท่านั้น แห่งความหม่นไปแม้ที่สมมติกันว่าเป็นสุข  
เหตุ (ที่เห็นแต่ความถูกบีบคั้น) นั้น ปวัตตะ (แม้ในรูปภพอรุภพ)  
จึงปรากฏโดยเป็นของน่ากลัวแก่ภิกษุนั้น

ส่วนภิกษุผู้ทำในใจโดยความเป็นอนัตตาอยู่ ย่อมเห็นนิमितและ  
ปวัตตะทั้ง ๒ นั้น เป็นสิ่งว่าง เปล่า ว่าง ไม่มีเจ้าของ ไม่มีหัวหน้า  
เหมือนบ้างร้าง และเหมือนสิ่ง (ดวงตา) ที่ทั้งหลายมีขยับแคดและ  
เมืองนครรพเป็นต้น เหตุ (ที่เห็นเป็นแต่สิ่งว่างเปล่า) นั้น นิमित  
และปวัตตะทั้ง ๒ จึงปรากฏโดยเป็นของน่ากลัวแก่ภิกษุนั้นแล

ภคฺยคุปฺปฐฺฐานญฺณ จป

[อาทินวานุปัสสนาญาณ]

เมื่อพระโยคาวจรนั้นเสพโดยเอื้อเฟื้ออยู่ เจริญอยู่ ทำให้มากอยู่  
ซึ่งภคฺยคุปฺปฐฺฐานญฺณนั้น ที่ด้านทานไม่ปรากฏ ที่กำบังก็ไม่ปรากฏ ที่  
ไปก็ไม่ปรากฏ ที่พึงอาศัยก็ไม่ปรากฏเลย หรือความยึดถือเอาไว้ได้ก็ตาม  
ในสังขารทั้งหลายที่เป็นไปอยู่ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิवासทั้งปวง

\* คือ เมืองมาขาในอากาศ (ดูเชิงอรรถ ๒ หน้า ๑๑๐)

แม้แต่สังขารหนึ่งก็หาไม่มี ภพ ๓ ปรากฏเป็นดังหลุมถ่านเพลิงอันเต็ม  
ไปด้วยถ่าน (แดง ๆ) ปราศจากเปลว มหาภูต ๔ ปรากฏเป็นดัง  
อสรพิษเหล่าที่มีพิษร้าย ชั้น ๕ ปรากฏเป็นดังเพชฌฆาตผู้เถือดาบ  
อายตนะภายใน ๖ ปรากฏเป็นดังหมู่บ้านร้าง อายตนะภายนอก ๖  
ปรากฏเป็นดังพวกโจรปล้นหมู่บ้าน อนึ่ง วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตา-  
วาส ๘ ถูกไฟไหม้ ปรากฏเป็นดังลูกโชติช่วงอยู่ สังขาร  
ทั้งปวงปรากฏราวกะเป็นหัวผี ราวกะเป็นโรค ราวกะเป็นลูกศร ราว  
กะเป็นศัตว์ทุกขรื้อย และราวกะเป็นตัวเจ็บป่วย จึงเป็นอาทินพราสี  
(กองโทษ) อันใหญ่ไ้รู้คุณที่น่าพอใจ ปราศจากวิสัยที่น่ายินดี ถ้ามว่า  
เป็นอย่างไร ? แก้ว เป็นดังป้าชฎ ซึ่งแม่ตั้งอยู่โดยอาการน่ารื่นรมย์  
แต่มีสัตว์ร้าย เป็นดังถ้ำมีเสือ เป็นดังน้ำมีคาหะ (ตัวที่คอยกุมคนลงน้ำ  
เช่นจระเข้) และรากษส (ผีเสื้อน้ำ) เป็นดังข้าศึกผู้เถือขรรค์ เป็นดัง  
โกษนะมีพิษ เป็นดังทางมีโจร เป็นดังเรือนไฟไหม้ เป็นดังสนามรบ  
มีกองทหารที่เขาส่งออกไป (รบ) ย่อมปรากฏโดยเป็นของน่ากลัวแก่  
บุรุษขลาดผู้รักชีวิตโดยง่าย จริงอยู่ บุรุษนั้นมาถึงสิ่งน่ากลัวมีป้าชฎ  
ที่มีสัตว์ร้ายเป็นต้นเหล่านั้นเข้าแล้ว ย่อมเป็นผู้กลัวตัวสั่นจนขนพอง  
เห็นแต่อาทินพ (สิ่งร้าย) อยู่รอบตัวฉันใด พระโยคาวจรนี้จนขนพอง  
เหมือนกัน ครั้นสังขารทั้งปวงปรากฏโดยเป็นของน่ากลัว ด้วยอำนาจ  
ภังคานุปัตสนาแล้ว ก็ย่อมเห็นแต่อาทินพอันไ้รู้คุณที่น่าพอใจ ปราศจาก

\* ไฟ ๑๑ กอง คือ รากะ โทสะ โมหะ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ  
โทมนัส อุปายาส



วิสัยที่น่ายินดีอยู่โดยรอบ เมื่อเธอเห็นอยู่อย่างนั้น ญาณชื่ออาทีนวญาณ  
ย่อมเกิดขึ้น ซึ่งท่านหมายถึง กล่าวคำ (บทภาชนะ) นี้ไว้ว่า

[บาลีอาทีนวานุปัสสนาญาณ]

"ปจฺจวํ ปัญฺญา (ความรู้ทั่ว) ในภยตุปฺปญฺฐาน เป็นอาทีนว-  
ญาณ (ความรู้ในอาทีพน) อย่างไร ?

วิสัชนวํ ปัญฺญา (ความรู้ทั่ว) ในภยตุปฺปญฺฐานวํ อุนฺนปาทะ  
(ความเกิดขึ้น) เป็นภย เป็นอาทีนวญาณ (ความรู้ในอาทีพน)  
ปัญฺญาในภยตุปฺปญฺฐานวํ ปวตฺตะ (ความหมุนไป) เป็นภย ...ว่า  
นิมิตฺตะ (คือสังขาร) เป็นภย ...ว่า อายูหฺนา (คือกรรม) เป็นภย  
...ว่าปฏิสนธิเป็นภย ...ว่าคติเป็นภย ...ว่านิพพตฺติ (ความเกิด  
ปรากฏขึ้น) เป็นภย ...ว่าอุปปตฺติ (ความเข้าถึง) เป็นภย ...ว่า  
ชาติเป็นภย ...ว่าชราเป็นภย ...ว่าพยาธิเป็นภย ...ว่ามรณะเป็น  
ภย ...ว่าโสกะเป็นภย ...ว่าปริเทวะเป็นภย ...ว่าอุปายาสเป็นภย  
เป็นอาทีนวญาณ

ปัญฺญา (ความรู้ทั่ว) วํ อุนฺนปาทะ (ธรรมอันไม่มีความเกิด  
ขึ้น) เป็นธรรมเกษม (ปลอดภย) เป็นสันติบทฺตญาณ (ความรู้ในทาง  
สันติ) ปัญฺญาว่า อปฺปวตฺตะ (ธรรมอันไม่มีความหมุนไป) ฯลฯ  
อุนฺนปายาสะ (ธรรมอันไม่มีอุปายาส) เป็นธรรมเกษม\* เป็นสันติบทฺตญาณ

\* ข้อธรรมในตอนสันติบทฺตญาณนี้ มีอุนฺนปาทะเป็นต้น ท่านมุ่งเอานิพพานทั้งสิ้น และมหาภูติกา  
ณะให้แปลเป็นพหูพพิทิจึงแปลตามท่าน

ปัญญารู้ว่า อุปปาพะเป็นกัณ อนุปปาพะเป็นธรรมเกษม เป็น  
สันติบทญาณ ปัญญารู้ว่า ปวัตตะเป็นกัณ อปวัตตะเป็นธรรมเกษม  
ฯลฯ อุปายาสเป็นกัณ อนุปปายาสเป็นธรรมเกษม เป็นสันติบทญาณ\*

ปัญญาในภคตปัญญารู้ว่า อุปปาพะเป็นทุกข เป็นอาทินวญาณ  
ปัญญาในภคตปัญญารู้ว่า ปวัตตะเป็นทุกข ฯลฯ อุปายาสเป็นทุกข  
เป็นอาทินวญาณ

ปัญญารู้ว่า อนุปปาพะเป็นสุข เป็นสันติบทญาณ ปัญญารู้ว่า  
อปวัตตะ ฯลฯ อนุปปายาสเป็นสุข เป็นสันติบทญาณ

ปัญญารู้ว่า อุปปาพะเป็นทุกข อนุปปาพะเป็นสุข เป็นสันติบท-  
ญาณ ปัญญารู้ว่า ปวัตตะเป็นทุกข อปวัตตะเป็นสุข ฯลฯ อุปายาส  
เป็นทุกข อนุปปายาสเป็นสุข เป็นสันติบทญาณ

ปัญญาในภคตปัญญารู้ว่า อุปปาพะเป็นสามิส เป็นอาทินวญาณ  
ปัญญาในภคตปัญญารู้ว่า ปวัตตะ ฯลฯ อุปายาสเป็นสามิส เป็นอาทิ-  
นวญาณ

ปัญญารู้ว่า อนุปปาพะเป็นนิรามิส เป็นสันติบทญาณ ปัญญารู้ว่า  
อปวัตตะ ฯลฯ อนุปปายาสเป็นนิรามิส เป็นสันติบทญาณ

ปัญญารู้ว่า อุปปาพะเป็นสามิส อนุปปาพะเป็นนิรามิส เป็นสันติ-

\* บาลีนีท่านแยกอาทินวญาณเป็นวาระที่ ๑ สันติบทญาณเป็นวาระที่ ๒ แล้ว รวมความเข้าด้วย  
กันอีกทีเป็นวาระที่ ๓ มหาภูทิกาท่านว่าเป็นการรวมความเห็นโทษความหม่นไป กับเห็นอนิสงส์  
ความหม่นกลับติดต่อเนื่องกันไป เพื่อให้เห็นโทษและอนิสงส์ชัด สำหรับพระโยคาวจรผู้เร่งรัด  
วิปัสสนาให้สำเร็จโดยเร็ว แม้ในวาระที่ว่าด้วยทุกข สุข สามิส นิรามิส และสังขร นิพพาน  
ก็นัยเดียวกัน

บทญาณ ปัญญาว่า ปวัตตะเป็นสามิส อปปวัตตะเป็นนิรามิส ฯลฯ

อุปายาสเป็นสามิส อนุปายาสเป็นนิรามิส เป็นสันติบทญาณ

ปัญญาในภคปัญญานว่า อุปปาทะเป็นสังขาร เป็นอาทินวญาณ

ปัญญาในภคปัญญานว่า ปวัตตะ ฯลฯ อุปายาสเป็นสังขาร เป็น

อาทินวญาณ

ปัญญาว่า อนุอุปปาทะเป็นนิพพาน เป็นสันติบทญาณ ปัญญาว่า

อปปวัตตะ ฯลฯ อนุปายาสเป็นนิพพาน เป็นสันติบทญาณ

ปัญญาว่า อุปปาทะเป็นสังสาร อนุอุปปาทะเป็นนิพพาน เป็น

สันติบทญาณ ปัญญาว่า ปวัตตะเป็นสังขาร อปปวัตตะเป็นนิพพาน

ฯลฯ อุปายาสเป็นสังขาร อนุปายาสเป็นนิพพาน เป็นสันติบทญาณ

ภิกษุยอมเห็นอุปปาทะ ปวัตตะ นิमितตะ อายูหนะ

และปฏิสนธิ ว่าเป็นทุกข์ ความเห็น (มีวัตถุ ๕ นี้)

เป็นอาทินวญาณ อนึ่ง เห็นอุปปาทะ อปปวัตตะ

อนิมิตตะ อานวยุหนะ และอปปฏิสนธิ ว่าเป็นสุข

ความเห็น (๕ สถาน) นี้ เป็นสันติบทญาณ อาทิต-

นวญาณนี้ยอมเกิดในสถาน ๕ สันติบทญาณก็เกิด

ในสถาน ๕ จึงชื่อว่ารู้ญาณ ๑๐ เพราะความที่เป็น

ผู้ฉลาดในญาณ ๒ ภิกษุนั้นจึงไม่หวั่นไหวใน

เพราะทฤษฏีต่าง ๆ แล

ความเห็นนั้น จัดเป็นญาณ ด้วยความหมายว่ารู้ จัดเป็นปัญญา

ด้วยความหมายว่ารู้ทั่ว เหตุนี้จึงได้กล่าวว่า ปัญญาในภคูปัฏฐาน  
เป็นอาทินนญาณ"

[แก้รรถบาลีอาทินนญาณ]

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า "อุปปาทะ" ได้แก้ความอุบัติขึ้นใน  
ภพนี้ เพราะปัจจัยคือกรรมในภพก่อน ปาฐะว่า "ปวัตตะ" ได้แก้  
ความหมุนไป (ในปวัตติกาล) แห่งสังขารธรรมที่เกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น  
ปาฐะว่า "นิมิตตะ" ได้แก้เนमितคือสังขารทั้งปวง ปาฐะว่า "อายุหนา"  
ได้แก้กรรม (ในภพนี้) อันเป็นเหตุแห่งปฏิสนธิ (ในภพ) ต่อไป  
ปาฐะว่า "ปฏิสนธิ" ได้แก้ความอุบัติขึ้น (ในภพ) ต่อไป ปาฐะว่า  
"คติ" ได้แก้คติที่ปฏิสนธิมีขึ้น ปาฐะว่า "นิพพัตติ" ได้แก้ความ  
กำเนิดแห่งขันธทั้งหลาย ปาฐะว่า "อุปปัตติ" ได้แก้ความเป็นไปแห่ง  
วิบาก ที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า "วิบากย่อมมีแก่ผู้ถึงพร้อมบ้าง แก่ผู้เข้าถึง  
บ้าง" ปาฐะว่า "ชาติ" ได้แก้ชาติที่มีเพราะปัจจัยคือภพ เป็นปัจจัย  
แห่งทุกข์ทั้งหลายมีขราเป็นต้น ธรรมทั้งหลายมีขราและมรณะเป็นอาทิ  
(มีความ) ปราภฏ (ชัด) แล้วทั้งนั้น ก็แลในธรรมเหล่านี้ ธรรม ๕  
มีอุปปาทะเป็นต้นเท่านั้น ท่านกล่าวโดยเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) แห่งอาทินน-  
ญาณ ธรรมที่เหลือท่านกล่าวโดยเป็นไวพจน์ของธรรม ๕ นั้น แท้จริง  
คำ ๒ คำคือ นิพพัตติ ชาติ ที่เป็นไวพจน์ของอุปปาทะและของปฏิสนธิ  
นั่นเอง ๒ คำคือ คติ อุปปัตติ นี้เป็นไวพจน์ของปวัตตะ ขรา เป็น

ต้น เป็นไวพจน์ของนิมิตตะแล เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า

**"ภิกษุย่อมเห็นอุปปาตะ ปวัตตะ นิมิตตะ อายุ-  
หนะ และปฏิสนธิ ว่าเป็นทุกข์ ความเห็น (มี  
วัตถุ ๕) นี้ เป็นอาทิวาณ"**

และว่า "อาทิวาณนี้ ย่อมเกิดในสถาน ๕" ดังนี้

ส่วนคำว่า "ปัญญาวา" "อนุปปาตะ (ธรรมอันไม่มีความเกิดขึ้น)  
เป็นธรรมเกษม" เป็นสันติบทญาณ " เป็นต้น ท่านกล่าวเพื่อแสดง  
ญาณฝ่ายตรงข้ามของอาทิวาณ นัยหนึ่ง คำนั้นท่านกล่าวเพื่อยัง  
ความอ่อนในให้เกิดแก่พระโยคาวจรทั้งหลาย ผู้มีหทัยหวนไป  
เพราะเห็นอาทินพโดยภคูปปฏิฐาน (ความปรากฏเป็นของน่ากลัว) ว่า  
"แม้สิ่งที่ไม่น่ากลัว ปลอดภัย หาโทษมิได้ ก็มีอยู่" ดังนี้ก็ได้ หรือว่า  
ก็เพราะธรรมทั้งหลายมีอุปปาตะเป็นต้น ยืนเด่น (ปรากฏให้เห็น)  
โดยเป็นของน่ากลัวแก่พระโยคาวจรมันอยู่ จิตของเธอจึงโน้มไปใน  
ธรรมที่ตรงข้ามของธรรม ที่น่ากลัว) นั้น เพราะเหตุนี้ ฟังทราบ  
ว่า คำนั้นท่านกล่าวเพื่อแสดงอนิสงส์แห่งอาทิวาณอันสำเร็จด้วย  
อำนาจความปรากฏเป็นของน่ากลัวด้วย

อนึ่ง ในธรรมฝ่ายโทษนี้ เหตุใดสิ่งใดเป็นของน่ากลัว สิ่งนั้น  
ย่อมเป็นทุกข์โดยแน่แท้ สิ่งใดเป็นทุกข์เล่า สิ่งนั้นก็ย่อมเป็นสามิส  
เท่านั้น เพราะไม่พ้นไปจากวิภูษามิส (คืออุปาทินชันธ์ ?) โลกามิส

(คือเบญจกามคุณ ?) และกิเลสสามิส อนึ่งเล่าสิ่งใดเป็นสามิส สิ่งนั้น  
ก็ย่อมเป็นสังขารเท่านั้นเอง เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวต่อไปว่า "ปัญญา  
ในภคูปปฏิฐานว่า "อุปปาตะเป็นทุกข์" เป็นอาทินวญาณ" ดังนี้เป็นต้น  
แม้เป็นต้นอย่างนั้น ก็พึงทราบความต่างกันในเรื่องฝ่ายโทษนี้ด้วยอำนาจ  
เป็นไปโดยมีอาหารต่างกันอย่างนี้คือ โดยมีอาการเป็นของน่ากลัว โดยมี  
มีอาการเป็นทุกข์ โดยมีอาการเป็นสามิส"

คำว่า "ทส ญาณ ปชานาติ-รู้ญาณ ๑๐" อธิบายว่า ภิกษุนี้  
เมื่อรู้ทั่วอาทินวญาณ ชื่อว่าย่อมรู้ทั่ว คือแทงตลอด ทำให้แจ้งซึ่ง  
ญาณ ๑๐ คือญาณมีกรรมฝ่ายอาทินพมียุปปาตะเป็นต้นเป็นที่ตั้ง ๕  
ญาณมีกรรมฝ่ายเกษมมีอนุปปาตะเป็นต้นเป็นที่ตั้ง ๕

คำว่า "ทวิณฺณํ ญาณํ กุสลตา-เพราะความที่เป็นผู้ฉลาด  
ในญาณ ๒" ความว่า เพราะความที่เป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ นี้<sup>๒</sup> คือ  
อาทินวญาณ ๑ สันติบทญาณ ๑

คำว่า "นันทิภฺทิสฺส น กมฺปติ-ไม่หวั่นไหวในเพราะทภฺทิส  
ต่าง ๆ" ความว่า ย่อมไม่สั่นคลอนไปในเพราะทภฺทิสทั้งหลาย อันเป็น

๑. มหาฐีกาว่า ญาณอันเป็นไปโดยอาการ (เห็นสังขาร) เป็นของน่ากลัว เป็นภคูปปฏิฐานญาณ  
ที่เป็นไปโดยอาการนอกนั้น เป็นอาทินวญาณ

๒. มหาฐีกาว่า ญาณ เป็นฉฺฐวิภิกฺขิตฺติในอรรถแห่งสัตตมีภิกฺขิตฺติ เพราะประกอบกับ กุสล ศัพท์  
ดังกล่าว กุสลา นจฺจกิตฺตสฺส - ผู้ฉลาดในการพิจารณาและขบรู้ง ส่วน กุสลา เป็นปฐมภิกฺขิตฺติ  
ในอรรถตติยาภิกฺขิตฺติ

ไปด้วยอำนาจความถือผิด มีถือว่าทักขณธรรมนิพพานเป็นบรมธรรม  
เป็นต้น\*

คำที่เหลือในบาลีนี้ มีความอันตั้นทั้งนั้นแล

อาทินวานุปัสสนาญาณ จบ

[นิพพิทานุปัสสนาญาณ]

พระโยคาวจรนั้น เห็นผองสังขารโดยเป็นโทษอยู่อย่างนั้น ย่อม  
เบื่อหน่าย เอือมระอา ไม่นิยต้อย่างยิ่งในสังขารอันแตกอยู่ทั่วไป๒ในภพ  
กำเนิด คติ วิญญูญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง เปรียบประดุจสุวรรณ-  
ราชหงส์ผู้ถือกรรมอยู่ที่เชิงเขาจิตรกูฏ (ในหิมพานต์) ย่อมไม่นิยมยินดี  
ในบ่อ (น้ำครำ) โสโครกข้างประตูปะตูหมู่บ้านคนจันทาล ยินดียิ่งนักแต่  
ในมหาสระทั้ง ๗ เท่านั้น ฉะนั้นใดก็ดี แม้พระโยคีราชหงส์นี้ ก็ฉะนั้น  
เหมือนกัน ย่อมไม่นิยตในสังขารอันแตกอยู่ทั่วไป\* ซึ่งมีโทษอัน  
ตนเห็นชัดเจนแล้ว ย่อมยินดีแต่ในอนุปัสสนา ๗ เท่านั้น (ทั้งนี้ก็)  
เพราะประกอบด้วยความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่ยินดี ด้วยความยินดีใน

๑. ปรมทักขณมมฺนิพฺพาน ไม่พบคำอธิบาย ทักขณธรรมนิพพาน ท่านหมายความว่าสัญญาเวทิตินิโรธ  
หรือเรียกสั้น ๆ ว่า นิโรธ ท่านนับเป็นนิพพานในปัจจุบัน เข้าใจจะเนื่องมาแต่ปาฐะต้นโอวาท-  
ปาฏิโมกข์ที่ว่า "นิพพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา- พระพุทธทั้งหลายกล่าวนิพพานว่าเป็นบรมธรรม"  
น่าจะมีเกาจารย์ถือว่านิพพานในข้อนี้ ก็คือทักขณธรรมนิพพานนั่นเอง ความเห็นอย่างนี้เรียกว่า  
ปรมทักขณมมฺนิพฺพานทฐิ (เห็นว่าทักขณธรรมนิพพานเป็นบรมธรรม) เช่นนั้นกระมัง.
๒. ปเภทกา ดูเชิงอรรถหน้า ๑๔๐

ภาวนา อนึ่ง เปรียบดังสีหะมฤคราชแม้ขังไว้ในกรงทอง ก็มีไฉยินดี  
(ในกรงทองนั้น) ย่อมยินดีแต่ในป่าหิมพานต์อันกว้างได้ ๓,๐๐๐ โยชน์  
เท่านั้นฉันใด พระโยคีสีหะนี้ก็ฉันนั้น ย่อมไม่นิยมยินดีแม้แต่ใน  
สุคติภพทั้ง ๓ ย่อมยินดีแต่ในอนุปัตสนา ๓ เท่านั้น อนึ่ง อุปมาดัง  
พญาช้างฉัททันต์ อันเป็นช้างสรรพเสวย (เผือกย่องสรรพางค์) เป็น  
ช้างสัปปะประดิษฐ์ (มีอวัยวะจุดพื้นดิน ๙ อย่าง) มีฤทธิ์เดินอากาศได้  
ย่อมไม่ยินดี (อยู่) ในท่ามกลางเมือง ยินดียิ่งนักแต่ในสระฉันททันต์  
และป่าชฎาในหิมพานต์เท่านั้นฉันใด พระโยคีสุวรรณะนี้ก็ฉันนั้น  
ย่อมไม่นิยมยินดีในสังขารทั้งปวง ยินดียิ่งแต่ในสันติบทอันตนเห็นแล้ว  
โดยนัยว่า "อนุปปาโท เขม-อนุปปาพะ (ธรรมอันไม่มีความเกิด  
ขึ้น) เป็นธรรมเกษม" ดังนี้เป็นต้น เป็นผู้มิไฉนเข้าไปในสันติบท  
นั้น ลาดไปในสันติบทนั้น เฝยงไปในสันติบทนั้นแล

#### นิพพิทานุปัตสนาญาณ จบ

#### [มุลยจิตุภักมยตาญาณ]

อันนิพพิทานุปัตสนาญาณนี้นั้น โดยอรรถก็เป็นอันเดียวกับญาณ ๒  
ข้างต้น เหตุนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า "ภยตุ-  
ปฏฐาญาณอันเดียวนั้นแหละ ได้ชื่อ ๓ ชื่อ เกิดชื่อว่า ภนยุปฏฐาน  
ก็เพราะได้เห็นสังขารทั้งปวงโดยเป็นของน่ากลัว กลายเป็นชื่อว่า อาทิ-

\* มหาภูติกว่ำ จวง ๑ เท้า ๔ หาร ๑ ฝักลิคค์ ๑ สัมผัสพื้น



นวานุปีสนา ก็เพราะยัง (ความเห็น) โทษในสังขารเหล่านั้นแหละ  
ให้เกิดขึ้น กลายเป็นชื่อว่านิพพิทานุปีสนา ก็เพราะเบื้อหน่ายในสังขาร  
เหล่านั้นแหละเกิดขึ้น แม้ในพระบาลีก็กล่าวไว้ว่า "ความรู้ทั่วใน  
ภยคุปฏฐานอันใดก็ดี ความยังรู้ในอาทินพอันใดก็ดี นิพพิทาอันใด  
ก็ดี ธรรมเหล่านี้มีอรรถอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ" ดังนี้

ก็แล เมื่อ (โยคาวจร) กุลบุตรผู้นี้เบื้อหน่ายอยู่ ระอาอยู่ ไม่ยินดี  
อย่างยังอยู่ ด้วยนิพพิทาญาณนี้ จิตย่อมไม่ติด ไม่ข้อง ไม่ผูกพันอยู่ใน  
สังขารทั้งหลาย อันแตกอยู่ทั่วไป ในภพ กำหนด คติ วิญญาณชาติ  
สัตตาวาสทั้งปวง เป็นจิตใครจะเปลื้องไป ใครจะออกไปจากสังขาร  
ทั้งปวง ข้อนี้เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนสัตว์เช่นว่าปลาที่  
(ตก) อยู่ภายในตาข่าย กบอยู่ในปากงู ไก่ป่าถูกขังไว้ในกรง เนื้ออยู่  
ในอำนาจบ่วงอันมัน งูอยู่ในมือหมองู ช้างตกหล่มใหญ่ พญานาคอยู่ใน  
ในปากครุฑ พระจันทร์ (พลัด) เข้าปากกราหู บุรุษถูกศัตรูล้อม  
อย่างนี้เป็นต้น ย่อมเป็นผู้ใครจะปลดไป ใครจะออกไปจากที่ ๆ ติด  
อยู่นั้น ๆ ฉะนั้น จิตของพระโยคินนั้นก็เป็จิตใครจะเปลื้องไป ใครจะ  
ออกไปจากสังขารทั้งปวงฉันั้น เมื่อเป็นอย่างนั้น มุญจิกัมมยตาญาณ  
จึงเกิดขึ้นแก่เธอผู้ปราศจากอาลัยในผองสังขาร ใครจะพ้นไปจากสังขาร  
ทั้งปวงดังกล่าวมานี้แล

มุญจิกัมมยตาญาณ จบ

[ปฏิสังขานุปัสนาญาณ]

พระโยคาวจรนั้น เป็นผู้ใคร่จะเปลื้องไปจากสังขารทั้งหลายอัน  
แตกอยู่ทั่วไป ในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิवासทั้งปวงอย่างนั้น จึง  
กำหนดสังขารเหล่านั้นแหละอีก (โดย) ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วย  
ปฏิสังขานุปัสนาญาณ เขื่อย่อมเห็นได้ว่ามันไม่เที่ยง โดยเหตุทั้งหลาย  
เช่นว่า

|                    |                                                           |
|--------------------|-----------------------------------------------------------|
| อนจุจนุตกโต        | โดยไม่เป็นสิ่งมีอยู่ตลอดไป                                |
| ตาวกालิกโต         | โดยเป็นสิ่งมีชั่วคราว                                     |
| อุปปาทวยปริจฺจนฺโต | โดยเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดลงไว้ ด้วยความ<br>เกิดและความเสื่อม |
| ปโลกโต             | โดยเป็นสิ่งที่ต้องพังทลาย                                 |
| ขณิกโต             | โดยเป็นสิ่งมีชั่วขณะ                                      |
| จลโต               | โดยเป็นสิ่งที่ไหว (ไปมา)                                  |
| ปภงฺคุโต           | โดยเป็นสิ่งที่ต้องการแตกสลาย                              |
| อทุฐฺโต            | โดยเป็นสิ่งที่ไม่คงทน                                     |
| วิวปริณามธมฺมโต    | โดยเป็นสิ่งมีความแปรปรวนไปเป็น<br>ธรรมดา                  |
| อसारกโต            | โดยเป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร                                |
| วิภวโต             | โดยเป็นสิ่งที่ต้องเสื่อม                                  |
| สขฺยตโต            | โดยเป็นสิ่งที่ถูกปรุงขึ้น                                 |
| มรณธมฺมโต          | โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา                               |

ย่อมเห็นได้ว่ามันเป็นทุกข์ โดยเหตุทั้งหลายเช่นว่า

|                  |                                       |
|------------------|---------------------------------------|
| อภิญหปฏิบัติพนโต | โดยถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์          |
| ทุกข์ขมโต        | โดยเป็นที่สิ่งทนยาก (คือทนอยู่ไม่ได้) |
| ทุกข์ขวตฤโต      | โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์                |
| โรคโต            | โดยเป็นโรค                            |
| คณฺหาโต          | โดยเป็นแผลผิ                          |
| สลดโต            | โดยเป็นลูกศร                          |
| อมโต             | โดยเป็นของชั่วร้าย                    |
| อิตฺโต           | โดยเป็นอาพาธ                          |
| อุปทฺทวโต        | โดยเป็นอุบาทว์                        |
| ภยโต             | โดยเป็นภัย                            |
| อุปสคฺคโต        | โดยเป็นอุปสรรค                        |
| อตาณโต           | โดยไม่มีที่ด้านทาน                    |
| อเลณโต           | โดยไม่มีที่กำบัง                      |
| อสรณโต           | โดยไม่มีที่พึ่ง                       |
| อาทินวโต         | โดยเป็นโทษ                            |
| อหฺมฺลโต         | โดยเป็นมูลของความลำบาก                |
| วธกโต            | โดยเป็นผู้ฆ่า                         |
| สาสวโต           | โดยเป็นสิ่งเป็นไปกับอาสวะ             |
| มารามิสโต        | โดยเป็นเหยื่อมาร                      |

|                    |                                      |
|--------------------|--------------------------------------|
| ชาติขมุโมโต        | โดยเป็นสิ่งมีชาติเป็นธรรมดา          |
| ชราขมุโมโต         | โดยเป็นสิ่งมีชราเป็นธรรมดา           |
| พยาธิขมุโมโต       | โดยเป็นสิ่งมีพยาธิเป็นธรรมดา         |
| มรณขมุโมโต         | โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา          |
| โสภขมุโมโต         | โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา          |
| ปริเทวขมุโมโต      | โดยเป็นสิ่งมีโสภะเป็นธรรมดา          |
| อุปายาสขมุโมโต     | โดยเป็นสิ่งมีอุปายาสเป็นธรรมดา       |
| สงฺกิลเลสิกขมุโมโต | โดยเป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา |

ย่อมเห็นได้โดยเป็นของไม่งาม อันเป็นบริวารแห่งทุกขลักษณะ  
โดยเหตุทั้งหลายเช่นว่า

|             |                                                        |
|-------------|--------------------------------------------------------|
| อชฺฌตโต     | โดยเป็นสิ่งไม่งาม                                      |
| ทฺถกฺขณฺตโต | โดยเป็นสิ่งมีกลิ่นเหม็น                                |
| เชฏฺฐตโต    | โดยเป็นสิ่งน่ารังเกียจ                                 |
| ปฏิกูลตโต   | โดยเป็นสิ่งปฏิกูล                                      |
| อมฺฤตฺตทตโต | โดยเป็นสิ่งมิใช่กำจัด (ความปฏิกูล)<br>ได้ด้วยการตบแต่ง |

|          |                       |
|----------|-----------------------|
| วิรูปตโต | โดยเป็นสิ่งน่าเกลียด  |
| วิกฺขตโต | โดยเป็นสิ่งน่าขยะแขยง |

ย่อมเห็นได้โดยความอนัตตา โดยเหตุทั้งหลายเช่นว่า

|          |                 |
|----------|-----------------|
| ปรตโต    | โดยเป็นฝ่ายอื่น |
| ริตฺตตโต | โดยเป็นของว่าง  |

|             |                               |
|-------------|-------------------------------|
| ตุจฺจโต     | โดยเป็นของเปล่า               |
| สุญฺญโต     | โดยเป็นของสูญ                 |
| อสุตฺตมิกโต | โดยเป็นของไม่มีใครเป็นเจ้าของ |
| อนิสฺสรโต   | โดยเป็นของไม่มีใครเป็นใหญ่    |
| อวสวตฺตโต   | โดยเป็นของไม่อยู่ในอำนาจใคร   |

อันสังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นอันพระโยคาวจรผู้เห็นอยู่อย่างนั้น ได้กำหนดยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้ว ถ้ามว่า "ก็เพราะเหตุไร พระโยคาวจรนี้ จึงกำหนดสังขารทั้งหลายนั้นอย่างนั้น " ตอบว่า "กำหนดอย่างนั้น เพื่อยังอุปาย (วิธี) แห่งการปลดปล่อยให้สำเร็จ" (ต่อไป) นี่เป็นอุปมาในอุปายนั้น

ต่างว่าบุรุษผู้หนึ่ง คิดจักจับปลา คว่ำส้อมจับปลาสุ่มลงไปในน้ำ (พอรู้สึกวาสุ่มถูกปลา) จึงหย่อนมือลงไปทางปากส้อม จับถูกงู (เห่า) ที่คอในได้น้ำ เข้าใจว่าตัวจับถูกปลาก็ดีใจ เขาคิดว่า "เราได้ปลาตัวใหญ่แน่" แล้วยกขึ้นมาดู พอรู้จักว่างู ด้วยเห็นสวัสดิกะ ๓ แฉก<sup>๑</sup> (ดอกจันทร์) ก็กลัว มองเห็นผลร้าย อี้อัด (ลำบากใจ) ในการจับ (มันไว้) ใครจะปล่อยเสีย เมื่อจะทำอุปาย (วิธี) ปล่อย จึงปลดมือ

๑. จิปปิ (ที่ถูกควรเป็นจิปปิ) พบคำแปลได้หลายอย่างในกระบวนเครื่องมือจับปลา แต่ในที่นี้ดูความที่ท่านเล่า เครื่องมือนี้มีปาก ใช้มือล้วงลงไปจับปลาขึ้นมาได้ เป็นปากโล่ง ไม่มีดา เครื่องมือจับปลาที่มีลักษณะอย่างนี้ ในบ้านเมืองเรานี้ก็เห็นมีแต่สุ่มอย่างเดียว
๒. โสวตฺติกตฺตย-สวัสดิกะ ๓ แฉก เคยอธิบายมาแล้ว โปรดดูอธิบายที่เชิงอรรถวิสุทธิมรรคแปลภาค ๑ ตอน ๒ หน้า ๑๘๓

(ที่ง้วน) ตั้งแต่หางท่อนปลายออกแล้วชูแขนขึ้น แกว่ง (งู) เหนือ  
ศีรษะ ๒-๓ รอบ ทำให้งูเพรีย แล้วตะเพิดว่า "ไป เจ้างูร้าย"  
(ว่าแล้วคลายมือเหวี่ยง) สลัด (มัน) ไป แล้วรีบขึ้นขอบบึง ยืนมอง  
ดูทางที่ (บูกน้ำขึ้น) มา พลงรำพึง (กับตัวเอง) ว่า "เรารอดจาก  
ปากงูใหญ่มาได้ พ่อคุณเอ๋ย"

(พึงทราบการเปรียบเทียบความ ในอุปมานั้น ดังต่อไปนี้) ครั้ง  
เมื่อฝ่ายพระโยคินี้ได้อัตภาพแล้วยินดีแต่แรก (เมื่อรู้ความ ?) นั้นแหละ  
เปรียบดังเวลาที่บุรุษนั้นจับถูกงูที่คอแล้วดีใจ ด้วยสำคัญว่าปลาจะนั้น  
การทำฌวนินิพโลก (แยกกลุ่มก้อนออกเป็นส่วนย่อย) จนเห็นไตร-  
ลักษณ์ในสังขารทั้งหลายแห่งพระโยคินี้ เปรียบดังการดึงหัว (งู) ออก  
จากปากงูแล้วเห็นสวัสดิเกะ ๓ แฉก (ของมัน) แห่งบุรุษนั้น ภัยตุ-  
ปฏฐาณญาณแห่งพระโยคินี้ เปรียบดังเวลา (เกิด) กลัวขึ้นแห่งบุรุษนั้น  
ต่อนั้น อาทินวณุปสนาญาณ เปรียบดังการเห็นผลร้าย นิพพิทานุ-  
ปสนาญาณ เปรียบดังการอดใจในการจับ (งูไว้) มุญจิตุกัมมตาญาณ  
เปรียบดังความใครจะปล่อยงู การยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย  
ด้วยปฏิสังขานุปสนาญาณ เปรียบดังการทำอุบาย (วิธี) ปล่อย เหมือน  
อย่างว่าบุรุษนั้นแกว่งงูทำให้มันเพรีย ให้มันถึงซึ่งความไม่สามารถ  
จะกลับมาจับได้แล้วปล่อยไปอย่างดีฉันใด พระโยคาวจรนี้ก็แกว่ง  
สังขารทั้งหลาย ด้วยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ทำให้มันอ่อนกำลัง ให้มันถึง  
ซึ่งความไม่สามารถจะเสนอหน้าโดยอาการ เทียง เป็นสุข งาม และ  
เป็นอิตตาได้อีกแล้วปลดปล่อยไปอย่างดีฉันนั้น เพราะเหตุนี้ จึ่ง

กล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า "พระโยคาวจรกำหนด (สังขาร) อย่างนั้น  
เพื่อยังอุบาย (วิธี) แห่งการปลดปล่อยให้สำเร็จ " ดังนี้

ด้วยการพิจารณา (รู้) เพียงเท่านี้ ปฏิสังขานญาณเป็นอันเกิดขึ้น  
แก่พระโยคาวจรนั้นแล้ว ซึ่งท่านหมายเอา กล่าวไว้ (ในบาลีปฏิ-  
สัมมัทธมมรรค) ว่า "(ถามว่า) เมื่อภิกขุมนสิการโดยอาการไม่เที่ยง  
ญาณพิจารณา (รู้) อะไรเกิดขึ้น เมื่อภิกขุมนสิการโดยอาการเป็นทุกข์  
... โดยอาการเป็นอนัตตา ญาณพิจารณา (รู้) อะไรเกิดขึ้น ? (ตอบ  
ว่า) เมื่อภิกขุมนสิการโดยอาการไม่เที่ยง ญาณพิจารณา (รู้) นิमितเกิด  
ขึ้น เมื่อภิกขุมนสิการโดยอาการเป็นทุกข์ ญาณพิจารณา (รู้) ปวัตตะ  
เกิดขึ้น เมื่อภิกขุมนสิการโดยอาการเป็นอนัตตา ญาณพิจารณา (รู้)  
ทั้งนิमितทั้งปวัตตะเกิดขึ้น

ก็คำว่า "นิमित্ত์ ปฏิสังขา" ในบาลี หมายความว่า รู้สังขาร-  
นิमितด้วยอำนาจอนิจจลักษณะว่า สังขารนิमितเป็นของไม่ยั่งยืน เป็นไป  
ชั่วคราว จริงอยู่ รู้ก่อนแล้วญาณจึงเกิดทีหลังโดยแท้ ถึงกระนั้นท่าน  
กล่าว (เป็นสมานกาลกิริยา) อย่างนั้น ก็ด้วยอำนาจโวหาร ดังคำว่า  
"มณฺเฑจ ปฏิจฺเฑจ ธมฺเม จ อุปปชฺชติ มโนวิญญฺณํ-มโนวิญญฺณ  
อัสสัมนะและธรรมารมณฺ์ทั้งหลายเกิดขึ้น" ดังนี้เป็นต้น นัยหนึ่ง พึง  
ทราบที่ท่านกล่าวอย่างนั้น เพราะทำคำหน้าและคำหลังให้เป็นอัน  
เดียวกันโดยเอกัตตนัย ความหมายแม้ในสองบทนอกนี้ก็พึงทราบโดย  
นัยนี้แล

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ จบ

[สังขารุเบกษาญาณ]

[กำหนดสัญญา ๒ เงื่อนไข]

พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดไว้ว่า "สังขารทั้งปวงเป็นของสูญ (ว่างเปล่า) ด้วยปฏิสังขานุปสนาญาณอย่างนี้แล้ว จึงกำหนดสตุฏธา (ความว่างเปล่า) เป็น ๒ เดือนอีกว่า "สังขารนี้ว่างเปล่าจากอัตตะ (ตัวตน) ก็ดี จากอัตตนิยะ (ของ ๆ ตน) ก็ดี"

[กำหนดสัญญา ๔ เงื่อนไข]

พระโยคาวจรนั้นไม่เห็นตัวตน ไม่เห็นสัตว์สังขารอื่นอะไร ๆ ตั้งอยู่ในความเป็นบริวาร (คือบริวารหรือเครื่องแวดล้อม ?) ของตน เลย อย่างนี้แล้ว ยังกำหนดสุญตา ๔ เงื่อนที่กล่าวไว้ในอธิการ (ที่กล่าวถึง) สุญตานุปัสสนานี้ชื่อว่า "เธอไม่เห็นที่ตัวเรามีอยู่ (๑) ในที่ไหน ๆ (๒) ในความเป็นอะไร ๆ ของใคร ๆ และไม่เห็นที่ตัวของผู้อื่นมีอยู่ (๓) ในที่ไหน ๆ (๔) ในความเป็นอะไร ๆ ของตัวเราที่ไหน ๆ เลย" ดังนี้

ปุจฉาว่า อรรถาธิบายสุญตา ๔ เงื่อนมื่ออย่างไร ? วิสัชนาว่า  
 อรรถาธิบายมื่ออย่างนี้ ข้อว่า นานี้ กุจจนิ คือว่าพระโยคาวจรนี้ ไม่  
 เห็นตัวตน (มื่ออยู่) ในที่ไหน ๆ ข้อว่า กตฺตจิ กิณฺจนตฺตมฺมิ คือไม่เห็น  
 ตัวตนของตัวที่จะพืงนำเข้าไปในความเป็นอะไร ๆ ของใคร ๆ คือของ  
 ผู้อื่น ขยายความว่า "ไม่เห็นตัวตนของตัวที่พืงนำเข้าไป นับเอาเป็น  
 พี่น้องในฐานะที่ควรเป็นพี่น้อง หรือเป็นสหายในฐานะที่ควรเป็นสหาย



หรือเป็นบริวาร (บริวาร ?) ในฐานที่ควรเป็นบริวาร (ของผู้อื่น)  
ในข้อว่า น จ มม กุจนิ นี้ ยก มม ศัพท์ไว้ก่อน คำที่เหลือ  
ว่า น จ กุจนิ มีความ (ดัง) นี้ว่า "และไม่เห็นตัวตนของผู้อื่น  
ในที่ไหน ๆ เลย " ที่นี้ นำ มม ศัพท์มา (ประกอบในข้อหลัง) ว่า  
มม กิสมิณฺหิ กิณฺจนตฺตํ มีความว่า ไม่เห็นว่าตัวตนของผู้อื่นนั้น  
มีอยู่ในความเป็นอะไร ๆ ของตัวเรา ในฐานอะไร ๆ เลย ขยายความ  
ว่า "ไม่เห็นตัวตนของคนอื่นที่จะพื้งนำเข้าไปโดยความเป็นอะไร ๆ  
(ดังต่อไป) นี้ ในฐานอะไร ๆ เลย คือเป็นพื้งในฐานที่ควรเป็น  
พื้ง หรือเป็นสหายในฐานที่ควรเป็นสหาย หรือเป็นบริวารในฐาน  
ที่ควรเป็นบริวารของตนเลย"

เหตุใดพระโยคาวจรนี้ (๑) ไม่เห็นตัวตน (ของตัว) ในที่ไหน ๆ  
(๒) ไม่เห็นตัวตน (ของตัว) นั้นที่จะพื้งนำเข้าไปในความเป็นอะไร ๆ  
ของผู้อื่น (๓) ไม่เห็นตัวของผู้อื่น (ในที่ไหน ๆ ) (๔) ไม่เห็นตัว  
ของผู้อื่นที่จะพื้งนำเข้ามาในความเป็นอะไร ๆ ของตนเลย ดังกล่าวมา  
ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ สุตตา ๔ เจื่อนก็เป็นอันพระโยคาวจรผู้นี้ได้กำหนด  
แล้ว แล

[กำหนดสุตฺตโดยอาการ ๖]

พระโยคาวจรนี้กำหนดสุตฺต ๔ เจื่อนอย่างนี้แล้ว ยังกำหนด  
สุตฺตโดยอาการ ๖ อีกเล่า กำหนดอย่างไร ? กำหนดแล้ว จักขุเป็น

\* ปาฐะพิมพ์ไว้ว่า นาหริตฺวา นั้นคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น อหริตฺวา

ของว่างเปล่าจากตัวตนที่ดี จากของ ๆ ตนที่ดี จากความแน่นอนที่ดี  
จากความยั่งยืนที่ดี จากความเที่ยงแท้ที่ดี จากความเป็นของไม่มีความ  
แปรปรวนเป็นธรรมดาก็ดี โสตะ.... ฆานะ... จิวหา... กาย... มนะ  
เป็นของว่างเปล่า... รูปเป็นของว่างเปล่า... ฯลฯ ธรรมารมณ์  
ทั้งหลายเป็นของว่างเปล่า... จักขุสัมผัสเป็นของว่างเปล่า... ฯลฯ  
มโนวิญญาณเป็นของว่างเปล่า ... จักขุสัมผัสเป็นว่างเปล่า... ฯลฯ  
มโนสัมผัสเป็นของว่างเปล่า... ฟังน่านะไปดังกล่าวมานะนี้แล จน  
ถึง (บท) ชรามรณะ

[กำหนดสุญตาโดยอาการ ๘]

ครั้นกำหนดสุญตาโดยอาการ ๖ อย่างนี้แล้ว กำหนดโดยอาการ  
๘ อีกกำหนดอย่างไรบ้าง ? กำหนดว่า รูปไม่มีสาระ หาสาระมิได้  
ปราศจากสาระ โดยสาระคือนิจสาระ (เป็นสาระโดยที่เป็นของแน่นอน)  
ที่ดี โดยสาระคือฐวสาระ (เป็นสาระโดยที่เป็นของยั่งยืน) ก็ดี  
โดยสาระคือสุขสาระ (เป็นสาระโดยที่เป็นสุข) ก็ดี โดยสาระคืออัตต-  
สาระ (เป็นสาระโดยที่เป็นอัตตา) ก็ดี โดยความเป็นของแน่นอนที่ดี  
โดยความเป็นของยั่งยืนที่ดี โดยความเป็นของเที่ยงแท้ที่ดี โดยความ  
เป็นของไม่มีความปรวนแปรเป็นธรรมดาก็ดี เวทนา... สัญญา...  
สังขาร... วิญญาณ... จักขุ ฯลฯ ชรามรณะ ไม่มีสาระ หาสาระมิได้  
ปราศจากสาระ โดยสาระคือนิจสาระที่ดี โดยสาระคือฐวสาระที่ดี  
โดยสาระคือสุขสาระที่ดี โดยสาระคืออัตตาสาระที่ดี โดยความเป็นของ

แน่นอนก็ดี โดยความเป็นของยังยืนก็ดี โดยความเป็นของเที่ยงแท้ก็ดี  
โดยความเป็นของไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาที่ดี เปรียบเหมือน  
ไม้้อไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่นจั่นใด เหมือนไม้ละหุ่ง...  
เหมือนไม้มะเดื่อ ... เหมือนไม้กุ่ม... เหมือนไม้ทองกวาว...  
เหมือนก้อนฟองน้ำ.. เหมือนต๋อมน้ำ... เหมือนพยับแดด...  
เหมือนต้นกล้วย... เหมือนกล ไม่มีสาระ หาสาระมิได้ ปราศจาก  
แก่นสารจั่นใด รูป ฯลฯ ชรามรณะ ก็จั่นนั้นนั่นแหละ ไม่มีสาระ  
หาสาระมิได้ ปราศจากสาระ โดยสาระคือนิจสาระที่ดี ฯลฯ โดย  
ความเป็นของไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาที่ดี

[กำหนดสุญตาโดยอาการ ๑๐]

พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดสุญตาโดยอาการ ๘ อย่างนี้แล้ว  
ยังกำหนดโดยอาการ ๑๐ อีก กำหนดโดยอาการ ๑๐ อย่างไร ? กำหนด  
โดยอาการ ๑๐ อย่างนี้คือ เห็นรูปโดยความเป็นของว่าง... โดยความ  
เป็นของเปล่า... โดยความเป็นของสูญ... โดยความเป็นอนัตตา...  
โดยความไม่มี (ใครครอง) ความเป็นใหญ่... โดยความเป็นสิ่งไม่พึง  
ทำ (ให้เป็นอะไรได้) ดังต้องการ... โดยความเป็นสิ่งไม่พึงได้ (ดัง  
ปรารถนา)... โดยความเป็นสิ่งไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร) ...  
โดยเป็นฝ่ายอื่น (คือไม่เชื่อฟังใคร)... โดยความเป็นของโดดเดี่ยว  
(คือไม่อยู่ในอาณัติของใคร คุณพระเจ้าผู้สร้าง) เห็นเวทนา ฯลฯ  
วิญญาณ โดยความเป็นของว่าง ฯลฯ เห็น... โดยความเป็นของ

โคตเดียว

[กำหนดสุญตาโดยอาการ ๑๒]

ครั้นกำหนดสุญตาโดยอาการ ๑๐ อย่างนี้แล้ว กำหนดโดยอาการ ๑๒ อีก กำหนดโดยอาการ ๑๒ อย่างไรบ้าง ? คือกำหนดว่า รูปมิใช่ สัตว์ มิใช่ชีวะ มิใช่ชนะ (คน) มิใช่มาณพ (ชายหนุ่ม) มิใช่สตรี มิใช่บุรุษ มิใช่ธิดา มิใช่ธิดานิยะ มิใช่เรา มิใช่ของเรา มิใช่ของผู้อื่น มิใช่ของใคร ๆ เวทนา ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ มิใช่ของใคร ๆ

[กำหนดสุญตาโดยอาการ ๔๒]

ครั้นกำหนดสุญตาโดยอาการ ๑๒ อย่างนี้แล้ว ยังกำหนดสุญตาโดยอาการ ๔๒ ด้วยอำนาจพิจารณาปริณายกอีก ก็เห็นรูป

|         |                                 |
|---------|---------------------------------|
| อนิจโต  | โดยเป็นของไม่เที่ยง             |
| ทุกขโต  | โดยเป็นทุกข์                    |
| โรครโต  | โดยเป็นโรค (เสียคนทาง)          |
| คลุทโต  | โดยเป็นแผลฝิ                    |
| สสฺสโต  | โดยเป็นลูกศร (เสียคนทาง)        |
| อมโต    | โดยเป็นของชั่วร้าย              |
| อาพาธโต | โดยเป็นอาพาธ (รบกวน เบียดเบียน) |
| ปรโต    | โดยเป็นฝ่ายอื่น                 |

\* มหาภูติกว่า ๘ บทข้างต้นแสดง อัดตสุญตา ๔ บทข้างหลังแสดง กิจจจนตภาวะ (ความไม่เป็นอะไร ๆ ของใคร ๆ).

|                |                                             |
|----------------|---------------------------------------------|
| ปโลกโต         | โดยเป็นสิ่งที่ต้องพังทลาย                   |
| อิติโต         | โดยเป็นจัญไร (มาเพื่อฉิบหาย)                |
| อุปททโต        | โดยเป็นอุบาทว์ (ทำให้เดือดร้อน)             |
| ภยโต           | โดยเป็นภัย                                  |
| อุปสคฺคโต      | โดยเป็นอุปสรรค                              |
| จลโต           | โดยเป็นสั่นไหว (ไปมา)                       |
| ปภฺงฺคุโต      | โดยเป็นสิ่งที่ต้องการแตกสลาย                |
| อทฺฐโต         | โดยเป็นสิ่งที่ไม่คงทน                       |
| อตาณโต         | โดยเป็นมีที่ต้านทาน                         |
| อเลณโต         | โดยเป็นที่มีกำบัง                           |
| อสรณโต         | โดยไม่มีที่พึ่ง (กำจัดภัย)                  |
| อสรณฺญโต       | โดยเป็นสิ่งที่ไม่มี (ควรถือเอา) เป็นที่พึ่ง |
| ริตฺตโต        | โดยเป็นของว่าง                              |
| ตุจฺจโต        | โดยเป็นของเปล่า                             |
| สุญฺญโต        | โดยเป็นของสูญ                               |
| อนตฺตโต        | โดยเป็นอนัตตา                               |
| อนสฺสาทโต      | โดยเป็นสิ่งที่ไม่มีอะไรน่ายินดี             |
| อาทินฺวโต      | โดยเป็นโทษ                                  |
| วิปริณามธมฺมโต | โดยเป็นสิ่งมีความแปรปรวนเป็นธรรมดา          |
| อสารกโต        | โดยเป็นสิ่งที่ไม่มีสาระ                     |
| อหมฺลโต        | โดยเป็นมูลของความลำบาก                      |

|                       |                                            |
|-----------------------|--------------------------------------------|
| วธกโต                 | โดยเป็นผู้ฆ่า                              |
| วิภวโต                | โดยเป็นสิ่งต้องเสื่อม                      |
| ศาสวโต                | โดยเป็นสิ่งเป็นไปกับอาสวะ                  |
| สงฺขตโต               | โดยเป็นสิ่งถูกปรุงขึ้น                     |
| มารามิสโต             | โดยเป็นเหยื่อมาร                           |
| ชาติธมฺมโต            | โดยเป็นสิ่งมีชาติเป็นธรรมดา                |
| ชราธมฺมโต             | โดยเป็นสิ่งมีชราเป็นธรรมดา                 |
| พฺยาธิธมฺมโต          | โดยเป็นสิ่งมีพยาธิเป็นธรรมดา               |
| มรณธมฺมโต             | โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา                |
| โสภปริเทวทุกฺข-       | โดยเป็นสิ่งที่มีโสกะ ปริเทวะ ทุกฺขะ โทมนัส |
| โทมนฺสฺสุปายาส ธมฺมโต | อุปายาส เป็นธรรมดา                         |
| สมุทฺยโต              | โดยความเกิดขึ้น                            |
| อตฺถกฺมโต             | โดยความเสื่อมไป                            |
| นิสฺสฺสณโต            | โดยความออกไป                               |

เห็นเวทนา ฯลฯ วิญญูณ โดยเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ โดยความ  
ออกไป

แท้จริง แม้คำแสดงการกำหนดสุญฺตา (ต่อไป) นี้ ก็กล่าวไว้  
(ในจูฬนิเทศ ขุททกนิกาย) ว่า ภิกษุเมื่อเห็นรูปโดยความเป็นของ  
ไม่เที่ยง ฯลฯ โดยความออกไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของสุญ  
เมื่อเห็นเวทนา ฯลฯ วิญญูณ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ฯลฯ โดย  
ความออกไป ชื่อว่าเห็นโลกโดยความเป็นของสุญ (และตรัสแก่

พระโมฆราชว่า)

ดูกรโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติ เห็นโลกโดย  
ความเป็นของสูญทุกเมื่อ ถอนอัตตานุทิฏฐิเสีย  
ความข้ามพ้นมฤตยูพึงมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ (ด้วย  
ว่า) มฤตยูราชย่อม (มอง) ไม่เห็นบุคคลผู้เห็น  
โลกอยู่ (โดยความเป็นของสูญ) อย่างนั้น

[สังขารุเบกขาญาณเกิด]

พระโยคาวจรครั้งเห็นโดยความเป็นของสูญอย่างนั้นแล้ว กำหนด  
สังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ไป ย่อมละทิ้งความกลัวและความยินดีเสียได้  
แล้ว เป็นผู้เป็นกลางวางเฉยในสังขารทั้งหลาย ไม่ถือเอาว่าเป็นเรา  
ก็ดี ว่าเป็นของเราก็ดี ดังบุรุษผู้มีภริยาอันหย่ากันแล้วจะนั้น ต่างว่า  
ภริยาของบุรุษ (ผู้หนึ่ง) พึงเป็นหญิงน่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ  
บุรุษผู้นั้นมีอาภัพพรากจากหล่อนได้แม้ครู่เดียว เขาหวนหล่อนเหลือ  
เกิน (บังเอิญ) เขาเห็นหญิง (ผู้ที่เขาหวัง) นั้น ย็นก็ดี น่นก็ดี  
(นอนก็ดี) พุดอยู่ก็ดี ยิ้มหัวอยู่ก็ดี กับชายอื่นเข้า ก็จะขัดเคืองน้อยใจ  
รู้สึกเสียใจเป็นอย่างยิ่ง อยู่ต่อมาเขาเห็นความชั่วร้ายของหญิงนั้นแล้ว  
คิดจะปลดปล่อยไป จึงหย่าหญิงนั้นเสีย ไม่ถือหญิงผู้นั้นว่าเป็นของ  
ข้าฯ ตั้งแต่นั้นไป แม้จะได้เห็นหญิงนั้นทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่งกับ  
ชายผู้ใดผู้หนึ่ง ก็จะไม่พึงขัดเคืองไม่พึงต้องเสียใจเลย จะพึงเป็นผู้เป็น

เป็นกลางวางเฉยได้เป็นแท้นั่นใด พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน  
เป็นผู้ใคร่จะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง จึงกำหนดสังขารทั้งหลายด้วย  
ปฏิสังขานุปัสสนาไป จนไม่เห็นความที่สังขารทั้งปวงเป็นสิ่งที่น่าถือเอา  
ว่าเป็นเรา เป็นของเราแล้ว ก็ละความกลัวและความยินดีเสียได้ ก็  
ยอมเป็นผู้เป็นกลางวางเฉยในสังขารทั้งปวงได้ เมื่อเธอรู้้อยู่อย่างนั้น  
เห็นอยู่อย่างนั้น จิตยอมถอย ย่อมหด ย่อมกลับ ไม่เหี้ยมขื่นไปใน  
ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญูญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ อุเบกขา  
(ความวางเฉยในสังขารทั้งหลาย) หรือปาฎิกลยตา (ความน่าเกลียด  
แห่งสังขารทั้งหลาย?) ย่อมตั้งมั่น เปรียบเหมือนหยาดน้ำทั้งหลาย  
(อันตกลง) ในใบปทุมที่เอียงน้อยหนึ่ง ย่อม (กลิ้ง) ถอยกลับ (ลง  
น้ำ) ไม่ (กลิ้ง) ยึดไป (ในใบปทุม) ฉันใด ก็ฉันนั้นเหมือนกัน...  
อนึ่ง เปรียบเหมือนชนไก่ หรือเอ็นและหนังแห้ง ถูกไฟเข้าย่อมหด  
งอกลับไม่เหี้ยมขื่นไป (ในไฟ) ฉันใด จิตของพระโยคาวจรนั้นยอมถอย  
ย่อมหดย่อมกลับไม่เหี้ยมขื่นไปในภพ ๓... อุเบกขาหรือปาฎิกลยตา  
ย่อมตั้งมั่นฉันนั้น

อันสังขารูเบกขาญาณ ย่อมเป็นอันเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้น  
ด้วยประการฉะนี้

[สังขารูเบกขาญาณเหมือนกันกาบอกทิส]

แต่ว่าสังขารูเบกขาญาณนี้ฉันใด ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นสันติบท

\* ความวางเฉย กับความน่าเกลียด จะเป็นพวกเดียวกันได้อย่างไร นี่ก็ไม่เห็น



โดยความเป็นธรรมมีอยู่ไซ้ร้ ย่อมสละปวัตตะ (ความเป็นอยู่) ฝ่าย  
สังขารทั้งปวงเล่นไปสู่พระนิพพานทีเดียว หากว่าไม่เห็นพระนิพพาน  
โดยเป็นธรรมมีอยู่ไซ้ร้ ก็ย่อมมีแต่สังขารเป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว ๆ  
เล่า ๆ อยู่นั่นเอง เหมือนกาของพวกสมุทฺธพานิชนั้น ได้ยินมาว่า  
พวกสมุทฺธพานิชนั้น เมื่อขึ้นเรือย่อมนำเอาقابอกทิส (ไปด้วย) เมื่อใด  
เรือถูกพายุพัดเล่นไปผิดถิ่น ผังไม่ปรากฏ เมื่อนั้นพวกเขาก็ปล่อยกา  
บอกทิส กานั้นจับที่เสากระโดง โลดขึ้นสู่อากาศ (บินสำรวจ) ไปทาง  
ทิศใหญ่และทิศน้อยทุกทิศ ถ้าเห็นฝั่ง (ทางทิศใด) ก็ (บิน) มุ่งหน้า  
ไปทิศนั้นทีเดียว ถ้าไม่เห็นก็ (บินกลับ) มาเกาะเสากระโดงร่ำไปอยู่  
นั่นเอง (ฉันใด) สังขารุเบกขาญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้าเห็นพระ  
นิพพานอันเป็นสันติบทโดยความเป็นธรรมมีอยู่ไซ้ร้ ย่อมสละปวัตตะ  
ฝ่ายสังขารทั้งปวงเล่นไปสู่พระนิพพานทีเดียว หากว่าไม่เห็น ก็ย่อมมี  
แต่สังขารเป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว ๆ เล่า ๆ อยู่นั่นเอง

วิปัสสนาญาณนี้นั้น เหมือนแข่งในกระดิ่งที่ถูกขยี้เหมือนฝ่าย  
ที่ปลี่ยน (เมล็ด) แล้วถูกขยี้ กำหนดสังขารทั้งหลายโดยประการ  
ต่าง ๆ จนละความกลัวและความยินดีได้แล้ว ก็วางตัวเป็นกลางในการ  
ตรวจสอบสังขาร ยืนตัวอยู่ด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๓ เมื่อยืนตัวอยู่อย่าง  
นั้น ย่อมถึงซึ่งความเป็นมุข (ปากทาง) แห่งวิโมกข์ ๓ แล้วเป็น  
ปัจจัยเพื่อจำแนกพระอริยบุคคล ๘ ประเภท

[วิโมกขमुख ๑]

ในการถึงซึ่งว่าเป็นมุขแห่งวิโมกข์ และในความเป็นปัจฉัย  
เพื่อจำแนกพระอริยบุคคลนั้น วิปัสสนาญาณนี้ ชื่อว่าถึงชื่อความเป็นมุข  
แห่งวิโมกข์ ๑ ก็โดยความเป็นอธิบดีแห่งอินทรีย์ ๓ (คือสัทธินทรีย์  
สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์) เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งอนุปัสสา ๓<sup>\*</sup>  
จริงอยู่ อนุปัสสา ๓ ท่านเรียกว่า วิโมกขमुख ๑ ดังบาลีว่า "ก็  
วิโมกขमुख ๑ นี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความออกไปจากโลก คือย่อมเป็น  
ไปเพื่อภาวะคือความพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงโดยตัดตอน และโดย  
รอบด้าน และเพื่อความเล่นเข้าไปแห่งจิต ในอนิมิตธาตุ (คืออสัง-  
ขตธาตุอันหาสังขารเป็นนิมิตมิได้) (๑) เพื่อภาวะคือความเร่าเร่าใจ  
ในสังขารทั้งปวง และเพื่อความเล่นเข้าไปแห่งจิต ในอัปปณิหิตธาตุ  
(ธาตุอันไม่มีปณิธิคือความปรารถนาหรือกิเลส) (๑) เพื่อภาวะคือ  
ความพิจารณาเห็นธรรมทั้งปวง โดยความเป็นฝ่ายอื่น (คือไม่เชื่อฟัง)  
และเพื่อความเล่นเข้าไปแห่งจิตในสุญญตธาตุ (ธาตุอันว่างเปล่าจาก  
อัตตา) (๑) นี้วิโมกขमुख ๑ เป็นไปเพื่อความออกจากโลก"

[อธิบายความบาลี]

ในปาฐะเหล่านั้น ปาฐะว่า "ปริจเจตปรัวภูมโต-โดยตัดตอน

๑. มหาภูติกอธิบายว่า ผู้เจริญอนิจจานุปัสสนามาก สัทธินทรีย์ย่อมมีกำลังเป็นอธิบดี ผู้เจริญ  
ทุกขานุปัสสนามาก สมาธินทรีย์ย่อมมีกำลังเป็นอธิบดี ผู้เจริญนัตตานุปัสสนามาก ปัญญินทรีย์  
ย่อมมีกำลังเป็นอธิบดี อินทรีย์ ๓ อันถึงความมีกำลังเป็นอธิบดีด้วยอำนาจอนุปัสสา ๓ ดังกล่าว  
จึงถึงซึ่งความเป็นวิโมกขमुखได้

๒. พ. ป. ๓๑/๓๓๓

และโดยรอบด้าน" คือทั้งโดยตัดตอน ทั้งโดยรอบด้าน ด้วยอำนาจ  
ความเกิดและความดับ ขยายความว่า อนิจจานุปัสนากำหนดตัดว่า  
"ก่อนแต่เกิด สังขารทั้งหลายไม่มี" ดังนี้แล้ว ตามคันธุคติของสังขาร  
เหล่านั้นไป ก็พิจารณาเห็นโดยรอบด้านว่า "ต่อแต่ดับ มันก็ไม่ไป  
(ไหน) มันหายไปที่นี่แหละ" ดังนี้

ปาฐะว่า "มโนสมุตฺเตชนตาย-เพื่อภาวะคือความเร่งเร้าใจ"  
หมายความว่า เพื่อความสังเวชแห่งจิต แท้จริง จิตย่อมสังเวชในสังขาร  
ทั้งหลาย ด้วยทุกขานุปัสสา

ปาฐะว่า "ปรโตสมนุปฺสฺสตาย-เพื่อภาวะคือความพิจารณา  
เห็น (ธรรมทั้งปวง) โดยความเป็นฝ่ายอื่น" หมายความว่า เพื่อ  
พิจารณาเห็น (ธรรมทั้งปวง) โดยความเป็นอนัตตา ว่า "มันไม่เป็น  
เรา มันไม่เป็นของเรา" ดังนี้

บท\* (คือพากย์) ทั้ง ๓ ดังกล่าวนี้นี้ พึงทราบที่ท่านกล่าวด้วย  
อำนาจอนุปัสสา ๓ มีอนิจจานุปัสสาเป็นต้น เพราะเหตุที่นั่นแหละ ใน  
(ตอน) วิชฌนาปัญหาในลำดับนั้นไป ท่านจึงกล่าวว่า "เมื่อภิกษุ  
มนสิการโดยความเป็นของไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏโดย  
ความสิ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏ  
โดยเป็นของน่ากลัว เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา สังขารทั้งหลาย  
ย่อมปรากฏโดยความเป็นของสูญ"<sup>๑๒</sup> ดังนี้

๑. ปาฐะวิสุทธิมรรคพิมพ์ไว้เป็น ปธานานิ แต่ปาฐะมหาภูทิกาเป็น ปทานิ เห็นว่าปาฐะหลังถูก  
ต้องกว่า จึงแปลตามนี้

๒. พุ. ป. ๓๑/๓๓๓

[วิโมกข์ ๓ หมายเอาอริยมรรค]

ถามว่า "กัวิโมกข์ซึ่งมีอนุปัตสนานี้เป็นมุนั้นคืออะไรบ้าง " ตอบ  
ว่า "วิโมกข์ ๓ นั้นคือ อนิมิตวิโมกข์ อัปณิหิตวิโมกข์ สุตต-  
วิโมกข์" จริงอยู่ คำ (ต่อไป) นี้ ก็ได้กล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค)  
ว่า "ภิกษุมนสิการไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยอริโมกข์  
ย่อมได้เฉพาะซึ่งอนิมิตวิโมกข์ มนสิการไปโดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้  
มากด้วยปัสสัทธิ ย่อมได้เฉพาะซึ่งอัปณิหิตวิโมกข์ มนสิการไปโดย  
ความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วยเวท (คือความรู้) ย่อมได้เฉพาะซึ่ง  
สุตตวิโมกข์" ดังนี้

ก็ในวิโมกข์ ๓ นี้ อริยมรรคอันทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์  
เป็นไปโดยอาการหานิมิตมิได้ ชื่อว่าอนิมิตวิโมกข์ จริงอยู่ อริย-  
มรรคนั้นชื่อว่าอนิมิต เพราะเกิดขึ้นด้วยธาตุอันหานิมิตมิได้ และชื่อ  
ว่าวิโมกข์ เพราะพ้นจากกิเลสทั้งหลาย โดยนัยเดียวกันนั้น อริยมรรค  
อันทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นไปโดยอาการหาปณิธิมิได้ พึง  
ทราบว่า ชื่ออัปณิหิตวิโมกข์ อริยมรรคอันทำพระนิพพานให้เป็น  
อารมณ์ไปโดยอาการว่างเปล่า พึงทราบว่า ชื่อสุตตวิโมกข์

[วิโมกข์ ๒ หมายเอาวิปัสสนาญาณ]

ส่วนวิโมกข์เพียง ๒ อันใด กล่าวไว้ในอภิธรรมคัมภีร์ว่า "ใน  
สมัยใด ภิกษุเจริญโลกุตระมานอันเป็นนียยานิกะ เป็นอปจยคามิ (ยัง

\* บ. ป. ๓๑/๓๘๘

การบุคคลให้ถึงความไม่สังสมกิเลส) เพื่อละทัญญู (ความเห็นผิด) เพื่อบรรลุปฐมภูมิ เธอสังเกตจากบททั้งหลาย... เข้าถึงปฐมฌานอันเป็นอัปนิหิตะ เป็นสุญตะอยู่" \* ดังนี้ วิโมกข์ ๒ นั้น ท่านกล่าวหมายถึงที่มาแห่งวิปัสนาโดยนิปริยาย (โดยตรง โดยสิ้นเชิง) (หาใช่กล่าวหมายถึงอริยมรรคไม่ ?) จริงอยู่ วิปัสสนาญาณ ท่านเรียกว่าสุญตวิโมกข์ ด้วยอำนาจการเปลื้องความยึดมั่นได้ ตามนัยบาติในปฏิสัมภิทามรรคดังนี้ว่า "อนิจจานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าสุญตวิโมกข์ เพราะเปลื้อง (อกิณีเวส) ความยึดมั่นโดยความเป็นของเที่ยงได้ ทุกขานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าสุญตวิโมกข์ เพราะเปลื้องความยึดมั่นโดยความเป็นสุขได้ อนัตตานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าสุญตวิโมกข์ เพราะเปลื้องความยึดมั่นโดยความเป็นอัตตาได้"๒ ดังนี้ และเรียกว่าอนิมิตวิโมกข์ ด้วยอำนาจการเปลื้องนิมิตได้ ตามนัยบาติ (ในปฏิสัมภิทามรรคนั้น) ดังนี้ว่า "อนิจจานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตวิโมกข์ เพราะเปลื้องนิมิตโดยความเป็นของเที่ยงได้ ทุกขานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตวิโมกข์ เพราะเปลื้องนิมิตโดยความเป็นสุขได้ อนัตตานุปัสสนาญาณ ชื่อว่าอนิมิตวิโมกข์ เพราะเปลื้องนิมิตโดยความเป็นอนัตตาได้"๒ ดังนี้

และเรียกอัปนิหิตวิโมกข์ ด้วยอำนาจการเปลื้อง (ปณิธิ) ความ

ปรารธนา ตามนัยบาติ (ในปฏิสัมภิทามรรคนั้น) ดังนี้ว่า "อนิจจา-

นุปัสสนาญาณ ชื่อว่าอัปนิหิตวิโมกข์ เพราะเปลื้องความปรารธนา

๑. อภิ. ตี. ๓๔/๑๐๕

๒. ข. ป. ๓๑/๔๐๐

โดยความเป็นของเที่ยงได้ ทุกขานุปัตตนาญาณ ชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์ เพราะเปลื้องความปรารถนาโดยความเป็นสุขได้ อนัตตานุปัตตนาญาณ ชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์ เพราะเปลื้องความปรารถนาโดยความเป็นอิตตาได้" ดังนี้ด้วย ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น วิปัตตนาญาณนั้นก็หาเป็นอนิมิตตะโดยนิปริยายไม่ (เป็นแต่โดยปริยาย) เพราะยังละทิ้งสังขารนิมิตไม่ได้ แต่ว่าเป็นสุญตะและเป็นอัปณิหิตะโดยนิปริยายได้เท่านั้น วิโมกข์ ท่านยกขึ้น (เรียก ?) ในขณะแห่งอริยมรรค ก็ด้วยอำนาจที่มาแห่งวิปัตตนาญาณนั้น พึงทราบว่า (ในอภิธรรม) ท่านกล่าวแต่วิโมกข์ ๒ คือ อัปณิหิตะ สุญตะ ก็เพราะเหตุ (ที่เป็นโดยนิปริยาย) นั้น

นี่เป็นวิโมกขกถาในวิปัตตนาธิการนี้ก่อน

[พระอริยบุคคล ๙]

ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้อีกว่า (วิปัตตนาญาณนี้) เป็นปัจจัยเพื่อจำแนกพระอริยบุคคล ๙ ประเภท พึงทราบบรรดาธิบายดังนี้ ก่อนอื่น (พึงทราบ) บุคคลเหล่านี้ คือ สัทธานุสारी สัทธาวิมุต กายสักกิ อุกโตภาควิมุต ธรรมานุสारी ทิฏฐิปัตตะ ปัญญาวิมุต ชื่อว่าพระอริยบุคคล ๙ สังขารเบกขาญาณนี้ ย่อมเป็นปัจจัยเพื่อจำแนกพระอริยบุคคล ๙ นั้น

ขยายความว่า บุคคลในมโนสิกขาไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากไปด้วยอริโมกข์ ย่อมได้เฉพาะซึ่งสัทธินทรีย์ บุคคลนั้นเป็น

ผู้ชื่อว่า สัทธานุสारी ในขณะที่แห่งโศดาปัตติมรรค ชื่อว่า สัทธาวิมุต  
ใน ๑ สถานที่เหลือ (คือตั้งแต่โศดาปัตติผลถึงอรหัตผล) ส่วน  
บุคคลใดมนสิการโดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากไปด้วยปัสสัทธิ ย่อม  
ได้เฉพาะซึ่งสมาธิในทริย บุคคลนั้นเป็นผู้ชื่อว่า กายสักขี ในทุกสถาน  
(คือตั้งแต่โศดาปัตติมรรคจนถึงอรหัตผล) แต่ผู้ได้อรูปฌานแล้วจึง  
บรรลुอัครผล (คืออรหัตผล) ได้ชื่อว่า อุภโตภาควิมุต ส่วนบุคคลใด  
มนสิการไปโดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากไปด้วยเวท (คือความรู้)  
ย่อมได้เฉพาะซึ่งปัญญินทริย บุคคลนั้นเป็นผู้ชื่อว่า ัมมานุสारी ใน  
ขณะแห่งโศดาปัตติมรรค ชื่อว่า ทิฏฐิปัตตะ ใน ๖ สถาน ชื่อว่า  
ปัญญาวิมุต ในอัครผล

จริงอยู่ คำนี้ท่านกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "เมื่อ  
ภิกษุมนสิการไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง สัทธินทริยย่อมเป็นอินทริย  
มีประมาณยิ่ง เพราะความที่สัทธินทริยมีประมาณยิ่ง เธอได้โศดาปัตติ  
มรรค เหตุนั้น จึงเรียกว่า สัทธานุสारी" แห่งเดียวกันนั้นกล่าว  
ว่า "เมื่อภิกษุมนสิการไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง สัทธินทริยย่อม  
เป็นอินทริยมีประมาณยิ่ง เพราะความที่สัทธินทริยมีประมาณยิ่ง โศดา-  
ปัตติผลก็เป็นอันเธอทำให้แจ้งได้ เหตุนั้น จึงเรียกว่า สัทธาวิมุต"  
ดังนี้เป็นอาทิ อีกตอนหนึ่งกล่าวว่า "ภิกษุเชื่ออยู่ หลุดพ้นได้แล้ว  
เหตุนั้น จึงชื่อ สัทธาวิมุต ทำให้แจ้งแล้วในลำดับแห่งฌานที่ตนได้  
เหตุนั้น จึงชื่อ กายสักขี บรรลุแล้วในลำดับแห่งความเห็น (คือโศดา-

ปัตติมรรคญาณ) เหตุ<sup>นี้</sup>นั้นจึงชื่อว่า **ทวิภูฏิปัตตะ** (ขยายความอีกว่า) ภิกษุ  
เชื่ออยู่จึงหลุดพ้น เหตุ<sup>นี้</sup>นั้นจึงชื่อ **สัทธาวิมุต** ถูกต้อง (คือได้) ฌาน-  
ผัสสะก่อน จึงทำให้แจ้งซึ่งนิโรธคือนิพพานในภายหลัง เหตุ<sup>นี้</sup>นั้นจึงชื่อ  
กายสักกจิ ญาณว่า "สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธเป็นสุข" เป็นอัน  
เรารู้แล้ว เห็นแล้ว ประสพแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้อง (คือได้  
บรรลุ) แล้วด้วยปัญญา เหตุ<sup>นี้</sup>นั้นจึงชื่อ **ทวิภูฏิปัตตะ**"\* ดังนี้

ส่วนใน ๔ บทนอกนี้ พึงทราบความแห่งคำดังนี้ว่า "พระอริย-  
บุคคลที่ชื่อว่า **สัทธานุสारी** เพราะความหมายว่าเล่นไปตามศรัทธา  
หรือว่าเล่นไป คือดำเนินไปด้วยศรัทธา นัยเดียวกันนั้น ที่ชื่อ **ธัมมา-  
นุสारी** เพราะความหมายว่าเล่นไปตามธรรมกล่าวคือปัญญา" หรือ  
ว่าเล่นไปด้วยธรรม ที่ชื่อว่า **อุภโตภาควิมุต** เพราะความหมายว่า  
หลุดพ้นโดยส่วนทั้ง ๒ คือทั้งโดยรูปฌานทั้งโดยอริยมรรค ที่ชื่อ  
ว่า **ปัญญาวิมุต** เพราะความหมายว่ารู้ทั่วอยู่ (ซึ่งอริยสัจ โดยไม่ได้  
ฌาน) หลุดพ้นแล้ว \*

(ขณะนี้กำลังพรรณนา) สังขารุเบกขาญาณ

๑. พุ. ป. ๓๑/๓๘๘

๒. มหาภูติกถาว่า "คำว่าธรรม หมายถึงปัญญา ในที่อื่นก็มี เช่นในบาทกาลาว่า สจฺจํ ธมฺโม  
จิตฺติ จาโค" เราไม่เคยคิดกันเลยว่า ธมฺโม ในบาทกาลานี้หมายถึงปัญญาและในคัมภีร์ของเรา  
เป็น ทโม ก็มีโดยมาก

๓. บททั้ง ๓ นี้ มีศัพท์ซ้อนเงื่อนไขอยู่บทเดียวคือ กายสักกจิ กายสักกจินั้น ได้อรูปรูปฌานแล้วทำ  
นิโรธให้แจ้งในภายหลัง ตอนได้ฌานก็หลุดพ้นด้วยวิมุกกนิโมกข์ โดยรูปกายและนามกายกลาง  
ส่วน แต่ตอนถึงนิโรธนั้นทำให้แจ้งโดยนามกาย เพราะฉะนั้น กายสักกจิ ก็ต้องแปลว่า ทำให้แจ้ง  
โดยนามกายเท่านั้นเอง



ก็แลสังขารเบกขาญาณนี้<sup>๑</sup> โดยความก็เป็นอันเดียวกันกับญาณ  
๒ ข้างต้น (คือมัญญิตกัมมตาญาณ และปฏิสังขานุปัสสนาญาณ) เพราะ  
เหตุ<sup>๒</sup>นั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า "สังขารเบกขาญาณ  
นี้ เป็นอันเดียวแท้ แต่ได้ชื่อ ๓ ชื่อ คือ เกิดชื่อว่ามัญญิตกัมมตาญาณ  
ในตอนต้น ปรากฏชื่อว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณในตอนกลาง และได้  
ชื่อว่า สังขารเบกขาญาณ อันถึงสุดยอดในตอนท้าย แม้ในพระบาลีก็  
กล่าวไว้ว่า "ถามว่า "ปัญญาคือมัญญิตกัมมตา-ความเพิกเฉย  
เป็นญาณในสังขารเบกขา (ความวางเฉยในสังขาร) ทั้งหมด เป็น  
อย่างไร ?" แก้วว่า "ปัญญาคือความใคร่จะปลดปล่อย ความพิจารณา  
(รู้) ความเพิกเฉย ซึ่งอุปาทะ (ตัวเกิดคือสังขาร) เป็นญาณใน  
สังขารเบกขาญาณทั้งหลาย ปัญญาคือความใคร่จะปลดปล่อย ความ  
พิจารณา (รู้) ความเพิกเฉยซึ่งปวัตตะ (ตัวหมุนไปคือสังขาร) ซึ่ง  
นิमितตะ (คือสังขาร) ฯลฯ ซึ่งอุปายา (คือสังขาร) เป็นญาณใน  
สังขารเบกขาทั้งหลาย ปัญญาคือความใคร่จะปลดปล่อย ความพิจารณา  
(รู้) ความเพิกเฉย ว่าอุปาทะเป็นทุกข์ ฯลฯ ว่าอุปาทะเป็นภัย  
ว่าอุปาทะเป็นสามิส ฯลฯ ว่าอุปาทะเป็นสังขาร ฯลฯ อุปายาส  
เป็นสังขาร เป็นญาณในสังขารเบกขาทั้งหลาย" \* ดังนี้

ในบทเหล่านั้น บทสมาสว่า มัญญิตกัมมตาปฏิสังขานุปัสสนา

\* ขุ. ป. ๓๑/๘๓

มีวิเคราะห์ (แยกศัพท์) ว่า มุญจิจุกมฺยตา และ ปฏิสงฺขา และ  
สันติภูมฺนา เพราะดังนี้ ความใคร่จะสละเสียซึ่งอุปาทะเป็นต้น แห่ง  
พระโยคาวจรผู้เบือนหน้าด้วยนิพพิทาญาณในตอนต้น ชื่อว่ามุญจิจุ-  
กามตา ความพิจารณาในตอนกลางเพื่อทำอุบายแห่งการปลดปล่อย  
ชื่อว่าปฏิสังขา ความที่ปลดปล่อยได้แล้ววางเฉยอยู่ในตอนท้าย ชื่อว่า  
สันติภูมฺนา ซึ่งท่านหมายถึง กล่าวไว้ว่า "อุปาทะเป็นสังขาร ภิกษุ  
เพ่งดูเฉยซึ่งสังขารเหล่านั้น เหตุนี้จึงชื่อว่าสังขารุเบกขา"๑ ดังนี้เป็นต้น  
ญาณนี้เป็นอันเดียวแท้ดังกล่าวมานี้ อนึ่ง พึงทราบว่าญาณนี้เป็น  
อันเดียวแท้ตามพระบาลี (ดังต่อไปนี้) นี้ก็ได้ แท้จริง คำนี้ท่านได้  
กล่าวไว้ว่า "มุญจิจุกมฺยตา (ญาณ) อันใดก็ดี ปฏิสังขานุปัสสนา (ญาณ)  
อันใดก็ดี สังขารุเบกขา (ญาณ) อันใดก็ดี ธรรม (คือญาณ) เหล่านี้  
มีอรรถเป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ"๒ ดังนี้

#### [วฏฐานคามินีวิปัสสนา]

วิปัสสนาของกุลบุตรผู้นี้ ซึ่งมีสังขารุเบกขาญาณได้บรรลุแล้ว  
อย่างนี้ ย่อมเป็น **สិขาปุตฺต** (ถึงยอด) เป็น **วฏฐานคามินี** (ไปสู่  
ความออก) คำว่า "**สิขาปุตฺตวิปัสสนา**" ก็ดี คำว่า "**วฏฐานคามินี**"  
ก็ดี นั้นเป็นชื่อของญาณ ๓ มีสังขารุเบกขาญาณเป็นต้น (คือ สังขาร-  
เบกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ) นั่นเอง ก็วิปัสสนานั้นชื่อ

๑. พุ. ป. ๓๑/๘๘

๒. พุ. ป. ๓๑/๓๕๖

ว่า **สขาปุตฺต** เพราะถึงยอดคือความสูงสุด (แห่งโลกียญาณ) ชื่อว่า  
**วุฏฺฐานคามินี** เพราะไปสู่ความออก มรรคชื่อว่า **วุฏฺฐานะ** เพราะ  
ออกจากวัตถุที่ยึด อันเป็นนิमित (คืออารมณ์) ในภายนอก และจาก  
ปวัตตะ (คือสังขาร) ในภายในด้วย วิปัสสนา<sup>นี้</sup>ไปสู่**วุฏฺฐานะ** คือมรรค  
นั้น เหตุ<sup>นั้น</sup> จึงได้ชื่อว่า **วุฏฺฐานคามินี** หมายความว่า สืบต่อกับมรรค

[มาติกาแห่ง**วุฏฺฐานะ**]

(ต่อไป) <sup>นี้</sup> เป็นมาติกาเพื่อประโยชน์แก่ความแจ่มชัดแห่งการ  
ออกจากความยึด ในคำที่กล่าวมาโดยสังเขป<sup>นั้น</sup> คือ

**อหฺมตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อหฺมตฺตา วุฏฺฐาติ ยีด** (คือเริ่มตั้ง  
วิปัสสนา) ใน (สังขารทั้งหลาย) ภายในแล้ว ออกจาก (สังขารทั้งหลาย)  
ในภายใน

**พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ ยีด**ใน...ภายใน  
แล้วออกจาก...ในภายนอก

**พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อหฺมตฺตา วุฏฺฐาติ ยีด**ใน...ภายนอก  
แล้วออกจาก...ในภายนอก

**พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อหฺมตฺตา วุฏฺฐาติ ยีด**ใน...ภายนอก  
แล้วออกจาก...ในภายใน

**รูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ ยีด**ในรูปแล้วออกจากรูป  
**รูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ ยีด**ในรูปแล้วออกจากรูป  
(คือนาม)

อรุเป อภินิวิสติวา อรุปา ฐฎฐาติ ยึดในอรุปแล้วออกจากอรุป  
อรุเป อภินิวิสติวา ฐปา ฐฎฐาติ ยึดในอรุปแล้วออกจากอรุป  
เอกุปฺปหาเรน ปญฺหิ ขนฺธํ ฐฎฐาติ ออกจากขันธทั้ง ๕  
พร้อมกันทีเดียว

อนิจฺจโต อภินิวิสติวา อนิจฺจโต ฐฎฐาติ ยึดโดยความไม่เที่ยง  
แล้วออกโดยความไม่เที่ยง

อนิจฺจโต อภินิวิสติวา ทุกฺขโต...อนตฺตโต ฐฎฐาติ ยึดโดย  
ความไม่เที่ยงแล้วออกโดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตา

ทุกฺขโต อภินิวิสติวา ทุกฺขโต... อนิจฺจโต ... อนตฺตโต  
ฐฎฐาติ ยึดโดยความเป็นทุกข์แล้วออกโดยความเป็นทุกข์... โดยความ  
ไม่เที่ยง... โดยความเป็นอนัตตา

อนตฺตโต อภินิวิสติวา อนตฺตโต.. อนิจฺจโต...ทุกฺขโต  
ฐฎฐาติ ยึดโดยความเป็นอนัตตาแล้วออกโดยความเป็นอนัตตา... โดย  
ความไม่เที่ยง... โดยความเป็นทุกข์

[อธิบายความแห่งมัตถิกา]

อรรถาธิบายแห่งมัตถิกานี้อย่างไร ? พระโยคาวจรลงรูปใน  
พระศาสนานี้ ที่แรกยึด (คือเริ่มวิปัสสนา) ในสังขารภายใน (ของตน)  
ครั้งยึดแล้วก็ (พิจารณา) ดูสังขารภายในเหล่านั้นไป แต่เพราะว่า  
มรรคภูฏฐานะ (ความออกคือมรรค หรือความออกด้วยมรรค) จะได้  
มีแต่ด้วย (พิจารณา) ดูสังขารภายในล้วน ๆ เพียงเท่านั้นหามิได้ ต้อง

(พิจารณา) ดูสังขารภายนอกด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนั้น จึงเห็นขั้นของผู้อื่นก็ดี อนุปาทกสังขารทั้งหลายก็ดีว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาด้วย เธอย่อมพิจารณา (สังขาร) ในภายในตามกาล พิจารณา (สังขาร) ในภายนอกตามกาล เมื่อเธอพิจารณาไปอย่างนั้น วิปัสนา (ดำเนินไป) ต่อกับมรรคเข้าในกาลที่พิจารณา (สังขาร) ภายใน เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดใน...ภายในแล้วออกจาก... ในภายใน แต่ถ้าวิปัสนา (ดำเนินไป) ต่อกับมรรคในกาลที่เธอพิจารณา (สังขาร) ในภายนอกไซ้ เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดใน...ภายในแล้วออกจาก...ในภายนอก แม้ในการยึดภายนอกแล้วออกจากภายนอกและภายใน ก็นัยนี้

พระโยคาวจรอีกผู้หนึ่ง ที่แรกยึด (กำหนด) ในรูป ครั้นยึดแล้ว ก็ (พิจารณา) ดูโดยทำภูตรูปและอุปาทายรูปให้เป็นกองเดียว (คือรวมรูปทั้ง ๒ อย่างเข้าด้วยกัน กำหนดแต่ว่ารูป) แต่เพราะว่าภูฐานจะได้มี แต่ด้วย (พิจารณา) ดูรูปล้วน ๆ เพียงเท่านั้นหาได้ ต้อง (พิจารณา) ดูรูป (คือนาม) ด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนั้น ทำรูปนั้นให้เป็นอารมณ์แล้วจึงเห็นรูป คือเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณที่เกิดขึ้น ว่าเป็นรูป เธอย่อมพิจารณา รูปตามกาล พิจารณา รูปตามกาล เมื่อเธอพิจารณาไปอย่างนั้น วิปัสนา (ดำเนินไป) ต่อกับมรรคเข้าในกาลที่เธอพิจารณา รูป เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดในรูปแล้วออกจากรูป แต่ถ้าวิปัสนา (ดำเนินไป) ต่อกับมรรคในกาลที่เธอพิจารณา รูปไว้ เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดในรูปแล้วออกจากรูป

แม้ในการยึดในรูปแล้วออกจากรูปและจากรูป ก็นัยนี้ ส่วนในกาล  
ที่ยึดโดยกำหนดว่า "ยงฺกิลฺลิจิ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพพฺนฺตํ นิโรธธมฺมํ-  
สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด ย่อมมีความดับ  
เป็นธรรมดา" ดังนี้ แล้วออกโดยข้อกำหนดอย่างเดียวกันนั้น ชื่อว่า  
ออกจากขั้นทั้ง ๕ พร้อมกันทีเดียว

พระโยคาวจรผู้หนึ่ง ที่แรก พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความ  
ไม่เที่ยง แต่เพราะภูฏฐานะจะได้มี แต่ด้วยพิจารณาโดยความไม่เที่ยง  
เพียงเท่านั้นหาไม่ได้ ต้องพิจารณาแม้โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็น  
อนัตตาด้วยแม้ เพราะฉะนั้น เธอจึงพิจารณาโดยความเป็นทุกข์บ้าง  
โดยความเป็นอนัตตาบ้าง เมื่อเธอปฏิบัติไปอย่างนั้น ภูฏฐานะมีขึ้น  
ในกาลที่พิจารณาโดยความไม่เที่ยง เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดโดยความไม่เที่ยง  
แล้วออกโดยความไม่เที่ยง แต่ถ้าภูฏฐานะมีขึ้นในกาลที่เธอพิจารณา  
โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตาไซ้ เธอผู้นี้ชื่อว่า ยึดโดย  
ความไม่เที่ยงแล้ว ออกโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา  
แม้ในการยึดความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตาแล้ว ออกโดย  
ลักษณะที่เหลือ ก็นัยนี้

ก็แลในชนผู้ออกจากความยึดเหล่านี้ ชนผู้ที่ยึดโดยความไม่เที่ยง  
ก็ดี ผู้ที่ยึดโดยความเป็นทุกข์ก็ดี ผู้ที่ยึดโดยความเป็นอนัตตาก็ดี แต่  
ในเวลาที่ยึด ภูฏฐานะมีขึ้นโดยความไม่เที่ยง ชนทั้ง ๓ (นี้) เป็น  
ผู้มากด้วยอธิโมกษ์ ได้สัทธินทรีย์ หลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกษ์ ย่อม  
เป็นสัทธานุสารีในขณะแห่งปฐมมรรค เป็นสัทธาวิมุตใน ๗ สถาน แต่

ถ้าภูฐานะมีขึ้นโดยความเป็นทุกข์ไซ้ ๓ (นั่น) ก็เป็นผู้มาก  
ด้วยปีสัทธา ได้สมาธิในทริย หลุดพ้นด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ ย่อมเป็น  
กายสักขีในทุกสถาน แต่ว่าในชนเหล่านั้น ผู้ใดมีรูปฌานเป็นบาท  
ผู้นั้นย่อมเป็นอุกโตภาควิมุตโนอัครผล ที่นี้ ภูฐานะ โดยความ  
เป็นอนัตตา มีขึ้นแก่ชนทั้ง ๓ นั้น ชนทั้ง ๓ ก็เป็นผู้มากด้วยเวท  
(คือความรู้) ได้ปัญญินทริย หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์ ย่อมเป็น  
ธัมมานุสาร์ในขณะแห่งปฐมมรรค เป็นทักขิปัตตะ ใน ๖ สถาน เป็น  
ปัญญาวิมุตโนอัครผล แล

[อุปมาแห่งภูฐานคามินีวิปัสสนา ๑๒]

บัดนี้ พึงทราบอุปมา ๑๒ ข้อ เพื่อความชัดแจ้งแห่งภูฐานคามินี-  
วิปัสสนาี้ พร้อมทั้งญาณก่อน (มีกยคุปฏฐานญาณเป็นต้น) และ  
ญาณหลัง (มีโคตรภูญาณเป็นต้น) นี้เป็นอุทาน (หัวข้อเรื่อง) แห่ง  
อุปมาทั้งหลายนั้น คือ

ล้างขาว และงูเห่า เรือน โค

ยักษ์ ทารก ความหิว ความระหาย

หนาว ร้อน ความมืด และเป็น ๑๒ ทั้งยาพิษ

อุปมาเหล่านี้ ท่านกล่าวไว้ (ในวิสุทธิกถา) ว่า "ตั้งอยู่ในญาณใด  
ญาณหนึ่ง ตั้งแต่กยคุปฏฐานญาณมา จะนำมา (กล่าว) ก็ควร แต่  
เมื่อนำมา (กล่าว) ในที่นี้ ญาณทั้งปวง แต่กยคุปฏฐานญาณจนถึง  
ผลญาณ ย่อมเป็นอันปรากฏ (แจ้งชัดหมด) เพราะฉะนั้น จึงควร

นำมา (กล่าว) ในที่นี้เสียทีเดียว"

[ค้ำคาว]

อุปมาชื่อว่า ค้ำคาว ต่างว่าค้ำคาวตัวหนึ่งคิดว่า จักได้ดอก  
หรือผลที่ไม้ต้นนี้ จึงเกาะที่ต้นมะฆา มีกิ่ง ๕ กิ่ง แล้วคลำดูทั่วกิ่งหนึ่ง  
ไม่ได้พบสิ่งที่พอจะถือเอา จะเป็นดอกหรือผลก็ตามสักอย่าง ที่กิ่งนั้น  
และคลำกิ่งหนึ่งแล้วไม่ได้พบ (สิ่งที่พอจะถือเอา) ฉนั้นใด คลำกิ่งที่ ๒  
กิ่งที่ ๓ กิ่งที่ ๔ แม้กิ่งที่ ๕ แล้วก็ไม่ได้พบฉนั้นนั้น มันจึงรำพึงว่า  
ไม้ต้นนี้ ไม่มีผลหนอ สิ่งที่พอจะถือเอาได้สักกิ่ง ที่ไม้ต้นนี้ไม่มีเลย  
จึงทอดอาลัยในไม้ต้นนั้น ไต่ขึ้นตามกิ่งตรง โพล่หัวออก (ช่องว่าง)  
ระหว่างค้ำคอบ แหวนคูเบื้องบน บินขึ้นในอากาศไปเกาะที่ไม้มีผลต้นอื่น

[เปรียบเทียบความ]

ในข้ออุปมานั้น พระโยคาวจร บัณฑิตพึงเห็นดังค้ำคาว  
อุปาทานชั้น ๕ ดังต้นมะฆามีกิ่ง ๕ กิ่ง ความยึด (คือเริ่มตั้ง  
วิปัสสนา) ในชั้น ๕ แห่งพระโยคี ดังการเกาะที่ต้นมะฆานั้น แห่ง  
ค้ำคาว การพิจารณารูปชั้นแล้วไม่พบสิ่งที่ควรจะถือเอาสักอย่างใน  
รูปชั้นนั้น จึงพิจารณาในชั้นที่เหลือ (ต่อไป) แห่งพระโยคี ดังการ

\* ปาฐะพิมพ์ไว้ว่า ปริมิตฺวา แต่ฉบับพม่าเป็น ปรามิตฺวา ส่วนปาฐะมหาฎีกาเป็น  
ปริมิตฺวา แล้วแก้ว่า วิมิตฺวา หากเป็นอย่างนี้ จะต้องแปลว่า ตรวจดู ก็คงได้ความเหมือนกัน  
แต่อาจเป็นว่าท่านใช้ ปริมิตฺวา ก็เพื่อเลียนศัพท์ สมฺมิตฺวา ในฝ่ายอุปไมยกระมัง



กล่าวทั่วทั้งหนึ่งแล้วไม่พบสิ่งที่พอจะถือเอาสักอย่าง จึงกล่าวถึงที่เหลือ (ต่อไป) แห่งค้ำคาวนั้น ญาณ ๓ มีมัญญจิตกัมมตาญารเป็นต้น แห่งพระโยคีผู้เปื้อน่ายในชั้นทั้ง ๕ ด้วยอำนาจความเห็นโดยไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะเป็นอาทิ ดังการรำพึงว่า ไม้ต้นนี้ไม่มีผลหน่อ แล้วทอดอาลัยในต้นไม้แห่งค้ำคาวนั้น อนุโลมญาณแห่งพระโยคี ดังการไต่ขึ้นเบื้องสูงตามกิ่งตรง แห่งค้ำคาวนั้น โคตรภูญาณ ดังโพล่หัวออกแหงนดูเบื้องบน มรรคญาณ ดังบินขึ้นในอากาศ ผลญาณ ดังการ (ไป) เกาะที่ไม่มีผลต้นอื่น

[งูเห่า]

ข้ออุปมาด้วยงูเห่า กล่าวมาแล้วใน (ตอน) ปฏิสังขชาญาณ แต่ในการเปรียบเทียบความอุปมา ในที่นี้มีแปลกไป (ดัง) นี้ โคตรภูญาณ อุปมาดังการสลัดงูไป มรรคญาณ ดังการหยุดยืนอยู่แห่งบุรุษผู้ปลดเปลื้อง (งู) แล้วมองดูทางที่ (ปีนคลั่งขึ้น) มาอยู่ ผลญาณ ดังการไปยังอยู่ในที่มีภัย

[เรือน]

ข้ออุปมาว่า เรือน ต่างว่าเมื่อเจ้าของเรือนกินอาหารเย็นแล้ว จันทน์นอนหลับไป เรือนถูกไฟไหม้ขึ้น เขาตื่นขึ้นเห็นไฟก็กลัว คิดว่า "จะเป็นการดี ถ้าเรายังไม่ถูกไฟไหม้เอา ออกไปเสีย (ก่อน) " มอง (หาทางออก) อยู่ พอเห็นทางแล้วก็ออกไปสู่ที่ปลอดภัยโดยเร็ว แล้วจึงหยุดอยู่

\* ปาฐะเป็น เอกกั คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น เอกั

[เปรียบเทียบความ]

ในข้ออุปมานั้น การยึดถือในชั้น ๕ ว่าเป็นเรา เป็นของเรา  
แห่งบุณชนผู้โง่เขลา ดังการกินอาหารแล้วขึ้นที่นอนหลับไปแห่งเจ้าของ  
เรือน การดำเนินสัมมาปฏิปทาจนเห็นไตรลักษณ์แล้วยังรู้สังขาร  
ปรากฏเป็นของน่ากลัว (คือเกิดภัยตู่ปัญฐานญาณ) ดังการที่เจ้าของ  
เรือนตื่นขึ้นเห็นไฟแล้วกลัว มุญจิจตุกัมมตาญาณ ดังการมองหาทางออก  
อนุโลมญาณ ดังการเห็นทาง โคตรภูญาณ ดังการออกไป มรรคญาณ  
ดังการไปโดยเร็ว ผลญาณ ดังการหยุดอยู่ในที่อันปลอดภัย

[โค]

ข้ออุปมาว่าโค ต่างว่า เมื่อชาวนาผู้หนึ่งหลับอยู่ในตอนกลางคืน  
โคทั้งหลายแหกคอกหนีไป ตอนเช้ามีดเขาไปดูที่คอกนั้น รู้ความที่  
โคเหล่านั้นหนีไป ก็ตามรอยไป ได้พบฝูงโคของเหลวเข้า หมายถึง  
โคเหล่านั้นเป็นโคของตัว ก็ (ต้อน) นำมา เวลาสว่างขึ้น จำได้ว่า  
มันไม่ใช่โคของตัว เป็นโคของหลวง จึงคิดว่าจะต้องหนีไปเสียก่อน  
ที่พวกราชบุรุษจะจับ โดยหาว่าเป็นโจรแล้ว (ลงโทษ) ให้ถึงความ  
ฉิบหายป่นปี้ (คิดแล้วเกิดความ) กลัว ทั้งฝูงโครีบหนีไป ยังอยู่ในที่  
ไม่มีภัย

[เปรียบเทียบความ]

ในข้ออุปมานั้น การยึดถือชั้นทั้งหลาย ว่าเป็นเรา เป็นของเรา  
แห่งบุณชนผู้โง่เขลา เป็นดังการยึดเอาโคหลวงว่าเป็นโคของตน การ

รู้จักชั้นทั้งหลายว่า มันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยอำนาจ  
ไตรลักษณ์แห่งพระโยคี ดังการจำได้ว่าเป็นโคหลวงต่อสว่างขึ้น ทยุ-  
ปฏฐานญาณ ดังเวลาที่ (เกิดความ) กลัวขึ้น มุญจิตุกัมมตา  
ดังความที่อยากจะทิ้ง (โคหลวง) ไป โคตรภู ดังการทิ้ง (โคหลวง)  
มรรค ดังการหนี ผล ดังการหนีไปยังอยู่ในที่ไม่มีภัย

[ยักษิ]

อุปมาชื่อว่า ยักษิ ต่างว่าบุรุษผู้หนึ่งสำเร็จความอยู่ร่วมกับยักษิณี  
ตอนกลางคืน (คือดึก) นางยักษิณันั้นรู้ว่าเขาหลับแล้ว ก็ไปป่าช้าฝัดิบ  
(คือป่าช้าที่เขานำศพไปทิ้ง ๆ ไว้ ไม่ฝังไม่เผา) กินเนื้อมนุษย์ เขา  
(รู้สึกตัวขึ้นไม่เห็นนางยักษิ์ แคลงใจว่ามันไปไหน จึงตามหา ก็พบ  
มันกำลังกินเนื้อมนุษย์ รู้ความที่มันเป็นนางอมมนุษย์แล้ว จึงคิดว่าจะ  
ต้องหนีไปเสียก่อนที่มันจะกินตัว (คิดแล้วเกิดความ) กลัว รีบหนีไป  
ยังอยู่ในที่ปลอดภัย

[เปรียบเทียบความ]

ในอุปมานั้น ภายยิดถือชั้นทั้งหลาย ว่าเป็นเรา เป็นของเรา  
เป็นดังการอยู่ร่วมกับนางยักษิ์ การเห็นไตรลักษณ์แล้วรู้ความที่ชั้น  
ทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ดังการเห็น (นางแปลง) กำลังกิน  
เนื้อมนุษย์อยู่ในป่าช้า แล้วรู้ว่ามันเป็นนางยักษิ์ ทยุปฏฐาน ดัง  
การที่ (เกิด) กลัวขึ้น มุญจิตุกัมมตา ดังความอยากจะหนี โคตรภู  
ดังการทิ้งป่าช้า มรรค ดังรีบหนีไป ผล ดังการยังอยู่ในที่ไม่มีภัย

[ทารก]

อุปมาชื่อว่า ทารก ต่างว่าหญิงผู้หนึ่งเป็นคนตะกลามลูก หญิง  
นั้นนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบน ได้ยินเสียงทารก (ร้อง) ที่กลางถนน  
คิดเอาลูกของตัวถูกใคร ๆ รังแก ผลุนผลัน (ลงจากปราสาท) ไป  
คว้าเอาลูกคนอื่นเข้าด้วยสำคัญว่าลูกของตัวเอง (มาอุ้มไว้) พอจำได้ว่า  
มันเป็นลูกคนอื่น หล่อนก็สะดุ้งกลัว (ความผิด) มองข้างโน้นข้างนี้  
คิดว่าใคร ๆ อย่างมากล่าวหาฉัน ว่าเป็นคนลักเด็กเลย (คิดแล้วก็)  
วางเด็กลงที่กลางถนนนั้นแหละ รีบขึ้นปราสาทแล้วนั่งลงอีก

[เปรียบเทียบความ]

ในข้ออุปมานั้น การยึดถือขั้น ๕ ว่าเป็นเรา เป็นของเรา  
เป็นดังการคว้าเอาลูกคนอื่น ด้วยสำคัญว่าเป็นลูกของตัวเอง การรู้จักว่า  
ขั้นไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ด้วยอำนาจไตรลักษณ์ ดังการจำได้ว่า  
นี้เป็นลูกคนอื่น ภายตุปฏฐานญาณ ดังความสะดุ้งกลัว (ความผิด)  
มูญจิตุกัมมตาญาณ ดังการมองดูข้างโน้นข้างนี้ อนุโลมญาณ ดังการ  
วางเด็กลงที่กลางถนนนั้นแหละ โศตรกฺขญาณ ดังการที่วางลงแล้ว  
ยังยืนอยู่กลางถนน มรรคญาณ ดัง (กลับ) ขึ้นปราสาท ผลญาณ  
ดังขึ้นไปแล้วนั่งลง\*

\* อุปมาข้อนี้อย่างไรอยู่ เพราะที่นั่งอยู่เดิม กับที่หนีขึ้นไปนั้น เป็นที่เดียวกัน ถ้าเล่าเสียว่า  
เดิมนั่งอยู่ข้างริมถนน เกิดเรื่องแล้วหนีขึ้นไปอยู่เสียชั้นบนปลอดภัยไป ก็จะพอฟังได้

[หิว ระกาย หนาว ร้อน มีด ยาพิษ]

ส่วนอุปมา ๖ ข้อนี้ คือ หิว ระกาย เย็น ร้อน มีด กับยาพิษ  
ท่านกล่าวเพื่อแสดงเวลาที่ผู้ตั้งอยู่ในภูฐานคามินิวิปัสสนาแล้วเป็นผู้  
น้อมโน้มโอนเอียงมุ่งหน้าไปสู่โลกุตระธรรม

จริงอยู่ คนที่ถูกความหิวครอบงำแล้วเป็นผู้หิวจัด ย่อมปรารถนา  
โภชนะที่มีรสดี ฉันทใด พระโยคาวจรผู้ถูกความหิวคือสังสารวัฏกระทบ  
เอาแล้วนี้ ก็ย่อมปรารถนาโภชนะคือกายคตาสติ อันมีรสเป็นอมตะ  
ฉันทนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง คนที่ระหายแล้วมีคอและปากแห้งมาก ย่อมปรารถนาปานะ  
ที่มีเครื่องปรุงหลายอย่าง ฉันทใด พระโยคาวจรผู้ถูกความระหายคือ  
สังสารวัฏกระทบเอาแล้วนี้ ก็ย่อมปรารถนาปานะคืออัฐังคิกมรรค  
อันเป็นอริยะ ฉันทนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง คนที่ถูกความหนาวกระทบเอาแล้ว ย่อมปรารถนาความร้อน  
(คืออบอุ่น) ฉันทใด พระโยคาวจรผู้ถูกความหนาวเย็นคือตัณหาสินะ  
(น้ำมันคือตัณหา) ในสังสารวัฏกระทบเอาแล้วนี้ ก็ย่อมปรารถนาไฟ  
คือมรรคอันเผากิเลสได้ ฉันทนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง คนที่ถูกความร้อนกระทบเอาแล้ว ย่อมปรารถนาความเย็น

/ \* มหาฐิกายอธิบายว่า ทุกข์หิวนั้นมันคล้ายวัฏทุกข์ เพราะเกิดขึ้นแล้ว ๆ เล่า ๆ ติดตามแล้ว  
เท่านั้น และยากที่จะทนด้วย

กายคตาสตินี้ ท่านว่าหมายเอาสัมมาสติอันสัมปยุตกับมรรค โดยความก็คือสติปัฏฐาน

ฉันใด พระโยคาวจรผู้ถูกความร้อนแห่งไฟ ๑๑ กอง\* ในสังสารวัฏ  
ตนเอาแล้วนี้ ก็ย่อมปรารถนาพระนิพพานอันเป็นที่เข้าไปประจับแห่งไฟ  
๑๑ กอง ฉะนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง คนที่ถูกความมืดครอบคลุมนแล้ว ย่อมปรารถนาแสงสว่าง  
ฉันใด พระโยคาวจรผู้ถูกความมืดคืออวิชชาปกคลุมหุ้มห่อแล้วนี้ ก็  
ย่อมปรารถนามรรคภาวนาอันมีแสงสว่างสำเร็จด้วยญาณ ฉะนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง คนที่ถูกยาพิษเข้าแล้ว ย่อมปรารถนายาแก้พิษ ฉันใด  
พระโยคาวจรผู้ถูกพิษคือกิเลสเข้าแล้วนี้ ก็ย่อมปรารถนาพระนิพพาน  
อันเป็นไอศดอมฤตทำลายพิษกิเลสได้ ฉะนั้นเหมือนกัน

เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ (ตอนสังขารุเบกขาญาณเกิด)  
ว่า "เมื่อเธอรู้อย่างนั้นเห็นอย่างนั้น จิตย่อมถอย ย่อมหด ย่อมกลับ  
ไม่เหยียดขึ้นไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญูญาณ ๖ สัตตาวาส ๘  
อุเบกขา (ความวางเฉยในสังขารทั้งหลาย) หรือปาฏิกุลยตา (ความ  
น่าเกลียดแห่งสังขารทั้งหลาย) ย่อมตั้งมั่น เปรียบเหมือนหยาดน้ำ  
ทั้งหลาย (อันตกลง) ในใบปทุมที่เอียงน้อยหนึ่ง " ดังนี้เป็นต้น คำ  
ทั้งปวงพึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั้นเถิด

[ผู้ได้สังขารุเบกขาญาณ ได้ชื่อว่า ปฏิสินจร]

ก็แลด้วยปฏิบัติเท่านี้ พระโยคาวจรนั้น ย่อมได้ชื่อว่าเป็น

\* ไฟ ๑๑ กอง คือ รากะ โทสะ ขาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส  
อุปายาส

ปฏิสินจร\* ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึง ตรัสไว้ว่า

ปฏิสินจรสฺส ภิกขุโน

ภขมานสฺส วิวิตฺตมาสนํ

สามคฺคิยมาหุ ตสฺส ตํ

โย อตฺตानํ ภวเน น ทสฺสเย"

หากภิกษุใด ไม่แสดงตนในภพนํ (คือ  
ที่อยู่) พระอริยะทั้งหลาย กล่าวความ  
ไม่แสดงตนนั้น แห่งภิกษุนั้น ผู้เป็น  
ปฏิสินจร เสาแต่อาสนะอันสังกัด ว่า  
เป็นสมมคฺคิยะ (ความดำเนินชอบ)\*

๑. ปฏิสินจร มหาภูทิกาแปลว่า ผู้เที่ยวไปโดยความเป็นผู้หลักสี่ เอาความไม่แสดงตน...ดังกล่าว  
ในคาถาต่อไป

๒. พุ. ส. ๒๕/๔๕๔

๓. สามคฺคิยะ น่าจะไม่ใช่อันเดียวกับสามคฺคิ (ที่แปลว่าความพร้อมเพรียงกัน) เพราะปฏิบัติทา  
ของท่านที่กล่าวนี้มีได้เป็นไปในทางชอบสมาคม จึงเข้าใจว่าจะเป็นศัพท์สำเร็จรูปมาแต่ สมมุคฺคต  
ที่แปลว่า ผู้ดำเนินชอบแล้ว อันมักมากู้กับ สมฺมาปฏฺิปนฺน (เช่น เย เต สมณพฺราหฺมณา  
สมมุคฺคตา สมฺมาปฏฺิปนฺนา) แต่เมื่อมาแต่ศัพท์นี้รูปก็น่าจะเป็น สมมุคฺคิย โดยวิเคราะห์ว่า  
สมฺมา คโต ปฏฺิปนฺนโนติ สมมุคฺคโต ตสฺส ภาวो สมมุคฺคิย) ทำไมจึงเป็น สามคฺคิย ไป  
ขอฝากไว้พิจารณากันต่อไป

อีกศัพท์หนึ่ง ภวน ที่แปลทับศัพท์ไว้ว่า ภพนํ มหาภูทิกาวา หมายถึงทั้ง ๓ ศัพท์นี้  
โดยมากใช้ในที่หมายถึงที่อยู่อาศัย เช่น ขกฺขภวเน-ในที่อยู่ของยักข์ ดาวตีสภวเน-ในที่อยู่ของ  
เทวดาดาวดึงส์ ถึง ภวเน ในคาถานี้ ก็เข้าใจว่า หมายถึงนั้นเหมือนกัน เพราะมีคำ "เสาแต่  
อาสนะอันสังกัด" แสดงให้เห็นความอยู่ชัด ๆ ถือเอาความได้ว่า ภิกษุปฏิสินจร ท่านหลักสี่อยู่  
แต่ในที่สังกัด ไม่แสดงตน คือไม่เปิดเผยตนในที่อยู่ ว่าฉันอยู่ที่นี้จะ ใครจะมาหากี่เชิญ

[สังขารุกเบปญญากำหนดความแปลกกันแห่งโพชฌงค์เป็นต้น]

สังขารุกเบกขาญญ กำหนดความเป็นปฏิสันจรแห่งพระโยคี ดัง  
กล่าวนี้แล้ว ยังกำหนดความแปลกกันแห่งโพชฌงค์ ความแปลกกัน  
แห่งองค์มรรค ความแปลกกันแห่งองค์ฌาน ความแปลกกันแห่ง  
ปฏิปทา ความแปลกกันแห่งวิโมกซ์ แม้แห่งอริยมรรคต่อไปอีกด้วย\*

แต่พระเถระลงหลักกล่าวว่า "ปาทกฌาน (คือฌานที่เป็นบาท  
แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสณา อันดำเนินไปใกล้ต่อมรรค) กำหนดความ  
แปลกแห่งโพชฌงค์ แห่งองค์มรรค และแห่งองค์ฌาน" ลงหลัก  
กล่าวว่า "ขันธที่เป็นอารมณ์แห่งวิปัสณากำหนด (ความแปลกนั้น)"  
ลงหลักก็กล่าวว่า "อัสสาสยของบุคคล (ผู้บำเพ็ญวิปัสณา) กำหนด"  
ในวาทะขอพระเถระทั้ง ๓ เหล่านี้ ก็พึงทราบเถิดว่า วุฏฐานคามินี-  
วิปัสณาอันเป็นบุพภาคนี้เอง กำหนด (ความแปลกนั้น) ทั้งนี้

(ต่อไป) นี้ เป็นอนุப்புพิกถา (ว่าตามลำดับ) ในการกำหนดความ  
แปลกแห่งโพชฌงค์เป็นต้นนั้น

ว่าโดยการกำหนดแห่งวิปัสณา มรรคที่เกิดขึ้นแก่พรสุกขวิปัสสก  
ก็ดี มรรคที่มีได้ทำฌานให้เป็นบาทเกิดขึ้นแก่พระสมาบัติลาภี (ผู้ได้  
สมาบัติ) ก็ดี มรรคที่ทำนผู้บำเพ็ญวิปัสณาทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้ว  
พิจารณาปณิกสังขาร (คือสังสารอื่น ๆ นอกจากตัวฌานที่เป็นบาท)  
ให้เกิดขึ้นก็ดี ก็เป็นปฐมฌานิก (มีปฐมฌาน) อยู่แน่แท้ละ โพชฌงค์  
ก็มี (ครบ) ๑ องค์ มรรค (ครบ) ๘ องค์ ฌาน (ครบ) ๕ ในทุก

\* ความแปลกกันอย่างไรมีอธิบายต่อไป



มรรค แม้บุพภาควิปีสนาแห่งมรรคเหล่านั้นแล้ว จะเป็นโสมนัสสหรรค  
บ้าง อุเบกขาสหคตบ้าง (แต่) ในกาลแห่งวุฏฐานะ ถึงความเป็น  
สังขารุเบกขาแล้ว ก็เป็นโสมนัสสหรรค

ในมรรคทั้งหลายที่ผู้บำเพ็ญวิปีสนาทำทุกขัตถิยาน ตติยัตถิยาน จตุตถ-  
ัตถิยาน ในปัญจกณฺย ให้เป็นบาทแล้วทำให้เกิดขึ้น ฌานย่อมมีองค์ ๔  
องค์ ๓ และองค์ ๒ ตามลำดับแท้ ส่วนองค์มรรคมี ๗ ในทุกมรรค  
โพชฌงค์มี ๖ ในมรรคที่ ๔ ความแปลกกัน (ในตอน) นี้ ย่อม  
มีทั้งโดยการกำหนดแห่งปาทกฌาน ทั้งโดยการกำหนดแห่งวิปีสนา  
บุพภาควิปีสนาแม้แห่งมรรค (ที่ทำทุกขัตถิยานจตุตถัตถิยานให้เป็นบาทเกิด  
ขึ้น) เหล่านั้นแล้ว ก็เป็นโสมนัสสหรรคก็มี เป็นอุเบกขาสหคตก็มี  
(แต่) วุฏฐานคามินีวิปีสนาคงเป็นโสมนัสสหรรคเหมือนกัน

ส่วนในมรรคที่เกิดขึ้นโดยทำปัญจกณฺยให้เป็นบาท องค์ฌาน  
มี ๒ โดยเป็นอุเบกขาและจิตเตกักคตา โพชฌงค์และองค์มรรคมี ๖  
และ ๗ แม้ความแปลกกัน (ในข้อ) นี้ ก็มีด้วยอำนาจนิยมทั้ง ๒  
(คือทั้งปาทกฌานและวิปีสนา) แต่ในนัยนั้น บุพภาควิปีสนาเป็น  
โสมนัสสหรรคหรือเป็นอุเบกขาสหคตบ้าง (แต่) วุฏฐานคามินีวิปีสนา  
เป็นอุเบกขาสหคตเท่านั้น

แม้ในมรรคที่ผู้บำเพ็ญวิปีสนาทำรูปฌานทั้งหลายให้เป็นบาทแล้ว  
ทำให้เกิดขึ้น ก็นัยนี้แล

สมาบัติซึ่งออกในที่ใกล้แห่งมรรคที่เกิดขึ้นโดยออกจากปาทกฌาน  
แล้วพิจารณาสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งดังนั้น ย่อมทำความที่มรรคนั้น

คล้ายตน คุณก็แผ่นดินทำความที่สี่ของเหี้ยคล้ายสี่ของตน ฉะนั้น

ส่วนในเถรวาทะที่ ๒ (พึงทราบ) เป็นมรรคที่เกิดขึ้นโดยออกจากสมัตติใด ๆ แล้วพิจารณาสมัตติธรรมทั้งหลายใด ๆ ก็ย่อมคล้ายกับสมัตตินั้น ๆ แหละ หมายความว่า คล้ายกับสมัตติธรรมที่ผู้บำเพ็ญวิปัสณาพิจารณา แต่ถ้าพิจารณากามาวจรธรรมทั้งหลาย ก็เป็นปฐมฌานิกะเท่านั้น ก็แล ความกำหนด (ความแปลกกันขององค์ฌานเป็นต้น) แห่งวิปัสณา แม้ในเถรวาทะที่ ๒ นั้น ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นเถิด

ส่วนในเถรวาทะที่ ๓ (พึงทราบ) เป็นมรรคที่เกิดขึ้นโดยทำฌานใด ๆ ให้เป็นบาท แล้วพิจารณาฌานธรรมใด ๆ ตามควรแก่อัชฌาสัยของตน ๆ ก็ย่อมคล้ายกับฌานนั้น ๆ แหละ แต่ว่าความที่มรรคที่เกิดขึ้นคล้ายกับฌานนั้น ๆ นั้น เว้นฌานที่เป็นบาทหรือฌานที่พิจารณาเสีย หาสำเร็จด้วยเพียงแต่อัชฌาสัย (ของตน) อย่างเดียวได้ไม่ ความข้อนั้นนี้ พึงชี้แจงด้วยนันทโกวาทกสูตร (เรื่องพระนันทกะให้โอวาทภิกษุณี)

จริงอยู่ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสคำ (ต่อไป) นี้ไว้ (ในสูตรนั้น) ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่าในวันอุโบสถ (ขึ้น) ๑๕ ค่ำ ความสงสัยหรือความเคลือบแคลงว่า "ดวงจันทร์แห่หรือเต็มหนอ" หามีแก่ชนหมู่มากไม่ ที่แท้ย่อมมีความเปล่งใจว่า "ดวงจันทร์เต็ม" ด้วยกันทั้งนั้น ฉะนั้นใดก็ดี ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีเหล่านั้น ก็เป็นผู้ยินดี และมีความคิด (มุ่งหมาย) อันเต็มเปี่ยมด้วยธรรม-

เทศนาของนันทกะนั้นเหมือนกัน ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุณี  
ประมาณ ๕๐๐ รูปนั้น ภิกษุณีรูปที่มีคุณธรรมอย่างต่ำ ก็เป็นโศดาบัน  
มีอันไม่ตก (อบาย) เป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้แน่นอนต่อความตรัสรู้"  
ดังนี้

ก็ในภิกษุณีเหล่านั้น ภิกษุณีรูปใดมีอุปนิสัยแห่งโศดาปัตติผล  
ภิกษุณีรูปนั้น ก็ได้เป็นผู้มีความคิด (มุ่งหมาย) เต็มเปี่ยมด้วยโศดา-  
ปัตติผลนั่นเอง รูปใดมีอุปนิสัยแห่งสกทาคามีผล...อนาคามีผล... ฯลฯ  
มีอุปนิสัยแห่งอรหัตผล รูปนั้นก็ได้เป็นผู้มีความคิด (มุ่งหมาย) เต็ม  
เปี่ยมด้วยอรหัตผลนั่นเอง

มรรคที่ผู้บำเพ็ญวิปัสณาทำมานใด ๆ ให้เป็นบาทแล้ว พิจารณา  
ฉานธรรมใด ๆ ให้เกิดขึ้นตามควรแก่อัชฌาสัยของตน ๆ ก็ย่อมคล้าย  
กับฉานนั้น ๆ แหละ แต่ว่าความที่มรรคที่เกิดขึ้นคล้ายกับฉานนั้น ๆ นั้น  
เว้นฉานที่เป็นบาท หรือฉานที่พิจารณาเสีย หาสำเร็จด้วยเพียงแต่  
อัชฌาสัย (ของตน) อย่างเดียวได้ไม่ ดังกล่าวมาจะนี้แล ก็แลความ  
กำหนด (ความแปลกกันขององค์ฉานเป็นต้น) แห่งวิปัสณา แม้ใน  
เถรวาทะที่ ๓ นี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน

พึงทราบว่สังขารุเบกขา ย่อมกำหนด (ความแปลกกันแห่ง  
โพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฉาน ดังกล่าวมาจะนี้เป็นอันดับแรก

[สังขารุเบกขาทิกำหนดความแปลกกันแห่งปฏิบัติ]

ก็ถ้าว่า สังขารุเบกขานี้ ที่แรกเมื่อข่มกิเลส ข่มได้โดยยาก ต้อง

ใช้ประโยค (คืออุตสาหะ) ใช้สังขาร (คือความพยายาม) ใช้ร่ำ ย่อม  
ได้ชื่อว่า ทุกขาปฏิบัติ (ปฏิบัติลำบาก) โดยวิปริยาย (คือทางตรง  
กันข้าม) ก็ชื่อ สุขาปฏิบัติ (ปฏิบัติสะดวก) แต่ครั้งข่มกิเลสได้แล้ว  
ค่อยๆ ทำการข่มวิปัสณาไปให้มรรคปรากฏ ชื่อว่า ทนฺธาภิญญา  
(รู้ได้ช้า) โดยวิปริยาย ก็ชื่อว่า จิปปาภิญญา (รู้ได้เร็ว) สังขารุเบกขานี้  
ตั้งอยู่ในอาคมนิยฐาน (ที่เป็นแดนมา-เป็นแดนเกิด) ให้นามแก่มรรค  
ของตน ๆ ดังนี้ มรรคจึงได้นาม ๔ อย่างตามนามนั้น

ก็แล ปฏิปทานี้ ย่อมมีต่าง ๆ กันแก่ภิกษุต่างรูป สำหรับ  
ภิกษุต่างรูปมีปฏิปาทเดียวในมรรคทั้ง ๔ ส่วนมรรคทั้ง ๓ ของพระ-  
พุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญาทั้งนั้น ของพระธรรม-  
เสนapatiก็เช่นนั้น แต่สำหรับพระมหาโมคคัลลานเถระ ปฐมมรรค  
เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา มรรค ๓ เบื้องบนเป็นทุกขาปฏิบัติ-  
ทนฺธาภิญญา<sup>๑</sup> อนึ่ง ปฏิปทาเป็นฉันใด เมื่ออธิบดีทั้งหลาย (มีฉันทาธิบดี  
เป็นต้น) ก็ฉันนั้น ย่อมมีต่าง ๆ กันในมรรค ๔ แก่ภิกษุต่างรูป  
สำหรับต่างรูปมีอธิบดีเดียว ในมรรคทั้ง ๔

สังขารุเบกขา ย่อมกำหนดความแปลกกันแห่งปฏิปาทังกล่าว  
มาดังนี้

ส่วนว่าสังขารุเบกขา กำหนดความแปลกกันแห่งวิโมกข์อย่างไร  
ข้อนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วแล<sup>๒</sup>

๑. ขอบกล ท่านสำเร็จก่อนพระสารีบุตร จะว่าเป็นทนฺธาภิญญาอย่างไร

๒. ดูตอนวิโมกข์ ๓ หน้า ๑๓๖

[สังฆารุเบกษากำหนดความแปลกกันแห่งวิโมกข์อันหนึ่ง]

อีกนัยหนึ่ง อันมรรค (นั้น) ย่อมได้นามโดยเหตุ ๕ คือโดยรส  
ของตน (คือโดยสภาวะ) บ้าง โดยปัจจัยนิกรรม (ธรรมที่เป็นข้าศึก)  
บ้าง โดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง โดยอาคมน์ (แดนที่มา)  
บ้าง

ก็ถ้าสังฆารุขาออก (จากอารมณ์ที่ยึด ?) เพราะพิจารณา  
สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยงไชรั มรรค (หรือมรรคสมังคิบุคคล)  
ย่อมหลุดพ้นโดยอนิมิตวิโมกข์ ถ้าออกเพราะพิจารณาโดยความเป็น  
ทุกข์ไชรั ย่อมหลุดพ้นโดยอัปณิหิตวิโมกข์ ถ้าออกเพราะพิจารณา  
โดยความเป็นอนัตตาไชรั ย่อมหลุดพ้นโดยสุญตวิโมกข์ นี่ชื่อว่า นาม  
โดยรสของตน\*

ส่วนว่ามรรคนั้นชื่อว่า อนิมิตมรรค ก็เพราะทำมวินิพโกค  
(แยกก่อน) แห่งสังขารทั้งหลายแล้วละนิจนิमित ฐวนิมิต สัสตนิमित  
ทั้งหลาย ด้วยอนิจจานุปัสนา (สำเร็จ) มา อนึ่ง ชื่อว่าอัปณิหิตมรรค  
ก็เพราะละสุขสัญญา ยังปณิธิคือความปรารถนาให้เหือดแห่งด้วยทุกขา-  
นุปัสนา (สำเร็จ) มา ชื่อว่า สุญตมรรค ก็เพราะละอึดตสัญญา  
สัตตสัญญา ปุคคลสัญญา แล้วเห็นโดยความเป็นของว่างเปล่าแห่งสังขาร  
ทั้งหลาย ด้วยอนัตตานุปัสนา นี่ชื่อว่า นามโดยปัจจัยนิกรรม

ส่วนว่ามรรคนั้นชื่อว่า สุญตมรรค เพราะว่างจากกิเลสมีราคะ

\* สรรสของตน มหาภูิกาแก้วา ได้แก่ "สภาวะ-ความเป็นเอง" แล้วขยายความว่า  
ความเป็นไปของตนที่แปลกใจตามกิจ"

เป็นต้น ชื่อว่าอนิมิตมรรค เพราะความไม่มีแห่งนิมิตทั้งหลาย มีรูป-  
นิมิตเป็นต้น หรือแห่งนิมิตทั้งหลาย มีราคนิมิตเป็นอาทิ นั่นเอง ชื่อว่า  
อัปป์ปหิตมรรค เพราะความไม่มีแห่งปณฺธิทั้งหลาย มีราปณฺธิเป็นต้น  
นี้เป็นนามโดยคุณของตน

มรรคนี้ฉันได้ชื่อว่า สุญฺตมรรค อนิมิตมรรค อัปป์ปหิตมรรค  
แม้เพราะทำพระนิพพานอันเป็นธรรมว่าง เป็นธรรมไม่มีนิมิต เป็น  
ธรรมไม่มีปณฺธิให้เป็นอารมณ์ก็ได้ นี่เป็นนามโดยอารมณ์ของมรรคนี้

ส่วนอาคมน์ (แดนที่มา) มี ๒ คือวิปีสนาคมน์ (แดนที่มาคือ  
วิปีสนา) และมกฺคาคมน์ (แดนที่มาคือมรรค) ในอาคมน์ ๒ อย่างนั้น  
วิปีสนาคมน์ ย่อมได้ในมรรค มกฺคาคมน์ ย่อมได้ในผล เพราะว่า  
(โดยวิปีสนาคมน์) อนัตตานุปีสนาชื่อว่า สุญฺตวิปีสนา มรรคแห่ง  
สุญฺตวิปีสนา จึงชื่อสุญฺตมรรค อนิจจานุปีสนา มรรคแห่ง  
มรรคแห่งอนิมิตวิปีสนา จึงชื่อว่าอนิมิตมรรค แต่ชื่อ (อนิมิตมรรค) นี้  
ไม่มีทางพระอริสฺสรม มีแต่ทางพระสฺตร ด้วยในทางพระสฺตรนั้น  
อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "โคตรภูญาณทำพระนิพพานอันเป็นธรรมไม่มี  
นิมิตให้เป็นอารมณ์ เป็นญาณมีนามว่าอนิมิตตะ ตนตั้งอยู่ในอาคมนิย-  
ฐานแล้ว จึงให้นามแก่มรรค" ดังนี้ เหตุนี้ มรรคจึงได้ชื่อว่า  
อนิมิตตะ

แต่ว่าโดยมกฺคาคมน์ ผลได้ชื่อว่าอนิมิตตะ ก็ชอบเหมือนกัน  
ทุกขานุปีสนา ชื่อว่าอัปป์ปหิตวิปีสนา เพราะยังปณฺธิ (ความปรารถนา)  
ในสังขารทั้งหลายให้เหือดแห้งแล้ว (สำเร็จ) มา มรรคแห่งอัปป์ปหิต-

วิปัสณา จึงชื่อว่าอัปณิหิตมรรค ผลของอัปณิหิตมรรค จึงชื่อว่าอัปณิ-  
หิตผล

วิปัสณาให้นามของตนแก่มรรค มรรคให้นามของตนแก่ผล โดย  
นัยดังกล่าวมานี้แล นี่เป็นนามโดยอาคมน์

สังขารุเบกขานี้ กำหนดความแปลกกันแห่งวิโมกข์ดังนี้แล

สังขารุเบกขาญาณ จบ

### อนุโลมญาณ

เมื่อพระโยคาวจรนั้น สร้งเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งสังขาร-  
เบกขาญาณนั้นอยู่ อธิโมกขัสถาย่อมมีกำลังยิ่งขึ้น วิริยะก็เป็นอัน  
ประกอบไว้อย่างดี สติก็เข้าไปตั้งอย่างดี จิตก็ตั้งมั่นอย่างดี สังขาร-  
เบกขากล้าแข็งยิ่งเกิดขึ้น (สามารถเป็นปัจจัยแห่งอนุโลมญาณได้) เมื่อ  
พระโยคาวจรนั้น คำนึงว่า "มรรคจักเกิดในบัดนี้" สังขารุเบกขา  
พิจารณาสังขารทั้งหลาย โดยอาการว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์ หรือ  
ว่าเป็นอนัตตาก็ดี แล้วลงสู่ภวังค์ ในลำดับแห่งภวังค์ มโนทวาราวชนะ  
ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์โดยอาการว่าไม่เที่ยง หรือว่าเป็นทุกข์  
หรือว่าเป็นอนัตตา โดยนัยที่สังขารุเบกขาทำแล้วนั้นแหละเกิดขึ้น  
ต่อนั้น ชวนจิตดวงแรกซึ่งสืบสันตติอันไม่มีระห่างในลำดับแห่งกิริยาจิต  
(คือมโนทวาราวชนะ ?) ดวงนั้น ที่ยังภวังค์ให้หมุนกลับ (คือไม่ให้เป็น

ไปด้วยอำนาจวังค์) ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน  
เกิดขึ้น ซึ่ง (ชวนจิตดวงแรกนี้) ท่านเรียกว่า "บริกรรม" (คือตก  
แต่แง่มรรคขึ้น) ลำดับนั้น ชวนจิตดวงที่ ๒ ทำสังขารทั้งหลายให้เป็น  
อารมณ์อย่างนั้นแหละเกิดขึ้น ซึ่งท่านเรียกว่า "อุปจาร" (คือไถลมัรรค)  
แม้ในลำดับนั้น ชวนจิตดวงที่ ๓ ก็ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์  
อย่างนั้นเหมือนกันเกิดขึ้น ซึ่งท่านเรียกว่า "อนุโลม" (คือสมควรแก่  
ธรรมทุกส่วน หรือควรจะทำมรรคให้เกิดได้) นี่เป็นนามแยกกันคนละ  
ส่วนแห่งจิตเหล่านั้น แต่ละเรียกจิตทั้ง ๓ อย่างนั้นว่า "อาเสวนะ" บ้าง  
ว่า "บริกรรม" บ้าง ว่า "อุปจาร" บ้าง ว่า "อนุโลม" บ้าง โดยไม่  
แปลกกัน ก็ควร

ถามว่า อนุโลมแก่อะไร ? ตอบว่า อนุโลมแก่ธรรมทั้งหลาย  
ทั้งส่วนเบื้องต้นทั้งส่วนเบื้องปลาย ด้วยว่า อนุโลมญาณนั้นชื่อว่า  
อนุโลมแก่วิปัสณาญาณทั้ง ๘ เบื้องต้น เพราะความที่มีกิจเหมือนอย่างนั้น  
(คือมีกิจพิจารณากำหนดไตรลักษณ์เหมือนวิปัสณาทั้งปวง) และชื่อว่า  
อนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ในเบื้องปลายด้วย จริงอยู่ อนุโลม-  
ญาณนั้น เพราะความที่ปรารภสังขารทั้งหลายโดยทางไตรลักษณ์  
มีอนิจลักษณ์เป็นต้นเป็นไป จึงชื่อว่าอนุโลมแก่ญาณ ๘ นี้ เพราะมีกิจ  
เหมือนอย่าง (ญาณ ๘) นั้น คุณชี้บอกโดยความว่า "อุทฺทยัพพญาณได้  
เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งธรรมทั้งหลาย อันมีความเกิด  
และความเสื่อมเท่านั้น" และว่า "ภังคานุปัสณาญาณได้เห็นความ  
แตกดับแห่งธรรมทั้งหลายที่มีความแตกดับเท่านั้น" และว่า "สิ่งที



เป็นไปกับด้วยภัยแท้นอน ได้ปรากฏโดยเป็นสิ่งที่น่ากลัวแก่ภยตูปัญฐาน-  
ญาณ และว่า "อาทินวานุปัสสาญาณได้เห็นโทษในสิ่งที่น่าไปกับด้วย  
โทษแท้นอน" และว่า "นิพพิทาญาณได้เบื่อหน่ายในสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย  
แท้นอน" และว่า "มุลยจิตกัมมตาญาณได้เกิดมีความใคร่จะปลดเปลื้อง  
ในสิ่งที่น่าปลดเปลื้องแท้นอน " และว่า "สิ่งที่ควรพิจารณา (หาทาง  
ปลดเปลื้อง) แท้นอน อันปฏิสังขารญาณพิจารณา (รู้ทาง) แล้ว" และ  
ว่า "สิ่งที่ควรเข้าไปเพ่ง (วางเฉย) แท้นอน อันสังขารุเบกขาญาณ  
เข้าไปเพ่ง (วางเฉย) แล้ว " ดังนี้ และยังอนุโลมแก่โพธิปักจียธรรม  
๓๓ ในเบื้องปลายด้วย เพราะโพธิปักจียธรรมเหล่านั้นเป็นธรรมที่จะ  
พึงถึงได้ด้วยสติปฏิบัติ (คือการข่มกิเลสที่บังสัจจะแห่งอนุโลมญาณ)  
นั้น

[อุปมาแห่งอนุโลมญาณ]

อุปมาเหมือนพระราชผู้ทรงธรรมประทับนั่ง (เป็นประธาน)  
ณ วินิจฉันสถาน (ศาลหลวง) ได้ทรงฟัง (คำ) วินิจฉัยของโวหาริก-  
มหาอำมาตย์ (ลูกขุน) ทั้ง ๘ แล้วทรงละเสียซึ่งความลำเอียง วางพระ-  
องค์เป็นกลาง เมื่อทรงอนุโมทนา (คือพระราชทานราชนุมัติ) ไปว่า  
จงเป็นอย่างวินิจฉัยนั้นเถิด ก็ชื่อว่าทรงอนุโลมแก่ (คำ) วินิจฉัยของ  
โวหาริกมหาอำมาตย์เหล่านั้นด้วย แก่โบราณราชธรรมด้วย ฉะนั้น  
ข้ออุปมาขี้ บัณฑิตก็พึงทราบ ฉะนั้น

[เปรียบเทียบความ]

ก็แล อนุโลมญาณ (นั้น) เปรียบเหมือนพระราช ญาณ ๘

(มีอุทฺทปัพพานุปัสฐานเป็นต้น) เปรียบเหมือนโฆหาริกมหาอำมาตย์  
ทั้ง ๘ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ เปรียบเหมือนโบราณธรรม ในอุปมานั้น  
พระราชนั้น เมื่อรับสั่งว่า จงเป็นอย่างวินิจจันนั้นเกิด ชื่อว่าทรง  
อนุโลมแก้ (คำ) วินิจจของโฆหาริกมหาอำมาตย์ทั้งหลายด้วย และ  
แก้ราชกธรรมด้วย ฉันทิโก อนุโลมญาณนี้ เมื่อปรารภสังขารทั้งหลาย  
โดยทางไตรลักษณ์ มีอนิจลักษณะเป็นต้นเกิดขึ้น ก็ชื่อว่าอนุโลมแก้  
ญาณทั้ง ๘ เพราะความที่มีกิจเหมือนอย่าง (ญาณ ๘) นั้นด้วย แก้  
โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ในเบื้องต้นด้วย ฉันทิโก เพราะเหตุนี้แหละ  
ญาณนี้ท่านจึงเรียกว่า "สัจจานุโลมิกญาณ" (เพราะอนุโลมแก้มรรคสัจ)  
แล

#### อนุโลมญาณ จบ

ก็แล อนุโลมญาณนี้ เป็นญาณสุดท้ายแห่งภูฏฐานคามินีวิปัสสนา  
อันมีสังขารเป็นอารมณ์ แต่ว่ากันโดยประการทั้งปวงหมดละก็ โคตร-  
ภูฏฐานเป็นที่สุดแห่งภูฏฐานคามินีวิปัสสนา

\* หมายความว่า โคตรภูฏฐานนั้น ไม่นับในวิปัสสนาญาณก็จริง แต่ว่า ก็เป็นญาณที่ไปสู่ภูฏฐานะ  
คืออริยมรรค จึงควรได้นามว่าภูฏฐานคามินิ...ด้วยเหมือนกัน และเป็นสุดท้าย เช่นนั้นกระมัง

[นามต่าง ๆ แห่งอนุโลมญาณ]

บัดนี้ เพื่อมิให้หลง (เข้าใจผิดคิดเป็นอื่นไป) ในฐานคามินี-  
วิปัสสนานั้นแหละ จึงควรทราบการเทียบ (ความใน) พระสูตร (ต่อไป)นี้  
ข้อนี้คืออย่างไร ? คือฐานคามินีวิปัสสนานี้ ในสพายนวิภังคสูตร  
ตรัสเรียกว่า "อตัมมยตา-ความไม่มีค้นหา (ความทะยานใจ)" โดย  
สูตรบทว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงอิงอตัมมยตา อาศัย  
อตัมมยตา ละเสีย ก้าวล่วงเสียที่ซึ่งอุเบกขาอันเป็นเอกัตตะ (มีสภาวะ  
เดียว) เป็นเอกัตตสิตตะ (อาศัยอารมณ์อันเดียว) นี้ "° ดังนี้ ใน  
อลกัทธิปัมสูตร ตรัสเรียกว่า "นิพพิทา" โดยสูตรบทดังนี้ว่า "ภิกษุ  
เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น"°  
ในสุตติสูตร (นิทานวรรค) ตรัสเรียกว่า "ธัมมจิตฺติญาณ-รู้ความตั้งอยู่  
คือความเป็นจริงแห่งธรรม" โดยสูตรบท ดังนี้ ว่า "ดูกรสุตติมะ ธัมม-  
จิตฺติญาณเกิดก่อน ความหยั่งรู้ในนิพพานจึงเกิดภายหลัง"° ในโปฏฐ-  
ปาทสูตร°ตรัสเรียกว่า "สัจญญัคคะ-ยอดสัจญญา" โดยสูตรบท ดังนี้ ว่า

๑. ม. อุ. ๑๔/๔๐๗ สูตรบทนี้ อธิบายว่า จงอาศัยอตัมมยตา คืออนุโลมญาณ ก้าวล่วง  
สังขารอุเบกขาญาณเสีย เช่นนั้นกระมัง

อุเบกขาในอารมณ์ ๖ ท่านเรียก นามัตตอุเบกขา ส่วนอุเบกขาที่เนื่องด้วยอรุณจิต เรียกว่า  
เอกัตตอุเบกขา

๒. ม. มุ. ๑๒/๒๗๖ มหาภูติกถา วิรุทธิ-คลายกำหนด หมายเอามรรคกิจ วิมุจติ-หลุดพ้น  
หมายเอาผล เพราะฉะนั้น นิพพิทา จึงหมายเอาฐานคามินีวิปัสสนา

๓. ส. นิตาน. ๑๖/๑๕๑ มหาภูติกถา นิพพาน ญาณ - ความหยั่งรู้ในนิพพาน ได้แก่มรรคญาณ  
เพราะฉะนั้น ธัมมจิตฺติญาณ จึงได้แก่ฐานคามินี...

๔. ปาฐะพิมพัสสัเป็น...สุดเตน คลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น...สุดเต

"ดูกรโปกฺขปาหะ สัญญาแลเกิดขึ้นก่อน ญาณจึงเกิดภายหลัง"

ในทสูตรสูตร ตรัสเรียกว่า "ปาริสุทธิปธานิยังกะ-องค์ของผู้ประกอบ  
ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์" โดยสรุปบทดังนี้ว่า "ปาริสุทธิปธานิยังกะ  
คือปฏิบัติปทาญาณทัสนวิสุทธิ"<sup>๑</sup> ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวโดยนาม ๓  
อย่าง โดยสรุปบท ดังนี้ ว่า "มุนิจิตฺกัมมตาอันใดก็ได้ ปฏิสังขานุปัสนา  
อันใดก็ดี สังขารเบกขาอันใดก็ดี ธรรมเหล่านี้ มีอรรถอันเดียวกัน  
ต่างกันแต่พยัญชนะ"<sup>๒</sup> ในปัญฐาน ก็กล่าวไว้โดยนาม ๓ อย่าง ดังนี้  
ว่า "ญาณอันอนุโลมแก่โคตรภู อนุโลมแก่โวทาน"<sup>๓</sup> ในรตวินิตสูตร  
เรียกว่า "ปฏิบัติปทาญาณทัสนวิสุทธิ" โดยสรุปบทดังนี้ว่า "ดูกรอาวุโส  
ก็ท่านผู้มีอายุอยู่ (ประพฤติ) พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อ  
ปฏิบัติปทาญาณทัสนวิสุทธิหรือ"<sup>๔</sup>

วฏฐานคามินีวิปัสสนาใดสงบสะอาด อัน

พระมหาฤๅษีเจ้าตรัสยกย่องไว้โดยนามหลาย

อย่าง ดังกล่าวมาจะนี้ บุคคลผู้มีชาติ

บัณฑิต ปราารถนาจะออกจากทะเลตม คือ

สงสารทุกข์อันเป็นแดนมหากัณฑ์ พึงทำ

โยคะในวิปัสสนานั้นเนื่อง เทอญ

๑. ที. ส. ๕/๒๓๐ ตรัสว่า สัญญา ส่วนคำสัญญาจะ ตรัสไว้ข้างต้น

๒. ที. ปาฎ. ๑๑/๓๒๘

๓. ขุ. ป. ๓๑/๓๕๓

๔. อภิ. ป. ๔๐/๑๗๓ มหาฤๅษีว่านาม ๓ คือ อนุโลม โคตรภู และ โวทาน

๕. ม. มุ. ๑๒/๒๕๑

ประโยค๘ - วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๒ (ตอนจบ) - หน้าที่ 206

ปริเฉทที่ ๒๑

ชื่อปฏิบัติภาณทัสนาวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาวานา

ในปกรณวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

[ญาณทัสนวิสุทธินิเทศ]

เบื้องหน้าแต่อนุโลมญาณนี้ไปก็เป็นโคตรญาณ โคตรญาณ  
นั้นไม่จัดปฏิบัติญาณทัสนวิสุทธิตีเดีย เพราะ  
เป็นญาณตั้งอยู่ในฐานเป็นอาวัชนะแห่งมรรค เป็นอัปปหาริกญาณอยู่  
ในระหว่าง (วิสุทธิตั้ง ๒ นั้น) นั้นเอง แต่เพราะยังตกในกระแส  
แห่งวิปัสสนา จึงนับว่าเป็นวิปัสสนา (ด้วย) ส่วนญาณในมรรค ๔ นี้  
คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค  
ชื่อว่าญาณทัสนวิสุทธิ

[ปฐมมรรคญาณ]

ในมรรคญาณ ๔ นั้น ชื่อว่ากิจอะไร ๆ อื่นที่พระโยคาวจรผู้ใคร่  
จะยังปฐมมรรคญาณให้ถึงพร้อม จะต้องทำเป็นอันดับแรก ห้ามไม่  
ด้วยว่ากิจใดที่เธอจะพึงต้องทำ กิจนั้นอันเธอผู้ยังวิปัสสนาซึ่งอนุโลม-  
ญาณเป็นที่สุดให้เกิดขึ้นได้ทำเสร็จแล้ว แท้จริง จิตของเธอผู้มีอนุโลม-  
ญาณเกิดแล้วอย่างนี้ เมื่อความมืดหยاب ๆ ที่ปิดบังสัจจะ ถูกอนุโลม-  
ญาณทั้ง ๓ นั้นทำให้อันตรายไปแล้วตามควรแก่กำลังของตน ๆ ย่อม  
ไม่เล่นไป ไม่หยุดอยู่ ไม่นึกน้อมไป ไม่คิด ไม่ข้อง ไม่ผูกพันอยู่ใน  
สังขารทั้งปวง ย่อมถอยกลับ งอกกลับ หมุนกลับ ดั่งนี้กลิ้งกลับจาก  
ในปทุมฉะนั้น แม้นิมิตตารมณ์ทั้งปวง แม้ปวัตตารมณ์ทั้งปวง ก็  
ปรากฏโดยเป็นเครื่องกังวล

\* ก่อนนี้ไม่ปรากฏเป็นเครื่องกังวล เพราะมีความมืดปิดอยู่ บัดนี้ความมืดนั้นอันตราย  
ไปแล้ว จึงปรากฏเห็นเป็นเครื่องกังวลขึ้น

[โคตรภูญาณ]

ลำดับนั้น เมื่อนิมิตตารมณ์และปวัตตารมณ์ทั้งปวงปรากฏโดย  
เป็นเครื่องกังวลแก่เธอแล้ว ในที่สุดแต่อาเสวนะเห่อนุโลมญาณ (คือ  
ในลำดับแห่งอนุโลมญาณที่ได้มาจนคั่น) โคตรภูญาณทำพระนิพพาน  
อันไม่มีนิमित ไม่มีปวัตตะ ปราศจากสังขาร เป็นนิโรธ (ที่ดับ) ให้  
ให้เป็นอารมณ์ พลังก้าวล่วงเสียซึ่งโคตรบุद्धชน ชื่อบุद्धชน ภูมิ-  
บุद्धชน ก้าวลงสู่โคตรอริยะ ชื่ออริยะ ภูมิอริยะ เป็นปฐมอาวัชนะ  
(ความนึกหน่วงครั้งแรก) ปฐมอาโภค (ความคำนึกครั้งแรก) ปฐม-  
สมันนาหาร (ความประมวญจิตครั้งแรก) ในนิพพานารมณ์ ยังความ  
เป็นปัจจัยแห่งมรรคโดยอาการ ๖ ด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย สมันตร-  
ปัจจัย อาเสวนปัจจัย อปฺปิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย ให้  
สำเร็จ เป็นญาณถึงยอด เป็นศिरสะของวิปัสสนา ไม่เวียนกลับมาอีก  
(เพราะเกิดขึ้นครั้งเดียว) เกิดขึ้น ซึ่งท่านหมายถึง กล่าวไว้ (ในปฏิ-  
สัมภิตามรรค) ว่า "ความรู้ในอันหมุนกลับคือออกจากสิ่งภายนอก  
(คือสังขาร) ได้ชื่อว่าโคตรภูญาณเป็นอย่างไร ? ความรู้ใดครอบงำ  
เสียได้ซึ่งอุปาทะ เหตุนี้ ความรู้นี้จึงชื่อโคตรภู ความรู้ใดครอบงำ  
เสียได้ซึ่งปวัตตะ ฯลฯ ซึ่งอุปายาส เหตุนี้ ความรู้นั้นจึงชื่อโคตรภู  
ความรู้ใดครอบงำเสียได้ซึ่งสิ่งภายนอกคือสังขารนิमित เหตุนี้ ความรู้นั้น  
จึงชื่อโคตรภู ความรู้ใดแล่นไปสู่ธรรมอันไม่มีอุปาทะ เหตุนี้ ความรู้  
นั้นจึงชื่อโคตรภู ความรู้ใดแล่นไปสู่ธรรมอันไม่มีปวัตตะ ฯลฯ ไม่มี  
อุปายาส เป็นที่ดับคือนิพพาน เหตุนี้ ความรู้นั้นจึงชื่อโคตรภู ความ

รู้โคครอบงำเสียซึ่งอุปาทะแล้ว เล่นไปสู่ธรรมอันไม่มีอุปาทะ  
เหตุนี้ ความรู้นั้นจึงชื่อโคตรภู" ดังนี้เป็นอาทิ สุตตบททั้งปวงพึง  
(นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด

[อุปมาชั้นตอนแห่งอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ]

ในการทำกิจของอนุโลมญาณและโคตรภูตญาณนั้น นี่เป็นอุปมา  
แสดงอาการเป็นไปในอารมณ์ต่าง ๆ แห่งอนุโลมญาณและโคตรภูตญาณ  
ซึ่งแม้เป็นไปอยู่ในวิถิ (จิต) เดียวกัน โดยอาวัชชะเดียวกัน (ดังต่อ  
ไปนี้) เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้ใคร่จะกระโดดข้ามเหมืองใหญ่ (ไป)  
ขึ้นที่ฝั่งนอก วิ่งมาด้วยกำลังเร็ว ครว้าเชือกที่ผูกห้อยไว้ที่กิ่งไม้หรือไม้  
เส้า (ที่ปักไว้) ริมฝั่งในของเหมือง โหนตัวขึ้นแล้ว (โยนตัวให้) มี  
กายน้อมโน้มตรงไปยังฝั่งนอก จนถึงส่วนเบื้องบนของฝั่งนอก จึง  
ปล่อยเชือกหรือไม้เส้านั้น ตัวสั่นอยู่ตกลงที่ฝั่งนอกแล้ว จึงค่อยขึ้นขึ้น  
ฉันใด แม้พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้ใคร่จะตั้งมั่นใน  
พระนิพพานอันเป็นฝั่งนอกของ ภพ กำเนิด คติ ฐิติ และนิवास  
ทั้งหลาย เล่นมาด้วยกำลังมีอุทัพพยานุปัสนาเป็นต้น ครว้าเชือกคือ  
รูป (ขันธ) ซึ่งผูกห้อยอยู่ที่กิ่งไม้คืออตภาพ หรือไม้เส้าคือนามขันธ  
มีเวทนาเป็นต้นขันธหนึ่ง ด้วยอาวัชชะแห่งอนุโลมญาณว่า  
มันไม่เที่ยง หรือว่ามันเป็นทุกข์ หรือว่าเป็นอนัตตาแล้ว ยังไม่  
ปล่อยเชือกคือรูปและไม้เส้าคือนามนั้น โหนขึ้นด้วยอนุโลมจิตดวงแรก

\* ขุ. ป. ๓๑/๕๕.



เป็นผู้มีใจน้อมโน้นตรงไปยังพระนิพพานด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๒ จุจ  
บุรุษนั้นมิกายน้อมโน้มตรงไปยังฝั่งนอก (ของเหมือง) ฉะนั้น แล้วก็  
เป็นผู้ใกล้ชิดต่อพระนิพพานอันจะพึงถึงเดี๋ยวนี้ ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๓  
จุจบุรุษนั้น (โยนตัวไป) ถึงส่วนเบื้องบนแห่งฝั่งนอก (ของเหมือง)  
ฉะนั้น เพราะความคับไปแห่งจิต (อนุโลมดวงที่ ๓ ?) นั้น ก็ปล่อย  
อารมณ์ที่เป็นสังขารนั้น แล้วตกลงไปในพระนิพพานอันปราศจาก  
สังขารเป็นฝั่งนอก (โดยหวังพระนิพพานเป็นอารมณ์) ด้วยโคตร  
ภูจิต แต่เพราะยังไม่มี ความคุ้นเคยในอารมณ์ที่เพ่งยึดหวังครั้งเดียว  
จึงยังไม่ตั้งมั่นด้วยคิก่อน จุจบุรุษนั้นตัวสั่นอยู่ฉะนั้น ต่อ นั้นจึงตั้งมั่น  
ด้วยมรรคญาณ แล

[อุปมาการทํากิจแห่งอนุโลมญาณและโคตรภูญาณ]

ในญาณ ๒ นั้น อนุโลมญาณอาจบรรเทาความมืดคือกิเลสอัน  
ปิดบังสัจจะได้ (แต่) ไม่อาจทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ได้ โคตร-  
ภูญาณอาจทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ได้แท้ (แต่) ไม่อาจบรรเทา  
ความมืดที่บังสัจจะได้ (ต่อไป) นี่เป็นอุปมาในการทํากิจแห่งญาณทั้ง  
๒ นั้น

ยังมีบุรุษดาตีสู้หนึ่ง ใครจะทราบนักษัตริโยค (ความประจวบ  
กันแห่งดวงจันทร์กับดาว) ออกไปแหงนดูดวงจันทร์ในเวลากลางคืน  
ดวงจันทร์ไม่ปรากฏแก่เขาเพราะถูกพลาหกบัง พอลมลูกหนึ่งตั้งขึ้น  
กำจัดพลาหกหนา ๆ (ไป) อีกลูกหนึ่งกำจัดพลาหกปานกลาง (ไป)

อีกลูกหนึ่งกำจัดปลาหกแม้วาง ๆ (ไปหมดสิ้น) ที่นั่นบุรุษนั้น ครั้น  
ท้องฟ้าปราศจากปลาหกแล้ว ก็เห็นดวงจันทร์ทราบนักษัตริย์ได้

ในข้ออุปมาและอุปไมยนั้น ความมืดคือกิเลสอย่างกลาง อย่าง  
หายาบ และอย่างละเอียดที่ปิดบังสัจจะ เปรียบเหมือนปลาหก ๓ ชั้น  
อนุโลมจิต ๓ เหมือนลม ๓ ลูก โคตรภูญาณเหมือนบุรุษตาดี พระ  
นิพพานเหมือนดวงจันทร์ การบรรเทาความมืดบังสัจจะแห่งอนุโลมจิต  
แต่ละดวง เหมือนการกำจัดปลาหก ๓ ชั้นตามลำดับแห่งลมแต่ละลูก  
ความที่เมื่อความมืดบังสัจจะปราศไปแล้ว เห็นพระนิพพานอันหมดจด  
ได้แห่งโคตรภูญาณ เหมือนการที่เมื่อท้องฟ้าปราศจากปลาหกแล้ว  
เห็นดวงจันทร์อันกระจ่างได้แห่งบุรุษนั้น ก็แลลม ๓ ลูกอาจกำจัดแต่  
ปลาหกบังดวงจันทร์ได้เท่านั้น หากไม่เห็นดวงจันทร์ไม่ ฉะนั้นใดเล่า  
อนุโลมจิตทั้งหลายก็อาจบรรเทาแต่ความมืดบังสัจจะได้เท่านั้น หาก  
เห็นพระนิพพานได้ไม่ ก็ฉะนั้น บุรุษนั้นอาจเห็นได้แต่ดวงจันทร์  
(แต่) ไม่อาจกำจัดปลาหกได้ฉนใด โคตรภูญาณก็อาจเห็นพระนิพพาน  
ได้เท่านั้น ไม่อาจบรรเทาความมืดคือกิเลสได้ฉนนั้น ก็เพราะเหตุนี้  
แหละ โคตรภูญาณนั้น ท่านจึงเรียกว่า อาวัชนะแห่งมรรค

[อุปามรรคญาณอาศัยสัญญาจากโคตรภูญาณ]

จริงอยู่ โคตรภูญาณนั้น แม้เป็นอนาววัชนะ (คือมิใช่อาวัชนะ)  
(แต่ว่า) ตั้งอยู่ในฐานแห่งอาวัชนะ ราวกะให้สัญญาแก่มรรคว่า "ท่าน  
จงเกิดอย่างนี้" แล้วจึงดับไป ฝ่ายมรรคก็ไม่ปล่อยสัญญาที่โคตรภูญาณ

นั้นให้เลย คิดตามญาณนั้นไป ด้วยอำนาจสันตติไม่ขาดระยะ เจาะไป  
ทำลายไปซึ่งกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ ซึ่งไม่เคยถูกเจาะ ไม่เคย  
ถูกทำลาย เกิดขึ้น (ต่อไป) นี่เป็นอุปมาในความข้อนั้น

ยังมีนายขมังธนูผู้หนึ่ง ให้ตั้งแผ่นเป้าไว้ ๑๐๐ แผ่นในที่ (ห่าง)  
ประมาณ ๘ อุสกะ<sup>๕</sup> แล้ว พัน (ปิด) หน้าด้วยผ้า สอดศร ยืนอยู่บน  
จักรยนต์<sup>๖</sup> บุรุษอีกผู้หนึ่ง (ทำหน้าที่) หมุนจักรยนต์ (คอย) ให้สัญญา  
ด้วยท่อนไม้ (เคาะ) ที่จักรยนต์นั้น เมื่อแผ่นเป้าตรงหน้านายขมังธนู  
นายขมังธนูก็ไม่ปล่อยสัญญาท่อนไม้เสีย ยิ่งศรไป (ทันที) เจาะแผ่น  
เป้า (ถูกหมด) ทั้ง ๑๐๐ ในข้ออุปมาและอุปไมยนั้น โคตรภูญาณ  
เหมือนสัญญาท่อนไม้ มรรคญาณเหมือนนายขมังธนู การที่มรรคญาณ  
ไม่ปล่อยสัญญาที่โคตรภูญาณให้เสีย ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์  
เจาะและทำลายกองโลภะ โทสะ โมหะ อันไม่เคยถูกเจาะไม่เคยถูกทำลาย  
ได้ เหมือนการที่นายขมังธนูไม่ปล่อยสัญญาท่อนไม้เสีย (ยิงศร) เจาะ  
แผ่นเป้า (ถูกหมด) ทั้ง ๑๐๐ ฉะนั้น

[อเนกานิสงส์แห่งมรรค]

อันมรรคนั้น ไซ้แต่ทำการเจาะ (ทำลาย) กองกิเลสมีกองโลภะ

๑. ปาฐะเป็น อนุพุทธมาโน แต่ฉบับพม่าเป็น อนุพทุธมาโน ในฎีกาก็เป็น อนุพทุธนั  
เห็นว่าปาฐะหลังถูกต้องกว่า

๒. มหาฎีกาว่า อุสกะ เท่ากับ ๒๐ ยัฐิ<sup>๗</sup> ยัฐิเท่ากับ ๔ สอก (คือว่า) ๒๐ ยัฐิเป็น ๘๐  
สอก (หรือ ๒๐ วา) เพราะฉะนั้น ๘ อุสกะจึงเท่ากับ ๖๔๐ สอก (หรือ ๑๖๐ วา) คือ ๘  
เส้นนั่นเอง

๓. จักรยนต์ คือเป็นกลมหมุนได้ มหาฎีกาว่า คล้ายจักรช่างหม้อ

เป็นต้นเท่านั้นก็หาไม่ได้ แต่ว่ายทะเลคือวัฏทุกข์ในสงสารอันมีต้น  
ปลายที่รู้ไม่ได้ ให้เหือดแห้งได้ ปิดประตูบายทั้งปวงได้ ทำความ  
พร้อมหน้า (คือสำเร็จโดยประจักษ์) แห่งอริยทรัพย์ ๘ ได้ ละมิจฉา-  
มรรคมองค์ ๘ ได้ ยังเวรภัยทั้งปวงให้ระงับได้ ถวายตัวเป็นบุตรชนิ-  
โอรส (เกิดแต่อก) แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ และยังเป็นไปเพื่อได้  
รับอานิสงส์อื่น ๆ หลายรื้อนอย่าง ด้วยประการฉะนี้

ญาณที่สัมปยุตด้วยโศดาปัตติมรรค อันให้อานิสงส์เป็นอนันต์ ดัง  
กล่าวมานี้ เป็นญาณในโศดาปัตติมรรค แล

ปฐมญาณ จบ

[ทุติยมรรคญาณ]

ก็แลในลำดับแห่งญาณ (ที่ ๑) นี้ ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง อัน  
เป็นวิบากของโศดาบันปัตติมรรคจิตนั้นแหละย่อมเกิดขึ้น ก็เพราะความที่  
โลกุตรกุศลทั้งหลายมีวิบากในลำดับ (แห่งตน คือให้ผลทันทีหาอะไร  
คั่นมิได้) นั่นเอง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า "สมาธิมานนฺตริ-  
กญฺณมาหุ-บัณฺฑิตํทั้งหลายกล่าวสมาธิ (ในมรรค?) ไคว่ เป็น  
อนันฺตริกะ (ให้ผลในลำดับแห่งตน) " และว่า "ทนฺธํ อานนฺตริกํ  
ปาปฺณาติ อาสวานํ ขยาย"-บุคคลใด บรรลุอนันตริกสมาธิ เพื่อ  
ความสิ้นอาสวะช้า " ดังนี้ เป็นต้น

๑. พ. ข. ๒๔/๖

๒. อ. จ. จติก. ๒๑/๒๐๐

ส่วนอาจารย์ล่างพวกกล่าวว่า "ผลจิต ๑,๒,๓, หรือ ๔ ดวง (เกิดขึ้น)" คำนั้นไม่ควรถือเอา เพราะว่าโคตรภูญาณย่อมเกิดขึ้นในที่สุดแต่อาเสวนะแห่งอนุโลมญาณ เหตุนี้ โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุด อนุโลมจิตต้องมี ๒ ดวง เพราะดวงเดียวย่อมไม่ได้อาเสวนปัจจย และ อาวัชวิธีหนึ่ง ย่อมมีจิต ๓ ดวงเดียวย่อมยิ่ง เพราะฉะนั้น ญาณใด มีอนุโลมจิต ๒ ดวง จิตดวงที่ ๓ แห่งญาณนั้นก็โคตรภู ดวงที่ ๔ เป็นมรรคจิต (อีก) ๓ ดวงเป็นผลจิต ญาณใดมีอนุโลมจิต ๓ ดวง จิตดวงที่ ๔ ของญาณนั้นก็โคตรภู ดวงที่ ๕ เป็นมรรคจิต (อีก) ๒ ดวงเป็นผลจิต เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "ผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวง...ย่อมเกิดขึ้น"

ฝ่ายอาจารย์ล่างพวกก็เห็นว่า "ญาณใดมีอนุโลมจิต ๔ ดวง จิตดวงที่ ๕ ของญาณนั้นเป็นโคตรภู ดวงที่ ๖ เป็นมรรคจิต (อีก) ดวง ๑ เป็นผลจิต " อันคำนั้นก็สมควรเชื่อถือเป็นสาระ เพราะค้านได้ว่า "จิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ ย่อมเป็นอัปปนา ไม่ยิ่งกว่านั้นไป เพราะใกล้ภวังค์" ดังนี้

ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลในลำดับปฐมมรรคเท่านี้ พระโยคาวจรผู้นั้นก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๒\* ชื่อพระโสดาบัน แม้จะยังเป็นผู้ประมาทอยู่มาก\* ท่องเที่ยวไปในพวกเทพและพวกมนุษย์ ๗ ชาติ

๑.ถึงพระอริยบุคคล ๘ พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคเป็นที่ ๑ พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล จึงเป็นที่ ๒

๒. ที่ว่าพระโสดาบันยังประมาทอยู่มากนี้ หมายความว่าในระหว่างที่ยังเวียนเกิดอยู่ ๗ ชาติ นั้น ย่อมจะได้ประสบสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ทำให้มัวเมาเพลิดเพลินไปบ้างตามประสาคนยังไม่สิ้นกิเลส แต่ไม่ถึงกับถ่วงศีลถ่วงธรรมทำบาปกรรมอะไรละเอะไป

แล้วก็เป็นผู้สามารถในอันทำที่สุดทุกข์ได้

[ปัจเจกชน ๑๕]

แต่ในที่สุดแห่งผล จิตของพระโศคานั้นย่อมลงสู่ภวังค์ ต่อนั้น  
มโนทวาราวชนะจึงตัดภวังค์เกิดขึ้น เพื่อประโยชน์แก่มรรคปัจเจกชน  
(คือย่อนพิจารณาคุณมรรค) ครั้นมโนทวาราวชนะนั้นดับแล้ว ชวนะ  
สำหรับมรรคปัจเจกชน ๓ ดวงจึงเกิดขึ้นตามลำดับแล อาวัชนะเป็นต้น  
ลงสู่ภวังค์อีก แล้วเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่การปัจเจกชนผลเป็นต้น  
โดยนัยนั้นนั่นแหละ เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาวัชนะและชวนจิตไรเล่า  
พระโศคานั้นจึงปัจเจกชนมรรค ปัจเจกชนผล ปัจเจกชนกิเลสที่ละ  
ได้แล้ว ปัจเจกชนกิเลสที่ยังเหลือ ปัจเจกชนนิพพานได้

ก็แลพระโศคานั้น ย่อมปัจเจกชนมรรค (โดยนัย) ว่า "เรา  
มาได้ด้วยมรรคอันนี้หนอ" แต่นั้นจึงปัจเจกชนผล (โดยนัย) ว่า  
"อานิสอันนี้เราได้แล้ว" ต่อนั้นจึงปัจเจกชนกิเลสที่ละได้แล้ว  
(โดยนัย) ว่า "กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ ๆ เราละได้แล้ว" ลำดับนั้นจึง  
ปัจเจกชนกิเลสที่มรรคเบื้องสูง ๓ จะพึงกำจัด (โดยนัย) ว่า "กิเลส  
ทั้งหลายชื่อนี้ ๆ ของเรายังเหลืออยู่" และในที่สุดจึงปัจเจกชนเพราะ  
อมตนิพพาน (โดยนัย) ว่า "ธรรมอันนี้เรา (รู้แจ้ง) แทงตลอดแล้ว  
โดย (ทำให้) เป็นอารมณ์" ปัจเจกชน ๕ ย่อมมีแก่พระอริยสาวก  
โศคบันดังนี้ และปัจเจกชน ๕ นั้นมีแก่พระโศคบันฉันทิ์ ก็มีแม่  
แก่พระสกทาคามีและพระอนาคามีฉันทิ์นั้น แต่สำหรับพระอรหันต์ อัน

การปึงเวกขณกิเลสที่ยังเหลือหามีไม่แล ด้วยประการดังนี้ ทั้งหมด  
ด้วยกัน จึงนับเป็นปึงเวกขณ ๑๕ แต่นั้นเป็นกำหนดอย่างสูงทีเดียว  
ด้วยว่า การปึงเวกขณกิเลสที่ละได้แล้วและกิเลสที่ยังเหลือ ย่อมมีบ้าง  
ไม่มีบ้าง แม้แก่พระเสกขบุคคลทั้งหลาย ก็เพราะไม่มีปึงเวกขณนั้น  
นั่นเอง ท้าวมหานามจึงทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ธรรม (คือ  
กิเลส) ชื่ออะไรที่ ข้าพระองค์ยังละไม่ได้ในภายใน ซึ่งเป็นเหตุให้  
โลกธรรมทั้งหลายยึดจิตของข้าพระองค์ตั้งอยู่ได้บ้างในกลางคราว" ดัง  
นี้เป็นต้น สุตตบททั้งปวง (ในสูตรนี้) บัณฑิตควรทราบโดยพิสดาร  
[เลื่อนภูมิ]

ก็แลครั้นปึงเวกขณอย่างนั้นแล้ว พระอริยสาวกโสดาบันนั้นนั่ง  
อยู่ ณ อาสนะนั้นนั่งเอง หรือโดยสมัยอื่นอีก ย่อมทำโยคะเพื่อบรรลु  
ภูมิที่ ๒ เพื่อความเบาบางลงแห่งกามราคะและพยาบาท ท่านยัง  
อินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ ให้ชุ่มนุ่มกันแล้ว ย่ำยีเสียซึ่งสังขารอัน  
ต่างโดยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้นแลด้วยญาณ (กำหนด  
ไตรลักษณ์) ว่า มันไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา เปลี่ยน (ความ  
กำหนดนั้น) ไปมา (จน) หยั่งลงสู่วิถีวิปัสสนา เมื่อท่านปฏิบัติไปอย่าง  
นั้น ครั้นอนุโลมญาณและโคตรญาณเกิดขึ้นด้วยอาวัชนะอันหนึ่งใน  
ที่สุดแห่งสังขารูปกขาญาณ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล สกทาคามิมรรค

ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภูญาณ\* ญาณอันสัมปยุตด้วยสกทาคามิ-  
มรรคนั้น ชื่อว่าญาณในสกทาคามิมรรค แล

ทุติยญาณ จบ

[ตติยมรรคญาณ]

ผลจิตในลำดับแห่งแห่งญาณนี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว  
เหมือนกัน ก็แล ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลในลำดับทุติยมรรคเพียงนี้  
ท่านก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๔ ชื่อพระสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกคราว  
เดียว ก็สามารทำที่สุดทุกข์ได้ การปัจเจกชนต่อนั้นไปก็มีนัยดังกล่าว  
แล้วนั้นแหละ ก็ครั้นปัจเจกชนอย่างนั้นแล้ว พรอริยสาวกสกทาคามี  
นั้นนั่ง ณ อาสนะนั้นนั่นเอง หรือโดยสมัยอื่นอีก ย่อมทำโยคะเพื่อ  
บรรลุมิที่ ๓ เพื่อละกามราคะและพยาบาทมิให้เหลือ ท่านยังอินทรีย์  
พละ แลโพชนงค์ ให้ชุ่มนุมนกันแล้ว ย่ำยีเสียซึ่งสังขารนั้นแหละ  
ด้วยญาณ (กำหนดไตรลักษณ์) ว่า มันไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา  
เปลี่ยน(ความกำหนดนั้น) ไปมา (จน) หยั่งลงสู่วิถีวิปัสสนา เมื่อท่าน  
ปฏิบัติไปอย่างนั้น ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นด้วย  
อาวัชนะอันหนึ่งในที่สุดแห่งสังขารูปกญาณ โดยนัยที่กล่าวแล้ว  
นั้นแหละ อนาคามิมรรคย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภูญาณ ญาณ

\* มหาภูติกาว่า โคตรภู ในมรรคที่ ๒ (และที่ ๓ ที่ ๔ ด้วย) ไม่ใช่โคตรภูแท้ เป็นแต่  
คล้ายโคตรภู อันโคตรภูญาณนั้น เป็นปุเรจาริกญาณแห่งปฐมมรรค เป็นโคตรภูโดยตรง  
เพราะครอบงำโคตรบุญชนเสีย ก่อเกิดโคตรพระอริยะขึ้น ส่วนโคตรภูในมรรคที่ ๒ เป็นต้นไป  
นี้ เป็นโคตรภูโดยอ้อม เพราะคล้ายโคตรภูเท่านั้น



อันสัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคนั้น ชื่อว่าญาณในอนาคามิมรรค แล

ตติยญาณ จบ

[จตุตถกมรรคญาณ]

ผลจิตในลำดับแม่แห่งญาณนี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว เหมือนกัน ก็แล ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลในลำดับตติมรรคเพียงนี้ ท่านก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๖ ชื่อพระอนาคามี (มีกำหนดต่อไป) เป็น โอปปาติกะ ปรินิพพานในโลก (สุทธาวาส) ที่อุปบัตินั้น มีอันไม่กลับมาจากโลกนั้นเป็นธรรมดา (คือ) ไม่มาสู่โลกนี้อีกด้วยอำนาจปฏิสนธิ การปัจเจกชนต่อนั้นไปก็มีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแหละ ก็ครั้งปัจเจกชน อย่างนั้นแล้ว พระอริยสาวกอนาคามีนั้นนั่ง ณ อาสนะนั้นนั่งเอง หรือ โดยสมัยอื่นอีก ย่อมทำโยคะเพื่อบรรลุภูมิที่ ๔ เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มิให้เหลือ ท่านยังอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ให้ชุ่มนุ่มกันแล้ว ย่ำยีเสียซึ่งสังขารนั้นแหละ ด้วยญาณ (กำหนดไตรลักษณ์) ว่า มันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เปลี่ยน (ความกำหนดนั้น) ไปมา (จน) หยั่งลงสู่วิถีวิปัสสนา เมื่อท่านปฏิบัติ ไปอย่างนั้น ครั้นอนุโลมญาณและโคตรญาณ เกิดขึ้นด้วยอาวัชนะ อันหนึ่ง ในที่สุดแห่งสังขารเบกขาญาณ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

๑. บาลีทั่วไป อนาวตฺตมฺโม ตสฺมา โลกา ปาฐะโนมหาภูทิกายํ นํ จิงเข้าใจว่าปาฐะ จะตก ตสฺมา โลกา

๒. มหาภูทิกายา แต่การมาเพื่อเฝ้าพระพุทธเจ้าและฟังธรรม คงมีอยู่แท้

อหัตมรรคย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภูญาณ ญาณอันสัมปยุตด้วย  
อหัตมรรคนั้น ชื่อว่าญาณในอหัตมรรค แล

จตุตถญาณ จบ

ผลจิตในลำดับแม่แห่งญาณนี้ ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว  
เหมือนกัน ก็แลด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลในลำดับจตุตถมรรคเพียงนี้  
ท่านก็เป็นซึ่งร่างกายอันสุดท้าย มีภาระ (ของหนัก) อันปลงแล้ว มี  
ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันสุดท้าย มีภาระ (ของหนัก) อันปลงแล้ว มี  
ประโยชน์อันได้บรรลุแล้วโดยลำดับ มีกิเลสเครื่องผูกไว้ในภพสิ้นไป  
แล้ว รู้โดยชอบหลุดพ้นแล้ว เป็นทักษิณยเลิศจกของโลกกับทั้งเทวโลก  
แล

ด้วยประการดังกล่าวนี้ คำใดข้าพเจ้ากล่าวไว้ (ต้นนิเทศนี้) ว่า  
"ส่วนญาณในมรรค ๔ นี้ คือ โสคาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค  
อนาคามิมรรค อหัตมรรค ชื่อว่าญาณทัสนวิสุทธิ" ดังนี้ คำนั้น  
ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาญาณ ๔ นี้ อันจะพึงบรรลุโดยลำดับ (ดัง) นี้

[อานุภาพแห่งมรรคญาณ]

บัดนี้ เพื่อทราบชัดซึ่งอานุภาพแห่งญาณ ๔ อันชื่อว่าญาณทัสน-  
วิสุทธินี้แหละ

[หัวข้อ]

บัณฑิตจึงควรทราบความ (ที่มรรค) มีโพธิปักขิย-  
ธรรมบริบูรณ์ ควรทราบภูฐานะ (ความออกจาก

นิมิตตะและปวัตตะ) และพลสมายอก (ความ  
ประกอบเสมอกันแห่งสมถะและวิปัสสนาพะละ)  
ควรทราบการละธรรมทั้งหลายที่ญาณไร้พินละ และ  
ควรทราบก็มีปริยญาภิกิจเป็นต้น ที่ท่านกล่าว (ว่า  
มีขึ้น) ในกาลที่ตรัสรู้ตามสภาพทุกประการด้วยแล

[ขยายความ]

[โพธิปักขิยธรรม]

ในข้อเหล่านั้น ชื่อว่า "ความมีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์" คือ  
ความที่โพธิปักขิยธรรมทั้งหลายเต็มเปี่ยม ก็ธรรม ๓๗ นี้ คือ สติ-  
ปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕  
โพชฌงค์ ๗ มรรคมองค์ ๘ ชื่อว่า โพธิปักขิยะ เหตุเป็นธรรมมีใน  
ฝ่ายแห่งอริยมรรคอันได้นามว่าโพชะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุตรัสรู้  
คำว่า "เพราะ...มีในฝ่าย" หมายความว่า เพราะตั้งอยู่ในความเป็น  
ธรรมอุดหนุน

[อรรถแห่งสติปัฏฐาน]

ในโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น ธรรมชื่อว่าปัฏฐาน เพราะเล่น  
เข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย (มีกายเป็นต้น) ปัฏฐานก็คือสตินั่นเอง  
จึงได้ชื่อว่า สติปัฏฐาน\* ก็สตินั้นแตกเป็น ๔ ประการ เพราะเป็นไป

\* เรามักแปลกันว่า ที่ตั้งแห่งสติ (หมายถึงอารมณ์) แต่ที่ท่านแปลว่า ปัฏฐาน คือ สติ  
(หมายเอาตัวสติเอง)

โดยถือเอาอสุภาการ (อาการไม่งาม) ทุกขาการ (อาการเป็นทุกข์)  
อนิจจาการ (อาการไม่เที่ยง) อนัตตาการ (อาการเป็นอนัตตา) ใน  
กาย เวทนา จิต ธรรม และโดยยังกิจคือการละสุกสัญญา (ความสำคัญ  
ว่างาม) สุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) นิจสัญญา (ความสำคัญ  
ว่าเที่ยง) อตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นอนัตตา) ในกาย เวทนา จิต  
ธรรมนั้นให้สำเร็จ จึงแตกเป็น ๔ ประการ เพราะฉะนั้น ท่านจึง  
กล่าวว่า สติปัฏฐาน ๔

[อรรถแห่งสัมมปปธาน]

ธรรมชื่อว่าปธาน เพราะเป็นเหตุเพียร ปธานอังกม ชื่อว่า สัม-  
มปปธาน (แปลว่า ธรรมเป็นเหตุเพียรอังกม) นัยหนึ่ง ธรรมชื่อ  
มัมมปปธาน เพราะเป็นเหตุเพียรโดยชอบ<sup>๑</sup> นัยหนึ่ง ธรรมชาตนั้นชื่อ  
ว่า งาม เพราะเว้นจากความเป็นสิ่งน่าเกลียดเพราะกิเลส และชื่อว่า  
ปธาน เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้ประเสริฐสุด และเพราะทำความ  
เป็นประธาน (คือสูงสุด ?) โดยความหมายว่ายังประโยชน์สุขให้สำเร็จ  
ได้ เหตุนี้จึงได้ชื่อว่าสัมมปปธาน คำว่าสัมมปปธานนั้นเป็นชื่อของ  
วิริยะ สัมมปปธานนี้นั้นเป็น ๔ ประการ เพราะยังกิจคือการละ และ

๑. มหาภูิกว่า การถือเอาอาการมีอสุภาการเป็นต้นในอารมณ์มีกายเป็นต้น เป็นสติปัฏฐาน

บุพภาค การยังกิจคือการละสุกสัญญาเป็นต้นให้สำเร็จ เป็นสติปัฏฐานที่เป็นมรรค

๒. เรามักแปลกันเป็นภาว. ว่า ความเพียร แต่นี้ท่านแปลเป็นกรณ. ว่า ธรรมเป็นเหตุเพียร

มิให้เกิดขึ้นแห่งกุศลทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วและที่ยังมิได้เกิดขึ้น และ  
ยังกิจคือให้เกิดขึ้นและตั้งอยู่ (มิให้เสื่อมไป) แห่งกุศลทั้งหลายที่ยังมิได้  
เกิดและเกิดแล้วให้สำเร็จ เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สัมมปธาน ๔

[อรรถแห่งอิทธิบาท]

คุณชาติชื่อว่าอิทธิ เพราะอรรถคือสำเร็จ (บังเกิดผล) ซึ่งกล่าว  
แล้วในกาลก่อน (คือในอิทธิวิชิต) ธรรมใดเป็นบาทแห่งอิทธิ  
โดยอรรถคือเป็นหัวหน้า (คือเป็นอธิบดี) แห่งสัมปยุตธรรมของอิทธิ  
นั้น และโดยอรรถคือเป็นเหตุส่วนเบื้องต้นแห่งอิทธิที่เป็นผล เหตุนี้  
ธรรมนั้นจึงชื่ออิทธิบาท อิทธิบาทนั้นมีวิภาคเป็น ๔ ด้วยอำนาจธรรม  
(ที่เป็นบาท) มีฉันทะเป็นต้น เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า อิทธิบาท ๔  
ดังบาลีว่า "จตุตทาโร อิทธิปาธา ฉนฺทิตฺติปาโห วิริยิตฺติปาโห

จิตฺติตฺติปาโห วิมฺลิตฺติปาโห-อิทธิบาท ๔ คือ อิทธิบาทคือฉันทะ  
อิทธิบาทคือวิริยะ อิทธิบาทคืออจิตตะ อิทธิบาทคือวิมังสา"<sup>๑</sup> ดังนี้  
ธรรมมีฉันทะเป็นต้น (ตามที่กล่าวมา) เหล่านี้เป็นโลกุตระแท้ ส่วนที่  
เป็นโลกียะ แม้เป็นธรรม (เช่นผัสสะ) ที่ได้ด้วยอำนาจฉันทาธิบดี  
เป็นต้น ก็นับเป็นอิทธิบาท โดยบาลีว่า "หากภิกษุทำฉันทะให้เป็น  
อธิบดี ได้สมาธิได้ความที่จิตอารมณ์เป็นหนึ่งใจ<sup>๒</sup> นี้เรียกว่าฉันท-  
สมาธิ"<sup>๓</sup> ดังนี้เป็นอาทิ

๑. ปุพฺพภาครณญฺเณ ปาฐะมหาฎีกาเป็นต้น...การณญฺเณ เข้าที่กว่า

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๐๑

๓. อภิ. วิ. ๓๕, ๒๕๒

[อรรถแห่งอินทรีย์และพละ]

ธรรมชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถคือความเป็นใหญ่ได้แก่ครอบ  
งำ (อกุศล) ได้ เหตุครอบงำเสียซึ่งอสังขาร (ความไม่เชื่อ) โกสัชชะ  
(ความเกียจคร้าน) ปมาทะ (ความขาดสติ) วิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน)  
และสัมโมหะ (ความหลงไม่รู้จริง) อนึ่ง ธรรมชื่อพละ เพราะอรรถ  
คือไม่พึงหวั่นไหว เหตุอกุศลมีอสังขารเป็นต้นไม่พึงครอบงำได้ ทั้ง  
๒ อย่างนั้นมีวิภาคเป็น ๕ ด้วยอำนาจธรรมมีศรัทธาเป็นอาทิ เหตุนั้น  
ท่านจึงกล่าวว่า อินทรีย์ ๕ พละ ๕

[อรรถแห่งโพชฌงค์และองค์มรรค]

ธรรม ๗ สติเป็นต้น ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์แห่งสัตว์  
ผู้ตรัสรู้ (อริยสัจ ๔) อนึ่ง ธรรม ๘ มีสัมมาทิฐิเป็นต้น ชื่อว่าเป็น  
องค์มรรค เพราะอรรถคือเป็นนิยานิกะ (นำออกจากสังสารวัฏ)  
เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

[โพธิปักขิยธรรมมีในจิตต่าง ๆ กันและในจิตดวงเดียว]

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ดังกล่าวมานี้ ย่อมมีได้ในจิตต่าง ๆ ใน  
บุพภาคดังนี้ คือ เมื่อโลกียวิปัสสนาเป็นไปอยู่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน  
ย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้กำหนดกายด้วยอาการ ๑๔ เวทนานุปัสสนาสติ-  
ปัฏฐานย่อมมีแก่ผู้กำหนดเวทนาด้วยอาการ ๘ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานย่อม  
ย่อมมีแก่ผู้กำหนดจิตด้วยอาการ ๑๖ และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานย่อม  
มีแก่ผู้กำหนดธรรมทั้งหลายด้วยอาการ ๕ สัมมปปธานที่ ๑ ย่อมมีใน

กาลที่เห็นอกุศลที่ไม่เคยเกิด (แก่ตน) ในอรรถภาพนี้ (แต่) เกิดแก่ผู้อื่น  
 จึงคิดว่า "อกุศลนั้นเกิดแก่ผู้อื่นที่ปฏิบัติอย่างไร เราจักไม่ปฏิบัติอย่าง  
 นั้น เมื่อเป็นดังนั้นมันก็จะไม่เกิดขึ้นแก่เรา" ดังนี้ แล้วพยายามเพื่อ  
 มิให้ออกุศลนั้นเกิดขึ้น สัมมปธานที่ ๒ ย่อมมีในกาลที่เห็นอกุศลที่ถึง  
 กับเกิดขึ้นแก่ตนแล้วพยายามละอกุศลนั้นเสีย สัมมปธานที่ ๓ ย่อมมี  
 แก่ผู้พยายามเพื่อยังฉานหรือวิปัสสนาก็คือตาม อันยังไม่เคยเกิดในอรรถภาพนี้  
 ให้เกิดขึ้น สัมมปธานที่ ๔ ย่อมมีแก่ผู้ยังฉานหรือวิปัสสนาที่เกิดขึ้น  
 แล้ว ให้เกิดขึ้นอยู่บ่อย ๆ โดยที่ไม่เสื่อมไปเสีย อธิธัมมามีฉันท-  
 ธิบาทเป็นอาทิ ย่อมมีในกาลที่ทำอธิธัมมามีฉันทธิบาทเป็นต้นนั้น ๆ  
 ให้เป็นธรรมางกุศลให้เกิดขึ้น สัมมาวาจาเป็นต้นย่อมมีในการที่เว้นจาก  
 มิจฉาวาจาเป็นต้น (นี้ โภธิปักขิยธรรมมีใจจิตต่าง ๆ) แต่ในกาลที่  
 ญาณ ๔ นี้ (มีโสดาปัตติมรรคญาณเป็นต้น) เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้น  
 ย่อมมีใจจิตดวงเดียว เว้นสัมมปธาน ๔ ที่เหลือ ๓๓ ย่อมมีในขณะ  
 แห่งผลจิต ก็แลในธรรมเหล่านั้นอันมีในจิตดวงเดียวอย่างนี้ สติอันมี  
 พระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็อันเดียวนั้นแหละ ท่านเรียกว่า สติปัฏฐาน ๔  
 ก็โดยที่ยังกิจคือการละสุกสัณญะเป็นต้น ในอารมณ์มีกายเป็นต้นให้สำเร็จ  
 วิริยะก็อันเดียวนั้นแหละ ท่านเรียกว่าสัมมปธาน ๔ ก็โดยที่ทำการมี  
 ยังอกุศลทั้งหลายที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดมิให้เกิดขึ้นเป็นต้นให้สำเร็จ แต่ในส่วนที่  
 เหลือ (๕ มีอธิธัมมามีฉันท) การลด (โดยสังขเพเข้า ดังที่สังขเพ  
 เรียกว่า สติปัฏฐาน สัมมปธาน) และการเพิ่ม (โดยวิภาคออกไป  
 ดังจำแนกเป็นกายานุปัสสนาเป็นต้น) หามีไม่

[วิภาคโพธิปักขิยธรรมเป็น ๖ ประการ]

อีกวิภาคนั้น ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ นั้น

ธรรมทั้งหลายนั้นเป็น ๖ ประการ คือ ธรรม ๕

เป็นอย่างเดียว ธรรมอันเดียวเป็น ๒ อย่าง อนึ่ง

ธรรมอันเดียวเป็น ๔ อย่าง เป็น ๕ อย่าง เป็น ๘

อย่าง และเป็น ๙ อย่าง

ชื่อว่า "ธรรม ๕ อย่างเป็นอย่างเดียว" อธิบายว่า ธรรม ๕ นี้คือ  
ฉันทะ จิตตะ ปีติ ปัสสัทธิ อุเบกขา สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ  
อาชีวะ เป็นอย่างเดียวกันเท่านั้น โดยที่ (ฉันทะก็) เป็นฉันททริบาท  
(อย่างเดียว) เป็นต้น ไม่สมาคมส่วนอื่น (คือไม่เป็นอย่างอื่นอีก)

ชื่อว่า "ธรรมอันเดียวเป็น ๒ อย่าง" ได้แก่ศรัทธาตั้งอยู่เป็น ๒  
อย่าง โดยเป็นอินทรีย์ และพละ

ชื่อว่า "อนึ่ง ธรรมอันเดียวเป็น ๔ อย่าง เป็น ๕ อย่าง" หมายความว่า  
อนึ่ง ธรรมอันเดียวอันหนึ่ง ตั้งอยู่เป็น ๔ อย่าง อีกอันหนึ่ง  
ตั้งอยู่เป็น ๕ อย่าง ใน ๒ อย่างนั้น สมာธิอันเดียวตั้งอยู่เป็น ๔ อย่าง  
โดยเป็นอินทรีย์ เป็นพละ เป็นโพชฌงค์ และเป็นองค์มรรค ปัญญา  
(อันเดียว) ตั้งอยู่เป็น ๕ อย่าง โดยเป็น ๔ อย่าง (ที่กล่าวแล้ว) นั้น  
และเป็นส่วน (หนึ่ง) แห่งอิทธิบาท

ชื่อว่า "ธรรมอันเดียวเป็น ๘ อย่าง และเป็น ๙ อย่าง" หมาย

\* ปัญญาเป็นโพชฌงค์ คงหมายเอาอุเบกขา



ความว่า ธรรมอันเดียวอีกอันหนึ่ง ตั้งอยู่เป็น ๘ อย่าง อันหนึ่งตั้งอยู่  
เป็น ๘ อย่าง คือสติตั้งอยู่เป็น ๘ อย่าง โดยเป็นสติปัญญา ๔ และ  
เป็นอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ อังคัมมรรค วิริยะตั้งอยู่เป็น ๘ อย่าง  
โดยเป็นสัมมปปธาน ๔ และเป็นอิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์  
อังคัมมรรค แล

โดยนัยที่กล่าวมานี้

โพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น ที่ไม่เจือปนกัน  
มี ๑๔ เท่านั้น (ว่า) โดยส่วนเป็น ๘ (ว่า)  
โดยประเภทมี ๓๗ ธรรมเหล่านั้นทั้งสิ้น  
ด้วยกัน ย่อมมีพร้อมในขณะอริยมรรคเกิด  
โดย (ต่าง) ทำกิจของตน ๆ ให้สำเร็จ และ  
โดยเป็นไปอย่างมีรูปเสมอกัน (คือเป็น  
ธรรมสามัญ) ด้วย แล

ความ (ที่มรรค) มีโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์ในญาณทัสนาวิสุทธินี้ พึง  
ทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนั้น เป็นอันดับแรก

[ฐานและผลสมาธิ]

บทว่า "ฐานผลสมาธิ" แปลว่า "ฐาน (ความออก)  
และผลสมาธิ (ความประกอบพร้อมด้วยผล)"

[ฐาน]

เหตุว่า โลกียวิปัสณา ยังมีได้ออกจากนิมิต เพราะยังมีนิมิต (คือ

สังขาร) เป็นอารมณ์ และยังมิได้ออกจากปวัตตะ (ความหมุนไป)  
เพราะยังตัดสมุทัยอันเป็นเหตุแห่งปวัตตะไม่ขาด โคตรภูญาณ ก็ยัง  
มิได้ออกจากปวัตตะ เพราะยังตัดสมุทัยไม่ขาด แต่ว่าออกจากนิमितได้  
เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เหตุนี้ โคตรภูญาณนั้น จึงเป็น  
เอกโตภูฐาน (ออกส่วนเดียว) เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ (ใน  
ปฏิสัมภิทาวรรค) ว่า "ปัญญาในอันหมุนกลับ ด้วยออกจากอารมณ์  
ภายนอก เป็นโคตรภูญาณ" อย่างเดียวกันนั้น คำบาลีทั้งปวง  
เป็นต้นว่า "เพราะหมุนกลับจากความเกิดขึ้น เล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น  
จึงชื่อ โคตรภู เพราะหมุนกลับจากปวัตตะ..."<sup>๑</sup> ดังนี้ ก็ควรทราบ  
ด้วย

ส่วนญาณทั้ง ๔ นี้ ชื่อว่า ออกจากนิमितได้ เพราะมิได้มีนิमित  
เป็นอารมณ์ ชื่อว่าออกจากปวัตตะได้ เพราะตัดสมุทัยขาด เหตุนี้  
ญาณทั้ง ๔ นี้ จึงเป็นทุกโตภูฐาน<sup>๒</sup> (ออกทั้ง ๒ ส่วน) เพราะฉะนั้น  
ออกจากส่วนทั้งสอน ๓ เป็นญาณในมรรค เป็นไหน ? ในขณะแห่ง  
โศคาปัตติมรรค ธรรมชื่อสัมมาทิฐิ โดยอรรถคือความเห็น (อริยสัจ)  
ย่อมออกจากมิจฉาทิฐิ ย่อมออกจากกิเลสทั้งหลายที่เป็นไปตาม  
มิจฉาทิฐินั้น และจากขันธทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้นด้วย

๑-๒. พุ. ๓๑/๕๕

๑. มหาฐีภาว่า ทุกโต ก็คืออุกโต ลง ท. อาคม หรือมิฉะนั้น ก็ทุกศัพท์ นั่นเอง เป็นศัพท์แปลก  
ไปอีกศัพท์หนึ่ง มีอรรถเสมอด้วยอภุคศัพท์

ทั้งออกจากนิมิตทั้งปวงในภายนอกด้วย เหตุนั้น จึงได้กล่าวว่า  
"ปัญญาในอันหมุนกลับด้วยออกจากส่วนทั้ง ๒ เป็นญาณในมรรค"  
ธรรมชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ โดยอรรถคือความปัก (จิต) ลงไปเฉพาะ  
(ในกุศลวิตก ?) ย่อมออกจากมิถิลาสังกัปปะ... ธรรมชื่อสัมมาวาจา  
โดยอรรถคือความถูกต้อง (แห่งวาจา) ย่อมออกจากมิถิลาวาจา...  
ธรรมชื่อ สัมมากัมมันตะ โดยอรรถคือความตั้งขึ้นดี (แห่งการงาน)  
ย่อมออกจากมิถิลากัมมันตะ... ธรรมชื่อสัมมาอาชีวะ โดยอรรถคือ  
ความสะอาด (แห่งอาชีพ) ย่อมออกจากมิถิลาอาชีวะ... ธรรมชื่อ  
สัมมาวายามะ โดยอรรถคือความระคอง (จิต) ไว้ ย่อมออกจาก  
มิถิลาวายามะ... ธรรมชื่อสัมมาสติ โดยอรรถคือความตั้งมั่น (แห่ง  
สติ) ย่อมออกจากมิถิลาสติ... ธรรมชื่อว่าสัมมาสมาธิ โดยอรรถคือ  
ความไม่ซัดส่ายไป (แห่งจิต) ย่อมออกจากมิถิลาสมาธิ ย่อมออกจาก  
กิเลสทั้งหลายที่เป็นไปตามมิถิลาสมาธินั้น และจากขันธทั้งหลายที่เป็น  
ไปตามมิถิลาสมาธินั้นด้วย ทั้งออกจากนิมิตทั้งปวงในภายนอกด้วย  
เหตุนี้ จึงได้กล่าวว่า "ปัญญาในอันหมุนกลับด้วยออกจากส่วนทั้ง ๒  
เป็นญาณในมรรค"

ในขณะแห่งสกทาคามีมรรค ธรรมชื่อว่าสัมมาทิฐิ โดยอรรถคือ  
ความเห็น (อริยสัจ)... ธรรมชื่อสัมมาสมาธิ โดยอรรถคือความ

\* นิโรปน แปลกันว่า "ขกขึ้น" โดยมาก (เช่นในคำว่า ขกจิตขึ้นสู่อารมณ์) แต่น่าคิด  
นิ. อุปลักใช้ในความว่า "ลง" โจนจึงกลายเป็น "ขึ้น" อาโรปน แปลว่าขกขึ้น ก็มีอยู่แล้วและ  
ชอบแล้ว ในที่นี้แปล นิโรปน ว่าปักลง ตามที่เป็นว่าถูก

ไม่ซัดส่ายไป (แห่งจิต) ย่อมออกจากการราคสังโยชน์ที่หยาบ จาก  
ปฏิฆสังโยชน์ที่หยาบ จากการราคานุสัยที่หยาบ จากปฏิฆานุสัยที่หยาบ  
... ในขณะแห่งอนาคามิมรรค ธรรมชื่อสัมมาทิฐิ โดยอรรถคือ  
ความเห็น (อริยสัจ)... ธรรมชื่อสัมมาสมาธิ โดยอรรถคือความไม่  
ซัดส่ายไป (แห่งจิต) ย่อมออกจากการราคสังโยชน์ที่ละเอียด จาก  
ปฏิฆสังโยชน์ที่ละเอียด จากการราคานุสัยที่ละเอียด จากปฏิฆานุสัย  
ที่ละเอียด... ในขณะแห่งอรหัตมรรค ธรรมชื่อสัมมาทิฐิ โดย  
อรรถคือความเห็น (อริยสัจ)... ธรรมชื่อสัมมาสมาธิ โดยอรรถ  
คือความไม่ซัดส่ายไป (แห่งจิต) ย่อมออกจากรูปราคะ จากรูปราคะ  
จากมานะ จากอุทธัจจะ จากอวิชชา จากมานานุสัย จากภวราคานุสัย  
จากอวิชชานุสัย ย่อมออกจากการกิเลสทั้งหลายที่เป็นไปตามอวิชชานุสัยนั้น  
และจากขั้นทั้งหลายที่เป็นไปตามอวิชชานุสัยนั้นด้วย ทั้งออกจากนิमित  
ทั้งปวงในภายนอกด้วย เพราะเหตุนั้น จึงได้กล่าวว่า "ปัญญาในอัน  
หมุนอันด้วยออกจากส่วนทั้ง ๒ เป็นญาณในมรรค " ดังนี้

[พลสมายอก]

ก็ในกาลที่บำเพ็ญสมาบัติ ๘ อันเป็นโลกียะ สมถพละย่อมมี  
กำลังยิ่ง ในกาลที่บำเพ็ญวิปัสนามีอนิจจานุปัสนาเป็นต้น วิปัสนาพละ  
ย่อมมีกำลังยิ่ง แต่ในขณะแห่งมรรค ธรรม (ทั้ง ๒ ) นั้น ชื่อว่า  
เข้าคู่กันเป็นไป (คู่คู่แอก) เพราะอรรถว่าไม่เป็นไปเกินกันและกัน

เหตุ นั้น พลสมาโยคทั้ง ๒ จึงมีอยู่ในญาณทั้ง ๔ นี้ ดังบาลีว่า  
"เมื่อมรรคออกจากกิเลสทั้งหลายที่สหคตกับอุทธัจจะ และจากขันธ  
ทั้งหลาย สมภา คือความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งจิต ความไม่ซัดส่าย  
ไปแห่งจิต ย่อมมีนิโรธเป็นโคจร (คือมีนิพพานเป็นอารมณ์) เมื่อ  
มรรคออกจากกิเลสทั้งหลายที่สหคตกับอวิชชา และจากขันธทั้งหลาย  
วิปัสณา โดยอรรถคือความพิจารณาเห็น (ตามเป็นจริง) ก็มีนิโรธเป็น  
โคจร (คือมีนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนกัน) ดังนี้ สมถะ และวิปัสณา  
จึงเป็นธรรมมีรสเป็นอันเดียวกัน (คือมีกิจเสมอกัน) โดยความหมาย  
ว่าออก (จากนิमित และปวัตตะด้วยกัน) เป็นธรรมเข้าคู่กัน ไม่  
เป็นไปเกินกันและกันแล เหตุ นั้น จึงได้กล่าวว่า "พระโยคาวจรเจริญ  
สมถะและวิปัสณาให้เข้าคู่กัน โดยความคือออก (จากนิमितและปวัตตะ  
ด้วยกัน)"

วุฒฐานะ และพลสมาโยค ในญาณทัสนวิสุทธินี้ พึงทราบ  
ดังกล่าวมานี้

[ปหานะ]

ชื่อว่า "และควรทราบการละธรรมทั้งหลาย ที่ญาณไรรพึงละ"  
ความว่า ก็แลธรรม (คือกิเลส) เหล่าใด อันญาณใดในญาณ ๔ นี้  
จะพึงละ ควรทราบการละธรรม (คือกิเลส) เหล่านั้นด้วย ก็ญาณ  
ทั้ง ๔ นั้น เป็นเจ้าหน้าที่ละธรรมทั้งหลาย ที่เรียกว่า สังโยชน์ กิเลส  
มิจฉิตตะ โลกธรรม มัจฉริยะ วิปลาส คัณฐะ อคติ อาสวะ โมฆะ

โยคะ นีวรณฺ์ ปรามาส อุปาทาน อนุสย มละ อกุศลกรรมมถ และ  
อกุศลจิตตูปาท ตามควรแก่โยคะ

[สังโยชนํ]

ในธรรมเหล่านั้น ธรรม ๑๐ มีรูปราคะเป็นต้น เรียกว่า สังโยชนํ  
เพราะเป็นธรรมผูกพันทั้งหลาย (ในปรโลก) ไว้กับพันทั้งหลาย (ใน  
อิธโลก) ผูกกรรมไว้กับผล หรือผูกสัตว์ทั้งหลายไว้กับทุกข์ จจริงอยู่  
ธรรมมีรูปราคะเป็นต้นนั้น ยังมีอยู่ตราบไค พันธ พันธ และทุกข์ทั้งหลาย  
นั้น ก็ยังไม่ขาดไปตราบนั่นแล ในธรรม ๑๐ นั้นเล่า ธรรม ๕ นี้  
คือรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ชื่ออุทธัมภากิยสังโยชนํ  
เพราะผูกพันที่เกิดขึ้นในเบื้องสูง (คือในรูปภพและอรูปภพ) เป็นต้น  
ไว้ ธรรม ๕ นี้ คือสักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา สัมปตฺตปรามาส กามราคะ  
ปฏิกัมภะ ชื่ออโธภากิยสังโยชนํ เพราะผูกพันที่เกิดขึ้นในเบื้องต่ำ (คือใน  
กามภพ) เป็นต้นไว้

[กิเลส]

ธรรม ๑๐ นี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฎฐิ วิจิกิจฉา  
ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนตตปปะ ชื่อว่า กิเลส เพราะตัวมันเอง  
ก็เศร้าหมอง และเพราะมันยังทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เศร้าหมองด้วย

[มิจฉัตตะ]

ธรรม ๘ นี้ คือ มิจฉาทิฎฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉา-  
กัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ หรือ

เป็น ๑๐ ทั้งมิจจวิมุตติและมิจจญาณะ\* ชื่อมิจจัตตะ เพราะเป็นไปผิด

[โลกธรรม]

ธรรม ๘ นี้ คือ ลาก เลื่อมลาก ยศ เลื่อมยศ สุข ทุกข์ นิินทา  
สรรเสริญ ชื่อว่า โลกธรรม เพราะเป็นธรรมที่เมื่อความเป็นไปแห่ง  
โลก (คือขันธ) มีอยู่ ก็มีไม่ขาดสาย แต่คำว่าโลกธรรมในที่นี้นั้น  
พึงทราบว่ ท่านทำความถือเอาความยินดีอันมีอัฐารมณมีลากเป็นต้น  
เป็นที่ตั้ง และความยินร้ายอันมีอนิฏฐารมณมีเลื่อมลากเป็นต้นเป็นที่ตั้ง  
ด้วยโลกธัมมศัพท์ โดยอุปจารแห่งเหตุ (คือโดยเกี่ยวข้องเป็นเหตุ\*)

[มัจจริยะ]

ความตระหนี่ ๕ นี้ คือ ตระหนี่อาวาส ตระหนี่ตระกูล ตระหนี่  
ลาก ตระหนี่ธรรม ตระหนี่วรรณะ อันเป็นไปโดยอาการทนมไม่ได้  
ซึ่งความ (ที่ของ ๆ คน) เป็นของสาธารณะแก่ชนเหล่าอื่น ในอาวาส  
เป็นต้น ชื่อว่า มัจจริยะ

[วิปาส]

วิปาส ๓ คือ สัญญาวิปาส (สำคัญคลาดเคลื่อน) จิตตวิปาส  
(คิดคลาดเคลื่อน) ทัณฺฐวิปาส (เห็นคลาดเคลื่อน) ซึ่งเป็นไปโดย

๑. เราเรียกกันมา เรียงมิจจญาณะไว้หน้ามิจจวิมุตติ

๒. เพราะฉะนั้น คำว่าละโลกธรรม ก็หมายความว่าละความยินดียินร้าย อันมีโลกธรรมเป็นเหตุ  
ไม่ใช่ละตัวโลกธรรม

สำคัญคิดเห็น ดังนี้ ว่าเป็นสุข ว่าเป็นอรรถา ว่างาม ในวัตถุ  
ทั้งหลายอันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่งาม ชื่อว่าวิปัสส

[คัมภีระ]

สังกิลิสิกธรรม ๔ มีอภิขฌาเป็นต้น ชื่อว่า คัมภีระ เพราะ  
ร้อยรัดนามกายและรูปกายไว้ จริงอย่างนั้น สังกิลิสิกธรรมเหล่านั้น  
ท่านกล่าวไว้ ดังนี้ว่า "อภิขฌาเป็นกายคัมภีระ พยาบาทเป็นกายคัมภีระ  
สัลลพตปราคมาสเป็นกายคัมภีระ อิทธิจจาภินิเวส (ความยึดมั่นว่า  
นี่แหละจริง) เป็นกายคัมภีระ"

[อคติ]

คำว่า อคติ เป็นคำเรียกการทำให้สิ่งที่ไม่ควรทำ และไม่ทำสิ่ง  
ควรทำ เพราะความรัก ความชัง ความเขลา ความกลัว จริงอยู่  
การทำให้สิ่งที่ไม่ควรทำ และไม่ทำสิ่งที่ดีควรทำนั้น ท่านเรียกว่า อคติ  
เพราะเป็นการที่อริยบุคคลไม่พึงดำเนิน

[อาสวะ โสมะ โยคะ]

คำว่า "อาสวะ" นั้น เป็นคำเรียกกามราคะ ภวราคะ มัจฉาทิฏฐิ  
และอวิชชา เพราะไหลแต่ "อา" คือโคตรภู (ลงมา) โดยทางอารมณ์  
และแต่ "อา" คือภวักกะ (ภพสูงสุด) โดยทางโอกาส (คือที่เกิด  
นัยหนึ่ง เพราะไหลทางทวารทั้งหลายที่ไม่สำรวม โดยอรรถ คือ  
ไหลออกเป็นนิจ คุณน้ำไหลออกจากหม้อทะลุ นัยหนึ่ง เพราะเป็น



เหตุก่อเกิดสังสารทุกข์

แม้คำว่า "โอะมะ" ก็เป็นคำเรียกกรรมมีกามราคะเป็นต้นเหว่า  
นั้นแหละ เพราะอรรถว่า คร่าไปในสาครคือภพ และเพราะอรรถว่า  
ข้ามพ้นได้ยาก

คำว่า "โยคะ" เว่า ก็เป็นคำเรียกกรรมเหล่านั้นเหมือนกัน  
เพราะไม่ให้พราจากอารมณ์ และพราจากทุกข์ไปได้

[นิวรรณ์]

ธรรม ๕ มีกามฉันทเป็นต้น เรียกว่า นิวรรณ์ เพราะอรรถคือ  
กั้นจิตไว้ กัดจิตไว้ ปิดบังจิตไว้

[ปรัมมาส]

คำว่า "ปรัมมาส" นั้น เป็นคำเรียกความเห็นผิด เพราะเป็นไป  
โดยการก้าวล่วงซึ่งสภาวะแห่งธรรมนั้น ๆ เสีย แล้วไปคว้าเอาสภาวะ  
ที่ไม่จริงอย่างอื่นเข้า

[อุปาทาน]

คำว่า อุปาทาน ก็ได้แก่อุปาทาน ๔ มีกามุปาทานเป็นต้น ที่กล่าว  
ในปฏิจสมุบาทนิตะโดยอาการทั้งปวง

\* อาสวะ เราไม่เคยแปลกันแบบนี้ เราชี้คอาสวะที่หมายถึงน้ำดอง คือเมรัย แล้วก็แปลกันแต่  
โดยความว่า กิเลสที่ต้องอยู่ในสันดาน

[อนุสัย]

ธรรม ๗ มีกามาราคะเป็นต้น ที่กล่าวไว้ดังนี้ว่า "อนุสัยคือ กามราคะ อนุสัยคือปฏิมะ อนุสัยคือมานะ อนุสัยคือทิฏฐิ อนุสัยคือ วิจิกิจฉา อนุสัยคือภวราคะ อนุสัยคืออวิชชา" ชื่อว่า อนุสัย เพราะ อรรถว่า เรี่ยวแรง จริงอยู่ ธรรมเหล่านั้น เพราะความที่เรี่ยวแรง จิงนอนเนื่องอยู่ (คือนอนประจำคอยที่อยู่?) โดยที่กามาราคะเป็นต้น เป็นอุบัติเหตุเนื่อง ๆ ที่เดียว เหตุนี้ จึงได้อนุสัย

[มละ]

ธรรม ๓ คือโลภะ โทสะ โมหะ ชื่อว่า มละ (มละทิน) เพราะ ตัวเองก็ไม่สะอาดด้วย เพราะทำความไม่สะอาดแก่ธรรมอื่น ๆ ด้วย เหมือนน้ำมัน ยาหยอดตา และเปือกตม

[อกุศลกรรมบถ]

ธรรม ๑๐ นี้ คือ ปาณาติบาต อทินนทาน กาเมสุมิฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัสปปลानะ อภิขณา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ ชื่อว่าอกุศลกรรมบถ เพราะเป็นอกุศลกรรมด้วย เพราะ เป็นทางแห่งทุกข์ทั้งหลายด้วย

\* อนุสัย ที่ว่าเรี่ยวแรง (ถามคต) นั้น อธิบายของมหาภูติกาท่านว่า "อนนฺตฺยสาธารโณ กามราคมทีนํ สภาโว-สภาพของกามาราคะเป็นต้น เป็นอนนฺตฺยสาธารณํ (คือเป็นพิเศษ ไม่ทั่วไปแก่ ธรรมอื่น ?) ก็ไม่ชัดว่าอย่างไร แต่ควรทราบไว้ด้วยว่า อนุอุปลัก นอกจากเป็นไปในอรรถว่า เนื่อง ๆ แล้ว ยังเป็นไปในอรรถว่า ยิ่ง ก็ได้ด้วย

[อกุศลจิตตูปาท]

ธรรม ๑๒ นี้ คือธรรมเป็นโลกมูล ๘ โทสมูล ๒ โมหมูล ๒  
ชื่อว่า อกุศลจิตตูปาท

ญาณ ๔ นั้น เป็นเจ้าหน้าที่ละธรรมทั้งหลาย มีสังโยชน์เป็น  
อาทินี้ ดังกล่าวมา ตามควรแก่โยคะ

[ญาณไหนละอะไร]

ละอย่างไร ? ว่าในสังโยชน์ทั้งหลายก่อน ธรรม ๕ นี้ คือ  
สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถัพพตปริมาส และกามราคะ ปฏิฆะ ที่เป็น  
อปายกมนิยะ (คือเป็นฐานในอบาย) เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด  
กามราคะ ปฏิฆะ ที่เหลือ (คือที่ไม่เป็นอปายกมนิยะ) ส่วนที่หยาบ  
เป็นธรรมอันทุติยญาณพึงกำจัด ส่วนที่ละเอียด เป็นธรรมอันตติยญาณ  
พึงกำจัด ธรรมมีรูปราคะเป็นต้นทั้ง ๕ เป็นธรรมอันจตุตถญาณพึง  
กำจัดอย่างเดียว

ต่อไปนี้ ในที่ใด ข้าพเจ้าจักไม่ทำการจำกัด (ความ) ไว้ด้วย  
เอวสัพพ (คือคำว่าอย่างเดียว) ในที่นั้น ข้าพเจ้าจักกล่าวธรรมใด ๆ  
ว่าเป็นธรรมที่ญาณเบื้องสูงพึงกำจัด ธรรมนั้น ๆ ก็พึงทราบเกิดว่าเป็น  
ธรรมที่มีความเป็นอปายกมนิยะเป็นต้น อันญาณต้น ๆ กำจัดแล้วแหละ  
จึงเป็นธรรมที่ญาณเบื้องสูงพึงกำจัด

ในกิเลสทั้งหลาย ทิฏฐิ วิจิกิจฉา เป็นธรรมอันปฐมญาณพึง  
กำจัด โทสะ เป็นธรรมอันตติยญาณพึงกำจัด โลภะ โมหะ มานะ

ถีนะ อุทฺธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ อัจจุตตญาณพึงกำจัด

ในมิจฉัตตะทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ คือ มิจฉาทิฏฐิ มุสาวาท  
มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด ธรรม  
เหล่านี้ คือ มิจฉาสังกัปปะ ปิสุณวาจา ผรุสวาจา อันทติยญาณพึงกำจัด  
เจตนาเท่านั้น พึงทราบว่ "วาจา" ในที่นี้ สัมผัสปปลาปะ มิจฉาวายามะ  
มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาวิมุตติ มิจฉาญาณะ อัจจุตตญาณพึงกำจัด

ในโลกธรรมทั้งหลาย ความยินดีเป็นธรรมอันตติยญาณพึง  
กำจัด ความยินดีอัจจุตตญาณพึงกำจัด อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า  
"ความยินดีในยศและในความสรรเสริญ เป็นธรรมที่จุตตญาณพึง  
กำจัด"

มัจฉริยะทั้งหลาย เป็นธรรมที่ปฐมญาณพึงกำจัดอย่างเดียว

ในวิปลาสทั้งหลาย วิปลาสเหล่านี้ คือ สัจญญวิปลาส จิตต-  
วิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเป็นอัตตาในสิ่งที่เป็น  
อนัตตา กิฉิ ทิฏฐิวิปลาสว่าเป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่างามในสิ่งที่ไม่  
งาม กิฉิ เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด สัจญญวิปลาสจิตตวิปลาส  
ว่างามในสิ่งที่ไม่งาม อันทติยญาณพึงกำจัด สัจญญวิปลาสจิตตวิปลาส  
ว่าเป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ อัจจุตตญาณพึงกำจัด

ในกัณฐะทั้งหลาย ภายกัณฐะ คือสัลลพพตปราคาส และอิท-

\* พึงสังเกตว่า บรรดาทิฏฐิทั้งหลาย ละด้วยปฐมญาณเท่านั้น ไม่เหลือไปถึงญาณเบื้องสูง  
เพราะฉะนั้น ทิฏฐิวิปลาส ท่านจึงกล่าวเฉพาะในปฐมญาณ ส่วนในญาณต่อไป กล่าวแต่สัจญญา-  
วิปลาสกับจิตตวิปลาส

สัจจาภินิเวส เป็นธรรมอันปฐมนิยามพึงกำจัด กายคันธ์ คือพยาบาท  
อันทติยนิยามพึงกำจัด กายคันธ์นอกนี้ (คืออภิชฌา) เป็นธรรมอัน  
จตุตถนิยามพึงกำจัด

อคติ เป็นธรรมที่ปฐมนิยามพึงกำจัดเท่านั้น

ในอาสวะทั้งหลาย ทิฏฐาสวะ เป็นธรรมอันปฐมนิยามพึงกำจัด  
กามาสวะ อันทติยนิยามพึงกำจัด อาสวะ ๒ นอกนี้ (คือภวาสวะ  
อวิชชาสวะ) อันจตุตถนิยามพึงกำจัด แม้ในโอฆะ และโยคะทั้งหลาย  
กัณฺฐนี้เหมือนกัน

ในนิวรณ์ทั้งหลาย วิจิกิจฉานิวรณ์ เป็นธรรมอันเป็นปฐมนิยาม  
พึงกำจัด นิวรณ์ ๓ คือ กามฉันทะ พยาบาท กุกกุจจะ อันทติยนิยาม  
พึงกำจัด ถีนมิทฺธะ และอุทธัจจะ อันจตุตถนิยามพึงกำจัด\*

ปรามาส เป็นธรรมที่ปฐมนิยามพึงกำจัดอย่างเดียว

ในอุปาทานทั้งหลาย แม้อรูปราคะ และอรูปราคะ ก็จัดว่าตกอยู่  
ในกามุปาทาน เพราะโลกียธรรมทั้งสิ้น นับได้ว่าเป็นกาม โดยเป็น  
วัตถุกาม เพราะเหตุนี้แล กามุปาทานนั้น จึงเป็นธรรมอันจตุตถนิยาม  
พึงกำจัด อุปาทานที่เหลือ อันปฐมนิยามพึงกำจัด

ในอนุสัยทั้งหลาย ทิฏฐานุสัยและวิจิกิจฉานุสัย เป็นธรรมอัน  
ปฐมนิยามพึงกำจัด กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย อันทติยนิยามพึง

\* ท่านแยกกุกกุจจะกับอุทธัจจะออกเป็นคนละชั้น ก็เพราะในอุทฺธมฺภากิยสังโยชน์ ที่อรหัต-  
มรรคพึงกำจัดนั้น มีแต่อุทธัจจะ ไม่มีกุกกุจจะ แต่ในที่นี้ว่าด้วยนิวรณ์ ถ้าแยกอย่างนั้น มิกลาย  
เป็นนิวรณ์ ๖ ไปหรือ ?

กำจัด มานาธุสัย อวิชชาธุสัย อันจตุตถญาณพึงกำจัด

ในมละทั้งหลาย โทสมละ เป็นธรรมอันตติยญาณพึงกำจัด มละ  
นอกนี้ (คือ โลภะ และ โมหะ) อันจตุตถญาณพึงกำจัด

ในอกุศลกรรมบถทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ คือ ปาณาติบาต  
อทินนาทาน กามสุมิฉาจาร มุสาวาท มิจฉาทิฎฐิ เป็นธรรมอัน  
ปฐมญาณพึงกำจัด ธรรม ๓ คือ ปิสุณวาจา ผรุสวาจา พยาบาท  
อันตติยญาณพึงกำจัด สัมผัสปปลาปะ และอภิขมา อันจตุตถญาณพึง  
กำจัด

ในอกุศลจิตตูปาททั้งหลาย อกุศลจิตตูปาท ๕ คือ ที่เป็น  
ทิฎฐิสัมปยุต ๔ เป็นวิจิกิจฉาสัมปยุต ๑ เป็นธรรมอันปฐมญาณพึงกำจัด  
ที่เป็นปฏิมสัมปยุต ๒ อันตติยญาณพึงกำจัด ที่เหลืออันจตุตถญาณ  
พึงกำจัด แล

ก็แล สิ่งใด อันญาณใดพึงกำจัด สิ่งนั้น ก็ชื่อว่าอันญาณนั้น  
พึงละ\* เหตุฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "ญาณ ๔ นั้น เป็นเจ้าหน้าที่  
ละธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นอาทินี้ ดังกล่าวมา ตามควรแก่โยคะ"  
ดังนี้

[ปัญหาว่ามรรคญาณและกิเลสในกาลไหน]

ถามว่า "ก็ญาณ ๔ นั้น ละธรรมเหล่านั้นที่เป็นอดีตอนาคต

\* คือความที่เป็นหัวข้อท่านใช้คำว่า "ละ" แต่ในบาลีนิเทศใช้คำว่า "ฆ่า" ในที่นี้เปลี่ยนใช้คำ  
ว่า "กำจัด" เพราะคำว่า "ฆ่า" ฟังเสนาหูในภาษาไทย ซึ่งทั้ง ๓ คำ ก็หมายความว่าเหมือนกัน  
นั่นแหละ

หรือว่าเป็นปัจจุบัน"

ตอบว่า "ก็ (จะพึงว่า) อย่างไร ในข้อนี้ ก่อนอื่น ผิดว่าญาณ  
เหล่านั้นละกรรมที่เป็นอดีตอนาคตไซ้ ความพยายามก็ต้องเป็นการ  
ไม่มีผลไป เพราะอะไร เพราะกรรมที่จะพึงละทั้งหลายไม่มีอยู่ ที่นี้  
ละกรรมที่เป็นปัจจุบันเล่า แม้กระนั้น ความพยายาม ก็ไม่มีผล เพราะ  
กรรมที่จะพึงละกับความพยายามยังมีอยู่ (คือพยายามละได้อย่างหนึ่ง  
แล้ว ยังจะต้องพยายามละอย่างอื่น ๆ ต่อไปอีก) ทั้งมรรคภาวนา  
ก็จะกลายเป็นสังกิลิสิกกรรมไป (คือไม่บริสุทธิ์ เพราะสิ่งที่จะพึงละ  
กับผู้ละยังละกันอยู่ ?) หรือกลายเป็นว่ากิเลสทั้งหลายเป็นวิปยุต  
(คือไม่ประกอบกับจิต) ไป อันปัจจุบันกิเลส ชื่อว่าเป็นจิตตวิปยุต  
(คือไม่ประกอบกับจิต) หามิได้"

คำโจทน์ มิใช่เป็นคำพิเศษ (คือมิใช่คิดขึ้นใหม่) ด้วยในพระ  
บาลีเองท่านก็ได้กล่าว (เป็นคำปรารภขึ้น) ว่า "บุคคลนี้นั้น ย่อมละ  
กิเลสทั้งหลาย (คือ) ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต (หรือ) ละกิเลส  
ทั้งหลายที่เป็นอนาคต (หรือ) ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน (หรือ)"\*  
และกล่าวอีก (เป็นคำวิจารณ์) ว่า "หากว่าละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต  
ไซ้ ถ้ากระนั้น ก็ชื่อว่า ยังสิ่งที่สิ้นไปแล้วให้สิ้น ยังสิ่งที่ดับไปแล้ว  
ให้ดับ สิ่งที่ปราศไปแล้วยังมาปราศไป สิ่งที่ตกไปแล้วยังมาตกไป  
ละสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่ (นะซี)" แล้วจึงปฏิเสธว่า  
"มิใช่ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีตดอก"

\* พ. ป. ๓๑/๖๐๕

และ นัยเดียวกันนั้น กล่าว (วิจารณ์) ว่า "หากว่าจะกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคตไฉรั ถ้ากระนั้น ก็ชื่อว่าสิ่งที่ยังไม่เกิด ละสิ่งที่ยังไม่เผ็ด ละสิ่งที่ยังไม่อุบัติ ละสิ่งที่ยังไม่ปรากฏ ละสิ่งที่ยังไม่มาถึง ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่ (นะชิ)" แล้วจึงปฏิเสธว่า "มิใช่ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคตดอก"

และนัยเดียวกันนั้น กล่าว (วิจารณ์) ว่า "หากว่าละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันไฉรั ถ้ากระนั้น คนกำหนด ก็ละราคะ คนขัดเคือง ก็ละโทสะ คนหลง ก็ละโมหะ คนหวัศคือ ก็ละมานะ คนยึดมั่น ก็ละทิฏฐิ คนมีจิตพุ่งช่านไป ก็ละอุทธัจจะ คนปลงใจไม่ตก ก็ละวิจิกิจฉา คนมีกิเลสเรี่ยวแรง ก็ละอนุสัย ธรรมดำกับธรรมขาว ก็ (เลย) เป็นคู่แอกกันเป็นไป มรรคภาวนาก็เป็นสังกิลิสิกธรรมไป (นะชิ)" แล้วจึงปฏิเสธทั้งหมดว่า "มิใช่ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีต มิใช่ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอนาคต มิใช่ละกิเลสทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ดอก" ดังนี้ ครั้นปัญหาข้อสุดท้ายที่ว่า "ถ้ากระนั้น (คือถ้าการละกิเลสใน ๓ กาล และกิเลสมี ๓ กาล ไม่ถูกต้องกระนั้น) มรรคภาวนา ก็ชื่อว่าไม่มี การทำผลให้แจ้งก็ไม่มี การละกิเลสก็ไม่มี การตรัสรู้ธรรม ก็ไม่มี (ละชิ)?" ท่านรับด้วยคำว่า "มิใช่มรรคภาวนาไม่มี ฯลฯ มิใช่การตรัสรู้ธรรมไม่มีดอก" แล้วกล่าวว่า "เปรียบเหมือนอะไร" จึงกล่าวคำ (อุปมาอุปไมยต่อไป) นี้ว่า "อุปมาเหมือนดินไม่รู้ ยังไม่

๑. พ. ป. ๓๑/๖๐๕

๒. ข ป. ๓๑/๖๐๖



มีผลเกิด บุรุษตัดมันเสียที่ราก ผลเหล่าใดเป็นผลที่ยังไม่เกิดของไม้ต้น  
นั้น ผลเหล่านั้นยังไม่เกิดก็เลยไม่เกิด ยังไม่ผลัดก็เลยไม่ผลัด ยังไม่  
อُبัตถิก็เลยไม่อُبัตถิ ยังไม่ปรากฏก็เลยไม่ปรากฏ จันใดก็ดี อุปปาตะ  
(สิ่งที่มีความเกิดคือขันธ) เป็นเหตุ อุปปาตะเป็นปัจจัย เพื่อความเกิด  
แห่งกิเลสทั้งหลาย เพราะเห็นอาทินพในอุปปาตะ จิตจึงแล่นไปใน  
อนุอุปปาตะ (ธรรมที่ไม่มีความเกิด คือนิพพาน) เพราะจิตแล่นไป  
เสียในอนุอุปปาตะ กิเลสเหล่าใดจะพึงเกิดเพราะปัจจัยคืออุปปาตะ  
กิเลสเหล่านั้นยังไม่เกิดก็เลยไม่เกิด ฯลฯ ยังไม่ปรากฏก็เลยไม่ปรากฏ  
ความดับแห่งทุกข์ ย่อมมีเพราะความดับแห่งเหตุฉะนั้น

ปวัตตะ (ความหมุนไปแห่งอุปาทินกะ) เป็นเหตุ ปวัตตะเป็น  
ปัจจัย... นิमितตะ (คือสังขาร) เป็นเหตุ นิमितตะเป็นปัจจัย...

อายุหนา (ความหมาย) เป็นเหตุ อายุหนาเป็นปัจจัย เพื่อความเกิด  
แห่งกิเลสทั้งหลาย เพราะเห็นอาทินพในอายุหนา จิตจึงแล่นไปใน  
อนายูหนะ (ธรรมที่ไม่มียูหนาคือนิพพาน) เพราะจิตแล่นไปเสีย  
ในอนายูหนะ กิเลสเหล่าใดจะพึงเกิดเพราะปัจจัยคืออายุหนา กิเลส  
เหล่านั้นยังไม่เกิดก็เลยไม่เกิด ฯลฯ ยังไม่ปรากฏก็เลยไม่ปรากฏ  
ความดับแห่งทุกข์ ย่อมมีเพราะความดับแห่งเหตุฉะนั้น จันนั้นนั่นแล

มรรคภาวนา (ความเจริญมรรค) ย่อมมีอย่างนี้ ผลสัจฉิกิริยา  
(ความทำผลให้แจ้ง) ย่อมมีอย่างนี้ กิเลสปหาน (ความละกิเลสได้)  
ย่อมมีอย่างนี้ ธรรมาภิสมัย (ความตรัสรู้ธรรม) ย่อมมีอย่างนี้ (มิใช่  
ไม่มี)"

[ภูมิลักษณะกิเลสและอุปปีนนะ ๔]

ถามว่า "ด้วยคำว่า "กิเลสทั้งหลายยังไม่เกิดก็เลยไม่เกิด " เป็นต้น นั้น เป็นอันท่านแสดงอะไร ? ตอบว่า เป็นอันท่านแสดงการละกิเลสทั้งหลายที่เป็นภูมิลักษณะ - ได้ภูมิ (คือได้ที่เป็นไป) ถามว่า กิเลสทั้งหลายที่เป็นภูมิลักษณะ เป็นอดีตอนาคตหรือ หรือว่าเป็นปัจจุบัน ? ตอบว่า กิเลสเหล่านั้น ก็ชื่อว่าภูมิลักษณะอุปปีนนะ - เกิดขึ้น โดยได้ภูมิเท่านั้นเอง (มิใช่อดีต อนาคต ปัจจุบัน ?)

จริงอยู่ อุปปีนนะ - สิ่งที่เกิดขึ้น มีหลายประเภท โดยเป็นวัตถุมานะ (ยังเป็นไปอยู่) เป็นภูตาคคตะ (มีแล้วปราศไป) เป็นโอกาสกตะ (ทำโอกาส) และเป็นภูมิลักษณะ (ได้ภูมิ)

ในอุปปีนนะเหล่านั้น สิ่งที่น่าได้ว่าประกอบพร้อมด้วยความเกิดขึ้นความทรุดโทรมและความแตกดับไปทั้งปวง ชื่อว่าวัตถุมานุปปีนนะ-เกิดขึ้นโดยยังเป็นไปอยู่

กุศลอกุศลที่เสวยรสอารมณ์แล้วดับไป อันเรียกได้ว่า อนุภูตาคคตะ-เสวยแล้วปราศไปก็ดี กุศลอกุศลอันเป็นสังขตะที่เหลือ ที่ถึงลักษณะ ๓ มีความเกิดขึ้นเป็นต้นโดยลำดับแล้วดับไป อันนับเป็นภูตาคคตะ - มีแล้วปราศไปก็ดี (รวม) ได้ชื่อว่า ภูตาคคอุปปีนนะ-เกิดขึ้นโดยมีแล้วปราศไป

กรรมที่กล่าวโดยนัยว่า "กรรมทั้งหลายเหล่านั้นใด เป็นกรรมที่บุคคลนั้นทำไว้ในปางก่อน" ดังนี้ เป็นต้น แม้เป็นกรรมอดีต ก็ชื่อว่า โอกาสกอุปปีนนะ-เกิดขึ้นโดยทำโอกาส เพราะห้ามวิบากอื่นแล้ว

ทำโอกาสแก่วิบากของตนตั้งอยู่ และนัยเดียวกันนั้น วิบากอันมีโอกา  
สที่กรรมทำให้แล้ว แม้เป็นวิบากที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่า โอกาสกตูป  
ปันนะ-เกิดขึ้นโดยมีโอกาสที่กรรมทำให้ เพราะเมื่อโอกาสอันกรรม  
ทำให้แล้วอย่างนั้นก็เป็นอันเกิดขึ้นแน่นอน

อกุศลที่ยังมิได้ถอนขึ้นในภูมิทั้งหลายนั้น ๆ ชื่อว่า ภูมิลักขรูป  
ปันนะ-เกิดขึ้นโดยได้ภูมิ

[ภูมิแลภูมิลักขะต่างกัน]

อนึ่ง ในข้อนี้ พึงทราบความต่างกันแห่ง (คำว่า) ภูมิ แลภูมิ  
ลักขะ ก็ปัญจันตฺที่เข้าไปในภูมิ ๓ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ชื่อ  
ว่าภูมิ กิเลสชาติที่เป็นไปโดยเกิดขึ้นในจันตฺทั้งหลายนั้น ชื่อว่า ภูมิ  
ลักขะ เพราะภูมินั้นนับว่าเป็นอันกิเลสชาตินั้นได้ เหตุนี้แล กิเลส  
ชาตินั้นจึงได้เรียกว่า ภูมิลักขะ-ได้ภูมิ

แต่ว่าภูมินั้น มิใช่ได้ด้วย (ทำให้) เป็นอารมณ์ จจริงอยู่ เพราะ  
ปรารภจันตฺทั้งหลายแม้เป็นอดีตอนาคตทั้งปวง และจันตฺของพระ  
จิณาสพทั้งหลาย แม้เป็นจันตฺที่ท่านกำหนดรู้แล้ว โดย (ทำให้) เป็น  
อารมณ์ กิเลสทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นได้ จุจกิเลสอันเกิดขึ้นแก่โสโรย  
สเรฐฐีและนันทมานพเป็นต้น เพราะปรารภจันตฺของพระมหากัจจानะ  
และพระอุบลวรรณาเป็นอาทิฉะนั้น อนึ่ง พิจารณา กิเลสชาติ (ที่เป็น  
ไปในสันดานผู้อื่น) นั้น จะพึงได้ชื่อว่าเป็นภูมิลักขะไซ้ไร ไกร ๆ ก็

\* อุปฺปตฺติรหิ รหิ นี้ เข้าใจว่าเป็น รห ชาติ ในความ ถึง ไป เป็นไป

ไม่พึงละมูลแห่งภพได้ เพราะกิเลสชาติ (ในสันดานผู้อื่น) นั้น ไม่เป็น  
สิ่งที่ตนจะพึงละได้

แต่ภูมิลักษณะ-กิเลสชาติได้ภูมิ (นั้น) พึงทราบ (ว่าได้) โดย  
เป็นวัตถุ (คือเป็นที่เกิด) ความว่า ชั้นทั้งหลายที่ยังมิได้กำหนดรู้  
ด้วยวิปัสณาเกิดขึ้นในภพใด ๆ จำเดิมแต่ความเกิดขึ้น (แห่งชั้นเหล่า  
นั้น) ในภพนั้น ๆ กิเลสชาติอันเป็นมูลแห่งวิภูษะกั้นอนเนื่องอยู่ใน  
ชั้นทั้งหลายนั้น กิเลสชาตินั้น พึงทราบว่า เป็นภูมิลักษณะ-ได้ภูมิ  
โดยอรรถคือยังละไม่ได้ อนึ่ง ในชั้นทั้งหลายที่เป็นภูมินั้น กิเลส  
ทั้งหลายที่อนเนื่องอยู่โดยอรรถคือยังละไม่ได้ ในชั้นทั้งหลายใด  
ของบุคคลใดมีอยู่ ชั้นทั้งหลายนั้นของ ๆ ผู้อื่นหาเป็นวัตถุไม่ อนึ่ง  
อดีตชั้นทั้งหลายเท่านั้น เป็นวัตถุแห่งกิเลสทั้งหลายที่อนเนื่องอยู่  
โดยยังละไม่ได้ในอดีตชั้นทั้งหลาย ชั้นนอกนี้หาเป็นวัตถุไม่ ใน  
อนาคตชั้นเป็นต้นกัณยนี้ นัยเดียวกันนั้น กามาวจรชั้นทั้งหลาย  
เท่านั้น เป็นวัตถุแห่งกิเลสทั้งหลายที่อนเนื่องอยู่โดยยังละไม่ได้ใน  
กามาวจรชั้นทั้งหลาย ชั้นนอกนี้หาเป็นวัตถุไม่ ในรูปาวจรชั้น  
และอรุปาวจรชั้นทั้งหลายกัณยนี้

ส่วนในพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น กิเลสชาติอันเป็น  
มูลของวิภูษะนั้น ๆ ในชั้นทั้งหลายของพระอริยบุคคลใด ๆ ท่านละ  
ได้แล้วด้วยมรรคนั้น ๆ ชั้นทั้งหลายนั้น ๆ ของพระอริยบุคคลนั้น ๆ  
จึงไม่ได้ชื่อว่าภูมิ เพราะไม่เป็นวัตถุแห่งกิเลสที่เป็นมูลของวิภูษะ

ทั้งหลายนั้น ๆ ซึ่งท่านละได้แล้ว

เพราะกิเลสที่เป็นมูลของวิภูษะทั้งหลาย บุณชนยังละไม่ได้โดยประการทั้งปวง กรรมที่บุณชนทำทุกอย่างจึงเป็นกุศลหรืออกุศล วิภูษะของบุณชนนั้นย่อมหมุนไป เพราะปัจจัยคือกรรมและกิเลสดังนี้

กิเลสชาติที่เป็นมูลของวิภูษะนั้นของบุณชนนั้น หากควรกล่าวว่า "มันนอนเนื่องอยู่ในรูปชั้นเท่านั้น มิได้นอนเนื่องอยู่ในชั้นอื่น มิเวทนาชั้นเป็นต้น ฯลฯ หรือว่าเป็นมันนอนเนื่องอยู่ในวิญญาณชั้นเท่านั้น มิได้นอนเนื่องอยู่ในชั้นอื่นรูปในชั้นเป็นต้น" ดังนี้ไม่เพราะอะไร ? เพราะมันนอนเนื่องอยู่ในชั้นทั้ง ๕ โดยไม่แปลกกัน ข้อนี้มีอุปมาอย่างไร ? อุปมาเหมือนรสดินเป็นอาทิในต้นไม้ เหมือนอย่างว่า เมื่อต้นไม้ใหญ่ตั้งทับพื้นดิน อาศัยรสดินและรสน้ำ เพราะมีรสดินและรสน้ำนั้นเป็นปัจจัย ก็เจริญด้วยราก ลำต้น กิ่งน้อย กิ่งใหญ่ หน่อ (หรือกระโดง) ใน ดอก และผล (จน) เต็มฟ้า สืบเชื้อสาย ต้นไม้โดยสืบเนื่องต่อกันแห่งพืชตั้งอยู่ชั่วกาลปาวสาน รสดินเป็นต้นนั้น หากควรกล่าวว่า "มันชาบอยู่ในรากเท่านั้น มิได้ชาบอยู่ในอวัยวะอื่น มิลำต้นเป็นอาทิ ฯลฯ หรือว่ามันชาบอยู่ในผลเท่านั้น มิได้ชาบอยู่ในอวัยวะอื่นมีรากเป็นต้น ดังนี้ไม่ เพราะอะไร ? เพราะมันชาบอยู่ในอวัยวะของต้นไม้มีรากเป็นต้นทั้งหมดแล ฉะนั้น

อนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษกลางคนผู้เปื้อนหน้าในดอกและผลเป็นต้นของไม้ต้นนั้นนั่นแหละ พึงดอกเจียพิชชื่อ มัณฑุกัณฐกะ (เจียงกระเบน ?) เข้าทั้ง ๔ ทิศ ที่นี้ไม้ต้นนั้นถูกสัมผัสพิชนั้นต้องเอาแล้ว ก็

มาถึงซึ่งความมีอันไม่ผลิตผลเป็นธรรมดา ไม่พึงอาจยังความสืบต่อให้  
เกิดได้อีก เพราะรตดินและรตน้ำสิ้นแรงเสียดแล้วฉันใด กุลบุตรผู้เบื้อ  
หน่ายในขันธปวัตติ (ความหมุนไปแห่งขันธ) ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อม  
เริ่มการเจริญมรรค ๔ ขึ้นในสันดานของตน เหมือนการประกอบพิช  
เข้าในต้นไม้ทั้ง ๔ ทิศแห่งบุรุษนั้น ที่นี้ขันธสันดานนั้นของกุลบุตรนั้น  
อันสัมผัสพิชคือมรรค ๔ นั้นถูกต้องเอาแล้ว ก็เป็นสันดานมีความแตก  
ออกไปแห่งกรรมทั้งปวงมีกายกรรมเป็นต้น โดยเข้าถึง (คือกลายเป็น)  
ภาวะสักว่ากิริยา มาถึงซึ่งความมีอันไม่เกิดในภพใหม่ต่อไปเป็นธรรมดา  
ไม่อาจยังความสืบต่อไปในภพให้เกิดได้ เพราะกิเลสอันเป็นมูลของ  
วิญญะทั้งหลายสิ้นแรงแล้วโดยประการทั้งปวง เพราะดับไปแห่งวิญญาน  
ดวงสุดท้าย ก็เป็นผู้ไม่มีเชื้อดับสนิทสิ้นเชิง ดุจไฟสิ้นเชื้อดับไปฉะนั้น  
ความต่างกันแห่งภูมิและภูมิลัทธะ พึงทราบดังกล่าวมานี้

[อุปปีนนะอีก ๔]

อีกนัยหนึ่ง ยังมีอุปปีนนะ ๔ ประการอีกอย่างหนึ่ง โดยเป็น  
สมุททาจาระ (เป็นไปอยู่) เป็นอารัมมณาธิกหิตะ (ได้อารมณ์ไว้) เป็น  
อวิกขัมภิตะ (มิได้ข่มไว้) และเป็นอสมุหตะ (ยังมิได้ถอนขึ้น)

ในอุปปีนนะ ๔ นั้น สมุททาจารูปปีนนะ-เกิดขึ้นโดยเป็นไปอยู่  
ก็คือวัตตมานูปปีนนะ (ในนัยก่อน) นั่นเอง

ส่วนว่ากิเลสชาติ ที่แม้ยังไม่เกิดขึ้นในเพราะอารมณ์ที่มาสู่คลอง  
ทวารมีจักขุเป็นต้นในตอนแรก ก็เรียกได้ว่าอารัมมณาธิกหิตอุปปีนนะ-

เกิดขึ้นโดยได้อารมณ์ไว้ เพราะเหตุที่ได้อารมณ์ไว้นั้นเอง มันจะ  
เกิดขึ้นเป็นแน่ในตอนหลัง คุณกิเลสชาติที่เกิดขึ้นแก่พระมหาตีสเถระ  
ผู้เที่ยวบิณฑบาตอยู่ในหมู่บ้านกัลยาณคาม\* เพราะเห็นรูปที่เป็นวิสภาค  
เข้าฉะนั้น

กิเลสชาติที่มีได้ข่มได้ด้วยอำนาจสมณะและวิปัสสนาอย่างใดอย่าง  
หนึ่ง แม้ยังมีได้ขึ้นสู่จิตตสันตติ ก็ได้ชื่อว่าอวิกขัมภิตูปปันนะ-เกิด  
ขึ้นโดยมิได้ข่มไว้ เพราะไม่มีเหตุที่จะป้องกันความเกิดขึ้น (ของมันได้)

แต่แม้ข่มได้ด้วยอำนาจสมณะและวิปัสสนาแล้ว ก็เรียกได้ว่า  
อสมุหตุปปันนะ-เกิดขึ้นโดยยังมีได้ถอนขึ้น เพราะเหตุที่ยังมิได้ถอน  
ขึ้นด้วยอริยมรรค ก็ยังไม่ล่วงความมีอันเกิดเป็นธรรมดาไปได้ คุณ  
กิเลสชาติที่เกิดขึ้นแก่พระเถระผู้ได้สมบัติ ๘ ซึ่งกำลัง (เหาะ) ไปทาง  
อากาศ เพราะได้ยินเสียงขับร้องของมาตุคามผู้เก็บดอกไม้อยู่ที่ต้นไม้-  
ดอกในป่าใกล้ (ป่า) พลังร้องเพลงด้วยเสียงอันไพเราะอยู่ฉะนั้น

อันอรัम्मณาธิกขิตูปปันนะ อวิกขัมภิตูปปันนะ และอสมุห-  
ตุปปันนะ ทั้ง ๓ ประการนั้น พึงทราบถึงซึ่งความสงเคราะห์ (คือ  
รวมเข้าได้) กับภูมิลักษณะนั่นเอง ในอุปปันนะมีประเภทดังกล่าวมาดัง  
นี้นั้น อูปปันนะ ๔ ประการ กล่าวคือ วัตตมานูปปันนะ ภูตูปคตุ-  
ปปันนะ โอกาสกตุปปันนะ สมุทาจารูปปันนะ นั้นใด อุปปันนะ ๔  
นั้น หาเป็นสิ่งที่ญาณอะไรสักอย่างจะพึงละไม่ เพราะมิใช่สิ่งที่มรรค

\* ฉบับพม่าเป็น กัลยาณคาม มหาภูิกว่า หมู่บ้านนั้นอยู่ในโรหณะบริเวณ ได้ชื่ออย่างนั้น  
เพราะเป็นถิ่นเกิดของหญิงงามทั้งหลาย

พึงกำจัด ส่วนอุปปันนะ (๔) กล่าวคือภูมิลาทรูปปันนะ อารัมมณาริ-  
คหิตุปปันนะ อวิกขัมภิตุปปันนะ และอสมุหิตุปปันนะนั้นใด  
อุปปันนะ (๔) นั้นทั้งหมด เป็นสิ่งที่ญาณพึงละ เพราะเหตุที่โลกีย-  
ญาณและโลกุตระญาณนั้น ๆ ย่อมยังความเป็นอุปปันนะนั้น ๆ แห่ง  
อุปปันนะ ๔ นั้น ให้เสื่อมสิ้นไป เกิดขึ้นแล

บัณฑิตควรทราบการละธรรมทั้งหลายที่ญาณใดพึงละด้วย ใน  
ญาณทัสนวิสุทธินี้ ดังกล่าวมาจะนี้

[กิจในอริยสัจ]

ชื่อว่า "และควรทราบกิจมีปริยญากิจเป็นต้น ที่ท่านกล่าว (ว่า  
มีขึ้น) ในกาลที่ตรัสรู้ตามสภาพทุกประการ" ความว่า กิจ ๔ ๆ มี  
ปริยญากิจเป็นต้นนั้น คือปริยญา-กำหนดรู้ ปหาน-ละ สัจฉิกิริยา-  
ทำให้แจ้ง ภาวนา-ทำให้มีขึ้น ที่ท่านกล่าว (ว่ามีขึ้น) โดยขณะ  
เดียวกัน ในญาณ ๔ นั้นแต่ละญาณ ในกาลที่ตรัสรู้สัจจะ กิจเหล่านั้น  
บัณฑิตควรทราบตามสภาพ

[มรรคญาณทำกิจเหมือนตะเกียง]

แท้จริง ข้อนี้นี้พระโบราณจารย์ทั้งหลายก็ได้กล่าวไว้ว่า "ประทีป

\* มหาภูติกาถาธิบายว่า โลกุตระญาณย่อมละกิเลสที่โลกียญาณละไว้ก่อนตามกำลังนั่นเอง (หมาย  
ความว่าโลกียญาณและไวยังไม่ขาดสิ้น โลกุตระญาณละซ้ำอีกให้เป็นสมุจเฉทไป) ด้วยเหตุนี้ ท่าน  
จึงใส่โลกียญาณไว้ด้วย



ยอมทำกิจ ๔ อย่างโดยขณะเดียวกันไม่เที่ยงไม่หลัง คือเผาไต้ ทำลาย  
มီးด ไชแสง กินน้ำมัน จันได มรรคญาณก็ตรัสรู้สัจจะ ๔ โดยขณะ  
เดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง จันนั้นเหมือนกัน คือรู้ทุกข์ด้วยปริยญาณวิเศษ  
(รู้โดยกำหนดรู้) รู้สมุทัยด้วยปหานาภิสมัย (รู้โดยละ) รู้มรรคด้วย  
ภาวนาภิสมัย (รู้โดยทำให้มีขึ้น) รู้นิโรธด้วยสัจฉิกิริยาภิสมัย (รู้โดย  
ทำให้แจ้ง) ถามว่า "มือธิบายอย่างไร ?" ตอบว่า "มือธิบายว่า  
พระโยคาวจรทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้ว ย่อมถึง คือย่อมเห็น ย่อมรู้แจ้ง  
ซึ่งสัจจะทั้ง ๔ ได้" ดังนี้ จริงอยู่ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัส  
พระพุทธพจน์นี้ไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อม  
เห็นแม้ทุกขสมุทัย ย่อมเห็นแม้ทุกขนิโรธ ย่อมเห็นแม้ทุกขนิโรธคามินี-  
ปฏิบัติด้วย"๑ ดังนี้เป็นต้น พระพุทธพจน์ทั้งสิ้น (ในสูตรนี้) บัณฑิต  
ควรทราบ (โดยตลอด)๒ แม้คำบาลีอื่นอีกก็กล่าวไว้ว่า "ญาณย่อม  
มีแก่ผู้ถึงพร้อมด้วยมรรค ญาณนั้นเป็นญาณแม้ในทุกข์ ญาณนั้นเป็น  
ญาณแม้ในทุกขสมุทัย ญาณนั้นเป็นญาณแม้ในทุกขนิโรธ ญาณนั้น  
เป็นญาณแม้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ"๓ ดังนี้

พึงทราบการเปรียบเทียบอุปมาในข้ออุปมานั้นดังนี้คือ มรรคญาณ  
ยอมกำหนดทุกข์ อุปมาดังประทีปเผาไต้ ย่อมละสมุทัย ดังประทีป  
ทำลายมီးด ย่อมยังมรรคกล่าวคือธรรมมีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น ให้มีขึ้น

๑. ส. มหาวาร. ๑๕/๕๔๓

๒. ก็ยกเอาอริยสัจต่อไปเป็นต้นข้อทีละข้อ เช่นว่า ผู้ใดเห็นทุกขสมุทัย ผู้นั้นย่อมเห็นทุกข์...

๓. ขุ. ป. ๓๑/๑๗๔

โดยความเป็นปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นอาทิ ดังประทีปไขแสง ย่อมทำ  
นิโรธคือความสิ้นไปแห่งกิเลสให้แจ้ง ดังประทีปกินน้ำมัน (ให้สิ้นไป)

[มรรคญาณทำกิจดังดวงอาทิตย์]

อีกนัยหนึ่ง ดวงอาทิตย์อุทัยขึ้น ย่อมทำกิจ ๔ อย่างพร้อมกับ  
ความปรากฏ (ดวง) ไม่ก่อนไม่หลัง คือทำสิ่งที่เป็นรูปทั้งหลายให้  
กระจ่าง กำจัดความมืด ส่องแสง ยังความเย็นให้ระงับ จันใด มรรค-  
ญาณ...ก็จันนั้นเหมือนกัน ฯลฯ ย่อมตรัสรู้นิโรธด้วยสติภิชาภิสมัย  
แม้ในข้ออุปมานี้ ก็พึงทราบการเปรียบเทียบอุปมาดังนี้ว่า มรรคญาณ  
ย่อมกำหนดรู้ทุกซ์ ดังดวงอาทิตย์ทำสิ่งที่เป็นรูปทั้งหลายให้กระจ่าง  
ละสมุทัย ดังดวงอาทิตย์กำจัดมืด ยังมรรคให้มีขึ้นโดยความเป็นปัจจัย  
มีสหชาติปัจจัยเป็นต้น ดังดวงอาทิตย์ส่องแสง ทำนิโรธคือความระงับ  
ไปแห่งกิเลสให้แจ้ง ดังดวงอาทิตย์ยังความเย็นให้ระงับฉะนั้น

[มรรคญาณทำกิจดังเรือสินค้า]

อีกนัยหนึ่ง เรือย่อมทำกิจ ๔ อย่างโดยขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่  
หลัง คือละฝั่งในไป ตัดกระแส (สายน้ำ) นำสินค้าไป ไปสู่ฝั่งนอก  
จันใด มรรคญาณ... ก็จันนั้นเหมือนกัน ฯลฯ ย่อมทำนิโรธให้แจ้งด้วย

\* อุปเปติ มหาฐีกาแก้เป็น ปปโปติ-ถึง แต่ถ้าแปลว่า ถึง ความก็วิปริตไป เพราะการละ  
ฝั่งนี้ กับการถึงฝั่งโน้น จะมีในขณะเดียวกันหาได้ไม่ ในที่นี้จึงแปลว่า ไปสู่ ความพอเป็นไปได้  
ละฝั่งนี้ ตัดกระแสน้ำ นำสินค้า ไปสู่ฝั่งนอก มีได้ในขณะเดียวกัน

สัจฉิกิริยาภิสมัช แม้ในข้ออุปมานี้ก็พึงทราบการประเทียบอุปมาดังนี้  
คือมรรคญาณย่อมกำหนดรู้ทุกข์ ดังเรือล่องไปในน้ำ ย่อมละสมุทัย  
ดังเรือตัดกระแส น้ำ ย่อมยังมรรคให้มีขึ้นโดยความเป็นปัจจัยมีสหชาติ-  
ปัจจัยเป็นต้น ดังเรื่อนำสินค้าไป ย่อมทำนิโรธอันเป็นฝั่งนอกให้แจ้ง  
ดังเรือไปสู่ฝั่งนอกฉะนั้น

[รู้แจ้งอริยาสัจด้วยอาการ ๑๖]

ก็แล เมื่อมรรคนั้นมีญาณอันเป็นไปด้วยอำนาจกิจ ๔ อย่างโดย  
ขณะเดียวกัน ในกาบที่ตรัสรู้สัจจะ ดังกล่าวมานี้ สัจจะนี้ ๔ นั้นย่อม  
เป็นเอกปฏิเวธ (มีอาการที่จะพึงรู้แจ้งเป็นอันเดียวกัน) โดยอรรถคือ  
ความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นจริง) ด้วยอาการ ๑๖ ดังบาลีว่า "สัจจะ ๔  
เป็นเอกปฏิเวธ โดยอรรถคือความเป็นอย่างนั้น อย่างไร ? สัจจะ ๔  
เป็นเอกปฏิเวธโดยอรรถคือความเป็นอย่างนั้นด้วยอาการ ๑๖ คืออรรถ  
คือบีบคั้น อรรถคือเป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น อรรถคือเร่าร้อน อรรถ  
คือเปลี่ยนแปลงไป (๔ นี้) เป็นอรรถคือความเป็นอย่างนั้นแห่งทุกข์  
อรรถคือประมวลเข้าไว้ อรรถคือก่อเหตุเข้าไว้ อรรถคือผูกเข้าไว้  
อรรถคือขัดขวางไว้ (๔ นี้) เป็นอรรถคือความเป็นอย่างนั้นแห่งสมุทัย  
อรรถคือออกไปเสีย อรรถคือทิ้งไปเสีย อรรถคือเป็นสิ่งที่ไม่ถูกปรุงแต่ง  
อรรถคือเป็นสิ่งที่ไม่ตาย (๔ นี้) เป็นอรรถคือความเป็นอย่างนั้นแห่ง  
นิโรธ อรรถคือปล่อยไป อรรถคือเป็นเหตุ อรรถคือเป็นดวงตา  
อรรถคือเป็นอธิบดี (๔ นี้) เป็นอรรถคือความเป็นอย่างนั้นแห่งมรรค

สัจจะ ๔ สงเคราะห์ (คือรวม) เข้าเป็นหนึ่ง โดยอรรถคือความเป็น  
อย่างนั้นด้วยอาการ ๑๖ เหล่านี้ สิ่งใดสงเคราะห์เข้าเป็นหนึ่งได้ สิ่งนั้น  
ก็เป็นเอกัตตะ (คือเป็นอันเดียว) สิ่งใดเป็นเอกัตตะ ก็ย่อมรู้แจ้งสิ่งนั้น  
ด้วยญาณอันเดียวได้ เพราะเหตุนี้ สัจจะ ๔ จึงเป็นเอกปฏิเวธ"<sup>๑</sup>  
ดังนี้

ในข้อนี้ หากมีคำถามว่า "โดยที่อรรถ" (คืออาการ) อื่น ๆ  
อีก เช่นความเป็น (ดัง) โรค ความเป็น (ดัง) ฝิ แห่งสัจจะมีทุกข-  
สัจเป็นต้นมีอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไฉนท่านจึงกล่าวอรรถแต่ (สัจ-  
จะ) ๔ เท่านั้น?" ในข้อนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอแก้ว่า เพราะอรรถ  
(ในสัจจะหนึ่ง) ปรากฏชัดได้ด้วยอำนาจการเห็นสัจจะอื่น ด้วยว่า  
สัจจะญาณ ท่านกล่าวไว้โดยมีสัจจะแต่ละข้อละเป็นอารมณ์ โดยนัยว่า  
"ในญาณเหล่านั้น ญาณในทุกข์เป็นไฉน ปัญญา ความรู้ทั่วอันใด  
ปรารถนาทุกข์เกิดขึ้น (ความรู้ที่รู้ว่าญาณในทุกข์)"<sup>๒</sup> ดังนี้เป็นต้นก็มี  
กล่าวไว้โดยความที่ทำสัจจะหนึ่งให้เป็นอารมณ์ สำเร็จกิจในสัจจะที่  
เหลือด้วย โดยนัยว่า "คุณกรณิกขุทั้งหลาย ผู้ในเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อม  
เห็นแม้ทุกขสมุทัยด้วย"<sup>๓</sup> ดังนี้เป็นต้นก็มี ในการเห็นสัจจะ ๒ นั้น  
เมื่อใด พระโยคาวจรทำสัจจะแต่ละข้อให้เป็นอารมณ์ เมื่อนั้น เพราะ

๑. พุ. ป. ๓๑/๔๕๒

๒. ในประโยคนี้ คำ ขทา ต้นประโยค ไม่เห็นทางจะแปลให้ได้ความอย่างไรเลย สันนิษฐานว่า  
เป็น ยโต พอแปลให้ได้ความได้ดังที่แปลไว้

๓. พุ. ป. ๓๑/๑๗๔

๔. ตี. มหาวาร. ๑๘/๕๗๔

เหตุที่ทุกขนั้น อันสมุทัยมีการประมวลเข้าไว้เป็นลักษณะ ประมวลไว้  
ปรุงแต่งไว้ รวมกองไว้ อรรถคือความเป็นสิ่งถูกปรุงแต่งแห่งทุกขสัจ  
ซึ่งแม้โดยสภาพมีการบีบคั้นเป็นลักษณะในอันดับแรกนั้น ก็ปรากฏชัด  
ด้วยการเห็นสมุทัยสัจ อนึ่ง เพราะเหตุที่มรรคเป็นธรรมนำไปเสียซึ่ง  
ความเร่าร้อนด้วยอำนาจกิเลส เป็นธรรมเย็นสนิท อรรถคือความเร่า-  
ร้อนแห่งทุกขสัจนั้น ก็ย่อมปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นมรรคสัจ ดังความ  
เป็นหญิงไม่สวยแห่งนางสุนทรี ปรากฏชัดแก่ท่านนันทะ ด้วยได้ (เคย)  
เห็นนางอัปสรฉะนั้น อนึ่ง อรรถคือความเปลี่ยนแปลงไปแห่งทุกขสัจ  
ก็ย่อมปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นนิโรธสัจ อันมีความไม่เปลี่ยนแปลง  
เป็นธรรมดาแล คำที่จะต้องกล่าวแก่ (อะไรอีก) ในข้อนี้ไม่มีแท้

นัยเดียวกันนั้น อรรถคือการก่อเหตุแห่งสมุทัยสัจ ซึ่งแม้มีการ  
ประมวลเข้าไว้เป็นลักษณะโดยสภาพ ก็ย่อมปรากฏชัดได้ด้วยการเห็น  
ทุกขสัจ ดังความเป็นต้นเหตุความเจ็บป่วยแห่งของกิน ปรากฏชัดได้  
ด้วยการเห็นความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นเพราะของกินที่แสดงฉะนั้น อรรถ  
คือผูกไว้แห่งสมุทัยสัจ ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นนิโรธสัจอันเป็นธรรม  
ปราศจากเครื่องผูก อนึ่ง อรรถคือขัดขวางไว้แห่งสมุทัยสัจ ก็ปรากฏ  
ชัดได้ด้วยการเห็นมรรคสัจอันเป็นธรรมปล่อยไป แล

นัยเดียวกันนั้น อรรถคือการทิ้งไปแห่งนิโรธ ซึ่งแม้มีการออก  
ไปเป็นลักษณะ ก็ย่อมปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นสมุทัยสัจอันเป็นธรรม

\* เพราะอรรถคืออาการแห่งสัจจะหนึ่ง ย่อมปรากฏชัดด้วยการเห็นอรรถที่ตรงกันข้ามของสัจจะ  
อื่นได้ทุกข้อไป (?)

ไม่มีการทิ้งไป อรรถคือเป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งแห่งนิโรธสัจ ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นมรรคสัจ เพราะมรรคเป็นธรรมที่โยคาวจรผู้นี้ไม่เคยเห็นมาเลยในสงสารอันมีเบื้องต้นเบื้องปลายที่รู้ไม่ได้ อนึ่งเล่า มรรคนั้นก็ยังเป็นสังขตธรรมแม้ เพราะเป็นธรรมยังเป็นไปกับปัจจัย เหตุนั้นความที่นิโรธสัจอันเป็นธรรมหาปัจจัยมิได้เป็นอสังขตธรรม จึงเห็นชัดยิ่งนัก อนึ่ง อรรถคือเป็นสิ่งที่ไม่ตายแห่งนิโรธนั้น ก็ปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นทุกขสัจ เพราะทุกขเป็นพิษ (ที่ทำให้ตาย) นิพพาน (คือนิโรธ) ไม่ตาย แล

นัยเดียวกันนั้น อรรถคือเป็นเหตุแห่งมรรคสัจ ซึ่งแม้มีการปล่อยไม่ปดบังลักษณะ ย่อมปรากฏชัดด้วยการเห็นสมุทัยสัจ โดยยังเห็นว่า "สมุทัยนี้มีสาเหตุ มรรคนี้เป็นเหตุแห่งการถึงนิพพาน" อรรถคือเป็นดวงตกแห่งมรรคสัจ ก็ปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นนิโรธสัจ (ซึ่งเป็นธรรมสุขุมลุ่มลึกยิ่งนัก) ดูความใสแห่งจักขุปรากฏชัดแก่คนผู้เห็นรูปทั้งหลายที่ละเอียดอย่างยิ่งได้ โดยยังรู้ว่า "ตาของเราใสนะ" อรรถคือเป็นอธิปติแห่งมรรคสัจ ก็ปรากฏชัดได้ด้วยการเห็นทุกขสัจ ดูความโอฬารแห่งอิสรชน ปรากฏชัดด้วยการเห็นคนเชื้อใจผู้อาดูรอยู่ด้วยโรคมาอย่าง ฉะนั้นแล

ในมรรคญาณนิเทศนี้ เป็นการกล่าวอรรถของสัจจะข้อละ ๔ ๆ โดยความที่อรรถอันหนึ่งปรากฏชัดด้วยอำนาจเป็นลักษณะของตน และ

\* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น เอกเทศ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น เอกเทศ ปาฐะมหาฎีกาก็เป็น เอกเทศ เหมือนกัน เพราะได้ความตรงกับเวลาที่กล่าวมาแล้ว หมายถึงอรรถอันแรกของสัจจะนั้น ๆ ได้แก่ ปิพน อายุหน นิสฺสรณ นิยุยาน

อรรถ ๓ นอกนั้น ปรากฏชัดด้วยอำนาจการเห็นสัจจะข้ออื่น ดังกล่าว  
มาจะนี้ แต่ในขณะมรรค (เกิด) อรรถทั้งสี่นั้น ย่อมถึงปฏิเวธด้วย  
ญาณอันมีกิจ ๔ ในทุกขสัจเป็นต้นอันเดียวเท่านั้น แล

ส่วนนักพูดเหล่านี้ ต้องการ (ให้เป็น) นานาภิสมัย (รู้ริย-  
สัจ ๔ ด้วยญาณต่าง ๆ กัน) คำตอบนักพูดเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ใน  
คัมภีร์กถาวัตถุ ในอภิธรรมปิฎกแล้วละ

[กิจ ๔ ในอริยสัจ]

บัดนี้ กิจ ๔ มีปริยญาณกิจเป็นต้นเหล่านี้ อันพระผู้มีพระ  
ภาคเจ้าตรัสไว้ ในกิจเหล่านั้น

ปริยญาณมี ๓ อย่าง แม้ปหานะ แม้สังคิกริยา ก็อย่าง  
นั้น (คือมี ๓ เหมือนกัน) ภาวนา ทราบเฉพาะว่า  
มี ๒ พึงทราบวินิจฉัยในกิจเหล่านั้น

[ปริยญาณกิจ]

ชื่อว่า "ปริยญาณมี ๓ อย่าง" ความว่า ปริยญาณมี ๓ อย่างดังนี้  
คือ ญาณปริยญาณ ตีรณปริยญาณ ปหานปริยญาณ

[ญาณปริยญาณ]

ในปริยญาณ ๓ นั้น ความกำหนดรู้ที่ท่านแสดงขึ้นต้นว่า "อภิญญา-  
ปัญญา (ปัญญารู้อภิญญาธรรม ?) ชื่อว่าญาณ โดยอรรถว่า รู้"

ดังนี้แล้ว กล่าวโดยสังเขปดังนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมที่  
พระโยคาวจรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ก็เป็นอันชื่อ  
ว่า เธอรู้แล้ว" โดยพิสดารตามนัย (พระพุทธทวณะ) ว่า "คุณ  
ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงพึงรู้อย่างใด สิ่งทั้งปวงพึงรู้อย่างเป็นไหน ? คุณ  
ภิกษุทั้งหลาย จักเป็นสิ่งที่พึงรู้อย่าง" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ญาณปริยญา  
(กำหนดรู้ด้วยการรู้) ความรู้อย่างซึ่งนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย เป็นภูมิ  
หนึ่งโดยเฉพาะแห่งญาณปริยญานนั้น<sup>๑</sup>

#### [ไตรณปริยญา]

ส่วนความกำหนดรู้ที่ท่านแสดงขึ้นต้นว่า "ปริยญาปริยญา (ปริยญา  
รู้ปริยญาธรรม) ชื่อว่าญาณ โดยอรรถว่าวิจารณ์?"<sup>๒</sup> ดังนี้แล้ว กล่าว  
โดยสังเขปดังนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมอันพระโยคาวจร  
กำหนดรู้แล้ว ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ก็เป็นอันชื่อว่า เธอวิจารณ์แล้ว"<sup>๓</sup>  
โดยพิสดารตามนัย (พระพุทธทวณะ) ว่า "คุณภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวง  
พึงกำหนดรู้ สิ่งทั้งปวงพึงกำหนดรู้เป็นไหน ? คุณภิกษุทั้งหลาย  
จักเป็นสิ่งที่พึงกำหนดรู้"<sup>๔</sup> ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า ไตรณปริยญา (กำหนด  
รู้ด้วยการวิจารณ์) ความกำหนดรู้อันเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจการวิจารณ์

๑. พุ. ป. ๓๑/๖

๒. มหาภูติกถาอธิบายว่า เพราะไม่เป็นวิสัยแห่งปริยญาอื่น

๓. พุ. ป. ๓๑/๓๓

๔. พุ. ป. ๓๑/๓๓

๕. ปาฐะว่า ปวตฺตมานาย ราวะเป็นลักษณกิริยา หรือเป็นวิเสสณะของ ตสุสา แต่ความที่ควร  
เป็นหาเป็นอย่างนั้นไม่ จึงเข้าใจว่าปาฐะคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น ปวตฺตมานา ดังที่แปลไว้นั้น  
นักศึกษาพิจารณาเถิด



ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตั้งแต่กลาปสัมมสนะ (การพิจารณา  
โดยสังเขปเข้าเป็นกลาป) จนถึงอนุโลม เป็นภูมิหนึ่งโดยเฉพาะแห่ง  
ศีรณปริยญานัน

[ปหานปริยญา]

ส่วนความกำหนดรู้ที่ท่านแสดงขึ้นต้นว่า "ปหานปริยญา (ปริยญา  
รู้ละพาหัตัพพธรรม) ชื่อว่าญาณ โดยอรรถว่าสละได้" ดังนี้แล้ว  
กล่าวโดยสังเขปดังนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมอันพระโยคา-  
จจะสละได้แล้ว ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ก็เป็นอันชื่อว่า เธอสละแล้ว"  
เป็นไปโดยนัยบาลีว่า "ละนิจสัจญญาได้ด้วยอนิจจานุปัสสนา" เป็นต้น  
ชื่อว่า ปหานปริยญา (กำหนดรู้ด้วยการละได้) ความกำหนดรู้ตั้งแต่  
กังกานุปัสสนาจนถึงมรรคญาณ เป็นภูมิแห่งปหานปริยญานัน ปหาน-  
ปริยญานีท่านประสงค์เอาในปริยญากิจนี้ หรือมิฉะนั้น เพราะเหตุว่า  
แม้ธาตุปริยญาและศีรณปริยญา ก็มีมรรคเป็นจุดหมายนั่นเอง หนึ่ง  
เพราะเหตุว่า พระโยคาวจรละธรรมเหล่าใดได้ ธรรมเหล่านั้นก็เป็น  
อันเธอได้รู้แล้ว และวิจารณ์แล้วโดยแน่แท้ เพราะฉะนั้น พึงทราบ  
เถิดว่า โดยปริยายนี้ ปริยญาทั้ง ๓ ก็เป็นกิจแห่งมรรคญาณด้วยกัน

๑. ขุ. ป. ๓๑/๑๒๘

๒. ปาฐะเป็น วิตุการโต แต่เมื่อเทียบกับความที่กล่าวมาใน ๒ ปรากฎข้างต้น ความเช่นนี้ท่านใช้  
สังเขปโต มาทั้ง ๒ วาระ จึงสันนิษฐานว่าปาฐะกลาดเคลื่อน ได้แก้เป็น สังเขปโต ดังแปลไว้  
ส่วน วิตุการโต ในวาระนี้ท่านไม่ใช้ ใช้...อาทิตยปวตฺตา เลขทีเดียว

[ปหานกิจ]

ชื่อว่า "แม้ปหานะก็อย่างนั้น" ความว่า แม้ปหานะก็มี ๓ อย่าง  
ดังปริยญาเหมือนกัน คือวิกัมภณปหานะ ตทังคปหานะ สมุจเฉท-  
ปหานะ\*

[วิกัมภณปหานะ]

ในปหานะ ๓ นั้น การข่มปหานิกรรมทั้งหลายมีนิเวรณเป็นต้น  
ไว้ด้วยโลกียสมาธินั้น ๆ ขุดข่มสาหร่ายด้วยหม้อที่วาง (กค) ลงในน้ำ  
ที่มีสาหร่าย\* อันใด อันนี้ชื่อวิกัมภณปหานะ แต่ในบาลีก้าวแต่  
การข่มนิเวรณเท่านั้น (ว่าเป็นวิกัมภณปหานะ) ว่า "อนึ่ง การละ  
โดยข่มนิเวรณทั้งหลายไว้ แห่งภิกษุผู้เจริญปฐมฌาน" ดังนี้เป็นต้น  
พึงทราบว่คำบาลีนั้น ท่านกล่าวเพราะการข่มนิเวรณนั้นเป็นการปรากฏ\*  
เพราะว่านิเวรณทั้งหลาย ย่อมไม่ท่วมทับจิตอย่างรุนแรง ทั้งในตอน  
ก่อนทั้งในตอนหลังแห่งฌาน\* ธรรมอื่นมีวิตกเป็นต้นย่อมร่าจับแต่ใน  
ขณะแน่วแน่ (แห่งทุกขฌานเป็นต้น) เท่านั้น\* เพราะเหตุนี้ การข่ม  
นิเวรณจึงเป็นการปรากฏ (แก่คนอื่น)

๑. พึงสังเกตไว้ก่อนว่าในตำราเรียนนักษัตรของเรา เรียง ตทังคปหาน ไว้เป็นข้อที่ ๑
๒. ข้างเรามักเปรียบกันว่า เหมือนเอาหินทับหญ้าไว้
๓. พุ. ป. ๓๑/๓๕
๔. มหาฐีกาขยายความว่า การข่มนิเวรณได้นั้น ปรากฏแม้แก่คนอื่น ๆ ว่า ท่านผู้นี้ไม่มีจิตพยาบาท  
ท่านผู้มีปราศจากถมิตระ เป็นต้น
๕. มหาฐีกาว่า ตอนก่อนฌาน คือตอนปฏิบัติเบื้องต้นเพื่อบรรลุนิเวรณ ตอนหลังฌาน คือตอนได้  
ฌานแล้วไปชวนชวากิจอื่น
๖. มหาฐีกาแลมว่า พอออกแล้วก็ไปอีก

[ตทังคปหานะ]

ส่วนการละปหาตัพพธรรมนั้น ๆ ด้วยองค์ คือญาณเป็นอวัยวะแห่งวิปัสสนานั้น ๆ โดยเป็นปฏิปักษ์กัน (คือตรงกันข้ามกับธรรมที่จะพึงละ) ที่เดียว ดังละความมืดด้วยประทีปที่ลุกโพลงในเวลากลางคือฉะนั้น อันใด อันนี้ชื่อว่าตทังคปหานะ ตทังคปหานะนี้คืออะไร ?

[ตทังคปหานะตามเนววิสุทธิ]

อันดับแรก คือการละสักกายทิฐิด้วยนามรูปปริเฉทญาณ (กำหนดเห็นเป็นแต่นามรูป) ละอเหตุวิสมเหตุทิฐิ (ความเห็นว่ามีเหตุ และเห็นว่ามีเหตุไม่สม่าเสมอ\*) และมลทินคือความกังวล ด้วยปัจจัยปริกขญาณ (กำหนดรู้ปัจจัยของนามรูป) ละสมุหคาหะ (ความถือว่าเป็นกองเป็นก้อน) ว่าเป็นเราเป็นของเรา ด้วยกลาป-สัมมสนญาณ (พิจารณาสังเขปเข้าเป็นกลาป) ละอมัคเคมีคคสัญญาน (ความสำคัญว่าเป็นทางในธรรมที่ไม่ใช่ทาง) ด้วยมคคคามัคควัญฐานญาณ (วิเคราะห์รู้ทางและมีใช่ทาง) ละอุจเฉททิฐิด้วยอุทยทัสนาญาณ (เห็นความเกิด) ละสัสสตทิฐิด้วยวยทัสนาญาณ (เห็นความเสื่อม) ละสกเขยภยสัญญาน (ความสำคัญว่าไม่น่ากลัวในสิ่งที่น่ากลัว) ด้วยภยคุปัญฐานญาณ (เห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว) ละอัสสาทสัญญาน (ความสำคัญว่าปัญญาจันท์เป็นของน่าพอใจ ด้วยอาทินวทัสนาญาณ

๑. ปาฐะเป็น ปฏิภาวนเสนเนน เข้าใจคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น...วเสนว

๒. มีเหตุไม่สม่าเสมอ หมายความว่า มีเหตุบ้างไม่มีเหตุบ้าง เช่นนั้นกระมัง

(เห็นโทษในปัญจันท์) ละอภิตัตถุญญา (ความสำคัญว่า น่าอภิมย  
ในปัญจันท์) ด้วยนิพพิทานุปีสนาญญา (คำนึงด้วยความเบื่อหน่าย)  
ละอมุญจิตุกามภาวะ (ความเป็นผู้ใคร่จะไม่พ้นไป) ด้วยมุญจิตุกัมยตา-  
ญญา (คำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย) ละอัปปกิสังขารนะ (ความไม่คำนึง  
หาทาง) ด้วยปฏิสังขาญญา (พิจารณาหาทาง) ละอนุเปกขนะ (ความ  
ไม่วางเฉย) ด้วยอุเบกขาญญา (วางเฉยในสังขาร) ละสัจจปฏิโลม-  
คาหะ (ความยึดถือฝืนสัจจะ) ด้วยอนุโลมญญา (อนุโลมแก่สัจจะ)

[ตทั้งคปหानะตามแนวหาวิปีสนา ๑๘]

หรืออเนิง ในมหาวิปีสนา ๑๘ การละนิจัตถุญญาด้วยอนิจจานุ-  
ปีสนา ละสุขัตถุญญาด้วยทุกขานุปีสนา ละอิตตัตถุญญาด้วยอนัตตานุปีสนา  
ละนันทิดด้วยนิพพิทานุปีสนา ละราคด้วยวิราคนุปีสนา ละสมุทัยด้วย  
นิโรธานุปีสนา ละอาทาน (ความถือไว้) ด้วยปฏินิสัคคานุปีสนา  
(พิจารณาสละเสีย) ละฉนัตถุญญา (ความสำคัญว่าเป็นกลุ่มก้อน) ด้วย  
ขยานุปีสนา (พิจารณาเห็นความสิ้นไป) ละอายุหนะ (ความพอกพูน  
เอาไว้) ด้วยขยานุปีสนา (พิจารณาเห็นความเสื่อมไป) ละฐวัตถุญญา  
(ความสำคัญว่ายั่งยืน) ด้วยวิปริณามานุปีสนา (พิจารณาเห็นความ  
เปลี่ยนแปลง) ละนิमित (ในสังขาร) ด้วยอนิมิตตานุปีสนา (พิจารณา  
เห็นไม่มีนิमित คือเห็นไม่เที่ยง) ละปณิธิ (ความปรารถนา) ด้วย  
อัปปณิหิตานุปีสนา (พิจารณาเห็นไม่น่าปรารถนา คือเห็นทุกข์) ละ  
อภินิเวส (ความยึดมั่นว่าเป็นตัวตน) ด้วยสุญญตานุปีสนา (พิจารณา

เห็นความว่างเปล่า คือเห็นอนัตตา) ละสาราทานาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยถือเอาว่าเป็นสาระ) ด้วยอธิปัญญาธรรมวิปัสณา (ความเห็นแจ้งในธรรมอันเป็นอธิปัญญา คือรู้ความแตกดับไม่มีสาระ) ละสัมโมหาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยลุ่มหลง คือสงสัยและรู้ผิด) ด้วยยถาภูตญาณทัศนะ (ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง) ละอาลยาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยอาลัยในภพ) ด้วยอาทีนวานุปัสณา (พิจารณาเห็นโทษ) ละอัปปฏิสังขา (ความไม่พิจารณาหาทาง) ด้วยปฏิสังขานุปัสณา (พิจารณาเห็นทาง) ละสังโยคาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยพัวพันอยู่ในวิภวู) ด้วยวิวิฏฐานุปัสณา (พิจารณาเห็นวิวิภวู คือพระนิพพาน) อันใด แม้อันนี้ก็เป็นตทั้งคปหานเหมือนกัน\*

[อธิบายมหาวิปัสณาลงข้อ]

ในมหาวิปัสณาเหล่านั้น การละนิจสัจญญาเป็นต้นด้วยมหาวิปัสณา ๗ มือนิจจานุปัสณาเป็นอาทิ เป็นอย่างไร การละนั้นได้กล่าวไว้ในกัณฐกานุปัสณานิเทศแล้วละ

ส่วนข้อว่า "ขยานุปัสณา" ได้แก่ญาณแห่งพระโยคาวจรผู้ทำจนวินิพโลก (แยกกลุ่มก้อนออก) แล้วเห็นความสิ้นไปอย่างนี้ว่า "มันไม่เที่ยงโดยความว่าสิ้นไป" การละจนสัจญญาข้อมมีได้ด้วยญาณนั้น

\* ตามที่ให้ข้อสังเกตการเรียงปหานะ ๓ ไว้ในเชิงอรรถ ๑ หน้า ๒๕๕ ว่า ในคำราเรียนของเราเรียงตทั้งคปหานไว้เป็นข้อที่ ๑ นั้น เมื่ออ่านอธิบายตทั้งคปหานนี้จบแล้ว ก็ควรสังเกตด้วยว่าอธิบายต่างจากคำราเรียนนักธรรมของเราอย่างไร

ชื่อว่า "วยานุปัสนา" ได้แก่ความที่เห็นความแตกดับแห่งสังขาร  
ทั้งหลาย โดยพิจารณาเห็นและโดย (นึกเห็น) ตามอย่าง (อารมณ์ที่  
แตกดับแล้ว) น้อมใจลงไปไปในนิโรธคือความแตกดับนั้นแหละ ที่กล่าว  
ไว้ (เป็นคาถา) ดังนี้ว่า

การพิจารณาที่กำหนดอารมณ์ทั้ง ๒ ส่วน (คือทั้งที่  
เห็นแล้วทั้งที่มีได้เห็น เพราะเป็นอดีตอนาคต) ว่า  
มีสภาพเป็นอันเดียวกัน ตามอย่างอารมณ์ (ปัจจุบัน  
ที่พิจารณาเห็น) คือความที่นึกน้อมลงไปไปในนิโรธ  
(คือความดับ) นั้นแหละ ชื่อว่า วยลักขณวิปัสนา  
(เห็นแจ้งในลักษณะเสื่อม)

การละความพอกพูนเอาไว้ ย่อมมิได้ด้วยวยานุปัสนานั้น ด้วยเมื่อพระ  
โยคาวจรเห็นแจ้งอยู่ว่า สังขารเหล่านั้นก็มีความเสื่อมเป็นธรรมดาอยู่  
อย่างนั้น จิตก็ย่อมไม่น้อมไปในอันพอกพูนไว้

ชื่อว่า "วิปริณามานุปัสนา" ได้แก่การเห็นความเป็นไปเสียอย่าง  
อื่น ล่วงเสียซึ่งข้อที่กำหนดไว้ นั้น ๆ โดย (กำหนดไว้) เป็นกลาปมี  
รูปสัตตกะ (หมวดรูป ๗) เป็นต้น หรือการเห็นความเปลี่ยนแปลงไป  
ด้วยอาการ ๒ คือขรา และมรณะ แห่งสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว การละธุระสัญญา  
ย่อมมิได้ด้วยวิปริณามานุปัสนานั้น

\* ขุ. ป. ๓๑/๘๔ คาถานี้มีมาแล้วในปฐกปาฐาณทัสนวิสุทธินิเทศ บาทแรกเป็น นวเขเนว  
ในที่นี้เป็น...นวเขน คลาดเคลื่อนไป อนึ่ง เครื่องหมายหัวดาปู้คันประโยคหลังบาทท้ายทั้งเกิน  
เพราะอติศัพทนั้น สรุปลงใน เอว ข้างหลัง

ชื่อว่า "อนิมิตตานุปัสนา" ก็คืออนิจจานุปัสนานั้นเอง การละ  
นิจนิमित (เครื่องหมายว่าเที่ยง) จึงมีได้ด้วยอนิมิตตานุปัสนานั้น

ชื่อว่า "อัปณิหิตานุปัสนา" ก็คือทุกขานุปัสนา การละความ  
มุ่งหมายสุข คือปรารธนาสุข จึงมีได้ด้วยอัปณิหิตานุปัสนานั้น

ชื่อว่า "สุญญตานุปัสนา" ก็คืออนัตตานุปัสนา การละความยึด  
ถือว่าอัตตามีอยู่ จึงมีได้ด้วยสุญญตานุปัสนานั้น

ชื่อว่า "อธิปัญญาธรรมวิปัสนา" ได้แก่ความเห็นแจ้งอันเป็นไป  
โดยรู้อารมณ์มีรูปเป็นต้นแล้ว เห็นความแตกดับแห่งอารมณ์นั้น และ  
แห่งจิตที่มีอารมณ์นั้นเป็นอารมณ์ด้วย แล้วถือเอาความว่างเปล่าด้วย  
อำนาจความแตกดับว่า "สังขารทั้งหลายเท่านั้นแตกดับ มรรณะก็มีแก่  
สังขารทั้งหลาย (นั่นแหละ) บุคคลใด ๆ อื่นหาไม่มี" ที่กล่าวไว้  
(เป็นคาถา) ดังนี้ว่า

พิจารณา (รู้) อารมณ์ด้วย แล้วตามเห็นความแตก

ดับด้วย ความปรากฏโดยความว่างเปล่าด้วย (นั่น)

ชื่อว่า อธิปัญญาวิปัสนา

ความเห็นแจ้งนั้น ท่านเรียกว่า "อธิปัญญาธรรมวิปัสนา" เพราะทำ  
วิเคราะห์ว่า "เป็นอธิปัญญาด้วย เป็นความเห็นแจ้งในธรรมทั้งหลาย  
ด้วย" การละสาราทานาภินิเวส ย่อมมีได้ด้วยอธิปัญญาธรรมวิปัสนา

\* ขุ. ป. ๓๑/๘๔ คาถานี้มีมาแล้วในปฎิปปทาญาณทัสนาวิสุทธินิทเทส ควรดูเชิงอรรถในที่นั้น  
ด้วย (หน้า ๑๒๕)

นั้น เพราะเห็นด้วยดีซึ่งความไม่มีแห่งนิจสสาระ และความไม่มีแห่ง  
อัตตสสาระ

ชื่อว่า "ยถาภูตญาณทัสนะ" ได้แก่ความกำหนดนามรูปพร้อม  
ทั้งปัจจัย การละสัมโมหาภินิเวสอันเป็นไปด้วยอำนาจความสงสัยว่า  
"เราได้มีมาแล้วในกาลอดีตหรือหนอ" เป็นต้น และด้วยอำนาจความรู้  
คิดว่า "(สัตว์) โลกเกิดมีขึ้นโดยพระอิศวร" เป็นต้น ได้ด้วยยถาภูต-  
ญาณทัสนะนั้น

ชื่อว่า "อาทีนวานุปัสสนา" ได้แก่ญาณเห็นโทษในสังขารธรรม  
ทั้งหลายมีภพทั้งปวงเป็นต้น อันเกิดขึ้นด้วยอำนาจยคุปฏิฐานญาณ  
การละอาลยภินิเวสด้วยเห็นว่า "สิ่งอะไร ๆ ที่น่าผูกพันหาปรากฏไม่"  
ย่อมมีได้ด้วยอาทีนวานุปัสสนาญาณนั้น

ชื่อว่า "ปฏิสังขานุปัสสนา" ก็ได้แก่ญาณพิจารณา (รู้) การทำ  
อุบาย (คือหาทาง) แห่งความพ้นไป การละความไม่พิจารณา ย่อม  
มีได้ด้วยปฏิสังขารญาณนั้น

ชื่อว่า "วิวิฏฐานุปัสสนา" ได้แก่สังขารุเบกขาญาณและอนุโลม-  
ญาณด้วย เพราะในขณะนั้น จิตของพระโยคาวจรนั้น ท่านกล่าวว่า  
ย่อมถอยกลับ งอกลับ หมุนกลับจากสังขารทั้งปวง คุดหยาดน้ำบน  
ใบปทุมที่เอียงนิดหน่อย ย่อมไหลกลับฉะนั้น เหตุนั้น การละสังโยคา-  
ภินิเวส จึงมีได้ด้วยวิวิฏฐานุปัสสนานั้น หมายความว่า การละกิเลส-  
ภินิเวส (อภินิเวสคือกิเลส) มีกามสังโยคเป็นต้น ย่อมมีได้ด้วยความ  
ไม่หมุนไปแห่งกิเลส (คือว่ากิเลสไม่หมุนแล้วก็เป็นอันละกิเลสได้ ?)



ตทังคปหานโดยพิสคาร พึงทราบดังกล่าวนั้น ส่วนในบาลี  
กล่าวไว้แต่โดยสังเขปว่า "ก็ตทังคปหาน ย่อมมีแก่พระโยคาวจร  
ผู้เจริญสมาธิอันเป็นไปในส่วนเจาะแทงซึ่งทิฎฐิ (ความเห็นผิด) ทั้ง  
หลาย" ดังนี้

[สมุจเฉทปหาน]

ส่วนการละกรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้น ด้วยอริยมรรคญาณ  
อย่างที่มีนหมุนไปอีกไม่ได้ ดูการละ (คือการทำลายไป) แห่งต้นไม้ที่  
ถูกสายฟ้าฟาด (ไม่งอกอีก) อันใด อันนี้ชื่อว่าสมุจเฉทปหาน ซึ่งบาลี  
หมายเอากล่าวไว้ (โดยสังเขป) ว่า "ก็สมุจเฉทปหาน ย่อมมีแก่พระ  
โยคาวจรผู้เจริญขณิกามรรค (มรรคที่ให้ถึงความสิ้นคือนิโรธ) อัน  
เป็นโลกุตระ"<sup>๑</sup>

ในปหานะ ๓ ตามที่กล่าวมานี้ สมุจเฉทปหานอย่างเดียวกันนั้น  
ท่านประสงค์เอาในปหานกิจนี้ แต่เหตุใด แม้วิกขัมภนปหานและ  
ตทังคปหานในส่วนเบื้องต้นของพระโยคินั้น ก็มีมรรคนั้นเป็นจุดมุ่ง  
หมายนั่นเอง เหตุนี้ พึงทราบเถิดว่า โดยปริยายนี้ ปหานะทั้ง ๓  
ก็เป็นกิจแห่งมรรคญาณด้วยกัน เหมือนอย่างว่า แม้สิ่งใดที่ท่านผู้ปลง

๑. พุ. ป. ๓๑/๘๕ มหาฐิกาวา นิพเพธกคิยสมาธิ ก็คือวิปัสสนาสมาธิ (สมาธิในวิปัสสนา)  
นั่นเอง

๒. ด้วยคำนี้ แสดงว่า ปหานะ ๒ ข้างต้นยังเป็นโลกียะ สมุจเฉทปหาน ท่านแก้ต้นเดิมที่ ปหานะ

๓. นี้ หากจะเข้าใจเอาโดยสรุปว่า วิกขัมภนปหาน เป็นการละชั่วคราวด้วยขมไว้ ตทังคปหาน ละ  
ได้ด้วยปฏิบัติกษยธรรมเป็นอย่าง ๆ สมุจเฉทปหาน ละขาดได้หมด ก็น่าจะได้ (?)

พระชนม์พระราชาฝ่ายปฏิบัติแล้วได้ราชสมบัติ กระทำไว้ก่อนแต่ได้  
ราชสมบัติ สิ่งนี้ ๆ ทั้งปวง ก็กล่าวได้ว่าพระราชาทรงกระทำเหมือนกัน  
ฉะนั้น

[สังฆิกิริยากิจ]

ชื่อว่า "แม่สังฆิกิริยา (ก็อย่างนั้น)" ความว่า สังฆิกิริยาแม่  
แยกเป็น ๒ ฝ่าย คือโลกียสังฆิกิริยา โลกุตระสังฆิกิริยา (แต่) สำหรับ  
โลกุตระสังฆิกิริยาคงเป็น ๓ อย่าง โดยแตกต่างด้วยอำนาจทัศนะและ  
ภavana

ในสังฆิกิริยา ๒ นั้น การได้สัมพัชฌานมีปฐมฌานเป็นต้น อัน  
มาโดยนัยว่า "เราเป็นผู้ได้ปฐมฌาน เราเป็นผู้เชี่ยวชาญในปฐมฌาน  
ปฐมฌานอันเราทำให้แจ้งแล้ว " เป็นต้น ชื่อว่า โลกียสังฆิกิริยา

คำว่า "ผัสสนา - ได้สัมผัส" ก็อบรรลุแล้ว ได้ถูกต้องโดยญาณ-  
ผัสสะ (คือรู้) อย่างประจักษ์ว่า "สิ่งนี้เราได้บรรลุแล้ว" จริงอยู่ พระ  
บาลีก็หมายเอาความอันนี้แหละ จึงกล่าวขึ้นต้นว่า "สังฆิกิริยาเป็นญาณ  
โดยอรรถคือได้ถูกต้องด้วยปัญญา" แล้วกล่าวขยายความสังฆิกิริยาว่า  
"ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมอันพระโยคาวจรได้ทำให้แจ้งแล้ว  
ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ก็เป็นอันเธอได้ถูกต้องแล้ว" ดังนี้ อนึ่ง ธรรม  
ทั้งหลายใด แม้พระโยคาวจรมิได้ทำให้เกิดขึ้นในสันดานตน (เหมือน  
คันถนาและมรรคผล) (เป็นแต่) รู้ด้วยญาณอันมิได้มีผู้อื่นสนับสนุน

อย่างเดียว ธรรมทั้งหลายนั้นก็ชื่อว่า เป็นอันเธอได้ทำให้แจ้งแล้ว  
เหมือนกัน เพราะเหตุที่นั่นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า  
"คุณภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวง อันภิกษุพึงทำให้แจ้ง" เป็นอาทิ  
คำบาลีเมื่อนั้นอีกก็กล่าวไว้ว่า "ภิกษุเห็นอยู่ (คือรู้โดยประจักษ์อยู่)  
ย่อมทำให้แจ้งซึ่งรูป ภิกษุเห็นอยู่ ย่อมทำให้แจ้งซึ่งเวทนา ฯลฯ ซึ่ง  
วิญญาน ภิกษุเห็นอยู่ย่อมทำให้แจ้งซึ่งจักขุ... ซึ่งชรามรรณะ ภิกษุ  
เห็นอยู่ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานอันหยั่งลงสู่อมตะ (คือเป็นอมต-  
ธรรม) เหตุนี้ ธรรมทั้งหลายใด ๆ เป็นธรรมอันพระโยคาวจรทำ  
ให้แจ้งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้น ๆ จึงชื่อว่าเป็นอันเธอได้ถูกต้องแล้ว"

ส่วนการเห็นพระนิพพานในขณะแห่งปฐมมรรค เป็นทักขณาสัจฉิ-  
กิริยา (ทำให้แจ้งด้วยทักขณ-การเห็น) การเห็นพระนิพพานในขณะ  
แห่งมรรคที่เหลือ เป็นภาวนาสัจฉิกิริยา (ทำให้แจ้งด้วยภาวนา-การ  
ทำให้มีขึ้น) สัจฉิกิริยานั้นทั้ง ๒ อย่าง ท่านประสงค์เอาในสัจฉิกิริยา-  
กิจนี้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าการทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานด้วยอำนาจ  
ทักขณและภาวนาเป็นกิจแห่งญาณนี้

๑. พุ. ป. ๓๑/๕๐

๒. พุ. ป. ๓๑/๕๑

๓. มหาภูติกถาอธิบายว่า โสคาปตติมรรค ชื่อว่า ทักขณ เพราะเห็นพระนิพพานก่อน และว่า  
โคตรภูตญาณเห็นพระนิพพานก่อนกว่าโสคาปตติมรรคก็จริง แต่ว่าโคตรภูตญาณนั้นเห็นโดยเพียงทำ  
พระนิพพานเป็นอารมณ์ จึงไม่เรียกว่า ทักขณ เพราะมิได้ทำกิจที่พึงทำ

[ภาวนากิจ]

ชื่อว่า "ภาวนา ทราบเฉพาะว่ามี ๒" ความว่า ภาวนา ประสงค์  
เอาภาวนา ๒ เท่านั้น คือโลกียภาวนา โลกุตระภาวนา ในภาวนา ๒  
การยังศีล สมาธิ ปัญญา ที่เป็นโลกียะให้เกิดขึ้น และการอบรมสันดาน  
ด้วยโลกียศีลสมาธิปัญญาเหล่านี้ ชื่อว่าโลกียภาวนา การยังศีลสมาธิ  
ปัญญาที่เป็นโลกุตระให้เกิดขึ้น และการอบรมสันดานด้วยโลกุตระศีล  
สมาธิปัญญาเหล่านั้น ชื่อว่าโลกุตระภาวนา ในภาวนา ๒ นั้น ในญาณ-  
ทัสนาวิสุทธิที่ท่านประสงค์เอาโลกุตระภาวนา เพราะว่าญาณทั้ง ๔ อย่าง  
นั้น ยังโลกุตระศีลเป็นต้นให้เกิดขึ้น \* เพราะความที่ญาณทั้ง ๔ นั้นเป็น  
ปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น แห่งโลกุตระศีลเป็นต้นนั้น และอบรม  
สันดานด้วยโลกุตระศีลเป็นต้นนั้น เหตุนั้น โลกุตระภาวนาอย่างเดียว  
จึงเป็นกิจแห่ง (มรรค) ญาณนั้น ด้วยประการฉะนี้

ควรทราบกิจมีปริณายกเป็นต้น ที่ท่านกล่าว (ว่า  
มีขึ้น) ในกาลที่ตรัสรู้ ตามสภาพทุกประการ

โดยนัยดังกล่าวมานี้แล

ก็แลด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ปัญญา อัน  
พระโยคีผู้ยังวิสุทธิ ๒ อันเป็นมูล (คือศีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ) ให้ถึง  
พร้อมแล้ว ยังวิสุทธิ ๕ (มีทวิวิสุทธิเป็นต้น) อันเป็นตัว (ปัญญา)  
ให้ถึงพร้อมอยู่ พึงบำเพ็ญ (ให้มีขึ้น) ได้" ดังนี้ เพื่อแสดงวิธีบำเพ็ญ

\* ปาฐะเป็น อุปปาเทติ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน เพราะไม่เสมอกับบทหนังสือ วาเสติ ที่ถูกเป็น  
อุปปาเทติ ปาฐะมหาฎีกาก็ออย่างนี้

ปัญญา อันมาแต่โดยรูป (ในกาลวณะ) อย่างนี้ว่า "ภิกษุผู้เป็น  
คนมีปัญญาดั้งอยู่ในศีลแล้ว บำเพ็ญจิตและปัญญาอยู่" คำนั้นเป็นอัน  
ข้าพเจ้าได้ (กล่าว) ให้พิสดารแล้ว และปัญหาข้อว่า "ปัญญานั้นพึง  
บำเพ็ญอย่างไร " นี้ ข้าพเจ้าก็ได้แก้แล้วแล

ปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อญาณทัสนวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา

ในปกรณ์วิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

### ปัญญากาวานิสังสนิเทศ

ส่วนปัญหากกรรมข้อใด ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "อะไรเป็นอนิสงส์  
แห่งการบำเพ็ญปัญญา" ข้าพเจ้าจะกล่าวแก้ในปัญหากกรรมข้อนั้น  
(ต่อไป)

ก็อันว่าปัญญากาวานี มีอนิสงส์หลายร้อยอย่าง อันจะประกาศ  
อนิสงส์แห่งปัญญากาวานีนั้นโดยพิสดารมิใช่ง่าย แม้ด้วยเวลายาวนาน  
ก็ดี แต่ว่าโดยสังเขป พึงทราบ (ว่า) นี่เป็นอนิสงส์แห่งปัญญากาวา  
นั้น คือ

- |                                       |                                                                            |
|---------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------|
| (๑) นานากิเลสวิหังสน                  | กำจัดกิเลสต่าง ๆ ได้                                                       |
| (๒) อริยผลฐานุภวน                     | ได้เสวยรสแห่งอริยผล                                                        |
| (๓) นิโรธสมาปตติสมา-<br>ปชฺชนสมตฺตตทา | ความเป็นผู้สามารถในการเข้า<br>นิโรธสมาบัติ                                 |
| (๔) อาหุเนยฺยภาวาทิสัทฺธิ             | ความสำเร็จแห่งความเป็นผู้ทรง<br>อริยคุณ มีความเป็นอาหุไนย-<br>บุคคลเป็นต้น |

[นานากิเลสวิหังสน]

ในอนิสงส์เหล่านั้น ความ กำจัดกิเลสต่าง ๆ โดยเป็นสังโยชน์  
มีสัkkายทิฏฐิเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ตั้งต้นแต่การกำหนดนามรูปไป  
อันใด อันนี้พึงทราบว่า เป็นอนิสงส์แห่งปัญญากาวานีเป็นโลกิยะ  
การกำจัดกิเลสต่าง ๆ โดยเป็นสังโยชน์เป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้ในขณะ

แห่งอริยมรรคอันใด อันนี้พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์แห่งปัญญาภาวนา  
เป็นโลกุตระ

แท้จริง ปัญญาอันพระโยคาวจรทำให้มีขึ้น

แล้ว ย่อมทำลายขันธ์คือกิเลสซึ่งครอบ

(สันดาน) มาตลอดกาลนาน กระทำ

อนัตตะให้ทุกอย่างเสียได้ ดุจสายฟ้าฟาด

ลงด้วยกำลังแรงอย่างน่าสะพึงกลัวที่กองหิน

ทำลายหิน (ให้แตกกระจายไป) ดุจไฟ

(ป่า) ถูกฮือด้วยกำลังลม ทำลายป่า (ให้

ราบไป) ดุจดวงอาทิตย์ (อุทัยขึ้น) เป็น

ดวงเจดจ้าด้วยความร้อนของตน ทำลาย

ความมืดเสียฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบ

อานิสงส์โดยเป็นอานิสงส์ที่พระโยคาวจร

พึงเห็นโดยด้วยตนเอง ในปัญญาภาวนานี้

[อริยผลसानุภวน]

อานิสงส์ชื่อว่า "อริยผลसानุภวน" ความว่า อนึ่ง ไซ้แต่การ  
ทำลายกิเลสต่าง ๆ ได้เท่านั้นหามิได้ แม้ความ ได้เสวยรสแห่งอริยผล  
ก็เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนา ก็แลสามัญผลมีโศคาปัตติผลเป็นต้น  
เรียกว่าอริยผล การเสวยรสของอริยผลนั้น ย่อมมีด้วยอาการ ๒ คือ  
ในปวัตติในมรรควิถิ ๑ ในปวัตติด้วยอำนาจผลสมบัติ ๑ ในอาการ ๒

นั่น ปวัตินมรรควิธีแห่งอริยผลนั้น ได้แสดงมาแล้ว

เอาก็อาจารย์เหล่าใดกล่าวว่า "คุณคือความละสังโยชน์ได้เพียงเท่านั้นเอง เชื่อว่าผล หามิธรรมอะไร ๆ อื่นไม่" ดังนี้ เพื่อ (แสดง) ความยินดี (คือคล้อยตาม สนับสนุน ?) ต่ออาจารย์เหล่านั้น พึงแสดงสูตร (ต่อไป) นี้ ก็ได้ว่า "ปโยคปฏิบัติสัทธปัญญา (ความรู้ในความรำบไปแห่งปโยคะ [โยคะอย่างสูง] คือ มรรค) เชื่อว่าผลญาณ (ญาณในอริยผล) เป็นอย่างไร ? สัมมาทิฐิโดยอรรถคือเห็นในขณะแห่งโศดาปัตติมรรค ย่อมออกจากมิจฉาทิฐิ ย่อมออกจากกิเลสทั้งหลายที่เป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้นด้วย จากขันธทั้งหลาย (ที่เป็นไปตามนิฉาทิฐินั้น) ด้วย จากนิमित (คือสังขาร) ทั้งปวงในภายนอกด้วย ย่อมเกิดขึ้นเพราะความรำบไปแห่งปโยคะนั้น ความรู้ชอบ (อันเป็นวิบาก) นั้น เป็นผลแห่งสัมมาทิฐิมรรค" คำในพระสูตร (ต่อไปนี้) พึง (นำมากล่าว) ให้พิสดารเถิด

อนึ่ง แม้คำบาลีทั้งหลายมีคำว่า "ธรรมเหล่านี้ คืออริยมรรค ๔ และสามัญผล ๔ เป็นอัปมาณารมณ"<sup>๑</sup> มหัคคธรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัย แห่งอัปมาณธรรม"<sup>๒</sup> ดังนี้เป็นต้น ก็เป็นข้อสาธกในความข้อนี้ได้<sup>๓</sup>

๑. พุ. ป. ๓๑/๑๐๒

๒. อภิ. ตี. ๓๔/๓๔๖

๓. อภิ. ปุฏฐาน. ๔๑/๔๓๑

๔. รวมความว่าท่านเห็นด้วยในคำที่กล่าวว่า ผล ก็คือการละสังโยชน์ได้เท่านั้นเอง (?)



[ประวัติในผลสมบัติ]

ส่วนว่า เพื่อแสดงประวัติในผลสมบัติแห่งอริยผลนั้น มีปัญหากรรม (ดังต่อไปนี้) นี้ คือ ผลสมบัติ คืออะไร บุคคลเหล่าไหนเข้าผลสมบัตินั้นได้ เหล่าไหนเข้าไม่ได้ เข้าเพราะ (เพื่อ) อะไร และการเข้าผลสมบัตินั้นเป็นอย่างไร (เข้าแล้ว) ยังอยู่อย่างไร ออกอย่างไร อะไรมีในลำดับแห่งผล และผลมีในลำดับแห่งอะไร ?

[ผลสมบัติคืออะไร]

ในปัญหากรรมทั้งหลายนั้น ปัญหากรรมชื่อว่า "ผลสมบัติคืออะไร" แก้ว คือ ความแนบอยู่ในนิโรธแห่งอริยผล

[ใครเข้าผลสมบัติได้ ใครเข้าไม่ได้]

ปัญหากรรมชื่อว่า "บุคคลเหล่าไหนเข้าผลสมบัตินั้นได้ เหล่าไหนเข้าไม่ได้ " แก้ว บุคคลทั้งปวงเข้าไม่ได้ เพราะอะไร เพราะยังไม่ได้บรรลु (อริยผล) ส่วนพระอริยะทั้งปวงเข้าได้ เพราะอะไร เพราะได้บรรลु (อริยผล) แล้ว แต่ว่าพระอริยะชั้นสูง ย่อมไม่เข้าผลสมบัติชั้นต่ำ เพราะผลชั้นต่ำระงับไปแล้ว ด้วยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น พระอริยะชั้นต่ำระงับไปแล้ว ด้วยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น พระอริยะชั้นต่ำเล่า ก็เข้าผลสมบัติชั้นสูงหาได้ไม่ เพราะยังไม่ได้บรรลุ อันพระอริยะทั้งหลาย ย่อมเข้าผลสมบัติของตน ๆ เท่านั้น นี่เป็นสันนิษฐาน (ข้อตกลง) ในปัญหากรรมข้อนี้

แต่อาจารย์ต่างเล่ากล่าวว่า "แม้พระโสดาบันและพระสกทาคามี

ก็เข้าไม่ได้ พระอริยะชั้นสูง ๒ พวกเท่านั้นจึงเข้าได้" ดังนี้ และ  
นี่เป็นเหตุของเกจิอาจารย์เหล่านั้น คือ "เพราะพระอริยะชั้นสูง ๒ พวก  
นั้น เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ" เหตุที่เกจิอาจารย์กล่าว (อ้าง) นั้น  
ไม่เป็นเหตุ (คือไม่ชอบ) เลย เพราะแม้บุรุษก็เข้าโลกียสมาธิที่ตน  
ได้แล้วได้ แต่ว่าประโยชน์อะไรด้วยการคิดว่าเป็นเหตุไม่เป็นเหตุ  
ในข้อนี้เล่า ในพระบาลีเองท่านก็ได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า "โคตรภู-  
ธรรม ๑๐ อะไรบ้าง ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสณา? ญาณใดครอบงำ  
เสียซึ่งอุปาทะ.. ซึ่งปวัตะ ฯลฯ... ซึ่งอุปายาส... ซึ่งสังขารนิमित  
ภายนอก เพื่อประโยชน์แก่อันได้โศคาปัตติมรรค เหตุนี้ ญาณนั้นจึง  
ชื่อ โคตรภู ญาณใดครอบงำเสียซึ่งอุปาทะ ฯลฯ ซึ่งสังขารนิमित  
ภายนอก เพื่อประโยชน์แก่อันเข้าโศคาปัตติผลสมาบัติ...สกทาคามีผล-  
สมาบัติ...อานาคามีผลสมาบัติ...อรหัตผลสมาบัติ...สุญฺตวิหารสมาบัติ  
อนิมิตวิหารสมาบัติ เหตุนี้ ญาณนั้นจึงชื่อโคตรภู" ดังนี้ เพราะเหตุ  
นั้น จึงควรถึงความตกลงในปัญหากรรมข้อนี้ได้ว่า "พระอริยะทั้งปวง

๑. เนื่องด้วยมีพระบาลีกล่าวไว้ว่า พระอนาคามีและพระอรหันต์เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ส่วน  
พระโศกบัณฑิตและพระสกทาคามีเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล เกจิอาจารย์จึงถือเอาเป็นเหตุลงมติว่า  
พระอริยะชั้นสูง ๒ พวกเท่านั้นเข้าผลสมาบัติได้ เพราะว่าท่านทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ เว้นการ  
ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิเสีย การเข้าผลสมาบัติจะมีได้อย่างไร พระอริยะชั้นต่ำ ๒ พวกเป็นแต่  
ผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล จึงเข้าผลสมาบัติไม่ได้

๒. มหาภูติกถาอธิบายว่า แม้แต่บุรุษผู้ยังตัดกิเลสไม่ได้โดยประการทั้งปวง ยังเข้าโลกียสมาธิ  
ที่ตนได้แล้วได้ จะกล่าวอะไรถึงพระอริยะชั้นต่ำ ซึ่งท่านตัดกิเลสลงอย่างใดขาดแล้ว จะเข้า  
สมาธิไม่ได้ เพราะฉะนั้น ความที่ไม่เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ จึงไม่เป็นเหตุที่จะเข้าผล  
สมาบัติของตนไม่ได้

๓. พุ. ป. ๓๑/๕๘

(ทุกชั้น) ย่อมเข้าผลสมบัติของตน ๆ ได้"

[เข้าเพื่ออะไร]

ปัญหากรรมชื่อว่า "เข้าเพราะ (เพื่อ) อะไร" แก้วว่า เพื่อทักข-  
ธรรมสุขวิหาร (ความพักอยู่สำราญในปัจจุบันชาติ) เหมือนอย่างพระ-  
ราชาเสวยรัชสุข เทวดาทรงหลายอริยโลกุตระสุข ฉันทะ พระอริยะ  
ทั้งหลายคิดว่า เราทั้งหลายจักเสวยอริยโลกุตระสุข ทำอัทธานปริเฉท  
(กำหนดกาล) แล้วก็เข้าผลสมบัติในทุกขณะที่ต้องการ ฉันทะ

[เข้าอย่างไร ยังอยู่อย่างไร ออกอย่างไร]

ปัญหากรรมชื่อว่า "และการเข้าผลสมบัตินั้นเป็นอย่างไร (เข้า)  
แล้ว) ยังอยู่อย่างไร ออกอย่างไร" แก้วว่า อันดับแรก การเข้าผล-  
สมบัตินั้นย่อมมีด้วยอาการ ๒ คือ เพราะไม่มโนการถึงอารมณ์อื่นจาก  
พระนิพพาน ๑ เพราะมโนการถึงแต่พระนิพพาน ๑ ดังพระธัมม-  
ทินนาเถรากล่าว (แก้วิสาขอุบาสก) ว่า "ดูกรอาวุโส ปัจจัยแห่งการเข้า  
อนิมิตตาเจโตวิมุตติมี ๒ คือ ไม่มโนการถึงนิมิตทั้งปวง ๑ มโนการถึง  
แต่ธาตุอันไม่มีนิมิต (คือนิพพาน) ๑ ดังนี้

ส่วน (ต่อไป) นี้ เป็นลำดับการเข้าในการเข้าผลสมบัตินี้ ความ  
ว่า พระอริยสาวกผู้มีความประสงค์ด้วยผลสมบัติ พึงไปในที่ลับ (คน)  
ปลีกตัวอยู่แล้ว (ทำวิปัสสนา) พะงพิจารณาสังขารโดยวิปัสสนาญาณ มี

อุทฺทปฺพญาณเป็นต้น จิตของพระอริยสาวกผู้มีวิปัสณาญาณตามลำดับ  
เป็นไปแล้ว ย่อมแนบแน่นในนิโรธ โดยเป็นผลสมบัติ ในลำดับ  
แห่งโคตรภูญาณอันมีสังขารเป็นอารมณ์ ก็แลในการเข้าผลสมบัตินี้  
เพราะความที่พระอริยสาวกนั้นน้อม (จิต) ไปเพื่อผลสมบัติ จึงผล  
เท่านั้นเกิดขึ้น แม้แก่พระเสขะ มรรคหาเกิดขึ้นไม่ ส่วนอาจารย์  
เหล่าใดกล่าวว่า "พระโสดาบันประสงค์ว่าจักเข้าผลสมบัติ ตั้งทำ  
วิปัสณาไปก็จะเป็นพระสกทาคามี พระสกทาคามีเล่า...ตั้งทำวิปัสณาไป  
ก็เป็นพระอนาคามี" ดังนี้ อาจารย์เหล่านั้นควรถูกว่ากล่าวว่า "เมื่อ  
เป็นอย่างนั้น พระอนาคามี (ตั้งทำวิปัสณาไป) ก็จักเป็นพระอรหันต์  
พระอรหันต์... ก็จักเป็นพระปัจเจกพุทธ และพระปัจเจกพุทธ...ก็จัก  
เป็นพระพุทธเจ้าได้ละซิ" เพราะเหตุนี้ คำของอาจารย์เหล่านั้นนั้น  
จึงไม่ควรถือเอาสักหน่อย หนึ่ง คำของอาจารย์เหล่านั้น เป็นอันถูก  
ปฏิเสธด้วยอำนาจพระบาลี (เรื่องโคตรภูธรรม ๑๐ ที่กล่าวแล้ว ซึ่งแยก  
วิปัสณาสำหรับมรรคและสำหรับผลเป็นคนละอย่าง) ด้วย แม้เพราะ  
เหตุนี้ จึงไม่ควรถือเอา ควรถือเอาแต่เท่านั้น คือ "ผลเท่านั้น  
เกิดขึ้นแม้แก่พระเสขะ มรรคหาเกิดขึ้นไม่" ผล (ที่เกิดขึ้น) เล่า ถ้า  
มรรคที่พระอริยบุคคลผู้นั้นได้บรรลุเป็นปฐมฌานิกมรรค (มรรคมีปฐม-  
ฌาน) ก็เป็นปฐมฌานิกผลเหมือนกัน เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลผู้นั้น  
ถ้ามรรคเป็นทุติยฌานิกะเป็นต้น ฌานิกะใดฌานิกะหนึ่ง ผลก็เป็นทุติย-

๑. มหาฐิกาวา หมายถึงภิกษุฝ่ายอภัยคีรีวิหาร

๒. จับความได้โดยสังเขปว่า วิปัสณาเพื่อมรรคก็มี วิปัสณาเพื่อผลก็มี เป็นคนละอย่าง แต่ฝ่าย  
อภัยคีรีเอามาปนกันเสียให้วุ่นไป

ฉานิกะเป็นต้น ฉานิกะใดฉานิกะหนึ่งเหมือนกัน"

การเข้าผลสมาบัตินั้น ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ เป็นอันดับแรก

ส่วนการยังอยู่แห่งผลสมาบัตินั้น ย่อมมีด้วยอาการ ๓ ตามคำ (ของพระธัมมทินนาเถรี) ว่า "ดูกรอาวุโส ปัจจัยของการยังอยู่แห่ง อนิมิตตาเจโตวิมุตติ มี ๓ คือ ไม่มนสิการถึงนิมิตทั้งปวง ๑ มนสิการ ถึงแต่ธาตุอันไม่มีนิมิต ๑ ตระเตรียมไว้ก่อน ๑" ดังนี้ ในคำเหล่านั้น คำว่า "ปุพฺเพ จ อภิสฺสฺสวโร - ตระเตรียมไว้ก่อน ๑" หมายความว่า กำหนดกาลไว้ก่อนจะเข้าสมาบัติ อธิบายว่า เพราะกำหนดไว้ว่า "เรา จักออกในการกาลชื่อนั้น" กาลนั้นยังมาไม่ถึงเพียงใด ความยังอยู่แห่งผล สมาบัตินั้นก็ยังมีอยู่เพียงนั้น ความยังอยู่แห่งผลสมาบัตินั้น ย่อมมีด้วย อาการอย่างนี้แล

ส่วนการออกแห่งผลสมาบัตินั้น ย่อมมีด้วยอาการ ๒ ตามคำ (ของพระธัมมทินนาเถรี) ว่า "ดูกรอาวุโส ปัจจัยของการออกแห่ง อนิมิตตาเจโตวิมุตติมี ๒ คือ มนสิการถึงนิมิตทั้งปวง ๑ ไม่มนสิการถึง ธาตุอันไม่มีนิมิต ๑" ดังนี้ ในคำเหล่านั้น คำว่า นิมิตทั้งปวง ได้แก่ รูปนิมิต เวทนานิมิต สัญญานิมิต สังขารนิมิต วิญญานนิมิต พระอริยะ (ผู้จะออก) มิได้มนสิการถึงนิมิตเหล่านั้นหมดด้วยกันทีเดียวก็จริง แต่ คำว่านิมิตทั้งปวงนั้น ท่านกล่าวโดยเป็นสรรพสังคหิกะ (รวมได้ด้วย กันทั้งหมด) เพราะฉะนั้น นิมิตใดเป็นอารมณ์แห่งภวังค์ได้ เมื่อ มนสิการถึงนิมิตนั้นเข้า ความออกจากผลสมาบัติก็มีได้แล

ความออกแห่งผลสมาบัตินั้น พึงทราบดังกล่าวมาจะนี้

[อะไรมีในลำดับแห่งผล]

ปัญหากรรมชื่อว่า "อะไรมีในลำดับแห่งผล และผลมีในลำดับแห่งอะไร" แก้อรรถว่า "ผลนั่นเอง หรือภวังค์บ้าง ย่อมมีในลำดับแห่งผล" (แก้อรรถหลังว่า) ส่วนผล มีในลำดับแห่งมรรคก็มี ในลำดับแห่งผลก็มี ในลำดับแห่งโคตรภูก็มี ในลำดับแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะก็มี ในผลเหล่านั้น ผลในลำดับแห่งมรรค ย่อมมีในมรรควิถิผลหลัง ๆ ย่อมมีในลำดับแห่งผลหน้า ๆ ผลหน้า ๆ ในผลสมาบัติทั้งหลาย ย่อมมีในลำดับแห่งโคตรภู คำว่า "โคตรภู" ในที่นี้ พึงทราบว่าได้แก่นุโลมญาณ สมคำที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานว่า "อนุโลมญาณของพระอรหันต์ ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัยแห่งผลสมาบัติ (ของพระอรหันต์) อนุโลมญาณของพระเสขะทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยโดยเป็นอนันตรปัจจัยแห่งผลสมาบัติ (ของพระเสขะทั้งหลาย)" ดังนี้ ความออกจากนิโรธย่อมมีด้วยผลอันใด ผลอันนั้นเป็นผลมีในลำดับแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ"

ในผลเหล่านั้น ยกเว้นผลอันเกิดขึ้นในมรรควิถิเสีย ผลที่เหลือนับได้ว่าเป็นผลที่เป็นไปด้วยอำนาจผลสมาบัติทั้งสิ้น ด้วยอำนาจที่เกิดขึ้นในมรรควิถิบ้าง ในผลสมาบัติบ้าง ดังกล่าวมาจะนี้ ผลนั้น

๑. มหาภูติกายช่วยขยายความว่า ผลหลัง ๆ ย่อมมีในลำดับแห่งผลหน้า ๆ ส่วนภวังค์มีในลำดับแห่งผลสุดท้าย

๒. อภิ. ป. ๔๐/๑๖๒

จึงเป็นสัพพัญญผลอันอุดม มีความร่ำร้อน  
อันระงับแล้ว มีมคธรรมเป็นอารมณ์  
เป็นผลที่ละเมียดละไม\* คายโลกามิสแล้ว  
เป็นผลที่ซาบซ่านไปด้วยความสุขอันสะอาด  
มีโอชะ ซึ่งเป็นอมตสุข\* (มีรส) หวานชื่น  
ยิ่งกว่าน้ำหวาน เปรียบประดุจน้ำผึ้ง  
เหตุใด บัณฑิตยังปัญญาให้เกิดแล้วจึงได้  
ประสบความสุขนั้น อันนับเป็นรสยอด  
เยี่ยมของอริยผลนั้น เหตุนั้น การได้  
เสวยรสของอริยผลนั้น จึงกล่าวว่า เป็น  
อานิสงส์ของวิปัสณาภาวนาในปัญญาภาวนา-  
ธิการนี้

[นิโรธสมาปตติสมาปชฺชาสมคฺคตา]

อานิสงส์ข้อว่า "นิโรธสมาปตติสมาปชฺชนสมคฺคตา" ความว่า  
อนึ่ง ไซ้แต่การได้เสวยรสแห่งอริยผลเท่านั้นหามิได้ แต่แม้ความเป็น  
ผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติ นี้ ก็พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของ  
ปัญญาภาวนานี้ด้วย

(ต่อไป) นี่เป็นปัญหากรรมเพื่อขยายความนิโรธสมาบัติ ในคำว่า  
"ความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติ" นั้น คือ นิโรธสมาบัติ

๑. ละเมียด แปลจาก สนฺตฺ ละไม แปลจาก สุภฺ

๒. อมฺเตน มหาภูทิกาคติมฺทริยาเป็น อมฺเตน สมฺโมทิต นึกไม่เห็นว่าเป็น เดิมทำไม ไม่เดิมาก็แปลได้  
ดังที่แปลไว้นี้ เชื่อว่าไม่ผิด

คืออะไร บุคคลเหล่าไหนเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ เหล่าไหนเข้าไม่ได้  
เข้าได้ในภพไหน เข้าเพราะ (เพื่อ) อะไร อนึ่ง การเข้านิโรธสมาบัตินั้น  
มีได้อย่างไร (เข้าแล้ว) ยังอยู่ได้อย่างไร ออกอย่างไร จิตของผู้  
แล้วเป็นจิตน้อมไปสู่อะไร คนตายกับคนเข้านิโรธสมาบัติต่างกันอย่างไร  
นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ เป็นโลกียะหรือโลกุตระ เป็น  
นิพผันนะ (สำเร็จ) หรือนิพผันนะ (ไม่สำเร็จ)

[นิโรธสมาบัติคืออะไร]

ในปัญหากรรมเหล่านั้น ปัญหากรรมชื่อว่า "นิโรธสมาบัติคืออะไร"  
แก้ว่า นิโรธสมาบัติ คือความไม่เป็นไปแห่งจิตเจตสิกธรรมทั้งหลาย  
ด้วยอำนาจความดับไปโดยลำดับ

[ใครเข้านิโรธได้ ใครเข้าไม่ได้]

ปัญหากรรมชื่อว่า "บุคคลเหล่าไหนเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ เหล่า  
ไหนเข้าไม่ได้" แก้ว่า บุคคลทั้งสี่ พระโสดาบันและพระสกทาคามี  
ทั้งสี่ กับพระอนาคามีและพระอรหันต์ทั้งหลายที่เป็นสุกขวิปัสสกะ เข้า  
ไม่ได้ แต่พระอนาคามี และพระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้ได้สมาบัติ ๘  
เข้าได้ เพราะท่านกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "พระประกอบ  
ด้วยพละ ๒ และเพราะความระงับไปแห่งสังขาร ๓ ความรู้ทั่วใน  
(วสีภาวตา) ความเป็นผู้มีอำนาจ (คือเชี่ยวชาญสามารถเข้านิโรธได้  
ดังใจ) ด้วยญาณจรียา ๑๖ ด้วยสมาธิจรียา ๕ เป็นญาณในการเข้า



นิโรธสมาบัติ" ดังนี้ อันสัมปทา (คือสมาบัติ) อันนี้ ยกเว้น  
พระอนาคามี และพระจinasพทั้งหลาย ผู้ได้สมาบัติ ๘ แล้ว ห้ามแก่  
บุคคลเหล่านี้ไม่ เพราะเหตุนี้ พระอนาคามีแลพระจinasพผู้ได้  
สมาบัติ ๙ นั้นเท่านั้นจึงเข้าได้ บุคคลเหล่านี้เข้าไม่ได้

มีปัญหาว่า "ก็ในคำบาลีนี้ พละ ๒ คืออะไรบ้าง สังขาร ๓  
คืออะไรบ้าง ญาณจรียา ๑๖ คืออะไรบ้าง สมาธิจรียา ๙ คืออะไรบ้าง  
วสีภาวตา เป็นไฉน" ในปัญหานี้ คำแก่อะไร ๆ ที่ข้าพเจ้าทั้งหลาย  
จะต้องกล่าวหาไม่ คำแก้ทั้งสิ้น (ต่อไป) นี้ ท่านได้กล่าวไว้ในนิเทศ  
แห่งอุเทศนั้นแล้วละ ดังบาลีว่า

[พละ ๒ สมถพละ]

"คำว่า "ด้วยพละ ๒" ความว่า พละมี ๒ คือสมถพละ วิปัสสนาพละ  
สมถพละเป็นไฉน ความไม่ซัดส่ายไป คือความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่ง  
จิต ด้วยอำนาจเนกขัม (วิตก) ชื่อว่า สมถพละ ความไม่ซัดส่ายไป  
คือความมีอารมณ์เป็นหนึ่งแห่งจิต ด้วยอำนาจอภยาบาท (วิตก)...ด้วย  
อำนาจอาโลกสัญญา... ด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่าน ฯลฯ ...ด้วยอำนาจ  
ความเป็นผู้พิจารณาเห็นอย่างสลัดทิ้งหายใจเข้า...ด้วยอำนาจความเป็น  
ผู้พิจารณาเห็นอย่างสลัดทิ้งหายใจออก ชื่อว่า สมถพละ ในคำว่า  
สมถพละ ถามว่า ชื่อว่า สมถพละเพราะอรรถอะไร แก้วว่า ชื่อว่า  
สมถพละ เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะนิรณด้วยปฐมฌาน

\* จุ. ป. ๓๑/๒

ชื่อว่า สมถพละ เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะวิตกวิจารณ์ด้วย  
หุติขณาน ฯลฯ ชื่อว่า สมถพละ เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะ  
อากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยแนวสัญญาสัญญาตนสมาบัติ ชื่อว่า  
สมถพละ เพราะอรรถคือไม่ไหว ไม่หวั่น ไม่สั่นไปในเพราะอุทัจจะ  
ในเพราะกิเลสที่สหรัคคกับอุทัจจะ และในเพราะจันท์ (ที่สัมปยุตกับ  
อุทัจจะ) นี้ สมถพละ

#### [วิปัสสนาพละ]

วิปัสสนาพละเป็นไฉน อนิจจานุปัสนา (ความคำนึงเห็นว่าสังขาร  
ทั้งหลายไม่เที่ยง) ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ทุกขานุปัสนา (ความคำนึงเห็นว่า  
สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์)... อนัตตานุุปัสนา (ความคำนึงเห็นว่าธรรม  
ทั้งหลายเป็นอนัตตา)... นิพพิทานุปัสนา (ความคำนึงถึงสังขารด้วยความ  
เบื่อหน่าย)... วิจารณ์านุปัสนา (ความคำนึงด้วยคลายกำหนดในสังขาร)  
... นิโรธานุปัสนา (ความคำนึงเห็นนิโรธ)... ปฏินิสสัคคานุปัสนา  
(ความคำนึงด้วยสลัดทิ้งเสีย) ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ความคำนึงเห็นว่า  
ไม่เที่ยงในรูป... ความคำนึงด้วยสลัดทิ้งเสียในรูป ความคำนึงเห็นว่า  
ไม่เที่ยง... ความคำนึงด้วยสลัดทิ้งเสียในรูป ความคำนึงเห็นว่า  
ไม่เที่ยง...ความคำนึงด้วยสลัดทิ้งเสีย ในเวทนา...ในสัญญา...ใน  
สังขาร...ในวิญญูณ ฯลฯ ในจักขุ ... ในชรามรณะ ชื่อว่าวิปัสสนาพละ  
ในคำว่า วิปัสสนาพละ ถามว่า ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะอรรถอะไร  
แก้ว่า ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะนิจสัญญา  
(ความสำคัญว่าเที่ยง) ด้วยอนิจจานุปัสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะ

อรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) ด้วย  
ทุกขานุปัสนา...เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหวในเพราะอิตถสัญญา (ความ  
สำคัญว่าเป็นอิตถา) ด้วยอนัตตานุปัสนา...เพราะอรรถคือไม่หวั่นไหว  
ในเพราะนันทิ (ความเพิลิเพลิน) ด้วยนิพพิทานุปัสนา...เพราะอรรถ  
คือไม่หวั่นไหวในเพราะราคะ ด้วยวิราคานุปัสนา...เพราะอรรถคือ  
ไม่หวั่นไหวในเพราะสมุทัย ด้วยนิโรธานุปัสนา...เพราะอรรถคือไม่  
หวั่นไหวในเพราะอาทาน (ความยึดไว้) ด้วยปฏิณิสสัคคานุปัสนา ชื่อว่า  
วิปัสนาพละ เพราะอรรถคือไม่ไหว ไม่หวั่น ไม่สั่นไปเพราะอวิชา  
ในเพราะกิเลสที่สหรัคกับอวิชา และในเพราะขันธ (ที่สัมปยุตกับ  
อวิชา) นี้ วิปัสนาพละ

[ความระงับแห่งสังขาร ๑]

ในชื่อว่า "และเพราะความระงับไปแห่งสังขาร ๑" ถาว่า เพราะ  
ความระงับไปแห่งสังขาร ๑ เหล่าไหน แก้วา วีสังขารคือวิคกวิจารณ์  
ของผู้เข้าทุกขณามย่อมระงับ กายสังขารคืออัสสาสะปัสสาสะของผู้เข้า  
จตุตถณามย่อมระงับ จิตตสังขารคืออัสสัญญาและเวทนาของผู้เข้าสัญญา-  
เวทยิตนิโรธย่อมระงับ เพราะความระงับไปแห่งสังขาร ๑ เหล่านี้

[ญาณจริยา ๑๖]

ในชื่อว่า "ด้วยญาณจริยา ๑๖" ถาว่า ด้วยญาณจริยา ๑๖ เหล่าไหน  
แก้วา อนิจจานุปัสนา ชื่อว่า ญาณจริยา ทุกขานุปัสนา...อนัตตานุ-

ปีสนา...นิพพิทานุปีสนา...วิราคานุปีสนา...นิโรธานุปีสนา...ปฏิบัติ-  
นิสสัคคานุปีสนา...วิวิฏฐานุปีสนา (ความคำนึงด้วยหมุนกลับจากสังขาร  
ได้แก่สังขารเบกขากและอนุโลมญาณ) ชื่อว่า ญาณจริยา โสคาปัตติมรรค  
ชื่อว่า ญาณจริยา โสคาปัตติผลสมาบัติ ชื่อว่า ญาณจริยา สกทาคามิ-  
มรรค...สกทาคามีผลสมาบัติ...อนาคามิมรรค...อนาคามีผลสมาบัติ  
...อรหัตมรรค...อรหัตผลสมาบัติ ชื่อว่า ญาณจริยา ด้วยญาณจริยา  
๑๖ เหล่านี้

[สมาธิจริยา ๕]

ในชื่อว่า "ด้วยสมาธิจริยา ๕" ถ้ามว่า ด้วยสมาธิจริยา ๕ เหล่าไหน  
แก้ว่า ปฐมญาณ ชื่อว่า สมาธิจริยา ทุตติยญาณ ฯลฯ เนวสัณญานา-  
สัณญายตนสมาบัติ ชื่อว่า สมาธิจริยา (เป็น ๘) วิตกกัฏฐิ วิจาร์กัฏฐิ  
ปีติกัฏฐิ สุขกัฏฐิ จิตเตกัฏฐิ เพื่อประโยชน์แก่อนได้ปฐมญาณ ฯลฯ  
วิตกกัฏฐิ วิจาร์กัฏฐิ ปีติกัฏฐิ สุขกัฏฐิ จิตเตกัฏฐิ เพื่อประโยชน์แก่อน  
อันได้เนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ (นับเป็นสมาธิจริยาอีก ๑) ด้วย  
สมาธิจริยา ๕ เหล่านี้

[วสี ๕]

ชื่อว่า "วสี" ถ้ามว่า วสีมี ๕ คืออาวัชนวสี สมาปัชนวสี  
อริกฺขณวสี วุฏฺฐณวสี ปัจเวกขณวสี

๑. มหาภูติกวว่า ญาณจริยา ก็คือ ญาณปวัตติ (ความเป็นไปแห่งญาณ) จำแนกโดยอนุปีสนา ๘  
และโดยมรรคญาณผลญาณ ๘ จึงเป็น ๑๖

๒. มหาภูติกวว่า สมาธิจริยานี้ คือสมาบัติ ๘ กับอุปจารสมาธิของสมาบัติ ๘ เหล่านั้น นับเป็น ๑  
จึงเป็น ๕

อันได้เนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ (นับเป็นสมาธิจริยาอีก ๑) ๒ ด้วย  
สมาธิจริยา ๕ เหล่านี้

วลี ๕

ชื่อว่า "วลี" ความว่า วลีมี ๕ คืออาวัชนวลี สมาปึชนวลี

อธิฏฐานวลี วุฏฐานวลี ปัจเวกขณวลี

๑. มหาฐีกาว่า ฌานจริยา ก็คือ ฌานปวัตติ (ความเป็นไปแห่งฌาน) จำแนกโดยอนุปัสนา ๘

และโดยมรรคญาณผลญาณ ๘ จึงเป็น ๑๖

๒. มหาฐีกาว่า สมาธิจริยานี้ คือ สมาบัติ ๘ กับอุปจารสมาธิของสมาบัติ ๘ เหล่านั้น นับเป็น ๑

จึงเป็น ๕

นิกหน่วงเอาปฐมฌานได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเท่าที่ต้องการ ความซัดซ้านในการนิกหน่วงหามิได้ เหตุนี้ จึงชื่อ อวชฌาวลี

เข้าปฐมฌานได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเวลาที่ต้องการ ความซัดซ้านในการเข้าหามิได้ เหตุนี้ จึงชื่อ สมาปัชฌาวลี

ยัง (ปฐมฌาน) ไว้ได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเวลาที่ต้องการ ความซัดซ้านในการยังหามิได้ เหตุนี้ จึงชื่อ อธิฐฐานาวลี

ออก (จากปฐมฌาน) ได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเวลาที่ต้องการ ความซัดซ้านในการออกหามิได้ เหตุนี้ จึงชื่อ วุฏฐฐานาวลี

ปิจเวกขณ (ปฐมฌาน) ได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเวลาที่ต้องการ ความซัดซ้านในการปิจเวกขณหามิได้ เหตุนี้ จึงชื่อ ปิจเวกขณาวลี

นิกหน่วง ฯลฯ ปิจเวกขณ ทุคตยฌาน ฯลฯ เนวสัณฺญา-  
สตัณฺญาตนะได้ในที่ ๆ ต้องการ ตามที่ต้องการ เพียงเวลาที่ต้องการ ความซัดซ้านในการนิกหน่วง ฯลฯ ในการปิจเวกขณหามิได้ เหตุนี้ จึงชื่อ อวชฌาวลี ฯลฯ ปิจเวกขณาวลี” \*

ก็แล นิเทศแห่งชื่อว่า "ด้วยญาณจรียา ๑๖" ในบาลีนี้ นั่น เป็นนิเทศอย่างสูงสุด ด้วยว่าสำหรับพระอนาคามี วสีภาวตาปัญญา มีด้วยญาณจรียา ๑๔ หากมีคำท้วงว่า "ถ้าเช่นนั้น สำหรับพระสกทาคามี มีมีด้วยญาณจรียา ๑๒ และสำหรับพระโสดาบัน มีมีด้วยญาณจรียา ๑๐

\* ขุ. ป. ๓๑/๑๔๑ ศัพท์ วลี นี้ น่าจะเป็นปูลิงค์ มหาภูิกาก็แสดงวิเคราะห์เป็นปูลิงค์ว่า วโส เอตตสฺส อตฺถิติ วลี แต่ในบาลีนี้ ท่านกล่าวเป็นอิทธิลึงค์ จะถึงถึงปัญญากระมัง ถ้ากระนั้น น่าจะตั้งวิเคราะห์ว่า วโส เอตตสฺสา อตฺถิติ วลี...

หรือ" ดังนี้ ฟังแก้วว่า (สำหรับพระเสขะชั้นต่ำ ๒ จำพวกนั้น) วลี-  
ภาวตาปัญญาหาไม่มี เพราะราคะอันมีเบญจกามคุณเป็นวัตถุ ซึ่งเป็น  
อันตรายต่อสมาธิ ท่านยังละไม่ได้ ก็เพราะราคะนั้นท่านยังละไม่ได้  
เหตุนี้ สมถพละ (ของท่าน) จึงไม่บริบูรณ์ เมื่อสมถพละนั้นไม่  
บริบูรณ์แล้ว ท่านจึงไม่อาจจะเข้านิโรธสมาบัติอันจะต้องเข้าด้วยพละ ๒  
ได้ เพราะมีกำลังบกพร่อง แต่ราคะนั้น พระอนาคามีละได้แล้ว  
เพราะฉะนั้น ท่านจึงเป็นผู้มีพละบริบูรณ์ เพราะความที่เป็นผู้มีพละ  
บริบูรณ์ ท่านจึงอาจ (เข้านิโรธสมาบัติได้) เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า  
จึงตรัสไว้ว่า "เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนกฺุสฺสเป็นปัจจยฺโดยเป็นอนันตร-  
ปัจจยฺแห่งผลสมาบัติ" ดังนี้ อันคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในมหา-  
ปรกณัฏฐาน หมายถึงการออกจากนิโรธแห่งพระอนาคามีเท่านั้น" แล  
[เข้าได้ในภพไหน]

ปัญหกรรมชื่อว่า "เข้าได้ในภพไหน " แก้วว่า ในปัญจโวการภพ  
เพราะอะไร เพราะนิโรธสมาบัตินั้น มีอันต้องเข้าไปตามลำดับเป็น  
สภาวะ แต่ในจตุโวการภพ (คือในรูปภพ) ความเกิดขึ้นแห่งรูป-  
สมาบัติมีปฐมฌานเป็นต้นหาไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงไม่อาจเข้าใน

๑. อภ. ป. ๔๐/๑๖๓

๒. มหาภูติกาชวอริยาธิบายเพิ่มเติมว่า เพราะคำว่า "เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนกฺุสฺส" นั้นแหละ  
จึงทราบได้ว่า หมายถึงการออกจากนิโรธของพระอนาคามี ถ้าหมายถึงประการอื่น (คือว่า  
สำหรับพระอรหันต์) ก็จะฟังกล่าวว่า เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนกิริยา

จตุโวการภพนั้นได้' แล ส่วนอาจารย์ล่างเหล่ากล่าวว่า "(เข้าไม่ได้)  
เพราะไม่มี (หทัย) วัตถุ"

[เข้าเพราะอะไร]

ปัญหากรรมชื่อว่า "เข้าเพราะอะไร " แก้วว่า ท่านระอาในความ  
เป็นไปต่าง ๆ ของสังขารทั้งหลาย จึงเข้า (นิโรธ) เสีย ด้วยประสงค์  
ว่า "เราจักเป็นผู้ไม่มีจิต ถึงนิโรธ คือ (เหมือน) นิพพานเสียแล้วอยู่  
เป็นสุขในทิฏฐธรรมนี้แหละ " ดังนี้

[เข้าอย่างไร]

ปัญหากรรมชื่อว่า "อนึ่ง การเข้านิโรธสมาบัตินั้นมีได้อย่างไร"  
แก้วว่า การเข้านิโรธสมาบัตินั้นย่อมมีได้แก่ (พระอริยะชั้นสูง) ผู้เพียร  
พยายามด้วยอำนาจแห่งสมณะและวิปัสณา ทำบุพกิจแล้ว ทำเนว-  
สัจญานาสัจญายตนะให้ดับไปอยู่ การเข้านิโรธสมาบัตินั้นมีได้ดังนี้

ก็แลความ (ต่อไป) นี้เป็นความสังเขปในการเข้านิโรธสมาบัตินั้น  
คือ ผู้ใดเพียรพยายามด้วยอำนาจสมณะอย่างเดียว ผู้นั้นได้บรรลุ  
เนวสัจญานาสัจญายนสมบัติแล้วก็หยุด ส่วนผู้ใดเพียรพยายามด้วย  
อำนาจวิปัสณาอย่างเดียว ผู้นั้นบรรลุผลสมบัติแล้วก็หยุด แต่

\* มหาฐิกาทิเพิ่มเติมว่า แม้ในจตุโวการภพ จะมีการเข้ารูปฌานตามลำดับบ้างก็ได้ แต่นั่น  
ไม่เรียกว่า อนุปพพสมบัติ เพราะขาดไปเสียส่วนหนึ่ง คือรูปฌาน ต้องเข้าครบ ๘ ตามลำดับ  
จึงจะเรียก อนุปพพสมบัติ



ผู้ใดเพียรพยายามด้วยอำนาจสมณะและวิปัสณาทั้ง ๒ (เป็นคู่กัน) ที่เดียว  
ทำบุพกิจแล้ว ทำเนวสัญญานาสัญญัตตะให้ดับไป ผู้นั้นย่อมเข้า  
นิโรธสมาบัติได้\*

ส่วนความ (ต่อไป) นี้ เป็นความพิสดาร คือ ภิกษุในพระธรรม  
วินัยนี้ ประารถนาจะเข้านิโรธ ทำภักตกิจ ล้างมือและเท้าดีแล้ว (ไป)  
นั้น ณ อาสนะอันลาดไว้ดีแล้ว ในโอกาสที่สงัด คู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรง  
ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เธอเข้าปฐมฌาน ออกแล้ว (ทำวิปัสณา)  
พิจารณาสังขารทั้งหลายในปฐมฌานนั้น โดยความไม่เที่ยง โดยความ  
เป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา

#### [วิปัสณา ๓]

อันวิปัสณานั้นมี ๓ อย่าง คือ สังขารปริคคหนกวิปัสณา (วิปัสณา  
ที่กำหนดสังขาร) ผลสมาบัติวิปัสณา (วิปัสณาสำหรับเข้าสมาบัติ)  
นิโรธสมาบัติวิปัสณา (วิปัสณาสำหรับเข้านิโรธสมาบัติ) ในวิปัสณา  
๓ นั้น สังขารปริคคหนกวิปัสณา จะเป็นอย่างอ่อนหรืออย่างกล้าก็ได้แล้ว  
แต่ ย่อมเป็นปทัสสถานแห่งมรรคอยู่นั่นเอง\* ผลสมาบัติวิปัสณา เป็น

๑. มหาภูติกะเสริมความว่า เข้าฌานไปโดยลำดับจนถึงเนวสัญญานาสัญญัตตะแล้วทำเนวสัญญานาสัญญัตตะนั้นให้ดับไป ต่อนั้นไม่มีจิตอะไรอื่นเกิดขึ้นอีก ก็เป็นผู้ไม่มีจิต เข้านิโรธสมาบัติไป
๒. มหาภูติกะว่า วิปัสณา ถ้าเป็นอย่างอ่อนก็ยังมรรคที่เป็นพันธากิณฺญาให้สำเร็จ ถ้าเป็นอย่างกล้าก็ยังมรรคที่เป็นขิปปากิณฺญาให้สำเร็จ ตกว่าวิปัสณาที่ได้ลักษณะแล้ว ย่อมเป็นปัจจุยแห่งมรรคทั้งนั้น

อย่างกล้าจึงควร เป็นเช่นกับมรรคภาวนา\* ส่วนนิโรธสมาบัติวิปัสนา  
เป็นอย่างไม้อ่อนนั้ก ไม่กล้านัก จึงควร ๒ เพราะเหตุนี้ ผู้เข้านิโรธ-  
สมาบัตินั้น จึงชื่อว่า (ทำวิปัสนา) พิจารณาสังขารทั้งหลายนั้น ด้วย  
วิปัสนาอันไม้อ่อนนั้ก ไม่กล้านัก

[ลำดับการเข้าไป]

ลำดับนั้น เข้าทุติยฌาน ออกแล้ว (ทำวิปัสนา) พิจารณาสังขาร  
ทั้งหลายในทุติยฌานนั้น อย่างที่กล่าวแล้วนั้นเหมือนกัน ต่อ นั้น  
เข้าตติยฌาน ฯลฯ ต่อ นั้น เข้าวิญญาณ์ญายตนะ ออกแล้ว (ทำ  
วิปัสนา) พิจารณาสังขารทั้งหลายในวิญญาณ์ญายตนะนั้น อย่างนั้น  
แหละ ครั้นแล้ว เข้าอาภิกขุญญายตนะ ออกแล้วทำบุพกิจ ๔ อย่าง  
คือ นานาพัทธวิโกปนะ-ไม่ยังพัสดุที่เนื่องกับภิกขุต่างรูปให้กำเริบ  
สังขปฏิมานนะ-(ค่านึงถึง) การรอกอยแห่งสงฆ์ สัตตูปัฏโกสนะ-  
(ค่านึงถึง) การรับสั่งให้หาแห่งพระศาสดา อัทธานปริเฉท-(ค่านึงถึง  
กำหนดกาลแห่งชีวิต

[นานาพัทธวิโกปนะ]

ในบุพกิจ ๔ นั้น ชื่อว่า "นานาพัทธวิโกปนะ-ไม่ยังพัสดุที่เนื่อง

๑. ต้องเป็นอย่างกล้า จึงเป็นปัจจัยแห่งผลที่เป็นวิสังขารได้ เหมือนมรรค จึงว่าเป็นเช่นกับมรรค  
ภาวนา

๒. ถ้าอ่อนนั้ก เป็นสมาธิกะ-ยิ่งด้วยสมณะ ก็ไม่สามารถดับสังขารได้ ไปหยุดอยู่แค่สมณะ  
ถ้ากล้านัก เป็นญาณิกะ-ยิ่งด้วยปัญญา ก็ไปจบอยู่ที่ผลสมาบัติ เพราะเห็นโทษในสังขาร  
ทั้งหลายยังนัก

ด้วยภิกษุต่างรูปให้กำเริบ" มีอรรถาธิบายว่า พัสตุสิ่งใดมิใช่เป็นของ  
เนื่องกับภิกษุนี้แต่ผู้เดียว (แต่) เป็นของเนื่องกับภิกษุต่างรูป (ใช้ด้วย  
กัน) อยู่ เป็นบาตรจีวรก็ดี เตียงตั้งก็ดี เป็นเรือนที่อยู่ก็ดี หรือของ  
เป็นบริหารอะไร ๆ อื่นก็ดี พัสตุนั้นจะไม่กำเริบ คือจะไม่เสียไปด้วย  
อำนาจอันตรายทั้งหลาย มีไฟ น้ำ ลม โจรและหนูเป็นต้น ด้วย  
ประการใด ก็พึงอธิษฐานด้วยประการนั้น นี่เป็นวิธีอธิษฐานในข้อนั้น  
คืออธิษฐานว่า "พัสตุนี้ ๆ ภายใน ๗ วันนี้ จงอย่างถูกไฟเผา จงอย่าถูก  
น้ำพัดไป จงอย่าถูกลมทำลาย จงอย่าถูกพวกโจรลัก จงอย่าถูกสัตว์  
มีหนูเป็นต้นกัด" ครั้นอธิษฐานอย่างนี้แล้ว อันตรายอะไร ๆ ย่อม  
ไม่มีแก่พัสตุนั้น ตลอด ๗ วัน แต่เมื่อไม่อธิษฐาน พัสตุย่อมวินาศ  
ได้ด้วยอันตรายทั้งหลายมีไฟเป็นต้น คุณพัสตุขอพระมหานาคเถระ  
ฉะนั้น

มีเรื่องเล่าว่า พระเถระเข้าไปสู่บ้านของอุบาสิกาผู้เป็นโยม เพื่อ  
บิณฑบาต อุบาสิกาถวายยาสูบแล้วนิมนต์ให้นั่งในโรงอาหาร พระ-  
เถระนั้นเข้านิโรธ (ในขณะนั้น) พอท่านนั่ง (เข้านิโรธ) แล้ว โรงอาหาร  
ติดไฟ (ลุกฮือ) ขึ้น ภิกษุนอกนั้น ต่างคล้าอาสนะที่ตนนั่งหนีไป  
พวกชาวบ้าน (มา) ประชุม (ช่วยดับไฟ) เห็นพระเถระ (นั้นหลับตา  
เฉยอยู่ ไม่รู้ว่าท่านเข้านิโรธ) ก็พากัน (เหมาเอา) ว่าท่านเป็นสมณะ  
จี๋เกียจ ๆ (แม้แต่ไฟไหม้อยู่รอบตัวยังไม่ลุกหนี) ไฟเผาไหม้หญ้า  
(มุง) ไม้ไผ่ (กลอน) และต้นไม้ทั้งหลาย แล้ว (ลุก) ล้อมพระเถระ

\* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น เอต์ เข้าใจคลาดเคลื่อน ที่ถูกเป็น เอว

อยู่ (ไม่ทำอันตรายท่าน) คนทั้งหลาย (เห็นเป็นอัศจรรย์เกิดเลื่อมใส)  
จึง (ช่วยกัน) ใช้หม้อตักน้ำมาดับ แล้วกวาดเกล้าท่านทำเป็นวงขอบ  
(รอบองค์พระเถระ พวกกันไปเก็บดอกไม้มา) โปรยดอกไม้ลง (ในวง  
ขอบนั้น เป็นเครื่องบูชา) แล้วต่างยืนน้อมสการอยู่ (โดยรอบ) พระ-  
เถระออก (จากนิโรธ) ด้วยอำนาจกาลที่กำหนดไว้ เห็นคนทั้งหลายนั้น  
(ยืนไหว้อยู่รอบตัว) ก็คิดว่า "เราเกิดเป็นคนปรากฏ (คือเด่น) เสียแล้ว"  
จึงโลดขึ้นสู่เวหาส (เหาะ) ไปสู่เกาะประยงค์เสีย

(การอธิษฐานมิให้พัสตุเสียหายในเวลาเข้านิโรธ) นี้ ชื่อว่า  
นานาพัทธวิโกปนะ-ไม่ยังพัสตุที่เนื่องด้วยภิกษุต่างรูปให้กำเริบ ส่วน  
พัสตุใดเป็นของเนื่องด้วยตนผู้เดียว เป็นฝ้านุ่ง ฝ้าห่มก็ดี อาสนะที่ตน  
นั่งก็ดี กิจที่จะต้องอธิษฐานไว้เป็นส่วนหนึ่งในพัสตุนั้นหาไม่ ผู้เข้า  
นิโรธย่อมคุ้มกันพัสตุนั้นไว้ได้ด้วยอำนาจสมาบัตินั้นเอง คุณพัสตุของ  
ท่านพระสัทธัมมชิวะ (ที่กล่าวในอิทธิกถา) จริงอยู่ แม้คำบาลีนี้ก็ได้กล่าว  
ไว้ว่า "อุทธีปกแผ่ด้วยอำนาจสมาธิของท่านพระสัทธัมมชิวะ อุทธีปกแผ่ด้วย  
อำนาจสมาธิของท่านพระสารีบุตร"๒ ดังนี้

[สังฆปฏิमानนะ]

การร่อ คือคอย แห่งสงฆ์ ชื่อว่า สังฆปฏิमानนะ หมายความว่า

๑. ขวชมพุทวิปเขานิคม โปรย โยน สาด เครื่องบูชาไปยังที่เคารพ ทำนองเดียวกับโปรย  
ลูกปดของชาวยุโรป จนทุกวันนี้ หาได้จัดใส่ห่าน หรือปักแจกันไปตั้งบูชาอย่างธรรมเนียมของ  
เราไม่

๒. พุ. ป. ๓๑/๕๕๘

การที่ภิกษุรูปหนึ่งยังไม่มาเพียงใด ก็ไม่ทำสังฆกรรมเพียงนั้น ก็แล  
ในข้อนี้ การรอกอยหาได้เป็นบุพกิจของภิกษุผู้จะเข้านิโรธนั้นไม่ แต่  
การคำนึงถึงการรอกอย (นั้น) เป็นบุพกิจ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้จะเข้า  
นิโรธพึงคำนึงอย่างนี้ว่า "ถ้าเมื่อเรานั่งเข้านิโรธอยู่ ๗ วัน สงฆ์ใคร  
จะทำการมอะไอย่างหนึ่ง ในบรรดาสังฆกรรมมีวัฏฏกรรมเป็นต้นไซ้  
เราจักออก (ทันที) ไม่ทันที่ภิกษุสักรูปหนึ่งจะมาเรียกเรา" ด้วยว่า  
ทำอย่างนี้แล้วจึงเข้า เธอยอมจะออกไ้ทันที่ในเวลานั้น ส่วนภิกษุใด  
ไม่ทำอย่างนั้น ต่อสงฆ์ประชุมกันแล้วไม่เห็นภิกษุนั้นอยู่ ถามหาว่า  
ภิกษุรูปไหนไปไหน ครั้นภิกษุรูปหนึ่งบอกว่าเธอเข้านิโรธ สงฆ์จะส่ง  
ภิกษุรูปหนึ่งไปด้วยสั่งว่า "เธอจงไปเรียกภิกษุรูปนั้นตามคำ (สั่ง) ของ  
สงฆ์" จนเมื่อภิกษุ (ผู้ไปเรียก) นั้น (ไป) ยืนในสวนูปจาร (ที่ใกล้พอ  
เรียกได้ยิน) แล้วบอกว่า "อาวุโส สงฆ์รอกอยท่าน " นั้นแหละ เธอ  
จึงได้ออก เพราะขึ้นชื่อว่าอาณ (คำสั่ง) ของสงฆ์ ย่อมเป็นการหนัก  
(ถือเป็นสำคัญ จำต้องเคารพ) อย่างนี้ เหตุนั้น ภิกษุผู้เข้านิโรธจึงควร  
คำนึงถึงการรอกอยแห่งสงฆ์นั้น แล้วจึงเข้าอย่างที่จะออกได้เองทีเดียว  
(ไม่ต้องให้เรียก)

[สตถูปักโกสนะ]

แม้ในข้อว่า "สตถูปักโกสน" นี้ ก็การคำนึงถึงการรับสั่งให้หาแห่ง  
พระศาสดา นั้นแหละเป็น (บุพ) กิจของภิกษุ (ผู้จะเข้านิโรธ) นี้ เพราะ  
เหตุนี้ แม้การรับสั่งให้หาแห่งพระศาสดานั้น เธอก็ควรคำนึงอย่างนี้

\* คล้ายกำหนดกาลไว้

ว่า "ถ้าเมื่อเรานั่งเข้านิโรธอยู่ ๗ วัน พระศาสนาจะทรงบัญญัติสิกขาบท  
ในกรณีทีวัดถูหยั่งลง (คือเกิดเรื่องขึ้น) ก็ดี จะทรงแสดงธรรมในเพราะ  
อตุลุปัตติ (คือเรื่องที่เกิดขึ้น) อย่างนั้นก็ดี" เราจักออก (ทันที)  
ไม่ทันที่ใคร ๆ จะมาเรียกเรา" ด้วยว่าทำอย่างนี้แล้วจึงนั่ง (เข้านิโรธ)  
เธอย่อมออกได้ทันทีในเวลานั้น ส่วนภิกษุใดไม่ทำอย่างนั้น ต่อพระ  
ศาสดา เมื่อสงฆ์ประชุมกันแล้ว ทอดพระเนตรไม่เห็นภิกษุนั้นอยู่  
รับสั่งถามหาว่า ภิกษุรูปโน้นไปไหน ครั้นภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลว่า เธอ  
เข้านิโรธ จะทรงสั่งภิกษุรูปหนึ่งไป ด้วยรับสั่งว่า "เธอจงไปเรียก  
ภิกษุนั้นตามคำของเรา" จนเมื่อภิกษุ (ผู้รับ ๆ สั่ง) นั้น (ไป) ยืนใน  
สวนุปจาร แล้วบอกว่า "พระศาสดารับสั่งให้หาท่าน" นั้นแหละ  
เธอจึงได้ออก เพราะการรับสั่งให้หาแห่งพระศาสดาเป็นการหนัก (คือ  
จำต้องเคารพ) อย่างนี้ เหตุนั้น ภิกษุผู้จะเข้านิโรธจงควรคำนึงถึงการ  
รับสั่งให้หาแห่งพระศาสดานั้น แล้วจึงเข้าอย่างที่จะออกได้เองทีเดียว  
(ไม่ต้องให้รับสั่งให้หา)

#### [อัทธานปริเฉท]

การกำหนดกาลแห่งชีวิต ชื่อว่า อัทธานปริเฉท อันภิกษุ (ผู้จะ  
เข้านิโรธ) นี้ ต้องเป็นผู้ฉลาดอย่างดีในอัทธานปริเฉท ต้องคำนึงดู  
เทียวว่า อายุสังขารของตนจักเป็นไป จักไม่เป็นไปตลอด ๗ วัน แล้ว  
จึงเข้า เพราะถ้าไม่คำนึงดูอายุสังขารซึ่งจะต้องดับในภายใน ๗ วันเสีย  
เลยแล้วเข้า" นิโรธสมบัติของเธอจะไม่อาจป้องกันความตายได้  
เธอจะ (ต้อง) ออกจากสมบัติเสียในระหว่าง (ไม่ครบ ๗ วัน) นั้นเอง

เพราะความตายภายในนิโรธไม่มี (ต้องออกแล้วจึงตาย) เพราะเหตุนี้  
ต้องคำนึงกำหนดกาลแห่งชีวิตนั้นแล้วเที่ยวจึงเข้า ด้วยว่าแม้จะไม่  
คำนึงถึงบุพกิจที่เหลือ (นอกนี้) ก็ยังได้ แต่กำหนดกาลแห่งชีวิตนี้  
ท่านว่าต้องคำนึงทีเดียว

[เข้านิโรธ]

ภิกษุนั้น ครั้นเข้าอาภิญญายตนะ ออกแล้วทำบุพกิจนี้  
แล้วจึงเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ต่อนั้นล่วงไปวารจิต ๑ หรือ ๒\*  
เธอก็เป็นผู้ไม่มีจิต ได้สัมผัส (คือบรรลु) นิโรธ

ถามว่า "ก็เพราะเหตุไร จิตทั้งหลายของเธอจึงไม่เป็นไปเหนือจิต  
๒ ดวง " แก้วว่า "เพราะ (ความเป็นไปอย่างนั้น ?) เป็นประโยคแห่ง  
นิโรธ" จริงอยู่ การทำกรรม ๒ อย่าง คือสมถวิปัสณาให้เป็น  
ยุคนัฑระ (ผูกเข้าคู่กันคจโคคู่แอก) แล้วขึ้นสู่สมาบัติ ๘ แห่งภิกษุนี้  
นี้เป็นประโยคแห่งอนุพนิโรธ (ความดับโดยลำดับ) มิใช่เป็นประโยค  
แห่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เพราะเหตุนี้ จิตทั้งหลายของ  
ภิกษุนั้นจึงไม่เป็นไปเหนือจิต ๒ ดวง เพราะ (ความเป็นไปอย่างนั้น)  
เป็นประโยคแห่งนิโรธ ส่วนภิกษุใดออกจากอาภิญญายตนะแล้ว  
ไม่ทำบุพกิจนี้ เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ภิกษุนั้นย่อมไม่อาจเป็น  
ผู้ไม่มีจิตต่อไปได้ แต่จะย้อนกลับมาตั้งอยู่ในอาภิญญายตนะอยู่นั้น

\* มหาฐีกาว่า ท่านกล่าวว่า "วารจิต ๑ หรือ ๒" ดังนี้ ราวจะไม่นิยมลงเป็นแน่ แต่ที่จริง  
ก็นิยมเป็นแน่ว่า ๒ วาระนั้นแหละ จะได้เห็นในคำถามและคำตอบต่อไป และวารจิตนี้ ก็คือวารจิต  
เนวสัญญานาสัญญายตนะนั่นเอง

ก็แลข้ออุปมาด้วยบุรุษผู้ไม่เคยเดินทาง ควร (นำมา) กล่าวในความ  
ข้อนี้ ต่างว่าบุรุษผู้หนึ่งไม่เคยเดินทางสายหนึ่ง มาถึงลำธาร หรือ  
แผ่นหินอันรื้อยเพราะแดดกล้า ที่เขาทอดไว้ข้ามหล่มลึกในระหว่างทาง  
ยังไม่ทันจัดฝ่านุ่งผ้าห่ม ลงสู่บึงนั้น ก็ยอม (ต้องถอยกลับมา) ยืนที่ตลิ่ง  
อีกอยู่นั้น เพราะกลับบริวารเปื่อย อนึ่ง เทำร้อนเพราะเหยียบแผ่น  
หินนั้นเข้า ก็ยอม (ต้องถอยลงมา) ยืนที่ฟากในอีกนั่นเอง

ในข้ออุปมานั้น เหมือนอย่างบุรุษนั้น เหตุที่ยังมิได้จัดฝ่านุ่งผ้าห่ม  
พอลงลำธาร (ไปหน่อย) เท่านั้น และพอเหยียบแผ่นหินร้อน (เข้า  
หน่อย) เท่านั้น ก็ถอยกลับมายืนที่ฟากใน (อีก) อยู่นั้นฉันใด แม้  
พระโยคาวจรก็ฉันนั้น เหตุที่ยังมิได้ทำบุพกิจ พอเขาเนวสัจญานา-  
สัจญายตนะ (ไปหน่อย) เท่านั้น ก็ถอยกลับมาตั้งอยู่ในอาภิกขุจัญญา-  
ยตนะ ฝ่ายว่าบุรุษผู้เคยเดินทางสายนั้นมาก่อน มาถึงที่นั้น นุ่งผ้า  
ผืนหนึ่งให้รัดกุม ถือผ้าอีกผืนหนึ่งด้วยมือ (ข้างหนึ่ง) แล้วลงลำธาร  
หรือทำเหยียบแผ่นหินร้อนแต่พอประมาณ (ก็เหยียบแผ่ว ๆ) ไป  
ต่อไปได้ ฉันใด ภิกษุผู้ทำบุพกิจแล้วเข้าเนวสัจญานาสัจญายตนะ  
นั้นแหละ จึงเป็นผู้ไม่มีจิต สัมผัส (ถึง) นิโรธอยู่ต่อไปได้ ก็ฉันนั้น  
เหมือนกัน

\* อุทกกนฺทฺริ กับ กนฺทฺริ ในที่นี้ ท่านใช้เป็นอันเดียวกัน เพราะฉะนั้น เมื่อ อุทกกนฺทฺริ  
ข้างหน้ามีแล้ว ก็ไม่น่าจะมี กนฺทฺริ ข้างหลังอีก ถ้าคง กนฺทฺริ ข้างหลังไว้ ภา หลังอุทกกนฺทฺริ  
ก็ก่อ ในที่นี้จึงตัด กนฺทฺริ ภา ข้างหลังออก แปลดูก็ได้ความดีแล้ว



[เข้าแล้วยังอยู่ได้อย่างไร]

ปัญหากรรมชื่อว่า "ยังอยู่ได้อย่างไร" แก้วว่า อันความยังอยู่แห่งนิโรธสมบัติที่เข้าแล้วอย่างนี้นั้น ย่อมมิได้ด้วยอำนาจกำหนดกาลไว้ และด้วยไม่มีความสิ้นอายุ การรอกอยแห่งสงฆ์ และการรับสั่งให้หาแห่งพระศาสดาในระหว่างด้วย

[ออกอย่างไร]

ปัญหากรรมชื่อว่า "ออกอย่างไร" แก้วว่า การออกมี ๒ ทาง ดังนี้ คือ สำหรับพระอนาคามี การออกมีด้วยความเกิดขึ้นแห่งอนาคามีผล สำหรับพระอรหันต์ การออกมีด้วยความเกิดขึ้นแห่งพระอรหันต์ผล\*

[จิตของท่านผู้ออกแล้วน้อมไปสู่อะไร]

ปัญหากรรมชื่อว่า "จิตของผู้ออกแล้วเป็นจิตน้อมไปสู่อะไร" แก้วว่า น้อมไปสู่นิพพาน สมคำบาลีที่ (พระธรรมทินนาเถรี) กล่าวไว้ (ในจูฬเวทัลลสูตร) ว่า "ดูกรอาวุโสวิสาขา จิตของภิกษุผู้ออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธแล้ว ย่อมเป็นจิตน้อมไปสู่วิเวก โน้มไปสู่วิบากลาดเอียงไปสู่วิเวก"

[คนตายกับคนเข้านิโรธต่างกันอย่างไร]

ปัญหากรรมชื่อว่า "คนตายกับคนเข้านิโรธต่างกัน" แม้ความข้อนี้ ท่านก็ได้กล่าวไว้ในสูตร (เดียวกันนั้น) เหมือนกัน ดัง

๑. หมายความว่า เมื่อเข้าผลสมบัติ ก็เป็นอันออกจากนิโรธสมบัติ เช่นนั้นกระมัง

๒. ม. มุ. ๑๒/๕๕๒ วิเวกในบาลีนี้ ท่านว่าหมายเอานิพพานนั้นแหละ

บาลีว่า "ดูกรอาวุโส คนที่ทำกาลกิริยาตายแล้วนี้ใด กายสังขาร  
ทั้งหลายของคนผู้นั้นรับดับไป วิจิสังขารทั้งหลาย...จิตตสังขาร  
ทั้งหลายก็รับดับไป อายุก็สิ้น ใออุ่นก็สงบ อินทรีย์ทั้งหลายก็แตก  
(ส่วน) ภิกษุเข้าสัญญาเวทิตนโรธนี้ใด กายสังขารทั้งหลายของภิกษุ  
นั้นรับดับไป วิจิสังขารทั้งหลาย...จิตตสังขารทั้งหลายก็รับดับไป  
(เหมือนกัน) แต่อายุยังไม่สิ้น ใออุ่นยังไม่สงบ อินทรีย์ทั้งหลาย  
ยังไม่แตก" ดังนี้

[นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ ฯลฯ]

ส่วนในคำถามชื่อว่า "นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ"  
เป็นต้น ไม่ควรกล่าวแก่ว่า นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะก็ดี ว่าเป็นอสังขตะ  
ก็ดี ว่าเป็นโลกียะก็ดี ว่าเป็นโลกุตระก็ดี เพราะอะไร เพราะนิโรธ-  
สมาบัตินั้น "ไม่มีอยู่โดยสภาวะ" แต่เหตุใด นิโรธสมาบัตินั้น นับว่า  
เป็นอันได้เข้าถึงแล้ว ก็โดยอำนาจของพระอริยบุคคลผู้เข้า เหตุนั้น  
จะกล่าวว่า เป็นกิริยาสำเร็จ ก็ควรอยู่ มิใช่ไม่สำเร็จ

บัณฑิตทั้งหลายเจริญอริยปัญญาแล้ว จึงเข้า

สมาบัติอันละเอียด (สุขุม) ที่พระอริยะ

เทพ ถึงซึ่งอันนับว่าเป็นนิพพานในทิว-

๑. ม. ม. ๑๒/๕๕๒

๒. มหาภูทิกาสริมาว่า สิ่งที่อยู่โดยสภาวะ คือโดยปรมาตม์ จึงควรกล่าวว่า เป็นสังขตะอสังขตะ  
เป็นต้นได้ สิ่งที่ไม่ได้อยู่ ก็กล่าวไม่ได้

ธรรมนี้ได้ ดังกล่าวมานี้ เหตุใด  
เพราะเหตุนี้ แม้ความสามารถเข้านิโรธ-  
สมบัตินี้ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นอานิสงส์ของ  
ปัญญาในอริยมรรคทั้งหลาย แล

[อาหุเนยฺยภาวาทิสัทฺธิ]

อานิสงส์ชื่อว่า "อาหุเนยฺยภาวาทิสัทฺธิ" ความว่า ไข้แต่ความ  
สามารถในการเข้านิโรธสมบัติเท่านั้น (เป็นอานิสงส์) ก็หาไม่ได้ แต่  
แม้ความสำเร็จแห่งความเป็นผู้ทรงอริยคุณมี ความเป็นอาหุในบุคคล  
เป็นต้น นี้ ก็พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของโลกุตระปัญญากวามานี้ด้วย อัน  
บุคคลชื่อว่ามิปัญญาอันเจริญแล้ว เพราะทำโลกุตระปัญญานั้นทั้ง ๔ ชั้น  
ให้เกิดมีแล้ว ย่อมเป็นผู้ควรของค่านับ เป็นผู้ควรของต้อนรับ เป็น  
ผู้ควรของทำบุญ เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลีแห่งสัตว์โลกกับทั้งเทวดา  
เป็นบุญเขตอันเยี่ยมของโลก โดยไม่แปลกกัน (ทั้ง ๔ ชั้น)

[ประเภทพระอริยบุคคล]

แต่ (ว่า) โดยแปลกกัน ในโลกุตระปัญญา ๔ ชั้นนั้น ชั้นแรก  
บุคคลผู้ทำมรรคปัญญาขั้นต้นให้เกิดแล้ว มา (ถึงความเป็นอริยบุคคล)  
โดยวิปัสสนาอย่างอ่อน แม้เป็นผู้มีอินทรีย์อ่อน ก็เป็นพระอริยบุคคลชื่อ  
สัตตักขัตตุปรมะ ท่องเที่ยวไปในสุคติภพ ๗ ภพ ก็ทำที่สุดทุกข์ได้  
ผู้มาโดยวิปัสสนาอย่างกลาง มีอินทรีย์ปานกลาง ก็เป็นพระอริยบุคคลชื่อ

โกลังโกละ แล่นท่องเที่ยวไปสู่ตระกูล (คือภพ) ๒ หรือ ๓ ตระกูล  
ก็ทำที่สุดทุกข์ได้ ผู้มาโดยวิปัสสนาอย่างกล้า มีอินทรีย์กล้า ก็เป็น  
พระอริยบุคคลชื่อ เอกพีธี ยังภพอันเป็นของมนุษย์ให้เกิดภพเดียว  
เท่านั้นแล้ว ก็ทำที่สุดทุกข์ได้

บุคคลทำมรรคปัญญาชั้น ๒ ให้เกิดแล้ว ย่อมเป็นพระอริยบุคคล  
ชื่อ สกทาคามี มาสู่โลกนี้ (อีก) ครั้งเดียวเท่านั้นแล้ว ก็ทำที่สุดทุกข์  
ได้<sup>๒</sup>

บุคคลทำมรรคปัญญาชั้น ๓ ให้เกิดแล้วย่อมเป็นพระอริยบุคคลชื่อ  
อนาคามี พระอนาคามินั้น ด้วยอำนาจความต่างกันแห่งอินทรีย์ ย่อม  
เป็นผู้ละ (อตภาพ) ในโลกนี้ไปแล้วจึงสำเร็จ (คือปรินิพพาน) โดย  
แยกเป็น ๕ ประเภท คือ อันตรปรินิพพายี อุปหัจจปรินิพพายี  
อสังขารปรินิพพายี สสังขารปรินิพพายี อุทฺธโสโตกนิฏฐคามิ

๑. มหาภูติกกล้าแย้งปาฐะเหมือนกันว่า ที่ปาฐะว่า "มานุสสํ-ยังภพของมนุษย์ให้เกิด"  
นั้นเป็นเทศนามัต คือแสดงไปอย่างนั้นเอง แม้จะกล่าวว่า "เทวภवं-ยังภพเทวดาให้เกิด" ก็ควร  
เหมือนกัน (หมายความว่า เกิดอีกอย่างหนึ่ง ก็แล้วกัน?)

๒. มหาภูติกไปได้หลักฐานที่ไหนด่าไม่ทราบ กล่าวว่าพระสกทาคามินั้นมี ๕ ประเภท คือประเภท-  
หนึ่ง บรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้แล้ว ก็ปรินิพพานในโลกนี้เอง ประเภทหนึ่ง บรรลุในโลกนี้  
แล้ว ไปปรินิพพานในเทวโลก ประเภทหนึ่ง บรรลุในเทวโลกนี้เอง ก็ปรินิพพานในเทวโลกนั้นเอง  
ประเภทหนึ่ง บรรลุในเทวโลกแล้วมาเกิดในโลกนี้ จึงปรินิพพาน ประเภทหนึ่ง บรรลุในโลกนี้  
แล้วไปเกิดในเทวโลกอยู่จนตลอดอายุแล้วมาเกิดในโลกนี้อีก จึงปรินิพพาน

พระสกทาคามีที่กล่าวในที่นี้ ท่านว่าหมายเอาประเภทสุดท้ายนี้เอง

ฟังดูวุ่น ๆ ส่วนพระโสธบันเอกพีธี มีปัญหาน่าอธิบายให้ชัดว่า ต่างจากพระสกทาคามี  
อย่างไร ท่านกลับไม่อธิบายเลย

ใน ๕ ประเภทนั้น ท่านผู้ (ไป) เกิดในภพสุทธาวาสภพใด  
ภพหนึ่ง (อยู่ไป) ไม่ทันถึงกลางอายุ ก็ปรินิพพาน ชื่อว่า อันตร-  
ปรินิพพายี ท่านผู้ปรินิพพานเลยกลางอายุไป ชื่อว่า อุปหัจจปริ-  
นิพพายี ท่านผู้ยังมรรคเบื้องบนให้เกิดได้โดยไม่ต้องปรุงแต่ง คือ  
ไม่ต้องประกอบความเพียรนัก ชื่อว่า อสังขารปรินิพพายี ท่านผู้ยัง  
มรรคเบื้องบนให้เกิดโดยต้องปรุงแต่ง คือต้องประกอบความเพียรหนัก  
ชื่อว่า สังขารปรินิพพายี ท่านผู้ (เกิด) สูงขึ้นไปแต่ภพที่เกิด จน  
ถึงอกนิษฐภพแล้ว จึงปรินิพพานในอกนิษฐภพนั้น ชื่อว่า อุทธโสโต-  
กนิญญคามิ (ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิษฐภพ)\*

บุคคลทำมรรคปัญญาชั้น ๔ ให้เกิดแล้ว ลงท่านเป็นพระอรหันต์  
ประเภทสัทธาวิมุตตะ (พ้นด้วยศรัทธา) ลงท่านเป็นพระอรหันต์  
ประเภทปัญญาวิมุตตะ (พ้นด้วยปัญญา) ลงท่านเป็นพระอรหันต์  
ประเภทอุกโตภาควิมุตตะ (พ้นด้วยส่วนทั้ง ๒) ลงท่านเป็นพระ-  
อรหันต์ประเภทเทวิชชะ (ผู้ได้อวิชชา ๓) ลงท่านเป็นพระอรหันต์  
ประเภททฬภิญญะ (ผู้ได้อภิญญา ๖) ลงท่านเป็นพระอรหันต์  
ประเภทปฏิสัมภิทูปภพปัตตะ (ผู้ถึงความแตกฉานในปฏิสัมภิทา) เป็น  
พระมหาจีณาสพ ซึ่งข้าพเจ้าหมายถึง กล่าวไว้ (ในตอนต้นปกรณ์)  
ว่า "ก็แลพระจีณาสพนั้น ชื่อว่า ถาสนั้นได้ในขณะแห่งมรรค ชื่อว่า

\* ที่กล่าวนี้ทั้ง ๕ ประเภท ต้องละโลกนี้ไปปรินิพพานในภพสุทธาวาสทั้งนั้น นาคือว่าทำไม  
พระอนาคามี จึงปรินิพพานในโลกนี้ หรือเทวโลกชั้นต่ำลงมาไม่ได้เหมือนพระอริยบุคคลประเภท  
อื่นๆ

เป็นผู้มีชฎอันงามเสร็จแล้วในขณะแห่งผล ย่อมเป็นทักษิณบุคคลเลิศ  
แห่งสัตว์โลกกับทั้งเทวดา " ดังนี้

การเจริญอริยปัญญามีอันสงฆ์มาก ดัง  
กล่าวมาจะนี้ เหตุใด เหตุนั้น ผู้มีปัญญา  
พึงทำความยินดีในการเจริญอริยปัญญานั้น

เทอญ

ก็แลปัญญาภาวนาพร้อมทั้งอันสงฆ์ในวิสุทธิมรรคที่พระผู้มีพระ-  
ภาคเจ้าทรงแสดงโดยมุขคือ คีล สมาธิ ปัญญา ในกาลานี้ว่า

"สีล ปติฏฺฐาย นโร สปลฺลโธ จิตฺตํ ปญฺญนฺจ ภาวยํ  
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชญฺ"

ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญา

บริหารตนตั้งอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและ

ปัญญาอยู่ นั้น พึงถางชฎนี้ได้" ดังนี้

เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงรอบคอบแล้วด้วยคำพรรณนาเพียงเท่านี้

ปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ

ในปกรณัมพิเศษชื่อวิสุทธิมรรค

อันข้าพเจ้าทำเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน

ดังนี้

คาถาท้ายปกรณ์

ข้าพเจ้าทั้งหลายตั้งคาถานี้ คือ

สเถ ปติฏฺฐาย นโร สพลฺล ๑ เป ๑ โส อิม วิชฺฌเย ชญฺ  
ไว้แล้ว ได้กล่าวคำใดไว้ว่า

"บัดนี้ ข้าพเจ้าเมื่อจะพรรณนาเนื้อความ  
อันต่างโดยคุณมีศีลเป็นต้นในคาถานี้ ที่  
พระผู้แสวงคุณอันใหญ่ตรัสไว้ตามเป็นจริง  
(คือตามที่ถูกต้อง) จักกล่าววิสุทธิมรรค  
อันอาศัยนัยแห่งเทศนาของพระเถระฝ่าย  
มหาวิหารทั้งหลาย ซึ่งมีวินัยอันหมดจด  
ดี เป็นเครื่องปลูกปราโมทย์แก่เหล่าพระ-  
โยคีในพระธรรมวินัยนี้ ผู้ได้บรรพชาใน  
ศาสนาของพระชินศรีเจ้า อันยากยิ่งที่จะ  
ได้แล้ว เมื่อไม่รู้วิสุทธิได้ ดูกรสาธุชน  
เกษม อันรวบรวมคุณมีศีลเป็นต้นไว้ตาม  
เป็นจริง แม้มุ่งความบริสุทธิ์ แม้พยายาม  
อยู่ ก็ย่อมไม่ลู่ถึงวิสุทธิได้ ดูกรสาธุชน  
ทั้งหลาย เมื่อข้าพเจ้ากล่าววิสุทธิมรรค  
โดยเคารพ ขอท่านทั้งหลายทั้งปวงผู้มุ่ง  
วิสุทธิ จงตั้งใจฟังวิสุทธิมรรคนั้น โดย  
เคารพ เทอญ" ดังนี้

วิสุทธิมรรค ที่ข้าพเจ้าปณิญาว่าจักกล่าวในคำนี้ นั่น ก็เป็นอัน  
ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วด้วยอรรถสังวรรณนาเพียงเท่านี้แล ก็แลในวิสุทธิ-  
มรรคนี้

วินิจฉัยแห่งมรรคทั้งหลายอันต่างโดยคุณมี  
ศีลเป็นต้นเหล่านั้นใด เป็นวินิจฉัยที่ท่าน  
กล่าวไว้ในอรรถกถาณัยแห่งนิกายทั้ง ๕  
วินิจฉัยนั้นพ้นจากโทษ คือ ความปะปน  
กับวาทะแห่งนิกายอื่นทั้งสิ้น ข้าพเจ้านำเอา  
วินิจฉัยทั้งปวงนั้นมาประกาศไว้เป็นส่วน  
มาก เหตุใด เพราะเหตุนั้น ความเอื้อเพื่อ  
ในวิสุทธิมรรคนี้ พระโยคีทั้งหลายผู้มี  
ปัญญาหมดจดปรารถนาวิสุทธิ จึงควรทำ  
แท้ แล

[อุทิศกุศล]

กองบุญอันใด ที่ข้าพเจ้าผู้หวังความ  
ตั้งอยู่แห่งพระสัทธรรม ได้รับนิมนต์ของ  
ท่านพระคุณเจ้าสังฆปาละ ผู้เกิดในวงศ์  
ภิกษุคณะมหาวิหาร ซึ่งเป็นฝ่ายเถรวาทมี  
ชื่อเสียงเป็นวิภวาทิประเทศที่สุด (ท่าน)  
เป็นพระมหาเถระผู้รุ่งเรืองมีความประพฤติ  
สะอาดเป็นล้นเหลือ กอบด้วยวินัยและ



อาจารย์ ประกอบ (ความเพียร) ในการ  
ปฏิบัติ (ธรรม) มีใจประดับด้วยคุณมี  
ขันติโสรจจะและเมตตาเป็นอาทิ แล้วแล  
ทำปกรณวิสุทธิธรรมรคนี้ขึ้น ได้รับแล้ว  
ด้วยเดชแห่งกองบุญนั้น ขอสัตว์ทั้งหลาย  
ทั้งปวง จงถึงซึ่งความสุขเถิด ปกรณ์  
วิสุทธิธรรมรคนี้แล จบลงโดยพระบาลี ๕๘  
ภาณวาร เว้นเสียซึ่งอันตราบในที่นี้ ฉันท  
ขอมโนรถทั้งหลาย ที่ถึงความดีงามทุกอย่าง  
ของสัตว์โลก จงปลอดอันตราย สำเร็จ  
โดยเร็วพลัน ฉันทนั้นเหมือนกัน เทอญ  
ปกรณวิสุทธิธรรมรค จบแล้ว

[คำอธิษฐาน]

[คุณสมบัติของพระพุทธโฆสะ ๑๑ ข้อ]

ขอปกรณพิเศษชื่อวิสุทธิธรรมรค อันพระเถระผู้ควรจะเรียก  
(นามตามภาษาสันสกฤต ?) ว่า มุรณฺณมเขฏฺฐกะ๒ (แต่) มีนามไทย (ชื่อตั้ง)  
ที่ครูทั้งหลายขนานให้ ว่า พุทธโฆสะผู้ (ประกอบด้วยคุณสมบัติ คือ)

๑. ปาฐะเป็น... เชนฺติ เข้าใจว่าคลาดเคลื่อน ในความเช่นนี้ ควรเป็น ... เชนฺตุ
๒. จบัปพมาเป็น มุทนต์เขทกะ จบัปสันทเป็น โมรณฺทเจฏฺฐกะ คำแสดงคุณสมบัติของพระพุทธโฆสะนี้ มีอยู่ในท้ายคัมภีร์อรรถกถา ดูเหมือนทุกฉบับ แต่คำ มุรณฺทเจฏฺฐกคฺคพฺเพน นี้ มี เฉพาะในวิสุทธิธรรมรคนี้แห่งเดียว

- (๑) ปรมสฺสทฺธ สทฺธา พุทฺธิ วิริยปฏิมฺมมฺหิตฺเตน-ประดับด้วย  
ศรัทธา พุทธิ และ วิริยะ อันหมดจดอย่างยิ่ง
- (๒) สีลาจารชฺชวมทฺทวาทิกุณสมฺมุตฺตมฺหิตฺเตน-เด่นด้วยคุณ  
สมุทัย มีศีล อาจารย์ และอาชวะ มัทวะ เป็นอาทิ
- (๓) สกสมย สมยนฺตร คหณชฺโณคาหณ สมตฺตฺเถน สามารถ  
ในการหยั่งลงสู่ป่าช้า (คือวินิจัยข้อที่ยุ่งยาก) ได้ทั้งในลัทธิฝ่ายตนและ  
ในลัทธิฝ่ายอื่น
- (๔) ปญฺญาเวยฺยตฺตยสมนฺนาคเตน-ประกอบพร้อมไปด้วย  
ความกระจ่างแจ้งแห่งปัญญา
- (๕) ตปิฏกปริยตฺติปปเกเท สาธุจฺกเถ สตฺถุ สาสเน อปฺปฏิ-  
หตฺตวณฺนปฺปภาเวน-มีอำนาจแห่งญาณอันไม่ข้องขัดในพระสัตตศาสนา  
ประเภทปริยัติ คือพระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถา
- (๖) มหาเวยฺยการณฺเณ-เป็นนักไวยากรณ์ใหญ่
- (๗) กรณสมฺปตฺตฺติชนิตฺตฺสขวินิคุตฺตมธฺโรทวารวณฺณณฺณยฺยตฺ-  
เตน-ประกอบด้วยความงามแห่งถ้อยคำอันไพเราะเป็นเลิศ ที่ความถึง  
พร้อมแห่งกรรม (คือเครื่องทำเสียง) ทำให้เกิดเสียงเปล่าออกมาได้  
คล่อง
- (๘) ยุตฺตมุตฺตวาทินา วาทิวเรณ-เป็นนักพูดชั้นเยี่ยม พูดได้  
ทั้งผูกทั้งแก้

\* ยุตฺตมุตฺตวาทิ-พูดได้ทั้งผูกทั้งแก้ เข้าใจว่าจะได้นัยจากพระสูตรในจุลจกสูตร ในที่นั้นท่าน  
ใช้ศัพท์ว่า ยุตฺตปฏฺฐาโก-ผู้มีปฏิภาณในการผูก (ปัญหา) มุตฺตปฏฺฐาโก-ผู้มีปฏิภาณในการแก้  
(ปัญหา) แบ่งเป็น ๔ ประเภท คือ ผู้ที่ได้แต่ผูก แก้ไม่เป็นก็มี ผู้ที่ได้แต่แก้ ผูกไม่เป็นก็มี

(๕) มหาภิกขุ-เป็นมหาภิกขุ

(๑๐) ปณินทปฐกสัมภวาเร นพภิกขุภาติเกทคณปฐก-  
มณฺฑิตเต อุตฺตริมนุสฺสธมฺเม อปฺปฐิตพฺพุตฺติเน เถรวสฺสปทีปํ  
เถรานิ มหาวิหารวาสินํ วัธลํการุญเต - เป็นอสังการแห่งวงศ์ของ  
เหล่าพระเถระฝ่ายมหาวิหารผู้เป็นประทีปแห่งเถรวงศ์ มีความรู้อันไม่  
ข้องขัดในอุตริมนุสสรรม ซึ่งประดับไปด้วยคุณต่าง ๆ มีอภิญญา ๖  
เป็นต้น มีปฏิสัมภิตาอันแตกฉานเป็นบริวาร

(๑๑) วิปฺลวีสฺสทฺธพฺพุตฺตินา=มีความรู้หมดจดกว้างขวาง  
ทำไว้แล้ว (นี้)

จงตั้งอยู่ในโลก แสดงนัยแห่งวิสุทธิมศีล  
เป็นต้น แก่กุลบุตรทั้งหลายผู้แสวงหา  
ธรรมเครื่องสลัดตนออกจากโลก ไปตราบ  
เท้าที่แม่พระนามว่า "พุกุโธ" ขององค์  
พระโลกเชษฐมหาฤๅษีเจ้าผู้มีพระจิตบริ-  
สุทธิ์คงที่ ยังเป็นไปอยู่ในโลก เทอญ

ผู้ที่ไม่เป็นทั้ง ๒ อย่างก็มี ผู้ที่เป็นทั้ง ๒ อย่างก็มี

เคยอ่านพบสร้อยนามสมณศักดิ์ (ดูเหมือนของสมเด็จพระสังฆราช สว) มีคำยุติมุตต-  
วาที นี้ประดับอยู่ด้วย

## เรื่อง

### ประวัติพระพุทธโฆสะ

(สมเด็จพระวันรัต เขมจารี เรียบเรียงตามนัยคัมภีร์โบราณ)

เมื่อปี (พุทธศตวรรษ) นับแต่กาลปรินิพพานแห่งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าล่วงแล้ว ๕๕๖ พรรษา พระราชาทรงพระนามว่า มหานามได้ครองราชย์ในลังกาทวีป ได้ยินมาว่าในสมัยนั้น มีพราหมณ์คนหนึ่งเกิดในตระกูลพราหมณ์ตระกูลหนึ่ง ในที่ใกล้โพธิมณฑ (ที่ตรัสรู้) ในมัธยมประเทศชมพูทวีป มาณพนั้นเชี่ยวชาญในศิลปะ ทั้งปวงจบไตรเพท ท่องเที่ยวไปตลอดคามนิคมชนบทราชธานีทั้งหลาย ในชมพูทวีป สมณพราหมณ์ผู้เป็นบัณฑิตอยู่ในที่ใด ๆ ก็ไปทำสักการะในที่นั้น ๆ บัณฑิตอื่น ๆ ไม่อาจกล่าวแก้ปัญหาที่มาณพนั้นถามได้ แต่มาณพนั้นแก้ปัญหาที่บัณฑิตอื่น ๆ ถามได้ มาณพนั้นครองทั้งสกุลชมพูทวีปด้วยอาการอย่างนี้ จนมาถึงวิหารแห่งหนึ่ง (อาศัยพักอยู่ในบริเวณวิหารนั้น)

ก็ในวิหารนั้นมีภิกษุอยู่หลายร้อยรูป ท่านพระเรสตะ<sup>๑</sup> สังฆเถระ

๑. ท่านผู้ชำระบอกเชิงอรรถไว้ว่า ในคัมภีร์สมาลินีกเล่าขยายความออกไปว่า "บิดาของมาณพนั้นชื่อเกลี เป็นราชปุโรหิต มารดาชื่อเกลินี เพราะเมื่อเวลามานพนั้นคลอดออกมา พวกพราหมณ์บริวารมรทาสและกรรมกรเป็นต้น "เปล่าเสียง (แสดงความยินดี) กันก็ก้อง เพราะฉะนั้น เขาจึงขนานนามให้ว่า โฆสะ " บ้างก็ว่าเพราะมาณพนั้นเกิดในหมู่บ้านโฆสคาม จึงได้นามว่า โฆสะ

(เห็นจะได้กับชื่อในภาษาเราว่า "สนั่น" นั่นเอง)

๒. ว่าชื่อว่าพระธรรมโฆส ก็มี

ของภิกษุเหล่านั้น เป็นพระมหาจีณาสพได้ปฏิสัมภิทา (สามารถ) ย่ำยี  
ปรวาท (คือข่มคำโต้ฝ่ายอื่น) ได้ ครั้งนั้นตอนกลางคืน พราหมณ-  
มานพบริวารตปาดัญชลิมนต์ให้มีบทธอันสมบูรณ์ และเป็นปริณทล\*  
พระเถระฟังเสียงพราหมณ์สาธยายมนต์ ก็ทราบพราหมณ์ผู้นี้มีปัญญา  
มาก คิดว่าทรมาน (คือข่มและชักจูงให้มานับถือพระศาสนา) ได้จะ  
เป็นการดี จึงเรียกพราหมณ์นั้นมา ถามเปรยขึ้นว่า "พราหมณ์ ใคร  
หนอ ร้องเป็นเสียงลา" พราหมณ์ถามว่า "บรรพชิตผู้เจริญ ท่านรู้  
เสียงร้องของพวกลาหรือ" พระเถระรับว่ารู้ พราหมณ์นั้นจึงถาม  
พระเถระในคันธุจฺฐาน (คือข้อที่เป็นปมยุ่งเข้าใจยาก) ทั้งหลายในคัมภีร์  
ไตรเพท ทั้งคัมภีร์อิติहाสเป็นคัมภีร์ที่ ๕ ซึ่งตนเองมองไม่เห็นนัยเลย  
ทั้งอาจารย์ของตนก็ไม่เห็นมาแล้วด้วย อันพระเถระนั้น โดยปกติก็เป็น  
ผู้จบไตรเพทอยู่แล้ว ข้าบัดนี้มาได้ปฏิสัมภิทาเข้าอีกเล่า เหตุนี้  
ความหนักในการแก้ปัญหาเหล่านั้นจึงหาไม่แก้ท่านไม่ เพราะฉะนั้น ท่าน  
จึงแก้ปัญหาเหล่านั้นได้ในทันที แล้วกล่าวกะพราหมณ์ว่า "พราหมณ์  
ผู้เจริญ ข้าพเจ้าถูกท่านถามามากแล้ว ทีนี้จะถามปัญหาท่านสักข้อ  
หนึ่ง ท่านจักแก้ปัญหาของข้าพเจ้าหรือไม่" พราหมณ์รับจะแก้ นิมนต์  
ให้ถาม พระเถระจึงถามปัญหาในคัมภีร์ (ยมก คอย) จิตตยมนิกัว่า  
**"ยสุส จิตฺตํ อุปปชฺชติ น นิรุหฺณติ ตสุส จิตฺตํ นิรุหฺณิสฺสติ**

\* ปวิตุเตติ-บริวารค แปลว่าหมุนรอบ ปริณทล แปลว่าวงกลม จะเป็นวิธีสาธยาย  
มนต์วิธีหนึ่ง ซึ่งเปลี่ยนบทมนต์สอดต่อกันถึงปลายแล้วทบต้น ราววงกลมเป็นรอบ ๆ ไป  
อย่างพวกเราสาธยาย อิติปิโส ๑๐๘ จบ หรืออย่างไร ?

น อุปฺปชฺชิสฺสตี ยสฺส วา ปน จิตฺตํ นิรุชฺฌิสฺสตี น อุปฺปชฺ-

ชิสฺสตี ตสฺส จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี น นิรุชฺฌตี-จิตของบุคคลใด

เกิดอยู่ยังไม่ดับ จิตของบุคคลนั้นจักดับจักไม่เกิดหรือ ก็หรือว่า จิต  
ของบุคคลใดจักดับจักไม่เกิด จิตของบุคคลนั้น เกิดอยู่ยังไม่ดับหรือ"

เป็นต้น พราหมณมานพไม่อาจจำ (ข้อปัญหา) ได้ ไม่ว่าบนหรือล่าง

จึงเรียนถามว่า "บรรพชิตผู้เจริญ นี่ชื่ออะไร" พระเถระบอกว่า "นี่

ชื่อพุทธมนต์ พราหมณ์" พราหมณ์ถามว่า "ท่านผู้เจริญ ให้มนต์นี้

แก่ข้าพเจ้าบ้างได้หรือไม่" พระเถระบอกว่า "พราหมณ์เราให้แก่ผู้

ที่ถือเพศบรรพชาอย่างที่เราถือ จึงจะได้" พราหมณมานพจึงขอ

บรรพชาเพื่อต้องการมนต์ พระเถระให้พราหมณมานพบรรพชา

อุปสมบทแล้ว ให้เรียนพระไตรปิฎกพุทธวจนะ ภิกษุรูปนั้น (ต่อมา)

ก็ได้เป็นผู้ปรากฏในโลกโดยนามว่า "พระพุทฺธโฆสะ"

พระพุทฺธโฆสะนั้นเมื่ออยู่ในวิหารนั้น ได้แต่งปกรณชื่อญาโณทัย

ไว้ในวิหารแล้ว เริ่มจะแต่งอรรถกถาพระอภิธรรมสังคณี และอรรถ-

กถาฉบับน้อยชื่ออัฐสาธินี พระเถระเห็นเช่นนั้นจึงกล่าวแนะนำว่า

"คุณอรอาวุโสพุทฺธโฆสะ ในชมพูทวีปนี้มีแต่พระไตรปิฎกบาลีเท่านั้น

อรรถกถาของพระไตรปิฎกนั้น และเถรวาท (คือคำที่พระเถระบอก

\* อภ. ข: ๓๕/๑ นิเทศและอรรถกถาอธิบายโดยสังเขปว่า คำว่าเกิด คืออยู่ในอุปปา-

ขณะ คำว่าไม่ดับ คือยังไม่ถึงนิโรชณะหรือภังคขณะ จิตในที่นี้หมายถึงปัจจุจิต คือจุติจิต

ของพระอรหันต์ ขณะจุติจิตของพระอรหันต์ยังเป็นไปอยู่ ชื่อว่าจิตเกิดอยู่ยังไม่ดับ เมื่อถึงภังคขณะ

แล้ว จุติจิตนั้นก็จักดับ จักไม่มีจิตอื่นเกิดอีกต่อไป ฯลฯ

สังคิตถิกล่าวไว้เป็นแบบ ?) หามิได้ แต่อรรถกถาในภาษาสันสกฤตขึ้นสู่  
สังคิตถิทั้ง ๓ คน ที่พระเถระทั้งหลายมีพระสารีบุตรเป็นต้นทำไว้ พระ  
มหินทรตรวจดูถกถามรรค (ลาดเลาแห่งคำที่กล่าวไว้) แล้ว (รวบรวม  
มา) แต่งไว้ด้วยภาษาสันสกฤต ยังเป็นไป (คือยังใช้กัน) อยู่ในสันสกฤตวิป  
แมนธโรไปที่สันสกฤตวิปนั้น ตรวจดูให้ทั่วแล้วปริวรรตมาในภาษามคธ  
เสียได้ (คือแปลเปลี่ยนเป็นภาษามคธเสีย) อรรถกถานั้นก็จักนำ  
ประโยชน์เกื้อกูลมาให้แก่โลกทั้งปวง" เมื่อพระเถระแนะนำอย่างนั้น  
ท่านพุทธโฆสะก็เกิดปีติโสมนัส กราบลาพระอุปัชฌายะและภิกษุสงฆ์  
เดินทางไปถึงท่าเรือโดยลำดับ ขึ้นเรือไปพบพระพุทธตถาคตเสวย  
ทางมาที่กลางมหาสมุทร ได้พุดจาปราศรัยกันแล้ว เดินทางต่อไปจน  
ถึงท่ากรุงลังกา ในกาลนั้น พระเจ้ามหานามครองราชย์ในลังกาวิป  
ท่านพระพุทธโฆสะไปพบภิกษุสงฆ์ในมหาวิหารกรุงอนูราชบุรีแล้ว จึงไป  
สู่สำนักพระสังฆปาละเถระ\* ที่มหาปธานพระ\* ได้ฟัง (ทราบความ)  
อรรถกถาภาษาสันสกฤตและเถรวาททั้งปวงแล้ว ก็ตัดสินใจเชื่อ  
ว่าเป็นพระพุทธาธิบายขององค์พระธรรมสามิสร\* จึงไม่สู้ที่ประชุมสงฆ์  
ในวิหารนั้น ขอหนังสือคัมภีร์เพื่อทำอรรถพระไตรปิฎก

๑. มีเชิงอรรถว่า สมัยนั้น ในอนูราชบุรี มีพระสังฆราชแล้ว (ถ้าเช่นนั้น คำว่าสังฆปาละ  
น่าจะเป็นนามตำแหน่ง คือแทนที่จะเรียกสังฆราช เขาเรียกสังฆปาละ แปลว่าผู้ปกครองสงฆ์)
๒. ปธานพระ แปลกันว่า เรือนเป็นที่ทำความเพียร หลังที่พระสังฆปาละอยู่คงจะใหญ่กว่าเพื่อน  
จึงเรียกมหาปธานพระ

เพื่อทดสอบสมรรถภาพของท่าน ภิกษุสงฆ์จึงให้คาถา ๒ บท  
แล้วกล่าวว่า "ท่านจงแสดงความสามารถในคาถา ๒ บทนี้ เรา  
ทั้งหลายได้เห็นความรรถของท่านแล้ว จะมอบหนังสือคัมภีร์ให้  
ทั้งหมด" ท่านพุทธโฆสะบูชาลืพระไตรปิฎกและอรรถกถาของพระ-  
ไตรปิฎกนั้นแล้ว ได้รวบรวมแต่งปกรณ์ชื่อวิสุทธิมรรคขึ้น

ครานั้น เทวดาจะประกาศความมีฝีมือของท่านให้ปรากฏไปใน  
มหาชน จึงสร้างบันดาลหนังสือคัมภีร์ฉบับ (ที่ท่านเขียนเสร็จแล้ว)  
นั้นให้อันตรธานไปเสีย ท่านจึงเขียนขึ้นใหม่อีกฉบับหนึ่ง เทวดาก็  
บันดาลให้อันตรธานไปอีกเล่ม ท่านก็เขียนขึ้นอีกครั้งที่ ๓ (พอ  
เสร็จแล้ว) เทวดาก็นำหนังสือ ๒ ฉบับนั้นมาถวายคืนให้ในขณะนั้น จึง  
เกิดเป็นหนังสือ (วิสุทธิมรรค) ๓ ฉบับในครั้งนั้น\* ท่านพุทธโฆสะ  
หอบหนังสือทั้ง ๓ ฉบับไปมอบแก่ภิกษุสงฆ์ ภิกษุสงฆ์ให้อ่านหนังสือ  
ทั้ง ๓ ฉบับด้วยกัน ความผิดเพียงในหนังสือ ๓ ฉบับ โดยคัมภีร์ (คือ  
ข้อขอ) กัฏฐิ โดยอักษระกัฏฐิ โดยบทกัฏฐิ โดยพยัญชนะกัฏฐิ โดยอรรถ  
กัฏฐิ โดยเกณฑ์ก่อนหลังกัฏฐิ โดยวาตะทั้งหลายมีเถรวาทเป็นต้นกัฏฐิ  
โดยพระบาลีทั้งหลายกัฏฐิ มิได้มีเลย ได้ยินว่า เมื่อคัมภีร์วิสุทธิมรรคทั้ง  
๓ อันท่านพระพุทธโฆสะทำเสร็จอย่างนั้น เทวดาทั้งหลายได้พากัน

๑. คาถา ๒ บทใหม่ไม่ปรากฏ แต่คาถาที่ท่านนำมาเป็นบทตั้งแต่วิสุทธิมรรคนี้ กับทเถียวเท่านั้น  
คือคาถา สีเล ปติฏฺฐาย...

๒. ท่านไม่เล่าให้ตลอดว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรค ๓ ฉบับ เวลานี้ยังอยู่หรือเปล่า ถ้าเล่าแต่  
เพียงว่า ท่านแต่งเสร็จแล้วยังมีอุตสาหะจำลองขึ้นอีก ๒ ฉบับด้วยตนเอง ในเวลาอันรวดเร็วเป็น  
อสังขาริก ก็อัสจรรย์ในความมีฝีมือหนักหนาอยู่แล้ว



ทำสาธุการ\* สมัยนั้นภิกษุหลายพันชุมนุมกันอยู่ในมหาวิหาร เห็นการ  
มหัศจรรย์นั้นแล้ว ต่างก็ชื่นชมให้สาธุการ บอกปากันแข็งแซ่ไปว่า  
"นี่พระโพธิสัตว์เมตไตรยมา (เกิด) ไม่ต้องสงสัย"<sup>๑</sup>

ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดิน ได้ทรงสดับข่าวนั้น ก็พร้อมด้วยราชบริพาร  
เสด็จออกจากพระนครไปยังมหาวิหาร ทรงมนัสการพระสงฆ์แล้ว ทรง  
นมนัสการท่านพุทธโฆสะ นิมนต์รับภิกษาณ เรือนหลวงเป็นประจำ  
จนกว่าการแต่งตั้งกัมภีร์พระธรรมจะเสด็จ ท่านรับนิมนต์โดยคฤณภาพ

ภิกษุสงฆ์เห็นความสามารถของท่านแล้ว จึงมอบหนังสือพระ  
ไตรปิฎกบาลี กับทั้งหนังสืออรรถกถาสีหลให้ท่าน ท่านรับเอา  
หนังสือกัมภีร์ทั้งหมดไปพักอยู่ที่ปราสาท (คือเรือน ๒ ชั้น ?) หลังหนึ่ง  
มีชื่อว่า ปธานพระ ทางเบื้องทักษิณแห่งมหาวิหาร ปรีวรคอรรรถกา  
สีหลทั้งหมด ทำเป็นอรรถกถาพระไตรปิฎกในภาษามคธอันเป็นมูล  
ภาษา (คือภาษาเดิม)

ก็อรรถกถาสีหลนั้นมี ๓ ภาค คือ มหาอรรถกถา ๑ ปัจฉิย-

๑. เทวดาที่รู้จักสาธุการในงานเช่นนี้ ก็ต้องเป็นเทวดานักปราชญ์ ส่วนเทวดาที่ไม่ประสีประสา  
อะไร อย่างคิก็พลอยร้องสาธุไปกับเขาเท่านั้นกระมัง
๒. ไม่น่าไปหมิ่นให้ท่านเป็นพระเมตไตรยลม ๆ แล้ง ๆ เลย น่าคิดว่า คนที่ไม่เป็นพระ-  
เมตไตรยแล้ว จะทำงานอย่างนี้ไม่ได้กระนั้นหรือ ทีพระอุบาลี พระอนนทหรือแม่พระมหินทร์  
ท่านก็ไม่ใช่พระเมตไตรยสักหน่อย ท่านยังจำพระธรรมวินัยมาสังคายนาไว้เป็นกัมภีร์บาลีใหญ่โต  
กว่ากัมภีร์อรรถกถาเป็นไหน ๆ ผู้จะทำอรรถกถาก็ต้องอาศัยบาลีนั่นแหละเป็นหลัก ไม่เช่นนั้น  
จะไปทำอรรถกถาของอะไรเล่า ปล่อยให้ท่านเป็นมนุษย์พิเศษในตัวเองโดยไม่ต้องอิงเทวดา  
โดยไม่ต้องอิงพระโพธิสัตว์จะสนิทดีกว่า

อรรถกถา ๑ กรุณาทิอรรถกถา ๑

อรรถกถาที่ได้ขึ้นสู่มหาสังคิติ พระมหินทรนำมาแต่งไว้ใน  
ภาษาสีหล ชื่อว่า มหาอรรถกถา

เรือนแพมีอยู่หลังหนึ่งมีชื่อในภาษาสีหลว่าปัจจริยะ อรรถกถา  
ที่การภิกษุนั่งประชุมกันทำที่เรือนแพนั้น ชื่อ ปัจจริยอรรถกถา

มีวิหารแห่งหนึ่งชื่อ กรุณทีเวฬุวิหาร อรรถกถาที่การภิกษุ  
ประชุมกันทำในวิหารนั้น ชื่อกรุณาทิอรรถกถา

วาทะที่พระเถระปางก่อนมีพระเถระจารย์ (อาจารย์ชั้นผู้ใหญ่ ?)  
เป็นต้น ถือเอานัยพระบาลีแต่งไว้ ชื่อเถรวาท

ชั้นแรก ท่านพุทธโฆสะปริวรรตกรุณาทิอรรถกถาจากภาษาสีหล  
ทำอรรถกถาพระวินัยปิฎก ชื่อสมันตปาสาทิกา ในภาษามคธแล้ว ต่อ  
นั้น ในพระสูตรตันตปิฎก ปริวรรตมหาอรรถกถาจากภาษาสีหลตั้งเป็น  
อรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อสุมังคลวิลาสินี เป็นอรรถกถามัชฌิมนิกายชื่อ  
ปปัญจสูทนี เป็นอรรถกถาสังยุตตนิกาย ชื่อสารัตถปกาสินี และเป็น  
อรรถกถาอังคุตตรนิกาย ชื่อมโนรทปฐมิ ต่อนั้น ในพระอภิธรรมปิฎก  
ปริวรรตปัจจริยอรรถกถาจากภาษาสีหล ตั้งเป็นอรรถกถาปกรณ์ฉัมม-  
สังคณี ชื่ออรรถสาสินี ในภาษามคธ เป็นอรรถกถาปกรณ์วิภังค์ ชื่อ  
สัมโมหวิโนทนี และเป็นอรรถกถา ๕ ปกรณ์ ชื่อปรมัตถทีปนี

ท่านพุทธโฆสะ ได้ทำอรรถกถาสีหลทั้งหมดให้เป็นอรรถกถา

\* ไม่กล่าวถึงอรรถกถาขุททกนิกายเลย จะเป็นว่าในเวลานั้น ขุททกนิกายยังมิได้สงเคราะห์  
เข้าในพระสูตรตันตปิฎกหรืออย่างไร ?

พระไตรปิฎก ในภาษามคธอันเป็นมูลภาษาดังกล่าวมานี้ อรรถกถา  
นั้นแล ได้นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวประเทศอื่นทั้งปวง (สืบมา)

เมื่อการปริวรรตอรรถกถาพระไตรปิฎกสำเร็จลง ก็ได้เกิดแผ่น  
ดินไหว (เป็นอัศจรรย์) อรรถกถาพระไตรปิฎกที่ท่านทำดังกล่าวมานี้  
ปีหนึ่งทีเดียวจึงเสร็จ

ครั้นเสร็จแล้ว ท่านพุทธโฆสะปรารธนาจะได้ไหว้พระมหา-  
โพธิ จึงกราบลาภิกษุสงฆ์กลับไปชมพุกุทวิปนั้นแล

สังคหคาถา

อนึ่ง ในเรื่องประวัติพระพุทธโฆสะนี้ พระบูรพาจารย์ในสี่หล  
ทวิปครั้งกระโน้น ได้กล่าวคาถารวมความไว้ดังนี้

เมื่อ (ศาสนายุคกาล) แต่ปรินิพพานแห่งพระสัม-  
พุทธเจ้าล่วงแล้ว ๕๕๖ พรรษา พระเจ้ามหานาม  
ทรงครองราชย์ในลังกาโดยทศพิธธรรม พราหมณ-  
มาณพผู้เกิดในบ้านใกล้โพธิมณฑล เป็นผู้รู้วิทยา  
และกระบวนศิลปะ จบไตรเพท เจนจัดลัทธิ เชี่ยว  
ชาญวาทะทั้งปวง มีความต้องการจะใช้วาทะ จึง  
เที่ยวไต่วาทะไปในชมพูทวีป จนมาถึงวิหารแห่ง  
หนึ่ง ตอนกลางคืนปริวรรตปาติยูลิมนตร์ให้มีบท  
อันสมบูรณ์เป็นปริมณฑลดี

\* ไหวขนาดไหน ถ้าไหนจริง คงเป็นเพียงรู้สึกสะเทือน ๆ เท่านั้นกระมัง

พระมหาเถระองค์หนึ่งชื่อเรวตะ ในวิหารนั้น  
ทราบชัดว่า "สัตว์ผู้นี้มีปัญญามาก เราทราบได้  
จะดี" ท่านจึงกล่าวเปรียบว่า "ใครหนอรู้ความเป็นเสีย  
ลา" พราหมณ์มาถามท่านว่า "ท่านรู้ความใน  
เสียงร้องของพวกลาหรือ" เมื่อท่านรับว่ารู้ จึงยัง  
ท่านให้ลงสู่ลัทธิของตน (คือเอาลัทธิของตนมา  
ถามท่าน ?) ท่านก็แก้ข้อที่ตนถาม ๆ ได้ ทั้งชี้  
ข้อที่ผิดพลาดได้ด้วย ครั้นท่านเตือน จะถามบ้าง  
ก็อนุญาตให้ท่านยังตนให้ลงสู่วาทะของท่านบ้าง  
(ท่านถามแล้ว) ไม่ (อาจ) แก่ความหมายแห่งบาลี  
มหาอภิธรรมแก่ท่านได้ จึงถามว่า "นี่เป็นมนต์  
ของใคร" ท่านบอกว่า เป็นมนต์ของพระพุทธเจ้า  
จึงขอท่าน ท่านบอกว่า "เราจะให้พุทธมนต์นั้นแก่  
คนที่ทรงเพศอย่างเรา" พราหมณ์มาถามนั้น อัน  
บุพเหตุ (คือกุศลในปางก่อน) ทั้งหลายเตือน (ใจ)  
แล้ว จึงบวชเพื่อต้องการมนต์ เธอได้อุปสมบท  
แล้วก็เรียนพระไตรปิฎก ภายหลังก็เลื่อมใสเอาพระ  
ไตรปิฎกนั้นว่า นี่เป็นเอกายนมรรค (ทางดำเนิน  
อย่างเอก ประเสริฐกว่าลัทธิเก่าของตน) (ต่อมา)  
ท่านเป็นผู้ปรากฏ (เด่น) ดังดวงไฟ ดังดวงจันทร์  
ดังดวงอาทิตย์ ซึ่งได้พยากรณ์กล่าวแก่ธรรมอันลึก

แก้ตัวทั้งปลายละม้ายพุทธพยากรณ์ ท่านจึงได้  
นามว่า พุทธโฆสะ เพราะโด่งดังไปในพื้นแผ่นดิน  
แม่น้ำพระพุทธรองค์<sup>๑</sup>

ในครั้ง (อยู่ที่วิหาร) นั้น ท่านมีความรู้ได้แต่ง  
ปกรณ์ชื่ออุทโยทโยไว้ในวิหารนั้น แล้วแต่งอรรถ-  
กถาธรรมสังคณี<sup>๒</sup> เริ่มจะแต่งอรรถกถาน้อยชื่อ  
อรรถสาลินี พระเวทเถระเห็นเช่นนั้น จึงบอกว่า  
ปกรณ์ที่นำมาที่ (ชมพุททวีป) นี้ มีแต่พระบาลี  
อรรถกถาหาไม่ อจารีวาทต่าง ๆ ก็ไม่มีเช่นกัน  
แต่อรรถกถาเป็นภาษาสีหฬล้วน ที่พระมหินทรผู้  
ทรงปรีชาญาณ ตรวจดูคำถามรรคที่ได้ขึ้นสู่สังคิตีทั้ง

๑. ท่านแปลคำ "พุทธโฆสะ" ว่า กล่าวธรรมละม้ายพุทธพยากรณ์ และว่าโด่งดังแม่น้ำพระพุทธร-  
องค์ เช่นนี้ ฟังแล้วอดใจเต็มที ถ้าให้ข้าพเจ้าแปล จะขอแปลว่า "พระโฆสะของพระพุทธเจ้า"  
เพราะท่านชื่อโฆสะ และเดิมท่านเป็นคนของพราหมณ์ เมื่อกลับใจมานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว  
จึงเติมคำ "พุทธ" เข้าหน้าชื่อ เพื่อให้ปรากฏว่าเดี๋ยวนี้ท่านเป็นคนของพระพุทธเจ้าแล้ว

หรือถ้า "โฆสะ" ไม่ใช่ชื่อเดิมของท่าน เป็นชื่อที่ผู้อื่นขนานให้ตามคุณสมบัติของท่าน ก็แปล  
ว่า "ผู้โฆษณาธรรมของพระพุทธเจ้า" หรือว่า "ผู้ประกาศธรรมของพระพุทธเจ้าให้กึกก้องไป"  
ก็ได้ ฟังแล้วหายอดใจ และทำให้นึกเลื่อมใสในองค์ท่านมากขึ้นด้วย

พูดแล้วพูดเถะ ไม่มีประวัติตรงไหนส่องแสดงว่าท่านเป็นพระอรหันต์แล้วสักแห่ง แล้วจะไป

๒. ในตอนประวัติว่า ปรรก คือเริ่มจะแต่ง

๓ ครั้ง นับถือเป็นคำที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรง  
แสดงไว้ และพระเถระมีพระสารีบุตรเป็นต้นร้อย-  
กรองไว้แล้วแต่งขึ้นไว้ในภาษาสืหล ยังเป็นไปอยู่  
ในสืหลทวีป เชองไปที่สืหลทวีปนั้น ตรวอดู  
อรรคถาถสืหลนั้น แล้วปริวรรตไว้ในภาษามคหเสย  
ได้ อรรคถา (ที่ปริวรรต) นั้น จะนำมาซึ่ง  
ประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง

เมื่อพระเถระบอกเช่นนั้น ท่านผู้มีปัญญามาก  
ก็เลื่อมใส ออก (เดินทาง) จากวิหารนั้น มาถึง  
(สืหล) ทวีปนี้ในรัชกาลพระราชาพระองค์นี้แหละ  
ท่านมาถึงมหาวิหารอันเป็นที่อยู่ของสาธุภิกษุทั้งปวง  
ไปลุ่มหาปธานมะระ ได้ฟังอรรคถาถสืหลและเถร-  
วาทะโดยตลอดจากสำนักพระสังฆปาละแล้ว ก็ตัด  
สินว่านี่แหละเป็นพระพุทธานิบายของพระธรรม-  
สามัคคีแท้ จึงนิมนต์สงฆ์ในวิหารนั้นมาพร้อมกัน  
แล้วกล่าวว่า "ขอท่านทั้งหลายโปรดให้หนังสือ  
คัมภีร์ทั้งหลายแก่ข้าพเจ้าเพื่อจะทำอรรคถา" สงฆ์  
จะทดสอบปัญญา จึงให้คาถา ๒ บทแก่ท่าน กล่าว  
ว่า "ท่านจงแสดงความสามารถของท่านในคาถา ๒  
บทนี้ เราทั้งหลายเห็นความสามารถของท่านแล้ว

\* ปาฐะพิมพ์ไว้เป็น สติ เข้าใจคลาดเคลื่อน ที่ถูกจะเป็น มติ

จึงจะให้หนังสือทั้งหมด" ท่านจึงรวบรวมพระไตร-  
ปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาโดยย่อ แต่งปกรณ์  
วิสุทธิมรรคขึ้นในมหาวิหารนี้เอง ครั้นแล้วจึง  
นิมนต์สงฆ์ผู้ฉลาดรู้พระสัมพุทธธรรมให้ประชุมกัน  
ณ ที่ใกล้มหาโพธิพฤกษ์ (ลังกา) ประสงค์จะให้  
อ่านปกรณ์วิสุทธิมรรคนั้น (ให้สงฆ์ฟัง)

เทวดาทั้งหลายจะประกาศความมีฝีมือของท่าน  
ให้ปรากฏในมหาชน จึงกำบังหนังสือนั้นไว้เสีย  
ท่านก็ทำขึ้นใหม่อีก ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง เมื่อนำหนังสือ  
มาจะให้อ่านในครั้งที่ ๓ พวกเทวดาก็เลิก (กำบัง)  
วางหนังสืออีก ๒ จบ (ที่กำบังไว้) ให้พร้อมในที่นั้น  
ครั้งนั้นภิกษุทั้งหลายอ่านหนังสือ (วิสุทธิมรรค)  
๓ จบนั้นด้วยกัน ความผดเพี้ยนกันโดยคัมภีระก็ดี  
โดยอรรถก็ดี โดยเกณฑ์ก่อนหลังก็ดี โดยเถรวาท  
ทั้งหลายก็ดี โดยบาลีทั้งหลายก็ดี โดยบททั้งหลาย  
ก็ดี โดยพยัญชนะทั้งหลายก็ดี มิได้มีเลยใน  
หนังสือ (วิสุทธิมรรค) ทั้ง ๓ จบนั้น

ครั้งนั้น สงฆ์ชื่นชมยินดีกันเป็นพิเศษ บอก  
ปากันแซ่แซ่ไปว่า "ท่านผู้นี้คือพระเมตไตรย (มา  
เกิด) ไม่ต้องสงสัย" จึงมอบหนังสือคัมภีร์พระ  
ไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาให้

ท่านอยู่ในวิหารอันเป็นบ่อเกิดแห่งคัมภีร์ เป็น  
ที่ไกลความเกี้ยวข้อง (กับความอื่น) ปรีวรตอรรธ-  
กถาสีลทั้งหมดในครั้งนั้นมาในภาษามคธ อัน  
เป็นมูลภาษาของอรรถกถาทั้งปวงนั้น อรรถกถา  
(ที่ท่านปรีวรต) นั้นก็ได้นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล  
แก่ประชุมชนทุกภาษา พระอาจารย์ชั้นเถระทั้งปวง  
(นับ) ถืออรรถกถานั้นมั่นพระบาลี

ครั้นเมื่อกิจที่พึงทำถึงซึ่งความสำเร็จแล้ว ท่าน  
ก็กลับไปชมพุมพิไล เพื่อจะไหว้พระมหาโพธิ (ที่  
(สุปรโลก) ตามกรรม

พระเจ้ามหานามทรงครองแผ่นดิน ๑๒ ปี  
ทรงทำบุญหลายอย่างต่างประการแล้ว ก็เสด็จไป  
(สุปรโลก) ตามกรรม

ฝ่ายพระเถระพุทธโฆสะ ครั้นทำอรรถกถาพระ  
ไตรปิฎก ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์โลกเป็นอัน  
มากแล้ว อยู่ไปจนตลอดอายุ ก็ไปสู่ดุสิตเทวโลก  
แล

กาลาต่อไปนี้ พระธรรมไตรโลกาจารย์ เขมจารี เรียบเรียง  
ประวัติพระพุทธโฆสะนี้ ข้าพเจ้าเรียบเรียงตาม  
นัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ และในคัมภีร์



มหาวงศ์โบราณ วิญญูชนผู้ใคร่จะทราบข้อที่แปลก  
ออกไป (จากที่ข้าพเจ้าเรียบเรียงมานี้) ก็พึงทราบ  
ได้ในคัมภีร์นั้น ๆ ตามควร คือในพุทธโฆสนิทาน  
บ้าง หรือในวังสมาลินีบ้าง ในปกรณ์พิเศษ ชื่อ  
ญาโณทัยบ้าง

ก็แล บุญมหารรณพอันข้าพเจ้าทั้งหลายได้แล้ว  
ด้วยการชำระปกรรมวิสุทธิมรรคมาเพียงเท่านี้ ขอ  
เทวดาทั้งหลายทั้งปวง จงอนุโมทนาบุญนั้น เพื่อ  
ความสำเร็จแห่งสมบัติทั้งปวงเถิด ขอสัตว์ทั้งหลาย  
จงรักษาศีล เจริญจิตภาวนาด้วยศรัทธา และจง

ขอสัตว์ทั้งหลายผู้ต้องทุกข์ ตงนिरทุกข์ด้วย ผู้  
ต้องภัย จงนिरภัยด้วย ผู้ต้องโรค จงนिरโรคด้วย  
และสาธุชนทั้งหลาย จงถึงซึ่งความบริสุทธิ์ เทอญ.

คำแถลงตอนจบ

ของผู้แปล

ถ้าการที่ได้มีโอกาสสนองคุณบุคคล หรือสถาบันที่มีคุณแก่ตน นับว่าเป็นโชคดีของมนุษย์อย่างหนึ่งไซ้ ข้าพเจ้าก็เป็นคนมีโชคดีด้วย ผู้หนึ่ง ด้วยว่าข้าพเจ้ามีโอกาสได้ทำงานสนองพระคุณมหากุฎราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นบ่อเกิดความรู้ธรรมและบาลีของข้าพเจ้าตั้งแต่ต้นมาเป็นขึ้นเป็นอันถึง ๒ ครั้งแล้ว

ครั้งแรก เมื่อข้าพเจ้าสอบ ป.ธ. ๕ ได้ใหม่เยี่ยม ปลายพ.ศ. ๒๔๖๕ ก็ได้รับงานสนองพระคุณมหากุฎราชวิทยาลัยทันที คืองานชำระคัมภีร์อรรถโยชนาแห่งสมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย ซึ่งใช้เป็นคู่มือนักเรียนบาลี ป.ธ. ๓ และ ๔ ครั้นนั้นชำระไปส่งเรียงพิมพ์ไป นับได้ว่าไม่มีวันหยุด ๓ ปีจึงเสร็จ (เริ่มงายอายุ ๒๖ เสร็จอายุ ๒๘) โดยมีเจ้าคุณสมเด็จพะพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโร) พระอุปัชฌายะเป็นผู้กำกับ

ครั้งนี้ เมื่อข้าพเจ้าพ้นราชการโดยเกษียณอายุแล้ว มีโอกาสเข้ามารับใช้สนองพระคุณมหากุฎราชวิทยาลัยเต็มที่ ก็ได้รับมอบงานอันหนักยิ่งกว่าครั้งแรก คืองานแปลคัมภีร์วิสุทธิมรรค ในขณะที่ยังมีได้ลงมือแปล ข้าพเจ้าไปเยี่ยมอาจารย์คุณพระธรรมนิเทศทวยหาญ (อยู่ อุดมศิลป์ ป.ธ. ใน ร. ๕) เล่าให้ท่านฟังว่าได้รับมอบให้แปล

วิสุทธิมรรค ท่านถามทันทีว่า "มหาเมฆจะแปลได้ตลอดศรี" ก็เรียน  
ท่านว่า "มีฎีกาเป็นคู่มือ คงจะพอล่าแปลไปได้" ท่านถามอีกว่า  
"ฎีกาวิสุทธิมรรคนะ มหาเมฆจะอ่านออกศรี" เรียนท่านในขณะนั้นว่า  
"ยังไม่ได้จับอ่าน" ที่ท่านถามเช่นนี้จะหมายความว่าอะไร ก็พอลึก  
"เห็นได้ ในสมัยที่ท่านเรียนนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคและฎีกายังจารึกอยู่  
ในใบลานด้วยอักษรขอม ยิ่งทวีความยากและความยุ่งเป็นหลายเท่า  
ท่านประจัญมาก่อนแล้ว

เมื่อเริ่มแปลนั้นเป็นปลาย พ.ศ. ๒๕๐๖ ข้าพเจ้ามีงานของมหา-  
มกุฏ ฯ อยู่แล้วอย่างหนึ่ง คือบรรยายวิชาพระสูตรในสภาการศึกษา ฯ  
อยู่มาท่านมอบให้อีกอย่างหนึ่ง คือเป็นบรรณาธิการวารสารธรรมจักษุ  
จึงเป็นงานประจำ ๓ อย่าง งานจร (โดยมากเป็นงานแปล) มีอีกต่าง  
หาก ต้องแบ่งเวลาทำแม้กระทั่งกลางคืน งานแปลวิสุทธิมรรคจึงทำ  
ได้สัปดาห์ละไม่เกิน ๓ วันก็ทั้งยาก ไม่มีวันหยุดเหมือนกัน

ในการแปล ความมุ่งหมายหลัก ก็เพื่อให้เป็นคู่มือนักเรียนภาษา  
บาลี เพราะคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นหลักสูตรประโยค ป.ธ. ๘ และ ๙  
พร้อมกันนั้น ก็พยายามเกล้านำนวนให้ท่านที่เป็นนักศึกษาหาความรู้พอ  
จะอ่านเอาความได้ด้วย แต่ว่าอรรถและพยัญชนะลงข้างล่างอันไม่ขาว  
พอจะแปลและเขียนลงไปได้ทันที และสำนวนบาลีก็เป็นอย่างสำนวน  
บาลี (หรือจะว่าสำนวนท่านพระพุทธโฆสะก็ได้) ผู้ไม่คุ้นสำนวนของ  
ท่าน ย่อมเข้าใจยากอยู่บ้าง ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงพยายามเพิ่มเติมเสริม  
ความลงเล็บไว้ และวินิจฉัยอธิบายขยายความตามนัยฎีกาและอรรถโนมัตติ

เป็นเชิงอรรถไว้ มีแทบทุกหน้าไป ไม่ใช่ขอคิดดีทำเล่นสนุก เชิงอรรถ  
กลางข้อใช้เวลาคิดเขียนเป็นครั้งก่อนชั่วโมงก็มี ทั้งนี้ก็ด้วยหวังให้เกิด  
ประโยชน์แก่ท่านนักเรียนนักศึกษามากที่สุด เท่าที่ความรู้ความสามารถ  
ของข้าพเจ้าจะให้ได้ อีกประการหนึ่ง ก็ด้วยคิดว่าเป็นการเสนอความ  
คิดเห็นที่พอเป็นประเด็น แก่ท่านผู้รู้ทั้งหลาย จะได้ช่วยวินิจฉัยพิจารณา  
ให้ได้หรือและพยัญชนะที่พิสุทธ์ ความควรแก้คำกิริยวิเศษวิสุทธิมรรค  
ต่อไปด้วย

ความรู้ความสามารถของข้าพเจ้า ก็เป็นอย่างท่านอาจารย์คุณพระ  
ธรรมนิเทศทวยหาญเป็นห่วง คือไม่มากนักสำหรับที่จะทำงานยากขึ้นนี้  
จึงต้องศึกษาไป ประึกษาไป แปลไป ด้วยตั้งกติกาแต่ตนเองว่า "ถ้า  
ตนเองไม่เข้าใจ ห้ามเขียนลงไปเป็นอันขาด" การแปลจึงชะงักบ่อย ๆ  
จนปริวิตกไปว่าจะตายเสียก่อนแปลจบ ต้องตั้งอธิษฐานทุกวัน ขอให้  
แปลจบก่อนจึงตาย เวลาที่ทำแล้วก็ถูกจำกัดดังกล่าวมานี้ จึงเนินมา  
ถึงปีที่ ๑๐ จึงจบได้ (เริ่มงานอายุ ๖๑ จบอายุ ๗๑)

วิสุทธิมรรคแปลนี้ มหามกุฏฯ แบ่งพิมพ์เป็นตอน ๆ ในงาน  
นั้น ๆ ตอน ๑ (ศีลนิตยและธุดงค์นิตย) ได้พิมพ์เป็นปฐมวาระ  
เนื่องในงานพระราชพิธีชนมาตุสมมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว  
องค์พระบรมอุปถัมภ์ของมหามกุฏฯ เจริญพระชนมายุครบ ๓๖ เสมอ  
สมเด็จพระบรมชนก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ ตอนจบนี้ซึ่งเป็นตอนที่ ๖  
ได้พิมพ์เป็นปัจฉิมวาระ ในการพระราชทานเพลิงศพพระธรรมดิลก  
(จันทบุปผ) ซึ่งท่านเคยเป็นหัวหน้าแผนกตำรามหาจุฬฯ มานาน

เป็นปัจฉิมาการสมควรแก่สมัยใน พ.ศ. ๒๕๑๖ นี้ เป็นการประจบ

โอกาสเหมาะพอดีทีเดียวทั้ง ๒ วาระ

บัดนี้ ข้าพเจ้ายังชีวิตอยู่ รู้สึกบันเทิงใจที่จะได้ทำงานของ

พระคุณมหากรุณาฯ ต่อไปอีก

ราชูปถัมภ์โท มหา- มกุฎราชวิทยาลัย

จิรั ทิฏฐตุ สาธน์ ธรรมวิทยากร สภา

จมหากฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

จงตั้งอยู่ตลอดกาลนาน เป็นบ่อเกิดแห่งธรรมวิทยา

แก่สาธุชนทั้งหลายทุกเมื่อ เทอญ.

นาวาอากาศเอก เมฆ อำไพจิตร

กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖

## ปัจฉิมกถา

### แผนกตำรามหาวิทยาลัย

อุปกรณ์การศึกษา คือตำราเรียน เป็นปัจจัยหลักสำคัญในการศึกษาจะขาดเสียมิได้ เมื่อยังเป็นนักเรียนกำลังเรียนภาษาบาลีหรือภาษามครอยู่ ได้ประสบปัญหาข้อขัดข้องเกี่ยวกับตำราเรียนแผนกนี้ที่ยังไม่มี "เผด็จ" ครบทุกชั้นทุกประโยค คือหลักสูตรที่เป็นภาษาบาลีหรือภาษามคร ยังไม่มีแบบประกอบที่แปลเป็นภาษาไทยไว้ครบทุกชั้น จึงทำความลำบากให้แก่ครูและนักเรียนตลอดมา มีความคิดคำนึงอยู่เสมอว่า ทำอย่างไรตำราเรียนของคณะสงฆ์ไทยแผนกนี้ จึงจะมีแบบประกอบครบบริบูรณ์ทุกชั้น และได้ตั้งใจไว้ว่า ถ้าตนเองเรียนสำเร็จแล้ว ได้มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ จะอุทิศกำลังทุกอย่างเท่าที่มีอยู่แปลหลักสูตรคือตำราเรียนที่เป็นภาษาบาลีหรือภาษามคร เป็นภาษาไทยให้มีครบทุกชั้นทุกประโยค อันจะเป็นคุณประโยชน์แก่ครูและนักเรียนตลอดถึงผู้ใคร่ต่อการศึกษาทั่วไป เมื่อได้มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับแผนกตำราเรียนหามกฏฯ ตามที่ตั้งใจไว้ เมื่อได้เริ่มดำเนินงานในเรื่องนี้ โดยได้นำเรื่องการแปลหลักสูตรเปรียญ ที่เป็นภาษามครเป็นภาษาไทยทั้งหมด เข้าสู่ที่ประชุมกรรมการกองตำราเรียนมหาวิทยาลัย โดยมีเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ผู้อำนวยการมหาวิทยาลัยฯ ซึ่งเวลานั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระศาสนโศภณ เป็นประธานกรรมการ และกรรมการทุกท่านต่างก็มีความเห็นชอบเอกฉันท์ จึงได้ตั้งอนุ-

กรรมการขึ้นคณะหนึ่ง ให้มีหน้าที่ช่วยกันแปลหลักสูตรที่เป็นภาษามคธเป็นภาษาไทย และตรวจทานชำระพิมพ์เป็นแบบประกอบการศึกษาเล่าเรียนวิชาแผนกนี้สืบไป

อนุกรรมการคณะนี้ได้ลงมือแปลอภิธรรมมัตถกถาวิภาวินีก่อน ต่อมาแปลสมันตปาสาทิกา ภาค ๑-๒ และวิสุทธิมรรค ภาค ๑-๒-๓ ตกลงว่า หลักสูตรเปรียญประโยค ๓ ถึงประโยค ๕ แปลเป็นไทย คือ ธรรมปัทมฐกถาแปล มังคลัตถกถาวิภาวินีแปล ฉบับของมหาภูฏ ๗ มีครบบริบูรณ์ ถึงแม้การแปลแต่ละเรื่องแต่ละสำนวนจะมีขาดตกบกพร่องอยู่บ้าง ก็เป็นธรรมดาของการทำงานครั้งแรก จะให้สมบูรณ์ทีเดียวทำได้ยาก หวังว่าท่านผู้รู้ที่ได้พบเห็นข้อบกพร่องนั้น ๆ จะได้ช่วยปรับปรุงแก้ไขให้สมบูรณ์ในคราวพิมพ์ครั้งต่อไป

อนึ่ง ปกรณ์วิสุทธิมรรค เป็นหนังสืออธิบายธรรมะที่สุขุมคัมภีรภาพ ยากทั้งศัพท์และสำนวนโวหาร และยังมีเรื่องเกี่ยวกับลัทธิ จารีต ประเพณีต่าง ๆ ยากแก่การวินิจฉัยชี้ขาด ดังที่ได้ปรารภไว้ในคำนำวิสุทธิมรรคแปลภาค ๑ ตอน ๑ นั้นแล้ว คณะอนุกรรมการจึงยกร่างวิสุทธิมรรคแปลที่กรรมการแปลไว้ให้เป็นหน้าที่อาจารย์เมฆ อำไพจริต (น.อ. เมฆ อำไพจริต ป.ธ. ๕) รับไปดำเนินการแต่ผู้เดียว สำนวนแปลวิสุทธิมรรคทั้งหมด ตั้งแต่ตอน ๑ จนถึงตอนจบนี้ จะว่าเกิดจากสติปัญญาการค้นคว้าและวิริยะอุตสาหะของอาจารย์เมฆทั้งนั้นก็ว่าได้ นอกนั้นก็ เป็นเพียงที่ปรึกษาช่วยเหลือเท่านั้น

ฉะนั้น แผนกตำราหมากฎราชวิทยาลัย จึงขออนุโมทนาในกุศล  
เจตนาพยายามชอบของอาจารย์เมฆเป็นอย่างยิ่ง ขอคุณพระศรีรัตนตรัย  
ช่วยอภิบาลคุ้มครองให้ท่านมีพลานามัย อายุยืน เป็นกำลังสนับสนุน  
ช่วยเหลือกิจการพระศาสนา และกองตำราหมากฎฯ สืบไป.